

અનુક્રમણિકા

Donated In The
Cherished Memory
of Seth
BURJORJI DOSSABHOY VA

સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ જીવન-મુક્તોનો જીવનક્રમ ...	૩૫૭
૨ જગતનું અભ્યસપણું અને કર્મબીજનાશ	૩૬૦
૩ શુદ્ધ તત્ત્વ ભણવાનો ઉપાય ...	૩૬૪
૪ અદ્ધંકારનો નાશ કરવાનો ઉપાય ...	૩૬૭
૫ વિદ્યાધરની કથા-વિદ્યાધરના પ્રશ્ન ...	૩૭૧
૬ દીનિદ્રેયોની પ્રબળતા ...	૩૭૩
૭ સંસારવૃક્ષનું વર્ણન ...	૩૭૮
૮ સંસારવૃક્ષનો ઉચ્છેદનવિધિ ...	૩૮૦
૯ જગત ચિન્માત્ર છે ...	૩૮૨
૧૦ અલ્પ નિર્વિદાર છે અને જગત મિથ્યા છે	૩૮૩
૧૧ જગત અભ્યસ છે...	૩૮૫
૧૨ અવિદ્યાના નાશનો ઉપાય ...	૩૮૬
૧૩ ત્રસરેણુમાં મન્ત્રે કરેલી રાત્ર્યકલ્પના ...	૩૮૯
૧૪ શબ્દઅલ્પમાં ચિત્તોદ્ધીનું દર્શન...	૩૯૩
૧૫ અદ્ધંકારની નિવૃત્તિથી જગતની ભ્રાંતિ દૂર થાય છે. ...	૩૯૫
૧૬ વિદ્યાધરને સમાધિલાભ અને નિરદ્ધંકારતાની પ્રશંસા ...	૩૯૭
૧૭ અદ્ધંકારનો નાશ થતાં સંસારનો નાશ	૩૯૮
૧૮ જેટલા જીવ તેટલાં જગત ...	૪૦૦
૧૯ સમષ્ટિ-અષ્ટિ દેહની કલ્પના અને ભોગોનું વર્ણન ...	૪૦૪
૨૦ વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિ વિચાર ...	૪૦૮
૨૧ શુભાશુભ જ્ઞાનઅધુતા ...	૪૧૦
૨૨ જીવ, જનન અને અલ્પતરવ ...	૪૧૧
૨૩ મંત્રિકાપિતે તત્ત્વજિજ્ઞાસા ...	૪૧૭
૨૪ મંત્રિકાપિતે કરેલું દોષવર્ણન ...	૪૨૧
૨૫ બંધપ્રદ બીજ્યગુણને તેના નાશનો ઉપાય	૪૨૩
૨૬ અનર્થોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ...	૪૨૬
૨૭ ચિત્તની અચળતાથી જનનનો પ્રતીતિ	૪૩૦
૨૮ પુરુષ અને કર્મ ...	૪૩૨
૨૯ પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરના રહી સ્વરૂપરિચિત્તમાં રહેવાનો ઉપદેશ ...	૪૩૪
૩૦ જ્ઞાનદષ્ટિની માધના ...	૪૪૧
૩૧ મોક્ષસાધનના ઉપાય ...	૪૪૩
૩૨ સત્યવસ્તુ-જ્ઞાનોપદેશ ...	૪૪૭
૩૩ ભ્રાંતિના નાશનો ઉપાય ...	૪૪૯
૩૪ દષ્ટમણિ ટાંગવાનો ઉપાય...	૪૫૩

સર્ગ વિષય	BURJORJI DOSSABHOY VA	પૃષ્ઠાંક
૩૫ અભ્યસરૂપનું વર્ણન	૪૫૭
૩૬ ધ્વજાત્યાગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ...	...	૪૬૦
૩૭ જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ	૪૬૪
૩૮ મોક્ષાનિતા નિગેધ ને જગતનું ચેતન્યપણું	...	૪૭૧
૩૯ આત્મનિષ્ઠ વિવેકીની દૃષ્ટિમાં જગતનું દર્શન	...	૪૭૫
૪૦ જીવન-મુક્તોનો અનુભવ	૪૭૮
૪૧ સ્વરૂપરિચિતિથી નિર્બોધ	૪૮૦
૪૨ જગત અને ધૃત્વરની એકતા	૪૮૨
૪૩ જગત અજ્ઞાનકલ્પિત છે...	...	૪૮૬
૪૪ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષનું તથા મનરૂપી મૃગનું વર્ણન	૪૮૯
૪૫ સમાધિરૂપી વૃક્ષ પર ચડવાનો ક્રમ	૪૯૫
૪૬ સમાધિનું કથન	૫૦૦
૪૭ મોક્ષના સાધનો અને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ...	...	૫૦૨
૪૮ વિવેકીની રિયતિ અને જ્ઞાનની દલતા...	...	૫૦૫
૪૯ વિવેકીની મદત્તા અને તેની દૃષ્ટિમાં જગતની રિયતિ	૫૦૮
૫૦ સાત પ્રકારના જીવો	૫૧૨
૫૧ અલ્પદૃષ્ટિ થતાં જગતની રિયતિ	૫૧૪
૫૨ ચેતન્ય જગતરૂપે થયેલું છે	૫૧૭
૫૩ ઘટ-પટાદિક અભ્યસ છે	૫૨૧
૫૪ સર્વ પદાર્થો ચેતન્યસ્વરૂપ છે	૫૨૩
૫૫ જગત અભ્યસ છે	૫૨૫
૫૬ સર્વ ચિદ્રૂપ છે, તે દદ કરવાને પાપાણનું આખ્યાન	૫૨૭
૫૭ વિવેકી તથા અવિવેકીના અદ્ધંકારનું વર્ણન	...	૫૩૦
૫૮ મૃષ્ટિ છે અને નથી	૫૩૨
૫૯ સમિષ્ટમુનિને અનંત જનની પ્રતીતિ	...	૫૩૪
૬૦ સમિષ્ટમુનિને સમાધિમાં શ્રીદર્શન મળ્યાદિ	...	૫૩૯
૬૧ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ ત્રણેયમાં જનનનો અભાવ છે	...	૫૪૫
૬૨ સમિષ્ટમુનિએ ચિદાકાશરૂપ શ્રી માથે કરેલું મંથાપણ	૫૪૬
૬૩ આ મર્વ અભ્યસ જ છે	૫૫૦
૬૪ વિદ્યાધરનું રત્નંત	૫૫૩
૬૫ વિદ્યાધરની સિદ્ધિ	૫૫૮
૬૬ ચિદાપ્રાપ્તમાં જનન-વિનાશ	૫૬૦
૬૭ અભ્યાસથી મર્વ રહી શકે છે	૫૬૨
૬૮ આત્મિક દેહની સિદ્ધિ ને રૂપની અસિદ્ધિ	...	૫૬૫

સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૯ વસિષ્ઠમુનિનો શિલામાં પ્રવેશ	૫૬૮
૭૦ વિદ્યાધરીના વૈરાગ્યનું કારણ અને જગતનું ત્રિધાત્વ... ..	૫૭૦
૭૧ બ્રહ્માનો સંકલ્પ તથા તેથી થતા પ્રાણીઓનો પ્રલય... ..	૫૭૩
૭૨ વાતરક ધે પોતાની રિયતિનો ત્યાગ કર્યો	૫૭૭
૭૩ અધ્યારોપનો ક્રમ	૫૭૯
૭૪ વિરાટ પુરુષનું વર્ણન	૫૮૩
૭૫ બાર સૂર્યોની ઉત્પત્તિ ને પ્રલયાગ્નિનું વર્ણન	૫૮૭
૭૬ પ્રલયના મેઘથી અગ્નિ શાંત થવાનું વર્ણન	૫૯૧
૭૭ પ્રલયના મેઘનું ફરીથી વર્ણન...	૫૯૩
૭૮ પ્રલયકાળના મહાસમુદ્રનું વર્ણન ...	૫૯૭
૭૯ બ્રહ્માનું નિર્વાણ તથા ગાન થતાં સર્વનો આદ્ય	૫૯૯
૮૦ પ્રાટ્ઠ પ્રલયનું વર્ણન	૬૦૨
૮૧ સ્વરૂપ ભરવનું તથા કાળરાત્રિનું વર્ણન	૬૦૬
૮૨ શિવનું સ્વરૂપ તથા અગ્નિમાંથી પ્રપંચની પ્રતીતિ અને ગાનથી પ્રપંચનો અભાવ	૬૧૪
૮૩ કલ્પનાદિષ્ટિથી વિદ્યાકાશ જ અનેક સ્વરૂપે બાંસે છે	૬૧૫
૮૪ શિવ-ચક્રિના સ્વરૂપનું વર્ણન...	૬૧૮
૮૫ શિવમાં શક્તિનું મળા જવું	૬૨૧
૮૬ રત્નના દેહનો વિદ્યાકાશમાં લય...	૬૨૩
૮૭ પોતાના દેહમાં વિશ્વની કલ્પના ...	૬૨૭
૮૮ પૃથ્વીના અનેક દેખાવોનું વર્ણન ...	૬૩૧
૮૯ દસપદાર્થો મનોમય છે	૬૩૩
૯૦ પૃથ્વી પર અનંત જગતનું તથા જળની ધારણાથી જળનું દર્શન...	૬૩૫
૯૧ તેજની ધારણાથી તેજસ્વ થતાં સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ અમલકારોનો દેખાવ...	૬૩૭
૯૨ વાયુની ધારણાથી વાયુસ્વરૂપ તથા સર્વાન્યભાવ	૬૪૨
૯૩ પર્ણકટ્ટીમાં વસિષ્ઠમુનિને યથેક્ષા સિદ્ધનો સમાગમ	૬૪૭
૯૪ પિંચાચનું વર્ણન તથા જગત અને બ્રહ્મનું એક્ય	૬૫૨
૯૫ વસિષ્ઠમુનિનો મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર ...	૬૫૭
૯૬ આત્મા અજરામર જ છે	૬૬૦
૯૭ મર્વ વાદીઓના લુપ્ત લુપ્ત મનની સત્યતા	૬૬૩
૯૮ તરવેતા પુરુષોનાં લક્ષણો	૬૬૫
૯૯ સંસારના તિપક ને સ્થાવર જાતિના ભોગો	૬૬૭
૧૦૦ દેહાભવાદીઓને તરવરાન થવાની યુક્તિ	૬૭૧
૧૦૧ તરવર પુરુષોની અભય રિયતિ...	૬૭૫
૧૦૨ તરવર પુરુષોનાં લક્ષણો... ..	૬૭૭

સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦૩ વિદ્યાત્માની એકતા, નિત્યતા અને સ્વતંત્રતા	૬૮૧
૧૦૪ વિદ્યાત્મા જ જગતસ્વરૂપે રહેલ છે ...	૬૮૮
૧૦૫ ભગવત તથા સ્વપ્ન વિદ્યાત્મારૂપ જ છે	૬૮૮
૧૦૬ વિદ્યાકાશ જ જગતસ્વરૂપ છે	૬૯૨
૧૦૭ જગત વિદ્યાત્માનો વિલાસ છે... ..	૬૯૬
૧૦૮ અવિદ્યાનો નાશ થતાં જ જગતનો નાશ થાય છે	૬૯૭
૧૦૯ રાત્રએ સ્વદેહને અગ્નિમાં ઢોમી, તેમાંથી ચાર દેહ ઉત્પન્ન કર્યા	૭૦૦
૧૧૦ વિપશ્ચિતનું શત્રુઓની સાથે ધોર યુદ્ધ	૭૦૩
૧૧૧ વિપશ્ચિત રાત્ર પોતે યુદ્ધમાં ઊતર્યો ...	૭૦૬
૧૧૨ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓનો નાશ	૭૦૯
૧૧૩ સમુદ્રના વૈભવનું વર્ણન	૭૧૨
૧૧૪ સમુદ્રનું વર્ણન	૭૧૫
૧૧૫ વન, પર્વત આદિનું વર્ણન	૭૧૮
૧૧૬ આકાશ, પર્વત અને ગામડાં વગેરેના આકાશનું વર્ણન	૭૨૪
૧૧૭ તળાવ, કમળ અને હંસ આદિનું વર્ણન	૭૩૨
૧૧૮ બગલા આદિનું વર્ણન	૭૩૬
૧૧૯ પશિકના સ્મશાનગમન સૂંધીનું વર્ણન	૭૩૯
૧૨૦ વાહુ, વૃક્ષ તથા બ્રમર મત્સ્યાદિનું વર્ણન	૭૪૨
૧૨૧ દેશોની મર્યાદાનું સ્થાપન	૭૪૪
૧૨૨ સમુદ્રમાં ચારે વિપશ્ચિત રાત્રઓ પગથી ચાલ્યા	૭૪૫
૧૨૩ વિપશ્ચિત રાત્રઓનો લુહી લુહી દિશાઓમાં વિહાર	૭૪૭
૧૨૪ વિપશ્ચિત રાત્રઓનો હીપોમાં તથા પર્વતો પર વિહાર	૭૪૮
૧૨૫ હવન્યુક્ત પુરુષોની ક્રિયાનું વર્ણન ...	૭૫૦
૧૨૬ મરણ પામેલા રાત્રઓને સંસારની આન્તિ	૭૫૫
૧૨૭ શ્રુગળ તથા નક્ષત્રમંડળ આદિની રિયતિનું વર્ણન	૭૫૭
૧૨૮ વિપશ્ચિત રાત્રનું અવિદ્યામાં બ્રમણ ...	૭૫૯
૧૨૯ બીજા બે રાત્રના વર્ણનમાં એકને મૃગનો અવતાર તથા શ્રીરામનો સમાગમ ...	૭૬૨
૧૩૦ મૃગનો અગ્નિમાં પ્રવેશ	૭૬૬
૧૩૧ વટધાના નામના રાત્રપુત્રોની કથા ...	૭૬૮
૧૩૨ ભાસના અનેક જન્મોનું વર્ણન	૭૭૪
૧૩૩ સ્વર્ગમાંથી ચળવું પડવું	૭૭૬
૧૩૪ દેવીના શરીરનું વર્ણન	૭૭૮
૧૩૫ પૃથ્વીનું નામ મેદિની કેમ પડવું ? ...	૭૮૨
૧૩૬ અગ્નિદેવે રહેલું રાત્રનું દ્વાર	૭૮૨
૧૩૭ પરકાયામાં પ્રવેશથી સ્વપ્ન આદિનો અનુભવ	૭૮૫

સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૩૮ જાને જીવના સમિલનથી જગત બેવડું દેખાય છે	૭૬૦
૧૩૯ ચિત્તનું પ્રાધાન્ય તથા સ્વપ્નમાં પ્રલયદર્શન	૭૬૩
૧૪૦ હૃદયની કંપનાતું વર્ણન	૭૬૮
૧૪૧ કંપનાતું વર્ણન	૮૦૨
૧૪૨ કર્મના અભાવનો નિર્ણય	૮૦૩
૧૪૩ ફરીને નિર્વાણનો ઉપદેશ	૮૦૬
૧૪૪ પદાર્થવિચાર	૮૧૨
૧૪૫ તેજની અંદરનો તથા બહારનો અનુભવ	૮૧૬
૧૪૬ અદ્વૈત અહતું વર્ણન	૮૨૧
૧૪૭ જગતરૂપી દશ્યનું વર્ણન	૮૨૩
૧૪૮ સ્વપ્નની સત્યતા તથા અસત્યતા	૮૨૫
૧૪૯ સ્વપ્નદર્શન	૮૨૮
૧૫૦ મુનિને પોતાના પૂર્વદેહમાં જવાની અશક્તિ	૮૩૧
૧૫૧ અગ્નિ સર્વને બાળી નાખશે	૮૩૪
૧૫૨ સ્વપ્નપદાર્થની સત્યતાની શંકાનું નિવારણ	૮૩૫
૧૫૩ મુનિની સર્વના એકાત્મબુદ્ધિ	૮૩૬
૧૫૪ અભ્યાસની આવશ્યકતા... ..	૮૩૮
૧૫૫ વ્યાધિની તપશ્ચર્ચા વગેરે	૮૩૯
૧૫૬ સિંધુરામનું મંત્રીની પાસેથી જ્ઞાન પામવું	૮૪૨
૧૫૭ સિંધુરામને થયેલા જ્ઞાનનો ઉદય	૮૪૪
૧૫૮ વ્યાધ આકાશમાં બીડી શબ્દરૂપે નીચે પડશે	૮૪૭
૧૫૯ વિપક્ષિત રામએ અનેક આશ્ચર્યો જોયાં	૮૪૮
૧૬૦ ભાસની જીવન્-મુક્તિ અને અવિદ્યાનું વર્ણન	૮૫૩
૧૬૧ પરમાત્મામાં જગતની ભ્રાન્તિ	૮૫૬
૧૬૨ અવિદ્યાનો નિષેધ	૮૬૦
૧૬૩ ઇન્દ્રિયોને જીતવાના ઉપાયો	૮૬૨
૧૬૪ જીવ, જગત અને અહતું ઐક્ય	૮૬૫
૧૬૫ જગતસ્વપ્નનું ઐક્ય	૮૬૬
૧૬૬ ખ્યાતિઓ વિષે વર્ણન	૮૬૮
૧૬૭ ચાર ખ્યાતિનો નિષેધ તે આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ	૮૭૦
૧૬૮ સૃષ્ટિનો અધ્યારોપ અને તેનો નિષેધ	૮૭૩
૧૬૯ જીવન્-મુક્તનાં લક્ષણો તે તત્ત્વજ્ઞની નિર્વિકાર દશા	૮૭૭
૧૭૦ જીવન્-મુક્તના મિત્રનું વર્ણન	૮૮૦
૧૭૧ દશ્યનો નિષેધ	૮૮૩
૧૭૨ જગત અહત્સ્વરૂપ છે	૮૮૬
૧૭૩ એતનને જગમાં અભિનિવેશ થવાનું કારણ	૮૯૦
૧૭૪ નિર્વાણપદ વિષે વર્ણન	૮૯૨
૧૭૫ ચિદાકાશ જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે ભાસે છે	૮૯૪
૧૭૬ ચિદાકાશનો પરમાણુમાં અદ્ભાંડ ભાસે છે	૮૯૬

સર્ગ વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૭ જ્ઞાન યતો જગત અહત્સ્વરૂપ જ છે	૯૦૧
૧૭૮ ઐન્દવાખ્યાન	૯૦૪
૧૭૯ અહતું પ્રતિપાદન	૯૦૭
૧૮૦ કુંદદંતનું આખ્યાન	૯૦૯
૧૮૧ મૌરીના આશ્રમનું વર્ણન	૯૧૧
૧૮૨ બાઈઓનો સમાગમ	૯૧૪
૧૮૩ વરદાન અને શાંપોનો સંવાદ	૯૧૭
૧૮૪ કુંદબતપરવીએ કુંદદંતને કરેલ બોધ...	૯૨૧
૧૮૫ કુંદદંતને વસિષ્ઠી થયેલું જ્ઞાન	૯૨૪
૧૮૬ સર્વ અહત્સ્વરૂપ જ છે	૯૨૫
૧૮૭ વરતુઓનો સ્વભાવ	૯૩૧
૧૮૮ જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન	૯૩૫
૧૮૯ અહત સત્ય અને જગત અસત્ય છે	૯૩૭
૧૯૦ અહત જ જગતરૂપે ભાસે છે	૯૩૮
૧૯૧ અહતું નિર્વાણસ્વરૂપ	૯૪૫
૧૯૨ રામે ગુરુ પાસે કરેલું પોતાના જ્ઞાનનું વર્ણન	૯૪૬
૧૯૩ રામની વિશ્વાંતિ	૯૪૮
૧૯૪ રામનું જ્ઞાનગુસાર ગુરુની પાસે કથન	૯૪૯
૧૯૫ જીવન્-મુક્તદશામાં રિચર થવા વિષે	૯૫૨
૧૯૬ કાવડિયાઓનું આખ્યાન	૯૫૬
૧૯૭ આત્મજ્ઞાનમાં ગુરુ અને શાસ્ત્ર ઉપયોગી છે	૯૫૮
૧૯૮ મનદર્શિનાં વખાણ	૯૬૦
૧૯૯ જીવન્-મુક્ત પુરોહીની સ્થિતિ	૯૬૩
૨૦૦ સિદ્ધીનાં વખાણ	૯૬૫
૨૦૧ શ્રીરામની પૂર્ણાનંદપદમાં વિશ્વાંતિ	૯૬૯
૨૦૨ શ્રીરામે આત્મામાં કરેલી વિશ્વાંતિ	૯૭૧
૨૦૩ નિર્વાણપદનું વર્ણન	૯૭૨
૨૦૪ ચિદાકાશનું પ્રતિપાદન	૯૭૫
૨૦૫ જગત ચિદરૂપ છે... ..	૯૭૬
૨૦૬ અહત જ સત્ય છે, જગત નહિ... ..	૯૭૯
૨૦૭ પ્રશ્નોનું સમાધાન	૯૮૧
૨૦૮ વિદ્યાતાની ઇચ્છા	૯૮૪
૨૦૯ ચિરુદ્ધ કર્મફળોની સફળતા	૯૮૬
૨૧૦ સર્વ જગત અહત્સ્વરૂપ છે	૯૮૯
૨૧૧ પરમાર્થનો ઉપદેશ... ..	૯૯૧
૨૧૨ અહતમાં અદ્ભાવની કંપના	૯૯૪
૨૧૩ સર્વ અહત્સ્વરૂપ છે	૯૯૬
૨૧૪ ઉપદેશનાં વખાણ	૯૯૯
૨૧૫ ત્રયની પ્રશંસા	૧૦૦૩
૨૧૬ શિષ્યોએ ગુરુને આત્માપણું કરવું	૧૦૦૫

शुद्धि पत्र

पृष्ठ	वि.	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३७२	२	८	वृद्धवरथा	वृद्धवरथा
३७२	२	३२	अग्रह	आग्रह
३७३	१	८	०मेति य	०मेति च
३७८	१	७	रणशील दयो	रणशील दयो
३८३	२	५	चिज्ञाडये	चिज्ञाडये
३८६	२	८	अहिभुम्	अहिभुम्
३९०	१	६	आमुक	अमुक
३९३	०	१०	यस्यसातनुः	यस्य सा तनुः
३९७	१	८	गणभूण	गणभूण
३९८	२	२२	संसारक्ष	संसारक्ष
४१४	१	१६	आदि	आदि
४२०	१	१८	अक्षय	अक्षय
४२३	२	६	अनार्थायेह	अनार्थायेह
४३०	२	२८	विद्यता	विद्यता
८३३	०	१८	क्षेपे	क्षेपे
४५५	१	५	सता	सता
४५८	२	२२	ननआ वरखुने	नना आवरखुने
४६८	१	३४	कारखुना	कारखुना
४८२	१	१७	विकष	विकष
४८३	१	३३	सोम्य	सोम्य
५०३	१	२४	अयनवर्षा	अयनवर्षा
५२२	१	२६	शमी	शमी
५२४	२	११	क्षरख	क्षरख
५२८	१	६	परमाक्षक्ष	परमाक्षक्ष
५४४	१	२८	तत्त्ववेत्ताओ	तत्त्ववेत्ताओ
५५६	२	१३	स्थल	स्थल
५६४	२	३	नक्षत्रमांथी	नक्षत्रमांथी
५७६	१	३४	यक्षयमान	यक्षयमान
५७८	२	३४	यित्रदाकाश	यित्रदाकाश
५८०	१	३	अवस्थावाणानी	अवस्थावाणानी
५८८	२	३	जेषु	जेषु
६१३	१	२८	अतःकरखुमा	अतःकरखुमां
६१३	२	१	वियत्रिपे	वियत्रिपे
६३७	२	२८	योरो	योरो
६४८	२	५	व्युत्थित	व्युत्थित
६५२	१	११	निधन	निधन
६५०	१	६	प्रवदानी	प्रवदानी

पृष्ठ	वि.	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६६२	१	२६	तेचनात्मा	चेतनात्मा
६७३	२	२५	छवनयैतन्पु	छवनयैतन्पु
६७७	२	८	ओणभया	ओणभया
६८१	१	२	भिध्या	भिध्या
६८५	२	१६	वयनभा	वयनभा
६८६	१	१	दिशओना	दिशओना
७००	२	१७	आगडि	अगाडि
७०१	१	२८	अभनुव्यो	अनुलव्यो
७१८	१	६	अत्तो	अथो
७३२	१	१४	०यामि	०यामि
७३६	१	२४	तभारा	भारा
७४६	२	७	भूभुतो	भूभुतो
७६६	२	१०	सिद्धि	सिद्ध
७७४	२	१३	विभनोना	विभनोना
७८८	२	२	परमाखु	परमाखु
८०४	२	१८	व्यावहारिक	व्यावहारिक
८०५	१	१२	अक्षक्ष	अक्षक्ष
८२०	१	५	क्षारा	क्षारा
८२४	१	१२	विदाक्षक्षपी	विदाक्षक्षपी
८२८	२	५	हुकाणी	हुकाणी
८२८	२	३१	सकारपणुं	सकारपणुं
८२८	२	३३	अकारपणुं	निराकारपणुं
८४३	२	४०	०धःपाति	०धःपातिनी
८४७	२	३३	भोवाणनी	भोवाणनी
८६४	२	१६	आन्तादन	आन्तादन
८८६	२	१३	सत्तमात्र	सत्तमात्र
८८२	१	६	अगम	आगम
९०१	१	१३	यथेच्छ	यथेच्छ
९१२	१	१६	प्रविज्जनारा	प्रविज्जनारा
९१४	१	२५	सामान्य	सामान्य
९१७	१	१०	अट्टय	आट्टय
९२८	१	२७	वगेरेनां	वगेरेनां
९३७	१	२६	सर्वभ-	सर्वभ-
९४५	१	११	चेतन्	चेतन्
९६७	१	३४	अपणुं	अपणुं
९६८	२	२२	भूषतिओ	भूषतिओ
९८०	२	४	निषेध	निषेध



॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ म हारामायण

६-निर्वाण प्रकरण (उत्तरार्ध)

शुद्ध गुजराती भाषांतर

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ म हार मा य ण

शुद्ध गुणशाली भाषांतर

६-निर्वाण प्रकरण (उत्तरार्ध)

ॐ सर्ग १ लो ७

अवन्मुक्तो नो अवन्कम्

श्रीराम उवाच-नैष्कर्म्यात्कल्पनात्यागात्तनुः पतति देहिनः ।

कथमेतदतो ब्रह्मन् संभवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥

राम બોલ્યા:-હે મહારાજ સંકલ્પનો ત્યાગ થતાં સર્વ ક્રિયામાત્ર શાંત થઈ જવાને લીધે તત્કાળ મનુષ્યનું શરીર પડી જાય છે, તો પછી આપ-ને સંકલ્પના ત્યાગની વાત કહો છો તે જીવતા મનુષ્યને શી રીતે સંભવે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જુ મનુષ્ય જીવતું હોય તેને જ સંકલ્પનો ત્યાગ પડી શકે છે, બાકી નિર્જીવ હોય તેમાં કોઈની એ વાત પડી શકતી નથી. એ સંકલ્પત્યાગનું મથાર્થ ૩૫ હું તમને કહું તે તમે સાંભળો, કે જે કાનને અલંકારની પેઠે અતિ શોભા આપ-

* આ પહેલાં સર્ગમાં મમતા, અલંકાર અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિથી રહિત મુક્ત પુરુષો ને રીતે જીવે છે અને યેષા કરે છે, તે મુક્તિ કહેવામાં આવશે.

નાર છે.^૨ સંકલ્પના રૂપને જાણનારા વિવેકી પુરુષો, દેહ વગેરેમાં 'હું' એવો અહંકારનો અધ્યાસ થવો તેને જ સંકલ્પ કે કલ્પના કહે છે; અને એ મર્યાદાવાળા અધ્યાસને છોડી દઈ તેમાં ચૈતન્યરૂપ આકાર કે જે પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે, તેની ભાવના કરવી તે સંકલ્પત્યાગ કહેવાય છે.^૩ સંકલ્પના સ્વરૂપને જાણખનારા વિદ્વાનોએ આત્મા સિત્તાય ધૃતર પદાર્થમાં જે કાંઈ આસક્તિ થવી તેને જ (સંકલ્પનું મૂળ હોવાથી) સંકલ્પ કહેલ છે; અને ચૈતન્ય આત્માથી બીજું કાંઈ જુદું નહિ હોવાથી, તે સર્વમાં એક ચૈતન્ય-આકાશની જ ભાવના થવી, તેને સંકલ્પત્યાગ કહેવામાં આવે છે.^૪ અમુક દેહ વગેરે દશ્યપદાર્થો પરમાર્થ રીતે સત્ય છે, એવું જે કાંઈ અભિમાન થવું તેને ઉત્તમ પુરુષોએ સંકલ્પરૂપે કહેલ છે; અને એ સર્વ દેહાદિક દશ્યપદાર્થો આકાશના કાર્મરૂપ વાયુ આદિ ચાર ભૂતોનો વિકાર હોવાથી કૃત્ત એક આકાશરૂપ જ છે એવી ભાવના થવી તે, કિંવા એ સમગ્ર ચૈતન્યરૂપ આકાશમાં મિથ્યા કલ્પાયેલું હોવાથી ચૈતન્યઆકાશરૂપે જ છે, એવી તેમાં ભાવના થવી તે સંકલ્પનો ત્યાગ કહેવાય છે. અનુભવમાં આવી ગયેલી ખાખતનું અને નહિ અનુભવાયેલી ખાખતનું એમ બે રીતે સ્મરણ થાય છે. કાંઈ પણ રીતે જે કાંઈ સ્મરણ થાય, તે સંકલ્પ જ છે એમ તમે સમજો; અને કાંઈ ખાખતનું કાંઈ પણ સ્મરણ જ ન થવું, એમાં જ કલ્યાણ રહેલું છે એમ વિવેકીઓ સમજે છે.^૫ હે મહાહુલ્લિશાળી રામચંદ્ર! અનુભવમાં આવેલા વિષયોની અને નહિ અનુભવાયેલા વિષયોની, જે બન્ને બતની સ્થિતિનો ત્યાગ કરી ચિત્તને કાખમાં લાવી પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ નઈ લાકડાની પેઠે તમે નિર્લેપ રહી લાંબુ આયુષ્ય મેળવો.^૬ ચિત્તમાંથી સર્વ પદાર્થમાત્રના સ્મરણરૂપ સંકલ્પને છોડી દઈ, પ્રારબ્ધયોગ પ્રાપ્ત

થયેલાં અને પૂર્વના અભ્યાસને અનુસરી કરવામાં આવતાં કર્મોમાં અડધું જાંઘતા નાના ખાળકની ચેષ્ટાની પેઠે (નિઃસંકલ્પપણાથી) તમે પ્રવૃત્તિ કરો.^૭ હે નિષ્પાપ રામચંદ્ર! જેમ કુંભારનો ચાકડો સંકલ્પરહિતપણાથી વેગ વડે ફર્યા કરે છે, તે જ રીતે તમે પ્રારબ્ધના સંસ્કારને અધીન રહી નિઃસંકલ્પપણે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ રહો.^૮ મલિન વાસનાવાળું ચિત્ત જ જેનું નષ્ટ થઈ ગયું છે, એવા તમે વાસના વગરનું મન કે જેને વિવેકી પુરુષો સત્ત્વ એવા નામથી કહે છે તેના શુભ સંસ્કારોને અનુસરી પોતાના પ્રવાહમાં પડેલાં કાર્યોમાં ચેષ્ટા કરો.^૯ હું જોયા હાથ કરી પોકારું છું કે, સંકલ્પ ન ઊઠવા તે પરમ કલ્યાણરૂપ છે, તેને શા માટે અંદર દબ રીતે ધારણ કરતા નથી? પરંતુ મારી એ વાત કાંઈ સાંભળતું નથી.^{૧૦} અહો! મોહનો મહિમા કટલો બધો બલવાન છે કે, સર્વ કુઝોની નિવૃત્તિ કરવાવાળો વિચાર નામનો ચિંતામણિ, હૃદયમાં રહ્યા છતાં મનુષ્યો તેનો ત્યાગ કરે છે.^{૧૧} સંકલ્પ ન ઊઠવો એટલે કે ચિત્તમાં કાંઈ પણ બતની વૃત્તિને સ્ફુરવા ન દેવી તે-અર્થાત્ દશ્યદર્શન આદિથી રહિત શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ જ બાકી રહે માટે તન્મય (આત્મામય જ) થઈ રહેવું, એટલું જ માત્ર પરમ કલ્યાણકારક છે, એનો અનુભવ તમે બંતે જ કરી લો.^{૧૨} હે રામચંદ્ર! સંકલ્પરહિત સ્થિતિમાં રહેવાથી એવું ઉત્કૃષ્ટ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જ્યાં પરમ સાંત્રાન્ય પણ એક સાધારણ તણખલા જેવું સાવ હલકું લાગે છે.^{૧૩} માત્ર જવાના પ્રદેશ તરફ જ લક્ષ્ય રાખનારા સુસાદરના પગમાં જેમ સંકલ્પ વિના સ્વાભાવિક રીતે જ કિયા થયા કરે છે, તે પ્રમાણે તમે પોતાનાં કૃત્યોમાં ઊઠતા સંકલ્પો છોડી દઈ આવી પડેલા કામને પૂરું કરો. સૂતેલા મનુષ્યની પેઠે સર્વ કર્મમાત્રના કૃળની વૃષ્ટાને સંપૂર્ણ રીતે છોડી દઈ આવી પડેલાં કાર્યોમાં સંકલ્પ વિના જ તમે ચેષ્ટા કરો.^{૧૪} જમ

પોતાની મેળે (જડ હોવાથી) ચેષ્ટા વગરનું કામજળ ઘાસ વાયુ આદિના પ્રવાહમાં તણાઈ પોતે ગતિ કરતું લાગે છે, તેમ તમે પણ આપો. આપ આવી પડેલાં કાર્યોમાં સંકલ્પ કર્યા વિના અને સુખ-દુઃખની ભાવના કર્યા વિના જ પ્રવૃત્તિ કરો. કેમ જાણે બીજાને કોતુહલ ઉપજવવા માટે નૃત્ય કરતી હોય તેમ દેખાતી લાકડાંની પૂતળી પોતે અંદર વાસનારહિત અને શુંગાર આદિ રસ ની ભાવના વિનાની હોવા છતાં ક્રિયા કર્યે જાય છે; તેમ તમને પણ બહાર યથોચિત રીતે કર્મ કરતાં છતાં અંદરથી તેમાં 'આ સંપૂર્ણ રીતે ખરેખર સુખરૂપ જ છે' એવી ભાવના ન થાઓ. ઉનાળામાં સુકાયેલી વેલો જમ કહેવા પૂરતી જ દેખાય છે, તેમ તમારી ઇન્દ્રિયોને સર્વ વિષયો રસ વિનાના લાગે. અન્નમય આદિ પાંચ કાશો સાથેની ચિદાભાસની સત્તા, કે જેનો વાસનારૂપી રસજ્ઞાનરૂપી સૂર્યે ખેંચી લીધો છે, તે વડે તમે ચેષ્ટા કરતા રહી, વેલથી વીંટાઈ રહેલ વૃક્ષ જમ શિયાળામાં નીરસ થઈ જાય, તેમ અંદર નીરસ (વાસનારહિત) થઈ જઈ, યંત્રની ચેષ્ટાના જવા સંકલ્પરહિત ચેષ્ટા કરનારા થઈ ને રહો. શિયાળો જમ વૃક્ષોને બહારનું જળ મળતાં છતાં અંદરના રસથી જ નભાવે છે, તેમ જો કે ઇન્દ્રિયો સ્વભાવે જ બહારના રસ લેવામાં પ્રેરાય છે, તો પણ તે ઇન્દ્રિયોને રાક્ષી રાખી, સર્વ આનંદની સીમારૂપ આત્મચૈતન્ય જ જેના જીવનનું સાધન છે એવાં (આત્માકાર) બતાવી દઈ તેનું ધારણ કરો. ^{૧૭-૨૧} તમે કર્મ કરો અથવા ન કરો, પરંતુ જ્યાં સુધી તમારી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વિષય-રસમાં વાસનાવાળી હશે, ત્યાં સુધી આ સંસારના જન્મ-મરણ આદિ અનર્થોનો સાય કદી પણ છૂટવાનો નથી. જમ પવન, અગ્નિની જવાળા, યંત્ર અને પાણી (વિચાર વિના) આપોઆપ જ ગતિ કરે છે, તેમ તમે પણ સંકલ્પરહિત થઈ કર્મ કરતા રહેશો, તો અંતરહિત મોક્ષરૂપ પરમ

કલ્યાણને મેળવવા સમર્થ થશો. ^{૨૨, ૨૩} વાસના વિના કર્મો કરવાં એ જ પરમ ધર્મ કહેવાય છે અને એ જ જન્મરૂપી તાવને દૂર કરનાર છે. વાસના અને સંકલ્પથી રહિત થઈ, આવી પડેલા સંજોગોને સ્વીકારી લઈ, ચાક ઉપર ફરનાર ઘટાદિકની પેઠે ધીરે ધીરે શાંત થતા જઈ તમે પોતાનાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ રાખો. તમે કર્મના કૃળમાં ઘરૂછા રાખો નહિ; તેમજ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પણ 'આથી અનુકૂળ મળવાનું છે' એવી ઘરૂછા પણ ન થાઓ. એ આસક્તિને અથવા કૃળની ઘરૂછાને છોડી દઈ કર્મ કરવાં કે તેનો ત્યાગ કરવો એ બન્ને વાતનો તમે અંગીકાર કરો અથવા ત્યાગ કરો, એ બન્ને સરખું જ છે. અહીં વિશેષ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. સંક્ષેપમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે, સંકલ્પ થવો તે મનને બંધનમાં નાખનાર છે અને સંકલ્પ ન થવો તે મુક્તપણું છે. અહીં કોઈ કોણે કે કોઈ સ્થળે કાંઈ કરવાનું કે ત્યાગ કરવાનું છે નહિ. સર્વ જન્મરહિત, શાંત અને અનંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, માટે તે જ સ્વરૂપમાં તમે રહો. કર્મને વિષે નિષ્ક્રિય બ્રહ્મભાવને અને નિષ્ક્રિય બ્રહ્મભાવ વડે સ્વરૂપમાં રહેવાય તેવાં કર્મો જોઈ લઈ, જવા હોય તેવા સર્વ પદાર્થમય એક ચિદાત્મારૂપે થઈ રહી તમે ભલે જમ સુખ મળે તેમ શાંતપણું રહો. ^{૨૪-૨૬} કોઈ પણ ભૂતનો સંકલ્પ જ ન થવા દેવો તેને વિદ્વાનો યોગ કહે છે, કે જ સ્વાભાવિક રીતે જ ચિત્તનો નાશ કરનાર છે; માટે તમે અત્યંત તન્મય થઈ જઈ જવા હમણાં છો તેવા જ ભલે રહો. ^{૩૦} સર્વત્ર સમાન રીતે રહેલ, શાંત, સુખરૂપ, સ્ફુર્મ, બેપણું કે એકપણું વગેરે ભાવથી રહિત, સર્વવ્યાપી, અનંત અને શુદ્ધ પરબ્રહ્મમાં શું અને શાથી ખેદ પામવાનું છે? કાંઈ નથી. ^{૩૧} જમ મનઃક્રિયામાં (જળ ન હોવાને લીધે) અંકુર જ થતો નથી, તેમ તમારામાં સંકલ્પનો લલ્લ જ ન થાઓ; અને જમ પથ્થરના અંદરના નકર ભાગમાં વેલો

નથી જાગતી, તેમ તમારામાં ધૃષ્ટા પ્રગટ ન થાયો.^{૩૨} જ પુરુષ સંકલ્પરહિત શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે જીવતો હોય ત્યારે કિંવા વિદેહમુક્ત થાય ત્યારે પણ, તેને લોક સંબંધી કે વેદ સંબંધી કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી આ લોક સંબંધી કે પરલોક સંબંધી કથું પ્રયોજન રહેતું નથી; કર્મકે તમે કે જ નિરંતર આત્મદૃષ્ટિએ સર્વત્ર અભેદરૂપે રહ્યા છો અને કર્મ તથા અકર્મ એ બંનેના બાંધની અવધિરૂપ તથા આત્મારૂપ છો, તે હમણાં પ્રાતિભાસિક કર્મરૂપે દેખાય છે; પરંતુ પરી રીતે તમારામાં કર્મપણું છે નહિ. આ ભાણે તમે માત્ર આભાસરૂપે કર્તા દેખાઓ છો; પરંતુ તમારામાં સત્ય દૃષ્ટિએ કર્તાપણું છે નહિ. હાદિકમાં 'આ હું અને આ મારું' એવો સંકલ્પ જ્યાં સુધી રહ્યા કરશે, ત્યાં સુધી તમે કદી પણ આ સંસારરૂપી દુઃખથી મુક્ત થવાના નથી; તથા 'આ હું અને આ મારું' એવા સંકલ્પથી રહિત થશો, તો એ દુઃખથી મુક્ત થઈ જશો. કેવે આ બંને વાતમાં જ તમારા મનમાં રચતી કાય તેનો તમે આશ્રય કરો.^{૩૩-૩૫} હું અને મારું એ તત્ત્વદૃષ્ટિથી એતાં છે નહિ; અને એ કાંઈ છે તો તે સર્વ પરિપૂર્ણ રીતે પરમાત્મારૂપ જ છે. એ પરમ શિવથી વળી જુદું આ દશરૂપ જગત ભાસે છે, તે તો અનિર્વચનીય છે.^{૩૬} જે કાંઈક (અનિર્વચનીય રીતે) આ જગત દેખાય છે, તે ખરેખર પરમાત્માથી જુદી સત્તાવાળું નહિ હોવા છતાં જેમ મુનર્ણનું બાળબાળપણ ભાસે, તેમ જુદું ભાસે છે. એ જગતનું અધિષ્ઠાન એટલે જેમાં એ જગત સ્વપ્ન, ઇન્દ્રજાળ આદિની પેઠે કલ્પાયેલું છે. તે તત્ત્વ જ સત્ય છે, દશ્ય-દર્શન આદિથી રહિત છે અને પરમાર્થરૂપે છેવટ એ જ અવશ્ય રહે છે.^{૩૭}

યદ્દદશ્યતે જગદિદં રાલુ કિંચિદેત-

દેશ્નોઽંગદત્તમિવ માતિ ન વિદ્યમાનમ્ ॥

અસ્ય સ્વયં વિદુરવેદનમેવ પશ્ચાત્

સત્યં તદેવ પરમાર્થમથાવાશિષ્ટમ્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ ૧ એ. આજના

ઠસર્ગ ૨ જો*

જગતનું બ્રહ્મમયપણું અને કર્મબીજનાશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અદ્વૈતૈક્યં વિમનનં શાંતમાત્મન્યવસ્થિતત્મ ॥

યથા પંકમયં સૈન્યં તથા શિવમયં જગત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ જગત દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ સંકલ્પોથી રહિત અને શાંત પરમાત્મારૂપે જ પોતાના પરમાર્થિક સ્વરૂપમાં રહેલ છે. જેમ ગારામાંથી બનાવેલી સેના (રમકડાં) ગારારૂપ જ છે, તેમ પરમાત્મામાં કલ્પાયેલ આ જગત પણ પરમાત્મારૂપ જ છે.^૧ કાળ, આકાર, ક્રિયા, નામ, શક્તિ અને રચના એ સર્વની સાથે મનુ, અહંકાર અને બુદ્ધિ આદિ ચિત્ત એ પરમાત્મારૂપ જ છે.^૨ બહાર રૂપ આદિ વિષયોનો અનુભવ થવો તે અને મનની અંદર વિકલ્પો થવા તથા અહંણ કરવું અને છોડી દેવું એ આદિ માનસિક કર્મો, એ સર્વ પરમાત્મારૂપી પંકમય જ (ગારાનું) છે. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રિપુટીરૂપ પરમાત્મા જ દેખાવમાં આવતા હોવાથી સંબંધુ તે રૂપ અને અનંત છે, માટે કાણ કોને પ્રકાશ કરે? પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એ વગેરેનું તથા દેશ અને કાળનું, દિશા આદિનું તેમજ દશ્ય પદાર્થોનો ભાવઅભાવરૂપે વિવિધ પ્રકારે ભાસ થયા કરવો એ આદિ સર્વનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પરમાત્મારૂપી પંકમય જ છે; માટે હું અને મારું જેની સત્તાથી તથા જેના વિશાળ સ્વરૂપમાં દેખાય છે, તે પરમેશ્વર જ સર્વના સારરૂપ છે; તે વિના બીજું કથું સારરૂપ નથી; તેથી તમે કાંઈ વિષયમાં આસક્તિ વડે બુદ્ધિને નહિ બાંધતાં, પથ્થરની અંદર જેમ મનવાણી આદિનું ચેષ્ટારહિતપણું હોય, તેમ

* આ બીજા સર્ગમાં આખા જગતની પ્રથમ બ્રહ્મમયતા બતાવવામાં આવશે અને પછી કર્મના બીજની શોધ કરી મૂળસહિત તેનું નિવારણ કરવામાં આવશે.

[ન:સકલપ અને મતવાણી:આદિની ચેષ્ટાથી રહિત થઈને રહો. ૪૧]

રામ બોલ્યા:—હે મહાસમર્થ! ગુરુ મહારાજ! હું અને મારું એવું અભિમાન કે જેનું મૂળ રૂપ તપાસીએ તો સાવ મિથ્યા જ છે, તેને ત્યાગ કરનાર જ્ઞાની પુરુષને કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી શી હાનિ થાય અને કર્મો કરવાથી શો લાભ થાય? ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! હું તમને પૂછું છું તે ‘યથાર્થ’ રીતે તમે બે બળતા હો તો કહો કે વાસ્તવિક રીતે પ્રથમ કર્મ જ શી વસ્તુ છે? એ કર્મોનો વિસ્તાર કેવો છે? તેનું મૂળ શું છે? તેમાં નાશ કરવાનું શું છે અને શી રીતે નિપુણતા વડે તે નાશ કરી શકાય? ૨

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! જ કંઈ નાશ કરવાનું હોય તેને મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાખવામાં આવે તો જ તેનો નાશ થઈ શકે છે. બાકી ઉપરની ડાળીઓ વગેરેને કાપી નાખવાથી (નિમૂળ નહિ થવાને લીધે) તેનો નાશ થઈ શકતો નથી. ૩ અહિંમાન પુરુષે પોતાનું પુણ્ય-પાપરૂપી શુભાશુભ કર્મ જ નાશ કરવાનું છે; અને તે તેના મૂળને ઘસીઘસીને ઉખેડી નાખવાથી સંપૂર્ણ રીતે નાશ થાય છે. ૪ હે મહારાજ! એ કર્મરૂપી વૃક્ષનાં મૂળો હું તમને કહેવા ધારું છું તે તમે સાંભળો, કે જ મૂળોને ઉખેડી નાખવાથી નિમૂળ થઈ ગયેલ એ કર્મરૂપી વૃક્ષ ફરીને ઊગતું જ નથી. ૫ હે મહામુનિ! વિચિત્ર પ્રકારના અત્રણવોરૂપી વેલો વડે શોભતો આ દેહ જ પ્રાચીન કર્મરૂપી બીજમાંથી વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થઈ સંસાર-રૂપી ચરણ્યમાં સજ્જડ મૂળ નાખી રહેલો છે. ૬

સુખ-દુઃખરૂપી ફળોની હારવાળા, ક્ષણમાત્ર તાબાં હોવાને લીધે મનોહર લાગતા, વૃક્ષવસ્થા-રૂપી પુષ્પના વિકાસવાળા, વારંવાર કાળરૂપી ઉચ્ચ વાદરાએ તોડી નાખેલાં, નિદ્રારૂપી હેમંતઋતુની અંદર સ્વપ્નરૂપ પાંદડાંઓની બહાર નીકળનારા, નવા ફળગાઓને સંક્રાંતી રાખનારા, પોતાના

ઘડપણથી શરદઋતુના અતમાં ખરી પડેલ શાંત અને સિધિલ થઈ ગયેલ ચેષ્ટાઓરૂપી પાંદડાંના જથ્થાવાળા આ જગતરૂપી જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલ અને પોતાની ચોતરફ ફેલાયેલ ભાર્યા આદિ પોષ્યવર્ગરૂપી અનેક ખાલતણોનાં જૂથો-વડે વીંટાયેલા એવા આ દેહરૂપી વૃક્ષનું પ્રારબ્ધને અનુસરી પ્રગટ થતું એ જ બીજ છે. રાતા હાથ-પગના કામળ પૃષ્ઠભાગ, જીભ, હોઠ, કાન એ આદિ રાતાં તાબાં પાંદડાંઓરૂપી તેના અવયવો છે. સારી રેખાઓવાળાં, નાનાં અને સરખા આકારવાળાં હાથપગનાં તળિયાં એ તેનાં ચંચળ પાંદડાંઓ છે. સુંવાળા આકારવાળી, અંદર સ્નાયુ અને હાડકાંથી ભરેલ હોવાથી મનોહર દેખાતી, કામળ અને રાતી આંગળીઓ એ જ તે દેહરૂપી વૃક્ષનાં પવન વડે કંપતાં અને અને રેસાવાળાં રાતાં નાનાં પાંદડાં છે. કામળ અને સુંવાળી છતાં જની ટાચ પાતળી છે એવી, સરખા આકારને ધારણ કરનારી, ઉતાર્યા છતાં પાછી વારંવાર ઊગી આવતી અને બીજના ચંદ્રમાની કળાતા જેવા આકારવાળી નખોની પંક્તિઓ જ આ દેહવૃક્ષની કળીઓ છે. ૭-૧૦ એ રીતે પ્રારબ્ધકર્મ કે જ આ દેહરૂપે પ્રગટ થતું છે, તેનું મૂળ કર્મેન્દ્રિયો જ છે, કે જ (કામ આદિ સર્પ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી) દૂષણવાળી, ગંદા વડે કંકોર, દંઠ હાડકાંરૂપી ગંડાથી સંકળાયેલી, નાડીઓમાં ભરાયેલા અત્તરસરૂપી ગારામાં લદબદ થઈ રહેલી, વાસનારૂપી રસ પીવાથી પુષ્ટ અને પોતાના સ્થાનમાં રસરક્ત આદિને ધારણ કરી રહેલી છે. ૧૧-૨૦ એ કર્મેન્દ્રિયોમાં ચરણેન્દ્રિય ધૂંટીઓવાળી, સુંદર ત્વચાથી સુગોનિત, દંઠ અંગવાળી અને કામળ છે. એ કર્મેન્દ્રિયનું પણ જ્ઞાનેન્દ્રિય એ જ મૂળ છે; અને એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો બહાર છેટે જઈને પણ વિષયોનો અનુભવ કરી શકે તેવી, નેત્રગોલક આદિ પોતપોતાનાં પાંચ સ્થાનોમાં રહેલી, વાસનારૂપ ગારામાં લદબદ

યર્થ રહેલી, રસથી ભરપૂર અને બહુ બળવાન છે. ૨૧, ૨૨ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પણ ત્રણ જગતમાં રહેલું અને મોટા યોગલાતી પેઠે સર્વના આધાર રૂપ મનજ મૂળ છે, કે જે પાંચ ઇન્દ્રિયોના દ્વાર રૂપે રહેલી નાડીઓ વડે શબ્દ, રૂપથી, રૂપ, રસ અને ગંધ એ આદિ વિષયરૂપી અનંત રસને પ્રથમ અંદર ખેંચી લઈ, ભોગવી લીધા પછી મૂકી દે છે. ૨૩ એ ચિત્તનું મૂળ જીવ છે, કે જેનું સ્વરૂપ લિંગરૂપ આદિ દશ્યપદાર્થમાં ચિદાભાસરૂપે પ્રતિબિંબવાળું થયેલ ચેતનજ છે. તેમાં લિંગરૂપ આદિ દશ્યપદાર્થરૂપ જડ અંશનું મૂળ સર્વના એક મૂળકારણરૂપ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબવાળું થયેલ ચેતન છે અને ચિદાભાસરૂપ ચેતન-અંશનું મૂળ પ્રજ્ઞચેતન્ય છે. એ પ્રજ્ઞચેતન્યનું ફીલું કંઈ પણ મૂળ નથી; કેમકે તે અવર્ણનીય જેનું વિવેચન ન કરી શકાય તેવું), અનંત, પૂરું અને સત્યરૂપ છે. એ રીતે સર્વ કર્મમાનનું મુખ્ય બીજ જીવ-ચેતન્ય છે, કે જેને લીધે અંદર બહુ દાર આદિમાં આત્મબુદ્ધિ યર્થ 'હું કર્તા છું' એવી સંકલ્પ સ્ફુર્તિ પછી ક્રિયા થતી માંડે છે. ૨૪-૨૬ દે મહારાજ ! કર્મનું મુખ્ય બીજ જીવચેતન્યજ છે. જીવપણું હોય તો જ મોટી શાખાઓવાળું આ દેહરૂપ શાદમલિવૃક્ષ જાગી નીકળે છે. ૨૭ જીવચેતન્ય અહંકાર આદિમાં મળી જઈ તેમાં આત્મરૂપતા માની લઈ અનાદિ અવિદ્યાના સંસ્કારથી જોડેલી 'હું અસુકરૂપ છું અને કર્તા છું' એવી નામરૂપવાળી ભાવના વડે જો વીંટાઈ જાય, તો કર્મના બીજરૂપ થાય છે; અને જો તેમ ન બને, એટલે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જ આજાણીલ, તો તે પોતે જ પરમપદરૂપ છે. ૨૮ જીવ પોતે ખરું જોતાં ચેતન્ય હોવા છતાં 'હું કર્તા છું અને મારાં અસુક નામરૂપ છે' એવી નામરૂપવાળી ભાવના વડે વીંટાઈ જાય, તો તે ભાવના જ કર્મના બીજરૂપ બને છે અને જો તેમ તો (એટલે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુ-

ભવ થાય તો) તે પોતે જ પરમપદરૂપ છે; માટે દેહાદિકર્મના અહંકારને આકારે આત્મ-બુદ્ધિ થવી તે જ કર્મનું કારણ છે. હે સુનિર્ઝેશ ! આ જે કાંઈ મેં કર્મના કૃણ વિષે કહ્યું તે આપે જ મને કહેલ છે. ૨૯, ૩૦

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ સૂક્ષ્મ ચિદાભાસરૂપ મૂળ બીજમાંથી થનારા કર્મનો દેહ આદિ ઉપાધિ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી શો ત્યાગ છે અને શું અનુષ્ઠાન છે? (તે કહેા.) ૩૧ બહાર અને અંદર એ જીવચેતન્ય જવી જવી રીતે સ્ફુરે તેવી તેવી રીતે તે પોતે જ દેખાતા પદાર્થના જોવા બની જાય છે. પછી તે સત્યને આકારે દેખાય કે અસત્યરૂપે જણાય, પરંતુ તે ભય પેદા કરી દે છે; અને જો એ જીવચેતન્ય સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણથી રહિત થઈ રહે તો તે શ્રાંતિથી મુક્ત થઈ જાય છે. પછી એ ભ્રમ સાચો હો કે ખોટો હો, તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ૩૨, ૩૩ એ જીવચેતન્ય જ (ઉપાધિને લીધે) શ્રાંતિ વડે ઉત્પન્ન થયેલાં વાસના, ઇચ્છા, મન, કર્મ અને સંકલ્પ ક્રત્યાદિ નામરૂપે નિરતાર પામે છે. ૩૪ મનુષ્ય ભલે જ્ઞાની હો કિંવા અજ્ઞાની હો, પરંતુ જ્યાં સુધી તેનો દેહ રહે ત્યાં સુધી ચિત્તરૂપ ઉપાધિ કે જ્યાં ચેતન્યબિંબનું પ્રતિબિંબ પડી ચિદાભાસ એવી સજ્ઞા થઈ તે વડે ક્રિયા કરે છે, તે આ દેહરૂપી ધરમાં રહે છે, તેનો (જીવન-પર્યંત) ત્યાગ બનતો નથી. ૩૫ જીવતા પુરુષમાં તેનો ત્યાગ શી રીતે થઈ શકે? બાહ્ય આવી પડેલ બ્યવહાર કર્યે જતાં 'હું અસંગ, અદિતીય, કૂટસ્થ અને ચિદ્રૂપ છું તથા અકર્તા છું,' એવી રીતે નિષ્ક્રિય આત્મામાં સ્થિતિ રાખી કર્મનાં નામ અને રૂપ એ બંનેની ભાવના જ મનમાં નહિ થતી હોતાં કર્મ અને અકર્મ એ આદિ વિકલ્પોનો પણ ત્યાગ કરી દેવામાં આવે, તો તે કર્મત્યાગ કે ચિત્તસાગ પોતાની મેળે જ થઈ જાય છે. બાહ્ય સ્થૂલ દાદિએ તો કર્મનો ત્યાગ

સંભવતો જ નથી; છતાં જ કર્મ કરવાની નિય-
મિત રીતિનો ત્યાગ કરે છે, તેણે (કર્મસાગ
અશક્ત જ હોવાથી) કહું કયું જ નથી; અથવા
સ્વલ દષ્ટિએ કર્મનો ત્યાગ અસંભવિત છે, માટે
કર્મ કરતાં છતાં પણ તે અમુક રીતે કરવું એ
આદિ સંકલ્પ-વિકલ્પનો ત્યાગ કરી, નિઃસંકલ્પ-
પણાથી કરવામાં આવે તો તેણે તે કાંઈ (કર્મ)
કરેલ જ નથી. બાકી જ્ઞાન વડે આ જ કાંઈ
દરખની પ્રાંતિ દેખાય છે, તે સર્વનું તત્ત્વજ્ઞાન વડે
મિથ્યાપણું સમજી જઈ બાકી થઈ જતાં જગ-
તનો અત્યંત અભાવ છે એમ અનુભવમાં આવે,
તે જ એ જગતનો, તેમાં રહેલા ચિત્તનો અને
કર્મનો ખરો ત્યાગ છે, કે જમાં આત્માનું અસંગ-
પણું અનુભવાતાં એની મેળે મોક્ષ મળે છે.
જો કાંઈ લિંગદેહ આદિ દરશ્ય હોય તો જ તેમાં
જીવચૈતન્યનો પ્રતિબિંબ પડતાં ચિદાભાસ થાય;
પરંતુ છેક સૃષ્ટિના આરંભકાળથી તત્ત્વદષ્ટિએ
જોતાં લિંગદેહ આદિ દરશ્ય ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી
અને છે જ નહિ તો પછી જ્ઞાનો જ્ઞાતામાં પ્રતિ-
બિંબ વડે ચિદાભાસ થાય એ જીવચૈતન્યના
ચિદાભાસપણાને એટલે લિંગદેહ આદિ દરશ્યમાં
પડેલા તે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબભાવને મિથ્યા
સમજી મૂકી દેતાં તો તેનું જ શુદ્ધ રૂપ અવશેષ
રહે તે ચિદાભાસરૂપ કે કર્મરૂપ નથી, પરંતુ
શાંત પ્રકરૂપ છે. એ ચિદાભાસરૂપ જીવચૈતન્ય
કર્મરૂપ કહેવાય છે; કેમકે જળ વગેરેમાં જતું
પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તેવા આકાશની પેઠે એ
ચિદાભાસ જ બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબનાળો થઈ
કર્મોને વિસ્તારી રહેલ છે; માટે અનુભવી પુરુષો
એ ચિદાભાસરહિત દશાને મોક્ષરૂપ સમજે છે
અને તેઓની વિવેકી શિષ્ય પ્રત્યે તેવી જ ઉપદેશ-
વાણી છે. કર્મનો સાવ ત્યાગ દેહ રહે ત્યાં સુધી
(જ્ઞાન વિના બીજી રીતે) સંભવતો નથી.^{૧૧-૪૨}
જો જ્ઞાને કર્મમાર્ગ જ માફક આવે છે, તેઓ
તો તેના મૂળને છોડતા નથી. વાસનારૂપે રહેલા

ચિત્તમાં જીવચૈતન્યની ચિદાભાસરૂપે સ્થિતિ થવી
તે જ પોતાનાં કર્મોનું મૂળ છે.^{૪૩} તે દેહ રહે
ત્યાં સુધી જ્ઞાન વિના બીજી રીતે નિવૃત્ત કરી શકાતી
નથી. હે રામચંદ્રજી! એ ચિદાભાસરૂપ જીવ-
ચૈતન્ય અંદર બીજાં પણ કામવાસના આદિ
અનેક કર્મોનાં મૂળોને ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં (જ્ઞાન
વડે) મોક્ષાધિકારી હોવાથી દેહલીક રીતે તે
શ્રેષ્ઠ છે. જ પુરુષ એ ચિદાભાસરૂપ સૂક્ષ્મ જીવ-
ભાવને, તેના મૂળ કારણરૂપ અજ્ઞાનસહિત
પોતાના પુરુષાર્થથી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી દૂર કરી
દે, તે પુરુષ એ ચિદાભાસને લીધે જ પ્રતીતિમાં
આવતી આ દરશ્ય-દર્શરૂપ પ્રાંતિને પણ તે
સર્વતા મૂળરૂપ અજ્ઞાનસહિત પોતાના યત્નથી જ
છેદી નાખે છે; અને તેવા પુરુષથી જ આ સંસાર-
રૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ઉખેડી નખાય છે.^{૪૪-૪૬}
ચિદાભાસ વિનાનું અદ્વિતીય, એક અને સર્વ
દરશ્યપદાર્થથી રહિત એ પરમ આકાશ પ્રકરૂપ
છે અને તે આકાશની પેઠે અસંગ હોવાથી
નિર્લિંગકર છે; તેથી એ પ્રકરૂપ જ પ્રકરૂપતાપુરુષો
આપણાં સર્વ જીવચૈતન્યોનું આખરનું ચૈતન-
સ્વરૂપ કહે છે.^{૪૭}

અચેતનાકાશમન્યદેકં વદેવમસ્તિ ત્વિદ-
મર્થહીનમ્ । વદ્યયોમરૂપં યત્ એતદેવં નિરામયં
ચેતનસારમાહુઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કર્મબીજ-
દાહયોગોપદેશ' એ નામનો
સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત



ॐ સર્ગ ૩ જો ૭

શુદ્ધ તત્ત્વ જાણવાનો ઉપાય

॥ રામ ઉવાચ ॥

અવેદનં વેદનસ્ય મુર્ચ્છાદ્રઃ ક્રિયતે કથમ્ ।

નાસતો વિદ્યતે માવો નામાવો વિદ્યતે સતઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાં:—હે મહારાજ ! જે વાસ્તવિક રીતે વિદ્યાભાસ એવી કાંઈ વસ્તુ હોય, તો પછી તેનો અભાવ શી રીતે કરી શકાય ? કેમકે અસત્ય-પદાર્થની સત્તા અને સત્ય પદાર્થનો અભાવ કદી પણ હોઈ શકતો નથી.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—જ્યારે અસત્ પદાર્થની સત્તા અને સત્ પદાર્થનો અભાવ નથી હોતો, ત્યારે તો વિદ્યાભાસ કે જે મિથ્યારૂપે દેખાય છે, તેનો અભાવ સહેલાઈથી જ પોતાની મેળે સિદ્ધ થાય છે.^૨ વિદ્યાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બન્ને રજ્જુમાં થયેલી સર્પની બ્રાન્તિની પેઠે માત્ર બ્રાંતિરૂપ જ છે અને ઝાંઝવાના જળની પેઠે તે મિથ્યારૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે, એમ તમે સમજો.^૩ એ વિદ્યાભાસનાં નામ અને રૂપની પ્રતીતિ જ ન થવી તે અતિશ્રેષ્ઠ છે અને તેના નામરૂપની પ્રતીતિ થવી તે મહાદુઃખકારક છે; માટે હે રામચંદ્ર ! પરબ્રહ્મ કે જે સત્યરૂપ છે તેને જ તમે આત્મારૂપે સમજો. બાકી દ્રશ્ય, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રિપુટીમાં એક યથા રહેલો વિદ્યાભાસ કે જે (ઝાંઝવાના જળની પેઠે) દેખાતા હોવા છતાં સાત મિથ્યા જ છે, તેને અહંકાર વડે આત્મારૂપે ન સમજો.^૪ મનુષ્યને એ વિદ્યાભાસના દેહાદિકમાં અહંકારરૂપે અમુક નામરૂપ જ જણાવાં અને તેમાં આત્મબુદ્ધિ થવી એ જ દુઃખકારક છે; માટે જ્ઞાન વડે એ વિદ્યાભાસનાં

નામ અને રૂપ એ બન્નેને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાન સુધ્ધાં મિથ્યા સમજી તેમાં આત્મબુદ્ધિ નહિ કરતાં તમે સુખેથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહો.^૫ વ્યવહારકાળ કે જ્યાં દ્રશ્ય, દર્શન અને દશ્ય એવી ત્રિપુટીની પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં પણ વ્યવહારમાં દેખાતા એ વિદ્યાભાસનાં નામ અને રૂપ એ બન્નેથી જુદું જ તે સર્વના સાક્ષીરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, કે જે સર્વ પદાર્થમાત્રને રૂપે દેખાવામાં આવે છે, શબ્દમાત્રને તેનું મૂળ હોવાથી તેને ધારણ કરી રહેલા આમકાર વડે લક્ષ્યરૂપે સમજી એ જ સર્વના આત્મરૂપ છે અને તેથી જ મોક્ષ મળવાનો છે, એમ ધારી તમે કાંઈ બેદ નહિ પામતાં યોગ્ય વ્યવહાર કરો.^૬ વિવેકી પુરુષે પોતાનું પુણ્ય-પાપરૂપી શુભાશુભ કર્મ નાશ કરવું જોઈએ અને તે વાત (આત્મતત્ત્વ સિવાય બીજું સર્વ મિથ્યા હોવાથી) ‘તે છે જ નહિ’ એવું તત્ત્વજ્ઞાન વડે જણાયાથી સિદ્ધ થાય છે. સારી રીતે તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એમ જણાયું છે કે, જે કર્મનો સમૂળગો નાશ થાય અને કાંઈ બતનાં કર્મ રહે જ નહિ, તો સંસાર આપોઆપ શાંત થાય. જેમ બીલાંનો ગર્ભ પોતાની અંદર જે કાંઈ બીજા આદિ ઉત્પન્ન કરે તે બીલાંથી જરા પણ જુદું પડી શકતું નથી, તે પ્રમાણે એ ચૈતન્ય-આત્મા, પોતાનામાં ક્રિયાકારક આદિ ત્રિપુટીવાળી ચિત્ત એવી સંજ્ઞા ઉત્પન્ન કરે, તેનાથી પોતે જરા પણ જુદો પડતો નથી.^૭ જેમ ભૂલોકની અંદર રહેલો આ જંબૂદીપ ભૂલોકથી (પૃથ્વીથી) જુદો પડી શકતો નથી, તેમ ચિદ્રૂપ પરમાત્મામાં રહેલ આકાશ અને તેની અંદર રહેલા જગતના પદાર્થો છત્યાદિ કંઈ પણ પરમાત્માથી જુદું પડી શકતું નથી.^૮ જેમ જળ છે, તે પોતે અંદર પ્રવાહરૂપે પણ છે. એ પ્રવાહપણું જળથી જુદું નથી. એ પ્રમાણે જ ચૈતન્ય છે. તે જ ચિત્તરૂપ છે, તેનાથી કાંઈ જુદું નથી; કારણ કે ચિત્ત અને ચિત્ત એ બન્ને

* આ ત્રીજા સર્ગમાં જે ઉપાયથી દશ્યબ્રાંતિ નિવૃત્ત થઈ જઈ વિવેકજ્ઞાન પુરુષને નિર્વિકલ્પ અને નિર્બિંધ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય, તે ઉપાય બતાવ-
૧૩૩

શબ્દ ચેતન્યતા અર્થને ખતાવનાર 'ચિત્તિ સંજ્ઞાને' એ એક જ મૂળધાતુમાંથી બનેલ હોવાથી એ બન્ને શબ્દોનો અર્થ પણ ચિદ્રૂપ જ થાય છે.^{૧૧} જન્મ જળમાં પ્રવાહ અને તેજમાં પ્રકાશ જેવામાં આવે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર ચિત્તપણું અને ચિત્ત એ બન્ને પોતપોતાના તે તે ધર્મોથી રહિત (શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે) રહેલ છે.^{૧૨} ચેતયતીતિ ચિત્ત (જે પ્રકાશ કરે તે ચિત્ત) એવી વ્યુત્પત્તિ વડે દશ્યપદાર્થોનો પ્રકાશ કરવો તે ચેતનની ક્રિયા હોય તેમ જણાય છે, પરંતુ ચેતન કે જે તત્ત્વદષ્ટિએ કૂટસ્થ (સાક્ષીરૂપ છે) છે, તેમાં એ વાત સાવ નિર્મૂળ છે અને ભ્રાંતિ વડે દેખાતા હાઉની માફક માત્ર મિથ્યા જ ભાસી રહેલ છે. જે હેતું વિના મિથ્યારૂપે ભાસતું હોય તે ખરી રીતે હોય જ નહિ.^{૧૩} જન્મ પવન અને તેની ગતિ એ બન્ને જુદાં નથી, તેમ એ ચેતન (ચિદાભાસ) અને તેની ક્રિયા એ બન્ને હેતુ વિના જ (દિશાબ્રમની પેઠે) દેખાતાં હોવાથી આત્માથી જુદાં નથી; તેથી બહાર બહત અવસ્થામાં તથા અદર સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે કાંઈ પદાર્થો જેવામાં આવે છે, તે આત્માથી જુદાં નથી.^{૧૪} આ દેહ કર્મનો ફેલાવો કરે છે અને તેનું મૂળ બ્રહ્મ એ તો અહંકાર છે, કે જે જન્મ-મરણ આદિ સંસારના હેતુરૂપ છે, તે જેમ ચલનરૂપી સ્ફુગ્ન જતું રહેવાથી વાયુ શાંત થઈ જાય, તેમ 'હું' એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી' એવી ભાવના વડે ચિદાભાસ કે જે કર્મને રૂપે ફેલાય છે, તેનો અભાવ સમજી જઈ અહંકારરૂપી મૂળને કાપી નાખવાથી શાંત થઈ જાય છે.^{૧૫} તમે કે જે જ્ઞાની છો તે જ્ઞાન વડે ચિદાભાસને કાપી નાખી, બ્રહ્મભાવરૂપે છુપાઈ, પથ્થરની પેઠે દંઢ બની, જેમ વરાહ પોતાની દાતરડી વડે મોઢ આદિ ઝાડનાં મૂળને ઉખેડી નાખે, તેમ તમે સંસારનાં મૂળને ઉખેડી નાખો.^{૧૬} હે રામચંદ્રજી! ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી કર્મનાં બીજો-

રૂપી કળાઓના ખળતાનો ત્યાગ થઈ શકે છે, બાકી બીજી રીતે તેનો ત્યાગ સંભવતો નથી; માટે સદા તમારી અંદર રહેલ ચિદાભાસરૂપી કર્મનું મૂળ જ શાંત થઈ જાય.^{૧૭} કર્મનાં બીજો-રૂપ કળાઓનો ત્યાગ કરવાથી જીવનું પરબ્રહ્મ વિનાનું જે બીજું ચિદાભાસરૂપ તે, તથા તે વડે અનુભવાતો સઘળો દશ્યપ્રપંચ એ બન્ને જ્ઞાન વડે ભેતાં છે જ નહિ, એમ નિશ્ચય થતાં તત્ત્વજ્ઞાનવાળા અને શાંતિવાળા વિવેચી પુરુષોને કાંઈ લેવાનું કે દૂર કરવાનું રહેતું જ નથી. તેઓ ત્યાગની કે ગ્રહણની વાતને બણતા જ નથી, તેને લીધે તેઓ આકાશના જેવી નિર્લેપતાને દૃઢ્યમાં ધારણ કરી શાંત ચિત્તથી સ્વરૂપમાં રહે છે. આવી પડેલા વ્યવહારને તેઓ કરે છે, છતાં તેમનામાં કર્તાપણાનું અભિમાન ન હોવાથી અને ચિત્તમાં કર્મનો કાંઈ સંસ્કાર નહિ લાગવાથી ખરી રીતે તેઓ કયું કરતા જ નથી.^{૧૮-૨૦} જન્મ નદીના પ્રવાહમાં તણાયેલ તુણ-કાષ આદિ સર્વ પદાર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ ગતિરૂપ ક્રિયા કરે છે, તે પ્રમાણે એ વિવેચી પુરુષોની કર્મ-ન્દ્રિયો પણ મનમાં કાંઈ વિકાર ન થતાં તે જન્મ શાંત રહે તે રીતે અડધા સૂતેલા બાળકની પેઠે આપોઆપ ક્રિયા કર્યે જાય છે.^{૨૧} વિષયવાસનાથી રહિત, નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માનો અપેક્ષા અનુભવ થતાં, ભોગો તરફ વળવાના સ્વભાવવાળી અંતઃકરણની અને ધન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રાગથી રહિત થઈ જઈ, કેમ બણે પોતપોતાના વિષયોને પ્રકાશ કરવામાં અસમર્થ હોય, તે પ્રમાણે અદર અને બહાર કાંઈ પણ જગ્યાએ ટકી શકતી નથી.^{૨૨} આત્મા સિવાય સર્વ મિથ્યા હોવાથી કર્મ એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી એમ જે બણવું, એ જ કર્મનો ત્યાગ છે અને તે જ્ઞાન વડે સિદ્ધ થાય છે; બાકી માત્ર નસીબના સંભેગે સ્વભાવિક રીતે થયા કરનાર દેહ આદિનાં કર્મ કે જે અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા જ)

છે, તે કરવાથી પણ શું છે અને નહિ કરવાથી પણ શું છે? કંઈ નથી.^{૨૩} દેખાતા પદાર્થોના અભાવ થતાં જ સંકલ્પો મટી બચ અને તેથી વાસનાથી રહિત થઈ જઈ અમુક ક્યું કિંવા અમુક ન ક્યું એવા સંબંધને પણ છોડી દઈ શાંતપણાથી નિર્વિકારપણે સ્થિતિ રાખવી, તે કર્મત્યાગ કહેવાય છે.^{૨૪} જમ ઘણો કાળ જતો રહ્યાથી કેટલાંક આગળ ખનેલાં કાર્યો બુદ્ધાઈ જવાય છે, તેમ સર્વ દશ્યનું પાછું ચિત્તમાં કાઢી દિવસ સ્મરણ જ ન જોડે તેવી રીતે તેને બૂલી જઈ થાંભલાના અંદરના ભાગની પેઢે દબાવી સ્થિતિ રાખવી, તે કર્મત્યાગ કહેવાય છે.^{૨૫} બ્યર્થ બોધવાળા પુરુષો માત્ર કર્મેન્દ્રિયોને રાષ્ટ્રી રાખવારૂપી ત્યાગકે જમાં એ કર્મોનાં મૂળનો ત્યાગ થતો નથી તેને આચરે છે. એ પશુના જેવા અજ્ઞાની પુરુષોને તે કર્મત્યાગરૂપી પિશાચ ખાવા દોડે છે.^{૨૬} જ પુરુષો મૂળસહિત કર્મત્યાગ વડે શાંતિને પ્રાપ્ત થયા છે, તેઓને કર્મ કરવાનું કે ન કરવાનું એ બેમાંથી એકની જરૂર રહેતી નથી.^{૨૭} ઉપર કહ્યા મુજબ વિવેચી પુરુષો કર્મની બીજરૂપી કળાને મૂળસહિત ઉખેડી નાખી નિત્ય એક પરમ તત્ત્વમાં જ ચિત્તને એકાગ્ર કરે છે, તેને લીધે તેઓની સ્થિતિ સુખવાળી હોય છે.^{૨૮} જમ ચંત્રી ખનાવેલા પૂતળાં અને સુરાપાનથી ડોલતા પુરુષો ભાન વિના જ આપોઆપ કામ કરે છે, તેમ કાર્યમાં લોહુપ થયા વિના જ આવી પડેલાં કાર્યો જ કરે છે અને મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી જમના વિક્ષેપો દૂર થયા છે, તેવા વિવેચી પુરુષો સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી અડધી જગતી અને અડધી જાગતી કાઈ એક અનિર્વચનીય યોગ-બુદ્ધિકાને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે.^{૨૯,૩૦} જનો મૂળસહિત ત્યાગ કરવામાં આવે તેનો જ ખરેખરો ત્યાગ કરેલો કહેવાય; બાકી મૂળને નાખ્યા સિવાયનો ત્યાગ તો મૂળમાંથી

નહિ કાઢી નાખતાં વૃક્ષની માત્ર ઉપરની શાખાઓને કાપી નાખવા જેવો છે.^{૩૧} કર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ નહિ કાઢી નાખતાં માત્ર ઉપરઉપરની ડાળીઓ કાપી નાખવામાં આવે, તો પછી પાછું તે કર્મવૃક્ષ હજારો ડાળીઓથી ફરીને વધી બચે છે અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૨} દે પ્રિય રામચંદ્ર-જી! તમને ઉપર જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે જીવનું પરબ્રહ્મના વિના બીજું ચિદલાસસ્વરૂપ અને તેવડે અનુભવમાં આવતો સર્વ દશ્યપ્રપંચ વગેરે કશું છે જ નહિ; માત્ર એક સત્ય પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર છે. એવું જ્ઞાન થતાં કર્મનો ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. આ સિવાય બીજી કાઈ રીતે તે સિદ્ધ થતો નથી; માટે તમે એ વાતનો જ અભ્યાસ રાખનારા થાઓ.^{૩૩} જ પુરુષો આ રીતે (મૂળ સુધ્ધાં) કર્મત્યાગ નહિ કરતાં માત્ર કર્મેન્દ્રિયોને રાષ્ટ્રી રાખવારૂપી કર્મત્યાગ કે જ મૂળ બાકી રહી જવાથી ખરો કર્મત્યાગ નથી, તેને ત્યાગરૂપે માની લઈ આચરે છે, તેઓ (સાવ કર્મત્યાગ થવો એ વાત અશક્ય હોવાથી) આકારને લાત મારે છે; 'આ સર્વ એક પરમાત્મારૂપ છે; તે સિવાય જે પ્રતીતિમાં આવે છે તે મિથ્યા છે.' એમ જ્ઞાન વડે સમજવાથી પોતાની મેળે જ કર્મત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. વાસના વગરની ક્રિયા મોટા આરંભવાળી હોય તો પણ તેનું અંદરનું બીજ બળી ગયેલું હોવાથી તે અક્રિયારૂપ જ છે.^{૩૩-૩૫} જમ કાશ ખેંચવાનાં દારડાંથી વીંટાયેલું ફૂવા ઉપરનું કાશ સંબંધી લાકડું જે ઉપરથી જળ ખેંચાઈ પાન્ય પેદા કરવામાં ઉપયોગી થાય તો જ તે કામનું છે; પરંતુ જળ ખેંચ્યા વિના ખાલી જ કાશ ચલાવવામાં આવે, તો તે સાવ નકામું છે; તે પ્રમાણે બુદ્ધિસહિત ઇન્દ્રિયોએ ભોગોમાં આસક્તિ પેદા કરી કરેલું કર્મ જ સફળ (ફળ આપનાર) છે; તે વિનાનું બીજું દેહચેષ્ટારૂપી કર્મ (પુનઃજન્મ આદિ ફળ નહિ આપવાથી) નિષ્ફળ જ છે.^{૩૬} જ્ઞાન વડે કર્મત્યાગ થઈ જતાં

વાસનારહિત થઈ રહેલા જીવન્મુક્ત પુરુષ ધરમાં રહેા, જંગલમાં રહેા, દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી રહિત થઈ જાઓ અથવા વધારે સમૃદ્ધિમાન થાઓ; પરંતુ તે સદાકાળ સમાનતાવાળો જ રહે છે.^{૩૭} શાંત ચિત્તવાળા પુરુષને પોતાનું ધર જ નિર્જન અને દૂર રહેલ અરણ્યરૂપ છે; અને જતું ચિત્ત જ શાંત નથી તેના પુરુષને મનુષ્ય વિનાનું મોટું અરણ્ય પણ મનુષ્યવાળી નગરીરૂપ છે.^{૩૮} શાંત બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં જ, સ્વપ્ને પણ નહિ બેચેલ શન્ય, નિર્મળ, વિસ્તારવાળી અને મનોહર વનભૂમિ રહેલી છે.^{૩૯} આત્મા સિવાય બીજા દશ્યપ્રપંચમાત્રને નહિ દેખનારા જ્ઞાનવાન પુરુષને આ જગત જ પદાર્થોના સંચાર વિનાના, આકાશમય અને જુદાં જુદાં નામરૂપ વડે જુદે જુદે રૂપે દેખાતા સર્વ પદાર્થોના અભાવવાળા મોટા અરણ્યરૂપ છે.^{૪૦} સમગ્ર સમુદ્રવાળી આખી આ પૃથ્વી, અનંત સંકલ્પવાળા અને પોતાના હૃદયમાં સંસ્કારરૂપે આ આખા જગતની સ્થિતિને ધારણ કરી રહેલ અજ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં જ રહેલી છે.^{૪૧} દીનતાવાળા અજ્ઞાની પુરુષના ચિત્તમાં જ વિવિધ પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વો વડે સંકટ આપનાર વિવિધ પ્રકારના આકારવાળા અને અનેક આરંભો સહિત એવા ગામોના સમૂહો (પ્રતિબંધિત થઈ) રહેલા છે.^{૪૨} જુદા જુદા પ્રકારનાં કાર્યોને લીધે અનેક જાતના વિકારો અને ભિન્ન ભિન્ન દશાઓવાળી ગામ, શહેર, દેશ અને પર્વતો સહિત એવી આ સર્વ પૃથ્વી અજ્ઞાની પુરુષના મલિન ચિત્તની અંદર અરીસાની જેમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબવાળી થઈને રહેલી છે.^{૪૩}

વિવિધકાર્યવિકારદશામયી સપુરપત્તનમંડલપર્વત ! મુકુરકોશ હવ પ્રતિચિંવિતા હૃદિમવત્યમલા મલિને મહી ॥ ૪૨ ॥

સર્ગ ૩ નો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

અહંકારનો નાશ કરવાનો ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સાહતાદિજગન્ઘાંતૌ વોધે સંવિત્કલાત્મનિ ।
સંશાંતદીપસંકાશસ્ત્યાગઃ સિદ્ધયતિનાન્યથા ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-તેલ વિના જોલવાઈ

જનારા દીવાની પેઠે અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જવાથી થનારા ત્યાગ, અહંકાર આદિ સહિત સર્વ જગતનું મિથ્યાપણ જણાતાં પરબ્રહ્મ કે જીવ્યૈતન્યરૂપી કળાઓનું મૂળ સ્વરૂપ છે, તેનું જ્ઞાન થવાથી સિદ્ધ થાય છે; તે વિના બીજી રીતે તે સિદ્ધ થતો નથી.^૧ માત્ર કર્મનો ત્યાગ કરવો એ જ સર્વત્યાગ નથી, પરંતુ જગતની પ્રતીતિથી રહિત અને અહંકારથી પણ રહિત એક પરમાત્મા જ સત્ય છે, એવો બોધ થવો તે જ સર્વત્યાગ કહેવાય છે. 'આ દશ્યરૂપે દેખાવમાં આવતું દેહ આદિ જ હું છું અને એ દેહ આદિ સાથે સંબંધ રાખનાર આ જગત મારું ભોગ્ય છે,' એ બે જાતનો અધ્યાસ દિવેલ વગરના દીવાની પેઠે શાંત થઈ જતાં, શુદ્ધ ચૈતન્ય કે જ સર્વના આત્મરૂપ છે, તે જ પાકી રહે છે. 'હું અમુક દેહાદિરૂપ છું અને અમુક મારું છે,' એવો ભ્રમ જાઓના શાંત થયો નથી, તેમને જ્ઞાન થતું નથી, શાંતિ મળતી નથી, ત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી અને નિવૃત્તિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૨-૪} 'અમુક મારું છે અને હું અમુકરૂપ છું' એટલાનો જ માત્ર નાશ થઈ જાય તો તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, શાંત, આનંદમય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ શેષ રહે છે, તે વિના બીજું કશું રહેતું નથી.^૫ તત્ત્વજ્ઞાન વડે જો અહંકારનો અંશ નાશ પામી જાય, તો મમતાના સ્થાનરૂપ સર્વ જગત પણ નાશ પામી જાય છે અને

* આ ચોથા સર્ગમાં અહંકાર જ સંસારનું મૂળ છે એમ કહેવાશે અને એ અહંકારના અભાવની ભાવના કરવાથી આત્મજ્ઞાન વડે તેનો ત્યાગ થાય છે, તે પણ કહેવાશે.

તત્ત્વદ્રષ્ટિએ જોતાં કાંઈ કેકાણે કરાનો નાશ થતો જ નથી. પારમાર્થિક બ્રહ્મરૂપે સર્વ એક ચિદાકાશ-
 ાં જ ઘાટાપણથી એકરસરૂપે થઈ રહેલ છે.^૯
 હું એવી દ્રાઈ વસ્તુ પરમાત્માની સત્તાથી જુદી
 જ નહિ, એમ નિરહંકારપણથી ભાવના
 રવાથી અહંભાવ કે જે સર્વ અવિદ્યાનું મૂળ છે,
 તે નિર્વિદ્યે શાંત થઈ જાય છે અને માત્ર એટ-
 લા જ પ્રયત્નથી મોક્ષ મળે એમ છે; તો પછી
 તેમાં શા માટે કંટાળી જવાનું છે? 'હું અહં-
 રૂપ નથી' એવા અધ્યાસનું અધિષ્ઠાન પણ
 ચૈતન્યરૂપ આત્મા સિવાય બીજું નથી અને
 ચૈતન્યરૂપ આત્મા આકાશના જેવો નિર્વિકાર,
 અરૂપ, શુદ્ધ અને અનંત છે. તેમાં એ અધ્યાસની
 સ્થિતિ જ ક્યાંથી સંભવે?^{૧૦} બ્રાંતિ, બ્રાંતિનું
 સાધન, બ્રાંતિનો આશ્રય અને બ્રાંતિનું ક્ષણ એ
 કશું ખરી રીતે છે જ નહિ; માત્ર અજ્ઞાનનો એ
 સમૂળો વિકાસ હોવાથી તે અજ્ઞાનરૂપ જ છે
 અને જ્ઞાન થતાં તેમાંનું કાંઈ પણ છે નહિ, એમ
 જણાય છે.^{૧૧} જે આ સત્તાના સ્વરૂપ વિનાનું
 જગતના જેવું પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વવ્યાપી
 કેવળ પરમતત્ત્વ જ છે; માટે તમે મનમાં વિચાર
 પણ ન કરવારૂપી મૌનને ધારણ કરી રહો;
 કેમકે આ સધળું (પરમાત્મારૂપ હોવાથી) મોક્ષ-
 રૂપ જ છે.^{૧૨} જે પળમાં 'હું' એવો અહંકાર રુકુરે,
 તે જ પળમાં 'હું' એવી કાંઈ વસ્તુ જ છે નહિ,
 એમ ચિત્તમાં ભાવનાથી સંસારના જન્મ-મરણ
 આદિ અનર્થોમાં પડી ફરી વાર શોક કરવો પડતો
 નથી.^{૧૩} નિરંતર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અહં-
 કારનો ભાવ છોડી દીધાથી હું એવું જે કાંઈ
 પ્રતીતિમાં આવે, તે આકાશના ફેલ જેવું સાવ
 મિથ્યા જ છે, એમ તત્કાળ સમજી લઈ રણ-
 સંગ્રામમાં ધનુષ્ય ઉપર ચડાવેલા અર્જુનના
 આણની પેઠે પાછા નહિ પડતાં તમે નિરંતર
 રીતે બ્રહ્મરૂપ પરમપદનું અવલંબન કરીને
^{૧૨} અહંકારને નિરંતર આકાશના ફેલ

જેવો મિથ્યા જ જાણી સર્વ વિકારોથી રહિત
 થઈ જઈ તમે આ સંસારસાગરને તરી જઓ.
 જે પુરુષ પોતાની મેળે માત્ર પોતાના સ્વભાવને
 પણ જીતવામાં વીર થતો નથી, તેના નરપશુને
 ઉત્તમ પદની પ્રાપ્તિ થવાની વાત પણ શું કહેવી,
 એ તમે જ કહો.^{૧૩, ૧૪} જે ઉત્તમ પુરુષ પોતાની
 મેળે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર
 એ છ પ્રકાર જીતસ હોય, તે જ મોક્ષ આદિ
 મહાપુરુષાર્થનું પાત્ર થાય છે; પાકી બીજો
 ગર્ધકાના જેવો ગમાર મનુષ્ય મોક્ષ આદિ પુરુ-
 ષાર્થને પાત્ર થઈ શકતો નથી. જની પોતાની
 અંદરની મનોવૃત્તિ જિતાઈ ગયેલી હોય અથવા
 જે તેને જીતવાને તૈયાર થયેલ હોય, તે જ મનુષ્ય
 વિવેકનું પાત્ર થાય છે; અને પરમ પુરુષાર્થની
 પ્રાપ્તિરૂપી જન્મને સફળ કરવાથી તે જ ખરેખર
 પુરુષ કહેવાય છે. સમુદ્રમાં દેંદ્રાયેલા પથ્થરની
 પેઠે જે જે ભાવો તમારી અંદર પ્રવેશ કરવા
 માંડે, તે તે ભાવોથી 'હું' એવો કાંઈ પદાર્થ જ
 નથી, એવી ભાવના કરી આત્મા કે જે આકાશના
 જેવો અસંગ છે, તેને ઝાળખી તમે તે તે ભાવોથી
 (સાક્ષીરૂપે) ઝાળગા રહો. તમે 'હું' એવો કાંઈ
 પદાર્થ જ નથી, એમ જાણી લઈ બધે કેકાણે
 ભરપૂર એક ચિદાત્મા જ છે, એમ યુક્તિપૂર્વક
 જાણતાં છતાં અને એ આત્મસુખનો અનુભવ
 કરતાં છતાં મૂંઝાતા નથી. તત્ત્વદ્રષ્ટિથી અને યુક્તિથી
 વિચાર કરતાં સુવર્ણમાં કલ્પેલા હાર, કુંડળ વગેરે
 ભાવની પેઠે અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં કલ્પાયેલું આ
 સર્વ દરથ કેવળ બ્રાંતિ વિના બીજી રીતે છે જ
 નહિ અને તે બ્રાંતિ જો તમે સંકલ્પનો નાશ કરી
 દઈ દરથને સાવ બૂલી જઓ તો જ જતી
 રહેશે.^{૧૫-૧૬} પવનની અંદર ગતિની પેઠે તમારી
 અંદર જે જે ભાવનો ઉદય થાય તે તે ભાવને
 'હું' એવો કાંઈ પણ પદાર્થ ચૈતન્ય આત્માથી
 જુદો છે નહિ, જે કાંઈ છે તે સર્વ ચૈતન્ય છે,
 એવી વૃત્તિ વડે આધાર વગરનો બતાવી દો.

લોભ, લગ્ન, મદ અને મોહને ઉપર પતાવ્યા પ્રમાણે અહંકારના અભાવ વડે જણે જીતેલ નથી, તેવા સંયમ વિનાનો પુરુષ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રનો અધિકારી ન હોવાથી, તેનામાં નાસ્તિકતા અને સ્વઅહંકાર આદિ અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે આ વેદાંતશાસ્ત્રમાં તે શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે ?^{૨૦, ૨૧} પવનમાં ગતિની પેઠે તમારામાં જે અહંભાવનો ઉદય થાય છે, તે જમ પવનની ગતિ પવનથી જુદી સત્તાવાળી નથી, તે રીતે તમે કે જે પરમાત્મારૂપ છો તેનાથી જુદી સત્તાવાળો નથી. જમ માળામાં ભ્રાંતિ વડે કદપાયેલો સર્પ આદિ ભયંકર પદાર્થ પણ જ્ઞાન થતાં તે માળામાં જ લીન થઈ જઈ માળારૂપે કંઠમાં ધારણ કરવાથી બહુ શોભે, તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ કે જે ભ્રાંતિ વડે પરમાત્મામાં કદપાયેલી છે, તે જ્ઞાન થતાં કૃતસ્થ, અદ્વિતીય અને કેવળ ચૈતન્ય પરમાત્મામાં પોતાના નામરૂપવાળી સૃષ્ટિ સ્વરૂપથી રહિત થઈ ચેતનરૂપે લય પામી બળ તો બહુ જ શોભે. પરમાત્મા તો કોઈ દિવસ પ્રગટ પણ થતા નથી તેમજ નાશ પણ પામતા નથી અને એ પરમાત્મા સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ; તો પછી તેમાં જગતની ઉત્પત્તિ કે જગતનો નાશ તો ક્યાંથી જ હોય ?^{૨૨-૨૪} અહંકાર આદિ જ્ઞાન વડે શાંત થઈ જતાં જીવભાવ જતો રહેવાથી પૂર્ણ, શાંત, આનંદમય અને દ્રષ્ટા-દર્શન-દશ્ય-રૂપી ત્રિપુટીથી રહિત, શુદ્ધ, જીવચૈતન્ય, પૂર્ણ-તાવાળા શાંત આનંદમય તેમજ દ્રષ્ટા-દર્શન-દશ્યરૂપી ત્રિપુટીથી રહિત, શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્યરૂપી પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં એકરસરૂપે થઈ રહે છે, અને તે ખરેખરી વસ્તુગતિ જ તત્ત્વ-બોધ વડે અનુભવમાં આવે છે. તેમાં અહંકાર કે જેમાં દ્રષ્ટાપણું કદપવામાં આવે છે તે પણ નથી, જગત કે જે દશ્યરૂપે નજરે પડે છે તે પણ નથી અને બુદ્ધિ કે જે દ્રષ્ટાને દશ્ય સાથે સંબંધ કરવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે તે પણ

નથી. જમ રાત્રિથી રહિત સૂર્યનારાયણમાં રાત્રિને દૂર કરવાનું કૃપા કદપવામાં આવે છે, એમ બ્રહ્મ કે જેમાં (અદ્વૈતપણાને લીધે) બુદ્ધિ મોક્ષ એવો ભાવ સંભવતો નથી, તેમાં જ્ઞાન વડે મોક્ષરૂપી કૃષ્ણની કદપના કરવામાં આવે છે; તથા સ્વભાવે જ જે આત્મા શાંત છે, તેમાં જ્ઞાન વડે શાંતપણું થવારૂપી કૃપા કદપાયેલ છે અને જે સદા નિરતિથય આનંદરૂપ છે; તેમાં જ્ઞાન વડે આનંદપ્રાપ્તિરૂપી કૃષ્ણની કદપના કરાય છે; તેવી જ રીતે જીવ કે જે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બંધથી રહિત જ છે, તેમાં બંધ મટી જવારૂપી જ્ઞાનનું કૃપા કદપી લેવામાં આવે છે; બાકી ખરી રીતે કશું નવું પેદા થતું નથી. માત્ર વસ્તુગતિ છે તે જ જ્ઞાન વડે સારી રીતે અનુભવાય છે અથવા તો એ પરબ્રહ્મ પોતે જ આકાશ આદિ પદાર્થ-માત્રની સત્તાથી રહિત છે, તો પછી તેમાં ખીજી કદપના તો ક્યાંથી જ થતે ? શસ્ત્રોના ધા સહન કરવામાં આવે છે અને વ્યાધિઓની વેદનાઓ સહન કરી શકાય છે, તો પછી 'હું એવું કંઈ પણ નથી' એટલું માત્ર સહન કરી લેવામાં શી જગતની પીડા છે ? હું એવો અહંકાર જ જગતના પદાર્થસમૂહના અસ્ય અકુરરૂપ છે. એ અકુર જ જે નિર્મૂળ થઈ બળ, તો જગત પોતાની મેળે જ નિર્મૂળ થઈ બળ છે.^{૨૫-૨૮} જેમ અરીસા બંને મેલો નહિ હોવા છતાં આંસુ વગેરે પડવાથી મેલો થાય, તે રીતે જ અહંકાર કે જે સાવ ફાગટ છે, તેના મેલ સારવાળા પરમાત્મારૂપી અરીસા ઉપર લાગતાં તે મેલિન થઈ બળ્ય છે અને અહંકાર શાંત થઈ જવાથી તે નિર્મૂળ થઈ રહે છે. વાપુમાં જેમ ગતિ રહી છે, તે રીતે જીવચૈતન્ય કે જે પરમાત્મારૂપ છે તેમાં અહંકાર રહેતો રહેલ છે. એ અહંકાર શાંત થઈ બળ તો એ શુદ્ધ જીવચૈતન્ય ન વર્ણવાય તેવું, દશ્યના આભાસથી રહિત, અનંત, અનમરહિત અને નાશથી પણ રહિત એક પરમ આકાશરૂપ જ

યર્થ રહે છે. ^{૨૯૪,૩૦} જમ પાસે પડેલો પદાર્થ અરી-
સામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહે, તે રીતે અહં-
કાર જ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં પ્રતિબિંબરૂપે થઈ રહેલ
છે. એ અહંકારરૂપ પ્રતિબિંબ શાંત થઈ ગયાથી,
તે શુદ્ધ ચૈતન્ય દશ્યના આભાસથી રહિત,
અનંત, જન્મ-નાશ આદિ વિકારથી રહિત, એક
આકાશરૂપ જ થઈ રહે છે. અહંકારરૂપી મેધનું
વાદળું ગળી જવાથી અતિ નિર્મળ થઈ ગયેલ
પરમાર્થરૂપી શરદન્કરનું આકાશ સ્વરૂપ થતાંની
સાથે જ ખૂબ સુંદર શોભે છે. ^{૩૧,૩૨} કે પ્રિય રામ-
ચંદ્રજી! અજ્ઞાનને લીધે ભુલાઈ જવાયેલ પોતાનું
સ્વરૂપ ધણી કાળથી અહંકારરૂપી તાંબાના
મેલનો સંગ થતાં જ જીવભાવરૂપી તાંબાને પ્રાપ્ત
થઈ ગયે છે તે પ્રકારથી સુવર્ણ, શ્રવણ-મનન
આદિ ઉપાયરૂપી અગ્નિમાં તપાવ્યું હોય, તો તે
પાછું અતિ કાન્તિવાળા પ્રકાશમય પ્રકારરૂપ સુવર્ણ-
ભાવને કે જ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ છે તેને પ્રાપ્ત
થાય છે. જમ સમુદ્રમાં ગળી ગયેલા સૈધવ
આદિ જલના પદાર્થોની શોભા તેને કહ્યું નામ
નહિ આપી શકાયથી અવર્ણનીય છે, તે રીતે
નિર્દિધ્યાસન દ્વારા અહંકારનો પરમાત્મામાં લય
થઈ જતાં તે પોતે પરમાત્મામાં એકરસરૂપ જ
થઈ જાય છે, કે જેનું સ્વરૂપ અવર્ણનીય છે.
જમ સમુદ્ર આદિનું જળ, તરંગ આદિ વિકારો
શાંત થઈ જતાં, પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં
રહેલ હોય ત્યારે શાંત જેવું લાગે છે અને કેમ
જાણે તેમાં તરંગ આદિ ભાવો બીજરૂપે રહેલા જ
હોય તે રીતે તરંગ-સમુદ્ર આદિ પદ્ધતી કહે-
વામાં આવે છે; બાકી જે તેના ખરા જળસ્વરૂપે
જેઈએ તો તેમાં તરંગ-સમુદ્ર આદિ પદ્ધતી વ્યવ-
હાર કદિપત જ જણાય છે; તે રીતે અહંકારમાં
પ્રતિબિંબવાળું થયેલ ચૈતન્યતત્ત્વ કે જ ખરા
સ્વરૂપે વાણીથી ખતાવાય તેમ નથી, તે જ્ઞાન વડે
અહંકારરૂપી અલ્પભાવ ટળી જતાં અપરિમેય-

પણું પ્રાપ્ત થનાથી અપરિમેયતારૂપી અર્થને
ખતાવનાર પ્રકાશપદ્ધતી બીજ પદાર્થોની જેકે કેમ
જાણે નામવાળું થઈ ગયું હોય તેમ જણાય છે;
બાકી તેનું ખરું સ્વરૂપ જેતાં તેમાં વાણી આદિ
કશો નામનો વ્યવહાર ઘટતો જ નથી. અહં-
કાર જ આ જગતનું બીજ છે, તેને તેના મૂળરૂપ
અજ્ઞાનનો નાશ કરી જે બાળી નાખવામાં આવે,
તો પછી આ હું, આ તમે, આ જગતે અને આ
બંધ છત્યાદિ કલ્પના ક્યાંથી જ હોય ? ^{૩૩-૩૫}
જ તત્ત્વ ત્રણે કાળમાં નિલ્લેલો હોવાથી સત્તારૂપે
છે, અપરિમેય છે, નિરતિશય આનંદરૂપ છે
અને ચિદાત્મારૂપે સર્વત્ર એકરસરૂપ થઈને રહેલ
છે, તેમાં એ સર્વ સ્વભાવોનો સંક્રાય થઈ જઈ
મલિનતાવાળો અહંકાર પ્રગટ થાય છે, કે જ વડે
માટીમાં જમ ઘડાનો આકાર થતાં માટીરૂપી
મૂળ ધાતુનું સ્વરૂપ ભુલાઈ જવાય તેમ શુદ્ધ મૂળ-
સ્વરૂપ ભુલાઈ જવાય છે. એ અહંકારરૂપ બીજ
માંથી જ આ દશ્યની સત્તારૂપી ટીંડોરાનો વેલો
પેદા થયેલ છે, કે જમાં જગતરૂપી અસંખ્ય કૃણો
ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં લય પામી જાય
છે. ^{૩૭,૩૮} જમ મરીની અંદર તીખાશ આદિ રસ-
નો ચમત્કાર રહેલો છે, તેમ અહંકારની અંદર
પર્વતો, સમુદ્રો અને નદીઓ સહિત આ દશ્ય-
સત્તા રહેલાં છે. ^{૩૯} તથા બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી પદા-
ર્થોનો અનુભવ થવો અને તે વડે પેદા થતી
કામસંકલ્પ આદિ માનસિક વૃત્તિઓ સર્વ અહં-
કારમાં જ રહેલ છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ,
પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ એ સર્વ ખીલેલા
અહંકારરૂપી ઝેરી પુષ્પના મનોહર સુગંધરૂપ
છે. ^{૪૦} જમ ઉદય પામેલો દિવસ પોતે ફેલાઈ
જઈ વિધમાન પદાર્થોના પ્રકાશને અને તે સંબંધી
માનસિક વ્યાપારને પ્રકટ કરે છે, તેમ અહંકાર જ
ઉદય પામી પોતે ફેલાઈ જઈ આ જગતને પ્રકટ
કરે છે. ^{૪૧} જમ દિવસ ઊગતાંની સાથે (રાત્રિ
જતી રહેનાથી) પદાર્થ પ્રકટરૂપે દેખાય છે, તેમ

જગત કે જે સાવ મિથ્યા જ છે, તેને ક્ષણમાત્રમાં
અહંકાર જ બનાવી દે છે.^{૪૨} જ્યારે બ્રહ્મરૂપી
જળની અંદર અહંકારરૂપી ખરાબ તેલનું
દીપું પડી, તે ફેલાય કે તરત જ આ ત્રણ
લોકરૂપી ફંડાણું થઈ જાય છે.^{૪૩} જેમ કેમળા
આદિ દોષથી દૂષિત થયેલ આંખ રાખ, છીપ
આદિ ઘોળા પદાર્થોમાં પીળાપણાને દેખે છે, કે
જે સાવ અસત્ય છે; તેવી જ રીતે અહંકાર પોતે
ઉદય પામતાં જ આ જગત કે જે સાવ અસત્ય
છે, તેને સત્યરૂપે સારી રીતે અનુભવે છે અને
માત્ર એક પળ વારમાં જ્ઞાન વડે જગતનો લય
થતાં તેનો અનુભવ પણ થતો બંધ પડે છે.^{૪૪}
જેમ નેત્રની કીકી ડોળાની અંદરના પોતાના
સ્થાનમાં ફેલાઈ રહેલી હોય, તો પદાર્થનું રૂપ
બરાબર દેખાય છે, પરંતુ જો તે આચ્છાદિત થઈ
ગયેલ હોય કે કૂટી ગયેલ હોય, તો પદાર્થનું રૂપ
દેખી શકાતું નથી; તે જ પ્રમાણે અહંકાર ઉદય
પામી ફેલાઈ ગયાથી આ સંસાર અનુભવમાં આવે
છે, પરંતુ તે અહંકાર સમાધિમાં લય પામી જઈ,
આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયાથી સાવ ક્ષીણ થઈ
ગયા હોય, તો આ સંસાર અનુભવમાં આવતો
નથી.^{૪૫} પોતાના શાશ્વત (નિત્ય) સ્વરૂપના
જ્ઞાન વડે અહંકારનો અંશ સમૂળગો નાશ પામતાં
આ સઘળી સંસારરૂપી ઝાંઝવાના જળની ભ્રાંતિ
સાવ શાંત થઈ જાય છે.^{૪૬} સ્વયં પ્રકાશ અને
ચૈતન્યરૂપ પોતાના આત્માની ભાવના કરવાથી,
એટલે એક માત્ર આત્માકાર જ વૃત્તિ રાખવાથી
સિદ્ધ થનાર આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપી ઉત્તમ
વસ્તુ, કે જે પ્રથમથી જ હોવા છતાં માત્ર અજ્ઞા-
નને લીધે જ ભૂલી જવાયેલ છે, તેમાં તમે પોતાની
મેળે જ એક તેમજ બ્રમણ એમાંનું કંઈ પણ
કરશો નહિ.^{૪૭} હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! કેવળ
પોતાના પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થનારાં અને ખીજાં
સહાય આદિ સાધનોની અપેક્ષા વિના ખની શકે
તેવા નિરહંકારપણા વિના તમારે માટે હું બીજું

કશું કલ્યાણ દેખતો નથી.^{૪૮} તમે દેહાદિ સંબંધી
અહંકારને સાવ ભૂલી જઈ ચારે તરફ દેખાતા
પર્વતો, અતરિક્ષલોક, પૃથ્વી, સમુદ્રો, પવન
અને આકાશ એ સર્વને રૂપે આ આખા જગ-
તને પૂરી દઈ, પોતાના વૈભવને ચોતરફ વિસ્તારી
સર્વરૂપે થઈ રહેા; અને પછી 'જે કંઈ ચરાચર
જગત છે, તે સર્વ પ્રપંચની સત્તાથી રહિત
નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ છે અને રજ્જુમાં ભ્રાંતિ વડે
આરોપાયેલા સર્પની પેઠે માત્ર ભ્રાંતિથી જ
તેમાં આરોપાયેલ છે; બાકી તે છે જ નહિ' એમ
જ્ઞાન વડે સર્વનો બાધ કરી દઈ અંતરણ, ઇન્દ્રિ-
યો, તેના રાગદ્વેષ આદિ દોષો અને કલ્પનાઓ એ
સર્વથી પણ રહિત થઈ જઈ સ્વસ્થ, શાંત અને
શોકથી રહિત શુદ્ધ આત્મારૂપે થઈ રહેા એ જ
સર્વ સિદ્ધાંતનો સાર છે.^{૪૯}

વિસ્મૃત્યાહં ત્વમાસ્વ પ્રવિસ્તૃતવિભવઃ પૂરિતા-
શેષવિશ્વો વિષ્વક્ શૈલાંતરિક્ષક્ષિતિજલધિમરુ-
ન્માર્ગરૂપોઽમલત્મા । સ્વસ્થઃ શાંતો વિશોકઃ
કરણમલકલાવાર્જિતો નિષ્પ્રપંચો નિઃસંચારશ્વરા-
ત્મા સકલમસકલં ચૈતિ સિદ્ધાંતસારઃ ॥ ૪૯ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અહંતાનિરાસ'
એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો

વિદ્યાધરની કથા-વિદ્યાધરના પ્રશ્ન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સ્વમાયં સ્વં વિજિત્યાદાવિદ્રિયાણાં સચેતસાં ।
પ્રવર્તતે વિવેકે યઃ સર્વં તસ્યાઽણુ સિધ્યતિ ॥૧॥
વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ-ચિત્તનો અને ઇન્દ્રિયોનો
વિષયો તરફ દોડવાનો જે સ્વભાવ છે, તેને પ્રથમ

x આ પાંચમા સર્ગમાં જિતેન્દ્રિય પુરુષને જ
શાસ્ત્ર સંજ્ઞા થાય છે, બીજાને નથી થતું; એ વાત
વસિષ્ઠજી પોતાને બુઝાડે કહેવ વિદ્યાધરની કથાથી
સિદ્ધ થી બતાવશે.

જીતી લઈ પછી જ વિવેકમાં પ્રવૃત્તિ કરે, તેને વિવેક આદિ તત્કાળ સિદ્ધ થાય છે.^૧ જ બુદ્ધિ-રહિત મૂઠ પુરુષે મનના અને ઇન્દ્રિયોના સ્વ-ભાવને અદરથી જીતેલ નથી તે સંયમ વિનાના પુરુષને, જમ રેતીમાંથી ગમે તેટલી મહેનત કરીએ તો પણ તેલ નીકળતું જ નથી તે રીતે કદી-પણ ઉત્તમપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૨ જમ નિર્મળ વસ્ત્ર આદિ પદાર્થમાં તેલનું બિંદુ તરત લાગી જાય, તેમ શુદ્ધ ચિત્તાળા પુરુષમાં થોડો ઉપ-દેશ પણ તરત લાગી જાય છે, અને જ્યાં વિવેક, વિચાર આદિ સાધનવાળા ન હોવાથી ક્ષુદ્ર ચિત્તાળા હોય છે, તેમનામાં જમ અરીસાના કાચમાં મોતી ચોટી શકતું નથી તેવી રીતે થોડો પણ ઉપદેશ લાગી શકતો નથી.^૩ આ બાબતમાં એક પુરાતન ઇતિહાસ પ્રાચીન વૃદ્ધો કહે છે કે, જ મને આગળ કોઈ વખત મેરુ પર્વતના ઉપ-રના ભાગમાં જુથુડે કહ્યો હતો.^૪ મેરુ પર્વતના શિખરની કોઈ એક શુક્રમાં એકાંતમાં મેં અગાઉ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સંબંધી કથાના પ્રસંગમાં કોઈ વખત જુથુડજીને પૂછ્યું કે, 'મૂઠ બુદ્ધિવાળો અને સ્વચ્છેદી, જ્ઞાન વગરનો કોઈ પુરુષ ઘણા લાંબા કાળ સુધી ચિરંજીવી રહ્યો હોય તેને તમારા સ્મરણમાં છે?' એ પ્રમાણે મારા પૂછ નાથી હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તેમણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૫, ૬}

જુથુડ ઓલ્યો:-પૂર્વકાળમાં લોકલોક પર્વતના અદરના શિખરમાં કોઈ એક વિદ્યાધર રહેતો હતો, કે જે આત્મજ્ઞાનથી રહિત અને ઇન્દ્રિયો નહિ જિતાયાથી એક પામેલો હતો.^૭ વિવિધ પ્રકારના તપને લીધે અને યમ-નિયમો પાળવાથી સુકાઈ ગયો હતો, તેમજ વિચારશીલ તથા સદાચાર કે જે આયુષ્યની વૃદ્ધિના હેતુરૂપ છે, તે શુણ્ણો પણ તેનામાં હતા. એટલે તે પહેલા ચાર કદપ સુધી આયુષ્ય જોણું નહિ થતાં ચિરંજીવી રહ્યો હતો. પછી ચોથા કદપને અતે જમ

વૈદ્યુર્ધમણિને પેદા કરનારી જમીનમાં વૃદ્ધિનું જળ પડતાં યોગ્ય સમયે વૈદ્યુર્ધમણિ ઉત્પન્ન થાય, તે રીતે ઘણા લાંબા કાળ સુધી તપ અને યમ-નિય-માદિક પાળવાથી વિવેકનો ઉદય થવાની યોગ્ય-તાનો સમય બરાબર આવી જતાં તે વિદ્યાધરમાં વિવેકનો ઉદય થયો.^{૮, ૯} 'વારંવાર મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, જન્મ પણ વારંવાર આગ્યા કરે છે અને વૃદ્ધવસ્થા પણ ફરી ફરી આવે છે, તે સર્વ વાત મારે માટે ન થાઓ; કેમકે વિચાર કરતાં મને તેથી વૈરાગ્ય થઈ આવે છે, તો એવું શું હશે કે જે સ્થિર જ થઈ રહે?' આવો વિચાર કરી પાંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને સ્પૃહા દેહ, એ અઢાર અવયવોવાળા સ્પૃહાસૂક્ષ્મ દેહરૂપી પોતાની નગરીના મમત્વરૂપી ભારને ઘણા કાળ સુધી ઉપાડવાને લીધે થાણી જઈ વિરાગી ચિત્ત-વાળો અને સંસારની વાસનાથી રહિત થઈ ગયેલો તે વિદ્યાધર મારી પાસે (જિજ્ઞાસુ તરીકે) પૂછવાને આગ્યો. મારી પાસે આવી, ઉદારતા-પૂર્વક મને નમસ્કાર કરી, મેં તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો પછી પ્રશ્નનો અવકાશ મળતાં તે નીચે પ્રમાણે વખાણવા લાયક વચન બોલ્યો.^{૧૦-૧૨}

વિદ્યાધર ઓલ્યો:-પોતાના શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં શસ્ત્રો અને ઇન્દ્રિયો એ બન્ને સમાન છે, કે જ્યાં ઉપરઉપરથી દોમળ જણાય છે, દુઃખ પેદા કરનાર છે, પથ્થરથી પણ દૃઢ બળવાળાં (મજ-બૂત) છે અને મતુષ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં બહુ ચતુરતાવાળાં છે. એ ઇન્દ્રિયો દૃઢ-યમાં બહુજ, દૃઢ થઈ રહેલ છે, અજ્ઞાનરૂપ અધ-કારને રહેવાને માટે તો તે જગલરૂપ જ છે. વળી તે કામ આદિ વાંદરાઓ વડે વીંટાઈને રહેલ છે, મહિનતા વડે પૂર્ણ છે, વિપત્તિઓને પેદા કરનાર છે, ચોતરફ બહુજ અગ્રહ રાખનાર છે અને શમદમ આદિ શુણ્ણરૂપી વન કદાચિત્ દૈવયોગથી વિકસે તો પણ તેને દાવાસિની પેડે બાળી નાખનાર છે. એ ઇન્દ્રિયોને અને તેના

મૂળરૂપ મનને જીતવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ભોગો વડે ખરું સુખ મળતું નથી; તો પછી મને વિદ્યાધર સંબંધી ભોગોનું શું પ્રયોજન છે? (કાંઈ નથી.)^{૧૩,૧૪}

પર્યાકુલાનિ મલિનાનિ ચિંપત્તદાનિ
દુઃસ્ખોર્મિમંતિ ગુણકાનનપાવકત્વાત્ ।
હાર્દાધકારગહનાનિ તમોમયાનિ
જિત્વેન્દ્રિયાણિ સુખમેતિચ કિં મમાર્થૈઃ ॥ ૧૪ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરપ્રશ્ન'
એ નામનો સર્ગ ૫ માં સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૬ દ્વિ* ૭

ધન્વિયોની પ્રખળતા

॥ વિદ્યાધર ઉવાચ ॥

યદુદારમનાયાસં ક્ષયાતિશયવર્જિતમ્ ।
પદં પાવનમાદ્યંતરહિતં તદ્દ્વાડાશુમે ॥ ૧ ॥

વિદ્યાધર બોલ્યો:-જે સર્વ કૃષ્ણની નિવૃત્તિ કરવામાં ઉદારતાવાળું હોય, ખડું પરિશ્રમ કર્યા વિના સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું હોય અને આદિઅંત વિનાનું હોય, તેવું પવિત્ર પરમપદ આપ મને તરત કહી બતાવો.^૧ હે મહારાજ ! હું કે જે જડ બુદ્ધિવાળો છું, તે આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં સૂતો હતો. હમણાં મનની અતિ તીવ્ર વૈરાગ્યરૂપી નિર્મળતાનો ઉદય થતાં જ્યોત ધર્યો છું.^૨ હું મનના મહાવ્યાધિરૂપ કામાદિક વિકારો વડે તપી ગયેલો, અજ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થનારી દુષ્ટ વાસનાઓમાં ગૂંચવાઈ ગયેલો અને 'હું અમુક (દેહાદિ) રૂપ છું' એવી રીતે અનાત્મવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિના ભાવરૂપી અજ્ઞાનને લીધે જનું ખરાબ દેશ છે તેવા કર્મ વડે વીટાયેલો છું, તેનો આપ કૃપા કરી ઉદ્ધાર કરો.

* આ ૭મો સર્ગમાં વિદ્યાધર દિવ્ય ભોગોનો અનુભવ કરી, પરીક્ષા કરાયેલી વિષયાસક્ત ધન્વિયોની અનીતિ સંબંધી વર્ણન કરશે.

યો રા. ૨૪

જેવી રીતે ગુણવાન (કમળતતુવાળા), શ્રીમાન (લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ) અને સૂક્ષ્મ પાંદડાંવાળા કમળની ઉપર પણ હિમ પડે છે, તે રીતે ગુણવાન (શુભ ગુણસંપન્ન) અને શ્રીમાન (વિદ્યાસિદ્ધિ આદિ વડે શોભાયમાન) પુરુષમાં પણ આત્મવિદ્યા ન હોય તો, જિતેન્દ્રિયપણું નહિ હોવાને લીધે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા આદિ કૃષ્ણની પીડા અને ભય આદિ દોષો આવી પહોંચે છે.^૩ ભવાટવીમાં ભટકતાં ભટકતાં જીર્ણ થઈ ગયેલા મનુષ્યો, કે જ્યોતોથી ધર્મ કે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તેઓ જમ કમળની અંદર અનેક મચ્છર ઉત્પન્ન થાય અને પાછાં એમ ને એમ મરી જાય, તે રીતે ફક્ત આ સંસારમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં તેમનાં તેમજ કરો પુરુષાર્થ કર્યા વિના જ મરી જાય છે.^૪ શબ્દાદિક વિષયો કે જ્યોત પ્રથમ પણ અનેક વાર ભોગવાઈ ગયા છે, તે વિષયોનો ધન્વિયો સાથે સંબંધ થાય છે અને તેથી અમે વાર વાર છેતરાયા છીએ.^૫ જમ ઝંઝવાના જળ તરફ જળધ્રાંતિ વડે દોડનાર પુરુષને ઝંઝવાનું જળ છેટે ને છેટે દેખાતું રહેવાથી તેના માર્ગનો અંત આવતો નથી, તેવી જ રીતે આ વિષયો કે જ્યોત ક્ષણજીરુ છે, તેમાં મનને આરામ આપ્યા વિના જ નિરંતર હું કે જે ભટક્યો કરું છું, તેના આ સંસારી માર્ગનો અંત આવતો જ નથી.^૬ ઉપગ્રથી જ મધુર દેખાતા, ક્ષણજીરુ સંસારમાં જ જન્મ-મરણાદિના હેતુરૂપ અને થોડી વારમાં જ વિકાર ઉત્પન્ન કરી દેનારા વિષયો ખરેખર મને ભય ઉત્પન્ન કરે છે.^૭ હે પ્રિય ભુશુન્ડજી ! માન અને અપમાનથી ભરેલી, દુષ્ટ અહંકારી પુરુષોને મનોહર જણાતી અને વિવેચીઓને પ્રતિકૂળ ભાસતી આ વિદ્યાધરની લક્ષ્મીની સાથે અને તેવી જ જાતના દોષવાળી સ્ત્રી સાથે હવે હું રમવાનો નથી.^૮ પુષ્પો વડે સુદોમળ અને કદપ-વૃક્ષની લતાઓ વડે સર્વ જાતના વૈભવોની

શોભાને આપનાર ચૈતરથ નામના બળીયાની ભૂમિ મેં જોઈ.^{૧૦} મેરુ પર્વતની કુંજોમાં, વિદાધર લોકોનાં શહેરોમાં, અનેક ઉત્તમ વિમાનોમાં અને સુંદર પવનના સમૂહવાળાં સ્થળોમાં મેં વિહાર કર્યો.^{૧૧} હારો આદિ આભૂષણો વડે શણગારેલા દેવતાઓના મનોહર વિશ્વાસવાળી લોકપાલોની નગરીઓમાં, દેવતાઓની સેનાઓમાં અને સ્ત્રીઓની ભુજલતામાં પણ મેં આરામ લીધો; પરંતુ તેમાંનું કશું ઉત્તમતાવાળું કે યોગ્ય છે નહિ. સર્વ માનસિક દુઃખરૂપી ઝેરની ગરમી લાગવાથી બળી ગયા જેવું જ છે; જેથી ભસ્મની પેઠે સાવ ફેગટ લાગે છે.^{૧૨,૧૩} હે પ્રિય ભુશુંડજી ! આ વાત હંમેશાં જ વિવેકનો ઉદય થતાં મારા જાણવામાં આવી છે. બહાર સૂર્યાદિકના અને અંદર આત્મજ્યોતિના પ્રકાશની સહાયતા લઈ, મનને પોતાના વિષય તરફ લઈ જઈ દૂષિત કરવા સારુ રૂપનું અવલોકન કરવાને તૈયાર થઈ રહેલ અને સ્ત્રીઓના મુખને જોવાને માટે આતુરતાવાળાં ચક્ષુ વડે હું દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલ છું.^{૧૪} સ્ત્રી આદિ દેહમાં અમુક (વસ્ત્રાભૂષણાદિક) શોભા ઉત્પન્ન કરનાર છે અને અમુક (રક્ત, માંસ, અસ્થિ આદિ) શોભાકારક નથી એવાં વિવેચનને નહિ કરતાં, એ ચક્ષુમાત્ર પોતાના રૂપ વિષયને જ અનુભવ કરનાર હોવાથી અવસ્તુ (મિથ્યા-વસ્તુ) તરફ પણ દોડે છે.^{૧૫} મરણાદિક અનર્થો કે જોઓ અનર્થમાત્રમાં મુખ્ય દરજ્જે ગણાય છે, તેમને ઉત્પન્ન કરનારાં દુર્થસંતોમાં તે તે વિષયના સંબંધથી દૂષિત થઈ તેમાં આસક્તિ પાંધાયાથી પર્તગિયાની પેઠે આધિજીવની જઈ તેમાં જ તત્પર થઈ રહેલું અને નાના પ્રકારનાં બંધનો વડે અંધારી ગયેલું ચિત્ત, જ્યાં સુધી વિપત્તિ વડે ઘેરાઈ જઈ તેને પરાધીન થતું નથી ત્યાં સુધી તે વિષય માંથી શાંત થતું જ નથી.^{૧૬} હે પ્રિય ભુશુંડજી ! આ નાક પણ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરવાને

નિર્વાણ કરે છે. તેને જમ

ઠાઈ તેજ ઘોડો નથી રેાટી શકાતો, તેમ હું રાકી રાખવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. અતિ દોષ-વાળી નાકની ધન્દ્રિયે, ઠાઈ અતિ દોષવાળા (મહાદુષ્ટ) શત્રુની પેઠે રવેશ્મ આદિ દુર્ગંધી જળને ચાલવાની પરનાળરૂપ અને મુખના શ્વાસ સાથે સંબંધ રાખનાર નાકની બખોલમાં મને નાખી દીધો છે.^{૧૭,૧૮} અમુક ભક્ષ્ય છે અને અમુક અભક્ષ્ય છે, ઇત્યાદિ વિચારથી રહિત અનીતિ વાળી આ જીભે ઘણા કાળ સુધી મને કૃમિ, કીડ અને પશુ આદિ અધમ ચોનિઓરૂપી પર્વતોમાં સંપૂર્ણ રીને રખડાવ્યો છે, કે જે ચોનિઓમાં (બળવાનમાં) ગજ અને (બુદ્ધિમાનમાં) શિયાળ (શ્રેષ્ઠ હોવાથી) રક્ષક ગણાય છે.^{૧૯} જમ ઉનાળામાં અતિ તીક્ષ્ણ કિરણવાળા સૂર્યનારા-યણુને સપ્ત તડકા રાકી શકાતો નથી, તે રીતે ચામડીને ચંદન-વનિતા આદિના સ્પર્શમાં જે કાંઈ લાલચુપણું છે, તે હું રાકી રાખવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી.^{૨૦} હે મહારાજ ! જમ ખડની તૃષ્ણા, હરિણને ઠાઈ તૃણ વડે ઢંકાયેલા જોડા ફૂવામાં નાખી દે, તેમ કાનને મધુર લાગે તેવા શબ્દોના સ્વાદની બહુ ઇચ્છા રાખનાર કાનની ધન્દ્રિય મને વિપત્તિમાં નાખે છે.^{૨૧} મારા તરફ વિનયભાવે આવેલી, મારું પ્રિય કરનારી, આજ્ઞામાં રહેનારા નોકરવર્ગોએ નિવેદન કરાયેલી અને વાજાંઓ તથા ગાયનો વડે મિશ્ર એવી ઉત્તમ શબ્દરચના મેં સાંભળી છે.^{૨૨} વૈભવ વડે મનને હરણ કરનારી અને મધુર શબ્દ કરનાર મણિમય ભૂષણોથી તથા મણિરૂપ ભૂષણોથી શોભતી એવી સ્ત્રીઓ, લક્ષ્મીઓ, દિશાઓ, સમુદ્રો તથા પર્વતોના તટો એ સર્વ મેં જોયાં. આજ્ઞામાં રહેનાર સ્ત્રીઓએ આણેલા સ્વાદિષ્ટ અને ચમત્કારને લીધે ચિત્તનું આકર્ષણ કરનાર તથા તજવીજ વડે તૈયાર કરેલા હોવાથી બહુ ગુણવાળા મીઠા-ખાટા આદિ છ રસોના મેં ઘણા લાંબા કાળ સુધી સ્વાદ લીધો.^{૨૩,૨૪}

ભોગો ભોગવત્રામાં રેશમી વસ્ત્રો, સુંદર સ્ત્રીઓ, હારો, પુષ્પો, સુંદર બિછાનાંઓ અને મંદમંદ વાતા પવનો એ સર્વનો મેં નિર્વિ-
ઘ્નપણથી પૂર્ણ રીતે સ્પર્શ કર્યો.^{૨૫} હે મહા-
રાજા! સ્ત્રીઓના મુખના, ચંદન, વાળો, અંગરુ
આદિ ઔષધિઓના, પુષ્પોના અને કપૂર-કસ્તૂરી
આદિ મેળવેલા બીજા સુગંધી પદાર્થોના મંદ
વાયુ વડે નાસિકા તરફ લવાયેલા ગંધોના પણ
મેં અનુભવ કર્યો.^{૨૬} વારંવાર જ જ સાંભળવાનું
છે તે તે મેં સાંભળ્યું છે, જ જ સ્પર્શના વિષયો
છે તેના તેના મેં સ્પર્શ કર્યો છે, જ જ જોવાનું
છે તે તે મેં જોયું છે, જ જ ખાવાનું છે તે તે
મેં ખાધું છે અને જ જ સૂંધવાનું છે તે તે મેં
સૂંધ્યું છે. મતલબ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ
અને ગંધ વગેરેનું મેં વારંવાર બહુ સેવન કર્યું
છે. આ બધું મેં વારંવાર ભોગવ્યું છે, તેથી તે
બધું હવે મને સૂઝા લાકડાના જવું નીરસ લાગે
છે. તો હવે હું કોનું સેવન કરું તે આપ જ મને
તરત કહો.^{૨૭} બ્રહ્માથી માંડીને નાના તણખલા
સુધી સર્વ દુષ્ટ ભોગોના સમૂહને હજારો વર્ષો
સુધી ભોગવત્રામાં આવે, તો પણ તેથી તૃપ્તિ
થતી જ નથી.^{૨૮} ઘણા કાળ સુધી સામ્રાજ્ય કરી-
ને, સ્ત્રીઓના સમૂહોને ભોગવીને અને શત્રુઓની
સેનાઓને જીતીને પણ શું એવું ઉત્તમ અને
અપૂર્વ ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે? ^{૨૯} જમનો
નાશ થવાનું કાંઈ સાધન જ ન હતું અને
જમણે આ ત્રણે લોકોને સ્વામીપણથી ભોગ-
વ્યા હતા, તેવા મહાપરાક્રમી પુરુષો પણ
થોડાક જ સમયમાં સર્વ ભોગ જ કાળની
ઝાળમાં ભસ્મ થઈ ગયા છે.^{૩૦} જ વસ્તુ મળ્યા
ચછી ફરી બીજું કંઈ મેળવવાનું રહેતું નથી,
તે જ વસ્તુને મેળવવાને માટે ખૂબ કષ્ટ વેઠવું
જોઈએ, મહેનત કરવી જોઈએ. જમણે ઘણા કાળ
સુધી અતિ મનોહર ભોગો ભોગવ્યા છે, તે
કોઈના ચરતક ઉપર કલ્પવૃક્ષ જોઈએ હીડું નથી,

કે તેની છાયામાં નિરતર બેસીને સર્વ કામનાઓ
પૂરી કરાય અને વિશ્રાંતિ લેવાય. વંળી તેવા
પુરુષો આકાશમાં ઉપર ગતિ કરી શકે તેવું વિમા-
નાદિક પણ ચિહ્નરૂપે જોવામાં આવ્યું નથી કે તે
વિમાનથી ગતિ કરી શકાય.^{૩૧,૩૨} જ મ ધૂતારા
બાળકો કોઈ બિચારા ભોળા છોકરાને છેતરી લે
છે, તેમ ઇન્દ્રિયોએ મને ઘણા લાંબા કાળ સુધી આ
મૂડા ક્ષણની વિષયોરૂપી અનેક વનપંક્તિઓમાં
છેતર્યો છે. આ કષ્ટ દેનારા ઇન્દ્રિય નામના શત્રુઓ
હોય છે. એટલે તેઓ ખરી રીતે પોતપોતાના
શબ્દ આદિ વિષયોમાં લોભાઈ રહેલા છે; પોતાના
શબ્દાદિક વિષયોને રૂપે થઈ રહેલાં પંચભૂતોના જ
જ વિકાર છે, તેમને મેં ખરાખર રીતે જાળખી
લીધા છે.^{૩૩,૩૪} તે વિષયલંપટ દુષ્ટ ઇન્દ્રિયો તો
પારધીઓ છે. હું મનુષ્યરૂપે એક અતિ મૂઠ મુગ
હું અને અનેક તાપોથી તપી રહ્યો છું આ
શૂન્ય સંસારરૂપી વનમાં એ પારધી મને ફોસ-
લાવી ફોસલાવીને માર મારે છે.^{૩૫} મહાભયકર
ઝરને દૃષ્ટિમાં ધારણ કરનારા આ વિષયલંપટ
ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોએ જના તરફ દૃષ્ટિ નથી કરી
અને જને તાપ વડે તપાવેલા નથી, તેવા પુરુષો
આ જગતમાં બેચણ પણ માંડ ભાગ્યે જ નીક-
ળશે.^{૩૬} હે પ્રિય ભુશુંડજી! આ ઇન્દ્રિયોરૂપી
એક દુષ્ટ સેના છે. તેમાં ભોગો નામના ભયંકર
હાથીઓ છે, તૃષ્ણારૂપી જાળ છે, લોભરૂપી કર-
વતો છે અને ક્રોધરૂપી ભાલાઓ છે. સુખદુઃખાદિ
દ્વંદ્વોરૂપી રથો છે, અહંકારરૂપી રક્ષક સેનાપતિ
છે, એષ્ટાંગોરૂપી ઘોડા છે અને કામના ડોલા-
હોથી તે ભરપૂર છે. તેણે સંસારરૂપી નગરના
સીમાડાની અંદર પોતાની સત્તા બેસાડી છે.
જ્યાં આ સેનાને જીતી શકે છે, તેઓ જ ખરા
યોદ્ધાઓ છે.^{૩૭-૩૮} મહોન્મત ઔરાવત હાથીનાં
ગંડસ્થળને ભેદી નાખ્યાં એ વાત હજી સહેલી
છે, પરંતુ અવળે માર્ગે જતી પોતાની ઇન્દ્રિ-
યોને સારી રીતે સંયમમાં લાવવી એ વાત કાંઈ

સહેલી નથી.^{૪૦} હે સુશીલ બુદ્ધિજી એ ઇન્દ્રિયો કબજે કરવી એ વાત જ મોટા તત્ત્વજ્ઞતાઓના પણ પરાક્રમના, મહત્તાના, ઉત્તમ ધૈર્યના અને વિશ્રાંતિરૂપી સમૃદ્ધિના પરમ અવધિરૂપ છે.^{૪૧} જ્યાં સુધી પુરુષ એક હલકા તણખલાની જેમ ઇન્દ્રિયોને આધીન નથી થઈ જતો, ત્યાં સુધી તેની પૂજા દેવો પણ કરે છે. જે મહાધૈર્યવાળા પુરુષો આ પૃથ્વીમાં જિતેન્દ્રિય છે તે જ ખરા પુરુષો છે; ખાટીના ખીજ પુરુષોને તો પ્રાણ આદિ પવનના યોગથી ચાલનારા માંસમયનોના સમૂહરૂપે જ હું સમજી છું.^{૪૨:૪૩} હે મહારાજ! મન રૂપી સેનાપતિની આ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી સેનાને જો હું જીતી લેવાને યત્ન કરું, તો સારી રીતે જીતી લઉં.^{૪૪} ઇન્દ્રિયોરૂપી પ્રખળ રાગોની શાંતિને માટે ભોગોની આશા છોડી દેવી એ એક જ ઉપાય છે, તે સિવાય ઔષધો કે મંત્રો તેની શાંતિ કરી શકતા નથી.^{૪૫} જેમ કાઈ એકલા વટેમાયુને મોટા અરણ્યની અંદર ચોરો હેરાન કરે, તે રીતે ચાતરફ દોડનાર ઇન્દ્રિયોએ મને પણ ખડુ જ હેરાન કરેલ છે.^{૪૬} જેમ નાનાં તળાવો પંકવાળાં (ગારાવાળાં), પ્રસન્નતાથી (નિર્મળતાથી) રહિત, મહાહુભાગ્ય (દુર્દશા) વાળાં અને ગંધાઈ ગયેલ શેવાળો વડે યુક્ત હોય, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો પણ પંકવાળી (પાપવાળી), પ્રસન્નતાથી (નિર્મળતાથી) રહિત, મહાહુભાગ્યવાળી અને ગંધાઈ ગયેલ શેવાળના જેવી મલિનતા વડે તુચ્છતાવાળી છે.^{૪૭} જંગલો જેમ દુઃખો વડે માંડ જોળગી શકાય તેવાં હોય છે, આકળો વડે પેરાયેલાં હોય છે અને અનેક ભયોને ઉત્પન્ન કરે છે; તે રીતે ઇન્દ્રિયો પણ દુઃખ વડે માંડ જોળગી શકાય તેવી જડતાથી ઘેરાયેલી અને અનેક ભયોને ઉત્પન્ન કરનારી છે.^{૪૮} જેમ કુમળ પંકમાંથી (ગારામાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે, છિદ્રોવાળાં હોય છે અને અતિ સૂક્ષ્મ દુર્લભ રીતે (અતિશય મહેનતે માંડ

કાંઈક લક્ષ્યમાં આવે તેવી રીતે) રહેલા ગુણોને (અંદરના તંતુઓને) ધારણ કરી રહેલ હોય છે, જડ (જળમય) અવયવોવાળાં હોય છે અને ગ્રંથિવાળાં (ગાંઠવાળાં) હોય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ પંકમાંથી (પાપમાંથી) ઉત્પન્ન થયેલ છે, છિદ્રોવાળી છે, અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્લભ રીતે (અતિથણી મહેનતે માંડ કાંઈક લક્ષ્યમાં આવે તેમ રહેલા) ગુણોને (વાસનાઓને) ધારણ કરી રહેલ છે, જડ અવયવોવાળી છે અને ગ્રંથિ (અહંકારરૂપી ગાંઠ) વડે યુક્ત છે. જેમ સમુદ્રનાં જળો કંઠણ (ભારે) હોય છે, રત્નોને અંદર સંધરી રાખવાથી રત્નોના લોભવાળાં હોય છે, જામિંઓ (તરંગો) વડે યુક્ત હોય છે અને દુઃખ વડે માંડ પકડી શકાય તેવા ઝૂંડોથી ભયંકર અને ખારાં હોય છે; તેમ ઇન્દ્રિયો પણ કંઠોર છે, રત્નના જેવી જ જ અમૂલ્ય વસ્તુ હોય તે તે તરફ લોભાઈ જાય છે, સુધાપિપાસા આદિ વડે જામિં વડે યુક્ત છે અને દુઃખ વડે માંડ પકડી શકાય તેવા કામક્રોધ આદિ ઝૂંડો વડે મહાભયંકર છે.^{૪૯:૫૦} જેવી રીતે મરણ બાંધવાને દુઃખ આપે છે, ખીજ દેહની સાથે જીવનો સંબંધ કરાવે છે અને દયા ઉપજાવે તેવી રાંડો પડાવે છે, તે રીતે ઇન્દ્રિયો પણ બાંધવાને દુઃખ આપે છે, ખીજ દેહ સાથે જીવનો સંબંધ કરાવે છે અને દયા ઉપજાવે તેવી રાંડો પડાવે છે.^{૫૧} વનો જેમ વિવેકથી (વનમાં અચુક રીતે વર્તવું, અચુક રીતે ન વર્તવું ઇત્યાદિ વિવેકથી) રહિત પુરુષોને શત્રુની પેઠે પીડા ઉપજાવે છે તથા જ લોકો વિવેકી (વનમાં વર્તવાની રીતભાતને સારી રીતે જાણનારા) હોય તેઓને મિત્રની ગરજ સારે છે; વળી આડીને લીધે દુઃખ વડે પણ માંડ પ્રવેશ કરી શકાય તેવાં હોય છે, અવધિ વગરનાં હોય છે અને ઉજ્જડ હોવાથી ઠાક જ વાતચીત કરનાર મત્તબ્ય મળી આવે છે. તેમ ઇન્દ્રિયો વિવેકથી

છે, ઇત્યાદિ વિવેકથી) રહિત પુરુષોને ચંચુની પેઠે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા વિવેકીઓને મિત્રની ગરજ સારે છે, દુઃખ વડે માંડ ઝાળળી શકાય તેવી છે, અવધિથી રહિત છે અને તેને શાંતિ હોતી નથી.^{૧૨} જેમ ભયંકર વાદળોમાં વરસાદની ગર્જનાથી યુક્ત હોય છે, સારથી રહિત હોય છે, મહિનતાવાળાં (સ્થામ) હોય છે, જડ (જળમય) હોય છે અને વીજળીના ઝબકારા વડે પ્રકાશયુક્ત હોય છે, તેમ ધન્દ્રિયો પણ પરસ્પર ક્લેશ ઉત્પન્ન કરાવી, ખભા ઠોકી ગર્જના કરવી એ આદિ શબ્દોને પેદા કરે છે, સારરહિત છે, મહિનતાવાળી છે, જડ છે અને વીજળીની પેઠે ક્ષણમાત્ર ક્ષણભંગુર (વૈષયિક) સુખનો પ્રકાશ કરે છે. જેમ ખાડાઓમાં છુદ્દ પ્રાણીઓએ (શ્રીડા આદિ જીવોએ) આશ્રય લીધેલ હોય છે, ચતુર પુરુષો તેને છોડી દધને જ ચાલે છે અને રજથી (ધૂળથી) તથા તમથી (અંધારાથી) વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ ધન્દ્રિયો પણ છુદ્દ પ્રાણીઓ વડે (તુચ્છ વિષયસુખમાં જ આસક્ત થઈ ગયેલ જીવો વડે) આશ્રય કરાયેલ છે, ચતુર પુરુષો એ ધન્દ્રિયોને આધીન નહિ થતાં તેનો ત્યાગ કરે છે અને રજેશુણ્થી તથા તમોશુણ્થી એ ધન્દ્રિયો વ્યાપ્ત છે.^{૧૩, ૧૪} જેમ જૂના થઈ ગયેલા ખાડાઓના મોખરાના ભાગો મનુષ્યોને પાડી નાખવામાં જ પૂર્ણકુશળ હોય છે, દોષવાળા સર્પો વડે આશ્રય કરાયેલ હોય છે અને લાખો કઠોર કાંટાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ ધન્દ્રિયો પણ મનુષ્યને ઉત્તમ પદમાંથી નીચે પાડી નાખવામાં જ પૂર્ણકુશળ છે. તેરાગદ્વેષ આદિ દોષોરૂપી સર્પો વડે આશ્રય કરાયેલ છે અને કઠોર વિપત્તિરૂપી લાખો કાંટાઓ વડે વ્યાપ્ત છે.^{૧૫} જેમ રાક્ષસો ફક્ત પોતાના પોષણની જ વાત જાણનારા હોય છે, નીચ વૃત્તિના હોય છે, કેવળ મહાસાહસિક જ હોય છે ને અંધકારમાં વિહાર કરનારા હોય છે, તેમ ધન્દ્રિયો પણ ફક્ત પોતાના

પોષણની જ વાત જાણનારી છે, નીચ વૃત્તિઓવાળી છે, કેવળ મહાસાહસિક જ છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં વિહાર કરે છે.^{૧૬} જેમ ખરાબ જૂના વાંસ આદિનાં લાકડાંઓ અંદર શૂન્ય (પોલાં) હોય છે, નિઃસાર હોય છે, વક (વાંકાં) હોય છે, અંધિ (ગાંઠો) વાળાં હોય છે અને ફક્ત બાળવાને જ ચોગ્ય હોય છે, તેમ ધન્દ્રિયો પણ અંદર શૂન્ય (પોલાણવાળી), રસ-રક્ત-માંસ-આદિ વડે ભરેલી હોવાથી નિઃસાર, વક (વાંકાં) આકારવાળી અને અંધિ (અહંકારરૂપી) ગાંઠ અથવા જડ-ચેતનની અંધિ) વડે યુક્ત છે.^{૧૭} જેમ ખરાબ વસ્તીવાળાં નગરો બહુ દંઠ રીતે બંધાઈ ગયેલા મોહને લીધે ચોરી, જૂગટું, કબ્રિયા વગેરે દુર્વ્યસનોનાં બંધાણવાળાં હોય છે, ખરાબ ફૂવાઓવાળાં અને માંડ પેસી શકાય તેવાં જંગલી હોય છે તથા મોટા મોટા કચરાઓના ઢગલાઓથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તુચ્છ હોય છે, તેમ ધન્દ્રિયો પણ બહુ દંઠ રીતે બંધાઈ ગયેલા મોહને લીધે ચોરી, જૂગટું, કબ્રિયા ઇત્યાદિ દુર્વ્યસનોનાં બંધાણવાળી હોય છે, ખરાબ ફૂવાઓની પેઠે બહુ જોડાણવાળી છે અને મોટા કચરાના ઢગલાની પેઠે સાવ નિઃસાર હોવાથી તુચ્છ છે.^{૧૮} (જેમ કુંભારના ચાકડાઓ ઘટ આદિ અનંત પદાર્થોના કારણરૂપ છે) જેમ વડે (ફરવાની ક્રિયા વડે) યુક્ત હોય છે અને પંકવાળા (ગારાવાળા) હોય છે; તેમ ધન્દ્રિયો પણ ઘટ આદિ અનંત પદાર્થોના કારણરૂપ છે, (ભ્રાંતિ વડે) યુક્ત છે અને પંકવાળી (પાપવાળી) છે.^{૧૯} શરણાગત પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરનારા હે ભુશુંડહા! હું કે જ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધન્દ્રિયોએ ઉત્પન્ન કરેલ અનેક આપત્તિઓરૂપી સાગરમાં ડૂબેલા છું અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી કરો પણ પરિત્રાક નહિ-ગાખતાં

કરે; કેમકે આપ જવા ને કાંઈ દયાણુ સાધુઓ આ જગતમાં સર્વનાથી શ્રેષ્ઠપણે વર્તા રહ્યા છે, તેઓના સમાગમ કરેલા એટલે તેમને શરણે જવું તે શોકનો અત્યંત નાશ કરનાર છે, એમ ઉત્તમ શાસ્ત્રો અને વિવેકી પુરુષો કહે છે.^{૧૦}

આપન્નિમગ્નમિમેવમાર્કિચનંત્વં મામુદ્ધરોદ્ધ-
રણ શીલદયોદયેન । યે નામ કેચન જગત્સુ
જયંતિ સંતસ્તત્સંગમં પરમશોકહરં વદંતિ ॥૬૦॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વૈરાગ્યવર્ણન'
એનામનો સર્ગ ૬ ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો

૪

સંસારવૃક્ષનું વર્ણન

॥ મુચુંડ ઉવાચ ॥

તતસ્તસ્ય મયા વ્રક્ષસ્તચ્છુત્વા પાવનં વચઃ ।

ઇદમુક્તં યથાપૃષ્ઠં સુસ્પૃષ્ઠદયા ગિરા ॥ ૧ ॥

મુચુંડ યોદયો:-હે મહારાજ ! પછી તેનાં
એ પવિત્ર વચન સાંભળી તેના પ્રશ્નને અનુ-
સારે જ મેં અતિ સ્પષ્ટ પદવાણી વાણી વડે તેને
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૧

હે વિદ્યાધરાના અધિપતિ ! કાંઈક ભાગ્યોદય
થઈ જવાથી મોક્ષલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થવા માટે તમે
અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી ઠીક જાગી ગયા છો
અને હમણાં ઘણે લાંબે દિવસે આ સંસારરૂપી
અધાગ દુવાની ખખેલમાંથી નીકળવાને ઇચ્છો
છો.^૨ અત્યંત વિવેકવાળી આ તમારી પવિત્ર
બુદ્ધિ, જેમ અગ્નિ વડે અતિ વ્યાપ્ત થઈ રહેલો
સુવર્ણરસનો સમૂહ અતિ કાન્તિ વડે દીપી નીકળે
તે રીતે ખહુ દીપે છે.^૩ જેમ નિર્મળ અરીસામાં

હરકોઈ મનોહર દ્રવ્યનું વગરમહેનતે (માત્ર
પાસે રાખવાથી જ) પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ
તમારી પવિત્ર બુદ્ધિ અનાયાસે જ મારી ઉપદેશ-
વાણીના અર્થને બરાબર ગ્રહણ કરી લેશે.^૪ ને
કાંઈ આ હું તમને કહું છું તે 'અંગીકાર કરના
યોગ્ય જ છે' એવી બુદ્ધિ વડે તમે સ્વીકારી લેવાને
યોગ્ય છે; કેમકે અમે આ બાબતમાં ઘણા લાંબા
કાળ સુધી શોધ કરેલી છે; માટે હવે તેમાં બીજો
કશો વિચાર કરવા જવું નથી.^૫ ને કાંઈ અહંકાર
આદિ તમારા હૃદયની અંદર દશ્યરૂપે જોવામાં
આવે છે, તે રૂપ તમે નથી. 'દશ્ય પદાર્થ'
માત્રમાં કાંઈક પણ આત્મા છે અને તે શોધી
કાઢી મારે તેને પ્રાપ્ત થવું છે' એવા વિચારથી
ઘણા લાંબા કાળ સુધી દશ્યવર્ગની અંદર શોધ
કર્યા છતાં પણ તમે કે ને આત્મારૂપ છો, તે
(સાક્ષીરૂપે સર્વનાથી જુદા હોવાથી) દશ્ય-
વર્ગમાં જોવામાં આવતા નથી; માટે દશ્ય
પદાર્થરૂપ અજ્ઞાનને મૂકી દઈ સર્વના સાક્ષીરૂપ
શુદ્ધ આત્માને તમે જાળખી લો.^૬ હું પણ
નથી, તમે પણ નથી અને આ જગત પણ
નથી' એવો તમે નિશ્ચય બાંધશો, એટલે
સર્વ પરમ મંગલરૂપ એક બ્રહ્માવે થઈ રહેશે,
કે ને તમને સુખ કે દુઃખ એ બન્નેમાંથી કશું ઉત્પન્ન
કરશે નહિ.^૭ શું અજ્ઞાનથી જગત ઉત્પન્ન થયેલ
છે? અથવા શું અજ્ઞાન જ જગતથી ઉત્પન્ન થયેલ
છે? એ વિષે વિચાર કરતાં એ બન્નેનું (અજ્ઞાન-
રૂપે અથવા બ્રહ્માવે) એકરૂપપણું હોવાથી
બરાબર જાણી શકાતું નથી.^૮ આ જગત દેખા-
વમાં આવતાં છતાં ઝાંઝવાના જળની પેઠે અ-
વસ્તુરૂપ હોવાથી મિથ્યા જ છે. ને કાંઈ આ
દશ્યરૂપે ભાસે છે, તે અધ્યારોપદૃષ્ટિએ (જગ-
તની દૃષ્ટિએ) બેઈએ તો અજ્ઞાનનો નાશ થતાં
જગત જ બાધિત થઈ જવાથી કાંઈ પણ નથી,
માત્ર બ્રહ્મરૂપ જ છે, અને અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી
(બ્રહ્મદૃષ્ટિથી) બેઈએ તો ને કાંઈ છે તે સર્વ

* આ સાતમા સર્ગમાં જગત બ્રહ્મરૂપ છે,
દુઃખકારક અજ્ઞાન જ જગતને રૂપે થઈ રહેલ છે અને
હંકારરૂપ બીજામાંથી જ જગતરૂપ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ
ય-એ એ કહેવામાં આવશે.

બ્રહ્મરૂપ જ છે.^૯ ઝાંઝવાના જળની પેઠે આ જગતસાથ મિથ્યા હોવાથી તે છે જ નહિ; કિંવા જો કંઈ છે તો તમે કે જ બ્રહ્મરૂપ છે તેના જ એ સધળો વિવર્ત છે. સર્વ એક બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આભાસ પડવાનો કંઈ પણ જુદો વિષય જ નહિ હોવાને લીધે, આભાસ (ચિદાભાસ) પણ નથી, તેથી સર્વ એક પરમ સંગળ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૧૦} જગતનું મૂળ બીજ અહંકાર જ છે, એમ તમે સમજો. એ અહંકારરૂપી બીજમાંથી જ પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી, નદીઓ અને રાજ્યો ઇત્યાદિ સહિત જગતરૂપી એક જબરજસ્ત વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૧} અહંકારરૂપ સૂક્ષ્મ બીજમાંથી જ આ જગતરૂપ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોમાં આસક્તિ થવારૂપી રસ વડે ભરેલા નીચેના લોકો જગતરૂપ વૃક્ષના મૂળરૂપ છે.^{૧૨} અશ્વિની આદિ સત્તાવીસ તારાઓનો સમૂહ તેની મોટી કળીઓરૂપ છે. બીજાં નાનાં નક્ષત્રોનો સમૂહ તેની નાની કળીઓરૂપ છે. વાસનાઓ તે જગતરૂપ વૃક્ષના ફૂલના ગુચ્છાના સમૂહરૂપ છે. પૂર્ણચંદ્ર, એ તેના ફળના ગુચ્છરૂપ છે.^{૧૩} સ્વલોક, મહલોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક ઇત્યાદિ મોટા લોકોનો સમૂહ એ જગતરૂપ વૃક્ષના અંદરના કોતરના ભાગરૂપ છે. મેરુપર્વત, મંદરાચળ અને સહ્યાદ્રિ આદિ પર્વતો તેનાં પાંદડાઓની હારરૂપ છે.^{૧૪} સાત સમુદ્રો તેના ક્ષારારૂપ છે. પાતાળ એ તેના મૂળની રહેવાની જગ્યારૂપ છે. સત્યયુગ આદિ યુગો ધર્મરૂપ સારને અદ્વરથી ખોતરી ખાવાથી તેના ઘણરૂપ* છે. જુદા જુદા યુગોનાં વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ ઇત્યાદિ અનેક ગોણકાળો એ જગતરૂપ વૃક્ષનાં પર્વરૂપ છે.^{૧૫} અજ્ઞાન તે જગતરૂપ-વૃક્ષની ઉત્પન્ન થવાની જગ્યારૂપ છે, સર્વ જીવો એ તેનાં પક્ષીઓરૂપ છે. બ્રાતિજ્ઞાન

એ તેના મોટા સ્થંભરૂપ (થકરૂપ) છે અને તત્ત્વજ્ઞાન વડે જ મોક્ષ થવો તે એ જગતરૂપ વૃક્ષને ખાળી નાખવાના દાવાનળરૂપ છે.^{૧૬} મન્દિરો વડે પદાર્થોનો સંબંધ થવો અને મન વડે સંકલ્પ-વિકલ્પ થવા એ સર્વ જગતરૂપ વૃક્ષના સુગંધના સમૂહરૂપ છે. આ અનંત આકાશ તેના ત્રિશળ વનરૂપ છે. નેત્રની પાંપણો અને બંને હોઠો કે જ નેત્ર તથા હાર્યરૂપ મોતીને પ્રકટ કરવામાં છીપના જવાં છે, તે એ જગતરૂપ વૃક્ષની ડાંખ-ળીઓરૂપ છે. આત્મચેતન્ય એ તેના જીવનના આધારરૂપ રસનો પ્રવાહ છે. સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ આદિનો પ્રલયકાળમાં લય કરી દેનાર સૂત્રાત્મા એ તેના પવનની લહેરરૂપ છે. પ્રતિદિન ઉદય અને અસ્તને પ્રાપ્ત થનારી અને ચપળ, ચંદ્ર-માની તથા સૂર્યની કાન્તિ તે જગતરૂપ વૃક્ષની પુષ્પમંજરી છે. સૂર્યની સાથે (સૂર્યનો પ્રકાશ પડતાં) ભમનારું અંધારું તે એ જગતરૂપ વૃક્ષના ફરનારા ભ્રમરાઓરૂપ છે.^{૧૭-૧૮} આ જગતરૂપ વૃક્ષ સાથે મિથ્યા છતાં સત્યની પેઠે પાતાળને, સર્વ દિશાઓને અને અંતરિક્ષલોકને પૂર્ણ કરી (વ્યાપ્ત થઈ) રહેલ છે. તેનું અહંકારરૂપ બીજ 'હું એવું કંઈ પણ છે જ નહિ' એમ નિરહંકાર-પણારૂપ અગ્નિ વડે શેષી લેવામાં આવ્યું હોય, તો પછી માત્ર આભાસરૂપે દેખાતું આ સંસારરૂપી વૃક્ષ પુનર્જન્મ આદિને રૂપે ફરી વાર જાગી શકતું જ નથી.^{૨૦}

પાતાલમાસાગળ મંતરિક્ષમાપૂર્યતિષ્ઠત્યસદે-
વસદત્ત । તસ્યાનહંતામિહતેહમર્થવીજેપ્રુનર્નાસ્તિ
સતોપિરોહઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગદ્વૃક્ષ-
બીજવર્ણન' એ નામનો

સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

* ધણુ નામના જીવડાઓ લોકોને અદ્વરથી ફેલી ખાય છે.



ઠસર્ગ ૮ મો

સંસારવૃક્ષનો ઉચ્છેદનવિધિ

॥ મુઝુંહ ઉવાચ ॥

વિદ્યાધર ધરાધારો ગિરિકંદરમંદિરઃ ।

દિર્ગવરાંતરાચારચારસંચારચંચુરઃ ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ ખેલ્યો:-હે વિદ્યાધર ! નીચેના સાત લોકો, સહિત પૃથ્વીરૂપી મૂળ પ્રદેશમાં રહેલું, લોકલોક સુધી સર્વ પર્વતોના અંદરના ભાગો-રૂપી ક્ષારાવાણું, દય દિશાઓની અંદર આડી શાખાઓ વડે, આકાશની અંદર જાણી શાખાઓ વડે અને તેની અંદર વસનારાં પ્રાણીઓના સંચાર વડે ચંચળ થઈ રહેલું તથા આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે અતિ વિસ્તારવાળું આ જગતરૂપી વૃક્ષ અહંકારરૂપી બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું એ બીજ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે ખાળી નાખવામાં આવે, તો પછી કશું ઉત્પન્ન જ થતું નથી.^૧ તાત્ત્વિકદૃષ્ટિથી એ અહંકારને શોધવા જઈએ તો સર્વ બ્રહ્માત્મ જ જણાયાથી એ અહંકાર કોઈ દિવસ છે જ નહિ, એટલું જ માત્ર તેનું જ્ઞાન છે, કે જેથી એ અહંકારરૂપી બીજ ખાળી (શેકાઈ) જાય છે.^૨ 'હું અમુકરૂપ હું' એવી ભાવના થતાં અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે આ સંસારરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપી છે. 'હું એવું કંઈ પણ છે જ નહિ. જે કંઈ છે તે બ્રહ્માત્મ જ છે' એવી ભાવના થતાં અહંકાર રહેતો નથી; માત્ર એક બ્રહ્મબુદ્ધિ જ સર્વત્ર રહે છે અને એ જ ઉત્તમ જ્ઞાન છે.^૩ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ નહિ થયાથી હુંપણું કે તમારાપણું એ બન્ને ક્યાંથી ધટે? અને દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ ભ્રાંતિ પણ કેમ સંભવે? (ન

સભવે.)^૪ જે મુમુક્ષુપુરુષો સમૂળ સંકલ્પભાગ કરવા માટે ગુરુના ઉપદેશવચન સાંભળી, તેમણે ખતાવેલ ક્રમ પ્રમાણે પોતાના પુરુષાર્થ વડે ચત્ત કરે છે, તેઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી પરમપદને પહોંચવામાં જાય મેળવે છે.^૫ જેમ રસોદયો પોતે પાકશાસ્ત્રનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી, તે પ્રમાણે રસોઈ બનાવે તો જ તે પોતાની ખાખતમાં ફતેહ મેળવે છે, તેવી જ રીતે વિવેકી અધિકારી પુરુષ ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિ દ્વારા સર્વ જાણી લઈ, તેમણે ખતાવેલ માર્ગ અનુસાર ચત્ત કરે, તો જ તે મોક્ષ પર્યંત ક્ષણ આપનારા પોતાના સ્વરૂપના વિવેકને પ્રાપ્ત થાય છે; બાકી તેમ ક્યાં વિના ફક્ત જાણવામાત્રથી કશું થતું નથી.^૬ 'આ જગત સ્વપ્ન-ધન્દ્રજાળ આદિની પેઠે કેવળ ચિત્ત-ચિત્ત-તત્ત્વનો જ અમલકાર છે, તે વિના ખીજું કંઈ જ નથી' એમ તમે સમજો. એ જગત ચિત્તનસતા સિવાય દિશાઓમાં પણ ક્યાંય નથી અને બહાર કે અંદર પણ ક્યાંય છે નહિ.^૭ જેમ ચિત્તકારના ચિત્તમાં કલ્પાયેલું ચિત્ત મનમાં સંકલ્પ સ્ફુરતાં દેખાય છે અને સંકલ્પ ન સ્ફુરે તો લય પામી જાય છે, તેમ આ જગતરૂપી ચિત્ત માત્ર સંકલ્પ સ્ફુરવાથી જ જોવામાં આવે છે અને સંકલ્પ જ ન સ્ફુરે તો તે લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (દેખાતું નથી.)^૮ મોટા થાંભલાઓનાળો, મુક્તામણિ વડે બનાવેલો અને અનેક લક્ષ્યોજન સુધી સુવર્ણનાં મનોહર ચિત્રો વડે શોભતો કોઈ એક મંડપ છે, કે જે મેરુના જેવા કાન્તિવાન ગૂગળ વડે ઉપરના ભાગમાં શોભાવાળા હજારો મણિઓના થાંભલાઓથી વીંટાયેલો છે અને કોઈ ઠેકાણે હજારો ધન્દ્રપત્ન્યના જેવા અને કોઈ ઠેકાણે પ્રલયકાળના સંધ્યાકાળનાં વાદળોના જેવા મનોહર દેખાય છે.^{૧૦, ૧૧} જે મંડપની અંદર વસનારાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોની કીડાને માટે એક-બીજની વચમાં પર્વતો, નદીઓ, જંગલો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, દેવતાઓ, પશુ-પક્ષીઓ, અને

x આ આદમા સર્ગમાં સંસારરૂપી વૃક્ષનો જાન-થી ઉચ્છેદ થયે જાય છે તે કહેવાશે; અને સંકલ્પથી ખડા થઈ ગયેલા કોઈ એક મંડપના જેવો જ આ સંકલ્પમાત્રથી થયેલો છે, એ પણ કહેવાશે.

મનુષ્યો ધ્યાન નાના પ્રકારની રચનાવાળા, પ્રાણીઓરૂપી ખીન્ને તથા તેનાં ઉપભોગનાં સાધનો વડે ચારે તરફથી ભરપૂર; અંધકારને નાશ કરનાર મણિઓ, દીવાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ વડે પ્રકાશ થતાં, લોકોની વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી રાખ્દો વડે યુક્ત થઈ રહેલ, કોઈ દેહાણુ અંધકારથી અને કોઈ દેહાણુ પ્રકાશથી વિચિત્ર તરેહની શોભાને ધારણ કરનાર, પાતાળ, સ્વર્ગ આદિ ખીજ લોકોરૂપી સંપુટો તે મંડપમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. ક્રીડા સંબંધી શોભાની ખાણરૂપ એ મંડપની અંદર સુગંધ વડે મનોહર અને અપળ મેઘપંક્તિઓના જવાં ચંચળ પાંદડાંઓને ધારણ કરી રહેલાં કલ્પવૃક્ષો છેદાઈ જઈ, સ્ત્રીઓના કર્ણભૂષણુ આદિ અલંકારોમાં ઉપયોગી થાય છે. એ મંડપની અંદર ખાળકના શ્વાસથી પણ કોલતા અતિ હલકા કુલાચળ પર્વતો ખાળકોને રમવાના દડાઓરૂપ કલ્પાયેલ છે. એ મંડપની અંદર સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓ, દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓમાં કર્ણભૂષણરૂપે કલ્પવામાં આવેલ છે અને શરદઋતુનાં વાદળાંઓ દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓના ચામર તરીકે કલ્પાયેલ છે. એ મંડપની અંદર પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓ વીજળીઓરૂપે કલ્પવામાં આવ્યાં છે અને આ આયુષ્યધીનું તળ જૂગટું રમવાની ચોપાટ તરીકે કલ્પાયેલ છે તથા તારાઓથી શોભતું આકાશ, એક ચંદ્રવા તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. એ મંડપના આકાશરૂપ આંગણમાં જની અંદર જગતની ઉત્પત્તિ અને લય થવાની પ્રતીતિરૂપી પ્રતિષ્ઠા લેવામાં આવે છે, એવી જૂગટાંની રમત રમાય છે અને તે રમનારા તે મંડપના બ્રહ્માદિક સ્વામીઓ જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓરૂપી સોગંઠને જન્મ-મરણાદિક વડે વારંવાર આમતેમ ફેરવ્યાં કરે છે; તથા તેમાં ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ ગ્રહો રમવાના પાસાઓરૂપ છે. ૧૫-૧૭ આવી રીતનો એક મંડપ છે, એમ સંકલ્પ કરનારા

પુરુષને તે સંકલ્પ જ પણ લાગે. ૧૮-૨૨ સંકલ્પ કરવાથી આયેહ્યુષ્યકાળમાં નજર આગ તરતો જ હોય, તેમ થઈ જઈ સાચાના જોવા ભાસે છે. તેવી રીતે આ જગતરૂપી મંડપ પણ વિદ્યાતાના સંકલ્પમાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે અને ચિત્રકારના ચિત્રમાં રહેલ ચિત્રની પેઠે તે માત્ર ચૈતન્યતત્ત્વના જ ચમત્કારરૂપ છે અને મિથ્યા છતાં સંકલ્પમાત્રથી જ તે સ્ફુરી આવે છે. જે કે સર્વ દર્શમાત્ર આભાસરૂપે રહેલ છે; પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તે છે જ નહિ. ક્રૂર કોઈ માયાવીની માયાની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ, કોણ બણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેમ જોવામાં આવે છે. જમ સોનાની અંદર કંકણ-કુંડળ આદિ લાવે રહેલ છે, તે રીતે સંસાર પણ ચૈતન્યતત્ત્વના ચમત્કારની અંદર જ રહેલ છે, કે જ (સંસાર) સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તરત ક્ષય પામી જાય છે. હવે સંકલ્પ કરવો અથવા સંકલ્પ જ ન થવા દેવો, એ બન્ને વાત તમારા પોતાના ખાસ તાબાની જ છે; માટે જમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ તમે કરો. જ પુરુષ કરવા યોગ્ય કર્મનો જે કે ત્યાગ કરતો નથી; પરંતુ અનપાન આદિ ઔહિક (આલોક સંબંધી) ભોગની સામગ્રી અને દાન-યજ્ઞ આદિ પારલૌકિક (પરલોક સંબંધી) ભોગની સામગ્રી એ બન્નેમાં નિષ્કામ હોવાથી, કોઈ પણ ક્ષણની અભિલાષા રાખતો નથી, તેવા વીતરાગ પુરુષનો આ છેલ્લો જન્મ છે. ૧૮-૨૨ હે શુદ્ધ બુદ્ધિમાન વિદ્યાધર! તણ લોકને પવિત્ર કરવાવાળી, મહાપવિત્ર અને પૂર્વની અવિવેકદશાના કરતાં વળી કોઈ ખીજ જ તરેહની વિવેકપદવીને તમે પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છો. તમારા આ મનના સંકલ્પબળથી પણ ઉત્તમ એવી પદવીથી હવે તમે નીચે પડશો નહિ; માટે વાણી અને મનના વ્યાપારરહિત (મન-વાણી વડે અગમ્ય) શુદ્ધ ચિદ્વરૂપ પરમાત્માનું અવલંબન રાખી, મન આદિ સર્વ દર્શયત્વને છોડી દો. ૨૩

પ્રાપ્તો વિવેકપદવીમસિ પાવનાત્મનું

પુષ્પાં પશિન્નિતજગત્ત્રિતયાં દ્વિતીયામ્ ।
 નાથઃ પતિપ્યસિ પુનર્મનસા મુનેતિ
 જ્ઞાનામિ મૌનમમલં પદ્યુત્સુજ ત્વમ્ ॥ ૨૩ ॥
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્ર-
 કરણના ઉત્તરાર્ધનો 'માયામંડપવર્ણન'
 એ નામનો સર્ગ ૮ એ સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧ મો*

જગત ચિન્માત્ર છે

॥ મુનુંડ ઉવાચ ॥

અબુદ્ધ્યમાનથેત્યાદિ ચિદ્રૂપમપિ વાજનવ ।

શાંતચિદ્વન એવાસ્વ નિર્મલોપ્સંતરંશુવત્ ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ ઓલ્યો:-હે નિષ્પાપ વિદ્યાધર !
 દશ્યવર્ગને તેમાં રહેલ ક્રિયા, ગુણ, દોષ એ આદિને
 તથા તેને દ્રષ્ટરૂપે જ્ઞેનારા તેથી બુદ્ધ જણાતા
 જીવચૈતન્યને, એ સર્વેને તત્ત્વદૃષ્ટિથી મિથ્યા
 સમજી, તે તરફ કાંઈ લક્ષ્ય નહિ આપતાં, નિર્મળ
 જળની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે રહેલાં સૂર્યકિરણની
 પેઠે તાપથી રહિત થઈ જઈ, શાંતપણાથી સર્વત્ર
 ભરપૂર, પ્રકાશમય એકશુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ જ થઈને
 તમે રહો.* જમ પરસ્પર એકબીજાના ધર્મેનું
 વિરુદ્ધપણું હોવા છતાં સમુદ્રમાં (જળમાં) એકસર-
 બી રીતે વડવાનલ રહેલ છે, તે રીતે દશ્યવર્ગ પોતે
 ચૈતન્યતત્ત્વના કરતાં અચેતન વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મે-
 વાળો હોવા છતાં, સમાનપણાથી એ ચેતનસત્તાની
 અંદર જ (આભાસરૂપે) રહેલ છે; કેમકે તે જડવ-
 ર્ગમાં જ ચૈતન્યની પ્રતીતિ થાય છે તે ચેતન-
 સત્તાથી જ છે.* જમ આંશિની જ્વાળાના નાશનું
 અને ઉત્પત્તિનું કારણ પવન જ છે, તે રીતે જગ-
 તમાં જણાતા જડ અને ચેતન એ બંને ભાગના
 હેતુરૂપ એક ચેતનસત્તા જ છે; કારણ કે તેઓનું

ચેતનપણું ચૈતન્યસત્તાને જ અધીન છે.* 'હું'
 એવી કાંઈ પણ વસ્તુ છે નહિ. જે કાંઈ છે તે
 ચૈતન્ય છે. એ પ્રમાણે તમે દેવજ ચૈતન્ય આ-
 ત્મામાં જ શાંત થાઓ અને પછી જીવું થઈ રહે-
 વાય તેવા થઈને રહો.* જમ નિર્મળ જળની
 અંદર વ્યાપી રહેલું દૂધ અશ્વિ વડે જળનો નાશ
 થઈ જતાં પણ પોતે બહાર (જળ ખળી જતાં
 તેથી બુદ્ધ) અને અંદર (જળ ભેળું હોય ત્યારે
 તેની અંદર) પાછી રહે છે, તે રીતે તમે કે જ
 ચૈતન્ય છો, તે સર્વ પદાર્થોની અંદર અને બહાર
 રહેલા હોવાથી તે પદાર્થોનો નાશ થઈ જાય તો
 પણ અવશેષ જ રહો છો.* હે પ્રિય વિદ્યાધર! હું
 એવું કાંઈ અહંકારનું બુદ્ધ સ્થાન છે નહિ, જે છે
 તે ચૈતન્ય આત્મા જ છે. એ પ્રમાણે તમારું
 જીવચૈતન્ય જે બ્રહ્મચૈતન્યમાં અર્પણ એકતાને
 પ્રાપ્ત થઈ ગયું, તો પછી તેનાથી બીજા કાંઈ પણ
 વિષય બુદ્ધો જ નહિ રહેવાથી, તમારા બ્રહ્મરૂપની
 કાને ઉપમા આપી શકાય તેમ છે? (કાંઈને
 નહિ.)^૧ દેવતાઓ અને દાનવો સહિત પાતાળ-
 લોક, ભૂલોક અને સ્વર્ગલોક, કેમ જાણે મૂર્તિમાન
 ખડા થઈ રહેલ હોય તેમ દેખાવું અને પ્રીતિ,
 હર્ષ, ક્રોધ, યુદ્ધ, જય, પરાજય ઇત્યાદિ નાના
 પ્રકારના ભાવો ખતાવવાથી તથા ભાગી જવું,
 દોડવું ઇત્યાદિમાં ઉતાવળ થવારૂપી બીજા પણ
 ભાવો ખતાવવા વડે કેમ જાણે તે તે વખતના
 ક્રિયા થવાના કાળને મૂર્તિમાન રીતે ખતાવવું
 હોય, તેમ વ્યાકુળતાનો દેખાવ આપવું, ભીંતમાં
 રંગમય ચિત્રમાં આલેખેલ જગત જમ ભીંતની
 અંદર આલેખેલા કાંઈ એક મુનિના પૂતળાની
 પેઠે ભીંતમાં ભીંતરૂપે વ્યાપારરહિત જ થઈ રહે,
 તેમ માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ શૂન્યબ્રહ્મ
 (ઈશ્વર)રૂપી ચિત્રમાં આલેખેલું આ દરખમાન
 જગતરૂપી ચિત્ર પણ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપી ભીંતની
 અંદર શુદ્ધ ચિદાકાશ કે જ પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ
 છે, તે રૂપે જ રહેલ છે. જડ સંબંધી કે ચેતન

* આ નવમા સર્ગમાં જગતની ઉત્પત્તિ, લય,
 સત્તા, રક્ષિત ઇત્યાદિ સર્વ ચેતનને આધીન હોવાથી
 અને એ સમયે ચેતનનો જ અતકાર હોવાથી જગત
 ચિન્માત્ર છે, એમ કહ્યું છે.

સંબંધી જવા જવા સંકલ્પો વિશેષે કરી વારંવાર ચિત્તમાં અહર્નિશ રુદ્ધ્યા કરે, તેણે તેણે પોતાની મેળેજ થઈ જવાય છે; માટે જમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ તમે કરો.^{૭-૯} જમ સૂર્યાનાં કિરણો જ ઝાંઝવાના જળને રૂપે બ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવે છે, પરંતુ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જાણનારા પુરુષને, તે તરફ જવાઆવવામાં અટકાવ કરી શકતાં નથી, તેમ વિદ્વાત્માના ચમત્કારો જ ચૈતન્યરૂપ આકાશની અંદર બ્રાંતિ વડે જગતને આકારે દેખાય છે; પરંતુ જાણવાનું સર્વ જોણે જાણી લીધેલ છે એવા જ્ઞાની પુરુષને, તે શુદ્ધ ચૈતન્ય જણાયાથી, તેના પારમાર્થિક વિચારમાં તે કાંઈ અટકાવ કરનાર થતું નથી.^{૧૦} જને આંખમાં તિમિરરોગ થયો હોય તે પુરુષને આકાશની અંદર દેશ, મશક આદિ જવા આકાશની પ્રતીતિ થવી વગેરે અનેક બ્રાંતિ રુદ્ધી આવે છે, તે રીતે આ સંસારમાં જ રચાપરચા રહેનાર અને અજ્ઞાનરૂપ અધિકાર વડે બ્યાપ્ત થયેલ દષ્ટિવાળા પુરુષને પોતાના આત્મામાં જ જગતરૂપ બ્રાંતિ રુદ્ધી આવે છે.^{૧૧} ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જગત, તમે અને હું-સવ પૃથ્વી રીતે બ્રહ્મરૂપ જ છે, કલ્પ આલાસ માત્ર જ છે, માત્ર અજ્ઞાનને લીધે જ દેખાય છે. તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં એ જગત થયેલ જ નથી અને અજ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં થયેલું જણાય છે. સૂર્યાનાં કિરણોમાં બ્રાંતિ વડે રચાયેલા ગંધર્વ-નગરના જેવું આ જગત, વ્યવહારદશામાં સ્ત્રીત આદિમાં ચિત્તરૂપે આવેખાયલા જગતની પેઠે દેખવામાત્ર જ છે; બાકી તેને જગતરૂપે એવા જગથે તે આકાશની લતાની પેઠે તે સહ્ય નથી.

एवं जगत्त्वमहमित्यवबोधरूपमाभासमात्र-
मुदितं न च नोदितं च । अक्लान्शुजालरचनान-
गराममत्र कुल्यादिसत्यमिदमस्ति न खे लतेव ॥

સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે અને જગત મિથ્યા છે

॥ મુચુંડ સ્વાચ ॥

विद्धि त्वं चेतनादेव चेतनेतरचेतनम् ।

जलेष्मिरिव चिद्भावे नातो भिन्ने मनागपि ॥૧

ભુશુંડ ઘોદયોઃ-ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદા

જણાતા આ જડ જગતની જે કાંઈ રુદ્ધિ થાય

છે તે ચૈતનસત્તાથી જ છે, એમ તમે સમજો.

જમ જળમાં પડછાયારૂપે પડેલો અગ્નિ ભિન્ન

રૂપે દેખાતાં છતાં જળથી જુદા કહી શકાતો

નથી, તેમ જડ વસ્તુ તત્ત્વદષ્ટિએ ચૈતનસત્તાથી

જુદી નહિ હોવાથી, જડચૈતન એ બન્ને જડ

પણ જુદાં કહી શકાતાં નથી.^૧ માટે જડચૈત-

નનો અમેદ હોવાથી તમે દેહ વગેરે માપ-

વાળા આકારનો આધાર સપ્તધાત્તિના ચિત્તકાર-

ના ચિત્તમાં બુદ્ધારૂપે જોડેલ ચિત્તની અંદરના

પરમતત્ત્વની પેઠે, અનેક ગંધર્વનગરના અધિ-

ધાનરૂપ આકાશની પેઠે, કાંઈ વિશેષ નહિ પામતાં

સ્વસ્થ થઈ ને રહો.^૨ જમ ચંચળતા વિનાના

નિર્મળ જળની અંદર કાંઈક ફીણના પરપો-

ટાનો સૂક્ષ્મ ભાવ લવિષ્યમાં થવા માટે રહેલ જ

હોય છે, તેમ બ્રહ્મ દે જ માયાનો સંબંધ થતાં

ઈશ્વરપદ વડે સમોદાય છે, તે સર્વશક્તિમાન

હોવાથી તેની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે જડશક્તિ પણ

રહેલી જ છે.^૩ પરંતુ જમ કારણ વિના જળમાં

સૂક્ષ્મ ભાવથી રહેલો ફીણનો ઝીણો પરપોટો

પણ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ

જોતાં એ અદ્વિતીય પરમતત્ત્વમાં માયા જ

નહિ હોવાથી નિર્વિકાર બ્રહ્માંથી કારણ વિના

સૃષ્ટિ આદિ કાંઈ ઉત્પન્ન જ થતું નથી. આ

* આ દશમા સર્ગમાં નિર્વિકાર, કારણથી રહિત બ્રહ્મ જ યથાનિયતપણે રહેલ છે તે, અને કાંઈ કાંઈ અથવા કાંઈ રૂપને જગત ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી, એ વાત કહેવામાં આવશે.

સૃષ્ટિની સ્થિતિ કારણ વિના જ બ્રાંતિમાત્રથી જોવામાં આવે છે અને તેનું કારણ શોધવા બંધીએ તો કશું દેખાતું નથી; માટે જગત આદિ કંઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી.^{૧૫} કારણનો અત્યંત અભાવ હોવાથી જગત આદિ કંઈ પણ થયેલ જ નથી અને (જન્મ ઝાંઝવાતું જળ દેખવામાં આવતાં છતાં મિથ્યા જ છે, તેમ આ જગત નગરથી દેખાતાં છતાં પણ સાવ મિથ્યા જ છે)^{૧૬} પ્રજા કે જીવ અનંત છે, જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે અને શાંત છે, તે જ આ સર્વ દરથરૂપે બ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે; બાકી તેમાં કારણનો અભાવ હોવાથી નામરૂપવાળી સૃષ્ટિ છે જ નહિ, તેથી આ સર્વ ક્રૂર એક નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૧૭} માટે તમે પ્રજારૂપે સર્વત્ર ભરપૂર છો, શિલાના અંદરના ગર્ભની પેઠે છેલ્લે અને ભેદ વિનાના છો અને આકાશના અંદરના ભાગની પેઠે નિર્વિકાર છો તથા તેને લીધે જ જન્મથી રહિત છો, નિરવ્ય છો અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છો.^{૧૮} વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં તમે સર્વમાં કંઈ અનિર્વચનીયરૂપે રહ્યા છો અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં (સર્વ મિથ્યા હોવાથી) તમે કશામાં કંઈ પણ રૂપે નથી; માટે તમે નિઃશંકપણે સારી રીતે સુખપૂર્વક રહો. બુદ્ધિ અને વિદ્યાભાસ એ બન્નેથી રહિત પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં તમે પોતાની મેળે જ શાંત થઈ બેજો.^{૧૯} જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરબ્રહ્મ પોતે, નિત્ય આનંદરૂપ હોવાથી તેને કંઈ એવું પ્રયોજન નથી, કે કશી તે આ સૃષ્ટિ આદિ કાર્ય કરે; માટે સૃષ્ટિ આદિ કરાનો સભવ જ નહિ હોવાથી, જ કંઈ છે તે જન્મોદિ વિકારથી રહિત પરમ કલ્યાણરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે.^{૨૦} જો અજ્ઞાની પુરુષ પોતાના આત્માને જન્મથી રહિત અને ચૈતન્યરૂપ નથી સમજતા, તેઓનો અજ્ઞાનરૂપ બંધ કંઈ દિવસ નહિ ટળવાથી આ નાશ થતાં તેમની ગતિ વિધેનો શાં

વિચાર કરવો?^{૨૧} જ્યાં જ્યાં પરબ્રહ્મ છે, ત્યાં ત્યાં જગત પોતાના નામરૂપથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપે જ રહેલ છે. તણખલામાં, લાકડામાં, જળમાં, ભીંતમાં અને સર્વ ઠેકાણે પરબ્રહ્મ રહેલ છે અને પરસ્પર ઝાતપ્રાત થઈને રહેલો અનેક સૃષ્ટિઓનો સમૂહ પણ (ચેતનતત્ત્વના અસૌકિક અમલકારથી) સર્વત્ર રહેલ છે. પ્રજામાં શું આમ જગતની પ્રતીતિ થયા કરવી એ તેનો સ્વભાવ હશે કે? એવી શંકા લાવવાનો અહીં અવકાશ જ નથી; કેમકે એ અનંત પરમતત્ત્વમાં તે તત્ત્વ પોતે એક જ હોવાને લીધે પોતાપણું અને પારકાપણું એ આદિનો અત્યંત અભાવ જ હોવાથી, બીજનાથી પોતાને બુદ્ધિ પાડનારા સ્વભાવરૂપ ધર્મ તેમાં સંભવતો જ નથી. દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ કે જ પોતાના આશ્રયને બીજનાથી બુદ્ધિ પાડવામાં સુખ સાધનરૂપ છે, તે (જન્મ આશ્રિનો ઉષ્ણતારૂપી સ્વભાવ બીજ ઠેકાણે જળ આદિમાં અભાવવાળો હોય છે, તે રીતે) પોતાના આશ્રયથી અન્ય સ્થળમાં અભાવવાળો જ હોય છે; તેને લીધે પરબ્રહ્મ કે જ અનંત છે, તેમાં બુદ્ધિ પાડવાની બીજ વસ્તુ જ નહિ હોવાથી સ્વભાવ આદિ ખોટી કલ્પનાઓ ટથી શકતી નથી. નિત્ય અને અનંત પરમાત્મામાં વિખતીયપણું કે સખતીયપણું એ બન્નેનો અત્યંત વ્યસભવ હોવાથી, સખતીય-વિખતીય આદિથી પોતાના આશ્રયના ભેદને ખતાવનારા સ્વભાવાદિક તેમાં છે જ નહિ. વસ્તુ-ગતિથી સ્વયંપ્રકાશ તે પરમતત્ત્વ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ છે. લોકમાં પણ જ ન જ ધર્મ કે જો ભાવો પોતાની મેળે સ્વતઃસિદ્ધ જ છે અને પોતાના આશ્રયને બીજઓનાથી બુદ્ધિ પાડી આપવાના સ્વભાવનું કાર્ય નથી કરતા, તેમાં સ્વભાવનો વ્યવહાર થતો નથી.^{૨૨-૨૬} કે સુશીલ વિદ્યાર્થી ! જન્મ પ્રજામાં જગત ખરી રીતે છે જ નહિ તેમ જ જ્ઞાન વિદ્યા

લોકની અંદર જોવામાં આવે, તો અહંકાર પણ અંદર જોવામાં આવતો નથી; પરંતુ જમ બાળકે પોતાની બ્રાતિએ કલ્પેલા હાઉ મિથ્યા છતાં આગળ આવી જોતો રહે, તેમ અહંકાર મિથ્યા છતાં કોણ બણે ક્યાંથી આવી ખડો થઈ બળ છે.^{૧૭} અહંકારના નામરૂપને છોડી દઈએ, તો જે શેષ રહે તે પરબ્રહ્મ જ છે અને અહંકારને નામરૂપ સહિત માની લઈ તેના સ્વરૂપનો તત્ત્વદષ્ટિથી શોધ કરીએ, તો તે (મિથ્યા હોવાથી) ક્યાંય જતો રહે છે. એ રીતે જગત તથા બ્રહ્મ એ બંનેનો જે કાંઈ ભેદ બણાય છે, તે કલ્પિત હોવાથી ખરી રીતે અભેદ જ છે અને પર્યાયશબ્દોનો અર્થ જમ એક હોય તેમ એક જ છે. જમ સોનાનો અને કડાનો ભેદ તો સંકલ્પમાત્ર જ તથા મિથ્યા જ છે, તેમ બ્રહ્મનો અને જગતનો ભેદ પણ સંકલ્પમાત્ર તથા મિથ્યા જ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૮, ૧૯

મેદો જગદ્બ્રહ્મશોરમેદઃ પર્યાયશબ્દાર્થવિ-
લાસતુલ્યઃ । સંકલ્પમાત્રં કથિતો ન સત્યો
યયાનયોર્વૈ કટકત્વહેમ્નોઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્ગોપવર્ગ-
પ્રતિપત્તિયોગોપદેશ' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો

જગત પ્રહરૂપ છે

॥ મુચુંદ ઉવાચ ॥

શસ્ત્રાણિ દાયિતાંગાનિ લગ્નાન્યંગે નિરંવરે ।

યો બુદ્ધ્યમાનઃ સુસમઃ સ પરસ્મિન્પદે સ્થિતઃ ॥

ભુશુંડ ઓલ્યો:-ત્રાદિકથી રહિત એવા

x આ અગિયારમા સર્ગમાં ઇન્દ્રિયોને છતી લઈ, નિર્વિકાર ચિત્તની પૂર્ણ પરમાત્મામાં સ્થિતિ રાખવાનું અને દેહાદિક દશ્યપદાર્થો તરફ દષ્ટિ જ નહિ રાખવાની સ્થિતિને દદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યો.

પોતાના દિગંબર શરીરમાં શસ્ત્રો વાગે અથવા પ્રિય સ્ત્રીઓના સ્તનાદિક અવયવોનો સ્પર્શ થાય તો પણ તે બંનેને મનમાં કશો વિકાર નહિ લાવતાં જે સમાન રીતે ગણતો હોય, તે ધીર પુરુષ પરમપદમાં રહ્યો છે.^૧ પદાર્થોથી વિકારોનો ઉદય થવાના સંબંધમાં 'એ સર્વ મિથ્યા છે' એમ સમજી જ્યાં સુધી સુષુપ્તિ અવસ્થાના બની, પરમ સુખમય, નિર્વિકાર દશા પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી ધીરતા રાખી પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી અબ્યાસ કરવાનો છે.^૨ જે પદાર્થ (જગત) જોયો (બ્રહ્મરૂપ) છે, તેને તેવો (બ્રહ્મરૂપ) બળુનારા તત્ત્વજ પુરુષને, મનને કુંપ્ત ઉપજવનારી પીડાઓ પોતાની આગળ ભૂતિમાન આવી જોતી રહે તો પણ, જળ જમ કમળને અડકી શકતું નથી, તેમ જરા પણ ઈર્ષા કરી શકતી નથી^૩ શાંત બુદ્ધિવાળો જે વિવેકી પુરુષ, સંકલ્પનો ઉદય જ નહિ થવા દેતાં શસ્ત્રો અને અંગનાઓ કે જ્યોત્સના બ્રાંતિ વડે મૃગજળની પેઠે દેખાતાં છતાં તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં આકાશના જેવાં શૂન્ય જ છે, તેઓ દૈવયોગથી પોતાના અંગમાં લાગેલ હોય તો પણ તે વડે કશો હર્ષ-શોકાદિક વિકાર ન પામતાં, નહિ લાગેલાં જ્યાં જ દેખે છે, તે જ ખરું દેખે છે.^૪ જમ ઝર પોતે પોતાના મૂળ સ્વભાવને નહિ છોડતાં પોતાની મેળે જ થણુ આદિ કુટ્ટ ક્રીડાઓરૂપે બની બળ છે, પરંતુ ખરી રીતે કાંઈ એ ક્રીડા વગેરે વિષયી બુદ્ધિ નથી, તે રીતે આત્મા કે જે બ્રહ્મરૂપ છે, તે પોતાના મૂળ (બ્રહ્મ) સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જીવભાવે (વિવર્તરૂપે) બની બળ છે, કે જે જીવભાવ પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં, લય પામી બળ તેવો છે. જમ મરણધર્મથી રહિત જડ વિષ પોતાના સ્વભાવને નહિ છોડી દેતાં મરણધર્મવાળા ક્રીડા આદિ જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ બળ છે, તેમ બ્રહ્મ-ચૈતન્ય કે જે મરણધર્મથી રહિત છે, તે પોતાના મૂળ સ્વભાવને નહિ છોડતાં મરણધર્મવાળા જડ

પદાર્થોને રૂપે વિવર્ત^{૧૧} પામેલ છે. ^{૧૨} પ્રજા કે જે અનંત છે, તેના દોષ એક પ્રદેશમાં જેમ વિપ યોતાના વિપપણાને નહિ મૂકતાં, પોતામાં જ ક્રમે કરી ઝેરી કૃમિરૂપે થઈ જાય છે, તે જો કે ખરી રીતે તો વિપરૂપ જ છે; પરંતુ કેમ જાણે તેથી જુદા હોય તેમ દેખાય છે અને તે પ્રજામાં વિવર્તરૂપે ભાસે છે; તે પ્રમાણે આ જીવરૂપી ઝેરી ઘીડો પણ પ્રજાથી જુદો નહિ હોવા છતાં, કેમ જાણે જુદો હોય તેમ રહ્યા છતાં, કેમ જાણે તેમાં ન રહ્યો હોય અને પ્રજારૂપ છતાં કેમ જાણે પ્રજારૂપ ન હોય અને તેથી જુદો હોય તેમ થઈ રહેલ છે. તેને પ્રજાદૃષ્ટિથી જોઈએ તો જન્મ કે મરણ સાથે કરો સંબંધ જ નથી અને જીવદૃષ્ટિએ તેને જન્મ-મરણની દશા જોવામાં આવે છે. દેહદ્યુન્નિય અને વિપયરૂપે પદાર્થોમાં 'અમુક હું છું અને અમુક મારું છે' એવી આસક્તિ વડે નહિ બધાતાં, પોતાના સ્વરૂપને નહિ ભૂલી ગયેલા તથા શ્રવણાદિક પ્રયત્નો વડે પોતાના આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડતા, પોતાના આત્માથી જ (પરૂષપ્રયત્ન વડે) આ સંસારમાગર ગાયના એક પગલાની પેડે સહેલાઈથી તરી શકાય છે; બાછી કૂકત દેવના ઉપર જ આધાર રાખનાથી કશું થતું નથી. ૮-૧૦ જે પરિપૂર્ણ સુષરૂપ આત્માની અંદર સર્વ ભાવોને જાળગીને રહેલી, (લોકાત્તર) અને સર્વ અતિપ્રિય પદાર્થોની અંદર સારરૂપે જે સુખ રહેલું છે તેની ઉત્તમ અવસ્થાને ઉત્પન્ન કરનારી શીતલતા રહેલી છે, કે જે સર્વ તાપોની નિવૃત્તિ થતાં અનુભવમાં આવે છે, તેવા સુષરૂપ આત્માલાભમાં શે અનાદર કરવાનો છે? ^{૧૩} સર્વ જગતના પદાર્થોની જે કાંઈ સત્તા જણાય છે, તેની અંદર સર્વ પ્રજા કે જે સદ્ગુણ છે, તેની જ તત્કાળ ભાવના કરવામાં આવે, તો પછી નિર્મળ અદિતીય આત્મમાં મન, આકાર, બુદ્ધિ આદિ ક્યાંથી જ રહે? ^{૧૪} તે પિંગ વિધાધર!

જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થોને તટસ્થપણાથી તમે પોતે સાક્ષીરૂપે જુદા રહી જોયા કરો છો, તેમ શરીરને, અહ કારને, મનને, બુદ્ધિને અને અનુભવ આદિને પણ પોતે તેથી જુદા રહી કરામાં મમતાનું કે આત્મભાવનું અભિમાન ન કરતાં સાક્ષીરૂપે જોયા કરો અને પછી બહાર જે કાંઈ જગતના પદાર્થોના સમૂહના પ્રત્યાહ જોવામાં આવે છે, તે સંબંધી અને અંદર મનબુદ્ધિ આદિ જે કાંઈ રહેલ છે તે સંબંધી કાંઈ પણ સંકલ્પ જ ન કરતાં તે સર્વને મિથ્યા જ સમજી પોતાના આત્માના જ્ઞાનસ્વરૂપને જાળખી લઈ, તમે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહો. ^{૧૩, ૧૪} એ જીવનસુક્તદશાની સ્થિતિ એવી છે કે તેમાં સંપત્તિ કે વિપત્તિ, સુખ કે દુઃખ વગેરે કાંઈ પણ હેતુથી, કાંઈ ને, કાંઈ પણ કાળમાં, કાંઈ જાતનો શુભદોષ લાગતો જ નથી; કેમકે સર્વ એક આત્મામય જ હોવાથી તેમાં કર્તાપણું કે લોકતાપણું કશું રહેતું જ નથી. ^{૧૫}

ન કેનચિત્કસ્યચિદેવ કશ્ચિદોપો ન ચૈવેદ ગુણઃ કદાચિત્ । સુखेन दुःखेन भवामवेन न चास्ति भोक्ता न च कर्तृता च ॥ ૧૫ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'યથાભૂતાર્થ-વેદન' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો

અવિદ્યાના નાશનો ઉપાય

॥ મુચુંડ ઉવાચ ॥

ख एव व्योमसंपन्नमिति संकल्पनं यथा ।

आंतिमात्रमसद्रूपं तथाहंभावमावનम् ॥ ૧ ॥

મુચુંડ ઓલ્યો:-જેમ આકાશની અંદર

x આ બારમા સર્ગમાં અહ કાર આંતિમાન છે, જગતનો જે ભમ જોવામાં આવે છે, એ એક ચૈતન્ય-તત્વને વિવર્ત જ છે અને તેમ થવામાં અવિદ્યા કારણરૂપ છે; માટે અવિદ્યાક્ષય થવાનો કેમ કહેવાશે.

વળી બીજું આકાશ ઉત્પન્ન થયું એવો સંકલ્પ
વસ્તુતાએ આકાશ એક જ હોવાથી કેવળ ભ્રાંતિરૂપ
અને મિથ્યા છે, તેમ આત્મા કે જો પોતાનું વાસ્તવ
સ્વરૂપ છે તે જુલાઈ જઈ, તેની અંદર અહંકાર
કે જમાં સૂક્ષ્મરૂપથી આ સધળો પ્રપંચ રહેલો છે
તે આત્માનું એકપણું હોવાથી માત્ર ભ્રાંતિરૂપ
અને મિથ્યા જ છે. આકાશની અંદર વળી બીજું
આકાશ ઉત્પન્ન થવું એ સંકલ્પનો કરનાર હું
(અમુક પુરુષ) જેમ તેમનાથી જુદો છું, તેમ
મનવાણી વડે અગમ્ય હોવાથી નિર્દેશ ન કરી
શકાતો, આત્મા કે જે સદૃશ છતાં અવિદ્યા વડે
ઢંકાઈ જવાથી, કેમ જણે જીવભાવને પામી જઈ
અસદૃશ બની ગયો હોય તેમ થઈ રહેલ છે.
તે પોતે ચિદાભાસરૂપે જુદો કલ્પાઈ જઈ,
પોતાના જુલાઈ ગયેલા આત્મસ્વરૂપમાં જ અહં-
કાર વગેરેની કલ્પના કરે છે. જેમ આકાશને
આકાશનું પોતાનું જ એક સ્વરૂપ રહેલ છે, કે
જે એક જ છે; તેમાં જે બીજું આકાશ ઉત્પન્ન
થવાનો સંકલ્પ થવો, એ તો માત્ર કલ્પના કરનાર
પુરુષના સંકલ્પમાં રહેલ છે. એવી જ રીતે
અવિદ્યાની ઉપાધિ વડે બીંદાયેલો ચૈતન્યરૂપ
આત્મા જ (જીવભાવને પામી જઈ) પોતાના
અવિદ્યારૂપી દેહમાં જાતું અમુકરૂપે દ્રશ્ય છું
અને અમુક દ્રશ્ય છે એવી કલ્પના કરી તે રૂપે
ભાસે છે; માટે તાત્ત્વિકદષ્ટિએ જોતાં અહંકાર
પણ અજ્ઞાનથી જુદો નથી અને અહંકારથી
જુદું જે કાંઈ આ પ્રપંચરૂપે ભાસે છે, તે પણ
અજ્ઞાનથી જુદું નથી. સર્વ અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિ-
માત્ર જ છે, એટલે પછી એમ જ સિદ્ધ થાય છે
કે, સર્વ કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મચૈતન્ય જ
સત્ય છે અને તે એવું તો સૂક્ષ્મ છે કે જની પાસે
અતિ ઝીણામાં ઝીણું આકાશ પણ રચ્ય જ છે.
એ પરમ સૂક્ષ્મતત્ત્વમાં જેમ એક આલુમાં મહા-
મેરુની કલ્પના કરવામાં આવે, તે પ્રમાણે આ
આકાશ આદિ સૃષ્ટિની કલ્પના કરવામાં આવી

છે. આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને અત્યાદિ
અવિદ્યા કે જેને લીધે સઘળું દ્રશ્ય વિવર્તરૂપે
જેવામાં આવે છે, તે પણ એ પરમતત્ત્વની પાસે
રચ્ય જ છે. એ પરમ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યે પોતાની
અંદર જેવા જેવા સ્વભાવની ભાવના કરી, તે તે
આ સૃષ્ટિને આકારે થઈ રહેલ છે. જેમ ચક્રી
આદિનું ફંડાણું જળ કે જે પોતે પ્રવાહરૂપે છે
તેનો જ એક બલનો ફેલાવો છે; તે પ્રમાણે અંદર
અહંકાર આદિ અને બહાર આકાશ આદિ આ
સર્વ જગત આત્મચૈતન્યના જ વિવર્તરૂપે ફેલાઈ
રહેલ છે. જળ કે જે પોતે પ્રવાહરૂપે છે, તેની
જે ચક્રી આદિ કાંઈ ન થવું હોય, તો તે
પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ રહે છે; તે રીતે જ્ઞાન
વડે કે મહાપ્રલયમાં જ્યારે એ ચૈતન્યતત્ત્વનો
જગતરૂપ વિવર્ત શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે પરમ-
તત્ત્વ સ્ફુરણ વિનાના શાંત પવનના જેવું અને
કેમ જણે આકાશના જેવું નિર્વિકાર અને શૂન્ય
દૃઢ્યવાણું થઈ ગયું હોય, તેમ પોતાના શાંત
નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં જ રહે છે. એકરસ થઈ
રહેલ સર્વ દ્રશ્યપ્રપંચથી શૂન્ય અને આમા-
સથી પણ રહિત, કેવળ ચિન્માત્ર બ્રહ્મતત્ત્વ જ
વિવર્તરૂપે આ જગતને આકારે દેખાય છે. તે
વિના આ જગતનું અને તેની અંદર પ્રસરી
રહેલાં અનેક કાર્યોનું બીજું કાંઈ પરમાર્થિક
રૂપ ઘટી શકતું નથી તથા તેમાં દેશકાળ આદિની
કલ્પના પણ ઘટતી નથી. જેમ માયા-સ્વપ્ન
આદિમાં ભ્રાંતિ વડે ચોડાકાળમાં ઘણો કાળ ગયો
લાગે છે, જેમ ભ્રાંતિથી આકાશની અંદર નીલ,
પીત આદિ અનેક વર્ણો અને ગંધર્વનગર વગેરે
દેખાય છે, જેમ વહાણમાં થેડેલા પુરુષને ભ્રાંતિથી
કાંકાનાં ઝાડ પણ ચાલતાં દેખાય છે, જેમ મરુ-
ભૂમિમાં ભ્રાંતિથી ઝાંઝવાનાં જળ દેખાય છે અને
જળની અંદર જેમ ભ્રાંતિથી ચંદ્રમાનું પ્રતિ-
બિંબ ચાલતું હોય તેવું લાગે છે, જેમ નિદ્રાની
અંદર સ્વપ્ન આવતાં તેમાં અનેક તરેહના આકારો

મિથ્યા રીતે જ દેખાય છે અને જાત્ર અવસ્થામાં પણ મનનાં (કલ્પિત) રાજ્યો વગેરે સ્વપ્નની પેઠે માત્ર ભ્રાંતિથી જ કેમ જાણે પાસે ગૃતિમાન ખડું થઈને આવી જાય હોય, તેમ મન વડે અનુભવાય છે, તે પ્રમાણે ચાતરકે દેલાયેલ એ ચિન્માત્ર પરમતત્ત્વમાં આ જગત પણ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિમાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેમ ભાસે છે. શુદ્ધચૈતન્યતત્ત્વ કે જે આકાશ કરતાં પણ અતિ સ્વચ્છ અને નિર્વિકાર છે અને હંમેશાં ક્ષોભ (અંચળતા) આદિ સર્વ વિકારમાનથી રહિત છે, તેનું (જગતરૂપે) દેલાઈ જવું અને (પાછું) સંક્રાંતિ જવું એ બંને સંભવતાં જ નથી. સુષ્પન્દુઃખને ભોગવવાપણું તથા દેહ વગેરેમાં અહંકાર થવો ઇત્યાદિ જે વિકારો દેખાય છે, તેનો સંબંધ માત્ર ચિદ્ભાસ સાથે જ છે; બાકી કૃદસ્થ ચૈતન્ય કે જે સર્વ વિકારથી રહિત છે, તેમાં સુષ્પન્દુઃખને ભોગવવાપણું ઇત્યાદિ તથા દેહ વગેરેમાં અહંકાર થવો એ આદિ કરી વિકાર છે જ નહિ. એ નિર્વિકાર પરમતત્ત્વ કે જે ખરી રીતે એક જ છે, તે જળમાં જમ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રવાહ રહેલ છે, તેમ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.^{૭-૧૧} જમ અંધારામાં સર્પના પગ દેખવામાં નથી આવતા, તેમ સંકલ્પથી રહિત થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષને પણ ચિંતા, લાજ, હર્ષ, ભય, સ્મૃતિ, ક્રીડા અને ઇચ્છા ઇત્યાદિને ઉત્પન્ન કરનાર સર્વ વિધયસમૂહ (મનની લય થઈ જવાથી) દેખવામાં આવતો નથી.^{૧૨} આ સૃષ્ટિ કે જે નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયતા જ્ઞાનથી જ અનુભવમાં આવવાથી પ્રજ્ઞરૂપ ચંદ્રિણિથી રુકુલે ચિદ્ભાસ (જીવ)રૂપ ચાંદનીના અંશરૂપ નેત્ર આદિ વડે થતા જ્ઞાનરૂપી અમૃતના રસના જેવી છે, તે પોતાના આધારરૂપ દિશા અને કાળ એ બંનેનો નિરવયન અને નિષ્ક્રિય પરબ્રહ્મમાં હોવાથી, પ્રજ્ઞથી વૃદ્ધ પડી શકતી

નથી. એ પ્રમાણે તે પરમતત્ત્વ કે જે પોતાથી અભેદભાવે રહેલા આ જગતને આકારે દેખાય છે, તે સર્વત્ર એકસરખી રીતે સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપે પ્રકાશી રહેલ છે, તેની અંદર કોઈ કેકાણે દેહ વગેરેમાં વિશેષ અભિમાન બંધાઈ જવાથી, દેહ આદિ જે જે અનુકૂળ હોય તેમાં રાગની અને જે જે પ્રતિકૂળ હોય તેમાં દ્વેષની કલ્પના કરી લઈ, અનેક પીડાઓનું પાત્ર થઈ રહેલો અહંકાર, કે જે કેમ જાણે ચૈતન્યતત્ત્વથી પોતે બુદ્ધો હોય તેમ દેખાયા કરે છે. તે તો ભ્રાંતિ વડે અજ્ઞાનમાં અથડાતા ચિત્તનું જ એક રૂપ છે, કે જે ચિત્તની અંદર, જળમાં જમ અનેક ચક્રીઓ રહે, તેમ આ જગત, તેના જીવો અને તેના બંધેભોક્ષ આદિની અનેક કલ્પનાઓ રહેલી છે.^{૧૩,૧૪} અંદરડૂખકી મારવાના અને પછી બહાર નીકળવાના ઠોલાહલથી સ્પર્શિત તથા જળના વિવંતરૂપે દેખાતાં ચક્રીઓનાં ફૂંડોનાં વડે નાશ ન પામતી અનાદિકાળની આ સૃષ્ટિરૂપી ઝંઝવાના જળની નદી, તેના સ્વરૂપનું પરિપૂરું જ્ઞાન થતાં તત્કાળનાશ પામી જાય છે.^{૧૫} જમ જળ ચક્રીઓરૂપે જોવામાં આવે છે અને ઘુમાડાનો ઘાટો સમૂહ એકરસ થઈ જવાથી છેડેથી વાદળોરૂપે દેખાય છે, તે પ્રમાણે અજડ (ચેતન) આત્મા અને જડ મન એ બંનેના કરતાં વળી સૃષ્ટિ ત્રીજી જ તરેહની જડ અને ચેતનરૂપે જોવામાં આવે છે, કે જે જડરૂપ છે અને સત્યતારૂપે રહેતી આવવાથી એ અંશમાં અજડ (ચેતન) પણ કહી શકાય છે.^{૧૬} જમ લાકડું કે જે જાતે જડ છે, તેને કવચ વડે વહેરી સાફ બતાવી તેમાં ચક્રી આદિ ચેતનધર્મવાળા અનેક ચિત્રો બતાવવામાં આવે છે, તેમ પરમતત્ત્વ કે જે પોતે એક જ હોવાથી દિશા, કાળ આદિ મર્યાદા (બાંધ)થી રહિત છે, તેમાં જડચેતનરૂપે દેખાતી આ સૃષ્ટિ ભ્રાંતિ વડે કલ્પવામાં આવી છે.^{૧૭} પોતાના સ્વરૂપથી મિથ્યાપણાને લીધે કામળ દેખાતાં છતાં આધિષ્ઠાન

સત્તાથી પથ્થરની પેઠે અતિ દૃઢતાવાળા તથા સ્ફટિકની શિલાની અંદર પ્રતિબિંબવાળા થયેલા કેળના થાંભલામાં અને અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં રહેલી આ સૃષ્ટિમાં, સંકલ્પ વડે કલ્પી કાઢેલી પાંદડાંઓની વિલક્ષણતા વિના કશું વિલક્ષણપણું જણાતું નથી.^{૧૮} હજારો ખરીઓના, હજારો મસ્તકોના, હજારો આંખોના, હજારો હાથોના અને હજારો મુખોના હાવભાવને ખતાવનારા આકારો અને ચેષ્ઠાઓવાળા અનેક પવંતોને, જરાયુજ, અંડજ, ઉલ્લિજ અને સ્વેદજ એ આદિ અનેક પ્રાણીઓનાં શરીરોને, દિશાઓને, દેશોને અને નદીઓને એક પ્રાદેશમાત્ર* જટલા જ ભાગમાં ધારણ કરી રહેલ, અંદર શૂન્ય (શૂન્ય-તાવાળું અને નિરવયવ), નિઃસાર, અનેક તરેહના રાગો (કામો અને રંગો) વડે રંગાયેલ, વિરાગ (વેરાગ્ય અને જુદા રંગવાળું રંગ મટાડનારું દ્રવ્ય તે) વડે થનારી શુદ્ધિથી જ જતું રહેનારું; દેવો, દૈત્યો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને મોટા નાગોવાળા, જડસ્વરૂપવાળા પવન (સૂત્રાત્મા અને વાયુ તે) વડે ચલાયમાન, સર્વનાથી ઉત્કૃષ્ટ ચૈતનતત્ત્વને (બ્રહ્મચૈતન્ય અને જીવચતન્ય) રચેલ, પરામર્શને (વિચારને અને ખીજના સંઘર્ષણને) સહન ન કરી શકતું, પ્રકાશવાળું, સુંદર, રમણીય અને વિકલ્પવડે જ અનુભવમાં આવતું આ જગત પટમાં ચિત્રરૂપે આલેખેલા કાઠી મોટા રાજ્યના જેવું આભાસમાત્ર જ છે. વિકલ્પવૃત્તિવાળું અને સકલ્પરૂપે ઉદય પામતું મન કે જનું સ્વરૂપ સાવ મિથ્યા અને ભ્રાંતિરૂપ છે, તેની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે પડેલ ચિદાભાસરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ, જેમ જળની અંદર પડેલું તેલનું બિંદુ ચોતરફ પ્રસરી અથ, તેમ વાસનાઓરૂપી જળોના સમુદાયવડે બંધાઈ જઈ, સર્વ પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ આદિ તરંગો વડે વીંટાઈ રહી, જેમ બને

તેમ સ્ત્રી-પુત્ર આદિમાં ફેલાઈ ગયેલા સ્નેહનો અનુભવ લેતાં જડ અને તત્ત્વદષ્ટિએ બેતાં મિથ્યા હોવાથી ઉત્પન્ન જ નહિ થયેલા, ભ્રાંતિ-વડે માત્ર દેખાતા શબ્દ-રસો આદિ વિષયોનો અનુભવ લેવો એ આદિ અનેકરૂપે એ તત્ત્વ જ પ્રસરી રહેલ છે.^{૧૯-૨૪} એ પ્રમાણે તે આદિ-ચૈતન્ય 'હું અમુક દેહ આદિરૂપ છું' એવા વિકલ્પો વડે બહિર્મુખ થઈ, કેમ જાણે જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેમ ભાસે છે; પરંતુ ખરી રીતે જેમ જળ અને પાણી એ બંને જળના પર્યાયશબ્દ હોવાથી, એ બંનેના અર્થમાં કશું જુદાપણું નથી; તે પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ બંનેનો (ઉપાધિનો સાગ કરી દેતાં) એક ચૈતનતત્ત્વમાં જ વિરામ થતો હોવાથી, પર્યાયશબ્દની પેઠે તે બંનેનો પરિણામે એક જ અર્થ હોવાને લીધે, જીવચૈતન્ય પરમાત્માથી જુદું પડી શકતું નથી.^{૨૫} પોતાનો આત્મા કે જ ચૈતન્યરૂપ છે અને સયંદેવની પેઠે આપોઆપ પ્રકાશવાળો છે, તે જ અહંકારરૂપ બની જઈ પોતાના વ્યાપક સ્વરૂપમાં ભોગ્યરૂપે આ સૃષ્ટિને કલ્પી લે છે, એટલે આ સૃષ્ટિ કે તેનો રચનાર એ બંને ચૈતન્ય આત્માથી જુદાં નથી.^{૨૬} જળ કે જ પોતે સ્વાભાવિક રીતે પ્રવાહી છે, તે પોતાની સત્તા કે જ તરંગ આદિ રૂપે ગતિવાળી છે, તેમાં ગતિથી રહિત પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં જ તે પોતે રહેલ છે; તેવી રીતે આત્મા કે જ પોતે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને નિર્વિકાર છે, તે આકાશ આદિ પ્રપંચની રચનામાં કારણરૂપ ભાસે છે; પરંતુ એ તેમાં રહેલ છે એમ પણ નથી તથા આકાશ આદિ પ્રપંચના કર્તારૂપ પણ નથી અને એ આકાશ આદિ પ્રપંચને પોતે જુદો રહી જાણનારો છે, એમ પણ નથી. એ સર્વ તો વિકલ્પમાત્ર છે; બાકી એ આત્મા તો પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.^{૨૭} પ્રથમ વ્યાવહારિક દશામાં રહી (અધ્યારોપદષ્ટિથી) દેશ, કાળ

* અંગૂઠા અને તેની પાસેની આંગળી એ બંને વચ્ચેનો જે ભાગ તે પ્રદેશ કહેવાય છે.

આદિની રચનાનો અંગીકાર કરી લઈ, ચેતન-
તત્ત્વની આકાશ આદિ પ્રપચરૂપે દેખાવાની
વાત અમે કહીએ છીએ, તેથી તેમાં જળતરંગના
દૃષ્ટાંતનું સમાનપણ જરા પણ છેટે જતું નથી,
પણ ખરાખર ઘટતું આવે છે. જેમ જળના તરંગ
આદિરૂપે થવામાં આમુક દેશકાળ હોય છે, તેમ
એ આત્મતત્ત્વના પણ જગત આદિરૂપે વિવર્ત
થવામાં અમુક દેશકાળની કલ્પના કરવામાં આવે
છે, એટલે દ્રષ્ટાંત-દાષ્ટાંતિક (સિદ્ધાંત)ની ખરા-
ખર સંગતિ મળે છે. આમ આકાર અને આદિ
આદિ ને કાંઈ નિકલ્પરૂપે સ્ફુરે છે, તે સર્વને
તમે અવિદ્યારૂપ જ છે એમ સમજો; અને તે
પુરુષપ્રયત્ન વડે તરત નાશ પામી જાય છે.
અવિદ્યાનો અડધો ભાગ કે જે સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિ-
કર્મા મમતાનો અધ્યાસ થવામાં કારણરૂપ છે, તે
વિનય, નમ્રતા, દાન, સન્માન આદિથી, પોતે
વશ જવા કરી લીધેલા તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓ સાથે
પરસ્પર વાર્તાલાપ વગેરેથી જ પ્રથમ ભૂમિકાનો
લાભ થઈ અધ્યાસ કરેલા તીવ્ર વેરાગ્ય આદિ
સાધનની સિદ્ધિ થતાં નાશ પામી જાય છે; અને
એ અવિદ્યાનો ત્રીજો ભાગ કે જે બિલકુલ ન
સમજવું, ઊલટું સમજવું ઇત્યાદિરૂપે દેહા-
દિક્ષમાં અહંતારૂપે રહેલ છે તથા અવિદ્યાની
વિશ્લેષશક્તિરૂપે કહેવાય છે, તે શાસ્ત્રવિચારથી
શ્રવણ-મનન આદિ થતાં નાશ પામી જાય છે.
માફીનો જે ચોથો ભાગ અવશેષ રહ્યો કે જે
આવરણશક્તિરૂપ છે, તે નિદિધ્યાસન આદિ-
દ્વારા આત્માનું શ્રદ્ધારૂપે અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી
નષ્ટ થઈ જાય છે. એ રીતે એક પછી એક ભૂમિ-
કાના અધ્યાસની સાથે ક્રમે કરી અથવા સાથે
એકીવખત જ અવિદ્યાના ચારેય ભાગનો ઉપર
જણાવ્યા પ્રમાણે ક્ષય કરી દેવામાં આવે, એટલે
પછી જે અવશેષ રહ્યું તે નામરૂપથી રહિત
સદૃષ આત્મતત્ત્વ જ છે કે જે પુરુષાર્થરૂપ છે.
રામ બોલ્યા:—મહાત્માઓ સાથે પરસ્પર

વાર્તાલાપ કર્યાથી શી રીતે અવિદ્યાનો અડધો
ભાગ નષ્ટ થઈ જાય છે? અને ત્રીજો ભાગ શી
રીતે શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવણ-મનન આદિ દ્વારા
નાશ પામી જાય છે? તથા બાકી રહેલો ચોથો
ભાગ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયેથી શી રીતે
નાશને પ્રાપ્ત થાય છે તે કહો. વળી જે મહા-
રાજ! આપ જે કહો છો કે બધા ભાગોનો ભેગો
પણ ક્ષય થઈ શકે અને ક્રમે કરીને પણ ક્ષય
થાય, એ વિષે આપ શું કહો છો? તેમજ જે
બાકી રહે તે નામરૂપથી રહિત અને સત્તારૂપ જ
રહે છે એમ જે આપે કહ્યું, તેમાં સત્તારૂપ શું
કહેવાય અને અસત્તારૂપ શું કહેવાય? એ સર્વ
આપ મને કહો. ૩૨, ૩૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જે પુરુષ પોતે વિરક્ત
હોય, સંસાર તરી જવાને ઇચ્છા રાખતો હોય
અને આત્મવેત્તા હોય, તેવા સન્નમન પુરુષની
સાથે અને બીજા પણ સુમુક્ષુની સાથે આ સંસાર
સંબંધી વિચાર કરવો. ડાહ્યા વિવેકી મનુષ્યે
જ્યાંત્યાંથી શોધ કરી, વેરાગ્ય આદિ સાધન-
વાળા થઈ, મત્સર આદિ દોષોથી રહિત અને
આત્માના ખરા સ્વરૂપને અપરોક્ષ રીતે અનુ-
ભવનારા કાંઈ સન્નમન પુરુષનું યત્ન વડે આરાધન
કરવું. જાણવાનું સર્વ જણે જાણી લીધું છે
એવા તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ જે રામચંદ્રજી!
મહાત્મા પુરુષનો સમાગમ થતાં જ સર્વ ભૂમિ-
કાના મૂળરૂપ હોવાથી, સર્વના કરતાં સુખ્ય અને
વેરાગ્ય આદિ ચાર સાધનરૂપી સંપત્તિને લીધે
સર્વથી શ્રેષ્ઠ, એવી પ્રથમ ભૂમિકામાં સ્થિતિ
થવારૂપી ઉત્તમ દશાનો ઉદય થવાને લીધે,
અવિદ્યાના અડધા ભાગને તો તમે નાશ થયેલો
જ સમજો. અવિદ્યાનો અડધો ભાગ મહા-
ત્માઓના સમાગમથી ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્રીજો
ભાગ શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવણ-મનન આદિ
દ્વારા નાશ પામી જાય છે અને ચોથો ભાગ

વડે જ નાશ કરવાનો છે. ૩૭ કૃત્ત મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છાથી એક જ અસિલાપ ઉત્પન્ન થાય, તો તે પુરુષને વૈરાગ્ય આદિ સાધનસંપત્તિ દ્વારા ભોગોથી અને તેને મેળવનાનાં સાધનોથી રોકે છે અને મોક્ષની ઇચ્છા સિવાય બીજી બધી ઇચ્છાઓ દૂર થતાં પોતાના પુરુષાર્થથી અવિદ્યાનો ચોથો ભાગ ક્ષય પામી જાય છે. ૩૮ મહાત્માઓના સમાગમથી, શાસ્ત્રવિચાર વડે, શ્રવણમનનાદિ દ્વારા અને પોતાના યતનથી એ અવિદ્યાથી મેલને ક્ષય થઈ જાય છે. એ દરેક ક્રમથી મળે તો ક્રમથી તેનો નાશ થાય છે અને એ સર્વ એક જ વખતે પ્રાપ્ત થઈ જાય એવો યોગ આવી બને, તો તેવે વખતે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. ૩૯ અવિદ્યાનો ક્ષય થઈ જતાં સર્વ નિષેધના અવધિરૂપ જે તત્ત્વ અવશેષ રહે તે (દશ્ય વર્ગમાતું) કાંઈ જ નથી અને જે કાંઈક છે એમ કહીએ તો અનિર્વચનીય જેવું કાંઈક છે એ જ પરમ તત્ત્વરૂપ છે. તે નામરૂપથી રહિત છે, આશિષિતદષ્ટિથી અસદ્રૂપ (મિથ્યા) છે અને અધિષ્ઠાનદષ્ટિથી (સત્ય) છે. ૪૦ કે રામચંદ્રજી! એ અવશેષ રહેલ વસ્તુ બ્રહ્મ જ છે કે જે જરા-મરણ આદિ વિકારથી રહિત છે, અનંત છે, એક છે અને આનંદ વડે ઘટ્ટ (ભરપૂર) છે; તેમાં જે કાંઈ જીવ-જગત આદિ સંકલ્પરૂપે રહેલી આવે છે, તે તો સાવ મિથ્યા જ છે અને ભ્રાંતિ વડે જ માન ભાસે છે એમ સમજી લઈ, પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપી ત્રિપુટીના મોહને દૂર કરી બ્રહ્મરૂપ થઈ રહી, સર્વવ્યાપી આત્મસ્વરૂપ વડે વિહાર કરતાં તમે શોકથી રહિત અને કેવળ આનંદભૂતિ થઈને રહો. ૪૧

બ્રહ્મેદં ઘનમજરાઘનંતમેકં સંકલ્પસ્ફુરણમ-
વિઘમાનમેવ । શુદ્ધૈર્વં વ્યવગતમાનમેયમોહો
વિનિર્વાણં પરિવિહરન્વિશોકમાસ્વ ॥ ૪૧ ॥

સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો

ત્રસરેણુમાં ઇન્દ્રે કરેલી રાજ્યકલ્પના

॥ શુરુંડ ઉવાચ ॥

જગત્પ્રસરરૂપસ્ય ન દેશ ઉપયુજ્યતે ।

ન કાલો ધારણે સ્તંભ આલોકસ્યાંચરે યથા ॥

ભુશુંડ બોલ્યો:-પ્રથમ અર્ધધારાપદદષ્ટિથી અવિવેકીઓને સમજાવવા ખાતર દેશકાળની કલ્પના સ્વીકારવામાં આવી છે; પરંતુ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ તો આ જગત કે જે ચૈતનતત્ત્વના ચમત્કારના એક ફેલાવરૂપ જ છે, તેમાં જેમ આકાશની અંદર ચોતરફ પ્રસરી રહેલા સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશને ધારણ કરી રાખવાને થાંભલાની જરૂર નથી, તે રીતે દેશકાળની કશી પણ જરૂર નથી. ૧ આ ત્રણ લોક કૃત્ત મનના સંકલ્પમાત્ર રૂપ જ છે અને વાયુની અંદર ફેલાઈ રહેલા મુગધના કરતાં તથા સૂર્યના પ્રકાશના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ, શાંત, હલકા અને સ્વચ્છ જ છે. ૨ કે સુશીલ વિદ્યાધર! આ જગતરૂપ અણુ કે જે ચૈતનતત્ત્વના એક ચમત્કારમાત્ર જ છે, તેની પાસે વાયુમાં ફેલાઈ રહેલ મુગંધ અને ચોતરફ પ્રસરી રહેલો સૂર્યનો પ્રકાશ એ પણ બીજાઓનાં આંખ, નાક વગેરે દ્વારા અનુભવમાં આવવાને લીધે મેરુના જતાં મહા સ્થૂલ લાગે છે. ૩ જેમ મનના કલ્પેલા પદાર્થ કે જે મનોમય હોવાથી મનરૂપ જ છે, તેને તે મન જ સાક્ષી-ચૈતન્યની સત્તા વડે જાણે છે; તથા જેને સ્વપ્ન આવેલ હોય તે જ પુરુષ તે સ્વપ્નની વાતને દેખે છે. તે રીતે આ સદૃષ્ટિ કે જે દષ્ટિમાત્ર જ છે, તે પણ જે પુરુષ પ્રત્યે જની રીતે હૃદય પામે છે, તે પુરુષ જ તેવી રીતે તેને દેખે છે. ૪ આ સંબંધમાં

* આ તેરમા સર્ગનાં માધાતુ જે કાર્ય છે, તેમાં દેશ આદિની અપેક્ષા રહેતી નથી, એ કહેવાશે અને તે સંબંધમાં ઇન્દ્રે ત્રસરેણુની અંદર રાજ્યની કલ્પના કરી એ વાત વિસ્તારથી જણાવવામાં આવશે.

ધન્દ્રે ત્રસરેણુમાં જનો અનુભવ કર્યો હતો તે વિષયનો એક પુરાતન ઇતિહાસ ઠેઠલાક (વૃદ્ધો) કહે છે. એક વખત ઠોઈ એક ઠેકાણે (શમલપ્રજાંશ્વરી) એક કલ્પવૃક્ષ જાગી નીકળ્યું. તેની (યુગાંશ્વરી) એક કાળીએ (પ્રજ્ઞાંકાંશ્વરી) હૃદય જતનું એક કૃષ્ણ થયું. તે કૃષ્ણ પર દેવો, દાનવો અને માનવ આદિ પ્રાણીઓએ મહારા ગણગણાટ કરતાં હતાં. જમાં પર્વતોરૂપે ખીલા જડવામાં આવ્યા છે, તેનાં પાતાલલોક, પૃથ્વી-લોક અને સ્વર્ગલોક નામનાં મુખ્યત્વે બારણાંથી તેને ઢાંકી દેવામાં આવ્યું હતું. તે કૃષ્ણ ચિત્તને આનંદ આપે તેવી અનેક વાસનાઓએ રસથી ભરેલું હતું, તેમાં અનેક પ્રકારના અનુભવોએ સુગંધ ભરેલી હોવાથી દૂરથી જ ચિત્તને ખેંચે તેવું હતું. એ કૃષ્ણ કલ્પતરુની વચમાં જગતની સૂક્ષ્મ સત્તાઓએ ખીચોખીચ વેલોથી વીંટળાયેલું હતું. તેને અહંકારથી મોટી ડીંટીઓ હતી, તે સાક્ષીચેતન્યના પ્રકાશથી તેજવાણું, મોક્ષના ખુલ્લા બારણાંથી સુખવાણું, નદીઓ અને સમુદ્રોથી રેસાઓવાળું, પાંચ તન્માત્રાના કોશ-વાણું અને (આકાશમાં) તરતા તારાઓના ઝાકળથી ભરેલું હતું. મહાપ્રલય સમયે તે કૃષ્ણ પાણીને ગળી જાય તેવું હતું, તે (અવિદ્યાઓ) કાગડી કે (વિદ્યાઓ) કાચકને ખાવા લાયક હતું. તે કૃષ્ણ ખરી પડ્યા પછી શાંત થનારું અને દેવજનવાસના વિતાનું બની જાય તેવું હતું.^{૧૫-૧૭} તેની અંદર ત્રિલોકીનો અધિપતિ ધન્દ્ર મધપૂકા ઉપર બેઠેલી મધમાખીઓનો જન્મ ઠોઈ મોટો મધમાખ નાયક હોય તે રીતે સર્વ દેવતાઓનો અધીશ્વર હતો.^{૧૮} આનુબાનુના વિચાર બળનારા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એ મહાત્મા ધન્દ્રનું અજ્ઞાન-રૂપે આવરણ ગુરુના ઉપદેશથી અને પોતાના અભ્યાસના બળથી આત્મતત્ત્વની ભાવના કરવા વડે ક્ષીણ થઈ ગયું હતું.^{૧૯} પછી ઠોઈ એક નારાયણ આદિ મહાપરાક્રમી દેવો

(દૈત્યોના ભય વડે) ક્યાંય જતા રહ્યાથી, તે ધન્દ્રે શસ્ત્રોરૂપી જનાળામય અશ્ત્રને ધારણ કરનારા મહાજનરજસ્ત દૈત્યો સાથે પોતે એકલા એ જ યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ મહાબળવાન દૈત્યોએ તેનો આખર પરાજય કર્યો, તેથી ચોતરફ ધ્યાન રાખી તે જ સમયે તેણે પલાયન કર્યું.^{૨૦-૨૧} અતિ વેગથી દશે દિશાઓમાં તેણે ફેડ કરી પરંતુ સર્વ ઠેકાણે શત્રુઓ પહોંચી વળવાથી પાપં પુરુષને જન્મ પરલોકમાં શાંતિનું ઠેકાણું ન મળે, રીતે ધન્દ્રને ક્યાંય પણ શાંતિનું ઠેકાણું મળે નહિ. પછી દૈત્યો કે જે ધન્દ્રના શત્રુઓ છે, તેને જરાક નજરચૂક થતાં પોતાને છુપાઈ જવાનું તક બેઠે ધન્દ્રે દેહને આકારે થઈ રહેલા પોતાના સ્વૃણ આકારવાળા સંકલ્પને ભૂતસૂક્ષ્મમાં જ સમેટી લઈ, પોતે અતિસૂક્ષ્મ બની જઈ, સૂર્યના રાયણનાં કિરણોના સમુદોની અંદર રહેલા ઠોઈ એક ત્રસરેણુમાં, ઠોઈ એક કમળકોશમાં જન્મ ભરેલા સંતોઈ પેસે, તેમ પ્રવેશ કર્યો.^{૨૨-૨૪} જ ત્રસરેણુની અંદર તરત તેણે આરામ લીધો અને ઘણી લાંબી મુદત ગયા પછી તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ થયું. સંચામના પ્રસંગને ભૂલી જઈ, પછી તે બીજા ક્યાંય બહાર ન નીકળતાં, ત્યાં ત્રસરેણુમાં જ શાંત થઈને રહ્યો.^{૨૫} પછી એ ત્રસરેણુમાં ધન્દ્રે એક ક્ષણમાત્રમાં જ ધરની કલ્પના કરી તેનો અનુભવ કર્યો અને તે ધરમાં પદ્માસનની કલ્પના કરી, પોતાના લોકમાં સિંહાસન ઉપર બેસી જન્મ ક્રીડા કરાય, તેમ એ પદ્માસન ઉપર ધન્દ્ર ક્રીડા કરવા લાગ્યો.^{૨૬} પછી તે ત્રસરેણુની અંદર પોતે સંકલ્પવડે ગૃહસ્થ બની જતાં મણિઓ, મોતીઓ અને પરવાળાંઓ આદિથી તૈયાર કરેલા કિલ્લાઓથી અને મકાનોથી શોભતું એક નગર તે ધન્દ્રે દીધું, કે જે તેણે પોતાની કલ્પના વડે મનની અંદર જ જીલું કર્યું હતું.^{૨૭} ધન્દ્રે એ નગરની અંદર રહી પછી નાના પ્રકારના પર્વતો, ગામડાંઓ, નહેરો, શહેરો અને જંગલો વડે શોભામયમાન એવા

દેશને પોતાની કલ્પના દ્વારા દીડો. પછી પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી, નદીઓ, રાજ્યો અને તે તે દેશના સ્ત્રીમાકાઓ સહિત જગત તેવા દૃઢ સંકલ્પને લીધે ઇન્દ્રના બેવામાં આવ્યું કે જ પોતાના સંકલ્પને લીધે મનોમય જ હતું. ત્યારબાદ પાતાળલોક, ભૂલોક, સ્વર્ગલોક, સૂર્ય આદિ ગ્રહો અને પર્વતો સહિત ત્રણેય લોકની તેવા પ્રજાળ સંકલ્પના બળથી ઇન્દ્રે કલ્પના કરી લીધી અને એ ત્રિલોકીમાં પોતે અનેક ભોગસમૃદ્ધ વડે શોભતા ઇન્દ્રના સ્થાન ઉપર બેઠો. ત્યાં તેને કુંદ નામનો એક મહાપરાક્રમી પુત્ર થયો. પછી કાળે કરીને જીવનનો અંત આવી જતાં, સ્તુતિ કરવા લાયક આચરણવાળો એ ઇન્દ્ર એ દેહનો ત્યાગ કરી દઈ, સ્નેહથી (તેલ અથવા ઘૂતથી) રહિત થઈ ગયેલા દીવાની પેઢે નિર્વાણને (વિદેહકલ્પને) પ્રાપ્ત થઈ ગયો.^{૨૨-૨૬} પછી કુંદ ત્રૈલોક્યનો રાજા થયો અને તે પણ પોતાના એક પુત્રને ઉત્પન્ન કરી કાળે કરી જીવનનો અંત આવી જતાં પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.^{૨૭} એ કુંદનો પુત્ર પણ પોતાના પિતા પ્રમાણે જ પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી જીવનનો અંત આવી રહેતાં પરમ પવિત્ર પદને પામી ગયો.^{૨૮} હે સુંદર વિદ્યાધર ! એ રીતે તે ઇન્દ્રના હજારો પૌત્રો આલ્યા ગયા છે, કે જ્યોતના રાજ્યમાં આજે પણ અંશક નામનો રાજા વિદ્યમાન છે.^{૨૯} ઉપર વર્ણન કર્યા પ્રમાણે આજ દિવસ સુધી તે ઇન્દ્રે ત્રસરેણુની અંદર કલ્પી લીધેલ લોકમાં એ ઇન્દ્રનો જ વંશ ઇન્દ્રના રાજ્યનું પાલન કરે છે અને આકાશના ઠાઈ પણ દેશમાં સૂર્યના પ્રકાશ વડે પવિત્ર થયેલો એ ત્રસરેણુ હણાય, ગળી જાય, શિથિલ થઈ જાય કે નાશ પામી જાય તો પણ એ ઇન્દ્રનું મનોમય રાજ્ય કદી પણ ગલિત કે નષ્ટ થતું નથી.^{૩૦}

इत्यद्य यावदमरेश्वरवंश एव संकल्पिते जगति शक्रपदं विधत्ते । तस्मिन् क्षतेपि गलितेपि हते

વિનષ્ટે ક્ષાપ્યંવરે દિનકરાતવપાવનાળૌ ॥ ૩૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ત્રસરેણુતર-સર્ગસંઘવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

શબલધ્રુવમાં ત્રિલોકીનું દર્શન

॥ મુચુંડ ઉવાચ ॥

तस्य शक्रस्य कुलजः कश्चिदासीत्सुराधिपः ।
तत्रोत्तमगुणः श्रीमान् पाश्चात्या यस्यसातनुः ॥
ભુશુંડ બોલ્યો:-એ ઇન્દ્રપદ ઉપર દેવોના અધ્યક્ષ તરીકે તે જ ઇન્દ્રના વંશમાં થયેલો ઉત્તમ ગુણોવાળો અને સદ્ગુણોથી શોભતો ઠાઈ એક ઇન્દ્ર થયો કે જેનું એ શરીર (પછી પાછો જન્મ જ ન થવાને લીધે) છેલ્લું જ હતું.^૧ તે ઇન્દ્રના કુલના છેલ્લા પુત્રને તે જ સ્થાને બૃહસ્પતિના વચનના પ્રભાવથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. પછી જણવાતું સર્વ જણે જાણી લીધેલ છે એવા અને દેવયોગથી જ આવી મળે તે વડે કામ ચલાવી લેનારા એ દેવતાઓના રાજા ઇન્દ્રે ત્રિલોકીનું રાજ્ય કર્યું.^{૨,૩} અજ્ઞાનને તરી ગયેલ શુદ્ધ ચિત્તવાળો તે ઇન્દ્રે જ્ઞાનનો સાથે યુદ્ધ કર્યું; સર્વ શત્રુમંડળનો પરાજય કર્યો અને સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા.^૪ એ ઇન્દ્ર કાંઈ કારણસર કમળનાળના કામળ બાળતંતુની અંદર ધણા લાંબા કાળ સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાં તેણે બીજા પણ સેકંડો વૃત્તાંતોનો અનુભવ કર્યો હતો.^૫ જ્ઞાનની બળ વડે દીપી નીકળનારા એ ઇન્દ્રને ઠાઈ એક દિવસ એવી ઇચ્છા થઈ કે, 'બ્રહ્મતત્ત્વ કે જ માયાનો સંબંધ થતાં શબલધ્રુવ એવા નામથી

આ યોદ્ધા સર્ગમાં તે જ ઇન્દ્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઠાઈ એક ઇન્દ્રને કમળનાળના તંતુમાં જગતની પ્રતીતિ થશે અને બ્રહ્મદષ્ટિ થતાં પોતાની ઇન્દ્રતા પણ અજ્ઞાન જણાશે, એ' કર્યા કેહેવામાં આવશે.

ઓળખાય છે, તેનું હું ધ્યાનસ્થ થઈ બરાબર અવલોકન કરું.^{૧૧} આવી વિચાર કરી પછી તેણે એકાંતમાં બેસી બહાર અને અંદર વિશેષ થવાનાં સર્વ કારણોનો ત્યાગ કરી, બુદ્ધિને શાંત રાખી, સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મતત્ત્વનું અવલોકન કર્યું.^{૧૨} સર્વ શક્તિવાળું, સર્વ વસ્તુઓરૂપે રહેલું, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન હોવાથી સર્વદા સર્વ પ્રકારે સર્વરૂપ થઈ રહેનારું, સર્વત્ર સર્વ પદાર્થોમાં રહેલું, સર્વ તરફ હાથપગ આદિ અવયવોવાળું, ચારે તરફ આંખો, મસ્તકો અને મુખોને ધારણ કરનારું, ચૌતરફ શ્રવણેન્દ્રિયવાળું, વ્યવહારદષ્ટિએ સર્વ ઇન્દ્રિયોના રૂપ આદિ પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપી ગુણો વડે યુક્ત અને પરમાર્થદષ્ટિએ જોતાં તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોથી રહિત; વ્યવહારદષ્ટિએ સર્વને ધારણ કરી રહેલું અને પરમાર્થદષ્ટિએ અસંગ; વ્યવહારદષ્ટિએ ગુણોને ભોગવનારું અને પરમાર્થદષ્ટિએ નિર્ગુણ પ્રાણી-માત્રની અંદર તથા બહાર ચરાચરરૂપે રહેલું, અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી વિશેષે કરી તરત ન બળી શકાય તેવું, દૂર પણ રહેલું અને પાસે પણ રહેલું, સર્વત્ર અનેક સૂર્ય-ચંદ્રોને ધારણ કરનારું, સર્વત્ર અનેક પૃથ્વીઓને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર અનેક પર્વતોને ધારણ કરનારું તેમજ સર્વત્ર અનેક સમુદ્રોને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર ઘણા સારવાળું, સર્વત્ર અનેક આકાશોને ધારણ કરી રહેલું, સર્વત્ર અનેક સંસારો (જન્મ-મરણ આદિ પ્રપંચો)વાળું, સર્વત્ર અનેક જગતને ધારણ કરનારું, પરમાર્થદષ્ટિએ સર્વત્ર મોક્ષ સ્વરૂપે જ રહેલ અને સર્વત્ર ચૈતન્યરૂપે રહેલ; સર્વત્ર ચારે તરફથી સર્વ પદાર્થોરૂપે દેખાતું અને વસ્તુતાએ સર્વથી રહિત એવું બ્રહ્મતત્ત્વ સમાધિ દ્વારા ઇન્દ્રના જોવામાં આવ્યું.^{૧૩-૧૪} ઘડામાં, કપડામાં, વડમાં, ખાડામાં, ગાડામાં, વાદરામાં, તેજમાં, આકાશમાં, પૃથ્વીમાં, પર્વતમાં, પવનમાં,

જળમાં, અગ્નિમાં અને માત્ર પરમાણુના ઉપરના, નીચેના, મધ્યના વગેરે સૂક્ષ્મ ભાગમાં પણ ઇન્દ્રે ત્રણે લોક દીઠા ઠે જોયા નાના પ્રકારના આચારો અને વિચારોવાળા તથા વિવિધ પ્રકારના આવાગમન (સ્વર્ગ નરકાદિકમાં જઈ પાછું ફરીને સાંથી આવતું તે) વાળા હતા.^{૧૫, ૧૬} જન્મ મરીની અંદર તીખાશ અને આકાશની અંદર શૂન્યતા (શૂન્યપણું) રહેલ છે, તેમ ચૈતન્યમય આત્મા ઠે જ જગત પ્રગટ કરવાના કાળરૂપ પણ છે અને જગતનો લય કરવાના કાળરૂપે પણ રહેલ છે, તેમાં આ ત્રણે લોક રહેલા છે.^{૧૭} ઉપર પ્રમાણે જીવભાવથી રહિત થઈ ગયેલી પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે દેખાતો એ ઇન્દ્ર, તેના તે જ કમથી પોતાના તે જ દેહ વડે તેવે જ પ્રકારે ધ્યાનસ્થ થઈને રહ્યો.^{૧૮} ઘણા લાંબા કાળ સુધી ધ્યાન વડે સર્વને એક ચળવળબ્રહ્મમાં જ દેખનારા ઉદાર બુદ્ધિવાળા મહાબુદ્ધિશાળી એ ઇન્દ્રના જોવામાં આ આપની સૃષ્ટિ પણ આવી અને પછી તેણે આ આપની સૃષ્ટિમાં ફરતાં ફરતાં પાતાળલોક, પૃથ્વીલોક આદિને કમે કરી જોયા. ત્યાર બાદ, સ્વર્ગલોકને જોઈ છેવટ તેમાં ઇન્દ્રનું દર્શન થતાં એ ઇન્દ્રમાં અહંકાર બંધાવાના સંસ્કારો બગવાથી તથા પ્રથમ કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞોનું કાંઈ પણ અદશ્ય કૃળ અવશ્ય મળવાનું હોવાથી તે (આ સૃષ્ટિના) ઇન્દ્રપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને સેંકડો વૃતાંતોથી ભરેલું ત્રિલોકીનું રાજકાજ કરવા લાગ્યો.^{૧૯, ૨૦} હે વિવાધરોના કુળના અધ્યક્ષ! તસરેછુની અંદર રહેલા ઇન્દ્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એ (કમળનાળના તંતુમાં રહેલ) ઇન્દ્ર આ બ્રહ્માંડમાં પણ આજ દિવસ સુધી ઇન્દ્રપદ ઉપર રહ્યો છે એમ તમે સમજો.^{૨૧} પછી આ બ્રહ્માંડમાં ઇન્દ્રપદ ઉપર રહ્યા બાદ પોતાના દૈવ્ય-માંબીજની પેઠે સૂક્ષ્મ રીતે સંસ્કારરૂપે રહેલા અને પૂર્વકાળમાં સુખ્યત્વે કરી એવા જ્ઞાનયોગના કરેલા

અભ્યાસના બળથી યથાસ્થિત રીતે કમળનાળના બાળતંતુમાં નિવાસ થયો એ આદિ પોતાનું પ્રથમનું વૃત્તાંત તેના સ્મરણમાં આવ્યું.^{૨૨} જેવી રીતે ત્રસરેણુની અંદર રહેલા ઇન્દ્રની તમને મેં વાત કરી અને તેના જ કુળમાં થયેલા કમળનાળના બાળતંતુમાં રહેલા આ કાન્તિમાન ઇન્દ્ર વિષે તમને કહ્યું, તેવી જ રીતે ત્યાં, અહીં અને બીજે ઠેકાણે તેવી જ જાતના વ્યવહારવાળા સેંકડો અને હજારો ઇન્દ્રો આ અનંત (ચિદ્રૂપ) આકાશમાં થઈ ગયા છે અને હાલ પણ છે.^{૨૩, ૨૪} એવી રીતે અનેક તરંગોવાળી સૃષ્ટિરૂપી નદી ઘણા લાંબા કાળથી (અનાદિકાળથી) સતત રીતે વહ્યા કરે છે. આ દશરૂપી નદી ત્યાં સુધી તો ખૂબ વેગથી વહે જાય છે, કે જ્યાં સુધી ચોથી ભૂમિકાથી માંડી છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધીમાં પરમપદમાં અડધું ચડેલું અને અડધું નહિ ચડેલું આ સઘળું માયામય છે એવો અનુભવ નથી થતો; પરંતુ જ્યારે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ જોવામાં આવે કે તરત જ તે અતિ લાંબી અને ચોતરફ ફેલાઈ રહેલી દશરૂપી નદી (અંબવાના જળની નદીની પેઠે) ક્યાંય લય પામી જાય છે.^{૨૫, ૨૬} હે નિષ્પાપ-વિદ્યાધર ! આ માયા એવી તો વિચિત્ર છે કે, હરકોઈ કારણથી ગમે તે કાળે અને ગમે તે સ્થળે હરકોઈ પ્રકારે ખડી થઈ જતી જોવામાં આવે છે.^{૨૭} જમ જળથી ભરેલાં વાદળોમાંથી વૃષ્ટિ થાય છે, તેમ આ માયા પંચ અહંકારના જ માત્ર ચમત્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સત્યરૂપે જોવા જતાં તરત જ ઝાકળની પેઠે નાશ પામી જાય છે.^{૨૮} જ સર્વના સાક્ષીરૂપ બ્રહ્માત્મન્ય છે, તે ખરી રીતે સર્વ વિકલ્પોથી રહિત છે અને અહંકારને લીધે વિસ્તાર પામેલા અનેક મનોરથોથી (માનસિક સંકલ્પોથી તથા દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશરૂપી ત્રિપુટીથી) પણ રહિત છે-અર્થાત્ તે બ્રહ્મત્વ અવસ્થા વિનાનું છે, સ્વપ્નમાં વળી વાસનામય છતાં દેખાતા પદાર્થોથી

પણ રહિત છે અને સર્વ શૂન્યતારૂપે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જણાતા અજ્ઞાનથી પણ શૂન્ય જ છે તથા જે આકાશના જેવું સદા પરિપૂર્ણ છે, તે ચિદ્રૂપ આત્મતત્ત્વ જ (ખરી રીતે જોઈએ તો) અવશેષ રહે છે.^{૨૯}

યેનાયતામિમતદર્શનદ્રષ્ટૃદૃશ્યમુક્તસ્વમાચમવ-
માસનમાત્મતત્ત્વમ્ । સર્વાર્થશૂન્યમત્ત એવં ચ શૂન્ય-
રૂપમેકં સ્વમાત્રમિવ માત્રવિકલ્પમેવ ॥ ૨૯ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્ગસંકલ્પ-
ચોરૈક્યપ્રતિપાદન' એ નામનો
સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

અહંકારની નિવૃત્તિથી જગતની
પ્રાંતિ દૂર થાય છે

॥ સુચુંડ ઉવાચ ॥

યત્રાઽહં ત્વં જગત્તત્ર પૂર્વમાગત્ય તિષ્ઠતિ ।
પરાણ્વંતરગ્રાંદ્રસ્ય ત્રસરેણુદેર યથા ॥ ૧ ॥

ભુશુંડ ઓલ્યો:-જમ ત્રસરેણુની અંદર રહેલ ઇન્દ્રને એક ત્રસરેણુમાં પણ જગત દેખાતું હતું, તેવી જ રીતે જ્યાં અહંકાર હોય ત્યાં જગત તો પ્રથમ જ (તૈયાર થઈ) આવી જાય રહે છે.^૧ બ્રાંતિ વડે જ આકાશની અંદર દેખાતા અનેક રંગોની પેઠે માત્ર અજ્ઞાનને લીધે અનુભવમાં આવતી આ જગત સંબંધી બ્રાંતિનું પહેલું મૂળ તપાસવા બેસીએ, તો અહંભાવ જ કહી શકાય છે, કે જો હું કોઈક અમુકરૂપ છું એમ માની બેસે છે.^૨ વાસનારૂપી રસથી સિંચાયેલા અહંકારરૂપી બીજના કણમાંથી જ બ્રહ્મરૂપી પર્વતની

* આ પંદરમા સર્ગમાં અહંકાર જ જગતરૂપ બ્રાંતિના બીજરૂપે કહેવાશે અને એ અહંકારને નિવૃત્ત કરી દેવાથી જગતરૂપી બ્રાંતિ પણ નિવૃત્ત શુદ્ધ આત્મા જ શેષ રહે એટલે કૃતાચ પંચ તે જણાવવામાં આવશે.

અંદર આકાશ (અવ્યાકૃત) રૂપ જંગલમાં તારા-
ઓરૂપી પુષ્પસમૂહને ધારણ કરનાર, વાદળો,
ઝાકળ, જંગલ વગેરેથી ઢંકાયેલા પર્વતોરૂપી
પાંદડાંવાળું, ગંગા આદિ ઉત્તમ નદીઓરૂપી
રેસાઓના સમૂહને ધારણ કરી રહેલ અને વાસ-
નારો જ જગાં દહ બીજરૂપે રહેલ છે એવા
ભોગોરૂપી કૃણાવાળું આ ત્રિલોકીરૂપી વૃક્ષ પેદા
થાય છે.^{૧૧} આ જગત અહંકારરૂપી જળનો
ચેતુતતત્ત્વના ચમત્કારરૂપ એવા વિષય સંપન્ન
સુખોરૂપી મધુરતાવાળો, તારાઓરૂપ જળબિંદુ-
ઓની વૃદ્ધિને ધારણ કરી રહેલો, વાસનાઓના
ફેલાવારૂપી પ્રવાહવાળો, આકાશરૂપી અનંત
પેટાળવાળી મોટી આઈવાળો, આપત્તિઓ અને
સંપત્તિઓરૂપી મોટી ધૂમરીઓવાળો, નાના પ્રકારના
પર્વતોરૂપી તરંગોથી શોભતો, ત્રિલોકીનાં
મનુષ્યોરૂપી ચિત્રના લગ્ની પ્રકટ થતી રેખાઓ-
વાળો, ચપળ સૂર્યચંદ્ર વગેરેના પ્રકાશોરૂપી કિર-
ણોને ધારણ કરનારો, બ્રહ્માંડોરૂપી અનેક પર-
પોટાને પ્રકટ કરનારો, પાટની પેઢે મોક્ષદારને
શોકી રાખનારા મોહરૂપી સેતુ વડે વૃદ્ધિ પામનારો,
દહ રીતે બંધાયેલ રહેલા પૃથ્વીલોકોરૂપી સચુદ્ર-
દ્વીપના પિંડને ધારણ કરી રહેલો, અનેક જીવો-
રૂપી જળકાગડાવાળો, જીવોનાં વિચિત્ર પ્રકારનાં
ત્વરાથી જોયે, નીચે અને આડાંચવળાં ભ્રમણો
થવાથી જીજ્ઞાસાનો અને શમી જવાનો દેખાવ
આપતો તથા જરા, મરણ, મોહ આદિ અનેક
લોહાના ચમત્કારવાળો, ઉત્પન્ન થતાં તરત ક્ષણ-
માત્રમાં જ નાશ થઈ જનારાં અનેક દેહ આદિ
બિંદુઓના સમૂહથી ખીચાખીચ ભરેલો એક
જાતનો વિશ્વાસ જ છે એમ કહી શકાય છે. જગત
અહંભાવરૂપી પવનનું સ્ફુરણ જ છે, એમ તમે
સમજો; તેમ અહંકારરૂપી કમળતા સુગંધરૂપ જ
આ જગત છે એમ પણ સમજી શકો. અને
જમ પવન અને તેની ગતિ બુદ્ધિ નથી, તેમ જળ
પવન અને તેની ગતિ બુદ્ધિ નથી અને જમ અગ્નિ

તથા ગરમી બુદ્ધિ નથી, તે રીતે અહંભાવ અને
જગત એ બંને બુદ્ધિ નથી.^{૧૨} અહંકારની અંદર
જગત રહેલ છે અને જગતની અંદર અહંકાર
રહ્યો છે. એ બંને એકબીજામાં પરોવાયેલાં છે,
એકબીજામાંથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળાં છે
અને એકબીજાને આધીન સ્થિતિવાળાં છે; એટલે
કે આધાર-આધિયમાવની પેઢે પરસ્પર થઈ રહેલ
છે.^{૧૩} જે રીતે ચિત્રને જળ વડે ઘોઈ નખાય,
તે રીતે અહંભાવ કે જે જગતના ખીજરૂપ છે,
તેને જે પુરુષ જ્ઞાન વડે સંકટપત્તું સ્ફુરણ જ ન
થતા દેતાં જે ઘોઈ નાખે, તે તેણે જગતરૂપી મેલ
ઘોઈ નાખ્યો એમ સમજવું.^{૧૪} કે વિદ્યારજ્ય
તાત્ત્વિકદષ્ટિએ જોતાં અહંકાર કે જે 'હું' એવે
ભાવ પેદા કરનાર છે, તે છે જ નહિ અને તે
વસ્તુ જ ન હોવાથી સસલાનાં શિંગડાંની પેરે
વિનાકારણ જ અજ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થયેલો જણાય
છે.^{૧૫} બ્રહ્મ કે જે સર્વનું એકરસપણે વ્યાપી રહેલ
છે, અનંત છે અને સંકટપરૂષ બુદ્ધાઓ વિના
છે, તેમાં અહંભાવ પેદા થવાનું કાંઈ કારણ જ ન
હોવાથી એ અહંકાર દેખાય છે છતાં પણ કોઈ
દિવસ સત્ય કહી શકાતો જ નથી.^{૧૬} કદાચિત્
કાંઈ કારણ સંભવતું હોય તો પણ તે વસ્તુ જ
નથી એટલે કાંઈ કામનું નથી; તો પછી સૂરિ
આદિમાં તો કાંઈ કારણ સંભવતું જ નથી, એટલે
પછી ખીજી શી વાત કહેવી? આવા હેતુથી વાંઝણી
ના પુત્રની પેઢે અહંભાવ આદિ કયું પણ કોઈ
જગ્યાએ થયેલું જ નથી અને તે અહંભાવ
હોવાને લીધે જગત પણ નથી જ. આમ જગતનો
અભાવ થતાં એક ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ બાકી
રહે છે, કે જે પોતે જ નિર્વાણરૂપ છે. (માટે
જ્ઞાનનિષ્ઠપણાથી) તમે જમ તમને સુખ આવે
તેમ ભલે શાંતપણે રહો. આ પ્રમાણે જગત
અને અહંકાર, એ બંનેનો અભાવ યુક્તિ વડે
સિદ્ધ થતાં તમારા બહારના અને અંદરના
વિષયો, કે જે બહાર રૂપ-રસ-ગંધ આદિને

રૂપે અને અંદર સંકલ્પ-વિકલ્પ વગેરેને રૂપે દેખાય છે તે સર્વે શાંત થઈ જશે, તેમ બીજું પણ તેનાથી બુદ્ધ (કુ:ખ આદિ) કશું રહેશે નહિ.^{૧૬} જ નથી તે તો છે જ નહિ અને તત્ત્વ-વિચારથી બાધી જ શેષ રહે છે, તે કુ:ખની અક-ચણુ આદિથી રહિત, શાંત અવિનાશી બ્રહ્મરૂપ જ છે, કે જ તમારું પોતાનું જ સ્વરૂપ છે. હવે તમે જ્ઞાનવાળા થયા છો, માટે તમે બ્રમને જળમૂળ-થી ઉખેડી નાખો.^{૧૭} તમે બહાર અને અંદર દર્શવતી કલ્પનારૂપી કલંકથી રહિત છો, શુદ્ધ છો, પરમ મંગળરૂપ છો, શાંત છો, ઈશ્વરરૂપ છો અને અવિનાશી છો. અધ્યારોપદષ્ટિથી બેઠેલો તો આકાશ કે જ સાવ શૂન્ય જ છે, તે પણ પર્વતના જેવું અતિ મોટું તથા વિચાર વડે ખસેડી ન શકાય તેવું લાગે છે; અને અપવાદદષ્ટિ-થી બેઠેલો તો આ બ્રહ્માંડ પણ પરમાણુરૂપ અને આકાશના જેવું શૂન્ય જ લાગે છે.^{૨૦}

વ્યવગતકલનાકલંકશુદ્ધ: શિવમસિ શાંતમ-
સીશ્વરોસિ નિત્ય: । સ્વમપિ ભવતિ પર્વતોપમાનં
જગદપિ વા પરમાણુરૂપમેવ ॥ ૨૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરનિર્વા-
ણ' એ નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૧૬ મો ૐ

વિદ્યાધરને સમાધિલાભ અને
નિરહંકારતાની પ્રશંસા

॥ મુગ્ધુંડ ઉવાચ ॥

કથપત્યેવ મપ્યેવં સ વિદ્યાધરનાયક: ।
આસીત્સંશાંતસંવિત્તિ: સમાધિપરિણામવાન ॥૧॥
ભુશુંડ યોહ્યો:-હું ઉપર પ્રમાણે કહેતો

x આ સોળમા સર્ગમા ભુશુંડના ઉપદેશથી
વિદ્યાધરને સમાધિલાભ થવાનું કહેવાશે અને નિરહં-
કારપણથી પ્રશંસા વડે બાધાના કષાભાગનો ઉપ-
સંહાર કરાશે.

હતો, તેટલામાં સર્વ વિદ્યાધરોમાં નાયક તરીકે
ગણાયેલો એ શ્રેષ્ઠ વિદ્યાધર સર્વ સંકલ્પોથી
રહિત અને સમાધિના પરિણામવાળો થઈ ગયો.^૧
પછી મેં વારંવાર તેને જગાડ્યા છતાં પણ પરમ
નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયાથી પાસે પડેલા દશ્ય-
પદાર્થોમાં કે શબ્દ આદિ વિષયોમાં તેની બુદ્ધિ
ખેંચાઈ નહિ.^૨ હે પ્રિય વસિષ્ઠ ! માન એટલા
જ મારા ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈ એ વિદ્યાધર
પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તેને તે માટે વિશેષ
યત્ન કરવો પડ્યો નહિ.^૩

વસિષ્ઠ યોહ્યો:-નહે રામચંદ્રજી ! એટલા
માટે જ મેં કહ્યું છે કે, એ શુદ્ધ ચિત્ત હોય તો
તેમાં આપેલો ઉપદેશ જળમાં જમ તેલનું બિંદુ
ચોતરડું ફેલાઈ બધું તે રીતે ચોતરડું ફેલાઈ
બધું છે.^૪ તમે કે જ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છો, તેમાં
વળી અંદર 'હું' એવા બુદ્ધો અહંકારનો અંશ
છે જ નહિ; માટે એ મિથ્યા અહંકારની તમે
ભાવના જ ન કરો. એથી તમને પરમ શાંતિ
પ્રાપ્ત થશે. મારે તમને ઉપદેશ દ્વારા એટલું જ
માત્ર કહેવાનું છે, બીજું કશું કહેવાનું નથી.
સર્વનો ખડા સાર પણ એ જ છે. આ જ ઉપ-
દેશવાળી એ અશુદ્ધ ચિત્તમાં પડે, તો જમ લીસા
અને સપાટ અરીસામાં નિર્ભળ મોતી ચોટી
રહેતું નથી, તે રીતે તે વાણી ચોટતી નથી
અને શુદ્ધ તથા શાંત ચિત્તમાં જરા પણ વ્યર્થ
ન જતાં ભરાખર લાગી બધું છે. જમ સૂર્યકાંત-
મણિની (આગિયા કાચની) અંદર સૂર્યનાં
કિરણો પ્રવેશ કરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે, તેમ એ
ઉપદેશવાળી શુદ્ધ ચિત્તની અંદર પ્રવેશ કરી,
મોહરૂપી અરણ્યને બાળી નાખનારી વિચાર
એવા નામની અગ્નિશિખાને પેદા કરે છે. કુ:ખમય
આ સંસારરૂપી જીવા શાદમલિ વૃક્ષનું અહંકાર

+ અહીં ભુશુંડની સાથેના પ્રસંગને વચમાં જ
રાખી, વસિષ્ઠ પ્રસંગ ઉપર આવો ગયા છે એમ
સમજ લેવું.

એ જ પ્રથમ બીજ છે અને 'અમુક મારું' છે' એવો ભાવ સંસારવૃક્ષના જળથી માંડી ચડત્રપ છે, કે જે રાગદ્વેષ આદિ બીજ અનેક ડાળીઓનો ફેલાવો થવામાં કારણરૂપ થાય છે.^{૧૦} પ્રથમ તો બીજની પેઠે 'હું' એવો ભાવ પેદા થાય છે. તેની અંદર જન્મ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય, તેમ 'અમુક મારું' છે' એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી વૃક્ષમાં ડાળીઓ જન્મ થાય તેમ પછી અમુકરૂપે દેખાતા સેંકડો પદાર્થોનો સંબંધ કરાવી અનર્થોને પેદા કરનારી, સંસારના ભારને ઉપાડનારી ઇચ્છા પેદા થાય છે.^{૧૧}

હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! આ વિદ્યાધરના જન્મ મૂક પુરુષો પણ કેટલાક ચિરાયુ હોય છે, તેને લીધે તત્ત્વજ્ઞાન જ દીર્ઘાયુષ્ય થવાનું કારણ છે, એવો કાંઈ નિયમ જણાતો નથી.^{૧૦} ઘણા લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરવાથી જ્યોત્સું ચિત્ત અંદર શુદ્ધ થઈ ગયું હોય, તેઓ તો કાંઈ થોડા સહેજસાજ ઉપદેશ આપવાથી પણ અભય આપનારા જ્ઞાનરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મુક્તચિત્તવાળા એ ભુશુંડજી મેરૂપર્વતના શિખર પર મને ઉપર પ્રમાણે કહી, મેં જન્મ ઋષ્યમૂકાં પર્વતમાં (મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં) ગર્જના ન કરતાં મૌન ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ મૌન ધારણ કરી રહ્યા.^{૧૨} હે રામચંદ્રજી! પછી હું પણ એ વિદ્યાધર વિષે ભુશુંડજીને પૂછી, ત્યાંથી વિદ્યાધર પાસે ગયો અને તેને પણ કેટલુંક પૂછી પાકી ખાતરી કરી લઈ, મુનિઓની મંડળીથી શોભતા પોતાના આશ્રમમાં પાછો આવતો રહ્યો.^{૧૩} વિદ્યાધરને તત્કાળ થોડા બોધથી જ ઉત્પન્ન થયેલ શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની વાત કે જે મને ભુશુંડજીએ કથા-

પ્રસંગ દ્વારા કહી હતી, તે મેં તમને આજ કહી સંભળાવી. ભુશુંડજી કે જે સર્વ પક્ષીઓના એક રાજ જન્મ છે, તેમની સાથે આ મારો સમાગમ થયો, ત્યાર પછી તો આ કલ્પના અગિયાર મહા (દિવ્ય) યુગો આજ દિવસ સુધીમાં આલ્યા ગયા છે.^{૧૪}

एतत्तवाद्य कथितं बलिभुक्तयोक्तं
विद्याधरोपशमनं लघुबोधनोत्थम् ॥
अस्मिन् भुशुंड विहंगैरसमागमे मे
चैकादशेह हि गतानि महायुगानि ॥१४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરનિર્વાણુ' એ નામનો સર્ગ ૧૬ એ સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૭ મો ॐ

અહંકારનો નાશ થતાં સંસારનો નાશ
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अनर्हवेदनादेव शुभाशुभफलप्रदा ।

संसारफलिनी नूनमिच्छांतरूपशाम्यति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-'હું' એ નામની કાંઈ પણ વસ્તુ ચૈતન્યથી બુદ્ધિ છે જ નહિ, એ પ્રમાણે નિરહંકારપણાનું અવલંબન રાખવાથી સારાંનરસાં ફળને આપનારી અને સંસારરૂપ ફળવાળી ઇચ્છા જ અંદર શાંત થઈ જાય છે. નિરહંકારતાને અભ્યાસ કરવાથી લોહું, પથ્થર અને સોનાને સમાન ગણનારા વિવેચી પુરુષ સંસાર સંબંધી સર્વ પીડાઓથી રહિત થઈ જઈ પાછો દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૨} અહંકારરૂપી સંપુટમાં (અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે) પ્રકટ થયેલા પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર થવારૂપ બોધના બળથી દૂર ફેંટી દીધેલો અહંકાર આદિ દરથર્થરૂપી

* આ પાછું ભુશુંડનું વસિષ્ઠજી ત્રણે કહેવું છે.

† ઋષ્યમૂકપર્વતમાં મતંગઋષિના આશ્રમનો અંદર મતંગઋષિના શાપના લપથો મેં મેં માગતા પ્રસિદ્ધ છે.

x આ સત્તરમા સર્ગમાં નિરહંકારતારૂપ અગ્નિ વડે અહંકારરૂપ બીજને બાળી નાખવાથી દેહ આદિ સર્વ સંસારનો જ્ઞાન વડે બાધ થઈ જતાં તે સર્વના મિથ્યાપણા વિષે વળું આપશે.

પાપાણુ, અગ્નિના યંત્રમાં ફેંકેલા પાપાણુની પેઠે તરત કાણુ બણે ક્યાં જતો રહે છે, તે બણી શકાતું નથી.^૩ અહંકારરૂપી સંપુટમાં નિદિધ્યાસન આદિના બળથી પ્રગટ થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી બળવાન વીરે પોતાની સત્તા વડે ધણે દૂર ફેંકી દીધેલ અહંકાર આદિ દશ્યવર્ગરૂપી પથ્થર કાણુ બણે ક્યાં તરત જતો રહે છે, તે બણવામાં આવતું નથી.^૪ અહંભાવરૂપી સંપુટમાં નિદિધ્યાસનાદિ દ્વારા પ્રકટ થયેલ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી બળવાન વીરે પોતાના બળ વડે ફેંકેલા શરીરચત્રરૂપી પથ્થર તત્કાળ ક્યાં જતો રહે છે, તેની કશી ખબર જ પડતી નથી.^૫ નિરહંકારતાવાળી વૃત્તિમાં ઊડીને પડેલી ચેતનતત્ત્વરૂપી જ્વાલા વડે અહંકારરૂપી હિમ ઊડી જઈ (ગળી જઈ) સંતાઈ જવાથી ક્યાં ચ તત્કાળ જતું રહે છે, કે જે બણવામાં જ આવતું નથી.^૬ ઉત્તમ વર્ણવાળાં શરીરરૂપી પાંદડામાંથી અહંકારરૂપી રસ કે જે તેની અંદર આછો રહેલો છે, તે અહંકારથી રહિત શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વરૂપ જ્વાળા લાગતાતરત જ કાણુ બણે ક્યાં ચાલ્યો બળ છે, કે તે વિષે પાહું કશું જણાતું નથી.^૭ નિરહંકારતારૂપ સૂર્યકિરણ દ્વારા શરીરરૂપ પાંદડામાંથી ખેંચાયેલો અહંભાવરૂપી રસમય આસવ પરપણુને (પરબ્રહ્મભાવને તથા પોતાના કારણરૂપ સૂક્ષ્મ જળભાવને) પ્રાપ્ત થાય છે.^૮ અહંકારરૂપી વડતું બીજ બલે રાખ્યામાં, ગારામાં, પર્વતના ધરમાં, આકાશમાં, સ્થળમાં, જળમાં કે ગમે તે જગ્યાએ સ્થલરૂપે, સૂક્ષ્મરૂપે, નિરાકારપણુથી કે બીજાં રૂપોથી રહેલ હોય કિંવા સૂતેલ હોય, બચત અવસ્થામાં હોય, ભસ્મ થઈ ગયેલ હોય, કાઢ્યે ધારણ કરી રાખેલ હોય, કાઢ્યે લઈ જવાયેલ હોય, કાઈ દૂર દેશમાં રહેલ હોય કે કાઈ નજીકના દેશમાં રહેલ હોય; પરંતુ જ્યાં સુધી તેમાં અહંકારરૂપી

અંકુર અંદર કાયમ હોય, ત્યાં સુધી તરત જ કાણુમાત્રમાં સર્વ દિશાઓ તરફ ફેલાઈ રહેનાર 'સંસાર' એવા નામના કાળીઓના સમૂહને તે પેદા કરે છે.^{૯-૧૧} અહંકારરૂપી વડના બીજની અંદર સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલું દેહરૂપી જખરું વડતું ઝાડ જ્યાં ત્યાં આ સંસારરૂપી કાળીઓને પૂર્ણ રીતે ફેલાવી દે છે.^{૧૨} જેમ બીજની અંદર જ સેંકડો કાળીઓમાં શોભતાં સુંદર પાંદડાંને, પુષ્પોને અને ફળોને ધારણ કરનાર વૃક્ષ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ જ છે, કેમકે તે બીજને ભેદી અંકુર આદિ ક્રમ વડે બહાર નીકળતું પ્રત્યક્ષ રીતે આંખો વડે જ સર્વના જોવામાં આવે છે, તેમ અહંકારરૂપી સૂક્ષ્મ બીજની અંદર સર્વ દશ્યસંકલ્પથી વીંટાયેલો દેહ રહેલો જ છે; કે જે સૂક્ષ્મભુદ્ધિરૂપી દષ્ટિ વડે ત્રિદાનોના જોવામાં આવે છે.^{૧૩} કથા સાંભળવી વગેરે વિચારો વડે તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જવાથી ચિદાકાશરૂપી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા, દેહ હોવા છતાં તેમાં અહંતારૂપ આત્માભિમાન ન કરનારા અને નિરતિશય આનંદવાળા સર્વથી ભંચા પરમપદમાં સ્થિર થઈ રહેલા પુરુષની જીવન્મુક્ત દશામાં કે વિદેહ-મુક્ત દશામાં જ્ઞાનરૂપી મહાબળવાન અગ્નિ વડે જીંઘઈ ગયેલા, અહંભાવરૂપી બીજના અંદરના ભાગમાંથી તે બીજ હોવા છતાં અંકુર વગેરે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અશક્તપણુને લીધે, નહિ જવું જ હોવાથી પછી આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતું નથી.^{૧૪}

દેહાદર્હત્વમનવાપ્તવતો વિચારૈશ્વિદ્યોમમાત્ર-
વપુષોઽવપુષોઽયવોચૈઃ । નાહંત્વવીજજઠરાદસતોઽ
મ્યુદેતિ સંસારવૃક્ષ इह बोध महाप्रिदग्धात् ॥૧૪॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણુની ઉત્તરાર્ધનો 'અહંત્વાસતા-
યોગોપદેશ' એ નામનો

સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

* (બ્રહ્મણુદિ) જ્વલિ અને (શુકલાદિ) રંગ; એ બન્નેનો વાયક 'વર્ણ' શબ્દ મૂકેલો છે.

~ ૭મર્ગ ૧૮ મો ~

જેટલા જીવ તેટલાં જગત

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મરણં સર્વનાશાત્મ ન કદાચન વિદ્યતે ।

સ્વસંકલ્પાંતરસ્થૈર્યં મૃતિરિત્યભિવીચતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-એ કે પામર પુરુષો મન-

બુદ્ધિ-અહંકાર આદિ સહિત સર્વ દેહાદિનો નાશ થઈ જવો એ મરણ છે, એમ માને છે ખરા પરંતુ એવું મરણ તો થતું જ નથી, એટલે એક પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં તે વિષેનો સંકલ્પ ખરી જઈ, વળી બીજા પ્રારબ્ધને અનુકૂળ પોતાના સંકલ્પનું તે પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં સુધી દઢ થઈ બેસવું તે જ મરણ એવા નામથી કહેવાય છે.^૧ તે મરણ જીવના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલા જગતની અંદર રહેલા મેરુ અને મંદરાચળ આદિ પર્વતો નદીમાં પ્રતિબિંબવાળા થયેલા પર્વતોની પેઠે મિથ્યા હોવાથી, દઢ રીતે નહિ રહ્યા છતાં પણ કેમ જાણે દિશાઓના પવનો વડે આપણી નજર આગળ ખેંચાતા હોય, તેમ મારા જોવામાં આવે છે અને તમે પણ તે જુઓ.^૨ ઢેળનાં ઢામળ પાંદડાંનો જથ્થો, જેમ એકબીજામાં રહેલો હોય, તેમ એકબીજાની ઉપર અને એકબીજાની અંદર જોડાઈને રહેલા સમાન પ્રારબ્ધવાળા જીવોને સરખી રીતે અનુભવમાં આવતા અને બીજા જોને વળી જુદી જુદી રીતે અનુભવમાં આવનારા અને સંસારો આકાશની અંદર રહેલા છે.^૩

રામ યોદ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી ! મેરુ, મંદરાચલ આદિ કેમ જાણે આકાશની અંદર આપણી નજર આગળ પવનોથી ખેંચાતા હોય તેમ દેખાય છે છતાં આપે કહ્યું, પણ આ

સંધળા ઉપરના આપના વાક્યના અર્થને ખરાખર રીતે હું કંઈ પણ સમજી શકતો નથી.^૪

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-પ્રાણની અંદર ચિત્ત રહેલું

છે અને ચિત્તની અંદર, જે રીતે બીજામાં સૂક્ષ્મ રૂપે આપું વૃક્ષ રહેલ હોય છે, તે રીતે આ આપું જગત સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલ છે.^૫ જેમ પ્રતાહી સમુદ્રનું જળ નદીના જળ સાથે મળી જાય, તેમ પુરુષનું મરણ થતાં બહાર નીકળેલા તેના પ્રાણવાયુઓ આકાશમાં રહેલા મહાવાયુ સાથે મળી જાય છે.^૬ આમ આકાશના વાયુ વડે ખાસ કરી ખેંચાયેલા એ પ્રાણવાયુઓની અંદર રહેલાં જગતો એ કે માત્ર સંકલ્પરૂપ જ છે, છતાં કેમ જાણે આમતેમ પ્રાણવાયુ સાથે ખેંચાતાં હોય તેમ લાસે છે. પ્રાણવાયુઓ સહિત અને સંકલ્પરૂપે સ્ફુરતાં જગતને, પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરનારા પવનો વડે આ બધી દિશાઓને હું ચોતરફ ભરપૂર જ દેખું છું.^૭ સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં જગતોના સમૂહની અંદર, આપણી નજર આગળ જ મેરુપર્વત અને મંદરાચળ આદિ સર્વ દિશાઓના પવનો વડે વહન કરાય છે, કે જે મારા જોવામાં આવે છે અને તમે પણ બુદ્ધિરૂપી દષ્ટિ વડે જુઓ.^૮ આકાશમાં રહેલા મહાવાયુની અંદર મરણને પ્રાપ્ત થયેલા જીવના પ્રાણો રહે છે, પ્રાણની અંદર મન રહે છે અને જેમ તલની અંદર તેલ રહે છે, તેમ મનની અંદર આ જગત રહ્યું છે એમ તમે સમજો. જેમ આકાશમાં રહેલા પવનો વડે મનોમય પ્રાણો, કે જે આકાશના જેવા અતિ હલકા છે તે ખેંચાય છે, તે પ્રમાણે એ પવનો પ્રાણની અંદર હોવાથી તેના પેટામાં રહેલાં આકાશના જેવાં હલકાં જગતોને પણ ખેંચે છે. ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીસહિત આકાશ, પૃથ્વી આદિ દશ્ય-વર્ગને ધારણ કરનારાં ત્રણે જગત સંકલ્પથી પેદા થયેલાં હોવાથી મિથ્યા છતાં આપણી પાસે જ સર્વ ઠેકાણે પવન વડે ગંધની માફક ધારણ કરા

૧ આ અક્ષરમાં સર્ગમાં ખરી ગયેલા જીવોના મનમાં રહેલાં અને પવનોએ આકાશની અંદર ચોતરફ આકર્ષણ કરી વહન કરતાં અવનત જગતો વિશે આવશે.

યેલ છે. હે રામચંદ્રજી! એ ત્રણે લોક સંકલ્પ
રૂપ હોવાથી પોતાના સ્વભામાં દેખાતાં નગરોની
પેઠે અને સ્વભામાં જ તેવાં નગરની અંદર દેખાતા
નદીના પૂરની પેઠે આ ચર્મચક્ર વડે દેખાતા
નથી; પરંતુ તે બુદ્ધિરૂપી નેત્ર વડે જ જોવામાં
આવે છે. આકાશ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ એ
સર્વ જગતો સદાકાળ સર્વ દેકાણે રહેલાં જ છે;
પરંતુ જે તેનો સાર તપાસવા નથી, તો
કલ્પનામાત્ર જ હોવાથી તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં કશું
પવનો વડે ખેંચાતું જ નથી; ^{૧૦-૧૪} તો પણ જમ
તમે અમારી દષ્ટિમાં સાંભળનાર, ઉપદેશને ધારણ
કરનાર વગેરે ક્રિયા કરનાર તરીકે આ મારી પાસે
રહ્યા છો, તે સત્ય છે, તેવી જ રીતે ચેતન-અર્થ
સર્વવ્યાપી હોવાથી, એ જગતો પણ તે તે જીવો-
ને ભોગવવાના તે તે સર્વ-નરક-પૃથ્વી આદિ
પોતપોતાના લોકોમાં તેઓની દૃઢ ભાવના
અંધારી જવાથી, તેના તેના સુખદુઃખ આદિ
અર્થોને અને ક્રિયાઓને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી
તેઓની દષ્ટિમાં સત્ય જ છે. જળમાં પ્રતિબિંબ-
વાળાં થયેલાં નગરોની પેઠે આપની પાસે જ
પ્રાણરૂપી નદીના પ્રવાહમાં આ જગતો કે જ
વાસનારૂપ જ હોવાથી પ્રકટ જ થયેલાં નથી તે
વલ્લે જાય છે; અને તે પ્રાણે પવનની અંદર
મહાવાયુ વડે ખેંચાતાં છતાં પણ ખરી રીતે
જોઈએ તો ખેંચાતાં નથી. ^{૧૫-૧૬} હે રામચં-
દ્રજી! જમ પવનો વાયુમાં રહેલા અતિસૂક્ષ્મ
સુગંધને ફેલાવે છે, તેવી જ રીતે પ્રાણવાયુની
અંદર રહેલાં અને આકાશના જવાં અતિસૂક્ષ્મ
જગતોને પણ તેઓ ખેંચે છે. ^{૧૭} જમ ધડાને
ઠાઈએક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જવામાં
આવે તો પણ તેની અંદર રહેલા આકાશમાં કશો
કરક પડતો નથી, તેમ ત્રણે લોકની ભ્રાંતિને
ધારણ કરનાર ચિત્ત ભલે સંકલ્પભેદ-દષ્ટિ આદિ
ભાવને પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તેની અંદર રહેલા
અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં કશું પણ રૂપાંતર થતું નથી. ^{૧૮}

જવી રીતે મરી ગયેલા જીવોને દેખાતું તેઓનું
મનોભય જગત સંકલ્પરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે,
તેમ આ તમને દેખવામાં આવતું જગત પણ
સત્ય નથી કિંતુ મિથ્યા જ છે; અને કેમ જાણે
ભ્રાંતિ વડે જ તમને દેખવામાં આવતું હોય તેમ
થઈ રહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો
એ ભ્રાંતિનો તાર કે ઉદય, એ બેમાંથી એકે નથી.
એ જગદ્રૂપ ભ્રાંતિ પણ તત્ત્વદષ્ટિએ કેવળ બ્રહ્મ-
રૂપ જ છે, જગત તથા તે સંબંધી ભ્રાંતિ, એ બન્ને
ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી; અને કદાચિત્ ઉત્પન્ન
થયેલ હોય તથા તે તે પવનોએ વહન કરાતું
હોય, તો પણ પવનોએ કરેલું આ પૃથ્વીનું
બ્રમણ-પરિવર્તન આદિ થતાં છતાં પણ આપણે
આ પૃથ્વીમાં રહેલા હોવાથી વહાણમાં બેઠેલા
પુરુષને તેની અંદર જમ વહાણની ગતિની
ખબર પડતી નથી, તેવી રીતે આપણને પણ તે
વિષેની કશી ખબર પડતી નથી. જમ પોતાના
અંગને લાગી રહેલા વહાણમાં થયા કરતું ગતિ-
રૂપ બ્રમણ તે વહાણની અંદર રહેલા અને વહા-
ણની સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલા ખીલાઓને
જણાતું નથી, તેમ આપણા અંગ સાથે સંબંધ
રાખનારી આ પૃથ્વીનું બ્રમણ આપણે કે જ
પૃથ્વીમાં રહેલા છીએ અને પાર્થિવ શરીરવાળા
છીએ, તેના લક્ષ્યમાં આવતું નથી. ^{૧૯-૨૧} જમ
ચોજનપથ ત વિસ્તારવાળું ઠાઈ એક મહા-
વિશાળ ઘર હલકા તાના એક વૃક્ષના યાંબજામાં
પણ ચિત્તરચનામાં અતુર ઠાઈ એક કારીગરની
બુદ્ધિ વડે ટુંકામાં ચિત્તરૂપે ગોઠવાયાથી અનુભ-
વમાં આવે છે; તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પરમાણુની
અંદર પણ આ મહાવિશાળ જગત બુદ્ધિની
કલ્પના વડે અનુભવમાં આવે છે. ^{૨૨} પરમાણુ
આદિ પદાર્થોમાં જગત આદિ મોટા પદાર્થો
દેખાતા હોવાથી એ પરમાણુ જ અતિ મોટા
હશે એમ શંકા લાવવાની નથી; પરંતુ મનના
અજ્ઞાનનું કે હલકાઈનું એ માહાત્મ્ય છે. જમ

રત્નોના અનંતામાં પેટેલી ધનના સંબંધ વિનાની હૃદયરીઓ રત્નોને બહુ ન માનતાં પોતાના હાથમાં સમાઈ શકે તેટલું ધાન્ય દૈવયોગથી મળી જાય તો તેને બહુ માને છે અને બાળકા અતિ મૂલ્યવાળાં આભુષણો કે જે પોતાને નિત્ય પહે-રાવવામાં આવે છે, તેને બહુ ન માનતાં મૃગ-પક્ષી-ને આકારે બનાવેલાં માટીનાં રમકકાને જ બહુ માને છે; તેવી રીતે હલકા ચિત્તવાળો અજ્ઞાની મનુષ્ય પણ થોડી વસ્તુને પણ અતિ મોટી માની લે છે.^{૨૩} અજ્ઞાનના આવરણવાળા જીવચૈતન્ય-ને જે આ જગતરૂપી ભ્રમ જોવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ વસ્તુતાએ જોઈએ તો સાવ મિથ્યા જ છે; છતાં પણ દેવળ જીવતાં પ્રાણીઓને માટે જ આ મનુષ્યલોક છે, મરી ગયેલા જીવોને માટે વળી બીજા લોકો છે અને તેમાં ધર્મઅધર્મ આદિનાં ફળો પણ ભોગવનાં પડે છે, ઇત્યાદિ સમજી અતિ નિશાળ સ્વરૂપને ધારણ કરનાર ચિત્તની એક જાતની સંકલ્પરૂપી ભાવના જ છે.^{૨૪} ગમે તો સર્વજ્ઞ હોય તો પણ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય ત્યાં સુધી અવહાર ચલાવવા માટે અમુક દેય (સાગ કરવા યોગ્ય) અને અમુક ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે, એવું અજ્ઞાન સૂક્ષ્મ રૂપથી પણ અંદર રહેલુ હોય ત્યાં સુધી થોડીધણી પણ જગતરૂપ આંતરિની ભાવના યનારૂપી મૂઢતા પણ રહેલી હોય છે. જેમ ચૈતન્યવાળા હાથપગ આદિ અવયવ-વાળો પુરુષ હાથપગ આદિને પોતાના અવયવ-રૂપ સમજે છે, તેમ સમષ્ટિજીવ (હિરણ્યગર્ભ) પણ પોતાની અંદર જ વ્યાપી રહેલા આ ત્રણે લોકોને પોતાના અવયવરૂપે સમજે છે. જે પ્રિય રામચંદ્રજી! માયારૂપી ઉપાધિવાળા ઈશ્વર તો જ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમ ચિદાકાશરૂપ, અતંત અને અનંતમાય આદિ વિકારમાત્રથી રહિત, આકા-શના જેવું અસંગ પોતાનું જે સ્વરૂપ છે, તેમાં આપણા સંબંધથી અવયવરૂપે કલ્પાયેલા આ લોકોને પોતે સમજે છે અને પછી પ્રત્ય-

કાળમાં પણ પોતે, જેમ લોકોના ગોળા ચેતન હોય, તો પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ સોય, એસો વગેરેને લાવિષ્યમાં થનારા વિકારો તરીકે દેખે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની પરમેશ્વર પણ આ ત્રણે લોકરૂપી ભ્રમ પોતાની અંદર જ સૂક્ષ્મરૂપે ભાવિ તરીકે રહેલ છે એમ સમજે છે.^{૨૫} જે પ્રિય રામચંદ્રજી! માટીનો પિંડો કે જે અધિષ્ઠા-નદિષ્ટિએ સત્ય છે અને માટી વગેરે આરોપિતરૂપે અસત્ય છે, તે જ્ઞાનવાળો હોય, તો જેમ ઘડો, ઠાડિયું વગેરે પોતાની અંદર ભાવિમાં થનાર વિકા-રોને સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ જ સમજે, તેમ ઈશ્વર પણ પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે ભાવિ તરીકે રહેલા જ આ જગતને જાણે છે.^{૨૬} જેવી રીતે અંકુર કે જે જળ, બીજ અને માટી આદિના યોગથી ચેતન-ધર્મવાળો છે અને મૂળભૂત મૃત્તિકાસ્વરૂપે જડતા-વાળો છે, તે જ્ઞાનસંપન્ન હોય, તો પોતાના દેહ-માં વૃક્ષના નામરૂપથી રહિત એવા વૃક્ષપણને માની લે; તે રીતે ઈશ્વર કે જે પોતે માયા રૂપ ઉપાધિ વિના જોઈએ તો બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે આ ત્રણે લોકોને પોતાની અંદર ઉપાધિને યોગે નામરૂપ-વાળા છતાં નામરૂપથી રહિતપણે રહેલા જ દેખે છે.^{૨૭} જેમ ચરીસો કે જે અધિષ્ઠાન-દિષ્ટિએ જોઈએ તો ચેતન છે અને આરોપિત-દિષ્ટિએ જોઈએ તો જડરૂપ છે, તે પોતામાં પ્રતિ-બિંબરૂપે રહેલ અને ખરી રીતે આભાસ-માત્ર હોવાથી પોતામાં ન રહેલ નગરને (જે પોતે જ્ઞાનવાન હોય તો) જાણે, તે રીતે ઈશ્વર કે જે બ્રહ્મરૂપ જ છે તે માયા-અવિદ્યા આદિ ઉપા-ધિવાળી દિષ્ટિએ, આ ત્રણે લોકોને પોતાની અંદર વિવર્તરૂપે રહેલા સમજે છે અને ઉપાધિરહિત શુદ્ધ દિષ્ટિ વડે તેને નથી જ એમ માને છે.^{૨૮} ત્રણે લોક દેય, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યમાત્ર જ છે અને અહંકાર પણ તે સંબંધી અભિમાનરૂપ હોવાથી જ બનેલો (અહંકારનો અને જગ-તનો) સમાન સ્વભાવ હોવાને લીધે કશો ભેદ

સિદ્ધ થતો નથી. માટીનો પિંડ, લોહનો પિંડ આદિ કલ્પિત ઉપમાનોથી જ જ મારા તરફથી અને શ્રુતિ* આદિ તરફથી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમાં દૃષ્ટાંતના એક ભાગની સાથે જ ઉપમેય મળતું આવે છે એમ સમજવાનું છે. જે કાંઈ જડચેતન સ્વરૂપ આ જગત દેખાય છે, તે સર્વ બ્રહ્મભાવરૂપી પોતાની અતિ સૂક્ષ્મતાને નહિ છોડનાર જીવચેતન્યનું વિવર્તરૂપે દેખાતું એક ભતતું સ્વરૂપ છે.^{૩૨-૩૪} અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિ વડે વિવર્તરૂપે દેખાતા જીવ-જગત આદિ સર્વ સંકલ્પમાત્રનો ત્યાગ થતાં, શુદ્ધ આત્મપ્રકાશનો અનુભવ કરાવનારા પરમપદમાં નિઃસંગ અને ઘટ થઈ રહેલા, પથ્થરના અંદરના ભાગની પેઠે જીવ-જગત આદિનો કશો પણ ભેદ રહેતો નથી.^{૩૫} અજ્ઞાની જીવ જે જે દેશમાં, જેવી જેવી રીતે, જ્યારે જ્યારે અને જ જ પ્રકારે વિકલ્પરૂપ અંશને કલ્પે છે, તે તે વિકલ્પને અનુસારે તેનું સાક્ષીચેતન્ય જ તેવા તેવા વિવર્તરૂપે થઈ જાય છે.^{૩૬} મનુ પોતે સ્વભાવે જડ હોવાથી જેમ આકાશની અંદર અંકુર થવો સંભવતો નથી, તેમ તેની અંદર સંકલ્પ જ થવો સંભવતો નથી. એ જડ ચિત્તમાં ચેતનતત્ત્વની સત્તા વડે જ વિચિત્ર સંકલ્પો થવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે; માટે સર્વ કલ્પનાનું મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ ચેતનતત્ત્વ જ છે અને તેનો જ આ સધળો વિવર્ત છે.^{૩૭} અજ્ઞાની જીવના ચિત્તમાં જે જે (જીવ-જગત આદિ ભાવરૂપી) વિકલ્પોની વિચિત્ર શોભા ઉદય પામે છે, તે સર્વ ચિદાકાશના અનંતપણાને લીધે અને સર્વવ્યાપીપણાને લીધે ચેતનસત્તાનો વિવર્ત જ હોવાથી સત્ય નથી.^{૩૮} જેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં (જીવ, જગત આદિ ભાવરૂપી) વિકલ્પો ઉદય પામે છે, તેવી રીતે એ નિર્વિકાર શુદ્ધ તત્ત્વનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જાણ-

વામાં આવી ગયા પછી, તે કશું ઉદય પામેલું જણાતું જ નથી; અને ચિદાકાશના સર્વવ્યાપી-પણાથી તથા અનંતપણાથી, અસૂક માપેલી કલ્પનાનો તેમાં ટકાવ જ ન થઈ શકતાં તે સાવ મિથ્યા જ લાગે છે.^{૩૯} સર્વ સંકલ્પની કલ્પના-ઓ મિથ્યા છતાં સત્ય જેવી ભાસે છે. આ વાત તો નાના બાળક સુધી નિર્વિવાદ જ છે; જેમકે સ્વપ્ન આદિમાં પોતાની અંદર સત્યપણે અનુભવમાં આવેલો પદાર્થ પછી જાગી જતાં ઢાઈને શું મળે છે કે? નથી જ મળતો.^{૪૦} જાગૃત અને સ્વપ્ન-અવસ્થા કે જે સંકલ્પમય છે તે અને સુષુપ્તિ અવસ્થા કે જે વાસનામાત્ર જ સંસ્કારરૂપે જેમાં શેષ રહેલી હોય એવી છે તે તથા જીવ કે જે એ સર્વમાં ચેતન્યરૂપે પ્રતિબિંબવાળો થઈ રહેલો અને એ સર્વનો ભોક્તા છે તે, આ ત્રણે પદાર્થો સત્ય કૃતસ્થ ચેતન્ય પોતાના સ્વરૂપની અંદર ચિત્રની પેઠે આલેખેલા છે. આવો ચિત્રના જેવો દેખાતો આ સંસાર સાવ અસત્ય છતાં અધિષ્ઠાનસત્તાને લીધે સત્યના જેવો અનુભવમાં આવે છે; પરંતુ તે જીવ કે જે પોતે અસત્ય છે, તેને જ અનુભવમાં આવવાથી અને અધિષ્ઠાનચેતન્ય* કે જે ખરી રીતે સત્ય છે તેને તે આરોપિત (સંસારની) સત્તાનો સ્પર્શ જ નહિ લાગવાથી, એ સંસાર મિથ્યા જ છે.^{૪૧}

* જાદોગમ આદિ ઉપનિષદમા શ્રુતિપિંડ આદિ દર્શાવે છે.

અંદર સમેટી લઈ, જગતને રૂપે (આરોપિત દૃષ્ટિએ) અસત્ય પણ જણાય છે. એ પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી સમુદ્ભવેલ સહિત એકમાત્ર પોતાનું અજ્ઞાન જ દૂર થઈ જાય, એટલે પૂર્ણપણાંરૂપો વિકાસને પ્રાપ્ત થયેલા પોતાનો આત્મા જ નિત્યચુકત અને પરબ્રહ્મરૂપ છે એમ સમજાય છે.^{૪૨} અજ્ઞાનદૃષ્ટિએ જેતાં આકાશની અંદર (પ્રાણવાયુ સાથે) જગતો શાદમલિવૃક્ષના રૂની પેઠે વાયુઓ વડે ખેંચાય છે અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જેતાં, પૃથ્વીરેને જમ આકાશની અંદર પવન ન ધારણ કરી શકે તે રીતે એ જગતો વાયુવડે ખેંચાતાં જ નથી; કેમકે તે સંકલ્પમય હોવાથી ખરી રીતે છે જ નહિ.^{૪૩} એવી રીતે પ્રત્યાગાત્મા કે જે બરાબર નહિ ઝોળખાયાથી સર્વ પદાર્થસમૂહના ખજાનારૂપ થઈ રહેલ છે અને સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલા શૂન્ય આકાશના જેવા છે, તેની અંદર અનંત જગતો અવિદ્યા વડે રહેલાં છે; તેમાંનાં કેટલાંકેકે તે (કેટલાક જીવોનાં પ્રારબ્ધની સમાનતાને લીધે જાત્ર અવસ્થામાં તથા એક જ બ્રહ્માંડમાં) પરસ્પર મળતાં આવે છે અને કેટલાંકે તે (બીજા કેટલાક જીવોનાં પ્રારબ્ધની વિચિત્રતાને લીધે બીજાં બ્રહ્માંડો તેમને સ્વપ્નમાં) પરસ્પર મળતાં પણ આવતાં નથી. એ જગતો પરબ્રહ્મનું સર્વશક્તિમાનપણું હોવાથી શુણ્ણ, ક્રિયા, વસ્તુ, જાતિ ઇત્યાદિથી અનંતરૂપે રહેલાં છે અને અનેક કાર્યોના આરંભવાળાં તથા દિશાઓના અંત સુધી રહેનારાં મનુષ્યો વડે સંપૂર્ણ રીતે ભરેલાં છે; છતાં તે અપજ જળની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે રહેલા નગરની પેઠે, કાણુ-મંચુર તથા પોતાની અંદર સર્વ સામાન વડે ભરપૂર દેખાતાં મોટાં ગંધર્વનગરોના જેવાં, જેવા માત્ર જ છે. જગતો કે જે ચૈતન્યરૂપ સમુદ્રના તરંગોના જેવાં વિવર્તરૂપે દેખાય છે, તેઓ અધિષ્ઠાનસત્તાને લીધે ટટી રહે છે, તે પણ ભાવ-
તાં હોવાથી કાણુમંચુર છે અને જાત્ર

અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોના ધર્મો થવાથી ઇન્દ્રિયોવાળાં ભાસે છે; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જેતાં કશી મનુષ્ય આદિ વ્યક્તિ જ તેમાં ન હોવાથી તે સર્વથી રહિત છે તથા આત્મજ્યોતિ વડે જે કે તેઓ પ્રકાશવાળાં છે, તે પણ ચારે બાજુ અવિ-ધારૂપ અધંકાર વડે તેઓ વીંટાઈ રહેલાં છે.^{૪૪} જમ નદીનાં જળો જુદાં જુદાં નદીરૂપી પાનોમાં રહ્યા છતાં પણ સમુદ્રમાં ભેગાં થઈ જાય છે, તેમ એ જગતો જુદાં જુદાં રહ્યા છતાં પણ અધિષ્ઠાન-ચૈતન્યરૂપે એકબીજાંને મળતાં આવે છે; અને જમ આકાશની અંદર ભેગા જ ઉદય પામેલા તારાઓનાં તેજ એકબીજાંની અંદર પરસ્પર મિશ્ર થઈ ગયા છતાં જુદાં છે, તે પ્રમાણુ એ જગતો પણ અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ એકબીજાંને મળતાં આવતાં હોવા છતાં પણ આરોપિતદૃષ્ટિએ ભિન્ન-રૂપ થઈને રહેલાં છે.^{૪૫}

પૃથ્વ્યસ્થિત્તાનિ વ્યતિમિશ્રિતાનિ જલોનિ
ચૈવાંચુનિધૌ નદીનામ્ । તારાર્કચંદ્રગ્રહમંડલાનાં
સમોદિતાનાં નમસીવ માસઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'જગજ્જલકોશ-
સાધર્મ્યયોગોપદેશ' એ નામનો
સર્ગ ૧૮ માં સમાપ્ત

૭૭ સર્ગ ૧૯ મો

સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ દેહની કલ્પના
અને ભોગોનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

મુને જીવસ્ય યદ્રૂપમાકૃતિગ્રહણં તથા ।
યથા ચ પરમાત્મત્વં સ્થાનં યચાસ્ય તદ્વદ ॥૧॥
રામ બોલ્યાઃ-હે વસિષ્ઠ મુનિ ! જીવનું જે
કંઈ સ્વરૂપ છે, જે રીતે તે સ્થૂલ-શરીર આદિ

જ આ ઝોગણીસમા સર્ગમાં જીવનું સ્વરૂપ, તેનું
તત્ત્વ, સમષ્ટિદેહ અને વ્યષ્ટિદેહની કલ્પના તથા સ્થાન-
ઇન્દ્રિયો આદિ બેદથી ભોગ, એ સર્વનું વર્ણન આવશે.

આકૃતિને ગ્રહણ કરે છે, જે રીતે તે પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે તેનું બહારના વ્યવહાર કરવામાં સ્થાન (દ્વાર) છે, તે આપ મને કહે. ^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બ્રહ્મ અનંત ચિદાકાશ રૂપે જ છે. તે પોતાના સંકલ્પ વડે પોતાથી જ સત્તાવાળી એવી સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી ઉપાધિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને ટકાવી રાખનારા પ્રાણનો પોતે આધાર હોવાથી તે જીવ (સમષ્ટિજીવ) એવા નામથી જાળખાય છે. પોતે ચેતનરૂપ છે, તેમજ અશ્વ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા સર્વ દર્શ્યવર્ણને જાણનાર છે, તેથી તેને ચિદ્રૂપ એવું બીજું નામ પણ આપવામાં આવે છે. ^૨ એ સમષ્ટિ જીવનું વાસ્તવ સ્વરૂપ એઈએ તો તે પરમાણુરૂપ પણ નથી, સ્થૂલરૂપ પણ નથી અને સાવ શૂન્ય એવા આકાશરૂપ પણ નથી. વળી તે આકાશની અંદર રહેલા કોઈ પણ પદાર્થરૂપ નથી. એ તો કેવળ ચૈતન્યમાત્ર જ છે, પોતાના અનુભવરૂપ છે અને સર્વજન વ્યાપેલું છે. આને સમષ્ટિજીવ કહેવામાં આવે છે. ^૩ અતિઆણુ પદાર્થના કરતાં પણ તે અતિઆણુ છે અને અતિસ્થૂલ પદાર્થના કરતાં પણ તે અતિસ્થૂલ છે. ખરી રીતે તે દર્શ્ય-ર્થમાં કશારૂપ નથી છતાં સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો તેને સમષ્ટિજીવરૂપે સમજે છે. ^૪ જે સમષ્ટિજીવ જે પદાર્થનું ભૂતિ, શુણ્ઘ, આકૃતિ આદિ જે જે કાંઈ અસાધારણ રૂપ છે, તે રૂપે તે તે પદાર્થની અંદર રહેલ છે. વારંવાર તેના તે પદાર્થ એવામાં આવતાં છતાં તેની જ આકૃતિ આદિનું ભાન (પ્રતીતિ) થવાથી, મ બાણે પોતે તે રૂપે જ થઈ ગયેલ હોય તેવી ભૂતિ તે ભાસે છે, એમ તમે સમજો. ^૫ હે રામ-દ્રજી! એ સમષ્ટિજીવ પોતાના સત્યસંકલ્પણને લીધે, જ્યાં જ્યાં જવો જવો કલ્પના કરે છે, ત્યાં તેવી જ રીતે થઈ જાય છે અને સર્વના અનુભવમાં આવે છે. ^૬ જેમ પવનમાં ચલન-

શક્તિ રહેલી છે, તેમ સમષ્ટિજીવમાં આ નિયત ચેતનાત્મક સૃષ્ટિ રહેલી છે; એ સૃષ્ટિ માત્ર પોતાના અનુભવથી જ સિદ્ધ અને સ્વાભાવિક છે. હવે જાણકને હાઉની બીક બતાવતાં તેને તે વાતોના સંસ્કાર લાગી જાય છે, પરંતુ સમષ્ટિજીવની આ કથા તેવી ઉપદેશસાધ્ય નથી; તે તો સ્વયંસિદ્ધ છે. આથી અમે તેનો ઉપદેશ કરતા નથી. ^૭ પવન ચલનશક્તિથી રહિત થઈ જાય તો તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહે છે અને ચલનશક્તિ તેના સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલી છે, એમ સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવ પણ બહારના અને અંદરના પદાર્થો સંબંધી સંકલ્પમાત્રથી રહિત થઈ જાય છે, તો તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહી બ્રહ્માત્મરૂપી પરમ-ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવભાવ તો તેમાં કલ્પાયેલો જ છે, એમ સમજાય છે. ^૮ સમષ્ટિજીવ બ્રહ્મતત્ત્વમાં એકરસરૂપે રહેલ છે. તે પોતામાં સમષ્ટિઅલંકારને કલ્પી લે છે અને પોતાના સર્વશક્તિમાનપણાથી દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્ય સંબંધી વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓને પ્રકટ કરે છે. આ રીતે તે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન એવા રુદ્ર નામથી જાળખાય છે. ^૯ પછી એ સમષ્ટિજીવ દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મ સંસ્કારરૂપે કાંઈક પ્રકટ થવાથી પ્રતીતિમાં આવેલા સ્થૂલપણાથી સારી રીતે પ્રકટ ન થવાથી અરહુતપણે રહેલા અસત્ય છતાં સત્યની પેઠે ઘણા વિસ્તારવાળા, અને ખરી રીતે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપવાળા છતાં મિથ્યા આકારને ધારણ કરી રહેલા સમાધિચિત્તને પોતાની અંદર કલ્પી લે છે, તે વિષ્ણુ નામથી કહેવાય છે. ^{૧૦} પછી એ સમાધિ ચિત્ત વડે મનરૂપી સમાધિના અભિમાની દેવ ચંદ્રમાની અંદર પોતાના સાક્ષીસ્વરૂપને અમૃત-કળારૂપે રહેલ દેખે છે-અર્થાત્ મનરૂપી સમાધિનું અભિમાનીપણું ધારણ કરે છે અને જેમ કાંઈ મનુષ્ય પોતાના મરણનો મિથ્યા

ભવ કરે છે, તેમ તે પોતાની અંદર મિથ્યારૂપે તેને અનુભવે છે.^{૧૧} સ્વપ્નની અંદર કાંઈ મનુષ્ય પોતે સિંહ આદિરૂપે બની જઈ પોતાના હાથ-પગ આદિ અવયવોને કેમ જાણે બીજી તરેહના થઈ ગયેલા હોય તેમ માને છે, તે જ પ્રમાણે સર્વના મૂળરૂપ એ પરમતત્ત્વ પણ પોતાના સ્વરૂપને સમષ્ટિચિત્તરૂપે સમજે છે. પછી તેને મનરૂપી સમષ્ટિમાં અભિમાન થાય છે, એટલે તે પોતાનું ચેતનસત્તારૂપ એવું ખરું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને પોતાનામાં વિરાટરૂપ સ્થૂલ ભાવની કલ્પના કરી લઈ તે રૂપ જ પોતે બની જાય છે. આ વિરાટ મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની દેવ ચંદ્રમા વડે સ્થૂલભાવવાળું કલ્પાયેલ છે.^{૧૨} આમ પંચીકરણથી વિરાટરૂપ થઈ જઈ, તે પોતાનામાં સ્થૂલભાવની ભાવના વડે વિસ્તાર પામે છે. હવે પોતાને આત્મા કે જ મનના સમષ્ટિરૂપ છે અને જ ચંદ્રદેવતા વડે નિયમિત હોવાથી ચંદ્રરૂપ પણ કહેવાય છે, તે કેમ જાણે ચંદ્રબિંબ પ્રવાહી થઈ ગયું હોય તેમ દેખે છે. અર્થાત્ તે બુદ્ધિ સમષ્ટિનું અભિમાન ધારણ કરી લે છે અને તેને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે.^{૧૩} આમ તે વિરાટ દેહના ભોગને માટે તેના આત્મા મનરૂપી સમષ્ટિના અભિમાની ચંદ્રબિંબરૂપ થઈ રહેલ છે અને તેની અંદર સૂર્ય, દિશા, જળ, વાયુ અને પૃથ્વી, એ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી અવયવોને કાકતાલીયની પેઠે ભિન્ન ભિન્નરૂપે ઉદય પામેલા તે અનુભવે છે.^{૧૪} પાંચ ઇન્દ્રિયોના બુદ્ધા બુદ્ધા પાંચ અવયવો તેના અનુભવમાં આવ્યા પછી, તે તેનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થાનરૂપે થઈ રહેલાં ભોગનાં દ્વારોને અનુભવે છે.^{૧૫} એ સૂર્ય આદિ પાંચ અવયવોવાળો વિરાટપુરુષ, પાંચ સૂર્ય આદિ ઇન્દ્રિયોના સ્થાનરૂપ અવયવો વડે પાંચ વિષયોના અનુભવ કરતાં વિશેષતાએ રાજ (શોભે) છે. એ વિરાટપુરુષ મનના અનંત સ્થોને લીધે અનંત આકારવાળો થઈને રહે

છે. તેનાં એ કાર્યો મિથ્યા છે, તેથી પોતાના કારણમાં જ તે અસ્ફુટપણે રહેલો છે. વસ્તુતાએ અધિધાનસત્તા સિવાય તેનું બીજું અધિધાન નથી, તેથી તે નિર્વિકાર છે.^{૧૬} પરમાત્માથી એ વિરાટ મનોમયરૂપે ઉદય પામેલ છે. વસ્તુતઃ તે આકાશના જોડે સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, શાંત, નિત્ય, આનંદરૂપ અને પ્રકાશમય છે.^{૧૭} તે પોતે પાંચ ભૂતવાળો નથી, છતાં કેમ જાણે પંચભૂતરૂપે થઈ રહેલ હોય તેમ જણાય છે. (અર્થાત્ તે મનોમય હોવા છતાં પણ સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને સર્વશક્તિમાનપણું વગેરેથી સંપન્ન છે તેથી તે જીવભાવ, ઈશ્વરભાવ આદિને કેમ જાણે પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેવી રીતે દેખાય છે. એ વિરાટરૂપ પરમેશ્વર સર્વ પુરુષોની સમષ્ટિરૂપે એક જ પુરુષ છે.^{૧૮} એ પોતે પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે, પોતાની મેળે જ લય પામી જાય છે, પોતાની મેળે જ સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે અને પોતાની મેળે જ પાછો સંકોચ પામી થાય છે.^{૧૯} એ વિરાટપુરુષ પોતાના સંકલ્પ વડે ઉત્પન્ન કરેલ અનેક કલ્પો વડે કે એક ક્ષણ માત્રમાં જ પોતાની ઇચ્છાથી વારંવાર ઉદય પામે છે. આમ વારંવાર ઉદય પામ્યા પછી તે અનેક કલ્પો વડે કે ક્ષણમાત્રમાં જ પોતાના ઇચ્છાનુસાર લય પણ પામી જાય છે.^{૨૦} મનોમયરૂપને ધારણ કરનાર એ વિરાટ સર્વના ઉપાદાન કારણરૂપ ઈશ્વરનો એક જાતનો સ્થૂલદેહ છે બ્યહિર્ભાવે રહેલા સર્વ જીવોનું લિંગશરીરરૂપ જ પુર્યષ્ટક કહેવાય છે તથા જના વડે પરલોકક્રમ જવાય છે, તે રૂપ પણ તે થઈ રહેલ છે.^{૨૧} તે કીડી આદિ સૂક્ષ્મદેહમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ છે અને હાથી આદિ સ્થૂલદેહમાં સ્થૂલરૂપે થઈ રહેલ છે એ કે તે સ્ફુટ રીતે જોવામાં આવે છે, છતાં તે ખરી રીતે ચિદાકાશરૂપ જ છે, અવ્યક્ત છે અને અનંત છે. તે સર્વની બહાર અને અંદર સર્વ દેહાણું રહેલ છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ

તો તો તે કશાંત્ર નથી અને વ્યાવહારિક દષ્ટિએ
જોતાં તે કાંઈક મર્યાદિતરૂપે દેખાય છે.^{૨૨} હે
રામચંદ્રજી! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિયસહિત
પ્રાણ, મન તથા અહકાર એ આઠ તેના અવયવો
છે અને દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય પ્રપંચમાત્રમાં રસ-
રૂપે રહેલ છે.^{૨૩} એ વિરાટપુરુષે પ્રજારૂપ થઈને
શબ્દ અને અર્થની કલ્પના સાથેના આ વેદો
પ્રકટ કર્યા છે. તેણે શાસ્ત્ર સંબધી સદાચાર
આદિની જે મર્યાદા બાંધી છે, તે આજ સુધી તેની
ને તેવી જ આદી આવે છે.^{૨૪} સ્વર્ગલોક આદિ
ચિદ્વલોક એ વિરાટપુરુષના મસ્તકરૂપ છે, પૃથ્વી
આદિ નીચેના લોક તેના પગના તળિયારૂપ
છે, એ બન્નેની વચ્ચેમાં રહેલ આકાશ (પોલાણ)
એ વિરાટના જઠરરૂપ છે અને આ પ્રજ્ઞાંડરૂપ
મંડપ તેનું શરીર છે.^{૨૫} બીજા અનંત લોકો તેના
પડખાના અવયવરૂપ છે. જળ તેના રુધિરરૂપ છે,
પર્વતો તેની માંસપેશીરૂપ છે, નદીઓ તેની
નિરંતર વહેનારી નાડીઓરૂપ છે અને સમુદ્રો એ
વિરાટપુરુષના રુધિરને ધારણ કરનારી પેશીઓ-
રૂપ છે. દ્વીપો એ તેનાં આંતરડાંનાં ગૂંચળારૂપ છે,
અતિ વિસ્તારવાળી દિશાઓ તેના બાહુરૂપ છે
અને તારાઓ તેનાં રુવાંટાંના સમૂહરૂપ છે.^{૨૬, ૨૭}
આવહ પ્રવહ આદિ ઓગણપચાસ વાયુઓ એ
વિરાટના પ્રાણવાયુઓ રૂપ છે, સૂર્યમંડળ તેનું
તીક્ષ્ણ નેત્ર છે અને વડવાનળ તેના પિત્તરૂપ
છે.^{૨૮} ચંદ્રમંડળ એ વિરાટના જીવરૂપ છે, વીર્ય-
રૂપ છે, ચરણીરૂપ છે, બળરૂપ છે અને સંકલ્પના
મોટા હોશ જેવા મનરૂપ છે. પરમ મોક્ષરૂપ પર-
બ્રહ્મ એ વિરાટના ખરા સારરૂપ પરમતત્ત્વ છે.^{૨૯}
ચંદ્રમંડળ જ શરીરરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે, કર્મરૂપી
વૃક્ષનું બીજ છે, સર્વ વિવિધ પ્રકારના ભાવો
થવાની જન્મભૂમિરૂપ છે અને અગ્નિ આદિ દ્વારા
પોષણ આપવાથી આનંદના કારણરૂપ પણ છે.
ચંદ્રમંડળ જ (અગ્નિ આદિ દ્વારા સમષ્ટિ સર્વ
પ્રાણને ધારણ કરનાર હોવાથી) વિરાટ શરીરમાં

જીવરૂપ છે અને અત્તમય એવા વ્યષ્ટિ (પ્રત્યેક)
શરીરના બીજરૂપ છે. તે પ્રાણની સત્તા વડે થનારાં
સર્વ કર્મોતું પણ મૂળરૂપ છે અને વ્યષ્ટિ (પ્રત્યેક)
મનનું પણ તે કારણ છે.^{૩૦} એ ચંદ્રમંડળરૂપી
વિરાટ જીવમાંથી જ ત્રણે લોકમાં જીવો, કર્મો,
મન, ભોગ અને મોક્ષ વગેરે સર્વ વિસ્તાર
પામે છે.^{૩૧} પ્રજ્ઞા, વિજ્ઞાન તથા મહેશ આદિ
દેવતાઓ (નેમનાં શરીરો ચંદ્રમંડળના અમૃત-
નું જ એક જાતનું પરિણામ હોવાથી)
ચંદ્રમંડળરૂપી વિરાટ જીવના સંકલ્પરૂપ છે;
અને દેવતાઓ, દૈત્યો, પક્ષીઓ તથા બીજાં
પણ સર્વ પ્રાણીઓ એ વિરાટ જીવના ચિત્ત-
ના જ એક જાતના ચમત્કારો છે.^{૩૨} ચંદ્ર-
મંડળમાં સાક્ષીપણાથી પોતાને અમૃતકળારૂપે
અનુભવ કરનાર એ વિરાટ જીવ એક જાતનો
ચેતનતત્ત્વનો જ વિતર્ક છે. પોતાનો સંકલ્પ
સત્ય હોય છે, તેથી તે સૃષ્ટિના આરંભ-
કાળમાં જ્યારે જ્યારે જની જની (દેવતા આદિ
શરીરના આકારની) ભાવના કરે છે, ત્યારે ત્યારે
તેવી તેવી રીતે જ ક્રમ જાણે પ્રથમથી તેમજ સિદ્ધ
હોય તેવી રીતે પોતે થઈ જાય છે.^{૩૩} હે રામ-
ચંદ્રજી! એ ચંદ્રમંડળ જ સર્વ જીવોની સમષ્ટિ-
રૂપ વિરાટ જીવનું સ્થાન છે. વિરાટનું એ શરીર
એક નહિ થયેલાં પંચમહાભૂતોરૂપી પાંચ અવ-
યવોવાળું છે અને તે જગત અવરથારૂપે સર્વના
અનુભવમાં આવે છે.^{૩૪} જ્યારે ચંદ્રની કળાઓ
ઔષધીઓમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેજ દ્વારા
આ વિરાટના જીવરૂપ ચંદ્રમંડળમાંથી સર્વ
જીવો પ્રાણીઓના જીવનના સાધનરૂપ અનેક
અન્તોમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૩૫} તે જ અન્તો જીવવાળાં
પ્રાણીઓના દેહમાં જીવરૂપ ઉપાધિનો આશ્રય
કરી જીવનના સાધનરૂપ થાય છે. પક્ષી એ
જીવો સૂક્ષ્મભાવ વડે મનરૂપ થઈ જઈ ચેષ્ઠા કરે
છે તથા કર્મ અને જન્મમાં કારણરૂપ થાય છે.^{૩૬}
આ રીતે અનેક વિરાટો અને અનેક મોટા કલ્પો

આલ્યા ગયા છે, હજી પણ થવાના છે અને હાલ પણ નાના પ્રકારની ક્રિયાઓવાળાં એ અનેક વિરાટો અને મહાકલ્પો સત્તા ધરાવે છે.^{૨૮} પ્રકૃતી અભેદભાવે રહેલ અને અનંત વ્યપ્તિ તથા અનંત સમૃદ્ધિના દેહોના સંબંધવાળી અધિધાનસત્તા વડે જ તેના વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ એ વિરાટપુરુષ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં માયાના સંબંધથી રાખલપ્રકારમાં રહે છે.^{૨૯}

સર્વોત્ક્રમ્યરૂપયાનયા સત્ત્વોત્તમપદાદ મિત્રયા । ઝંતવાર્જિતમહાંગસંગયા વિઘ્નતીતિ પુરુષા પરો વિરાટ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિરાટાત્મવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

~~~~~ ૭ સર્ગ ૨૦ મો ~~~~~

વ્યપ્તિ-સમૃદ્ધિવિચાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સંકલ્પપુરુષસ્ત્વેપ યદ્યત્કલ્પયતિ સ્વયમ્ ।

તત્તથા તાદૃશં પંચભૂતાત્મા મવતીચ સમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-પંચમહાભૂતરૂપે થઈ રહેલ એ વિરાટપુરુષ જેવી રીતે જેની (અમુક આવી રીતે થાઓ એવી ) કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે એ વિરાટપુરુષના સત્ત્વસંકલ્પને લીધે જણે ચિદાકાશ જ તે રૂપ થઈ ગયેલ હોય તેમ જણાય છે.<sup>૧</sup> દે રામચંદ્રજી! જગતમાં જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ વિરાટના જ સંકલ્પરૂપ છે, એમ વિવેકીઓ સમજે છે; કેમકે પ્રકૃતિ એ વિરાટની અંદરનું ચેતનતત્ત્વ છે અને તે પોતાની પૂર્વકાળની (વિરાટ આદિની)

ઉપાસના વડે ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાના યોગથી સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં વિરાટરૂપ થઈ બધે છે. આમ તે પોતાની પ્રથમની ઉપાસનાના ક્ષણરૂપે પંચમહાભૂતાત્મક એવી વિષયસમૃદ્ધિના ભોગમાં તત્ત્વર થઈ રહે છે. એ વિરાટ જગતના સર્વ પદાર્થસમૃદ્ધોના કારણરૂપ છે. હવે કાર્ય માત્ર કારણના જેવા જ હોય છે. તેથી સમૃદ્ધિજનમાં જેમ આ વિરાટ તેની અધિધાનસત્તાની અંદર ચોતરફ ફેલાયેલું જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રત્યેક જીવ પણ પોતાની અંદર વિરાટની સર્વ સૃષ્ટિ રચવાને સમર્થ હોય છે. પોતાની મનની કલ્પના પ્રમાણે બ્યારે પોતાનું આત્મચેતન્ય (સ્વમ આદિમાં) બાહ્ય અને અંદરના વિષયોને આકારે પ્રસરી બધે છે, ત્યારે વિરાટની પેઠે એ જીવ પણ તે તે વિષયોને અનુભવે છે.<sup>૨-૪</sup> સુષ્પ વગેરે નીચે ચોનિથી લઈ, રૂદ્ર વગેરે ઉચ્ચ ચોનિ સુધી જગતને આકારે એક બતનો પ્રકાર જ ઉદય પામી રહ્યો છે અને તે સૃષ્ટિરૂપે જોવામાં આવે છે. જેમ ખીંગની અંદર મોટું ગ્રાંડ રહેલું હોય છે, તેમ એ સર્વ તેના આત્મામાં જ વિવર્તરૂપે રહેલ છે. વળી જેમ એક આણુમાં પર્વતનો વિસ્તાર શ્રાંતિ વડે જોવામાં આવે છે, તેમ તે ચેતન્યને વિશે આ મોટું જગત પણ માત્ર શ્રાંતિ વડે જ જોવામાં આવે છે.<sup>૫</sup> સુષ્પ આદિ નીચે ચોનિમાં અને રૂદ્ર આદિ ઉચ્ચ ચોનિમાં એ વિરાટની સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલું છે તથા સ્વમ આદિમાં એક પરમાણુની અંદર પણ અનંત આકારે ફેલાયેલો પોતાનો આત્મા સર્વના અનુભવમાં પણ મળે છે, તેથી આ વાત અનુભવથી પણ સાચી લાગે છે.<sup>૬</sup> જેવો આ વિરાટ આત્મામાં સઘળો વિસ્તાર રહેલો દેખાય છે, તેવો જ વિસ્તાર નાના દેહવાળા સર્વ જીવોમાં પણ રહેલ છે.<sup>૭</sup> બાહ્ય પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં તે સ્થળ કે અવસ્થા હોય તેવાં

\* આ લીમમાં સર્ગમાં વ્યપ્તિજીવો પણ વાસના, કર્મ અને અભિવ્યયને અવકાશ સંકલ્પોને રચનાર ૧૫૧ સમૃદ્ધિજના જેવા જ છે, એમ વર્ણન કરાશે.

જગ્યાએ છે જ નહિ. જેવું જેવું જાતિ વડે ચિત્ત-  
દ્વારા કલ્યાણ છે, તેવું તેવું તે જ પદ્ધતિએ અનુભવમાં  
આવે છે. અથવા તો ચંદ્રમાંથી મન (વ્યથિમન)  
ચંદ્ર અને મનથી (સમઘિમનથી) ચંદ્રમાં થયો.  
વળી જીવમાંથી (વિરાટ જીવમાંથી) બીજા જીવો  
થયા. આ વાત વિચારતાં જમ જળ અને દ્રવ  
(પ્રવાહપણ) એ બન્નેનું એક જ અંગ છે અને  
તેઓ બુદ્ધાં નથી, તેમ સમઘિ અને વ્યથિ એ  
બન્નેની સત્તા એક જ છે અને તેઓ બુદ્ધાં નથી.  
અમૃતબિંદુના જીવો અતિસૂક્ષ્મ અને અમર એવા  
જીવ પ્રથમ વીર્યરૂપ ઉપાધિનો આશ્રય કરે છે.  
૨૪ીં એ વીર્યરૂપ ઉપાધિવાળા જીવને ક્ષીધે જ  
માતાપિતાના મૈથુનસમયમાં પૂર્ણ આનંદરૂપ  
અને સર્વત્ર ભરપૂર એવા બ્રહ્મનું ભોગાકાર થયેલી  
ચેતવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. આમ વિષયાનંદ  
મનુભવમાં આવે છે. વિષયાનંદ બ્રહ્માનંદરૂપે હોતો  
થી. તે તો તેના ભાસરૂપ હોય છે. તે આનંદ જીવ  
તત્ત્વની અંદર રહેલો હોય છે અને તેમાં પૂર્ણ  
યાપેલો હોય છે. વીર્યના સ્વભાવરૂપ થઈ  
હલો આત્મા તેનો અનુભવ કરે છે. આમ  
સાત્મા સર્વથી અતિપ્રિય અને આનંદરૂપ એના  
તોના સ્વરૂપને વીર્યરૂપ સમજીને વીર્યરૂપ  
ઈ બળ છે તેમજ તેવી આકૃતિને ધારણ કરે  
પછી એ જીવચૈતન્ય વીર્યની અંદર રાક્ષ-  
સે રહેલા આ પંચભૌતિક દેહને પણ અધ્યાસને  
ધિ આત્મારૂપ જ્ઞાની ગણે છે અને પોતે તે રૂપ  
ની બળ છે. આમાં અધ્યાસ કે જાતિ વિના  
બું કાંઈ કારણ કે કાર્ય છે નહિ. ૧૦-૧૨ ઉપાધિ-  
યોગથી તેવે તેવે રૂપે દેખાતા જીવચૈતન્યનો  
હાદિકરૂપે થઈ જવું એવી ભતનો સ્વભાવજ  
એ વાત પણ અહીં ખરાબર બંધાયેલી  
નથી; કેમકે જીવચૈતન્ય પોતે ખરી રીતે  
અને અદ્વિતીય છે. તેથી તેનો એવા બીજા  
(સ્વભાવરૂપ) વિરાધી સ્વભાવ સંભવતો જ  
નથી, કે નનાથી, તેનું બુદ્ધાપણ બતાવવાને

સ્વભાવરૂપ ધર્મની યોજના કરવી પડે. હવે દરેક  
વસ્તુનો સ્વભાવ બીજા પદાર્થોથી પોતાના અધિ-  
જ્ઞાનનું બુદ્ધાપણ બતાવનાર હોય, તો અહીં તો  
પોતાના આત્મસ્વરૂપથી બીજું કાંઈ બુદ્ધ જ નથી;  
એટલે ખરી રીતે સ્વભાવ એ શબ્દ જ અહીં  
વાપરી શકતો નથી. ૧૩ જીવચૈતન્ય ઉપાધિને  
ચોગે જીવભાવને પ્રાપ્ત થયેલ છે અને તે પણ  
પોતાના જીવને ક્ષીધે પોતે પોતાના સ્વરૂપને જ  
જીવરૂપ થઈ રહેલ દેખે છે. ખાકી અંદર કે બહાર  
કાંઈ જગ્યાએ જીવભાવ જીવથી બુદ્ધ સત્તાવાળો  
દેખાતો જ નથી. 'હવે પવન વાય છે' આ  
વાક્યમાં પવન પોતે જ વહેવાની ક્રિયારૂપ છે  
અને વહેવાની ક્રિયા કાંઈ પવનથી બુદ્ધ સત્તા-  
વાળી દેખાતી નથી. છતાં 'વહેવું' એ ક્રિયા  
અને 'પવન' એ વસ્તુ એ પ્રમાણે વિકલ્પે કલ્પના  
કરી 'પવન વાય છે' એમ કહેવામાં આવે છે. તે  
જ પ્રમાણે જીવ અને જીવપણું એ બન્ને વિકલ્પ-  
વાળી બુદ્ધિ વડે જ ભિન્ન કલ્પાયેલ છે; ખાકી  
ખરી રીતે ભિન્ન નથી. ૧૪ જીવ પોતે વાસ્તવિક  
રીતે બ્રહ્મરૂપ જ છે. તે બધું હિમ વડે વીંટાયેલો  
હોય તેમ અનિર્વચનીય અજ્ઞાન વડે વીંટા-  
યેલો છે. તે દૃશ્ય વસ્તુમાં વાસના વડે બંધાયે  
રહ્યો છે અને પ્રાણ, ઇન્દ્રિય આદિ જડ વર્ગમાં  
અધ્યાસ વડે પોતાપણું માની બેઠો છે. જન્મથી  
અધિજ્ઞા માણસની પેઠે તે સત્ય માર્ગને (પોતા-  
ના શુદ્ધ નિર્વિકાર સ્વરૂપને) દેખતો નથી. ૧૫  
આમ જગતને આકારે પ્રસરી રહેલી આ અતિ-  
વિસ્તીર્ણ અવિદ્યાશક્તિ વડે વીંટાઈ રહ્યો છે,  
તે અદ્વિતીય (એક) બ્રહ્મરૂપ એના પોતાના સ્વ-  
રૂપમાં દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એવી ભેદની કલ્પના  
કરીને તેમાં અભિમાની થાય છે. પવનનું સ્વરૂપ  
જમ ચલનશક્તિથી ઢંકાઈ જાય છે, તેમ અજ્ઞા-  
નથી તેનું આત્મસ્વરૂપ ઢંકાઈ ગયું હોય છે  
અને તેને તે અજ્ઞાન વડે પોતે જોયળી શકતો  
નથી. ૧૬ અજ્ઞાનરૂપ અને અસત્ય છતાં મિથ્યા-

રૂપે પોતાના આકારને બતાવનારી અહંકારરૂપી  
મોટી ગાંઠને લેલી નાખવી, એ જ મોક્ષ કહેવાય  
છે.<sup>૧૭</sup> હે રામચંદ્રજી ! અજ્ઞાનરૂપ વાદળોના  
આવરણથી રહિત થઈ જઈને તમે પ્રકાશમય  
ચેતનતત્ત્વને જ પોતાના આત્મારૂપ સમજો. દેહ  
આદિના આકારે પરિચિત્ત થઈ રહેલી અહંકાર-  
રૂપી ઉપાધિને તમે આત્મારૂપ સમજશો નહિ.  
દૃશ્યવર્ગ, અદૃશ્યવર્ગ અને તે બંનેના હેતુરૂપ  
મૂળ અજ્ઞાન, તે સર્વનો તમે જ્ઞાન વડે નાશ કરો  
અને અનિર્વચનીય એક આનંદધન ચિદરૂપે જ  
સદાકાળ ચેતનરૂપ પૂર્ણપણે ઉદય પામો.<sup>૧૮</sup>

વ્યવગતઘનચેતનસ્સમંતાદહમિતિ નૂનમબુ-  
ધ્યમાન આસ્સ્વ । અનમિધઘનચેતનૈકરૂપઃ  
ક્ષિતસદસ્તસદસત્સદોદિતથ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકર-  
ણના ઉત્તરાર્ધનો 'જીવનિર્વાણયોગોપ-  
દેશ' એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

## ~ સર્ગ ૨૧ મો ~

શુભાશુભ જ્ઞાનબંધુતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જ્ઞાનિનૈવ સદા માવ્યં રામ ન જ્ઞાનવંધુતા ।

અજ્ઞાતારં વરં મન્યે ન પુનર્જ્ઞાનવંધુતામ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી ! હંમેશાં  
જ્ઞાની થવું એ યોગ્ય છે; પરંતુ જ્ઞાનબંધુ એટલે  
કે જ્ઞાનને બહાને સત્કર્મો વિધેની શ્રદ્ધાનો નાશ  
કરી દઈ ભોગલંપટપણથી પોતાને અને પરને  
ખરાબ કર્મોના બંધમાં નાખે તેવું થવું એ યોગ્ય  
નથી. જે કશું ન બણતો હોય તેને હજી હું કાંઈક  
શ્રેષ્ઠ માનું છું, પણ જ્ઞાનબંધુપણું તો જરા પણ  
સારું નથી.<sup>૧</sup>

\* આ એકનીસમા સર્ગમાં અશુભ અને શુભ  
એવી બે તરેહની જ્ઞાનબંધુતા બતાવવામાં આવશે.  
નમાંથી શુભ મદલ કરવા લાયક છે અને અશુભ ત્યાગ  
લાયક છે; તેનાં લક્ષણો યતનથી કદી બતાવશે.

રામ બોલ્યા:—જ્ઞાનબંધુ કોને કહેવો અને  
જ્ઞાની કોને કહેવો ? વળી જ્ઞાનીપણમાં અને જ્ઞાન-  
બંધુપણમાં શું શું ફેર રહેલું છે ?<sup>૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જે પુરુષ કારીગર લોકોની  
પેટે માત્ર પોતાની આજીવિકા ચલાવવા સારું  
અધ્યયન કરે છે અને કથા દ્વારા વ્યાખ્યાન પણ કરે  
છે; પરંતુ તેના અનુષ્ઠાનમાં એટલે જ્ઞાન થવાના  
ઉપાયરૂપ સાધનચતુષ્ટય\* સંપાદન કરવામાં કે  
મનન આદિમાં કશો યતન કરે નહિ, તે જ્ઞાનબંધુ  
કહેવાય છે.<sup>૩</sup> જે પુરુષનો શાસ્ત્રના અભ્યાસ વડે  
મેળવેલો ઉપરઉપરનો શબ્દબોધ ભોગ વ્યવ-  
હારને વિશે વેરાગ્ય-ઉપરામ આદિ ફળો વડે  
સફળ થયેલો દેખાતો નથી, તે પુરુષ બીજાને બોધ  
આપવારૂપ એક જાતની પોતાની કારીગરી (ચતુ-  
રાર્ધ) વડે આજીવિકા ચલાવનારો છે અને તે જ્ઞાન-  
બંધુ કહેવાય છે.<sup>૪</sup> જે પુરુષો બીજાઓને અધ્યા-  
ત્મશાસ્ત્ર સંભળાવી તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા અન્નવસ્ત્ર  
આદિના લાભથી જ માત્ર સંતોષ પામે છે તથા  
પોતાની જીવિકા ચલાવવી એ જ શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ફળ  
છે એમ સમજે છે, તેમને જ્ઞાનબંધુ સમજવા અને  
તેઓ પોતે જ્ઞાનથી સાવરહિત હોવા છતાં, પોતા-  
ની આજીવિકા સારું બીજાને વેદાંતશાસ્ત્રની કથા  
દ્વારા બોધ કરે છે અને એમ ખાલી ઉપરનો જ  
ડોળ બતાવે છે. આથી તેમને નટ આદિના જવા  
માત્ર વેપારી જ ગણવાના છે. આ સર્વ જાતનું  
જ્ઞાનબંધુપણું અશુભ અને તજવા લાયક કહે-  
વાય છે.<sup>૫</sup> વેદમાં બતાવેલાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મોને  
ધર્મ સમજી ને કરે છે, તે પુરુષ જ્ઞાનથી દૂર ન  
હોવાને લીધે જ્ઞાનબંધુ કહેવાય છે. (તે શુભ

\* વિવેક, વેરાગ્ય, ધર્મપતિ અને મુમુક્ષુપણું.

કે જ્ઞાનબંધુપદની વ્યુત્પત્તિના એ બેદ બતાવી  
દીકારે એક અશુભ અને બીજો શુભ, એમ સમ-  
ર્થન કરેલું છે. જેમકે જ્ઞાનિન નામ જ્ઞાનવ્યાજ્ઞેન સ્વં  
પરં ચ અનર્થવંચનાતિ इति જ્ઞાનવંધુઃ । જ્ઞાનની  
મિપથી પોતાને અને પરને અનર્થોની ભાગ વડે બાંધી  
દે તે જ્ઞાનબંધુ અશુભ ગણાય છે; અને બીજી વ્યુત્પત્તિ

અને યોગ્ય ગણાય છે.)<sup>૧</sup> આત્મજ્ઞાન એ જ ખરું જ્ઞાન છે; બાકીનાં બીજાં ને ને જ્ઞાનો છે, તે તો માત્ર જ્ઞાનના આભાસરૂપ જ છે. કેમકે બીજા કશા વડે સર્વના સારરૂપ અને છત્ર તથા જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વનું શુદ્ધ રૂપ બાણવામાં આવતું જ નથી.<sup>૨</sup> જો આત્મજ્ઞાનને મેળવ્યા સિવાય બીજું કંઈ સદેશસાજ જ્ઞાન મેળવે છે અને પછી કદાચ આપનારી અનેક ચેષ્ટાઓ કરીને સંતોષ આને છે, તેમને અધમ જ્ઞાનખંડુ બાણવા.<sup>૩</sup>

આ સંસારમાં બહારના અને અંદરના વિષયને અનુભવનારી વૃત્તિઓની, તેનાં કારણોની, તેના આશ્રયની અને બાણવાના શબ્દ આદિ વિષયોની જે કંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે સર્વની મુમુક્ષુપુરુષે સંકલ્પના ક્ષય (સંન્યાસ) દ્વારા આત્મિક શાંતિ જ મેળવવી જોઈએ. એટલે કે, તેણે છેવટની સાતમી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા વિના વચલી ભૂમિકામાં સંતોષ માની બેસવો જોઈએ નહિ, પણ એ પછીની ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ એવી ભૂમિકાઓ મેળવવામાં પોતાના પ્રયત્નને જરાય શિથિલ કરવો નહિ. હે રામચંદ્ર! તમે જ્ઞાન ખંડુપણાને પ્રાપ્ત થઈ આ સંસારના ભોગરૂપી રાગોમાં કદી પણ આસક્ત થશો નહિ. આ જગતમાં હિતકર અને માફકસર આહાર મેળવના માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા શિષ્ય પુરુષોએ બતાવેલું શુદ્ધ કર્મ કરવું. આહારનો ઉપયોગ પ્રાણને ધારણ કરી રાખવા માટે છે, પ્રાણધારણ તત્ત્વજિજ્ઞાસાને માટે છે અને તત્ત્વજ્ઞાન ફરીવાર સંસારમાં જન્મ-મરણનું કુંઘળ ન ભોગવવું પડે તેને માટે છે.<sup>૪</sup>

અગ્રાહારાર્થ કર્મ કુર્યાદનિઘં કુર્યાદાહારં  
પ્રાણસંધારણાર્થમ્ । પ્રાણાઃ સંધાર્યાસ્તત્ત્વજિજ્ઞા-  
નવદ્યં જ્ઞાનેન વચ્યતે ક્વતિ જ્ઞાનચંદુઃ । ચિત્તશુદ્ધિ  
યના ક્રમે કરી અવશ્ય પોતે જ્ઞાન વડે બધાઈ બધ, તે જ્ઞાનખંડુ ઉત્તમ કહેવાય છે.

સનાર્થ તત્ત્વં જિજ્ઞાસં યેન ભૂયો ન દુઃખમ્ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જ્ઞાનવિચાર'  
એ નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૨ મો

છવ, જગત અને પ્રહતત્વ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જ્ઞાનેન જ્ઞેયનિષ્ઠવાયોઽવિત્તં ચિત્તમેવ ચ ।

ન લુપ્યતે કર્મકલં સ જ્ઞાનીત્વમિચીયતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—કોઈ પુરુષ જ્ઞાનવડે કૃત્રણ  
બ્રહ્મને વિષે જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખે છે અને તેમ તે  
ન જોળંગી રાકાય એવા પ્રારબ્ધકર્મનાં ફળોને  
ભોગવે છે; છતાં તે બાણ છે કે, આ શબ્દાદિક  
વિષયો ચિત્તથી બુદ્ધ ભોગ્યરૂપે જોવામાં આવે છે;  
પણ તે તો સર્વ આકારે તેમજ કામસંકલ્પ આદિ  
અનેક વૃત્તિઓરૂપે પરિણામ પામનારું એક  
ચિત્ત જ છે. વળી તે બાણ છે કે, આ ચિત્ત  
જ્ઞાન થતાંવેંત જ નાશ પામે છે અને તે એક  
આભાસરૂપ છે પરંતુ સત્ય નથી. આવું જે બાણ  
છે તે જ્ઞાની છે.<sup>૧</sup> શબ્દ આદિ વિષયોનો ઉપ-  
ભોગ કરનારા અંતઃકરણના ભોગ્યરૂપ વિષયોમાં  
આક્રુષ્ણ તથા શ્રાવણ (બેવું, સાંભળવું) આદિ  
જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. તે તે જ્ઞાનમાં સર્વના  
સાક્ષીરૂપે રહેલા ચિદ્રૂપ પરમાત્માને જ સત્ય  
બાણના. આમ જે આ સર્વ દશવસ્તુને જ્ઞાન  
વડે મિથ્યા બાણ છે અને તેને વાસનામાત્રથી  
રહિત એવા શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે જ અનુભવે છે, તે  
જ્ઞાની કહેવાય છે.<sup>૨</sup> પોતાનું આત્મતત્ત્વ તો  
વસ્તુતાએ સર્વદા સિદ્ધ જ છે. એ આત્મતત્ત્વના  
લાભથી જે પુરુષ શાંતિ પામ્યો હોય છે, તે

\* આ બાવીસમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાનીના લક્ષણો  
કહેવામાં આવશે અને પછી બુક્તિઓ વડે છવ, જગત  
તથા પ્રહતત્ત્વ આદિ વિષે પ્રસંગને અનુસરી  
કરવામાં આવશે.



યોગ્ય વ્યવહાર કર્યા કરતાં હોય તે છતાં વિવેકી પુરુષો તેનામાં યોગ્ય શીતળતા બુદ્ધિ છે. આવો પુરુષ તે જ્ઞાની કહેવાય છે.<sup>૩</sup> જે બોધ પુનર્જન્મના મૂળરૂપ અજ્ઞાનને છેદી નાખે છે, પુનર્જન્મ થવા દેતો નથી અને મોક્ષ આપે છે, તેને જ જ્ઞાનપદ કહેવામાં આવે છે. તે વિનાની બીજી ( બીજાંજોને કથાશ્રવણ કરાવી બોધ દેવો એ આદિ ) ચતુરાર્થ તો શિલ્પકર્મની પેઠે અત્રવસ મેળવવાનો જ-એક જાતનો જીવિકા ચલાવવાનો જ માર્ગ છે.<sup>૪</sup> જે પુરુષ આવી પડેલ કાર્યમાં ઇચ્છા અને સંકલ્પથી રહિત રહે છે, તેમજ પોતાના ચિત્તને શરદઋતુના આકાશના જેવું નિર્મળ, અસંગ અને નિર્વિકાર રાખીને વ્યવહાર કરે છે, તે જ્ઞાની કહેવાય છે.<sup>૫</sup> જગતના સર્વ પદાર્થો ખરી રીતે છે જ નહિ, તો પણ તેમની સત્તા બણે હોય તેમ લાગે છે; તેવી જ રીતે તેમને ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈ કારણ જ નથી, તે છતાં બણે કોઈ કારણથી તે ઉત્પન્ન થયા હોય તેવા લાગે છે.<sup>૬</sup> સર્વનો પ્રલય થઈ જવાને લીધે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કરો કાર્ય-કારણભાવ હતો નહિ; પરંતુ પાછળથી પ્રગટ થતું અને છુપાઈ જતું, ભાવ અને અભાવ તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલય, એ દ્વારા પદાર્થોમાં કારણના વ્યાપાર ચાલુ થયા અને તેઓ બીજ-અકુર આદિરૂપે એકબીજામાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા. ખરી રીતે તો ઝાંઝવાનું જળ અને સસલાતું શિંગડું વગેરે અસત્ય પદાર્થોને બરાબર તત્ત્વદષ્ટિએ જોવા જઈએ તો સાવ મિથ્યા જ છે, તેનું વળી કારણ જ કેવું હોય ? જે પુરુષો સસલાતા શિંગડા વગેરે મિથ્યા પદાર્થનું કારણ શોધવા માંડે છે, તેઓ વાંઝણીના પુત્રના પોતની ખાંધ ઉપર બેસે છે, એમ સમજવું. જે કોઈ ( ઝાંઝવાના જળની પેઠે ) અસત્યપણાથી માત્ર આભાસરૂપે જ દેખાય છે, તેનું કારણ

\* અજ્ઞાન જ છે. વસ્તુના સ્વરૂપનું સારી રીતે

જ્ઞાન થતાં તે અજ્ઞાન ( ઝાંઝવાના જળની ધ્રાતિની પેઠે ) પળવારમાં જ ક્ષય પામી જાય છે. જીવ પોતાના આત્માને બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ કે ચિદાભાસ એ ત્રણેથી રહિત એક શુદ્ધ ચૈતન્ય જ સમજે છે, તો તે પરમાત્માના જેવો પૂર્ણ અને પરમ આનંદરૂપ થઈ જાય છે. તે જ પોતાના આત્માને બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ કે ચિદાભાસ એ આદિરૂપે સમજે, તો તે બ્રહ્મભાવને ન પામતાં અજ્ઞાનમાં ગૂંચવાઈ જઈ જીવરૂપ જ થઈ રહે છે.<sup>૭-૧૧</sup> આંખાનું ઝાડ શિયાળામાં નિર્જીવ જેવું ચૂકું લાગે છે, પરંતુ વસંતઋતુમાં તેની અંદર રસ વડે પોષણ થતાં તે પાંદડાં અને મોરવાળું થઈ જઈ સહકાર શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે જીવ પણ અજ્ઞાનદશામાં બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ કે ચિદાભાસ આદિમાં આત્મભાવ માનવાથી શુષ્ક અને નીરસ જેવો હોય છે; પરંતુ જ્ઞાન થત પરમાત્મારૂપી રસ વડે પોષણ મળવાથી બુદ્ધિ સ્થૂલદેહ અને ચિદાભાસ આદિને આત્મારૂપ નિર્મલ સમજતાં પોતે પરમાત્મારૂપ જ થઈ જાય છે.<sup>૧૨</sup> જે એ જીવ પોતાના આત્માને બુદ્ધિ, સ્થૂલદેહ અને ચિદાભાસ આદિરૂપે સમજે, તો પાછો જીવરૂપ જ બન્યો રહે છે અને જીવભાવને લીધે જાંચીનીચી અનેક પ્રકારની ક્ષણભંગુર યોગિઓમાં જન્મ લઈ ધસાઈ જાય છે.<sup>૧૩</sup> જેઓ બ્રહ્મદષ્ટિને પામ્યા હોય છે, તેમની ક્રિયા બહારના તથા અંદરના વિષયમાં કોઈ જાતનું અભિમા કરતી નથી. જળ જમ સ્વાભાવિક રીતે નીચાણના લાગોમાં જ ઢળે છે, તેમ તે ક્રિયાઓ પામાત્ર પ્રારબ્ધને જ અનુસરે છે. આમ, નિર્ભિમાનપણાને લીધે એ ક્રિયાઓ સાચી રીતે અક્રિયારૂપ જ છે, એમ તમે સમજો.<sup>૧૪</sup> જે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ જઈ, દર પ્રપંચની નિરવધિ શોભાને સાક્ષીરૂપે જોવા કરે હોય છે, તેઓ દગ્ધ પટ ( બળેલા લુગડા ) ન પેઠે જ્ઞાન વડે નાચ પામેલા અને આભાસરૂપે

માત્ર દેખાતા આ દૃશ્યવર્ગને બ્રહ્મરૂપે જ જુએ છે અને તેથી તેમનું એ જોવું વિષમભાન છતાં નહિ જવું છે.<sup>૧૫</sup> જળ જમ બીજું કશું નહિ જોતાં નીચા પ્રદેશ તરફ સ્વભાવે જ ગતિ કરે છે, તેમ જ પુરુષો પરમ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય છે, તેમની ક્રિયા બીજા કશા તરફ લક્ષ ન આપતાં માત્ર પ્રારબ્ધને અનુસરવા જટલી જ હોય છે. આથી, તેમનામાં કશો સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી, તેમ તેમનામાં ક્રિયાના સંસ્કારો કે કર્તવ્યનું અભિમાન આદિ કશું પણ હોતું નથી. આથી, અહીં લોકદષ્ટિમાં જોવામાં આવતી તેમની એ ક્રિયા પણ ખરી રીતે અક્રિયા જની જ છે.<sup>૧૬</sup> વિવેકી પુરુષો રૂપ આદિ વિષય સંબંધી બહારની વૃત્તિઓ અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ માનસિક વૃત્તિઓ વડે વીંટાયેલા હોતા નથી. આથી, નાથથી છૂટા થયેલા બળદની પેઠે તેઓ બંધનમાત્રથી રહિત હોય છે અને પવન જમ ઝાડનાં પાંદડાંઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ગતિ કરે છે, તેમ તેઓ પ્રારબ્ધાનુસાર કર્મ ફર્યે બધ છે.<sup>૧૭</sup> જમ નદીના કિનારા ઉપર રહેનાર મનુષ્ય ફૂવાની પ્રશંસા કરતો નથી, તેમ જોયો પરમપદરૂપ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી સંસારના પારને પામી ગયા હોય છે, તેઓ કર્મની પ્રશંસા કરતા નથી.<sup>૧૮</sup> હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી જે અજ્ઞાની પુરુષો વાસનામાં બંધાઈ રહી શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલા પોતાના વર્ણશ્રમને યોગ્ય એવા કર્મનું આચરણ કરી તેની પ્રશંસા કરે છે, તે પુરુષો તત્ત્વજ્ઞાન નહિ થવાને લીધે પોતાનાં કર્મ વડે તે તે કર્મનાં ફળોને ભોગવે છે.<sup>૧૯</sup> ગીધપક્ષી જમ માંસના ટુકડા ઉપર ઝડપ મારે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ અધોગતિના હેતુરૂપ એ વિષયો ઉપર ઝડપ મારે છે; માટે વિવેકી પુરુષે ચિત્ત વડે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી બ્રહ્મપરાયણ થવું.<sup>૨૦</sup> જમ સોનું ઢાઈ જતના ઘાટ વિનાનું નથી, તેમ બ્રહ્મપણ જગત વિનાનું નથી; પરંતુ જની

બુદ્ધિ યોગ તથા સદાચાર આદિ વડે યુક્ત છે, તે વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિએ તો ખરી રીતે નામ અને રૂપથી રહિત દેવળ બ્રહ્મરૂપ જ જોવામાં આવે છે.<sup>૨૧</sup> પ્રલયકાળમાં સર્વ અધકારમય જ થઈ જતાં જમ વિભાગ વિનાનો અને નામરૂપથી રહિત એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે, તેમ સર્વ એકરસ-બ્રહ્મરૂપ જણાતાં પણ વિભાગ વિનાનો અને નામરૂપથી રહિત એવો વ્યવહાર, ખરી રીતે મિથ્યા છતાં સત્યના જોવા જ થયા કરે છે.<sup>૨૨</sup> ચંચળ વાદળોની અંદર ભ્રાંતિરૂપે બુદ્ધ દેખાતા તેના અવયવો, વાદળોથી બુદ્ધિ ક્રિયાવાળા નથી, તેથી તેઓ ક્રિયાથી રહિત હોય તેના દેખાય છે. વળી, એ અવયવો દિશાઓ તરફ પણ વાદળો સાથે જ ગતિ કરનારા છે; તેથી કેમ જાણે તે ક્રિયાવાળા હોય તેના જણાય છે. આમ એ વાદળોના અવયવોની સાક્ષીસત્તામાં સક્રિયપણું અને નિષ્ક્રિયપણું એ બન્ને જણાઈ ધર્મ રહેલા લાગે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રલયકાળમાં પણ સ્થૂલ-દૃષ્ટિએ જોવોનો વ્યવહાર બંધ રહેલો લાગવા છતાં પણ ઈશ્વરી ક્રિયાશક્તિને લીધે જોવોમાં પણ ક્રિયાશક્તિ રહેલી લાગે છે.<sup>૨૩</sup> તળાવ આદિના નિશ્ચળ જળની સાક્ષીસત્તા સ્વભાવે નિશ્ચળ અને એકરૂપ છે, તેમજ જળના અવયવોરૂપ તરંગો પોતાની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે હોવાથી તે રૂપે ચંચળતાવાળી અને અનેકરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતે શુદ્ધ અને અદ્વિતીય છે, પરંતુ તેની અંદર જળમાં તરંગની પેઠે ભેદ અને અમેદ કરીને ચિદ્રાસા રહેલા છે.<sup>૨૪</sup> જમ નિરવયવ આકારની અંદર પૂર્વ-પશ્ચિમ આદિ દિશાઓના ભેદરૂપ આકારના અવયવો અમેદ-ભાવે રહેલા છે, તેમ નિરવયવ પરબ્રહ્મની અંદર અભિન સત્તાએ આ સૃષ્ટિ રહેલી છે. બાકી, એ પરબ્રહ્મે પોતાનો આત્મા માયા, અવિદ્યા આદિના યોગે અનેકરૂપે અને વસ્તુતાએ પોતાની શુદ્ધ સ્વરૂપ-સ્થિતિમાં એકરૂપે પ્રસારી દીધેલ છે. જગ-

તની અંદર અહંકાર રહેલો છે અને અહંકારની અંદર જગત રહેલ છે. જમ કંઈનાં કામળ પાંદડાં એકબીજામાં વીંટાઈને રહ્યાં હોય છે, તેમ એ બન્ને પરસ્પર એકબીજામાં વીંટાઈને રહેલ છે. જમ હિમાલય આદિ પર્વત પોતાનાં છિદ્રોમાંથી જ બહાર નીકળેલા પોતાની અંદરના જળને માનસરોવર આદિ ભિન્નરૂપે પોતાનાથી બુદ્ધ જ બહાર દેખે, તેમ અહંકારરૂપ જીવ, રૂપ આદિ બાહ્યવિષયોને આકારે થઈ રહેલ ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ દ્વારા અને સંકલ્પચક્રદ્વ આદિ માનસિક વૃત્તિઓ દ્વારા પોતાની અંદર જ રહેલી સૃષ્ટિને તે તે ઇન્દ્રિયતા છિદ્રોમાંથી બહાર આવી જોઈ હોય એમ પોતાનાથી બુદ્ધ દેખે છે. જમ પોતાની અંદર પૂર્વે થઈ ગયેલા અને પછી પણ થનારા કટક-કુંડળ આદિ આકારોને સુવર્ણ પોતાનાથી બુદ્ધ દેખે, તેમ આ જીવ કારણ વિના જ પ્રાંતિ-માત્રથી પોતાના આત્માને જગતને આકારે પોતાનાથી બુદ્ધ દેખે છે; પરંતુ જો તે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરે, તો જમ કટક-કુંડળ આદિ સુવર્ણથી બુદ્ધ નથી, તેમ જગતને તે પોતાના આત્માથી બુદ્ધ ન ગણે, તો જગત પણ પોતાનાથી બુદ્ધ તેના જોવામાં આવતું નથી.<sup>૨૫-૨૮</sup>

જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષો બીજાની દૃષ્ટિએ જીવતાં છતાં પણ પોતાનામાં કશું અભિમાન ન હોવાથી નહિ જીવતા જેવા જ છે તેઓ બીજાની દૃષ્ટિમાં મરણને શરણ થયેલા દેખાય છે; તો પણ પોતાને કાંઈ અભિમાન ન હોવાથી તેઓ નહિ મરી ગયેલા જેવા જ છે. વળી, બીજાઓની દૃષ્ટિમાં તેઓ દેખાતા હોવા છતાં પોતાનામાં અભિમાનના અભાવને લીધે નહિ દેખાતા જેવા જ છે.<sup>૨૯</sup> જમ કોઈ એક પુરુષનું મન કોટમાં પડેલા પોતાના હાંડલામાં લાગેલું હોય અને પોને ઘરમાં બેઠેલો છતાં તે ઘરના કામકાજને દેખતો નથી, તેમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા વિવેકી જ મન પ્રજ્ઞામાં જ ચોટેલું હોવાથી, દેહયાત્રા

આદિ સંબંધી કમો ક્યો કરતાં છતાં તે કમોને દેખતો નથી.<sup>૩૦</sup> જમ ચંદ્ર વિરાટના જીવરૂપ છે અને વિરાટના હૃદયમાં રહેલ છે, તેમ પ્રત્યેક બ્યંધિદેહમાં જીવ પણ હૃદયની અંદર હિમકણને આકારે વીર્યરૂપે રહેલ છે અને તે વીર્યરૂપે સ્થૂલ-દેહમાં સ્થૂલ અને અદ્વપદેહમાં અદ્વપણે રહ્યો છે.<sup>૩૧</sup> પિતાના હૃદયમાં વીર્યરૂપે રહેલા એ અહંકારરૂપ જીવને પિતા વીર્ય દ્વારા માતાના ત્રિકાણ આદિ આકારવાળા ગર્ભાશયમાં સિંચે છે અને તે ગર્ભાશયમાં રહેલા રુધિર સાથે એક થઈ જાય છે. પછી તે ક્રમે ક્રમે કલસ અને બુદ્ધ્યુદ આદિ આકારે પોતાનું શરીર ધારણ કરી ઉત્પન્ન થાય છે. આ શરીર સાવ મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું લાગે છે, પણ શરીરમાં રહેલો જીવ તેને સંકલ્પ દ્વારા પોતારૂપી માની બેસે છે.<sup>૩૨</sup> પોતાની માતાના ત્રિકાણ આદિ આકૃતિવાળા ગર્ભાશયમાં વીર્યના બળને લીધે જ પોતાને દેહ, હાડકાં, સ્નાયુ વગેરે સ્થિર અવયવોવાળો થઈ રહે છે. એ દેહ પોતાનાં કર્મ વડે જ રચાયેલો એક અન્નમય કોશ છે અને કોશોટાનો જીવડો જમ કોશોટામાં બંધાયેલ રહે છે, તેમ તે પોતે તેમાં મમતા રાખી બંધાયેલ રહે છે. જમ કૃષ્ણની અંદર સર્વજન સુગંધ રહેલ હોય છે, તેમ એ જીવ આખા દેહમાં અહંકારરૂપે ફેલાઈ રહે છે.<sup>૩૩</sup> જમ ચંદ્રની ચાંદની આખા પ્રભાંડરૂપ મંડપની અંદર ફેલાઈ રહે છે, તેવી રીતે હૃદયમાં રહેલ વીર્યની અંદર 'હું અમુક દેહવાળો છું' એવા દેહના અભિમાનને ધારણ કરી રહેલ જીવચૈતન્ય નખથી માંડી દેહ શિષ્યા સુધી આખા દેહમાં અહંભાવરૂપે ફેલાઈ જાય છે.<sup>૩૪</sup> ચિદ્વિભાસમહિત અંતઃકરણરૂપી જગ બાહ્ય અર્થોનું જ્ઞાન થવામાં મુખ્ય સાધનરૂપ છે અને તે ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્રોરૂપી પરનાળ દ્વારા બહાર નીકળે છે. જમ ધુમાડો મેઘરૂપ થઈ જઈ આકાશમાં પ્રસરી જાય છે, તેમ તે આ ત્રણે લોકના પોતાની નજીક રહેલા

ખાણ પદાર્થોમાં પ્રસરી જાય છે.<sup>૩૫</sup> જે કે આ  
આખા દેહમાં બહાર અને અંદર સર્વજીવ-  
ચેતન્ય રહેલું છે, છતાં હૃદયની અંદર રહેલા  
વીર્યમાં તેનું વિશેષ અભિમાન હોય છે.<sup>૩૬</sup> જીવનું  
સ્વરૂપ વિચારવા જઈએ તો તે સંકલ્પમાત્ર જ  
છે. તે જ સંકલ્પ કરે છે, તે તે પ્રથમ હૃદયમાં  
પેદા થાય છે અને પછી ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર ફેલાઈ  
જઈ ખાણ અર્થરૂપે સ્પષ્ટ દેખાય છે.<sup>૩૭</sup> સ્થિર  
પ્રજ્ઞ સાથે એકરસ થયેલી, ધરમાં રહેલા દીવાની  
પેટે સ્થિર થઈ ગયેલી અને પોતાના એકસ્વરૂપમાં  
તદ્લીન રહેલી પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિ વિના, બીજી કોઈ  
પણ સ્થિતિ વડે અહંકારરૂપી ભ્રાંતિ શાંત થતી  
નથી. તમારે અહંકારની અત્યંત શાંતિ કરવી  
હોય, તો મનન-નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા પ્રજ્ઞ-  
વિચારનો આભ્યાસ કરવો, એક પછી એક ભૂમિ-  
કામાં ચડવું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિની પૂર્ણ દશા  
પ્રાપ્ત થાય એવા ક્રમથી છેલ્લી ભૂમિકાએ પહોંચવું  
અને છેવટે આકાશના જેવી અસંગ તથા નિર્વિ-  
કાર સ્થિતિ મેળવવી. જ્ઞાની જીવન્મુક્ત પુરુષો,  
દશ્યની ભાવનાને મૂકી દઈ, બહાર અને અંદર  
દશ્ય-દર્શન આદિના અભિમાનને પણ છોડી  
દઈ, મૌનપણે એટલે કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારથી  
રહિત થઈ કે માનસિક સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ  
વ્યાપારથી રહિત થઈ, લાકડાની પૂતળીની પેટે  
નિરભિમાનપણાથી અને સંકલ્પરહિતતાથી  
વ્યવહાર કર્યો જાય છે.<sup>૩૮, ૪૦</sup> જ પુરુષ બીજા કરાની  
ભાવના ન કરતાં માત્ર એક પ્રજ્ઞની જ રાતિદર્શન  
ભાવના કરે છે, તે મુક્ત કહેવાય છે. તે જીવતાં  
છતાં આકાશના જેવો અસંગ, નિર્મળ અને  
નિર્વિકાર થઈ રહીને, ક્રમ જાણે બેડી વગેરે  
બંધનથી છૂટા થઈ ગયેલ હોય, તેમ સંસારની  
બેડી વડે નહિ બંધાયેલો પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં  
આવે છે.<sup>૪૧</sup> જેમ સૂર્યની કાન્તિ આખા પ્રજ્ઞાંડની  
અંદર પ્રસરી જાય, તેમ 'હું' એવા અહંકારરૂપે  
વીર્યની અંદર પ્રસરી રહેલ જીવચેતન્ય પગથી

માંડી દેહ માથા સુધી આખા શરીરમાં પ્રસરી  
જાય છે.<sup>૪૨</sup> તે જોવાને માટે આંખ થઈ જાય છે,  
સ્નાહ લેવા માટે જીભ થઈ જાય છે અને સાંભ-  
ળવા માટે કાન થઈ જાય છે. રાષ્ટ્ર, સ્પર્શ, રૂપ,  
રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો સંબંધી પાંચ  
જાતની (જેવાની, ખાવાની, સૂંઘવાની, સાંભ-  
ળવાની અને સ્પર્શ કરવાની) વાસનાઓને ખડી  
કરી દઈ, તે વડે તે પોતાના આત્માને બંધનમાં  
નાખી આસક્ત થઈ જાય છે.<sup>૪૩</sup> પૃથ્વીમાં રસ  
તો સર્વજન રહ્યો છે, છતાં વસંતઋતુમાં તે અંકુર-  
રૂપે હૃદય પામે છે. તે જ પ્રમાણે ચેતનતત્ત્વ  
સર્વજન ભરપૂર છે, છતાં પ્રથમ અજ્ઞાનના આવ-  
રણને લીધે તે વિપરીત ભાવના વડે મનરૂપ થઈ  
જઈ, વીર્યમાં પોતાના અહંભાવને લીધે તેના  
એક દેશમાં તે તે ઇન્દ્રિયોરૂપે થઈ જાય છે. જે  
પુરુષ આ સંસારમાં રૂઠ થઈ રહેલા મન-દેહ  
અહંકાર-જગત આદિ પદાર્થોમાં તેના અજ્ઞા-  
નોની ભાવના કરતો નથી, તે મોક્ષને માટે યત્ન

સંકલ્પમાત્રથી રહિત થઈ ગયેલા અને છઠ્ઠી આદિ ઉત્કૃષ્ટ યોગાભૂમિકામાં પડેયેલા જીવન્મુક્ત પુરુષને કોઈ ગાઢ નિદ્રાવાળા પુરુષની પેઠે અનેક યત્નો વડે પણ સમાધિમાંથી જગાડી શકાતો નથી.<sup>૪૦</sup> જીવચૈતન્યનું ખરું સ્વરૂપ તો ચિન્માત્ર જ છે અને તે સર્વત્ર (શરીરમાં) ભરપૂર છે તો પણ જમ કમળના કેસરાઓમાં સુગંધ વિશેષ રહે છે, તેમ શરીરના વીર્યરૂપ ભાગમાં એ વિશેષ કરીને રહે છે.<sup>૪૧</sup> જીવચૈતન્ય શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે અને આ જગત તેમાં વિવર્તરૂપે ફેલાઈ રહેલું છે. એ જગતને શ્રાંતિરૂપ સમગ્ર કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેતું એ જ સ્થિતિ સર્વના રહસ્યરૂપ અને ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિના ઉપદેશ વડે પ્રાપ્ત કરવાની છે.<sup>૪૨</sup> જમ સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે અનેક દુઃખદાયી કાર્યો કરવાં પડે છે અને તેમાં હૈયાને વળજેનું કંડાર કરવું પડે છે, તેમ તમે મોક્ષરૂપ પરમ એકધર્મ મેળવવા માટે પણ દૃઢચેત્ર પથર જેવું કંઠણ રાખી વૈભવ આદિ સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય વાત થઈ રહે.<sup>૪૩</sup> દે સુશીલ રામચ દ્રઢા જડ શરીરવાળા પથરનું દૃઢ્યાકાશ જડપણને લીધે અવકાશ વગરનું (ધદ) હોય છે. હવે તમે ચિદરૂપ છો અને તમારું દૃઢ્યાકાશ પણ ચિદરૂપ છે; તો જડ પદાર્થને અંદર પ્રવેશ ન થાય એટલા માટે તમે એ દૃઢ્યાકાશને અવકાશ વગરનું અને ચિદાકાશ વડે પૂર્ણ રીતે ભરેલું રાખો.<sup>૪૪</sup> જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બન્નેનાં સર્વ કર્મો ઉત્પત્તિ અને નાશ એ બન્ને ધર્મો વડે વ્યાપ્ત રહેલાં છે. તેમાં જ્ઞાની વાસનારહિત હોય છે, એટલું જ માત્ર વિશેષ છે. બાકી, તે વિના એ બન્નેનાં કર્મોમાં બીજો કશો ભેદ જણાતો નથી.<sup>૪૫</sup> જમ આંખ લીધડતાં જગત દેખાય છે, તેમ ચેતનતત્ત્વની સત્તા જ વાસના વડે નિકસિત થઈ જતાં આ જગતરૂપે થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. જમ નેત્ર બંધ થઈ જતાં કંઈ દેખાતું નથી, વાસનારહિત થવાને લીધે ચિત્સજ્જાને યોગ

દ્વારા) સમેટી લેવામાં આવે, તો જગત આદિ બીજું કંઈ ન દેખતાં નામરૂપથી રહિત સર્વ-વ્યાપી એક પરમતત્ત્વ જ બાકી રહે છે.<sup>૪૬</sup> જ દશરૂપે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ નાશ પામી જાય છે અને નાશ પામી જઈ વળી પાછું પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જ નાશ પણ નથી પામતું અને ઉત્પન્ન પણ નથી થતું એ જ તત્ત્વ સત્ય છે અને એ જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે.<sup>૪૭</sup> ઝાંઝવાના જળની પેઠે આ જગતની શ્રાંતિ સૌવ નિર્મૂળ છે. જ્ઞાન થયા પછી તેની શોધ કરતાં પણ તે જોવામાં આવતી નથી અને ઝાંઝવાનું જળ જમ અંકુર ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ આભાસરૂપ દેખાતી એ જગતરૂપી શ્રાંતિ પણ (જ્ઞાન વડે મિથ્યા જણાયાથી) પછી જન્મ-મરણ આદિ સંસારરૂપ અંકુરને પેદા કરી શકતી નથી.<sup>૪૮</sup> સત્ય આત્મસ્વરૂપનો ખરાબર અનુભવ થયાથી નદ્ર થઈ ગયેલી 'હું અમુક દેહ આદિરૂપ છું' એવી અહંકારની ભાવના જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં આભાસરૂપે દેખાય છે, તો પણ જમ અંદર બુંબઈ ગયેલું બીજ ફરી અંકુર પેદા કરવાને સમર્થ થતું નથી, તેમ જ્ઞાન વડે નિર્મૂળ થઈ ગયેલી તે ભાવના જન્મમરણ આદિ સંસારરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. રાગદ્વેષથી રહિત થયેલો, સંસારરૂપી મહારોગના પંજમાંથી મુક્ત થયેલો, સંકલ્પ આદિ માનસિક ધર્મથી પણ રહિત થયેલો અને અક્ષય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ ભવે કર્મ કરોડે ન કરો, તથાપિ તે નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યો હોય છે.<sup>૪૯, ૫૦</sup> જ યોગી પુરુષો હઠયોગના અભ્યાસ વડે શાંતિ મેળવવા મથે છે, તેઓ પણ ચિત્તની શાંતિ યથા પછી જ સારી રીતે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે; દેમકે ભોગોમાં લપટાવનારી તેમની ભોગવાસનાઓ મૂળમાંથી છેદાઈ ગયેલી હોતી નથી. આતું કારણ એ જ છે કે, ચિત્ત એ જ સર્વ

વાસનાઓની ખાણરૂપ છે તથા તે એ હઠયોગી-  
ઓમાં જ્ઞાન થતાં સુધી કામ્ય જ રહે છે.<sup>૫૯</sup>  
ખરી રીતે જીવ દેહ આદિ આકારથી રહિત છે,  
ચૈતન્ય છે અને પ્રકાશરૂપ છે. તેની પરબ્રહ્મ સાથે  
એકતા કરવા જઈએ તો તે યોગ્ય જ છે. જો કે તે  
અનાદિ અવિદ્યાને લીધે જુદા જવો લાસે છે,  
પરંતુ તેનું અંદરનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં તે  
બ્રહ્મથી જરા પણ જુદા નથી. તે એ પોતાના  
શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર કરે, તો વાદળાં વિનાના  
પાંદિત્યા પહેારના તડકાના જેવો તાપથી રહિત,  
ઢેવળ પ્રકાશરૂપ અને આવરણથી પણ રહિત  
થઈ જાય છે.<sup>૬૦</sup> કોઈ એક પ્રદેશમાં રહેલા દેહ-  
માંથી પોતાનાથી ઘણું છેટે રહેલા સૂર્ય-ચંદ્ર  
આદિ વિષય તરફ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા ચિત્ત-  
વૃત્તિ જાય છે અને વચમાં (દેહથી માંડી દેહ ચંદ્ર-  
મંડળ કે સૂર્યમંડળ સુધી) જે કંઈ અવર્ણનીય  
રૂપ (આકાશ જેવું) જોવામાં આવે છે, તે સર્વ  
પરમાત્માનું જ પૂર્ણ રૂપ છે.<sup>૬૧</sup> અનંત અને  
અસ્ફુટરૂપે સર્વ શક્તિરૂપી સુગંધને ધારણ કરી  
રહેલ મનોહર ચિદ્રાકાશરૂપી કપૂર પોતાની અંદર  
માયા વડે જે કંઈ ચમત્કારને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ  
આ જગતરૂપે જોવામાં આવે છે.<sup>૬૨</sup> એવી રીતે  
જીવન-મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જગત આ સંસાર-  
રૂપી ભ્રાંતિ વિનાનું તથા પ્રકાશમય દેખાઈ  
અનાદર કરાયેલા દ્વિતીય પેઢે પોતાના સ્વરૂપે,  
દંકઈ જઈ અક્ષય બ્રહ્મરૂપે થઈ રહેલ જ લાસે  
છે. અજ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તો આ જગત  
ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે, પ્રારબ્ધ આદિની વ્યવસ્થા  
પ્રમાણે અને જીવોની ભોગવાસનાને અનુસારે  
જગદીશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થઈને આ આકાશની  
અંદર ખડું થઈ રહેલું છે એમ લાસે છે.<sup>૬૩</sup>

ગતમવગ્રમમાસુરમહ્યં શમસુપેતમુપેક્ષિત-  
દીપવત્ । સ્થિતમપીહ જનં જગદીશ્વરાદનુગતં  
નનુ માતિ મુદા ચ સે ॥ ૬૩ ॥

સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૨૩ મો ~

મંકિષ્ઠિને તત્ત્વજિજ્ઞાસા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિરાગવાસનાપાસ્તત્તમસ્તમવવાસનઃ ।

ઉત્થાય ગચ્છ પ્રકૃતેરસ્યા મંકિરિર્વાકિતઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મંકિષ્ઠિની માફક તમે  
વૈરાગ્યવાસના વડે ખીજ સર્વ સંસાર સંબંધી  
વાસનાને દૂર કરો. સ્વભાવે જ અજ્ઞાન આદિ  
અનિર્વચનીયરૂપે જોવામાં આવતા આ સંસાર-  
માંથી તત્ત્વજ્ઞાન વડે બચત થાઓ અને જીવ-  
ન-મુક્ત પુરુષોનાં શુભ ચિહ્નો ધારણ કરી મોક્ષ-  
રૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાઓ.<sup>૧</sup>

પૂર્વકાળમાં ઉત્તમ વ્રતવાળો એક મંકિ-  
નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તે મારા ઉપદેશ વડે શી  
રીતે મોક્ષને પ્રાપ્ત થયો, એ તમે સાંભળો.<sup>૨</sup>  
પૂર્વે કોઈ એક દિવસે તમારા પિતામહ અજ-  
રાજના યજ્ઞ કરવા કોઈ કામમાં મને આમંત્રણ  
આવ્યું હોવાથી હું આકાશમાંથી પૃથ્વી તરફ  
આવતો હતો.<sup>૩</sup> હું તમારા પિતામહ અજ રાજ-  
ની અયોધ્યાનગરીમાં જવાની ઇચ્છાથી, સપ્તર્ષિ-  
લોકમાંથી ભૂલોકમાં આવ્યો હતો અને એ નગરી  
તરફ જતો હતો. તેટલામાં હું અતિ વિસ્તારવાળા,  
સખત તડકા વડે તપેલા, ધૂળના ગોટાઓથી ભૂખરા  
થયેલા, તપેલી રેતીથી વ્યારેલા, છેડા વિનાના,  
અપાર અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે નહારાં ગામડાં-  
ઓવાળા કોઈ એક મોટા જંગલમાં જઈ ચડ્યો.  
જેની રીતે બ્રહ્મસત્તા પોતાની અંદર ક્ષોભને નહિ  
પામેલ આકાશ, પવન, તડકો, જળ અને પૃથ્વી  
એ સર્વને (પોતે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી)  
શાંતિથી ધારણ કરી રાખે છે, સર્વંબાપી છે,

× આ ત્રેતાસમા સર્ગમાં મરુ (નિર્મળ) દેવના  
કોઈ એક જંગલની અંદર મંકિ નામના બ્રાહ્મણનો  
વસિષ્ઠ સાથે સમાગમ થવાની વાત આવશે; અને  
વૈરાગ્યને લીધે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ બન્યો વસિષ્ઠ તેને  
ઉપદેશ કરશે, એ કહેવામાં આવશે.

શૂન્ય છતાં મોટા મોટા આરભવાળી છે અને નિર્મળ છે; તે જ પ્રમાણે એ અરણ્ય પણ પોતાની અંદર ક્ષોભને નહિ પામેલાં આકાશ, પવન, (વાયુ-ની ઝડી), તડકા, જળ (ઝાંઝવાનું જળ) અને પૃથ્વી (તપેલી જમીન) એ સર્વને શાંતિથી ધારણ કરી રહ્યું હતું. તે ચોતરફ આકાશથી વ્યાપેલું હતું, શૂન્ય છતાં બહુ વિષમ હોવાથી યાત્રાળુઓ સુખે પસાર થાય તેવા અનેક મોટા પ્રયત્નોવાળું હતું અને નિર્મળ (ગારા વિનાનું) હતું. વળી એ અરણ્ય ટેમ બાંધે મૂર્તિમાન અવિદ્યા જ હોય તેમ મોહને ઉપજવનારાં ઝાંઝવાનાં જળો-વાળું હતું અને ભ્રાંતિને લીધે ટેમ બાંધે સાવ જડ થઈ રહેલ હોય તેવું દેખાતું હતું. તે ખૂબ લાંબુ ફેલાયેલું હતું, શૂન્ય હતું અને દિશાઓને ભુલાવી દે એવી પ્રખળ ઝાકળ વડે ઘેરાઈને રહેલું હતું. હું એ મોટા જંગલની અંદર જતો હતો, તેટલામાં મારી આગળ થાકથી હાંફતો હાંફતો એક સુસાફર મને કંઈ અસ્પષ્ટ વાણીથી આ પ્રમાણે કહેતો હતો: “હાય! સખ્ત તડકા વડે તાપ આપનારા આ સૂર્ય, પાપી દુર્જનોના સમા-ગમની જગ મને ખેદ ઉપજાવે છે. મારાં મર્મ-સ્થાનો બાંધે (ખરફની પેઠે) ગળી જતાં હોય તેવાં થઈ જાય છે અને ટેમ બાંધે આ તડકામાં અગ્નિ ઝરતો હોય તેવી લૂ લાગે છે. આ વનરાઈઓના શિખરભાગમાં પાંદડાંઓ ચીમચાઈ ગયાં છે અને એ વનપંક્તિઓ પણ સૂર્યના સખ્ત તાપથી ઘાડી ગઈ છે.”<sup>૧૧૦</sup> માટે હું હાલ પ્રથમ આ પાસે રહેલા ગામડામાં બેઠો અને ત્યાં થાક ઉતારી કરી, પછી પાછો તરત ઉતાવળો ચાલી રસ્તે પડું.”<sup>૧૧૧</sup> એવો વિચાર કરી એ વટેમાગું, પાસે રહેલા ભીલલોકોના ગામમાં જવાની ઇચ્છા કરતો હતો, તેટલામાં મેં તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

‘દરિદ્ર મનુષ્યોને સુધ્ધાં સુગમ એવા માર્ગને ન બાંધનારા, સુંદર આકૃતિવાળા અને નિર્જળ ના મહા અરણ્યમાં જતા એ વટેમાગું’!

હે મિત્ર! તું ભલે અહીં આવ્યો.”<sup>૧૧૨, ૧૧૩</sup> નીચેના પૃથ્વી સખધી માર્ગમાં ચાલનારા હે સુમાફર! તું પ્રથમ મનુષ્યવાળા દેશમાં ગયો હઈશ અને ત્યાં તને ખાનપાન મળવાથી તને આરામ થયો હશે. પરંતુ હવે આગળ આ માર્ગે ક્ષુદ્ર ગામો આવે છે, તેમાં અતિથિસત્કાર કરે એવા સજ્જનો નથી અને ત્યાં તને કોઈ જગ્યાએ આરામ મળશે નહિ. જો ગામ પામર પુરુષોના નિવાસરૂપ હોય તેમાં (તેમનાં કડવાં વાક્ય વડે ચિત્તને તાપ થવાથી) કદી પણ આરામ મળતો નથી; પરંતુ જમ ખારું પાણી પીવાથી તરસ ઓછી થવાને બદલે વધે જ છે, તેમ પામર પુરુષોના ગામમાં પણ તાપની શાંતિ થવાને બદલે ઊંઝટો વિશેષ તાપ થાય તેવું હોય છે.”<sup>૧૧૪, ૧૧૫</sup> આ ભીલ લોકો માત્ર પોતાના ગામમાં પડ્યા રહે છે અને પોતે જંગલી હોવાથી તેઓ મુગલાની પેઠે બીજાં મનુષ્યોના અવરજવરથી બહુ ભડકનારા છે તેમજ અશાસ્ત્રીય માર્ગે ચાલનારા છે. તેઓ વિચારમાં કશી ચાલાકીવાળા નથી, પોતાના

\* અહીં શ્લેષ વડે એવો અર્થ બતાવ્યો છે કે, હે જ્ઞાનથી નીચી ક્રોડિતા કર્મ-ઉપાસના સંબંધી માર્ગમાં ચાલનાર દુનિયાના સુસાફર! કર્મઉપાસના વડે મળનારા આ દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયનરૂપ માર્ગમાં પ્રથમ તને સ્વર્ગ આદિ લોકોમાં વિશ્રાંતિ મળી હશે; પરંતુ તેમાં મોક્ષમાર્ગની પેઠે પાણી પુનર્જન્મના સમૂહને ન થતા દેનારી અખંડ વિશ્રાંતિ મળતી નથી.

× અહીં શ્લેષથી એવું અર્થોત્તર સૂચવ્યું છે કે, જીવ અને ધર્મિયોના સમૂહ આદિના આશ્રયરૂપ દેવ-મનુષ્ય આદિ દેહ કે જે કામ-દેવ આદિ પામર વિકારોના નિવાસરૂપ છે, તેમાં કદી પણ વિવેકી પુરુષને આરામ મળતો નથી; કેમકે એ દેહમાં વિષયો ભોગ-વાતા છતાં પણ, જેમ ખારું પાણી પીવાથી તરસ ઓછી થવાને બદલે વધે જ જાય છે, તેમ ભે.ઓ વડે કામવા-સના શાંત ન થતાં જીવડી બળવાન થતી જાય છે.

÷ અહીં બીજો અર્થ એવો થાય છે કે, દેહરૂપી ગામમાં રહેનાર આ કામ-દેવાદિક વિકારો કે જે પદ્મવતી પેઠે જ રોડ-સુંડરતા-રાગ આદિ વડે યુક્ત છે, તે વિકરો પગલવ સાબળી હરિશ્ચત્રી પેઠે ભડકનારા છે અને અશાસ્ત્રીય (નિપિદ) માર્ગે જ ચાલનારા છે.

અનુભવમાં જ મગર રહે છે અને પોતે દુરાચરણવાળા હોવાથી યંત્ર વડે ખતાવેલી પથ્થરની પૂતળીઓની પેઠે કશાથી ખીતા નથી.<sup>૧૬, ૧૭</sup> કામ, અર્થ, વિષયવાસના અને દ્વેષ વગેરેથી જ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે પુરુષાર્થનો આશ્રય કરી રહેલી એ લોકોની બુદ્ધિઓ ઉપર-ઉપરથી મધુર દેખાતા કર્મમાં જ આનંદ માની લે છે.<sup>૧૮</sup> જમ મેઘની પંક્તિ મારવાડ આદિ નિર્જળ પ્રદેશમાં રહેતી નથી, તેમ માતૃપક્ષ અને પિતૃપક્ષ, એ બન્ને વિશુદ્ધ હોવાથી કુલીનતાવાળી, ઉદાર, શીતળ તથા રસજ્ઞ (ચતુર) પુરુષની બુદ્ધિ અહીંના લોકોને વિશ્વાસ કરતી નથી.<sup>૧૯</sup> અંધકાર વડે વીંટાયેલી કોઈ ગુફાની અંદર અજગર થઈ રહેવું સારું, શિક્ષાની (ખખોલની) અંદર કીડો થઈ રહેવું સારું અને મારવાડ જેવા નિર્જળ પ્રદેશમાં લૂણાપાંખળા મૃગરૂપે થઈ અવતરવું સારું, પરંતુ ગ્રામ્ય-લોકોને સમાગમ થવો તે સારો જ નહિ. ગ્રામ્ય વિષયો કે ગામડિયા લોકો મધમાં મળી ગયેલાં વિષબિંદુઓની પેઠે એક પળવારમાં જ સ્વાદ આપી મધુરતા ખતાવનારા હોય છે; બાકી બીજી ક્ષણમાં જ તે વ્યથા વડે વૈરાગ્ય (અપ્રીતિ) ઉત્પન્ન કરી દે છે અને માત્ર મારવામાં જ કુશળ હોય છે.<sup>૨૦, ૨૧</sup> ઘૂળ જીડવાથી ભૂખરા થઈ ગયેલા, વૃદ્ધીકૃદ્ધી ઝૂંપડીઓમાં જ વૃદ્ધ થઈ ગયેલા, ઘાસ અને પાંદડાંઓનાં જંગલોમાં ભટકતા જેવા આ અધાર્મિક ગામડિયાલોકો પી પ્રચંડ પવનો હાલ વાયા કરે છે.<sup>૨૨</sup> હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! મેં એ મંદિકપિને ઉપર પ્રમાણે કહ્યાથી, મારાં વચનો વડે કેમ બધું અમૃતજનમાં સ્નાન કરી એ શીતળ થઈ ગયો હોય, તેમ પરમસંતોષને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને મને પાછું તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૨૩</sup>

**મુસાફર બોલ્યો:-**હે ભગવન! આપ કાણ

છો? આપ કોઈ મહાત્મા જણાવ્યો છો. આપનો આત્મા જ્ઞાન વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે. જેમ વટેમાર્ગ પોતાની વાટમાં આવતાં ગામોના વ્યવહારને જુદો રહી બેસા કરે, તેમ તમે ધૈર્યવાન રહી, કશાથી વ્યાકુળ નહિ થતાં સાક્ષીરૂપે નિર્લેપ રહી શી રીતે આ લોકને બેસા કરો છો?<sup>૨૪</sup> શું તમે અમૃતપાન કરેલું છે? અથવા શું તમે કોઈ ચક્રવર્તી રાજ છો? અથવા શું તમે સાક્ષાત્ વિરાટપુરુષ છો? જો કે તમે અકિંચન હોવાથી સર્વ અર્થથી રહિત છો, છતાં તમે સંપૂર્ણ ચંદ્રમાના જેવા અને કેમ બધું સર્વ અર્થથી પરિપૂર્ણ હો તેવા શોભો છો.<sup>૨૫</sup> બીજી તમે સંસાર સંબંધી રાગ-દ્વેષ આદિ દોષોથી અને દુઃખોથી રહિત છો, નિરતિથય આનંદ વડે અને જીવન્મુક્ત પુરુષોના ઉત્તમ ગુણો વડે પરિપૂર્ણ છો, મદોન્મત્ત પુરુષની પેઠે (આત્મા-કારવૃત્તિ હોવાથી) દેહાદિકના લાનથી રહિત છો અને કેમ બધું કેવળ પરમાર્થમાં જ સ્થિર થઈને રહ્યા હો તેવા દેખાવ્યો છો. સમદિશ્પ જેઈએ તો તમે જ સર્વરૂપ છો અને તેની અપવાદદિષ્ટિએ જેઈએ તો તમે એ સર્વરૂપ નથી. તાત્ત્વિકદિષ્ટિએ બેતાં તમે કશારૂપ નથી અને વ્યવહારદિષ્ટિએ બેતાં કાંઈક અમુક દેહ આદિરૂપે તમે બેવામાં આવો છો. હે મહારાજ! આપનું રૂપ શાંતિવાળું, મનોહર કાન્તિમાન, નિર્વિકાર, નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલ અને આનંદ વડે પૂર્ણતાવાળું કેમ દેખાય છે?<sup>૨૬, ૨૭</sup> તમે જો કે પૃથ્વીમાં રહ્યા છો, તો પણ બધું સર્વ લોકની ઉપર આકાશમાં રહ્યા હો તેવા જણાવ્યો છો. સર્વ ક્ષણભંજુર જણાયાથી તમે આસક્તિમાનથી રહિત છો; પરંતુ મારા જેવા દીન પુરુષોના ઉદ્ધાર માટે તમે બધું સમ્પત યત્ન કરતા હો તેવા લાગો છો. તમે સ્વભાવે જ શુદ્ધ છો. તમારું મન શુદ્ધ ચંદ્ર જેવું અમૃતમય છે. તમારું ચિત્ત ચંદ્રમાનાં કિરણોની પેઠે કોઈ પદાર્થમાં દેવાઈ

\* જ્ઞાનપક્ષ સંબંધી અર્થોત્તરમાં કર્મપદ્યથી કર્મ-માર્ગ જ સચિત્ત હોય એમ ભાસે છે.



જનું નથી. જેમ ચંદ્રમાનાં કિરણો ઔષધિ, વન-  
સ્પતિ અને અન્ન આદિ પદાર્થરૂપ થઈ જાય છે,  
તેમ તમારું ચિત્ત કોઈ પદાર્થમાં લોહુપ થતું  
નથી; વળી સદાકાળ તે પૂર્ણ જ રહે છે, તેથી  
ઢેલકીકવાતે તમે ચંદ્રથી પણ શ્રેષ્ઠ છો.<sup>૨૯,૨૯</sup> તમે  
પૂર્ણચંદ્રની પેઠે સર્વ કળાઓ વડે ભરપૂર છો,  
અંદર નિષ્કલંક છો, શીતળ છો, પ્રકાશવાળા છો,  
સર્વત્ર સમાનદૃષ્ટિથી વર્તનારા છો અને જાણે  
અનેક રસાયનો વડે ભરપૂર હો તેવા દ્વીપી  
નીકળો છો.<sup>૩૦</sup> જેમ અંકુરની અંદર પત્ર, પુષ્પ,  
ફળ આદિસહિત આયુષ્ય વૃક્ષ (સફ્રમરૂપે) રહેલ  
હોય, તેમ સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિભક્તા આદિ  
ગુણો વડે યુક્ત એવા તમારા આત્મામાં આ  
આયુષ્ય સંસારમંડળ (સફ્રમરૂપે) રહેલ છે. હું  
ધારું છું કે, તેનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પણ  
તમારી ઇચ્છાને અધીન છે.<sup>૩૧</sup> હે મહારાજ! હું  
શાંડિલ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો મંકિ નામનો  
બ્રહ્મણ છું. તીર્થયાત્રા માટે મેં ઘણું દૂર સુધીનો  
પંથ કાપ્યો છે. સર્વ તીર્થો જોઈ આવી હમણાં  
ઘણું લાંબે કાળે હું મારે પોતાને ઘેર જવા  
ધારતો હતો; પરંતુ આ જગતની અંદર  
સર્વ પ્રાણીઓને વીજળીના ઝબકારાનાં જવાં  
ક્ષણભંજર જોઈને મારા મનમાં વૈરાગ્ય આવી  
ગયો છે, તેથી હું ધર તરફ જવાનો યત્ન  
કરતો નથી.<sup>૩૨-૩૪</sup> હે મહારાજ! આપ કૃપા  
કરી મને સત્ય આત્માનો+ (નામ-ગોત્ર આદિ  
વડે એટલે કાણુ છો, કયા ગોત્રના છો, વગેરે)  
નિર્દેશ કરી કહી બતાવો; કેમકે આપ જવા  
મહાત્મા પુરુષોનાં દર્શકોરૂપી સરોવરો હંમેશાં  
ગભીર અને પ્રસન્ન હોય છે.<sup>૩૫</sup> દર્શનમાત્રથી જ  
મિત્રતાનો ભાવ બતાવનારા મહાત્મા પુરુષોની  
પાસે પ્રાણીમાત્ર કમળની પેઠે ખીલી જાડે છે  
અને શાંતિ મેળવે છે.<sup>૩૬</sup> આ મારું ચિત્ત કાંઈક

વિવેકવાળું છતાં પણ મોહને લીધે સંસારરૂપી  
ભ્રાંતિથી થતા દુઃખને પૂરેપૂરું નિર્મૂળ કરવાને  
(ચુરના ઉપદેશ વિના) સમર્થ થઈ શકતું નથી,  
એમ મેં ઘણો વખત મનન કરી નિશ્ચય કર્યો છે.  
માટે આપ જ ઉપદેશ દેવારૂપી કૃપાદાત્રિ વડે મારું  
એ ચિત્ત મોહથી નિવૃત્ત થઈ જઈ દુઃખનો નાશ  
કરવામાં સમર્થ થાય તેવું કરો.<sup>૩૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિશાળી! હું  
આકાશમાં વસનારો વસિષ્ઠ નામનો ઋષિ છું  
અને અજ રાત્રના યજ્ઞ આદિ કાંઈ પ્રયોજનને  
લીધે આ માર્ગે આવી ચઢ્યો છું.<sup>૩૮</sup> તમે રખે  
કાંઈ ખેદ કરતા, કેમકે તમે બુદ્ધિમાન વિવેકી  
પુરુષોના માર્ગ ઉપર આવી ચઢ્યા છો અને  
ઘણું કરીને સંસારસાગરને પેલે પાર પહોંચી  
ચૂક્યા જેવા જ છો. જે પુરુષ મહાત્મા નથી  
હોતો (એટલે જ્ઞાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાનું  
જનું ભાગ્ય નથી હોતું) તે મંદભાગી પુરુષની  
વૈરાગ્યના વૈભવ વડે ઉદારતાવાળી આવી (તમારા  
જેવી) ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય નહિ, તેની આવી  
જાતની ઉત્તમ વાંધવરચના હોય નહિ અને તેની  
આવી શોતરૂપ આકૃતિ પણ કદી હોય જ નહિ.  
મણિ જેમ સરાણું પર ધીમે ધીમે ધસાવાથી  
નિર્મળ અને તેજદાર થાય છે, તેમ ચિત્તના  
રોગદ્રેષ આદિ દોષો પાછી જવાથી તે વિવેકી  
થઈ જાય છે.<sup>૩૯-૪૧</sup> તમે શું જાણવાને ઇચ્છો  
છો? તમે શા માટે સંસારનો લાગ કરવાને  
ઇચ્છો છો? હું ધારું છું કે, શિષ્ય આદિ જિજ્ઞાસુ  
પુરુષો શુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થને વારંવાર  
અભ્યાસ વડે અનુભવમાં લઈ પાછો પ્રશ્ન-નિશ્ચય  
આદિ કર્મ વડે ફળ સુધી સિદ્ધ કરી લે છે; માટે  
જે તમારા જાણવા બહાર હોય અને જે વિષ-  
યની જિજ્ઞાસા હોય તે તમે કહો.<sup>૪૨</sup> જે શિષ્ય  
રાગ-દ્વેષ આદિ મેલ વિનાની શુદ્ધ વાસનાવાળો  
હોય, વૈરાગ્ય આદિ સાધનથી સંપન્ન હોય;  
ઉત્તમ ચિત્ત વડે મુશોભિત હોય, નિત્ય તથા

+ અહીં સત્ય પરમાત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કર-  
વડે શ્રવણ છે.

અનિત્ય, સાર અને અસાર ઇત્યાદિ વિવેકનાળી બુદ્ધિવાળો હોય, તે જ ગુરુજનના ઉપદેશના જ્યોતિ વડે શોકરહિત એવા આત્મતત્ત્વરૂપી પરમ-પદને પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય થાય છે. આથી તમે જન્મ-જરા-મરણ આદિ સર્વ દુઃખોને તરી જવાની ઇચ્છાનાળી-બુદ્ધિને ધારણ કરી રહ્યા છો, તેની સંભાષણ દ્વારા પરીક્ષા કરી લઈ તમને મારા તરફથી આ સર્વ કહેવામાં આવે છે.<sup>૪૩</sup>

વિમલવાસન ઉત્તમમાનસઃ પરિવિવિક્તમર્તિર્જનતેજસા । પદમશોકમલં સ્વલુ યુજ્યતે જનિતિ-તીર્થમતેરિદમુચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મંકિનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૪ મો

મંકિન્નપિએ કરેલું દોષવર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મમેત્યુક્તવતો મંકિર્વિનિપત્ય સ પાદયોઃ ।

ઉવાચાનંદપૂર્ણાક્ષમિદં માર્ગે વહન્ વચઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ—હું ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો તેટલામાં એ મંકિન્નપિએ મારા પગમાં પડી, નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ લાવી મારી સાથે માર્ગમાં ચાલતાં મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૧</sup>

મંકિન્નપિ ઓલ્યાઃ—હે ભગવન! જન્મ આંખ ધણીવાર સર્વ દિશાઓમાં ભ્રમ્યા કરે છે, તેમ મેં પણ ધણી વાર દશે દિશાઓમાં ભ્રમ્યા કર્યું છે. છતાં મારા સંશયોની નિવૃત્તિ કરી શકે એવો કોઈ મહાત્મા મને આજ સુધી મળ્યો નથી.<sup>૨</sup> બ્રાહ્મણનો દેહ, દેવ-અસુર-પશુ-પક્ષી આદિ દેહોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; તેમાં પણ મારો દેહ તો જ્ઞાનનો અધિકારી હોવાથી વિશેષ શ્રેષ્ઠ

છે, તેનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન આજ મને આપનો સમાગમ થતાં મળ્યું છે. હે ભગવન! સંસાર-સંબંધી અનેક દોષોને આપનાવાળી વિવિધ પ્રકારની દશાઓ જોઈને હું બહુ ખેદ પામ્યો છું. જન્મ અને મરણ એ બન્ને વારંવાર થયા કરે છે, સુખ-દુઃખની શ્રાંતિ સદા લાગેલી જ છે અને સર્વ સુખો પણ પરિણામે અવશ્ય થનારાં દુઃખો વડે ઘેરાયેલાં હોવાથી અતિ દુઃખરૂપ છે. હે મહારાજ! એવાં સુખોના કરતાં તો દુઃખોની સતત પરંપરા જ (અભ્યાસ વડે જન્મ જળજંતુ શીત-તાને સહન કરી લે છે, તેમ નિરંતરના અભ્યાસ વડે સહી શકવાથી) વધારે સારી છે. પરિણામમાં સખત દુઃખ આવવાથી સુખો પણ મને (વિવેકને લીધે) દુઃખ ઉપત્ત કરે છે.<sup>૩-૫</sup> એ સુખો પરિણામે અસહ્ય દુઃખ પેદા કરવાથી એવાં તો દુઃખકારક ભાસે છે કે, તેના કરતાં દુઃખ જ (અભ્યાસ વડે સહી શકવાથી) સુખરૂપ લાગે છે. મારું આ આયુ વય દાંત, રૂવાટાં અને આંતરડાંઓ સહિત હાલી ગયેલ છે.<sup>૬</sup> એક પછી એક ઉત્તમ ભોગો મળે એવા સ્થાનમાં અભિલાષા રાખી રહેલી બુદ્ધિ, પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષના સાધનમાં નિશ્ચયવાળી થતી નથી; વળી ચિત્ત પણ એક પછી એક વધતા જતા રાગરૂપી પાંદડાંઓથી ફાલેલ છે અને તે અનેક દુષ્ટ સંકલ્પોને લીધે વિવેક પણ પેસી ન શકે તેવું ગઠન છે. આથી તે પોતાના નુદ્ધ સાક્ષીના વિવેકમાં પ્રકાશવાળું થતું નથી.<sup>૭</sup> પીપળા આદિ વૃક્ષોના ખરી જઈ નીચે પડેલાં સુકાયેલાં પાંદડાંઓના ઢગલા વગેરેને લીધે ઠોઈ છુદ્ધ ગામમાં જન્મ તેમ કરીને પણ પેસી શકાય નહિ, તેમ અનેક દુષ્ટ સંકલ્પોના ઢગલાઓને લીધે એ મનમાં વિવેક પણ મહા કષ્ટ સુધ્ધાં પ્રવેશી શકતો નથી. નાના પ્રકારનાં ભોગોની વાસનાઓરૂપી દુર્ગંધને પોતાના અંગમાં ધારણ કરી રહેલી અને ગીધપક્ષીની પેઠે પોતાના ભક્ષ્ય (વિષય) તરફ ટાંપી રહેલી

\* આ મોત્રીસમા સર્ગમાં દેહદોષ, ઇન્દ્રિયદોષ, મનોદોષ અને બુદ્ધિદોષ ઇત્યાદિસહિત મંકિન્નપિ સંસાર-સંબંધી પોતાના દુઃખસમૂહનું વર્ણન કરી બતાવશે.

ધન્વિન્દ્રયોને દીપ્તિ જાવકા પણ અપરાધ ગામમાં  
કરેલા નિવાસની પેઠે નિરંતર અનેક પાપ ઉપ-  
જવનારી છે. બુદ્ધિ પણ કરંજ આદિ કંટક  
વૃક્ષની વેલની પેઠે કરાસ અને કુટિલ છે. ગાઢ  
અધકારવાળી રાત્રિ જોવામાં પરિશ્રમ આપે છે  
અને દીપક વગેરેની સહાયતા વિના આંખ કંચું  
કામ કરવાને નિષ્ફળ જાય છે. તેજ પ્રમાણે  
અજ્ઞાનરૂપી અધકારવાળી તથા નિત્ય ગમન  
કરનારી વિષયચિન્તા પરિશ્રમ આપે છે અને  
આયુષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશને પ્રાપ્ત નહિ થતાં  
પોતાનું પરમપુરુષાર્થરૂપી કાર્ય કરી શકતું  
નથી—તે નિષ્ફળ આદ્યું ગયું છે. અમારી આ  
તૃષ્ણા સુકાયેલી લતાની પેઠે જરા પણ વિવેક-  
રૂપીરસને લઈ શકતી નથી. વારંવાર નિષ્ફળ  
થવાથી તે જોઈ નાશને પામી હોય તેમ લાગે  
છે, પરંતુ તે કદી પણ નિર્મૂળ થતી નથી કે  
ફળવાળી અથવા ફૂલવાળી પણ થતી નથી. જ  
કાઈ નિત્ય-નૈમિત્તિક આદિ કર્મો કરવામાં આવે  
છે, તે તો બીજા જન્મોમાં સંચિત કરેલાં અનેક  
કુર્મોના ઢગલાઓમાંથી ચોડાંએક લાગને દૂર  
કરી પોને પણ ફીણ થઈ જાય છે. વાસનારૂપી  
બીજ તો એક પછી એક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનારાં  
કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મોમાં જ પ્રવર્તાવે છે. ૯-૧૨  
આણું જીવન સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્ર-ભૃત્ય ઇત્યાદિ લોકો-  
માં આસક્તિ વડે જ પસાર થઈ ગયું. સંસાર-  
રૂપી સમુદ્ર તરી શકાયો નહિ. પ્રતિદિન લાય  
ઉત્પન્ન કરનારી ભોગોની આશા પ્રમળ થવા  
માંડી. ૧૨ દાઈ વખત પુત્ર, મિત્ર, પશુ તથા ધન  
ઇત્યાદિ વડે પૂર્ણતાવાળા, તો દાઈ વખત તેથી  
અપૂર્ણ જોવા ધરમાં દાઈ એક ખાડામાં પેદા  
થયેલા બાવળની પેઠે પડ્યા રહીને એ લક્ષ્મી  
મેળવવા માટે ચિંતારૂપી જ્વર વડે વિકારવાળી  
મોટીમોટી આપદાઓ સહન કરી છે. અંદર રહેલા  
સર્પના મરતકના મણિ વડે પ્રકાશમય થઈ રહેલી  
અંધારી શુક્રાની અંદર સર્પ નહિ દેખ-

વામાં આવવાથી, રત્ન લેવાની ઇચ્છા કરનારાં  
પુરુષને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવી, સર્પદંશ  
આદિ દ્વારા છેતરે છે, તે જ રીતે લક્ષ્મી પણ પુરુષ  
ગમે તેવો અખૂટ ધન વગેરે સાધનોનાળો હોય  
અને શસ્ત્ર આદિ વડે જરા પણ ધવાયેલ ન હોય,  
તો પણ તેને વારંવાર લાલચમાં નાખી દૂર ખેંચી  
લઈ, શત્રુઓ—ચોરો વગેરેના કબજામાં સોંપી દઈ,  
સર્વ સમૃદ્ધિનો નાશ અને શસ્ત્રધાત આદિ દુઃખ  
પણ પેદા કરી છેવટ છેતરે છે. એવી તે અતિ ક્રૂર  
છે. ૧૩, ૧૪ મારું ચિત્ત આશાઓરૂપી અનેક તર-  
ગાથી કહેળાયેલું છે અને ચોતરફ ફાટ્યા કરે  
છે, તો પણ કશા અર્થને પ્રાપ્ત થતું નથી. વળી  
તે સુકાઈ ગયેલા સમુદ્રની પેઠે કદી ન પુરાય તેવું  
હોવાથી મહા અભાગિયું છે. આથી, હું એ  
ચિત્તને પરવશ થઈ ગયો છું અને કેવળ ધન્વિન્દ્ર-  
યોના વિષયોમાં જ લંપટ થઈ રહેલ છું, તેથી  
વિવેકી પુરુષો મારી ઉપેક્ષા કરે છે. જન્મ મૃત્યુનાં  
ઝાડ અપવિત્ર જગ્યામાં રહેલ હોય અને કાંટા-  
વાળું હોય, તેમ આ ચિત્ત પણ મળ, મૂત્ર, રક્ત,  
માંસ આદિથી મહા અપવિત્ર એવા દેહમાં રહેલ  
છે અને દુર્ગુણોરૂપી અનેક કાંટાઓવાળું છે.  
તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ તો તે સાવ મિથ્યા જ છે, છતાં  
તે મોટાં મોટાં કર્મોના આરંભો કરી રહેલું છે.  
ધનંજય નામનો વાયુ જન્મ નિરંતર દેહમાં રૂપો  
કરે છે, તેમ એ ચિત્ત પણ પોતે ચંચળતાને દીપ્તિ  
નિરંતર ભ્રમણ કર્યો કરે છે. હું વારંવાર દેહ  
પડવાથી મરણ પામું છું, છતાં પણ મરણને નહિ  
પામેલું અને ઇચ્છેલો પદાર્થ નહિ મળવાથી  
શૂન્ય વિષવાળું એ ચિત્ત તો કેવળ દુઃખ ઉપ-  
જવવાને માટે જ ચોતરફ ફાટ્યા કરે છે. શાસ્ત્ર  
વિચાર અને સત્સંગતિરૂપી ચંદ્રમા તથા તારા  
ઓને ધારણ કરી રહેલી અને અલંકારરૂપી યક્ષ-  
વાળી, અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિ હજી સુધી આસરી ગઈ  
નથી. હાથીના જવા મહા મદોનમત એ અધકાર-  
રૂપી અજ્ઞાનનો નાશ કરવામાં સિંહના જવા, કર્મ-

રૂપ ધાસને બાળી નાખવામા અગ્નિના જવા અને વાસનારૂપી રાત્રિનો ક્ષય કરનાર વિવેકરૂપી સૂર્ય હજી (મારા ચિત્તમાં) ઉદય પામ્યો નથી. દશ્ય આદિ જ અવસ્તુ છે, તેને મેં વસ્તુરૂપે બળેલ છે મારો ચિત્તરૂપી હાથી મહા મદોનમત છે.<sup>૧૫-૧૯</sup> ઇન્દ્રિયો મારા કલેજને ઢાતરી ખાય છે. આગળ ઉપર મારી શી ગતિ થશે એ કશું મારા બળવામાં આવી શકતું નથી. શાસ્ત્રદષ્ટિ પ્રથમ સાધનદશામાં ઉપયોગી છે અને છેવટ સસાર તરી જવા માટે અસંગ અને ઉદાસીન થઈ રહેલા તથા વિધિ-નિષેધને ઉલ્લંઘી ગયેલા પાંડિત પુરુષોએનો કેવળ આશ્રય પકડતા નથી. એ શાસ્ત્રદષ્ટિ પણ મને તો વાસનાનો આવેશ ઉત્પન્ન કરી દઈ અંધા-પાની પેઠે અંધળો બનાવી દે છે. હું અતિ દારુણ મહામોહમાં ડૂબી ગયેલ છું. તો એ મહા-મોહ તરી જવાને અને ઉત્તરકાળમાં મોક્ષ મેળવવા માટે મારે જ કંઈ કરવા લાયક હોય તે આપને પૂછું છું. માટે હે મહારાજ ! આપ મને રૂપા કરીને કહો.<sup>૨૦-૨૧</sup> હે ભગવન ! શરત્કાળની પેઠે જ્યારે કોઈ વિવેક આદિ શુભ ગુણવાળો મહાત્મા શુરુ મળી જાય, ત્યારે આકાશની પેઠે શિશ્યની મોહરૂપી ઝાકળ શમી જાય છે અને દિશાઓની પેઠે સર્વ મનોરથો નિર્મળ (રાગ-દ્વેષ આદિ મેલથી રહિત) થઈ જાય છે. આમ જ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને જને મહાત્માઓ પણ કહે છે, તે વાત આપે મને કરેલા સસારની નિવૃત્તિ કરનારા બોધ વડે (મારું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપી) યથાર્થ થાઓ.<sup>૨૨</sup>

શામ્યંતિ મોહમહિકાઃ શરદીવ સાધૌ  
પ્રાપ્તે ભવંતિ વિમલાશ્ચ તથાખિલાશાઃ ।  
સત્યેતિ વાગ્મવતુ સાધુજનોપગીતા  
મદ્બોધનેન ભવતા ભવશાંતિદેન ॥ ૨૨ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહિવૈરાગ્ય'  
એ નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

અંધપ્રદ બીજવ્યતુષ્ટ્ય અને  
તેના નાશનો ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સંવેદનં માવનં ચ વાસના કલનેતિ ચ ।

અનાર્થોપેહ શબ્દાર્થો વિગતાર્થો વિજૃંમતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયો વડે

વિષયોનો ઉપભોગ કરવારૂપી સંકલ્પ સ્ફુરે છે,

પછી એ વિષયોનો વિયોગ થતાં તેના ગુણો

સ્મરણમાં આવતાં ચિત્તમાં વારંવાર તેની ભાવ-

ના થયા કરે છે, પછી ચિત્તમાં તેની દૃઢ વાસના

બંધાય છે અને તેને લીધે મરણકાળમાં પણ

ભાવિ દેહ આદિને પેદા કરવામાં અતુલ્ય એવી

સ્મૃતિ થાય છે. એ ચાર બીજ આ સંસારની

અંદર સર્વ અનર્થોના બીજરૂપ છે. ખરી રીતે

એ પોતે મિથ્યા છે છતાં દૃક્ત અવિદ્યાને લીધે જ

એ પદાર્થરૂપે ભાસી રહે છે.<sup>૧</sup> ઇન્દ્રિયો વડે વિષ-

યોનો ઉપભોગ કરવારૂપી સંકલ્પ જ પદાર્થોમાં

સુખશુદ્ધિ પેદા કરી વારંવાર ભાવના થવાના

મૂળરૂપ થાય છે, જેમ તમે સમજો. તેની અંદર

જ સર્વ દોષોનો સમાવેશ રહેલો છે. જેમ કૂત-

પાંદડાં વગેરે સાથે આખી લતા વસંતઋતુમાં

પ્રવૃત્ત થનારા પોતાના રસમાં સૂક્ષ્મરૂપથી રહેલી

છે, તેમ સર્વ આપત્તિઓ સૂક્ષ્મરૂપે તેની અંદર

જ રહેલી છે.<sup>૨</sup> આ અતિ વિકટ સંસારમાર્ગમાં

વાસનાઓના વેગને વશ થનારા જીવોનાં અનેક

ચરિત્રો અને વૃત્તાંતોનો સમુદાય વિચિત્ર તરેહના

પ્રવાહો વડે નિરંતર ચાલ્યા કરે છે.<sup>૩</sup> જેમ

વસંતઋતુના અંતમાં ધીરે ધીરે પૃથ્વીનો રસ

આછો થઈ જાય છે, તેમ વિવેકી પુરુષની પણ

અવિદ્યા વડે ઉત્પન્ન થયેલ જીવને બધાઈ જવાનું બીજ-

વ્યતુષ્ટ્ય કહેવામાં આવશે અને વિદ્યા (જ્ઞાન) એ બીજો-

ને બાળી નાખનાર છે, એ કહેવાશે.

આ સંસારરૂપી બ્રાંતિ વાસનાઓ સહિત ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતી જાય છે.<sup>૪</sup> જેમ વનની અંદર ફેલાઈ રહેલી દેવોના વનમાં વસંતઋતુ રસના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાસના જ આ સંસારરૂપી કાંટાવાળા 'સદ્વસ્ત્રી' નામના વેલાની વૃદ્ધિ કરે છે.<sup>૫</sup> અજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ જીવચૈતન્યની અંદર જેમ પૃથ્વીમાં વસંતઋતુનો રસ વનરૂપે પ્રકટ થઈ જાય છે, તેમ વાસનારૂપી રસ સંસારરૂપી અંધાપા (અજ્ઞાન) તરીકે ઉદય પામે છે.<sup>૬</sup> સર્વ દૃશ્યમાત્રથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યપરમાત્મા વિના બીજું કશું છે જ નહિ. જેમ અનંત આકાશની અંદર શૂન્યતા વિના બીજું કંઈ નથી, તેમ અનંત પરમાત્મામાં પણ જગત આદિ બીજું કશું સત્ય નથી.<sup>૭</sup> 'સાક્ષી-રૂપે સર્વદા સ્ફુર્તો કરતો ચૈતન્ય આત્મા દેહ, ઇન્દ્રિય આદિથી જુદો નથી અને તેથી જુદો દેખાતો પણ નથી.' એવી જ અનાદિ કાળની બ્રાંતિ છે, તે જ અવિદ્યારૂપે, બ્રમરૂપે અને સંસાર-રૂપે ફેલાઈ રહે છે.<sup>૮</sup> જે પદાર્થ અસત્ય હોય અને બ્રાંતિ વડે જ ખડો થઈ જઈ બાળકને બ્રાંતિ વડે બેવામાં આવતા વેતાલની પેઠે સત્ય દેખાતો હોય, તે જ્ઞાન થતાં તરત નષ્ટ થઈ જાય છે.<sup>૯</sup> ચૈતનસત્તા સર્વત્ર એક છે, છતાં દૃશ્ય-ઉપાધિને લીધે જુદી જુદી જણાય છે, એ સર્વ દૃશ્ય સ બધી દાદનો બાધ થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વ ના સારરૂપ ચૈતનતત્ત્વ જ બાકી રહે છે. આથી જેમ આ આખી પૃથ્વી ઉપરની નદીઓના સમૂહો સમુદ્રમાં એકરૂપ થઈ જાય છે, તેમ તે સર્વ પરમાત્મામાં એકરસરૂપ થઈ જાય છે.<sup>૧૦</sup> જેમ માટીથી બનાવેલાં માટીનાં પાત્રો માટીથી જુદાં બેવામાં આવતાં નથી, તેમ આ સર્વ દૃશ્યજળ ગિન્મય અને ચૈતન્યની સત્તા વડે જ સત્ય હોવાથી ચૈતનતત્ત્વથી જુદી દેખાતી જ નથી.<sup>૧૧</sup> જે વસ્તુ જ્ઞાન વડે જણવામાં આવે છે, તે જ્ઞાન-કહેવાય છે. અજ્ઞાન પોતાનાથી વિરુદ્ધ

રૂપવાળું હોવાથી તે જ્ઞાન વડે જુદે રૂપે જણાતું જ નથી અને તેને લીધે ચિદરૂપ જ્ઞાન વિના બીજું કશું છે જ નહિ.<sup>૧૨</sup> દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય, એ પ્રત્યેકમાં જ ચૈતનસત્તારૂપ જ્ઞાન છે, તે જ માત્ર સારરૂપ છે. તેથી આકાશના ફૂલની પેઠે બીજું કશું તેનાથી જુદું નથી.<sup>૧૩</sup> સમ્રાટીય પદાર્થ પોતાના સમ્રાટીય પદાર્થની સાથે જ એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો જગતમાં સારરૂપે રહેલી ચૈતન્યસત્તાનો અને મહા ચૈતન્યસત્તાનો અન્યો-ન્ય એકતાનો અનુભવ સિદ્ધ થતાં, તત્ત્વ એક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.<sup>૧૪</sup> જે કદાચિત્ લોકડું, પથ્થર આદિ જડ પદાર્થોનું ચૈતનપણું ન હોય, તો સસલાતું શિંગડું આદિ અસત પદાર્થોનું તેની પેઠે સદાકાળ સ્ફુરણ જ ન થવું જોઈએ.<sup>૧૫</sup> જ્યારે આ સધળી દૃશ્યવર્ગની શોભાને એક બોધરૂપ જ માનીએ, ત્યારે તે બોધથી (ચૈતનતત્ત્વથી) જુદી નહિ છતાં કે જણે અવિદ્યા વડે જુદી હોય, તેમ બોધરૂપ જે ચૈતનતત્ત્વ વડે ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રગટ થઈ જાય અનુભવમાં આવે છે.<sup>૧૬</sup> જેમ વાયુ માત્ર સ્ફુરણ રૂપ જ છે અને સમુદ્ર માત્ર જળરૂપ જ છે, તે જગતની અંદર રહેલ તથા ચોતરફ ફેલાઈ રહેલ સર્વ દૃશ્ય માત્ર બોધરૂપ (ચૈતનરૂપ) છે.<sup>૧૭</sup> લાખ અને લાકડું આદિ પદાર્થો જે કે પરસ્પર સંયોગ સંબંધને લીધે એકબીજામાં મિશ્ર થઈ ગયેલ જણાય છે, પરંતુ તેમનું મિશ્રપણું ઉપરઉપર થી જ લાગે છે. બાકી વિવેક વડે અનુભવ કરતે જો જુદા જ નજરે પડે છે. ખરી એકતા તે એ જ જણાય છે, કે જે વિવેક વડે અનુભવ કરતાં પણ કાયમ રહે છે. પાણીમાં પાણીનું અને દૂધમાં દૂધની જેમ એકબીજાની એકરૂપતા થઈ જાય છે, તેમ એકબીજામાં અન્યો-ન્ય એકતાનો અનુભવ થવો એ જ એક્ય કહેવાય છે તો દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંનેમાં રહેલી ચૈતન્ય સત્તાનું એક્ય જ સિદ્ધ છે ૧૮૧૯ ૬૨ અમક.૨

હું' એવો અહંકાર સ્ફુરી આવેલો એ અંધ  
ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને 'હું એવું કંઈ છે જ  
નહિ' એમ જ્ઞાન થવું એ મોક્ષ આપનાર છે.  
માત્ર એટલો જ અંધમોક્ષનો હેતુ છે અને તે  
પાતાના હાથની વાત છે, તો તેમાં શા માટે  
માસકત થઈ બેસી રહેવું? અહંકાર તો જે  
દ્રમ્ભાની પ્રતીતિની પેઠે અને અંજનાના જળમાં  
તો જળપ્રાંતિની પેઠે માત્ર મિથ્યારૂપે જ દેખાય  
તેને શું ઉત્પન્ન થયેલ કહી શકાય કે? અમુક  
મારુ છે' એમ ચિત્તામાં સ્ફુરણ થવું, એ  
અંધકારક છે અને 'હું એવી કંઈ વસ્તુ જ  
થી, તો પછી મારું તો ક્યાંથી જ હોય?' એમ  
મનમાં જવું, એ મોક્ષકારક છે. માત્ર આટલી જ  
મજાણની વાત છે અને તે પાતાના તાપાની  
તો તેમાં શા માટે મૂખ પની જઈ મૂઝાઈ  
હેવું? જમાં ફંડામાં રહેલાં બેર ફંડાની અંદર  
હા છતાં પણ ફંડાના ઉપરના ભાગથી ઢંકાઈ  
વાથી દેખાતાં નથી, તેમ મિથ્યારૂપ અહંકારમાં  
ત્ય ચિદાત્માનો પ્રવેશ થવાથી તેનું શુદ્ધ-બુદ્ધ-  
ક્ત સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે, તેથી તે દેખાતું  
થી. અથવા તો અનંત આકાશની અંદર ઘડા-  
પ ઉપાધિને લીધે ઘટાકાશરૂપે મર્યાદિત પરિ-  
ણામાં આવી જવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ  
મર્યાદાથી પર આત્માની અંદર અહંકારરૂપી  
પાધિને લીધે મર્યાદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ  
ને કોટી (દ્વૈતસાધક હોવાથી) અહીં ઘટતી  
થી; કેમકે જ સંખંધથી આત્માનું અહંકાર વડે  
કંઈ જવું કે મર્યાદામાં આવવું અને છે, એ  
અંધ જ અહંકારને આત્માથી ભિન્ન કદપવા  
તાં આત્માથી ભિન્ન વસ્તુનું મિથ્યાપણું હોવા-  
સંભવતા નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહં-  
ર પણ આત્માથી બુદ્ધી સત્તાવાળો નથી. માત્ર  
અંદ્રમાની પ્રાંતિની પેઠે એ અહંકાર આત્માની  
દર જ અવિદ્યા વડે ભેદની કદપના કરી લેવાથી  
રી આવે છે અને જાણું કે એ બન્ને એક જ

હોય તેમ દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે જ જડ અને  
ચેતન એ બન્ને અશોનું (અહંકાર આદિરૂપે)  
બેગા થઈ જવું એ જ આત્મા છે. પણ આમ બે  
આત્માનું સ્વરૂપ બાનીએ તો આ એક મોટો  
વિરોધ આવે છે. બે ચેતન અંશ જડ અંશમાં  
એકરસરૂપ થઈ જઈ મળી જાય છે એમ માન-  
વામાં આવે, તો સર્વ જડરૂપ જ થઈ જતાં,  
આત્મામાં સત્તાસ્ફુર્તિ થવી ઘટતી નથી. હવે  
જડ અંશ ચેતન અંશમાં એકરસરૂપ થઈ મળી  
જાય છે એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ ચેતન્ય  
જ થઈ જતાં બે કે સત્તાની સ્ફુર્તિ સંભવે  
છે, પરંતુ ચેતનતત્ત્વ પોતે નિર્વિપય હોવાથી  
તેનું સ્ફુરણ પણ નિર્વિપય જ થવું ઘટે છે.  
કેમકે દરેક વસ્તુ જડ હોય કે ચેતન હોય, પરંતુ  
પોતાનું જ એક મૂળ હોય. તેને તે કદી પણ  
છોડતી જ નથી. <sup>૨૨-૨૪</sup> એ રીતે બન્ને જડ-ચેતન-  
નું એકબીજામાં મળી જઈ એકરૂપ થઈ જવાપણું  
(અધારાની અને પ્રકાશની એકરૂપતાની પેઠે)  
અન્યોન્ય અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. વળી આત્મા  
તો સ્વભાવે જ ચેતનરૂપ છે. તે કદી પણ જડ  
હોઈ શકતો નથી. કેમકે પદાર્થના સ્વભાવ કદી  
પણ બદલાઈ જતા નથી. ચેતનરૂપ આત્મા જ  
જડ (અહંકાર આદિ) રૂપે બેગામાં આવે છે,  
તેનું કારણ તો વળી બીજું જ (અવિદ્યારૂપ) છે.  
બાકી એ જડની ચેતન સાથે વાસ્તવિક એકરૂપતા  
તો સાવ સંભવતી જ નથી. <sup>૨૫</sup> વાસનાઓ અને  
અભિમાનો વડે વીંટાઈ રહેલા તથા સેંકડો દુષ્ટ  
વિકારો વડે ખેંચાઈ જઈ આમતેમ દોડ્યા કરતા  
અવિવેકી પુરુષો પર્વત ઉપરથી નીચે પડેલી  
શિલાઓની પેઠે નીચા નીચા જતા જાય છે. <sup>૨૬</sup>  
વાસનાઓરૂપી વાયુઓએ ખેંચી આમતેમ લઈ  
જવાતાં મનુષ્યોરૂપી તુણેને એવાં એવાં તો  
જન્મ-જરા-મરણ-નરક આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય  
છે, કે તે વિષે બોલવા બેસીએ તો કંઈ પાર જ  
આવે નહિ. <sup>૨૭</sup> પોતાની વાસના અને અભિમાન-

ને અનુસરી નિષયોમાં રાગ થયો વગેરે રસ વડે વિષયોની અંદર જ બંધાઈ જઈ આસક્ત થઈ રહેલાં મનુષ્યો, હાયમાંથી છૂટી ગયેલા દહાની પેઠે ખૂબ જ ભટકી ભટકી છેવટે (પાપોને યોગે) નરકોમાં પડે છે અને ત્યાં યમની માતાનાંઓને ઘણો લાંબો કાળ સહન કરવાથી ચોતરફથી જળર થઈ જાય છે. પછી કાળાંતરે પણ સ્થાવર કૃમિ-શ્રીટ આદિ જન્મો લઈ તે કેમ બાણે કોઈ બીજા જ હોય તેના થઈ જાય છે.<sup>૨૮</sup>

ગ્રાંત્વા મૃગં કરતલાહતકંદુકામં  
લોકાઃ પતંતિ નિરપેષુ રસન રક્તાઃ ।  
ક્લેશન સ્ત્રવ પરિજર્જરતાં પ્રપાતાઃ  
કાલાંતરેણ પુનરન્યનિમા મર્વંતિ ॥ ૨૮ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધને 'મંકિઓધન'  
એ નામનો સર્ગ ૨૫ એ સમાપ્ત

હસર્ગ ૨૬ મો હ

અનયોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ

॥ ચલિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સંમારમાર્ગમહને પવિત્રસ્વાડ્ડપતંતિ હિ ।

વૃષ્ટવૃષ્ટાંતલક્ષણિ કીટા ઇવ ઘનાગમે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-જીવ કે જ આ સંસાર-માર્ગરૂપી મહાવિકટ અરણ્યમાં ભટક્યા કરે છે, તેને જેમ યર્ષાક્રમમાં અનેક શ્રીકાઓ પેદા થાય, તેમ પ્રથમ ઘણી વાર અનુભવમાં આવી ગયેલ ક્ષુધા-તૃષ્ણા-ગ્રસ્ત-મરણ-ભય આદિ લાખો વૃત્તાંતો પોછા વારંવાર પ્રાપ્ત થતાં રહે છે.<sup>૧</sup> જેમ જંગલમાં બુદ્ધે બુદ્ધે કેડાણે રહેલા પથરાં એકબીજા

+ આ જીસમા સર્ગમાં વાસનાને લીધે રાગ-દેવ-આદિ વડે ચિત્ત રંગાઈ જવાથી અનર્થની પ્રાપ્તિ થવા વિશે કહેવામાં આવશે; અને વિવેક વડે તરવતાન થઈ જવાથી વાસના, રાગ-દેવ છલ્લાદિની શાંતિ થઈ જન્મ-મરણ આદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે.

સાથે કરી સંબંધ રાખતા નથી, તેમ આ સર્વ પદાર્થો એકબીજા સાથે કરી પણ સંબંધ ધરાવતા નથી; માત્ર વાસના જ તેમનો એકબીજામાં પરસ્પર સંબંધ કરાવવામાં સક્ષમ છે.<sup>૨</sup> એ વાસનાનું મૂળ ચિત્ત છે. વસંતક્રમમાં વન જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા રસ વડે રંગાઈ જઈ પોપાય, તેમ તે ચિત્ત રાગ-દ્વેષ આદિ રસ વડે રંગાઈ જઈ પોપાય છે. એટલું જ નહિ પણ એ ચિત્ત વિવેકની વાતમાં સાવ અંધ જ બની જાય છે. જંગલ જેમ અનેક વૃક્ષો વડે ઘેરાયેલું હોય છે, તેમ એ ચિત્ત પણ અનાદિ કાળથી અનુભવમાં આવ્યા કરતાં અનેક વૃત્તાંતો વડે ભરપૂર થઈ રહે છે.<sup>૩</sup> અહો ! આશ્ચર્ય છે કે વાસનાને લીધે પરવશ બની ગયેલાં પ્રાણીઓ વારંવાર પ્રાપ્ત થયા કરતા જન્મોમાં અનેક સુંખ-દુઃખોનો અનુભવ કરતાં જ રહે છે.<sup>૪</sup> અહો ! વાસના સાવ ખૂંડી છે. તેને લીધે મનુષ્યો સાવ મિથ્યા છતાં માત્ર અજ્ઞાનના બળથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દરશ, એ ત્રિપુટીરૂપે થઈ રહેલા પદાર્થો વડે પોતાની અંદર આ સંસારરૂપી શ્રાંતિને અનુભવે છે.<sup>૫</sup> આનંદ વડે પરિપૂર્ણ અશ્રુતને (મોક્ષને) ધારણ કરી રહેલ, શુદ્ધ, જગતમાં પ્રકાશ કરનાર અને સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં શીતળતાવાળા વિવેકી પુરુષમાં અને આનંદ વડે પરિપૂર્ણ અશ્રુતને ધારણ કરી રહેલ, શુદ્ધ, જગતમાં પ્રકાશ કરનાર અને સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં શીતળતાવાળા ચંદ્રમાં શો ફરક છે ! આગળ-પાછળનો કંશે પણ વિચાર કર્યા વિના જ ગમે તે જે કાંઈ સારીમાંડી વસ્તુ હોય તેની ઇચ્છા કરનાર અને મર્યાદાથી પણ રહિત થઈ ગયેલા મૂઠ પુરુષમાં અને તેના જ સ્વભાવવાળા બાળકમાં શો ફેર છે ! પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ વિષય ભલે શુભ હોય કે અશુભ હોય, પણ તેને પ્રાણ જતાં સુધી પણ નહિ છોડનાર મૂઠ પુરુષમાં અને માછલાંને વીંધવાના કાંટામાં ભરાવી રાખેલ શુભ-અશુભ

માંસના દુઃકડાને પોતાના પ્રાણ જતાં સુધી પણ  
 હિંદિ છોડનાર મગરમચ્છ-માછલાં આદિ જળ-  
 જંતુઓમાં શો તફાવત છે ? એ તમે જ કહો. ૧૮  
 પ્રીત, સ્ત્રી, ધન વગેરે આ સર્વ પદાર્થો સૂદૃઢ  
 રીતી વડે બનાવેલાં કાડિયાંની પેઠે ક્ષણ વારમાં  
 જ નાશ પામી જનારા છે. ૧૯ બ્રહ્માથી માંડી ઠેક  
 તણખલા સુધી સેંકડો યોનિઓમાં આ આખા  
 દેવ સુધી તમે લખ્યા કરશો, તો પણ મનના  
 નેરોધ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના તમારા ચિત્તને  
 હી પણ શાંતિ મળવાની નથી. ૨૦ જમ ભાગે  
 ચાલનાર કોઈ વટેમાથું પુરુષ બરાબર. બેઠ-  
 તપાસી પગ મૂકે તો ભાગના ખાડા-ટેકરા તેને  
 કાંઈ બાધ કરી શકે નહિ, તેમ જ કોઈ ઉત્તમ  
 પુરુષ પોતાના સ્વરૂપનું અને જગત આદિનું  
 વેવેક વડે માત્ર અવલોકન કરે, તેને જગતરૂપી  
 બળનો બંધ જરા પણ બાધ કરી શકતો નથી. ૨૧  
 વેવેક વડે સાવધાન થઈ રહેલા તમારા ચિત્તને  
 માસના ગળી શકશે નહિ; કેમકે જ પુરુષ સાવ-  
 ધાન હોય અને જગતો હોય તેને પિશાચ શું  
 કરી શકે ? ૨૨ જમ નેતનું કેલાવું રૂપનો પ્રકાશ  
 કરવા માત્ર જ છે, તેમ અહંકારસહિત આ  
 જગત પણ સાક્ષીચૈતન્યનું બહાર આવીને પ્રસરી  
 જવા રૂપ જ છે. ૨૩ હે કામ-ક્રોધ આદિ છ શત્રુ  
 એને નાશ કરનાર ! જમ નેત બંધ થતાં રૂપનો  
 પ્રકાશ થતો અટકી પડે છે, તેમ જુદી દ્વારા બહિ-  
 રુંબ થઈ ગયેલા સાક્ષીચૈતન્યને અંતરુંબ  
 કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થાપવાથી સર્વ દરય-  
 વર્ગની પ્રેતીતિ બંધ પડી જાય છે. ૨૪ પવન જમ  
 આકાશની અંદર પોતાના સ્વરૂપમાં ગતિને  
 વિસ્તારી દે છે, તેમ શુદ્ધ આત્મચૈતન્ય જ  
 અવિવેક વડે કાંઈક બહાર થઈ જઈ, ચિદાકાશ-  
 રૂપી પોતાના મહાવિસ્તીર્ણ આત્મસ્વરૂપમાં જ  
 અહંકારસહિત સાત મિથ્યા એવા આ જગતને  
 ફક્ત શ્રાંતિ વડે કલ્પના દ્વારા વિસ્તારી દે છે. ૨૫  
 ખરી રીતે આ જગત અસત્ય જ છે. બ્રહ્મચૈતન્ય

તેને પોતાનાથી બુદ્ધ નહિ રચ્યા છતાં કેમ  
 બણે તેનાથી એ બુદ્ધ હોય અને સત્ય હોય  
 તેનું થઈ રહેલું છે; બાકી તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં તો  
 માટી કે સોનામાંથી બનેલો ઘટ માટી કે સોનું  
 આદિ પોતાની મૂળધાતુથી બુદ્ધ પાડી લઈ  
 શકતો નથી. આમ એ ઘટભાવ ભિન્ન નહિ  
 છતાં માટી અને સોનું વગેરેમાં ભિન્નરૂપે માત્ર  
 કલ્પાયેલ જ છે, તેમ આ જગત પણ બ્રહ્મનો  
 એક વિવર્ત હોવાથી તેની સત્તા બ્રહ્મસત્તાથી  
 બુદ્ધ પાડી શકતી નથી; અને તે બ્રહ્મથી  
 બુદ્ધ નહિ હોવા છતાં બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જ  
 અવિદ્યા વડે તેની ભિન્નરૂપે કલ્પના કરવામાં  
 આવી છે. ૨૬ જમ આકાશનું સ્વરૂપ શૂન્યમાત્ર જ  
 છે, પવનનું સ્વરૂપ ગતિમાત્ર જ છે અને તરંગ  
 આદિનું સ્વરૂપ જળમાત્ર જ છે, તેમ આ જગત  
 ચિન્માત્ર જ છે. ૨૭ આ ત્રણે લોક સ્વગતનેદથી  
 અને સજાતીયભેદથી રહિત કેવળ શુદ્ધ-બ્રહ્મ-  
 રૂપ જ છે અને શાંત ચિદાકાશ જ તેનું ખરું  
 સ્વરૂપ છે, એમ તમે સમજો. બાકી એ પર-  
 માત્માના વિશાળ સ્વરૂપમાં માત્ર શ્રાંતિ વડે જ  
 આ ત્રણે લોક, જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા  
 પર્વતની પેઠે દેખાય છે. ૨૮ પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ  
 ગયેલા શાંત જીવન્મુક્ત પુરુષને અંદર એવી તો  
 શીતળતા પ્રાપ્ત થાય છે, કે તેની પાસે અમૃત-



મય આતિ શીતળ ચંદ્રમા પણ ધગતા અગ્નિના  
અંગારા, જ્વેલો લાગે છે.<sup>૧૯</sup> જગત અત્યંત શાંત  
અને સર્વવ્યાપી પરમાત્મારૂપ છે, તેમજ પોતા-  
ના અધ્યસ્તે સ્વરૂપથી શૂન્ય છે; તો પછી  
તેમાં એક પરમાત્માના મયોદારહિત પ્રકાશ  
વિના વળી બીજો (સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આદિનો)  
પ્રકાશ શી રીતે ઘટી શકે? ક્યાં સાધનોથી ઉત્પન્ન  
થાય અને વળી તેનું બીજું જુદું સ્વરૂપ પણ  
કેવું હોય? <sup>૨૦</sup> જ સત્તા 'બ્રહ્મ' શબ્દ વડે કહે-  
વામાં આવે છે, તે જ સર્વ પદાર્થોમાંનું પોતાનું  
વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકાર  
કશો પણ બાધ થઈ શકતો નથી. આ સર્વ તે  
અબાધ્ય બ્રહ્મસત્તારૂપ જ છે.<sup>૨૧</sup> જની અંદર  
બાધનો અનુભવ થાય છે, એવાં જ કાંઈ આ  
નામરૂપ જોવામાં આવે છે, તેમનો બાધ અને  
વધવું-ઘટવું-નાશ થવો વગેરે વિકારોનો સારી  
રીતે વિચાર ક્યાં છતાં પણ તે નામરૂપો અમારા  
બલવામાં આવતાં નથી; કેમકે તે આકાશકૂલની  
જેમ મિથ્યા જ છે.<sup>૨૨</sup> તમે મનનો બાધ કરી દઈ,  
આત્મસ્વરૂપને ઓળખી લઈ મહાશિલાની પેઠે  
સ્થિર અને શાંત થઈ રહો. મનનો બાધ થઈ  
બંધ છે, એટલે નામરૂપને આકારે થઈ રહેલા  
સર્વ વિકલ્પો તેમજ એ નામરૂપને પ્રમાણરૂપે  
અનુભવ કરાવનાર ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય એ  
સર્વનો પણ અભાવ થઈ બંધ છે, પરંતુ સાક્ષી-  
ચૈતન્યનો તો કદી પણ અભાવ હોઈ શકતો નથી;  
કેમકે તે તો જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત  
અબાધ્ય બ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૨૩</sup> તે અંગા મનનો બાધ  
કરી દઈને આકાશના જગા નિર્વિકાર, અસંગ  
અને અનંત આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખી રહે-  
લા વિવેકી પુરુષને નામ-રૂપ દેખાતાં જ નથી; કેમકે  
નામરૂપ તો સ્વરૂપસ્થિતિમાં પોતાનો દૃઢ અવ્યાસ  
ન દોવાને લીધે જ સ્વપ્નમાં જણાતા અનેક વિકા-  
ની પેઠે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨૪</sup> હિરણ્યગર્ભનું  
આ જગતને નિર્માણ કરનાર છે. તેણે

સાધનસામગ્રી વિના વગરણી તે આશ્રય વિના જ  
આ જગતરૂપી ચિત્ર પોતાના સંકલ્પમાનથી જ  
ખતાવી લીધેલ છે; માટે એ માનસિક કાર્યમાં  
સ્વપ્ન આદિની પેઠે મનથી જુદો બીજો કોઈ કર્તા  
પણ નથી, તેમ એ મનથી જુદું બીજું કોઈ કાર્ય  
પણ નથી.<sup>૨૫</sup> સર્વ મનોમય જ છે અને તે જ્યાં  
જ્યાં જ્વેલો જ્વેલો વિસ્તાર કરે છે, ત્યાં ત્યાં તે  
તે વસ્તુને આકારે પોને જ થઈ રહે છે. એ રીતે  
દરયનો અભાવ હોવાથી જ કોઈ દરયરૂપે જોવામાં  
આવે છે, તે સાત અસત્ય જ છે. તેને લીધે કાણ  
કર્તા છે? શું કાર્ય છે? અને શું તેનું અધિ-  
ષ્ઠાન છે? કોઈ નથી. (સર્વ મનનો વિલાસમાન  
છે.) 'હું સુખી છું' એમ મન વડે માનવામાં  
આવે તો સુખીપણું છે અને 'હું દુઃખી છું' એમ  
મન વડે મનાય તો દુઃખીપણું છે. એમ સુખ  
અને દુઃખ તથા તેના સાધનરૂપ દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન  
આદિ પાર્થિવ વિષયો એ સર્વ મનોમય છે  
અને તેને લીધે જ એ સર્વ જ્ઞાન થતાં શૂન્યરૂપ  
અથવા આત્મરૂપ જ જણાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં  
અનુભવમાં આવતા પર્વતો સાક્ષીચૈતન્યનો જ  
એક તરેહનો વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ છે  
છતાં તેઓ પાર્થિવ (પૃથ્વીનો આકાર) કહી  
શકાય છે, તેમ દેહ-ધન-સ્ત્રી-પુત્ર આદિ સર્વ  
પદાર્થો એક જાતનો ચૈતન્યનો જ વિવર્ત હોવાથી  
ચિદાકાશરૂપ જ છે, છતાં પણ તેઓ પાર્થિવરૂપે  
થઈ રહેલ દેખાય છે.<sup>૨૬-૨૮</sup> અહંકાર પ્રકટ થાય  
છે, એટલે ઉત્પન્ન થવું, વધવું, ઘટવું, નાશ થવો  
ઇત્યાદિ માત્રવિકારોને પ્રાપ્તિ વડે ધારણ કરી  
રહેલી જગતના સર્વ પદાર્થોની સત્તા ખૂટી થઈ  
બંધ છે. પછી વિવેક વડે અહંકારનો અભાવ  
અનુભવવામાં આવે છે, તો એ જગતના પદાર્થો-  
ની સત્તાનું પોતાનું મૂળસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં (જળને  
પરપોટા જેમ જળમાં થમી બંધ તેમ) થઈ  
બંધ છે અને કોઈ તાપ નહિ ઉપજવતાં તે મહા-  
શાંતિ આપનાર થાય છે.<sup>૨૯</sup> જેમ કડાનાં નામ

પને રૂપ એ બન્ને સુવર્ણથી બુદ્ધાં નથી, તેમ  
મે જે શાંત આત્મારૂપ છો તેનાથી અસત્ય  
મહાકાર પણ બુદ્ધાં નથી.<sup>૩૦</sup> મુક્ત થઈ ગયેલા,  
અર્થ સંકલ્પ-વિકલ્પોના મૂળરૂપ મનથી રહિત,  
મૌનને (નિઃસંકલ્પદશાને) ધારણ કરી રહેલ,  
મોં કયાં કરતાં છતાં પણ કર્તાપણાના અભિમાન-  
થી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા અને અંદર શીત-  
તાવાળો એવો વિવેકી પુરુષ શૂન્ય જેવો હોવા  
જતાં પોતાના સ્વરૂપના આતંદ વડે પરિપૂર્ણ  
હી શાંત થઈ રહે છે. પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થયેલ  
ચલહાર કર્યા કરતો હોવા છતાં પણ વાસના નહિ  
હોવાને લીધે, યંત્ર વડે બનાવેલા શિલા આદિની  
મતિમાના શરીરની પેઠે કર્તાપણાના અભિમાન  
વેનાનો જીવન્મુક્ત પુરુષ શાંત જ રહે છે. જેમ  
કીંચકતા પારણામાં સૂઈ રહેલા બાળકના અવ-  
રો પોતાના દેહના ધ્યાન વિના જ વખતે  
બાકાઅવળા થઈ જાય છે અથવા કોઈ વખત  
એમ ને એમ જ નિષ્ક્રિય પડ્યા રહે છે, તેમ  
મોતાના આત્મસ્વરૂપને ઝાળખી ગયેલા જીવ-  
મુક્ત પુરુષના અવયવો પણ પોતાના દેહાદિના  
યોગ વિના જ વખતે પ્રારબ્ધને અનુસરી ક્રિયા  
કરે છે અથવા વખતે એમ જ નિષ્ક્રિય પણ  
થઈ રહે છે. ચિત્તવૃત્તિના બહિર્મુખપણાથી રહિત  
થઈ જઈ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ અખંડ  
એકાકાર થઈ રહેલો અને આશાથી, સ્નેહથી,  
મનોરથોથી તથા ઇચ્છાથી રહિત થયેલો વિવેકી  
પુરુષ પોતે શાંત અને અનંત આત્મા સાથે  
અખંડાકારવૃત્તિ વડે એકરૂપ જ થઈ રહેલો હોવા-  
થી તેને દેહાદિકનું અનુસંધાન ક્યાંથી જ હોય !  
દ્રષ્ટા, દર્શન અને દર્શ્ય, એ ત્રિપુટીનો બાધ કરી  
દઈ દેવળ પોતાના નિરાકાર સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ  
રાખનારા, જ્ઞાનદહિ વડે યથાર્થ આત્મસ્વરૂપને  
જાણી રહેલા અને નિઃસ્પૃહ એવા વિવેકી પુરુષને  
દેહાદિકનું અનુસંધાન ક્યાંથી થાય ?<sup>૩૧-૩૫</sup> દરેક  
પદાર્થની ઇચ્છા થવી એ જ દૃઢ બંધ છે અને

તેમાં સર્વથા વેરાગ્ય થવો એ જ મુક્તપણું છે;  
તો પછી પૂર્ણકામતારૂપી વેરાગ્યદશામાં વિશ્રાંતિ  
પામેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને કાની અપેક્ષા રહે ?<sup>૩૬</sup>  
આ પાર્થિવ શરીર પોતાના સ્વપ્નમાં દેખાતા  
શરીરની પેઠે સાવ મિથ્યા અને પ્રાંતિમાન જ છે,  
તો પછી શા માટે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય ? શી ઇચ્છા  
થાય ? કાને થાય ? અને તે શા માટે પેદા થાય ?  
માટે આત્મજ્ઞાન વડે શોભતો જ્ઞાની પુરુષ સર્વ  
ઇચ્છાઓથી, સર્વ કૌતુકોથી અને સર્વ પીડા-  
ઓથી રહિત થઈ જઈ મુક્ત પોતાના આત્માન-  
દમાં જ સ્થિર થઈ રહે છે. ઉપર પ્રમાણે મારાં  
વચનોનું શ્રવણ કરી એ મંકિન્કપિએ સર્પ જેમ  
કાંચળીને છોડી દે, તેમ એ જ જગ્યાએ પોતાના  
મહાપ્રબળ મોહને પણ જડમૂળથી તજી દીધો.  
એ મંકિન્કપિએ વાસનાથી રહિત થઈ જઈ, આત્મા  
પડેલાં કાર્યો કરતા રહી, છેવટ સંકલ્પો વર્ષને  
અંતે પર્વતમાં સમાધિ વડે સ્થિતિ કરી અને તે  
આજ દિવસ સુધી પથરાની પેઠે સમાધિ વડે  
અચળ થઈ રહ્યા છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યાહાર  
વડે સમેટી લઈ યોગ વડે એ આત્મામાં જ શાંત  
છે અને કોઈ જગાડે તો જ તે સમાધિમાંથી  
જાગે છે.<sup>૩૭-૪૧</sup> હે રામચંદ્રજી ! આ મંકિ-  
ન્કપિએ મહણ કરેલા માર્ગનું અવલંબન કરી,  
જ્ઞાનનો ઉદય થતાં શુદ્ધ થઈ રહેલ ચિત્ત વડે  
વિવેકને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તમે પોતાના આત્માન-  
દમાં રમણ કરવા માટે શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ.  
તમારી બુદ્ધિ રાગ વડે દૂષિત થઈ જઈને વિવેકની  
વાતમાં જળ વિનાનાં ચરદ્રકતુનાં વાદળોઆના  
સમૂહની પેઠે સણમાત્રમાં ક્ષીણતાવાળી થઈ, કદી  
પણ દીનતાને પ્રાપ્ત ન થાઓ.<sup>૪૨</sup>

एतेन राघव विवेकपदेन शान्तिमासादयो-  
दयवता मनसा विहर्तुम् । मा दीनतां व्रजतु  
रागमयीमतिस्ते क्षीणा क्षणादसलिलेशरद्वनाली  
सर्ग २६ मो समाप्त

૭ સર્ગ ૨૭ મો

ચિત્તની ચંચળતાથી જગતની પ્રતીતિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નિર્વાણો મવ શાંતાત્મા યથાપ્રાપ્તાનુવૃત્તિમાન ।

સન્નેવાસસ્તત્સમઃસૌમ્ય સ્ફટિકાદિવ નિર્મિતઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-નિવેક વડે ચિત્તને શાંત રાખી, પ્રારબ્ધયોગે જે કાંઈ આવી મળે તેનું ગ્રહણ કરી લઈ, તમે મુક્ત થઈ રહેા અને સ્ફટિકમાંથી બનાવેલા પ્રતિમાપુરુષની જેડે તમે છો એમ દેખાતાં છતાં પણ સંકલ્પ આદિથી રહિત હોવાને લીધે નથી જવા જ થઈ રહેા.<sup>૧</sup> વ્યવહારદષ્ટિએ જોતાં (અજ્ઞાનદશામાં) જે સર્વવ્યાપી આત્મતત્ત્વ સમષ્ટિરૂપે એક છે, તે જ વ્યષ્ટિભાવથી સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે; પારમાર્થિક દષ્ટિએ જોતાં (જ્ઞાનદશામાં) વ્યષ્ટિભાવ અને સમષ્ટિભાવ એ સર્વનો આધિ થઈ જાય છે. એ અવલુચ્ચ<sup>૨</sup> (વર્ણવી ન શકાય તેવું) સમષ્ટિરૂપે એક છે કે વ્યષ્ટિરૂપે અનેક છે, એમ કાંઈ પણ પ્રકારે કહી શકાતું નથી; તો પછી તેમાં નાના પ્રકારની બીજી કલ્પનાઓ તો ક્યાંથી જ થતે? આજે કાંઈ છે તે સર્વ આદિ-અંતથી રહિત ચિદાકાશરૂપ છે અને ચેતનતત્ત્વ વડે ભરપૂર છે. જો કે શરીરોની ઉત્પત્તિ અને નાશ થયા કરે છે, તો પણ અખંડ આત્મતત્ત્વને તેનાથી શો ખાધ લાગે છે?<sup>૩</sup> જડ જગતની રચનાઓ અને જડ દેહાદિકની ચેષ્ટાઓ ચિત્તની ચંચળતાને લીધે જ પ્રતીતિમાં આવે છે, (યોગ વડે) ચિત્તની ચંચળતા જતી રહે અને તે આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહે તો તરંગો જેમ જળમાં શમી જાય,

તેમ એ સધળું આત્મામાં જ શમી જાય છે. વિચાર કરતાં તરંગ જેમ જળરૂપ જણાય, તેમ એ સર્વ પણ છેવટે વિચાર દ્વારા આત્મરૂપ જ જણાય છે.<sup>૪</sup> જેમ ઘોળાં વાદળોમાં વસતી બ્રાંતિ લાવવી એ યોગ્ય નથી, તેમ 'હું આ દેહરૂપ હું' એવી બ્રાંતિ લાવવી એ પણ કાંઈ બરાબર નથી વારંવાર પુનર્જન્મ આદિ અનર્થ ઉત્પન્ન કરનારા એ દેહાદિ પદાર્થો અવરતરૂપ છે અને તેમાં તમે અહંકાર લાવી બંધાઈ ન જાઓ, પરંતુ પરમાત્મા કે જે અનંત સુખ આપનાર, સર્વનું આદિરૂપ અને મહામંગલમય તત્ત્વ છે તેની જ તમે ભાવના કરતા રહેા, એટલે તમને મોક્ષરૂપરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય. ચિદાકાશ અનંત છે તેનું દેશ-કાળ-વસ્તુ વગેરેથી કશું પણ પરિમાણ બાંધી શકાતું નથી અને એ જ પરમતત્ત્વરૂપ વસ્તુ છે. માટે તમારું ચિત્ત સુષ્પન્ન આદિ સમાન રહી એ પરમતત્ત્વની અંદર જ સદાકાલાગેલું રહેા.<sup>૫</sup> તમે જો એવો જ આત્માકાં વૃત્તિનો નિશ્ચય રાખશો, તો તમે પોતે જ નિરંજ આત્મતત્ત્વરૂપ છો. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એમાંનું કશું સત્ય નથી.<sup>૬</sup> દ્રષ્ટા, દર્શન અને દર્શ્ય એ સર્વ ચિત્તતત્ત્વની જ વિભૂતિ છે; કેમકે જ વસ્તુ ચેતનતત્ત્વથી જુદી હોઈ શકતી નથી, તે જ તે નથી અને ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેય એ પા કશું નથી.<sup>૭</sup> પડવાનો ચંદ્રમા ઉદય પામત સમુદ્ર જેમ (આનંદ વડે) ઊછળવા માંડે અને પ્રલયનો પવન વાવાથી તે સુકાઈ જાય તેમ આત્મતત્ત્વ સર્વનું એક સમાનરૂપે જ રહે છે, નિર્વિકાર છે અને તેમાં ક્ષોભ થવો કે શક્ય જ નહીં ઇત્યાદિ કશો વિકાર જ થતો નથી.<sup>૮</sup> જે વહાણમાં બેસી જનારા પુરુષને પોતાની દષ્ટિ ભ્રમથી કાંઈ રહેલ દૂંડું, વશ, પર્વત ઇત્યાદિ કરતાં દેખાય છે અને (હીપમાં) જેમ બ્રાંતિ વરૂપાની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ અધિષ્ઠાનન્યમાં ચિત્તને લીધે જ દેહાદિની બ્રાંતિ થ

\* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં ચિત્તની ચંચળતાને લીધે ચેતનતત્ત્વની ચંચળતાની બ્રાંતિ યદ જન્મ જગતની વિચિત્ર રચનાની પ્રતીતિ થવાનું કહેવાશે; અને ચિત્તની ચંચળતા મટી જવાથી જગતની બ્રાંતિ પણ શાંત થઈ જતા સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ થવા વિશે કહેવાશે.

જેમ ચિત્તને લીધે દેહાદિની ભ્રાંતિ થઈ  
પાવે છે, તેમ ચિત્તની ભ્રાંતિ પણ દેહાદિને  
લીધે જ થાય છે. એવી જ રીતે એ અધિષ્ઠાનચૈ-  
તન્યમાં જીવભાવ પણ દેહ, મન ઇત્યાદિના  
અધ્યાસને લીધે કલ્પિત જ છે. એ પદ્ધતિ ચેતન-  
તત્ત્વના વિવર્તો છે; તે પછી એ શુદ્ધ પરમપદમાં  
રૂતની સંભાવના ક્યાંથી હોય? સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ  
રૂતે જ્ઞાન થઈ જાય તો આ સર્વ એક શાંતબ્રહ્મ-  
રૂપ જ બન્યા છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિએ એટલાં જગત  
આદિ કશું છે નહિ અને બીજી ભ્રાંતિ પણ નથી.  
જેમ આકાશમાં વન હોઈ શકતું નથી, રેતીમાં  
તેલ હોતું નથી અને ચંદ્રચંપમાં વીજળી હોઈ  
શકતી નથી, તેમ તત્ત્વદૃષ્ટિએ એટલાં શુદ્ધ અધિ-  
ષ્ઠાનચૈતન્યમાં દેહ આદિ કશું પણ નથી.<sup>૧૨-૧૪</sup>

દે તત્ત્વચેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી ! આ જગત-  
ની ભ્રાંતિ ખરી રીતે એટલાં છે જ નહિ, તેમાં તમે  
કંઈ પણ ભય ન રાખો. જગતની ભ્રાંતિને સિદ્ધિ  
સમજી આત્મતત્ત્વને આજખી લેવું એ જ પરમ  
સત્ય વાત છે, એમ તમે સમજો.<sup>૧૫</sup> જગત છે  
અને બ્રહ્મસત્તા નથી એવી જ તમને ભ્રાંતિ હતી  
તે આજે મારા ઉપદેશથી શાંત થઈ ગઈ છે; તો  
પછી હવે બંધનું બીજું શું કારણ છે?<sup>૧૬</sup> જમ  
ફાડીઓ, કાડીઓ અને ઘડાઓ વગેરે માટી જ  
છે, તેમ આ જગત પણ (મનોમય હોવાથી)  
ચિત્તમાત્ર જ છે અને તે વિવેક વડે વિચાર કરતાં  
ક્ષીણ થઈ જાય છે.<sup>૧૭</sup> તમે આ મારા સુંદર  
ઉપદેશથી અહંકાર વિનાના થઈ જઈ સંપત્તિઓ-  
ની આકાંક્ષાને અજગી કરો, તેના લાભથી હરખાઈ  
જાઓ નહિ અને વિપત્તિથી શોક પામે નહિ.  
તમે વૈભવોની વૃદ્ધિમાં અને ક્ષયમાં એકસરખી  
રીતે રહો. આ મારા ઉપદેશને ભૂલી જઈ સ્વરૂ-  
પમાં દૃઢ સ્થિતિ રાખ્યા વિના, તમારો કાળ  
નકામો જતો રહે એવું કદી પણ કરશો નહિ.<sup>૧૮</sup>  
પોતાના કુળરૂપી આકાશને ચંદ્રમાની પેઠે  
શોભાવનારા દે કુળદીપક રામચંદ્રજી ! બ્રહ્મની

અને આત્માની એકતા એ જ યથાસ્થિત વસ્તુ-  
ગતિ છે. તેના તમે સારી રીતે અપરોક્ષ અનુ-  
ભવ કરી સ્થિર થઈ રહ્યા હો, તો પછી ચિત્તને  
તાપ ઉત્પન્ન કરનાર હર્ષ, શોક, વૃણા આદિ  
સર્વ દૂષણોને છોડી દઈ તમે સુખથી રહો;  
અથવા લોકિક દૃષ્ટિએ ભલે તમે તે સર્વને  
અનુસરીને રહો.<sup>૧૯</sup>

યથાસ્થિતં વસ્ત્વધિગમ્યં રામ સ્થિતોસિ  
ચેદ્વા સ્વકુલોચરેદો । તદ્વર્પણકૈષ્ણદૂષણાદિવિમુ-  
ચ્ય વા તિષ્ઠ યથેચ્છમાસ્સ્વ ॥ ૧૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સુખયોગોપદેશ'  
એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૮ મો

પુરુષ અને કર્મ

॥ રામ ઉવાચ ॥

વીજાંકુરાણાં પુરુષકર્મણાં જન્મકારિણામ્ ।

દૈવશબ્દાર્થયુક્તાનાં તત્ત્વં વદ વિમો પુનઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! પુરુષો અને  
તેનાં કર્મો બીજને અંકુરની પેઠે એકબીજા-  
ની સાથે જોડાઈને રહેલાં છે અને અદૃશ્ય  
નિમિત્ત વડે યુક્ત થઈ અનેક જન્મપર પરાને  
આપનારાં છે. આપ મને ફરી વાર તેમનું ખરું  
તત્ત્વ કહી બતાવો.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-અદૃશ્ય તત્ત્વ વિચારવા  
બેસીએ તો કર્મ છે, કર્મનું તત્ત્વ પુરુષ છે, પુરુષ-  
નું તત્ત્વ મનરૂપે થઈ રહેલ ચિદાત્માનું સ્ફુરણ છે  
અને એ સ્ફુરણનું તત્ત્વ ચિદાત્મા છે. એ ચિદાત્મા  
પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભમાં વહુરૂપાં પ્રજાપેય ।

\* આ અધ્યાવીસમા સર્ગમાં પુરુષ અને તેના કર્મો  
દે જોડા બીજ અને અંકુરની પેઠે એકબીજામાં અનુ-  
સ્થિત થઈ રહેલ છે, અને અદૃશ્ય નિમિત્ત વડે યુક્ત  
થઈ અનેક જન્મપર પરાને આપનારાં છે, તેનું તત્ત્વ  
ફરીને કહેવામાં આવેલું.

અર્થાત્ 'હું સ્પષ્ટરૂપે થઇને અનેકરૂપે થાઉં' એવા સંકલ્પરૂપ ચેતનના સ્ફુરણથી સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ મનરૂપે થઈ જાય છે; અને હું અમુક દેહ આદિ આકારવાળો છું, એવા અધ્યાસ વડે તે પુરુષરૂપ (જીવરૂપ) બની કર્મો કરે છે. પછી તે દેવરૂપે થાય છે, જે દેવ પુણ્ય-પાપરૂપ અદ્વૈતરૂપે કહેવાય છે. હવે તે પુણ્ય-પાપનાં કૃણાને ભોગવવાને માટે ઘટ આદિ પદાર્થોરૂપે અને તેની અંદર રહેલ શુણ્ઠિયા આદિરૂપે તથા ઘટત્વ આદિ ભતિ રૂપે થઈ રહે છે. એવી રીતે આ સર્વ જગત ચેતનતત્ત્વનો જ એક વિવર્ત છે અને એ ચિદાત્માનું સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ જ દેવ-કર્મ આદિ પર્યાય શબ્દોને ધારણ કરનાર છે. ઘટ આદિ પદાર્થો માંડી તેની અંદર રહેલી ભતિ સુધી સર્વ કાર્યરૂપે તે થઈ રહ્યું છે અને પુરુષરૂપે પણ તે જ થઈ રહેલ છે.<sup>૧૨</sup> ચેતનતત્ત્વમાં સંકલ્પરૂપ સ્ફૂર્તિ થયા વિના પુરુષ કે કર્મ એ કંઈ પણ શી રીતે સંભવે? કેમકે એ બન્નેની સત્તા અને સ્ફૂર્તિ એ બન્ને ચેતનસત્તાને જ અધીન છે. ઘટ-પટ અને અવટ-ખાંડો વગેરે પદાર્થરૂપે ફેલાઈ રહેલું આ જગત એ ચેતનતત્ત્વ વડે જ રચાયેલું છે.<sup>૧૩</sup> વાસનાવાળા ચેતનતત્ત્વના સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણથી આ જગતની અનિર્વચનીય શોભા ખડી થઈ જાય છે; અને વાસના વગરના ચેતનતત્ત્વના સ્ફુરણથી દૂર જન્મ-મરણની પરંપરારૂપ એવા આ સંસાર થઈ જાય છે.<sup>૧૪</sup> જેમ ચકરી આદિમાં અંદર લીન થઈ જતાં તરંગાદિક ભિન્નરૂપે સ્ફુરણવાળાં છતાં જળમાં લીન થઈ જવાને લીધે છેવટ જળરૂપ જ હોવાથી સ્ફુરણ વિનાનાં જ છે, તેમ સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ ચેતનતત્ત્વમાં થતું હોય તો પણ, જે તે વાસનાથી રહિત હોય તો તે જન્મ-મરણ આદિ અનર્થ-પરંપરાને ઉત્પન્ન ન કરવાથી એ સ્ફુરણ પણ સ્ફુરણ ન થયા બરાબર જ છે.<sup>૧૫</sup> હે રામચંદ્રજી! સ્પષ્ટિની અંદર પુરુષ અને કર્મ એ બન્નેનું

સ્વરૂપ ચેતનપુરુષના સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણા વિના બીજું કયું જણાતું નથી અને તેમની એક ક્રિયા કલ્પનાના અશ વિના બીજો જરા પણ ભેદ નથી, માત્ર કલ્પના વડે જ તે ભિન્ન જણાય છે.<sup>૧૬</sup> જેમ જળ અને તરંગોનો ભેદ માત્ર સંકલ્પ વડે કલ્પી લીધેલો જ છે પણ વાસ્તવ નથી, તેમ આ જગતમાં પુરુષ અને કર્મ એ એક ભતતના ચિદાત્માના સ્ફુરણરૂપ જ છે અને તેમનો ભેદ પણ માત્ર સંકલ્પ વડે જ માની લીધેલો છે; બાકી વસ્તુતાએ તે ઘટતો નથી.<sup>૧૭</sup> હે રામચંદ્રજી! કર્મ એ જ પુરુષરૂપ છે અને પુરુષ એ જ કર્મરૂપ છે. જેમ હિમ અને શીતળતા એ બન્ને જુદાં નથી, તેમ પુરુષ અને કર્મ એ બન્ને જુદાં નથી, એમ જ તમે સમજો.<sup>૧૮</sup> જેમ શીતળતા એ જ હિમરૂપ છે અને હિમ છે તે શીતળતા રૂપ છે, તેમ કર્મ (પુરુષજન્ય હોવાથી) પુરુષરૂપ છે અને અને પુરુષ (કર્માનુસાર જન્મ લેવાથી) અને કર્મને અધીન હોવાથી) કર્મરૂપ છે.<sup>૧૯</sup> દેવ કર્મ, નર (પુરુષ) આદિ સર્વ ચેતનતત્ત્વ સ્ફુરણરૂપી રસના એક તરેહતા પર્યાયશબ્દો છે; પરંતુ તેઓ કાંઈ ચેતનસત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નથી.<sup>૨૦</sup> ચેતનતત્ત્વ સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ લીધે જગતરૂપી અંકુરના બીજરૂપે બની જાય અને જે તે સ્ફૂર્તિથી રહિત હોય, તો બીજ ભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી. અંકુરની સર્વ શોભા સુદ્ધમરૂપે બીજની અંદર રહેલી હોવાથી જ બીજ અંકુરરૂપ છે, એમ કહી શકાય છે.<sup>૨૧</sup> ચેતનતત્ત્વ અનંત છે અને એક મહાસમુદ્ર પેઠે સર્વત્ર ભરપૂર છે. તેનો એવો સ્વભાવ જ કે, દેશ-કાળ આદિના ક્રમને અનુસરી, કાંઈ ઠેકાણે તે સ્ફૂર્તિમાન થઈ જાય છે અને કાંઈ ઠેકાણે તે સ્ફુરણથી રહિત કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ જ રહે છે.<sup>૨૨</sup> ચિદાત્માનું સ્ફુરણ ખરી રીતે કારણરૂપ નહિ હોવા છતાં વાસનાને યોગે બીજ ભાવને પામી જઈ આ જગતમાં દેહ આદિ

પકુરોની હારોને પેદા કરવામાં કારણરૂપ અને  
 ૧. <sup>૧૩</sup> ઘાસ, વેલા, ઝાડીઓ વગેરેનાં જુદાં જુદાં  
 પ્રિયોની અંદર પણ વ્યવસ્થાથી અંકુર આદિ  
 ૧૪ ઉત્પન્ન કરવાની જ કાંઈ શક્તિ રહી છે,  
 ૧૫ નું પણ બીજ ચિદાત્માનું સ્ફુરણ જ છે અને  
 ૧૬ એ ચેતન્યતા સ્ફુરણનું બીજું કશું જુદું બીજ  
 ૧૭ થી. <sup>૧૮</sup> જમ અશ્વિને અને ગરમીનો ભેદ નથી,  
 ૧૯ મ બીજ અને અંકુરનો વસ્તુત ભેદ નથી.  
 ૨૦ રીજ છે તે જ (બીજની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે અંકુર  
 હેલો હોવાથી) અંકુરરૂપ છે એમ તમે સમજો;  
 ૨૧ મજ પુરુષને પણ (કર્મજ જન્મ આપનાર  
 કાવાથી) કર્મરૂપ જ તમારે જાણવો જોઈએ. <sup>૨૨</sup>  
 ૨૩ જમ જળ પોતાની અંદર સૂય્ય, સૂક્ષ્મ, કોમળ  
 ૨૪ મને કઠિન એવા અનેક પરપોટાઓને પ્રકટ કરે  
 ૨૫ છે, તેમ જમીનની અંદર ચેતનસત્તા જ સ્ફુરણને  
 ૨૬ માત્ર થઈ જઈ વડ વગેરે સ્થાવર પદાર્થોના  
 ૨૭ મંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. <sup>૨૮</sup> ચેતનતત્ત્વ વિના  
 ૨૯ અત્યંત કોમળ પૃથ્વીતળમાંથી વળના જેવા દૃઢ  
 ૩૦ મંકુરોને કોણ ઉત્પન્ન કરી શકે? અથવા તો  
 ૩૧ અત્યંત કોમળ અંકુરમાંથી વળના જેવા દૃઢ  
 ૩૨ શાખા-થડ આદિને ઉત્પન્ન કરવાને કોણ સમર્થ  
 ૩૩ થાય? <sup>૩૪</sup> જમ લતાઓની અંદર રહેલો રસ  
 ૩૫ કુષ્પ-કૂળ આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે  
 ૩૬ માણીઓના વીર્યરૂપી રસની અંદર રહેલી  
 ૩૭ ચેતનસત્તા (શુક્ર-શોણિત દ્વારા) ચોતરફ પસરી  
 ૩૮ રહેલા આ જગમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. <sup>૩૯</sup>  
 ૪૦ ચેતનસત્તા અત્યંત બળવત્તર છે અને તે જો  
 ૪૧ સર્વની અંદર રહેલી ન હોય તો પછી દેવતાઓ,  
 ૪૨ દેવો તથા રાજાઓને ઉત્પન્ન કરી શકવાને બીજું  
 ૪૩ કોણ સમર્થ થાય? <sup>૪૪</sup> ચેતનતત્ત્વમાં સ્ફુરણ ઊઠવું  
 ૪૫ એ જ સચરાચર સર્વ વસ્તુઓનું આદિબીજ  
 ૪૬ છે અને એ ચિત્સ્ફુરણનું બીજું બીજ છે નહિ. <sup>૪૭</sup>  
 ૪૮ બીજ અને અંકુરનો તથા ક્રિયા, પુરુષ અને  
 ૪૯ કર્મનો, તેમજ તરંગ, ભ્રમિ અને વીચિ\*

એઓનો (નામમાત્ર વિના) બીજો કશો ભેદ નથી.  
 જ પુરુષની બુદ્ધિમાં બીજ અને અંકુરની પેઠે  
 એકબીજમાં જોતપ્રોત થઈ રહેલ પુરુષ અને  
 કર્મ એ બંનેનો તથા બીજ અને અંકુરનો  
 પરસ્પર ભેદ ભાસ્યા કરે છે, તે વિદ્વત્તાના ડોળ-  
 ધાલુ મહાપુરુષ-પશુને સદાકાળ (દ્વરથી જ)  
 નમસ્કાર હો! <sup>૨૧, ૨૨</sup> ચેતન્યઆત્માનું સંકલ્પરૂપી  
 સ્ફુરણ વાસનાના ચોગે જન્મના બીજરૂપ થાય  
 છે અને તેની અંદર રહેલો વાસનારૂપી રસ જ  
 અંકુરને પ્રકટ કરે છે માટે વાસનારૂપી રસને જ  
 તમે અસંગરૂપી અશ્વિ વડે બાળી નાખો. <sup>૨૩</sup> કર્મ  
 કરવામાં આવે, પરંતુ શુભાશુભ કાર્યોમાં મનુષ્યો  
 ન બંધ અને નિર્લેપ જ રહે, તેને વિદ્વાનો અસંગ  
 કહે છે; અથવા તો વાસનાને જ નિર્મૂળ કરી  
 નાખવી, એ અસંગ કહેવાય છે. માટે હરેકાઈ  
 યુક્તિ વડે પોતાની અંદર વાસનાને દૂર કરનાર  
 એ અસંગરૂપી વાસનાક્ષયને સિદ્ધ કરો. પુરુષ-  
 પ્રયત્નને લઈ ઘણા લાંબો કાળ અભ્યાસ કરવાથી  
 રાજયોગવાળી કે હઠયોગવાળી જ કાઈ યુક્તિ વડે  
 વાસનાક્ષય સહેલાઈથી થઈ શકે એમ તમને  
 જણાતું હોય, તે જ યુક્તિથી તમે વાસનાને  
 નિર્મૂળ કરી નાખો. એ જ ખરો કલ્યાણનો માર્ગ  
 છે. <sup>૨૪-૨૬</sup> વાસનાથી રહિત થઈ, એક પોતાના  
 આત્મામાં જ તલ્લીન રહેવું એ પરમમગ્નરૂપ છે.  
 પુરુષપ્રયત્ન વડે, અથવા તો જેવી રીતે અહંકારનો  
 નાશ કરવાનો ઉપાય તમે જાણતા હો તેવી રીતે  
 તમારામાં રહેલા અહંકારરૂપી અંશને જ તમે  
 દૂર કરી નાખો, એટલે એ ખરેખર વાસના-  
 ક્ષય જ છે. <sup>૨૭</sup> વાસનાક્ષય એ નિરહંકારપણા-  
 નું નામ છે. એ નિરહંકારપણું પ્રાપ્ત કરીને  
 સસાર તરી જવા માટે પુરુષાર્થ વિના બીજો  
 કશો પણ ઉપાય નથી. <sup>૨૮</sup> આ જગતની અંદર  
 ચિદાત્માની સત્તા જ સર્વના આદિકારણરૂપ  
 છે. અંકુરરૂપ પણ તે છે, બીજરૂપ પણ તે  
 છે, કર્મરૂપ પણ તે છે, પુરુષરૂપ પણ તે છે

અને શુભાશુભ દૈવરૂપ પણ એ જ છે.<sup>૨૯</sup> આદિ-  
કાળમાં ચેતનસત્તાથી જુદું બીજું પણ નથી;  
અંકુર પણ નથી, પુરુષ પણ નથી, કર્મ પણ  
નથી અને દેવ આદિ પણ કશું તેનાથી જુદું  
નથી. કેવળ ચેતનસત્તા જ એવી રીતે વિવર્તરૂપે  
ઉદય પામી રહી છે.<sup>૩૦</sup> હે સુશીલ રામચંદ્ર !  
બીજું પણ નથી, અંકુર પણ નથી, કર્મ પણ  
નથી અને પુરુષ પણ નથી; એક શુદ્ધ ચેતન  
સ્વરૂપ જ સત્ય છે, અને તે (વિપધારી નટ જમ  
દેવ-દાનવોના વેપો વડે સુંદર રૂપવાળો બની  
બય, તેમ એ પરમ તત્ત્વ જ કર્મ-પુરુષ આદિ  
નાના પ્રકારનાં નામો ધારણ કરી ઘણું વિવિધરૂપે  
બની રહેલ છે અને કેવળ વાણીના વિલાસ-  
રૂપે જ છે.) હે નિષ્કલંક રામચંદ્ર ! ઉપર  
પ્રમાણે તમે અતિ દઢ નિશ્ચય પાંધી, પુરુષ અને  
કર્મ એ સંબંધી વિચારોને અને શંકાઓને  
છોડી દઈ, વાસનાઓથી અને સર્વ સંકલ્પોથી  
રહિત બની જાઓ, અને તમારી ઇચ્છામાં આવે  
તેમ (વ્યવહારદશામાં કે સ્થિતિમાં) સુખેથી  
ચિદાત્મારૂપે થઈ રહો.<sup>૩૧</sup> હે રામચંદ્ર ! સર્વ  
ઇચ્છાઓને શાંત કરી દઈને અને શંકાઓને પણ  
મૂછી દઈને કેવળ શુદ્ધ પરમાત્મામાં જ આત્મ-  
ભાવના રાખી તમે વર્ણ અને આશ્રમને યોગ્ય  
કાર્ય કરતા રહો; અને શાંતિ વડે સુશોભિત  
બનીને એક આત્મસુખમાં જ શાંત થઈ-તમે  
બયથી રહિત અને પૂર્ણકામ થઈ રહો.<sup>૩૨</sup>

પ્રજ્ઞાતસર્વેચ્છમશંકમચ્છચિન્માત્રસંયોડ-  
સિલકાર્યકારી । આત્મેકામઃ પરિપૂર્ણકામો  
મયામયો રામ દમામિતામઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શંકાતત્ત્વ-  
સિદ્ધાંતપ્રતિપાદન' એ નામનો  
અર્ગ ૨૮ એ સમાપ્ત .



## હસર્ગ ૨૧ મો\*

પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરતા રહી સ્વરૂપ-  
સ્થિતિમાં રહેવાનો ઉપદેશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નિત્યમંતર્મુલ્લસ્થિષ્ઠ વીતરાગો વિવાસનઃ ।  
ચિન્માત્રમમલં શાંતં કર્મ સર્વત્ર માવયન્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-વાસનાથી રહિત આ  
વીતરાગ થઈ જઈને, તેમજ યથોચિત કર્મ કર  
રહીને, શાંત અને શુદ્ધ કેવળ એક ચિન્માત્ર પર-  
તત્ત્વની જ તમે ભાવના રાખો અને નિત્ય અં-  
ર્મુખ થઈ રહો.<sup>૧</sup> તમે વિવેચી છો, સુખદુઃ-  
આદિમાં તથા શત્રુ-મિત્ર આદિમાં સમાન  
રાખનારા છો, શાંત છો, સદાકાળ એકસર  
રીતે જ આતંદવાળા છો અને પરબ્રહ્મની  
સર્વત્ર એકરસપણાથી પોતાના વિશાળ સ્વરૂપ  
વિસ્તારી રહેલા છો. તમે આકાશના જવા સ્વરૂપ  
અને નિર્મળ થઈ જાઓ અને માત્ર ચૈતન્યઃ  
બ્રહ્મતત્ત્વમાં જ દઢ સ્થિતિ રાખો.<sup>૨</sup> પ્રારબ્ધયે  
નાની કે મોટી વિપત્તિઓ આવી પડે, મહાધે  
સંકટોરૂપી આકાશમાં જઈ પડાય, શોકને પ્ર-  
થવું પડે, તો એ સર્વ બાબતમાં તમારે પોતા  
અંદર (વિવેકના બળથી) દુઃખી થવું ના  
પરંતુ બહાર દેશની રીતિને અનુસરી ભવે કે  
પ્રમાણે આંસુ લાવતાં, રોવું, કે રાડો પાડ-  
વળી પુષ્પમાળા-ચંદન-વનિતા આદિ લેાગો  
સુખો શીત-ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વધર્મવાળાં છે, તે  
પણ તમે અંદર નિર્વિકાર રહી બહાર સુખે  
સેવન કરો.<sup>૩</sup> મનોહર સ્ત્રીઓના સમાગમો  
મોટા ઉત્સવોમાં અને ઠોઠ ચડતીના સમય  
અંદર ચિત્તને શાંત અને નિર્વિકાર રાખી, વાં

\* આ ઝોત્રણત્રીસમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ રામચ-  
ણને થયાપ્રાપ્ત વ્યવહારને અનુસરી આલવાનું બતાવ  
અને પોતાના સ્વરૂપમા સદાકાળ ત્રિધિત રાખવા  
ઉપદેશ કરશે

નાઓથી ભરેલા અજ્ઞાની મૂઠ પુરુષોની પેઠે તમે બહાર આનંદવાળા થઈને રહેા. <sup>૧૬</sup>દાવાનજ જન્મ સૂક્ષ્ણ ધાસને બાળી મૂકે છે, તેમ તમે દંડવા યોગ્ય દુષ્ટ પુરુષોને મૂઠ પુરુષની જન્મ યુક્ત આદિ કાર્યોમાં યમને દ્વાર મોકલી દો. <sup>૧૭</sup>વાસનાવાળા મૂઠ પુરુષોની પેઠે જ તમે ક્રમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલાં (ધર્મથી અવિરુદ્ધ) ધન કમાવાનાં કાર્યો કરવામાં કશો ખેદ નહિ લાવતાં બગલાની પેઠે ધનનું ચિંતન અને ઉપાર્જન કરો. <sup>૧૮</sup>હે શત્રુઓને નાશ કરનારા રામચંદ્રજી ! વરસી જઈ હલકાં પડી ગયેલાં વરસાદનાં વાંદળાંઓને પવન જન્મ નિર્મૂળ કરી નાખે છે, તેમ તમે પણ વાસનાઓના દાબથી દબાયેલા મૂઠ પુરુષોની પેઠે બળાત્કારથી સર્વ શત્રુઓને નિર્મૂળ કરી નાખો. બહાર વાસનાઓના દાબ વડે દબાયેલા મૂઠ પુરુષના જેવી સ્થિતિમાં રહી, અંદર ચિત્તને કેવળ પોતાના આત્મામાં જ રમતું રાખી, તમે દયા કરવા લાયક દીન પુરુષો તરફ અને મહાત્માઓ તરફ ઉદાર દિલના થોળે અને પોતાની સ્તુતિ પોતાને મોઢેથી ન કરતાં તમે ધીરતાનો આશ્રય પકડજો. <sup>૧૯</sup>હવે થવાના પ્રસંગમાં તમે હર્ષિત થાઓ અને દુઃખના પ્રસંગમાં દુઃખિત થાઓ. દીન મનુષ્યો ઉપર દયા કરતા રહેો અને વીર પુરુષોને વિષે વીર્યવાન થાઓ. <sup>૨૦</sup>હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! પોતાના આત્મામાં જ ચિત્ત રમી રહેવાથી અંતર્મુખપણાને લીધે સદાકાળ આનંદમાં રહી, શાંતિ વડે ઉદારતાનો આશ્રય કરી, (અસંગપણાથી) તમે જે કંઈ ક્રમ કરશો તેના તમે કર્તા નથી એમ સમજો. <sup>૨૧</sup>હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! શુદ્ધ આત્મભાવના વડે નિરંતર ચિત્તને અંતર્મુખ કરી દઈ, તમે મનની સ્થિતિ કેવળ પરમાત્મામાં જ રાખશો, તો હું ધારું છું કે, તમારા ઉપર પડેલી વજની ધારા પણ ખૂટી થઈ જશે. <sup>૨૨</sup>સંકલ્પની કલ્પના વિનાના પોતાના દૃવ્યાકાશમાં રહેલા આત્મસ્વરૂપમાં જ પોતા-

ની મેળે જે સ્થિર થઈ રહે છે, તેવા આત્માની અંદર રમી રહેતો વિવેકી પુરુષ ખરેખર મહેશ્વર જોવા છે. <sup>૨૩</sup>એ આત્મતત્ત્વને શક્તો ભેદી શક્તાં નથી, અશિ બાળી શક્તા નથી, જળ ભીંજવી શક્તું નથી અને પવન સૂકવી શક્તો નથી. <sup>૨૪</sup>અજરામર અને અજન્મા, એવા પોતાના આત્મારૂપી સુંદર અને દૃઢ સ્તંભના અવલંબનથી તમે મંદિરની પેઠે અચળ થઈ રહેા. <sup>૨૫</sup>જગતરૂપી વૃક્ષના અનેક પદાર્થોરૂપી પુષ્પોના સુંદર સુગંધના જેવી સારરૂપ અચળ બ્રહ્મસત્તાનો આશ્રય કરી, વૃત્તિને બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી નહિ ખસવા દેતાં અંતર્મુખ જ રાખી, તમે સુખેથી જીવન્મુક્ત થઈને રહેા. <sup>૨૬</sup>જીવન્મુક્ત પુરુષો ભલે બહાર વ્યવહારનાં કામકાજ કર્યા કરતા હોય છતાં જન્મ પથરામાં (જડપણાને લીધે) વાસનાનો ઉદય ન થાય, તેમ તેમની ચિત્તવૃત્તિના નિરંતર અંતર્મુખપણાને લીધે તેમનામાં વાસનાનો ઉદય જ થતો નથી. <sup>૨૭</sup>તમે સર્વ વ્યવહાર સંબંધી કામકાજ કરતા રહેજો, પણ કાચબાના અંગની પેઠે અંદર અને બહાર ઢાઈ જોગોએ વૃત્તિને નહિ પસારી દેતાં સંકુચિત કરી દેજો. તેમજ ફરી વાર ચિત્ત પદાર્થો તરફ ફેલાઈ ન જાય તેવું આત્માકાર અને કેમ જાણે નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તેવું સંકલ્પ વિનાતું કરજો. અંદર સંકલ્પ વિનાતું અને બહાર કેમ જાણે સંકલ્પવાળું હોય તેમ દેખાવ આપનારા અડધા જગતા બાળકની પેઠે સંકલ્પ અને અનુસંધાન વિના સ્વાભાવિક રીતે જ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્તિવાળા ચિત્ત વડે તમે (નિઃસંકલ્પપણે જ) કાર્ય કરતા રહેા. <sup>૨૮</sup><sup>૨૯</sup>બાળક અને મૂર્ખાં પ્રાણીઓ વગેરે બહાર નહિ સમજતાં હોય એવાં દેખાય છે છતાં અંદર બધું સમજે છે. તેમ તમે પણ અંદર સર્વ વાત સમજતા રહી, વાસનાઓને છોડી દઈ, પ્ર-  
આવી પડેલાં કરવા લાયક કાર્યો કર્યા આકાશની પેઠે તમારા ચિત્તને જરા



લાગશે નહિ.<sup>૨૦</sup> નિર્વિકલ્પ સમાધિની અદર સંકલ્પવાળી સર્વ પ્રકારની વૃત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, જે દેવળ જ્ઞાનમય છે. તેના અભ્યાસને લીધે નાશ પામેલા અને બળી ગયેલા લોકાના આંકારની ક્રમ માત્ર આભાસરૂપે બહાર કાઢી (આવશ્યક વ્યવહાર માટે) પસરી રહેનાર પણ અંદર મહાસુષુપ્તિને (અત્યંત ક્ષયને) પામી ગયેલા ચિત્ત વડે તમે સર્વ સંતાપથી રહિત થઈ આનંદ-ધન થઈ રહો.<sup>૨૧</sup> હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! સંકલ્પરૂપી કલંક વિનાની અને જ્ઞાનને લીધે ચિત્ત-નો ક્ષય થતાં ઉદય પામેલી શુદ્ધ આત્મસત્તામાં જ તમે સ્થિર થઈ રહી કાંઈ કરો કે ન કરો એ બંને સરખું જ છે. તમે જગત અવસ્થામાં વ્યવહાર કરીને તથા હાલવાચલવાપણું કરો છતાં સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે અત્યંત ક્ષયને પામી ગયેલી (નિઃસંકલ્પ) વૃત્તિ વડે તમે કોઈ પદાર્થને પ્રિય ગણી પકડશો નહિ, તેમ કોઈ પદાર્થને તજશો નહિ. તમે જે જગત અવસ્થામાં પણ સ્થલદેહ અને સૂક્ષ્મેદહરૂપી ઉપાધિનો લય કરીને, સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જેવા નિર્વિકલ્પ થઈ ને રહેશો, તો એ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં પણ (અજ્ઞાનરૂપી આવરણના અભાવને લીધે) તમે જગતા જ છો એમ સમજજો. આમ જગત તથા સુષુપ્તિને જુદી પાડનારાં અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્યોને જ્ઞાન વડે બાધ થઈ જતાં તથા એ બંને અવસ્થાનું એક આત્મતત્ત્વરૂપણું થઈ જતાં, સર્વના અવધિરૂપ જે ચિન્માત્ર પરમાત્ત્વ અવશેષ રહે, તે તમે પોતે જ છો.<sup>૨૨-૨૪</sup> આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે અભ્યાસ કરતા રહી અનાદિ અને અનંત એવા અદ્વિતીય પરમપદને તમે પ્રાપ્ત થાઓ અને એ પરમપદ સર્વ વસ્તુમાત્રથી વિલસણું તથા લોકાત્તર છે.<sup>૨૫</sup> જગતનું અવસ્તુપણું હોવાથી તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં જગત અને પરમાત્મા એ બંનેનું દ્વૈતપણું કે અદ્વૈતપણું એક સંભવનું આવેો દૃઢ નિશ્ચય બાંધી તમે આકાશના

જેવું વિશાળ અને નિર્વિકાર દૃઢ્ય રાખી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ.<sup>૨૬</sup>

**રામ બોલ્યા:**—હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! જે આપ કહો છો તેવી રીતે હોય (અહંકાર આદિ કાંઈ ન હોય), તો ‘હું’ એવા વ્યવહારના આધારરૂપ તમે પોતે કે જે વસિષ્ઠજીએ એવા નામને ધારણ કરી રહ્યા છો, તે શી રીતે બેઠા છો?<sup>૨૭</sup>

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:**—રામચંદ્રજી ઉપર પ્રમાણ કહેતા હતા, તેટલામાં વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ શુ. ચારિત્ર્યવાળા શ્રીવસિષ્ઠજીએ અર્ધા મુદ્ગર્ત સુધં મૌન ધારણ કરી રહ્યા. વસિષ્ઠજીએ એવી રીતે મૌન ધારણ કર્યું તેથી સમામાં બેઠેલ સર્વ મહાજન ‘આનો શો હેતુ હશે?’ એવા સંશયરૂપ મહાસાગરમાં ડૂબી ગયું. આથી, રામચંદ્રજી ફરી વાર કહ્યું કે, ‘આપ મારી પેઠે આ સંજ ધર્મા કેમ મૌન ધારણ કરી રહ્યા છો? અ જગતમાં સિંધુનો એવો કોઈ તર્ક હોઈ શકે નથી, કે જે આપ જેવા વિદ્વાન મહાત્મા ગુઃ ઓને જવાબ દેવામાં કાણ પડે.<sup>૨૮-૩૦</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી હું કંઈ બોલતો નથી, તેથી આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર અશક્ય હોવાથી મને કશી યુક્તિ સૂત્રતી નર્થ એમ તમારે સમજવાનું નથી; પરંતુ તમે પૂછે પ્રશ્નના જવાબમાં માત્ર મૌન જ પરમ અવધિરૂ હોવાથી એ મૌન જ મેં તમારા પ્રશ્નના જવાબ રૂપે બતાવ્યું છે, એમ સમજવાનું છે.<sup>૩૧</sup> પ્રશ્ન કરતાં પુરુષો બે જગતના હોય છે; એક જ્ઞાની અબીજો અજ્ઞાની. તેમાં અજ્ઞાની પુરુષને અજ્ઞાન કાટિમાં રહી જવાબ આપવો અને જ્ઞાની જ્ઞાનકાટિમાં રહી જવાબ આપવો.<sup>૩૨</sup> હે મહા બુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! આટલા કાળ સુધી તં પરમપદને નહિ જોળ્યેહું હોવાથી વિકલ્પવાળા ઉત્તરો આપવાને પાત્ર હતા; પરંતુ હમણાં તં તત્ત્વજ્ઞ થયા છો અને પરમપદમાં શાંત છો; મા તમને હવે પ્રસિદ્ધ રીતે વિકલ્પવાળો ઉત્તર આપવો

યોગ્ય નથી.<sup>૩૩,૩૪</sup> હે વક્તાઓમાં મહા શ્રેષ્ઠ પુશીલ રામચંદ્રજી ! જેમ જાણિયામાંથી ચાંદર-શુરે પડતો તડકો તસરેણુઓ વડે વીંટાયેલ કાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ અર્થવાણો હોય કે વિશેષ અર્થવાણો હોય, થોડો હોય કે અધિક હોય, પણ વાણીનો જે વિષય (વ્યવહાર) છે, તે સર્વ અભાવ, કંઈ અસાધારણ ધર્મને લીધે અવિરુદ્ધ, પોતાનું બીજનાથી ભિન્નપણું સંખ્યા (એક બે આદિ) અને ભૂતભવિષ્ય આદિ કાળ વગેરે કલ્પનાઓથી કલંક વડે વીંટાયેલ છે.<sup>૩૫,૩૬</sup> હે રમણીય રામચંદ્રજી ! તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને કલંકવાળો ઉત્તર આપતો યોગ્ય નથી. (વાણીનો સર્વ વ્યવહાર ઉપર કદા પ્રમાણુ કલંકવાળો હોવાથી) કલંક વેનાની કંઈ વાણી જ નથી અને તમે અત્યંત તત્ત્વજ્ઞ છો.<sup>૩૭</sup> તમારા જેવા વિવેચી અને તત્ત્વજ્ઞ શિષ્યને મારે યથાર્થ કહેવું જોઈએ અને યથાર્થ વાત તો અત્યંત રહિત કેવળ કાષ્ઠના પુતું મૌન જ છે, એમ વિવેચી પુરુષોનું સમજવું.<sup>૩૮</sup> શ્રક્ષતત્ત્વ પરમપદરૂપ છે અને તેને તત્ત્વજ્ઞન થયા પહેલાં શિષ્યોને ઉપદેશ દ્વારા યોગ્ય રવા માટે અજ્ઞાનને લીધે વાણીના વિષયરૂપે દર્શી લેવામાં આવે છે. બાકી વિચાર વડે એ પરમપદનું સ્વરૂપ જાણખવામાં આવે, તો એ તત્ત્વ વાણીનો વિષય જ નથી, એમ વિવેચીઓ હે છે. આથી તેમાં મૌન રાખવું જ ઉચિત છે, બાકારણે તત્ત્વવેત્તા એવા તમને મેં તમારા એ શિક્ષનો મૌનરૂપ જ સુંદર ઉત્તર આપેલ છે.<sup>૩૯</sup> હે પ્રય રામચંદ્રજી ! પુરુષ દિનરાત ચિત્તા અનુધાનને લીધે જવે રૂપે થઈ રહ્યો હોય તેવું જ હોય છે; તો જે તત્ત્વસાક્ષાત્કાર વડે અનુભવમાં આવે છે અને નિર્વિકલ્પ છે, તે શ્રક્ષતત્ત્વરૂપ જ થઈ રહ્યો છું; અને એ પરમપદ વાણી વડે પ્રગમ્ય છે. જે પુરુષ વાણી વડે અગમ્ય (અત્યથ) તો પરમપદમાં રહ્યો હોય, તે વાણીરૂપી મેલને મ ગ્રહણ કરે ? એ અવલુઈ પરમતત્ત્વ વિષે મો. ત. ૨૮

વાણી વડે હું કરી વ્યવહાર કરી શકતો નથી; કેમકે વાણી તો અનેક કલ્પનાઓથી કલંકવાળી છે.<sup>૪૦,૪૧</sup>

રામ બોલ્યા:-અભાવ અને બીજથી જુદા-પણ વગેરે જે જે દોષો વાણીના વિષયમાં આપ બતાવી ગયા, તે સર્વ દોષભાગ ઉપર કંઈ લક્ષ્ય ન રાખતાં (ભાગત્યાગ વડે) આપ દોષ છો તે કહે ?<sup>૪૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી ! જે એમ જ (તમારે અણુવાનો વિચાર) હોય, તો પછી તમે દોષ છો, હું દોષ છું અથવા જગત શું છે ? ઇત્યાદિ સર્વ બાબતનું યોગ્ય સ્વરૂપ તમને કહું, તે તમે સાંભળો. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! (આ તમારા બેવામાં આવતો) હું પોતે જડ દેહાદિ દશ્યવર્ગથી રહિત, સર્વ કલ્પના વડે અગમ્ય, નિર્વિકાર, શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છું.<sup>૪૩,૪૪</sup> માત્ર હું એક જ સ્વરૂપ ચિદાકાશરૂપ છું એમ નથી; પરંતુ તમે પણ એ ચિદાકાશરૂપ છો અને આ આપ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે; તેમ જ જે કંઈ છે તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૪૫</sup> હું શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું અને મારા પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનમય સ્વરૂપમાં મારા આત્માથી જુદું એક અણુમાત્ર પણ બીજું કંઈ છે, એમ હું કહી શકતો નથી; કેમકે હું સાવ ભેદદિશ્ચી રહિત જ છું.<sup>૪૬</sup> શિષ્યોના મોક્ષને માટે અને તેમના સંદેહને દૂર કરવા સારુ તથા પ્રતિવાદીઓને જીતવા માટે ઉદ્યમ કરનારા વિદ્વાન પુરુષો-એ શ્રુતિ-યુક્તિ આદિ પ્રમાણો વડે પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવી ખરી રીતે મિથ્યા હોનાથી બાધિત થઈ ગયા છતાં પણ અધ્યા-રાપદદિએ એકમાત્ર અહંકાર (કે જે જીવભાવ, જગદમાત્ર ઇત્યાદિના મૂળરૂપ છે તે)ને અનેકરૂપે દેશાવી દઈ અનેક શાખાઓવાળો બનાવી દીધો છે.<sup>૪૭</sup> જીવતો હોય અને વ્યવહાર કર્યા હોય છતાં વિવેકને લીધે ચાંત રહી ન

નિર્વિકાર અને નિ સકલ્પ થઈ રહેવું એ સ્થિતિ-  
ને જ વિદ્યાને એ પરમપદરૂપ કહેલી છે.<sup>૪૮</sup> એ  
પરમપદની અંદર બહારનાં (ચક્ષુ આદિ) અને  
અંદરનાં (ચિત્ત આદિ) સર્વ સાધનોનો ઉપ-  
રામ થઈ બાંધ છે અને તેને લીધે જ 'હું કર્તા છું'  
કે 'મોક્તા છું,' એવો કરો અહંકાર પણ રહેતો  
નથી; તેમજ પોતાની આત્મસત્તાથી જુદા બીજા  
કંઈ પણ જણાતું નથી. વળી એ પરમપદ સુખ-  
કાંક્ષથી રહિત છે, શાંત છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે  
ભરપૂર છે અને નિરતિશય આનંદરૂપ છે.<sup>૪૯</sup> હું  
અમુક નામરૂપાણો છું એવો અહંકાર થતો,  
એ જ મોક્ષના અભાવરૂપ છે. તો પછી એ અહં-  
કાર વડે મોક્ષનો અનુભવ થવાની વાત શી રીતે  
ઘટે? અહંતાને કાયમ રાખી તે વડે જ મોક્ષનો  
અનુભવ કરવાની વાત તો જન્મથી આધિના  
માણસને ચિત્ત ખતાવવા જેવી અસંભવિત છે.<sup>૫૦</sup>  
પોતાના સ્વરૂપની અંદર અહંકાર-પ્રાણ આદિ-  
નું હક્કનચક્કન થયા કરે કે ન થાયો; પરંતુ પોતે  
જડ નહિ છતાં, દૃશ્યપણાથી (સાક્ષીભાવથી)  
જડ પર્યેરની પેઠે અચળ થઈ રહેવું એ જ  
પરમ નિર્વાણરૂપ છે, એમ સમજો. કેમકે એ પદ  
નારા આદિ સર્વ વિકારથી રહિત છે. જન્મ પો-  
તાના ચિત્તમાં થઈ આવતું ઘટાદિ વસ્તુનું સ્ફુરણ  
પોતા સિવાય બીજાથી નથી જણાતું, તેમ એ  
પરમસ્થિતિ બીજાથી જાણી શકતી નથી. પરંતુ  
લોકાયણાથી રહિત થઈ રહેલા વિવેકી વિરક્ત  
પુરુષને પોતાને જ તે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૫૧</sup> પર  
એ સ્થિતિમાં 'હું' એવો ભાવ કે 'તમે' એવો  
ભાવ એ કશું રહેતું નથી; તેમ નિરહંકારતા  
પણ રહેતી નથી અને બીજા કંઈ છે, એવો  
ભાવ પણ નથી રહેતો. માત્ર એક દૈવત્વ જ બાકી  
રહે છે. એ દૈવત્વ નિર્વિકાર છે, નિર્વાણરૂપ  
છે અને પરમમંગલમય છે.<sup>૫૨</sup> વિવેકીએ કહે છે  
કે, શુદ્ધ ચિદાત્મા ચિત્ત દ્વારા બહિર્મુખ થાય છે,  
તેમાં જડ દશ્યમાં રહેલી દ્રિયા દેખાય છે

અને એ જ જન્મ-મરણના હેતુરૂપ છે, બંધન  
કારક છે તથા મહાકલેશને આપનાર છે.<sup>૫૪</sup> એ  
શુદ્ધ ચિદાત્મા ચિત્ત દ્વારા બહિર્મુખ ન થાય અને  
એ એ અતર્મુખ જ રહે, તો તેમાં જડ દશ્યમાં  
રહેલી દ્રિયા દેખાતી નથી. એ સ્થિતિ મોક્ષરૂપ  
છે, શાંત છે, અક્ષય છે અને પરમપદરૂપ છે.<sup>૫૫</sup>  
દિશા, કાળ આદિ વડે પરિમાણમાં નહિ આવનાર  
નિર્વિકાર, શાંત પરબ્રહ્મ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં  
સર્વત્ર રહેલ છે, તેમાં અન્યથી પ્રકાશ લેતો જ  
દશ્યમાં જુદો સંભવતો જ નથી; તો પછી કાળ  
કાનો પ્રકાશ કરે અને શી રીતે કરે? <sup>૫૬</sup> હું નાં  
પતિઓ! સ્ત્રીની અંદર દેખાતા દશ્યપ્રપંચ  
તે તે વાસનાને અનુસરી ચિદાત્મામાં સ્ફુરે  
આવતો સંકલ્પ, ચિદાત્માથી જુદો ન છતાં કે  
જાણે જુદો હોય તેમ દેખાય છે. તેની રી  
જગતમાં પણ પોતાનો આત્મા જ બહિર્મુખ  
થતાં કેમ જાણે દશ્યપ્રપંચરૂપે જુદો થઈ રહ  
હોય એમ ભાસે છે.<sup>૫૭</sup> મન, બુદ્ધિ વગેરે સ  
ચિદાત્મા સાથે એકરસરૂપે રહેલ હોવાથી ચેતન-  
રૂપ છે; પરંતુ મન, બુદ્ધિ આદિ નામરૂપ  
ઉપાધિ સાથે બેડી દઈ બેડી તે જડ જણા  
છે.<sup>૫૮</sup> બહાર અને અંદર સર્વત્ર સરખી રી  
ચિન્માત્ર એક પરમતત્ત્વ રહેલ છે અને તે ભે-  
દથી રહિત છે, તો પછી તેમાં વળી ભેદબુદ્ધિ શા  
માટે વ્યર્થ અનર્થ કરવા માટે સ્વીકારી લેવી? <sup>૫૯</sup>  
'એ કાંઈ દશ્ય પદાર્થ છે જ નહિ, તો પછી કેવળ  
ચેતન્યમાં અને શૂન્યમાં શો ફરક છે?' એવી શંકા  
લાવવાની જરૂર નથી, કેમકે એ બન્નેમાં જ અંતર  
છે, તે વિવેકી અનુભવી પુરુષો જ જાણે છે; માત્ર  
એને વાળી વડે વળુંવી શકાય તેમ નથી.<sup>૬૦</sup> જન્મ  
અંધારામાં ઉઘાડી આંખે અતિ યત્ને બેડામાં  
આવે, તો સદૃશ અને અસદૃશ એવો કાંઈક  
અનિર્વચનીય આભાસ બેડામાં આવે છે, તે જ  
પ્રમાણે બ્રહ્મની અંદર આ જગત કાંઈક અનિ-  
ર્વચનીયરૂપે ભાસ્યા કરે છે.<sup>૬૧</sup> એ વાચનાથી

હિત થઈ અંતર્મુખ થઈ રહું, તો આ હું પોતે  
ચિદાકાશરૂપ જ છું. તમે પણ જો કયામાં વાસના  
હિ બાધો તો ચિદાકાશરૂપ જ છો. <sup>૧૨</sup> બીજો  
જો કોઈ પુરુષ 'હું ચિદાકાશરૂપ છું' એવા  
નૈશ્વર્યાવાળો હોય તો તે જ્ઞાની જ છે, જો કે તે  
હાર વ્યવહારમાં અજ્ઞાની જેવો જણાય છે,  
રંતું તે ચિન્મય જ છે અને તે પોતાની મેળે જ  
તાના દેહાદિ હોવા છતાં પણ કેમ બાણે કશું  
જ હોય તેવો આત્મનિષ્ઠ અને મહાશાંત થઈ  
હે છે. <sup>૧૩</sup> જીવોનો સંસારરૂપ ફેલાઈ રહેલો  
વિદ્યારૂપી અગ્નિ સાક્ષીચૈતન્ય વડે રક્ષા કરા-  
લો અજ્ઞાનરૂપી વાયુ વડે સળગે છે. છતાં 'અહં  
ભાસ્મિ' એ મહાવાક્યને અનુસરીને જ્ઞાનનો  
દય થાય છે, ત્યારે છેવટની આત્મસાક્ષાત્કાર-  
તિરૂપે પરિણામ પામેલ અને સાક્ષીચૈતન્ય વડે  
રા કરાયેલ અજ્ઞાનવાયુ વડે જ તે શમી બળ  
આવરણથી રહિત, સ્વયં પ્રકાશ અને નિર-  
શય આનંદરૂપ એવા આત્મતત્ત્વમાં એકરૂપ  
રહેવાથી, અંદર જડ નહિ છતાં પણ બહાર  
ની પેઠે સંસાર સંબંધી સર્વ જ્ઞાનથી રહિત  
જઈ, દુઃખ વડે ક્ષાલ પામ્યા વિના કેવળ  
ત રહી એક આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેતું, એ જ મોક્ષ  
વાય છે અને એ જ અક્ષયપદ્મરૂપ છે. <sup>૧૪</sup> વિવે-  
ક ઉદય થતાં મનુષ્ય જ્ઞાની થઈ તત્ત્વવેતા  
ને જીવન્મુક્ત થાય છે અને અવિદ્યાનો ઉદય  
માં અજ્ઞાની બની જઈ પશુવૃક્ષાદિ અધમ  
નિએમાં ભટકે છે. <sup>૧૫</sup> હું, બ્રહ્મ અને આ  
પ્રાત, એ સર્વ અવિદ્યારૂપી એક બ્રહ્મનો પ્રમ જ  
અને તે સાવ મિથ્યા છે. <sup>૧૬</sup> નગરથી  
ના મોડીએ તો દીવા વડે જમ અધકાર નષ્ટ  
બળ, તેમ એ કશું નગર પડતું નથી. <sup>૧૭</sup>  
ધન્દ્રિયાના સમૂહવાળો છતાં કશો સંકટપ  
કે કરનારો, બાહ્ય જ્ઞાનના અનુસંધાનથી  
ત અને શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ  
ાર અને અંદર બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું અનુ-

ભવતો જ નથી. <sup>૧૮</sup> જમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં  
સ્વપ્નનો લય થઈ બળ છે, તેમ સમાધિસ્થામાં  
જ્ઞાની પુરુષને માત્ર એક જ વાર જ્ઞાનનો ઉદય  
થાય છે, તો સર્વ દશ્યબળ પોતાના આત્મામાં જ  
લીન થઈ ગયેલો હોવાથી તે સર્વ તેને પોતાના  
આત્મારૂપ જ જણાય છે. <sup>૧૯</sup> જેવી રીતે આકાશ-  
ની અંદર પ્રાંતિ વડે કાળાશ દેખાય છે, તેવી રીતે  
પરમાત્માની અંદર પ્રાંતિ વડે જ પૃથ્વી વગેરે  
પદાર્થો જેવામાં આવે છે. એતું કારણ પ્રાંતિ  
વિના બીજું કશું નથી. જમ આકાશ શ્યામ  
આદિ વર્ણથી રહિત છે, તેમ પરમાત્મા પણ  
સર્વ દશ્યવર્ણથી રહિત છે. <sup>૨૦</sup> 'આ સર્વ દશ્ય  
મિથ્યા છે' એની જ પુરુષની દૃઢ બુદ્ધિ હોય છે,  
તે પુરુષ સમસ્ત વાસનાઓવાળો જણાતો હોય  
તો પણ વાસના વિનાનો જ છે. <sup>૨૧</sup> હે મહાશય  
રામચંદ્રજી! જમ સંકટપની અંદર સ્વપ્ન, માયા,  
ધન્દ્રબળ આદિ અદ્ભુત ઠાઠ દેખાય છે, તેમ  
આ સંસાર પણ સંકટપની અંદર રહેલો એક  
અદ્ભુત ઠાઠ છે. પ્રત્યક્ષ દેખાતા સ્વપ્ન આદિ  
પ્રપંચમાં શી આસ્થા રાખવી યોગ્ય છે? તે જ  
પ્રમાણે આ સંસાર જો કે પ્રત્યક્ષ રીતે જેવામાં  
આવે છે, છતાં પણ તે સાંકટિપક છે. તો તે  
શી આસ્થા રાખવી? <sup>૨૨</sup> કતાં અને ભોક્તા-  
બન્નેનો અસંભવ હોવાથી દુઃખ પણ નથી  
સુખ પણ નથી, પુણ્ય પણ નથી, પાપ પણ નથી  
અને કોઈનું કશું નાશ પણ પામતું નથી. <sup>૨૩</sup>  
સર્વ શૂન્ય નિરાશંબ ચૈતન્ય છે. અહંકાર  
મમતાના આધારરૂપે દેખાય છે અને તે પણ  
પ્રાંતિ વડે દેખાતા બે ચંદ્રમાની પેઠે અને સ્વપ્ન-  
ની અંદર દેખાતા નગરની પેઠે છે જ નહિ. <sup>૨૪</sup>  
સર્વ દ્વૈતભાવથી રહિત થઈ ગયેલો તત્ત્વવેતા  
પુરુષ ભલે વ્યવહારમાં રહ્યો હોય, અથવા તો  
કાષ્ઠના જેવું મૌન ધારણ કરી કાષ્ઠ અને પાપા-  
ણની પેઠે સમાધિમાં અચળ થઈ રહ્યો  
પરંતુ સર્વથા તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થ

પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન અને દેહ ઇત્યાદિમાં તાદાત્મ્ય ને પ્રાપ્ત થઈને આ પરમ મંગળમય ચિદાત્મા અનેક પ્રકારના સ્વભાવોને ધારણ કરે છે અને સંસાર સંબંધી અનેક અનર્થોથી ઘેરાયેલો છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. છતાં એ સર્વ વાતનું નિરાકરણ કરતાં એ ચિદાત્માનું દુઃખરહિત નિરતિશય આનંદરૂપપણું અને અદ્વિતીયપણું અવશેષ રહે છે. એ સિદ્ધ કરવા માટે વેદાંતશાસ્ત્રમાં ખતાવેલ અધ્યારોપ અને અપવાદનો આશ્રય કર્યા વિના ખીજી કશી યુક્તિ નથી. વળી આત્મતત્ત્વ નિરતિશય આનંદરૂપ છે, નિર્વિકાર છે અને કૃતસ્થ છે, તેને ચંચળ અને પરિચ્છિન્ન એવા ચિત્તરૂપે થઈ જવામાં તથા દેહધન્દ્રિય આદિ વડે અનેકરૂપે થઈ જઈ જન્મ-મરણાદિની ઘટમાળમાં ધસકાવામાં પણ વિવર્તવાદ વિના ખીજી કશી યુક્તિ ઘટતી નથી. હવે આ બધી વાત ઘટાવવા માટે આત્માને અવયવી માનવા બેસીએ, તો પણ તે જડ અવયવો વડે બનેલ છે કે ચેતન અવયવો વડે એ વાત વિવાદની રહે છે. ગમે તેમ માનો, તો પણ એ અવયવોનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ થઈ જઈ કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમ એ બે દોષ આવે છે; માટે વિવર્તવાદ જ ઘટિત લાગે છે. વળી એ આત્મતત્ત્વ જગતના કારણરૂપ છે અને તેને નિર્વિકાર તથા કૃતસ્થ માનવામાં આવે છે. તો એ ચિદાત્મા જગતની સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવામાં તેને અત્યુક્ત સંકલ્પવાળા ચિત્તરૂપે બની જઈ, તેની પ્રવૃત્તિ કરાવી, પોતે નાના પ્રકારના પ્રપંચરૂપે થઈ રહી, (વિરાટરૂપે) પૃથ્વી આદિ અવયવો ધારણ કરી અવયવી થઈ રહ્યા છે. આમ સિદ્ધ કરવામાં પણ

અધ્યારોપ અને અપવાદ વડે યુક્ત એવા વિવર્તવાદનો આશ્રય કર્યા વિના ખીજી કોઈ યુક્તિ નથી, માટે એ જ સર્વોત્તમ છે.<sup>૭૧</sup> બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે અને સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ છે. તેની અંદર જગત સંબંધી પદાર્થોના વિચિત્ર સ્વભાવોની સ્થિતિ સંભવતી નથી, તથી સ્વભાવને જગતના હેતુરૂપે કહી શકાતો નથી. 'દશ્યનો અભાવ સિદ્ધ કરવા જતાં આત્માનું અસ્તિત્વ પણ રહી શકતું નથી' એવી કોઈ નાસ્તિક શંકા કરે, તો તે અહીં ભોંભી રહેતી નથી; કેમકે આત્માના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરનાર નાસ્તિક પુરુષનો પોતાનો આત્મા સાબિત હોવાથી તેનો નિષેધ સંભવતો નથી. એ નાસ્તિક પોતાનાથી બુદ્ધા દેખાતા દશ્યના આત્માનો નિષેધ કરે છે, પણ કાંઈ પોતાના આત્માનો નિષેધ કરી શકતો નથી. હવે આત્મતત્ત્વ સર્વત્ર એક જ છે, તો પોતાનો આત્મા જ સર્વરૂપ છે. આમ દશ્યનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ જઈ ગઈ રીતે આત્માનું અસ્તિત્વ જ કાયમ રહી જાય છે. વળી આધાર વિના નિષેધનો અસંભવ હોવાથી દશ્ય-દ્રશ્યનો નિષેધ કરવામાં પણ કાંઈ આધાર હોવો જોઈએ. જની અંદર તેનો નિષેધ કરવામાં આવે એ આધાર જ આત્મા છે, એટલે દ્રશ્ય અને દશ્યરૂપી ભેદદિષ્ટો અસંભવ માની સર્વ નિષેધના અવધિરૂપ જ નિત્યતત્ત્વ છે તેને પણ સ્વીકારવાની જરૂર છે અને તે જ બ્રહ્મ છે.<sup>૭૨, ૭૩</sup> હે રામચ દ્રશ્ય! તમે બ્રહ્મવેત્તાઓએ સેવેલા, કાંઈથી હરી ન શકાય તેવા, નિર્વિકાર, શાંત, જન્મ આદિ ભાવવિકારથી રહિત, અક્ષય, મહા-મંગળમય, સુર્વત્ર સમાન રીતે રહેલ અને નિત્ય-સિદ્ધ એવા પરમપદરૂપ થઈને રહો. પછી તમે વ્યવહારમાં ખીજા લોકોની પેઠે ખાઓ, પીઓ અને કીડા કરો તો પણ તમે મુક્ત જ છો; કેમકે તમને દશ્યજનનો કશો ખંધ નથી.<sup>૭૪</sup>

\* કૃતનાશ એટલે કશો કોઈનો નાશ અને અકૃતાભ્યાગમ એટલે નહિ કરેલાં કોઈની પ્રાપ્તિ. ચરીર સાથે જો આત્માનો પણ નાશ થાય તો તે સાથે તે જન્મનાં કરેલાં કર્મો ફળ મળ્યા વિના જ નાશ પામે અને ખીજો જન્મ તો નહિ કરેલાં કર્મોનું ફળ મળે; એ બે દોષ પડે છે.

શમમમલમહાર્પમાર્પજુટં શિવમજમક્ષય  
માસિતં સમં યત્ । તદવિતથપદં તદાસ્ત્વશાંતં

વિષ્ણુ લલ ધુંડ્ય મવાનયં હિ નાસ્તિ ॥ ૭૯ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાવનાપ્રતિપાદન'  
એ નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૦ મો

### જ્ઞાનદષ્ટિની સાધના

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અહંતૈવ પરાવિદ્યા નિર્વાણપદરોધિની ।  
તથૈવાન્વિવ્યયતે મૃદૈસ્તદિન્દ્યુમ્નતત્ત્વેષ્ટિતમ્ ॥ ૧ ॥  
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-પરમપદની પ્રાપ્તિને રોક-  
નારી અહંતા જ પરમ અવિદ્યારૂપ છે; એ અહં-  
તાને કાયમ રાખી મૂક પુરુષો તે વડે જ પરમ-  
પદને શોધે છે, એ વાત ઉન્મત્ત ચેષ્ટાના જેવી  
(નિષ્ફળ) છે.<sup>૧</sup> અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ અહંકાર  
જ અજ્ઞાનતું એક ચિહ્ન છે, વિવેકી અને જ્ઞાન-  
વાન શાંત પુરુષને 'અમુક હું અને અમુક મારું'  
એવો ભાવ જ રહેતો નથી.<sup>૨</sup> જ પુરુષ અહંતારૂપી  
મેલતો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરીને આકાશની પેઠે  
નિર્મળ અને નિર્વિકાર થઈ રહે છે, તે મોક્ષપદને  
પહોંચી ગયેલો જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ દેહ રહે કે પડી બધ  
તો પણ સદા તાપમાત્રથી રહિત અતિ શીતળ જ  
હોય છે.<sup>૩</sup> અહંતાનો નાશ થઈ જવાને લીધે  
વિવેકી પુરુષ જ નિર્મળતા, ગંભીરતા, સ્થિરતા,  
પૂર્ણતા અને શીતળતાથી જેવો શોભે છે, તે નિર્મ-  
ળતા, ગંભીરતા, સ્થિરતા, પૂર્ણતા અને શીતળતા  
શરદઋતુના આકાશમાં, અચળ સમુદ્રમાં કે પૂર્ણ-  
ચંદ્રના મધ્યમાં પણ હોતી નથી.<sup>૪</sup> જમ ચિત્રની  
અંદર આલેખેલા ચુદ્ધમાં પરસ્પર એકબીજામાં  
પ્રહાર કરનારાં સૈન્યનો ક્ષોભ નગરે જેવામાં  
આવે તથાપિ તે પ્રતિભાસમાત્ર જ છે-વાસ્તવ

નથી, તેમ જીવન-મુક્ત વિવેકી પુરુષ વ્યવહાર  
કર્તા કરતો હોય અને તેની અંદર વિકાર લાગતો  
હોય, તો પણ તે સદાકાળ સમાન સ્થિતિવાળો  
અને નિર્વિકાર જ રહે છે-તેની અંદર જે વ્યવ-  
હાર દેખાય છે, તે આભાસમાત્ર જ છે.<sup>૫</sup> જમ  
બળી ગયેલ કપડાંના તંતુઓની રેખાઓનો  
સમૂહ કેવળ દેખાવમાત્ર જ છે, તેમ વિવેકી  
જીવન-મુક્ત પુરુષની વાસના પણ તે પોતે પરશ્વજ  
સાથે એકરસરૂપ થઈ જવાથી દેખાવમાત્ર જ છે;  
તેની એ વાસના વાસનારૂપ જ નથી. જમ સમુ-  
દ્રના તરંગ આદિ ભાગ એ કે જળથી જુદા જેવા  
લાગે છે, છતાં તે જુદા નથી પણ જળરૂપ જ છે,  
તેમ જીવન-મુક્ત પુરુષમાં વાસના આભાસમાત્ર  
જુદે રૂપે દેખાતાં છતાં પણ તેના આત્મસ્વરૂપથી  
જુદી નથી.<sup>૬</sup> જમ સમુદ્ર ભરે ચપળ તરંગોવાળો  
હોય તો પણ તે આખો જળરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્મ  
ભરે દશ્ય પ્રપંચવાળું હોય તો પણ તે બ્રહ્મ જ  
છે, બીજું કંઈ નથી.<sup>૭</sup> જ પુરુષ સુખદુઃખરૂપી  
તરંગો વડે અંદર કરો ક્ષોભ નહિ પામતાં બહાર  
ઉદાસીન (નિઃસ્પૃહ) અને શાંત થઈ રહે છે તથા  
સદાકાળ પ્રસન્ન રહ્યા કરે છે, તે મુક્ત કહેવાય છે.<sup>૮</sup>  
જમ જળ પોતાની અંદર તરંગ આદિ વિવર્ત-  
ભાવને પ્રાપ્ત થઈ બધ છે, તેમ ચિદાત્મા પોતા-  
ના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં અહંભાવની સૃષ્ટિરૂપે  
વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ બધ છે, તો તેમાં વળી  
ભિન્ન ભિન્ન ભાવોની કલ્પના કેવી હોય? જમ  
આકાશની અંદર ધુમાડાના ગોટાઓ બાઝી  
જઈ વાદળારૂપે થઈ જતાં તેમાં હાથી-ઘોડા  
આદિ અનેક આકારો જેવી રચના દેખવામાં  
આવે છે, પરંતુ તે ધુમાડાથી જુદી નથી; તેમ  
પરમાત્માની અંદર અનેક સૃષ્ટિઓ જેવામાં  
આવે છે, પણ તે પરમાત્માથી-જુદી નથી.<sup>૯</sup>  
દે અચળને માટે આવેલા વિવેકી શ્રોતાઓ!  
તમે કરો એ દે કરો નહિ. પણ એ ઉપદેશ  
પ્રમાણે આ સર્વ દશ્યપ્રપંચ ચૈતન્યતત્ત્વના વિવર્ત-

x આ ત્રીસમા સર્ગમાં જે દષ્ટિ વડે અહંકારાદિ  
અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ નાના પ્રકારની ભ્રાંતિ શાંત  
થઈ જઈ, ધીરપુરુષ બ્રહ્મની અંદર સ્થિર થઈ રહે તે  
દષ્ટિ સાધવાની શુક્તિ બતાવવામાં આવશે.

રૂપ છે, એમ વિચાર દ્વારા દૃઢ સમજ લઈ, તમે એ દશ્યપ્રપંચનું કશું સ્વરૂપ જ નહિ દેખાવાથી વિલાસત્રાણા બની બેઈ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ (આનન્દ-મય) સ્થિતિ ભોગવે; કેમકે મારા ઉપદેશ વડે તમે તત્ત્વજ્ઞ થયેલા છો.<sup>૧૧</sup> અંકુર પોતાની અંદર વૃક્ષ, પત્ર, ફળ આદિ ભાવને અનુભવે છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે વીંટાયેલા અવિવેકી પુરુષનો આત્મા તો આકાશના જેવો અસંગ અને નિર્વિકાર છે તો પણ પોતાની અંદર જ (અજ્ઞાનને લીધે) જગતને અને અહંકારને અનુભવે છે.<sup>૧૨</sup> જમ ફરતાં બખ્ખાડિયાની જ્વાળામાં દંડ-ચક્ર-આદિ આકાર ભ્રાંતિ વડે દેખાય છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે તે નથી અને જમ વિધુર પુરુષતા ચિત્ત વડે કલ્પાયેલી (મનોમય) સ્ત્રી મન વડે અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ વસ્તુતઃ ખરી નથી, તેમ બહાર રૂપ આદિ વિષયની સત્તા અને અંદર મનની સત્તા અધિષ્ઠાનને લીધે જ સત્ય દેખાય છે. આમ અધિષ્ઠાનની સત્તાને લીધે દેખાતાં છતાં ય તે ભ્રાંતિરૂપ હોવાને લીધે સત્ય નથી.<sup>૧૩</sup> હે દેવતુલ્ય શ્રોતાઓ! આ જગત જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, જે રીતે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, જે રીતે પોતાનાં કાર્યો કરે છે, જે રીતે સુખ-કષ્ણનો અનુભવ કરાવે છે, જે રીતે તે નાશ પામી જાય છે અને જે રીતે તે દેશ-કાળ સાથે સંબંધ રાખે છે, એ સર્વ મેં તમને ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-ઉપશમ આદિ પ્રકરણમાં યુક્તિપૂર્વક બતાવ્યું છે, તો તે પ્રમાણે વિચારી લઈ, એ સર્વ મિથ્યા છે એમ નિશ્ચય રાખી, તમે સુખેથી શાંત થઈ રહો.<sup>૧૪</sup> શાંત અને વિવેકી પુરુષ વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય તો પણ ધૃત-અનિષ્ઠ વસ્તુનો સંયોગ થતાં તે શબ્દની પેઠે કશા નિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી; કેમકે તેનું ચિત્ત અંદર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું હોય છે.<sup>૧૫</sup> જનન-મુક્ત પુરુષની અહંતા એ આભાસમાત્ર હોવાથી મન અને

.. રહિત છે. તે પુરુષ જોવે ત્યાં સુધી આ

જગતને અવલ બી રહે છે અને જગત તથા તેનો ભોક્તા જીવ એ બંને જ્યાં સુધી કાયમ રહે ત્યાં સુધી ચૈતન્યરૂપ જ છે; કેમકે તેને પોતાને એ સર્વ ચૈતનના વિતર્કરૂપ સમજવાથી જરા પણ જડ અંશ દેખાતો નથી. આમ એ પરમપદરૂપ જ છે.<sup>૧૬</sup> જમ અનેક વેચવાની વસ્તુઓને દેશાં તરમાં લઈ-દઈ આવવાનો બોલો ઉપાડવા માટે જ વહાણને સમુદ્રની અંદર દોરડાંઓથી બીંટવામાં આવે છે, તેમ જડ જગતમાં દેહ આદિ ભાવને આત્મીય બુદ્ધિ વડે ગ્રહણ કરી લેવાથી કેવળ દુષ્ણનો બોલો ઉપાડવા માટે જ મનુષ્યને મમતારૂપી પાશોથી બંધાવું પડે છે.<sup>૧૭</sup> જમ ભૈરવ જપ આદિથી મરી ગયા પછી મળવાનું સ્વર્ગાદિક પદ જીવતાને ન મળી શકે, તેમ અજ્ઞાનનો અનુભવ થવાથી જાણે ભયભીત થઈ રહેલી મોક્ષસત્તા પણ અજ્ઞાનીનો આશ્રય જ કરતી નથી.<sup>૧૮</sup> જે જે વસ્તુની સંકલ્પ વડે કલ્પના કરવામાં આવે છે, તે તે નાશ પામી જ છે; પરંતુ જ્યાં સંકલ્પની કલ્પના નથી પહોંચી શકતી તે જ સત્ય છે અને અક્ષય પરમપદરૂપ છે.<sup>૧૯</sup> ખીજું કાંઈ પણ નથી અને હું પણ નથી, એવી ભાવના રાખી તમે સુખેથી નિર્ભય રહો. જમ અજ્ઞાની પુરુષ અમૃતને વિષરૂપ માને તો પણ વિવેકી પુરુષની દષ્ટિમાં તે અમૃતરૂપ જ છે, તેમ આ વાત જો કે અવિવેકી પુરુષને અયોગ્ય અને અસત્ય લાગે તેવી છે, છતાં વિવેકીજ્ઞાને તો સત્ય અને યુક્ત જ લાગે છે.<sup>૨૦</sup> દેહથી માંડી ઠેઠ ચિત્ત સુધી આ આત્મા જડ શરીરને વિચારી બેઠાજો તો તેમાં કાંઈ જગ્યાએ 'હું' એવો ભાવ દેખાતો નથી; માટે 'હું નથી' એમ સમજવું એ વાત જ સત્ય છે.<sup>૨૧</sup> સર્વ ભેદબુદ્ધિથી રહિત થઈ ગયેલા જનન-મુક્ત પુરુષોમાં તરવરિચારને લીધે અહંકારનો કાય કનારો મુક્તપણું જ કેવળ ઉદય પામે છે, પાશી કાંઈ પણ નાશ પામી જતું નથી.<sup>૨૨</sup>

હે મુમુક્ષુઓ છતાં અજ્ઞાની એવા શ્રોતાઓ! મુક્તિ મેળવવામાં લેણોત્તો ત્યાગ, આત્મવિચાર અને મન-ઇન્દ્રિય વગેરેનો નિગ્રહ કરવાનો પોતાનો પુરુષાર્થ એ ત્રણ સિવાય બીજા કશાનો અપ પડતો નથી, એમ નિશ્ચય કરી તમે સર્વ અનાત્મ વર્ગને છોડી દો અને દેવળ પોતાના આત્મા-નું જ તમે (તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા) શરણ લો.

ઉપર પ્રમાણે અહંકાર સુધી સર્વ દ્વૈતબ્રાંતિને શમાવી દઇને મનને સર્વ વાસનામાત્રથી રહિત કરીને બ્રહ્મભાવરૂપે કરવું, તેને જ શ્રુતિઓ અને વિદ્વાનો મોક્ષ કહે છે; પરંતુ એવી સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના કદી પણ થતી નથી; અને તે તત્ત્વજ્ઞાન પણ જગતરૂપી બ્રાંતિને પોતાના પેટમાં ધારણ કરી રહ્યું હોય તો પરમાર્થરૂપ નથી; કેમકે જગતની બ્રાંતિ મિથ્યારૂપે પણ બધાં સુધી રહે, ત્યાં સુધી મેહ નાનાસ્તિ કિંચન (નાના પ્રકારના મેહો આત્મામાં કંઈ પણ નથી) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે એક અદ્વૈતમાં વિશ્વાસ બેસે તો પણ રાગ આદિ દોષોની પ્રબળતાને લીધે અને ઘણા લાંબા કાળથી જગતની સત્યતા વિષેની બ્રાંતિ દઢ રીતે ચોંટી ગયેલી હોવાથી બરાબર દઢ વિશ્વાસ બેસી શકતો નથી; આથી જીવને અનાદિ કાળથી સંસારના બંધનમાં ફસાવું પડે છે.<sup>૨૪</sup> શાસ્ત્રાદિકમાં દઢ વિશ્વાસ રાખો, તેમજ 'જગત અને' હું એ બન્ને મિથ્યા છે અને સાવ છે જ નહિ' એમ સારી રીતે દઢ નિશ્ચય રાખો. બ્યારે બંધુવર્ગ, ધન અને શરીર વગેરેમાં નિઃસ્પૃહ રહીને પરમાર્થરૂપ પરમતત્ત્વને ઝોળખી લેવામાં આવે છે, ત્યારે જ દેહ આદિ ઉપાધિ-વિશિષ્ટ તથા ચિદાકાશરૂપ એવા વિવેચી જીવ અને તેની દૃષ્ટિમાં આભાસરૂપે દેખાતું આ જગત એ બન્ને શુદ્ધ ચૈતન્ય યદ્યપિ રહે છે. વાસ્તવિક રીતે એ જ મુક્તિનો ઉપાય છે, બીજું નથી.<sup>૨૫</sup>

જગદહમસદિત્યેત્યસમ્યગ્જનઘનદારશરીર નિર્વ્યપેક્ષઃ । મવાતિ હિ સ ચ ચેતનસ્વરૂપઃ

પરિમિતસ્વં સ્વલુનાન્યથાસ્તિ મુક્તિઃ ॥ ૨૫ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ત્રિવાંણુ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થોપન્યાસ-યોગ' એ નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

મોક્ષસાધનના ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સર્વાત્મનિ ચિદામાસે તદેવાશ્વનુભૂયતે ।

સંવેદ્યતે યદેવાંતરસત્યં વસ્ત્વવસ્તુ વા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ચિદાભાસ આ સર્વ દરથને આકારે થઈ રહેલ છે અને તેની અંદર જ જ વસ્તુ જવી રીતે સંકટપ દ્વારા રહુરી આવે છે, તે તે અસત્ય હો કિંવા સત્ય હો, પરંતુ તેવી રીતે (સ્ફૂર્તિને અનુસારે) અનુભવમાં આવે છે.<sup>૧</sup> પોતાના સ્વમની અંદર જમ ચિદાત્મા જ બહાર અનેક આકારે થઈ રહેલ અનુભવમાં આવે છે, તેમ ચેતનતત્ત્વ જ પ્રથમ અભ્યાસને લીધે બહારના આકારે અનુભવમાં આવે છે. તેમજ કેમ જણે પોતે બહાર પદા-યોને રૂપે થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે. આથી સર્વ (ચેતનતત્ત્વનો વિવર્ત હોવાથી) ચૈતન્ય છે અને એ ચેતનતત્ત્વ આકાશથી પણ સ્વચ્છ છે. ચિદાત્મા જ આ સર્વ જગતને વિષે પ્રસરી રહેલ છે, તેથી કોઈ પણ જગ્યાએ ચૈતન્યની સત્તાથી બીજું કંઈ પણ બુદ્ધ નથી.<sup>૨,૩</sup> દ્રાઢ્યેનાશ પણ નથી, અનર્થ પણ નથી, જન્મમરણ પણ નથી, આકાશ પણ નથી, શૂન્ય પણ નથી અને નાના પ્રકારની રચના પણ નથી. અધિ-શનદદિએ બેઠેએ તો સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે અને

\* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં જડ જગત આદિ પદાર્થ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પરંતુ ચેતનમાં જ તેનો સમાવેશ થઈ જવાથી તે ચેતનરૂપ છે; જેથી કશાનો નાશ થતો નથી, માત્ર જ્ઞાન થતાં વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવાથી પોતાનું સ્વરૂપ કે જે પરમપદ્મરૂપ છે, તેમાં સ્થિતિ થાય છે; આ વાત કહેવામાં આવશે.



આરોપિત દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કરુ પ્રલપ્ત  
 નથી.<sup>૪</sup> જગત અને અહંકાર આદિ મિથ્યા જ  
 છે. તેનો જો કે જ્ઞાન થતાં નાશ થાય છે, છતાં  
 તેમાં શો નાશ થાય છે? કાંઈ નહિ; કેમકે  
 અસત્ય પદાર્થનો વળી નાશ કેવો હોય? સ્વપ્ન  
 આદિ અસત્ય પદાર્થ જગત નહિ થઈ જાય  
 છે; તેમાં શો નાશ થાય છે? કાંઈ નહિ. સંકલ્પ  
 વડે કલ્પાયેલું નગર દૂર માત્ર મિથ્યારૂપે ભાસે છે,  
 તેનો આભાસ દૂર થતાં તેમાંનું શું નાશ પામે  
 છે? કાંઈ નહિ. એવી રીતે જગત અહંકાર આદિ  
 કે જે મિથ્યારૂપે ભાસી રહે છે, તેનું જ્ઞાન થતાં  
 તે નાશ પામવા છતાં પણ તેમાંનું શું નાશ પામે  
 છે? કાંઈ નહિ. 'જો જગત મિથ્યા છે, તો પછી  
 તેને અનર્થરૂપે વર્ણવી તેની નિંદા શા માટે  
 કરવામાં આવે છે અને શા માટે તેને હેય  
 (ત્યાગ કરવા યોગ્ય, અસાર) ગણવામાં આવે છે?'  
 આવી શંકા પણ અહીં લાવવાની નથી; કેમકે  
 જે વસ્તુ નથી તેમાં કરી નિર્ણય સંભવતો જ  
 નથી. આકાશના ફેલના સંબંધમાં શો નિર્ણય  
 થઈ શકે તેમ છે? બાકી સ્વાભાવિક રીતે પોતાના  
 સ્વરૂપની જે સ્થિતિ છે, તે પાછી પ્રાપ્ત થાય તેને  
 માટે, જગત જો કે મિથ્યા છે તો પણ તેને  
 સાચા જેવું કલ્પી લઈ, તેની નિંદા આદિ વડે  
 વેરાગ્ય-વિવેક આદિથી માંડી ઠેઠ તત્ત્વસાક્ષા-  
 ત્કાર સુધીનો ઉપાય કલ્પી કાઢવામાં આવ્યો  
 છે; એટલો માત્ર આ બાબતમાં નિર્ણય કરી  
 શકાય છે. માટે આ બાબતનો મુખ્ય સિદ્ધાંત  
 એ છે કે, બીજા કશા પદાર્થની લાવના ન કરતાં  
 એક આત્મામાં જ સ્થિત રાખી, શાસ્ત્રને અનુ-  
 સારે અને સંપ્રદાયને અનુસારે કમ પ્રમાણે  
 બ્રહ્મિકાનો અભ્યાસ કરી, પોતાના કર્તવ્યમાં  
 તમે પાપાણના જેવા દંડ થઈને રહો.<sup>૫-૮</sup> જે કાંઈ  
 સુધિની ભાતિ દેખાય છે, તેના સંબંધમાં એવો  
 નિર્ણય જણાય છે કે, ઉત્તમ સ્થિતિ દશાને પ્રાપ્ત  
 એટલે સંસાર સંબંધી સર્વ પુરુષાર્થો સહિત

આ આપુ જગત તમારા સંકલ્પમાત્ર જ છે, એમ  
 તમને જણાશે અને ક્ષણમાત્રમાં જ એ સર્વ પ્રાપ્તિ  
 પૂરી રીતે મળી જશે.<sup>૯</sup> જ્ઞાન વડે સર્વ બ્રહ્મરૂપ  
 જણાયાથી આ સુધિનો મૂળસહિત ક્ષય થઈ  
 જાય છે; બાકી બીજી રીતે પ્રલયાદિકમાં જો  
 તેનો ક્ષય તો થાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ બીજરૂપે તે  
 વખતે પણ સૃષ્ટિ હોય છે; બાકી કાર્યરૂપે રહેતી  
 નથી, અથવા તો પ્રલયમાં પણ કેટલાંક સંકલ્પ  
 સંબંધી કાર્યો એમ જ કાયમ રહે છે; માટે જ્ઞા-  
 ન વિના મૂળસહિત સંસારક્ષય થવાનો બીજો ઓ  
 હોવાય નથી.<sup>૧૦</sup> સ્વપ્નમાં મિથ્યારૂપે દેખાત  
 પુરુષોની પેઠે મિથ્યારૂપે જ જે પુરુષો આ સુધિમ  
 એવામાં આવે છે, તે સૃષ્ટિ અને તે પુરુષો, એ  
 બન્ને ઝાંઝવાના જળના તરંગોના જેવા મિથ્ય  
 અને કલ્પનામાત્ર જ છે.<sup>૧૧</sup> જેમ વધ્યાપુત્રન  
 વાણીનો નિર્ણય કરવાની વાત અચક્ર્ય જેવ  
 છે, તેમ ખરી રીતે મિથ્યા છતાં કેમ જાણે સત  
 હોય તેના થઈ રહેલા જીવ-જગત આદિ પદાર્થો  
 નો એમ કાંઈ પણ નિર્ણય જાણી શકત  
 નથી. મતલબ કે, તે અનિર્ણયનીય છે. તત્ત્વ  
 પુરુષોની પૂર્ણતા પરિપૂર્ણ મહાસાગરના જેવ  
 કાંઈ અપૂર્વ જ છે; કેમકે 'હું દ્રષ્ટા હું અ-  
 અમુક દૃશ્ય છે' એવી ભેદદૃષ્ટિમાં તેમનો આત્મા  
 હોતો નથી.<sup>૧૨, ૧૩</sup> વિવેકી તત્ત્વજપુરુષો પર્વતન  
 જેવા અચળ હોય છે અને વાયુ વગરના સ્થાનમ  
 રહેલા દીવાના જેવા સદાકાળ સમાન કાન્તિવાળ  
 રહે છે. તેઓ બહાર આચારવાળાના જેવ  
 અથવા આચારરહિતના જેવા દેખાય છે, પરંતુ  
 અંદર તેઓ નિરંતર શાંત અને સ્વસ્થ જ થા  
 રહે છે.<sup>૧૪</sup> જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવનમુક્ત પુરુષના ચિત્તન  
 અંદર ચારેબાજુ જળ વડે ભરપૂર અને ગંભી  
 એવા મહાસાગરના જેવી કાંઈ અપૂર્વ પૂર્ણતા  
 નો ઉદય થાય છે અને તેમની અંદરની શીત  
 જતાનો પ્રકાશ કાંઈ અપૂર્વ જ છે.<sup>૧૫</sup> મૂર્ખપુરુ-  
 વાસનામય હોય છે, પણ વિવેક વડે જોવ

નથી તે વાસના જ (નિર્મળ હોવાથી) નથી  
મને તેને કાઈ વિવેક વડે બેતું નથી, તેથી જ  
આ ભવાટવીમાં ભટકવું પડે છે.<sup>૧૬</sup> વસ્તુનું બરા-  
બર સ્વરૂપ નહિ સમજાયાથી જ ભ્રાંતિ દેખાતી  
કાય, તે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાયાથી  
હ થઈ જાય છે. આ બાબતમાં અતિ સ્પષ્ટ  
દ્વાંત બેઈતું હોય તો અંધારાનું છે. જ્યાં સુધી  
કાશવડે બરાબર ન બેઈએ ત્યાંસુધી તો અંધારું  
ખાય છે; પરંતુ દીપક આદિ પ્રકાશ વડે તેને  
તેના માંડીએ તો એ તે અંધારું જ્યાંય જતું રહે  
જેવી રીતે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ  
થાય અને બરાં વસ્તુસ્વરૂપ ન જોખખાય  
યાં સુધી તો અવિદ્યા રહે છે; પણ આત્મજ્ઞાનનો  
કાશ પડતાં વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાઈ જાય  
અને એ અવિદ્યા ક્યાંય લાગી જાય છે.  
યુક્તદેહ અને તેમાં માંસ આદિ ભાગોથી જ એ  
હ બંધાય છે, તે સર્વ પંચીકૃત પંચમહા-  
તના વિકારરૂપ છે તથા જડ, અસત્ય અને  
અતિમાન છે. જેવી જ રીતે જ બુદ્ધિ, અહંકાર  
અને ચિત્ત વગેરે વડે સૂક્ષ્મશરીર બંધાય છે, તે  
ણ અપચીકૃત પંચમહાભૂતના વિકારરૂપ છે  
તે જડ, અસત્ય તથા ભ્રાંતિમાન છે.<sup>૧૭, ૧૮</sup>  
ગંગરીર સ્થલદેહમાં બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત  
આદિ વડે રચાયેલું છે. તેમાં અહંભાવ વડે  
વેશેલો ચિદાત્મા અવિદ્યા વડે સ્થલદેહને પણ  
તારૂપ માની લે છે. પણ જ્યારે વિવેક વડે  
હિ અહંકાર-ચિત્ત આદિના ભૌતિક ભાવને  
તારાર્થભળ વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યો-  
ત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે વિકારપણાથી વાચાર-  
ણમાત્ર સમજી લઈ, તેના અવસ્તુપણાથી  
ભગ કરી, અત્યંત પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં

જ પોતાની સ્થિતિ રાખવા માટે તો પછી  
મુક્તપણાનો ઉદય થાય છે.<sup>૧૯</sup> તદાકારના અભ્યા-  
સને લીધે લિંગશરીરરૂપી ઉપાધિની અંદર  
જ્યારે આત્મચૈતન્ય મળેલ હોય, ત્યારે તે દશ્ય  
પદાર્થ તરફ વળે છે. તેને લીધે તેની સાથે  
સંબંધ રાખનારી વાસના પણ તેવી જ (લિંગ-  
શરીરરૂપ ઉપાધિની અંદર આત્મચૈતન્યના  
તદાકારના અભ્યાસને લીધે થયેલી) છે; તો  
પછી જ્ઞાન વડે આત્માથી બુદ્ધિ સર્વ વાણીના  
વ્યવહાર પૂરતું જ જણાતું લિંગદેહ આદિ કશું  
નહિ રહેવાથી, વાસના વગી કેવી હોય? શા  
માટે તે ઉત્પન્ન થાય? કઈ જગ્યાએ તે રહે? અને  
તેનું કેવું સ્વરૂપ હોય? કાંઈ જ નહિ.<sup>૨૦</sup> જને  
આ જગત સખધી ભ્રાંતિ પેદા થાય છે, તે  
જીવ જ ઝાંઝવાના જળની પેઠે મિથ્યા છે; અને  
તત્ત્વદષ્ટિથી જોવા જતાં ઝાંઝવાના જળની પેઠે  
તે જોવામાં આવતો નથી; તો પછી જન્મ-મરણ  
આદિ સંસાર કાને હોય, જ્યાંથી હોય અને  
કેવો હોય? કાંઈ હોય નહિ.<sup>૨૧</sup> આત્મજ્ઞાન મેળ-  
વવા તૈયાર થયેલા પુરુષને જો વૈરાગ્યની દૃઢતા  
ન હોય, તો તેને વિષયોનું સ્મરણ થાય છે.  
આમ પાછો ચિત્તનો ઉદય થાય તો તેને ફરી વાર  
પાછી આ સંસાર સખધી ભ્રાંતિ ખડી થઈ જાય.  
માટે કશા દશ્યપદાર્થનો આશ્રય નહિ કરતાં  
આકાશની પેઠે અસંગ, નિર્વિકાર અને સ્વચ્છ  
થઈ જઈ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું અને ભૂમિકા-  
ના અભ્યાસ વડે પાછું કાઈ વખત આ સંસારરૂપી  
ભ્રાંતિનું સ્મરણ જ ન થાય એ રીતે એને ભૂતી  
જવું, એ જ આ લોકમાં પરમ કલ્યાણરૂપ છે.  
અહીં કાઈ દષ્ટા પણ નથી, કાંઈ ભોક્તા પણ  
નથી, કાઈનું અસ્તિત્વ પણ નથી અને કાઈનું  
નાસ્તિત્વ પણ નથી. આ સર્વ એક ગાંઠ વિદ્યરૂપ  
છે, સદાકાળ સમુદ્રની પેઠે પરિપૂર્ણ છે અને  
જમ સમુદ્રમાં તરંગો વડે અંચળતા દેખાય,  
તેમ એ ચિદાત્મામાં પણ પ્રારબ્ધને યોગે

\* અર્થાત્ ધડો, કળાશ, ચણુ વગેરે નામ અને રૂપના  
કારો કહેવા પૂરતા જ છે, બાકી સાચી તો માંડી જ  
જે બધામાં એકસગળી છે. તેવી રીતે જ અનેક  
કારના બેદો દેખાય છે, તે વ્યવહાર માટે જ છે,  
તે રહેલું એકરૂપ ઘટ્ટ જ સત્ય છે.

રજો જોવામાં આવે છે. સર્વ દશ્યજગત બ્રહ્મરૂપ છે અને આરોપિતદષ્ટિએ મિથ્યા છતાં અધિષ્ઠાત-દષ્ટિએ સદ્રૂપ છે, એમ પ્રસિદ્ધ રીતે જ્ઞાન થાય છે. એટલે જમ જળ સુકાઈ જવાથી જળમાં પડતું સૂર્ય-ચંદ્રાદિકનું પ્રતિબિંબ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ શિદ્ધભાસ અને તેની લિંગશરીરરૂપ ઉપાધિ એ બન્નેનો કાય થઈ જાય છે તથા પરમ માંગલિક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. <sup>૨૨-૨૫</sup> પરમતત્ત્વમાં શાંત થયેલા સમઘર્ષી વિવેકી પુરુષમાં શાંતતા તથા રાગદ્વેષથી રહિત શુદ્ધ વ્યવહાર જોવામાં આવે છે, અથવા તો પરમ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા એ મહાત્માપુરુષનું સમાધિનિષ્પણું જ અવશેષ રહે છે; કેમકે એ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ વ્યવહારમાત્રનું મૂળ એવી વાસનાથી રહિત હોય છે, તો પછી તે શા માટે વ્યવહાર કરે? છતાં જ્યાં સુધી મોક્ષદશા પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તમાં રાગ, દ્વેષ, ભય વગેરે વિકારોનો ઉદય ન થવા દેતાં તે આવી પડેલા વ્યવહાર કર્યે જાય છે. <sup>૨૬-૨૮</sup> તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ રાગ, ભય, ક્રોધ વગેરે વિકારથી રહિત થઈ જઈ, ચિત્તને સમાધિનિષ્ઠ રાખી, મુક્તદશાને પ્રાપ્ત થઈ પોતે શિક્ષારૂપ નહિ છતાં નિરંતર શિક્ષાના જોવા અચળ થઈને રહે છે. <sup>૨૯</sup> જમ કમળના પીજના અંદરના ભાગમાં (સૂક્ષ્મરૂપે) આખી કમલિની રહી હોય, તેમ સ્વપ્ન જેવી આ જગતની બ્રાંતિ પણ આત્માની અંદર જ અતન્ય-પણે (જુદાપણા વિના) રહેલી છે; પણ તે બહાર આત્મા વિના ક્યાંય બીજી જગ્યાએ રહેલ નથી. જગતના બાહ્યપણાની ભાવના કરવાથી તે બાહ્યરૂપે દેખાય છે અને આત્મારૂપે તેની ભાવના કરવાથી તે આત્મરૂપ દેખાય છે. એ પરમતત્ત્વરૂપી અધિષ્ઠાનની અંદર જેવી જેવી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવે છે, તેનું તેનું એ તત્ત્વ જ (વિવર્તરૂપે) થઈ જાય છે. <sup>૩૦, ૩૧</sup> જેવી અંદર સ્વપ્નની બ્રાંતિ જોવામાં આવે છે, તેવી જ આ

બહારની જગત આદિ બ્રાંતિ નજરે પડે છે. જમ બે જુદાં જુદાં પાત્રોમાં રહેલા દૂધમાં કરો ભેદ નથી, તેમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને બહારની સૃષ્ટિ, એ બન્નેમાં પણ કરો ભેદ નથી-એ બન્ને આત્મારૂપી અધિષ્ઠાનની અંદર બ્રાંતિ પડે કલ્પાયેલ છે. <sup>૩૨</sup> વળી સ્વપ્નસૃષ્ટિનું અસ્થિરપણું અને બહારની સૃષ્ટિનું સ્થિરપણું એ પણ બ્રાંતિમાત્ર છે. જમત અવસ્થાના દેહનો અને સ્વપ્નનો આધાર-આધેય ભાવ પણ જળતરંગની પેઠે કલ્પનામાત્ર જ છે. <sup>૩૩</sup> સ્વપ્નાદિકમાં દેખાતા પદાર્થોનું જ્યાં સુધી આત્મ-મયપણું નથી સમજતું, ત્યાં સુધી તે આત્માથી જુદે રૂપે દેખાવાથી જુદા જણાય છે; પણ જ્યારે એ સર્વ સ્વપ્નની વસ્તુઓનું આત્મમય પણું સમજાય, એટલે તત્કાળ જગી જતાં સર્વને બાધ થઈ જઈ, કશું આત્માથી જુદું જણાત નથી અને પાછું તે મનમાં પણ આવતું નથી એવી જ રીતે જમત અવસ્થામાં દેખાતા પદાર્થ પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનને લીધે આત્માથી ભિન્ન મનાય, ત્યાં સુધી તે જુદા લાગે છે, પણ જાણતાં જો આત્મરૂપ જ સમજાઈ જાય તો આત્મા જરા પણ જુદા જણાતા નથી અને પાછા જુ રૂપે ચિત્તમાં આવતા પણ નથી. <sup>૩૪, ૩૫</sup> પરમાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સંકલ્પમાત્રથી રહિત છે તથા શાંત છે અને તેમાં જગત-જીવ આદિ ભાવોની ભાવના કરવામાં આવે, તો એ તત્ત્વ એવી તરેહનું દેખાય છે; પણ જો એવી તરેહની જગદાદિ ભાવોની ભાવના કરવામાં ન આવે તો તે શુદ્ધ અને જગત આદિ ભાવથી રહિત કેવળ ચૈતન્યરૂપ જ જણાય છે. <sup>૩૬</sup> સ્વપ્ન અને જમત આદિ અવસ્થા સંબંધી સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન શાંત થઈ જતાં કેવળ શુદ્ધ દૈશ્વરી ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે અને તે અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરનાર દેશ-કાળરૂપી આધાર ન હોવાને લીધે અસ્તિત્વના વ્યવહારનો વિષય નથી, તેમ જ શુદ્ધ સ્વરૂપનો કદી પણ બાધ ન થવાને લીધે તેમાં અભાવ પણ કદી શકતો

થી એવું છે. આથી એ તત્ત્વ વાણી વડે વર્ણવી શકાયથી વાણીનો વિષય જ નથી. આ વાત માધિનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષ જ બ્રાહ્મિને સંપૂર્ણ થયેથી સમજી શકે છે; બાકી, આત્મતત્ત્વનું તરૂપ જ્ઞાની પુરુષની પણ ઉપદેશવાણીનો વિષય થી-એ તો માત્ર પોતાના અનુભવ વડે જાણે માં આવે એવું છે.<sup>૩૭</sup> માટે દે રામચંદ્રજી! મેં અહંકારને છોડી દઈ ભય, અભિમાન, શોક, ભ્રમ, મોહ, મન, દેહ, મનન (વિચાર), ઇન્દ્રિયો, વત્ત અને અજ્ઞાન એ સર્વનો ત્યાગ કરી શાંત, જન્મા, અક્ષય, સર્વ લેહમાત્રથી રહિત એક ભરૂપ થઈ નિરંતર સમાધિનિષ્ઠ જ થઈ રહેા; વાત વધારે યોગ્ય છે.<sup>૩૮</sup>

શાંતિ નિરસ્તંભપમાનાત્રિપાદલોભમોહાત્મદેહ-  
નનેદ્રિયચિત્તજાલમ્ । ત્યક્ત્વાહમક્ષયમપાસ્ત  
મસ્તભેદં નિર્વાણમેકમજમાસિતુમેવ યુક્તમ્ ॥  
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુપ-  
રણુના ઉત્તરાર્ધનો 'મોક્ષસાધનના ઉપાય'  
એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૩૨ મો ૐ

સત્યવસ્તુ-જ્ઞાનોપદેશ

હોય, તો પણ પ્રભરૂપ જણાયાથી તે બેદકારક થતો નથી; પણ જગતના નામ-રૂપ વડે જો તેની ભાવના કરવામાં આવે, તો તે અનર્થકારક થાય છે.<sup>૨</sup> જેમ આંખ જોવાના પદાર્થ પર જઈ રૂપનો અનુભવ કરે છે, તેમ ચેતનતત્ત્વ પણ બહિર્મુખ થઈ જઈ પોતાના રૂપને પ્રસારી દઈ જગતની બ્રાહ્મિને અનુભવે છે.<sup>૩</sup> કદરૂચ ચેતન્ય બહિર્મુખ થઈ જઈ પોતાના રૂપને જે બહાર ફેગટ પ્રસારી દે છે, એ તેનું પ્રસરેલું રૂપ જ પ્રસરવાનો કશો વિષય ન હોવાથી મિથ્યા છે અને જે પોતે જ મિથ્યા હોય તે શી રીતે પ્રસરે? વાંઝણીનો પુત્ર ક્યાં નાચે છે? ક્યાં ચ નહિ.<sup>૪</sup> આ ચિદાત્માનું બહિર્મુખપણે ફેલાવું બાહ્ય વસ્તુઓના અનુભવ વડે સિદ્ધ થાય છે. અનુભવ થવાને લીધે તે બાહ્યપદાર્થનો અનુભવ કરનાર તરીકે દેખાય છે. એ અનુભવ વિદ્યા વડે નાશ પામે છે. બાહ્ય વસ્તુઓ બ્રાંતિકલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે અને ચિદાત્મા તેનો પોતે અનુભવ કરતો નથી, છતાં બાળક પોતાના મનથી કલ્પી લીધેલા યક્ષની પેઠે તે મિથ્યારૂપે જ તેનો અનુભવ કરે છે.<sup>૫</sup> અહંકાર પૂર્ણકવળ દુઃખકારક છે અને તે 'હું અમુક રૂપ છું' એમ કદપી લેવાથી ખડો થઈ જાય છે. પરંતુ 'હું એવું કાંઈ પણ નથી' એમ સંકટપરલિન સ્થિતિ

રિયતિ ઉપર રહેલો છે. ૭ હે પાંડિત્યનું અભિ-  
માન ધરાવનારા વાહિઓ! તમે દ્વેત અને અદ્વેત-  
નો વાદવિવાદ કરી મૂર્ખાઓની જેમ ઝગડામાં  
પડી, વાણીનો વિલાસ કરી નકામું ગળું દુખ-  
વશેા નહિ. ૮ ઘાટી વાસનાવાળા મૂઠ પુરુષને બહિ  
મુંખપણને લીધે સંકલ્પ વડે રચાયેલા રૂપ આદિ  
બાહ્ય વિષયો અને મન-બુદ્ધિ આદિ આંતર-  
વિષયો મિથ્યા હોવા છતાં પણ તેમને સ્વપ્નની  
પેઠે જુએ છે અને તેઓ તેનાથી થતું દુઃખ પણ  
દઢ રીતે (સ્વપ્નની પેઠે) ભોગવે છે. ૯ હવે થોડી  
(કેખાવામાત્ર) વાસનાવાળો વિવેકી પુરુષ અંત-  
મુંખ હોય છે તેથી તેને જ્ઞાનને લીધે બહારના  
રૂપાદિક વિષયો તેમજ અંદરના ચિત્ત-બુદ્ધિ  
આદિ આંતરવિષયો સ્નેહા પુરુષની પેઠે નહિ  
જના જ લાગે છે. વળી પ્રારબ્ધયોગ વડે પ્રાપ્ત  
યથેતું દુઃખ પણ તેવા પુરુષને ઉપરથી ભોગવ્યા  
જવું જણાતું હોય તથાપિ નિર્જનદમાં ઢંકારી  
જવાને લીધે તે નહિ ભોગવ્યા જવું જ છે. ૧૦ જેમ  
સંસારના બીજ પદાર્થો સંબંધી વાસનાઓનો  
વધારો થવાથી સંસારનો અનુભવ થાય છે, તેમ  
દેશ, કાળ અને ક્રિયાના યોગથી વાસનાઓ બે  
સમૂહગી નાશ પામે, તો મુક્તપણનો પણ અનુ-  
ભવ થાય છે. ૧૧ જેમ આકાશમાં રહેલાં વાદળો  
ઓ ઝાઝળ, હુમાડાના ગોટાઓ વગેરે ક્રમે કરી  
ધીરે ધીરે ક્ષીણ થઈ જઈ આકાશમાવને પ્રાપ્ત  
થઈ જાય છે, તેમ વાસના પણ ધીરે ધીરે ઓછી  
થઈ જઈ મોક્ષનો અનુભવ કરાવે છે. ૧૨ જેમ  
વિદ્વાનોના સમાગમથી વિદ્યાભ્યાસની વૃદ્ધિ થતાં  
મૂઠપણ બહુ ઓછું થઈ જઈ પાંડિત્યને પ્રકટ  
કરે છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર અહંકારની ક્રમે કરી  
વૃદ્ધિ થતાં પ્રતિદિન વાસના ક્ષીણ થઈ જઈ છેવટ  
મોક્ષજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩ મે બતાવેલી યુક્તિ  
વડે 'એક પરબ્રહ્મથી હું એવી જુદી કંઈ વસ્તુ જ  
નથી અને જ્ઞાની પુરુષનું શરીર હોય અથવા પછી  
જાય ત્યારે પણ, અહંકારવાળો જીવ બ્રહ્મથી

જુદી સત્તાવાળો નથી.' એમ જને અંદર દઢ  
નિશ્ચય થઈ જાય અને સમાધિપૂર્વક પૂર્ણ શાંતિ  
રહે, તેને દઢ બોધ થયો કહેવાય છે. ૧૪ આ  
પરમ ચૈતન્યતત્ત્વમાં, વાયુમાં જેમ પ્રવાહ અને  
ગતિ કલ્પનામાં આવે છે, તેમ જગત-જીવ  
આદિ સર્વ ભાવ કલ્પનામાં આવે છે; અને હું  
કાણ છું? તથા આ જગત શી રીતે થયું છે?  
વગેરે વિચાર કરવાથી એ તત્કાળ શમી જાય છે.  
'હું એવી કંઈ વસ્તુ જ નથી' એમ દઢ નિશ્ચય  
થવો એ જ મોક્ષ છે, તો પછી એ નિશ્ચય કરવા-  
માં શા માટે મૂર્ખ પનવું? તે અહંકારનો અભાવ  
સત્સંગતિ અને વિચાર એ બન્ને વડે તત્કાળ  
અનુભવમાં આવે છે. ૧૫-૧૬ જેમ પ્રકાશ વડે અંધ  
કાર જતો રહે છે અને દિવસ વડે રાત્રિ જતી રાં  
છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના સમાગમથી અહં  
કારરૂપી બંધન ક્ષીણ થઈ જાય છે. ૧૭ હું કાણ  
છું? આ દશ્ય જગત શી રીતે થયું? જીવ શું  
વસ્તુ છે? અને જના વડે પ્રાણ આદિનું ધારા  
યાય છે તે જીવન શું છે? એ બધું તત્ત્વવેત્તા મહ-  
ત્મા પુરુષોનો સમાગમ કરી જ્યાં સુધી જીવતા  
રહે ત્યાં સુધી વિચારવાતું છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષરૂ-  
પૂર્ણ સેવન કરવાથી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં જ  
જગત ચૈતન્યરૂપે જ ભાસે છે. અહંકાર પ  
ચિદ્વાત્માથી જુદો ભાસતો નથી. વસ્તુસ્વરૂપ  
ઢાંઢી દેનાર અજ્ઞાન નાશ પામી જાય છે એ  
એક જ ક્ષણમાં વાસ્તવ તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય  
માટે એ તત્ત્વવેત્તારૂપી સૂર્ય નિરંતર સેવ  
માગ્ય છે. ૧૮-૧૯ હે રામચંદ્રજી! જે જ વાત  
(વેદાંતશાસ્ત્ર-ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરેમાં) જે જ પુરુ-  
વધારે બોધવાળા હોય, તેની તેની તમે જી  
જુદી સેવા કરતા રહો. કેમકે તેમનો પરમ  
સમાગમ થઈ જાય તો પ્રત્યેક મનુષ્યના વિચાર  
ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ યુક્તિ વડે  
પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા જતાં, વચમાં એક  
વાદરૂપી પિશાયણી ખડી થઈ જાય છે. આમ

માદરૂપી પિશાચનો ઉદય થાય છે, એટલે શ્રોતા નવે વિવેચી હોય તો પણ યુક્તિ વડે સિદ્ધ થતું અને તાર્કિકાથી પ્રતિપાદન કરાવું પ્રત્યેક તત્ત્વ (જીવચેતન્ય) મુખ્ય છે અને મારે પોતાને માટે એ વાતનો સ્વીકાર જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, એવી બ્રાંતિ પેદા થાય છે અને તેમાંથી અનર્થમાં જીતરવું વડે છે. માટે વિવેચી પુરુષ એકાંતમાં જ પ્રત્યેક સંકલ્પિતની (સમાગમ દ્વારા) સેવા કરવી અને પછી તેમણે કહેલ બાબતોનો પોતાની બુદ્ધિ વડે ખતે વિચાર કરવો.<sup>૨૦-૨૨</sup> પોતાની બુદ્ધિની વૃદ્ધિને માટે અથવા શુદ્ધિને માટે તે તે પાંડિતે કહેલા વેપયની શ્રુતિ, યુક્તિ, પોતાનો અનુભવ અને સંબંધમાં બીજા વિદ્વાનોના સંવાદ ઇત્યાદિ દ્વારા (રત્નની પેટે) પરીક્ષા કરવી. પછી જ સર્વ સંકલ્પમાનથી રહિત હોય અને સત્ય હોય તે રમતત્ત્વનું જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા તત્ત્વ-ભૂત સંપાદન કરવું. વિદ્વાન પુરુષોના સમાગમ હેતુ બુદ્ધિને પરમ તીક્ષ્ણ બનાવી દઈ, એક અજ્ઞાન-રૂપી લતાના કટકેકટકા કરીને તમે તેને નિર્મૂળ રી નાખો.<sup>૨૩-૨૪</sup> આ વાત સંભવિત છે અને થઈ શકે તેવી છે; માટે જ હું તમને કહું છું. આ માત્ર અમે પોતે ખતે અનુભવેલી છે. અમે કાંઈ પ્રાણક પણ નથી અને મિથ્યાવાદી પણ નથી.<sup>૨૫</sup> આકાશની અંદર વાદળો, આકાશ વગેરે થવાથી તેનું કાંઈ અનિષ્ઠ થતું નથી, તેમ કાંઈ ઇષ્ટ પણ તેનું નથી. સમુદ્રની અંદર તરંગોની લહેર આવે માથી તેનું પણ કાંઈ ઇષ્ટાનિષ્ઠ થતું નથી, તે જ મહાણે નિઃસંકલ્પ યોગીપુરુષને પણ આ સર્વ જગતના વ્યવહારો વડે કાંઈ પણ અનિષ્ઠનો ઉદય ન ઇષ્ટનો નાશ થતો નથી.<sup>૨૬</sup> વિચાર વડે પ્રજ્ઞાન નિર્વિકાર અને પૂર્ણ સ્વરૂપ બાણવામાં આવે, તે આ સર્વ દશ્યબળ ઝાંઝાના જળની જેમ નાવ મિથ્યા જ બાણાય. પ્રજ્ઞાસત્તાથી બુદ્ધ બીજા પ્રકારના આધારરૂપ કાંઈ આત્માનું સ્વરૂપ જ નથી, તેથી દૃઢ નિશ્ચય કરી પરમાત્મામાં લીન

થઈ રહેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષની અંદર સંકલ્પ આદિ બ્રાંતિનો પ્રચાર કેમ હોય, ક્યે દેકાણે તે રહે અને શા માટે તે પેદા થાય?<sup>૨૭</sup>

इदं हि सर्वं मृगतृष्णिकांशुवन्निरामये ब्रह्म-णि शान्त आतते । विचारितेनाहमितीह विद्यते कुतः क कम्मान्मननादि विभ्रमः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સત્યાવબોધનો-પદેશ' એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૩ મો

બ્રાંતિના નાશનો ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

स्वप्नो रूपेण स्वधिया सत्संगमविकासया ।

यदि नानीयते ज्ञत्वं तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી અને સત્સંગિત વડે વિકસિત થયેલી બુદ્ધિ-થી જ જ્ઞાન મેળવવામાં ન આવે તો પછી તેને માટે બીજો એક ઉપાય નથી.<sup>૧</sup> જેમ વિપ વસ્તુ સ્વભાવે જ મરણકારક છે, તથાપિ રસાયનશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાય વડે તે વિપલાવ મૂછી દઈ અમૃત-રૂપ થઈ બચે છે; તેમ તમે પોતે જ જે વાસના, અવિદ્યા, જગત આદિ સર્વ કલ્પના લીધેલ છે, તેની પાછી શાસ્ત્રમાં ખતાવેલી સત્સંગિતના પોતાની મેળે જ કરવામાં આવે તો એ સર્વ પોતે બંધન કરનારો પોતાનો સ્વભાવ સૂલી જઈ મોક્ષમાં ઉપયોગી થાય છે.<sup>૨</sup> જ્યાં સુધી સર્વ કલ્પનામાત્રની નિવૃત્તિ થઈ બચે ત્યાં સુધી જગત, અવિદ્યા, વાસના ઇત્યાદિનાં સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં

x આ તેનીસમા સમગ્ર બ્રાંતિના જે જે કલ્પના થઈ છે, તેને નિવૃત્ત કરનારો પ્રતિકલ્પના વિષે વર્ણન આવશે અને ચિન્તનમાં બુદ્ધિમુખપણું સમેટી લઈ, પરલોકની ચિકિત્સા વિષે બોધ આપવામાં આવશે,

- કલ્પનાને શાંત કરનારી ક્રિયા, વિચાર, વૈરાગ્ય, ભોગવ્યાગ, વિવેક, દોષદષ્ટિ ઇત્યાદિનું નામ પ્રતિકલ્પના છે.

અતોવેલી પ્રતિકલ્પના કથે જવી; ક્રમકે કલ્પના-  
માત્ર નિવૃત્ત થઈ જતાં અવશિષ્ટ રહેલા આત્મા-  
માં જ નિમગ્ન રહેવું તે સુકૃતપણાનું લક્ષણ છે.  
એ કલ્પનાની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ વૈરાગ્યપૂર્વક  
ભોગોનો પ્રથમ ત્યાગ કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે;  
તે વિના બીજી કોઈ પણ રીતે તે સિદ્ધ થતી નથી.  
જે પુરુષ બહાર વાણી વડે અને અંદર મન વડે  
નામ-રૂપની ભાવના જ નહિ કરતાં, વાણીનો  
અને મનનો નિરોધ કરવામાં તૈયાર થઈ રહે,  
તેની અંદર ધીમે ધીમે કલ્પનાનો નાશ વધે બંધ  
છે.<sup>૩૪</sup> એક અહંકારને છોડી દઈએ તો અવિદ્યાનું  
બીજું કયું રૂપ એવામાં આવતું નથી. એ અહં-  
કાર જે નાશ પામે તો પછી બીજી કરી ભાવના જ  
નહિ જાણતાં આત્માથી બીજાને મોક્ષ પણ કાંઈ  
જુદો રહેતો નથી.<sup>૩૫</sup> તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થયા પછી  
પ્રણે જે તમે જગત અને જીવ ઇત્યાદિ ભાવમાં  
રુચિ રાખી સ્યન્નદેહ કાયમ રહેતાં સુધી થોડો  
પણ અહંકારનો આધાર રાખશો તો પોતાનું  
પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ ભૂલી જવાને લીધે, તમે  
અનેક દુઃખપરંપરામાં અથડાઈ મરશો. તમે  
જે અહંકારનો ત્યાગ કરશો તો સર્વ દુઃખની  
નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થશો; તેમજ પોતાના સ્વરૂપમાં  
સ્થિતિ થવારૂપી સિદ્ધિને પણ પ્રાપ્ત થશો. જે  
પુરુષની દૃષ્ટિ પાપાણની પેઠે અચળ હોય છે,  
તેની વૃત્તિ બહિર્બુદ્ધિ થતી નથી. તેની દૃષ્ટિમાં  
કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય એવામાં આવતો નથી.  
તેથી એ દશ્ય વિદ્યમાન છતાં અવિદ્યમાન જવું  
થઈ રહ્યું હોય છે. તેના મહાત્માપુરુષને નમસ્કાર  
હો. જેનું ચિત્ત પરબ્રહ્મની અંદર લયને પ્રાપ્ત  
થઈ ગયેલ હોય એવા મહાત્મા પુરુષની સ્થિતિ  
બહાર પાપાણ આદિની પેઠે અચળ હોય છે અને  
અંદર ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વની ભાવના વડે આ  
સર્વ દશ્યઅજ્ઞ શૂન્ય જર્ણાયાથી રમી બંધ છે.  
પરંતો દશ્ય-પ્રપંચ ભલે હો અથવા ન  
વિચાર અહીં કરવાનો નથી;

પરંતુ ચિત્તદ્વારા જે તે તરફ દૃષ્ટિ જશે, તો તે  
દુઃખની વૃદ્ધિ કરનાર થઈ પડશે અને જે તે તરફ  
દૃષ્ટિ જ નહિ બંધ તો તે સુખકારક થશે. એ દશ્ય-  
સકલ્પનો ક્ષય થતાં ન દેખાવાની વાતનો  
આધાર ચિત્તની ક્રિયાનો નિરોધ કરી, તેને કેવળ  
બ્રહ્માકાર કરી દેવા ઉપર રહો છે.<sup>૩૬</sup> પ્રત્યેક પ્રાણીને  
અગે આ લોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી  
એવા બે મહાધોર વ્યાધિ વળગેલા છે. તે બે  
વ્યાધિ વડે આધ્યાત્મિક,<sup>૩૭</sup> આધિભૌતિક અને  
આધિદૈવિક વગેરે અનેક ભતતા તાપ વડે પીડાઈ  
જઈ દેહધારી જીવોને મહાધોર દુઃખો સહન  
કરવાં પડે છે.<sup>૩૮</sup> અજ્ઞાની પુરુષો આ લોકમાં  
પ્રસિદ્ધ રીતે દેખાતા ભૂખ-તરસ વગેરે રોગો દૂર  
કરવાને ખાનપાન આદિ ભોગરૂપી અધમ  
ઔષધો વડે જીવતાં સુધી પોતાનાથી બનતો યત્ન  
કયે બંધ છે; બાકી બીજા પારલૌકિક વ્યાધિની  
ચિકિત્સા ભોગરૂપી ઔષધ વડે થઈ શકતી નથી.  
ઉત્તમ પુરુષો તો શાંતિ, સત્સંગતિ અને બોધ-  
રૂપી અમૃત વડે પરલોક સંબંધી મહાવ્યાધિની  
ચિકિત્સા કરવાને પણ યત્ન કરતા રહે છે.<sup>૩૯</sup>  
જે પુરુષો પરલોકની ચિકિત્સા કરવા માટે ભોગો-  
રૂપી અપધ્યનો ત્યાગ કરે છે અને સત્સંગ  
આદિ ઔષધિઓનું કાળજીથી સેવન કરે છે,  
તેઓ શાંતિરૂપી ઔષધના પ્રમણ પ્રભાવથી  
પોતાની મોક્ષમાર્ગ સંબંધી મોટી ઇચ્છા પૂર્ણ  
કરવામાં વિજયી નીવડે છે.<sup>૪૦</sup> પુરુષ અહીં  
જ નરકરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરતો નથી, તે  
મહારોગમાં સપડાયેલો પુરુષ સત્સંગતિ-સદ્વાચ

૩૪ કેવળ પોતાના આત્મા સાથે સંબંધ રાખનાર  
આધિવ્યાધિ સંબંધી દુઃખ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે,  
વ્યાધિ-રોગ આદિ બીજા પ્રાણીઓથી થનારું દુઃખ  
આધિભૌતિક કહેવાય છે; અને અગ્નિ, વાયુ આદિ  
દેવતાઓથી થનારું ટાંઠ-તડકા વગેરેનું દુઃખ આધિ-  
દૈવિક કહેવાય છે. આ સંબંધી વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય  
તેણે સાંખ્યસૂત્રનું પહેલું સૂત્ર અને ગીતાનો ૭મો  
અધ્યાય જોવો.

આદિ ઔષધ વિનાના નરક-સ્થાવરભાવ આદિ  
સ્થાનમાં જઈ શો ઉપાય કરશે? અરે અવિવેકી  
પુરુષો! તમારું જીવન કેવળ આ લોક સંબંધી  
વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં જ ક્ષયને પ્રાપ્ત ન  
થઈ જાઓ; પરંતુ તમારે આત્મજ્ઞાનરૂપી ઔષધ  
દ્વારા પરલોક સંબંધી વ્યાધિની પણ ચિકિત્સા  
કરવાની છે.<sup>૧૫</sup> આ આયુષ્ય વાયુ વડે ચંચળ  
થઈ રહેલા પાંદડાના કટકા ઉપર રહેલ જળખિંદુ-  
ની પેઠે ક્ષણજીવી છે; માટે જમ અને તેમ અતિ  
ત્વરાથી યત્ન વડે પરલોક સંબંધી મહાવ્યાધિની  
ચિકિત્સા કરી લેવી.<sup>૧૬</sup> યત્ન વડે જલદી પરલોક  
સંબંધી મહાવ્યાધિની ચિકિત્સા કરતાં, આ લોક  
સંબંધી વ્યાધિ પોતાની મેળે જ તરત શમી જાય  
છે.<sup>૧૭</sup> મનુષ્યનું સ્વરૂપ વિચારવા જમ્યે તો તે  
ચિદાત્મારૂપ જ છે અને એ ચિદાત્માનું બહિ-  
ર્મુખ થઈ પ્રસરી જવું એ જ જગત છે. તેને  
લીધે (ચિદાત્માની સત્તા વડે) એક સૂક્ષ્મ પરમા-  
ણુની અંદર પણ સેંકડો પર્વતોના વિસ્તારવાળું  
આયુ જગત રહ્યું છે.<sup>૧૮</sup> ચૈતન્યરૂપ આત્માનું  
બહિર્મુખ થઈ જઈ જ ફેલાઈ જવું, તે જ રૂપાદિક  
બાહ્ય વિષયરૂપે અને કામ-સંકલ્પ આદિ માન-  
સિક (અંદરના) વિષયરૂપે થઈ રહેલ છે; અને  
તે નિર્મળ ચિદાકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે જ  
આત્માના એક વિવર્તરૂપે અનુભવમાં આવે છે.  
માટે આ જગતની ભ્રાંતિ સત્ય નથી.<sup>૧૯</sup> એવી રીતે  
જગત મિથ્યા હોવાથી તેના અનેક વાર પ્રલયો  
જેવામાં આવે છે, તો પણ જગતરૂપી દ્રશ્યનો  
કશો પણ નાશ થતો નથી. તેની અનેક સૃષ્ટિઓ  
નજરે જવામાં આવે છે, તો પણ કશું ઉત્પન્ન થતું  
નથી. કેમકે જગતનું મૂળસ્વરૂપ વિચારવા જતાં  
તે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ જણાય છે.<sup>૨૦</sup> ભોગરૂપી કાદ-  
વના સમુદ્રમાં ખૂંચી ગયેલા પોતાના આત્માને  
જો પોતાના પુરુષાર્થના ચમત્કાર વડે બહાર ખેંચી  
કાઢવામાં ન આવે, તો તેને નીકળવાનો બીજો  
કોઈ પણ ઉપાય નથી.<sup>૨૧</sup> જ મનુષ્ય મન નહિ

જિતાવાને લીધે મુદ્ધપણથી કેવળ ભોગોરૂપી  
કાદવમાં ખૂંચેલો રહે છે, તે પુરુષને જમ સમુદ્રને  
નદી-નાળાનાં જળો જઈ મળે છે, તેમ અનેક  
આપત્તિઓ આવી પડે છે.<sup>૨૨</sup> જમ આયુષ્યના  
આરંભકાળમાં જ પ્રથમ બાલ્યાવસ્થા જેવામાં  
આવે છે, તેમ મોક્ષદશાના આરંભકાળમાં જ  
પ્રથમ રાગની શાંતિ કરનાર ભોગોનો ત્યાગ જેવામાં  
આવે છે.<sup>૨૩</sup> તત્ત્વજ્ઞ જીવન્મુક્ત પુરુષની જીવન-  
રૂપી નદી જો કે સુખ-દુઃખરૂપી અનેક તરંગો-  
વાળી હોય છે, તો પણ કેમ જાણે ચિત્રમાં આલે-  
ખેલી હોય તેમ શાંતરૂપે એકસરખી રીતે કથા-  
પણ ગડબડાટ વિના વહ્યા કરે છે અને તેમાં  
કોઈ પેદા કરનારો વિષયરાગ હોતો નથી.<sup>૨૪</sup>  
અજ્ઞાની પુરુષના જીવનરૂપી નદીમાં તો અનેક  
રહતના શમ્પો વડે અતિભયંકર એવા સુખ-  
દુઃખ આદિરૂપી અનેક તરંગો અને કામ-  
ક્રોધ લોભોરૂપી અનેક ચકરીઓનાં ફંડાળાંનો  
જખરો ખળભળાટ જેવામાં આવે છે.<sup>૨૫</sup>  
જમ ભ્રાંતિ વડે બે ચંદ્રમા જેવામાં આવે છે,  
જમ ભ્રાંતિ વડે બાળકને વેતાળ જેવામાં આવે  
છે, જમ ભ્રાંતિ વડે ઝાંઝનાના જળની પ્રતીતિ  
થાય છે, જમ સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો, મિથ્યા  
છતાં દેખવામાં આવે છે અને યુદ્ધિ મોહ વડે  
છવાઈ જતાં જમ અનેક ભ્રાંતિજ્ઞાન થાય છે,  
તેમ અજ્ઞાનને લીધે ભ્રાંતિ વડે ચિદાત્માના  
વિવર્તરૂપ અનેક સૃષ્ટિઓનો ભાસ થાય છે.<sup>૨૬</sup>  
ચિદાત્મારૂપી જળના અનેક તરંગોરૂપે આ  
હજારો સૃષ્ટિઓનું ભાન થાય છે. વિચાર કરતાં  
તો એ સૃષ્ટિઓ મિથ્યારૂપે જ માત્ર ભાસી રહી  
છે અને ભ્રાંતપુરુષને ભ્રાંતિ વડે તે અનુભવમાં  
આવવાથી સત્ય ભાસે છે.<sup>૨૭</sup> આત્મતત્ત્વનું  
બહિર્મુખપણાને લીધે બહાર ફેલાવું થતાં આકા-  
શની અંદર પણ ગંધર્વનગર આદિ સૃષ્ટિઓ  
કેવળ ભ્રાંતિ વડે કેમ જાણે સત્ય હોય તેવી  
અનુભવમાં આવે છે, બાકી તે ખરી રીતે સત્ય



નથી.<sup>૨૮</sup> અહંકાર આદિ વડે અનુભવમાં આવતા પડ્ભાવવિકારોના\* આકારો વડે અનેક રૂપોને ધારણ કરી રહેલો આ સૃષ્ટિ સંબંધી બ્રહ્મ, ચિદાત્માનું અહિંમુખપણું થઈ જઈ ફેલાઈ જવારૂં જળના એક પરપોટારૂં છે.<sup>૨૯</sup> ચિદાત્મા અહિંમુખ ન થાય અને અંતર્મુખપણે તેની સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રહે તો જગતરૂપી બ્રાંતિની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પણ જો એ ચિદાત્મા અહિંમુખ થઈ જાય અને પોતાના રૂપને પસારી દે તો આ જગત ખડું થઈ જાય છે. એ જગત બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી, (પ્રતીતિમાં આવતું હોવાથી) અસત્ય પણ નથી, તેમ (નિઘ્યારૂપે બ્રાંતિમાત્ર પ્રતીતિમાં આવવાથી) સત્ય પણ નથી. આ સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે અને તે ચૈતનતત્ત્વ જન્મથી રહિત છે, અવ્યક્ત (જળી ન શકાય તેવું અસ્ફુટ) છે, એક છે, નાશ વિનાનું છે, ઈશ્વરરૂપ છે અને તેમાં પોતાપણું કે પારકાપણું એવો કશો ભેદ નથી. તે ભાવવિકારથી રહિત છે, બ્રહ્મરૂપ છે અને આકાશના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ, નિર્વિંકાર, અસંગ તથા શાંત છે.<sup>૩૦,૩૧</sup> જન્મ પવનની અંદર (સ્વાભાવિક રીતે) ચંચળતા જેવામાં આવે છે, તેમ સ્વભાવથી પણ રહિત એવા બ્રહ્મમાં પોતાની મેળે જ આ સૃષ્ટિનું સ્ફુરણ થવામાં કશું પણ કારણ ઘટતું નથી.<sup>૩૨</sup> સઘળી સૃષ્ટિ બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ છે. સ્વપ્નમાં થતા અનુભવની પેઠે બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરની અંદર બ્રહ્મના તરંગોરૂપે સૃષ્ટિએ દેખાય છે. આ કેવળ બ્રાંતિમાત્ર છે અને વિવેકદષ્ટિથી જેવા જઈએ તો સ્વપ્ન કે સૃષ્ટિ એ કશુંયે નિર્વિંકાર અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વમાં છે નહિ.<sup>૩૩</sup> આ સર્વ આભાસથી રહિત એક પરમતત્ત્વરૂપ છે. તે તત્ત્વચૈતન્ય સ્વરૂપે છે, (ધર્મ વિનાનું હોવાથી) ચૈતનપણુરૂપી ધર્મથી પણ રહિત છે અને

સર્વત્ર એકસરખી રીતે ભરપૂર છે. આ જગત સદ્રૂપ પણ નથી, અસદ્રૂપ પણ નથી અને સદસદ્રૂપ પણ નથી; પરંતુ અનીર્વચનીય છે; તેમજ બ્રહ્મતત્ત્વના વિવર્તરૂપ હોવાથી અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ છે અને સદા નિત્ય છે.<sup>૩૪</sup> જ પુરુષ યથાર્થ રીતે વર્તન કર્યા કરે છે, જેના મનમાં સંકલ્પનું સ્ફુરણ થતું નથી અને જેનો આત્મા અહિંમુખ ન થતાં અંતર્મુખ થઈ શાંતપણે નિર્વિંકાર શુદ્ધ બ્રહ્મભાવમાં જ સ્થિર રહે છે, તેને વિદ્વાનો જ્ઞાનનિષ્ઠ કહે છે.<sup>૩૫</sup> આ સંસારમાં દેહરૂપ ઉપાધિ વડે યુક્ત હોવા છતાં જ પુરુષને માટી વડે બનાવેલાં પૂતળાંની પેઠે કશો સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી તથા જીવભાવસહિત આ આયુ જગત એક આત્મચૈતન્યમાં જ ગળી ગયેલું દેખાય છે, તે મહાત્માને વિદ્વાનો જ્ઞાનનિષ્ઠ કહે છે.<sup>૩૬</sup> જન્મ સંકલ્પ વડે ખડું થઈ ગયેલું નગર સંકલ્પનો ક્ષય થતાં પાછું જેવામાં આવતું નથી, તેમ આત્મચૈતન્ય અહિંમુખ થતાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગત અને જીવ, એ બંને આત્મચૈતન્ય અંતર્મુખ થતાં સંકલ્પનો ક્ષય થઈ જવાથી અધિષ્ઠાન-ચૈતન્યમાં જ સમી જાય છે અને પાછાં જેવામાં આવતાં જ નથી.<sup>૩૭</sup> સર્વ દશ્ય બદ પદાર્થોનું કારણ એક પ્રકૃતિ (મૂલ આવિધા) છે. તે પ્રકૃતિ કારણ વિનાની છે તો પણ સાક્ષી તરીકે તેને સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તે આત્માનું ધ્યાન ધરવું તેનું નામ મુક્તિ છે.<sup>૩૮</sup> આ જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થનો કશો સ્વભાવ જ છે નહિ. જગત સંબંધી સર્વ અનુભવો સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ મહાચૈતન્યરૂપી જળના દ્રવરૂપે છે.<sup>૩૯</sup> આ સૃષ્ટિ સંબંધી અનુભવો મહાચૈતન્યરૂપી પત્તનની લહેરરૂપ છે. તે અધિષ્ઠાનદષ્ટિએ ચિદાકાશરૂપ છે અને અધ્યસ્તદાષ્ટિએ શૂન્યરૂપ છે. આ વિવેક તમારે પોતાને સૂક્ષ્મદષ્ટિ વડે સમજવાનો છે. પવન અને તેની ગતિ એ બંને જન્મ અભિન્ન છે, તેમ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ

\* હોવું, ઉત્પન્ન થવું, વધવું, પ્રકટ થવું, ઘસાવું અને નાશ પામવું એ ૭ વિકારો છે.

બ્રાંતિને લીધે તેમનો જ ભેદ જોવામાં આવે છે, તે સાવ અસત્ય છે. સ્વપ્નમાં જમ પોતાના મરણનો મિથ્યારૂપે અનુભવ થાય છે, તેમ તે સાવ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે.<sup>૪૦, ૪૧</sup> જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં તત્ત્વ સંબંધી યોગ્ય વિચાર પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી બ્રાંતિ રહ્યા કરે છે; પરંતુ જ્યાં સ્પષ્ટ રીતે તાત્ત્વિક વિચાર ચિત્તમાં ઉદય પામે છે, ત્યાં એ બ્રાંતિ પણ બ્રહ્મથી જુદી ન રહેતાં બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે. બ્રાંતિ પોને તો સસલાતાં શિંગડાંની પેઠે અસત્ય વસ્તુ છે, એટલે તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોવા જતાં તેનું સ્વરૂપ જ દેખાતું નથી. બાકી, તેમાં રહેલો સત્તાસ્ફૂર્તિરૂપી અંશ તો બ્રહ્મથી જુદો પડી શકતો નથી; માટે અતિસ્વચ્છ નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ છેવટ વિચાર કરતાં અવશેષ રહે છે.<sup>૪૨, ૪૩</sup> હે રામચંદ્રજી ! તમે દેહ સંબંધી લાગેલી જરા-મોહાદિ વિકારોનો બોજો વહેવાની મિથ્યા બ્રાંતિને છોડી દઈ ચિદાકાશપણને પ્રાપ્ત થાઓ. તે ચિદાકાશ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે, નિર્મળ છે, સર્વજ્ઞ સમાનરૂપે રહેલ છે, નિલય છે, મંગળમય છે અને અદ્વિતીય છે.<sup>૪૪</sup>

અનાદિમચ્ચાંતમનંતમચ્છં સમંશિત્રં શાશ્વત-  
મેકમેવ । સર્વાં જરામોહવિકારમારબ્રાંતિં વિમુ-  
ચ્ચાંવરમાવમેહિ ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયજુમાં નિર્વાણુ  
મકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સત્યાર્થોપન્યાસ-  
યોગ' એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૩૪ મો ~

દૃષ્ટસ્ટિ ટાળવાનો ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રાપ્તેષુ સુખદુઃખેષુ યો નશ્યતિ સ નશ્યતિ ।

યો ન નશ્યત્યનાશોઽસાવલં શાસ્ત્રોપદેશનૈઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થતાં જ

\* આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં ચિદાત્મા ઇન્દ્રિય દ્વારા

યો. રા. ૨૯

પુરુષતું મન (અજ્ઞાનને લીધે) તે વડે લેપાય છે, તે આ સંસાર સંબંધી જન્મ-મરણાદિક અનર્થ. પરંપરામાં ઘસડાયા કરે છે; પણ જ સુખ-દુઃખના સમયમાં (વિવેકને લીધે) તે વડે લેપાતો નથી, તે જન્મ-મરણ આદિ વિકારોથી રહિત અવિનાશી આત્મારૂપ જ છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રોના વિશેષ ઉપદેશની કશી જરૂર નથી.<sup>૧</sup> જ પુરુષની અંદર ઇચ્છાનો ઉદય થાય છે, તેને અવરૂપ સુખદુઃખ આદિ થયા વિના રહેતાં નથી; માટે જ સુખ-દુઃખની બરાબર ચિકિત્સા કરવા ધારતા હો તો પ્રથમ ઇચ્છાનો જ ત્યાગ કરો.<sup>૨</sup> અવિનાશી પરમપદમાં 'અમુક હું છું' અને 'અમુક જગત છે' એવી બ્રાંતિ (નિર્મળ હોવાથી) સાત છે જ નહિ. આ સર્વ શાંત, અવિનાશી અને દરથના અવલંબનથી રહિત એવું બ્રહ્મરૂપ છે. જે સર્વ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે, તો પછી તેની અંદર વળી હું અને જગત ઇત્યાદિ શબ્દની બ્રાંતિનો વિલાસ કોણે કહ્યો કાઢેલો છે?<sup>૩, ૪</sup> અહીં હું પણ નથી, જગત પણ નથી અને બ્રહ્મ આદિ શબ્દો પણ નથી. શાંત એક પરમતત્ત્વ જ સર્વરૂપ છે; તો પછી કર્તા અને ભોક્તા કોણ અને ક્યાંથી હોય?<sup>૫</sup> બ્રહ્મ પારમાર્થિક, સત્ય અને આત્મરૂપ છે; તેથી નિષેધ કરવામાં આવતા સર્વ મિથ્યા પદાર્થોના કરતાં તે વિલક્ષણ છે. આથી તેનો નિષેધ ન થઈ શકતાં બાકી બીજા સર્વ પદાર્થોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આમ સત્ય આત્મા જ મારું પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને તે જ બાકી રહે છે. પોતાની પાસે રહ્યા છતાં અંતર્ધાનશક્તિ વડે અદૃશ્ય રહેનારા સિદ્ધ પુરુષોનો અને પિશાચાદિકનો વ્યવહાર મહાભયંકર હોય તો પણ તે જમ

બહિર્મુખ થઈ જતાં આ સ્ટિ જોવામાં આવવાથી આત્માને અતર્મુખ કરી લઈ, સ્ટિ તરફ લક્ષ્ય ન આવવામાં આવે, તો-એ જોવામાં આવતો નથી, એ સંબંધી કેટલીક સૂક્તિઓ કહી બતાવશે.

જાણવામાં આવતો નથી, અને જન્મ એક સ્થાનમાં (પોતાની સાથે) સૂતેલા બીજા કોઈ પુરુષને સ્વપ્નમાં મહાભયંકર મેઘગર્જના સાંભળવામાં આવે પણ તે બીજાના જાણવામાં આવતી નથી, તેમ આ દશ્યજાળ બીજાઓને નજરે આવ્યા કરતી હોય તો પણ જ્ઞાની પુરુષને એ નિઃસંકલ્પતાને લીધે ચિત્તમાં સ્ફુરણ ન થોડે તો તેની દૃષ્ટિમાં એ ઉપશમને જ પામી ગયેલ છે. પોતાની પાસે અદશ્યરૂપ રહેનાર સિદ્ધ પિશાચ આદિનો વ્યવહાર (તેમજ બીજાને સ્વપ્નમાં જણાતી મેઘગર્જના) પોતાના લિંગદેહવિશિષ્ટ ચિદાભાસની અંદર સંકલ્પ દ્વારા સ્ફુરેલ ન હોવાથી તે જાણવામાં આવી શકતો નથી. પણ ઈશ્વરી નિયમથી સૃષ્ટિનો એવો જ સ્વભાવ છે કે, જીવાત્મા (ચિદાભાસ) ની અંદર સંકલ્પ દ્વારા જે સ્ફુરી આવે તેજ સર્વના અનુભવમાં આવે છે.<sup>૧૨</sup> આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે, સર્વ ચિદાભાસને વળગેલું છે અને એ ચિદાભાસ પણ તેનો જડ અંશ બાદ કરતાં ચેતન અંશથી આત્મારૂપ જ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ આત્મરૂપ છે અને આત્માના વિવર્તરૂપે ભાસી રહ્યું છે; એટલે અર્ધકારસહિત આ સર્વ જગત પરમાત્માથી જરા પણ જુદું નથી.<sup>૧૩</sup> જન્મ સંકલ્પમાં અને સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા અનેકરૂપે ભાસે છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ દ્રષ્ટારૂપ આત્મચૈતન્ય જ જગતને આકારે વિવર્તરૂપે ભાસે છે. જળ જન્મ એકરૂપ છતાં અનેક તરંગોરૂપ બની જાય છે, તેમ એ આત્મસત્તા આદિતીય છતાં અવયવોવાળા જગતને આકારે ભાસ્યા કરે છે.<sup>૧૪</sup> આત્મા પોતે એક જ છે અને તે બહિર્મુખ થતાં અજ્ઞાનને લીધે વિવર્તરૂપે કેમ જાણે અનેક આકારે થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે; પણ એ અનેકપણું મિથ્યા છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવા જતાં તે દેખાતું નથી.<sup>૧૫</sup> જન્મ જીવ નિરવયયવ છતાં સ્વમાદિકમાં પોતાના હાયપગ આદિ અવયવોને

કલ્પી લઈ અવયવી બની જાય છે, તેમ નિત્ય, નિરવયવ અને શાંત બ્રહ્મ પણ વિવર્તરૂપે જગતને આકારે જોવામાં આવે છે.<sup>૧૬</sup> ચિદાત્મારૂપી કુંભારણ પોતાની અંદર સૃષ્ટિઓરૂપી લાખો માટીનાં વાસણોને (કલ્પનારૂપે) ધારણ કરી રહેલ છે. તેમાંથી જે જે બહિર્મુખ થઈ જવી જવી ભાવના કરે છે, તે તે કેમ જાણે જગત આદિને આકારે થઈ રહેલ હોય તેમ અનુભવમાં આવે છે.<sup>૧૭</sup> હે નિર્મળ રામચંદ્રજી ! જન્મ સમુદ્ર દ્રવરૂપ હોવાથી તરંગ આદિ અનેકરૂપે થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાની સત્તા વડે કેમ જાણે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે.<sup>૧૮</sup> આત્મા પોતે રૂપથી રહિત છે, છતાં પોતાના સ્વરૂપની અંદર તે જીવ પોતાનું રૂપ કલ્પી લે છે, તેવું તેવું પોતાનું જગત આદિરૂપ કેમ જાણે સત્ય હોય એમ જોવામાં આવે છે. આથી જો પોતે સંકલ્પથી રહિત થાય, તો કશું તેના જોવામાં આવતું નથી.<sup>૧૯</sup> બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ થતાં સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરરૂપ હોવાથી જડ-ચેતનના વિભાગો પણ ઉપદેશને માટે જ તેના માયારૂપી દેહની અંદર કલ્પાયેલા કહેવાય છે; બાકી એ કહેવું પણ વસ્તુતઃ સત્ય નથી. જગત સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી. આત્માની અંદર સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ છડતાં આ જગત ભાસે છે અને સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તેનો આભાસ જતા રહે છે. આમાં આપણે શી આગ્રહ બાંધવાનો છે? <sup>૧૬, ૧૭</sup> અયગ સ્ફટિકમણિની અંદર હજારો પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પડતાં રહે છે અને પાછો સામે પદાર્થ ખસી જતાં તે જતાં રહે છે. આમાં કોઈ જાતની વિશેષ મહેનત કરવી પડતી નથી. એવી જ રીતે સંકલ્પનો ક્ષય કરી આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું તે અને સંકલ્પને સ્ફુર્યો કરવા દેવો, એ બન્ને વાત પોતાના સ્વાધીનની છે-એમાં કોઈ જાતની વિશેષ મહેનત કરવી પડે તેવું નથી.<sup>૨૦</sup> તત્ત્વદૃષ્ટિએ

જેવા જતાં, જની સત્તા દેખાતી નથી, તેમ જનો  
આધાર કે કારણ પણ જણાતાં નથી, એવો  
અહંકારૂપી યક્ષ ક્યાંથી ખડો થઈ જાય છે,  
તે હું જાણી શકતો નથી.<sup>૧૯</sup> અહો ! જે અહંકાર-  
રૂપી યક્ષની સત્તા જ (અસ્તિત્વજ) નથી, એ  
અહંકારૂપી યક્ષે તમને સર્વને પરાધીન કરી  
મૂક્યા છે, એ વાત ખરેખરે આશ્ચર્યકારક છે.<sup>૨૦</sup>  
જેમ તિમિરરોગવાળાને નેત્રદોષને લીધે ભ્રાંતિથી  
આકાશની અંદર મોવાળા, મચ્છર આદિના  
આકાર જુવું દેખાય છે, તેમ ભ્રાંતિને લીધે  
બ્રહ્મની અંદર પોતાનું સ્વરૂપ જ કાકતાલીયની  
પેઠે અહંકારરૂપે ભાસે છે.<sup>૨૧</sup> તમે અને જગત  
એ બંને બ્રહ્મરૂપ જ છો, તો પછી નાશ અને  
ઉત્પત્તિ ક્યાંથી હોય ? માટે હર્ષ-શોક કરવાને  
શો વિષય છે અને આશ્રય પણ શો છે ?<sup>૨૨</sup>  
સાક્ષીયત્વ પોતે માયા સાથે જોડાય છે,  
ત્યારે તેના સર્વેશ્વરપણાને લીધે, આ જગત  
તેની અંદર સંકલ્પ દ્વારા સ્ફુરિત થઈ ખડું થઈ  
ગયેલ દેખનામાં આવે છે. પરંતુ જે તે સંખંધી  
કશું સ્ફુરણ જ ન થાય તો તે જોવામાં આવતું જ  
નથી. માટે તમને એ જગત સંખંધી કશું સ્ફુરણ  
જ ન થાઓ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જગત ચૈતન્યરૂપ  
છે. આથી ચિદાકાશ જ સ્વપ્નમાં સંકલ્પ વડે  
ખડા થઈ ગયેલા કોઈ નગરરૂપે કાગતું બેસવું  
અને તાકતું પડવું, એ ન્યાયથી અકસ્માત  
જગતરૂપે ભાસે છે. પણ તેથી એ જગત બ્રહ્મથી  
કેમ જુદું હોય ? જેમ જળની અંદર તરંગા-  
દિક રહેલ છે, જેમ વૃક્ષના લાકડામાં પૂતળી  
રહેલ છે અને જેમ પૃથ્વીમાં ઘટાદિક રહેલ છે,  
તેમ બ્રહ્મની અંદર સૃષ્ટિ રહેલી છે.<sup>૨૩-૨૪</sup> નિરા-  
કાર અને નિરવયવ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં જે કોઈ  
(સંકલ્પ દ્વારા) અનુભવમાં આવે છે, તે તે  
ચૈતનતત્ત્વના આચિંત્ય પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થઈ  
જાય છે. બાકી અહંકાર પણ શું છે, અને  
જગત પણ શું છે ?<sup>૨૫</sup> જેમ પત્રનની અંદર પત્રનની

સત્તાને લીધે જ અનેક જાતની ગતિઓ જોવામાં  
આવે છે, તેમ અવિદ્યારહિત બ્રહ્મમાં બ્રહ્મ-  
સત્તાને લીધે જ જગત આદિ અને અહંકાર  
આદિ ભાવ વિવર્તરૂપે દેખાય છે.<sup>૨૬</sup> જેમ વાદ-  
ળાંની અંદર વૃક્ષ, હાથી, ઘોડા અને મૃગ ઇત્યા-  
દિકના આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ નિર-  
વયવ અને નિરાકાર પરબ્રહ્મમાં અહંકાર અને  
સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ જોવામાં આવે છે.<sup>૨૭</sup> વૃક્ષની અંદર  
જેમ શાખા હોય, તેમ પરમ મગ્ગમય પરબ્રહ્મની  
અંદર આ સર્વ સૃષ્ટિ અવયવોની પેઠે ભાસી રહી  
છે જેમ વટ આદિ કાર્ય, બીજ આદિ કારણની  
સત્તાવાળું છે, તેમ જગત પરબ્રહ્મની સત્તા વડે  
જ સત્તાવાળું છે; એ પ્રમાણે તમારે તેની ઉપમા  
સમજ લેવી. આત્મસત્તાથી જુદો જગતનો  
સંભવ જ નથી, તેથી તમે અંદર શાંત રહી વગર-  
શ્રમે નિરુપાધિક દશામાં રહી ભ્રાંતિને મૂકી દઈ  
આકાશની પેઠે વિશેષરહિત થઈ રહો.<sup>૨૮,૩૦</sup> તમે  
પણ નથી, અમે પણ નથી, જગત પણ નથી  
અને આકાશાદિક પણ નથી; આ સર્વ શાંત પર-  
બ્રહ્મ જ પૂર્ણ રીતે ભરપૂર થઈ રહ્યું છે.<sup>૩૧</sup> ચૈતન  
વગર બીજુ કોઈ પણ તત્ત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.  
સર્વ પદાર્થો ભેદથી રહિત એક બ્રહ્મરૂપ જ સિદ્ધ  
થાય છે; માટે 'હું અમુકરૂપ છું' એવી વિશેષ  
ભ્રાંતિનો ભાગ કરો અને 'હું સત્ય તથા સર્વ  
ભેદથી રહિત એ ચૈતનતત્ત્વરૂપે છું' એવી દૃઢ  
ભાવના રાખો. આથી તમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.  
દ્રષ્ટાને દેહાદિકરૂપે જાણવો એ જ બંધનરૂપ છે,  
એમ તમે સમજો અને આત્માને દેહાદિકરૂપે ન  
જાણતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જાણવો એ મોક્ષરૂપ છે,  
એમ સમજો. વળી તમે યોગ્ય સ્થિરતા ધારણ  
કરી શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ભૂમિકાના અભ્યાસને  
નહિ ઝાળગતાં ચાંતપણાથી વિશેષરહિત થઈ  
જઈ આત્માને દેહાદિકરૂપે ન જાણતા શુદ્ધ ચૈતન્ય  
સ્વરૂપ જાણનારા થાઓ.<sup>૩૨,૩૩</sup> દ્રષ્ટા કદી પણ  
દશ્યભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી અને ચૈતનતત્ત્વ

કદી પણ પરપ્રેય\* જડભાવને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે જડ વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે એટલે જગતનું અસ્તિત્વ જ નથી. ઠાણ ઠાને શી રીતે અને શા માટે ચેતાવે? (ચેતાનાણ કરે?)<sup>૩૪</sup> દ્રષ્ટાની અને દર્યની દશાનો જ અભાવ છે. માટે તમે જાગૃત અવસ્થામાં જ સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે શૂન્ય જવા અને શરદ્ધકતુના આકાશના જવા નિર્ભળ થઈ રહો.<sup>૩૫</sup> જમ પવન અને તેની ગતિ જુદાં ભાસે છે, તેમ ચેતન્યરૂપ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનને લીધે જ જડ-ચેતન આદિ ભેદ ભાસ્યા કરે છે. તેમાં જડ-ચેતનનો ભેદ ભાસ્યા કરવો એ જ સૃષ્ટિરૂપ છે અને સર્વમાં (જડ-ચેતન એવા વિભાગને છોડી દઈ) એકપણ જણાવું તે મોક્ષરૂપ છે.<sup>૩૬</sup> વળી બ્રહ્મરૂપ પતનની અંદર ચિદાભાસરૂપી સ્ફુરણ ઊઠવું એ જ સૃષ્ટિરૂપ કહી શકાય છે, અને એ શુદ્ધ ચેતન્યસત્તામાં ચિદાભાસરૂપી સ્ફુરણ જ ન જોડે તો તે મોક્ષરૂપ કહેવામાં આવે છે.<sup>૩૭</sup> જમ બીજ પોતાના સ્વરૂપ ને જ અંદર પાંદડાં વગેરે રૂપે સમજે છે, તેમ મહાચેતન્ય પોતાની અંદર રહેલા પોતાના સ્વરૂપને જ સૃષ્ટિરૂપે સમજે છે.<sup>૩૮</sup> બીજ જમ પોતાના સ્વરૂપને પાંદડાં આદિરૂપે સમજવાથી પોતે પાંદડાં આદિરૂપે થઈ જાય છે, તેમ પરમ શુદ્ધ ચિદાત્મા પણ પોતાના સ્વરૂપને સૃષ્ટિરૂપે સમજે છે, એટલે સૃષ્ટિરૂપ થઈ જાય છે.<sup>૩૯</sup> જમ વૃક્ષની અંદર કંમે કરી થવું, હોવું, વધવું, ઘટવું ઇત્યાદિ છ ભાવરૂપ વિકારોનો પ્રતિભાસ એવામાં આવે છે, તેમ ચિદાત્માની અંદર આ સૃષ્ટિ દેખાય છે. આ બાબતમાં બીજ દૃષ્ટાંતરૂપ છે જમ સર્વ વૃક્ષો બીજના વિકારરૂપ હોવાથી બીજરૂપ છે, તેમ આ સધળો વિસ્તાર બીજ આદિરૂપે થઈ રહેલ ચેતનસત્તાનો હોવાથી તે સર્વ ચેતન્ય જ છે.<sup>૪૦</sup> પરબ્રહ્મ પોતે સદા નિર્વિકાર છે અને આ સર્વ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.

\*પ્રેય એટલે બીજ વડે ચેતનવાળું થાય તે-જડ.

આથી એ જગત પણ નિર્વિકાર, અનાદિ અને અનંત છે, એમ તમે નિઃશંક સમજો.<sup>૪૧</sup> આ દ્વૈત અદ્વૈત સંબંધી સર્વ વિકાર સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલા નગરની પેઠે પોતાના સંકલ્પરૂપ જ છે અને સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તેનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે.<sup>૪૨</sup> જવો શૂન્યપણાનો અને આકાશનો ભેદ (કલ્પનામાત્ર જ) તમારા જણવામાં આવતો હોય, તેવો જ પાયા વગરનો સૃષ્ટિનો અને બ્રહ્મનો ભેદ તમારે સમજવો.<sup>૪૩</sup> પરબ્રહ્મની શાંત-સત્તા મહાચેતન્યરૂપે પોતાની એળે અનાદિકાળથી જ સિદ્ધ છે. માત્ર અજ્ઞાનને લીધે તે 'હું અમુક મનુષ્યરૂપ છું' એવે આકારે થઈ રહેલ છે અને જગતને આકારે પણ વિવર્તરૂપે એ જ થઈ રહેલ છે. બ્રહ્મ જ એ આ જગતરૂપ છે, તો પછી તેમાં મિથ્યા ભ્રાંતિ વડે ઝાંઝવાના જળની પેઠે કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ દેખાય, તો ખરી રીતે તે કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી. તેમાં, કાંઈ નાશને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું જણાય, તો પણ ઝાંઝવાના જળની પેઠે કાંઈ પણ નાશને પ્રાપ્ત થતું નથી.<sup>૪૪, ૪૫</sup> જમ વૃક્ષ આદિ અવયવી પોતાના અવયવોમાં વ્યાપી રહે છે, જમ મહાકાશ-ધટાકાશ આદિ આકાશ મહાકાશની અંદર રહે છે અને તરગમય જળ જમ જળની અંદર રહે છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાના અવિકારી સ્વરૂપની અંદર વિવર્તભાવથી પદાર્થરૂપે અને વસ્તુનાએ બ્રહ્મરૂપે થઈ રહેલ છે. એક ચરધી પણ જેટલા સમયમાં એક (દૃઢ્યરૂપ) પ્રદેશમાંથી બીજ પ્રદેશમાં જતાં વયમાં ચિદાત્માનું જે કાંઈ શૂન્યતા જેવું સદૃશ્ય અનુભવમાં આવે છે, તે જ વાસ્તવિક છે; માટે તમે તેની ઉપાસના કરો. વિવેચી સત્પુરુષો કહે છે કે, ચેતન્ય મય આત્માનું એક રૂપ જગત આદિ વિવર્તનાથ છે અને બીજું રૂપ વિવર્તથી રહિત શુદ્ધ દૃઢરૂપ પૂર્ણ આનંદરૂપ છે. તે બન્નેમાં જે વડે તમને પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ મળવાનો સંભવ લાગતો હોય તેમાં જ તમે એકનિષ્ઠાના થઈને રહો,

પણુ ત્રિવેકરહિત થાઓ નહિ. ૪૯-૪૮

સંકુચ્યમકુચ્યમિતિ દ્વિરૂપં સંવિત્સ્વરૂપં  
પ્રવદંતિ સંતઃ । શ્રેયઃ પરં યેન સમીહસે ત્વં તદે-  
કનિષ્ઠા મયમાઝ્મતિર્ધુઃ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થયોગોપ-  
દેશ' એ નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૫ મો\*

બ્રહ્મસ્વરૂપનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દેશાદેશાંતરં દૂરં ગ્રામ્નાથાઃ સંવિદઃ ક્ષણાત્ ।

ચદ્રૂપમમલં મધ્યે પરં તદ્વરૂપમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-શણુમાત્રમાં ( ઇન્દ્રિય  
દ્વારા ) એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પ્રાપ્ત થયેલ  
ચિદાત્માનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિંધ્યરૂપ છે,  
તે જ આત્માનું શુદ્ધ નિર્મળ સ્વરૂપ છે. તમે  
ચાલતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંધતાં, આંખો  
મીંચતાં અને ઉઘાડતાં તથા હાસ્ય કરતાં ( સદા  
કાળ ) આત્માના નિર્વિંધ્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં જ  
એકનિષ્ઠા રાખો; એટલે તમને મોક્ષની નિર્વિ-  
કાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. ૧૨ તમે જીવન્મુક્ત પુરુષના  
બ્યવહાર પ્રમાણે અને પોતાના કુસારાચાર પ્રમાણે  
બ્યવહાર કરતા રહેજો; પણ અંદર વાસનાઓથી  
ધનપણા, પુત્રપણા, પરલોકપણા ઇત્યાદિ એપણા-  
ઓથી ( ઇચ્છાઓથી ) રહિત, સત્ય, નિરાભાસ  
અને ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખવારૂપી  
પરમ પુરુષાર્થમાંથી તમે કદી પણ કડગીશો મા.  
તમે જે વિપંયમાં મેરુપર્વતની પેઠે અચલ થઈને  
રહેજો. ૩ અવિદ્યાનું ખરું રૂપ એ જ છે કે, તત્ત્વ-

દષ્ટિએ એવા જતાં તે દેખાતું નથી એ તત્ત્વ-  
દષ્ટિએ એવા જતાં તેનું સ્વરૂપ નગર આવતું  
હોય, તો તેને વિદ્યારૂપ જ કહી શકાય. ૪ જ્યાં  
અવિદ્યાનો જ અસંભવ છે, ત્યાં પછી અવિદ્યા  
વડે થયેલો જડ-ચેતનનો અથવા દ્રશ્ય-દશ્યનો  
વિભાગ તો કઈ જગ્યાએ અને કેમ સંભવે ? એ  
એમ જ છે, તો પછી પોતાની અંદર જ તમે સંકલ્પ-  
ને શા માટે સ્ફુરોવો છો ? તમે સંકલ્પને સ્ફુરતા જ  
નહિ દો એટલે બળાત્કારથી પોતાની મેળે જ શાંતિ-  
નો ઉદય થશે. બ્રહ્મ અને જગત એ બંને પરમાર્થ-  
દષ્ટિએ એતાં એક જ છે અને એક છતાં અનેકની  
પેઠે થઈ રહેલ છે. બ્રહ્મ પોતે પૂર્ણ છે, તો પણ  
અપૂર્ણ જવું ભાસે છે અને તે શુદ્ધ છતાં અશુદ્ધતા  
જવું ( જગત આદિને આકાર ) પ્રસરી રહ્યું છે એ  
બ્રહ્મતત્ત્વ શૂન્ય નથી, છતાં ( પ્રલયાદિમાં ) શૂન્ય  
જવું થઈ રહે છે. તે શૂન્યતા જવું નિર્વિકલ્પ છે,  
છતાં ( સૃષ્ટિકાળમાં ) કેમ બળે શૂન્યતાથી રહિત  
હોય તેવું ભાસે છે. વસ્તુતાએ તે દેશ-કાળ વડે  
અમાપ છે, છતાં કેમ બળે દેશકાળ વડે તે પરિ-  
મેય હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. એ પોતે એકરૂપ છે,  
છતાં કેમ બળે અનેકરૂપ હોય તેવું ભાસે છે. ૫  
તે અવિકારી છે, છતાં કેમ બળે વિકારી હોય  
તેવું ભાસી રહ્યું છે. તે સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલું  
છે અને શાંત છે, છતાં કેમ બળે વિક્ષેપવાળું  
હોય તેવું જણાય છે. તે સદ્ગુણ છે, છતાં 'દષ્ટિ-  
પથમાં ન આવવાથી' કેમ બળે અસત્ય હોય  
તેવું લાગે છે પોતાના એક જ રૂપમાં રહ્યા છતાં  
તે કેમ બળે બીજા રૂપે જ ખડું થઈ ગયું હોય  
તેવું ભાસે છે. ૬ તે ત્રિભાગવાળું નથી, છતાં કેમ  
બળે ત્રિભાગવાળું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. તે જડ  
અંશથી રહિત છે, છતાં કેમ બળે જડ અંશ-  
વાળું હોય તેવું દેખાય છે. તે પરપ્રકાર્ય નથી,  
છતાં કેમ બળે પરપ્રકાર્ય ( બીજા વડે પ્રકારને  
પ્રાપ્ત થવું ) હોય તેવું ભાસે છે. તે નિરવયવ છે,  
છતાં કેમ બળે તે અવયવવાળું હોય તેવું શોભી

x આ પાંચીતમા સર્ગમાં આત્મચરણ જગત  
આદિ પ્રપંચસહિત અને જગત આદિ પ્રપંચથી રહિત  
એમ ભાસે છે; પણ તે અખંડ રીતે એક જ છે, એવું  
ખતાવવાને બ્રહ્મનું રૂપ સત્ય અને અસત્ય એ બંને  
ભાવના આભાસવાળું છે, એ કહેવાશે.

રહ્યુ છે.<sup>૯</sup> અહંકાર વિનાનું છતાં તે કેમ જાણે  
અહંકારવાણું હોય તેવું જણાય છે અને નાશથી  
રહિત છતાં તે કેમ જાણે નાશવાણું હોય એવું  
જણાય છે. એ પરમતત્ત્વ કલંક વિનાનું છે, છતાં  
કેમ જાણે જન્મમરણાદિરૂપ કલંકવાણું હોય  
તેમ ભાસે છે. તે દૃશ્યથી રહિત છે, છતાં કેમ  
જાણે દૃશ્યપણાને ધારણ કરી રહ્યું હોય તેમ થઈ  
રહ્યું છે.<sup>૧૦</sup> તે પોતે સ્વયં પ્રકાશ છે, છતાં કેમ જાણે  
અધકાર વડે ઘેરાયેલું હોય તેમ થઈ રહેલ છે.  
તે પુરાતન છતાં કેમ જાણે નવો નવો આકાર  
ધારણ કરી લેતું હોય તેવું ભાસે છે. એ તત્ત્વ  
પરમાણુના કરતાં પણ બહુ સૂક્ષ્મ છે, છતાં તે  
પોતાના ગર્ભની અંદર અસંખ્ય સૃષ્ટિઓની પર-  
પરાને ધારણ કરી રહ્યું છે.<sup>૧૧</sup> એ તત્ત્વ સર્વ-  
રૂપ છતાં યજ્ઞ, દાન, તપ, ચિત્તની પવિત્રતા,  
વૈરાગ્ય અને શ્રવણ-મનન વગેરે દુઃખથી સાદી  
શકાય તેવા પ્રયજ્ઞ પુરુષાર્થથી જ્ઞાનદશાને પ્રાપ્ત  
થયેલા વિવેકી પુરુષને દૃશ્યથી રહિત જેવામાં  
આવે છે. તે પરમતત્ત્વ બંધનમાત્રથી મુક્ત છે,  
છતાં કેમ જાણે બંધનોવાણું હોય તેવું દેખાય  
છે. તે અનેક પ્રકારે થઈ રહ્યું છે, છતાં પણ  
દ્વૈતમાત્રથી રહિત છે.<sup>૧૨</sup> એ શુદ્ધ તત્ત્વ માયાના  
સંપર્કથી રહિત છે, તો પણ માયારૂપી અનેક  
ક્રિણુસમૂહનો પ્રસાર કરવામાં નિર્ભેજ સૂર્ય-  
નારાયણના જેવું છે. તે શ્રક્ષ્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે,  
મહાસાગર જેમ તટી-નાળાં આદિના જળતું  
સ્વામીપણું ભોગવે છે, તેમ એ તત્ત્વ પણ કેમ  
જાણે સર્વ જ્ઞાનમાત્રતું સ્વામીત્વ ભોગવતું હોય  
તેમ સર્વજ્ઞ છે.<sup>૧૩</sup> જગતરૂપી રત્નોને રહેવાને  
માટે તે (શ્રક્ષાંડતા આકારના) એક મોટા  
ખખનારૂપ છે. એ તત્ત્વ અત્યંત ભારે છે, છતાં  
વિવેકરૂપી ત્રાજનામાં તોળતાં ભારેપણું મિથ્યા  
જણાયાથી તે રૂના પૂમકાથી પણ બહુ હલકું  
જણાય છે. માયારૂપી ક્રિણુ પ્રસારવામાં એ  
અંદ્રમારૂપ છે, એટલે તે આધાતું મૂળ

અધિષ્ઠાનરૂપ છે, છતાં દેખવામાં આવતું નથી.<sup>૧૪</sup>  
એ તત્ત્વ દેશ-કાળ વડે અનંત અને અપાર છે,  
તો પણ તે કાઈ દેશકાળમાં રહેલ પણ નથી. એ  
શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ આકાશ જેવા શૂન્ય પ્રદેશમાં  
પણ વનની રચનાઓને અને પર્વતોને બનાવે  
છે.<sup>૧૫</sup> એ તત્ત્વ અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી પણ  
અતિ સૂક્ષ્મ છે અને અતિ સ્પૃશ્ય પદાર્થોથી  
પણ અતિ સ્પૃશ્ય છે. અતિ ભારે પદાર્થો કરતાં  
પણ તે અતિ ભારે છે અને અતિ શ્રેષ્ઠ પદાર્થોથી  
પણ તે અતિશ્રેષ્ઠ છે.<sup>૧૬</sup> અંદર શૂન્યતાને લીધે  
તે કર્તા, કર્મ અને કરણથી રહિત છે અને  
કારક તથા કારણ એ બનેથી પણ રહિત છે;  
છતાં તે કેમ જાણે કર્તા-કર્મ આદિ વડે ઘણા  
કાળથી યુક્ત હોય તેવું છે.<sup>૧૭</sup> તે જગતરૂપી  
રત્નોને રહેવાના સંપુટરૂપે છે, છતાં તે નિત્ય  
અરણ્યના જેવું શૂન્ય જ છે. તે અનંત પર્વતોના  
જેવું કઠણ છે, છતાં આકાશ કરતાં પણ સુકામળ  
છે.<sup>૧૮</sup> એ તત્ત્વ અનાદિ કાળથી નિત્ય જ છે,  
તો પણ પ્રત્યેક વસ્તુમાં અને પ્રત્યેક સમયમાં  
કેમ જાણે કામગતાથી નવે નવે રૂપે થઈ રહ્યું  
હોય તેવું દીસે છે, તે પ્રકાશમય છે છતાં અજ્ઞા-  
નનઆ ભરણને લીધે અધકાર જેવું જણાય છે.  
તે જગતને ઢાંકી દે છે તેથી અધકાર જેવું છે,  
છતાં એ તત્ત્વ સર્વત્ર પ્રકાશરૂપે પ્રસરી રહેલ  
છે.<sup>૧૯</sup> એ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ છતાં કુલંક્ય (ઘણી  
મહેનતે માંડ જાણી શકાય તેવું) છે અને  
(અજ્ઞાનદશામાં) પૈશાસ છતાં (જ્ઞાનદશામાં)  
પોતાની પાસે જ રહેલ છે. એ તત્ત્વ ચૈતન્યરૂપ  
છતાં અવિદ્યા વડે જડરૂપ દેખાય છે અને  
(અજ્ઞાન વડે) જડરૂપ દેખાતાં છતાં પણ તે  
ચૈતન્યરૂપ જ છે.<sup>૨૦</sup> એ તત્ત્વ હુંડરૂપ પણ છે, છતાં  
તમારારૂપ પણ થઈ રહેલ છે. તે તમારારૂપ છે,  
છતાં મારારૂપ થઈ રહેલ છે. તે મારાથી (અહં-  
કારથી) બુદ્ધ છે છતાં હુંડરૂપ જ થઈ રહેલ છે.

૪ અસાધારણ કારણને કરણ કહે છે.

તે પ્રજ્ઞદષ્ટિએ હુંડપ જ છે, છતાં કેમ જાણે જુદું જ હોય તેવું લાગે છે.<sup>૨૧</sup> આ પરબ્રહ્મરૂપી ભરપૂર મહાસાગરની અંદર આ ત્રણ લોકરૂપી તરંગો કેમ જાણે ઉછાળા મારતા હોય તેવા દેખાય છે. બાકી તરંગ જેમ જળરૂપ છે, તેમ એ સર્વ લોક પ્રજ્ઞરૂપ જ છે. બરફ જેમ સફેદ રંગને ધારણ કરે છે, તેમ પ્રજ્ઞતત્ત્વે પોતાની અંદર રહેલી આ સર્વ દશ્યજાળને વિવર્તલાવથી ધારણ કરી રાખેલ છે. જેમ બરફને લીધે તેની અંદર રહેલું ધોળાપણું જોવામાં આવે છે, તેમ ચૈતન્યતત્ત્વને લીધે જ તેની અંદર રહેલી આ સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે.<sup>૨૨, ૨૩</sup> આ પરમાત્મા દેશ-કાળરૂપી અવયવથી રહિત છે, છતાં જળ જેમ તરંગોના વિસ્તાર કરે છે, તેમ તે મિથ્યારૂપે રાતદિવસ કેમ જાણે જગતનો વિસ્તાર કરતા હોય તેવું લાગે છે.<sup>૨૪</sup> આ ચિદા-કાશરૂપી વિશાળ જંગલની અંદર પંચમહા-ભૂતરૂપી પાંદડાંઓના ફેલાવવાળી આ જગત-રૂપી જાણું મંજરીઓ વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરમાત્મા જીવ-જગત આદિને આકારે યથા રહેલા પોતાના પ્રતિબિંબને, પોતાની મેળે જ જોવાની ઇચ્છાથી, પોતે અત્યંત નિર્મળ આકાર ધારણ કરી લઈ ચરીસારૂપ યથા રહેલ છે.<sup>૨૫, ૨૬</sup> અનંત પ્રજ્ઞસત્તાની અંદર આકાશરૂપી (ઉપરાના) વૃક્ષના ફળના જેવા પ્રજ્ઞાંડના, પોતાની ઇચ્છા વડે કદની લીધેલ એક ત્રૈલોક્યરૂપી અવયવની અંદર દીપી નીકળતા સૂર્ય વગેરે દેવો અને તેનાથી જ ઉદયને પ્રાપ્ત થનાર ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ, જીવરૂપ આત્માને રૂપ આદિ વિષયનો અનુભવ કરાવનામાં સાધનરૂપે ઉપયોગી થઈ, જગતમાં અનેક ચમત્કારો ખતાવે છે.<sup>૨૭</sup> એ પરમાત્મા અંદર રહેલા વાસનામય પ્રપંચ વડે અને બહાર રહેલા જગતરૂપી પ્રપંચ વડે જાત અવસ્થામાં અને સ્વભાવસ્થામાં અનેકરૂપે યથા રહેલ છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં નાના પ્રકારે નહિ દેખાતાં, તે એકરૂપે જ દેખાય છે.

એવી રીતે ભાવ અને અભાવવાળી સ્થિતિથી બહાર અને અંદર સર્વત્ર એ જ તત્ત્વ રહેલ છે.<sup>૨૮</sup> આ સર્વ પદાર્થોની શોભા એ પરમાત્મ-રૂપ જ છે અને જેમ જીમ પોતાની મુખરૂપી શુદ્ધાની અંદર રસાસ્વાદનો ચમત્કાર ખતાવે છે, તેમ તે પરમાત્માની અંદર તેની જ ઇચ્છાથી તેના જ પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના ચમત્કારો કર્યા કરે છે.<sup>૨૯</sup> ચૈતન્યસત્તાને લીધે જ મધુરતા ખતાવનારા રૂપ-રસ આદિ વિષયોને પોતાના પ્રદેશમાં ધારણ કરી રહેલું અને જગતમાં દેખવામાં આવતી સુખ-દુઃખ, કામ-ક્રોધ, જન્ય મરણ ઇત્યાદિ અનેક ચક્રીઓવાળું એ જગત પરમાત્મારૂપી જળના રસરૂપ છે.<sup>૩૦</sup> જેમ સૂર્ય આદિ તેજોમય વસ્તુનું પ્રભામંડળ સૂર્ય આદિ પોતાના અધિષ્ઠાનમાં જ લય પામી જાય છે અને પાછું તેમાંથી જ ઉદય પામે છે, તેમ સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ આદિ દેવતાઓ અને નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો એ સર્વના તેજ વડે પ્રકાશતી પદાર્થોની શોભા પ્રકાશમય પરમાત્મામાં સુષુપ્તિ તથા પ્રલયમાં લીન થઈ જાય છે અને જાત અવસ્થામાં તથા સ્વભાવસ્થામાં તેમાંથી જ ઉદય પામી ખડી થઈ છે.<sup>૩૧</sup> જેમ બરફની અંદર ચૈતલાવ રહ્યો છે, તેમ આ સર્વ જગત પ્રજ્ઞમાં જ રહેલ છે, તેથી પ્રજ્ઞરૂપ જ છે. જેમ ચંદ્રમાંથી તેનાં કિરણો બહાર પ્રસરે છે, તેમ ચૈતન્યમય પ્રજ્ઞમાંથી જ આ સર્વ પદાર્થોની શોભા બહાર પ્રસરી રહેલી છે. એ પરમાત્મારૂપી એક નિરવયવ રંગમાંથી આ



પોતાની મેળે જ મગ્નપૂનપણે ૩૯ થઈ રહેલી છે. આ પરમાત્મારૂપી અચળ પર્વતની અંદર વૃદ્ધિ અને નાશનાળી અને નાના પ્રકારના પદાર્થોરૂપી અનંત પુષ્પોને લઈ જનારી દશરૂપી નદી નિરંતર વહ્યા કરે છે. ૩૪,૩૫ દેવરૂપી નર્તકી આ ચિદાકાશરૂપી રંગભૂમિની અંદર પોતાના કરેલા આરંભને જરા પણ નહિ અટકતા દેતાં અનેક કલ્પરૂપી ઉત્સવના દિવસમાં જગતરૂપી હાવ-ભાવ ખતાવવાની બ્રાંતિતું અનુકરણ કરી નિરંતર નાચ્યા જ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના કાળરૂપી બાળકને આ બ્રહ્મરૂપી રંગ-ભૂમિમાં માયારૂપી અંદરવાની નીચે વારંવાર નચાવ્યા કરે છે અને એક વખત સમેટી લઈ તેને વળી પાછો ખડો કરી દે છે. એ બાળકના માત્ર આંખ ઉઘાડવા-મીંચવામાં જ કરોડો બ્રહ્માંડોના મહાપ્રલયો અને નાના પ્રલયો થઈ જાય છે. ૩૬,૩૭ જન્મ અંદર સેકંડો પ્રતિગિંજ પડે તો પણ અરીસો ઇચ્છા આદિ વિકારથી રહિત અને જ્યો છે તેવો જ રહે છે. તેમ આ પરમાત્મા પણ અનેક બ્રહ્માંડોના પોતાની અંદર ઉદય થાય તો પણ ઇચ્છા આદિ વિકારથી રહિત, શાંત અને નિર્વિકાર રહી, પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે. ૩૮ જન્મ ભૌતિક સૃષ્ટિ-ઓનું કારણ પંચમહાભૂત છે, તેમ ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન સૃષ્ટિઓના બીજરૂપ તથા કારણરૂપ આ પરમાત્મા જ છે અને એ પરમાત્માનું બીજું કંઈ પણ કારણ નથી. ૩૯ માયાના યોગથી આ પરમાત્માના નેત્રનું ઊધકવું થતાં જગતની સર્વ શોભા ઉત્પન્ન થયેલ જોવામાં આવે છે અને એ પરમાત્માના નેત્રનું મીંચાવું થતાં (યોગનિદ્રામાં) આખા જગતનો પ્રલય થઈ જાય છે. ખરી રીતે તો, પરમાત્મા, માયાના સંબંધ વિના ઉપરના બન્ને ભાવથી રહિત છે અને કેવળ ચોતાના શુદ્ધ, માયાના સંપર્કથી પવિત્ર એવા સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ સ્થિર

થઈ રહે છે. ૪૦ જન્મ પવનના સપાટાઓ પવનરૂપ જ છે, તેમ પરિણામ, કાળ, સંખ્યા અને વૈભવ આદિથી મોટાં એવાં અનેક બ્રહ્માંડો, તેની અંદર રહેલા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય, તેમજ તેની અંદરનાં પ્રાણીઓનો જન્મ, ખાદ્યાદિ અવસ્થા, જાત્રા આદિ અવસ્થા અને નીચી-જાંચી સ્થિતિ ઇત્યાદિ એ બધું આ ચિદાકાશથી ઉદય પામે છે. એટલે કે, એ સર્વ અનંત ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ સમજી તમે શાંત થઈ રહો. ૪૧

उद्यंत्यमूनि सुवह्नि महामहांति सर्गागम-  
प्रलयजन्मदशा जर्गति । सर्वाणि तान्ययमपार-  
स्वरूप एव प्रस्पंदनानिमगुदेवयथास्वशांतम् ॥४१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરબ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ

૩૫ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૩૬ મો ~ ~ ~

ઇચ્છાત્યાગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

चमत्कुर्वेत्यथाऽनर्थो आवर्तो इव चारिणि ।

एकस्वभावाः सकला यथा चारितरंगकाः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જન્મ જળની અંદર અનેક ચકરીઓ બુદે બુદે રૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રથમ તો સર્વ પદાર્થો બુદે બુદે રૂપે જોવામાં આવે છે. તે ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરી દઈ મનુષ્યના ચિત્તને સમાવી મૂકે છે. પછી તે રાગ, દ્વેષ, નરક આદિ અનેક મોટા અનર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ જન્મ જળના તરંગો જળરૂપ જ છે, તેમ

\* આ છત્રીસમા સર્ગમાં જે પુરુષ વિષયસુખને તુલ્ય સમજી તેની ઇચ્છા નથી રાખતો, તેને ભોગ પણ કંઈ બંધનકારક થતો નથી; ઇચ્છામાત્ર જળરૂપ બંધન છે અને તેનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળે છે, એ કહેવામાં આવશે.

સર્વ પદાર્થો એક પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૧</sup> આ જગતનું  
ખરુ સ્વરૂપ ચિદાકાશ છે. સર્વ પદાર્થોના વિશેષ  
રૂપને છોડી દેતાં જ અવશેષ રહે છે, તે ચિદાકાશ  
છે. એ ચિદાકાશ કેવળ સત્તામાત્રરૂપે જણાય છે  
અને સમાધિ વડે ચિત્ત શાંતિને પ્રાપ્ત થતાં તે  
અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨</sup> જમ આકાશની અંદર  
બાળકના ચિત્ત વડે કલ્પાયેલા રાક્ષસ-પિશાચ  
વગેરે પ્રૌઢ પુરુષની દૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ નથી, તેમ  
વિવેકને પામેલા હું, ચિદાકાશની અંદર સત્યતા  
વડે જોઉં છું, તો મારી દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાનીઓની  
કલ્પનામાં આવતું આ જગત કાંઈ પણ નથી. જમ  
પોતાના મન વડે કલ્પાયેલ યક્ષ-પિશાચાદિક  
બાળકના મનમાં જ સત્ય લાગે છે, તેમ આ  
જગત પણ અવિવેકીઓના મનમાં જ સત્ય લાગે  
છે. આ જગત વિદ્વાનની દૃષ્ટિમાં તો બ્રહ્મરૂપ  
છે. તેથી તે શિક્ષા વડે બનાવેલ પૂતળાંઓની  
સેનાની પેઠે બહારના રૂપ આદિ વિષયો અને  
અંદરના ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન ઇચ્છાદિ વિષયો—એ બન્ને  
રહિત છે, તો તેમાં જગતપણું ક્યાંથી હોય?  
જાન અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં જ અવિદ્યાને ક્ષીયે  
માં બહારના રૂપ આદિ વિષયો અને અંદરના  
મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત આદિ વિષયો ભાસ્યા કરે છે.  
જમ એક આકાશથી જુદું બીજું આકાશ નથી  
જણાતું, તેમ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોનું અને  
મન-બુદ્ધિ આદિ આંતર વિષયોનું ખરું તત્ત્વ  
બિંબા છતાં ચૈતન્ય વિના બીજું (જુદું)  
જણાતું નથી. તો પછી તેમાં જગતનો ભાવ ક્યાં  
હી રહે? <sup>૩</sup> જાતા પુરુષને ‘હું આ જગતરૂપી  
રૂપનો દ્રશ્યરૂપે અનુભવ કરનાર છું’ એવો  
ભાવ જ જગતની ભ્રાંતિને ખડી કરી દેનાર છે.  
જણ ‘આ જગતરૂપી દ્રશ્ય જ નથી, તો પછી  
તેવા દ્રશ્ય તરીકે અનુભવ કરનારો જુદો  
યાંથી રહ્યો?’ એવો ભાવ જગતની ભ્રાંતિને  
ખાંત કરી દેનાર છે. જમ સ્મરણ અને વિસ્મરણ  
મે બન્ને તમારી સ્વાધીનતામાં રહ્યાં છે, તેમ ઉપર-

ના બને ભાવે પણ તમારી સ્વાધીનતામાં જ રહેલ  
છે.<sup>૪</sup> ચિદાકાશ આકારમાત્રથી રહિત છે અને  
તે પરમ આકાશરૂપ છે. તેથી તેનો ચૈતન્યરૂપ  
સ્વભાવ કોઈ પણ રીતે કાંઈ જગ્યાએ બદલી  
શકતો નથી. આમ તેમાં જડ જગતની કલ્પ-  
ના જ સંભવતી નથી.<sup>૫</sup> આ જગત ચૈતન્યરૂપ  
હોવાથી તેની અંદર પણ સ્વભાવથી જ વિકા-  
રીપણું ધરતું નથી. તો પછી એ સ્વાભાવિક  
વિકારીપણું, શુદ્ધ નિર્લેપ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં  
તો ક્યાંથી જ હોય? <sup>૬</sup> આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ  
છે. વ્યવહારના આધારરૂપ ‘હું’ એવા અહંકારની  
પણ ત્યાં સત્તા (અસ્તિત્વ) નથી, ચિદાત્માની  
અંદર કશું વિકાર આદિ સંભવતું નથી અને  
કાંઈ ઠેકાણે ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદું કાંઈ પણ છે  
નહિ.<sup>૭</sup> સર્વ શાંત, પરમમંગળમય અને શુદ્ધ  
ચિદાત્મારૂપ છે. જમ આકાશની અંદર વનની  
ઉત્પત્તિ ન જોવામાં આવે, તેમ તમે, હું એ વગેરે  
કશી પણ ભ્રાંતિ તેમાં મારા જોવામાં આવતી  
નથી.<sup>૮</sup> આ મારી ઉપદેશનાણી પણ ચિદાકાશરૂપ  
હોવાથી પોતાના સ્થૂલ રૂપથી રહિત સૂક્ષ્મના જત્રી  
છે, એમ તમે સમજો. એ તમારા ચિદાકાશરૂપી  
આત્માની અંદર, પોતાની મેળે જ સ્થિર થઈ રહે  
છે. અર્થાત્ એ વાણીની ઉત્પત્તિ પણ ચૈતન-  
તત્ત્વથી છે અને સ્થિતિ પણ ચૈતન્યતત્ત્વમાં જ છે.  
વળી તેનું ખરું તત્ત્વ જને સ્ફોટ\* કહે છે, તે પણ  
ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે. એવી રીતે સર્વ ચૈતન્યરૂપ  
હોવાથી ઇચ્છાનો ઉદય જ થવા દેવો નહિ,  
પરંતુ પાપાણના બનાવેલા પુરુષની પેઠે અથવા  
ચિત્રમાં આવેખેલ પુરુષની પેઠે નિર્વિચાર થઈ  
મેસી રહેવું, એ જ સત્ય પરમપદરૂપ છે, એ  
તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે.<sup>૧૧, ૧૨</sup> જ પુરુષ લોકકાન  
બનાવેલા કૃત્રિમ પુરુષની પેઠે સંકલ્પ વિનાન

\* સ્ફોટનો નાદ સામગ્રતાં મન ઉપર જે અસર  
પડે તેને સ્ફોટ કહે છે. આ અસર નિત્ય રહે છે, માં  
તેને સ્ફોટમય પણ કહે છે.

દશામાં રહીને ઇચ્છા વિના તથા વ્યાકુળતા વિના  
આવી પડેલા કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જ ખરો  
શાંત ચિત્તવાળો વિવેચી પુરુષ છે.<sup>૧૩</sup> જે પુરુષ  
વાસનારાહિત રહીને કશામાં રાગ રાખતો નથી  
અને એમ આવી પડેલા વ્યવહાર વડે પોતાનું  
જીવન ગાળે છે, તે જીવન્મુક્તને પોતાના જીવ-  
નમાં જીવિતના સાધનરૂપ એવું આ જગત, વાંસના  
લાકડાની પેઠે બહાર અને અંદર શૂન્ય જ લાગે  
છે.<sup>૧૪</sup> જે પ્રરૂપના હૃદયમાં દરયપદાર્થો સંબંધી  
કાંઈ રુચિ જ થતી નથી અને અદરશ્ય આત્મ-  
તત્ત્વ તરફ જ જતી રુચિ રહે છે, તેમજ જે બહાર  
અને અંદર સદા શાંત જ રહે છે, તે આ સંસાર-  
રૂપ સાગરને તરી ગયેલો જ છે, એમ તમરિ  
સમજવું.<sup>૧૫</sup> હે રામા! તમે પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય  
ત્યાં સુધી જરૂરી એવો વાણીનો વ્યવહાર કરજો  
અને મધુરપણાથી વેણુની વીણાની પેઠે વાસના-  
રાહિત થઈને સુખેથી અનેક સમુદાનું ઉચ્ચારણ  
કરજો.<sup>૧૬</sup> નટ, ભટ (ચોદા), વેશ્યા આદિનાં  
રહેવાનાં સુંદર રચનાવાળાં ધરોની પેઠે તમે  
ક્ષોભને પામશો નહિ અને મનનો ઉદય થવા દેશો  
નહિ. તમે ત્વચાઇન્દ્રિય વડે માળા, ચંદન વગેરે-  
નો ભલે સ્પર્શ કરજો, પણ તે ઇચ્છા વગર અને  
વાસના વિના જ કરજો.<sup>૧૭</sup> દેવયોગથી આવી  
મળેલા રસના સમુદાનો તમે ઇચ્છા, ભય અને  
વાસના વિના જ, તેમજ રાગ અને અભિલાષને  
પણ છોડી દઈને કડછીની પેઠે સુખેથી સ્વાદ લો.<sup>૧૮</sup>  
કશી વાસના રાખ્યા વિના, નિઃસ્પૃહપણાથી, મનના  
અભિમાન વિના અને અહંકારને પણ નહિ  
રાખતાં, તમે સુખેથી ચિત્તમાં આવેખેલા પુરુ-  
ષના નેત્રની પેઠે દેવયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા રૂપના  
સમૂહને ભલે જુઓ.<sup>૧૯</sup> બધાઈ નહિ જતાં,  
ઉપભોગ દ્વારા ત્યાગ સિદ્ધ કરવા સારુ, નાસિકા  
પાસે આવેલાં સુંદર સુગંધી પુષ્પોને ભલે વનના  
વાયુની પેઠે વાસના વિના જ નિઃસ્પૃહતાથી તમે  
અખેથી સુવો.<sup>૨૦</sup> ઉપર પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિય સંબંધી

વિષયોના સંબંધમાં પણ તેનું નિઃસારપણું  
તથા નીરસપણું મનમાં લાવજો અને જ્ઞાન દ્વારા  
મનને બોધ આપી, ભોગરૂપી રોગોની ચિકિત્સા  
કરજો. તમે જો એ ચિકિત્સા કરશો નહિ, તો  
પછી દુઃખશાંતિની વાત જ કરશો નહિ. જલદી  
તમારે અનેક અનર્થપરંપરાનો અનુભવ કરવો  
પડશે.<sup>૨૧</sup> જે પુરુષ ભોગરૂપી વિષયો સ્વાદ લેતાં  
દિવસે દિવસે તેમાં વિશેષ પ્રીતિ કરતો જાય છે,  
તે પોતાના દેહને બળતા અગ્નિમાં ફેંકે છે અને  
તેમાં નિરંતર સૂકા ધાસનો પૂજો નાખતો રહે  
છે, એમ સમજવું. શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપી ભૂખણને ધારણ  
કરનારા વિવેચી પુરુષો ઇચ્છામાનનો ત્યાગ કરી  
નિઃસ્પૃહ થઈ રહેવું તેને જ ચિત્તશાંતિનો મુખ્ય  
ઉપાય કહે છે. ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી નિઃસ્પૃહ-  
પણા વડે ચિત્તની જીવી શાંતિ થાય છે, તેવી  
સેંકડો ઉપદેશ આપવાથી પણ થતી નથી.<sup>૨૨, ૨૩</sup>  
ઇચ્છાનો ઉદય થતાં જવું દુઃખ થાય છે, તેવા  
દુઃખનો અનુભવ તરકમાં પણ થતો નથી.  
ઇચ્છાની શાંતિ થતાં જવું સુખ થાય છે, તેવા  
સુખનો અનુભવ બ્રહ્મલોકમાં પણ થતો નથી.<sup>૨૪</sup>  
ચિત્તનું સ્વરૂપ ઇચ્છામાન જ છે, એમ વિવેચીઓ  
કહે છે. ઇચ્છાની શાંતિ થવી, એને જ મોક્ષ કહે-  
વામાં આવે છે. શાસ્ત્ર, તપ, નિયમો અને યમો,  
એ બધું તુલ્યોએને દૂર કરવા માટે જ છે.<sup>૨૫</sup>  
મનુષ્યનાં ચિત્તમાં જટલી જટલી ઇચ્છાનો ઉદય  
થાય છે, તેટલી તેટલી દુઃખરૂપી બીજોની મૂડીઓ  
જગી નીકળે છે.<sup>૨૬</sup> બીજા બાળુ વિવેકને લીધે  
મનુષ્યની ઇચ્છા જેમ જેમ ઘટતી જાય છે, તેમ  
તેમ દુઃખ અને ચિંતારૂપી મહાભયંકર વિષયિકા  
શાંત થઈ જાય છે.<sup>૨૭</sup> મનુષ્યની ઇચ્છા રાગને  
લીધે જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ દુઃખ  
અને ચિંતારૂપી વિષયો તરંગો વધવા માંડે છે.<sup>૨૮</sup>  
જો પોતાના પુરુષપ્રયત્નરૂપી ઔષધ વડે જો  
ઇચ્છારૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે,  
તો આ વિષયમાં બીજું કાંઈ પ્રબળ ઔષધ

નથી. એ પૂર્ણ રીતે ધર્મજ્ઞાની શાંતિ થઈ શકે એમ ન હોય, તો પછી થોડુંક પણ એ માર્ગને અનુસરવું; કેમકે એ શુભ રસ્તે ચાલનારો પુરુષ (ધર્મજ્ઞાનો) નિરોધ કરવાના અભ્યાસ વડે ક્રમે ક્રમે નિઃસ્પૃહ થઈ જતો) દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે અધમ નરપણુ ધર્મજ્ઞાને ઓછી કરવામાં યત્ન નથી કરતો, તે દિવસે દિવસે પોતાના આત્માને અંધકૂપમાં (અંધારા કૂવામાં અથવા અંધકૂપ નામના નરકમાં) નાખતો જાય છે. દુઃખપર-પરાને જન્મ આપનારા આ સંસારનું બીજ ધર્મજ્ઞાન છે. એ ધર્મજ્ઞાનથી બીજને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે શેષી નાખવામાં આવ્યું હોય, તો તે ફરી વાર જીવતું નથી. <sup>૨૯-૩૨</sup> ધર્મજ્ઞાન માત્ર સંસારના હેતુરૂપ છે અને ધર્મજ્ઞાને મૂળસહિત ઉખેડી નાખવી એ મોક્ષના હેતુરૂપ છે; તો ધર્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય એવો યત્ન કરવો બેઈએ. ખાટી, ખોટી બ્રાંતિમાં પડી બીજ યત્નો કરવાથી શું ફળ છે? <sup>૩૩</sup> ધર્મજ્ઞાને શાંત કર્યા વિના શાસ્ત્ર, કથા અને શુભ વર્ણરેતી સેવા નકામી છે. ધર્મજ્ઞાને રક્ષવા જ ન દેવી એ રૂપી ચિત્તશાંતિના ઉપાયનું અવલંબન તમે શા માટે લેતા નથી? <sup>૩૪</sup> પોતાના વિવેક વડે ધર્મજ્ઞાન થવા ન દેવી એટલી જ વાત માત્ર જને દુઃસાધ્ય (ન થઈ શકે તેવી) લાગે છે, તેના પુરુષને હું ધારું છું કે, શુભને ઉપદેશ અને શાસ્ત્ર આદિ સર્વ નિરર્થક જ છે. <sup>૩૫</sup> જન્મ વાદ્ય વર્ણરેત્રાદી ખાનારાં જનાવશે વડે ભરેલા જંગલમાં હરિણીનો જન્મ થવો એ તેને મૃત્યુના પંજમાં ફસાવવા માટે જ છે, તેમ અનેક દુઃખોનો ફેલાવો કરનાર અને ધર્મજ્ઞાનથી મહોરેતરી વિકારવાળા આ સંસારમાં અવિવેકી મનુષ્યોનો જન્મ થવો એ કેવળ તેને મૃત્યુના પંજમાં ફસાવવા માટે જ છે. <sup>૩૬</sup> જે મનુષ્ય ખાળકની પેઠે ધર્મજ્ઞાન વડે અપળ ન થઈ જાય, તો આત્મજ્ઞાન માટે તો માત્ર થોડો જ પ્રયત્ન કરવો પડે એવું છે. તમે માત્ર ધર્મજ્ઞાને જ શાંત કરો, એટલે તે વડે તમને

સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. <sup>૩૭</sup> નિઃસ્પૃહપણુ થવું એ જ મોક્ષરૂપ છે અને ચિત્તમાં ધર્મજ્ઞાન રહેવા કરવી એ જ બંધનરૂપ છે; માટે યથાશક્તિ ધર્મજ્ઞાને જ જીતવાની છે. માત્ર આટલી વાતમાં શું ન બની શકે તેવું છે? ધર્મજ્ઞાન એ જરા મરણ-જન્મ આદિરૂપે કરે જ અને બહિર વૃક્ષોની હારના એક બીજરૂપ છે. તેને નિરંતર શાંતિરૂપી અગ્નિ વડે અંદરથી બાળી (બૂંછ) નાખો. <sup>૩૮-૩૯</sup> જે જે વિષયમાં ધર્મજ્ઞાન જતી રહીને, જેટલું જેટલું નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થાય તેમાં તેમાં તેટલું તેટલું સુકૃતપણું જ છે. માટે જ્યાં સુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચે અને ધૈર્ય આદિ બળ આવે, ત્યાં સુધી ઉત્પન્ન થતી ધર્મજ્ઞાને શમાવી દેવી બેઈએ. <sup>૪૦</sup> જે જે વિષયમાં જેટલી જેટલી ધર્મજ્ઞાન રહે છે, તેટલું તેટલું તે ખાળતમાં બંધના પાશો વડે બંધાવું પડે છે. એ ધર્મજ્ઞાન જ દુઃખના ઢગલારૂપ છે, અનેક પીડાઓને વિસ્તારનાર છે અને પુણ્યપાપમય છે. <sup>૪૧</sup> વિવેકી પુરુષની એક ક્ષણ પણ જે ધર્મજ્ઞાને દૂર કરવાના યત્ન વિનાની જાય, તો તેણે લૂંટારાઓ વડે લૂંટાયેલા પુરુષની પેઠે ઘણી વાર સુધી પોકેપોક મૂક્યા કરવી. <sup>૪૨</sup> જન્મ જન્મ પુરુષની અંદરની ધર્મજ્ઞાનો શાંત થતી જાય છે, તેમ તેમ સાધનચતુષ્ટય દ્વારા મોક્ષને સિદ્ધ કરી આપનાર કલ્યાણની વૃદ્ધિ થાય છે. <sup>૪૩</sup> પોતાના આત્માને વિવેકથી રહિત રાખીને વિષયોના ઉપભોગ વડે તેની ધર્મજ્ઞાને પૂર્ણ કર્યા કરવી, તે જ સંસારરૂપી વિષયસંગતું સિંચન કરવા જેવું છે. <sup>૪૪</sup> દૈવ્યમાં રહેલા ચિદાભાસરૂપી પુરુષપણુએ પોતાના આશ્રયરૂપ દૈવ્યને પુણ્યાપુણ્યરૂપી શુભાશુભ કર્મો વડે દૂષિત કર્યું છે. આ આ અપરાધ બદલ દૈવ્યરૂપી ઈંધણથી ભળમળી જોડેલી અને તીક્ષ્ણ અણીઓવાળી પાપરૂપી અગ્નિની ધર્મજ્ઞાનોરૂપી ઝાળો તેની સાથે વેર હોય એમ તેને મોહરૂપી ધુમાડાથી આંધળો કરી દે છે, તેને સ્નેહરૂપી પાશથી બાંધી દે છે, સુખ-

દુઃખ આદિ ભૂડા બીજને રહેવાના સ્થાનરૂપ તના વૃષણને પકડી રાખે છે અને તેને ડામ દે છે. એ વખતે તેનો છમછમ એવો અવાજ થાય છે.<sup>૪૫</sup>

હૃદયુક્તજાઃ સ્વસુલદુઃસ્વકુર્ચીક્રોશા ચૈરાદિ-  
વાશ્રયકૃતાદશુમાશુપાચ । આસાદ્ય દુષ્કૃતકૃશા-  
નુશિલાઃ શિતાંતા ઇચ્છા ચ્છમચ્છમિતિ પુંસ્પશુ-  
માદદંતિ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સંસારબીજ-  
કથન' એ નામનો સર્ગ ૩૬ માં સમાપ્ત

## સર્ગ ૩૭ મો

જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ઇચ્છાવિપવિકારસ્ય વિયોગં યોગનામકમ્ ।

શાંતયે શૃણુ ભૂયોઽપિ પૂર્વેયુક્તં વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ઇચ્છારૂપી વિપવિકારને નિવૃત્ત કરી દેનાર 'યોગ' નામનો ઉપાય મેં પ્રથમ પણ તમને કહેલ છે, છતાં પણ હું તમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને ફરી વાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે ઉપાય ઇચ્છાથી થનારા સર્વ અનર્થોની શાંતિ કરનાર છે. અહીં જે કંઈ પણ વસ્તુ આત્માથી જુદી હોય તો તે મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી ઘટે છે, પણ જ્યારે આત્માથી કંઈ પણ જુદું જ નથી, ત્યારે પછી આત્માથી જુદી શી વસ્તુની ઇચ્છા રાખવાની છે? ચિદાત્મા પોતે નિરવયવ છે, દ્રશ્ય-દશ્ય-દર્શન આદિ ત્રિપુટીના વિભાગથી રહિત છે, સૂક્ષ્મ છે અને આકાશથી પણ અત્યંત શૂન્ય છે. વળી તે જ હું-જગત એ ઇત્યાદિને આકાર (વિવર્તરૂપે) થઈ રહેલ છે; તો પછી તેને ઇચ્છા કરવા લાયક એવી

\* આ સાઠવીસમા સર્ગમાં જેવી રીતે ઇચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થાય તથા ઉત્પન્ન થાય તો પણ તે બ્રહ્મરૂપ જ જણાય, તેવી રીતે અનેક યુક્તિઓ વડે જ્ઞાન-યોગનો ઉપદેશ આપવામાં આવશે.

બીજી શી વસ્તુ છે? એ ચેતનતત્ત્વનું સ્વરૂપ ત્રિચારીએ તો આકાશરૂપ છે, દ્રશ્ય અને દશ્ય આદિને પણ આકાશરૂપ જ તે ધારણ કરી રહે છે, પોતે પણ આકાશરૂપ જ છે અને આ ચિદાકાશરૂપ જગતને પણ તે આભાસમાત્ર જ ધારણ કરી રહ્યું છે. આમાં કયો ઇચ્છાનો વિષય છે? અમે તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલા છીએ. અમારી દષ્ટિમાં કંઈ પણ નિમિત્ત અથવા પ્રમાણ ન જણાયાથી આશ્વનો (અહણ કરવા યોગ્ય વિષય આદિનો) અને આહકનો (અહણ કરનાર જ્ઞાતાત્માનો) વસ્તુતાએ સંબંધ જ નથી; તો પછી ઇચ્છા કરવાનો શો વિષય છે? વળી જ લોકોની દષ્ટિમાં એ આશ્વ-આહકનો સંબંધ સિદ્ધ છે, તે અજ્ઞાનીઓ પણ (સ્વપ્નસ્થિતિમાં જણાતાં મનુષ્યોની પેઠે મિથ્યા-રૂપે જ દેખાતા હોવાથી) તત્ત્વદષ્ટિએ મારા જેવામાં આવતા નથી. આશ્વ અને આહકનો સંબંધ એકબીજામાં પરસ્પર પોતાની અંદર (વ્યવહારદષ્ટિએ) રહેલ છે, તથાપિ તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં તે દેખાતો નથી; કેમકે જો તે અસત્ય જ છે, તો પછી તે શી રીતે જોવામાં આવે? ચંદ્રમાં કાણે રયામં દીઠો છે? પોતાના પારમાર્થિક આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા નહિ રહેવાથી બહિર્મુખ-પણુ થાય છે અને એમ અજ્ઞાનને લીધે આશ્વ-આહક આદિ ત્રિપુટીની સત્તા દેખાય છે. જો કે એ આશ્વ-આહક આદિ અશાસ્ત્રીય (લૌકિક) દષ્ટિ વડે તો સત્ય જણાય છે, છતાં શાસ્ત્રીય દષ્ટિ વડે (તત્ત્વદષ્ટિ વડે) જોતાં તે સર્વ ક્યાં જતું રહે છે, તે પાશુ જાણવામાં જ આવતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો સહેજ સ્વભાવ છે કે, શાસ્ત્ર દ્વારા પોતાનું તાત્ત્વિક આત્મસ્વરૂપ સમજાય છે, એટલે અસત્ય અહંકાર પોતાના આત્મામાં જ રાખી બળ્ય છે (લીન થઈ બળ્ય છે). ખરે ખોશ પણ તે જ છે, કે જ્યાં દ્રશ્ય, દર્શન અને દશ્ય આદિ ત્રિપુટીનો ક્ષય થઈ બળ્ય છે. સુક્ત અવસ્થામાં

દશ્ય વગેરે રહેતું નથી અને જ્યાં સુધી દશ્ય વગેરે રહે ત્યાં સુધી મોક્ષનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. જાયાની અને તડકાની પેઠે આ બન્ને એક ઠેકાણે સભવતાં નથી. મોક્ષ અને દશ્ય એ બન્ને એ ભેગાં રહી શકે, તો એકબીજા વડે પરસ્પર નાશ કરતાં બન્ને અસત્ય ઠરે. એ એ બન્ને અસત્ય ઠરે તો અનુભવસિદ્ધ મોક્ષની પણ અસત્યતા જ સિદ્ધ થવા બેસે; પરંતુ મોક્ષ તો જરા-મરણ આદિ વિકારથી રહિત છે, દુઃખના સંપર્કથી પણ રહિત છે અને જીવન-મુક્ત પુરુષોના અનુભવ વડે જ સિદ્ધ છે; માટે તેની અસત્યતા કહી શકાતી નથી. બાકી દશ્ય આદિ સર્વ બ્રાંતિરૂપ છે, તે વડે ખરું સુખ થતું નથી અને તે મિથ્યા તથા દુઃખરૂપ છે; માટે તે વિષે તમે કશા વિચાર જ ન કરો. તમે તો સ્વભાવસિદ્ધ (અકૃત્રિમ) મોક્ષસુખમાં જ નિરંતર દૃઢસ્થિર થઈ રહો. <sup>૯-૧૧</sup> છીપની અંદર બ્રાંતિ વડે દેખાતા રૂપાની પેઠે જ દશ્ય બ્રાંતિ વડે જ માત્ર દેખાય છે અને સૂક્ષ્મદષ્ટિ વડે જોવા જતાં દેખાતું નથી, તે કાંઈ પુરુષાર્થ કરી શકતું નથી. તે મિથ્યા રીતે (સ્વપ્ન આદિની પેઠે) કાંઈ ક્રિયા કરતું હોય તો પણ વસ્તુતાએ છે જ નહિ; તો તે અસત્ વસ્તુનો નિષેધ કરવાથી પણ શું છે? <sup>૧૨</sup> એ દશ્યજળનું અસ્તિત્વ માનવાથી મોઢું દુઃખ થાય છે અને એ દશ્યજળનો અભાવ માનવાથી મોઢું સુખ થાય છે; પણ એ અભાવ યુક્તિપૂર્વક મનનસહિત નિર્દિધ્યાસન કરવાથી દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે. <sup>૧૩</sup> હે અધમ પુરુષો! આત્મા અનાદિસિદ્ધ છે અને તે વધવું, ઘટવું ઇત્યાદિ વિકારમાત્રથી રહિત છે. તે પોતાના સ્વયં પ્રકાશપણાથી અને શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિના ઉપદેશથી સ્પષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવે છે, છતાં તમે ક્રમ તે તરફ દષ્ટિ જ નથી કરતા? તમે પોતાના આત્માને નકામા બંધનમાં નાખવા માટે જ શું એ દશ્યજળને પકડી રાખેલ છે? શું એથી તમે દશ્ય વિષયોની આસક્તિને નથી

છેડાતા? <sup>૧૪</sup> જ્યારે કાર્યભાવ-કારણભાવ વગેરે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, ત્યારે તો દેહાદિ મર્યાદાઓ રહેતી નથી અને વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા ચિન્માત્ર પ્રત્યગાત્મામાં (જીવમાં) પણ બ્રહ્મ-પણું સિદ્ધ થાય છે. <sup>૧૫</sup> સર્વના આત્મારૂપ એક પરમાત્મ જ ચિદાકાશરૂપ છે, તે બધે ઠેકાણે પૂર્ણરૂપે વ્યાપી રહેલ છે; છતાં તેમાં દ્રષ્ટા-દશ્ય આદિ ભાવને વાસ્તવરૂપે સ્વીકારી લઈ જોયા બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે સાધનોને શોધે છે, તેવા વાદીરૂપી મુગોતું દે તેવા તાર્કિક શિષ્યરૂપી મુગોતું અમારે કશું પણ પ્રયોજન નથી. <sup>૧૬</sup> વળી એ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર ભરપૂર છે, તો પછી તેમાં કાર્ય-કારણભાવનો બોધ કરનારો વચનોનો શી અવકાશ છે? પવનની ચંચળતામાં, જળના પ્રવાહપણામાં અને આકાશની શૂન્યતામાં જ (કાંઈ સ્વભાવ આદિ અનિર્વચનીય) હેતુ છે, તે જ ચિદાત્માના સૃષ્ટિ આદિરૂપે થઈ જવામાં હેતુરૂપ સમજાવો. હે સુશીલ રામચંદ્ર! જો કાર્યકારણભાવ આદિ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, તો પછી બ્રહ્મની અંદર જગતને કાર્યરૂપ કહી વળી બ્રહ્મનું કારણપણું સિદ્ધ કરવાની વાદીની વાત તો માત્ર નિલજ્જતા બતાવનાર છે. જગતમાં ખરી રીતે સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી. જગત પોતે જ શાંત અને પરમ મંગલમય પરબ્રહ્મરૂપ છે. <sup>૧૭-૧૮</sup> એતન્ય વિના બીજું કશું પણ છે નહિ, તો પછી ઇચ્છાનો ઉદય જ ક્યાંથી થાય? જેમ માટી વડે બનાવેલા યોદ્ધાઓની (રમકડાંઓની) સેનામાં માટી વિના બીજું કાંઈ હોતું નથી, તેમ બ્રહ્મના એક નિર્વર્તરૂપ એવા જગત-અહંકાર આદિ દશ્યમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ પણ નથી. રામ બોલ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ! જો આપ કહો છો તેમ (સર્વ બ્રહ્મરૂપ) છે, તો પશ્ચિમ ઇચ્છા પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેનો ઉદય અથવા ન થાઓ, તેનો વિધિ-નિષેધ પ્રયોજન છે? <sup>૧૯, ૨૦</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:- ઇચ્છાનું સ્વરૂપ જાણવા-  
માં આવતાં ઇચ્છા બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે અને  
જ્ઞાનની અવસ્થામાં ઇચ્છા બ્રહ્મરૂપ છે, બીજા  
શો રૂપ નથી.<sup>૨૨</sup> હે રામચંદ્રજી! આ વિષયમાં  
તમે જેમ સમજ્યા છે તેમ જ ખરું છે; પરંતુ  
આ એક વાત તમે સાંભળો; જ્યારે જ્યારે જ્ઞાન  
તો ઉદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે ઇચ્છા શમી જાય  
છે.<sup>૨૩</sup> જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં આપોઆપ જ  
રાત્રિનો નાશ થઈ જાય છે પણ ઉદય થતો નથી,  
તેમ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં આપોઆપ જ ઇચ્છા  
આદિનો નાશ થઈ જાય છે, પણ તેનો ઉદય થતો  
નથી.<sup>૨૪</sup> જેમ જેમ જ્ઞાનનો ઉદય થતો જાય છે,  
તેમ તેમ દ્વૈતની શાંતિ થતી જાય છે અને વાસ-  
નાનો લય થતો જાય છે; તો પછી ઇચ્છાનો ઉદય  
જ શી રીતે થાય? <sup>૨૫</sup> સર્વ દશ્યજનમાં નીરસ-  
પણું જણાયાથી જ પુરુષને કશા વિષયમાં ઇચ્છા-  
નો ઉદય જ થતો નથી, તે પુરુષની અવિદ્યા શાંત  
થઈ ગયેલા છે અને તેમનામાં નિર્મળ એવા સુક્ત-  
પણાનો ઉદય થયો છે, એમ સમજવું.<sup>૨૬</sup> જ્ઞાની  
પુરુષને દશ્ય તરફ વૈરાગ્ય હોતો નથી તેમ  
આસક્તિ પણ હોતી નથી; પરંતુ સ્વાભાવિક  
રીતે જ દ્રશ્ય અને દશ્યનો સંબંધ થવામાં તેને  
રુચિ હોતી નથી.<sup>૨૭</sup> કોઈક વખતે કાકતાલીય  
યોગથી અથવા બીજા કોઈની પ્રેરણા વડે શાસ્ત્રમાં  
નિર્ધેધ નહિ કરાયેલ અને દેહધારણમાં સાધનરૂપ  
એવા અન્નપાનાદિકને વખતે તે ઇચ્છે છે અથવા  
નથી પણ ઇચ્છતો.<sup>૨૮</sup> જીવન્મુક્ત પુરુષની એવી  
આભાસરૂપ ઇચ્છા અથવા અનિચ્છા એ બન્ને  
બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમાં કોઈ સંશય નથી. ઘણું  
કરીને જ્ઞાની પુરુષને ભોગ સંબંધી કશી જ ઇચ્છા  
થતી નથી. વખતે એને એવી ઇચ્છા થાય જ છે,  
તો તે પૂર્વના અભ્યાસને અનુસારે હોય છે.<sup>૨૯</sup>  
જે જ્ઞાનનો ઉદય થયો તો ગંડર મનુષ્યની ઇચ્છા  
શાંત જ થઈ જાય છે. જેમ પ્રકાશની અને અંધા-  
રની સ્થિતિ અસંભવિત છે, તેમ જ્ઞાનની

અને ઇચ્છાની એકત્ર સ્થિતિ સંભવતી જ નથી.  
તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ કોઈ જગ્યાએ વિધિ-નિર્ધેધનો વિષય-  
જ થઈ શકતો નથી; કેમકે વૈરાગ્યને લીધે જ  
પુરુષ સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ અને ઇચ્છાઓથી  
રિહિત છે, તેને કાણ, શા માટે અને શું કહે? <sup>૩૦, ૩૧</sup>  
જેમ બને તેમ તદ્દન થોડી ઇચ્છા રાખવી, સર્વ  
લોકોને અસહ્યદાન વડે પ્રસન્ન રાખવા અને  
આત્માનંદનો અનુભવ કરવો, એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો  
ઉદય થવાનું ચિહ્ન છે.<sup>૩૨</sup> જ્યારે સર્વ દશ્ય ત્રિરસ  
(રસ વિનાનું-સ્વાદ વગરનું) જણાયાથી કોઈ  
કેકાણે ચિત્તની રુચિ જ થતી નથી, ત્યારે જ  
ઇચ્છાનો ઉદય થતો નથી અને ત્યારે જ સુક્ત-  
પણાનો અનુભવ પણ થાય છે.<sup>૩૩</sup> જ્ઞાનને લીધે  
દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ ભાવને છોડી દઈ (નિઃસંક-  
લ્પપણું) જે કેવળ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ  
શાંતપણાથી સ્થિર થઈ રહે છે, તેની દૃષ્ટિમાં  
ઇચ્છા-અનિચ્છા આદિ સર્વ ભાવો પરમ મંગળ-  
મય ચિદ્વરૂપ જ છે.<sup>૩૪</sup> જે પુરુષ જ્ઞાન થવાને લીધે  
દ્વૈતભાવને છોડી દે છે, 'દ્વૈતનાશરૂપ કોઈ બીજી  
વસ્તુ છે' એવા ભાવને તથા 'આ સર્વ પરસ્પર  
મળી જઈ એકરૂપે થઈ રહેલ છે' એવા ભાવને  
પણ ત્યજી દે છે અને સ્વસ્થપણે કશા વિદ્યેષને  
નહિ પામતાં સ્વચ્છતાથી પોતાના શાંત આત્મ-  
સ્વરૂપમાં જ દૃઢપણાથી સ્થિર થઈ રહે છે, તેવા  
મહાત્મા પુરુષને કર્મ કરવાનું પણ કોઈ પ્રયોજન  
નથી, કર્મનો ત્યાગ કરવાનું પણ કોઈ પ્રયોજન  
નથી, સર્વ પ્રાણીમાત્રમાંથી કર્મ પ્રયોજન કાઢી  
લેવાનું પણ હોતું નથી; તેમ જ ઇચ્છા વડે કે  
અનિચ્છા વડે, કાર્ય વડે કે કારણ વડે, પોતા વડે  
કે પારકા વડે અને મરણ વડે કે જીવિત વડે પણ  
તેને કર્મ પ્રયોજન હોતું નથી.<sup>૩૫-૩૭</sup> સુક્તદશાને  
પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષને ઇચ્છાનો ઉદય જ  
થતો નથી અને જે કદાચિત્ પ્રારબ્ધયોગથી  
આવશ્યક બાબતમાં કોઈ નહિ જેવી ઇચ્છા થાય,  
તો પણ તે અબ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૩૮</sup> દુઃખ પણ

નથી ને સુખ પણ નથી અને આ જગત શાંત  
પરમમંગળમય અનાદિસિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ  
સમજીને પુરુષ શિવાની પેઠે અંદર નિર્વિકાર  
અને બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈ રહે છે, તેને વિદ્વાનો પ્રબુદ્ધ  
(જ્ઞાનસંપન્ન) કહે છે.<sup>૩૯</sup> આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે  
આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવી લઈ કાઈ વિવેચી પુરુષ  
વિષયને પણ કાઈ યોગ્ય યોજના વડે અમૃતરૂપ  
કરી લે છે, તે જ પ્રમાણે જ પુરુષ આત્માની ભાવના  
વડે દુઃખને પણ નિરતિશય આનંદરૂપ તથા  
સુખરૂપ કરી લે છે અને જ્ઞાન વડે પોતાના  
આત્મામાં ધીરતા ધારણ કરી રાખે છે, તે પ્રબુદ્ધ  
કહેવાય છે.<sup>૪૦</sup> જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી બ્રહ્મની  
અંદર જગતની જ સ્થિતિ જણાય છે, તે બ્રહ્મ-  
રૂપે જ જણાય છે. એ જગત ચિદાકાશની અંદર  
ચિદાકાશરૂપે રહ્યું છે, નિર્વિકાર ચેતનસત્તામાં  
નિર્વિકાર ચેતનસત્તારૂપે રહેલ છે, પરમ મંગળ  
મય પરબ્રહ્મમાં પરમ મંગળમય પરબ્રહ્મરૂપે રહેલ  
છે, શૂન્યના જેવા દશ્યથી રહિત પરમાત્માની  
અંદર શૂન્યના જેવા દશ્યથી રહિત પરમાત્મારૂપે  
રહ્યું છે અને સદ્રૂપ આત્મતત્ત્વમાં સદ્રૂપ આત્મ-  
તત્ત્વને રૂપે રહેલ છે.<sup>૪૧</sup> સંકલ્પરૂપી કલંકથી  
રહિત એવું શુદ્ધ ચિદાકાશ નિર્વિકાર છે, તે  
પોતાના નિર્વિકાર શુદ્ધ સ્વરૂપથી સર્વત્ર સમાન-  
રૂપે રહેલ છે, શાંત છે અને પરમાનંદરૂપ છે.  
સર્વત્ર તે જ પસરી રહેલ છે અને જગત કાંઈ  
છે જ નહિ, આવું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, એટલે  
અહંકારરૂપી ભ્રાંતિ પોતાની મેજે જ સ્થા પામી  
જાય છે.<sup>૪૨</sup> જે કાંઈ આ સ્થાવર-જંગમાત્મક  
જગત દેખાય છે, તે સર્વ શાંત ચિદાકાશરૂપ  
છે અને બીજા કાંઈના મનોરાજ્ય વડે ખડા  
થઈ ગયેલા શહેરના જેવું તે માત્ર મનોમય જ  
છે.<sup>૪૩</sup> જેમ બીજા પુરુષે પોતાના મનોરાજ્યમાં  
કલ્પી કાઢેલી નગરીમાં શૂન્યપણાને લીધે તમારું  
જવું-આવવું નિર્વિઘ્નપણે (ભીંતોના પ્રતિ-  
બંધ ન નડતાં) સુખથી થઈ શકે છે, તેમ

આ જગતરૂપી આત્માની અંદર અવલોકી  
લીધે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષનું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે  
જવું-આવવું સિદ્ધ થાય છે.<sup>૪૪</sup> ઉમ્મેદ આત્મા  
તો સમુદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી નદી, અને પર્વતો  
ઇત્યાદિની શોભા વડે અસંત શૂન્ય છે અને  
તેની અંદર દ્રણતું (જેતારતું) અંતઃકરણ  
જ સમુદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી ઇત્યાદિને આકારે  
પસરી રહેલ છે. જેમ તુષણા વડે વ્યાકુળ થયેલા  
અને થાકી ગયેલા પુરુષનું પોતાનું નેત્ર જ જળ  
વગરના પોતાની પાસેના પ્રદેશમાં ઝાંઝવાના  
જળના તરંગોરૂપે થઈ દેખાય છે, તેમ દ્રણતું  
અંતઃકરણ જ (તેવી તેવી વાસનાને લીધે) સ્વર્ગ,  
પૃથ્વી, સમુદ્ર ઇત્યાદિને આકારે થઈ જઈ દેખાવ  
આપે છે.<sup>૪૫</sup> સ્વપ્નમાં ખડા થઈ ગયેલા શહેરની  
પેઠે અને બાળકે પોતાના મનથી (અંધારામાં)  
કલ્પી કાઢેલ વેતાલની તાળીઓની પેઠે જ કાંઈ  
આ દૃશ્ય આભાસરૂપે દેખાય છે, તેમાં શું સત્ય  
છે?<sup>૪૬</sup> બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને તે જ અહંકાર  
છે તથા જગતરૂપે અસત્ય રીતે ભ્રાંતિને લીધે તે  
ભાસે છે. એ ભ્રાંતિ પોતાના આશ્રય વિના જ  
સ્ફુરી આવે છે, માટે તે અસત્ય છે.<sup>૪૭</sup> આ  
જગતને સદ્રૂપ (સાચું) પણ કહી શકાતું નથી,  
અસદ્રૂપ (ખોટું) પણ કહી શકાતું નથી અને  
સદસદ્રૂપ (સાચું-ખોટું) પણ કહી શકાતું  
નથી. તો તે અનિર્વચનીય છે-ઇન્દ્રિયો વડે  
તેના વાસ્તવ તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે તેવું  
નથી. ગંધર્વનગરને આકારે દેખાતા આકાશની  
પેઠે તે જગત આદિને આકારે થઈ રહેલું ભાસે  
છે.<sup>૪૮</sup> તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનના બળને લીધે  
વિષયો મિથ્યારૂપે જણાય છે, તેથી તેને વિશે  
ઇચ્છા અને અનિચ્છા એ બન્ને સરખાં જ છે.  
છતાં ઇચ્છાનો ઉદય જ ન થતા દેવો એ વાત  
અનંત સુખનો અનુભવ કરાવવામાં હેતુરૂપ છે,  
માટે તેને જ હું વધારે શ્રેયસ્કર માનું છું.<sup>૪૯</sup>  
નિર્વિકાર આકાશની અંદર આકાશમાંથી જ



આકાશદ્વાયુઃવાયોરગ્નિઃ+એ શ્રુતિના ક્રમ પ્રમાણે  
જગત-અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન થયાની પ્રતીતિ  
થતી જેવામાં આવે છે અને પવનમાંથી તેના  
પોતાના સ્વરૂપમાં જ ગતિનો પ્રાદુર્ભાવ થતો  
દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે ચિદાત્મામાંથી તેના  
પોતાના સ્વરૂપમાં જ અજ્ઞાનરૂપ આવરણને લીધે  
જગત-અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન થતાં જેવામાં  
આવે છે. આમાં બીજું કશું કારણ નથી.<sup>૫૦</sup>  
ચિદાત્માનું બહિર્ભૂષ યદ્ જનું તે જ ઇચ્છારૂપ  
છે, ચિત્તરૂપ છે અને સંસારરૂપ છે. એ ચિદાત્મા  
બહિર્ભૂષ ન થાય અને કેવળ પોતાના સ્વરૂપ-  
માં જ સ્થિતિ રહે, તે સુક્તિ છે. આમ યુક્તિને  
સમજી રાખી તમે નિર્વિક્ષેપ અને શાંત થઈને  
રહો.<sup>૫૧</sup> વસ્તુતાએ વિચારતાં તો ઇચ્છા ઉત્પન્ન  
થાઓ કે અનિચ્છા થાઓ, સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાઓ  
કે તેનો હથ થાઓ; પણ સર્વ મિથ્યા હોવાથી  
કાઈની કશી ક્ષાતિ જ થતી નથી. કેમકે વસ્તુતા-  
એ કશું પણ અહીં છે નહિ અને સર્વ કલ્પિત  
છે.<sup>૫૨</sup> ઇચ્છા અને અનિચ્છા, સત્ અને અસત્,  
ભાવ અને અભાવ તથા સુખ અને દુઃખ, એ  
વગેરે કશી કલ્પના નિર્વિકાર ચિદાકાશની અંદર  
સભવતી જ નથી.<sup>૫૩</sup> વિવેક વડે અને શાંતિ વડે  
તમ હોવાથી જે પુરુષને દિવસે દિવસે ઇચ્છાનો  
ઘટાડો થતો જાય છે, તે પુરુષને વિવેકીઓ મોક્ષ-  
લાગી (મોક્ષ પામવાને લાગ્યથાળી થયેલો)  
કહે છે.<sup>૫૪</sup> ઇચ્છારૂપી બાણના શંક્ય વડે વીધા-  
યેલા દહનમાં (શેક, મોહ આદિ વેદનારૂપ)  
એવું તો તીવ્ર શૂળ થવા માંડે છે કે, તેમાં આ  
લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવો મણિ-મંત્ર-ઔષધ આદિ  
ઉપાયો પણ જય ન મેળવી શકતાં યુક્ત યદ્  
જાય છે.<sup>૫૫</sup> વિદ્યાતાએ પ્રાણીઓનાં દુઃખોનાં  
ચિકિત્સા માટે જે જે ઔષધ, મંત્ર, યંત્ર, આદિ  
કાર્ય-કરણના ભાવો સંરજ્યા છે, તેમની ઘણી

વાર પ્રથમ પરીક્ષા કરી જેવા માટે મે સૂક્ષ્મ  
ધ્યાન રાખી યત્ન કર્યો છે. પરંતુ મિથ્યા ભ્રાંતિ-  
ના ભારને વહન કરનારા પુરુષની ભ્રાંતિરૂપી  
વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાને તેઓ સમર્થ થઈ  
શકતા હોય એવું મારા જેવામાં આવ્યું નથી.  
આપણી ભ્રાંતિ વડે સિદ્ધ અને તત્ત્વદષ્ટિએ  
અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા) જેવા ઉપાય વડે આપણે  
જે પારકાની ભ્રાંતિ વડે સિદ્ધ એવા દુઃખનું નિવા-  
રણ કરી શકતા હોઈએ, તો આપણા મનોરથ  
વડે કદપી લીધેલ બહુ યોજનના વિસ્તારવાળા  
પોતાના સુખ વડે આપણે પારકાના સ્વપ્નમાં  
તેણે પોતાના ચિત્ત વડે કદપી કાઢેલા પર્વતાદિકને  
કેમ ગળી શકતો નથી? <sup>૫૬</sup> તત્ત્વવિચાર વડે  
જેવા જતાં વેત જ ન નાશ પામી જાય છે, તેવા  
સત્ પદાર્થ વડે જે કાંઈ વાસ્તવ વ્યવહાર કરી  
શકાતો હોય, તો પછી સસજ્જાના શિંગડા વડે  
આકાશને કેમ ઢાંચી નથી શકાતું? <sup>૫૭</sup> (આથી  
સિદ્ધ એ થાય છે કે, કાંઈનાં ભ્રાંતિજન્ય દુઃખો-  
ને બીજા કાંઈથી નિવારી શકાતાં નથી, પણ  
તેનું પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વડે અનુભવમાં આવતું  
પરમાર્થ સત્ય બ્રહ્મ જ તેનાં સર્વ ભ્રાંતિજન્ય  
દુઃખોનું નિવારણ કરનારા અરા ઉપાયરૂપ છે )  
જળ જેમ અત્યંત જડપણાને લીધે દ્રવપણું  
મુશ્કેલીથી ક્ષણમાત્રમાં કરાઓરૂપ થઈ જાય છે,  
તેમ ચિદાકાશ ક્ષણમાત્રમાં જ અહંભાવને લીધે  
મનરૂપ થઈ જઈ પછી દેહરૂપ બની જાય છે.<sup>૫૮</sup>  
જેમ ચિદશક્તિ (ચેતનસત્તા) પોતે નાશ નહિ  
પામતાં સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનો મિથ્યા રીતે  
અનુભવ કરે છે, તેમ જગત અવસ્થામાં પણ  
તે પોતાના ચેતનપણાને લીધે પોતે નિર્વિકાર  
રહી અસત્ય રીતે જ આ દેહાભિમાનને અને  
જીવભાવને અનુભવે છે.<sup>૫૯</sup> આકાશની અંદર  
વાસ્તવિક રીતે કાળાશ ન હોવાથી તે (કાળાશ)  
અસત્ય છે અને એ કાળાશ (અશુ દ્વારા) ભ્રાંતિ વડે  
અનુભવમાં આવવાથી સત્ય પણ જણાય છે.

+ આકાશથી વાયુ થાય છે અને વાયુથી અગ્નિ  
થાય છે વગેરે.

તેજ પ્રમાણે આ પરમાત્માની અંદર જગત  
બ્રાંતિ વડે ભાસી રહ્યું છે, તે સદૃશ્ય પણ નથી  
અને અસદૃશ્ય પણ નથી; પરંતુ કાંઈક અનિર્વ-  
ચનીય છે.<sup>૧૧</sup> જમ શૂન્યપણાનો અને આકા-  
શનો તથા પવનનો અને તેની અંદર રહેલી  
ગતિનો વાસ્તવિક રીતે કાંઈ ભેદ નથી, તેમ  
બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ વસ્તુતાએ એકરૂપ છે અને  
તેનો પણ ભેદ નથી.<sup>૧૨</sup> આહીં જગત આદિકશું  
ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કરાનો નાશ પણ  
થતો નથી; પણ જમ સૂર્ય ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નનો  
આભાસ થાય, તેમ અવિદ્યાને લીધે આ  
જગતનો પણ કેવળ આભાસમાત્ર જ થાય છે.<sup>૧૩</sup>  
ચિદાકાશની અંદર પૃથ્વી ઝીંદિ સર્વ સૃષ્ટિ  
ખરી રીતે છે જ નહિ અને ને (સ્વપ્નાદિકની  
પેઠે) આભાસમાત્ર જ દેખાય છે. તો પછી  
તેમાં લેવાદેવાના સંબંધમાં શો આગ્રહ રાખ-  
વાનો હોય? <sup>૧૪</sup> પૃથ્વી આદિ પોતાનાં કારણો  
સહિત આ દેહ કેવળ આભાસમાત્ર છે, ખાટી  
તત્ત્વદષ્ટિએ જતાં તે નથી; કેવળ ચૈતન્ય પર-  
બ્રહ્મ જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહેલ  
છે અને સર્વ તેના વિવર્તરૂપે ભાસ્યા કરે છે.  
અચુક માણસ અચુક કામ કરે છે, એવા વ્યવ-  
હારમાં બુદ્ધિ આદિ અંદરની ઇન્દ્રિયોતું અને  
ચક્ષુ આદિ બહારની ઇન્દ્રિયોતું જ કાંઈ કારણપણું  
જણાય છે, તે પણ બુદ્ધિ આદિનો તેને ચેત  
નતા આપનાર આત્મતત્ત્વ વચ્ચે ભેદ કે અભેદ  
કંઈ જ સંભવતું નથી. વસ્તુતાએ તો એ સત્ય  
નથી, પણ પરમાર્થદષ્ટિએ એક આત્મતત્ત્વનો  
સદાકાળ સભવ હોવાથી એ સર્વ એ તત્ત્વમાં જ  
અધ્યારોપદષ્ટિએ રહ્યું છે. સ્વપ્નમાં જમ લાંબા  
કાળ વિના, કાણમાત્રમાં, હેતુ વિના અને ક્રમ વિના,  
જન્મ-મરણ આદિનો અનુભવ થાય છે, તેમ  
એ ચૈતન્યતત્ત્વમાં કદપો અને મહાકદપો તથા  
તેની અંદર થનારા વ્યવહારો વગરહેતુએ અને  
ક્રમ વિના ભાસે છે.<sup>૧૫-૧૭</sup> પૃથ્વી પણ ચિદાકાશ-

રૂપ છે, પર્વતો પણ ચિદાકાશરૂપ છે, દંઢ ભી તો  
પણ ચિદાકાશરૂપ છે, આ સર્વ લોક પણ ચિદા-  
કાશરૂપ છે અને સર્વ ક્રિયાઓ પણ ચિદાકાશ-  
રૂપ છે; કેમકે ચિદાત્માને પોતાના વિશાળ સ્વરૂપ-  
માં જ સૃષ્ટિનો આભાસ દેખાય છે.<sup>૧૮</sup> આ  
જગતરૂપી ચિત્ર આકાશરૂપી ભીંતની અંદર  
ચિદાત્મારૂપી રંગ વડે રંગાયેલ છે, તેનો  
ઉદય પણ થતો નથી અને અસ્ત પણ થતો  
નથી. તે ખેદને પણ નથી પામતું અને  
નાશને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.<sup>૧૯</sup> ચેતનસત્તારૂપી  
જળ જગતરૂપી મોટા તરંગોના પ્રવાહરૂપે રહ્યું  
છે, તેમાં શું ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને શું ક્યારે  
નાશ પામે છે? <sup>૨૦</sup> શાંત મહાચૈતન્યરૂપી આકાશ  
જગતની સત્તાથી સાવ રહિત જ છે, અને  
તેની અંદર જડ દૃશ્ય-પ્રપંચનો જ અસંભવ  
હોવાથી જગત જ છે નહિ, તો પછી તેની  
ઉત્પત્તિ અને નાશ તે શી રીતે સિદ્ધ થાય? <sup>૨૧</sup>  
ચિદાત્માની વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે થનારા  
દંઢ સંકલ્પના પ્રયોગ વડે પર્વતો આકાશના જેવા  
થઈ જાય છે અને આકાશ પર્વતોના જેવું થઈ  
જાય છે.<sup>૨૨</sup> યોગીપુરુષો અર્ધનિમેષજ નટલા  
વખતમાં (પણ વારમાં) પોતાના આત્માના દંઢ  
સંકલ્પરૂપી સિદ્ધ ઔષધ (અકસીર ઓસડ)ના  
ચરણના પ્રયોગ વડે જ જગતને આકાશરૂપ કરી દે  
છે અને આકાશને આ ત્રણ લોકરૂપ બનાવી મૂકે  
છે.<sup>૨૩</sup> જમ આકાશની અંદર સિદ્ધ યોગીપુરુષોના  
સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં અસંખ્ય નગરો એક-  
બીજામાં ન જળી જતાં અદૃશ્યરૂપે રહ્યાં છે,  
તેમ હજારો સૃષ્ટિઓ બ્રહ્મની અંદર એકબીજામાં  
ન જળી જતાં અદૃશ્યરૂપે રહેલી છે; પરંતુ તે  
સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે.<sup>૨૪</sup> જમ મહાસાગરની  
અંદર અનેક તરંગો એકબીજામાં મળી ગયેલા

× નિમેષોઽક્ષિરપંદકાલઃ(અમરવિવેક)  
એક મટકું મારતું તેટલા સમયને નિમેષ કહે  
તેટલા વખતનો અર્ધો ભાગ તે અર્ધાં,

છતાં જુદા જુદા દેખાય છે, પણ પોતાના અધિ-  
ધાનરૂપ જળથી જુદા નથી, તેમ મહાયંતન્યની  
અંદર અનેક મોટી મોટી સૃષ્ટિઓ અન્યોન્ય  
મળી ગયેલી (પરસ્પર સંબંધ રાખનારી) છતાં  
જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે; પરંતુ તેઓ પોતાના  
અધિધાનરૂપ મહાયંતન્યથી જરા પણ જુદી કહી  
શકાતી નથી.<sup>૭૫, ૭૬</sup> જ્ઞાનનિષ્ઠ યોગીપુરુષો જમ  
પોતાના લોકમાંથી અદૃશ્યરૂપે રહેલા સિદ્ધ  
પુરુષોના ખીજ લોકમાં જવા માટે પોતાની  
ઉપાધિનો મૂળ યંત્રન્યમાં લય કરી દે છે અને  
તે તે લોકમાં આલ્યા જાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિ-  
માંથી બીજી સૃષ્ટિમાં જવાનું બની શકે છે.<sup>૭૭</sup>  
અવિનાશી અને પરમ આનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં  
સર્વ પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે. જમ આકાશની  
અંદર ખાલી જગા રહેલી છે, તેમ અનેક સૃષ્ટિ-  
ઓની પરંપરા પરમાત્માની અંદર વિનાશક-  
ચણે રહેલી છે.<sup>૭૮</sup> જમ સ્ફટિક-સિંહાની અંદર  
દેખાતી રેખાઓ સ્વાભાવિકપણે જ તેમાં રહેલ  
હોય છે અને પુષ્પની અંદર જમ સ્વાભાવિક  
રીતે જ સુગંધ રહ્યો હોય છે, તેમ પરમાર્થરૂપ  
ત્રિદાકાશની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ આ  
સૃષ્ટિના વિલાસો રહેલા છે.<sup>૭૯</sup> જમ પુષ્પનો  
સુગંધ પરસ્પર એકબીજામાં મળી ગયા છતાં  
નોખો હોય છે અને સિદ્ધ પુરુષોના લોકો પણ  
એકબીજા સાથે મળતા આવતા છતાં નોખા  
હોય છે, તેમ ત્રિદાકાશરૂપ અનેક સૃષ્ટિઓ એક-  
બીજામાં જોતપ્રોત જવી છતાં પણ નોખી  
રહેલી છે.<sup>૮૦</sup> સૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ જેવા જતાં તે  
સકલપરૂષી આકાશમય જ દેખાય છે, તેથી એ  
સૃષ્ટિઓ સર્વના પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે  
રહેલ છે. જવી રીતે સ્થૂલ સંકલ્પવાળા અને  
સ્થૂલ મોહવાળા પામર પુરુષોને આ જગતનું  
સ્થૂલપણું અનુભવમાં આવે છે, તેવી જ રીતે  
સૂક્ષ્મ સંકલ્પવાળા અને સૂક્ષ્મ મોહવાળા યોગી-  
પુરુષો મનપૂર્વક સૂક્ષ્મતા વિષે જગતની જ વાત

કહે છે, તે પણ સત્ય છે.<sup>૮૧</sup> અરે વાલીઓ !  
વિજ્ઞાનવાદ જ\* સત્ય છે એમ નથી, તેમ  
બહાર દૃશ્યરૂપે જેવામાં આવતા અને અનેક  
અનર્થના હેતુરૂપ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આદિ સમ  
પદાર્થોના વાદ પણ સત્ય નથી; પરંતુ આ સર્વ  
વાદો તમારા (વાલીઓના) પોતપોતાના સંક-  
લ્પને અનુસારે તે તે પ્રયોજન અને ક્રિયાને સિદ્ધ  
કરી આપી કૃજનનક દેખાય છે. ચેતનતત્ત્વની  
અંદર દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય, એ ત્રિપુટીને  
પ્રકાશ કરવાની જે શક્તિ રહી છે, તે જ જગત-  
રૂપ છે; આમ જે ભાવના કરવામાં આવે, તે જમ  
જળનો અને પ્રવાહનો ભેદ નથી દેખાતો, તેમ  
ચેતનતત્ત્વનો જિને જગતનો ભેદ જેવામાં  
આવતો નથી. સર્વના આધારરૂપ કાળ, તેની  
અંદર રહેલાં બ્રહ્માંડો, તેની અંદર રહેલા ચૌદ  
લોકો, તેની અંદર રહેલા હું, તમે ઇત્યાદિ તેના  
ઉપભોગ કરનારાઓ, તેના ભોગમાં સાધનરૂપ  
ઇન્દ્રિયવર્ગ, તેના શબ્દ, સ્પર્શ આદિ ભોગ્ય  
વિષયો અને તેમનો વિચિત્ર ભોગ, એ સર્વ  
માયાના સંબંધથી ઈશ્વરરૂપે થઈ રહેલ અને  
પરમાર્થદૃષ્ટિએ જેનાં ચાંતપણે પોતાના સ્વરૂપમાં  
જ રહેલ, જન્મ-મરણ આદિ વિકારમાત્રથી  
રહિત, એક શુદ્ધ ત્રિદાકાશરૂપ જ છે-તેમાં કશા  
રાગ આદિ દોષો સંભવતા જ નથી.<sup>૮૨-૮૪</sup>

કાલો જયંતિ મુવનાન્યહમસર્વગસ્ત્ય તાનિત્રવ  
ચ તથેતિ ચ સર્વમેકમ્ । ચિદ્વ્યોમશાંતમજમ-  
વ્યયમીશ્વરાત્મરાગાદયઃ સહુન કેવન સંમવંતિ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દશ્યોપદેશ-  
યોગ' એ નામનો સર્ગ ૩૭ માં સમાપ્ત

\* બોદ્ધમતમાં એક વિજ્ઞાનવાદીઓનો ભાગ છે કે  
જે વિજ્ઞાનને જ માત્ર સત્ય માને છે. અહીં તેણે  
ખંડન કરે છે; તેમજ સત્યપદાર્થવાદી નૈયાયિકોના  
મતનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે.

## સર્ગ ૩૮ મો

લેહ-બ્રાંતિનો નિષેધ અને જગતનું  
ચૈતન્યપણું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિન્પશ્યતિ જગન્મિથ્યા સ્વવેદનતિવોષિતા ।

વ્યોમ્નિ માયાંજનાસિક્તા દગિવાચલતાંતરમ્ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ માયાને દેખાડનાર

અંજન આંજવાથી આખ આકાશની અંદર

પણ પર્વતોને અને અંદરનાં તેનાં શિખર, તળેટી,

ગુફાઓ, વન, ઝાડી ઇત્યાદિને દેખે છે, તેમ

ચિદાત્મા (સાક્ષીચૈતન્ય) 'હું બ્રહ્મરૂપ નથી પણ

જીવરૂપ છું,' એવી જીવભાવની ભ્રાંતિ વડે વિક્ષે

પને પામી જઈ આ જગતને દેખે છે.<sup>૧</sup> બ્રહ્મની

અંદર કદપાયેલી આ સૃષ્ટિ અને ચિત્રમાં આવે-

ખેલી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ\* એ બન્ને સમાન છે;

કેમકે જમ ભીંતમાં આવેખેલી ચિત્રસૃષ્ટિ પોતાના

અધિષ્ઠાન(ભીંત)રૂપ જ છે, તેમ આ સૃષ્ટિ

પણ અધિષ્ઠાન(ચૈતન્ય)રૂપ જ છે. વળી જમ

ચિત્રસૃષ્ટિમાં વિકારનો ભાવ દેખાતાં છતાં તેના

અધિષ્ઠાનમાં વસ્તુતઃ કશો વિકાર હોતો નથી,

તેમ આ સૃષ્ટિની અંદર પણ વિકારો દેખાતાં

છતાં અધિષ્ઠાનદાષ્ટ્યે જોતાં તેમાં કશો વિકાર

છે નહિ; પરંતુ સદાકાળ એ બન્નેની પોતપોતાના

અધિષ્ઠાનરૂપે જ સ્થિતિ રહેલી છે.<sup>૨</sup> જમ

ભીંતની અંદર આવેખેલી ચિત્રસૃષ્ટિ વસ્તુદષ્ટિએ

જોતાં ભીંતથી જુદી નથી, છતાં બ્રાંતિવાળા

અવિવેકી પુરુષને તે જુદે રૂપે અનુભવમાં આવ-

વાથી જુદી લાગે છે, તેમ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની

અંદર કદપાયેલી આ સૃષ્ટિ પણ વસ્તુદષ્ટિએ

જોતાં અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છે અને તેથી

અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી જુદી નથી; છતાં બ્રાંતિવાળા  
અવિવેકી પુરુષને તે જુદે રૂપે અનુભવમાં આવ-  
વાથી જુદી લાગે છે. અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતે છે,  
તેથી એ અધિષ્ઠાનરૂપે જોઈએ તો બહારની સૃષ્ટિના  
પદાર્થો પણ સત્ય છે, એમ તમે સમજો.<sup>૩</sup> જગ્યા  
દ્રવ્ય,\* ગુણ, કર્મ ઇત્યાદિ બહારના પદાર્થોને માન-  
નારા (નૈયાયિક આદિ) બાહ્યાર્થવાદીઓ છે,  
તેમનો અને વિજ્ઞાનવાદીઓનો\* મત અમારા  
સિદ્ધાંતમાં (વિરોધી નહિ રહેતાં) એકરૂપે  
મળી જાય છે; કેમકે બાહ્યાર્થવાદીઓના બહાર  
દેખાતા દ્રવ્યાદિ પદાર્થો અને વિજ્ઞાનવાદીઓનું  
અંદર રહેનારું વિજ્ઞાન, એ બન્ને અસત્ય હોવાથી  
અધિષ્ઠાનસત્તાથી જુદી સત્તાવાળાં નથી, પણ તે  
બન્ને સદાકાળ ચિદાત્મારૂપ છે.<sup>૪</sup> આકાશ, વાયુ,  
તેજ, જળ અને પૃથ્વી, એ પંચમહાભૂતો ક્ષોભ  
પામવાના સ્વભાવવાળાં છે. તેમનો અભાવ સિદ્ધ  
થાય છે, એટલે પરમ શાંતિવાળી અને શૂન્ય છતાં  
(વિવર્તરૂપે) મોટા આડંબરને ધારણ કરી રહેલી  
બ્રહ્મસત્તા જ ચોતરફ પ્રસારી રહેલી છે.<sup>૫</sup> આ સર્વ  
જગત બ્રહ્મસત્તાથી જ યથેચ્છ છે અને બ્રહ્મસત્તારૂપ  
છે. સર્જના પ્રયોજનરૂપ કિંવા કૃણરૂપ પણ બ્રહ્મ-  
સત્તા જ છે અને સર્વથી છેવટનાકી રહેનાર પણ  
તે જ છે. એ રીતે સર્વમય થઈ રહેલી અને  
સર્વના આત્મારૂપ એવી એ બ્રહ્મસત્તાને મારા  
નમસ્કાર છે.<sup>૬</sup> અતઃકરણમાં રહેલું જોનાર ચૈતન્ય  
જ્યારે પોતે પ્રવાહરૂપે વૃત્તિનું ચૈતન્ય બની

\* દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય  
અને અભાવ એ માત્ર પદાર્થો ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહેના છે.

x જુદાના મનાતુસાર 'જે કાંઈ દેખાય છે તે  
જ્ઞાન છે જ્ઞાન સિવાય આ જગતમાં બીજું કાંઈ નથી.  
જ્ઞાન એટલે જુદિ (વિજ્ઞાન). તે પોતાની અનાદિ વાસ્ત-  
નાથી અનેક રૂપે દેખાય છે. એટલે બહારના જે સર્વ  
પદાર્થો દેખાય છે તે સાચા નથી, પણ જુદિના આ-  
ભાસ માત્ર છે. તેથી જ રીતે જ્ઞાન સિવાય બીજો કાંઈ  
આત્મા કે ઈશ્વર પણ નથી. આ મત વિજ્ઞાનવાદ,  
અનાત્મવાદ, નિરીશ્વરવાદ, શૂન્યવાદ વગેરે નામથી  
જાણખાત છે.

\* આ આડંબરીસમા મર્ગમાં જડચેતનના ભેદની  
ભ્રાંતિનો નિષેધ કરી જગત ચિદ્રા જ છે, એ વાત  
હિતમ તરો વડે સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

. કદપના વડે બનાવેલી-કૃત્રિમ.

આંખ દ્વારા બહાર નીકળે છે અને ચૈતન્ય જ એવા જોવાના પદાર્થની સાથે એક થાય છે, ત્યારે જ તે દશ્ય પદાર્થ દેખાય છે; એટલે ત્રણે ચૈતન્યરૂપ છે.<sup>૭</sup> દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય તથા એ ત્રણેના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારું તેનું ક્ષણ, એ સર્વ જ્યારે ચૈતન્ય જ છે, ત્યારે જ તે સર્વ જગતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ અનુભવરૂપ ચૈતન્ય જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૮</sup> દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ બન્ને પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યની અંદર જો એકતાને પ્રાપ્ત ન થતાં હોય, તો શેરડી ખાતો પુરુષ શેરડીને જોઈ તેને ભલે ચૂસ્યા કરે, પણ પાપાણની પેઠે શેરડીની મધુરતાનો અનુભવ તેને થવો જોઈએ નહિ. પરંતુ દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ બન્ને ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી જળ જમ બીજ જળની સાથે (યોગ થતાં) એકતાને પામે છે, તેમ અનુભવ કરનાર દ્રષ્ટાચૈતન્ય પણ દશ્ય સાથે એકતાને પામે છે. પરિણામે 'હું આ શેરડીના સ્વાદનો અનુભવ કરું છું' એવી પ્રતીતિ થાય છે. જો દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ બન્ને ચૈતન્ય ન હોય, તો જમ બન્ને બુદ્ધાં બુદ્ધાં લાકડાં સંધાતાં નથી, તેમ દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ બન્ને વૃત્તિવ્યાપ્તિ દ્વારા\* એકતા પામે નહિ.<sup>૯</sup> દ્રષ્ટાને અને દશ્યને જો જડ માનવામાં આવે, તો જમ એક લાકડું બીજ લાકડાનું પોતે સજાતીય છતાં (જડતાને લીધે) વૃત્તિ દ્વારા એકતા ન થતાં અનુભવ કરી શકતું નથી, તેમ દ્રષ્ટા પોતે જડ હોવાથી વૃત્તિ દ્વારા જડ દશ્યવર્ગનો અનુભવ કરી શકે નહિ.<sup>૧૦</sup> જવી (જડ) સ્થિતિ લાકડાની છે, સેવી જ સ્થિતિ ચૈતન્યને આદ કરીએ તો દ્રષ્ટા-દશ્ય આદિ જડ વર્ગની છે, એમ વિવેકીએ કહે છે. તેથી સિદ્ધ એ થાય છે કે, સર્વ દશ્ય ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, દ્રષ્ટા પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને તે દ્રષ્ટા વૃત્તિ-

વ્યાપ્તિ દ્વારા દશ્ય સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તેનો અનુભવ કરે છે.<sup>૧૨</sup> દ્રષ્ટા અને દશ્ય એ બન્ને ચૈતન્યરૂપ હોવાથી જળ, વાયુ, પૃથ્વી, પથ્થર વગેરે સર્વ દશ્ય મહાચૈતન્યરૂપ છે; તેમજ દ્રષ્ટામાં કદપાયેલા મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, જીવ ઇત્યાદિ ભાવપણ મહાચૈતન્યરૂપ જ છે. કેમકે મહાચૈતન્ય વિના બીજી કશી વસ્તુ છે જ નહિ.<sup>૧૩</sup> પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન ઇત્યાદિની સત્તા પણ કેવળ ભાવનાને લીધે જ છે. ભાવના એ એક જાતનો ચૈતન્ય-સત્તાનો ચમત્કાર છે અને તે ઇચ્છાને અનુસરીને ઉદય પામે છે.<sup>૧૪</sup> જમ વીર્યની અંદર પુરુષ આદિ પ્રાણીઓનો અને વડના બીજની અંદર વડનો આત્મા સૂક્ષ્મરૂપથી રહેલ છે અને પાછળથી તે મોટા રૂપને ધારણ કરી લે છે, તેમ બ્રહ્મસત્તા વિવર્તભાવથી આ જગતને આકારે થઈ રહી છે અને સુષુપ્તિકાળમાં તથા પ્રલયકાળમાં તે શાંત ભાવથી રહે છે.<sup>૧૫</sup> આખા વૃક્ષના સારરૂપ સૂક્ષ્મ બીજની અંદર તેનાથી પણ અતિ-સૂક્ષ્મ અને સારરૂપ જ કાંઈ રહેલ છે, તે પર-બ્રહ્મરૂપ છે અને તે જ પછી ઉત્તરોત્તર થનારા અંકુર, થડ, શાખા ઇત્યાદિ કાર્યોમાં અગ્રેસર થઈ વિવર્તભાવથી બીજરૂપ થાય છે. બાકી વસ્તુતઃ એ પરબ્રહ્મ નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.<sup>૧૬</sup> જ જ કાંઈ કાર્યવર્ગની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ-પણથી તેના કારણરૂપે રહ્યું છે, તે તે બ્રહ્મરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સર્વથી અતિસૂક્ષ્મ આત્મારૂપે સર્વત્ર રહેલ છે અને તે જ પાછળથી વિવર્તભાવ વડે મોટા રૂપને ધારણ કરીને તે તે કાર્યવસ્તુરૂપે થઈ જાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ પસરી રહેલ છે, તે વિના બીજું કાંઈ પણ નથી.<sup>૧૭</sup> ઘટ આદિ પદાર્થ-ને તેના મૂળથી માંડી ઠેક ટાય સુધી આડું-અવળું કે નીચેઝાંચે જોઈએ, તો પણ તે ઘટાદિક પદાર્થ જ જોવામાં આવે છે અને તે વિના એક અણુમાત્ર પણ બીજું દેખાતું નથી; તે જ પ્રમાણે આ જગતને મૂળથી માંડી ઠેક ટાય સુધી જ જ

\* અશુ આદિક ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ (વ્યાપાર) દ્વારા ઘટ આદિ પદાર્થોમાં દ્રષ્ટાનું વ્યાપી જવું, તે વૃત્તિવ્યાપ્તિ છે.

પુરુષે જીવી જીવી રીતે પરીક્ષા કરી જોયું છે, તેવી તેવી રીતે તે તે પુરુષને સર્વજ્ઞ પ્રજ્ઞ જ બોવામાં આવ્યું છે-તે વિના એક અણુમાત્ર પણ બીજું કંઈ નથી.<sup>૧૮</sup> જમ સોનાના સેંકડા આકાશના પાત્રવામાં આવે, તો પણ તેનું સુવર્ણપણું તો કાયમ જ રહે છે અને તે બદલી જઈ બીજો કરો ભાવ થતો નથી, તેમ શાંત પરબ્રહ્મની અંદર અનેક સૃષ્ટિઓ અને અનેક જીવો વિવર્તભાવથી ભરે બોવામાં આવે, તો પણ એ પરબ્રહ્મનું વાસ્તવ શાંત સ્વરૂપ કાયમ જ રહે છે અને તે બદલી જઈ તેમાં બીજો કરો ભાવ થતો નથી. જમ સ્વભાવસ્થામાં તમારી પડખું રહેલા અનેક મેઘના સમૂહો હાલ પ્રયુક્ત (અગત) અવસ્થામાં તમને નહિ જતા જ છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં સત્ય જણાતા જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરે વિકારો પ્રયુક્ત (જ્ઞાનની) અવસ્થાને પામેલા એવા તમને નહિ જતા લાગે છે એટલે કે તેનું સ્વરૂપ તમને આકાશના જેવું શૂન્ય અથવા ચિદાકાશરૂપ લાગે છે.<sup>૧૯, ૨૦</sup> જમ આકાશની અંદર કદપવામાં આવતું મલિનપણું અને આકાશમાં કદપાયેલી (ગંધર્વ-નગર સખધી) ગંધર્વપુત્રોની સેના, એ બન્ને આકાશરૂપ છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર કદપાયેલ આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે અને શાંત છે.<sup>૨૧</sup> જમ પૃથ્વીની અંદર જળ વડે સિંચાયેલું વડ આદિ વૃક્ષનું બીજ પ્રાણીઓને છાયા, આશ્રય ઇત્યાદિથી ઉપકાર કરનાર મોટા વડ આદિ વૃક્ષરૂપ થઈ બપ છે, તેમ પોતાની અંદર રહેલ પ્રાંતિરૂપી અજ્ઞાન જ હૃદયમાં પુષ્પરૂપે વિકસિત થઈ બહાર જગતરૂપી ફળને આકારે થઈ રહેલ છે.<sup>૨૨</sup> અહંકાર આદિ પ્રતિબંધ ખસી જવાને લીધે નિરતિશય આનંદનો અનુભવ કરનાર અને બ્રહ્મની સાથે એકતાને પામેલ ત્રિેશી જીવન્મુક્ત પુરુષની દૃષ્ટિમાં અણિમાદિ સિદ્ધિઓ પણ બીજા ધાસના કટકા જેવી અતિ તુરંત લાગે છે.<sup>૨૩</sup> આ ચૈત્ત્યરૂપની અંદર દેવતાઓમાં, દેવોમાં કે મનુ-

ષીમાં એવું કશું પણ હું દેખતો નથી, કે જે આ આખા જગતને એક સ્વાંતા જેવું ગણનારા મહાત્માપુરુષને લોભમાં નાખી રહે.<sup>૨૪</sup> જો પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખી લીધેલ છે, એવો પુરુષ ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય અને ગમે તે ઠેકાણે રહ્યો હોય, પરંતુ તેને દૈત સંબંધી અનેક સંકલ્પો ઉડતા જ નથી.<sup>૨૫</sup> જ મહાત્મા પુરુષને સર્વ જગત શૂન્ય આકાશના જેવું લાગે છે, તેને ભોગ આદિના નિમિત્તનું કશું સ્વરૂપ જ ન દેખાયોથી શા માટે અને શી રીતે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય? અથવા કઈ બાબતમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય?<sup>૨૬</sup> બીજાઓના કરતાં નિસ્પૃહપણારૂપી વિશેષતાને લીધે નામરૂપ સંબંધી સર્વ વિશેષ કદપનાથી રહિત થઈ રહેલા અને વૈભવને તથા દરિદ્રતાને એક સમાનરૂપે ગણનારા ત્રિેશી મહાત્મા પુરુષના અગાધ મહિમાને જાણવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે?<sup>૨૭</sup> પોતાના પ્રકાશમય આત્મસ્વરૂપ વડે સર્વજ્ઞ સમાનરૂપે પ્રકાશી રહેલા, તેમજ આકાશની પેઠે નિર્વિકાર, અસંગ અને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ થઈ રહેલા મહાત્મા પુરુષના બંધુ-પુત્ર આદિનું મરણ થવાથી તેમનું કશું મરી જતું નથી અને તેઓ જીવતા રહેવાથી તેમનું કશું જીવતું રહેતું નથી-એ મહાશયનું તો જે કંઈ છે, તે સદા એક જ રૂપમાં અખલિતપણે રહે છે.<sup>૨૮</sup> ઝંઝવાના જળની નદીનો જે તટ છે, તે મિથ્યા અને પ્રાંતિથી ભરપૂર છે. તેના ઉપર નિવાસ કરનારા અજ્ઞાની લોકોને મરણ અને જન્મ મિથ્યારૂપે ભાસ્યા કરે છે.<sup>૨૯</sup> અમે આ બાબતમાં સંપૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કરી તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જે નિર્ણય કર્યો છે, તેથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રાંતિ પણ નથી, પ્રાંતિને બોલાર પણ કંઈ નથી, જન્મ પણ નથી અને મરણ પણ નથી-કેવળ શાંત નિત્ય પરબ્રહ્મ જ સર્વજ્ઞ ભરપૂર છે.<sup>૩૦</sup> જે પુરુષ આ દરમિયાનથી વૈગમ્યને પામ્યો હોય, કેવળ આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખે તો

હોય અને પરમ શાંતિને પામી ગયો હોય, તે પોતે વિદ્યમાન છતાં દેહ આદિરૂપે અવિદ્યમાન જોવો જ છે; અને તે જ ખરેખર આ સંસાર-સાગરને તરી ગયેલો છે.<sup>૩૧</sup> મનની સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ ગતિ વિરામ પામી જતોથી, જે પોતાના આત્મામાં જ શાંતિ પામી ગયેલો હોય, તે નિર્મળ પ્રક્ષતિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષ, પ્રક્ષલાવધી ભવે વિદ્યમાન (સદેહ-મુક્ત) હોય, તે પણ ખુદાઈ ગયેલા દીવાની પેઠે તેનો જીવભાવ ખુદાઈ ગયેલો હોવાથી તે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો છે, એમ વિષેથી પુરુષોત્તમ સમજવું છે.<sup>૩૨</sup> જેને ખુદીથી માંડી આ સર્વ દરજ્ય જગત પોતાની મેળે જ રચતું નથી અને જે સદાકાળ આકાશની પેઠે નિર્વિકાર તથા શાંત રહે છે, તેને ઉત્તમ પુરુષો મુક્ત કહે છે.<sup>૩૩</sup> અહંકાર માત્ર અવિચાર-ને લીધે જ ખડો થઈ જાય છે, આમ વિચાર વડે જોતાં એ અહંકાર છે જ નહિ. જે અહંકાર નથી, તે પછી જગત ક્યાં રહ્યું અને જન્મમરણ આદિ પણ કોને રહ્યાં? <sup>૩૪</sup> વાસ્તવિક રીતે તો માત્ર એક ચિદાકાશ જ સત્ય છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાંતિ વડે બીજા રૂપે સમજી લઇને ખુદી આદિ આકારવાળું થઈ રહ્યું છે. વળી, રૂપ આદિ પાછા વિષયોરૂપે અને મન આદિ અંદરના વિષયરૂપે થઈ રહીને તે આ જગતને પણ પ્રાંતિ વડે જ પોતાથી જુદું અનુભવે છે.<sup>૩૫</sup> પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે તમારી પ્રાંતિનો નાશ થઈ ગયો છે. અને તમે ચિત્તને સર્વ દરજ્યવર્ણના અધ્યાસથી રહિત અને અસંગ રાખ્યું છે. વળી, તમે એક સત્પુરુષની ગણનામાં ગણાવા ચોખ્ય છો. માટે તમે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એવા પ્રભરૂપ થઇને રહો. એટલે સદાકાળ સર્વથા તમારું સર્વ આચરણ પરમ આનંદમય પરબ્રહ્મરૂપ જ રહેશે.<sup>૩૬</sup> તમે જે કાંઈ કર્મ કરો છો, ભોજન કરો છો, હોમ રો છો, દાન આપો છો, તપ કરો છો, હિંસા નો છો અને ઇચ્છા કરો છો, એ સર્વ (પ્રક્ષ-

નો જ ચિત્ત હોવાથી) પરમાનંદરૂપ અનાદ-સિદ્ધ પરબ્રહ્મ મય છે.<sup>૩૭</sup> પરમ મંગળમય ચિદાકાશ જ હું, તમે, દિશાઓ, આશાઓ, ક્રિયાઓ, કાળ અને આકાશ આદિને રૂપે તથા લોકાતીત-પર્વત વગેરેને રૂપે સર્વ જોવાથી રહેલું છે.<sup>૩૮</sup> બહાર જે રૂપ આદિ વિષયો દેખાય છે, અંદર જે સંકલ્પ આદિ થાય છે, જે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણ કાળ છે અને જે કાંઈ જરા-મરણ-પીડા આદિ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ પરમ આનંદમય મહાચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૩૯</sup> તમે સંસારથી રહિત થઈ જાઓ, ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરો, પ્રાંતિના આભાસ વિનાના અને સંકલ્પરહિત થઈ રહો, દેહ-અંતઃકરણ આદિ-માંથી અહંતાના અધ્યાસને છોડી દો. અને તત્ત્વજ્ઞપણથી જેમ હાથ રહ્યા છો, તેમ ભવે સુખેથી મુક્ત થઈને રહો.<sup>૪૦</sup> જેમ પતનનો વ્યવહાર (સ્વાભાવિક રીતે) કાઠ વખત ચંચળ હોય છે અને કાઠ વાર શાંત હોય છે; તેમ તમે તમારા વ્યવહાર પણ નિષ્કામંપણથી, સંકલ્પની રહિત-તાથી તથા ભાવનાસહિત શાંતપણથી ચલાવો; અથવા ભવે તમે (સમાધિનિષ્ઠપણને લીધે) વ્યવહાર ન કરો.<sup>૪૧</sup> જેમ લાકડાની બનાવેલી યંત્રમય પૂતળી યંત્ર ચલાવનારની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા કરે છે, તેમ ઉત્તમ પુરુષને ચોખ્ય એવી તમારી ચેષ્ટા પણ વાસના વગરની, સંકલ્પથી રહિત, શાંતિવાળી અને શાસ્ત્રરૂપી યંત્રવાદ (યંત્ર ચલાવનાર)ને અધીન રહીને વ્યવહાર ચલાવનારી થાઓ.<sup>૪૨</sup> હે રામચંદ્રજી ! માતા-પિતા-બંધુજન વગેરેના બહારના પ્રસંગ તમને સ્નેહમાં દેહ રીતે બાંધી દેનાર પણ ન થાઓ, તેમ તમે સાવ સ્નેહથી રહિત પણ ન થાઓ. પરંતુ તમે કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે પ્રકાશિત રહો. આમ તમે ચિત્રમાં આવેખેલા દીવાની પેઠે સાક્ષીરૂપે સર્વજ્ઞ પ્રકાશ કરનારા થાઓ તેમજ માત્ર આભાસરૂપે જ સ્નેહ-અસ્નેહ આદિ

ભાવને ધારણ કરનારા થાઓ. <sup>૨૩</sup> વાસનાથી રહિત થઈ ગયેલા, આજના ભોગોના સંબંધમાં વૈરાગ્ય-વાળા અને ભવિષ્યના વિષયસુખ તરફ સ્પૃહા વિનાના વિવેકી પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનના વિનોદ માટે સારા શાસ્ત્રો વિના ખીજી કંઈ કારણ છે? માટે કર્તા-ભોક્તાપણના અભિમાનથી રહિત અને રાગ-દ્વેષ આદિ દોષ વિનાના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું મુખ્ય લક્ષણ તો એ જ છે કે, તેણે લક્ષ્યપૂર્વક થયા કરતા પોતાના યોગ્ય વ્યવહારોના સંબંધમાં, શાસ્ત્રમાં વ્યતીવેલા વર્ણશ્રમના ધર્મોમાં તથા શ્રમ-દમ આદિ સાધનોમાં સારી રીતે દૃઢ થઈ રહેવું. બાકી ફોવે તેમ વર્તવું એ કંઈ વિવેકી-ઓનું સક્ષણ નથી. <sup>૨૪</sup>

નિર્વાસનસ્ય વિરસસ્ય નિરેષણસ્ય શાસ્ત્રાદૃતે ક ઇવ તત્ત્વવિનોદદેહતુઃ । શાસ્ત્રાર્થસજ્જનમતોપ્ય-મલસ્ય તસ્ય સંવેદનેષ્વનભિતંધિમતઃ સ્વરૂપમ્ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘નિર્વાણવર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૩૯ મો ~\*~

આત્મનિષ્ઠ વિવેકીની દૃષ્ટિમાં જગતનું દર્શન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સંજાતાકૃતિમક્ષીણસંસૃત્તિપ્રત્યયઃ પુમાન્ ।

અસંકલ્પો ન સંકલ્પં વેતિ નેતાઽસદેવસઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પોતાના આત્મલક્ષિદ્ધ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર જન્મ-મરણ આદિ સાંસારિક અનુશૈલીની નિવૃત્તિ કરનાર છે અને તે સિદ્ધ થવાથી જીવનમુખત થઈ રહેલો વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્રોએ આજ્ઞા કરેલા નિયમમાં રહેતાં

\* આ યોગણુયાળોસમા સર્ગમાં જ્ઞાનને લીધે પોતાના આત્મામાં શાંતિ પામેલા વિવેકી પુરુષની ની સ્થિતિ રહે છે તે, અને તેની દૃષ્ટિમાં આ જગતનું દેખાય છે તે, સારી રીતે વિસ્તારથી વર્ણવી ખતાવવામાં આવશે.

છતાં સંકલ્પ વિનાનો થઈને રહે છે. કદાચિત્ તેને વ્યવહારના સંબંધને લઈને આભાસરૂપે સંકલ્પનું સ્ફુરણ થઈ આવે, તો પણ તે તેને પોતાના આત્મારૂપ સમજી લે છે અને તેને જુદી સત્તાવાળું સમજતો જ નથી. આથી એ સંકલ્પ-નો આભાસ પણ અસત્ય જ છે. <sup>૧</sup> અરીસામાં નિઃશ્વાસને લીધે મલિનતા આવી જાય છે, તેમ પુરુષમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન થયા પહેલાં ‘હું અમુક રૂપ છું’ એવો અલંકાર ક્યાંયથી ખડો થઈ જાય છે. છતાં તત્ત્વવેદતા પુરુષની અંદર તે વિતા-કારણ (સહજ રીતે) નાશ પામી ગયેલો દેખાય છે, અને તેને પાછો ચત્ત વડે શોધવા બેસીએ, તો પણ તત્ત્વજ્ઞની અંદર તે પાછો જોવામાં આવતો નથી. <sup>૨</sup> જે પુરુષમાં અજ્ઞાનરૂપી આવ-રણ પાતણું પડી જાય છે અને તેથી જની સર્વ ઇચ્છાઓ શમી જાય છે, તેમજ જને કંવળ નિષ્કામતાનો જ ઉદય થાય છે, તે વિવેકી પુરુષનો આત્મા જ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃત વડે પૂર્ણ થઈ જાય છે, તેથી તે નિરતિશય એવી આનંદ-મયી પોતાની સ્વરૂપસત્તાથી જ સદાકાળ ઝળકી નીકળે છે. <sup>૩</sup> જન્મ પૂર્ણચંદ્રથી આકાશ શોભે છે, તેમ આવરણથી રહિત, પ્રકાશમય બુદ્ધિવાળા અને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને પેદા કરનાર સર્વ સંદેહરૂપી ઝાકળને ખસેડી નાખવામાં પવનના જેવા મહાબળવાન, વિવેકી પુરુષવડે તેનો આખો દેહ શોભી નીકળે છે. <sup>૪</sup> સંસાર સંબંધી જન્મ-મરણ આદિ અનર્થોથી રહિત થઈ ગયેલો, સંદેહ વિનાનો, અજ્ઞાનરૂપ આવરણ ખરી જવાથી પોતાના આત્મજ્યોતિને પ્રાપ્ત થયેલો અને શરદઋતુના આકાશ જેવો નિર્મળ, એ આત્મ-નિષ્ઠ પુરુષ ખરેખર આત્મારૂપ જ થઈ રહેલો જોવામાં આવે છે. <sup>૫</sup> બ્રહ્મલોકમાંથી આવેલો પવન જન્મ સ્પર્શથી મનુષ્યને પવિત્ર કરી દે સંકલ્પથી રહિત, નિરાધાર, શાંત શીતળતાવાળો જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ પણ



ઇત્યાદિ વડે તેનો સ્પર્શ થતાં સમાગમ કરનારા પુરુષને પવિત્ર કરી મૂકે છે.<sup>૧૬</sup> સ્વપ્નની અંદર જન્મ વાંઝણીના પુત્રનો મિથ્યારૂપે અનુભવ થાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિનો જ કાંઈ મિથ્યારૂપે અનુભવ થાય છે, તે તો અસત્યરૂપે દેખાવ આપનારા ભ્રાંતિરૂપ અનુભવનો જ વસ્તુસ્વભાવ છે.<sup>૧૭</sup> આ જગતની સત્તા નહિ હોવા છતાં જ અનુભવમાં આવે છે, તે અસત્યરૂપી અનુભવનો જ એક વસ્તુસ્વભાવ છે.<sup>૧૮</sup> આ અસત્ય સંસારની અંદર બંધ-મોક્ષરૂપ અર્થ કાને આશ્રયે રહે અને કાનાથી ઉત્પન્ન થાય? પ્રથમ તો બંધ-અને મોક્ષને કહેનારા શબ્દો જ (વેદ્યાપુત્ર જેવા સાવ મિથ્યા છે), તો પછી તેનાં વાચ્યરૂપ અર્થની સિદ્ધિ તો કેવી જ રીતે થાય? જગતને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મરૂપે જોઈએ તો તે સત્ય છે, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ વગેરેથી રહિત છે અને તે વાસનાના આશ્રયરૂપ થાય તેવું પણ નથી. પરંતુ જે તેને બ્રહ્મરૂપ ન માનીએ તો હું અને જગત એ બન્નેની વાસ્તવિક સત્તામાં સ્થિતિ જ થઈ શકતી નથી.<sup>૧૯</sup> અહંકાર આદિ, સૃષ્ટિ આદિ અને દુઃખ આદિ એ સર્વ જુદે રૂપે ન દેખાતો કેવળ નિર્વિષય ચૈતન્ય જ જણાય, તે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શાંત થયાનો વસ્તુસ્વભાવ છે.<sup>૨૦</sup> એક ક્ષણમાં જ દૃઢ્યમાં રહેલું ચૈતન્યતત્ત્વ વૃક્ષથી લઈ લાખો ચોજન દૂર રહેલ ચંદ્રમાં સુધી આંખ વડે ફેલાઈ જાય છે. તે ઝાડ અને ચંદ્રની મધ્યમાં વ્યાપીને રહેલ તે ચૈતન્યનું આકાશ જેવા દેખાવવાળું, શાંત, શીત પવન જેવું સ્થિર, વેલના વિસ્તાર જેવું મનોહર, અને અનિર્વચનીય રીતે ઉદય પામનારું તથા સર્વ જીવના અનુભવમાં આવનારું જ સુદ ચૈતન્ય છે, તે જ આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ વિવેકીઓ કહે છે. એ રીતે પોતાના આત્મસ્વરૂપને અનુભવ કરનારા વિવેકી પુરુષને આ સૃષ્ટિ ભિન્ન છે ભાવયતો નથી.<sup>૨૧-૨૨</sup> સુષુપ્તિ અવસ્થામાં

સ્વપ્ન અવસ્થાનો વિષય દેખાતો નથી અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં સુષુપ્તિનો વિષય દેખાતો નથી. એ રીતે એ બન્ને અવસ્થામાં જન્મ પરસ્પર એકબીજાના વિષયો નથી રહી શકતા, તેમ નિર્વિષય ચૈતન્યતત્ત્વમાં કશે પણ વિષય રહી શકતો નથી અને બંધ-મોક્ષ કેવળ ભ્રાંતિરૂપ જ છે.<sup>૨૩</sup> ન હોય છતાં દેખાયા કરવું એ ભ્રાંતિનો જ વસ્તુસ્વભાવ છે; તેથી સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ, બંધ-મોક્ષ આદિ મિથ્યા છતાં દેખાયા કરે છે. ખાકી, સ્વપ્નાવસ્થા પણ નથી, સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ નથી અને બંધ-મોક્ષ પણ નથી. જ કાંઈ છે તે સર્વ સત્ય, શાંત, પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૨૪</sup> ભ્રાંતિ વડે વિચાર કરીએ તો ભ્રાંતિનું સ્વરૂપ કેવળ અસત્ય છે અને તત્ત્વદષ્ટિ વડે જેવા જતાં તે હાય લાગતું નથી. (છીપમાં જન્મ ભ્રાંતિ વડે રૂપ દેખાય છે, તેમ જ સાવ અસત્ય જ હોય તે શી રીતે મળી શકે? <sup>૨૫</sup>) જ તત્ત્વદષ્ટિ વડે જેવા જતાં હાય ન લાગે તે છે જ નહિ. તેને લીધે (તત્ત્વદષ્ટિ વડે જેતાં હાય ન લાગવાથી) ભ્રાંતિનો પણ સંભવ જ નથી. સાક્ષીચૈતન્ય વિના ભ્રાંતિનો અનુભવ કરનાર ખીજો કોણ છે? અને સાક્ષીના અનુભવથી તો એ ભ્રાંતિથી થયેલું જ્ઞાન અસત્ય ઠરાયી છે જ નહિ.<sup>૨૬</sup> સર્વને પોતાનું આંતર (અંદર રહેલું) સાક્ષીચૈતન્ય જ સદાકાળ પરમ પ્રિય થઈ રહેલ છે અને તેનો જ આનંદ બીજ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ જેવો થઈ જઈ અનુભવમાં આવે છે. એ સાક્ષીચૈતન્ય પોતે એકરૂપ છતાં વિવર્તભાવથી અનેક પ્રકારે થઈ રહ્યું છે, તેમાં વિવાદોનું શું પ્રયોજન છે? <sup>૨૭</sup> સાક્ષીચૈતન્યમાં શાંત ન થતાં તેથી જુદા જગત આદિ ભાવ કદંપી લેવા એ મહાદુઃખ પેદા કરનાર છે. સાક્ષીચૈતન્યથી બીજું કશું જુદું ન માનતાં કેવળ સાક્ષીચૈતન્યમાં જ (પોતાના આત્મામાં જ) શાંત થઈ રહેલું, એ મોક્ષ આપનાર છે. આ પ્રમાણે જુદાં વડે પોતાના આત્માની અંદર વિચાર કરી તમને

જે સારું લાગતું હોય તે ભલે સુખેથી કરે. <sup>૨૦</sup> જમ સૂક્ષ્મ બીજની અંદર આપું સ્થૂલ વૃક્ષ રહેલું છે અને તે વાત આપણા જોવામાં આવવાથી ઘટિત લાગે છે, તેમ પરમ આનંદ-મય નિરાકાર પરમાત્માની અંદર આ સાકાર જગત રહેલું છે; એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું અને વેદાનું કહેવું છે. <sup>૨૧</sup> જમ જળની અંદર દ્રવપણું રહેલ છે, તેમ રૂપ આદિ બાહ્યવિષયનો અનુભવ, સંકલ્પવિકલ્પ આદિ. માનસિક વિષય અને બુદ્ધિ અહંકાર વગેરે સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને આત્માના સ્વરૂપમાં જ તે કલ્પાયેલાં છે. <sup>૨૨</sup> જમ કોઈ એક મૂર્તિમાન વાઘ જેવું પ્રાણી પોતાની સત્તા વડે જ પોતાના સત્તાવાળાં એવા અવયવો વડે ક્રિયા કર્યે બળ છે, તેમ ચિદાકાશ પોતે ખરી રીતે કર્તા નહિ હોવા છતાં પોતાની સત્તાથી જ સત્તાવાળાં એવા પંચમહાભૂતો વડે અને ભૌતિક પદાર્થો વડે ક્રિયા કર્યે બળ છે. <sup>૨૩</sup> જમ નદીના પગ મૂકવાના કમ પ્રમાણે તાલ નાખવામાં કુશળ એવો કોઈ બજારેયો દોલ, નગારાંઓ, તખલાંઓ વગેરે વગાડીને પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે શબ્દ કાઢે છે, તેમ જડપણુને લીધે પોતાની મેળે વ્યવહાર કરવામાં અસમર્થ થયેલા આપણા આ વસિષ્ઠ, રામચંદ્રજી આદિ નામવાળા દેહમાંથી પોતપોતાના અર્થને બતાવનાર 'હું' ઇત્યાદિ જે જે શબ્દ જીભ વગેરે ઇન્દ્રિયના હલાવવાથી નીકળે છે, તે અંદર રહેલા ચિદાત્માની સત્તાથી અને તેની ઇચ્છા અનુસાર જ બહાર નીકળે છે. <sup>૨૪</sup> જે ઉપરથી દેખાયા કરતું હોય પણ વિચાર કરતાં તત્ત્વદષ્ટિ વડે નિરંતર જોવામાં આવતું નથી, તે છે જ નહિ. આ જગત તો જડરૂપ અને પાયા વગરનું હોઈ અસત્ય જ છે અને બ્રહ્મ પોતે પોતાની સ્વરૂપ-સ્થિતિમાં જ રહેલ છે. <sup>૨૫</sup> જમની દષ્ટિમાં આ જગતરૂપી સ્વપ્ન સત્ય લાગે છે, તેઓ પણ એકબીજામાં પ્રાંતિ વડે સ્વપ્નપુરુષની પેઠે એકબીજાને દેખાયા કરે છે; છતાં તેઓ પણ બ્રહ્મત અવ-

સ્થામાં કે સ્વપ્નાવસ્થામાં પરસ્પર એકબીજાના આત્માની અંદર વાસ્તવિક રીતે હોઈ શકતા નથી. તો પછી આપણે જે કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છીએ, તેના સ્વરૂપની અંદર તો આકાશના ફૂલની પેઠે તેમની સ્થિતિ સંભવતી જ નથી. પવનથી જમ તેની ગતિ બુદ્ધિ નથી, તેમ એ સંસારરૂપી સ્વપ્ન-પુરુષોના સર્વ વ્યવહારો પણ પોતાથી ભિન્ન નથી. તે વ્યવહારોની સાથે તેઓ ચૈતન્યઅંશ વડે મારા ચૈતન્યમય સ્વરૂપને વિષે રહેલા છે; કેમકે તેમના જડ અંશને આકાશના ફૂલની પેઠે અસત્ય માની કાઢી નાખ્યા પછી, ચૈતન્યસ્વરૂપ અંશથી જોતાં એક શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ રહે છે અને તે આકાશના જેવું અસંગ તથા નિર્વિકાર છે. જમ સ્વભાવસ્થાનો અનુભવ કરનારા પુરુષને સ્વપ્ન (સ્વપ્નપદાર્થ) સત્ય લાગે છે, તેમ એ સંસારરૂપી સ્વપ્નના પુરુષોને હું (વસિષ્ઠ) સત્યરૂપ લાગું છું. પરંતુ તેઓ તો મારી દષ્ટિમાં સુધુષ્ણિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન દેખાય, તેમ જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ બળ છે. આમ તેમનાં સર્વ દેહ આદિ મારા વિચાર પ્રમાણે જોવામાં આવતાં નથી તેથી અસત્ય જ છે. <sup>૨૬-૨૮</sup> એ સાંસારિક પુરુષો સાથેનો મારો જે વ્યવહાર થયા કરે છે, તે મારી દષ્ટિમાં બ્રહ્મનો એક વિવર્ત હોવાથી બ્રહ્મ જ બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે. એ લેખો તે વ્યવહારને જમ (અસત્ય-સત્ય) ગણતા હો તેમ ભલે ગણે; એમની દષ્ટિ વડે જ માત્ર સત્ય જણાતા એ વ્યવહારોનું મારે કયું પણ પ્રયોજન નથી. <sup>૨૯</sup> હું વસ્તુતાએ આ પોતાના વસિષ્ઠ નામવાળા દેહરૂપે પણ રહ્યો નથી. બ્રહ્મસત્તા જ તમારે માટે કેમ બણે વસિષ્ઠ આદિ આકારવાળી થઈ રહી હોય એમ દેખાય છે. આ વાણી પણ કેમ બણે બ્રહ્મસત્તા જ તમારે માટે વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ રહી હોય એમ ભાસે છે. બાહી મારી દષ્ટિમાં એ કયું વાસ્તવ સત્ય નથી. <sup>૩૦</sup> વસ્તુમાત્ર પોતાના પરમ આનંદમય આત્મારૂપ છે. આમ

જાણવાથી દુઃખાદિક જાણી વસ્તુને પણ અનુ-  
કૂળ ગણનારા અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા સાથે  
વૃત્તિ દ્વારા એકરસ થઈ રહેનારા વિવેચી પુરુષના  
દૃશ્યમાં ભોગની કે મોક્ષની ઇચ્છા જ રહી જાય  
નથી.<sup>૩૧</sup> અનુબોધનો બંધનો અને મોક્ષનો કમ  
કેવળ પોતાના સ્વાભાવમાત્રને (પોતાના સ્વરૂપનું  
જ્ઞાન અને અજ્ઞાન-તેને જ) અધીન છે, છતાં  
લોકો તેમાં કેવાં ગોથાં મારે છે? અહો! મોહનો  
મહિમા મહાપ્રબળ છે! અને તેને લીધે એક  
ગાયના પગલામાં પણ સમુદ્રની બ્રાંતિ થયા જેવું  
થાય છે.<sup>૩૨</sup> પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવાથી સિદ્ધ  
થનાર અને મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવનારાં  
સર્વ દુઃખને શાંત કરનાર એવા મોક્ષને મેળવવામાં  
ધન, મિત્ર કે ક્રિયા કરી ઉપકાર કરી રાક્ષસો  
નથી.<sup>૩૩</sup> જમ જળમાં પડેલું તેલનું પિંડુ મોટા  
ફાંડાળારૂપ થઈ જાય છે, તેમ ચૈતન્યતત્ત્વ દૃશ્ય  
સંબંધી સંકલ્પ સાથે મળી જતાં તરત તે જગત-  
રૂપ થઈ જાય છે.<sup>૩૪</sup> જગત અવસ્થામાં સ્થિતિ  
થતાં સ્વપ્નના વૃત્તાંતની જેવી (પ્રતિભાસમાત્ર)  
સ્થિતિ રહે છે, તેવી જ અહંકાર, દરશનજન વગે-  
રેની સ્થિતિ વિવેચી પુરુષને આભાસનાં જેવી  
દેખાય છે.<sup>૩૫</sup> પ્રથમ કહેલી યોગભૂમિકાના અભ્યાસ-  
યોગથી સર્વ દૃશ્યની બ્રાંતિ એકદમ ક્ષીણ થઈ  
જાય છે અને પછીથી અહંકાર કે જગત એ  
બેમાંથી એકની પ્રતીતિ થતી નથી; ત્યારે કેવળ  
પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. જ્યારે જ્યારે સ્વરૂપ-  
માં સ્થિતિ થવારૂપી સૂચનો ઉદય થાય છે,  
ત્યારે ત્યારે ભોગારૂપી અંધકાર ક્ષીણ થઈ જાય  
છે. ત્યારે તે કાંઈ કાળે હોતો જ નહિ એવો થઈ  
જાય છે, છતાં કદીક તે મિથ્યારૂપે અનુભવમાં  
આવે છે.<sup>૩૬, ૩૭</sup> એ રીતે ભોગારૂપી અંધકારનો  
નાશ થતાં બુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ આત્મા-  
ને દાંડી દેનાર અજ્ઞાનથી રહિત-તથા સ્વયંદેહ  
આદિના અધ્યાસ જિનાનો થઈ જાય છે. પછી તે  
વૃત્તિ વડે વૃદ્ધિ પામેલા બોધ વડે એવી

રીતે સ્ફુરે છે કે, દીવામાંથી નીકળતા પ્રકાશની  
પેઠે તે ચારે તરફ ફેલાઈ જઈને વિવેચી પુરુષને  
બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે.<sup>૩૮</sup>

મોહમહત્તરહિતઃ સ્ફુરતિ મૃતૌ ભવતિ માસતે  
ચ તથા । ચુદ્ધ્યાદિકારણનિકરોપસ્માદીપાદિ-  
વાલોકઃ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વસિષ્ઠગીતા-  
સુખભાવવિશ્રાંતિયોગપદ્ધેશ' એ  
નામનો સર્ગ ૩૯ થી સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૪૦ મો ~~~~~

જીવનમુક્તનો અનુભવ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

રૂપાલોકમનસ્કારચુદ્ધ્યાદીંદ્રિયવેદનમ્ ।

સ્વરૂપં વિદુરસ્લાનમસ્વાભાવસ્ય વસ્તુનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-બહારની અને અંદરની
સર્વ વસ્તુઓ તેમનું સ્વરૂપ વિચારતાં પાયા વગર-
ની છે તેથી રૂપ આદિ બ્રાહ્મ વિષયો, સંકલ્પ
આદિ માનસિક વિષયો અને બુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિ-
યોની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે સાક્ષીચૈતન્ય-
નો જ એક વિવર્ત છે અને તેથી તેનું વાસ્તવ
સ્વરૂપ વિકાર વિનાનું શુદ્ધ સાક્ષીચૈતન્ય જ છે.^૧
ચોતરફ પસરી રહેલી અનંત આત્મસત્તાની
અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ પદાર્થમાત્ર રહે છે. તે
જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને આવરણ કરનારી અવિ-
ધાને પોતાના અંગમાં આરોપિત કરીને, પોતે
અવિધાને રૂપે ઉદય પામે છે, ત્યારે આ સૃષ્ટિનો
બ્રાંતિના જેવો મિથ્યા પ્રતિભાસ થઈ આવે છે.^૨
જ્યારે જ્ઞાન વડે પોતાનું સ્વરૂપ જોળખાયાથી

× આ યાજ્ઞસમા સર્ગમાં સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહે-
નાર પુરુષને બ્રહ્મનો અનુભવ નથી થતો અને બ્રહ્મમાં
લીન થઈ રહેનાર સમગ્ર ભૂમિકાની પરિપક્વ દશાવાળા-
ને સંસારનો અનુભવ નથી થતો; પરંતુ જીવનમુક્તને
એ બન્નેનો અનુભવ થાય છે, એ વિષે કહેવામાં આવશે:

પોતાના સ્વરૂપમાં જ પરમ શાંતિ આપનારી ત્રિશ્રાંતિ મેળવી સ્થિર થઈ રહેવાય, ત્યારે જમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન ન દેખવામાં આવે, તેમ જગતરૂપી દશ્ય દેખાતું જ નથી.^૩ ભોગો સંસાર સખંધી મહારોગોના જેવા અ તે દુઃખ પેદા કરનારા છે, ખંધુઓ દંઢ ખંધનરૂપ છે અને અર્થની સંપત્તિ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનાર છે; માટે પોતાના આત્મા વડે પોતાના આત્મા-માં જ શાંતિ મેળવી શાંત થઈ રહેવાનું છે.^૪ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈને અવિદ્યા વડે દેહ આદિને આત્મારૂપ સમજતાં આ સંસાર ખડો થઈ જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપને જાળખી લઈને આત્માને ચૈતન્ય માનતાં સસારની શ્રાંતિ શમી જઈ પરમ આનંદરૂપ થઈ રહેવાય છે. માટે પરમચિદાકાશરૂપ થઈ રહેવું અને શાંતિ મેળવવી એ જ સારું છે; નકારું ઉદાસ થઈ બેસી રહેવાનું નથી.^૫ મારો પોતાનો આ જ આત્મા વસિષ્ઠ-દેહમાં જીવરૂપે રહેલ છે તેને હું બ્રહ્મસત્તાથી બુદ્ધો દેખતો નથી, તેમ જ હું દશ્યરૂપી આ જગતની શ્રાંતિને પણ બ્રહ્મસત્તાથી બુદ્ધો દેખતો નથી; હું તો શાંત પરબ્રહ્મની અંદર લીન થઈ ગયેલો છું અને નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ જ છું. હે રામચદ્રજી! તમે નામ-રૂપવાળા છો અને મને તમે વસિષ્ઠ ઋષિ છો એમ નામરૂપવાળો દેખો છો. બાકી હું તો ચૈતન્ય છું અને સર્વત્ર પરમ શાંત-કેવળ ચિદાકાશને જ દેખું છું.^૬ જમ પવનની અંદર ગતિનું સ્ફુરણ થયેલું દેખાય છે, તેમ તમને પરમ ચિદાકાશરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર જ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોની અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ મનોમય વિષયોની શ્રાંતિ ઉત્પન્ન થયા જેવી દેખાય છે; બાકી ખરી રીતે એમાંનું કશું ઉત્પન્ન થયેલું જ નથી.^૭ જમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહેલો પુરુષ સ્વપ્નને દેખતો નથી, તેમ કેવળ બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયેલો (સાતમી ભૂમિકાની પરિપક્વ દશાને પહોંચેલ) પુરુષ આ સુષ્પિને દેખતો નથી. સ્વપ્ના-

વસ્થામાં રહેલ પુરુષ જમ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરી શકતો નથી, તેમ સંસારમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનારા પુરુષને બ્રહ્મનો અનુભવ થઈ શકતો નથી.^૮ પરંતુ જમ પ્રયુક્ત (અગી ગયેલો) પુરુષ ક્રમે કરીને જયત અવસ્થાનો અને સ્વપ્નાવસ્થાનો એ બન્નેનો અનુભવ કરે છે, તેમ પ્રયુક્ત (જ્ઞાનવાન) અને શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન-મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મ અને જગત એ બન્નેના પ્રકાશમય સ્વરૂપને અનુભવે છે.^૯ બોધવાળો પુરુષ આ સર્વ દશ્યબળને સારી રીતે જાળખે છે અને જમ શરદઋતુમાં વાદળો (વરસાદ) શાંત થઈ જાય, તેમ તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો થઈ જઈ, ક્રમે કરી ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં ચઢતો જઈ, છેવટ સાવ શાંત થઈ જાય છે.^{૧૦} જમ સ્મરણ આવતાં ખડો થઈ જનાર અથવા ચિત્રમાં આલેખેલ ચુકનો દેખાવ સાવ મિથ્યા છતાં દેખવામાં આવે છે, તેમ અહંકાર-જગત આદિની શ્રાંતિ પણ સાવ મિથ્યા છતાં કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે દેખાય છે અને તે કેવળ શ્રાંતિમાત્ર છે.^{૧૧} જગતરૂપી આ જ માયા જેવામાં આવે છે, તે પરમાર્થ-દષ્ટિએ સત્ય અને સર્વતા અધિષ્ઠાનરૂપ એવા આત્માની અંદર છે નહિ. વળી તેનો કાંઈ જીવ દ્રષ્ટા પણ નથી, છતાં તે સાવ અસત્ય પણ નથી અને સત્ય પણ નથી. એવી આ શ્રાંતિ કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે ભાસ્યા કરે છે.^{૧૨}

આત્મન્યપિ નાસ્તિ હિ યા દ્રષ્ટા યસ્યા ન વિદ્યતે કશ્ચિત્ । ન ચ શૂન્યં નાશૂન્યં ત્રાંતિરિયં માસતે સેતિ ॥ ૨૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં વસિષ્ઠગીતાને:
'આત્મવિશ્રાંતિકથન' એ નામને.
સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત



ઠસર્ગ ૪૧ મો

સ્વરૂપસ્થિતિથી નિર્વાણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસ્વભાવસ્વભાવોર્ધ્ય સર્વોદંતાદિવેદનઃ ।

સ્વભાવૈકસ્વભાવેન નિર્વાણીક્રિયતાં સ્વયમ્ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-અવિદ્યાને પોતાના સ્વરૂપમાં આરોપી લઈને આત્મા જ આ સર્વ જગતરૂપ થઈ ગયો છે, એમ અહંકાર આદિને સાક્ષીરૂપે અનુભવ કરે છે. એ આત્માને પોતાની મેળે જ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાયો વડે સિદ્ધ થનારા જ્ઞાનથી અદ્વિતીય, પૂર્ણ અને પરમ આનંદ સ્વભાવવાળો સમજે અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ સાથે તેની એકતા કરે. આમ જગત સંબંધી સર્વ બ્રાંતિ દૂર કરવી જોઈએ.^૧ જ્યાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યાં પ્રકાશ થઈ જાય છે, તેમ જ્યાં બુદ્ધિ જ્ઞાનથી ભરપૂર થાય છે, ત્યાં વિષયોના સંબંધમાં વિરસપણું જણાઈ તે તરફ વૈરાગ્ય થઈ જાય છે.^૨ આ જગતરૂપી એક અનિર્વચનીય ચિત્ર કર્તા, ક્રિયા તથા તેનાં સાધનો વિના અને દ્રષ્ટા, દશ્ય તથા દર્શનરૂપી ત્રિપુટી વિના વગરભીંતે અને વગરસામગ્રીએ ખડું થઈ ગયેલ છે.^૩ પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં તો એ જગતરૂપી ચિત્ર ખડું થયેલ જ નથી. તે તો નિર્વિકાર, સત્ય, નિત્યસિદ્ધ, અને શાંત એવા પરબ્રહ્મ જ પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં રહેલ છે.^૪ જીવોનું સ્વરૂપ વિચારવા જતાં તેઓ માત્ર એક ચેતનતત્ત્વના ચમત્કારરૂપ જ છે. તેમની કહેણારૂપી નૃત્યમંડપની અંદર અનેક પ્રકારના રસો, ભાવો અને વિકારો સાથે જગતરૂપી ચિત્રની પૂતળીઓ ચિદાકાશમાં નૃત્ય કર્યાં કરે

છે. તે પૂતળીઓ શુગાર આદિ નાના પ્રકારના રસ વડે લોકોને રંજન કરે છે. તેઓ સર્વ ઋતુઓરૂપી ચુકુટને ધારણ કરવાથી સુંદર છે, તેમને દિશાઓરૂપી ભુજલતાઓ છે, પાતાળરૂપી ચરણ છે, બ્રહ્મલોકરૂપી મસ્તક છે અને તે ચંદ્રસૂર્યરૂપી ચપળ નેત્રને ચારે દિશાએ ચમકાવે છે. તારાઓના સમૂહરૂપી રૂંવાંટાવાળી, સાત લોકરૂપી અંગલતાને ધારણ કરી રહેલી, ચારે તરફ સ્વચ્છતાવાળા આકાશરૂપી વસ્ત્ર વડે સુશોભિત એ પૂતળીઓએ, દ્રીપો અને સમુદ્રોરૂપી કંકણ ધારણ કર્યાં છે અને લોકાલોક પર્વતરૂપી મેખલાને ધારણ કરી છે. ભૌતિક શરીર આદિને ધારણ કરી રાખવાથી તથા પોષણ આપવાથી ચંચળતાવાળા જીવોરૂપી પ્રાણવાયુઓને વહન કરનારી એ પૂતળીઓ વન-ઉપવન આદિની રચનાઓરૂપી હારોથી તથા બાળુગ ધોથી શણ-ગારાયેલી છે. તે પુરાણ અને વેદરૂપી વચન યોદે છે, તે તે ક્રિયાઓના ક્ષણરૂપે દેખાવ આપનારાં સુખ-દુઃખોરૂપી વિલાસવાળી છે અને નવા નવા હાવભાવ બતાવ્યા કરે છે. તેમની ગણના કરવાને પણ કોણ શક્તિમાન થાય? તેઓ માત્ર એક પરમાણુ જેટલા ચિદાકાશની અંદર પણ પોતે ચિદાકાશરૂપ હોવાથી ખડી થઈ જાય છે.^{૫-૧૦} આ ત્રૈલોક્યરૂપી પૂતળીનું આપણી પાસે જે કાંઈ નૃત્ય દેખાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ જળના એક પ્રવાહરૂપ છે અને બ્રહ્મરૂપી પવનની ગતિરૂપ છે.^{૧૧} સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ જાગૃતરૂપે રહેનાર સાક્ષીચેતન્ય જેમ સ્વપ્નનું કારણ છે, તેમ સર્વના કારણરૂપ અધિષ્ઠાનચેતન્ય અવિદ્યાને યોગે ત્રૈલોક્યરૂપી ચિત્રની પૂતળીના નૃત્યમાં કારણરૂપ છે.^{૧૨} જાગૃત અવસ્થામાં પણ તમે ચિંતાને છોડી દઈ, જાણે કે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા હો તેવી રીતે સંકલ્પરહિત થઈને રહેો અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવના કરતા રહેો.^{૧૩} તમે આ જગતરૂપી સ્વપ્નને આશ્રય કરો નહિ.

* આ એકનાળીસમા સર્ગમાં અવિદ્યાનો અગ્રીકાર કરી લેવાથી, ત્રૈલોક્યરૂપી નરીકું નૃત્ય અનુભવમાં આવવાની અને પોતાના કેવળ શુદ્ધસ્વરૂપમાં સ્થિતિ

૧ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થવાની વાત કહેવામાં આવશે.

જયત અવસ્થામાં જ તમે જ્ઞાનને લીધે રાગ અને વાસનાથી રહિત થઈને સુખમિ અવસ્થાની પેઠે સંકલ્પરહિત થઈ રહેજો. એ જ સ્વરૂપસ્થિતિ છે અને તેમાં દૃઢ થઈ રહેવું તે મુક્તિ છે, એમ તત્ત્વ વેત્તાઓનું સમજવું છે.^{૧૪} એ સ્થિતિમાં કર્તા, કર્મ અને સાધનો વિનાનું દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શન એ રૂપી ત્રિપુટીથી રહિત તથા રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પ આદિ માનસિક વિષયો વિનાનું શ્રદ્ધા જ વિવર્તભાવથી જગતરૂપે થઈ રહ્યું છે, એમ ભાસે છે.^{૧૫} સ્વરૂપસ્થિતિમાં રહેલા પુરુષને પોતાના નિર્વિકાર પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યમાં શ્રદ્ધાસત્તા જ અભેદરૂપે પ્રકાશી રહેલી એવામાં આવે છે. તેને પોતાના પૂર્ણતાવાળા સાક્ષીચૈતન્યમાં શ્રદ્ધાસત્તા જ પૂર્ણપણે રહેલી છે, તેમ દેખાય છે. તેમજ દ્વિત્વ-એકત્વ વગેરે ભેદથી રહિત પોતાના આત્મસ્વરૂપ સાથે દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ ભેદ વિનાનું શ્રદ્ધા જ અખંડ એકરસરૂપે થઈ રહેલ છે, એમ તેને પ્રતીતિ થાય છે.^{૧૬} સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાનની અંદર અભેદરૂપે રહેલુ એ સત્યતત્ત્વ સત્ય આત્માની અંદર શાંતપણે પોતાની મેળે જ સ્થિર થઈ રહેલ છે. એ તત્ત્વ આકાશના અંદરના ભાગના જેવું નિર્વિકાર, વિશાળ અને અસંગ છે, તેમજ શિકાના બહરના જેવું ઘટ છે.^{૧૭} વળી સુંદર રત્નના અંદરના ભાગ જેવું પ્રકાશમય છે, ઘટ છતાં આકાશના જેવું નિર્મળ છે અને જગતરૂપી પ્રતિબિંબને પ્રાપ્ત થઈને કેમ બધે શોભને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેવું દેખાય છે, છતાં પણ વસ્તુતઃ શોભથી રહિત છે. તે જગતરૂપે અસત્ય છે છતાં અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય છે.^{૧૮} જેની નવી રચના હવે પછી થવાની હોય એવું કાઈ શહેર જેમ કલ્પનારૂપે તેના રચનારની અંદર રહ્યું હોય છે, તેમ આ સર્વ પ્રકાશમય અતંત શ્રદ્ધાની અંદર રહેલ છે. મનને બુદ્ધ ન રાખતાં બ્યારે તેને વૃત્તિ દ્વારા પરશ્રદ્ધા સાથે એકરૂપ કરી દેવામાં

આવે છે, ત્યારે આ વાત અનુભવમાં આવે છે. જેમ સંકલ્પરૂપે કલ્પના કરાયેલું નગર સંકલ્પથી બુદ્ધ નથી, તેમ આ જગતનો આભાસ પણ પરમાર્થરૂપે પરશ્રદ્ધાથી બુદ્ધો નથી.^{૧૯,૨૦} જેમ ચોખ્ખી સોનાની પાટ ભવિષ્યરૂપે અનેક આકારોને (દાગીનાઓ) ધારણ કરી રહી હોય છે, તેમ પરશ્રદ્ધા પોતાની અંદર અનેક પ્રકારના વિસ્તારોને ધારણ કરી રહેલ દેખાય છે. આમ છતાં તે પોતાના નિત્ય અને શાંત સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહ્યું છે.^{૨૧} એ પ્રકાશમય પરમતત્ત્વ નિરંતર ઉત્પત્તિ થવી, નાશ થવો વગેરે વિકારો-વાળું ભાસતાં નિરંતર નિર્વિકાર અને એકરૂપે જ રહ્યું છે. તેનાય, ઉત્પત્તિ આદિ વિકારથી રહિત છે, નાશ વિનાનું છે અને એક છતાં કેમ બધે અનેકરૂપે થઈ રહેલ હોય તેવું ભાસે છે.^{૨૨} હે રામચંદ્રજી ! આકાશમાં કલ્પાયેલાં અને સત્તાં વગરનાં એવાં તમારાં ગંધર્વનગર, મલિનપણું વગેરે તત્ત્વદષ્ટિ વડે દૂર થાય છે, તે પછી આકાશ પોતાના શૂન્યસ્વરૂપ વડે શોભે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાયા પછી શાંતિ વડે ધનભાવને (ધારાપણાને) પ્રાપ્ત થયેલ શ્રદ્ધા જ પોતાના અદ્વૈતપણાને લીધે ઉત્પન્ન પણ ન થયેલા અને નાશને પણ ન પામેલ એવા પોતામાં કલ્પાયેલા સૃષ્ટિરૂપી રાજ્યવૈભવ વડે શોભી રહેલ ભાસે છે.

બ્રહ્મૈવ શાંતિઘનમાવગતં વિભાવિ સર્ગોદયેન વિગતાસ્તમયોદયેન । વ્યોમેવ શૂન્યવિભવેન ગલત્સ્વમાવલામં પ્રતિ પ્રસમમેવ નનુ પ્રવુદ્ધે ॥૨૩ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘ઉપદેશકરણ’ એ નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત



૭મું ૪૨ મો*

જગત અને ઈશ્વરની એકતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિત્તવત્કચનં શાંતે યત્તત્તસ્માન્ન મિથ્યતે ।

અવ્યાકૃતાઽમલતયા ક્ષાતઃ સર્વાદિસંભવઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-નિર્વિકાર ચિદાત્માની
અંદર જે કાંઈ ચિત્તાના જીવું દેખાય છે, તે ચિદા-
ત્માથી જુદું નથી; કેમકે વિભાગને બતાવનારાં
નામ-રૂપની રચના પહેલાં જ ચૈતન્યમાં (ચિદા-
ત્મામાં) ઉપાધિરૂપે દાખલ થયેલા ચિત્તમાં
નામરૂપ વડે થનારો વિભાગનો સંપર્ક જ સંભ-
વતો નથી. વળી ચિત્ત પણ ચિદાત્માની પેઠે
નિર્મળ છે, તેને લીધે પણ એ બન્નેનો ભેદ અસં-
ભવિત છે. હવે જ્યાં ચિત્ત પણ ચિદાત્માથી જુદું
નથી સંભવતું, ત્યાં પછી ચિત્તે કદપી કાઢેલ
સૃષ્ટિ આદિનો તો ક્યાંથી જ સંભવ હોય? રૂપ
આદિ બાહ્યવિષયો અને સંકલ્પવિકલ્પઆદિ માન-
સિક વિષયો, ચિદાત્મારૂપી જળના એક પ્રવાહના
તરંગો છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત હોય ત્યાં સુધી ચિદા-
કાશની અંદર તેમની પ્રતીતિ ઝાંઝવાના જળની
બ્રાંતિની પેઠે થયા કરે છે અને જ્યાં ચિત્તરૂપ
સ્પર્શનો અસ્ત થાય છે, ત્યાં તે બ્રાંતિ પણ અસ્ત
થઈ જઈ જતી રહે છે.* જેમ પવનમાં સ્વાભા-
વિક રીતે ગતિ દેખાય છે અને જેમ સ્વાભાવિક-
પણે જ પ્રકાશનો ફેલાવો થાય છે, તેમ સ્વાભા-
વિક રીતે જ પરમાત્માની અંદર બ્રાંતિને લીધે
આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે.† જેમ જળની
અંદર દ્રવપણું રહેલ છે, જેમ આકાશમાં શૂન્યતા
રહી છે, જેમ પવનની અંદર ચંચળતા રહેલ છે,
તેમ પરમાત્માની અંદર આ જગત પણ વિવર્ત-

રૂપે કાંઈ અનિર્વચનીયપણે રહ્યું છે.* મણિમાં
જેમ નિર્મળતા ઝળક્યા કરે છે, તેમ મહાયૈત-
ન્યરૂપી મહાવિશાળ આકાશની અંદર આ
જગત ઝળક્યા કરે છે (ભાસ્યા કરે છે). તે
ચિદાકાશ પોતે જ વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ
રહેલ છે એમ અણુનું.† જેમ જળમાં દ્રવપણું
રહ્યું છે, આકાશમાં શૂન્યતા રહી છે અને વાયુમાં
ગતિ રહી છે, તેમ અનંત ચિદાકાશની અંદર
આ જગત અબેદ સત્તાથી વિવર્તરૂપે રહ્યું છે.‡
વાયુ જેમ પોતાનામાં રહેલી ગતિને પોતાથી
અબેદ સત્તાવાળી સમજે છે, તેમ ચિદાત્મા પણ
(જ્ઞાનસંપન્ન દશામાં) જગતને પોતાથી અબેદ
સત્તાવાળું જ સમજે છે; તેમાં દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ
ભેદનો જરા પણ સંભવ જ નથી.§ અવિવેક વડે
જેતાં આ જગત આડંબરવાળું લાગે છે, વિવેક
વડે વિચારતાં તે ક્ષણભુર જણાય છે અને જ્ઞાન
થયા પછી તો તે આડંબર અને ક્ષણભુરતા
એ બન્ને વિનાનું નિરંતર એક ચૈતન્યરૂપે જ અનુ-
ભવમાં આવે છે.¶ શુદ્ધ, આદિ, મધ્ય અને
અંતથી રહિત, જ્ઞાનસ્વરૂપ, શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમ-
તત્ત્વ વિના બીજું કશું અહીં છે જ નહિ, એમ
છેવટ નિર્ણય થઈ શકે છે.‡ એ તત્ત્વને કટલાક
(વેદાંતીઓ) પરમ આનંદમય શાંત બ્રહ્મસ્વરૂપ
કહે છે, કટલાક શાશ્વત પરબ્રહ્મરૂપ કહે છે, કટ-
લાએક (શૂન્યવાદીઓ) શૂન્યરૂપ કહે છે અને
કટલાએક (વિજ્ઞાનવાદીઓ) વિજ્ઞાનરૂપ (બુદ્ધિરૂપ)
કહે છે.†† એ અનંત ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ દશ્યના
આકારની ભાવનાને લીધે કેમ અણુ તેવે રૂપે
થઈ રહ્યું હોય અને પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં
રહ્યા છતાં કેમ અણુ અવિદ્યા વડે ઠંકાયેલું હોય
તેમ બાહ્ય વિષયરૂપે ભાસવા માંડે છે.††† જેમ
શૂન્યરૂપ આકાશની સત્તા વિના વાયુનું બીજું
કારણ નથી અને વાયુની સત્તા વિના બીજું
તેની ગતિનું કારણ નથી, તેમ ચૈતનની
(જ્ઞાતાની-દ્રધાની) સત્તા વિના જ્ઞેયની (દશ્યની)

* આ પોતાનીસમા સર્વોમા જગત અને ઈશ્વરની
એકતા ફરીને બતાવનામાં આવશે અને પોતાનો અત-
ન્માત્મા કે જે પરમેશ્વર છે, તેની વિવેક વડે પૂર્ણ કરવા
શે.

સત્તા નથી; અને દરયની સત્તા વિના ચિત્તની સત્તા નથી.^{૧૨} એવી રીતે નિરંતર બ્રહ્મસત્તાને લીધે સત્તાવાળી આ સૃષ્ટિપી પ્રાંતિમાં અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપે સત્યપણાનો અને પોતાના સ્વરૂપ વડે અસત્યપણાનો એમ બન્ને રીતે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. બાકી મહા ચૈતન્યસત્તા વિના બીજા કશા હેતુની તેમાં અપેક્ષા રહેતી નથી.^{૧૩} જો કદાચિત્ જડ-ચૈતનના દ્વિત્વ કે એકત્વની આપોઆપ સત્તા હોય, તો આ સૃષ્ટિપી શાંતિમાં દેખાતો અર્થ હજી કાંઈક સંભવી શકત; પણ મહાચિદાકાશની અંદર દ્વિત્વ એકત્વની કલ્પના કરનારો કોણ છે?^{૧૪} આ જગત જ જોવામાં આવે છે, તે એક અપાર પરમ ચિદાકાશ જ વિવર્તભાવથી ચોતરફ પ્રસરી રહેલ છે. જમ પવનનું અને તેની અંદર રહેલી ચલન શક્તિનું દ્વિત્વ (જુદાપણું) કહેવામાત્ર છે-બાકી વસ્તુતાએ નથી, તેમ જગત અને જગદીશ્વર એ બન્નેનું દ્વિત્વ કહેવામાત્ર છે, બાકી વસ્તુતાએ તે જુદાપણુ મિથ્યા હોવાથી છે જ નહિ.^{૧૫} ત્રણે કાળમાં (નિરંતર) સત્ય પરમતત્ત્વ તો ચૈતન્ય છે અને તેમાં દ્વિત્વ (બેપણું-ભેદ) અસંભવિત છે. તે જ તત્ત્વ અવિદ્યાને લીધે જગતને આકારે ભાસ્યા કરે છે, બાકી જગત સત્ય નથી અને જગતનો ભાવ તેમાં માત્ર કદિપત જ છે.^{૧૬} જમ કારણરૂપ સુવર્ણમાં જ એક કાર્યરૂપ કડાનો ભાવ દેશકાળ આદિને યોગે સત્યરૂપે જુદો અનુભવમાં આવે છે, તેમ કારણરૂપ પરમાત્મામાં કાર્યરૂપ જગત અમુક દેશ-કાળને યોગે સત્યરૂપે જુદું રહ્યું છે, એવી થંકા પણ અહીં લાવવી સંભવતી નથી. કેમકે તે અદ્વિતીય તત્ત્વની અંદર કાર્ય-કારણનો ભેદ કે અભેદ એ બન્ને અસંભવિત છે. તો પછી સોનું અને કડાની પેઠે તેમાં કાર્યકારણ-

ભાવ ક્યાંથી ધરી શકે?^{૧૭,૧૮} કદાચિત્ કાર્યકારણ-ભાવ માનવામાં આવે, તો પણ તે કલ્પના-માત્ર જ છે. આકાશમાં જમ શૂન્યતા અભેદ-સત્તા વડે રહી છે, જળમાં જમ દ્રવપણુ અભેદ-સત્તાથી રહ્યું છે અને આકાશમાં આકાશની રેખા જમ અભેદસત્તાથી રહેલ છે, તેમ જગત આદિ ભાવ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં અભેદસત્તાથી રહ્યા છે.^{૧૯} બ્રહ્મનું રૂપ તે જ અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોતાં જગત-નું રૂપ છે, તો પછી તેમાં કાર્ય-કારણભાવ ક્યાંથી હોય? જમ આકાશની અંદર જુદી કલ્પાયેલી રેખા આકાશરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર જુદું કલ્પાયેલું આ જગત પણ બ્રહ્મ-રૂપ જ છે.^{૨૦} જગત બ્રહ્મરૂપે સત્તાવાળું છે અને પોતાને રૂપે સાત શૂન્ય છે. શિલા વડે બનાવેલાં પૂતળાંઓની સેનામાં જમ પાપાણુપણું રહ્યું છે, તેમ સદા એકરૂપે રહેનાર નિર્ભંજ ચૈતન્યતત્ત્વ જ સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે; તેમાં કાર્ય-કારણભાવની વિચિત્રતા કેમ સંભવે અને ક્યાં સંભવે?^{૨૧,૨૨} ચિદાકાશની અંદર બીજી કશી વસ્તુનો સંભવ જ ન હોવાથી ચિદાકાશ વિનાનું બીજું શી રીતે સંભવે? મહાવિશાળ ચિદાકાશની અંદર આ સૃષ્ટિ વિવર્તરૂપે ભાસી રહી છે-બાકી વસ્તુ-તાએ તે પ્રકાશમય ચૈતન્ય જ છે.^{૨૩} જમ પાપાણુ-માં કાતરેલી પૂતળી પાપાણુમય હોવાથી પાપાણુ-રૂપ જ છે, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ પરમાત્મામાં કલ્પાયેલી હોવાથી પરમાત્મારૂપ જ છે. હે સુગીવ રામચંદ્રજી! એવી રીતે સૃષ્ટિનું વાસ્તવ તત્ત્વ જાણવામાં આવે છે, તો જગત અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં જ લય પામી ગયેલું દેખાય છે.^{૨૪} બહારની (કાયિક, વાયિક) અને અંદરની (માનસિક) સર્વં ચેદ્યજ્ઞાનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધ યનારી સકલપરહિત દશા વડે અનુભવમાં આવતું પર-બ્રહ્મ આરોપિત સંસારને બાધિત કરી દઈ હેવટ અવશેષ રહે છે. મીચેલી આંખોવાળા પુરુષની પાસે રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો ન હોય અને

÷ સદૈવ સોમ્ય દ્વમગ્ર આસીત્ । સૃષ્ટિના આરંભમાં તે સત્ય હૃદય અસદ્વા દ્વમગ્ર આસીત્ । સૃષ્ટિના આરંભમાં તે અસત્ય હૃદય

મિથ્યા હોય છતાં તે તેના ચિત્તમાં ભ્રમથી ભાસે છે અને તેની પ્રતીતિ પણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ખુદ્દલી આંખોવાળા પુરુષને પણ સ્વપ્નમાં અને જાગૃતમાં પાસે ન રહ્યા છતાં અને મિથ્યા છતાં, જે કાંઈ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષય દેખાય છે, તે દેવળ મનનો ભ્રમ છે અને ભાવનાને લીધે અનુભવમાં આવે છે. માટે ભાવનાને શાંત કરી દઈને સ્વરૂપસ્થિતિમાં શિલાની જેમ અચળ રહેવું, પણ અંદર શિલાની જેના જડ ન રહેતાં પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન રાખો. બોધ થવા માટે પોતાના અંતરાત્મારૂપ પરમેશ્વરની ચારે બાજુ પસરી રહેલા વિવેકરૂપી ઉપચાર વડે અને આવી મળેલી વસ્તુરૂપી પૂજનસામગ્રી દ્વારા તમે બુદ્ધિ વડે પૂજ કરતા રહો. જે-વિવેકથી પોતાના અંતરાત્માની પૂજ કરવામાં આવે છે, તે તે અંતરાત્મા નિરતિશય આનંદરૂપી ઉત્તમ વરદાન આપે છે. ^{૨૫-૨૮} જે અંતરાત્માની પૂજ આગળ શિવ-વિષ્ણુ આદિની પૂજ પણ એક જુલું ધાસના તરણા જેવી તુચ્છ છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! જે પોતાના અંતરાત્મારૂપી પરમેશ્વરની વિચાર, શાંતિ અને સત્સંગરૂપી પુષ્પના ઉપહાર વડે જે પૂજ કરવામાં આવે, તે તે તત્કાળ મોક્ષરૂપી ક્ષણે આપે છે. સત્ય તત્ત્વને દેખાડી આપનાર વિવેક વડે જ જે પોતાના અંતરાત્માની પૂજ કરવામાં આવે, તે તે અતિ ઉત્તમ ક્ષણ આપે છે. ^{૨૯, ૩૧} જ્યાં પોતાનો અંતરાત્મા જ ઈશ્વરરૂપ છે, ત્યાં કયો મૂઠ પુરુષ બીજાનો આશ્રય કરે ? જેણે સત્સંગ, શાંતિ, સંતોષ અને વિવેકરૂપી પુષ્પ વડે પોતાના આત્માની પૂજ કરી હોય, તેને શસ્ત્ર, સપ, વિષ અને અશ્વિ એ પણ સરસડાના ફૂલના જેવાં ફીકાં લાગે છે. ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળા દુષ્ટ પુરુષો દેશ, કાળ, પાત્ર વગેરેનો વિવેક રાખ્યા વિના દેવપૂજન, ૧૫, તીર્થ અને અતિદાન કરે છે, તે પણ તે નકે છે અને ભરમમાં હોમ કર્યા બરાબર છે.

પરંતુ જે એ સર્વ પૂજનાદિ વિવેક વડે કરવામાં આવે, તે તે સફળ થાય છે. ^{૩૨, ૩૪} આમ જ્યારે વિવેકનું જ પ્રાધાન્ય છે, ત્યારે પછી અંદર વિવેકને જ સ્પષ્ટપણે શા માટે સાધી લેવામાં આવે નથી ? પરબ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, જે પછી વાસનાનો ક્ષય કરનારા ઉત્તમ પ્રકારના વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે ચત્ત કરવામાં આવે છે, તે વિવેક શબ્દ વડે કહેવાય છે. તે વિવેક ચિત્તશુદ્ધિ થતાં ઉદય પામે છે. જેવી રીતે ફરી વાર વિષય સંબંધી જ્ઞાતિ વડે એ વિવેક શોષાઈ ન જાય, તેવી રીતે તેને અંદર શાંતિરૂપી અમૃત વડે (પોષણ આપી) વધાર્યા કરવો. તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં દેહસત્તાનો અનાદર કરી દેવો અને લજ્જા, ભય, ખેદ, ઈર્ષ્યા, મુષ્ણ તથા દુઃખ, એ સર્વને એક સાથે છૂટી લેવા. શરીરના કારણરૂપ જગત આદિ અને શરીરાદિક પ્રથમ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી, તે તે હમણાં ક્યાંથી હોય ? ^{૩૫-૩૮} કદાચિત્ જગત આદિને બ્રહ્મરૂપ કારણના કાર્યરૂપે માનીએ, તે પણ કાર્ય-કારણરૂપ હોનાથી તે બ્રહ્મરૂપ જ છે. નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ વિવર્તરૂપે જગત આદિને આકારે ભાસે છે. બાહ્ય ઘટાદિક કસો પદાર્થ સત્ય નથી. ^{૩૯} જે કાંઈ આ જગત આદિનો પ્રતિભાસ થાય છે, તે ચિદાભાસને લીધે છે. તેથી જણાય છે કે, જગતની સિદ્ધિ ચિદાભાસને અધીન છે અને તે ચિદાભાસનું સ્વરૂપ એઈએ તો તે ચૈતન્યરૂપ છે. આત્મતત્ત્વનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં ન આવે, તે દર્પણની અંદર જેમ મુષ્ણ દેખાય છે, તેમ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં ચિદાત્મા જ પ્રતિબિંબિત થઈ જઈ ચિદાભાસરૂપે દેખાય છે. પરંતુ જ્ઞાન વડે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે છે, તે ભેદ કરનાર ઉપાધિ ખરી જતાં ચિદાભાસપણું શરીર જાય છે અને ચૈતન્યપણું અનુભવમાં આવે છે. ^{૪૦} ઉપાધિરૂપ (જે) જાણના પદાર્થ (અંતઃકરણ આદિ) નો અભાવ સિદ્ધ થતાં એ

વિદ્યાભાસ અનિર્વચનીય થઈ જાય છે અને છેવટ શાશ્વત ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે. આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે. ખરી રીતે તેમાં શરીર આદિ ભાવ પણ નથી અને જગત આદિ ભાવ પણ નથી.^{૪૧} એ બ્રહ્મ-તત્ત્વ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ ત્રિપુટીથી રહિત છે અને પાષાણની પેઠે સંકલ્પની કલ્પનાથી પણ તે રહિત છે.^{૪૨} હે સુજ્ઞ શ્રોતાજનો ! તમે અંતઃકરણને શાંત રાખી સ્વસ્થ રહો. શિક્ષા-પાષાણ વડે બનાવેલ પૂતળીના યત્નની પેઠે તમે આવી પડેલાં કર્મ કરતા રહો. તથા બીજાઓ પાસે પણ કરાવતા રહો અને તમે જીવન-મુક્ત થઈ રહો. વળી તમે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ બંનેથી રહિત થઈને કેવળ સદૃશ જ થઈ રહો. તમે કાર્ય અને કારણ એ બંનેના સારરૂપ ચૈતન્ય-તત્ત્વને જ પોતાના આત્મારૂપ સમજી લઈને, આકાશના જેવા નિર્લેપ, અસંગ અને નિર્વિ-કાર થઈ જાઓ. એટલે તમારે ફરી વાર પાણું આ સંસારમાં જન્મ-મરણ માટે ભટકવું પડે નહિ. આત્માના સ્વરૂપને ઓળખનારા જે વિવે-કીઓ છે, તેઓ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, જે ઉત્તમ રસ્તે ચાલ્યા જતા હોય તે જ રીતે ચાલ્યા જાય છે અને આપોઆપ આવી પડેલાં કાર્ય કરતા રહે છે. છતાં તેઓ અદરથી પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહ્યા હોય છે. અથવા તો, તેના પુરુષો સર્વનો ત્યાગ કરીને શાંત અંતઃકરણવાળા અને ઉજ્જવળ મનવાળા હોય છે.^{૪૩-૪૪} ચિત્રમાં આવેખેલા પુરુષની પેઠે તેઓ ભલે એકાંતમાં સમાધિમાં જ બેસા રહે, કેમકે જ્યોત્ સમાધિકાળમાં અને વ્યત-હારકાળમાં નિરંતર એકલાવે જ્ઞાનમાં જ તરબોળ રહે છે, તેમના સંકલ્પો શાંતિ પામ્યા હોય છે. આથી તેમને આ જગત સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલા મનોમય તગર જેવું, તેમજ સ્વપ્નની પેઠે અતિ તુરંત જણાયાથી સદાકાળ અસ્તંતે પ્રાપ્ત થયા જેવું (નહિ જેવું) લાગે છે. (જેમ જન્મથી જ આંધળો પુરુષ ને રા ૩૧

નેત્રવાળા (દિપ્તા)) પુરુષને થતા રૂપનો અતુલ્ય બહી શકતો નથી, એમ અવિવેકી માણસ વિવેકી-ઓને થનારા આત્માના અતુલ્યને બહી શકતો નથી આમ છતાં તે અજ્ઞાની મનુષ્ય થોડાંએક વાણ્ઠો કાને પડી જતાં 'હું ખરે તત્ત્વજ્ઞ છું' એવી બ્રાંતિમાં પડે છે અને પોતાના સુખ-પણાતું વર્ણન કરે છે. તે પોતે તો અદર અજ્ઞાન કાયમ હોવાથી સંતાપ પામે છે અને તેને તત્ત્વજ્ઞની પેઠે શાંતિના સુખનો અતુલ્ય થનો નથી. લોકો અવિદ્યારૂપ પસરી રહેલી કોઈ કલ્પિત બાબતનો ઉપદેશ સાંભળી લઈ તેનો આધાર લઈ લે છે. આમ પોતે અજ્ઞાન-દશામાં હોવાથી તેઓ એ આધાર વડે પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માની બેસે છે. ખરી રીતે તો તેઓ કૃતાર્થ થયેલા હોતા નથી, છતાં પોતાની મૂર્ખતાને લીધે ભાન ભૂલી જઈ તેઓ પોતાનું કૃતાર્થપણ માને છે.^{૪૫-૪૬} પણ પછી બીજી જ ક્ષણે તેઓ દલેશ વડે પીડાય છે, એટલે હજી પોતાનું કૃતાર્થપણ થયું નથી, એમ તેમના સમજવામાં આવે છે. કલ્પના વડે કલ્પાયેલો (કલ્પિત) દુઃખ-ક્ષયનો ઉપાય પાછો એક પળવારમાં ભાવ, અભાવ અને વાસનાઓની બ્રાંતિથી દુઃખ પેદા કરે છે; તેથી તે ઉપાયરૂપ જ નથી, એમ વિવેકી મહાત્મા-ઓનું સમજવું છે. આ જગત કેવળ 'બ્રાંતિમાત્ર છે' એમ સમજી લઈ બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવો અને કેવળ આત્મામાં જ વાસના વિનાની સ્થિતિ રાખવી. આને જ દુઃખ-ક્ષયના ખરા ઉપાયરૂપ મોક્ષ કહી શકાય છે.^{૪૭, ૪૮} હે રામચંદ્રજી ! લોકિક કે પૌરાણિક કથાઓના અર્થની પેઠે તમે મારા ઉપદેશને જો બહિર્મુખ-પણાથી જ સાંભળશો, તો તેટલાથી તમે કોઈ કૃતાર્થ થશો નહિ. વાસનાના પૂરને લીધે પ્રતિહ-રૂપે વહેતું આ જગતનું સ્વરૂપ જડ છે અને તે ઝાંઝવાના જળની જેમ માત્ર દેખવામાત્ર છે. આ વાત તમે બોલો છો. તેથી તમે અંતર્દષ્ટિ કરીને

આ સર્વ દશ્યપ્રપંચને દશ્યપણાથી રહિત અને નિર્મળ એવા ચૈતન્યરૂપે જોશે, એટલે તમે મોક્ષ-સુખની વિશ્રાંતિ પામશો. જન્મથી આંધળા મનુષ્યને રૂપનો જે અનુભવ થાય છે, તે બીજાઓનાં ઉપદેશવચનો દ્વારા જ થાય છે અને તે નહિ અનુભવ કર્યા સમાન જ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જે અનુભવ બીજાઓનાં ઉપદેશવચનો દ્વારા અનુભવનામાં આવે છે, તે નહિ અનુભવ કર્યા સમાન જ હોય છે. માટે તમે એના લૂલા જ્ઞાનને પગ તળે કચરી નાખીને પોતાના અંતરાત્મારૂપી પરમ તત્ત્વનો અપરોક્ષપણે અનુભવ કરતા રહો અને જન્મ, જરા તથા મરણ છત્યાદિ વિકારોથી રહિત થઈને રહો. ૫૨, ૫૩

જાત્યંધરૂપાનુપવાનુરૂપં યદાગમૈર્બુદ્ધમગોધ-
રૂપમ્ । અઘસ્પદીકૃત્ય તદંતરેઽસ્મિન્વોધ નિપત્યા-
નુમવો મવામુઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણપદેશ'
જે નામનો સર્ગ ૪૨ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો

જગત અજ્ઞાનકલ્પિત છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અંહતાદિ જગદંદર પરિજ્ઞાનાદસત્યતામ્ ।

ચાતિ સાનુમવો મોહાત્ સત્યમેવાન્યથાધિયામ્ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—અંદર અહંકાર આદિ ભોગવનાર અને બહાર જગત આદિ ભોગવવા લાયક પદાર્થ એ બન્નેના તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં, તે ભેદ મિથ્યા કરે છે. તેમજ મોહને લીધે આત્માનું સાક્ષી-સ્વરૂપ હુલાઈ જવાથી ભોક્તામાં જ આત્મચુદ્ધિ કરનારા મૂઠ પુરુષોનો એ આત્મા

* આ તેતાળીમયા મર્મમાં જગત બાળકના મન વડે કલ્પાયેલા યક્ષના જેવું અને ગંધર્વનગરના જેવું અજ્ઞાનકલ્પિત છે; અને જ્ઞાન થતાં એ અજ્ઞાનની નગતિ થઈ જવાથી બ્રહ્મને વિષે રિયતિ થાય છે, તે વર્ણન કરવામાં આવશે.

પણ બ્રહ્મસત્તાને લીધે જ ભોગ્યને અનુભવી શકે છે, માટે તે પણ સત્ય બ્રહ્મરૂપ છે. અજ્ઞાનરૂપી તાવથી મુક્ત થઈ ગયેલા અને જ્ઞાન વડે શીતળ ચિત્તવાળા પુરુષનું એ જ પ્રથમ ચિહ્ન છે, કે ભોગરૂપી જળ તેને રચતું જ નથી. બીજા નામ-રૂપ સબધી શ્રાંતિવાળાં જ્ઞાનોની કશી જરૂર નથી; માત્ર 'હું એવો કાંઈ પણ પદાર્થ જ નથી' એવી રીતે અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષસુખ મળે છે. માટે તમે તેની ભાવના કરતા રહો. ૧ સ્વપ્નમાં એવામાં આવેલા પદાર્થોના સ્વરૂપ વિશે જાગૃત અવસ્થામાં જ્ઞાન થાય છે, એટલે તે પદાર્થો પુરુષને રંજન કરી શકતા નથી. એ પદાર્થો મિથ્યારૂપે દેખવામાં આવતા હોવાથી સાચેસાચ હોતા સુધ્ધાં નથી. એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાનદશામાં અનુભવેલા 'હું અમુક છું' અને 'આ જગત છે' એવા અહંકાર આદિ પદાર્થો પણ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને રંજન કરી શકતા નથી. તે પદાર્થો મિથ્યારૂપે પ્રતિતીમાં આવતા હોવાથી તે સાચેસાચ હોતા સુધ્ધાં નથી. ૨ જમ વનના ઢાઈ એક વૃક્ષની અંદર મનુષ્યને પોતાના મનની ભાવનાને લીધે અસત્ય રીતે જ યક્ષની શ્રાંતિ થઈ આવે છે અને જમ ઢાઈ એક ગંધર્વને પોતાની માયા વડે ભાવનાને લીધે કલ્પી-લીધેલું ગંધર્વનગર પોતાનાં મનુષ્યો સહિત દેખવામાં આવે છે, તેમ જીવ પણ પોતાની ભાવનાને લીધે અસત્યરૂપે જ જન્મ-મરણ આદિ સંસારને અનુભવે છે. જમ શ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલા યક્ષ અને શ્રાંતિ વડે તેના ભોગ્યરૂપે કલ્પાયેલું તેનું નગર એ બન્ને સત્ય નથી; છતાં પણ પરસ્પર ભોક્તા-ભોગ્યરૂપે ઠમ બંને તે સત્ય હોય તેવાં થઈ રહે છે; તેમ અહંકાર અને જગત શ્રાંતિરૂપ જ મિથ્યા છે, છતાં ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપે ઠમ બંને તે સત્ય હોય તેવાં ભાસ્યા કરે છે. ૩ જમ ઢાઈ એક શૂન્ય જંગલની અંદર કયું આવરણનું હોવાને લીધે, અનેક યક્ષો શ્રાંતિ-

રૂપે ખડા થઈ જાય છે અને જોવામાં આવે છે, તેમ અનંત આત્મસત્તાની અંદર ઔદ લોકાના જીવો પ્રાતિરૂપે ખડા થઈ જાય છે અને જોવામાં આવે છે.^૭ 'હું' યક્ષરૂપે પ્રાતિમાત્ર જ હું અને મિથ્યા હું' એમ સમજી લઈને તેવી ભાવના કરવાથી જમ યક્ષનો યક્ષમાત્ર જતો રહે છે, તેમ ચિત્ત પણ 'હું' પ્રાતિમાત્ર જ છું અને મિથ્યા છું' એમ સમજી લઈને તેવી ભાવના રાખવાથી ચિત્તાનું ચિત્તપણું જતું રહે છે અને તે પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપરૂપે ચૈતન્યપણાના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.^૮ માટે તમે કલ્પનાઓનો અને આશંકાઓનો ત્યાગ કરી, 'અમુકનો ત્યાગ કરવો અને અમુકનું ગ્રહણ કરવું' એ વાતને પણ પડતી મૂંઝા, ધૂંછા માનને પસરવા નહિ દો અને તમારા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શાંતિથી વિશ્રાંતિ કરો.^૯ દ્રશ્યની સત્તા જ સંભવતી નથી. દ્રષ્ટાની સત્તા વડે જ એ સત્તાવાળું છે, એટલે તે દ્રષ્ટારૂપે જ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું છે. અથવા તો તે દ્રષ્ટારૂપ પણ નથી; કેમકે દ્રષ્ટાનું તત્ત્વ પરમાર્થદૃષ્ટિએ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે અને તેમાં તુચ્છ દશ્યભાવનો આરોપ કેમ થઈ શકે!^{૧૦} વસંતઋતુના રસનો સમૂહ જ જમ ડાળીઓરૂપે અને વેણાઓરૂપે થઈ જાય છે, તેમ આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય જ આ સૃષ્ટિને આકીરે થઈ રહે છે.^{૧૧} જ આ શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ છે, તે જ વિવર્તરૂપે જગતના જનું ભાસ્તી રહ્યું છે. તેમાં દ્વિત્વ-એકત્વ કે ભેદ-અભેદ વળી, શી રીતે સંભવે? માટે તમે પોતાનું સ્વરૂપ મેળવી મુક્ત થઈ રહો.^{૧૨} તમે ચિદાકાશરૂપ થઈ રહો, પરમ આનંદરૂપી રસનું પાન કરો અને મોક્ષસુખરૂપી નંદનવનની અંદર નિઃશંકપણે સુખેથી રહો.^{૧૩} અરે મનુષ્યરૂપી મૃગો! આ અગ્નિ શૂન્ય સંસારરૂપી અરણ્યભૂમિમાં ગાંડા જેવા થઈ આમ કેમ ભટક્યા કરો છો!^{૧૪} તમે આમ ત્રિલોકરૂપી ઝાંઝવાના જળ વડે છેતરાઈ અધંબુદ્ધિવાળા બની, આશા વડે ઘેરાઈ જઈ અને દુઃખી થઈ આમ-

તેમ નકામી દોડાદોડ કરો નહિ.^{૧૫} અરે મનુષ્યરૂપી મૃગો! રૂપ-રસ આદિ બાહ્ય ભોગો અને મનમાં કલ્પેલા માનસિક ભોગોરૂપી ઝાંઝવાનું જળ પીતા માટે તમે નકામી મહેનત કરી આયુષ્યને શુભાવો નહિ.^{૧૬} જગત તો એક ગંધર્વ-નગરના જેવું આભાસમાત્ર છે. તેની અંદર વિવેકનો નાશ કરનાર અહંકારનો ભારે બોભે ઉપાડી તમે તમારો નાશ કરો નહિ. સુખો પરિણામે પીડાકારક હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે અને છેવટે મરણતુલ્ય મહાકવેશને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તે તરફ તમે દૃષ્ટિ જ કરો નહિ.^{૧૭} જમ તિમિર-રોગવાળાને પ્રાંતિ વડે આકાશમાં કેશ, મચ્છર આદિના જેવા આકારો દેખવામાં આવે છે, તેમ અવિવેકીઓને ચિદાકાશમાં પ્રાંતિથી જગત જણાય છે. આ દેખાવું તે બ્રહ્માકાશમાં રહેલી અજ્ઞાનરૂપી રથામતાને લીધે છે; તો તમે તે તરફ જુઓ નહિ. તમે તો પ્રાતિ વિતાના પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ યોગ્ય અનુભવ દ્વારા પરિણામ પામી રહો.^{૧૮} હે મનુષ્યો! વાયુ વડે ચપળતાવાળા અને ઉપરની શાખાના ભાગમાં રહેલા ઢાઈ પી પળાના પાનની અંદર પડેલા ઝાકળના જળ-ખિંડુના જેવા ક્ષણમંશુર એવા મનુષ્યદેહવાળી આ સંસારરૂપી અધગર્ભ-શર્યામાં* જ તમારે સૂઈ રહેવાનું નથી.^{૧૯} તમારે તો અનાદિ અને અનંત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં જ અખંડિતપણે સ્થિર થઈ રહેવાનું છે. દ્રષ્ટા અને દશ્ય સબંધી દશામાં દોષરૂપે દેખાતા પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે તમે હેરાન ન થાઓ.^{૨૦} આ સંસાર અવિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિમાં સસ ભાસે છે, પણ વિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તે કાંઈ પણ નથી અને સર્વ બાધના અવધિભૂત જે કાંઈ સત્ય અવશેષ રહે છે, તેનું કશું

* અધગર્ભશર્યા-આધર્મ અર્થગ બાળકને સ્ત્રાની ગાંઠડી અથવા અધકારવાળી ગર્ભશર્યા.

નામ જ નથી.^{૨૧} તૃણાદિ લોહાની સાંકળ વડે વીંટાયેલા આ સંસારરૂપી પાંજરાને સિંહની પેઠે બળાહારથી તોડી નાખી, તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ મેળવો.^{૨૨} ‘અમુક હું હું અને અમુક મારું છે’ એવા અભિમાનરૂપી બ્રાંતિની શાંતિ કરવી, એટલું જ માત્ર મુક્તપણાનું સ્વરૂપ છે. આ વાત યોગીપુરુષ ગમે તેવી દશામાં રહ્યો હોય, તો પણ તેને પોતાના તાબાના જેવી અને પોતાની આત્મસત્તારૂપ જ લાગે છે.^{૨૩} સંસારમાર્ગમાં ભટકીભટકી થાકી ગયેલા ઉદાસીન પુરુષને મુક્તતા, નિર્વાસનપણું,^x ઉત્તમ ત્રિવિધ તાપથી રહિત એવી સ્થિતિ અને જ્ઞાન-નિષ્પણું એ શાંતિ પેદા કરવાની ઉત્તમ વિશ્રામ-ભૂમિ છે.^{૨૪} આ જગતરૂપી પદાર્થ જેવો વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં દેખાય છે, તેવો અવિવેકી મૂર્ખોને દેખાતો નથી; અને જેવો અવિવેકી મૂર્ખોના જેવામાં આવે છે, તેવો વિવેકીઓને દેખાતો નથી. એટલે તે પરસ્પર પોતાના અનુભવ પ્રમાણે એકબીજા પાસે વર્ણન ન કરી શકાય તેવો-પોતાનાં અનુભવે સમજાય તેવો રહે છે.^{૨૫} (જિમ આકારભેદ વડે જુદી કલ્પાયેલી જળ-મય ગંગા-ગોદાવરી આદિ નદીઓ, સમુદ્રનાં જળમાં મળી ગયા પછી જુદી જોવામાં આવતી નથી,) તેમ બ્રાંતિની શાંતિ થઈ ગયા પછી જગત આભાસરૂપે દેખાતાં છતાં બ્રહ્મસત્તાથી જુદું દેખાતું નથી.^{૨૬} વિશેષે કરી મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષને આ જગત તેના ભેદભાવ સાથે રહ્યા છતાં બ્રહ્મમાં ગળી ગયેલું જણાય છે અને પોતાની સત્તાવાળ પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર દેખાય છે.^{૨૭} બળેલા ઘાસની રાખનો સમૂહ જેમ પવન આવતાં બીડી બઈ ક્યાંય જતો રહે છે, તેમ સત્પુરુષોને પોતાના આત્મામાં શાંતિ મળતાં આ જગત ઢોલું બોલે ક્યાંય જતું રહે છે.^{૨૮} જગત બ્રહ્મરૂપી

વાસના છોડી દેવી તે.

પદાર્થનો વિવર્તરૂપે દેખાતો એક આકારવિશેષ છે અને બ્રહ્મનો જ અર્થ છે, તે જ તેનો અર્થ છે; આમ સમજાય તો તે ઉત્તમ છે. પણ ‘મન્હતિ પદ્વિષવિકારૈઃ પરિવર્તેતે इति जगत्।’ જે છ વિકારથી ફેરફાર પામ્યા કરે તે જગત’ એમ અર્થ કરવામાં આવે, તો તે અર્થ ઉત્તમ નથી. વિશેષ જ્ઞાન વડે રહિત એવા બાળકને આ સર્વ પદાર્થો જેવા સામાન્યરૂપે દેખાય છે, તેના જ વાસના ક્ષીણ થઈ જવાથી પોતાના આત્માનંદ-માં મગ્ન રહેનારા વિવેકી પુરુષને પણ દેખાય છે.^{૨૯,૩૦} સર્વ^x પ્રાણીમાત્રની જ રાત્રિ છે, તેમાં જિતેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષ બગે છે અને જેમાં (વિષયસુખમાં) સર્વ પ્રાણીમાત્ર બગતાં રહે છે, તે સત્યનું અવલોકન કરનારા વિવેકી પુરુષને રાત્રિરૂપ જ લાગે છે.^{૩૧} સર્વ મનુષ્યોને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનું પડ આડું આવી જવાથી, સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે આત્મતત્ત્વ અજાણપણે રહ્યું છે; પરંતુ તે તત્ત્વમાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષો નિરંતર જાગ્રત રહે છે. જે શબ્દ આદિ વિષયોના ભોગ અવિવેકી પુરુષને જાગ્રત અવસ્થારૂપે અનુભવમાં આવે છે, તે ચિત્રમાં આલેખેલ નૃત્ય, યુદ્ધ આદિની પેઠે પોતાની પાસે રહેલ હોય તો પણ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં છે જ નહિ.^{૩૨} આ જગત જન્મોંધને થતા રૂપના અનુભવની જેમ બ્રાંતિવાળું અને મિથ્યા છે; એટલે વિવેકી પુરુષને તે દેખાતું હોય, તો પણ રાત્રિમાં આવેલા સ્વપ્નની પેઠે આભાસરૂપે જ માત્ર દેખાય છે; અને ન દેખાતું હોય તો રાત્રિમાં થયેલી ગાઠ સુષુપ્તિની પેઠે, આભાસરૂપે પણ દેખાતું નથી.^{૩૩} અવિવેકીઓને દુઃખ પેદા કરનારા આ ત્રણે દોષ અવિવેકીઓને જ સત્ય ભાસે છે; બાકી

x અહીં વિવેકી પુરુષની આત્મનિષ્ઠા અને છતર પ્રાણીઓની ત્રિપલનિષ્ઠા, એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિ બતાવવાનો સુખ્ય આશય છે. આ વિશેષ બોલ્યું હોય તો થીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયનો ૬૯મો શ્લોક અને ૮૧મો શ્લોક.

વિવેકીઆને તે સત્યરૂપે લાગતા જ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં અનુભવમાં આવતા રૂપ આદિ બહારના વિષયના ભોગો અને મનના કલ્પેલા માનસિક ભોગો 'આ સ્વપ્ન છે' એવું જ્ઞાન થયા પછી રુચિ પેદા કરી શકતા નથી, તેમ આ જગત-રૂપી સ્વપ્નસ્થામાં પણ રૂપ આદિ બહારના વિષયોના ભોગો અને મનના કલ્પેલા માનસિક ભોગો 'આ જગત પણ એક જગતના સ્વપ્ન જેવું છે' એવું જ્ઞાન થયા પછી રુચિ પેદા કરી શકતા નથી. તે જગતરૂપી સ્વપ્નમાં જગત અવસ્થા-રૂપી સ્વપ્નના ભોગો, વિવેકી પુરુષના ચિત્તમાં ભડે ન સફુરે, તો પણ પોતાના આત્મસુખમાં જ મગ્ન રહી મુક્તદશાને પહોંચી ગયેલો, સર્વજ સરખી રીતે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભરપૂરરૂપે સમજનારો, સર્વજ સમદષ્ટિ હોવાથી, કોઈ સાથે કશો પણ વિરોધ ન કરનારો અને પરમાત્મામાં શાંત થઈ ગયેલો એ વિવેકી પુરુષ સદાકાળ શીતળ અંતઃકરણનાજો જ રહે છે. જેમ નીચા પ્રદેશ વિના જળની પ્રવાહ વગેરે ક્રિયા સંભવતી નથી, તેમ ત્રિપથો તરફ નહિ એવાતા વિવેકી પુરુષની પણ ધ્યાન વિના બીજી સ્થિતિ સંભવતી નથી. અથવા તો એવા પુરુષની ધ્યાન વિના પણ સદા તળ એકસરખી જ સ્થિતિ રહ્યા કરે છે. બહારના પદાર્થો મનરૂપ છે અને મન છે તે જ બહારના પદાર્થરૂપ છે. ચિત્ત જ બહારના અને અંદરના પદાર્થરૂપે આભાસ આપે છે. અનેક તરંગો-વાળાં નદી, સમુદ્ર, તળાવ આદિનું-સમુદ્રથી માંડી નદીના પ્રવાહ આદિ સુધીનું જળ સે કડો ભેદોવાળું છે, પરંતુ એ બધાં જળને ભોગાં કરી વિચાર કરીએ, તો સામાન્યરૂપે સર્વ એક જળ-રૂપ છે, એમ અનુભવાય છે. તે જ પ્રમાણે અનેક અર્થો અને અનર્થો વડે વીંટાયેલું મન જ બહારના અને અંદરના સર્વ પદાર્થોને આકારે પ્રસરી રહ્યું છે, અને બીજા કશા પદાર્થનો તેમાં ભાસ જ નથી. જેમ જળનું અને તરંગનું બુદ્ધા-

પણું નથી, તેમ મનનું અને પદાર્થોનું પણ બુદ્ધપણું નથી. ^{૩૪-૪૦} જેમ પવન અને તેની ચલનશક્તિ એ બેમાંથી એકનો અભાવ થતાં બનેલો અભાવ થઈ જાય છે, તેમ પદાર્થ અને મન એ બેમાંથી એકનો અભાવ થતાં બનેલો અભાવ થઈ જાય છે. પારમાર્થિક જ્ઞાન વડે એ બેમાંથી એકની શાંતિ થાય છે, એટલે બને નકામાં હોવાથી તથા એકરૂપ જ હોવાથી બન્ને સાથે જ શાંત થઈ જાય છે. વિવેકી પુરુષે જેનું સ્વરૂપ વિચારતા જતાં માત્ર સંકલ્પરૂપ જ છે એવા પદાર્થની ઇચ્છા કરવી નહિ. તેણે જ્ઞાન વડે મનને પણ નિયમિત રાખવું, એટલે પદાર્થો અને મન એ બન્નેની શાંતિ-થઈ જાય છે. ^{૪૧-૪૩} માટીની પૂતળીમાં બ્રાંતિથી જે શત્રુભાવ કદપી કાઢવામાં આવ્યો હોય છે, તે ખરું જ્ઞાન થતાં ભડી જાય છે અને તેના તરફનો ભય પણ નાશ પામે છે. તે જ પ્રમાણે વિવેકી પુરુષનું મન અને તેની દષ્ટિમાં દેખાતા પદાર્થો એ બન્ને આભાસરૂપે દેખાતાં હોવાથી નાશ પામે છે. એ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દષ્ટિમાં તો એ પદાર્થો અને મન એ બન્ને પરમાર્થદષ્ટિએ સદાકાળ ધ્રુવરૂપ જ થઈ રહેલ છે. ^{૪૪} આ સર્વ દશ્યજાતે જે રૂપે દેખાય છે, તે કરતાં કાંઈ બીજું જ અપૂર્વરૂપે તે રહેલ છે. પરમાર્થદષ્ટિએ તે સત્તારૂપે છે, પરમ આનંદમય છે અને તે જ હેતુ-રૂપ આદિરૂપ પણ છે. આમ સમજતાં સુખ-દુઃખનો ભોગ, જગતને ભોગના સાધનરૂપે ઉત્પન્ન કરનારો કાળ, કાળ વડે થનારો પદાર્થોના જન્મ આદિ વિકારો, તેમનો ભોક્તા (જીવ) અને તેના ભોગ્ય ત્રિપથો, એ બધું તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને મિથ્યા લાગે છે. ^{૪૫} જેમ પડખે સૂતેલા મનુષ્યને આવેલું સ્વપ્ન બીજાના અનુભવમાં આવતું નથી, જેમ બાળકની પાસે બ્રાંતિ વડે ખડો થયેલો હાઉ બીજાના જોવામાં આવતો નથી અને જેમ કોઈ વીર પુરુષને પિશાચની બ્રાંતિ જ ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ વિવેકી પુરુષની દષ્ટિમાં અજ્ઞાની જીવોને અનુભવમાં આવતું

આ જગત એ અજ્ઞાની જીવોસહિત દેખાતુ જ નથી.^{૪૯} (કાઈ વાંઝણી સ્ત્રી જેમ પોતાના મન વડે જ પુત્ર-પૌત્ર આદિ વંશવિસ્તાર વડે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ અવિવેકી પુરુષ પોતાના મન વડે જ્ઞાનીને પણ અજ્ઞાની ગણે છે, પરંતુ તેથી કાંઈ તે તત્ત્વજ્ઞતાના સ્વરૂપને કશી હાનિ થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષના વિચાર પ્રમાણે તો બ્રહ્મ પોતે જ જ્ઞાનનો વિષય નથી, છતાં સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી તે બધું પદાર્થોને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ જાણે છે.^{૫૦} અનાદિ, અનંત, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ બ્રહ્મતત્ત્વ જ આ સૃષ્ટિની અંદર વિવર્તરૂપે ફેલાઈને રહ્યું છે, એમ તેઓનું સમજવું છે, તેવી જ રીતે મન પણ નામ-રૂપથી રહિત, વિભાગથી રહિત અને અનંત એવા પરમ તત્ત્વરૂપ છે.^{૫૧} એ નિર્મળ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી જળ જ બધું મન-બુદ્ધિરૂપી તરંગોરૂપે થયું હોય તેવું છે. એવી રીતે બહારના પદાર્થો અને અંદરનું મન, એ બન્ને અધિષ્ઠાનતત્ત્વની અંદર જ્યાં સંભવે છે અને તે છે જ ક્યાં?^{૫૨} એ બધી કેવળ ભ્રાંતિ છે; માટે તમે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર-થઈને રહેો. પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્ય-સ્વરૂપમાં રહેનારા અને આકાશ જેમ ચરદન્તુનાં વાદળોથી નિર્લેપ રહે છે, તેમ સદા નિર્લેપ રહેનારા સમાધિનિષ્ઠ પુરુષોને મનન કરવાનો કશો વિષય જ નથી, તેથી તેમને મનનો અનુભવ જ થતો નથી. રજ્જુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ જેમ દૂર થઈ જાય છે, તેમ આત્મતત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન દ્વારા જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી અવસ્થાના વિભાગ વડે નાના પ્રકારના અનંત ભાવોને ધારણ કરી રહેલ અને મિથ્યારૂપે જોવામાં આવતા આ સર્વ દરશનમાં જ દૂર કરી દો. તમે તમારા પોતાના નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખો.^{૫૩, ૫૪} જેમ બીજા કાળીરૂપે અને કૃષ્ણરૂપે

જાય છે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિ જ બહારના

અને અંદરના પદાર્થોને આકારે થઈ રહે છે. તો પછી પદાર્થો અને મન એ બન્ને બુદ્ધિ ક્યાં રહ્યાં? અને બધાના કાંઈ બુદ્ધિ વિષય જ ન હોવાથી એ બુદ્ધિની વૃત્તિ પણ બુદ્ધિ રહેતી નથી, એટલે એ અનિર્વચનીય પરમતત્ત્વની અંદર જ લીન થઈ જાય છે.^{૫૫, ૫૬} આમ, સર્વ વિશેષ-ભાવથી રહિત, શાંત, સ્વયં પ્રકાશ ચૈતન્યતત્ત્વ જ છેવટ અવશેષ રહે છે. પદાર્થોનું નિરૂપણ મનને અધીન છે. માટે મન જ બાહ્ય પદાર્થોને આકારે થયું હોય એમ જાણે છે; પણ ખરી રીતે તેમ નથી, એ તો એક જાતની ભ્રાંતિ જ છે.^{૫૭} તે જ પ્રમાણે મનની સિદ્ધિ પણ પદાર્થજ્ઞાનને અધીન છે. તેથી પદાર્થો જ સંસ્કારરૂપે અંદર કાયમ રહી મનને આકારે થઈ રહેલ હોય એમ જાણે છે. પણ ખરી રીતે તેમ પણ નથી. એ નો એક જાતની ભ્રાંતિ જ છે. બાકી બ્રહ્મ જ વસ્તુમાનું તત્ત્વ છે, તેથી એ બ્રહ્મ જ કારણ વિના બધું મનરૂપે થઈ રહ્યું હોય, તેમ મિથ્યા રીતે ભાસ્યા કરે છે અને મન પણ કારણ વિના બધું પદાર્થોરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેમ મિથ્યા રીતે ભાસ્યા કરે છે. એ બન્ને (મન અને પદાર્થ) કેવળ ભ્રાંતિને લીધે બ્રહ્મની અંદર અનુભવમાં આવે છે. એ રીતે મન બે વસ્તુના એ પદાર્થોરૂપે થઈ રહ્યું નથી, તથાપિ કારણ વિના બધું પદાર્થોરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે.^{૫૮, ૫૯} એ મન વીજળીના ઝંબકારાના જેવું અસ્થિર અને ચપળ છે. તમે એ મનને પોતાના આત્મારૂપ સમજી આ સંસારમાં ભરમાઈ ગયા લાગે છે. પરંતુ તમે એ તમારા ખરા સ્વરૂપને જાણ્યો, તો તમે મનરૂપ નથી અને ભરમાયા પણ નથી. મનરૂપે જ આ આખો સંસાર ખડો થઈ જાય છે. અને તે તત્ત્વજ્ઞાન વડે શમી જાય છે.^{૬૦, ૬૧} છોપમાં જેમ ભ્રાંતિ વડે રૂપ દેખાય છે, તેમ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિ વડે બુદ્ધિ કદપાયેલા પદાર્થોથી મનથી નકામાં જ દુઃખી થયા કરે છે. 'હું એવું

કાંઈ છે જ નહિ' એમ અભાવની ભાવના કરવી એ જ ખરું જ્ઞાન છે અને એ જ્ઞાનથી પાછું આ સંસારમાં અથડાવું પડતું નથી.)^{૧૮} સદામુક્ત પરમતત્ત્વથી હું એવો બીજો પદાર્થ બુદ્ધ છે, એમ અહંકારની જે સત્તા માનવામાં આવી, તો તે કેવળ દુઃખકારક જ છે અને ભ્રમરૂપ છે. 'હું ઝાંઝવાના જળના જેવો સાવ મિથ્યા છું અને શૂન્ય સ્વરૂપના છું' એમ તત્ત્વજ્ઞાન વડે સમજવામાં આવે, તો 'હું' એવા વ્યવહારના આધારરૂપ અહંકાર શમી જાય છે. જળ જેમ પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને ન છોડતાં તરંગરૂપ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સર્વજ્ઞતાને લીધે સરજવાના પદાર્થોનો નિર્ધય કરી, પોતે હિરણ્યગર્ભરૂપ થઈ જાય છે. પછી, એ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરીને બહારના અને અંદરના સર્વ પદાર્થોરૂપ થઈ રહે છે.^{૧૦, ૧૧} જેમ મૂળથી માંડી ઠેક ડાળીની ટોચ સુધીમાં વૃક્ષની એક જ સત્તા છે, તેમ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ સર્વમાં જ્ઞાતાથી માંડી જ્ઞેય સુધી એક જ બ્રહ્મસત્તા રહેલી છે અને તે અત્યંત નિર્વિકાર છે. જેમ લાખો યોજન સુધી ફેલાઈ ગયા જવું

દેખાય છે. જે કે શુદ્ધ ચિદાત્માની અંદર અજ્ઞાન આદિનો કશો સભવ નથી, છતાં વિજ્ઞાસુ-એને પરસ્પર બોધ થવાને માટે અજ્ઞાનદશામાં અવિદ્યાની કલ્પના કરવામાં આવી છે.^{૧૬, ૧૭} મોક્ષના અધિકારી મહાત્મા પુરુષો તત્ત્વજ્ઞાન વડે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ ગયા પછી પોતાના આત્મામાં જ ગળી જાય છે (લય પામી જાય છે) અને આત્માના અનુભવ વડે પોતાના સ્વરૂપનું અનંતપણું બહુ પછી તે નિરતિશય આનંદ વડે શાંત રહે છે; તથા ભ્રાંતિનો અભાવ હોવાને લીધે કશા વિશ્લેષને નહિ પામતાં તે નિરંતર સમાધિમાં જ વિશ્રાંત થઈ રહે છે.^{૧૮}

મહાનુભાવા વિગતામિમાના વિમૂઢમાત્રોપશમે ગલંતિ । નિઝાંતયોઽનંતતયૈવ શાંતા નિત્યં સમાધાનમયા મવંતિ ॥ ૬૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મેકતાનતો-પદેશ' એ નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૪૪. મો * ~*~

સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષનું તથા મનરૂપી

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-વિવેકી મનુષ્યરૂપી વનની અંદર વિસ્તાર પામી રહેલ અને બીજા ઉત્તમ પુરુષોને પણ સર્વ પ્રકારે જીવનનો આધાર આપનાર સમાધિરૂપી વૃક્ષતું પત્ર, પુષ્પ અને ફળસહિત હું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો.^૨ ઠાઈ જનના દુઃખને લીધે, અથવા તો પ્રારબ્ધના યોગથી પોતાની મેળે જ અથવા તો ઠાઈ પણ કારણને લીધે, સંસારરૂપી અરણ્ય સંબંધમાં જે ઉત્કટ વૈરાગ્ય થઈ આવે છે, તે જ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષતું બીજ છે, જેમ વિદ્વાનો સમજે છે.^૩ ઉત્તમ પુણ્યપુન્ડરૂપી હળ વડે ખેડાયેલું, રાત-દિવસ વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે સિંચાયેલું અને નિરંતર ચારે બાજુ પ્રવાહરૂપે વહ્યા કરતા પ્રાણનાયુરૂપી ધોરિયા વડે યુક્ત એવું મન જ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષને ઊગવાતું ક્ષેત્ર છે, જેમ વિવેકીઓનું સમજવું છે.^૪ સંસાર સંબંધી વૈરાગ્ય સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષના બીજરૂપ છે અને તે વિવેકી પુરુષરૂપી વનને વિશે પોતાની મેળે જ વિવેક વડે શુદ્ધ થયેલી ચિત્ત ભૂમિમાં પડે છે.^૫ પોતાની ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં પડેલા સમાધિના એ વૈરાગ્યરૂપી બીજને મહા-બુદ્ધિશાળી વિવેકી પુરુષે (કામ, ક્રોધ આદિના વેગને સહન કરી) કશા ખેદને પ્રાપ્ત ન થતાં નીચે કહેવામાં આવનાર સિંચનના ઉપાયો વડે નિરંતર યત્ન વડે સિંચ્યા કરવું.^૬ તેમાં પ્રથમ તો ચંદ્રમાના અમૃતના જવા મધુર, શીતળ, શુદ્ધ, સિન્ધુ, પવિત્ર અને પોતાતું હિત કરનારાં સત્સંગરૂપી ઉત્તમ ક્ષીર વડે તેનું સિંચન કરવું^૭ અને પછી, તેના મુખમાંથી નીકળેલાં 'નેતિ નેતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વચન વડે સર્વ દ્વેતનો નિષેધ કરવાથી અંદર સંસારની સ્થિતિ વિનાના શૂન્ય કેવળ આત્મતત્ત્વને જ બોધ કરનારાં, પૂણ્યતા-વાળાં, સ્વચ્છ અમૃતના જેવાં મધુર અને શીતળ, ગુરુના દર્શનમાં રહેલ પરબ્રહ્મરૂપી સરોવર-વ્યાપ્તાન દ્વારા બહાર ફેલાયેલાં અને

અમૃતના પ્રવાહને ચારે બાજુ વહેવાને માટે નીકળા જેવાં દ્વારભૂત એવાં શ્રવણ-મનન આદિ શાસ્ત્રાર્થરૂપી ઉત્તમ જળ વડે તેનું સિંચન કરવું.^૮ સંસારને વિષે વૈરાગ્ય એ સમાધિરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે અને તે પોતાની ચિત્તભૂમિમાં પડેલ છે, જેમ સમજ મહાબુદ્ધિશાળી વિવેકી પુરુષે યત્નથી તેની રક્ષા કરવી.^૯ એ બીજને ખીણવા માટે ચિત્તભૂમિમાં તપરૂપી* ખાતર નાખવું, અને અમાનિત્વ-અદંભિત્વ આદિ જ્ઞાન સાધ-નોના બળથી દબ કરેલી તીર્થસ્થાન આદિ પુણ્યભૂમિમાં નિવાસ કરવારૂપી કાંટાની વાડ કરી લેવી.^{૧૦} એ પ્રમાણે રક્ષણના અને વૃદ્ધિના ઉપાયો વડે એ વૈરાગ્યરૂપી સમાધિબીજને ખીણવવું; પછી એ બીજના રક્ષણને માટે સંતોષ નામનો એક પરિપાલક (રખોપુ કરનાર) રાખવો. રક્ષણના કામમાં એ પાલક અતિનિપુણ હોવો જોઈએ, અને તેણે પોતાની મુદ્દિના નામની પ્રિયા સાથે રહીને આ બીજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પંછી, એ સમાધિના અંકુર ઉપર ઝડપ મારવાને પ્રયત્નથી જ તૈયાર બનેલાં આશારૂપી પક્ષીઓને પોતાના આત્માથી જુદાં પુત્ર-મિત્ર-ધન આદિમાં અનુરાગ થવારૂપી પક્ષીઓને તેમજ ઝડપ મારવાને ટાંપી રહેલાં કામ-ગર્વ આદિ ગીધ પક્ષીઓને એ પરિપાલક ઉડાડી મૂકતાં જોઈએ. આદિ સા મુખ્ય હોવાથી દામજતાવાળી અને યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ ઈશ્વર-ભક્તિ આદિ શુભ કર્મરૂપી દંતાળી વડે એ અંકુરના ક્ષેત્રમાંથી રજેગુણરૂપી કચરાને દૂર ફેંકી

* અહીં સાત્ત્વિક તપ જ સમજવાનું છે. તે વિશે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં નીચે મુજબ લખ્યું.
 દેવદ્વિજગુરુપ્રણીતમ્ શૌચમાર્જવમ્ ।
 ગ્રહચર્ચમર્દિસા ચ શારીરં તપ ઉચ્ચતે ॥
 અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયદિત્તં ચ ય
 સ્વાધ્યાયાયમ્યસનં ચૈવ વાહ્યમયં તપ ઉચ્ય
 મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મચિનિગ્રહ
 માવચંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપોઃ માનસમુચ્યતે ॥

દેવો. વળી અચિંત્ય બ્રહ્મલોકને આપનારા વિવેક-
રૂપી સૂર્યના તડકા વડે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને
પણ તેમાંથી હટાવી દેવો.^{૧૧-૧૩} વિવેકી પુરુષની
ઉત્તમ ચિત્તભૂમિમાં ભોગેલા એ વૈરાગ્યરૂપી
બીજના નવા અકુર ફૂટે છે, સારે તેની ઉપર
પાપરૂપી વાદળાંઓ નીચે નાખેલા તથા તરંગ-
ના જેવા અતિશય ચપળ એવા સંપત્તિઓ
અને સ્ત્રીઓરૂપી વજ્રોના પ્રહારો પડવા માંડે
છે.^{૧૪} પ્રણવના અર્થરૂપી ત્રિશૂળને ધારણ કરીને
ધૈર્ય, ઔદાર્ય અને દયારૂપી મંત્રોથી અને
જપ, સ્નાન, તપ તથા ઇન્દ્રિયદમનથી એ પ્રહા-
રોને દૂર કરવા.^{૧૫} આવી રીતે વૈરાગ્યરૂપી સમાધિ
બીજની રક્ષા કરવામાં આવે, તો એ બીજમાંથી
અત્યંત સુંદર, દંદપુષ્ટ અને સુશોભિત એવો
વિવેક નામનો નવો અકુર ફૂટે છે.^{૧૬} જન્મ અભિ-
નવ (બીજના) ચંદ્રમાનો ઉદય થવાથી આકાશ
પ્રકાશ વડે મનોહર બની જાય છે, તેમ વિવેકરૂપી
અકુરનો ઉદય થવાથી એ ચિત્તભૂમિ પણ પ્રકાશ
વડે મનોહર બની જઈ વિકસિત થઈ જાય છે
તથા અતીવ દેહીપ્રમાન બની રહે છે.^{૧૭} એ
વિવેકરૂપી અકુરમાંથી પોતાની મેળે જ એક
શાસ્ત્રાવલોકન (શાસ્ત્રો વાંચવાં) અને બીજું
સત્સંગ એ નામનો બે પાંદડાં ફૂટે છે.^{૧૮} પછી
એ અકુરનું થક બધાય છે. તે સતોપરૂપી તન્યા
(છાલ) વડે યુક્ત છે. અને વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે
રંગાયેલ છે. તેનું મૂળ દૃઢ થઈ જઈ તે સારી
રીતે વધવા માંડે છે.^{૧૯} વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે પુષ્ટ
થઈ ગયેલો અને શાસ્ત્રાર્થરૂપી વર્ષાઋતુના યોગથી
સુંદરતાવાળો વિવેકરૂપી અકુર કુળ સાથે થોડાક
કાળમાં જ બહુ વધી જાય છે.^{૨૦} વિવેકરૂપી એ
અકુરનું મહાન થક શાસ્ત્રનિચાર, સત્સંગતિ
અને વૈરાગ્યરૂપી રસથી પુષ્ટ થાય છે અને રાગ-
દ્વેષરૂપી વાદરાઓ તેને કંપાવે છે તો પણ તે
જરા પણ કંપતું નથી.^{૨૧} હવે તેનો આકાર
શ્રવણ-મનન આદિથી થયેલા પરાક્ષ જ્ઞાન વડે

સુંદર દેખાવા લાગે છે અને તેમાંથી રસ વડે
ભરપૂર તથા અતિવિસ્તારવાળા પ્રદેશને રોકી
રહેનારી એવી સ્ફુટતા (આત્મતત્ત્વનો સ્ફુટ અનુ-
ભવ), સત્યતા, આત્મનિષ્ઠતા, ધીરતા, નિઃસંક-
લ્પતા, સમાનતા, શાંતતા, મૈત્રી, કરુણા, ક્ષીર્તિ
અને આર્પતારૂપી શાખાઓ નીકળવા માંડે છે.
સદ્ગુણરૂપી પત્રોવાળી અને યશરૂપી પુષ્પને
ધારણ કરી રહેલી આ સર્વ શાખાઓ વડે વિસ્તા-
રમાં વધી ગયેલું એ જાતેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષનું
સમાધિરૂપી વૃક્ષ પારિઝાત વૃક્ષના જેવું બહુ રમ-
ણીય દેખાય છે.^{૨૨-૨૪} આમ શાખા, પાંદડાં અને
પુષ્પવાળું એ સમાધિવૃક્ષ દિવસે દિવસે બ્રહ્મના
સાક્ષાત્કારરૂપી કુળને આપી ઉત્તમતાને પામે
છે. એ વૃક્ષ યશરૂપી ફૂલના ગુચ્છોઓથી સુંદર
હોય છે, સદ્ગુણરૂપી પાંદડાના વિદ્વાસ વડે મનો-
હર છે, વૈરાગ્યરૂપી રસને લીધે જ વિશેષ વિસ્તરી
રહેલું હોય છે અને બુદ્ધિરૂપી મંજરીથી રમણીય
આકારવાળું હોય છે. વર્ષાઋતુમાં જન્મ વરસાદ
સર્વ આશાઓને (દિશાઓને) શીતળ કરી દે છે,
તેમ આ સમાધિરૂપી વૃક્ષ મનુષ્યની સર્વ આશા-
ઓને (તૃષ્ણાઓને) શીતળ (શાંત) કરી દે છે;
જન્મ ચંદ્રમા સૂર્યના તાપને શમાવી દે છે, તેમ
એ સમાધિવૃક્ષ સંસાર સંખંધી સર્વ તાપોને

રૂપી વન શેલી રહે છે અને તેમાં આધ્યાત્મિક—
આદિ તાપને હરણ કરનારી શીતળતા ચારેકાર
ફેલાઈ જાય છે. વળી, એ સમાધિવૃક્ષ વિકસિત
થયેલી બુદ્ધિરૂપી મંજરી વડે શીતળતાથી અંદર-
ના ભાગમાં બહુ જ સુંદર દેખાય છે.^{૩૦૩૧} એ
સમાધિવૃક્ષની શીતળ છાયાની નીચે સંસારરૂપી
જ ગોવાની અંદર ભટકી ભટકીને થાકી ગયેલા
મનરૂપી મૃગ સુખેથી થાક ઉતારે છે. જન્મથી
મોડીને વટેમાર્ગરૂપે ભટાટવીમાં ભટકીને જીર્ણ
થઈ ગયેલા આ મનરૂપી હરણને દૈવયોગથી કાઢી
વખત સારો માર્ગ મળી જાય છે, તો પણ નાના
પ્રકારના વાદીઓના ઢાલાહલથી વ્યાકુળ થઈ
જઈને તે તે સન્માર્ગને ચૂકી જાય છે, તેના
શરીરમાં રહેલ સત્તારૂપી મૃગચર્મ ઉખેડી લેવાને
માટે કામ, ક્રોધ આદિ પડવર્ગરૂપી* પારધીઓ
તેના ઉપર ટાંપી રહ્યા હોય છે. પોતાના રૂપને
ઢાંકી દેવા માટે તે મૃગ અનેક પ્રકારના આકાર-
વાળાં અસાર શરીર આદિ કાંટાઓની વાડમાં
વારંવાર સંતાઈ જાય છે, પરંતુ રાગ-દ્વેષ આદિ
દોષોરૂપી કાંટાઓમાં તેનું મુખ આવી જવાથી તે
સપડાઈ જાય છે.^{૩૨, ૩૩} તે સંસારરૂપી અરણ્યની
અંદર ચોતરફ પ્રસરી રહેલા વાસનારૂપી પવનને
અધીન થઈને રહે છે અને અહંકારરૂપી ઝાંઝ
વાના જળની નદીને દેખીને તે તરફ દોડે છે
જમ વહનાગ ખાવાથી શરીરમાં દાહ અને તૃષ્ણા
થાય છે, તેમ તે આથી દાહ અને તૃષ્ણા વડે વ્યા-
કુળ થાય છે અને થોડેથી સંતોષ થતો નથી તેથી
અતિવિસ્તારવાળા ભોગોમાં જ આદર રાખે છે.
દૂરથી લીલા ઘાસની જમ રમણીય ને સારવાળા
લાગના વિષયો તરફ દોડીદોડીને તેનું શરીર
શિથિલ થઈ જાય છે. તે પુત્ર, પૌત્ર આદિ સંપ-
ત્તિથી આવી પડતા આધ્યાત્મિક આદિ દાવાનળ-
ના પ્રતાપથી અનર્થરૂપી ખાડામાં ગચડી પડે

છે, સમૃદ્ધિરૂપી લતાઆમાં આળોટવાથી પ્રાપ્ત
થતાં અનેક સંકટોને લીધે તે લૂલાલંગડો થઈ
જાય છે, તૃષ્ણારૂપી મુશોભિત નદીમાં (સુખની
આશાથી) પકડવા જતાં કુધા, તૃષ્ણા, શોક મોહ,
જરા, મરણ આદિ તરંગો તેને વારંવાર છેડે
ફેંકી દે છે. વ્યાધિઓરૂપી કુષ્ઠ પારધીના હાથમાં
સપડાઈ ન જવાય તે સારુ ભયાતુર બની તે
આમતેમ દોડ્યા કરે છે. દેવગતિની વિચિત્રતાને
તે જાણી શકતો નથી. વ્યાધિરૂપી પારધીનો
પ્રહાર પડવાના ભયથી તે જાણે પોતાના અવ-
યવોને સંકોચીને જ રહે છે. નેત્ર આદિ જ્ઞાને-
ન્દ્રિય વડે અનુભવાતા રૂપ-રસ આદિ વિષયોના
નિમિત્તને લીધે આવી પડતાં કુઃખરૂપી ખાણો
વડે તે સદાકાળ ભયભીત જવો લાગે છે. કામ-
ક્રોધ આદિ શત્રુઓ પોતાની પછવાડે પડવાથી
તે ગભરાઈ જાય છે, પાપાણોના પ્રહારો વડે કમ
જાણે ધાવાળો થઈ રહ્યો હોય, તેમ તે અનાદિ-
કાળથી ચાલ્યા આવતા કુઃખના અનુભવના
સંસ્કારોથી અક્રિત હોય છે.^{૩૪-૩૮} સ્વર્ગ-નરક-
રૂપી ઊંચીનીચી ભૂમિમાં કમ પ્રમાણે ચઢતર
કરવાથી તે અતિશય લેપલેપ રહે છે. કામ, ક્રોધ
અને ભય આદિરૂપે અનેક વિકારોરૂપી પાપાણોના
પ્રહારથી તે નિરંતર ધવાયા કરે છે તથા તૃષ્ણા-
રૂપી સુંદર લતાની જળમાં પ્રવેશ કરીને ઉઝર-
ડાયા કરે છે. તે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જ આચ-
રણ કરે છે અને બીજાઓની માયા જાણી લેવામાં
ચતુર હોતો નથી. ઇન્દ્રિયોરૂપી ગામમાં આવતાં-
જ તે ચારેકાર દોડાદોડ કરે છે. મહાબળ-
વાન હોવાથી મહાકષ્ટે પણ માંડ પકડી શકાય
એવા કામરૂપી હાથીના સખત ઝપાટાથી તે
ચગદાઈ જાય છે, વિષયરૂપી અજગરના વિષ-
વાળા લાંબા ફેંકાડાથી તેને ખૂંચાં આવી જાય
છે, કામ વડે તે વિહ્વળ બની જાય છે અને સ્ત્રી-
રૂપી ભૂમિને વિષે રસ લાગવાથી ત્યાં શાંતિ લેવા
જતાં તે ઘણીવાર પીડા પામે છે. દોષરૂપી દાવા-

* કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મત્સર એ
રહેનારા શત્રુઓ છે.

નળ વડે તે બહુચોટાથો રહે છે અને તેથી બહુ પીઠમાં વિસ્ફોટક થયેલ હોય તેમ બહાર પણ આખા શરીરે તેને અગન બહુ કરે છે. વાર-વાર વિષયોમાં બટકીબટકીને અનંત ચિંતા, શોક આદિ પ્રબળ ક્રોધો વડે તે અંદર પણ બહુ કરે છે, પોતાના આત્માને વળગેલા વાસનાઓના અંશરૂપી હાંસના દોષો વડે તે ક્રોધી થયા કરે છે. ભોગ સંબંધી લોભને લીધે સુંદર દેખાતાં વિષયના આનંદરૂપી શિયાળવાં ઘણા કાળથી તેની પછઠાડે લાગેલાં જ રહે છે. પોતાનું કાર્ય કરી નાખવાથી ગુસ્સે થયેલા દારિદ્ર્યરૂપી વાધ તેની પાછળ દોડદોડ કરે છે. સ્ત્રી-પુત્ર આદિમાં થયેલા મોહરૂપી આકળને લીધે તેની આખે કશું દેખાતું નથી. તેથી તે કપટરૂપી પર્વતનાં શિખરોમાં અને કુકર્મરૂપી ખાડાઓમાં વારંવાર પછડાયા કરે છે. અભિમાનરૂપી સિંહના પંજની બીકથી તે દૃઢ્યમાં ભયાતુર થઈ રહે છે. મરણરૂપી વાધ પોતાના તીક્ષ્ણ નખોના પ્રહારથી એ મૃગને ફૂલની જેમ સુખે ફાડી નખાય એમ માને છે. ^{૩૯-૪૧} મરણરૂપી એ વાધથી પણ એ મૃગ સદાકાળ કરનો રહે છે. ગર્વરૂપી અજગર તેને ગળી જવા માટે સંસારરૂપી મોટા અરણ્યમાં વાટ જોયા જ કરે છે. કામનાઓના નિમિત્તથી તે ચારે બાજુ દીનતા તથા યાચના વગેરે કરવા માટે દાંતકાન્તિ (દાંતની કાન્તિ) રૂપી ચવના અંકુરોને ફેલાવ્યા કરે છે. કેવળ સ્ત્રીઓને માટે જ સુદૃઢભાવ બતાવનારું તરુણ-પણું કાણ માત્ર આલિંગન કરીને તેને છોડી દે છે. બહુ કાપને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેમ ઉચ્છ્રંખલ થઈ રહેલા ઇન્દ્રિયરૂપી વંટાળિયો એ મનરૂપી મૃગને દુર્ગમ ઘોર નરકમાં અને સ્થાવર આદિ યોનિઓરૂપી જંગલોમાં વારંવાર ફગવે છે. પરંતુ કોઈ વખત ઘણા જન્મ વડે સંચિત થયેલાં પુણ્યોનો પાકટકાળ આવતાં એ મનરૂપી મૃગનો ભાગ્યેદય થાય છે. એટલે હે રાજન! જેમ

રાત્રિને વિષે ટાઢ અને અધંકાર વડે પીડાયેલ સર્વ પ્રાણીવર્ગ સૂચનો ઉદય થતાં શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ મનરૂપી મૃગ પણ ઉપર વળેલો સમાધિરૂપી વૃક્ષની નીચે વિશ્રાંતિ પામીને શાંતિ પામે છે. હે વિવેકી શ્રોતાઓ! તાલી* તમાલ, બકુલ* આદિ વૃક્ષોના મૂળ જેવું વિશ્રાંતિસુખ આપનારા ભૂલોકથી માંડીને સત્યલોક સુધીના લોકોમાં વસેલા આત્મજ્ઞાનથી રહિત એવા મૂઢ પુરુષો અને પુષ્પોના વિલાસોરૂપી હાસ્યના જેવા ઉપરઉપરથી રમણીય દેખાતા નાશવંત ભોગોના આભાસમાં લીન બની રહીને જે મોક્ષસુખના નામને પણ ઝોળખતા નથી, તે પુનઃજન્મરહિત અને પરમ ફલભ એવા મોક્ષસુખને તમારો મનરૂપી મૃગ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષમાંથી મેળવી શકશે. ^{૪૭-૫૦}

તાલી*તમાલ*કુલાદિક*વૃક્ષગુલ્મવિશ્રાંતિપ્રપ્રચુર-
ગુણવિલાસદ્દર્શકઃ । નામાપિ યસ્ય ન વિદંતિ સુ-
સ્વસ્ય મૂઢાઃ પ્રાપ્નોતિ તત્ત્વમતરોઃ સ્વમનોમુગો વઃ ।
શ્રીચેગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘મનોમૃગવિપદ-
ર્ણુન’ એ તામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

સમાધિરૂપી વૃક્ષ પર ચઢવાનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति विश्रान्तवानेष मनोहरिणकोरिहन् ।

तत्रैव रतिमायाति न याति विटपांतरम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે શત્રુનાશન રામચંદ્રજી !
આમ એ મનરૂપી હરિણ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષમાં
જ વિશ્રાંતિ મેળવી ત્યાં જ આનંદમાં રહેવા લાગે

* ભોંયઆમલી અથવા એક જાતનો તામનો બેઠ
જેને તાડી પણ કહે છે.

+ મોલસરીને સંસ્કૃતમાં બકુલ કહેવામાં આવે છે.
x આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં મનના સમાધિરૂપી
કલ્પવૃક્ષની ઉપર ચઢવાનો ક્રમ બતાવવામાં આવશે; અને
તેના ઉપર ચઢના જતાં ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં
સુખની પ્રાપ્તિ થવા વિષે વર્ણન આપવામાં

છે અને બીજા વૃક્ષ તરફ પછી તે જતો જ નથી.^૧ એટલા સમયમાં વિવેકરૂપી અંકુરમાંથી વૃદ્ધિ પામેલુ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષ પણ પોતાની અંદર રહેલ અને પરમાર્થદષ્ટિએ જોતાં પોતાના આત્મારૂપે અતુલનમાં આવતા મોક્ષરૂપી કૃળને ધીરે ધીરે ભૂમિકાના ક્રમ પ્રમાણે સારી રીતે પ્રગટ કરે છે.^૨ વિવેકી પુરુષનો મનરૂપી ચૂમ સમાધિવૃક્ષની છાયા નીચે સ્થિર જોમો રહીને એ સમાધિવૃક્ષની ડાળીની ટાચે રહેલા પવિત્ર કૃળને દેખે છે.^૩ પછી તે બીજા વૃક્ષ તરફ જવાનો વિચાર માંડી વાળે છે અને ચપળતા, પશુભાવ આદિ નીકળી જવાથી તે નરની પેઠે દઢ નિશ્ચય કરીને, એ સમાધિવૃક્ષના પવિત્ર કૃળનો સ્વાદ કરવાને માટે તેની ઉપર ચડે છે.^૪ પ્રથમ તો વિવેકરૂપી અંકુરમાંથી વિસ્તરી રહેલ એ સમાધિવૃક્ષની ઉપર દઢ રીતે પગ ભરાવે છે અને પછી સંસારરૂપી ભૂમિમાં નીચે લાગેલી દેહાદિક વિપેની અહંતામમતા વગેરેની વૃત્તિને છોડી દે છે. આમ ઉત્તત પદને (ઉત્તમ સ્થિતિને તથા ઉપરના ભાગને) પામ્યા પછી, તે પાછો નીચે દષ્ટિ પણ કરતો નથી. હવે સર્વ ક્રમ પોતાની કાંચળીને છોડી દે, તેમ વિવેકરૂપી અંકુરના સમાધિરૂપી વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયા પછી, તે ઉત્તમ કૃળને માટે પોતાના પૂર્વસ સ્કારિને છોડી દે છે.^૫ આ રીતે પોતાના આત્માને ઉચ્ચ પદ ઉપર આરૂઢ થયેલા જોઈને 'આટલા કાળ સુધી તુચ્છ વિષયના સુખમાં આનંદ માણનારો હું કૃપણ કોણ હતો!' એમ પોતાના આત્માને (પૂર્વ-દશાનું સ્મરણ થતાં) હસે છે.^૬ એ સમાધિવૃક્ષની કરુણા આદિ બીજી શાખાઓમાં તે ફરતો ફરે છે અને લોભરૂપી સર્પને નીચે ફગાવી દે છે તેમજ બાળે કાઈ મોટા મંડળેશ્વર હોય તેમ અપૂર્વ શોભાને ધારણ કરે છે.^૭ સદ્ધ્યુક્ષિરૂપી ચંદ્રમાને ઢાંકી દેવામાં અનેક અમાવાસ્યાઓના

પેદા કરવામાં તિમિરરોગના સમૂહના જની અને પ્રાણીઓને બંધનમાં નાખવાને હુલેંધ લોહાની બેડીઓ જની તૃણાઓને તે દિવસે દિવસે છોડતો જાય છે.^૮ જ કાંઈ ઈશ્વરેચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય તેની એ ઉપેક્ષા કરતો નથી, અને જ મળતું નથી તેને તે ઇચ્છતો પણ નથી. તે સર્વ વ્યવહારોમાં ચંદ્રમાની પેઠે અંદર શીતળ જ રહે છે. શમ, દમ, સંતોષ આદિ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રમાં જતાવેલા સદ્ધ્યુષ્ણેરૂપી પાંદડાં ઉપર તે પોતાના આત્માને વિશ્રાંતિ આપે છે. શાસ્ત્રને અતુસરીને પ્રવૃત્તિથી થનારી બ્રહ્મલોક સુધીની ઉત્તમ ગતિ, તેમ સ્વામાવિક પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થનારી નરક સુધીની અધમ ગતિ-એ અજ્ઞાન-દશામાં જ છે; એમ તે સમજી લે છે અને તેને અધોગતિ તરીકે જ જોતો રહી, પોને તો સમાધિ-વૃક્ષ ઉપર જ સ્થિરતાથી બેસી રહે છે. મહાભયંકર વિષવૃક્ષની લતાઓમાં ધૂમી રહેલા વિષપુષ્પોના સમૂહો વડે બાળે પોતાના મોટા દાંતોને બહાર કાઢી બેડી હોય તેવી યઈ રહેલી પોતાની પ્રથ-મની ભૂમિકાઓને તે (અજ્ઞાનદશાઓને) સ્મરણમાં લાવીને તુચ્છતાથી હસી કાઢી છે.^{૧૧-૧૨} સમાધિવૃક્ષની તે તે ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાઓરૂપી શાખાઓમાં તે ચઢવા-ઊતરવાથી વિચિત્રતા-વાળી મનોહર ચિત્રવૃત્તિ વડે વિહાર કરે છે અને ક્રમ રાખેલા જન્મથી જ આનંદિત રહે છે, તેમ તે સદા આનંદિત રહ્યા કરે છે.^{૧૩} તે સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે સર્વ કુટુંબીવર્ગ, મિત્રો તથા ધનને એ સર્વ બાળે સ્વપ્નમાં દેખાતાં હોય અને બાળે કાંઈ બીજા જન્મમાં હોય તેમ તેમને દેખે છે.^{૧૪} શીતળ અને નિર્મળ ચિત્રવાળા પુરુષના રોગ, દ્રેષ, ભય, ઉન્માદ, માન, મોહ અને મહતા-વાળા જે વ્યવહારો જોવામાં આવે છે, તે સર્વ નટના જેવા વ્યવહારો બાળવા.^{૧૫} ઉન્મત્ત ચેષ્ટાના જની નિષ્ફળ જણાતી અને તરંગોના જેવી કણમચ્છર આધારવાળી આ સંસારરૂપી

ઝાંઝવાના જળની નદીઓની ગતિઓ તેને પોતાની પાસે નજરે દેખાતી હોય, તો પણ તે તેને મિથ્યાપણાથી હસી કાઢે છે.^{૧૬} એ પોતે જીવતાં છતાં શખના જવો નિઃસકલ્પ તથા નિશ્ચેષ્ટ થઈ રહે છે, અને અપૂર્વ પરમપદમાં શાંતિ પામીને, તે લોક-સ્ત્રી-ધન આદિની કસી જ ઇચ્છા કરતો નથી.^{૧૭} તેની દૃષ્ટિ તો કેવળ અદ્વિતીય, શુદ્ધ અને અતિ ઉચ્ચ એવા જ્ઞાનમય મોક્ષરૂપી ક્ષણમાં જ લાગી રહી હોય છે, તેથી તે કેવળ ઉપર (પંચમ ભૂમિકામાં જ) ચઢે છે.^{૧૮} ત્યાં સંતોષ રૂપી અમૃત વડે તે પીપણ પામે છે અને પ્રથમની આપત્તિઓને સ્મરણમાં લાવીને અનર્થરૂપ અર્થોના નાશમાં જલદો પ્રસન્ન થાય છે.^{૧૯} જમ નિદ્રાવાળો પુરુષ કોઈએ જગાડ્યાથી નિદ્રા-સુખનો ભંગ થતાં દુઃખી થાય છે, તેમ એ પણ ભોગો આપનારાં આવશ્યક કાર્યોમાં અને વ્યવહારમાં સમાધિસુખનો ભંગ થવાથી અતીવ દુઃખી થાય છે.^{૨૦} ઘણા લાંબા કાળથી પોતાના અજ્ઞાત વડે આવી પડેલ જન્મ-જરા-મરણ આદિના શ્રમ વડે યાકી જઈ, ઘણા લાંબા પંથ કરનારા વટેમાગુંની પેઠે તે નિરતર રહેનારી ઉદાર વિશ્રાંતિ ઇચ્છે છે.^{૨૧} જમ અગ્નિને પવનથી ખૂબ જ ધમવામાં આવે, તો પણ બળતણ વિના તે શાંત જ થાય છે, તેમ એ શ્વાસાચ્છ્વાસ લેતો હોવા છતાં અહંકાર દૂર થવાથી પોતાના આત્મામાં જ શાંત થાય છે.^{૨૨} એ મન બહારના પદાર્થો પર જતી દૃષ્ટિને રોકી શકે છે, પરંતુ પૂર્વના અભ્યાસને લીધે બળાત્કારથી ધીરે ધીરે સ્ફુર્ચો કરતા સર્વ પદાર્થો સંબંધી વૈરાગ્યને તે રોકી શકતો નથી.^{૨૩} પરમાર્થરૂપી ક્ષણે આપનારી મહાપદવી મેળવ્યા પછી વચન વડે પણ વર્ણવી ન શકાય એવી કાંઈક અનિર્વચનીય યોગભૂમિકાને (છઠ્ઠી ભૂમિકાને) તે મેળવે છે.^{૨૪} જમ કોઈ વટેમાગું નિર્જળ પ્રદેશમાં ભટકીને કંટાળી બેસે છે, તેમ પ્રયત્ન વિના જ દૈવયોગથી

ક્યાંયથી આવી પડેલા ભોગો વિશે તેને વૈરાગ્ય આવી બેસે છે.^{૨૫} જમ બાણે મદોન્મત્ત હોય તેમ દેહાભિમાનથી રહિત, જમ બાણે વૈરાગ્યને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોય તેમ વિષયો તરફ ઉદાસીન રહેનાર, સંસાર સંબંધી વ્યવહારોત્તર સુધુષ્ઠિ અવસ્થાવાળાની પેઠે કથું અતુલસંધાન જ ન રાખનાર, અદર જ્ઞાન વડે પૂર્ણ મનવાળો અને મૌનને ધારણ કરી રહેલો એ (મનોમુગ્ધ) કાંઈ અનિર્વચનીય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ બેસે છે.^{૨૬} જમ કોઈ સિદ્ધ પુરુષ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર જઈ બેસે અને પક્ષી વૃક્ષની ટોચ ઉપર જઈ બેસે, તેમ એવા અનિર્વચનીય રૂપને ધારણ કર્યા પછી તે કમપૂર્વક (યોગભૂમિકાના કમ પ્રમાણે) છેવટ પરમાર્થરૂપી ક્ષણની નજીક આવી પહોંચે છે.^{૨૭} પછી તે પ્રથમની સર્વ ભુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, વાસનાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી અને મત્તો પણ નાશ કરી, આકાશના જવો અસંગ અને નિર્વિકાર થઈ રહે છે. તે પરમાર્થ (બ્રહ્મભાવ) રૂપી ક્ષણે (સપ્તમ ભૂમિકામાં) ચઢણ કરે છે, તેનો આસ્વાદ લે છે, તેનો ઉપભોગ લે છે અને આનંદ વડે તૃપ્ત થઈ બેસે છે.^{૨૮} સંકલ્પ વડે કલ્પનામાં આવતાર વસ્તુમાનનો ત્યાગ કરવાથી દિવસોદિવસે વધતી જતી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શાંતિ થવી એ જ પરમાર્થરૂપી ક્ષણે પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય ઉપાયરૂપ કહેવાય છે.^{૨૯} ભેદભુદ્ધિનો હાથ થઈ જતાં છેવટે એક અભેદ જ અવશેષ રહે છે અને એ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એક શુદ્ધ અનાદિ અને અનંત પરમતત્ત્વને જ કોણે પુરુષો બ્રહ્મ કહે છે.^{૩૦} લોકેષણ (માન-પાન અને સ્વર્ગ વગેરેની ઇચ્છા)માં વૈરાગ્ય-વાળો, સ્ત્રીપુત્ર આદિની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી દેતારો અને ધનની ઇચ્છાથી પણ રહિત એવો કોઈ ઉત્તમ પુરુષ જ એ પરમપદમાં વિશ્રાંતિ પામી શકે છે.^{૩૧} દરયતું તત્ત્વ શોધવા જતાં અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેના તત્ત્વરૂપે અવશેષ રહે

એ અને દ્રશ્યનું તત્ત્વ શોધતા જતાં પણ અંદર રહેલું ચૈતન્યતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે. આમ, એ બન્નેની એકતારૂપી પરમ ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ વડે અરું જ્ઞાન થાય છે; એટલે જમ તાપ પડતાં અરુનો સમૂહ ઓગળી જાય છે, તેમ ભેદબુદ્ધિનો હાય થઈ જાય છે.^{૩૨} ધનુષ્ય દ્વારી એવાતાં ખૂબ જ વાંકું વળી જાય છે, પણ ફરીથી મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે; પરંતુ તત્ત્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા વિવેચી પુરુષના સ્વભાવમાં તેમ થતું જ નથી. એ વિવેચીની સ્થિતિ તો કામળ પુષ્પની આળાની જેમ સરળ જ હોય છે અને તેની તેજ સ્થિતિ કાયમ રહે છે.^{૩૩} સ્તંભની અંદર અપ્રકટ અવયવોનાળી પૂતળી રહેલી જ છે, તે નહિ દેખાવાથી સાચી પણ નથી, તેમ તેનો આકાર યકાતાં દેખાય તેમ છે એટલે જૂઠી પણ નથી. તેવી જ રીતે પરમાત્માની અંદર આ જગતની સ્થિતિ રહેલી જ છે અને તે સાચી પણ નથી અને ઓટી પણ નથી.^{૩૪} જ્ઞાન થયા પહેલાં, અવિવેચી દશામાં, બ્રહ્મ આ દશ્યપ્રપંચ સાથે જણાય છે અને તેનું નિર્ગુણસ્વરૂપ અનુભવમાં જ આવી શકતું નથી. તેથી તેનું ધ્યાન કરી શકાતું નથી અને (અજ્ઞાનને લીધે થયાર્થ ન થઈ શકવાથી) તે કાંઈ ઉપયોગી પણ નથી. બાકી, જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલાં પુરુષ પોતાની મેળે સ્વાભાવિક રીતે પોતાના સ્વરૂપનું જ ધ્યાન ધરી રહે છે.^{૩૫} જે પુરુષને દશ્ય પદાર્થો તરફ અત્યંત વૈરાગ્ય જેવામાં આવે, તેને યોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલાં જ સમજવો; કેમકે અવિવેચી પુરુષથી દશ્યનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી.^{૩૬} 'દ્રષ્ટા-દશ્ય વગેરે સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે, એવો જ્ઞાનને લીધે અખંડ અનુભવ રહ્યા કરેલો, એ જ 'સમાધિ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે; કેમકે તે વડે ચિત્ત વિશેષ વિનાનું સદા શાંત જ રહે છે. 'દ્રષ્ટા-દશ્ય વગેરે સર્વ એક જ છે અને તે ચૈતન્યરૂપ છે' એવાં જ્યારે

અનુભવ વડે મનમાં તથ્ય યા છન

ત્યારે પોતાની મેળે જ એક અખંડ સમાધિની અંદર રહેવાય છે. ઉત્તમ પુરુષો કહે છે કે, દશ્ય-પદાર્થો તરફ અરુચિ થવી એ જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો ખાસ સ્વભાવ છે અને ચિત્તમાં દશ્યનું રુકુરણ થઈ આવવું, એ અવિવેચીઓનો સ્વભાવ છે.^{૩૭-૩૮} અજ્ઞાની પુરુષોને જ આ જગતના વિષયો ગળ્યા લાગે છે; જ્ઞાની પુરુષોને તે ગળ્યા લાગતા જ નથી. કેમકે જણે અમૃતપાન કર્યું છે, તેને કંઠની કાંઝની મદિરા ઉપર રુચિ જ ન થાય.^{૪૦} તૃષ્ણારહિત, વૈરાગ્યવાન અને આત્મનિષ્ઠ હોવાથી સર્વ એવળુઓને ત્યજનાર વિવેચી પુરુષને હૃદયમાં કશી ઇચ્છા ન હોવા છતાં સહજ સમાધિ થઈ રહે છે.^{૪૧} તૃષ્ણાને લીધે જ સ્વરૂપનું અનુ-સંધાન છૂટી જાય છે, તો પછી જેને મુદ્દત્ત તૃષ્ણા જ નથી એવો પુરુષ પોતાના સ્વરૂપના અનુ-સંધાનને છોડી દઈ ક્યાં મનની સ્થિતિ રાખે? શી રીતે રાખે? અને દાણ રાખે?^{૪૨} અથવા તો, તૃષ્ણા વિનાનો વિરક્ત વિવેચી પુરુષ પોતે અનંત બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહેલો હોય છે અને વ્યાવહારિક આનંદકાર્યમાં બીજાઓને આભાસરૂપે જણાતી તેની તૃષ્ણા પણ ખરી રીતે બ્રહ્મરૂપ જ થઈ ગયેલી હોય છે. આથી તેને વખતોવખત ભલે બાહ્ય પદાર્થોના ગમે તેવા યોધ થના હોય, પરંતુ તે યોધ તેને વિશેષ કરી શકતો નથી.^{૪૩} જેમ પાંખોથી રહિત થયેલા પર્વત પોતાની મેળે જ ધરતી ઉપર સ્થિર થઈ રહે છે, તેમ તૃષ્ણાથી રહિત થઈ રહેલા વિવેચી પુરુષને પણ અનંત ધ્યાન પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થવા લાગે છે.^{૪૪} જેમ સારી રીતે પ્રજ્ઞેલાં આશિમાં ધીનું ટીપું રહી જ શકતું નથી, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્ય-તત્ત્વને પોતાના આત્મારૂપે અપરોક્ષપણે અનુ-ભવનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને જ્ઞાનના પ્રભાવથી સદા-દાન સહજ સમાધિ સિદ્ધ રહે છે. પછી તેને સમાધિના પ્રયત્નની કશી જરૂર રહેતી નથી.^{૪૫} વિષયો તરફ પ્રરમ વૈરાગ્ય હોવા એ જ સમાધિ

કહેવાય છે, અને જાણે એ વૈરાગ્યને મેળવ્યો હોય તે પરબ્રહ્મ પુરુષને ખરેખર નમસ્કાર હો ।^{૧૬} વિષયો વિષેનો જનો વૈરાગ્ય પ્રોઢતાને પામ્યો હોય છે, તેને ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ કે દેવો પણ ધ્યાનનો ભંગ કરવાને શક્તિમાન થઈ શકતો નથી.^{૧૭} વિષયો વિષે પરમ વૈરાગ્ય મેળવ્યો, એ જ વચ્ચના જુવું દઢ ધ્યાન છે; માટે તમે તેને જ સાધવાનો ચત્ત કરો. જ્ઞાન થવાને લીધે જો ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય, તો પછી બીજા તુરંચ ધ્યાનની શી જરૂર છે ?^{૧૮} ભૂખ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જ જગતનાં નામ-રૂપ દેખાય છે, બાકી વિવેકીઓને તે દેખાતાં નથી. કે સુજ્ઞ શ્રોતાઓ ! વિવેકી અને અવિવેકી, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, જગત અને પરમેશ્વર, એ સર્વ એકરૂપ થઈ જઈને જ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય વિશે પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં છે, તેમાં જ તમે શાંતિ મેળવો. જ્ઞાનભૂમિમાં આરૂઢ થઈ રહેલા વિવેકી પુરુષને આત્મા વિના જુદા પદાર્થોની સત્તા કે અસત્તા કિંવા દ્વિત્વ કે એકત્વ એ કશું દેખાતું હોય એવો ઠાઈએ નિર્ણય કર્યો નથી. પરમપદમાં શાંતિ મેળવવાનો એક ઉપાય અધ્યાત્મશાસ્ત્રને આદરપૂર્વક નિરંતર અભ્યાસ કર્યા કરવો એ છે અને બીજો ઉપાય સત્સંગ છે.^{૧૯-૫૨} એનો ત્રીજો ઉપાય ધ્યાન છે. આમાં અનુક્રમે એક પછી એક શ્રેષ્ઠ છે. જીવ અપરિચિન્ન પ્રજ્ઞચૈતન્યનું એક પ્રતિબિંબ જ છે. તે ચરીસાની પેઠે આશ્રયરૂપ થઈ રહેલ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન રૂપને ધારણ કરી લે છે. આ જગતને વિષે તે સર્વને પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુનો સંબંધ થાય છે અને તેઓ પોતપોતાનાં કર્મની વિચિત્રતા પ્રમાણે પ્રભાથી માંડી કેક તરણા સુધીનાં નાનાંમોટાં શરીરોમાં ઉદય પામે છે. આ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી જ આ સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલ્યો આવે છે. તેમાં ઠાઈ પુણ્યાત્મા પુરુષ ભાગ્યનો ઉદય થવાથી જ્ઞાનના અધિકારને યોગ્ય એવો માનવજન્મ મેળવે છે અને તેમાં તેને શાસ્ત્ર

વિચાર તથા સત્સંગ વગેરે ઉપાયો મળી આવે છે. આમ થતાં, તે જગતરૂપી ચોપાટની અંદર સોગઠાની પેઠે આગલા-પાછલા અનેક જન્મ-મરણમાં ભ્રમણ કરવારૂપી કીડાનું અવલોકન કરે છે અને તેને જ્ઞાનનો કે વૈરાગ્યનો ઉદય થઈ આવે છે.^{૫૩, ૫૪} જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બેમાંથી એકની પણ સિદ્ધિ થતાં પણ બન્નેની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. પછી જ્ઞાનરૂપી અશિથી ભસ્મ થઈ ગયેલો કપાસ બુદ્ધિરૂપી પવનના ઝપાટાથી પરમ શાંત ચિદાકાશને વિશે કોણ જાણે જ્યાં ય કોડી બય છે અને પાછો જાણવામાં જ આવતો નથી. આ જગતની બ્રાંતિ વસ્તુતાએ નિર્મૂળ છે અને ઉપરઉપરના જ્ઞાનથી તે બ્રાંતિ લય પામી શકતી નથી (જેમ ચિત્રમાં આવેખેલો અશ્વિ મનુષ્યની ટાઢને દૂર કરી શકતો નથી, તેમ એ ઉપલ-ક્રિયુ જ્ઞાન મનુષ્યના અજ્ઞાનને દૂર કરી શકતું નથી) જેમ અવિવેકી મનુષ્યમાં મિથ્યા આસક્તિ થવાથી સંસાર સખધી બ્રાંતિ અધિકાધિક વધતી બય છે, તેમ જ્ઞાનવાન પુરુષમાં જ્ઞાન-ખજને લીધે એ બ્રાંતિનો કય ઉત્તરોત્તર વધવા માંડે છે. અજ્ઞાની પુરુષને સત્યરૂપે જણાતી આ જગતની બ્રાંતિ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં નામ-રૂપ વિનાની (કેવળ બ્રહ્મરૂપ) ભાસે છે, અને કેમ જાણે ચિત્રમાં આવેખેલી હોય, તેમ આ તણે લોકની સ્થિતિ તેને માત્ર આભાસરૂપે જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનવાન પુરુષના ચિત્તમાં આ જગતની સ્થિતિ કેમ જાણે શૂન્યતા વડે રચાયેલી હોય અને સુષુપ્તિ વડે સ્વમાદિકની પેઠે ખડી થઈ ગયેલી હોય, તેમ કેવળ મનોભય ભાસે છે; તેમજ તે ચિદાત્માની અંદર આરોપિત છે એમ તેને જણાય છે. અજ્ઞાનથી રહિત થઈ ગયેલા એ વિવેકી પુરુષને તો જ્ઞાનનો ઉદય થતાં ખરેખર, અધકાર કે જગતની સ્થિતિ એ કશું પણ દેખાતું જ નથી.^{૫૫-૫૯} તેનું શરીર જો કે પ્રારબ્ધનો નાશ થતાં સુધી આભાસરૂપે બીજાઓની નજરે

આવે છે, પરંતુ તેની અંદરની સ્થિતિ કાંઈક અપૂર્વ જ હોય છે. કાંઈક જ્ઞાન અને કાંઈક અજ્ઞાન, એ બન્ને વડે વીંટાયેલું ચિત્ત જરા લીલા અને જરા સૂક્ષ્મ એવા લાકડાની પેઠે અર્ધ-દગ્ધ અવસ્થામાં રહે છે.^{૧૦} કાંઈક જ્ઞાનને લીધે તે એક તત્ત્વ તરફ રચિવાણું હોય છે અને કાંઈક અજ્ઞાનને લીધે તે જગતના પદાર્થો વડે વિક્ષિપ્ત રહેવાથી બરાબર આત્માકાર રહી શકતું નથી એવા અર્ધ-દગ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષોમાં જે અજ્ઞાનનો ભાગ વિશેષ હોય, તે તેઓ પરસ્પર વિવાદો કરે છે અને જે જ્ઞાનનો ભાગ વિશેષ હોય, તે તેઓ એકબીજામાં મિત્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જન્મ સાતમી ભૂમિકામાં આરૂઢ થઈ રહેલો સમાધિનિષ્ઠ પુરુષ જાત્ર, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણેના સ્વભાવને જાણતો નથી, તેમ પરિપક્વ જ્ઞાનવાળો પુરુષ પણ લોકોત્તર સ્થિતિને પહોંચી ગયેલો હોવાથી જગતની સત્તા કે અસત્તાને (પોતાને કશું પ્રયોજન ન હોવાને લીધે) દેખતો જ નથી. વસ્તુતાએ એતાં વાસના જ મનરૂપ છે અને તે અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા) હોવાથી પોતાના વિચાર વડે નાશ પામી જાય છે; એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. બાહ્ય, વાસનાના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી.^{૧૧-૧૪} મોક્ષની ઇચ્છા કરનારો એ મનરૂપી હરિણ ઉપર કલા પ્રમાણે ક્રમે કરી અંકુર, યડ, શાખા, પદ્મવ, પુષ્પ અને ફળ સુધી સંપૂર્ણ પાકી જવાથી કાળે કરી પોતાની મેળે જ વૃદ્ધિ પામેલ જ્ઞાનરૂપી ફળને ધારણ કરી રહેલા એ સમાધિરૂપી વૃક્ષમાંથી, અખંડ શ્રદ્ધાકાર વૃત્તિ વડે અનુભવમાં આવતા પરમાનંદરૂપી અતિશ્રેષ્ઠ રમાયનફળનું લક્ષણ કરીને, સસારરૂપી બેડીમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.^{૧૫}

ધ્યાનદ્રુમાત્સ્વયમુપોદમનલ્પપાકાત્ કાલેન ચોવમુપપાતતઃ ક્રમેણ । મુક્ત્યા રસાયનફલં પરબોધમાયમિચ્છન્મનોહરિણકો નિગઢાદિમુક્તઃ॥

સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૪૬ મો * ~*~

સમાધિનું ફળ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરમાર્થફલે જ્ઞાતે મુક્તૌ પરિણતિં ગતે ।

બોધોઽપ્યસદ્ભવત્યાશુ પરમાર્થો મનોમુગઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પરમાર્થરૂપી ફળને

સાક્ષાત્ ઉપભોગ કરવાથી ચિત્ત મોક્ષને વિષે પરિણામ પામે છે; એટલે છેવટની આત્મસાક્ષાત્કાર કરનારી વૃત્તિ પણ અસત્ય ભાસે છે અને એ મનરૂપી મુગ પરમાર્થ (આત્મા) રૂપ થઈ જાય છે.^૧ પછી, તે મુગપણું, ખૂટી ગયેલા તેલવાળા દીવાની જેમ કોણ જાણે ક્યાંય જતું રહે છે અને તેને અનંત પ્રકાશ કરનારી પરમાર્થદશા જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ સમાધિરૂપી કદપવૃક્ષના પરમાર્થરૂપી ફળને પામ્યા પછી, મન આત્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે અને પાંખો વિનાનો થઈ રહેલો પર્વત જેમ સ્થિર થઈ બેસે છે, તેમ તે વજના જેવી અચળ સ્થિતિને ધારણ કરે છે.^૩ ત્યારે એવું મનપણું, જેના વડે બાહ્ય પદાર્થોનું મનન થાય છે, તે પણ ક્યાંય ભાગી જાય છે અને શુદ્ધ બોધ જ અવશેષ રહે છે. એ બોધનો કાંઈ વખત બાધ થઈ શકતો નથી. તે નિરવયવ છે, અનંત છે, પૂર્ણ છે અને તે વિભાગ વિનાનું ચૈતન્યસ્વરૂપ છે.^૪ ચિત્તની અંદર ચિદાત્માની જ કાંઈ સત્તા રહી છે, તે જ્ઞાન વડે ચિત્ત આદિનો બાધ થઈ જતાં તેનાથી ભુદી જણાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે કેમ જાણે પાછી ઉદય પામતી હોય એવી દેખાય છે. તે અનાદિ તથા અનંતપણે પરમાર્થનો પ્રકાશ થવારૂપી સ્વચ્છ ફળને આપે છે.^૫ સર્વ ઇચ્છાઓ—માત્ર નાશ પામી ગયા પછી અનાદિ તથા અનંત એવું આત્મ-

* આ છેતાગીસમા સર્ગમાં સમાધિરૂપી વૃક્ષનું ફળ ખાવાથી મનની જેવી સ્થિતિ થાય છે, તે વિષે અને ત્રિપથો તરફ જેવો દૃઢ વૈરાગ્ય કાયમ રહે છે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ધ્યાન જ સહેજ અવશીય રહે છે અને તેમાં કશી વિશેષ પરિશ્રમ કરવો પડતો નથી. ^{૧૪} જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવતું નથી અને પરમપદમાં શાંતિ મળી નથી, ત્યાં સુધી મન વડે બાહ્ય પદાર્થોનું મનન થયા કરે છે અને તેથી ધ્યાનનો અનુભવ થતો નથી. પરંતુ જ્યારે સર્વ પદાર્થો પરમાર્થ એવા પરમતત્ત્વ સાથે એકતારૂપને પામે છે, ત્યારે મન ક્યાં જતું રહે છે, વાસના પણ ક્યાં જતી રહે છે, કર્મો પણ ક્યાં જતાં રહે છે અને હર્ષ-ક્રોધ આદિ વિકારો પણ ક્યાં જતા રહે છે, તે બાણવામાં જ આવતું નથી. ફક્ત એ યોગી કેવળ ધ્યાનનિષ્ઠ બન્યો હોય એવો દેખાય છે અને તે પાંખો વિનાના પર્વતની પેઠે વજના જેવી દૃઢ સમાધિમાં સ્થિર રહે છે. ^{૧૫} સર્વ ભોગો વિરસ જણાયાથી તેમાં વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ. શાંત ઇન્દ્રિયવાળા, સર્વ દૃશ્યબળને નીરસ સમજી કશામાં આસક્ત નહિ થનાર, પોતાના આત્મામાં જ આનંદ માનનાર અને ક્રમે કરી ચિત્તવૃત્તિ આત્માની અંદર ધ્યાન દ્વારા ગળી ગયેલી હોવાથી, બળાકારથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ યોગી પુરુષ સહજ રીતે જ સમાધિસિદ્ધ છે; અને વિષે કોણ વિચાર કરે છે ? ^{૧૦, ૧૧} શુદ્ધ ચિત્તવાળા વિવેકી પુરુષો તો વિષયો પર એટલો બધો વૈરાગ્ય લાવે છે કે એ ભોગોને ચિત્તમાં આવેખેલા પુરુષની પેઠે મિથ્યા આભાસમાત્ર સમજી, તે તરફ તેઓ દૃષ્ટિ સરખી પણ કરતા નથી. ^{૧૨} વાસનાનો ક્ષય થઈ જવાને લીધે ધૈર્યવાન વિવેકી પુરુષ, જગત સંબંધી પદાર્થો તરફ દૃષ્ટિ જ કરતો નથી અને બીજા કોઈ બાણે તેને સમાધિમાં પ્રવેશ કરાવતો હોય, તેમ તે નિરંતર વજના જેવી અભેદ સમાધિને વશ કરે છે. ^{૧૩} જમ વર્ષાઋતુમાં નદીનું પૂર પોતાની મેળે જ વહેવા માંડે છે, તેમ જ સમાધિ બળાકારથી જ્ઞાનબળને લીધે પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો એકાગ્રતા યો. રા. ૩૨

વડે અનુભવ કરનાર ચિત્ત પાછું ફરી વાર તેમાંથી કાઠતું જ નથી. ^{૧૪} બધી બાબતમાં શીતળતાને લીધે ધ્યાનની અંદર બળાકારથી વિષયોનું જ વિરસપણું જણાવું તે જ સમાધિ છે, બીજું કોઈ તેનું સ્વરૂપ નથી. ^{૧૫} વિષયો વિષે દૃઢ વૈરાગ્ય થયો એ જ ધ્યાન કહેવાય છે. તે ધ્યાન ક્રમે કરી પરિપાકને પામીને વજના જેવું અભેદ થઈ બન્યું છે. ^{૧૬} ભોગ સંબંધી વૈરાગ્યરૂપી બીજ અંકુરિત થવું, એનું નામ ધ્યાન કહેવાય છે. એ બીજ પોતાનાં મૂળ જોડાં નાખીને પ્રોઠ અવસ્થાને પામે છે, ત્યારે તેને સમાધિરૂપ કહેવામાં આવે છે. ^{૧૭} નિરંતર વાસનાનો ક્ષય થવાથી જ સાક્ષાત્કારવૃત્તિ વડે અનુભવમાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ અવિધાનો ક્ષય કરવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે, વાસનાનો ક્ષય કરવાથી ધ્યાન કહેવાય છે અને સર્વ દુઃખનો ક્ષય કરનાર પરમ આનંદને પ્રકટ કરવાથી નિર્વાણ કહેવાય છે. ^{૧૮} જો ભોગો વિષે વૈરાગ્ય હોય, તો પછી બીજા ધ્યાનની ખટ-પટમાં શા માટે જાતરવું ? અને જો ભોગો વિષે વૈરાગ્ય ન હોય, તો પછી ધ્યાન કરવાની જરૂર પણ શી ? ^{૧૯} દૃશ્ય સંબંધી આસક્તિથી રહિત થઈ ગયેલ અને સારી રીતે જ્ઞાનને પામેલ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને એકધારી નિર્વિકલ્પ સમાધિ રહેવા માંડે છે. જો પુરુષને દૃશ્ય તરફ જરા પણ રુચિ થતી નથી, તે જ જ્ઞાની છે એમ સમજવું. સંસાર સંબંધી ભોગો જ્યારે વૈરાગ્યને લીધે ચિત્તમાં રુચિર થતા નથી, ત્યારે જ ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. ^{૨૦, ૨૧} જો પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં શાંત હોય, તેને ભોગીપણું ક્યાંથી હોય ? ભોગોની ઇચ્છા કરવી, એ આત્માનો સ્વભાવ નથી. હવે તે ભોગોનો નાશ થઈ ગયો, એટલે પછી તે કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉદય પામે ? ^{૨૨} વેદાંત આદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ, ઉપાનિષદ આદિનો પાઠ તથા પ્રણવ આદિનો જપ કરવો, અને એ પછી સમાધિનિષ્ઠ થઈ રહેવું. પછી યાકી ગયા બાદ

સમાધિમાંથી ઊઠીને વળી વેદાંત આદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રનું શ્રવણ, ઉપનિષદ આદિનો પાઠ અને પ્રણવ આદિનો જપ કરવો.^{૨૩} ખેદને મટાડી દેવો, સર્વ શંકાઓથી રહિત થવું, રમણીયતાને ધારણ કરવી, ચિત્તને સમાન તથા શાંત રાખવું, અંદર શરદઋતુનાં વાદળાંના જેવા નિર્મળ થઈ રહેવું, સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે કશા વિક્ષેપને પામવું નહિ અને વૃત્તિને એક ચિદાકાર જ કરી રાખવી. આમ, તમે સમાધિનિષ્ઠ જ થઈ રહો.^{૨૪}

નિર્વાણમાક્ષીત નિરસ્તસ્વેદં સમસ્તશંકાસ્તમ-
યામિરામમ્ । સુપ્તમૌમ્યં સમશાંતવિચં શરદ્વ-
નામોગવિશુદ્ધમંતઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સાર્થવાળોધન'
એ નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

મોક્ષનાં સાધનો અને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સંમારભારસુત્રાંતઃ સંકટેષુ લુહત્તનુઃ ।

યોગમિવાંછતિ વિશ્રાંતિં તસ્ય ક્રમમિમં શૃણુ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—સંસારરૂપી ભારથી ખૂબ થાકી ગયેલો અને મરણ-મૂર્છા આદિ અનેક સંકટોમાં આળોટનારા શરીરને ધારણ કરી રહેલો જ પુરુષ શાંતિ મેળવવાને ઇચ્છતો હોય, તેનો આ ક્રમ હું કહું છું, એ તમે સાંભળો.^૧ કોઈ કારણને લીધે અથવા વિનાકારણે વિવેકનો એકાદો અંકુર પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તાપ વડે તપેલા પુરુષો, જેમ ઉત્તમ છાયાવાળાં અને રસ્તાના શ્રમને હરનારાં માર્ગનાં વૃક્ષોનો આશ્રય લે છે, તેમ એ મુચ્છુપુરુષ મહાત્મા-

એનો આશ્રય લે છે.^૨ જમ માર્ગે ચાલનારો કોઈ પથિક પોતાને કોઈ પ્રયોજન ન હોવાને લીધે યજ્ઞના યૂપને દૂરથી જ છોડી દે છે, તેમ એ મુચ્છુપુરુષ પણ અજ્ઞાની પુરુષોને છેટેથી જ છોડી દે છે. તે તો વિદ્વાન પુરુષોના માર્ગને અનુસરીને સ્નાન, દાન, તપ અને યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મને કરતો રહે છે.^૪ જમ ચંદ્રખિંબ અમૃત ધારણ કરે છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષ પણ પરિણામે લોકોના હિત કરનારા, આનંદ ઉપ-જવનારા, પોતાને યોગ્ય, આપોઆપ આવી મળેલ અને રમણીય એવા વ્યવહારને ધારણ કરે છે. બીજા ઉત્તમ પુરુષોની બુદ્ધિને અનુસરીને ચાલનારો, પારકા મનોરથોને પૂરનારો, પવિત્ર કર્મોમાં શ્રદ્ધાવાળો અને ભગ્ય એવો વિવેકી પુરુષ શાંતિપૂર્વક તથા અપૂર્વ રીતે વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.^૬ વિવેકી પુરુષની અભિનવ સંગતિ માખ-ણના મુખ્ય આશ્રયરૂપ દહીંના પિંડોની જેમ સ્વચ્છ, સિન્ધ, મૃદુ, મધુર અને મનોહર હોય છે અને તે મનુષ્યના ચિત્તમાં મુખ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.^૭ ચંદ્રમાનાં કિરણોના સમૂહની પેઠે શીતળ અને પવિત્ર એવાં વિવેકી પુરુષનાં ચરિત્રો મનુ-ષ્યના ચિત્તને અંદર શીતળ કરી દે છે,^૮ જવી નિર્ભય વિશ્રાંતિ સત્સંગતિમાં મળે છે, તેવી નિર્ભય વિશ્રાંતિ પુષ્પસમૂહ વડે શોભી રહેલા ઉદ્યાનખંડોમાં પણ મળતી નથી.^૯ વિવેકી પુરુ-ષોના સમાગમો મંદાકિની (ગંગા)ના જળની જેમ પાપો ધોઈ નાખે છે અને પવિત્રતા અરપે છે.^{૧૦} બરફ વડે બનાવેલાં અને કૂલોના હારો વડે શણગારેલાં ભુવનોની અંદર જવાથી મનુષ્ય જેમ શીતળતા પામે છે, તેમ સંસારને તરી જવાને ઇચ્છનારા વિરક્ત વિવેકી પુરુષોની પાસે જવાથી મનુષ્ય શીતળતા મેળવે છે.^{૧૧} જ ઉદાર અમર-તા વિવેકી પુરુષની અંદર એવામાં આવે છે,

* આ મુદ્દનાળીસમા સર્ગમાં ફરી વાર પણ
૧૧વી મોક્ષનાં સાધનોનો ક્રમ વર્ણવનાં દસ વૈરાગ્ય-
મુખીયું વર્ણન આપવામાં આવશે.

† યજ્ઞમાં યજુને બાધવાનો જે રથ'બ હોય છે, તેને
'યુપ' કહેવામાં આવે છે.

તે દેવકન્યાઓ, ગધર્વકન્યાઓ કે માનવકન્યાઓમાં કોઈ જગ્યાએ નથી.^{૧૨} ક્રમે અનુસરીને કરેલાં નિષ્કામ કર્મથી બુદ્ધિ વિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે અને અરીસો જેમ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોને પોતાની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે ગ્રહણ કરી લે છે, તેમ એ શુદ્ધ બુદ્ધિ પણ શાસ્ત્રના સદૃષ્ટદેશને દૃઢ્યમાં સ્થિર કરી દે છે.^{૧૩} જેમ કોઈ મોટા અગ્નિયની અંદર કેળ મૂકી અને અંકુર આદિના વિસ્તારથી જાણી વધે છે, તેમ વિવેકી પુરુષની અંદર સારાં શાસ્ત્રના અર્થરૂપી રસ વડે સુંદરતાવાળી તેની શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉત્પત્તિ પામે છે.^{૧૪} નિર્મળ બુદ્ધિ અરીસાની પેઠે પોતાની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા સર્વ પદાર્થોને મનોમયરૂપે જ અનુભવે છે. અગ્નિમાં શુદ્ધ થનારું કોઈ સિદ્ધ પુરુષનું દિવ્ય વસ્ત્ર તેની અંદર રહેલો મેલ બળી રહ્યા પછી કાઢી લેવામાં આવે છે અને તે જેમ સ્વચ્છ તથા બહુ કાન્તિમાન દેખાય છે, તેમ સત્સંગતિથી શુદ્ધ ચિત્તાળો થયેલો અને શાસ્ત્રવિચારથી વિશુદ્ધ બનેલો વિવેકી પુરુષ પણ બહુ શુદ્ધ અને કાન્તિવાળો દેખાય છે. સોહામણ સોનાના જેવી કાન્તિવાળા અને વિશ્વમાં વિભગ પ્રકાશ કરનારા સૂર્યનારાયણ વડે જેમ આ આપુ જગત શોભી રહ્યું છે, તેમ મહાત્મા પુરુષ પણ કાંચનલીંગ કાન્તિવાળા અને નિર્મળ પ્રકાશ કરનારા પોતાના તેજથી અત્યંત શોભે છે.^{૧૫-૧૭} વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્ર અને સત્સંગતિનો એટલો બધો પરિચય રાખે છે કે, અત્યંત અભિનિવેશને લીધે સ્વપ્નમાં પણ તેને જ અનુભવે છે. વિવેકી પુરુષ ક્રમે કરીને સન્નિવૃત્તતાને પ્રાપ્ત કરે છે, શાસ્ત્રમાં કહેલા યમ-દમ આદિ ઉત્તમ ગુણો વડે પૂર્ણ રહી ભોગોનો (દોષબુદ્ધિ વડે) તિરસ્કાર કરે છે અને કેમ જણે પાંજરામાંથી છૂટો થયેલો દોષ તેમ બંધન વિનાનો થઈ રહે છે. ચંદ્રમાં વડે જેમ તારાઓનું મંડળ શોભે છે, તેમ ભોગોની લાલસારૂપી દુર્ભાગ્યનો પ્રતિદિન ત્યાગ

કરનારા એ વિવેકી પુરુષ વડે તેનું આપુ કુળ દીપી નીકળે છે.^{૧૮-૨૦} જેમ રાહુથી મુક્ત થઈ ગયેલા ચંદ્રમાની કાન્તિ કાંઈક અપૂર્વ રમણીય દોષ છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષના મુખની કાન્તિ પણ ભોગોને વિષે મમતા વિનાની દોષાથી કાંઈક અપૂર્વ રમણીય જોવામાં આવે છે.^{૨૧} દેવતાઓ જેમ સ્વર્ગલોકમાં કલ્પવૃક્ષની પ્રશંસા કરે છે, તેમ એ ત્રણે લોકોને તૃણની પેઠે તુચ્છ ગણનારા મહાન પુરુષો પણ વિવેકી પુરુષની પ્રશંસા કરે છે.^{૨૨} પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોનો દેવ કરતાં કોઈ વખત તેને પોતાના ચિત્તમાં લગ્ન થાય છે, તેથી ભોગોની પ્રાપ્તિમાં તેને એટલો બધો સંતોષ થતો નથી; પરંતુ ભોગોની પ્રાપ્તિ જ ન થાય તો તેથી તે ઊંચટો વિશેષ પ્રસન્ન રહે છે.^{૨૩} જેમ અધમ જાતિનો પુરુષ દેવધોગે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ સાંપડતાં તેને હસી કાઢે છે, તેમ સગાદિ દોષોથી ભરેલી તથા ભોગોમાં ઉલ્કા દોષાથી અપગતાવાળી પોતાની સર્વ પૂર્વક્રિયાઓ સાંભરી આવતાં, વિવેકી પુરુષ પણ એકપૂર્વક મોં મક્કકાવે છે અને અંદરથી ઉપહાસ કરે છે.^{૨૪} લોકો જેમ પૃથ્વીમાં ઉદય પામેલા (ગ્રીજના) ચંદ્રમાનું દર્શન કરે છે, તેમ વિસ્મય વડે વિક્ષેપાં નેત્રવાળા સિદ્ધ પુરુષો સ્નેહને લીધે એ વિવેકી પુરુષનું દર્શન કરવા માટે આવે છે.^{૨૫} એ વિવેકી પુરુષ ભોગોનો નિરંતર અતાર કરે છે. સિદ્ધ મહાત્માપુરુષોની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા અને યોગ્ય આરભવાળા સિદ્ધ આદિભોગોને પણ ને પોતાની યોગ્યતાવાળી વિરક્તા બુદ્ધિ વડે બહુ માન આપતો નથી.^{૨૬} જેમ શરદઋતુમાં પરિપક્વ થનાર કોઈ વૃક્ષ પોતાનો પરિપાક આવી જતાં અંદર નીરસ થઈ જાય છે, તેમ જડતાથી રહિત થઈ રહેલા અને આત્માના સ્વરૂપને, આગળથી ગયેલા એ વિવેકી પુરુષને, અંદર પ્રથમ સંસાર સંબંધી વૈરાગ્ય જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી -

સ્વસ્થતાને ઇચ્છતારો કાઈ દુઃખી પુરુષ વેદનો
આશ્રય કરે, તેમ તે પોતાની મેળે જ ઉત્તર-
કાળમાં પોતાનું શ્રેય થવા માટે સત્સંગતિનો
આશ્રય કરે છે.^{૧૭૨૮} જમ કાઈ મોટા હાથી
મહાસ્વચ્છતાવાળા મોટા તળાવમાં નિમગ્ન રહે
છે, તેમ એ મહાન પુરુષ સત્સંગતિ વડે ઉદાર
બુદ્ધિવાળો થઈ જઈ, શાસ્ત્રવિચારમાં અને શાસ્ત્રમાં
ખતાવેલા શમ-દમ આદિ શુભ ગુણોમાં નિમગ્ન
રહે છે.^{૨૯} જમ સૂર્યનારાયણ મનુષ્યોને પોતાના
પ્રકાશ વડે સુખી કરે છે, તેમ સત્જન પુરુષ
પણ પોતાની પાસે આવેલા વિવેકી પુરુષને
વિપત્તિઓમાંથી તારીને તેને સંપત્તિયુક્ત કરે છે.
વિવેકી પુરુષને પ્રથમ તો પરદ્રવ્ય લેવાની ઇચ્છા
વિરામ પામી જાય છે અને માત્ર ઈશ્વરે પોતાને
જે કાંઈ આપેલ હોય તે દ્વારા જ તેને સંતોષ
થાય છે.^{૩૦,૩૧} પારકું દ્રવ્ય લઈ લેવાની ક્રિયાથી
વિરામ પામેલો અને સંતોષરૂપી અમૃત વડે
ભરપૂર થઈ રહેલો વિવેકી પુરુષ, ક્રમે કરી પોતાના
સ્વાર્થની પણ ઉપેક્ષા કરવાને ઇચ્છે છે.^{૩૨} કાઈ
ચાચના કરવા આવે તો તે દાણા, ખોળ અને
શાક આદિ પણ આપી દે છે તેમજ સ્નાનના
અભ્યાસના યોગથી તે ચાચકને પોતાનું માંસ
પણ આપે છે.^{૩૩} જમ ઘોડા વગેરે દોડનારાં
પ્રાણીઓને ગાયનું પગલું ઠેકી જવું એ સાવ
હળવું લાગે છે, તેમ વિવેકને અનુસરનાથી ક્રમે
કરી પરમાત્મામાં જ વિલીન ચિત્તવાળા થયેલા
વિવેકી પુરુષોનું અજ્ઞાન પણ ધીરે ધીરે હળવું
થઈ જઈ ક્રમે કરી ક્ષય પામે છે.^{૩૪} પ્રથમ તો,
વિવેકી મુમુક્ષુપુરુષે પરદ્રવ્ય લઈ લેવાની ક્રિયાથી
વિરામ પામવાને યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો અને
પછી વિવેક વડે પોતાના સ્વાર્થમાં પણ અના-
સક્ત રહેવાની ટેવ પાડવી.^{૩૫} ઉપર પ્રમાણે
કર્તા પછી, ક્રમે કરી કુશળતાવાળા વિવેકી પુરુષો
ઓગોનો લાગ કરી દેવાની સાથે સ્વાર્થનો પણ
છે અને તેથી તેમને પરમ ઉત્તમ

પદમાં શાંતિ મળે છે.^{૩૬} જીવતા સુધી દ્રવ્ય ભેગું
કરવામાં જવું દુઃખ રહેલ છે, તેવું દુઃખ આ
જગતમાં અને કરોડો નરકોમાં પણ નથી.^{૩૭}
અર્થનું ઉપાજન કરનારા પુરુષને ખેસવામાં,
સૂતામાં, જાગવામાં, જવામાં, રમવામાં અને
જનસમુદાયમાં જે કાંઈ દુઃખ થાય છે તેમજ જે
કાંઈ ચિંતા થાય છે, તેને નિરતર આધિ તથા
ચિંતામાં જ નિમગ્ન રહેનારા એ મૂઠ પુરુષો જ
ભલે બણો.^{૩૮} દ્રવ્યને ભેગું કરવું, તેનું રક્ષણ
કરવું અને તેનો વ્યય થવો વગેરેમાં તથા રાજ
અને ચોર સંબંધીની ભીતિ વગેરેમાં અનેક
દુઃખોને લીધે દ્રવ્ય અનેક અનર્થો વડે વ્યાપ્ત
છે. સંપત્તિઓ પણ નિરતર આપત્તિઓ વડે
વીંટાયેલી છે અને ભોગો એ સંસારના મહારોગો
જવા છે. એ બધા ખરી રીતે અનર્થરૂપ છતાં
મોહને લીધે મનુષ્યો તેમને અર્થરૂપે સમજે છે;
બાકી વિવેક વડે જોતાં તો તે સર્વ નિઃસાર
છે.^{૩૯} જ્યાં સુધી ચિંતા અને વિષયાનુરાગ વડે
પોતાનું દૃષ્ટ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્ય
દ્રવ્યરૂપી મહાન અનર્થને ઇચ્છતો નથી, ત્યાં
સુધી તણ પ્રકારના તાપો વડે થનારા શોષને તે
પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૪૦} ઈશ્વરે લાંબા કાળ સુધીના
(અનંત) સર્વોત્તમ મોક્ષસુખને જે ઇચ્છતો
હોય, તેણે ધનને જગતરૂપી તૃણની એક શિખા
જવું-આંત તુરંત સમજવું તેમજ તૃણોને
તણ દઈ શાંત થઈને રહેવું.^{૪૧} ધન, ચિંતા, શોક,
મોહ આદિ ભાવો વિકારોના, જરાના, મરણના,
દુઃખના, દીનતાના અને દુષ્ટતાના પરિતાપોના
સમુદરરૂપે, એમ વિવેકીઓ કહે છે. આ જગતમાં
જરા અને મરણ વડે વીંટાયેલાં મનુષ્યોને અજ-
રામર કરવાને માટે સંતોષ એ જ પરમ રસાયન-
રૂપ છે.^{૪૨,૪૩} એક બાજુ વસંતઋતુ, નંદનવન,
ચંદ્રમા તથા અપ્સરા એ સર્વને રાખીએ અને
બીજી બાજુ માત્ર એક સંતોષરૂપી અમૃતને
રાખીએ, તો એ બંને સમાન સુખને આપનારાં

કહેવાય છે. ૪૪ જન્મ વર્ષાઋતુ વડે તળાવ છલોછલ ભરાઈ જાય છે, તેમ સંતોષ વડે અંતઃકરણ પૂર્ણ થઈ રહે છે. વૃક્ષ જન્મ વસંતઋતુ વડે પ્રકુલ્લ થઈ રહે છે, તેમ સુશીલ વિવેકી પુરુષ પણ સંતોષ વડે પ્રકુલ્લ રહે છે. તે ગંભીર, શીતળ, મનોહર, પ્રસન્ન તથા રસશાળી ઓઝસ્વિતાને ધારણ કરે છે અને પુષ્પિત થઈ રહેલા વનની પેઠે અતીવ શોભી રહે છે. ૪૫, ૪૬ જન્મ છીડી ઢાઈના પગની તળે આવીને ચગદાઈ જાય છે, તેમ ધનનો લોભી પુરુષ બીજથી અપમાન પામ્યા છતાં પોતાની લાલચને છોડીને નથી અને તે એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખને પ્રાપ્ત થતો રહે છે. ૪૭ વિકારવાળા આકારને ધારણ કરનારા ધનના લાલચુ પુરુષો, ઉછાળા મારતા સમુદ્રની અંદર પડેલા અને ઊછળતા તરંગો વડે વિહ્વળ બની ગયેલા પુરુષોની પેઠે કદી પણ સ્વસ્થ સ્થિતિને પામતા જ નથી. ૪૮ શ્રીઆ અને સંપત્તિએ તરંગના જેવી અત્યંત ચચળ છે અને સર્પની ફણારૂપી છત્રની છાયાની પેઠે અતીવ ભયંકર છે. કયો વિવેકી પુરુષ તેમાં બંધાઈ જઈ આનંદમાં રહે? ૪૯ ધનનું ઉપાજન કરવામાં અને તેની રક્ષા કરવામાં રહેલી ખીડાને બંધ્યા છતાં પણ જે મૂઠ પુરુષ તેની ઇચ્છા કરે છે, તે પુરુષપશુનો આગોળ પણ હોવો નહિ. ૫૦ જે વિવેકી પુરુષ ચક્ર આદિ દ્વિન્દ્રિયોના બાહ્ય વ્યાપારને અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ આંતરિક વ્યાપારને મૂળ સહિત એક જ સમયે વૈરાગ્યરૂપી દાતરડા વડે છેદી નાખે છે, તેનું હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર જ્ઞાનથી નિષ્કલંક ઝળકી રહે છે. ૫૧ અવિવેકી પુરુષોને સત્ય જણાતા આ જગતના વિચિત્ર વિચિત્ર આકારો મિથ્યા હોય છે, એમ જણતાં છતાં પણ વિવેકી પુરુષ પોતે જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થાને નહિ પ્રાપ્ત થવાથી જગતના વિચિત્ર વ્યવહારોમાં અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ જણે તેને સત્ય સમજતા હોય તેમ વ્યવહાર કરે છે; તેનું કારણ એક જ છે કે તેનો અભ્યાસ

પાઠો થયો નથી. ૫૨ પ્રથમ સંસાર સંબંધી વૈરાગ્યદશાને મેળવવી. તે દ્વારા સત્સંગતિ મેળવી ઉત્તમ અભ્યાસ કરવો અને શાસ્ત્રના અર્થનો દૃઢ ભાવના વડે સર્વ ભોગોનો ત્યાગ કરી દૃઢ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો આક્રમે યોગ્ય અધિકારી પુરુષ પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૩

સંસારનિવૈદદશામુપેત્ય સત્સંગમં શાસ્ત્રમુપેત્ય તેન । શાસ્ત્રાર્થમાત્રેન નિરસ્ય મોગાન્વૈતૃણ્યદા-
ર્થાત્પરમાર્થમેતિ ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણપ્ર-
કરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સુસુષુપ્ત્યમોપક્રમ'
એ નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો

વિવેકીની સ્થિતિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

રૂઢે સંસારનિવૈદે સ્થિતે સાધુવમાગમે ।
શાસ્ત્રાર્થે ભાવિતે બુદ્ધ્યા મોગાન્વૈતૃણ્ય આગતે ॥
સિદ્ધિ બોલ્યા:-સંસાર ઉપરનો વૈરાગ્ય દૃઢ થવાથી તિલ્ય સત્સંગતિ રહેવાથી, બુદ્ધિ વડે શાસ્ત્રના શુભ અર્થની ભાવના કરવાથી, ભોગોને વિષે તૃણ્ય ન રહેવાથી, વિપયો વિરસ જણાવાથી સમજનતાના ઉદય થવાથી, પ્રકાર પ્રકટવાથી, અને હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી, વિવેકી પુરુષો અધિકારની પેઠે ધનની ઇચ્છા જ કરતા નથી. એટલું જ નહિ પણ જે ધન પોતાની પાસે હોય, તેનો સુધ્ધાં તેઓ સુકાઈ ગયેલાં અપાવિત પાંદડાંની પેઠે ત્યાગ કરી દે છે. ૧-૩ જન્મ વટેમાગું પોતાની દૃષ્ટિમાં રસ્તાની અંદર ઉપયોગી જણાતાં પાત્ર આદિ સાધનોને ઉપાડવાની અશક્તિને લીધે તેમને છોડી દે છે, તેમ વિરક્ત પુરુષ સ્ત્રીવર્ગ,

* આ અડતાળાસમા સર્ગમાં પરમ વૈરાગ્ય રૂઢ થઈ જતા વિવેકી પુરુષો જે લક્ષણો વડે સ્થિતિ કરી રહે છે તે, અને જે લક્ષણો વડે જ્ઞાનની દૃઢતા વિશે સ્થિર થઈ રહેવાય છે તે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

અંધુવર્ગ વગેરેને ભારરૂપ સમજ છે અને શક્તિ અનુસાર તથા સમય અનુસાર તેમની સેવા પણ કરતા રહે છે.^૪ ઇન્દ્રિયો સાથે વારંવાર જોડાઈ જતા ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને ભોગો, પોતાનું ચિત્ત જ શાંત હોવાથી વિવેકી પુરુષના અનુભવમાં જ આવતા નથી.^૫ એકાંતસ્થાનો, દિશાઓના અનો, તળાવો, જંગલો, બગીચાઓ, પવિત્ર પુણ્યક્ષેત્રો, પોતાનાં ઘરો, સ્નેહી-સંબંધીવર્ગના કીકાવાળા વિલાસો, સુંદર બાગ-બગીચાઓમાં ગોઠી કરવી અને શાસ્ત્રતર્ક વગેરેના વિચારો કરવા છતાં દેવયોગથી થઈ આવે છે. તે પણ વિવેકી પુરુષને તેમાં કશી આસક્તિ જ હોતી નથી, તેથી તેમનું ચિત્ત ઘણાં લાંબા કાળ સુધી તેમાં ચોટી રહેતું નથી. પરંતુ રામ-દમ આદિ સાધનસંપન્ન પોતાના આત્મસુખમાં જ રમણ કરનાર, મન-ઇન્દ્રિય વગેરેની ચેષ્ટાથી રહિત રહેનાર અને જ્ઞાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનનાર એ વિવેકી પુરુષ કોઈ જ્ઞાતાને જ શોધ્યા કરે છે. જેમ કોઈ અભ્યાસી તારો અભ્યાસના બળથી અતિ ગંભીર જળમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષ પણ શાંતિમાં રહી પોતાની મેળે જ પરમપદમાં શાંતિ લે છે.^{૬-૮} શાંત ચિદાત્મા જ બહાર અને અંદર સર્વ દશ્યવર્ગને આકારે નિવર્તરૂપે થઈ રહેલ છે, તેથી તેનાથી જુદો બીજો કશો અર્થ સંભવતો જ નથી. આમ જ નિઃશયપૂર્વક અપરોક્ષ અનુભવ થાય, તે જ પરમપદ છે.^{૧૦} ચૈતન્ય આત્માની સત્તા વિના તેનાથી જુદો કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય પણ નથી. આ વાત અંદર અપરોક્ષ રીતે અનુભવમાં આવવી એ જ પરમપદરૂપ છે, એમ પાંડિતો કહે છે.^{૧૧} પદાર્થમાત્ર એક અદ્વિતીય ચેતનતત્ત્વમાં જ પરિણમે એકરૂપ રહેલા છે, તેથી સાવ શૂન્યતા પણ નથી અને પદાર્થો પણ નથી. વળી જોયવસ્તુનો અભાવ હોવાથી ચેતન્યતત્ત્વથી જુદું જ્ઞાન પણ નથી. આમ જનું એ જ પરમપદરૂપ છે, એમ તમે

સમજો.^{૧૨} જેમ પાષાણની અંદર પાણી કશી અસર કરી શકતું નથી, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ કેવળ શાંતિ મેળવનાર અમનસ્ક સત્પુરુષોના ચિત્તમાં પણ વિષયો કશી અસર કરી શકતા નથી.^{૧૩} અમનસ્ક પાષાણને જેમ દૂધ રચિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ એ અમનસ્ક મહાશયને પણ વિષયો રચિ પેદા કરી શકતા નથી.^{૧૪} ચિત્તની નિરુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો, સંકંદપવિકલ્પ આદિ મનોબ્યાપારથી રહિત થયેલો અને મૌન રાખી ચેષ્ટારહિત રહેલો જિતેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષ કેમ જાણે ચિત્તની અંદર આલેખેલ હોય, તેમ પોતાના સ્વરૂપાનુસંધાનમાં જ નિઃશય થઈ રહે છે.^{૧૫} જાણે અવરથ જાણવા યોગ્ય આત્મતત્ત્વને જાણી લીધેલ છે, એવા વિવેકી પુરુષનું હૃદય સર્વ પદાર્થોની સત્તાથી રહિત છતાં સર્વ પદાર્થોરૂપ થઈ રહેલ હોય છે. અનંત પરબ્રહ્મરૂપ થઈ જવાને લીધે તે અતિ વિશાળ હોય છે, તે પણ તેનું સ્વરૂપ દુર્લભ હોવાથી એક પરમાણુ જેવું જણાય છે અને શૂન્ય નહિ છતાં તે શૂન્યના જેવું હોય છે.^{૧૬} અધિજ્ઞાનચૈતન્ય જ સર્વનું આદિકારણ અને મુખ્ય અધિજ્ઞાન છે. તેથી અધિજ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં અહંકાર, જગત્, વાસના આદિ તેમજ દિશા, કાળ, પરિમાણ આદિ અધિજ્ઞાનરૂપે સંઘાત્રણ રહેલ છે, એમ વિવેકીને જણાય છે. બાકી અચારોપદદષ્ટિએ જોતાં તે અહંકાર જગત્ આદિનું રૂપ પ્રથમથી જ શૂન્ય છે, તેથી તે વસ્તુતાએ છે જ નહિ.^{૧૭} જેમ નિર્મળ પાત્રમાં રહેલો દીવો અંધકારને દૂર કરી દે છે, તેમ નિર્મળ પરમપદમાં રહેલો વિવેકી પુરુષ

× અમનસ્ક=મન વિનાનો-રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક આદિ ચિત્તના ધર્મોથી રહિત થઈ રહેલો.

+ યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ (અવસ્થાઓ) બતાવી છે; જેમકે ક્ષિપ્ત, મદ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ. આમાં સર્વ ઇતિઓના નિરુદ્ધવાળી છેલ્લી અવસ્થા નિરુદ્ધપદ તરીકે કહેવામાં આવે છે. આ વિશે સચિત્તર જોઈએ તેણે યોગશાસ્ત્રમાં જોવું.

દૃઢ્યમાં રહેલા અજ્ઞાનને અને બહાર રાગ-દ્વેષ-ભય આદિને દૂર કરી દે છે.^{૧૭} જે સર્વ અંશે રજોગુણથી રહિત છે, જે સત્વગુણને લીધે અથવા પોતાના પ્રભાવથી અજ્ઞાત અને અધંકારરૂપી સમુદ્રના પારને પહોંચી ગયેલ છે અને જ્યાં તમોગુણનું રૂપ અથવા અધારું જરા પણ સંભવતું જ નથી, તેવા મહાત્માપુરુષરૂપી સૂર્યને સદા પ્રણામ હો।^{૧૮} ભેદબુદ્ધિનો લય થઈ જવાથી અને ચિત્ત અદશ્યપણાને પામવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની જે સ્થિતિ થાય છે, તે વાણી વડે વર્ણવી શકાતી નથી.^{૧૯} હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! નિરંતર ઘણા લાંબા કાળ સુધી પરમભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરાયેલા પરમેશ્વર આ પરમ દુર્લભ એવા મોક્ષપદને આપે છે.^{૨૦}

રામ બોલ્યા:-હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ સુનીશ્વર! ઈશ્વર કોણ છે? અને તેને શી રીતની ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરાય છે? એ આપ મને કૃપા કરીને યથાર્થ રીતે કહો.^{૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! ઈશ્વર કંઈ દૂર પણ નથી અને કંઈ બહુ દુર્લભ પણ નથી. મહાજ્ઞાનમય એક એવો પોતાનો આત્મા જ પરમેશ્વર છે.^{૨૨} આ સર્વ એ ચિદ્રૂપ આત્માન અર્થે જ છે-આ સર્વ તેનાથી જ થયેલું છે. એ પોતે જ સર્વરૂપ છે અને સર્વત્ર ભરપૂર છે. સર્વની અંદર પણ તે જ રહેલ છે અને એ જ સર્વમય છે. સર્વદા સર્વતા આત્મારૂપ એ ચૈતન્યતત્ત્વને નમસ્કાર હો।^{૨૩} જેમ પવનમાંથી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વના કારણરૂપ એ ચિદાત્મામાંથી સ્વાભાવિક રીતે આ સર્વ સૃષ્ટિ, પ્રલય આદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૪} નિરંતર આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓની જાતિઓ યથેચ્છ પૂજન-સામગ્રી અર્પણ કરીને તેની જ પૂજ કરતી રહે છે.^{૨૫} જ્યારે ઘણાં વર્ષો સુધી પોતાની મરજી પ્રમાણે ઇચ્છા વડે તેની પૂજ કરવામાં આવે

છે, ત્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે.^{૨૬} પવિત્ર કર્મો વડે પ્રસન્ન થયેલા એ આત્મસ્વરૂપ દેવાધિદેવ મહેશ્વર, તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાની મેળે જ એક પવિત્ર દૂતને મોકલે છે.^{૨૭}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આત્મારૂપ એવા પરમેશ્વર કયા દૂતને મોકલે છે અને તે દૂત આવીને શી રીતે બોધ કરે છે? તે આપ મને કહો.^{૨૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આત્મારૂપ પરમેશ્વર વિવેક નામનો દૂત મોકલે છે. તે દૂત પરમ આનંદરૂપ છે અને વિવેકી પુરુષની દૃઢ્યરૂપી શુદ્ધિમાં પ્રવેશે છે. ચંદ્રમા જેમ આકાશમાં રહે છે, તેમ જ્ઞાન યતાં સુધી તે તેમાં સ્થિર થઈ રહે છે.^{૨૯} એ વિવેકરૂપી દૂત વાસનારૂપે રહેલા પુરુષને બોધ કરે છે અને કર્મે કરી અનિવેકી પુરુષને આ સંસારરૂપ સાગરમાંથી તારી દે છે.^{૩૦} સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસ્વરૂપ આ અંતરાત્મા જ પરમેશ્વરરૂપ છે અને પ્રણવ તેનો વાચક (નામ) છે. આમાં વેદની સંમતિ છે.^{૩૧} એ પરમાત્માને મેનુષ્યો, નાગ, દેવતાઓ અને દૈત્યો જપ, હોમ, તપ, દાન અને ક્રિયાઓના ક્રમથી પ્રસન્ન કરે છે.^{૩૨} સ્વર્ગલોક એ પરમાત્માના મસ્તકરૂપ છે, પૃથ્વી એ તેના ચરણરૂપ છે, તારાઓ એ તેનાં રંગાંટાંઓની પંક્તિઓરૂપ છે, પ્રાણીઓ એ તેનાં અસ્થિરૂપ છે અને આકાશ એ તેના દૃઢ્યરૂપ છે એ પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી સર્વ ઠેકાણે ગતિ કરી શકે છે. તે સર્વત્ર ભ્રમત જ છે અને નેથી સર્વને દેખે છે. તે ચારેબાજુ (જ્ઞાનચક્ષુ વડે) લક્ષ્યમ આવતા અનંત હાથ, કાન, નેત્ર અને ચરણને ધારણ કરી રહેલ છે. એ પરમાત્મા વિવેકરૂપી દૂતને દે દેખે છે અને તે દ્વારા ચિત્તરૂપી પિશાચનો સંહાર કરીને જીવને પોતાના કંઈક અનિર્વાચનીય વિશાળ પરમપદમાં (સ્વરૂપસ્થિતિમાં) શાંત કરી દે છે. સર્વ વિકલ્પોના સમૂહને ત્યાગ કરી અને અનેક અનર્થોને એકદા ચવાના આધાર

૩૫ વિદ્યારાને તથા દર્શ, તમે પોતે જ પોતાના પુરુષાર્થ વડે પરમાત્માને પ્રસન્ન કરો. ^{૩૩-૩૬} ચારે બાજુ ભક્તિ કરતા મનરૂપી પિતાય વડે ભયંકર અને છ ભિન્ન આરૂપી મેધાકંઠર વડે આકુળતાવાળા આ સંસારરૂપી રાત્રિના અજ્ઞાનરૂપ અધઃકારમાં એક પોતાનો આત્મા જ પૂર્ણ ચંદ્રમારૂપ છે. ^{૩૭} આ સંસાર એક વિપત્તિ મહાસાગર છે, તેમાં મરણરૂપી લાંડી લાંડી ધૂમરીઓ છે, ભિન્ન-આરૂપી મહાન તરંગોનો ઉછળાટ છે, તૃષ્ણારૂપી તરંગોની અપળતા છે અને મનરૂપી પ્રયંડ વાયુની સુસવાણી છે. તે જમ મોટા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓના આત્મારૂપી જલકણોના આધારરૂપ છે અને ઇન્દ્રિયોના સમુદાયરૂપી ઝૂંડોના વાસને લીધે ગહન છે, તેમ એ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં વિવેક એક મહાન નૌકારૂપ છે. ^{૩૮, ૩૯} પોતાના મનમાન્યા પૂજનથી પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્મા વિવેકરૂપી એક પવિત્ર દૂતને મોકલીને જીવને સત્સંગતિ, સદૃશાસ્ર અને પરમાર્થરૂપ ઉત્તમ જ્ઞાનનો લાભ કરાવે છે અને પછી તેને નિર્ભંગ અને સર્વના આદિરૂપ એવા પરમપદમાં પહોંચાડી દે છે. ^{૪૦}

પૂર્વ યથામિત્તપૂજનતુ પ્રસન્નો દત્વા વિવેકમિહ પાવનદૂતમાત્મા । જીવં પદં નયતિ નિર્મલમેકમાર્ગં સત્સંગશાસ્ત્રપરમાર્થપરાવબોધૈઃ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિવેકમહાકાવ્ય' એ નામનો સર્ગ ૪૮ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૪૯ મો — ૭ —

વિવેકીની મહત્તા અને તેની દૃષ્ટિમાં જગતની સ્થિતિ

॥ ચષિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરિપૂર્ણવિવેકાનાં વાસનામલમુજ્જ્વલાં ।

મહત્તા મહતામંતઃ કાપ્યપૂર્વે જાયતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—સંપૂર્ણ રીતે પૂર્ણ થયેલા

૧. જોગજુપયાસમા સર્ગમાં ૬૬ વિવેકશાળી

વિવેકવાળા અને વાસનાના મેલને ત્યજનારા મહાત્માપુરુષોમાં કોઈ અપૂર્વ મહત્તાનો વાસો થાય છે. ^૧ ઉદારતાના ઉત્તમ અવધિરૂપ અને ગંભીરતા વડે સુંદરતાવાળી મહાપુરુષોની બુદ્ધિને લોભાવવાને કે માપવાને આ ચૌદ લોકો પણ સમર્થ થતા નથી. ^૨ જગત એક બતતી ચિત્તની શ્રાંતિરૂપ છે, એવો સાપુરુષોના ચિત્તમાં દૃઢ નિશ્ચય થઈ બળ્ય છે, એટલે બહાર શબ્દ આદિ વિષયો તરફ જનારો તથા અંદર સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિરૂપે ક્રિયા કરનારો, મર્ગરના જેવો મન તથા ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય, અજ્ઞાન, વાસના, કામ અને કર્મ, વગેરે સમી બળ્ય છે. ^૩ શ્રાંતિ વડે દેખાતા એ ચંદ્રમાની પેઠે, શ્રાંત્રવાના જળની પેઠે અને આકાશમાં તિમિર-રોગવાળાને દેખાતા દેશ-મશક આદિના જેવા અનેક આકાશની પેઠે આ જગતની શ્રાંતિ સાવ મિથ્યા છતાં સ્ફુર્કા કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી એવો નિશ્ચય થાય, પછી વાસના થવાનું કારણ જ ક્યાંથી રહે ? વાસનાનો હેતુ મિથ્યા કરે છે, ત્યારે છેવટ શૂન્ય ચિદાકાશ જ અવશેષ રહે છે. તો મનનો ક્ષય થતાં (સમમ ભૂમિકામાં) થનારી વાસના વિનાની અમનસ્ક અવસ્થાને વિવેકી પુરુષે શા માટે છોડી દેવી બોધ્યો ? ^૪ લોકના બ્યવહાર માટે જ તણ અવસ્થા છે, તે પર ચોથી અવસ્થા છે. તે તુર્યાવસ્થામાં રહેનાર મહાત્માપુરુષ કોઈ બતતો બ્યવહાર કરતો નથી, છતાં તેને બીજા બોધી શકે છે, એટલું જ તેનું અસ્તિત્વ હોય છે. ^૫ સમાધિનિષ્ઠ મહાશય પુરુષોને બચત અવસ્થામાં પણ આ નાના પ્રકારે દેખવામાં આવતું જગત આત્મારૂપે દેખાતું નથી, તેમ સ્થૂળ આકારવાળું પણ દેખાતું નથી અને પૃથ્વી વગેરેના આકારે પણ દેખાતું નથી; પરંતુ રેતના કિરણોના

પુરુષોની મહત્તાનું અને તેઓની દૃષ્ટિમાં જેવું આ જગત ભાસે છે, તે વિષેનું સ્ફુટ રીતે વર્ણન આપવામાં આવ્યું.

વિચિત્ર પ્રકારના તેજઃપુંજની પેઠે એ સઘળું પરમાત્માના એક આભાસરૂપે રહેલ છે, એમ ભાસે છે.^૭ જગત કેવળ દેખાવામાન જ છે, બાકી તે શૂન્યરૂપે જ રહ્યું છે. આકાશમાં અનેક મણિ-જોનાં વિચિત્ર કિરણોના તેજઃપુંજની પેઠે તે ચિદાકાશની અંદર આભાસરૂપે ખડું થઈ રહ્યું છે.^૮ અહીં સર્વ પ્રાણીઓ સત્યપણે રહેલ છે એમ પણ નથી, જગત સત્ય છે એમ પણ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય છે એમ પણ નથી; પરંતુ આ સર્વ બ્રહ્મરૂપી એક ઉત્તમ રત્નનો કાન્તિસમૂહને રૂપે પ્રકાશી રહ્યું છે.^૯ પરબ્રહ્મની અંદર નાના પ્રકારના ભેદોની કલ્પના મુદ્દલ છે જ નહિ, તેને લીધે સૃષ્ટિઓ છે જ નહિ અને નાશનું પણ અસ્તિત્વ નથી, તેને લીધે પ્રલયો પણ નથી; માત્ર આકાર વિનાના કલ્પનાઓરૂપી સૂર્યનાં કિરણોનો સમૂહ જ ઘટ થઈ, આ સર્વને આકારે ભાર્યા કરે છે.^{૧૦} એવી રીતે કલ્પનાઓનો સમૂહ જ ઘટ થઈ જઈ, આ સર્વને આકારે ભૂતિમાન ખડો થઈ રહ્યો છે, બાકી શૂન્યતા વિના બીજું કશું તેનું રૂપ નથી; કેમકે સંકલ્પ વડે ખડાં થઈ ગયેલાં મનોરાજ્ય આદિમાં આકાશની પેઠે શૂન્યતા જ અનુભવમાં આવે છે.^{૧૧} શૂન્યતા પોતે જ અવસ્તુરૂપ છે, તો પછી તેમાં અહંતા-મમતા કે રાગદ્વેષ આદિ ભાવની કલ્પના તો ક્યાંથી જ સંભવે? હવે પછી ભવિષ્યકાળમાં થનારા આકાશ-વૃક્ષમાં ક્યા પક્ષીને શાંતિ મળી છે?^{૧૨} જરા-યુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો અને પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોનો પિંડીભાવ (ભૂતિમાન આકાર) પણ નથી, તેમ સાવ શૂન્યતા પણ નથી. આથી, સંકલ્પ-વિકલ્પના આધારરૂપ એવું મન પણ નથી; પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં કેવળ સત્ય ચૈતન્યતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે અને તેનો નિષેધ કરી શકાતો નથી.^{૧૩} જમ સુવર્ણના પિંડની અંદર અનેક નાના પ્રકારના આકારો રહેલા છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યની

અંદર આ સર્વ વિવર્તભાવે રહેલ છે; બાકી તે નાના પ્રકારના ભેદથી રહિત તથા સર્વત્ર સમાન-રૂપે જ રહેલું છે, એમ વિવેકી સમજે છે.^{૧૪} વસ્તુગતિ પ્રમાણે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી રહેલા જ્ઞાની પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે, તેથી તેનું અહંકારમહિત જગત અને ચિત્ત એ સર્વનો લય થઈ જાય છે. તેનું પોતાનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, તેને જડરૂપ કહી શકાતું નથી. તેથી છેવટ સદૃશ્ય પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્ય જ શેષ રહે છે.^{૧૫} હૃદય અને નીચ વિષયોમાં રચીપચી રહેવાથી બુદ્ધિ કેવળ કલેશને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ વારંવાર અભ્યાસ કરાયેલી હલકી સહજ યુક્તિ-થી જ માત્ર સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૬} જ વિવેકી પુરુષે જગતના અવયવરૂપ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની સર્વ વસ્તુઓના જન્મ વિષે વિચાર કર્યો હોય છે અને જણે આ સર્વ વિરાટરૂપી સ્થૂળપ્રપંચથી અને સૂક્ષ્મારૂપી સૂક્ષ્મપ્રપંચથી રહિત અવશેષ ચૈતન્ય જ રહેલ છે, એમ બહી લીધેલ હોય છે, તે ખરેખર તત્ત્વજ્ઞ છે એમ કહી શકાય છે. દ્વૈતભાવથી રહિત થઈ ગયેલા એ શાંત તત્ત્વજ્ઞેતાની દૃષ્ટિમાં આ જગત છે જ નહિ.^{૧૭, ૧૮} જમ સત્પુરુષને સત્પુરુષની કથા બરાબર અનુભવમાં બેસી જાય છે, તેમ પ્રથમ કહેલા સર્વ ઉપદેશો જ્ઞાની પુરુષના અનુભવમાં બરાબર નિઃશેષ રીતે બેસી જાય છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનું અને પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોનું ઘટપણું પણ વાસ્તવ નથી, તેમ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણ વડે વિરોધ આવવાથી સાવ શૂન્યતા પણ નથી. આમ એ બન્ને સ્થિતિ-નો અભાવ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વ વિકલ્પમાન શાંત થઈ જાય છે; એટલે તેને આધારે સ્થિતિ રાખનાર મન પણ નથી. છેવટે સર્વના અવધિરૂપે જ શેષ રહે છે તે ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તે જ સત્ય છે અને તે જ તમારું પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.^{૧૯, ૨૦} અંદર ચૈતન્યરૂપે રહેલો અતરાત્રો

બહિર્મુખ થાય છે, એટલે તે જ આ સ સારને રૂપે
ભાસે છે. એ બહિર્મુખપણાનો ઉદય થાય છે, તો
તે અનેક અનર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે; પણ તેનો ઉદય
ન થાય અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રહે
તો તે પરમ કલ્યાણકારક છે.^{૨૧} જળ જેમ જડ-
પણાને લીધે પોતાની મેળે જ ખરડું બની બળ
છે, તેમ સંકલ્પનું સ્ફૂરણ થતાં, તે અંતરાત્મા
પોતાની મેળે જ બાહ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને
દેહાદિ મૂર્તિમાન પદાર્થને આકારે યથા બળ
છે.^{૨૨} જેમ સ્વમના પદાર્થો મનોમય હોવા છતાં,
મૂર્તિમાન જેવામાં આવે છે, તેમ ચિદાત્મા
પોતે જ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે બાહ્ય
મૂર્તિમાન પદાર્થોને આકારે જેવામાં આવે છે
અને ચિત્ત તેના આહક તરીકે રહી સ્વરૂપદેહને
ખડો ખરી દે છે.^{૨૩} આ સર્વ (વિવર્તવાળી)
અવસ્થાઓમાં પણ ચિદાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં
કશો પણ અન્યથા ભાવ (વિકાર) થતો નથી;
કેવળ શબ્દની કલ્પના વડે જ તેનો ભેદ કલ્પવામાં
આવે છે.^{૨૪} સ્વપ્ન એ એક જાતનો માનસિક
વિકાર છે, તેથી બહાર અને અંદર મન જ સ્વપ્ન
સંબંધી પદાર્થોને આકારે જેવામાં આવે છે.
આમ એ મન વિકારવાળું ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે
ગોધવાન પુરુષને પોતાનો આત્મા જ બહાર
અને અંદર સર્વ પદાર્થોને આકારે યથા રહેલો
ભાસે છે; છતાં તેની અંદર વિકારનો ભાસ
થતો નથી.^{૨૫} ચિદાત્મા પોતે આકાશના જેવો
અસંગ, નિર્વિકાર અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે.
જેમ કાળ આકાશ આદિ સર્વના કારણરૂપ છે,
છતાં વિકારવાળો નથી, તેમ ચિદાત્માનું સ્વરૂપ
પણ વિકારથી પર જ છે. મન જેમ સ્વપ્નને
આકારે પરિણામ પામી જઈ સ્વમના પદાર્થોરૂપે
જેવામાં આવે છે, તેમ સર્વ પદાર્થોનું તત્ત્વ
ચિદાકાશ જ છે, છતાં તે પદાર્થોને આકારે પરિ-
ણામ પામતું નથી.^{૨૬} બહારના જડ પદાર્થો જ

.. સત્તાથી અંદર ચિદાકાશરૂપે પરિ-

ણામ પામી જઈ જેવામાં આવે છે, એમ પણ
કહી શકાતું નથી; કેમકે જડ પદાર્થ ચેતનથી
સાવ ભેદનો છે, તેથી કાઈ દિવસ તે ચેતન યથા
શક્તો નથી.^{૨૭} ચિદાત્મા દશ્યપણાને પ્રાપ્ત થયો જ
નથી તે કદાચિત્ત વિવર્તભાવથી દશ્યરૂપે જેવામાં
આવે, તો પણ તે સદાકાળ પોતાના અવિકૃત
સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે અને તેનો જરા પણ અન્ય-
ભાવ થયો નથી.^{૨૮} ચિત્તવૃત્તિમાં અત્યંત શુદ્ધ
એવા કેવળ ચિદાકારના પરિણામનો ઉદય થશે
એટલે જડચેતનના નામરૂપનું શ્રવણ પણ શમી
જશે.^{૨૯} ચિત્ત એ વાસનાને આધારે ટપ્પી રહેનારા
લિંગદેહરૂપ છે અને પોતાની દેહ ભાવનાને લીધે
આ દશ્યદેહ આદિ સ્થૂળપ્રયંચરૂપે જેવામાં આવે
છે. જેમ નટલોકો પિશાચનો વેષ લબ્ધવા માટે
પોતાનામાં પિશાચઆવની કલ્પના કરી લે છે,
તેમ વાસનાને યોગે લિંગદેહરૂપ એવું ચિત્ત
પોતાની અંદર મિથ્યારૂપે જ આ દેહ આદિ
દશ્યપ્રપંચને કલ્પી લે છે. બાકી, ખરી રીતે તો,
એ ચિત્ત આકાશની પેઠે અસંગ અને નિર્વેપ
એવા ચિદાત્મારૂપ છે.^{૩૦,૩૧} જેમ હું ઉન્મત્ત નથી
એવું જ્ઞાન થતાં ઉન્મત્તપણું જતું રહે છે, તેમ
ચિત્તનિચ્છદનો અભ્યાસ કરી ખરું જાણવામાં
આવતાં આ સર્વ ભ્રાંતિ તરત જ જતી રહે છે.
આ સર્વ ભ્રાંતિરૂપ છે એવું જ્ઞાન થતાં વાસના
પોતાની મેળે જ ટળી બળ છે; કેમકે સ્વપ્નને
સ્વપ્નસ્વરૂપે બાહ્ય પછી તેના પદાર્થોની સત્યતા
વિધેની વાસના દોને રહે.^{૩૨,૩૩} વાસનાનો ક્ષય
થાય છે; એટલે તરત જ જન્મ-મરણના પ્રવાહ-
રૂપી સંસાર શમી બળ છે. વાસના જ એક મોટી
જખરજેત યક્ષિણી છે. કાલા પુરુષો એ વાસના-
નો ક્ષય કરવામાં જ હંમેશાં લાગ્યા રહે છે.^{૩૪}
જેમ પોતાનામાં પાગલપણાની સદા ભાવના કર-
વામાં આવે તો તે પાગલપણું વધી બળ છે, તેમ
ક્રૂરીથી પોતે પાગલ નથી એ ભાવ દેહ થતાં એ
અજ્ઞાનજન્ય ઉન્મત્તપણું પણ શમી બળ છે.^{૩૫}

જેવી રીતે સૂક્ષ્મદેહ (ભાવનાના અભ્યાસ વડે) સ્વદેહદેહરૂપ બની બળ્ય છે, તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પોતાના વાસનામય સૂક્ષ્મદેહને પણ જ્ઞાનની સ્થિતિ વડે જ, બ્રહ્મમાં જ અહંભાવની વાસનાવાળો બનાવી દે છે.^{૩૬} આમ એ ચિત્તરૂપી આતિવાહિક (લિંગ) દેહને બ્રહ્મમાં જ અહંભાવની વાસનાવાળો કર્યા પછી તેને દૃઢસ્થ ચૈતન્યરૂપ કરવો. તે પછી જ્ઞાનના દૃઢ અભ્યાસ વડે તેને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરી દેવો.^{૩૭} આત્મા વિના કોઈ છે જ નહિ, એટલે જીવાત્માને આધાર આપનાર લિંગદેહની ઉત્પત્તિ કરનાર આત્મા જ ગણાય. તો પછી લિંગદેહ આત્માથી જુદો છે, એમ ક્યાંથી જ કહી શકાય? એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે.^{૩૮} જો કદાચિત્ તેમ ન સમજી શકાય, તો પછી જમ ભૂત કાઢવાના મનોમાં બેડાયેલ હું ફટ્ આદિ ૫૬ સાંભળતાંની સાથે જ ભૂતનો બળ દૂર થાય છે, તેમ પ્રલય ચૈતન્યનું અને બ્રહ્મચૈતન્યનું એક જ બતાવનારાં મહાવાંક્યોના અર્થ માત્ર સાંભળતાં જ એ ત્રિયિત્ત્વ તૂટી બળ્ય છે.^{૩૯} જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા ચિદાત્માનું એકરૂપપણું સમજી લેવું, પછી જ્યાં સુધી જીવચૈતન્યનું અને બ્રહ્મચૈતન્યનું વૃત્તિ દ્વારા અખંડ એકરૂપપણું થાય તેમજ અખંડાકાર વૃત્તિનું પણ અનુસંધાન ન રહે, ત્યાં સુધી જીવચૈતન્યના અસંગપણાની અને અદ્વિતીયપણાની ભાવના કર્યા કરવી.^{૪૦} બહાર અને અંદર સર્વત્ર ચિત્ત શાંત થઈ જતાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો પ્રકાશ નજરે પડે છે. એ આકાશના જેવી નિર્મળ અને શીતળ સ્વરૂપસ્થિતિનો આશ્રય રાખી તમે સુખેથી શાંત થઈ રહો.^{૪૧} આ જગત ઉપર વિજય મેળવી જ્ઞાનરૂપી (વિશ્વવિત્ નામના) યજ્ઞમાં રહેલો અને ધ્યાનરૂપી યૂપને (યજ્ઞમાં રોપવામાં આવતા એક જાતના સ્તંભને) દૃઢ રીતે રોપનારો જ્ઞાનવાન પુરુષ સર્વત્યાગરૂપી દક્ષિણા આપી સર્વથી ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે.^{૪૨}

ભલે અંગારામાંની વૃદ્ધિ થતા માંડો, ભલે પ્રલયનો પ્રયંડ પવન વાવા માંડો અને ભલે આકાશરસાતળમાં આદ્યું બગ્ગો; છતાં જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ કશા વિકારને પામતો નથી અને એકસરખી રીતે જ સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે.^{૪૩} તૃષ્ણાનો ક્ષય થઈ જવાને લીધે શાંત મનવાળા અને સંપૂર્ણ રીતે નિરોધ અવસ્થાને પામેલા જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની સ્થિતિ, વજ્રના જેવી દૃઢ સમાધિ વિના બીજી સંભવતી નથી.^{૪૪} બાહ્યપદાર્થોની તૃષ્ણાનો ક્ષય થઈ ગયા પછી, વૈરાગ્યને લીધે ચિત્ત જનુ શાંત રહે છે, તેવું અનેક શાસ્ત્રગ્રંથો વડે કે ઉપદેશ વડે, કે તપથી કે ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી પણ શાંત રહેતું નથી.^{૪૫} સર્વ સંપત્તિઓ અત્યંત આપ્તિઓરૂપ છે, એવી ભાવનાને લીધે જને સર્વ પદાર્થો પરની તૃષ્ણા રહી નથી એવા જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પોતાની સર્વત્યાગરૂપી સ્વાભાવોથી મનરૂપી ધાસને બાળી નાખે છે. તેમજ જમ વજ્રમણિની અંદર અને બહાર પડતો પ્રકાશ તેનાથી જુદો નથી હોતો, તેમ અંદરના અને બહારના સર્વ પદાર્થો આત્મસ્વરૂપથી જુદા નથી એમ તે બંને છે.^{૪૬, ૪૭} જિમ ધુમાડો આકાશમાં જતાં વાદળાંઓરૂપે થઈ બળ્ય છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે જ નર, નાગ, અસુર, ધર, પર્વત, શુદ્ધાઓ વગેરે આકારો રૂપે થઈ રહેલ છે.^{૪૮} બ્રહ્માંડરૂપી આધારમાં રહેલી અને પ્રાણશક્તિ વડે જીવાળી ચિદાત્માના વિવર્તરૂપી સર્વ સૃષ્ટિઓ નદીઓ ચિદાત્મારૂપી પ્રવાહને લીધે જ વધે છે.^{૪૯} ચિદાકાશરૂપી જળની અંદર વિવર્તનારી જીવરૂપી જની માછલી મોહરૂપી જ વડે બંધાઈ જઈને પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિને જીવ બળ્ય છે.^{૫૦} ચિદાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપને વિશાળ આકાશની અંદર મેળવી પેડે પ્રસન્ન બળ્ય છે અને પોતાના સ્વરૂપ વડે પૃથ્વી આ આકારને ધારણ કરી રહેલા નાના પ્રકારના પદાર્થો

યોગે રૂપે સ્ફુરે છે.^{૫૧} સર્વ જીવો વાસનાની વિચિત્રતાને બાદ કરતાં બીજી બધી રીતે સરખા જ છે. પરંતુ માત્ર વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે તેઓ શુદ્ધ પાંદડાંની પેઠે જટકતા રહી વિચિત્ર સ્વર્ગ-નરક આદિમાં જઈ પડે છે, જડ ઉપાધિને લીધે જડ જેવા બની બંધ છે અને ક્રમ બાજુ પ્રાણવાયુને વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓ રૂપી સ્વર પેદા કરવાને વાંસળીરૂપ હોય તેવા થઈ રહે છે.^{૫૨} પ્રથમ પોતાના પુરુષપ્રયત્ન વડે વિવેક-વૈરાગ્ય આદિ સાધન-સંપત્તિને અને શ્રવણ-મનન આદિને સંપાદન કરવાં. પછી, ધ્યાનમાં વિદ્ય કરનારી તંદ્રાને આસન અને પ્રાણાયામ કરીને જીતી લેવી. એ પછી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ વડે બહિર્દંષ્ટિરૂપ નિદ્રામાંથી બગીને, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રવેશ કરવા. પછી, પૂર્વ એકલી કરેલી વાસનાઓના સમૂહોથી બનેલા અને અનાદર કરાયેલા સંસારપાશથી દઢ થયેલા પાંગરને તત્ત્વસાક્ષાત્કાર વડે તરત જ તોડી નાખવું. આમ પૂર્ણ આતંદ્રથી પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહેવું; પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષોની પેઠે સંસારની અંદર જટક્યા કરવું નહિ.^{૫૩}

આહુત્ય પૌરુષવલ્લભ્યવજિત્ય તંદ્રામુત્થાય
તર્જિતમમજિતવાસનોષ્ઠમ્ । સંસારપાશબંધન-
મંજસૈવ મંત્રવામ્બુદેયમતિનાજ્ઞસમેન માવ્યમ્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્વોપશાંતિ'
એ નામનો સર્ગ ૪૬ માં સમાપ્ત

૭૭ સર્ગ ૫૦ મો. ૭

સાત પ્રકારના જીવો

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

इमे ये जीवर्भवाता दृश्यंते दश दिग्गताः ।

नरनागसुराग्रेन्द्रगंधर्वाद्यभिधानकाः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-દશ દિશાઓમાં રહેલા

પચાસમા સર્વજ્ઞ વાસનાની દડના-શિ-

આ નર, નાગ, દેવ, પર્વત અથવા વૃક્ષ અને ગંધર્વ આદિ નામવાળા જીવોના જ સમૂહો। જોવામાં આવે છે, તેમાં ડેટલાક સ્વપ્નજગર કહેવાય છે, ડેટલાક સંકલ્પજગર કહેવાય છે, ડેટલાક કેવલજગર કહેવાય છે, ડેટલાક ચિરજગર કહેવાય છે, ડેટલાક ધનજગર કહેવાય છે, ડેટલાક બચતસ્વપ્ન કહેવાય છે અને ડેટલાક ક્ષીણજગર કહેવાય છે. એ રીતે જીવો સાત પ્રકારના છે.

રામ બોલ્યાં:-હે મહારાજ ! જન્મ સંસુદ્ર ક્ષીર આદિ જળના ભેદથી સાત પ્રકારનો છે, તેમ વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે સાત પ્રકારે થઈ રહેલા એ સર્વ જીવોના ભેદ આપ મને બોધ થવા માટે કહી સંભળાવો.^{૧-૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-કોઈ એક પુરાતન કલ્પમાં કોઈ એક જગત છે. તેના કોઈ એક સ્થળે ડેટલાક દેહો વડે જીવનાં છતાં સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહીને સ્વપ્નપ્રપંચને દેખે છે, તેમનું સ્વપ્ન જ (પ્રપંચ જ) આ જગત છે, એમ તમે સમજો. તે જીવો સ્વપ્નજગર કહેવાય છે.^{૫૫} કોઈ એક સ્થાને અને કોઈ એક સમયે કોઈ એક સૂતેલા જીવને પોતાની મેળે જ સ્વપ્ન આવે છે, તે સ્વપ્નપ્રપંચ, સમાન કર્મ અને સમાન વાસનાને યોગે આપણે વિષય થઈ બંધ છે, તો આપણે તેમના સ્વપ્નનર શીએ.^{૫૬} એ પુરુષોનો તે સ્વપ્નપ્રપંચ ધણા લાંબા કાળને લીધે બંધતપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે, તેથી તેની અંદરના જીવોને સ્વપ્નજગર કહેવામાં આવે છે.^{૫૭} સર્વમાં વ્યાપી રહેલા ચતુર્બ્રહ્મ સર્વજ્ઞરૂપ હોવાથી તે સર્વ દેહોએ અને સર્વ રૂપ છે. આથી, એ સ્વપ્નવાળા પુરુષોના આપણે સ્વપ્નનર શીએ. કારણ કે આપણે તેમના અંતઃકરણમાં વાસનારૂપે રહેલા છીએ, તેથી તેમના સ્વપ્નમાં કર્મની સમાનતાને લીધે ઉદ્ધત્યુદ્ધ થઈ

ગિયતા એ આદિ ભેદોની વિચિત્રતાને લીધે કલ્પાયેલા જીવોના સાત પ્રકારના ભેદો બતાવવામાં આવશે, જેથી બોધ દેડ થાય.

યર્થ જતાં) જાત રહીએ છીએ.^૯

રામ બોલ્યા:-પ્રથમ જે કલ્પની અંદર આ આપણા જગતરૂપી પ્રપંચને સ્વપ્નરૂપે દેખનારા એ જીવોના જન્મ થયો હશે, તે કલ્પની કલ્પના પણ હમણાં તો ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હશે; તો-પછી તેઓ એ સ્વપ્નમાંથી જાગત થતાં તેમની અતીત કલ્પમાં સ્થિતિ કેમ સંભવે!^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પોતાની, આ આપણા જગતરૂપી સ્વપ્નની ભ્રાંતિને અતે દેવયોગથી જો એ જીવો તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય, તો તેઓ મોક્ષને પામી જાય છે. અથવા તો એ સ્વપ્નમાંથી જાગી ગયા પછી વળી સંકલ્પ વડે બીજા દેહોને ધારણ કરી લે છે.^{૧૧} તેઓ પોતે મનથી કલ્પી લીધેલા બીજા જગતના કલ્પને દેખે છે. કેમકે કલ્પનાના આભાસરૂપી વિશાળ આકાશનું સાંકડાપણું હોતું જ નથી.^{૧૨} સંકલ્પ-સ્વરૂપ જગતરૂપી જૂના જીવરાત્નાં ફળના કીડા-ઓના જેવો સ્વપ્નજગર નામનો જીવોનો ભેદ મેં તમને કહ્યો. હવે સંકલ્પજગર નામના ભેદ વિષે કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૧૩} ઠાઈ એક પુરા-તન કલ્પમાં, ઠાઈ એક જગતમાં, ઠાઈ એક સ્થળે જે પુરુષો નિદ્રા વિનાના છતાં અંદર કેવળ એક સંકલ્પમાં જ પરાયણ થઈ રહ્યા હોય, ધ્યાનને લીધે (મનોમય શરીર વડે) ગતિ કરવાવાળા હોય, મનોરાજ્યને અધીન રહી તેની પછવાડે જ ચાલનારા હોય, સંકલ્પની દૃઢતાને પ્રાપ્ત થઈ જઈ પૂર્વાવસ્થાના અનુસંધાનને ભૂલી ગયેલા હોય, સાંકલ્પિક પદાર્થોમાં જ ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા તદાકાર થઈ જવાથી બહારની શારીરિક ચેષ્ટા-ઓથી રહિત થઈ ગયેલા હોય અને ઘણા લાંબા કાળને લીધે એ સંકલ્પમાં જ જમણે જાગતપણા-ના અભિમાનને ધારણ કર્યું હોય, તે પુરુષો સંકલ્પજગર છે.^{૧૪-૧૬} એ સંકલ્પની શાંતિ થઈ જતાં વળી તે જીવો તેના તે દેહમાં પ્રથમના બ્યવહારનો અથવા તો ઠાઈ બીજા જ વિલક્ષણ

બ્યવહારનો આશ્રય કરે છે અને તેની દૃષ્ટિમાં આપણે તેના સંકલ્પપુરુષરૂપ થઈ રહ્યા છીએ.^{૧૭} એ પુરુષોના સંકલ્પરૂપી જીવનની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ રહેલા અને સંકલ્પમાં જ પાછા લીન થનારા આપણે સર્વ લોકો અને જીવો તેમની દૃષ્ટિમાં સંકલ્પજગર છીએ, એમ કહી શકાય છે. હવે હું કેવલજગર નામના ભેદ વિષે કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૮} સૃષ્ટિ કરવાના સંકલ્પથી વિસ્તરી રહેલા બ્રહ્મમાંથી આ કલ્પની અંદર પ્રથમ જ અવતરેલા જીવો કેવલજગર કહેવાય છે અને તેઓ પ્રથમ પોતાની ઉત્પત્તિ થવારૂપી સ્વપ્નથી રહિત હોય છે.^{૧૯} એ જીવો ફરી વાર એક પછી એક જન્મપરંપરાને પ્રાપ્ત થતા રહે છે, તેમજ પ્રૌઢપણને પામી જઈ જાગત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં ગતિ કરતા રહે છે, અને તેઓ ચિરજગર કહેવાય છે.^{૨૦} પાછા તેના તે જીવો પાપના આવેશને લીધે જડસ્થાવર-ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, જાગતદશામાં અજ્ઞાન વડે ઘટ થઈ રહે છે અને તેઓ ઘનજગર કહેવાય છે.^{૨૧} જે પુરુષો શાસ્ત્રવિચાર અને સત્સંગતિ વડે અજ્ઞાન-નિદ્રામાંથી જાગત થઈ જઈ જ્ઞાનને પામે છે અને જાગત અવસ્થાને એટલે જાગત અવ-સ્થામાં દેખાતા દરયપ્રપંચને સ્વપ્નના જેવા દેખે છે, તેઓ જાગતસ્વપ્ન કહેવાય છે.^{૨૨} જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી પરંમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય છે અને તુર્ય (ચોથી સમાધિ) અવ-સ્થામાં રહેલા હોય છે, તેમની જાગત આદિ અવસ્થા ક્ષીણ થઈ ગયેલી હોવાથી તેઓ ક્ષીણ-જગર કહેવાય છે.^{૨૩} જેમ સમુદ્રના ક્ષીરોદ અને લવણોદ આદિ ભેદ છે, તેમ જીવોના પણ ઉપર પ્રમાણે સાત ભેદ છે. તે મેં તમને કહેલ છે. આ સર્વ સમજી લઈ તમે પરમકલ્પાણમાં પરા-યણ થઈને રહો.^{૨૪} હે રામચંદ્રજી! તમે આ જગત પણ કાંઈક ખીજ વસ્તુ છે, એવી નો ત્યાગ કરો. કેમકે, તમે હવે

ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની અંદર એકરસરૂપ થઈ રહ્યા છે. આથી, દ્વિત્વ, એકત્વ આદિ ભેદ વિનાનું, શૂન્યતાથી રહિત અને ધર્મ વિનાનું^૧ હોવાથી અશૂન્યતારૂપી ધર્મથી પણ રહિત એવું જ આધ પદ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સત્ય ચિદ્રૂપે અનુશેષ રહે છે, તે જ તમે છો.^{૨૫}

ઝાંતિ પરિત્યજ જગદ્ગુણનાત્મિકાં ત્વં વૌઘૈ-
કરૂપવનતામલમાગતોસિ । શૂન્યત્વવર્જિતમશૂ-
ન્યતયા ચ મુક્તં તેન દ્વયૈક્યકવિમુક્તવપુસ્ત્ત્વ-
માયમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘જીવસંસક-
પ્રકારવર્ણન’ એ નામનો
સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૫૧ મો~~~~~

બ્રહ્મદષ્ટિ થતાં જગતની સ્થિતિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

કથં કેવલજાગ્રત્ત્વમકારણમનર્થકમ્ ।

પરાદિકસતિ બ્રહ્મન્ ગગનાદિવ પાદપઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આપે કેવલ-  
જગત નામનો ભેદ કહ્યો, તે આકાશમાંથી જન્મ  
વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય, તેમ પરબ્રહ્મમાંથી તે આકારણ  
ને નિર્થક શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ?<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મહાયુદ્ધિયાળી રામ-  
ચંદ્રજી ! કારણ વિના કશુંકાર્ય સંભવતું જ નથી.  
માટે કેવલજગત નામનો કોઈ પણ ભેદ (કારણ-  
નો અભાવ હોવાથી) અહીં સંભવતો નથી.<sup>૨</sup>  
જ્યારે કેવલજગત નામના ભેદનો અસંભવ છે,  
ત્યારે પછી બીજા પણ સર્વ જીવોના ભેદો કારણ-  
ના અભાવને લીધે પાયા વગરના થઈ જઈ જીવના

અસ્તિત્વ માટે સંભવતા જ નથી.<sup>૩</sup> વસ્તુતાએ  
એતાં તે અહીં કશું ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને  
કશોનો નાશ પણ થતો નથી. નામ અને રૂપવાળા  
વિષયોની કલ્પના પણ અધિકારી પુરુષોને તે  
વિષયોનો ઉપદેશ આપવા માટે જ કરવામાં  
આવી છે.<sup>૪</sup>

રામ બોલ્યા:-શરીરોને કાણ ઉત્પન્ન કરે  
છે તથા મન-બુદ્ધિ આદિમાં પ્રેરણા મૂકી સ્નેહ-  
રાગ આદિ બંધનો વડે બાંધી દઈ કાણ પ્રાણી-  
ઓને મોહ ઉપજાવે છે ?<sup>૫</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-શરીરોને ઉત્પન્ન કરનાર  
પણ કોઈ નથી, તેમજ પ્રાણીઓમાં મોહ પેદા  
કરનાર પણ કોઈ નથી; પરંતુ જળ જમં પોતાના  
સ્વરૂપની અંદર તરંગ આદિરૂપે થઈ રહે છે,  
તેમ અનાદિ અને અનંત ચૈતન્ય આત્મા જ  
પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર નાના પ્રકારના  
પદાર્થોને આકારે વિવર્તીભાવે થકને રહે છે.<sup>૬,૭</sup>

કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ છે જ નહિ; પરંતુ જમ  
કોઈ બીજામાંથી સુંદર મોહનું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય  
છે, તેમ આ સર્વ બાહ્યસૃષ્ટિ અંદર રહેલા ચિદા-  
ત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. હે રામચંદ્રજી !  
જમ કોઈ સુતારે સ્તંભની અંદર કાતરેલી પૂતળી  
સ્તંભમાં રહેલી જ છે, તેમ ચિદાત્માની અંદર જ  
આ જગત રહેલ છે.<sup>૮,૯</sup> ચૈતન્ય આત્મતત્ત્વ દેશ-

કાળ વડે અનંત છે અને એક છે. તેને વિશે,  
બહારની અને અંદરની સર્વ સૃષ્ટિ પુષ્પના  
મુગધની પેઠે સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે, એમ તમે  
સમજો.<sup>૧૦</sup> વાસનાનો ક્ષય થઈ અય, એટલે આ  
પોતાનો આત્મા જ પરલોકરૂપ છે, એમ સમજો.

કમકે જ્ઞાનને લીધે જ્ઞાન થઈ રહેલા વિવેકી પુરુ-  
ષોને મન પરલોક વગેરેની કલ્પના આ લોકમાં જ  
છે, એટલે તેમને કઈ વાસનાનો ઉદય થાય ?  
એ સત્ય પરમપદરૂપ આત્મા જ દેશ, કાળ, ક્રિયા,  
લોક અને ચિત્ત વગેરે નામ-રૂપે અનેક છે. તે જ  
દેશ-કાળ આદિ નામ-રૂપથી તે રહિત છે, છતાં

૪ આ એકાવનમા સર્ગમાં બ્રહ્મદષ્ટિ થતા આ  
જગત ઉત્પન્ન જ નથી એવું એમ જણાય છે, આત્મ-  
દષ્ટિ થતાં તે તૃપારૂપે ભાસે છે અને જ્ઞાન થતાં  
નિરવયવ બ્રહ્મરૂપ જ દેખાય છે; એ ત્રિગે વર્ણન  
વશે.

તે સાવ શૂન્ય નથી. <sup>૧૧૧૨</sup> હે રામચન્દ્રજી દર્યને વસ્તુ તરીકે નહિ જાણનારા અને સાક્ષીરૂપે રહી સર્વનેો અનુભવ કરનારા તત્ત્વજ્ઞતા પુરુષોની જ દષ્ટિ એ પરમપદની અંદર પહોંચી શકે છે; ખાકી ખીજ પ્રાણીઓની દષ્ટિ કોઈ દિવસ પણ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી. <sup>૧૩</sup> જ્યો અપણ અને ગંભીર એવા અહંભાવરૂપી ખાડામાં પડેલા હોય છે, તેઓ કોઈ દિવસ એ પ્રકાશમય પરમ-પદને જોઈ શકતા નથી. <sup>૧૪</sup> ચૌદ પ્રકારના (ચૌદ લોકમાં રહેલા) અનંત પ્રાણીઓના સમૂહોથી ગીય થયેલા આ જગતની દષ્ટિ વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની નજરમાં પોતાના શરીરના એક અવયવ જવી લાગે છે. <sup>૧૫</sup> તાત્ત્વિક દષ્ટિથી જોતાં, કારણના અભાવને લીધે, આ સદિ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. વ્યવહારદષ્ટિ વડે જોતાં, જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય થાય છે. <sup>૧૬</sup> જો કારણની અંદર કાર્ય રહેલ જ હોય, તો પછી તેવું કારણપણું ક્યાં રહ્યું? કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે અનુભવમાં આવવાથી, એ કારણ કાર્યરૂપ જ છે. તેથી જો પ્રમાતા ચિત્તમાં કોઈ જાતની વૃત્તિ સ્ફુરે નહિ, તો એ બન્ને કાર્ય-કારણ પણ રહી શકે નહિ; એટલે વસ્તુતઃ એ બન્નેની સત્તા જ અસત્ય ઠરે છે. <sup>૧૭</sup> જમ શાંત સમુદ્રની અંદર તરંગ, ચક્રીઓ ધત્યાદિ રહેલાં છે, તેમ વિહારે રહિત બ્રહ્મા જગત, ચિત્ત આદિ વિવર્ત-ભાવથી રહેલ છે. <sup>૧૮</sup> જમ માટીના પિંડમાં ધડો, શરાવ વગેરે અનેક પાત્રો હોય છે અને સુવર્ણ જમ પોતાની અંદર કડાં-કુંડળ આદિ નાના પ્રકારના આકારોને ધારણ કરી રહે છે, તેમ નિર્મળ, નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ પોતાની અંદર સર્વને ધારણ કરી રહેલ છે અને સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. <sup>૧૯</sup> ચિત્તનો નિરોધ ન હોવાને લીધે, સ્વપ્ન અવસ્થામાં, ચિત્તની અંદર અનેક વાસ-નાઓ અને આસક્તિઓને લીધે વિપથો સત્ય લાગે છે. તેથી ઊલટું જો આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન

થાય, તો અંતર અવસ્થા પણ અસત્ય લાગે છે. અંતરપ્રપચ કેવળ મનની કલ્પનાથી જ જોમો થયો છે એમ સમજઈ બધ, તો તે ઝાંઝાના જળ જવો મિથ્યા જ થઈ રહે છે. જો તે વિવેક-વિચારથી નિર્મળ થઈ બધ, તો તે સ્વપ્નના જવો જ અનુભવમાં આવે છે. <sup>૨૦, ૨૧</sup> જમ વર્ષાકાળ જતો રહેતાં વરસાદનાં વાદળોમાં સ્થૂલભાવને છોડી દે છે, તેમ જ્ઞાન સારી રીતે સુદૃઢ થતાં તે જ્ઞાન-નિષ્ઠ પુરુષની દષ્ટિમાં પોતાના દેહ સાથે સર્વ પ્રાણીઓ સ્થૂલભાવને છોડી દે છે. (સ્થૂલભાવથી રહિત કેવળ બ્રહ્મરૂપ દેખાય છે.) <sup>૨૨</sup> જમ વરસવા માંડેલો વરસાદ છેવટ સાવ વરસી જઈ આકાશ-રૂપ થઈ બધ છે, તેમ સત્ય આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં, અહંકાર સહિત જગત શમી બધ છે. <sup>૨૩</sup> જ્ઞાન થતાં શરદઋતુનાં વાદળોની પેઠે ફિસ્ફો પડી ગયેલો, નિર્મળ થઈ ગયેલો અને ઝાંઝાના જળની પેઠે સાવ મિથ્યા જણાયેલો દૃશ્યભાવ ફરી વાર તેવું તત્ત્વ શોધવા જતાં ગળી પડી ક્યાંય જતો રહે છે. <sup>૨૪</sup> જમ બળતા અગ્નિમાં નાખેલ સોનું, કાષ અને ધી અગ્નિની અંદર ભસ્મરૂપ થઈ એક જ સ્વરૂપ બની બધ છે, તેમ તત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં જગત, ચિત્ત વગેરે સર્વ એકભાવ બની બધ છે. <sup>૨૫</sup> જમ કોઈ ઘરના ખૂણામાં ભૂત ભરાયો છે એવું કોઈ બાળકને લાગે, પણ સત્ય સમજતાં તેની ભ્રાંતિ દૂર થઈ બધ છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનથી ખરી સમજણ આવે છે, એટલે આ ત્રણ લોકના સંબંધમાં જ કાંઈ તેવું સાકારપણું જણાય છે, તે ક્રમે કરી ક્ષીણ બની બધ છે. <sup>૨૬</sup> જીવરૂપ સાક્ષીચૈતન્ય અનંત અને નિરાકાર છે અને તેને પોતાના સ્વરૂપની અંદર, વિનાકારણે પોતાની મેળે જ જગત, ચિત્ત આદિની વિવર્તરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં આકાર વગેરે ક્યાંથી જ હોય? <sup>૨૭</sup> જીવરૂપ સાક્ષીચૈતન્યને પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેને જગત, ચિત્ત વગેરે સંસારનો પ્રપંચ દેખાય



છે, પણ જ્ઞાન થતાં એ અજ્ઞાન આપોઆપ નાશ પામે છે. પછી તેમાં આકાર વગેરે ક્યાંથી જ હોય? <sup>૨૮</sup> અત્રપ્રપંચ સ્વમના જેવો અસત્ય છે એમ સમજવામાં આવે છે, એટલે તે પોતાના સ્વલભાવને (સાકારપણાને) છોડી દે છે અને અગ્નિ વડે તપાવેલા સુવર્ણની પેઠે પરમ કામળતાને પામે છે. <sup>૨૯</sup> જમ સુવર્ણ પોતાના સુવર્ણભાવને છોડ્યા વિના કડાં, કુંડળ આદિરૂપ થઈ રહે છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યા છતાં, દેશકાળ વિના જ અત્રપ્રપંચ અને સ્વપ્રપંચને રચી લે છે અને કમ જાણે પોતે જ સાકારસ્વરૂપ બન્યો હોય એમ દેખાય છે. <sup>૩૦</sup> આમ વિવેકજ્ઞાન પ્રગટ થતાં, અત્રપ્રપંચ સ્વરૂપના જેવો તુરંચ અને મિથ્યા જણાય છે. એટલે જમ શરદઋતુ ચાલી જતાં, જળનો પ્રવાહ હલકો અને શાંત પડી જાય છે, તેમ જ્ઞાનને લીધે વિષયભોગ સંબંધી રાગ (પ્રેમ) હલકો અને શાંત પડી જાય છે. <sup>૩૧</sup> અતિ તુરંચતાને પામેલી દૃશ્ય સંબંધી શોભા ભલે પોતાની આંખ આગળ જાણી હોય, તો પણ વિવેકી પુરુષને જાણી ગયા પછી વિચાર કરતાં સ્વમના પદાર્થો તરફ રુચિ નથી થતી, તેમ તેને એ દૃશ્ય તરફ પણ રુચિ જ થતી નથી. <sup>૩૨</sup> પોતાના આત્માની અંદર શાંતિ મળવી એ ક્યાં અને આ હ્રદય વિષયોમાં લોભાનું એ ક્યાં? જો જ્ઞાની પુરુષોને પણ વિષયોમાં રુચિ થવી સંભવે, તો સુષુપ્તિ અવસ્થાની અને જાગૃત અવસ્થાની પણ એકતા સંભવે અને મૂઠ પુરુષ તથા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું પણ એક્ય સંભવે. <sup>૩૩</sup> આ જગત કેવળ મનોમય છે, પ્રાંતિરૂપ છે અને તેનું સ્વરૂપ સ્વમના જેવું સાવ મિથ્યા છે. આત્મા નિર્લેપ થઈ ગયા પછી આ જગતની અંદર રહેલી માળા, ચંદન અને વનિતા આદિ પદાર્થોમાં મનાયેલી સત્યબુદ્ધિ દૂર થઈ જાય છે. હે મહાશુદ્ધિશાળી રામચંદ્ર! ઝાંઝનાનાં જળ ને અસત્ય એવા દૃશ્ય પદાર્થો ભલે

સામે જાણા હોય તો પણ તે ક્યા વિવેકી પુરુષને રુચિ ઉત્પન્ન કરે? <sup>૩૪, ૩૫</sup> જગત વિશેની સત્યપણાની બુદ્ધિ દૂર થઈ જાય છે, એટલે શાંત બુદ્ધિવાળો વિવેકી પુરુષ એ જગતને જાણી પડતાં દીવાનાં કિરણો જેવું કાન્તિમાન તથા ચિદાકાશની પેઠે નિરાકાર બુદ્ધિ છે. <sup>૩૬</sup> અત્રપ્રપંચ કેવળ ચિત્તની પ્રાંતિરૂપ જ છે, એમ જ્ઞાન વડે સમજાઈ જાય છે, એટલે પછી તેને માળા, ચંદન અને વનિતા આદિ પદાર્થોમાં રુચિ પેદા કરનારી ચિત્તની પ્રાંતિરૂપ ભાવના પણ નાશ પામે છે. <sup>૩૭</sup> એક વાર અમુક વસ્તુ મિથ્યા છે એવું સમજાઈ જાય છે, પછી તેની ઉપાદેય બુદ્ધિ ક્યાંથી જ રહે? સ્વમનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સ્વમમાં જોયેલા સુવર્ણને લેવાની કાણ દોડધામ કરે? <sup>૩૮</sup> જમ સ્વમને સ્વમરૂપ બણ્યા પછી, તે સ્વમમાં દીકેલા પદાર્થો સંબંધી આસક્તિ દૂર થાય છે, તેમ દૃશ્યનું પણ વાસ્તવ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, એટલે દૃશ્ય પદાર્થો સંબંધી આસક્તિ દૂર થાય છે. ત્યારે દ્રશ્ય તથા દૃશ્ય સંબંધી દશાને લીધે ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષ આદિ કોપોરૂપી ગ્રંથિ પણ છેદાઈ જાય છે. <sup>૩૯</sup> જ્ઞાન થવાથી જતી બુદ્ધિ શાંત થઈ છે તેવો વિવેકી પુરુષ, બંધુ આદિમાં આસક્તિ વિનાનો થઈ જાય છે, તેના સંકલ્પ શાંત પડી જાય છે, તે અહંકારથી રહિત થાય છે અને વિષયો વિષે નિઃસ્પૃહ બને છે. તે સંસારના વિષયોમાં રહેલી આસક્તિને વશ થઈ નકામો પ્રયાસ કરતો નથી, કૃતકૃત્ય થઈ રહે છે અને શાંતિ પામે છે. <sup>૪૦</sup> જમ દીવાની શિખાં ઓલવાઈ જતાં તેનાં કિરણો પણ ઓલવાઈ જાય છે, તેમ વિષય સંબંધી રાગ દૂર થવાથી, વાસના પણ ઓલવાઈ (લયને) પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. <sup>૪૧</sup> ગંધર્વનગરની પેઠે પ્રથમ પ્રાંતિરૂપે દેખવામાં આવતું આ સર્વ જગત, જ્ઞાનનો ઉદય થતાં દીપકનાં કિરણોનાં સમુદ્ધન પેઠે પ્રકાશરૂપ નિરાકાર અને આકાશના જેવું

શૂન્ય અને કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ દેખાય છે.<sup>૪૨</sup> તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ સાતમી ભૂમિકામાં રહેનો હોવાથી તેમજ પરબ્રહ્મમાં (વૃત્તિનિરોધ દ્વારા) એકસ્વરૂપ થવાથી, પોતાના દેહને, આકાશને, શૂન્ય કે સ્ફુરણને, એ કશાને (સુષુપ્તિજાણી પેઠે) દેખતો નથી.<sup>૪૩</sup> એ પરમતત્ત્વની અંદર પોતાનો આત્મા (દેહ, મન, જીવ આદિ) પણ નથી, શૂન્ય પણ નથી, જગતની કલ્પના પણ નથી, ચિત્ત પણ નથી અને દશપ્રપંચનો ઉદય પણ થયેલો જ નથી; છતાં તેની અંદર સર્વ વિવર્ત રૂપે રહેલ છે.<sup>૪૪</sup> દેહની ઉપાધિને લીધે ભૂમિકા આદિનો જ ભાવ અવિવેકી પુરુષોના જોવામાં આવે છે, તે પણ જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્યુક્ત પુરુષની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનને લીધે અસ્ત પામી શૂન્ય જ લાગે છે. પોતે ભલે કોઈ ભૂમિકામાં હોય, પરંતુ તેની દૃષ્ટિએ તે ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી.<sup>૪૫</sup> એ ચિદાત્માને વિશે સમાધિથી એકરૂપતાને પામવાથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શાંત આકારને ધારણ કરે છે. તે આકાશના જેવો નિર્મળ થઈ રહે છે, નિઃસંગ થઈને જ રહે છે અને દેહધારી હોવા છતાં તેને કશું અભિમાન ન હોવાથી તે દેહરહિત જેવો જ હોય છે.<sup>૪૬</sup> મનનો લય થવાથી તે મૌન ધારણ કરે છે. તે નિરુદ્ધ અવસ્થાને પામ્યો હોય છે, તે સંસારસાગરને તરી ગયેલો હોય છે અને તે કર્મના અંતને પહોંચ્યો હોય છે.<sup>૪૭</sup> સ્વેદજ, જરાયુજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજજ, એમ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં શરીરો, આ સર્વ લોકો, આકાશ, પર્વતોના સમૂહો અને તે સર્વને ઉત્પન્ન કરનારાં, તેનાં અસાધારણ કારણો, એ અધાતું ઉપાધાનકારણ મૂળ અજ્ઞાન જ છે. માટે એ મૂળ અજ્ઞાન જો જ્ઞાન વડે ગલિત થઈ જાય, તો પછી શરીર, લોક આદિ આ સર્વ જગત મહે (અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં) દેહ, તો પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તે સાવ મિથ્યા જ અનુભવમાં આવે છે.<sup>૪૮</sup> આમ સર્વ વિકલ્પો ગણાઈ જવાથી,

શાંત અંતઃકરણજાળો વિવેકી યોગી પુરુષ પોતાના એક આત્મસ્વરૂપને જ સારરૂપ સમજે છે પરમ શાંતિરૂપી અમૃત વડે સદાકાળ તમ રં છે અને આવરણ માત્રથી રહિત એવા બ્રહ્મ જ સ્થિર થઈને રહે છે.<sup>૪૯</sup>

સંશંતાંતઃ કરણોગલિતવિકલ્પઃ સ્વરૂપસાર-મયઃ । પરમશમામૃતવૃક્ષસ્તિષ્ઠતિ વિદ્વાન્નિરા-વરણઃ ॥ ૪૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્રાંતિયોગોપ-દેશ' એ નામનો સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

## ~\*~ સર્ગ ૫૨ મો \*~\*

ચૈતન્ય જગતરૂપે થયેલું છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

બોધો જગદિવામાતિ મુને યેન ક્રમેણ હ ।

તં ક્રમેણ ક્રમં વ્રહ્મિ ભૂયો મેદનિષ્ઠત્યે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! કૂટસ્થ ચૈતન્ય આત્મા, જે ક્રમ વડે જગતના જેવો ભાસે છે, તે ક્રમભેદ દૂર થાય તે માટે આપ ફરી વાર ક્રમ-વાર કહી બતાવો.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—અતિ અદ્ય સ્મૃતિવાળો મૂઠ મનુષ્ય જગતને એક વૃક્ષની જમ જટલું બુએ છે, તેટલું જ તે તેના મનમાં સ્ફુરે છે; પરંતુ જટલું તે તેની દૃષ્ટિમાં આવતું નથી, તેટલું તે તેના ચિત્તમાં સ્ફુરતું નથી. (આ વાત દૃષ્ટ્ય-વાદને અનુકૂળ છે.)<sup>૨</sup> પરંતુ વિવેકી પુરુષ તો પૂર્વાપર સંબંધ સાથે શાસ્ત્રોના અર્થનો વિચાર કરે છે. કોઈ નિષિદ્ધ વસ્તુ પોતાની આંખ આગળ હોય, તો પણ તે તેને 'ભોગ્ય' તરીકે સ્વીકારતો નથી.<sup>૩</sup> આથી તમે ચિત્તશુદ્ધિ કરનારાં કર્મોનું

\* આ બાવનમા સર્ગમાં તાર્કિક પુરુષોના તર્કો વડે ભ્રમી થયેલી બીજી અનેક કલ્પનાઓનું ખંડન કરી કૂટસ્થ ચિદ્રૂપ આત્મા જ અનિર્વચનીય જગતને આકારો (વિવર્તભાવથી) થઈ રહેલ છે, તે વિશે સમર્થન કરવામાં આવશે.

અનુષ્ઠાન કરવામાં નિષ્ઠા રાખે, માત્ર શાસ્ત્રના અર્થેનિ વિશે જ ચિત્તને પરોવી રાખે, મૌન ધારણ કરીને તેમનું મનન કરે અને કાનૂની શેભાદ્રપ એવા આ મારા ઉપદેશને સાંભળે.<sup>૪</sup> આ દરથસમૂહની બ્રાંતિ અવિદ્યારૂપ છે અને જન્મ ઓગ્રાંતના જળની નદીમાં જળ હોતું નથી, તેમ આ દરથજળ જેવું કંઈ પણ છે જ નહિ.<sup>૫</sup> આમ છતાં જ વિપયનો હું તમને હમણાં ઉપદેશ આપનાર છું, તે વિપયનો ઉપદેશ સાંભળવા માટે તમે મારા કહેવાથી તેને ક્ષણભર સત્ય જોવા સમજી મારું આ કહેવું સાંભળો.<sup>૬</sup> આ બ્રાંતિ ડ્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, એ તર્કવિતંકની આ ધડીએ કાંઈ જરૂર જ નથી; કેમકે જ્ઞાન થતાં, આ દરથ-પ્રપંચ પણ નથી અને આ બ્રાંતિ પણ નથી, એ વાત પોતાની મેળે જ તમારા સમજવામાં આવી જશે.<sup>૭</sup> અનેક પ્રકારે બદલું જ કાંઈ આ સ્થાવર-જંગમ જગત દેખાય છે, તે સર્વ પ્રલય-કાળમાં નાશ પામે છે.<sup>૮</sup> આ જગતના પૂલોક વગેરે અવયવોનો નાશ થાય, એટલે આ જગતનો પણ અવશ્ય નાશ થાય જ. એમાં કાંઈ અટકાવ કરી શકે એમ નથી. કેમકે ધડામાં રહેલા પાણીનું ટીપું ટીપું ઉઘેચી લેવામાં આવે છે, તો બધું પાણી આદ્યું બંધ છે.<sup>૯</sup> આમ વસ્તુમાનનો નાશ સિદ્ધ થાય છે, એટલે જગતનું બ્રહ્મરૂપપણું સંભવતું નથી; કારણ કે જગત પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, એટલે જગતના નાશ સાથે તેનો પણ જો નાશ માનવામાં આવે, તો તે બ્રહ્મ અનંત અને સત્તાવાળું છે એમ કહી શકાય નહિ.<sup>૧૦</sup> મંદિરાના કણોમાં જન્મ મદશક્તિ રહી છે, તેમ પૃથ્વી આદિ જડ મહાભુતોમાં ચૈતન્ય નામની એક શક્તિ રહી છે. આવે આવાંકોનો વાદ છે, પણ તે આપણ આસ્તિકાની આગળ જોતો રહી શકતો નથી. આપણા મતમાં તો દેહસિદ્ધિ અંદર રહેલા વિજ્ઞાનને અધીન છે. માટે સ્વપ્નેદેહની પેઠે એ

બચતદેહ પણ આભાસમાત્ર છે અને તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ તે છે જ નહિ.<sup>૧૧</sup> આ દરથની શોભા ના પામી બંધ છે માટે તે બ્રહ્મરૂપ નથી, તેમ બ્રહ્મથી બુદ્ધિ છે એમ પણ નથી; તે તો અનિર્વચનીય અને અવિદ્યારૂપ છે. આમ માનવાર્થ બ્રહ્મવિદ્યા વડે તેનો બાધ થઈ જતાં શાસ્ત્રની સફળતા કાયમ રહે છે અને એ જ યોગ્ય છે, બીજી વાત બરાબર બંધાયેલ તો થતી નથી.<sup>૧૨</sup> જ સૃષ્ટિ પ્રલયકાળમાં એક વખત નાશ પામી હોય, તેની તે જ પાછી ઉત્પત્તિ થાય છે, એ વાત અસંભવિત છે. કેમકે જ નદિ થઈ ગઈ તેનો પાછો સંભવ શી રીતે થતો? અને પાછી તેની તે જ સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ થઈ કે બીજી, એ વિષે કશો પાકો નિર્ણય થઈ શકતો નથી; માટે તે અનિર્વચનીય છે, એ વાત અમારા વિચાર પ્રમાણે વધારે યોગ્ય લાગે છે. કેમકે અમે અનુભવને અનુસરી ચાલનારા છીએ.<sup>૧૩</sup> અવયવવાળા પદાર્થો જ પ્રલય-કાળમાં અવયવરહિત આકાશરૂપે થઈ રહ્યા હતા, એ વાત પણ અસત્ય લાગે છે; કેમકે સાવયવ પદાર્થો નિરવયવરૂપે શી રીતે રહી શકે? કદાચિત્ત એ સાવયવ પદાર્થો નિરવયવ આકાશભાવને પ્રાપ્ત થયા છતાં પોતાની પૂર્વની અવસ્થાને ધારણ કરી રહ્યા હતા એમ માનવા બેચીએ, તો પ્રલય-કાળમાં પણ તેના સાવયવપણાનો નાશ થતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૧૪</sup> હવે, પ્રલય અને સૃષ્ટિ એ બંને એકપ્રીતિમાંથી એકપ્રીતિની ઉત્પત્તિ થવાથી કાર્ય-કારણના જવાં પરસ્પર થઈ રહ્યાં છે, તે બંનેનું આમ એકરૂપપણું સ્વીકારવા જતાં કાર્યકારણપણાનો ભેદ જોડી બંધ છે અને તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલા અદ્વૈતવાદ જ આવી જોતો રહે છે.<sup>૧૫</sup> જ પદાર્થ દેખવામાં આવતો હોય છતાં પણ તત્ત્વવિચાર વડે જ શૂન્યતાને પ્રાપ્ત થઈ બંધ તે નદિ જ છે, એમ તમે સમજો; કેમકે તે દેખાતાં છતાં વસ્તુતાએ (સ્વપ્રકરણની પેઠે) નથી જ, એ બીજું કાંઈ નાશતું

સ્વરૂપ હોય તો તે કેવી-જનનું છે, તે તમે સુખે-  
થી ભલે કહો. <sup>૧૬</sup> ફરી વાર ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં  
આવવાથી નાશ પામેલા પદાર્થનું વચમાં પણ  
અસ્તિત્વ જ છે, એ કલ્પના પણ ઘટતી નથી;  
કેમકે તેનો તે જ આ પદાર્થ છે, એવું જ્ઞાન કોને  
થાય છે? બાકી (લોકિકદષ્ટિએ) સર્વ પદાર્થ  
અવશ્ય નશ્વર છે. તેથી એક પદાર્થ નાશ પામ્યો  
અને આ વળી બીજો તેનો જ ઉત્પન્ન થયો, એવી  
કલ્પના કાંઈક સંભવિત લાગે છે. <sup>૧૭</sup> ઠેક મુળથી  
માંડી શિખા સુધી આખા ગ્રાડમાં તેની બાધાઈ,  
તેનાં ફળો, તેની શાખાઓ, ઉપશાખાઓ, પત્ર,  
પુષ્પ ઇત્યાદિમાં બીજસત્તા જ વ્યાપીને રહી છે.  
એ કે તે વચમાં ફળ, શાખા આદિરૂપે દેખાય  
છે, નો પણ એ બીજસત્તા જ સર્વત્ર એક અખંડ-  
પણ રહેલી છે, એવી એક્યદષ્ટિ થાય, તો પછી  
શાખા આદિની જુદી સત્તા ન જણતાં બીજ-  
વૃક્ષનું કાર્ય-કારણપણું ક્યાં રહે? <sup>૧૮</sup> આવી જ  
રીતે સૃષ્ટિ, પ્રલય, દેશ, કાળ, ક્રિયા આદિરૂપે  
પ્રસરી રહેલું એક ચૈતન્યરૂપે બીજ જ દેખવામાં  
આવે છે, તે સર્વરૂપે વિવર્તભાવથી થઈ રહ્યું છે,  
એવી બે દષ્ટિ થાય તો પછી તેનો કાર્ય-કારણ-  
ભાવ ક્યાં રહે છે? જ્યાં વસંતની જરૂર હોય ત્યાં  
જમ એક ઘડો કંઈ કામનો નથી, તેમ એક  
ચિદાત્મા પોને જ ક્રિયારૂપ અને ફળરૂપ થઈ રહે,  
તો તે કંઈ કરી શકતો નથી. <sup>૧૯</sup> સર્વ દર્શનોના  
સિદ્ધાંતમાં એક વસ્તુને વિષે અનેક પ્રકારના  
ભાવોના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી.  
હવે પરમાર્થરૂપ ચિન્મય વસ્તુને વિશે અનેક  
પ્રકારના સ્વભાવોનો ભેદ ખરી રીતે છે જ નહિ;  
તો પછી આ વિશે વિવાદ કરવાનું આપણને શું  
પ્રયોજન હોય? <sup>૨૦</sup> આ બાબતમાં વિચાર કરતાં  
અનુભવપ્રમાણથી છેવટ એટલું જ સિદ્ધ થાય  
છે કે, આ સર્વ ચિદાત્માનો જ એક વિવર્ત છે,  
તેથી તે અનાદિ, અનંત, શાંત ચૈતન્યરૂપ છે. તે  
આકાશ પેઠે નિર્લેપ છે, નિરાકાર છે અને માત્ર

બોધરૂપ જ છે. <sup>૨૧</sup> એ તત્ત્વ જેવી રીતે (અવિવા-  
ને લીધે) અનુભવમાં નથી આવતું, જેવી રીતે  
(વિવા વડે) અનુભવમાં આવે છે તથા જેવી  
રીતે એ તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, તે સર્વ હું  
તમને કમથી કહી સંભળાવું છું. <sup>૨૨</sup> મહાપ્રલય-  
માં જ્યારે મહાદેવ (હિરણ્યગર્ભ) સુધીના સર્વ  
દશસ્વમૂલ મન, બુદ્ધિ અને કર્મસંહિત નાશ પામે  
છે, જ્યારે આકાશ પણ લયને પામી જાય છે,  
જ્યારે કાળ સ્થિતિવિહીન થઈ જાય છે, જ્યારે  
વાયુ અને તેજ પણ અત્યંત અભાવને પ્રાપ્ત થઈ  
જાય છે, જ્યારે અધકાર પણ નાશને પામી જાય  
છે, જ્યારે જળ (પૃથ્વી) આદિ પણ ઘણા લાંબા  
કાળ સુધી ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને ટૂંકામાં  
જ્યારે સર્વ નામ-રૂપનો સમૂહ અત્યંત અભાવ-  
ને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે શાંત, અનુભવરૂપ,  
નિત્ય, નિર્મળ, બાધને પ્રાપ્ત થઈ જનારાં નામ-  
રૂપ વિનાનું, અનાદિ, અનંત, શુદ્ધ અને સ્વરૂપ  
એવું કાંઈક અનિર્વચનીય તત્ત્વ જ અવશેષ રહે  
છે. એ તત્ત્વ ઇન્દ્રિય વડે ન જણી શકાય તેવું  
અવ્યક્ત છે, અતીન્દ્રિય છે, નામથી પણ રહિત  
છે, સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે, શૂન્ય જેવું  
છે, અવહારદષ્ટિએ જોતાં કાર્યરૂપ તથા કારણરૂપ  
છે અને તે જ પરમપદરૂપ છે. <sup>૨૩-૨૪</sup> એ તત્ત્વ વાયુ-  
રૂપ પણ નથી, આકાશરૂપ પણ નથી, બુદ્ધિ આદિ-  
રૂપ પણ નથી અને શૂન્યરૂપ પણ નથી. અધિજ્ઞાન-  
દષ્ટિએ જોઈએ તો તે કશારૂપ નથી ને આશપિત-  
દષ્ટિએ જોઈએ તો તે સંસ્કરૂપ છે. એ પરમતત્ત્વ-  
રૂપી ચિદાકાશ કાંઈક જુદી જ તરેલું છે અને  
અવર્ણનીય છે. <sup>૨૫</sup> એ પરમતત્ત્વ કોઈક મુક્ત થઈ  
રહેલા તત્ત્વવેત્તાના જ અનુભવમાં આવે છે અને  
એ પુરુષની સ્થિતિ નિરંતર એ પરમપદમાં જ  
હોય છે. બીજા વેદ આદિ આગમે કેવળ તેનું  
વર્ણન કરી બતાવે છે, બાકી તે અનુભવગમ્ય  
છે. <sup>૨૬</sup> એ તત્ત્વ કાળરૂપ પણ નથી, મનરૂપ પણ  
નથી, સ્વભાવરૂપ પણ નથી, કાર્યરૂપ પણ

કારણરૂપ પણ નથી, દેશરૂપ પણ નથી કે  
 દિશારૂપ પણ નથી અને દેશ-કાળના મધ્યરૂપ  
 કે અંતરૂપ પણ નથી. તે તરત જાણવામાં  
 આવે તેવું પણ નથી અને સાવ ન જ જાણી  
 શકાય તેવું પણ નથી.<sup>૩૦</sup> એ અતિ સ્વચ્છ  
 ચૈતન્યતત્ત્વ તો કાંઈક અવણુય જ છે. તે તો  
 જ્ઞાનના પારને પહોંચી ગયેલા, સસારના જન્મ-  
 મરણના ફેરામાંથી છટી ગયેલા અને પંચમ  
 ભૂમિકા આદિ યોગની ઉત્તમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત  
 થઈ ગયેલા મહાત્માઓના જ અનુભવમાં આવે  
 છે.<sup>૩૧</sup> કે શાંતિમાન રામચંદ્રજી! જ જ પદાર્થોના  
 મેં અહીં નિષેધ કર્યો છે, તે તે પદાર્થોના  
 શ્રુતિ આદિમાં પણ સર્વત્ર નિષેધ કરાયેલ જ છે.  
 આપણી બુદ્ધિ વડે જ તે સમુદ્રના તરંગોની પેઠે  
 બ્રહ્મની અંદર પરિછિન્નરૂપે (પરિભાણાળા)  
 દ્વાયેલા છે.<sup>૩૨</sup> જમ કાઈ મોટા સ્તંભની અંદર  
 નુદી જુદી જાતની પૂતળીઓ રહેલી જ હોય  
 કે, તેમ આ સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મની અંદર રહેલા  
 જ છે.<sup>૩૩</sup> આમ, સર્વ પદાર્થો એ તત્ત્વની અંદર  
 રહ્યા છે અને નથી પણ રહ્યા. એ તત્ત્વ સર્વરૂપ  
 કે અને સર્વરૂપ પણ નથી; એ જ તત્ત્વ સર્વરૂપ  
 થઈ રહેલ છે અને નથી પણ થઈ રહેલ. એ જ  
 તેની અલોકિકતા છે.<sup>૩૪</sup> એ પરમપરૂષ તત્ત્વ  
 જે રીતે સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે અને જે રીતે  
 સર્વ પદાર્થોથી રહિત છે, તે એ તત્ત્વની અંદર  
 જ ગળી જઈ પરિણામ પામી ગયેલા તત્ત્વજ  
 પુરુષો જ જોઈ શકે છે.<sup>૩૫</sup> સર્વના આદિરૂપ એવું  
 એ પરમપદ અનુભવી પુરુષને (આરોપિતદષ્ટિ-  
 એ) સર્વરૂપ થઈ રહેલ લાગે છે, સર્વના આત્મા-  
 રૂપ લાગે છે અને સર્વ પદાર્થો વડે પરિપૂર્ણ  
 લાગે છે. વળી તે (અધિષ્ઠાનદષ્ટિથી જોતાં) સર્વ  
 પદાર્થો વિનાનું દેખાય છે.<sup>૩૬</sup> કે મહાબુદ્ધિશાળી  
 રામચંદ્રજી! સર્વ પદાર્થોના અભાવનો અનુભવ  
 કરાવનારું નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધીનું સંપૂર્ણ  
 ન હોય સુધી તમને ઉત્પન્ન થયેલ નથી. તમને

જે સયય ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ આ બાબતમાં  
 (જ્ઞાનની અપૂર્ણતામાં) પુરાવો આપે છે.<sup>૩૭</sup>  
 જે પુરુષ બોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય છે અને  
 સર્વ દેશના આભાસથી પણ રહિત એવા છેવટ  
 થનારા તત્ત્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે,  
 સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળો હોય છે અને શાંત હોય  
 છે, તે જ એ પોતાના સ્વરૂપભૂત પરમતત્ત્વને  
 દેખી શકે છે.<sup>૩૮</sup> જમ સુવર્ણના પિંડની અંદર  
 કાંઈએ કલ્પના વડે માની લીધેલો મુદ્રાઓનો  
 સમૂહ હોય છે, તેમ એ નિર્લેપ તત્ત્વની અંદર  
 અમુક પદાર્થ છે, આ હું છું અને આ તમે છો  
 વગેરે ત્રણે કાળમાં વ્યાપી રહેલી જગતરૂપી  
 બ્રાંતિ અવસ્તુરૂપે રહી હોય છે; પરંતુ સુવર્ણના  
 પિંડમાંથી જેમ અનેક જાતની સુવર્ણમુદ્રાઓ  
 મળી શકે છે, તેમ પરમાર્થરૂપ પરમાત્માથી  
 જુદું એવું જગત જોવામાં કે જાણવામાં આવતું  
 નથી.<sup>૩૯, ૪૦</sup> આત્મા સદાકાળ જગતથી ભિન્ન છે,  
 છતાં જગત આત્માથી ભિન્ન નથી; તે તો આત્માના  
 અંગરૂપ જોવામાં આવે છે. જેમ સુવર્ણ  
 બાજુમધ્યરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ પણ જગતરૂપ છે.  
 આમ, બ્રહ્મતત્ત્વ જ વિકારને પામ્યા વિના વિવર્ત-  
 ભાવથી જગતરૂપી દ્વૈતભાવવાળું થઈ રહ્યું હોય  
 એમ ભાસે છે.<sup>૪૧</sup> એ તત્ત્વ દેશ-કાળ આદિ  
 શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તરૂપ થનારાં જાતિ,  
 શુણ, ક્રિયા વગેરેથી રહિત છે અને અધ્યારોપ-  
 દષ્ટિથી જોતાં તો તે જ દેશ, કાળ, ક્રિયા આદિરૂપ  
 પણ થઈ રહેલ છે. આ સર્વ તેની અંદર છે અને  
 તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં નથી પણ રહ્યું.<sup>૪૨</sup> જેમ સમાન  
 ભાવમાં રહેલા જળની અંદર (નિગૂઢપણે) તરંગ  
 આદિ રહેલ જ છે, જેમ ચિત્તકારના ચિત્તમાં  
 ચિત્ત કલ્પનારૂપે રહેલ જ છે અને જેમ શ્રુતિકાના  
 પિંડમાં શ્રુતિકાનાં પાત્રો રહેલાં જ છે, તેમ આ  
 જગત (અધ્યારોપદષ્ટિએ જોતાં) બ્રહ્મની અંદર  
 રહેલ જ છે.<sup>૪૩</sup> ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જગત એ  
 ચૈતન્યતત્ત્વની અંદર ભિન્નરૂપે રહેલ નથી, તેમ

અભિનયરૂપે રહ્યું છે એમ પણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વડે  
જેતાં એ જગત છે જ નહિ અને ઉપરઉપરથી  
જેતાં તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. આ સર્વ નિત્ય  
અને અવિકારી એવું ચૈતન્ય જ છે. તત્ત્વજ્ઞાન  
યતા, શાંત બ્રહ્મને વિશે તે જગત પણ શાંત બ્રહ્મ-  
રૂપે રહેલ જ અનુભવમાં આવે છે.<sup>૪૪</sup> આ વળુ  
લોકરૂપી પૂતળી બ્રહ્મરૂપી કાષ્ઠની (સ્તંભની)  
અંદર નહિ કાતરાયા છતાં (પોતાના ચિત્તમાં  
કલ્પનારૂપે રહ્યાથી) પોતાના સાક્ષીરૂપી સિદ્ધી-  
ને (કારીગરને) બધું તે દર્યરૂપે અનુભવમાં  
આવતી હોય તેવી થઈ રહેલ છે.<sup>૪૫</sup> સ્તંભની  
અંદર (નિગૂઢપણે) રહેલી પૂતળીઓ તેમનો  
આકાર કાતરવાથી દર્યભાવને પ્રાપ્ત થઈ બધ  
છે; પરંતુ આ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની અંદર-તો  
સમુદ્રના તરંગોની પેઠે કશે વિચાર ન થતાં આ  
સૃષ્ટિ વિવતરૂપે જોવામાં આવે છે.<sup>૪૬</sup> નિરતિશય  
આનંદરૂપી જળ વડે ભરેલા ચૈતન્યતત્ત્વરૂપી  
સરોવરની અંદર ચૈતન્યરૂપી વરસાદની અમૃત-  
વૃષ્ટિના જલી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યસ્વરૂપે સર્વત્ર એક  
રસમય થઈ રહેલા અને વિભાગ તથા વિકાર એ  
બંનેથી રહિત એવા પરમતત્ત્વની અંદર બધું  
વિભાગવાળી અને વિકારવાળી થઈ રહી હોય  
તેવી ભાસે છે. વસ્તુતાએ નહિ દેખાયા છતાં તે  
દેખાયા જેવી થઈ રહી છે.<sup>૪૭</sup> એ તત્ત્વના એક  
પરમાણુમાં પણ આ સમસ્ત સંસારમંડળ તેના  
અનેક આરભોના આડંબર સહિત દીપી રહ્યું છે.  
પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિથી જોવા જતાં તો તેમાંનું કશું જ  
દેખાતું નથી.<sup>૪૮</sup> આકાશ, કાળ અને પવન આદિ  
પદાર્થોનું વર્ણન એ નિરવયવ ચૈતન્યતત્ત્વના અવ-  
યવરૂપે કરવામાં આવે છે. તેઓ તો મિથ્યા છે  
અને વાસ્તવિક રીતે અધિજ્ઞાનચૈતન્યરૂપ જ છે,  
તેથી તેઓ નિરવયવ છે. આમ એ તત્ત્વ સર્વ ભાવ  
તથા વિકારથી રહિત છે અને અજર છે; તો પણ  
અધ્યારોપદષ્ટિથી શ્રુતિઓ તેને સર્વાત્મક કહે છે.

આકાશકાલપવનાદિપદાર્થજાતમર્યાગમંગ

રહિતસ્ય તદવ્યનંગમ્ । સર્વાત્મકં સકલભાવ-  
વિકારશૂન્યમન્યેતદાહુરજરં પરમાર્થતત્ત્વમ્ ॥૪૯॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન'  
એ નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૫૩ મો\*

ઘટ-પટાદિક પ્રદર્શન છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

યથા ચેત્યે ચેતનતા યથા કાલે ચ કાલતા ।  
યથા ચ વ્યોમતા વ્યોમિ યથા ચ જલતા જલં ॥

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! સ્મૃતિના વિષય-  
માં સ્મૃતિવિષયપણું રહ્યું છે, કાળમાં કાળપણું  
રહ્યું છે, આકાશમાં આકાશપણું રહ્યું છે, જડમાં  
જડપણું રહ્યું છે, વાયુમાં વાયુપણું રહ્યું છે,  
વર્તમાનમાં વર્તમાનપણું રહ્યું છે, ભવિષ્યમાં  
ભવિષ્યપણું રહ્યું છે, ચંચળમાં ચંચળપણું  
રહ્યું છે, સાકારમાં સાકારપણું રહ્યું છે, લિંગ-  
માં લિંગપણું રહ્યું છે, અનંતમાં અનંતપણું  
રહ્યું છે, દર્યમાં દર્યપણું રહ્યું છે અને સૃષ્ટિમાં  
સૃષ્ટિપણું રહ્યું છે. આમ સર્વ વસ્તુમાં બીજાથી  
તેનું જુદાપણું બતાવનાર બળિત આદિ અસા-  
ધારણુ ભાવ રહેલ છે. આ જ રીતે મારા  
સમજવામાં આવે, તે રીતે કંમે કરી આપ મને  
કહી બતાવો. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! (મારા જેવા)  
અલ્પ બોધવાળા પુરુષોને ઠેઠ ભૂજથી માંડી પ્રતિ-  
પાદન કરીને જ સમજણ પાડી શકાય છે.<sup>૧-૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ સર્વ અનંત મહા-  
ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે દેવજ ચૈતન્યસ્વરૂપ  
કહેવાય છે. તેમાં કશું પણ દર્ય નથી, તે દેવજ  
શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, શાંત છે, એક છે અને સદાકાળ

\* આ ત્રેપનમા સર્ગમાં ૫૨૨૫૨ એકબીજામાં  
બેદવાજો અને અધ્યારોપદષ્ટિ વડે દેખાતા સર્વસંકલ્પ-  
મય પદાર્થોનો ત્વ-પ્રત્યય આદિના અર્થરૂપ ભાવ પણ  
બ્રહ્મ જ છે, એ વિષે વર્ણન આવશે.

એકસરખી સ્થિતિમાં જ રહે છે.<sup>૫</sup> જ્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવનો પણ અંત લાવનારો મહાપ્રલય આવીને ઊભો રહે છે અને નામ યા રૂપ એ બન્ને તિરોભાવને પ્રાપ્ત થઈ બંધ છે, પારે એ જ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે; યી સર્વના તત્ત્વરૂપ અને સારરૂપ એ જ વસ્તુ છે. તેની અંદર સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થતાનું કશું કારણ જ પ્રસવતું નથી. આકાશ, બીજ, માયા, મોહ, બ્રમ આદિ કચરો એ શુદ્ધ તત્ત્વમાં સંભવિત જ નથી.<sup>૬</sup> ક્વણ શાંત, આંત સ્વચ્છ, આદિ-અંત વેનાનું એક જ સત્ય તત્ત્વ છે, અને તેની પાસે આકાશ પણ પાપાણના જેવું સ્થૂલ છે.<sup>૭</sup> જ્યારે એ તત્ત્વ ચૈતન્યરૂપે હોય છે, ત્યારે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી તે નથી એમ કહી શકાતું નથી. જ્યારે તે માયા, મોહ, બ્રમ, આકાશ આદિ મેલ વિનાનું શાંત અને શુદ્ધ હોય છે, ત્યારે તે આવી તરેહનું છે, એમ વર્ણવી શકાતું નથી.<sup>૮</sup> આકાશમાં ઊગેલા અને ઝાડની ટોચે રહેલા ચંદ્રને બેવા માટે આત્મચૈતન્ય એક પળવારમાં સેકડો બેજન દૂર બંધ છે. ત્યારે તે આત્મચૈતન્યના મધ્યભાગમાં જે નિર્વિપયરૂપ બેવામાં આવે છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે.<sup>૯</sup> અર્ધરાત્રિ સુધીની ગાઢ નિદ્રા પછી બમત થયેલા, સર્વ પ્રકારના વિચાર માત્રથી રહિત થયેલા અને સુખદુઃખથી રહિત થયેલા અને શાંતપણે સમાધિમાં આરૂઢ થયેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના ચિત્તાનું બહારના તેમજ અંદરના સર્વ વિષયો તથા વાસનાઓ સંબંધી બ્રાંતિ સમી જતાં જે સંકટપરહિત શેષરૂપે રહે છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે.<sup>૧૦, ૧૧</sup> ધાસ, વેલાઓ અને અંકુરો ઘટ્યાદિ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થતાં તેની સાથે પ્રગટ થયેલ જે કાંઈ સત્તાસામાન્ય સર્વત્ર રહેલ છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે.<sup>૧૨</sup> તે જ ગતતું જે સ્પષ્ટ રૂપ દેખાય છે, તે

કારણ, આકાર અને નાના પ્રકારના ભેદવાળું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તેનું કોઈ કારણ નથી, એટલે તે જગત છે પણ નહિ, તેમ થયું પણ નથી અને તેથી તેનામાં આકાર, વિકાર અને ભેદભાવ પણ સંભવતા નથી. આમ, જે વિનાકારણે જ (સ્વમે આદિની પેઠે) દેખાતું હોય, તેની સત્તા જ સંભવતી નથી. આવાત સર્વને પોતાની મેળે જ નિત્ય અનુભવમાં આવે છે; તો તેના નિષેધ કરવાને કોણ શક્તિમાન છે ?<sup>૧૪-૧૬</sup> જગતનું કારણ આદિ-અંત વિનાનું અને સાવ શૂન્ય જ સંભવતું નથી; તેમજ તે નિરવયવ છે. બ્રહ્મ આ સાવયવ દરયરૂપ જગતનું કારણ ઘટી શકતું નથી; કેમકે જગત બ્રહ્મરૂપ નથી.<sup>૧૭</sup> આથી બ્રહ્મની અંદર જે કાંઈ એ જગતનું રૂપ ભાસે છે, તે ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મ પોતે જ વિવર્તભાવથી તેને રૂપે થઈ રહેલ ભાસે છે.<sup>૧૮</sup> આમ જગત (વિવર્તરૂપે) ચૈતન્ય બ્રહ્મરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એટલે તેની અંદર ઉપરઉપરથી બેનાં દેખવામાં આવના ઘટ-પટ આદિ આકારો બાળે બ્રાંતિ વડે જ અનુભવમાં આવતા હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. પાત્રી, બ્રહ્મ તો સર્વરૂપ છે, શાંત છે, એક ચૈતન્યરૂપ જ છે, અજન્મા છે, શાંત છે, દ્વૈત તથા એકત્વ આદિ ભાવથી રહિત છે અને નિર્વિકાર છે.<sup>૧૯</sup> પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી જ આ જગત પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યું છે, પૂર્ણબ્રહ્મમાં તે પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ પ્રકાશ્યા કરે છે, પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ તે ઉદય પાન્યું છે અને પૂર્ણબ્રહ્મની અંદર તે પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ રહ્યું છે.<sup>૨૦</sup> એ બ્રહ્મ શાંત છે, નિષમભાવથી રહિત છે, ઉદય તથા અસ્તથી મુક્ત છે, નિરાકાર છે અને અજન્મા છે. તે આકાશના જેવું નિર્મળ છે, એકરૂપ છે, સર્વરૂપ છે, સદા સદ્દરૂપ છે અને અસદ્દરૂપ પણ છે. તે નિર્વાણરૂપ છે, આદિરૂપ છે, અતે તે જ ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ છે.<sup>૨૧</sup>

જાતિ સમં સમુદયાસ્તમયૈર્વિહીનમાકારશુક્લ-મજમંવરમચ્છમેકમ્। સર્વં સદા સદસદેકતયો-

દિતાત્મનિર્વાણમાદ્યમિદમુત્તમયોધરૂપમ્ ॥ ૨૧ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણુવર્ણન'  
એ નામનો સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૫૪ મો ૐ

સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

જગન્નામ નમઃ સ્વચ્છં સદ્વક્ત્ર નમસિ સ્થિતમ્ ।  
નમો નમસિ માતીદં જગચ્છબ્દાર્થે इत्यजम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઘોડ્યા:-જગતને તત્ત્વદષ્ટિ વડે  
જોતાં, તે આકાશના જેવું સ્વચ્છ અને ભેદરૂપી  
કલક વિનાનું છે. અને બ્રહ્મ પોતે જ ચિદાકાશની  
અંદર (પોતાના સ્વરૂપમાં) ઘટત્વ-પટત્વ આદિ  
ભાવરૂપે પણ થઈ રહેલ છે. એવી રીતે ચિદાકાશ જ  
ચિદાકાશની અંદર નાના પ્રકારે વિવર્તરૂપથી  
ભાસી રહ્યું છે અને જગત શબ્દના તથા ઘટ-પટ  
આદિ શબ્દના અર્થરૂપ પણ તે જ છે. વસ્તુતાએ  
તો એ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે.<sup>૧</sup> તમે,  
હું અને જગત વગેરે શબ્દોના અર્થરૂપ બ્રહ્મ  
પોતે જ બ્રહ્મને વિશે શાંત તથા સમતાથી રહેલ  
ભાસે છે, પરંતુ વસ્તુતાએ જોતાં તો તેમ છે જ  
નહિ.<sup>૨</sup> આ સર્વ જગત સમુદ્ર, પર્વત, મેઘ  
અને પૃથ્વી આદિ વિકારવાળું દેખાય છે, છતાં  
તે કાષ્ઠના મૌનના જેવું શાંત તથા જન્મ આદિ  
વિકાર વિનાના બ્રહ્મરૂપે જ રહ્યું છે.<sup>૩</sup> એવી જ રીતે  
દશ્યનો જે દ્રષ્ટા છે, તેને પણ દશ્યના સંબંધથી  
બુદ્ધો પાડી વિવેક વડે વિચારવામાં આવે, એટલે  
તે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ રહ્યો છે. આમ,  
તે દ્રષ્ટા પણ રહેતો નથી, તેમજ તે કર્તા જણાતો  
હોવા છતાં પણ કર્તાવ્યના અભાવને લીધે અને

× આ ચોપનમાં સર્ગમાં સર્વ વસ્તુ પોતાના  
સ્વભાવની અંદર રહેલ છે અને સ્વભાવ વડે ક્રિયા અને  
ભેદ થાય છે. એ સ્વભાવ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ નિર્વિકાર  
અદૈત ચિન્માત્ર છે, એ કહેવાશે.

કારણના પણ અભાવને લીધે વસ્તુતાએ અકર્તા જ  
છે.<sup>૪</sup> આ પ્રમાણે સર્વ બાબતમાં સૂક્ષ્મદષ્ટિથી  
વિચાર કરીએ તો દ્રષ્ટાપણું પણ નથી, કર્તાપણું  
પણ નથી, ભોક્તાપણું પણ નથી, જડપણું પણ  
નથી, શૂન્યપણું પણ નથી, પદાર્થોનું અસ્તિત્વ  
પણ નથી અને સર્વ આકાશરૂપ છે એમ પણ  
નથી; પરંતુ જન્મ આદિ વિતાર વિનાનું સર્વ-  
વ્યાપી, શાંત, અનાદિ, અનંત એક સત્યતત્ત્વ છે.  
તે સત્યતત્ત્વ ચિદાના ગર્ભની પેઠે સર્વ જ ચૈતન્યરૂપે  
એકરસરૂપ થઈ રહેલ છે. વિધિ તથા નિષેધ એ બન્ને-  
નું જ એક જ અધિષ્ઠાન છે, તે જ વિવર્તરૂપે આ  
સર્વને આકારે દેહાદિ રહેલું ભાસે છે. જમ અનેક  
તરંગોના સમૂહ જળરૂપ છે, તેમ જીવિત, મરણ,  
સત્ય-અસત્ય, શુભ અને અશુભ એ સર્વ એક  
ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે ચિદાકાશ જન્મ આદિ  
વિકારોથી રહિત છે.<sup>૫-૭</sup> એ એક જ તત્ત્વ જીવ-  
ભાવરૂપે વિભાગને પામીને દ્રષ્ટાપણાને અને  
દશ્યપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ કટપના  
સ્વપ્નનગર આદિમાં અનુભવમાં આવે છે.<sup>૮</sup>  
આમ પરમ ચિદાકાશની અંદર આ જગત સ્વમ-  
નગરની પેઠે ભાસે છે. નિષ્પ્રપંચ એવું બ્રહ્મ જ  
જીવરૂપે વિભાગને પ્રાપ્ત થતાં, આ જગતને  
આકારે થઈ રહ્યું છે; માટે સર્વને આકારે દેખ-  
વામાં આવતું જગત પ્રથમ જેવું નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મ-  
રૂપ હતું તેવું જ સદાકાળ છે, એમ તમે સમજો.<sup>૯</sup>  
શાખાના ઉપરના પ્રદેશમાં (આકાશની અંદર)  
રહેલા ચંદ્રમાને જેવા જતાં, આત્મચૈતન્ય  
ન્યારે સાક્ષ્યપરત્તિ દ્વારા ચંદ્ર સુધીના પ્રદેશમાં  
પહોંચી જાય, ત્યારે વચમાં તેનું જ શુદ્ધ નિર્વિ-  
પયરૂપ છે, તે જ રૂપ અત્યંત શાંત અને નિર્વિ-  
કાર એવા ચિદાકાશની અંદર રહેલ છે. જમ  
જળ તરંગ આદિ રૂપે થઈ રહે છે, તેમ ચિદા-  
કાશ જ (વિવર્તભાવથી) જગતને રૂપે થઈ રહેલ  
છે.<sup>૧૦, ૧૧</sup> જ કાંઈ કાર્યરૂપે ઉદય પામતું જાય છે  
અને કાર્યરૂપે જ થઈ રહેલ છે, તેમજ જ કાર્યરૂપે



પ્રગટ થતું નથી અને કારણરૂપે જ રહેલ છે, તે સર્વ એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ સુધી જનારા આત્મચૈતન્યના નિર્વિધયરૂપથી ભિન્ન નથી.<sup>૧૨</sup> જમ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરી શોધ કરે! પણ સસલાતું શિંગડું મળે નહિ, તેમ જગતનું કારણ પણ કેમ થ મળતું નથી.<sup>૧૩</sup> જે વિનાકારણે ભાસ્યા કરે છે તે ભ્રાંતિરૂપ છે; તેથી તે વસ્તુતાએ હોતું જ નથી. ભ્રાંતિ અસત્યરૂપ છે. તેની સત્યતા શી રીતે કહી શકાય ?<sup>૧૪</sup> કારણ વિના કયું કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલું નજરે આવે છે ? દાખલા તરીકે, વંધ્યા સ્ત્રીનો અપુત્ર પતિ સ્વપ્નમાં પોતાના ઉત્તમ પુત્રને દેખે તે એક ભ્રમ જ છે અને તે સાવ મિથ્યા જ છે.<sup>૧૫</sup> તે જ પ્રમાણે કારણ વિના જે કંઈ આ સર્વ પ્રપંચરૂપે દેખાય છે, તે દ્રષ્ટા ચૈતન્ય પોતે જ ભાસે છે. સર્વને રૂપે તે જ સંકલ્પનગર, ગંધર્વનગર આદિની પેઠે વિવર્તભાવથી તેવે તેવે રૂપે થઈ રહેલ દેખાય છે.<sup>૧૬</sup> આત્મચૈતન્ય ક્ષણમાત્રમાં આશુપત્તિ દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે, ત્યારે વચમાં તેનું જે નિર્વિધય રૂપ છે, તે જ ચૈતન્યતત્ત્વનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. તે પોતાના સ્વરૂપને છાડતું નથી અને સર્વ પદાર્થોને આકારે વિવર્તરૂપથી શોભી રહે છે.<sup>૧૭</sup> ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, વસ્તુતાએ આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને તે જ વિવર્તરૂપે પદાર્થોને આકારે દેખાય છે. આ બાબતમાં સ્વપ્નમાં દેખાતો મનથી કલ્પેલો પર્વત જ દષ્ટાંતરૂપ છે.<sup>૧૮</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જમ વડના બીજની અંદર લાવીનું મહાન વટવૃક્ષ રહેલ જ છે, તેમ પરમ સૂક્ષ્મ પરબ્રહ્મની અંદર સ્થિત શા માટે રહી નથી ?<sup>૧૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જ્યાં બીજ હોય ત્યાં જ શાખા પોતાના રૂપને વિસ્તારે છે અને સહકારી કારણોનો (પૃથ્વી, જળ આદિનો) સંયોગ થતાં થાય છે.<sup>૨૦</sup> જ્યારે સર્વ પ્રાણીમાત્રનો

અને પંચમહાભૂત આદિનો પ્રલય થઈ જાય છે, ત્યારે જનાથી જગત ઉત્પન્ન થાય એવું આકારવાણું બીજ શું હોય ? અને તેનું સહકારી કારણ પણ શું હોય ?<sup>૨૧</sup> પરબ્રહ્મ તો શાંત નિરવયવ છે. તેમાં વળી આકારની કલ્પના કેવી હોય ? એ બ્રહ્મમાં એક પરમાણુપણનો યોગ પણ સંભવતો નથી, તો પછી તેમાં બીજભાવ તો ક્યાંથી જ રહી શકે ? આમ કારણરૂપ બીજ, સત્ય-અસત્ય પણું સિદ્ધ કરવામાં એક હેતુરૂપ કહેવાય છે; પણ તેનો તો અસંભવ છે, તો જગતની સત્તા કેમ હોય ? શા વડે હોય ? શા કારણ માટે હોય ? શામાં રહી શકે ? અને વળી કેવી હોય ?<sup>૨૨, ૨૩</sup> હવે પરમ સૂક્ષ્મ પરબ્રહ્મની અંદર જ આ સ્થૂલ આકારવાણું જગત રહ્યું છે, એ વાત પણ ઘટતી નથી; કેમકે એક સરસવના કણની અંદર મેરુ રહેલો છે, એવી કલ્પના કોઈ એક અજ્ઞાનીની જ હોય છે.<sup>૨૪</sup> જો બીજ હોય તો જ કાર્ય-કારણ-ભાવની કલ્પના સંભવે છે; પણ જગતનું નિરાકારપણું સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તેનું શું બીજ હોય ? અને જન્ય-જનક ભાવનો (કાર્ય-કારણ-ભાવનો) ક્રમ પણ પછી ક્યાં રહે ?<sup>૨૫</sup> માટે જે પરમતત્ત્વ છે, તે જ વિવર્તરૂપે જગતને આકારે થઈ રહેલ છે. બાકી કશું ઉત્પન્ન થતું નથી અને કરાનો નાશ પણ થતો નથી.<sup>૨૬</sup> ચિદાકાશરૂપ આત્મા પોતાના ચિદાકાશરૂપી દૃઢ્યની અંદર ચૈતન્યપણથી જગતરૂપી ભ્રાંતિને દેખે છે. જો દૃઢ્ય અશુદ્ધ હોય, તો એ ભ્રમ અશુદ્ધ જોવો (જગત આદિ આકારવાણો) દેખાય છે; પણ દૃઢ્ય શુદ્ધ હોય તો તેમાં એ ભ્રમ પણ શુદ્ધ દેખાય છે.<sup>૨૭</sup> એ જગતનું રૂપ ચિદાકાશ જ છે એમ ભાસે છે. જમ પવનની અંદર ગતિ રહેલ છે, તેમ એ જગત ચિદાકાશની અંદર આરોપિતરૂપે રહ્યું છે. બાકી, એ શુદ્ધ તત્ત્વમાં સ્થિત નામ-રૂપની કશી પણ કલ્પના છે જ નહિ, એમ અમને જણાય છે.<sup>૨૮</sup> જમ આકાશની

અંદર શૂન્યતા રહી છે તથા જમ જળમાં દ્રવ-  
પણું રહ્યું છે, તેમ આત્માની અંદર શુદ્ધ સૃષ્ટિ  
પોતાના વિવર્તરૂપે રહી છે અને તે જાણે બહી જ  
હોય તેવી દેખાય છે.<sup>૨૯</sup> અમારા મત પ્રમાણે  
પ્રકાશરૂપ, શાંત, અનાદિ, અનંત અને સત્ય એવું  
બ્રહ્મ જ જગતને રૂપે દેલાઈ રહ્યું છે. જગત ઉદય  
પામતું નથી તેમ તેના નાશ પણ થતો નથી.<sup>૩૦</sup>  
આણુપવૃત્તિ દ્વારા આત્મચૈતન્ય એક પ્રદેશમાંથી  
બીજા પ્રદેશમાં જાય છે, ત્યારે વચમાં જે કાંઈ  
નિર્વિષય રૂપ રહે છે, તે જ વિશાળ આકાશની  
અંદર જાણે જગતરૂપ થઈ રહેલ હોય તેવું  
દેખાય છે.<sup>૩૧</sup> જમ પવનમાં ચલનશક્તિ રહી છે,  
જમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે અને જમ આકાશ-  
માં શૂન્યતા રહી છે, તેમ (અભિન્નરૂપે) બીજી  
વસ્તુના સંબંધ વિનાનું અસંગ અને અદ્વિતીય  
એવું આ જગત પણ આત્માની અંદર વિવર્ત-  
ભાવથી ભાસી રહ્યું છે.<sup>૩૨</sup> આ જગત પોતાના  
વાસ્તવ સ્વરૂપરૂપ ચિદાત્મામાં રહ્યું છે. તેથી તે  
ચિદાકાશરૂપ જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આશ-  
પિતરૂપે તે શૂન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે  
પ્રસિદ્ધ આકાશરૂપ છે એમ કહી શકાતું નથી.  
કેમકે એ આકાશ સૂર્યથી રહિત અને અસ્તોદય  
વિનાનું ક્યાં પ્રસિદ્ધ છે ? આ સર્વ દશ્યવર્ગ  
ચિદાત્માનું જ એક રૂપ છે. આમ તે ચૈતન્યસ્વરૂપ  
છે તેથી ચિદાત્માથી બુદ્ધ નથી. માટે તમે પણ  
સર્વ દશ્યકલ્પનાથી રહિત થઈ જાઓ અને  
ચિદાકાશરૂપ જ થઈને રહો.<sup>૩૩</sup>

સંવિન્નમો નનુ જગન્નમ ઇત્યનર્કમાત્મન્યવ-  
સ્થિતમનસ્તમયોદયં ક્ષ । તત્ત્વંગમ્ભૂતમલિલં  
તદનન્યદેવ દશ્યં નિરસ્તકલનોઽમ્વરમાત્રમાસ્ત્વ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
'પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અદ્વૈતકથ-  
પ્રતિપાદન' એ નામનો  
સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૫૫ મો

જગત પ્રકાશ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ભાવાભાવગ્રહોત્સર્ગસ્થૂલદ્વક્ષમચરાચરા ।

આદાવંવ હિ નોત્પન્નાઃ/સર્ગદૌ કારણં વિના ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ભાવ અને અભાવ, અહણ  
અને ત્યાગ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર,  
એ સર્વ પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કયું પણ  
કારણ ન હોવાથી ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી.<sup>૧</sup> નિરા-  
કાર ચૈતન્યધાતુ પોતાના આત્મારૂપ છે. જમ  
બીજા વૃક્ષના કારણરૂપ છે, તેમ તે કાંઈ દિવસ  
આ સાકાર જગતના કારણરૂપ હોઈ શકે નહિ.<sup>૨</sup>  
સર્વરૂપે થઈ રહેલ ચિદાત્મારૂપી ધાતુ ભાવનાને  
લીધે પોતાના આત્માની અંદર પોતાના સ્વરૂપ-  
ને જ જગતને રૂપે અનુભવે છે.<sup>૩</sup> આકાશના જેવી  
અસંગ અને નિર્વિકાર ચૈતન્યધાતુ જેવી જેવી  
દૃઢ ભાવના કરે છે, તેવી તેવી ભાવનાને અનુકૂળ જ  
સૃષ્ટિ તેના જેવામાં આવે છે. જમ મદિરા આદિ  
વડે મત થઈ ગયેલી પુરુષ પોતાની મેળે જ  
પ્રતાપ વડે જણાઈ આવે છે, તેમ એ સૃષ્ટિ પણ  
પોતાની ભાવના પ્રમાણે ખડી થઈ ગયેલી  
જણાય છે.<sup>૪</sup> જ્યારે આ સર્વ ઉત્પન્ન જ થયેલ  
નથી અને સાવ છે જ નહિ છતાં પણ દેખાય  
છે, ત્યારે તો નિર્વિકાર શાંત બ્રહ્મ જ એ અસત્ય  
પ્રપંચના કવુ (વિવર્તરૂપે) થઈ રહ્યું છે, એમ  
તમે સમજો.<sup>૫</sup> જળમાં જમ દ્રવપણું રહ્યું છે,  
તેમ ચિદાકાશમાં ચિદાકાશ જ રહ્યું છે. ચિત્સત્તાને  
લીધે તેમાં જગતનેા અધ્યાસ થાય છે, એટલે તે  
જગતને આકાર ખડું થઈ રહેલ દેખાય છે.  
આથી, જગત પ્રકાશરૂપ (ચિદાકાશરૂપ) છે અને

\* આ પંચાવનમાં સર્ગમાં ચિદાત્મા પોતાના  
સ્વરૂપને બીજા પ્રકારે (જગતને આકારે) ભાવના  
કરવાથી જગતરૂપે થઈ રહેલ દેખે છે અને જગતની જો  
અનન્યરૂપે ભાવના કરે, તો તેને પોતારૂપે જ  
જેથી જગત પ્રકાશરૂપ જ છે, તે કહેવાશે.

બ્રહ્મ જ તેને બતાવેલ છે.<sup>૧</sup> જમ સ્વપ્નની અંદર (અંતરાત્મારૂપી) નિર્મળ ચિદાકાશ જ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિરૂપે ઉદય પામે છે અને જમ કાયરોગ વડે દૂષિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોવાળા-મચ્છર આદિના જેવા આકારો ખડા થઈ જઈ જોવામાં આવે છે, તેમ વિચિત્ર પ્રકારના આરભવાળી આ સૃષ્ટિ પણ સૃષ્ટિરૂપે ભાવના કરાયેલા ચિદાકાશની અંદર ખડી થઈ ગયેલી દેખાય છે.<sup>૭</sup> જમ કાયરોગ વડે દૂષિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોવાળા-મચ્છર આદિ આકારો જોવામાં આવે છે અને જમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે એ બન્ને આભાસમાત્ર છે, તેમ આ બન્નેતત્ત્વ સૃષ્ટિ પણ ક્વણ આભાસમાત્ર છે. બાહ્ય નિષ્પ્રપચ ચિદાકાશ જ વિવર્તભાવથી તે રૂપે થઈ રહેલ છે.<sup>૮</sup> આદિસૃષ્ટિમાં ચિદાત્માનું જે સ્વપ્ન છે, તે બન્નેત કહેવાય છે અને રાત્રિએ જે સ્વપ્ન આવે છે, તેને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે.<sup>૯</sup> જમ નદીઓના તરંગોની રેખા અગાઉ અનાદિ કાળથી જવી છે, તેવી જ હમણાં પણ દેખાય છે, તેમ પદાર્થોની રચના પણ પૂર્વકાળથી જવી ચાલી આવે છે, તેવી જ હમણાં પણ રૂઠ થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે.<sup>૧૦</sup> જમ જળ અને તરંગોની શોભા જ નદીની રચનારૂપે થઈ રહે છે, તેમ ચિદાકાશમાં ચૈતન્યરૂપ બીજની સત્તા જ અંદર સૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે.<sup>૧૧</sup> જે મરી ગયેલા જીવનો અત્યંત નાશ થતો હોય, તો તે નિદ્રાના જવું એક મહાસુષ્પ છે. જે કદાચિત્ મરી ગયા પછી દુષ્કર્મ સંબંધી (નરક આદિ ક્ષણ ભોગવવાનો) ભય રહેતો હોય, તો એ ભય તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં-બન્નેમાં સરખી રીતે જ રહેલ છે. માટે મરણ અને જન્મ, એ બન્ને સર્વને સરખું સુષ્પ આપનાર છે અને તે બંધાં બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળા હોવાથી બ્રહ્મ મય છે.<sup>૧૨,૧૩</sup> આથી, ભલે જન્મ યાંઓ દે ભલે

મરણ યાંઓ, તમા કશી ચિંતા નથી; ક્રમકે એ બન્નેની સૂક્ષ્મરૂપે સ્થિતિ થનારૂપી સત્તા સ્વાભાવિક બ્રહ્મસુષ્પમય જ છે. આવા વિચારો વડે જે પુરુષનું ચિત્ત અંદર શાંત થયું હોય છે તે જ શીતળતાવાળો કહેવાય છે.<sup>૧૪</sup> સર્વ દશ્યનો અભાવ થતાં ચૈતન્યસત્તાની જે સ્થિતિ અવશેષ રહે છે, તે સ્થિતિમાં મહાશય પુરુષો એકરૂપતાથી રહેલા હોય છે. માટે તે સુકત કહેવામાં આવે છે.<sup>૧૫</sup> જ્ઞાન વડે સર્વ દશ્યનો અત્યંત અભાવ જણાયા પછી, પરબ્રહ્મની સત્તા વડે સૃષ્ટિ અધિ-ધાનરૂપે ભલે સત્ય હો. અથવા આરોપિતરૂપે ભલે અસત્ય હો; પરંતુ એ દશ્યનું જ્ઞાન દશ્ય-ભાવથી રહિત થઈ ગયા પછી માત્ર નિર્વિષય ચૈતન્યરૂપે જ ઉદય પામે છે. જે તત્ત્વ દશ્યરૂપ પણ નથી, દશ્યની અપેક્ષાવાળા દ્રષ્ટારૂપ પણ નથી, તેમજ પોતે ચૈતન્ય હોવાથી જડવર્ગની પેઠે જે પરપ્રકાશ્ય પણ નથી, એવા નિત્યતત્ત્વની સાથે વિવેકી તત્ત્વજ પુરુષો એકતાને પામેલા હોય છે અને વ્યવહારમાં પણ તેમની સ્થિતિ શાંત તથા નિર્વિકાર જ હોય છે.<sup>૧૬,૧૭</sup> જમ કાય-રોગવાળાને નેત્રદોષને લીધે આકાશની અંદર મોવાળા-મચ્છર આદિના જેવા આકાર દેખાય છે, તેમ અનિદાને લીધે ચૈતન્યતત્ત્વની અંદર જે વિવર્તરૂપે દેખાય છે, તે જગત કહેવાય છે.<sup>૧૮</sup> બાહ્ય અતિ સ્વચ્છ પરમ ચિદાકાશની અંદર બંધમોક્ષની દૃષ્ટિ હોય જ જ્યાંથી ? આ જગત ચિદાકાશનું એક સ્ફુરણમાત્ર છે અને તે ક્વણ સંકલ્પરૂપે ખડું થઈ રહેલ છે; તેથી વસ્તુતાએ તે ચૈતન્ય છે, કોઈ દિવસ તે પૃથ્વી વગેરે રૂપવાળું થયું જ નથી.<sup>૧૯,૨૦</sup> એ તત્ત્વની અંદર દેશ પણ નથી, કાળ પણ નથી, દ્રવ્ય પણ નથી, ક્રિયા પણ નથી અને આકાશ પણ નથી. સત્ય તત્ત્વ જ બધું આભાસરૂપે એ સર્વને આકારે થઈ રહેલ હોય એમ દેખાય છે; પણ વસ્તુતાએ તે કયું છે જ નહિ.<sup>૨૦</sup> જે તત્ત્વ શૂન્ય નથી, અશૂન્ય

પણ નથી, આકાશથી પણ અતિ સ્વચ્છ છે, સાકાર ભાસતાં છતાં નિરાકાર છે, અસત્યરૂપ જણાતાં છતાં અતિ પ્રકાશરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ છે અને અતિ શુદ્ધ એક ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે જ સ્વપ્નનગરની પેઠે આ જગતને આકારે (વિવર્ત-ભાવથી) ભાસે છે.<sup>૨૧,૨૨</sup> ચિદાકાશની અંદર આરોપિતરૂપે જોવામાં આવતું જગત ઉપર જણાવેલી રીતે પ્રમાણે તત્ત્વદષ્ટિ વડે જોવા જતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે જ પ્રસરી રહેલ છે અને ચૈતન્ય-તત્ત્વ જ સર્વત્ર વિસ્તરી રહ્યું છે. જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું છે અને સમુદ્રમાં દ્રવપણું છે, તેમ આ જગત એ તત્ત્વની અંદર (અભિન્ન સત્તાથી) રહેલ છે. બાકી ખરી રીતે તે નાના પ્રકારના બેદાવાણું નથી.<sup>૨૩</sup>

નિર્વાણમેવમિદમાતતમિત્યમંતશ્ચિદ્વ્યોમ્ન  
આવિલમનાવિલરૂપમેવ । નાનેવ ન ક્વચિદપિ  
પ્રસૂતં ન નાના શૂન્યત્વમંબર ઇવાંબુનિઘૌ  
દ્રવત્વમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગતઃ પર-  
માર્થમયત્વવણું ન' એ નામનો  
સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૫૬ મો

સર્વ ચિદ્રૂપ છે તે દઢ કરવાને  
પાપાણનું આખ્યાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સર્વત્ર સર્વથા સર્વ સર્વદા વ્યોમ્નિ ચિન્મયે ।  
સાધુ સંમવતિ સ્વચ્છં શૂન્યત્વં સ ઇવાસ્મિલે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ચિદાકાશની અંદર તેની  
સત્તાને લીધે સદાકાળ સર્વત્ર અધું સર્વથા સારી

× આ ૭૫૫નમા સર્ગમાં સર્વ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, એવો નિશ્ચય થતાં સર્વત્ર અધું ચૈતન્ય જ જણાય છે. આ વાતનું કરણ દઢ કરવા માટે પાપાણ્યાખ્યાન વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

રીતે સમજે છે અને જેમ આકાશમાં રહેલું શૂન્યપણું નીલ આદિ ભાવથી સર્વત્ર રહ્યા છતાં તેના સ્વરૂપને દૂષિત કરતું નથી, તેમ તે બ્રહ્મમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મના સ્વચ્છ સ્વરૂપને દૂષિત કરતું નથી.<sup>૧</sup> જ્યાં જ્યાં ચૈતન્યસત્તા છે, ત્યાં ત્યાં સદૃષ્ટિની શોભા ખડી થઈ જાય છે. આકાશમાં તથા પૃથ્વી આદિમાં સર્વત્ર ચૈતન્યસત્તા જ રહેલી છે. સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યરૂપ હોવાથી ચૈતન્ય-સત્તા વિનાનું કશું પણ કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા નગર આદિ અને શૈલ આદિ પદાર્થો ચૈતન્યરૂપ અંતરાત્માનો જ એક વિવર્ત હોવાથી તેઓ પણ ચૈતન્યરૂપ છે, તેમ આ જગત અવસ્થામાં જ પદાર્થો દેખવામાં આવે છે, તે પણ ચૈતન્યરૂપ તત્ત્વનો જ એક વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ છે.<sup>૨,૩</sup> દે રામચંદ્રજી ! આ સંબંધમાં બ્રાતિરૂપી રોગને નિવૃત્ત કરવામાં ઉત્તમ રસાયનતુલ્ય એવું એક વિચિત્ર પાપાણનું આખ્યાન પૂર્વે મારા જોવામાં આવેલ છે, તે આ ચાલતા પ્રસંગને લગતું છે. હું તે કહું છું, તમે તે સાંભળો.<sup>૪</sup> વિદિતવેદ (જણવાનું જણે જણી લીધેલ છે એવો) હોવાથી, પૂર્ણ ચિત્તવાળો થઈને મેં એક દિવસે ધાટી બ્રાતિરૂપ આ લોકવ્યવહારનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરી. હું ધ્યાનમાં એકતાન થઈ ગયો. મેં ઇન્દ્રિયોને બંધી મુખ કરનારા સ્વાભાવિક વેગને રોટી રાખ્યા. હું એકાન્તસ્થાન મેળવવા માટે આતુર થઈ ગયો અને શાંત થઈ ગયો. પછી જુદી જુદી જગતની જગતની ક્ષણભંજુર ગતિઓ જોઈને હું કોઈ એક દેવાલયમાં બેસી આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો.<sup>૫-૭</sup> ઉપરઉપરથી રમણીય દેખાતી આ લોકની સ્થિતિ નીરસ જ છે. તે કોઈ દિવસ કોઈને કોઈ પણ ઉપાય વડે કે કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ પણ દેશકાળમાં સુખ આપતી જ નથી, એમ હું માનું છું.<sup>૮</sup> દ્રઢાને (જીવને) અનેક ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કૃણ આપનારી આ દરમ સંબંધી

દૃષ્ટિએ તીવ્ર વેગથી ઉત્પન્ન થતા એકને લાંબી, મારા ચિત્તની અંદર ઉદ્વેગને ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૯</sup> આ સર્વ જ કંઈ જોવામાં આવે છે અને જ જાણવામાં આવે છે, તે શું છે? અને હું પોતે પણ કાણ છું? એ સર્વ શાંત અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરમાકાશરૂપ છે, ચૈતન્યમાત્ર છે અને વિવર્ત વિનાનું છે.<sup>૧૦</sup> આથી સર્વ મોટા સિદ્ધ લોકો, દેવતાઓ અને દૈત્યો ઇત્યાદિ પણ જમાં ધણે કષ્ટે જઈ શકે તેવા ઉત્તમ સ્થળમાં હું અહીંથી જઈશ. ત્યાં અતંધાન આદિ ઉપાયોથી હું મારી પોતાની મેળે જ મારા દેહને છુપાવી રાખીશ.<sup>૧૧</sup> આમ, સર્વ પ્રાણીઓથી અદૃશ્ય રહી, હું નિર્વિકલ્પસમાધિમાં સ્થિતિ રાખીશ. બાહ્ય પદાર્થો સંબંધી કરો પણ સંકલ્પ ચિત્તમાં ન સ્ફુરવા દેતાં હું સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલા નિર્વિકાર શાંત પરમપદમાં જ સ્થિર થઈ રહીશ.<sup>૧૨</sup> તો જ અત્યંત શૂન્ય હોય અને જ શબ્દ આદિ પાંચ બાહ્યવિષયો અનુભવમાં જ આવે નહિ એવો કયો પ્રદેશ હશે?<sup>૧૩</sup> જંગલો, જળાશયો, મેઘો અને સિંહ-વ્યાઘ્રઆદિ પ્રાણીઓના સમૂહો, જ વિશેષ કરવામાં હેતુરૂપ એવા શબ્દો વડે દાહાહલવાળા છે, તેમનાથી વ્યાકુળ થયેલા અને ક્ષોભને પામેલા પર્વતો બીજાઓના ચિત્તને પણ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી, મને તેઓ શત્રુના જેવા પ્રતિકૂળ જ લાગે છે.<sup>૧૪</sup> નાના પ્રકારના પર્વતોની અંદરના પ્રદેશો બીજા આદિ લોક વડે વીંટાયેલા છે અને તેઓ બધા વિષયોરૂપી સર્પો વડે દૂષિત છે; આથી તેઓ મને ઝેર જેવા લાગે છે.<sup>૧૫</sup> નગરો જમ વિવિધ પ્રકારના આરંભો વડે ક્ષોભવાળાં થયેલાં નગરજનોથી ભરેલાં હોય છે, તેમ જળભર્યા સાગરો પણ વિવિધ પ્રકારના આરંભો વડે ક્ષોભવાળાં થયેલાં જળચર પ્રાણીઓથી ભરપૂર હોય છે. પર્વતોના અને સમુદ્રના તટો, લોકપાલોનાં નગરો, પર્વતોનાં શિખરો અને નની અંદરના પ્રદેશો એ સર્વ પ્રાણીઓથી

ભ્રમરાય છે.<sup>૧૬,૧૭</sup> પર્વતોની શુદ્ધિઓ પણ પવનના શબ્દો વડે ગાયન કરે છે, લતાઓરૂપી હસ્ત વડે નૃત્ય કરે છે, પુષ્પોરૂપી હાસ્ય વડે હસે છે અને તેના અંદરના પ્રદેશો સિંહ-સર્પ આદિ અંદર ભરાઈ રહેલા હોવાથી ગહનતાવાળા છે.<sup>૧૮</sup> મૌન ધારણ કરી રહેલાં માછલાંઓનો અને સ્નાન કરવા આવેલા ઋષિઓનો સ્પર્શ થવાથી જમાં કમળનાળો કંપી રહી છે અને તેથી જનાં કમળો ચંચળ થયાં છે, તે મોટાં મોટાં તળાવો પણ જળની ધુમરડીઓથી ગાજી રહ્યાં છે. આથી તેઓ પણ મને વિરસ જ લાગે છે.<sup>૧૯</sup> પવનનો સ્પર્શ થતાં જ એ ઊડેલાં ઘાસ અને રજરૂપી પત્રાકાને ધારણ કરી રહેલી ઝરણાંવાળી પૃથ્વી પણ પવનનાં સુસવાટા વડે શબ્દવાળી છે, તેથી ત્યાં પણ વિશેષ નિવારણ થઈ શકે તેવું નથી.<sup>૨૦</sup> આમ, અવશેષ રહેલું આકાશ જ આરે બાજુ શૂન્યતાવાળું છે, તો તેના કોઈ છેટેના ખૂણામાં ઉત્તમ યોગની યુક્તિનો આશ્રય કરી હું સ્થિર રહું.<sup>૨૧</sup> આકાશના કોઈ એક ખૂણામાં હું પોતાની કલ્પના વડે એક પર્ણકુટ્ટી કલ્પી લઉં અને કશી વાસના રાખ્યા વિના હું તેની અંદર વજના ગર્ભ જેવો થઈને રહું.<sup>૨૨</sup> એવો વિચાર કરી હું જ્યાં તલવારના જેવા નિર્મળ આકાશમાં ગયો, ત્યાં એ આકાશનો અંદરનો ભાગ પણ મને હજારો વિશેષના હેતુઓ વડે વ્યાપ્ત જણાયો.<sup>૨૩</sup> એ આકાશની અંદર કોઈ દેહાણુ મેં સિદ્ધોના ગણોને ધૂમતા જોયા, દાઘક દેહાણુ મેં મેઘોને ગર્જના કરતા દીઠા, દાઘક જગ્યાએ મેં વિદ્યાધરોની સ્થિતિ જોઈ અને દાઘક દેહાણુ મેં યક્ષોનાં ધામ જોયાં.<sup>૨૪</sup> દાઘક દેહાણુ ભમતાં (ગંધર્વ, યક્ષ આદિનાં) ઉત્તમ નગરો મારા જોવામાં આવ્યાં, દાઘક જગ્યાએ દેવદાનવ આદિનું યુદ્ધ મારા જોવામાં આવ્યું, દાઘક દેહાણુ મેં વરસતા મેઘો દીઠા અને દાઘક દેહાણુ ભયંકર આચરણવાળી યોગિનીઓ મારા જોવામાં આવી.<sup>૨૫</sup> દાઘક દેહાણુ મેં પાસે રહેલાં દેવોનાં

પુરે સાથેનાં ગધર્વોવાળાં દેવનગરોને જીડતાં જોયાં, કાઈક ઠેકાણે જમણું કરતા અહંગણો મારા જોવામાં આવ્યા અને કાઈક ઠેકાણે મેં તારાઓને દીઠા. <sup>૨૬</sup> આકાશની અંદર કાઈક જગ્યાએ પક્ષીઓનો સમૂહ મારા જોવામાં આવ્યો, કાઈ એક જગ્યામાં કાપ પામેલા મહાપ્રચંડ પવનને મેં જોયો, કાઈ એક ઠેકાણે બીજ અનેક ઉત્પાતો મારા જોવામાં આવ્યા અને કાઈ એક જગ્યાએ મેઘ આદિનાં મંડળોની શોભા મેં દીઠી. <sup>૨૭</sup> કાઈક ઠેકાણે પૂર્વે કાઈ દિવસ ન દીઠેલા એવા અપૂર્વ આકારવાળા પિરાઓના સમૂહો મારા જોવામાં આવ્યા, કાઈક સ્થળે અનેક નગરોના સમૂહો મેં દીઠા, કાઈક ઠેકાણે એ આકાશને મેં સૂર્યનારાયણના સ્થળે ઘેરાયેલું દીઠું અને કાઈક ઠેકાણે મેં બીજ ચંદ્ર આદિ ગ્રહોના સ્થાનો સંચાર પણ જોયો. <sup>૨૮</sup> કાઈક ઠેકાણે મેં સૂર્યનારાયણના દાહથી પ્રાણીઓનું મરણ થાય એવું જોયું, તો કાઈક ઠેકાણે મેં ચંદ્રમાની અત્યંત શીતળતા જોઈ. એ આકાશની અંદરના કાઈ એક ભાગને મેં ભૂતપ્રેત આદિ દુષ્ટ પ્રાણીઓ વડે મહાભયંકર દીઠો. એનો કાઈક પ્રદેશ તો અગ્નિની ઉષ્ણતા વડે મને દુર્ગમ જણાયો. <sup>૨૯</sup> એ આકાશની અંદર કાઈક જગ્યાએ મેં વેતાલોને ખડા થઈ રહેલા દીઠા, કાઈ એક જગ્યાએ મેં ગરુડ પક્ષીનો સંચાર જોયો, કાઈક ઠેકાણે પ્રલય કરનારો પ્રચંડ વરસાદ મારા દીઠામાં આવ્યો અને કાઈ એક જગ્યાએ તો મેં પ્રલયકારી પ્રચંડ પવનને જોયો. <sup>૩૦</sup> પછી, પ્રાણીઓના સમૂહવાળા એ આકાશના પ્રદેશોને છોડીને હું બહુ જ છેટે ચાલ્યો ગયો અને અત્યંત વિસ્તરેલા એક શૂન્ય તથા એકાન્ત પ્રદેશમાં પહોંચ્યો. <sup>૩૧</sup> તે પ્રદેશમાં પવન અતિશય મંદ હતો અને સ્વપ્નામાં પણ તેમાં કાઈ પ્રાણી જોવામાં આવે એમ નહોતું. તે શુભાશુભ ચિહ્નોથી રહિત હતો. સંસારીઓ માટે તે અગમ્ય છે, એમ તમે સમજી લો. <sup>૩૨</sup> પછી ત્યાં ખુલ્લાં દ્વારવાળી, ઘાટી લીંતો વડે મજબૂત, કમળોની કળીઓ વડે

સુશોભિત, ઘણા નામનાં જીવડાંઓએ ફેલાવી ખાવાથી છિદ્રવાળા થયેલા પૂર્ણચંદ્રખિંબના અંદરના ભાગના જવળી રમણીય, અતિ સુગંધી કમળો, ડોલરનાં પુષ્પો અને મદારનાં પુષ્પોની શોભા વડે તથા કળીઓ વડે મનોહર લાગતી એક કુટી (કાટડી) મેં સત્યસંકલ્પ વડે રચી લીધી. તેને વિશે મેં ચિત્ત વડે પ્રાણીમાત્રથી અગમ્યપણું કલ્પી લીધું. પછી સર્વ પ્રાણીઓ વડે અગમ્ય એવા તે પ્રદેશમાં હું નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થઈ રહ્યો. ત્યારે મેં પદ્માસન વાળું હતું, ચિત્ત શાંત રાખ્યું હતું, પરમ મૌન ધારણ કર્યું હતું અને સેંકડો વરસ પછી સમાધિમાંથી જીડીશ, એવો નિર્ણય કર્યો હતો. વળી ત્યારે હું કેમ જાણે આકાશમાંથી જ રચાયો હોઈ તેવો આકાશની પેઠે સ્વસ્થ અને નિર્વિકાર થઈ રહ્યો હતો, સર્વ આખતમાં સમાન રહ્યો હતો અને કેમ જાણે નિદ્રારૂપ સુદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. <sup>૩૩-૩૭</sup> હે શાંતિમાન રામચંદ્રજી ! ચિત્ત ઘણા લાંબા કાળ સુધી જે વિષયનું અનુસંધાન રાખે છે, તે ક્ષણવારમાં જ તેના જોવામાં આવે છે. પછી ઘણે લાંબે કાળે સેંકડો વર્ષને અંતે જ્યારે મારું ચિત્ત આશાની પેઠે અને પવનની પેઠે ફેલાયું, ત્યારે કાઈ એક કાળે બ્રહ્માનાં પદો નિમિત્તરૂપ એવું કર્મ મારા દૃઢચરૂપી ક્ષેત્રની અંદર વિકાસને પ્રાપ્ત થઈ જઈ ચારેબાજુ દૃઢ્ય-દેશમાં ફેલાઈ ગયું. એટલે જેમ શિશિરઋતુમાં ક્ષીણગાત્ર થઈ ગયેલા વૃક્ષનો રસ જૈન માસમાં પાછો સનેજ થઈ બચે છે, તેમ મારો જીવ પણ સતેજ થઈ ગયો અને તેની સ્ફૂર્તિ પણ સચેત થઈ ગઈ. <sup>૩૮-૪૦</sup> એ સમાધિમાં મારાં સેંકડો વર્ષો એક પલકારાની પેઠે વીતી ગયાં; કેમકે એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષને કાળની ઘણી લાંબી ગતિ પણ અતિ ટૂંકી લાગે છે. <sup>૪૧</sup> જેમ પલ્લવ આદિને પુષ્ટિ મળવામાં હેતુરૂપ અને હર્ષના નિમિત્તરૂપ એવો વસંતઋતુમાં પેદા થયેલો વૃક્ષનો અંદરનો રસ પુષ્પરૂપે વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે,

તેમ મારો જ્ઞાનેન્દ્રિયનો ક્રમ પણ પછી બહાર  
જઈ વિકાસને (ફેલાવાને) પ્રાપ્ત થતા લાગ્યો.<sup>૪૩</sup>  
હવે પાંચ પ્રાણવાયુઓ અને ઇન્દ્રિયો વડે યુક્ત  
થઈ રહેલા તથા જીવ્યૈતન્યનો આધારિત થતા  
થી સ્ફૂર્તિમાન થઈ રહેલા દેહને હું (સુપુમ્ણા  
દ્વારા બ્રહ્મરંધ્રમાંથી) પ્રાપ્ત થયો છું, એમ જાણ  
વામાં આવતાં, ઇચ્છારૂપી પિશાચીએ આલિંગન  
કરાયેલો અહંકારરૂપી પિશાચ કાણ જાણે ક્યાંથી  
મારી પાસે આવીને ખડો થઈ ગયો! જાણે જ્યાં  
વૃક્ષોને પણ નમાવી દેનારો પવન કોઈ ઉચ્ચ  
શાહમલિ આદિ વૃક્ષને પ્રાપ્ત થયો.<sup>૪૩</sup>

માં પ્રાણપૂરિતમુપાગતસંવિદંશમમ્પાગતં ત્વ-  
હમિતિ પ્રસૂતઃ પિશાચઃ । ઇચ્છાંગનાવિવલિતોઽથ  
કુતોઽપિ સદ્યઃ પ્રોક્તમસન્નમનવાયુરિવોગ્રવૃક્ષમ્ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'વસિષ્ઠસ-  
માધાનવર્ણન' એ નામનો  
સર્ગ ૫૬ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૫૭ મો

વિવેકી તથા અવિવેકીના અહંકારનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

ત્વામપ્યુદિતનિર્વાણમહંકારપિશાચકઃ ।

ચાઘતે કિમિતિ ઋદ્ધિ મુને સંદેહશંતયે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે સુનિ! તમને જ્ઞાનસંપન્ન-  
ને પણ અહંકારરૂપી પિશાચ કેમ બાધ કરે છે ?  
આ સંદેહ દૂર થાય, તે માટે તમે મને કહેા.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જ્ઞાતવાન અને અજ્ઞાની  
એ બન્નેના દેહની સ્થિતિ અહંભાવ વિના ઘટતી  
જ નથી. દેમકે આ લોકની અંદર આધેય  
વસ્તુ નિરાધાર રહી ચકતી નથી.<sup>૨</sup> પરંતુ પર-

\* આ સજાવનમા મનમાં વિવેકી અને અવિ-  
વેકી પ્રચીના અહંકારનો ભેદ બતાવવા માટે લેની દષ્ટિ-  
માં જ્ઞાન વડે દ્રશ્ય બાધિત થઈ એવે દેહ, એવા તત્ત્વ  
પરંતુ નિત્યપણ વર્ણવવામાં આવે.

માત્રમામાં શાંત ચિત્તવાળા થયેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુ-  
ષમાં જ કોઈ વિશેષતા છે, તે તમે સાંભળો. તે  
સાંભળનામાત્રથી તમારો અહંભાવ (અહંકાર)-  
રૂપી પિશાચ શાંત પડી જશે.<sup>૩</sup> આ અહંભાવ-  
રૂપી પિશાચ છે જ નહિ, છતાં આ અજ્ઞાનરૂપી  
બાળક તેને યોતાની અંદર કલ્પી લીધો છે અને  
અજ્ઞાનને લીધે જ તે સ્થિર થઈ રહ્યો છે.<sup>૪</sup> જમ  
કોઈ વિચારશીલ પુરુષ હાથમાં દીવો લઈને અધા-  
રાના સ્વરૂપને શોધવા બેસે, તો તે તેને દેખાતું જ  
નથી, તેમ વિવેકી પુરુષ તત્ત્વદષ્ટિ વડે અજ્ઞાનના  
સ્વરૂપને શોધવા બેસે છે, તો તે તેને દેખાતું જ  
નથી.<sup>૫</sup> આ લોકમાં અજ્ઞાનરૂપી પિશાચીના  
સ્વરૂપ વિષે જમ જમ વિચાર કરવામાં આવે છે  
અને જમ જમ તત્ત્વદષ્ટિ વડે તેનું અવલોકન  
કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે લયને પ્રાપ્ત થઈ  
જાય છે.<sup>૬</sup> જમ દેહ વિનાની (મિથ્યા) કોઈ  
એક ચક્ષિણી બુદ્ધિની બ્રાંતિને લીધે રાત્રિએ ખડી  
થઈ જાય છે, તેમ કેવળ બુદ્ધિની એક બ્રાંતિરૂપ  
જ અજ્ઞાન પણ અવિદ્યાને લીધે જ નિત્ય પ્રગટ  
થાય છે. જો બીજો ચંદ્રમા હોય તો જ તેની  
અંદર બીજું મૃગસાંછન હોવાનું સંભવે છે,  
તેમ જો સૂર્ય હોય તો જ અવિદ્યા સંભવે છે;  
બીજી કોઈ રીતે તે કોઈ કાળે સંભવતી નથી. આ  
સૂર્ય અજ્ઞાની પુરુષોને વિધમાનરૂપે જોવામાં  
આવે છે, પણ પ્રથમ તે ઉત્પન્ન જ થઈ નથી,  
એટલે તે વિધમાન જ નથી. આકાશના વૃક્ષની  
પેડે તે-કારણના અભાવને લીધે પૂર્વે થઈ જ નથી.  
પરમશુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર નિર્વિકાર એવી  
આદ્ય સૂર્યમાં જ પૃથ્વી આદિને ઉત્પન્ન થવાનું  
શું કારણ હોય ?<sup>૭-૧૦</sup> પરબ્રહ્મ મન વડે અને સર્વ  
ઇન્દ્રિયો વડે અગમ્ય છે તથા નિરાકાર છે. તો  
મન અને ઇન્દ્રિયો વડે આદ્ય એવી આ સાકાર  
સૂર્યનું તે કારણ કેમ થઈ શકે ?<sup>૧૧</sup> બીજા રૂપી  
કારણમાંથી અંકુરરૂપી કાચ પેદા થાય છે, પરંતુ  
જ્યાં બીજ જ ન હોય ત્યાં વળી અંકુર ક્યાંથી

યાય ?<sup>૧૨</sup> કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ સભવતી જ નથી. આકાશની અંદર ક્યારે ઢાણે ક્યું વૃક્ષ સ્પષ્ટ રીતે દીઠું છે ?<sup>૧૩</sup> આકાશની અંદર સંકલ્પ વડે જ કાંઈ શાખા આદિ જોવામાં આવે છે, તે સંકલ્પ જ તેવે આકારે થઈ રહેલ છે એમ જાણવું; આથી વાસ્તવિક રીતે તે કશો જુદો પદાર્થ નથી. આકાશની અંદર જમ વૃક્ષ આદિ શૂન્યરૂપ છે છતાં સંકલ્પ વડે માત્ર દેખાય છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ આ સૃષ્ટિની પ્રતિબંધ વિદ્યાની જ પ્રત્યક્ષ સ્થિતિ અનુભવમાં આવે છે, તે પણ ચિદાકાશની અંદર વસ્તુતાએ શૂન્યરૂપ છે છતાં સંકલ્પ વડે જ દેખાય છે.<sup>૧૪, ૧૫</sup> સદાકાળ એક-સરખી રીતે નિર્વિકારપણે રહેનાર ચિદાકાશ સર્વના આત્મારૂપ છે, ચેતન્ય છે અને ઈશ્વર છે. તે જ પોતાની ચેતન્યસત્તાને લીધે, પોતાના સ્વરૂપની અંદર સૃષ્ટિરૂપે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલ છે.<sup>૧૬</sup> આ બાળતમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિનું દર્શન છે અને તે પ્રતિ-દિન સર્વને અનુભવમાં આવે છે. સ્વપ્નની અંદર પોતાની મેળે જ સંકલ્પ સ્ફુરે છે અને એ સંકલ્પ જ પર્વત-નગર આદિને આકારે સ્વપ્નમાં દેખાય છે.<sup>૧૭</sup> જમ સ્વપ્નની અંદર ચેતન્યસ્વરૂપ અંતરાત્માના સ્વરૂપમાં સંકલ્પ જ બાળે સ્વપ્ન-સૃષ્ટિરૂપે થઈ રહી હોય એમ લાગે છે, તેમ જાગૃતમાં પણ સૃષ્ટિ નહિ હોવા છતાં સંકલ્પ જ બાળે જાગૃતસૃષ્ટિરૂપે થઈ રહેલ હોય એવું લાગે છે.<sup>૧૮</sup> આવી જ રીતે પૂર્વકાળમાં (સૃષ્ટિ થયા પહેલાં) પણ તે મહાચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ-સ્વરૂપની અંદર જ રહ્યું હતું. સૃષ્ટિની પહેલાં દ્રશ્ય, દશ્ય, દર્શન આદિથી રહિત, જનમ આદિ વિકાર વિનાનું, અક્ષય, અનાદિ અને અનંત જ એક શુદ્ધ પરમતત્ત્વ હતું, તે જ આમારા અત પ્રમાણે પોતે વિકારને ન પામતાં છતાં (વિવર્ત-ભાવથી) સૃષ્ટિરૂપે થઈ રહેલ છે.<sup>૧૯</sup> વસ્તુતાએ અહીં સૃષ્ટિ થયેલ જ નથી, તેમ બૂગોળ-ખગોળ આદિ કશું પણ છે નહિ. શાંત નિરાલંબ બ્રહ્મ જ

પોતાના સ્વરૂપની અંદર વિવર્તભાવથી સર્વરૂપે થઈ રહ્યું છે.<sup>૨૦</sup> એ સર્વશક્તિમાન પરબ્રહ્મ દંઢ સંકલ્પ વડે જવું જવું પોતાનું રૂપ પ્રસારવા કારે છે, તેવે તેવે રૂપે તે પોતાના શુદ્ધ વાસ્તવ સ્વરૂપને છોડ્યા વિના થઈ જાય છે.<sup>૨૧</sup> જમ સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતું નગર મનુષ્યની અંદર રહેલા ચિદાત્માનો જ એક વિલાસ છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં આ સૃષ્ટિ પણ શુદ્ધ ચેતન્યતત્ત્વનો જ એક વિલાસ છે.<sup>૨૨</sup> ચિદાકાશ પોતાના પરમ આકાશરૂપ શુદ્ધ ચેતન્યમય સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે અને તે જ પોતાની તેવી ભાવનાને લીધે, પોતાના સ્વરૂપમાંથી બ્રહ્મ થયા વિના જ વિવર્તભાવથી સૃષ્ટિને આકારે બાસે છે.<sup>૨૩</sup> ભાવનાનો વિષય, ભાવના કરનાર અને ભાવના એ ત્રિપુટીની સ્થિતિ પણ સ્વચ્છ ચિદા-કાશરૂપ છે; તે ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર એ સર્વને રૂપે થઈ રહેલ છે.<sup>૨૪</sup> જ્યારે આ પ્રમાણે દંઢ નિશ્ચય થાય, ત્યારે પછી સૃષ્ટિ પણ ક્યાં રહી, અવિદ્યા પણ ક્યાં રહી? અને અજ્ઞાન પણ ક્યાં રહ્યું? જ્યારે સર્વ શાંત એક રસમય બ્રહ્મરૂપ જ છે, ત્યારે વળી અહંકાર આદિ પણ ક્યાં રહ્યાં? <sup>૨૫</sup> આ અહંકારની શાંતિ-નો ઉપાય મેં તમને કહી બતાવ્યો. જમ પિશાચ-નું સ્વરૂપ બાળવામાં આવે છે, એટલે તે મિથ્યા જાણાયાથી શમી જાય છે, તેમ અહંકારનું પણ સ્વરૂપ બાળવામાં આવે, એટલે તે મિથ્યા જાણા-યાથી શમી જાય છે.<sup>૨૬</sup> ઉપર પ્રમાણે પૂર્ણ રીતે અહંકારનું સ્વરૂપ મારા બાળવામાં આવી ગયું છે, એટલે પછી ભલે એ મારો અહંકાર આભાસ-રૂપે વિદ્યમાન રહી હોય, તે પણ તે શરદ્ધતુનાં વાદળાંની પેઠે નિષ્ફળ જ છે.<sup>૨૭</sup> જમ ચિત્રમાં આલેખેલા અક્ષિના દાહનું સ્વરૂપ બાળવામાં આવે છે, એટલે તે દાહ (બાળવાની) વસ્તુઓમાં નિષ્ફળ જણાય છે, તેમ અહંકાર, સૃષ્ટિ આદિનું સ્વરૂપ બાળવામાં આવે છે, એટલે તે નિષ્ફળ



બને છે.<sup>૧૮</sup> હું સમાધિકાળમાં અહંકારના ત્યાગ-  
માં અને વ્યવહારકાળમાં અહંકારના સ્વીકારમાં  
સમાનપણે જ રહું છું. એટલે જમ આકાશ મેઘા-  
ડંબર, પવન, તડકો ઇત્યાદિ વડે ભલે વ્યાપ્ત  
હોય કે વ્યાપ્ત ન હોય, તો પણ તેની સ્થિતિ  
એકસરખી જ (અવિકૃત) રહે છે, તેમ સૃષ્ટિ  
ભલે હો અથવા ન હો, તો પણ મારી સ્થિતિ  
પણ સમાન જ રહે છે.<sup>૧૯</sup> અહંકાર મારો નથી  
અને હું અહંકારનો નથી; તેથી આ સર્વ એક-  
રસરૂપ થઈ રહેલા ત્રિદાકાશરૂપ છે, એમ તમે  
સમજો.<sup>૨૦</sup> જવી રીતે મારો આવો નિશ્ચય છે,  
તેવી જ રીતે બીજા જ્ઞાની પુરુષોનો પણ એ  
નિશ્ચય છે. જમ ચિત્રમાં આલેખેલા અગ્નિમાં  
અગ્નિપણું (તેના દાહકતા આદિ ધર્મો) હોતા  
નથી, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સૃષ્ટિ-અહં-  
કાર આદિની પ્રાપ્તિ હોતી નથી.<sup>૨૧</sup> હું પણ  
નથી, ઠોઠા બીજો પણ નથી અને આ સર્વ પણ  
નથી. આવો નિશ્ચય રાખીને તમે પ્રકૃત વ્યવહાર  
કરતા રહો અને શિક્ષાના જુવું મૌન ધારણ  
કરી રહો.<sup>૨૨</sup> તમે ઘણા કાળ સુધી મનન આદિ  
વડે સર્વ ભાવોનો નિષેધ કરો અને આકાશના  
અંદરના ભાગના જેવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા થઈને  
શિક્ષાના જેવા નિરવકાશ થઈ રહો. હમણાં અને  
સૃષ્ટિ થયા પહેલાં સર્વ ચૈતન્યમય છે અને  
દૃશ્ય છે જ નહિ, એમ તત્ત્વજ્ઞાન વડે જાણવામાં  
આવે છે, એટલે સર્વ પરમ મંગળ પરમાત્મા-  
રૂપ જ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૨૩</sup>

આકાશકોશવિશદાકૃતિરેવ તિષ્ઠ નિર્દેશવ-  
ચિરમપહુતસર્વમાયઃ । અદ્યાદિતચ્ચ કિલ ચિન્મ-  
યમેવ સર્વ નો દૃશ્યમસ્તિ શિવમેવમશેષમિત્યમ્ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદિતવેદાહંકાર-  
વિચાર' એ નામનો સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો

સૃષ્ટિ છે અને નથી

॥ રામ ઉવાચ ॥

અહો હુ વિતતોદારા વિમલા વિપુલાચલા ।  
મવતા મગવન્ ભૂત્યૈ ભૂયો દૃષ્ટિરુદાહતા ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! અહો, આપે  
મને ફરી વાર પણ વિસ્તારવાળી, ઉદાર, નિર્મળ,  
વિશાળ, અચળ અને મોક્ષદાયિની જ્ઞાનદૃષ્ટિ  
ખતાવી છે. સર્વ, સર્વ ઠેકાણે, સર્વથા સદૃશ રહેલ  
છે અને સર્વત્ર સદાકાળ સર્વ સદૃશ છે. આ  
વિષય અનુભવ વડે વિચારી જોતાં સત્ય લાગે  
છે, અને સર્વ પરબ્રહ્મ સાથે એકરસરૂપે જ  
રહેલ છે એમ જણાય છે. પરંતુ હે મહારાજ !  
મારા મનમાં એક સંશય રહી જાય છે. તેનું  
આપ નિવારણ કરો. આપે જ મને પાપાણુ-  
ખ્યાન વિષે કહ્યું તે શું ?<sup>૧,૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સદાકાળ સર્વ, સર્વ  
ઠેકાણે રહેલ જ છે. એ વિષયનું પ્રતિપાદન કર-  
વામાં પાપાણુખ્યાન મેં તમને એક દૃષ્ટાંતરૂપે  
કહેલ છે.<sup>૩</sup> છિદ્ર વગરના એક ઘટ અવયવવાળા  
પાપાણુના ગર્ભની અંદર રહેલા ત્રિદાકાશમાં  
હજારો સૃષ્ટિઓ રહી છે, એ વાત મેં તમને  
પાપાણુખ્યાન વડે સૂચવેલ છે.<sup>૪</sup> પંચમહા-  
ભૂતોના અને સર્વ પ્રાણીમાત્રના અધિષ્ઠાનરૂપ  
આ મહાત્રિદાકાશ પોતાના આકાશના જેવા  
શૂન્યરૂપને છોડ્યા વિના જ પોતાના સ્વરૂપની  
અંદર જ રહેલ છે, છતાં તેની અંદર હજારો  
સૃષ્ટિઓ (વિવતરૂપે) રહી છે, એ વાત પાપા-  
ણુખ્યાન વડે તમને ખતાવવામાં આવશે.<sup>૫</sup> વૃક્ષો-  
ની ગાંઠો તથા અંકુરો ઇત્યાદિની અંદર તેમજ  
પ્રાણી, વાયુ, જળ, તેજ વગેરેની અંદર પણ

\* આ અધ્યાવનમા સર્ગમાં સર્વ ઠેકાણે સદાકાળ  
સૃષ્ટિની શોભા ગદ્યેની છે અને નથી પણ રહેલી. આ  
વાતનો આધાર અધિકાર ઉપર રહેલ છે. આ સંજ-  
ઘમા પાપાણુખ્યાનનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

હજારો સૃષ્ટિઓ રહેલી છે. એ વાત આ કથા (પાપાણ્યાન) વડે ખતાવવાનો હેતુ છે.<sup>૭</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જે આપ કહો છો કે, ભીંત આદિની અંદર રહેલા ચિદાકાશમાં સૃષ્ટિના સમૂહો રહેલા છે, તો પછી શુદ્ધ ચિદાકાશમાં જ એ સર્વ રહેલ છે, એમ શા માટે નથી કહેતા?<sup>૮</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તમે જ કહો છો તે જ પક્ષ સુખ્ય છે, અને એ સર્વ મેં તમને પ્રથમ જ કહેલ છે. જે કાંઈ આ સૃષ્ટિ બેવામાં આવે છે, તે ચિદાકાશરૂપ છે અને તે ચિદાકાશની અંદર (પોતાના સ્વરૂપમાં) વિવર્તરૂપે રહેલ છે. જે કાંઈ આ દશરૂપે ભાસે છે, તે પ્રથમ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી અને હમણાં પણ વિદ્યમાન નથી. બાકી જે દશરૂપ પ્રતીતિ થાય છે, તે બ્રહ્મ જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ રહેલ છે.<sup>૯, ૧૦</sup> આરોપદષ્ટિ વડે બેતાં તો, એક અણુમાત્ર પૃથ્વી પણ સૃષ્ટિ વડે ખિચોખિચ ભરેલી ન હોય એમ નથી. અપવાદદષ્ટિ વડે બેતાં તો, કાંઈ ઠેકાણે સૃષ્ટિ વિદ્યમાન જ નથી અને જે કાંઈ સૃષ્ટિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે ચિદાકાશરૂપ જ છે. (જળને માટે પણ ઉપર પ્રમાણે જ સમજી લેવાનું છે.)<sup>૧૧</sup> આરોપદષ્ટિ વડે બેતાં તેજનો એક અણુ નટલો ભાગ પણ એવો નથી, કે જે સૃષ્ટિ વડે ખિચોખિચ ભરેલ ન હોય. અપવાદદષ્ટિએ બેતાં તો એ સૃષ્ટિ કાંઈ જગ્યાએ છે જ નહિ અને એ તેજ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૨</sup> આરોપદષ્ટિથી બેતાં વાયુનો એક અણુ નટલો ભાગ પણ સૃષ્ટિ વડે ખિચોખિચ ભરેલો ન હોય એવો નથી. અપવાદદષ્ટિ વડે બેતાં તો એ સૃષ્ટિ કાંઈ જગ્યાએ છે જ નહિ અને એ વાયુ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૩</sup> આરોપદષ્ટિથી બેતાં એક અણુમાત્ર પણ આકાશ એવું નથી, કે જે સૃષ્ટિ વડે ખિચોખિચ ભરેલું ન હોય. અપવાદદષ્ટિથી બેતાં તો

કાંઈ જગ્યાએ એ સૃષ્ટિ છે જ નહિ અને એ આકાશ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૪</sup> આરોપદષ્ટિથી બેતાં પંચમહાભૂતોમાં પણ એકેય એવું નથી, કે જે સૃષ્ટિ વડે સંપૂર્ણ રીતે ભરેલ ન હોય. બાકી અપવાદદષ્ટિથી બેતાં તો સૃષ્ટિ પણ કાંઈ જગ્યાએ છે જ નહિ અને એ પંચમહાભૂતો પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૫</sup> આરોપદષ્ટિથી બેતાં પવંતોના એક અણુમાત્ર અંશ પણ એવો નથી, કે જે સૃષ્ટિ વડે ખિચોખિચ ભરેલો ન હોય; બાકી અપવાદદષ્ટિથી બેતાં સૃષ્ટિ કાંઈ જગ્યાએ થયેલ જ નથી અને ચિદાકાશ જ એ સર્વરૂપ છે.<sup>૧૬</sup> આરોપદષ્ટિથી બેતાં હિરણ્યગર્ભનો એક અણુમાત્ર પણ અંશ એવો નથી, કે જે સૃષ્ટિ વડે પરિપૂર્ણ રીતે ભરપૂર ન હોય; બાકી અપવાદદષ્ટિ વડે બેતાં તો એ સૃષ્ટિ છે જ નહિ અને હિરણ્યગર્ભ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૭</sup> સૃષ્ટિની અંદર રહેલા લોકોમાં અને પ્રાણીઓના સમૂહોમાં એક અણુમાત્ર પણ અંશ એવો નથી, કે જે સદાકાળ બ્રહ્મરૂપ ન હોય. આથી બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ એ બંનેનો ભેદ કેવળ કહેવામાત્ર જ છે સૃષ્ટિ જ પરબ્રહ્મરૂપ છે અને પરબ્રહ્મ જ સૃષ્ટિરૂપ છે. જમ અગ્નિની અને સૂર્યની ઉજ્જ્વળતામાં કશો ભેદ નથી, તેમ એ બંને (સૃષ્ટિ-બ્રહ્મ)માં વસ્તુતાએ કશો ભેદ નથી.<sup>૧૮, ૧૯</sup> અમુક સૃષ્ટિ છે અને અમુક બ્રહ્મ છે, એવી કલ્પના અત્યંત અનિર્વચનીય પરબ્રહ્મની અંદર આરોપિતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, બાકી તત્ત્વદષ્ટિ વડે બેતાં તો એ સર્વ શબ્દરચના કુહાડા વડે કપાતાં લાકડાંની અંદર પેદા થતા શબ્દના જેવી નિરર્થક છે.<sup>૨૦</sup> જ્યાં દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ વિકલ્પનો લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી, ત્યાં સૃષ્ટિ-બ્રહ્મ આદિ શબ્દો અને તેના અર્થો શી રીતે સંભવે? કોને સંભવે? અને તેવું સ્વરૂપ વળી કેવું હોય?<sup>૨૧</sup> જ્ઞાનવાન જિવેશી પુરુષ ભલે વ્યવહારમાં રહેલો હોય, તો પણ તેની દષ્ટિમાં શાંત, એક, અનંત,

અત્યાદિ, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, નિઃસંકલ્પ અને શિલાના જેવું એકરસરૂપ બ્રહ્મ જ આ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૨૨</sup> હું પ્રિય રામચંદ્રજી ! જેમ મનુષ્યના દૃઢ્યમાં સ્વપ્નની અંદર દેખાતો વ્યવહારનો સમૂહ બગ્યા પછી પણ સ્મૃતિરૂપે આભાસમાત્ર જેવામાં આવે છે, તેમ આ સર્વ દૃશ્ય-તમે, હું, પર્વતોના સમૂહો અને દેવ-દાનવો વગેરે જગત પણ આભાસમાત્ર જેવામાં આવે છે. બાકી, તે બધું ઉપાધિમાત્રથી રહિત, શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો અને જ્ઞાનદીપિ વડે અવલોકન કરો.<sup>૨૩</sup>

નિર્વાણમેવમશિલં નમ એવ દૃશ્યં ત્વં ચાહ-  
મદ્રિનિચયાથ સુરાસુરાથ । તાદૃગ્જગત્સમવલો-  
કય યાદૃગં સ્વમેડય જંતુમનસિ વ્યવહારજાલમ્ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણુના ઉત્તરાધનો 'સર્ગશ્રક્ત્ય-  
પ્રતિપાદન' એ નામનો  
સર્ગ ૫૮ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૯ મો\* ~ ~ ~

વસિષ્ઠમુનિને અનંત જગતની પ્રતીતિ

॥ રામ ક્વાચ ॥

અનંતરં નમઃકોશકુટીકોટરતો મુને । /

તવ ધ્યાનાત્પ્રવૃદ્ધસ્ય વૃદ્ધં વર્ષશતેન કિમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-આકાશરૂપી ઠાટડીની અંદર સેંકડો વર્ષને અંતે તમે ધ્યાનમાંથી બગ્યા, તે પછી શું બન્યું ? તે કહેા.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હું જ્યારે ધ્યાનમાંથી બગ્યો, ત્યારે અરૂપ ૫૬ અને અક્ષરવાળો તથા દૃઢ્યને મનોહર લાગે એવો શબ્દ મારા સાંભળનામાં આવ્યો; પણ તેનો કશો અર્થ બરાબર

\* આ યોગજ્ઞસાક્ષી સર્ગમાં વસિષ્ઠમુનિને સમાધિનો વિરામ થતા, એક સૂક્ષ્મ ધ્વનિનું શ્રવણ થતા વિશે તથા તેના મૂળની શોધ કરવા જતાં કરોડો અનંત વાતની પ્રતીતિ થતા વિશે કહેવાયો.

સમજવામાં આવતો ન હતો.<sup>૨</sup> એ શબ્દ બણે ઠાઈ સ્ત્રીના કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તેમ તે સ્વભાવથી જ ઠામળ, મધુર અને રણુકતો હતો. વળી તે વાક્ય ધીરા સ્વરને લીધે, દૂરથી સાંભળવામાં આવે એવું નથી, એમ મને જણાયું.<sup>૩</sup> એ વાક્ય ભમરાના ગુણુગુણાટ જેવું હતું અને વીણાના રજનકારી રણુકાર સમું હતું. તે બાળકના રોદન જેવું નહોતું, તેમ પ્રોઠ પુરુષના ભાષણ જેવું પણ નહોતું. તે તો કમળકોશની અંદર ગૂંચવાઈ રહેલા ભ્રમરના શુંબરવ જેવું હતું.<sup>૪</sup> એ શબ્દ સાંભળી હું એ શબ્દ બોલનારની શોધ કરવા માટે દશે દિશાઓમાં વિસ્મયપૂર્વક જેવા લાગ્યો. એ જગાએ મેં આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો:<sup>૫</sup> 'આકાશનો આ ભાગ, જ્યાં સિદ્ધ પુરુષોનો પણ સંચારમાર્ગ નથી, એવાં લાખો યોજનોને યોગાંગીને ધણે જ દૂર રહેલો છે. માટે અહીં આવા એકાંતસ્થાનમાં આવા સ્ત્રીવર્ગના જેવા શબ્દનો સંભવ ક્યાંથી હોય ? હું ચારે તરફ ચાલત વડે બેઠું છું, તો પણ એ શબ્દ બોલનાર ઠાઈ પણ પ્રાણી મારા જેવામાં આવતું નથી.<sup>૬</sup> મારી આગળ તો અનંત અને ચોતરફ શૂન્ય દેખાતું નિર્મળ આકાશ જ રહ્યું છે. અહીં પ્રયત્નપૂર્વક જેવા છતાં પણ ઠાઈ પ્રાણી જેવામાં આવતું નથી.'<sup>૭</sup> એ પ્રમાણે વિચાર કરી, મેં વારવાર ચારે બાજુ જેવા માંડ્યું. આમ છતાં ઠાઈ શબ્દ બોલનાર મારા જેવામાં આવ્યું નહિ. એટલે પાછો મેં મનમાં વિચાર કર્યો:<sup>૮</sup> 'હું ચિદાકાશરૂપ થઈ જઈને આકાશની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ બેઠું અને એમ આકાશની અંદર રહેલા તેમજ આકાશના ગુણુરૂપ જેવા શબ્દના અર્થનો અનુભવ કરીશ.<sup>૯</sup> જળ જેમ બીજા જળ સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ બળ્ય છે, તેમ દેહરૂપી ઉપાધિવાળા આકાશને અહીં જ રાખી ચિદાકાશરૂપ થઈ, હું એ આકાશ સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ બેઠું'<sup>૧૦</sup> આવો વિચાર કરી, મેં દેહાનુસંધાનને છોડી દેવા માટે પદ્મા-

સન વાલ્યું. ફરી વાર હું આંખો મીંચી લઈ સમાધિ ચઢાવવામાં તત્પર થઈ ગયો. ઇન્દ્રિયો દ્વારા થનારા બાહ્યવિષયોના સંબંધને મેં વૃત્તિનિરોધ વડે છોડી દીધા તેમજ અંદર મનન આદિરૂપે થયા કરતા માનસિક વિષયોનો પણ મેં ત્યાગ કર્યો. આમ, હું ચિદાત્માના એક સ્ફુરણરૂપ ચિત્તાકાશરૂપ થઈ ગયો.<sup>૧૨, ૧૩</sup> પછી એ ભાવને પણ છોડી દઈ, મેં બુદ્ધિતત્ત્વમાં સ્થિતિ રાખી અને પછી તેનો પણ ત્યાગ કરી દઈ હું ચિદાકાશની અંદર સ્થિર થઈ રહ્યો. ત્યાં હું અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા અનેક જગતના સમૂહોનો તાદશ ચિતાર આપવામાં એક અરીસા જેવો થઈ ગયો.<sup>૧૪</sup> પછી જળ જેમ સ્વભાવ વડે બીજા જળની સાથે મળી જાય છે તથા સુગંધ જેમ પોતાના સજાતીય ગંધ સાથે મળી જાય છે, તેમ પંચમહાભૂતોની અંદરના એક મહાભૂત એવા આકાશની સાથે હું મળી ગયો.<sup>૧૫</sup> પછી હું મહાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપીને અનંત અને સર્વવ્યાપી થઈ ગયો. નિરાકાર હોવા છતાં અને અસંગ પણાને લીધે તથા અદ્વૈતપણાને લીધે કશાના આધારરૂપ નહિ હોવા છતાં, સર્વના આધારરૂપ એવા આકાશની સાથે અભેદ થઈ જવાને લીધે, હું સર્વ પદાર્થોના આધારરૂપ થઈ રહ્યો. મેં તેની અંદર ત્રૈલોક્યના સમૂહો, સેંકડો સંસારો અને લાખો બ્રહ્માંડો દીઠાં તેઓ અગણિત હતાં. એ સર્વ બ્રહ્માંડો એકબીજાની દૃષ્ટિમાં નિર્મળ આકાશરૂપ જ હતાં અને તેથી જ તે પરસ્પર જેવામાં આવતાં ન હતાં. નાના પ્રકારના આચારવિચારોને ધારણ કરી રહ્યાં હોવા છતાં અને એકબીજાને દેખવામાં ન આવવાથી તે બ્રહ્માંડો એકબીજાની દૃષ્ટિએ શૂન્યરૂપ જ હતાં.<sup>૧૬-૧૮</sup> પોતાના સમાન કાળ-સુધી સૂઈ રહેલા પુરુષોના સ્વપ્નમાં દેખાતી સ્પષ્ટિરચના જેમ પોતપોતાની દૃષ્ટિમાં મોટા આરંભવાળી લાગે અને બીજાની દૃષ્ટિમાં તે સાવ શૂન્ય જ જણાય, તેમ એ સર્વ (ત્રૈલોક્યબ્રહ્માંડ

આદિની) રચના મોટા આરંભવાળી હોવા છતાં એકબીજાને જેવામાં ન આવવાથી એકબીજાની દૃષ્ટિએ તે શૂન્ય જ લાગતી જ હતી.<sup>૧૯</sup> તે ઉત્પત્તિ થઈ નાશ પામી જતી હતી અને વારંવાર વધતી જતી હતી. વર્તમાન સમયમાં પણ તે છે, ભૂતકાળમાં પણ તે થઈ ગયેલ છે અને હવે પછી પણ તે સર્વ પ્રકારે થશે.<sup>૨૦</sup> મહાચિદાકાશરૂપી ભીંતની અંદર આલેખેલા અનેક ચિત્રસમૂહોની પેઠે તે જેવામાં આવતી હતી, પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે એતાં તે નિરાધાર (પાયા વગરની) અને આકાશરૂપ જ હતી. જુદા જુદા સ્વભાવનાં પ્રાણીઓએ પોતપોતાનાં મન વડે (મનોમયરૂપે) રચી લીધેલાં મોટાં રાજ્યોની જેમ તે મન વડે જ કદપી લીધેલી હતી. વળી તેમાંનાં કેટલાંક બ્રહ્માંડો આવરણ વિનાનાં હતાં, કેટલાંક એક જ આવરણવાળાં હતાં, કેટલાંક પાંચ આવરણવાળાં હતાં અને કેટલાંક સાત આવરણવાળાં હતાં. તેમાં કેટલાંક દશ આવરણ વડે વિચિત્ર હતાં, કેટલાંક સોળ આવરણવાળાં હતાં, કેટલાંક ચોવીસ આવરણ વડે યુક્ત હતાં અને કેટલાંક છત્રીસ આવરણવાળાં હતાં. વસ્તુતાએ તો તેઓ આકાશના જેવાં જ હતાં.<sup>૨૧-૨૩</sup> વળી, કેટલાંક બ્રહ્માંડો સાવ શૂન્ય જ હતાં, કેટલાંક પંચમહાભૂતો વડે રચાયેલાં હતાં, કેટલાંક પૃથ્વી આદિ એકેક મહાભૂતવાળાં હતાં અને કેટલાંક પૃથ્વી આદિ બે મહાભૂતવાળાં હતાં.<sup>૨૪</sup> તેમાં કેટલાંક પૃથ્વી આદિ ત્રણ મહાભૂતોવાળાં હતાં અને કેટલાંક પૃથ્વી આદિ ચાર મહાભૂતો વડે પણ યુક્ત હતાં. વળી, કેટલાંક સાત મહાભૂતોવાળાં હતાં અને કેટલાંકમાં તો માત્ર એક જ ભૂતિ જેવામાં આવતી હતી.<sup>૨૫</sup> કેટલાંક તો તમારા જેવા પુરુષોને અનુભવમાં વિરુદ્ધ જણાય એવી અત્યંત અસંભવ દશાવાળાં

\* કાળ અને દિશા, એ બંનેન મહાભૂતરૂપ ગણી, પંચમહાભૂત સાથે તેને ભેળા દઈ, અહીં લા-કરેલી જણાય છે.

પ્રાણીઓ વડે ભરેલાં હતાં, કેટલાંક નિરંતર અધ-  
કાર વડે જ વ્યાપ્ત રહેતાં હતાં અને કેટલાંક સૂર્ય  
આદિથી રહિત હતાં.<sup>૨૯</sup> કેટલાંક પ્રલય અને  
સુષુપ્તિ દશાના જવાં શૂન્ય દેખાતાં હતાં, કેટલાંક  
સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સ્થપાયેલ એક જ ધણી  
( હિરણ્યગર્ભ આદિ ) વડે ધણિયાતાં હતાં અને  
કેટલાંક વિલક્ષણ પ્રજાપતિઓ તથા તેમના અંશ-  
રૂપ દેવતાઓના વિચિત્ર આચારો વડે યુક્ત  
હતાં.<sup>૩૦</sup> કેટલાંક વેદ અને શાસ્ત્રો એ બનેથી  
રહિત હતાં અને કેટલાંક સર્વ શાસ્ત્રોથી જ  
રહિત હતાં. કેટલાંક ઉખરાના કળમાં રહેલા  
જીવડાની પેઠે, પોતપોતાના આશ્રમમાં ગૂંચવાઈ  
રહેલા દેવાદિદેવોથી પ્રાણીઓનાં જણાતાં હતાં.  
કેટલાંક કળિયુગના પ્રારંભને લીધે, વેદશાસ્ત્રોનો  
ઉચ્છેદ થઈ જવાથી, માત્ર જાતિ વડે જ તથા પર-  
પરા વડે જ સંકેત કરી લીધેલા બ્રાહ્મણ આદિ  
વર્ણના આચારોવાળાં મેં જોયાં અને કેટલાંક  
નિરંતર પ્રકાશવાળાં તથા પ્રજ્વલિત અગ્નિવાળાં  
મારા જોવામાં આવ્યાં.<sup>૨૯,૨૯</sup> કેટલાંક દેવળ જળ  
વડે જ પૂર્ણ હતાં, કેટલાંક માત્ર પવન વડે જ  
ભરપૂર હતાં, કેટલાંક પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશની  
અંદર નિદ્રણપણે જ રહ્યાં હતાં અને કેટલાંક  
નિરંતર ચંચળ જ રહ્યા કરતાં હતાં.<sup>૩૦</sup> કેટલાંક  
ઉત્પન્ન થઈ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં દેખાતાં હતાં અને  
કેટલાંક ચારેબાજુ પુષ્ટ જ જોવામાં આવતાં હતાં.  
વળી બીજાં કેટલાંક સર્વ ભોગ્ય વસ્તુઓ વડે  
પૂર્ણતાવાળાં હોવા છતાં તિર્યક(આડી) ગતિ કર-  
નારાં હતાં. કેટલાંકની અંદર માત્ર દેવતાઓની જ  
સૃષ્ટિ દેખાતી હતી, કેટલાંકમાં માત્ર મનુષ્યો જ  
જોવામાં આવતાં હતાં અને કેટલાંકમાં દેવોનાં  
જ ટોળાં માત્ર નજરે પડતાં હતાં. વળી, જમ  
દેવનાં કુમળાં પાંદડાં એકબીજામાં ગૂંચાઈને રહે,  
તેમ કેટલાંક બ્રહ્માંડો તે કૃમિ વડે જ ઠસોઠસ  
ભરેલાં હતાં. એક પરમાણુની અંદર પણ એ  
તે એકબીજામાં કલ્પનાથી કલ્પી લીધેલા

પોતપોતાના સ્થાનમાં ખડાં થઈ રહેલાં હતાં  
અને વારંવાર ઉત્પન્ન થયે જતાં હતાં.<sup>૩૧-૩૩</sup>  
તેઓ મહાવિસ્તારવાળાં હતાં અને ઉત્પન્ન થયાં  
હતાં; તે છતાં સેનામાં એકકા થયેલા પુરુષોના જુદા  
જુદા અનેક સ્વમસમૂહની પેઠે તેઓ પરસ્પર  
એકબીજાના દેખવામાં આવતાં ન હતાં, તેમ  
પરસ્પર એકબીજાના અનુભવમાં પણ આવતાં  
ન હતાં.<sup>૩૪</sup> તેઓ વિવિધ પ્રકારનાં હતાં, અનંત  
હતાં, વસ્તુતાએ જોતાં સ્વચ્છ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ  
જ હતાં, અન્યોન્ય જુદા જુદા વ્યાપારોવાળાં  
હતાં અને જુદી જુદી રીતિતે ધારણ કરી રહ્યાં  
હતાં.<sup>૩૫</sup> વળી તેમાંનાં બીજાં કેટલાંકેક શાસ્ત્રથી  
રહિત હતાં અને ધર્મની અનંતતા વડે એક-  
બીજાથી અંત ન પામી શકાય તેવાં અનંત હતાં.  
તેમાં પણ જોએ એકબીજાને મળતાં આવે એવાં  
હતાં, તેમના આકાર અને રચના પણ એકબીજા-  
ના જવાં જ હતાં.<sup>૩૬</sup> એકબીજામાંથી એકબીજામાં  
જીવોનું જવાઆવવાનું થવાથી તેઓ પરસ્પર પર-  
લોકના જવાં હતાં અને પરસ્પર અંતર્ધાનશક્તિ  
ને લીધે તેઓ સિદ્ધનગરના જવાં જણાતાં હતાં.  
વળી તેમાંનાં કેટલાંક જગતો કાંઈક બીજી જ  
જાતનાં મહાભૂતોવાળાં હતાં અને કાંઈક બીજી જ  
જાતની દિશાઓ તથા ગિરિઓ વડે યુક્ત હતાં.<sup>૩૭</sup>  
વળી તેઓ એવા તો ભલટા આકારવાળાં હતાં,  
કે તેઓ પાસે હતાં છતાં પણ મારા જવા પુરુષો  
વર્ણન કરી ખતાવે, તો પણ તેઓ તમારા જવા-  
ઓને અનુભવમાં ન આવે અને પ્રયત્ન વડે પણ  
જાણી શકાય નહિ.<sup>૩૮</sup> જમ જાણિયામાંથી પડતાં  
સૂર્યનાં કિરણોની અંદર અનેક પરમાણુઓ  
જોવામાં આવે છે, તેમ એ જગતો ચિદાત્મારૂપી  
સૂર્યનાં કિરણસમૂહમાં ચોતરફ પ્રસરેલાં જણાતાં  
હતાં. વળી, તેઓ મોક્ષરૂપી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીના  
કુંડળના જવા રમણીય દેખાતા આકાશમાં  
વિચિત્ર તરેહના રતનના કિરણોના સમૂહ જવાં  
લાગતાં હતાં.<sup>૩૯</sup> તેમાં કેટલાંક તો તેનાં તે જ

પાછાં ઉત્પન્ન થઈ દેખાવ દેતાં હતાં અને ઠટલાંક  
તો વનમાં પાંદડાંની પેઠે: તેના જવાં જ પાછાં  
ઉત્પન્ન થઈ દેખવામાં આવતાં હતાં.<sup>૪૦</sup> વળી  
તેમાંનાં ઠટલાંચેક જુદાં દેખાતાં હતાં, છતાં પણ  
સર્વનો ચેતન્યતત્ત્વરૂપમાં જ અધ્યાસ થયો હતો  
તેથી તેમની જુદી સત્તા નહોતી. આમ, તેઓ  
ચેતન્યસ્વરૂપે અન્યોન્ય એકરૂપ હતાં, તેથી એક-  
સરખાં જ હતાં, ઠટલીક વાર તો તેમનું અત્યંત  
સરખાપણું જોવામાં આવ્યું હતું, તો વળી  
તેમાંનાં ઠટલાંક જગતો અત્યંત વિરોધી સ્વભાવ-  
વાળાં પણ હતાં. આ સર્વ પરમાર્થ (બ્રહ્મ)રૂપી  
મહાવૃક્ષનાં અનંત ફળો હતાં. આમ, ખરી રીતે  
તેઓ સદૃશ જ હતાં, તેથી તેનાથી જુદાં નહોતાં;  
માત્ર સ્થલદૃષ્ટિએ તેઓ તેનાથી જુદાં જણાતાં  
હતાં.<sup>૪૧</sup> તેમાંનાં ઠટલાંકનાના કલ્પવાળાં હતાં,  
તો ઠટલાંક મોટા કલ્પવાળાં હતાં. તેમાંનાં ઘણાં-  
એક તો દેશ, કાળ, વસ્તુ, સ્વભાવ ઇત્યાદિના  
નિયમથી રહિત હતાં અને બીજાં ઘણાં દેશ-કાળ  
આદિના નિયમવાળાં પણ હતાં.<sup>૪૨</sup> વળી બીજાં  
ઠટલાંચેક પોતાની મેળે જ જાગીને પોષણ મેળવી  
ટકી રહેલાં દેખાતાં હતાં. ત્યાં સૂર્ય આદિને  
અભાવ હતો, તેથી તેની અંદરની કાળની ગતિ-  
નો કમ બાણુત્રમાં આવે એવો ન હતો.<sup>૪૩</sup> વસ્તુ-  
તાએ જોતાં એ સર્વ પરમ ચિદાકાશની અંદર  
શન્યરૂપે જ રહેલાં હતાં, અનાદિ હતાં અને  
પોતાના પ્રત્યક્ સ્વરૂપમાં (આત્મસ્વરૂપમાં)  
અજ્ઞાનરૂપી ઢાંપને લીધે જ રૂઢ થઈ રહેલાં દેખા-  
તાં હતાં.<sup>૪૪</sup> વળી તેઓ સેંકડો સમુદ્રો, સેંકડો  
સૂર્યો, સેંકડો આકાશો અને સેંકડો મેરુપર્વતો  
વગેરેની શોભાવાળાં હતાં અને ચિદાકાશમાં  
ચિદાત્માના અમત્કારને લીધે, રજ્જેગુણ તથા તમો-  
ગુણના સંબંધથી અનેક સ્વપ્નસમૂહની પેઠે  
દેખવામાં આવતાં હતાં.<sup>૪૫</sup> કારણ વગર પૃથ્વી  
આદિ પદાર્થોના જે કાંઈ અનુભવ થાય છે,  
તે કેવળ પ્રાંતિરૂપ જ છે. આમ એ સર્વ જગતો

અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિ વડે જોતાં સત્ય હતાં, બાકી આરો-  
પિત દૃષ્ટિ વડે જોતાં, મિથ્યા જ હતાં.<sup>૪૬</sup> ઝાંઝ-  
વાના જળસમૂહની પેઠે, જે ચંદ્રમાની પેઠે અને  
આકાશના રંગની પેઠે, એ જગતો દેખાતાં હોવા  
છતાં ખરી રીતે સત્ય નહોતાં અને અનુભવ વડે  
સિદ્ધ હોવાથી કાંઈક સત્ય જવાં પણ લાગતાં  
હતાં.<sup>૪૭</sup> તેઓ ચિદાત્માના સંકલ્પરૂપી આકાશની  
અંદર જ વારંવાર ભાસ્યા કરતાં હતાં, વાર્ષના-  
રૂપી પવનથી ડોહ્યા કરતાં હતાં અને પોતાનાં  
કર્મોની ચેષ્ટાથી ભટક્યા કરતાં હતાં.<sup>૪૮</sup> બ્રહ્મરૂપી  
એક ઉપરાના વૃક્ષમાં સુર-અસુર આદિ અનેક  
જીવો મચ્છરોની પેઠે રહેલા હતા. વળી ભોગો-  
રૂપી રસ વડે ભરેલાં તથા પવનના યોગથી ચિદા-  
કાશની અંદર ભમ્યા કરતાં અનેક બ્રહ્માંડો તો  
એ બ્રહ્મરૂપી ઉદુપ્તર વૃક્ષનાં ફળરૂપ હતાં.<sup>૪૯</sup> એ  
સર્વ જગતો પ્રૌઢ સ્વભાવવાળાં હતાં અને સુષ્ટિનો  
આરંભ કરનારા શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વરૂપી બાળકના  
સંકલ્પ વડે ખડાં થઈ ગયેલાં નગરોને રૂપે  
તેઓ ચિદાકાશની અંદર દેખાતાં હતાં.<sup>૫૦</sup> જેમ  
કાદવનાં રમકડાં સૂર્યનારાયણના તાપથી કઠણ  
થઈ બચ છે, તેમ એ જગતો પણ 'અમુક તમે  
છો, અમુક હું છું, અમુક તે છે અને અમુક  
વળી બીજી કાંઈ વસ્તુ છે' ઇત્યાદિ (અભિમાન-  
બન્ય) બુદ્ધિના બળથી અત્યંત દૃઢ થઈ ગયાં  
હતાં.<sup>૫૧</sup> જેમ મહાઉચ ફળવાળાં વનો વસંત-  
ઋતુના રસની પંક્તિ વડે શાખા-ઉપશાખા આદિ  
વિસ્તારવાળાં થઈ બચ છે, તેમ તેઓ નિરંતર  
વૃક્ષ રહેનાર અને રસ વડે સુશોભિત એવાં દેવ  
વડે શાખા-ઉપશાખા આદિ વિસ્તારવાળાં થઈ  
રહ્યાં હતાં.<sup>૫૨</sup> ઉપરઉપરથી જોતાં તેઓ બ્રહ્મ  
(શબ્દબ્રહ્મ) રૂપી કર્તાથી ઉત્પન્ન થયેલાં જણાતાં  
હતાં, પણ વસ્તુતાએ જોતાં તેઓ કર્તા વિના માત્ર  
પ્રાંતિ વડે જ ખડાં થઈ ગયેલાં હતાં. તેઓ  
સ્વાભાવિક રીતે જ (અઘ્નિમયણે) દેખાયા કરતાં  
હતાં અથવા ચિદાકાશરૂપ જ હતાં. વળી તેઓ

પોતાની મેળે જ અનેક આકારોવાળાં દેખાતાં હતાં, અથવા તો ચિદાકાશની અંદર દૈર્ઘ્યે ચિત્રની પેઠે રચી લીધાં હોય એવાં ભાસતાં હતાં.<sup>૪૪</sup> વસ્તુતાએ તેઓ પરમાર્થ (પરબ્રહ્મ) રૂપ હતાં, છતાં જાણે તેનાથી સાવ જુદાં જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. વસ્તુતાએ તેઓ નહિ દેખાતાં હોવા છતાં દેખાયા કરતાં હતાં અને અસત્ય છતાં સત્યરૂપ લાગતાં હતાં.<sup>૪૫</sup> વળી, ઔદ લોકની ગણુના પ્રમાણે ઔદ પ્રકારનાં, વિદ્યાધર, અપ્સરા, યક્ષ આદિ દેવયોનિની ગણુના પ્રમાણે દશ પ્રકારનાં અને મનુષ્ય આદિ એકેક જાતિની ગણુના પ્રમાણે એકેક પ્રકારનાં એમ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સમૂહોને તેઓ ધારણ કરી રહેલાં હતાં. તેઓ ફરી વાર પણ પાછાં તેનાં તે જ ઉત્પન્ન થયેલાં જણાતાં હતાં. વળી તેમની અંદર તેમજ તેમની બહાર પણ તેમના જ જેવાં જગતો જેવામાં આવતાં હતાં.<sup>૪૬</sup> તેઓ નરક, સ્વર્ગ, પાતાળ, બંધુ અને મિત્રથી ભરપૂર હતાં, તેમજ મોટા મોટા આરંભોવાળાં હતાં; છતાં પરમાર્થદષ્ટિથી જોતાં તેઓ સાવ શૂન્ય જ હતાં.<sup>૪૭</sup> જમ ક્ષીર-સાગરનાં જળ ચારે તરફથી સ્નેહને (ધૃતને અથવા સ્તિબ્ધતાને) સારરૂપે ધારણ કરી રહ્યાં હોય છે, તેમ એ જગતો પણ ચોતરફથી સ્નેહને (પ્રેમને) સારરૂપે ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. વળી ક્ષીરસાગરનાં જળ જમ અંદર તરંગો વડે ઉછાળા માર્યા કરે છે, તેમ એ જગતો પણ સુખદુઃખરૂપી તરંગો વડે અથવા છ ભ્રમિંઓ વડે અંદર ઉછાળા મારતાં હતાં અને બહાર પણ (જન્મ-મરણરૂપ) આવૃત્તિવાળાં જણાતાં હતાં.<sup>૪૮</sup> આત્મારૂપી સૂર્યનારાયણના તેજની અંદર ઝંઝવાતા જળની પેઠે, એ જગતોનું રૂપ દેવળ આભાસમાત્ર જ હતું અને જમ પવનમાં પોતાની મેળે જ ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તેઓ જાણે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.<sup>૪૯</sup> બુદ્ધિ, કાર અને ચિત્તરૂપી પાંદડાંઓને આશ્રય

આપવામાં તો તેઓ એક વૃક્ષરૂપ જ હતાં. જમ સ્વપ્નમાં નિરતર નહિ હોનારાં અને માત્ર આભાસરૂપે જ દેખાયા કરતાં બીજાં મનુષ્યો અસત્ય હોય છે અને તેમને દેખવામાં આવતું બીજું દ્રશ્ય પણ અસત્ય જ હોય છે, તેમ એ જગતોમાં દેખાતા બીજા જીવો પણ અસત્ય હતા અને તેમને દેખવામાં આવતું બીજું દ્રશ્ય પણ અસત્ય જ હતું.<sup>૫૦</sup> પુરાણ અને વેદાંતના સિદ્ધાંતોની (મત-યજ્ઞ-દાન આદિ) કલ્પનાઓરૂપી શય્યામાં શયન કરી તેઓ દૃઢ વિદ્યાસરૂપી ધાટી નિદ્રાને પામ્યાં હતાં અને જાણે આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં શયના જેવાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.<sup>૫૧</sup> પરમાર્થ (પરબ્રહ્મ)રૂપ મહાન અને અતિગંભીર અરણ્યમાં તેઓ જાણે ચિદાત્મા (શબ્દબ્રહ્મ) રૂપી ગંધર્વે માયાથી રચેલાં અને સૂર્યરૂપી દીવાથી ઝગઝગી રહેલાં ઘરો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.<sup>૫૨</sup> જમ તિમિરરોગ વડે ઘેરાયેલાં નેત્રવાળો પુરુષ આકાશની અંદર વાળ અને મચ્છર આદિ વસ્તુના જેવા આકારોને દેખે છે, તેમ માત્ર શ્રાંતિ વડે જ મેં પણ તે વખતે સમાધિકાળમાં અનંત ચિદાકાશની અંદર નિમિત્ત વિના જ ઉત્પન્ન થતાં અને નિમિત્ત વિના જ પાછાં લયને પ્રાપ્ત થઈ જતાં અનેક જગતો એવાં.<sup>૫૩</sup>

ગ્રજાયમાનાનિ નમસ્યન્તે વિશીર્ધમાણાનિ  
ચ નિર્નિમિત્તમ્ । તદા ત્વહં વૈ તિમિરાલ્પદૃશ્યો-  
દ્ભૂકાનીવ જગંત્યપશ્યમ્ ॥ ૬૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગત્કલ્પલયણ-  
ન' એ નામનો સર્ગ પદ્મો સમાપ્ત



## ~ ૭ સર્ગ ૬૦ મો ~

વસિષ્ઠકથિને સમાધિમાં સ્ત્રીદર્શન ઇત્યાદિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતોઽહમમિતો બ્રાંતસ્તાદૃશં પ્રવિચારયન્ ।

વહુકાલમસંરુદ્ધસંવિદાકાશતાં મતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ:-પછી હું ચોતરફ બ્રમણ કરતો રહ્યો અને સાંભળેલા શબ્દનું કારણ શોધવામાં ઘણાં લાંબા કાળ સુધી આપાં પિદાકાશરૂપ થઈ રહ્યો.<sup>૧</sup> પછી એ શબ્દ મને વીણુના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. ત્યારબાદ ક્રમે ક્રમે તેનાં પદો મને સ્ફુટ રીતે સમજવા લાગ્યાં. હવે તે આર્થો નામના છંદનો એક ભેદ છે, એમ મારા સમજવામાં આવ્યું.<sup>૨</sup> પછી જ્યાંથી શબ્દ આવતો હતો, તે પ્રદેશ તરફ મેં ભારી યોગદૃષ્ટિ વડે જોયું, તો ત્યાં પાસે જ સુવર્ણના રસ જેવી તેજોમય કાન્તિ વડે આકાશને ઝગમગાવી રહેલી એક વનિતા ભારી દૃષ્ટિએ પડી.<sup>૩</sup> તેણે ચપળ પુષ્પોને તથા વસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં હતાં અને તેની આંખો દેશથી આકુળ થઈ ગઈ હતી. ચંચળ વૈણીથી તે અતીવ શોભી રહી હતી અને બીજી લક્ષ્મીનો સાક્ષાત્ અવતાર હોય તેમ તે મનોહારિણી હતી.<sup>૪</sup> તેના અવયવો મનોહર હતા અને સુવર્ણના જેવા ગૌર હતા. વટેમાર્ગની પેઠે હંમેશાં ચાલ્યા જતા નવયૌવનને તે ધારણ કરી રહી હતી. જાણે-મૂર્તિમતી વનદેવી હોય, તેમ તે સુગંધવાળા સર્વ અવયવોથી સૌંદર્યવતી હતી. પૂર્ણચંદ્રના જેવું તેનું મુખ હતું અને પુષ્પોના સમૂહોના જેવું તેનું હાસ્ય હતું. તેનું વદન ચીવનથી પ્રકુલ્લ થઈ ગયું હતું અને તે આંખની પલકથી દેવયોનિ તથા મનુષ્યયોનિનો ભેદ

દર્શાવતી હતી.<sup>૫</sup> તે પિદાકાશના સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલા આ (પંચમહાભૂતની અંદરના) મહાકાશની અંદર નિવાસ કરી રહેલી હતી, ચંદ્રમાનાં કિરણોના જેવી અતિ સુંદર હતી, મોતીનાં આભૂષણોથી તથા કટિમેખલાથી શણગારેલી હતી, કમનીય હતી અને સરલ સ્વભાવથી મને અનુસરતી હતી.<sup>૬</sup> આર્થ પુરુષોને ઘટે એવા વિલાસોવાળી અને મૃદુ હાસ્યવાળી એ વામા, મારી પાસે જાણે મધુર સ્વરથી અને ઠોમળતાથી નીચેની આર્થો\* બોલી:<sup>૭</sup>

અસદુચિતારિક્તચેતન સંસૃતિસરિતિ પ્રમુદ્ધમાનાનામ્ ।  
અવલંબનતટવિટપિનમભિનૌમિ મવન્તમવ મુને ॥ ૯ ॥

‘હજીનને લાયક એવા રાગદ્વેષ આદિ દોષોથી મુક્ત ચિત્તવાળા હે મુનિ ! તમે સંસારરૂપી સરિતામાં ડૂબકાં ખાઈ રહેલા જીવોને તરણધાર તટવૃક્ષ જેવા છો. હું તમને નમસ્કાર કરું છું.’<sup>૮</sup>

આ આર્થો સાંભળીને અને રમણીય મુખવાળી તથા સુંદર શબ્દવાળી એ સ્ત્રીને જોઈને મને વિચાર આવ્યો: ‘આ તો ઠાઈ સ્ત્રી છે, તેનું આપણે શું પ્રયોજન છે ?’ આમ તેનો ક્રોશ આદર ન કરતાં હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.<sup>૧૦</sup> અનેક જગતના સમૂહોરૂપી માયાને જોઈ હું પ્રથમ વિસ્મય પામી ગયો હતો; એટલે પછી એ સ્ત્રીનો ક્રોશ આદર ન કરતાં મેં પાછું આકાશની અંદર વિહાર કરવાનું શરૂ કર્યું.<sup>૧૧</sup> હવે એ સ્ત્રીને જોવાથી મને એ સ્ત્રીના સંબંધમાં જ વિચારો ઉત્પન્ન થયા, તેમને મેં ‘આ તો એક આભાસમાત્ર જ છે’ એવા વિવેક વડે સમૂળા છોડી દીધા. પછી હું પિદાકાશરૂપે પાછો જગત સંબંધી માયાને જોવા લાગ્યો.<sup>૧૨</sup> જમ

\* આ સાકમા સર્ગમાં વસિષ્ઠકથિને સમાધિની અંદર શબ્દ કરનારી એક સ્ત્રી જોવામાં આવશે અને તેનો અનાદર કરી, ફરી વાર વસિષ્ઠજી વિચિત્ર જગત જોવામાં તત્પર થશે, એ વર્ણન કરવામાં આવશે.

\* આર્થો હંદ વિષે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણ દર્શાવ્યાં છે:-જેના પહેલા અને ત્રીજા પદમાં બાર માત્રા હોય, બીજા પદમાં અદાર માત્રા હોય અને ચોથામાં પંદર માત્રા હોય તે આર્થો.



સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલા, સ્વપ્નમાં દેખાતા તથા વાક્યરચના વડે આગેહૂબ સ્પષ્ટ દેખાતા પદાર્થો શૂન્યરૂપ જ હોય છે, તેમ વસ્તુતાએ જોતાં પ્રખર આરંભવાળાં એ સર્વ જગતો પણ શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ જ હતાં.<sup>૧૩</sup> આમ, એ જગતો શૂન્યરૂપ હતાં, તેથી તેમાંનાં કટલાંક તો કાઈ જગ્યાએ ધ્યારે ય દેખાતાં કે સહજાતાં ન હતાં. વળી, તેઓ પ્રલય, મહાપ્રલય તથા સૃષ્ટિ રચનાનો કાળ એ સર્વ સમયમાં એકરૂપે જ રહ્યાં હતાં.<sup>૧૪</sup> એ એકબીજા જગતોને વિશે પ્રલયો થયા કરતા હતા. એ પ્રલયોમાં પુષ્કરાવર્તક મેઘો ઉન્મત્ત થતા હતા, ઉત્પાતના ઉન્મત્ત વાયુઓ વાતા હતા અને મોટા મોટા પર્વતોના ફાટવાથી પ્રભાંડરૂપી માંડવો ગાળી જતો હતો. તેમાં પ્રલયાગ્નિ ભડભડતો હતો અને તેથી કુખેરનાં ભવનો ચડચડ બળી જતાં હતાં. તેમાં ખારે સૂર્યો દહાની પેઠે અત્યંત તપતા હતા અને આકાશમાં ધૂમતા હતા. તેમાં દેવોનાં નગ શોનો સંહાર થવાથી ચોતરફ કાન ફાડી નાખે એવો પોકાર ચાલતો હતો અને અગ્નિ તથા પવનના સંઘર્ષથી મજનાઓ થતી હતી. વળી, તેઓ સર્વ પર્વતોનાં શિખરમંડળોને ગળી જવાને તલપાપડ થતાં હતાં. તેમાં પ્રલંયાગ્નિની જ્વાળાઓ ભસૂકતી હતી, તેથી વાંસો ફાટવા જેવો ચટચટ આવાજ થતો હતો. પોતાનો સ્વભાવ ચૂકી જવાથી થયેલા ક્ષોભને લીધે જ બધે તેઓ ક્ષોભ પામતા હતા અને દેવ-સમૂહોના તથા જળજંતુઓના ક્ષોભથી તેઓ આકાશમાં તેમજ મહાસાગરમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરતા હતા. તેઓ દેવો, દૈત્યો અને મનુષ્યોનાં ઘરોમાં થઈ રહેલા ઘોઘરા શબ્દોથી કંઈયે હતા, તેમજ સાત સાગરનાં પૂર જલત્યાથી તેઓ સૂર્યમંડળને તથા ચંદ્રમંડળને પૂરી દેતા હતા. પરંતુ એક જ મંદિરમાં સતેલા પ્રુરુષોને પોત-સ્વપ્નામાં પ્રતીત થતી રણની મજા-

નાઓ જમ' બીજાઓના બળવામાં આવતી નથી, તેમ આ સર્વ જગતોને પણ આ પ્રલયો પરસ્પર બળવામાં આવતા નથી.<sup>૧૫-૨૦</sup> એ જગતોની અંદર મેં હજારો રુદ્રો જોયા, કરોડો અને સેંકડો પ્રજાઓ જોયા, લાખો વિષ્ણુઓ દીઠા અને અનેક કલ્પોના સમૂહો પણ સંપૂર્ણ રીતે મારા જોવામાં આવ્યા.<sup>૨૧</sup> તેમાંનાં સૂર્ય-નારાયણ વિનાનાં, અહોરાત્રી રહિત, ભૂતબળી પણ રહિત અને કલ્પો વડે, યુગો વડે કે વર્ષો વડે જનો અંત જ નથી આવતો, એવા કાંઈ એક જગતમાં કેવળ તર્ક વડે જ ક્ષય અને ઉદય થતો મારા જોવામાં આવ્યો.<sup>૨૨</sup> આ સર્વ ચિદાત્માની અંદર રહેલ છે, ચિદાત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, ચૈતન્યરૂપ જ છે, ચારે બાજુ ચિદાત્મા જ પ્રસરી રહેલ છે, સત્ય પણ ચિદાત્મા જ છે અને તે જ સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે. આ સર્વ વાત તે વખતે ખરાખર મારા જોવામાં આવી.<sup>૨૩</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! તમે ઘટ-પટ આદિ કાંઈ પણ પદાર્થના રૂપને કલ્પી લઈ તેને અમુક નામ વડે કહો છો. હવે આ બાબતમાં આપણે ખરી રીતે જોઈએ તો, એ ચિદાત્મા જ દ્રમ બધે તમે કલ્પી લીધેલાં તેવાં તેવાં નામ-રૂપને આકારે થયો હોય, એમ પ્રતીતિમાં આવે છે. હવે એ ચિદાત્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ તો તે આકાશથી પણ અતિ શૂન્ય છે, તેથી તે કયા નામ-રૂપને આકારે થઈ રહેલો જ નથી.<sup>૨૪</sup> એ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલું આ શૂન્યરૂપ આકાશ જ જગતના નામરૂપને આકારે પરિણામ પામેલું ભાસે છે અને શબ્દરૂપ પરિણામ પામેલા એ આકાશ વડે આ સર્વ જગતો પરમ ચિદાકાશરૂપ છે.<sup>૨૫</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! આ જ કાંઈ દરથ જોવામાં આવે છે, તે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ છે અને આકાશવૃક્ષની મજરીની પેઠે તે સાવ મિથ્યા જ છે. તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ તો તે ચિદાકાશરૂપ છે અને તે કેવળ સુખમય છે. આ વિષયનો

મને તે વખતે બરાબર અનુભવ થયો છે.<sup>૨૧</sup> હું ચિદાકાશ સાથે એકરૂપ થઈ સર્વન વ્યાપી રહ્યો હતો અને બોધરૂપે અનંત થઈ રહ્યો હતો. સંકલ્પમય એ સર્વ જગતો ચિદાકાશરૂપ છે એવો મેં સમાધિની અંદર અનુભવ કર્યો છે.<sup>૨૨</sup> બ્રહ્માંડના સમૂહો ચિદાકાશરૂપ છે, દશ દિશાઓ પણ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમજ વિચિત્ર પ્રકારની રચનાઓ, કાળ, દેશ, દ્રવ્ય અને ક્રિયા આદિ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૨૩</sup> એ સમાધિમાં (ભેદભાવનાનો હલ્લ થતાં) ખડા થઈ ગયેલા સેંકડો સંસારો અંદર મારા જેવાં જ રૂપને ધારણ કરી રહેલા, મહાત્માઓમાં અતિમાન્ય અને બ્રહ્માના પુત્રો એવા વસિષ્ઠ નામના અનેક મહામુનિઓને મેં જોયા.<sup>૨૪</sup> હે બ્રહ્મરૂપ મહારાજ રામચંદ્રજી! એ સમાધિની અંદર મેં બોતેર ત્રેતાયુગો જોયા અને તે બધા રામાવતાર સહિત હતા. વળી એ સમાધિમાં સેંકડો સત્યયુગો અને સેંકડો દ્વાપરયુગો પણ મારા જોવામાં આવ્યા.<sup>૨૫</sup> આ રીતે તે તે અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિની દશાઓ મારા જોવામાં આવી અને તે દશાઓ દેવળ ભેદભાવના વડે જ ખડી થઈ ગયેલી હતી. પરંતુ ભેદભાવનાને દૂર કરી તત્ત્વદષ્ટિ વડે જ જોઈએ, તો એ સર્વ અતિરમ્યજ્ઞ એક ચિદાકાશ જ ચોતરફ પ્રસરી રહ્યું હતું.<sup>૨૬</sup> વસ્તુતાએ જોઈએ તો કોઈ પણ કાળમાં આ જગત બ્રહ્મમાં પણ નથી. જો અધ્યાયોપદેશિથી કદાચિત્ આ જગત છે એમ માનીએ, તો પણ તે સર્વ જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત, અનાદિ અનંત બ્રહ્મરૂપ છે અને તે જ્ઞાન વડે જ માત્ર અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨૭</sup> એ બ્રહ્મ પાપાણુમૌનના જુવું નિઃસંકલ્પ છે અને તે સર્વ નામ-રૂપ વડે શૂન્ય હોવાથી કશારૂપ નથી. તે કાંઈક અનિર્વચનીય રૂપવાળું છે, જ્યોતિરૂપ છે અને એ બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી જગતને વેષે પ્રતીતિમાં આવે છે. નિરાકાર ચિદાકાશની અંદર દરેકની

કશી સત્તા જ નથી. છતાં તેની પોતાની (ચેતનની) સત્તા જ નિરાકારપણે રહ્યા છતાં સ્વપ્નના અનુભવની પેઠે આ જગતને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૨૮,૨૯</sup> એ બ્રહ્મ આત્માથી જુદું નથી પણ આત્મારૂપ જ છે. સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ જમ અજવાળું કરે છે અને વખતે (આવરણને હાથે) અજવાળું નથી પણ કરતો, તેમ પ્રકાશરૂપ એ પરબ્રહ્મ પણ સઘળું કરે છે અને તત્ત્વદષ્ટિ વડે જોતાં તો કશું કરતું નથી.<sup>૩૦</sup> સમાધિમાં જોવામાં આવેલાં લાખો જગતોમાં ચંદ્રબિંબો મને ઉજ્જ્વળાયાં હતાં અને સૂર્યની મૂર્તિઓ શીતળ જણાઈ હતી.<sup>૩૧</sup> વળી કેટલાંક જગતોમાં તો પ્રજાઓ અંધારામાં દેખતી હતી અને પ્રકાશમાં દેખતી ન હતી. ત્યાંનાં મનુષ્યો ધુવડના જવા આચારવાળાં (દિવસે આંધળાં અને રાત્રિએ દેખતાં) હતાં અને તેમનો સ્વર પણ ધુવડના જવો જ હતો.<sup>૩૨</sup> કેટલાંક બ્રહ્માંડોમાં તો શુભ કર્મ<sup>૩૩</sup> વડે અધોગતિ અને પાપકર્મથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થતી હતી તેમજ ઊંચે ખાવાથી પ્રાણીઓ જીવતાં હતાં અને અમૃતનું ભોજન કરવાથી તેમનું મરણ થતું હતું. ચિદાકાશની અંદર દૃઢ ભાવના વડે જ જ વંસતુને જવી જવી રીતે કલ્પી લેવામાં આવે છે અને જવી જવી રીતે તે ખડી થઈ ગયેલી દેખાય છે, તેવી જ રીતે તે ભોગદાળમાં પણ સ્ફુટ રીતે જોવામાં આવે છે. પછી તે સત્ય હો કે અસત્ય હો, તે વિષે કશો વિચાર કરવાનું રહેતું નથી; કેમકે બ્રહ્મ જ વાસના-કર્મ વગેરે પ્રમાણે વિવર્તરૂપે તેવે તેવે ભાવે થઈ રહેલું હોય છે.<sup>૩૪,૩૫</sup> એ સમાધિમાં ચિદાકાશની અંદર મેં વિચિત્ર જંગલો જોયાં હતાં. તે જંગલોનાં વૃક્ષોનાં મૂળ ડાળીઓ જવાં લાગતાં હતાં અને

x મનની કલ્પનાનું નિરંકુશપણું અનુભવને અડી આમ કહેલ છે, બાકી વસ્તુનાં તેમ નથી; કારણ કે વેદ આદિ શાસ્ત્રો શુભ કર્મથી જાણીતો પ્રાપ્તિ અને પાપકર્મથી અપોક્ષકપ્રાપ્તિ કહે છે.

તેમનાં પત્ર પુષ્પો વગેરે વજ્રમણિ જેવાં કઠણુ લાગતાં હતાં.<sup>૪૦</sup> કેટલાંક જગતોમાં રેતીને ઘાણી-માં પીલવાથી તેમાંથી તેલ નીકળતું હતું તથા શિલાઓના ગર્ભમાંથી કમળોની ઉત્પત્તિ થતી હતી.<sup>૪૧</sup> વળી કેટલાંક જગતોમાં તો કાષ્ઠમાં, પાષાણમાં અને ભીંતોમાં ચંચળપણે રહેલી પૂતળીઓ દેવાંગનાઓની સાથે ગાન કરતી હતી અને વાર્તાલાપ પણ કરતી હતી.<sup>૪૨</sup> કેટલાંક જગતોની અંદર પ્રાણીઓ ઉત્તમ વસ્ત્રોની પેઠે ઉત્તમ વાદળોંઓને ધારણ કરતાં હતાં અને વૃક્ષો-માં દરેક વર્ષે જુદી જુદી ભતનાં ફળો ઉત્પન્ન થતાં હતાં.<sup>૪૩</sup> કેટલાંક બ્રહ્માંડોમાં સર્વ પ્રાણીઓના અવયવોની રચના અનિયમિત દેખાતી હતી. વિવિધ પ્રકારના અવયવોને ધારણ કરી રહેલાં તે પ્રાણીઓ ભૂમિને સ્પર્શ કરી રહેલાં મસ્તકો વડે ચાલતાં હતાં. વળી આ ભૂલોક આદિ લોકની નીચેના લોકોમાં કેટલાંક જગતો વેદશાસ્ત્ર વગેરે-થી સાવ રહિત જ હતાં. તેઓ ધર્મનું તો નામ પણ બણતાં ન હતાં. જે કાંઈ પોતાના વિચારમાં આવ્યું તેને જ માત્ર વળગી રહેનારાં હતાં અને કેવળ પશુ આદિ વડે જ તેઓ પૂર્ણ હતાં.<sup>૪૪, ૪૫</sup> વળી બીજાં કેટલાંક જગતો તો કામવિકારના અનુભવથી સાવ રહિત જ હતાં, સ્ત્રીઓના સમૂહો વિનાનાં જ હતાં અને બધું પાપાણુ વડે રચાયેલાં હોય તેવાં શુષ્ક (કઠિન) હૃદયવાળાં દૂર પ્રાણીઓ વડે વ્યાપ્ત હતાં.<sup>૪૬</sup> કેટલાંકમાં તો સર્પ-રૂપી જ પ્રાણીઓ રહેલાં હતાં અને રત્નો તથા પાપાણુ સરખાં જ બણતાં હતાં. વળી કેટલાંક તો ધન આદિના વ્યવહાર વડે સાવ રહિત જ હતાં, લોભ વિનાનાં હતાં અને અહંકાર પણ તેઓમાં દેખાતો ન હતો.<sup>૪૭</sup> કેટલાંક જગતોમાં તો પ્રત્યેક પ્રાણી પોતપોતાના આત્માને જ સર્વ-રૂપ દેખતું હતું, બીજું કશું તેના જેવામાં આવ-જ ન હતું. તેમાં પણ કોઈ કોઈ જગત જરા-સ્વેદ જ આદિ અનેક ભતનાં પ્રાણીઓ-

વાળાં દેખાતાં હતાં અને કોઈ કોઈ જગતની અંદર તો કેવળ એક જ ભતિ નજરે આવતી હતી.<sup>૪૮</sup> નખ, કેશ આદિનાં ઉત્પત્તિ-તારા થાય છે, સારે તેનો અનુભવ કરનારો આત્મા તેનાથી સાક્ષીરૂપે જુદો રહ્યો હોય છે, પણ નખ-કેશ આદિનાં સૌંદર્ય આદિના સુખભોગમાં તે તેવે રૂપે જ થઈ બચ છે. તે જ પ્રમાણે કેટલાંક જગતોમાં સર્વ ભૂતોના દેહો જુદા હતા અને કેટલીક રીતે તેમાં જુદાપણુ જેવામાં આવતું હતું, છતાં પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓના આત્માની સાથે એકપણુની ભાવના જેવામાં આવતી હતી.<sup>૪૯</sup> કોઈક ઠેકાણે તો અનંત, અપાર, છેડા વિનાનો શૂન્યભાવ જ દેખાતો હતો. પરંતુ યત્ન વડે એ શૂન્યભાવનો તિરસ્કાર કરી નાખતાં વળી દ્રુરી વાર જગત બહુ થઈ જતું દેખાતું હતું.<sup>૫૦</sup> એ સર્વને બ્રહ્માભાવની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો (સ્વપ્ન-ઇન્દ્રિયજન આદિ-ની પેઠે) તેઓ સાવ મિથ્યા બણતાં હતાં અને ચિદાત્માને બુદ્ધિ વડે પૃથક્ કરી લઈ જોઈએ તો કાષ્ઠના યંત્રરૂપે બનાવેલા સર્વ હાથી, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓની પેઠે તે જગતની અંદરનાં પ્રાણીઓ જડ છતાં ચેતનરૂપે મનાતાં હતાં.<sup>૫૧</sup> વળી એ જગતોમાંનાં કેટલાંક તો જ્યોતિશ્ચક્ર (તારા-મંડળ)થી રહિત હતાં અને તેને લીધે કાળની પણ કલ્પના વિનાનાં હતાં. વળી કેટલાંકમાં તો પ્રાણી-ઓના સમૂહો મૂંગા હોવાથી હાથ-પગ આદિ અવયવોના સંકેત વડે જ માત્ર સંધર્ષો વ્યવહાર ચલાવતાં હતાં.<sup>૫૨</sup> વળી કેટલાંક તો નેત્રેન્દ્રિય અને તેનાં રૂપ આદિ વિષયનું જ્ઞાન એ બન્નેથી રહિત હતાં; અને તેને લીધે જ તેની અંદરન પ્રકાશરૂપ સૂચક આદિનાં તેને સાવ વ્યર્થ પડત હતાં. આ સર્વ જગતોની જે સ્થિતિ મેં વર્ણવ છે, તે એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીની માનસિક કલ્પન વડે અનુભવમાં આવે એવી છે.<sup>૫૩</sup> વળી કેટલાંક જગતોમાં પ્રાણીઓ નાસિકાન્દ્રિય અન-

તેના વિષયરૂપ ગંધના જ્ઞાનથી રહિત હતાં અને તેને હીધે જ તેની અંદરનો શુભ ગંધ સાવ નકામો લાગતો હતો. કેટલાંક જગતોનાં જંતુઓ સ્વભાવે જ સાવ ભૂગાં હતાં અને કેટલાંકની આગળ ઉચ્ચારેલો શબ્દ નકામો થવાથી તેઓ બહેરાં માલુમ પડતાં હતાં.<sup>૫૪</sup> વળી બીજાં કેટલાંક તો શબ્દનું ખરાબર જ્ઞાન ન થવાને હીધે (બહેરાપણાથી) ભૂગાં થઈ રહેલાં હતાં અને કેટલાંકમાં તો સ્પર્શવિષયનું જ્ઞાન ન હોવાથી ત્યાંનાં પ્રાણીઓ પાપાણુના જવાં ત્વચાધન્દ્રિય વિનાનાં દેખાતાં હતાં.<sup>૫૫</sup> કેટલાંક જગત દેખાતાં હતાં, છતાં મનોરાજ્યના જવાં કેવળ કલ્પિત જ હતાં. વળી કેટલાંકમાં વ્યવહાર થયા કરતો હતો, છતાં પિશાયના વ્યવહારની પેટે અદૃશ્ય હોવાથી તે ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ થઈ શકતો ન હતો.<sup>૫૬</sup> કેટલાંક જગત પૃથ્વીમય જ હતાં એને એક જ જગ્યાએ સ્થિર થઈ રહ્યાં હતાં. વળી કેટલાંક તો પિંડીભાવથી (ઘાટાપણાથી) રહિત હતાં, કેટલાંકમાં કેવળ જળ જ ભરપૂર હતું અને કેટલાંક અગ્નિ વડે જ પૂર્ણ હતાં.<sup>૫૭</sup> કેટલાંકમાં તો ચોતરફ પવન જ ભરેલો હતો અને કેટલાંકમાં તો (યોગસિદ્ધિ વડે) સર્વ વસ્તુઓ સર્વ કાર્ય વડે સિદ્ધ થઈ શકે એવું દેખાતું હતું. આવી રીતે એ ચિદાકાશની અંદર ઉપર વર્ણવેલાં સર્વ જગતો કે બ્રહ્માંડો મારા જોવામાં આવ્યાં. તેઓ ખરી રીતે ચિદાકાશરૂપ જ હતાં, તે છતાં વિવર્તભાવથી તેવાં અનેક રૂપે દેખાતાં હતાં.<sup>૫૮</sup> જમ શિલાઓના ઢાતરની અંદર દેડકાંઓ રહે છે અને જમ જમીનની અંદર કેટલાક શ્રીકાઓ રહે છે, તેમ ક્રૂર એક પૃથ્વીરૂપી મહાભૂત વડે જ પરિપૂર્ણ એવાં કેટલાંક જગતોમાં પણ પ્રાણીઓ રહેતાં હતાં.<sup>૫૯</sup> વળી બીજાં કેટલાંક જગતો કેવળ એક જળ વડે જ પરિપૂર્ણ ભરેલાં હતા. જમ સમુદ્ર આદિના જળમાં મોટાં મોટાં માછલાંઓ અને મગરમચ્છો વગેરે ક્યાં કરે છે, તેમ તેમને વિશે પૃથ્વી, પર્વત,

વન વગેરેમાં પણ અનેક પ્રાણીઓ, નિરંતર ક્યાં કરતાં હતાં.<sup>૬૦</sup> બીજાં કેટલાંક જગતો ક્રૂર એક અગ્નિ વડે જ પૂર્ણ હતાં. તેની અંદરનાં પ્રાણીઓ પણ અગ્નિમય જ હતાં અને તેમાં જળ આદિનો ભાગ હતો જ નહિ. તેઓ ક્રૂરતાં જીંબાડિયાંની જમ સારી પેટે ભ્રમણ કરતાં હતાં.<sup>૬૧</sup> વળી બીજાં કેટલાંક જગતો કેવળ પવન વડે જ ભરેલાં હતાં. તેની અંદર રહેલાં પ્રાણીઓ પણ કેવળ વાયુરૂપ અંગવાળાં જ હતાં અને પનંજય નામના વાયુવાળા પુરુષની પેટે તેઓ આકાશમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં.<sup>૬૨</sup> વળી બીજાં કેટલીક સૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ કેવળ આકાશમય જ હતું. તેમની અંદરનાં પ્રાણીઓ પણ તેવાં જ આકાશરૂપને ધારણ કરી રહ્યાં હતાં અને તેઓ દર્શન આદિ વ્યવહાર કરી શકતાં હતાં.<sup>૬૩</sup> પાતાળમાં રહેલાં, આકાશની અંદર ભગ્યા કરતાં, સ્થિર થઈ રહેલાં, અનેક વિદ્યાસોવાળાં અને દિશાઓના બુદાબુદા ભાગમાં રહેલાં અનેક પ્રકારનાં જગતો ચિદાત્મારૂપી મહાસાગરના ચંચળ પરપોટા જવાં હતાં; તેમાં મારા જોવામાં ન આવેલ હોય એવું કશું જ નથી.<sup>૬૪</sup>

પાતાલપાતિષુ તથાંવરમુત્પત્તસુ વિષ્ણુસુ  
વિભ્રમપદેષ્વથ દિદ્મુલેષુ । નાનાજગત્સુ કિમિ-  
વાસ્તિ મયા ન દૃષ્ટં યન્નામ ચિજ્જલધિચંચલ-  
ચુદ્ધુદેષુ ॥ ૬૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'જગજ્જલલવર્ણન'  
એ નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત



## ઠસર્ગ દ્વિ મો

જ્ઞાનદષ્ટિએ ત્રણે કાળમાં

જગતનો અભાવ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિદાકાશચિદાકાશે પયસીવ પયોર્યાઃ ।

ચિત્તાલીલાઃ સ્ફુરંત્યેતે एव एव मनांसि नः ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—જમ જળની અંદર જળના પ્રવાહ સાથે તણાતા જતા અનેક પરપોટાઓ જેવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશના ચેતનપણાને લીધે તેમાંથી આ અનેક જીવો સ્ફુરી આવે છે અને તે જ આપણા મનરૂપ છે. જે આપણા મનો વસ્તુતાએ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે અને પોતાની મેળે જ (વાસનાને યોગે) અનંત જગતોને આકારે થઈ રહેલ છે.<sup>૨</sup>

રામ યોહ્યાઃ—મહાપ્રલયમાં સર્વનો નાશ થઈ જાય છે અને જો સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહો લય પામે છે; તો એ પછી કોને અને કેવી રીતે આ સૃષ્ટિ પાછી પ્રતીત થાય છે ?<sup>૩</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—મહાપ્રલયથી સર્વ પદાર્થોનો ક્ષય થઈ જાય છે, એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચમહાભૂત વડે બનેલો સર્વ પ્રપંચ પૂરેપૂરો વિનાશ પામે છે; અને બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવરપર્યંત સર્વનો લય થાય છે. એ પછી આ જગતનો ફરી વાર પાછો અનુલવ કેવી રીતે થાય છે તે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. બ્રહ્મ અવલુચ્છ છે, પરમાર્થરૂપ હોવાથી સર્વત્ર ભરપૂર છે અને ચૈતન્ય છે. એ જ છેવટે મહાપ્રલયમાં અવશેષ રહે છે; એમ તત્ત્વેતાઓ કહે છે. તો પણ આ જગત એ ચૈતન્યમાત્ર અવશેષ રહેલા બ્રહ્મના એક દૃઢ્યના જેવું છે; તેથી તે

તેનાથી જરા પણ બુદ્ધ કરી શકાતું નથી. એ પરમાત્મામાં જ જગતને પોતાની સત્તા વડે સત્તાવાળું અને પોતાના દૃઢ્યરૂપ સમજ છે; અને તેમ સમજવામાં તેને વિનોદ થયો એ જ માત્ર એક હેતુરૂપ છે. બાકી વિચાર કરીએ છીએ તો, વાસ્તવરૂપથી જોતાં તો જગતનું કયું રૂપ અમારા દેખવામાં આવતું નથી. જો એમ જ છે, તો પછી શું નાશ પામે છે અને શું ઉત્પન્ન થાય છે ? જમી રીતે એ પરમ કારણરૂપ પરબ્રહ્મ અવિનાશી છે, તેવી જ રીતે તેના પેટમાં રહેલું જગત પણ અવિનાશી જ છે અને મહાપ્રલયાદિક પણ તેના અવયવરૂપ જ છે. આ બાબતમાં દૃવળ અજ્ઞાન જ ભેદભાવનાને ઉત્પન્ન કરનારું છે અને તે પણ જો શોધકવૃત્તિથી જોવા જઈએ તો દેખાતું નથી.<sup>૪</sup> માટે કાઈ કાળે કાઈ જગાએ કોઈનું કયું નાશ પામતું નથી અને કયું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી. બ્રહ્મ શાંત છે અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે. તે જ વિવર્તભાવથી દર્શ્યરૂપે થઈ રહેલું જેવામાં આવે છે.<sup>૫</sup> જ શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની સત્તા મહાવિશાળ આકાશની અંદર અને અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુના એક હજારમા ભાગમાત્રમાં પણ વ્યાપી રહેલ છે, એ મહાચૈતન્યનું આ જગત એ એક શરીર છે. તો પછી એ મહાચૈતન્યની સત્તાનો નાશ થયા વિના જગતની સત્તા શી રીતે નાશ પામે ? અને એ મહાચૈતન્ય—સત્તાનો તો કદી પણ નાશ થતો જ નથી.<sup>૬</sup> જમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્માનું પોતાનું સ્વરૂપ જ સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે પ્રસરી રહેલું ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપ પરમાત્મા જ આદિસૃષ્ટિથી આરંભ કરી, આ દર્શ્યજગતને આકારે થઈ રહેલ ભાસે છે.<sup>૭</sup> સૃષ્ટિ એ એક ચિદાકાશના અવયવરૂપ છે અને તેનો ક્ષય તથા ઉદય એ બન્ને પણ તેવી જ ભતના (ચિદાકાશના અવયવરૂપ) છે. આમ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે. તો પછી તેમાં

૨ આ એકસદ્મા સર્ગમાં અજ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મની અંદર જગત રહેલું દેખાય છે અને તેનો નાશ પ્રતીતિમાં આપનાં છતાં તે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નાશ વિનાનું છે અને  
૩ વડે જોતાં તો ત્રણે કાળમાં જગત નથી, એ આવશે.

પરમાર્થરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વ અચ્છેદ્ય છે (શસ્ત્ર આદિ વડે છેદી શકાય તેવું નથી), અદાલ છે (અગ્નિ આદિ વડે ખળી અથ તેવું નથી), સડી બળ તેવું પણ નથી અને શોષાર્થ બળ એવું પણ નથી. એ તત્ત્વ અવિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિમાં આવતું જ નથી. જગત એ તે તત્ત્વના દૃઢ્યના જેવું એક પેટાનું અંગ છે, તો પછી તે તેનારૂપ જ છે. જેમ એ પરમતત્ત્વનો નાશ થતો નથી, તેમ તેની અંદર રહેલા જગત, તેની અંદરનાં સુખ, દુઃખ અને અજ્ઞાન આદિનો અનુભવ એ પણ ઉત્પત્તિ કે નાશને પામતાં નથી; પરંતુ કેવળ સ્વભાવ વડે થયા કરતાં તેનાં સ્મરણ અને વિસ્મરણને લીધે જગત, તેની અંદરનાં સુખ, દુઃખ તથા અજ્ઞાન આદિની પ્રતીતિ અને અપ્રતીતિ એ બંનેની કલ્પનાને કેમ બાંધે આત્મા જ પોતે અજ્ઞાન વડે કલ્પી લેતો હોય એમ ભાસે છે.<sup>૧૦</sup> જ વસ્તુ પોતે જનારૂપ હોય છે, તેનો ક્ષય થયા વિના એ વસ્તુનો ક્ષય થતો જ નથી. માટે બ્રહ્મરૂપે રહેલું દશ્ય પણ બ્રહ્મના જેવું જ અક્ષય છે, એમ તમે સમજો.<sup>૧૧</sup> મહા-પ્રલયાદિ પણ મહાકાળરૂપે રહેલા એ પરબ્રહ્મના એક અવયવરૂપ છે.<sup>૧૨</sup> પરમ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આકાશની અંદર ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની સ્થિતિ ક્યાંથી જ હોય? વળી એ ચિદાકાશ નિરાકાર છે. તેની અંદર થવું, હોવું, ધટવું, વધવું ઇત્યાદિ ભાવવિકારો વગેરે પણ શી રીતે સંભવે અને ક્યાંથી સંભવે?<sup>૧૩</sup> મહાપ્રલય આદિ ભાવો અને આ જગતો એ બધું બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ચિદાકાશની અંદર તેના એક વિવર્તરૂપે રહ્યું છે.<sup>૧૪</sup> જ પુરુષ પોતાના સંકલ્પ વડે યક્ષને કલ્પી લીધેલ હોય છે, તેના દૃઢ્યમાં એ યક્ષ ખડો થઈ જઈને તેના સંકલ્પને અધીન થઈ રહે છે, તે જ પ્રમાણે દશ્ય એ ચિદાત્માના સંકલ્પથી ખડું થઈ જઈને તેને અધીન થઈ રહેલ છે.<sup>૧૫</sup> બાકી, દશ્યનું મૂળ સ્વરૂપ વિચારીએ તો તે નિરાકાર શુદ્ધ ચૈતન્યમાન

છે. વૃક્ષરૂપ અવયવીના શાખા, ઉપશાખા, ફળ, પાંદડાં, પુષ્પ આદિ અવયવો છે. તે જ પ્રમાણે પરમાર્થરૂપે સર્વજ્ઞ ભરપૂર થઈ રહેલા, આદ્યાશ-થી પણ અતિ સ્વચ્છ, નિર્વિકાર સ્વરૂપના અને અનિર્વચનીય એવા પરબ્રહ્મના પણ પ્રલય, મહાપ્રલય, નાશ, ઉત્પત્તિ, ભાવ, અભાવ, સુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ, સાકારપણું અને નિરાકાર-પણું ઇત્યાદિ સર્વ અવયવો જ છે. જેવી રીતે એ પરબ્રહ્મરૂપી અવયવી અવિનાશી અને અનિર્વચ-નીય છે, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિપ્રલય આદિ તેના અવયવો પણ અવિનાશી અને અનિર્વચનીય છે.<sup>૧૬</sup> અવયવ અને અવયવી સદાકાળ એક-રૂપે જ રહેનારા હોય, તે ભલે દશ્ય હોય કે અદશ્ય હોય, તો પણ તેમનો ભેદ કાંઈ દિવસ હોતો જ નથી.<sup>૧૭</sup> જેમ વૃક્ષનું મૂળ તેની અંદર રહેલી ચૈતન્યસત્તા જ છે, તેમ પરમાર્થરૂપી પર-બ્રહ્મ વડે ભરપૂર ભરેલા આ જગતનું મૂળ પણ ચૈતન્યસત્તા જ છે. આ જગતમાં પણ કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે વૃક્ષની પેઠે જ કાંઈ કાંઈ વિચિત્રતા રહેલી છે. કાંઈ ઠેકાણે સૃષ્ટિરૂપી થડ રહેલ છે. કાંઈ ઠેકાણે ભૂલોક વગેરે અનેક જુદા જુદા લોકોરૂપી મોટી શાખાઓ રહેલી છે. કાંઈ ઠેકાણે જ ખૂદીપ આદિની વ્યવસ્થાઓરૂપી ઉપશાખાઓ રહેલ છે. કાંઈ ઠેકાણે ગિરિ, નદી, દેશ આદિ પદાર્થોરૂપી પાંદડાં રહેલાં છે. કાંઈ ઠેકાણે સૂર્યચંદ્રાદિકનાં પ્રકાશરૂપી પુષ્પ ખીલી રહેલ છે. કાંઈ ઠેકાણે અંધકારરૂપી કૃષ્ણતા રહેલી છે. કાંઈ ઠેકાણે આકાશરૂપી ઢાતર રહેલ છે. કાંઈ જગાએ પ્રલય-રૂપી ગાંઠો રહેલી છે. કાંઈ ઠેકાણે મહાપ્રલયરૂપી મોટી ગાંઠો રહેલ છે. કાંઈ ઠેકાણે હરિહર આદિ દેવતાઓરૂપી ગુચ્છો રહેલા છે. કાંઈ ઠેકાણે જડ-તારૂપી ત્વચા રહેલી છે. આ પ્રમાણે નિરાકાર ચિદાકાશનું પોતાનું સ્વરૂપ જ ચિદાકાશરૂપે રહેલા બ્રહ્મની અંદર જગત સંખંધી અનેક આકાર-ભેદો વડે પ્રતીત થઈને રહેલ છે. એ જગત પણ



ક્યાંથી જ હોય ?<sup>૨</sup> ત્યારે હું ધણું ખરું એક જગ્યા પર પણ રહ્યો ન હતો અને ગતિમાન પણ ન હતો; પરંતુ એ સર્વ મેં આ મારા પોતાના આત્માની અંદર જ દીધું. જમ દેહાત્મયુક્તિ થતાં હું પગથી માંદી દેહ મસ્તક સુધી હાથ-પગ આદિ અવયવોને (અવયવરૂપ) જેહં છું, તેમ એ સર્વ જગતોને પણ નેત્રની દરકાર ન રાખતાં ચૈતન્યસત્તારૂપી નેત્ર વડે મેં મારા અવયવરૂપે જોયાં હું એ સમાધિકાળમાં નિરાકાર તથા નિરંવય-સ્વરૂપ થઈ રહ્યો હતો અને શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ હતો. તે સમયે મને એ જગતો મારા અવયવરૂપ જણાયાં હતાં અને મારી સત્તા વડે તેમનું વસ્તુ પણ હતું. આમ છતાં તેમનું વસ્તુત્વ નાશ પામ્યું નહિ અને તેઓ મારા અવયવરૂપે ભાસ્યાં વળી, પોતાની મેળે તેઓ સાવ સત્તાશૂન્ય હતાં, તેથી તેમનું પ્રાસ્તવિકપણું પણ કાયમ ન રહ્યું<sup>૩-૫</sup> આ વિષે તમારે પ્રમાણ જેઈતું હોય, તો સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતો સ્વપ્નસૃષ્ટિનો વિલાસ સમજી લેવો. સ્વપ્નમાં જો કે દશ્ય અનુભવમાં આવે છે, પરંતુ તે કશું વાસ્તવ હોતું નથી; એ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ હોય છે અને ચિદાત્મા જ વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે દેખાય છે.<sup>૬</sup> જમ વૃક્ષ (વૃક્ષરૂપી દેહમાં આત્મારૂપે રહેલો જીવ) પોતાનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિને પોતાનાં અંગરૂપે જુએ છે, તેમ મેં પણ પોતાની ચૈતન્યસત્તારૂપી નેત્ર વડે એ સર્વ જગતોને મારા પોતાના અવયવરૂપે જ જોયાં.<sup>૭</sup> જમ અનંતરૂપે ભરપૂર થઈ રહેલો સમુદ્ર (સમુદ્રાભિમાની જીવ) પોતાની અંદર રહેલાં સર્વ જળચર પ્રાણીઓને, તરંગોને, ચક્રીઓને અને કૃષ્ણના પરપોટાને પોતાની દષ્ટિથી જુએ છે, તેમ મેં પણ એ જગતોને મારી પોતાની યુક્તિ વડે જોયાં.<sup>૮</sup> જમ દાઈ એક અવયવી પોતાના અવયવોને પોતાના આત્માની અંદર પોતાથી જુદા ગણતો નથી અને પોતાના આત્મારૂપ જ ગણે છે, તેમ મેં પણ પોતાના

આત્માની અંદર એ જગતોને પોતાના આત્માથી જુદાં નહિ ગણતાં, પોતારૂપ જ ગણ્યાં.<sup>૯</sup> દે રામચંદ્રજી ! હું ચિદાકાશ સાથે એકરૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો, તેથી હું એ સર્વ સૃષ્ટિઓને આજે પણ દેહની અંદર, આકાશની અંદર, પર્વતની અંદર, જળની અંદર અને સ્થળની અંદર સર્વત્ર દેખું છું.<sup>૧૦</sup> આપણી પાસે દષ્ટિ-મર્યાદામાં રહેલું આ જગત અને આ ધરનો, બહારનો તથા અંદરનો ભાગ એ બધું અનેક જગતના સમૂહ વડે પરિપૂર્ણ છે, એમ હું ચૈતન્યતત્ત્વ સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલો હોવાથી સમજું છું.<sup>૧૧</sup> જમ જળ રસને પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળો ગણે છે, જમ હિમ શીતળતાને પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળી ગણે છે અને જમ પવન ગતિને પોતાથી અભિન્ન સત્તાવાળી ગણે છે, તેમ શુદ્ધ યુક્તિવાળો વિવેકી પુરુષ પણ આ જગતને પોતાથી અભિન્ન સત્તાવાળું (પોતારૂપ જ) ગણે છે.<sup>૧૨</sup> જ પુરુષો વિવેકયુક્ત આત્માવાળા હોય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વની સાથે એકતાને પામેલા હોય છે, તે તે પુરુષો મારી સાથે મળતા વિચારના છે અને મારા એક આત્મારૂપ જ છે. કેમકે હું તેવા પુરુષોને માગ આત્મારૂપ જ સમજું છું.<sup>૧૩</sup> આવી ઉત્તમ વિવેક-દષ્ટિના ખરેખર પાકકાળ આવી જાય છે, સારે દ્રષ્ટા, દર્શન અને દરશ એ ત્રિપુટી સંબંધી કરી પણ યુક્તિ ઉદય જ પામતી નથી. કેમકે અપરાધ અનુભવ વડે આત્માનું સર્વત્ર એકપણું જ જણાય છે.<sup>૧૪</sup> જમ પર્વત ઉપર ચડેલા દાઈ એક પુરુષની દિવ્ય દષ્ટિ કરોડો યોજનમાં રહેલા બહારના ભાવોને અને પોતાની અંદરના ભાવોને સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે, તેમ એ સઘળાં વિચિત્ર જગતોનો તમાશો (યોગદષ્ટિના પ્રભાવથી) મારા જોવામાં આવ્યો હતો.<sup>૧૫</sup> જમ ભૂમંડળ (પૃથ્વીને પોતારૂપ માનનાર દાઈ એક તદભિમાની જીવ) પોતાની અંદર રહેલા ખજાના-



આને, ધાતુઆને અને રસાદિકને પોતાના આત્મામાં હોવાથી પોતારૂપ જ સમજે છે, તેમ એ સર્વ દશ્યજગત બુદ્ધ દેખાતું હોવા છતાં મારા આત્મામાં જ તેની પ્રતીતિ થતી હોવાથી, હું તેને મારા આત્માથી બુદ્ધ સમજતો નથી અને મારારૂપ જ સમજું છું.<sup>૧૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે કમળના જવાં સુંદર નેત્ર-વાળા મહારાજ ! આપ જ્યારે ઉપર વર્ણુવ્યા પ્રમાણે અનુભવ કરતા હતા, ત્યારે આર્યાને બોલનારી એ સ્ત્રી શું કરતી હતી.<sup>૧૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પ્રથમ પ્રમાણે જ પ્રશંસા-પ્રીતિ આદિ બતાવનારો વ્યાપાર કરતી અને તે જ આર્યા બોલ્યા કરતી એ સ્ત્રી, ચિદાકાશની અંદર દેવીની પેઠે ચિદાકાશરૂપી દેહ વડે મારી પાસે જાણી હતી.<sup>૧૩</sup> જ્ઞવી રીતે હું ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહ્યો હતો, તેમ એ સ્ત્રી પણ ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહી હતી. આથી જ પૂર્વના દેહ વડે પ્રથમ (જ્યારે સ્થૂલ દેહમાં અભિમાન હતું ત્યારે) એ સ્ત્રી મારા જોવામાં આવી ન હતી.<sup>૧૪</sup> સમાધિકાળમાં એ ચિદાકાશની અંદર હું કેવળ ચિદાકાશરૂપી શરીર-ને ધારણ કરી રહ્યો હતો, એ સ્ત્રીનું શરીર પણ માત્ર ચિદાકાશરૂપ જ હતું અને પ્રતીતિમાં આવેલા જગતના સમુદાય પણ કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ હતા. એ પ્રમાણે તે વખતે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ થઈ રહ્યું હતું.<sup>૧૫</sup>

રામ બોલ્યા:-સ્થૂલ શરીર, તાલુ આદિ સ્થાન અને વર્ણુચારમાં અસાધારણ કારણરૂપ બાહ્ય તથા આભ્યંતર પ્રયત્ન તેમજ પ્રાણવાયુ, એ વડે ઉત્પન્ન થનારાં અક્ષરો વડે જ વાક્ય સુખ આદિ દ્વારા બહાર નીકળે છે તે, ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહેલી એ સ્ત્રીમાંથી શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે?<sup>૧૬</sup> વળી આપ તો ચિદાકાશરૂપી શરીર ધારણ કરી રહ્યા હતા; આપને પણ એ સ્ત્રીના રૂપનું દર્શન અને

તે સંબંધી વિચાર એ બન્ને શી રીતે થયાં? હે મહારાજ ! આ બાબતમાં જ ખરું તત્ત્વ હોય અને જ નિશ્ચય હોય તે આપ મને કહેા. વળી એ સ્ત્રી સાથે આપને જ સંભાષણ આદિ વ્યવહાર થયો હોય તે પણ કહી સંભળાવો.<sup>૧૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસૂષ્ટિના પદાર્થોના રૂપનું દર્શન અને તે સંબંધી વિચાર તથા સ્વપ્નમાં જ શબ્દોચ્ચાર અને વાક્યોત્તુ શ્રવણ એ બધું સાક્ષીચૈતન્યરૂપ ચિદાકાશની અંદર વિવર્તભાવથી ખડું થઈ ગયેલું અનુભવમાં આવે છે, તેમ એ મહાચિદાકાશની અંદર પણ એ સર્વ વિવર્તભાવથી રહેલ જ છે. આથી મને તે વખતે તેવો અનુભવ થયો હતો.<sup>૧૮</sup> જેમ સ્વપ્નની અંદર ચિદાકાશ જ સ્વપ્નસૂષ્ટિના પદાર્થોના રૂપને આકારે અને તે સંબંધી વિચારને આકારે વિવર્તરૂપે ખડું થઈ જાય છે, તેમ જ એ સમાધિકાળમાં પણ જ કાંઈ મારા જોવામાં આવ્યું, તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ હતું અને ચિદાકાશ જ તે સર્વને આકારે વિવર્તભાવથી પ્રતીતિમાં આવતું હતું.<sup>૧૯</sup> તે વખતે (સમાધિકાળમાં) મને જ દેખાતું હતું, તે દશ્યમાત્ર ચિદાકાશરૂપ હતું. એટલું જ નહિ, પણ તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈએ તો આપણે સર્વ અને આપણને પ્રતીતિમાં આવતું આ (દશ્યમાત્ર) સર્વ જગત પણ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૨૦</sup> પરમાર્થદષ્ટિએ જોતાં તો, જનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ દશ્ય વડે રહિત શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તે જ સત્ય એવો પરબ્રહ્મરૂપી મહાધાતુ, પોતે વિવર્તભાવથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. જગત સંબંધી વાસનારૂપી ઉપાધિના યોગથી જ ચિદાત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં એવી પ્રતીતિ થાય છે, એમ નિશ્ચય જ છે.<sup>૨૧</sup> આ આપણાં સ્થૂલ-શરીર, તાલુ આદિ વર્ણુચારનાં સ્થાનો અને આપણી ઇન્દ્રિયોના અસ્તિત્વને વિષે તમને શો પાકો ભરોસો છે? જ્ઞવી રીતે સમાધિકાળમાં દશ્ય-

રૂપે દેખાયેલા પદાર્થોના દેહાદિક કેવળ પ્રતીતિ-  
માત્ર જ હતા, તેવી રીતે આપણું પણ આ  
સર્વ દેહાદિક પ્રતીતિમાત્ર ખડું થઈ રહેલ છે.<sup>૨૭</sup>  
જેનું એ સમાધિમાં દેખાયેલું દશ્ય અસત્ય હતું,  
તેવું જ આ દશ્ય પણ અસત્ય છે. જેનું આ  
પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેવું જ એ  
સમાધિકાળનું દશ્ય પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રતીતિ-  
માં આવતું હતું. દશ્ય સાવ અસત્ય છે અને તે  
પ્રત્યક્ષ જણાયાથી જાણે સત્ય હોય તેવું થઈ રહ્યું  
છે. આત્મતત્ત્વ તો ત્રણે કાળમાં સત્ય છે અને  
તે અજ્ઞાનના આવરણને હીધે જાણે અત્યંત  
અપ્રસિદ્ધ હોય તેવું થઈ રહેલ છે.<sup>૨૮</sup> સ્વપ્નની  
અંદર જમીન ઉપર જ ખેડ આદિ વ્યવહાર  
કરવામાં આવે છે તથા રસ્તામાં જ જવા-આવ-  
વાનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમજ પર્વત-  
ની ઉપર જ શયન આદિ વ્યવહાર કરવામાં આવે  
છે, તે સર્વ સ્વપ્નવ્યવહાર ચિદાકાશરૂપ છે. તે જ  
પ્રમાણે હું, તમે, સમાધિમાં દેખાયેલી એ સ્ત્રી,  
સમાધિકાળનું સર્વ દશ્ય અને આપણી પાસેનું  
આ દશ્ય, એ બધું ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૨૯</sup> મનુષ્યોને  
જમ સ્વપ્નમાં યુદ્ધના કોલાહલો અને તે સંબંધમાં  
થતાં યોદ્ધાઓનાં હલનચલન વગેરે મિથ્યા છતાં  
અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ અનેક સંસારના  
સમૂહો પણ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે.<sup>૩૦</sup>  
તમે કદાચ કહેશો કે, સ્વપ્નમાં દશ્યની શોભા ક્યાંથી  
હોય અને શા હેતુથી જોવામાં આવે છે? તો  
એ તમારું કહેતું જ અયોગ્ય છે; કેમકે અનુભવ-  
ની બાબતનો હેતુ અનુભવ સિવાય બીજો નથી.  
તેથી એ વાત અહીં વચમાં બોલવી યોગ્ય  
નથી.<sup>૩૧</sup> જો કાંઈ સ્વપ્ન દેખાવે છે, એમ હેતુ  
પૂછવા માંડે છે, તો તેને જમ તમે દેખો છો  
અને તમને અનુભવ થાય છે, તેમ એટલો જ  
માત્ર હેતુ બતાવી શકાય, બીજો કશો પણ હેતુ  
બતાવી શકાય નહિ.<sup>૩૨</sup> જમ સ્વપ્નનો માણસ  
ચિદાકાશની અંદર વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું  
યો. રા. ૩૫

એક ચિદાકાશ જ છે અને ચિદાકાશ જ તેવે રૂપે  
પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભ-  
કાળથી માંડી ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની  
અંદર વિવર્તરૂપે વિરાટને આકારે પ્રતીતિમાં  
આવે છે; એ બન્નેનો આધાર અને આધેયનો  
ભાવ પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારો છે.<sup>૩૩</sup> તમને  
સમજાવવા માટે હું 'સ્વપ્ન' શબ્દ વડે વ્યવહાર કરું  
છું, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આ દશ્ય બાધિત  
થઈ જવાથી સત્ય પણ નથી અને પ્રતીતિમાં આવતું  
હોવાથી સાવ અસત્ય પણ નથી, કે સ્વપ્નતત્ત્વ  
પણ નથી; પરંતુ તે કેવળ બ્રહ્મરૂપ છે.<sup>૩૪</sup> પછી કે  
રામચંદ્રજી! દશ્યરૂપે મારા જોવામાં આવતી  
અને પોતાના પતિમાં અનુરાગવાળી એ સ્ત્રીનો  
અભિપ્રાય જાણવા માટે મેં મારા સાક્ષીચૈતન્યને  
દૃઢ સંકલ્પવાળું કયું અને તેને નીચે પ્રમાણે  
પૂછ્યું.<sup>૩૫</sup> જ્ઞવી રીતે સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નનાં  
મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર થયા કરે, તેવી જ રીતે  
સમાધિકાળમાં મારો પણ તે સ્ત્રી સાથે વ્યવ-  
હાર થયો હતો.<sup>૩૬</sup> જમ સ્વપ્નનો વ્યવહાર અને  
સ્વપ્નના જોવા જ દેખાયા કરતો આ સર્વ વ્યવ-  
હાર ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ અને પોતાને અને  
આ જગતને પણ તમે ચિદાકાશરૂપ સમજો.<sup>૩૭</sup>  
જમ સ્વપ્નસૃષ્ટિનું સ્વરૂપ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ  
આ (દેખાતું) જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે.  
જ્યત આદિ અવસ્થામાં પરાંવાઈ રહેલો ચિદાત્મા  
સ્વપ્નરૂપે વિવર્તભાવને પામે છે, એટલે તે  
સ્વપ્ન નામથી કહેવાય છે; અને સૃષ્ટિના આદિ-  
કાળમાં રહેલો ચિદાત્મા જગતરૂપે વિવર્તભાવને  
પામે છે, એટલે જગત નામે કહેવાય છે.<sup>૩૮</sup> આ  
જગતનો પ્રપંચ એક આત્માના સ્વપ્ન જોવા છે,  
અથવા તો કયું છે જ નહિ. જે કાંઈ છે તે ચિદા-  
કાશરૂપ છે. જે નિર્મળ શુદ્ધ ચૈતન્ય ત્રણે કાળમાં  
અબાધિતપણે રહે છે, તે જ આવી રીતે વિવર્ત-  
ભાવથી થઈ રહેલ છે.<sup>૩૯</sup> સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા તો  
વગેરે સાકાર (વાસનાને યોગે તેના તેના

રને ધારણ કરી રહેલ) મનુષ્ય છે, ત્યારે સૃષ્ટિ-  
રૂપી સ્વપ્નને દ્રષ્ટા તો ચિદાકાશ જ છે અને તે  
પોતે સદાકાળ સ્વતઃ શુદ્ધ છે.<sup>૧૦</sup> સ્વપ્નરૂપ જગત-  
ની અંદર દ્રષ્ટા જેમ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ  
દશ્ય અને દર્શન, એ બંને પણ શુદ્ધ ચિદાકાશ  
રૂપ છે. આમ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ ભ્રાંતિને લીધે  
જગતને રૂપે ભાસી રહ્યું છે.<sup>૧૧</sup> ચિદાકાશ નિરા-  
કાર છે. આથી તેના દૃશ્યમાં જે સ્વપ્ન આપો-  
આપ સ્ફુરી આવે તેનો જન્મ ક્યાંથી સંભવે !  
વળી, વંધ્યાપુત્રના જેવા અસત્ય જગત વડે પરમ-  
તત્ત્વને સાકારપણું કેમ સંભવે !<sup>૧૨</sup> તમારા  
જેવા સાકાર પુરુષને સ્વપ્નની અંદર જે સૃષ્ટિ  
જેવામાં આવે છે, તે જો સાવ મિથ્યા જ છે અને  
નિર્ભજ ચિદાકાશરૂપ જ છે, તો પછી નિરાકાર  
ચિદાકાશના સ્વપ્નરૂપ આ સૃષ્ટિ કેમ મિથ્યા ન  
હોય ? શા માટે તે ચિદાકાશરૂપ ન હોય ?<sup>૧૩</sup>  
ખરી રીતે તો આ જગતરૂપી સ્વપ્નને ચિદાકાશે  
પોતે રચેલ જ નથી, છતાં ચિદાકાશ પોતે સાધન-  
સંપત્તિ વિના અને વગરઆધારે કેવળ પોતાના  
સ્વરૂપમાં જ જાણે તને પોતે રચી લીધેલ હોય  
એમ દેખે છે.<sup>૧૪</sup> હિરણ્યગર્ભરૂપી બ્રાહ્મણે ચિદા-  
કાશરૂપી કામળ મૃત્તિકા વડે, ચિદાકાશની અંદર  
ધન્દ્રિયોનાં છિદ્રોરૂપી ગોખોવાળો (દેહ આદિની)  
સૃષ્ટિરૂપી માંડવો બનાવેલો છે, તો પણ વરતુ-  
તાએ જોતાં તે બનાવેલો જ નથી.<sup>૧૫</sup> કર્તાપણું  
પણ નથી, જગતો પણ નથી, ભોક્તાપણું નથી,  
તેમ સાવ કશું નથી (અભાવ છે) એમ પણ  
નથી. વળી, (ચિન્માત્ર તત્ત્વ વિના) બીજું કશું  
છે એમ પણ નથી. માટે તમે એ સર્વના સાક્ષી-  
રૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ થઈ રહી, પાપણની પેઠે ઝોન-  
નો આશ્રય કરી, બહાર સંસારના પ્રવાહ પ્રમાણે  
સુષ્પેથી આચરણ રાખ્યો જાઓ. તેમાં શરીર  
(પ્રારબ્ધશેષપર્યંત) ભલે રહે, અથવા (પ્રાર-  
બ્ધક્ષય થયા પછી) ભલે ન રહે.<sup>૧૬</sup>

નો કર્તૃતા ન ચ જગંતિ ન મોકૃતાસ્તિ

નાસ્તીતિ નાસ્તિ ન ચ કિંચિદતો બુધઃ સન્  
પાપાણમૌનમવલંબ્ય યથા પ્રવાહમાચારમાચર  
શરીરમિદાસ્તુ મા વા ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચિદૈક્ય'  
એ નામનો સર્ગ ૬૨ માં સમાપ્ત

~~~~~ ઠસર્ગ ૬૨ મો\* ~~~~~

આ સર્વં શ્રદ્ધરૂપ જ છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

તવ ત્રિપાઞ્ચસ્વરૂપેણ દેહેનામ્ભૂતયા કથં ।

કથમુચ્ચારિતાસ્તવ વર્ણાઃ કચટલાદયઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-તમે અવયવવિનાના તમારા
(માત્ર વાસનામય) દેહ વડે એ શ્રી સાથે શી
રીતે વ્યવહાર કર્યો હોતો ! એવી સ્થિતિમાં ક, ચ,
ટ, ત આદિ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર પણ શી રીતે થયો ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જેમ શયના શરીરમાંથી
વર્ણોચ્ચાર થઈ શકતો નથી, તેમ આકાશના
જેવા નિરવયવ ચૈતન્યશરીરને ધારણ કરનાર
તત્ત્વવેતાઓના મત પ્રમાણે ક, ચ, ટ, ત આદિ
વર્ણોનો કદી પણ ઉચ્ચાર જ થતો નથી; પરંતુ
એ સર્વ કેવળ કલ્પનામાત્ર છે.^૨ સ્વપ્નની અંદર
જે પરમાર્થરૂપે વર્ણોનો ઉચ્ચાર થતો હોત, તો
એ વર્ણો નિદ્રા વગરના (જગતા) પાસેના
મનુષ્યના સાંભળવામાં આવત.^૩ આથી સિદ્ધ
થાય છે કે, સ્વપ્નમાં જે કાંઈ દેખાય છે, તે કશું
સત્ય નથી, પણ કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. ચિદા-
કાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર નિદ્રાના
સ્વભાવના બળને લીધે સ્વપ્નરૂપે વિવર્તભાવે
પ્રાપ્ત થઈ જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે.^૪ ચંદ્રમામ

* આ ચેમદમા સર્ગમાં અતિવેગી પુરુષોની દૃષ્ટિ
થી નોંધએ, તો એકબીજાની અંદર અનંત સૃષ્ટિએ
રહેતો છે અને શ્રદ્ધવેતા પુરુષોની દૃષ્ટિથી નોંધએ
તો શ્રદ્ધ જ સર્વત્ર ચિદ્રૂપ રહે છે; એ વિશે કહે
વામાં આવેલો.

કાળારા જણાય, આકાશમા લીલા-પીળા રંગો દેખાય અને શિલામાં ગાન થતું લાગે, એ સર્વ-માં જન્મ સર્વવ્યાપકતાને લીધે તે તે સ્થળમાં રહેલ ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે તેવે તેવે આકારે થઈ રહેલું પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ દેહ તથા તેમાંથી થનારા વર્ણમય શબ્દો વગેરે જ કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વમાં ચિદાકાશ જ તેવે તેવે રૂપે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલું ભાસે છે.^૪ જન્મ આકાશમાં પ્રતીતિમાં આવતા નીલા-પીળા આદિ વર્ણો આકાશથી બુદ્ધા નથી પણ આકાશરૂપ જ છે, તેમ જ કાંઈ સ્વપ્નનો અનુભવ થતાં તેમાં સ્વપ્ન-સાદૃશ્ય દેખાય છે, તે પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. તેથી તે જરા પણ બુદ્ધી કહી શકાતી નથી.^૫ જેવો સ્વપ્નપ્રપંચ છે, તેવો જ આ આપણી આગળ ખડો થઈ રહેલો ભગવતપ્રપંચ પણ છે. જેવો આ ભગવતપ્રપંચ છે, તેવું જ જ કાંઈ સમાધિમાં દેખાયું હતું તે હતું. એ સર્વ વસ્તુતાએ ચિદાકાશરૂપ હોવા છતાં જાણે ચિદાકાશરૂપ ન હોય તેમ દેખવામાં આવે છે.^૬ ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ એવી રીતે સુંદરતાથી અને ચતુરતાથી વિવર્તરૂપે ફેલાઈ રહ્યું છે કે, જાણે એ પોતે જગતને આકારે સત્ય અને સ્થિરરૂપે સ્ફુરી આવતું હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે.^૭

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આ જગત એ સ્વપ્નના જેવું અથવા સ્વપ્ન જ હોય, તો પછી તે ભગવતરૂપે કેમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે? અને અસત્ય હોવા છતાં તે જાણે ખરેખર સત્ય જ હોય એવું કેમ થઈ રહ્યું છે?^૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ જગતો સ્વપ્નતુલ્ય કેમ છે એ વિષે હું કહું છું, તે તમે સારી રીત ધ્યાન દઈ સાંભળો. સ્વપ્નની પેઠે જ આ જગતો ચિદાકાશથી બુદ્ધા નથી, તેમ સ્વપ્નની પેઠે જ તેમાં સત્યતા રહેલી નથી. સ્વપ્નની પેઠે જ તેઓ પણ અસ્થિર છે અને સ્વપ્નની પેઠે જ અનિર્વચનીય-

પણ આત્મસત્તાને લીધે જ તેઓ સ્થિર થઈ રહેલ જણાય છે.^{૧૦} બીજેના દગલામાં જન્મ અનેક બીજે રહેલાં જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર તેઓ અનેકપણે અનુભવમાં આવે છે. તેઓ (વિચિત્ર વાસના પ્રમાણે) સ્વપ્નની પેઠે જ બુદ્ધેબુદ્ધે રૂપે દેખાય છે. વળી સ્વપ્નની પેઠે જ ટૂટલેક અંશે તેઓમાં પરસ્પર સમાનતા રહેલી હોય છે અને ટૂટલેક અંશે તેઓમાં જરા પણ સમાનતા દેખાતી નથી.^{૧૧} વળી એ જગતો (જગનાં છાતરાની પેઠે) એક-બીજામાં પરસ્પર, જોડાઈને રહેલાં હોય તેવાં અનુભવમાં આવે છે અને નવાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે. સ્વપ્નની પેઠે જ તેઓ પરસ્પર એક-બીજાના જોવામાં આવતાં નથી, વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે અને અનેક હોય છે.^{૧૨} વળી એ જગતો અન્યોન્ય (એકબીજાનું) કશું જોઈ શકતાં નથી. તેઓ જડ જેવાં દેખાય છે અને એક દગલામાં રહેલાં બીજેની પેઠે તેઓ પોતાના અધિષ્ઠાનની અંદર છેવટે એકરૂપ થઈ બંધ છે.^{૧૩} ચિદાકાશરૂપ હોવાથી તેઓ સાવ શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થઈ જતાં નથી, તેમજ (આપણી પેઠે) તે પરસ્પર એકબીજાને જોઈ શકતાં નથી. પોતે ચૈતન્ય હોવા છતાં, તેઓ તો પોતાના સ્વરૂપની આડે અજ્ઞાન-તું આવરણ આવી જવાને લીધે જાણે સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલાં હોય, તેમ નિરંતર સ્વપ્નસ્થિતિને અનુભવે છે.^{૧૪} અજ્ઞાનરૂપી સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલા જોવો સ્વપ્નરૂપ જગતનાં સમૂહને પામે છે, એટલે તેમાં તેઓ દિવમતી કલ્પના કરે છે અને તેને વિષે સર્વ વ્યવહાર કરે છે. દેવતાઓએ જ અસુરોનો સંહાર કર્યો છે, તેઓ પોતાના સ્વપ્નરૂપ જગતની અંદર જ હમણાં નિથિત કરી રહેલા છે.^{૧૫} તેઓ અજ્ઞાનને લીધે મોક્ષને પામ્યા નથી, ચેતનપણાને લીધે પાપાણ આદિ જડભાવને પામ્યા નથી, તેમ પાગ દેહવાળા પણ બન્યા નથી. તો પછી સ્વપ્નરૂપ જગત સિવાય બીજી

તેમની ક્યા સ્થિતિ હોય ? ' બીજા મનુષ્યો અનિવાર્ય સુષુપ્તિમા સૂતાં છે. તેઓ પણ પોતાના સ્વપ્નરૂપી જગતની બળમાં રહીને પોતાની વાસનાવડે કદાપી કાઢેલા આચાર અને વ્યવહાર કરતા રહે છે. બીજાઓએ તેમનો સહાર કર્યો છે, એટલે તેઓ પણ પોતાના એ સ્વપ્નરૂપ જગતમાં જ પ્રથમ કહેલા અસુરોની પેઢે સ્થિતિ રાખી રહેલા છે. ^{૧૭} તેઓ પણ મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા નથી અને પાછા શરીરધારી પણ થયા નથી. તેઓ પોતાનું ચિન્મય સ્વરૂપ અને વાસના એ બન્ને વડે યુક્ત છે. તો પછી તેઓ પોને દીઠેલા પોતાના સ્વપ્નરૂપ જગતની બળમાં સ્થિતિ રાખ્યા વિના બીજા ક્યાં રહે ? ^{૧૮} એવી જ રીતે, અનિવાર્ય સુષુપ્તિમાં સૂતેલા રાક્ષસો પણ પોતાના સ્વપ્નરૂપી જગતની બળમાં રહીને વાસનામય વ્યવસ્થાને અને આચારને આચરે છે. દેવોએ જ અસુરોને હણ્યા છે, તેઓ પણ મનુષ્યાદિકની પેઢે જ પોતાના મનોમય સ્વપ્નરૂપી જગતની અંદર જ રહેલા છે. ^{૧૯} હે રામચંદ્રજી! એવી જ રીતે જ બીજા પણ અજ્ઞાની જીવો માર્યા ગયા છે, તેઓ શું કરે છે ? એ તમે જ કહો. તેમનું અજ્ઞાન કાયમ રહેલું હોવાથી તેમનો મોક્ષ થયો નથી અને ચેતનપણને લીધે તેઓ જડ પાપાણુ આદિ ભાવને પણ પામ્યા નથી. ^{૨૦} જીવી રીતે આપણે ઘણા લાંબા કાળથી આ દશજગતનો અનુભવ કરીએ છીએ અને તેમાં સત્યતાનું અભિમાન પાંધીએ છીએ, તેવી જ રીતે પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી અને મનુષ્યો સાથેના પોતપોતાના દશ જગતોનો એ સર્વ જીવો લાંબા કાળ સુધી અનુભવ કરે છે અને તેમાં સત્યતાનું અભિમાન પાધે છે. ^{૨૧} જીવી રીતે તેમનાં જગતોમાં પ્રલય-જગતની મર્યાદા વગેરે છે, તેવી જ રીતે આ આપણા જગતમાં પણ છે. જીવી આ આપણા જગતની વ્યવસ્થા છે, તેવી જ એ લોકોનાં જગત પણ વ્યવસ્થા છે. ^{૨૨} આપણે સર્વ હાલ

આ જગતમાં છીએ આપણે બધા (એ તેઓનાં જીવોમાં આવીએ તો) તેમના સ્વપ્નપુરુષના જવા જ છીએ અને તેમના જ સંસારો (જગતો) છે, તેમનાં એક આપણો સસાર પણ છે; એમ વિવેકીઓનું સમજવું છે. ^{૨૩} તેમના એ સ્વપ્ન-પુરુષો (સ્વપ્નરૂપ જગતના પુરુષો) તેમને અને એ જગતનાં બીજાં પ્રાણીઓને અનુભવમાં આવે છે તેથી સત્ય ભાસે છે. ચિદાત્માના સર્વ-વ્યાપકપણાને લીધે (આરોપિતરૂપે મિથ્યા છતાં) તેઓ અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ સત્ય છે. ^{૨૪} જીવી રીતે એ સ્વપ્નપુરુષો ચિદાત્માનો જ એક વિવર્ત હોવાથી, સત્ય ચિદાત્મારૂપ જ છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં કદાપાયેલા છે, તેવી રીતે મને પ્રત્યેક સ્વપ્નમાં અનુભવાતા બીજા પુરુષો પણ ચિદાત્માનો એક વિવર્ત હોવાથી સત્ય ચિદાત્મારૂપ છે; એ જ પ્રમાણે તમને અનુભવમાં આવતા સ્વપ્નપુરુષોનું પણ સમજ લેવું. ^{૨૫} તમે તમારા સ્વપ્નમાં જ નગરોને અને જ મનુષ્યોને જીવી રીતે જોયાં હતાં, તેવી જ રીતે તેઓ હજી સુધી પણ ત્યાં ચિદાકાશની અંદર રહેલ જ છે, કમંડે બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી સર્વરૂપ છે. ^{૨૬} જીવી રીતે જાગી ગયા પછી તે તે સ્વપ્નના પદાર્થો વિષેનાઈ બધ છે એમ અનુભવ થાય છે, તેવી જ રીતે સ્વપ્નના સમયમાં તેમની સ્થિતિ હોવાથી સ્થિરતાને અનુભવ થાય છે; અથવા તો સર્વ સત્તામાત્ર બ્રહ્મસત્તારૂપ છે, તેથી બ્રહ્મસત્તા વડે જ સર્વને તેવે તેવે રૂપે અનુભવ થાય છે. ^{૨૭} સર્વ વસ્તુ સર્વરૂપે, સદાકાળ સર્વત્ર, ચિદાત્માના વિવર્તભાવ વડે રહેલ જ છે. તે એવી રીતે ચિદાકાશરૂપે રહેલ છે કે, તેથી કોઈ જગ્યાએ કશાનો નાશ થતો નથી. ^{૨૮} ઉત્પત્તિરહિત, નિરવકાશ, અનંત અને પરમ આકાશરૂપ એના પરબ્રહ્મની અંદર અનંત ચિત્તના સમૂહો રહેલા છે, એ ચિત્તોની અંદર અનંત જગતના સમૂહો રહેલા છે, તેમાં પણ ચિદાકાશના જીવરૂપ પ્રત્યેક અંશમાં, પ્રત્યેક

સ સારમડળમાં, પ્રત્યેક જુનાજુના લોકમાં, પ્રત્યેક દ્વીપમાં, પ્રત્યેક પર્વતમાં, પ્રત્યેક દેશના વિસ્તારમાં, પ્રત્યેક ગામમાં, પ્રત્યેક નગરમાં, પ્રત્યેક ઘરમાં, પ્રત્યેક મનુષ્યના ચિત્તમાં અને વર્ષ-યુગ આદિ પ્રત્યેક કાળમાં જટલા જટલા જીવો મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા વિના મરી ગયા છે, તેમની અંદર તેટલા તેટલા સસારો નાશ પામ્યા વિના જુના જુદા ધર્મને રહ્યા છે. ^{૨૯-૩૨} એ સસારોની અંદર મનુષ્યો રહેલાં છે, પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર પાછુ મન રહેલ છે, પ્રત્યેક મનની અંદર પાછુ જગત રહેલ છે અને પ્રત્યેક જગતની અંદર પાછાં મનુષ્યો રહેલાં છે. ^{૩૩} એવી રીતે આ દૃશ્ય સખંધી બ્રાંતિ, આદિ અને અંત બન્નેથી રહિત છે. બ્રહ્મવેતા પુરુષોના વિચારમાં તો આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે અને તેમાં દેશ-કાળ આદિના પરિમાણની કશી જ કલ્પના નથી. ^{૩૪} ભીંતમાં, આકાશમાં, પાષાણમાં, જળમાં અને સ્થળમાં એમ સર્વત્ર ચૈતન્યમાત્ર પરમતત્ત્વ જ અંદર રહેલ છે. તેથી એ જ સર્વ જગતને રૂપે વિવર્તમાવને પામી ગયેલ દેખાય છે. બાકી જગત કાંઈ જુદી વસ્તુ નથી. આનાં જ્યોત્સનાં ચૈતન્યતત્ત્વ છે, ત્યાં ત્યાં સર્વને જગત પાણ છે જ. આમ, ચૈતન્યતત્ત્વ અનંત છે, તો જગતની અમુક સંખ્યા શી રીતે કહી શકાય ? આથી, તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં એ સર્વ નિર્વિશેષ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને અવિવેકી પુરુષોના ચિત્તમાં તે દશરૂપે ખાસ છે. ^{૩૫}

હુલ્લે નમસ્યુપલકે સલિલે સ્થલેન્જ્ઞાન્નિમાત્ર-મસ્તિ હિ યતસ્તદશેપવિશ્વમ્ । તદ્વત્ર તત્ર જગ-દસ્તિ કુતોન્ન સંરુપા તદ્જ્ઞેષુ તત્પરમથાજ્ઞમનસ્તુ દશ્યમ્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગત્તત્ત્વૈક્યબ્રાંતિ-પાદન' એ નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

વિદ્યાધરીનું વૃત્તાંત

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતસ્તત્કુલોલ્લાસિમાલતીમાલ્યલોચના ।

લલના લલિતાલોક્ય લીલયા લપિતા મયા ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી, કમળ જનાં ઉલ્લાસ-ભર્યા અને માવતી પુષ્પના જનાં મનોહર લોચનવાળી એ લલિત લલનાને જોઈને, મે તેને લીલા વડે પૂછ્યું ^૧ 'હે કમળજનાં જની ગૌર કાન્તિવાળી સ્ત્રી ! તું કાણ છે ? અહીં મારી નાસે શા માટે આવી છે ? તું કાની પુત્રી છે અથવા કાની પત્ની છે ? તું શું ઇચ્છે છે ? તું ક્યાં આવી ચડી છે અને તું ક્યા રહે છે ?'

વિદ્યાધરી બોલી:-હે મહારાજ ! હું આ-પને મારું પોતાનું સંપૂર્ણ વ્રતમાં કહું છું, તે આપ સાંભળો. હું હુ ખી છું અને મારી પીકા શાંત થાય એવા ઉપાયને ઇચ્છું છું. માટે આપ મારા ઉપર કરુણા લાવી, એક ત્રિશુલ તરીકે મને પૂજાને યોગ્ય જ હો ^૨ પરમ વિસ્તીર્ણ ચિદાકાશની અંદરના કાંઈ એક ખૂણામાં આ તમારું જગતરૂપી ઘર કાંઈક અનિવર્યનીયપણે રહ્યું છે. ^૩ તેના પાતાળ, ભૂતળ અને સ્વર્ગ, એ ત્રણ અંદરના ખંડો છે અને તેમાં હિરણ્યગર્ભ-રૂપે પ્રસરી રહેલી માયાએ 'કલ્પના' નામની એક કુમારિકાને ધરધણિયાણી તરીકે કીકા કરવા બનાવી છે ^૪ જમ કરમૂવ (કાંડું અથવા પોંચા) કંકણ વડે વીંટાયેલ હોય છે, તેમ તેમાં આ બૂલોક દ્વીપો અને સમુદ્રો વડે વીંટાયેલ છે. આથી, એ ભૂતલ દ્વીપ તથા સમુદ્ર આદિના વર્ણો વડે વિચિત્રતાને પામીને જગત સંખંધી લક્ષ્મીના કરમૂવ જવું રહી સુશોભિત થઈ રહેલ છે ^૫ દ્વીપો

^૧ આ યોગ્યમાં સર્ગમાં વર્નિતજના પૂજવાથી વિદ્યાધરી વિસ્તારથી પોતાનું ઘર, જન્મ, કર્મ ઇત્યાદિથી માડીને કે પોતાને વૈરાગ્ય થયો ત્યા સુધીની કથાનું વર્ણન કરી બતાવશે.

અને સમુદ્રોના અંતભાગને વિશે, સર્વ દિશા-
ઓમાં, ચોતરફ દશ હજાર યોજન સુધી સુવર્ણ-
મય પૃથ્વી રહી છે. તે સ્વયં પ્રકાશ છે, સકલપમાત્ર
વડે કૃણ આપનારી છે, આકાશના જેવી નિર્મળ
છે, અનેક ચિંતામણિઓથી યુક્ત છે, કચરા
વિનાની છે, સ્વચ્છ છે અને પોતાની કાન્તિ વડે
સ્વર્ગાદિ લોકની કાન્તિને પણ પરાજય આપે છે.^{૭૮}
વળી તે ભૂમિ અસરાઓની, દેવતાઓની અને
સિદ્ધલોકોની કીડા માટે વિહારભૂમિ છે. તે
સંકલ્પમાત્રથી પ્રાપ્ત થનારા સર્વ ભોગો વડે
સુંદર છે.^{૭૯} એ પૃથ્વીને અંતે ભૂલોકકરૂપી પોંચાને
કંકણની પેઠે વીંટાઈ વળેલો એક પર્વત છે અને
એ 'લોકાલોક' નામથી વિખ્યાત છે.^{૮૦} મૂઠ્ઠા બુદ્ધિ-
વાળા પુરુષના અંતઃકરણની જેમ એ પર્વત
કોઈ ઠેકાણે નિરંતર તમ વડે (તમેાચુણુ વડે
અથવા અજ્ઞાન વડે) વ્યાપ્ત હોય છે, તો કોઈ
ઠેકાણે સત્ત્વગુણી ધીર પુરુષોના હૃદયની પેઠે તે
પ્રકાશયુક્ત છે.^{૮૧} કોઈ ઠેકાણે એ પર્વત સત્પુરુષો-
ના સમાગમની પેઠે આનંદજનક છે, તો કોઈ
ઠેકાણે મૂર્ખ પુરુષોના સમાગમની પેઠે તે
ઉદ્વેગજનક છે.^{૮૨} કોઈ ઠેકાણે તે બુદ્ધિશાળી
પુરુષોના મનની પેઠે સર્વ પદાર્થોને પ્રકટપણે
ખતાવી આપે છે, તો કોઈક ઠેકાણે તે મૂર્ખ
વેદિયા પુરુષના ચિત્તની પેઠે અત્યંત ગહન છે.^{૮૩}
એ પર્વતના કોઈ એક ભાગમાં ચંદ્રમાનાં કિરણો
પહોંચી શકતાં નથી અને કોઈ એક જગામાં
સૂર્યની કાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આથી જ
એ પર્વત કોઈ સ્થળે અનેક લોકો વડે ખિચોખિચ
ભરેલ છે અને કોઈ ઠેકાણે તેની ચોદિશામાં
શૂન્યતા સિવાય બીજું કંઈ જ દેખાતું નથી.^{૮૪}
કોઈક ઠેકાણે એ પર્વત દેવતાઓનાં નગરો વડે
વ્યાપ્ત છે અને કોઈક જગાએ તે દેવોનાં રહેશે
વડે યુક્ત છે. કોઈક ઠેકાણે એ પર્વત પાતાળના
જેવો અતિ ગહન છે, તો કોઈક જગાએ તે
રોરૂપી ખાંધને ઊંચી કરીને ઊભો છે.^{૮૫}

એ પર્વતના કોઈ એક ભાગમાં ખાડાઓની અંદર
બીધ પક્ષીઓ જ ભમ્યા કરે છે અને કોઈ જગ્યાએ
તો તે શિખરોની શોભાને લીધે મહામનોહર
દેખાય છે. કોઈક જગ્યાએ એ પર્વત એવડો તો
ઊંચો છે, કે તેનાં શિખરોની ટોચો ઠેક બ્રહ્મલોકના
અંદરના ભાગ સુધી જઈ પહોંચી છે.^{૮૬} એ
પર્વતના કોઈક ભાગમાં શૂન્ય એવાં મોટાં અર-
ણ્યોની અંદર પ્રલયકાળના જેવો પ્રચંડ પવન જ
નિરંતર વાયા કરે છે, તો તેના કોઈક ભાગમાં
પુષ્પવનોની અંદર અને ફૂલવાડીઓને વિશે
વિદ્યાધરીઓનાં ટોળાંઓ ગાન કર્યા કરે છે.^{૮૭}
કોઈક ઠેકાણે પાતાળના જેવી ગંભીર ગુફાઓની
અંદર રહેલા 'કુભાંડ' નામના પિશાચો વડે એ
પર્વત મહાભયંકર છે, તો કોઈક ઠેકાણે કષિ-
ઓના નંદનવનના જેવા અતિ રમણીય આશ્રમો
વડે તે બહુ મનોહર લાગે છે.^{૮૮} એ પર્વતમાં
કોઈક જગ્યાએ નિરંતર અક્ષયપણે રહેતાં વાદળાં-
ઓ મહોન્મત્તની પેઠે ગળાં ના જ કર્યા કરે છે
અને કોઈક ઠેકાણે વાદળાંઓનું દર્શન પણ મહા-
દુર્લભ છે. એ પર્વતના કોઈ એક ભાગમાં અંદર
રહેલી ગુફાઓ અને ખાડાઓને લીધે ચોતરફ
ફાંડાળા જેવું થઈ રહેલું છે અને તેથી લોકોને
તેની અંદર પ્રવેશ કરવો બહુ મુશ્કેલ પડે છે.^{૮૯}
એ લોકાલોક પર્વતની અંદર કોઈક સ્થળે ક્ષોભને
પ્રાપ્ત થયેલાં મનુષ્યો ખડગ-કુહાડા આદિના પ્રહાર
વડે ભૂતોનાં નિવાસસ્થાનોને ઉખેડી નાખે છે,
તો કોઈક જગ્યાએ એ પર્વત પોતાની અંદર રહેલાં
મનુષ્યોના સમૂહની સુખનતા વડે સ્વર્ગનો પણ
પરાજય કરી દે છે.^{૯૦} એ પર્વતમાં કોઈ એક
ઠેકાણે નિરંતર વાયા કરતા પવન વડે જ સ્થાવર-
જંગમ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કોઈક
ઠેકાણે તો સર્વ પ્રકારના ક્ષયથી રહિત એવા
સ્થાવર-જંગમ જીવો એ પર્વતની અંદર સ્થિર-
પણે રહેલા છે.^{૯૧} કોઈક જગ્યાએ તો એ પર્વત
મહાવિશાળ નિર્મળ પ્રદેશના પવનના સુસવાટાથી

મહાભયંકર જણાય છે અને ઠાઈક સ્થળે તો મધુર
અવાજ કરનારાં તથા કમલિનીમાં મદોન્મત્ત થઈ
રહેલાં સારસ પક્ષીઓ વડે તે બહુ શોભાયમાન
દેખાય છે. એ પર્વતની અંદર ઠાઈ જગ્યાએ જળ-
ના તરંગોવાળાં વરસાદનાં વાદળોમાંની ગર્જના-
ઓ સાંભળવામાં આવે છે, તો ઠાઈક ઠેકાણે એ પર્વત
મદોન્મત્ત અપ્સરાઓના હિંડોળા ઉપર બેસી
હીંચકા ખાવાના વિલાસ વડે જોનારાના મનમાં
કામદેવને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૨૨, ૨૩} ઠાઈક ઠેકાણે એ
પર્વતના સર્વ દિશાભાગો પિશાચો તથા કુખાંડો
(પિશાચની એક જાત) વડે વીંટાયેલા છે અને
ચારે બાજુ તેમની ચેષ્ટાઓ વડે ભરપૂર થઈ
રહેલા દેખાય છે. ઠાઈક ઠેકાણે એ પર્વતની નદી-
ના તટો ઉપર વિદ્યાધરીઓ અને સિદ્ધલોકીનાં
નૃત્યો તથા ગીતો થતાં રહે છે.^{૨૪} ઠાઈક સ્થળે
તો એ પર્વતપ્રદેશો નિરંતર વરસ્યા કરતા વર-
સાદોના નદીઓરૂપી બાહુઓ વડે ઘસાઈ જાય છે.
એ પર્વતના ઠાઈ એક સ્થળમાં તો નાના પ્રકાર-
નાં (અનેક) વાદળોરૂપી ઉત્તમ વસ્ત્રોને નિરં-
તર ગતિ કરનારો પવન એક બાજુથી બીજી
બાજુ લાવે છે અને લઈ જાય છે.^{૨૫} એ
પર્વતના ઠાઈક પ્રદેશમાં કમલિનીઓનો સમૂહ
પોતાનાં કળીઓરૂપી મુખમાં રહેલા ભમરાઓ-
રૂપી નેત્રો વડે ધ્યાનમાં બેઠા હોય તેવા થઈ રહે
છે અને ઠાઈક ઠેકાણે તો એ પર્વત (પોતાનામાં
નાગરવેલનાં વનો હોવાને લીધે) અપ્સરાઓના
તથા સિદ્ધલોકીની સ્ત્રીઓના દાંતને તાંબૂવ વડે
શોભા આપે છે.^{૨૬} ઠાઈક સ્થળે એ પર્વતની
અંદર નિરંતર તપ્યા કરતા સૂર્યનારાયણના પ્રકા-
શની નીચે મનુષ્યોનો સમૂહ પોતાના વર્ણાશ્રમ-
ને યોગ્ય કર્મો કરે છે, તેથી તે બહુ જ સુંદર
દેખાય છે. તો ઠાઈક ઠેકાણે એ પર્વતની અંદર
રાત્રિના અંધકાર વડે ભરપૂર થઈ રહેલાં ઘરોમાં
મદોન્મત્ત રાક્ષસો નૃત્ય કરતા રહે છે.^{૨૭} ઠાઈક
સ્થળે અનેક ઉત્પાતો આવી પકવાને લીધે તે

પર્વતના એ ભાગની જમીન ત્યાંનાં મનુષ્યો સહિત
નાશ પામે છે અને ઠાઈક ઠેકાણે સૌરાજ્યની
(ઉત્તમ રાજ-કુળવાન દેશ વગેરેની) સંપત્તિ વડે
અનેક નગરોનો સમૂહ નવો વસેલો જોવામાં
આવે છે.^{૨૮} ઠાઈક જગ્યાએ તો એ પર્વત અત્યંત
શૂન્ય દેખાય છે અને ઠાઈક સ્થળે તો તે અનેક
નગરો વડે વીંટાયેલો નજરે પડે છે. ઠાઈક ઠેકાણે
એ પર્વત જળ વડે ભરેલી ખીણો વડે ગંભીર
જણાય છે અને ઠાઈક ઠેકાણે એ ખીણો શુષ્ક
હોવાથી તે પર્વત પાતાળના જવો મહાભયંકર
જોવામાં આવે છે એ પર્વતની અંદર ઠાઈક ઠેકાણે
તો મોટાં મોટાં કલ્પવૃક્ષો રહેલાં છે અને ઠાઈક
જગ્યાએ તો નિર્જળ પ્રદેશની અંદર જંગમ
જવો જ ફૂટતા રહે છે. તેમાં ઠાઈક ઠેકાણે મોટાં
મોટાં હાથીઓનાં ટોળાં દેખાય છે અને ક્યાંક
તો મદોન્મત્ત એવા સિંહ તથા વાનર આદિના
સમૂહો ફરતા દેખાય છે.^{૨૯, ૩૦} ઠાઈક સ્થળે તો એ
પર્વત સાવ પ્રાણી વિનાનો શૂન્ય જ જણાય છે
અને તેને લીધે તેની જાંચાઈ નકામી જ લાગે છે.
એ પર્વતના ઠાઈક સ્થાનમાં ઉન્મત્ત રાક્ષસો જ
ભમ્યા કરે છે અને તેનો ઠાઈક પ્રદેશ કરંજોની
ઝાડીને લીધે મહા ગહન છે. વળી એ પર્વતના ઠાઈ
એક ભાગમાં તાલનાં મોટાં જંગલો જ જોવામાં
આવે છે.^{૩૧} તેના ઠાઈ એક સ્થળે આકાશના જવાં
નિર્મળ અને ત્રિશાળ તળાવો રહ્યાં છે અને ઠાઈ
એક ભાગમાં ઘણી લાંબી નિર્જળ ભૂમિ જ જોવા-
માં આવે છે. તેમાં ઠાઈ એક ઠેકાણે તો નિરંતર
ધૂળ જ ઊડ્યા કરે છે અને ઠાઈક ભાગમાં સર્વ
ઋતુમાં સમાનરૂપે રહેનારાં જંગલો જ રહ્યાં છે.

નારાયણના જન્મી ગૌર છે. પોતાના પુત્ર-પૌત્ર આદિના કારણરૂપ એવા સિંહ તથા વાનર આદિ પ્રાણીઓ બાણવતનાં મહાન વૃક્ષોની ડાળીઓમાં નિવાસ કરતા હોય તેમ એ શિલાઓ ઉપર નિરંતર વિશ્રામ લે છે.^{૩૪} એ શિલાઓના ઉત્તર તરફના ભાગમાં પૂર્વદિશા તરફ રહેલા શિખર ઉપર એક શિલા છે. તે કદી પણ ક્ષીણ ન થનારા વજના ગર્ભના જન્મી અતિ કઠોર છે અને તેની અંદર હું રહું છું.^{૩૫} દેવે મને તેની અંદર જ બાંધી દીધેલ છે અને એ પાપાણરૂપી શિલા-યંત્રમાં મેં નિવાસ રાખ્યો છે. હે મહારાજ ! તેની અંદર મારા અસંખ્ય યુગોના સમૂહો આદ્યા ગયા છે, એમ હું સમજું છું.^{૩૬} કેવળ હું જ ત્યાં બંધાયે રહી છું એમ નથી જન્મ સાયકાળે બંધ થઈ જનારી કમળની કળીમાં જમરો બંધાયે જાય છે, તેમ તે શિલાની અંદર મારો ભર્તા પણ બંધાયે રહ્યો છે.^{૩૭} એ શિલાના અત્યંત સારંગા અને સંકટદાયી ભાગમાં મારા ભર્તાની સાથે ચિરકાળથી મારાં વર્ષોના અનેક સમૂહો આદ્યા ગયા છે, એવો મારો અનુભવ છે.^{૩૮} આજ દિવસ સુધી અમે કેવળ માત્ર અમારા દોષે જ મોક્ષ પામ્યાં નથી અને ઘણા લાંબા કાળથી એ શિલાની અંદર જ તેવી મમતા બાંધીને રહ્યા છીએ.^{૩૯} એ પાપાણમાં રહેવારૂપી સંકટમાં કેવળ અમે બે જ બંધાયે રહ્યાં છીએ એમ નથી, પણ અમારો ખત્રેનો જ પરિવાર છે, તે સર્વ સુધ્ધાં તેમાં બંધાયે રહેલ છે.^{૪૦} તેની અંદર બંધાયે રહેલો પુરાણપુરુષરૂપી દિવ્ય મારો પતિ છે. સંકટો યુગોથી તે જીવે છે, છતાં પોતાના આસન ઉપરથી એ કદી પણ ચળતો નથી.^{૪૧} બાહ્યાવસ્થાથી જ તે શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે સદાકાળ પોતાના સ્વાધ્યાયમાં તત્પર રહે છે અને બીજાઓને પણ સ્વાધ્યાય શીખવે છે. તે ક્રાંદ્ય આળસુ છે, વળી સ્વભાવે બહુ જ સરળ છે. ઇન્દ્રિયોની ચંચળતા વિનાનો છે. વળી

તે નિરંતર એકાંતમાં જ રહે છે.^{૪૨} હે વેદવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ ! હું વ્યસનની પેઠે નિરંતર તેને જ વળગી રહેનારી તેની બાયાં છું અને એ પતિ વિના હું એક પળવાર પણ દેહને ધારણ કરવાને સમર્થ નથી.^{૪૩} હે મહારાજ ! તેમણે મને બાયાંરૂપે કેવી રીતે મેળવી અને અમારો આ સ્વાભાવિક સ્નેહ શી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો, તે તમે સાંભળો.^{૪૪} પૂર્વે જન્મભાવેંત જ મારા એ સ્વામી બાહ્યાવસ્થામાં પણ કંઈક જ્ઞાનવાન હતા. તે પોતાના નિર્ભળ સ્થાનમાં એકલા જ રહેતા હતા અને શ્રોત્રિયપણને યોગ્ય એવી સ્થિતિને ધારણ કરી રહ્યા હતા. પછી તેમણે પોતાના મન સાથે ચિરકાળ સુધી વિચાર કર્યો કે, 'મને જનમથી જ સુંદર એવી પત્ની શી રીતે મળે ? હે કમલલોચના ! જન્મ ચંદ્ર નિર્ભળ ચાંદનીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મારા એ નાથે પોતે જ મને નિર્ભળાંગીને ઉત્પન્ન કરી છે. આમ મહાર-પુષ્પોથી સુશોભિત ને સૌંદર્યવતી એવી હું મારા પતિના મનથી જ નિર્ભાયેલી છું અને તેમની મન વડે જ રચેલી ભાર્યા છું. પછી મંજરી જન્મ વસંતઋતુમાં વૃદ્ધિ પામે, તેમ હું વૃદ્ધિ પામી. હું સહજ વસોમાં ઢંકાયેલી છું અને પ્રાણીમાત્રને ચિત્તહારી છું. મારું મુખ પૂર્ણ ચંદ્રખિંબના જવું છે અને આકાશની જન્મ હું નિર્ભળ તારાને (કીરીને) ધારણ કરું છું.^{૪૫-૪૬} પુષ્પકલિકાના જવા ઉત્તર સ્તનથી હું ભરેલી છું અને સમગ્ર ગુણોથી હું સુશોભિત છું. વન જન્મ ઉત્તમ લતા વડે સુંદર દેખાય છે, તેમ હું હાથરૂપી પદ્મલવ વડે બહુ સુંદર દેખાઈ છું.^{૪૭} હું જન્મમાત્રના દહ્યને નિરંતર આકર્ષનારી છું, મારાં નેત્ર હરિણીના જવાં મહાવિશાળ છે અને હું કામદેવ વડે ઉન્માદ કરાવનારી છું.^{૪૮} હું કેવળ લીલા અને વિલાસોમાં જ નિરંતર લાગી રહું છું. મારાં નેત્રો કામસૂચક હાવ-ભાવથી ભરપૂર રહે છે. ગાવા-ખર્જવાતું મને બહુ જ પ્રિય છે. હું મારા

પતિમાં અતુરારાગવાળી છું, છતાં ભોગોમાં મને વૃત્તિ થતી જ નથી.^{૫૨} હું સૌભાગ્યમાં અને ભોગમાં સદા પરાયણ રહું છું. મારા સમદર્શી સ્વામીએ મને મન વડે જ ઉત્પન્ન કરી છે, તેથી સફમી અને અલક્ષમી એ બન્નેની બાજુ હું પ્રિય સહચરી હોઈ, તેમ એ બન્નેમાં મને સમાન દષ્ટિ રહે છે. આથી જ મોહ-અજ્ઞાથી મારું સ્વરૂપ બદલાઈ જતું નથી અને સંપત્તિમાં તથા આપત્તિમાં મને કશો હર્ષ-શોક થતો નથી.^{૫૩} હું માત્ર એ પુરાણપુરુષરૂપી બ્રાહ્મણના ધરને જ ધારણ કરું છું એમ નથી, પરંતુ હે મહારાજ! આ ત્રૈલોક્યરૂપી ધરને પણ હું જ ધારણ કરી રહી છું.^{૫૪} હું મારા એ પતિની પુત્ર-પૌત્ર આદિ સંતતિનો પ્રસવ કરવાને યોગ્ય જ ભાર્યા છું અને જટલો તેનો પોષ્યવર્ગ છે, તેનું ભરણ-પોષણ કરવામાં સમર્થ છું. ત્રૈલોક્યરૂપી ધરની સર્વ સામગ્રીને હું જ ધારણ કરું છું અને તેનો સર્વ ભાર એક મારા ઉપર જ રહેલ છે.^{૫૫} પછી મને તરુણપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલે હું કૂટલા, ઉન્નત સ્તન વડે અત્યંત સુંદર થઈ રહી. કળ-પુષ્પના ગુચ્છોમાં વડે લીપી નીકળતી લતાની પેઠે વિલાસો વડે તથા રસ વડે હું અતીવ સુશોભિત દેખાવા લાગી.^{૫૬} મારો પતિ કેવળ તપમાં જ આસક્ત છે, તે પોતાના શ્રોત્રિયપણથી કોઈ બતની અપેક્ષાને લીધે નાહકને વિલંબ કરીને આજ દિવસ સુધી મને પરણેલ નથી.^{૫૭} હું યૌવન વડે સંપન્ન છું અને વિલાસોના રસ વડે સુશોભિત છું. આથી જમ અશ્વિનો સંપર્ક થતાં પશ્ચિની (કમલિની) બળ્યા કરે છે, તેમ એ અવિવાહિતપણના દુઃખને લીધે હું એ પતિ વિના અંદર બળ્યા કરું છું.^{૫૮} શીતળ પત્રનથી ડોલી રહેલી કમલિનીઓમાં પણ મારું અંગ પ્રદીપ્ત કરેલા અંગારાઓનાં સ્થાનોની પેઠે દાઝ્યાં કરે છે.^{૫૯} પુષ્પવર્ષાથી પૂર્ણ પથરાયેલી ઉદ્યાન-બૃમ્મિઓ પણ તપેલી રેતીવાળી મરુભૂમિના જેવી

મને શૂન્ય જ જણાય છે. જળના તરંગોથી તથા કલ્હાર અને કમળના સમૂહોથી ડામળ તેમજ સારસ પક્ષીઓના શબ્દોથી સરસ એવી નદીઓ પણ મને નીરસ જ જણાય છે.^{૬૦, ૬૧} મારી સખીઓ મારો દાહ શમાવતા માટે મને કમળનાં પુષ્પો, મંદારનાં પુષ્પો અને શ્વેત કમળોના સમૂહમાં શય્યા આદિ રચી હીંડોળાની પેઠે મને હીચકાવે છે, તો પણ હું બાજુ કાંટાઓમાં હીચકાતી હોઈ તેવો મને અત્યંત દાહ થાય છે.^{૬૨} કુમુદ, ઉત્પલ, કલ્હાર અને કેળનાં પત્રોથી રચેલી શય્યાના ભાગો પણ મારા અંગનો સંગમ થતાં જ એ અંગતાપથી ચિમળાઈ જાય છે, રસહીન થઈ જાય છે અને છેવટે બળીને ખાખ થઈ જાય છે.^{૬૩} જ કોઈ વસ્તુ રમણીય હોય, યોગ્યતાવાળી હોય, સ્વાદ ઉત્પન્ન કરે એવી હોય, વિચિત્ર હોય અને મનને હરનારી હોય, તેને જોતાં જ મારાં વિશાળ નેત્રો આંસુ વડે ભરાઈ જાય છે.^{૬૪} દુઃખરૂપી અશ્વિની તપેલાં અને નીચે પડ્યા કરતાં મારાં આંસુનાં ટીપાંઓ કમળ અને ઉત્પલની પંક્તિઓમાં છમ છમ કરતાં પડે છે અને એ કમળોને શુષ્ક કરી દઈને પોને પણ શુષ્ક થઈ જાય છે.^{૬૫} કેળના સ્તભોમાં હીંડોળો બાંધી જ્યારે મારી સખીઓ મને ઉપવનોમાં ચૂલા નાખી લાડ લડાવે છે, ત્યારે હું તેમને મારું અંદરું દુઃખ કહી શકતી નથી, તેથી હું લાજ વડે મોહું ઢાંધી દઈ રહન કરું છું.^{૬૬} હિમનાં બિંદુઓના સમૂહો વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલા કેળનાં પાંદડાંઓના માંડવો મને ગરમી પેદા કરતો હોય તેવો દેખાય છે અને તે ખેરના લાકડાના અંગારાના જેવો મને મહાભય કર લાગે છે.^{૬૭} કમલિનીનાં નાળોરૂપી હીંડોળામાં હું સારસીને સારસપક્ષી સાથે સમાગમ પામેલી જોઈ છું અને હું ગરીબડે મોઢે મનની

= કુમુદ, ઉત્પલ, કલ્હાર ઇલાદિ કમળની જુદી જુદી ભતિઓ છે.

અંદર મારા યૌવનની નિંદા કરું છું.^{૧૮} રમ્ય વસ્તુ જોતાં જ હું (સંતાપ વડે) રોવા માંડું છું, મધ્યસ્થ (ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય) પદાર્થને જોતાં જ હું શાંત થઈ રહું છું અને લોકમાં નિંદા ગણાતાં મૂર્છા તથા જડપણું વગેરેને પામીને મને-જાલદો હપ્ત થાય છે. કમક હું દીન છું અને એ સમયમાં કેવી સ્થિતિમાં છું, તેનું મને કશું ભાન રહેતું નથી.^{૧૯} પ્રત્યેક દિશામાં ડોલરનાં ફૂલો, મંદારનાં પુષ્પો અને કમળો તથા શીતળ મલયાચલનું અંદન એ સર્વ જાણુ કામાગ્નિ વડે બળી ગયેલા પુરુષોની મૂર્તિમાન ભસ્મ જ હોય તેવાં મને દેખાય છે.^{૨૦} હું મારાં પાસાં આડાં-અવળાં ફેરવું છું, તેથી મારાં અંગની ગરમી લાગે છે; એટલે ચારે બાજુ શ્યામતાવાળાં તમાલનાં પર્ણોની, કમલિની-ઓની, ઉત્પલ-કલ્હાર આદિ કમળોની, કેળનાં પાંદડાંઓની અને માલતીનાં પુષ્પોની શય્યા સાવ શુષ્ક થઈ જાય છે. હાય ! મારા નવયૌવનના સર્વ દિવસો વ્યર્થ ચાલ્યા ગયા.^{૨૧}

આનીલપલ્લવમૃગાલલતોત્પલાનાં કહ્લાર-કુંદકદલીદલમાલતીનામ્ । શય્યા મમાંગચલ-નેન વિશોષયંત્યા વ્યર્થ ગતાનિ નવયૌવન-વાસરાણિ ॥ ૭૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરીવ્યસન-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૬૪ માં સમાપ્ત

— ૭૪મો ૬૫ મો* —

વિદ્યાધરીની સિદ્ધદશા

॥ વિદ્યાધર્યુવાચ ॥

અથ કાલેન મહતા સોઽનુરાગો વિરાગતામ્ ।

પ્રાપ્તો મમ શરચ્છાંતૌ વિરસઃ પલ્લવો યથા ॥૧॥

વિદ્યાધરી બોલી:-જમ શરદઋતુ શાંત

આ પાસકા સર્ગમાં કાળે કરીને પોતાનો પરનો પ્રેમ નિર્મોલ્ય દશાને પ્રાપ્ત થઈ જતાં,

થઈ જતાં, હેમંતઋતુના આરંભકાળમાં રસ-હીન થઈ રહેલ પલ્લવ રૂપ-રંગથી સાવ રહિત થઈ જાય છે, તેમ ઘણો લાંબો કાળ ચાલ્યો જતાં એ મારો સ્નેહ પણ નિર્મોલ્ય જવો થઈ ગયો.^૧ મારો પતિ વૃદ્ધ છે, એકંતમાં જ રહ્યા કરે છે, નીરસ છે, સ્નેહથી રહિત છે, સરળ-ચિત્ત છે અને નિરંતર મૌનધારી છે. તો પછી મારે હવે જીવીનેય શું પામવાનું છે?^૨ બાળ-પણથી જ વૈધવ્ય ભોગવવું એ ઠીક છે, અથવા મરણ થઈ જાય એ પણ ઠીક છે, અથવા વ્યાધિ થાય કે કોઈ વિપત્તિ આવી પડે, એ પણ ઠીક છે; પરંતુ ચિત્તને રુચે નહિ એવી પ્રકૃતિવાળો પતિ હોય એ ઠીક જ નથી.^૩ અખંડિત સૌભાગ્ય રહેવું અને રસિક તથા સુંદર આ-ચારવાળો તરુણ પતિ હોવો, એ જ સ્ત્રીના જન્મનું સાક્ષ્ય છે.^૪ નીરસ પતિવાળી સ્ત્રી પોતે જીવતાં છતાં મરેલી જ છે; શાસ્ત્રસંબંધી સંસ્કાર વિનાની બુદ્ધિ પણ અનેક દુષ્કર્મોથી હણા-યેલી જ છે; દુર્જનોના ઉપભોગમાં આવેલી લક્ષ્મી પણ ધૂળધાણી જ થયેલી છે અને વેશ્યાએ લીધેલ લાજ પણ હણાયેલી જ છે. જે સ્ત્રી પોતાના પતિને (મન-વચન-કર્મ વડે) અનુસરે છે, તે જ ખરી સ્ત્રી છે. જે લક્ષ્મી સત્પુરુષને અનુસરે છે, તે જ ખરી લક્ષ્મી છે. જે બુદ્ધિ શમ-દમ આદિ સાધનસંપત્તિ વડે મધુર ને ઉદાર છે, તે જ ખરી બુદ્ધિ છે. જે સાધુતામાં સર્વત્ર સમાનદૃષ્ટિ રહે છે, તે જ ખરી સાધુતા છે.^{૫,૬} જે દેવતા પરસ્પર એકબીજામાં પ્રેમપાશ વડે બંધાયેલાં રહ્યાં હોય છે, તેમને આધિઓ, વ્યાધિઓ, આપત્તિઓ, અતિવૃદ્ધિ કે અનાવૃદ્ધિ આદિ દૈવી ઉત્પાતો કશી પણ બાધા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી.^૭ દુષ્ટ પતિવાળી અને વૈધવ્યવાળી સ્ત્રીઓને નિકસિત થઈ રહેલ પુષ્પ-એ વિદ્યાધરી ધારણાના અભ્યાસ વડે પ્રાણને જીવી લઈને પોતે સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

વાળાં સ્થાને અને નંદનવતની ભૂમિએ પણ
નિજાળ પ્રદેશના જેવી સંતાપકારી જ જણાય
છે.^૮ સ્ત્રીએ જગતમાં પ્રસિદ્ધ રીતે દેખાતા ધર,
ધન આદિ સર્વ પદાર્થોના થોડા ગુણને લીધે
અથવા પ્રમાદને લીધે ત્યાગ કરી શકે છે, પરંતુ
તેઓ એક પતિનો ત્યાગ કરી શકતી નથી.^૯ હે
મુનિશ્રેષ્ઠ! હું સ્થિર યોવનવાળી છું અને મેં એ
સર્વ કુખ્યો અનેક વર્ષો સુધી સહન કર્યા છે
અહો! મારું દુર્ભાગ્ય તો તમે જુઓ!^{૧૦} જમ
હિમ પડવાથી બળી ગયેલી કમલિનીનો રંગ
નીરસપણથી નિર્માલ્ય થઈ બચ છે, તેમ કર્મે
કરીને નીરસપણને લીધે એ મારો પ્રેમ પણ
નિર્માલ્ય જવો થઈ ગયો.^{૧૧} આમ હે મહારાજ!
વૈરાગ્યવાસનાનો ઉદય થવાથી હું સર્વ પદાર્થોમાં
વિરક્ત થઈ છું. હવે, હું આપના ઉપદેશ વડે
મોક્ષને ઇચ્છું છું.^{૧૨} જ જોવાએ ઇચ્છિત અર્થ-
ને પ્રાપ્ત કર્યો નથી, જમણે પોતાની બુદ્ધિને
પરમાત્મામાં વિશ્રામ પમાડ્યો નથી અને જ્યો
મરણને આરે ખેડેલા છે, તે જીવોના જીવતા
કરતાં તો મરણ પણ વધારે સારું છે.^{૧૩} મારા પતિ
અહર્નિશ નિર્વાણની જ ઇચ્છા રાખે છે. જમ
ઠાઈ એક રાજ બીજ રાજની સહાયતા વડે
પોતાના પ્રતિપક્ષી રાજને જીતી લેવાને માટે
જાત્ર થઈ બચ છે, તેમ તે પોતાના મનની
સહાયતા વડે જ મનને જીતવામાં જાત્ર થઈ ગયા
છે.^{૧૪} હે મહારાજ! મારા પતિનું અને મારું
અજ્ઞાન શાંત થઈ બચ, તે માટે આપ ન્યાયયુક્ત
વાણીથી અમને આત્માનું સ્મરણ કરાવો.^{૧૫}
મારા પતિ જ્યારે મારા તરફ કશું લક્ષ આપ્યા
વિના પોતાના આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહેવા
લાગ્યા, ત્યારે જ મને મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈરને
લીધે જગતની સર્વ સ્થિતિ રસ વિનાની જણાવા
લાગી.^{૧૬} ત્યારથી માંડી હું સંસાર સંબંધી
વાસનાના આવેશથી સાવ રહિત જ થઈ ગઈ
હું અને ત્યારથી મેં અભિમત તથા તીવ્ર

સ વેગવાળી આકાશગમનરૂપી સિદ્ધિને આપ-
નારી ધારણા (ખેચરી મુદ્રા) બાંધવાનો અભ્યાસ
કર્યો છે.^{૧૭} પછી એ ધારણા વડે મેં આકાશ-
ગમનરૂપી સિદ્ધિને સંપાદન કરી અને સિદ્ધ પુરુ-
ષોના સમાગમ વડે ઉત્તમ ફળને આપનારી
એ ધારણાનો મેં ફરી વાર અભ્યાસ કર્યો.^{૧૮}
ત્યારબાદ, મારા આધારરૂપ જગતના પૂર્વાપર
ભાગો જોવાની ઇચ્છાથી મેં તદ્દતુફળ ધારણા
બાંધી અને તેમાં હું સ્થિર થઈ રહી. આથી,
મને એ ધારણાની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થઈ.^{૧૯}
પછી પોતાના એ જગતની અંદર રહેલી સર્વ
વસ્તુઓ જોઈ લઈ હું તેની બહાર નીકળી,
એટલે એવી લોકલોક પર્વતની સ્થલ શિલા
મારા જોવામાં આવી.^{૨૦} હે મહારાજ! અમ
બન્ને દંપતીના ચિત્તમાં આટલા કાળ સુધી
બીજુ કશું જોવાની ઠાઈ દિવસ કશી પણ
ઇચ્છા જ થઈ ન હતી.^{૨૧} અહો! મારા પતિ
એવા તો વાસના વિનાના છે કે, તેઓ એકાંતમાં
કેવળ વેદના શુદ્ધ અર્થનું જ (ધર્મનું) તથા
પરમાત્માનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે. આથી
તેમને ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળ-
નું તથા તેની અંદર રહેલા સર્વ પદાર્થોનું
તેમજ ધ્રુવતત્ત્વનું હજી સુધી (શુરુ ન મળવાથી)
જ્ઞાન થયેલ નથી.^{૨૨} જો કે મારા પતિ વિદ્વાન
છે, તો પણ તત્ત્વજ્ઞાન ન થવાને લીધે તે પરમ-
પદને પામ્યા નથી. આજે હું અને મારા પતિ
બન્ને પ્રયત્ન વડે પરમપદ મેળવવાને ઇચ્છીએ
છીએ.^{૨૩} માટે હે મહારાજ! મારી એ પ્રાર્થ-
નાને સફળ કરવાને આપ યોગ્ય છો. આપ
જવા મોટા પુરુષો પાસે ઠાઈ પણ કાંઈ ચાચના
કરે, તો તે કદી પણ નિષ્ફળ જતી જ નથી.^{૨૪}
હે માન આપનારા મુનિમહારાજ! હું આકા-
શની અંદર સિદ્ધોની સેનામાં નિરંતર રૂપાં કરું
છું. મારી દષ્ટિમાં આપ વિના બીજો કોઈ પણ
અમારા ઘાટા અજ્ઞાનરૂપી વનને અગ્નિની પેટે

ખાળી નાખે એવો જોવામાં આવતો નથી.^{૨૫} હે દયાળુ મહારાજ ! સત્પુરુષો તો પોતાની પાસે આવી યાચના કરનારા પુરુષોની ઇચ્છાઓને સહજ પૂર્ણ કરે છે. હું અહીં આપને શરણે આવેલ છું, તો આપ મારો તિરસ્કાર કરવાને યોગ્ય નથી.^{૨૬}

ब्रह्मन्विनैव करुणाकर कारणेन संतो यतोऽ-
र्थिजनवांछितपूरणानि । कुर्वति तेन शरणागत-
तामुपेतं मामर्हसीह न तिरस्करणेन योक्तुम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિદ્યાધરીજન્મ-

વ્યવહારવર્ણન' એ નામનો

સર્ગ ૬૫ એ સમાપ્ત

ॐ સર્ગ દ્વિતીય ॐ

શિલાગર્ભમાં જગત-વિસ્તાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अथेत्युक्तवती पृष्ठा सा मया कल्पितासना ।

संकल्पितासनस्थेन स्थितेन नमसि स्थिता ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હું આકાશની અંદર રહ્યો હતો અને સંકલ્પ વડે કલ્પી લીધેલા આસન ઉપર બેઠો હતો. કલ્પિત આસન ઉપર બેઠેલી અને આકાશમાં રહેલી એ વિદ્યાધરીએ મને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. એ પછી મેં તેને પૂછ્યું:^૧ 'હે બાલ! તારા જવા (સ્થૂલ દેહવાળા) પ્રાણીઓની સ્થિતિ શિલાના ઉદરમાં શી રીતે થઈ શકે? તેમાં હલનચલન પણ શી રીતે થાય? શા માટે તેં એવા સ્થાનમાં ધર બાંધ્યું?'^૨

વિદ્યાધરી બોલી:—હે મહારાજ ! જવું આ તમારું વિશાળ જગત દીપ્તિ રહ્યું છે, તેવું અમારું

જગત પણ અનેક સૃષ્ટિઓ અને સંસારો સાથે બેઠાઈને એ શિલાની અંદર દીપ્તિ રહ્યું છે.^૩ એ અમારા જગતમાં પણ આ જગતની પેઠે જ પાતાળલોકમાં નાગો રહેલા છે અને ભૂલોકમાં પર્વતો રહેલા છે. તેમાં જળ પણ ખજાણા અવાજ કર્યા કરે છે અને આકાશમાં વાયુઓ વાયા કરે છે.^૪ તેમાં જળ વડે સમુદ્રો શોભી રહ્યા છે અને અંદર ધીરે ધીરે પ્રજાઓ સંચાર કરે છે. અહીંની પેઠે જ એ અમારા જગતમાં પણ પ્રાણીઓ નિરંતર ઉત્પન્ન થતાં રહે છે અને નિરંતર નાશને પણ પ્રાપ્ત થતાં જાય છે.^૫ તેમાં વાયુઓ વાયા કરે છે, જળો વહ્યા કરે છે અને આકાશમાં દેવતાઓ નક્ષત્ર આદિરૂપે દીપ્તિ રહ્યા છે; તેમજ પોતપોતાના શરીરના આકાર વડે પ્રકાશી રહેલ છે. તેમાં વૃક્ષો, પર્વતો વગેરે સ્થાવર પદાર્થો સ્થિર રહેલા છે, અદોનો ઉદય થતો રહે છે અને રાત્રીઓ પૃથ્વીમાં પોતાના કાર્ય માટે કરે છે. નદીઓ જમ સમુદ્ર સુધી ગતિ કર્યા કરે છે, તેમ ઠેક કલ્પપર્થત દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યોની ચપળતાવાળી વ્યવહારપરંપરા એમ ને એમ ચાલ્યા કરે છે. કલ્પપર્થત સર્વ કાળમાં અને આકાશપર્થત સર્વ દેશમાં ભૂલોકરૂપી તળાવની અંદર ચપળ વાદળાંઓરૂપી ભમરાઓને ધારણ કરી રહેલાં દિવસરૂપી કમળો પોતાની અંદર રહેલા સર્વ પદાર્થોરૂપી કેસરાઓ સાથે વિકાસને પામે છે, સંક્રાંત્ય પામે છે અને પાખાં વિકાસને પામી થાય છે.^{૬-૮} ચંદ્રમા પોતાના તેજરૂપ એવી આંદનીરૂપી ચંદન વડે ચારે દિશાઓને લેપન કરે છે અને રોહિણીના દહ્યમાં રહેલા અંધકારને તથા રાત્રિના બહાર અનુભવમાં આવતા અંધકારને દૂર કરે છે.^૯ પોતાની દશ દિશાઓરૂપી દિવેટમાં રહેલ ભેજરૂપી દિવેશને ચૂસી લેવામાં તત્પર થઈ રહેલી અને પવનરૂપી યંત્રે ચારે બાજુ ડોલાવેલી સૂર્યરૂપી દિવ્ય દીવી પૃથ્વી અને આકાશરૂપી ધરની અંદર ઝગમગ ઝગમ કરે છે.

* આ જાસક્રમા સર્ગમાં 'અવકાશ વિનાના શિલાના ઉદરમાં તારી સ્થિતિ શી રીતે થઈ અને તારું ધર ના કેમ બંધાયું?' આમ વસિષ્ઠના પૂછવાથી, વિદ્યા-શિલાના ગર્ભમાં જ થયેલા જગતના વિસ્તાર

કરશે.

બ્રહ્માના સંકલ્પ વડે રચાયેલ, વાતાવરણમાં દૂર નારાં પવનનાં ફિરણો વડે ચંલી રહેલ અને પૃથ્વી તથા આકાશ એ બન્નેના કપાટની પેઠે થઈ રહેલાં વરસાદનાં વાદળાંઓની ગર્જનાથી ગાજી રહેલ જ્યોતિષ્કાંડી રેંટ આકાશની અંદર નિરંતર ફર્યા કરે છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડીને તે રેંટ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓફી તાંદુલને દબા કરે છે, ધ્રુવફી કીલક (ખીલકા) માં બધાઈ રહે છે અને દેવચોગથી જ નિરંતર આલ્યા જ કરે છે.^{૧૦-૧૨} અહીંની પેઠે જ અમારા ભૂલોક પણ દ્વીપો, સમુદ્રો અને પર્વતો વડે તેમાં વ્યાપ્ત છે. વિમાનોની રચનામાં ગોઠવેલાં નગરો વડે આકાશ ભરપૂર છે અને દેવો, દાનવો તથા નાગોના સમૂહ વડે પાતાળલોક વ્યાપેલો છે.^{૧૩} તેમાં પણ રથામતાવાળો ભૂલોક જાણે આચારમાં ચપળતાવાળી ત્રિલોકીફી લક્ષ્મીનું મણિથી ઝળહળતું ચંચળ કુંડળ હોય તેવો થઈ રહ્યો છે.^{૧૪} ત્યાં પણ સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણીઓ જન્મ મુક્તિ આદિથી રહિત એવી બહારની વાયુની ક્રિયા વડે બહાર હલનચલન કરે છે, તેમ અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ પ્રાણુવાયુ વડે અંદર હાલતાંચાલતાં રહી જન્મ આદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૫} એ અમારા જગતમાં પણ અહીંની પેઠે મુનિલોકમાં મૌન રહેલ છે, પૃથ્વીની ઉપર સમુદ્ર આદિનાં જળો રહેલાં છે, પવનો વાદરાઓની પેઠે નિરંતર ચપળ જ રહ્યા કરે છે, આકાશની અંદર પોલાણ રહેલ છે અને તેજમાં પ્રકાશ રહેલો છે.^{૧૬} વૃક્ષોમાં દૂરનારાં વાનર વગેરે પ્રાણીઓ, પૃથ્વી ઉપર ગતિ કરનારાં મનુષ્યાદિકા, સમુદ્રમાં દૂરનારાં મત્સ્યાદિકા, પર્વતોમાં વસનારાં શૃગાદિકા અને આકાશમાં રહેનારાં પક્ષીઓ, દેવતાઓ વગેરે તે તે લોકોની અંદર સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવે છે. શીડાઓ, દેવો, દાનવો અને જળચર વગેરે પ્રાણીઓ પણ અહીંની પેઠે જ ત્યાં રહેલાં છે; અને એ બધાં વારંવાર જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત

થતાં રહે છે.^{૧૭} જન્મ કાઈ પશુનું પાલન કરનાર પુરુષ પોતાના હાથથી પોતાના પશુનું લાલન-પાલન કરી તેનો ભોગ લે છે, તેમ કાળ સુર, અસુર અને ગંધર્વો સહિત સર્વ પ્રજાનું કલ્પ, યુગ, વર્ષ આદિરૂપ પોતાના હાથ વડે લાલન-પાલન કરી તેનો ભોગ લે છે.^{૧૮} સુર, અસુર આદિ સર્વ જીવો અનંત, વિશાળ, અગાધ અને ગંભીર એવા કાળફી સાગરમાં અનેક ચકરીઓવાળી કાળમતિ વડે ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૧૯} પવને જાંચાં ઉડાડેલાં ચૌદ પ્રકારનાં પ્રાણીઓફી રજકણો સર્વના નાશના અધિષ્ઠાનફી (અગ્યાકૃત) આકાશની અંદર ચરદન્દુતુનાં વાદળાંની પેઠે લયને પામી જાય છે.^{૨૦} અહીંની પેઠે, અમારા જગતમાં પણ આકાશફી (પોલાણફી) વસને ધારણ કરી રહેલ અને આબૂષણરૂપ તારાઓના સમૂહ વડે સુશોભિત એવા સુકુટ વડે સુંદર દેખાઈ રહેલ અંતરિક્ષલોક અંદ્રમાં અને સૂર્યનાં ફિરણોફી ચામર વડે ચમર ઢોળીને સૂતેલા જગતને જાણે જાગ્રત કરતો હોય તેવો શેષી રહ્યો છે.^{૨૧} અહીંની પેઠે જ અમારા જગતમાં પણ દિશાઓ સ્થાવર (વૃક્ષાદિક) પ્રાણીઓની પેઠે પોતાના દેશને નહિ છોડતાં પવન, ધરતીકંપ, વરસાદ અને તાપને સહન કરી રહે છે.^{૨૨} અહીંની પેઠે જ અમારા જગતમાં પણ જાણેઅજાણે આવી પડનારો ઉત્પાતો વડે, મેઘોની ગર્જના વડે, ધરતીકંપ વડે અને સૂર્ય-અંદ્ર આદિ અહોના અહણ વડે પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં રહે છે.^{૨૩} જન્મ ચૌદ લોકોનાં પ્રાણીઓના સમૂહને પ્રલયકાળ ગળી જાય છે, તેમ મહાપ્રલય વડવાનજ સાત સમુદ્રોનાં જળોને પી જાય છે.^{૨૪} અહીંની પેઠે જ આમાગ જગતમાં પણ પાતાળમાં રહેનારો પ્રાણીઓનો સમૂહ પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, આકાશફી શુક્રામાં વસ પ્રાણીઓનો સમૂહ આકાશમાં

પ્રીત ઢેટલાક જીવે દિશાઓના મંડળમાં ચારે આજી ભમતા રહે છે અને ઢેટલાક પ્રાણીઓ તો પવનની ગતિના ક્રમ પ્રમાણે પર્વતો અને મહાસાગરોની અંદર ધૂમ્મા કરે છે.^{૨૫}

પાતાલમાવિશતિ વાતિ નમોઽર્ચિલં ચ દિદ્ધ-
મંડલં ભ્રમતિ ભૂતગણઃ સમંતાત્ । પર્યંતિ પર્વત
મહાર્ણવમંડલાનિ દ્વીપાંતરાણિ ચ મરુત્સરણ-
ક્રમેણ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શિલાંતરવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૬૬ માં સમાપ્ત

~ સર્ગ ૬૭ મો ~

અભ્યાસથી સર્વ થઈ શકે છે

॥ વિદ્યાપર્યુષાચ ॥

યાવત્ સર્ગમાગચ્છ પ્રસાદઃ ક્રિયતાં મુને ।

આશ્વર્યેષ્વપન્નેષુ મહાંતો હૃતિકૌતુકાઃ ॥ ૧ ॥

વિદ્યાધરી બોલી:-હે મહારાજ ! આપને મારા કહેવા ઉપર કાંઈ સંશય રહેનો હોય, તો આપ પોને કૃપા કરીને અમારા જગતને સંપૂર્ણ રીતે જોવા માટે પધારો; 'ક્રમિક આપ જોવા મહાન પુરુષો આશ્ચર્યયુક્ત બાબત સાંભળવામાં આવે, તો તે જોવામાં અતિ કૌતુકવાળા હોય છે.'

વિદ્યાધરીની* એ વાતને મેં સ્વીકાર કર્યો. પછી જમ પવનના ઝપાટાની માથે સુગંધ જોડે, તેમ શૂન્યરૂપધારી હું શૂન્યરૂપધારિણી તે વિદ્યાધરીની સાથે આકાશની અંદર જોડતા લાગ્યો. આમ આકાશ સંબંધી શૂન્યમાર્ગમાં ઘણે છેટે ચાલ્યા ગયા પછી, હું વિદ્યાધરીની સાથે આકાશની અંદર

વસનારા દેવ આદિ પ્રાણીઓના સમૂહની પાસે જઈ પહોંચ્યો.^{૨૬} ઘણે કાળે આકાશની અંદર દેવ આદિ પ્રાણીઓના સંચારવાળા માર્ગને જોખ-ગીને હું ધોળાં વાદળાંવાળા લોકાલોક પર્વતના શિખર ઉપરના આકાશમાં જઈ પહોંચ્યો.^{૨૭} પછી, તેની ઉત્તર દિશાના પૂર્વ ભાગમાં રહેલાં ચંદ્રમાના જેવાં ધોળાં વાદળાંઓમાંથી નીચે જતરીને એ વિદ્યાધરી મને લાગી અને તપાવેલ સુવર્ણની બનાવેલી પોતાની શિલાની અંદર લઈ ગઈ.^{૨૮} તે શિલા સુવર્ણની હતી અને અશિના પ્રકાશ વડે બરાબર દેખવામાં આવે એવી, મેરુ પર્વતની તળેટી જેવી દેદીપ્યમાન હતી. તે શુશ્ર શિલામાં હું ચોતરફ જોવા લાગ્યો, તો વિદ્યાધરીએ વર્ણવી બતાવેલું જગત મારા જોવામાં આવ્યું નહિ.^{૨૯} ત્યારે મેં એ રમણીય વિદ્યાધરીને પૂછ્યું કે, 'તમારી સૃષ્ટિ કઈ જગાએ રહેલ છે? તમે તેની અંદર વર્ણવેલા રુદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તારા આદિ ક્યાં છે? સાત લોકો પણ ક્યાં છે?' સમુદ્ર, આકાશ અને દિશાઓ ક્યાં છે? પ્રાણીઓનાં જન્મ-મરણ પણ ક્યાં થાય છે? તમે વર્ણવેલો વરસાદનો મોટાં વાદળાંઓનો સમુદાય પણ ક્યાં છે? તારાઓ વડે રમણીયતાવાળો આકાશનો આડંબર પણ ક્યાં દેખાય છે? પર્વતોનાં શિખરોની પંક્તિઓ ક્યાં રહેલ છે? મહાસાગરોરૂપી રેખાઓ ક્યાં છે? સાત દ્વીપોની ફૂંડળા જેવી ખાઈઓ ક્યાં રહી છે? તપાવેલ (શુદ્ધ) સોનાની જમીન પણ ક્યાં છે? કાચ અને કાળની કલ્પના પણ ક્યાં દેખાય છે? પ્રાણીઓની અને લોકોની બ્રાંતિ પણ ક્યાં છે? વિદ્યાધરો અને ગંધર્વો પણ ક્યાં રહ્યા છે? મનુષ્યો, દેવતાઓ અને દાનવો પણ ક્યાં છે? ઋષિઓ, રાજાઓ અને મુનિઓ પણ ક્યાં છે? ન્યાય-અન્યાયનો વ્યવહાર પણ ક્યાં છે? પાંચ પ્રકરની રાત્રિઓ પણ ક્યાં છે? અને સ્વર્ગ-નરકની બ્રાંતિ ક્યાં છે? પુણ્ય-પાપની કલ્પના પણ

* આ સહસ્રમા સર્ગમાં કોટુક જોવાની ઇચ્છાથી વસિષ્ઠમુનિ વિદ્યાધરીની સાથે જરો અને તે છતાં જગત તેમના જોવામાં નહિ આવવાથી તે વિદ્યાધરીને પૂછે અને તે વિદ્યાધરી અભ્યાસનું માહાત્મ્ય વર્ણવી બતાવશે.

* અહીંથી પાછું વસિષ્ઠજીનું કહેલું શરૂ થાય છે, સમજવું.

ક્યાં છે? કળાઓ તથા કાળની કીડા પણ અહીં
ક્યાં છે? દેવ-દાનવોનાં વૈર પણ ક્યાં છે? અને
દ્રેપની તથા સ્નેહની રીતિ પણ અહીં ક્યાં દેખાય
છે? હું જ્યારે ઉપર પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો, ત્યારે
ભ્રમર જવાં સુંદર નેત્રવાળી એ વિદ્યાધરીએ
શિક્ષા તરફ વિસ્મયથી અપજ થયેલી દષ્ટિ કરીને
મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું ૧૧૧૩

વિદ્યાધરી બોલી:-આ શિક્ષાની અંદર
દેવ, મનુષ્ય, અસુર આદિ જે કંઈ પ્રાણી મારા
જોવામાં આવે છે, તે સર્વ જોવામાં આવતાં નગ
રોથી વિલક્ષણ છે, તેઓ અરીસામાં પ્રતિબિંબ-
રૂપ રહેલાં નગરોની પેઠે મને આભાસરૂપે દેખાય
છે. ૧૧૪ હે મહારાજ! એ સર્વ મારા જોવામાં
આવે છે, તેનું કારણ મારો પોતાનો નિત્યનો
અનુભવ છે; આપને એ સર્વ નથી દેખાતું, તેનું
કારણ નિત્યના અનુભવનો આપને અભાવ હોવો
એ જ છે. ૧૧૫ વળી ઘણા કાળ સુધી આપણી આ
દ્વૈત સંબંધી કથા ચાલવાથી આપણે બને પોતા-
નો કેવળ મનોમાત્ર જોવો શુદ્ધ આતિવાહિક દેહ
ભૂલી ગયેલ છીએ. ૧૧૬ મને પોતાને ઘણા કાળના
અભ્યાસને લીધે અનુભવમાં આવેલ મારૂ પોતાનું
જગત પણ હવે નષ્ટ જ થઈ ગયું છે, કેમકે હું હવે
આકાશની લતાની પેઠે સ્ફુટ રીતે તેને (મનોમાત્ર
સમજવાથી) દેખતી નથી. ૧૧૭ જે મારું પોતાનું
જગત પ્રથમ મને અતિ પ્રકટરૂપે જોવામાં આવતું
હતું, તેને હમણાં હું અરીસામાં કેમ જાણું તે
પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું હોય એમ આભાસમાત્ર
અને અસ્પષ્ટરૂપ જ જોઉં છું. ૧૧૮ હે મહારાજ! ઘણા
કાળ સુધી પરસ્પર વ્યર્થ ચાલેલી આ કથારૂપી
વ્યથાથી આપણે આપણું અત્યંત શુદ્ધરૂપે સર્વત્ર
પ્રસરી રહેલ શુદ્ધ આતિવાહિક સ્વરૂપ ભૂલી ગયાં
છીએ. ૧૧૯ એ શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર વાસ-
નાને લીધે જેવો દૃઢ સંસ્કાર જાત્ર થઈ પ્રકાશ
પામે છે, તેનું તેનું જ ચિત્ત પણ થઈ જતું દેખાય
છે. આ વાત દેહ બાળકથી માંડી સર્વના અનુ-

ભવમાં આવે છે. ૧૨૦ તમે એમ જ સમજો કે, શુભ
શાસ્ત્રદષ્ટિ વડે જોતાં અને શ્રેષ્ઠ ન્યાયની રીતિ વડે
વિચાર કરતાં એવું કહું પણ નથી, કે જે અભિન
(અહર્નિશ થયા કરતા અમાપ) ઉચોગવાળા
અભ્યાસ વડે સિદ્ધ ન થાય. ૧૨૧ હું મારા પોતાના
(મન વડે રચાયેલા) જગતના અવતોક્તના
અભ્યાસમાં નિરંતર ગૂંથાઈને તેને અધીન થઈ
ગઈ હતી, પણ આ તમારી કથારૂપી ભ્રાંતિમાં
મારૂ મન રોકાયથી હમણાં વળી હું પરાંગીન
થઈ ગઈ છું; કેમકે હમણાં તે જ બળવાન છે. ગમે
તે બે વિષય હોય પણ તેમાં જે બળવાન હોય
તે જ જય મેળવે છે. ૧૨૨ હે મહારાજ! જોયો ઇષ્ટ
વસ્તુ મેળવવા ઇચ્છે છે, તેમણે તો વિદ્વાનોએ ઉપ-
દેશોલા માર્ગને અનુસરી પ્રવૃત્તિને વળગી રહેવું જ
જોઈએ; તે વિના તેમને માટે બીજો માર્ગ નથી. ૧૨૩
આ પ્રૌઢ અર્હંકારરૂપી અજ્ઞાનનો ભ્રમ આવી રીતે
જ્ઞાનચર્યા કરવાથી સાંત થઈ જાય છે. અહો!
અભ્યાસનો દેવો પ્રભાવ છે, એ તમે જુઓ. ૧૨૪
હું આપની શિષ્યા જીવી છું, અબળા છું અને
બાળક છું; પણ હું શિક્ષાની અંદર સ્પષ્ટિને દેખું
છું; ત્યારે આપ સર્વજ્ઞ છો, છતાં એ શિક્ષાની
અંદરની સ્પષ્ટિને નથી જોઈ શકતા! અભ્યાસનો
એ અદ્વિત પ્રભાવ આપે જોવાનો છે. ૧૨૫ સાવ
અજ્ઞાની હોય, તે પણ ધીરે ધીરે અભ્યાસ વડે
મહાજ્ઞાનવાન બની જાય છે. ધીરે ધીરે અભ્યાસ
કરવાથી પર્વત પણ ભૂકેભૂકા થઈ જાય છે અને
અભ્યાસને લીધે બાણ મહાસૂક્ષ્મ નિશાન ઉપર
બરાબર પડે છે. એ સધળો અભ્યાસનો પ્રભાવ
છે, એમ આપ સમજો. ૧૨૬ આ મહાપ્રૌઢ મિથ્યા
જ્ઞાનરૂપી વિપુચિકા યથાર્થ તત્ત્વવિચાર વડે
ઉપર પ્રમાણે (અભ્યાસના બળથી) સાંત થઈ
જાય છે, એવો મહાપ્રબળ અભ્યાસનો પ્રભાવ
આપ જુઓ. ૧૨૭ હે મહારાજ! અભ્યાસ વડે
કડવો પદાર્થ પણ ભાવનો થઈ જાય છે. દાખલા
તરીકે ઠાઈને અભ્યાસને લીધે લીમડો જ રહે

છે અને કોઈકને અભ્યાસબળથી મધ જ રચિ-
કારી થાય છે. નિરંતર પાસે રહેવાના અભ્યાસ-
ના યોગથી (મમતા અંધારી જતાં) જે બંધુ
ન હોય તે પણ બંધુત્વ થઈ જાય છે અને
જ્યો પરસ્પર બંધુરૂપ હોય, તે પણ દૂર થતાં,
સહવાસનો અભ્યાસ ન હોવાથી અલ્પ રહે-
વાળા થઈ જાય છે.^{૨૮, ૨૯} આ આતિવાહિક દેહ
કેવળ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે; તે પણ નિરંતર તેવી
ભાવનાના યોગથી તે આધિભૌતિકપણાને પ્રાપ્ત
થઈ જાય છે.^{૩૦} આ આધિભૌતિક દેહ સ્થૂલદેહ-
રૂપે જાળખાય છે, પણ ધારણાના અભ્યાસના
બળથી તે પશ્ચીની પેઠે આકાશની અંદર જાય છે;
જે અભ્યાસનો પ્રભાવ આપ જુઓ.^{૩૧} હજી
(કોઈ તેવા અપરાધના યોગથી) પુણ્યો નિષ્કળ
થઈ જાય છે, માતંગણુ આદિ દેવની ઉપાસના
પણ કદીક નિષ્કળતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ધન
પણ કદાચિત્ વિષ્કળ થઈ જાય છે; પરંતુ કરેલા
અભ્યાસ કદી પણ નિષ્કળ થતો જ નથી.^{૩૨}
નિરંતરના અભ્યાસના યોગથી દુઃસાધ્ય કાર્યો પણ
સિદ્ધ થાય છે, શત્રુઓ મિત્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે
અને ઝેર પણ અમૃતરૂપ થઈ જાય છે.^{૩૩} જે
પુરુષ પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવાના અભ્યાસ-
નો ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ અરેખરો અધમ જ
છે. વાંઝણી સ્ત્રી જેમ પોતાના પુત્રને કોઈ દિવસ
મેળવી શકતી નથી, તેમ જે પુરુષ પણ પોતાની
ઇષ્ટ વસ્તુને કોઈ દિવસ મેળવી શકે નો નથી.^{૩૪}
ધન-સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્ર આદિ વસ્તુઓ હજારો પ્રય-
ત્નો વડે મેળવવામાં આવે છે. તેનો પણ પ્રથમ
વેરાગ્ય થતાં સુધી સહસા ત્યાગ કરવાનો નથી;
પણ પુરુષો જેમ મનગમતા જીવનને મૃત્યુ આવે-
ત્યાં સુધી ધારણુ કરી, ક્રમે કરીને યુક્તિપૂર્વક
(યોગપૂર્વક) છોડી દે છે, તેમ ક્રમે કરીને વિવેકી
પુરુષ પણ (વેરાગ્યના ક્રમ પ્રમાણે અંતઃકરણથી)
વહારિક અભીષ્ટ વસ્તુમાંથી. યુક્તિપૂર્વક
જી છોડી દેવી.^{૩૫} જે અધમ નર પોતાની

ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવામાં અભ્યાસ નથી કરતો, તે
એક અનિષ્ટમાંથી બીજા અનિષ્ટને પ્રાપ્ત થાય છે.
અને એક નકરમાંથી બીજા નરકમાં જાય છે.^{૩૬}
સ સારને અસારરૂપ બતાવી આપનારા વિવેકને
સેવનારા જે વિવેકી પુરુષો આત્મવિચારરૂપ
અભ્યાસને છોડતા નથી, તેઓ જ આ માયારૂપી
વિશાળ નદીને તરી જાય છે.^{૩૭} જેમ દીવાની
કાન્તિ ધડાને પ્રકટરૂપે દેખાડી આપે છે, તેમ
અભ્યાસરૂપી પ્રકાશ પણ અભીષ્ટ વસ્તુને નિર્વિ-
ઘ્નપણે સારી રીતે પ્રકટરૂપે દેખાડી આપે છે
અને તે પ્રાપ્ત કરી દે છે.^{૩૮} જેમ કદપવૃક્ષની
લતાઓ અને ઉત્તમ ચિંતામણિઓ અભીષ્ટ
કળને આપે છે, તેમ જ શરદઋતુ જેમ એ ઋતુમાં
થનારા કળોને પેદા કરે છે, તેમ અભ્યાસની
અવસ્થા પણ અચર્ય યોગ્ય કળ આપે છે. પરમ-
પ્રેમના આશ્રયરૂપ આત્માનો ચિર અભ્યાસરૂપી
સૂર્ય ઉત્તમ અધિકારી પુરુષોને એવો પ્રકાશ આપે
છે કે જથી તેઓ દેહરૂપી પૃથ્વીને વિશે ઇન્દ્રિયો-
રૂપી રાત્રિને એવા જ પામતા નથી.^{૩૯, ૪૦} સર્વ
મતુષ્યમાનને સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવામાં સદા-
કાળ એક ઉન્નત અભ્યાસરૂપી સૂર્ય જ જાય
મેળવે છે.^{૪૧} ચૌદ લોકમાં રહેલી સર્વ પ્રાણીઓ-
ની જાતિની અંદર કોઈને પણ પોતાની અભીષ્ટ
વસ્તુ સ્વાભાવિક અભ્યાસ વિના પ્રાપ્ત થતી
નથી.^{૪૨} દરેક ધારણ અભીષ્ટ કાર્યને વારંવાર
કર્યા કરવું, તેને અભ્યાસ કહે છે. વસ્તુતાએ એ
અભ્યાસ જ પુરુષાર્થ છે અને તે વિના બીજી
કશી ગતિ નથી.^{૪૩} પોતાના વિવેકથી ઉત્પન્ન
થયેલા અને દૃઢ અભ્યાસના નામથી જાળખાતા
'યતન' નામના પોતાના કર્મથી જ સર્વ સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિના બીજી રીતે કશું સિદ્ધ
થતું નથી.^{૪૪} ઇન્દ્રિય-જય આદિમાં મહાશર-
એવા વીરપુરુષનો અભ્યાસરૂપી સૂર્ય જ પ્રકાશ
કરતો હોય, તે પછી તેનો વાંછિત પદાર્થ પૃથ્વી-
માં હોય, જળમાં હોય કે અંતરિક્ષમાં હોય,

તો પણ તે સિદ્ધ ન થાય એવું કશું જ નથી. પછી નિર્જન પર્વતની ગુફાઓમાં ભયદાયી એવાં સિંહ—વ્યાઘ્ર આદિ પ્રાણીઓ પણ અભ્યાસના બળથી અભયદાયી થાય છે.^{૪૫}

અમ્યાસમાસ્વતિ તપત્યવનો વને ચ વીરસ્ય સિદ્ધયતિ ન યન્ન તદાસ્તિ કિંચિત્ । અમ્યાસતો શ્વિ મયાન્યમધીર્ભવંતિ સર્વાસુ પર્વતગુહાસ્વપિ નિર્જનાસુ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘અભ્યાસપ્રશ્ન-સા’ એ નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૬૮ મો * ~*~

આતિવાહિક દેહની સિદ્ધિ અને

દૃશ્યની અસિદ્ધિ

॥ વિદ્યાધર્યુવાચ ॥

વતઃ પ્રાચીનમમ્યાસં વૌધધારણયામલે ।

કુર્વઃ પ્રકટતાં તેન જગદેષ્યતિ શૈલગમ્ ॥ ૧ ॥

વિદ્યાધરી બોલીઃ—દૃઢ અભ્યાસના નામે હેવાતા સમાધિના યત્ન વિના દેહાદિકમાં થઈ યેલી આધિભૌતિકપણાની બ્રાંતિ નિવૃત્ત થતી રથી અને આતિવાહિકપણાનો ભાવ પ્રકટ થતો રથી. આથી બીજી સૃષ્ટિ સાક્ષી વડે જેઈ શકાતી રથી. માટે હવે આપણે બન્ને નિર્મળ પરમાત્માની અંદર સર્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે એવી પ્રમાદિરૂપી ધારણા વડે, આતિવાહિકપણાને પ્રકટ કરનારા આપણા પ્રાચીન અભ્યાસ પાછો રવા માંડીએ. એટલે મેં—વળુવેલું શિલાની અંદર રહેલું તે જગત પ્રકટરૂપે જોવામાં આવશે.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—વિદ્યાધરીએ મને ઉપર પ્રમાણે યુક્તિયુક્ત વચનો કહ્યાં, એટલે હું પર્વતની ઉપલી ભૂમિકામાં પદ્માસન વાળી સમાધિ-

* આ અડસઠમા સર્ગમાં આધિભૌતિકપણાની પ્રાપ્તિને છોડી દઈ, વસિષ્ઠજી સમાધિ વડે આતિવાહિકપણાની સ્થિતિ કે જે સત્ય છે, તે વિશેનું સમર્થન કરશે. ચો. રા. ૩૬

માં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા.^૨ પછી એ સમાધિની અંદર સર્વ બાહ્ય વસ્તુમાત્ર સંબંધી સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને મેં એકાંત પ્રદેશમાં એક દેવળ ચૈતન્યની જ ભાવના કરી, તેમજ પ્રથમ આવેલા કથા-પ્રસંગ સંબંધી સંકલ્પોરૂપી મેહને પણ છોડી દીધો.^૩ જમ ચરદ્રુતુનો સમય આવી જતાં આકાશ નિર્મળ થઈ જાય છે, તેમ હું ચિદાકાશરૂપ થઈ જઈ પરબ્રહ્માભાવને પામ્યો.^૪ પછી હું ચિત્તને સત્ય પરમતત્ત્વમાં જ એકાગ્ર કરીને સમાધિનો ગાઢ અભ્યાસ કરવા લાગ્યો, એટલે દેહમાં થયેલી ભારી આધિભૌતિકપણાની બ્રાંતિ જતી જ રહી.^૫ તે વખતે બહુ ઉદય તથા અસ્ત થી રહિત અને સ્વચંપ્રકાશ એવી વિશુદ્ધ ચિદાકાશની સ્થિતિ ઉદય પામી હોય એમ જણાયું.^૬ પછી હું મારા પોતાના સાક્ષીચૈતન્યના શુદ્ધ પ્રકાશમય તેજ વડે જોવા લાગ્યો, તો વસ્તુના એ ત્યાં આકાશ કે શિલા એ કશું પણ દેખાયું નહિ, પણ એ બધું પરબ્રહ્મ દેખાયું.^૭ પરમાર્યરૂપ અને સદા એકરસરૂપ એવું સ્વચ્છ પરમતત્ત્વ જ તેવે આકારે કેમ બહુ થઈ રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. પરમતત્ત્વરૂપ મારો આત્મા જ શિલાની તેવી ભાવનાના બળથી શિલાને રૂપે મને દેખાયો. જમ સ્વપ્નની અંદર કોઈ ઘરમાં રહેલી મોટી શિલા જોવામાં આવે છે, પણ તે ચિદાત્માનો વિવર્ત હોવાથી ચિદાત્મારૂપ જ છે, તેમ જ મને આકાશની અંદર દેખાયેલી એ શિલા પણ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ હતી.^૮ કોઈ પુરુષ સ્વપ્નમાં હોવા છતાં કેવળ અજ્ઞાનને લીધે પોતાને બહુત માને અને સ્વપ્નમાં બીજા કોઈ પુરુષને દેખે, એ આમાસમાત્ર અને આત્માના વિવર્તરૂપ જ છે, તે જ પ્રમાણે આભાસરૂપ અને આત્માના વિવર્તરૂપ એ શિલાનું સ્વરૂપ મને જણાયું.^૯ જમને સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાનું (મનો-મય શરીર ખડું થઈ જઈ તેનું) માથું કપાઈ ગયાની પ્રતીતિ થઈ હોય છે, એવા બ્રાંત અને

પ્રાતિલાસિક પુરુષો જ આ સંસારની અંદર રહેલા છે. તેઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો કાળ આવ્યા વિના શું કરી શકે? ^{૧૧} મહામેહવાળા પુરુષોને પણ કાળે કરી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે; કેમકે છેવટે વિચારી જોતાં બ્રહ્મતત્ત્વ વિના બીજું કશું પણ અક્ષય નથી. ^{૧૨} માટે જ શિલા મારા જોવામાં આવી હતી, તે ચૈતન્યસ્વરૂપે સર્વત્ર ભરપૂર થઈ રહેલું એક શુદ્ધ ચિદાકાશ જ શિલાને આકારે થયેલું માગ જોવામાં આવ્યું હતું; બાકી તેમાંનું પૃથ્વી આદિ કશું પણ સત્ય ન હતું. ^{૧૩} સર્વ પદાર્થમાત્રનું મહાપ્રલયમાં જ પારમાર્થિક શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે તત્ત્વવેતા પુરુષોના મનના એકાગ્રપણ વડે અનુભવમાં આવે એવું છે. બ્રહ્મનું જ શુદ્ધ ચૈતન્યમય રૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રાણી માત્રનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. અવિવેકી પુરુષો તેને જગતને આકારે કહે છે અને મનોરાન્ય તથા સંકલ્પ પણ તે જ કહેવાય છે. ^{૧૪, ૧૫} બ્રહ્મ માયાના સંબંધથી શયલબ્રહ્મ કહેવાય છે. તેની અંદર જગત સંબંધી સંસ્કારો વડે રંગાઈ રહેલા જ ચિદાત્માનો અંશ છે, તે આતિવાહિક. દેહ-રૂપ છે; પણ પરમાર્થદષ્ટિથી જોઈએ તો તે પણ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. આ જ કાંઈ પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાય છે, તે પણ ચિદાત્માનો અનાદિકાળથી ચોદ્યો આવતો એક જાતનો વિવર્ત છે. વસ્તુતઃ તે પરમતત્ત્વરૂપ જ છે. ^{૧૬} અને ચિદાલાસરૂપ જીવનું જ હિરણ્યગર્ભને નામે કહેવાતું સમષ્ટિ-રૂપ એ તેનું આતિવાહિક પ્રથમ શરીર છે. અશુદ્ધ બુદ્ધિથી જ્યારે સમષ્ટિભાવ વિસ્મર્ય બળ્ય છે, ત્યારે તે વ્યષ્ટિરૂપ થઈને સર્વ મનુષ્યોની પ્રતીતિમાં આવે છે અને તે મન કહેવાય છે. ^{૧૭} ચિદાત્માનું પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ અવિદ્યા વડે ભ્રાંતિને લીધે મન-જગત ઇત્યાદિને આકારે થઈ રહેલ ભાસે છે. એ શુદ્ધ સ્વરૂપ યોગીઓને (સમષ્ટિરૂપે) પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે અને સાધારણ મનુષ્યોને મનરૂપે પણ જણાય

છે. ^{૧૮} હે પ્રિય રામચંદ્રજી! હમણાં અવિદ્યાને લીધે ખડો થઈ ગયેલા અને મનને પ્રલક્ષ રીતે અનુભવમાં આવતો આ આધિભૌતિક (સ્થૂલ) દેહ કેવળ કાલ્પનિક છે, તેથી તે અત્યંત મિથ્યારૂપે જ ઊડેલ છે અને પ્રત્યક્ષ રીતે જ તે સાવ અસત્ય છે, એમ તમે સમજો. ^{૧૯} અહો! આ માયા દેવી વિચિત્ર છે! આત્મસ્વરૂપ પ્રથમ પ્રલક્ષના જીવનું જ સ્વભાસિક છે, છતાં એના પ્રભાવથી તેમાં પરોક્ષબુદ્ધિ થઈ બળ્ય છે; અને જગત, મન વગેરે જ વસ્તુતાએ પરોક્ષ જવાં છે, તેમાં 'આ પ્રત્યક્ષ છે' એવી કલ્પનાનો નિર્ણય બાંધી લેવામાં આવે છે. ^{૨૦} આ સ્થલદેહના અધ્યાસની પહેલાં આતિવાહિક દેહના અધ્યાસનો જ પ્રત્યક્ષ રીતે ઉદય થાય છે, અને તે જ સત્ય રીતે સર્વની અંદર રહેલ છે એમ તમે સમજો. બાકી જ આધિભૌતિક- (સ્થૂલદેહ) પણાની પ્રતીતિ થાય છે, તે તો માયામાત્ર છે. ^{૨૧} જવી રીતે સુવર્ણના કડાં-કુંડળ આદિ આકારો અનુભવમાં આવતાં છતાં વસ્તુતાએ તે (કલ્પિત હોવાથી સુવર્ણના સ્વરૂપની અંદર) નથી, તેવી રીતે આતિવાહિક દેહનું આધિભૌતિકપણું વસ્તુતાએ છે જ નહિ. જ ભ્રાંતિરૂપ છે, તેને જીવ અવિચારને લીધે સત્ય સમજે છે અને જ સત્ય છે, તેને તે ભ્રાંતિરૂપ સમજે છે. અહો! જીવનું એ જ મૂઠપણું છે! આ આધિભૌતિક (સ્થૂલ) દેહ વિચાર વડે જોતાં જોવામાં આવતો નથી અને આતિવાહિક દેહ તો (વાસનાક્ષય થતાં સુધી) અક્ષય જ છે; તેમજ આ લોક અને પરલોક એ બન્નેમાં નિર્વાહ કરનારો છે. ^{૨૨-૨૪} નિર્જળ મરુભૂમિમાં જમ ઝાંઝવાના જળમાં ખરા જળની મિથ્યારૂપે પ્રતીતિ થાય છે, તેમ આતિવાહિક દેહની અંદર મિથ્યારૂપે જ આધિભૌતિકપણાની ભ્રાંતિ ખડી થઈ બળ્ય છે. ^{૨૫} જમ હૂંદાની અંદર ભ્રાંતિને લીધે પુરુષપણું દેખાય છે, તેમ આતિવાહિક

દેહની અંદર દેહદષ્ટિને લીધે અતિ પ્રૌઢ એવી આધિભૌતિક દેહની બ્રાંતિ થઈ રહેલી છે.^{૨૧}
 જેમ બ્રાંતિને લીધે છીપમાં રૂપાની પ્રતીતિ થાય છે, જેમ ઝાંઝવાના જળમાં ખગ જળની પ્રતીતિ થાય છે અને જેમ ચંદ્રમાં દ્વિત્વની (બેપણાની) પ્રતીતિ થાય છે, તેમ માયા વડે જ આતિવાહિક દેહની અંદર આધિભૌતિકપણાની પ્રતીતિ થઈ આવે છે.^{૨૭} અહો! આ જીવમાં અવિચારથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહનો કેવો મહિમા છે! જે અસત્ય છે, તેને તેણે સત્ય માની લીધેલ છે અને જે સત્ય છે, તેને તેણે અસત્ય માની લીધેલ છે.^{૨૮} સત્તાની સ્ફુર્તિ અને સંકલ્પ એ બે વડે જ આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે અને તે બેઉનો સંબંધ આતિવાહિક દેહ સાથે જ રહેલો છે. તેમાંથી યોગી-જ્ઞાને સત્તારૂઢિતોના પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. સંકલ્પ એ એક જાતનું મનનું સ્ફુરણ છે અને તે પણ કાંઈક અનિર્વચનીયરૂપે તેને અનુભવમાં આવે છે. (પરંતુ તેની સિદ્ધિ યોગીજ્ઞાને પ્રત્યક્ષરૂપે અનુભવમાં આવનારી સત્તારૂઢિતને અધીન હોવાથી તે મિથ્યા છે.)^{૨૯} જે પુરુષ સર્વના આદિકારણરૂપ અને યોગીજ્ઞાને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવનારી એ શુદ્ધ પારમાર્થિક સત્તાને ઊડી દઈ, આ મિથ્યારૂપે દેખાતા પ્રત્યક્ષ પ્રપચમાં જ રિથિત રાખે છે, તે ઝાંઝવાના જળમાં પાન કરી સુખે બેઠો છે, એમ સમજવું.^{૩૦} જેને સર્વસાધારણ મનુષ્યો સુખ માને છે, તેનો તણમાત્રમાં નાશ થઈ જાય છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. આથી એ માની લીધેલું સુખ કવળ દુઃખરૂપ જ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે. પરંતુ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ, અનાદિ અને અનંત એવું જે ખરું (પારમાર્થિક-આત્મીય) સુખ છે, તે જ સુખ છે, એમ વિવેચી પુરુષો સમજે છે.^{૩૧} ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો વડે અનુભવમાં આવતાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અનુ-

ભવ વડે વિચારવાં. જે સર્વના આદિરૂપ ચૈતન્ય-તત્ત્વ છે, તે જ સત્ય છે અને યોગ આદિ વડે શુદ્ધ ચિત્તવાળા વિવેચીજ્ઞાને તે પ્રત્યક્ષ જ છે. માટે તે વડે આ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કાંઈ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે વિશે અનુભવ કરવો.^{૩૨} ત્રણે લોકનો અનુભવ કરાવનાર પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યતત્ત્વને ઊડી દઈ, જે પુરુષ આ લોક સંબંધી માયામય પ્રત્યક્ષને જ કેવળ વળગી રહે છે, તેના જોવા (આ જગતમાં) બીજો કાંઈ અતિ મૂર્ખ નથી. આ સર્વ પ્રાણીજ્ઞાનું આતિવાહિક શરીર જ હોય છે. તેની અંદર આધિભૌતિકપણાની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે પિશાચની બ્રાંતિની પેઠે સાવ અસત્યરૂપે જ પેસી ગયેલ છે.^{૩૩,૩૪} પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સંકલ્પને અધીન હોવાથી સંકલ્પમય છે. હવે સંકલ્પ જ મિથ્યાસ્વરૂપ છે, તો પછી તે વડે ખડું થનાર પ્રત્યક્ષ કેમ સત્ય કહી શકાય? વગી જે (ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય) પોતે સત્ય નથી (અસત્ય છે), તે કાર્યને શી રીતે કરી શકે?^{૩૫} આમ જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ અસત્ય હરે છે, ત્યાં પછી બીજું શું સત્ય કહી શકાય તેવું છે? જે વસ્તુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયરૂપી અસિદ્ધ પદાર્થ વડે સિદ્ધ થાય છે, તે સત્ય કેવી રીતે હોય?^{૩૬} આમ જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સિદ્ધિ પણ ઊડી જાય છે, ત્યાં પછી બીજાં અનુમાન આદિ પ્રમાણની તો શી વાત કહેવી? જ્યાં મોટા હાથીઓ જાયકવામાં આવતા હોય, ત્યાં એક સાધારણ ઘેટાંને ઉપાડવાની વાત વિષે શું જ કહેવું હોય?^{૩૭} પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો જ અસિદ્ધ છે, તેથી તે વડે સિદ્ધ થનારી આ સર્વ દશ્ય-અજ્ઞ કાંઈ ઠેકાણે છે જ નહિ. જે કાંઈ આ ચિદા-કાચની અંદર તેનાથી અલિપ્ત સત્તાવાળું છતાં અનિર્વચનીયપણે જુદે રૂપે દેખાત્રમાં આવે છે, તે ચિદાત્માથી જુદું નથી; પણ સર્વદા એકરસ-રૂપે રહેલ છે, તે બ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે.^{૩૮} પોતાના ઘરમાં સૂતેલા કાંઈ એક પુરુષને.

જેવામાં આવેલો પર્વત વસ્તુતાએ બેઈએ તો શૂન્ય છે અને ચિદાકાશરૂપ છે, કેમકે બીજાને તે પર્વત જેવામાં આવેલો નથી. તેજ પ્રમાણે આપણને શિક્ષાની ભાવનાને લીધે શિક્ષા એ કે દેખવામાં આવી, તો પણ તે શૂન્ય અને ચિદાકાશરૂપ છે.^{૩૯} ચૈતન્ય આત્મા પોતે પરબ્રહ્મરૂપ છે, તે પોતે જ પોતાના સ્વરૂપમાં 'આ પર્વત છે, આ આકાશ છે, આ જગત છે, આ અમુક પદાર્થ છે અને આ હું છું,' એમ અનેક આકારે શ્રાંતિને લીધે ભારત્યા કરે છે.^{૪૦} જોતો આત્મા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેને જ આ વાત સમજવામાં આવે છે; બાકી અજ્ઞાનીને તે કોઈ દિવસ સમજવામાં આવતી જ નથી. કેમકે જ કથાનું શ્રવણ કરે છે, તેને જ કથાના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે; બાકી જ કથા શ્રવણ ન કરે તેને કોઈ કેકાણે કથાના અર્થનું જ્ઞાન થતું જ નથી. 'હું અજ્ઞાની છું' એવી શ્રાંતિ પણ મિથ્યા છતાં જીવને સત્ય જ લાગી રહી છે.^{૪૧, ૪૨} દાખલા તરીકે (મહારાના મદ વડે મત્ત થઈ રહેલા પુરુષને સારી રીતે સ્થિર રહેલાં વૃક્ષો અને પર્વતો પણ જાણે નૃત્ય કરતાં હોય તેમ ફરતાં દેખાય છે) સર્વત્ર અપ્રતિહતપણે (નિર્બાધ) રહેલા, પરમ મંગળમય, એકરસરૂપ, યોગીઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવનારા અને જ્ઞાનરૂપ એવા ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણ્યા છતાં જ મૂઠો અતિ તુરંચ એવાં બીજાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો આશ્રય કરે છે, તે તુણતા જેવા તુરંચ શઠ પુરુષોનું આપણે કયું પણ પ્રયોજન નથી.^{૪૩}

સર્વત્રાપ્રતિહતમેકરૂપવોષં પ્રત્યક્ષં શિવ-
મનુબુદ્ધ્ય ચિત્સ્વરૂપમ્ । પ્રત્યક્ષાંતરમિહ પેલવં
અપંતે યે મૂઢાસ્તુજતનુમિઃ શૈટલંતૈઃ ॥ ૪૩ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પ્રમાણઅસિદ્ધ
થવાથી દરયાનુપપત્તિવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૬૮ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

વસિષ્ઠઋષિના શિલામાં પ્રવેશ

॥ ચત્તિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જગદંગમનાભાસમદૃશ્યં દૃશ્યવત્સ્થિતમ્ ।

પરયા દૃશ્યતે દૃષ્ટ્યા તદ્ભક્તેનિરામયમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જગતને અવયવોની પેઠે પોતાની અંદર ધારણ કરી રહેલ પરબ્રહ્મ અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયનો વિષય ન હોવાથી અદૃશ્ય છે અને સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી સૂર્યાદિ પ્રકાશનો પણ વિષય નથી; પણ તે જ વિવર્તભાવથી દૃશ્યતા જવું થઈ રહેલ છે અને પરમ સૂક્ષ્મદષ્ટિ વડે જેવામાં આવે, તો એ સર્વ દૃશ્ય પણ નિર્વિહાર બ્રહ્મરૂપ જ છે.^૧ એ મહાચિદાકાશરૂપી પરમ સુંદર ચરીસાની અંદર પર્વતો, નદીઓના પ્રવાહો અને લોકલોક પર્વતનાં ભ્રમણ, એ બધું પ્રતિબિંબની જેમ પ્રતીતિમાં આવે છે.^૨ પછી પ્રતિબંધ વિના ચેષ્ટા કરનારી એ વિદ્યાધરીએ પ્રથમ વળુંવેલી શિક્ષાની સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યો અને મેં પણ સંકલ્પરૂપે વિદ્યાધરીની સાથે જ તે શિક્ષાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો.^૩ મને એ શિક્ષાની અંદર લઈ આવવામાં હવમવાળી એ વિદ્યાધરી બ્રહ્મલોકમાં જઈ પરમ સુંદર આકાર ધારણ કરીને બ્રહ્માળની પાસે બેસી ગઈ.^૪ હવે તે મને કહેવા લાગી કે, 'હે મહારાજ! આ (બ્રહ્મા) મારા પતિ છે; તે જ મારી રક્ષા કરે છે. પોતાના મન વડે પૂર્વે મને તેમણે વિવાહ માટે ઉત્પન્ન કરેલ છે.^૫ આ પુરાણપુરુષે હું આજ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છું, તો પણ હજી સુધી મારી સાથે વિવાહ કર્યો નથી. આથી

× આ અગ્રણેતરમા સર્ગમાં શિવાની અંદર વિદ્યાધરી અને વસિષ્ઠઋષિનો પ્રવેશ તથા તેની અંદર રહેલા બ્રહ્માનું દર્શન અને વસિષ્ઠજીને બ્રહ્માએ સારી રીતે આસન આપી બેસાડ્યા પછી તેમની સાથે થયેલો સંવાદ, એ વિષે વર્ણન આવશે.

મને વૈરાગ્ય ઊપજ્યો છે.^૬ આ મારા પતિ પણ વૈરાગ્યને જ પામ્યા છે. તે એવા પરમપદને પામવાને ઇચ્છે છે કે, જ્યાં દ્રષ્ટાપણું પણ નથી, દશ્યપણું પણ નથી અને શૂન્યતા પણ નથી. આ જગતની અંદર હમણાં મહાપ્રલયનો સમય નજીક આવી ચૂક્યો છે, છતાં આ મારા પતિ પર્વતના જેવા સ્થિર મીનને ધારણ કરી રહ્યા છે અને પર્વતની પેઠે જ અચળ થઈ રહીને ધ્યાનમાંથી જાતન થતા નથી.^૭ માટે હે મહારાજ ! મને અને આ મારા પતિને આપ બોધ આપો અને આપ અમને મહાપ્રલય સુધી પ્રસિદ્ધ રીતે થનારી સર્વ સૃષ્ટિઓના મૂળરૂપ એવા પરમપદરૂપી ઉત્તમ માર્ગમાં બેસી દેા. ઉપર પ્રમાણે મને કહીને તેણે બ્રહ્માને જાત કરવા માટે કહ્યું કે, 'હે નાથ ! આજ આ મુનિનાથ વસિષ્ઠજી આપણે ઘેર પધાર્યા છે.^૮ આ વસિષ્ઠજી બીજા જગતરૂપી ગૃહની અંદર બ્રહ્માના પુત્રરૂપે પ્રખ્યાત છે. તેઓ આપણે ઘેર પધાર્યા છે, તો આપ ગૃહસ્થના ઘરને શેષે એવી પૂજા વડે તેમને સત્કાર કરો.^૯ આપ સમાધિમાંથી જાગ્યા અને મુનિવર્ગ વસિષ્ઠજીને પૂજ્ય સમજી અર્ધપાદ વડે તેમની પૂજા કરો; કેમ કે આપ જેવા મહોત્તમાઓને મહાન પ્રરુપોની સેવા વડે ઉત્પન્ન થનારું મોટું (શ્રેષ્ઠ) ફળ જ રહે છે.^{૧૦} આમ તે વિદ્યાધરીએ બ્રહ્માને વિનંતિ કરી, એટલે સમુદ્રની અંદર જમ તરંગ ઊઠે, તેમ બ્રહ્મા પોતે પોતાનું સ્વરૂપ પોતાના સંકલ્પરૂપી રસનો જ એક ભાગ હોવાથી સમાધિમાંથી જાગ્યા થયા.^{૧૧} શિશિરઋતુ શાંત થઈ જતાં જમ વસંતઋતુ, પૃથ્વીની અંદર પ્રુષ્પને વિકાસ કરે છે, તેમ એ નીતિકુશળ બ્રહ્માએ ધીરે ધીરે પોતાની મીઠાઈ રહેલી આંખો ઉઘાડી.^{૧૨} જમ વસંતઋતુનાં નવપક્ષીઓના સમૂહ પોતામાં રહેલા નવા રસને પ્રકટ કરે છે, તેમ બ્રહ્માના અવયવોએ પણ ધીરે ધીરે પોતાની અંદર રહેલી ચેતન-

સત્તાને બહાર પ્રકટ કરવા માંડી. જમ પ્રાતઃકાળમાં વિકસિત થઈ રહેલા તળાવને કાંઠે ચપળ હંસોના સમૂહો આવી બેસે છે, તેમ એ બ્રહ્માજીની પાસે દેવતાઓના, સિદ્ધોના અને અપ્સરાઓના સમૂહો ચોતરફ આવી બેઠા.^{૧૩} બ્રહ્માએ મને અને એ વિદ્યાધરીને ત્યાં આગળ બેઠેલાં જોયાં અને પ્રણવપૂર્વક સ્વરોચ્ચાર કરી નીચે પ્રમાણે આ રમણીય વચનો કહ્યાં.^{૧૪}

તે જગતના બ્રહ્મા બોલ્યા : 'આ સંસારના અસારને તથા સારને હસ્તામલકવત્ જાણનારા અને જ્ઞાનરૂપી અમૃતના મહાસાગરરૂપ હે મુનિ શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી ! આપ અહીં ભવે પધાર્યા. આપ આ બહુ છેટા સ્થાનમાં નીકળી આવ્યા છો અને ઘણા દૂરનો ભાગે માર્ગ કાપવાથી થાકી ગયા છો. તો આપ આ આસન ઉપર બેસો.^{૧૫}

એ બ્રહ્માએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે 'હે ભગવન ! હું આપને તમન કરું છું' એમ કહી હું દંડિ વડે તેમણે બતાવેલા મણિમય પીઠ ઉપર બેઠો.^{૧૬} પછી દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મુનિ અને વિદ્યાધરીની સ્તુતિઓ, પૂજા-પ્રણામો અને વ્યવહારનીતિઓ શરૂ થઈ.^{૧૭} હવે ગંધર્વ આદિ સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહે વાણી વડે જણાવેલા પ્રણામનો કાલાહલ મુદ્દત્ત માત્ર પછી શાંત થઈ ગયો, એટલે મેં એ બ્રહ્માજીને કહ્યું.^{૧૮} 'હે ગંધર્વ, દેવ આદિ ઉત્તમ જીવોના પણ અધીશ્વર ! આ વિદ્યાધરી મારી પાસે આવી મને કહે છે કે, 'આપ અમને જ્ઞાનગર્ભિત વાણીથી બોધ આપો.' તો આ વાત ઉચિત છે કે નહિ ?^{૧૯} હે મહારાજ ! આપ તો સર્વ પ્રાણીઓના સાક્ષાત્ ઈશ્વર છો અને જ્ઞાનના પારને પારી ગયેલા છો. આ વિદ્યાધરી તો અતિ મૂર્ખ છે; માટે હે જગદીશ્વર ! તે શું કહે છે તે આપ મને કહો.^{૨૦} હે મહારાજ ! આ વિદ્યાધરીને આપે પત્ની તરીકે પ્રગટ કરી છે, તો પછી આપ તેને ભાર્યારૂપે કે સ્વીકારતા નથી ? આપે કેમ તેને વૈરાગ્ય

યાય એવું ક્યું છે? ^{૨૫}

તે જગતના બ્રહ્મા બોલ્યા: 'હે મહારાજ ! હું તમને યથાર્થ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો; કેમકે સત્પુરુષોની આગળ યથાર્થ વાત સંપૂર્ણતાએ કહેવી જોઈએ. ^{૨૬} જન્મ-જરા આદિ વિદ્યારથી રહિત, કાંઈક અનિર્વચનીય અને શાંત એવું એક પરમતત્ત્વ છે. અનેક ચિદાભાસો-ને રૂપે વિવર્તભાવને પામનારા એ પરમતત્ત્વ-મોથી હું પ્રકટ થયો છું. ^{૨૭} હું ચિદાકાશરૂપ છું, મારો આત્મા ચિદાકાશરૂપ છે અને હું તેની અંદર જ સમાજાળ સ્થિતિ રાખી રહેલ છું. ઉત્પન્ન થઈ સ્થિતિ પામનારી સૃષ્ટિને વિશે હું વ્યવહારદૃષ્ટિએ સ્વયંજૂ કહેવાઈશ. ^{૨૮} પણ તત્ત્વ-દૃષ્ટિથી જોઈએ તો હું ઉત્પન્ન જ થયો નથી અને કયું ઉત્પન્ન થયેલ કેમપોતે પણ નથી. હું પોતે ચિદાકાશરૂપ છું અને કોઈ જાતના આવરણ વિના જ ચિદાકાશની અંદર રહ્યો છું. ^{૨૯} આ અમુક વસ્તુ છે, આ તમે છો, આ હું છું અને આ મારું છે, ઇત્યાદિ આપણો પ્રજ્ઞોત્તરરૂપ પર-સ્પર્શનો સર્વ વ્યવહાર પણ સમુદ્રની અંદર એક તરંગ બીજા તરંગની સાથે અથડાય તે જાતનો છે. જેમ તરંગો અને તેમનું અથડાવું સમુદ્રનો જ એક વિલાસ છે, તેમ આપણો સર્વ વ્યવહાર પણ ચિદાકાશનો જ એક વિલાસ છે. ^{૩૦} હું વસ્તુતાએ ચિદાકાશરૂપ જ છું, પણ કાળને ક્રિધિ મારા સ્વરૂપનું કાંઈક વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. આથી આ મારું શૂંઠ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ નથી જણાતું અને હું ચિદાભાસરૂપે લોકોની પ્રતીતિમાં આવું છું. તેની અંદર સ્વાભાવિક રીતે 'અમુક મારું છે અને અમુક હું છું' એવી જ વાસના ઉદ્ભવે પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે આ વિદ્યાધરીને, બીજાં પ્રાણી-ઓને અને તમને જુદી દેખાય છે; પણ આરી દૃષ્ટિમાં તે મારાથી જુદી નથી. આથી તમારી : તે ઉત્પન્ન થયેલી દેખાય છે અને મારી : ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી. હું પોતે ઉત્પન્ન

થયેલ નથી અને નાથ તથા સત્તા, એ બન્નેથી રહિત છું. હું આત્મારૂપ છું અને આત્માની અંદર જ સ્થિતિ રાખીને રહ્યો છું. હું મારા પોતાના સ્વરૂપમાંથી જરા પણ બ્રહ્મ થયો નથી. હું તો મારા પોતાના આત્મામાં જ રમ્યા કરું છું અને સ્વતઃ સામર્થ્યવાન છું. મારામાં રહેલી અલંકારરૂપી પ્રાંતિની અને જગતની સ્થિતિને જળવી રહેલી વાસનાની આ અધિષ્ઠાત્રી દેવી-રૂપ છે અને તે મારા સંકલ્પના બળથી દેહ-વાળી થઈ ગઈ છે. ^{૩૧-૩૪} આમ, આ (વિદ્યાધરી) વાસનાની એક અધિષ્ઠાત્રી દેવીરૂપ છે અને તે આ વખતે અહીં બેઠી છે. એ કાંઈ આરી પત્ની નથી, તેમ મેં કાંઈ તેનો પત્નીભાવથી અંગીકાર પણ કર્યો નથી. ^{૩૫} પરંતુ એ પોતે જ સર્વ જગતની અંદર વાસનારૂપે રહી છે. પોતાની વાસનાના આવેશને આધીન થઈને જ તે કહે છે, કે, 'હું બ્રહ્માની પત્ની છું.' આમ, એવો ભાવ પોતાના હૃદયમાં કદાપી લઈને તે પોતાની એક જ વ્યર્થ અત્યંત દુઃખને પામી રહી છે. ^{૩૬}

સ્વવાસનાવેશવશેન ભાવં ગૃહિણ્યહં વ્રજ્જળ
દ્યુપેત્ય । एषा स्वयं व्यर्थमितातिदुःखं यस्मा-
ત્કિલંપૈવ हि वामनान्तः ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્ગપ્રાપ્તિ'
એ નામનો સર્ગ ૯૮ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૭૦ મો ~*~

વિદ્યાધરીના વૈરાગ્યનું કારણ અને
જગતનું મિથ્યાત્વ

॥ અન્યજગદ્ગ્રહોવાચ ॥

अथाहं चिन्मयाकाशस्त्वन्याकाशमयीं स्थितिम् ।
परां ब्रह्मैतुमिच्छामि तेनेहोपस्थितः क्षयः ॥ ૧ ॥
તે જગતના બ્રહ્મા બોલ્યા:—હું ચિદાકાશના

* આ સિતેરના સર્વમા વાસનાદેવીને વૈરાગ્ય
થવાનું કારણ તથા જગતનો પ્રવચ અને કેવળ નિઃ-
પ્રાંતિભાવપણું, વગેરે વર્ણવવામાં આવશે.

એક વિવર્તરૂપ છું. હું હમણાં એ સ્થિતિને છોડી દઈ બીજી શુદ્ધ પ્રકાશરૂપી કૈવલ્ય-ભાક્ષની સ્થિતિને પામવાને ઇચ્છું છું. આથી મારી વાસના વડે કલ્પાયેલા આ જગતમાં હાલ મહા-પ્રલય થવાનો સમય આવી શકે છે.^૧ હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! આ મહાપ્રલયના સમયમાં મેં આ વાસનાદેવીને સમૂળગી છોડી દેવાનો આરંભ કર્યો છે, તેથી તે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે.^૨ હું ચિદાકાશરૂપ છું, છતાં એક તેના વિવર્તરૂપે બ્રુદો પ્રતીતિમાં આવું છું; પણ હું હવે ચિદાકાશરૂપ મારા મૂળ સ્વરૂપના ભાવને પામનાર છું, તેથી મહાપ્રલયનો સમય અને વાસનાદેવીનો ક્ષય આવી ચૂક્યો છે.^૩ આ વાસનાદેવી પણ તેથી ઉદારસીન થઈ જઈને મે લીધેલા માર્ગ તરફ વળે છે, કેમકે ઉદાર બુદ્ધિવાળો કયો જીવ પોતાના નિર્માણ કરનારને ન અનુસરે? અહીં હમણાં કળિયુગનો અંત આવી ચૂક્યો છે. ચારે યુગોનું પરિવર્તન પૂરું થઈ રહ્યું છે. પ્રજા, મનુ, ઇન્દ્ર અને દેવતાઓ એ સર્વનો પણ અંત આજે આવી ચૂક્યો છે.^૪ આજે જ પ્રલય તથા મહાપ્રલય થશે, આજે જ મારી વાસનાનો અંત આવશે અને આજે જ મારા દેહાકાશનો પણ ક્ષય થશે.^૫ આથી હે મહારાજ! આ વાસનાદેવી માત્ર ક્ષય પામવાને તૈયાર થઈ રહેલ છે; કેમકે કમળોનો સમૂદ્ર શુષ્ક થઈ જાય, તો પછી તેની અંદર રહેનારી ગદા-લેખા કઈ જગ્યાએ રહે? જમ જડ સમુદ્ર-રેખાની અંદર ચપળ લહેરો વિનાકારણે સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠ્યા કરે છે, તેમ વાસનાની અંદર વિનાકારણે સ્વાભાવિક રીતે જ ખોટી ખોટી ઇચ્છાઓ ઉદય પામતી રહે છે. આ વાસનાદેવીનો દેહ દેવળ અભિમાનને લીધે જ ખડો થયો છે અને તેને પોતાના સ્વરૂપનું અવગૈરકન કરવાની ઇચ્છા પોતાની મેળે જ સ્વભાવથી થઈ આવે છે.^૬ આત્મતત્ત્વનું અવગૈરકન કરનારી

આ વાસનાદેવીને ધારણના અભ્યાસના યોગથી તમારી સૃષ્ટિ એવામાં આવી તો તે તેને ધર્મ આદિ ચાર પુરુષાર્થને મેળવવામાં વ્યથ રીતે પ્રવૃત્ત થયેલી એવામાં આવી.^૭ આ વાસનાદેવી આકાશની અંદર સંચાર કરતી હતી અને તેને લોકલોક પર્વતના ચિખર ઉપર પોતાના જગતના આધારરૂપ એવી શિલા એવામાં આવી; પણ આપણી દૃષ્ટિમાં તો તે દેવળ શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ જ છે.^૮ જ શિલાની અંદર એ વાસનાદેવીનું જગત રહેલ છે, તે આ જગતમાં પ્રખ્યાત એવા લોકલોક પર્વતની શિલા છે. આવી જ રીતે આપણા જગતના પદાર્થોમાં બીજાં પણ અનેક જગતો રહેલાં છે.^૯ પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે ભેદદૃષ્ટિમાં રહ્યા છીએ, ત્યાં સુધી તે આપણા દેખવામાં આવતાં નથી. આપણે સમાધિ વડે ચિદાકાશની સાથે એકતાને પામી યોગ-દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો તરત તે આપણા એવામાં આવે.^{૧૦} જમ આ શિલાની અંદર જગત રહેલ છે, તેમ જ ધડામાં, કપડામાં, ખાકાઓમાં, લીંટોમાં, આકાશમાં, અક્ષિમાં જળમાં અને તેજમાં એમ સર્વે ઠેકાણે સદાકાળ અનેક જગતો રહેલાં છે.^{૧૧} જગત એ એક સ્વરૂપમાં દેખાત નગરના જતી મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે માટે તે છે જ ક્યાં? અને જો તે છે, તો તે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય રૂપ જ છે. પણ તે જવું જડરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે તેવું તે જ નહિ.^{૧૨} જ્યોત્સના આ દશ્ય સંબંધી ભ્રાંતિના મિથ્યા સ્વરૂપને જાણે છે અને ચિદાકાશની સાથે એકતાને પામ્યા છે, તેજો કદી પણ મોહને પ્રાપ્ત થતા નથી; ખાટી બીજાઓ તો ભ્રાંતિમાં જ લટક્યા કરે છે.^{૧૩} હે વસિષ્ઠ-મુનિ! આ વિદ્યાધરી પોતાના વૈરાગ્યને લીધે ચિત્તમાં સ્ફુરી આવેલા પોતાના ઇચ્છિત અર્થને સાધવાને ઇચ્છી રહી છે. તેથી બીજા અનેક સિદ્ધિઓના હેતુરૂપ એવા ધારણના અભ્યાસને લીધે તેણે તમને કીધા છે.^{૧૪} આમ જીવચૈતન્યની

આવિદ્યારૂપી શક્તિ મહા અપાર છે અને તે ઐન્દ્રજલિક (ઇન્દ્રજાળ રમતારા) ખેલાડીની માયાની પેઠે વિસ્તારને પામે છે. બ્રહ્મની નિર્વિકાર માયાશક્તિ પણ આ જ પ્રમાણે અનાદિ અને અનંત છે.^{૧૮} વસ્તુતાએ બેઈએ તો કશાં કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં નથી અને કશાંનો નાશ પણ થતો નથી; પરંતુ કેવળ ચિદાત્મા જ દ્રવ્યની પેઠે, કાળની પેઠે અને ક્રિયાની પેઠે વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૯} દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય, મન અને બુદ્ધિ આદિ સર્વ ઉત્પત્તિ-નાશ આદિ વિકારથી રહિત છે અને ચૈતન્યરૂપી શિલાના એક અવયવ જેવું છે, એમ તમે સમજો.^{૨૦} ચિદાત્મા જ બધું શિલાના આકારને ધારણ કરી રહ્યો હોય એમ ભાસે છે. જેમ ચલનશક્તિ એ પવનના એક અંગરૂપ છે, તેમ વાસનાદેવીના જગતની બાળ પણ એ ચિદાત્માના જ એક અવયવરૂપ છે. અનાદિ અને અનંત એવા ચિદાત્મા પોતાના વિજ્ઞાનધન સ્વરૂપને આ જગતરૂપે સમજે છે. એ ચિદશક્તિ દેશકાળ આદિના પરિચ્છેદને લીધે પરિચ્છેદવાળી થાય છે, તેથી તે સાદિ અને સાન્ત છે. પછી તે દેશકાળ આદિના પરિચ્છેદથી રહિત હોય છે, તેથી અનાદિ અને અનંત છે.^{૨૧, ૨૨} આ ચૈતન્યરૂપી શિલા આદિ અને અંતથી રહિત છે અને જ્ઞાનદષ્ટિએ બેતાં નિરાકાર છે; પણ તે માયા અને અવિદ્યા આદિના યોગથી આદિ-અંતવાળી છે તથા સાકાર પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જગતને પોતાના અવયવરૂપે ધારણ કરી રહેલી જણાય છે.^{૨૩} જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા પોતે ચિદાકાશરૂપ હોવા છતાં પોતાના જ સ્વરૂપને નગરને આકારે દેખે છે, તેમ બ્રહ્મત-માં પણ એ ચિદાત્મા વસ્તુતાએ પોતાના સ્વરૂપથી અજિજ્ઞ એવા જગતને જગતના આકારે જુએ છે. તેમ જ તે એ જગતના અવયવ-પાષાણ-પર્વતાદિને પણ દેખે છે.^{૨૪} બાકી દુષ્ટી બેઈએ તો સ્વપ્નની પેઠે જ બ્રહ્મત-

માં પણ નદીઓ વહેતી નથી, સંસારચક્રનું પરિવર્તન પણ થતું નથી અને પદાર્થોનું પરિણામ પણ થતું નથી. કેવળ ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર એવે અનેકરૂપે વિવર્તલાવથી પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૨૫} જેમ સમુદ્રના જળની અંદર તરંગ આદિનું જળ કાંઈ જુદું રૂપે સંભવતું નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર પ્રલય-મહાપ્રલય આદિની સત્તા જુદું રૂપે સંભવતી નથી.^{૨૬} ચિદાકાશ સર્વત્ર ભરપૂર છે, એક છે અને શાંત છે. અધ્યારોપદષ્ટિથી બેઈએ તો તેના સ્વરૂપની અંદર અનેક જગતો રહેલાં છે અને અપવાદદષ્ટિથી બેઈએ તો કશું પણ તેનાથી જુદું નથી. જેમ મહાકાશની અંદર ઘટાકાશ આદિ અનેક આકાશો મહાકાશની સત્તા વડે રહેલાં છે, પરંતુ તેમની જુદી સત્તા નથી; તેમ જગતો પણ ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશની સત્તા વડે રહેલાં છે, પણ તેમની જુદી સત્તા નથી. અધ્યારોપદષ્ટિથી બેતાં તે જગત દેખાય છે, પણ અપવાદદષ્ટિથી બેઈએ તો તે શૂન્યરૂપ છે. હે વસિષ્ઠમુનિ! હવે તમે સુખેથી તમારા જગતમાં બેસો, તમે એકાંતમાં રહેલા તમારા આસન ઉપર બેસો અને કરો વિક્ષેપ ન આવે એવી રીતે સમાધિથી શાંતિ પામો. બુદ્ધિ આદિ વડે કંટપાયેલાં આ મારાં જગતોનાં રૂપો પોતાના કારણરૂપ અવ્યક્તમાં લય પામે; કેમ કે હવે અમે અતિવિશાળ એવા બ્રહ્મપદમાં બેઈએ છીએ.^{૨૭, ૨૮}

વસિષ્ઠ તદ્રુચ્છ મુને જગત્સ્વં ત્વં ચામને
સંપ્રતિ શાંતિમેદિ । વુદ્ધ્યાદિરૂપાણિ પરં વ્રજંત
વયં વુદ્ધદ્વક્ષપદં પ્રયામઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શિલાંત-
જગત્પિતામહવાક્યાનિ' એ
નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૭૧ મો

બ્રહ્માનો સંકલ્પ તથા તેથી થતો
પ્રાણીઓનો પ્રલય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मलोकजनैः सह ।

बद्धपद्मासनोऽनंतसमाधानगतोऽभवत् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-ભગવાન બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી તેમણે પદ્માસન વાળું અને હવે બ્રહ્મલોકના પ્રાણીઓ સહિત કદી પણ પાશું વ્યુત્પાન ન થાય એવી સમાધિમાં તે તત્પર થઈ ગયા.^૧ તેમણે ઉત્તરાર્ધની છેવટની અર્ધમાત્રાની અંદર નિઃશ્વેષ રીતે મનનો લય કરી દીધો અને બધે ચિત્રની અંદર આલેખેલ હોય, તેમ તે નિશ્ચય તથા વાસના વિનાના થઈ ગયા.^૨ વાસનાદેવી પોતે પણ બ્રહ્માને અનુસરી, બ્રહ્માની પેઠે જ ધ્યાનપરાયણ થઈ રહી. તે સંપૂર્ણ અંશે શાંત અને આકાશના જેવા સ્વરૂપવાળી થઈ ગઈ.^૩ બ્રહ્મા જેમ જેમ સમાધિ વડે નિઃસંકલ્પ થઈ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મભાવને પ્રાપ્ત થતા લાગ્યા, તેમ તેમ બ્રહ્માનો સંકલ્પ પણ ક્રમે કરી ક્ષીણ થતા લાગ્યો. પર્વતો, દ્વીપો, સમુદ્રો વગેરે સાથેની પૃથ્વીની અંદર ઘાસ, ઝાડી, લતા વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની જે જળ આદિની શક્તિ હતી, તે બધી પણ તે સાથે ધીરે ધીરે અસ્ત પામવા લાગી. સર્વવ્યાપી ત્રિદાકાશની સાથે એકતાને પામેલો હું આ બધું જેવા પામ્યો હતો.^{૪-૬} વિરાટના આત્મારૂપે રહેલા એ બ્રહ્માના અવયવના એક દેશરૂપે પૃથ્વી રહેલી છે. તેથી જેમ માગશર માસના છેવટના દિવસોમાં વેલ જીવું

× આ ઇકાદશમા સર્ગમાં બ્રહ્માનો સંકલ્પ કે જે સર્વ લોકની કલ્પનાના હેતુરૂપ છે, તેનો તથા ક્રમે કરી ઉપશમને પ્રાપ્ત થતાં એ બ્રહ્માના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં પ્રાણીઓનો ક્રમે કરી પ્રલય થવા વિશે વર્ણન કરવામાં આવેલો.

યઈ જઈ સુકાઈ બધ છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પનો ઉદય ન થતાં એ પૃથ્વી પણ ચેતના વિનાની વિરસ અને જર્જર બની ગઈ હતી.^{૭-૮} જેમ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા ચેતન્યની શિથિલતા થતાં આપણા અવયવોનો સમૂહ શિથિલ અને વિરસ થતા માંડે છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પનો લય થતા માંડતાં, તેના એક અવયવરૂપ એવી તે પૃથ્વી પણ જર્જર થતા લાગી હતી.^૯ એ પૃથ્વી એક સાથે ભેગા થઈ ગયેલા અનેક ઉત્પાતોના સમૂહો વડે વીંટાઈ ગઈ અને તેની અંદરનાં મનુષ્યો દુઃકર્મરૂપી અંગારા વડે બળી જઈને નરકના માર્ગની સન્મુખ થઈ ગયાં.^{૧૦} દુઃકાળથી ક્વચિત્ રાજ-ગૌર આદિની પીડાથી, દીનતાથી અને દરિદ્રપણાથી એ પૃથ્વી દુર્ભાગ્યવાળી થઈ ગઈ. તેની અંદરની સર્વ સ્ત્રીઓ દુઃશીલ થઈ ગઈ અને પુરુષો ચોતરફ મર્યાદા વિનાના જ થઈ ગયા.^{૧૧} રજકણ જેવા મંદમંદ પડ્યા કરતા ઝાકળથી અને ધૂળે કરીને સૂર્યનારાયણનો વર્ણ ધૂસરો દેખાવા લાગ્યો. સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વ વડે પીડાયેલા મૂર્ખોથી, મહાદુઃખીઓથી, વ્યસનીઓથી અને રોગીઓથી તે વ્યાકુળ દેખાવા લાગી.^{૧૨} એ પૃથ્વીના કંટલાક પ્રદેશો અગ્નિ વડે બળી જવા લાગ્યા, કંટલાક જળમાં તણાઈ ગયા અને કંટલાકનું તો યુદ્ધ વડે જ જડમૂળ ભાગી ગયું. એ પૃથ્વીની અંદરના પામર પુરુષો અનાવૃદ્ધિને લીધે મરવા જેવા થઈ ગયા અને મહાકષ્ટથી માંડ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકતા લાગ્યા.^{૧૩} અણધારી રીતે મોટા ઉત્પાતો થતા હતા, તેથી ઠાઈ ઠેકાણે પર્વતો પડતા હતા અને નગરોનો ઘાણ વળી જતો હતો. ઠાઈ સ્થળે બાળકો, શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ, આર્યપુરુષો અને ગુણવાન પુરુષો નાશ પામતા હતા, તેથી મનુષ્યો રોતાં હતાં.^{૧૪} એ પૃથ્વીમાં ઠાઈ સ્થળે જળની તાણને લીધે નિઃસંકલ્પે જમીન ઓદી નાખી હતી. આથી ત્યાં મહાઅગાધ (પાણી

ફાવો દેખાતા હતા. રાજ્યો અને ખીજ મનુષ્યો વળુંસંકર પ્રજા પેદા કરવાને માટે સ્ત્રીઓ તરફ તાક્યા કરતા હતા.^{૧૫} એ પૃથ્વીનો ઘણો ભાગ કેવળ અન્ન વેચી જીવતો હતો, ચૌટાં એ મહાદેવની મૂર્તિ વેચીને ગુજરા કરતાં હતાં, સ્ત્રીઓ વેચનારા ધંધાથી પેટ ભરતી હતી અને રાજ્યો પોતાની ધરવખરી વેચીને આજીવિકા ચલાવતા હતા.^{૧૬} શૂળથી વીંધાયા હોય તેમ મનુષ્યો દુઃખો વડે ખૂંચે પાડવા લાગ્યાં અને સર્વ પ્રજા શૂળની પેઠે ખૂંચ્યા કરતા શીત-ઉષ્ણ આદિ દ્રવ્ય વડે પીડા પામવા લાગી. સ્ત્રીઓ પણ અધર્મને લીધે મનુષ્યોને શૂળના જેવી લાગવા માંડી અને રાજ્યો પણ મધપાન કરવાથી શૂળના જેવા શલ્યરૂપ થવા લાગ્યા.^{૧૭} પૃથ્વી ચોતરફ અધર્મની લડાઈ કરવાવાળાં મનુષ્યોથી વીંટાઈ ગઈ અને વેદબાહ્ય સેંકડો પાખંડશાસ્ત્રોને લીધે તે જાણે પેટમાં શૂળ જીપહ્યું હોય તેવી પીડાવાળી બની ગઈ. ચોર તથા ચાંડિયા આદિ સર્વ દુર્જનો ધનવાન દેખાવા લાગ્યા અને સન્ન પુરુષો વિપત્તિ પડવાથી બેહોશ જેવા થઈ ગયા.^{૧૮} રાજ્યો અનાર્થ (નીચ) દેખાતા હતા અને તેમના તરફથી પંડિતોને કથું માન મળતું ન હતું. એ પૃથ્વીની સર્વ પ્રજા લોભ, મોહ, ભય, દ્વેષ, રાગ, રોગ અને રજેશુલ ઇત્યાદિમાં જ આસક્ત થઈ ગઈ હતી.^{૧૯} પુરુષો પોતા પોતાના ધર્મને છોડી દઈ પરધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા હતા. બ્રાહ્મણ આદિ ઉત્તમ ધર્મોપદેશકો દુરાચાર ભેઈ દોધના જુસ્સાથી લાલચોળ થઈ જતા હતા. અનેક પામર પુરુષો ખીજ ગરીબોને નિરંતર રડાવવાનો જ ધંધો લઈ બેઠા હતા. ચોર લોકો કેટલાંક શહેરોને, કેટલાંક ગામડાંને, કેટલાંક દેવમંદિરોને અને કેટલાંક બ્રાહ્મણોનાં નિવાસ-સ્થાનોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખતા હતા. પૃથ્વીનો ઘણો ભાગ અલ્પાયુ પ્રજા વડે ભરેલો અને તે ઉપરઉપરથી સારા દેખાતા

પણ પરિણામે દુઃખ દેનારા અધમ ઉદ્યોગ વડે પોતાતું પેટ ભરતો હતો. એ પૃથ્વીના ધાર્મિક નરો આજસના વિશ્વાસથી પોતાનાં સંધ્યાવંદન આદિ કર્મને ચૂકી જતા હતા. જ્યાં ભેઈ એ ત્યાં સર્વ જાધાઓને આપત્તિઓ અને ઉપતાપો જ પરિણામે દેખાતા હતા. ક્રમે કરી સર્વ દિશાઓનો સમૂહ જિજ્ઞાસુ દેખાવા લાગ્યો.^{૨૦-૨૨} નગરો અને ગામડાંઓ બળી જઈ રાખ થઈ ગયાં. બધા દેશો સાવ નિર્જન થઈ ગયા. અવાજ કરતા અને ભસ્મ તથા વાદળાંઓને ફૂંડાણું વળી રહેલા વંટોળિયા વાયુઓ આકાશને વ્યાપી રહ્યા હતા.^{૨૩} એ પૃથ્વીની અંદર પ્રજાના દુર્ભાગ્યને લીધે જુદા જુદા આડંબરો સાથે રોવાના અવાજોનો મોટો ઘોંઘાટ સંભળાતો હતો. મનુષ્યોનો સમૂહ ચોરીના ધંધાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યો હતો અને સઘળાં મનુષ્યો તાપ વડે તપ્યા કરતાં હતાં.^{૨૪} બધા દેશોના સીમાડાઓ રસકસ ચિનાના થઈ ગયા અને સર્વ ઋતુઓના ધર્મો એ પૃથ્વીની અંદરથી જતા રહ્યા. આવી રીતે વિરાટદેહનો આરંભ કરનાર પાર્થિવ ધાતુ ચૈતન્યમાં લીન થવા માંડ્યો, એટલે પૃથ્વી પોતાનો નાશ નજીક આવી ગયેલો હોવાથી ઘણે ભાગે છિન્નભિન્ન સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. સારે જળધાતુ પણ બ્રહ્માના સંકલ્પક્ષયથી શિથિલ થઈને લય પામવાને તૈયાર થયો. તેને જ્યારે ક્ષોભ થયો, સારે સમુદ્રો પોતાના દેવી નિયમને અવગણીને તથા આર્યોને ઉચિત એવી મર્યાદાને છોડી દઈને પોતાના જળને ચોતરફ પસારવા લાગ્યા. તેઓ ઉન્મત્ત પુરુષોની પેઠે મોટા ધુધવાટા કરીને નિકારને પ્રાપ્ત થઈ ગયા તથા પોતાના કાંઠાનાં જંગલોને લહેરોના ઝપાટાઓ મારી નિર્મૂળ કરવા લાગ્યા.^{૨૫-૨૮} એ સમુદ્રોએ પોતાના તરંગોનાં ચલન-વલનથી અને ચકરીઓના ઉછાળાઓથી કાંઠાઓને ખોદી નાખ્યા. વળી, તેમણે મોટાં વાદળોંઓ વડે અને ક્યારે કરતા પ્રબળ તરંગો વડે આકાશને અને દિશા-

ઓને ગળવી મૂઢી.^{૨૯} સમુદ્રોના મોટા અવાજ-
વાળી ધૂમરીઓના ગાજવાથી પર્વતોની ગુફા-
ઓની અંદર પણ મોટા ગડગડાટ થઈ રહ્યો
અને પર્વતોની અંદર મોટા સમારંભથી વરસાદ-
ના છાંટાઓ જથ્થાબંધ પડવા લાગ્યા.^{૩૦} સમુદ્રો-
ની અંદર તરંગો પોતપોતાના વેગતું ચડિયા-
તાપણું બતાવવાને અતિ ત્વરાથી ઉછાળો
મારતા હતા અને તેમની પણ આગળ આલ-
નારા મોટા વીર મગરમચ્છોથી ત્યાં મોટા ઘોંઘાટ
મચી રહ્યો હતો. સુંદર દેખાવવાળા મોટા મગર-
મચ્છોએ ઝાડોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યાં હતાં,
તેથી સમુદ્રોની અંદર મોટાં જંગલોના જવો
દેખાવ નજરે પડતો હતો.^{૩૧} જળના વેગના
ભેરથી પોતાની ગુફાઓ પડી જતાં સિંહો સ્થાન-
બદલ થઈ ગયા અને તેઓ જળચર પ્રાણીઓનો
શિકાર કરવા લાગ્યા. સમુદ્રોના તરંગોએ જ્યાં
ઉછાળેલાં અનેક મહારત્નોથી આકાશ બણે તારા
વડે સુશોભિત હોય એમ દેખાતું હતું.^{૩૨} સમુદ્ર-
ની અંદર ઉછાળા મારતા મગરમચ્છોને લીધે
આકાશની અંદર ભટકતાં વરસાદનાં મોટાં મોટાં
વાદળોંઓ ઢાંકાઈ જતાં હતાં. ત્યાં તરંગો પર-
સ્પર અથડાતા હતા, તેથી તેનો કણકદું અવાજ
ચોતરફ સંભળાતો હતો.^{૩૩} સમુદ્રની અંદર તર્યા
કરતા ચપળ હાથીઓના કુંકારથી* સૂર્યનારા-
યણ ધોવાઈ જતા હતા અને પર્વતની લીટો
પણ તરંગો સાથે પરસ્પર અથડાવાથી શિથિલ
થઈ જઈ પડી જતી હતી.^{૩૪} પોતાને કાંઈ રહેલા
પર્વતોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખનારા તરંગો-
રૂપી અનેક હાથો વડે સમુદ્રો રમણીય દેખાતા
હતા અને પર્વતની ગુફાઓરૂપી ઘરની અંદર
સમુદ્રોનાં જળો ઉન્મત્ત થઈ જઈને મોટી ગર્જના
સાથે પ્રવેશ કરતાં હતાં.^{૩૫} જમ રાત્રીઓ પોતાના
ચહેરને શત્રુઓ દબાવી દે, તો તેને હરાવવા કર-

વાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યા રહે છે અને છેવટ બને
તો તેનો સંહાર કરે છે, તેમ સમુદ્રો પણ પોતાના
શત્રુરૂપ દાવાનળને જળ વડે ઠારી દેતા હતા તથા
જોયે અવાજ શબ્દ કરનારા પોતાના તરંગો વડે
આકાશચારી દેવતાઓને પોતાના ઘરમાંથી
નસાડી મૂકતા હતા.^{૩૬} તરંગોના ઝપાટાથી
સમૂળાં ઊખડી ગયેલાં વનોના સમૂહો વડે આકાશ
બણે કપાયેલાં જંગલો વડે ભરપૂર હોય તેવું
દેખાતું હતું. ત્યાં પાંખોવાળા પર્વતો જ્યાં
આકાશવાળા તરંગો વડે આકાશ પુરાઈ ગયું
હતું.^{૩૭} સમુદ્રો પવનોના બળથી જુદા પડતા
તરંગોથી પર્વતોની પેઠે ચલાયમાન દેખાતા
હતા. રત્નો-ધાતુઓ વગેરેની કાન્તિને લીધે
ઝખમ્યા કરતા કાંઠાના પર્વતોનાં શિખરો સમુદ્ર-
માં નીચે પડતાં હતાં, નેથી સમુદ્રકિનારાના
ભાગમાં જળની અંદર મોટો શબ્દ સંભળાતો
હતો.^{૩૮} સમુદ્રો સુંદર અને શોભાયમાન એવી
પાણીની ભમરીઓથી મગર વગેરે જીવસમૂહને
ઉછાળવા લાગ્યા અને પર્વતો તથા પર્વતોની
ગુફાઓને ડુબાડી દેવા માંડ્યા.^{૩૯} ગુફાઓ ધસ-
ડાઈ જવાને લીધે તેની અંદરથી સ્ફટિક આદિ
પાષાણો બહાર આવ્યા હતા અને સમુદ્રો
બણે તે પાષાણરૂપી દંતો વડે હસતા હોય એવા
દેખાતા હતા. સમુદ્રોના તરંગો પર્વતોનાં શિખરો-
ની અંદર તથા તેની લાંબી ગુફાઓના પ્રદેશો-
માં પેસી જતા હતા અને તે સાથે જળહાથી-
ઓ પણ તેમાં પ્રવેશ કરતા હતા.^{૪૦} તરંગોનાં
ચપળ હલન-ચલનથી કાંડા પરનાં વૃક્ષો ઊખડી
ગયાં હતાં અને તેમાં કાચબાઓ ભરાઈ રહ્યા
હતા. ભયથી ત્રિહ્વળ થઈ ગયેલા અને જાંચા કાન
કરી રહેલા યમ, ઇન્દ્ર, પૃથ્વી આદિના વાહનરૂપ
મહિષ, ઐરાવત, દિગ્ગજ આદિ સર્વને, સમુદ્રને
કિનારે પડતા પર્વતના તટનો કડકડાટનો અવાજ
કાને પડતો હતો. મોટાં મોટાં
પૂંછડાં છટાથી પછડાતાં હતાં,

* હાથીઓ સુંદ વડે જળને હિંચું ઉછાળે છે, તેથી
યતો એક જાતનો અવાજ.

પર્વતોનું નીચે બેસી જવું અને ઉપર ચડવું વાર-
 વાર થયા કરતું હતું.^{૪૭-૪૮} લીલા વડે ઊખડી
 ગયેલાં વનોના સમૂહમાં વરસાદની વૃષ્ટિનાં જળો
 પડતાં હતાં અને શીતળ જણાતાં હતાં. જળ
 ઝળઝળ ખળ્યા કરતી વડવાનળની જ્વાળાઓના
 સમૂહ સાથે એકરૂપ થતું દેખાતું હતું.^{૪૯} જળ
 વડે પોતાના આશ્રયરૂપ કાષ્ઠનો નાશ થશે, એવા
 ભયથી તેની અંદર નિગૂઢપણે રહેલા અગ્નિઓ
 બહુ સાથેક થયા હતા અને કાષ્ઠની અંદર જ
 આગ્નિજ્વલિત થઈ રહ્યા હતા પર્વતોના સમૂહના
 આગળના ભાગમાં જળહાથીઓ સ્થળહાથીઓ
 સાથે મળી જઈ યુદ્ધ કરતા હતા.^{૫૦} જળતરંગોના
 ઉછાળાથી ઊછળી રહેલા સમુદ્રો બહુ તરંગોના
 સમૂહો વડે નૃત્ય કરતા હોય તેવા દેખાતા હતા
 ત્યાં જળના ઝપાટામાં પણ અચળ રહેલા પર્વતો
 એ સમુદ્રોની અંદર પરસ્પર એકબીજામાં અથ-
 ડાઈ ભાંગી પડતા હતા.^{૫૧} એ સમુદ્રો ચોતરફ
 ફરી વળ્યા હતા, તેથી મોટા મોટા પર્વતો અને
 જંગલોના સમૂહોમાં વસનારાં અનેક પ્રાણીઓના
 સમૂહથી તે સુંદર દેખાતા હતા. ઉપર ઉછાળા
 માર્યા કરતા મરી ગયેલા વનહાથીઓનાં ફૂલી
 ગયેલાં શરીરોની બેરીઓ તરંગો સાથે અથ-
 ડાતી હતી, તેથી તેમાંથી અવાજ નીકળતા હતા.
 એ નાદોથી સમુદ્રના મોટા મોટા તરંગો સુંદર
 જણાતા હતા. પાતાળ જમ દેવો વડે વ્યાકુળ
 થઈ બધા, તેમ સમુદ્રો આ મહાન તરંગોથી
 અત્યંત વ્યાકુળ થયા હતા. પછી ત્યાં ઊંચી સૂંઢ-
 વાળા દિગ્ગજોનો મુખર્ધનિ સંભળાવા લાગ્યો.
 તેણે બહુ પાતાળરૂપી તાળત્રાને અંદરથી ફેડી
 નાખ્યું હતું, તેમજ તેનો પિંડો કરીને તે મહાન
 વિશાળ રૂપે બહાર આવ્યો હતો. એ દિગ્ગજોનો
 માર ઝીંડી ન શકનાથી પોતાના ચંચળ એવા
 મેરુપર્વત આદિ ખીલાઓ સાથે પૃથ્વી ક્ષણ-
 માત્રમાં ચલચલ થઈ ગઈ, ચપળ સેવાળની
 પેઠે ચાલવા લાગી અને તેના ઉપર

ચપળ સમુદ્રો ફરી વળ્યા. ત્યાં વરસાદના અને
 વીજળીના મોટા ગડગડાટની સાથે તથા દિશા-
 ઝોમાં થતા તેના પડછંદાના શબ્દો સાથે આકાશ
 બહુ તૂટી પડી નીચે આવી પડશે એવું દેખાતું
 હતું ત્યાં ચક્રીઓના જવા ગોળ આકારવાળા
 ફેતુઓ આકાશમાંથી પડવા લાગ્યા.^{૫૨-૫૩} એ
 ફેતુઓ બહુ સુવર્ણનાં રત્નો હોય, અથવા
 મુક્તાકુળ હોય અથવા સિંદૂરવર્ણનાં સર્પો હોય
 એવા દેખાતા હતા. ત્યારે ચપળ જ્વાળારૂપી
 જટાના આડંબરને ધારણ કરનારી અને દિશા-
 ઝોના તટોમાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારી વિવિધ પ્રકારના
 ઉત્પાતની પક્તિઓ આકાશમાંથી, દિશાઓ-
 માંથી અને પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થવા લાગી. પૃથ્વી
 આદિ પંચમહાભૂતો અને દેવ, દૈત્ય આદિ મોટાં
 પ્રાણીઓ બ્રહ્માનો સંકલ્પક્ષય થતાં સંપૂર્ણ રીતે
 ક્ષોભ પામ્યાં. પોતપોતાના અધિકારને અળવી
 રાખનારો પોતાનો પ્રભાવ બ્રહ્મલોકમાં જતો રહે-
 વાથી ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને યમ
 કાલાહલ કરવા લાગ્યા તથા પોતાનાં સ્થાનથી
 પડવા લાગ્યા. વૃક્ષની પક્તિઓ ધરતીકંપને
 લીધે કડકડાટ શબ્દ કરીને પડવા માંડી.^{૫૪-૫૫}
 પર્વતો પૃથ્વીની ચારેબાજુ હીંચકાની પેઠે ઝૂલવા
 લાગ્યા. કેલાસ, મેરુ અને મંદર વગેરે પર્વતોની
 ગુફાઓ શૂંકંપને લીધે ચપળ થઈ પડવા લાગી.
 વળી ત્યાં કલ્પવૃક્ષોએ કરેલી રાતાં પ્રુષ્પોના ગુચ્છ-
 ઝોની વૃષ્ટિ પણ થવા લાગી.^{૫૬} જમ ત્રિપુર
 આદિ દૈત્યોનો સમૂહ રૂદ્રના ખાણના અગ્નિ વડે
 ભસ્મ થઈ બધા છે, તેમ લોકાંતરે, પર્વતો, શહેરો,
 સમુદ્રો અને જંગલો વગેરે સર્વ જગત ઉત્પાતો
 સાથેના પ્રલયકાળના પવન વડે તથા પરસ્પર
 મારામારીથી સંહારને પ્રાપ્ત થનારાં પ્રાણીઓના
 કાલાહલ વડે પૂર્ણ મહાસાગરની અંદર છિન્ન-
 લિન્ન થઈ ગયું અને સંહારને પામી ગયું.^{૫૭}

લોકાંતરારિપુરવારિધિકાનનાં તમ્ભવાતકલ્પ-
 પવનેન મિથો હતાનામ્ । કોલાહલર્જગદભૂત્પ-

વિકીર્ણશીર્ણ પૂર્ણાર્ણવે ત્રિપુરપૂર ઇવામિપાતી ॥
શ્રાયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કલ્પલોકાભવણુન'
એ નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો

વાતસ્કંધે પોતાની સ્થિતિનો ત્યાગ કર્યો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અધાકૃષ્ટવતિ પ્રાણાન્ સ્વયંધ્રુવિ નમોધ્રુવઃ ।

વિરાઢાત્મનિ તત્ત્વાજ વાતસ્કંધસ્થિતઃ સ્થિતિમ્ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! વિરાટના
આત્મારૂપ સ્વયંભૂ બ્રહ્મા જ્યારે પોતાના પ્રાણને
સમેટવા લાગ્યા, ત્યારે આકાશમાં વાતસ્કંધની
અંદર રહેલા વાયુએ ગ્રહ-નક્ષત્ર-વિમાન આદિને
અધ્ધર ધારણ કરી રાખવામાં મર્યાદારૂપ એવી
પોતાની સ્થિતિને મૂઢી દીધી.^૧ વાતસ્કંધ બ્રહ્માના
પ્રાણરૂપ છે, એટલે એ વાતસ્કંધ જ્યારે પોતાની
સ્થિતિને મૂઢી દે, ત્યારે પછી નક્ષત્રમંડળમાં
બીજા ઠાણુ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનારી તે
સ્થિતિને ધારણ કરી શકે? પોતાના પ્રાણરૂપ
વાતસ્કંધને બ્રહ્માજીએ સમેટી લીધો, એટલે તેણે
પોતાની મર્યાદાને છોડી દીધી. તેને નિરંતર એક
સમાનરૂપે રહેનાર બ્રહ્મામાં લીન થઈ જવા માટે
ક્ષોભ થવા લાગ્યો, ત્યારે આકાશની અંદર
રહેલા તારાઓ નિરાધાર થઈ ગયા. જમ અગ્નિ
વડે બળતાં ઊંબાડિયાં પવનના ઝપાટાથી ઊડવા
માટે અને જમ વૃક્ષમાંથી પુષ્પતા સમૂહો
પડવા માટે, તેમ તેઓ આકાશમાંથી નીચે
પડવા માંડ્યા.^{૨-૪} આ ભૂલોકમાં કરેલાં પુણ્ય-
કર્મોનું શુભ ફળ ભોગવવાતા સ્થાનરૂપ એવી
વિમાનની પંક્તિઓ પોતાના કાળનો પરિપાક
આવી રહેવાથી મૂળમાંથી ચળી ગઈ અને

પોતાનો પવનરૂપી આધાર ખસી જવાથી નીચે
પડવા લાગી.^૫ જમ ઇંધન બળી રહેવાથી પ્રતીક્ષ
અગ્નિની જ્વાળા શાંત પડી જાય છે, તેમ બ્રહ્માના
સંકલ્પરૂપી ઇંધન શાંત થઈ જવાથી સિદ્ધ
લોકોની ગતિઓ પણ શાંત થવા લાગી.^૬ હલકા
રૂની જમ આકાશમાં ધૂધાં કરતા સિદ્ધ લોકોના
સમૂહોની શક્તિ પ્રલયકાળના પવનથી નાશ પામી
એટલે તેઓ ચૂપચાપ નીચે પડવા લાગ્યા.^૭ મેરુ
પર્વતને ધરતીકંપનો આંચકા લાગ્યો તેથી સંક-
લ્પમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષોના સમૂહોથી
સુંદર દેખાતાં મેરુપર્વતનાં શિખરો ઇન્દ્ર આદિ-
નાં નગરો સાથે નીચે પડવા લાગ્યાં.^૮

રામ બોલ્યાઃ-બ્રહ્મા અધિષ્ઠાનચૈતન્યની
અંદર સંકલ્પમય એવા સમષ્ટિમનને રૂપે રહેલા
છે અને બ્રહ્માંડ એ એક તેમનું શરીર છે. તો
સંકલ્પમાનરૂપે રહેલા એ નિરાકાર બ્રહ્માના અવ-
યવો કેમ સંભવે? અને કદાચિત્ અધટિત ઘટના-
વાળી માયાને લીધે તેમ હોય, તો પણ ભૂલોક
તેના કયા અવયવરૂપ છે? સ્વર્ગ તેના કયા અવ-
યવરૂપ છે? અને પાતાળ તેના કયા અવયવરૂપ
છે? હે મહારાજ ! બ્રહ્માના એ બધા અવયવો
ઠેવી રીતે રહ્યા છે? અને બ્રહ્મા પોતાના એ
વિરાટરૂપી શરીરની અંદર ઠેવી રીતે રહ્યા છે?^{૧૦}
બ્રહ્મા પોતે સંકલ્પમાન છે અને નિરાકાર છે;
ત્યારે આ જગત સાકારરૂપે રહ્યું છે. મને આવો
નિશ્ચય થયો છે, તો આ સંબંધમાં કાંઈ બીજું
હોય તો તે આપ કહો.^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-નિર્વિકાર પરમ ચિદાકાશ
સર્વ દિશાઓરૂપી ખખટામાં ભરપૂર થઈ રહેલ
છે અને તે જ પ્રથમ સત્યરૂપે હતું. બાકી, બીજું
કાર્યકારણરૂપે જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે
કશું ન હતું.^{૧૨} એ ચિદાકાશ પોતાના વાસ્તવ
સ્વરૂપને છોડ્યા વિના, નિર્વિકાર રહીને પોતાના
સ્વરૂપને જ દ્રશ્યરૂપે બદલે સમગ્ર
કાશ પોતાની ચૈતન્યસત્તાથી

* આ બોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્માના પ્રાણનો નિરોધ
થતા વાતસ્કંધે પોતાની સ્થિતિ છોડી દીધાથી આગળ
પછી જે વિરાટની સ્થિતિ યશે, તે વિષે વર્ણન કરાશે.

છે. એ ચિદાભાસ જીવરૂપ છે અને તે દ્રશ્ય, દશ્ય તથા દર્શનરૂપી ત્રિપુટીના મનનને લીધે ઘટ થઈ જઈ મનરૂપ કહેવાય છે; આમ તમે સમજો. જો કે આ બધી સ્થિતિ અધ્યાસના બળથી થાય છે ખરી, પણ તેમાં કયું સાકારરૂપે સત્ય રીતે થયું હોય એમ નથી. પરંતુ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપના અંદર શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપે પ્રથમ પ્રમાણે જ રહેલ છે. આ જ કાંઈ વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે પરમ મંગળરૂપ છે, અને ચિદાકાશથી જરા પણ બુદ્ધ નથી.^{૧૩-૧૪} નિશ્ચળ અને અવિનાશી ચિદાકાશ જ અહંકારની ભાવના કરે છે, ત્યારે સંકલ્પરૂપ મનને આકારે વિવર્તરૂપે સ્ફુરિત થઈ પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૫} વસ્તુતાએ તો ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર યથાસ્થિતપણે રહેલ છે. પરંતુ અવિદ્યાને લીધે મિથ્યા ભાવના કરવાથી સંકલ્પ ચિદાભાસરૂપે, અહંકારરૂપે તથા સ્થૂલદેહરૂપે થઈ રહેલા પોતાના આત્માને અનુભવે છે. ભાવનાના બળથી તે પોતાને દેહને આકારે સમજે છે, દેહને આકારે દેખે છે અને દેહને આકારે અનુભવે છે.^{૧૭} ખરી રીતે તો એ કેવળ સંકલ્પરૂપ છે અને શૂન્ય છે; છતાં વિવર્તભાવથી દેહરૂપે અનુભવમાં આવે છે.^{૧૮} જેમ સંકલ્પનગર વસ્તુતાએ શૂન્ય છે, છતાં તમે તેને આકારવાળું દેખો છો, તેમ અવિનાશી ચિદાકાશરૂપી આત્મા ચિદાકાશની અંદર પોતાના સ્વરૂપને જ શૂન્ય છતાં દેહરૂપે થઈ રહેલ અનુભવે છે.^{૧૯} એ ચિદાકાશ પોતે વસ્તુતઃ શુદ્ધ છે. તેથી વાસનાના ક્ષય સુધી તે દેહાદિકને આત્મારૂપે અનુભવે છે અને પછી વાસનાનો ક્ષય થતાં તે પોતાની ઇચ્છાથી જ શાંત અહંકારરહિત થઈ જાય છે. આપણને અને ખીજ જીવન્મુક્ત પુરુષોને આરે યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આ વિસ્તીર્ણરૂપે દેખવામાં આવતો સંસાર શૂન્યરૂપ ગો છે અને સત્ય પરમતત્ત્વ જ બધું વિવર્તન આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ અનુ-

ભવમાં આવે છે, એમ તમે સમજો.^{૨૦-૨૧} યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, એટલે વાસના આ જન્મમાં જ શાંત થઈ જાય છે અને અદ્વૈતજ્ઞાનના બળથી અહંકારનો ક્ષય થઈ જાય છે, એટલે મોક્ષ જ અવરોધ રહે છે.^{૨૨} આમ હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્મા પોતે જ આ જગતને આકારે થઈ રહેલ છે અને એ વિરાટના આત્મારૂપ બ્રહ્માનો જ દેહ છે, તે જ આ જગત છે.^{૨૩} બ્રહ્મા એક સંકલ્પરૂપ અને ચિદાકાશરૂપ છે. તેને જ બ્રાહ્મિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે જ આ જગતને રૂપે ભાસે છે અને તે જ 'બ્રહ્માંડ' શબ્દ વડે કહેવાય છે.^{૨૪} આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને તે સંકલ્પની કલ્પના વડે ખડું થઈ નજરે આવે છે. વસ્તુતાએ જોઈએ તો કોઈ જગોએ જગત છે જ નહિ અને તમે કે હું એ કોઈ પણ નથી.^{૨૫} શુદ્ધ નિર્મળ ચિદાકાશ કેવળ ચિન્માત્ર છે અને તેની અંદર જગત ક્યાં ઉત્પન્ન થાય? શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ક્યાં સાધન વડે ઉત્પન્ન થાય? કેવે રૂપે ઉત્પન્ન થાય? અને તેને ઉત્પન્ન કરવામાં શું સહકારી કારણ છે?^{૨૬} આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જગત મિથ્યારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, મિથ્યારૂપે દેખાય છે, મિથ્યારૂપે જ પ્રિય-અપ્રિયરૂપે ભાસે છે અને પ્રપંચના સંપર્કથી સાત રહિત એવા બ્રહ્મ જ બ્રાહ્મિ વડે જગદ્ભાવથી રહિત એવા પોતાના સ્વરૂપને જ જગતને આકારે દેખે છે.^{૨૭} જેમ પવન પોતાની ચલનશક્તિરૂપે સર્વત્ર પસરી જાય છે, તેમ ચિદાકાશ પોતાની મેળે જ અદ્વિતીય એવા પોતાના ચિન્માત્ર સ્વરૂપમાં જગત આદિને રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમજ પ્રિય-અપ્રિય આદિ રૂપે ભાસે છે.^{૨૮} જ કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે છે એમ માનીએ, તો કાંઈક અનિર્વચનીય જવું છે; અથવા દ્વૈત-અદ્વૈત એ બંને વિભાગને છોડી દેતાં કાંઈ પણ નથી. શૂન્ય, નિર્મળ અને નિર્વિકાર ચિદાકાશ જ જગતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, એમ તમે સમજો.^{૨૯}

હે રામચ દ્રશ્ય ! આ તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે સર્વ
ભેદબુદ્ધિને છોડી દઈ મેં નિઃસંકલ્પદશાને પ્રાપ્ત
કરી છે. પરમાર્થદષ્ટિએ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં હું વ્યવ-
હારદષ્ટિથી જાણે દેહાદિરૂપ હોઈ તેવા થઈ રહ્યો
છું અને મમત્વથી રહિત છું. એવી જ રીતે તમે
પણ પરમાર્થ દષ્ટિથી બ્રહ્મરૂપ છતાં વ્યવહાર
દષ્ટિએ જાણે દેહાદિરૂપ હો તેવા થઈ રહો અને
મમત્વથી રહિત થઈ જાઓ.^{૩૦} તમે વાસનાથી
રહિત થઈ જાવને મનને શાંત રાખો. મીનને
ધારણ કરી ચપળતા મૂકી દો. પછી વ્યુત્પત્ત
દશામાં તમે ભલે સુખેથી સર્વ યથાપ્રાપ્ત વ્યવ-
હાર કર્યા કરો, અથવા સમાધિ અવસ્થામાં એ
વ્યવહારને ભલે ન કરો. આ બાબતમાં શા માટે
આગ્રહ રાખવો ?^{૩૧} અનાદિ, નિત્ય અને અનુ-
ભવરૂપ એક પરમાત્મા જ છે. તે જ આ દશરૂપે
(વિવર્તભાવથી) થઈ રહેલ છે. બાકી દશ્ય કંઈ
તેનાથી બુદ્ધ નથી. સત્યરૂપે અનુભવમાં આવ-
નાર એ પરબ્રહ્મને વિશે જે અજ્ઞાન છે, તે જ ભ્રાંતિ-
ની વિચિત્રતાને લીધે દશરૂપે પ્રસરી રહેલ છે.^{૩૨}

અનાદિનિત્યાનુભવો ય એકઃ સ એવ દશ્યં
ન તુ દશ્યમન્યત્ । સત્યાનુભૂતેઽનુભૂતયો યાઃ
સુવિસ્તૃતા દશ્યમદ્વાદશસ્તાઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૭૨ મો સમાપ્ત

૭૩ મો*

અધ્યારોપનો ક્રમ

॥ રામ ઉવાચ ॥

ચંપમોક્ષજગદ્બુદ્ધિર્ન શૂન્યા નાપિ સન્મયો ।

નાસ્તમેતિ ન ચોદેતિ કિમપ્યાદ્યમસૌ કિલ ॥ ૧

રામ બોલ્યાઃ-બંધ, મોક્ષ અને જગતની

* આ તોતેરમા સર્ગમાં બોધને દૃઢ કરવા માટે
ફરી વાર અધ્યારોપનો ક્રમ વર્ણવવામાં આવશે, અને
૫૫વી આદિ તેનાં શી રીતે અંગરૂપ છે, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના
ઉત્તરો પણ આપવામાં આવશે.

બુદ્ધિ એ શૂન્ય પણ નથી તેમ સદ્રૂપ પણ નથી.
આદિરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈ દિવસ ઉદય કે અસ્તને
પ્રાપ્ત થતું નથી. હે મહારાજ ! આ આપે જે
ઉપદેશ કર્યો, તે સર્વ હું સારી રીતે સમજ્યો
છું. એ આપની કથારૂપી અમૃતતું શ્રવણ કરતાં
મને તૃપ્તિ જ થતી નથી, માટે આપ ફરી વાર
ઉપદેશ કરો.^૧ હે મહારાજ ! સૃષ્ટિ આદિ ભ્રાંતિ-
ની દષ્ટિ અને શૂન્યતા આદિની દષ્ટિ, એ બંને-
માંથી એકેય સત્ય કે અસત્ય કહી શકાતી નથી.
આમ છે, તે જ કંઈ સત્ય પરમતત્ત્વ છે, અને
વિવર્તભાવથી સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે, તેનું સ્વરૂપ
યથાર્થ રીતે હું સમજી ગયો છું; તથાપિ મને
ફરી વાર બોધ દૃઢ થાય તે માટે આપ સૃષ્ટિનો
અનુભવ કહો.^{૩૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જે કંઈ આ સર્વ પ્રકારનું
દેશ-કાળ-ક્રિયા આદિવાળું સ્થાવર-જંગમાત્મક
જગત દેખાય છે, તે સર્વનો જ્યારે નાશ થાય
છે, તેમજ જ્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વાયુ, રૂદ્ર અને
ઇન્દ્ર એ સર્વનો પણ પરિણામ લાવનારો મહા-
પ્રલય આવીને જીમે રહે છે, ત્યારે શાંત, અતિ
નિર્મળ, જન્મ આદિ વિકાર વિનાનું, અનાદિ
અને સત્ય એવું કંઈક અવલુચ્ચ તત્ત્વ જ અવ-
શેષ રહે છે. તે તત્ત્વને 'વર્ણવવાને વાણી' પણ
અસમર્થ થઈ પોછો વળે છે, તો પછી બીજી તો
શી વાત કહેવી ?^{૫-૭} જેમ સરસવતી અપેક્ષાએ
મેરુ અતિ વિસ્તારવાળો અને અતિ સ્થૂલ દેખાય
છે, તેમ એ પરમતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરમ સૂક્ષ્મ
આકાશ પણ અતિ સ્થૂલ ગણાય છે.^૮ જેમ મોટા
પર્વતની અપેક્ષાએ નસરેણુઓ સૂક્ષ્મ છે, તેમ
બીજા સર્વનાં કરતાં અતિ સ્થૂલ એવું બ્રહ્માંડ
ઘણું એ તત્ત્વની પાસે અત્યંત સૂક્ષ્મ દેખાય છે.^૯
સૂર્યોદિકના અમાવને લીધે ગણતરી વિનાનો ને
શાંત એવો પ્રલયકાળ ઘણા લાંબા કાળ સુધી
ચાલે છે; ત્યાર બાદ સર્વના આદિરૂપ, અનુ-
ભવરૂપ અને શાંત ચિદાકાશરૂપ એ પરમતત્ત્વની

અંદર રહેલ મહાશાંત, દિશા-કાળ આદિ વડે
અમાપ અને માયારૂપી આવરણની અંદર
સુષુપ્તિ અવાસ્થાવાળાની પેઠે નિઃસંકલ્પરૂપે
રહેલ મહાચિદાકાશ બધું સ્વપ્નદશાને અનુભવ
કરતો હોય તેમ થઈ રહે છે. તે પોતામાં લીન
થઈ રહેલા જગતના સંસ્કાર બંધત થવાથી બધું
પોતાના સ્વરૂપને પરમ સૂક્ષ્મરૂપે એટલે જીવરૂપે
થઈ રહેલ દેખતો હોય તેમ અનુભવે છે.^{૧૦, ૧૧}
અસત્ય છતાં પણ સ્વપ્નની પેઠે અંદર તેવી ભાવના-
ના બળથી તે પોને બહુ વિશાળરૂપે વિસ્તરે છે અને
પોતાના સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ ચિદ્રૂપને જ બ્રહ્મ
શબ્દના અર્થરૂપે અનુભવે છે.^{૧૨} ચિત્સત્તા ચેતન-
પણને લીધે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાને
આણરૂપે (જીવરૂપે) અનુભવે છે અને પોતે
બધું તેને જુદે રૂપે દેખતો હોય તેમ થઈ રહે
છે. પછી તે પોતે બધું દ્રષ્ટારૂપે હોય તેવી થઈ
જાય છે.^{૧૩} સ્વપ્નની અંદર એક જ દ્રષ્ટા પોતાના
સ્વરૂપની અંદર પોતાની મેળે જ પોતાને મરી
ગયેલ દેખે છે. પણ એ મરનાર પોતે જ પોતાના
મરણનો દ્રષ્ટા છે અને એ બેમાંથી એક ય જુદા
નથી. તે જ પ્રમાણે એ ચિદ્રૂપ પરમસૂક્ષ્મ તત્ત્વ
પોતાના સ્વરૂપની અંદર નાના પ્રકારની કલ્પનાને
જુદે જુદે રૂપે અનુભવે છે. એ ચિત્સત્તા અંદર
એક છે, છતાં કેમ બધું દ્વૈતપણાને પ્રાપ્ત થઈ
રહેલ હોય એમ ભાસે છે. વસ્તુતાએ તો તે પોતા-
ના સ્વરૂપમાં જ યથાસ્થિતપણે રહેલ છે, છતાં બધું
દ્રષ્ટા અને દશ્યરૂપે પણ થઈ રહી હોય એવી તે
જણાય છે.^{૧૪, ૧૫} ચિત્સત્તા પોતે શૂન્ય અને અતિ
નિરાકાર છે, છતાં પોતાના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને આણ
રૂપે (જીવરૂપે) દેખે છે, ત્યારે કેમ બધું દશ્ય
અને દ્રષ્ટારૂપે પોતે ઉદય પામતી હોય તેમ દ્વૈત
ભાવને ધારણ કરી લે છે. એ દ્રષ્ટા ન્યારે પોતાના
પ્રકાશમય સ્વરૂપને માયાના બળથી આણરૂપે
અને પરિચિન્ન દેખે છે, ત્યારે ભાવનાના પ્રભાવ-
ળીજ અંકુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ

તે ક્રમે કરી પોતાના સ્વરૂપને વિશાળ દેખે છે.
ત્યારે તેની અંદર દેશ-કાળ-ક્રિયા-દ્રવ્ય-દ્રષ્ટા-
દર્શન-દશ્ય આદિ જુદે જુદે રૂપે હોય છે, છતાં
તે વખતે વાણી આદિની અભિવ્યક્તિ ન હોવા-
થી તેમનાં નામની કલ્પના હોતી નથી.^{૧૬-૧૮}
જ પ્રદેશમાં એ સૂક્ષ્મ ચિદાત્માનું ભાન થાય
છે, તેને દેશ કહેવામાં આવે છે. ન્યારે તેનું
ભાન થાય છે, ત્યારે તે 'કાળ' કહેવાય છે અને
જ ભાન થાય છે, તેને 'ક્રિયા' કહેવામાં આવે
છે.^{૧૯} જ કાંઈ શુણ્ણ-ક્રિયા આદિ કલ્પનાના
આધારરૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તેને
'દ્રવ્ય' કહેવામાં આવે છે, એમ વિદ્વાનોનું સમ-
જવું છે. જ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે, તે
'દ્રષ્ટા' કહેવાય છે. દ્રષ્ટાને દશ્યનો અનુભવ કરાવ-
વામાં કારણરૂપ છે, તેને 'દર્શન' કહે છે. એ દર્શન
પોતે સાધનરૂપે થઈ દ્રષ્ટાને દશ્યનો અનુભવ
કરાવે છે.^{૨૦} આમ ચિદાકાશની અંદર અસત્ય
છતાં અનેક સ્વલ્ભાવોની કલ્પના ખડી થઈ ક્રમે
કરી દેખાય છે. તે દેશ-કાળ-વસ્તુ આદિના
પરિચ્છિદ્ધવાળી (પરિમાણવાળી) છે અને આમ
બેઈ એ તો અનંત છે. વસ્તુતાએ તે ચિદાકાશની
અંદર ચિદાકાશરૂપે જ રહેલ છે અને તેમાં દેશ-
કાળ આદિનો કરો જ ક્રમ સંભવતો નથી.^{૨૧}
પ્રતીતિમાં આવતો સૂર્યાદિકનો પ્રકાશ જ વડે
ચિદ્રૂપ જીવને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તે
યક્ષુ ધન્દ્રિય કહેવાય છે. આવી જ રીતે શ્રોત્ર
આદિ ધન્દ્રિયો માટે સમજ લેવું. આ વાત મેં
તમને સંક્ષેપમાં કહી છે.^{૨૨} ચિદ્રૂપ જીવને પોતા-
ના સ્વરૂપની અંદર પ્રથમ પ્રતિભાસ થતાં શુદ્ધ-
તત્ત્વમાત્રા જ પહેલાં અનુભવમાં આવે છે. એ શુદ્ધ-
તત્ત્વમાત્રા આકાશનો શુણ્ણ છે તેથી તે આકાશ-
રૂપ છે.^{૨૩} ચિદ્રૂપ જીવને આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં
આવતું આકાશ જ ઘટ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ
સ્થૂલ દેહરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને તેની અંદર
રૂપ આદિ વિષયના અનુસંધાનને લીધે પાંચ

ઇન્દ્રિયો પણ ઉદય પામે છે.^{૨૪} આમ દરથ શબ્દ આદિ વિષયોમાં ચિદ્રૂપ સ્ફુરત જીવનુ અનુસંધાન વારંવાર અનુભવરૂપે વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે અને તેને જ કાર્યપરત્વે જ્ઞાન-બુદ્ધિ ઇત્યાદિરૂપે પણ કહેવામાં આવે છે.^{૨૫} સ કદપ-વિકદપ આદિ કાર્યને યોગે તે મનરૂપ કહેવાય છે. 'અમુક હું છું' અને 'અમુક મારું' છે' એવા અભિમાનમાં અભિનિવેશ થતાં તે જ અહંકારપદ વડે કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે એ ચિદ્રૂપ જીવ પોને જ પોતાની મેળે દેશ-કાળ આદિ પરિભાષેના અંગીકાર કરી લે છે.^{૨૬} ચિદ્રૂપ જીવાત્માને જ કાળમાં પ્રથમ શબ્દ આદિ વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તે કાળ પાછળના ઉત્તર-કાળની અપેક્ષાએ પૂર્વકાળ કહેવાય છે.^{૨૭} જ પ્રદેશ એક પ્રદેશના કરતાં ઉપરના ભાગમાં હોય છે, તેને નીચેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ ઊર્વરૂપે તે જીવ કદપી લે છે. એ રીતે એ ચિદ્રૂપ જીવ દિશાઓનાં પણ દક્ષિણ, ઉત્તર આદિ અનેક નામોને ક્રમે કરી કદપી લે છે.^{૨૮} એ જીવચૈતન્ય પોતેજે કે આકાશના ભવું અસંગ, નિર્વિકાર અને ચિદ્રૂપ છે, તે પણ દેશ-કાળ-ક્રિયા-દ્રવ્ય ઇત્યાદિ શબ્દો અને તેના અર્થોરૂપે પણ તે પોતે જ વિવર્તભાવથી થઈ જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૨૯} આમ એ જીવ પોને ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં ચિદાકાશરૂપે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા પોતાના અનુભવ વડે-પોતાની ચિત્સત્તાના વિવર્તને લીધે આતિવાહિક દેહરૂપ થઈ જાય છે.^{૩૦} એ ચિદ્રૂપ અણુજીવ ઘણા લાંબા કાળની ભાવના વડે પોતાના સ્વરૂપને તે આધિભૌતિક દેહરૂપ છે એમ પૂર્ણ નિશ્ચયથી માની લે છે.^{૩૧} જીવ પોને ચિદાકાશરૂપ છે. તેણે પોતાના ચિદાકાશરૂપ સ્વરૂપની અંદર બધી દેવળ બ્રાંતિકદિપત આડંબરબળ વિવર્તરૂપે પાથરી લીધેલ છે. તે બળ ઝાંઝનાના જળમાં પ્રતીતિમાં આવતા સત્ય જળની પેઠે દેવળ આભાસમાત્ર છે અને અસત્ય છતાં સત્ય-મો. રા. ૩૭

ના જેવી લાગે છે.^{૩૨} આકાશની પેઠે અસંગ અને નિરાકાર એ જીવાત્મા પોતાના (માની લીધેલા) દેહની અંદર કોઈ જગ્યાએ મસ્તકની કદપના કરે છે, કોઈ જગ્યાએ ચરણની કદપના કરે છે અને કોઈ જગ્યાએ છાતી, પડખાં આદિ અવયવની કદપના કરે છે. વળી કોઈ જગ્યાએ તે મહણ, ત્યાગ, ભાવ અને અભાવ ઇત્યાદિ શબ્દની તથા તેના અર્થની કદપનાને પણ કદપી લે છે. એ જીવ કોઈ દેહકાણે દેશ-કાળ આદિ સાથે જડાઈ ગયેલી નિયમિત (અમુક) આકારની કદપનાને પણ કદપી લે છે; ને તે કદપના વિષયરૂપે પોતાને અનુભવમાં આવે છે તથા ઇન્દ્રિયોના સમૂહ વડે બહારી શકાય છે. પછી એ અણુજીવ પોતાના મન વડે કદપી લીધેલા પોતાના આકારને હાથ, પગ આદિ બાહ્ય અવયવવાળો તથા ચિત્ત આદિ આંતર અવયવવાળો દેખે છે.^{૩૩-૩૪} આ જ ક્રમ પ્રમાણે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થાય છે; રુદ્ર પણ એવી જ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કૃમિ પણ એવી જ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૫} બાકી તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈએ તો કશું જ ઉત્પન્ન થતું નથી. બ્રહ્મ શૂન્ય છે અને તે પોતાના શૂન્ય સ્વરૂપની અંદર યથાસ્થિતપણે રહે છે. ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર વિવર્તભાવથી બ્રાંતિને લીધે જ એના અનૂત આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૩૬} વ્યદિયરીરના પ્રત્યેક દેહરૂપી કંદની અંદર ત્રેવોક્યરૂપી લતાઓનું બીજ રહેલ છે. તે મુક્તિના દ્વારમાં પ્રતિબંધકરૂપે રહેલ વિષયસૃષ્ટિરૂપી મોટી-સાંકળના આધારરૂપ છે ને સંસાર-રૂપી અસાર વરસાદના યોગથી વૃદ્ધિ પામે છે. કાર્યમાત્રના કારણરૂપ, કાળક્રિયા આદિને નિયમ-માં રાખનાર અને સર્વના આદિરૂપ પરમપુરુષ આ રીતે પોતાની મેળે જ તત્ત્વદષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા નથી, છતાં અધ્યાશોપદષ્ટિએ (જીવ-જગત-દેશ-કાળ-ક્રિયા આદિરૂપે) બહારે તે ઉત્પન્ન થઈ રહેલ હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૩૭-૪૦} એ

ચિન્મય પુરુષનો દેહ પચ્ચમૌતિક નથી, તેમ તેના શરીરની અંદર હાડકાં પણ નથી. વળી તેનો ભૌતિક દેહ નથી, તેથી કાઈ તેને મૂઠી મારી શકતું નથી.^{૪૧} સૂર્ય ગયેલા પુરુષનો આત્મા સ્વપ્નની અંદર સમુદ્ર, મેઘ, સપ્તર્ષિ, સિંહ ઇત્યાદિના મોટા ધ્વનિરૂપે અનુભવમાં આવે છે, છતાં વસ્તુતાએ જોતાં તે શબ્દથી રહિત જ છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે. તે જ પ્રમાણે ચિન્મય પુરુષ પણ પ્રપંચરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં તે પોતાના પ્રપંચરહિત સ્વસ્વરૂપની અંદર જ રહેલ છે.^{૪૨} જગી ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નની અંદર જોવામાં આવેલો ચોદાઓના ઠાલાહલનો અનુભવ સ્મરણમાં આવે છે, ત્યારે તે તેને અત્યંત અસત્ય પણ જણાતો નથી તેમ અત્યંત સત્ય પણ લાગતો નથી. તેવી જ રીતે આ દશ્યપ્રપંચ પણ સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ છે, એમ એકે રીતે કહી શકાય નહિ. આમ તે અનિર્વચનીય રીતે રહ્યો છે.^{૪૩} એ ચિન્મય વિરાટપુરુષની અંદર સર્વ પ્રપંચ માયામાત્ર છે તેથી તે મહાન આકારવાળો દેખાય છે અને અનેક લાખો યોજનો સુધી વિસ્તરેલો જણાય છે. આમ છતાં, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુની અંદર રહેલો છે અને તેના એક રૂવાડામાં પણ ત્રણ લોકો રહેલા છે.^{૪૪} જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત એ ચિન્માત્ર પુરુષ અનેક કુળારૂપે, શીલરૂપે અને ગુણરૂપે તથા સેંકડો કુળાયલરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને સેંકડો જગતરૂપે દેખાય છે. તે પણ (એ સર્વ માયામાત્ર હોવાથી) વડના ટેટા જેટલી જગતને પણ તે રોકતો નથી.^{૪૫} તે કરોડો અને સેંકડો જગતરૂપે વિસ્તરેલા છે, તે પણ અણુમાત્ર છે. વસ્તુતાએ જોઈએ તો સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વતની પેઠે એ તત્ત્વ અણુમાત્ર દેશને પણ રોકતું નથી.^{૪૬} એ જ ચિન્મય પુરુષ સ્વપંચ કહેવાય છે અને વિરાટ પણ તે જ કહેવામાં આવે માંડના આત્મારૂપ પણ એ જ છે અને આ

જગત તેના દેહરૂપ છે. બાહી, વસ્તુદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૪૭} સનાતન પણ એ જ કહેવાય છે, 'રુદ્ર' સંજ્ઞા પણ તેની જ છે અને ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, પવન, મેઘ, પર્વતોના સમૂહો વગેરે સર્વ તેના દેહરૂપ છે. પરમસૂક્ષ્મ ચિદાત્મા પ્રથમ પોતાના સ્વરૂપને નિવર્તરૂપે પ્રસારે છે અને પછી ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે. તે પછી ક્રમે કરી તે વિશાળ આકારને ધારણ કરે છે અને પોતાના આત્માને 'હું જ બ્રહ્માંડરૂપ છું' એમ સમજે છે. તેમાં પવનરૂપી ને સ્ફુરણ ભરે છે, તેને સ્ફૂર્તિને લીધે 'સ્પંદ' કહેવામાં આવે છે. એ વિરાટપુરુષના પ્રાણની સ્ફૂર્તિ જ બ્રહ્માંડરૂપી આકાશની અંદર વાતસ્કંધરૂપે રહેલ છે.^{૪૮-૫૦} જમ આપણા શરીરની અંદર પ્રાણ અને અપાનતું સ્ફુરણ પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવમાં આવે છે, તેમ વિરાટના બ્રહ્માંડરૂપી શરીરમાં આકાશની અંદર ને પવન, રહેલ છે, તે વાતસ્કંધ કહેવાય છે.^{૫૧} બાળક જમ પોતાના મન વડે પિશાચને કદબી લે છે, તેમ એ વિરાટપુરુષ પોતાના ચિત્ત વડે તેજના કિરણને કદબી લીધેલ છે. તે તેજકિરણ મિથ્યારૂપ છે, છતાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ અને નક્ષત્ર આદિના સ્થાનરૂપ થઈ રહેલ છે.^{૫૨} વિરાટપુરુષના ઉદરમાં ઉચ્ચ પામેલા પ્રાણ-અપાનના પરાવર્તનરૂપી હીડોળાને વાતસ્કંધ કહેવામાં આવે છે અને આ જગત વિરાટપુરુષના એક મોટા દૃઢધંરૂપ છે.^{૫૩} પ્રત્યેક જીવની વાસનાથી ને કલ્પાયેલાં છે, ને કલ્પપર્થત વ્યવહાર કરનારાં છે અને ને જગતની અંદર રહેલાં છે, તે સર્વ વ્યવિશરીરના પ્રથમ બીજરૂપ પણ એ જ છે.^{૫૪} પ્રત્યેક જીવમાં રહેલી વાસનામાં બીજરૂપે રહેલા વિરાટપુરુષમાંથી જમ બહાર બધા દેહો જગતને આકારે ઉત્પન્ન થયેલા દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક પુરુષના દેહની અંદર પણ વાસનામય એવાં અનેક બ્રહ્માંડો રહેલાં છે.^{૫૫} જમ સર્વના આદિ બીજરૂપ હિરણ્યગર્ભની અંદર અનેક બ્રહ્માંડો

ઉત્પન્ન કરનારી ચિત્સત્તા પ્રથમથી જ રહેલી છે, તેમ આ જીવની અંદર પણ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરી અનેક મનોમય બ્રહ્માંડોને ઉત્પન્ન કરનારી ચિત્સત્તા રહેલી જ છે.^{૧૧} ચંદ્રમા, સૂર્ય અને પવન એ વિરાટપુરુષ કિંવા હિરણ્યગર્ભના વાત, પિત્ત અને કફરૂપ છે. ગ્રહ અને નક્ષત્રગણ એ હિરણ્યગર્ભના પ્રાણ દ્વારા બહાર આવનારા યુક્તના ટીપાં છે.^{૧૨} પર્વતોના સમૂહો એ વિરાટપુરુષના અસ્થિરૂપ છે અને મેઘો એ વિરાટપુરુષના મેદરૂપ છે. પરંતુ એ વિરાટપુરુષનાં એ મસ્તક, ચરણ, ત્વચા અને બ્રહ્માંડના આવરણને આપણે દેખી શકતા નથી.^{૧૩} હે પ્રિય રામચંદ્રજી! વિરાટ પોતે જ સંકલ્પરૂપ છે અને આ જગત તેનું એક અગરૂપ છે, એમ તમે સમજો. ખરી રીતે જોતાં તે એ સર્વ કલ્પનામાત્ર જ છે. આથી આકાશ, શૂન્ય, પૃથ્વી, સાગર આદિ સર્વ શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૧૪}

વપુર્વિરાજો જગદંગ વિદ્ધિ સંકલ્પરૂપસ્ય હિ કલ્પનાન્મ । આકાશશૈલાવનિસાગરાદિ સર્વ ચિદાકાશમતઃ પ્રશાન્તમ્ ॥ ૫૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિરાટાત્મ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૭૪ મો ~

‘વિરાટપુરુષનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ કલ્પે તુ મંકલ્પે તસ્ય યદ્વપુરાસ્થિતમ્ ।
‘શૃણુ તત્ર વ્યવસ્થેયં વિચિત્રાચારહારિણી ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! એ

* આ ચૂલોત્તરમા સર્ગમાં જે જે લોક વિરાટના અંશ અને અવયવરૂપ છે તથા જેવી રીતે વિરાટપુરુષ તેની અંદર રહેલ છે તે સર્વ વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવશે.

શિલામા બેવામાં આવેલા બ્રહ્મકલ્પરૂપી વિરાટના સંકલ્પને વિષે તેનું બ્રહ્માંડરૂપી શરીર રહ્યું છે. હવે વિચિત્ર આચારવ્યવહારથી ચિત્તહારી એવી તેની આ વ્યવસ્થા સાંભળો.^૧ વિરાટપુરુષનું ખરું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોમ્ને તો તે પરમ ચિદાકાશ જ છે; અને તે આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે. બાકી, એ વિરાટપુરુષનું જગતરૂપી શરીર તો કાલ્પનિક છે અને તેથી અતિતુચ્છ છે.^૨ બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પ વડે બ્રહ્મા થઈ ગયેલા બ્રહ્માંડના બહારના પ્રદેશમાં નિ સંકલ્પ સાક્ષીચૈતન્યરૂપે જ રહેલ છે અને તે સંકલ્પ વડે બ્રહ્માંડને પોતાના શરીરરૂપે દેખે છે. આથી, વાસ્તવિક રીતે જઈએ તો તે પણ પ્રકાશમય ચિદાકાશરૂપ જ છે.^૩ જમ પક્ષી પોતાના ઈંડાના વિભાગ કરે છે, તેમ બ્રહ્માંડરૂપી હિરણ્યમય વિરાટપુરુષે (હિરણ્યગર્ભે) પોતાના સંકલ્પથી પુષ્પ થઈ રહેલા પોતાના હિરણ્યમય બ્રહ્માંડના બે પ્રકારે વિભાગ કર્યા.^૪ એ બ્રહ્માંડના બે ભાગમાંથી ઉપરના ભાગને તેણે આકાશરૂપે કલ્પી લીધો અને નીચેના ભાગને તેણે પૃથ્વીરૂપે કલ્પી લીધો. પરંતુ એ બન્ને ભાગ એ વિરાટપુરુષની દૃષ્ટિમાં પોતાના આત્માથી જરા પણ જુદા નથી. બ્રહ્માંડનો ઉપરનો ભાગ વિરાટના મસ્તકરૂપ કલ્પનાય છે, નીચેનો ભાગ (ભૂલોક) ચરણરૂપ કલ્પનામાં આવે છે અને વચમાં રહેલા આકાશનો મધ્ય-ભાગ તેના નિર્તાવરૂપ છે.^{૫,૬} છટે છટે રહેલા એ બન્ને લોકોને (ભૂલોક અને આકાશનો) વચ્ચેના ભાગ અતિ વિસ્તારવાળો છે, અનંત છે અને તે સર્વ મનુષ્યોને શૂન્ય તથા સ્થામ એવી આકાશરૂપાઈને જોવામાં આવે છે.^૭ સ્વર્ગલોક એ વિરાટપુરુષના ત્રિશણ તાલુકા છે, તારાઓ તેના શ્વિરનિર્મિતરૂપ છે અને વિરાટપુરુષના દેહની અંદર સુર, અસુર, નર આદિ જીવો, બુદ્ધિ તથા પ્રાણની અનેક વૃત્તિઓરૂપ છે. વિરાટ દેહની અંદર ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ દ.

સૂર્યલોક-ચંદ્રલોક આદિ ઉપરના લોકો વિરાટ-પુરુષના ઉપરનાં (ચક્ષુ આદિનાં) છિદ્રરૂપ છે. અને બીજા યમલોક આદિ નરકસ્થાનો નીચેનાં છિદ્રોરૂપ છે.^{૮૫} વિસ્તારવાળો નીચેનો બ્રહ્માંડ પાતાળરૂપ રહેલો છે અને તે એ વિરાટ-પુરુષના ચરણતળરૂપ છે. નીચેના પાતાળતળના ભાગો વિરાટપુરુષના ગોઠણના રત્નરૂપ છે.^{૯૦} જળ વડે ચંચળ દેખાતી ગુફાઓરૂપી અનેક રંધ્રોને ધારણ કરી રહેલી, કામ-રાગ જરા-મરણ આદિ વડે વ્યાકુળ અને સમુદ્ર તથા દ્વીપ વડે વીંટાયેલી પૃથ્વી એ વિરાટપુરુષના મધ્ય-માં રહેલ અસ્તિ, જમન તેમજ નિતંબભાગરૂપ છે.^{૯૧} જળ વડે ખળખળાટ કરનારી નદીઓ વિરાટપુરુષના દેહની નાડીઓરૂપ છે. નદીઓમાં રહેલ જળ વિરાટની નાડીની અંદરના રસરૂપ છે. મેરુરૂપી કર્ણિકાને ધારણ કરી રહેલો જમ્બૂ-દ્વીપ વિરાટપુરુષના હૃદયકમળરૂપ છે.^{૯૨} શૂન્ય દિશાઓ વિરાટપુરુષના કુક્ષિભાગ (પેટ)રૂપ છે. પર્વતો વિરાટપુરુષના યકૃત્ અને પ્લીહારૂપ છે. કામળ, સિંગ્ધ અને વક્ષના જેવા દેખાતા મેઘો વિરાટના મેદના સમૂહરૂપ છે.^{૯૩} ચંદ્રસૂર્ય વિરાટ-પુરુષનાં લોચનરૂપ છે. બ્રહ્મલોક તેના મુખરૂપ ગણાય છે. ચંદ્રમાને વિરાટના વીર્યરૂપ કહેવામાં આવે છે. હિમાલય પર્વત વિરાટપુરુષના શ્લેષ્મ-રૂપ છે. અગ્નિલોક અને વડવાનલ વિરાટના મહા-ત્રીજ એવાં પિત્તરૂપ છે. વાતસ્કધર્મા પ્રસિદ્ધ એવા (આવહ-નિવહ-પ્રવહ આદિ) મહાવાયુઓ એ વિરાટપુરુષના હૃદયમાં રહેનારા પ્રાણ-અપાન-રૂપ છે.^{૯૪, ૯૫} કલ્પવૃક્ષોનાં વનો, બીજાં અનંત વનો, ઉપવનો અને પાતાળ આદિ ઠેટલાંક સ્થળોમાં પ્રસિદ્ધ રહેનારા સર્પસમૂહો વિરાટનાં જંવાટાંના સમૂહરૂપ છે.^{૯૬} બ્રહ્માંડનો ઉપરનો સધળો વિશાળ ભાગ વિરાટના મસ્તકરૂપ છે. ડંડા ઉપરના છેવટના ભાગમાં રહેલ જ્યોતિર્મી પ્રદીપ્ત શિખારૂપ છે.^{૯૭} એ વિરાટપુરુષ

પોતે જ (સમીપના) મનરૂપ છે, તેથી તેનું જુદું મન માનવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. વિરાટનો આત્મા જ ભોગને માટે ભોગ્યવસ્તુને કલ્પી લઈ, પોતે ભોક્તારૂપ થાય છે, એવી કલ્પના પણ યોગ્ય નથી; કેમકે આત્મા તો અસંગ અને અદ્વિતીય છે. તે બીજે ભોગ્યપદાર્થ જ ન હોવાથી કાનો ભોક્તા થાય ? શ્રી રીને તેમાં ભોક્તાપણું સંભવ ? અને તો ભોક્તા કેમ કહી શકાય ?^{૯૮} એ જ પ્રમાણે વિરાટપુરુષની જુદી ઇન્દ્રિયો પણ માનવાની કશી જરૂર નથી. કેમકે એ પોતે જ ઇન્દ્રિયરૂપ છે અને આપણામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું જ અસ્તિત્વ છે, તે એમની કલ્પના વડે જ છે. વળી ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ કેવળ કલ્પના-માત્ર જ છે.^{૯૯} અવયવ અને અવયવીરૂપે રહેનાર ઇન્દ્રિય અને ચિત્ત, એ બેમાં જરા પણ ભેદ નથી. બન્ને એક જ શરીરવાળાં હોય, તેમ તે બન્ને પરસ્પર જોડાઈ રહેલા છે. (સ્વપ્ન આદિમાં આ અનુભવમાં આવે છે.)^{૧૦૦} જગતનાં જ જ કાર્યો થતાં દેખાય છે, તે સર્વ વિરાટપુરુષના કાર્યરૂપ જ છે; કેમકે, એ વિરાટપુરુષના સંકલ્પો જ વ્યદિરૂપે રહેલા સર્વ પુરુષને રૂપે પરસ્પર ભેદનું આરોપણ કરી લઈ સર્વ વ્યવહારને આકારે થતા દેખાય છે.^{૧૦૧} સમીપરૂપી જગતનાં જન્મ અને મરણ તે જ એ વિરાટપુરુષનાં જન્મ-મરણ રૂપ છે. પરંતુ આપણા વ્યદિદેહનાં જન્મ-મરણ એ કાંઈ વિરાટનાં જન્મ-મરણરૂપ નથી કેમકે એ વિરાટપુરુષ જ આ જગતની અંદર સમીપરૂપે રહેલ છે અને આપણા સંકલ્પરૂપ પણ તે જ છે. બીજે કાંઈ નથી.^{૧૦૨} વિરાટપુરુષની સત્તા વડે જ જગતની સત્તા છે અને વિરાટપુરુષનો અભાવ થાય છે, ત્યારે જગતનો પણ અભાવ થઈ જાય છે. જમ પવન અને તેની ચલનશક્તિની સત્તા એક છે, તેમ વિરાટપુરુષ અને જગત એ બન્નેની પણ સત્તા એક જ છે.^{૧૦૩} પવન અને તેની ચલનશક્તિની સત્તાનું જમ એક છે, તેમ

જ જગત અને વિરાટની સત્તાનું પણ એક સમજવું. જ જગત છે તે જ વિરાટરૂપ છે અને જ વિરાટ છે તે જ જગતરૂપ કહેવામાં આવે છે.^{૨૪} જગત, બ્રહ્મા અને વિરાટ એ સર્વ શબ્દો એકબીજાના પર્યાયવાચક છે, તે શુદ્ધ ચિન્માત્રરૂપે રહેનારા પરમાત્માના સંકલ્પમાત્ર જ છે.^{૨૫}

રામ બોલ્યા:—ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મા જ પોતાના સંકલ્પના બળથી વિરાટરૂપ આકારને ધારણ કરી રહેલ છે, એમ ભલે હો. પરંતુ એ બ્રહ્મા જ પોતાના દેહની અંદર શી રીતે રહી શકે છે?^{૨૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જમ તમે પોતે તમારા પોતાના દેહની અંદર ધ્યાન વડે યથાસ્થિતપણે રહી શકો છો, તેમ સંકલ્પરૂપ બ્રહ્મા પણ પોતાના દેહની અંદર રહ્યા છે.^{૨૭} વિવેકી પુરુષો પોતાના દેહને વિશે દ્વંદ્વદેશમાં લિંગશરીરરૂપ જીવને અનુભવ કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થયેલા તે તે દેહની પેઠે પરિમિત આકારવાળું (અણુ) તથા દર્પણમાં પડેલા પ્રતિબિંબના જેવું આભાસરૂપ દેખાય છે.^{૨૮} તમે પોતે પણ જ્યારે તમારા દેહની અંદર સારી રીતે સ્થિતિ રાખવાને શક્તિમાન છો, ત્યારે મહાસમર્થ અને ચિદાકાશના સંકલ્પરૂપ એ બ્રહ્મા પોતાના શરીરમાં કેમ સ્થિતિ રાખી શકે નહિ?^{૨૯} જો સ્થાવર વૃક્ષ આદિ પોતાના બીજરૂપી દેહની અંદર રહી શકે છે અને જંગમ જીવો પણ પોતાના દેહની અંદર રહી શકે છે, તો પછી ચિદાકાશમાં કલ્પનારૂપે ખડા થઈ રહેલા સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મા પોતાના દેહની અંદર કેમ રહી શકે નહિ?^{૩૦} બ્રહ્મા પોતે ચિદાકાશરૂપ છે, તે બ્રહ્માંડને આકારે ભલે સાકાર હો. અથવા ચિદાકાશરૂપે ભલે નિરાકાર હો; પરંતુ બન્ને પક્ષમાં તે બ્રહ્માંડની બહાર અને અંદર રહેલ છે. બાહ્યપણું અને આંતરભાવ, એ બન્નેની કલ્પના, સ્વરૂપવિચાર છોડી દઈએ તો બુદ્ધી લાગે છે, પણ તેની અંદર રહેલ ચિત્તત્ત્વમાં કશી પણ ભેદ નથી. વિરાટ બહાર બ્રહ્માંડરૂપે રહેલ છે અને

અંદર હું, તમે ઇત્યાદિ બ્યબિ-સમષ્ટિરૂપે અને પંચભૂતરૂપે તથા ભૌતિક પદાર્થરૂપે રહેલ છે. તે પોતે સ્વસ્વરૂપની અંદર આત્મારામપણે રહ્યા છે, કાષ્ઠમૌનને ધારણ કરી રહ્યા છે અને પાપાણની પેઠે જડ છે. છતાં, તે ચિદ્રૂપે એકરસમય અને જડતારહિત ચૈતન્યરૂપે જ સર્વદા રહેલ છે.^{૩૧,૩૨} વિરાટની પેઠે તત્ત્વત્ત્વ પુરુષ પણ પોતાની સ્થિતિ જળવી રાખે છે. જમ સત્તા, તણ અને કાષ્ઠપ્રતિમા વગેરેને પ્રથમ રજ્જુ આદિ વડે બાંધી રાખી પછી છોડી દેવામાં આવે, તો પણ તે કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના મૌન ધારણ કરી રાખે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પણ કોઈના તરફથી માન-અપમાન થાય, તો પણ તે બાબતમાં આનંદ, ક્રોધ આદિ ભાવ ન બતાવતાં મૌન જ ધારણ કરી રાખે છે. જમ જળના પ્રવાહને રોક્ષી રાખવામાં આવે કે તોડી નાખવામાં આવે, તો પણ તે પોતાની પૂર્વસ્થિતિને છોડતો નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પણ નાના પ્રકારના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે, તો પણ શિલાના ગર્ભની પેઠે તે સદા શાંત ચિત્તવાળો અને નિર્વિકાર જ રહે છે.^{૩૩}

આવેદિતોઽજિજ્ઞાતલતાનૃણદારુણં

દુન્નૃદ્ધમમ્બુરયવચ્ચ ત્રિરંપિતાંગઃ ।

નાનાવિધેઽપિ વિહરન્નપિ કાર્યજાલે

તજ્ઞઃશિલાજઠરશાન્તમનસ્ક એવ ॥૩૩॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિરાટાત્મવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત



ॐ સર્ગ ૭૫ મો ॐ

બાર સૂર્યોની ઉત્પત્તિ અને
પ્રલયાગ્નિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથાગ્રસ્થવ્રજલોકો વ્રજાણિ ધ્યાનશાલિનિ ।
નિશ્પ્રિતાશ્ચઃ શર્નદિંશ્ચ દૃષ્ટવાનહમગ્રતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પછી એ બ્રહ્મા ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ ગયા અને હું પાસે રહેલા બ્રહ્મલોક-ને એવા લાગ્યો. મેં ધીરે ધીરે દિશાઓમાં ચોતરફ આંખો ફેરવી એવા માંડ્યું, તો મારી પાસે રહેલ પશ્ચિમ દિશાના મુખની અંદર મેં મધ્યાહ્ન સમયે પ્રસિદ્ધ રીતે ઉદય પામેલા બીજ સૂર્યનારાયણને એવા. તે દિશાના મુખમાં જાણે કે દાહ ઉત્પન્ન કરતા હોય અથવા જાણે વનનો દાહ થતો હોય તેવા મહાજ્વલંમયમાન દેખાતા હતા.^૧ ત્યાર પછી મેં નૈઋત્ય ખૂણા તરફ જોયું, તો તેમાં પણ આકાશની અંદર પ્રકાશિત થઈ રહેલા અગ્નિલોકની પેઠે અને સમુદ્રમાં રહે-નારા વડવાનલની પેઠે મહાપ્રકાશવાળા સૂર્ય-નારાયણ મારા જેવામાં આવ્યા.^૨ તેવી જ રીતે હું દક્ષિણદિશા તરફ એવા લાગ્યો, તો તેમાં પણ મેં સૂર્યને દીઠા. તે જ પ્રમાણે અગ્નિખૂણામાં પણ સૂર્યનારાયણ મારા જેવામાં આવ્યા. પૂર્વ-દિશામાં પણ મેં સૂર્યને એવા, ઈશાન ખૂણામાં પણ સૂર્યનારાયણ મારા જેવામાં આવ્યા, વાયવ્ય ખૂણામાં પણ સૂર્યનારાયણ મારા દેખવામાં આવ્યા અને ઉત્તરદિશામાં પણ હું એવા લાગ્યો તો સૂર્યને મેં દીઠા. આ જોઈને હું અતિ આશ્ચર્ય પામ્યો.^૩ હું એ જેવાથી વ્યાકુળ થઈ ગયો અને દેવની પ્રતિદૂષણતાનો તથા વિચિત્રતાનો વિચાર

કરવા લાગ્યો; ત્યાં તો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થતા વડવાનલની પેઠે પૃથ્વીમાંથી બીજ સૂર્યનો ઉદય થવા લાગ્યો.^૪ પછી આકાશના મધ્યભાગમાં ત્રણ સૂર્યનો ઉદય થયો. તેમાં અગિયારમા (આ-કાશના મધ્યભાગના વચમાંના) સૂર્ય તો એવા પ્રકાશવાળા હતા કે, જાણે બીજ સર્વ સૂર્યોનો તેજઃપુંજ એકત્ર થઈ ઉદય પામતો હોય એવા ને દેખાતા હતા.^૫ એ મધ્યમાં રહેલા સૂર્યનારાયણનું શરીર રુદ્રનું હતું. એ રુદ્ર ત્રણ ગુણોના સમધર્મી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવરૂપ હતા. એ રુદ્રમાં ત્રણ લોચનો દેખાતા હતાં. એ રુદ્ર જ મહાપ્રદીપ બાર સૂર્યના સમુદરપે થઈ ગયા હતા અને અગ્નિ જમ સુકાયેલા વનને બાળતા માંડે, તેમ તે સર્વ દિશાઓમાં પ્રજળપણે દાહને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં, જગતના ખડોનું શોષણ કરવામાં ઉનાળાના દિવસોના જેવો મહાનીફળ જણાતો અગ્નિદાહ ઉદય પામ્યો હતો. તે દાહ અગ્નિ વિના જ માત્ર સૂર્યોના તેજ વડે ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેમાં ધુમાડાના ગોટાઓ કે જાંબડિયાંઓ બિલકુલ હતાં જ નહિ. હે કમનવત રામ ! એ અગ્નિદાહ વડે મારાં અગો જાણે દાવા-નળથી બળતાં હોય એવાં પિત્ર થઈ ગયાં, તેથી એ પ્રદેશને છોડી દઈ હું દહ હાથના આધાતથી જાંબા બછળેલા દડાની પેઠે આકાશમાં જાંબો ચડી ગયો. એ આકાશના જીર્ણભાગમાં રહીને મેં દશે દિશાઓમાં તપ્ત કરતા અને પ્રચંડ તેજ-વાળા એવા બાર સૂર્યનારાયણના સમૂહને જોગેલો એવો વળી, એ દિશાઓની અંદર તારાઓવાળા આકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલી જાણે દાઈ જવાળા હોય તેવું મહાદેહીધ્માન ચપળ નક્ષત્રચક્ર મારા જેવામાં આવ્યું.^{૬-૧૩} એ બાર સૂર્યનારાયણનો સમૂહ જાણે સાત સમુદ્રના આડંબરને મથતો હોય અને મોટા કઠકડાટના શબ્દો ઉત્પન્ન કરતો હોય એવો દેખાતો હતો. ત્યાં લોકોની અંદર અને અનેક નગરોની અંદર જ્વાળાવાળાં જાંબા-

૪ આ પંચોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્મા ધ્યાનપરાયણ થઈ રહેતાં બાર સૂર્યોની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવામાં આવશે સર્વ જગતને બાળીને ભસ્મ કરનારા પ્રલયાગ્નિ ૧ વર્ણન કરવામાં આવશે.

ડિયાં ધટપણે દેખાતાં હતાં.^{૧૪} સૂર્યની જ્વાળા-
રૂપી ધાટાં રાતાં વસ્રોના આડંબરને લીધે પર્વતો
સિંદૂરના જેવા લાલ રંગના દેખાતા હતા. મોટા
લોકપાલોનાં નગરો સૂર્યોના પ્રકાશને લીધે દિશા-
ઓરૂપી વસ્રોમાં સ્થિર વીજળીઓના જેવાં દેદીપ્ય-
માન દેખાતાં હતાં.^{૧૫} અનેક નગરોના સમૂહો
સૂર્યને પ્રયંડ દાહ લાગતાં કકડકડાટ અવાજ
કરી નષ્ટ થઈ જતા હતા. શિક્ષાના જેવા ધાટા,
પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળેલા અને દંડને આકારે
દેખાતા ધુમાડાઓના ગોટાઓથી તથા સૂર્યોના
પ્રયંડ તેજથી ભૂલોકરૂપી મંડપ બાજુ હાજરો
કાચોના સ્થંભો વડે સુશોભિત હોય એવો
દેખાતો હતો. આખું જગત સૂર્યોના તાપ વડે
બળ્યા કરતાં પ્રાણીઓનાં અને પૃથ્વી આદિ
મહાભૂતોનાં ઊંચાં આકંઠો વડે અતિ ધોધરા
અવાજવાળું બની ગયું હતું.^{૧૬-૧૭} પ્રાણીઓનાં,
ભૂલોક આદિ લોકોનાં અને તેની અંદર આની
રહેલાં નગરોનાં પતન થતાં હતાં તેથી ક્ષાટ્ટી પડતા
અનેક પદાર્થોના અવાજથી સઘળી સૃષ્ટિ મહા-
ભયંકર આકારને ધારણ કરી રહી હતી. આકાશ-
માંથી અશ્વિની આદિ નક્ષત્રો ગરતાં હતાં, તેથી
તેના અભિધાતથી પૃથ્વીની અંદર રહેલાં રત્નોતું
ધર્ષણ થતું હતું.^{૧૮} વસ્તીના સમૂહને અલ્પત
દાહ લાગ્યો હતો, તેથી સર્વ સ્થળોમાં અને
પોતપોતાનાં ઘરોમાં મનુષ્યો દોડાદોડ કરી રહ્યાં
હતાં. ક્ષીણ થઈ મૃતતુલ્ય થઈ રહેલા અને આકંઠ-
પૂર્વક સહ્યા કરતા પ્રાણીઓના સમૂહોને લીધે
દિશાઓના તટો દુર્ગંધવાળા થઈ ગયા હતા.^{૧૯}
મહાસાગરની અંદર જળમાં રહેલાં જળચર
પ્રાણીઓ સૂર્યોના પ્રયંડ તાપથી તપી ગયાં
હતાં અને તેઓ ચારે બાજુ ખિન્ન થઈ ગયેલાં
દેખાતાં હતાં. સર્વ દિશાઓમાં પ્રસરી ગયેલા
અગ્નિથી (સૂર્યના દાહ વડે) અનેક નગરો બળી
ગયાં હતાં અને તેમને વિષે રાવાનો અવાજ
પણ શાંત થઈ ગયો હતો.^{૨૦} વીખરાઈ ગયેલા

અને દગ્ધ થઈ ગયેલા દિગ્ગમેના સ્તંભ જેવા
દાંતો વડે દિશાઓના અંતના પર્વતો ટકી રહ્યા
હતા. પર્વતોનાં યુક્ષાઓરૂપી છિદ્રોમાં ધુમાડાના
ગોટાઓનાં ફૂંડાળાં પ્રસરી રહ્યાં હતાં.^{૨૧} કકડ-
કકાટ કરી પડતા પર્વતોને લીધે અનેક નગરોના
સમૂહો ચૂકચૂક થઈ જતા હતા અને બળી જતા
દેખાતા હતા. સૂર્યોના દાહથી બળી જઈ પાકી
ગયા જેવા થઈ ગયેલા હાથીઓના શબ્દોથી મોટા
પર્વતો ગાજી રહ્યા હતા.^{૨૨} તાપ વડે તપી ગયેલાં
અને ઊછળ્યા કરતાં પ્રાણીઓ વડે સમુદ્રો અને
પર્વતો બાજુ જવરિત (તાવવાળા) થઈ રહ્યા હોય
એવા દેખાતા હતા, વિદ્યાધરીઓનાં દંદ્યો સૂર્યના
પ્રયંડ તાપથી ક્ષાટ્ટી જતાં હતાં અને તેઓ બલ-
હીન થઈ જઈ, આકાશમાંથી નીચે પડતી હતી.^{૨૩}
એ સૂર્યોના પ્રખર દાહ થવાના સમયમાં કેટલાંક
પ્રાણીઓ ખરાડા પાડીને અને કેટલાંક રુદન
કરીને થાકી ગયાં હતાં. વળી ત્યારે કેટલાંક તો
યોગબળથી બ્રહ્મરંધ્રને ક્ષોડી ઊર્ધ્વ લોકમાં જઈ
અમરપણું મેળવતાં હતાં. નાગલોકમાં બળ્યા
કરતી સૂર્યના તાપની જ્વાળા વડે ઠેક પાતાળ
સુધી આખો ભૂલોક તપી ઊઝ્યો હતો.^{૨૪} સૂર્ય-
નારાયણોના તાપથી સમુદ્રો સુકાઈ ગયા હતા,
તેથી તેમને વિશે સદાકાળ રહેનારાં ઝૂડ આદિ
જળચર પ્રાણીઓ દાઝી ઊઠીને તરફડિયાં મારતાં
હતાં. એ દેખાવ બહુ જ ભયંકર દેખાતો હતો.
જળરૂપી ઇંધનના અભાવને લીધે વડવાળ જમ
બાજુ હાજરો પ્રકારે ઊંચે ઊડતો હોય, તેમ
આકાશમાં જઈ નૃત્ય કરતો હતો અને આકાશની
અપ્સરાઓને ઝડપી લેતો હતો. આમ પ્રલયાગ્નિ
ચારે તરફ પ્રકટ થયો હતો. તે પ્રકાશમાન એવાં
જ્વાળાઓરૂપી કેસડા રંગનાં વસ્રો વડે સુશોભિત
હતા અને ચપળ ઊંબાડિયાંરૂપી પ્રુષ્પોવાળો હતો.
ઊંચે અવાજ કાઢતા વાંસ વગેરેના સ્વર વડે તે
નાના પ્રકારના વાદ્યના આડંબરને ધારણ કરી
રહ્યો હતો અને શૌર્યથી બુરસામાં આવી જઈ

બોલનારા મોટા યોદ્ધાની પેઠે મહાવિકરાળ થઈ રહ્યો હતો. તેને જ્વાળાઓડપી શિયા હાથ હતા અને ધુમાડાડપી કેશ હતા. જગતડપી જૂની ઢાટડીમાં તે નટની પેઠે નાચતો હતો અને જાણે તાંડવનૃત્ય કરવા તૈયાર થયો હતો. એમાં અનેક વનના સમૂહો, પુરો, નગરો, મંડળો, દ્વીપો, ગઢો, જંગલો, સ્થળો અને પાતાલ આદિ સ્થાનો એ સર્વ બળવા લાગ્યાં હતાં. તેમાં બૂલોડ ઉપરનું મહાવિશાળ આકાશ, દશ દિશાઓ અને સ્વર્ગ-લોકોનો ઉપરનો ભાગ પણ બળવા માંડ્યાં હતાં. ત્યારે ખાડાવાળા, રેંટનાં યંત્રોવાળા અને મોટા મહેલોવાળા દિશાઓના તટોમાં પણ દાહ થતા લાગ્યો હતો. પર્વતોનાં શિખરો, તેની અંદર રહેનારા સિદ્ધોના સમૂહો, પર્વતો, સાગરો, મહા-સાગરો, તળાવો, નદીઓ, તળાવડીઓ, દેવતાઓ, અસુરો, મનુષ્યો અને સર્પો વગેરે પણ ત્યારે બળવા લાગ્યાં હતાં. ત્યાં દિશાઓ તેની અંદર રહેલા પુરુષો સાથે છણછણાટ કરતી બળવા લાગી હતી.^{૨૫-૩૧} જ્વાળાઓના સમૂહોડપી ઉજ્જવળ કેશને ધારણ કરી રહેલી દિશાઓ ભયં-કર શબ્દોથી તથા ઘણી ભસ્મ વડે પરસ્પરને વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરી રહી હતી. આથી તેઓ જાણે ધૂળ અને પાણી વગેરે છાંટી પરસ્પર રમત કરતી કોઈ દુષ્ટ રાક્ષસીઓ હોય એવી દેખાતી હતી.^{૩૨} મોટા ખાડાઓની અને પર્વતોની તથા પૃથ્વીની શુદ્ધ-ઓમાંથી જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને એ જ્વાળાની અંદર રહેલી સમસ્ત પ્રાણીઓની જાતિઓ ઝાળને લીધે લાસં વણુંની થઈ ગઈ.^{૩૩} સંપત્તિવિનાની શૂન્ય થઈ ગયેલી દિશાઓ તંકાળ નીકળેલા રક્તવર્ણી અને સિંદૂરવર્ણી વાદળોના જેવા જ્વાળાસમૂહથી સ્થળક્રમણમાં રહેનારા ભ્રમરાઓના જેવી સુશોભિત દેખાતી હતી.^{૩૪} ધગધગના અને જગતની અંદર ફેલાઈ રહેલા જ્વાળા સમૂહો વડે આકાશ જાણે રાતાં થઈ ગયું. તે સંધ્યાનાં વાદળોમાં વડે વ્યાપ્ત થઈ

રહેલા હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૩૫} વળી, વિકસિત થઈ રહેલાં અને જાણે જોડેલાં કેસૂડાનાં વનોથી તે આકાશ જાણે વીંટાઈ રહ્યું હોય એમ જણાતું હતું. એવી જ રીતે સમુદ્રો વડવાનળ વડે વીંટાઈ રહેલા હતા અને જાણે અશોકનાં વનો વડે વીંટાઈ રહેલા હોય તેમ જણાતા હતા.^{૩૬} વળી, તેઓ જાણે સ્થળક્રમણ વડે સુશોભિત હોય અથવા જાણે બાલસૂર્યોના સમૂહો વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હોય એવા દેખાતા હતા. વનોમાં સનેજ થઈ રહેલો દાવાનળ મોટા મહેલોની નીચે ચિત્ર-માં આલેખેલા બૂઠા અગ્નિને જાણે યથાર્થ કરવા ધારતો હતો અને નાના પ્રકારની બળતી જ્વાળા-ઓના ધુમાડાના ગોટાઓ સાથે ખંધાઈ ગયો હતો. આમ, તે હજારો ફણોઓથી વીંટાઈ રહેલા શેષનાગની પેઠે અતિ વિસ્તારવાળો થઈ જતો હતો.^{૩૭,૩૮} વિંધ્યાચળ સૂર્યના ઉદય-અસ્ત આદિના સંબંધથી રહિત થઈ ગયો હતો. સઘાદ્રિ ધીરે ધીરે જાણે હોલને પામ્યો હોય તેમ દેખાતો હતો અને અંગારાના જેવી તપ્યા કરતી શાખાઓવાળાં તથા જ્વાળા વડે યુક્ત એવાં વનોના તાપને લીધે તે અસહ્ય થઈ ગયો હતો. સાં વચમાં વચમાં બહુ જ કાળા દેખાતા અને ભમ્યા કરતા ધુમાડાડપી ભ્રમરાઓથી શોભી રહેલું તેમજ ધુમાડાવાળી જ્વાળાડપી ક્રમણોથી રચામ થઈ ગયેલું આકાશ મોટા સરો-વરના જેવું દેખાતું હતું. ધૂમકેતુડપી કેશને ધારણ કરી રહેલી નાશડપી નટડીઓ અગ્નિની શિખાઓડપી શિખરને સુકુટમાં ધારણ કરી રહી હતી અને તેઓ પર્વતોની શુદ્ધઓમાં રહેલા ખાલી ભાગમાં, પર્વતોનાં શિખરોમાં તેમજ શૂન્ય આકાશમાં નીરસતાથી નૃત્ય કર્યા કરતી હતી. શ્રક્ષાંડના બૃધ્વંભાગડપી કપાટને ધારણ કરી રહેલી પૃથ્વીને નીચેના ભાગમાં અગ્નિની જ્વાળા લાગી રહી હતી, તેથી તે ફેદકા મારતા જીવોના સમૂહોડપી અનેક બીજોને શેકવાના પાત્રપ

યર્થ ગઈ હતી. વળી એ પ્રલયકાળના સમયમાં
છાતી ફટી રહ્યા કરતી જગતની લક્ષ્મીના હૃદય-
ભાગમાં રહેલા પોંચામાં નાના પ્રકારના દ્વીપોના
સેદને હીધે જુદીજુદી જાતની દેખવામાં આવતી
ચત્તિકાથી, સાત સમુદ્રોરૂપી જળોથી અને
તેમની અંદર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા અગ્નિથી આ
પૃથ્વી જુદીજુદી જાતના વર્ણોરૂપી મણિમય
મુખ વડે રાત્રી જણાતી હતી અને જાણે સુવર્ણ-
ની ઝમઝમાટ કરતી કંકણોની પંક્તિ હોય એવી
દેખાતી હતી. ત્યારે પર્વતો ચટચટ અવાજ
કરી ફાટી જતા હતા અને વૃક્ષો કડકકાટ અવાજ-
ની સાથે નીચે પડતાં હતાં.^{૩૯-૪૪} દેશો હાહા-
કારના અવાજની સાથે સાવ ઉન્નત થઈ જતા
દેખાતા હતા. સૂર્યોના પ્રચંડ તાપથી સમુદ્રો
ઊકળી રહ્યા હતા અને તેથી તેઓ વિચિત્ર
આકારને ધારણ કરી રહ્યા હતા. દ્વીપોના ગોટા-
ઓ ઊછળનાથી પુષ્ટ જણાતા એ સમુદ્રો સૂર્ય-
નારાયણમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા પોતાના
મુખભાગ સુધી ઠેક પહોંચી જતા હતા અને
પોતાના તરંગોરૂપી હાથોને ભટકાવતા હતા. તેમાં
સમુદ્રપ્રદેશમાં આવેલા પર્વતો એકબીજામાં
ગૂંથાઈ રહેલા તરંગોના ઝપાટાથી હાલી ગયા
હતા અને ઘસાઈ જઈ છેવટ પૃથ્વીના જવા
સપાટ થઈ ગયા હતા. સમુદ્રો જડ માણસોની
જમ ક્રોધે ભરાઈને એ પર્વતોને પોતાના તરંગો-
રૂપી હાથો વડે ગળી જતા હતા. કોઈ ઠેકાણે
પર્વતોના તટોમાં જનાળાઓ પરસ્પર પછકાતી
હતી તેથી અગ્નિનો તડતડાટ અવાજ ઊઠતો
હતો અને એ દિશાઓ તથા આકાશને ગળી
ગયેલા સમુદ્રોના ગડગડાટનું અનુકરણ કરતો
હતો. દશે દિશાઓમાં લોકપાલોનાં પુરો પડી
જઈ ભસ્મ થઈ ગયાં હતાં. આથી તે દિશાઓ
જાણે તપેલા અંગારાવાળી-પર્વતોરૂપી ભીંતોને
ધારણ કરી હતી અને ઉન્નતની પેઠે આકુળ-
વ્યાકુળ થઈ રહેલી દેખાતી હતી.^{૪૫-૪૮} જમ

તડકા લાગવાથી હિમ ગળવા માટે છે, તેમ
સુવર્ણના રસરૂપ અને અતિ રમણીય આકાર-
વાળો મેરુપર્વત પણ પોતાની તળેટીમાં આવેલા
મોટા મોટા પર્વતો, વૃક્ષો, ઘરો અને શુદ્ધિઓ
વગેરે સાથે તે પ્રલાયાશિથી ધીરે ધીરે ગળતો
દેખાતો હતો. સર્વ સ્થિતિમાં અંદર શીતળ
રહેનારો શુદ્ધ સન્નજન પુરુષ જમ હૃદયનો
સપડાં થતાં તાપ વડે ગલિત થઈ જાય, તેમ
હિમાલય પણ સૂર્યના તાપરૂપી અગ્નિ લાગ-
વાથી ક્ષણમાત્રમાં લાખની જમ ઝાગળી જતો
હતો. એ પ્રલયકાળમાં પણ મલયાચલ પોતાના
નિર્મળ સુગંધને ધારણ જ કરી રહ્યો હતો; કેમકે
ઉદાર ચિત્તવાળો પુરુષ પોતાનો નાશ થઈ જાય
તો પણ પોતાની અંદર રહેલા ઉત્તમ ગુણને
કદી પણ છોડી દેતો નથી. મહાન પુરુષ નાશ
પામી જાય, તો પણ તે બીજાઓને હર્ષ જ ઉપ-
જાડે છે, કદી ખેદ કરાવતો નથી.^{૪૯-૫૨} એ
નિયમ પ્રમાણે ચંદન એ કે બળી ગયું હતું, તો
પણ તેણે જીવતા રહેલા બીજા પુરુષોને આનંદ
જ આપ્યો હતો. જ વસ્તુ ઉત્તમ હોય તે
કોઈ દિવસ અધમતાને પામતી જ નથી.^{૫૩} આ
રીતે, સુવર્ણ એક પ્રલયાશિથી બળી ગયું હતું,
તો પણ સાવ નાશ પામીને તે અન્ય સ્વરૂપને
પામ્યું નહોતું. સર્વનો નાશ થઈ ગયા છતાં
નાશને ન પામેલાં સુવર્ણ અને આકાશ એ
બનેતું સ્વરૂપ જ ખરેખર વખાણવા યોગ્ય છે;
કેમકે પ્રલયકાળના એ અગ્નિમાં એક સુવર્ણ અને
બીજું આકાશ એ બે જ માત્ર અવિનાશી રહ્યાં
હતાં. આકાશ વ્યાપક હોવાથી તેનો નાશ થયો
ન હતો અને સુવર્ણનો મેલ બળી જવાથી તે
શુદ્ધ રમરૂપે અક્ષય રહ્યું હતું.^{૫૪, ૫૫} આવી જ
રીતે રજોગુણ અને તમોગુણરૂપી મેલથી રહિત
એવો શુદ્ધ સત્ત્વગુણ જ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ
કરાવે છે, તેથી તે જ એક સુખના સાધનરૂપ છે,
એમ હું માનું છું. રજોગુણથી કે તમોગુણથી

ખરું સુખ કદી પણ મળતું જ નથી. મોટાં વાદળાં
 ઓડી પર્વતોને બાળી નાખનારો અને ધુમાડા-
 ના ગોટાઓવાળી મોટી જ્વાળાઓને ધારણુ
 કરી રહેલો પ્રલયાગ્નિ પીપ્પલ, પવનના
 અપાટથી લાંચાં ઊછળ્યાં કરતાં મોટાં વનોની
 પેઠે આકાશમાં ચોતરફ પસરી જતો હતો
 અને ચોતરફ અંગારાની વૃષ્ટિ કરી રહ્યો
 હતો. હે રામચંદ્રજી ! સૂર્યની ગરમીથી પાણી
 અત્યંત સુકાઈ ગયું હતું. તેથી નિર્જલ જ્વાળા થઈ
 રહેલાં અને વિશાળ આકારને ધારણુ કરી રહેલાં
 અંડજ તથા જરાયુજ આદિ પ્રાણીઓની
 તેમજ બળી જવાને લીધે આકાશવૃક્ષના જવાં
 શૂન્ય તથા નામમાત્રરૂપે રહેલાં અથવા તો આદ્ર
 છતાં પ્રલયાનલની જ્વાળાથી બળાત્કારે બળી
 ગયેલાં વાદળાંઓની ભસ્મ પણ તત્ત્વતેતા પુરુષ-
 ના દોષની ભસ્મની જમ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં
 આવતી ન હતી. પ્રકટ થયેલો પ્રલયાગ્નિ હજી
 ફેલાસ સુધી પહોંચ્યો ન હતો, તેટલામાં તો પ્રલય-
 ને લીધે કાપ પામેલા રુદ્રે જ તેને પોતાના નેત્રાગ્નિ
 વડે બાળી નાખ્યો. દાહને લીધે ફાટતાં અનેક
 વૃક્ષોના તથા મોટી શિલાઓના કકડકાટના અવાજો
 વાળા પર્વતો, લાકડીઓ, પહાણાંઓ ને ઢેકાંઓના
 સમૂહોથી જાણે પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હોય એવા
 દેખાતા હતા. વળી એ પર્વતો ઉપર અગ્નિની
 ધાટી જ્વાળાઓ બળતી હતી તેથી તેમનાં ઉપર-
 નાં શિખરો ચલાયમાન થઈ જતાં હતાં અને
 તેઓ જાણે આકાશની અંદર સ્થૂળ કમળોનાં
 વનો વિકસ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં. ભૂમિ
 અહીં આગળ કોઈ કાળે સૃષ્ટિ હતી, એવા સ્મર-
 ãવશેષને પામી ગઈ અને પ્રલય જાણે ભૂખોને
 જગતની અસારતાનું સ્મરણ કરાવતો હોય તેમ
 પ્રત્યક્ષરૂપે જોવામાં આવવા લાગ્યો. તાપ અને
 ઉપતાપને ઉપજવનારા તથા બીજાઓને માર-
 જ તત્પર થઈ રહેલા અગ્નિઓએ સસલા-
 ડાંતી પેઠે જગતોનો અત્યંત અભાવ

કરી દીધો. ૫૯-૧૩ આમ ખરેખરો પ્રલયકાળ
 મંડાયો, એટલે પ્રલયકાળના વાયુઓ અગ્નિઓ-
 માંથી બહાર આવીને જાણે દિશાઓને ચાટતા
 હોય તેમ વાવા લાગ્યા. તે વાયુઓ વજ્રપાત વડે
 અનેક પ્રાણીઓનાં અંગોને પીડા કરતા હતા,
 તેઓ પોતાનામાં ધૂમ્પા કરતાં અગ્નિનાં જાંબા-
 ડિયા વડે જાણે કુદ્ર વૃક્ષોની હારો જ ખડી થઈ
 હોય એવા દેખાતા હતા અને તેઓ દેવતાઓની
 પંક્તિઓને નિર્મૂળ કરી ઉખેડી નાખતા હતા.
 વળી, લાંબી વાયુઓ વેગપૂર્વક વાવા મંડ્યા.
 તેઓ અપળ તથા જ્વાળાઓરૂપી પદ્મલો વડે
 વિકસિત થઈ રહેલાં અગ્નિમય વૃક્ષોનાં વનોમાં
 પ્રકટ થયેલી તથા ભસ્મના સંપર્કવાળી ગરમીથી
 આકાશમાં વ્યાપી રહ્યા હતા. તેઓ ફરતાં જાંબા-
 ડિયાંના પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી
 અંગારાઓની ગૌર કાન્તિને ધારણુ કરી રહ્યા હતા.
 વળી, તેઓ કાજળરૂપે નીચે પડતી તથા અગ્નિમય
 શિખરોના મધ્યમાં શોભી રહેલી કાજળવર્ણી
 જ્વાળાઓની પંક્તિ વડે રથામ દેખાતા હતા
 અને તેઓ આખા જગતમાં અગ્નિને પસારી
 દેવાથી વખાણવા યોગ્ય વેગને ધારણુ કરનારા
 હતા. ૫૯, ૬૫

વ્યાલોલસ્ફુટદાનલદ્રુમવનપ્રોદ્ભૂતમસ્મો-
 ષ્મણા દત્તાત્રાઞ્નમદુલ્ભુકાહતિવહત્સાંશારગૌરા-
 ચિંપઃ । અશ્વત્પાવકઞ્ગમધ્યવિલસજ્જ્વાલાવલી-
 ર્યામલા નિઃશેષાગ્નિકાશસુસ્તવજ્જવા વેગેન
 વાતા વઙ્ગુઃ ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
 પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાકલ્યા-
 નાગ્નિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ
 ૭૫ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૭૬ મો

પ્રલયના મેઘથી અગ્નિ શાંત થવાનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ કલ્પાંતમરુતિ વહત્યવધુતાચ્ચલે ।

વલેનાં મોઢિકલ્લોલૈર્નભસ્યાવર્તકારિણિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ:-પછી પર્વતોને કંપાવનારો અને પોતાના બળ વડે સમુદ્રના તરંગોથી આકાશની અંદર ચક્રીઓમાં ધૂમનારો પ્રલય-કાળનો પવન વાવા લાગ્યો, સમુદ્રો ચિહ્ન વિનાના થઈ ગયા, વરસાદ પોતાની મર્યાદા છોડી દીધી, ધનવાન લોકો ધનહીન થઈ ગયા, ભૂલોકના જીવો જળના અભાવને લીધે ઉપદ્રવ વડે જ ભાગવા માંડ્યા અને જગતમાં રાજ ન હોવાથી તેનો કરનો ભાગ પણ નીકળી જઈ આખું જગત અગ્નિની આહુતિરૂપ થઈ પડ્યું. વળી, કાળયોગથી પાતાળનો પણ નાશ થઈ ગયો, વિદ્યમાન રૂપે દેખાતો સ્વર્ગલોક સૂર્યના તાપરૂપી અગ્નિ વડે ભસ્મરૂપ થઈ ગયો, સર્વ સૃષ્ટિવર્ગ છિન્ન-ભિન્ન દશાને પ્રાપ્ત થયો અને સર્વ દિશાઓનો સમૂહ શોકના જ એક નિવાસરૂપ થઈ પડ્યો. તે સમયે અહંકારી દૈત્યોના સમૂહની પેટે આકાશની અંદર ક્રૂંચાયથી પુષ્કરાવર્ત^૧ નામના પ્રલય-મેઘોએ પોતાનો ગડગડાટ આરંભ્યો. એ અવાજ બ્રહ્માએ પોતાનો બ્રહ્માંડ લોક સમેટી લીધો, ત્યારે તેની પડી ગયેલી ભીંતના અવાજ જેવો મહા-ભયંકર હતો. વળી એ અવાજ એકબીજામાં પછડાઈ ઉછાળા માર્યા કરતા મહોન્મત સમુદ્રોના અવાજ જેવો સંભળાતો હતો.^૨ લોકોમાં, સમુદ્રોમાં અને નગરોમાં પડછંદાડે પ્રસરી રહેલા પોતાના મોટા ઢાલાહલ વડે એ શબ્દ

મહાકલેશથી પણ સહન ન કરી શકાય એવો લાગતો હતો. વળી, કુલાચળ પર્વતની સમીપના પર્વતોની ઢે તેની શાખાઓની સાથે સંબંધ રાખી રહેલા દાવાનળના ઉચ શબ્દો તેમાં ભળી ગયા હતા, તેથી એ શબ્દ ઘોઘરો સભળાતો હતો. એ શબ્દથી બ્રહ્માંડરૂપી શંખનું^૩ જઠર પુરાઈ ગયું હતું, તેથી એ અવાજ બધે અંદર (બ્રહ્માંડમાં) ઘટપણે પથરાઈ રહ્યો હોય તેવો જણાતો હતો. એ શબ્દ સ્વર્ગલોક, પૃથ્વી, આકાશ અને પાતાળ એ સર્વ દેકાણે અત્યંત ફેલાઈ રહ્યો હતો, તેથી તે બધે ચારે દિશા શાખાઓથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હોય એવો લાગતો હતો. વળી એ શબ્દ એકબીજાથી અત્યંત છેટે પડેલી દિશાઓરૂપી ભીંતોનું બધે લીલા વડે ઘર્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હોય એમ જણાતો હતો. મહા-પ્રલયમાં સાને સમુદ્રો ભેગા થતાં સિદ્ધ થયેલા પીણાનો સ્વાદ લેવામાં બધે એ શબ્દ તૃષ્ણાવાળો હોય એમ જણાતું હતું.^૪ એ શબ્દનો એવો તો વિચિત્ર આડબર હતો કે દિગ્વિજય કરવાને નીકળેલા પ્રલયરૂપી ઇન્દ્રના મહોન્મત ઐરાવત હાથીની બધે ગર્જના થતી હોય એમ જણાતું હતું. પ્રવચપયંત (પુરાઈ રહેવાથી) ફોલને પામી રહેલા મેઘરૂપી સમુદ્રોનો બધે એક જ સમયે બહાર આવેલા ઘાટો અવાજ હોય એવો તેનો દેખાવ હતો.^૫ એ શબ્દ મહા-પ્રલયમાં ફોલ પામેલા ક્ષીરસાગરના મથનના શબ્દનું અનુકરણ કરતો હતો. વળી એ શબ્દ બ્રહ્માંડરૂપી મોટા રેંટમાં ગડગડાટ કરી રહેલા જળધારાયંત્રની જમ મહાવિસ્તીર્ણ જણાતો હતો.^૬ એ મેઘધ્વનિ સાંભળીને હું ‘આ પ્રલયાગ્નિમાં મેઘની સ્થિતિ શી રીતે હોય?’ એવા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. દશે દિશાઓમાંથી નીચેના પ્રદેશને છોડી દઈ, મેં વરસાદ એવા માટે નવે દિશાઓમાં મારી દઈ ફેરવી.^૭ પરંતુ દિશાઓમાં તે વખતે કશું પણ મારા

૧ આ /છેનેરમા સર્ગમાં અગ્નિદિશાના ભાગમાં પુષ્કરાવર્ત નામના મેઘનો ઉદય થવા વિષે અને આગ્નેય દિશાના મુખમાં અગ્નિ શાંત થઈ ગયા વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

આવ્યું નહિ. માત્ર ચપળપણે ઉછાળા માર્યા કરતી જાબાડિયાંરૂપી વજોની વૃદ્ધિ જ મારા જોવામાં આવી. તે વૃદ્ધિ આકાશમાં ઊડ્યા કરતી હતી અને એ જ્વાળાઓના તાપથી દશે દિશાઓમાં અનેક કુરોડો યોજન સુધીના છેટના પદાર્થો પણ ભસ્મ થઈ જતા હતા. ^{૧૩, ૧૪} પક્ષી ક્ષણમાત્રમાં હું આકાશમાં દૂર ગયો, એટલે મને ઉપરના ભાગમાં શીતળ પવન જણાવા લાગ્યો. નીચેના પ્રદેશમાં તે પવન અગ્નિના જેવો અતિ ઉષ્ણ હતો. ^{૧૫} એ વિશાળ આકાશમાર્ગમાં ઉપરના અતિ દૂર પ્રદેશની અંદર પ્રલયકાળના મેધો રહ્યા હતા. એ પ્રદેશમાં અગ્નિનો તાપ લાગતો ન હતો અને હાં જીવતાં પ્રાણીની દૃષ્ટિ પણ પહોંચી શકતી ન હતી. ^{૧૬} પક્ષી પશ્ચિમ દિશામાંથી પ્રલયકાળનો પ્રચંડ પવન વાવા લાગ્યો અને તેમાં વિંધ્યાચલ, મેરુપર્વત અને હિમાલય પણ તણખલાની જેમ અધ્ધર ઊડતા હતા. ^{૧૭} ત્યાં પશ્ચિમના તે પવનના સપાટાથી ચોતરફ ઊડ્યા કરતા અંગારાઓરૂપી પક્ષીઓ વડે શોભી રહેલા અને જાંબાડિયાંરૂપી ચપળ વન વડે ઘેરાઈ ગયેલા જ્વાળાઓરૂપી પર્વતો અગ્નિખૂણા તરફ જવા માંડ્યા. ^{૧૮} ત્યાં સંધ્યાકાળનાં વાદળોનાં જેવા રાતા અંગારારૂપી વરસાદો તરવા લાગ્યા અને ભસ્મના ભારરૂપી જળને વરસાદની પેટે ધારણ કરી રહેલ પવિત્ર અંગારાઓની રજ આકાશમાં ભ્રમણ કરવા લાગી. જ્વાળાઓથી ઘેરાયેલો દુષ્ટ ને પ્રચંડ પવન અગ્નિની સાથે મળી ગયો હતો અને બધું પાંખોવાળા સુવર્ણના પર્વતોનો સમૂહ દ્રવરૂપ થઈ ગયો હોય એવો જણાતો હતો. ^{૧૯, ૨૦} પૃથ્વી, પર્વતો અને નગરોનો સર્વ વિસ્તાર શુદ્ધ અંગારારૂપ થઈ ગયો હતો. ચારે દોર જ્વાળાઓની પંક્તિઓનો સમૂહ ભણૂકી ઊડ્યો હતો, સૂર્યનું પ્રકાશપણે પ્રસિદ્ધ પડવા લાગ્યું હતું, શિરૂપી જળને ધારણ કરનારા થયા

હતા અને ઠાઈ જગ્યાએ તેમનું જળ તાપ વડે બહુ ઊકળતા માંડ્યું હતું. જંગલો સાત પાંદડાં વિનાનાં થયાં હતાં અને પ્રદીપ્ત અગ્નિરૂપી વૃક્ષોને ધારણ કરી રહ્યાં હતાં. અલ્પલોકનાં નગરો અને અલ્પલોકમાં રહેલા તેના અધિપતિઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા વૃદ્ધો સાથે બળી જઈ આકાશમાં પડવા લાગ્યા હતા. દેશવાળીની પેટે રમણીય એવા તણખાઓને ધારણ કરનારાં જાંબાડિયાંથી બીજવાળી થઈ રહેલી, જ્વાળારૂપી પદ્મવો વડે સુશોભિત અને પાષાણરુદિત અન્નરૂપી સરોવરમાં ઊગેલી પ્રલયાગ્નિરૂપી કમલિનીના અંગારાઓરૂપી મહાવિસ્તીર્ણ કાદવની અંદર ઠેક પાતાળલોક સુધી પર્વતો તથા નાગો પોતાના મૂળ આધારરૂપ એવા પવનોની સાથે ડૂબી ગયા હતા. એ સમયે જમ ઊંટોનું સૈન્ય પખાલ વડે પાણી ભરી લાવે, તેમ અંજનના જેવો રથામ પ્રલયકાળના વરસાદનો સમૂહ અણબણ ગતિએ પાણી ભરી લાવતો હતો અને આકાશમાં નજીક જ ગડગડાટ કરતો દેખાવા લાગ્યો હતો. એ વરસાદની અંદર વીજળીઓરૂપી મોટા પર્વતો પ્રલયકાળની સ્થિર જ્વાળા જેવા દેખાતા હતા અને તેના એક જ ખૂણામાં સાતે સમુદ્રોનું જળ સમાઈ રહ્યું હતું. ^{૨૧-૨૭} એ પ્રલયકાળનો વરસાદ ભીંતોના જેવા દીપી નીકળેલ ઝાકળના ભારથી દિશાઓના તટોને અવકાશ વિનાનાં કરી દેતો હતો અને ઠેક અક્ષાંડરૂપી ભીંત સુધી ભરપૂર ભરેલા ભૂલોકને નિર્મૂળ કરી નાખવામાં નિપુણતા ધરાવતો હતો. ^{૨૮} વળી પ્રલયકાળમાં ક્ષોભને પ્રાપ્ત થયેલો મહાસાગર બધું આકાશમાં ખડો થઈ ગયો હોય એવા તેનો દેખાવ હતો. તે મહાસાગર બાર સૂર્યોરૂપી ગોળાકાર ધૂમરીઓને ધારણ કરી રહ્યો હતો, વીજળીઓરૂપી જળચર પ્રાણીઓવાળો હતો અને જળના અનાજથી સુંદર દેખાતો હતો. ^{૨૯} વળી એ પ્રલયકાળનો વરસાદ બધું ચંદ્રમા જ મરણ કે દાહને પ્રાપ્ત થઈ

જઈ પાછું ખમણુ શીતળપણું ધારણુ કરીને બીજા
જ આકારને ધારણુ કરી ઉપરના (આકાશ) લોકમાં
આવી રહ્યો હોય, એમ જણાતો હતો.^{૩૦} સુતર્ણુ-
ના જવી ચળકાટ મારતી વીજળીઓ વડે એ
પ્રલયકાળનો મેઘ જડતાને લીધે સમગ્ર જળને
કાષ્ટની પેઠે અચલપણે થલાવી રાખનારા હિમા-
લયને જણે સંપૂર્ણ રીતે ધારણુ કરી રહ્યો હોય
એવા ભાવ દેખાડતો હતો.^{૩૧} પછી બ્રહ્માંડને
ફેડી કઠિનરૂપે બહાર આવતી, આકાશમાં ચારે
તરફ ફેલાઈ રહેલી અને પ્રથમ દિશાઓમાં ઝાકળ-
ને મોટે રૂપે વરસનારી વૃદ્ધિ નીચે પડવા લાગી.
તે વૃદ્ધિ વનમાં અને આકાશમાં અશિલાહના
જવા પ્રકાશવાળા વીજળીઓના ઝળકારાઓથી
ભયંકર દેખાતી હતી અને તેના પ્રસરી રહેલા
ગડગડાટના અવાજથી આપું બ્રહ્માંડ જણે ગાઝ
રહ્યું હોય એમ જણાતું હતું.^{૩૨, ૩૩} ચોતરફ ફેલાઈ
ગયેલી અને વારંવાર ઉત્પન્ન થયા કરતી સેંકડો,
સુસવાટીની ગર્જનાથી ત્યાં અક્ષય શબ્દ સાંભ-
ળવામાં આવતો હતો વળી શીત જળબિંદુઓ-
રૂપી તથા ઝાકળરૂપી લીંતવડે ત્યાં જણે આપું
આકાશ બંધાઈ ગયું હોય એમ દેખાતું હતું.^{૩૪}
પૃથ્વી અને આકાશરૂપી મંડપના જણે વૈદુર્ય-
મણિના મૂર્તિમાન સ્તંભ હોય એવી જણાતી
અને અત્યંત રચુલ એવી ધારાઓની વૃદ્ધિને
લીધે પૃથ્વીના ભારને વહેતા પર્વતો જણે ટકાતા
હોય એમ ભાસતું હતું.^{૩૫} એ વૃદ્ધિને લીધે
અંગારાઓના સમૂહો પૃથ્વીમાં ચડચડાટનો
અવાજ કરી ફાટતા હતા અને તેની ગર્જના-
ઓનો મોટો ગડગડાટ થતાં અનેક લોકો નીચે
આવી પડતા હતા. આથી સર્વ દેખાવ બ્યાકુળ-
તાવાળો જણાતો હતો.^{૩૬} અંગારાવાળાં જગત-
રૂપી ધરની અંદર વિલાસ કરી રહેલી એ વૃદ્ધિ
નીચે જળ પડતાં અગ્નિ વિનાની થઈ રહેલી
પૃથ્વીની બાપપલકમીના જવા ભાવને બતાવતી
હતી.^{૩૭} જ્વાળાઓના વિલાસ વડે આડંબર-

વાણ આકાશ તે સમયે જણે સ્થળક્રમણોનાં પાંદ-
ડાંઓના સમૂહો વડે સુશોભિત હોય એવું દેખાતું
હતું. આકાશની અંદર સ્ફુરી રહેલા, શીતળ
અને જળબિંદુઓરૂપી અનેક પાંખોને ધારણુ
કરી રહેલા વરસાદો અગ્નિની જ્વાળાઓમાં
જણે ભમરાઓની પંક્તિ રૂપાં કરતી હોય એવા
દેખાતા હતા.^{૩૮} ત્યાં વરસાદનો અને અગ્નિનો
મોટો મોટો પ્રસરી રહેલા ચડચડાટના શબ્દોથી
દિશાઓને પૂરી દેનારો સમાગમ થયો હતો. તે
જણે પ્રબળ શત્રુઓને લીધે વિષમતાવાળો અને
મોટી સેનાઓનાં હથિયારો વડે એકબીજાનાં
અનેક ઉગ્ર હથિયારોને તોડી નાખનારો કાઠી
મોટો ઉગ્રસંગ્રામ મચી રહ્યો હોય, એવા મહા-
ભયંકર દેખાતો હતો.^{૩૯}

હ્યદ્યુદ્ધચ્છટચટારવપૂરિતાશો મીમોડમત્સ-
લિલદાનલસન્નિપાતઃ । દુર્વારવૈરિવિપમો મહતાં
બલનાં સંગ્રામ ઉગ્ર હ્ર વેતિહતોપ્રેહિતઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણમ-
કરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'પુષ્કરાવર્ત્તાડંબરવ-
ર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો

પ્રલયના મેઘનું ફરીથી વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથાવનિપયસ્તેજઃપવનાનાં યુગક્ષયે ।
જાતે પરમસંશ્લેષે વપૂર્વાગસ્મિન્નગતત્ત્વયં ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી પ્રલયકાળને સમયે
પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ, એ સર્વનો શોભ
થવા માંડતાં ત્રિલોકીની જ કંઈ સ્થિતિ થઈ હતી
તે વિષે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧ જણે
તમાલનાં વનો જ જીંદીને આકાશમાં ખડાં થઈ

* આ સિતોતેરમા સર્ગમાં પુષ્કરાવર્ત્ત મેઘની
વૃદ્ધિધારા પડવાથી અને સાત સમુદ્રોના શોભથી વ્યાપ્ત
થઈ રહેલા જગત વિષે ફરી વાર વિવેચન કરવામાં
આવશે.

ગયાં હોય એવો દેખાવ આપનાર ભરમથી તથા વાદળાથી ત્રણે લોક વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હતા મોટા સમુદ્રોની મોટી ચકરીઓની સાથે ધુમાડાના ગોટગોટા અથડાતા હતા.^૩ લીલા પદાર્થોનો દાહ થતાં અગ્નિની જ્વાળાઓ ધુમાડાથી રયામ થઈ રહી હતી અને તેમાંથી સહજ રીતે ચડચડાટ અવાજ પેદા થતો હતો. અનેક લોકાંતર (બીજા લોકો)નો અંદરનો સર્વ ભાગ ભરમના હગલાથી અને વાદળાઓના સમૂહથી પૂરેપૂરે ભરઈ રહ્યો હતો.^૪ ઉછાળા મારતાં તથા લાંબો અવાજ કરતાં લીલાં લાકડાંઓને પ્રલયના મેઘનું પાણી ઝડતું હતું તેથી તેમાંથી છમછમ અવાજ થતો હતો. આથી કોઈ બંધે વૃદ્ધિના જયધોષને (ડંકાને) ચોતરફ પ્રસરાવનારા વાજાંને વગાડતું હોય, એવો ભાવ દેખાતો હતો.^૫ કોઈ જગ્યા ક્યો કરતાં ભરમના જ્યાં રયામ વાદળાંથી શરપૂર દેખાતી હતી, કોઈ ઠેકાણે વાદળાઓ ધુમાડાના ગોટાઓથી છવાઈ રહેલાં જણાતાં હતાં, કોઈ જગ્યાએ પ્રલયકાળના મોટા મેઘોનો ગડગડાટ સંભળાતો હતો, તો કોઈ સ્થળે બંધે ત્રિલોકીનાં આંસુ જ વરસાદને રૂપે નીચે પડતાં હોય એમ જણાતું હતું. વળી કેટલેક ઠેકાણે જળખિંદુઓને વરસાવનારા અને ચારે બાજુ ભ્રમણ કરનારાં ભયંકર વાદળાંઓના સમૂહો દેખાતા હતા.^૬ બ્રહ્માંડરૂપી ભીતમાં અથડાવાથી પવન ભયંકર રૂપે ધારણુ રહેલો હતો અને અંદર ઊડ્યા કરતો ઇન્દ્ર આદિ દેવોના નગરોનો સમૂહ તેના ઝપાટાથી ભરમરૂપ થઈ જતો હતો.^૭ પોતાની નજીક રહેલા પાપાણુ પાણી, અગ્નિ તથા પવનથી ફાટનાં હતા અને ઊડીને અથડાતા હતા. આથી, તત્ત્યા આદિ ઇન્દ્રિયો જડ જેવી થઈ જતી હતી અને તેના અવાજોથી કાન બંદેર મારી જતા હતા.^૮ આકાશમાંથી ગાઢ વૃદ્ધિ સંભળી નમ એકધારાએ પડતી હતી નો મોટો અવાજ કાને પડતો હતો. એ

વૃદ્ધિથી પ્રલયકાળના અગ્નિ શમી જતા હતા.^૯ નમ આકાશ ભયંકર વાદળાંઓ વડે પુરાઈ અથ છે, તેમ બધા સમુદ્રો, ગંગાનદી પણ જના એક તરંગ જેવી કહેવાય એવી અનેક નદીઓના સમૂહો વડે પુરાઈ ગયા હતા.^{૧૦} ત્યારે સૂર્યો બંધે તમાલ વૃક્ષનાં પત્રોના સમૂહની નીચે લટકી રહેલો પુષ્પોનો ગુચ્છ હોય એવા આકાશમાં રમણીય જણાતા હતા. તે તપતા સૂર્યો બંધે પ્રલયકાળના મેઘોના સમૂહોને તેના આધાર સાથે ચૂસતા હોય તેમ જણાતા હતા.^{૧૧} પર્વતો, દ્વીપો અને નગરો પર્વતમાંથી નીકળતી નદીઓના સમૂહોમાં તણાઈ જતાં હતાં અને પર્વતો પ્રલયકાળના પ્રચંડ પવનનો ઘાટો ક્ષોભ થવાને લીધે કુટાઈ જતા હતા.^{૧૨} એકબીજામાં પરસ્પર ત્રિઅહ કરવાથી ઘણે કષ્ટે પણ માંડ રોશી શકાય એવા, ચકરીઓના જેવા આકારવાળા, છેવટ નીચે પડનારા અને વ્યથ થઈ રહેલા ઉચ અહગણુથી તેમજ તારાગણુથી આકાશની અંદર પૃથ્વીમાં ફરતાં જી બાડિયાં કરતાં બમણો ઝખકારો બેતામાં આવતો હતો.^{૧૩} ચારે તરફ વાયા કરતા પ્રચંડ પવન વડે ઊછળ્યા કરતા અને જળના મોટા પર્વતો જેવા દેખાતા તરંગોના પરસ્પર પછડાવાથી પર્વતો ફાટી જતા હતા. મહાપ્રલયમાં પર્વતો છિન્નભિન્ન થઈ જવાથી તેના પ્રાંત-ભાગોની ભૂમિ (તળેટી) પણ નિર્મોલ્ય થઈ ગઈ હતી.^{૧૪} ઘાટાં ખિંદુઓને ધારણુ કરી રહેલાં અને અશ્રુધારાની પેઠે વરસાદ વરસનારાં પ્રલય-કાળનાં વાદળાંઓ આકાશમાં બહુ ઘટપણાને પામ્યાં હતાં. તેથી સૂર્યનારાયણનાં કિરણોનો સમૂહ ઢંકાઈ ગયો હતો, સર્વ ઠેકાણે અધકાર પથરાઈ રહ્યો હતો અને અંધારાથી આંસુ ત્રેલોક્ય પૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું.^{૧૫} પોતાનો પૃથ્વીરૂપી આશ્રય સિથિલ થઈ જવાથી ખંડ ખંડ થઈ ગયેલા, પવનમાં વધ્યા કરતા અને ઊખડી ગયેલી કિનારોવાળા પર્વતો સમુદ્રોમાં

આવી પડતા હતા અને આજોટતા હતા, તેથી તે સમુદ્રો ખિચોખિચ ભરાઈ ગયા હતા.^{૧૫} એક-બીજામાંથી ઉત્તરોત્તર ઉત્પન્ન થનારા તરંગોએ જોયા ફેંકલા પાષાણોથી મેઘને ખંડિત કરનારા, સમુદ્રની પેઠે ધુધવાટો કર્યા કરતા અને પોતાના પ્રયંડ શબ્દથી ગંભીર દેખાતા, પ્રલયકાળના પવનો-ને લીધે દિશાઓના તટો શૂન્ય જવા જણાતા હતા.^{૧૬} કર્ણકટુ શબ્દ કરનારાં પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓરૂપી હાથોને બ્રહ્માંડરૂપી વક્ષ સ્થળમાં પછાડી, આપું ત્રિલોક સમુદ્રની અંદર સર્વ ડૂબી જતાં જાણે છાતી ફટી રાતું હોય તેમ જણાતું હતું.^{૧૭} ખંડ ખંડ થઈ જઈ આકાશમાં ઊડ્યા કરતા, પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અતરિક્ષમાં રહેલા, પરસ્પર મિશ્ર થઈ ગયેલા અને નીચેના ભાગમાં જળના સ્પર્શથી રહિત રહેલા સ્વર્ગલોક, પાતાળલોક તથા ભૂલોક વડે આપું આકાશ વીંટાઈ રહેલું હતું.^{૧૮} મરી ગયેલા, અધમૂત્તા થઈ રહેલા, બળી ગયેલા અને અસ્થાં બળેલા અગવાળા દેવો તથા દાનવો પવનથી ભેગા થઈ જતા હતા અને એકબીજાને દેખી પૂર્વના વૈગને સંભારી પરસ્પર સંહાર કરવા માટે આયુધો ફેરવતા હતા.^{૧૯} પ્રલયકાળના પવને ઉડાડેલાં લોકાંતરો (બીજા લોકો)રૂપી જૂનાં ધાસો પોતામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી ભસ્મ વડે પવનને ધોળો કરીનાખતાં હતાં અને અજીવનાત (એક જાતના વાતરોગ)ના નામને જાણે ભરાબર સાર્થ* કરી દેતાં જણાતાં હતાં.^{૨૦} પવનમાં ઊડ્યા કરતા અનેક શિલાઓના સમૂહોનો પ્રહાર થતાં નીચેના અને પંડખાના ભાગો ખરી પડતા હતા, લોકાંતરો નીચે આવી પડતા હતા અને દુકાળનો કડવો અવાજ કાને પડતો હતો.^{૨૧} પવનના અથડાવા-

થી અવાજ કરનારી પર્વતોના સમૂહોની અનેક શુક્રઓમાં થયેલા શબ્દથી સર્વત્ર મોટા ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો. લોકપાલોની નગરી અને નગરો ચક્રર ખાઈ નીચે પડતાં હતાં.^{૨૨} દેવોની પેઠે કંકશ શબ્દ કરી રહેલા પવનો વનના સમૂહોને આકાશમાં તાણી જતા હતા અને ડમ જાણે આપું ત્રિલોક એ વનસમૂહરૂપી ગોખો વડે વીંટાઈ રહ્યું હોય એમ જણાતું હતું.^{૨૩} જમ મછરાંને સમૂહ ભેગો થાય છે, તેમ આકાશની અંદર નગરો, દેશો, દેવો, અશ્વિ, દેવતાઓ, નાગ અને સૂર્યોનો સમૂહ એકઠો થયો હતો.^{૨૪} ત્રિલોકીના કેટલાંક ભાગોમાં દેવાસયો ભાંગી પડતાં હતાં અને ચારે દોર મોટા વિસ્તારમાં પ્રસરી રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષો તથા ઉત્તમ પર્વતો ભૂકા થઈ જતાં હતાં. કેટલાંક ભાગમાં બિથલપાથલ થઈ જવાને લીધે પ્રાણીઓના ઘોઘરા અવાજો સંભળાતા હતા અને ઉપરના પ્રદેશમાં જળ તથા નીચેના પ્રદેશમાં અશ્વિ રહેલો દેખાતો હતો.^{૨૫} પાણી અને પર્વતો પરસ્પર અથડાતાં હતાં, તેથી ફિક્કપાલોનાં નગરો તેમાં કચરાઈ જઈ નિર્મૂળ થઈ જતાં હતાં. મોટા મોટા દેવતાઓ, દેવો, સિદ્ધો અને ગધર્વોનાં નગરો નીચે આવી પડતાં હતાં.^{૨૬} ઠંડા અંગાર જવા થઈ રહેલા પર્વત આદિ પદાર્થો પવનના ઝપાટામાં રજની પેઠે કુટાઈ જતા હતા અને આપું ત્રૈલોક્ય નિઃસાર દેખાતું હતું.^{૨૭} વરસાદના જળની પેઠે રત્નો વડે ખણખણાટ કરનારાં દેવતાઓનાં અને દેવોનાં નગરો ભીતો સાથે આકાશમાં ભમતાં રહી છેવટે હેઠાં પડતાં હતાં.^{૨૮} આકાશ સાગરો વડે ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું, તેમજ સપ્તલોકનાં મદિરોથી પણ તે પૂર્ણ દેખાતું હતું. એ સત્યલોકમાંના લોકો પ્રલયકાળ ભરાઈ રહ્યાથી નીચે પડતા હતા અને દેવતાઓ પણ વંટોળિયા વાયુની પેઠે આકાશમાં ચક્રચક્ર ભમ્યા કરતા હતા.^{૨૯} આપું ત્રૈલોક્ય ખરી પડેલાં જૂનાં પાંદડાંની પેઠે આકાશમાં

* અજીવનાતનો શબ્દાર્થ કરતા 'ધોગો વાહુ' એવો થાય છે, તો એ શબ્દનું નિરર્થકપણું ન રહેતા સાર્થપણું થવાની ઉત્પ્રેક્ષા ગ્રથકારે કરી છે, એમ રીક્ષકાર જણાવે છે.

ઊઠ્યા કરતા અને પવનનો સપાટો લાગવાથી ચંચળ થયેલા પદાર્થોથી ભરાઈ રહ્યું હતું. તે પદાર્થો ઢેટલાક ભસ્મરૂપ થઈ રહ્યા હતા અને ઢેટલાકપોતાના રૂપે જ નિવિધમાન જણાતા હતા.^{૩૦} આકાશમાંથી નીચે આવી પડેલાં તથા ગ્રણગ્રણાટ કરી રહેલાં સુવર્ણનાં, સ્ફટિકનાં અને વૈદૂર્ય-મણિનાં ઉત્તમ મંદિરો વડે આકાશનો સઘળો ભાગ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો.^{૩૧} ધુમાડાના અને ભસ્મના વાદળોના જગા ગોટેગોટા આકાશમાં ધૂમતા હતા, જળની વૃદ્ધિથી શહેરોનાં શહેરો પડી જતાં હતાં, તરંગોના સમૂહો ઊછળતા હતા અને પૃથ્વી તથા પર્વતો જળની અંદર ડૂબી જતાં હતાં. મોટા મોટા પર્વતો સમુદ્રોમાં પાંદડાંની પેઠે તણાતા હતા, એકત્રીજ સાથે અથડાઈને પરસ્પર નિકંદન કરવાને તત્પર થઈ રહ્યા હતા અને સમુદ્રોની ચકરીઓથી ઘોઘરા અનાજ ગાજતા હતા. અવશેષ રહેલા દેવતાઓના આકંઠવાળું, દુર્યા કરતાં અને અધમૂઆ જેવાં થઈ ગયેલાં પ્રાણીઓથી ભરેલું અને અંદર ભમ્યા કરતા સેકડો ઢેટુઓના (ધૂમકેટુઓના) ઉત્પાતો ખતાવતું એ જગત માંડ એઈ શકાય તેવું થઈ ગયું હતું.^{૩૨-૩૪} જૂનાં પાંદડાંના જની અવસ્થાને પામેલા, પવન વડે ચપળ અને મરી ગયેલા અથવા અધમૂત્રા થઈ રહેલા એવા પ્રાણીઓના સમૂહથી આકાશ ખિચોખિચ ભરેલું હતું.^{૩૫} પર્વતનાં શિખરોના જવી સ્થૂણ જળધારાઓના સમૂહો જગતની અંદર પડ્યા કરતા હતા અને પર્વતોને તથા શહેરોને અધ્ધર વહેતા પવન વડે પૂર્ણ એવી સેંકડો નદીઓ વહા કરતી હતી.^{૩૬} સેંકડો શાખાઓમાં પ્રસરી રહેલા અગ્નિ ઉપર જળ પડતું હતું, તેથી શમી જતાના અવાજ સાથે તે અગ્નિ શાંત થઈ જતો હતો. ચપળ સમુદ્રના પ્રવાહમાં હીંચકાની પેઠે ચંચળ રહ્યા કરતા પર્વતોની કિનારો ખડુ જ સુરોભિત જણાતી

છે, તેમ પૃથ્વી પર ઊભરાઈ રહેલા સમુદ્રોમાં દ્વીપો તરી રહ્યા હતા. આથી આપું જગત મહાભયંકર દેખાતું હતું. ચિદાકાશ અવિનેશીઓથી ઘણું દૂર છે અને તેની જગાળાને એ જગતની સ્થિતિ કાણમાત્ર પણ સહન કરે એવી ન હતી.^{૩૮} વૃદ્ધિથી શાંત થઈ રહેલા અગ્નિમાંથી ભસ્મનો ગંધ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તેથી દેવતાઓ નીચે પડતા હતા. અહીં આગળ ચરાચર જગત પ્રથમ હતું, એમ જણાતું હતું; પણ તે વખતે તો સૃષ્ટિનું નામનિશાન પણ માલૂમ પડતું ન હતું.^{૩૯} ચારેકોર ઉત્ક્રાંતિ પોકારના અવાજો સાંભળવામાં આવતા હતા. સૃષ્ટિનો ક્ષય થઈ જતાં ક્રમે કરી સર્વં શાંતિ પથારી રહી હતી. સૃષ્ટિનો ક્ષય થઈ જતાં, પરમાર્થદષ્ટિથી જોઈએ તો પરમાત્મા જ સર્વ ઠેકાણે રહ્યા હતા. બાકી સૃષ્ટિ કે તેનો ક્ષય એ કશું પણ થયું જ ન હતું.^{૪૦} નિરંતર ઊંચલપાચલ કરનારો પવન ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો. જમ એક બીજમાંથી બીજ અનેક બીજોનો સમૂહ ઉત્તરોત્તર (અંકુર આદિના ક્રમથી) પેદા થતો રહે છે, તેમ એ જગત પણ ક્ષયને પ્રાપ્ત થયા છતાં પાછું પ્રવાહ વડે વારંવાર ભરાઈ જતું હતું.^{૪૧} આકાશમાં ઊડતાં જંબાડિયાં પરસ્પર અથડાતાં હતાં, તેથી અગ્નિના ચૂર્ણ જવી અને સુવર્ણના ચૂર્ણ જવી રજ દેખાતી હતી. તે રજ આકાશમાં ચોતરફ ફેલાઈ રહી હતી, તેથી આકાશનો અંદરનો આખો ભાગ જણે સુવર્ણની ભીંતોવાળો હોય એવો દેખાતો હતો.^{૪૨} દ્વીપો તથા સાગરો સાથેના ભૂમંડળના મોટા મોટા ખડો નીચે તૂટીને પડતા હતા. બીજાં અનેક પાતાળો સમાઈ ચકે એવા તે ખડો-વડે ઠેઠ સાતમું પાતાળ પણ પૂરું પુરાઈ ગયું હતું.^{૪૩} પ્રલયકાળના પવનો ઠેઠ સાતમા સુતક પાતાળ સુધી તથા પૃથ્વીના પર્વતોની ટોચ સુધી ફુંકાતા હતા અને આકાશ સુધી સર્વ એક સમુદ્રમય જ થઈ રહ્યું હતું.^{૪૪}

^{૩૭} જમ પાણીમાં વૃણના ઢગલાઓ તરે

જમ સૂર્યના ચિત્તમાં ક્રમે કરી કોપ વધવા માંડે છે, તેમ જગતની અંદર સેંકડો નદીઓ વડે અને જળના તરંગો વડે એક મહાસમુદ્ર ધીરે ધીરે ફરી વળવા લાગ્યો હતો.^{૪૫} પ્રથમ તો વૃષ્ટિની ધારા મુસળના જેવી પડવા લાગી, પછી તે સ્તંભના જેવી પડવા લાગી, ત્યાર પછી એ ધારાનો વેગ વધી તાલવૃક્ષના જેવો થયો અને પછી ભારે ભેસથી વૃષ્ટિ પડવા માંડી.^{૪૬} છેવટે તે વૃષ્ટિના મોટી નદીના પ્રબળ પ્રવાહના જેવા ધોધવાઓ પડવા લાગ્યા, અને સાત દ્વીપોમાં તથા આખા ભૂલોકમાં એક સમાન રીતે મોઢો ન્મત્ત મેઘો ફેલાઈ રહ્યો.^{૪૭} જમ શાસ્ત્ર અને સજ્જનોની સગતિથી અનેક આપત્તિઓને આપનારું દૃઢ અજ્ઞાન શાંત થઈ બચે છે, તેમ એ વૃષ્ટિ વડે દાહ ઉત્પન્ન કરનારો અગ્નિ શાંત થઈ ગયો.^{૪૮} જમ બાળકોની કુઠીડાથી શુદ્ધ બીલાનું ફળ નાશ પામે છે, તેમ આખું આ બ્રહ્માંડ નાશને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. તેની અંદરના સર્વ પદાર્થો બિલપાથલ થઈ ગયા. અગ્નિના તણખાઓ અંદર પેસવાથી પર્વતોની અંદરની મજ્જા પણ બળી ગઈ અને ખણખણાટ કરી રહી.

ऊर्ध्वाधरस्थपरिवृत्तपदार्थजातमन्तःकणैः
स्वणस्वणायित्तौलमज्जम् । ब्रह्मांडकोटरमभूद्धि-
धुरं कुबाललीलाविलोलमिव विल्वफलं विशुद्धम् ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પુન્કરાવર્તવૃ-
ષ્ટિવિસંબુલજગદ્વર્ણન' એ નામ-
નો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૭૮ મો

પ્રલયકાળના મહાસમુદ્રનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વાતવર્ષાદિમોત્પાતપાતમગ્ને ધરાતલે ।

જહ્વેગોગ્ગમદ્વૃદ્ધિ કલાવિવ મહીપતિઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—કળિયુગમાં જમ ખાંડયા રાજાઓની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પવનથી, વૃષ્ટિથી, બરફથી અને ઉત્પાતોથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલી પૃથ્વીમાં જળના વેગની વૃદ્ધિ થઈ હતી.^૧ આકાશ-ગગાના પ્રવાહમાં પડતી મેઘધારા નીચે પડતાં, જળના વેગને વધારે પુષ્ટિ મળતી હતી. ત્યારે પ્રલયસમુદ્રના તરંગો હજારો નદીઓ મળવાથી વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. ક્ષણે ક્ષણે બિછળ્યા કરતાં મેરુપર્વત તથા મંદરાચલ જેવા જણાતા ભારે તરંગો વડે એ સમુદ્ર પર્વતોની શુદ્ધિઓને સૂર્યના માર્ગ સુધી લઈ ગયો હતો. આમ જળથી સંપૂર્ણ ભરેલો તે પ્રલયાણુવ મૂર્ખ રાજાની પેઠે મહામોહોન્મત્ત થઈ ગયો હતો.^{૨,૩} એ સમુદ્રના વિશાળ તરંગોએ પર્વતોનાં ભૂગર્ભ ધાસોને તાણી કાઢ્યાં હતાં. આથી તે ભમ્યા કરતા જળના પ્રવાહમાં તણાતાં જતાં દેખાતાં હતાં. ત્યાં બિછળ્યા કરતા મોટા તરંગો સૂર્યમંડળને ગળી જતા હતા.^૪ એ મહાસમુદ્રની અંદર મેરુપર્વત, મંદરાચલ, કૈલાસ, વિંધ્યાચલ અને સહ્યાદ્રિ આદિ પર્વતો જળચર પ્રાણીઓ જેવા થઈ રહ્યા હતા અને જળના સંપર્કથી ગળી ગયેલી પૃથ્વીના ગારામાં સર્પોદ્ગમી ક્રમળો લીન થઈ ગયાં હતાં.^૫ અર્ધદંબ્ય થઈ ગયેલાં વૃક્ષોનાં વનના સમૂહરૂપી શેવાળથી એ સમુદ્ર સંપૂર્ણ રીતે ભરેલો હતો, ત્રેલોક્યની ભસ્મ વડે તે વ્યાપ્ત હતો

* આ ઈશ્વરોત્તરમા સર્ગમા નદીઓના ધોધવા જેવી આકાશમાથી પડતી ધારાઓ વડે એક 'સમુદ્ર જ વૃદ્ધિ પામી ચારે તરફ આકાશની અંદર એ મર્દ ગયા વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં

અને ગારાને લીધે ચિત્તને અણુગમે ઉત્પન્ન કરે એવી તેની દશા દેખાતી હતી.^૧ આકાશરૂપી નાળવાની અંદર મોટી પાંખડીઓમાં બીજરૂપે રહેલાં કિરણો વડે પ્રકાશિત થઈ રહેલાં બાર સૂર્યોરૂપી કમળો બહુ રમણીય દેખાતાં હતાં. ધારાઓના સમૂહોરૂપી. મોટાં વાદળાંઓમાં. કમ-લિનીનાં પાંદડાંઓ લીન થઈ જતાં હતાં.^૨ એ મહાસમુદ્રના ક્ષીણરૂપી પર્વતોની પાસે ઉન્મત્ત મેધો ગાજતા હતા. પવનના ઝપાટાથી ભમ્યા કરતાં ઇન્દ્ર, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિનાં નગરો સમુદ્રના જળથી પુરાઈ ગયાં હતાં. આથી દેવ, દાનવ અને માનવના મહાઉચ સમૂહો લાકડાં-ઓની પેઠે તણાતા હતા. ધીરે ધીરે, વધીને એ મહાસમુદ્ર પણુ કમે કમે ઠેઠ સૂર્યમંડળ સુધી પહોંચી ગયો હતો.^૩ ઉપર તર્યાં કરતા અને ઉચ્ચ સ્વરથી ગર્જના કરનારા વરસાદની વૃષ્ટિથી પરપોટાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા અને તે સાથે જ મોટા પર્વતો પ્રવાહમાં વહ્યા જતા હતા. આથી પરપોટાના જ કૃત્રિમ પર્વતો છે, કે ખરેખરા મોટા પાર્શ્વ પર્વતો છે એમ સંદેહ રહેતો હતો.^૪ ભમીભમીને થાકી ગયેલા વરસાદો મહા સમુદ્રના ભમ્યા કરતા પરપોટા ઉપર વિશ્રામ લેતા હતા. એ સમુદ્ર વરસાદનાં વાદળાંવાળાં અને ચુપરૂપી આધાર ચિત્તાનાં પરપોટાઓરૂપી ખુદલાં નેત્રોથી બધું બીજ મેધને તાણીતાણીને બેતો હોય એવું જણાતું હતું.^૫ મોટા પ્રવાહરૂપે વહેતા જળના સમૂહના ઘોંઘાટથી આશુ આકાશ ગાજી રહ્યું હતું અને બધું તે એક જ ધોરી પ્રવાહમાં આકાશ સહિત કુલાચલ પર્વતો પણુ ડૂબી ગયા હતા.^૬ પ્રચંડ પવનના ઝપાટાથી પૂર્વે કદી પણુ ન ભરાયેલ એવો જળનો સમૂહ કુલાચલ પર્વતો-માં ભરાઈ ગયો હતો, તેથી તેનો મહાઉચ વેગ ધને સંભળાતો હતો અને તેનો અવાજ ઘોષરો ન.^૭ ધ્રુવાંડના ભાગોમાં ફરી વળી તેને ફરી નાખી હિલ્લત થઈ રહેલો એ પ્રલય-

કાળનો મહાસમુદ્ર પોતાના પ્રવાહને લાખો યોજન ઊંચે અને આડો પ્રસારતો હતો. ધાસ-ની પેઠે તરંગોની અંદર હાલકડોલક થતા પર્વતો-ના પાપાણો પછકાતા હતા તેથી સૂર્યમંડળ ખડિત થઈ જતું હતું.^૮ શૂન્ય ધ્રુવાંડરૂપી વિશાળ જળસમૂહવાળા માળામાં સંતાઈ રહેલા શ્યામ પર્વતોરૂપી જળકાગડાઓને બધું સમુદ્ર, જળના પ્રવાહરૂપી જળમાં પકડી લઈ જતો હોય એમ લાગતું હતું. એ સમુદ્ર બીજાઓ મરી ખૂટતાં અવશેષ રહેલા, ક્ષીણના પર્વતોના તટોમાં તથા શિખરોમાં પોતાના નગરમાંથી બ્રહ્મ થઈ પડે-લા અને જળના પ્રવાહમાં થાકી ગયેલા એવા દેવ તાઓને મસલાંઓની પેઠે ધારણુ કરી રહ્યો હતો એ દેવતાઓ મરી ગયેલાં તથા જીવતાં એવાં મોટાં પ્રાણીઓના ડૂબી જવાથી તેમજ તેમના ફરી ઉપર આવવાથી આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતા વળી તરંગોમાં, મગરમંડોમાં અને ચકરીઓમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તેઓ સુંદર દેખાતા હતા. ઇન્દ્ર જેમ હબરો નેત્રોને ધારણુ કરે છે, તેમ એ મહાસાગર વિશાળ આકાશની અંદર વિશાળ આકારને ધારણુ કરી રહેલા હબરો જળના પર-પોટાઓને ધારણુ કરી રહ્યો હતો.^૯ શરદ-ઋતુના આકાશના જવા ધોળા અને સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા પરપોટારૂપી નેત્રો વડે એ મહા-સાગર નદીઓના પ્રવાહ જવી સ્થૂલ ધારાને વરસનારા, તામ્રવર્ણના અને આકાશને પૂરી રહેલા મેધોને બધું બેતો હોય એમ દેખાતું હતું.^{૧૦} પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે ઊછળ્યા કરતા અનેક તરંગોના સમૂહો વડે સમુદ્ર બધું પુષ્કર પર્ત મેધાતું આલિંગન કરતો હોય એવે જણાતો હતો.^{૧૧} તથા લોકને ગળી નઈ દરે થઈ રહેલો એ મહાસાગર પોતાના ઘોંઘાટવાળા શબ્દથી બધું ગાનો હોય તેમજ મહાઉચ પર્વતો રૂપી કંકણને ધારણુ કરી રહેલા તરંગોરૂપે હાય વડે અને વૃક્ષો વડે બધું નૃત્ય કરતો હોય

એવો દેખાતો હતો.^{૨૨} ઉપરના ભાગમાં નદીઓ-
ના જળી ધારા વહેનારા વરસાદો વરસતા હતા,
મધ્ય ભાગમાં બળી ગયેલા પર્વતો હતા અને
નીચેના ભાગમાં એ સમુદ્ર પૃથ્વીને ધારણ કરી
રહેલા તથા ગારામાં પેસી રહેલા દિગ્ગજો વડે
વી ટાયેલો હતો. વળી, નીચે પૃથ્વી ન હોનાથી
તેનો છેડો જ આવી શકે એવું ન હતું.^{૨૩} નિર-
તર પડ્યા કરતી ધારાઓથી ગંગાના પૂરમાં
તણાના જતા પર્વતોનાં શિખરો, ક્ષીણો અને
પરપોટાઓ કણમાં કૂખી જતા હતા અને વળી
પાછા કણમાત્રમાં બહાર દેખાતા હતા.^{૨૪} સમુદ્ર-
માં તણાતો જતો સ્વર્ગલોકનો ભાગ નાશ થવા-
ની તૈયારીમાં આવી ગયો હતો, તેથી તેની અંદર
રહેનારા દેવતાઓ હસો આકંઠ કરતા હતા.
ત્યાં એ સમુદ્રનો અંદરનો ભાગ પ્રવાહમાં
તણાતી જતી વિદ્યાધરીઓના સમૂહરૂપી કમલિ-
નીઓથી બહુ સુંદર દેખાતો હતો.^{૨૫} એકાકાર
થયેલા મહાસાગરનાં જળનાં પૂરો મોટા અવાજ
કરવા લાગ્યાં હતાં તેમજ ત્રણે લોકના સર્વ
ભાગો સંહારવા મંડ્યાં હતાં. જ્યારે એ જળનો
મોટો પ્રવાહ વહેતો હતો, ત્યારે તેના સપાટામાં
થી કાઠ બચાવી શકે તેમ ન હતું અને તરંગો
વડે નહિ તણાયેલો પણ કાઠ ન હતો. ઠેમકે,
કાળે પોતાની દાઢમાં લીધેલા પુરુષોની રક્ષા કર-
વાને કોણ સમર્થ છે ?^{૨૬, ૨૭} ત્યારે આકાશ પણ
ન હતું, દિશાઓનો અંત પણ ન હતો, નીચે
કે ઉપર પણ કશું ન હતું, કાઠ પ્રાણી નહોતું કે
કાઠ સદિ પણ ન હતી; માત્ર એક જળ જ ત્યારે
તરફ ભરપૂર દેખાતું હતું.^{૨૮}

નાકાશમાસીજ દિગ્નત આસીદ્યોઽપિ તા-
સીજ તદ્વર્ણમામીત્ । મૂતં ન આસીજ ચ સર્ગ
આમીદામીત્વરં કેવલમેવ વારિ ॥ ૨૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
, મકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'એકાણ્વવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

~* સર્ગ ૭૯ મો *~

બ્રહ્માનું નિર્વાણ તથા જ્ઞાન
થતાં સર્વનો બાધ

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

एतस्मिन्नंतरे चक्षुर्व्योमस्थोऽहमयात्यजम् ।

ब्रह्मलોકे महालोकं प्रमातेऽर्कप्रभासिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી, જમ પ્રાતઃકાળમાં
સૂર્યનારાયણ પોતાની પ્રભાને પ્રસારે છે, તેમ
મેં આકાશમાં બેઠાં બેઠાં મારી દૃષ્ટિને મહાપ્રકાશ-
વાળા બ્રહ્મલોક તરફ પસારી. મેં આમ જોયું,
તો પાપાણની બનાવેલી પૂનળીની પેઢે સમાધિ-
માં સ્થિર થઈ બેઠેલા બ્રહ્મા મારા જોવામાં આવ્યા.
વળી, તેમની પાસે તેમનો મુખ્ય (બ્રહ્મલોકમાં
રહેનાર જીવનમુક્ત પુરુષરૂપી) પરિવાર બેઠો
હતો.^{૧, ૨} ત્યાં દેવતાઓનો સમૂહ અને શુદ્ધ ચિત્ત-
વાળા ઋષિઓનો સમૂહ પણ હતા. શુક, બૃહ-
સ્પતિ, ઇન્દ્ર, કુબેર, યમ, અંદ્રમા, વરુણ અને
અશ્વિ, એ સર્વ ત્યાં બેઠા હતા. વળી, બીજ પણ
દેવર્ષિઓ તથા દેવતાઓના, ગંધર્વોના, સિદ્ધો-
ના અને સાધ્ય દેવતાઓના નિયંતાઓ (સ્વામી-
ઓ) ત્યાં હતા.^{૩, ૪} એ સર્વ જાણે ચિત્રમાં આવે-
એલા હોય તેમ પદ્માસન વાળો ધ્યાનમાં પરા-
યણ થઈ રહ્યા હતા અને જાણે સાવ નિર્જીવ
હોય તેવા જણાતા હતા.^૫ પછી ખાર સૂર્યો પણ
તે જ પ્રદેશમાં આવ્યા અને પદ્માસન વાળી બ્રહ્મા,
ઇન્દ્ર વગેરેની પેઢે સમાધિમાં પેસી ગયા.^૬ હવે
એક મુક્તમાત્ર ગયા બાદ, જમ બગી ગયેલો
પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાની પાસે જાણેલા પુરુષને
સ્વપ્નમાંથી જાગતાં પોતાની પાસે જોવા માંડે,
તેમ હું બ્રહ્માને જોવા લાગ્યો.^૭ તો જમ બગી

* આ અગ્યાઓશીમા સમર્પના ઋષિઓ અને
દેવતાઓ સહિત બ્રહ્માને નિર્બોણ થવા વિષે કહેવામાં
આવશે અને બગી જતા જમ સ્વપ્નનો બાધ થઈ
બપુ, તેમ જ્ઞાન થતાં સર્વનો બાધ થવા વિષે પણ
વર્ણન આવશે.

ગયેલા પુરુષને પોતાની પાસે સ્વપ્નમાં ખડું થઈ રહેલું સ્વપ્નનગર જગ્યા પછી દેખાતું નથી અને મહાન પુરુષોમાં જેમ વાસના દેખાતી નથી, તેમ બ્રહ્મલોકનો એ સર્વ ઠાઠ મારા જોવામાં આવ્યો નહિ.^૮ જેમ પૃથ્વીમાં અચાનક આવી પડેલા કાઈ કઠિન ઉત્પાત વડે નારા પામી ગયેલું નગર અરણ્યના જવું શૂન્ય જણાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પમાત્રથી ખડો થઈ રહેલો બ્રહ્મલોક સાવ અરણ્યની પેઠે શૂન્ય જણાવા લાગ્યો.^૯ ઋષિઓ, મુનિઓ, દેવતાઓ, વેદો અને વિદ્યાધર આદિ બ્રહ્મલોકના સર્વ રહેવાસીઓ પણ નિર્વાણને લીધે શૂન્યરૂપ જ જણાતા હતા, છતાં તેમનું પૂર્વરૂપ ક્યાંય પણ પ્રતીતિમાં આવતું ન હતું. પછી મેં આકાશમાં રહી સમાધિથી જોયું, તો બ્રહ્માની પેઠે એ સર્વ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું મારા સમજવામાં આવ્યું.^{૧૦-૧૧} તેઓ વાસનામાં લીન થઈ જવાથી અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. જગી ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં દેખાયેલ નગર જેમ જાત્ર અવસ્થા આવતાં પોતાના મૂળ અધિષ્ઠાનમાં પાછું લીન થઈ ગયેલ જણાય છે, તેમ તેઓ પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા હતા.^{૧૨} આ દેહ વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ચિદાકાશરૂપ જ છે, માત્ર વાસના વડે જ તે પ્રસિદ્ધ રીતે સ્થૂળ આકાર-વાળો દેખાય છે. વાસનાનો ક્ષય થઈ જતાં જેમ જગી ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં પદાર્થો નથી દેખાતા, તેમ એ સ્થૂળ આકારવાળો દેહ (સત્ય રૂપે) દેખાતો નથી.^{૧૩} સ્વપ્નની અદર પોતાનો દેહ અંતરિક્ષમાં ગમત કરનારો જોવામાં આવે છે, પણ જગી જતાં અને વાસનાની શાંતિ થતાં એ કશું પણ પછી દેખાતું નથી.^{૧૪} તે જ પ્રમાણે જાત્ર અવસ્થામાં પણ વાસનાનો ક્ષય થતાં સ્થૂલ શરીર કે સૂક્ષ્મ શરીર એક દેખાતું નથી.^{૧૫} આ બાબતમાં દર્શાવેલો જોઈતો હોય

સ્વપ્નનો અનુભવ પ્રસિદ્ધ છે. દેહ બાળક સુધી પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રસિદ્ધપણે અનુભવ-

માં આવે તથા સાંભળવામાં તેમજ સ્મરણમાં આવે એવી છે.^{૧૬} જે શક પુરુષ પોતાના અનુભવની વાતને પણ કબૂલ ન કરે, તે આ પારમાર્થિક ઉપદેશની બાબતમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે જે જગતાં છતાં ઢાંગથી સૂઈ ગયા જવો થઈ રહ્યો હોય, તેને કોણ જગાડી શકે.^{૧૭} વાસનાને કારણરૂપ ન માનીએ, તો જેમ દેહના કારણથી અનુભવમાં આવતું સ્વપ્ન સ્વપ્નદેહનો અભાવ થતાં પછી જોવામાં આવતું નથી, તેમ તે દેહનો અભાવ થતાં દેહના સંયોગથી દેખાતો આ પ્રપંચ પણ પછી નથી એમ માનવામાં આવે આમ હોય તો દેહથી રહિત થયેલાને પરલોક મળવાની વાત પણ સંભવતી નથી અને નાસ્તિકતા જ કેવળ આવી જાણી રહે છે.^{૧૮} જો એ (પરલોકના અભાવની) વાત સંભવતી હોત, તો પ્રલયમાં સર્વ સમદ્રિશરીર-નો ક્ષય થયા પછી આ સૃષ્ટિ પાછી ઉત્પન્ન થાત નહિ; છતાં તે તો ઘટમાળ પ્રમાણે સદા કાળ થતી રહે છે.^{૧૯} જે પદાર્થ અવયવવાળો છે, તેના અવયવોનો વિભાગ થનારૂં ક્ષય અવશ્ય ભાવી જ છે, તો ન કદાચિદનીદ્રાં જગત્! એ સાંખ્યમત પણ કાંયમ રહી શકતો નથી.^{૨૦} પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો જ પરસ્પર મળી જઈને જરાયુજ આદિ દેહને આકારે અને ઘટપટ આદિને આકારે પરિણામ પામે છે, તેને જગત કહે છે. તે જગત પરમાણુરૂપે નિત્ય હોવાથી તેનો નાશ નથી. દેહને આકારે પરિણામ પામેલાં પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોમાં ચૈતન્ય તો એક મદશક્તિની પેઠે એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે. આવા ચારાંક-મતનું અવલંબન કરી કાંઈ કહેવામાં આવે તો સર્વનો (ચાર પ્રકારનો) પ્રલય માનનારાં પુરાણોનું; ઇતિહાસોનું, વેદોનું અને સ્મૃતિ

* મદિરા બનાવવાના પદાર્થમાં કાળ કરીને તેનો બેરોબર સોડ થાય છે, એટલે એક જાતની મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આદિનુ વ્યર્થ પણુ સિદ્ધ થાય છે.^{૨૫૨} હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી ! સાવ નિર્દોષ એવાં વેદ-પુરાણ, ઇતિહાસ આદિને જે કદાચિત્ એ ચાર્વાકમતવાળાઓ પ્રસય, ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિના નિર્ણયની બાબતમાં અપ્રમાણરૂપ ગણે, તો લોભ, દ્વેષ, વિષયાભિલાષ વગેરે અસખ્ય દોષો વડે દૂષિત અને 'આ વાંઝણી સ્ત્રીએ સેંકડો પુત્ર જાણ્યા છે' એ વાક્યના જેવા સાવ મિથ્યા એવા એ ચાર્વાકના વાજ્યને કેમ પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય?^{૨૬} વળી જગતને ઉચ્છેદ થઈ જવાના હેતુથી પણુ એ ચાર્વાકમત આદર આપના યોગ્ય નથી. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! જે વાતને એક બાબુ રાખી હું તમને બીજું કહું તે સાંભળો.^{૨૭} જીવને મદશક્તિની પેઠે કૃત્રિમ (ઉત્પન્ન થયેલો) માનવામાં આવે, તો પછી દેહનો નાશ થતાં તેના પણુ નાશ થઈ જવાથી દેશાંતરોમાં મરી ગયેલા મનુષ્યોનું પિશાય આદિ દેહરૂપે થવું, પોતાના દેશમાં આવવું અને બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો વગેરે જે વાત જેવામાં આવે છે, તે સિદ્ધ થતી નથી.^{૨૮} કદાચિત્ ચાર્વાક તરફથી કહેવામાં આવે કે, જ્યાં સુધી દેહ રહે છે, ત્યાં સુધી 'હું' પિશાયગ્રસ્ત છું' એવી એક જાતની જાંતિ જ મનુષ્યના ચિત્તમાં પેસી જાય છે. તો તેના પોતાના જ મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજાં પ્રમાણ ન સ્વીકાર્યાથી તેના પોતાના વચનરૂપી પ્રમાણને પ્રમાણરૂપ જ ગણી શકાતું નથી.^{૨૯} હવે જે (કેટલીક યુક્તિઓથી છ પ્રમાણો સિદ્ધ થવાને લીધે) પ્રત્યક્ષ સિવાયનાં બીજાં પણુ પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તેમના મત પ્રમાણે જ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ એવો પિશાય આદિ ભાવ સત્ય જ ઠરે છે અને શબ્દ આદિ પ્રમાણ માનતાં પરલોક-સ્વર્ગ-નરક-આદિ પણુ નિર્દોષ શ્રુતિ આદિ પ્રમાણો વડે સિદ્ધ છે; તેથી તે શા માટે સત્ય ન હોય?^{૩૦} જે કદાચિત્ પિશાયના

અસ્તિત્વ વિષેના પ્રમાણને સત્યરૂપ ન માનવામાં આવે, તો મદશક્તિવાળા (સુરા આદિ) પદાર્થના માદકપણા વિષેના પ્રમાણને પણુ સત્યરૂપ માની શકાય નહિ. જે કદાચિત્ તેને પણુ સત્ય માનવામાં આવે, તો પછી સ્વર્ગ-નરક આદિ પરલોકની સ્થિતિ પણુ કેમ અસત્ય કહી શકાય?^{૩૧} પિશાય છે, એમ કેટલાક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે તેથી તે સત્ય છે એમ કહીએ, તો પછી મરી ગયા પછી પરલોક છે, એ વાત અનુભવબળથી અને શ્રુતિબળ આદિથી સિદ્ધ છે; તેમાં શા માટે સત્યતા ન માની શકાય?^{૩૨} પિશાયના વળગાડવાળા પુરુષને પોતાના દેહ-માંથી કાકતાક્ષીયની* પેઠે અકસ્માત્ પિશાયની પ્રતીતિ થઈ આવે છે. તેને જે પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે, તો પછી અતિપ્રબલ શ્રુતિ આદિ પ્રમાણો વડે સિદ્ધ એવી પરલોકની પ્રતીતિ નથી જ એમ કેમ કહી શકાય?^{૩૩} સાક્ષીયેતન્ય, અંદર જ જ પદાર્થને જેવે જેવે રૂપે દેખે છે, તેવે તેવે રૂપે જ તેને અનુભવે છે. પછી તે ભલે સત્ય હોય કે અસત્ય હોય. આ વાત અનુભવથી જ સિદ્ધ છે.^{૩૪} જે મરી ગયા પછી પરલોક છે એ વાત યથાર્થ જ છે, તો પછી દેહ વિદ્યમાન હોય ત્યારે જ દેખાય અને જ અનુભવાય તે જ સત્ય અને દેહ ન હોય ત્યારે તેની પછવાડેની વાત અસત્ય, એમ કેમ માની શકાય?^{૩૫} ચિદ્રૂપ આત્મા સદા સત્ય છે અને તે નામરૂપાત્મક પ્રપચની પહેલાં નિત્યસિદ્ધ એવા પોતાના પ્રકાશમય સ્વરૂપને જ અનુભવે છે. પછી તે વાસનાના કારણરૂપ આતિવાહિક દેહને દેખે છે અને પછી જ આ દેહ આદિ જાંતિ તેના જેવામાં આવે છે.^{૩૬} વાસનાનો ક્ષય થતાં (આતિવાહિક દેહનો ક્ષય થઈ જઈ) દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શન, એ ત્રિપુટીરૂપી રાગ નાશ

* કાકતાક્ષીય એસવુ અને તાડનું પડવુ જેમ અચાનક રીતે બને તેમ.

પામે છે. પણ એ એ વાસનાનું અસ્તિત્વ હોય, તો આ સંસારરૂપી પિશાચીનો ઉદય થાય છે. પ્રથમ તો બ્રહ્મને एकोहं ब्रह्मस्यम् । એમ સકલપ રહુર છે, પછી તે જગતને આધારે ઉદય પામે છે, ત્યાર પછી ત્રિપુટી (દ્રષ્ટા-દશ્ય-દર્શન) ની પ્રતીતિ થતાં વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાસના ની શાંતિ થવી તે મોક્ષરૂપ છે અને એ વાસના ની સત્તા રહેવી તે સંસારરૂપી બ્રહ્મનું મૂળ નિદાન છે, એમ તમે સમજો. ^{૩૪} વસ્તુતાએ વિચાર કરીએ તો પરબ્રહ્મમાં અસંભવ હોવાને લીધે વાસના પ્રથમે ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી અને અધ્યારોપદૃષ્ટિથી તેને ઉત્પન્ન થયેલી માનવામાં આવે, તો પણ તે જ્ઞાનનો ઉદય થતાં સત્ય પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. ^{૩૬} હે રામચંદ્રજી ! આવી જાતનું જે જ્ઞાન થવું તેને જ વિદ્વાનો નિર્વાણરૂપે સમજે છે અને એ સંબંધમાં ખરું ન સમજતાં જે અજ્ઞાન રહ્યા કરે તે જ બંધરૂપ છે, એમ તમે સમજો. ^{૩૭} પરમાત્મા એક જ્ઞાનધનરૂપે સર્વત્ર ભરપૂર છે અને તે સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પરૂપે અનુભવમાં આવે છે. તે જ પોતાની મેળે (અજ્ઞાનદશામાં) બહાર અનેક રૂપે રહુરેલ દેખાય છે અને (જ્ઞાનદશામાં) એ કશા રૂપે ન રહુરતાં સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે છે. ^{૩૮} ચિદાત્માને અંતર્મુખ રાખવો એ વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં એક સહજ વાત છે. તેમાં બંધની દૃષ્ટિ કે મોક્ષની દૃષ્ટિ કે તત્સંબંધી સાધન કે તેના ક્લેશ ક્યાંથી હોય? ^{૩૯} ચિદાત્માને બહિર્મુખ કરવામાં આવે તો બંધન જ છે. તેને બહિર્મુખ ન થવા દેતાં અંતર્મુખ કરી દઈ સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિર રાખવામાં આવે, તો તે પોતે જ પરમ મંગળમય મોક્ષસ્વરૂપ છે. જગત સાત બિંદ્યા છે અને તે ચિદાત્મા બહિર્મુખ થતાં ખડું થઈ જઈ સત્યના જેવું ભાસે છે. ^{૪૦} જડતા વિનાની સુષુપ્તના જેવી જ્ઞાનમય દશા જ મોક્ષરૂપ કહેવાય છે; અને ત્રિપુટીની કલ્પના કરવામાં આવે છે તે

અયદાવસ્થા બંધરૂપ છે, એમ વિવેકીઓ કહેવું છે. આમાંથી જે દશા તમને ચયતી હો તેમાં તમે સુખેશી રહો. ^{૪૧} તમે વાસનાનો સ કરી નાંખો અને અનંત, અનાદિ, ક્લિત્વએકર આદિ સંખ્યાથી રહિત, શૂન્યતારહિત અને સ્વચ્છ એક પરબ્રહ્મરૂપ થઈને રહો. આમ તમે નિરાશ અને બંધથી રહિત થાઓ તથા આકાશના જેવું શુદ્ધ નિર્વિકાર ને વિરાણ ચિત્તવાળા થાઓ. ^{૪૨}

નિર્વાણવાસનમનન્તમનાદ્યમચ્છબૌદ્ધૈકતાનમપયંત્રજનમસ્તશંકમ્ । અદ્વૈતમર્કપરહિતં ચ નિરસ્તશૂન્યમાકાશકોશવિશદાશયશાન્તમાસ્ત્વ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'વાસનાભાવપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો

પ્રાકૃત પ્રલયનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति ते सर्वं आयाता ब्रह्मलोकनिवासिनः ।

अदृश्यतामेव गता दीपाः क्षीणदशा इव ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આમ ત્યા આવેલા તે સર્વ બ્રહ્મલોક વાસીઓ વાટ વિનાના દીવાની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગયા. ^૧ બ્રહ્માનો દેહ શબલબ્રહ્મ સાથે એકતાને પામી ગયો, એટલે મહાપ્રજ્વલિત કાન્તિવાળા બાર સૂર્યો જગતની પેઠે જ બ્રહ્મલોકને બાળવા લાગ્યા. ^૨ બ્રહ્મલોકને બાળી નાખીને તેઓ પણ બ્રહ્મની પેઠે ધ્યાનાવસ્થિત થઈ ગયા અને દિવેલ વગરની વાટવાળા દીવાની પેઠે નિર્વાણને પામ્યા. ^૩ પછી, જેમ રાત્રિની અંદર અંધારું આખી પૃથ્વીમાં ફેલાઈ જાય છે, તેમ મોટા તરંગવાળું મહાસાગરનું એક પૂર બ્રહ્મલોકમાં ફેલાઈ ગયું. ^૪ જેમ પાણી ગયેલું દ્રાક્ષનું

* આ એ રીતેના સર્ગમાં પ્રાકૃત પ્રલયના ૪ મ વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યો, કે જે યોગી પુરુષોના અનુભવ વડે ગમ્ય છે.

ક્રળ કેવળ એક રસ વડે કરીને જ પરિપૂર્ણ હોય છે, તેમ દેહ બ્રહ્મલોક સુધી આપું જગત જળ વડે પુરાઈ ગયું.^૫ પ્રલયકાળના સર્વ મેઘો તે મોટા તરંગો સાથે, પર્વતોના સમૂહો સાથે અને આકાશચારી દેવતાઓનાં શરીરો સાથે અથડાઈને શિથિલ થઈ ગયા, છિન્નભિન્ન થઈ ગયા અને જળની અંદર જ લય પામી ગયા.^૬ એટલા વખતમાં મેં પાછી આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો આકાશમાંથી પ્રકટ થયેલ એવું કોઈ મહાભયંકર રૂપ મારા જોવામાં આવ્યું. એને જોઈ પ્રથમ તો હું ખરેખર ભયભીત બની ગયો હતો.^૭ જાણે કોઈ પ્રલયકાળનું નવું જગત હોય, એવો તેનો મહા વિશાળ આકાર દેખાતો હતો; દેહ સૃષ્ટિના આરંભથી પ્રલયકાળ સુધીની બધી રાત્રિઓનું અંધારું એકઠું થઈ ભૂતિમાન દેહધારી બની ઊભું હોય એવું તે અતિ ઠાળા રંગનું દેખાતું હતું. વળી તે વિશાળતાને લીધે આકાશને પૂર્ણ કરી રહ્યું હતું.^૮ તે લાખો તરણ સૂર્યોનાં કાન્તિવાળાં તેજને ધારણ કરી રહ્યું હતું. ત્રણ સૂર્યોના જવાં અનવલ્યમાન અને સ્થિર થઈ રહેલા વીજળીઓના સમૂહની પેઠે ચળકાટ કરતાં ત્રણ નેત્રો વડે તેનું મુખ પ્રકાશિત થઈ રહેલું દેખાતું હતું. તેના દેહમાંથી અનેક જ્વાળાઓના સમૂહો બહાર પ્રસરતા હતા. તેને પાંચ મુખ હતાં, દશ હાથ હતા, ત્રણ નેત્રો હતાં અને તેના હાથમાં શૂલ (ત્રિશૂલ) શોભી રહ્યું હતું.^{૯, ૧૦} જોઈ તે આલ્યું આવતું હતું, છતાં જાણે આકાશની અંદર ચારેબાજુ તે પોતાના આકારને ફેલાવી રહ્યું હોય એવું લાગતું હતું. જાણે આકાશ જ તલવારના જવા ધનરથામ દેહને ધારણ કરી લઈ ભૂતિમાન થઈ ગયું હોય એવું તે જણાતું હતું.^{૧૧} એક અણવથી પૂર્ણ થઈ રહેલાં બ્રહ્માંડની બહાર આકાશમાં તે રહ્યું હતું અને જાણે આકાશ જ હાથ-પગ આદિ અવયવોની રચના ધારણ કરી રહ્યું હોય એવું જણાતું હતું.^{૧૨} પોતાના જીવબળથી ક્ષીરસાગરને શોભ પમાડ-

નારા ભગવાનની પેઠે તે પોતાના નાસિકાના પવનના ઝપાટાથી મહાસાગરને પણ કંપાવતું હતું.^{૧૩} પ્રલયકાળના મહાસમુદ્રના જળનું પૂર જાણે પુરુષનો આકાર ધારણ કરી રહ્યું હોય એવો તેનો દેખાવ હતો. જાણે વિનાશકારણે સમષ્ટિ-અહંકાર, પોતાના સ્વરૂપને ભૂતિમાન બનાવી, પ્રત્યક્ષ આવી ઊભો હોય એમ લાગતું હતું.^{૧૪} ત્યાં ઊડવાના આડંબરવાળા પાંખોના સમૂહો-થી કુલાચલ પર્વતોનો મોટો સમુદાય ખડો થઈ જઈ જાણે આકાશને ભરી રહ્યો હોય એવો દેખાવ નજરે આવતો હતો.^{૧૫} પછી છેટેથી જ ત્રિશૂલ અને ત્રિનેત્ર વડે 'આ રૂઢ છે' એમ જાણી લઈ, મેં એ પરમેશને નમસ્કાર કર્યા.^{૧૬}

રામ યોહ્યા:-હે મહારાજ ! રૂઢનો એવો આકાર કેમ હતો? તેમનું રૂપ કાણ કેમ હતું? તેમની આકૃતિ એવડી મોટી કેમ હતી? તેમને પાંચ મુખ કેમ હતાં? તેમને દશ હાથ કેમ હતાં? તેમને ત્રણ નેત્ર કેમ હતાં? તે ક્યાં રહે છે? તેમનું રૂપ ભયંકર કેમ હતું? તે એકલા કેમ હતા? તેમને એવું રૂપ ધારણ કરવાનું, પ્રયોજન શું હતું? તેમને કોની પ્રેરણાથી એ રૂપ લેવું પડ્યું હતું? એ રૂપ લઈ તેમણે શું કામ કર્યું? આમ જ્યારે ઈશ્વરે રૂઢનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું હતું, ત્યારે તેમની છાયારૂપ માયાકેવા આકારમાં રહી હતી? આ બધું આપ કહો.^{૧૭, ૧૮}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! સમષ્ટિ-અહંકારની ઉપાધિને લીધે એ પરમેશ્વર રૂઢના નામે કહેવાયો છે. એ વ્યષ્ટિરૂપે અનેક અભિમાનવાળાં છે અને સમષ્ટિરૂપે એક અભિમાનને ધારણ કરે છે. મારી દૃષ્ટિથી દેખાયેલું તેમનું રૂપ સુદૃઢ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૧૯} એ ભગવાન રૂઢની આકૃતિ ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તેમનો વર્ણ પણ ચિદાકાશરૂપ છે. તેમનું તત્ત્વ વિચારવા જતાં તે માત્ર ચિદાકાશરૂપ છે, તેથી એ પ્રકાશમય રૂઢ ચિદાકાશરૂપ જ કહેવાય છે.^{૨૦} એ

રૂદ્ર સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. આથી તેમનો આકાર વિશાળ કહેવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલી અહંકારની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ રૂદ્ર અહંકારરૂપ છે તેથી તે રૂદ્રના પાંચ મુખ રૂપ છે અને તેમનો પ્રકાશ ચારે તરફ દીપી નીકળે છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને તેના પાંચ વિષયો એ રૂદ્રની દશ જુગરૂપે કહેવાય છે.^{૨૧, ૨૨} ચાર પ્રકારનાં (જરા-યુજ આદિ) શરીરો તેમજ તેની અંદર રહેનારા તે તે જીવો સાથે બ્રહ્મા, શમલબ્રહ્મમાં લીન થઈ ગયા એટલે બ્રહ્માએ અહંકારનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.^{૨૩} સર્વ કાર્ય માત્રનો લય થઈ જતાં જ એક માત્ર કારણરૂપ અશબ અવશેષ રહે છે, તે એ રૂદ્રનું સ્વરૂપ છે. પ્રથમ તેની જ આકૃતિ વર્ણવી છે, તે વસ્તુતાએ નથી; છતાં તેવી તેવી ભાવનાના બળથી ઉપાસકોને વાસના પ્રમાણે શ્રાંતિમાત્રથી તેમનો તેજો મૂર્તિ-માન આકાર દેખવામાં આવે છે.^{૨૪} એ મહા-સમર્થ રૂદ્ર ચિદાકાશની અંદર રહેલા વિશાળ આકાશ (અવ્યાકૃત) ની અંદર તેમજ સર્વ પ્રાણીઓના દેહની અંદર નિરંતર પવનની પેઠે રહે છે.^{૨૫} જ્યારે પ્રલયકાળમાં સર્વ પ્રાણીમાત્ર તેનો ત્યાગ કરી દે છે, ત્યારે તે ક્ષણમાત્રમાં ક્ષોભને પામી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને ચિદાકાશ રૂપ ધારણ કરી લઈ પરમશાંતિને પામે છે.^{૨૬} ત્રણ ગુણો, ત્રણ કાળ, ચિત્ત, અહંકાર અને બુદ્ધિ એ ત્રિપૃષ્ઠી, પ્રણત્રના ત્રણ વર્ણ અને ત્રણ વેદ, એ સર્વ રૂદ્રનાં ત્રણ નેત્રરૂપ છે. ત્રેલોક્યરૂપી ત્રિશૂલ તેમણે પોતાની મૂઠીની અંદર પકડી રાખેલ છે સર્વ પ્રાણીમાત્રના સમૂહમાં એ રૂદ્ર વિના બીજું કશું નથી તેથી સર્વ દેહોના આત્મારૂપ એ જ થઈ રહેલ છે.^{૨૭, ૨૮} પોતે સર્જનાં સર્વ પ્રાણીઓને તેમનાં મો પ્રમાણે ભોગ આપવો અને અતે મોક્ષનો મધિકાર પ્રાપ્ત થતાં તેના અધિકારીઓને મોક્ષ ને, એવો જ તેમનો સ્વભાવ છે, તે જ સૃષ્ટિ-

રચનાનું પ્રયોજન છે. શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ અને નિરતિશય આનંદરૂપ પરમાત્માની ઈકોજ્ઞં બહુ-સ્વામ્ય । એવી સંકલ્પરૂપી માયાવૃત્તિ વડે પ્રેરણા થાય છે, એટલે તે રૂદ્ર પોતાનું કાર્ય કરે છે. પછી માયાથી પ્રલયની પ્રેરણા થાય છે, એટલે ક્રમે કરી સર્વ સૃષ્ટિને ગળી જાય છે અને પોતે પણ પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જઈ પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રૂદ્રનું બીજું સ્વરૂપ તો નિર્મળ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે અને એ ઈશ્વરરૂપ રૂદ્રને જ કૃષ્ણ (કાળા) રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.^{૨૯-૩૧} એ જ રૂદ્ર આ જગતનો પ્રલય કરી દઈ તેને એક સમુદ્રરૂપ કરી નાખે છે અને સમુદ્રને પણ પી જઈ પુનર્જન્મ ન થતા માટે પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૩૨} ત્યાર પછી પણ હું એવા લાગ્યો, તો રૂદ્ર પોતાના પ્રાણવાયુના વેગથી એ મહા-સાગરને પી જવાનો ઉદ્ધમ કરી રહ્યા હતા.^{૩૩} ત્યાં તે મહાસાગર રૂદ્રના પ્રાણથી એવામને વડ-વાસિની પેઠે અનેક જનાઓઓના સમૂહો વડે અંદર આકુળબ્યાકુળ થઈ રહેલા રૂદ્રના વિશાળ મુખમાં પ્રવેશ કરતો હતો.^{૩૪} એ અહંકારરૂપી રૂદ્ર જ પ્રલયકાળપર્યંત સમુદ્રમાં વડવાનલરૂપ થઈ રહી તેનાં સઘળાં જળને પી જાય છે. જમ જળ પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વ પોતાના રાક્ષસમાં પ્રવેશ કરે છે અને શરીરમાં પ્રાણ-અપાન આદિ રૂપે પાંચ પ્રકારે રહેલા વાયુ પ્રાણીઓના મુખના પોલાણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મહાસાગરે વેગથી રૂદ્રના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૫, ૩૬} જમ સૂર્યનારાયણ અંધકારને પી જાય છે અને સત્સંગતિ દોષોને ગળી જાય છે, તેમ એ શ્યામવર્ણી રૂદ્ર ત્યાં આવી એક મુદ્રતં માત્રમાં જ મહાસાગરના જળનું પાન કરી ગયા.^{૩૭} ઠેક બ્રહ્મલોકથી માંડી પાતાળપર્યંત બધું શાંત અને શૂન્ય થઈ ગયું હતું. રજ, ધુમાડો, પવન, સમુદ્ર અને પ્રાણીઓ એ સર્વનો અભાવ હતો. આથી આકાશ એકસરખી રીતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ

રહેલું જણાતું હતું.^{૩૯} હે રામચંદ્રજી ! તે વખતે
 દ્રુત આકાશના જેવા નિર્મળ ચાર પદાર્થો જ
 અચલપણે દેખાતા હતા. તે વિષે હું તમને કહું છું
 તે તમે સાંભળો. એક તો, કાળા રંગના આકાશ
 ના જેવા આકારવાળા અને નિશ્ચય સુગંધની
 પેઠે આકાશની અંદર નિરાધાર રહેલા રુદ્ર
 આકાશની મધ્યમાં દેખાતા હતા.^{૪૦} બીજે
 પદાર્થે બ્રહ્માંડરૂપી ધરને સાત પાતાળની
 નીચેનો ભાગ હતો. તે અતિ છેટે દેખાતો
 હતો અને પૃથ્વીના તથા આકાશના તલના
 જેવા જણાતો હતો.^{૪૧} એ ભાગ ત્રણે લોક
 તથા તેની અંદરના પદાર્થો ભરમ થઈ જવાને
 લીધે અવશેષ રહેલા અને જળ પડવાથી
 લીના થઈ ગયેલા તથા ક્ષીયડરૂપે જમી ગયેલા
 પાતાળ, પૃથ્વી, સ્વર્ગ, પર્વતો અને દેવતાઓના
 પાર્થિવ ભાગ વડે વ્યાપ્ત હોતો. વળી તે ઉપરના
 પ્રદેશની અપેક્ષાએ કાંઈક સ્થૂળ દેખાતો હતો.^{૪૨}
 ત્રીજે પદાર્થે બ્રહ્માંડનો ઉપરનો ભાગ હતો. તે છેટે
 હોવાથી બરાબર દૃષ્ટિમાં આવતો નહોતો. તે અતિ
 સૂક્ષ્મ હતો, તેથી દુર્લભ આકાશના જેવા શ્યામ
 દેખાતો હતો.^{૪૩} ચોથો પદાર્થ તો અનાદિ તથા
 અનંત બ્રહ્મની જમ ચોતરફ પ્રસરી રહેલું તે
 નિર્મળ આકાશ જ હતું. તે છેટે છેટે રહેલા બ્રહ્માંડ-
 ના નીચેના અને ઉપરના ખંડના વચલા ભાગ-
 માં રહેલું હતું. એ ચાર પદાર્થો સિવાય બીજું
 કંઈ પણ ત્યાં જોવામાં આવતું ન હતું.^{૪૪, ૪૫}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! બ્રહ્મલોકની
 બહાર શું છે ? તેને આવરણ કેટલાં છે ? અને
 તે કેવી રીતે રહેલ છે ?^{૪૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બ્રહ્માંડખંડની બહાર તેના
 થી દશગણું જળ રહ્યું છે અને તે જળ અનંત
 એવા બ્રહ્માંડના બન્ને (ઉપર નીચેના) ખંડના
 સંધિમાં રહેલા અંદરના આકાશને છોડી દઈ
 માત્ર બહાર જ ફેલાઈ રહેલ છે.^{૪૭} એ જળ
 પછી તેનાથી દશગણું તેજ રહેલ છે અને તે

જનાળારૂપ છે. એ તેજ પછી તેનાથી દશગણું
 નિર્મળ વાયુ રહ્યો છે અને જળની પેઠે જ
 પવિત્ર કરનાર છે.^{૪૮} એ વાયુ પછી તેના કરતાં
 દશગણું એવું આકાશ રહ્યું છે. તે આકાશ પછી
 અતિસ્વચ્છ પરમનિર્મળ અનંત બ્રહ્માંડ (શબ-
 લબ્રહ્મ) રહેલ છે.^{૪૯} એ શબલબ્રહ્મના આવરણ-
 વાળા સ્વરૂપરૂપી આકાશની અંદર અનેક જાત-
 નાં આવરણો છે, એમ બીજાં તંત્રોમાં ખતાવ્યું
 છે. એ આવરણો એકબીજાથી ધણે દૂર છે,
 અનંતરૂપ છે અને તંત્રકારોએ એકબીજાની સાથે
 સંવાદ થતાં પરસ્પર પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તેની
 કલ્પનાઓ કરી કાઢી છે.^{૫૦}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! બ્રહ્માંડના
 ઉપરના ભાગમાં અને નીચેના ભાગમાં એક-
 બીજાથી ઉત્તરોત્તર દશગણું વધારે વિસ્તાર છે.
 તે મોટા આકારને ધારણ કરી રહેલ જળ આદિ
 શી રીતે રહેલ છે ? અને કાણે તેને ધારણ કરી
 રાખેલ છે ?^{૫૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ વાંદરીનાં બચ્ચાંઓ
 પોતાની માતાના પેટને વળગી રહે છે, તેમ
 પાર્થિવ પદાર્થોના આધારભૂત અને કમળના પત્ર-
 ના જેવા બ્રહ્માંડખંડોનો જ પાર્થિવ ભાગ છે, તેને
 આધારે જ બીજા બધા પદાર્થો રહેલા છે.^{૫૨}
 બ્રહ્માંડરૂપી મોટા શરીરની અંદર જ જ પદાર્થો
 જેની જેની નજીક રહેલા છે, તેઓ તેમના પર-
 સ્પર એકબીજાના આકર્ષણથી જ રહેલા છે.
 જમ તરસ્યાં મનુષ્ય જળ તરફ ખેંચાય છે, તેમ
 તેઓ એકબીજા (નજીકના પદાર્થો) તરફ આક-
 ર્ષાય છે.^{૫૩} એવી જ રીતે તેજસ આદિ પદાર્થો
 પણ એ બ્રહ્માંડની અંદર પરસ્પર આકર્ષાઈ રહ્યા
 છે. જમ હાથ-પગ આદિ અવયવો પોતાની
 સ્થિતિને છોડતા નથી, તેમ એ સર્વ પદાર્થો પણ
 પોતાપોતાની સ્થિતિને છોડતા નથી.^{૫૪}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! બ્રહ્માંડના
 બન્ને (ઉપરના અને નીચેના) ખંડ શી રીતે

રહ્યા છે? તેનો શો આધાર છે? શો આકાર છે? કાણુ તેને ધારણ કરી રાખેલ છે? અને છેવટ તેનો નાશ કેવી રીતે થાય છે? ૫૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ વિશાળ જગત સ્વપ્નના નગરની પેઠે કાઠએ ધારણ નહિ કર્યા છતાં ધારણ કરાઈ રહ્યું છે, નાશ નહિ પામતાં છતાં નાશ પામતું દેખાય છે અને નિરાકાર છતાં તે સાકાર અનુભવમાં આવે છે. ૫૬ એ જગતમાંથી શું નાશ પામે છે અને કાણુ તેને ધારણ કરી રાખે છે, એ કાંઈ પણ નથી; માત્ર જ્યેવો જ્યેવો ચિદાત્માનો દૃઢ સંકલ્પ રહુરે છે, તેવું તેવું જ તે અનુભવમાં આવે છે. ૫૭ જેમ આકાશની અંદર મોવાળા-મસલાં આદિ ભ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે અને જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું તથા પવનમાં ચલનશક્તિ દેખાય છે, તેમ જ ચિદાકાશની અંદર (અભિન્ન સત્તારૂપ) જગત જોવામાં આવે છે. ૫૮ બ્રહ્માંડ નામનું જગતરૂપી ઘર અધિષ્ઠાન-જૈનન્યની અંદર સંકલ્પનગરની પેઠે ખડું થઈ બંધ દેખાય છે. ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ રહેલ છે. તે નિરાકાર છે, છતાં પ્રત્યેક પદાર્થને રૂપે જાણે આકારવાળું થઈ રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. ક્ષય થવાનો સંકલ્પ રહુરતાં તે રાત્રિ-દિવસ ક્ષય પામતું દેખાય છે અને જવાનો અધ્યાસ બેસતાં તે અહર્નિશ ગમનધર્મવાળું જણાય છે. તે સ્થિર થઈ રહ્યું છે, એવો દૃઢ સંકલ્પ થતાં તે રાત્રિ-દિવસ સ્થિર થઈ રહેલ દેખાય છે અને જોડે છે એવી દૃઢ ભાવના થતાં તે જોડતું માલૂમ પડે છે. તે નાશ પામે છે એવી ભાવના થતાં મહાપ્રલય આદિ વડે તે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જન્મ પામે છે એવી સ્ફૂર્તિ દૃઢ થતાં સૌસૌનાં મૂળસ્વરૂપને આકારે તેનું સ્ફુરણ થઈ તે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ શરદઋતુના આકાશની અંદર દષ્ટિ પડતાં તારાઓરૂપી મોતીઓનો સમૂહ અસત્ય છતાં અતિ સત્યરૂપે ઉદય પામેલો છે, તેમ જ ચિદાકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે

અસત્ય જગતો જોવામાં આવે છે. તેમની ગણના કરવાને પણ કાણુ સમર્થ થઈ શકે તેમ છે? ૫૯-૬૩

આમાતિ મૌક્તિકગણ: શરદમ્બરાન્ત-દૈટ્યવસત્ય ઇદિવોડ્વવતિસત્યરૂપ: ।

બ્રાન્ત્યા યથા નમસિ ચ સ્ફુરતાં તથૈવાં સંસ્થાં વિધાતુમિહ કો જગતાં સમર્થ: ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભ્રાંતિ-માત્રત્વપ્રતિપાદન' એ નામનો

સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૮૧ મો* —

રુદ્રરૂપ ભૈરવનું તથા કાળરાત્રિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ રાઘવ રુદ્રં તં તદા તસ્મિન્મહાવરે ।

પ્રવૃત્તં નર્તિતું મત્તમપરયં વિતતાકૃતિમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચ દ્રજી ! પછી એ મહાકાશની અંદર પોતાના આકારને પ્રસારી રહેલા, મત્ત બની ગયેલા અને નૃત્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલા રુદ્રને મેં જોયા. તે વખતે જાણે આકાશ જ પોતાના વ્યાપકપણાને નહિ છોડતાં સાકાર બની ગયું હોય એમ જણાતું હતું. ત્યારે એ રુદ્રની મૂર્તિ ધનશ્યામ હતી, દશે દિશાઓને તે પોતાના સ્વરૂપથી પૂરી રહ્યા હતા અને તેમનો આકાર મહા વિશાળ હતો. ૧, ૨ તે સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિરૂપી નેત્રને ધારણ કરી રહ્યા હતા અને દશે દિશાઓરૂપી ચપ્પળ વસ્ત્ર વડે તે સુશોભિત દેખાતા હતા. તેમનો કાન્તિસમૂહ ઘાટો હતો અને તે ચોતરફ ઘણા લાંબા પ્રદેશ સુધી પથરાઈ રહ્યો હતો. તે જાણે શ્યામ કાન્તિને બંધાવાનો સ્તંભ જ હોય તેવા દેખાતા હતા. ૩ તેમની દષ્ટિ વડગાંઝિના જેવી મહાપ્રચંડ જણાતી હતી,

* આ એકાદશીમા સર્ગમાં પ્રલયકાળમાં નૃત્ય કરતા રુદ્રરૂપ ભૈરવનું વર્ણન આવશે અને તેની ઊપાસણા કાળરાત્રિ કે જે જગતને પોતાના અગમાં ધારણ કરી નૃત્ય કરે છે, તે વિશે પણ વર્ણન કરવામાં આવશે.

તેમનું સ્વરૂપ અપલ ભુજઆરૂપી તરગોના ભારથી પ્રકાશી રહ્યું હતું અને સર્વત્ર એકરસ-રૂપે ભરપૂર થઈ રહેલા મહાસાગરનું જળ જ બહુ દેહધારી બની મૂર્તિમાન થઈ રહેલ હોય એવું તે દેખાતું હતું.^૪ એ રુદ્રને દીઠા પછી હું પાછો તેમના તરફ જોવા લાગ્યો, તો એ રુદ્રના નૃત્યનું અનુકરણ કરી રહેલી એક આકૃતિ મારા જોવામાં આવી. તે આકૃતિ બહુ રુદ્રની છાયા જ હોય એવી દેખાતી હતી.^૫ ત્યાં મારા મનમાં ચંકા થતી હતી કે, ‘સૂર્યો તો હજી જગ્યા નથી, છતાં આવા ઘાટા અધારામાં આકાશની અંદર આ છાયા ટૂંકી રીતે રહી હશે!’^૬ આમ હું તે સંબંધમાં વિચાર કરતો હતો, એટલામાં તો એ છાયા રુદ્રની પાસે નૃત્ય કરવા લાગી. તેના વિસ્તાર ઘણા લાંબા હતા. તેનાં ત્રણ નેત્ર સુશોભિત દેખાતાં હતાં.^૭ તેનો રંગ કાળો હતો, તેનું શરીર કૃષ્ણ દેખાતું હતું, તેના અંગમાં આરે તરફ નસો જીપસી આવી હતી અને તેનું અંગ શિથિલ થઈ ગયું હતું. તેનો આકાર બહુ વિસ્તારવાળો હતો, તેનું મુખ જ્વાળાઓથી બાકુળ જણાતું હતું અને તે વનની સમૃદ્ધિની પેઠે મુખપદલવ આદિથી સુશોભિત એવા મુકુટને ધારણ કરી રહી હતી.^૮ મેઘાયેલાં અંજનના જેવા ઘાટા અંધકારથી તે શ્યામ દેખાતી હતી. બહુ રાત્રિ જ પોતે આકૃતિવાળી થઈ ગઈ હોય, બહુ અંધકારની શોભાએ જ દેહને ધારણ કરી લીધો હોય, અરે! આકાશની શોભા જ બહુ સાકાર થઈ આવી જાણી હોય, એવી તે જણાતી હતી.^૯ તે ઘણી જ લાંબી હતી, તેનું મુખ મહા ભયાનક દેખાતું હતું અને બહુ આકાશને માપી લેવાને તૈયાર થઈ રહી હોય, એવી તે લાગતી હતી. લાંબા ગોઠણ અને હાથની ફેરવણીથી તે બહુ દિશાઓનાં મુખને માપવાને ઇચ્છતી હોય એમ દેખાતું હતું.^{૧૦} બહુ ઘણા ઉપવાસો કર્યા હોય તેમ તે બહુ કૃષ્ણ જણાતી હતી. તેનું મહા-

વિશાળ શરીર આરેબાજી ખાકાવાળું દેખાતું હતું. કાળજળના જેવો મહાશ્યામ તેનો વર્ણ હતો અને તે પવનના ત્રપાટાથી આકુળ થઈ રહેલી મેઘમાળાના જેવી દેખાતી હતી.^{૧૧} તે બહુ લાંબી હતી અને કૃષ્ણ હતી. આથી તે જ્યારે સ્થિર જાણી રહેવાને અશક્ત જણાઈ, ત્યારે વિધાતાએ તેને દદ રહેવા માટે બહુ નસોરૂપી રસાઓથી સાંકળી લીધી હોય એમ જણાતું હતું.^{૧૨} તે એટલી બધી લાંબી હતી કે તેના મસ્તકથી માંડી ઠેઠ પગના નખ સુધીનું તેનું આખું શરીર મેં ઘણા લાંબા કાળ સુધી નીચે-ઝાંચે જઈ ઘણા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે જ માંડ જોવામાં આવ્યું.^{૧૩} ઠેઠ મૂળથી માંડી શાખાના અગ્ર ભાગ સુધી સૂત્ર વડે વીંટાયેલી બહુ કાંટાવાળી જમીન હોય તેમ એ છાયાનો મસ્તકથી માંડી પગના નખ સુધીના બધા અવયવોનો સમૂહ નસોના સમૂહથી અને આંતરડાંઓરૂપી વીણાઓ વડે ગૂંથાયેલો હતો.^{૧૪} નાના પ્રકારના રંગવાળા સૂર્ય આદિ દેવતાઓનાં અને દાનવોનાં મસ્તકોરૂપી કમળોના સમૂહોની કંઠમાં રહેલી માળાથી તે સુશોભિત હતી. તે નિર્મળ પ્રકાશવાળા પવનથી પ્રદીપ્ત થઈ રહેલા અગ્નિરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરી રહી હતી.^{૧૫} તેના લાંબા ક્ષનમાં સર્વો લટકતા હતા અને તેણે મનુષ્યના શબરૂપી કુંડળને પહેર્યો હતાં તેનાં સ્તન સુકાયેલ તુંબડીના વેલાની પેઠે મોટી ગાંઠોવાળાં હતાં, લાંબાં હતાં, ચપળ હતાં અને શ્યામ હતાં.^{૧૬} નાના મોરોનાં પીછાંઓના સમૂહથી અને બ્રહ્માના દેશના સમૂહથી લાંબિત થઈ રહેલાં જગ્યાં એવાં ઇંદ્ર આદિ દેવતાઓનાં મસ્તકોને ધારણ કરનારાં અનેક ખટ્વાંગો વડે તે યુક્ત હતી.^{૧૭} દંતોરૂપી ચંદ્રમાઓની માળાઓ વડે તે નિર્મળ દેખાતી હતી અને તેની નિર્મળતા ઝાંખી પડવાથી તેની શોભામાં વિશેષ વધારો થતો હતો. ગોળ ચક્રીઓ વડે ચપળ થઈ રહેલ, અંધારારૂપી સમુદ્રનો બહુ ઉપરનો ભાગ

હોય તેવી એ જણાતી હતી.^{૧૮} આકાશરૂપી વૃક્ષને આધારે રહેલી સુકાયેલ તુંબડીની લતાની પેઠે તે અતિવિસ્તારવાળી લાગતી હતી, ચપળ અવયવોની ગ્રંથિઓ વડે તે સંયુક્ત હતી અને પવનનું તેની સાથે અથડાવું થતાં એક નવીન પ્રકારનો અવાજ ઉત્પન્ન થતો હતો.^{૧૯} તેના મોટા તરંગોના જવા વિશાળ અને ઊંચા હાથ શોભી નીકળતા હતા. શ્યામ કાંતિ વડે તે બહુ રમણીય દેખાતી હતી. મહાસાગરના તરંગોની માળાની પેઠે તે નૃત્ય કરી ચોતરફ દ્રેક્ષાર્થ જતી હતી.^{૨૦} ક્ષણભાતમાં તેના એક હાથનો જ આકાર દેખાતો હતો, ક્ષણભાતમાં તે અનેક ભુજાઓ વડે આકુળ દેખાતી હતી અને ક્ષણભાતમાં તે અનંત તીવ્ર ભુજાઓ વડે જગતરૂપી નૃત્યમંડપને ધ્રુજવતી હતી.^{૨૧} ક્ષણભાતમાં તેના એક જ ભુજાનો આકાર દેખાતો હતો, ક્ષણભાતમાં તેનાં ઘણાં મુખોના આકાર દેખાતા હતા, ક્ષણભાતમાં તેનાં અનંત તીક્ષ્ણ મુખો એવામાં આવતાં હતાં અને ક્ષણભાતમાં તેનું એક પણ મુખ દેખાતું ન હતું.^{૨૨} ક્ષણવારમાં તેનો એક જ ચરણ દેખાતો હતો અને ક્ષણવારમાં તરત તે સેંકડો ચરણવાળી દેખાતી હતી. જરાવારમાં વળી તેના અનંત ચરણો એવામાં આવતા હતા અને ક્ષણવારમાં તેના ચરણોના કશો આકાર જ દેખાતો ન હતો. પછી મેં એનો દેહ જોઈ એમ અનુમાન કયું કે આ કાલરાત્રિ છે અને સજ્જન મુરુષો આને ભગવતી તથા કાળી એવેં નામે ઓળખે છે.^{૨૩, ૨૪} તેનાં જવાળાપૂર્ણ ત્રણ નેત્રો ઘટમાળની રેંટના જેવાં ભયંકર ઊંડા ખાડાવાળાં દેખાતાં હતાં તેના કપાળનો પ્રદેશ બળતી પૃથ્વીવાળા ઇન્દ્રનીલ પર્વતના શિખરના જેવો જણાતો હતો.^{૨૫} એ કાલરાત્રિની બન્ને હડપચી લોકલોક પર્વત તથા ઇન્દ્રનીલ પર્વતના ભયંકર ખાડાના જેવી મહાભયંકર જણાતી હતી. વળી, અંધરૂપી દોરામાં પરેવેલ તારાઓરૂપી

મોતીઓની માળાથી સુદર જણાતી હતી.^{૨૬} નગરના ઇન્દ્રનીલ પર્વતના જેવો ઊંચા બહારના દરવાજામાં પદ્મરાગ આદિ મણિઓની કાન્તિથી રંગાયેલા અને અંદરના ભાગમાં સ્થિરતાથી રહેલા કાચના પર્વત જેવા દેખાતા ભગ નામના ભયંકર કાગડાને તે ધારણ કરી રહી હતી.^{૨૭} નૃત્ય કર્યાં કરતી ભુજાઓરૂપી લતાનાં પુષ્પોથી અને નખોરૂપી ઘોળાં વાદળાંઓનાં મંડળોથી તે બધું આકાશની અંદર પૂર્ણકલાવાળા સેંકડો ચંદ્રમાઓને ભમાવતી હોય એવું જણાતું હતું. તેના હાથો, પ્રલયકાળના મેઘની જેમ, હાથી આદિ પ્રાણીઓમાંથી થનારા મોતીઓના જેવા ઝબકારા ભારતી અને પ્રલય સમયે નીચે આવી પડતી તારાઓની પક્તિઓની પેઠે પ્રકાશવાળી એવી નખની પક્તિઓની મહાતેજવાળી કાન્તિને ચોધારી રીતે વરસાવતા હતા અને ચોખાબુ ભમ્યા કરતા હતા. આ હાથોથી એ કાળરાત્રિએ બધી દિશાઓનાં મંડળને વ્યાપ્ત કરી દીધાં હતાં. કાળા, મહાભયંકર આકારવાળા, નખોરૂપી પુષ્પો વડે સુશોભિત એવી આંગળીઓરૂપી વેલોના સમૂહને ધારણ કરી રહેલા અને ચોતરફ ભમનારા પોતાના હાથરૂપી વૃક્ષ વડે એ કાળરાત્રિએ આખા આકાશને અરણ્યના જેવા દેખાવવાળું કરી મૂક્યું હતું.^{૨૮-૩૦} ચોતરફ ચાલ્યા કરતા પોતાની જંધાના ભાગથી, એ કાળરાત્રિ બળી ગયેલાં મોટાં વનોવાળી તથા અવશેષ રહેલ તમાલ, તાલ આદિ વૃક્ષોથી ઊંચી દેખાતી ભયંકર ભૂમિતું અનુકરણ કરતી હતી.^{૩૧} અનંત અને મહાવિશાળ આકાશના પણ પારને પારી ગયેલા પોતાના દેશ વડે એ કાળરાત્રિ બધું ભમ્યા કરતા અંધારારૂપી હાથીને વિશાળ નિવાસ-સ્થાન કહી આપતી હોય એમ જણાતું હતું. મેરુપર્વતને પણ વહન કરી શકે એવો તેનો નિઃશ્વાસવાયુ ઘાટા ઘોંઘાટવાળો દિશાઓના સમૂહને ધારણ કરી રહેલા આકાશરૂપી ગામમાં મોટો

અવાજ ફરી રહ્યો હતો. તે ઘાટા પવનના સુસ-
વાટથી વિપની પેઠે શ્રવણ થતાં (મોહને લીધે)
મૂર્છિત કરી દેનારા ગાનને ગાનો હોય એવો
દેખાતો હતો. એ કાળરાત્રિ પોતાનું અનુકરણ
કરનારા તથા પોતાની પેઠે જ હાવભાવ બતાવ-
નારા નટની સાથે જાણે ચાલતી હોય તેમ તે
પવનની સાથે ચાલી જતી હતી.^{૩૨-૩૪} પછી,
નૃત્યના આવેશને લીધે તેનું શરીર વધવા માંડ્યું.
અને તે મેં આકાશની અંદર ચારે બાજુ ફરતાં
ચિત્તની એકાગ્રતા વડે બેયું.^{૩૫} વિલાસથી કેવળ
નૃત્ય કરવામાં જ તત્પર થઈ રહેલી એ કાળરાત્રિ-
એ પોતાના દેહની અંદર મલયાચલ, કૈલાસ,
સહ્યાદ્રિ, મંદરાચલ અને મેરુપર્વતની માળા
પહેરી લીધી હતી.^{૩૬} પ્રલયકાળના મેઘોની
માળા તેની પાટલીરૂપ હતી અને ત્રણે લોકો
તેના અંગની અંદર મણિમય ચરીસાની પેઠે
દેખાતા હતા.^{૩૭} હિમાલય અને મેરુપર્વત એ
બન્ને તે કાળરાત્રિના કાનમાં પહેરવાની રૂપાની
અને સોનાની મુદ્રારૂપ (અકોટારૂપ) હતા.
બ્રહ્માંડોના ધુમ્મટની માળા તેની મોટી કટિમેખલા-
રૂપ હતી.^{૩૮} કુલાચલ પર્વતો તેની માળારૂપ
હતા. તેમાં શિખરો, વનો તથા નગરો ગુચ્છા-
ઓરૂપે દીપતાં હતાં અને જીર્ણ નગરો, જંગલો,
દ્વીપો તથા ગામો દોમળ પલ્લવના ભવાં જણાતાં
હતાં.^{૩૯} એ કાળરાત્રિના અવયવોની અંદર મેં
પુરો (ગામો), નગરો (શહેરો), ઋતુઓ, ત્રણ
લોકો, મહિનાઓ તથા રાત્રિ-દિવસના સમૂહો
બોધ્યાં.^{૪૦} યમુના તથા ગંગા આદિ નદીઓ તેના
શરીરમાં મોતીઓના હારના ભવિ દેખાતી હતી
અને તેના બે કાનમાં ધર્મ તથા અધર્મ એ બેઉ
કુંડલરૂપે શોભતા હતા.^{૪૧} ધર્મરૂપી ધાવણને
ધીમે ધીમે સંભા કરતા ચાર વેદો તેના સ્તનરૂપ
હતા અને તેમની અંદર સર્વ શાસ્ત્રાર્થરૂપી ચાર
ડીંટડીઓ દીપતી હતી.^{૪૨} ત્રિશૂળ, પદ્મિય, પ્રાસ,
બાણ, ઋષિ, મુદ્ગર અને શક્તિરૂપે બહાર દેખાતાં

અનેક આયુષોરૂપી માળાને તે ધારણ કરી
રહી હતી.^{૪૩} ઔદ પ્રકારની દેવ આદિ પ્રાણીઓ-
ની ભતિઓ એ મહાસુંદર શરીરવાળી કાળ-
રાત્રિની રૂંવાડાંની પંક્તિઓરૂપ હતી.^{૪૪} એ
કાળરાત્રિના દેહની અંદર સૂઈ રહેલાં નગરો,
ગામડાંઓ અને પર્વતો જાણે પુનર્જન્મના હર્ષ-
થી નૃત્ય કરતાં હોય તેમ નૃત્ય કરતી એ કાળ-
રાત્રિની સાથે જ નૃત્ય કરતાં હતાં.^{૪૫} કાળરાત્રિ-
ના નૃત્યને લીધે સઘળું ચલાયમાન હોવાથી
આપું જગત સ્થાવરભાવથી રહિત થઈ જઈ જાણે
જંગમરૂપે નૃત્ય કરતું હોય એમ મને જણાયું.
એ કાળરાત્રિના દેહરૂપી પરલોકમાં સુખેથી રહેલાં
જગતને ગળી જઈને પોતાના ઉદર આદિ અવ-
યવમાં ધારણ કરી રાખી દૃષ્ટિ પામી ગયેલી,
મહાન્મત્ત અને જગતરૂપી સર્પને પોતાના જઠ-
રાશિમાં પચાવી દેનારી એ કાળરાત્રિરૂપી મયૂરી
નૃત્ય કરતી હતી.^{૪૬, ૪૭} તેના મહાવિસ્તારવાળા
સુશોભિત શરીરની અંદર આપું જગત જાણે
ચરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું હોય, તેમ
પ્રથમના જગતના બેયું જ ભવામાં આવતું
હતું.^{૪૮} વસ્તુતાએ જોઈએ તો તે પોને નૃત્ય
કરતી ન હતી, પરંતુ તેના અંગમાં રહેલું પર્વતો,
વનો, જંગલો વગેરે સહિત નાના પ્રકારનું જગત
જ વારંવાર મરણને વશ થઈ જઈ તેની અંદર
ખડું થઈ નાશ્યો કરતું હતું.^{૪૯} એ જગતનું
સુંદર નૃત્ય કાળરાત્રિના દેહરૂપી ચરીસામાં પ્રતિ-
બિંબિત થઈ રહ્યું હતું. તે ઘણા કાળ સુધી મારો
ભવામાં આવ્યું. તે નૃત્ય નાશને નહિ પ્રાપ્ત થતાં
વારંવાર તેવે જ રૂપે સ્થિર થઈ રહેલું દેખાતું
હતું.^{૫૦} તેની અંદર તારાઓના સમૂહ ચલાય-
માન થતા દેખાતા હતા, પર્વતોના સમૂહો ભ્રમ-
તા દેખાતા હતા અને દેવ-દાનવોના સમૂહો
મસજાનાં ટોળાંઓની પેઠે પવનને લીધે તેના
પ્રવાહમાં વહ્યા જતા દેખાતા હતા.^{૫૧}
માં પૈડાં વગરના થઈ ગયેલા રથની

આનારા દ્વીપો તથા સમુદ્રો વગેરેથી આકાશ વીંટાઈ ગયું હતું. ક્રીડા વડે ભ્રમણ કરનારા વટાળિયા વાયુથી મોટા પર્વતો, પૃથ્વી અને તેની અંદરનાં ઘાસો ઘસડાતાં જતાં હતાં.^{૫૦} શ્યામ મેઘરૂપી વસ્ત્રોને એક બાબુથી બીજી બાબુ લઈ જનારા પવનના સપાટાથી આપું આકાશ ગાંજી રહ્યું હતું. લાકડાંઓ અને અસ્થિ વગેરે પ્રસિદ્ધ રીતે ફાટતાં હતાં, તેથી તેનો અવાજ ચારેબાજુ ફેલાઈ જતો હતો.^{૫૧} અરીસાની પેઠે કાણે કાણે એકબીજાનો સંયોગ-વિયોગ થતો હતો, તેથી જગતના પદાર્થો કાણમાં ભેગા થઈ જતા હતા અને કાણમાં પાછા જુદા પડી જતા હતા. એ પદાર્થોવાળા કાળરાત્રિના અવયવો વડે તથા તેના ફરવા વડે જાણે સમસ્ત જગત ભૂતિમાન ભય વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હોય તેમ દેખાતું હતું. ચપલ અને જાંચા એવા કુલાચલ પર્વતરૂપી પોતાના મહાન હાથને હલાવી રહેલો અને ભમ્યા કરતાં મેઘોરૂપી વસ્ત્રો વડે ઢંકાત્રાથી નમ્ર થઈ રહેલાં નાનાં કલ્પવૃક્ષોને ધારણ કરી રહેલો એ મેરુપર્વત ત્યાં નૃત્ય કરતો હતો.^{૫૨, ૫૩} સમુદ્રો પોતાની મર્યાદાને નહિ છોડતાં પૃથ્વીમાંથી આકાશમાં તેમજ આકાશમાંથી પાછા પૃથ્વીમાં એમ જીછળી રહ્યા હતા અને તેમની સાથે વૃક્ષો પણ તેમ જ જીછળ્યા કરતાં હતાં.^{૫૪} ધરે, અગાસીઓ, હવેલીઓ અને તેની અંદર રહેનારાં મનુષ્યો સાથે નગરો ખોખરા અવાજની સાથે નીચે પડતાં હતાં, પણ વસ્તુતાએ જોઈએ તો (સર્વ મિથ્યા હોવાથી) કશું પણ નીચે પડતું ન હતું.^{૫૫} એ કાળરાત્રિ જ્યારે પોતાની ચતુરાઈથી ભ્રમણ કરતી હતી, ત્યારે ચંદ્ર, સૂર્ય અને રાત્રિદિવસ તેના નખની ઉપરની રેખાઓ વિશે ચળકાટ કરતા પ્રકાશની અંદર અંતર્ભાવ પામી ગયાં હતાં તે સ્વર્ણના સૂત્રની પેઠે લાંબા આકારવાળાં હતાં.^{૫૬} ત્યારે વરસાદનાં જળો ગ્રાકળ-

રૂપી હારવાળી અને શ્યામ મેઘરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરી રહેલી એ કાળરાત્રિનાં જાણે પરસેવાનાં બિંદુ હોય તેમ જાણનાં હતાં.^{૫૭} આકાશ તે કાળરાત્રિના મોટા ઠેશપાશરૂપ હતું, પાતાળ તેના ચરણરૂપ હતું, પૃથ્વી તેના ઉદરરૂપ હતી અને દિશાઓ તેના હાથરૂપ હતી.^{૫૮} દ્વીપો તથા સમુદ્રો તેનાં આંતરડાં તથા પેટના વીંટાડરૂપ હતાં, બધા પર્વતો તેના પડખારૂપ હતા અને આવહ-પ્રવહ આદિ પવનનો સમૂહ તેના પ્રાણ-અપાનના સંસારરૂપ હતો.^{૫૯} નૃત્ય કરી રહેલી એ કાળરાત્રિના વિસ્તારવાળા શરીરની અંદર હિમાલય, મેરુ, સંઘાદ્રિ આદિ પર્વતોને જાણે હીચકાના સુખનો અનુભવ થતો હોય એમ જણાતું હતું.^{૬૦} ફરી એ કાળરાત્રિ તરતી તળેટીના પર્વતોરૂપી મજરીઓવાળી કુલાચલ પર્વતરૂપી માળાને ફેરવતા લાગી. આથી જાણે પોતાના તાંડવનૃત્યની ક્રીડા વડે જાણે પાછો પ્રલય કરવાનો આરંભ કર્યો હોય એમ દેખાતું હતું.^{૬૧} દેવતાઓ, દેવો અને નાગોના સમૂહોરૂપી રૂંવાડાંને ધારણ કરનારા અવયવવાળો એ કાળરાત્રિનો દેહ સ્થિર રહી શકતો નહોતો અને જાણે ચઢની પેઠે ફરતો હોય એમ જણાતો હતો. નાના પ્રકારના વૈભવો, તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો અને યજ્ઞોરૂપી યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારી તેમજ આકાશની અંદર નૃત્ય કરી રહેલી એ કાળરાત્રિ મેઘના શબ્દો વડે જાણે કાંઈ બ્રહ્માચારિણી વેદના ઘોષ કરતી હોય એવી દેખાતી હતી.^{૬૨, ૬૩} વળી એ નૃત્યમાં પરસ્પર એકબીજામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી ભૂતળ આકાશરૂપ અને આકાશ ભૂતળરૂપ થઈ ગયાં હતાં તથા પરસ્પર તુલ્ય જ દેખાતાં હતાં અને જાણે અંદર કશું હલન-ચલન જ ન થયું હોય એવું લાગતું હતું. એ કાળરાત્રિના મોટા નાસિકાના છિદ્રરૂપી ધરમાંથી બહાર આવતા, મેઘના કડાકાવાળા અને મહાભયંકર શબ્દો કરી રહેલા ઉગ્ર વાયુઓ વાતા

હતા. એ કાળરાત્રિના સેકડે હાય ચતુરાઈથી ચોતરફ ફરી વળતા હતા અને તેથી આકાશ જાણે પ્રચંડ પવને ઉડાડેલાં પદ્મલેા વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હોય એવું દેખાતું હતું. ૧૬-૧૮ એ સર્વ જોતાં મારી ધીર દષ્ટિ પણ રાત્રિના અંગમાં થયેલા જગતના પદાર્થોની સાથે ભ્રમણ થવાથી મોહને પામી ગઈ, અને જમ રણસ આમમાં સેના કુંઠિત શક્તિવાળી થઈ જાય તેમ તે કુંઠિત શક્તિવાળી થઈ ગઈ. જ્યારે કાળરાત્રિને દેહરૂપી અરીસો ધૂમવા લાગ્યો, ત્યારે પર્વતો યંત્રની પેઠે ધૂમતા હતા. આકાશચારી દેવતાઓ તથા પક્ષીઓ નીચે પડતાં હતાં અને દેવતાઓનાં ધરો પણ જમીન ઉપર આઘોટતાં હતાં. ૧૭ વળી મેઝા પાંદડાંની પેઠે એ કાળરાત્રિના પ્રવાહમાં વણા જતા હતા અને મલયાચલ પણ પદ્મલની પેઠે ચૂંથાઈ જતા હતા. હિમાલય પણ હિમના એક બિંદુની પેઠે વિષેરાઈ જતા હતા. આમ એ સર્વ પૃથ્વીમાં ઊગેલી સ્થલકમલિનીની પેઠે સયને પ્રાપ્ત થઈ જતા હતા. ૧૮ પૃથ્વીની અંદર સદાદ્રિ આદિ પર્વતો પક્ષીના જેવા દેખાતા હતા, ત્યારે વિધ્યાચળ આદિ પર્વતો વિદ્યાધરના જેવા જણાતા હતા. આકાશમાં જમ રાજહંસો ભમ્યા કરે છે તેમ એ સધળા પર્વતો વૃક્ષોના ભ્રમણમાં ભમ્યા કરતા હતા. ૧૯ એ કાળરાત્રિના દેહરૂપી તળાવમાં દ્વીપો તણના જેવા દેખાતા હતા, સમુદ્રો ફૂંડાળાં જેવા જણાતા હતા અને દેવલોકની પંકિતઓ કમળોના જેવી શોભતી હતી. ૨૦ નિર્મળ આકાશના જેવા મહાવિશાળ, સ્વપ્નમાં દેખાયેલા કાળજળના નગરની પેઠે અતિ રમ્ય અને મોટી જંઘાવાળા તથા એકલા થયેલા અનેક સૂર્યોના જેવા મહાઅજ્વલ્યમાન એવા એ કાળરાત્રિના શરીરમાં મેરુપર્વતની ઉપર આવેલા વનમાં વિધ્યાચળ નૃત્ય કરતો હતો. આ વાતને સહન ન કરી શકવાથી સદાદ્રિ, કેલાસ, મલયાચલ, મહેન્દ્રપર્વત, કૈંલયપર્વત, મંદરાચલ

અને ગોકર્ણુ આદિ પર્વતો આકાશરૂપી આંગણુમાં નૃત્ય કરતા હતા. આથી પૃથ્વી અને વિદ્યાધરોનાં નગરો પણ નૃત્ય કરતાં હતાં. એવી જ રીતે વનમાં ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર પદાર્થો એ કાળરાત્રિના શરીરની અંદર જાણે જંગમ-પણુને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા હોય તેવા જણાતા હતા. ૨૧ પર્વતની અંદર સમુદ્ર નૃત્ય કરતા હતા. જાંચા પર્વતો પણ આકાશના પોલાણમાં નૃત્ય કરતા હતા. આકાશ પણ ચંદ્રમા અને સૂર્ય સાથે ચલાયમાન થઈ ને કાણ જાણે પૃથ્વીની નીચે ક્યાં ચાલ્યું ગયું તે જણાતું ન હતું. વિષ્ણુચરણો પુષ્પોવાળો વનોનો સમૂહ, દ્વીપો, પર્વતો અને નગરોની સાથે સૂર્ય આદિના નિવાસરૂપ આકાશમાં નૃત્ય કરી રહ્યો હતો. એવી રીતે ચલાયમાન થઈ રહેલું સર્વ જગત સમુદ્રમાં તણાયેલા ઘાસની પેઠે દિશાઓમાં ભમતું જણાતું હતું. ૨૨ આકાશમાં પર્વતો ભમતા હતા. સમુદ્રો દિશાઓના અનોખાં પહોંચી વળ્યા હતા. ગામડાંના અને નગરોના સમૂહો, નદીઓ તથા તળાવો જાણે અરીસામાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં હોય તેમ વૃદ્ધિ પામેલા પવનમાં એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં હતાં અને ઊડેલા ઘાસની પેઠે ભમતાં દેખાતાં હતાં. ૨૩ સમુદ્રની પેઠે નિર્જળ પ્રદેશમાં પણ ભાઈકાંઓ ફરતાં હતાં. પૃથ્વીની પેઠે જ આકાશની અંદર નગરો સ્થિર દેખાતાં હતાં. પર્વતો આકાશમાં જોવામાં આવતા હતા. આકાશ અને પ્રલય-કાળના મેઘો ઉત્પાત કરનારા પ્રલયકાળના પ્રચંડ વાયુને લીધે ફેરફારવાળા થઈ ગયેલા પર્વતોમાં સ્થિર થઈ ગયેલા દેખાતા હતા. ૨૪ નક્ષત્રોનો સમૂહ મણિઓની વૃદ્ધિના વેગની પેઠે મનોહર જણાતો હતો અને હજારો દીવાઓને ભમાવનારાં યંત્રોના ચક્રની પેઠે તે પૃથ્વીની બહાર તથા અંદર ભ્રમણ કરી રહ્યો હતો. તેનો દેખાવ વિદ્યાધરોએ અને દેવતાઓના સમૂહો

ઉપર) કરેલી ફૂલની વૃદ્ધિના જવે જણાતો હોના.^{૫૭} એ કાળરાત્રિના દેહની અંદર પ્રલયોના અને સૃષ્ટિઓના સમૂહો રાત્રિ-દિવસના જવા ટૂંકા જણાતા હતા. દિવસોના અને રાત્રિઓના સમૂહો ધોળા અને કાળા રૂપાનાં પતરાં ઉપર પડેલા એક નાના બિંદુની પેઠે બહુ જ નાના જણાતા હતા. વળી, એ કાળરાત્રિના શરીરમાં કૃષ્ણપક્ષ અને શુક્લપક્ષ એ બન્ને પક્ષો વજ્રમણિ અને ઇન્દ્રનીલમણિ આદિથી બનેલા હતા, તેથી તેઓ નિર્મળ દેખાતા ધોળા-કાળા અનેક અરીસાઓના સમૂહની પેઠે શોભતા હતા.^{૬૦} એ કાળરાત્રિના દેહમાં સૂર્ય-ચંદ્રનાં અનેક મંડળો રત્નરૂપે શોભી રહ્યા હતાં. તારાઓના સમૂહો ચપળ અને ટૂંકાળા જવા થઈ રહેલા કાંતિમાન હારોની પેઠે દીપતા હતા. સ્વચ્છ આકાશ તો વીંટાઈ રહેલા મોટા વસ્ત્રના જેવું જણાતું હતું, અને તેની અંદર ભમ્યા કરતી વીજળીના ઝળકારાઓ જાંબાડિયાંની પંક્તિની પેઠે મોટો પ્રકાશ આપતા હતા.^{૬૧} પ્રલયકાળમાં આજોટતાં ત્રણ જગત એ કાળરાત્રિના દેહમાં મણિરૂપે શોભતાં હતાં અને તેઓ કાળચક્રના ફેરફારને લીધે એકબીજા સાથે અથડાતાં તત્કાળ ઝણઝણાટ કરતાં હતાં. સૂર્ય આદિનાં તેજે કાળરાત્રિના દેહની અંદર નાના પ્રકારનાં સુંદર કંકણ-નૂપુર આદિ આભૂષણરૂપે દેખાતાં હતાં અને તેઓ પણ ઝણઝણાટની સાથે નીચે અને ઉપર પ્રસરી જતાં હતાં.^{૬૨} સંત્રામને વિષે મદોનમત થઈ રહેલા ચોદ્ધાઓનાં ખડ્ગોની કાન્તિના તરંગોથી સધળા તટકાવાળા દિવસો ગ્યામ થઈ જતા હતા. એ કાળરાત્રિના નૃત્યમાં પોતે ભમતા હતા, છતાં સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એવા બ્રહ્મની સ્થિરતાને લીધે સારી પેઠે સ્થિર થઈ રહેલા વીર પુરુષોનાં મંડળના યુદ્ધને મોટો ઠોલાહલ સંભળાતો હતા.

કાળરાત્રિના નૃત્યમાં બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા ઇત્યાદિ દેવતાઓ

અને દેવો પોતાપોતાના અધિકારનો કાળ આવી રહેતાં બ્રહ્મ થઈ નીચે પડતા હતા; વળી તેમના સ્થાનમાં પવનમાં જોડેલાં મસલાંઓની પેઠે અને વીજળીના ઝળકારાની પેઠે બીજાઓ આવતા હતા અને તેમનો પણ કાળ આવી રહેતાં, તેઓ પાછા નીચે પડતા હતા.^{૬૩, ૬૪} જગતમાં પ્રતીતિમાં આવતા સંહાર-સૃષ્ટિ, સુખ-દુઃખ, સમ-વિરોધ-દરિદ્રતા, ઇચ્છા-અનિચ્છા, વિધિ-નિષેધ અને જન્મ-મરણની ભ્રાંતિ વગેરે ભાવો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, છતાં એ કાળરાત્રિના દેહમાં એકબીજામાં ભેળસેળ ન થઈ જતાં સદાકાળ સાથે રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ જુદા પણ દેખાતા હતા તથા કાંઈ વખતે એકબીજામાં મિશ્ર થઈ રહેલા હોય એમ પણ દેખાતું હતું.^{૬૫} વળી કાળરાત્રિના શરીરમાં ચિદાકાશની અંદર મિથ્યારૂપે જ પ્રતીતિમાં આવતા અને વસ્તુતાએ જોઈએ તો શૂન્યરૂપે રહેલા સંહાર, સૃષ્ટિ, જગત, પૃથ્વી વગેરેના વિલાસોના અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષય વારંવાર થયા જ કરતાં હતાં; અને પદાર્થોની ક્રિયાઓ તથા તેના ફેરફારો વારંવાર થતા જ જતા હતા તેમજ એમની સંખ્યા નક્કી કરી શકાય તેમ ન હતું.^{૬૬} એ કાળરાત્રિના દેહની અંદર ઉત્પત્તિ, શાંતિ, મરણ, ઉત્સવ, યુદ્ધ, સમાનભાવ, દ્રેષ, રોગ, ભય અને વિશ્વાસ વગેરે બ્રહ્મનામાં એકત્ર થઈ રહેલા રત્નના સમૂહની પેઠે દેખાતાં હતાં. ઢમકે એ કાળરાત્રિનું શરીર અનેક તરેહના રસોવાળી સૃષ્ટિઓની પરંપરાને અસ્ખલિત રીતે ધારણ કરી રહ્યું હતું. જમતિનિર-રોગ વડે મલિન દષ્ટિવાળા પુરુષને આકાશમાં મસલાં-મોવાળા આદિના જવા આકારો (ભ્રાંતિ-ને લીધે) જોવામાં આવે છે તેમ એ કાળરાત્રિના ચિદાકાશમય શરીરની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રતીતિમાં આવતી અને કાંઈક અનિર્વચનીય એવા માયાના આવરણને લીધે અનુભવાતી જગતની વ્યવસ્થાઓ, તેમજ એ સર્વનો પાછો

ક્ષય, એ બધું શ્રાંતિને લીધે પ્રતીતિમાં આવતું હતું. જોવી રીતે પર્વત પોતે અચલ છે, છતાં અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયા પછી અરીસા ચલાયમાન થતાં પોતે પણ પ્રતિબિંબરૂપે ચલાયમાન જણાય છે, તેમ જગત અચળ એવા અધિધાનચૈતન્યની અંદર સ્થિતિ રાખી રહેલું છે. તેથી વસ્તુતાએ બેઠેલો તે ક્ષોભને નહિ પામ્યા છતાં તે માયાના ચોગથી ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતું દેખાતું હતું. નૃત્ય વડે પોતાના પ્રતાપને ચોતરફ પ્રસારનારી માયાની અંદર જગતના સર્વ પદાર્થો રહ્યા છે. તેઓ બાલકની સંકલ્પસૃષ્ટિની પેઠે પ્રતિક્ષણ એક સ્થિતિને છોડીને બીજી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતા હતા. એ કાળરાત્રિના શરીરની અંદર જગતરૂપી અનેક મગના દાણાઓનો સમૂહ ક્રિયાશક્તિ વડે એકઠો થતો હતો અને પાછો કાળે કરી વિખેરાઈ જતો હતો. એ દેવી (કાળરાત્રિ) ક્ષણમાત્રમાં કાંઈક અનિર્વચનીયરૂપે દેખાતી હતી અને ક્ષણ વારમાં તે તે કશારૂપે જણાતી ન હતી. ક્ષણ વારમાં તે અચ્છુદ્રપ્રમાણની દેખાતી હતી અને ક્ષણ વારમાં આખા આકાશને પૂરી દે તેવું મહાવિશાળ તેનું રૂપ દેખાતું હતું. એ દેવી (કાળરાત્રિ) સંપૂર્ણ રીતે એક બતની ચૈતન્યશક્તિ જ છે. તે જગતરૂપે પણ થઈ બંધ છે, અનંત છે અને એ તેનું મૂળ રૂપ તપાસીએ તો તે પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે. એ દેવી ત્રણે કાળમાં થતારા ત્રણે લોકની અંદર રહેનારી એક ચૈતન્યશક્તિ છે. તે યથાસ્થિતપણે રહેનારા પોતાના સ્વરૂપથી ચિત્રકારના હાથે અંતઃકરણમાં રહેલા ચિત્રરૂપ સંસારની પેઠે (કામ-કર્મ-વાસના વગેરેના પરિપાકને અનુસારે) પ્રકટ દેખાતા વેગ વડે અનેક વિચિત્ર આકારે થઈ રહેલી દેખાય છે. એ પોતે એક ચિદરૂપ છે, છતાં અવિદ્યાના ચોગથી સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. બાહી વસ્તુદ્વિધી બેતાં તેનું સ્વરૂપ એક ચિન્મય આત્મતત્ત્વરૂપ છે, તેથી તે શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે. એવી રીતે વિદ્યા

અને અવિદ્યાના ચોગથી પણ વારમાં વિચિત્રરૂપે દેખાવ આપનારા અને વસ્તુતાએ એકરૂપતાને લીધે ચિન્મયરૂપે રહેલા અનાદિ અને અનંત એના પોતાના રૂપને તે ધારણ કરી રહી છે. કેવળ ચિદાકાશરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહેલી એ કાળરાત્રિની અંદર આ જ દશ્ય ચિદાકાશરૂપ જ છે, તે અનંત શિલામાં કોતરેલ રેખા-કમળ ચક્ર-આદિની રચનાની પેઠે અને જળમય સમુદ્રની અંદર દેખાતી તરંગોની રેખાની પેઠે અભિનરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. પ્રલયકાળના રુદ્ર, ભૈરવનો આકાર ધારણ કરી રહ્યા હતા અને તેમની પાસે એ મહાભૈરવી દેવી (કાળરાત્રિ) પોતાના વિશાળરૂપથી આકાશને પૂરી દઈ નૃત્ય કરતાં દેખાતાં હતાં. કાલભૈરવના કપાળમાં દબણે રહેલાં, મહાહૃદય એવા નીઝ નેત્રના આંશિ વડે બળી ગયેલાં અને ઠૂંઠાં જ માત્ર જમાં બાકી રહ્યાં છે એવાં જંગલોવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરી રહેલી તેમજ પ્રલયકાળના પવન વડે કંપ્યા કરતી વનોની પાંક્તિની પેઠે ભૈરવી દેવી નૃત્ય કરી રહ્યાં હતાં. તેમણે ઠાઠાળીઓ, ખાંડાળીઓ, દર્ભાસનો, ફળો, કુલો, કરંડિયાઓ, મુસળો, પાવડાઓ, થાળીઓ અને સ્તભો વગેરેની માળાઓ તથા હારો પહેર્યા હતા. એવી રીતના અનેક માળાઓના અને હારોના સમૂહનાં પ્રુષ્પો નૃત્યને લીધે કંપતાં હતાં તથા ક્ષયને લીધે ખરી પડતાં હતાં. એ દેવી બધે તેને વિખેરીને નવી નવી રચના કરતાં હોય એમ જણાતું હતું. એ ભૈરવી દેવી આકાશભૈરવને વંદન કરી રહ્યાં હતાં અને એ આકાશભૈરવ પણ પોતાના વિશાળ આકાશને ચોતરફ પ્રસારી દઈ નૃત્ય કરતા હતા. રક્તના આસવથી ભરેલાં યમના પાકાનાં મોઢાં શિંગડાંએને હાથમાં લઈને 'દિમ્બ દિમ્બ' એવા અનેક અતના તાલવાળાં શબ્દમય વાજાંઓ વડે નૃત્ય કરનારી, પોતાના વક્ષસ્થળમાં ઓપરી નીમાળાને ધારણ કરી રહેલી, ગરુડનાં

ખોસા મુકુટને શોભા આપનારી અને પ્રલયકાળ-
માં જગતને ગળી જઈ પ્રસન્ન થઈ રહેલી એ
કાળરાત્રિથી સ્તુતિ પામતા ભૈરવ તમારા સૌની
રક્ષા કરે. ૧૦૧, ૧૦૨

દિવંદિવં મુદિવં પચ પચ સહસા ઘ્રમ્યઘ્રમ્યં
પ્રઘ્રમ્યં નૃત્યંતી શબ્દવાદૈઃ સ્ત્રજમુરસિ શિરઃ
શેઠરં તાર્ક્ષ્યપદ્મૈઃ । પૂર્ણ રક્તામવાનાં યમમહિપ-
મહાશૃગમાદાય પાણી પાયાદ્યો વંદ્યમાનઃ પ્રલય-
મુદિતયા મૈત્રવઃ કાલરાત્ર્યા ॥ ૧૦૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કાળરાત્રિવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૮૧ એ સમાપ્ત

૭૨મો ૮૨ મો

શિવનું સ્વરૂપ તથા અજ્ઞાનથી પ્રપંચની
પ્રતીતિ અને જ્ઞાનથી પ્રપંચનો અભાવ

॥ રામ ક્વાચ ॥

કિમેતદ્ભગવન્સર્વનાશે નૃત્યતિ કેન સા ॥

કિં શૂર્ણફલકુંભાદૈસ્તસ્થાઃ સ્ત્રદામધારણમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! સર્વનો નાશ
થઈ ગયા પછી એ દેવી ઠાની સાથે નૃત્ય કરતાં
હતાં : વળી આર્પ તેની ચૂપડું, ફળ, ફુલ
આદિની માળાઓનું તથા હારોનું વર્ણન કરે
છે, તે પણ કેમ થઈ શકે ? એ ત્રણે લોકનો
નાશ થઈ જતો હોય, તો પછી નાશને પામી
ગયેલા એ લોકો પાછા ભૈરવીદેવીના દેહમાં રહીને
શી રીતે નૃત્ય કરે ?^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-વસ્તુતાએ જોઈએ તો એ
ભૈરવરૂપી પુરુષ પણ હતો નહિ અને એ ભૈરવી-
રૂપી સ્ત્રી પણ હતી નહિ. વળી તેમનું નૃત્ય
પણ હતું નહિ, એ બંનેનું અસ્તિત્વ પણ ન

x આ ખ્યાશીમા સર્ગમાં ભૈરવ કે જે પોતે
ચિદ્રૂપ છે તેના તત્ત્વ વિશે વર્ણન આવશે અને અજ્ઞાનને
તેના પ્રપંચની પ્રતીતિ થવા વિશે તથા જ્ઞાન
અને અભાવ જણાવા વિશે વર્ણન કરાશે.

હતું અને પ્રથમ વર્ણવ્યા પ્રમાણે તેમનો
આકાર કે આચાર પણ હતો નહિ.^૩ પરંતુ જે
અનોદિ ચિદાકાશ સર્વ કારણોના પણ કારણરૂપ
છે, અનંત છે, શાંત છે અને અવિનાશી છે,
તે જ વિવર્તરૂપે આભાસભાવ અનેક પ્રકારે
સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું જણાય છે.^૪ એ પરમ મંગલ-
મય ચિદાકાશ સદાકાળ અવિનાશી છે અને
તે જ પ્રલયકાળમાં ભૈરવને આકારે પ્રતીતિમાં
આવે છે. કેમકે જગતની શાંતિ થયા પછી એ
ભૈરવ પરમ ચિદાકાશરૂપ જ થઈ રહે છે.^૫ સુવર્ણ
જમ નિરાકાર ન રહી શકે, તેમ એ ચેતનમય
દૃશ્ય પણ તેવા ચિદાત્માના વિવર્તવાળા સ્વભાવ
ના વૈભવ વિના રહી શકતું નથી.^૬ હે વિવેકી
રામચદ્રજી ! કહેા, ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ દૃશ્ય
ચિદાકાશ વિના કેમ રહી શકે ? કહેા, મરી તીખાશ
વિના કેમ રહી શકે ?^૭ તમે વિચાર કરેા તો
જણાશે કે, કડાં અને કુંડળ વગેરે સુવર્ણ વિના
શી રીતે રહી શકે ? તે જ પ્રમાણે જે ચિદાકાશ
સર્વના મૂળ સ્વભાવરૂપ છે, તે વિના પદાર્થની
સ્થિતિ જ શી રીતે સંભવે ?^૮ કહેા, શેરડીનો
રસ મધુરતા વિના કેમ રહી શકે ? કદાચિત્ કોઈ
કારણને લીધે શેરડીનો રસ મધુરતા વિનાનો થઈ
ગયો હોય, તો તેને ખરી રીતે શેરડીનો રસ
કહી શકાતો નથી.^૯ જડ દૃશ્યવર્ગ ચિદાકાશના
માત્ર એક વિવર્તરૂપ છે. તે ચિદાકાશનું સ્વરૂપ
છે, એમ તો કહી શકાતું નથી; કેમકે ચિદાકાશ
સદાકાળ અવિનાશી છે અને તેમાંથી કશા
ભાગનો નાશ થવા સંભવતો નથી.^{૧૦} દૃશ્ય જગત
નું સ્વરૂપ પરમાત્માના વિવર્ત સિવાય બીજું
કશું સંભવતું નથી. એ પરમતત્ત્વ જ વિવર્તરૂપે
જગતને આકારે પોતાના સ્વરૂપને બતાવવા
આકાશ આદિ રૂપે પોતાના આત્માને પ્રસારી
દે છે.^{૧૧} માટે નિર્વિકાર, આદિ, મધ્ય અને
અંતથી ગૃહિત, સર્વશક્તિમાન અને સત્તામાત્ર
એવું જે કોઈ પરમતત્ત્વ છે, તે જ આ ત્રણ લોક

રૂપ, સ્પષ્ટરૂપ, પ્રલયરૂપ, આકાશરૂપ, પૃથ્વીરૂપ અને દિશારૂપ થઈ રહેલ દેખાય છે. અવિદ્યા-વાળી દિષ્ટિને લીધે ભ્રાંતિ વડે ચિદાકાશ જ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય આદિ રૂપે ભાસે છે.^{૧૭, ૧૮} ઉત્પત્તિ, મરણ, માયા, મોહ, મદતા, અવસ્તુપણ, વસ્તુતા, વિવેક, બંધ, મોક્ષ, શુભ, અશુભ, વિદ્યા, અવિદ્યા, વિદેહપણ, સંદેહપણ, ક્ષણ નટલો અલ્પકાળ, લાંબો કાળ, અચળપણ, સ્થિરપણ, તમે, હું અને ઘરતર પદાર્થ એ બધું પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૧૪, ૧૫} સત્ય અને અસત્ય, કાર્ય અને કારણ, મૂર્ખતા અને પંડિતપણ, દેશ-કાળ-દ્રિયા-દ્રવ્ય વગેરેની કલ્પના, બ્યવહારોત્ અસ્તિત્વ, રૂપાદિક બાહ્ય વિષયોનો અનુભવ, સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ આંતરવિષય, કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય, તેજ, જળ, અગ્નિ, આકાશ તેમજ પૃથ્વી આદિ રૂપે જે કંઈ આ પથરાઈ રહેલું નજરે આવે છે, તે સર્વ શુદ્ધ નિર્વિકાર ચિદાકાશરૂપ છે. એ ચિદાકાશ સર્વના અધિષ્ઠાન-રૂપ છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં (વિવર્તરૂપે) સર્વને આકારે થઈ રહેલ છે.^{૧૬-૧૮} ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે એમાં કંઈ સંશય નથી અને તે ચિદાકાશથી જરા પણ ભૂલ નથી. આ બાબત-માં અખંડ દશાંત બોધિતુ હોય તો સ્વપ્નમાં દેખાયેલા પર્વતનું છે.^{૧૯} જે પરમ ચિદાકાશ વિષે મેં તમને ઘણી વખત કહ્યું છે, તેનું જ અહીં રૂદ્રરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ રૂદ્ર સદાકાળ અવિનાશી છે, એ જ વિશ્ણુરૂપ છે અને એ જ બ્રહ્મરૂપ છે. સૂર્ય, સૂર્ય, ધન્વં, વરુણ, યમ, કુબેર, અગ્નિ, પવન, મેઘ, સમુદ્ર, ભૂત-વર્તમાન આદિ કાળ અને જે કંઈ વસ્તુ દેખાય છે તે તથા જે નથી દેખાતું તે, એ સર્વ ચિદાકાશના અંશો જ રૂદ્રે છે, એમ સમજવું. મિથ્યા ભાવનાને લીધે એની ભતતી ઉપર ખતા-વેલી વિશ્ણુ, બ્રહ્મા આદિ સંજ્ઞા વડે તેને તેને

આકારે એ સર્વ દેખાય છે અને સર્વ ચિદ્વરૂપ છે, એવો બોધ થતાં વિશ્ણુ, બ્રહ્મા, આદિ સર્વ પણ ચિદ્વરૂપ જણાય છે.^{૨૦-૨૩} બ્રહ્મ જ અજ્ઞાન-દિષ્ટિ વડે જીવ-જગત આદિને વેષે દેખાય છે અને જ્ઞાન થતાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈ રહેલ દેખાય છે. માટે ખરું બોતાં ભેદ કે દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ કશું છે જ નહિ, તેથી જ્ઞાન વડે સમજીને શાંત થઈ રહેવું. જ્યાં સુધી જીવ પોતાના પરમ નિર્વિકાર સ્વરૂપને જાણે નથી અને તદ્દરૂપતાને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યાં સુધી જ તે આ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પોતે એક તરંગ બનેો થઈ રહે છે. પરંતુ જ્ઞાન થતાં તેને એવી તો શાંતિ મળે છે કે, તેને એ સમુદ્ર (સંસાર-સાગર) અથવા તરંગ (સંસારસાગરના તરંગ-રૂપ એવો જીવભાવ) એ કશું જ દેખાતું નથી. તેની દિષ્ટિમાં તો આ સર્વ યથાસ્થિતપણે રહેલું હોવા છતાં શાંત અને અનંત પરમ ચિદાકાશ-રૂપ જ દેખાય છે.^{૨૪, ૨૬}

જ્ઞાને તુ શાન્તિ સ તથોપયાતિ યથા ન સોઽન્વિર્વનં તરંગકોઽસૌ । યથા સ્થિતં સર્વમિદં ચ શાન્તં મવત્પનન્તં પરમેવ તસ્ય ॥ ૨૬ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શિવસ્વરૂપવર્ણ-ન' એ નામનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો

કલ્પનાદિષ્ઠી ચિદાકાશ જ અનેક સ્વરૂપે ભાસે છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિન્માત્રપરમાકાશ એવ યઃ કથિતો મયા ।

એવોજૈવ શિવ ઇત્યુક્તસદા રુદ્રઃ પ્રનૃત્યતિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—તે વખતે જે રૂદ્રરૂપે નૃત્ય

* આ ત્યાગીમા સર્ગમાં જે કાષ્ટ બેઠવને આકારે કાળકું વર્ણન કર્યું તે અધિકારીવર્ગને બોધ થવા માટે છે; અને કલ્પનાદિષ્ટિ વડે ચિદાકાશ જ તેવે રૂપે બે છે, આ બાબતનું વર્ણન કરવામાં આવેલું.

કરતા હતા અને જને 'શિવ' એવા નામથી યોલાવવામાં આવે છે, તે પરમ ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ મારું કહેવું છે.^૧ હે વિવેકીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી ! એ રુદ્રની જે આકૃતિ કહેવામાં આવી છે, તે વસ્તુતાએ આકૃતિ હતી જ નહિ, પણ ચિદ્રૂપે સર્વત્ર ભરપૂર થઈ રહેલા ચિદાકાશ જ એવે આકારે વિવર્તભાવથી થઈ રહેલું જણાતું હતું.^૨ એ રુદ્રનો આકાર મારી દષ્ટિમાં શાંત ચિદાકાશરૂપ જ જણાયો અને તે એક હું જ (તત્ત્વજ્ઞપણથી) જાણતા હતા. બીજા અજ્ઞાની જીવથી એ વાત સમજી શકાય તેમ ન હતું.^૩ જેમ એ પ્રલયકાળ, એ રુદ્ર અને એ ભૈરવીદેવી માયામાત્ર છે, એમ મને જ્ઞાનદષ્ટિ વડે સમજાયું, તેમ આ સર્વ દર્શનજ્ઞ માયામાત્ર છે, એમ હું તત્ત્વદષ્ટિથી સમજતો હતો.^૪ પરમ ચિદાકાશ પોતે વસ્તુતાએ સર્વ પ્રપંચથી શૂન્ય છે અને તે જ વિવર્તરૂપે ભૈરવને આકારે થઈ રહેલું દેખાતું હતું. જે કે એ સર્વ કાલ્પનિક દષ્ટિથી જ મારી પાસે દેખાતું હતું, તો પણ શબ્દ અને અર્થના સંબંધની કલ્પના કર્યા વિના નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મનો યોધ થઈ શકે નહિ. આથી, મેં જે કલ્પનાદષ્ટિથી જોયું હતું, તે મેં તમને વાણી વડે કહી બતાવ્યું છે.^૫ હે રામચંદ્રજી ! તમને સદાકાળના ઘણા લાંબા અભ્યાસથી જગતમાં આધિભૌતિકપણની (સ્થૂળ આકારની) દષ્ટિ રૂઢ થઈ રહી છે. આથી એ જગત વિષે મેં વાણી વડે જે વર્ણન કર્યું છે, તે તમને ક્ષણ વારમાં સત્યતાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે.^૬ તે ભૈરવીદેવી પણ હતી નહિ, તે ભૈરવ પણ હતા નહિ, તેમ એ પ્રલયકાળ પણ હતા નહિ; પરંતુ સર્વ ભ્રાંતિમાત્ર હતું અને ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે ભ્રાંતિથી તેવે રૂપે ભાસી રહ્યું હતું.^૭ સ્વપ્નમાં રચાયેલા નગરની પેઠે, મનોરથરૂપે મનમાં ખડા થઈ રહેલા રણના વેગની પેઠે, કયાના ના સમુદ્રમાં આવતા અનિર્વચનીય રસની

પેઠે અને મનોરાજ્યના વિલાસની પેઠે એ સર્વ ભ્રાંતિમાત્ર હતું, છતાં ચિદાકાશના વિવર્તરૂપે દેખાતું હતું.^૮ જેમ સ્વપ્ન ચિદાકાશની અંદર સ્વપ્નનગર દેખાય છે, જેમ છીપમાં રૂપાની બુલિયાય છે અને જેમ આકાશમાં (તિમિરરેગત્રાજાને) મચ્છર તથા મોવાળા આદિના જેવ આકારો દેખાય છે તેમ ભ્રાંતિને લીધે ચિદેકર પરમાત્મામાં આ જડ દર્શનની પ્રતીતિ થાય છે બાકી, જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈએ તો નિર્વિકાર ચિદાકાશ જ પોતા વડે પોતામાં એવી રીતે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ ચિદાકાશ પોતે જ જગતને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૦, ૧૧} જે કપડાંમાં અનેક રંગનાં ચિત્રો દેખવામાં આવે છે, તે બધાં કપડાંથી જુદાં નથી, પરંતુ કપડાંમાં જ તે કલ્પાયેલાં છે; તેમ ચિદાકાશની અંદર આ સધળો કાઠ અભિન્ન સત્તા વડે કલ્પાયેલો છે. તે જ પ્રમાણે પ્રલયકાળમાં અગ્નિની પેઠે લીપી નીકળેલા રુદ્રના નૃત્યમાં જે કાંઈ જોવામાં આવ્યું હતું, તે પણ ચિદાત્માના જ એક વિવર્તરૂપ હતું. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એવી રીતે ભૈરવ અને ભૈરવીનો જે આકાર જોવામાં આવતો હતો, તે તત્ત્વદષ્ટિથી નિરાકાર જ હતો, એમ મેં તમને વર્ણન કરી બતાવ્યું. હવે તેમનું નૃત્ય પણ વસ્તુતાએ જોઈએ તો અનૃત્યરૂપ જ હતું; એ વિષે કહ્યું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૨, ૧૩} જેમ જે વસ્તુ વાસ્તવિક હોય તે અવસ્તુરૂપે કાંઈ જગ્યાએ હોઈ શકતી નથી, તેમ અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું પોતાનું સ્વરૂપ પણ કાંઈ જગ્યાએ કાંઈક વિવર્ત વિના રહી શકતું નથી.^{૧૪} જેમ સુવર્ણમાં આકારની કલ્પના થતાં તે અનેક આભૂષણરૂપે દેખાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય વિવર્તભાવથી રુદ્રરૂપે દેખાતું હતું.^{૧૫} જે કાંઈ ચૈતન્ય છે, તે સ્વભાવે જ અવશ્ય સ્ફુરણધર્મવાળું થઈ જઈ અનેક આકારો દેખાય છે; પણ વસ્તુતાએ જોતાં તેનું મૂળસ્વરૂપ તે અધિષ્ઠાનચૈતન્ય છે.^{૧૬} એ ચિદ્રૂપ રુદ્રની

જ ચેષ્ટા છે, તે આપણી જ ચેષ્ટા છે, માત્ર તેની પોતાની તેવી વાસનાના આવેશને લીધે તેનું નૃત્ય થતું દેખાતું હતું.^{૧૭} માટે મહાભયકર આકારવાળા એ પ્રલયકાળના રૂદ્રનું જ નૃત્ય હતું, તે ચિદાત્માનો એક વિદ્વાસ જ હતો અને એ ચિદાત્મા તત્ત્વદિષ્ઠી બેતાં આપણું પોતાનું જ સ્વરૂપ છે.^{૧૮}

રામ બોલ્યા:-તાત્ત્વિક દિષ્ઠી બેઠે એ તો વસ્તુતાએ આ દશ્ય છે જ નહિ અને જ કાંઈ દશ્યના જેવો આભાસ નજરે આવે છે, તે પણ છેવટ પ્રલયકાળમાં નષ્ટ થઈ બચે છે.^{૧૯} તે પ્રલયકાળનો મહાશૂન્ય સમય કેવળ શૂન્ય પરમ ચિદાકાશરૂપ છે. તો તેમાં વળી બુદ્ધ દ્રષ્ટારૂપ ચૈતન્ય શી રીતે સંભવે? તેમ દશ્ય પણ કેમ સંભવે? જ ચિદાત્મા સર્વત્ર પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભરપૂર છે, તે જડ (દશ્ય) વર્ગ જ (પોતાથી) બુદ્ધો ન હોવાને લીધે પોતાની સત્તાથી કોને ચૈતનવાણું કરે?^{૨૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે પ્રિય રામચંદ્રજી! બ્યારે તમે આ પ્રમાણે શંકા કરો છો, ત્યારે પછી દ્વૈત-અદ્વૈત આદિ સંશયરૂપી મનુદ્રની શાંતિ થવા માટે હું તમને જ ઉત્તર કહું, તે તમે સાંભળો.^{૨૧} જો કેવળ ચિદાકાશ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે અને કશો દશ્ય જડવર્ગ છે નહિ, તો પછી કોઈ (બીજા પદાર્થના અભાવને લીધે) કોઈ સ્થળે કે કોઈ કાળે કોઈ પણ કશી વસ્તુને બુદ્ધી દેખતો જ નથી. સર્વ શાંત, જ્ઞાનધન ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે ચિદાત્મા પેઢે નિઃસંકલ્પપણે જ રહેલ છે.^{૨૨} એ ચિદાકાશની અંદર જ કાંઈ જડ એવો આ દશ્યવર્ગ દેખાય છે, તે એક બતનો તેનો વિવર્ત જ પ્રતીતિમાં આવે છે. બાકી શાંત ચિદાકાશ તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહે છે.^{૨૩} સ્વમની અંદર ચિદાત્મા જ નગર-ગામ આદિરૂપે બણે થઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. પણ એ સધળો ચિદાત્માનો જ વિવર્ત છે. બાકી

વસ્તુતાએ બેતાં નગર આદિ કયુ બુદ્ધ હોતું નથી, પણ કેવળ ચિદાકાશ જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે આ સર્વ દશ્યવસ્તુ બુદ્ધી જણાય છે, તો પણ તે ચિદાત્માથી બુદ્ધી ન હોતાં ચિદાત્મારૂપ જ છે.^{૨૪} ચિદાત્મા પોતે જ પોતાને વિશે સર્વ બણવા યોગ્ય પદાર્થને સંપૂર્ણ રીતે શૂન્ય રૂપે બણે છે અને તે ઠેક સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડીને પોતાના વિવર્તને જ પોતાનાથી બુદ્ધે રૂપે દેખે છે.^{૨૫} તે પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપરૂપ ચિદાકાશમાં પોતાની મેળે જ વિવર્તભાવને પામે છે અને પોતાની કલ્પના વડે કાણુ, પ્રલય, જગત આદિની પ્રાપ્તિને ધારણ કરે છે.^{૨૬} પોતાનું ચિદાકાશસ્વરૂપ જ બ્યારે ચિદાકાશને વિશે વિવર્તરૂપે પ્રસરી બચે છે, ત્યારે 'અમુક તમે છો અને અમુક હું છું, અમુક તે છે અને અમુક ક્રિયા કરે છે,' ઇત્યાદિ કલ્પના બધી થાય છે.^{૨૭} માટે સત્યતાથી બેતાં દ્વૈત પણ નથી, ઐક્ય પણ નથી, શૂન્યપણ પણ નથી, તેમ જડચૈતનનો સંયોગ પણ નથી. એ બાબતમાં અનિર્વચનીય-પણાથી છેવટ મોત જ અવશેષ રહે છે, અથવા તો મોતનો આશ્રય પણ નિરુપયોગી જેવો છે.^{૨૮} દશ્યવસ્તુ આત્માથી બુદ્ધી નથી, તેથી કોઈ સ્થળે કે કોઈ કાળે કોઈ કોઈને બુદ્ધેરૂપે દેખતું જ નથી. આમ દૃષ્ટા પણ બુદ્ધો નથી, એટલે છેવટ મોત જ અવશેષ રહે છે.^{૨૯} સર્વ શાસ્ત્રોના છેવટનો સિદ્ધાંત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સમાય છે અને તે સ્થિતિ જીવતાં છતાં પાપાણની પેઢે નિઃસંકલ્પ અને નિર્વિકાર રહેવાની છે. માટે કર્તવ્યપરાયણ થઈને હવે એ બાબતમાં મોત જ ધારણ કરવું યોગ્ય છે.^{૩૦} તમે તમારા પ્રકૃત આચારને વશપરંપરાના ક્રમ પ્રમાણે પાળતા રહો. તમે પરમાર્થદિષ્ઠી સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી કશી સંકલ્પબળમાં ફસારો મા! તમે માન, મદ, મોહ અને ભેદને છોડી દો અને દેહ તથા જીવ એ બેડના અભિમાનથી રહિત બની

અગ્રા. આમ આકાશના જવા નિર્મળ, નિર્વિકાર
અને વિશાળ અતઃકરણને ધારણ કરી તમે વિશેષ
રહિત થાઓ અને સદા શાંત થઈને રહેા. ૩૫

કુર્વન્નિજં પ્રકૃતમેવ યથાપ્રવાહમાચારજાલ-
મચલઃ પરમાર્થમોનાત્ । નિર્માનમોહમદમેદમ-
નંગ્ગીવમાકાશકોશ વિશદાશય શાન્તમાસ્વ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્વરૂપદર્શન'
એ નામનો સર્ગ ૮૩ માં સમાપ્ત

૭૮ સર્ગ ૮૪ મો

શિવ-શક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અનંતરં મુને વ્રહ્મિ કાર્તી કિમિવ નૃત્યતિ ।

કિં શૂર્પફલકુહાલમુસલાદિસજાવૃતા ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આપે કહ્યું
કે, કાળી નૃત્ય કરતી હતી. તો તે કાણ હતી ?
તેણે સૂપકુ, કુંજ, કાદાળી, મુસળ આદિની જે
માળા પહેરી હતી, તે સર્વ શું હતું ? તે આપ
મને કહેા. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ ચિદાકાશરૂપ ભૈરવ
શિવ કહેવાય છે અને ભૈરવી કિંવા કાળી તેની
એક સ્ફૂર્તિવાળી (સનોમય) શક્તિ છે. તે ભૈરવથી
જરા પણ જુદી નથી, એમ તમે સમજો. ૨ (જમ
પવન અને તેનું ચલન એક જ છે, જેમ ઉષ્ણપણું
અને આગ એ બેક એક જ છે, તેમ ચિદાકાશ
અને તેની સ્ફૂર્તિવાળી શક્તિ એ બેક સદા એક-
રૂપ જ છે. ૩ જેમ ચલનશક્તિ વડે વાયુ જણાય
છે અને જેમ ઉષ્ણતાથી આગ જણાય છે, તેમ
'શિવ' નામે ઓળખાતું તે નિર્વિકાર, નિર્મળ,
શાંત અને ચિન્માત્ર એવું પરમતત્ત્વ સ્ફૂર્તિવાળી

પોતાની માયાશક્તિ વડે જ લક્ષ્યમાં આવે છે;
ખીજાઈ પણ રીતિથી તે જણાતું નથી. પરમ
મગળમય અને શાંત એવા પરબ્રહ્મ મોટા કવિ
વરોના પણ વાણીનો વિષય નથી, એમ શ્રુતિ-
ઓતું અને વિદ્વાનોતું સમજવું છે. ૪૫ ચિન્મય
શિવની ઇચ્છા જ તેની સ્ફૂર્તિવાળી શક્તિ છે
અને તે જ આ દશ્યના આભાસને બનાવે છે.
જેમ સાકાર પુરુષની ઇચ્છા કલ્પના વડે મનોરથ-
રૂપે ખડા થઈ રહેલાં નગરને બનાવે છે, તેમ
નિરાકાર શિવની માયારૂપ કિંવા શક્તિરૂપ ઇચ્છા
આ દશ્યને રચે છે. વળી તે જ અવિતની ઇચ્છા
રાખનારા પુરુષોને જીવન આપનાર છે, તેથી
જીવ્યેતન્ય કહેવાય છે. ૪૭ તે સૃષ્ટિને આકાર
પરિણામ પામે છે, તેથી પ્રકૃતિરૂપ કહેવાય છે.
તે દશ્યરૂપે આભાસ આપનારા સર્વ પદાર્થોમાં
અનુભવમાં આવનારાં રૂપોને પેદા કરે છે, તેથી
તે ક્રિયા નામથી પણ કહેવાય છે. ૪૮ વડવાનલની
શાખાના જેવા અતિ તીક્ષ્ણ સૂર્ય આદિ તે જ
વડે તે શોષણ પામે છે, તેથી તે શુષ્કા કહેવાય
છે. તેનું રૂપ પ્રચંડ છે, તેથી તેને ચૂંડિકા પણ
કહેવામાં આવે છે. કમળના જેવો તેનો વર્ણ
હોવાથી તે ઉત્પલા પણ કહેવાય છે. ૪૯ સર્વત્ર
જય કરવાથી તે જય્યા કહેવાય છે. સિદ્ધિના
આશ્રયને લીધે તેને સિદ્ધા કહેવામાં આવે છે.
વિજય પામવાથી તે વિજયો, જયંતી અને જયા
કહેવાય છે. ૫૦ કોઈ ઠેકાણે પરાજય જ ન થાય
એવા તેના પરાક્રમને લીધે તે અપરાજિતા કહેવાય
છે. તેનું સ્વરૂપ દુર્મહ (ધણા કષ્ટથી જાણી શકાય
નેવું) છે, તેથી તેને દુર્ગા કહેવામાં આવે છે. તે
સ્કંધારની પરમ સારશક્તિ છે, તેથી તે હુમા કહે-
વાય છે. ૫૧ જપ કરનારા વિવેકી પુરુષોને પરમ
પુરુષાર્થ આપનારી હોવાથી તે ગાયત્રી કહેવાય
છે. તેને વિષે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તેને
સાગ્રિની કહેવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન-
કર્મ-ઉપાસના આદિના વિચારો તેનાથી જ

* આ ચોરાશીમા સર્ગમાં શિવ-શક્તિના સ્વરૂપ
વિશે વિવેકથી વર્ણન આવશે અને સૂષ્કા આદિની જે
માળા પહેરી હતી, તે વિષે પણ સત્ય-અસત્યના વિવેક
વર્ણન કરવામાં આવશે.

જગતમાં પ્રસરે છે, તેથી તે સરસ્વતી કહેવાય છે.^{૧૨} તેના દેહના અવયવો ગૌર છે અને મહા-દેવજના દેહ સાથે તેનો સંબંધ છે, આથી તે ગૌરી કહેવાય છે. સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળા અને જગત અવસ્થાવાળા વૈલોક્યની અંદરનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં દૃઢ્યમાં ત્રણ માત્રાથી શૂન્ય એવા પ્રણવનાદનું ઉચ્ચારણ થાય છે, ત્યારે દહરાકાશમાં રહેલા શંકરના મસ્તકમાં તે ચંદ્રમાની કળાની પેઠે બિંદુરૂપે રહે છે. આથી તેને હ્રમા કહેવામાં આવે છે. શિવ અને શક્તિ એ બન્નેનું સ્વરૂપ આકાશરૂપ છે, તેથી તેને કૃષ્ણરૂપે વર્ણવવામાં આવેલ છે.^{૧૩, ૧૪} એ ભૈરવ અને ભૈરવી બન્ને વસ્તુતાએ બેતાં ચિદ્રૂપ જ છે. તેણે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે પોતાના માંસમય શરીરને શ્યામરૂપે કદાપી લીધું હતું. આથી તે શ્યામ અને જડ જુડુ દેખાતું હતું. વસ્તુતાએ બેતાં આકાશ આકાશની અંદર જ રહેલું હતું અને તે બન્નેનાં આકાશમય શરીર આકાશમાં રહેલાં હતાં.^{૧૫} એ શિવ-શક્તિનાં શરીર આકાશના જ્વાળ જ સ્વચ્છ, નિર્વિકાર અને નિરાકાર જ હતાં. તેમજ બધું એ બન્ને આકાશમાં જ્યેષ્ઠ સહોદર હોય તેમ દેખાતાં હતાં. હવે તેની અંદર હાથ, પગ, મુખ, મસ્તક આદિ અવયવોના થોડાપણાના અને અનેકપણાના મેદથી જે કાંઈ વિચિત્રતા દેખાતી હતી તથા તેણે હળ-સૂપડાં આદિની જે માળા ધારણ કરી હતી, તે સંબંધમાં હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. અનાદિ અને અનંત મહાસમર્થ ચેતનશક્તિ ક્રિયારૂપ કહેવાય છે, તે સ્ફૂર્તિરૂપી ધર્મને ધારણ કરી રહેલી છે. તે પોતાની મેળે જ પોતાની અંદર દાન, સ્નાન, હોમ આદિ શ્રેષ્ઠ શરીરવાળી યૈર્દ જઈ તેને અનેક રૂપે ભાસ્યા કરે છે. તે મનોહર ચેતનશક્તિ આકાશરૂપ છે, છતાં ચંચળતાવાળા દશરૂપે દેખાય છે. એ ભૈરવીદેવીના નાના પ્રકારના અભિનયો અને નૃત્યો એ (વિરાટમાં રહેલાં

સર્વ પ્રાણીઓની) ઉત્પત્તિ, જડા, મરણ આદિરૂપ છે, એમ સમજવું. એ ક્રિયારૂપ ભૈરવીદેવી પોતાની અંદર હાથ-પગ આદિ અવયવની પેઠે ગામે, નગરો, દ્વીપો અને દેશોના સમૂહોને ધારણ કરે છે, તેમજ તે વડે અનેક તરેહની ક્રિયાઓ કરે છે. તે પોતાની અંદર કલ્પિત અવયવોને ધારણ કરી રહેલ છે. વળી એ દેવી પોતે ક્રિયારૂપ હોઈ બ્રહ્માડોને નિર્માણ કરે છે અને ધારણ કરે છે. તેનો વર્ણ કમલિનીના ભવો શ્યામ છે.^{૧૬-૨૧} પોતાના અવયવરૂપ થઈ રહેલી આ દશ્યની શોભાને તે પોતાના દૃઢ્યમાં ધારણ કરી રહેલ છે. ચિન્મય શિવના વિના કાંઈ દિવસ તેના અવયવનો નિર્દેશ થઈ શકે એમ નથી. આથી, તે શિવરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. જમ આકાશમાં નિરાકારપણું રહ્યું છે, જમ પવનમાં ચલનશક્તિ રહી છે અને જમ કમળ આદિ આંદનીનું એક અંગ છે, તેમ ચિદ્રશક્તિરૂપ આ સર્વ દશ્ય તે ચિદાત્માના એક અંગરૂપ છે. પરમ મંગળમય, શાંત, નિર્વિકાર અને નિર્મળ પરબ્રહ્મથી તે જુદું નથી, પણ તે રૂપ જ છે, એમ તમે સમજો.^{૨૨-૨૬} એ પરબ્રહ્મની અંદર સ્થિરતા તથા ચંચળતા આદિ કશા પણ ધર્મો નથી. ચિદ્રશક્તિ દશરૂપે રહ્યા છતાં પણ જ્યારે જ્ઞાનદષ્ટિ વડે તેને વાસ્તવસ્વરૂપે જાણમાં આવે છે, ત્યારે તે શિવરૂપ જ કહેવાય છે. ચિદ્રશક્તિ અધિષ્ઠાનચેતન્યની અંદર અવિધાના યોગથી જડભાવે થઈ રહે છે, ત્યારે તે ક્રિયારૂપ કહેવાય છે. જ્ઞાનદષ્ટિ વડે જ્યારે તેને ચિન્માત્રરૂપે ઓળખવામાં આવે છે, ત્યારે તે શિવરૂપ છે એમ કહી શકાય છે. સૃષ્ટિએ, તેની અંદર રહેલાં મનુષ્યોના વર્ગો તથા પ્રકાશ વડે ગ્રજી રહેલા સર્વ લોકો એ જગતરૂપી કલ્પિત સ્વરૂપને ધારણ કરી રહેલી, મોટા આકારવાળી અને કલ્પિત આકારથી સુંદર દેખાતી તે ક્રિયારૂપ દેવી ચિદ્રશક્તિના અવયવરૂપ છે અને તેઓ ચિદ્રશક્તિથી જુદા

કહી શકાતા નથી. ૨૫-૨૮ વળી દ્વીપો અને સાગરો-
વાળી પૃથ્વી, વનભૂમિ સહિત પર્વતો, અંગ
અને ઉપાંગ સહિત ત્રણ વેદો, વિદ્યાઓ અને તેનાં
સ્થાનો, ગાયનો, વિધિનિષેધ સહિત સઘળી શુભા
શુભ કલ્પનાઓ, પુરોહિતશાસ્ત્રી હવિને નિરૂપણ
કરનાર દક્ષિણાશ્વિનાળા યજ્ઞો, રાજ્યો, સંઘો, મે,
આયુધોના સમૂહો, શૂદ્રો, ખાણો, શક્તિઓ
(સાગો), ખાંડણિયાઓ, દર્બાસનો, સૂપડાંઓ,
યૂષો, બુચુંડીઓ, ગદાઓ, તોમરો, હાથીઓ,
ચોદાઓ, અનેક પ્રાણીઓના સમુદાયની દેવ
આદિ યૌદ્ધ જાતિઓ, યૌદ્ધ લોકની સમુદ્ર-દ્વીપ
આદિવાળી ભૂમિઓ અને યૌદ્ધ લોકો, એ સર્વ
કલ્પિત આકારવાળાં ભૈરવીદેવી (ચિદ્રશક્તિ)ના
અવયવરૂપ છે અને તેઓ તેનાથી જુદા કહી
શકાતા નથી. ૨૯-૩૨

રામ બોલ્યા:-ભૈરવીને આકારે કલ્પિત
શરીરને ધારણ કરનારી ચિદ્રશક્તિના અંગમાં જે
સૃષ્ટિ-પ્રલયો રહ્યા છે, તે ખરેખર તેના સ્વરૂપમાં
રહેલા જ છે કે અસત્ય છે? તે આપ મને કહો. ૩૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જે ચિદ્રશક્તિનું
મેં તમને વર્ણન કરી બતાવ્યું છે, તે પોતાના
સત્યસંકલ્પ વડે જે કલ્પના કરે છે, તે તે સર્વ
સત્યની પેઠે અનુભવમાં આવે છે. આથી, એ
કલ્પનામય દરથવસ્તુ બધું સત્ય હોય એવો
આભાસ થાય છે. ૩૪ જેમ મુખ આદિનું પ્રતિબિંબ
અરીસામાં પડે છે, તેમ જીવચૈતન્યને જે કાંઈ
અનુભવમાં આવે છે, તે પૂર્વજન્મનો અનુભવ,
વાસના અને કર્મને અનુસારે તેની અંદર પ્રતિ-
બિંબિત થઈ રહ્યું હોય છે. આથી તે તેની
પોતાની અંદર જ આભાસરૂપે રહેલ છે અને તે
પોતાને (જીવચૈતન્યને) કાર્ય કરી આપનાર
દેવાથી તેની દૃષ્ટિમાં સત્ય જ છે. છતાં ચિદાત્મા-
ની અંદર તેનો પ્રવેશ થયો અસંભવિત છે,
નેથી સંકલ્પનગરની પેઠે તે વસ્તુનાં બિંદુઓ જ
તેા દહે-દદ્ધ ધ્યાન વડે વાસનાનો સંય

થઈ જવાથી શુદ્ધ થઈ રહેલા ચિદાત્માની અંદર
તેની સ્થિતિ શી રીતે રહી શકે? અરીસાની
અંદર ઘટાદિક પદાર્થો તથા સ્વપ્નની અંદર અને
સંકલ્પની અંદર સૃષ્ટિ, એ ભલે આભાસરૂપે
પ્રતીતિમાં આવે, પણ તે કાંઈ જાતની ક્રિયા
કરનાર દેવાથી તે તે જીવની દૃષ્ટિમાં સત્ય છે,
જેમ મને જણાય છે. ૩૫-૩૭ કદાચિત્ તમે જેમ
કહેશો કે, અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ પદાર્થો
અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ તથા સંકલ્પસૃષ્ટિ તેમના દ્રશ્યને
માટે ભલે કાર્ય કરનાર થાઓ, પણ તે મારે
માટે કશું કાર્ય કરી શકતી નથી; માટે તેને સત્ય
કેમ મનાય? તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જ છે કે,
જે ખીજના જોવામાં આવ્યું હોય, તે તમારા
પ્રત્યે છાંયી કાંઈ કાર્ય કરી શકે? શું દેશાંતરમાં
રહેલા ઘટાદિક પદાર્થો હમણાં તમને કાંઈ ઉપ-
યોગમાં આવી શકે? ૩૮ જેમ દેશાંતરમાં રહેલું
કાંઈ એક ગામ તે ગામની અંદર રહેલા પુરુષને
જ કાર્ય કરી આપનાર થઈ શકે છે, તેમ સ્વપ્ન
આદિના દ્રશ્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને જ
સ્વપ્નસૃષ્ટિ આદિના પદાર્થો કાર્ય કરી આપનાર
થાય છે, જેમ નિશ્ચય છે. ૩૯ આથી યથાર્થિત-
પણે રહેલા સર્વ સ્વપ્ન આદિના પદાર્થો જે કાંઈ
ક્રિયા કરે છે, તે એ સ્વપ્ન આદિના દ્રશ્ય પુરુષને
સત્ય લાગે છે; પણ જે તેનો દ્રશ્ય નથી તેને એ
કશું સત્ય જણાતું નથી. ૪૦ તેથી એમ સિદ્ધ થાય
છે કે, સર્વ સૃષ્ટિઓની પરંપરા ચિદ્રશક્તિની
અંદર જ રહેલી છે અને આત્મા જ સત્ય છે;
બાકી બધો તેનો વિવર્ત છે. આમ સમજી
જે પુરુષ આત્મભાવને પામ્યો છે, તેને જ તે
અનુભવમાં આવે છે, ખીજને તે અનુભવમાં
આવતી નથી. ૪૧ ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને
વર્તમાનકાળમાં રહેલા સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ-સંકલ્પ
આદિનાં નગરોના સમૂહો અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોઈએ
તો સત્ય છે. જો તેમ ન હોય તો પરમતત્ત્વનું એ
સર્વરૂપ કેમ થઈ રહે? ૪૨ જેમ દેશાંતરમાં રહેલા

પર્વતો અને ગામે આલવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેમ પરબ્રહ્મપણને પ્રાપ્ત થયેલા યોગસિદ્ધ પુરુષને બીજાની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને સંકલ્પસૃષ્ટિ પણ જોવામાં આવે છે.^{૪૩} ગાઠ નિદ્રામાં (સ્વપ્નની અંદર) ચલાયમાન થયેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર સ્વપ્નમાં નાશ પામી ગયેલું દેખાય છે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે તે નાશને પામતું નથી.^{૪૪} તે જ પ્રમાણે ચલાયમાન થઈ રહેલાં ભૈરવીદેવીના દેહની અંદર રહેલું જગત નાશ પામેલું લાગે છે, તો પણ તે વસ્તુતાએ નાશ પામેલું જ નથી. તે તો અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબની પેઠે આભાસરૂપે તેમાં રહેલ જ છે.^{૪૫} એ ત્રણે લોક સહિત આ સર્વ મોટા આરંભ સત્ય જણાય છે, તો પણ ખરું જોતાં તે ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. હવે જ ભ્રાંતિમાત્ર હોય, તેનો નાશ અને સ્થિતિ કેવાં હોય એ તમે જ કહો!^{૪૬} સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર ક્યાં સત્ય હોય છે, ક્યાં તે જોઈ શકાય નાશ પામે છે, ક્યાં તે લાંગી પડે છે અને ક્યાં તે સ્થિર થઈ રહેલ હોય છે?^{૪૭} તે કંઈ નથી હોતું, કેવળ તે ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. સ્વપ્ન આદિમાં દરશની શેષા જ્યાં સુધી પોતાની પાસે પડી થઈ દેખાતી હોય છે, ત્યાં સુધી તે સત્ય જણાય છે, બાકી તે ભ્રાંતિરૂપ છે. એ પ્રમાણે આ જગતની શેષા પણ વાસ્તવિક ન હોવાથી ભ્રાંતિરૂપ છે, એમ તમે સમજો.^{૪૮} જન્મ સંકલ્પમાં, મનોરાજ્યમાં, સ્વપ્નમાં, વર્ણનમાં અને ભ્રમમાં, તે તે સમયના પદાર્થોના મિથ્યા છતાં અસત્ય જોવા અનુભવ થાય છે, તેમ આ ત્રેવિકાલનો મિથ્યા છતાં સત્ય જોવા અનુભવ થાય છે.^{૪૯} અધિધાનચૈતન્યની અંદર હું કે જગત એ કશું વસ્તુતાએ છે જ નહિ. પરંતુ આકાશમાં પ્રતીતિમાં આવતા પારદર્શકપણની પેઠે અને કાળા રંગની પેઠે તે ભ્રાંતિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. તેથી એ તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ જોળખવામાં આવે, તો તે પાયા વગરની થઈ

બઈ શાત પડી જાય છે.^{૫૦}

અહમિતિ જગદિતિ નાન્તર્ગાન્તરિયં પ્રકચ-
તીવ ચિત્તઃ । પરમાકાશકૃશાલ્યા શામ્યતિ
નિપુર્ણ પરિજ્ઞાતા ॥ ૫૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં 'શિવ-શક્તિ-
વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૮૫ મો ~~~~~

શિવમાં શક્તિનું મળી જવું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति नृत्यति सा देवी दीर्घदोर्द्धमंडलैः ।

परिस्पर्दात्मकैर्व્યોમ कुर्वाणा घनकाननं ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એવી રીતે તે ભૈરવીદેવી

પોતાના લાંબા અને ચપળ એવા હાથના સમૂહો-  
થી આકાશને ઘાટા જંગલના જવું બતાવી  
દઈ નૃત્ય કરતી હતી.<sup>૧</sup> પોતાના સ્વરૂપને ન  
જોળખતાં, નિર્વિકાર ચિદ્રશક્તિ જ ક્રિયારૂપે  
નૃત્ય કરતી હતી. સૂર્ય, કોદાળી, બાણ, શક્તિ,  
ગદા, તોમર, મુસલ, ચિલા, ભાવ, અભાવ,  
પદાર્થોના સમૂહો, કળાઓ અને કાળનો ક્રમ,  
એ સર્વ તેના આભૂષણરૂપ હતાં.<sup>૨,૩</sup> જન્મ મનો-  
રાજ્યની કલ્પના જ હૃદયમાં નગરના આકારને  
ધારણ કરે છે, તેમ ચિદ્રશક્તિ પોતાની અંદર  
જગતને ધારણ કરી રહી છે. અથવા તો જન્મ  
માનસિક કલ્પના જ નગરના આકારે થઈ રહે  
છે, તેમ એ ચિદ્રશક્તિ જ જગતને આકારે થઈ  
રહેલ છે.<sup>૪</sup> જન્મ પતનમાં ચલનશક્તિ રહી છે,  
તેમ શિવની અંદર ચિદ્રશક્તિરૂપ ધૃત્તિ રહી છે.  
જન્મ પવનમાંથી ચલનશક્તિ શાંત થતાં તે પોતા-  
ના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ ધૃત્તિ શાંત થતાં

÷ આ પંચાશીમા સર્ગમાં નૃત્ય કરનાર ચિદ્ર-  
શક્તિરૂપ ભૈરવીદેવી શિવને જોઈ સ્નેહને,  
સ્પર્શ કરતાં તેના અંગમા લય થઈ  
એ કહેવામાં આવશે.

પરમ શિવ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે.<sup>૧</sup> જન્મ આકાશની અંદર પવનની નિરાકાર ચલનશક્તિ મૂર્તિમાન શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ શિવની નિરાકાર ઇચ્છા આ સાકાર જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૨</sup> પરમ વિશાળ આકાશની અંદર નૃત્ય કરનારાં એ ચિદ્રશક્તિરૂપ ભિરવી દેવી કાકતાલીયયોગથી પ્રેમને અધીન-યર્થ ગયાં અને જાણે પાસે રહેલાં આવરણકારી વાદળોને ખસેડતાં હોય તેમ તેમણે આવરણકારી આવરણ-શક્તિને ખસેડી નાખી. હવે જન્મ સમુદ્રનું જળ પોતાના નાશ માટે વડવાશિનો સ્પર્શ કરે છે, તેમ તેમણે પાસે રહેલા શિવનો સ્પર્શ કર્યો.<sup>૩</sup> આમ પરમકારણરૂપ શિવનો સ્પર્શમાત્ર યતાં તે ચિદ્રશક્તિ ધીરે ધીરે અવ્યક્તપણાને અને સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થવા લાગી.<sup>૪</sup> એ ચિદ્રશક્તિ (ભિરવીદેવી) અનંત આકારને છોડી દઈ પ્રથમ માત્ર પર્વતરૂપ થઈ રહી, પછી તે માત્ર નગરરૂપ થઈ રહી અને પછી તે વૃક્ષના જેવા સુંદર રૂપને ધારણ કરી રહી.<sup>૫</sup> છેવટ તેણે આકાશના જેવા મહાવિશાળ અને શૂન્ય આકાર ધારણ કર્યો. અંતે જન્મ નદીનો પ્રવાહ શાંત થઈ જઈ મહાસમુદ્રમાં એકરૂપ થઈ મળી જાય છે, તેમ તે શિવના આકાર સાથે એકરૂપ થઈ તેમાં મળી ગઈ.<sup>૬</sup> છેવટે, આકાશની અંદર સર્વનો સંહાર કરનારા શક્તિ વિનાના એક શિવજ પોતાના પરમ મંગળમય શાંત સ્વરૂપથી ચારે બાજુ પ્રસરી રહ્યા.<sup>૭</sup>

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! શિવની ભિરવી-દેવીરૂપ તે શક્તિ શિવનો સ્પર્શ યતાં કેમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, તે આપ યથાર્થ રીતે મને કહો.<sup>૮</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! એ ચિદ્ર-શક્તિરૂપ પરમેશ્વરની ઇચ્છાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. તે જ જગન્માયા કહેવાય છે. જગતમાં નીતિમાં આવતી સ્વાભાવિક ક્રિયાશક્તિ તેનું જ રૂપ છે.<sup>૯</sup> જાણે શિવનું રૂપ

ધારણ ક્યું હતું તે પુરુષ કહેવાય છે અને તે પવનના જેવા નિરાકાર તથા ક્રિયાશક્તિ-વાળા છે. વળી તે શાંત છે, શરદઋતુના આકાશના જેવા નિર્મળ છે, શાંતિવાન છે અને પ્રકૃતિથી પર (બુદ્ધ) છે.<sup>૧૦</sup> ક્રિયાશક્તિવાળી ચિદ્રશક્તિ પરમેશ્વરની એક ઇચ્છારૂપ છે. જ્યાં સુધી તે નિત્યરૂપ, નિર્વિંકાર, અબદ, અત્યાદિ, અનંત, અદ્વિતીય અને પર એવા શિવને દેખતી નથી, ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિને રૂપે સંસારમાં ભગ્યા કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવળ પ્રાંતિમાત્ર છે.<sup>૧૧,૧૨</sup> એ ચિદ્રશક્તિનું મૂળ અધિષ્ઠાન ચિદાકાશ છે. તેથી કાકતાલીયયોગથી શિવનો સ્પર્શ યતાં તે જાણે તન્મય થઈ ગયેલ હોય, તેમ પોતાના ભિન્ન સ્વરૂપને મૂકી દઈ તેમાં લીન થઈ જાય છે. જન્મ નદીનું રૂપ સમુદ્રમાં મળતાં સમુદ્ર સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ પ્રકૃતિને પુરુષોનો સ્પર્શ યતાં તે પોતાના પ્રકૃતિભાવને છોડી દે છે.<sup>૧૩,૧૪</sup> નદી કેવળ જળરૂપ છે અને જ્યારે એમ છે, ત્યારે જ તે સમુદ્રમાં મળતાં તેમાં જ લય પામી જાય છે.<sup>૧૫</sup> એવી રીતે ચિદ્રશક્તિ શિવની ઇચ્છારૂપ છે. જન્મ લોહાની સખ્યા (અસ્રા) આદિની લીક્ષુ ધાર પોતાના જન્મસ્થાનરૂપ શિલાને પ્રાપ્ત યતાં શાંત પડી જાય છે, તેમ તે શિવને પ્રાપ્ત યતાં શાંત થઈ જાય છે.<sup>૧૬</sup> જન્મ વન આદિની ઘાટી ઘટામાં પ્રવેશ કરનારા પુરુષની પોતાની છાયા તેના શરીર-માં જ સમાઈ જાય છે, તેમ છેવટ પ્રકૃતિ પણ પુરુષમાં જ સમાઈ જાય છે.<sup>૧૭</sup> પ્રકૃતિ પોતાના પુરુષરૂપ સનાતન ભાવને જાળખે છે; એ પછી તે સંસારમાં વાર વાર ભટકતી નથી પણ પુરુષ-રૂપ જ થઈ જાય છે.<sup>૧૮</sup> જ્યાં સુધી કોઈ સત્પુરુષ ચૌરાના ટોળાના સ્વરૂપને જાળખતો નથી ત્યાં સુધી જ તેમાં વસે છે, પણ ચૌરાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન યતાં પછી તે તેમાં રમતો નથી. તે જ પ્રમાણે ચિદ્રશક્તિ જ્યાં સુધી પરમ શિવને દેખતી નથી,

ત્યાં સુધી જ તે આ અસત્ય દ્વૈતપ્રપંચમાં આનંદ પામે છે અને ભમ્યા કરે છે; પણ પરમ શિવનું દર્શન થતાં તરત તે તન્મય જ થઈ જાય છે. ચિદશક્તિની પાસે જ કાંઈ નિરતિશય આનંદ-રૂપ તત્ત્વ રહેલ છે, તે પરમપદરૂપ છે. નદી જમ સમુદ્રમાં મળતાં સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે, તેમ તે ચિદશક્તિ એ પરમપદને પામતાં ચિદ્રૂપ (શિવરૂપ) થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ચિદશક્તિ પરમ શિવને દેખતી નથી, ત્યાં સુધી તે મોહને અધીન થઈને અનેક સૃષ્ટિપરંપરામાં અને અનેક જન્મપરંપરામાં ભમતી રહે છે; પણ તેને પરમ શિવનું દર્શન થાય છે, એટલે ભમરી જમ મધને મજ્જ્યૂતપણે વળગી રહે છે, તેમ તે પરમ શિવને દંઢપણાથી વળગી રહે છે. (તેમાં જ લીન થઈ જાય છે.) હે રામચંદ્રજી ! જન્મ-રૂપ, મરણરૂપ અને મોહરૂપ એવાં સર્વ દુઃખો નિરંતર જેનું સ્વરૂપ ઓળખતાં નાશ પામી જાય છે, તે આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયા પછી કોણ તેનો ત્યાગ કરે ? રસાયનને પ્રાપ્ત કરીને તેનો અનુભવ કર્યા પછી કોણ તેને છોડી દે ?<sup>૨૮</sup>

સંપ્રાપ્ય કસ્યજાતિ નામ તદાત્મતત્ત્વં  
પ્રાપ્યાનુભૂય ચ જહાતિ રસાયનં કઃ ।  
શામ્યન્તિ येन सकलानि निरन्तराणि  
दुःखानि जन्ममृतिमोहमयानि राम ॥૨૮॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પ્રકૃતિપુરુષ-કેમવર્ણન' એ નામનો સર્ગ  
૮૫ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૮૬ મો

રૂદ્રના દેહનો ચિદાકાશમાં લય

॥ વસિષ્ઠ યવાચ ॥

શૃણુ રામ કથં તત્ર મહાકાશે તથાસ્થિતઃ ।  
દેહે બ્રાંતિં તુ ત્વાં ત્યક્ત્વા સ રુદ્રોઽપ્યુપશામ્યતિ ॥  
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! મહા-કાશની અંદર રહેલા રુદ્ર દેવી રીતે દેહમાં બ્રાંતિને છોડી દઈ શાંત થઈ જાય છે, તે તમે સાંભળો.<sup>૧</sup> તે સમયે એ રુદ્ર (ભૈરવ) અને ઉપરના તથા નીચેના જગતના બે ખંડ બંધે ચિત્રમાં આલેખેલા હોય, તેમ ચેષ્ટા વગરના અને જડ જવા થઈ રહેલા મારા જેવામાં આવ્યા.<sup>૨</sup> પછી એક મૂર્હર્તમાત્રમાં તે રુદ્ર આકાશની અંદર જમ સૂર્યરૂપ દદિ વડે પૃથ્વીને અને આકાશને બુદ્ધિ, તેમ જગતના બન્ને (નીચે-ઉપરના) ખંડને જેવા લાગ્યા.<sup>૩</sup> પછી નિમેષ-માત્રમાં તે એ બન્ને ખંડને પોતાના સ્વાસો-રુદ્ધ્વાસના બળથી મોઢા આગળ ખેંચી લાવ્યા અને બંધે પાતાળની અંદર ફેંકતા હોય તેમ તેમને પોતાના મુખમાં ગળી ગયા.<sup>૪</sup> હવે એ બ્રહ્માંડના બે ખંડરૂપી બડી દૂધની તરને અને પકવાનના સમૂહને ખાઈ ગયા અને આખા આકાશની અંદર પોતે એકલા જ આકાશના જવા નિરાકાર થઈ રહ્યા.<sup>૫</sup> મૂર્હર્તમાત્રમાં તે વાદળોના જવા નાના થઈ ગયા, પછી લાકડી જવા થઈ ગયા અને પછી તે વેંતના જવા દેખાવા લાગ્યા.<sup>૬</sup> પછી તે મને તેમનો આકાર કાચની કણીના જેવો જેવામાં આવ્યો. ત્યારે હું આકાશમાંથી દિવ્ય દદિથી જેતો હતો અને મને એ રુદ્રનું તે રૂપ બહુ જ ઝીણું થઈ ગયેલું

x આ ૭૫મીમા સર્ગમાં બ્રહ્માંડને ગળી જનારા રુદ્રના દેહનો સદ્મખણને લીધે શિલામાં ચિદાકાશની અંદર લય થઈ જશે એમ વર્ણન આવશે; તે જ પ્રમાણે બીજા પ્રદેશોમાં પણ બ્રહ્મા મૃદિની વિચિત્રતા દેખાયા વિધે રહેલામાં આવશે.

દેખાયું.<sup>૭</sup> પછી ક્ષણમાત્રમાં તે પરમાણુરૂપ થઈ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આમ એ રૂઢ ક્રમે કરી શરદ-ઋતુના વાદળાના કટાકાની પેઠે શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયા.<sup>૮</sup> એ દે એ રૂઢ મોટા આડંબરને ધારણ કરી રહ્યા હતા, તે પણ જોતજોતામાં તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. આમ ક્ષુધા વડે પીડા થેલો હરિણ જેમ નાનાં એ પાંદડાંને ગળી જાય, તેમ તે રૂઢ આવરણ સહિત બ્રહ્માંડના બંને બંડને ગળી ગયા. હવે ત્યાં શાંત નિર્ભળ બ્રહ્મરૂપ ત્રિદાકાશ જ અવશેષ રહ્યું.<sup>૯-૧૦</sup> તે ત્રિદાકાશ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત હતું. આ પ્રમાણે તે શિલાની અંદર અરીસામાં પડેલા પ્રતિબિંબની પેઠે આભાસરૂપે મહાપ્રલય મારા જોવામાં આવ્યો. આ મહાપ્રલયમાં ચારે બાજુ ભ્રાંતિ જ જોવામાં આવતી હતી. પછી જેમ કોઈ ગામડિયો માણસ રાજદારમાં આવતાં વિસ્મિત થઈ જાય, તેમ તે વિદ્યાધરીતું સ્મરણ કરી તથા એ શિલા અને તેની અંદરના સર્વ વિલાસને સ્મરણમાં લાવી હું વિસ્મિત થઈ ગયો. પાછી ફરી વાર પણ મેં એ સુવર્ણમય શિલાને જોઈ.<sup>૧૧-૧૩</sup> તો તે ભૈરવીદેવીના અંગમાં જેમ સૃષ્ટિ દેખાતી હતી, તેમ તે શિલામાં પણ સર્વત્ર સર્વ સૃષ્ટિઓ મારા જોવામાં આવી. આ બધું બુદ્ધિપી નેત્ર વડે અથવા દિવ્ય ચક્ષુ વડે દેખાય છે, બીજી રીતે તે દેખાતું નથી.<sup>૧૪</sup> ઠેમકે સર્વત્ર સદાકાળ સર્વ (ત્રિદાત્માની અચિંત્ય શક્તિને લીધે) રહેલ જ છે એ શિલાને દૂરથી ચર્ચચક્ષુ વડે, ઉપરઉપરથી જોઈએ તો ત્યાં એક શિલા જ દેખાતી હતી અને સૃષ્ટિ આદિ કશું પણ ત્યાં જણાતું ન હતું. ત્યાં તો એક ઘટ શિલા જ રહેલી જણાતી હતી. એ શિલા સુવર્ણમય હતી, વિશાળ હતી અને સર્વદાકાળનાં વાદળાંના જેવી સુંદર હતી. પછી વિસ્મયથી વ્યાપ્ત થઈ જઈને મેં પાછો ફરી વાર વિચાર કર્યો.<sup>૧૫-૧૭</sup>

૧૧ બીજા ભાગ તરફ પરમ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી

જેયું, તો તે ભાગ પણ મને જગતની રચનાના આડંબરવાળો જોવામાં આવ્યો.<sup>૧૮</sup> તેમાં પ્રથમની પેઠે જ મને શુદ્ધતા જેવો વિશાળ (પોલાણનો) આકાર જણાયો અને તેમાં નાના પ્રકારના પદાર્થોથી સુંદર દેખાતી સૃષ્ટિ મારી નજરે પડી. વળી પાછો મેં એ શિલાનો બીજો પ્રદેશ પ્રથમની રીતે જોવા માંડ્યો.<sup>૧૯</sup> તો તે પણ મને તેવો જ સૃષ્ટિરચનાવાળો જણાયો. એવી રીતે તે શિલાના જ જ પ્રદેશો મેં જોયા, તેની તેની અંદર અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ દેખાતા પદાર્થોની પેઠે નિર્ભળ જગત મારા જોવામાં આવતું હતું. ત્યાર પછી મેં અતિ કૌતુકથી તે પર્વતની બધી શિલાઓ જોઈ.<sup>૨૦-૨૧</sup> વળી, મેં પૃથ્વીના બીજા ભાગો તથા ઘાસ, ઝાડી આદિ સ્થળો જોયાં; તો તે સર્વની અંદર યથાર્થિતપણે વિવિધ આકારવાળું જગત રહેલું મારા જોવામાં આવ્યું.<sup>૨૨</sup> પરંતુ ભ્રાંતિ ચિતાની પરમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જ તે દેખાય છે, બાકી બીજી રીતે તે દેખાતું નથી. તેમાં કોઈક સ્થળે તો પહેલી સૃષ્ટિનો આરંભ થયેલો દેખાતો હતો અને પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ થતી જણાતી હતી.<sup>૨૩</sup> કોઈક ઠેકાણે નક્ષત્રો, ચંદ્ર, સૂર્ય, દિવસ, રાત્રિ, ઋતુઓ અને વર્ષોની કલ્પના થતી હતી. કોઈક જગ્યાએ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર માણસોની વસ્તી પેદા થતી દેખાતી હતી.<sup>૨૪</sup> કોઈ એક ઠેકાણે તો સગરના પુત્રોથી નહિ ખોદી શકાયેલી મહાભયંકર ચાર સમુદ્રરૂપી ખાઈ નજરે પડતી હતી. કોઈક સ્થળે દેવતાઓની સૃષ્ટિ ન થતાં કેવળ દૈત્યોની સૃષ્ટિ જ પેદા થતી હતી.<sup>૨૫</sup> કોઈક ઠેકાણે કાંઈક સત્યયુગના આચારવાળાં સજ્જન પ્રાણીઓ દેખાતાં હતાં અને કોઈક ઠેકાણે કાંઈક કળિયુગનાં આચારવાળાં દુર્જન પ્રાણીઓ નજરે પડતાં હતાં.<sup>૨૬</sup> કોઈક જગ્યાએ અનેક નગરોના સમૂહોમાં દૈત્યોનો કાંઈ કાંઈ સંગ્રામ થતો રહેવાથી અંદર દાખલ થઈ શકાય તેવું ન હતું.<sup>૨૭</sup> કોઈક

ઠેકાણે તો મોટા મોટા પર્વતોના સમૂહથી એક તલભાર જમીન પણ ખાલી ન હતી. ઠાઈક જગ્યાએ તો કશી સૃષ્ટિ જ પેદા થઈ ન હતી, પણ માત્ર એક બ્રહ્માજ દેખાતા હતા.<sup>૨૮</sup> ઠાઈ સ્થળે તો જરા-મરણ વિનાના મનુષ્યાવાણું ભૂતજ દેખાતું હતું. ઠાઈક ઠેકાણે ચંદ્રમા ઉત્પન્ન જ ન થવાથી ચંદ્રમારૂપી ભૂપણ વિનાના મસ્તક-વાળા શિવજીતું દર્શન થતું હતું.<sup>૨૯</sup> ઠાઈક સ્થળે તો ક્ષીરસાગરનું મયન થયું નહોતું, તેથી અમૃતનો લાભ ન થતાં મૃત્યુધર્મવાળા દેવતા-ઓથી સર્વ ભરપૂર દેખાતું હતું. ત્યાં અમૃત, અથ (ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો ઘોડો), ઐરાવત, ધન્વંતરિ, કામધેનુ, લક્ષ્મી તથા કાળકૂટની ઉત્પત્તિ જ ન હતી.<sup>૩૦</sup> ઠાઈક ઠેકાણે શુક્રાચાર્યની મૃતસંજીવિની વિદ્યામાં વિદ્વ નાખવાને દેવતા-ઓનો સમૂહ ઉત્કંઠિત થયેલો દેખાતો હતો અને ઠાઈ જગ્યાએ કાંઈક ઉદ્દેશને લીધે કિતિના ગર્ભના અવયવોને નિકંદન કરી નાખવામાં તૈયાર થઈ ગયેલો ઇન્દ્ર નજરે પડતો હતો.<sup>૩૧</sup> ઠાઈક સ્થળે તો ધર્મની પરિપૂર્ણ સ્થિતિને લીધે સર્વ મનુ-ષ્યોનો સમૂહ પોતાની મેળે જ (બ્રહ્મવચ્ચંસથી) દેહીધ્યમાન જણાતો હતો. ઠાઈક ઠેકાણે પ્રથમની રચનાના ક્રમના કરતાં કાંઈક જીદી જ ભૂતની રચનાના ક્રમવાળા પદાર્થોની સ્થિતિ દેખાતી હતી.<sup>૩૨</sup> ઠાઈક જગ્યાએ અપૂર્વ વેદશાસ્ત્રના અર્થ અને અપૂર્વ આચાર-વિચાર નજરે પડતા હતા અને ઠાઈ સ્થળે જાણે પ્રલયકાળને લીધે ક્ષોભ પામી જવાથી કશું પણ હોય જ નહિ એમ જણાતું હતું.<sup>૩૩</sup> ઠાઈક જગ્યાએ દૈત્યોના સમૂહો દેવગંદિરેને તોડી પાડતા હતા. ઠાઈક ઠેકાણે દેવતાઓના ખગીચામાં ગંધર્વો અને કિતરે ગાયન કરતા હતા.<sup>૩૪</sup> ઠાઈક જગ્યાએ દેવતા-ઓની અને દૈત્યોની સલાહનો કાંઈક આરંભ થયેલો જણાતો હતો. એવી રીતે ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનાં જગતોનો આડ-

ખર મેં મોટા મોટા જગતના સમૂહરૂપે દેખાતા શખલબ્રહ્મની અંદર જોયો. તેમાં એક ઠેકાણે પ્રલયકાળના યોગથી ક્ષોભ પામેલા પુષ્કરાવર્ત નામના મેઘોનો ગડગડાટ સંભળાતો હતો. વળી એક ઠેકાણે પ્રાણીઓનો સમુદાય કશી પીડા ન હોવાને લીધે શાંત સ્થિતિમાં રહેલો જણાતો હતો. ઠાઈ એક ઠેકાણે દેવો, દાનવો અને માનવોના રાજ્યો ગડખડાટવાળા જણાતા હતા.<sup>૩૫-૩૭</sup> ઠાઈએક સ્થળે સૂર્યનો ઉદય જ થતો ન હતો અને અંધકાર તથા વાદળોઓની ધાટી ઘટા જ જમી રહી હતી. ઠાઈએક ઠેકાણે અંધ-કાર જ થતો ન હતો અને જાણે અંદર જવાળા-ઓ સળગતી હોય તેમ પ્રકાશ જ નજરે આવતો હતો. આથી તે પ્રદેશ રમણીય દેખાતો હતો.<sup>૩૮</sup> ઠાઈક સ્થળે વિષ્ણુ ભગવાનની નાભિરૂપ કમલિની-ના નાળમાં છુપાઈ રહેલા મધુ-કૈટભ દૈત્ય નજરે આવતા હતા. ઠાઈએક ઠેકાણે ભગવાનના નાભિકમળરૂપી પેટીમાં સૂઈ રહેલા નવા બાળક-રૂપ બ્રહ્માજીનાં દર્શન થતાં હતાં.<sup>૩૯</sup> ઠાઈક સ્થળે પ્રલયકાળમાં મહાસાગરમાં ઊંચા અક્ષય વટની અંદર તેના પાંદડામાં વિશ્રાંત થઈ રહેલા ભગવાનનું દર્શન થતું હતું. ઠાઈક ઠેકાણે પ્રલય-કાળની રાત્રિને લીધે પ્રકાશ વગરના ઘાટા અંધ-કારથી સર્વ આકુળ થયેલું દેખાતું હતું.<sup>૪૦</sup> ઠાઈક સ્થળે શિલાના ગર્ભના જીવો એકરસ, અવકાશ વિનાનું, સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાના જેવા આકારને ધારણ કરી રહેલું, અણી ન શકાય તેવું, લક્ષણરહિત અને જાણે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પામેલું અતકર્ય આકાશ જ ચારેબાજુ વિશાળ આકારે પ્રસરી રહેલ જણાતું હતું. ઠાઈક ઠેકાણે તો પાંખોને આધારે રહી શકનારા પર્વતોરૂપી કાગડાઓ વડે આકાશ વ્યાકુળ થઈ રહેલ દેખાતું હતું.<sup>૪૧-૪૨</sup> ઠાઈક ઠેકાણે વજ્રના સંઘર્ષથી વીખ-રાઈ જતા પર્વતોનો પ્રકાશ દેખાતો હતો. ઠાઈક ઠેકાણે મર્યાદાને ઓળંગી ગયેલા મહોન્મત

સમુદ્રો પૃથ્વીને અને પર્વતોને ઘસડી જતા હતા. કાઈક સ્થળે ત્રિપુરાસુર, વૃત્તાસુર, અંધકાસુર અને બળિરાજનું યુદ્ધ બની રહ્યું હતું. કાઈ કેકાણે મદોનમત દિગ્ગજે વડે પૃથ્વી કંપતી હતી.<sup>૪૩,૪૪</sup> કાઈક સ્થળે પ્રલયકાળને લીધે પૃથ્વી શેષનાગના મસ્તક ઉપર આળોટતી હતી, તો કાઈ સ્થળે બાળવયના રામચંદ્રજી રાવણરૂપી રાક્ષસનો વધ કરતા દેખાતા હતા.<sup>૪૫</sup> કાઈક કેકાણે રાવણ-રૂપી રાક્ષસ રામચંદ્રજીને છેતરી લઈ સીતાજીનું હરણ કરતો જણાતો હતો. કાઈક સ્થળે પૃથ્વી ઉપર પગને ધારણ કરી રહેલા અને મેરુપર્વતના શિખર ઉપર મસ્તક રાખી રહેલા કાળનેમિ દૈત્યે આકારને દબાવ્યું હતું, તે મારા જોવામાં આવ્યું. કાઈક કેકાણે દેવતાઓને નસાડી મૂકી નિરંતર દૈત્યો જ સર્વનું પાલન કરતા જણાતા હતા અને કાઈક કેકાણે દૈત્યોને નસાડી મૂકી દેવતાઓ જ સર્વનું પાલન કરતા હતા.<sup>૪૬-૪૮</sup> કાઈક સ્થળે અર્જુન વડે યુક્ત અને પોતાના મનુષ્યોનું રક્ષણ કરી રહેલા કૃષ્ણ ભગવાન અને પાંડવ-કૌરવો ભારતના યુદ્ધમાં અનેક અક્ષોહિણીના સંહાર કરતા જણાતા હતા.

**રામ બોલ્યા:-**હે મહારાજ! આપ જ કહેો છો કે હું પૂર્વે થયો હતો, તે શી રીતે થયો હતો.<sup>૪૯</sup> અને કદાચિત્ થયો હોઈ, તો પણ આવા જ આકારથી થયો હતો કે કાઈ બીજા આકારથી? તે આપ મને કહેા.

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:-**હે રામચંદ્રજી! ઘડા તથા કાઠી આદિમાં પુરાતા વ્યૂહ જમ ભરાતા અને કસવાતા રહે છે, તેમ જગતના સર્વ પદાર્થો તે જ ક્રમથી અથવા બીજા ક્રમથી જન્મમરણને પ્રાપ્ત થતા જ રહે છે.<sup>૫૦,૫૧</sup> કેટલાક સર્વ ક્રમમાં સમાન હોય છે, કેટલાકેક તેના તે જ આકારથી પાછા થાય છે, કેટલાકેક બીજા જ આકારથી પાછા ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલા-

દેખાય છે. તમે ફરી વાર તેના તે જ અવતરેલ છો. હું પણ ફરી વાર તેના તે જ અવતરેલ છું અને આ બીજા મનુષ્યો પણ ફરી વાર તેના તે જ અવતરેલ છે.<sup>૫૨</sup> તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈએ તો કાઈ દિવસ ક્યું ઉત્પન્ન જ થતું નથી; કેમકે પરબ્રહ્મની અંદર બીજા જુદા જુદા પદાર્થો કે આ સર્વ દરથ સભવતુ જ નથી. હવે, માયા-દષ્ટિથી જોતાં સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતા તરંગો તેના તે જ છે કે બીજા, એમ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે સંસારસાગરમાં ભમ્યા કરતાં પ્રાણીઓ પણ તેનાં તે જ છે કે બીજાં એનો કશો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. આ સંસારમાં જ્ઞાતિને લીધે અનંત પ્રાણીઓ જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થતાં રહે છે.<sup>૫૩,૫૪</sup> કેટલાંક પાછાં તેનાં તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક બીજાં રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક સમ-વિષમ ભાવવાળાં દેખાય છે, કેટલાંક તેવે જ રૂપે આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતાં રહે છે અને કેટલાંક બીજાં રૂપે આવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતાં દેખાય છે.<sup>૫૫</sup> સર્વ પ્રાણીઓ જગતરૂપી સમુદ્રના બિંદુઓના સમૂહરૂપ છે. તેમાંના કેટલાક જીવો સદાકાળ એક જ પ્રકારનાં ધન, વય, બળ, વિદ્યા, કર્મ, જ્ઞાન અને ચેષ્ટાવાળા વારંવાર ઉત્પન્ન થતા રહે છે. કેટલાક જીવો પ્રથમ જન્મના ધન, વય વગેરેના કરતાં અર્ધ સ્થિતિવાળા થાય છે અને કેટલાકમાં પૂર્વજન્મની સ્થિતિને ચોથો ભાગ દેખાય છે.<sup>૫૬,૫૭</sup> વળી કેટલાક બીજા જીવો તેમનાં ધન-વય વગેરેથી વિલક્ષણ અથવા વિરુદ્ધ ધન-વય વગેરેવાળા હોય છે. કેટલાક જીવો પરસ્પર ધન-વય વગેરેમાં સમાનતાવાળા હોય છે. કેટલાક જીવો કાળયોગે એકબીજાથી વિલક્ષણતાવાળા થઈ જાય છે, કેટલાક કાળયોગે સમાનતાવાળા થઈ જાય છે અને કેટલાક જીવો નિરંતર કાળયોગથી ફેરફારવાળા જ થતા રહે છે.<sup>૫૮</sup> એ જીવો રાગ-દ્વેષ આદિ દોષો વડે આકુળ એવી વિચિત્ર ધર્મ-અધર્મ સંબંધી ચેષ્ટાને લીધે કાળે

કરીને નાના પ્રકારના દેહોને ધારણ કરે છે. તેઓ બધે બીજી જ સ્થિતિવાળા હોય, તેમ નરક આદિ નીચ લોકમાં અને સ્વર્ગોદિ ઉપરના લોકમાં ભ્રમતા રહે છે. આ રીતે દેહના સંબંધથી એકને પ્રાપ્ત થનારા અને જુદે જુદે રૂપે દેખવામાં આવતાં અગણિત પ્રાણીઓરૂપી જાણે આ અપખંડસારરૂપી સાગરને વિષે ચક્રીઓના કૂંડાણાની પેઠે વધે બધે છે. તેઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ સ્વરૂપવાળાં છે કે સમાન સ્વરૂપવાળાં છે અને તે તેનાં તે જ છે, કે બીજાં છે, તેનો બરાબર નિર્ણય કરવાને ઠાણ સમર્થ થઈ શકે ?<sup>૫૯</sup>

કાલેનાકુલચેટ્યાન્ય ઇવ તે ગચ્છન્ત્ય-  
ચોદ્ધર્ષપુનર્દેહાલેક્ષનલેદિતાન્યગણિતાન્યન્યાનિ  
ચાન્યાન્યલમ્ । મૃતાશ્ચૂનિ વહન્તિ સંસૃતિમયે  
તાન્યશ્ચુધૌ ચંચલે ચક્રાવૃત્તિમયાનિ સંકલયિતું  
શક્નોતિ કસ્તાન્યલમ્ ॥ ૫૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગદન્યા-  
ન્યત્વવર્ણન' એ નામનો  
સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૮૭ મો\*

પોતાના દેહમાં વિશ્વની કલ્પના

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતશ્ચિદાકાશવપુર્વ્યાપ્યન્તો નિરામયઃ ।

દત્તાવધાનો વપુષિ તદાપ્રકયામ્યહં ક્વચિત્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હવે હું ચિદાકાશરૂપે સર્વ-  
વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો અને અનંત તથા નિર્વિ-  
કારરૂપે સર્વત્ર રહ્યો હતો. મેં મારા શરીરની  
અંદરના ઠાઈએક ભાગમાં ચિત્તને સ્થિર રાખી  
બેસ્યું તો, જમ ક્ષેત્રમાં વાવેલા બીજ ઉપર પાણી  
પડતાં તે અંકુરિત થઈ બધે છે, તેમ તેમાં પણ

તેની અંદર રહેલી સૃષ્ટિ અંકુરિત થઈ ગયેલી  
મારા બેવામાં આવી.<sup>૧,૨</sup> જળતું સિંચન થતાં  
વૃદ્ધિ પામેલા બીજની અંદર જમ અંકુર રહ્યો  
હોય છે, તેમ સાકાર અને નિરાકાર એવી સર્વ  
જડ-ચેતન વસ્તુની અંદર જગત રહેલ જ છે.<sup>૩</sup>  
કેવળ ચિદ્રૂપ પુરુષ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્ન  
અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તેના પોતાના  
સ્વરૂપમાંથી જ આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય  
છે. પછી, સ્વપ્ન અવસ્થાની નિવૃત્તિ થાય છે,  
એટલે એ ચિદાકાશમાંથી જગતપ્રપંચ ખડો  
થઈ બધે છે.<sup>૪</sup> તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિના આદિકાળ-  
માં પણ સદા અખંડરૂપે રહેનારા અમૃતભવરૂપ  
આત્માના ચિદાકાશરૂપની અંદર જ સૃષ્ટિ ખડી  
થઈ ગયેલ છે અને તે ચિદાકાશથી જુદી નથી.<sup>૫</sup>

રામ બોલ્યા:-હે પરમચિદાકાશરૂપ વસિષ્ઠ-  
મુનિ ! તમારું સ્વરૂપ ચિદાકાશરૂપ છે અને  
આકાશના જેવું શૂન્ય છે. તો તેની અંદર શી  
રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે ? તે મને સારી રીતે  
બોધ થવા માટે કરી વાર કહો.<sup>૬</sup>

\* આ સત્પ્રાણીમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ પોતાના  
દેહ વિષે વિશ્વની કલ્પના કરશે, અને પોતાના સ્વરૂપ-  
પણ વિષે પણ વર્ણન કરશે.



જણાય છે, તેમ જોડે તે સમયે મને આકાશનો અનુભવ થયો હતો, પણ તેનો આધાર કે અધિ-  
ષ્ઠાન ચિદાકાશ જ મને જણાતું હતું, એમ તમે સમજો.<sup>૧૦</sup> પ્રથમ તો દિશાઓને પોતામાં આરો-  
પનારું આકાશ ચિદ્રશક્તિ વડે ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે, પછી તેમાંથી અહંકાર પેદા થાય છે અને તે જ નિશ્ચયરૂપે ધાટાપણાને પ્રાપ્ત થઈ બુદ્ધિ કહેવાય છે. પછી, તે બુદ્ધિ સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિરૂપે ધાટાપણાને પામતાં મન કહેવાય છે.<sup>૧૧</sup> હવે તે મન શબ્દતન્માત્રાને અને બીજી પણ સ્પર્શતન્માત્રા વગેરે તન્માત્રાઓને કલ્પી લે છે અને તે સ્થલતાને પ્રાપ્ત થતાં પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ બને છે. એવી રીતે ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય ઉદય પામે છે.<sup>૧૨</sup> જમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્ન અવ-  
સ્થામાં જનારા જીવને સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી થઈ જાય છે અને તે સુષ્પ-દુઃષ્પ પેદા કરે છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં નિર્વિકાર એવા ચિદાત્માને કણ-  
વારમાં જગતરૂપી દરચ વાટે રૂપે ઉદય પામે છે અને તે સુષ્પ-દુઃષ્પ પેદા કરે છે.<sup>૧૩</sup> આ અનંત દશ્યબળની પ્રતીતિ સર્વને એકસરખા કાળ સુધી ભાસ્યા કરે છે; તેમાં ઢેટલાક તેની ઉત્પત્તિ વિષે વર્ણન કરે છે અને ઢેટલાક તે વિષેનું વર્ણન કરતા નથી.<sup>૧૪</sup> આ પ્રમાણે રમણીય એવા એક પરમાણુ જેવડા ભાગમાં પણ બ્રહ્માંડરૂપે પ્રસરી રહેલા ચિદાત્માનો મને અનુભવ થયો. બાકી વસ્તુતાએ જોઈએ તો એ સર્વ નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ હતું.<sup>૧૫</sup> આકાશની અંદર જમ સ્વભાવે જ નિરંતર પવન વાયા કરે છે, તેમ સ્વભાવે જ મન પણ સર્વ ઢેકાણે પોતાના શરીરને કલ્પી લે છે.<sup>૧૬</sup> સર્વના પરમકારણરૂપ એવી હિરણ્યગર્ભના મનની કલ્પનાશક્તિથી પ્રથમ જ પદાર્થનું નવું રૂપ કલ્પાઈ ગયું હોય છે, તેને તે પોતે પણ ઘણો યત્ન કરવા છતાં પણ ફેરવી શકતી નથી; તો પછી બીજાથી તો તે નિયમો દેખ ફરી નહીં હોય તો એવું એવું બીજું અપરિચિન્ન છે.

અને ચિત્તે કરેલી પરિચિન્નપણાની કલ્પનામાં જોડાઈ જતાં હું અણુરૂપ થઈ ગયો.<sup>૧૮</sup> પછી ચિદાત્માના પ્રતિબિંબને લીધે મને નાના તેજના કણના જેવા તેજોમય લિંગશરીરની સ્ફૂર્તિ થઈ અને તે પછી તેની જ ભાવના કરતાં બધું હું સ્થલદેહરૂપ બની ગયો હોઈ તેમ મને જણાયું.<sup>૧૯</sup> પછી હું કાંઈક રૂપ આદિ વિષયનો અનુભવ કરું એવો મારા સૂક્ષ્મ જીવાત્મામાં જરાક વિચાર આવ્યો. એટલે મેં તે વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરી અને મને તેની આહક ઇન્દ્રિયો તથા વિષયો વગેરેનો અનુભવ થયો.<sup>૨૦</sup> હે રામચંદ્રજી ! તેમાં જ નામો છે, તેમાંથી જ સુષ્પ નામોની તમારા જેવા સુષ્પ પુરુષોએ કલ્પના કરી છે, તે વિષે હું કંઈ છું, તે તમે સાંભળો.<sup>૨૧</sup> જ રંધ્ર વડે મેં જોવાની પ્રવૃત્તિ કરી, તે ચક્ષુ કહેવાય છે; જ કાંઈ જોવાનું હોય તે (રૂપ) દરચ કહેવાય છે અને તે બન્નેના સંયોગનું જ રૂપ તે દર્શન કહેવાય છે.<sup>૨૨</sup> જ સમયે એ રૂપનું દર્શન થાય, તે સમયને કાળ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે. જ પ્રકારે એ રૂપને જોવામાં આવે છે, તેને ક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે. આવી જાતનો એક ઈશ્વરી પ્રૌઢ નિયમ છે, તેને નિયતિ શબ્દ વડે ઓળખવામાં આવે છે. જ (શૂન્ય) અધિષ્ઠાનની અંદર એ રૂપ જોવામાં આવે છે, તેને આકાશ કહેવામાં આવે છે.<sup>૨૩</sup> જ ભાગમાં હું રહું છું તેને દેશ કહેવામાં આવે છે. આવી કલ્પના આપણા ચિત્તમાં હમણાં (બ્યવહારદશામાં) જ ઉદય પામે છે; પણ તે સમયે તો આ સર્વ ચિદાત્માનો જ એક વિદ્વાસ છે, એમ જણાવાથી હું પોતે પણ ચિદાત્માના વિદ્વાસરૂપ છું, એમ મને ભાસતું હતું. પછી 'હું જોઈ' એવો મને કાંઈક સંકલ્પ ઊઠ્યો, તેથી હું બંને ચક્ષુગોલકથી જોવા લાગ્યો. આમ જ મેં જોયું, તે ચિદાકાશથી બુદ્ધે રૂપે દેખાવ આપનારું રૂપ હતું.<sup>૨૪</sup> મેં જ ગોલકથી જોયું તે આ લોચન છે. પછી 'હું કાંઈ સાંભળું' એવા સંકલ્પની મને

સ્ફૂર્તિ થઈ. <sup>૨૯</sup> એટલે કૂંઢલા સંખતા જ્યો અંકાર-  
નો શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો અને એ  
શબ્દ આકાશનો સ્વાભાવિક શુણ્ણ છે. <sup>૩૦</sup> પ્રાણ-  
વાયુના સંબંધથી પ્રસરી રહેલો શબ્દ જ બન્ને  
પ્રદેશ વડે સંભળાયો, તે આ બે કણુરંધ્ર છે. <sup>૨૯</sup>  
પછી મને સ્પર્શવિષયનો કાંઈક અનુભવ થયો  
અને જ પ્રદેશ વડે તેનો અનુભવ થયો તે  
ત્વક્ષન્દ્રિય કહેવાય છે. <sup>૨૯</sup> જેના અસ્તિત્વ વડે  
મારા અંગને સ્પર્શવિષયનો અનુભવ થયો, તે  
રૂપરહિત અને સ્પર્શવાળો વાયુ કહેવાય છે અને  
સ્વયંભૂતા સત્ત્વસકલ્પને આધારે રહેલ છે. <sup>૩૦</sup>  
આમ, હું અનુભવસ્વરૂપ છું અને મારી અંદર  
આમ ત્વચાધન્દ્રિય તથા તન્માત્રા (સ્પર્શ) એ  
બન્ને ખડાં થઈ ગયાં. મને જ વડે રસાસ્વાદનો  
અનુભવ થયો તે ગ્રિહ્વાધન્દ્રિય છે અને તેનો  
વિષય રસ કે જ તન્માત્રારૂપ છે, તે પણ  
મારામાં ઉપર પ્રમાણે ખડાં થઈ ગયાં. <sup>૩૧</sup> તેમજ  
વસ્તુતાએ કેવળ ચિદાકાશરૂપ એવા મારા પ્રાણ-  
માં (ગંધ ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ સ્ફુરતાં)  
નાસિકાધન્દ્રિય અને ગંધરૂપ તન્માત્રા એ બન્ને-  
નો ઉદય થયો. આવી રીતે જો કે દેહ-ધન્દ્રિય-  
વિષય વગેરેની સંપત્તિ મારામાં દેખાતી હતી,  
છતાં વસ્તુતાએ જોઈએ તો સર્વ કલ્પનામાત્ર  
અને મિથ્યા હતું, તેથી કશું પણ થયું જ ન  
હતું. <sup>૩૨</sup> ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધન્દ્રિયો અને  
તન્માત્રાઓ ખડી થઈ ગઈ અને હું વૃત્તિ દ્વારા  
તદાકાર થવા લાગ્યો, એટલે તરત જ શબ્દ,  
સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એરૂપી શરીરને ધારણ  
કરી રહેલ પાંચ વિષયોના ભોગનો મને બળા-  
હારથી અનુભવ થવા લાગ્યો. એ વિષયો મિથ્યા-  
પણાને લીધે નિરાકાર હતા, છતાં માત્ર પ્રાપ્તિ  
વડે જ તે તે વિષયને રૂપે ભાસતા હતા. <sup>૩૩, ૩૪</sup>  
ધન્દ્રિયો તથા વિષયો વગેરેના સમૂહમાં અભિ-  
માન બંધાવાથી હું અચુરૂપ છું, એવી જ ભાવના  
મારામાં ખડી થઈ ગઈ, તેને જ તમારા જેવા  
યો. રા. ૪૦

વિવેકી પુરુષો 'અહંકાર' નામથી કહે છે. <sup>૩૫</sup> એ  
અહંકાર નિશ્ચયરૂપે ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે,  
ત્યારે તે 'બુદ્ધિ' નામથી જોળખાય છે. તે બુદ્ધિ  
પાછી ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે 'મન'  
નામથી જોળખાય છે. <sup>૩૬</sup> આમ, હું અંતઃકરણ-  
રૂપ બની ગયો અને મારું શરીર આતિવાહિક  
થઈ ગયું. એટલે કે, હું સૂક્ષ્મશરીરવાળો બની  
ગયો. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં મારું સ્વરૂપ શુદ્ધ  
ચિદાકાશ જ હતું. <sup>૩૭</sup> કેવળ આકાશરૂપ હોવાથી  
હું પવનના કરતાં પણ શૂન્ય જણાતો હતો અને  
આકારરહિત હોવાથી મારામાં કલ્પાયેલા સર્વ  
ભાવોને હું રોકતો નહોતો. <sup>૩૮</sup> પછી મારા મનની  
તેની ભાવનાને લીધે હું ઘણા લાંબા કાળ સુધી  
સ્વયંભૂતા દેહમાં રહ્યો અને મને પ્રતીતિ થઈ  
કે હું ચાર મુખવાળા બ્રહ્માના દેહથી યુક્ત છું.  
પછી જમ ઠાઈ શૂન્ય સ્થળમાં સૂતેલો પુરુષ સ્વપ્ન-  
માં જાડી આકાશમાં ફરતાં શબ્દ કરે તેમ એ  
પ્રતીતિ વડે મેં શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ  
કરી. પ્રથમ તો મેં બાળકની પેઠે 'ઓમ્' એટલા  
શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો, અને તે જગતમાં 'હંકાર'  
નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યારપછી હું સ્વપ્નનરની  
પેઠે જ કાંઈ બોલ્યો, તે વાણીરૂપે જગતમાં પ્રસિ-  
દ્ધિને પ્રાપ્ત થયું, એમ તમે સમજો. આ પ્રમાણે  
હું પોતે જ સૃષ્ટિના કર્તા તથા જગદ્ગુરુ એવા  
બ્રહ્મરૂપ બની ગયો, અને એ મનોમય સ્વયંભૂતા  
દેહ વડે મેં સૃષ્ટિજોને કલ્પી લીધી. <sup>૩૯-૪૩</sup> આમ  
હું બ્રહ્માને રૂપે ઉત્પન્ન થયેલો જણાયો, પરંતુ ખરી  
રીતે જોઈએ તો હું કશારૂપે ઉત્પન્ન થયો ન હતો.  
મેં તે સમયે મારા સ્વૃણદેહરૂપે સર્વ બ્રહ્માંડને  
જેયું અને બ્રહ્માંડથી કશું પણ મને બહાર દેખાતું  
ન હતું. <sup>૪૪</sup> ખરું જોઈએ તો જગત મારા મનના  
એક વિલાસરૂપ હતું અને તેની અંદર કશું પણ  
થયું જ ન હતું; માત્ર શૂન્ય ચિદાકાશ જ સર્વત્ર  
પ્રસરી રહ્યું હતું. <sup>૪૫</sup> એવી રીતે આ સર્વ સૃષ્ટિ  
શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તેની અંદર પૃથ્વી

આદિ પદાર્થોનું જરા પણ અસ્તિત્વ નથી જ. <sup>૪૬</sup> ચિદાકાશની અંદર ભ્રાંતિથી જ જગતરૂપી ઝાંઝવાના જળની પ્રતીતિ થાય છે; ખાટી કાંઈ પણ ચિદાકાશથી બહાર નથી, તેમ ખાદ્યપ્રદેશમાં જ કાંઈ બુદ્ધિ નજરે દેખાય છે તે પણ નથી. દેવળ ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે એવે અનેકરૂપે (ભ્રાંતિને યોગે) પ્રતીતિમાં આવે છે. <sup>૪૭</sup> નિર્જળ પ્રદેશમાં જળ હોતું જ નથી, છતાં મૃગ આદિ પ્રાણીઓનો જીવાત્મા અંદર તૃણથી તાપ પામીને સંભ્રમમાં પડી જાય છે અને ઝાંઝવાના જળરૂપે નિર્મૂળ ભ્રાંતિને દેખે છે. <sup>૪૮</sup> એવી રીતે બ્રહ્મની અંદર જગત છે જ નહિ, તો પણ જીવાત્મા અજ્ઞાનના આવરણને દીધે ભ્રાંતિને પામે છે અને આ જગતરૂપી નિર્મૂળ બ્રહ્મને દેખે છે. <sup>૪૯</sup> સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલાં મનોરાજ્યની પેઠે અને સ્વપ્નનગરની પેઠે આ જગત અસત્ય છતાં દૃશ્યની અંદર ખડું થઈ રહ્યું છે. <sup>૫૦</sup> પડખે સૂતેલા મનુષ્યને આવેલું સ્વપ્ન તેના ચિત્તમાં પ્રવેશ કર્યા વિના નહિ જવું લાગે છે, પણ યોગ આદિ દ્વારા તેના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે તો તે અનુભવમાં આવે છે. <sup>૫૧</sup> તે જ પ્રમાણે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપી શિલામાં રહેલ જગત પણ તેમાં જો પ્રવેશ કરાય તો જ અનુભવમાં આવે છે. બીજી રીતે તે અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા પદાર્થના આકારની પેઠે દેખાતું હોય તો પણ અસત્ય જ છે. <sup>૫૨</sup> જો આધિભૌતિકપણરૂપી નેત્રથી તેને જોવામાં આવે, તો જો જગત વગેરે કશું પણ દેખાતું નથી; એક માત્ર લોકલોક પર્વત જ જોવામાં આવે છે. <sup>૫૩</sup> પણ જો એ સૂદિને જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે આતિવાહિક દેહથી યોગ દ્વારા જોવામાં આવે છે, તો એ સૂદિ પરમાત્મારૂપ જ જણાય છે. તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં સર્વ ઠેકાણે સૂદિ દેખાતી જ નથી; પરંતુ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ જ અનુભવમાં આવે છે. ખાટી ચર્મચાસુ વડે જોવા જઈએ તો તે કશે પણ યથાર્થ અનુભવ થતો નથી,

પણ ભ્રાંતિ જ નજરે આવે છે. <sup>૫૪, ૫૫</sup> યોગ અને તત્ત્વદૃષ્ટિવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિ જ કાંઈ જોઈ શકે છે, તે મહાદેવ ત્રણ નેત્ર વડે કે ઇન્દ્ર સહસ્ર નેત્રો વડે પણ જોઈ શકતા નથી. <sup>૫૬</sup> જમ આકાશ અનેક સૂદિઓ વડે વીંટાયેલ છે, તેમ પૃથ્વી પણ અનેક સૂદિઓ વડે વ્યાપ્ત છે, આવી જ્યારે મને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે હું ધ્યાનપરાયણ થઈ ગયો અને પૃથ્વીની ધારણા વડે યુક્ત થઈ ગયો. <sup>૫૭</sup> જમ ઠાઈ ચક્રવર્તી રાજ પોતાના દેહમાંથી અહંકારને નહિ છોડતાં આખા ભૂમંડળમાં મમતાને ધારણ કરે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપ એવા મેં બ્રહ્મમાંથી અહંભાવને ન છોડતાં પૃથ્વીની ધારણા બાંધી અને અહંકાર જોડી દઈને પૃથ્વીના રૂપનું ધારણ કર્યું. <sup>૫૮</sup> આમ પૃથ્વીની ધારણા કરીને મેં પૃથ્વીના અભિમાની જીવની અંદર પ્રવેશ કર્યો, એટલે દ્વીપ-પર્વત-તુણ-વૃક્ષ આદિ દેહવાળો હું છું, એમ મને અનુભવ થયો. <sup>૫૯</sup> પછી હું પૃથ્વીરૂપ થઈ ગયો. એ પૃથ્વી નાના પ્રકારનાં વનોરૂપી સ્વાંતાંવાળી હતી, તે જુદીજુદી જાતનાં રત્નોની પંક્તિઓથી વીંટાયેલી હતી અને તે જુદાં જુદાં નગરોરૂપી આભૂષણને ધારણ કરી રહી હતી. <sup>૬૦</sup> તે ગામડાઓ અને શુદ્ધાઓરૂપી પર્વતોથી ભરેલી હતી, પાતાળરૂપી જાંડા પેટ વડે મહાભયંકર હતી અને કુલાચલરૂપી હાથમાં પહેરેલાં દ્રીપો તથા પર્વતોરૂપી કંકણો વડે સુશોભિત હતી. <sup>૬૧</sup> તે ધાસના સમૂહરૂપી ઝીણાં સ્વાંતાં વડે યુક્ત હતી, પર્વતો તથા ખડોરૂપી ગાડોને ધારણ કરી રહી હતી અને દિગ્ગજોનાં અનેક મસ્તકોને તથા શેષનાગનાં હંમેશાં મસ્તકોને ધારણ કરી રહી હતી. <sup>૬૨</sup> સેનારૂપી જળના તાંતુ સમાન હાથીઓથી દીપી જાહેલા રાજાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરીને તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખી હતી, તેનું અંગ બીજાં પ્રાણીઓના ઉપભોગમાં આવતું હતું અને તે વ્યવસ્થાથી વૃદ્ધિ પામતી હતી. <sup>૬૩</sup> તે હિમાલય અને વિંધ્યાચળરૂપી સુંદર

કંદરાને ધારણ કરી રહી હતી અને તેના શરીર ઉપર ગંગા આદિ નદીઓનાં પૂર મુક્તાહારની જમ જમઝમી રહ્યાં હતાં. તે યુક્તિઓને લીધે ગહન હતી, કચ્છ (જળપ્રાય) આદિ દેશે વડે સુશોભિત હતી અને તેને સાગરોરૂપી અનેક અરીસાઓ હતા. વળી તે નિર્જળભૂમિ અને ક્ષારભૂમિરૂપી શ્વેતસુંદર વસ્ત્ર વડે શોભાયમાન હતી. પૂર્વકાળમાં થયેલા મહાસાગરોથી પ્રલયસમયમાં પુરાઈ જવાથી તે જાણે સ્નાન વડે પવિત્ર થઈ રહેલ હોય એમ દેખાતી હતી. તે પુષ્પોનાં વનોથી સુશોભિત હતી, અને રજના ઘાટા સમૂહથી વ્યાપ્ત હતી.<sup>૬૪-૬૬</sup> તે નિરંતર ખેડત લોકોથી ખેડાયેલી હતી, શિશિરઋતુનો ઠંડો પવન આવવાથી તે શીતળ બની ગયેલ હતી, સૂર્યનારાયણનાં પ્રચંડ ફિરણો વડે તે તપી ગયેલ હતી અને વર્ષાઋતુના જળ વડે તે ભીંજાયેલ હતી.<sup>૬૭</sup> સપાટ જમીનરૂપી પહોળા વક્ષઃસ્થળ વડે તે સુશોભિત હતી, કમળોના સમૂહરૂપી નેત્રો વડે રમણીય હતી, ઘોળાં તથા કાળાંવાદળાંઓરૂપી પાઘડીથી તે શણગારેલ હતી, અને દશે દિશાઓને રહેવાના મંદિરરૂપ હતી.<sup>૬૮</sup> લોકલોક પર્વતની પાસે રહેલી મોટી ખાઈરૂપી ભયાનક સુખ વડે તે મહાભયંકર દેખાતી હતી અને તે અનંત પ્રાણીઓના સમુદાયની ચેષ્ટારૂપી એક ચૈતન્યને ધારણ કરી રહી હતી.<sup>૬૯</sup> જાણે બહાર અને અંદર ક્ષીડાઓથી ભરપૂર હોય, તેમ તે દેવો, દાનવો તથા ગંધર્વ આદિ વિવિધ પ્રાણીઓના સમૂહ વડે બહાર અને અંદર વ્યાપ્ત હતી.<sup>૭૦</sup> પાતાળરૂપી ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્રોની અંદર તે નાગ તથા અસુર આદિ ક્ષીડાઓનાં સમૂહથી ભરેલી હતી અને સાત સમુદ્રોની અંદર તે નાના પ્રકારનાં જળચર પ્રાણીઓ વડે યુક્ત હતી.<sup>૭૧</sup> તે પ્રાણીઓના ઉપભોગમાં આવનારાં નદી, વન, સમુદ્ર, દિશાઓના છેડાઓ, પર્વતો, ક્ષીપે અને જંગલોના સમૂહથી વ્યાપ્ત હતી; નાના-

પ્રકારના પર્વતો તથા નદીઓ વગેરેની પંક્તિથી અને પ્રાણીઓના સમૂહથી ભરેલા દેશે વડે તથા ખંડો વડે તે ભરપૂર હતી; વેવો, તળાવો, નદીઓ, કમળના ખંડો અને અનેક શત્રુના સમૂહોથી તે વ્યાપેલી હતી.<sup>૭૨</sup>

વ્યાપ્ત નદીવનસમુદ્રદિગન્તશૈલદ્વીપાલય-જન્તુવિપયસ્થલજંગલૌષ્ઠૈઃ । નાનાલીલલિત-મંડલકોશચંદ્રવહ્નીસરઃ સરિદરાતિગણાઞ્જચંદૈઃ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘પાર્થિવધાત્વતર્ગતજગદાનંત્યપ્રતિપાદન’ એ નામનો સર્ગ ૮૭ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૮૮ મો\*

પૃથ્વીના અનેક દેખાવોનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

ભૂપીઠેન સતા તત્ર મયા તદનુ માનવ ।

અનુભૂતં નદનદીસ્વસંવેદનસંસ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આમ હે મનુવંશભૂપણ રામચંદ્રજી ! હું ત્યાં ભૂલોકરૂપ થઈ ગયો હતો, મારા પોતાના દેહને પાર્થિવ ધર્મવાળો બેથા પછી મને નદ-નદી આદિ વિશેષ આકારવાળો જીવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે પછી જ કાંઈ અનુભવમાં આવ્યું, તે તમે સાંભળો.<sup>૧</sup> કોઈક સ્થળે પતિ, પુત્ર, ભાઈ આદિના મરણને લીધે આકંઠ કરી રહેલી નારીઓનો કરુણ વિલાપ સંભળાતો હતો; અને કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરી રહેલી સ્ત્રીઓના સમૂહોના મોટા ઉત્સવથી મહા સુખ પથરાઈ રહેલું જણાતું હતું.<sup>૨</sup> કોઈક ઠેકાણે દુઃખે કરીને પણ માંડ નિવારણ કરી શકાય તેવા દુઃખને લીધે લોકોનો દુઃખ સંબંધી મોટો પોકાર

\* આ ઇતિવાશીમાં સર્ગમાં વસિષ્ઠજીના પોતાનો દેહ ભૂલોકરૂપ થઈ જતાં તેની અંદર જે જે જુદા જુદા વિશેષ દેખાતા વસિષ્ઠજી કીતુક વડે બેસે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

કાને પડતો હતો; અને કાઈક ઠેકાણે તો સુકાળને લીધે ખર્ચાં ધાન્યોના દગલાઓની નિપજ થતાં ચારે બાજુ સ્નેહ પથરાઈ રહ્યો હતો.<sup>૩</sup> કાઈક ઠેકાણે અગ્નિનો મોટા ભડકા થવાથી બળી ગયેલાં પ્રાણીઓના દેહમાં મહાતીવ્ર વેદના પેદા થતી દેખાતી હતી અને કાઈક ઠેકાણે તો જળમાં ડૂબી જવાથી અનેક ગામડાંઓ તથા શહેરોનો ધાણ વળી જતો દેખાતો હતો.<sup>૪</sup> કાઈક સ્થળે અપળ સામંતોનાં મંડળો દેશોને લૂંટી લેતાં જણાતાં હતાં અને કાઈક સ્થળે પોતાનું દુષ્ટપણ દેખાડનારા રાક્ષસોનાં તથા પિશાચોનાં મંડળો નજરે આવતાં હતાં. કાઈક સ્થળે જળાશયો પાણીના પૂરથી ચારેબાજુ રેલાઈ રહ્યાં હતાં, તેથી જ્યારાઓ લીંઁઈ જતા હતા અને ધાન્યના છોડવા વગેરેનો ઉપરનો ભાગ ખીલેલો જણાતો હતો. કાઈક ઠેકાણે યુદ્ધોમાંથી નીકળતા પતનના સપાટાથી તણાતાં જતાં વાદળોનો નજરે આવતાં હતાં. કાઈક સ્થળે પોતાના અંગના વાળની પેટે હપ્ વડે ખડાં ચર્ધ ગયેલાં અંકુરોરૂપી રૂવાંટાં દેખાતાં હતાં. કાઈક સ્થળે જળના પ્રવાહ વડે ક્ષોભને પ્રાપ્ત થયેલી નીચી અને જાંચી ધરતીનો દેખાવ નજરે પડતો હતો. કાઈક ઠેકાણે ગામે, પર્વતો, વનો અને શહેરો મોટી મોટી શિલાઓથી જાણે સિખરોવાળાં હોય એવા ભયંકર મોટા ખાડાઓ વડે યુક્ત દેખાતાં હતાં; અને કાઈક ઠેકાણે નગરમાં વસનારાં મનુષ્યોના મંડળનું હરવુંકરવું થતાં તેનાં પગલાં પડવાથી પૃથ્વી જરા કંપાયમાન થતી દેખાતી હતી.<sup>૫-૮</sup> કાઈક સ્થળે રણસંગ્રામની અંદર ક્ષોભ પામેલાં સામંતોનાં સૈન્યોના સંહાર થતો જણાતો હતો અને કાઈક સ્થળે તો સર્વ સામંતોનું મંડળ શાંતપણે સુખેથી બેઠેલું દેખાતું હતું.<sup>૯</sup> કાઈક સ્થળે શૂન્ય અરણ્ય જ નજરે આવતું હતું અને તેની અંદર કેવળ પતન જ કુંકાયા કરતો હતો. વળી કાઈક

જંગલમાં પ્રથમ કાપણી કરી લઈ પછી

વાવેલાં ધાન્યો પાછાં ફાલેલાં જણાતાં હતાં. કાઈ ઠેકાણે હંસ અને કારંડવ પક્ષીઓથી ભરેલાં સરોવરની અંદર કમળો ખીલી રહેલાં દેખાતાં હતાં અને કાઈક સ્થળે નિર્ગળ પ્રદેશોમાં વટોળિયાથી જોડેલી ધૂળથી મોટા સ્તંભના જેવો આકાર ખનાવનારા તથા રજ વડે ધોળા દેખાતા પવનો વાતા હતા.<sup>૧૦-૧૧</sup> કાઈક ઠેકાણે મોટા નદો અને નદીઓના વહેવાને લીધે ધસારાનો ઘોષો અવાજ કાને આવતો હતો. કાઈક ઠેકાણે અંકુર ફૂટવા માટે સિંચાયેલાં બીજોમાં કાંટા ફૂટવા જણાતા હતા.<sup>૧૨</sup> કાઈક સ્થળે શિલાઓનાં છિદ્રોમાં કદથી પડી રહેલા ઘીડાઓનાં મોઢાંઓ જરા જરા કુરકતાં હતાં અને તેમને કાંઈક વેદના થતી હોય એમ જણાતું હતું. 'તમે અમને શરણાગત જાણી આ શિલાના સંકટમાંથી રક્ષા કરો' એમ તેઓ જાણે મારા પ્રત્યે સૂચના કરતા હોય એવું લાગતું હતું.<sup>૧૩</sup> કાઈક સ્થળે શાખાઓ ઠેક ધરતીને અડી ગઈ હતી, તેથી શ્રુતિકાના ભાગ વડે દટાયેલા અવયવોવાળા શાખાઓના સમૂહોનો આકાર નજરે આવતો હતો. તો કાઈક સ્થળે શાખાઓ મૂળનો આશ્રય કરી ટકી રહેલી જણાતી હતી.<sup>૧૪</sup> કાઈક સ્થળે પર્વતોની શિલાની પેટે ઘાટાં ચર્ધ રહેલાં વૃક્ષો એકબીજા સાથે મળી ગયાં હતાં, તેથી તેમણે દિશાઓના તટોના ભાગોને અવકાશ વગરના કરી દીધા હતા. તેઓ પરસ્પર ઘટપણે બેઠાઈ ગયાં હતાં, તેથી જાણે સસુદ્રોના તરંગો વડે બધું વીંટાઈ ગયેલું હોય, એવો ભાવ જણાતો હતો.<sup>૧૫</sup> કાઈક ઠેકાણે વૃક્ષોની ઘાટી ઘટા હતી. તેમાં પોતે પહેંચી ચકતાં નહોતાં, તેથી સૂર્યકિરણો જાણે કોષ પાખ્યાં હતાં અને તેમણે રસ ખેંચી લીધો હતો. આમ, પાંદડાં સુકાઈને સંકાયાર્થ ગયાં હતાં. આથી કરીને વનના ઘાટા અવયવો જ જાણે પીડિત ચર્ધ જઈ સંકુચિત ચર્ધ ગયા હોય એમ દેખાતું હતું.<sup>૧૬</sup> કાઈક સ્થળે પર્વતોનાં સિખરોમાં રહેનારા હાથીઓના દંત

શુળના પ્રવાહરૂપી વજ્રો વૃક્ષોના દૃઢતાથી સ્થિર રહેલા મજ્જૂત અવયવો ઉપર ઘણા વેગથી પડતાં હતાં.<sup>૧૭</sup> કોઈક ઠેકાણે તો આંખો મીંચી રહેલા અને સમાધિના આનંદ વડે શરીરનાં રૂંવાડાં ખડાં થઈ જતાં આનંદને બહાર પ્રકટાવી રહેલા સમાધિનિષ્ઠ પુરુષોનું અતિ સૂક્ષ્મ એવા પરમ-તત્ત્વના અનુભવને ખતાવનારું રૂંવાડાંરૂપી અપૂર્વ અંકુરનું ખડાં થઈ રહેલું મારા જોવામાં આવ્યું.<sup>૧૮</sup> કોઈક ઠેકાણે ધરતી માખીઓ તથા લીખોના સમૂહોના અને મસલાંઓના નિવાસ-રૂપ એવાં મલિન વસ્ત્રોના જેવી મેકો હતી. કોઈક સ્થળે નાની લીંતો આડે આવવાથી અને ભમ-રાના કંખથી હાથીઓ કોપી ઊઠતા હતા અને પોતાના દંતશુળથી લીલા વડે હળની પેઠે પર્વ-તોનાં શિખરોને ખોદી નાખતા હતા.<sup>૧૯</sup> કોઈક સ્થળે ટાઢથી ફાટેલાં અંગવાળાં પ્રાણીઓની જજર થઈ રહેલી ત્વચામાં જાણે ચારે બાજુ શીત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હોય, તેમ પથરાઈ રહ્યું હતું અને એ શીતને લીધે પાણી પણ પથરાના જરૂર જમી ગયું હતું. કોઈક ઠેકાણે પ્રચંડ પવન જ ફુંકાયા કરતો હતો.<sup>૨૦</sup> કોઈક સ્થળે પ્રાણીઓનાં ચિરાઈ ગયેલાં કામળ અંગેમાં શ્રીડાઓનો સમૂહ ખદખદ ચતો દેખાતો હતો, કોઈક ઠેકાણે વૃક્ષોનાં થડ આદિ અંગે ઉત્પન્ન થતાં દેખાતાં હતાં અને ક્યાંક તેનું મૂળ જ નજરે પડતું હતું. વળી, કોઈક ઠેકાણે પ્રાણીઓ જળમાં સ્નાન કરતાં દેખાતાં હતાં.<sup>૨૧</sup> કોઈક સ્થળે ધીરે ધીરે બીજની અંદર દાખલ થનારા જળ વડે આનંદ ઉપજવનારી અને બહાર ફૂટેલા તથા નમી રહેલા અંકુરો-રૂપી અનેક રૂંવાડાં વડે ધરતીને સુશોભિત કરનારી જળની વૃદ્ધિ થતી દેખાતી હતી.<sup>૨૨</sup> મંદ મંદ શીતળ પવનથી કંપિત થયેલી કામળ કમ-લિનીનાં પત્તોરૂપી ખિજાના વડે તળાવો મારા અંગેને વિશ્રામ આપતાં હતાં અને જાણે મને નિરતિશય આનંદ ઉપજવતાં હોય એમ

લાગતું હતું.<sup>૨૩</sup>

તતુતરપવનવિકમ્પિતકોમલનલિનીદલાસ્ત-  
રણઃ । વિહરણમિવ મેં વિહિતં સરોમિરંગેષુ  
નિર્વાણમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘ભૂમંડલગત-  
વિશેષવર્ણન’ એ નામનો  
સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૮૯ મો ~~~~~

દશ્યપદાર્થો મનોમય જ છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

પાર્થિવીં ધારણાં વધ્વા જગતિ સમવેક્ષિતુમ્ ।
સંપન્નસ્ત્વમસૌ ભૂમિલોકઃ કિમુત માનસઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-તમે કૌતુકને લીધે પોતાના
આત્મામાં જ જગતને જોવાને પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા
હતા. તો તમે તે પૃથ્વી સંબંધી ધારણા બાંધી
આ દશ્ય અને જડ એવા પાપાણ આદિ ભૂલોક-
રૂપ થઈ ગયા હતા કે મનોરાજ્યના જેવા સ્વપ્ન-
તુલ્ય ભૂલોકરૂપ થઈ રહ્યા હતા ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-કાલ્પનિક દૃષ્ટિથી જોતાં હું
જ ભૂલોક (પૃથ્વી)રૂપ બની ગયો હતો, તે જડ
પાપાણમય આ પૃથ્વી જ હતી. તે માત્ર મનનો
જ એક વિકાર હોવાથી તેને મનોમય પણ કહી
શકાય. બાહ્ય વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો હું
ચિદાકાશરૂપ જ છું અને હું કશારૂપ થયો જ ન
હતો.^૨ મન એ સર્વ સંકલ્પ-વિકલ્પના આધાર-
રૂપ છે. એ મન વિના ભૂલોકની સ્થિતિ જ સંભ-
વતી નથી. તમે જ કાંઈ સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ સમ-
જતા હો તે બધું મનોમાત્ર જ છે.^૩ હું શુદ્ધ
ચિદાકાશરૂપ છું. મારા એ ચિન્મય સ્વરૂપમાં જે

× આ નેવ્યાશીમા સર્ગમાં વસિષ્ઠએ ધારણા
બાંધી જોયેલું આ ભૂમંડળ અને સર્વ જગત ચિદા-
કાશની અંદર મનોમાત્રરૂપે જ ભારણા કરે છે, તે વિશે
વર્ણન કરવામાં આવશે.

કાંઈ સ્ફુરણ ઉઠે છે, તેને 'સંકલ્પ' નામથી કહેવામાં આવે છે.^૪ તે જ મનરૂપ, પૃથ્વીરૂપ, જગતરૂપ અને બ્રહ્મારૂપ છે. સંકલ્પ સંબધી (મનોમય) નગરની પેઠે ચિદાકાશની અંદર મન જ આવે અનેક આકારે પ્રસરી રહેલ છે અને તે મન વસ્તુતાએ ચિદાકાશરૂપ છે.^૫ એવી રીતે તે સર્વ મનોમાત્ર કે સંકલ્પમાત્ર જ હતું, પણ મારી ધારણાના અભ્યાસને બળે તે આ સ્થૂલ જડ ભૂમંડળ (પૃથ્વી)રૂપે પ્રતીતિમાં આવતું હતું.^૬ બાહ્યી, તત્ત્વદષ્ટિથી તપાસતાં દશ્ય તથા જડ પાપાણુ આદિ એવો તે ભૂલોક મનોમય જ હતો અને તે ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત હતો. તેમાં જડભાવ હતો નહિ પણ ચિદાકાશ જ તેવે આકારે દેખાતું હતું. એ ભૂમંડળ વસ્તુતા: ચિદાકાશરૂપ હતું, છતાં ધારણાના બળથી તે ઘણા લાંબા કાળ સુધી તેવા સ્થૂલરૂપે જણાતું હતું. તે અચુક આકારવાળું છે એમ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિમાં આવ્યા પછી તેનું મનોમયપણું જતું રહ્યું હતું.^૭ જેમ ચિરકાળની ભાવનાથી આકાશમાં નીલ-પીત આદિ રંગની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ ઘણા કાળની લાંબી ભાવનાને લીધે આ સ્થિર, કઠિન અને વિસ્તારવાળો ભૂલોક છે, એવી બુદ્ધિ પેદા થઈ હતી.^૮ ઘડા, ઢાડિયાં વગેરે નામ-માત્ર વાણીથી બોલવામાત્ર છે, બાહ્યી વસ્તુતાએ માઠી જ સત્ય છે. એ ન્યાયે આ આપણી નજરે દેખાતું જગત-પણ મનોમય જગતની પેઠે જ સ્થિર થઈ રહ્યું દેખાય છે, પણ વસ્તુતાએ તે છે જ નહિ. આદિ-સૃષ્ટિના પણ એક કારણરૂપ એ ચિદાકાશ જ આ સર્વને આકારે વિવર્તરૂપે પ્રસરી રહેલ છે.^૯ જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા જ ચિદાકાશની અંદર નગરને આકારે થઈ રહેલ ભાસે છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચૈતન્ય જ આ જગતને આકારે થઈ રહેલ ભાસે છે.^{૧૦} પૃથ્વી આદિ ત્રણે લોક દશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે તે સર્વ સદાકાળ ચિદાત્મારૂપી બાળકનું એક

મનોરાજ્ય છે, એમ તમે સમજો.^{૧૧} સંકલ્પ ચિદ્રૂપ આત્માથી બુદ્ધો નથી અને જગત પણ તન્મય છે. વસ્તુતાએ જોઈએ તો એ જગત સત્યરૂપ નથી, સ્થૂલ આકારવાળું નથી, તેમ પ્રકાશમય પણ નથી. ચિદાકાશનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન જોળખાયાથી આ દશ્ય પ્રતીતિમાં આવે છે અને ચિદાકાશનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોળખાઈ બચ તો દશ્ય છે જ નહિ. એ દશ્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોળખવામાં આવે, તો જ પરમતત્ત્વ વિષે તમે ઘણા વખતથી મારો ઉપદેશ શ્રવણ કરો છો, તે તત્ત્વરૂપ જ દશ્ય છે.^{૧૨} સર્વ શાંત ચિન્માત્રરૂપ જ છે અને તે પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ અનેક આકારે વિવર્તલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ભૂમંડળરૂપ પણ તે જ છે અને દશ્યરૂપ પણ તે જ છે; છતાં વસ્તુતાએ જોતાં તે ક્લિત્-એકલ આદિ ભાવથી રહિત છે.^{૧૩} સ્ફટિક, વૈડૂર્ય આદિ મણિ સ્વભાવથી જ ઘોળા-પીળા આદિ વર્ણને પોતામાં ધારણ કરતાં નથી, છતાં પાસે રહેલા પદાર્થના પ્રતિબિંબને લીધે તેઓ તેના તેના રંગને ધારણ કરી રહેલા દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે ચિદાકાશ વસ્તુતાએ જગતને ઉત્પન્ન કરતું નથી, છતાં (માયાના યોગે) બળે તે ઉત્પન્ન કરતું હોય એમ દેખાય છે.^{૧૪} ચિદાકાશ પોતાના ચિત્તેસ્વરૂપને કદી પણ છોડતું નથી અને વસ્તુતાએ કશું પણ કરતું નથી. તેથી આ ભૂતળ મનોમયરૂપે કે દશ્યરૂપે કાંઈ પણ પ્રકારે છે જ નહિ.^{૧૫} જેમ આકાશ પોને સ્થૂલભાવથી રહિત હોવા છતાં ભ્રાંતિ વડે અનેક નીલ-પીત આદિ વર્ણોના આશ્રયરૂપ દેખાય છે, તેમ સર્વત્ર ભરપૂર એવું ચિદાકાશ પોતે બળે પૃથ્વીલોકરૂપ થઈ રહ્યું હોય એમ ભ્રાંતિથી દેખાય છે.^{૧૬} ચિદાકાશનું પોતાનું સ્વરૂપ જ યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં તે પોતાના શુદ્ધભાવને ઢાંકી દઈને બળે ભૂમંડળરૂપ (પૃથ્વીરૂપ) થઈ રહેલ હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે.^{૧૭} જેમ સ્વપ્નનગર તમારો

પોતાનો જ એક વિવર્ત છે, તેમ આ દરશ્યજગત અને મનોમય જગત એ બન્ને મહાયૈતન્યનો જ એક વિવર્ત છે.^{૨૦} આ દરશ્યજગત ચિદાકાશરૂપ છે અને ધારણા વડે ખડું થઈ રહેલું મનોમય જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે. પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ન ઓળખવાથી તે અજ્ઞાનને લીધે દેખાય છે, પણ જ્ઞાન થતાં આ દરશ્યજગત કે મનોમય જગત એ કશું પણ કોઈ ઠેકાણે પ્રતીતિમાં આવતું જ નથી.^{૨૧} ત્રણે કાળમાં થનારા ત્રેવૈકલ્યનાં અનેક પ્રાણીઓની પ્રતીતિ એ એક સ્વપ્નના જેવી શ્રાંતિ જ છે અને તેની સ્થિતિ મનોરાજ્યની દશાના જેવી છે.^{૨૨} હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! સત્તા-સામાન્ય સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને તે જ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનતાં સર્વ જગતોરૂપ થઈ રહેલ છે.^{૨૩} આથી, સત્તાસામાન્યરૂપ એવા મેં ધારણાના બળ વડે તે સર્વ જગતો અને તેની અંદરના સર્વ પદાર્થો નિઃશેષપણે દીઠા અને સાક્ષીપણાથી તેનો અનુભવ કર્યો.^{૨૪} હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ ચૈતન્યમાત્ર જરા-મરણ આદિ વિકારથી રહિત છે. તે પરમ આત્મતત્ત્વ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને છોડ્યા વિના સર્વ જગતને પોતાની અંદર યથાસ્થિતપણે ધારણ કરી રહેલ છે. આથી ભેદની પ્રતીતિ થાય છે. બાકી તેને ખરેખરા તત્ત્વજ્ઞાન વડે ઓળખવામાં આવે, તો તે કશાને પણ ધારણ કરતું નથી.^{૨૫}

ચિન્માત્રમેતદર્જરં પરમાત્મતત્ત્વં શુદ્ધાત્મતા-
મજહદંગમતં વિમર્તિ । સર્વં યથાસ્થિતમિદં જગ-
દાત્મભેદં શુદ્ધં સદંગ ન વિમર્તિ તુ કિંચનાપિ ॥

શ્રીયોગચાસિદ્ધ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દરશ્યમનો-
માત્રત્વપ્રતિપાદન' એ નામનો

સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૯૦ મો

પૃથ્વી પર અનંત જગતનું તથા જળની
ધારણાથી જળનું દર્શન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અનંતરં વદ બ્રહ્મ જગંતિ મવતા તદા ।

ભૂમંડલાનાં હૃદયે ક્વચિદ્દષ્ટાનિ નૈવ વા ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-પછી હે મહારાજ ! તમે ધારણાના યોગે જોયેલાં ભૂમંડળોની અંદર કોઈ ઠેકાણે બીજાં જગતો તમારા જોવામાં આવ્યાં હતાં કે કેમ તે કહો.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હું પૃથ્વીની ધારણા બાંધ-
વાથી જગત અવસ્થા સંબંધી અને સ્વમાવસ્થા
સંબંધી અનેક પૃથ્વીરૂપ થઈ રહ્યો હતો. મેં
પૃથ્વીના તે તે ભાગોમાં સાક્ષીદષ્ટિથી જોયું અને
મન વડે વિચારી અનુભવ કર્યો, તો પ્રથમ પ્રમાણે
જ સર્વ ઠેકાણે જગતનો સમૂહ રહેલો. મારા
જોવામાં આવ્યો. એ સર્વ દરશ્યરૂપે અને દૈવરૂપે
દેખાતું હતું, છતાં વસ્તુતાએ જોતાં તે શાંત પર-
બ્રહ્મરૂપ જ હતું.^{૨,૩} એ વ્યાવહારિક દષ્ટિથી
જોઈએ, તો સર્વ ઠેકાણે જગતો રહેલાં છે અને
તાત્ત્વિક દષ્ટિથી જોઈએ, તો સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મ જ
રહેલ છે. એ બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે, રાન્યરૂપ છે, પરમ
શાંતરૂપ છે અને સર્વ સૃષ્ટિ વડે યુક્ત પણ છે.^૪
સર્વ ઠેકાણે પૃથ્વી આદિ સ્થૂળ સૃષ્ટિ રહેલી છે;
પણ વસ્તુતાએ જોતાં, નહિ ઉત્પન્ન થયા છતાં
ઉત્પન્ન થયેલ દેખાતું સ્વપ્નનગર જેમ ચિદાકાશ-
રૂપ છે, તેમ એ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^૫ આહી
નાનાપણુ કે તેનો અભાવ એ બેમાંથી એક થ
નથી, તેમજ કશાનું અસ્તિત્વ (ભાવ) કે
નાસ્તિત્વ (અભાવ) પણ નથી. જ્યાં 'હું' એવો

x આ નેવુમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજીને પૃથ્વીમા અનંત
જગતો દેખાવા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે અને
જળની ધારણા વડે પ્રથમ પ્રમાણે જળ દેખાવા વિષે
પણ વર્ણન કરવામાં આવશે.

અભિમાનના આશ્રયરૂપ અહંકાર પણ નથી, ત્યાં પછી બીજું તો શું જ હોય ?^૯ જે કે 'હું' એવા અહંકાર અનુભવમાં આવે છે, છતાં ખરું જોતાં તે છે જ નહિ. જે કદાચિત્ કાંઈ છે, તો તે જન્મ-જરા આદિથી રહિત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે.^{૧૦} સૃષ્ટિના આદિકાળમાં એક ચિદાકાશ જ સર્વત્ર ભરપૂર હતું અને એ ચિદાકાશની અંદર દેખાતી આ સૃષ્ટિ પણ એક રત્નમનગરના જેવી પ્રાતિભાસિક છે. તો પછી તેમાં પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ (ભાવ કે અભાવ) એ બે ય શી રીતે રહી શકે ? અને કેવાં હોય ?^{૧૧} જેવી રીતે (ધારણા વડે) પૃથ્વીરૂપ બની જઈ મેં એ અનેક જગતોના અનુભવ કર્યો, તે જ પ્રમાણે મેં ધારણા વડે જળરૂપ થઈને તેમાં પણ અધુનું રહેલું દીઠું.^{૧૨} ચેતનરૂપ જળની ધારણા વડે મેં જડભાવવાળા જળનો ભાવ સ્વીકારી લીધો હતો અને સમુદ્રનાં મંદિરોની અંદર ઘણા લાંબા કાળ સુધી જળના જેવો જ અવ્યક્ત શબ્દ ધારણ કર્યો હતો.^{૧૩} જમ તમારા અંગમાં જૂ, લીખ વગેરે અલક્ષિત રીતે રહે છે, તેમ ધારણા વડે જળરૂપ બની ગયેલા મેં તુણ, વૃક્ષ, લતા, ઝાડી અને વેલોના સ્તંભોની અંદરની નાડીઓમાં મૃદુતાથી અલક્ષિત રીતે (ન જણાય તેમ) દૃઢપણે આરાહણ કર્યું હતું.^{૧૪} કાનનો ક્રીડો જમ પોતાની મંદ ગતિથી ન જણાય તેમ કાનમાં પેસી જાય છે, તેમ હું જળરૂપ સ્તંભોમાં પેસી ગયો હતો. આમ મેં (એ તુણ આદિના) સ્તંભોની પેઠે ઊર્ધ્વ સ્થિતિ સંપાદન કરી હતી અને તે સ્તંભોમાં છેદ પડતાં કંઈકના જેવો ગોળ આકાર દેખાતો હતો.^{૧૫} લતાઓ, તમાલો ને તાલ આદિ વૃક્ષોનાં પલ્લવોમાં તેમજ કૃષ્ણોમાં રસરૂપે વિશ્રામ પામીને મેં કાળને યોગે વૃદ્ધિ પામેલી આકૃતિ વડે તે પલ્લવ-પુષ્પ આદિની અંદર શિરાઓરૂપી રેખાઓની રચના કરી હતી.^{૧૬} હું

ગોના દેહની અંદર સુખ દ્વારા દૃઢ્ય પ્રત્યે

પ્રવેશ કરીને જળરૂપ થઈ રહ્યો હતો, તેથી ઋતુઓને યોગે જુદી જુદી જાતની વિષમતાને ધારણ કરી રહ્યો હતો. મેં કોઈક સમયે દેહની અંદર વાત, પિત્ત અને કફ નામના ધાતુઓને અથવા રસ, રક્ત આદિ ધાતુઓને ધારણ કરી રાખ્યા હતા. કોઈક સમયે મેં તેને જુદા પાડ્યા હતા, કોઈક સમયે જઠરાગ્નિ વડે તેમને પચાવ્યા હતા અને કેટલાકને ખંડિત પણ કરી દીધા હતા. વળી સર્વ દિશાઓમાં ખેદને નહિ પામતાં મેં હિમના કણરૂપે રહી બધી પલ્લવરૂપી કોમળ શય્યામાં તુલ્ય કાળ સુધી શયન કર્યું હતું. જળરૂપે હું નદીઓના નિવાસરૂપ એવા નાના પ્રકારના ધરાઓમાં વાસ કરતો હતો અને અહર્નિશ પ્રવાહ વહેવાથી વચ્ચા કરતો હતો. મેં કોઈ કોઈ સમયે તટરૂપી મિત્રના મહેલમાં વિશ્રાંતિ લીધી હતી.^{૧૭-૧૮} હું પણ ચેતન્યરૂપ છું; જડભાવવાળા જળની ભાવના કરતાં હું મારા ચિત્તવરૂપનો આશ્રય (અનુસંધાન) મૂકી દઈને જળરૂપ બની ગયો હતો અને મેં અનેક જળાશયોમાં ચકરીઓરૂપે ભ્રમણ કર્યું હતું.^{૧૯} પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ભૈરવજપ ખાવાને તૈયાર રહેલા પાપી પુરુષની પેઠે હું પણ પર્વતો પરની શિલાઓમાંથી ઝરણારૂપે નીચે પડી અનેક પ્રકારે વીખરાઈ ગયો હતો.^{૨૦} કાષ્ઠમાંથી ધુમાડારૂપે બહાર આવીને અને આકાશરૂપી સમુદ્રની અંદર શ્યામ વર્ણનાં નક્ષત્રરૂપી રત્નોમાં પ્રવેશ કરીને, હું રત્નકણરૂપ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૧} ભગવાન જમ શેષનાગના અંગ ઉપર લક્ષ્મીજી સહિત પોદે, તેમ ભેદાયેલા ઇન્દ્રનીલમણિના જેવા શ્યામવર્ણનાં મેં વાદળાંઓની અંદર વીજળીરૂપી વનિતાની સાથે વિશ્રામ લીધો હતો.^{૨૨} પરમાણુઓની બનેલી સૃષ્ટિની અંદર પિંડરૂપે રહેલા પદાર્થોમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા બ્રહ્મની પેઠે હું જળરૂપે અલક્ષિતપણે સર્વત્ર રહ્યો હતો. મધુર આદિ રસરૂપ થઈ જઈને મેં બિહ્વાના ઝીણા પરમાણુઓ સાથે સંગ પામીને તેનો

ઉત્તમ અનુભવ કર્યો હતો. એ અનુભવ જડ દેહમાં સંભવતો નથી. પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં જ ઠેવળ સંભવે છે.^{૨૧,૨૨} હું કે જે અધિષ્ઠાન-ચેતન્યરૂપ છું તેણે, કે જડદેહે અથવા તો બીજા કોઈએ સાવ મિથ્યા હોવાથી, જે દશ્યવસ્તુતા-એ અનુભવ્ય નથી, તે દશ્યના અધિષ્ઠાન-ચેતન્યે પોતાની અંદર જે કોઈ પ્રકાશ કર્યો છે, તે ઠેવળ અજ્ઞાની જીવોના મોહને માટે છે. બાકી ખરું જોતાં એ દશ્ય કે અજ્ઞાન એ બેય અસંભવ છે.^{૨૩} મેં સર્વ ઋતુઓના રસરૂપે થઈને નાના પ્રકારના સુગંધવાળાં પુષ્પોના સમૂહોને સારી પેઠે ભોગવ્યા હતા તે મેં પ્રથમ ઉચ્ચિષ્ઠ કરીને પછી ભમરાઓને આપ્યા હતા.^{૨૪} કલ્પના વડે હું જળપણાથી જડરૂપ જણાતો હતો, છતાં વસ્તુતાએ ચેતનરૂપ હતો. મેં ચેતનવસ્તુની પેઠે જ ચૌદ પ્રકારનાં પ્રાણીઓના અવયવોની સંધિઓમાં નિવાસ કર્યો હતો.^{૨૫} જળખિંદુરૂપે હું પવનરૂપી રથમાં બેઠો હતો અને મેં ઉત્તમ ગંધની પેઠે જ આકાશમાર્ગમાં ક્રીડા કરીને લોકોને આનંદ ઉપજાવ્યો હતો.^{૨૬} હે રામ-ચંદ્રજી ! એ અવસ્થામાં એક પરમાણુ જટલા ભાગમાં પણ મેં સર્વ જગત (પ્રથમની શિયાની પેઠે જ) યથાસ્થિતપણે અનુભવ કરીને બોધ્યું હતું. હું ચેતનરૂપ હોવા છતાં જળની ધારણા વડે જળના જેવા જડરૂપ બની ગયો હતો અને સર્વ પદાર્થોની અંદર જ્ઞાત-અજ્ઞાતરૂપે મેં સ્થિતિ કરી હતી.^{૨૭,૨૮} જમ ઢળનાં પાંદડાં એકબીજામાં પરાવાયેલાં હોય છે, તેમ એ અવસ્થામાં લાખો જગતો તથા તેના સેંકડો નાશો તથા ઉત્પાતો મેં રૂઢપણે અનુભવ્યા હતા.^{૨૯} એ રીતે એ સર્વ જગતરૂપ હો કે ન હો અને તે સાકાર હો કે નિરાકાર હો, પણ તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ હતું અને વસ્તુતાએ જોતાં તે આકાશથી પણ વધારે નિર્મળ છે.^{૩૦} તમે આ દશ્યમાંથી કશા-રૂપ નથી, તેમ આ દશ્ય પણ કોઈ છે જ નહિ.

પરમ શુદ્ધ બોધ જ (અધિષ્ઠાનચેતન્ય જ) આ સર્વ રૂપે ભાસે છે. એ બોધ દશ્યરૂપ પણ નથી તેમ શન્યરૂપ પણ નથી; તે તો ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે જ તમે પોતે છો. માટે તમે સર્વ દૈતનો બાધ કરીને સદા આનંદિત થઈ રહો.^{૩૧}

ન કિંચન ત્વં ચ ન કિંચનેદં શુદ્ધઃ પરો
બોધ इदं विभाति । स चापि नो किंचन नापि
शून्यमाकाशमेवासि विकासमास्व ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જલજગદ્ગર્ભન' એ નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૧ મો

તેજની ધારણાથી તેજરૂપ થતાં સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ ચમત્કારોનો દેખાવ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતોઽહમમ્ભં તેજસ્તેજોધારણયેદ્યયા ।

चंद्रार्कतारकाग्न्यादिविचित्रावयवान्वितम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-પછી વૃદ્ધિ પામેલી એવી પ્રકાશમય તેજની ધારણા વડે હું તેજરૂપ બની ગયો. તે તેજ ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા ને અગ્નિ આદિ અનેક વિચિત્ર અવયવો વડે યુક્ત હતું.^૧ એ તેજ સત્ત્વપ્રધાન હોવાથી સર્વ જગતમાં પ્રકાશરૂપે વ્યાપી રહ્યું હતું અને તે દેખવામાં આવેલા માલને મૂંઝી દઈ પલાયન કરી જનારા ચોરની પેઠે પલાયન કરી જતા અધંકાર ઉપર પોતાનો પ્રતાપ દેખાડતું હતું.^૨ જમ ઢાઈ સુશીલ રાજ નાના પ્રકારને વેશે દૂરનારા સ્નેહ-વાળા ચોરો (જસૂસ) વડે પ્રત્યેક ઘરનાં સર્વ વૃત્તાંતોને બહુ લે છે, તેમ એ તેજ પણ સેકડો વાટોમાં પ્રકટેલા અને સ્નેહવાળા (તેલવાળા)

* આ એકાગ્રમાં સર્ગમાં વસિષ્ઠ તેજની ધારણા વડે તેજરૂપ બની જતા પોતાના સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, રતન આદિના ચમત્કારો બેશે, એ વિશે વર્ણન કરાશે.

એવા દીપ આદિ પદાર્થો વડે પ્રત્યેક ધરના સર્વ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ કરતું હતું.^૩ કેવળ પરને પ્રકાશ કરવામાં તત્પર થઈ રહેલા અને લોકોને પ્રકાશ આપવાથી અતિ સંતુષ્ટ થઈ રહેલા ચંદ્ર-સૂર્ય આદિનાં કિરણોરૂપી રૂવાડાં વડે તે આકાશરૂપી વસ્ત્રને છેટે દેંદ્રી દેતું હતું.^૪ એ તેજ જગતના રૂપ આદિ સમસ્ત શુણેને ઢાંછી દેનાર અંધકાર-રૂપી દીનતાને ખસેડી નાખતું હતું; કેમકે પરની દીનતાને દૂર કરવામાં સમર્થ એવા સફ્તશુભી પુરુષો આ જગતને દીનતા વિનાનું જ એવાને ઇચ્છે છે.^૫ એ તેજ અંધકારરૂપી તમાલવૃક્ષને કુહાડાની પેઠે કાપી નાખતું હતું અને અશુદ્ધ પદાર્થની પરમશુદ્ધિ કરતું હતું. તે સુવર્ણ-મણિ-માણિક્ય-મોતી આદિરૂપે મનુષ્યોના જીવિતના સાધનરૂપ હતું.^૬ જમ પિતા પુત્રોના દેહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એ તેજ પ્રકાશમાં રહેનારા ધોળા, કાળા, રાતા આદિ રંગોને ઉત્પન્ન કરતું હતું.^૭ એ તેજને પૃથ્વી સાથે ઘણો ગાઢ સ્નેહ બંધાયેલો હતો, તેથી અગ્નિરૂપી તેજ પૃથ્વીની માટીને બાળતું ન હતું અને પૃથ્વી પણ પોતાનો સ્નેહ પ્રકટ કરવાને પ્રત્યેક ધરમાં અત્યંત આનંદથી ભીંત આદિરૂપે થઈને એ તેજના દીવારૂપી પુત્રની રક્ષા કરતી હતી.^૮ અંધારામાં ડૂબ્યાં જેવાં પાતાળ આદિ સ્થળોમાં તેજનો થોડો પ્રકાશ દેખાતો હતો, ત્યારે પ્રાણી-આથી સુશોભિત રહેલા અને રઝોશુણેને વિશેષતાએ ધારણ કરી રહેલા ભૂલોકને વિશે એ તેજનો પ્રકાશ મધ્યમ રીતે પડતો હતો.^૯ સત્ત્વ-મય દેવગૃહોમાં તેનો મહાપ્રકાશ નિરંતર પડ્યા કરતો હતો. એ તેજ જગતરૂપી જૂની ઢાઠડીમાં દીવાના જેવો પ્રકાશ આપતું હતું અને જળ તથા અંધકારને ગળી જવામાં તે એક મોટા ફવાના જેવું હતું.^{૧૦} એ તેજ દિશાઓરૂપી ઐશ્વર્યને નિર્મળ અરીસાની પેઠે પ્રકાશ આપતું અને રાત્રિરૂપી ઝાકળને ખસેડી નાખવામાં

તે પ્રચંડ પવનના જેવું હતું. ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિનું તો તે સર્વસ્વ જ હતું અને આકાશને બાળે કુંકુમનો લેપ કર્યો હોય એવો તેનો દેખાડો.^{૧૧} એ તેજ દિવસરૂપી ધાન્યોને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્યારા જેવું હતું. અંધકારથી ઢંકાઈ રહેલાં રૂપોને તે પ્રકાશ આપી બહુ જ અનુચિત કરતું હતું. આકાશરૂપ મહાવિશાળ કાચના વાસણને ધોવા સારુ તો બાળે તે જળરૂપ જ હોય એમ દેખાતું હતું.^{૧૨} પદાર્થોને સત્તા આપવાથી અને પ્રકાશ આપવાથી તે તેજ પરમાર્થદષ્ટિએ સત્ય એવા અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું બાળે નાનો ભાઈ હોય એમ દેખાતું હતું.^{૧૩} જમ રૂપનું જ્ઞાન અને માનસિક સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ ચિદાત્માનો જ એક ચમત્કાર છે, તેમ તે તેજ ચિદાત્મા પ્રકાશે તે પ્રમાણે અંધકારને દૂર કરવામાં પોતાનો ચમત્કાર દેખાડતું હતું. વળી તે ક્રિયારૂપી કમલિનીને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ કરતું હતું અને પૃથ્વીમાં રહેલા જીવોના જીવિતનો તે મોટો આધાર હતું.^{૧૪} એ તેજ બ્રહ્માંડરૂપી મોટી ખાઈમાં રહેલા એક મહાસાગરના જેવું જણાતું હતું અને એની અંદર આકાશમાં રહેલાં અસંખ્ય નક્ષત્રોરૂપી મણિઓ શોભી રહ્યા હતા. દિવસો, ઋતુઓ અને વર્ષોરૂપી મહાપ્રદીપ્ત વડવાગ્નિ આદિથી ક્ષોભ પામવાને લીધે તેની અંદર બાળે કીણના પરપોટા ઊઠતા હોય એવું લાગતું હતું.^{૧૫} એ તેજરૂપી મહાસાગર પોતે જળ વિનાનો હતો, છતાં પોતાના ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ તરંગોમાં ફેલાઈ ગયેલ રજ વડે બાળે કાઢવવાળો હોય તેવો જણાતો હતો. વળી, બાળે તેનો નિરંતર ક્ષય જ ન થતો હોય એમ લાગતું હતું.^{૧૬} હું-તેજરૂપ થઈ જઈ સુવર્ણ આદિ ધાતુઓમાં સુવર્ણપણારૂપ થઈ ગયો, મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓમાં પરાક્રમ આદિરૂપે થઈ રહ્યો, રત્ન આદિમાં તેની અંદર રહેનારી અપૂર્વ કાન્તિરૂપે થઈ રહ્યો અને વર્ષો

આદિમાં વીજળીરૂપ થઈ ગયો.^{૧૭} હું મુખના જવા કાન્તિમાન ચંદ્રબિંબમાં ચાંદનીરૂપ થઈ ગયો અને પાંપણવાળાં નેત્રોરૂપી ચિહ્નને ધારણ કરી રહેલાં મનુષ્યોનાં મુખોરૂપી ચંદ્રબિંબમાં ચાંદનીના જેવી તેમજ સ્નેહરૂપી અમૃતના પૂરને સવતી હાસ્ય તથા સ્નેહથી મિશ્ર એવી જ કાંઈ કાન્તિ રહી છે, તે રૂપ હું થઈ ગયો.^{૧૮} સ્ત્રીઓની અંદર ગાલ, હાથ, નેત્ર, અક્ષિગોલક, બ્રમર, હાથના પોંચા અને કથપાશ એ સર્વમાં પ્રકાશ આપનારો જે સ્ત્રીવર્ગનો સ્વાભાવિક કામવિલાસ છે અને જે કોઈ પણ પ્રકારે જીતી શકાય એવો નથી, તે સર્વરૂપ હું બની ગયો.^{૧૯} આ ત્રણેય લોકને તૃણના જેવા તુચ્છ કરીને શત્રુઓને થપાટ મારી નીચે પાડનારા વૃત્તાસુર આદિ પરાક્રમી પુરુષોનાં મસ્તક ઉપર પણ હું વજ્રપ્રહારરૂપ થઈ ગયો અને સિંહ આદિ વીર પ્રાણીઓનાં ચિત્તમાં હું વીર્યરૂપે થઈ રહ્યો.^{૨૦} ચોદાઓને રણ-સંગ્રામમાં લડવાને પ્રવર્તાવનારા પ્રચંડ પરાક્રમરૂપે હું થઈ રહ્યો, ઝેટલે લોકોનાં બખ્તારોનું અને ખડ્ગોનું એકબીજામાં અથડાવું થતાં તેઓ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કણકટુ શબ્દો વડે અપળતાવાળા આડંબરને ધારણ કરી પ્રસિદ્ધપણે રણ-ભૂમિમાં ફરતા હતા.^{૨૧} દેવતાઓમાં હું દૈવશત્રુ-પણાના ભાવથી રહ્યો હતો અને દૈત્યોમાં દેવ-શત્રુપણાના ભાવથી મેં સ્થિતિ કરી હતી. સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં હું બળરૂપે રહ્યો હતો અને વૃક્ષ આદિ સ્થાવરમાં હું સ્થિરતારૂપે રહ્યો હતો.^{૨૨} પછી હે કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા રામચંદ્રજી! જેમ નિર્જળ ભૂમિ ઝાંઝવાના બળરૂપ બની બચ છે, તેમ પોતાની ધારણા વડે કદવી લીધેલા જગત-રૂપી આકાશની અંદર હું સૂર્યરૂપ બની ગયો અને મેં સૂર્યપણાનો અનુભવ કર્યો. દશે દિશાઓના અંતમાં મેં મારા કિરણસમૂહોને ફેલાવી દીધા અને એમ મેં પર્વતરૂપી અવયવને ધારણ કરનાર જગતરૂપી પશ્ચીમે ગ્રહણ કરી રહેલા

તેમજ ગામડાના જેવા બહુ જ નાના દેખાતા ભૂતળને ધારણ કરી રાખ્યું. આ પ્રમાણે મેં સૂર્યપણાનો અનુભવ કર્યો.^{૨૩,૨૪} મારું એ સૂર્યપણું ચંદ્રના પ્રકાશને ઇચ્છનારાં કમળોની કળીઓને બંધ કરવામાં એક ચંદ્રના જેવું હતું અને અંધકારરૂપી સમુદ્રને શોષવામાં વડવાનલ જેવું હતું. બ્રહ્માંડરૂપી ધરમાં તે દીવાની પેઠે પ્રકાશ આપતું હતું અને દિવસરૂપી ક્ષણોની પંક્તિને ઉત્પન્ન કરવામાં તે વૃક્ષના જેવું હતું.^{૨૫} એ સૂર્યપણાનો અનુભવ કર્યા પછી મેં ચંદ્રપણાનો અનુભવ કર્યો. એ ચંદ્રપણું બધું રસાયનનો મોટો ધરો હતું, બધું આકાશનું મુખ હતું અને રાત્રિરૂપી અભિસારિકાના હાસ્યરૂપ હતું. રાત્રિમાં વ્યવહાર કરનારા જીવોને તે પ્રકાશ આપતું હતું અને જગતની સર્વ સૌંદર્યશોભાનું તે ઉપમાસ્થાન હતું. રાત્રિ, રાહિણી અને ચંદ્રવિકાસી કમળને તે અતિપ્રિય હતું. વળી, તે પ્રાણીઓની આંખોને અને મુખને આતંક તથા પ્રકાશ આપતું હતું. ત્યાર પછી બધું આકાશ-રૂપી લતાનો પુષ્પસમૂહ હોય એમ દેખાતા અને સ્વર્ગના સુખરૂપી મકરંદના પ્રવાહમાં આસક્ત થઈ રહેલાં મસલાંઓના સમૂહની પેઠે દેખાવ આપતા, ઢામળ તારાઓના સમૂહરૂપ હું થઈ ગયો.^{૨૬-૨૮} પછી મેં રત્નપણાનો અનુભવ કર્યો. તે રત્ન બજારમાં વ્યાપારીઓના હાથે ત્રાજવામાં તોળવાથી ચોળાનું હતું અને તેની પહેલાં સમુદ્રમાં પણ જળના તરંગોરૂપી હાથથી ઉછાળા-ને પ્રાપ્ત થયું હતું.^{૨૯} પછી હું સમુદ્રની અંદર જળ પીનાર વડવાનલરૂપ બન્યો હતો અને મેં તેમાં મારા ભયથી ભાગતા ક્ષુદ્ર મત્સ્યોને ફરતા બોધ્યા હતા. વળી, સર્વજ જળનું શોષણ કરનારા સૂર્ય-કિરણરૂપ બની બઈ મેં મારા પોતાના શરીરમાં જ પ્રકાશનો અનુભવ કર્યો હતો. મેધ અને પર્વત આદિમાં વીજળીરૂપે અને દાવાનળરૂપે પ્રવેશ કરી બઈ, મેં તેમાં પણ પોતાના પ્રકાશને

અનુભવ કર્યો હતો.^{૩૦} પછી, અગ્નિભાવને પ્રાપ્ત થઈ કાષ્ટને ચીરવામાં અસ્પષ્ટિત જ્વાળાને ધારણ કરી રહેલ અને કાષ્ટોત્તું ફાટતું થતાં કુર્નિવાર તથા મહાકઠિન શબ્દથી સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ અગ્નિપણુનો મેં અનુભવ કર્યો. વળી, યજ્ઞના અગ્નિરૂપ બની જઈ મેં નાના પ્રકારનાં હુતદ્રવ્યને ગળી જઈને તેથી થતાં કદવાણુનો પણ અનુભવ કર્યો.^{૩૧} જમ પામર પુરુષો વિતંડાવાદ આદિથી વિવેકી પુરુષના પાંડિત્યનો પરાભવ કરી તેના ચિત્તમાં સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મેં પણ અગ્નિભાવને પ્રાપ્ત થઈ જઈ ખજનાઓમાં રહેલાં મહાદેહીયમાન સુવર્ણ, માણેક, મોતી, મણિ ઇત્યાદિના તેજનો (તેઓની ભસ્મ કરી દેવાથી) પરાભવ કરી તેમના ધણીના ચિત્તમાં મોટો સંતાપ પેદા કર્યો હતો.^{૩૨} મેં મોતીના હારરૂપે બની દૈત્યોની, નાગોની, ગંધર્વોની અને રાજ-ઓની સ્ત્રીઓના સ્તનરૂપી શિખરોમાં વિશ્રામ લીધો હતો.^{૩૩} હું પતંગિયારૂપ થઈ જઈ માર્ગમાં ફરતાં મનુષ્યોના પગની નીચે કચરાયો હતો અને સ્ત્રીઓના મુખમાં તો મેં તિલકના જની શોભા પેદા કરી હતી. અહો ! અવસ્થાથી થતા ફેરફારો તો બુદ્ધો !^{૩૪} ક્રોધક સમયે હું આકાશમાં રહેલા મેઘોમાં વીજળીરૂપ બની ગયો હતો અને જમ માછલી જળના તરંગોથી ગાજી રહેલા સસુદ્રમાં ધ્યાં કરે, તેમ હું સુંદરતાથી ફરતો હતો.^{૩૫} ક્રોધક સમયે અને ક્રોધક સ્થળે પુષ્પ-કળીના જેવા ક્રોમળ અંગવાળા દીવારૂપ બની જઈ મેં રાજમંદિરોને વિષે સ્ત્રીઓનો સુરત-પ્રસંગ જોયો હતો.^{૩૬} ક્રોધક ઠેકાણે અને ક્રોધક સમયે જ્વાળારૂપી સુવર્ણને ખંડિત કરે એવા આકારવાળા અને વાટની ઉપરના શિખાના બાગમાં રૂઢ થઈ રહેલા કાજળના સંગથી એક પામીને મંદ કાન્તિવાળા થઈ ગયેલ દીવારૂપ હું હતો. ત્યારે મેં જ્વાળા આદિ અવયવનો તથા વિસ્તાર કરવાથી કાચખાના જેવું

રૂપ ધારણ કર્યું હતું.^{૩૭} ક્રોધક સમયે હું પ્રલય-કાળના અગ્નિરૂપ થઈ ગયો હતો અને પ્રલયસમયમાં સર્વ જગતમાં ફરી વળવાથી મને મહાન શ્રમ પડ્યો હતો. આથી જમ રૂદ્રના વાહનરૂપ મેઘમાં વીજળી લીન થઈ બપ, તેમ હું કાજળ વડે શ્યામ થઈ રહેલા આકાશમાં લીન થઈ ગયો હતો.^{૩૮} ક્રોધક સમયે વડવાનલરૂપ બની જઈ, મેં જગતમાં પ્રલયપર્થત સાગરના જળનું શોષણ કર્યું હતું અને છેવટે આકાશમાં શૂન્ય જેવા થઈ રહેલા સમુદ્રોમાં નૃત્ય કર્યું હતું.^{૩૯} ક્રોધક સમયે જાંબાડિયારૂપી દાંતવાળા, જ્વાળારૂપી હાથને ધારણ કરી રહેલા અને ચપળ ધુમાડાઓના ગોટારૂપી તીવ્ર કેય વડે શોભી રહેલા અગ્નિરૂપ બની જઈ, મેં નગર તથા નેસ આદિને બાળી નાખ્યાં હતાં તેમજ તેમની અંદરના જીવોનો ઢાળિયો કરીને કાષ્ટ આદિ પદાર્થોને ભક્ષણયોગ્ય કર્યા હતા. ક્રોધક સમયે મેં લોહાના ગોળામાં અગ્નિરૂપે નિવાસ કર્યો હતો અને લોહાના હથોડાઓનો તથા પાપાણુનો પ્રહાર વાગતાં મેં અગ્નિના તણખાઓ તથા પાપાણુની કાંકરીઓ ઉડાડી હતી. કારણકે મારો હેતુ હથોડા મારનાર લુહારનો દાહ કરવાનો હતો.^{૪૦-૪૨} ક્રોધક સમયે સર્વ પ્રાણીઓની નજર ન પડે તેવી રીતે મોટી શિલાની અંદર વજ્રમણિ, વૈડ્યુમણિ આદિરૂપે રહી મેં સંકડો યુગો ગાળ્યા હતા.^{૪૩}

રામ બોલ્યા:-હે માનદાતા મહારાજ ! પાપાણુ-મણિ આદિ અવસ્થામાં આપે સુખનો અનુભવ કર્યો હતો કે દુઃખનો ? તે મને બોધ કરવા માટે આપ કહેા.^{૪૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ સૂઈ ગયેલો નર ચેતનરૂપ છતાં જડતાને પ્રાપ્ત થઈ બપ છે, તેમ ચિદાકાશ વિવર્તરૂપે દશ્યભાવને પ્રાપ્ત થતાં જડ જન્યું દેખાય છે.^{૪૫} બ્રહ્મ જ્યારે પોતાના આત્માને પૃથ્વી આદિરૂપે થઈ રહેલ દેવ એમ સમજે છે, ત્યારે તે સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની પેઠે જડ

જેવી અવસ્થાને પામેલ હોય એમ જણાય છે; પણ તેથી કાંઈ તેના નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં કરી દેરફાર થતો નથી.^{૪૧} વસ્તુતાએ જોઈએ તો, પૃથ્વી-આકાશ આદિ પ્રપંચ સદ્-અસદરૂપે રહેલ જ નથી; પરંતુ સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ બ્રહ્મ જ વિવર્તલાવથી દ્રષ્ટા અને દશ્યરૂપે થઈ ગયેલ હોય એમ ભાસે છે.^{૪૨} આવા પ્રકારનું સત્ય જ્ઞાન જ્ઞાતામાં અખંડિત રીતે ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે, તેની દૃષ્ટિમાં પંચમહાભૂતોની કે દ્રષ્ટાની અને દશ્યની ભ્રાંતિ આવતી જ નથી.^{૪૩} તે સમયે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ એવા મેં તત્ત્વવિચારથી જોયું, તો બીજી કશું દેખાયું જ નહિ; કેમકે તત્ત્વવિચાર કરનારા પુરુષોની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ વિના બીજું કશું પણ દેખાતું જ નથી.^{૪૪} તત્ત્વવિચાર વડે મને આ સર્વ દશ્ય નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ જ જણાયું. એટલે પછી બ્રહ્મપદમાં રહેલા મેં પોતાના આત્માને જ એ સર્વને આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલો દીઠો.^{૪૫} પ્રકાશરૂપ હું પંચમહાભૂતરૂપે જડ જ થઈ રહ્યો હોઈ, તો પછી મને આ બધો અનુભવ શી રીતે મળે ?^{૪૬} જીવ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચેતન છે; છતાં તે હું સૂતો છું, એવા દહભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ નિદ્રાને યોગે ઉદ્દ્યુક્ત થયેલ તે અજ્ઞાન જ જડતાની પ્રતીતિને બરાબર રીતે ઉત્પન્ન કરે છે. બાકી તે અવસ્થામાં પણ પ્રકાશમય કાંઈક (અવર્ણ્ય બ્રહ્મરૂપ) વસ્તુ તો પ્રકાશિત જ હોય છે. એ તેમ ન હોય તો સુષુપ્તિમાંથી જગ્યા પછી સુખમહમસ્વાપ્સં ન કિંચિદ્-વેદિપમ્ । (હું સુષુપ્તે સૂતો હતો, મને કશી ખબર ન હતી.) એવો અનુભવ થવો સંભવતો નથી. જો આત્મા જ્ઞાન વડે પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, તેવો જોનો આધિભૌતિક દેહ શાંત થઈ જાય છે અને તેમને નિર્ગુણ બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ ઉદય પામે છે.^{૪૭, ૪૮} જીવન્મુક્ત પુરુષ તે બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને અલ્પપરિભાણનો કે મહાપરિભાણનો બનાવી દઈને પોતાની

મૃચ્છા પ્રમાણે રહે છે.^{૪૯} જીવન્મુક્ત પુરુષ બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહથી અભેદ એવી શિલાઓની અંદર પણ પ્રવેશ કરે છે અને પાછો તત્કાળ તેમાંથી બહાર પણ નીકળે છે. વળી તે પાતાળ, આકાશ આદિ સ્થળોમાં પણ જઈ શકે છે.^{૫૦} આથી હે રામચંદ્રજી ! એ અનંત ચિદાકાશરૂપ મેં મારા બોધરૂપ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ વડે જ પ્રથમ તમને કહ્યા પ્રમાણે બધો અનુભવ કર્યો હતો.^{૫૧} મારા જવા (આતિવાહિક સૂક્ષ્મ દેહથી ક્રિયા કરનાર) જીવન્મુક્ત પુરુષો વજ, પાપાણ, પાતાળ, આકાશ અને સ્વર્ગ આદિ સ્થળમાં જવ-આવ કરે, તો પણ તેમને કશું વિષ્ણુ આડે આવી શકતું નથી.^{૫૨} જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાના બોધમય આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) શરીર વડે જ્યાં સુધી જડ પદાર્થોમાં રહે છે, ત્યાં સુધી તે પોતે પણ જડ જવો જ થઈ રહે છે.^{૫૩} એ તે પોતાની મૃચ્છાથી ત્યાંથી ચલાયમાન થઈ બીજા દેહાણે જાય છે, તો તે ત્યાં પણ જન્મ તે આવ્યો હોય તેમ સુષુપ્તિ સ્થિતિ કરે છે.^{૫૪} તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને અવિનાશી જ્ઞાનરૂપ કહે છે. તમે પોતે પણ તત્ત્વજ્ઞ છો. તેથી જો તમારી મૃચ્છા થાય, તો તમે તે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહનો અને ધારણા વડે જગદ્ભાવનો પણ પોતાની મેળે જ અનુભવ કરી શકશો.^{૫૫} તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સૂર્ય આદિ સર્વ જગતને પોતાની મૃચ્છાથી અસ્ત પમાડી દઈ આત્મારૂપ જ સમજે છે અને હું તેમાં ચિદાકાશરૂપે રહેલ છું એવું જાણું છે. તે પોતે આત્મારૂપે સત્ય છે, છતાં જગત બાધિત થઈ જવાથી જગતને આકારે નહિ જવો (આભાસમાત્ર જ) દેખાય છે.^{૫૬} જગતા પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ જગત વિદ્યમાન છે; છતાં સૂતેલા પુરુષને અનુભવમાં આવતી સ્વપ્ન આદિ સંબંધી દૃષ્ટિમાં તે જાણે શૂન્યભાવે રહેલ હોય છે, અથવા રહેલ હોય છે, અથવા ઠંકાર્થ

અને બીજા સૂતેલા પુરુષોની દૃષ્ટિમાં પણ તે શૂન્ય જવું રહેલ હોય છે. તે જ રીતે આ જગત બે કે ઇતર પ્રાણીઓની દૃષ્ટિમાં સત્ય લાગે છે, છતાં તત્ત્વજ્ઞની દૃષ્ટિમાં તે છે જ નહિ.^{૬૨} જમ કાઈ પુરુષ પોતાના મનોરાજ્ય વડે અંગારાની નદીને કદપી લે છે અને તેના તરંગો પોતાના અંગમાં લાગ્યા છતાં તે દુઃખના સંપર્ક વિનાનો રહે છે, તેમ હું પણ કાંઈક ઇચ્છાનું સ્ફુરણ થવાથી પોતાની કલ્પના વડે પાપાણ, મણિ આદિરૂપે થઈ રહ્યો હતો; છતાં તે સર્વ મને મિથ્યા જણાયાથી મને કશું પણ દુઃખ થયું ન હતું.^{૬૩} કાજળરૂપી ભમરાઓના સમૂહને ધારણ કરી રહેલી, અનેક પુષ્પ વડે સુશોભિત, તેમજ આપરો, અશોક આદિને આકારે દેખાતી મહાપ્રદીપ જ્વાળા વડે આયુ જગલ પ્રદીપ અગ્નિથી ઘીટાઈ ગયેલું હતું. તેને મેં અગ્નિરૂપ થઈ જઈને વિકસિત થયેલા સ્થળકમળના જવું ખનાવી દીધું હતું.^{૬૪} હે પ્રિય રામચંદ્રજી! ચપળ એવી ખજ પુરુષની લક્ષ્મીની પેઠે હું મહાપ્રદીપ જ્વાળારૂપે તરત ઉત્કર્ષને પામ્યો હતો અને પાછો તરત જ ગલિત થઈ ગયો હતો.^{૬૫} હે રામચંદ્રજી! તેજરૂપ થઈ જઈને મેં પરમાણુ જેવડા અગ્નિના તણખામાં પણ પ્રથમ પ્રમાણે જ જગતની શોભા દીડી હતી. એ જગતની શોભા અને આ તમારી નજરે આવતા જગતની શોભા, એ બંને પરબ્રહ્મરૂપ ચિદાકાશથી જરા પણ જુદી મથી. આ બાબતમાં બે તમારે દૃષ્ટાંત જોવું હોય, તો સ્વપ્નમાં દેખાતા અનેક નગરોના સમૂહ અને પર્વતોના સમૂહ જોવો.^{૬૬}

તેજસ્તપાપિ પરમાણુકણોદરેડપિ દૃષ્ટેત્યમેવ-
મિદ્ધ રામ મયા જગચ્છ્રીઃ । અન્યા ચ સા ન
ચ ચિદમ્બરતઃ પરસ્માત્સ્વમે પુરાચલગણોઽઞ-
નિર્દર્શનં ચઃ ॥ ૬૬ ॥

સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો

વાયુની ધારણાથી વાયુસ્વરૂપ
તથા સર્વાત્મ્યભાવ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ વાતમયી કૃત્વા જગત્પ્રેક્ષણકૌતુકાત્ ।

ધારણાં ધીરયા વૃત્તયા ચિત્તતામહમાગતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પછી જગત જોવાના કૌતુક-
ને લીધે મેં ધીરવૃત્તિ વડે પવનની ધારણા ખાંધી
અને હું મહાવિસ્તારને પામ્યો.^૧ હું પવનરૂપ થઈ
ગયો અને વેલરૂપી સ્ત્રીઓના સમૂહને આનંદ
આપવા લાગ્યો. હું કમળ, ઉત્પલ, ડોલર આદિ-
ના નિકુંજની અંદરના સુગંધને સ્વાધીન કરીને
તેની રક્ષા કરવા માંડ્યો.^૨ જળખિંદુઓને અને
આકળને હું લીલાથી ઊરાડવા લાગ્યો અને સુરત-
ક્રીડાથી યાકી ગયેલાં પ્રાણીઓના સર્વ અવ-
યવોને શીતળતાથી પ્રકુલ્લ કરવા ઇચ્છી રહ્યો.^૩
ધાસ, ઝાડી, લતા, વેલ વગેરેનાં પાંદડાંઓને હું
કુશળતાથી કંપાવી રહ્યો, અને લતાના, ઔષધિ-
ના, ફળોના અને પુષ્પોના સુગંધથી સુશોભિત
રહેવા લાગ્યો.^૪ હું માંગલિક સમયમાં (સારું
ભાવિ બતાવવા માટે) કામળતા, શીતળતા,
મંદતા આદિ ગુણો ધારણ કરી રહ્યો, લલના-
લોકને લાડ લડાવવા લાગ્યો, ઉત્પાતકાળમાં
મહાભયંકર થઈ રહ્યો અને પ્રલયકાળમાં મોટા
પર્વતોને પણ પાંદડાંની પેઠે ઊરાડી દેવા લાગ્યો.^૫
હું પવનરૂપે નંદનવનની અંદર ડોલર, મંદાર
આદિ પુષ્પોના મક્કરંદની રજથી રાતા રંગને
થઈ ગયો હતો અને નરકમાં અંગારાના ભારથી
તથા ઘણા આકળથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો.^૬
સમુદ્રની અંદર સરળ તરંગોના જીજ્ઞાસાથી મારા

x આ બાણુમાં સર્ગમાં વસિષ્ઠ વાયુની ધારણા
વડે વાયુરૂપ બની જતા તે સંબંધી કમળો વિસ્તાર
વર્ણવી બતાવશે; અને ત્યાર પછી પોતાના આકાશ-
ભાવ વિશે તથા સર્વાત્મ્યભાવ વિશે વર્ણવ કરશે.

ચલનતું' અતુમાન-યતું હતું. આકાશમાં હું જાણે વાદળાંને ખસેડીને ચંદ્રમારૂપી અરીસાને નિર્મળ કરતો હોઈ અને જાણે વાદળાંઓને ખેંચી લાવી ચંદ્રમારૂપી અરીસાને ઢાંકી દઈ મલિન કરી દેતો હોઈ, તેમ જાણતું હતું.^૭ નક્ષત્રો રૂપી રાજસેનાને ચલાવવામાં હું વેગવાળા એક મોટા રથના જોવા હોતા. ત્રણે લોકમાં સિદ્ધ પુરુષોનો સંચાર કરવામાં અને દેવતાઓનાં વિમાનોને ધારણ કરી રાખવામાં હું મુખ્ય સાધનરૂપ થયો હતો.^૮ મારી ગતિ બહુ ઉતાવળી હતી, તેથી હું જાણે ચિત્તને સહોદર ભાઈ હોઈ એમ જાણતું હતું. હું તે સમયે પવનરૂપ હોવાથી અંગ વિનાનો હતો, છતાં જાણે સમસ્ત અંગવાળો હોઈ એમ દેખાતું હતું. હું મારી ચલનશક્તિ વડે ચંદનવૃક્ષને આનંદ ઉપજાવતો હતો. આકળનાં બિંદુઓની વૃદ્ધિને લીધે હું જાણે ધડપણનાં ઘોળાં રૂંવાડાંથી વૃદ્ધ થઈ ગયો હોઈ તેવો દેખાતો હતો. પુષ્પાદિકના સુગંધને લીધે હું જાણે જીવાન અવસ્થાનાં ઉન્માદવાળો બન્યો હોઈ તેવો થઈ રહ્યો હતો. મૌન અને ક્રામણતાથી હું જાણે શિશુભાવને ધારણ કરી રાખતો હોઈ તેમ જાણતું હતું.^{૯,૧૦} નંદનવનમાં હું ઉદાર અને મધુરરૂપે રહ્યો હતો અને મારી ગતિ પણ મધુર અને ઉદાર હતી. કુળેરના સુંદર ચૈત્રય વનમાં હું મંદમંદ રીતે ચારેખાંજી દેલાતો હતો અને સ્ત્રીઓના સુરતશ્રમને નિવૃત્ત કરી દેતો હતો.^{૧૧} ઘણા કાળ સુધી ગંગાના અવયવરૂપ થઈ રહેલા તરંગોરૂપી હીડોળામાં હીચકાવાથી હું જાણે મોટા શ્રમને પ્રાપ્ત થયો હોઈ તેમ જાણતું હતું. બીજાઓના શ્રમને દૂર કરવાની ઉત્કંઠાથી હું મારા પોતાના શ્રમનો વિચાર કરતો નહોતો અને પારકાના મોટા મોટા શ્રમને દૂર કરતો હતો.^{૧૨} પુષ્પોના ભારથી નમી ગયેલી, ચપળ પત્રરૂપી હાથવાળી, ભ્રમરાઓરૂપી નેત્રને ધારણ કરી રહેલી અને જાણે વસંતની સ્ત્રીઓ જેવી

દેખાતી લતાઓને હું ઘણા લાંબા કાળ સુધી કંપાવતો હતો.^{૧૩} ચંદ્રબિંબમાં રહેલા અમૃતને ઘણા કાળ સુધી ઉપભોગમાં લઈ હું પૂર્ણતાવાળી આકાશરૂપી શય્યામાં શયન કરતો હતો અને કમળોના સમૂહને તોડી નાખી પોતાના તથા પારકાના સુરતશ્રમને નિવારતો હતો.^{૧૪} બધી રજને મરજી પ્રમાણે લઈ જવામાં હું એક આકાશ-ગામી ઘોડાના જેવો હતો. સુગંધરૂપી મહોન્મત્ત હાથીને ઉલ્લાસ આપવામાં હું એક તેનો મુખ્ય મિત્રરૂપ થતો હતો.^{૧૫} વીજળીરૂપી રણસિંગાને વગાડી હું તેના ગંભીર શબ્દ વડે વરસાદરૂપી પશુઓની રક્ષા કરતો હતો. જળબિંદુઓરૂપી મોતીઓનો તો હું એક તાંતણાની પેઠે આધાર હતો. રંજને થમાવી દેનારા જળને હું શોષી લેતો હતો.^{૧૬} હું આકાશરૂપી પુષ્પના એક સુગંધના જેવો દેખાતો હતો; આથી, આકાશના ગુણરૂપ શબ્દનો હું જાણે સહોદર ભાઈ હોઈ તેમ દેખાતું હતું. હું પ્રાણીઓનાં અંગો તથા ઉપાંગોમાં પ્રવેશ કરતો હતો અને નાડીરૂપી પરનાળમાં પાણીના પ્રવાહની પેઠે વહા કરતો હતો. સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણરૂપ હોવાથી તેમના મર્મ-સ્થાનમાં કામ કરનારાં સર્વ પિત્ત, કફ આદિનો હું એક આત્મારૂપ જેવો જ હતો. નિરંતર હું એક વટમાળની પેઠે અહર્નિશ ભ્રમવાતું જ કામ કર્યો કરતો હતો. દૃઢ્યરૂપી શુક્રમાં હું ટક્કરીસિંહની પેઠે ધર કરી રહ્યો હતો. અગ્નિની અંદર રહેલા બળને હું બરાબર રીતે જાણતો હતો.^{૧૭,૧૮} સુગંધરૂપી રત્નને હું લૂંટારાની પેઠે લૂંટી લેતો હતો. હું વિમાનરૂપી નગરના આધારરૂપ હતો. તાપરૂપી અધિકારને નિવૃત્ત કરવામાં હું ચંદ્રમા જેવો હતો અને શીતળતારૂપી ચંદ્રમાનો તો હું ક્ષીરસાગરની પેઠે જન્મભૂમિરૂપ હતો.^{૧૯} પ્રાણ અને અપાનની કળારૂપી રજજીવડે હું પ્રાણીઓનાં શરીરોરૂપી યંત્રોને ચલાવતો હતો. સમુદ્રના તરંગોને ઉછાળવાથી હું દ્રીપો

સાથે શત્રુતા કરતો હતો. ૨૪ વડે દ્વીપોમાં ભરતી કરવાથી તેની વૃદ્ધિ કરવાને લીધે હું તેના તરફ મિત્રતા પણ બતાવતો હતો અને તેને ધ્રુમવતો પણ હતો. ૨૦ મનોરાજ્ય વડે નજર આગળ ખડા થઈ ગયેલા નગરની પેઠે હું પાસે હતો, છતાં મારું સ્વરૂપ દોષદા બેવામાં આવતું ન હતું. વીંઝણા-રૂપી તલમાં હું તેલ જ્યો હતો અને અપળતા-રૂપી હાથીને બાંધવાના ખીલારૂપ હતો. ૨૧ હું પ્રલયકાળમાં એક ક્ષણ ચારમાં જ બધા પર્વતોને ઉખેડી નાખતો હતો. જમ ગંગાને પ્રવાહ બધા તરંગોને એક કરી દે છે, તેમ હું નાના પ્રકારના રંગોમાં ધૂળતું મિશ્રણ કરી તે સર્વની એકતા કરી દેતો હતો. ૨૨ હું ધુમાડાનાં વાદળોંઓના મોટા મોટા ગોટાઓને વહેતો હતો અને પાણી-માં મોટી ચકરીઓને પેદા કરતો હતો. ગંગાના પ્રવાહરૂપી મહાદેવના જળસમૂહને ધારણ કરી રહેલા આકાશરૂપી નીલકમલમાં હું ભરારૂપ થઈ રહ્યો હતો. ૨૩ મારો (વંટોળિયા વાયુને) ઝપાટો લાગતાં જાખડી ગયેલાં જૂનાં ઘાસોને હું ધીમે ધીમે ધસડી જતો હતો. ક્રિયાશક્તિરૂપી કમલધનને હું સૂર્યની પેઠે વિકાસ આપતો હતો. શબ્દરૂપી વૃદ્ધિને વરસવામાં હું એક વરસાદના જ્યો હતો. ૨૪ આકાશરૂપી જંગલમાં હું હાથીની પેઠે વિચરતો હતો. શરીરરૂપી ધરમાં હું યંત્રની પેઠે નિરંતર શબ્દ કર્યો કરતો હતો. ધૂળરૂપી સ્ત્રીઓના સમૂહને અને વનપંક્તિરૂપ નાયિકાને આલિંગન કરવામાં હું એક નાયકના જ્યો હતો. ધી વગેરેને જમાવી દેવું, પાણી વગેરેને શોષી જવું, મેઘ વગેરેને ધારણ કરી રાખવું, ધાસ આદિને કંપાવવું, ગધને લઈ જવો અને તાપને દૂર કરવો, એ છ કર્મો કરવાને લીધે મને દેહ પ્રલય સુધી એક ક્ષણમાત્ર પણ વિશ્રામ મળતો ન હતો. ૨૫, ૨૬ હું નિરંતર રસને શોષી લેવામાં અચતાવાળો હતો અને જાણે તેજને એક ભાઈ જેવું તેમ તેને ઉત્તેજન આપતો હતો. હું જ

લેવડદેવડ કરનારા હાથપગ આદિ અવયવોને ચલાવતો હતો. ૨૭ શરીરરૂપી નગરની અંદર હું નાડીઓને માર્ગે અખંડ રીતે ગતિ કરતો હતો. અન્તરસમય દેહરૂપી પાત્રમાં હું પ્રાણ, અપાન આદિને આકારે ફરતો રહેતો હતો. હું આયુષ્યરૂપી પ્રાણોત્તું રક્ષણ કરવામાં અને તેનો વ્યય કરવામાં એક મોટા વ્યાપારીના જ્યો હતો. ૨૮ શરીરરૂપી નગરીનો નાશ કરવામાં અને તેનું નિર્માણ કરવામાં જ હું બહુ પરાયણ થઈ રહ્યો હતો. અન્તરસના મેલનું, તેના સારભાગનું તેમજ ત્વચા, રક્ત, માંસ આદિનું અથવા વાત, પિત્ત આદિ ધાતુઓનું પૃથક્કરણ કરવામાં હું બહુ નિપુણ હતો. ૨૯ મેં એ વાયુભાવની અંદર એક પરમાણુ જવડા સૂક્ષ્મભાગમાં પણ સર્વ જગતને બેધ્રુ હતું અને એ જગતમાં પણ પૃથ્વી આદિને રૂપે પ્રસિદ્ધ રીતે હું પોતે જ સ્થિરપણે ફેલાઈ રહ્યો હતો. ૩૦ આરોપિત દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એક પરમાણુ જવડા ભાગમાં પણ જાણે અનંત સૃષ્ટિ આવી રહી હોય એમ જણાતું હતું; અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કરી પણ સૃષ્ટિ તેમાં રહી ન હતી; દમકે શત્રુના જવા પરમતત્ત્વમાં બીજા કોની સ્થિતિ સંભવે? ૩૧ ચંદ્ર, સૂર્ય, પવન, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, લક્ષ્મીજી, કુબેરજી, શિવજી, બ્રહ્મરિ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, મોટા નાગો, સાગં પર્વતો, દ્વીપો, દિશાઓનાં અંતરો, મહાસાગં બીજા લોકાંતરો, લોકપાલો, ક્રિયાઓ, કાળ કલ્પના અને તેના કર્મો; સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતા પ્રાણીઓ વડે ભરેલા બીજા લોકોના અંદર ભાગો, ભાવ-અભાવ, વિયોગ, જરા-મરણ અર્જાતિ મૃત્યાદિ સાથે સર્વ સૃષ્ટિઓ પ્રત્યેક પરમાણુ જવડા ભાગમાં પણ જાણે રહી હોય એ જણાતું હતું. પણ વસ્તુતાએ જોતાં તેમાંનું કંઈ ન હતું. ૩૨-૩૪ આમ હે રામચંદ્રજી! મેં પં મહાભૂતરૂપ બની જઈ ત્રેલોક્યરૂપી કમળની અં તે સમયે વિહાર કર્યો હતો. ૩૫ પૃથ્વી, જા

તેજ, વાયુ તથા આકાશના સંબંધથી બંધાયેલા અને સ્થાવર પ્રાણીઓમાં ગણાયેલાં એવાં વૃક્ષોનો રસ મેં તેમનાં મૂળિયામાં પ્રવેશ કરી પીધો હતો અને તેનો અનુભવ લીધો હતો.^{૩૬} બધું અમૃત-થી જ ઘટ્ટ અવયવવાળાં રચાયાં હોય એવાં દેખાતાં અને ચંદનના રસની પેઠે શીતળતા આદિ ગુણોથી સુશોભિત એવાં ચંદ્રખિંઓમાં મેં ઝાઝળની શીતળતાવાળી શય્યાની પેઠે શયન કર્યું હતું.^{૩૭} દિશાઓને વિશે બધી ઋતુઓમાં વિકસિત રહેનારાં વનોના સમૂહમાં હું નાના પ્રકારના સુગંધો વડે રમણીય એવા પુષ્પોના સમૂહોનો ઉપભોગ કરતો હતો અને ઉચ્છિષ્ટ કરેલો મકરંદ ભરણીઓને ઉપભોગ માટે આપતો હતો.^{૩૮} આકાશરૂપી આંગણમાં ફેલાઈ રહેલી, ઉન્નત અને સારી રીતે પથરાયેલી ધોળાં વાદળાં-ઓની માળાઓરૂપી શય્યાઓ ઉપર મેં બધું માખણની કામળ સ્થલીમાં શયન કરતો હોઈ, તેમ શયન કર્યું હતું.^{૩૯} દેવતાઓની અને સિદ્ધલોકા-ની સ્ત્રીઓનાં પુષ્પની પાંખડીની પેઠે કામળતાવાળાં અને રચામ લક્ષ્મી વડે સુશોભિત એવાં અંગોમાં મેં કામવાસના વિના જ શયન કર્યું હતું.^{૪૦} મેં કમલિનીના વનને વિશે અને કુમુદ, કલ્હાર તથા કમળ આદિ પુષ્પોને વિશે કલહંસની સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરતાં કામળ એવા કાલાહલનો અવાજ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^{૪૧} બ્રહ્માંડરૂપ થઈ જતાં મેં ગતિ કરનારી નદીઓને ટકાવી રાખવામાં મૂળરૂપ એવાં ભૂમંડળ સાથે પ્રાણીઓ-વાળાં જગતોના સમૂહને અવયવો વડે ધારણ કર્યા હતા અને પર્વતોને રૂપાડાંની પેઠે જ ધારણ કર્યા હતા.^{૪૨} જગતમાં પ્રસિદ્ધ અને આકાશને અડકતા એવા પર્વતો, નદીઓરૂપી લાંબા સૂત્ર-વાળા સમુદ્રો સાથે પ્રતિબિંબવાળા અરીસાની પેઠે મારા અવયવોમાં વિશ્રાંત થઈ રહ્યા હતા.^{૪૩}

જમ માખી તથા લીપ્પ વગેરે જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાણી-ઓના દેહમાં વિશ્રાંતિ લે છે, તેમ મારા દેહની અંદર સિદ્ધ-વિદ્યાધર આદિ પ્રાણીઓની સૃષ્ટિએ વિશ્રાંતિ કરી હતી.^{૪૪} પોતાના શરીરમાં કાળા, રાતા, ધોળા, પીળા અને લીલા વર્ણોને ધારણ કરી રહેલા તેમજ સ્તિગ્ધ વૃક્ષોની પેઠે સ્થિરતાથી જમીનના રસનું આકર્ષણ કરનારા સૂર્ય વગેરે મારી કૃપાથી જ આનંદ વડે વિશ્રામ લેતા હતા.^{૪૫} સમુદ્રરૂપી સુદ્રાવાળી અને સાત દ્વીપોને લીધે સાત રૂપે વિભક્ત દેખાતી પૃથ્વીને, પોંચામાં ધારણ કરી રાખેલા કંકણની પેઠે મેં ધારણ કરી રાખી હતી.^{૪૬} વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓની અંગરૂપી યદિકાનો અદૃશ્ય (નહિ દેખાય તેમ) સ્પર્શ કરી મેં તેનાં શમૈશમ ખડાં કર્યાં હતાં.^{૪૭} નદીઓરૂપી નાદીઓમાં રહેલા નિર્મળ પુષ્કળ જળરૂપી રસને ધારણ કરી રહેલાં અનેક છિદ્રવાળાં એવાં પર્વત આદિ અનેક જગતો મારાં અસ્થિઓના સમૂહરૂપ અને માંસ આદિ-રૂપ થઈ રહ્યાં હતાં.^{૪૮} જમ ઉંખરાના રૂળમાં અસંખ્ય મસલાં રહ્યાં હોય છે, તેમ મારા દંડ્યા-

* ઉપર પ્રમાણે ધારણાથી આકાશરૂપ થતાં તેમ પશુ તેવા જ અનુભવ વિશે સમજ લેવું.

ખત્રે ભાવનો મેં સારી પેઠે અનુભવ કર્યો હતો. મૈનાકપર્વતની પેઠે પોતાની અંદર રહેલાં પર્વત, શિલા આદિ વડે સુંદર તથા અતિવિસ્તારવાળા સમુદ્રના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં હજારો સૃષ્ટિઓ સ્થિરતાથી રહી હતી અને તે મારા અનુભવમાં આવી હતી.^{૫૨, ૫૩} અરીસો જમ પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલાં નગરોને ધારણ કરે છે, તેમ શુદ્ધ ચેતનરૂપ જોવા મેં મારા અંગમાં ગૂઢપણે અને પ્રકટપણે અસંખ્ય જગતોને ધારણ કર્યાં હતાં.^{૫૪} હું ચિદ્રૂપ છું અને જમ સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા અનેક આકારે થઈ જાય છે, તેમ મેં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશપણું ધારણ કર્યું હતું. એ સધળો માયાનો જ એક ઠાઠ હતો.^{૫૫} એ પૃથ્વી આદિ અવસ્થામાં મેં આકાશની અંદર પ્રત્યેક પરમાણુના કણમાં પણ અસંખ્ય જગતો જોયાં હતાં.^{૫૬} જોવી રીતે પ્રત્યેક પરમાણુની અંદર મહાવિસ્તારવાળું ચિદાકાશ પથરાઈ રહ્યું હતું અને જમ સ્વપ્નમાં બીજાં સ્વપ્ને તથા નગરો રહ્યાં હોય છે, તેમ તેની અંદર અનેક સૃષ્ટિઓનો સમૂહ રહ્યો હતો.^{૫૭} હું આત્મારૂપ છું અને હું જ અધ્યાસને લીધે દ્વીપોદ્ગમી કુંડળને ધારણ કરી રહેલા ભૂમંડળરૂપ થઈ રહ્યો હતો. એવી રીતે હું જ સપ્તણું જગતરૂપ થઈ રહ્યો હતો, છતાં (એ સધળું માયામાત્ર હોવાથી) કાઈ ટેકાણે હું ન્યાસ થઈ રહ્યો ન હતો.^{૫૮} હું ભૂમંડળરૂપ થઈ ગયો અને પુરુષ આદિ દેહધારીઓને માટે લતા, વૃક્ષ, વૃણ, અંકુર આદિને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો અને વૃદ્ધિના જળ આદિ રસોને ખેંચવા મંડ્યો.^{૫૯} હું અત્યંત શુદ્ધરૂપ છું અને હું યુક્તની પેઠે સર્વ દ્વૈતનો સંહાર કરનારા જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થાને પામ્યો છું. મારી અંદર એ આશોપિત દૃષ્ટિએ લાખો જગતો રહેલા છે અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કરું પણ રહ્યું નથી.^{૬૦} અધિષ્ઠાનચૈતન્યની અંદર જ કાંઈ મંત્રકાર રહેલ છે અને બહાર આવીને તે જગ-

તમાં પોતાના જ સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે, તે જ આ આપણી નજરે આવતી સૃષ્ટિ છે.^{૬૧} કાંઈ પણ દેશ-કાળમાં જ કાંઈ અનુભવમાં આવે છે, જ કાંઈ કરવામાં આવે છે અને જ કાંઈ કુંઘ્ય આદિને આભાસ દેખાય છે, તે સર્વ પરમાર્થ (પરબ્રહ્મ)ના ચમત્કાર વિના બીજી કાંઈ રીતે દેખાતું નથી.^{૬૨} વિશ્વરૂપ રહેલા, સર્વના કર્તા, નિર્વિકાર, શુદ્ધ બોધસ્વરૂપ અને સદા સ્વરૂપમાં રહેનારા પરમાત્મા પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહ્યા છે અને તેની અંદર આ જગતનો અધ્યાસ થયો છે.^{૬૩} સર્વના આશ્રયરૂપ, સર્વવ્યાપી અને સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્મા જ સર્વજ સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે, એમ વિવેકી પુરુષો-સમજ છે. ખાકી, અવિવેકીઓની સમજણ કેવી છે તે હું સમજ શકતો નથી.^{૬૪} જમ તાવની અંદર ગરમી રહી છે, તેમ આકાશના જેવા નિરાકાર, નિર્વિકાર અને મહાવિશાળ એવા ચિદાત્માના સ્વરૂપમાં આ જ સૃષ્ટિની પરપરા નિરંતર ભાસ્યા કરે છે. તે ચિદાકાશની અંદર જ આશોપિત રૂપે રહેલ છે. ભેદની પ્રતીતિમાત્ર આભાસરૂપ છે, વસ્તુતાએ બોતાં તો જગત છે જ નહિ; એક અનંત ચિદાકાશ જ છે.^{૬૫}

આકાશકોશવિશદાત્માનિ ચિત્ત્સ્વરૂપે યેયં સદા કવચિત્ સર્ગપરંપરેતિ । સાન્તસ્તદેવ કિલ તાપ દ્વાન્તરૂપ્મા મેદોપલંભ ઇતિ નાસ્તિ સદ-સ્ત્યનન્તમ્ ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થ સર્ગ-ચોરેક્યપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૬૨ એ સમાપ્ત



~ ~ ~ સર્ગ ૧૩ મો ~ ~ ~

પર્ણકુટીમાં વસિષ્ઠમુનિને થયેલો
સિદ્ધનો સમાગમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અયૈવં રૂપસંવિત્તે: પરાવૃત્ય પ્રયત્નતઃ ।

તમંવરકુટીકોશદેશમાગતવાનહમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-પછી એ કૌતુક જોવાની ઇચ્છાથી હું પ્રયત્નપૂર્વક વિરામ પામ્યો અને આકાશમાં રહેલી મારી પર્ણકુટીમાં પાછો આવ્યો.^૧ ત્યાં આવી મેં ચારે બાજુ જોવા માંડ્યું, તો કોઈ પણ દેકાણે મને મારો પોતાનો દેહ જોવામાં આવ્યો નહિ. ત્યાં તો મેં મારી આગળ માત્ર કોઈ એક સિદ્ધ પુરુષને જ રહેલા જોયા.^૨ તે બેઠા હતા, સમાધિનિષ્ઠ હતા અને પરમપ્રેમરૂપ પરમપદને પામેલા હતા. બાળસૂર્યની પેઠે તે ઉદય પામતા હતા અને ઈંધણીના બળવાથી પ્રગળી રહેલા અગ્નિની પેઠે મહાદેદીપ્યમાન હતા.^૩ તે પદ્માસનવાળીને બેઠા હતા, શાંત હતા, સમાધિને લીધે પોતાના પ્રિય વિષયમાં ચિત્ત સ્થિર થઈ જવાથી નિશ્ચળ હતા અને પગની બે ધૂંટીની વચ્ચે તે વૃષણને ધારણ કરી રહ્યા હતા. વિષયોનું ઉલ્લંઘન કરી તે નિર્વિકલ્પ પદમાં રહ્યા હતા.^૪ ભરમના ત્રિપુંડની રેખા વડે તે સુશોભિત હતા. ગંભીરતાથી તે મનોહર હતા અને સરખા વિસ્તારવાળા ખભાથી રમણીય એવી ડોકથી તે સુંદર દેખાતા હતા. સારી પેઠે સ્થિર અને ઉદાર એવા પરમાત્મામાં વિશ્રાંતિ પામેલા મન વડે તે પ્રસન્ન મુખવાળા હતા અને પોતાના મસ્તકની સ્થિતિથી તે સુંદર દેખાતા હતા.^૫ નાભિની પાસે રહેલા પોતાના ઉગ્રત એવા બે હાથની કાન્તિથી તે બધે દહમકમળની

ખહાર નીકળેલા તેજ વડે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા.^૬ તેમની આંખો પાંપણો સાથે મળી ગઈ હતી અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી તે રહિત થઈ ગયા હતા. રાત્રિમાં કમળો ખિડાઈ જવાથી સૂઈ ગયા જવા શાંત થઈ રહેલા સરોવરની પેઠે તે શાંત દેખાતા હતા.^૭ તે ઉત્પાત વગરના શાંત આકાશની પેઠે ચારે બાજુથી શાંત હતા અને ક્ષોભ વગરના પ્રશાંત હૃદયને ધીરવૃત્તિ વડે ધારણ કરી રહ્યા હતા.^૮ તે સમયે હું મારા દેહને દેખતો ન હતો. અને પાસે રહેલા સિદ્ધને જ દેખતો હતો ત્યાં મેં મારા સુંદર ચિત્ત વડે વિચાર કર્યો: ‘આ કોઈ મહાસિદ્ધ પુરુષ છે અને મારી પેઠે જ એકાંતમાં વિશ્રાંતિ મેળવવાની ઇચ્છાથી તે આ દિશાની અંદર આ વિશાળ આકાશના એકાંત ભાગમાં આવી ચડેલ છે.’^{૯,૧૦} એ મહાસિદ્ધ સત્ય-સંકલ્પવાળા છે અને તે ‘હું સમાધિયોગ્ય એવા એકાંત સ્થળમાં જઈ’ એવા વિચારથી અહીં આવેલ છે, તેમણે આ મારી પર્ણકુટી (પોતાના ધ્યાનને માટે યોગ્ય છે એવા વિચારથી) જોયેલી જણાય છે.^{૧૧} પછી, તેમણે મારા આવવાનો કસો વિચાર કર્યો નહિ હોય. મેં ઘણા લાંબા કાળ

x આ ગ્રાહ્યમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ પોતાની કોટડીમાં, ધ્યાનમાં બેઠેલા એક સિદ્ધનું દર્શન કરશે અને પછી તે સિદ્ધ પોતાના જ્ઞાતાત્વું વર્ણન કરશે.

પર્ણકુટી પણ ક્યાંય જતી રહી.^{૧૫} વળી, વાદળાં-
માંથી જન્મ જળની વૃદ્ધિ થાય, આકાશમાંથી
પવને ફેંકેલો વરસાદ જન્મ નીચે પડે અને પ્રલય-
કાળમાં જન્મ ચદ્રખિંબ નીચે પડે, તેમ તે
ધ્યાનનિષ્ઠ સિદ્ધ પુરુષ પણ ત્યારે નીચે પડ્યા.^{૧૬}
જન્મ વિમાનમાં બેઠેલ કાઈ પુણ્યવાન પુરુષ
પુણ્યનો ક્ષય થતાં નીચે પડે છે, જન્મ વૃક્ષનું
મૂળ કપાઈ જતાં તે નીચે આવી પડે છે અને
જન્મ આકાશમાં ફેંકેલો પથ્થર પાછો નીચે
આવી પડે છે, તેમ એ સિદ્ધમહાત્મા પણ નીચે
પડ્યા.^{૧૭} 'હું જ્યાં સુધી અહીં રહું ત્યાં સુધી
આ પર્ણકુટી રહે' એવો મારો પ્રથમનો સંકલ્પ
ક્ષીણ થયો, એટલે તે પર્ણકુટી પણ જતી રહી
અને પર્ણકુટીનો ક્ષય થતાં તે સિદ્ધમહાત્મા પણ
ક્ષણ વારમાં નીચે આવી પડ્યા.^{૧૮} આમ, એ
સિદ્ધપુરુષ પડવા લાગ્યા, એટલે મને તેમની
સુજનતા બેવાતું કૌતુક થયું અને હું પણ
આતિવાહિક (મનોમય) દેહ વડે તેમની સાથે
આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર નીચે આવ્યો.^{૧૯} જન્મ
ચકરીના ફંડાળામાં ભમતું જળ વાયુબૃહદના
વલનની સાથે નીચું પેસતું બય છે, તેમ એ
સિદ્ધમહાત્મા સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રને
અંતે દેવતાઓને રમવાની (કાંચનમય) પૃથ્વી-
માં નીચે પડ્યા.^{૨૦} પ્રાણનું અપાન વડે ઊર્ધ્વ-
ભાગમાં આકર્ષણ થતાં પગનો ભાગ જન્મ પૃથ્વી-
ને અડે છે અને મસ્તકનો ભાગ જન્મ ભિચો રહે
છે, તેમ પદ્માસન વાળેલી સ્થિતિથી એ સિદ્ધ
પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.^{૨૧} સમાધિને લીધે જડ જવા
થઈ રહેલા તે સિદ્ધ એવી રીતે ચલન થયા છતાં
વ્યુત્થિત થયા નહિ; ઢંઢકે તેમનો દેહ ચોગના
બળથી વજ્રપાપાણના જોવા દઢ હતો અથવા રૂતા
હગ્ગાના જોવા હલકો હતો.^{૨૨} પછી મેં તેમને
જાગ્રત કરવા માટે પ્રયત્નપૂર્વક મેઘપણું ધારણ
ધ્યન અને બહુ જ બળથી મોટી ગર્જના કરી.^{૨૩}
હું મેઘરૂપ થઈ ગયો હતો. વર્ષાઋતુ જન્મ

મયૂરને જાગ્રત કરે છે, તેમ મેં પોતાની બુદ્ધિની
ચતુરાર્થ વડે તે દિશામાં મોટા કરાઓરૂપી વજ્ર-
ને ફેંકી તે સિદ્ધ મહાત્માને સમાધિમાંથી જાગ્રત
કરી દીધા.^{૨૪} એ સિદ્ધ મહાત્મા સમાધિમાંથી
વ્યુત્થિત થયા, એટલે જન્મ વર્ષાઋતુમાં જળની
ધારાઓનો સમૂહ પડવાથી કમળોનો સમૂહ ત્રિ-
સિત થઈ બય છે, તેમ તે વિકસિત નેત્રવાળા
થઈ ગયા અને તેમના અવયવોની શોભા મહા-
દેદીધ્યમાન દીસવા લાગી.^{૨૫} પ્રયોધને પ્રાપ્ત
થયેલા, પરમ શાંત સ્થિતિમાં રહેલા અને પર-
માર્થ સ્થિતિમાં હેતુરૂપ એવી સમાધિમાંથી
નિવૃત્ત થઈ ગયેલા એ સિદ્ધમહાત્માને મેં સ્વચ્છ
વૃત્તિ વડે પૂછ્યું:^{૨૬} 'હે સુનિશ્ચેષ્ઠ! આપ ક્યાં
રહ્યા છો અને શું કરો છો? આપ આટલે બધે
ભિચેથી નીચે પડ્યા, છતાં આપના ચિત્તમાં એ
વિષે ઢંઢ કશી ખબર ન પડી?'^{૨૭} આ પ્રમાણેનું
મારું કહેવું સાંભળીને એ સિદ્ધમહાત્માએ પોતા-
ની પૂર્વસ્થિતિનું સ્મરણ કર્યું અને ચાતકપક્ષી
જન્મ વરસાદ તરફ સધુર વચન ઉચ્ચારે, તેમ તે
મારા તરફ આ પ્રમાણે સુંદર વચન બોલ્યા
'હું જ્યાં સુધી મારા વૃત્તાંતનું સ્મરણ કરું ત્યાં સુધી
આપ થોભો. પછી હું મારું પાછળનું સર્વ વૃત્તાંત
આપને કહીશ.' મનુષ્ય જન્મ દિવસમાં કરેલાં
કર્મને સાયંકાળે સંભારે છે, તેમ એ સિદ્ધ
મહાત્માએ મને એ પ્રમાણે કહીને પોતાના સમગ્ર
પૂર્વવૃત્તાંતને સભારવા માંડ્યું.^{૨૮-૩૦} પછી તે
ચદ્રમાના કિરણના જવું શીતળ, આનંદ ઉપ-
જવનાર, અનિદ્ર, નિદ્રોધ અને સુખ ઉત્પન્ન
કરનાર વચન બોલ્યા.^{૩૧}

સિદ્ધ બોલ્યા:—હે મહારાજ! મેં આપને
હમણાં જાળપ્યા છે. હું આપને નમન કરું છું.
મારો થયેલો (પ્રથમ દર્શનસમયે નમન ન કરવા-
રૂપી) અપરાધ આપે ક્ષમા કરવો; ઢંઢકે ક્ષમા
કરવી એ સત્પુરુષોનો સ્વભાવ છે.^{૩૨} હે મહા-
રાજ! જન્મ ભમરો કમલિનીઓમાં ભ્રમણ કરે

છે, તેમ હું ભોગ અને સુગંધ વગેરેથી મનમોહક એવી દેવતાઓની ઉપવનભૂમિમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી ભમ્યો છું.^{૩૩} હું સંસારરૂપી સાગરની અંદર દરયરૂપી તરંગો વડે વ્યાકુળ બની ગયો હતો. જન્મ ચાતકપક્ષી વૃદ્ધિનો અટકાવ થતાં ઉદ્દેગને પામે છે, તેમ હું કાળે કરી ઉદ્દેગને પામ્યો હતો. હું ચિત્તરૂપી જળના તરંગોમાં ક્રીડા કરવાથી દરયરૂપી નદીમાં ચક્રના જવી ચકરીઓમાં તણાતો જતો હતો. મેં ઉદ્દેગને પામી જઈ આ પ્રમાણે વિચાર કરવા માંડ્યો.^{૩૪,૩૫} પરમતત્ત્વ જ જ્યાં સારરૂપ છે એવા ભોગોમાં શી મનોહરતા રહી છે? માટે હું ઉદ્દેગરહિત. (નિર્વિકાર) ચિદાકાશની અંદર જ દેવળ વિશ્વાંત થઈ રહું.^{૩૬} આ જગતમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયો વિના બીજું કંઈ દેખાતું નથી; તો પછી એવા પરિચ્છિન્ન અદ્વય સુખમાં હું કેમ રમું?^{૩૭} આ સર્વ શબ્દ આદિ વિષય દેવળ ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિન્માત્ર છે. એ ચિદાકાશની અંદર અસત્ય આકારે (મિથ્યારૂપે) દેખાતા શબ્દ આદિ વિષયોમાં હું ઉન્મત્તની પેઠે કેમ આનંદ માનું?^{૩૮} ખરું જોતાં, શબ્દ આદિ વિષયો વિષની પેઠે જ મરણ-ઉન્માદ આદિના હેતુરૂપ છે. સ્ત્રીઓ કામને લીધે વિશેષ કરી મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે અને રાગમાત્ર રસિક પુરુષને પણ વિરસતા ઉપજાવનાર છે. આ બધામાં આસક્ત રહેનાર કયો પુરુષ નાશ નથી પામતો?^{૩૯} ત્વરિત ગતિવાળી બૂની જરાવસ્થારૂપી મોટી બગલી જીવિતરૂપી શેવાળની અંદર આ મોટી માછલી (ભક્ષ્ય માટે) મળી છે, એમ સમજી શરીરને ગળી જવાને ઇચ્છે છે.^{૪૦} આ શરીર સસુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરપોટાની પેઠે ક્ષણવારમાં નાશ પામી બળ્ય તેવું છે, તે દીવાની શિખાની પેઠે પોતાની પાસે દેખાતાં છતાં પણ પારમાં અદરશ થઈ બળ્ય છે.^{૪૧} આ જીવિતરૂપી નદી વિવિધ પ્રકારના વિક્ષેપોરૂપી તરંગવાળી છે,

ચક્રના જવી ચકરીઓને પેદા કરનારી છે, જન્મ-મરણરૂપી મોટા અને કાંકાવાળી છે, સુખ-દુઃખરૂપી તરંગોને ધારણ કરનારી છે, યૌવન અવસ્થાના આવિર્ભાવરૂપી કાદવવાળી છે, વૃદ્ધાવસ્થારૂપી ઘોળા ફીણના ગોટાઓવાળી છે, અણધારી રીતે ઉત્પન્ન થનારા સુખરૂપી પરપોટાવાળી છે, વ્યવહારરૂપી મોટા પ્રતાહની રેખામાં ચંચા કરતા મૂખ પુરુષોના પ્રલાપરૂપી જળના શબ્દો વડે વ્યાકુળતાવાળી છે, રાગદ્વેષરૂપી વરસાદ વડે વૃદ્ધિ પામનારી છે, ભૂતળરૂપી ચપળ દેહને ધારણ કરનારી છે, લોભ તથા મોહરૂપી મોટા આવર્તવાળી છે અને ચડતી-પડતીના ફેરફારવાળી છે. એ દેવળ શબ્દમાત્રથી જ શીતળ દેખાય છે, પણ વસ્તુતાએ જોતાં તો તે વિવિધ તાપ વડે તપેલી જ વહાં કરે છે.^{૪૨-૪૫} યુગ્મ મિત્ર આદિ પ્રિય પદાર્થોના સમાગમો સંસારરૂપી નદીમાં જળની પેઠે જ નિરંતર વહે બળ્ય છે અને પ્રથમની ધનસંપત્તિ સાવ જતી રહે છે તથા બીજી અપૂર્વ ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રથમ પ્રાપ્ત થઈને પછી પાછા જતા રહેનારા નષ્ટ પદાર્થોનું શું પ્રયોજન છે? જ પદાર્થો અપૂર્વરૂપે આવી મળે છે, તેમાં શી આસ્થા રાખવી?^{૪૬,૪૭} બધી નદીઓનું જળ એ કે વહે બળ્ય છે, તો પણ પર્વત-મેઘ આદિમાંથી તેની આવક પણ હોય છે. પરંતુ દેહરૂપી નદીનું આયુષ્યરૂપી જળ તો વહે બળ્ય છે, પણ પાછી તેની આવક નથી.^{૪૮} કુંભારના ચાકડા ઉપર ચડાવેલા ઘડા તથા ઠાડિયાં આદિ પદાર્થો જન્મ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયાં કરે છે, તેમ આ સંસારરૂપી સાગરમાં સેંકડો ભોગ્ય પદાર્થો પ્રત્યેક દેહે અને પ્રત્યેક ક્ષણે જુદે જુદે રૂપે બદલાઈ જતા જણાય છે. વિષયોરૂપી વિષમ શત્રુઓ વિવેક આદિ દ્રવ્યને લંડી લેવામાં ચતુર ચોર જેવા છે. તેઓ આરે-બાજુ ફેરે છે અને વિવેકરૂપી સર્વસ્વને હરી બળ્ય છે. તો તેમાં હું શું સતો રહું? આથી હું

નગતો રહું છું.^{૪૯,૫૦} દિવસો આયુષ્યના એક
 માના નાના ખંડરૂપ છે. તે વારંવાર આવે છે
 અને જાય છે. અહો! કાળ વડે જતા રહેનારા એ
 દેવસોને કાણ જાણે છે?^{૫૧} અમુક પદાર્થ આજ
 મળ્યા, અમુક પદાર્થ કાલે મળશે, અમુક પદાર્થ
 અમુક આકારનો છે, અમુક પદાર્થ અમુક માણસ-
 નો છે અને અમુક પદાર્થ મારો છે, એમ
 કદપનામાં વહી ગયેલા આયુષ્યને તથા આત્મી
 જિનેલા મૃત્યુને લોકો જાણી શકતા નથી.^{૫૨} મેં
 અનંત વનભૂમિઓમાં ભ્રમણ કર્યું છે, અનેક
 વસ્તુઓનો ઉપભોગ લીધો છે, અનેક રસોતુ-
 પાન કર્યું છે અને અનેક સુખ-દુઃખોનો અનુ-
 ભવ કર્યો છે; તો હવે પછી બીજું અહીં શું
 અપૂર્વ મેળવવાનું છે?^{૫૩} સુખ-દુઃખનો અનુ-
 ભવ થવાથી, વારંવાર જન્મ-મરણના અખંડ
 ચક્રવાતમાં ભ્રમવાથી અને સર્વ પદાર્થો અનિશ્ચ
 હોવાથી હવે અમને ભોગોમાં ઉત્કંઠા રહી નથી.
 અમે અનેક ભોગોના સમૂહ ભોગવ્યા છે અને
 અનિશ્ચયતાનો પણ અત્યંત અનુભવ કર્યો છે,
 પણ અહીં કોઈ પણ સ્થળે અમને અત્યંત
 વિશ્વાસ મળતી જ નથી.^{૫૪,૫૫} હું જાણું શિખર-
 વાળી મેરુપર્વતની ઉપવનભૂમિમાં અને લોક-
 પાલોની મહાનગરીઓમાં ખૂબ ભજ્યો છું, છતાં
 મને શાશ્વત અને નિરંતર એવું શું સાંપડ્યું છે?
 સર્વત્ર વૃક્ષો કાંઈ વડે વ્યાપ્ત છે, પ્રાણીઓ માંસ વડે
 વ્યાપ્ત છે, પૃથ્વી મૃતિકા વડે વ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર
 દુઃખો તથા અનિશ્ચયતા રહેલ છે; તો તમે જ
 કહેા, તેમાં શો ભરોસો રાખવો? જ મનુષ્યને
 કાળે પોતાની અપટમાં લીધો છે, તેને ધન, મિત્રો,
 સુખો કે બાંધવો પણ રક્ષી શકતાં નથી. માણસો
 ધૂળના ઢગલાના જેવા અસ્થિર છે. આ પવનની
 તળેટીમાં પડેલા વરસાદના જળની પેઠે તેઓ
 વિષયોની અંદર આસક્ત થઈ જઈ કશો પુર-
 ય કર્યો વિના જ મરણશરણ થાય છે.^{૫૬-૫૯}

મારા મનને હરી શકતા નથી, તેમ જુદી

જુદી જાતની વિભૂતિઓ પણ મને મનોહર
 લાગતી નથી; કેમકે આ જીવિત મદોન્મત અંગ-
 માના કટાક્ષપાતના જેવું અતિ ચપળ છે.^{૬૦} કે
 મહારાજ! જ્યાં આજ કે કાલે કૂર કાળ મસ્તક
 ઉપર પગ મૂકવાને કે આપત્તિ આપવાને તૈયાર
 થઈ રહ્યો છે, ત્યાં કયા સમયે, કોને, ક્યાંથી અને
 કયે પ્રકારે આ અનિશ્ચય પ્રપંચનો ભરોસો
 બંધાયેલો? શરીર પાંદડાંના જેવું ચપળ છે,
 જીવિતની સ્થિતિ પ્રતિદિન ધસારાને લીધે જીર્ણ
 થતી જાય છે, બુદ્ધિ અધીરતા વડે વ્યાપ્ત છે
 અને રસો નીરસ દેખાય છે.^{૬૧} આ આખું
 આયુષ્ય નીરસ ભોગો અને તેના મનોરથોમાં જ
 આદ્યું ગયું, પરંતુ ચમત્કાર ખતાવે એવો કશો
 પણ પુરુષાર્થ મારાથી મેળવાયો નથી.^{૬૨} હવે
 આજ મોહ મંદ પડી ગયો છે અને દેહ નિઃસાર
 હોવાથી કોઈ ઉપયોગી દેખાતો નથી. વિષયોમાં
 અનાસ્થા રાખવી એ જ ઉત્તમ અવસ્થા છે અને
 જીવિતમાં આસ્થા બાંધવી તે અધમ સ્થિતિ છે.
 સંપત્તિ આવી મળે, ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે
 નિરંતર માનવું જોઈએ કે, 'અહો! મોહ ઉત્પન્ન
 કરે એવી વિપત્તિ મારા ઉપર આવી પડી છે.'
 પણ તેણે આ સંસારની અંદર બંધાવું જ ન
 જોઈએ.^{૬૪,૬૫} વિધિ અને નિષેધ વ્યવહાર-
 દશામાં સત્ય દેખાતાં છતાં પ્રયુક્ત દશામાં અસ્થિતા
 જણાય છે. જળ જેમ નીચા-ઉંચા પ્રદેશોમાં
 વહે જાય છે, તેમ મનુષ્યો તે વિધિનિષેધો વડે
 પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોરાયે જાય છે.^{૬૬} વિષયો-
 રૂપી ઝેરી વાયુઓનું ચિત્તરૂપી પુષ્પકળીમાંથી
 તેના સર્વસ્વરૂપ વિવેકરૂપી સુગંધને હરી લે છે
 અને મૂર્છાને પેદા કરે છે.^{૬૭} માયાના પ્રભાવને
 લીધે અસત્ય વિષયો સત્યરૂપ દેખાય છે. જેમ
 આવરણને લીધે સત્ય પરમતત્ત્વ અવિવેકીઓને
 અસત્ય લાગે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે અસત્ય
 વિષયો પણ સત્ય જેવા દેખાય છે.^{૬૮} બે કાંડાના
 વચલા પ્રદેશમાં પોતાના પ્રવાહને હી ડોળાની

પેઠે ઝુલાવતી નદીઓ જમ સમુદ્ર તરફ ખેંચાય છે, તેમ મનુષ્યોનો સમૂહ વિષયો તરફ ખેંચાય છે.^{૬૮} ચિતરૂપી બાણ પોતાના મૂળ લક્ષ્યને છોડીને વિષયો તરફ દોડે છે ને જમ કૃતમી પુરુષો સુદૃઢપણાનો સ્પર્શ કરતા નથી, તેમ તે બાણ પાંછું ફરીવાર ગુણનો (વિવેક-વૈરાગ્ય આદિ ગુણરૂપી પ્રત્યંચનો) સ્પર્શ કરતું નથી.^{૬૯} આયુષ્ય એક ઉત્પાત કરનાર વાયુની પેઠે અનેક બેષમવાણું છે અને તે સ્નેહ વડે બંધનમાં નાખવાથી મહાશત્રુના જેવું છે. બંધુઓ બંધનરૂપ છે અને ધન અતિ નિર્ધન (અત્યુ) લાવે છે.^{૭૦} સુખો જ અતિ દુઃખરૂપ છે, સંપત્તિઓ જ પરમ આપત્તિરૂપ છે, ભોગો જ સંસાર સંબંધી મહારોગો છે અને આસક્તિ જ પરમ ઉદ્દેશકારી છે.^{૭૧} સર્વ સંપત્તિઓ વિપત્તિમાં નાખનાર છે, સુખ પણ પરિણામે દેવળ દુઃખ જ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને જીવિત છેવટ મરણને માટે જ થાય છે. અહો ! તમે વિચિત્ર માયાનો વિલાસ તો બુઝો.^{૭૨} ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ક્ષણ આપનારા કાળના અનેક ફેરફારોના, પ્રિય પદાર્થોના વિયોગોનો અને કાંઈક સુખનો પણ અતુલવ કરતાં કરતાં માણસ ધરડાં થઈ જાય છે.^{૭૩} વિષયોનો ઉપભોગ આપનારા ભોગો સર્પોની ફાણાઓ જેવા જ છે; કેમકે તેમનો જરા સરખો સ્પર્શ થતાં જ તે તરત કરડી પડે છે અને વળી તેઓ પ્રતિક્ષણ નાશને પ્રાપ્ત થતા પણ દેખાય છે.^{૭૪} પ્રયત્ન વિના જ સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા પરમપદની પ્રાપ્તિથી રહિત, છેવટ પરિણામદાય પામનારા આકારને ધારણ કરી રહેલા, વિકરાળ અને કટકારક કર્મો વડે આયુ આયુષ્ય વ્યર્થ આદ્યું જાય છે.^{૭૫} બંધનમાં બંધાઈ ગયેલા વનના લાથીઓની જેમ ભોગોની આશામાં તૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલા અવિવેકી પુરુષોને પગલે પગલે અપમાન મળે છે.^{૭૬} સંપત્તિઓ અને સ્ત્રીઓ તરંગોના ઉછા-

ળાઓના જેવી ફાણાજીરુ છે. તો ક્યો વિવેકી પુરુષ સર્પની ફાણાઓરૂપી છત્રની છાયાના જેવી ક્ષણિક એવી સ્ત્રી-સંપત્તિ આદિમાં આનંદ માને!^{૭૭} મનોહર એવા વિષયો ભલે હો અને મનોહર એવી વિભૂતિઓ પણ ભલે હો; પરંતુ જીવિત મદોન્મત સ્ત્રીના કટાક્ષપાતના જેવું ફાણાજીરુ છે.^{૭૮} જેઓ ઉપરઉપરથી રમણીય દેખાતા અને પરિણામે અલંત નીરસ એવા વિષયોમાં રમે છે, તેઓ છેવટ નરકમાં પડે છે. ધન તો દ્રવ્યના દોષો (દુધા-પિપાસા-શીત ઉષ્ણ આદિ) વડે વ્યાપ્ત છે, દુઃસાધ્ય છે, આસ્થિર છે અને તે અવિવેકી પુરુષોએ સેવના યોગ્ય છે. તેમનાથી ઠાઈ દિવસ પણ મને સતોષ થતે નથી.^{૭૯} લક્ષ્મી માત્ર ઉપરઉપરથી જ મધુ દેખાય છે, પરિણામે દુઃખ પેદા કરનાર અને ક્ષણિક વિલાસવાળી છે; તે દેવળ મોહ ન પેદા કરે છે.^{૮૦} દુષ્ટ પુરુષોની મિત્રતાની પેઠે ધન આદિના સંબંધો ઉપરઉપરથી રમણીય લાગે છે, સંબંધ વડે પ્રસાર પામે છે, વિપરિ પેદા કરે છે અને ઘણે કષ્ટે તે માંડ સંપાદન કરી શકાય છે.^{૮૧} યૌવનની શોભા શરદઋતુનાં વાદળોની છાયાના જેવી ચંચળ છે. વિષયો ઉપર ઉપરથી આરંભમાં રમણીય દેખાય છે, પણ પરિણામે પરિતાપ ઉપજાવે છે.^{૮૨} કાળ મહા પુરુષોના જીવિતને પણ ગળી જાય છે અને મનુષ્યોતું આયુષ્ય વૃક્ષની શાખાના અચભાગમાં લટકી રહેલા જળખિંદના જેવું ચપળ છે.^{૮૩} વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં દેશ ધોળા થઈ જાય છે અને દાંત પણ જીર્ણ થઈ જાય છે. આમ છેવટ બધું ય ક્ષયને અને જીર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ એક તૃષ્ણા જ ઠાઈ દિવસ જીર્ણ થતી નથી.^{૮૪} ભોગોના વિસ્તારથી અતિ ગહન એવા સર્વ પ્રકારના દેહરૂપી જંગલની અંદર એક તૃષ્ણારૂપી વિષમજરી જ અહર્નિશ વિકસિત રહે છે.^{૮૫} બાહ્યવય યૌવનની પેઠે

જાગતા રહું છું.^{૪૯, ૫૦} દિવસો આયુષ્યના એક નાના નાના ખંડરૂપ છે. તે વારંવાર આવે છે અને જાય છે. અહો! કાળ વડે જતા રહેનારા એ દિવસોને કાણ જાણે છે?^{૫૧} અમુક પદાર્થ આજ મળ્યા, અમુક પદાર્થ કાલે મળશે, અમુક પદાર્થ અમુક આકારનો છે, અમુક પદાર્થ અમુક માણસનો છે અને અમુક પદાર્થ મારો છે, એમ કદપનામાં વહી ગયેલા આયુષ્યને તથા આવી જોસેલા મૃત્યુને લોકો જાણી શકતા નથી.^{૫૨} મેં અનંત વનભૂમિઓમાં ભ્રમણ કર્યું છે, અનેક વસ્તુઓનો ઉપભોગ લીધો છે, અનેક રસોતુ પાન કર્યું છે અને અનેક સુખ-દુઃખોનો અનુભવ કર્યો છે; તો હવે પછી બીજું અહીં શું અપૂર્વ મેળવવાનું છે?^{૫૩} સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવાથી, વારંવાર જન્મ-મરણતા અખંડ ચક્રાવામાં ભ્રમવાથી અને સર્વ પદાર્થો અનિશ્ચ હોવાથી હવે અમને ભોગોમાં ઉત્કંઠા રહી નથી. અમે અનેક ભોગોના સમૃદ્ધ ભોગવ્યા છે અને અનિશ્ચયતાના પણ અત્યંત અનુભવ કર્યો છે, પણ અહીં કોઈ પણ રથેણ અમને અત્યંત વિશ્રાંતિ મળતી જ નથી.^{૫૪, ૫૫} હું જોયાં શિખરો-વાળી મેરુપર્વતની ઉપવનભૂમિમાં અને લોકપાલોની મહાનગરીઓમાં ખૂબ ભર્યો છું, છતાં મને શાશ્વત અને નિરંતર એવું શું સાંપડ્યું છે? સર્વત્ર વૃક્ષો કાષ્ઠ વડે વ્યાપ્ત છે, પ્રાણીઓ માંસ વડે વ્યાપ્ત છે, પૃથ્વી મૃતિકા વડે વ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર દુઃખો તથા અનિશ્ચયતા રહેલ છે; તો તમે જ કહો, તેમાં શો ભરોસો રાખવો? જે મનુષ્યને કાળે પોતાની ઝપટમાં લીધો છે, તેને ધન, મિત્રો, સુખો કે બાંધવો પણ રક્ષી શકતા નથી. માણસો ધૂળના ઢગલાના જેવાં અસ્થિર છે. આ પવતની તળેટીમાં પડેલા વરસાદના જળની પેઠે તેઓ વિષયોની અંદર આસક્ત થઈ નહીં કરી પુરુષો વિના જ મરણશરણ થાય છે.^{૫૬-૫૯} મારા મનને હરી શકતા નથી, તેમ જુદી

જુદી જાતની વિભૂતિઓ પણ મને મનોહર લાગતી નથી; કેમકે આ જીવિત મદોન્મત અંગનાના કટાક્ષપાતના જેવું અતિ ચપળ છે.^{૬૦} કે મહારાજ! જ્યાં આજ કે કાલે કર કાળ મસ્તક ઉપર પગ મૂકવાને કે આપત્તિ આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યો છે, ત્યાં કયા સમયે, કોને, ક્યાંથી અને કયે પ્રકારે આ અનિશ્ચય પ્રપંચનો ભરોસો બંધાય?^{૬૧} શરીર પાંદડાંના જેવું ચપળ છે, જીવિતની સ્થિતિ પ્રતિદિન ધસારાને લીધે જીર્ણ થતી જાય છે, બુદ્ધિ અધીરતા વડે વ્યાપ્ત છે અને રસો નીરસ દેખાય છે.^{૬૨} આ આયુ આયુષ્ય નીરસ ભોગો અને તેના મનોરથોમાં જ ચાલ્યું ગયું, પરંતુ ચમત્કાર બતાવે એવો કરો પણ પુરુષાર્થ મારાથી મેળવાયો નથી.^{૬૩} હવે આજે મોઢ મંદ પડી ગયો છે અને દેહ નિઃસાર હોવાથી કોઈ ઉપયોગી દેખાતો નથી. વિષયોમાં અનાસ્થા રાખવી એ જ ઉત્તમ અવસ્થા છે અને જીવિતમાં આસ્થા બાંધવી તે અધમ સ્થિતિ છે. સંપત્તિ આવી મળે, ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે નિરંતર માનવું જોઈએ કે, 'અહો! મોઢ ઉપત્ત કરે એવી ત્રિપત્તિ મારા ઉપર આવી પડી છે.' પણ તેણે આ સંસારની અંદર બંધાવું જ ન જોઈએ.^{૬૪, ૬૫} વિધિ અને નિષેધ વ્યવહાર દશામાં સત્ય દેખાતાં છતાં પ્રભુક દશામાં મિથ્યા જણાય છે. જળ જેમ નીચા-જાચા પ્રદેશોમાં વહી જાય છે, તેમ મનુષ્યો તે વિધિનિષેધો વડે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દારાયે જાય છે.^{૬૬} વિષયો રૂપી ગ્રેરી વાયુઓનું ચિતરૂપી પુષ્પકળીમાંથી તેના સર્વસ્વરૂપ વિવેકરૂપી સુગંધને હરી લે છે અને મૂર્છાને પેદા કરે છે.^{૬૭} માયાના પ્રભાવને લીધે અસત્ય વિષયો સત્યરૂપ દેખાય છે. જેમ આવરણને લીધે સત્ય પરમતત્ત્વ અવિવેકીઓને અસત્ય લાગે છે, તેમ જ અજ્ઞાનને લીધે અસત્ય વિષયો પણ સત્ય જેવા દેખાય છે.^{૬૮} બે કાંઠાના વચ્ચલા પ્રદેશમાં પોતાના પ્રવાહને લીંડાળાની

પેઠે ઝુલાવતી નદીઓ જન્મ સમુદ્ર તરફ ખેંચાય છે, તેમ મનુષ્યોના સમૂહ વિષયો તરફ ખેંચાય છે.^{૬૯} ચિત્તરૂપી બાણ પોતાના મૂળ લક્ષ્યને છોડીને વિષયો તરફ દોડે છે ને જન્મકૃતમ્ની પુરુષો સુદૃઢપણાને સ્પર્શ કરતા નથી, તેમ તે બાણ પાછું ફરીવાર ગુણનો (વિવેક-વૈરાગ્ય આદિ ગુણરૂપી પ્રત્યયાનો) સ્પર્શ કરતું નથી.^{૭૦} આયુષ્ય એક ઉત્પાત કરનાર વાયુની પેઠે અનેક જોષમવાણું છે અને તે સ્નેહ વડે બંધનમાં નાખવાથી મહાશત્રુના જેવું છે. બંધુઓ બંધનરૂપ છે અને ધન અતે નિર્ધન (મૃત્યુ) લાવે છે.^{૭૧} સુખો જ અતિ દુઃખરૂપ છે, સંપત્તિઓ જ પરમ આપત્તિરૂપ છે, ભોગો જ સંસાર સંબંધી મહારોગો છે અને આસક્તિ જ પરમ ઉદ્વેગકારી છે.^{૭૨} સર્વ સંપત્તિઓ વિપત્તિમાં નાખનાર છે, સુખ પણ પરિણામે કેવળ દુઃખ જ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને જીવિત છેવટ મરણને માટે જ થાય છે. અહો ! તમે વિચિત્ર માયાનો વિલાસ તો જુઓ.^{૭૩} ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ક્ષણ આપનારા કાળના અનેક ફેરફારોના, પ્રિય પદાર્થોના વિયોગોના અને કાંઈક સુખનો પણ અનુભવ કરતાં કરતાં માણસ ધરડાં થઈ બળ્ય છે.^{૭૪} વિષયોના ઉપભોગ આપનારા ભોગો સર્પોની ફણાઓ જેવા જ છે; કેમકે તેમનો જરા સરખો સ્પર્શ થતાં જ તે તરત કરડી પડે છે અને વળી તેઓ પ્રતિક્ષણ નાશને પ્રાપ્ત થતા પણ દેખાય છે.^{૭૫} પ્રયત્ન વિના જ સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા પરમપદની પ્રાપ્તિથી રહિત, છેવટ પરિણામક્ષય પામનારા આકારને ધારણ કરી રહેલા, વિકરાળ અને કષ્ટકારક કુર્મો વડે આપું આયુષ્ય વ્યર્થ આપ્યું બળ્ય છે.^{૭૬} બંધનમાં બંધાઈ ગયેલા વનના હાથીઓની જમ ભોગોની આશામાં તૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલા અવિવેકી પુરુષોને પગલે પગલે અપમાન મળે છે.^{૭૭} સંપત્તિઓ અને સ્ત્રીઓ તરંગોના ઉછા-

ળાઓના જેવી ક્ષણભંગુર છે. તો કયો વિવેકી પુરુષ સર્પની ફણાઓરૂપી છત્રની છાયાના જેવી ક્ષણિક એવી સ્ત્રી-સંપત્તિ આદિમાં આનંદ માને ?^{૭૮} મનોહર એવા વિષયો ભલે હો અને મનોહર એવી વિભૂતિઓ પણ ભલે હો; પરંતુ જીવિત મદોન્મત્ત સ્ત્રીના કટાક્ષપાતના જેવું ક્ષણભંગુર છે.^{૭૯} જ્યો ઉપરઉપરથી રમણીય દેખાતા અને પરિણામે અત્યંત નીરસ એવા વિષયોમાં રમે છે, તેઓ છેવટ નરકમાં પડે છે. ધન તો દ્રવ્યના દોષો (ક્ષુધા-પિપાસા-શીત ઉષ્ણ આદિ) વડે વ્યાપ્ત છે, દુઃસાધ્ય છે, અસ્થિર છે અને તે અવિવેકી પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય છે. તેમનાથી કાંઈ દિવસ પણ મને સતોપ થતો નથી.^{૮૦, ૮૧} લક્ષ્મી માત્ર ઉપરઉપરથી જ મધુર દેખાય છે, પરિણામે દુઃખ પેદા કરનાર છે અને ક્ષણિક વિલાસવાળી છે; તે કેવળ મોહ જ પેદા કરે છે.^{૮૨} દુષ્ટ પુરુષોની મિત્રતાની પેઠે ધન આદિના સંબંધો ઉપરઉપરથી રમણીય લાગે છે, સંબંધ વડે પ્રસાર પામે છે, વિપત્તિ પેદા કરે છે અને ઘણે કષ્ટે તે માંડ સંપાદન કરી શકાય છે.^{૮૩} યૌવનની શોભા શરદમૃત્તનાં વાદળોની છાયાના જેવી ચચળ છે. વિષયો ઉપર-ઉપરથી આરંભમાં રમણીય દેખાય છે, પણ પરિણામે પરિતાપ ઉપજાવે છે.^{૮૪} કાળ મહા-પુરુષોના જીવિતને પણ ગળી બળ્ય છે અને મનુષ્યોનું આયુષ્ય વૃક્ષની શાખાના અગ્રભાગમાં લટકી રહેલા જળાબિંદુના જેવું ચપળ છે.^{૮૫} વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં દેશ ધોળા થઈ બળ્ય છે અને દાંત પણ જીર્ણ થઈ બળ્ય છે. આમ છેવટ બધું ચ ક્ષયને અને જીર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ બળ્ય છે; પરંતુ એક તૃષ્ણા જ કાંઈ દિવસ જીર્ણ થતી નથી.^{૮૬} ભોગોના વિસ્તારથી અતિ ગહન એવા સર્વ પ્રકારના દેહરૂપી જંગલની અંદર એક તૃષ્ણારૂપી વિષમંજરી જ અહનિંચ વિકસિત રહે છે.^{૮૭} આલ્સવચ યૌવનની પેઠે

જતું રહે છે અને યોવન બાલ્યવયની પેઠે જતું રહે છે. એ બેયનું પરસ્પર ઉપમાન-ઉપમેય-પણું છે અને તે બન્નેમાં ક્ષણભંગુરપણું રહેલ છે. ^{૬૦}જન્મ ખોખામાંથી જળ તરત ઘટવા માટે છે, તેમ આયુષ્ય પ્રોતોદિન આણુ થતું જાય છે; નદીના પ્રવહાની પેઠે વહું જતું એ આયુષ્ય પાણુ મળતું જ નથી. ^{૬૧}આ દેહ અર્જુનવાત (શેગ)ની પેઠે કાણ જણે ક્યાંયથી તરત ખડો થઈ જાય છે અને પાછો આપણી નજર આગળ જ તે તરંગની પેઠે, વાદળાંની પેઠે અને દ્વીપ-કની પેઠે નાશ પામી જાય છે. ^{૬૨}જન્મ પદાર્થોમાં મને અરમ્ભપણું જોવામાં આવ્યું, સ્થિર પદાર્થોમાં મેં અસ્થિરતા જોઈ અને સત્ય જણાતા પદાર્થોમાં પણ મને અસત્યતાનો અનુભવ થયો. આથી અમે વૈરાગ્યવાન થઈ ગયા છીએ. ^{૬૩}મન વાસનારાહિત થઈ જાય છે, ત્યારે આસન્નિશ્રાંતિ-માં જે કાંઈ સુખ મળે છે, તે સુખ પાતાળ, પૃથ્વી કે સ્વર્ગના કોઈ ભોગોમાં પણ નથી મળતું. ^{૬૪}જન્મચિત્તમાં આવેખેલી લતા (અજ્ઞાન-ને લીધે) ભમરાને પોતાના તરફ ખેંચે છે, તેમ જ્યાં સુધી મને દૃઢ વૈરાગ્ય ન હતો, ત્યાં સુધી જ સર્વ વિષયોસહિત પાંચે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ મને પોતાના તરફ ખેંચી જતી હતી. ^{૬૫}પરંતુ હવે આજ ઘણે લાંબે કાળે હું અહંકારથી પણ રહિત થઈ ગયેલ છું અને મેં મારી યુદ્ધિ વડે સ્વર્ગ-ભોક્ષ આદિમાં વૈરાગ્ય સંપાદન કર્યો છે. ^{૬૬}ઘણા લાંબા કાળ સુધી મને એકાંતમાં વિશ્રાંતિ લેવાની ઇચ્છા થઈ હતી, તેથી તમારી પેઠે જ હું આકાશમાં (દૂર પ્રદેશમાં) આવી ચડ્યો છું અને આ પર્ણકુટી મારા જોવામાં આવી છે. ^{૬૭}આ પર્ણકુટી આપની છે, એવું જ્ઞાન મને આજ જ થયું છે. આપ પાછા અહીં પધારશે એવો વિચાર મારા ચિત્તમાં આવ્યો જ ન હતો. ^{૬૮}હું અહીં આવ્યો તે સમયે મેં અનુમાનથી એમ જાણ્યું 'દે. દ્રાઘ મિહમહાત્મા અહીં રહેતા હતા

અને તે પોતાની મેળે જ દેહનો ત્યાગ કરી કઈ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે. ^{૬૯}હે ભગવન! આ મારું વૃત્તાંત છે. હું અમુક છું, તે સર્વ પણ મેં આપને યથાસ્થિત રીતે કહ્યું છે. હવે આ અપરાધમાં દંડ કે અનુકંપ, જન્મ આપના ધ્યાનમાં આવે તમ સુખેથી કરો. ^{૭૦}હે મહારાજ! સિદ્ધ પુરુષો પણ જ્યાં સુધી સમાધિપરાયણ થઈ પોતાના અંતરાત્મામાં બધી વસ્તુ વિષે ઉત્તમ યુદ્ધિ વડે વિચાર કરી પૂરેપૂરો નિર્ણય કરતા નથી, ત્યાં સુધી તેમને ત્રણે કાળમાં બનનાર વૃત્તાંત-નું કાંઈ પણ બરાબર જ્ઞાન થતું નથી. બ્રહ્મા આદિના મનનો પણ એવો જ સહજ સ્વભાવ છે. (તો મારા જેવા અલ્પજ્ઞને માટે તો શું કહેવું!) ^{૭૧}

સિદ્ધેર્ન યાવદવધાનપરૈર્વિચાર્ય નિર્ણાતમુત્ત-મધિયાન્તરશેષવસ્તુ | તાવત્ત્રિકાલકલનં ન વિદ-ન્તિ કિંચિદ્ ઇત્યબ્જજાદિમેનસોડપિમુને સ્વમાવઃ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ પ્રકરણુના ઉત્તરાધર્મના 'આકાશમંડપ-સિદ્ધસમાગમ' એ નામનો સર્ગ ૯૩ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

પિશાચનું વર્ણન તથા જગત અને બ્રહ્મનું ઐક્ય
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ હેમમયાકાશવિસ્તીર્ણાયાં મહાશુવિ |

સૌહાર્દાદિવ સિદ્ધસ્ય તસ્પેદમદમુક્તવાન્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી, આકાશના જેવી મહાવિશાળ (સાત સમુદ્ર, દ્વીપ આદિથી બહારની) સુવર્ણમય પૃથ્વીમાં મેં તે સિદ્ધ મહા-ત્માને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું. ^૧દેવળ તમે જ વિચાર

* આ ચોરાણુમાં સર્ગમાં બનતું પોતાના સિદ્ધ-લોકમાં જતું, તેમાં પિશાચોની અને દેવતાઓની સ્થિતિ કે જે દેવળ મનને અનુસાર રહેવ છે, તે વિશે વર્ણન કરવામાં આવશે.

નથી કર્યો એમ નથી, પરંતુ મેં પણ (તમારી સ્થિતિ સંબંધીનો) વિચાર કર્યો ન હતો; કેમકે દેહધારી યોગીઓને પણ સર્વ વિષયમાં મનની એકાગ્રતા (સમાધિ) વિના જૂતભવિષ્ય આદિ આખતનું જ્ઞાન થતું નથી.^૧ જે મને પ્રથમથી (આપની અહીં સ્થિતિ વિષે) ખબર હોત, તો પછી હું તમારા વૃત્તાંતનો વિચાર કરી આકાશની અંદર આ પર્ણકુટીને શા માટે સ્થિર ન કરત? એથી તો તમે અહીં સ્થિર સ્થિતિ કરી શકતા.^૨ હવે તમે અહીંથી ચાલો. આપણે બન્ને આપણા સિદ્ધલોકની અંદર યથાસ્થિતપણે જઈ રહીએ. કેમકે પોતાના આત્માની વિશેષ વગરની સ્થિતિ સંપાદન કરવામાં પોતાના સ્થાનમાં જ શાંતપણે રહેવું એ એક ઉત્તમ સાધન છે.^૩ તે વખતે અમે બન્ને આકાશમાંના તારા જેવા જણાતા હતા. આવી રીતે નિર્ણય કરી અમે બન્ને જણ એક ચંત્રમાંથી ઊડેલા બે પાપાણની પેઠે એક સાથે જ આકાશમાં ઊડ્યા.^૪ પછી, અમે એકબીજાને પ્રણામપૂર્વક રજા આપી; ત્યારે એ સિદ્ધ પોતાના અલીપ્ટ પ્રદેશમાં (નંદનવનમાં) ચાલ્યા ગયા અને હું મારા અલીપ્ટ પ્રદેશમાં (સપ્તર્ષિલોકમાં) ચાલ્યો ગયો.^૫ હે રામચંદ્રજી! મેં ઉપર પ્રમાણેનું સર્વ વૃત્તાંત તમને કહી ખતાવ્યું. તમે આ સંસારની આશ્ચર્યભરી વિચિત્રતા તો જુઓ!^૬

રામ બોલ્યા:—આપને આ પાર્થિવ દેહ તો રજૂ થઈ જઈ અણુરૂપ થઈ ગયો હશે, તો પછી આપે ક્યા દેહ વડે સિદ્ધલોકમાં ભ્રમણ કર્યું?^૭

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હું જગતરૂપી ધરની અંદર સિદ્ધપુરુષોની સેનામાં અને લોકપાલોની નગરીઓમાં ભ્રમતો હતો. મને એ સમયનું વૃત્તાંત સાંભળ્યું, તે તમે સાંભળો.^૮ હું સ્થૂલદેહથી રહિત હતો અને આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ વડે યુક્ત હતો. હું જે દે ઈન્દ્રના નગરમાં ગયો હતો, પણ ત્યાં મને કાંઈએ દીકો નહિ.^૯ હે રામચંદ્રજી!

તે સમયે હું આકાશની પેઠે નિરાકાર થઈ રહ્યો હતો અને આધાર કે આધેય એ કશું ત્યાં હતું નહિ. હું તો ચિદાકાશ વડે સત્તાવાળા મનરૂપ જ થઈ ગયો હતો.^{૧૦} તમારા જેવા સ્થૂલદેહિવાળાઓને હું અહીંતારૂપે (અહણુ કરનાર તરીકે) કે આદ્યરૂપે જણાતો ન હતો; તેમજ મારામા દેશ-કાળ આદિનું પણ કોઈ દેકાણું પરિવર્તન થતું ન હતું.^{૧૧} હું મનના મનરૂપે જ રહ્યો હતો, પૃથ્વી આદિ સ્થૂલ આકારથી રહિત જ હતો અને તેને લીધે જ હું પદાર્થોના કશો અવરોધ કરતો ન હતો. મારો આકાર સંકલ્પપુરુષના જેવો હતો.^{૧૨} મને પદાર્થોના સમૂહો કાંઈ પણ પ્રતિબંધ કરી શકતા ન હતા. હું પોતે પોતાના અનુભવને જ જોયા કરતો હતો અને મારી પેઠે જ મનોભયરૂપે રહેલા પુરુષો સાથે હું વ્યવહાર કરતો હતો.^{૧૩} આ બાબતમાં સ્વપ્નમાં થતા અનુભવો દર્શાવરૂપ છે. બાકી જે પોતાના અનુભવને પણ ન માને, તેવાઓ સાથે તમારે વધારે તકરાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. જમ સ્વપ્નમાં ગતિ કરનાર મનુષ્ય સ્વપ્નની અંદર મનોભય દેહે ધરમાં વ્યવહાર કરતો હોય તો પણ તે બીજાના જેવામાં આવતો નથી, તેમ હું આકાશમાં રહેલા દેવતાઓની પાસે રહ્યો હતો, છતાં તેમણે મને દીકો નહિ.^{૧૪, ૧૫} હું બીજા પાર્થિવ શરીરવાળાઓને દેખતો હતો; પરંતુ હું આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહે રહ્યો હતો અને મને કાંઈ પણ દેખતું ન હતું.^{૧૬}

રામ બોલ્યા:—તમે સ્થૂલદેહના અભાવને લીધે જ્યારે આકાશના જેવા નિરાકાર હતા, ત્યારે એ સુવર્ણમય ભૂમિમાં આપને સિદ્ધ મહાત્માએ શી રીતે દીકો?^{૧૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—અસ્મદાદિ (જ્ઞાન વડે અને યોગ વડે સિદ્ધ) પુરુષો (સત્યસંકલ્પતાને લીધે) પોતાના સંકલ્પને આધારે કલ્પાયેલા પદાર્થોને દેખે છે, પણ જે પોતાના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલ નથી, તેને નથી દેખતા.^{૧૮} પુરુષ જ્ઞાનયોગ આદિ

વડે શુદ્ધ આત્માવાળો હોય છે, છતાં લોકિક વ્યવહારોમાં નિમગ્ન થઈ જવાથી તે ક્ષણવારમાં પોતાના આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) સ્વરૂપને ભૂલી બળ્ય છે.^{૨૦} 'મને આ સિદ્ધ મહાત્મા ભલે દેખો' એમ મારા મનમાં સંકલ્પ થયો, તેથી મારા સત્યસંકલ્પને લીધે તેણે મને દીઠો. આમ, હું તે સિદ્ધના સંકલ્પના વિષયરૂપ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૧} ખીજા સામાન્ય જીવો ભેદભાવના દૃઢપણને લીધે સત્યસંકલ્પ હોઈ શકતા નથી, પણ એ સિદ્ધ મહાત્મા તો ભેદભાવના પાધિત થઈ જવાથી સત્યસંકલ્પ હતા.^{૨૨} કદાચિત્ અને સિદ્ધ પુરુષ હોય અને તેમનું ઇચ્છિત પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય, તો તેમાં જેના આત્મજ્ઞાનની નિર્મળતાનું અધિક-પણું હોય તથા જેનો પુરુષપ્રયત્ન પ્રમળ હોય, તે જય મેળવે છે.^{૨૩} હું સિદ્ધોની સેનામાં અને લોકપાલોની નગરીઓમાં ભરતો હતો અને વ્યવહારોના સમુદાય વડે મને મારું આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ)પણું જુલોઈ ગયું હતું.^{૨૪} ત્યારે હું મહાવિશાળ આકાશની અંદર ખીજાઓની સાથે વ્યવહાર કરવા લાગ્યો; છતાં મને ચંચળને કોઈ પણ દેખતું ન હતું.^{૨૫} હે નિર્મળ રામ-ચંદ્ર! હું જે કે દેવલોક માં અત્યંત શબ્દ કરતો હતો પણ સ્વપ્રપુરુષની પેઠે મારો શબ્દ કોઈના પણ સાંભળવામાં આવતો ન હતો.^{૨૬} મારો દેહ કેવળ મનોમય જ હતો, તેથી જે હું કોઈને હસ્ત-આદિનો અવલંબ આપવા ધારું, તો પણ તે (હસ્ત આદિ) ખીજના અવલંબનરૂપ થઈ શકે નહિ.^{૨૭} આમ, હે રામચંદ્ર! હું આકાશના એક પિશાયરૂપ હતો અને મેં દેવલોકની અંદરના પિશાયપણનો અનુભવ કર્યો હતો.^{૨૮}

રામ યોદ્યા:-આ લોકમાં પિશાયો કેવે આકારે રહે છે? તેઓ કયા સ્થાનમાં રહે છે? તેઓ કેવી જાતના, કેવા આચારના, કેવા અંતઃ-
 ૧૧ અને કેવા હોય છે?^{૨૯}

સિદ્ધ યોદ્યા:-આ લોકમાં કઈ જાતના

પિશાયો હોય છે, તે હું કહી જતાવીશ. તમે તે સાંભળો. જ.માણસ પ્રસંગપ્રાપ્ત વચન બોલતો નથી, તે સભ્ય (સભામાં બેસવા યોગ્ય) ગણાતો નથી. કેટલાક પિશાયો આકાશના જેવા અને મનોમય (સૂક્ષ્મ) દેહવાળા હોય છે. તેઓ પોતાના મન વડે સ્ત્રમ્ભની પેઠે કલ્પી લીધેલા હોય, પગ આદિ અવયવો વડે યુક્ત હોય છે. તેઓ તમારી પેઠે જ પોતાના આકારને દેખે છે. એ પિશાયો ખીજ મનુષ્યમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી અને લય ઉપ-જનનારી પોતાની છાયા વડે (પ્રતિબિંબ વડે) ખીજના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે છે. (તદ્રૂપ જેવા ખીજ બળ્ય છે.) તેઓ મનુષ્યના દુઃખભોગને આપ-નાર કાલ-કર્મ-વાસના વગેરેને નાના પ્રકારની ભ્રાંતિ-ચેષ્ટા આદિને આકારે પેલા કરે છે.^{૩૦-૩૨} વખતે તેઓ મનુષ્યને મારી નાખે છે, વખતે અંદપસત્ત્વ અને અંદપખળવાળા મનુષ્યના સ્થિર આદિ ધાતુઓને ચૂસી લે છે, વખતે તેમનાં બળને અને સત્ત્વને હરી લે છે અને વખતે ચિત્તને દબાવી જીવોની હિંસા પણ કરે છે.^{૩૩} કેટલાક પિશાયો આકાશના જેવા હોય છે, કેટલાક પિશાયો ગ્રાહણના જેવા હોય છે, કેટલાક સ્વપ્નનરના જેવા આકારવાળા હોય છે અને કેટલાક સાકાર છતાં આકાશના જેવા નિરાકાર જ હોય છે.^{૩૪} કેટલાક પિશાયોના આકાર વાદળોના જેવા હોય છે, કેટલાક તો પવનરૂપી દેહવાળા હોય છે અને કેટલાક તો ભ્રમરૂપે જ દેખાતા હોય છે. એ બધાયનું વાસ્તવરૂપ જોઈએ, તો તે બુદ્ધિમય અને મનોમય જ છે.^{૩૫} સ્થૂલ-દેહના અભાવને લીધે તે કોઈનાથી ગ્રહણ કરી શકતા નથી, તેમ પોતે કોઈને ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તેમનું શરીર આકાશના જેવું શૂન્ય હોય છે, છતાં તેઓ પોતાના આકારને દેખે છે.^{૩૬} તેઓ કર્મચેષ્ટો પ્રાપ્ત થનાર ટાંક-પાકકા આદિ સુખદુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ બહારના બળ આદિ પદાર્થો ખીજાને કે અન્ય આદિ

જન્મવાને અર્થાત્ પોતાની મરજી પ્રમાણે લેવું-
 દેવું ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરવાને સમર્થ થઈ શકતા
 નથી.^{૩૭} તેઓ ઇચ્છા, દ્રેષ, ભય, ક્રોધ, લોભ,
 મોહ વગેરેથી યુક્ત હોય છે અને મંત્ર, ઔષધ,
 તપ, દાન, ધૈર્ય તથા ધર્મ વડે તેમને વશ કરી
 શકાય છે.^{૩૮} 'સત્નાવદ્ધ' નામના એક જાતના
 યોગધારણાના ભેદથી મનુષ્યના સત્ત્વનો અવ-
 દ્ધભ (અટકાવ) કરી શકાય છે. તે વડે, યંત્ર વડે
 અને કોઈ સિદ્ધ કરેલા મંત્ર વડે, કોઈક સ્થળે અને
 કોઈક સમયે ઠટલાક પુરુષો તે પિશાચોને વશ
 કરી લઈ સેવા આદિમાં બેસી દે છે અને દેખે
 પણ છે.^{૩૯} પિશાચોની યોગિની એ એક દેવયોગિની
 છે. તેથી ઠટલાક તે દેવોના જવા ઐશ્વર્યવાળા
 હોય છે, ઠટલાક તે મનુષ્યના જવા લક્ષ્મીવાળા
 હોય છે અને ઠટલાક તે સર્પના જવા હોય
 છે.^{૪૦} વળી ઠટલાક કૃતરા-શિયાળ આદિના
 જવા હોય છે, ઠટલાક ગામમાં તથા જંગલમાં
 રહે છે, ઠટલાક કૃત્રિમ નાની નાની નદીઓમાં,
 કચરા નાખવાનાં સ્થાનોમાં (ઉરડામાં) તથા
 શેરીઓમાં રહે છે અને ઠટલાક નરકના જવા
 અપવિત્ર પ્રદેશમાં વસે છે. આ પ્રમાણે પિશાચો-
 નાં ધામે, તેમના આકારો અને તેમના
 આચારો કહ્યા. હવે તેમના જન્મ વિષે હું કહું છું,
 તે તમે સાંભળો.^{૪૧, ૪૨} દશ્યના સંપર્ક વિનાનું
 ચિન્મય પ્રજા સ્વભાવે જ સર્વશક્તિમાન છે. તે
 દશ્યને કદાપી લઈને પોતાને અસુક પરિચ્છિન્ન-
 રૂપે સમજે છે અને તેવે રૂપે જ થઈ રહે છે.^{૪૩}
 આ જ જીવરૂપ છે, એમ તમે સમજો. એ જીવ
 અભિમાન વડે પ્રોઢપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે
 'અહંકાર' ના નામથી ઓળખાય છે. તે અહં-
 કાર પ્રુષ્ઠ થાય છે, ત્યારે 'મન' ના નામથી કહે-
 વાય છે. આમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમજવું છે.^{૪૪}
 એ મનરૂપ જીવ જ સમદિરૂપે પ્રજા કહેવાય છે
 અને તેનું સ્વરૂપ સંકલ્પરૂપ અને આકાશરૂપ જ
 છે. અસત્ય જગતનું બીજ પણ અસત્ય જ છે,

અને વસ્તુતાએ જોતાં તે નિરાકાર છે.^{૪૫} આમ
 મન જ (સમદિરૂપે) પ્રજા કહેવાય છે. તે
 સંદેહ હોવા છતાં નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે.
 તેનો આકાર સ્વમપુરુષના જોવા છે અને સત્યરૂપ
 ભાસતાં છતાં તે સદાકાળ અસત્ય જ છે.^{૪૬} તે
 પોતે પૃથ્વી આદિ આકારથી રહિત છે. તેનો
 દેહ આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) છે; કેમકે આકાશની
 અંદર રહેનાર સંકલ્પનો પાર્થિવ (પૃથ્વી આદિ
 સંબંધી) આકાર ક્યાંથી જ હોય ?^{૪૭} જમ
 તમારું મન પોતે આકાશમાં કદાપી લીધેલા
 નગરને દેખે છે, તેમ એ સમદિનું મન પણ
 પોતાનામાં કદાપી લીધેલા વિરંચીપણાનો અનુ-
 ભવ કરે છે.^{૪૮} એ સત્યસંકલ્પ વિરંચી (પ્રજા)
 જવી જવી કલ્પના કરે છે, તેવું તેવું પોતે દેખે
 છે અને અનુભવે છે; તો પછી ચિદ્રૂપ જીવ
 (જ્ઞાનશક્તિને લીધે) શા માટે ન દેખે કે ન
 અનુભવે ?^{૪૯} પ્રજા વસ્તુતાએ જોતાં શૂન્યરૂપ જ
 છે. તે પ્રજા ચિદાકાશની અંદર શૂન્ય એવા જ
 કોઈ પ્રજાકોને જુએ છે, તે આ જગત કહેવાય
 છે.^{૫૦} પ્રજા જ પ્રજાની અંદર (પોતાના સ્વરૂપમાં)
 વિવર્તભાવે તેવે રૂપે થઈ રહેલ છે. ઘણા
 કાળની એક ભાવનાને લીધે જગતનો દૃઢ પ્રતિ-
 ભાસ થઈ રહ્યો છે અને તે ઘણા લાંબા કાળના
 સ્વપ્નના જવું સુંદર તથા વદ જોવામાં આવે છે.^{૫૧}
 પ્રજા આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને ધારણ કરી
 રહેલ છે અને તેને ઘણા લાંબા કાળની ભાવ-
 નાને લીધે અનેક સદિ અનુભવમાં આવે છે.
 બાકી, ખરું જોતાં એ સર્વ પ્રજારૂપ જ છે.^{૫૨}
 પરંતુ પ્રકટ ઉત્કર્ષને લીધે એ પ્રજાનો આતિ-
 વાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહ પણ આધિભૌતિકપણાને
 પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે, તેથી જ તે સદિરૂપે કહેવામાં
 આવે છે અને તેમાં અનેક ભેદોની પ્રતીતિ
 થાય છે.^{૫૩} એ પ્રજાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ
 તો પ્રજારૂપ જ છે, તેમજ જીવ અને જગત એ
 બન્ને પણ પ્રજારૂપ છે. વસ્તુતાએ તેની "

થઈ નથી. શૂન્યપણું અને આકાશ એ બન્ને જમ એક જ છે, તેમ જગત અને જીવ એ બન્ને પણ એક જ છે. પર્વત અને ચલનશક્તિની પેઠે તે એકરૂપે જ રહેલ છે.^{૫૪, ૫૫} તમે જમ તમારા મિથ્યા એવા સંકલ્પપુરુષને સત્ય લેખો છો, તેમ એ બ્રહ્મા પણ પોતાના દેહને પંચમહા-ભૂતરૂપ સમજે છે. બાહ્ય, એ દેહ સાવ મિથ્યા જ છે અને વાસ્તવ નથી.^{૫૬} એ બ્રહ્માએ બ્રહ્માંડને આકારે થઈ રહેલા પોતાના શરીરના ધાતુઓનાં પૃથ્વી આદિ પાંચ નામ પાડ્યાં અને તેઓ પુષ્ટતાને પ્રાપ્ત થતાં જગતરૂપ થઈ રહેલ છે.^{૫૭} જમ તમારો પોતાનો સંકલ્પ અસત્ય છે, છતાં તમને સત્યરૂપે અનુભવમાં આવે છે, તેમ સમષ્ટિ-ના આત્મારૂપ બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પને સત્ય-રૂપે જ અનુભવે છે.^{૫૮} બ્રહ્મા પોતે ચિદાકાશરૂપ છે અને તેનો સંકલ્પ પણ ચિદાકાશરૂપ છે. આમ, આ સર્વ જગત બ્રહ્માના એક સંકલ્પરૂપ છે અને તે સ્વપ્નરૂપ છે. તેણે કરેલી આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા નાશ એ બન્ને પણ સ્વપ્ન જેવાં જ છે.^{૫૯} એ બ્રહ્મનું (સમષ્ટિનું) મન જેવા પ્રકાર-ની સત્યતાને ધારણ કરે છે, તેવા જ પ્રકારની સત્યતા તેના અંશોમાં રહેલ છે. આથી તેણે બનાવેલ ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, રૂદ્ર, સૂર્ય અને તેનાં કિરણો વગેરે પણ તેવાં જ સત્યતાવાળાં છે.^{૬૦} પરમાર્થદષ્ટિથી જોતાં આમ છે, તો પછી અનેક જગતના સમૂહો એક બ્રહ્મનું મનોરાજ્ય જ છે, એમ કહી શકાય છે. તે શૂન્ય છે, નિરાલંબ છે અને ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપમાં તેવે રૂપે (વિવર્તભાવે) થઈ રહેલા ભાસે છે.^{૬૧} જમ સ્વપ્નનગર ચિદાકાશરૂપ છે અને સંકલ્પવડે કલ્પી કાઢેલો પર્વત પણ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મા તથા જગત એ સર્વ પણ નિરાકાર સ્વરૂપ ચિદા-કાશરૂપ છે.^{૬૨} નિરંતર અને અવિનાશી એવા ચિદાકાશની અંદર આ દશ્યબળ આભાસરૂપે જ માત્ર ખડી થઈ રહેલી દેખાય છે. તેથી સૃષ્ટિના

આદિ, મધ્ય તથા અંતની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે મિથ્યારૂપે જ ઉદય પામેલ છે.^{૬૩} હે નિર્મળ રામચંદ્રજી! તમે, હું અને જગત, ઇત્યાદિ જે કાંઈ છે તે ચિદાકાશરૂપ જ છે. તો પછી તેમાં ઉત્પત્તિ અને નાશની વાત જ ક્યાં રહી? ^{૬૪} જ્યારે સર્વ મિથ્યા જ છે, ત્યારે પછી નિરર્થક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનાર રાગ, દ્વેષ, ભય આદિ વિકારો શા માટે વૃથા ઉદય પામે છે? તે તમે જ કહો. ^{૬૫} હે પ્રિય રામચંદ્રજી! વસ્તુતાએ જોતાં સૃષ્ટિ આદિ કશું પણ છે નહિ, તેમ સૃષ્ટિ કે તેનો અભાવ એ કશું પણ નથી; પરંતુ સદાકાળ એક જ સ્વરૂપમાં રહે-નાર પરબ્રહ્મ જ નિરંતર એવી રીતે (જગત આદિને આકારે) પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૬૬} ચારે બાજુથી શૂન્ય, વિશાળ વિસ્તારવાળા અને ચિત્સત્તારૂપી સ્વરૂપ જળ વડે પરિપૂર્ણ એવા ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશરૂપી અક્ષય ક્ષેત્ર છે, કલ્પનારૂપી કાદવથી તે વ્યાપ્ત થાય છે, ત્યારે ચિદાકાશરૂપી બીજાંમાંથી આ અનેક પ્રાણીઓ-રૂપી શિલાઓની પક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને થયો. ખરી રીતે જોતાં તો, એ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૬૭, ૬૮} તત્ત્વદષ્ટિ વડે જોઈએ તો અહીં કાંઈ ક્ષેત્ર પણ નથી, તેની અંદર કાંઈ વાવણી પણ થઈ નથી, કાંઈ બીજ પણ નથી, તેમ કશું ઉત્પન્ન પણ થયું નથી. અધ્યારોપદષ્ટિથી જોઈએ તો સર્વ રહેલ છે.^{૬૯} એ ક્ષેત્રની અંદર જે શિલાઓ-ની પક્તિઓ પુષ્ટપણે રૂઢ થઈ રહી છે, તે દેવ આદી બ્રહ્મણી છે. જે અત્યંત કાન્તિ વડે રત્નને રૂપે બહુ ઉજ્જવલતાથી દીપી નીકળે એવી છે, તે દેવર્ષિ આદિની બ્રહ્મણી છે.^{૭૦} જે શિલાઓ અર્ધભાગમાં ઉજ્જવલ વર્ણવાળી છે, તે નર-નાગ આદિની બ્રહ્મણી છે. જે શિલાઓ મ્હાન છે, તે રજેશુભ્યથી દુઃખી થતી કૃમિ-સ્થાવર આદિ બ્રહ્મણી છે.^{૭૧} જે શિલાઓ તોલમાં બહુ ભારે છે, જે કાન્તિ, પ્રકાશ આદિ કૃબ્ધથી રહિત છે, જે શૂન્ય આકારવાળી છે, જે ક્ષય વડે ઘસારા-

વાળી છે અને જ સ્થૂલશરીર વિનાની છતાં સ્થૂલ-
શરીરવાળી પણ થઈ જાય છે, તે પિશાય આદિ-
ની જાતિ સમજવી.^{૭૨} ઠાઈ પણ જણ ઠાઈ પણ
ઠેકાણે સંકલ્પ કરનારા વિધાતાની ઇચ્છાનો ફેર-
ફાર કરી શકતો નથી, એટલે વિરચીની ઇચ્છા જ
એવી અનેક જાતિને રૂપે ઉદય પામી રહી છે.^{૭૩}
એ સર્વ પ્રાણીઓની જાતિ ચિદાકાશરૂપ જ છે,
અતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહવાળી છે અને પૃથ્વી
આદિ સ્થૂલભાવથી રહિત છે.^{૭૪} પરંતુ જમ ધણા
લાંબા કાળના અનુભવથી સ્વપ્નમાં જગતદશાની
પ્રતીતિ થાય છે, તેમ તે ધણા લાંબા કાળના
અભ્યાસને લીધે પોતાનામાં આધિભૌતિકપણાને
કલ્પી લે છે.^{૭૫} પિશાય આદિ પણ એવી જ
રીતે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહવાળા છે, છતાં
ધણા કાળના લાંબા અભ્યાસથી તે પોતાનામાં
આધિભૌતિકપણાને (સ્થૂલભાવને) કલ્પી લે છે.
તેઓ પોતાના સંસારમાં વિહાર કરે છે અને
પોતાની યોનિમાં ભોગવાતા ભોગો વડે તેઓ
પ્રસન્નચિત્ત રહે છે.^{૭૬} જમ ગામડાંના માણસો
ગામડાંના માણસોને દેખે છે, તેમ તેમાંની
કેટલીક જાતિ તેા પરસ્પર એકબીજાને દેખે છે.
પ્રાણીઓની આ સર્વ જાતિઓ જાણે સ્વપ્ન-
રૂપી એક લોકમાં રહેતી હોય તેવી છે.^{૭૭}
ધણાં ધણાં મનુષ્યો જુદે જુદે રૂપે પોતાને
આવેલાં અનેક સ્વપ્નમાં અનેક લોકોને રચે
છે, પણ તેઓ પરસ્પરને જોઈ શકતા નથી, તેમ
કેટલીક પિશાય જાતિઓ પણ અન્યેન્ય એક-
બીજાને દેખી શકતી નથી અને નાના પ્રકાર-
ના આકારવાળી હોય છે.^{૭૮} જમી રીતે જગત-
ની અદર પિશાય આદિ નીચ જાતિઓ રહેલ છે,
તેવી જ રીતે બીજી કુબાંડ, યક્ષ, પ્રેત આદિ
જાતિઓ પણ ધણું કરીને રહેલ છે.^{૭૯} જમ જ્યાં
નીચાણુ હોય ત્યાં જ જળ રહે છે, તેમ જ્યાં
પિશાય આદિ હોય ત્યાં જ તમ (અધકાર-
તમોગુણ-અજ્ઞાન) રહે છે.^{૮૦} મધ્યાહ્ને પણ જ

આંગણમાં પિશાય રહે તેમાં અધકાર જ રહેલો
દેખાય છે.^{૮૧} એ અધકારને સૂર્ય ટાળી શકતો
નથી, ને (પિશાય સિવાય) બીજો ઠાઈ તેને દેખી
કે અનુભવી શકતો નથી. અહો! માયાનો કેવો
પ્રભાવ છે, એ તો તમે જુઓ!^{૮૨} જમ અગ્નિ,
સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેનું સ્વાભાવિક તેજોમય મંડળ છે,
તેમ પિશાય આદિનું સ્વાભાવિક તામસ (અધ-
કારમય) મંડળ છે.^{૮૩} ધ્રુવડની પેઠે પિશાય
આદિ પણ તેજમાં નિર્ણય થઈ જાય છે અને
અધકારમાં બળવાન હોય છે. આ આશ્ચર્ય તેમાં
સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલ છે.^{૮૪} હું દેવતાઓના
અને લોકપાલોના લોકની અંદર એક પિશાય
જવો થયો હતો, તેથી પ્રસંગને લીધે મેં પિશાય-
યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવની જાતિ વિષે
તમને કહી સંભળાવ્યું છે અને તે પણ સમયને
અનુસરીને જ કહ્યું છે.^{૮૫}

एषा पिशाचा जनितस्य जातिः प्रोक्ता मया
ते समयानपेता । पिशाचतुल्यः सुरलोकपाल-
लोकेषु जातोऽहमिति प्रसंगात् ॥ ८५ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ
અકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પિશાય-
વર્ણનપ્રસંગેન જગદ્ગુણભૂતૈક્યપ્રતિ-
પાદન' એ નામનો સર્ગ
૯૪ મો સમાપ્ત

— સર્ગ ૯૫ મો —

વસિષ્ઠમુનિનો મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

तदधिदाकाशवपुर्भूतपंचकवर्जितः ।

विहरन्नहमाकाशे पिशाच इव संस्थितः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ-ત્યારે હું ચિદાકાશરૂપી

x આ પચાક્ષમા સર્ગમાં સત્યસંકપપણાથી
વસિષ્ઠજી દ્રવી વાર મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર કરશે; અને
પોતાને આકાશ, વસિષ્ઠ આદિ નામ મળશે, એ વિષે
વર્ણન કરવામાં આવશે.

હીરને ધારણ કરી રહ્યો હતો, પંચભૂતથી રહિત હતો અને આકાશમાં બધું પિશાય કરતો. ૧૫ તેવો થઈ રહ્યો હતો.^૧ એ વખતે ચંદ્ર, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ ને મહાદેવ આદિ મને દેખાતા ન હતા; તેમજ દેવતાઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો, કિન્નરો અને અપ્સરાઓનો સમૂહ પણ મને દેખાતો ન હતો.^૨ હું તેમનું આક્રમણ કરતો હતો, તો પણ તેઓ મારું આક્રમણ કરતા ન હતા. વળી તેઓ મારું વચન સાંભળતા ન હતા. આથી વેચાયેલા સજ્જનની પેઠે હું મોહને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો.^૩ પછી મેં વિચાર કર્યો કે, 'આપણે સત્ય-સંકલ્પ છીએ.' આવો વિચાર કરી મેં મારો સત્યસંકલ્પ કર્યો કે, 'દેવતાઓનો સમૂહ મને દેખો.' એટલે એ દેવલોકમાં, મારી આગળ રહેલા સર્વ દેવતાઓ તે નગરમાં આવેલા મને બધું ઇન્દ્રબળથી ભ્રામ્ય થઈ ગયેલા એક વૃક્ષની જમ જેવા લાગ્યા.^૪ પછી મેં દેવતાઓનાં મંદિરમાં સંભાળણુ આદિ વ્યવહાર કરવા માંડ્યો. હું યથાસ્થિતપણે સારી પેઠે મારાં પૂર્વનાં આચરણને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને નિઃશંકપણે ચેષ્ટા કરતો હતો.^૫ મારા વૃત્તાંતને નહિ બળુનારા જે પુરુષોએ મને પ્રથમ ચોટામાં પ્રકટ થયેલો દીઠો, તેમણે 'પાર્થિવ વસિષ્ઠ' એવા નામથી લોકમાં મારી પ્રખ્યાતિ કરી.^૬ આકાશમાં રહેનાર જે પુરુષોએ મને સૂર્યનાં કિરણોથી ઉત્પન્ન થયેલો દીઠો, તેમણે 'તૈજસ્વસિષ્ઠ' એવું મારું નામ પાડ્યું.^૭ આકાશમાં સ્થિતિ કરનારા જે સિદ્ધ મહારામાઓએ મને પવનથી ઉત્પન્ન થયેલો દીઠો, તેમણે 'વાતવસિષ્ઠ' એવા નામથી મને બોલાવવા માંડ્યો.^૮ જે મહર્ષિઓએ મને જળમાંથી ઉત્પન્ન થતાં જોયા, તેઓ મને 'જળવસિષ્ઠ' એવા નામથી કહેવા લાગ્યા. એવી રીતે પૃથ્વી આદિથી મારા જન્મની પરંપરા બીજાઓની કલ્પના વડે જ થઈ હતી.^૯ તે

વસિષ્ઠ' એવા નામથી, ઠોઠક ઠેકાણે 'જળવસિષ્ઠ' નામથી, ઠોઠક સ્થળે 'તૈજસ્વસિષ્ઠ' ના નામથી અને ઠોઠક ઠેકાણે 'વાતવસિષ્ઠ' એવા નામથી મારી પ્રખ્યાતિ થઈ.^{૧૦} પછી કાળે કરીને મારા તે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહની અંદર આધિભૌતિકપણું પ્રકટ થઈ ગયું અને તે ઘણા લાંબા કાળના અભ્યાસમાં, લાગેલા મન વડે પેદા થયું હતું.^{૧૧} આતિવાહિકપણું તથા આધિભૌતિકપણું એ બન્ને ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિદાકાશરૂપે જોતાં તે બેય એક જ છે. તેથી મારા વિચારમાં ચિદાત્મા જ એ બન્ને દેહને આકારે પ્રતીતિમાં આવતો હોય એમ શાસતું હતું.^{૧૨} હું ઠોઠક એક સ્થળમાં આકાશ આદિ પંચમહાભૂતરૂપે પ્રતીતિમાં આવતો હતો, તો પણ ખરું જોત હું કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ હતો. જેમ તમારે પાસે ઉપદેશ આદિ વ્યવહાર માટે હું આકારવાળે દેખાઉં છું, તેમ હું ત્યાં પણ આકારવાળો દેખાતો હતો. આમ છતાં હું કેવળ નિરાકાર ચિદાકાશરૂપ જ હતો.^{૧૩} એવી જ રીતે જીવન-મુક્ત પુરુષ વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ બ્રહ્માકાશરૂપ જ હો છે અને વિદેહમુક્ત થતાં પણ તે બ્રહ્મભાવ જ રહે છે.^{૧૪} જેમ મારું બ્રહ્મપણું ઠોઠક દિવ નિવૃત્ત થતું નથી, તેમ મારા વ્યવહારનું બ્રહ્મપણું નિવૃત્ત થતું નથી. બીજા દષ્ટિને અસંજોવાથી, તમારી આગળ (વ્યવહારદષ્ટિથી) હું આ વસિષ્ઠદેહરૂપે જ થઈ રહ્યો છું.^{૧૫} જે અજ્ઞાની પુરુષને સ્વપ્નાવસ્થામાં જન્મ વગર અને નિરાકાર એવા સ્વપ્નરત્રમાં આધિભૌતિકપણાની બુદ્ધિ થઈ જાય છે, તેમ મને પણ જગમાં અને બીજા મેનુષ્યોમાં આધિભૌતિકપણું પ્રતીતિ થાય છે.^{૧૬} એવી જ રીતે બીજા અજ્ઞાને સ્વયંભૂની સર્વ સૃષ્ટિઓ આધિભૌતિક દેખાય છે. પરંતુ વસ્તુતાએ-તેવે રૂપે તે ઉત્થયેલ જ નથી અને તેની ઉત્પત્તિ તથા લય, બન્ને બધું ખરેખર થતાં હોય એમ જણાય છે

આ જ હું તમારી નજર આગળ ઊભો છું, તે આકાશવસિષ્ઠ છું અને પોતાના અભ્યાસખળથી આવે રૂપે બધું પુષ્ટતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોઈ તેમ થઈ રહેલ છું, અથવા તો તમારી તેની દૃઢ ભાવનાને લીધે તમારી બુદ્ધિને અનુસરી હું ભૌતિક દેહવાળો થઈ રહ્યો છું.^{૧૯} સર્વ બ્રહ્મા આ વિદ્યા-કાશરૂપ જ છે. જેવી રીતે તેમનું અસ્તિત્વ મનો-માત્ર છે, તેવી જ રીતે આ સૃષ્ટિ આ પણ મનો-માત્ર જ છે.^{૨૦} જમ ખાળકાને અજ્ઞાનને લીધે વેતાલ વળતા જેવો દૃઢ બળાય છે, તેમ હું વગેરે આ સર્વ સૃષ્ટિ તમને અજ્ઞાનના દોષને લીધે વળતા જેવી દૃઢ ભાસે છે.^{૨૧} પરંતુ તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ બળવામાં આવે, તો વાસનાનો ક્ષય થઈ જવાથી જમ દૂર રહેલા પાંધુ ઉપરનો સ્નેહ કાળે કરીને ક્ષીણ થતો બળ્ય છે, તેમ તે પણ થોડા સમયમાં જ સમી બળ્ય છે.^{૨૨} જમ સ્વપ્નમાં જોયેલા બહારને અહણ કરવાની વાસનાનું ખરેખરું સ્વરૂપ બળવામાં આવતાં તે વાસના શાંત પડી બળ્ય છે, તેમ સૃષ્ટિનું ખરેખરું સ્વરૂપ બળવામાં આવતાં અહંકારનું ઘાટાપણું શાંત થઈ બળ્ય છે.^{૨૩} ઝંઝવાના બળનું ખરેખરું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે ઝંઝવાના બળની નદીના વેગે વહેતા બળને અહણ કરવાની બુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ બળ્ય છે. તે જ પ્રમાણે દરેકના સ્વરૂપનું વાસ્તવ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે સંબંધી સર્વ વિચાર શાંત પડી બળ્ય છે.^{૨૪} મહારામાયણ જેવા શાસ્ત્રનું માત્ર નિરંતર અવલોકન કરવાથી જીવન્-મુક્તતા પ્રાપ્ત થઈ બળ્ય છે, તો પછી દરેકના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવામાં તો સુરકેલી જ શી છે? સાંસારિક વાસનાને લીધે જ પુરુષની બુદ્ધિ અવસ્તરૂપ, એવા દેહ, ધન્દિય અને શબ્દ આદિ ભોગ્ય વિષયોમાં આસક્ત છે, તે પુરુષ મોક્ષની આકાંક્ષા રાખનારો નથી અને તેને કૃતરાના જેવો અથવા છીડાના જેવો સમજવો.^{૨૫} જીવન્-મુક્ત બુદ્ધિવાળો પુરુષ કેવા ભોગો ભોગવે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ કેવા

ભોગો ભોગવે છે, તે વિચારવાનું છે.^{૨૭} મહારામાયણ જેવા શાસ્ત્રનું માત્ર અવલોકન કરવાથી જ સર્વ વસ્તુઓને વિષે પોતાના ચિત્તમાં ખરદ્દના જેવી પરમ શીતળતા ઉદય પામે છે.^{૨૮} શીતળ ચિત્ત રહેવું એ મોક્ષ છે અને સંતાપવાળું ચિત્ત રહેવું તે બધું છે. /અહો! લોકની કેવી મૂઠતા છે કે, એવા મોક્ષની પણ તેમને ધરણ થતી નથી.^{૨૯} આ સર્વ મનુષ્ય સ્વભાવે જ વિષયોને પરંપરા થઈ રહેલ છે. આથી જ તેઓ પરસ્પર એકબીજાના સ્ત્રી-ધન વગેરેમાં લોલુપ થઈ રહ્યા છે, તો પણ આ મુમુક્ષુશાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરવાથી (મનન-નિદિધ્યાસન આદિ ઉપાય વડે) યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન થતાં તેઓ સુખી થાય છે.^{૩૦}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે વસિષ્ઠ-જપિ કહેતા હતા એટલામાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યનારાયણ અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ ગયા, સમા નમસ્કાર કરી પોતાનાં સાયકાળ સંબંધી કર્મ કરવા માટે સ્નાન કરવા સારુ ચાલી ગઈ અને પછી રાત્રિ વ્યતીત થતાં સૂર્યનારાયણના ઉદયની સાથે તે ત્યાં આવી પહોંચી.^{૩૧}

ઇત્યુક્તવત્યથ મુનૌ દિવસો જગામ સાયં-
તનાય વિધયેસ્તમિનો જગામ। સ્નાતું સમા
કૃતનમસ્કરણા જગામ ક્યામાશ્વયે રવિકૌરૈશ્વ
સહાજગામ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વસિષ્ઠશરીરવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

શ્રીવાલ્મીકિ મુનિનો સત્તરમો દિવસ સમાપ્ત



~ ~ ~ ૭મર્ગ ૧૬ મો ~ ~ ~

આત્મા અજરામર જ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પાપાણાશ્ચાનમેતત્તે કથિતં કાર્યકોવિદ ।

અનયેમાઃ સ્ફુરદૃષ્ટ્યાસૃષ્ટ્યો નભસિ સ્થિતાઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ:-હે કાર્યમાં કુશળ રામ-અંદ્રજી ! તમને મેં આ પાપાણુખ્યાન કહી સંભળાવ્યું, એવી જ રીતિથી આ સર્વ સૃષ્ટિ આ આરોપિતરૂપે ચિદાકાશની અંદર રહેલ છે.^૧ વસ્તુતાએ જોઈએ તો કોઈ ઠેકાણે કોઈ સમયે કશું પણ રહ્યું નથી; બ્રહ્મ જ યથાસ્થિતપણે અખંડિત રીતે પોતાના એકરસરૂપ સ્વભાવની અંદર રહેલ છે.^૨ બ્રહ્મ ચિન્માત્ર જ છે, એમ તમે સમજો. સ્વમદૃષ્ટિમાં પોતાનો ચિદાત્મા જ સ્વેનનગરરૂપે થઈ રહેલ પ્રતીતિમાં આવે છે, પણ તે કોઈ દિવસ પોતાના આત્માના સ્વરૂપથી જુદો કહી શકતો નથી.^૩ તેવી જ રીતે જન્મ આદિ વિકારથી રહિત ચિદાકાશ સ્વયંભૂરૂપ થઈ રહ્યા છતાં અને દશરૂપે થઈ રહ્યા છે, છતાં તેણે પોતાનું નિર્વિકાર શુદ્ધ સ્વરૂપ છોડ્યું નથી.^૪ વસ્તુદૃષ્ટિથી જોતાં સ્વયંભૂ પણ નથી, જગત પણ નથી અને સ્વમનગર પણ નથી. યથાર્થ મહા-વિવેકપ્રાણી દૃષ્ટિથી જોતાં ચિન્માત્ર બ્રહ્મ જ વિવર્ત-રૂપે એ સર્વને આકારે થઈ રહેલ પ્રતીતિમાં આવે છે.^૫ જન્મ તમને સ્વમમાં જોવામાં આવતું સ્વમનગર ચિદરૂપ છે અને તે તમારા પોતાના અત્માની અંદર રહેલ છે, તેમ અખંડ બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિથી માંડી ઠેક મહાપ્રલય સુધી જગતને રૂપે થઈ રહેલ છે.^૬ જન્મ સુવર્ણ અને સુવર્ણની શિલામાં તેમ જ સ્વમનગર અને ચિદાત્મામાં ભેદ

સંભવતો નથી, તેમ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિમાં ભેદ સંભવતો નથી.^૭ જન્મ સુવર્ણ જ સત્ય છે, પણ વીંટી આદિ આકારો સુવર્ણથી જુદા નથી અને સ્વમના પવર્તમાં જન્મ વાસ્તવિક શૈલપણું હોતું નથી, પણ ચિદાત્મા જ તેવે રૂપે દેખાય છે, તેમ એક ચિદાકાશ જ સત્ય છે અને તેનાથી જુદી બીજી સૃષ્ટિ સંભવતી નથી.^૮ જન્મ સ્વમમાં નિર્વિકાર આત્મયૈતન્ય જ વિવર્તભાવથી સ્વમ-પર્વતના જેવું થઈ રહેલ ભાસે છે, તેમ નિરા-કાર બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી સૃષ્ટિના જેવું થઈ રહેલ ભાસે છે, તે બીજું કશું નથી.^૯ આ સર્વ અનંત, નિર્વિકાર અને અવિનાશી એવા ચિદા-કાશરૂપ જ છે અને તે હજારો મહાકલ્પોમાં પણ ઉદયને કે નાશને પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૧૦} જીવ ચિદા-કાશરૂપ છે, આ તમે પોતે પણ ચિદાકાશરૂપ છો, હું પણ અવિનાશી ચિદાકાશરૂપ છું અને આ ત્રણે લોક પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૧૧} ચિદા-કાશને છોડી દઈ જોઈએ તો આ શરીર નિર્જીવ જ છે. એક અચ્છેદ અને અદાક્ષ એવું આ ચિદા-કાશ જ નષ્ટ થતું નથી.^{૧૨} સર્વ ચિદાકાશરૂપ હોવાથી કશું પણ ઉત્પન્ન થતું નથી અને કશોનો નાશ પણ થતો નથી. જગત ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે, એમ અનુભવમાં આવે છે.^{૧૩} મનુષ્ય, ચિન્માત્ર પુરુષરૂપ છે. એ ચિન્માત્ર (અવિનાશી) તત્ત્વ જો મરી જતું હોય, તો આત્મા વૈ જાયવે પુનઃ । એ શ્રુતિથી પુત્રના અને પિતાના આત્માનો અભેદ છે, તેથી પિતાતું મરણ થતાં તેનો પુત્ર નિઃસંદેહ મરણને પ્રાપ્ત થઈ જવો જોઈએ.^{૧૪} પછી, एकएव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । (એક જ જીવ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહ્યો છે) એ શ્રુતિથી એક જીવનું મરણ થતાં બધા જીવો મરી જઈ આખું પૃથ્વીતલ શૂન્ય થતું જોઈએ.^{૧૫} પરંતુ હે રામઅંદ્રજી ! આજ દિવસ સુધી કોઈનું ચિન્માત્રતત્ત્વ કોઈ રથળે નાશ પામ્યું નથી અને પૃથ્વી પણ શૂન્ય થયેલી જણાતી નથી; તેથી

x આ છનુમાં મર્ગમાં પાપાણુખ્યાનના તાત્પર્ય-
૧ જગતને ચિદાત્માના વિવર્તરૂપે વર્ણવશે અને બ્રહ્મા-
રૂપ અજરામર ચૈતન્ય જ આત્મારૂપ છે, તે વિશે
કરવામાં આવશે.

સિદ્ધ થાય છે કે, ચિન્મય તત્ત્વ અક્ષય છે.^{૧૯} 'હું' કેવળ એક ચિન્મય છું અને શરીર આદિ કશું પણ મારું નથી' એવું અનુસંધાન બે અહર્નિશ રહેતું હોય તો પછી જન્મ-મરણ આદિ ક્યાં છે? ^{૨૦} જ આત્મહત્યારાગ્યો 'હું' નિર્મળ ચિન્માત્રપ છું,' એવા પોતાના અનુભવનું પણ કૃતકોથી ખડન કરે છે, તેઓ વિપત્તિરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.^{૨૧} 'હું' આકાશથી પણ સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, નિત્ય, અનંત અને ચિન્માત્ર છું. મને જીવિત-મરણ કે સુષ્પ-દુષ્પ સાથે શો સંબંધ છે? ^{૨૨} હું ચિદાકાશરૂપ છું, શરીર આદિ સાથે મારો શો સંબંધ છે?' એવા વિદ્વાનોના આંતર અનુભવને જ આત્મહત્યારો પુરુષ કૃતકો વડે નિષેધ કરે છે, તેને ધિક્કાર છે.^{૨૩} જ પુરુષમાં 'હું' સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છું' એવો સ્ફુટ અનુભવ નાશ પામ્યો હોય છે, તે મૂઠ પુરુષ જીવતાં છતાં મૂવા જવો છે, એમ વિવેકીઓનું સમજવું છે.^{૨૪} 'હું' શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છું, દેહ ધન્દ્રિયોની સાથે મારો ક્યાં સંબંધ છે?' એવા બોધથી જ આત્મરૂપને ઓળખે છે, તે સ્વચ્છ વિવેકી પુરુષને જન્મ-મરણ આદિ આપત્તિઓ પરાજલ આપી શક્તી નથી.^{૨૫} જમ મોટા પાપાણને પાણી વીધી શકતાં નથી, તેમ જ પુરુષ શુદ્ધ ચિન્માત્ર આત્માનું અવલંબન કરીને સ્થિર થઈ રહેલ છે, તેને માનસિક આધિઓ અસર કરી શક્તી નથી.^{૨૬} જઓ પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપને ભૂલી જઈ શરીરમાં જ આસ્થા બાંધી બેઠા હોય છે, તેમણે વાસ્તવિક રીતે બેતાં સુવર્ણનો ત્યાગ કરી ભસ્મનું ગ્રહણ કર્યું છે, એમ સમજવું.^{૨૭} 'હું' દેહરૂપ છું' એવી ભાવના કરવાથી બળ, બુદ્ધિ અને તેજ નાશ પામી જાય છે, ત્યારે 'હું' ચિદ્રૂપ જ છું' એવી સ્થિતિ રાખવાથી બળ, બુદ્ધિ અને તેજ ઉદય પામે છે.^{૨૮} 'હું' શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છું, મારાં જન્મ-મરણ ક્યાં છે?' એવો જ દૃઢ નિશ્ચય સ્થિર થઈ ગયો હોય, તો પછી લોભ-મોહ-મદ યો. રા. ૪૨

આદિને રહેવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે? ^{૨૯} જ પુરુષ ચિદાકાશ વિના સ્થલદેહ, સૂક્ષ્મદેહ કે કારણ-દેહને પોતાના આત્મારૂપ સમજે છે, તેને લોભાદિક છે એવું બોલવું ઘટે; પણ તત્ત્વજ્ઞને તેમ કહેવું સંભવતું નથી.^{૩૦} 'હું' ક્યાંતો નથી તેમ બળતો નથી, હું ચિન્માત્ર છું, વજના જેવો દૃઢ છું, હું મારો ચિન્મય સ્વરૂપમાં જ સદા રહ્યો છું અને હું દેહધારી નથી.' એવો જને નિશ્ચય થઈ ગયો હોય છે, તેને મૃત્યુ પણ તણના જેવું તુચ્છ લાગે છે.^{૩૧} અહો! જ્ઞાનદિવાળો પડિતોને પણ કેવો વ્યામોહ હોય છે! તેઓ શરીરરૂપી એક જડભાગનો નાશ થતાં 'અમે નાશ પામીએ છીએ' એવા મોહમાં ડૂબે છે.^{૩૨} 'હું' સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છું, એવો સત્યભાવ સ્થિર થઈ જાય છે, એટલે વજ્રપાત અને પ્રલયકાળનો અગ્નિદાહ પણ પુષ્પોની વૃદ્ધિ જેવો લાગે છે.^{૩૩} આત્મા નાશ પામતો જ નથી, છતાં હું નાશ પામી જઈ છું અને હું અમર ચિન્મય તત્ત્વરૂપ નથી, એવું રહન કરે છે, તે એક વિવેકીઓની અપૂર્વ હાસ્ય-જનક વાર્તા છે.^{૩૪} 'હું' અચેતનરૂપ જ છું અને દેહ આદિરૂપે જ કાંઈ દેખાય છે તે હું નથી' એવો જને અંદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય છે, તે કાંઈ દિવસ મોહ પામતો નથી.^{૩૫} હું ચિદાકાશરૂપ છું અને મારો નાશ સંભવતો નથી, કેમકે સર્વ જગત ચિદાકાશ વડે પૂર્ણ છે; તો પછી આમાં તમને (જન્મ-મરણ આદિનો) શો સંદેહ છે? ^{૩૬} અરે મહામૂઠ પુરુષો! ચિન્મય-તત્ત્વને મૂંઝી દઈ તમે કાંઈ બીજારૂપ હો તો કહો. પરંતુ ત્રણ આત્માનો અપલાપ (ઇતકાર) શા માટે કરો છો? ^{૩૭} જો ચેતન મરી જતું હોય તો તેની સાથે સંબંધ રાખનારા સર્વ મતુષ્યો મરી જવા બંધીએ, તો પછી તમે કેમ મરણને શરણ નથી થયા? ^{૩૮} આથી એમ જણાય છે કે ચેતન મરતું જ નથી, કશું મરતું પણ નથી અને કશું જીવતું પણ નથી. 'હું' જીવું છું અને

મરુ છું' એવી બ્રાહ્મિને ચિદાત્મા અનુભવે છે, પણ પોતે કાઈ દિવસ નષ્ઠ થતો નથી.^{૩૬} ચિદાત્મા જવા જવા સંકલ્પને સ્ફુરે છે, તેવું તેવું તે દેખે છે. આ અનુભવ વૃદ્ધી લઈને ઠેઠ બાલકપર્યંત પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ ક્યાંય પણ ચિદાત્માનો નાશ થતો નથી.^{૩૭} એ ચિદાત્મા સંસારને (દ્રશ્યરૂપે) જુએ છે, મુક્તપણાને અનુભવે છે અને સુખ-દુઃખને પણ જાણે છે, પણ તે સર્વ પોતાના ચિત્ત્વરૂપથી જુદું રહેલ નથી.^{૩૮} પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ન જાણખાવાથી તે પોતે જ 'મોહ' નામને ધારણ કરી લે છે અને પોતાના સ્વરૂપનું ખરું જ્ઞાન થતાં તે પોતે જ 'મોક્ષ' નામને ધારણ કરે છે.^{૩૯} વસ્તુતાએ જોતાં કાઈ કાળે કે કાઈ સ્થળે કશોનો નાશ થતો જ નથી કે કશોની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. કેમકે સર્વ ચિન્માત્ર છે અને આકાશના જેવું સ્વરૂપ છે.^{૪૦} એવું પણ કંઈ નથી કે જે સત્ય હોય અને એવું પણ કંઈ નથી કે જે મિથ્યા હોય. બાહી ખરું જોતાં જ વિષે જણે જોવા નિશ્ચય પાડ્યો હોય છે, તે પ્રત્યે તે તેવો અનુભવ કરે છે.^{૪૧} ચિદાત્મા જગતની અંદર જના જવા દલ સંકલ્પનું સ્ફુરણ ઉઠાવે છે, તેવું તેવું તેના અનુભવમાં આવે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, તેથી સર્વ પદાર્થનો સમૂહ વિષ અને અમૃતની પેઠે કાળપરત્વે, મોક્ષપરત્વે અને સહકારી કારણને યોગે અનેક આકાર પ્રતીતિમાં આવે છે; પરંતુ ચિદાત્માનું અનુસરણ ન કરે એવું કશું પણ છે જ નહિ; આ નાત સુપ્રસિદ્ધ છે.^{૪૨}

યદ્યથા જગતિ ચેતતિ તેજનાત્મા તત્તત્-થાનુમવતીત્યનુભૂતિસિદ્ધમ્ । દૃષ્ટં વિપામૃતદ્વેષ પદાર્થજાતં નાતોગસ્તિ સંવિદવિષેયમિતિ પ્રસિદ્ધમ્
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અમરેત્વપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૯૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૭ મો

સર્વ વાદીઓના જુદા જુદા મતની સત્યતા

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

સંવિન્મયત્વાજગતઃ સ્વપ્નસ્ય પરમાત્મનઃ ।

બ્રહ્માકાશતયા સર્વં બ્રહ્મૈવેત્યનુભૂયતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જગત એક જાતનું પરમાત્માનું સ્વપ્ન જ છે. તે ચિદ્રૂપ હોવાથી અને બ્રહ્માકાશથી કશું પણ જુદું ન હોવાથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ અનુભવ થાય છે.^૧ જગતરૂપી બ્રહ્મ અત્યંત દૃશ્ય છે અને મહાયૈતન્ય અદૃશ્ય છે. આથી, ચિદાત્મા મદશક્તિની પેઠે પોતે અદૃશ્યરૂપે રહેલ છે, જે વાત પણ (તેમ માનનારને) સત્ય જવી જણાય છે.^૨ સર્વ દૃશ્યની શાંતિ થતાં પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ અજ્ઞાનને લીધે મળતો નથી અને તે વિના અદ્વિતીય ચિદાત્મા અલક્ષ્ય છે. વળી, મોક્ષસમયમાં પણ તેનો જુદો અનુભવ કરનાર બીજો કાઈ નથી, એવો શન્સ્યતાત્ત્વ-પણ (તે મત માનનારને) સત્ય હોય એમ ભાસે છે.^૩ પુરુષ ચિન્માત્ર છે અને અકર્તા છે, જગત પ્રધાનરૂપી મૂળકારણમાંથી મહત્તત્ત્વ, અહ કાર આદિ ક્રમે અવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ માનનારાઓ (સામ્યમતવાળાઓ) ને તેવો જ અર્થ અનુભવમાં આવવાથી એ વાત સત્ય લાગે છે.^૪ દૃશ્ય એ બ્રહ્મનો એક વિવર્ત છે, એમ માનનારને (વેદાંતીને) તે મત સત્ય જણાય છે. કેમકે તેમને સર્વ કંઈ એવી જાતનું જ દષ્ટિગોચર થાય છે અને અનુભવમાં આવે છે.^૫ જગત પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે, એ (કણાદ, ગૌતમ આદિનો) મત પણ તેમના વિચારને અનુસારે સત્ય છે,

* આ સત્તાઓમાં સર્ગમાં પરબ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન હોવાથી સર્વ વાદીઓના જુદા જુદા મતની સત્યતા વિષે વર્ણન આવશે; અને સર્વ લોકોની ભોગોમાં આસક્તિ તથા તત્ત્વના પુરુષના વિરલપણા વિષે વિવેચન કરવામાં આવશે.

કેમકે જોવો જોવો જોનો દંઠ નિશ્ચય થાય છે, તેવો તેવો તેને અનુભવ પણ થતો જાય છે. જ્યુ સર્વ અહીં દેખાય છે તેવું જ પરલોકમાં છે. જગત ખરેખર અનિર્વચનીય છે, પણ તે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ કહી શકાતું નથી. જગતની પ્રતીતિ મનની પ્રૌઢ કદ્દપનાને અનુસારે થાય છે. આ વાત પણ (તેમ માનનારને તેવો અનુભવ હોવાથી) સત્ય જણાય છે.^{૬૭} કેટલાક (આવીક આદિ) વાદીઓ ખાણ જ સત્ય છે, પૃથ્વી આદિ પચ્ચત્તોશી જુદા અતરાત્રા નથી, એમ કહે છે. તેમના વિચાર પ્રમાણે તે વાત પણ સત્ય છે; કેમકે અતીન્દ્રિય આત્માને તેઓ પોતાના દેહમાં વિચાર કરતાં છતાં જોઈ શકતા નથી.^{૬૮} પ્રતિક્ષણ વસ્તુમાત્રને ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. તેથી ક્ષણિકવાદીઓની ક્ષણિકતા વિષેની બુદ્ધિ પણ તેમની દૃષ્ટિમાં યુક્ત જ લાગે છે. કેમકે સર્વના આદિરૂપ પરમતત્ત્વ સર્વશક્તિમાન હોવાથી, તેમાં બધા નિકટપોનો સમાવેશ સંભવે છે.^{૬૯} જમ ધડામાં પૂરેલું કલવિકં પક્ષી ધડાતું મોઢું બુલું થતાં તેમાંથી ઊડી બહાર જતું રહે છે, તેમ દેહમાં પરિચ્છિન્ન આકારે રહેલો જીવ કર્મનો ક્ષય થઈ જતાં દેહમાંથી ઊડી જઈ પરલોકમાં જતો રહે છે. આવો (આહુતમતનો) વિચાર પણ તેમ માનનારના અનુભવને સાચો લાગે છે. વળી યવન આદિની જીવ વગેરેની કદ્દપના (તેના અનુભવ પ્રમાણે) ખોટી કહી શકાતી નથી.^{૭૦} સત્પુરુષો વિષ્ણુ, અગ્નિ, વિષ્ણુ, અમૃત અને મરણ વગેરે વિષમ પદાર્થોમાં પણ સમાનબુદ્ધિ રાખનારા હોય છે; કેમકે તત્ત્વેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ છે અને સર્વના આત્મારૂપ છે. આ સર્વ સ્વભાવસિદ્ધ જ છે, એવું સ્વભાવવાદીઓનું કહેવું પણ તે મત સ્વીકારનારાઓને યુક્ત જણાય છે કેમકે શોધ કરતાં છતાં તેમની બુદ્ધિમાં કોઈ બુદ્ધિમાન સર્વકર્તા આશ્વ થતો નથી.^{૭૧, ૭૨} ઈશ્વરમાં આસક્ત ચિત્તવાળા પુરુષો કહે છે કે,

સર્વન એક જ કર્તા છે, આ વાત પણ સત્ય જ છે; કેમકે તે ઉપાસક પુરુષ પોતાનો દંઠ નિશ્ચય હોવાથી સર્વકર્તા પરમેશ્વરને જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત અખાધિત છે.^{૭૩} કેટલાક (આસ્તિકો) આ લોકની પેઠે જ પરલોકને પણ માને છે અને તીર્થ—સ્નાન—અગ્નિદોષ આદિ બીજાં કર્મો પછી (પરલોકમાં સુખસાધક હોવાથી) નિષ્કળ એવી ભાવના કરે છે. તેમની એ પ્રબળ ભાવના પણ સત્ય છે, એમ તમે સમજો.^{૭૪} આ સર્વ શૂન્ય જ છે, એવો શૂન્યવાદી બોલેલો મત પણ (તેમના વિચાર પ્રમાણે) સત્ય છે; કેમકે એ શૂન્યવાદમાં વિચાર કરતાં છેવટ કશું પણ અવશેષ રહેતું જ નથી. આવી રીતે સર્વ વાદીઓના મુચ્છિત વિચારને એક ચિદાત્મા જ (ભાવનાને અનુસારે) ચિંતામણિની પેઠે અને કદ્દપદ્રુમની પેઠે પોતાની મેળે જ તત્કાળ સંપાદન કરી આપે છે. બાકી એ પોતે તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ ચિદાકાશરૂપે રહેલ છે.^{૭૫, ૭૬} સત્પ્ર્યાતિવાદી, અસત્પ્ર્યાતિવાદી અને અનિર્વચનીય પ્ર્યાતિવાદી, એ સર્વના મત પણ ખોટા નથી; કેમકે બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે અને તેની માયાશક્તિ અનિર્વચનીય છે. તે શૂન્ય પણ નથી તથા અશૂન્ય પણ નથી. તેથી તે અનિર્વચનીય કહી શકાય છે.^{૭૭} જ પુરુષ જવા નિશ્ચયમાં સ્થિર થઈ રહ્યો હોય છે તેમાંથી જો તે પોતાની બાહ્ય બુદ્ધિથી પાછો ન હોય તો અવશ્ય ક્ષણ મેળવે છે.^{૭૮} બુદ્ધિમાન પુરુષ પાંડિતો સાથે વિચાર કરવો અને તત્ત્વરૂપ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ વિશે દંઠ નિશ્ચય ગ્રહણ કરવો, પણ જ તે સિદ્ધાંત વિચારી ગ્રહણ કરી લેવો નહિ.^{૭૯} શાસ્ત્રના અધ્યયનથી અને વ્યવહારથી (આચરણથી) માણસ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો થાય છે; મારે જ સ્થળમાં એવો ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પાંડિત ભાગ્યપેગે મળી જાય તેનો આશ્રય લેવો.^{૮૦} ઉત્તમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યવહાર (આચરણ) કરનારા સત્પુરુષોમાં સંદેહને લીધે વિવાદ પેદા થાય,

જ સૌનું સમાધાન કરી તેમને આનંદ ઉપજાવે અને નિષિદ્ધ આચરણથી રહિત હોય, તે પુરુષને શ્રેષ્ઠ સમજાવે અને તેનો આશ્રય કરવો.^{૨૧} જળ જમ અહર્નિશ નીચા પ્રદેશ તરફ ગતિ કરે છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ અહર્નિશ શ્રેય તરફ દોડે છે. તો તેનો વિચાર કરીને શ્રેયનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો.^{૨૨} સંસારરૂપી સાગરમાં મનોરથો ની પર પર્યાયરૂપી તરંગો વડે પ્રાણીઓ તણાયા કરે છે. તેમના બધા દિવસો ધાસ પર પડેલાં ખિંદુઓની પેઠે અણદેખ્યા વૃથા ચાલ્યા બય છે.

રામ બોલ્યા:—વિશાળ ચિદાકાશની અંદર પ્રાણીઓની ભોગ સખંધી તૃણા લતાની પેઠે પ્રથમ હજારો જગતરૂપી વેદ્યાઓને પ્રસારીને પોતે પણ પ્રસરી રહેલ છે. તો તેમાં સારાસારનો વિચાર કરી પરમાર્થ તરફ લક્ષ્ય રાખનારા તત્ત્વજ્ઞ પંડિતો વિરલ જ હશે?^{૨૩,૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પ્રત્યેક જાતિમાં એવા નામાંકિત પુરુષો થોડા જ હોય છે કે જમના દિવસો સૂર્યનારાયણના જેવા પ્રકાશવંતા થાય છે.^{૨૫} સર્વ મૂઠ પુરુષો મહાભોહમય સંસાર-સાગરની અંદર ભોગની તૃણારૂપી વંટોળિયા વાયુના જળી પ્રબળ ચકરીઓના ઝપાટામાં તણાયા કરે છે અને ધાસની પેઠે નીચેઝોચે બટકતા રહી પ્રવાહમાં વહ્યા બય છે.^{૨૬} સ્વર્ગમાં દેવતાઓ આત્મનિષ્ઠામાંથી બ્રહ્મ થાય છે અને તેઓ પર્વતમાં દાવાનળથી બળતાં વૃક્ષોની પેઠે ભોગોરૂપી અગ્નિમાં સારી પેઠે બળીને ભસ્મ થઈ થઈ બય છે.^{૨૭} મદોન્મત દૈત્યોને પણ દેવતાઓ ઉચ્છૃંખલ થઈ રહેલા હાથીની પેઠે મહાધોર એવા ભગવાનરૂપી મોટા ખાડામાં પછાડે છે.^{૨૮} ગંધર્વોમાં વિવેકનો લેશ અંશ પણ દેખાતો નથી અને તેઓ ગીતરૂપી મદિરાનું પાન કરી કામ-ક્રોધ આદિ પદ્ધર્ગના કબજામાં આવી બય છે, તેમજ રિણુની પેઠે સૂર્યરૂપી પારથીની પાસે ચાલ્યા છે.^{૨૯} વિદ્યાધરો પોતે વિદ્યાઓના આધાર-

રૂપ હોય છે, તેથી તેઓ તેમાં જ મોહિત થઈ બય છે અને આવિર્ભાવ પામેલા ઉદાર વિવેકનો પણ આદર કરતા નથી.^{૩૦} ભય, જ્વર અને ઉન્માદ આદિ દોષોને ઉત્પન્ન કરી જગતમાં ક્ષોભ પેદા કરનાર યક્ષો બધું પોતાના દેહને સ્થિર જ માનતા હોય તેમ મણિમંત્ર આદિની સહાયતા વિનાના બાલ, વૃદ્ધ અને આતુર (શીશી) પુરુષોમાં પોતાની ચતુરતા બતાવે છે.^{૩૧} વિષ્ણુ હાથીના જવા મદોન્મત રાક્ષસોના ચતુરૂપ છે, એ વિષ્ણુએ પૂર્વે સિંહની પેઠે તેમનો સંહાર કરેલ છે અને હવે પછી પાછા તમે પણ તમારી શક્તિ વડે તેમનો સંહાર કરશો.^{૩૨} જમઅગ્નિમાં પડેલી આહુતિઓ પોતાના સ્વરૂપને પોતાની ધુમાડા-વાળી તથા પવનના સપાટાવાળી જ્વાળા વડે બ્યાપ્ત દેખે છે, તેમ પિશાચો પોતાના આત્માને અજ્ઞાનરૂપી ધુમાડાના અંધકારમાં પવનની પેઠે ક્રોધ-હિંસા આદિરૂપી જ્વાળાને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રાણીઓનું ભોજન કરી જવારૂપી ચિંતા વડે બ્યાપ્ત જ દેખે છે.^{૩૩} અનેક નાગોના સમૂહરૂપી કમળો પાતાળમાં જ નિમગ્ન થઈ રહેલ છે અને વૃક્ષોનાં મૂળિયાંની પેઠે તેઓ સારી પેઠે જડ થઈ રહેલ છે.^{૩૪} અસુરોનાં બાળકો પૃથ્વીમાં રહેનારા શ્રીડાઓની પેઠે શુક્રાઓમાં કે ખાડાઓમાં જ નિવાસ કરી રહે છે અને તેઓમાં તો વિવેકની વાત જ શી કહેવી!^{૩૫} ઘણું કરી મનુક્યો થોડાક ક્ષણે માટે પણ શ્રીડાઓની પેઠે રાત્રિ-દિવસ પૃથ્વી પર રૂપો કરે છે.^{૩૬} પોતાનું અલીક સંપાદન કરવામાં બ્યય થઈ રહેલી સર્વ પ્રાણીઓની બતના દિવસો મદોન્મત પુરુષોની પેઠે કુદ વાસના વડે વૃથા જ ચાલ્યા બય છે.^{૩૭} અગાધ જળમાં પડેલા અને તેમાં ડૂબી રહેનારા પુરુષને જમ બહારની સૂડી રજ સ્પર્શ કરતી નથી, તેમ કોઈ મનુષ્યને અંદર નિર્મળ વિવેક સ્પર્શ કરતો નથી.^{૩૮} જોડૂનો દાણાને ચોખ્ખા કરવા માટે બળામાં સૂપડાથી ઝાટકે છે, ત્યારે

(2)

ઊડેલાં ફેાતરાંઆના સમૂહને પવન દૂર ખેંચી
જાય છે. તેજ પ્રમાણે દેહ આદિમાં અભિમાન
ખંધાવાડી પવન મનુષ્યોને અહિંસા-સત્ય-
અક્રોધ આદિ નિયમોમાંથી ચલિત કરી દઈ
હિંસા-અસત્ય-ક્રોધ આદિ તરફ ખેંચી જાય છે.
જોગણીઓના સમૂહો મધ-રુધિર આદિનું પાન
કરવું તથા માંસ આદિનું લંકાણ કરવું એ રૂપી
કાંદવવાળાં, મહાગહન અને વિપથ-વાસનાડીપી
દુર્ગંધવાળાં નાનાં તળાવમાં પામર પ્રાણીની પેઠે
પડેલા છે.^{૩૯,૪૦} કેવળ યમ, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર, રૂદ્ર,
સૂર્ય, વરુણ, પવન, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, બૃહસ્પતિ,
શુક અને અગ્નિ આદિ જીવન્મુક્ત થઈ રહેલા છે.
પ્રજાપતિઓમાં સપ્તઋષિ, દક્ષપ્રજાપતિ આદિ
અને કશ્યપ આદિ જીવન્મુક્ત છે; તેમજ નારદ
આદિ, કાર્તિકેસ્વામી આદિ, સનક આદિ અને
બીજા પણ કેટલાક દેવપુત્રો જીવન્મુક્ત દશામાં
રહ્યા છે.^{૪૧,૪૨} દેવોમાં હિરણ્યાક્ષ, ખલિ, પ્રહ-
લાદ, શંખર, મય, વૃત્ર, અંધ, નમુચિ, કેશિપુત્ર
અને મુર આદિ જીવન્મુક્તપણે રહ્યા છે.^{૪૩}
રાક્ષસોમાં વિષીપણુ આદિ અને પ્રહસ્ત, ઇન્દ્ર-
જિત આદિ જીવન્મુક્ત છે. નાગોમાં શેષ, તક્ષક,
કર્કટાક અને મહાપક્ષ આદિ જીવન્મુક્ત છે.^{૪૪}
બ્રહ્મલોકમાં, ઇન્દ્રલોકમાં અને વિષ્ણુલોકમાં રહે-
નારા જીવન્મુક્ત છે. તુષિત-સિદ્ધ-સાધ્ય આદિ
દેવયોનિવાળા પણ કેટલાક સ્વભાવે જ મુક્ત છે.
પરંતુ હે રામચંદ્રજી! મનુષ્યમાં તો કેટલાક
રાજાઓ અને કેટલાક ઋષિઓ તથા ઉત્તમ
બ્રાહ્મણો વિરલ જ જીવન્મુક્ત સંભવે છે.^{૪૫,૪૬}
દિશાઓમાં બહુ પ્રકારના અનેક પ્રાણીઓ રહેલા
છે, પરંતુ તેમાં યોધવાળા વિરલ જ હોય છે.
દુગોના અને પદલેવોના સમૂહવાળાં વૃક્ષો તો
અનેક હોય છે, પણ કદપદ્રુમો તો વિરલ જ
સંભવે છે.^{૪૭}

મૂતાનિ સન્તિ સકલાનિ વહ્નિનિ દિક્ષુ
બોધાન્વિતાનિ વિરલાનિ ભવન્તિ કિંતુ । વૃક્ષા

ભવન્તિ ફલપલ્લવજાલયુક્તાઃ કલ્પદ્રુમાસ્તુ વિર-
લાઃ સ્વલુ સંભવન્તિ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘વિવેકી-
વિરલતત્ત્વર્ણન’ એ નામ-
નો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૯૮ મો* ~*~

તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનાં લક્ષણો

॥ વલિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિવેકિનો વિરક્તા યે વિશ્રાંતા યે પરે પદે ।

તેષાં તનુત્વમાયાંતિ લોભમોહાદયોરય ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જ પુરુષો વિવેકી, વિરક્ત
અને પરમપદમાં જ વિશ્રાંત હોય છે, તેમનામાં
લોભ, મોહ આદિ રિપુઓ ઓછા થઈ જાય છે.^૧
તેઓ હર્ષ કે ક્રોધ કરતા નથી, વિષયોમાં તેમને
અંજો આગ્રહ હોતો નથી, લોહાનાથી તેઓ પોતે
ઉદ્વેગ પામતા નથી, તેમ લોહાને પોતે પણ ઉદ્વેગ
આપતા નથી.^૨ નાસ્તિકપણાના અભિમાનથી કે
આસ્તિકપણાના અભિમાનથી તેઓ શુદ્ધ વૈદિક-
ની પેઠે અતિશય કલેશ કરનારાં કષ્ટકારી કર્મોનાં
અનુષ્ઠાન કરતા નથી. તેમનું આચરણ મનોહર
અને મધુર હોય છે; તેમજ તેમનું બાપણ પણ
લોકપ્રિય અને કામળ હોય છે.^૩ ચંદ્રમાનાં
કિરણોની પેઠે તેઓ સંગમાત્રથી જ અંદર આનંદ
ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્ષણવારમાં કાર્યોના વિવેક
તથા નિર્ણય કરી શકે છે.^૪ તેમનો આચાર કાર્ય-
ને ઉદ્વેગકારી હોતો નથી. ચતુર નાગરિક પુરુષો-
ની પેઠે તેઓ સર્વની સાથે બંધુભાવ રાખે છે.
તેમનો બહારનો આચાર સર્વ બીજાં પ્રાણીઓ-
ના જેવો જ હોય છે; પરંતુ અંદરથી તેઓ સર્વ
બાબતમાં શીતળ હોય છે.^૫ શાસ્ત્રોના અર્થ-

* આ અટ્ટાણમાં સર્ગમાં તત્ત્વ સત્પુરુષોનાં
લક્ષણો કહેવાશે, કે જેથી તેઓની પરીક્ષા કરી તે
હોય તરફ ઉપેક્ષા રાખી, તેઓના આશ્રય કરી જ

વિચારમાં તેઓ રસિક હોય છે, તત્ત્વજ્ઞ હોય છે અને તેમને લોકોના સર્વ પૂર્વાપર વિષયોનું ધણું સારું જ્ઞાન હોય છે. અમુક વિષય તજવા યોગ્ય છે અને અમુક વિષય લેવા યોગ્ય છે, એમ તેઓ સારી પેઠે સમજ છે, તેમજ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર ક્યે જાય છે.^૧ તેઓ નિષિદ્ધ કાર્યોથી સદા નિવૃત્ત જ રહે છે અને સદાચાર પાળવામાં રસિક હોય છે. જમ પ્રકુલ્લ થયેલાં કમળો ભમરાને આદર આપે છે, તેમ તેઓ આવેલા અર્થીને (યાચક-અતિથિને) આવરણરહિત એવા ઉપદેશરૂપી મુગ્ધ વડે, ઉત્તમ આશ્રય આપવા વડે અને સુખકારક અન્નપાન વડે પૂરુ છે. તેઓ મનુષ્યોના સમૂહને પોતાના સદ્ગુણોથી વશ કરી લે છે. મનુષ્યોનાં પાપોને (સંગથી અને ઉપદેશથી) તેઓ નિવૃત્ત કરી દે છે.^૨ શીતળ આરામની પેઠે તેઓ સ્નિગ્ધ દેખાય છે અને વર્ષાઋતુમાં પ્રસન્ન રહેનારાં સુંદર વાદળોની પેઠે તેઓ સદા પ્રસન્ન રહે છે. પર્વતો જમ ધરતીકંપને શકે છે, તેમ તે ધીર પુરુષો રાજાઓનો ભંગ કરનાર, દેશોનો ભંગ કરનાર તથા પ્રાણીઓને વ્યાકુળ બનાવી દેનાર એવા કુલિંક આદિથી આવી પડેલા ક્ષોભને પોતાના તપના પ્રભાવથી શાંતી દે છે. પ્રાણીઓને તેઓ વિપત્તિમાં ઉત્સાહ આપે છે અને સંપત્તિમાં સુખ ઉપજાવે છે. ચંદ્રબિંબની પેઠે તેમનો દેખાવ શીતળ અને શાંત હોય છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની પેઠે તેઓ રૂપ, સ્નેહ અને મધુરતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે. વસંતની પેઠે તેઓ યશરૂપી પુષ્પો વડે દિશાઓને સ્વચ્છ કરી દે છે અને ભાવી શુભ ક્ષણોના તેઓ હેતુરૂપ થાય છે. તેમનો આલાપ નરકોડિલોના જોવા મધુર હોય છે. સદા તટસ્થ રહેનારા સત્પુરુષોરૂપી પર્વતો તરંગો વડે મોટી ચકરીઓવાળા, વ્યામોહરૂપી મગરમચ્છના નિવાસરૂપ, જાણે મૂર્તિમાન હેમંતઋતુ જ આળોટતી હોય તેવા દેખાતા, નિવાસસ્થાનને હરકત કરનારા અને

વિચારોરૂપી તરંગોના ક્ષોભ વડે ચપળતાવાળા (નરપતિ આદિ) પરપુરુષના ચિત્તરૂપી મહાસાગરને, સદા તટસ્થ રહેનારા સત્પુરુષોરૂપી પર્વતો (વિવેકના ઉપદેશ વડે) શેઠી રાખવાને સમર્થ થઈ શકે છે. આપત્તિઓમાં, બુદ્ધિનો નાશ કરે તેવા વિષમ પ્રસંગમાં, શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ, ક્રુધા ને પિપાસારૂપી છ ભિન્નિઓના ઝપાટામાં, પ્રાણીઓને આકુળ બનાવી દેનારા દેશભંગ આદિમાં અને દુરંત સંકટોમાં સત્પુરુષો જ સત્પુરુષોની ગતિરૂપ થાય છે. ઉપર કહેલાં ચિહ્નો વડે તથા બીજાં પણ (આગળ લખાઈ ગયેલાં) ચિહ્નો વડે ઉત્તમ ચિત્તવાળા મહાત્મા પુરુષોને આજીવી લેવા અને સંસારમાર્ગમાં ભટકી થાકી ગયેલા પુરુષો અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં વિશ્રાંતિ મેળવવા માટે તેમનો આશ્રય લેવો. કેમકે સર્પના જોવા મહાભયંકર સંસારરૂપી સાગર અત્યંત વિષમ છે અને સત્સંગ વિના બીજા કોઈ પણ વહાણથી તેને તરી શકાતો નથી. 'મારું જ થવાનું' હોય તે ભલે યાઓ, મારે વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?^{૩-૧૭} એમ અંદર પ્રમાદ રાખી ખાડામાં પડેલા કીડાની પેઠે બેસી રહેવાનું નથી. ઉપર બતાવેલા ગુણમાંથી માત્ર એક જ ગુણ જમાં રહેલ હોય, તેના તેટલા ગુણને ગ્રહણ કરવો અને તેના બીજા દોષો તરફ લક્ષ ન આપવું. ગુણ-દોષને જાણવા માટે બાદ્યવયથી માંડી પોતાના પ્રયત્નથી યથાયોગ્ય રીતે સત્સંગથી અને શાસ્ત્રથી પોતાની બુદ્ધિને પ્રથમ વધારવી કાંઈ પણ દોષના લેશનો પણ આદર કરવો નહિ અને નિરંતર સન્નિવનની સેવા કરવી.^{૧૮-૧૯} કદાચિત્ તેમાં કોઈ સ્વૂળ દોષ દેખાય અને તેને દૂર કરી શકાય એમ ન હોય, તો પછી તેને ક્રમે કરીને ધીમે ધીમે ત્યાગ કરવો. રમ્ય વસ્તુ પણ અરમ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્થિર વસ્તુ પણ અસ્થિરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમાં પણ તેમ જ દેખાય છે. તેથી હું માનું છું કે, વખતે

સજ્જન પણ અસજ્જનપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ સજ્જન દુષ્ટતાને પામે એ તો એક મોટા ઉત્પાત છે.^{૨૦-૨૨} દેશકાળને યોગે અને ઢાઈ સમયે મનુષ્યોનાં પાપોને યોગે ઢાઈ મોટા ઉત્પાત પણ દેખવામાં આવે છે. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી સદા સજ્જનસમાગમ કરવો. કેમકે સજ્જનોની સંગતિ આ લોક અને પરલોક એ બન્નેને સુધારવામાં સાધનરૂપ છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.^{૨૩} ઢાઈ પણ સમયે સજ્જન (શુરુ)થી બહુ દૂર થઈ રહેવું નહિ. નિત્ય વિનયવાન થઈ મહાત્માઓની શુશ્રૂષા કરવી. કેમકે મહાત્માઓના વિનાયત્વે સર્વત્ર પ્રસરી રહેનારા શમ-દમ આદિ ગુણો-રૂપી પુષ્પરજ (પરાગ) તેમની પાસે રહેલાને અવશ્ય સ્પર્શ કરે છે.^{૨૪}

ન સજ્જનાદૂરતરઃ કચિદ્ભવેદ્ભજેત સાધૂન્વિ-
નયક્રિયાન્વિતઃ । સ્પર્શન્યત્યત્ત્વેન હિ તત્સમી-
પર્ગ વિસારિણસ્તદ્વતપુષ્પરેણવઃ ॥ ૨૪ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુઅ-
કરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'સજ્જનસમાગમઅ-
શંસા' એ નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૯૯ મો ~

સંસારમાં તિર્યક અને સ્થાવર
જાતિના ભોગો

॥ રામ હવાચ ॥

સંતિ દુઃશ્વસ્યેઽસ્માકં શાસ્ત્રસત્સંગયુક્તયઃ ।

મંત્રૌપધિતપોદાનતીર્થપુણ્યાશ્રમાશ્રયાઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—આપણી મનુષ્યજાતિના દુઃખક્ષયને માટે શાસ્ત્ર, સત્સંગ, યુક્તિ (યોગ કિંવા યુક્તિ-પ્રયુક્તિ), મંત્ર, ઔપધિ, તપ, દાન, તીર્થ અને પવિત્ર આશ્રમોનો આશ્રય વગેરે ઉપાયો છે.^૧ પરંતુ કૃત્તિ, ક્રીડા, પતંગ

* આ નવાણુમાં સર્ગમાં કૃત્તિ-ક્રીડા-પતંગ આદિ તિર્યકજાતિ અને સ્થાવરજાતિનો સંસારમાં જેવો ભોગ હોય છે, તે સર્વ વર્ણવવામાં આવશે.

આદિ તિર્યકજાતિ અને સ્થાવરજાતિના દુઃખનો ક્ષય કયા ઉપાયથી થાય ? તેઓ કેવી રીતે જીવે છે ? અને તેઓ કેવા કર્મવાળા હોય ?^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ જગતમાં સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ પોતાની યોનિને યોગ્ય એવા ભોગોવાળી સુખની સત્તામાં સારી પેઢે વિશ્રાંત થઈ રહેલ છે.^૩ સફળ જીવો પણ આપણી પેઢે જ પોતાની યોનિને યોગ્ય એવાં સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે. પરંતુ આપણે ભોગોમાં થોડી આસ્થાવાળા છીએ અને આપણને વિદ્યો પણ જોઈએ આવે છે. નાના જીવોને ભોગોમાં આસ્થા વધારે હોય છે અને તેમને પર્વતના જંગલોમાં વિદ્યો આડાં આવે છે.^૪ જેવી રીતે વિરાટ (બ્રહ્માંડરૂપી શરીરનો અભિમાની સમઘિ-જીવ) પોતાના ભોગને માટે યત્ન કરે છે, તેવી જ રીતે મોવાળાના અગ્રભાગ જેવા ઝીણા જીવડાઓ, કીડાઓ, મચ્છરો અને માંકડ વગેરે પ્રાણીઓ પણ બાળકની વાળેલી સુઠીના વચલા છિદ્રના કરતાં પણ નાના એવા સ્થાનમાં રહીને પોતાના ભોગને માટે યત્ન કરે છે, એ અહંકાર-નો વિલાસ તો તમે જુઓ ।^૫ એક શૂન્ય આકાશ-માં જ રહેનારાં પક્ષીઓ નિરાધાર આકાશની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં જ મરણ પણ પામે છે. તેમને ક્ષણવાર પણ સ્વસ્થતા મળતી નથી.^૬ કીડીને પોતાને માટે કણનો સંગ્રહ કરવો, પોતાના સ્થાનની કલ્પના કરવી અને પોતાના કુટુંબના પોપણ માટે યત્ન કરવો, એ એકાદા માટે આપણા દિવસના જટલો લાંબો સમય પણ બસ થતો નથી. તે તો તેમને એક ક્ષણ જટલો થઈ પડે છે.^૭ 'તિમિ' નામનો ત્રસરેણુના જવડો એક જાનો જીવડો થાય છે. તેનો ચાલવાનો વેગ ગરુડના જેવો જેવામાં આવે છે.^૮ અમુક (શરીર આદિ) હું છું અને અમુક (સ્રીપુત્ર આદિ ભોગ્યવિષય) મારું છે, એવી કલ્પના ખડી થઈ જઈને, જમ જગત અનેક શુણી સાથે વિશાળ

આકારે મનુષ્યોને પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ કૃમિને પણ તે પ્રતીતિ થાય છે.^૯ વણુમાં પડેલા શ્રીકાશ્યોની પેઠે આપણું જીવિત પણ દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યના સંબંધથી વ્યવસ્થાવાળી વિષય-વાસના વડે વૃથા ચાલ્યું જાય છે.^{૧૦} વૃક્ષો કાંઈક જાતે અવસ્થાવાળાં હોય છે, પાપાણુ ધાટી નિદ્રાની દશા ભોગવે છે અને કૃમિ-શ્રીટ આદિ જીવો મનુષ્યની પેઠે જ પોતપોતાને યોગ્ય વિષય ભોગવવામાં નિદ્રા અને જાગૃતિ એ બંને સ્થિતિ-વાળા હોય છે.^{૧૧} કૃમિ-શ્રીટ આદિ પ્રાણીઓને શરીરની સ્થિતિના સમયમાં સુખ રહે છે, પરંતુ આપણી પેઠે જ તેમને પણ શરીરનો નાશ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. શરીરમાં જીવિત સ્થિર થઈને રહે એ તો તેમને પણ પ્રિય જ હોય છે.^{૧૨} જમ વેચાઈને કાઈ બીજા દ્વીપમાં ગયેલો શુભામ એ દ્વીપને ઉદાસીનપણાથી જીએ છે, તેમ પશુ-મૃગ આદિ પણ પોતાના ઉપભોગમાં નહિ આવનારા પદાર્થોના સમૂહને ઉદાસીનપણાથી જીએ છે.^{૧૩} આપણી પેઠે જ તિર્થંકરોને પણ આ સંસાર સુખ-દુઃખ પેદા કરે છે; પરંતુ ઠેવળ તેઓ પદાર્થોના વિભાગ કરી શકતાં નથી. બળદ વગેરે પશુઓ હૃદયમાં પેદા થતાં સુખ-દુઃખોથી અકળાય છે અને બહાર તેમના ધણીઓ નાકમાં નાથ નાખી ખેંચી જાય છે. આમ તેઓ બંને પ્રકારે પરાધીનપણે ખેંચાયા કરે છે, છતાં તેઓ પોતાના દુઃખને દૂર કરવાને કે તે પ્રકટ કરવાને શક્તિમાન થતાં નથી. એવી જ સ્થિતિ દ્વીપાંતરમાં વેચાયેલા પામર પુરુષો (શુભામ વગેરે)ની હોય છે.^{૧૪, ૧૫} આપણુ લોકોની ત્વચા સ્પષ્ટ અને સુકુમાર હોય છે. આપણને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જોવા સુખ-દુઃખ આદિનો અનુભવ થાય છે, તેવો જ અનુભવ વૃક્ષો, વેલાઓ, અંકુરો આદિને સ્પષ્ટપણે થતો હોય છે. આપણે સંસારરૂપી અરણ્યમાં નીકળી જીએ. આપણને ચારે બાજુથી ભયાતુર-

પણ પદાર્થોનો જોવા અનુભવ થાય છે, તેવો જ અનુભવ ભયાતુરપણામાં રહેલી પક્ષી-સર્પ આદિ તિર્થંકરોને પણ થાય છે. આ વાત નિર્વિવાદ છે.^{૧૬, ૧૭} એ વિશેષને મૂકી દઈ વિચાર કરીએ, તો ઇન્દ્રને અને નાના શ્રીકાને પોતાના સ્વરૂપાનંદમાં અને આહાર-નિદ્રા-મૈથુન આદિથી થતાં સુખમાં કશો ફરક નથી. એ વિષયમાં બંનેના મનની પ્રસન્નતા સરખી જ હોય છે, બાકી બંનેનો માનસિક વિશેષ ફરક નથી.^{૧૮} રાગ, દ્વેષ, ભય, આહાર અને મૈથુનથી ઉત્પન્ન થતું સુખ-દુઃખ અને જન્મ-મરણ આદિનો ખેદ તિર્થંકરોને પણ આપણી પેઠે જ હોય છે અને તેમાં કશો ભેદ હોતો નથી.^{૧૯} શાસ્ત્રથી બંધાવામાં આવતાં પુણ્ય-પાપ, બલ્લતત્વ આદિનું જ્ઞાન, થઈ ગયેલી વાતનું જ્ઞાન અને ભાવિ વસ્તુનું જ્ઞાન, એ વગેરે બાબતને એક બાજુ રાખીએ, તો બાકીનું બીજું જ્ઞાન તો નોખિયા, સર્પ, શિયાળ, હાથી આદિ પશુઓમાં મનુષ્યના જેવું જ હોય છે.^{૨૦} વૃક્ષો સદાકાળ સુષુપ્તિ અવસ્થાની સ્થિતિમાં રહે છે. તેમના જોવી મૂઠ અવસ્થાવાળી પોતાની સત્તાને પર્વતો વગેરે પણ અનુભવે છે. વળી, બીજા ઠટલાક હિમાલય-મેરુ વગેરે પર્વતો અખંડ ચિદાકાશનો જ અનુભવ કરતા રહી સદાકાળ સમાધિમાં રહેલ છે.^{૨૧} વૃક્ષ આદિ જમ ગાઢ નિદ્રાના જોવી દશામાં રહે છે, તેમ પર્વતો પણ પોતાની સત્તામાં જ રહ્યા છે. વળી, જંગમ પ્રાણીઓ પણ મૂળસ્વરૂપે તો ચિદાકાશરૂપ છે; માટે જ કાંઈકાંઈ પણ સમયે દેખાય છે, તે ચિદાકાશ વિના બીજું કશું નથી.^{૨૨} પર્વત આદિની સત્તા અને વૃક્ષોની નિદ્રા જોવી સ્થિતિ અખંડ ચૈતન્યરૂપ છે, ટકમક તેમને દ્વૈતનું જ્ઞાન હોતું નથી; માટે તેમની દષ્ટિ વડે જોઈએ તો પણ જગત એક ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૨૩} ત્યાં સુધી અજ્ઞાનદષ્ટિ વડે જોવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી જગત જોવામાં આવે છે; પરંતુ એ તેણે

યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, તો તમે કે
હું કયું તેમાં જણાતું નથી. વળી સત્તા કે અસત્તા
એ પણ કોતાં નથી; તેમ હવે પછી તેમાં
લવિષ્યકાટિમાં પણ કયું રહ્યું નથી.^{૨૪} આ સર્વ
યથાસ્થિતપણે (વિવર્તરૂપે) તેમાં રહ્યું છે, છતાં
સદાકાળ શિવાના જુવું એકરસ અને નિર્વિકલ્પ
એવું બ્રહ્મતત્ત્વ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ
અનાદિ અને અનંત છે, છિદ્રરહિત છે, નિદ્રાથી
પણ રહિત છે અને જાણે સ્વપ્નરૂપે પોતાની
અંદર તે જગતની વિચિત્ર રચનાને કલ્પી લેતું
હોય તેવું છે.^{૨૫} જીવી રીતે સંધિના પૂર્વકાળમાં
એક પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર સમાન રીતે રહ્યું હતું,
તેવી રીતે હવે પછી તે જ ભરપૂર છે અને હવે
પછીના અનંત કાળ સુધી પણ તે બ્રહ્મ જ ભર-
પૂર રહેશે.^{૨૬} વસ્તુતાએ જોતાં પોતાપણું કે
પારકાપણું, જગતની સત્તા કે સાવ શૂન્યપણું,
મૌનપણું કે તેને ધારણ કરવાપણું એ કયું પણ
અહીં સંભવતું નથી.^{૨૭} તમે સુખેથી યથાસ્થિત-
પણે રહો અને હું પણ યથાસ્થિતપણે સુખેથી
રહ્યો છું. અહીં પરમ શાંત ચિદાકાશની અંદર
સુખદુઃખનો જન્મ પણ સંપર્ક નથી.^{૨૮} સ્વપ્ન-
નગરમાં ચિદાકાશ વિના બીજું શું રહ્યું છે? એ
તમે જ કહો. જો કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે
સ્વચ્છ, શાંત અને નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ વિવર્તરૂપે
તેને આકારે યદિ રહેલ છે.^{૨૯} માત્ર એક અવિદ્યા-
જ તેમાં ભ્રાંતિ પેદા કરે છે, એ અવિદ્યાનું
પણ ખરેખર સ્વરૂપ જાણખવામાં આવે, તો તે
પણ કોઈ ઠેકાણે છે નહિ.^{૩૦} જગતરૂપી સ્વપ્નનું
વાસ્તવ રૂપ જાણખાઈ જાય છે, તો તેમાં કયું
પણ સત્ય છે નહિ; તો પછી તેમાં શો આચર
રાખવો? વંધ્યાપુત્ર ઉપર શો સ્નેહ રાખવો?^{૩૧}
સ્વપ્નના સમયને સ્વપ્નરૂપે જાણખવામાં આવતો
નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાન વડે જગતરૂપી સ્વપ્ન
પ્રત્યેક પરમાણુમાં રહેલ લાસે છે, તે નિશ્ચય છે;
તો તેમાં ઉપાદેયયુક્તિ શી રાખવી? અને તેમાં

આસ્થા પણ શી રાખવી? કેમકે પ્રબોધ (જ્ઞાન
અને અત્યંત અવસ્થા) પ્રાપ્ત થતાં, એ કયું પણ
જણાતું નથી.^{૩૨} જો જગત જ્ઞાનદશામાં અસત્ય
જણાય છે, તે અજ્ઞાનદશામાં પણ વસ્તુતાએ
જોતા અસત્ય જ છે, તેથી તે કોઈ ઠેકાણે હોતું
નથી. અજ્ઞાનદશામાં એ જગતની જ પ્રતીતિ
થાય છે, તે અજ્ઞાન જ એ જગતને રૂપે પ્રતીતિ-
માં આવે છે, એમ સમજવું.^{૩૩} વર્તમાન, ભૂત
અને ભવિષ્ય, એ ત્રણેય કાળ અને જ્ઞાન તથા
અજ્ઞાન એ બધાંમાંથી કયું પણ સત્ય નથી;
કેમકે શાંત પરમતત્ત્વરૂપ સત્ય વસ્તુ જ વિવર્ત-
ભાવથી એ સર્વને આકારે યદિ રહેલ છે.^{૩૪} જમ
એક તરંગ બીજા તરંગ સાથે અચડાય તેમાં
જળને કશી પણ ક્ષતિ થતી નથી, તેમ એક
દેહ વડે બીજાના દેહને કયું નુકસાન પહોંચે, તો
તેમાં એ બન્નેના અધિક્ષાનરૂપ ચૈતન્યની કશી
પણ ક્ષતિ નથી.^{૩૫} ચિદાકાશની અંદર જ 'હું'
એક દેહરૂપ છું' એવી ભ્રાંતિ ખડી થઈ જાય છે,
તો પછી ભ્રાંતિ વડે ખડો યથેવો દેહ નાશ
પામી જાય તેમાં શાનો નાશ થાય છે?^{૩૬} ચિદા-
કાશ સદા પ્રયુક્ત દશામાં જ રહે છે અને તેનું
સ્વપ્ન જ જગતરૂપ થઈ રહેલ છે. તે વસ્તુતાએ
જોતાં પૃથ્વી આદિ સ્વલભાવથી રહિત છે, તેથી
તે ખરેખર સ્વભાત્મક જ છે.^{૩૭} સંધિના આદિ-
કાળમાં ચિદાત્માને (હિરણ્યગર્ભને) પ્રથમ
પ્રતીતિમાં આવેલા સ્વપ્નમાંથી પૃથ્વી આદિ
વાસ્તવિક (સત્ય) છે એવો નિશ્ચય બંધાઈ રહેલો
છે. બાકી સ્વપ્નના પદાર્થમાં સત્યતાની ભ્રાંતિ
થવી એ એક દેવળ કલ્પનારૂપ જ છે.^{૩૮} આ
જગતરૂપી સ્વપ્ન અનાદિ પ્રવાહરૂપે નજરે પડે
છે અને તેના અવયવોની સ્થિતિ સાવ અસત્ય
છે; છતાં તે જાણે સત્ય હોય તેમ તેમાં પૃથ્વી
આદિની કલ્પના કરવામાં આવી છે.^{૩૯} આ
ભ્રાંતિ એવી તો દૃઢ થઈ રહેલી છે કે, અસત્ય
છતાં તે પરમ સત્યપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે.

ખાટી સત્ય તત્ત્વ તો અત્યંત નિર્મળ છે.^{૪૦} વસ્તુતાએ જોઈએ તો ચિદાકાશરૂપ પરબ્રહ્મ જ યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં તે આ સર્વ દશ્યને આકારે પ્રસરી રહેલ છે. ખાટી, કશો પણ દશ્ય-વર્ગ રહેલ જ નથી; તો પછી તેનું સ્મરણ કરનાર કે વિસ્મરણ કરનાર વળી કેવો જ હોય?^{૪૧} પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે જગત-માં સત્યતા લાગે છે, પરંતુ જો ખરેખર તત્ત્વ-જ્ઞાનનો ઉદય થાય, તો અજ્ઞાનરૂપી આવરણ કરનાર કપાટ તરત બિઘડી જાય છે.^{૪૨} સર્વ દશ્યવર્ગ સંહિત અજ્ઞાનનો બાધ થઈ જાય છે, એટલે છેવટ એક ચિન્માત્ર તત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે. આથી પૃથ્વી આદિ કશું કાંઈ પણ સ્થળે સંભવતું જ નથી અને જ કાંઈ દ્રશ્ય કે દશ્ય દેખાય છે, તે પરમ ભંગળમય નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૪૩} જમ અરીસામાં બહારના બિંબને લીધે સામું પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર બિંબ વિના જ જગત પ્રતિ-બિંબરૂપે પોતાની મેળે જ ભાસ્યા કરે છે.^{૪૪} જમ અરીસાની અંદર (પ્રતિબિંબરૂપે) બિંબ દેખાય છે છતાં તે કાંઈ જ નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર જગત (વિવર્તરૂપે) દેખાય છે છતાં તે કાંઈ જ નથી.^{૪૫} જ કાંઈ શાસ્ત્ર સંબંધી વિચાર વડે સિદ્ધ થતું હોય અને જ પ્રમાણ વડે પણ સિદ્ધ હોય તે જ સત્ય કહેવાય; ખાટી તો આભાસમાત્ર છે. તે કોઈ દિવસ થયેલ જ નથી, તો તે સત્ય ક્યાંથી જ હોય?^{૪૬} કટલીક વસ્તુઓ ભ્રમરૂપ છતાં અર્થને સાધી આપનાર તથા ક્રિયા કરી આપનાર થાય છે. જમકે સ્વપ્નમાં દેખાયેલી સુંદર સ્ત્રી ભ્રાંતિરૂપ છે, છતાં તે શુક-સાવરૂપી ક્રિયાને સત્યપણે ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાના પ્રયોજનને સાધી આપે છે. (જગતની ભ્રાંતિ વિષે પણ તેમ જ સમજવાનું છે.)^{૪૭} જ કાંઈ જગત, દેહ આદિરૂપી ભ્રાંતિનો ભાસ છે, તે તો ચિદાત્માનો જ એક વિવર્ત છે

અને તે પરમ ચિદાકાશરૂપ છે. જો ખરેખર એમ જ છે, તો પછી હું ક્યાં છું? જગતની શોભા પણ ક્યાં છે? તમે પણ ક્યાં છો? અને: દશ્યની પ્રતીતિ પણ ક્યાં છે?^{૪૮} કે પ્રિય રામ-ચંદ્રજી! મરી ગયા પછી પાછો પુનર્જન્મ થતો હોય તો કાનો નાશ થાય છે? મરી ગયા પછી જો પાછો જન્મ ન થતો હોય, તો પણ જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ આદિ પ્રપંચમાંથી છૂટવાથી શાંતિ જ છે અને પરમાત્મરૂપે ભાસ-નો લાલ છે. એવી રીતે એ બધે ય પ્રશ્નમાં તમારા જવા ઉદાર બુદ્ધિવાળા અને જ્ઞાનદષ્ટિ વડે કેવળ ચિન્માત્રરૂપ જ થઈ રહેલા પુરુષને કશું પણ દુઃખ છે જ નહિ.^{૪૯} મૂર્ખા પુરુષને જ કાંઈ આ પ્રસંગમાં ભાસતું હોય છે, તે તો તેના પોતાના જ બળવામાં આવે એવું છે. અમે તે વાતને બણી શકતા નથી. કેમકે જ મત્સ્ય ગ્રંથના નદીના જળમાં રહેતો હોય, તે જ તેના ચપળ તરંગોના સપાટાઓને બણી શકે, બીજા નથી તે બળાય નહિ.^{૫૦} એવી રીતે ચિદાકાશરૂપ આત્મા જ મનોરાજ્યમાં શાખાઓ, ઉપ-શાખાઓ, તેના ઉપરના ભાગો, પત્તો તથા કૂળો ઇત્યાદિરૂપી એક દેહને ધારણ કરી રહેલ સંકટપ્રવૃત્તિને રૂપે સ્ફુરે છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વ-વેત્તાઓની દષ્ટિમાં અંદર તથા બહાર સર્વ ઠેકાણે ચિદાકાશ જ હું, તમે તથા જગત ઇત્યાદિ સર્વને આકારે વિવર્તરૂપે સ્ફુરે છે અને તે વસ્તુ-તાએ જોતાં એક જ છે.^{૫૧}

અન્તર્બહિસ્ત્વમહમિત્યપિ ચૈવમાદિ સર્વો-
ત્મર્ક તપતિ વિન્નમ એકમેવ । શાસ્ત્રાશિલાવિદ-
પપત્રકુલેકદેહઃ સંકલ્પવૃક્ષઽવ ચોધલમાત્રસારઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાધનો 'પરમાર્થનિરૂપણ'
એ નામનો સર્ગ ૯૯ માં સમાપ્ત



સર્ગ ૧૦૦ મો

દેહાત્મવાદી પુરુષોને તત્ત્વજ્ઞાન
થવાની યુક્તિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

યુક્તિઃસ્પાત્કી દશીઋણ્ સંસારે દુઃસ્વશાંતયે ।
તેષાં ચેપામયં પક્ષઃ ધ્યૂતામુચ્યતાં તતઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ । હું આપને
જ પૂછું છું, તે આપ ધ્યાન ઈ સાંભળો; પછી
આપ તેનો ઉત્તર કહો. કેટલાક માને છે કે,
'પોતાનું' મૃત્યુ કાંઈ પ્રથમથી પ્રત્યક્ષ હોઈ
શકતું નથી અને ભસ્મ થઈ ગયેલા તથા સર્વ
કુઃખની નિવૃત્તિને પામેલા દેહાત્માનું પાછું
આવવું શી રીતે સંભવે? માટે જ્યાં સુધી જીવવું
ત્યાં સુધી સુખેથી જીવવું.' આવી પક્ષ જોયા
સ્વીકારે છે, તે ચાર્વાક આદિની કુઃખશાંતિને
માટે સંસારમાં શી યુક્તિ છે? ^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પોતાના અંતરાત્મા જ
જ નિશ્ચયને અંદર અખડિતપણે ગ્રહણ કરી
લે છે, તેનો તેવો જ અનુભવ તેને થાય છે. આ
વાત સર્વ જનને પ્રત્યક્ષ છે. જન્મ નિર્વિકાર
આકાશ સર્વત્ર રહેલ છે, તેમ શાંત નિર્વિકાર
ચિદાકાશ સર્વની અંદર રહેલ છે. તે જ પામર
પ્રાણીઓની દૃષ્ટિમાં દેહ આદિ દ્વૈતપ્રપંચરૂપે
ભાસે છે અને વેદાંતશાસ્ત્ર તથા વિદ્વાનોના અનુ-
ભવ વગેરેમાં એક અદ્વૈતરૂપે જણાય છે. કેમકે
ચિદાકાશ વિના બીજા પદાર્થનો અત્યંત અસં-
ભવ જ છે. ^૨ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં મહાપ્રલયની
અંદર ચિદાકાશ વિના બીજું કશું પણ હોતું જ
નથી. કારણના અભાવને લીધે કરું છે જ નહિ.
એટલે સિદ્ધ જ છે કે, આ બ્રહ્મ જ સર્વત્ર પ્રસરી
રહેલ છે. ^૩ જો સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના અર્થને

x આ સોમા સર્ગમાં ચાર્વાક આદિ દેહાત્મ-
વાદીઓના મતમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા પુરુષોની યુક્તિ
પણ જેવી રીતે તત્ત્વમાં જોતે તેવી યુક્તિ કહેવાશે.

અને મહાપ્રલય આદિને સ્વીકારતા નથી, તેવા
શાસ્ત્રને નહિ માનનારા મહાભૂખ^૪ પુરુષો અમારી
દૃષ્ટિમાં મૂળા જેવા જ છે. ^૫ જન્મનું ચિત્ત સર્વ
શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ છે અને 'આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ
છે' એવા તાત્ત્વિક વિચાર વડે સંપૂર્ણપણે અનુ-
ભવવાળું છે, તેમને માટે પણ (તેઓ કૃતકૃત્ય
હોવાથી.) આ અમારો ઉપદેશ-કથાનો પ્રસ્તાવ
નથી, આ ઉપદેશ તો જિજ્ઞાસુને માટે છે. ^૬ દેહ
હો કિંવા ન હો; પરંતુ નિરતર અને નિત્ય
એવું આત્મચૈતન્ય અંતઃકરણની અંદર વિવર્ત-
ભાવથી જ્યે રૂપે સ્ફુરિત થાય છે, તેવે રૂપે જ
પુરુષ થઈ રહે છે. ^૭ હે પ્રિય રામચંદ્રજી! જો
જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મચૈતન્યમાંથી અંતઃકરણરૂપ
ઉપાધિના સંપર્કને લીધે ^૮ 'હું કુઃખી છું' એવું
સ્ફુરણ બ્રહ્મ હોય છે, તો તે પુરુષ કુઃખી છે.
આત્મા પોતે આનંદરૂપ જ છે, તો પણ જ્યાં
સુધી પોતે કુઃખી છે એવા વિરુદ્ધ સંસ્કારનો દૃઢ
અધ્યાસ છે, ત્યાં સુધી તે ખરેખર કુઃખી જ છે. ^૯
પરંતુ જગત કેવળ ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે,
એવી ભાવના કરવામાં આવે છે, તો સર્વ ચિદા-
કાશરૂપ હોવાથી કુઃખપણાનું સ્ફુરણ શી રીતે
થાય? અને કુઃખનું જ્ઞાન પણ કોને થાય? ^{૧૦}
જન્મ આકાશને રજકણો સ્પર્શી શકે નહિ, તેમ
જ્ઞાનરૂપી તાત્ત્વિક નિશ્ચયમાં જ પોતાના આત્માને
સ્થિર રાખનારા પુરુષોને કશાં પણ સુખ-કુઃખ
સ્પર્શી શકતા નથી. ^{૧૧} અનુભવ સત્ય હો
કિંવા અસત્ય હો, પણ અનુભવ અનુસાર જ
નિશ્ચય બંધાય છે. આ બાબત દેહ બાળક સુધી
સિદ્ધ છે, તો તેનો કાણ નિષેધ કરી શકે? અને
શી રીતે નિષેધ કરી શકે? ^{૧૨} દેહ, પુરુષ કિંવા
જીવ, એ કરું પ્રત્યક્ષચૈતન્યથી જાદું જણાતું
નથી. પ્રત્યક્ષચૈતન્ય જ આ સર્વરૂપ છે. તે
જગતને જવું સમજ છે, તેવું જ તેની દૃષ્ટિમાં
થઈ રહે છે. ^{૧૩} એ પ્રત્યક્ષચૈતન્યને સત્ય માનો
કિંવા (ચાર્વાકમત પ્રમાણે) અ

પરંતુ આ દેહનો અનુભવ તે વડેજ થાય છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર, પાતાળમાં, આકાશમાં, જળમાં અને સ્વર્ગમાં સંકલ્પમાત્રથી એ ચિદાત્મા સ્વતત્રપણે દેહનો અનુભવ કરે છે, તેમ આ સ્થૂલ દેહનો તેનાથી જ અહીં અનુભવ થાય છે.^{૧૪} પ્રત્યક્ષૈતન્યને (આસ્તિકાના મતને અનુસરનારા) સત્ય માનો અથવા (નાસ્તિકાના મતને માનનારા) અસત્ય માનો; પરંતુ તેજ આત્મા છે. તે પ્રત્યક્ષૈતન્ય અંદર જે નિશ્ચય ધારે તે તેની ભાવના પ્રમાણે સત્ય છે, (વ્યવહારમાં સત્યપણે કાર્ય કરી આપનાર થાય છે.) એમાં કશો સંશય નથી.^{૧૫} એ પ્રત્યક્ષૈતન્ય વડે જ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વ સિદ્ધાંતોનો સિદ્ધાંત પણ તેજ છે, એમ મારી બુદ્ધિમાં જણાય છે.^{૧૬} પ્રત્યક્ષૈતન્યમાં જે અવિદ્યા (આરોપિતરૂપે) રહેલ છે, તેજ અવિવેકીએની દૃષ્ટિમાં (તેમની ભાવના પ્રમાણે) દેહ આદિને આકારે પરિણામ પામી જઈ તેવે રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામે તો શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ થઈ જઈ મોક્ષરૂપી ઉત્તમ રૂપને આપનાર થાય છે.^{૧૭} એ અવિદ્યા પવિત્ર દેશ-કાળ આદિમાં સ્નાન-દાન આદિ ક્રિયા કરવાથી કે રસાયન-મંત્ર-ઔષધ આદિ દ્રવ્યોથી કે વેદશાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલ સ્વર્ગ-પશુ-પુત્ર આદિની એપણા(ધૃત્ત્યા) ના શ્રમેથી ઘાઈ દિવસ (નિશેષ રીતે) તત્ત્વજ્ઞાન થયા વિના શાંત થતી નથી.^{૧૮} કદાચિત્ ખીજ વડે એ અવિદ્યારૂપી શંકા ક્ષણ વાર શાંત પડી જાય છે, તો પણ તે પાછી (તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો) તરત આવીભાવ પામે છે. જે એમ થયા કરે છે, તો પછી તત્ત્વજ્ઞાન વિના ખીજ કયા ઉપાય વડે અને ક્યારે જીવનું એ અવિદ્યારૂપી કુઃખ શાંત થાય?^{૧૯} અંદર રહેલ પ્રત્યક્ષૈતન્ય જ મનુષ્યના જીવરૂપ છે અને તે જ દેહ ભાવના છે, તે અનુસાર સુખી કે દુઃખી થાય છે,

એવા નિશ્ચય છે.^{૨૦} પ્રત્યક્ષૈતન્યરૂપી આત્માનું જે અસ્તિત્વ છે અને તેનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવાથી બંધ ટળે છે, તો તે તત્ત્વવેતાએને સંસારનો બંધ તોડવામાં શરણરૂપ છે; પણ જે તે ન હોય, તો જગતમાં શિલાના જેવા મૌનવાણું બંધ પાણુ જ અવશેષ રહે છે.^{૨૧} પુરુષ પ્રત્યક્ષૈતન્યરૂપ છે અને સ્વયં પ્રકાશ છે. તે પોતે જેમ નિદ્રા વડે પોતામાં જડપણનો અનુભવ કરે છે, તેમ એક જાતના અધાપા જેવા અજ્ઞાન વડે કરીને આ જગતને દેખે છે. જે સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્ષૈતન્યનો અપલાપ કરવામાં આવે, તો પછી સાક્ષીના અભાવને લીધે જગતની અધાપા જેવી સ્થિતિ અવશેષ રહે.^{૨૨}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આ સંસારનો દિશામાં પણ ક્યાંય અંત નથી, નીચે કે ઉપર પણ તેને અંત નથી, તેમ જગતનો નાશ પણ નથી. જગત તો સદાકાળ છે જ. આમ જણે જગતના અભાવની બુદ્ધિને છોડી દઈને તેના અસ્તિત્વની ભાવના કરી હોય તથા આ સર્વ વિજ્ઞાનધનરૂપ છે, એવું જને તત્ત્વજ્ઞાન થયું ન હોય અને સર્વના નાશને ન દેખતાં (ન કદાચિદનીદશં જગત્ । એ સાંખ્ય મત પ્રમાણે) જવું આ જગત દેખાય છે તેવું સદાકાળ સત્ય છે એમ જ જોતો હોય, તેની આધિનો નાશ કરવાની શી યુક્તિ હશે? એ મારા સંશયને, ફરી વાર મારા બોધની વૃદ્ધિ થવા માટે આપ નિવૃત્ત કરો.^{૨૩-૨૫}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ સંબંધમાં એક યોગ્ય ઉત્તર તો પ્રથમ જ અપાર્થ ગયેલ છે. હવે ખીજે ન્યાયોચિત ઉત્તર હું કહીશ, તે તમે સાંભળો.^{૨૬} હે પુરુષોત્તમ રામચંદ્રજી! તમે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના નિશ્ચયવાળો જ પુરુષ કહ્યો, તે જ (તેના માનવા પ્રમાણે) પોતે સિદ્ધાસરૂપ હોય, તો ક્રમે કરીને તેને આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે.^{૨૭} કેમકે દેહ આદિ આકારરૂપી

ઉપાધિ માત્ર આભાસરૂપ છે અને તેનો નાશ થતાં તે પરમાત્મામાં મળી જાય છે. એટલે પછી તેને ચિત્તમાં દુઃખ લાવવાનો કશો પણ અવકાશ રહેતો નથી; એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૨૮} કદાચિત્ તેના માનવા પ્રમાણે તે આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) દેહને આત્મારૂપ માનતો હોય અને તેને વિનાશથી રહિત ગણતો હોય, તો પછી દુઃખનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે? કદાચિત્ તે પોતાના આત્માને સ્થૂણદેહરૂપ જ માનતો હોય, તો તેના અવયવોનો વિભાગ થવારૂપી ત્રિનાશ વગરનિચારે પણ અવશ્ય સિદ્ધ જ છે, એવો નિશ્ચય છે; તો પછી તેમાં પણ દુઃખ લાવવાનો ક્યાં અવકાશ છે? જો કદાચિત્ પોતાના આત્માને તે શુદ્ધ ચિદ્રૂપ માનતો હોય, તો મરી ગયા પછી તે વિદેહમુક્ત થઈ જાય છે; એટલે તે કુરી વાર જન્મ-મરણ આદિરૂપી સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી તે દુઃખરહિત તથા મુક્ત જ છે. જો કદાચિત્ તે પોતાના આત્માને અજ્ઞાનરૂપી આવરણ વડે યુક્ત સમજતો હોય, તો જે જીવચૈતન્ય તત્ત્વજ્ઞાન વડે શુદ્ધ થયેલ નથી, તે સંસારના બીજનો નાશ ન થવાથી જન્મ-મરણ આદિરૂપી સંસારને પામ્યા વિના રહેતું જ નથી. પરંતુ તેને પણ કોઈ જન્મમાં જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ છે, તેથી તેને મનમાં દુઃખિત રહેવાનો અવકાશ નથી.^{૨૯,૩૦} કદાચિત્ કોઈનો એવો જ નિશ્ચય હોય કે ચિદ્રૂપ આત્મા છે જ નહિ, તો પછી તે તેવી ભાવનાને લીધે પોતે પણ પાપાણના જોગ જડ (વિશેષજ્ઞાન વડે શૂન્ય) હોય છે. મરણપર્યંત દેહ થઈ રહેલી તેવી ભાવનાને લીધે શરીર પડી ગયા પછી તેનું વિશેષ ચૈતન્યપણું જતું રહે છે, તેની સ્થિતિ ગાઢ સુષુપ્તિના જેવી થઈ જાય છે અને તે તેવી દશાવાળા મરણને જ શ્રેયરૂપ (સર્વ દુઃખનો છેડો લાવનાર) માને છે. પણ તેને તત્ત્વજ્ઞાન વડે થતા નિરતિશય આત્મદેહનો અનુભવ નથી, તેમાં તેને શ્રેય જણાતું નથી. (તો પછી

તેને ઉપદેશ આપવાથી કાંઈ ક્ષણ નથી).^{૩૧,૩૨} આ સર્વ ચિદ્રૂપ આત્માથી રહિત કેવળ જડ અને શૂન્યરૂપ છે, એમ જ માનતો હોય તેને શુદ્ધ જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ જ નથી. આથી, જ્યારે તે મરણને શરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતે પણ જડ શૂન્યરૂપ થઈ જઈ દુર્લેઘ અંધકારમય સ્થિતિમાં જાય છે.^{૩૩} જે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓ આ જગતને સ્વપ્નનગરની પેઠે ક્ષણિક વિજ્ઞાનમય માને છે, તેઓ પોતે પણ તેવા જ ક્ષણિક વિજ્ઞાનમય થઈ રહે છે અને તેમનો પણ બીજાઓની પેઠે જ (જગતને સ્થિર માનનારાઓની પેઠે જ) જગત સંબંધી વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.^{૩૪} પંચમહાભૂતોને કોઈ સ્થિર માનો અને કોઈ અસ્થિર માનો, પરંતુ તે બન્ને રીતે માનનારને જગતના સુખ-દુઃખ આદિ વિચિત્ર વ્યવહારો પ્રાપ્ત થવામાં કશો અંતર નથી. પંચભૂતોને સ્થિર માનો કિંવા અસ્થિર માનો, પરંતુ સુખ-દુઃખ તો બન્ને મતવાળાને સમાન જ છે.^{૩૫} તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દષ્ટિમાં પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતોની સ્થિરતા વિષે કે અસ્થિરતા વિષે કશો આગ્રહ હોતો નથી. તેમના મત પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ ભૂતો ગમે તો ભલે સ્થિર હો કે ગમે તો ભલે અસ્થિર હો, પણ તે ચિદ્રાકાશનો એક વિદ્યાસમાવ જ છે અને જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી તે જોખાણ પ્રસરી રહેલ લાસે છે.^{૩૬} જીવનચૈતન્યનું જડપણું અને ક્ષણિકપણું ઘટતું નથી, કેમકે જો તે પોતે જડ અને ક્ષણિક હોય તો એ બન્ને ય ભાવનો પ્રથમ પોતે અનુભવ જ કરી શકે નહિ. એમ છતાં જો તેના જડપણાનો અને ક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કરી લે છે, તેવા મૂર્ખાઓ સાથે આપણે ભાષણ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી.^{૩૭} જો શરીર ચિદ્રૂપ આત્મામાંથી (વિવર્તરૂપે) ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ માને છે, તેઓ (તેમની સમજણ વારત્તવ હેઠળ) ધન્ય છે. જો જડ શરીરમાંથી ચિદ્રૂપ ઉત્પન્ન થયેલ માને છે, તેવા અધમ

આપણે કંઈ કામ નથી.^{૩૮} અનેક પ્રકારના જીવો-
રૂપી બીજોનો સમૂહ વસ્તુતાએ જોતાં ચિદ્રૂપ છે
અને તે આકાશમાં ફરતાં મસલાં આદિ જીવોના
સમૂહની પેઠે તથા ક્યારા આદિમાં પુરાતાં જળની
પેઠે ઉપરના લોકોમાં, નીચિના લોકોમાં અને
આડાંઅવળાં બીજાં સ્થળોમાં ભમે છે.^{૩૯} હિરણ્ય-
ગર્ભ અનેક જીવોરૂપી બીજોના સમૂહરૂપ છે અને
તે જીવોની વાસના પ્રમાણે કલ્પના આદિકાળમાં
વ્યથિરૂપી અનેક બીજા જીવોને પોતાની અંદર
કલ્પી લે છે. તે જીવો ક્રિયાઓમાં કર્તાપણાને
અભિનિવેશ રાખી, તેમાં આસક્ત થઈ પોતે
પોતામાં કર્તાપણાને અનુભવે છે અને સંસારમાં
ભમે છે.^{૪૦} જ જીવ જીવી દૃઢ ભાવના કરે છે, તે
જીવ પોતે ચિદ્રૂપ હોવાથી તત્કાળ ભાવનાના
બળથી તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત ઠેઠ બાળક
સુધી નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ છે.^{૪૧} આકાશમાં જન્મ
ધુમાડાઓના વિચિત્ર ગોટાઓ જોવામાં આવે છે
અને મહાસાગરમાં જન્મ મોટા વિસ્તારવાળા

હોય? જ કંઈ આ વિચિત્રરૂપે ભાસે છે, તે
ચિદાકાશ જ છે.^{૪૨} ત્રિવિધ તાપને મટાડવાથી
અતિ શીતળ અને આનંદ ઉપજવનારી ચિદા-
કાશરૂપી ચંદ્રિકા જ કંઈ પદાર્થોની પ્રતીતિ
થવારૂપી પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને લીધે જ
આ જગત ખડું થયેલું ભાસે છે.^{૪૩} પ્રથમ
સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ને અંતે છેવટ પ્રલયસમ-
માં આકાશની પેઠે સૃષ્ટિ આદિથી શૂન્ય સ્વરૂ-
પે રહેનાર ચિદાકાશમાં જો કે આજે આપણને સા-
જોવામાં આવે છે, પણ તે ચિદાકાશરૂપ જ
ચિદાત્મા બહિર્મુખ થાય છે એટલે તે સૃષ્ટિ ઉદ-
પામે છે અને તે અંતર્મુખ થાય છે એટલે તે અપ-
પામે છે. સત્ય ચિદ્રૂપ આત્મા જને જીવી રીતે
નિશ્ચય વડે સમજે છે, તેનો તેને તેવી જ રીતે
અનુભવ થાય છે. જ્યારે આ સર્વ શરદઋતુ
આકાશ જેવું સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ જ છે, ત્યાં
પછી વળી તેમાં બીજાં શું હોય? ^{૪૪} એમ સા-
રીતે સમજી રહેલા અને પરમપદમાં વિશ્વાં

~ ~ ~ સર્ગ ૧૦૧ મો ~ ~ ~

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની અલય સ્થિતિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિન્માત્રમેવ પુરુષસ્તદેવેત્યમવસ્થિતમ્ ।

ચિન્માત્રવ્યતિરેકેણ કિમન્યદુપપદતે ॥ ૧ ॥

૧ વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પુરુષ પોતે ચિન્માત્ર છે.

ચિદ્રૂપ તત્ત્વજ્ઞ વિવર્તરૂપે આવે અનેક આકારે

યદ્ય રહેલ છે, તો પછી ચિન્માત્ર સિવાય બીજું

શું થઈ શકે એમ છે? એ ચિન્માત્રતત્ત્વ

નિર્મળ આકાશરૂપ છે અને દ્રષ્ટા તથા દશ્ય એ

બન્ને તેનો એક વિવર્ત છે. આમ જગત ચિન્માત્ર

જ છે, તો તેમાં હેય(ત્યાગ)બુદ્ધિ કે ઉપાદેય

(સ્વીકાર) બુદ્ધિ ક્યાંથી હોય? ન લોકો બૃહ-

સ્પતિએ રચેલા બુદ્ધશાસ્ત્રને અનુસરનારા વિજ્ઞાન-

વાદીઓ છે, તેમના મતમાં ક્ષણિક વિજ્ઞાનથી

જુદું જગત જ છે નહિ; તો પછી તેમના મત

પ્રમાણે પણ રાગ દ્વેષનો કશો વિષય જ ન હોવા-

થી તેમનો પ્રસંગ જ ક્યાંથી આવે! પરંતુ તેમને

ચિદાત્મા વિના બીજું શું સારરૂપ ભાસતું હશે કે

તેઓ તેને નિત્ય નહિ માનતા હોય? કે પ્રિય

રામચંદ્રજી! જગતરૂપી સ્વપ્ન ચિદાકાશનોજ

એક વિવર્ત છે, તો તમે જ કહો કે તેની અદર

ઘટ-અનિષ્ઠ બુદ્ધિ કે રાગ-દ્વેષ આદિ કોણે કેવે

રૂપે રહી શકે? ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની

અદરજ અસુક હેય છે અને અસુક ઉપાદેય છે.

એવી કલ્પના કરી લે છે; પણ ખરું બોતાં તેના

નિર્મળ સ્વરૂપમાં એ સર્વ નિર્મળ ચિદાકાશ-

રૂપ જ છે. એમ છે; તો પછી તેમાં ઘટ-અનિષ્ઠ

આદિ દષ્ટિ વળી કવી હોય? મનુષ્ય, દેવતા,

અને નાગ વગેરે ચિદ્રૂપ છે; સ્થાવર અને જંગમ

એ બન્ને પણ ચિદ્રૂપ છે; વળી સમુદ્રમાં થતા

કે આ એકસોએકમા સર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો

સર્વજ્ઞ એક ચિન્માત્ર તત્ત્વને જ દેખે છે, તેનું તથા તેઓને

બધનાં કારણો જ નહિ ઉત્પન્ન થવાથી તેઓની અલય

સ્થિતિ વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

તરંગો તથા ચકરીઓની પેઠે ભાવ-અભાવ વગેરે

સર્વ પણ એ ચિદાકાશનો જ વિલાસ છે. ૧ હું

ચિદાકાશરૂપ છું, તમે ચિદાકાશરૂપ છો અને

મનુષ્યો પણ ચિદાકાશરૂપ છે. આપણે કોઈ

દિવસ મરતા નથી, દરમકે ચિદાકાશ ક્યારે મરેલ

છે? કે વિશાળ નેત્રવાળા રામચંદ્રજી! ચિદા-

કાશ પોતે સાક્ષી-ચૈતન્યરૂપ કહેવાય છે, તેનાથી

જુદું દશ્ય જ નથી. તે પોતે ચિદ્રૂપ હોવાથી

વિવર્તભાવથી દશ્યરૂપ થઈ રહેલ છે માટે દિવ-

એકત્ત્વ પણ ક્યાં રહ્યું છે? જ્યારે એમ છે, ત્યારે

પછી ચિદાકાશ વિના બીજી નિત્ય હોય એવી

કઈ વસ્તુ છે? આ તમે જ મને કહો. બે તે

મરી જતું હોય તો પછી આજ આપણે જ સર્વ

બેડા છીએ તે ક્યાંથી હોયએ? બૌદ્ધ આદિ

અને આર્વાક આદિ વાદીઓ ચિદાકાશને છોડી

દઈ બીજરૂપ હોય તો તમે કહો. ૧૦ એ ચિદા-

કાશને જ કટલાક પ્રશ્ન કહે છે, કટલાક જ્ઞાનરૂપ

કહે છે અને કટલાક શૂન્ય કહે છે. ૧૧ કટલાક

એને મદિરામાંથી પેદા થતી મદરાક્તિના જુવું

(કૃત્રિમ) કહે છે, કટલાક એને પુરુષરૂપ કહે છે,

કટલાક એને ચિદાકાશરૂપ કહે છે, કટલાક એને

શિવરૂપ કહે છે અને કટલાક એને આત્મારૂપ

કહે છે. ૧૨ એવી રીતે ચિન્માત્ર પરમતત્ત્વને જુદાં

જુદાં નામોથી કહેવામાં આવે, તો પણ તે કોઈ

દિવસ બીજું થઈ જતું નથી. દરમકે સર્વમાં ચિદ-

રૂપે રહેલ તે તત્ત્વ પોતે જ સર્વ વિકલ્પનું સાક્ષી-

રૂપ છે, તેથી તે પોતાના આત્માને એવે પ્રકારે

સમજે છે; બાકી બીજું કશું તેનાથી જુદું નથી.

મારા અવધવો ભલે ચૂરેચૂરા થઈ જાઓ કે તે

મેરુના જવા વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ; પરંતુ મારી

ચિદ્સ્વરૂપની તેથી શી ક્ષતિ કે શી વૃદ્ધિ થશે? ૧૩, ૧૪

બે કે આપણા પિતામહ વગેરે વડવાઓ મરી

ગયા છે, પણ ચિદ્રૂપતત્ત્વ મરેલ નથી. બે કદા-

ચિત્ તે (ચૈતન્યતત્ત્વ) મરી ગયેલ હોય, તો

આપણામાં રહેલ ચૈતન્યતત્ત્વ અને તેમનામાં

રહેલ ચૈતન્યતત્ત્વ એક જ છે, તેથી આપણું ચૈતન્ય પણ મરણ પામ્યાથી આપણો જન્મ થવો સંભવતો નથી.^{૧૫} ચિદાકાશ અક્ષય છે અને તેનો જન્મ કે નાશ થતો નથી. આકાશનો નાશ શું થાય? અને શી રીતે થાય? એ તમે જ કહો. ચિદાકાશ અવિનાશી છે અને તે પોતાના એક વિવર્તરૂપે આ જગતને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. એ તત્ત્વ જન્મ-મરણથી રહિત છે અને કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહે છે.^{૧૬, ૧૭} ચિદાકાશરૂપી એક સ્ફટિકનો પર્વત છે. તેનો આદિ, મધ્ય અને અંત નથી. તે પોતાની અંદર જગતને પ્રતિબિંબરૂપે ધારણ કરે છે અને પાછો તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થવારૂપી અગ્નિ વડે તેને ભસ્મ કરી દે છે. તે પોતાના સ્વરૂપ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે.^{૧૮} હે પ્રિય રામચંદ્રજી! અંધકાર વડે રાત્રિમાં દેખાતું વાદળાંઓના સમૂહના જેવું કાંઈક (અનિર્વચનીય) જગતનું આવરણ પ્રાતઃકાળમાં જોતાં ક્રમે કરીને નિર્શેષ રીતે ક્ષીણ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપની અંદર અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર વડે કહાપાયેલું આ જગત પણ ક્રમે કરી (જ્ઞાન વડે) નિર્શેષ રીતે ક્ષીણ થઈ જાય છે.^{૧૯} સમુદ્ર જેમ પોતાની અંદર જળ આદિને અને ચક્રી આદિને પોતાના અંગરૂપે ધારણ કરી રહેલ છે, તેમ ચિદાકાશ પણ પોતાની અંદર જગતરૂપી એક અવ્યયવને (વિવર્તરૂપે) ધારણ કરી રહેલ છે.^{૨૦} પુરુષ પોતે ચિદરૂપ જ છે અને તે આકાશની પેઠે કાંઈ દિવસ નાશ પામતો નથી. તો પછી 'હું નાશ પામું છું' એવો શોક કરવો વ્યર્થ છે.^{૨૧} એક દેહમાંથી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થવામાં ઊઠડો નવો મહોત્સવ પ્રાપ્ત થાય છે, તો હે મૂઠ પુરુષો! મરણરૂપી એક હર્ષસ્થાનમાં તમે શા માટે એક પામો છો?^{૨૨} જો કદાચિત્ તમને એવો જ ભ્રમ હોય, કે મરી ગયા પછી પાછો પુનર્જન્મ થતો નથી; તો પણ મરણમાં એક મોટો પુરુષાર્થ રહ્યો છે,

એમ સમજવું. કેમકે મરણ થવાથી ભાવ-અભાવ, લેવું-દેવું વગેરે સંબંધી જન્મ અને જરા-મરણ-ભય-શોક આદિ-વ્યાધિ સંબંધી જ્વર થાત થઈ જાય છે.^{૨૩} એવી રીતે જન્મ-મરણ હોય, તો પણ તેમાં સુખ-દુઃખ માનવાનો કશો જ અવકાશ નથી. વસ્તુતાએ જોતાં મરણ પણ નથી, જન્મ પણ નથી અને તેને લીધે જ સુખ-દુઃખ પણ નથી. કેમકે મિથ્યા હોવાથી આ કશું છે જ નહિ. ચિદાકાશ જ આ સર્વને આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ છે.^{૨૪} મરી ગયા પછી જો પાછો બીજા દેહનો લાભ થતો હોય, તો એક નવો જ ઉત્સવ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે મરણ એ એક જરા-રોગ આદિથી ઝડપાયેલા કારાગૃહ જેવા પૂર્વદેહનો જ નાશ છે; તો એ તો પરમ સુખરૂપ છે.^{૨૫} મરણમાં દેહ, જીવ વગેરે સર્વનો અત્યંત નાશ થઈ જાય છે (પુનર્જન્મ નથી), એમ માનવામાં આવતું હોય, તો પણ સસારરૂપી એક મહારોગનો ક્ષય થાય છે, એમ સતોષ માનવાનો છે. મરણ થયા પછી (પુનર્જન્મ થતાં) ફરી વાર બીજા દેહનો લાભ થતો હોય, તો પણ એક નવો જ ઉત્સવ સાંપડે છે.^{૨૬} કદાચિત્ તમને મરણ પછી કુષ્કર્મથી પ્રાપ્ત થતાં નરક આદિ કુઃખની ભીતિ રહેતી હશે; તો આ લોકમાં પણ કુષ્કર્મથી થતા રાજદંડ આદિનો ભય છે અને પરલોકમાં પણ નરક આદિનો ભય છે; એટલે એ ભીતિ સમાન છે. આથી બન્ને લોક સુધારવાને તમારે કદી પણ કુષ્કર્મ કરવાં નહિ.^{૨૭} 'હું મરી જઈશ, મરી જઈશ, મરી જઈશ.' એમ તમે ભયથી પોકાર કરો છો; પરંતુ 'હું પાછો પુનર્જન્મ હોવાથી થઈશ, થઈશ અને થઈશ' એવો વિચાર કરતા નથી.^{૨૮} આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે ચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ જગત આદિને આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ છે; તો તેમાં જન્મ-મરણ ક્યાં રહ્યાં? અને શ્રીમતોઈ કે ગરીબાઈ પણ ક્યાં રહી?^{૨૯} તમે

કેવળ ચિદાકાશરૂપ થઈને રહેા અને ખ્યાનપા-
નાદિ પ્રારબ્ધપ્રાપ્ત કાર્ય સુખેથી કરતા રહેા, તમે
મમતાથી રહિત થઈ જાઓ. તમે આકાશના
જેવા નિર્મળ અને નિર્વિકાર છે, તેા તમારામાં
ઘઞ્છાનો ઉદય જ ક્યાંથી થાય ?^{૩૦} પોતાના
સ્વાભાવિક પ્રવાહના બળે થયેલા પ્રયત્ન વડે પ્રાપ્ત
થયેલા તથા દેશ-કાળના બળથી આવી મળેલા
અતિ પવિત્ર એવા શબ્દાદિ વિષયોને વિવેકી
પુરુષો નિર્ભય રહીને સુખેથી ભોગવે છે.^{૩૧}
વચમાં દેશ-કાળના બળથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોનો
તિરસ્કાર કરી તેઓ અંદર સ્વસ્વરૂપસ્થિતિમાં
(નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) બુદ્ધિને સુપુષ્પિ અવ-
સ્થાના જેવી બનાવી ઈશ મક્ષ રહે છે.^{૩૨} તેઓ
મરણથી દુઃખને પ્રાપ્ત થતા નથી, જીવિતથી
સુખને પ્રાપ્ત થતા નથી, કશાની ઘઞ્છા કરતા
નથી અને કોઈનો દ્વેષ પણ કરતા નથી. તેઓ તેા
વાસનામાત્રથી રહિત થઈ સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિર
થઈ રહેલ છે.^{૩૩} વાસનાથી રહિત થઈ રહેલા
વિવેકી પુરુષોને કશામાં ઘઞ્છા હોતી નથી. તેથી
મરણ, જીવિત અને જન્મરૂપી જર્ણુ વૃણુનો
તેઓ વિચાર જ કરતા નથી. તેમણે તેા જાણવાનું
સર્વ જાણી લીધું હોય છે, છતાં તેઓ ઉપરથી
અતિમૂઢની જેમ વર્તે છે અને પર્વતની પેઠે પોતા
ની સ્થિતિમાં નિર્મયપણે અચળ થઈ રહે છે.^{૩૪}

મરણજીવિતજન્મમરણન્યવિમૃશન્વિગતે-
ચ્છમવાસનઃ । વિદિતવેદ્ય ઇદાન્ન ઇવોદિતો વસતિ
વીતમયસ્ત્વચ્છલો યથા ॥ ૩૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘પરમોપદેશ’
એ નામનો સર્ગ ૧૦૧ મો સમાપ્ત



ઠસર્ગ ૧૦૨ મો ઠ

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોનાં લક્ષણો

॥ રામ ઉવાચ ॥

પરિજ્ઞાતે પરે વસ્તુન્યનાદિનિઘનાત્માનિ ।

સંપદ્યતે વદ વ્રહ્મન્ કીદશઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ ! અનાદિ અને
અનંત એવી પરબ્રહ્મરૂપ વાસ્તવ વસ્તુનું સ્વરૂપ
જાળખ્યા પછી, એ પુરુષોત્તમ તત્ત્વજ્ઞ કેવાં
લક્ષણવાળો થઈ જાય છે? તે આપ કહેા.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જણે જાણવાનું જાણી
લીધેલ છે, એવો એ ઉત્તમ પુરુષ કેવાં લક્ષણ-
વાળો થઈ જાય છે, તેનો કેવો સ્વાભાવ હોય છે
તથા જીવતાં સુધી કેવા આચારથી રહે છે, તે
સર્વ હું તમને કહું છું; તે તમે સાંભળો.^૨ તત્ત્વજ્ઞ
પુરુષ વનમાં રહ્યો હોય તેા પણ તેને મૃગોનાં
ખગ્ગાંઓ સ્વગ્નરૂપ થઈ જાય છે, પાપાણા પણ
તેના મિત્રરૂપ થઈ જાય છે અને વનવૃક્ષો તેના
ખંધુરૂપ બની જાય છે.^૩ વસ્તી વડે ખિચોખિચ
ભરેલુ સ્થાન પણ તેને શૂન્ય જ લાગે છે, વિપત્તિ-
ઓ પણ તેને અલંકાર સંપત્તિરૂપ દેખાય છે
અને તે પોતે મહારાજ્ય ઉપર રાગરૂપે થઈરહ્યો
હોય, છતાં જ જ દુઃખ આવી પડે તે તે તેને
મહોત્સવ જેવાં લાગે છે.^૪ સમાધિ વિનાની સ્થિતિ
પણ તેને સમાધિ જેવી જ લાગે છે, મોટું દુઃખ
પણ તેને સુખરૂપ જ દેખાય છે, લોકદષ્ટિ વડે
દેખાતો તેનો વ્યવહાર પણ ઉત્તમ મોનરૂપ હોય
છે અને તે કર્મ કરતાં છતાં કશું પણ કરતો
નથી.^૫ તે જાગતાં છતાં (નિર્વિકલ્પ આત્મામાં
સ્થિતિ રાખી રહેવાથી) સુપુષ્પિ અવસ્થાવાળાના
જેવા હોય છે. જીવતાં છતાં (શરીર વગરના

* આ એસોગેમા સર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોના
લક્ષણો વિશે કરીવાર પણ વર્ણન આવશે, કે જે
જાણવાથી તેનો દૃઢ અભાસ થતાં માનની પણ દૃઢતા
થવાનું બની આવે.

આત્મામાં સ્થિતિ હોવાથી) મૂવા જવો તે થઈ
 હે છે. જો કે તે બધો આચાર કરતો હોય છે,
 તે પણ (તે સંબંધી અભિમાન ન હોવાથી) તે
 કશું પણ કરતો નથી.^૧ એ મહાશય પુરુષ પોતે
 રસિક જણાતાં છતાં (વિષયોમાં વૈરાગ્યને લીધે)
 અત્યંત વિરસ હોય છે. તે ક્યાના પાત્રરૂપ બીજી
 વસ્તુ જ ન દેખાવાથી અથવા કશામાં પોતાપણા-
 ની બુદ્ધિ જ ન હોવાથી, ક્યારહિત છતાં બંધુઓ-
 માં મમતાવાળો દેખાય છે. તે નિર્દય છતાં અત્યંત
 કરુણાવાળો હોય છે અને તે અંદરથી તૃષ્ણા-
 રહિત છતાં બીજાઓનું હિત કરવામાં તૃષ્ણાવાળો
 જોવામાં આવે છે.^૨ તેનો આચાર સર્વ પ્રશંસા
 કરે એવો હોય છે, પરંતુ અંદર કશો અધ્યાસ
 ન હોવાથી તે સર્વ આચારથી રહિત જ હોય
 છે. પોતે શોક, ભય અને આયાસથી સાવ રહિત
 હોય છે, છતાં બીજાઓનું દુઃખ દેખી જાણે
 પોતે સશોક હોય તેવો જણાય છે.^૩ તેનાથી
 કોઈ પણ પ્રાણીને ઉદ્વેગ થતો નથી, તેમજ પોતે
 પણ કોઈનાથી ઉદ્વેગ પામતો નથી. રસિક છતાં
 તે સંસારમાં પરમ ઉદ્વેગને (ભયને) પ્રાપ્ત થઈ
 જાય છે.^૪ જ કોઈ દૈવયોગ વડે પ્રાપ્ત થાય છે,
 તેની તે પ્રશંસા કરતો નથી, તેમ જ પ્રાપ્ત ન
 થયેલ હોય તેને તે ઇચ્છતો પણ નથી. હર્ષ-શોક
 ઉત્પન્ન થવાનું કારણ આવી પડે અને તે અનુ-
 ભવમાં આવતું હોય તથાપિ તે હર્ષ-શોકને વશ
 થઈ જતો નથી.^૫ દુઃખિત પુરુષની પાસે તે
 દુઃખિયાની વાતો કરે છે અને સુખી પુરુષની
 પાસે સુખિયાની વાતો કરે છે. પોતે તો સર્વ
 અવસ્થાઓમાં દૃઢ્યમાં સુખ-દુઃખને અધીન ન
 થઈ જતાં શાંત થઈ રહે છે.^૬ પુણ્યકર્મ સિવાય
 બીજું કશું પણ તેને રચતું નથી; કેમકે જ ચેષ્ટા
 શાસ્ત્રવિહિત નથી, તેનો ત્યાગ કરવો એવો મહા-
 ત્માઓનો સ્વભાવ જ હોય છે.^૭ તે કોઈ પણ
 પદાર્થમાં આસક્ત થઈ જતો નથી, તેમજ તે
 પ્રસંગે વિવેકને છોડી દેતો નથી. કંઠાલની

પેટે તે દ્રવ્યની ચાચના કરતો નથી. અંદર પોતે
 વૈરાગ્યવાન છતાં ઉપરથી રાગવાળો હોય તેવો
 જણાય છે.^૮ શાસ્ત્રાનુસાર તે વ્યવહાર કરતો
 રહે છે. ક્રમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થનારાં સુખ-દુઃખો
 તેને અંદર કશી અસર કરી શકતાં નથી, છતાં
 જાણે તે સ્પર્શ કરતાં હોય એમ દેખાય છે. તેને
 કોઈ પણ વિષયમાં હર્ષ કે શોક થતો નથી.^૯
 જો કે તે બીજાની દૃષ્ટિએ હર્ષવાળો અને દુઃખિત
 ભાસે છે, પરંતુ તે પોતાના અંદરના (ધીરતા-
 વાળા) સ્વભાવને કદી પણ છોડતો નથી; કેમકે
 માત્ર સંસારની રીતિને અનુસરી નટની પેઠે
 ઉપરથી લીધેલ વેષ ભજવવામાં જ તેનું તાત્પર્ય
 હોય છે.^{૧૦} પાણીના પરપોટા જેવાં સાવ મિથ્યા
 એવા પોતાના પદાર્થો તથા પુત્ર આદિ પરિવારો
 ઉપર તત્ત્વદર્શી પુરુષોને અંદરથી કશો રનેહ હોતો
 નથી. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો અંદર અનાસક્તિને લીધે કશા
 ઉપર પ્રીતિ ન હોવાથી રનેહ વિનાના હોય છે, છતાં
 જાણે તેમનું દૃઢ્ય અતિ ઘાટા રનેહથી બહુ જ
 આદ્ર્ય થઈ રહ્યું હોય તેમ ક્રમ પ્રમાણે તેઓ સર્વને
 ઉપર પોતાની સિન્ધવૃત્તિ ખતાવતા રહે છે. શુ-
 પુરુષો તો દેહમાં આત્મબુદ્ધિ થવારૂપી વિષય
 જાણે મૂર્ચ્છિત થઈ રહ્યા હોય, તેમ વિષયોમાં
 લીન થઈ જાય છે. છતાં એ નારકી જોવા વૈતરણી
 નદીના પ્રવાહમાં તણાતા જઈ વાયુની પેઠે મા-
 ઉપરઉપરથી જ વૃથા વિષયોને ભોગવે છે, પણ
 વિષયોને અનુભવી વિશ્રાંતિ મેળવી શકતા નથી
 તત્ત્વદર્શી પુરુષો બહાર સર્વ શિષ્ટ પુરુષોના જેવ
 ઉત્તમ યોગ્ય આચારને સારી રીતે કરતા રહે છે
 પણ અંદરથી તેઓ સર્વ વિષયમાં શીતળત
 વાળી સ્થિતિને ધારણ કરે છે. અંદર કોઈ વા-
 માં તેમનો બહુ અભિનિવેશ હોતો નથી, છતાં
 જાણે તેઓ અભિનિવેશથી યુક્ત જ હોય એ
 દેખાય છે.^{૧૧-૧૮}

રામ બોલ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! તત્ત્વજ્ઞ
 ઉપરનાં લક્ષણોવાળું સ્વરૂપ સત્ય છે કે અસત્ય

છે, તે કાણુ જાણી શકે? એ આપ કહો. કેમકે દંભ વડે અજ્ઞાની પુરુષ પણ એવી તરેહનો એવામાં આવે છે.^{૨૦} હે મહારાજ! અશ્વના જવું બ્રહ્મચર્ય પાળનારા દુષ્ટ ચિત્તવાળા (માન-પ્રતિષ્ઠા ઇત્યાદિને ઇચ્છનારા) કેટલાક દાંભિક પુરુષો પણ પોતાની તપસ્વીપણાની મિથ્યા ખ્યાતિ લોકોમાં દઢ થાય એટલા માટે (મહાત્માના જોવા) આડંબર કરે છે.^{૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-મેં કહેલાં લક્ષણવાળું તત્ત્વજ્ઞનું સ્વરૂપ જાણે અસત્ય (ઉપરથી આડંબરમાત્ર) હો અથવા જાણે સત્ય હો, પરંતુ એ સ્થિતિ દુર્લભ હોવાથી ઉત્તમ જ છે. બાકી તત્ત્વ-દર્શી વિદ્વાનોમાં તો એ લક્ષણોનો સમૂહ પોતાના સ્વાભાવિક અનુભવના બળથી જ દઢ થઈ રહ્યો હોય છે, એમ તમે સમજો.^{૨૨} તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો ક્રિયાના ક્ષણમાં કશો આગ્રહ રાખ્યા વિના રાગીની પેઠે જ ચોટા કરતા રહે છે અને અંદરથી પોતે વીતરંગ હોય છે. તેમની હાંસી થાય એવું કશું પણ તેમનામાં દુર્વ્યસન હોતું નથી. તેઓ તો અવિવેકી પુરુષોને દુઃખિત બેઠે પોતે કરુણા વડે આકૃષ્ણ થઈ જઈ હસે છે.^{૨૩} તેઓ આ સર્વ દશ્યને તેતું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોળખાયાથી ચિત્તરૂપી અરીસામાં દેખાતી કપટની બનાવટી સ્ત્રીતની પેઠે અને સ્વપ્નમાં હાથ આવેલા સુવર્ણની પેઠે અસત્ય સમજે છે.^{૨૪} જમ ચંદનનાં કાષ્ઠોનો સુગંધ દૂરથી કૃમિ આદિ જીવોના બળવામાં આવતો નથી, તેમ એવા મહાત્માઓની અંદર રહેલી શીતળતાને કાંઈ પણ બીજાં પ્રાણીઓ જાણી શકતાં નથી.^{૨૫} પરંતુ જમ સર્પના પગને સર્પ જ જોળખે છે, તેમ એ મહાત્માઓને તેમના જોવા જ શુદ્ધચિત્તવાળા જ્ઞાતજ્ઞેય (બળવાનું જણે બળી લીધું છે એવા) પુરુષો જોળખી લે છે.^{૨૬} સર્વથી ઉત્તમ એવા મહાત્માઓ પોતામાં રહેલાં ઉત્તમ લક્ષણને છુપાવે છે; કેમકે ગામડામાં મળનારાં ધન આદિ વડે ખરીદી ન

શકાય એવા અમૂલ્ય મણિને બજારમાં કાણુ વેચવા કાઢે? તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓતું પોતાની અંદર રહેલા ગુણોને છુપાવવામાં જ તાત્પર્ય હોય છે, પરંતુ બીજાઓને દેખાડવામાં તેમનું તાત્પર્ય હોતું નથી. કેમકે હે રામચંદ્રજી! તેમનામાં કાંઈ પણ બતની વાસના હોતી નથી, તેમજ દ્વેતયુદ્ધિથી પણ તેઓ રહિત હોય છે અને તેમનામાં કશું પણ અભિમાન હોતું નથી.^{૨૭} હે રામચંદ્રજી! એ મહાત્માઓને એકાંત, નિરભિમાનપણું, અક્રિયનપણું (દરિદ્રતા) અને મનુષ્યોની ઉપેક્ષા એ સર્વ જવું સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવું સુખ મોટી સમૃદ્ધિ પણ આપી શકતી નથી. તેમનું વિદિતવેદપણું પોતાના અનુભવ વડે જ બળી શકાય એવા નિરતિશય આનંદ વડે તેઓ ભરપૂર હોય છે. તે બીજાઓને જાણવી શકાતું નથી અને બીજાં વિવેકી પણ તેને કેળી શકતા નથી. મારા અમુક ગુણને મનુષ્ય બધે અને મારી પૂજા કરે એવી ઇચ્છા અહંકારવાળા દાંભિક પુરુષોમાં હોય છે; પરંતુ તે મુક્તચિત્તવાળા પુરુષોમાં હોતી નથી.^{૨૮-૩૧} હે રામચંદ્રજી! અવિવેકી પુરુષોને પણ આકાશગમન આદિ ક્રિયાનાં ક્ષણો અહીં મંત્ર-ઔપધિ આદિના બળથી સિદ્ધ થાય છે.^{૩૨} વિવેકી હો કે અવિવેકી હો (જ્ઞાનવાન કે મૂઢ હો), પરંતુ જ પુરુષ જોવા કલેશ સહન કરવાને સમર્થ હોય તેવું (કલેશોગના પ્રમાણમાં) ક્ષણ તે અવશ્ય પામે છે.^{૩૩} જમ ચંદનની અંદર સુગંધ રહેલ છે, તેમ સર્વના દહનની અંદર પોતાનાં વિહિત-નિષિદ્ધ કર્મોતું ક્ષણ (અપૂર્વરૂપે) રહ્યું હોય છે. તે કર્મ કરનારા પુરુષને કાળે કરીને આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થતાં અનુભવમાં આવે છે.^{૩૪} જને અહંતા, વાસના, દ્વેતયુદ્ધિ અને દશ્યપદાર્થોમાં વાસ્તવિકપણું જાણાય છે, તે જ આકાશગમન આદિ ક્રિયાના ક્ષણને સાધે છે.^{૩૫} પરંતુ જ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સમજે છે કે, આ અર્થ સિદ્ધિ આદિ તુચ્છ છે, અથવા પ્રાં

અથવા ચિદાકારરૂપ છે, તેઓ વાસનારહિત હોઈને દેવજ કર્મરૂપી વંટાળિયા વાયુના સપાટા જની આકારગમન આદિ સિદ્ધિઓને આપનારી મંત્ર-ઓપધ આદિ સંબંધી ક્રિયાને તે શા માટે સાધે? ^{૩૫} તેને આ સંસારમાં કર્મ કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી અને કર્મ ન કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી. વળી, સર્વ પ્રાણીઓમાંથી તેને બીજે અર્થ પણ કાઢી લેવાનો હોતો નથી. ^{૩૬} દેમકે પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં કે દેવતાઓમાં ટાઈ પણ સ્થળે એવું કશું પણ નથી કે જ ઉદાર ચિત્તવૃત્તિવાળા તત્ત્વજ્ઞાને લોભ ઉત્પન્ન કરે. ^{૩૭} જની નજરમાં આ સમસ્ત ત્રૈલોક્ય તૃણનાં જવું કે રજનાં જવું તુલ્ય છે, તેને બીજી શી (અનાત્મ) વસ્તુ અહણ કરવા યોગ્ય જણાય? સંસારયાત્રાનો નિર્વાહ ચલાવી લેનાર પરિપૂર્ણ ચિત્તવાળો તત્ત્વજ્ઞ મહાત્મા પુરુષ યથાસ્થિત રીતે પોતે રહે છે અને યથાપ્રાપ્ત શિશ્યાચારને અનુસરે છે. ^{૩૮, ૪૦} તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પોતે નિરંતર અંદર શીતળ રહે છે, મીનને (નિઃસં-કલ્પદશાને કિંવા વૃથા આલાપના ત્યાગને) ધારણ કરે છે, તેની મનોભૂમિ શુદ્ધ સત્ત્વમય હોય છે, પરિપૂર્ણ ભરેલા મહાસાગરના જેવો તેનો આકાર હોય છે અને તેનો અભિપ્રાય ગંભીર તથા લોકોને સહેલાઈથી જણાઈ શકે તેવો હોય છે. રસાયનના ચારેબાજુથી પરિપૂર્ણ રીતે ભરેલા ધરાની પેઠે તે પોતાના આત્મામાં આનંદને ધારણ કરે છે અને શુદ્ધ પૂર્ણ ચંદ્રની પેઠે બીજાઓને પણ તે આનંદ ઉપજાવે છે. ^{૪૧, ૪૨} પડિતોની બુદ્ધિઓ જેવા આનંદ આપે છે, તેવો આનંદ મંદારવૃક્ષની મંજરીઓની નિકુળે વડે પીળી થઈ ગયેલી દેવભૂમિઓ પણ આપી શકતી નથી. ^{૪૩} સારગ્રાહી વિવેકી પુરુષ ગ્રીષ્મઋતુ સંબંધી સૂર્યના જેવા પ્રકાશ કરનારા પદાર્થોમાં ચંદ્રબિંબ પાસેથી શીતળતારૂપી સારતું અહણ કરે છે, અને ભોગવનારા પદાર્થોમાં વસંતઋતુ પાસે

થી નિલેપ રહેવારૂપી સારતું અહણ કરે છે અને સૌભાગ્યને ભોગવનારા પદાર્થોમાં મહાત્માઓનાં નિર્વિંકાર રહેનારાં ચિત્તો પાસેથી નિઃસ્પૃહ રહેવારૂપી સારતું અહણ કરે છે. ^{૪૪} આ જગત બ્રાતિમાત્ર છે, ઇન્દ્રજાળ જેવું છે અને મિથ્યા છે, એવો નિશ્ચય કરી વિવેકી પુરુષ પ્રતિદિન વાસનાઓને મૂકતા જાય છે. ^{૪૫} તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ શીત-ઉષ્ણ આદિ દુઃખો પોતાના દેહમાં રહ્યાં હોય તો પણ જાણે ટાઈ બીજના દેહમાં રહેલ હોય તેમ તેનો અનાદર કરે છે. ^{૪૬} વૈરાગ્યવાન વિવેકી પુરુષ કરુણા વડે ઉદાર એવી પોતાની વૃત્તિ વડે સર્વસ્વ આપી દઈને પણ આર્ત પુરુષને પાલન કરવાતું પરમ વ્રત ધારણ કરે છે. પુષ્પદળ આદિને ધારણ કરવાવાળી લતાની પેઠે પરાપકાર કરવામાં પરાયણ એવી પોતાની વૃત્તિથી તે એક જગતમાત્રથી પણ સંતોષ માની લઈ પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિમાં જ રહે છે. તે પોતે સર્વ લોકોની પેઠે જ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને કરતાં છતાં ચરાચર પ્રાણીઓના કરતાં ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહ્યો હોય છે. ^{૪૭} જમ પર્વત ઉપર ચડેલો મનુષ્ય નીચે જમીન ઉપર રહેલાં મનુષ્યોને દેખે છે, તેમ શેક નહિ કરવા યોગ્ય એવો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પ્રજારૂપી મહેલ ઉપર ચડી જઈ બીજાં શેક કરતાં પ્રાકૃત પ્રાણીઓને તટસ્થપણે દેખે છે. ^{૪૮} સંસારસાગર એક ભ્રમમાત્ર જ છે અને તેની અંદર ઘણાં લાંબા કાળ સુધી ક્ષુધા-પિપાસા, જરા-મૃત્યુ, તથા શેક-મોહરૂપી ધર્મોર્થોના અપાઠારૂપી વિક્ષેપ આવે છે. આમ છતાં નિર્વિંકાર મનવાળો તત્ત્વજ્ઞપુરુષ તેની પેલે પાર પહોંચી જાય છે અને પરમ વિશ્રાંતિને પામે છે. ^{૪૯} તે પોતાની સાંતવૃત્તિ વડે જગત સંબંધી પોતાની પ્રથમની ગતિને હસે છે અને સંસારરૂપી બ્રાંતિને ખૂબ ધાટી રીતે ધારણ કરી રહેલા મનુષ્યોના સમૂહને પણ તે પોતે અંદર જાણે હસતો હોય એવો થઈ રહે છે. ^{૫૦} જંગલમાં

ભૂલો પડવાથી ગોથાં ખાનારા આધિજા વટેમાર્ગી-
ની પેઠે અંધપરંપરાથી ચાલી આવતી આ સંસાર
સંબંધી દષ્ટિએ સાવ મિથ્યા છે છતાં તે
મને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ બહુને તે પોતા-
ને વિશે વિસ્મય પામે છે.^{૧૨} વિવેકને લીધે તે
પોતે જગત સંબંધી ચેષ્ટાઓને હસે છે, છતાં પણ
પોતાને અદ્વિત્ય એકત્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેને
જેઈને પણ તે મને આ બધું અપ્રિય હોવાથી
તણાવું છે એમ સમજે છે અને શાંતપણાને લીધે
જરા પણ અહંકાર લાગતો નથી.^{૧૩} ક્યાંક તે
પર્વતની ગુફાંતરે ધરમાં રહે છે, ક્યાંક તે પુણ્યા-
શ્રમનો આશ્રય કરે છે, ક્યાંક તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં
રહ્યો હોય છે અને ક્યાંક તે બહુવક્તાપણું પ્રસિદ્ધ
હોય છે.^{૧૪} ક્યાંક તે શિક્ષાત્રતામાં રહી પોતાનો
આચાર પાળે છે, ક્યાંક તે એકંતમાં તપસ્વી થઈ
રહે છે, ક્યાંક તે મૌનવ્રતને ધારણ કરે છે અને
ક્યાંક તે ધ્યાનપરાયણ જોવામાં આવે છે.^{૧૫} ક્યાંક
તે વિદ્વાનરૂપે પ્રખ્યાત હોય છે, ક્યાંક તે શ્રુતિ
અને સ્મૃતિનો શ્રોતા બની જાય છે, ક્યાંક તે
રાજરૂપે તો ક્યાંક દ્વિજરૂપે જોવામાં આવે છે,
અને ક્યાંક તે અજ્ઞાનીના જેવો થઈ રહે છે.^{૧૬}
ક્યાંક તે ગુટિકા-અંજન-ખડ્ગ આદિ વડે સિદ્ધ
બની જઈ આકાશમાં વિચરે છે, ક્યાંક તે શિલ્પ-
કળા વડે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે અને
ક્યાંક તેણે પામરતું રૂપ ધારણ કર્યું હોય છે.^{૧૭}
ક્યાંક તે આચરણથી રહિત જોવામાં આવે છે,
ક્યાંક તે મહાશ્રોત્રિયરૂપે જોવામાં આવે છે, ક્યાંક
ઉન્મત્તના જેવી તેની ચેષ્ટા દેખાય છે અને ક્યાંક
તે સંન્યાસીરૂપે જોવામાં આવે છે.^{૧૮} પુરુષ કંઈ
સરીર આદિરૂપ નથી, તેમ ચિત્ત આદિરૂપ પણ
નથી; પુરુષ પોતે ચૈતન્યરૂપ છે અને તે કાઈ
દિવસે નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૯} તે કાષ્ઠો
કપાતો નથી અને મુકાતો નથી. તે નિત્ય છે, સર્વ-
વ્યાપી છે, સ્થિર છે, અચળ છે. અને સતતાતન

છે.^{૨૦} આવી રીતે જોને સારી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન થઈ
ગયેલ હોય છે, તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જ્યાં જોવી દશામાં
રહ્યો હોય ત્યાં તેવી સ્થિતિમાં ભવે રહે. તેને
અસુક વર્ણાશ્રમની મર્યાદામાં રહી શું સાધવાનું
છે?^{૨૧} તત્ત્વજ્ઞતા પુરુષ ભલે પાતાળમાં પ્રવેશ
કરે, આકાશમાં જાય, કિંવા પોતાના ચૂરચૂરા
થઈ જાય તેવી રીતે ભ્રમણ કરે; પરંતુ તેનું
સ્વરૂપ ચિન્માત્ર, અજર અને અમર છે. તે કાઈ
દિવસ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે આકાશના
જેવું નિત્ય નિરતિશય આનંદરૂપ છે અને જન્મ
આદિ વિકારથી રહિત છે.^{૨૨}

પાતાલમાવિશતુ યાતુ નમો વિલંબ્ય દિગ્-
મંડલં ભ્રમતુ પેપણમેવ યેન । ચિન્માત્રમેતદ્જરં
ન તુ યાતુ નાશમ્ આકાશકોશ ઇવ જ્ઞાન્તમજં
શિવં તત્ ॥ ૬૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘મરણાદ્યભાવોપ-
દેશ’ એ નામનો સર્ગ ૧૦૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો

ચિદાત્માની એકતા, નિત્યતા
અને સ્વતંત્રતા

॥ અક્ષિપ્ત ડચાચ ॥

મામાત્રં માનમાત્રં વા શાંતં માસત એવ ચ ।
ચિન્માત્રં યદનાદ્યંતં તસ્ય નાશઃ કથં કદા ॥૧॥
વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—શાંત ચિન્માત્ર પ્રત્યક્ષ
ચૈતન્ય સર્વના સાક્ષીરૂપે અથવા વિષયના ભાન
રૂપે સર્વને ભાસે છે. તે અનાદિ અને અનંત છે
તો તેનો નાશ ક્યારે અને શી રીતે થાય ?^૧ પુરુ-
ષ ચૈતન્યમાત્ર જ છે, તે કાઈ દિવસ નાશ પામતો
નથી. જો ચિન્માત્ર તત્ત્વનો નાશ થતો હોત, તો
પછી ફરી વાર પાછી આ સૃષ્ટિ કેમ અને શી રીતે

* આ એકસો ત્રણમા સર્ગમાં ચિદાત્માની એકતા,
નિત્યતા અને સ્વતંત્રતા વર્ણવાયે; અને આ ઉત્તમ
ચાત્રનું મહાત્મ્ય વગેરે પણ વર્ણવવામાં આવ્યો.

યાય^{૧૨} કાઈ દેશકાળમાં કાઈનું ચિન્માત્રતત્ત્વ જુદું જુદું છે જ નહિ; કેમકે સર્વને અનુભવ સરખો થાય છે. તો તેને જુદું કેમ કહી શકાય?^{૧૩} સર્વને હિમ શીત લાગે છે, અગ્નિ ઉષ્ણ જણાય છે, પય (દૂધ કે પાણી) મધુર લાગે છે; તો પછી (સર્વમાં રહેલ) શુદ્ધ ચિન્માત્રતત્ત્વને ભિન્ન ભિન્ન કેમ કહેવાય?^{૧૪} કદાચિત શરીરનો નાશ થતાં ચિન્માત્ર તત્ત્વનો પણ નાશ થઈ જાય છે એમ માનવામાં આવતું હોય, તો પણ એ મરણ વડે જન્મપરંપરારૂપી સંસારનો ક્ષય થઈ જાય છે એટલે તેમાં હર્ષ કરવો યોગ્ય છે, તેમાં ખેદ શો કરવો? એ તમે જ કહો.^{૧૫} વસ્તુતાએ જોતાં શરીરનો નાશ થતાં ચિદાકાશનો નાશ થતો નથી; કેમકે દેહનો નાશ થઈ ગયા પછી મ્હેચ્છ આદિ નીચ જાતિને પોતાના બંધુઓનું પિશાચપણું અનુભવમાં આવે છે.^{૧૬} જ્યાં સુધી શરીરની સત્તા છે, ત્યાં સુધી જ ચેતનની સત્તા છે એમ કહેતા હો તો તે ખોટું છે. કેમકે જો તેમ હોય, તો શરીર અખંડ રહ્યા છતાં શય શા માટે ચાલતું નથી? એ તમે જ કહો.^{૧૭} પિશાચનો અનુભવ થવો એ એક જીવતા જીવનો ધર્મ છે એમ કહેતા હો, તો તે સદાકાળ પિશાચને કેમ દેખતો નથી અને બંધુ મરી ગયા પછી જ તેને કેમ દેખે છે? જો બંધુના મરણનું જ્ઞાન થયું હોય એવા જીવનો તે ધર્મ છે એમ હોય, તો પછી દેશાંતર-માં મિથ્યા રીતે (કાઈના ઉડાડવાથી) મરી ગયેલા બંધુનું પિશાચપણું તેને કેમ દેખાતું નથી?^{૧૮} માટે સિદ્ધ છે કે, એ અજર, અમર, ચિન્માત્ર તત્ત્વ જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. તે અમુક દેશકાળમાં જ રહ્યું છે એમ નથી. તે જ વસ્તુને જ દેશ-કાળમાં જવી રીતે કલ્પે છે, તેવી રીતે તે તેના અનુભવમાં આવે છે.^{૧૯} એ અખા-ધિત એકરસરૂપ ચિન્મય તત્ત્વ જવા વિવર્તને ગરણ કરે છે, તેવો જ અનુભવ થાય છે. આમ

માં સુખ્ય હેતુરૂપ તેનો અનાદિસિદ્ધ સ્વભાવ

જ છે.^{૨૦} સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ પ્રધાન-પર-માણુ આદિ બીજું કશું પણ કારણ બ્રહ્મથી જુદું સંભવતું જ નથી. કદાચિત્ તે હોય તો તે કેવું છે અને શી રીતે તેને કારણરૂપ માની શકાય? તે કહો.^{૨૧} દશ્યની શોભા વસ્તુતાએ જોતાં સાવ શૂન્ય જ છે. તે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી, તેમ હમણાં પણ તે છે જ નહિ; કેવળ ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે જગતને આકારે ભાસે છે. આ દશ્ય ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ છે અને દશ્યરૂપે તેને કદપી લે તો તે દશ્યરૂપે દેખાય છે, ખાટી અધિષ્ઠાનચેતન્ય વિના દશ્યની કદપના ખીજી કઈ જગ્યાએ થાય?^{૨૨} ચિદાકાશરૂપ આત્મા પોતાના ચમત્કારના આતુર્યને (વિવર્ત-ને) આ દશ્ય છે, એવી ઘાટી ભાવનાને લીધે જગત અને સ્વભાવસ્થામાં બોધ વડે (અહિર્મુખ-પણાથી) દેખે છે અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને લીધે દેખતો નથી.^{૨૩} બોધ અને અબોધ એ બન્ને ચિદાકાશનું જ રૂપ છે અને તે નિર્વિકાર છે. એ બન્નેનો ભેદ માત્ર વાણીમાં છે, પણ અર્થમાં નથી. માટે દશ્યવસ્તુ જ નથી.^{૨૪} જ કાંઈ આ પદાર્થોનું દશ્યપણું પ્રતીતિમાં આવતું હતું, તે અવિચારને લીધે જ માત્ર હતું. એ અવિચાર હમણાં વિચાર વડે નષ્ટ થઈ ગયેલ છે, તો પછી એ દશ્ય ક્યાંથી દેખાય?^{૨૫} આ આત્મજ્ઞાન વિચારમાં જ ભુક્તિને સારી પેઠે પરિશ્રમ આપવે જોયત વડે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો બન્ને લોકમાં સિદ્ધિ આપનાર છે.^{૨૬} હે મહાશ રામચંદ્રજી ! તમને અવિધાની નિવૃત્તિ થઈ છે છતાં અભ્યાસ વિના તે સિદ્ધિને (જીવનસુકિ સંબંધી સ્થિતિને) આપતી નથી.^{૨૭} રામ-દેવ આદિ સાધનો વડે સંપન્ન થયેલા પુરુષે ઉદ્દેશ ત્યાગ કરવો અને પ્રતિદિવસ અવકાશ મેળવી ક્ષણમાત્ર ગુરુશુશ્રૂષા આદિ નિયમનું ગ્રહણ કરી આ લોક અને પરલોક એ બન્નેમાં હિત કરના તથા પથ્યની પેઠે પરિણામે સુખ આપનાર જ

શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો.^{૨૦} તમને અનેક અસંખ્યા-
વના આદિ દોષ ઉત્પન્ન થયા છે. તેથી ભોગ
યર્થ અભ્યાસ કર્યા વિના આ આત્મજ્ઞાન સંબંધી
શાસ્ત્ર બાણવામાં આવી ગયા છતાં (વિસ્મરણ
યર્થ જતાં) અજ્ઞાત જુવું થઈ જશે.^{૨૧} જે મનુષ્ય
જે પદાર્થને ઇચ્છે છે, તે મેળવવાને માટે તે જો
યત્ન કરે છે અને વચમાં થાકી જઈ પાછો હઠેતો
નથી, તો તે તેને અવરથ મેળવે છે.^{૨૨} માટે
બીજા અસંખ્યાશાસ્ત્રના વિચારથી નિવૃત્તિ પામે
અને આ સદ્શાસ્ત્રનો વિચાર કરે. જેમ રણમાં-
થી જયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સદ્શાસ્ત્રથી
તમે શાંતિને પ્રાપ્ત થશો.^{૨૩} આ મનરૂપી નદી
વિવેક તરફ અને અવિવેક તરફ એમ બન્ને તરફ
વહે છે. જે તરફ ચલતી તેનો પ્રવાહ ચાલુ
રાખવામાં આવે છે, તે તરફ જ તે વહેતી રહે
છે.^{૨૪} આ શાસ્ત્રતા વિના શ્રેય (અત્યંત પ્રસન્ન
વિવેકનું) સાધન) થયું પણ નથી અને હવે પછી
થવાતું પણ નથી. માટે પરમબોધ થવા સારુ
આ શાસ્ત્રનો જ વિચાર કરો.^{૨૫} આ શાસ્ત્રનો
વિચાર કર્યા પછી પોતાની મેળે જ તરત પરમ-
બોધનો અનુભવ થાય છે અને તે સંસારમાર્ગના
શ્રમને હરે છે. વરદાનની અને શાપની પેઠે
કાળાતરે વિલંબથી આતું ફળ મળે એમ નથી.
જે શ્રેય પિતાથી, માતાથી કે બીજાં સુકૃત્યો વડે
યર્થ શકતું નથી, તે શ્રેય આ શાસ્ત્ર વિચારપૂર્વક
સમજવામાં આવે તો તત્કાળ સાધી આપે છે.
હે મહાશય રામચંદ્રજી! આ સંસારના બંધ-
રૂપી વિપ્લવ વિપુલિકા ધણી સાંખ્યા કાળથી મનુ-
ષ્યને વળગેલ છે અને તે આત્મજ્ઞાન સિવાય
બીજા કશાથી દાઈ દિવસ શાંત થતી નથી.^{૨૬-૨૮}
'હું' અમુક રૂપ છું' એવી મહામોહ વડે ખડી થઈ
ગયેલી માયા મિથ્યા છે, છતાં સ્થિર થઈ રહી
છે, તેને આ શાસ્ત્રની ભાવના વડે છોડી દો તેમજ
માયા વડે થતી પરમ શોયનીય કથાને પણ ખૂટી
દો.^{૨૯} જેમ ભૂખ્યા થયેલા સર્પો રસરહિત પવન-

ને ચાટ્યા કરે છે, તેમ તમે પણ ઉપર-ઉપરથી જ
માત્ર મધુર દેખાતા તથા આકાશના જેવા શૂન્ય
વિષયોના સમૂહને ચાટીને માયાની અંદર આકા-
શની પેઠે અનંત એવી જન્મ-મરણની પરંપરા-
રૂપ સંસારને પ્રાપ્ત ન થાઓ.^{૩૦} તમે મરણપ્રમ-
ને શરણુ છો. તમારા બધા દિવસો આવ્યાગયા-
ની ખબર પડ્યા વિના અજાણ્યા જ બ્યાવહારિક
ક્રિયાઓ વડે કેવળ ચાટ્યા બધ છે, એ મહાદુઃખની
વાત છે.^{૩૧} તમે અનેક જાતના ભય વડે વ્યાપ્ત
છો. જ્યાં સુધી મરણરૂપી આયુષ્યનો અવધિ
આવી ન પડે, ત્યાં સુધીમાં તમારે કેટલાક
દિવસોની અંદર સદ્શાસ્ત્રનું અવલંબન કરી લેવું
જોઈએ, એ ખરેખર આશ્વાસનરૂપ છે.^{૩૨} મરણ
આવતાં તમે કષ્ટકારક પરિતાપને પામશો, કે
તેમાં પ્રત્યેક અવયવનો વિચ્છેદ પણ તમારે ઠંડા
ચંદનના લેપની પેઠે અવરથ ભોગવવો પડશે.^{૩૩}
મૂખ અવિવેકી પુરુષો યુદ્ધ આદિમાં પ્રાણ
આપીને પણ ધનને અને જયના અભિમાન
વેચાતાં લે છે, પરંતુ શાસ્ત્રને અનુસારે વિવે-
કરાગ્ર, શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે પ્રાપ્ત થતાં
તત્ત્વયુક્તિ વડે અનર-અમર એવા મોક્ષપદને કે
વેચાતું નથી લેતા.^{૩૪} જે વિવેકી પુરુષ વળ
ચત્ને કેવળ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનથી જ ચિદાકાશન
અંદર પોતાનું સ્થાન કરે છે, તે સર્વથી ઉદ્ધ-
 છે. તેથી તે પોતાના મસ્તક ઉપર અજ્ઞાનરૂપ
શત્રુ પગ મૂકે તેને શા માટે સહન કરે?^{૩૫} અ-
નુભવો! તમે માન અને મોહથી રહિત એવ
દૃઢ વિવેકને પ્રાપ્ત થઈ, તત્ત્વને જાણથી લઈ
મોક્ષગતિને પ્રાપ્ત થાઓ; પણ અધમ એવ
સંસારની ગતિને પ્રાપ્ત ન થાઓ. જે પોતાન
આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થાય, તો તે જન્મ
મરણ આદિ મોટી મોટી આપત્તિઓને પણ
મૂળમાંથી ઉખેડી કાઢે છે.^{૩૬} હું અહર્નિશ તમારે
માટે પ્રણામ કર્યા કરું છું, એ જોઈ આ મારા વચન
ઉપર લક્ષ્ય આપી, તમે પોતાના પ્રબોધનાજા

ચિત્તવડે જ દેહ આદિમાંથી આહંભાવ છોડી દઈ
 પ્રભરૂપ થઈ રહેા. ૩૭ જ મનુષ્ય આજે જ મરણ-
 રૂપી આપત્તિની ચિકિત્સાને કરી લેતો નથી,
 તે મૂઠ માનવી મરણ આવી પહોંચ્યા પછી
 આતુર બની જઈ શું કરી શકશે? ૩૮ આ અંથ
 વિના બીજે કોઈ અંથ પોતાના આત્મસ્વરૂપને
 ઝોળખાવે એવો નથી. જમ તેલની ઇચ્છાવાળા
 પુરુષો તલને ખરીદે છે, તેમ વિવેકી પુરુષને આ
 અંથ પોતાનું કાર્ય સાધી આપનાર હોવાથી તે
 તેને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. ૩૯ આ શાસ્ત્ર દીવાની
 પેઠે આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે, પિતાની પેઠે જ
 તત્કાળ બોધ આપે છે અને કાન્તાની પેઠે ૪૦
 સારી રીતે રખાડે છે. ૪૦ જ આત્મારૂપી જ્ઞાન
 વિદ્યમાન છતાં બીજાં અનેક શાસ્ત્રોના સમૂહથી
 નથી જણાતું, તે દુર્ભેદિય આત્મસ્વરૂપ મધુરતાથી
 આ શાસ્ત્ર વડે લોદ્ધા બહી શકશે, એમાં કશો
 સંશય નથી. ૪૧ શાસ્ત્રદષ્ટિમાં જ આખ્યાનો મુખ્ય
 છે, તે સર્વમાં આ (યોગવાસિષ્ઠનું) આખ્યાન
 ઉત્તમ છે. તે સુખેથી અનાયાસે બોધ આપનાર
 છે, દ્વંદ્વને રૂચે એવું છે અને આની અંદર
 અનાદિસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓના સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત
 વિના બીજું નવું કપોલકલ્પિત કશું પણ નથી.
 નાના પ્રકારનાં આખ્યાનો અને કથાઓથી વિચિત્ર
 એવા આ શાસ્ત્રને જે કોઈ અધિકારી પુરુષ વિના-
 દથી પણ વિચારે, તેા પરમ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત
 થાય છે, એમાં કશો સંશય નથી. ૪૨, ૪૩ જેવો બોધ
 કોઈનાથી અંડિત ન થયેલા પંડિતોને આજ-
 પર્યંત મળ્યો નથી, તેવો બોધ જમ (સોનાની
 ખાણના સંબંધની) રેતીના ઢગલામાંથી સુવર્ણ
 મળી આવે, તેમ આ શાસ્ત્રમાંથી મળી આવે
 છે. ૪૪ કોઈ દિવસ કોઈ પણ શાસ્ત્રકર્તા ઉપર
 મોહ પામી જઈ તેમાં મક્ક થઈ રહેવાનું નથી;
 પરંતુ જે તેના શાસ્ત્રનો અર્થ યુક્તિ વડે યુક્ત
 અને અનુભવમાં અંધમેસતો આવતો
 તેા તેમાં મોહ પામી જઈ મક્ક થઈ રહે-

વાનું છે. ૪૫ ઉત્તમ શાસ્ત્રના અર્થનું અપમા-
 કરનારા અવિચારી આત્મહત્સારા પુરુષો સારા
 વિવેકી પુરુષે કોઈ દિવસે અજ્ઞાનથી, મત્સરથી
 મોહથી મૈત્રી કરવી નહિ. ૪૬ હે રામચંદ્રજી
 આ શ્રોતાઓનો સમૂહ, તમે અને હું જેવ
 અધિકારી છીએ, તમારી સર્વની બુદ્ધિ પણ
 શ્રવણ-ધારણા-અભ્યાસ વગેરેમાં જવી નિપુણ
 છે અને હું પોતે પણ જવો છું, એ સર્વ
 હું યથાર્થ રીતે બહુ છું. તમારા સર્વના
 ભાગ્યોદયથી ઉદ્દ્યુક્ત થયેલી કરુણા વડે હું તમને
 ઉપદેશ આપવાને પ્રવૃત્ત થયો છું; કેમકે મારો
 સ્વભાવ જ એવો દયાદ્ર છે. ૪૭ હું નર નથી,
 મંધર્વ નથી, દેવ નથી કે કોઈ રાક્ષસ નથી; પણ
 તમારો પોતાનો શુદ્ધ થયેલો ચિદાત્મા જ તમારા
 પુણ્યયોગથી શુદ્ધ આત્મતત્ત્વોનો તમને બોધ
 કરવાને આહી (મારે આકારે) આવેલ છે. ૪૮
 તમે સર્વ પણ મારા ચિદાત્મારૂપ છો અને એ
 ચિદાત્મા અત્યંત નિમળ તથા નિર્વિકાર છે.
 હું પણ તમારો પુણ્યોથી ઉપદેશક થઈ રહ્યો છું,
 પણ વસ્તુતાએ હું બીજા કરા રૂપ નથી, તેમ
 તમારા આત્માથી બુદ્ધો પણ નથી. ૪૯ જ્યાં સુધી
 રાગિના જવા મહાધોર, ભયંકર અને અંધકાર
 મય એવા મરણના દિવસો આવી પહોંચ્યા
 નથી, ત્યાં સુધીમાં સર્વ વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય
 રાખવારૂપી સારને ગ્રહણ કરી લો. ૫૦ જ પુરુષ
 આહી જ નરકરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા નથી
 કરતો, તે પોતે પાછળથી નરકની પીડા પામીને
 ઔષધ વગરના સ્થાનમાં ગયા પછી શું કરી
 શકશે? ૫૧ જ્યાં સુધી સર્વ પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય
 થયેલ નથી, ત્યાં સુધી પદાર્થોની વાસના ઝોળી
 થતી નથી. ૫૨ હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રજી!
 આત્માનો (સંસારસાગરમાંથી) સંપૂર્ણ રીતે
 ઉદ્ધાર કરવા માટે વાસનાને ઝોળી કર્યા વિના
 બીજે કશો પણ ઉપાય કોઈ જગ્યાએ છે જ
 નહિ. ૫૩ જે કદાચિત્ પદાર્થો સત્યપણે રહ્યા

હોય, તો હજી અચૂક વસ્તુ આવશ્યક છે અને ઉપયોગી છે, એવી ભાવના થાય. પરંતુ એ પદાર્થો જ સસલાતા શિંગડા આદિની પેઠે છે જ નહિ.^{૧૪} જગતના સર્વ પદાર્થો અવિચાર વડે જોવામાં આવે તો તે મનોહર દેખાય છે, પરંતુ વિચાર કરે તો તેમનું અસ્તિત્વ જ ન જણાતાં તેઓ ક્યાં જતા રહે છે.^{૧૫} પ્રામાણિક વિચારે ક્યાં છતાં જ જગતના પદાર્થો વિદ્યમાન જણાતા નથી, તેઓ સદાકાળ શી રીતે છે અને તેમનું કેવું સ્વરૂપ છે?^{૧૬} સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ કારણના અત્યંત અભાવને લીધે સર્વ જગતના પદાર્થો ઉત્પન્ન જ થયેલા નથી અને જે કાંઈ આ દૃશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ તેવે રૂપે વિવર્તભાવથી ભાસે છે.^{૧૭} સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે અગમ્ય એવા પરબ્રહ્મની અંદર મન અને ઇન્દ્રિયો વડે પ્રતીતિમાં આવતા પદાર્થોનું કયું પણ કારણ છે જ નહિ; કેમકે મન-ઇન્દ્રિયો જ તેમાં કારણરૂપ જણાય છે અને પરબ્રહ્મ તેમના વિષય જ નથી.^{૧૮} બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામરૂપે પ્રતીતિમાં આવતા પદાર્થોનું નામરૂપથી રહિત બ્રહ્મ કેમ કારણ હોય? તત્ત્વવસ્તુમાં અવસ્તુપણું ક્યાંથી હોય અને શૂન્યની અંદર અશૂન્યપણું પણ કેમ સંભવે?^{૧૯} જેમ વડ પોતે સાકાર છે, તો તેનું બીજ પણ સાકાર જ છે; તેમ સાકાર જગતનું બ્રહ્મ જ કારણ હોય, તો તે પણ સાકાર હોવું જોઈએ. તે વિના શી રીતે તેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય?^{૨૦} જેમાં કાંઈ પણ આકૃતિવાળું બીજ જરા પણ પ્રતીતિમાં આવતું નથી, તે (બ્રહ્મ)માંથી આ આકૃતિવાળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એ એક આશ્ચર્યની વાત છે!^{૨૧} એ પરમપદની અંદર કાર્ય-કારણભાવ આદિ કશું પણ નથી. વાચાળતાથી તેમાં જે કાંઈ કલ્પના કરવી, તે એક ભૂખંતા છે.^{૨૨} સહકારી કારણનો અભાવ હોય તો કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. આ

વાત બાળકને પણ અનુભવમાં આવે એવી છે. પૃથ્વી આદિની વારંવાર પ્રતીતિ થવી એ જ તેના કારણરૂપ છે. આથી તે કાંઈ વાસ્તવ વસ્તુ નથી. છાયા એ શી વસ્તુ છે? એ તમે કહો. તે તડકામાં શી રીતે રહી શકે? એ પણ તમે કહો!^{૨૩, ૨૪} આ જગત પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે, એ વાત પણ વાસ્તવ નથી. કેમકે સસલાતું શિંગડું ધતુપના જન્ડું છે, એ કહેવામાં કેવળ અજ્ઞાન જ છે.^{૨૫} કુદરતથી પરમાણુઓનો સમૂહ ભેગો થઈ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ એ હોય તો પાછો તે આકાશમાં જ કુદરતથી નિષ્પેશાઈ જવો જોઈએ.^{૨૬} દેશોદેશમાં અને ઘેરેઘેર એ પરમાણુઓના અવયવરૂપ રજ નિરંતર નવી નવી રીતે ઊડ્યા કરવી જોઈએ; અથવા તો રોજ તેના મોટા ઢગલો કે મોટા ખાડો થઈ રહેવો જોઈએ. પરંતુ તે તો કશું દેખાતું નથી.^{૨૭} કદાચિત્ તે જગત ઠાઈતું બનાવેલું કહીએ, તો તે કર્મ ઠાનું બનાવેલ છે? તેને ઈશ્વરકૃત માનીએ, તો વ્યર્થ કર્મ તો મૂખ્ય હોય તે કરે. નિલ્પ્રયત્ન ઈશ્વર નિરર્થક પ્રવૃત્તિ કરે જ નહિ. વળી જડ પરમાણુઓ પોતાની મેળે જ સૃષ્ટિ રચવામાં સમર્થ થઈ શકે નહિ.^{૨૮} કે પ્રિય રામચંદ્રજી! આ અચિંત્ય રચનારૂપી કર્મ ઠાઈએ અજ્ઞાનપૂર્વક જ બનાવી દીધું હોય એમ તો સંભવતું નથી. હવે એ તેને બુદ્ધિપૂર્વક બનાવ્યું હોય, તો એવો ઠાણ ઉન્મત્ત હોય કે જે બુદ્ધિપૂર્વક વ્યર્થ કર્મ કરે!^{૨૯} જડ પવન પણ બુદ્ધિપૂર્વક ચેષ્ટા કરી શકે નહિ અને તેની ચેષ્ટા વિના પરમાણુઓના સમૂહ ભેગો થઈ જાય એ વાત પણ સંભવતી નથી. વળી આ જગત બીજ ઠાઈની કૃતિરૂપ છે, એમ પણ સંભવ જણાતો નથી.^{૩૦} આપણે આત્મરૂપ છીએ અને તે દેહ આદિ આકારથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છીએ. આ સર્વ મનુષ્યો પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે, જેમ તમને સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નનાં મનુષ્યો જોવામાં

આવે છે, તેમજ આ સર્વ મનુષ્યો હમણાં પણ દેખાય છે.^{૭૧} માટે કશું પણ ઉત્પન્ન થતું નથી અને આ જગત છે જ નહિ. સ્વચ્છ નિર્વિકાર ચિદાકાશજ એવી રીતે જગતને આકારે પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાની મેળે જ વિવર્તભાવને પામી જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૭૨} જેમ પવનમાં તેની ચલન-શક્તિ અભિન્ન સત્તાથી રહી છે, જળમાં જેમ દ્રવપણું અભિન્ન સત્તાથી રહ્યું છે અને આકાશમાં જેમ શૂન્યપણું અભિન્ન સત્તાથી રહ્યું છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર જગતરૂપી આકાશ અભિન્ન સત્તાથી સર્વત્ર રહેલ છે.^{૭૩} ઘણે છેટેથી એક પ્રદેશથી પળવારમાં (યજ્ઞુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા) બીજા પ્રદેશમાં આવી પહોંચાય છે, ત્યારે એ બન્ને પ્રદેશની વચમાં પ્રમાતા (પ્રમાણ કરનાર) ચૈતન્યનું જે શૂન્ય જવું સ્વરૂપ છે, તે જ ચિદાકાશનું સ્વરૂપ છે, એમ તમે સમજો.^{૭૪} એ ચિદાકાશજ સર્વ પદાર્થોનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને સર્વ પદાર્થો તેના જ એક વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ છે. આથી જગત ચિદાકાશરૂપ છે, એમ કહી શકાય છે.^{૭૫} એ ચિદાકાશના સ્વરૂપનું જે કાંઈ વિવર્તરૂપે થઈ રહેલું, તે જ જગતરૂપ થઈ રહેલ છે અને તે ચિદાકાશના મૂળસ્વરૂપથી ભિન્ન નથી.^{૭૬} આમ જગત અને ચિદાકાશ એ બન્નેમાં કશી ભિન્નતા નથી, પરંતુ પવન અને ચલનશક્તિની પેઠે એ બન્નેનું રૂપ એકજ છે.^{૭૭} યજ્ઞુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચાય છે, ત્યારે વચમાં જે ચિદાત્માનું નિર્વિશેષ સ્વરૂપ છે, તે જ સુખ્ય અનુભવમાં આવે એવું છે, બીજું નથી; એમ વિવેચીઆતું સમજવું છે.^{૭૮} હે પ્રિય રામચંદ્ર ! સર્વ પ્રાણીઆતું એ જ મૂળસ્વરૂપ છે અને પંડિત પુરુષો તેમાં જ સ્થિર થઈ રહે છે. શંકર આદિ દેવતાઓ તેના નિરંતર ધ્યાનમાંથી ચલિત નથી.^{૭૯} આકાશ જેમ અરીસામાં આભાસ દેખાય છે, તેમ આ જગત પણ ચિદાકા-

શનો એક આભાસ છે અને ચિદાકાશજ એવે આકારે (વિવર્તરૂપે) ભાસે છે. પાકી જગતનું મૂળ વાસ્તવ સ્વરૂપ જોઈએ, તો તે આકાશથી સહિત અવિનાશી પરબ્રહ્મ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ સમજે છે.^{૮૦} કાંઈ ઠેકાણે કશું ઉત્પન્ન થતું નથી, ઉત્પન્ન થઈ કશું નાશ પામતું નથી અને હવે પછી થવાનું પણ નથી. પરંતુ જેમ આકાશથી શૂન્યપણું જુદું નથી, તેમ આ જગત ચિદાકાશથી જુદું નથી.^{૮૧} જગત છે નહિ, હતું પણ નહિ, તેમ હવે પછી થશે પણ નહિ. શાંત ચિદાકાશ જ પોતાના પરમ સ્વરૂપની અંદર (વિવર્તભાવથી) આ જગતને રૂપે ભાસે છે.^{૮૨} સ્વપ્નની અંદર જેમ ચિદાત્માજ નગરને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ આ જગત અવસ્થારૂપી સ્વપ્નમાં પણ તે પોતે જ આ જગત આદિને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૮૩} સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થોજ હતા નહિ, તો પછી પૃથ્વી આદિના વિકાસરૂપ દેહ ક્યારીજ હોય ? આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રતીતિમાં આવતું આ શરીર આકાશરૂપી ચિદાત્માનું એક સ્વપ્ન છે.^{૮૪} મહાચિદાકાશનું સ્વયંભૂ (વિરાટ) નામનું શરીર પ્રથમ સ્વપ્નરૂપ છે. આપણે સર્વ એ સ્વયંભૂતા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ, તે તો એ સ્વપ્નમાંથી ઉત્પન્ન થતાં બીજાં અનેક સ્વપ્નમાંતરે જ્યાં છીએ.^{૮૫} જેમ ગળાની પાસેના ગાલ પર થયેલા ફેદલાને ગળાની સાથે પરંપરા સંબંધ છે, તેમ આપણો ચિદાત્માના સ્વયંભૂરૂપી શરીરની સાથે પરંપરા સંબંધ છે. આથી આપણું મન પરમ પ્રયત્ન વડે પણ તે તરફ તરત વળી જતું નથી.^{૮૬} બ્રહ્મ પોતે જ અસત્ય જીવરૂપ થઈ રહેલ છે, છતાં સત્યની પેઠે અનુભવમાં આવે છે. ન્યારથી એ બ્રહ્મ જીવરૂપ થઈ રહેલ છે, ત્યારથી આ મિથ્યા જગત પણ સ્થિર થઈ રહેલ છે.^{૮૭} સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જ બ્રહ્માંથી માંડી ઠેક સ્તંભપર્યંત જગત મિથ્યારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિની

પેહે જ પાછું મિથ્યા રીતે તે તરત નાશને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જ સ્વપ્ન-સહિરૂપે બની જઈ સ્વપ્નને અંતે અંતર્ધાન થઈ જાય છે, તેમ આ જગત અવસ્થારૂપી સ્વપ્નમાં પણ એ ચિદાકાશ જ જગતને રૂપે આવીભૂત નહિ પામ્યા છતાં તેવે આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. જમ સ્વપ્નની અંદર પોતાનો ચિદાત્મા જ નગર આદિને રૂપે થઈ રહેલો દેખાય છે, અનુભવમાં આવતાં છતાં મિથ્યા છે અને મિથ્યા છતાં સત્ય જાણે છે, તેમ આ જગત જો કે અનુભવમાં આવે છે, તો પણ તે મિથ્યા છે અને મિથ્યા છતાં સત્ય જેવું થઈ રહ્યું છે. ચિદાત્મા જમ નિરાકાર છતાં સ્વપ્નમાં જાણે નગરી આદિને રૂપે સાકાર બની ગયો હોય એમ જણાય છે, તેમ ચિદાકાશ પોતે નિરાકાર છતાં જાણે જગતને રૂપે સાકાર થઈ રહેલ હોય તેમ થઈ રહ્યું છે. એ ચિદાકાશ જમ મેરુ કરતાં પણ ઝીણું હોય છે, તેમ તે આકાશના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે. આમ તેનું અતિ સૂક્ષ્મપણું બતાવવાથી તેમાં અતિ સૂક્ષ્મતારૂપી એક ગુણ આવે છે, એમ સમજવાનું નથી; કેમકે નિરૂપણ બ્રહ્માં કાઈ પણ ધર્મની સ્થિતિ ક્યાંથી સભવે? અહીં બ્રહ્મની આકાશથી પણ અતિસૂક્ષ્મતા બતાવવાનો હેતુ એવો છે કે, તેની અંદર કારણના અભાવને લીધે જગતનો આકાર સંભવતો નથી. જ નગર આદિનો આકાર પ્રથમ સહિના આદિકાળમાં છે જ નહિ, તે પછી જગતમાંથી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? જ નગર સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવે છે, તે જ નગર અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે જગત અવસ્થામાં ચિદાકાશની અંદર નગર આવે છે અને તે કેવળ આભાસમાત્ર છે. જમ શૂન્યપણાનો અને આકાશનો કરો ભેદ નથી, તેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વતનો અને ચિદાકાશનો કરો ભેદ નથી. જ ચિદાકાશ છે તે જ સ્વપ્નનગર છે. જમ પવનની અક્ષતશક્તિ એ પવનરૂપ છે અને

ચલન તથા સ્થિરતા એ બંનેમાં પવન એકરૂપ જ છે તથા તે આકાશથી પણ અભિન્ન છે, તેમ જ જગત અને ચિદાકાશ એ બંનેમાં કરો ભેદ નથી. ચિદાકાશ જ આ જગતને આકારે (વિવર્તરૂપે) પ્રતીતિમાં આવે છે. આ સર્વ પાયા વગરનું શૂન્ય છે અને ચિદાકાશરૂપી સૂર્યનો આભાસમાત્ર છે. આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે, જનમનાશ આદિથી રહિત છે અને અખંડ સ્ફુરણરૂપે જાણ્યા કરે છે; છતાં તે શિલાના જેવું નિઃસંકલ્પ છે, નિર્મળ છે અને નિર્વિકાર છે. માટે તમે જ કહો કે પદાર્થો ક્યાંથી થયાં? તેની સ્થિતિ શી રીતે થઈ? પદાર્થોની ભાવના ક્યાં કરવી? દિલ્લ, એકલ આદિ પણ ક્યાં રહ્યું? તેમ હું પણ ક્યાં રહ્યો? પદાર્થો પણ ક્યાં રહ્યા? અને તેની ભાવના પણ ક્યાં રહી? કે પ્રિય રામચંદ્રજી! તમે નિર્વિકાર અને શુદ્ધોપદ્રવ્ય ચેતનતત્ત્વની સાથે એકતા પામો. તમે નિરંતર ઉત્સાહથી વ્યવહાર કરો, છતાં નિર્વિકાર રહી બુદ્ધિમાંથી દિલ્લ-એકલ આદિ વિકલ્પોને કાઢી નાખો. તમે ચિત્તને ઉત્તમ રીતે શીતળ રાખો અને આત્મસ્વરૂપના નિરતિશય આનંદ વડે સુખી થઈ રહો. કેમકે વિશેષના હેતુરૂપ પદાર્થો છે જ નહિ.

નિત્યોદિતો વ્યવહરઃપિ નિર્વિકારો દિલ્લૈ-
વ્યમુક્તમતિરુત્તમશીતલોન્મતઃ । નિર્વાણ આસ્ત્વ
વિગતામયશુદ્ધવૌઘવૌઘૈકતામુપગતૌઙ્ગ ન સન્તિ
માવાઃ ॥ ૯૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં ‘પરમાર્થેકતા-
પ્રતિપાદન’ એ નામનો
સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત



~ ~ ~ સર્ગ ૧૦૪ મો ~ ~ ~

ચિદાત્મા જ ન જગતસ્વરૂપે રહેલ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

આકાશઃ શદ્ધતન્માત્રં સ્પર્શતન્માત્રકોઽનિલઃ ।

તત્સંગોત્કર્ષજં તેજસ્તચ્છાંતિથ્યેત્વપાં સ્થિતિઃ ॥

વસિષ્ઠ ધોડ્યાઃ-પ્રથમ શબ્દતન્માત્રાવાણુ આકાશ, તેનાથી સ્પર્શતન્માત્રાવાણુ વાયુ, તેના સંઘર્ષથી રૂપતન્માત્રાવાણુ તેજ અને તેનાથી રસતન્માત્રાવાણુ જળ થાય છે.^૧ પછી, તેનાથી તેમનું મિલન થઈ ગંધતન્માત્રાવાણી પૃથ્વી થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નના જેવા દેખાતા જગતના પંચભૂત આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે અને તે દેવળ આભાસમાત્ર છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે, નિરાકાર આકાશમાંથી પૃથ્વી-પર્યંત સાકાર સૃષ્ટિ શી રીતે થાય? એ ધણે છટે જઈને પણ છેવટ અનુભવને પ્રમાણરૂપ માનવો પડે, તો પ્રથમ જ અનુભવરૂપ આત્માને પ્રમાણરૂપ ગણી, તે જ સ્વપ્ન આદિની પેઠે પોતાના વિવર્તરૂપે આ જગતને દ્રશ્યી લે છે, એવા નિર્મળ સિદ્ધાંતને સ્વીકારી લેવામાં શો દોષ છે? અતિ-નિર્મળ પ્રત્યક્ષચેતન્ય જ પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપની અંદર પોતે જ વિવર્તરૂપે ફેલાઈ રહેલ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે જ આ જગતરૂપ કહેવાય છે. આ વાત અધિષ્ઠાનચેતન્યની સત્યતાથી અને (સર્વ સત્ત્વિદં બ્રહ્મ ઇત્યાદિ) સત્યશ્રુતિના પળથી ચથાર્થ છે.^{૨,૪} આ પંચમહાભૂતો દોઈ દેકાણે છે જ નહિ અને ઘર આદિ પણ કરું છે નહિ; એ સર્વ અસત્ય છતાં સ્વપ્નદશાની પેઠે મિથ્યારૂપે અનુભવમાં આવે છે.^૩ સ્વપ્નમાં જેમ પોતાનું આત્મ-સ્વરૂપ જ નગર આદિરૂપ બાણે યઈ રહ્યું હોય તેમ જણાય છે, તેમ બ્રહ્મવસ્થામાં પણ સુખરૂપ

આત્મસ્વરૂપ જ બાણે જગતરૂપ યઈ રહેલ હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે.^૧ હું ચિદાકાશરૂપ છું અને આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે એમ હું અને જગત એ બન્ને એક ચિદાકાશરૂપ છીએ. એ ચિદાકાશ એક છે અને ચિદાના બેવું એકરસ તથા નિરવકાશ છે.^૨ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, અંતે પ્રલયકાળમાં લય પામે છે અને વર્તમાન સમયમાં તેની સ્થિતિ રહે છે; એ સર્વ નિરાકાર ચિદાકાશરૂપ જ છે.^૩ દેહ લાંબા કાળ સુધી રહેા કિંવા ન રહેા; પરંતુ પોતાનું નિર્મળ સ્વરૂપ યોગબાઈ જતાં સુખ-દુઃખથી રહિત થઈ જઈ ભૂમાનંદમાં અક્ષય સ્થિતિ રાખી તે મોક્ષ છે. માટે તમે સર્વથા અત્યંત વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ રહેા.^૪

સતિ વાસતિ વા દેહે નિર્દુઃખસુખત્વમશ્વ-
યં મોક્ષઃ । બુદ્ધેઽમલે સ્વમાવે નિર્મર વિશ્રાન્તિ-
રસ્તુ સર્વેહ ॥ ૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ' જગદસત્તા-
પ્રતિપાદન ' એ નામનો
સર્ગ ૧૦૪ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૦૫ મો ~ ~ ~

જગત-તથા સ્વપ્ન ચિદાત્મારૂપ જ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સ્વમાવં જગદાકારં ચિદ્વાવોઽનુમવન્સ્થિતઃ ।

સ્વતઃ સ્વમમિવાનન્યમાત્મનઃ કલ્પનામિધમ્ ॥

વસિષ્ઠ ધોડ્યાઃ-ચિત્સ્વરૂપ આત્મા પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપને સ્વપ્નને આકારે દેખે છે અને તે પોતાનાથી બુદ્ધ નથી, પરંતુ એક બીજાની પોતાની કલ્પના જ છે. તે જ પ્રમાણે ચિદરૂપ

* આ એકસો ચારમા સર્ગમાં આકાશ આદિ જેમ આદિરૂપ થાય છે, તેમ ચિદાત્મા જ જગતરૂપ થઈ છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ કરી આપવામાં આવશે.

* આ એકસો પાંચમા સર્ગમાં ચિદાત્મા જ પોતે જગતની પેઠે અને સ્વપ્નની પેઠે યઈ રહે છે, જગત અને સ્વપ્ન એ બન્ને ચિદાત્માથી બુદ્ધ નથી, એમ વર્ણન કરવામાં આવશે.

આત્મા પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપને જગતને આકારે થઈ રહેલ અનુભવે છે અને તે વસ્તુતાએ પોતાનાથી જુદું નથી પણ પોતાની જ એક કલ્પના છે.^૧ એ ચિદરૂપ જાગ્રતરૂપ છે, સુષુપ્તિરૂપ છે, શિલાના જરૂર જેવું સંધન છે અથવા આકાશના જેવું શૂન્ય છે. તે જગદ્ભાવને ન છોડતાં જાગ્રત પ્રપંચરૂપ થઈ રહ્યું છે.^૨ આ વિષયનું દષ્ટાંત એવું હોય તો અનેક નગરોના સમૂહોથી સુશોભિત સ્વપ્ન જ દષ્ટાંતરૂપ છે. સ્વપ્નની અંદર જાગ્રત આદિ કશું પણ સત્ય હોતું નથી, પણ સ્પષ્ટપણે તે જોવામાં આવે છે.^૩ જમ સ્વપ્નની અંદર આ ત્રેલોક્ય અસત્ય છતાં સત્ય જેવું ભાસ્યા કરે છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ આ ત્રેલોક્ય અસત્ય છતાં સત્ય જેવું ભાસ્યા કરે છે. એ બંનેમાં બીજો કશો ભેદ નથી.^૪ જાગ્રત અવસ્થામાં કે સ્વપ્નમાં જાગ્રત શબ્દનો અર્થ જ સંભવતો નથી. બાકી વસ્તુતાએ જોતાં ચિદાકાશનો પોતાનો આભાસ જ અજ્ઞાનને લીધે જાગ્રતરૂપે થઈ રહેલો તેની પ્રતીતિમાં આવે છે.^૫ પોતાની મેળે જ સદાકાળ રહેનાર ચિદાકાશ પર્વત આદિરૂપે થઈ રહેલા પોતાના ચમત્કારને જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં પોતાના સ્વરૂપની અંદર અજ્ઞાનરૂપ આવરણને લીધે જાગ્રતરૂપે સમજે છે.^૬ આ જાગ્રત કાંઈ જ નથી અને દૃશ્ય જાગ્રતનો અભાવ કરતાં ચિદાત્માનું દ્રષ્ટાપણ પણ કાંઈ જ નથી; તેમ છતાં ચિદાકાશરૂપી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યરૂપી જાગ્રત એ બંને બધે કાંઈક (દ્રષ્ટા-દૃશ્યરૂપે) વાસ્તવ જ હોય એમ પ્રતીતિ થાય છે.^૭ જમ સ્વપ્નમાં દેખાતું ત્રેલોક્ય વસ્તુતાએ કાંઈ જ નથી પણ શૂન્ય જ છે, તેમ જાગ્રતમાં જોવામાં આવતું આ ત્રેલોક્ય પણ કાંઈ જ નથી પરંતુ શૂન્યરૂપ છે.^૮ હે મહાબુદ્ધિશાળી રામ ચંદ્રજી! નાના પ્રકારની રચનાવાળાં સ્વપ્નની અંદર અનેક કર્મોના આરંભો દેખાય છે, છતાં તે અતારભો જ છે અને તે સ્વપ્ન અસત્ય છે,

છતાં સત્યના જેવું ફેલાઈ રહ્યું છે.^૯ પ્રથમ ચિદાકાશ પોતે અતિ વિશાળ અનંત આકાશરૂપ થઈ બધે છે અને પછી તે આકાશ જ વાયુ આદિ સ્પષ્ટિક્રમ પ્રમાણે અનેક પર્વતોના સમૂહરૂપે તથા નાના પ્રકારના નગરોના સમૂહરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૦} સ્વપ્નમાં વરસાદ, સમુદ્ર અને ગાજ-વીજનો અવાજ બે કે સંભળાય છે, પણ વસ્તુતાએ કશું પણ ન હોતાં મૌન જ હોય છે. કેમકે પોતાની પાસે સૂતેલો પુરુષ એ કશું પણ સાંભળતો નથી. તેમ પોતે પણ જાગ્રી જઈ જુએ તો કશું સંભળાતું નથી.^{૧૧} જમ સ્વપ્નમાં વધ્યાનો પુત્ર ઉત્પન્ન ન થયા છતાં ઉત્પન્ન થયેલો દેખાય છે, તેમ આ જાગ્રત પ્રપંચનું પણ સમજી લેવું. જમ મરી જઈ ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનું વિસ્મરણ થઈ જતાં (જન્મનું) પણ સાથે જ વિસ્મરણ થઈ જઈ) પોતે ઉત્પન્ન જ થયો નથી એમ સમજે છે.^{૧૨} વળી સૂતેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં પોતાનું શયનસ્થળ અનુભવમાં ન આવવાથી તે નહિ જેવું જણાય છે, તે જ પ્રમાણે સત્ય આત્મતત્ત્વ અવિવેકીઓને અનુભવમાં ન આવવાથી નહિ જેવું ભાસે છે. સ્વપ્નમાં સર્વ વિપરીત રીતે જોવામાં આવે છે, જેમકે રાત્રિ દિવસરૂપ થઈ બધે છે.^{૧૩} અસત્ય હોય તે પણ તેમાં સત્ય લાગે છે, જેમકે દિવસ રાત્રિરૂપ દેખાય છે. જ ન સંભવતું હોય તે પણ સ્વપ્નમાં સંભવે છે, જેમકે પોતાના મરણનું દર્શન.^{૧૪} જનો કાંઈ કાળે સંભવ ન હોય તે પણ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે, જેમકે ચિદાકાશમાં સ્વપ્નસ્રષ્ટિ. અધિકાર જ મહાપ્રકાશરૂપ અને રાત્રિ જ દિવસરૂપ ઇત્યાદિ અનેક વિષયો સ્વપ્નમાં દેખાય છે.^{૧૫} ધ્રુવ આદિ પ્રાણીઓને દિવસમાં જ નિદ્રા આવે છે, એટલે દિવસ જ તેના મનમાં રાત્રિરૂપ દેખાય છે. તો પછી સ્વપ્નમાં ઉપર ખતાવેલા વિષયો થાય એ કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી. સ્વપ્નમાં ખાડા આદિમાં પડી જતાં પોતાની

સૂતાની જમીન જ ખાડારૂપ થઈ જાય છે, કિંવા વિદાકાશ જ ખાડારૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૯} આમ અનેક જાતની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અસત્ય છતાં સ્વપ્નની અંદર સત્ય જવી દેખાય છે, તેમ આ જાગૃત સંબંધી સૃષ્ટિ પણ અસત્ય છતાં સત્ય જવી ભાસી રહી છે.^{૨૦} સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં અને જાગૃત અવસ્થાની સૃષ્ટિમાં કશું પણ અંતર નથી. જવા બે સરખા જ સૂર્ય હોય અને જવા બે સરખા જ પુરુષ હોય, તેવાં આ જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બન્ને સરખાં છે, એમાં જરા પણ ભેદ નથી.

રામ બોલ્યા:-આપ સ્વપ્ન અને જાગૃતને અરાખર સરખાં કહેા છો, તે સંભવતું નથી; કેમકે સ્વપ્નમાં તરત જાગી જતાં જાગૃતસૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે, તેથી સ્વપ્નસૃષ્ટિ આભાસરૂપ જણાઈ બાધિત થઈ જાય છે. વળી જાગૃતને માટે તો તેવું કશું નથી. તો પછી તે બન્નેને સમાન કેમ કહી શકાય ?^{૨૧, ૨૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્નજગતમાં સ્વપ્નના બંધુવર્ગ સાથે વિહાર કરી પછી સ્વપ્નદેહને મૂકી દે છે.^{૨૩} તે બ્યારે સ્વપ્નના જગતમાં મરણ પામે છે, ત્યારે સ્વપ્ન સંબંધી જીવોથી વિયોગવાળો થાય છે અને તે પ્રાણી નિદ્રાથી મુક્ત (જાગૃત) થયો એમ કહેવાય છે.^{૨૪} સ્વપ્નદ્રષ્ટા સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સુષ્પન્દુઃખની દશાઓનો, મોહનો અને અનેક દિવસ-રાત્રિ-ઓનો અનુભવ કરી સ્વપ્નદેહનો ત્યાગ કરે છે.^{૨૫} અને નિદ્રા છોડી ગયા પછી તે નિદ્રાને અંતે સ્વપ્નદેહના ત્યાગપૂર્વક ચયનના પ્રદેશમાં રહેલા દેહ સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સ્વપ્નમાં દીકેહું સર્વ અસત્ય છે, એવી તેને પ્રતીતિ થાય છે.^{૨૬} સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં કેટલાંક સુષ્પન્દુઃખનો અનુભવ કરી બીજાં જાગૃતરૂપી સ્વપ્નને એવા માટે પાછો ફરીવાર શય્યામાં સૂતેલા દેહની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૨૭} તે જ માણે જાગૃતનો દ્રષ્ટા જાગૃતસૃષ્ટિમાં કેટલાંક

સુષ્પન્દુઃખનો અનુભવ કરી તે દેહને છોડી છે અને વળી બીજાં જાગૃતપ્રપંચરૂપી સ્વપ્નને એવાને બીજા દેહ સાથે (પુનર્જન્મ વડે) સંબંધને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૮} જેમ પ્રથમના જાગૃતરૂપ સ્વપ્નમાં આ અસત્ય છે એવી પ્રતીતિ હોતી નથી, તેમ જ એક જાગૃતરૂપી સ્વપ્નમાંથી બીજા જાગૃતરૂપી સ્વપ્નમાં આવતાં-બીજા દેહનો યોગ થતાં-તેમાં પણ આ અસત્ય છે, એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પણ મૂઠ બુદ્ધિવાળો પુરુષ તેને આ ખરેખર જાગૃત છે (સત્ય છે) એમ સમજે છે. એવી જ રીતે સ્વપ્નમાં પણ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નનો અનુભવ કરતાં તેને પણ તે સમયે અસત્ય સમજી જાગૃત જોવું જ સાચું સમજે છે. જાગૃત અને સ્વપ્ન એવા નામની બન્ને અવસ્થામાં તેનો સાક્ષીરૂપ જીવ, ખરું જોઈએ તો જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. બાકી દેહરૂપી ઉપાધિને યોગે તે જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થતો હોય એમ ભાસે છે.^{૨૯-૩૦} સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્નદેહને મૂકી દેતાં અહીં જાગૃતઅવસ્થામાં જાગી ગયેલા કહેવાય છે અને અહીં જાગૃતઅવસ્થામાં મરી ગયેલા જીવ પુનર્જન્મ થતાં બીજા જાગૃતરૂપી સ્વપ્નમાં પ્રયોધને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો જાગી ગયેલા કહેવાય છે.^{૩૧} એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતાં પ્રથમ સ્વપ્નના કરતાં તે સમયનું ચાલતું બીજું સ્વપ્ન જાગૃતના જીવનું વિશેષ જણાય છે, તેમ એક જાગૃત અવસ્થામાં મરણને થરણ થઈ બીજા દેહને યોગે બીજા જાગૃત અવસ્થા આવતાં તેમાં પ્રયોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા પુરુષને એ જાગૃત પણ અવશ્ય વિશેષ સ્વપ્નના જીવનું જ દેખાય છે.^{૩૨} જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બન્ને હવે પછી કહેવામાં આવશે એવા ઇતિહાસના જવાં (મિથ્યા જ) છે અને પરસ્પર ઉપમાન-ઉપમેયપણાને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે.^{૩૩} સ્વપ્નના સમયમાં સ્વપ્ન જાગૃતના જીવનું જણાય છે અને જાગૃત જ આગળ અનુભવાયું હોય તે સ્વપ્નના જીવનું ભાસે છે; બાકી

વસ્તુતાએ જોઈએ તો એ જાત્ર અને સ્વમ બન્ને મિથ્યા છે. ચિદાકાશ જ કેવળ એક છતાં બન્ને રૂપ થઈ રહેલ છે. જ કંઈ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીવર્ગ છે, તે સર્વમાં ચિદાકાશ વિના બીજું શું ધટી શકે એમ છે? ^{૩૨, ૩૩} જમ માટીનું વાસણ માટી વિનાનું દેખાતું નથી, તેમ કાષ-પાષાણ આદિ પણ ચિદાકાશના એક ચમત્કારરૂપ (વિવર્ત-રૂપ) હોવાથી ચિદાકાશ વિના દેખાતાં નથી. ^{૩૪} આપણને જોવા (ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ) સ્વમમાં વસ્તુઓનો સમૂહ દેખાય છે, તેવા જ (ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ) જાત્રમાં પણ છે. હે વિવેકી રામચંદ્રજી! સ્વમમાં જ પાષાણ જોવામાં આવે, તે ચિદાત્માના ચમત્કાર (વિવર્ત) વિના બીજું શું છે? એ વાત તમે જ નિર્વિવાદ રીતે કહો. એ સ્વમપાષાણ અવશ્ય ચિદાકાશના વિવર્તરૂપ જ છે. સ્વમમાં જમ ચિદાકાશ વિવર્તરૂપે પાષાણ આદિરૂપે દેખાતાં છતાં અખંડિત રીતે યોતાના સ્વરૂપની અદર જ રહેલ છે, તેમ જાત્રમાં પણ એ ચિદાકાશ અનેક જગતને રૂપે થઈ રહ્યા છતાં યોતાના નિર્વિકાર સ્વરૂપની અદર જ રહેલ છે. અધ્યાસપદ્ધિથી જોઈએ તો તે ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞ જ જગતને આકારે જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે, અને અપવાદદ્ધિથી જોઈએ તો સર્વ જગતરૂપી જિજ્ઞાસુ પ્રજ્ઞરૂપી ભીંતમાં જ આભાસરૂપે માત્ર કલ્પિત છે. ^{૩૫-૩૭} જમ માટીનું બનેલું વાસણ માટીથી જુદું દેખાતું નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ દશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. ^{૩૮} પર્વતની શિલામાંથી બનાવેલ પાત્ર પર્વતની શિલા વિના જુદું દેખાતું નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ દશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. ^{૩૯} જમ દ્રવરૂપ જળ દ્રવપણાથી રહિત દેખાતું નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ દશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. ^{૪૦} જમ ઉભારૂપ અગ્નિ ઉભા વિના દેખાતો નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ આ દશ્ય પણ ચિદાકાશ-

વિના જુદું દેખાતું નથી. ^{૪૧} જમ ચપળતાવાળો વાયુ ચલનશક્તિથી રહિત દેખાતો નથી, તેમ ચિદાકાશમાં કલ્પાયેલ દશ્ય પણ ચિદાકાશ વિના જુદું દેખાતું નથી. ^{૪૨} જ વસ્તુ જનાથી જુદી નહોત્ય, તેના વિનાની તે શી રીતે દેખાય? શૂન્યતા વિનાનું આકાશ ક્યાં દેખાય છે? અને આકાર વિનાની પૃથ્વી પણ ક્યાં દેખાય છે? ^{૪૩} જમ સ્વમમાં દેખાતા આ ધટ-પટ આદિ પદાર્થો ચિદાકાશના માત્ર એક વિવર્તરૂપ છે, તેમ જાત્રમાં દેખાતા આ પર્વત આદિ પદાર્થો પણ ચિદાકાશના જ એકમાત્ર વિવર્તરૂપ છે. ^{૪૪} હે સુશીલ રામચંદ્રજી! જમ સ્વમમાં દેખાતા નગર અને પર્વત આદિ પદાર્થો ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ જાત્રમાં દેખાતા નગર અને પર્વત આદિ પદાર્થો પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. સ્વમ અને જાત્ર એ બન્ને અનંત અને શાંત (વિકલ્પથી રહિત) એક ચિદાકાશરૂપ છે. તો પછી આ વિશે વિવાદ કરવો વ્યર્થ છે. ^{૪૫}

સ્વમે યથા ગગનમેવ પુરાચલાદિ
સંવિન્મયં સુમગ જાગ્રતિ તદ્વદેવ ।
સ્વમોડય જાગ્રદિતિ શાન્તમનન્તમેકં
ચિન્માત્રમત્ર નનુ નામ વિનાસ્તુ વાદઃ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાત્રસ્વમ-
કથપ્રતિપાદન' એ નામનો
સર્ગ ૧૦૫ મો સમાપ્ત



~ ૭ સર્ગ ૧૦૬ મો ~

ચિદાકાશ જ જગતરૂપ છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

કીદૃશં સ્વાચ્છિદાકાશં તદ્વક્તુમ્ બ્રહ્મ યત્પરમ્ ।

મૂયઃ કથય વૃત્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥

રામ બોલ્યાઃ:-હે મહારાજ ! પરબ્રહ્મરૂપ ચિદાકાશ કેવું છે, તે આપ મને ફરી વાર કહો. આપના અમૃતતુલ્ય વચનને સાંભળતાં મને વૃત્તિ થતી નથી.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ:-એક જ સમયે સાથે જન્મેલા અને બધે પ્રકારે બરાબર સરખા (સમાન વ્યવહાર) બે ભાઈઓનાં જન્મ વ્યવહારને માટે બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ કલ્પવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપી સ્ફુટિક-શિલાની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા બહુત અને સ્વપ્ન વિશે પણ છે. તેઓ બધે પ્રકારે બરાબર સમાનતાવાળાં છે, છતાં માત્ર વ્યવહારને માટે જ તેમનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ કલ્પવામાં આવ્યાં છે.^૨ પાછી વસ્તુતાએ જોતાં બે બુદ્ધાં બુદ્ધાં પાત્રમાં રહેલાં જળની પેઠે એ બન્નેમાં કશે ભેદ નથી. એ બન્ને એક નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^૩ આત્મચૈતન્ય પૂજારમાં એક પ્રદેશમાંથી ચક્ષુ આદિ ધ્વનિદ્ર્ય દ્વારા ધણા દૂરના બીજા પ્રદેશમાં બંધ છે, ત્યારે વચમાં તેનું જે કંઈ નિર્વિશેષ સ્વરૂપ છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^૪ પૃથ્વીમાં સ્થિર થઈ રહેલાં અને મૂળ વડે પૃથ્વીના સ્વચ્છ રસને ખેંચનારાં વૃક્ષમાં વૃદ્ધિ-હાસ (ક્ષય) વિનાનો જે કંઈ નિર્વિક્ષેપ આનંદ રહ્યો છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^૫ સર્વ વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયેલા અને કશે વિક્ષેપ ન આવવાથી ચિત્તને શાંત રાખનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને સર્વ વિષમભાવથી રહિત એવા પોતાના સંકે-

જ સુખમય સ્વરૂપનો જે કંઈ અનુભવ થાય છે, તે ચિદાકાશરૂપ કહેવાય છે.^૬ નિદ્રા ન આવી હોય અને સર્વ માનસિક-વિક્ષેપનો (વિષયનો) લય થઈ ગયો હોય (બહુત અવસ્થા જતી રહી હોય), તે સમયે સ્વસ્થ પુરુષને જે કંઈ (નિર્વિષય) આનંદ અનુભવમાં આવે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^૭ પોતપોતાની ઋતુમાં વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થનારાં ઘાસ-ઝાડી-લતા વગેરેમાં જે કંઈ નિર્વિષય આનંદનો ભાવ રહે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^૮ પુરુષ પોતે જીવતાં છતાં (તત્ત્વજ્ઞાન વડે) રૂપ આદિ બાહ્યવિષયોના સંબંધથી અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ માનસિક વિષયથી રહિત થઈ રહેલ હોય, તેને શરદઋતુના આકાશના જેવા સ્વચ્છ આનંદનો જે ભાવ અનુભવમાં આવે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે. વિદ્યાતાએ કાષ્ઠ-પાપાણુ-પર્વત આદિની જે સ્વાભાવિક સ્થિતિ રચેલ છે, તે સ્થિતિમાં ચેતનપણું છતાં (જીવતાં છતાં) સ્વરૂપસ્થિતિને લીધે સ્થિર થઈ રહેવું અને તેમાં આનંદનો ભાવ રહેવો, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^{૯, ૧૦} દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શન, એ ત્રણેનો જનાથી ઉદય થાય છે અને પાછો જમાં લય થઈ જાય છે, તે નિર્વિકાર ચિદાકાશ છે, એમ તમે સમજો.^{૧૧} જનાથી વિચિત્ર પ્રકારના પદાર્થોના સર્વ અનુભવો ઉદય પામે છે અને પાછા જને વિષે ઉત્તરોત્તર સારી રીતે પરિણામને પ્રાપ્ત થતા રહે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^{૧૨} આ સર્વ જને વિષે રહેલ છે, જનાથી આ સર્વની પ્રતીતિ થાય છે, જે પોતે જ સર્વને આકારે થઈ રહેલ છે, જે સર્વન રહેલ છે અને જે સર્વના બરા તત્ત્વરૂપ છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^{૧૩} જે આકાશમાં, પૃથ્વીમાં, બહાર અને અંદર પ્રકાશરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને બીજા પદાર્થોની પેઠે જ વ્યવહારને માટે જની સંજ્ઞાઓ કલ્પનામાં આવે છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^{૧૪} જન્મ દૃઢ તાંત્રણામાં આજી રહી હોય છે, તેમ નિત્ય, સર્વવ્યાપી

* આ એકસો છમા સર્ગમાં અનેક લક્ષણોના ૧૩ ચિદાકાશને ફરી વાર વર્ણવવામાં આવશે અને જ જગતરૂપ છે, એમ પણ ફરી વાર નિરૂપણ કરાશે.

અને જગતને પોતાના અંગમાં ધારણ કરી રહેલા જ તત્ત્વની અંદર આ સાકાર-નિરાકાર જગત ખડું થઈ જઈ સ્થિર રહેલું દેખાય છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^{૧૫} સૃષ્ટિ-પ્રલય આદિ સર્વ વિકારો જનાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતે પાછા જમાં લયને પામી જાય છે તથા જનાએક વિવર્તરૂપ છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય.^{૧૬} નિદ્રા નિવૃત્ત થતાં જનાથી વિક્ષેપશક્તિને લીધે આ જગત આવિર્ભાવ પામે છે અને વિક્ષેપશક્તિની શાંતિ થતાં જમાં પાછું લીન થઈ જાય છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^{૧૭} જ બહિર્મુખ થતાં જગતની સર્ગ પ્રતીતિમાં આવે છે અને જ અંતર્મુખ થતાં જગતની સત્તાનો લય થઈ જાય છે, તેમજ જ પોતાના અનુભવરૂપે પોતાની અંદર જ રહેલ છે, તે ચિદાકાશ છે, એમ તમે સુમને.^{૧૮} એ સત્ય તત્ત્વ અમુકરૂપ નથી, તેમ અમુકમય પણ નથી, એમ સર્વથા નિર્ણય કરી છેવટ જ કશારૂપ નથી એમ નિર્ણય થયા છતાં સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે, તે ચિદાકાશ કહેવાય છે.^{૧૯} અર્ધનિમેષ જટલા સમયમાં ઘણે દૂર પ્રદેશથી ઇન્દ્રિય દ્વારા ખીજ પ્રદેશમાં પહોંચે છે, ત્યારે વચમાં ચિદાત્માનું જ નિર્વિષય સ્વરૂપ રહ્યું છે, તે ચિદાકાશનું સ્વરૂપ સમજવું.^{૨૦} આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે અને તેના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયું છે, છતાં તે ચિદાકાશરૂપ છે. તે રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયનો અનુભવ તથા સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ માનસિક વિષયનું સ્ફુરણ એ બંને વડે યુક્ત છે, છતાં ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૨૧} નિર્મળ, નિર્વિકાર અને સત્ય એવું ચિદાકાશ સદા એકરૂપે રહ્યું છે, છતાં કંઈક બહિર્મુખ થતાં તે બહોળે જગત આદિને આકારે થઈ રહેલ હોય, એમ પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૨૨} તમે ઇન્દ્રિયો વડે પદાર્થોના અનુભવ કરતાં છતાં ચિત્તામાંથી વાસનાને કાઢી નાખો અને તત્ત્વનિષ્ઠ થઈ જઈ ચિદાકાશ સાથે એકતાર બની સુપુષ્પિ અવસ્થાવાળા જેવા થઈ રહો.^{૨૩} તમે વાસનાથી

રહિત થઈ જઈને તથા ચિત્તને શાંતરાખી બોલો, ચાલો, પીઓ અને લેવડદેવડ કરો. તમે જીવતાં છતાં નિરંતર પાપાણના જેવા દંઠ મૌનને ધારણ કરો.^{૨૪} જ આ દશ્ય તમે તમારી આગળ જુઓ છો, તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે અને ચંદ્રમાં પ્રાંતિ વડે દેખાતી બેપણાની પ્રતીતિની પેઠે સંભવતું જ નથી.^{૨૫} આ જગત કારણના અભાવને લીધે પ્રથમ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી; કેમકે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી જ નથી.^{૨૬} કદાગિત એ કંઈ સંભવતું હોય, તો તે કારણરહિત અને દ્વૈતપણાથી રહિત એવા પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. એ પરબ્રહ્મ યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં બહોળે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય એમ દેખાય છે.^{૨૭} પરંતુ હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તે યથાસ્થિતપણે પોતાના પૂર્વરૂપમાં જ રહેલ છે. એકે તેમાં દ્વૈતની પ્રાંતિ દેખાય છે, તો પણ તે પોતાના સ્વચ્છ અદ્વિતીય રૂપમાં જ સર્વદા રહેલ છે.^{૨૮} એ સ્વચ્છ બ્રહ્મની અંદર આ જગત આદિ દશ્ય રહેલ છે એવો જ કંઈ પ્રોઠ અનુભવ થાય છે, તે આપ્તા છે, પ્રાંતિ છે અને સ્વપ્નમાં દેખાયેલી સ્ત્રીની પેઠે મિથ્યા છે, એમ વિવેચી વિદ્વાનોનું સમજવું છે.^{૨૯} વસ્તુતાએ એતાં દશ્ય ઉત્પન્ન થયેલ નથી, તે વર્તમાન સમયમાં પણ નથી, હવે પછી થશે પણ નહિ અને તે નાશને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. કેમકે જ નથી જ તેનો નાશ શો થાય?^{૩૦} તે જગત પરમશાંત ચિદાકાશરૂપ છતાં જગતને આકારે થઈ રહેલ દેખાય છે, એ સ્વસ્થ શાંત પરબ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં વિવર્તલાયથી બહોળે જગતરૂપ થઈ રહ્યું હોય, એમ પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૩૧} જ હમણા આપણી આગળ નજરે જેવામાં આવે છે, તે કોઈ દિવસ સત્ય નથી, આગળ પણ તે કોઈ કાળે હવું નહિ, તેમ દ્રષ્ટા પણ નથી. કેમકે દશ્યપદાર્થનો જ ન્યારે અભાવ છે, ત્યારે પછી દ્રષ્ટાપણુ ક્યાં રહે?^{૩૨}

રામ બોલ્યા:-વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે મહાત્મા

સિદ્ધાંત છે. આપ કહે છે તેમ હોય (દ્રષ્ટા-
શ્ય આદિ કશું ન જ હોય), તો પછી આ દ્રષ્ટા-
શ્યની પ્રતીતિ કેમ થાય છે? તે સર્વ આપ
ને ફરીવાર કહે.^{૩૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ દશ્ય સાવ ચિત્ત
છે અને તેના કારણના અભાવને લીધે તેનું દશ્ય-
પણું કેવળ કહેવામાત્ર જ છે; કેમકે તેના નિર્દેશનો
અત્યંત અસંભવ છે.^{૩૪} જ કંઈ આ દ્રષ્ટા અને
દશ્યની પ્રતીતિ જગત આદિ પ્રતીતિમાં આવે
છે, તે પરમાત્માનું જ શુદ્ધ રૂપ છે, એમ તમે
સમજો.^{૩૫} જેમ સ્વપ્નમાં આકાશની અંદર દેખાતું
વન ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ જગતમાં પણ ચિદા-
કાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર (વિવર્તભાવથી)
જગતરૂપે થઈ રહેલ પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૩૬} આદિ-
સૃષ્ટિથી માંડી અહીં દેઈ દેશ-કાળમાં જગતનું
કશું પણ ઉપાદાન કારણ નથી. કેવળ બ્રહ્મ જ એવે
રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૩૭} પોતાના સ્વરૂપની
અંદર ચિદાકાશ જ કંઈ વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ
જાય છે અને તે જ આ જગતને રૂપે ખડું થઈ
રહેલું બાસે છે.^{૩૮} જેમ ભાવમાં ભાવપણું રહ્યું
છે, શૂન્યમાં શૂન્યતા રહી છે અને સાકાર વસ્તુમાં
આકાર રહે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર જગત
રહેલ છે.^{૩૯} આ જગત ચિદાકાશનો માયામાં
પડેલો એક આભાસ જ છે, એમ તમે સમજો.
વસ્તુતાએ ત સત્ય ચિદાકાશથી જ પૂર્ણ ભરપૂર
છે અને એકરસમય થઈ રહેલ છે. ચિદાકાશ જ
પોતે આ પ્રભાણે દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શનરૂપે થઈ
રહેલ બાસે છે. વસ્તુતાએ એતાં દ્વૈતના અભાવને
લીધે આભાસ કે આભાસનો આશ્રય એ કશું
નથી. આ સર્વશું અનિર્દેશ્ય પરબ્રહ્મરૂપ છે.
આમ દશ્ય અને દર્શનના અભાવની સાથે દ્રષ્ટા-
નો પણ અભાવ સિદ્ધ થાય છે, તો સત્-અસત્ને
બળનાર પણ દાણ છે!^{૪૦, ૪૧}

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! જો એમ જ
, તો પછી કાર્ય-કારણ-આદિનો ભેદ કેમ

દેખાય છે? તે ક્યાંથી આવ્યો? અને તે કેમ
સત્યતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો? તે આપ મને કહો.^{૪૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ઈશ્વર જ વસ્તુતાએ પોતાના
આત્મારૂપ છે, તે પોતે જ્યારે જીવી ભાવનાને
સ્ફુરતે છે, ત્યારે તેનું જ તમારા જોવામાં આવે
છે; અને એ ઈશ્વર જ તમારે રૂપે દ્રષ્ટા-દશ્ય
આદિ ભાવને અનુભવે છે તથા તમે પોતે પણ
એ ચિત્રકાશરૂપ છો.^{૪૩} આ સર્વ આકાર ચિદા-
કાશરૂપ છે. એ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપમાં જ
સદાકાળ રહેલ છે. તે મોહને પ્રાપ્ત થતું નથી
અને સ્વપ્નની પેઠે અનેકરૂપ થઈ રહેલ છે. તેની
સ્વતંત્ર ઇચ્છાને કાણ રોકી શકે એમ છે? ^{૪૪} એ
ભાવની નિવૃત્તિ થઈ બીજા ભાવની પ્રાપ્તિ થતાં
વચમાં જ ચિદાત્માનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે.
તે જ ચિદાકાશ છે અને તે જ આ સર્વરૂપે થઈ
રહેલ છે, બીજું કશું નથી.^{૪૫} કાર્ય-કારણપ્રા-
આદિની દૃષ્ટિ અવિદ્યા વડે કલ્પાયેલ છે અને
એ ચિદાત્મા જ તેને જગતની પેઠે કલ્પી લે છે
તેની સ્વતંત્ર ઇચ્છાને કાણ રોકી શકે એમ છે
જો કદાચિત્ કોઈ બીજો જ દ્રષ્ટા, ભોક્તા કે કત
હોય, તો હજી આ દશ્ય શી રીતે થયું અને
શું છે, એવી સંભાવના ધરી શકે; પરંતુ બીજી
રીતે (ચિદાત્મા પોતે જ દ્રષ્ટા-ભોક્તા-કર્તારૂપ
હોય, તો પછી એ સંભાવના ધરી શકતી નથી
આભાસ વિનાનું અદ્વિતીય શુદ્ધ ચિદાકાશ
સ્વપ્નની અંદર અનેક રૂપે થઈ રહેલ છે. તો તે
ક્યાંનું કલ્પાય છે અને કલ્પી રીતે ચિદાત્માની કલ્પ
કરી? હેઠ સ્વયંબૂદ્ધી માંડીને આ સૃષ્ટિની પ્રા-
ચિદાકાશની અંદર અવિદ્યાને લીધે બાસે છે.
તેનું અરેખરૂં સ્વરૂપ જોળખવામાં આવે, તો જા
વડે તે સણમાત્રમાં બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે.^{૪૬}
એ ચિદાકાશમાં પ્રતીતિમાં આવતી જગત
પ્રતીતિનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન જોળખાયાથી
પ્રતીતિરૂપ કહેવાય છે, માયારૂપ કહેવાય છે, જગ
રૂપ કહેવાય છે, અવિદ્યારૂપ કહેવાય છે

દશરૂપ પણ કહેવાય છે.^{૧૦} બાળક જેવી રીતે રાત્રિમાં વેતાલ પોતાથી બુદ્ધો ન હોવા છતાં તેને બુદ્ધો દેખે છે, તેમ ચિદાકાશના પ્રકાશરૂપ એવો ચિદાભાસ, આ દશરૂપી પિથાય પોતાથી બુદ્ધો ન હોવા છતાં તેને બુદ્ધો સમજે છે.^{૧૧} સ્વપ્નમાં પર્વત, શહેર અને નગર આદિનો ભાવ સાવ અસત્ય છે, છતાં ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તે બધું સત્ય હોય અને સાવયવ હોય તેમ અનુભવે છે. તેવી જ રીતે એ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જગતના ભાવને પણ અસત્ય છતાં બધું સત્ય હોય અને સાવયવ હોય તેમ અનુભવે છે.^{૧૨} સ્વપ્નમાં જમ ચિદાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાના આત્માને જ પર્વત-નગર આદિરૂપે દેખે છે, તેમ એ ચિદાત્મા જ બચતમાં પણ પોતાના સ્વરૂપની અંદર હું પર્વતરૂપ છું, રૂદ્રરૂપ છું, સમુદ્રરૂપ છું, વિરાટરૂપ છું, એમ અનેક રૂપે પોતાના આત્માને દેખે છે.^{૧૩} આકારવાળું કાંઈ પણ કારણ નથી, તેથી કશું પણ કાર્ય થયું જ નથી. મહાપ્રલયમય ચિદાકાશની અંદર એ ચિન્મય તત્ત્વ જ પોતે આવે દશરૂપે થઈ રહેલ ભાસે છે. વિનાકારણે જ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપને જગતરૂપે અનુભવે છે; બાકી, વસ્તુતાએ નિરવયવ છે, ચિન્માત્ર છે અને નિરંતર પોતાના ચિન્મય-સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.^{૧૪, ૧૫} સર્વ જીવો અરીસાની પેઠે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા જગતના મિથ્યાપણને વિચારના અભાવને લીધે સમજતા નથી. આમ, સ્વરૂપ ન જોળખાયાથી તેઓ જડ જેવા થઈ ગયા છે અને પોતાનું આયુષ્ય એળે ગાળી નાખે છે. બાકી, વિચાર કરનારા વિવેકી પુરુષના અંતઃકરણમાં જ ચૈતન્યરૂપ ચિદાત્મા રહ્યા છે, તેથી પરમપુરુષાર્થ તેમની પાસે જ રહેલ છે.^{૧૬} તે તે પદાર્થોના નામ-રૂપાત્મક સ્વરૂપને છોડી દધને અને તેના અવશિષ્ટ રહેલા તત્ત્વને ચિદાકાશરૂપ સમજીને,

વિવેકી પુરુષે ચૈતન છતાં પાપાણના જેવું અચળ થઈ રહેલું; પણ બીજા માયિક દેહ આદિ પદાર્થોમાં આસ્થા રાખવી, એ વાત સારી નથી.^{૧૭} જમ જળ પોતાના પ્રવાહને ચલાવે છે, છતાં જગતની અંદર તે દ્રવરૂપે અને ચકરી આદિને રૂપે પણ રહેલ છે, તેમ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, છતાં વિવર્તભાવથી તે જગતરૂપે પણ થઈ રહેલ છે.^{૧૮} જમ કદપવૃક્ષ અને ચિંતામણિ વાંછિત ફળ આપે છે, તેમ ચિદાત્મા પણ અંતઃકરણમાં કરેલી દૃઢભાવનાને ક્ષણવારમાં પૂર્ણ કરી આપે છે.^{૧૯} ચિંતામણિની પેઠે અને કદપ-દ્રુમની પેઠે ચિદાત્મા તત્કાળ અભીષ્ટ ફળને પોતા વડે જ આપે છે. જો કે પોતે તો આકાશરૂપ છે તથા પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહ્યા કરે છે.^{૨૦} ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક દેશમાંથી બીજા દેશને પ્રાપ્ત થતાં ચિદાત્માનું વચનમાં જ કાંઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે જ આ દશરૂપનું રૂપ છે. તો પછી તેમાં દ્વિત્વ અને એકત્વ આદિની ભ્રાંતિ વળી ઠેવી હોય? ^{૨૧} અનંત અને પ્રકાશમય ચિન્માત્રતત્ત્વની છાયા જ પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપને જગતને વેધે પ્રસારી રહેલ છે. જો કે તે પોતે અંદર અવયવથી રહિત છે, તો પણ આકાશમાં દેખાતી શૂન્યતા અને શ્યામતાની પેઠે તે ભ્રાંતિ વડે દેખવામાં આવે છે.^{૨૨} સહિના આદિકાળમાં ચૈતનમાંથી વિસદશ (તેનાથી બુદ્ધી જાતનું જડ) કાર્ય ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી. કેમકે તેમ ખનવામાં નિમિત્તરૂપ થાય તેવાં કશાં સહકારી કારણો નથી. માટે આદિચૈતન્ય જ સ્વપ્નની પેઠે દશરૂપ થઈ રહેલ છે.^{૨૩}

વિસદશકાર્યાનુમત્તો ન ભવતિ સહકારિકા-રણાભાવાત્ । સર્ગાદાવત આદ્યા ચિદેવ દશ્યં યથા સ્વપ્ને ॥ ૬૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કાર્યકારણનિરાસ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૧૦૭ મો ~

જગત ચિદાત્માનો વિલાસ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અચેત્યચિન્મયં વિશ્વં વિશ્વગાભાતિ ચિન્મયઃ ।

અત્ર ચિચેતનં ચેદં ચેત્યમપ્યેવમાત્મકમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-જગત જડભાવથી રહિત ચિન્મય છે. દેખકે ચિદાકાશ જ સર્વત્ર ચારેબાજુ (વિવર્તરૂપે) ભાસે છે અને તેની અંદર પ્રતીતિમાં આવતી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્યરૂપી ત્રિપુટી પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. માટે સર્વ જીવતા છતાં નહિ જવા છે. આ મનુષ્યવર્ગ, હું અને તમે જીવતા છતાં નહિ જવા છીએ. ^{૧૨} જગતના સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો વ્યવહારમાં નજરે દેખાય છે, છતાં તે કાષ્ઠ-મૌતના જવા નિષ્ક્રિય દૃટસ્થ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે અને આકાશમાં પણ સુખથી ગમન કરી શકે એવા નિરાકાર છે. ^૩ આકાશમાં દેખાતી શ્યામતાની પેઠે જ કંઈ આ પ્રસરી રહેલ દેખાય છે તે કશું છે જ નહિ, એમ તમે સમજો. દેખકે આકાશની અંદર વળી કશાનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? ^૪ આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મસલાં, મોવાળા આદિના જવા આકારની પેઠે, ઝાંઝવાની નદીની પેઠે, આકાશમાં ભ્રુજ્યા કરતા યુમાડાઓના ગોટાઓની પેઠે અને છીપ આદિમાં થતી મોતી આદિની ભ્રાંતિની પેઠે જ કંઈ આ ચિદાકાશના વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે જો કે અનુભવમાં આવે છે છતાં વાસ્તવિક નથી. ચિદાકાશ જ જગતને રૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે. ^૫ એ જગત જોડે અનુભવમાં આવે છે, તો પણ વસ્તુતાએ તે શૂન્ય જ છે. તેથી તેમાં .શી આસ્થા રાખવી? અને ક્યો પદાર્થ તેમાં આસ્થા ઉત્પન્ન

* આ એકસો સાતમા સર્ગમાં પૃથ્વી આદિ દશ્ય-પદાર્થનું અવસ્તુપણું વર્ણવવામાં આવશે અને સ્વભૂતી જગત પણ ચિદાત્માનો જ એક માત્ર વિલાસ છે, વર્ણન કરવામાં આવશે.

કરાવે એમ છે? ^૬ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિદાકાશરૂપી બાળકની કલ્પનાના સમૂહરૂપ છે, શૂન્ય છે, નિર્થક છે અને અવસ્તુરૂપ છે; માત્ર ભ્રાંતિથી જ તે ચિદાકાશની અંદર ઉદય પામેલ છે. ^૭ હે અજ્ઞાનીઓ! તેમાં અમુક હું છું અને અમુક મારું છે, એવી ઘાટી આસ્થા શા માટે રાખવી? હવે મને સમજ્યું કે, બાળકના સકલ્પમાં બાળક જ રમે છે. ^૮ સુવર્ણ તથા રત્ન આદિના લાલની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થયેલો પુરુષ તે બાળને ધોવાની વાત મૂંઝી દઈ આકાશને ધોવા મંડી બળ, તો તેને મોટા ચત્ત વડે પણ કશું ફળ મળે નહિ. આ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિના અસદ્વિચારો વડે ટવળ વૃથા જ આયુષ્ય ચાલ્યું જશે અને કશું તત્ત્વ બાળવામાં આવશે નહિ. ^૯ જ વસ્તુ સહકારી આદિ કારણોના અભાવને લીધે પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયેલ નથી, તે આજે ક્યાંથી હોય? ^{૧૦} જ મૂંઝ પુરુષો ઉત્પન્ન જ ન થયેલા આકાશના જવા શૂન્ય તથા મિથ્યા અર્થ વડે વ્યવહાર કરે છે, તેઓ મરી ગયેલા અથવા નહિ થયેલા પુત્રની રસા કરે છે. ^{૧૧} વસ્તુતાએ જોઈએ તો પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ક્યાંથી થયા? દાણે ક્યાં? શી રીતે તેમની ઉત્પત્તિ થઈ? તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે? શાંત ચિદાકાશ જ એવી રીતે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતા વડે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ બળ છે. ^{૧૨} કાર્યકારણ-કાળ આદિની કલ્પના વડે આકુળ ચિત્તનાળા પુરુષોને એવી રીતે ભ્રાંતિભાવથી પૃથ્વી આદિ પદાર્થો દેખાય છે. એવા અન્નિવેર્ષ પુરુષોનું આપણે કશું પણ પ્રયોજન નથી. ^{૧૩} અપવાદદષ્ટિથી જોતાં જગત પૃથ્વી આદિ સાંવ રહિત છે અને અધ્યારોપદષ્ટિથી જોત આદિ સહિત તે ચિદાકાશરૂપ છે. ચિદાકાશરૂપ, મણિ સ્વપ્નાદિની પેઠે પોતાના આકાશના જવા વિશાળ સ્વરૂપને આવી રીતે જગત આદિને રૂપે પ્રસારી દે છે. ^{૧૪} પોતાના અનુભવ વડે પ્રમાણમાં આવતું ચિદાકાશનું જ કંઈ નિરાકાર સ્વરૂપ છે,

તે જ દૃશ્ય એવા કાલ્પનિક નામને ધારણ કરીને
પૃથ્વી આદિને રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૫}

અંગં યદેતસ્ય ચિદંરસ્ય નિરાકૃતિ સ્વાનુ-
ભવાનુમાનમ્ । તદેતદામાતિ મહીતલાદિ રૂપેણ
ચેદોતિ કૃતામિધાનમ્ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણુના ઉત્તરાધ્યંનો 'જગત ચિદા-
ત્માનો વિદ્યાસ છે' એ નામનો
સર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૮ મો*

અવિદ્યાનો નાશ થતાં જ જગ-
તનો નાશ થાય છે

॥ રામ ઉચાચ ॥

અવિદ્યા દૃશ્યરૂપેયં કચંતી યસ્ય વિદ્યતે ।

ચિન્નમાસ્વપ્નનગરી દૃશ્યમાનાઽપિ શૂન્યકમ્ ॥૧

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આ દૃશ્યરૂપી
અવિદ્યા ચિદાકાશની અંદર એક સ્વપ્નનગરીની
પેઠે દેખાય છે, છતાં શૂન્ય છે. તે અવિવેકી પુરુષ-
ની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાનને લીધે બાધિત ન થઈ
જતાં વિદ્યમાન જ છે. તે ક્યાં સુધી પ્રતીતિમાં
આવે છે? કેવે રૂપે દેખાય છે? કેવડી જણાય
છે? અને તેનું તત્ત્વ શું છે? તે સર્વ આપ મને
કરી વાર કહો.^{૧૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જ અવિવેકી પુરુષોને
પૃથ્વી આદિ દૃશ્યરૂપી અવિદ્યા સત્યરૂપે વિદ્ય-
માન જણાય છે, તેમને બ્રહ્મની પેઠે જ દેશ વડે
કે કાળ વડે તેનો અંત દેખાતો નથી. આ બાબત-
માં હું એક કથા (આખ્યાયિકા) કહું છું, તે
તમે સાંભળો.^૩ કોઈક સ્થળે આકાશના કોઈએક
ખૂણામાં આ ત્રિલોકીના જીવી જ કોઈએક ત્રિલોકી
છે અને તેની અંદર આહીના જીવી જ સર્વ

૩. આ એકસોઆઠમા સર્ગમાં બધા સુધી અવિદ્યાનો
નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈ કાળે જગતનો અંત
આવતો નથી. આ બાબત વિષે વિસ્તારથી અવિદ્યા
સંબંધી એક વિચિત્ર આખ્યાન આવશે.

વ્યવસ્થા રહેલ છે.^૪ તેમાં પૃથ્વીના ભૂખણરૂપ
એવો કોઈએક પૃથ્વીનો ભાગ છે; તેની અંદર
હાથી, ઘોડા આદિનો સ્પષ્ટ રીતે સંચાર થઈ
થઈ શકે એવી કોઈ ભૂમિમાં 'તતમિતિ' નામની
એક પ્રસિદ્ધ નગરી છે.^૫ તેમાં વિપશ્ચિત્ નામનો
એક વિખ્યાત રાજા હતો. તે પોતાની વિદ્વત્તાને
લીધે સમાસદો વડે સુશોભિત એવી પોતાની
સભામાં જ બહુ જ દીપતો હતો.^૬ કમલિનીવાળી
નદીમાં જમ રાજહંસ શોભે છે, નક્ષત્રગણમાં
જમ ચંદ્રમા શોભે છે અને પર્વતોના સમૂહમાં
જમ સુમેરુ શોભે છે, તેમ રાજસભામાં એ રાજા
બહુ જ શોભતો હતો.^૭ એ રાજાના એવા તો
અમૂલ્ય ગુણો હતા કે, કવિઓ તેનું વર્ણન ન
કરી શકવાને લીધે વર્ણન કરવામાંથી નિવૃત્ત થઈ
જતા હતા. કવિઓને તેની પાસેથી અચળ લક્ષ્મી,
ખ્યાતિ અને શોભા મળતાં હતાં અને તે મેરુ-
પર્વતની પેઠે જ પોતાના આશ્રિતોને ન્યાય કરી
દેતો હતો.^૮ નિરંતર પ્રાતઃકાળમાં બિઘડનારાં
અને સર્વ દિશાઓમાં પ્રકાશ આપનારાં કમળ-
માંથી જમ સૂર્યના તડકાથી અપૂર્વ શોભા ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમ નિરંતર પ્રાતઃકાળમાં પ્રકુદ્ભ રહે-
નારા અને સર્વની આશાઓને પૂર્ણ કરનારા એ
વિપશ્ચિત્ રાજામાંથી તેના પ્રતાપથી અપૂર્વ
શોભા ઉત્પન્ન થતી હતી.^૯ એ રાજાની બુદ્ધિ
બ્રાહ્મણ તરફ બહુ શ્રદ્ધાવાળી હતી અને તેનામાં
ભતિ-કુળ-વર્ણ-આશ્રમ આદિનું ઉત્તમ અભિ-
માન રહ્યું હતું. તે ભક્તિ વડે સદાકાળ એકસરખી
રીતે અગ્નિને જ પોતાના ઇષ્ટદેવતારૂપે પૂજતો
હતો અને બીજા કોઈ પણ દેવને તે બાણતો પણ
ન હતો.^{૧૦} તેના મંત્રીમંડળમાં મહાધીર તથા
નિર્ભય સૈન્યવાળા બળવાન ચાર મંત્રીઓ હતા
અને તેઓ ચારેય દિશામાં ચાર મહાસાગરની
પેઠે મર્યાદાનું પાલન કરવા માટે યોગ્ય
સમુદ્રોમાં જમ માછલાઓના અને મગર
સમૂહો રહ્યા હોય છે, તેમ એ મં

ધોડાઓ અને હાથીઓના સમૂહોથી યુક્ત હતા. સમુદ્રોમાં જમ ચકરીઓના સમૂહો રહ્યા હોય છે, તેમ એ મંત્રીઓ પણ ચક્રવ્યૂહ વડે મહા-સુશોભિત જણાતા હતા. સમુદ્રો જમ તરંગો વડે રમણીય જણાય છે, તેમ એ મંત્રીઓ પણ બળથી (શક્તિથી અને સૈન્યથી) બહુ રમણીય જણાતા હતા.^{૧૧,૧૨} પૃથ્વીને શોભાવનારો એ વિપશિત રાજ પોતાના મંત્રીઓ વડે સર્વ દિશાઓરૂપી ચક્રો નાખીને પેઠે આધારરૂપ હતો, સુદર્શન ચક્રની પેઠે શત્રુઓથી અજય હતો અને સર્વ શત્રુવર્ગને જીતતો હતો.^{૧૩} તેની પાસે એક દિવસ પૂર્વદિશા તરફથી એક ચતુર ચાર (દૂત)આવી ઊભો રહ્યો. તે રાજને એકાંતમાં કાળના વેગના જેવી ઉતાવળી ગતિવાળું અને ઘોર અક્ષરવાળું આ વચન કહેવા લાગ્યો:^{૧૪} ‘અસ્ખલિત રીતે પૃથ્વીરૂપી ગાયને ખીલાની પેઠે પોતાના બન્ને હાથરૂપી વૃક્ષમાં વિશ્રામ આપનાર (વિશ્ણુતુલ્ય) હે મહારાજ ! મારા સુખથી હું જ હકીકત કહું છું, તે આપ સાંભળો અને પછી જમ ચોગ્ય લાગે તેમ કરો.^{૧૫} પૂર્વદિશામાં આપે જ સામંત મોકલ્યો હતો, તે તાવથી મરણ પામ્યો છે. આપે તેને સર્વ શત્રુઓને જીતી દિગ્વિજય કરવા માટે આજ્ઞા કરી હતી અને તે યમને જીતવા સારુ યમપુત્રીમાં ચાલ્યો ગયો હોય, એમ હું માનું છું.^{૧૬} આમ પૂર્વદિશાનો સામંત મરી ગયો, એટલે દક્ષિણદિશાનો નાયક દક્ષિણદિશા અને પૂર્વદિશા એ બંનેને જીતવાને પ્રવૃત્તિ કરતો હતો. પણ શત્રુએ તેને પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશા તરફના સૈન્ય સહિત આવીને ઘેરી લઈ મારી નાખ્યો છે. એ દક્ષિણદિશાનો સામંત મરી ગયા પછી તમે પશ્ચિમદિશામાં મોકલેલો સામંત પોતાના સૈન્યની સાથે પૂર્વદિશા અને દક્ષિણદિશાનું સંરક્ષણ કરવા માટે આદરથી સત્તર આવતો હતો; એવામાં તો દક્ષિણદિશામાં રાજાઓરૂપે રહેલા પૂર્વદિશાના રાજાઓ સાથે મળી

ગયા અને તેમણે રસ્તામાં જ યુદ્ધ કરી તેને રણની વચમાં મારી નાખ્યો છે.^{૧૭-૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પૂર્વદિશા તરફનો ચાર (દૂત) ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો, એટલામાં વળી બીજો ચાર (દૂત) પ્રલયકાળના જળના પ્રવાહની પેઠે ઉતાવળો ઉતાવળો હાંફતો હાંફતો રાજમહેલમાં પેઠો.^{૨૦}

દૂત બોલ્યા:—હે મહારાજ ! જમ પાજપુત્રી જતાં પાણીનું પૂર એકદમ ચાલ્યું આવે છે, તેમ આપે ઉત્તરદિશામાં મોકલેલો સેનાપતિ (સામંત) શત્રુઓના ઉપદ્રવ વડે પીડિત થઈ જઈ પોતાના સૈન્ય સહિત આ તરફ પાછો ચાલ્યો આવે છે.^{૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ઉપર પ્રમાણેનાં વચન સાંભળી રાજા હવે કાળક્ષેપ કરવો વાસ્તવ નથી એમ માની, પોતાના ઉત્તમ મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાની પાસેના હજારિયાને કહેવા લાગ્યો:^{૨૨} ‘રાજાઓ, સામંતો અને મંત્રી-ઓને યુદ્ધની તૈયારી કરી અહીં બોલાવી લાવો. આયુધોની શાળાઓ ઉઘાડો અને તેમાંનાં તીક્ષ્ણ ધોર હથિયારો લડવૈયાને આપો.^{૨૩} શરીરોમાં બખ્તરોને ધારણ કરો, પામદળ અહીં હાજર થઈ જઓ, સૈન્યનો ગણતરી કરો અને ઉત્તમ યુક્તિઓની ગોઠવણ કરો.^{૨૪} સેનાના જુદા જુદા અર્થક્ષેત્રોની નિમજીક કરો અને ચારેબાજુ ચારો (દૂતો) ને મોકલો.’

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—રાજા જુસ્સાથી અને ઝડપ-થી ઉપર પ્રમાણે કહેતો હતો, એટલામાં વ્યાકુળ ચિત્તવાળો પ્રતિહાર પ્રવેશ કરી કહેવા લાગ્યો.^{૨૫}

પ્રતિહાર બોલ્યો:—હે મહારાજ ! ઉત્તરદિશા તરફનો સેનાપતિ સામંત બહાર ડોડીએ ઊભો છે. કમળ જમ સૂર્યના દર્શનને ઇચ્છે છે, તેમ તે આપ રાજવિરાજના દર્શનને ઇચ્છે છે.^{૨૬}

રાજા બોલ્યો:—જઓ, તેને સત્તર અહીં બોલાવી લાવો. તેની પાસેથી વૃત્તાંત સાંભળી

દિશ્યાના અંતોમાં શું બન્યું તે આપણે જાણી લઈએ.^{૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—રાજાએ પ્રતિહારને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેણે અંદર મોકલેલ સેનાપતિ સામંતને રાજાએ પોતાની પાસે આવેલા બેથો. એ સામંત પ્રણામ કરવામાં પરાયણ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૮} ધા વાગવાથી તેના સર્વ અવયવો ધાયલ થઈ ગયેલા હતા, તેનું પ્રત્યેક અંગ બાણો વડે વીંધાયેલું હતું, તે શ્વાસ વડે વ્યાકુળ બની ગયો હતો, સ્થિરતું વમન કરતો હતો અને નિર્બળપણથી શત્રુઓએ તેને જીતી લીધો હતો. એ સામંતે રાજાને પ્રણામ કરીને પોતાના અંગમાં થતી વ્યથાને ધૈર્ય વડે થંભાવી રાખી હતી, અને નિરંતરપણે અવિચ્છિન્ન રીતે વદ્ધા કરતા શ્વાસથી તે હાંફી રહ્યો હતો. તેણે નીચે પ્રમાણે બોલવાનો આરંભ કર્યો.^{૨૯,૩૦}

સેનાપતિ સામંત બોલ્યો:—હે મહારાજા! ત્રણે દિશાઓમાં આપે અધિકારી તરીકે મોકલેલા ત્રણે સામંતો પોતાના વિસ્તીર્ણ સૈન્યની સાથે યમપુરીમાં ગયા છે; તે બધે આપની આજ્ઞાથી યમને જીતવા માટે જ ત્યાં ગયા હોય, એમ લાગે છે. હું તેમના દેશોને સંભળાતો હતો, પણ મને અચક્ત જોઈને ઘણા રાજાઓ મારી પછવાડે લાગ્યા છે. તેઓ બળાત્કારથી હેઠ આટલે સુધી આવી પહોંચ્યા છે.^{૩૧,૩૨} શત્રુઓનું મોટું સૈન્ય આપ મહારાજાના દેશમાં આવી પહોંચ્યું છે. તો જમ તેમણે આપના સૈન્યની દુર્દશા કરી છે, તેમ આપે તેની દુર્દશા કરવી જોઈએ. આપ જવા મહારાજાને કશું પણ દુર્જય નથી.^{૩૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—વેદના વડે પીડાયેલો તથા રણમાં ધાયલ થયેલો તે સામંત આ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં વળી એક બીજો પુરુષ ઉતાવળથી પ્રવેશ કરી કહેવા લાગ્યો:^{૩૪} 'હે મહારાજા! આપણા દેશના પુરુષો પીપળા આદિ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓની પેઠે કાપે છે અને ચોતરફ

ડોલ્યા કરે છે. ચારે દિશાઓમાં શત્રુઓની મોટી સેનાઓ આવી પડી છે.^{૩૫} મહાભવવ્યમાન ચક્ર, ગદા, પ્રાસ, કુંત આદિ આયુધોનાં તો બધે જંગલો જ ખડાં થઈ રહ્યાં હોય તેવો શત્રુઓનો કાન્તિમય દેખાવ છે. તેથી આપણી જમીન બધે લોકલોક પર્વતના તટો વડે જ વીંટાઈ ગઈ છે.^{૩૬} પતાકા, આયુધો અને યોદ્ધાઓને અંગમાં ધારણ કરી રહેલા તથા ચપળ સામાન વડે આકુળ દેખાતા તે રથો આકાશમાં ઊડેલા ત્રિપુરના સમૂહની પેઠે ચારેબાજુ પથરાઈ રહેલા દેખાય છે.^{૩૭} પોતાની સૂઠોને આકાશમાં ઉછાળતા અને બધે માંસનાં વૃક્ષોનાં વનો જ ખડાં થઈ રહ્યાં હોય એવા દેખાતા હાથીઓના સમૂહો, વર્ષાઋતુમાં ગાજતા વરસાદના સમૂહોના જવી ગર્જના કરે છે.^{૩૮} પોતાની ગતિના ક્રમ વડે બધે પૃથ્વી જ નીચીજાયી થયા કરતી હોય તેમ ઘોડાઓના સમૂહ નીચા અને જાંચા થયા કરે છે તથા પવન વડે ઊછળતા મહાસાગરની પેઠે રાખેડા કરે છે. શ્રમને લીધે ક્ષીણવાળા, ધૂમરીઓની પેઠે ભમ્યા કરતા અને ચારેબાજુ ફૂંડાળાની પેઠે ચક્રર ભારતા ઘોડાઓના સમૂહો ક્ષારસમુદ્રના જળની પેઠે અવાજ કરતા રહે છે.^{૩૯,૪૦} પ્રલયકાળના મહાસાગરનું પૂર જમ પોતાના વિશાળ તરંગો વડે ચારેબાજુ ફરી વળે છે, તેમ આકાશની પેઠે ચળકાટ ભારતાં કવચ-શસ્ત્ર આદિની તૈયારી વડે સુશોભિત એવું બળવાન સૈન્ય, પ્રત્યેક દિશામાં ફરી વળેલ દેખાય છે.^{૪૧} એ સૈન્યને અંગે રહેલાં બાણ, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, અપ્તર, મુકુટ અને આભૂષણની કાન્તિઓ બધે આપના પ્રતાપરૂપી અશ્વિની મૂર્તિમાન જ્વાળાઓ હોય તેમ ચારેબાજુ ચમક્યા કરે છે.^{૪૨} માછલાં-મગરમચ્છ આદિને આકારે રચાયેલા બ્યૂહો વડે યુક્ત અને વંટોળિયા વાયુની પેઠે ચારે બાજુ ફરી વળેલી સેનાઓ યોદ્ધાઓની લીડથી ભરપૂર દેખાય છે. કુંત (ભાલા) આદિ આયુધોની પકિતઓ એક-

બીજામાં પરસ્પર અથકાવાથી બાણે કાપ પામી
હોય તેમ તીક્ષ્ણ અવાજને પેદા કરે છે અને
ઝબકારા મારે છે.^{૪૩,૪૪} હે મહારાજ ! ઉપર
પ્રમાણે આપને વિજ્ઞપ્તિ કરવાને મને મારા સ્વામી-
(આપના સામંત) એ આજ્ઞા કરેલ છે; અને
તેઓ પોતે આપણા દેશની સીમના અંતમાં
આવેલી ઝાડીમાંથી યુદ્ધ માટે ગયા છે.^{૪૫} હે
મહારાજ ! હવે હું પાછો એ મારા સ્વામીને
મદદ કરવાને સાંગ, બાણ વગેરેની તૈયારી કરી
બઈ છું. જે કાંઈ કહેવાતું હતું, તે સર્વ હું
આપને નિવેદન કરી ચૂક્યો છું. હવે જે કર્તવ્ય
હોય તે આપ બાણે.^{૪૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ ચાર (દૂત) ઉપર પ્રમાણે
કહી ગળગળે થઈ ગયો અને સમુદ્રના તરંગની
પેઠે શાંત થઈ પ્રણામ કરી તરત ચાલતો થયો.
ગલરાટને પામેલા મંત્રીઓ, રાજાઓ, યોદ્ધાઓ,
હાથીઓ, ઘોડાઓ, નોકરો, નગરજનો અને
સ્ત્રીઓ વગેરેનાં ટોળાંઓથી વ્યાકુળ થયેલો અને
પોતાના ઉપર આવી પડેલા ભયને લીધે હાથમાં
ઉપાડેલાં હથિયારોવાળા અનેક જનસમૂહોથી
ભરેલો તે રાજમહેલ પ્રયંત્ર પવન વડે વ્યાકુળ
થઈ રહેલા મોટા જંગલના જંગલો અતિ વ્યાકુળતા-
વાળો દેખાતો હતો.^{૪૭,૪૮}

સંભ્રાન્તમંત્રિનૃપયોધનયોગિનાગનારીરથા-
શ્વપરિવારકનાગરૌષ્મ્ । રાજો મૃદં સ્વમયતો-
લિતહૃતિસાર્થે ચંદાનિલાકુલમહાવનતુલ્યમાસીત્
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પાર્થિવસર્ગ'ના-
વર્ણન' એ નામનો સર્ગ
૧૦૮ મો સમાપ્ત



~ ૭મ ૧૦૧ મો ~

રાજાએ સ્વદેહને અગ્નિમાં હોમી, તેમાંથી
ચાર દેહ ઉત્પન્ન કર્યા

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

एतस्मिन्नंतरे सर्वे मंत्रिणो नृपमाययुः ।

मुनयो वासवमिव दैत्याक्रान्तमोक्षयम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ દૈત્યોએ સ્વર્ગલોક
દખાવવાથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલા ઇન્દ્ર પાસે
મુનિઓ આવે, તેમ શત્રુઓએ પોતાનો દેશ ઘેરી
લેવાથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલા રાજા પાસે એટલા
સમયમાં સર્વ મંત્રીઓ ભેગા થઈ ગયા.^૧

મંત્રીઓ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! અમે
વિચાર કરી બધો નિર્ણય કરી લીધો છે કે, સામ,
દામ અને ભેદ એ ત્રણે ઉપાયો, આપણા શત્રુઓ
પાસે કાર્ય કરી શકે તેમ નથી; માટે તેને દડબ
આપવો જોઈએ.^૨ હે મહારાજ ! સામ અને
ભેદ આપણે કોઈ દિવસ આગઉ પણ શત્રુઓ
પાસે કરેલ નથી, તો હમણું તે કરવાની વાત જ
શી કરવી?^૩ આપણા શત્રુ એ મ્લેચ્છ લોભી
મહાપાપી છે, ધનાઢય છે, જુદા જુદા દેશમાંથી
આવી ભેગા થયા છે, શસ્ત્ર આદિની સારી તૈયારી-
વાળા છે, સંખ્યામાં બહોળા છે અને આપણું
છિદ્રોને બરાબર બાણનારા છે; માટે તેઓ સામ
આદિ ઉપાયને માને એમ નથી.^૪ આ બાબતમાં
સારી રીતે સાહસ કર્યા વિના બીજે કશો ઉપાય
નથી, તેથી હવે તરત રણસંગ્રામને માટે ઉદ્યોગ
કરો.^૫ આપ હવે શરવીર પુરુષોને યુદ્ધ માટે
આજ્ઞા આપો, ઇષ્ટદેવતાની પૂજા કરો, સામંતોને
બોલાવો અને રણનાં નગારાં વગડાવો.^૬ સર્વ
યોદ્ધાઓ તૈયાર થઈ રણસંગ્રામમાં નીકળી પડો.

* આ એકસોનવમા સર્ગમાં મંત્રીઓનાં વચન
સંભળી, રાજા પોતાના દેહને અગ્નિમાં હોમ કરશે
અને તેના બીજા ચાર દેહ તરત અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન
થશે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

સર્વ દિશાઓને હાથીઓ વડે બંધે પ્રલયકાળના કાળા મેઘો વડે સુશોભિત હોય તેવી સુશોભિત બનાવો.^૭ ધનુષ્યના પરસ્પર અથડાવાથી જાયા નાદો થતા રહે, પ્રત્યંચાના સમૂહોના શબ્દ સંભળાઓ અને અર્ધચંદ્રને આકારે રાખેલાં ધનુષ્યો વડે દિશાઓ વરસાદનાં વાદળોંઓની પેઠે રચામ થઈ રહે.^૮ ઝખકારા મારતી પ્રત્યંચા-રૂપી વીજળી વડે સુશોભિત, ઘાટા સિંહનાદરૂપી ગર્જના વડે યુક્ત અને ધનુષ્ય-કુંડળ વગેરેથી સુંદર દેખાતા શરવીરરૂપી મેઘો બાણોરૂપી જળધારા વરસાવો.^૯

રાજા બોલ્યો:-ભલે, તમે સર્વ યુદ્ધ માટે નીકળો. નગરની રક્ષા માટે અને વ્યૂહરચના વગેરે સંબંધી જ ગોઠવણ કરવી ઘટે તે કરો. હું સ્નાન કરી, અગ્નિનું પૂજન કરી પછી રણભૂમિમાં આવું છું.^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે મોટાં કાર્યોમાં વ્યગ્ર હતો, છતાં તેણે તેમને છોડી દીધાં. પછી તરત વર્ષાઋતુમાં નવો બળીઓ જન્મ જળ વડે લીંબઈ બળ્ય છે, તેમ તે પોતે ગંગાજળથી ભરેલા ઘડાઓ વડે નાહ્યો.^{૧૧} હવે તેણે અગ્નિશાળામાં પ્રવેશ કર્યો અને શાસ્ત્રાનુસાર આદર વડે અગ્નિનું પૂજન કરી તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો:^{૧૨} ‘અનાયાસે મળેલા અનેક નિલાસોવાળા વૈભવોની શોભા વડે મેં આખું આયુષ્ય ગાળ્યું છે, પ્રજાને અભયદાન પણ આપ્યું છે અને ઠેકં સમુદ્રપથ ત મારી મહેર-છાપ તથા મારો જ હુકમ મેં અભનુવ્યો છે.^{૧૩} શત્રુઓનાં રાજ્ય લઈ મેં તેમને મારા પગતળે દબાવ્યા છે અને દશે દિશાઓને કર આદિરૂપી કળોના ભારવડે મેં લતાની પેઠે જ નમાવી દીધેલ છે.^{૧૪} પ્રજાઓનાં ચિત્તરૂપી ચંદ્રબિંબમાં મેં મારો નિર્મળ ચશ સારી પેઠે પૂરી દીધેલો છે, મેં મારી કીર્તિલતારૂપી ગંગાને પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રસારી દીધી છે અને તે નીચિનાથી તે ઉપરના

સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે.^{૧૫} સંબંધીઓ, મિત્રો, પૂજ્ય બ્રાહ્મણ વગેરે શુરુજનો અને બંધુઓનાં ધરોને મેં ખજાનાની પેઠે રત્નો વડે ભરી દીધેલ છે અને મેં દિગ્વિજય કરતા સમુદ્રના તીરમાં નાળિયેરના રસના આસવનું પાન કર્યું છે.^{૧૬} શત્રુઓના પ્રાણોને મેં શબ્દ કરતી વખતે દેડકાના ગળાના ભાગની હાલતી ચામડીની પેઠે કંપાવેલ છે. ખીજ દ્વીપોના કુલાચલ પર્વતોને મેં મારી આજ્ઞાને માથે ચડાવનારા બનાવી દીધા છે.^{૧૭} મેં સિદ્ધલોકોની સેનામાં વિહાર કર્યો છે અને હું દિશાઓના અંતભાગમાં આવેલી અપૂર્વ કાંચતમય ભૂમિમાં પણ કર્યો છું. પૃથ્વીના અંતભાગમાં આવેલા પર્વતોના શિખર ઉપર પણ મેં વરસાદનાં વાદળોંઓની પેઠે વિશ્રાંતિ લીધી છે.^{૧૮} જ્ઞાન વડે પૂર્ણ એવી યુદ્ધિ જન્મ એકાંતમાં સમાધિના અભ્યાસ વડે પરમપદમાં વિશ્રાંત થાય છે, તેમ મેં પ્રજાના પ્રિય અર્થનું સંપાદન કરી અનેક સમૃદ્ધ દેશો મેળવ્યા હતા.^{૧૯} વળી, મેં કુદરત રક્ષકોને દૃઢ અને મજબૂત બેડીઓમાં નાખ્યા હતા. એકબીજાને પરસ્પર બાધ ન આવે તેમ સમાન રીતે થયા કરતા ધર્મ, અર્થ અને કામ વડે મેં મારું આજીવન સુધીનું વય ગાળ્યું છે. હું હમણાં બંધે યશનું અત્યંત પાન કરી ધવલ થઈ ગયો હોઉં, તેમ જરા વડે ઘોળો થઈ ગયો છું; મને હમણાં લીલા ઘાસ ઉપર પડેલાં ઝાકળનાં બિંદુઓના સમૂહ જેવું ઘોળું વૃદ્ધ વય પ્રાપ્ત થયું છે અને તે સર્વ ભોગોના આનંદથી રહિત છે. વિશેષમાં વળી, બળવાન ભયંકર શત્રુઓ ચડી આવ્યા છે અને તેઓ યુદ્ધને ઇચ્છે છે. એ લોકો ચારેબાજુથી ભેગા થઈ સંપીને આવેલા છે. યુદ્ધમાં જય સંદિગ્ધ છે. માટે અહીં આ સમયે જ જયદાયી એવા આ અગ્નિદેવને હું પ્રકટ કરીને આ મારા મસ્તકની આહુતિ આપું.^{૨૦-૨૪}

રાજા બોલ્યો:-હે દેવાધિદેવ ! હે અગ્નિ-

દેવ! યજ્ઞમાં પુરોડાશની પેઠે આ મારા મસ્તકને હું આપના કુડમાં આહુતિરૂપે હોમું છું. હે મહારાજ! જે મારા આ કૃત્યથી આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો બળવાન અને લક્ષ્મીવાન એવા નારાયણના ચાર ભુજની પેઠે બળવાન અને લક્ષ્મીવાન એવા મારા ચાર દેહ આ કુડમાંથી ઉત્પન્ન થાઓ; એટલે તે વડે હું ચારેબાજુ ચારેદિશાઓમાં શત્રુઓને નિર્વિઘ્નપણે મારું. હે મહારાજ! હું જ્યારે આપનું સ્મરણ કરું, ત્યારે આપે મને દર્શન આપવું.^{૨૫-૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આમ એ રાજાએ કહ્યું. પછી, બાળક જેમ લીલા વડે ચપળ કમળને છેદી નાખે છે, તેમ તેણે ખડ્ગ લઈ તે વડે પોતાના માથાને છેદી નાખ્યું.^{૨૮} આમ છેદેલા પોતાના મસ્તકને તે રાજા અગ્નિમાં હોમવા બંધ છે, તેવા તે પોતે ધડ સહિત અગ્નિમાં જઈ પડ્યો.^{૨૯} અગ્નિએ હવિરૂપે તેનો ઉપયોગ કરી, પાછું તેને બદલે યોગણું આપ્યું. ઠંભે જે મહાન પુરુષોના ઉપયોગ માટે કલ્પાયેલ હોય છે, તે તરત વૃદ્ધિ પામે છે.^{૩૦} પછી નારાયણ ભગવાન જેમ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળે છે, તેમ તે રાજા અગ્નિમાંથી બુદ્ધે બુદ્ધે ચાર દેહે બહાર નીકળ્યો. ત્યારે તે તેજના સમૂહો વડે મહાપ્રદીપ દેખાતો હતો. તેના તે ચારે દેહો સૂર્યની કાન્તિ વડે પ્રકાશવાળા હતા અને સાથે ભેળા જ ઉત્પન્ન થયેલા હતા. ઉત્તમ મુકુટ, આબૂષણો, આયુધો તથા વસ્ત્રો વડે તે સુશોભિત હતા. તેઓ બખ્તરો અને મસ્તકના રક્ષણનાં સાધનો વડે યુક્ત હતા અને મુકુટનાં રત્નો, કંકણો તથા બાજુબધોથી સુશોભિત હતા. તે સર્વ હારો તથા કુડોની રચના વડે રમણીય હતા, સર્વની રક્ષા કરતા હતા અને મોટા મનના હતા.^{૩૧-૩૩} સર્વેનો આકાર એકસરખો જ હતો અને તેમના અવયવો પણ સરખા જ હતા. શ્રવા નામના ઇન્દ્રના ઘોડાના જેવા તથા ચપળ એવા ઉત્તમ ઘોડા ઉપર

તેઓ ચડ્યા હતા.^{૩૪} તેઓ સુવર્ણ સહિત બાણો તથા ભાથાઓ વડે યુક્ત હતા અને મહાસ્વચ્છ ઉદાર ચિત્તવાળા હતા. તે ચારેયનાં ધનુષ્ય અને પ્રત્યંચા સમાન હતાં, તેમ દેહ પણ સમાન સુંદર હતા.^{૩૫} એ રાજાના ચારેય દેહ પાલખી ઉપાડનારા જે પુરુષો ઉપર, હાથી ઉપર, રથ ઉપર કે ઘોડા ઉપર બેસે, તેને શત્રુએ ચોળેલ મંત્ર, યંત્ર, કૃત્યા, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર આદિ દોષો કાંઈ બાધ કરી શકે નહિ, એવો તેમનો પ્રભાવ હતો.^{૩૬} ઠંભ બાણે વડવાનલે પ્રથમ ચારેય સમુદ્રનું પાન કરી ઘણા કાળ સુધી પોતાના ગર્ભમાં રાખી, પછી પુરુષને આકારે અગ્નિકુડમાં પાછા ઉત્પન્ન કર્યા હોય તેવા તે મહાગભીર દેખાતા હતા.^{૩૭} રત્ન વડે શણગારેલ ઘોડાઓના દેહમાં સુશોભિત દેખાતા, પુષ્પોના સમૂહો વડે પૂર્ણ દેહવાળા અને ચંદ્રમાના જેવા સુંદર હાસ્ય વડે દિશાઓને પ્રકાશ આપનારા એ ચારેય વિપતિત્ રાજાઓ આહુતિ વડે હોમાયેલ અગ્નિમાંથી બાણે ભૂતિમાન ચાર વિષ્ણુ જ હોય અથવા ભૂતિમાન ચાર વેદ હોય અથવા તો ભૂતિમાન ચાર સમુદ્ર હોય તેમ બહાર નીકળ્યા.^{૩૮}

રત્નાશ્વદેહકુસુમોત્કરપૂર્ણદેહાશ્વત્વાર દન્દુ-
હસિતૈરવમાસયન્તઃ। સન્મૂર્ત્યો હરય એવ યથા-
ઙ્ગયો વા વેદા દ્વાહુતિહુતાદનલાત્રસમ્પુઃ॥૩૮
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘અગ્નિપ્રવેશ-
દેહલાભ’ એ નામનો સર્ગ
૧૦૯ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૧૧૦ મો

વિપશ્ચિતનું શત્રુઓની સાથે ઘોર, યુદ્ધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પુરોપકંઠસંપ્રાસૈર્ચતુર્દિકં સહારિમિઃ ।

एतस्मिन्नंतरे तत्र प्रवृत्तं दारुणं रणम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ઐટલા સમયમાં શહેરની પાસે ચારેય દિશાઓમાં આવી પડેલા શત્રુઓની સાથે મહાદારુણ યુદ્ધ ચાલુ થયું.^૧ શત્રુઓ ગામડાંઓને અને નગરને લૂંટવા લાગ્યા. પ્રજાઓનો સમૂહ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયેલા જણાતો હતો. ઢેટલાકના દેહો અગ્નિની જ્વાળા લાગવાથી બળતા દેખાતા હતા. ધુમાડાંથી વાદળાંઓના ગોટાઓથી સર્વભાગ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો.^૨ ખાણોના સમૂહ વડે અને ઘણા ધુમાડાથી સૂર્યનારાયણ ઢંકાઈ ગયા હતા તેથી ચારેબાજુ અધિકાર પથરાઈ રહ્યો હતો. ક્ષણભાગમાં સૂર્ય દેખાતા હતા અને ક્ષણવારમાં તે અદૃશ્ય થઈ જતા હતા.^૩ અગ્નિની જ્વાળાઓનો મોટો તાપ લાગવાથી વનનાં સર્વ વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ તપી જતાં હતાં. ચપળ ઊંખાડિયાં, શૂળ અને મુસળ વડે આપુ આકાશ પુરાઈ રહ્યું હતું.^૪ અગ્નિનાં અનેક પ્રતિબિંબોથી આયુધોનો ખમણો પ્રકાશ દેખાતો હતો. રણમાં સામે પગલે મરાયેલા મોટા શરવીરો સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની અપ્સરાંને અને અમૃતને પામતા હતા.^૫ ઉત્કૃષ્ણપણે થયા કરતી હાથીઓની ગર્જનાને લીધે રણમાં ઉત્સાહ રાખનારા પુરુષોને હર્ષ થતો હતો. હુશુડી, પ્રાસ, શૂળ, તોમર આદિ આયુધોના સમૂહની વૃદ્ધિ થતી હતી.^૬ ઢેટલાક પામર પુરુષો તે યુદ્ધમાં ચોદાઓના ઢાલાહલના શ્રવણમાત્રથી જ દ્રવ્યનો ભંગ થતાં મરી જતા હતા. ધૂળને સમૂહ ઉપર

પથરાઈ જવાથી ઘોળાં થઈ રહેલાં વાદળાંઓથી અંતરિક્ષનો માર્ગ રોકાઈ ગયો હતો.^૭ મરણના ભયથી વ્યથ થઈ ગયેલા સામંતોના સમૂહો મોટા પોકારની સાથે નાસતા હતા. આમતેમ ચોખાજી ઉત્પાતનો અગ્નિ લાગ્યો હતો, તેથી પ્રજાઓ પીડિત થતી હતી. અગ્નિ વડે બળી જવાથી ઘરો પડી જતાં હતાં અને તેમાંથી અગ્નિને વરસનારાં ધુમાડાંથી વાદળાંઓ નીકળતાં હતાં. શત્રુનું મરણ થતાં આનંદ આપનારાં અસંખ્ય ખાણોની ધારાઓથી વરસાદથી સર્વ ભાગ વ્યાપ્ત થઈ ગયો હતો.^૮ એ યુદ્ધ ઘોડાઓથી તરંગોથી સમુદ્રના તરંગોનો પરાજય કરતું હતું. હાથીઓના દાંત લીંસાવાથી મંદ રીતે થયા કરતા ચિત્કારના શબ્દ વડે કાનને અરુચિ ઉત્પન્ન થતી હતી.^૯ ગઢના ઉપરના ભાગમાં આવેલી ઢાટડીઓની લીંતો ઉપર ઉતમ ચોદાઓએ કાંટાઓ પાથરી દીધા હતા અથવા કાંટાની પેઢે જ ખાણો ખોદી દીધાં હતાં. અગ્નિ વડે લીંટાયેલા અને કુંઠિત થઈ ગયેલા ગઢોની ઉપરની મેડીઓનાં શિખરોમાં અગ્નિની જ્વાળાઓ નૃત્ય કરતી હતી. ચારેબાજુ મોટા આડંબરની સાથે અસો ઊછળતાં હતાં અને તેથી મનુષ્યોને જવાબાવવામાં હરકત થતી હતી. આકાશમાં ઊડ્યા કરતી મહેલોની દ્વજાઓમાં પવન અથકાવાથી પટપટ અવાજ થતો હતો.^{૧૦, ૧૧} હાથીઓના દંતુશળના ગુણે એઈ તેની સ્પર્ધાથી પાખાણોમાં અથકવાથી થતા આયુધોના ઘસારાના અવાજથી, અને હાથીઓની મોટી ગર્જનાથી યુદ્ધમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવી જાણે દિગ્ગજોને ત્યાં બોલાવતા હોય તેવો દેખાવ નજરે પડતો હતો.^{૧૨} આકાશથી મહાસાગર નિરંતર વદ્યા કરતાં ખાણોથી નદીના પૂર વડે પૂર્ણ થઈ રહ્યો હતો. નિરંતર ચાલ્યા કરતી ચક્ર, લાલા અને તલવારની કામ પણ બહુ જ કઠણ હતું.^{૧૩} સિંહનાદ કરી

* આ એકસોદશમા સર્ગમાં શહેરની પાસે ચારેય દિશાઓમાં આવી પડેલા શત્રુઓ સાથે પ્રવૃત્ત થયેલા દારુણ યુદ્ધ વિષે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

રહેલ યોદ્ધાઓ એકબીજામાં પરસ્પર અથડાતા હતા. તેમનાં બખ્તરોના ઉત્કટ અવાજથી શોભી રહેલ ઝણઝણાટનો શબ્દ આખા દ્વીપના પ્રદેશમાં ફરી વળતો હતો.^{૧૫} પગના પ્રહાર વડે કચરાર્થ ગયેલાં ખાણેથી ત્યાં કાઢવ જમી ગયો હતો. વઘા કરતી રુધિરની નદીના પ્રવાહમાં રથો અને હાથીઓ તણાતા જતા હતા.^{૧૬} ગરુડની કીડાની પેઠે પટાઓ અને અસ્રો જાંચે તથા નીચે ઊછળતાં હતાં. શત્રુઓનાં ખાણરૂપી જળના તરંગોને લીધે દુઃખથી પીડાયેલા યોદ્ધાઓનાં આયુધોરૂપી જળચર પ્રાણીઓ નાસી જતાં હતાં.^{૧૭} આયુધોનો પરસ્પર સંઘર્ષ થતાં તેમાંથી જ્વાળા ઉત્પન્ન થતી હતી અને તેથી આકાશ દેદીધ્યમાન જણાતું હતું. વળી પળીથી રહિત (જીવાન) શૂરવીર પુરુષો રણસંગ્રામમાં મરાતા હતા અને દેવરૂપ થઈ જઈ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતા હતા.^{૧૮} રજરૂપી ધોળાં વાદળાંઓમાં પ્રખર ચક્રરૂપી વીજળીઓ ચમકતી હતી. આકાશ આયુધો વડે અવકાશ વિનાનું થઈ ગયું હતું. અને તેને લીધે આયુધો પૃથ્વી સુધી ન પહોંચતાં અધ્ધર લખતાં હતાં. ખાણોને વરસનારા મોટા યોદ્ધાઓનો ડોળ જોઈ પ્રતિપક્ષી યોદ્ધાઓ સામે ઉત્કટ સિંહનાદ કરતા હતા. ભાંગી જઈ પૃથ્વી ઉપર પડેલાં ગાડાંઓમાં ભરાવાથી પેડાંઓ ભાંગી જતાં ઢટલાક રથો નીચે પડતા હતા.^{૧૯,૨૦} શત્રુઓ માથાં વગરનાં ધડો, યોદ્ધાઓ અને વેતાલો સાથે ભળી ગયા હતા તેથી તેમાં ઘણે કષ્ટે પણ માંડ પ્રવેશ થાય તેવું હતું. વેતાલો શખના ઉત્તમ માંસરૂપ એવા દ્વિપકમળના ભાગને ખાઈ જતા હતા.^{૨૧} શૂરવીર પુરુષો શત્રુઓની ધોરી નસોને વીંધી નાખતા હતા અને માથું, હાથ, ખરીઓ તથા સાથળ વગેરેને શક્ત વડે ચીરી નાખતા હતા. માથા વગરનાં ધડોના હાથરૂપી વૃક્ષો આમનેમ હાલી રહ્યાં

વેતાલો આનંદથી પુશપુશાલ થઈ ગયા હતા અને તેઓ પોતાના કર ડિયાઓને શયોથી ભરી લેતા હતા. બખ્તરોને ધારણ કરી લઈ ભગ્ન દેખાવવાળા આડંબર વડે સુંદર દેખાતા શૂરવીર યોદ્ધાઓની ચઢી ગયેલી શ્રુકુટીના મહાભયંકર દેખાવ નજરે આવતો હતો.^{૨૨} નિયમથી શત્રુઓને અવશ્ય મારવા અથવા પોતે અવશ્ય મરવું એ શૂરવીરને એક ભૂપણરૂપ છે, અને યોદ્ધાઓ તેનું જ આચરણ કરતા હતા. જ્યારે કોઈ પ્રહારને સહન કરવા અસમર્થ બની જતો અને બીજને પ્રહાર કરી શકતો નહિ ત્યારે તેની અપાર નિંદા થતી હતી.^{૨૪} શૂરવીર પુરુષોના શ્રેષ્ઠ હાથીઓનું મદજળ શ્રમને લીધે શોષાઈ જતું હતું. કાળ કેવળ મનુષ્યોને મારવામાં જ રસિક છે અને તેના આનંદને આ યુદ્ધથી પોષણ મળતું હતું.^{૨૫} એ યુદ્ધની અંદર પોતાને માટે પોતાની ખડાઈ ન કરનારા અને શુભ રીતે ઢંકાઈ રહેલા શૂરવીર પુરુષોનો જય તેના સ્વામી પાસે પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ રહેતો હતો. ત્યારે જે ભીરુ પુરુષો શુભ રીતે ઢંકાઈ રહ્યા હતા, તેમનું ખીકણપણું પણ તેમના સ્વામીના અણવામાં આવતું હતું.^{૨૬} એ યુદ્ધ મનુષ્યની અંદર ગદાપણે રહેલા શૌર્ય આદિ શુણેને જાગ્રત કરી દેતું હતું. જે લોકો પોતાના ખાહુબળ વડે વખણાતા હતા અને દેશમાં દુર્બળ પુરુષોના આધારરૂપ હતા, તેમને એ યુદ્ધ ધનના જેવું જ પ્રિય લાગતું હતું.^{૨૭} ત્યાં હાથી અને રથોનું એકબીજામાં પરસ્પર પછડાવું થતાં હાથીઓનાં ગંડસ્થળો ભેદાઈ જતાં હતાં અને સર્વ મદોન્મત્ત ગંધર્વસ્ત્રીઓના મદતું જળ પરિશ્રમને લીધે શોષાઈ જતું હતું.^{૨૮} જમ મદોન્મત્ત હાથી જળમાં પેસતાં સારસપક્ષીઓ ચીસ નાખી ભાગી જાય છે, તેમ એ યુદ્ધમાં ઢટલાક તરણ સામતો પણ ભયને લીધે ચીસ નાખી પોતાના હાથીને મૂકી દઈ ભાગી જતા હતા. ત્યારે વૃદ્ધ છતાં હાથ-

ચાલાકીવાળા કેટલાક સામંતો તલવાર મારવામાં પોતાની ખડાકુરી ખતાવતા હતા.^{૨૯} ઠાઈક સ્થળે ચોદ્ધાઓનો સમૂહ નહિ આવ્યા છતાં ભયને લીધે મનુષ્યો ભ્રાંતિથી ભાગી ગયા હતા અને પરસ્પર પગ તળે કચરાઈ જવાથી અધમૂવા બંધા થઈ ગયા હતા. દિવસ જમ સૂર્યનારાયણને અધીન રહે છે, તેમ તેઓ રાત્રને શરણે જઈ પડતા હતા.^{૩૦} અભિમાનરૂપી વાયુના જોર વડે ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા પુરુષો પોતાને નમી જનારને પણ દૂદી પાડતા હતા. પોતાનું પ્રાણસમાન ધન નગરના ખજાનની પેઠે ત્યાં વેચાઈ જતું હતું.^{૩૧} લૂગડાને (ધ્વજને) ધારણ કરી રહેલા પતાકાઓના સમૂહ ચપળ જીજ્ઞાસાથી જવા જણાતા હતા. એ યુદ્ધની ભૂમિ રૂધિર વડે ઉજ્જવળ હતી, તેથી જાણે ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીના આભૂષણરૂપ પરવાળાં પથરાઈ રહ્યાં હોય તેવા ભાસ જણાતો હતો.^{૩૨} મંદારવૃક્ષોનું અથવા મંદારાચળનું અથડાવું થવાથી જમ ઊછળતા ક્ષીરસાગરનાં જળ સુંદર દેખાય છે, તેમ છત્રો વડે ઢંકાઈ રહેલ હથિયાસોના સમૂહરૂપી પુષ્પોથી આકાશરૂપી આંગણું સુશોભિત થઈ રહ્યું હતું.^{૩૩} મહાદેવજીના ગણો, દેવતાઓ અને ગંધર્વો એ યુદ્ધમાં લડનારા ચોદ્ધાઓના ઉત્સાહ આદિ શુભ યુષ્ણને વખાણતા હતા. ગંધર્વ આદિની પ્રતિભા વડે ફરક્યા કરતી ધ્વજઓના અગ્રભાગને લીધે તેમજ શસ્ત્રોરૂપી મદિરા વડે મદોન્મત્ત બની જવાથી ચોદ્ધાઓ બળદેવજી જવા જણાતા હતા.^{૩૪} ભેગા થઈ પ્રહાર કરનારા અસંખ્ય રાક્ષસો કયું બોલ્યાચાલ્યા વિના ગુસ્સા રીતે પોતે રસ-રક્ત આદિનું ભક્ષણ કરતા હતા અને શબ આદિના ભારને ઉપાડી લઈ, તેઓ પર્વતની ચુકાંરૂપી પોતાના ધરમાં રહેલા બીજ પણ ઝેરી વૃક્ષના જવા સર્વ ઝેરી રાક્ષસોને જમાડતા હતા.^{૩૫} કેમ જાણે ભાલાઓનાં વનો જ ભાંડાં હોય, એવો દેખાવ આપનાર ભાલાદારોએ

કાપી નાખી ફેંટી દીધેલાં શત્રુઓનાં માથાંઓ અને હાથો વડે આકાશ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. ગોફણથી ફેંકેલો પાપાણોનો સમૂહ આકાશરૂપી લતામાં ઊડતો હતો.^{૩૬} મોટાં વૃક્ષો ચોદ્ધાઓના ખંભા ઠોકવાના અવાજથી જાણે ફાટી જતાં હોય તેમ શબ્દ કરતાં હતાં. સ્ત્રીઓના કાલાહલના શબ્દથી નગરનાં ખંધાં ધરો ગાજી રહ્યાં હતાં. મંદ મંદ શબ્દ કરનારા અને અશિના જવા અતિ ઉજ્જવળ દેખાતા આયુધોના સમૂહો આકાશની અંદર ઝખકતા હતા. પોતાનાં ધર અને ધનને છોડી દઈ, પ્રજા ઠાઈ છેટે રહેલા પ્રદેશની ભૂમિમાં નાસી જતી હતી.^{૩૭,૩૮} ચાર-બાજુ આયુધોનાં વાહનો ચાલવાથી ઠાઈ પણ ત્યાં જોવાને ઊભું રહેતું ન હતું. જમ પક્ષીરાજ ગરુડનો સમૂહ સર્પ વડે રહિત હોય, તેમ એ યુદ્ધક્ષીર પુરુષોથી સાવ રહિત જ હતું.^{૩૯} હાથીઓનાં ગંડસ્યલ મનુષ્યરૂપી દ્રાક્ષોને પીલવાનું જાણે મૃત્યુનું ચંત્ર જ હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. એ ગંડસ્થળમાં હાથીઓએ દાંતો વડે પીસી નાખ્યા છતાં જીવતા રહેલા મોટા ચોદ્ધાઓને અત્યંત સંકટ ભોગવવું પડતું હતું.^{૪૦} ચંત્રમાંથી નીકળતા પાપાણો પછડાઈ જતાં વસ્ત્રમાં છુપાવી રાખેલાં હથિયાસો કચરાઈ જઈ ચૂરેચૂરા થઈ જતાં હતાં. ચોદ્ધાઓની ગર્જના સાંભળીને હાથીઓના સમૂહો સામી ગર્જનાઓ કરતા હતા અને તેથી ચુકાંઓ ગણ ગાજી રહેતી હતી.^{૪૧} પર્વતોની ચુકાંમાં શબ્દ પહોંચવાથી ઊઠેલા પડછંદાના શબ્દોથી તેનો અંદરનો સર્વ ભાગ ગાજી રહેતો હતો. જ ચોદ્ધાઓ જન્મથી માંડી મોટા યત્ન વડે મેળવેલા પોતાના પ્રાણના સર્વસ્વરૂપ સર્વ બળને પ્રકટ કરતા હતા, તે શૂરવીર પુરુષો જ એ રણમાં જય મેળવતા હતા.^{૪૨} શસ્ત્રોનું એકબીજામાં અથડાવું થતાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વડે થયા કરતા અશિના લડકા વડે મા

રહેલ યોદ્ધાઓ એકબીજામાં પરસ્પર અથડાતા હતા. તેમનાં બખ્તરોના ઉત્કટ અવાજથી શેલી રહેલ ઔણ્ણાટને શબ્દ આપ્યા દ્વીપના પ્રદેશમાં ફરી વળતો હતો.^{૧૫} પગના પ્રહાર વડે કચરાર્થ ગયેલાં બાણોથી ત્યાં કાદવ બમી ગયો હતો. વઘા કરતી રુધિરની નદીના પ્રવાહમાં રથો અને હાથીઓ તણાતા જતા હતા.^{૧૬} ગરુડની કીડાની પેઠે પદાઓ અને અક્ષો જાંચે તથા નીચે જાછળતાં હતાં. શત્રુઓનાં બાણરૂપી જળના તરંગોને લીધે દુઃખથી પીડાયેલા યોદ્ધાઓનાં આયુધોરૂપી જળચર પ્રાણીઓ નાસી જતાં હતાં.^{૧૭} આયુધોનો પરસ્પર સંઘર્ષ થતાં તેમાંથી જ્વાળા ઉત્પન્ન થતી હતી અને તેથી આકાશ દેદીપ્યમાન જણાતું હતું. વળી પળીથી રહિત (બુવાન) શૂરવીર પુરુષો રણસંઘાતમાં મરાતા હતા અને દેવરૂપ થઈ જઈ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થતા હતા.^{૧૮} રજરૂપી ધોળાં વાદળાંઓમાં પ્રખર ચક્રરૂપી વીજળીઓ ચમકતી હતી. આકાશ આયુધો વડે અવકાશ વિનાનું થઈ ગયું હતું. અને તેને લીધે આયુધો પૃથ્વી સુધી ન પહોંચતાં અધ્ધર ભમતાં હતાં. બાણોને વરસનારા મોટા યોદ્ધાઓનો ડોળ ઋઈ પ્રતિપક્ષી યોદ્ધાઓ સામે ઉત્કટ સિંહનાદ કરતા હતા. ભાંગી જઈ પૃથ્વી ઉપર પડેલાં ગાડાંઓમાં ભરાવાથી પેડાંઓ ભાંગી જતાં ઢેટલાક રથો નીચે પડતા હતા.^{૧૯, ૨૦} શત્રુઓ માથાં વગરનાં ધડો, યોદ્ધાઓ અને વેતાલો સાથે ભળી ગયા હતા તેથી તેમાં ઘણે કષ્ટે પણ માંડ પ્રવેશ થાય તેવું હતું. વેતાલો શખના ઉત્તમ માંસરૂપ એવા રૂદ્ધકમળના ભાગને ખાઈ જતા હતા.^{૨૧} શૂરવીર પુરુષો શત્રુઓની ધોરી નસોને વીંધી નાખતા હતા અને માથું, હાથ, ખરીઓ તથા સાયળ વગેરેને શસ્ત્ર વડે ચીરી નાખતા હતા. માથા વગરનાં ધડોના હાથરૂપી વૃક્ષો આમનેમ હાલી રહ્યાં

તેથી આકાશ એક જગલ જેવું બની ગયું
દૃઢકા મારતા અને ચપળ હાસ્યવાળા

વેતાલો આનદથી ખુશખુશાલ થઈ ગયા હતા અને તેઓ પોતાના કરડિયાઓને શયોથી સરી લેતા હતા. બખ્તરોને ધારણ કરી લઈ ભવ્ય દેખાવવાળા આડબર વડે સુંદર દેખાતા શૂરવીર યોદ્ધાઓની ચઢી ગયેલી બ્રહ્મદીનો મહાભયંકર દેખાવ નજરે આવતો હતો.^{૨૨} નિયમથી શત્રુઓને અવશ્ય મારવા અથવા પોતે અવશ્ય મરવું એ શૂરવીરને એક ભૂષણરૂપ છે, અને યોદ્ધાઓ તેનું જ આચરણ કરતા હતા. જ્યારે ઠાઈ પ્રહારને સહન કરવા અસમર્થ બની જતો અને બીજને પ્રહાર કરી શકતો નહિ ત્યારે તેની અપાર નિંદા થતી હતી.^{૨૪} શૂરવીર પુરુષોના શ્રેષ્ઠ હાથીઓનું મદજળ શ્રમને લીધે શોષાઈ જતું હતું. કાળ કેવળ મનુષ્યોને મારવામાં જ રસિક છે અને તેના આનંદને આ યુદ્ધથી પોષણ મળતું હતું.^{૨૫} એ યુદ્ધની અંદર પોતાને માટે પોતાની ખડાઈ ન કરનારા અને શુભ રીતે ઢંકાઈ રહેલા શૂરવીર પુરુષોનો જય તેના સ્વામી પાસે પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ રહેતો હતો. ત્યારે જ ભીરુ પુરુષો શુભ રીતે ઢંકાઈ રહ્યા હતા, તેમનું બીકણપણું પણ તેમના સ્વામીના ભણવામાં આવતું હતું.^{૨૬} એ યુદ્ધ મનુષ્યની અંદર ગઢપણે રહેલા શૌર્ય આદિ ગુણોને બચત કરી દેતું હતું. જ લોકો પોતાના બાહુબળ વડે વખણાતા હતા અને દેશમાં દુર્બળ પુરુષોના આધારરૂપ હતા, તેમને એ યુદ્ધ ધનના જેવું જ પ્રિય લાગતું હતું.^{૨૭} ત્યાં હાથી અને રથોનું એકબીજામાં પરસ્પર પછડાવું થતાં હાથીઓનાં ગંડસ્થળો ભેદાઈ જતાં હતાં અને સર્વ મદોનમત ગંધ-હસ્તીઓના મદતું જળ પરિશ્રમને લીધે શોષાઈ જતું હતું.^{૨૮} જમ મદોનમત હાથી જળમાં પેસતાં સારસપક્ષીઓ ચીસ નાખી ભાગી જાય છે, તેમ એ યુદ્ધમાં ઢેટલાક તરુણ સામતો પણ ભયને લીધે ચીસ નાખી પોતાના હાથીને મૂકી દઈ ભાગી જતા હતા. ત્યારે વૃદ્ધ છતાં હાથ-

ચાલાછીવાળા કેટલાક સામતો તલવાર મારવામાં પોતાની બહાદુરી બતાવતા હતા.^{૨૯} કોઈક સ્થળે યોદ્ધાઓનો સમૂહ નહિ આવ્યા છતાં ભયને લીધે મનુષ્યો ભ્રાંતિથી ભાગી ગયા હતા અને પરસ્પર પગ તળે કચરાઈ જવાથી અધમૂવા જવા થઈ ગયા હતા. દિવસ જમ સૂર્યનારાયણને અધીન રહે છે, તેમ તેઓ રાજને શરણે જઈ પડતા હતા.^{૩૦} અભિમાનરૂપી વાયુના ભેર વડે ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા પુરુષો પોતાને નમી જનારને પણ ફૂટી પાડતા હતા. પોતાનું પ્રાણસમાન ધન નગરના બજારની પેઠે ત્યાં વેચાઈ જતું હતું.^{૩૧} લગ્નકાને (ધ્વજને) ધારણ કરી રહેલા પતાકાઓના સમૂહ ચપળ છુલ્લતાઓ જવા જણાતા હતા. એ યુદ્ધની ભૂમિ રૂધિર વડે ઉન્નવળ હતી, તેથી બણેવૈભોક્ષ્યની લક્ષ્મીના આભૂષણરૂપ પરવાળાં પથરાઈ રહ્યાં હોય તેવો ભાસ જણાતો હતો.^{૩૨} મંદારવૃક્ષોનું અથવા મંદારાયળનું અથડાવું થવાથી જમ ઊછળતા ક્ષીરસાગરનાં જળ સુંદર દેખાય છે, તેમ છત્રો વડે ઢકાઈ રહેલ હથિયારોના સમૂહરૂપી પુષ્પોથી આકાશરૂપી આગણું સુશોભિત થઈ રહ્યું હતું.^{૩૩} મહાદેવજીના ગણો, દેવતાઓ અને ગંધર્વો એ યુદ્ધમાં લડનારા યોદ્ધાઓના ઉત્સાહ આદિ શુભ ગુણોને વખાણતા હતા. ગંધર્વ આદિની પ્રતિભા વડે ફરક્યા કરતી ધ્વજઓના અગ્રભાગને લીધે તેમજ શસ્ત્રોરૂપી મંદિરો વડે મહોન્મત્ત બની જવાથી યોદ્ધાઓ બળદેવજી જવા જણાતા હતા.^{૩૪} ભેગા થઈ પ્રહાર કરનારા અસંખ્ય રાક્ષસો કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના ગુપ્ત રીતે પોતે રસ-રક્ત આદિનું ભક્ષણ કરતા હતા અને શય આદિના ભારને ઉપાડી લઈ, તેઓ પર્વતની શુક્રારૂપી પોતાના ધરમાં રહેલા બીજ પણ ઝેરી વૃક્ષના જેવા સર્વ ઝેરી રાક્ષસોને જમાડતા હતા.^{૩૫} કેમ બણે ભાલાઓનાં વનો જ ભાંતો હોય, એવો દેખાવ આપતાર ભાલાદારોએ

કાપી નાખી ફેંટી દીધેલાં શત્રુઓનાં માથાઓ અને હાથો વડે આકાશ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. ગોફણથી ફેંટાલેા પાપાણોનો સમૂહ આકાશરૂપી લતામાં ઊડતો હતો.^{૩૬} મોટાં વૃક્ષો યોદ્ધાઓના ખંભા ઠોકવાના અવાજથી બણે ફાટી જતાં હોય તેમ શબ્દ કરતાં હતાં. સ્ત્રીઓના ઠાલાહલના શબ્દથી નગરનાં બધાં ઘરો ગાજી રહ્યાં હતાં. મંદ મંદ શબ્દ કરનારા અને અગ્નિના જેવા અતિ ઉન્નવળ દેખાતા આયુધોના સમૂહો આકાશની અંદર ઝબકતા હતા. પોતાનાં ઘર અને ધનને છોડી દઈ, પ્રજા કોઈ છેટે રહેલા પ્રદેશની ભૂમિમાં નાસી જતી હતી.^{૩૭,૩૮} ચારે-બાજુ આયુધોનાં વાહનો ચાલવાથી કોઈ પણ ત્યાં જોવાને ઊણું રહેતું ન હતું. જમ પક્ષીરાજ ગરુડનો સમૂહ સર્પ વડે ગહિત હોય, તેમ એ યુદ્ધભૂમિ પુરુષોથી સાવ રહિત જ હતું.^{૩૯} હાથીઓનાં ગંડસયલ મનુષ્યરૂપી દ્રાક્ષોને પીલવાનું બણે મૃત્યુનું યત્ન જ હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. એ ગંડસયળમાં હાથીઓએ દાંતો વડે પીસી નાખ્યા છતાં જીવતા રહેલા મોટા યોદ્ધાઓને અત્યંત સકટ ભોગવવું પડતું હતું.^{૪૦} યંત્રમાંથી નીકળતા પાપાણો પછડાઈ જતાં વગ્રમાં છુપાવી રાખેલાં હથિયારો કચરાઈ જઈ ચૂરચૂરા થઈ જતાં હતાં યોદ્ધાઓની ગર્જના સાંભળીને હાથીઓના સમૂહો સાગ્રી ગર્જનાઓ કરતા હતા અને તેથી શુક્રાઓ ગણ ગાજી રહેતી હતી.^{૪૧} પર્વતોની શુક્રામાં શબ્દ પહોંચવાથી ઊંડેલા પડછંદાના શબ્દોથી તેનો અદરનો સર્વ ભાગ ગાજી રહેતો હતો. જ યોદ્ધાઓ જન્મથી માંડી મોટા યત્ન વડે મેળવેલા પોતાના પ્રાણના સર્વસ્વરૂપ સર્વ બળને પ્રકટ કરતા હતા, તે શૂરવીર પુરુષો જ એ રણમાં જય મેળવતા હતા.^{૪૨} ગજોનું એકબીજામાં અથડાવું થતાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ વડે અને નિરંતર થયા કરતા અગ્નિના ભડકા વડે બાણસોનો ઘાણ

વળી જતો હતો. ક્ષણે ક્ષણે અનેકરૂપે યનારાં દ્વંદ્વયુક્તો વડે એ યુદ્ધનો અંત જ આવતો ન હતો.^{૪૩} જાણે શંકરના આધારરૂપ શુદ્ધ મૂર્તિ-માન કૈલાસ પર્વત હોય તેવા શુદ્ધ દેખાતા, મરતાંમરતાં અવશેષ રહેલા અને સૈન્યના સાર-રૂપ એવા ઉત્તમ યોદ્ધાઓના સમૂહો વડે તે રણક્ષેત્ર ચારેબાજુ વીંટાયેલ જણાતું હતું.^{૪૪} જે શરવીર પુરુષોને રણમાં મરાવું એ જીવિતના કરતાં પણ પ્રિય જણાતું હતું અને રણમાંથી નાસી આવી જીવતા રહેવું એ મરવા કરતાં પણ ખડુ ખૂરં લાગતું હતું, તે ઉદાર વીર પુરુષો ત્યાં ભેગા થયા હતા અને તેઓ પરમપદને પ્રાપ્ત થવાથી મૃત્યુના પણ મૃત્યુરૂપ હતા.^{૪૫} એ યુદ્ધની અંદર ઉત્તમ હાથીઓરૂપી કમળો કપાઈ જઈ આકાશમાં ઊડ્યા કરતાં હતાં. સારસ પક્ષીઓ જેમ તળાવની અંદર દીપી નીકળે છે, તેમ એ યુદ્ધમાં અતિ બળવાન યોદ્ધાઓ ઝળઝળી ઊડતા હતા.^{૪૬} ગોદાણના ફેંકવાના પ્રવાહરૂપી નદીઓના અવાજથી તત્કાળ કપાઈ ગયેલાં તથા આકાશમાં ઊડતાં માથાંઓના (ખોપરીઓના) શબ્દોથી, બાણરૂપી જળની વૃષ્ટિ કરનારા યોદ્ધાઓના સિંહનાદથી, આકાશમાં ફેલાઈ ગયેલા આયુધોના અવાજથી અને ઘોડાઓના સમૂહોની તથા હાથીઓની ગર્જનાથી એ યુદ્ધ ભરાઈ ગયું હતું અને કાન ખડેરા થઈ જવાથી તેમાં કશું સંભળાતું ન હતું. તે યુદ્ધ સંધિના બધોથી રહિત એવા એક સળંગ પાપાણુના ગર્જના જેવું સ્તબ્ધ થઈ ગયું હતું.^{૪૭}

યંત્રાશ્મલેષણનાં પ્રસરણસરિતાઘૂકૃતૈઃ ફૂલક-તૈર્દ્રાક્ષાન્તાનાં વ્યોમિ મૃદોં શરસલિલમુર્ચાં સૈનિકાનાં ચ નાદૈઃ । ટાંકારૈરાયુધાનાં નભસિ વિસરતામશ્વચક્રેમશદૈરાસીન્નિઃસંધિવન્ધોપલજ-ચરજહં જીર્ણકર્ણં ગતં તત્ ॥ ૪૭ ॥

સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૧૧ મો ~*~

વિપશ્ચિત્ રાજ પોતે યુદ્ધમાં ઊતર્યો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હિતિ કલ્પાંતસદ્યો યત્તે સમરસંભ્રમે ।

પતંતીપ્રપ્તવંતીષુ સેનાસુ સમરજિરે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઃ—આમ પ્રલયના જેવો રણ-સંગ્રામ પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યો હતો અને રણાંગણમાં સેનાઓનું જલું આવવું થતું હતું. આકાશની અંદર તૂરી, ભેરી, મોટા શંખો અને ખડ્ગોનો આવાજ સંભળાતો હતો તેમજ વીર પુરુષોના ધતુબળના શબ્દોનો ઊંચો સ્વર થઈ રહ્યો હતો. યોદ્ધાઓનો સમૂહ અન્યોન્ય એકબીજાના કઠોર સંઘર્ષથી અંદર ન પેસી શકાય એવો થઈ ગયો હતો, અને કાનને અપ્રિય લાગે એવા અવાજની સાથે ભાંગી પડતાં બખ્તરોના કડાકાનો શબ્દ કાને પડતો હતો. વળી વિપશ્ચિત્ રાજના પક્ષની સેના લતાની પેડે કપાવા લાગી અને કાંઈક નાસવા લાગી તથા મૂચળને પામવા લાગી. ત્યારે અવાજથી દિશાઓને પૂરી દેનારો રાજને યુદ્ધમાં ચડવા માટેનો દુંદુભિનો ડંઠો વાગ્યો અને તે ચારે દિશાઓમાં વજ્ર વડે પૂર્ણ એવા પ્રલયકાળના મેઘની ગર્જનાના જેવો મહાગંભીર હતો.^{૧-૫} તે એક જ સમયે ફાટી પડેલા કુલાયલ પર્વતના કડાકાના જેવો અતિ તીવ્ર હતો અને ઉત્પન્ન થયા કરતા પોતાના ગંભીર નાદથી દિશાઓના બધા તટેને જડ બનાવી દેતો હતો.^૬ હવે એ વિપશ્ચિત્ રાજ જાણે મૂર્તિમાન લોકપાલો જ આવી ઊભા હોય તેવા દેખાતા અને કેમ જાણે નારાયણના ચાર ભુજે જ મૂર્તિમાન થઈ આવ્યા હોય તેવા જણાતા પોતાના ચાર દેહો વડે ચારે દિશામાં નીકળી પડ્યો.^૭ એ રાજ પોતાની મોટી

x આ એકશેષગિયારમા સર્ગમાં પોતાના સૈન્યનો દાસ થનાં રાજ પોતે યુદ્ધભૂમિમાં આવી, વાયવ્ય અંશોથી ઘનુઓનો ક્ષય કરશે, તે વર્ણવાશે.

અતુરંગ સેનાને સાથે લઈ ધણા શ્રમ વડે મોટી હવેલીઓવાળા પોતાના નગરની બહાર નીકળ્યા. તેણે બહાર નીકળી બેઠું, તો તેને પોતાનું સૈન્ય બહુ થોડું દેખાવા લાગ્યું અને શત્રુનું સૈન્ય બહુ બળવાન જોવામાં આવ્યું. તે શત્રુનું સૈન્ય મોટી ગર્જના કરી રહ્યું હતું, મહામયકંઠ દેખાતું હતું અને જાણે પ્રલય કરવા સારુ મહાસાગર યુદ્ધમાં ઊછળી રહ્યો હોય એવું જણાતું હતું. ખાણેરૂપી ખિંદુઓથી તે ભરપૂર હતું, મગર-મચ્છને આકારે ગોઠવેલી વ્યૂહરચના વડે તે વ્યાપ્ત હતું, હાથીના આકારે બનાવેલી વ્યૂહરચનાથી તે યુક્ત હતું અને તરંગના જેવી ગોઠવાયેલી વ્યૂહરચના વડે તે વિસ્તારવાળું જણાતું હતું. તેમાં અંદ્રની પેઠે ગોળ આકારે ગોઠવેલા વ્યૂહો પણ દેખાતા હતા, મનુષ્યોરૂપી તરંગો અંદર ચારે બાજુ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હતા. આસતા સેંકડો રથોરૂપી ચક્રોઓ પથ્થા કરતી હતી, અને પતાકાઓરૂપી લહેરોના સમૂહો રુક્યા કરતા હતા. કયાં કરતાં છત્રોરૂપી કીણો તેમાં શોભી રહ્યાં હતાં, તેમાં ઘોડાઓના ખોંખારોરૂપી જળજળતુંઓના અવાજ કાને સંભળાતા હતા, હથિયારોરૂપી જળ તેમાં ભર્યું હતું અને તે વધા કરતી શસ્ત્રોની ધારા વડે સુશોભિત દેખાતું હતું. વળી, ત્યાં કરતા ચપળ હાથીઓરૂપી જળઘોડાઓના સમૂહ તરંગોની પેઠે તેમાં દેખાતો હતો, શસ્ત્રોરૂપી જળની અંદર કાળા નાગની પેઠે પાપી સ્વેચ્છ લોહા ભમતા હતા ને લોહોના ગળગળા અવાજે પણ તેમાં સાંભળવામાં આવતા હતા. શુક્રાઓમાં ભમવાથી ક્ષોભને પામી ગયેલા પવન વડે ત્યાં ઘોંઘાટ મચી રહ્યો હતો. એ શત્રુસૈન્યરૂપી મહાસાગરના શરીરની અંદર નીચા અને ઊંચા ચતા હાથીઓના અનેક વ્યાપારો થયા કરતા હતા. જાણે મોટા પર્વતો જ જળમાં ડુબતા હોય અને પાછા બહાર નીકળતા હોય તેવું દેખાતું હતું. એ સેનારૂપી સાગરમાં રહેલા હાથીઓ

અને ઘોડાઓ કીડા વડે પર્વતોની સાથે અથડાતા હતા. જાણે અકાળે પ્રલયકાળની દશા આવી લાગી હોય એવો તેનો આકાર ગંભીર દેખાતો હતો. સેના વડે વ્યાપ્ત એવાં પૃથ્વી અને આકાશરૂપી છિદ્રમાં ભરપૂરપણે પથરાઈ રહેલા શ્વિરને જાણે મોટા મહાસાગર ભર્યો હોય એવો ભાવ થઈ રહ્યો હતો. પ્રકાશી રહેલાં અનેક આયુધોના ટુકડાઓરૂપી ઊછળતાં રત્નો વડે રણભૂમિનો અંદરનો સર્વ ભાગ છવાઈ રહ્યો હતો. સેનાના વ્યૂહો આસતા હતા, એટલે યંત્રના પાપાણો અને ગોદણના પાપાણો જુદા જુદા ભાગમાં ચારેબાજુ ઊંચા કરતા હતા. કાકળ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલાં સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓના સમૂહની પેઠે સર્વ ભાગ રત્નોરૂપી જળખિંદુઓ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. દોઈક દેકાણે તો આયુધોરૂપી વાદળાંઓ રજરૂપી જળનું વહન કરી તેનું પાન કરી જતાં હતાં. રણની અંદર ઊભેલ શત્રુસૈન્યરૂપી સમુદ્રને જોઈ વિપશ્ચિત્ રાત્રએ મનમાં વિચાર કર્યો કે, 'હું આનું અગસ્ટ્યસુનિની પેઠે પાન કરી બડો.' પછી, જેમ ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવાને તૈયાર થઈ રહેલા મહાદેવજી શિખરોના આધારરૂપ મેરુ-પર્વતરૂપી ધનુષ્યની અંદર પોતાના અક્ષને સાંધે, તેમ એ રાત્રએ એ રણરૂપી સમુદ્રને પી જવા માટે વાયવ્યાસનું રમરણ કયું અને તેને ચારે દિશાઓ તરફ સાંધ્યું. પોતાના દેશના સૈન્યના શ્રેય માટે અને શાંતિને માટે રાત્રએ અગ્નિદેવને નમસ્કાર કર્યા, તે સંખંધી કાંઈ જપ કર્યા અને તે દારુણ વાયવ્યાસને શત્રુની સેના તરફ મૂક્યું. જેમ એણે એ વાયવ્યાસને મૂક્યું, તેમ તેની સદા-યતા માટે તેણે શત્રુરૂપી તડકાને શાંત કરવા માટે પર્વતોના અક્ષને પણ મૂક્યું. એ પર્વતોના અક્ષ ખીજાં મોટાં અક્ષોમાં એક મુખ્ય પંક્તિ ધરાવતું હતું. આમ ચારે દિશાઓમાં એ એ અક્ષો મૂકવામાં આવ્યાં, એટલે આડ રૂપે થઈ રહેલા એ રાત્રના ધનુષ્યમાંથી દિશાઓના મંડળને પૂરી દેનારી

ખાણની ચસ ખ્ય નદીઓ વહેવા લાગી.^{૨૩} વળી, ત્યાં ત્રિશૂળની નદીઓ વહેવા લાગી. ત્યાં સાંગ, ભુશુડી, સુદ્ધર, ભાલા અને ચક્ર આદિ આયુધોની નદીઓ વેગથી વહેવા લાગી. વળી, ત્યાં પરશુ, તોમર, ગોદ્રણ, પાપાણુ આદિની નદીઓ વેગથી ચાલવા લાગી. ત્યારે પવનો પણ બહુ પ્રલયકાળનું સૂચન કરતા હોય તેવા મહાભયંકર વાતા હતા. ^{૨૪-૨૬} ત્યારે વજ્રોની નદીઓનું, લીજળીઓની નદીનું અને જળધારાઓની નદીઓનું પૂર ચાલતું હતું તથા ખડ્ગોની વૃદ્ધિ પણ ત્યાં વહેવા લાગી હતી.^{૨૭} ખાણોની સાથે જળની અને પવનની મોટી વૃદ્ધિ વડે વૃદ્ધિ પામેલા બહુ ભૂતિમાન ઉત્પાતો જ હોય તેમ પ્રુષ્ઠ થઈ ગયેલા સર્પો પણ બહુ પ્રલયકાળમાં ફૂટેલા મોટા પર્વતોમાંથી નીકળી પડતા હોય તેમ એ સમયે નીકળતા હતા.^{૨૮} એ વિપશ્ચિત્ રાજનાં અસ્રોની વૃદ્ધિ વડે શત્રુનો સેનારૂપી સાગર કશા પણ વિલંબ વિના જ તત્કાળ ધૂળના ઢગલાની પેઠે ચોખાણુ ઊડી ક્યાંય જતો રહ્યો.^{૨૯} જળ, વજ્ર અને શસ્રોની વૃદ્ધિ વડે તથા પ્રચંડ પવનો વડે શત્રુનાં સૈન્યો પાળરૂપી બંધન વિનાનાં થઈ રહેલાં તળાવોની પેઠે ચારેબાજુ ભાગવા લાગ્યાં.^{૩૦} શત્રુની ચારે અંગવાળી સેનાઓનો સમૂહ પાછો હઠી જઈ વર્ષોક્તુમાં પર્વતમાં વહા કરતા નદીના મોટા પ્રવાહની પેઠે પલાયન કરી ચારે દિશાઓમાં જતો રહ્યો.^{૩૧} વાયુના પ્રવાહ વડે ઊડ્યા કરતાં, સ્વેદ વડે આદ્રં અને કપાર્થ પડેલાં પતાકાઓની દ્વન્ધ્વઓરૂપી વૃક્ષો, નાસતાં એવાં શત્રુ સૈન્યરૂપી નદીમાં તણાતાં જતાં હતાં તથા મરીનાં પુષ્પોની સાથે ચપળ તલવારોરૂપી લતાનાં વનો અથડતાં હતાં.^{૩૨} નાસવાની અશક્તિને લીધે આજોડ્યા કરતાં પ્રુષ્ઠ મનુષ્યોરૂપી પાપાણુના ખિંદુરૂપે પથરાઈ ગયેલાં રૂધિર વડે એવો તો બીભત્સ દેખાવ નજરે આવતો હતો, જે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ ન હતું. નાસતાં પડી જવાથી ભૂચિંત થઈ ગયેલા ચોદ્ધાઓના

ઘોષરા અવાજથી હૃદય ભેદાઈ બધે તેમ થઈ રહ્યું હતું.^{૩૩} પ્રવાહમાં વહા જતા મોટા હાથીઓના દાંતનું વૃક્ષોની સાથે અથડાવું થવાથી ચડચડાટનો અવાજ થતો હતો અને તે ગાજતા મેઘનો પણ તિરસ્કાર કરતો હતો.^{૩૪} રાક્ષો સાથે શિલા આદિનો સંઘર્ષ થતાં તેમાંથી રાખેદો ઉત્પન્ન થતા હતા અને તે નદીના કાંઠાનાં વૃક્ષોમાં રહેલાં પુષ્પોમાં ગુંજરવ કરતા ભમરાઓના રાખેદનું અનુકરણ કરતા હતા.^{૩૫} ત્યાં ખોખારા મારતા અને તરતા એવા ચપળ ઘોડાઓરૂપી તરંગો જોવામાં આવતા હતા. રથ આદિનું અને ઘોડાઓનાં ચક્રોનું શિલાઓમાં અથડાવું થતાં ત્યાં એક બતનો વિચિત્ર રાખેદ પેદા થતો હતો અને તેને બીજ પક્ષીઓના અવાજથી પ્રુદ્ધિ મળતી હતી. પાંચદળ, રથ, હાથી અને ઘોડાઓનું શિલાઓ સાથે અથડાવું થતું હતું, અને તેથી એનેક બતની વિટંબનાઓ થતી હતી. કાનને અપ્રિય લાગે એવા હથિયારોના, માથુ-સોના અને પક્ષી આદિના એનેક બતના અવાજો ચારેબાજુ ઘટપથે સંભળાતા હતા. 'મર્થા, મર્થા' એવા મનુષ્યોના ઘાટા કોલાહલથી નાસતી શત્રુસેના આકુળ બની ગઈ હતી.^{૩૬,૩૭} સેનારૂપી જળની જનસમૂહરૂપી મોટી ચક્રીઓમાં ગળગળો અવાજ ચાલુ રહ્યો હતો. રૂધિરનાં ખિંદુઓની ઝાંકળના જવી વૃદ્ધિ થવાથી બહુ સંધ્યાકાળનાં વાદળોઓનો ચંદ્રેવો બાંધવામાં આવ્યો હોય તેવો ભાવ દેખાતો હતો.^{૩૮} જમ નદીના તરંગો વડે વડલાઓ ઊખડી પડે, તેમ ઊછળતાં રાક્ષો વડે જળથી નમી ગયેલાં વાદળોઓ ઊખડી જતાં હતાં. વૃદ્ધિને લીધે કાદવવાળા થઈ રહેલા પૃથ્વીરૂપી તટને રસ્તો કરવા માટે ખોદીને સાક્ર અને સુશોભિત કરવામાં આવતું હતું.^{૩૯} ભાલા, શૂળ, ગદા અને તોમરને ધારણ કરી રહેલા લડવૈયા નાસતા હતા, તેથી બહુ તાલોનું વન જ નાસ્યું જતું હતું એમ લાગતું હતું. બધને લીધે આક્રંદ કરી રહેલાં ભીરુ માણસોથી

મૃગલાંઓનાં ખચ્યાંઓ ભયભીત થઈ જતાં હતાં. મરી ગયેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને યોદ્ધાઓના સમૂહોરૂપી બૂનાં પાંદડાંઓથી તે સ્થાન અવકાશ વિનાનું થઈ રહ્યું હતું. કચરાવાથી દળાઈ જતા મનુષ્યોના દેહમાંથી નીકળતા ચરબી ને માંસ-રૂપી કાદવ વડે ત્યાં ઢેમ બહુ ખરેખર કાદવ બની ગયો હોય એમ જણાતું હતું.^{૪૦-૪૧} સાં ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલાં અને ખરીઓ નીચે આવવાથી દળાઈ ગયેલાં મોટાં હાડકાંરૂપી ધાટી રેતી પથરાઈ ગઈ હતી. વધા જતા શિલાઓના સમૂહો અને કરોડો કાઠો પરસ્પર અથડાતાં હતાં અને તેમાંથી કડકડાટીનો અવાજ થતો હતો.^{૪૨} પ્રલયકાળના જેવા વરસાદો ગાજતા હતા, પ્રલય-કાળના જેવા વાયુઓ વાતા હતા, પ્રલયકાળના જેવી વૃદ્ધિઓ પડતી હતી અને પ્રલયકાળના જેવા વજ્રપાતો ચતા હતા.^{૪૩} પૃથ્વીનો બધો ભાગ કાદવનાળો થઈ ગયો હતો અને સર્વ સ્થળે જળ પથરાઈ રહ્યું હતું. અત્યંત શીતળતાને લીધે સદાકાળ આદ્ર^{૪૪} રહેનારી જળધારાઓએ આકાશમાં પોતાનાં સ્થાનો ખાંધ્યાં હતાં.^{૪૫} સર્વ નગરોનાં અને ગામડાંઓનાં ઘરો અગ્નિ વડે સળગતાં હતાં. પ્રજના, ઘોડાઓના, હાથીઓના અને પાયદળના આક્રંદ વડે સર્વત્ર ઘોવાટ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૬} પૃથ્વીમાં ચારેખાત્રુ રચના શબ્દો સંભળાતા હતા. આકાશમાં મેઘની ગર્જના થઈ રહી હતી અને તેનો ઘાટો શબ્દ સંભળાતો હતો. ચારે દિશાઓમાં વિપશિત રાત્રનાં ચારે ધનુષ્યનો હાંગો સ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો. વીજળીઓના સમૂહોનો વિસ્તાર કરનારા મેઘો પરસ્પર અથડાતા હતા. વળી, બાણ, સાંગ, ગદા, બાણ અને ગોદ્રણ આદિની વૃદ્ધિઓ ચતી હતી. આ સર્વ થવાથી શત્રુના સેનાધિપતિ રાત્રઓનાં અસંખ્ય સૈન્યો ચારે દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યાં અને મસલાંના સમૂહની પેઠે તે નાચ પામ્યાં. અગ્નિ વડે પ્રજ્વલિત એવા વનના જેવા દેખાતા

આયુધોના સમૂહોથી તથા મનુષ્યને અગ્નિને લીધે આકુળ બનાવી દેનારા મેઘને લીધે ચનારા વજ્રોની વૃદ્ધિના પડવાથી ચત્રુઓનાં સૈન્યો આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયાં હતાં અને તેઓ વડવાનગમાં પેસી જનારાં તથા સમુદ્રના ચંચળ જળમાં તરગો વડે ગોચાં ખાયા કરતાં નિર્બળ જળ-જંતુઓની જેમ વિહવળ બની ગયાં હતાં.^{૪૭-૪૮}

હદામપાવકવનોપમદેવિસાર્યમેધાનલાકુલ-જનાશનિર્વર્પપાતૈઃ । આસન્વલાનિ ચપલાન્વિ-જલાવલાનિ પર્યાકુલાનિ વદવાશિમિવાવિશન્તિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચતુર્દિગ્ગ-તબલદ્રવણ' એ નામનો સર્ગ

૧૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૨ મો

શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓનો નાશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

લોકહારાંવરવ્યાલં ચેદિચંદનકાનનમ્ ।

હિન્નં પરશુધારાભિઃ પતિતં દક્ષિણર્ણવે ॥ ૧ ॥

વાસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ-રમણીય હારો અને વસોરૂપી સર્પોવાણું ચેદિદેશના યોદ્ધાઓરૂપી ચંદનવન વિપશિત રાત્રની પરશુની ધારાઓથી કપાઈ જઈ દક્ષિણસમુદ્રમાં જઈ પડ્યું.^૧ પારસિક દેશના યોદ્ધાઓ અસોના પૂરમાં પાંદડાંની પેઠે તણાવા લાગ્યા અને મોહને લીધે એકબીજામાં પરસ્પર પ્રહાર કરી તેઓ નેતર તથા અશોક વડે સુશોભિત એવા દોઈ એક પ્રદેશમાં નાચ પામ્યા.^૨ દરદેશના યોદ્ધાઓનાં દુદય ભયથી ચિગઈ ગયાં અને તેઓ દદુરાચય પર્વતની શુદ્ધઓનાં અતિ હાડાં છિદ્રોમાં પેરી ગયા. બાણ, બાણાઓ,

* આ એકસોઆરમા સર્ગમાં વિવશિત ગાનના શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ ને ને દેશના દના રીને તેમને નાચ થયો દેશ તથા જેની રીને રિશાખ નામી તથા દના, તે નિં વર્ણન

૧૬વારો અને પરશુઓરૂપી આયુધોની ધારા-
ઓના અગ્રભાગથી થઈ ગયેલા શિલા, ક્વચિત્
આદિના બૂકારૂપી ઝાકળને ધારણ કરી રહેલ,
વીજળીઓ વડે સુશોભિત અને આયુધોવાળા
(વારણ અસ્ર નાખવાથી થયેલા) મેઘો ત્યાં
વર્ષતા હતા.^{૩૪} પરસ્પર એકબીજામાં પ્રહાર કર-
વાથી, હાંતો ભરાવાને લીધે હાથીઓ દેહમાંથી
વશા જતા ચંધિરના સુમૂહથી પીડા પામતા હતા
અને તેઓ જાણે મૃત્યુનું ઉદર પૂર્ણ કરવાના
અનેક કોળિયા હોય તેવા દેખાતા હતા.^{૩૫} ભય-
કર તોમરોના પ્રહાર વાગવાથી દરદ દેશના
યોદ્ધાઓ રાત્રિમાં સ્વેતાચળમાં (ગિરનારમાં)
સંતાઈ રહ્યા હતા અને આકાર વડે પુરુષોને
છેતરનારી પિશાચીઓ તેમના અંગના કટકા કરી
ખાઈ જતી હતી.^{૩૬} તાડી અને તમાલ વડે ગહન
એવા જૂના જંગલની અંદર દશાણુદેશના
યોદ્ધાઓ સંતાઈ ગયા હતા અને સિંહોએ તે
વનની અંદર પ્રવેશ કરી તેમનાં ગળાં ઉપર પગ
મૂકી તેમને ફાડી ખાધા હતા. આથી તેઓ મરણ-
શરણ થયા હતા.^{૩૭} પશ્ચિમસમુદ્રને કિનારે ગયેલા
અને નાગિયેરીવાળી કિનારાની પૃથ્વીમાં સંતાઈ
રહેલા યવનદેશના યોદ્ધાઓને મગરમચ્છોના
સમૂહો ગળી ગયા હતા, તેથી તેઓ પ્રાણ વિનાના
થઈ ગયા હતા.^{૩૮} શકદેશના યોદ્ધાઓ કાળાં લોહ
વડે બનાવેલાં બાણોના સમૂહને એક પળવાર
પણ સહન કરી શક્યા નહિ અને રમઠદેશના
યોદ્ધાઓ પણ પવનથી કંપતા કમલિનીના
ખડોની પેઠે કંપાયમાન પ્રાણુવાળા થઈ ગયા.^{૩૯}
ચોતાનામાં છુપાઈ રહેલા, નાસી જતા, શ્યામ
વર્ણવાળા અને સ્વર્ગમાંથી જનારા યોદ્ધાઓથી
અવલુનક્ષતના આકારના જવાં ત્રણ શિખરોના
અગ્રભાગને ધારણ કરી રહેલો મહેન્દ્રપર્વત
વીંટાઈ રહ્યો હતો અને તે જાણે મેઘોના સમૂહો-
થી જ વીંટાયેલો હોય એવો દેખાતો હતો.^{૪૦}
સુવર્ણનાં આભૂષણોથી સુંદર આકારવાળી દેખાતી

કેટલાક યોદ્ધાઓની સેનાને રસ્તામાં પ્રથમ ચોરો
હુડી લેતા હતા અને પછી એકાંતસ્થળમાં રાક્ષસો
ખાઈ જતા હતા, તેથી તે મરણને શરણ થઈ
જતી હતી.^{૪૧} જમ આકાશ નક્ષત્રોના સમૂહથી
શોભે, તેમ તે સમયે યુદ્ધની ભૂમિ ચાતરફ દુર્ધા
કરતા અને બળતાં જિભાડિયાને ધારણ કરી રહેલા
દેદીપ્યમાન રાક્ષસોથી અત્યંત શોભતી હતી.^{૪૨}
વિપશ્ચિત્ રાજાનો વિજય થતાં જળની ધારાઓને
ધારણ કરી રહેલાં પૃથ્વીનાં છિદ્રોમાં ગર્જનાના
પ્રતિવિનિને લીધે મૃદંગના જેવા ગંભીર સ્વર
પેદા થતો હતો. તેથી જગતરૂપી શુક્રાની અંદર
નિવાસ કરી રહેલ આકાશ જાણે વિપશ્ચિત્ રાજા-
ના યશને ગાવાને માટે તત્પર થઈ ગયેલ હોય
એમ જણાતું હતું.^{૪૩} માછલાંઓને વિહાર
કરવા માટે જંગલરૂપ એવા શેવાળવાળા નાના
તળાવમાં રહેનારાં મસ્તેઓ બ્યારે એ તળાવ દેવ-
યોગથી સુકાઈ બચ છે ત્યારે જમ શરણ વગરનાં
થઈ મરી બચ છે, તેમ દ્વીપાંતરના યોદ્ધાઓ
ચક્રોના પ્રહારોથી જર્જર બની જઈ અવિતનો
ભાગ કરતા હતા.^{૪૪} ખીજ દ્વીપાંતરોના યોદ્ધા-
ઓ પરાજય પામીને સહ્યાદ્રિમાં સાત રાત્રિ
સંતાઈ રહ્યા હતા અને ઉપચાર આદિ વડે કાંઈક
સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવ્યા હતા. તેઓ પણ વૃષ્ટિ-
થી પીડિત થઈ જઈ ધણી મહેનતે ધીરે ધીરે
સ્વદેશ તરફ આઘ્યા જતા હતા.^{૪૫} ગાંધારદેશના
યોદ્ધાઓ ગંધમાદન વનનાં પુત્રાગ વૃક્ષોનાં વનો-
ની કુંજોમાં ભેળા થઈ ગયા હતા અને વિદ્યા-
ધરોની કુમારિકાઓ તેમની રક્ષા કરતી હતી.^{૪૬}
વિપશ્ચિત્ રાજાના હાથથી છૂટેલા અને પવન
અનુકૂળ હોવાથી વેગવાળા એવાં ચક્રોના વર-
સાદોથી ફૂલ, ચીન અને કિરોતદેશના યોદ્ધાઓ-
નાં મસ્તકો કમળોની પેઠે કપાઈ પડ્યાં હતાં.^{૪૭}
નિલીપદેશના યોદ્ધાઓ કમલિનીના નાળની
અંદર રહેલા કાંડાઓની પેઠે નિશ્ચલ થઈ રહ્યા
હતા અને વિપશ્ચિત્ રાજાના ભયથી પ્રત્યેક વૃક્ષ-

માં અણુ એકરૂપ જ થઇને ઘણા લાંબા કાળ સુધી
જુપાઈ રહ્યા હતા.^{૧૮} સુંદર એવાં મૃગો અને
પક્ષીઓની વિહાર કરવાની રંગભૂમિરૂપ પર્વતો-
ની વનભૂમિઓમાં વિપશ્ચિત્ રાખનાં બાણોના
પ્રહારથી ચારે દિશામાં મોટો ફોલ થઈ રહ્યો
હતો.^{૧૯} કરંજોના વનોના જવા ફૂર અને ચારે
લોકોના પ્રદેશમાં જ પ્રખ્યાતિ પામેલા કેટલાક
યોદ્ધાઓ લૂંટારાઓના દેશમાં કરંજ આદિનાં
વનોની ઝાડીઓમાં સંતાઈ ગયા હતા.^{૨૦} પાર-
સિક દેશના યોદ્ધાઓ પોતાના પૂર વડે સમુદ્રને
પેલે પાર પહોંચી ગયા હતા અને પ્રલયમાં જમ
તારાઓ નીચે પડે, તેમ તેઓ તે દેશના પવન
વડે પવિત્ર થઈ જઈ નીચે પડી જતા હતા.^{૨૧}
ત્યાં સમુદ્રોની સાથે અથડાયા કરતા, પાષાણોને
ઉછાળવાથી પર્વતોનાં શિખરોમાં ચિહ્નોને
ઉત્પન્ન કરનારા, સર્વ દિશાઓનાં વનોને લૂંટી
લેનારા અને પ્રલયની શંકા ઉત્પન્ન કરનારા
વાયુઓ વાતા હતા.^{૨૨} અત્યંત ફોલને પામેલાં
આયુધોથી તથા પવનોથી દશે દિશાઓ અદૃશ્ય
થઈ ગઈ હતી, ચારે બાજુ વૃષ્ટિઓ પડ્યા કરતી
હતી, કાઠવથી તથા જળથી સર્વ ભાગ ભીંજઈ
ગયો હતો અને વરસાદની વીજળીઓના કડાકા
થતા હતા.^{૨૩} શબ્દ કરનારા પ્રચંડ પવનોને લીધે
પૃથ્વીની અંદર મહાસાગરના વેગની પેઠે વિચિત્ર
શબ્દની સાથે ઝાકળ પડતું હતું.^{૨૪} જમ ભરા-
ઓ કમળમાંથી નીચે પડી બચ છે, તેમ રથમાં
બેઠેલા વિદૂર દેશના યોદ્ધાઓ પવનના ઝપાટા-
ઓને લીધે પોતાના રથોમાંથી તળાવના જળમાં
તરંગના જેવા અવાજની સાથે નીચે પડી જતા
હતા.^{૨૫} શનુઓના પાયદળની સેના પોતાની
પાસે આયુધોના સમુદાય છતાં વિપશ્ચિત્ રાખ-
ના ચઢોના સમૂહના પ્રહારને નેવમાંથી પડતાં
અશ્રુઓને કારણે આંધળી ભીંત થઈ ગઈ
હતી. જમ જળની વૃષ્ટિ પડતાં રજોના સમૂહ
ઘીડી શકતો નથી, તેમ તે નાસી જવાને

પણ સમર્થ થઈ શકી નહોતી.^{૨૬} હણદેશના
યોદ્ધાઓ ઉત્તર તરફના સાગરની રેતીમાં ઠેક
માથાં સુધી ખૂંચી ગયા હતા. આથી જમ કાઠવ-
ની અંદર ખૂંચી ગયેલ લોહાનું શૂળ કાઠવના
સંપર્કથી ગળી બચ છે, તેમ તેઓ ગળી જતા
હતા.^{૨૭} વિપશ્ચિત્ રાખએ શકદેશના યોદ્ધાઓને
પૂર્વસમુદ્રને તીરે આવેલાં એલચીનાં વનોની
પક્ષિઓમાં પકડી લઈ જઈ, એક દિવસપર્યંત
બાંધી મૂક્યા હતા અને પછી દયા આવતાં છોડી
મૂક્યા હતા; તેથી તેઓ ચમત્કોટમાં ગયા ન
હતા.^{૨૮} મદ્રદેશના યોદ્ધાઓ મહેન્દ્રાચળપર્વતમાં
દુઃખને લીધે મંદ મંદ આક્રંદ કરતા હતા,
આકાશના જવાં બિંચાં પર્વતનાં શિખર ઉપરથી
નીચે પડી જતા હતા અને તેમને ઉત્તમ મુનિઓ
પોતાના આશ્રમમાં રહેલા મૃગોની પેઠે આશ્વા-
સન આપતા હતા.^{૨૯} સહ્યાદ્રિની અંદર પેઠેલા
કેટલાક યોદ્ધાઓ દેવયોગે કુળદેવી અબિકાની
ગુફામાં જઈ પહોંચ્યા અને તેની કૃપાથી તેઓ આ
લોક અને પરલોક સંબંધી ઇચ્છિત કુળને પામ્યા;
કેમકે કોઈક ભાગ્યેદયના સમયમાં કાકતાલીય-
યોગે અનર્થમાંથી પણ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ બચ છે.
દશાણુદેશના યોદ્ધાઓ દ્વુર નામના પર્વતનાં
અરણ્યોમાં જૂનાં પાંદડાંઓની પેઠે જઈ પડ્યા
હતા અને અજ્ઞાનને લીધે ઝેરી કુળોને ખાઈ લઈ
પોતાની મેળે જ મરી ગયા હતા.^{૩૦,૩૧} હૈહયદેશ-
ના યોદ્ધાઓ દેવયોગે હિમાલયમાં વિશદ્યકરણી
નામની ઔષધિનું લક્ષણ કરીને વિદ્યાધરોની
પેઠે આકાશચારી થઈ પોતાને ઘેર જઈ પહોંચ્યા
હતા.^{૩૨} અંગદેશના યોદ્ધાઓએ હિમાલય સંબં-
ધી ઔષધિ ખાવાથી પછવાડે લાગેલા નરોને
સ્થાન કરી દીધા હતા. તેમના પોતાના મુકુટનાં
પુષ્પો પણ ચિમળાઈ ગયાં હતાં અને બધાં બાણો
ખપી ગયાં હતાં. આથી તેઓ ખાલી ધનુષ્યને
(ભાયાને) સાથે લઈ પોતાના ઘરમાં આવી
સંતાઈ રહ્યા હતા અને અણુ પિશાચપણને પ્રાપ્ત

યર્થ ગયા હોય, તેમ આજ દિવસ સુધી પણ પહાર
જોવામાં આવતા નથી.^{૩૩} અંગદેશના યોદ્ધાઓ
વિદ્યાધરના પદને આપનારાં કુળોત્તું ભક્ષણ કરી
વિદ્યાધરરૂપ યર્થ ગયા હતા અને સ્વર્ગમાં વિદ્યા-
ધરીઓની સાથે કીડા કરતા હતા.^{૩૪} પારસિક
દેશના યોદ્ધાઓ તાલી અને તમાસોવાળા પ્રદેશ-
માં પેઠા એટલે શત્રુઓએ અંગમાં પ્રહાર કરવાથી
તેઓ મૂચ્છાને પ્રાપ્ત યર્થ ગયા હતા અને તેમાં
ભ્રમને લીધે જાણે પોતે વિમાનમાં બેસી કાઢતા
હોય એવું તેમને જણાતું હતું. હે પ્રિય રામચંદ્ર-
જી ! કલિંગદેશની ચતુરંગ સેનામાં ચપળ હાથી-
ઓ પણ પ્રહારને લીધે નિર્બળ યર્થ ગયા હતા
અને તે પોતાનાં અંગોનો સંહાર યર્થ જવાથી
પલાયન કરતાં રણભૂમિમાં જ પડી જઈ મરણને
પ્રાપ્ત યર્થ ગઈ હતી.^{૩૫,૩૬} શત્રુસૈન્ય ચડી આવ્યું,
ત્યારે શાલ્વદેશના યોદ્ધાઓ ખાણો, શિલાઓ
અને જળવૃદ્ધિમાં પડીને પોતાના સ્વામી સાથે
નિર્જીવ યર્થ પડ્યા હતા અને તેઓ આજ પણ
તે તે દેશમાં આમદેવતાની પ્રતિમારૂપે પૂજ્ય
છે.^{૩૭} પ્રત્યેક દિશામાં પલાયન કરી જનારા
અસંખ્ય પુરુષો ચપળ તરંગવાળા સાગરોમાં
લય પામી જતા હતા.^{૩૮} ક્ષેત્રોમાં, અરણ્યોમાં,
નગરોમાં, જળોમાં, સ્થળોમાં, પર્વતોમાં, તટો-
માં, એતરોમાં, પાણી પહોંચ્યાડવા ખાંધી રાખેલી
જળની પરનાળોમાં, સ્ત્રીમાડાના મનોહર એવા
આગળના પ્રદેશોમાં, નદીઓમાં, સમુદ્રોમાં, હૈર-
વ્ય ખાવાનાં સ્થળોમાં, વૃક્ષોમાં, ગામડાંઓ-
માં, જકાત ચૂકવવાનાં માંડવી વ્યાદિ સ્થળોમાં,
પર્વતના ક્ષેત્રોમાં, ગુફાઓમાં અને ધરોમાં
સેનાનો એટલો તો ઘણું વળી ગયો હતો કે તેની
ગણના કરવાને પણ કોણ સમર્થ યર્થ શકે ?^{૩૯}

શેષાટવીપુરજલસ્થલશૈલકૂલકુલ્યાગ્રહારસ-
રિદબ્ધિમૃદુમણુ । ગ્રામારપટ્ટિગિરિકૂપગુહામૃદેપુ

તાન કઃ કલયિતું કુવલાનિ શક્તઃ ॥ ૩૯ ॥

સર્ગ ૧૧૨ મો સમાપ્ત

— સર્ગ ૧૧૩ મો —

સમુદ્રના વૈભવનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચલાન્યનુતરંતોજ્ય તદિત્યં દ્રવતાં દ્વિપામ્ ।

દૂરાદૂરતરં પ્રાપ્તાશ્ચત્વારોજ્ય વિપશ્ચિતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ—શત્રુઓના નાસી જતા
સૈન્યની પછવાડે દોડતા ચારે વિપશ્ચિત રાજાઓ
ધણે જ છેટે ચાલ્યા ગયા.^૧ સર્વશક્તિમાન અને
ચિન્મય એવા એક ઈશ્વરની પ્રેરણાથી પ્રેરાયેલા
વિપશ્ચિત રાજાના ચારે દેહો, એક જ અભિપ્રાય-
થી દિગ્વિજય કરતા હતા.^૨ તેઓ ધણે દૂરથી
ઠેઠ સમુદ્રના તીર સુધી નદીઓના પ્રવાહની પેઠે
અવિચ્છિન્નપણે શત્રુઓની સેનાની પછવાડે
દોડતા હતા.^૩ વિશ્રામ લીધા વિના ધણે દૂર
જવાથી વિપશ્ચિત રાજાનાં સૈન્યોતું પોતાના
યુદ્ધનું સર્વ સાધન અને બીજાના તરફથી મદદ
માટે મળેલ સર્વ સાધન ખાળોચિયાના જળની
પેઠે ક્ષીણ યર્થ ગયું.^૪ વિપશ્ચિત રાજાનાં પોતાનાં
સૈન્યો અને બીજાં પણ તેની મદદ આવેલાં
જેવા લાયક સૈન્યો શત્રુઓની પછવાડે દોડ કર-
વાથી મુચ્છ પુરુષના પુણ્ય-પાપની પેઠે નિઃશેષ
રીતે ક્ષીણ થઈ ગયાં.^૫ જમ અગ્નિની જ્વાળાઓ-
ના સમૂહને ખાળવાનો કશો પદાર્થ ન મળતાં
તે પોતાની મેળે જ આકાશની અંદર શાંત થઈ
જાય છે, તેમ વિપશ્ચિત રાજાના સૈન્યમાં અસ્તો
પણ કૃતકૃત્ય યર્થ જવાને લીધે પોતાની મેળે જ
આકાશમાં શાંત થઈ ગયાં.^૬ એ સર્વ અસ્તો
પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં રથ, ઘોડા, હાથી, વૃક્ષો
ઇત્યાદિના સમૂહોમાં લીન થઈ ગયાં અને સાય-
કાળે જમ પક્ષીઓ ચેષ્ઠારહિત થઈ જાય છે, તેમ
તેઓ ચેષ્ઠાથી રહિત થઈ ગયાં.^૭ તરંગો જમ
જળમાં સમાઈ જાય છે, આકળ જમ વરસાદમાં

* આ એકોત્તરમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત રાજાના
શત્રુઓના ક્ષય યર્થ જતાં અજોનો પણ ક્ષય યર્થ જવા
વિષે અને સમુદ્રના વૈભવ વિષે વિસ્તારથી વર્ણન આવેશે.

સમાઈ બધ છે, મેઘ જમ વાયુમાં સમાઈ બધ છે અને સુગંધ જમ આકાશમાં સમાઈ બધ છે, તેમ એ શસ્ત્રો પણ પોતપોતાના મૂળ સ્થાનમાં દીન થઈ ગયાં.^૮ ત્યાં નિર્મળ આકાશરૂપી પ્રલય-કાળનો મહાસાગર ચોતરફ પથરાઈ રહ્યો હતો. તે મહાસાગર વૃષ્ટિઓની ધારા વડે થયેલા કાંઠામાં નીચે ખૂંચી ગયેલ શાંત હથિયારોરૂપી જળચર પ્રાણીઓને ધારણ કરતો હતો, બાણરૂપી જળ-ખિંદુઓની વૃષ્ટિથી તથા ઝાકળથી રહિત હતો, ચક્રોરૂપી સેંકડો ધૂમરીઓથી મુક્ત હતો, સ્વચ્છતા તથા સૌમ્યતાથી સુશોભિત હતો, તરંગોથી પણ વેગવાળી તેમજ મેઘની ગર્જનાવાળી છતાં પાછળ-થી શાંત પડી ગયેલ વૃષ્ટિ વડે રમણીય હતો, અંદર દીન થઈ રહેલાં નક્ષત્રોરૂપી રત્નોના સમૂહોથી મનોહર હતો, એક ખૂણમાં સૂર્યરૂપી વડ-વાનસને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને શૂન્યતા-રૂપી જળથી ભરપૂર હતો.^{૯-૧૧} જમ મહાન પુરુષોનું મન વિસ્તીર્ણ પ્રકાશ વડે ગંભીર, પ્રસન્ન તથા કાન્તિમાન હોય છે, ચારેબાજુ સર્વ બાબત-માં વ્યાપી રહેલ હોય છે અને રજથી (રજે-ગુણથી) રહિત હોય છે, તેમ આકાશ વિસ્તીર્ણ પ્રકાશ વડે ગંભીર, પ્રસન્ન તથા કાન્તિમાન દેખાતું હતું, ચારેબાજુ વ્યાપી રહ્યું હતું, રજથી (ધૂળથી) રહિત હતું અને અતિ સુંદર દેખાતું હતું.^{૧૨} પછી તે વિપશ્ચિત્ રાજ્યે આકાશના નાના ભાઈ જેવા, વિસ્તારવાળા, નિર્મળ આકાર વડે રમણીય અને સર્વ દિશાઓના ભાગને પૂરી રહેલા સમુદ્રોને જોયા.^{૧૩} તે સમુદ્રો નાના તથા મોટા તરંગોના વિશાળ શબ્દો વડે આકુળ હતા, અનેક જળખિંદુઓ તથા ઝાકળને લઈ જનારા મેઘો વડે મનોહર શરીરવાળા હતા.^{૧૪} તેઓ પૃથ્વીમાં વ્યાધિ વડે આતુર થઈ રહેલા પુરુષની પેઠે પોતાના આત્માને પ્રસારી દઈ સ્થિર થઈ રહેલ હતા, પવનને લીધે ઊછળતા હતા, ચપળ દેહવાળા હતા ને. જાંચા ઊછળેલા તરંગોરૂપી

મોટા હાથો વડે સુશોભિત હતા. તેઓ જડ છતાં ક્રિયાવાન દેખાતા હતા, તરંગો વડે ગુફાઓને પણ પૂરી દેતા હતા, મૂર્તિમાન સંસાર જ હોય તેમ વિસ્તીર્ણ થઈ રહ્યા હતા અને ચક્રના જેવી ધૂમરીઓની વિચિત્ર સ્થિતિ વડે આકુળ હતા. પોતાના તટમાં પડેલા રત્નોના સમૂહ વડે તેઓ બહુ ઉદયકાળમાં સૂર્યનારાયણના તેજને પ્રુષ્ટિ આપતા હતા અને તેઓ શંખોના સમૂહમાં પેઠેલા પવનના ધ્વનિરૂપી તિરસ્કારના શબ્દને ધારણ કરી રહ્યા હતા.^{૧૫-૧૭} તરંગોની પ્રુષ્ટ ઘટા-ઓના શબ્દો વડે તેઓ મેઘની ગર્જનાવાળા આકાશનો આડંબર ધારણ કરી રહ્યા હતા અને ગોળ ચક્રીઓના વિસ્તારમાં ભમ્યા કરતાં પર-વાળાંનાં વૃક્ષો વડે તેઓ રમણીય હતા.^{૧૮} મગર-મચ્છોના સમૂહોના શબ્દો વડે તેઓ અંદર ઘોં-ઘાટવાળા અવાજ કરી રહ્યા હતા અને માછલાં-નાં પૂછડાંની છટાઓથી ભાંગીને ડૂબી જતાં વહાણોની કડકડાટીથી ગાજી રહ્યા હતા.^{૧૯} ડોકને જાંચી કરી રહેલા તથા જીનનાં વસ્ત્ર પહેરનારા સમુદ્રનાં મનુષ્યોના સમૂહને ગળી જનારા કાચબા તથા મગરમચ્છો વડે તેઓ સુશોભિત હતા અને સૂર્યનારાયણનાં હંજરો કિરણોના તરંગોમાં પ્રતિબિંબ પડવાને લીધે બહુ મૂર્તિમાન આકાશ હોય એવા દેખાતા હતા.^{૨૦} વિસ્તારવાળા શઠમાં અથડાવાને લીધે ખુમાટ કરી રહેલા પવન વડે ચાલતાં તથા હાલક-ડોલક થતાં માલ ભરેલાં વહાણો વડે તેઓ રમણીય હતા અને અંદર રહેલા મણિઓના સમૂહને તરંગોએ બહાર ઉછાળવાથી બળાકારથી ઉત્પન્ન થતા અણુઝણુ-ટના અવાજવાળા હતા.^{૨૧} જળની અંદર રહેલ પોતાની બળરૂપી જીભઓ વડે તેઓ અનેક પ્રકારે ક્રીડામાત્રથી સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરી રહ્યા હતા અને ખૂડી જતા તથા બહાર નીકળતા કાન્તિમાન રત્નમાણિક્યના સમૂહોથી સુશોભિત હતા.^{૨૨} ફીણવાળી ઊછળતી ચક્રીઓમાં ધ્રુવો કરતા

મગરમચ્છાના સમૂહ વડે તેઓ રમણીય હતા અને કાઈ ઠેકાણે જળહાથીઓની સૂંઠે જાયી થવાથી તેઓ ક્ષણવાર જણે વાંસનાં વનો જ જીભાં હોય એવા દેખાતા હતા.^{૨૩} તેઓ પોતાના તરંગોમાં લતાઓની પેઠે જળહાથીઓના પુચ્છાને ધારણ કરી રહ્યા હતા, તેથી જળહાથીઓની પીડાના સમૂહમાં ફીણના ગોટાઓ લાગી જવાથી જણે પુષ્પવાળો વસંત જ ખીલી રહ્યો હોય તેવા તેઓ દેખાવ આપતા હતા. વળી, કાઈક ઠેકાણે (શ્વેતદ્રીય આદિમાં) તેઓ પોતાની અંદર સહકુટુંબ વિશ્રાંત થઈ રહેલા લક્ષ્મીકાન્ત ભગવાન વડે સુશોભિત હતા.^{૨૪} તેઓ પોતાના એક દેશમાં રહેલ નાના પ્રકારના અસંખ્ય દેવદાનવોના આશ્રયરૂપ હતા અને ફીણરૂપી તારાઓવાળા નવીન તરંગોના સમૂહ વડે આકાશને હસી કાઢતા હતા.^{૨૫} ગુફામાં રહેલાં મછરાંની પેઠે પાતાળરૂપી જાડા ખાડામાં પડેલા તથા બહાર નીકળવામાં ભયભીત થઈ રહેલા પર્વતોને તેઓ મૂળ શાખાની પેઠે અચળપણે ધારણ કરી રહ્યા હતા અને પોતાના જીજ્ઞતા જળતરંગોના સમૂહ વડે તેઓ કાંઈ રહેલા પર્વતોને અત્યંત નીચા બતાવતા હતા.^{૨૬} મોટાં રત્નોનાં કિરણોના ફેલાવરૂપી અંકુરોને તેઓ આકાશરૂપી ક્ષેત્રમાં આરોપી દેતા હતા અને તેઓ શુદ્ધ છીયોના મુખમાંથી બહાર નીકળેલ મોતીઓ વડે ઢંકાયેલી રેતીવાળા હતા.^{૨૭} નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં કિરણોરૂપી રેશમી સૂત્ર વડે વિચિત્ર દેખાતા તરંગોથી તેઓ મનોહર હતા, પ્રવેશ કરતી નદીઓ વડે રમણીય હતા અને છેડાઓરૂપ થઈ રહેલી દિશાઓથી જણે વણવા માટે પાથરેલાં વસ્ત્રો હોય તેવા દેખાતા હતા.^{૨૮} કાઈક ઠેકાણે તેમના ઇન્દ્રનીલમણિના તટો પોતાની અંદર રહેલ મોતીઓની સેંકડો છીપો વડે ચિહ્નવાળા અને તેથી તેઓ રમણીય એવી સેંકડો નાના જવી સુશોભિત નખોની શોભાને

ધારણ કરી રહ્યા હતા.^{૨૯} અપકથા કરતાં રત્નોનાં કિરણોને લીધે તેઓ સંદેહ ઉપજાવતા હતા અને તરંગોના પ્રદેશોમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલી કાંઈ રહેલી પ્રકુદલ તાડીનાં વનોની પંક્તિઓને તેઓ પોતાના તરંગોનાં પરિવર્તનથી ચંચળ દેખાડતા હતા.^{૩૦} તેઓ કાંઈ આવેલાં વનોની લતાઓમાંથી ખરી પડેલાં એલચી, લવંગ, કંદોદ આદિનાં ફળોની માળાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાં જળચર પ્રાણીઓના સંચારવાળા હતા. તેઓ જળમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલાં આંખ તથા કદંબ આદિ વૃક્ષોમાં તેમના અશ્ચભાગમાં ખેડેલાં પક્ષીઓને છેતરીને તેમને કાંઠાની નજીક પાઈ જનારાં જળચર પ્રાણીઓના પંખાઓના શબ્દવાળા હતા. આકાશમાં ગતિ કરનાર સિદ્ધ આદિ દેવતાઓનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી ભયર્થ આમતેમ ભાગતાં જળચર પ્રાણીઓને લીધે તેમના મહાન સેતુઓના બધો ક્ષણવારમાં ભાંગ ગયા હતા. પ્રતિબિંબરૂપે ત્રણે લોકને પોતાનામાં ધારણ કરી રાખવાથી અને આકાશના જર્વ નિર્મળતાથી તેઓ દિશાઓમાં જણે તિરાકાર ચાર નારાયણ હોય તેવા જણાતા હતા. અતિ ગંભીરતાથી, અતિ નિર્મળતાથી, અતિ વિસ્તારથી અને અતિ વૈભવથી આકાશને ગળી જઈ તેઓ જણે તેને પાછું પોતાના હૃદયમાંથી પ્રતિબિંબરૂપે બહાર દેખાડતા હતા.^{૩૧-૩૫} કમળ જમ પોતાની કળીમાં ભરોળે ધારણ કરી રાખે છે, તેમ તેઓ જળના ઉપરના ભાગમાં આકાશની અંદર ફરનારાં પક્ષીઓનાં પ્રતિબિંબોને આકાશની સાથે પોતાના સારરૂપ હૃદય (અંદરના ભાગ)ની અંદર ધારણ કરી રહ્યા હતા.^{૩૬} ગુફાઓમાં પ્રવેશ કરવાથી તથા બહાર નીકળવાથી તેની ગંભીરતાને બતાવતા તેમજ તરંગોની સાથે ચપળતાથી અથડાતા પવનો વડે તેઓ આકાશનો સ્પર્શ કરતા હતા અને પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના નિવાસરૂપ હતા.^{૩૭} ગુફાઓની

અંદર થયા કરતા ચકરીઓના મહાન શબ્દો વડે તેઓ વળના જવા અતિ ભયંકર હતા અને પોતાને ગળી જનાર અગત્ય ઋષિને તથા વડવાનલને બાજુ તેઓ ગુફાની અંદર ગળી ગયેલ સમજતા હોય એમ દેખાતા હતા.^{૩૮} અનેક જળખિંદુઓ રૂપી પુષ્પવાળાં, તરંગોના સમૂહરૂપી વૃક્ષોવાળાં અને લહેરોરૂપી મંજરીવાળાં પોતાનાં જળરૂપી વનને તેઓ બાજુ આકાશને અડકી ગયેલ સમજતા હોય તેવા થઈ રહ્યા હતા.^{૩૯} તે સમુદ્રોના તરંગોના સમૂહો ઉપર માછલાં વગેરે જળચરો તરતાં હતાં અથવા તેમાં જોઈ જોડતાં આકાશચારી પ્રાણીઓ નીચે પડતાં હતાં. આથી, એ તરંગો બાજુ આકાશના ખંડો જ રાત્રી વડે ખંડિત થતાં નીચે આવી પડ્યાં હોય એવી ભ્રાંતિ ઉપજાવતા હતા.^{૪૦} આ પ્રમાણે તરંગો વડે જીજ્ઞતા એ સમુદ્રોના અતિવિસ્તીર્ણ તટ પ્રત્યે વિપશ્ચિત્ રાજનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું. ત્યારે ચારે બાજુ અતિ વિસ્તારવાળા એ તીરના ઉપરના પ્રદેશમાં ઠેઠ આકાશને અડેલાં પર્વતોનાં શિખરોની ઉપર એલચી, લવંગ, ખડુલ (બોલસરી), આંબલી, તમાલ, હિંતાલ (નાનાં તાલવૃક્ષ) અને તાલ આદિ વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ નૃત્ય કરતાં હતાં. આથી, વિભક્તરૂપે દેખાતી અને ભરમા જવી રયામ જણાતી વનની રેખા અત્યંત શોભાયમાન દેખાતી હતી.

પ્રલોલવંશવકુલામલકીતમાલહિંતાલતલદ્વલતાંદવસંહિતાગ્રે । પ્રાપ્તે પત્તલવળવારિધિદીર્ઘ-
તીરં રેખા વમાવલિનિર્માવરશૈલમૂર્ધ્નિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘સમુદ્રવર્ણન’
એ નામનો સર્ગ ૧૧૩ એ સમાપ્ત



સર્ગ ૧૧૪ મો

સમુદ્રનું વર્ણન

॥ ષષ્ઠિ ઉવાચ ॥

અથ તેષાં તદા તત્ર તતસ્તાંસ્તાનદર્શયન્ ।

પાર્શ્વગા વનવૃક્ષાન્નિશૈલમેઘવનેચરાન્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી, એ વિપશ્ચિત્ રાજ-
ઓની પાસે રહેનારા મંત્રી વગેરેએ વિપશ્ચિત્
રાજ્યોને વિચિત્ર પ્રકારનાં વન, વૃક્ષ, સમુદ્ર,
પર્વત, મેઘ અને વનચરવર્ગને દેખાડવા માંડ્યા.
તેઓ બોલ્યા ‘હે, ‘હે મહારાજ ! મધ્યભાગથી
માંડી ઉત્તરોત્તર ઘટશિલાવાળા ભાગને ધારણ
કરી રહેલા આ પર્વતની આકાશને અડી રહેલી
આ શિખરભૂમિ જુઓ. અતિ જાંચાઇને લીધે તે
તીવ્ર વાયુવાળી છે અને વિહાર કરતા દેવગંધર્વ
આદિ વડે તે યુક્ત છે.’^૧ જુઓ, આ ખડુલ,
પુત્રાગ, નાળિયેર આદિના સમૂહો વડે આકુળ
થયેલી વનની પંક્તિઓ વિવિધ પ્રકારના સુગંધો
વાયુઓ વડે ભરપૂર છે.’^૨ જુઓ, સમુદ્ર પોતાના
તરંગોરૂપી દાતરડાં વડે પર્વતની પાસેની ભૂમિ-
ને ઉખેડી નાખે છે. વળી જુઓ, પર્વતોની
અંદર રહેલ શિલાઓના સમૂહને તથા ઠેઠ મૂળ-
પર્વત કુળો વડે અને પદલેવો વડે વ્યાપ્ત એવી
વનોની પંક્તિઓને પણ તે ઉખેડી નાખે છે.’^૩
ખાળક જેમ ઘરમાં રહેલી ધુમાડાની પંક્તિને
વીંઝણુના પવનથી કંપાવે છે, તેમ સમુદ્ર વૃક્ષ-
લતા આદિરૂપી હાથ વડે નૃત્ય કરતા અને
પોતાના સ્વેદરૂપ જળખિંદુઓ વડે યુક્ત એવા
પર્વતોની ઉપરની ભૂમિકામાં વિશ્રાંત થઈ રહેલ
મેઘોની પંક્તિઓને પવન વડે કંપાવે છે.’^૪ પૂનમ-
ને દિવસે પૂર્ણચંદ્રના ઉદય સમયે મહાસાગર-
માં ભરતી આવે છે, તેથી તેના પૂરમાં તણાઈ

× આ એકસોચોદમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત્ રાજને
તેની પાસે રહેલ મંત્રી વગેરે વર્ગ, વન, વૃક્ષ, પર્વ-
તો અને મેઘ આદિ અત્યંત વશેલો તે વિશે વર્ણન

આવીને પોતામાં ભરાઈ રહેલા શંખોવાળી સાખાઓ વડે સુશોભિત એવાં આ તટનાં વૃક્ષો, બાજુ ચંદ્રબિંબોડી કળને ધારણ કરી રહેલ મૂર્તિમાન કલ્પવૃક્ષો હોય તેવાં શોભે છે.^૧ રત્નોના નવાં સુંદર પુષ્પોના ભાર વડે પરિપૂર્ણ અને રાતા પલ્લવોડી હાથ વડે રમણીય એવાં આ વૃક્ષો, લતાડી સ્ત્રીઓ સાથે ક્રમ બાજુ આપની પૂજા કરતાં હોય તેવાં દેખાય છે.^૨ આ ઋક્ષવાન નામનો પર્વત તરંગો સાથે તણાઈ આવતા મગરમચ્છોને ગળી જનારાં અને શિલાઓડી દાંતવાળાં પોતાનાં શુક્રાડી મુખો વડે રીંછની પેઠે બાજુ ધૂરકી રહ્યો છે.^૩ જમ યુક્કશય પુરુષ પોતાના શત્રુઓને જડ વાક્યો વડે તરછોડે છે, તેમ આ મહેન્દ્ર પર્વત પોતાની મંદ ગર્જના વડે પોતાના ઉપર ગંભીર ગર્જના કરનારા વરસાદોને તરછોડે છે.^૪ ચંદન વડે ખરડાયેલો, જોડો અને સુશોભિત એવો આ મલયાચળડી મલ્લ બાજુ સમુદ્રની તરંગોડી ભુજાઓની ચાતુરીને જીતવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હોય એવો દેખાય છે. સૂર્યના માર્ગમાં ગતિ કરનાર દેવતાઓ ચારે બાજુથી નિરંતર રત્નવાળા તરંગો વડે વ્યાપેલા આ સમુદ્રને વિશે પૃથ્વીનાં રત્નમય કંકણોની બ્રાંતિ થવાથી તેને ઝેઈ રહ્યો છે. રત્નોને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી રહેલા અને પવનનું પાન કરનારા નાના પર્વતો વનોના સમૂહથી ભરપૂર છે. વાયુના વેગથી વનનું કંપનું થવાથી તેઓ ચંચળતાને ધારણ કરે છે અને નીચીજાંચી ગતિ વડે બાજુ સર્પોની પેઠે ગતિમાન થઈ રહ્યા હોય તેવા દેખાય છે. તરંગોમાં ફરનારા સમુદ્રના મગરમચ્છો તથા શિખરોમાં ફરનારા અરુણના હાથીઓ, તરંગોના તથા શિખરોના સંપર્ક થતાં એકબીજાને પકડી લેવાની ઇચ્છાથી પોતાના મુખને તથા સૂંઢને ફાડી રાખી ધ્યાન કરે છે; તેઓ વાદળોની પછાડે ચાલનારા તથા ખંડોને વરસાવનારા મેઘોની પેઠે ભેનાર-

ના ચિત્તને હરી લે છે.^{૧૦-૧૨} તેમાં આ એક હાથી દેવયોગે અગાધ જળમાં આવી પડવાથી ચક્રી વડે ગોચું ખાઈ ગયો છે અને પોતાની સૂંઢ વડે પાણીને દિશાઓમાં ફેંક્યા કરતાં છતાં, તે પાણીથી પૂર્ણ રીતે મૂંઝાઈ રહેલ છે. જુઓ, તે પાણીમાંથી પોતાનું માથું જોડું કરી શકતો નથી, તેથી પોતાની સૂંઢને અત્યંત જોડી કરીને મરી બચ છે.^{૧૪} હમણાં જમ સમુદ્રો જળ વડે ભરેલા છે અને પર્વતોને લીધે વિષમતાવાળા (ખરબચડા) છે, તેમ સર્વ દ્વીપોની ભૂમિઓ પણ હમણાં તેવી થઈ રહી છે.^{૧૫} જમ બ્રહ્મ જગતોને ધારણ કરી રહ્યું છે, તેમ આ સમુદ્ર પોતાનાથી અભિન્ન છતાં ભિન્ન નવી જણાતી, પોતાથી જુદે રૂપે સ્ફુટપણે દેખાતા છતાં પણ અસલ તરંગો વડે તરલતાવાળી, અંદર જડ છતાં બહાર ચંચળ દેખાતી અને અંતવાળી છતાં અનંતરૂપે એવામાં આવતી ચક્રીઓને ધારણ કરી રહેલ છે.^{૧૬,૧૭} મથન કરવાને સમયે દેવતાઓ સમુદ્રનું સર્વસ્વ હરી લીધું છે. જમ ઇન્દ્ર અસુરોથી છુપાવી રાખી રત્નોને સંધરી રાખે છે, તેમ તેણે તે સમયે દેવતાઓથી છુપાવી રાખી સૂર્યડી અનેક મણિઓને પોતાની અંદર સંધરી રાખેલ છે. તે સૂર્યડી મણિઓ અત્યંત તેજમય હોવાથી ઠેઠ પાતાળમાંથી પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. સમુદ્ર તેને પોતાના જળની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે બાજુ અસત્યરૂપે દેખાડતો હોય તેમ ગુપ્ત રીતે પોતામાં ધારણ કરી રહેલ છે.^{૧૮,૧૯} એ સૂર્યરૂપ મણિઓમાંથી તે અઢકા મણિને પ્રત્યેક દિવસે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પહોંચાડવા માટે અંતરિક્ષમાં ફેંકે છે, તેથી કરીને દિવસની ઉત્પત્તિ થતી હોય એમ હું માનું છું.^{૨૦} જમ યાત્રામાં અનેક દેશોના લોકો ભેગા થાય છે અને તેના ભારે કાલાહલ થઈ રહે છે, તેમ સમુદ્રની અંદર અનેક દિશાઓનાં તથા દેશોનાં જળો સારી રીતે પરસ્પર ભેગાં થઈ ગયાં છે અને તેના

ભારે ઢાલાહલ મચી રહ્યો છે.^{૨૧} હું એમ ધારું છું કે, યુદ્ધના ઉત્સાહવાળા જીવોમાં જળચર જીવો સર્વથી વધારે ઉત્સાહી છે; કેમકે પૂર્વસાગર અને પશ્ચિમસાગર એ બન્નેનો સમાગમ થતાં પરસ્પર એકબીજામાં અથડાવું થવાથી તેમનું યુદ્ધ કેઈ દિવસ શાંત થતું જ નથી.^{૨૨} જળમાં રહેવાથી જ્ઞાનિ પામી ગયેલાં માછલાંઆ તરંગોના ઉપરના ભાગમાં નૃત્ય કરી રહ્યાં છે, તેથી ચક્રીઓના જીવો ડોળ દેખાડનારા જળનાં બિંદુઓરૂપી મોતીઓથી આ વાયુ બહુ આપને ભેટ વડે ભરી દેતો હોય તેમ વાય છે; આપ તે જુઓ.^{૨૩} નદીઓરૂપી સુક્તાલતા (મોતીની લતા) મોની અંદર વચમાં રહેલા મેઘોરૂપી ઉત્તમ નાણિઓ સમુદ્રના કંઠમાં લટકી રહ્યા છે, તેથી તેઓ અપળતા વડે એકબીજામાં અથડાવાથી બહુ ખણખણાટનો અવાજ કરી રહ્યા હોય એવું જણાય છે.^{૨૪} ઘોંઘાટને લીધે અરુચિ ઉત્પન્ન કરનારી મહેદ્રપર્વતની ભૂમિમાં આવ્યા પછી, સિદ્ધ અને સાધ્ય દેવતાઓને અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને તેઓ શુદ્ધરૂપી ધરમાં રમણ કરવા માટે સમુદ્રમાર્ગે પાછા વળ્યા છે. જુઓ, તેમને આ વાયુ અત્યંત સુખ ઉપજાવે છે.^{૨૫} મંદરાચળ પર્વત પાતાની શુદ્ધઓમાંથી બહાર કાઢેલા પવનના પ્રચારથી વનભૂમિને કંપાવી રહ્યો છે અને આકાશમાં પુષ્પોની વૃદ્ધિ વિસ્તારી મૂકે છે. નીજળીઓરૂપી અપળ નેવવાળા આ મેઘરૂપી હરિણો આંખોનાં વૃક્ષોથી અને નાનાંમોટાં કદમોનાં વૃક્ષોની ભરેલા ગંધમાદન વનની શુદ્ધઓમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૨૬, ૨૭} હિમાલય પર્વતની શુદ્ધઓમાંથી પહાર આવેલા અને મેઘોને તથા સમુદ્રના તરંગોને ભેદી નાખનારા આ વાયુઓ લતારૂપી કંકણોને નંચાવતાં નંચાવતાં વાયા કરે છે. હે મહારાજ ! આંખોના અને કદમોના અગ્રભાગના સ્પર્શથી સુગંધવાળા થયેલા ગંધમાદન વનના વાયુઓ સમુદ્રના તરંગોમાં અથડાય છે.

કુબેરની અલકાપુરીના ઉશપાશપણને પ્રાપ્ત થયેલો (તેના ઉપરના ભાગમાં રહેલો) અને વરસાદોને વીંટાયેલો વાયુ વનવીથિઓમાં પુષ્પવર્ષા વરસાવતો આ તરફથી ચાલ્યો આવે છે.^{૨૮-૩૦} ડોલર તથા મંદારના સમૂહોના મધુર સુગંધ વડે મનોહર, મંદ અને બહુ જળબિંદુઓથી યુક્ત હોય તેવા અત્યંત શીતળ આ પવનનો આપ અહીં અનુભવ કરો.^{૩૧} નાળિયેરનાં વૃક્ષો તથા લતાઓને કંપાવવાથી તીખા તથા સુગંધી એવા આ પવનો પૂર્વદિશા તરફ પારસિક દેશનાં નગરો પ્રત્યે જાય છે, તે આપ જુઓ.^{૩૨} પુષ્પો વડે સુશોભિત એવાં મહાદેવજીનાં પ્રમદવનમાં કપૂર આદિથી સુગંધી થઈ રહેલા મેઘોને કંપાવતા અને કેલાસનાં કમળોના સમૂહોને પણ ધ્રુજવનારા આ વાયુઓ વાય છે.^{૩૩} મોટા મહાન્મત હાથીઓના કુલસ્થળોમાંથી નીકળતા મદને વહેવાથી મંદ મંદ ગતિ કરનારા વિંધ્યાચળની શુદ્ધના વાયુઓ એક વિચિત્ર ભતના શખ્દને ઉત્પન્ન કરતા રહે છે.^{૩૪} મલયાચળ પર્વત ભિલ્લોની સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપર જૂનાં પાંદડાંઓના સમૂહને ફેંકી રહ્યો છે. તેથી પાંદડાંઓરૂપી વસ્ત્રો વડે, ભિલ્લો વડે અને તેનાં બાણો વડે પૂર્ણ થઈ રહેલી આ વનની પંક્તિઓ નગરના જેવી દેખાય છે.^{૩૫} સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, વરસાદો અને વનની પંક્તિઓને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહેલી આ દિશાઓ આપના પ્રતાપબળથી પ્રસન્ન થઈ બહુ હસતી હોય તેમ સૂર્યનાં કિરણો વડે દેદીપ્યમાન દેખાય છે.^{૩૬} આ પ્રદેશની અંદર પર્વતની નજીક આવેલી વનવીથિઓમાં વિદ્યાધરોએ રચેલી પુષ્પશય્યાઓની બન્ને બાજુએ અળતાના ચિહ્નવાળાં પગલાં સારી રીતે જોડ્યાં છે, તેથી તે શય્યાઓ રમણ કરતાં પુરુષ થાકી જવાથી નીકળી નહીં સુંદર યુવતીએ પુરુષના જેવો સુરતવ્યવહાર કરી હોય એમ સૂચવે છે.^{૩૭}

અત્રોપશૈલવનવીથિષુ પ્રપ્તશય્યા

રચિતાઃ પરિવર્ણયન્તિ । પાર્શ્વદ્વયસ્થપરિવૃત્ત-
પદાત્સમુદ્રાદ્વ્યાવૃત્તમુખવનિતાપુરુષાયિતાનિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દિગ્દર્શન'
એ નામનો સર્ગ ૧૧૪ માં સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૧૫ મો ~ ~ ~

વન, પર્વત આદિનું વર્ણન

॥ પાર્શ્વના ઉચ્ચ ॥

અતોત્તમાશયલતાવલપાલયેતુ
લીલાવિલોલલલનાઃ કલયંતિ ગીતમ્ ॥

ઉદામમાવરસવિસ્મૃતવાસરેદા

વિશ્વમ્ય કિન્નરગણાઃ કલકાકલીકમ્ ॥ ૧ ॥

સેવકો યોહ્યાઃ—હે મહાશય ! આ પર્વતને
વિશે લીલામાં તરબોળ થયેલી લલનાઓ સાથેના
દિનરગણો ઉત્તમ ભાવો તથા ઉત્તમ રસોને લીધે
દિવસનાં કામકાજ ભૂલી ગયા છે અને પોતાના
લતાઓના સમૂહવાળા ધરમાં વિશ્રામ કરીને
તેઓ અવ્યક્ત તથા મધુર ધ્વનિવાળાં ગીતો ગાય
છે તથા સાંભળે છે.^૧ આ હિમાલય, મલયાચલ,
વિંધ્યાચળ, સદ્ધાદ્રિ, કૌંચપર્વત, મહેન્દ્રપર્વત
મધુમંદર અને દ્વંદુર આદિ પર્વતો ઘોળાં વાદળાં-
ઓરૂં પી વસેા વડે સુશોભિત છે, તેઓ દૂર
રહેલા હોવાથી જોનારની દૃષ્ટિમાં છેટેથી સુકાયેલા
પાંદડાંના કટકા વડે ચિહ્નવાળા પાપાણુના જેવા
અતિ નાના દેખાય છે, તે આપ જુઓ.^૨ આ
કુલપર્વતોના મોઠા રસ્તાઓ પણ છેટેથી જોતાં
બરાબર દેખાતા નથી અને તેઓ પરસ્પર એક-
બીજાને અડકી રહેવાથી આગળ ગઢના જેવી
શોભાને ધારણ કરે છે. વળી સમુદ્ર પ્રત્યે પ્રવેશ
કરતી આ ચપળ નદીઓ પણ લગાડામાં ગૂંથાયેલ

ઝીણા ઘોળા સૂચી સુશોભિત એવા છેડાના
જેવી શોભાવાળી દેખાય છે.^૩ હે રાજના ! ચારે-
બાજુ પર્વતોની ઉપર મેઘોને વિસ્તારી દેનારી,
મેઘોના જેવી રચામ, પક્ષીઓના ઠાલાહલ તથા
આલાપરૂં પી ભાષણવાળી અને લતાઓએ મૂકેલાં
પુષ્પો વડે યુક્ત તથા સુશોભિત એવી વનપંક્તિ-
ઓરૂં પી જીજલતાવાળી આ દશે દિશાઓ જાણે
આપની રાણીઓને હસતી હોય તેમ આપણી
આગળ સોહી રહી છે.^૪ તાલ, તમાલ તથા બોલ-
સરી વડે વ્યાપ્ત એવાં જાંચાં શિખરો વડે સુશોભિત
અને પર્વતોની સાથે એકરૂપ થઈ રહેલ આ
ચપળ વન, સમુદ્રના ચપળ તરંગો સાથે અથ-
ડાય છે, તેથી તે તીરના અત્તભાગમાં લાગી ગયેલ
ધાટી શેવાળના સમૂહના જેવું દેખાય છે.^૫
અહો ! આ સમુદ્રનું શરીર જેવું વિસ્તારવાળું,
બળવાળું અને ભારને સહન કરનાર છે ! તેની
અંદર અહીં એક બાજુ શેષશાયી ભગવાન
પોઢેલ છે અને બીજી બાજુ તેમના ચતુર્યોતું
કુળ રહેલ છે ! તેમાં આ તરફ શરણ ઇચ્છનારા
પર્વતોરૂં પી પક્ષીઓ સૂતેલાં છે અને પેલી તરફ
પ્રલયકાળના સર્વ મેઘોની સાથે વડવનલ રહેલ
છે !^૬ હે મહારાજ ! આ જંબૂ ન્દીના તટો
સુવર્ણમય એવાં સર્વ ગામો, અરણ્યો, નગરો,
સ્થળીઓ, પર્વતો, વૃક્ષો, ઠૂંકાંઓ અને મોખ-
રાના ભાગમાં આવેલા બીજા રાણીય ઉચ્ચ
પ્રદેશો વડે સુશોભિત છે. તેઓ સૂનારાયણનાં
કિરણો વડે વ્યાપ્ત થતાં ચારે બાજુ ઝળઝી જોડે
છે અને જવાળાઓના સમૂહ વડે વ્યાપ્ત એવા
આકાશના અંદરના મધ્યભાગમાં પોતાના તેજ-
રૂં પે ફેલાઈ જઈ, ચારે બાજુ કાન્તિઓને પ્રસારી
દે છે. આવી ભૂમિ દેવતાઓને ઉપસોગને જ
યોગ્ય છે. બાકી મનુષ્યોને તે સેવા યોગ્ય નથી.
મેઘના જેવાં કદ્યોનાં વનોરૂં પીકંબલ (કામળી-
ધાબળા) ને ધારણ કરી રહેલા આ પર્વતની
ઉપરના ભૂમિપ્રદેશો સૂર્યના માર્ગને રૂંધી રહ્યા

* આ એસોપ દરમા સર્ગમાં પાસેના દમ્બુરિ
યાઓ રાજને ચારે દિશાઓનાં વનો, પર્વતો, વૃક્ષો,
સમુદ્રો, પક્ષીઓ, મેઘો અને પવનો ઇત્યાદિનું
જી બતાવશે.

છે. માટે આ સર્વ પ્રદેશો પૃથ્વીની પેઠે જ પર્વત-
ના તટરૂપ છે, એમ સમજાએ. સૂર્યના તેજને
રોકનારા એ મેઘ-સમૂહ છે, એવી તમે શંકા
લાવશો મા. આ મલયાચળનો પ્રભાવ પણ
મહાન છે. તેની શ્રેષ્ઠ એવી 'લવલી' નામની
લતાઓ વડે ચંદનવૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે. એ
વૃક્ષોના વિસ્તીર્ણ સુગંધરૂપી મદને લીધે પાસેનાં
બીજાં વૃક્ષો પણ રસથી ચંદનરૂપ થઈ બન્ય છે
અને તેઓ દેવતાઓ, મનુષ્યો તથા દૈત્યોના
સુખરૂપી કમળમાં ભરણાઓની પેઠે તિલકરૂપ
શોભા પામે છે. વળી પોતાના ત્રીજા નેત્રમાં
જ્વાલામય અગ્નિને ધારણ કરી રહેલા રુદ્ર જ્યારે
તાંડવનૃત્ય કરે છે, ત્યારે ઉજ્જ્વલતાને લીધે તેમના
બન્ને કપોલો ઉપર પરસેવાનાં બિંતાં બિંતાં
બિન્દુઓ થઈ આવે છે. સ્ત્રીઓ જેમ સુરતસમયે
પોતાના કપોલો ઉપર આવેલા પરસેવાનાં બિન્દુ-
ઓને અંગૂઠાથી તથા આંગળીથી લૂછી નાખી
તેમને શીતળ કરે છે, તેમ આ પર્વત પણ
પોતાના સુગંધરૂપી મદથી રુદ્રના કપોલ ઉપ-
રના પરસેવાનાં ટીપાંને લૂછી નાખી, તેમને શીતળ
કરે છે.^{૭-૮} સમુદ્ર વડે ધોવાયેલાં સુવર્ણમય તટો-
માં બગેલાં અને મોટા સર્પોનાં શરીરો વડે વીંટા-
યેલાં ચંદનવૃક્ષોથી સુશોભિત થઈ રહેલો તેમજ
વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના સુખકમળની કાન્તિના
સમૂહ વડે બીજી પણ સર્વ શિલાઓને સુવર્ણમય
બનાવી રહેલો આ મલયાચલ પર્વત આપણી
પાસે દેખાય છે.^{૧૦} શબ્દ કરી રહેલા વાસો
નિકુંજોમાં, શિલા, શિખર આદિ કઠોર પ્રદેશોમાં,
શુક્રઓમાં અને નદીઓમાં થયા કરતા તાલના
શબ્દોથી કૃજ રહ્યા છે અને કળીઓમાં રહે
નારા ભરણાઓ તેમનાં ગીતોનો આડંબર સાંભળ-
વામાં આસક્તિને લીધે મૌન ધાગણ કરી રહ્યા
છે. જુઓ, આ કૈંયાચલ પર્વતએ ભરણાઓથી
સુશોભિત છે. કુંભીનસ નામના સર્પો આ પર્વત-
ની અંદર ધ્યા કરતા અને ઉત્તમ શ્યામ મેઘોને

ઘરૂછનારા મયૂરોના શબ્દો સાંભળીને ઉદ્વેગ પામ્યા
છે અને તેઓ ઘણા બૂના સમયના તથા કોતરવાળાં
એવાં બૂનાં વૃક્ષોના સ્તભોની અંદર સતાઈ રહે
છે.^{૧૧} હે મહારાજ! આ કૈંયાચલ પર્વતના તટ ઉપર
કોમળ કનકલતાથી રચેલાં મનોહર મંદિરોને
વિશે પોતાના પતિ સાથે વિલાસ કરી રહેલી
લલનાઓનાં હાથકંકણો હાલી રહ્યાં છે, તેથી
તેમનો ભારે ખણખણાટ રાગી પુરુષોને શ્રવણ-
માત્રથી જ કાનને રસાયન જેવો આનંદ આપી
રહ્યો છે, તે આપ સાંભળો.^{૧૨} સમુદ્રમાં જળ-
બિન્દુઓનો સમૂહ હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાંથી
સવતા મદજળ વડે મિશ્રિત થઈ ગયો છે, તેથી
તે બધું ચપળ તરંગોમાં ભરણાઓના સમૂહથી
ચવાયેલો હોય તેમ થઈ રહ્યો છે અને તે બધું
રોતો હોય તેમ જણાય છે.^{૧૩} આ નિર્ભળ
ચંદ્રમા અમૃતના મંથનથી ઉત્પન્ન થયેલ નવ-
નીતના જેવાં કોમળ શરીરવાળો છે અને તેવાં જ
કોમળ શરીરવાળી નક્ષત્રરૂપી સુંદરીઓ વડે તે
યુક્ત છે. જુઓ, તે ક્ષીરસાગરમાં પ્રતિબિંબિત
થઈ જઈ, બધું પોતાના પિતાના ઓળખાં જળ-
કીડા કરતો હોય તેવો થઈ રહ્યો છે.^{૧૪} આ બાળ-
લતાઓ મોહનમત્ત તથા સુંદર એવી કાચલોના
અવ્યક્ત તથા મધુર એવા સૂક્ષ્મ ધ્વનિ વડે
રમણીય છે, ભરણાઓરૂપી ચપળ નેત્રને ધારણ
કરી રહેલ છે, રાતાં પલ્લવોરૂપી હાથોમાં પુષ્પો
વડે સુશોભિત છે અને વસંત સંબંધી ઉત્સવના
વિલાસરૂપી તિલકનાળી છે. જુઓ, તેઓ મલય-
પર્વતના નિર્ભળ શિખર ઉપર નૃત્ય કરે છે.^{૧૫}
પર્વતોમાં વાસોની અંદર સ્વાતિના સમયમાં
વરસાદનાં બિન્દુઓ પડે છે, ત્યારે સમુદ્રમાં
જળને ઘરૂછનારી છીપોની અંદર તેમજ ગંધ-
હસ્તિઓના કુંભસ્થળોની અંદર-એમ ત્રણ
સ્થાનોમાં સુક્રતાફલ થાય છે. મોતીઓની આ
ત્રણ બતિ સ્થાનની શુદ્ધિ પ્રમાણે નાનીમોટી
થાય છે અને તે જ પ્રમાણે તે ઉત્તમ ગુણવાળી

પણ થાય છે.^{૧૬} પર્વત, સમુદ્ર, પુરુષ, મેઘ તથા દેહકાની જાતિમાં, શિલામાં અને હાથીમાં નાના આકારના મણિઓ (રત્નો) થાય છે. હે મહારાજ! તે મણિઓ તાપની શાંતિ કરે છે, શત્રુઓનું ઉચ્ચાટન કરે છે, તેમજ તેમને મારણ, જ્વર, ભય, ભ્રાંતિ, અંધપણ, ખેદ તથા પરિતાપ ઉપજાવે છે. તેઓ આકાશમાં અને પૃથ્વીમાં યથેષ્ટ ગતિ કરાવે છે, ઢંકાયેલા તથા દૂર પડેલા પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે, દુર્ભિક્ષ આદિનો નાશ કરે છે અને વિષ, કૃત્યા તથા યંત્ર આદિનો પ્રતિહ્વાય કરે છે.^{૧૭} ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં મંદરાચળ જમ સુરગોના, મેઘોના તથા શુક્રાઓના અંદરના ભાગમાં થનારા શબ્દો વડે અને વનના વાંસોના છિદ્રોમાં થનારા શબ્દો વડે સ્તુતિ કરે છે, તેમ આ દેશનાં નગરો ગોખતા અંદરના ભાગો, જળિયાં, કપાટો અને ડોહીનાં ખારણાંઓ આદિરૂપ મુખ વડે અમૃતસિંદુરૂપ ચંદ્રની સ્તુતિ કરે છે.^{૧૮} ઉપર તથાતાં જતાં વાદળાંઓને જોઈ મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાઓ ‘અરે! આ પવન શું કોઈ શિખરને ઉડાડી બધે છે કે શું!’ એવી શંકા કરે છે અને અત્યંત ચકિત થઈને તેઓ જાયું મોં ફરીને તેને ઉત્સાહભરે જોઈ રહે છે. એ પવન જાણે પૃથ્વીમાંથી પ્રકટ થયેલો આકાશ તથા સુતલ પાતાળને તોળવાનો વજસ્તંબ હોય, તેમ હિમાલયના પ્રત્યેક તટમાં અને પ્રત્યેક વનમાં વાયા કરે છે.^{૧૯} હે મહારાજ! ગંગાના તરંગો વડે અને ઝાકળનાં ખિંદુઓ વડે શીતળ, બેઠેલા વિદ્યાધરોથી સુશોભિત એવી શિલાઓ વડે રમણીય અને પુષ્પોનો જાણે વરસાદ વરસ્યો હોય તેમ પુષ્પોથી ભરપૂર એવાં વનોવાળા આ મહેન્દ્રાચળ પર્વતના તટોને આપ જુઓ.^{૨૦} અનેક પવિત્ર દેશોમાં ફેલાઈ રહેલાં તેમજ અનેક પવિત્ર વનોને, પુષ્પોનાં સ્વર્ગોને, પવનોને, નગરોને અને જગતને પવિત્ર કરનારાં નાં જળોને જોઈને તત્કાળ દુર્લાબને

ભય જતો રહે છે.^{૨૧} શ્રીશૈલ આદિ પર્વતોનાં શિખરોના સત્પુરુષોથી સુશોભિત એવાં બીજા દિશાઓમાં રહેલા દેશોનાં, તીર્થો, ફળા, વાવ આદિ નીચાણવાળા પ્રદેશોનાં, હિમાલય આદિ પર્વતોની શુક્રાઓનો આશ્રય કરી રહેલાં તથા વાદળાંઓ વડે રમણીય એવાં ચંપકારણ્ય આદિ વનોના અને નિકુંજોના સમૂહ વડે વ્યાપ્ત તથા આકાશના જવાં નિર્મળ સેતુબંધ આદિ તીર્થોનાં દર્શન થતાં મોટાં પાપો પણ ધોનાઈ બધે છે.^{૨૨} હે મહારાજ! મલયાચળ પર્વતની અંદર ચંદન-વૃક્ષની મનોહર શ્રેણિઓ રહેલ છે. વિંધ્યાચળમાં મહોન્મત્ત હાથીઓ રહ્યા છે. કૈલાસની અંદર અતિ ઉત્તમ સુવર્ણ રથ છે. મહેન્દ્રાચળ પર્વતમાં ચંદ્ર (કપૂર કે કપિલો જેવું આદિ કાંઈ ધાતુવિશેષ) રહેલ છે. હિમાલયમાં દિવ્ય ઔષધિઓ રહી છે. આ સર્વ પર્વતોમાં અને એવા જ બીજા પર્વતોમાં રત્નો રહ્યાં છે; છતાં ભાગ્યહીન પુરુષો એ કશું જોયા વિના જ આધિજા જંદરની પેઠે જૂના ધરના એક ખૂણામાં પોતાના આયુષ્યને એળે ગાળી નાખે છે.^{૨૩} મેઘરૂપી અંધકારથી વીંટાયેલી આ દિશાઓ આખા જગતને ઠેઠ અંતરિક્ષ-લોક સુધી જાણે એક મોટા તળાવરૂપ ખનાવી દેતી હોય એવી દેખાય છે અને તેની અંદર ચંપળ વીજળીઓ જાણે તળાવમાં માછલીઓ ફરતી હોય તેમ ફર્યા કરે છે.^{૨૪} અહો! આ વરસાદના વાયુઓ પોતે ઝાકળવાળા છે, છતાં ભૂમિ ઉપર, નીચે પડેલી ઝાકળની ધારાઓને ચૂકવી દે છે, ધારાબંધ વરસનારા વરસાદોને પુષ્ટિ આપી મહોન્મત્ત કરે છે, શીત સ્પર્શ વડે મનુષ્યોનાં શરમાયોને ખડાં કરે છે અને સુસવાટભરે વાયા કરે છે. અહાહા! શ્યામ મેઘોના પ્રસારને અનુસરનારા, ધીર પુરુષોના સમૂહની જમ સ્થિર જાણેલાં અંકુરો, વૃક્ષો અને વનના મધ્યભાગોમાં ફરવાથી સુંદરતાવાળો અને વૃષ્ટિ સંબંધી જળખિંદુઓના સમૂહો વડે અત્યંત ધીર એવો આ પવન, વૃક્ષોનાં

પદ્મવેાને અને પુષ્પેાના ગુચ્છાએાને વિખેરી દેતો વાયા કરે છે.^{૨૫, ૨૬} જમ સ્વર્ગલોકમાંથી નીચે ભૂલોકમાં આવેલા જીવો પોતાની કાંઈ પૂર્વપુણ્ય સંબંધી વાસનાને જરાતરા પણ ધારણ કરે છે, તેમ આ વાયુએ સંભોગ વડે દેખાયેલી સ્ત્રીઓના નિઃશ્વાસોથી વૃદ્ધિને અને ગંધને ધારણ કરે છે.^{૨૭} ભૂમંડળની અંદર આવેલાં સર્વ ક્રમણોનો વિકાસ કરવામાં તથા પુષ્પલતાઓની કલિકાઓને ઉઘાડી દેવામાં તત્પર થઈ રહેલા અને કામળ વસ્ત્રને ભેડી નાખવામાં ચતુર એવા આ શીતળ સુગંધી વાયુએ વાય છે.^{૨૮} જમ પુષ્પેાની વિચિત્ર પંક્તિઓ વડે સુવાસિત થઈ રહેલાં રાજનાં આંગણાંની અંદર તેના ઉત્તમ નોકરો પુષ્પેાને કચર્યા વિના કૂચ્યા કરે છે, તેમ આ પવનો પણ આકાશની અંદર રહેલાં સંધ્યાકાળનાં વાદળાંને કામળ જ કંપ આપીને વાયા કરે છે.^{૨૯} આ શિખરના વાયુએ વાઈ રહ્યા છે. તેઓ કાઈક ઠેકાણે પુષ્પેાના ગંધવાળા છે, કાઈક ઠેકાણે ક્રમણોના સમૂહના ગંધવાળા છે, કાઈક સ્થળે પુષ્પેાની વૃદ્ધિ કરનારા છે, કાઈક ઠેકાણે સુંદર દેસરાઓને વરસાવનારા છે, કાઈક ઠેકાણે ખરફ વડે ઘોળા છે અને કાઈક સ્થળે તે ધાતુઓના સંપર્કને લીધે લીલા, પીળા તથા શ્યામ વર્ણવાળા છે. તેઓ સુરતથી (સંભોગથી) થાકી ગયેલા પુરુષના પ્રસ્વેદને શીતળતાથી નિવૃત્ત કરે છે.^{૩૦} કિંકરની પેઠે સૂર્ય જાણે મૂર્ખનો સોળતી બનીને પોતાના આજ્ઞાકારી કિંકર જેવા સૂર્યકાંતમણિઓ દ્વારા પોતાનાં ફિરણો છોડે છે અને ગુફાઓમાં રહેલાં પ્રાણીઓ તરફ અંગારા વરસાવે છે. આથી, પ્રાણીઓ બળી બચે છે અને મોટા ઠાલાહલ સાથે આક્રંદ કરે છે.^{૩૧} પુરુષના સમાગમરૂપી રસાયનમાં અતૃપ્ત રહેલી અને તેથી મદ વડે નિર્ભજ થઈ ગયેલી કાઈ સ્ત્રી આહીં શરીરથી પોતાના પ્રિયતમનું આલિંગન કરે છે, ત્યારે પુરુષ સુરતમાંથી ઉપરામ પામવા માટે જ તે કામનાં બહાનાં કાઢી

તેને છેતરવાની જ યુક્તિ કરે છે, તે વિપની મૂર્ખના વડે થનારા પોતાના મરણની પેઠે એ સ્ત્રીથી સહી શકાતી નથી.^{૩૨} વનભૂમિના આ વાયુઓ ક્રમણોના સંપર્કથી સુગંધી છે, કામળ બળ-બિંદુઓથી શીતળ છે અને ચંદ્રમાનાં ફિરણોના સમૂહથી તરંગોને પણ શીતળતા વડે જીતી લે એવા છે, તે પણ વિરહિણી સ્ત્રીઓની પાસે જાણે આગબર્યા હોય તેમ તાપને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૩} આ પૂર્વસમુદ્રના તટરૂપી નિઝપ્રદેશની અંદર વિકટ એવાં નગડનાં પાંદડાંઓરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરી રહેલી કાંચ આદિના વલયો વડે યુક્ત પોંચાવાળી અને નવા મદરૂપી આસવને ઉત્પન્ન કરનારા યૌવન વડે સુશોભિત એવી ભિલ્લલોઠાની આ સ્ત્રીઓ કેવી રીતે ચાલી બચે છે, તે આપ જાણો.^{૩૪} નવા એવા સુરતરસને ઉત્પન્ન કરનારી અને મધ વડે ઉત્પન્ન થયેલા મદથી થનાર સંભોગ વડે આનંદ ઉપજાવનારી રાત્રિ ખૂટી જવા આવી છે, તેથી આ સ્ત્રીનું ચિત્ત બચાતુર થઈ ગયું છે. જાણો, આપણી પાસે દેખાતી અને સર્પ વડે વીંટાયેલી આ ચંદનલતાની પેઠે તે ક્ષણવાર પણ પોતાના પતિને છોડતી નથી.^{૩૫} પ્રાતઃકાળમાં વાદિઓના શબ્દથી સુખર થઈ રહેલા દિવસોએ જાણે પોતાને ધુતકારી નાખી હોય, તેમ પોતાના દહ્યમાં જ ચિંતા વડે વિહ્વળ બની ગયેલી નારી પોતાના પતિના વક્ષઃસ્થળમાં સંતાઈ રહે છે.^{૩૬} આ દક્ષિણસમુદ્રના તટમાં આવેલી વનની પંક્તિઓની અંદર ખાખરાનાં પુષ્પો જાંબડેલાં છે, તેથી તે જાણે બળતી હોય એમ સમજીને સમુદ્ર વારંવાર તેને જળના તરંગો વડે સિંચે છે.^{૩૭} આ વનની પંક્તિમાંથી ઉપરના ભાગમાં અત્યંત કાળા એવા મેઘો પવનને લીધે ધુમાડાની જેમ બહાર આવે છે. એ વન પંક્તિઓમાં ખાખરાનાં પુષ્પો અંગારા જેવાં દેખાય છે અને પક્ષીઓ તથા ભમરાઓ કળાઈ ગયેલા કાંચલા જેવા જણાય છે.^{૩૮} આ

પકિત વળી સાચા અગ્નિથી બળી રહી છે, તેથી તે પ્રથમ વર્ણવેલી દક્ષિણસાગરના કાંઠાની વન-પકિતના જવીજ દેખાય છે. જુઓ, ઉત્તરદિશા-માં પર્વતના શિખર ઉપર તે આવેલી છે અને આકાશની અંદર પવનના સપાટાથી કંપી રહી છે.^{૪૦} હે મહારાજ ! આ કૌંચપર્વતની ભૂમિની અંદર આવેલા આ ઉત્તર વનસમૂહને જુઓ. તેમાં મંદ ગતિવાળા મેઘમંડળના ગંભીર તથા અતિ જાંચા શબ્દો સાંભળીને મધુરો નૃત્ય કરી રહ્યા છે અને એ વનસમૂહ તેમના ટીકાથી ગાજ રહ્યો છે. વળી, તે આકુળતાથી પડ્યા કરતા મેઘોથી તથા પવનોથી કંપી રહેલાં પુષ્પોથી, ફૂળોથી તથા પદ્મલોચી સુશોભિત અને ભય-જનક છે. આ સૂર્યનારાયણનો રથ અસ્તાચળની અંદર વિપ્રમ એવા સુવર્ણમય શિખરના અગ્ર-ભાગ સાથે અથડાયો છે અને તેના સુંદર સાંધાઓ ટૂટી પડ્યા છે. આથી, તે રથ પોતે પણ જર્જરિત થઈ જઈ પેડાના જાંચા અવાજ ની સાથે અને ધરી તથા ધૂંસરીના ધ્વનિની સાથે નીચા પ્રદેશમાં ઊતરી બેસે છે.^{૪૧} આ ઉદયાચળ પર્વત જગતરૂપી યૃહના ગઢ જેવો છે. તેની અંદર ચંદ્રમારૂપી એક મંગલિક પુષ્પ અલિનપણુના સંપર્કની શંકાથી ભયભીત બની આરેખાભુ પોતાની કાન્તિથી વિકસિત થઈ રહેલ છે, છતાં તેમાં પણ દૈવની પ્રેરણાથી કલંકરૂપી ભ્રમર આવી ચાંટ્યો છે. આથી જણાય છે કે, જગતમાં કોઈ પણ એવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ નથી કે, તેને વિપરીત થયેલ વિધિ ફાળવારમાં કલંકવાળી ન કરે.^{૪૨} આકાશરૂપી સચુદ્રનો આ ચંદ્રમા સંબંધી પ્રકાશ જાણે પ્રદોષસમયે નૃત્ય કરી રહેલા અને ત્રેલોક્યનો સંહાર કરનારા રુદ્રનું પ્રસિદ્ધ હાસ્યજ હોય, અથવા જાણે જગતરૂપી એક મોટા ઘરને લગાવેલો કળીચૂનાનો લેપ હોય, જાણે શીરરૂપી જળનો ઉપરનો શુદ્ધ સફેદ હોય એવો ભાસે છે.^{૪૩} સંધ્યાકાળના

જવા વિચિત્ર રંગવાળા ધાતુઓના રંગોથી સુશો-ભિત એવો પ્રદોષરૂપી મંદરાચળ ચંદ્રમારૂપી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરી રહ્યો છે. જમ ગંગાનાં ફેલાઈ રહેલાં પૂરો વડે મહાદેવજી શોભે તેમ પરિપૂર્ણ અંગવાળો આ દિશાઓ, દૃઢતા ફેલાઈ રહેલા ધોળા કાન્તિઓના સમૂહથી શોભી રહી છે. આપ તે જુઓ.^{૪૪} હે અતુલ વિપશિત રાજા ! આ શુદ્ધકાના સમૂહો તાલના જવા વિકરાળ એવા વેતાળનાં ચપળ બાળકો રાત્રિને વિપેક્ષણ-દેશના રાજનાં નગરોમાં મનુષ્યોને બળાઠારથી ખાઈ જવા માટે બેસે છે. તે નગરો શાંતિકર્મ તથા સ્વસ્તિવાચન આદિથી રહિત છે અને ઉપા-તોથી વ્યાકુળ છે.^{૪૫} જ્યાં સુધી ધરની બહાર આંગણના પ્રદેશમાં સ્ત્રીનું સુખ આવતું નથી, ત્યાં સુધીજ પરિપૂર્ણ એવો ચંદ્રમા આકાશની અંદર શોભી રહે છે; પણ જ્યાં આંગણરૂપી આકાશ ત્રિશે સ્ત્રીના સુખરૂપી ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે, ત્યાં ધોળાં વાદળોના ખંડમાં અને ચંદ્રમામાં શો ભેદ રહે છે?^{૪૬} આ હિમાલયનાં શિખરો ઘણાં લાંબા દેખાય છે અને તેઓ ચંદ્ર-માનાં કિરણોરૂપી નવીન વસ્ત્રોને ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેમની શિક્ષાઓ ગંગાનદીના પ્રવાહથી ધોવાઈ ગઈ છે. તેઓ ખરફ વડે બાપ છે અને ઉગ્ર એવી લતાઓરૂપી જટાને ધારણ કરી રહ્યાં છે.^{૪૭} મંદારવૃક્ષોનાં વનોરૂપી આબૂપણવાળો, હીડોળા ઉપર બેસી હીંચકારી અપ્સરાઓનાં ગીતોને ફેલાવનારા પવન વડે રમણીય અને કોઈક સ્થળે મણિઓના પ્રકાશ વડે જાણે વિચિત્ર પ્રકારના ચિત્રોવાળો હોય તેવો દેખાતો આ જ પર્વત આકાશમાં દેખાય છે, તે મંદરાચળ છે.^{૪૮} પ્રકુલ્લ થઈ રહેલાં અને પુષ્પો વડે ભરપૂર એવા શિલીંધ્ર નામનાં વૃક્ષોરૂપી પુષ્પવાળાં અર્ધ-પાનોને ધારણ કરી રહેલા આ મહાન પર્વતો ધાટી એવી મેઘગર્જનાથી મહાન ગંભીર એવા પોતાના પેટાળના ભાગમાં નક્ષત્ર સાથેના અંત-

રિક્ષની શોભાને ધારણ કરે છે. ૪૯ જુઓ, આ તરફ પ્રસિદ્ધ કૈલાસ પર્વત રહ્યો છે, તેની ચારે બાજુ વ્યાપી રહેલા અતિભારે ક્ષાન્તિપ્રવાહને લીધે બહુ આકાશમાં કાર્તિકસ્વામીના કીડાગૃહની ઠાઈ બાધેલી ભૂમિ હોય એવો ભાવ દેખાય છે; અને તેની ઉપર રહેલો અંદ્રમા બહુ ક્ષીર-સાગરમાં જ રહ્યો હોય તેવો દેખાય છે. ૫૦ હે મહારાજ! કપાઈ ગયેલી શાખાઓવાળાં ઠૂંઠાં તેમજ માટી વગેરેની ખનાવેલી ભીંતો તે બંને પરસ્પર દૂર છે, છતાં કૌતુકી ધન્દ્ર તે બેઠના ઉપર વૃદ્ધિ કરીને અંકુરો ઉત્પન્ન કરે છે. આમ, તે અંકુરોની છટા વાળના જીવી શોભાને ખડી કરી દઈ, તે બહુ પવન વડે એકબીજાને ગંધી દેતો હોય એવો ભાવ બતાવે છે. આપ તે જુઓ. ૫૧ વળી જુઓ, આ કદંબોના સમૂહના અને ડોલરોના સુગંધી વાયુઓ મહરંદની વૃદ્ધિ કરવામાં તેના પાનથી પુષ્ટ બની ગયા છે. તેઓ ભરમારના સમૂહને લીધે શ્યામતાને ધારણ કરી વાદળોંઓ સાથે એકરૂપ થઈ ગયા છે. તેઓ સર્વ સુગંધને ચોતરફ ફેલાવી રહ્યા છે. જમ આકાશ મેઘોના સમૂહોથી વીંટાઈ રહે છે, તેમ તેઓ ઘાટા મનોહર ગંધ વડે મનુષ્યોના નાસિકાના છિદ્રને વીંટાઈ બળે છે. ભયદેહી કળીઓવાળી અને સુંદર પાંદડાંઓવાળી વનસ્થળીઓમાં છાયાવાળાં તથા લીલાં ધાસથી સુશોભિત એવાં જંગલોમાં અને નિરંતર ડૂળ આપનારાં વૃક્ષો વડે વ્યાપ્ત એવાં ગામોમાં અત્યંત સૌંદર્ય ભરેલે લક્ષ્મી બહુ ત્યાં પોતાના નિવાસ કરવા માટે પોતાની મેળે જ આવી રહી હોય એમ જણાય છે. ૫૨, ૫૩ આ ગામનાં ભવનોના ગોખ સુધી પહોંચેલા ત્રિ-યાંના વેલાઓનાં ફૂલોને તથા તેમના દેસરાઓને પવનો એટલી લાંબા છે અને તેમણે એનાં આંગણમાં ધૂરીપૂર પ્રુષ્પોને પાથરી દીધાં છે. આથી, આ ગામ બહુ વનદેવતાના નગરની જમ શોભી રહ્યું છે. ૫૪ જુઓ, આ પર્વતની

પડોશમાં આવેલાં રમણીય ગામડાઓ! તેમાં લલનાઓ વિકસિત થયેલાં નિર્મળ ચંપકવૃક્ષોની વેલોને ઝૂલે છીંચકા આઈ રહી છે, ઝરણાનાં જળ ઝમઝમ વહી રહ્યાં છે અને ચોતરફ તાલ-વૃક્ષો પ્રકુલ થઈ રહ્યાં છે. વળી તેમાં ખિલેલી તથા ઉજ્જવળ એવી મંજરીઓથી રમણીય દેખાતા લતામંડપોને વિશે મથૂરો નૃત્ય કરી રહ્યા છે અને તેમાં ભિંચા ગડો ઉપર દે શાલવૃક્ષો ઉપર મેઘો લટકી રહ્યા છે. ૫૫ વળી, પવન વડે ચપળ તથા વિચિત્ર પલ્લવોવાળી લતાઓથી સંપૂર્ણ એવાં લીલાં ધાસવાળાં સ્થળોથી સુશોભિત શબ્દ કરી રહેલા લોચક, ઠાક, કુકુટ આદિ પક્ષીઓની ઘટાવાળા, ગાયન કરી રહેલ ભિલ્લે લોકોની સ્ત્રીઓ વડે રમણીય અને દહીં, મધ, દૂધ તથા ઘીનું પાન કરવાથી પુષ્ટ થઈ રહેલાં બાળકો તેમજ નિર્ભય વાછડાઓના આશ્રમરૂપ એવાં આ પર્વતનાં ગામડાંઓ બહુ પ્રજાજનના વિશ્રામ માટે કાઈ અચૂતમય મનોહર મંડપ ખનાવેલ હોય તેવાં લાગે છે. ૫૬

વાતાલોલવિચિત્રપત્રલવિકાસંપૂર્ણનીલસ્થ-
લાઃ । કૂજછાવકકોકુલકુટઘટાગાયત્પુલિન્દા-
જ્જનાઃ ॥ ચાલા વ્યાકુલતર્ણકા દધિમધુક્ષીરાજ્ય-
પાનોજ્જ્વલાઃ । કસ્યેવામૃતમંડપા વિરચિતા રમ્યા
ગિરિગ્રામકાઃ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીધોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ-
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘વિપશ્ચિદનુચર-
કૃતપદાર્થવર્ણન’ એ નામનો
સર્ગ ૧૧૫ ઓ સમાપ્ત



હસર્ગ ૧૧૬ મો*

આકાશ, પર્વત અને ગામડાં વગેરેના
આડંબરનું વર્ણન

॥ મનુચરત ઝલુઃ ॥

દેવ પદ્મયાત્ર સંગ્રામલગ્નસીમાંતમૃસૃતામ્ ।

કચંતિ હેતિસંચાતા વિસરંતિ વલ્લનિ ચ ॥ ૧ ॥

અનુચરો બોલ્યા:-હે મહારાજ! આ સંગ્રામમાં લાગી રહેલા અને સીમાડાના અંત-ભાગમાં ઊભેલા રાત્રીઓનાં આયુધોના સમૂહો કેવા ચમકે છે તથા તેમની સેનાનાં અગો દેવો ફેલાઈ રહ્યાં છે, તે આપ જુઓ.^૧ સંગ્રામમાં પોતાની સામા આવતા વીરપુરુષોએ હણેલા હજારો વીર યોદ્ધાઓને અપ્સરાઓ વિમાનમાં બેસાડી આકાશમાં લઈ જાય છે, તે આપ જુઓ. જીતવાની ઇચ્છા રાખનાર જળવાન યોદ્ધાઓને સંગ્રામમાં પ્રકટપણે સકટ આવી પડે છે, છતાં પણ યૌવન-સમયના સુરતની પેઠે તેમનું ધર્મવાળું યુદ્ધ જ વધારે શોભે છે.^૨ લોકોમાં નિંદાપાત્ર ન થયેલી લક્ષ્મી, લક્ષ્મીસહિત આરોગ્ય અને પારકા માટે ધર્મયુદ્ધ, એ જીવિતનું એક ઉત્તમ ફળ છે.^૩ જ શૂરવીર પુરુષ યુદ્ધની અંદર પોતાની સન્મુખ આવેલા યોદ્ધાને, ધર્મને કશો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અને પોતે પણ તેવી જ સ્થિતિમાં રહીને જીતે છે, તે જ સ્વર્ગને યોગ્ય છે, બીજો નથી. આ રણભૂમિમાં ઊગામેલા હથિયારોના સમૂહ-રૂપી ભૂષણોને ધારણ કરી રહેલા શૂરવીર યોદ્ધાને વિશે રણસંગ્રામની જયલક્ષ્મીના હાથમાં રહેલ તલનારરૂપી સ્થામ કમળ વડે સ્થાપતાવાળો તથા ઘોડાઓથી ઊડેલી ધાટી રજ વડે પ્રસરેલો અધાકારરૂપી રાત્રિનો ફેલાવો કેવી રીતે સંક્રમણ

કરે છે, તે આપ જુઓ.^{૪-૧} બાણ, સાંગ, ગદા, છુટુંડી, શૂળ, તલવાર, ભાલા તથા સુંદર તોમર, અને ચક્ર આદિ આયુધો વડે પૂર્ણતાવાળા આ યોદ્ધાઓ નૃત્ય કરી રહેલ, તણ તથા કાષ આદિને કેશની પેઠે ધારણ કરી રહેલ અને ચપળ પર્વત-ની અંદર પ્રજ્વલિત થઈ રહેલ દાવાનળની પેઠે દીપી નીકળે છે. જ્યારે સમુદ્ર ઊભરાઈ રહે છે, ત્યારે જમ મોટા મોટા સરપોના સંઘો જમીન ઉપર તણાઈ આવીને શોભે છે, તેમ તે યોદ્ધાઓના હાથમાં રહેલાં બાણ તથા સાંગ આદિ આયુધો શોભે છે.^૭ જુઓ, આ આકાશ મહાખળવાન મેઘરૂપી સાગરો વડે પરિપૂર્ણ છે. જુઓ, તે ચપળ તારાઓરૂપી સ્થૂલ સુક્તાહારો વડે સુશોભિત છે. વળી એ આકાશ સારી રીતે ઘટ થઈ ગયેલા અધકાર સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલ છે, એ પણ આપ જુઓ. વળી જુઓ, તે સ્વચ્છ, નિર્મળ ચંદ્રકિરણો વડે અતિ સુંદર દેખાય છે.^૮ જ આકાશની અંદર અનેક દેવદાનવોના આશ્રયરૂપ વિમાન આદિની ઘડાઓ તારાઓને મિથે રહેલ છે, જ અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોના આશ્રયરૂપ છે અને જ સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલ અતિ ઉચ્ચ ચંદ્ર, સૂર્ય આદિના પણ આધારરૂપ છે, તે આકાશની અંદર તે આકાશ શૂન્ય છે, એવી અવિવેકીઓને થઈ રહેલી પ્રતીતિ હજી આજે પણ અસ્ત પામી નથી. તો પછી બીજો કયો પુરુષ અવિવેકીઓએ પોતામાં આરોપી દીધેલા લોકાપવાદને દૂર કરવાને સમર્થ થઈ શકે!^૯ મેઘોના આડંબરો છતાં, પ્રલયકાળના અગ્નિઓ છતાં, પર્વતોની પાંખોના પછાડા છતાં, તારાઓના સમૂહો છતાં અને અસંખ્ય દેવદાનવોના ક્ષોભવાળા અનેક સંગ્રામોના સમૂહો છતાં આકાશ હજી આજ દિવસ સુધી પણ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાંથી જરા પણ વિકારને પ્રાપ્ત થયું નથી. ખરે જ સ્થિર અને દૃઢ ચિત્તવાળા શુણ્વન પુરુષોના મહિમાનો તાગ ટાઈ દિવસ થઈ

* આ એકસોસોળમા સર્ગમાં સંગ્રામ, વિરહી પુરુષો, આકાશ, પર્વત અને ગામડાં આદિના આડંબર પર્વતો વિષે, યુદ્ધો વિષે, મેઘો વિષે અને મૂખ વિષે વર્ણન આવશે.

ચક્રોતો નથી.^{૧૦} હે સુશીલ આકાશ ! તું નિરંતર સૂર્યને, નારાયણને, ચંદ્રમાને, બીજાં અહોને અને વીજળી આદિ બીજાં પ્રકાશક તેજોને પોતાના ખોળામાં હીંચકાવે છે, છતાં પોતાની અંદર રહેલ શ્યામતારૂપી અંધકારનો ત્યાગ નથી કરતું, એ એક આશ્ચર્ય છે.^{૧૧} હે આકાશ ! તું મલિન છે; કેમકે તેં જ્યાં ચંદ્રગિર્ણને ધારણ કરેલ છે, ત્યાં પણ કલંકના મિથથી કાળજી અને અંધકારના જેવા મલિન ભાગ દેખાય છે. આમ છતાં તું તારા સંપર્કથી આખા ચંદ્ર-મંડળને શ્યામ નથી બનાવી દેતું, તે મોટું આશ્ચર્ય છે. અથવા તો જ પોતે અંદર મલિન હોય, તે જ મલિનતા સંસર્ગથી બહાર પણ મલિનતાને ધારણ કરી લે છે; પણ જ અંદર નિર્મળ જ છે, તેને કાણ મલિન કરી શકે તેમ છે ?^{૧૨} જગતસંબંધી દોષો વડે પૂર્ણ છતાં આકાશ સર્વદા નિર્વિકાર રહે છે અને તે તત્ત્વ-જ્ઞની પેઠે સર્વ અર્થથી શૂન્ય છે, એ જ એક મોટું સુખ છે.^{૧૩} હે પ્રિય મહાશય આકાશ ! તું પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓની, વૃક્ષોની અને લતાઓની ઉત્પત્તિ કરનાર સાધનોને અવકાશ આપે છે, તેથી તું તેમની ઉત્પત્તિનો કર્તા છે. વળી તું ચંદ્રમા, મેઘ, સૂર્ય, કિરન, વાતસ્કંધ અને દેવતાઓના પણ આધારરૂપ છે. આવી રીતે તારો સ્વભાવ સર્વત્ર સમાનતાવાળો અને સ્વચ્છ છે અને તારું સર્વ કર્મ રમણીય છે. પરંતુ તું એક અગ્નિને અને સૂર્યને બાળવાનો અવકાશ આપીને જ સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ અમને અત્યંત ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૪} હે આકાશ ! તું નિર્મળ છે, સ્વચ્છ છે અને પ્રકાશમય છે. તું ઉત્પત્તિપણથી ઉત્તમ દેવતા પણ આધારરૂપ છે. પરંતુ આ મેઘ તારામાં અવકાશ મેળવીને કરાઓની વૃષ્ટિ કરી મનુષ્યોને હેરાન કરે છે, તેથી તું અત્યંત હલકટ છે.^{૧૫} હે આકાશ ! સુવર્ણની પેઠે ઘણા કાળ સુધી ચો. રા. ૪૬

કસોટી ઉપર તારી કસોટી થવી જોઈએ. તારી પરીક્ષાતું બીજું કશું સ્થાન નથી, એમ હું માનું છું. કેમકે તું શૂન્ય છતાં વરસાદ, નક્ષત્ર, વિમાન, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પવન એ સર્વને ધારણ કરી રહેલ છે અને નિરર્થક નથી.^{૧૬} દિવસે તું પ્રકાશ-મય દેખાય છે, સાયંકાળે તું સંધ્યાના રંગથી રક્ત જણાય છે અને રાત્રિએ તું કાળું જણાય છે. નિરંતર તું કશાને પણ સત્યપણે ધારણ કરતું નથી તથા સર્વ વસ્તુથી રહિત છે, તેથી હે આકાશ ! તારી માયાને કાણ બહી શકે તેમ છે ? વળી તત્ત્વજ્ઞની તેવી (આકાશના જેવી) ચેષ્ટાને પણ કાણ બહી શકે તેમ છે ?^{૧૭} મહા-શય પુરુષ અક્રિયન હોય છે, છતાં પણ કાર્યોને સાધી આપે છે. જેમકે, આકાશ અંદર શૂન્ય છે, છતાં સર્વની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે.^{૧૮} આકાશના લાંબા માર્ગમાં વચમાં કાંઈ ધાસ નથી, જળ નથી, કોઈ ગામ પણ નથી, તેમ કોઈ નગર પણ નથી. વળી ત્યાં પાંદડાંઓના સમૂહ વડે સ્નિગ્ધ ઘાટી છાયાવાળું કોઈ વૃક્ષ પણ વચમાં નથી, તેમ કોઈ સારી પરબ પણ નથી. આમ છતાં સૂર્યનારાયણ હંમેશાં આકાશ-માર્ગમાં પંથ કરતા રહે છે; કેમકે સત્ત્વવાન પુરુષો પોતે આરંભેલું કાર્ય વિપત્તિ હોય તો પણ તેને મૂકતા નથી.^{૧૯} દિવસ પોતાના શરીર-ને સૂર્યના પ્રકાશરૂપી નવા વસ્ત્ર વડે શણગારે છે, રાત્રિ અંધકારરૂપી વસ્ત્ર વડે પોતાના શરીરને શણગારે છે, ચંદ્રમા કપૂરના સમૂહના જેવાં શીતળ કિરણો વડે પોતાના શરીરને શોભાવે છે, આકાશ રાત્રિમાં ઉદય પામતા તારાઓના સમૂહ-રૂપી પ્રુષ્પોના પ્રસારથી પોતાના શરીરને શણ-ગારે છે અને વસંત આદિ સર્વ ઋતુઓ વાદળાં-ઓમાંથી ઝરતાં જળબિંદુઓરૂપી જળપ્રુષ્પો વડે પોતાને શણગારે છે. વળી એ સર્વ ભેગાં થઈને આકાશરૂપી આંગણને શણગારે તે આંગણું ત્રણે લોકના સ્વામી તર

એક કળારૂપ એવા સૂર્ય અને ચંદ્રના ક્રીડા-
સ્થાનરૂપ છે.^{૨૦} અહો! મહાશય પુરુષની સ્થિતિ
ખરેખર આશ્ચર્યકારક અને ઉત્તત હોય છે.
ક્રમકે ધુમાડા, વાદળો, રજ, અંધકાર, સૂર્ય, ચંદ્ર,
સંધ્યા, તારાઓ, વિમાન, ગરુડજી, પર્વતો અને
દેવદાનવોના કોણ વડે કરીને પણ આ આકાશ
પોતાની મૂળ સ્થિતિનો ત્યાગ નથી કરતું.^{૨૧}
આ ત્રિલોકીરૂપી ધર દિશાઓરૂપી ભીતો વડે
બાધેલું છે. અંતરિક્ષલોક તેનો ઉપરનો ખંડ
છે. પૃથ્વી તેના નીચલા ખંડરૂપ છે. વરસાદો,
નગરો અને પર્વતો તેના પાન આદિ અનેક
ઉપસ્કરરૂપ છે. વિદ્યાધરો, દેવતાઓ અને મોટા
નાગોરૂપી કરોળિયા તેમાં જળાં બાંધી રહેલા
છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓના
સમૂહરૂપી શ્રીહીઓનાં ટાળાંઓથી તે ભરપૂર
છે.^{૨૨} જમ માળી અને તેની સ્ત્રી દોઈ સુંદર
વિકસિત ઉપવનની રક્ષા કરે છે, તેમ કાળ અને
ક્રિયારૂપી દંપતી આ ત્રિલોકીરૂપી ધરની રક્ષા
કરે છે. આ જગત પ્રતિદિન નષ્ટ થતું હોય એમ
ભાસે છે, છતાં પ્રવાહરૂપે તે અઘાપિપયત્ત
નાશ પામતું નથી. અહો! આ દેવી માયા
છે!^{૨૩} હું માનું છું કે, આકાશ શૂન્યતાને લીધે
કશું કરતું નથી, છતાં તે વૃક્ષ આદિની અધિક
ઉત્પત્તિને રોકે છે. ક્રમકે મહાન પુરુષ અકર્તા
હોય છે, છતાં લોકો તેની મહત્તાને લીધે તેને વિશે
કર્તૃત્વ આરોપી લે છે.^{૨૪} જેની અંદર લાખો
જગત લયને પામી જાય છે અને પાછાં ઉત્પન્ન
થઈ જાય છે, તે આકાશને શૂન્ય કહેવું એ અખંડિત
પાંડિત્યને ધિક્કાર છે.^{૨૫} આકાશ ઈશ્વરથી જુદું
છે, એવો ભેદ દોઈ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા વાદીએ
કહ્યો કાઢ્યો છે; ક્રમકે આકાશની અંદર જ સર્વ
જગતનો લય થઈ જાય છે અને પાછું તેમાંથી
જ તે ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાં જ તે રહે છે.
તારે (જન્માદ્યસ્ય ચતઃ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધ ઈશ્વર-
આકાશમાં એવામાં આવવાથી) તે જ ઈશ્વર

છે.^{૨૬} જેની અંદર અશિથી ઉત્પન્ન થયેલા તણ-
ખાઓના સમૂહોની પેઠે આસુષિની શોભા ઉત્પન્ન
થાય છે, લયને પામી જાય છે, સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ
રહેલ છે અને વૃદ્ધિ-હાનિને પણ પામે છે, તે
નિર્મળ આકાશ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત
છે, એક છે, મારા પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન છે
અને સર્વના કારણરૂપ છે, એમ હું માનું છું.
ઈશ્વરરૂપી કાંઈ બીજું કારણ એ ત્રિલોકીરૂપી જુદું
નથી.^{૨૭} જ પોતાના અંગમાં અપરિમેય એવી
સર્વ વસ્તુને અંદર ધારણ કરી રહેલ છે અને જ
ત્રિલોકીરૂપી મણિઓના વિરાળ આધારરૂપ છે,
તે આકાશ ચિદ્રૂપ છે, પરબ્રહ્મરૂપ છે અને મારા
પોતાના સ્વરૂપથી પણ ભિન્ન નથી, એમ હું
સમજું છું. તેની અંદર આ જગતનો ભ્રમ ઉદય
અને અસ્તને પ્રાપ્ત થતો રહે છે.^{૨૮} પર્વતના શિખર
ઉપર આવેલી વનભૂમિમાં, વનચર દોઈ સુંદર
મનોહર વૃક્ષોના ગહન પ્રદેશોમાં કામી ગીત ગાય
છે અને નીચે ચાલ્યો જતો આ વિયોગી પથિક
એ ગીતને સાંભળીને રસ વડે આકુળ થઈ જાય છે
તથા ગાનાર તરફ જાયું જુએ છે.^{૨૯} હે મહા-
રાજ! પર્વતના શિખર ઉપર આવેલા વનમાં
ઉત્તત વૃક્ષોના પદ્મલેખાથી છવાઈ રહેલી નિકુંજને
વિશે વિયોગથી મરણુતોલ થઈ ગયેલી વિદ્યાધરની
સુંદરી નિશ્વાસ નાખીને ગળગળી વાણીથી અને
ઉલ્કાપૂર્વક ગીત ગાય છે. આ નીચે ચાલ્યો
જતો પથિક તે ગીતને સાંભળે છે અને પોતે પણ
નિશ્વાસ નાખે છે. તે હિંડોળાના હીંચકાની પેઠે
ચંચળ થઈ રહેલી પોતાની બુદ્ધિ વડે આગળ
પગલું ભરી શકતો નથી, તેમ બીજા તેના અનુ-
ચરો પણ તેને ચાલવાને સમતિ આપી શકતા
નથી.^{૩૦} પર્વતના શિખર ઉપર આવેલાં વૃક્ષોનાં
પદ્મલેખાથી છવાઈ રહેલી નિકુંજને આપણી આગળ
જ વિયોગથી દુઃખી થયેલી આ વિદ્યાધરી
અશ્રુઓથી આકુળ થઈ ગઈ છે, તિલકની શોભાને
ધારણ કરતી નથી અને નિસાસા નાખીને કરુણ

ગાન કરે છે કે, 'હે નાથ! આપના ખોળાંરૂપી ધરને વિષે હું મંદમંદ સ્મિત સાથે આપની હડપચી પકડી યુગ્મન કરતી હતી. તે યુગ્મનરૂપી રસાયનને સંભારી સંભારીને તથા તેના આસ્વાદને વારંવાર ધૂંટી ધૂંટીને મેં આ હૃદયારાં વરસો કાઢ્યાં છે.^{૩૧} હે મહારાજ! મેં માર્ગમાં રસ્તે જતાઆવતા લોકોને મોઢેથી સાંભળ્યું છે કે, આ વિદ્યાધરીને પૂર્વજન્મનો તરુણ પતિ વિદ્યાધર કોઈ મુનિના શાપથી ખાર વર્ષ સુધી વૃક્ષરૂપ થઈ રહ્યો છે. તે સંવત્સરોને જ ગણ્યા કરતી આ વિદ્યાધરી પણ તેને મળવાને ઉત્કંઠિત થઈ જઈને વૃક્ષરૂપ બની ગયેલ પોતાના તે પતિનો જ આશ્રય કરીને ગાન કર્યાં કરે છે.^{૩૨} હે મહારાજ! જીવ્યો, એ વિદ્યાધર આપણા અવલોકનમાત્રથી શાપમુક્ત થઈ ગયો છે અને વૃક્ષભાવને છોડી દધને તે જીવડેલાં પ્રુષોરૂપી હારયને ધારણ કરી રહ્યો છે. જીવ્યો, શાખાઓને આકારે દેખાતા પોતાના તે જ ખાડુ વડે આલિંગન કરીને તે પોતાની પત્નીને કંઠમાં લગાડે છે.^{૩૩} પર્વતોરૂપી હાથીઓના વૃક્ષરૂપી શેખરોમાં જે પ્રુષોનો સમૂહ રહ્યો છે, તે શિખરોમાં જાણે વસંતઋતુમાં પડેલાં જલખિંદુઓના જેવા આકાશમાંથી મૂર્તિમાન તારાઓ જ ખર્ચાં હોય તેવો દેખાય છે.^{૩૪} માછલાંઓની પંક્તિઓના વેગવાળા ઠેકવાથી જાછળ્યા કરતી, જળની લહેરોમાં ફીડા તથા શબ્દ કરતી, અપળ ટિટોટીઓ વડે ભયંકર જણાતી, પ્રુષોરૂપી શુક્લ વસ્ત્ર વડે શોભી રહેલી અને કાંઠાઓમાં તથા જળમય પ્રદેશોમાં રહેલા નિઃશંક મૃગો વડે ભરપૂર થયેલી આ કાવેરી. અહો, એ કેવી શોભે છે! હે મહારાજ! આ સુવેલ પર્વતના શિખરમાં નિર્ભળ શોભાવાળી આ આખી કાંચનમય શિલા ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી તે દેદીપ્યમાન થઈ રહી છે. ત્રીજા આવવા સમયે અપળ થઈ રહેલા સસુદ્રના તરંગો તેની સાથે અથડાય છે, ત્યારે એ શિલા અહાર જાણે વડવાનલના તાણુખાઓ ચમકતા હોય

તેવી દેખાય છે. પર્વતોની અંદર પાસે આવેલાં ધાટાં વાદળોંઓથી ઘેરાયેલા સ્થળમાં રહેલાં, ધરની સીમાના અંતમાં આવેલાં વિકસિત નવીન વૃક્ષો વડે સુશોભિત અને ખાખરાઓનાં વૃક્ષો વડે આકાશપર્ચત વીંટાઈ વળેલાં આ નેસનાં ધરોની શોભા આપ જીવ્યો. પર્વત પાસેનાં આ ગામડાંઓ સ્વર્ગનો પણ પરાજય કરી રહ્યાં છે. તેઓ વિકસિત થઈ રહેલાં પ્રુષો વડે અત્યંત શુભ્ર એવી ફૂલની વાડીઓથી રમણીય છે, કોઈ ઉત્તમ પાતળી પેઠે તેઓ મંદારવૃક્ષોની અંદર અનેક પ્રુષસમૂહને ધારણ કરી રહ્યાં છે, તેઓ કરંડિયાની પેઠે મોરોને ધારી રહેલ છે, જળમય શીતળ પ્રદેશ વડે સુશોભિત છે, ભૈરવજપ ખાવાના સ્થાનથી જંગ્યા શિખર ઉપરથી નીચે પડતા જળસમૂહના વિલાસરૂપી વાઘ વડે મનોહર છે અને પ્રતિધ્વનિ વડે ગાજી રહેલી શુક્રોચાળાં વનોમાં ગાન કરી રહેલાં મનુષ્યો વડે સુંદર છે. પર્વતોની શુક્રોચાળાં વિચરનારા અને નેસ તથા ગોંદરાઓમાં નિવાસ કરનારા ગ્રામજનોને જે કાંઈ આનંદ મળે છે, તે આનંદ નંદનવનમાં ફીડા કરનાર દેવોને પણ નથી મળતો, એમ હું માતું છું ગામડાંમાં રહેવાને લીધે તેમની પામર જેવી દશા હોય છે, છતાં પણ જીવડેલાં પ્રુષોની કળીઓનાં કામજ પલ્લવોની અંદર છુપાઈ રહેલા તથા યુગ્મરવ કરી રહેલા મદ્ય ભરણોને જોઈને તેમનો કામ ઉદીપિત થઈ જાય છે.^{૩૫-૩૬} ભરણોએ પોતાના હિંડોળારૂપે કંદેણેલી લતાઓ વડે આકુળ એવા વનને વિશે ભિલ્લોલોડાની સુંદરીઓ ગાન કરી રહી છે અને ભિલ્લો તેમના મુખ ઉપર દષ્ટિ ઠેરવીને શુગારની ચેષ્ટાઓ વડે વ્યાકુળ થઈ ગયા છે. અરે! એ ભિલ્લો શત્રુની પેઠે નિર્દય થઈને સુગર મૃગોને શીદને મારતા હશે!^{૩૭} ગિરિવરોનાં ગહત વનોમાં આવેલાં આ ગામો શીતળતા અને સુગન્ધ તામના પોતાના અધિક ગુણથી ચન્દ્રનો પણ પરાજય કરે છે. કેમકે, તેમાં અનેક પ્રકારનાં વિકસિત થઈ

રહેલાં પુષ્પોના સમૂહોમાંથી સુગન્ધ-શીતળતા આદિ સારને ખેંચી લાવનાર પવન વડે લતાઓનાં પલ્લવોને હલાવીને નીચે ખેડેલા પથ્થિકાનાં અંગને શીતળ કરે છે અને જળને તથા તેની શીતળતાને આરે બાબુ પસારી દેનારા વાયુના પ્રસાર વડે તેમનાં જળાશયો ચપળ તરંગોને ધારણ કરી રહ્યાં છે.^{૪૧} વળી, આ પર્વત પાસેનાં આ ગામો શબ્દ કરી રહેલા ઝરણાનાં જળ વડે રમણીય છે અને આરે બાબુ પસરી રહેલ વિહસિત પુષ્પવાળાં તાલવૃક્ષોથી સુશોભિત છે. લીલામાવથી જ વિહસિત થઈ રહેલ પુષ્પો તથા પલ્લવોથી લચી પડેલી લતાઓના ચંદરવા વડે તેઓ આકાશને અડકી રહ્યાં છે અને પર્વતભાગમાં જ્યાં થઈ રહેલાં તાલવૃક્ષોમાં લટકી રહેલા મેઘો વડે સુશોભિત છે. જાણે ચંદ્રલોકના ઉપવનના ભાગો જ હોય, તેમ તેઓ ચંદ્રમાના અમૃતને સ્વનનારા અશ્વત્થ વડે અનુમાનમાં આવતી બ્રહ્મલોકની પૃથ્વીને જીતે છે.^{૪૨} નજીક આવી રહેલાં તથા જળ વડે ભરેલાં વાદળોંઓની ઘટાઓથી બમેલા મેઘોની ગર્જના થાય છે, તેથી મથૂરો નૃત્ય કરી રહે છે. એ નવીન નૃત્યને વિષે મથૂરોના સમૂહોનાં દોમળ મોરપિચ્છો વીખરાઈ બચ છે અને તેમાં રહેલી ગોળાકાર શ્રીલટીઓ ભણિઓની જમ ઝળકી રહે છે. આથી, આ ગામડાંઓ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ દશા ભોગવે છે.^{૪૩} એક બાબુ સુંદર ચંદ્રમંડળરૂપી આભૂષણ વડે સુશોભિત અને ખીજ બાબુ વિશ્રાંત થઈ રહેલા તથા જળ વડે પરિપૂર્ણ ભરેલા વરસાદરૂપી હાથીઓવાળા આ ગિરિઆમોમાં જ વિલાસલક્ષ્મી ઝળહળે છે, તે વૈભવવાળાં બ્રહ્મદેવનાં રાજ્યોમાં પણ ક્યાંથી જ હોય ! જાણે સુગંધ વડે સુશોભિત એવો દોઈ નંદનવનનો અંદરનો ભાગ હોય તેવી સુંદર દેખાતી, સંતાનક નામના કલ્પવૃક્ષની ભંતિના શુચ્છઓને હસી કાઢનાર નિકુંજેથી સુશોભિત અને પુષ્પિત થઈ રહેલ તથા ગંભીર શુંભરવ કરી

રહેલ ભમરાઓથી આકુળ થયેલાં લીમડાઓનાં ઘાટાં વૃક્ષોથી રમણીય લાગતી પર્વતોની શુક્ર-ઓ જોતાં મારા ચિત્તમાં અપાર આનંદ થાય છે. હરિણીઓના શબ્દ વડે મનોહર, મનોરમ હારીત પક્ષીઓ વડે ચિત્તહારી અને જાણે કામ-દેવનાં મૂર્તિમાન નગરો જેવાં સુશોભિત આ પર્વતગામોમાં મનુષ્યોને અત્યંત આનંદ સાંપડે છે.^{૪૪-૪૬} જાણે સ્ફટિકના સ્તંભોની જ ખરેખર રચના કરી હોય, તેમ ધારારૂપે અવિચ્છિન્ન પડ્યા કરતાં ઝરણાનાં પાણીથી સુશોભિત એવી આ આમરૂપી પર્વતશુક્રમાં દેવો નૃત્ય કરે છે, તે આપ જાણો.^{૪૭} શબ્દ કરી રહેલાં ઝરણાનાં જળ વડે સુશોભિત એવી આ પર્વતની ગામરૂપી શુક્રાની નિકુંજોને વિશે મોરપિચ્છવાળી, વિલાસ કરી રહેલી અને પુષ્પોના ભાર વડે લચી પડેલી લતાઓ નૃત્ય કરે છે.^{૪૮} હારીત પક્ષી વડે મનોહર અને લીલાં એવાં ઉપવનનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત, વાવના પ્રમાણમાં તેની અંદર રહેલાં હંસ-સારસ આદિ પક્ષીના શબ્દોરૂપી સૂક્ષ્મ ને ગંભીર ધ્વનિને ધારણ કરી રહેલ અને પર્વતની શુક્ર-ઓ વડે ઢંકાયેલ આ ગામડાંઓનાં અકૃત્રિમ સ્થળોમાં કામદેવ થયેલ આનંદથી રમે છે, એમ હું માનું છું.^{૪૯} હે શ્રીમંતના જેવા મોટા ઔદાર્ય-ને ધારણ કરનાર અને તડકાનો નાશ કરનાર ઉત્તમ ગંભીર આકૃતિવાળા મહાશય મેઘ ! તું પર્વતના મસ્તક ઉપર ભૂષણરૂપ થઈ રહેલ છે. તું જ પૃથ્વીનાં ખેતર-ખગીયા આદિને પોષણ આપનાર જળના એક આશ્રયરૂપ છે. આમ, તારામાં અનેક શુણે રહ્યા છે અને તું હર્ષથી વરસે છે; છતાં પણ તું ખારી જમીનમાં, તળાવમાં અને તેની અંદરના કાંઠા આદિ વૃક્ષોમાં સત્-અસત્ પાવનો ભેદ કર્યા વિના એકસમાન રીતે જળને વરસે છે, એ તારો અવિવેક સત્પુરુષોના ચિત્તમાં ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૫૦} હે મેઘ ! તું નિરંતર સસુદ્ર અને ગંગા આદિ ઉત્તમ

તીર્થોના જળના પ્રસાર વડે સ્નાન કરે છે. સર્વોચ્ચ આકાશમાં રહીને તું જળની વૃદ્ધિ કરે છે. તું શુદ્ધપણું ધારણ કરી વનભૂમિમાં મૌનવ્રતનો અંગીકાર કરી નિવાસ કરે છે. તું શરદઋતુમાં જળથી સાવ રહિત થઈ જાય છે, છતાં તારા અંગમાં અતિશ્રેષ્ઠ ધવલતા જોવામાં આવે છે. આમ, તું સર્વથા ગુણવાન છે. છતાં તું જળનું દાન કરવા સમયે જાહીને વજના તથા વીજળીના કડાકા કરે છે. એ તારી કેવી તુચ્છ ચેષ્ટા છે! શુભ વસ્તુ પણ અયોગ્ય પાત્રમાં રહેવાથી અશુભ દેખાય છે. જમકે, જળ ખરાબ મેઘરૂપી સ્થાનમાં રહેવાથી કાણું પડી ગયેલ જણાય છે.^{૫૧, ૫૨} અહો! મેઘે જળવૃદ્ધિ કરી! અહો! જળથી આખી પૃથ્વી પુરાઈ રહી! અહો! જમ કોઈ ધનાઢ્ય વડે તેના કોઈ દરિદ્ર વિવેચી મિત્ર પોષણને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેમ પૃથ્વીની અંદર સર્વ ધાન્યો જળ વડે પોષણને પામ્યાં છે। નિર્દય-પણું, અસ્થિરતા, અપવિત્રતા, કુત્સિતપણું અને શેરીઓમાં આઠા મારવા, એ સર્વ કૃતરાં પાસેથી મૂખોએ લીધાં છે, કે મૂખો પાસેથી કૃતરાંએ લીધાં છે, તે હું જાણી શકતો નથી.^{૫૩, ૫૪} કૃતરાની યેડે મૂખ માણસ બહુ હોપવાળો હોય, તો પણ સૌયં, સંતોષ, ભક્તિ આદિ ગુણો વડે તે કોઈને સ્વીકાર્ય થઈ જાય છે.^{૫૫} પંડરા આદિ ઝેરી વસ્તુ ખાવામાં આવવાથી ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા પુરુષોને, મદિરા આદિના મદ વડે મત્ત થઈ ગયેલાઓને, પ્રમાદ અને ક્રોધ આદિના આવેશને લીધે ક્રૂરા આદિમાં પડવા તૈયાર થઈ ગયેલાઓને અને તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી દેહાતુસંધાન છોડી દઈ કેવળ આત્માનંદમાં જ નિમગ્ન રહેનાર ચોગાઉઠ પુરુષોને ભોગપરેપરામાં જ શરીરને ભેડી દેનારા વિષયલપટ મૂખ પુરુષ, પોતામાં પાંડિત્યનું આરોપણ કરી તણના જવા તુચ્છ સમજે છે. પરંતુ હે તણ! તું જ અવલોકન કર કે, એ વિષયલપટ પુરુષોમાં ઇચ્છા છે કે તેઓ જડ જ

છે! એ તેઓમાં ઇચ્છા હોય, તો તેઓ કૃતરા જવા છે અને તેઓ એ જડ હોય, તો તેઓ પોતે જ તણથી પણ તુચ્છ છે. (એટલે પછી ઉન્મત્ત આદિથી પણ તે નીચ હોવાથી બીજાની હલકાઈ ગણવી એ તેઓની બૂલ જ છે. આ વાતના રહસ્ય વિષે તું જ વિચાર કરી જો.)^{૫૬} સિંહ અને કૃતરા એ બન્નેમાં તિર્યકજાતિપણું સમાન છે, છતાં મેઘગર્જના આદિના કોલાહલ સહન કરવાના તે બન્નેના પ્રકારમાં ભેદ રહ્યો છે. કેમકે સિંહ ચિત્તમાં કશો ક્ષોભ પામ્યા વિના જ અનાદરને લીધે આંખો મીંચી રાખીને એ કોલાહલને સહન કરે છે; ત્યારે કૃતરા મનમાં ક્ષોભ પામીને બચને લીધે આંખો મીંચી રાખીને એ કોલાહલને સહન કરે છે.^{૫૭} નિત્ય અપવિત્ર, પોતાનાં પ્રિય મનુષ્ય તરફ કેવળ ભસવાથી જ રનેહ બતાવનાર અને શેરીઓમાં રખડી રખડી સર્વ સમયને ગાળી નાખનાર હે કૃતરા! ચિત્તની સમાનતા જોઈને કોઈ મૂખે જ તને આ અપવિત્રતા આદિ ગુણોનું શિક્ષણ આપ્યું છે, એમ હું માનું છું. અહો! આ વાત કેવી બેઠકારી છે!^{૫૮} નિરંતર સર્વ જગતને વિષમ (એકબીજાથી બુદ્ધ પડી રહે તેવા પ્રકારનું) બનાવનારા વિધાતાએ જ પોતાની સરમા નામની પુત્રીરૂપ કૃતરાના સંતાનરૂપ કૃતરાને વિષે, તેને ઘટે તેવા બધા જ ધર્મો નિર્માણ કર્યા છે. તેમણે અપવિત્ર કચરાથી ભરેલા ખાડામાં તેના નિવાસ કદંબો છે, વિદ્યા તથા પરુ વગેરે, તેના ભોજનરૂપ કદંબો છે, રસ્તાની વચ્ચે સર્વ મનુષ્યો દેખે તેવી ખરાબ રીતે મૈથુન કરવાની દુષ્ટ ઇચ્છા તેના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન કરી છે અને તેનું શરીર પણ સર્વની નિંદાનું પાત્ર થાય તેવું બનાવ્યું છે.^{૫૯} તારાથી વધારે અધમ બીજે કોણ છે! એમ કોઈ પુરુષ પૂછે છે, એટલે કૃતરા તેને હસીને કો 'અપવિત્રદેહાદિમાં અભિમાન બંધાવનાર આંખે વિચારરૂપી નેત્ર ન હોવાથી એ

અંધારારૂપ અને ખરાબ પરિણામમાં દેરી
જનારા અશુભ એવા અજ્ઞાનતું જે પુરુષ સેવન
કરે છે, તે મારાથી પણ વધારે અધમ છે. કેમકે
મારામાં શૌચ, સ્વાભાવિક ભક્તિ અને શેડામાં
સતોષ, વગેરે જે ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે, તે અનેક
પ્રયત્નો વડે શોધીએ તો પણ મુખમાં જોવામાં
આવતા નથી. ^{૧૧૦} (ફતરો અપવિત્ર પદાર્થ તું
લક્ષણ કરે છે, અપવિત્ર એવા વિષા આદિના
મોટા કચરાના ઢગલામાં રમે છે.) નોળિયું તથા
જંદર આદિ પ્રાણી જીવતું જ હાથમાં આવી જાય,
તો તેનું ગુપચુપ લક્ષણ કરે છે અને ખરું તથા
વાછરડું આદિ કોઈ નિર્બળ પ્રાણી પંજમાં
આવી જાય, તો તેને પણ ક્રાડી આવે છે. ફતરી-
ની સાથે મૈથુન કરવા સમયે સર્વ મનુષ્યો તેની
પાસે જઈ તેને પાપાણુ વડે પ્રહાર કરે છે. આમ,
અત્યંત અસમર્થ એવા ફતરાને વિધાતાએ જ્યાં
સુધી તે જીવે ત્યાં સુધી ખરાબ અને કૌતુક ઉપ-
જાવે એવી સ્થિતિવાળો જ બનાવ્યો છે. શિવલિંગના
ઉપર ઘંઘાટ કરી રહેલો કાગડો પોતાના આત્માને
દેખાડી આપી સૂચવે છે. કે, 'અયોગતિના હેતુ-
રૂપ એવાં સર્વ પાતકોમાં પહેલી પંક્તિ ધરાવ-
નાર શિવનિર્માલ્યલક્ષણને માટે હું શિવલિંગ પાસે
આવતાં પ્રત્યક્ષ જ કાગડારૂપ થઈ ગયો છું', તમે
તે જુઓ ^{૧૧૧, ૧૧૨} આ કુદ કાગડા ! કાનને કડવા
લાગે તેવા ઢંભી ધ્વનિ વડે હંસ તથા સારસ
આદિના ગુણોને ગળી જનારા તું આ તળાવમાં
કાલવની અંદર ફરતો રહી ભૂમરાઓના શબ્દને
ઢાંકી દે છે, તેથી મારા મસ્તકમાં તું એક શબ્દ
જવો થઈ રહ્યો છે. ^{૧૧૩} આ કાગડો નરકના જેવા
નાના પ્રકારના વિષા આદિ અપવિત્ર પદાર્થો તું
લક્ષણ કરે છે અને કમલિની પોતાને પ્રાપ્ત થાય
છે, તો પણ તે તેને છોડી દે છે.) આ વિષયમાં કશું
પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કેમકે જે પદા

ઃ સર્વદા અભ્યાસ પડી જાય છે, તે પછી

ચિત્તિ કર જ થાય છે. ^{૧૧૪} આ કાગડો

વનમાં અનેક પ્રકારનાં પ્રુષોના કેસરો વડે ઘોળા
શરીરવાળો થઈ ગયો છે, તેથી ભ્રાંતિ વડે તે બધું
કોઈ ખરેખર હંસ જ હોય તેવો જણાય છે. પણ
પછી સડી ગયેલા જીવડાઓનાં કુળોને તે
ઢાળિયો કરી જતો જણાય છે, એટલે તે ખરે-
ખર કાગડો જ છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ^{૧૧૫} કાળા
રંગવાળી અને કાળી પાંખોવાળી ઠાયલો ભેગી
થઈ હોય અને તેમાં કદાચિત્ કાગડો ભળી
ગયો હોય, ત્યારે તે પોતે જ પોતાના કણું કદું
અવાજને બહાર ન કાઢે, તો કાણુ તેને જાણખી
શેકે ? ^{૧૧૬} જમ કોઈ ચોર રાત્રિએ સર્વ મનુષ્યો
સૂઈ જતાં યજ્ઞભૂમિનાં વૃક્ષ ઉપર ચડી દશે દિશા-
ઓમાં જુએ છે, તેમ મોટા અરણ્યની મૃત્તિકા
વડે બનાવેલા આ માટીના બૂના થાંભલા ઉપર
બેઠેલો કાગડો ચારે બાજુ જોયા કરે છે. ^{૧૧૭} આ
કાગડો બેડતી ધૂળ (ઉકરડા)ના સમૂહથી ધૂસરી
થઈ રહેલી કાંધવાળો છે અને તે વેગવાળા સારસ-
પક્ષીઓએ ઉધાડી નાખેલાં કમળોના મકરંદથી
સુશોભિત છે, એવા આ તળાવની અંદર કેમ
વિહાર કરે છે ? ^{૧૧૮} અહો ! કદની વાત છે કે, વિક-
સિત થઈ રહેલાં કમળોના નિવાસરૂપ રમણીય
તળાવની અંદર જ રહેનારા રાજહંસોની સાથે
આ કુદ કાગડારૂપી પિશાચ સરસાઈ કરવા
નીકળ્યો છે ! એનું મોહું શિક્ષા વડે પ્રહાર કરવા
યોગ્ય છે, છતાં જુઓ, તે આ નાનકડા કહેળા
ખરાબ તળાવમાં બેસી રાજહંસનું અનુકરણ
કરવા માટે જુદી જુદી જાતની લીલાઓ કરે છે.
કુદ વાણીરૂપી કરવતને જ એક ચિહ્નરૂપે ધારણ
કરી રહેલા હે કાગડા ! પોતાના લાગને કાગડા
વિના બીજે કોઈ ન ખાઈ જાય એવી શંકાથી
તું નિરંતર કાગડાઓને જ બોલાવતો રહે છે.
તો તારી એ શંકા આજે જ્યાં ચાલી ગઈ ?
પોતાની એક મૂળ (પુત્ર) જીવવાની આશાથી,
(તું આ કાચકના બાળકને શા માટે વૃથા પોષણ
આપે છે ? કેમકે તારો સ્વભાવ જ કદું સાધણ કર-

વાનો છે. તું બ્રાતિથી આ સુસ્વર ઢાયલના બાળ-
કનું પોષણ કરે છે) પણ એ તારા મનોરથને સિદ્ધ
ન કરતાં તને ઊલટું ઉપહાસકારક થઈ પડશે.
કમળના વનમાં વિલાસ કરી રહેલા અને કલંક-
ના જવા ફર સ્વર ભોલનારા કાગડાને બેઈ કોઈ
કહે છે કે, 'હે કાગડા! તારા અથવા બળપુરુષોના
સેંકડો ફર શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં છતાં જ
પુરુષ ખેદ પામીને ક્રિયાશૂન્ય થઈ જઈ રેતો
નથી, તેનું તું તારી ખરાબ વાણીરૂપી કરવત વડે
વિદારણ કર; પણ હું તેવો નથી, તો તું મારી
પાસે વૃથા શું ઘોંઘાટ કરે છે?' ૧૧૮-૭૧ ક્યાં કરતાં
હિંસક પ્રાણીઓ વડે વ્યાપ્ત અને બગલાઓ તથા
જલકાગડાઓથી ભરેલા એવા આ તળાવની
અંદર ધ્રુવડ તથા કાગડા આવી બેસતા હોય,
તો આ તળાવરૂપી સભા યોગ્ય પાત્રો વડે
યુક્ત થયેલી ગણાય. ૧૧૯ (કાગડાઓના સમૂહની
સાથે સમાન પાંખોવાળી અને સમાન આકાર-
વાળી ઢાયલ સભામાં બેઠેલા પંડિતની પેઠે તેની
વાણી વડે જ ઝોળખી શકાય છે) ૧૨૦ ઢાયલ તેનાં
કામળ પુષ્પોને ચૂંથી નાખે તો પણ આ પુષ્પલતા
કલાચિત્ત તે સહન કરી શકે છે, પરંતુ કકપક્ષી,
ગીધપક્ષી, જળકાક, બગલાઓ, ફૂકડાઓ અને
કાગડાઓ આદિના સ્પર્શને તે સહન કરી જ
શકતી નથી. ૧૨૧ હે કાકિલ! દંપતીના રતિકલહ-
માં તેનું સમાધાન કરવા માટે એક દૂતરૂપ એવા
તારા અધુર અને કાનને આનંદ આપે એવા
નાદને અહીં જાણુ સાંભળે છે? કેમકે આ લીમ-
ડાની ઝાડીમાં ધ્રુવડો સાથે નિરંતર કલહ કર-
નારા કાગડાઓએ પોતાના ઘોષરા એવા કેંકાર
ના અવાજથી સર્વના કાનને બહેરા બનાવી
દીધા છે. ૧૨૨ આ સુંદર ઢાયલનું અચ્ચું ઉપવનની
અંદર રાગી પુરુષો પાસે પોતાની કામળ વાણી
વડે મહોત્સવ જેવી કથા કરી સરળપણાથી સર્વ
શ્રોતાઓના મનનું રંજન કરે છે, ત્યાં તો વચમાં
આકાશમાંથી દૂદી પડી કાગડાએ 'આ ઢાયલના

અચ્ચાને મેં પુત્રની પેઠે પાળી-પોષી જિવાડેલ
છે' ૧૨૩ ત્યાંદિ દેટલીક તિરસ્કારની વાતો કરીને ભય-
કર શબ્દો વડે સર્વ શ્રોતાઓને નીરસ બનાવ્યા
છે. ૧૨૪ હે ઢાયલ! તું હર્ષને લીધે તરત જ
પોતાના સ્વરને બહાર લાવી કેમ શબ્દ કયાં કરે
છે? તારા કઠમાંથી હર્ષને લીધે બહાર આવેલા
તારા સુસ્વરને તું પાછો સમેટી લે. આ આપણા
સુસ્વર ગાયનનો યોગ્ય સમય છે, એવો ભ્રમ તને
ન થાઓ. કેમકે નિરંતર પુષ્પોની ઘાટી ઘટાથી
છવાઈ રહેલા આ વસંતનો સમય નથી. હેમ ત-
ને કારણે ને આકળના સમૂહ પડવાને લીધે આ
સર્વ વૃક્ષો સુકાઈ ગયાં છે; એટલે આ વખતે
તારી વાણી દીપશે નહિ. ૧૨૫ વિચિત્ર પ્રકારના
અભિનવ અંકુરો વડે સુશોભિત એવા ચૈત્રમાસની
અંદર કોઈ વિરહિણી સ્ત્રી ઢાયલને કહે છે કે, 'હે
સુંદર આકારવાળી સુસ્વર ઢાયલ! આ ચૈત્રમાસ
કોનો છે?' ત્યાં જોયા વૃક્ષમાંથી તેં મધુર શબ્દો
વડે કામળપણે કહ્યું કે, 'તારો છે, તારો છે.'
આવું જ તેં કહ્યું, તે દુઃખ આપનારું, નફારું અને
ખોટું વચન તને કાણે શ્રીખંડ્ય છે? મૌન, પાંખ
આદિનું ચલનવલન, વર્ણ અને શરીર, એ બધાંનું
સમાનપણું છતાં કાગડાઓના સમૂહમાં કાન્તિ વડે
સુંદર એવી આ ઢાયલ મૂખના સમાજમાં રહેલા
પંડિતની પેઠે છેટેથી જ ઝોળખાઈ રહે છે. કેમકે
ઉત્તમ આકાર તથા ઉત્તમ ક્રિયાવાળા પંડિતો
મૂખોની સભામાં બેઠા હોય, તો પણ તેઓ પોતા-
ના યોગ્યતાવાળા અત કરણમાં રહેલા ઉત્તમ
ગુણોથી છેવટે પ્રસિદ્ધિમાં આવી જાય છે. ૧૨૬ હે
ભાઈ કાકિલ! કડવો અવાજ કરી રહેલા કાગડા-
ઓ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલો આ શિશિરઋતુનો કાળ
છે, આ કાંઈ વસંતોત્સવ નથી. હમણાં તારા
શબ્દોમાં અમૂલ્ય ગુણનો આરોપ થવો અશક્ય
છે માટે તું તારા સ્વરને બંધ કરી કોઈ વિગત
વૃક્ષવાળી શુક્રમાં તેનાં ખરી પડેલાં બૂનાં
કાંચો વડે ઢંકાઈ રહેલા માળામાં મૌન

કરી નિવાસ કર. ૮૦ આશ્ચર્ય છે કે, આ કાયલનું બાળક પોતાની માતાને છોડી કાગડી પાસે ચાલ્યું બધ છે; વળી આશ્ચર્ય છે કે, એ કાગડી તે કાયલના બાળકને તેની જોળબાણ પડતાં આંચ અને ચરણ વડે પ્રહાર કરે છે. આ વિષયમાં હું કાળુમાત્ર વિચાર કરું છું, ત્યાં તો એ કાયલનું બચ્ચું પણ ઉત્સાહભરે પોતાની માતાની પેટે જ પોતાનું બળ વધારવા માટે આકાશમાં ઊડવા લાગી ગયું. કેમકે ભાગ્યશાળી પુરુષ જ દિશામાં બધ છે, તે દિશા જ તેને માહાત્મ્ય આપનાર થઈ પડે છે. ૮૧

ચિત્રં માતરમેષ કોકિલશિશુઃ સંત્યજ્ય
કાર્કી ગતઃ સૈપૈનં તુદતીતિ યાવદહમપ્યાચિન્ત-
યામિ ક્ષણમ્ । તાવત્સોઽપિ તથાશુ માતૃસદૃશં
શ્લિષ્ઠો રસાદ્વર્ષિતું યામાયાતિ દિશં સ્વભાવસુમગઃ
સૈવાસ્ય માહાત્મ્યદા ॥ ૮૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શ્લોકકકો-
લિલાન્યોક્તિવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૧૧૬ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૧૭ મો * ~*~

તળાવ, કમળ અને હંસ આદિનું વર્ણન

॥ સહચરા કુઙ્કુઃ ॥

પદ્મ્યાદિસાનાવિવ વિંચિતં ચં પુરઃસરો માર-
પુરઃસરો યઃ । કહારપદ્મોત્પલજાલનાલલલલદ્વિ-
ચિત્રારવપક્ષિવીતમ્ ॥ ૧ ॥

સહચરો બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આ આપણી પાસે રહેલું પવંતનું શિખર અત્યંત શોભાને લીધે કામનું ઉદ્દીપન કરે છે, તેથી તે બધું કામદેવનો પ્રધાન હોય તેવું દેખાય છે. તેની

અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ મૂર્તિમાન આકાશ જવા દેખાતા આ તળાવને આપ બુઝો. એ તળાવ કદહાર, પદ્મ, ઉત્પલ આદિ કમળની અતિઓના સમૂહના નાળમાં કમળને માટે કીડા કરતાં અને વિચિત્ર શબ્દવાળાં પક્ષીઓ વડે વ્યાપ્ત છે. ૧ વિકસિત થઈ રહેલાં ઉત્તત કમળોની કળી-ઓમાં રહેલા સુશોભિત રાજહંસો વડે યુક્ત અને ઇન્દ્રનીલમણિની પીઠ ઉપર બેસનાર ભ્રમરા, સારસ તથા કૌંચ આદિ પક્ષીઓ, બ્રાહ્મણો અને બીજા લોકાદાથી સેવાયેલું આ તળાવ બધું પૃથ્વી ઉપર બ્રહ્માનું ઘર જ હોય, તેવું રમણીય દેખાય છે. ૨ પથરાઈ રહેલાં જળબિંદુઓ વડે દિશાઓના મધ્યભાગને ભયાનક બનાવી દેનાર, ઊધડી ગયેલાં અનેક જાતનાં કમળોના સમૂહની અંદર રહેલા મુકરંદ વડે ગૌરવણું થઈ રહેલ, સુગંધ વડે ભક્ત થયેલા ભ્રમરાઓ તથા પક્ષી-ઓનાં ગાયન વડે ગાજી રહેલ અને આકાશમાં ઉપરના ભાગમાં બધું ચંદરનો બાંધી દીધો હોય એવો ભાવ દેખાડનાર આ તળાવ વાદળો તથા ગ્રાહ્ય આદિને પ્રતિબિંબના મિથથી ધારણ કરી રહેલ છે. ૩ આ તળાવની અંદર કોઈક સ્થળે મંદ મંદ ગર્જના કરી રહેલા તરંગો ઊછળતા એવામાં આવે છે અને કોઈ ઠેકાણે મદોનમત્ત, પણાથી એકબીજાનો દ્વેષ કરનારા તથા અત્યંત ઘોંઘાટ કરી રહેલા ભ્રમરાઓ દેખાય છે. કોઈ ઠેકાણે જળની ગંભીરતાથી તથા નિર્મળતાથી નિશ્ચળપણને લીધે આ તળાવ પોતે બધું સુષુપ્તિ અવસ્થાને ધારણ કરી રહ્યું હોય એવું જણાય છે અને કોઈક ઠેકાણે કમળોથી તથા ડોલરોથી તે બધું ઢંકાઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે. ૪ આ તળાવ બિંદુરૂપ થઈ રહેલા મોતીના જવા જળ વડે તાપનો નાશ કરે છે અને કાંઠા ઉપર રહેનાર સિંહોને પણ ઠેંક વૃક્ષના અગ્રભાગથી માંડી જળ સુધી લાંબાઈ રહેલી સુંદર લતાઓ વડે રોકે છે. તરંગો વડે ઘોવાઈ ગયેલી શિલાઓવાળા આ

* આ એકોત્સવરમા સર્ગમાં અનેક જાતના જાણી સુશોભિત એવા તળાવ વિષે વર્ણન આવશે; તેના પ્રસંગથી કમળ, ભ્રમરાઓ અને હંસ પ્રત્યાદિ વર્ણન આવશે.

તળાવના જળપ્રાય પ્રદેશ કાદવ વડે વિષમતા-
વાળા થઈ રહ્યા છે અને અનંત મેઘા વડે અનંત
જળમય પ્રદેશને ધારણ કરી રહેલ ભૂતિમાન
આકાશ જ બહુ પૃથ્વીમાં આવી અવતર્યું હોય
તેમ આ તળાવ શોભે છે.^૫ વરસાદને દૂર લઈ
જનારા પવનથી કંપિત થઈ રહેલા કમળના
સમૂહમાંથી જીડેલા મકરંદની કાન્તિથી આ તળાવ
બહુ વીજળીના પ્રકાશને પોતાની અંદર ધારણ
કરી રહ્યું હોય તેવું શોભી રહ્યું છે. આથી એક
દેશમાં જળખિંદુઓના સમૂહને અને એક દેશમાં
અધકારના સમૂહને ધારણ કરી રહેલ આ તળાવ
બહુ સંધ્યાકાળ સંબંધી આકાશ હોય તેવું દેદી-
પ્યમાન દેખાય છે.^૬ કમળા ખભાઓ પોતાનાં
અસ્થાઓને પોપણ આપવા માટે પોતાના માળા
પ્રત્યે લઈ જવાના કમલિનીઓનાં કમળરૂપી
ઠાળિયાના ભાર વડે થાકી ગયા હતા, તે હંસો
બહુ કાળ વડે એકઠાં કરી રાખેલાં ભૂતિમાન
અંદ્રખિઓ હોય તેવાં શોભે છે. એ હંસોથી
વીંટાયેલું આ તળાવ શરદઋતુનાં વાદળોના
અનેક ખંડો વડે સુશોભિત થઈ રહેલ આકાશની
પેઠે કેવળ પવન વડે પણ સુંદર દેખાય એવું છે,
તો પછી સુગંધી વાયુ વડે તે સુંદર દેખાય તેમાં
શું કહેવું ?^૭ આ તળાવના તરંગોની પંક્તિઓ
બહુ સુગંધનો ભાર ઉપાડવાથી થાકી રહ્યા હોય
તેમ મંદ ગતિ કરનારા અને મકરંદના સંપર્કથી
ભીના થઈ રહેલા પવનોથી કંપી રહી છે અને
એવા જળમિશ્ર કાદવને નીચો બેસાડી દઈ
જળથી છૂટા પાડી દેવામાં થતી ત્વરાને લીધે
એક ભતના મોટા વિચિત્ર શબ્દને ધારણ કરી
રહી છે. આથી શોભને પામી ગયેલાં પક્ષીઓ
તીરની લતાઓમાં ભરાઈ બેસે છે. વળી એ
લતાઓ પુષ્પવૃદ્ધિ કરી રહી છે, તેથી તરંગોની
પંક્તિઓ બહુ પોતાની વૃદ્ધિ માટે તે પુષ્પવૃદ્ધિને
તટ સાથે સાંધી દેતી હોય તેમ જણાય છે.^૮
અપણ એવાં મોટાં કમળોનાં પલ્લવોરૂપી વીંઝણા-

ઓ વડે પંખો કરાયેલ, ઢળેલા ચામરનાં જવાં
સુંદર દેખાતાં ફીણો વડે સુશોભિત, ભમરાઓ
તથા કાચલીનાં ગાયન વડે ગાજી રહેલ અને
સુંદર ગોળ કમલિનીઓરૂપી રમણીય સ્ત્રીઓના
સમૂહ વડે વીંટાયેલું આ તળાવ બહુ ઢાઈ રાખતું
અનુકરણ કરતું હોય તેવું લાગે છે.^૯ ભમરાઓ-
રૂપી શ્રેષ્ઠ પાત્રોના મનોહર પદાર્થોમાં પણ
અતિમનોહર એવા ગીત વડે શોભાયમાન એવું
આ તળાવ કમળોના મકરંદોના સંબંધથી વ્યાપ્ત
થઈ રહેલ છે અને તેને લીધે જ પીળા થઈ રહેલા
જળને તે ધારણ કરે છે. વળી બહુ ફીણના
પિંડો અંધારી રહ્યા હોય તેવા ઘોળાં કમળોના
ખંડો વડે તે સુશોભિત થઈ રહેલ છે અને
પોતાના તટ ઉપર આવેલાં ઉપવનોના પુષ્પ-
સમૂહોરૂપી શિરોભૂષણને ધારણ કરી રહેલ છે.^{૧૦}
સત્સંગતિ જમ દ્વંદ્વકમળને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમ
આ તળાવ પણ શુદ્ધ દ્વંદ્વના જવાં નિર્ભળ
કમળો વડે સુશોભિત છે. વળી, સત્સંગની પેઠે
જ આ તળાવ દ્વંદ્વને પરમ આનંદ આપે છે,
રસવાણ છે અને સ્વાદિષ્ટ છે.^{૧૧} હે શાંત મહા-
રાજ ! જમ સર્વ શાસના સારરૂપ પરબ્રહ્માં
વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામવાથી મહાત્માઓનાં
ચિત્ત નિર્ભળ જણાય છે, તેમ આ તળાવ પણ
પોતામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા શરદઋતુના
આકાશ વડે નિર્ભળ જણાય છે.^{૧૨} સુંદર એવાં
સારસપક્ષીઓ વડે રમણીય, ઝાકળ વડે વીંટાઈ
રહેવાથી કંઈક લક્ષ્યમાં આવતું અને ઝાકળે
પોતાના જવું બનાવી દેવાથી ર્યામતા વિનાતું
થઈ ગયેલ આ તળાવ બહુ ઝાકળનો વરસાદ જ
હોય તેમ શોભે છે.^{૧૩} હે મહારાજ ! આ બ્રહ્મથી
દૃશ્ય બુદ્ધ નથી અને તેના પરિણામરૂપ પણ
નથી; છતાં તે બહુ બુદ્ધ જ હોય, તેમ દેખાય
છે. તેવી જ રીતે આ તળાવની અંદર રહેલ
તરંગ આદિ પણ તળાવથી બુદ્ધ નથી, છતાં
બહુ બુદ્ધ હોય તેવાં દેખાય છે.^{૧૪} અહો !

પોતાની મેળે જ પ્રવાહરૂપે વહા કરતા અને
ચક્રાકાર વર્તુળ ચકરીઓને ઉત્પન્ન કરી રહેલા
આ જળાયોના તરંગોની પરંપરા વિષમ છે.
(ઐતલે દે, તે બ્રહ્મની અંદર પોતાની મેળે જ
પ્રવાહરૂપે વહા કરતા અને સંસારચક્રની ચકરી-
ઓમાં ગોચી ખાયા કરતા જડ બુદ્ધિવાળા મૂખ
પુરુષોની વિચારરૂપી તરંગપરંપરાના જની જ
વિષમ છે.)^{૧૧} હ્રવા, વાવ, તળાવ અને સમુદ્રના
જળમાં જેવું અંતર રહ્યું છે, તેવું જ અંતર સ્ત્રી-
પુરુષના પાણીનું (રતિનું) પણ સમજી લેવું.^{૧૨}
જમ નાના પ્રકારની જડ યોનિઓના સંબંધથી
ઠાઈ સુજ માણસનું મન જર્જર થઈ જાય છે,
તેમ જળયોનિ કમળોના સંબંધથી આ તળાવ
જર્જર થઈ ગયું છે. આમ, તેનાં કમળોને ઠેઠ
જર્જર દશા સુધી પહોંચાડનારા એવા તરંગોનાં
ભ્રમણને લીધે અત્યંત વ્યાપ્ત થઈ રહેલ અને
સંસારસાગરમાં ચકરીઓની પેઠે જ થયા કરતી
ધૃત્તિ, દ્રેષ આદિ વૃત્તિઓના ફેરફારોની માફક
અસંખ્યરૂપે દેખાતાં એ કમળોને ગણવાને કાણ
સમર્થ થઈ શકે?^{૧૩} અહો! જળના અને જડના
સમાગમની ક્રિયા આશ્ચર્યકારક જ છે. કેમકે
અત્યંત સફળુણી કમળજળના સંબંધથી પોતાના
સુગંધ, સૌંદર્ય, મકરંદ આદિ ગુણોને દોષની
પેઠે જ કંઠમાં રાખી અંદર જ છુપાવી રાખે છે
અને બહાર સર્વ મનુષ્યોને ખરાબ કાંટાઓના
સમૂહ દેખાડે છે,^{૧૪} જ ગુણો કમળના તંતુઓની
પેઠે છિદ્રવાળા છે, સુદૃઢ નથી, સૂક્ષ્મ છે, બીજ
વડે ઠંકાઈ રહેલા છે, જડતાવાળા છે તથા
નિઃસાર છે; તેવા સદોષ ગુણોમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ
ન કરતાં ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખવી જ યોગ્ય છે.^{૧૫}
ગુણ વડે અને સુંદરતા વડે સુશેખિત તથા યશ
વડે અને સુગંધ વડે પોતાના કુળને પ્રસિદ્ધિમાં
લાવનારા એવા મહાત્માઓના અને એવા જ
આ કમળોના પ્રભાવને વર્ણવવાને
પણ સમર્થ નથી.^{૨૦} હરિ (ભગવાન)ના

વક્ષસ્થળમાં નિવાસ કરી રહેલાં લક્ષ્મીજી પણ
શોભા માટે પોતાના હસ્તમાં કમળને ધારણ કરે
છે, તો પછી તેના કરતાં કમળની બીજી શી
પ્રશંસા કરવી હોય?^{૨૧} આ સૂર્યવિકાસી અને
ચંદ્રવિકાસી કમળનું જળના સંપર્કથી જડપણું
અને સૂર્ય-ચંદ્રમા ઉપર દ્રેષ રાખવારૂપી મૂર્ખતા
એ બને વ્યાપાર તો સમાન જ છે; પરંતુ ધોળાં
અને કાળાં રૂપ વડે તે બંનેનું વિસદૃશપણું
જણાઈ આવે છે.^{૨૨} તળાવોની અંદર નવી ઉદય
પામેલી કમળવનની શોભા વિકસિત થઈ રહેલ
મંદાર આદિ વનની સાથે સરખાવી શકાતી
નથી, તેમ તારાઓ વડે યુક્ત એવા આકાશની
સાથે પણ તેની સરખામણી કરી શકાતી
નથી. વળી એક જ થયેલા ચંદ્રમાઓના સમૂહ
સાથે પણ તેની સરખામણી કરી શકાતી નથી;
પણ નૃત્ય કરી રહેલી સ્ત્રીઓનાં હાસ્યવાળાં
મુખની શોભા સાથે તેને સરખાવી શકાય છે.^{૨૩}
અનન્ય ચિત્ત વડે પુષ્પક્ષતાઓનો આસ્વાદ લેતાં
જ ભમરાઓનું લાંબું આયુષ્ય વ્યતીત થઈ જાય
છે, તેઓ જ વિશેષ લાજ્યશાળી છે.^{૨૪} જ ભમ-
રાઓ આંખાઓના સુગંધ અને મકરંદ આદિ
સુંદર ચમત્કારનો આસ્વાદ લે છે, તેઓ જ ચમ-
ત્કારી છે, બાકી બીજા તો પોતાની જાતિમાં એક
ભારરૂપ છે.^{૨૫} કમળોની અંદર મકરંદના મદ
વડે અને સુગંધ વડે મત્ત થઈ રહેલા ભમરાઓ
જ કાંઈ ગુંબરવ કરે છે, તેઓ એ ગુંબરવના
મિપથી બીજાં વનોના સ્વાદ વડે સંતુષ્ટ થઈ
રહેલા બીજા ભમરાઓને હસે છે.^{૨૬} ખરેખર
ખેદની વાત છે કે, જ ભમરાએ ચંદ્રખિંબતા
જવા કામળ કમળના ગર્ભની અંદર નિવાસ
કર્યો, વિલાસ કર્યો, આનંદનો અનુભવ કર્યો
અને શયન કર્યું, તે આ ભમરો શિશિરઋતુમાં
નીરસ થઈ રહેલાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોમાં કેમ પ્રીતિ
કરશે?^{૨૭} બિડાઈ રહેલી મદિલકાની મનોહર
કળી ઉપર બેઠેલો ભમરો કાળરૂદે શળમાં પડે-

વેલા અધકાસુર જેવા દેખાય છે.^{૨૮} હે પ્રિય ભરારા! તું નિરંતર વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોના મકરંદનો આસ્વાદ લે છે અને પર્વતોમાં આવેલાં લતાવૃદ્ધોમાં ભમે છે; છતાં આજપર્યંત સંતોષ પામ્યો નથી. તેથી હું એમ માનું છું કે, તું મકરંદમાં લંપટ થઈ જવાથી દુષ્ટ ચિત્તવાળો થઈ રહ્યો છે અથવા તને વનમાંથી કશો સાર મળતો નથી.^{૨૯} કમળના વનની અંદરના મકરંદનો સ્વાદ અનુભવવામાં કુશળતાવાળો હે ભરારા! તું કમળોના આશ્રયરૂપ તળાવમાં જ. તું તારા મકરંદ વડે પ્રુથ થયેલા દેહને યોરડીઓના ઝાડરૂપી શુક્રામાં રહેલ કાંટારૂપી કરવત વડે કપાવ મા.^{૩૦} હે ભરારા! જન્મ પંડિત પુરુષ પોતાને યોગ્ય રાજસભા ન મળે ત્યાં સુધી સામાન્ય અને પોતાના સ્વરૂપને અનુચિત એવી રાજસભામાં પણ પોતાનો કાળ કાઢે છે, તેમ તું હેમન્ત તથા શિશિર આદિ ઋતુઓમાં કમળરસ પીવા ન પામે, તો પણ તું અળસીના પુષ્પમાંથી, કમળોનાં પાંદડાંઓના સમૂહમાંથી અને વિકસિત થઈ રહેલાં તમાલમાંથી મળતા મકરંદથી આયુધ્યના બાકી રહેલા ભાગને સુખથી વ્યતીત કર.^{૩૧} હે મહારાજ! તળાવના પેટાણમાં રહેલી કમલિનીઓનાં દેસરોનો ઉપભોગ કરી રક્ષા કરાયેલી અને કમલિનીના જેવી જ શોભા વડે રમણીય એવી હંસોની પંક્તિરૂપી નિર્મળ વેલ જાણે સામનું ગાયન કરતી હોય તેમ ગંભીર શબ્દ કરે છે, તે આપ જુઓ.^{૩૨} આકાશમાં પોતાની સ્ત્રીને હસીને અનુસરી રહેલો હંસ હીંચકા જેવા કમળના માળામાં રહેલી અને તળાવમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલી પોતાની સ્ત્રીને જોઈને તેના પડવાની અને જળમાં ડૂબવાની શંકાથી મૃત્તિંત થઈ જાય છે. હે મહારાજ! પોતાની સ્ત્રીને અનુસરી રહેલ હંસ હંસીને જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ જોઈ તેના ડૂબી જવાની શંકાથી મૃત્તિંત થઈ મરણ પામ્યો! આવું અત્યંત વ્યસનીપણ દોષને પણ

યશો મા.^{૩૩,૩૪} હે મહારાજ! રાજહંસ લીલા વડે જે કાંઈ મધુર અને ગંભીર શબ્દ કરે છે, તેને શબ્દ બગલો સેકડો વરસ શીખે, તો પણ તેને આવડે એમ નથી.^{૩૫} જન્મસ્થાન, આકાર, જાતિ, યેદા અને આહાર આ બધું સમાન છતાં હંસમાં અને રાજહંસમાં જે કાંઈ અત્યંત તારતમ્ય રહેલ છે, તે જુદા જ પ્રકારનું છે.^{૩૬} આકાશમાં ધોળી પાંખો વડે ગતિ કરનારો અને કમળોના સમૂહને શોભાવનારો હંસ આકાશમાં શુક્લપક્ષમાં વૃદ્ધિ પામનાર અને કમળોના સમૂહને વિકાસ આપનાર ઉદય પામતા ચંદ્રમાની પેઠે સર્વના ચિત્તને આનંદ ઉપજાવે છે.^{૩૭} જાંચાનાળવાળી કમલિનીના નાળરૂપી કદલીસ્તંભ વડે વ્યાપ્ત એવા કમળવનમાં વિહાર કરનાર હંસોની શોભાને બીજું કશું પક્ષી પામે છે.^{૩૮} તરંગરૂપી કંકણને ધારણ કરનારી ચપળ જળખિંડુઓના સમૂહરૂપી હાર વડે શોભી રહેલી, કુમ્ભ, ઉત્પલ, કદહાર આદિ પુષ્પોના સમૂહ વડે સોહામણી, ભરારાઓરૂપી ચપળ દેશલતાને ધારણ કરી રહેલી, સારસપક્ષીઓરૂપી રમત્રમયતા નૃપુરવાળી, ગોળ ચક્રીરૂપી નાભિવાળી, ચપળ વીચિઓરૂપી વિલોચનોવાળી અને જળની પૂર્તિ કરનાગ પોતાના પ્રિય પર્વત તરફ જોયા કરતી આ નદી,

તેમજ ડોલર, ચંપો તથા બીજી હતાઓના ઉપ-
સોગ વડે સૌભાગ્ય સોગવનારો આ ભ્રમર પણ
દેવથોગે ઠંડી શિશિરઋતુમાં ઢેકાં અને ઘાસનો
આસ્વાદ લેતાં સુકાઈ ગયેલા બગલા જીવો થઈ
ગયા છે. અહો! ત્રિપત્તિમાં મોટાઓને પણ દીન-
પ્રમાં મન લગાડવું પડે છે.^{૨૩} હે મહારાજ! હું
સની પાંખો વડે સરળ થઈ રહેલા કમળના વનમાં
રતો હતો, ત્યારે મહાદેહીપ્યમાન કમળની પાંદ-
રાની અંદર બેઠેલા હંસના બાળકે તેના પિતા
મથે જાંચે સ્વરે જે વાણ્ય કહ્યું હતું, તે ઘણો સમય
વેચાર કરતાં મને હમણાં યાદ આવે છે. તેણે
કહ્યું હતું કે, 'હે તાતા! આ કમલિની મધ્યાહન-
કાળમાં પણ મારા મરતકના ભાગ ઉપર બાણે
ધોળાં મોતીઓની વૃષ્ટિ કરતી હોય, તેમ સહસા
ફેલાઈ જનાર પોતાનાં ઠંડાં જળબિંદુઓના
સમૂહને પ્રત્યક્ષ રીતે નાખે છે, તે જુઓ.' આકા-
શમાં ગતિ કરનાર ચંદ્રમાની પેઠે આ તળાવના
શાંત જળમાં મૌનપણે ઘણા કાળથી ગતિ કરનાર
હંસની પાંખો પથ્થરોની પેઠે કમળોની નાળો
સાથે અથડાય છે. આથી તે બાણે સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞાના
કમળમાંથી નીચે પડતાં હોય, તેમ જે જળબિંદુ-
ઓ કમળરૂપી પડિયામાંથી એ હંસની ઉપર
પડે છે, તેને નીચે જળની અંદર ડૂરનારાં પ્રાણી-
ઓ ગંગાજળની પેઠે પરમ પ્રસન્નતાથી તરત
જ પી ભય છે.^{૨૪}

વ્યોમ્નૌદોરિવ સૌમ્યવારિણિ ચિરં નિઃશઙ્કં
સર્પતો હંયસ્યાંસહવાઞ્જનાલવલનાનિષ્કંપટક-
ક્ષતૈઃ । ગંગાવારિવદત્ર પુષ્કરપુટાદ્વાલ્લાદિવાસ્યો-
પરિ ઋષ્ટા યે જલચિન્દિવો જલચરા દૃષ્ટાઃ પિવ-
ન્ત્યાશુ તાન ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્ર-
કરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પદ્મભ્રમરહંસવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૧૧૭ એ સમાપ્ત



— સર્ગ ૧૧૮ મો* —

બગલા આદિનું વર્ણન

॥ સદ્ધરસદ્ધર્યઃ ક્રમેણોચુઃ ॥

નિર્ગુણસ્ય વ્રક્ષસ્યાસ્ય ગુણ ઈકોડંસ્તિ દ્વયતામ્ ।
યત્રાવૃષ્ટં સ્મારયતિ પ્રાવૃદ્ પ્રાવૃદ્ધિતિ દ્યુવન્ ॥ ૧ ॥

સહચર અને સહચરીઓ અનુક્રમે
બોલ્યાં:—આ બગલો સાવ ગુણથી રહિત છે,
પણ તેમાં એક મોટો ગુણ રહ્યો છે, તે આપ
જુઓ. તે 'પ્રાવૃદ્ પ્રાવૃદ્' એવો અસ્ફુટ અવાજ
કરીને વર્ષાઋતુનું સ્મારણ આપે છે.^૧ હે બગલા!
તું તળાવની અંદર રહેવાથી વર્ષા વડે હંસના
જીવો જણાય છે, તો હવે જળકાગડાઓ સાથે
મિત્રતા, દૂરતા અને કડવી વાણી, એ ત્રણે દોષને
છોડી તું પ્રસિદ્ધ રીતે બરાબર હંસતુલ્ય થઈ
જા.^૨ હે અત્યંત ચતુર મહારાજ! માછલાંઓ
મારવામાં અતિનિપુણ એવા આ જળકાગડાઓ
ચોતરફ ફર્યા કરતાં જળચર પ્રાણીઓવાળાં
જળની અંદર વારંવાર પેસીને માછલાંઓને
ચાંચમાં પકડી લેતા હતા અને તેમને ગળી
જતા હતા. પરંતુ જળકાગડાઓ દેવથોગે આજ
ઠાઈ કારણથી મરી ગયેલા મોટા મત્સ્યોને ખાઈ
જતાં ગળાના રોગ વડે દુઃખિત થઈ ગયા છે અને
અત્યંત ક્ષુધાના સમયમાં પણ હારખંધ બેસી
રહ્યા છે. તેઓ પાંખોની પેઠે પોતાની પાસેનાં
અને સુખથી પકડી શકાય તેવાં માછલાંને પણ
પકડી શકતા નથી.^૩ આમ જ લોકો સ્વાર્થથી
મરવાને તૈયાર થઈ જાય છે, એમ જળકાગડો
પોતાની ક્રિયાથી સૂચવે છે અને ઠાઈ ફૂજન
'મારો એ ગુરુ છે' એવી સ્તુતિ કરે છે.^૪ પોતા-
ની ડોકને જીચી કરી રહેલો અને ફેલાવેલ નિર્મળ
સુંદર પાંખોવાળો આ હંસ જ આકાશમાં

* આ એકસોઅઠારમા સર્ગમાં જળકાગડાઓ,
બગલાઓ, મોરો, વિશેષી વટેમાથુઓ (પાયો),
માછલાંઓ અને બપેયાઓ—એ સર્વનાં ચરિત્રો વિષે
વર્ણન કરવામાં આવશે.

આપણી પાસે જોમો છે, એમ પ્રથમ લોકોએ માની લીધું હતું. પરંતુ જ્યાં તેણે તળાવના જળમાંથી માછલીઓને પકડવા માંડી, ત્યાં સર્વ લોકોને પ્રતીતિ થઈ કે, આ તો ખરેખર બગલો જ છે.^૫ ઘણા લાંબા કાળથી ચપળ થઈ રહેલા અને આ તળાવમાં જ તપના જોવા દંભ કરી બેઠેલા બગલાઓને જોઈને ધૂતના ચરિત્રને જાણનારી કાઈ સ્ત્રી બીજી સ્થળે ઘણા લાંબા સમયથી વિષયોમાં લાંપટ થઈને ચપળ થઈ રહેલા અને આ તળાવમાં જ તપનો દંભ કરીને તેમજ અધિકારનો ઉદય થતાં સુધી ત્યાં બેઠેલા ધૂતોને જોઈ વિસ્મિત થઈ ગઈ.^૬ કાઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને કહે છે કે, 'આ જળની અંદર ટાઢને ન ગણુકારનારી આ ગામડાંની સ્ત્રીઓ ઘોળાં કમળોને લઈ બંધ છે અને તમે પણ તેની પછવાડે જવાને ઇચ્છો છો; માટે હું તમારી પ્રિયા નથી, તેથી હવે હું પણ ચાલતી ચાલું છું.'^૭ આમ કે નરસેષા! માર્ગમાં કાપને પામેલી પોતાની પ્રિયાને આં પથિક (વટે-માયુ) તીર ઉપર આવેલા અને કુસુમલતાઓની શુકાવાળા કીડાવનમાં મનાવવાના ચત્ર કરી રહ્યો છે, તે જુઓ.^૮ કે રાજન! જુઓ, આ વારાંગના હાવભાવોના વિલાસો કરીને, કંઈક કાપ બતાવીને અને વળી કંઈક હસીને આ વૃત્તાંત કહી રહી છે.^૯ બગલાઓ, જળકાગડાઓ અને ભિલ્લ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ જો કે એક જ ઠેકાણે રહે છે, તો પણ મૂર્ખો અને વિદ્વાનોની પેઠે તેમની શુદ્ધિના પરસ્પર મેળ થતો નથી.^{૧૦} અજનપક્ષીની ચાંચમાં રહેલો કીડો કિટકિટ અવાજ કરે છે અને જાણે પૂર્વકાળમાં સંચય કરેલાં પાપની ઉપરના ભાગમાં ફરક્યા કરતી ધ્વજ હોય એવો દેખાય છે.^{૧૧} તળાવના કાંઠા ઉપર આવેલા ઝાડની અંદર રહેલો ચપળ બગલો જ્યાં પોતાનો અવાજ કરે છે, ત્યાં સ્નેહને લીધે જમ સ્ત્રી પતિના વક્ષસ્થળને પકડી લે છે, તેમ માછલી કાંઈક જળવાળાં તળાવનાં આશોચિયામાં

લયને લીધે પોતાના સંપૂર્ણ બળપૂર્વક મૂલી પડે છે અને મરી જઈને પણ નિપુણતાથી પોતાના દેહની રક્ષા કરે છે. કેમકે આ સંસારમાં કાઈ મોટી આપત્તિ આવી પડે, ત્યારે હૃદયનો ભંગ થઈ જઈ મરી ગયા વિના બીજું કશું સુખ આપતું નથી. બગલા, અજગર અને જળકાગડા આદિ પ્રાણીઓના ઉદરમાં પેઠેલાં અને ચાલ્યા વિના જ તેમણે ગળેલાં મત્સ્ય આદિ જીવોનાં ચિત્તની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધા જોવી એક મૂર્ખાંશ જ છે, એમ હું મારું છું.^{૧૨, ૧૩} પોતાની પાસે જોમેલ જળકાગડાઓ, બગલાઓ, ગીધા, મીંદડાઓ અને સર્પોને જોઈને જળચર જીવોને જ લય ઉત્પન્ન થાય છે, તેની આગળ વજ્રપાતનો ભય પણ ધણુના જોવા અતિ તુચ્છ છે, એમ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિવાળા કાઈ વિદ્વાને આગાહ મને કહ્યું છે.^{૧૪} નેત્રની શોભાના બળથી ભરરાઓ પોતાની પાસે આવે છે, ત્યાં નવાં કમળોને અને ઢેતલીનાં પુષ્પોને વીખેરી નાખનારા તથા આ તળાવના કાંઠા ઉપર આવેલાં વૃક્ષનાં પુષ્પો વડે સુશોભિત એવા નીચિના પ્રદેશમાં બેઠેલા આ મુગ્ધ મુગ્ધો આપણી પાસે જ જોમેલ છે, તે આપ રાણી આદિ પ્રિયા-વર્ગને દેખાડો.^{૧૫} મંથૂર મહારાજપણાને લીધે ઇન્દ્રની પાસે જળની યાચના કરે છે અને ઇન્દ્ર પોતે મહાત્મા હોવાથી તેની યાચના ઉપરથી આખી પૃથ્વીને જળ વડે પૂરી દે છે.^{૧૬} આ મંથૂરો વાછરડાઓની પેઠે મેઘોને અનુસરે છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે, મલિન (મેલા)નો પુત્ર મલિન જ હોય છે.^{૧૭} મુગ્ધોને જોઈને કાઈ પથિક પોતાની પ્રિયાનાં નેત્રોનો વિચાર કરવા માંડી પડ્યો અને પોતાની પાસે રહેલા પદાર્થોના સંબંધમાં ચંત્રની પૂતળીના જોવા જડ થઈ ગયો.^{૧૮} મંથૂર પૃથ્વીના જળતું પાન કરતો નથી અને સર્પને બળાકારથી પકડી ખાઈ બંધ છે. આમાં સર્પની કાંઈ દુષ્ટતા કારણરૂપ છે કે મંથૂરની કાંઈ દુષ્ટતા કારણરૂપ છે, તે હું જાણી શકતો

નથી.^{૧૯} સજ્જનના ચિત્તા જવા નિર્મળ મોટા તળાવને છોડીને આ મયૂર આકાશમાંથી પડનારા મેઘના જળતું પાન કરે છે, તે તળાવમાં પોતાનું માયું નીચું નમાવતું પડે તેના લયથી છે, એમ હું માનું છું.^{૨૦} પૂરેલ સુંદર કળાંપી મેઘને ધારણ કરી રહેલા આ મયૂર! જાણે વર્ષાઋતુનાં મૂર્તિમાન બાળકો જ હોય, તેના શેષે છે. જુઓ, તેઓ પોતાનાં પીંછાંમાં રહેલાં કાન્તિમાન ચાંદ-રડાંઓને ક પાવે છે. આ શ્રેષ્ઠ વનની અંદર વનના પવન વડે ફેલાઈ જનાર અને ચપળ મોરપિચ્છનાં ચાંદરડાંથી સુંદર તરંગવાળા મયૂરોને આ સમુદ્ર જ જાણે મોતીઓનું દાન આપી નચાવી રહ્યો છે.^{૨૧, ૨૨} હે ચક્રિત ચાતક! હવે તું વનભૂમિમાં ઊગેલ લીલા વણનું લક્ષણ કર, જળનું પાન કર અને ફેળોના વનમાં જઈ વિશ્રાંતિ કર; કારણ કે આ ગ્રીષ્મઋતુમાં અગ્નિથી સુકાઈ ગયેલાં વૃક્ષોમાં રહેવાથી તને સુખ મળશે નહિ.^{૨૩} હે મયૂર! આ કંઈ સમુદ્રના જળથી ભરપૂર થયેલા મેઘ આકાશમાં ચઢેલા નથી, આ તો પર્વત ઉપર દાવાનળથી બળી ગયેલા વનની અંદર વૃક્ષોનાં કોતરોના અગ્નિભાગમાંથી ધુમાડો નીકળે છે.^{૨૪} જ મેઘે શરદઋતુમાં પણ જળ વડે મયૂરની તૃપ્તિ કરી, તે મેઘ વર્ષાઋતુમાં પણ તળાવને જળ વડે ન પૂરી દે, તો એ વાત બાળક એટલે છુદ્ડલોકને જ યોગ્ય છે. ઉદારતાના સમયમાં પણ મેઘ આ કૃપણતા કરે, તો તે જોઈને પામર લોક તેની હાંસી કરે અને એથી સજ્જન માણસોના ચિત્તમાં દુઃખ થાય, એમ વિચારી મયૂર પોતાને સર્વ સમય કષ્ટ બોદ્યા વિના વૃષ્ટા વડે જ ગાળવા લાગ્યો.^{૨૫} મયૂર વૃષ્ટા વડે પીડાતો હોય તો પણ વરસાદના સ્ફટિક જવા નિર્મળ જળનું પાન કર્યા પછી તે માર્ગમાંનાં બીજાં હોળાં જળ પીતો નથી. મેઘને સંભારી સંભારીને તે પોતાના મનમાં હરખાય છે, પણ મરી જતો નથી. કેમકે ગુણનાની ઉપર આશા બાંધી બેસનારાઓને

શ્રમ આગળ જતાં પણ પરિણામે સુખકારક નીવડે છે.^{૨૬} જમ મૂખ પુરુષો કેવળ વાતોથી જ પોતાનું જીવિત વ્યતીત કરે છે, તેમ આ વર્ષા-કાળમાં પથિંકા પણ પ્રિયાની કથાઓ વડે જ માર્ગની દુર્દશાને વ્યતીત કરે છે.^{૨૭} હે મહારાજ! જુઓ, અહીં આ તરણ સ્ત્રીઓ આ તળાવમાંથી કમળ, ઉત્પલ, કુમુદ, બિસ તથા મૃણાલ આદિ કમળોના, તેમજ કમળોનાં પાંદડાંઓમાં ભરી લીધેલા જળના ભારને લઈ વહી જાય છે. અરે! તમે આ ભારને શા માટે વહો છો? એમ કહો કે પૂછ્યું, એટલે જુઓ, એ તરણ સ્ત્રીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે પથિક! પતિના વિયોગદુઃખના તાપમાં તપી રહેલી એક પથિકાંગનાની અમે બાળસખીઓ છીએ.^{૨૮, ૨૯} આમ, પોતાના પતિ-માં રાગવડે રંગાયેલા ચિત્તવાળી, સ્તનના ભાર વડે ભરેલી અને વિલાસ વડે સુશોભિત એવાં અંગને ધારણ કરી રહેલી એ તરણ સ્ત્રીઓને જોઈને પથિકોને પોતાને ઘેર રહેલી પોતાની પ્રિયાઓ સાંભરી આવી. તેમાંથી કોઈ પથિક પોતાની પ્રિયાનું સ્મરણ કરી કહેવા લાગ્યો કે, 'સંપૂર્ણપણે જળ વડે ભરેલા મેઘોથી અધ-કારથી શ્યામ એવા આકાશને જોઈને અને સારી રીતે વિકસિત થઈ રહેલાં તેમનાં વાદળાં અને તથા અધકારની પેઠે શ્યામ એવાં શન્ય અને ગહન વનને જોઈને, તે સાચે જ મારી પ્રિયા પ્રલાપ કરે છે, પૃથ્વી ઉપર મૂચ્છાં વડે પડી જાય છે અને ચાલતાં ચાલતાં લથડી પડે છે. ભમરાઓની પંક્તિઓ વડે અને બીજાં કમળો વડે વીંટાઈ રહેલાં કમળપાત્રમાંથી સ્ત્રગ્ધા કરતા મકરંદશી મધનું પાન કરીને મત્ત થઈ રહેલા અને કાંડા ઉપર આવેલાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓનાં તૃપ્ત વડે ઉત્પન્ન થતા કોમળ, ગંભીર તથા મનોહર શબ્દના સમૂહ વડે પોતાના ગુણોને સૂચવી આપતો આ વાયુ વાઈ રહ્યો છે. હાય! વિરહી જનને કામોદીપક ઢાવાથી તે ખરેખર

ખેદકારક છે. ૩૦-૩૨

મૃંગાવલીકુવલયાવલિતાઞ્જપાત્રસંપ્રેર્યમાણ
નલિનીમધુપાનમત્તાઃ । હા વાતિ તીરતરુપલ્લવલા
સ્વલલ્લવસંમુગ્ધશ્લગ્ગણગીતગુણો નમસ્વાન્ ॥૧॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
અકરણુના ઉત્તરાર્ધને 'હરિણુમયૂર-
બકસુગ્ધાદિવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૯ મો

પથિકના સ્મશાનગમન સુધીનું વર્ણન

॥ સહચરા ઝુચુ ॥

કથયત્યેષ પથિકઃ પડય મંદરગુલ્મકે ।

પ્રિયાયાશ્વિરલલ્લાયા વૃત્તાં વિરહસંકર્ષા ॥ ૧ ॥

સહચરો ખોલ્યા:-હે મહારાજ! બુઝો,
આ પથિક મંદરાયળની નિકુંબને વિશે ધણે
લાંબે કાળે મળેલી પોતાની પ્રિયા આગળ પોતાને
વીતેલી વિરહવીતક કરે છે.^૧ તે પથિક કહે છે કે,
'તારો વિયોગયથા પછી મને એક દિવસે આ જે
આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત વીત્યું હતું, તે તું સાંભળ.
હું તારી પાસે દૂત મોકલવા વિચારવા લાગ્યો
અને મારા મનમાં કહેવા લાગ્યો.^૨ આ મહા-
પ્રલયકાળના જેવા વિયોગના સમયમાં હું અહીં
રહ્યો છું. તમારા વૃત્તાંતને સંદેશારૂપે લઈ જઈ
ઠાણુ મારી સ્ત્રીએ કરેલા સત્કારનું^૩ પાત્ર થવાને
મારે ઘેર બથ! અરે! પારકાના દુઃખની શાંતિ
કરવા માટે પ્રીતિપૂર્વક અને સરળતાથી નિરતર
ચત્ન કરે એવો 'ઠોઈ પુરુષ આ જગતમાં છે જ
નહિ. અહો મને સાંભળ્યું'! શિખરને વિશે રહેલો
આ મેધ પરદુઃખની શાંતિ કરવાના ગુણથી સંયુક્ત
છે, કામદેવના ઘોડાની પેટે તરત જ મારે ઘેર જઈ

૪ આ એકસોએગણીસમા સર્ગમાં ઠોઈ પથિક
પોતાની પ્રિયાને મળતા, તેની પાસે તેના વિયોગથી
થયેલી પોતાની પ્રથમની દશાથી માડીને કે સ્મશાન-
ગમન પર્વતની દશાને વર્ણવશે

શકે તેમ છે, પરોપકાર કરવામાં બહુ રસિક છે
અને વીજળીરૂપી સ્ત્રી સાથે અહીં ઊભો છે.^૪
હે ભાઈ મેધ! તું ગુણવાન છે. તો, તને યોગ્ય
એવા અને પોતાના કંઠમાં ગુણ (પ્રસન્નતા)
ને ધારણુ કરી રહેલા ધન્દ્રધનુષ્યને ગ્રહણુ
કરીને તું મારી પ્રિયા પાસે જજ અને ઝરતાં
જળમિદુઓવાળા તારા શીતળ પવનો વડે
તેને પ્રથમ આશ્વાસન આપજ. પછી, હે
સુંદર આકાશગામી! તું મારો સંદેશો પહોં-
ચાડવા માટે મદમંદ ગજના કરજ. માત્ર, એક-
બે ઘડી તું દયા કરજ! કેમકે, આંસુથી ભરપૂર
આખેલાળી મારી એ બાલપ્રિયા કુમળા કમળના
જવી ઢામલાંગી છે અને તે તારી ગાઠ ગજનાને
જીરવી શકે એમ નથી.^૫ હે મેધ! મેં મારા દુઃખ-
કાશમાં ચિત્તરૂપી શલાકા વડે મારી પ્રિયાને
આલેખીને તેને આલિંગન કયું^૬ હતું; છતાં તે
મારી સુશીલ પ્રિયા હમણાં અહીંથી ઠાણુ બહુ
ક્યાં ચાલી ગઈ, તે હું બહુી શકતો નથી.^૭ હે
ઢામલાંગી પ્રિયા! મેધને મેં આ પ્રમાણે કહ્યું
અને તારા વિયોગની ચિંતાથી મારી બુદ્ધિ પર-
વશ થઈ ગઈ. મારા મનની કલ્પના પણ અંદર જ
લીન થઈ ગઈ. મારી સ્મૃતિ પણ તારી સાથે જ
ઠાણુ બહુ ક્યાંય જતી રહી! એ સ્મૃતિનો લોપ
થઈ જવાને લીધે મારું શરીર પરવશ બની ગયું,
મારાં અંગો લાકડું અને ભીંતના જેવાં જડ
થઈ ગયાં. કેમકે વિરહના ક્વેષથી ચનારા પરા-
ભવને ઠાણુ સહન કરી શકે? પછી મને તેવી સ્થિતિ-
માં બેઠેને પથિકાનો સમૂહ ભેગો થઈ ગયો અને
મોટા આરંભ વડે હાહાકાર શબ્દ કરતી પથિકાં-
ગતાઓએ આવી જખ્ખર છાતી ફટવા માંડી.
ત્યાં 'અરે અરે! હાય હાય! અરેખર કલ છે કે,
આ પથિક મરી ગયો' એવો ઠાલાદશનો દાનિ-
ઉત્પન્ન થઈ ગયો અને તેમાં ફટલાકના તો
લીધે ઘાંટા બેસી ગયા તથા પોતાના
પ્રસાપો કરીને તેઓ મેધને નિરસાર ૬.

પછી તે પથિક લોકો 'એ આ મરી ગયો છે,' એવો નિશ્ચય કરીને અને આંખોમાં આંસુ લાવીને શયને થોડ્ય એવી ગંધપુષ્પાદિ પૂજની રચના કરી. તેમણે લાકડાંને એકાં કર્યાં. પછી તેઓ મને બાળવા માટે અતિભયાનક સ્મશાનભૂમિમાં લઈ ગયા. તે સ્મશાન બહુ કરતી ચિતાઓના થયા કરતા અનેક તડતડાટના રકુટ અવાજથી મહા ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે એવું હતું. હે કમળમુખી! પછી હાં આંસુ વડે પૂર્ણ એવી આંખો તથા પાંપણો-વાળા ઠેલકાએક પથિકાએ મને ચિતારૂપી શયનમાં સુવાડ્યો. હવે બધાઈ ગયેલાં લોકોનાં ટોળાંઓની પેઠે ચારેબાજુ પોતાની રેખાને પ્રસારી રહેલ, ધુમાડાઓના ઉદ્ગારથી જટિલ થઈ રહેલ અને મદોન્મત્ત મૃત્યુના મત્તક ઉપર રહેનારા ઉત્તમ ચૂડામણિની જેમ પ્રકાંશી રહેલ અશિરૂપી સુવર્ણ એક અંશમાત્ર દેખાવા લાગ્યું. તે સમયે કમળલતાના જેવી કામળ, કાળી, લખાઈથી અને સંકાયથી વક્તાવાળી અને ગરમ મિત્રજની નાની નાગણી જેમ કોઈ નોળિયાએ ભયભીત કરવાથી પૃથ્વીના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ કમળલતાના જેવી કામળ, કાળી, ઉજાતા-વાળી અને લંબાઈથી તથા સંકાયથી વક્તાવાળી ધૂપત્રેષા મારા નાસિકાના છિદ્રમાં તથા ગળાના રેંદ્રમાં સત્વર પ્રવેશ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ.^{૧૦, ૧૧} જેમ વજના જેવા દંઢ શરીરવાળા બ્રહ્મા સર્વ ઉપર દંઢતાથી પડનાર મૃત્યુના બાલાઓના સમૂહથી પીડિત થતા નથી, તેમ તારા સંકલ્પરૂપી અમૃતપાનના બખ્તર વડે રક્ષાયેલો હું એ ધુમાડાઓના ગોટાઓથી પીડિત થયો નહિ. ત્યારે તું મારા દૃઢ્યરૂપી ઘરમાં મારી પાસે જ બેઠી હતી તથા કામદેવની એક નદી રૂપ હતી. તારામાં જ હું ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા મગ્ન થઈ ગયો હતો. ત્યારે અશિરૂ વડે બળવાથી મારાં

બાણી શક્યો ન હતો.^{૧૨} હે કામલાંગી! એ સમયે મૂર્છિત અવસ્થામાં મેં દૃઢ્યને વિશે તારી સાથે એવું તો લીલાબરપૂર ઉત્તમ સુખ અનુભવ્યું હતું કે, આપણે બંને અમૃતતાના પ્રવાહમાં મગ્ન જ થઈ રહ્યાં હોઈએ એમ લાગતું હતું અને આ ત્રૈલોક્યના આધિપત્યનું સુખ પણ તેની આગળ મને મર્મપ્રહાર જેવું અત્યંત તુચ્છ જ લાગતું હતું. તારી તે લીલા, તારા તે વિલાસો, તારા તે સસ્મિત વચન, તારા તે સુંદર કટાક્ષો, મણિસુશોભિત તારો તે એકાવક્રી હાર, સંભોગના સમયમાં આનંદભેર કરેલી તારી તે આલિંગન-ક્રિયા, સમયોચિત એવી નખસત આદિની તારી તે ચેષ્ટાઓ, મધુર શબ્દવાણી તે હસવું અને ચપળપણથી તે ઉપજાવેલો તે ચિત્તકોશ એ બધું જ્યારે મારા રમરણમાં આવે છે, ત્યારે તે તમામ મને અમૃતરસના જેવો આનંદ આપે છે.^{૧૩, ૧૪} આમ, હે બાલા! તારા સમાગમમાં આવી હું સંભોગ વડે થનારા સુખરૂપી રસાયનથી અતિ વૃક્ત થઈ ગયો અને શ્રમથી પીડિત થયો. એટલે શરદઋતુના શીતળ તથા નિર્મળ કાન્તિ-વાળા ચંદ્રખિંબના જેવી કામળ શર્યામાં હું સૂઈ ગયો.^{૧૫} એ સમયે ચંદનના મારા જેવા શીતળ અને લાંબા ચંદ્રખંડમાંથી અસંભવિત એવો વજ્ર સથબ્દ ઉત્પન્ન થાય તેમ મારી શર્યામાંથી ચિતામાં પ્રજ્વલિત થઈ રહેલો અશિરૂ સથબ્દ ઉત્પન્ન થયો. વડવાનલ જેમ ક્ષીરસાગરમાં વ્યાપી બળે છે, તેવી રીતે તે અશિરૂ મારાં સકલ અંગોમાં વ્યાપી વ્યુયો હતો, એમ મારા જેવામાં આવ્યું હતું.^{૧૬} હે મહારાજ! ઉપર પ્રમાણે પોતાનો પતિ કહેતો હતો, તેટલામાં તો એ મુગ્ધ સ્ત્રી પોતાની મુગ્ધતાને લીધે ખરેખર પોતાના પતિનું મરણ થયેલું માનીને 'હાય હું મરી ગઈ!' એમ યોક્તી મૂર્છિત થઈ ગઈ.^{૧૭} આ પથિક પોતાની એ પ્રિયને જળથી તથા કમલિની-નાં પાંદડાંના વીંજણથી આધાસના કરે છે, તેની

મૂર્છાને શાંત કરે છે અને તેને ગળે વળગાડી આ મંદરાયળની નિકુંજમાં રહે છે.^{૧૮} જુઓ, એ મુઝા એને ફરીથી પૂછે છે, એટલે તે પથિક પોતાની પાસે રહેલી એ પ્રિયાની હડપચી પકડીને તેને બાંધી રહેલી વાત કહે છે.^{૧૯} પથિક કહે છે કે, 'હું મનમાં કાંઈક ખેદ લાવી અહો આ અગ્નિ છે એમ ઝટઝટ કહેવા લાગ્યો, ત્યાં તો એ જગ્યાએ આવેલા પથિકાએ પ્રસન્ન થઈને ખરખરના શબ્દવાળી એ ચિતાને તરત જ કાણુ વારમાં ચૂંથી નાખી.^{૨૦} પછી તે પથિકા મને જીવતો થયેલો બેઈને હર્ષ વડે ચપળ તાળીઓના વિલાસરૂપી વાજાં વગાડવા લાગ્યા અને તેમણે મને ચિતામાંથી હડાડી, મગળ માટે અનેક વૃક્ષમંજરીઓના મુકુટ વડે પૂર્ણ કરી દીધા. હવે તેઓ સર્વ મને આલિંગન કરવા લાગ્યા, મને ચોતરફથી સારી રીતે વીંટી વળવા લાગ્યા, હર્ષથી અવાજ કરવા લાગ્યા, હસવા ને ગાવા લાગ્યા, નાચવા લાગ્યા અને ધ્રુમવા લાગ્યા. ત્યારે વિષમ એવા ભૂતોના નાયકોને સુખ આપનારું, ભરમથી, સર્પોથી અને શખની ઓપરીઓના સમૂહોથી ભરેલું તથા ચંદ્ર જ્વાં ઘોળાં હાડકાં તથા કપાળોવાળું તે સ્મશાન બહુ કાળ ભેરવતું શરીર હોય તેવું મહાભયાનક જણાતું હતું.^{૨૧, ૨૨} ત્યાંવાયુએ વાતા હતા. તેઓ ભસ્મ હડાડી પડખે આવેલાં વનોની છાયાને નિરુપયોગી કરતા હતા અને ફાટેલાં તથા ચોતરફ સડી ગયેલાં હાડપિંજરોના દુર્ગંધને ચોતરફ ફેલાવતા હતા. પુષ્કળ ભસ્મ પથરાઈ જવાથી તેઓ ઝાકળના સમૂહનો દેખાવ આપતા હતા અને શયોના કોશોને કંપાવતા હતા. તેઓ આકાશરૂપી ભાથામાં બહુ ચંદ્રમા દ્વારા મૂર્તિમાન બાણો જ નીચે આવી પડ્યાં હોય તેવા દેખાતા હતા અને શંકરના ભૂષણને યોગ્ય એવાં અસ્થિઓમાં અથડાવાથી રક્ષા શબ્દને ઉત્પન્ન કરતા હતા.^{૨૩} પ્રખલિત અગ્નિવાળી ચિતાઓમાંથી

પ્રવાહરૂપે નીકળતા તથા ધ્રુમાડાઓ અને તણુ-ખાઓથી ભરપૂર એવા પવનથી કપિત થઈ રહેલી તેમજ તેની ગરમી લાગવાથી શુષ્ક થઈ રહેલાં વૃક્ષોવાળી એ સ્મશાનભૂમિ બહુ અગ્નિ, વાયુ અને શનૈશ્વરનું રમવાનું ધર હોય, તેવી દેખાતી હતી.^{૨૪} મહાભયકર, અર્ધદંઘ તથા અનંત હાડપિંજરો વડે અત્યંત દુર્ગંધ અને મદ વડે ઉન્મત્ત થઈ રહેલ શિયાળ, કાગડાઓ, કંકપક્ષી, ગીધપક્ષી, પિશાચો તથા વેતાલોના શબ્દો વડે ભયંકર એવું સ્મશાન મેં જોયું.^{૨૫} તે સ્મશાનમાં ત્યાં લાવવામાં આવેલાં અનેક શયોના બાંધવસમૂહના રોવાથી ગાજી રહેલ દિશાઓના અતોવાળું હતું; નિકુંજોવાળું હતું; પક્ષીઓએ તાણી લીધેલ લીલી શિરાઓ તથા આંતરડાંઓથી યુક્ત હતું અને બળી ગયેલ વૃક્ષખડો તથા લતાઓના સમૂહો વડે વ્યાપ્ત હતું. એ સ્મશાનમાં કોઈક સ્થળે ચિતાનું ચલન થવાથી જવાળા ભબૂટી ઊઠતી હતી અને તેથી ત્યાં પ્રકાર થઈ રહેતો હતો. ત્યાં કોઈક ઠેકાણે મોટા કોશોને લીધે બહુ મેઘોના સમૂહ ભેગો થઈ રહ્યો હોય એવો દેખાવ દેખાતો હતો. વળી કોઈક ઠેકાણે ત્યાં પર્વતના ભાગને છોડી દઈ પૃથ્વીનો બીજો બધો પટ બહુ રુધિરથી સિંચાઈ રહ્યો હોય એમ જણાતું હતું અને ક્યાંક તો તે સ્મશાન રાત્રિએ ગાજી રહેલા મેઘના જવું જણાતું હતું.^{૨૬, ૨૭}

ક્વચિચ્ચિત્કોમકૃતપ્રકાશં ક્વચિન્મહાકેશ-
કૃતાદ્રવંદ્મ્ । ક્વચિચ રક્તકાંઘરાવિતાનં નક્તં
સ્તનત્વમ્મિવાસ્તશૈલમ્ ॥ ૨૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'પથિકવિરહવૃત્ત-
વર્ણન'એ નામનો સર્ગ ૧૧૯ મો સમાપ્ત



ઉત્તરાર્ધ ૧૨૦ મો

વાયુ, વૃક્ષ તથા ભ્રમર ઇત્યાદિનું વર્ણન

॥ સદ્વચન ઋષુઃ ॥

અર્વાપ્રાયાઃ કથાઃ કુર્વેત્પર્યૈતન્મિથુનં મહત્ ।

પાનં પ્રવૃત્તવત્સારં પાતું પદ્મનિમેશ્વરણ ॥ ૧ ॥

સહચરો યોઽયઃ—હે કમળનયન! આવી
ખીજ પણ કથા કરી રહેલા આ મહાન દેવતા
હમણાં ઉત્તમ મધપાન કરવાને તૈયાર થઈ રહેલા
છે, તે આપ જુઓ.^૧ ડળના કંદમાં દંકાઈ રહેલા
સ્વચ્છ ગુચ્છોએને વિકસાવવામાં નિપુણ અને
પુષ્પોના કેસરાઓથી સુશોભિત એવા આ વિવિધ
વાયુઓ વાઈ રહ્યા છે.^૨ વળી વનમાંથી નીકળતા
અનેક પ્રકારના સુગંધોથી પુષ્પ થયેલા, પરસેવાનાં
બિંદુઓને પી જનારા અને સ્ત્રીઓના વીખરાઈ
ગયેલા ઢેરોને શોભા આપનારા વાયુઓ હમણાં
વાય છે.^૩ સિંહોની પેઠે કુલાયલપર્વતની ગુફા-
ઓરૂપી ધરમાં પ્રવેશ કરીને ભમ્યા કરતા આ
ક્ષારસમુદ્રના પવનો દેવોના જેવા વેગે અહીં
ગતિ કર્યા કરે છે.^૪ તમાલવૃક્ષમાં અને તાલવૃક્ષ-
માં ચપળ બાળકની પેઠે લીલા વડે હિંચકા ખાવા-
થી લાકડવાયા થઈ રહેલા, જળના તરંગોમાંથી
ઊંચે દેહી કામળ એવાં નવાં પલ્લવો સુધી પહોંચી
વળેલા અને કંપિત થઈ રહેલી નવીન લતાઓનાં
ખરી પડતાં પુષ્પોની રજથી ધૂસરા થઈ ગયેલા
આ વાયુઓ બગીચાઓની અંદર રાજાઓની
પેઠે મંદ મંદ ગતિ કરી રહ્યા છે.^૫ પોલા
વાંસોમાં વિશ્રાંત થઈ રહેલો આ વનવાયુ મધુર
ગાયન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યો છે, તે જાણે
હસ્તિનાપુરની ગાનચતુર નારીઓએ તેને ગાયન-
કળા શીખવી દોષ તેવો જણાય છે.^૬ કર્ણિકાર
વૃક્ષે બ્યારે પવનનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો,

ત્યારે ભમરાઓ પણ પછી તેનો દુરથી જ ત્યાગ
કરવા લાગ્યા.^૭ આ તાલવૃક્ષ વિશેષે કરી સ્તંભ-
રૂપ છે, તેથી તે ઢાઈ અર્થોને કશું ફળ આપતો
નથી, તેમ પલ્લવ પણ આપતો નથી. આમ,
તેનો આકાર જોયો છે, છતાં તે ઢાઈને કશો ઉપ-
યોગી ન હોવાથી તેની ઉત્પતિ નહિ જવી છે.^૮
ગુણરહિત મૂર્ખ માણસોના ઉપરનો આડંબર જ
શોભા ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. હે રાજના આ
કેસડાનું ઝાડ ઉપરના રંગ વડે જ રાજની પેઠે
વિરાજ રહ્યું છે.^૯ હે મહારાજ! આવો અને
જુઓ, આ કર્ણિકાર વૃક્ષ કેવળ વિકારનું જ પાત્ર
છે; કમકેએ સુગંધહીન છે તેથી નિશુલ મનુષ્યની
પેઠે તેનાથી ઢાઈનું કશું પણ કાર્ય સરતું નથી ચપળ
મંજરીઓની બગરૂપી વીજળીઓની સાથે રહેલું
આ કાણું તમાલવૃક્ષ ચાતકને ખાલી મેઘની ભ્રાંતિ
ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૦} પત્રો વડે સુશોભિત, એક-
બીજામાં અનુસ્યૂત હોવાથી દુર્બેધ, ઉત્તમ છાયા
વડે પર્વતોને વીંટી વળેલા અને ધનુષ્યરૂપ થતાં
મોટી પ્રત્યાયોએને ચોગ્ય એવા આ જોયા વંશો
(વાંસો) ઉત્તમ વંશોની પેઠે આત્યંત દીપ્ત નીકળે
છે.^{૧૧} સુવર્ણમય શિખરના જેવા દેહીપ્રમાન
આસન પર બેઠેલા ઉદ્ભવજીને પોતાના પડખામાં
ધારણ કરી રહેલા ને ઉત્કૃષ્ટ એશ્વર્યવાળા સર્વના
આદિ હરિ ભગવાન જેમ ચપળ પીળાં વસ્ત્રને
ધારણ કરે છે, તેમ સુવર્ણમય શિખરરૂપી આસન
ઉપર બેઠેલો પવનરૂપી બ્યાધિને પોતાની પાસે
ધારણ કરી રહેલો અને ઉપરના ભાગમાં આકા-
શની અંદર થયેલો આ ઉત્તમ મેઘ વીજળીઓ
વડે ક્ષોભવાળા પીળા આકારને ધારણ કરી રહ્યો
છે.^{૧૨} પ્રવેશ કરતી વખતે અને નીકળતી વખતે
વ્યથ થઈ રહેલા ગતિમાન પક્ષીઓના જેવા ચપળ
ભમરાઓ વડે રમણીય એવો આ ખાખરો
રુધિરના પ્રવાહ વડે રાતા થઈ રહેલા ઢાઈ વીર
યોદ્ધાના જેવો લાલ દેખાય છે.^{૧૩} મંદારવૃક્ષોની
મંજરીઓના સમૂહ વડે પીળાં દેખાતાં વાદળો-

× આ એકસોવીસમા સર્ગમાં વાયુઓ, વૃક્ષો, ભ્રમ-
રો, વનપક્ષિઓ, દેવાંગનાઓ, સમુદ્રના તરંગો
અને પક્ષીઓ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવેલો.

ઓના નિવાસરૂપે એવા આ મહેદ્રાયણ પર્વત-
નાં શિખર ઉપર ગંધર્વરૂપી કામી પુરુષો મત
ખની જઈ સૂઈ રહેલા છે.^{૧૬} હે મહારાજ! કલ્પ-
વૃક્ષના વનની છાયામાં વિશ્રાંત થઈ રહેલા અને
વિશેષે કરી વીણા આદિ વાદ્યો વડે યુક્ત એવા
આ સિદ્ધ તથા વિદ્યાધર આદિ પથિકા ગાન કરે
છે, તે આપ જુઓ.^{૧૭} આ કલ્પવૃક્ષના વનમાં
પલ્લવે પલ્લવે વિશ્રાંત થઈ રહેલી સુરસુંદરીઓ
ગાય છે અને હસે છે, તે આપ જુઓ.^{૧૮} કામજ
મંદિરોવાળા મંદરાયળને વિષે મંદપાળ નામના
ઉદાર મુનિનું આ મંદિર છે. તેની ભાર્યો ગીધ
જાતિની પક્ષિણી છે.^{૧૯} સર્વ ઋતુઓમાં પુષ્પો
વડે અને વૃક્ષો વડે સુશોભિત રહેનારી મુનિઓની
આ આશ્રમશ્રેણિને જુઓ. તેને વિશે અન્યોન્ય
વૈરવાળા સિંહ અને હાથી તથા નોળિયા અને
સર્પ ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ પોતાનાં સહજ વૈરને
છોડી દઈ ક્રીડા કરે છે.^{૨૦} પરવાળાનાં વૃક્ષો સાથે
મિશ્ર થઈ ગયેલી અને સમુદ્રના કાંઠા ઉપર
આવેલી લતાઓના પલ્લવોમાં પડેલાં આ જળ-
ખિંકુઓ પોતાની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા
સૂર્યનારાયણને લીધે અત્યંત ચમક્યા કરે છે. જમ
વિલાસિનીઓ પોતાના વિલાસી પતિના વક્ષ:-
સ્થળમાં ક્રીડા કરે છે, તેમ સમુદ્રના તરંગો પણ
પોતાની ચકરીઓના વ્યાપારથી રનોની અને
માણેક્તી ખાણોમાં ક્રીડા કરે છે.^{૨૧, ૨૨} નાગલોકની
સ્ત્રીઓના જવાબાવતારથી ઉત્પન્ન થયેલો આભૂષ
ણોના દિવ્ય ગ્રણુગ્રણાટ આકાશમાંથી નીચે
સંભળાય છે, તે આપ સાંભળો.^{૨૩} આ પર્વત
ઔરાવત હાથીની સ્થાનભૂમિરૂપ છે અને તેની
આ યુક્ષ તે હાથીના ગંડસ્થળથી બ્રહ્મ થયેલ
મહોન્મત જમરીઓના શબ્દો વડે જાણે ગાયન
કરતી હોય તેવી દેખાય છે.^{૨૪} કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિ-
દિન હાસ પામનાર દુર્બળ ગાવવાળા સમુદ્રની આ
કૃષ્ણપક્ષના અંતને સૂચવનારી રેખારૂપ પંક્તિ-
ઓ તેના નિવાસરૂપ તટમાં જોવામાં આવે છે.^{૨૫}

સુગંધરૂપી સુગંધી શ્વાસવાયુને ધારણ કરનારી,
સુંદર છાયા વડે શીતળ અંગનાળી, એકાંતમાં
પોતાના આકારને ખતાવનારી, અનેક પ્રકારનાં
પુષ્પો વડે ભરેલી વનની રચનારૂપી સુંદર વસ્ત્ર વડે
સુશોભિત, ગરણારૂપી નિર્મળ હારથવાળી અને
પુષ્પોરૂપી બિંબાતાને પાથરી રહેલી આ વનરૂપી
વિલાસિની ધન્ય છે. ઉદાર બુદ્ધિવાળા દેવો ઉપશાંત
શબ્દવાળી શુદ્ધ વનભૂમિમાં જવા રમે છે, તેના
નંદનવતમાં પણ રમતા નથી.^{૨૬, ૨૮} આ એકાંતની
રમ્ય વનભૂમિઓ સારી પેઢે વૈરાગ્યવાળા એવા
મુનિના ચિત્તને તેમજ સંસાર તરફ આસક્તિ
રાખનાર વિષયી પુરુષના ચિત્તને, એમ બેઉને
સમાન રીતે જ રમાડે છે.^{૨૯} ચરણ જમ નૂપૂર
વડે શોભે છે અને અવાજ કરે છે, તેમ જળ વડે
ધોતાયેલ શિખરવાળા અને સમુદ્રના તટ ઉપર
આવેલા પર્વતોના પ્રત્યંત પર્વતો (તળેટીઓ)
રત્નોના સમૂહ વડે શોભે છે અને અવાજ કરે
છે.^{૩૦} પુત્રાગનાં વૃક્ષો ઉપર નિશ્રાંત થઈ રહેલાં
અને સુંદર સુવર્ણનાં જવાં કાન્તિમાન એવાં ગરુડ
પક્ષીઓ આકાશમાં રહેલા દેવતાઓના સમૂહ
જવાં શોભે છે.^{૩૧} જમરાઓ તથા મેઘોરૂપી
ધુમાકાવાળાં અને વિકસિત થઈ રહેલાં ચંપક-
વૃક્ષોનાં વનો વડે સુશોભિત એવા પર્વતો પવન વડે
કપે છે. જુઓ, તેઓ જાણે બળતા હોય તેમ દેખાય
છે.^{૩૨} કણેરના ઝાડની ઉપરની શાખાને હીંચકા-
વતા કાકિલને જોઈને તેની પ્રિયા કાકિલા ચપળ-
તાથી તેને આલિંગન કરે છે અને મધુર ગાયન
કરવા લાગે છે.^{૩૩} હે મહારાજ! આ કારસમુદ્ર-
ની તટભૂમિઓ કાલાહલ સાથે હાથમાં ભેટ
રાખી જોલેલા રાજાઓ વડે ભરેલી છે, તે આપ
જુઓ.^{૩૪} હે મહારાજ! ઠેઠ પૂર્વસમુદ્ર સુધી
અને ઉત્તરસમુદ્ર સુધી આ જળધૂરીપતી અંદર
જ રાજાઓ યુદ્ધમાં બચી ગયા હોય, તે સર્વના
મરતક પર ચરણ મૂકીને આપ તેમના
અનુગ્રહ કરો. તે તે દેશેની ભૂમિની રમ્ય

પ્રત્યેક દિશામાં નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્માધાનપૂર્વક આપ શાંત બુદ્ધિથી વ્યવસ્થા કરવા આજ્ઞા આપો, અસ્ત્ર આપો અને મદદ માટે આપનું સર્વ સૈન્ય પણ આપો.^{૩૫}

આપૂર્ણાદા પરસ્માહ્લવળજલનિધેરુત્તરાદક્ષિ-
ણાદ્વા દેવોદગ્રાજિષ્ઠા ઇહ નરપતયઃ પાદપીઠી
ક્રિયન્તામ્ । દીપ્યન્તાં મંડલાનાં દિશિ દિશિ ચ
યયાશાસ્ત્રમસ્ત્રાણ્યવન્યા રક્ષાયૈ ક્ષાન્તિપૂર્વ ચિર-
મતુલચ્ચલં શાન્તયા શાસનાનિ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દિગંતરવૃ-
ત્તિવાચ્યાદિવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૧૨૦ મો સમાપ્ત

~~~~~  
ઠસર્ગ ૧૨૧ મો ઠ~~~~~

દેશોની મર્યાદાનું સ્થાપન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અય તેષ્વર્ણવતરેષ્વંતે ભૂમૌ વિપશ્ચિતઃ ।

ઉપવિરૂપૈતદસ્થિલં ચક્રૂઃ રાજ્યપ્રયોજનં ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પછી તે વિપશ્ચિત્ રાજ-  
ઓ સમુદ્રના તટોની ભૂમિ ઉપર<sup>૧</sup> બેઠા અને  
મંત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે રાજ્ય સંબંધી સર્વ  
પ્રયોજન (દેશની મર્યાદા બાંધવી વગેરે)<sup>૨</sup> કરવા  
લાગ્યા.<sup>૩</sup> પછી તેમણે ત્યાં જ પોતાની નિવાસ-  
ભૂમિ કદપી લઈ સ્થિતિ કરી અને ક્રમ પ્રમાણે  
નિર્બાંધપણે દેશની મર્યાદા પણ બાંધી.<sup>૪</sup> પછી  
શ્રીમાન સૂર્યનારાયણ જાણે વિપશ્ચિત્ રાજના  
પ્રતાપનું વર્ણન કરવા માટે લોકાંતરમાં જતા  
હોય, તેમ સમુદ્રની અંદર પ્રવેશ કરી બીજા  
લોકાંતરમાં ચાલ્યા ગયા.<sup>૫</sup> ત્યાં મેઘવૈષાના નવી  
શ્યામ રાત્રિ વિસ્તરવા લાગી, એટલે દિવસમાં

પોતપોતાનું યોગ્ય કાર્ય કરી રહેલા વિપશ્ચિત્  
રાજઓ પણ પોતાની શય્યામાં સૂતા.<sup>૬</sup> નદીના  
પ્રવાહોની પેઠે ઠેક સમુદ્ર સુધી ધણે દૂર આવી  
ચડેલા એ વિપશ્ચિત્ રાજઓ વિસ્મય વડે  
આકુળ ચિત્તાળા થઈ ગયા અને પોતાના  
ચિત્તમાં આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા:<sup>૭</sup>  
'અહો ! દેવતાઓના પણ દેવરૂપ એવા અશ્વિના  
પ્રતાપથી આપણે આપણાં દિવ્ય વાહનો વડે  
પ્રયાસ વગર જ ધણે છેટે આવી પહોંચ્યા છીએ.<sup>૮</sup>  
આ વિસ્તારવાળી દરયની શોભા ક્યાં સુધી પથ-  
રાઈ રહી હશે ? આ જ બુદ્ધીપતી પછી ક્ષારસમુદ્ર  
આવેલ છે, ત્યાર પછી વળી પેલકાદ્રીપ આવેલ  
છે અને ત્યાર પછી પાછો મોટો ક્ષારસમુદ્રનાથી  
બમણા વિસ્તારવાળો દિશ્વરસ સમુદ્ર રહેલ છે.<sup>૯</sup>  
એ સમુદ્રની પછી પણ દ્વીપ આવેલ છે અને  
તેના પછી પાછો સમુદ્ર છે. એવી રીતે સાત  
સમુદ્ર અને સાત દ્વીપને અંતે શું હશે ? અને  
ત્યાર પછી પણ શું હશે ? આ દરપરપી માયા  
કેવડી અને કેવી હશે ? આ સર્વ વાતને  
નિર્ણય કરવા માટે આપણે અશ્વિનેવની પ્રાર્થના  
કરીએ અને તેમના વરદાનના પ્રભાવથી આપણે  
સર્વ દિશાઓને ઠેક તેના છેડા સુધી ચિત્તમાં  
કરી એલ લાગ્યા વિના જોઈએ.<sup>૧૦</sup> ઉપર પ્રમાણે  
ચિત્તમાં વિચાર કરીને તે વિપશ્ચિત્ રાજઓએ  
પોતપોતાના સ્થાનમાં રહી એક જ સમયે ભગ-  
વાન અશ્વિનારાયણને બોલાવ્યા.<sup>૧૧</sup> એટલે તેમને  
ભગવાન અશ્વિનાં સાકારરૂપે દર્શન થયાં. અશ્વિ-  
એ તેમને કહ્યું: 'હે પુત્રો ! તમે વર માગો.'<sup>૧૨</sup>

વિપશ્ચિત્ રાજઓ બોલ્યાઃ-હે દેવશ્રેષ્ઠ !  
આ દેહથી, આ દેહની ગતિ ન્યાં ન પહોંચી  
શકે ત્યાં મંત્રદેહથી (મંત્રથી શુદ્ધ થયેલા દેહથી)  
અને તે પણ ન્યાં ન પહોંચી શકે ત્યાં મનથી,  
અમે અમારા આ પંચભૂતાત્મક દરયને જોઈએ,  
તેમજ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ આદિથી  
જ સિદ્ધ થઈ શકે છે તે સર્વ અમે જોઈએ, એવું

\* આ એકસોએકવીમમાં સર્ગમાં વિપશ્ચિત્ રાજ-  
દેશોની મર્યાદા બાંધી અશ્વિ પાસે જશે અને

૧ વરદાનથી તેઓ દિશાઓના અંતો જોવા  
શે, એ વિષે વર્ણન આવશે.

ઉત્તમ વરદાન આપ કૃપા કરી અમને આપો.  
હે મહારાજ ! સિદ્ધ થોગી પુરુષો જ્યાં સુધી  
જઈ શકે છે, ત્યાં સુધી અમે આ શરીરે જઈ  
સર્વ જોઈ શકીએ અને જ્યાં એ શરીરની ગતિ  
અટકે ત્યાં પછી અમે મન વડે જ દ્રશ્યને જોઈ  
શકીએ. ૧૨-૧૪ વળી અમે જ્યાં સુધી સિદ્ધ  
થોગીઓની ગતિ પહોંચે ત્યાં સુધી તેને માર્ગે  
ગતિ કરીએ, અમારું વયમાં મૃત્યુ ન થાય અને  
જે માર્ગમાં દેહની ગતિ ન થઈ શકે તેમાં અમારું  
મન જ ગતિવાળું થાય. ૧૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—‘ભલે તેમ થાઓ’ એમ  
કહી અશ્વિદેવ સત્વર જાણે વડવાનલરૂપે સમુદ્રમાં  
જવાને ઉતાવળા થઈ રહ્યા હોય, તેમ તરત જ  
અદ્રશ્ય થઈ ગયા. ૧૬ એ પ્રમાણે વરદાન આપી  
અશ્વિ ચાલ્યા ગયા. પછી રાત્રિ આવી અને તે  
પણ થોડો સમય રહી ચાલી ગઈ. પછી પાછો  
સૂર્યનો ઉદય થયો અને વિપશ્ચિત્ રાજાના  
ચિત્તમાં સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવાની ધીર ઇચ્છા  
પણ ઉદય પામી. ૧૭

અગ્નિર્જગામાય સમાજગામ નિશા વિલ-  
મ્બયાથ જગામ સાપિ । સમાજગામાપિ રવિર્જ-  
ગામ તેપાં ચ ધીરાર્ણવલંઘનેહા ॥ ૧૭ ॥

સર્ગ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૨૨ મો ~~~~~

સમુદ્રમાં ચારે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ
પગથી ચાલ્યા

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રમાતે પ્રસમં પૃથિવ્યાઃ કૃત્વા યથા
શાસ્ત્રમલં વ્યવસ્થામ્ । આવિષ્ટદેહા ઇવ તે રસેન
નિપેષ્યમાના ઇવ મંત્રિમુખ્યૈઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પછી તે વિપશ્ચિત્ રાજા-

x આ એકસોઆવીમમાં સર્ગમાં સમુદ્રના તર-
ગામાં પગ વડે ચાલનારા વિપશ્ચિત્ રાજાઓનું સમુદ્ર-
ના આવર્ત અને મગરમગ્ન આદિનું વિદારણ કરી
નીકળી જવા વિષે સારી રીતે વર્ણન આવશે.

ઓએ પ્રાતઃકાળમાં જીહીને શાસ્ત્રાનુસાર પૃથ્વી-
ની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરી. હવે દિશાઓના
અંત જોવાની અત્યંત ઉત્કંઠાને લીધે તેમના
દેહમાં જાણે ગ્રહાદિકનો આવેશ આવી ગયો.
મુખ્ય મંત્રીઓએ તેમને જાણે વાર્યા, છતાં આંસુ-
વાળાં મુખો વડે આકંઠ કરી રહેલા પોતાના સર્વ
પરિજનવર્ગને તેમણે પાછો વાળ્યો. તેઓ તો
રનેહરહિતપણાથી, અભિમાન, માત્સર્ય, લોભ,
શત્રુઓથી પરાભવ થવાનો ભય અને સ્ત્રી-પુત્ર-
ધન વગેરેની એપણા આદિને પણ છોડીને ‘અમે
સમુદ્રને પેલે પાર જઈ’, દિશાઓના અંત જોઈ,
પાછાં ક્ષણભાતમાં ચાલ્યા આવીશું.’ એમ કહેતા
ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા આમ તેમણે પોતાની મંત્ર-
શક્તિ વડે (ભૂમિ, જળ આદિ મહાભૂતનો જય
કરી લેવાથી) સિદ્ધપણાને પામેલા પોતાના પગ
વડે જ સમુદ્રમાં ચાલવા માંડ્યું. ૧-૩ તે વખતે
પ્રત્યેક દિશામાં રહેલા તેમના અનેક ભૂતોમાંથી
ઢટલાએક અત્યંત રનેહને લીધે તેમની સાથે જ

થતી હતી અને તેઓ તેને પણ હરી લેતા હતા. આથી તેઓ સમુદ્રના મંથનસમયના હરિ જવા દેખાતા હતા.^૮ અંચળ અને જળપાન વડે મત્ત થઈ રહેલાં વાદળાંઓ પોતાનામાં અંદ્રમંડળ પેસવાથી જમ શોભી રહે છે, તેમ જળની ધૂમરીઓ તે રાજાઓના પેસવાથી શોભી રહી હતી. જળની એ ધૂમરીઓમાં તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓએ સંભ્રમ રહિત રહીને ધણા લાંબા કાળ સુધી ધાસની પેઠે ભ્રમણ કર્યું.^૯ એ રાજાઓ મંત્રવિદ્યાના બળથી તથા પોતાના પરાક્રમથી દુર્બલ હતા. તેઓ હાથમાં શસ્ત્રને ધારણ કરી રહ્યા હતા, તેમને કોઈ ઠેકાણે અત્યંત મદોન્મત્ત અથવા પ્રમાદી એવા મગરમચ્છો પ્રથમ ગળી જતા હતા અને પછી પચાવી જવાની શક્તિ ન હોવાથી તેમના દેહોને પાછા ઝોછી કાઢતા હતા.^{૧૦} જળના તરંગોમાં વિશ્રાંત લઈ રહેલ પવન એ વિપશ્ચિત્ રાજાઓના દેહને પલક વારમાં વારંવાર સેંકડો ચોજન સુધી તાણી જતો હતો અને પાછો એથી લાવતો હતો.^{૧૧} તેઓ જળના તરંગોરૂપી હાથી ઉપર ચડ્યા હતા, તેથી જાણે તેઓ પોતાના રાજ્યની અંદર હાથીઓની પીઠ ઉપર બેઠેલ હોય, તેવી શોભા જણાતી હતી.^{૧૨} વિસ્તારવાળી તરંગોની ઘટાઓરૂપી શિલાપીઠનું વિદારણ કરવામાં અને તેને નીચે લઈ જવામાં વપરાયેલ ચતુરાઈને લીધે જાણે જળરૂપી વાદળોમાંથી પવનને લીધે ઉદ્દીપિત થઈ રહેલી વીજળી જ બહાર નીકળતી હોય એમ, એ વિપશ્ચિત્ રાજાનું જળમાંથી બહાર નીકળવું થતું હતું.^{૧૩} તરતા ચપળ હાથીઓના જેવો દેખાવ આપનારા તરંગોના સમૂહમાં અથડાયા છતાં વિપશ્ચિત્ રાજાઓ કંઠા ઉપર આવેલ શિક્ષામય શિખરની પેઠે પોતાનું ધૈર્ય ઊડતા ન હતા.^{૧૪} મોટા જિમ્ઝિરૂપી મોતીઓ અને માણેદાના સમૂહોમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેવાથી તેઓ એકલા છતાં પણ જાણે અનેક પુરુષો વડે વીંટાલાય તેવા જણાતા હતા.^{૧૫} એ વિપશ્ચિત્

રાજાઓ ઘોળા ફીણના પિંડોને વિષે શરીરને હળવું કરીને બેઠા હતા તેથી તેઓ ઘોળાં કમળ ઉપર બેઠેલા રાજહંસના જેવી શોભાને ધારણ કરી રહ્યા હતા.^{૧૬} કંઠા સાથે અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી અને વરસાદમાં થતા વજ્રપાતના શબ્દના જેવી ભયંકર સમુદ્રગર્જનાથી તે ભૂભૂતો (રાજાઓ) ભૂભૂતો (પવંતો) ની પેઠે ભયભીત થયા નહોતા.^{૧૭} ઠેઠ આકાશને અડકનાર જળમય એવા મહાન પવંતો જાણે જીછળતા હતા અને નીચે પડતા હતા, તેથી ઉપરનીચે જતા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ ક્ષણભાવમાં પાતાળમાં જઈ પહોંચતા હતા.^{૧૮} નિશંક રીતે જીછળ્યા કરતા જળપૂરના પડવારૂપી વસ્ત્રવડે વીંટાલેલા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ જાણે ઉત્પાતની પ્રાપ્તિ થતાં નીચે આવી પડેલા મેઘરૂપી અંદરવા વડે વીંટાઈ રહ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા.^{૧૯} જાણે માણેક અને મોતીઓનો વરસાદ થયો હોય, તેમ ચોતરફ પથરાઈ રહેલા અનેક માણેકના તથા મોતીઓના સમૂહોથી અને વચમાં જળમય વૃક્ષ તથા લતાના જેવો દેખાવ આપતા તરંગોનાં પુષ્પો જેવાં ખિંદુઓથી તેઓ પોતાનાં શરીરને કાન્તિમાન કરી રહ્યા હતા. શૂરવીર ઝૂંડો વડે તથા કરચલાં વડે વ્યાપ્ત એવી ચકરીઓમાં ભમ્યા કરતા મગરમચ્છો તથા મગરોના સહચર બની, તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ સમુદ્રની અંદર ચાલ્યા જતા હતા.^{૨૦}

પ્રકાન્તાસ્તેજુગશૌ સદ્ચરમકરાઃ શૂનકૈઃ
કુલીરૈર્વ્યાસિર્વાર્તાવિવૃતાઃ સલિલતરુલતાસીકૈર-
રન્તરાલૈઃ । કુર્વન્તઃ કાન્તિયુક્તં વપુરિવ કુસુમૈ-
ર્બ્રાન્તમાણિક્યમુક્તૈર્વ્યક્તાવ્યક્તાંશુજાલૈઃ પ્રતિ-
પદમિતૈરંબ્રરૂપેરદંત્રઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધને ‘અર્ણવપરિક્રમણ’ એ નામનો સર્ગ ૧૨૨ માં સમાપ્ત



સર્ગ ૧૨૩ મો

વિપશ્ચિત્ રાજાઓનો જુદી જુદી
દિશાઓમાં વિહાર

॥ વસિષ્ઠ ડ્વાવ ॥

દ્રવ્યેતે દ્રવ્યરૂપાયા અવિદ્યાયા વિચારણે ।

પ્રવૃત્તાઃ પાદચારેણ સમુદ્રદ્વીપગામિનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ-આમ તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ પોતાને પગે ચાલી દ્રવ્યરૂપ અવિદ્યાને અંત લાવના સુધીના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા અને સમુદ્રો તથા દ્વિપોમાં તેઓ ગમન કરવા લાગ્યા.^૧ કશો ભેદ કે છેદ પામ્યા વિના તેમણે સમુદ્રમાંથી દ્વીપમાં, અને તે દ્વીપમાંથી વળી બીજા સમુદ્રમાં, તેમાંથી વળી બીજા દ્વીપમાં તેમજ પર્વત તથા વનમાં ગમન કર્યું અને તેઓ તેમનું ત્વરાથી ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા.^૨ હવે પશ્ચિમદિશા જોવા નીકળેલા વિપશ્ચિત્ રાજાને એક માછલો ગળી ગયો. તે માછલો વિષ્ણુના (મહત્વાવતારના) કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, 'હું અમર છું' એવું અભિમાન ધરાવતો હતો અને વિતસ્તા નદીમાં વહ્યાં જતાં વહાણુ આદિના જવી અતિ શીઘ્ર ગતિવાળો હતો.^૩ તે મત્સ્યે એ રાજાને જીરવી નહિ શકવાથી તેને ક્ષીરસમુદ્રમાં જઈ ઝાણી કાઢ્યો; એટલે તે ક્ષીર સાગરનું ઉલ્લંઘન કરી ઘણે દૂર ઠાઈ બીજી દિશામાં ચાલ્યો ગયો.^૪ દક્ષિણદિશામાં નીકળેલા વિપશ્ચિત્ રાજાને ઇક્ષ્વરસના સમુદ્રમાં આવેલા યક્ષનગરને વિશે વરીકરણવિદ્યામાં કુશળ એવી ઠાઈ યશિણીએ નજર પડતાં પોતાની વિદ્યાના બળથી અધીન કરી લીધો અને તેને પોતામાં લેપટ બતાવી દીધો.^૫ પૂર્વદિશા તરફ ગયેલા વિપશ્ચિત્ રાજાને ઠાઈ મગરમચ્છ ગળવા આવ્યો, ત્યારે

તેણે તેને દબાવી રાખી ગંગાજમાં લઈ જઈ ચીરી નાખ્યો. પછી ગંગાજએ તે વિપશ્ચિત્ રાજાને કાન્યકુબ્જ દેશમાં લાવી મૂકી દીધો.^૬ ઉત્તરદિશા તરફ ગયેલ વિપશ્ચિત્ રાજાએ ઉત્તરકુરુ નામના દેશમાં જઈ ને ત્યાં પાર્વતીજ સહિત કીડા કરી રહેલ શંકરનું આરાધન કર્યું અને તેણે તેમની કૃપા વડે અણિમાદિ એશ્વર્ય મેળવ્યું. આથી જ દિશાઓમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ મૃત્યુ અને તેનો ભય, એ રાજાને બાધ કરી શકતાં નથી.^૭ મગરમચ્છરૂપ હાથી એ ઉત્તરદિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાને ગળી ગયો હતો, છતાં મહાદેવજીની કૃપાથી તેને જ એશ્વર્ય મળ્યું હતું, તેના પ્રભાવને લીધે એ હાથીએ તેને ઝાણી કાઢ્યો હતો. એ પછી તે રાજાએ અનેક બીજા દ્વીપોના કુલાચળ પર્વતનું ઉલ્લંઘન કર્યું.^૮ પશ્ચિમદિશા તરફ ગયેલો વિપશ્ચિત્ રાજા કે જના અંગની કાન્તિ સુવર્ણમય દર્ભના જવી હતી તેને કુશદ્વીપને વિશે ગરુડજીએ પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી તરત જ સમુદ્રની પેલે પાર ઉતારી દીધો.^૯ પૂર્વદિશાવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાને કૌંચદ્વીપમાં આવેલા પર્વતની અંદર વનમાં રહેનાર ઠાઈ રાક્ષસ ગળી ગયો; પરંતુ વિપશ્ચિત્ રાજાએ દૃઢ્યની અંદર તે રાક્ષસનાં આંતરડાં ચીરી નાખી તેને મારી નાખ્યો.^{૧૦} દક્ષિણદિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા દક્ષના શાપથી ક્ષણભાવમાં અક્ષ બની ગયો અને શાકદ્વીપની અંદર સેંકડો વરસને અંતે તે પાછો શાપથી મુક્ત થઈ ગયો.^{૧૧} ઉત્તર દિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજા નાનીમોટી નદીઓ અને સમુદ્રોને વેગ વડે તરી ગયો અને મહાસાગરને અંતે આવેલી સુવર્ણમય બુમિમાં ઠાઈ સિદ્ધના શાપથી શિલારૂપ થઈ ગયો.^{૧૨} પછી સેંકડો વરસને અંતે તે જ સિદ્ધ અગ્નિના પ્રસાદથી તેને તે શાપમાંથી મુક્ત કર્યો; એટલે તેને સિદ્ધ સાથે પ્રીતિ બંધાઈ છે.^{૧૩} પૂર્વદિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા વિશેષે કરી નાળિયે-દાનાં વૃક્ષો વડે સુશોભિત એવા દેશોમાં વસનારા

* આ એકસોત્રેવીસમા સર્ગમાં દ્વિપોમાં અને સમુદ્રોમાં ગતિ કરનાર ચારે ય વિપશ્ચિત્ રાજાઓની, પશ્ચિમના વિપશ્ચિત્ રાજાથી માંડી ક્રમથી જુદી જુદી દિશા વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

લોકોનો રાજ થયો અને પોતે પરમ ધર્મિષ્ઠ હોવાથી તેને પૂર્વના વૃત્તાંતનું સ્મરણ થયું.^{૧૪} તે રાજ્યે નાળિયેરનાં ફળોનું ભક્ષણ કર્યું અને દશ વર્ષ પર્વત મેરુપર્વત તરફથી ઉત્તર બાજુએ આવેલા કદપવૃક્ષના વનની અંદર અપ્સરા સાથે નિવાસ કર્યો.^{૧૫} પશ્ચિમ તરફનો વિપશ્ચિત રાજ પદ્મીઓનું વશીકરણ કરવાની વિધાના રહસ્યને જાણેના હોતો અને તેણે શાદમલિદ્વીપમાં રહેલા શાદમલિ વૃક્ષની પક્ષિણીના માળામાં રહી તેની સાથે ક્રીડા કરી અનેક વર્ષો વ્યતીત કર્યા.^{૧૬} પછી એક દિવસ કોમળ લતાવાળા મંદરાચળ પર્વતમાં, મંદારવૃક્ષરૂપી મહિરની અંદર 'મંદરી' નામની કાઠી કિન્નરીએ તેનું સેવન કર્યું. પૂર્વદિશા તરફનો વિપશ્ચિત રાજ શ્રીરસાગરને કિનારે ગયો અને ત્યાં આવેલાં કદપવૃક્ષોનાં વનોની પંક્તિઓમાં તેણે કામથી આકુળ બની બેઠો, નંદનવતની દેવતાઓ જીવી અપ્સરાઓ સાથે સિત્તેર વર્ષ કાઠી નાખ્યાં.^{૧૭, ૧૮}

શ્રીરોદ્ધેલાવનકલ્પવૃક્ષવનાવલીનંદનદેવતા-મિઃ । સાર્વ સમાઃ સપ્તવિમ્સરોમિર્નિનાય કામા-
કુલિતોઽય પૂર્વાઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દિગ્વિહારણ' એ નામનો સર્ગ ૧૨૩ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૨૪ મો ~ ~ ~

વિપશ્ચિત રાજ્યોનો દ્વીપોમાં તથા પર્વતો પર વિહાર

॥ રામ ઉવાચ ॥

एकसंविन्मयाः सर्व एवैकवृषोऽपि ते ।

विबिधंछादः कथं ब्रह्मन् संपन्ना एकदेहिनः ॥ ૧૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજા! સર્વ વિપ-

શ્ચિત રાજ્યો એક ચિન્મય જ હતા, તેમનું મૂળ-શરીર પણ એક જ હતું અને સર્વે એક જીવવાળા હતા; છતાં એકીસમયે તેમને જુદી જુદી ઇચ્છાઓ કેમ ઉત્પન્ન થઈ? ^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—સર્વ જ ભરપૂર એવું ચિદાકાશ એક નાના પ્રકારને આકારે યથું નથી, છતાં તે સર્વની અંદર વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છે. જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં જમ અનેક આકારે થઈ રહે છે, તેમ એ ચિદાકાશ પણ જાણે અનેક આકારે થઈ રહેલ હોય એમ જણાય છે. એ ચિદાકાશ પોતે સ્વચ્છ છે, તેથી પોતાની અંદર પોતાના સ્વરૂપને જ તે જાણે અનેક આકારે થઈ રહેલ હોય તેમ પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ દેખે છે. એ સ્વચ્છ ચિદાકાશ જગતને આકારે પ્રતીત થાય છે. તેમાં અરીસાના જેવી તેની નિર્મળ સ્વચ્છતા જ કારણ રૂપ છે.^{૨,૩} જમ એક જ લોક વડે મહેલા અરીસાઓ એકરૂપ છતાં એકબીજામાં પ્રતિબિંબિત થઈ જાય છે, તેમ આ સર્વ પદાર્થો વસ્તુતાએ એક ચિદ્રૂપ જ છતાં પરસ્પર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા દેખાય છે. આથી જ જ જ ભોગ્ય વસ્તુ તેની પાસે આવે છે, તે તે તેના ભોગને માટે કદપાય છે. કેમકે માયાના સંપર્કથી અગ્નિત્ય શક્તિપણને લીધે, તેનો સહજ સ્વભાવ જ તેવો છે.^{૪,૫} આમ આ ચિદાકાશ અનેકરૂપે નહિ થઈ ગયા છતાં અનેકરૂપે દેખાય છે; બાકી વસ્તુતાએ તેમાં અનેકતા કે એકતા કરું પણ નથી. તેમાં અનેકતા કે એકતા નથી, છતાં તે એકરૂપે અને અનેકરૂપે ભાસે છે, એ જ તેનો અગ્નિત્ય મહિમા છે.^૬ આથી જ વિપશ્ચિત રાજની પાસે જ પદાર્થ જોવામાં આવ્યો, તે એ વિપશ્ચિત રાજની ચિન્મયતાને લીધે તેનામાં પ્રતિબિંબિત થઈ ગયો અને તદ્રૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ જાણે તેને અધીન થઈ રહ્યો હોય તેવો જણાયો, તેમજ જુદે જુદે પ્રકારે અનુભવમાં આવ્યો.^૭ વળી, યોગી પુરુષો એક દેશમાં રહ્યા છતાં પોતાના યોગબળથી ચારે

* આ એકસોચોવીસમા સર્ગમાં વિપશ્ચિત રાજ્યોનાં મૂળસ્વરૂપ એક છતાં તેના ચાર દેહ વડે બ્યવ-
રૂપે અને દ્વીપોમાં તથા અનેક પર્વતોમાં વિહાર કરવામાં આવશે.

તરફ વ્યાપ્ત થઈ અનેક કર્મો કરે છે અને ત્રણેય કાળમાં થનારી સર્વ બાબતોને અનુભવે છે. (તો પછી વિપશ્ચિત્ રાજા જુદા જુદા દેશોમાં જઈ જુદે જુદે પ્રકારે સર્વ વસ્તુને અનુભવ કરે તેમાં શો સંશય લાવવાનો છે?)^૯ વળી મેઘ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છે અને ગરમીથી પીડાતાં પ્રાણીઓને આનંદ આપે છે. તે જુદે જુદે પ્રકારે એક જ સમયમાં પોતાના જુદા જુદા અંશો વડે અનેક જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરે છે અને તદભિ-માની જીવ 'આ સર્વ મેં કયું', એવો અનુભવ પણ કરે છે.^{૧૦} અણિમાદિ ઐશ્વર્યને દીધો, ઈશ્વર-દોષ્ટીમાં ગણવા યોગ્ય એવા ઠેટલાક યોગીઓ જગતમાં થનારાં અસંખ્ય કર્મોના સમુદાયને એક જ સમયે યોગબળથી કરે છે અને અનુભવે છે.^{૧૦} એક વિષ્ણુભગવાન પોતાના ચાર બાહુ વડે એટલે કે પોતાનાં ચાર શરીર વડે જુદી જુદી જાતની ક્રિયાઓ કરતા રહી જગતની રક્ષા કરે છે અને ઉત્તમ અંગનાઓનો ઉપભોગ કરે છે.^{૧૧} વિષ્ણુભગવાન બે જીજ વડે બની શકે તેવાં કર્મોને બે જીજ વડે કરે છે અને ઘણી જીજોની જરૂર પડે તેવા સંગ્રામકાર્યમાં અનેક જીજો વડે નિરંતર યુદ્ધ કરતા રહે છે.^{૧૨} એ જ પ્રમાણે તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ મુળ એક ચિદ્રૂપ જ હતા, છતાં તેમણે સર્વ દિશાઓમાં તેવે પ્રકારે જુદે જુદે રૂપે રહી તેવો જુદો જુદો વ્યવહાર કર્યો અને સુખદુઃખ આદિ ભોગવ્યુ.^{૧૩} તેમણે ભૂમિરૂપી રાજ્યામાં શયન કર્યું હતું, દ્વીપોત્તરોમાં જઈ ભોજન કર્યો હતો, વનોની પંક્તિઓમાં વિહાર કર્યો હતો અને તેઓ મારવાડની તથા તેના જીવી જ બીજી નિર્જળ ભૂમિમાં આલ્સ્યા હતા. પર્વતોની પંક્તિઓમાં તેમણે નિવાસ કર્યો હતો, સાગરોની અંદર તેમણે બ્રમણ કર્યું હતું, અનેક દ્વીપોમાં તેમણે વિશ્રામ લીધો હતો અને તેઓ મેઘોની માળા વડે સુશોભિત એવા પર્વતોના ઉપરના ભાગોમાં છુપાઈ રહ્યા હતા. પર્વતોના

સમૂહોમાં, પવનના ગ્રપાટાઓમાં અને જળના તરંગોમાં તેમણે પોતાનો દેખાવ આપ્યો હતો, તેમજ પર્વતોની તથા સમુદ્રોની નદીઓમાં અને નગરીઓમાં તેમણે ક્રીડા કરી હતી.^{૧૪-૧૬} પૂર્વદિશા તરફના વિપશ્ચિત્ રાજાને શાકદ્વીપમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઉદ્યાયળ પર્વતના તટની અંદર આવેલાં પાંદડાં વગરના થોરના જગવમાં યક્ષે સંમોહનવિદ્યા વડે મોહિત કરી દીધો હતો, તેથી તેણે સાત વર્ષ સુધી તેની અંદર જ શયન કર્યું હતું. પછી તે જ પર્વતમાં તે ક્યાંક પાપાણુપણું ઉત્પન્ન કરનારા જળનુ (શિલાંયુતુ) પાન કરીને બળાત્કારથી પાપાણુમાવને પારખ્યો હતો અને તેણે પૃથ્વીની અંદર પાપાણુરૂપે જ પોતાનાં સાત વર્ષ ગાળ્યાં હતાં.^{૧૭} પશ્ચિમ તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા શાકદ્વીપની અંદર આવેલા અસ્તાયળ પર્વતના શિખર ઉપર ગયો હતો. ત્યાં વાદળોએ વડે ઘેરાયેલ શુક્રારૂપી ધરમાં પિશાચજાતિની અપ્સરાઓ તેને એક માસ સુધી પોતાને વિષે કામુક બનાવી દીધો હતો.^{૧૮} પૂર્વ તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા શાંતભય નામના વર્ષમાં (ખંડમાં) જળધાર નામના મોટા પર્વતમાં હરડેના વનની અંદર ગયો હતો અને ત્યાં ઠાઈ ઋષિના શાપથી સિત્તેર વર્ષ સુધી હરડેના વૃક્ષરૂપ બની તે અદશ્ય થઈ ગયો હતો.^{૧૯} આ રેવતાયળ પર્વતમાં શિશિર નામના વર્ષની અંદર પૂર્વ-દિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા યક્ષને આધીન થઈ ગયો હતો, તેથી તે દશ રાત્રિ સુધી સિંહરૂપ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૦} પછી, તે પિશાચની માયાથી છેતરાઈ ગયો હતો અને આ મેરુપર્વત આદિની શુક્રામાં દેડકારૂપ બની જઈ દશ વર્ષપર્યંત તેમાં રહ્યો હતો.^{૨૧} ઉત્તરદિશા તરફનો વિપશ્ચિત્ રાજા શાકદ્વીપની અંદર નીલગિરિ પર્વતના તટ ઉપર આવેલ કીમારવર્ષ(ખંડ)માં ગયો હતો અને ત્યાં અધરૂપમાં (અધારા કૂવામાં) સેંકડો વર્ષ તે અધપણે રહ્યો હતો.^{૨૨} પશ્ચિમદિશા

શિત્ રાજ્યે આ મરીયક નામના વર્ષ (ખંડ)માં વિદ્યાધરપણુને પ્રાપ્ત કરી દેનાર મંત્રવિદ્યા વડે ચૌદ વર્ષ સુધી વિદ્યાધરપણું ભોગવ્યું હતું. એ વિપશિત્ રાજ્યે સુરતના શ્રમથી થાકી ગયેલા મહાદેવજીના અત્યંત શોભા વડે ચપળ એવા અવયવોમાં કમે કરી ઉત્પન્ન થયેલ સ્વેદબિંદુથી શીતળ અને એક્ષત્રીઓની લતાઓના આલિંગન વડે સુગંધી એવા સમુદ્રતટનાં વનોના સુંદર પવનોનો આશ્રય કરી પોતાનું વિદ્યાધરપણું ભોગવ્યું હતું.^{૨૩,૨૪}

રત્નમહાનંતપુરારિલક્ષ્મીચલાંગલેલાક્રમ-સીકરાકમ્ । एलालवालिंगनलब्धगन्धमालंज्य वेलावनगन्धवाहम् ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દ્વીપો તથા પર્વતોર્માં વિહાર' એ નામનો સર્ગ ૧૨૪ એ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૨૫ મો ~~~~~

જવનમુક્ત પુરુષોની ક્રિયાનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

વૈષે શાંતમયામિભ્યે જલધારે ગિરૌ તરૌ ।

वाहकर्तरिपानीयं शाकद्वीपे पिबन् स्थितः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—શાકદ્વીપની અંદર 'શાંત-ભય' નામના વર્ષમાં (ખંડમાં) જલધાર નામનો પર્વત છે. તેમાં હરીતકીના વનમાં પૂર્વદિશાનો વિપશિત્ રાજ હરડેના વૃક્ષભાવને પામ્યો હતો અને તે કાતરના જની પૃથ્વીની અંદર રહેલી શિલા સંબંધી જળનું મૂળ દ્વારા પાન કરીને સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો. પશ્ચિમદિશાવાળા વિપશિત્ રાજને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે ત્યાં આવ્યો. તે શાપ આપનાર મુનિને પ્રસન્ન

x આ એક્ષોપન્ચીકમા સર્ગમાં વિપત્તિની અંદર બધા વિપશિત્ રાજાઓનું પરસ્પર ઉપકારીપણું અને જવનમુક્ત પુરુષોની ચોતરફ અનેક પ્રકારની સર્વતા-ક્રિયા, એ વિષે વર્ણન આવશે.

કરીને તેની પાસેથી વિદ્યા ભણ્યો. જાણે કરવત વડે તેનું વૃક્ષપણું કાપી નાખતો હોય, તેમ તેણે એ વિદ્યાથી તેને વૃક્ષભાવમાંથી અક્ષતપણે સિત્તેર વર્ષે છોડાવી દીધો.<sup>૧,૨</sup> પશ્ચિમદિશા સંબંધી વિપશિત્ રાજ ઠાઈ પિશાચોના રાજના શાપથી પાપાણુભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો અને દક્ષિણદિશાવાળા વિપશિત્ રાજને ત્યાં આવી ગોમાંસ આદિના પ્રયોગ વડે પિશાચોના રાજને પ્રસન્ન કરી તેને મુકાવ્યો હતો.<sup>૩</sup> અસ્તાચળની પેલી પાર આવેલા શિવ નામના વર્ષમાં (ખંડ-માં) પશ્ચિમદિશા તરફના વિપશિત્ રાજને એક પિશાચે ગોપિશાચી નામની વિદ્યાથી વૃષભ (બળદ) બનાવી દીધો હતો અને તેને દક્ષિણ-દિશાવાળા વિપશિત્ રાજને આવીને તેમાંથી છોડાવ્યો હતો.<sup>૪</sup> દક્ષિણદિશા તરફનો વિપશિત્ રાજ અંબાજીના પર્વતમાં એક વૃક્ષની અંદર યક્ષપણુને (એક જાતના પિશાચપણુને) પામ્યો હતો અને તેને પશ્ચિમદિશાવાળા વિપશિત્ રાજને આવી યક્ષના રાજને પ્રસન્ન કરી યક્ષભાવથી છોડાવ્યો હતો.<sup>૫</sup> પૂર્વદિશા તરફનો વિપશિત્ રાજ આ શાકદ્વીપની અંદર જ વૃષક નામના વર્ષમાં (ખંડમાં) કેસર નામના પર્વતને વિષે સિંહરૂપ બની ગયો હતો અને તેને પશ્ચિમદિશા-વાળા વિપશિત્ રાજને આવી એ સિંહભાવમાંથી મુક્ત કર્યો હતો.<sup>૬</sup>

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! યોગીઓ એક દેશમાં રહ્યા છતાં ચોતરફ વ્યાપ્ત થઈ જઈ ત્રણે કાળમાં જુદાં જુદાં અનેક કર્મોને શી રીતે કરે છે? આપ તે કહો.<sup>૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી ! આ જગતની અંદર અવિવેકીઓની દષ્ટિએ જ કાંઈ ભૂત-ભૌતિક આદિ રહ્યાં છે, તે ભલે હો. તે વિષેનો કાંઈ આપણે વિચાર કરવાની જરૂર નથી, તેમ આ વિષયમાં પણ અવિવેકીઓનું જન્મ માનવું હોય તેમ ભલે હો. આપણે અહીં તે વિષે

વિચાર કરવાની કશી જરૂર નથી. બાકી વિવેકી પુરુષોની આ બાબતમાં જ સમજણ છે, તે વિષે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.<sup>૧૦</sup> તત્ત્વજ્ઞતાઓની દૃષ્ટિમાં સત્તાસામાન્યરૂપ ચિન્માત્ર વિના જગતનું બીજું રૂપ જ નથી. જ્યારે દરેકના અત્યંત અભાવનો બોધ થઈ જાય છે અને ઉત્પત્તિ-પ્રલય સંબંધી દૃષ્ટિનો પણ કાય થઈ જાય છે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞતા પુરુષ સત્તાસામાન્યરૂપ ચિન્માત્રમાં જ નિરંતર વિશ્રાંત થઈ રહે છે, તેથી તે નિત્ય સર્વેશ્વરરૂપ થઈને સર્વસ્વરૂપ તથા સર્વોત્તમરૂપ થાય છે.<sup>૧૧</sup> તો પછી ત્યારે તેને કયે સ્થળે, કાણ અને શી રીતે શોધી શકે? એ તમે જ કહો. સર્વવ્યાપી, સર્વના આત્મારૂપ, પરમતત્ત્વ જ જ્યાં સર્વત્ર અનુભવમાં આવે છે, ત્યાં પછી કોઈ શોકનાર કે શોકવાનો વિષય એ કયું બુદ્ધ અનુભવાતું જ નથી. વળી એ સર્વના આત્મારૂપ પરમતત્ત્વની અંદર શું નથી રહ્યું? બ્રહ્મ, ભવિષ્ય, વર્તમાન, નાનું, મોટું, દૂર, નજીક, પળ અને પ્રલય, એ સર્વ પોતાના સ્વરૂપને કહી પણ ન ત્યજનારા અને સર્વના આત્મારૂપ એવા સત્તાસામાન્યમાં જ રહેલાં છે. અહો! તમે મોયાનો વિલાસ તો બુદ્ધો, આ સર્વ ઉત્પત્તિને કે પ્રલયને પ્રાપ્ત થયા નથી; છતાં યથાસ્થિતપણે નિર્લેપ તત્ત્વની અંદર રહ્યાં છે.<sup>૧૨-૧૪</sup> સર્વની સ્થિતિ સત્તાસામાન્યને અધીન હોવાથી આ જોય લોક વિજ્ઞાનધન (એક જ્ઞાનરૂપ) છે. ચિદ્વાસ પોતાના મૂળસ્વરૂપને નહિ છોડતાં સર્વરૂપ (વિવર્તભાવથી) થઈ રહેલ છે.<sup>૧૫</sup> શબલબ્રહ્મ માયાના સંપર્કને લીધે જગતના આત્મારૂપ છે અને તે જ દૃષ્ટા તથા દરેકરૂપે થઈ જઈ જગતરૂપે સ્તીતિમાં આવે છે. જગતને આકારે પસરી હોવા શબલબ્રહ્મનું મૂળસ્વરૂપ વિચારતાં તે શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે; તો પછી તેમાં કાણ શું કરી શકે? ત્યારે કરી શકે? તથા સાથી કરે? <sup>૧૬</sup> કે તત્ત્વજ્ઞ! પ્રાધ્ય અને અસાધ્ય એ બન્ને રૂપે થઈ રહેનાર

સર્વશક્તિમાન શબલબ્રહ્મને (ઈશ્વરને) શું દુઃસાધ્ય છે? એ તમે જ કહો. એવી રીતે સદા એક જ સ્વરૂપમાં રહેનાર શબલબ્રહ્મ જ ઉપાધિના ભેદથી વિપશ્ચિત આદિ જીવરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૧૭</sup> એ વિપશ્ચિત રાજાનું જીવચેતન્ય પ્રબોધ તરફ વલણ રાખતું હતું, તો પણ હજી તે પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ન હતું. તે એક હતું, છતાં અગ્નિના પ્રસાદથી તે અનેકરૂપ થયું હતું અને સર્વત્ર સર્વ પ્રકારની ક્રિયા કરી શકે એમ હતું. શબલબ્રહ્મ બોધ અને અબોધ એ બન્નેરૂપે થઈ ગયેલ? તેને અસાધ્ય શું છે? જ્યાં સુધી પરમબોધને પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી જીવાત્માનું પદાચોમાં આકુળ થઈ રહેવાપણું ઘટિત જ છે તેનો બોધમાં કાંઈક પ્રવેશ થાય છે, એટલે (યોગ બળથી) તેનું સિદ્ધપણું પણ ઉચિત છે. એવ રીતે સર્વ દિશાઓમાં રહેલા સર્વ વિપશ્ચિત રાજાઓ પરસ્પર એકબીજાના સંકટને દેખત હતા, અનુભવતા હતા અને તેનો ઉપાય પણ કરતા હતા. ચિદાકાશપોતાના સ્વરૂપમાંથી (મનો ભાવને પ્રાપ્ત થતાં) જરા પણ ભ્રષ્ટ થાય છે, તે તે વસ્તુતાએ યથાસ્થિતપણે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ માં સારી રીતે રહ્યા છતાં પણ બાજે બીજે રૂપે (જગતને આકારે) થઈ રહેલ હોય એમ જણાય છે.

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! વિપશ્ચિત રાજાઓ એ પ્રમુદ્ધ (જ્ઞાનવાન) હોય, તો તેઓ દિશાઓમાં સિંહ-બળદ આદિ ભાવને શી રીતે પ્રાપ્ત થયા? મને સારી પેઢે બોધ થવા માટે આપ તે કહો.<sup>૧૮-૨૩</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે નિર્ભજ રામચંદ્રજી! બીજ પ્રસંગે મેં ઉપર જ વર્ણન કર્યું, તે પ્રમુદ્ધ એવા યોગીઓનું છે. વિપશ્ચિત રાજાઓ કાંઈ પ્રમુદ્ધ એવા યોગીઓ ન હતા. તેઓમાં સંપૂર્ણપણે જ્ઞાનનો ઉદય થયો ન હતો.<sup>૨૪</sup> તેઓ તો જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાનદૃષ્ટિ એ બન્નેની વચમાં હોડાળાની પેઢે લટકતા હતા; કેમકે તેમની અંદર



મોક્ષને ભાવીરૂપે સૂચવનાર વિવેક આદિ ચિહ્નો પણ દેખાતાં હતાં અને ચોતરફ રાગ આદિ બંધનનાં ચિહ્નો પણ જોવામાં આવતાં હતાં.<sup>૨૫</sup> હે મહાબાહો ! નિરંતર ધર્મમાં જાત રહેનાર છતાં જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થાને ન પામેલા પુરુષોની સ્થિતિ તેવી અધઃચરી હોય છે આથી એ વિપશ્ચિત્ રાજ્યો ધારણાથી યોગી હતા, પણ પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયા ન હતા.<sup>૨૬</sup> વિપશ્ચિત્ રાજ્યો અશિદેવતામાં ચિત્તનો નિરોધ કરવાથી અને તેના પ્રસાદથી સિદ્ધિ પામ્યા હતા; તેથી તેઓ ધારણયોગી હતા અને ધારણા વડે તેમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી. પરંતુ તેઓ જમની અંદર અવિધાનો સાવ ક્ષય થઈ જાય છે, એવા રમ્યબોધને પામનારા જ્ઞાનયોગીઓ નહોતા.<sup>૨૭</sup> કે કમળનેત્ર રામચંદ્રજી ! જ્ઞાનયોગીઓના ચિત્તમાં શી વાસના જ હોતી નથી, તેથી તેઓ અવિદ્યા તરફ જુએ પણ શા માટે ? બાકી વિપશ્ચિત્ રાજ્યો તો ધારણયોગી હતા અને ધારણાના પરિપાકને અંતે અશિદેવતાએ આપેલા વરદાનના પ્રભાવથી તેમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.<sup>૨૮</sup> તેમની અંદર અવિધા હજી વિદ્યમાન જ હતી અને તેને લીધે તેઓ આત્માવિચારથી શૂન્ય હતા. હે રામચંદ્રજી ! બીજું પણ હું જ કહું, તે તમે સાંભળો. જીવન્મુક્ત પુરુષોને વ્યવહાર-કાળમાં જ દેહ આદિ બીજ પદાર્થોનું ભાન હોય છે, પરંતુ સમાધિકાળમાં તેમને કોઈ પણ પદાર્થનું ભાન હોતું નથી. બંધની જમ મોક્ષ પણ ચિત્તનો જ એક ધર્મ છે; તેથી તે સમાધિકાળમાં ચિત્તમાં રહે છે, પણ દેહની અંદર રહેતો નથી. બાકી દેહનો ધર્મ (જરામરણ આદિ ક્રિયા દેહ-ભાવને અર્ધાન વ્યવહાર) દેહથી નિવૃત્ત થતો નથી. મુક્ત થયેલું ચિત્ત પાછું ફરી વાર કોઈ દિવસ બંધાઈ જતું નથી.<sup>૨૯-૩૧</sup> વૃક્ષની ડાળમાંથી નીચે ખરી પડેલા ફળને કયો માણસ

ચત્ત વડે પણ પ્રથમની પેઠે જ પાછું ઝેડી શકે છે ? જીવન્મુક્ત પુરુષોનો દેહ પણ દેહના ધર્મો વડે વ્યાપ્ત જ હોય છે; પરંતુ તેમનું દેહની અંદર રહેલું ચિત્ત તો સદાકાળ અચળ જ રહે છે. ધારણા આદિના પ્રયોગની પેઠે મોક્ષ બીજથી જાણી શકાતો નથી.<sup>૩૨,૩૩</sup> પરંતુ મધ આદિના આસ્વાદથી પેદા થનારાં સુખની પેઠે તે સ્વસંવેદ (પોતાના જ બળવામાં આવે તેવો) છે આ આત્મા સુખ-દુઃખ આદિ મનના ધર્મો વડે યુક્ત થાય છે, ત્યારે તે જીવભાવને લીધે પોતે જ પોતાના બંધનો અનુભવ કરે છે.<sup>૩૪</sup> તે આત્મજ્યારે મનના મોક્ષને લીધે સુખ આદિ ભાવ્ય રહિત થઈ જાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રકારો તેને મુક્ત કહે છે. આ વાત અનુભવવડે પોતાની મેળે જ જાણી રહે તેવી છે. જનું ચિત્ત અંદર શીત હોય છે તે જ મુક્ત કહેવાય છે.<sup>૩૫</sup> ચિત્તનું અંદર સંતાપ રહેતો એ બંધ છે. બંધ આ મોક્ષ એ બન્ને દેહાદિકના ધર્મ નથી, એમ દેખાય છે. શરીરના હુકડેહુકડા કરી કોઈ તેને કાપ નાખે, અથવા તેને રાજ્ય ઉપર બેસાડે, અથવા પોતે રડે કે હસે, તો પણ જીવન્મુક્ત પુરુષને દેહનું સંબંધથી થનારાં સુખ-દુઃખ જરા પણ અંદર સ્પર્શ કરતાં નથી. જો કે દેહ આદિમાં તે સુખ-દુઃખને અનુભવે છે, પરંતુ 'હું સુખી છું અં' 'હું દુઃખી છું.' એવા અનુભવ આત્મામાં થતાથ તેના અધ્યાસની કદપના પણ આત્મામાં થાય છે; બાકી, દેહાદિકમાં તે નથી. દેહાદિકમ આત્મતાનું અભિમાન બાંધી બીજ જ રૂપાંતરને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા ચાવાંક તથા બૌદ્ધ આ પડિને મોક્ષનો ખરો ઉપાય ન મળવાથી છેવટ પરાભવને પ્રાપ્ત થતા દેખાય છે અને વિગ્રહ પ્રસંગમાં વેદાંતીઓથી તેમનો પરાભવ થને પણ જોવામાં આવે છે.<sup>૩૬-૩૮</sup> જીવન્મુક્ત પુરુષોનું દૃષ્ટિમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજું કંઈ આદિ કશું છે જ નહિ. મહા ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલે

જીવન્મુક્ત પુરુષ સદા આત્માનંદમાં મગ્ન હોય છે, તેથી તે મરતાં છતાં પણ મરતો નથી, રેતાં છતાં પણ રેતો નથી અને હસતાં છતાં પણ હસતો નથી. તત્ત્વદર્શી પુરુષો રાગમુક્ત છતાં રાગયુક્ત જવા દેખાય છે, કોપરહિત છતાં કોપ-યુક્ત જવા જણાય છે અને મોહરહિત છતાં મોહયુક્ત જવા જોવામાં આવે છે. આકાશમાં જમ અંકુરો ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ અમુક સુખ છે અને અમુક દુઃખ છે, જેવી કલ્પતાઓ તેમ ાથી ઘણે દૂર રહેલી હોય છે. જની દષ્ટિમાં જગતનું સ્વરૂપ જ નથી અને સર્વ એક ચિદ-રૂપ જ છે, તે જીવન્મુક્ત પુરુષની દષ્ટિમાં પણ મુખ્ય-દુઃખ આદિ રહે છે, એવું કહેવું આકાશની ાષ્ણાના જવું અસંભવિત છે. સર્વત્ર જય મેળ-નારા જીવન્મુક્ત પુરુષો અંદર શોકરહિત છે, છતાં તેવે પ્રસંગે તેઓ શોક કરતા દેખાય છે વળી મસ્તક આદિ અવયવ કપાઈ જાય, તો પણ તત્ત્વદર્શી પુરુષો જાણે કશું ન કપાયું હોય તેમ ક્ષત્રજ એક આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહેલા જણાય છે. સામગાનમાં તત્પર થઈ રહેલા બ્રહ્માના મોટા મસ્તકને મહાદેવજીએ સુકુમાર કમલની પેઠે નખ વડે ચીરી નાખ્યું હતું અને પોતે શક્તિમાન છતાં બ્રહ્માએ તે મસ્તકને પાછું ફરી વાર ઉત્પન્ન કયું નહોતું.<sup>૩૯-૪૫</sup> ઈમંદે ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મા પોતે આકાશના જવા જ છે, તો પછી તેમને બીજ (પાંચમા) મિથ્યા મસ્તક વડે શું વિશેષ છે? તેમને કાંઈ કરવાનું કે કાંઈ ન કરવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી.<sup>૪૬</sup> બાકી પ્રાણીઓના કર્મને અનુસરીને જ જીવી રીને થઈ જાય, તે ભલે તેવી રીતે થાઓ. બીજ ફેરફારની તેને શી જરૂર છે? જમ ક્ષીરસાગર શુભ અમૃતકલાને ધારણ કરે છે, તેમ મહાદેવજી પણ અક્ષીણ કામબાણના યોગથી કામદેવ ઉપર કૃપા કરીને પોતાના અર્ધા-ગમાં મૃગબાણનાં જવાં લોચનવાળાં પાર્વતીજીને ધારણ કરે છે. વળી, કામદેવનો નિગ્રહ કરતાં સમા-

ધિમાં નિર્વિઘ્ન રીતે પ્રવૃત્તિ થવાથી તે હર્ષાશ્રુને ધારણ કરે છે.<sup>૪૭</sup> મહાશય શ્રીમહાદેવજી પોતે સમર્થ છે, છતાં પણ રાગીપણાનો ત્યાગ કરતા નથી. તેમના વૈરાગ્ય વગેરે ગુણો કામદેવને બાળી નાખવાના સમયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ રહ્યા છે. જીવન્મુક્તપણાને લીધે તેમને કાંઈ કરવાનું કે કાંઈ ન કરવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી અને તેમને આ લોકમાં સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં કાંઈ પાસેથી પોતાનો કશો સ્વાર્થ કાઢી લેવાનું પણ હોતું નથી.<sup>૪૮, ૪૯</sup> મહાદેવજીનું રાગીપણું ભલે હો કિંવા ન હો, તેમને રાગીપણાનું કે વિરાગી-પણાનું કશું પ્રયોજન નથી. દેવયોગે જ. જીવી રીતે થઈ જાય તે ભલે તેવી રીતે થાઓ. વળી બીજનું તેમને શું પ્રયોજન છે? <sup>૫૦</sup> જીવન્મુક્ત જનાર્દન પોતે અસુરનિગ્રહ આદિ કર્મને કરે છે, ઇન્દ્રાદિ દ્વારા કર્મ કરાવે છે, અવતારની સમાપ્તિ થતાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ અંતર્ધાન થઈ જાય છે અને પારથી આદિ તેમના અંતર્ધાન થવામાં નિમિત્તરૂપ થાય છે. તે પોતે દેહને ધારણ કરે છે અને નિરંતર વૃદ્ધિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૫૧</sup> એ વિષ્ણુભગવાન પોતે સમર્થ છે, છતાં તે પ્રાણીઓના કર્મને અનુસારે પ્રાપ્ત થયેલી વ્યવહારની વ્યવસ્થાને મૂઢી શકતા નથી. વળી, તેમને એ વ્યવહારની વ્યવસ્થાને ત્યાગ કરવાનું કે ગ્રહણ કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી.<sup>૫૨</sup> પણ જ જીવી રીતે પ્રાપ્ત થતું હોય, તે ભલે તેવી રીતે પ્રાપ્ત થાઓ; એમ સમજીને વાસનારહિત અને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ એવા હરિ નિષ્કામપણે જ રહ્યા છે.<sup>૫૩</sup> સૂર્યનારાયણ નિરંતર જગતરૂપી

યથાસ્થિત રીતે પોતાનો કાર્યનિર્વાહ કરી લે છે.<sup>૫૫</sup> અંદ્રમા જીવન્મુક્તપણુને લીધે કરા પણુ ખેદને પામતો નથી અને યથાસ્થિતપણુ રહી પ્રલયપર્યંત અક્ષય એવા ક્ષયને વ્યર્થ જ અનુભવે છે.<sup>૫૬</sup> અગ્નિ જીવન્મુક્તપણુને લીધે યથાપ્રાપ્ત સ્થિતિ વડે સમાન દશામાં રહે છે. તે મરુતના યજ્ઞમાં બાર વર્ષપર્યંત હાથીની સૂઠે જીવી નિરંતર પહોંચા કરતી ધૃતધારાઈપી હુતદ્રવ્યનેા ઉપભોગ કરે છે તેથી તેને અજીર્ણ થાય છે. વળી, કાર્તિકેશ્વામીની ઉત્પત્તિના પ્રસંગમાં સ્થાનથી બ્રહ્મ થયેલા મહાદેવજીના વીર્યનું પાન કરવાથી તે પોતાને વિશે દાહ અનુભવે છે. આમ, તે ઉત્પન્ન થયેલા ખેદને ધારણ કરે છે.<sup>૫૭</sup> દૈત્યો અને દેવતાઓના ગુરુ શુક તથા બૃહસ્પતિ જીવન્મુક્ત છે, છતાં તેઓ લોકમાં અનેક પ્રકારે પરસ્પર જયની ઇચ્છા વડે કૃપણ જવા થઈ રહે છે.<sup>૫૮</sup> જીવન્મુક્ત મનવાળા તત્ત્વજ્ઞ જનકરાજ જગતની અંદર ઉચ્ચ રણભૂમિમાં પોતાના દેહને જળે જતાની દેતાં રાજ્યને કરતા રહે છે.<sup>૫૯</sup> નળ, માંધાતા, સંગર, દિલીપ અને નહુષ આદિ રાજાઓ જીવન્મુક્ત છતાં કેમ બાણે પ્રકૃતિ વડે આકુળ થઈ ગયા હોય તેમ રાજ્ય કરતા હતા.<sup>૬૦</sup> અજ્ઞાનીની જેમ પંડિત પણ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. વાસનાનું હોવું અને ન હોવું એ જ મૂર્તિ-અંધ-મોક્ષનું કારણ છે.<sup>૬૧</sup> બલિ, પ્રહ્લાદ, તમુચિ, વૃત્ર, અંધક અને સુર આદિ જીવન્મુક્ત પુરુષો વિરાગી છતાં રાગીની પેઠે જ જગતમાં સ્થિતિ કરી રહ્યા હતા.<sup>૬૨</sup> જીવન્મુક્ત પુરુષરૂપી ચેદાકંશમાં બીજાઓને રાગદ્વેષનો ક્ષય કે ઉદય તો જોવામાં આવે કિંવા તેનું સારાપણું કે રસાપણું ભાસે; તો પણ તેમને શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનમાં આવિર્ભાવ છે, તેથી તેમના મોક્ષમાં કશી પણ અંદેશ નથી.<sup>૬૩</sup> જીવન્મુક્ત પુરુષો ચિદાકાશના જેવા શુદ્ધ જ્ઞાન વડે સર્વ જીવોને ચિદાકાશ જવાગા પૂર્ણબ્રહ્મ જ સમજે છે, તેમનામાં

ભેદબુદ્ધિ ક્યાંથી સંભવે ?<sup>૬૪</sup> જેમ પ્રકાશમાન ઇન્દ્રધનુષ્ય અનેક પ્રકારે દેખાતાં છતાં શૂન્ય અને આભાસમાત્ર છે, તેમ આ દ્રશ્યરૂપી બ્રાતિ પણ અનેક પ્રકારે દેખાતાં છતાં શૂન્ય અને આભાસમાત્ર છે.<sup>૬૫</sup> જેમ આકાશરૂપી આંગણાની અંદર ઇન્દ્રધનુષ્યમાં નાના પ્રકારના વર્ણો ભાસે છે, તેમ બ્રહ્માંડરૂપી અનેક પરમાણુઓ ચિદાકાશની અંદર શૂન્ય છતાં ભાસ્યા કરે છે.<sup>૬૬</sup> આ પ્રકરપણુ દેખવામાં આવતું જગત અસત્ય છે, છતાં બાણે સત્ય હોય તેવું દેખાય છે. આકાશમાં રહેલી શૂન્યતાની પેઠે તે ઉત્પન્ન પણ થયેલ નથી, તેમ નાશને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.<sup>૬૭</sup> એ જગત આદિ અને અતવાણું દેખાય છે, છતાં અનાદિ અને અનંત છે; અનેક પદાર્થો વડે વ્યાપ્ત હોવાથી તે અશૂન્ય જણાય છે, છતાં શૂન્ય છે. તે ઉત્પન્ન થયું દેખાતાં છતાં ઉત્પન્ન થયું જ નથી અને નાશને પ્રાપ્ત થતું જણાતાં છતાં તે નાશને પ્રાપ્ત થતું નથી.<sup>૬૮</sup> ચિદાકાશ જ એવી રીતે જગતને રૂપે વિવર્તભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ અને નષ્ટ થયેલ ભાસે છે. જેમ કાષ્ઠથી બનેલો સ્તંભ કાષ્ઠરૂપ જ છે તથા તેની અંદર કોતરેલી પૂતળી પણ કાષ્ઠરૂપ છે, તેમ બ્રહ્માંડરૂપાયેલ જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૬૯</sup> સમાધિ વડે સમસ્ત કલ્પના રહિત, સર્વજ્ઞ સમાનતાવાળી અને નિદ્રાવસ્થા પણ રહિત એવી જ કાંઈ આત્મરૂપ સ્થિતિ થ રહેવી, તે જ સત્ય ચિદાકાશરૂપ છે. આ જગતરૂપ છે, એમ સમજવાનું છે.<sup>૭૦</sup> અશુ આ ઇન્દ્રિય દ્વારા આત્મા એક દેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય, ત્યારે વચમાં તેનું જ નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે, તે ચિદાકાશ છે. આ જગત તે ચિદાકાશમય છે એમ સમજવાનું છે.<sup>૭૧</sup> શુદ્ધ ચિદાકાશનો અંદર દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ પણ નથી, એમ મનન કરતાં નિશ્ચય થાય છે; તેમ એ કેવળ આકાશના જેવું શૂન્ય ભાસે છે, એવું પણ નથી; એમ મનન કરતાં નિશ્ચય થાય છે.<sup>૭૨</sup> આ

જગત ચિદાકાશરૂપ છે અથવા તે આત્મા જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તેવે આકારે (વિવર્ત-ભાવથી) થઈ રહેલ છે. હવે પછી થનારા નગરની પેઠે તે ક્ષણ સંકલ્પની કલ્પતા વડે વિશાળરૂપે અને સ્ફુટરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૭૩</sup> આકાશના જેવા સ્વચ્છ ચિત્તવાળા હે રામચંદ્રજી !

આ દૃશ્યસમૂહ ચિદાના જેવા એકરસ, નિર્વિકલ્પ અને શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે અહો ! કેવી આશ્ચર્યકારક માયા છે ! લોકા પોતાના આત્માને જ 'જગત' રૂપે કલ્પી લે છે અને પોતાના આત્માને જ મોહમાં નાખે છે !<sup>૭૪</sup>

આકાશકોશવિશદાશય દ્વયજાતં મૌનાત્મ તિષ્ઠતિ શિલાઘનમેવ શાન્તમ્ । યન્નામ તસ્ય જગદિત્યભિધાં વિધાય સ્વાત્મેવ મોહિત ઇવાયમહો નુ માયા ॥ ૭૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધને 'લવન્મુક્તાકલન' એ નામને સર્ગ ૧૨૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨૬ મો

મરણ પામેલા રાજાઓને સંસારની બ્રાન્તિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

અનંતરં મુનિશ્રેષ્ઠ કુર્વંતઃ કિં વિપશ્ચિતઃ ।

આસંસ્તેષુ દિગંતેષુ સદ્વીપાન્વિવનાદ્રિષુ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! પૂર્વ આદિ દિશાઓના અંતોમાં ગયેલા તે વિપશ્ચિત્ રાજાઓએ દ્વીપો, પર્વતો, સમુદ્રો અને વનો આદિમાં જઈને પછી શું કયું ?<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! તાલી અને તમાલનાં વૃક્ષોની પંક્તિઓથી ભરેલા દ્વીપોમાં, પર્વતોમાં અને વનોમાં ફરનાર વિપશ્ચિત્ રાજાઓનું પછી શું થયું, તે હું કહું છું ;

+ આ એકસોછવ્વીસમા સર્ગમાં મરી ગયેલા ચારે વિપશ્ચિત્ રાજાઓને પોતાની અંદર જ સંસારની બ્રાન્તિ દેખાશે અને ઉત્તર તરફના વિપશ્ચિત્ રાજાને અંવારી આઈ દેખાયા સુધીનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

તમે તે સાંભળો.<sup>૨</sup> એક વિપશ્ચિત્ રાજાને કૌંચદ્વીપના સીમાડાના પર્વતના પશ્ચિમભાગમાં ઢાઈ હાથીએ કમળની પેઠે શિખરની શિલામાં ગંડસ્થળ વડે પીસી નાખ્યો.<sup>૩</sup> વળી બીજા વિપશ્ચિત્ રાજાને ઢાઈ રાક્ષસે અંગમાં વાયલ કરી દઈ આકાશમાર્ગેથી સમુદ્રમાં રહેનાર વડવાનલમાં ફેંટી દીધો અને તે તેમાં જ ભસ્મ થઈ ગયો.<sup>૪</sup> ત્રીજા વિપશ્ચિત્ રાજાને ઢાઈ વિદાધર દેવભૂમિમાં (ધન્દ્રની સભામાં) લઈ ગયો અને ત્યાં ધન્દ્રને નમસ્કાર ન કરવાથી ક્રોધથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા ધન્દ્રે તેને શાપ વડે ભસ્મ કરી નાખ્યો. ચોથો વિપશ્ચિત્ રાજા ચતુરતાથી ચાલતો હતો અને તેને કુશદ્વીપના પર્વતના તટ ઉપર આવેલ નદીને કાંઠે દુઃખે પણ માંડ નિવારી શકાય એવા એક મગરમચ્છે પકડી, આઠ કટકા કરી મારી નાખ્યો.<sup>૫,૬</sup> જમ પ્રલયસમયમાં ચારે લોકપાલો ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેમ ચારે દિશાઓમાં ગયેલા ને આકુળ ચિત્તવાળા તે ચારે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ ગયા.<sup>૭</sup> પછી ચિદા-

પ્રજાપતિએ પ્રથમ જ વિસ્તારવાળા દિશાઓના અંતોને પ્રથમ પ્રમાણે જ બુદ્ધિ છે, તેમ એ ચારેય વિપક્ષિત રાજના જીવ્યેતન્યે પોતાના ચારેય દેહને આગળ પ્રમાણે જ બોલ્યા.<sup>૧૧</sup> તે વિપક્ષિત રાજો આકાશભાવથી રહિત એવા પોતાના ત્રિદાત્માની અંદર આકાશભાવની પ્રતીતિ યતાં આકાશરૂપ થઈ રહ્યા હતા. તેમણે એક પોતાના મનના પ્રતિભાસરૂપ એવા પ્રાતિભાસિક દેહની અંદર આધિભૌતિક દેહના (સ્થૂલદેહના) સર્વ ધર્મો (સ્થૂલતા, જડતા આદિ) પોતાની પાસે જ બોલ્યા.<sup>૧૨</sup> એ દેહના આધારરૂપ આત્માનું વાર્તવ સ્વરૂપ ન જોળખાયાથી તે વિપક્ષિત રાજો પૂર્વ-સંસ્કારને લીધે પાછા આ દશરૂપ અવિદ્યા કેવડી હશે, તેનો નિર્ણય કરવા માટે પૂર્વ પ્રમાણે જ પ્રવૃત્ત થઈ ગયા.<sup>૧૩</sup> દશ્ય અને દર્શનના મધ્યમાં અનુભવરૂપે દેખાતી ભૂમંડળરૂપી અવિદ્યાનું પરિભાણ એવા માટે તેમણે અનેક દ્વીપાંતરોમાં ભ્રમણ કર્યું.<sup>૧૪</sup> પશ્ચિમદિશાવાળો વિપક્ષિત રાજ સાત દ્વીપોનું અને સાત મહાસાગરોનું ઉલ્લેખ કરી ગયો અને સુવર્ણથી ઘટ એવી ભૂમિમાં કીડા કરી રહેલા જનાર્દન ભગવાન પાસે જઈ પહોંચ્યો.<sup>૧૫</sup> તેણે એ ભગવાન પાસેથી અનુપમ બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી અને તે જ દિશાની અંદર તે પાંચ વર્ષ સુધી સમાધિમાં રહ્યો.<sup>૧૬</sup> એ પછી તેણે દેહને ત્યાગ કર્યો અને તેનું ચિત્ત કેવળ ચિદ્રૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. એટલે તેનો પ્રાણ જમ આકાશભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તેમ તે પે તે પણ પરમ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.<sup>૧૭</sup> પૂર્વ દિશાવાળો વિપક્ષિત રાજ પૂર્ણિમાના પૂર્ણ એવા ચંદ્રખિંબની સન્નિધિમાં પોતાના દેહની સ્થિતિ છે, એવું ચિંતન કરવા લાગ્યો; અને પોતાના તે દેહને મૂકી દઈ તે ચંદ્રલોકમાં જઈ રહ્યો. દક્ષિણ દિશા તરફનો વિપક્ષિત રાજ શાલ્મલિ દ્વીપમાં અજ્ઞાના સમૂહને ઉમેડી નાખી હજી અધાપિ-  
ત રાજ્ય કરે છે; તેને પારમાર્થિક તત્ત્વને

લાભ થયો નથી, તેથી તેને બાહ્યપદ્યોર્થોનું હજી વિસ્મરણ થયું નથી.<sup>૧૮, ૧૯</sup> ઉત્તર તરફનો વિપક્ષિત રાજ અપળતાથી પછડાયા કરતા તરંગોવાળા સાતમા સમુદ્રમાં (સ્વાદુકમાં) એક હજાર વર્ષ-પર્યંત મગરમંછના ઉદરમાં રહ્યો હતો.<sup>૨૦</sup> ત્યાં તે મગરમંછના ઉદરના માંસને આહાર કરતો હતો. એ મોટો મગરમંછ મરી ગયો, એટલે ઉત્તર તરફનો એ વિપક્ષિત રાજ મગરમંછની જમ મગરમંછના ઉદરમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી હિમના જવા શીતળ જળવાળા એ સ્વાદુક સમુદ્રના એંશી હજાર યોજનનું ઉદ્વંધન કરી, તે વિશાળ ઉદરવાળી અને સુવર્ણની ધાત્રા વિસ્તારવાળી ભૂમિમાં પહોંચ્યો. તે ભૂમિ દશ હજાર યોજનપર્યંત વિસ્તીર્ણ હતી અને દેવતાઓને સંચાર કરવાના માર્ગરૂપ હતી; ત્યાં તે મૃત્યુ પામ્યો.<sup>૨૧-૨૩</sup> આમ, ઉત્તર તરફનો તે વિપક્ષિત રાજ ભૂમિમાં મરણ પામ્યો, એટલે જમ અગ્નિના મધ્યમાં રહેલ કાષ્ઠ ક્ષણ વારમાં અગ્નિ-ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ તે ઉત્તમ એવા દેવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.<sup>૨૪</sup> હવે, દિશાઓના અંત એવાની પૂર્વવાસનાને લીધે એ વિપક્ષિત રાજ ઉત્તમ દેવભાવને પામ્યા પછી, લોકલોક પર્વતમાં ચાલ્યો ગયો. તે પર્વત આ ભૂમંડળ-રૂપી વૃક્ષના ક્યારાની પેઠે આધારરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૨૫</sup> એ પર્વત પચાસ હજાર યોજન ઊંચો છે. તેનો એક જ (પ્રથમ) ભાગ સૂર્યના પ્રકાશ વડે તથા લોકોના વ્યવહાર વડે યુક્ત છે; બાકી તેના બીજા ભાગમાં તો કોઈનો પણ સંચાર નથી.<sup>૨૬</sup> લોકલોક પર્વતના શિરોભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલ અને તારાઓના માર્ગમાં રહેલ એ વિપક્ષિત રાજને નીચે રહેલા મનુષ્યો ‘આ કોઈ ઉચ્ચ નક્ષત્ર છે’ એવી શકાથી જોતા હતા.<sup>૨૭</sup> લોકલોક પર્વતના એ પ્રદેશ પછી, તે મહાપર્વતના બીજા ભાગમાં ચારે દિશાઓમાં અધકાર છે અને ચારે દિશાઓમાં મોટી એક અધારી ખાઈ છે. તે ખાઈ

આકાશની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓ વડે શૂન્ય છે અને અનેક યોજન સુધી વિસ્તરેલી છે.<sup>૨૮</sup> ત્યાં વતુંજ આકારવાળો આ ભૂગોલ સમાપ્ત થાય છે અને ત્યાંથી માંડી પછી આકાશના જેવી શૂન્ય તથા અધકારભરેલી મોટી ખાઈ આવે છે.<sup>૨૯</sup> તેની અંદર ભરણા જેવો, કાજળના જેવો, તમાલના જેવો અને આકાશના જેવો મધ્યભાગ રચાયેલ અધકારથી જ પથરાઈ રહ્યો છે. ત્યાં પૃથ્વી કે જંગમ આદિ કશું નથી. ત્યાં કાંઈ પણ આલંબન પણ નથી અને ત્યાં કશી પણ વસ્તુ કાંઈ દિવસ સંભવતી જ નથી, એમ તમે સમજો.<sup>૩૦</sup>

તવાલિક્ષ્ણલતમાલનમૌતરાલનીલં તમો ન ચ મહી ન ચ જંગમાદિ। નાલંચનં ન ચ મનાગપિ વસ્તુજ્ઞાતં કિંચિત્કદાચિદપિ સંભવતીતિ વિદ્ધિ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિન્નજન્મનાન્તરાચરણુ' એ નામનો સર્ગ ૧૨૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨૭ મો

ભૂગોળ તથા નક્ષત્રમંડળ આદિની સ્થિતિનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્ કથયૈતન્મે કથં ભૂગોલકં સ્થિતમ્।

કથમ્ભૂગળો યાતિ લોકાલોકઃ મિરિઃ કથમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આ નિરાધાર ભૂગોલ શી રીતે રહેલ છે? નક્ષત્રગણ પણ નિરાધાર કેમ ભ્રમણ કર્યા કરે છે? અને લોકલોક પર્વત પણ શી રીતે રહેલ છે? વળી, તેનું તેનું નામ શા માટે પાડવામાં આવ્યું છે? આ બધું આપ મને કહો.<sup>૧</sup>

\* આ એકસોસત્તવીસમા સર્ગમાં ભૂગોળ, નક્ષત્રમંડળ આદિની સ્થિતિ વિષે અને તે પછી વડે આવેલા આકાશ વિષે તથા બ્રહ્માડરૂપી પર્વતની સ્થિતિ વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

યો. રા. ૪૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ બાળકના સંકલ્પથી રચાયેલો (મનોમય) દડો આકાશમાં નિરાધાર રહી શકે છે, તેમ ચિન્માત્ર હિરણ્યગર્ભરૂપી બાળકે કલ્પી લીધેલ આ ભૂગોળ પણ આકાશની અંદર નિરાધાર ટટ્ટી રહેલ છે.<sup>૨</sup> જમ તિમિરરોગ વડે યુક્ત નેત્રવાળા પુરુષોને આકાશમાં મોનાળા તથા મસલાં આદિના જેવા આકારો અને દ્વિયંદ્ર આદિનું દર્શન મિથ્યારૂપે થાય છે, તેમ ચિદાકાશને સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં મિથ્યારૂપે જ પૃથ્વી આદિની પ્રતીતિ થાય છે.<sup>૩</sup> સંકલ્પનગર કાંઈ આધાર વડે ધારણ કરાઈ રહ્યું હોય એમ અનુભવમાં આવતું નથી અને સંકલ્પ વડે જામા રહેલ સ્તંભો તથા ભીતો આદિ વડે તે ધારણ કરાયેલ છે; છતાં એ અવસ્તુરૂપ હોવાથી વસ્તુતાએ તેનાથી ધારણ કરાયેલ નથી. તેવી જ રીતે ચિદાકાશની અંદર (હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પથી) ખડી થઈ ગયેલી પૃથ્વીના અનુભવ વિષે પણ સમજી લેવું.<sup>૪</sup> હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરી ચિદાકાશની અંદર જે વસ્તુ જેવે રૂપે ચિત્સત્તારૂપી સ્વભાવને લીધે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે વસ્તુ તે તે સ્થળમાં તેવે રૂપે અનુભવાય છે; એવો જ કાંઈ ચિદાત્માનો અપાર મહિમા છે.<sup>૫</sup> જમ તિમિરરોગ વડે પીડિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોનાળા તથા મસલાં આદિના જેવા આકારો જેવામાં આવે છે, તેમ પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભમાં ચિન્માત્રતત્ત્વને ભૂગોળની પ્રતીતિ તેવે પ્રકારે જ થાય છે અને તે થઈ રહેલ છે.<sup>૬</sup> ચિદાત્માને (હિરણ્યગર્ભને) પોતાના સ્વરૂપની અંદર સ્વપ્નની પેઠે નદીઓનું જીર્ણગમન અને અગ્નિનું અધોગમન જે પ્રથમ ભાસ્યું હોત (કલ્પના કાલિમાં આવ્યું હોત), તો (હિરણ્યગર્ભના સત્ય સંકલ્પને લીધે) આજ તેની તેવી વિપરીત સ્થિતિ હોત આપણને તે પ્રમાણે જ પ્રતીતિમાં ચિત્સત્તાને જ વિષેનું જનું જાન

તેના વિચાર પ્રમાણે સત્ય છે. આથી કેટલાક વાદીઓ માને છે કે, પૃથ્વી ભારે છે તેથી તે નિરંતર મહાકાશમાં ભગ્યા કરે છે; પરંતુ આકાશના અધઃપ્રદેશને અવધિ નથી, તેથી પૃથ્વીનું પતન કાઈ જગાએ વિશ્રાંત થતું નથી. વળી પૃથ્વી વિશાળ છે, તેથી આપણને તેના પડવાની પ્રતીતિ થતી નથી. તેમજ ધ્રુવની સાથે બંધાયેલું જ્યોતિશ્ચક્ર ( નક્ષત્રમંડળ ) પણ એ પૃથ્વીની સાથે જ પડ્યાં કરે છે અને તેથી તે અનાદિ કાળથી ભમતું રહે છે, એમ કેટલાક માને છે. બીજા કેટલાક વાદીઓ માને છે કે, પૃથ્વીની નીચે, ઉપર અને ચારે બાજુ જળ જ ભર્યું છે; અને તેની અંદરનાં છિદ્રોના ભાગમાં પવનથી પૂર્ણપણે ભરેલા પૃથ્વીના સાત લોકો રહ્યા છે. હવે અંદર રહેલા વાયુ અતિ હલકા છે, તેથી તે પૃથ્વી જળમાં રહેલી તુંબડીની પેઠે નિરંતર ઉપર જ તરતી રહે છે. કેટલાક માને છે કે, ભૂગોળની ચારે બાજુ આકાશ જ રહેલ છે, અને તેમાં એ ભૂગોળના ભ્રમણ વિષે તેઓ પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે કલ્પના કરી લે છે. વળી બીજાઓ કહે છે કે, જ્યોતિશ્ચક્ર ફરતું નથી, પરંતુ પૃથ્વી જ પોતાના સ્થાનમાં ફરતી રહે છે, પણ આપણને તેની ખબર પડતી નથી. વહાણમાં બેઠેલા પુરુષોને જમ કાઠે રહેલાં વૃક્ષો ફરતાં લાગે છે, તેમ જ્યોતિશ્ચક્ર આપણને ફરતું દેખાય છે. વળી કેટલાકનું માનવું એમ છે કે, પૃથ્વીનું પતન અસંભવિત હોવાથી તે સદાકાળ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર છે. આવા તે તે વાદીઓના અનેક વિકલ્પો તેમની બુદ્ધિમાં રહેલી ચેતનસત્તા વડે તેમના વિચારને અનુસરનારોને સત્ય ભાસે છે; બાકી વસ્તુતાએ ચેતન સિત્તાય બીજું કશું સત્ય નથી. ચિત્સત્તા જ તે તે વાદીઓના તેવા તેવા ભાવને અનુસારે અનેકરૂપે ગઈ રહેલ છે. જ્યોતે આ ભૂગોળ નિશ્ચય ભાસે તેમની દષ્ટિમાં તે સ્થિર જ છે. જમની દષ્ટિ

નિરંતર અપ્રતિહત રહેનાર હોય છે, તેમને તે સદા પ્રકાશમય ભાસે છે અને તેમના વિચાર પ્રમાણે તેવી છે. જ્યોતે જન્મથી જ અંધ છે, તેવાઓની દષ્ટિએ સદાકાળ પ્રકાશ વિનાની જ છે. બાકી વસ્તુતાએ જોતાં એ સર્વ ભાવો તે સર્વના પોતાના આત્માની અંદર રહેલ છે. એક ચિદાત્માના જ ભાવને અનુસરીને તારામંડળ અને પૃથ્વી આદિની પ્રતીતિ થાય છે; બાકી વસ્તુતાએ વિચારતાં આ સર્વ અસત્ય છતાં ( અવિદ્યાને લીધે ) સદાકાળ અખંડિતપણે સત્ય જ ભાસ્યા કરે છે.<sup>૧૦</sup> આ પૃથ્વી લોકલોક પર્વત સુધી વ્યાપ્ત છે અને તેનું પરિભાણ પણ તેવડું જણાય છે. ત્યાર પછી તો આકાશરૂપી એક મોટી બાઈ રહેલ છે અને તેની અંદર એક મહાસાગરના જેવા અંધકાર જ ભરપૂર છે. વળી, કાઈ કાઈ જગ્યાએ કાંઈક પ્રકાશ પણ રહેલ છે.<sup>૧૧</sup> નક્ષત્રમંડળના અતિ દૂરપણને લીધે અને લોકાલોકરૂપી મહાન પર્વતની વિકરાળતાને લીધે, કાઈ કાઈ ભાગમાં કેવળ અંધકાર જ પથરાઈ રહ્યો છે અને તેમાં જ કાંઈક ઉપરના ભાગમાં તેજ પણ રહેલ છે. ( તેને લીધે જ તેની લોકાલોક એવી સંજ્ઞા પડેલ છે. )<sup>૧૨</sup> લોકાલોક પર્વતની પેલી પાર રહેલા આકાશમંડળથી ઘણે દૂર દશેય દિશાઓમાં નક્ષત્રચક્ર ફર્યા કરે છે.<sup>૧૩</sup> એ નક્ષત્રચક્ર પાતાળથી માંડી ઠેક સ્વર્ગલોક સુધી આકાશની અંદર દશે દિશાઓમાં ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતું રહે છે. એક ધ્રુવ જ માત્ર સ્થિર રહે છે.<sup>૧૪</sup> લોકાલોક પર્વતના અંતભાગ સુધી પાતાળ સહિત ભૂલોક ને નક્ષત્રમંડળ ફરતું રહે છે. વસ્તુતાએ જોતાં ચિન્મય તત્ત્વની કલ્પના વિના એ બીજું કાંઈ જ નથી.<sup>૧૫</sup> લોકાલોક પર્વત સાથેના ભૂલોક કરતાં આકાશ બમણું છે અને ત્યાર પછી જમ પાંદેલાં અખોડનાં અંદરનાં બીજની ચારે બાજુ તેની છાલ રહેલ હોય છે, તેમ નક્ષત્રમંડળ રહેલ છે.<sup>૧૬</sup> આ પૃથ્વીલોકથી

બ્રમણ વિસ્તારવાળા આકાશના કરતાં નક્ષત્ર-  
મંડળનો અંદરનો વિસ્તાર બ્રમણ છે. દશેય  
દિશાઓમાં તેનું બ્રમણ થતું રહે છે. જમ  
બીજાના કળને તેની છાલ ચારે તરફ વ્યાપી  
રહેલ હોય છે, તેમ એ ચારે બાજુ વ્યાપ્ત થઈ  
રહેલ છે.<sup>૧૭</sup> કેવળ ચિન્મય એવા શબ્દબ્રહ્મની  
સત્યસંકલ્પતાને લીધે તેમાં જે સ્ફુરણ પ્રથમ  
જોડે છે, તે જ આ બ્રહ્માંડ અને તેના અવયવો-  
ને આકારે થઈ બધા છે અને તે આ જગતની  
સ્થિતિના આધારરૂપ થાય છે.<sup>૧૮</sup> નક્ષત્રચક્ર પછી  
વળી તેનાથી બ્રમણ એવું બીજું આકાશ રહેલ  
છે, તે કાર્થક દેકાણે પ્રકાશ પડે યુક્ત છે અને  
કાર્થક દેકાણે ધાટા અધકારમય છે.<sup>૧૯</sup> એ આકા-  
શની પેલી પાર પાછું બીજું બ્રહ્માંડના બિર્ધ-  
ભાગરૂપી અર્ધર (કપાલ) રહેલ છે. આમ એક  
બ્રહ્માંડનું અર્ધર તેના ઉપરના ભાગમાં રહેલ  
છે, તો બીજું તેના નીચેના ભાગમાં રહેલ છે  
અને એ બન્નેના મધ્યભાગમાં આકાશ રહેલ  
છે.<sup>૨૦</sup> એ આકાશનો વિસ્તાર સેંકડો અને કરોડો  
ચોજન સુધી છે, તે વજના જેવું દઢ છે અને  
પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં તે કેવળ કલ્પનામાત્ર છે.  
વળી ચિદાકાશની અંદર વિકારરૂપે કલ્પાયેલા  
પંચીકૃત પંચમહાભૂતના કાર્યરૂપ હોવાથી તે  
ચિદાકાશથી જુદું નથી, પણ ચિદાકાશરૂપ છે  
અને ચિદાકાશની અંદર જ રહેલ છે.<sup>૨૧</sup> મહા-  
ગોળને આકારે થઈ રહેલા આકાશની અંદર  
અર્ધી દિશાઓમાં સર્વ તથા તારા ઇત્યાદિ વડે  
સુશોભિત એવું નક્ષત્રચક્ર રહેલ છે. તો પછી  
તેમાં નીચે-હાથે વળી શું હોય? અથવા તો  
સર્વ સર્વની નીચેઉપર થતું જ રહે છે.<sup>૨૨</sup> સર્વ  
વસ્તુઓનું પડવું, હાથે ચડવું, આડી ગતિ  
થવી કે એકત્ર સ્થિરતા કરીને રહેવું-એવું જ  
કાર્થ ભાસે છે, તે ચિદાત્માનો એક પ્રતિભાસ-  
માત્ર છે. બાકી વસ્તુતાએ જોઈએ તો પડવું,  
હાથે ચડવું, જવું, આવવું કે સ્થિર રહેવું, વગેરે

કયું અદ્વિતીય ચિદાકાશની અંદર નથી.<sup>૨૩</sup>

પતનમુત્પત્તનં ગમનં સ્થિતં ચિત્તં ઇતિ  
સ્ફુરિતં ન તુ વસ્તુતઃ । પતનમસ્તિ ન ચોત્પત્તનં  
ન વા ગમનમાગમનં સ્થિતમિત્યપિ ॥ ૨૨ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભૂગોલકનિર્ણય'  
એ નામનો સર્ગ ૧૨૭ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૨૮ મો

વિપક્ષિત રાજનું અવિદ્યામાં બ્રમણ

॥ વસિષ્ઠ હવાચ ॥

અસ્મદાર્દેર્જનસ્યૈતત્પ્રત્યક્ષં નાનુમાનિકમ્ ।

શુદ્ધવૌધશરીરેણ નાધિમૌતિકરૂપિણા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મેં આ જ ભૂગોળ અને  
જ્યોતિષ્યક વગેરેનું પરિમાણ કહ્યું, તે આપણુ  
સૌ યોગીજનને પ્રત્યક્ષ છે; કેવળ અનુમાનસિદ્ધ  
છે એમ નથી. યોગ અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી  
સિદ્ધ થયેલ તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળા આતિવાહિક  
(સૂક્ષ્મ) દેહ વડે જ તે દેખાય છે, પણ આધિ-  
ભૌતિક (સ્થૂળ) દેહ વડે તે જોઈ શકાતું નથી.<sup>૧</sup>  
આ ઉપર જે વિષે મેં વર્ણન કયું, તે આપણા  
આ જગતરૂપી સ્વપ્નનું છે. બીજાં જગતોરૂપી  
સ્વપ્નોમાં પણ એવી જ ભતતી સ્થિતિ રહેલી છે  
અને કોઈ દેકાણે (માયાની અનિર્વચનીયતાને  
લીધે) બીજી ભતતી સ્થિતિ પણ છે.<sup>૨</sup> બીજા  
જગતરૂપી સ્વપ્નોની આકૃતિ અને તેનું પરિમાણ  
આદિ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? કેમકે આજી  
પ્રસંગમાં ઉપયોગી થાય તેવી કથા વિના બીજી  
કથા શુદ્ધિમાન પુરુષોની હોતી નથી.<sup>૩</sup> દે પડિત  
સમાસદો! આપણા આ જગત પ્રમાણે જોતાં  
તો સર્વ બ્રહ્માંડોના મધ્યમાં આવેલા સર્વ દ્વીપોનાં

\* આ એકસોઅઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં તે અધકારમય  
ખાતને જોતરો પછી, બ્રહ્માંડનાં આવરણો વિષે અને  
એ વિપક્ષિત રાજના અવિદ્યામાં બ્રમણ થયા  
વર્ણન કરવામાં આવ્યો.



અને સમુદ્રોના ઉત્તરભાગમાં મેરુ તથા દક્ષિણ ભાગમાં લોકલોક પર્વત રહેલ છે. માટે સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહ વડે ભરેલાં બીજાં બ્રહ્માડોના સંબંધમાં પણ આતું અનુમાન જને થતું હોય, તે ભલે તેવું અનુમાન બાધા.<sup>૪</sup> આ બ્રહ્માંડની બહાર વસનારા બીજાઓને જ કાંઈ બીજા જગત-રૂપી જુદી જુદી જાતના બ્રમે ભાગતા હશે, તે તેઓને જ પ્રત્યક્ષ હશે તેમનો તેવો આકાર આપણા જોવામાં આવી શકે નથી.<sup>૫</sup> આ સાત દ્વીપોની અંદર નિવાસ કરી રહેલા સર્વ જીવોના ઉત્તરભાગમાં મેરુ રહેલ છે અને દક્ષિણભાગમાં લોકલોક પર્વત રહેલ છે; બાકી બીજાઓને માટે તેમ નથી, એવો નિશ્ચય છે.<sup>૬</sup> હે રામચદ્રજી! હવે ચાલતા પ્રસંગ વિષે હું કહું, તે સાંભળો. બ્રહ્માંડરૂપી કપાટનું આપણે જ પ્રમાણ કહ્યું, તેના કરતાં દશગણુ જળ તેની બહાર તેને ફરતું રહ્યું છે.<sup>૭</sup> જમ તુણ્યુંબકમણિ પોતાના આકર્ષણ-શક્તિરૂપી સ્વભાવ વડે તુણને ધારણ કરી રાખે છે અને કલ્પવૃક્ષ જમ ચાચક્રોએ ઘરેલેલાં રતનેને ધારણ કરે છે, તેમ જ બ્રહ્માંડરૂપી કપાટ પણ પાર્થિવભાગને લીધે પોતાની સ્વાભાવિક આકર્ષણ શક્તિ વડે જળને નિરંતર ધારણ કરી રહેલ છે.<sup>૮</sup> કલ્પવૃક્ષરૂપી રતનની પેઠે પાર્થિવ ભાગ સર્વદા સર્વ પદાર્થોના આશ્રયરૂપ થઈ રહેલ છે. તેને લીધે જળ, વૃદ્ધિ વગેરે પદાર્થો તેની અંદર જ પડે છે.<sup>૯</sup> જો જળરૂપી આવરણની બહારના ભાગમાં જો જળના કરતાં દશગણુ તેજ રહેલ છે. તે તેજ ઇંધનરૂપી આધાર વિના જ રહ્યું છે, આકાશના જરૂં સ્વચ્છ છે અને શાંત તથા નિશ્ચય એવી અગ્નિની જ્વાળા જરૂં મહાદેહીયમાન છે.<sup>૧૦</sup> અગ્નિની બહાર વળી તેનાથી દશગણુ વિસ્તારવાળો વાયુ રહેલ છે અને તે વાયુની બહાર તેના કરતાં દશગણુ વિસ્તારવાળું નિર્મળ આકાશ રહ્યું છે.<sup>૧૧</sup> ત્યાર પછી શાંત અને અનંત

૩ બ્રહ્માકાશ રહેલ છે. તે પ્રકાશરૂપ પણ નથી

તેમ અધિકારરૂપ પણ નથી; તે સદા અવિનાશી છે અને પ્રજ્ઞાનધન છે.<sup>૧૨</sup> આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત એવું તે બ્રહ્મરૂપી મહાકાશ મહા-ચૈતન્ય એવા નામને ધારણ કરી રહેલ છે, સર્વના આત્મારૂપ છે, લોકોના ધણની પેઠે છિદ્રરહિત છે અને કવચ નિર્વાણમય છે.<sup>૧૩</sup> તેની અંદર લાખો બ્રહ્માડો એકબીજાથી ઘણે દૂર, પરસ્પર એવામાં ન આવે તેમ, વારંવાર ઉત્પન્ન થતાં રહે છે અને પાછાં પ્રલયને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.<sup>૧૪</sup> વસ્તુતાએ જોઈએ તો સદા પોતાના સમાનરૂપે રહેનારા (નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં રહેલા) વિદ્યા-કાશની અંદર આવિશોવ-તિરોભાવ આદિ કશું થતું જ નથી. વિદ્યાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તેવે રૂપે અને તેવે આકારે વિવર્તલાવથી થઈ રહેલ છે.<sup>૧૫</sup> આ સર્વ દશ્યતા અનુભવ વિષેનો કમ મેં તમને કહી બતાવ્યો. હવે લોકલોક પર્વતમાં વિપશ્ચિત્ રાજનું શું થયું, તે વિષે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.<sup>૧૬</sup> જનમાંતરોમાં સારી પેઠે દિશાઓનો અંત જોવાના પૂર્વસંસ્કારનો અભ્યાસ કરનારા અને દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રેરાયેલા એ વિપશ્ચિત્ રાજાએ લોકલોક પર્વતના શિખર ઉપરથી અંધારી ખાઈમાં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૧૭</sup> ત્યાં તેણે શિખરના જવા મોટા પક્ષીઓએ ફાડી આધેલા પોતાના દેહને જોયો. પછી પોતાના ઇચ્છિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયેલા મનરૂપી દેહ જ તેના એવામાં આવ્યો.<sup>૧૮</sup> નિર્મળ ચિત્તવાળા વિપશ્ચિત્ રાજાએ તે મરણપ્રદેશની પવિત્રતાને લીધે (સ્થૂલદેહભાવના સંસારને હૃદયુદ્ધ કરનાર ચાર ભૂત ન હોવાથી) પોતાના આતિવાહિક (મનો-મય) દેહને આધિભૌતિકરૂપે જોયો નહિ. મતલબ કે, એક આતિવાહિકપણાનું તેને વિસ્મરણ થયું નહિ.<sup>૧૯</sup> તેને સ્થૂલદેહથી રહિત આતિવાહિક દેહરૂપ આત્માનો બોધ થયો, પણ વિશેષ (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણદેહથી જુદા શુદ્ધ ચિન્માત્ર-રૂપ આત્માનો) બોધ થયો નહિ. એટલે દિશા-

આનો અંત જોવારૂપી પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત ન થયેલું જોઈ, તેણે પાછું આગળ ચાલવા માંડ્યું.<sup>૨૦</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! દેહ વિના આ ચિત્ત કાર્યમાં શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે? તથા સ્થૂલદેહ અને દિવ્યદેહના કરતાં આતિવાહિક (મનોમય) દેહમાં શી વિશેષતા રહી છે?<sup>૨૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ અંતઃપુરમાં ગહેનાર સ્ત્રીવર્ગ વગેરેનું ચિત્ત સંકલ્પ વડે એક પથિક ભાવને ધાગણ કરી લઈ બહાર ફેલાઈ બળ છે, તેમજ એ વિપશ્ચિત્ રાજનું ચિત્ત પણ ફેલાઈ રહ્યું હતું.<sup>૨૨</sup> જમ બ્રમમાં, સ્વપ્નમાં, મનોરાજ્યમાં, મિથ્યા જ્ઞાનમાં અને કથાશ્રવણમાં ચિત્ત પસરી બળ છે, તેમ એ વિપશ્ચિત્ રાજનું ચિત્ત પ્રસરી ગયું હતું.<sup>૨૩</sup> જ દેહની અંદર બ્રમ, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય આદિ પસરી બળ છે, તે આતિવાહિક શરીર છે અને તેના આતિવાહિકપણાની વિસ્મૃતિ થતાં કાળે કરીને તેમાં જ આધિભૌતિક-પણાની (સ્થૂલદેહભાવની) પ્રતીતિ થાય છે.<sup>૨૪</sup> રજ્જુમાં થયેલી સર્પની બ્રાંતિની પેઠે દેવળ બ્રાંતિમાત્ર એવો આ આધિભૌતિક દેહ (સ્થૂલ દેહ) જ્યારે તિરોહિત થઈ બળ છે, ત્યારે આતિવાહિક દેહ (સૂક્ષ્મદેહ) અવશેષ રહે છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! હવે આપણે એ આતિવાહિક દેહ વિષે સારી રીતે વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે, ચિન્માત્ર સિવાય બીજું કશું તત્ત્વ તેમાં નથી.<sup>૨૫</sup> સદ્ય આદિ ઈન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચતાં વચમાં ચિદાત્માનું જ નિર્વિપયસ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે, તે જ અનંત અને સદા એકરૂપ એવા ચિન્માત્રતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે.<sup>૨૬</sup> એ શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર દ્વેત ક્યાં છે? અને રાગદ્વેષ આદિની સ્થિતિ પણ ક્યાં છે? તે તમે જ કહો. સર્વ અનાદિ અને અનંત શિવરૂપ (બ્રહ્મરૂપ) છે, એમ સમજવું, અનુભવવું, તે જ પરમબોધ કહેવાય છે.<sup>૨૮</sup> મનના સંકલ્પોને છોડી દઈ, સ્વસ્વરૂપમાં શાંત-

પણાથી સ્થિતિ કરી રહેવું, એ જ ઉત્તમ બોધ છે. વિપશ્ચિત્ રાજ આતિવાહિક દેહમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો, પરંતુ હજી તે યથાર્થ પરમ-બોધને પ્રાપ્ત થયો ન હતો.<sup>૨૭</sup> દેહને આતિવાહિક દેહને હજી તે પોતાના આત્મારૂપ સમજ્યો હતો અને તેને લીધે જ પ્રથમ તેને ગર્ભવાસ એવો અધકાર દેખાતો હતો.<sup>૨૮</sup> પછી એ અધકાર (અધારી ખાઈ)ને અંતે બ્રહ્માકાશના કપાટના જવા એક અકરૂપ થઈ રહેલું ભૂતળ (પૃથ્વી) આવ્યું. એ ભૂતળ ઉપરના અને નીચેના બન્ને ખડના વિભાગના સંધિરૂપ છે, વજ્રના જતું દંઢ છે, સુવર્ણમય છે અને કરોડો યોજન સુધી વિસ્તારને પામ્યું છે.<sup>૨૯</sup> એ ભૂતળ પછી એ વિપશ્ચિત્ રાજ તે પૃથ્વીના કરતાં આકાશના વિસ્તારવાળા જળને પ્રાપ્ત થયો. દ્વીપને અંતે જમ સમુદ્ર રહે છે, તેમ તે કપારૂપી ભૂમિને આધારે રહ્યું હતું.<sup>૩૦</sup> એ જળનું ઉલ્લંઘન કરી ગયા બાદ તે અનેક સૂર્યોના સમૂહની પેઠે (અસભ્ય) અને પ્રલયકાળના અગ્નિની ધાટી જ્વાળાના બંધાર્થ ગયેલા સમૂહોની જમ મહાદેહીધમાન એવા તેજને પ્રાપ્ત થયો.<sup>૩૧</sup> દાહ અને શોક આદિથી રહિત એવા મનોમય શરીર વડે એ વિપશ્ચિત્ રાજ તેજરૂપી એ આવરણમાંથી નીકળી ગયો અને પૂર્વવાસનાને લીધે પ્રતીતિમાં આવતા વાયુરૂપી આવરણમાં થતી પોતાની ગતિને દેખવા લાગ્યો. પવનમાં વહ્યો જતો વિપશ્ચિત્ રાજ પોતાના આત્મા(શરીર)ને આતિવાહિકરૂપ સમજતો હતો અને પોતે ચિત્તરૂપ જ હતો; તેથી શું વહ્યું બળ છે? કાંઈ નહિ. એમ પણ તેના સમજવામાં આવતું હતું.<sup>૩૨,૩૩</sup> એવી રીતના બોધ વડે ધીર ચિત્તવાળો વિપશ્ચિત્ રાજ પવનરૂપી સાગરને તરી ગયો. ત્યાર પછી પવનથી હશગણા વિસ્તારવાળા વિસ્તીર્ણ આકાશમાં તે જઈ પહોંચ્યો.<sup>૩૪</sup> આકાશનું ઉલ્લંઘન કરી ગયા પછી તે અનંત કાશમાં અવિદ્યારૂપી ઉપાગિવાળા

જઈ પહેર્યો. એ ચિદાકાશની અંદર આ સર્વ છે, એને લીધે સર્વ પ્રતીતિમાં આવે છે અને વસ્તુતાએ એમાં એ કશાંશ નથી.<sup>૩૦</sup> તેની અંદર મન વડે ભ્રમણ કરતાં તે ઘણો જ છેડે ચાલ્યો ગયો. તેણે પોતાના તેવા સંસ્કારને લીધે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને જગત વગેરે દીઠું.<sup>૩૧</sup> ફરી વાર પણ સંસારની રચના પાછી તેના જોવામાં આવી, ફરી વાર સૃષ્ટિનો તેને અનુભવ થયો અને ફરી વાર દિશાઓ, પર્વતો, આકાશ, દેવતાઓ તથા મનુષ્યો તેના જોવામાં આવ્યાં.<sup>૩૨</sup> પચમહાભૂતને અંતે ફરી વાર તેણે પાછું એક-રસરૂપ બ્રહ્મ જોયું. તેની અંદર તેણે વળી પાછાં વિસ્તીર્ણ જગત જોયાં. વળી સૃષ્ટિઓ અને દિશાઓ પાછાં તેના જોવામાં આવ્યાં.<sup>૩૩</sup> તેણે પાછું બ્રહ્મરૂપી આકાશ દીઠું. વળી પાછી ત્યાર પછી સ્થિર થઈ રહેલી અનેક સૃષ્ટિઓ તેના જોવામાં આવી. આવી રીતે ઘણાં લાંબા સમયથી તે અઘાપિપર્યંત ભ્રમણ કરતો રહે છે.<sup>૩૪</sup> ઘણા કાળથી અભ્યાસ કરાયેલા (અવિદ્યાનો અંત જોવારૂપી) પોતાના નિશ્ચયથી હજી સુધી તે વિરામ પામતો નથી. અવિદ્યાનો અંત છે જ નહિ અને તેની અંદર સત્ય અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું અવલોકન કરવામાં આવે, તો તે અવિદ્યા બ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૩૫</sup> બાકી વસ્તુતાએ જોઈએ તો અખંડ સ્વસ્વરૂપમાં રહેનાર બ્રહ્મની અંદર એ અવિદ્યા છે જ નહિ. અમુક દૃશ્ય છે અને અમુક અવિદ્યા છે, એવા વિકલ્પરૂપે આત્મા જ વિવર્તભાવથી પ્રસરી રહ્યો છે.<sup>૩૬</sup> શાંત પરબ્રહ્મ ત્રણે કાળમાં સત્ય છે. જ્યોતમાં અને સ્વપ્નમાં તે જોવા પ્રકારનું તમારા જોવામાં આવ્યું હતું, તેવા પ્રકારનું થઈ રહ્યું હતું. હમણાં પણ તે જોવા પ્રકારનું જોવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારનું થઈ રહ્યું છે. હવે પછી પણ જીવું તમે તેને જોશો, તેવું જ તે પોતાની આચિત્ય શક્તિને લીધે થઈ રહેશે.<sup>૩૭</sup>

૧૬ જગતનો જ આ પ્રતિભાસ થાય છે,

તે એક ઘાટા અધકાર જેવો છે. જમ આંખો મીંચી જતાં અધારાનું મોટું ચક્ર જોવામાં આવે છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે જ તે મોટું જણાય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તે જગતને પરબ્રહ્મદૃષ્ટીએ જોતાં (પ્રાતિભાસિકરૂપે) તે સત્ય જણાતું નથી અને અવિવેકીઓની દૃષ્ટિથી જોતાં તેનું પ્રતિભાસિક રૂપ જોવામાં આવવાથી અસત્ય કરી શકાતું નથી. તે અનિર્વચનીય છે.<sup>૩૮</sup> હે રામચંદ્રજી! તે વિપશ્ચિત્ રાત્રને અઘાપિપર્યંત તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી; તેથી જમ વનના ભાગોમાં રંકુ જતનો મૃગ ભમ્યા કરે છે, તેમ તે પ્રથમ જોયેલા જગતોમાં તથા તેના જવાં જ બીજાં જગતોમાં પોતાની વાસનાને અનુસારે વારંવાર ભમ્યા કરે છે. એ સર્વ જગત વિરાટરૂપી બ્રહ્મના ઉદરમાં રહેલાં છે અને કેવળ વાસનામાત્ર હોવાથી વસ્તુતાએ જોતાં અતિસૂક્ષ્મ છે.<sup>૩૯</sup>

તેષ્વેવ તેષ્વિવ ચ તેષુ તત્ત્વતરેષુ બ્રહ્મોદરેષુ ચિરદૂરતરં જગત્સુ । સોઽધ્યાપ્સંવિદિતતત્ત્વતયા તયોઽઃ સંહેપુ રંકુરિવ રાઘવં વધ્રમીતિ ॥૪૬॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિત્ રાત્રનું અવિદ્યામાં ભ્રમણ' એ નામનો સર્ગ ૧૨૮ માં સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૩૨૯ મો\* ~\*~

બીજા બે રાત્રના વર્ણનમાં એકને મૃગને અવતાર તથા શ્રીરામનો સમાગમ

॥ રામ ઉવાચ ॥

તયોદ્વિયોર્ધ્વનિશ્ચેષ્ટ સંપન્નં કિમતઃ પરમ્ ।  
પશ્ચાદ્વિપશ્ચિતોસ્તસ્ય રુદ્ધયોર્વે વિપશ્ચિતોઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! શાદભલિ-દ્રીપના રાત્ર્યમાં અને ચંદ્રલોકમાં ભોગો વડે

\* આ એકસોઅગણત્રીસમા સર્ગમાં અવશિષ્ટ રહેલા એ વિપશ્ચિતતા વૃત્તાંત વિષે વર્ણન આવશે તથા એકને મૃગને અવતાર આવતાં અંતે રામચંદ્રજીનો સમાગમ થશે એ કહેવાશે.

રોકાઈ રહેલા અને ભોગોનું નિઃસારપણું જાણનારા બીજા બે વિપશિત્ રાજની પછી શી ગતિ થઈ, તે આપ કહો. <sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-તે બન્નેમાંથી એક (દક્ષિણ-દિશાવાળો) વિપશિત્ રાજ ઘણા લાંબા સમયથી અભ્યાસ કરાયેલી વાસનાને પરવશ બની ગયો અને અનેક દેહોના સમૂહ વડે દ્વીપોની અંદર ભ્રમણ કરતાં ભવાટવીમાં ભટકવારૂં પેની તે જ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. <sup>૨</sup> ગયા સર્ગમાં વર્ણવેલા વિપશિત્ રાજની પેઠે એ દક્ષિણદિશાવાળો વિપશિત્ રાજ પણ આવરણોનો ત્યાગ કરી દઈ પર-માકાશની અંદર લાખો સંસારનું, અવલોકન કરતાં અધાપિપર્યંત સ્થિર થઈ રહ્યો છે. <sup>૩</sup> બીજો પૂર્વદિશાવાળો વિપશિત્ પોતે ચંદ્રલોકમાં ચંદ્ર પાસે રહ્યો હતો અને તેને ચંદ્રમૃગને વિશે અતિશય સ્નેહ બંધાયો હતો. આથી ચંદ્રની સાથે તેના દેહો પણ પ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થયા કરતા હતા. હવે એ ભમ્યા કરતા દેહોનો ત્યાગ કરી દઈ, મૃગમાં બંધાયેલી પ્રીતિને લીધે આજ પર્વતમાં તે મૃગરૂપ થઈ રહ્યો છે. <sup>૪</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! ચારે ય વિપશિત્ રાજની સદાકાળ ઉદય પામનારી વાસના તો એક જ હતી; છતાં તે ઉત્તમ અને અધમ રૂળ આપનારા અનેક ભાવને કેમ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ? <sup>૫</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મનુષ્યની ઘણા લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરાયેલી વાસના બે પ્રકારની હોય છે. એક થોડી દંઢતાવાળી (કોમઠ) હોય છે અને બીજી મજબૂત દંઢતાવાળી (અતિદંઢ) હોય છે. તેમાંથી થોડી દંઢતાવાળી (કોમળ) વાસના દેશકાળ અને ક્રિયાના યોગથી બદલાઈ જાય છે અને ઘાટી દંઢતાવાળી વાસના બદલાતી નથી. <sup>૬</sup> જો એક બાબુ દેશ, કાળ અને ક્રિયા આદિની એકતા હોય, તેમજ બીજી બાબુ વાસનાની એકતા હોય, તો તે બન્નેમાં જ વધારે બળવાન હોય તે જ મેળવે છે. <sup>૭</sup> એવી રીતે દેશકાળના

યોગથી થનારા વિભાગને લીધે એ ચારે ય વિપશિત્ રાજઓ જુદે જુદે પ્રકારે રહ્યા હતા. એ ચારમાંથી બે અવિદ્યામાં ખેચાતા જતા હતા, તો એક મુક્ત થઈ ગયો હતો અને એક મૃગરૂપ થઈ રહ્યો હતો. <sup>૮</sup> પ્રાંતિને જ સત્યરૂપે નિશ્ચય કરી રહેલા ત્રણે વિપશિત્ રાજને અધાપિપર્યંત અવિદ્યાનો અત મળ્યો નથી. અજ્ઞાન વડે મોટા રૂપમાં દેખાતી આ અવિદ્યા અનંત છે. <sup>૯</sup> પરંતુ વસ્તુતા એ જોતાં તે અવિદ્યા નિર્મૂળ જ છે. જેમ સૂર્યનારાયણના ઉદયથી અધકારની શોભા જતી રહે છે, તેમ વિજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો ઉદય થતાં તે તરત ગલિત થઈ જાય છે. <sup>૧૦</sup> થોડા સમયમાં જ તેની વાસનાથી એક બીજી જ બ્રહ્માંડ ખડું થઈ ગયું અને તેમાં પશ્ચિમદિશાવાળા વિપશિત્ રાજનું જ વૃત્તાંત બન્યું છે, તે તમે સાંભળો. <sup>૧૧</sup> તે અતિ દૂર સુવર્ણમય ભૂમિપ્રદેશમાં બ્રહ્મરૂપી મહાચિહ્નાકાશની અંદર કોઈ એક દરશ્યરૂપે ફેલાઈ રહેલ એક બ્રહ્માંડરૂપી ભ્રમ છે. તે દરશ્યરૂપે દેખાતાં છતાં વસ્તુતાએ બ્રહ્મરૂપ જ છે. <sup>૧૨</sup> તે પશ્ચિમદિશાવાળા વિપશિત્ રાજને તે દરશ્યરૂપે જોવામાં આવ્યું, એટલે તેને વિશે તે પોતે એકલો શમ, દમ તથા ઈશ્વરભક્તિ આદિ શુભ ગુણોના સંસર્ગને લીધે જીવન-મુક્ત વિદ્વાન પુરુષોના મધ્યમાં જઈ પહોંચ્યો. <sup>૧૩</sup> ત્યાં દરશના સ્વરૂપને બરાબર જાણખી લઈ, તે પૂર્ણ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. ત્યાં જ તેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું, એટલે જગતને આકારે દેખાતી અવિદ્યા અને પોતાનો તે દેહ એ બંને ય ઝાંઝવાના જગતી પેઠે ક્યાંય જતાં રહ્યાં. કેમકે એ બન્નેની સ્થિતિ રાગને લીધે જ હતી. <sup>૧૪</sup> આ પ્રમાણે પશ્ચિમદિશાવાળા વિપશિત્ રાજનું સર્વ વૃત્તાંત સ્ફુટ રીતે કહી બતાવ્યું. એવી રીતે બ્રહ્મની પેઠે જ આ અવિદ્યા અનંત છે; કેમકે તે બ્રહ્મરૂપી અધિ-દાનમાં જ કલ્પાયેલ છે. <sup>૧૫</sup> એ બ્રહ્મની અંદર તેની સત્તા વડે કલ્પાયેલા જગતમાં લાખોનાં લાખો વર્ષો વ્યતીત થઈ જાય, તો પણ તેનો કશો અંત

દેખાતો નથી. સ્વભાવે કરીને તેમાં જ પરમાત્માનો અનુબદ્ધ થાય, તો જ કાંઈ ખરું લક્ષ્ય મળી જાય છે.<sup>૧૬</sup> તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યનું ખરું સ્વરૂપ ન ઝાળખાયાથી તે મિથ્યા અવિધારૂપ કહેવાય છે અને એ તેનું વાસ્તવ ઝાળખાઈ જાય, તો તે શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ કહેવાય છે.<sup>૧૭</sup> જ કાંઈ અવિધાનો તથા બ્રહ્મનો આભેદ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે પણ વસ્તુતાએ એતાં ભેદરૂપ નથી. કેમકે એ ભેદ પણ અવિધારૂપ છે અને અવિધા બ્રહ્મરૂપ છે. તે બ્રહ્મ ચિદાભાસરૂપ થતાં તેને ભેદની પ્રતીતિ થાય છે, માટે તે ભિન્નતા ચિદ્રૂપ જ છે.<sup>૧૮</sup> એવી રીતે ભેદબુદ્ધિને લીધે બ્રહ્માંડરૂપી મંડપની અંદર અવિધા વડે બ્રમણ કરનારા તે અવિવેકી વિપશ્ચિતને સંકેદો યુગો વહી જવા છતાં પણ અવિધાનો અંત મળ્યો નહિ.<sup>૧૯</sup>

**રામ બોલ્યા:**—હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ! ઉત્તરદિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજ બ્રહ્માંડરૂપી કપાટને કેમ પ્રાપ્ત થયો નહિ? અને એ વિષેનું આપે કેમ વર્ણન કર્યું નહિ?<sup>૨૦</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—ઉપનયન થતાં તરત જ બ્રહ્મા એ પૂર્વકાળમાં પોતાના બે હાથ વડે બ્રહ્માંડ મંડળના નીચે અને ઉપર બે વિભાગ કરી દીધેલ છે.<sup>૨૧</sup> આથી ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગથી અતિ દૂર રહેલ છે અને નીચેના ભાગને ઉપરના વિભાગથી ઘણું જ લાંબું અંતર છે. આ બન્ને વિભાગો નો આશ્રય કરીને જ જળ આદિ આવરણો બણે રહ્યાં હોય, એમ જણાય છે. એ આવરણોને આધાર પણ તેનો જ છે અને તેની અંદર જ તે રહ્યાં છે.<sup>૨૨, ૨૩</sup> બ્રહ્માંડનાં એ બન્ને કપાટના મધ્ય ભાગમાં આ અપાર, સર્વ તરફ (આગળ, પાછળ વગેરે બાજુમાં) અનંત અને શ્યામ એવું જ કાંઈ દેખાય છે તે આકાશ છે, એમ તત્ત્વેતાઓનું સમજવું છે.<sup>૨૪</sup> તેની અંદર જળ આદિ આવરણો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી અને તેમાં રહ્યાં નથી. તે પોતે નિર્મળ છે. ચારે બાજુ તે પોતે

શૂન્ય છે. પ્રલયકાળની કલ્પના કરનારાઓએ તેને બીજાઓ (ભૂતો) ના આધારરૂપ કહ્યું છે.<sup>૨૫</sup> ઉત્તરદિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજ ચારે બાજુ અવિધાનું અવલોકન કરવા માટે મોક્ષ થતાં સુધી બણે અત્યંત દીક્ષિત થઈ રહ્યો હોય તેવો દેખાતો હતો. તે નક્ષત્રચક્રની પેઠે આકાશમાર્ગે ગયો હતો.<sup>૨૬</sup> આ અનંતરૂપે પ્રતીતિમાં આવતી અવિધા બ્રહ્મરૂપ જ છે; કેમકે તે તેની અંદર જ કલ્પાયેલી હાવાથી તેનાથી ભુદ્ધિ નથી. જ્યાં સુધી તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઝાળખવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેની સત્તા ભાસે છે; પરંતુ જ્યારે તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઝાળખાઈ જાય છે, ત્યારે તેની સત્તા પ્રતીતિમાં જ આવતી નથી.<sup>૨૭</sup> એવી રીતે તે વિપશ્ચિત્ રાજાએ એકબીજાથી ઘણે દૂર પરમાકાશની અંદર અવિધા સંબંધી કાંઈ બીજું જ જગતમાં ભમ્યા કરે છે.<sup>૨૮</sup> તેમાંથી કાંઈ એક તો મુક્ત થઈ ગયેલ છે, કાંઈ એક મૃગરૂપ થઈ રહેલ છે અને બીજા બે તો પૂર્વના દંડ સંસ્કારને પરસ્પર વશ બની જઈ અધ્યાપિ ભમ્યા કરે છે.<sup>૨૯</sup>

**રામ બોલ્યા:**—હે મહારાજ! આપની જો મારા તરફ કૃપા હોય તો કહો, કે, એ વિપશ્ચિતો કેવાં જગતમાં ભમતા રહે છે? અને તેઓ એકબીજાથી કેટલે દૂર રહેલ છે? હે મહારાજ! જે જગતની અંદર એ વિપશ્ચિત્ રાજાએ થયા, તેઓ કેટલો પંથ કપાયા પછી આવે તે કહો; કેમકે અહીં આપે જે અમને આખ્યાન કર્યું, તે અતિ આશ્ચર્યકારક છે.<sup>૩૦, ૩૧</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—હે રામચંદ્રજી! અવિધામાં બ્રમણ કરી રહેલા બે વિપશ્ચિત્ રાજાઓ જે જગતની અંદર રહેલા છે, તે જગત યત્ન વડે પણ આપણને દિષ્ટિગોચર થાય તેમ નથી.<sup>૩૨</sup> ત્રીજો વિપશ્ચિત્ રાજ મૃગપણને પ્રાપ્ત થયેલ છે અને જે જગતની અંદર તે રહ્યો છે, તે જગત કદાચિત્ આપને દિષ્ટિગોચર થાય ખરું.<sup>૩૩</sup>

**રામ બોલ્યા:**—હે મહાબુદ્ધિમાન વસિષ્ઠ-

ઋષિ! મૃગપણને પ્રાપ્ત થયેલ વિપશ્ચિત્ રાજ જે જગતની અંદર રહેલ છે, તે જગત ક્યાં છે? એ આપ મને યથાર્થ કહો.<sup>૩૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પોતાની પૂર્વની જન્મ-ભૂમિથી અતિ દૂર પ્રદેશમાં જઈ પરબ્રહ્મરૂપી મહાકાશની અંદર એ વિપશ્ચિત્ રાજ જે જગતમાં મૃગભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે, તે વિશે તમે સાંભળો.<sup>૩૫</sup> જની અંદર તે મૃગભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે, તે આ ત્રિલોકી જ છે, એમ તમે સમજો. વળી, જેમાં આ ત્રિલોકી રહી છે, તે પરમાકાશ છે. આ ત્રિલોકી વિપશ્ચિત્ રાજના પૂર્વજન્મના પ્રદેશથી અતિ દૂર આવેલ છે.<sup>૩૬</sup>

રામ બોલ્યા:—એ વિપશ્ચિત્ રાજ આ જગતમાંથી જ દિશાઓના અંત જોવાની વાસનાથી તે ગતિને પ્રાપ્ત થયો હતો, તો પાછો તે અહીં જ મૃગભાવને કેમ પ્રાપ્ત થયો? અને એ વાત (ફરીને અહીં આવ્યા સિવાય અહીં જ પાછી મૃગરૂપે અવતરવાની વાત) શી રીતે થઈ શકે?<sup>૩૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જેવી રીતે અવયવી પોતાના અવયવોને નિરંતર બરાબર રીતે જાણે છે, તેવી રીતે હું બ્રહ્મરૂપ મારા આત્માની અંદર રહેલાં સર્વ બ્રહ્માંડોને જાણું છું.<sup>૩૮</sup> એ બ્રહ્માંડો અનિયત સ્થિતિવાળાં છે, પ્રલયને પ્રાપ્ત થનારાં છે, નાના પ્રકારને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે, અનેક છે, પરસ્પર અદૃશ્ય છે, એક ચિદાકાશની અંદર જ કલ્પાયેલ હોવાથી પરસ્પર જ્ઞાતપ્રેત જવાં છે અને પૃથ્વીના વિકારરૂપ પટતતુ આદિનાં સ્વરૂપની પેઠે તેઓ બ્રહ્મની અંદર પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૩૯</sup> હે રામચંદ્ર! એ અનેક બ્રહ્માંડોની અંદર કોઈએક બ્રહ્માંડની પદ્ધતિ અહીંની પદ્ધતિના જેવી જ છે; તેની અંદર આ વૃત્તાંત જનલ છે, તે જાણે અહીં જ જન્મ્યું હોય, તેમ મેં તમને કહી બતાવ્યું છે. એ વિપશ્ચિત્ રાજજ્ઞો પોતપોતાની વાસના વડે કલ્પિત એવાં જુદાં જુદાં અનેક જગતોની અંદર જુદા જુદાં દેહો વડે અનંત

આકાશમાં પ્રથમ વર્ણવેલા દિશાઓના અંતરેમાં ભગતા હતા. તેમાં પૂર્વદિશાવાળો વિપશ્ચિત્ રાજ તેટલા સમય સુધી પોતાના ધારેલા કાર્યમાં (ઉત્સાહયુક્ત) બુદ્ધિવાળો હતો અને તે અનેક જગતરૂપી ભ્રમમાં ભ્રમણ કરી કાકતાલીયયોગથી આ બ્રહ્માંડમાં જ કોઈએક પર્વતની ગુફામાં મૃગરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૪૦-૪૨</sup> ધણે દૂર અનેક જગતોમાં ભ્રમણ કરી એ વિપશ્ચિત્ રાજ જે સૃષ્ટિની અંદર મૃગરૂપ થઈ રહ્યો છે, તે આ જ સૃષ્ટિ છે; એ વાત પણ ચિદાકાશની અંદર કાકતાલીયની પેઠે કલ્પાયેલ છે.<sup>૪૩</sup>

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! જે આપ કહો છો તેમ હોય, તો તે કઈ દિશામાં, કયા દેશમાં, કયા પર્વતમાં અને કયા વનમાં મૃગરૂપ થઈ રહેલ છે? તે આપ કહો.<sup>૪૪</sup> એ મૃગ હમણાં શું કરે છે? શી રીતે તે ધ્રો-બડને ચાલે છે? સર્વ ધાન્ય વડે ભરપૂર રસમય ભૂમિમાં નિવાસ કરનાર અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જાણે શિથિલ જ્ઞાનવાળો થઈ ગયો હોય તેવો થઈ રહેલ એ મૃગ પોતાના ઉદાર પૂર્વજન્મનું સ્મરણ ક્યારે કરશે?<sup>૪૫</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—નિર્ગત દેશના રાજજ્ઞે મને જે ક્રીડામૃગ ભેટ તરીકે આપેલ છે અને જે હમણાં આપણા ક્રીડામૃગોના ગૃહમાં રહેલ છે, તે જ એ વિપશ્ચિત્ રાજ છે, એમ તમે સમજો.<sup>૪૬</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—આ વાત સાંભળી સભામાં વિસ્મયને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા શ્રીરામચંદ્રજીએ એ ક્રીડામૃગને બોલાવી લાવવા માટે અનેક બાળકોને મોકલ્યા.<sup>૪૭</sup> એ સુંદર મૃગને બોલાવી લાવતાં તેણે વિશાળ સભાની અંદર પ્રવેશ કર્યો અને સર્વ સભ્યોના સમૂહે તેને પુષ્ટિવાળો તથા પ્રસન્ન દીઠો.<sup>૪૮</sup> પોતાના દેહમાં રહેલાં ખિંદુઓ વડે તે તારાઓરૂપી ખિંદુઓવાળા આકાશનું અનુકરણ કરતો હતો અને પોતાના કટાક્ષપાતરૂપી કમળોની વૃત્તિ વડે તે સુંદરીઓનો પણ તિરસ્કાર કરતો હતો.<sup>૪૯</sup> એ ક્રીડામૃગ પોતાને જોવાને

આતુર થઈ રહેલી સભા તરફ પણ લક્ષ આપતો નહોતો અને પોતાના ભયભરેલા કટાક્ષો વડે સભાના સ્તંભ આદિમાં જડેલ શ્યામ એવી મરકત મણિની ક્રાન્તિઓને બ્રાંતિથી લીધું ધાસ સમજી તેને ખાવાને દોડતો હતો.<sup>૧૦</sup> કાન, નેત્ર અને શ્રીવાને જાંચી કરીને તે અસ્થિર અને નિવારણ ન કરી શકાય એવી પોતાની સ્થિતિ વડે તથા તેવાં જ કાન, આંખ, શ્રીવા અદિને જાંચ્યાં રાખીને વેગથી ફરતો હતો, તેથી સભાજનો વ્યાકુળ થઈ જતા હતા.<sup>૧૧</sup> એ મૃગને જોઈ રાજાઓ, મુનિઓ, મંત્રીઓ અને સર્વ સભ્યલોકો 'અહો! માયા અનંત છે' એમ બહુ ઘણા હાંખા કાળ સુધી વિસ્મિત થઈ રહ્યા.<sup>૧૨</sup> સર્વ સભાસદોના અવલોકનરૂપી ધાટી કમળની વૃદ્ધિ વડે તે મૃગ બહુ શ્યામ ખની ગયો હતો અને નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં ફિરણોના સમૂહ વડે તે સુશોભિત હતો. એ મૃગને જોઈ રહેલી એ સભા, અંદર આશ્ચર્યનો અનુભવ કરતી હતી અને તે ચિત્રમાં આલેખેલ કમલિનીની જગ વિસ્મયથી બહુ દે સ્તબ્ધ થઈ રહી હતી.<sup>૧૩</sup>

આશ્ચર્યચર્વણમુવિસ્મિતસર્વલોકા સર્વાલો-  
કનઘનોત્પલવર્પકૃષ્ણમ્ । રત્નાંશુજાલકચિતં  
મૃગમીષ્ણમાણા સાસીત્સમા કમલિની લિપિ-  
નિર્મિતેવ ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિન્ન-મૃગલાભ'  
એ નામનો સર્ગ ૧૨૯ મો સમાપ્ત



~\*~ સર્ગ ૧૩૦ મો \*~\*~

મૃગનો અગ્નિમાં પ્રવેશ

॥ વાલ્મીકિરુવાચ ॥

અથ રામ ઉવાચાસ્ય મુને કેન વિપશ્ચિતઃ ।

સ્પાદુપાયેન દુઃસ્વાન્તઃ પ્રાક્તનાત્મોદયાદિતિ ॥૧॥

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-પછી રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! કયા ઉપાયથી આ વિપશ્ચિત્ રાજનો પાછો પોતાના પૂર્વ દેહ (વિપશ્ચિત્ રાજના દેહ)નો આવિર્ભાવ થાય, તેને અનાદિ-સિદ્ધિ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉદય થાય અને તેના દુઃખનો અંત આવે? આપ તે કહે.'<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-જ પુરુષને ઘણા કાળ સુધી કરેલી જ દેવની ઉપાસના વડે પ્રથમ વારંવાર પોતાના મનોરથની સિદ્ધિ થઈ હોય, તે પુરુષની તે દેવ વિના પછી આગળ ઉપર પણ પોતાના ઇચ્છિત મનોરથની સિદ્ધિ થતી નથી. કદાચિત્ થાય તો પણ તે શોભતી નથી, તેમજ તે પરિણામે સુખ આપનારી, હિતરૂપ કે ઉત્તમ રૂપ આપનારી થતી નથી.<sup>૨</sup> આ વિપશ્ચિત્ રાજને અગ્નિ શરણ (દેવત) રૂપ છે; માટે આ મૃગ તેની અંદર પ્રવેશ કરવાથી નિર્ભળ થયેલા સુવર્ણની પેઠે પોતાના પૂર્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે.<sup>૩</sup> હમણાં જ હું એ ક્રિયા કરું છું અને તમને દેખાડું છું, તે તમે સર્વ જુઓ. આ મૃગ આપણી પાસે જ હમણાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે.<sup>૪</sup>

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે કહી શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાવાળા શ્રીવસિષ્ઠઋષિએ પોતાના કમંડલુના જળ વડે આયમન કયું અને શાસ્ત્રપદ્ધતિને અનુસારે ઈંધન વગરના જ્વાળાઓના સમૂહરૂપે રહેલા અગ્નિનું ધ્યાન કયું. એ ઋષિના ધ્યાન વડે સભાના મધ્યપ્રદેશમાંથી અંગારાઓના આકાર

\* આ એકસોત્રોસમા સર્ગમાં વસિષ્ઠઋષિના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની અંદર એ મૃગનો પ્રવેશ થતાં, તેને પોતાના પ્રથમના વિપશ્ચિત્ રાજના દેહનો લાભ થઈ પૂર્વની સ્મૃતિ થશે, એ વિશેષણ આવશે.

વિનાનો, ઇંધનથી રહિત, સ્વચ્છ અને ધમધમાટ કરી રહેલો જ્વાળાઓનો સમૂહ પ્રકટ થઈ ગયો. એ અગ્નિમાં ધુમાડાનો ઢેકાજળનો કશો સંપર્ક નહોતો.<sup>૧૪-૧૬</sup> એ જ્વાળાઓનો સમૂહ અત્યંત મનોહર તથા દેદીપ્યમાન કાન્તિવાળો હતો અને સુવર્ણમય મંદિરના જવો રમણીય દેખાતો હતો. તેના આકાર વિકસિત થયેલાં કેસુડાનાં પુષ્પના જવો હતો અને સંધ્યાકાળના વરસાદનાં વાદળાંની પેઠે તે ખીલેલો જણાતો હતો. તે જ્વાળાઓનો સમૂહ જોઈને સર્વ સભ્યો દૂર જતા રહ્યા હતા અને તેને જોતાં જ તે મૃગે પોતાના પૂર્વકાળના (૩૯ થઈ રહેલા) ભક્તિભાવ વડે આદરપૂર્વક દર્શનના ક્રમથી હાથ ખતાવ્યો.<sup>૧૭</sup> પછી અગ્નિમાં દર્શન કરી ક્ષીણ પાપવાળો થઈ રહેલો અને તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખનારો તે મૃગ દૂરથી જ નમ્ર સિંહ જીછળે, તેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા માટે જીછળ્યો.<sup>૧૮</sup> તેટલામાં મુનિ-વયં વસિષ્ઠઋષિએ પોતાના ધ્યાનની અંદર વિચાર કરીને એ મૃગને પોતાના દષ્ટિપાત વડે ક્ષીણપાપ (નિપાપ) કરી દીધો અને તેઓ અગ્નિને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભગવન અગ્નિ! આ મનોહર મૃગને તેની પૂર્વકાળની ભક્તિનું સ્મરણ કરી, આપ કૃપા કરી પાછો વિપશ્ચિત્ત રાજશ્પયનાવી દો.'<sup>૧૯-૨૦</sup> વસિષ્ઠઋષિ આ પ્રમાણે બોલતા હતા, ત્યાં ઘણા વેગથી છોડેલું બાણ જન લક્ષ્યમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે રાજસભામાં નિમુક્ત થયેલા તે મૃગે વેગથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૨૧</sup> જન અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલો પુરુષ તેમાં પ્રવિષ્ટ થયા જવો દેખાય છે, તેમ એ મૃગને પણ સર્વ સભ્યોએ જ્વાળાના સમૂહમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જોયો. ત્યારે તેનું શરીર સંધ્યાકાળનાં રાતાં વાદળાંના જવા જ્વાળાના સમૂહમાં સ્પષ્ટ રીતે વિશ્રાંત થયેલું દેખાતું હતું. પછી જ્વાળાઓના અંદરના ભાગશ્પી આકાશમાં એક ગ્રીણા વાદળાની પેઠે રહેલા એ મૃગે

મૃગભાવને છોડી દીધો અને તે સર્વને દેખાય તે પ્રમાણે મનુષ્યને આકારે થઈ ગયો.<sup>૨૨-૨૪</sup> હવે તે રાજ જ્વાળાની અંદર સુવર્ણના જવો કાન્તિવાળો, પવિત્ર આકારવાળો અને મનોહર અવયવવાળો જણાવા લાગ્યો.<sup>૨૫</sup> જાણે સૂર્યબિંબમાં સૂર્યનારાયણ રહ્યા હોય, ચંદ્રબિંબમાં ચંદ્રમા રહ્યા હોય, મહાસાગરના ઢેક મહાનદીના જળમાં વરુણદેવ રહ્યા હોય અથવા તો સંધ્યાકાળમાં ચંદ્રમા રહ્યા હોય તેમ તે અગ્નિમાં અત્યંત દેદીપ્યમાન થઈ રહ્યો. વળી આંખની છીછીમાં, અરીસામાં, જળમાં અને મણિમાં જન પ્રતિબિંબ રહે છે, તેમ તે અગ્નિશ્પી આધારની અંદર રહ્યો હતો. જાણે ભક્તિ જ પુરુષને આકારે થઈ રહી હોય તેવો તે જણાતો હતો અને સૂર્યના જવો મહા જનવદ્યમાન લાગતો હતો. ત્યાર પછી પવન વડે યુગાર્થ ગયેલા દીવાની પેઠે અને આકાશમાંથી જતાં રહેતાં સંધ્યાકાળનાં વાદળાંની પેઠે એ સમાના મધ્યમાંથી જ્વાળાઓનો સમૂહ ઢાણ જાણે ક્યાંય જતો રહ્યો.<sup>૨૭-૨૮</sup> હવે ત્યાં દેવમંદિરની બીંતો પડી જતાં તેની અંદર રહેલ વિષ્ણુ આદિ દેવની પ્રતિમાની પેઠે અને પડદામાંથી બહાર નીકળેલા નટની પેઠે માત્ર એક પુરુષ જ જોવામાં આવતો હતો.<sup>૨૯</sup> તેણે અક્ષમાળાને ધારણ કરી હતી, તેની આકૃતિ શાંત હતી, સુવર્ણનું યજ્ઞોપવીત પહેલું હતું અને અગ્નિથી બળી જવાથી પવિત્ર થયેલાં શુદ્ધ વસ્ત્રો વડે તેનું આખું શરીર ઢંકાયેલું હતું. વળી તે જાણે તક્ષાળ ઉદય પામેલો ચંદ્રમા જ હોય એવો મનોહર દેખાતો હતો.<sup>૩૦</sup> તેના વેષનો આભાસ જોઈને સર્વ સભ્યો કહેતા હતા કે, 'અહો! આની ઠવી કાન્તિ છે!' તેથી અને સૂર્યનારાયણની પેઠે તેની પ્રતિભા પડતી હતી તે કારણે, લોકો તેને 'ભાસ' નામથી લાગ્યા.<sup>૩૧</sup> આ પુરુષ જાણે મૂર્તિમાન આભાસ હોય તેવો છે, તેથી એ 'ભ



ઓળખાશે, એમ સમામાં બેઠેલા ઠેટલાક પુરુષોએ કહ્યું. આથી તે 'ભાસ' નામથી કહેવાવા લાગ્યો.<sup>૨૩</sup> ત્યારપછી એ ભાસ ત્યાં જ બેસી ધ્યાનાવસ્થિત થઈ ગયો અને તેણે પોતાના શરીર ઉપર વીતેલ પોતાના આગળના સર્વ વૃત્તાંતનું સ્મરણ કર્યું. તે સમયે સર્વ સભ્યલોકો આશ્ચર્ય ને લીધે ચોંટાટિત થઈને સ્વરૂપસ્થિતિમાં જ સ્થિર થઈ ગયા અને ભાસ એક મહૂર્તમાત્રમાં જ નિર્બાધપણે પોતાના પૂર્વવૃત્તાંતનું સ્મરણ કરી વ્યુત્થિતદશાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તે ધ્યાનરૂપી પ્રકાશમય સ્થિતિમાંથી જાગૃત થયો અને તેણે ત્યાંથી જાહીને કમપૂર્વક સભા તરફ એવું <sup>૨૪-૨૬</sup> સમામાં આવીને શ્રીવસિષ્ઠકૃષ્ણને હૃદય વડે પ્રણામ કર્યો અને તેણે કહ્યું કે, 'હે જ્ઞાનસૂર્ય! મને પ્રાણ આપનાર હે મહારાજ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું.<sup>૨૭</sup> શ્રીવસિષ્ઠકૃષ્ણે પણ તેના મસ્તક ઉપર પોતાના હાથ વડે સ્પર્શ કરી કહ્યું કે, 'હે રાજન! આજે ઘણા લાંબા સમયથી દેખાતી તારી અવિદ્યાનો ક્ષય થઈ જાયો.<sup>૨૮</sup> એ પછી ભાસે રામચંદ્રજીને નમન કરી સ્પષ્ટપણે કહ્યું કે, 'તમારો જય થાયો' એટલે દશરથરાજ આસનથી જરા જાણ થયા અને જાણે હસતા હાથ તેમ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.<sup>૨૯</sup>

દશરથરાજ બોલ્યા:-હે રાજન! તમે ભલે આવ્યા. આ આસન ઉપર બેસો. અનેક સંસારમાં ભટકવારૂપી વિસ્તીર્ણ ભાર વડે થાકી ગયેલ હે રાજન! તમે અહીં વિશ્રામ લો.<sup>૩૦</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે દશરથરાજ બોલ્યા, એટલે ભાસ નામનો તે વિપશિત રાજ વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓને પ્રણામ કરીને પોતાના આસન ઉપર બેઠો.<sup>૩૧</sup>

દશરથરાજ બોલ્યા:-અહો! કેવી બેઠની ત છે! જમ વનનો હાથી ખંધનમાં આવી તો દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તેમ આ વિપ-  
રાજએ અવિદ્યાને લીધે ઘણા લાંબા કાળ

સુધી દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે!<sup>૩૨</sup> અહો! અવિદ્યારૂપી દુષ્ટ-દષ્ટિવાળા પુરુષની ગતિ અતિ વિષમ છે. કેમકે તે શૂન્ય આકાશની અંદર જ સૃષ્ટિના આકંબરની ભ્રાંતિને દેખાડે છે.<sup>૩૩</sup> આશ્ચર્ય છે કે, વિશાળ આત્મારૂપી ચિદાકાશની અંદર અત્યંત જગત રહેલા છે અને ઘણા લાંબા કાળ સુધી આ વિપશિત રાજએ તેમાં બ્રમણ કરેલ છે.<sup>૩૪</sup> અહો! માયાના સ્વભાવરૂપી આ દશ્યનો વેશવ વસ્તુતાએ એતાં સાવ શૂન્ય જ છે, છતાં તેનો આ ક્વેવા મહિમા છે! તે પોતે શૂન્ય છે છતાં આકાશના જવા અસંગ ચિદાકાશના એકરસ સ્વરૂપની અંદર તે અનેક જગતને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે!<sup>૩૫</sup>

ઘ્યોમાત્મનોઽપિ મહિમાયમહો નુ કીદમસ્ય સ્વભાવવિભવસ્ય ચિદાત્મવૃત્તેઃ। યઃ શૂન્ય એવ પરમાત્મવનેઽમ્બેરેઽન્તરેવં વિધાનિ વિવિધાનિ જગન્તિ માન્તિ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શ્રુત્યવલ્લિનપ્રવેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૩૦ મો સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૧૩૧ મો ~\*~

વટધાના નામના રાજપુત્રોની કથા

॥ દશરથ ડવાલ ॥

ક્ષિપ્રોઽયં યદવિચાર્યં વિપશ્ચિદવિપશ્ચિતઃ।

તદદં ચેદિતં મન્યે કટોઽવસ્તુતિ કિં પ્રથઃ॥૧॥

દશરથરાજ બોલ્યા:-આ વિપશિત રાજ દિશાઓનો અંત એવારૂપી અવિદ્યાના ઉદ્દેશથી ક્વેશ પામ્યો હતો, આત્મજ્ઞાનથી રહિત હતો, તેથી તેની આ સર્વ ચોંટા વૃથા ભ્રાંતિરૂપ જ હતી. કેમકે એવી મિથ્યા વસ્તુમાં દુરાચલ

x આ એકસોએકત્રીસમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રકૃષ્ણે વટધાના નામના રાજપુત્રની કથા કહી. તેનાથી શરૂઆતે તે વિપશિત રાજ પોતાની ભ્રાંતિનું વિસ્તાર-પૂર્વક વર્ણન કરશે.

રાખવો, એ દ્વિશ આપનાર જ છે.<sup>૧</sup>

વાદમોહિ બોલ્યા:-એ સમયે ત્યાં રાજની પાસે બેઠેલા વિશ્વામિત્રપ્રિય પ્રસંગને લગતાં વાક્યો બોલ્યા: 'હે મહારાજ ! ઉત્તમ બોધને નહિ પામેલા અનેક પુરુષોને આવાં વિલક્ષણ પ્રકાર નાં અનેક ભ્રાતિરૂપી જ્ઞાનો હોય છે અને તેથી વાસના વડે ખડાં થઈ ગયેલાં તેના જ પ્રકારનાં અનેક જગતો હોય છે.<sup>૨,૩</sup> આજ સત્તરલાખ વર્ષ સુધી પોતાનો બંધાયેલો નિશ્ચય ક્ષીણ થયો નથી, તેથી વટધાના નામના રાજપુત્રો આ વિપ-ક્ષિત રાજની પેઠે હજી પૃથ્વીની અંદર ભ્રમણ કરી રહેલ છે.<sup>૪</sup> ભૂમિને અત ઝેવા માટે તે રાજપુત્રો ઉદ્દેગરહિત રહી મહી રહ્યા છે અને વહ્યા જતા નદીના પ્રવાહની પેઠે તેઓ આજ સુધી નિવૃત્ત થતા નથી.<sup>૫</sup> આ મહાવિશાળ લોક વર્તુલ આકારનો છે. તે આકાશની અંદર રહેલ છે. બાળકના સંકલ્પવૃક્ષની પેઠે તે એક હિરણ્ય ગર્ભના સંકલ્પના નિશ્ચયરૂપ છે.<sup>૬</sup> આકાશની અંદર અધર લટછી રહેલા અને મધવડે લી પા ચેલા દડામાં જમ દશે દિશામાં કીડીઓ ફર્યા કરે છે, તેમ આ લોકને આધારે રહેનાર સર્વ જીવો પણ દશે દિશાઓની અંદર નિરંતર ભ્રમ્યા કરે છે.<sup>૭</sup> ભૂગોળના જ અવયવો તેના નીચેના ભાગ માં રહ્યા છે અને જ અવયવો તેના ઉપરના ભાગમાં રહ્યા છે, તેમાં જ્યારે જ ભાગમાં જ જીવો રહે છે, ત્યારે તે ભાગમાં તે જીવો નિવાસ કરતાં ભમે છે.<sup>૮</sup> અંતરિક્ષમાં રહેનારી મદા કિની આદિ નદીઓ અને સૂર્ય-ચંદ્ર આદિ સહિત સર્વ નક્ષત્રમંડળ વાયુના બંધનને લીધે ઘણે દૂરથી ભૂગોળનો જ આશ્રય કરી રહે છે અને તેઓ તેના સ્પર્શ ન કરતાં નિરંતર ભ્રમ્યા કરે છે.<sup>૯</sup> આકાશ જ્યોતિશ્વ સહિત એ ભૂગોળનું વેષ્ટન કરીને આહી જ સર્વ દિશાઓમાં રહેલ છે. તે સર્વ દિશાઓમાં ઉપરના ભાગમાં રહેલ છે અને પૃથ્વી નીચેના ભાગમાં રહેલ છે.

એ ભૂગોળના નીચેના ભાગમાં જ પદાર્થો રહ્યા છે, તેઓ તે તે પ્રદેશમાં તે તે અવયવોને પ્રાપ્ત થતાં જ ગતિ કરતા રહે છે જ આકાશભાગની અંદર પક્ષી આદિ કીડીને ગતિ કરે છે, તેને ઊર્ધ્વભાગ કહેવામાં આવે છે.<sup>૧૦,૧૧</sup> હે દશરથ-ગજ ! એ ભૂગોળમાં કોઈ એક દેશમાં વટધાના નામના રાજ્યો છે તેમના કુળમાં પૂર્વકાળમાં ત્રણ રાજપુત્રો થયા હતા.<sup>૧૨</sup> આ વિપક્ષિત રાજની પેઠે જ, દશરથે પ્રતીતિમાં આવતા પૃથ્વી આદિ જગતનો અત ઝેવાનો દૃઢ નિશ્ચય બાધી-ને તેઓ પણ દશરથને અંત ઝેવા માટે નીકળી પડ્યા હતા.<sup>૧૩</sup> અનેક દ્વીપોમાં તથા સમુદ્રોમાં પૃથ્વી પછી જળ અને વળી પાછી પૃથ્વી, એમ ક્રમે કરી ઘણા કાળ સુધી ભ્રમણ કરતા તેમજ વયમાં (મરણ થવાથી) નવાં નવાં શરીરોને ધાગણ કરી લેતા એ રાજપુત્રોનો ઘણો લાભો સમય એમ જ ચાલ્યો ગયો.<sup>૧૪</sup> સ્વચ્છ દડાની ઉપર લાગી રહેલી ફરતી કીડીઓની પેઠે નિરંતર ભૂગોળમાં ભ્રમણ કરી રહેલા એ રાજપુત્રો આજ સુધી દશરથના અંતને પામ્યા નથી, પણ બીજા નવા દેશોતરનો તેમને અનુભવ થતો રહે છે.<sup>૧૫</sup> હે મહારાજ ! તેઓ આજ સુધી આકાશની અંદર અધર રહેલા દડા ઉપર ફર્યા કરતી કીડીની પેઠે દશરથમાં જ ગુચ્છાઈ રહેલ છે, છતાં તેમને તેમાં કશી ખેદ થતો નથી.<sup>૧૬</sup> આ ભૂગોળના જ જ દેશોમાં તેજ્ય છે, તે તે દેશોમાં તેમને અજ્ઞાની-ની પેઠે જ ઉપર અને નીચે દિશાઓનો દેખાવ નજરે આવે છે.<sup>૧૭</sup> હે મહારાજ દશરથ !

જનું છે, સંકલ્પરૂપ છે, અનંત છે અને અજ્ઞાન વડે જ બંધ થયેલ છે.<sup>૧૯</sup> સંકલ્પ કિંવા કલ્પનાનું મૂળ અધિષ્ઠાન વિચારતાં તે બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મ જ એ સંકલ્પને આકારે વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. વસ્તુતાએ જોતાં એ બન્ને ચિદ્રૂપ જ છે. જમ શૂન્યપણું અને આકાશ એમાં કશો ભેદ નથી, તેમ એ બન્નેમાં પણ કશો ભેદ નથી.<sup>૨૦</sup> જળના પ્રવાહમાં થયા કરતા ચકરી, તરંગ તથા પરપોટા આદિ તેના વિવર્તની પેઠે આ ચિન્માન તત્ત્વની અંદર જે કાંઈ વિવર્તરૂપે ભાસે છે, તે તેના જનું જ છે. તેનાથી જુદો બીજો કશો પદાર્થ હોય એવો સંભવ જ નથી. આથી, તેને બીજા કોની હિપમા આપી શકાય?<sup>૨૧</sup> ચિદાકાશની અંદર પ્રથમથી જ આ જગતનો અભાવ છે, તેથી આ જગત શૂન્યરૂપ છે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે પછી ચિદાકાશ જ સત્ય છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. તે ચિદાકાશ પોતે જ જગતને આકારે બહુ થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે. સૃષ્ટિ તથા પ્રલય એ બન્ને ચિદાકાશથી જુદાં નથી.<sup>૨૨</sup> ચિદ્રૂપ પરમતત્ત્વ કામ, કર્મ અને વાસનાને અનુસારે જેની જેવી કલ્પનાનો આશ્રય કરે છે, તેમાં જ તે આસક્તિને પ્રાપ્ત થઈ ભય છે. જડ-ચેતનરૂપે પ્રતીતિમાં આવતા પોતાના (મનોવેદ) સંસારો વડે તે જમ પ્રથમ ઘણા લાંબા કાળપર્યંત સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો, તેમ આગળ પણ ઘણા લાંબા કાળ સુધી (મોક્ષપર્યંત) તે સ્થિતિ કરે છે.<sup>૨૩</sup> ચિદાત્માનું એક દરશ્ય અને બીજું અદરશ્ય એમ બે રૂપ છે. તેમાંથી અદરશ્યરૂપ અવિનાશી છે. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એ અવિનાશી તત્ત્વ જ પોતે આ જગતને આકારે ભાસે છે. પણ એ તત્ત્વ વસ્તુતાએ જોતાં બહુ કથારૂપ ન હોય એમ ભાસે છે.<sup>૨૪</sup> જમ શેક્ષના હૃદયમાં શિક્ષાઓ રહી છે, તેમ ચિદાત્મારૂપી એક આણની અંદર સમસ્ત જગતના અનુભવરૂપી આણ રહેલા છે. તે આણો સ્વચ્છ છે અને ચિદા-

કાશની અંદર ચિદાકાશરૂપે રહેલ છે.<sup>૨૫</sup> તેઓ અવ્યાકૃત આત્માની અંદર સ્વભાવરૂપે (અવિઘારૂપી) આવરણવાળા આત્મારૂપે રહેલ છે અને અવિઘારહિત શુદ્ધ ચૈતન્યની અંદર તો તેઓ છે જ નહિ. કેમકે તેઓ તેથી જરા પણ જુદા નથી.<sup>૨૬</sup> હે નિપુણ બુદ્ધિવાળા સમાસેદા! આ જે બ્રહ્મનું પ્રકાશમય સ્વરૂપ ચારે બાજુ વ્યાપ્ત છે, તે જ સારી પેઠે પૂર્વાપર વિચાર કરતાં જગતરૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે, એમ કહી શકાય છે.<sup>૨૭</sup> અહો! અતિ આશ્ચર્ય છે કે, આ શુદ્ધ ચિદાત્મા પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી બ્રહ્મ ન થયા છતાં નાના પ્રકારની અવિઘાયુક્ત બુદ્ધિ વડે નાના પ્રકારે બની જઈ 'હું જીવરૂપ છું' એમ સમજી ગ્લાનિ પામે છે! વિપશ્ચિત્ત એવા બીજા નામને ધારણ કરી રહેલ હે રાજા ભાસ! તમે દરશ્યપ્રપંચમાં કેટલું દીઠું કેટલું બ્રમણ ક્યું? અને તમને તે સંબંધી કેટલું સાંભરે છે? તમે તે સર્વ કહો.<sup>૨૮, ૨૯</sup>

ભાસ બોલ્યો:-દરશ્યપ્રપંચમાં મેં ઘણું જોયું છે, કશા ખેદને ન પામતાં મેં બહુ બ્રમણ ક્યું છે અને અનેક પ્રકારે જે બહુ મારા અનુભવમાં આવ્યું છે, તે સર્વ મારા સ્મરણપથમાં છે.<sup>૩૦</sup> હે મહારાજ! તે મહાવિશાળ અનંત આકાશ (અવ્યાકૃત આકાશ)ને પ્રાપ્ત થઈ મેં ઘણું છેટે જુદાં જુદાં શરીરો વડે અનેક મોટાં સુખ-દુઃખોનો અનુભવ કર્યો અને અનંત જગતોનો પણ અનુભવ કર્યો.<sup>૩૧</sup> હે મહાત્મા! હું અક્ષિના વરદાનને લીધે દિશાઓનો અંત જોવામાં એક દઢ ચિત્તવાળો થઈ ગયો હતો. વળી વર અને શાપના યોગથી મેં વિચિત્ર દેહો વડે અનંત દરશ્યોનો અનુભવ કર્યો હતો અને અનેક જન્માંતરો રૂપી ચક્રીઓમાં ગોથાં ખાધાં હતાં.<sup>૩૨</sup> હું પ્રત્યેક બ્રહ્માંડની અંદર નાના પ્રકારના દેહો વડે ભ્રમતો હતો, છતાં મને પૂર્વજન્મનો દઢ નિશ્ચય ભુલાઈ ગયો નહોતો. આથી, આ દશ્યરૂપે દેહાત્મી પરની

આદિને સ્વરૂપે પથરાઈ રહેલી અવિધાને અંત  
જેવા માટે હું વેગ વડે દઢ ચત્તવાળો થઈ ગયો  
હતો.<sup>૩૩</sup> મરણસમયે મારા જીવામાં વૃક્ષા આઘ્યાં  
હતાં, તેથી મારું ચિત્ત તેમને વિષે બંધાઈ ગયું  
હતું. આ સંસ્કારના વેગને લીધે મને તેના દેહ-  
નું અહણ કરવાની પ્રીતિ થઈ અને હું વૃક્ષ થઈ-  
ને અવતર્યો. હજાર વર્ષ સુધી બહાર કશી પ્રાણ-  
ચેષ્ટા ન થવાને લીધે, મનને અંદર જ ધારણ કરી  
રાખી હું એ વૃક્ષમાં અહંતાનું અભિમાન ખાંધી  
બેઠો અને મેં જીવ વડે અનેક દુઃખ અનુભવ્યાં.  
આમ, હું પૂર્વાપરનો વિચાર કરનારા ચિત્ત વિના-  
નો થઈ રહ્યો. ત્યાં હું પુષ્પ-દ્વજ આદિની ઉત્પત્તિ  
કરવા અને તેમનો વિસ્તાર કરવા, કંદની પેટે  
પૃથ્વીના રસને તથા ઋતુ આદિ કાળને પરતંત્ર  
થઈ રહ્યો હતો.<sup>૩૪</sup> હું સેંકડો વર્ષ સુધી સુવર્ણ-  
ના જવા તેજોમય વર્ણવાળો, વૃક્ષનાં પાંદડાં જવા  
લાંબા કાનવાળો, દૂર્વાના અંકુરોનું ભક્ષણ કર-  
વામાં અને ગાન સાંભળનારો દઢ આસક્તિવાળો,  
વનમાં રહેનારા મૃગોમાં બીજનાથી થોડા બળ-  
વાળો તથા નાના દેહવાળો અને ઢાઈની પણ  
હિંસા નહિ કરનાર એવો મેરુપર્વતના મૃગરૂપ  
થઈ રહ્યો હતો.<sup>૩૫</sup> કૌંચપર્વતમાં આવેલી કાંચન  
મય શુક્રાઓમાં હું પચાસ વર્ષ સુધી શરલ થઈ-  
ને રહ્યો. તે સમયે હું મારી પીઠને આઠ ચરણ  
વડે થંભાવી રાખતો હતો. ત્યાં મારો મરણ-  
સમય આવ્યો, ત્યારે મેઘમાંથી નીચે પડનાર  
કરાઓના જળરૂપી નિમિત્તને લીધે હું મેઘની સાથે  
ચુક્ર કરવા માટે પર્વતનાં શિખરોમાંથી ચડવા-  
બીતરવા આદિના ક્લેશને પામ્યો અને એમ મૃત્યુ  
પામ્યો.<sup>૩૬</sup> પછી, હું વિદ્યાધરનો જન્મ પામ્યો.  
ત્યારે મહાયાયળના શિખરની તથા મંદારાયળની  
અંદર મંદારવૃક્ષ, ચંદનવૃક્ષ તેમજ કંદબૃક્ષોની  
લતારૂપી ધરોને વિશે મેં કાળા અગરનાં વૃક્ષોનો  
સ્પર્શ કરી આવેલ શીતળ સુગંધી પવનની સાથે  
વિદ્યાધરીઓના મૈથુનધર્મમાં એ વિદ્યાધરીઓની

કળાઓરૂપી અમૃતનો અનુભવ કર્યો હતો.<sup>૩૭</sup> એ  
પછી હું પ્રજ્ઞાજીના હંસના પુત્રરૂપે જન્મ્યો હતો  
અને મેં મેરુપર્વતની ઉપર ગંગાનદીના તીરે  
ઉપર આવેલા પ્રદેશોમાં પંદરસો વર્ષ પૃથંત  
રમણ કર્યું હતું; તેમજ સુવર્ણમય કમળોના  
મકરંદો વડે પીળાં બની ગયેલાં ગંગાજળોનું  
પાન કર્યું હતું.<sup>૩૮</sup> હવે મેં સેંકડો વર્ષ સુધી  
ક્ષીરસાગરના કાંઠા ઉપર આવેલાં વનોના પવનથી  
ચપળ થઈ રહેલી રથામ કેશરૂપી લતાવાળી  
કૃષ્ણભગવાનની સુંદરીઓનું ગાયન સાંભળ્યું હતું  
અને તે ગાયન શોકને તથા વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર કર-  
નારું હતું.<sup>૩૯</sup> પછી હું કાલંબર પર્વતમાં મંજરી-  
વાળાં કરંજોનાં અને ચણાડીનાં વનમાં શિયાળ-  
રૂપ થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં હું હાથીની નીચે  
આવી ગયો અને હાથીએ મને કચરી નાખ્યો;  
તે વખતે મેં મારી અધમૂઠી અવસ્થામાં તે જ  
હાથીને પાછો સિંહે મારી નાખ્યો, એ વાત મેં  
ઘીઠી હતી.<sup>૪૦</sup> સંતાનક નામનાં દેવવૃક્ષો વડે  
બણે હાર્ય કરી રહ્યું હોય એમ દેખાતું સંઘા-  
દ્રિતું ઢાઈએક શિખર બીજ જ જગતની અંદર  
રહ્યું હતું. તેમાં ઢાઈ સિદ્ધના શાપથી હું એકલો  
જ કલ્પદ્રુમના ગુચ્છાઓથી બનાવેલા ગૃહને  
વિશે અર્ધો સત્યયુગ સુધી ચંદ્રના જવાી ઢાઈ  
સુંદરમુખી દેવગંગારૂપ થઈ રહ્યો હતો.<sup>૪૧</sup>  
પછી સંઘાદ્રિની પાસે આવેલ જળપ્રાચ દેશની  
અંદર ભીંગેલી કણેરનાં વૃક્ષોની લતાઓરૂપી ધરમાં  
હું સદાકાળ કલ્લોલ કરનારા વાદ્યમીક પક્ષીરૂપે  
થઈ રહ્યો. ત્યાં મેં સેંકડો વર્ષ નિઃશંકપણે ગાત્યાં  
હતાં. પછી મારી ભાર્યા તથા પુત્ર આદિનો નાશ  
થઈ ગયો, એટલે ઘણે દૂર આવેલા ઢાઈ બીજ  
લોકની અંદર મહેન્દ્રપર્વતમાં મેં એકલાએ જ  
બાકીનું આયુષ્ય વિતાવ્યું. પછી સિદ્ધનો શાપ,  
નિવૃત્ત થતાં હું સિદ્ધના અનુગ્રહથી જ પાછો  
સિદ્ધલાવને પામ્યો. મેં એ જ મહેન્દ્રાયળ પર્વત-  
ના ઉત્તમ છાયાવાળા, ચંદનવૃક્ષોનાં વનોથી

મુશોભિત એવા કાઈ બીજા ચિખરને વિશે વિલાસ-  
વતી સુંદર સ્ત્રીઓને જોઈ. તે સ્ત્રીઓ લતા-  
ઓના હી ડોળાઓમાં તેનાં ફળોની પેઠે હીંચકી  
રહેલી હતી અને સિદ્ધ પથિકા તેમને લઈ જતા  
હતા; છતાં મેં તેમનો ઉપભોગ કર્યો હતો. ૪૨, ૪૩  
પછી હું મારું ચિત્ત અવિવેકને લીધે અવિધાને  
અંત જોવારૂપી એક જ વસ્તુમાં બંધાઈ રહેલા  
આગ્રહરૂપી વિપ્રચિકાથી પરવશ થઈ ગયું હતું  
અને તેથી મારી બુદ્ધિ પણ મ્હાન થઈ ગઈ હતી.  
મેં મનમાં વેરાગ્યને પામીને કાઈ એક બીજા  
પર્વતની તળેટીમાં અવેલા કદંબવૃક્ષનાળા જળ-  
મય પ્રદેશમાં ઉત્તમ તપસ્વીભાવથી કેટલાક દિવસો  
વ્યતીત કર્યા હતા. ૪૪ વળી, હે મહારાજા મેં  
એક બીજું આશ્ચર્ય જોયું હતું, તે આપ સાંભળો.  
અનંત બ્રહ્માડો વડે પૂર્ણ, જળચર પ્રાણીઓ  
જ્યાં દેખાતાં દિગંતપર્યંતનાં પ્રાણીઓથી ભરેલું,  
તેજ, આકાશ તથા વાયુ, એ ત્રણે મહાભૂતોની  
સત્તાના સદિગ્ધપણને બતાવનાર, તેમજ જળ  
ની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ પદાર્થોના  
જવા આકારને ધારણ કરી રહેલ પૃથ્વીથી યુક્ત,  
એવું કાઈક અત્યંત આશ્ચર્ય મારા જવામાં આવ્યું  
હતું. તે કાઈક પોતાના નામ-રૂપને પસારી રહેલ  
બ્રહ્મ જ હતું. વળી એક ઠેકાણે મેં એક વિનતા  
જોઈ હતી. તેના શરીરની અંદર આકાશ, પર્વત  
અને દિશા આદિ સાથેના આ ત્રણે લોક જણે  
કાઈ સુંદર અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા  
હોય તેવા દેખાતા હતા. મેં તે સ્ત્રીને જોઈને  
પૂછ્યું કે, 'હે સુંદરાંગી ! તું કાણ છે ? અને આ  
તારું શરીર આ ત્રણે લોક વડે કેમ યુક્ત છે ?' મારા  
આ પ્રશ્ન ઉપરથી તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે  
અંગા આ સર્વ વસ્તુમાનમાં શુદ્ધ પ્રકાશક ચૈતન્ય  
રહેલ છે, તે હું છું અને આ ત્રણે લોક મારા  
અવયવરૂપ છે. ૪૫-૪૬ હે અંગા આ મારું શરીર  
ત્રણે લોક વડે યુક્ત જોઈને જમ તમને આશ્ચર્ય  
ચાય છે, તેમ જ આ સર્વ સ્તંભ તથા કુલી આદિ

પદાર્થો પણ (સર્વ જગતથી યુક્ત હોવાથી)  
આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા છે. પરંતુ જ્યાં સુધી  
બીજાઓ તેના શુદ્ધ ચિન્મય સ્વભાવને જાણના,  
નથી, ત્યાં સુધી તેમને તેની સર્વલયતા પણ  
જાણતી નથી. તમે તથા બીજા સર્વ પ્રાણીઓ  
આ દેહને અવંદિક માનો છો; પરંતુ આ દેહની  
અંદર એક બીજું જગત રહ્યું છે. તે આંતર  
જગતને વિશે પોતાના દેહરૂપી ધરની ભીંતના  
કાઈ એક કણ પ્રદેશરૂપી ભાગની અંદર અનાહત-  
ધ્વનિ રહ્યો છે. તે સર્વ શબ્દમાત્રના એક  
સામાન્ય નાદરૂપ છે. વળી અમુક નિત્ય-નૈમિત્તિક  
આદિ કર્મ અને શબ્દમ આદિ જ્ઞાન અવરૂપ  
સંપાદન કરવું અને કલંજમણ આદિનો ત્યાગ  
કરવો, વગેરે વિધિનિધેધને બતાવનારા વેદ આદિ  
શાસ્ત્રને પોતે શબ્દબ્રહ્મરૂપ હોવાથી તે જ પોતાની  
અંદર ધારણ કરી રહ્યો છે. તે પછી તે વિધિ-  
નિધેધના ઓશ્રવરૂપ જગતને પણ અંદર ધારણ  
કરી રહેલ જ છે, એમ સમજી લેવાનું છે. ૪૮, ૪૯  
વેદશાસ્ત્ર વિના પણ સર્વ પ્રાણીઓને આ જગત-  
ની અંદર પોતાના દેહરૂપી ધરની ભીંતના કાઈ  
એક હૃદયરૂપી ભાગમાંથી અમુક કરવું ચોચ્ય છે  
અને અમુક કરવું ચોચ્ય નથી, એવો આત્મામાંથી  
ઉત્પન્ન થતો એક અનિર્વચનીય ધ્વનિ નિરંતર  
પોતાની મેળે જ સાંભળવામાં આવે છે. સર્વ  
પદાર્થોમાં અનુસ્તૂત થઈ રહેલી ચિત્સત્તા પણ  
(અનાહતધ્વનિ-અનહદનાદની પેઠે) સર્વજ્ઞ  
સામાન્યરૂપ રહેલ જ છે. કેમકે આ જગતની  
અંદર રહેલ ભીંત તથા પર્વત આદિ પદાર્થો  
પણ એ ચિત્સત્તારૂપ જ છે અને તેઓ સ્વપ્નની  
દેખાતી માયાની પેઠે હમણાં પણ મારી પાસે  
વાળીને વિસ્તારે છે-અર્થાત્ તેઓ પણ જડ  
નથી. એ રીતે જ્યારે તેમનામાં પણ સર્વ

\* આ (ઉપરના શ્લોક) એક અર્થોત્તર જ છે.  
ટીકાને લગતો અર્થ બતાવી આ અર્થોત્તર ઠીક જણાતાં  
તે દાખલ કરેલ છે.

જગનો વડે યુક્ત એવું ચેતનપણુ રહેલ છે, તે પછી તમારા ચેતનપ્રાય દેહોમાં સર્વ જગત વડે સંયુક્ત એવી ચેતનસત્તાની સ્થિતિ જરા પણ અસંભવિત નથી.<sup>૧૦</sup> વળી કાઈએક દેશ-કાળને યોગે હું સ્ત્રીઓની સૃષ્ટિ વગરના જ સંસારમાં આદ્યો ગયો. ત્યાંનાં સર્વ પ્રાણીઓ બીજી કાઈ પણ સ્ત્રીના સંપર્કની ઇચ્છાથી રહિત જ મારા જોવામાં આવ્યાં. ત્યાં એક જ ભૂતમાંથી (પચ-મહાભૂતમાંથી, એક ભૂતમાંથી અથવા એક જ પ્રાણીમાંથી) અનેક પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થતાં હતાં અને પાછાં અનેક પ્રાણીઓનો તે એક જ ભૂતમાં લય થઈ જતા હતા.<sup>૧૧</sup> વળી મેં ઉત્પાત આદિ કારણ વિના જ અને એની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલા કટલાએક ઔપાતિક મેઘો આકાશની અદર જોયા તે મેઘો પોતાના અનેક અવયવોમાં ઝણ ઝણાટ કરી રહ્યા હતા અને તેમાંથી જળની પેઠે જ કાંઈ વીજળી આદિ પદાર્થો પડતા હતા, તેના કટકા થઈ જતા હતા અને તે મનુષ્યોના તીક્ષ્ણ આયુધરૂપ બની જતા હતા.<sup>૧૨</sup> વળી મને ત્યાં બીજું આશ્ચર્ય જોવામાં આવ્યું હતું. આ જગતની અંદર જટલાં આ ગામનાં ઘરો છે, તે બધાં મારી ઝાંખી દષ્ટિ વડે આકાશમાર્ગે ઊડતાં હોય એવું મને દેખાયું હતું અને તેઓ દિશાના કાઈ બીજા અંતમાં પ્રવેશ કરતાં હતાં. પાછું તે જ ગામ મેં અહીં પણ જોયું અને અહીંનો પદાર્થ વળી બીજા દેખાયો.<sup>૧૩</sup> વળી કાઈ બીજા સ્થળે અમુક મનુષ્ય છે, અમુક દેવ છે અને અમુક સર્પ છે, ઇત્યાદિ વિભાગ વિનાનાં અને સમાનતાવાળાં સર્વ પ્રાણીઓ મારા જોવામાં આવ્યાં. તે બધાં આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હતાં અને પાછાં કાળે કરીને આકાશમાં જ લય પામી જતાં-હતાં.<sup>૧૪</sup> મેં કાઈક દેહાણે ચંદ્ર, તારા તથા સૂર્યથી રહિત, અધકારથી પણ રહિત, સ્વયંપ્રકાશ એવાં સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહ વડે યુક્ત, દિવસ તથા રાત્રિ-યો. રા. ૪૯

થી પણ રહિત અને જ્વાળાના અદરના ભાગના જેવું મહાતેજોમય તથા અતિ મનોહર એવું કાંઈ અનિર્વચનીય જગતજેયુ હતું તે અત્યંત મનોહર હતું, એમ મને યાદ આવે છે.<sup>૧૫</sup> અપૂર્વ એવા દેવો, સર્પો, મનુષ્યો તથા દેવતાઓ ઇત્યાદિ પ્રાણીઓવાળાં, અપૂર્વ એવાં વૃક્ષો તથા નગરોને ધારણ કરી રહેલાં અને અપૂર્વ એવાં લોકાંતરો તથા કાર્યો વડે રમણીય એવાં અનંત જગતો મને સાંભરે છે.<sup>૧૬</sup> એવી કાંઈ પણ દિશા નથી કે જ્યાં મેં વિહાર ન કર્યો હોય, એવો કાંઈ દેશ નથી કે જ્યાં મારા જોવામાં ન આવ્યો હોય મેં જોનો અનુભવ ન કર્યો હોય એવું કાંઈ કોતુક પણ નથી અને સર્વંત સાક્ષીરૂપ તથા અનુભવ-રૂપ એવા અધિષ્ઠાનચેતન્યથી કાંઈ પણ બીજું જુદું હોય તેમ પણ નથી.<sup>૧૭</sup> કાંઈ એક સ્થળે ક્ષીરસાગરનું મથન કરવા માટે તેમાં ભ્રમણ કરી રહેલા મંદરાચળ પર્વતના રતનમય શિખરોની સરાણુ જ્વળી તીક્ષ્ણ ધારાના અગ્રભાગમાં ઘસાવાથી ભગવાનના ભુજના બાજુ બધો ઝણ-ઝણાટ કરી રહ્યા હતા અને તેમનો એકસાથે મેળો થઈ ગયેલો અદ્ભુત શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો, એમ મને યાદ આવે છે. તે શબ્દ બીજાં મનુષ્યો તો 'આ કાંઈ મેઘની ગર્જના થાય છે' એવી રાંકાથી સાંભળતા હતા.<sup>૧૮</sup>

ક્ષીનેદકમ્રમિતમંદરસ્તનશૃંગધારાગ્રનિર્દલન-  
જાતક્ષણજ્ઞાનામ્ । एकत्र संयुतमुपेन्द्रसृजांग-  
दानां शब्दं स्मरामि घनगर्जितशंकितेन ॥૧૮॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાસસંસારવર્ણન'  
એ નામનો સર્ગ ૧૩૧ મો સમાપ્ત



## ૭ સર્ગ ૧૩૨ મો

ભાસના અનેક જન્મોનું વર્ણન

॥ માત્ત ઉવાચ ॥

મંદરે મૃદુમંદારમંદિરે મંદરામિધાત્ ।

આલિંગ્યાપ્તરસં સુપ્તં સરિત્તૃણમિવાનયત્ ॥ ૧ ॥

ભાસ યોદ્યો:-હું મંદરાચળને વિશે દ્વામળ એવાં મંદારવૃક્ષોની નિકુંજરૂપી ધરમાં મંદરા નામની એક અપ્સરાનું આલિંગન કરી સૂતો હતો. ત્યાં કોઈ નદી મને પ્રવાહમાં પડેલા ધાસની પેઠે તાણી ગઈ.<sup>૧</sup> પછી જળ વડે આકુળ થઈ ગયેલી તે બાળાને આધાસના કરી મેં પૂછ્યું કે, 'હે બાલા! આપણે બન્ને અકસ્માત્ જળમાં તણાયાં તેનું શું કારણ છે?' આત્મા મારા પ્રશ્ન ઉપરથી તે ચપળ નેત્રવાળી બાળાએ મને કહ્યું કે, 'રાત્રિને વખતે પતિવાળી સ્ત્રીઓ જમ કામ વડે મદોન્મત્ત થઈ જાય છે, તેમ આ પ્રદેશમાં ચંદ્રોદયને સમયે ચંદ્રકાંતમણિઓની શિલાઓ વડે બ્યાપ્ત એવાં પર્વતનાં શિખરામાંથી ઉત્પન્ન

એવું કોઈ બીજું જ જગત દીકું હતું. તેની અંદર એકબીજાનો ઉત્તરોત્તર આશ્રય કરી રહેલાં એકજ જાતિનાં મનુષ્યો ભરપૂર રીતે ભર્યાં હતાં. એ મનુષ્યો પોતે સ્વયં પ્રકાશ હતાં તેથી તેમને બીજા પ્રકાશની કશી અપેક્ષા રહેતી ન હતી.<sup>૨</sup> તે જગતની અંદર દિશાઓના વિભાગ ન હતા, દિવસોની પણ કલ્પના ન હતી, શાસ્ત્રો કે વેદ-વાદો પણ ન હતા અને દૈત્ય આદિનો કે દેવ આદિનો પણ કશો ભેદ ન હતો; એવું એ જગત હતું અને તે પોતાની મેળે જ (પોતાના તેજ-થી જ) પ્રકાશી નીકળતું હતું.<sup>૩</sup> વળી કોઈ બીજા જન્મમાં વિદ્યાધરના તથા દેવતાઓના વિહાર કરવાનાં વિભનોના આશ્રયરૂપ, સમુદ્રની નજીક આવેલા અને આકાશને અડકી રહેલા પર્વતોની તળેટીના કદંબવૃક્ષવાળા જળમય પ્રદેશમાં હું અમરસોમ નામનો વિદ્યાધર થયો અને ત્યાં ચૌદ વર્ષ સુધી તપસ્વી બન્યો હતો. પછી અશ્વિના વરદાનના પ્રભાવથી હું જગતમાં ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલ અવિદ્યાનો અંત એવાની ધૃષ્ટા-

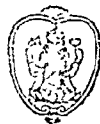
થી થાણી ગયો હતો. મારા હૃદયની અંદર આવી નિદ્રાએ આશ્રય કર્યો અને હું પણ બીજાં પ્રાણી-ઓની પેઠે જ નિદ્રાવશ થઈ ગયો. આમ હું સ્વપ્ન-રૂપી અચૂત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને તેમાં પોતાના આત્માની અંદર જ આ સુર્વ જગતને દેખતો હતો.<sup>૮-૧૨</sup> ત્યાં સ્વપ્નની અંદર પણ મને દિશાઓના અંતો, જગત, દેવતાઓ અને મંદરાચળ આદિ દૃશ્ય જોવાની અપળતા રહી હતી. આથી પ્રચંડપણે વાયા કરતા પવન થી કંપાયમાન થઈ રહેલી લતાથી અપળ થઈ ગયેલા પક્ષીની પેઠે હું અપળ થઈ ગયો. સુદૃઢ વડે ખડી થઈ ગયેલી તથા દૃશ્યનું પરિભ્રમણ સૂચવતી જગતરૂપી શુક્રાઓમાં પાછો ફરી વાર પણ ફરવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી મારી અક્ષુબ્ધ નિદ્રા યતો વિષય (દૃશ્ય) ફેલાઈ રહેલ હતો અને જ્યાં સુધી મને ચાહ્યા કરવાની આશા હતી, ત્યાં સુધી હું ક્ષણભંગમાં જ ચાલ્યો જતો હતો, તેમજ દૃશ્યનું અવલોકન કરતાં વારંવાર તેને જોવાના કૌતુકને લીધે હું તેમાં જ ભસ્મા કરતો હતો. એવી રીતે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય તથા ગમ્ય અને અગમ્ય એવા પ્રદેશોનું વેગ વડે ઉલ્લંઘન કરતાં ભાગં અનેક વર્ષો ચાલ્યા ગયાં.<sup>૧૩-૧૫</sup> પરંતુ દૃશ્યરૂપી અવિદ્યા સાવ મિથ્યા છે, છતાં અજ્ઞાનને લીધે હૃદયમાં રૂઢ થઈ રહેલ છે. જેમ સાવ મિથ્યા જ હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે હૃદયમાં રૂઢ થઈ રહેલી પિશાચીના અંતને ઢાઈ બાળક દેખી શકતો નથી, તેમ હું પણ એ દૃશ્યરૂપી અવિદ્યાના અંતને નોંધી શક્યો નહિ.<sup>૧૬</sup> 'આ કથું સત્ય નથી' એવા વિચારથી સિદ્ધ થયેલા અનુભવની અંદર હું સ્થિર થઈ રહ્યો હતો; છતાં હું તે તે વિષયને જોતો, એટલે મને થતું કે, 'આ સત્ય છે.' આમ અનાદિકાળના દ્વેત સંબંધી સત્યતાના સંસ્કારને લીધે મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રગળપણે રૂઢ થઈ ને રહી હતી, તે નિવૃત્ત થતી ન હતી.<sup>૧૭</sup> એ કે હું વિચાર વડે વિષય સંબંધી સત્યતાની પ્રાપ્તિને

નિવૃત્ત કરતો હતો, છતાં પ્રતિક્ષણ પ્રાપ્ત થનારાં અનેક સુષ્પન્ન-દુઃખો વડે, દેશ-કાળના બેદો વડે અને પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુના સમાગમ વડે તે પ્રાપ્તિનો નદીના જળની પેઠે નવી નવી રીતે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થતો હતો.<sup>૧૮</sup> મને યાદ આવે છે કે, પ્રચંડ પવનના જેવા વેગવાળું તથા તાલ, તમાલ અને બોલસરી વગેરે વૃક્ષોથી અનુપમ એવું એક અતિ લાંબું શિખર મેં જોયું હતું. તે સૂર્ય આદિથી રહિત હતું, છતાં પોતાની કાન્તિ વડે જ પ્રકાશી રહ્યું હતું. પર્વત વગેરે સ્થાવર પદાર્થો તથા બીજા જંગમ પદાર્થો સાથેનું આ જગત તે તેના એક ભાગમાં સમાઈ રહ્યું હતું.<sup>૧૯</sup> અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપી એ શિખર એકાંતમાં વિહાર કરનાર તરવત પુરુષોને જ મનોહર દેખાય છે. તે સ્વતંત્ર છે, એક છે, અપરિમેય છે અને વિકારની શંકાથી રહિત છે. ઢાઈ ઢેકાણું સુંદર બ્રહ્મવેતાઓની મંડળીરૂપી જગતમાં તે મારા જોવામાં આવ્યું હતું. તેની આગળ હિર-હયગર્ભની લક્ષ્મીની પણ તુલના થઈ શકે એમ નથી.<sup>૨૦</sup>

યદેતદેકાન્તવિહારહારિ સ્વચ્છન્દમેક્ષામિત-  
ગસ્તશંકમ્ । ક્ષિન્મયા ચારુ જગત્સુદૃષ્ટં તુલ્યા  
ન તસ્યામરરાજલક્ષ્મીઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાગમાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાસવર્ણિત  
સ્વજન્મપરંપરા' એ નામનો

સર્ગ ૧૩૨ મો સમાપ્ત





## ~ ૭ સર્ગ ૧૩૩ મો ~

સ્વર્ગામાંથી રાખનું<sup>૧</sup> પડવું

॥ વિપશ્ચિદુવાચ ॥

કર્મિન્ધિદન્યત્ર જગત્યપૂર્વે દૃષ્ટં મયેદં કૃણુ  
કિં વિચિત્રમ્ । મહાવૃત્તાતંદશાસમાનમવિધયા-  
ધેન વલાન્કૃતં યત્ ॥ ૧ ॥

વિપશ્ચિત્ રાજ ઓહયો:-હે મહારાજ !  
આ જગતથી જુદા જ કોઈ બીજા અપૂર્વ જગત-  
ની અંદર મેં અતિ આશ્ચર્ય જોયું હતું. હવે  
હું તે તમને કહીશ; તમે તે સાંભળો. એ આશ્ચર્ય  
બ્રહ્મહત્યા આદિ મહાપાપના કૃણરૂપ રૌરવ આદિ  
નરકના વૃત્તાંતની દશા જવું અતિ બીભત્સ છે;  
છતાં અવિદ્યા વડે અંધ થયેલા મેં તે અગ્નિના  
વરદાનના પ્રભાવથી અનુભવ્યું હતું.<sup>૧</sup> તમારાથી  
( મનુષ્યજાતિથી ) ન જઈ શકાય એવા કોઈ  
આકાશની અંદર એક જગત છે. તેમાં પણ સૂર્ય  
તથા ચંદ્ર આદિની મહાદિદીપ્યમાન કાન્તિ વડે  
વિચિત્ર એવી સૃષ્ટિ રહેલ છે. જો કે તે આકારમાં  
આ બ્રહ્માંડના જેવું છે, તો પણ આ બ્રહ્માંડની  
અપેક્ષાએ તે શૂન્ય છે. આથી જમ સ્વપ્નમાં  
દીકેહું નગર જાતમાં દેખાતા નગર જેવું છે, છતાં  
ચિત્તમાં તે તેનાથી જુદું ભાસે છે, તેમ તે જગત  
આ જગતથી જુદા પ્રકારનું છે.<sup>૨</sup> હું તે જગતમાં  
વિહાર કરતો હતો અને મારા હૃદયમાં રહેલા  
ઘચ્છિત વિષયની શોધ કરવા માટે મેં દિશાઓ  
નાં સુખોમાં આશ્ચર્ય પૂર્વક જોયું. એટલે પૃથ્વીની  
અંદર ભરાઓના સમૂહના જેવી અતિ મલિન  
અને પર્વતના જેવી મોટી એક છાયા ફરતી  
હતી, તે મારા જોવામાં આવી.<sup>૩</sup> પછી, 'અત્યંત  
મોટાઈને લીધે અતિ આશ્ચર્ય ઉપજવનાર તે

શું હશે ? અને આ વખતે મારે અહીં શું કરવું  
ધટે ?' એમ હું વિચારવા લાગ્યો. પછી મેં તે  
જોવાને માટે તે જગતના ઉપરના ભાગમાં આકાશ  
તરફ દૃષ્ટિ નાખી, એટલે પર્વતોના જેવા પરિ-  
ભાણવાળો અને આકાશમાંથી અનેક ચક્રરીઓ  
ખાતાં નીચે પડતો એવો કોઈ પુરુષનો આકાર  
મારા જોવામાં આવ્યો. તે પર્વતના જેવો ભારે  
હોતો અને પોતાના શરીર વડે તે આકાશને  
પૂરી રહ્યો હતો. ઊંધા થઈ ગયેલા પર્વતની  
પેડે પડતા શરીરવાળો આ કોણુ હશે ? બ્રહ્મ  
હશે ? કિંવા બ્રહ્માંડરૂપી શરીરને ધારણ કરનાર  
વિરાટ હશે ? આ આકારથી તો દિવસની સર્વ  
શોભા ઢંકાઈ ગઈ છે, અને તેથી આકાશની અંદર  
શોભી રહેલા સૂર્યનારાયણ પણ નિરંજન દેખાય  
છે.<sup>૪</sup> હું આવો કંઈ વિચાર કરતો હતો, ત્યાં તો  
પ્રલયકાળના પવનો વડે ભ્રમિત થઈ રહેલા બ્રહ્માંડ-  
નો ઉપરનો ભાગ જમ નીચે આવી પડે, તેમ  
સૂર્ય પણ મોટા કડાકાવાળા વેગથી નીચે પડ્યો.  
ભયંકર સ્વરૂપવાળી અને અતંત દેહવાળી એ  
પુરુષાકાર વસ્તુ નીચે પડી, એટલે સાત દ્વીપવાળી  
પૃથ્વી ફાણમાત્રમાં તેનાથી પુરાઈ ગઈ. આથી  
મને શંકા થઈ કે દ્વીપો સહિત જગતના નાશની  
સાથે મારા શરીરનો પણ નાશ અવશ્ય થશે જ.  
એટલે મેં પાસે રહેલા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૫</sup>  
મારા સેંકડો જન્મોથી જમને મેં પૂજ્યા હતા,  
તે ભગવાન અગ્નિએ પોતાના દેહને ચંદ્રમા જેવે  
શીતળ કરીને મને કહ્યું કે, 'તારે કંઈ ભય  
રાખવો નહિ.'<sup>૬</sup> મેં અગ્નિદેવને પ્રાર્થના કરી,  
'હે દેવ ! તમારો જય થાઓ. તમે અમારા  
પરમ શરણરૂપ છો. હે મહારાજ ! આ અકાળે  
પ્રલય આવી લાગ્યો છે, માટે આપ મારી રક્ષા  
કરો.'<sup>૭</sup> મારી આ પ્રાર્થનાથી અગ્નિએ મને  
ફરી વાર કહ્યું કે, 'તું કરો ભય રાખીશ નહિ.  
હે નિષ્પાપ રાજ ! જાક અને અહીં આવ.  
આપણે બંને મારા અગ્નિલોકમાં જઈએ.'<sup>૮, ૯</sup>

x આ એકસોતેનીસમા સર્ગમાં કોઈ જગતમાં  
પોતે જે અતિ આશ્ચર્ય જોયું, તે વિશે ભાસ વર્ણન  
કરશે અને આકાશમાંથી સાત દ્વીપોના જેવડું મોટું  
પડશે, તે વિશે કહેવામાં આવશે.

એમ કહી ભગવાન અગ્નિએ મને શુક્રપ પોતાના વાહનની પીઠ ઉપર બેસાડ્યો. પછી આકાશમાંથી પડેલા એ શબ્દના દેહના એક ભાગમાં અમે છિદ્ર કરી આકાશમાં આલ્યા ગયા. હવે આકાશમાં જઈને મેં તે ભયાનક આકૃતિ જોઈ. તે આકૃતિ આકાશમાંથી પડીને મોટા ઉત્પાતને ઉત્પન્ન કરતી હતી અને ભય ઉપજાવતી હતી. એ મોટું શબ્દ વેગથી નીચે પડ્યું, એટલે સમુદ્રો, પર્વતો, વનો, શહેરો અને જંગલોના સમૂહો સાથે પૃથ્વી કંપવા લાગી. ત્યારે નદીઓના પ્રવાહ રોકાઈ જવાથી તેનાં બે વહેણ આલવા લાગ્યાં એ વહા જતા જળે મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓથી ખોદીને ન થઈ શકે તેવા ભયંકર ઊંડા ખાડાઓ કરી દીધા. <sup>૧૨-૧૪</sup> ત્યારે પૃથ્વી ગર્જના કરવા લાગી. પૂર્વદિશા, ઉત્તરદિશા, દક્ષિણદિશા અને પશ્ચિમદિશા તથા પર્વતો અને પ્રાણીઓ સહિત આપું જગત પ્રલયકાળના સંભ્રમથી ભયભીત બની ગયું અને જાણે સ્વરે ગડગડાટ કરવા લાગ્યું. <sup>૧૫</sup> તે શબ્દ કડકાડા સાથે વેગથી પડ્યું હતું. તેને ઝીલવાથી સર્વ દિશાઓના અંતો ગાજી રહ્યા અને શબ્દાશ્રમાન થઈ રહેલી પૃથ્વીમાં મોટા કડકડાટ થઈ રહ્યો. ત્યારે આકાશમાં પણ ગરુડોના સમૂહના ભય વડે થયેલા સંચારની પેઠે મહાપ્રચંડ અને ખીજ શબ્દોને ઢાંકી દેનારા મોટા ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો. <sup>૧૬</sup> પર્વતોની શુક્રઓને દબાવેલા કાંઈ નાખવાથી ત્યાં કડકડાટો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો હતો અને અચંત ભય ઉપજાવતો હતો. એ શબ્દ એવો તો ભયંકર હતો, કે ઉત્પાતો વડે અને ભયંકર વેગને લીધે જળની પેઠે આકર્ષાઈ આવેલા પ્રલયકાળના પવનોથી મત બની ગયેલા પ્રલયકાળના વરસાદોની ગર્જનાનો પણ તે તિરસ્કાર કરતો હતો. <sup>૧૭</sup> એ મહાશબ્દ વેગપૂર્વક નીચે પડ્યું, ત્યારે પૃથ્વીની અંદર મોટી ગર્જના થઈ રહી અને દિશાઓનાં સર્વ મુખોમાં પણ મહાન કડકડાટી થઈ

રહી. આથી જાણે સેંકડો ઢેકાણે ધક્કો લાગવાથી પૃથ્વીના સેંકડો ભાગ વીધાઈ ગયા હોય તેવું જણાતું હતું. વળી ત્યારે કુલાચળ પર્વતોના મોટા તટો ફાટી જતા હતા તથા હિમાલયપર્વતનાં શિખરો ઢેક પાતાળતળ સુધી નીચે જઈ પહોંચતાં હતાં. <sup>૧૮</sup> મેરુપર્વતની શિલાના જવા આકારવાળું તે શબ્દ નીચે પડ્યું, ત્યારે પર્વતોનાં શિખરોના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને પૃથ્વી પણ ફાટી ગઈ. <sup>૧૯</sup> ત્યારે સમુદ્રો ફોલાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા, પર્વતો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા, સર્વ પ્રાણીઓ પીડાવા લાગ્યાં અને પ્રલયની વાટ જોનાર રુદ્રગણો ક્રીડા કરવા લાગ્યા. <sup>૨૦</sup> ત્યારે સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર નીચે આવી પડ્યો, દ્વીપોના માર્ગો ઢંકાઈ ગયા, પર્વતોનો ધાણ વળી ગયો અને આખા દેશની પૃથ્વી ખેદાન-મેદાન થઈ ગઈ. <sup>૨૧</sup> આકાશચારી દેવતાઓ તે શબ્દોના આકાર જોતાં માનવા લાગ્યા કે, 'આ તો જાણે ખીજે પૃથ્વીલોક નીચે આવી પડતો હોય, ખીજું અર્ધ બ્રહ્માંડ નીચે પડતું હોય, અથવા તો જાણે આકાશ જ ભૂતિધારી બની નીચે પડતું હોય એવું લાગે છે.' <sup>૨૨</sup> પછી હું તે તરફ જોવા લાગ્યો, તો એ માંસમય પર્વતતંતુ એક અંગે પણ સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વીમાં સમાતું ન હતું. એ જોઈ મેં પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન અગ્નિ-દેવને પૂછ્યું કે, 'હે મહારાજ! આ શું? આકાશમાંથી આ માંસમય દેહ શી રીતે પડ્યો? તેમ તેની સાથે સૂર્ય પણ કેમ નીચે પડ્યો? અને આ પડેલ માંસમય શબ્દ પર્વતો વનો અને સમુદ્રો સાથેની આ પૃથ્વીની અંદર કેમ સમાતું નથી?' અગ્નિદેવ બોલ્યા 'હે પુત્ર! તું એક ક્ષણજર ઉતાવળ છોડી દે; એટલામાં આ સર્વ ઉત્પાત નિરંજનપણે શાંત થઈ જશે. ત્યાર પછી હું તને એ વિષે કહીશ.' <sup>૨૩</sup> અગ્નિદેવ એ પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં દિશાઓમાંથી એ બ્રહ્માંડમાં વસનારા આકાશચારી દેવતાઓ ત્યાં આગ્યા.

તેમાં સર્વ વસ્તુ, આમુષણ, પુષ્પ આદિ દેવળ દિવ્ય જ હતાં.<sup>૨૭</sup> તેમાં સિદ્ધો, સાધ્યો, અપ્સ-ગચ્છો, દૈત્યો, ગંધર્વો, નાગો, કિન્નરો, ઋષિઓ, યક્ષો, પિતૃઓ, માતાઓ અને ખીજ દેવતાઓ હતા.<sup>૨૮</sup> પછી તે દેવો ભક્તિપૂર્વક મસ્તકને અને શરીરને નમ્ર રાખીને શરણાગતની રક્ષા કરનારી સર્વેશ્વરી દેવી કાળરાત્રિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.<sup>૨૯</sup>

દેવતાઓ ધોલ્યા:-જ દેવી મહાપ્રલયને ત્રિપે સંહાર પામેલા બ્રહ્માના મોટા પિંગલ જટામંડળને પોતાના ખટ્વાંગના ઉપરના ભાગ માં બાધે છે, જ પોતાના વક્ષસ્થળમાં દૈત્યોની ઓપરીઓની માળાને ધારણ કરે છે, જ સંહારને પ્રાપ્ત થયેલા મરુડજીની પાંખોનો મુકુટ બનાવે છે, જ સર્વ જીવોને ગળી જઈ પર્વતો, પ્રાણીઓ અને ભૂગોળ સહિત જગતનું પાન કરી બળ છે, છતાં નિર્દોષ અને નિષ્કલંક છે, તે શુદ્ધ ચિન્માત્રરૂપ અને અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે જ અવતાર ધરનારાં દેવી, પાલનયોગ્ય એવા અમારી સદાકાળ રક્ષા કરે!<sup>૩૦</sup>

વદ્ધ્વા રત્નવાંગમુંગે કપિલમુરુજટામંડલં  
પદ્મયોનેઃ કૃત્વા દૈત્યોચ્ચમાંગૈઃ સજમુરસિ શિરઃ  
શેષરં તાદ્યર્પણૈઃ । યા દેવી શુક્તવિશ્વા પિત્રતિ  
જગદિદં સાદ્રિભૂમીઠભૂતં સા દેવી નિષ્કલંકા  
કલિતવતુલતા પાતુ નઃ પાલનીયાન્ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘મહાશયવર્ણન’ એ નામનો અર્ક ૧૩૩ એ સમાપ્ત



~ ~ ~ હસર્ગ ૧૩૪ મો ~ ~ ~

દેવીના શરીરનું વર્ણન

॥ વિપશ્ચિદુવાચ ॥

એતન્મિન્નંતરે વ્યોમ્નઃ સ પતન્નુરુપો મયા ।

સ્થગિતાશ્ચિલભૂમીઠઃ શ્વરુપો વિલોકિતઃ ॥૧॥

વિપશ્ચિત્ રાજ ધોલ્યા:-આમ દેવતાઓ દેવીની સ્તુતિ કરતા હતા, તેટલામાં મેં એ નીચે પડેલા પુરુષની આકૃતિ તરફ જોયું. તો તેણે આખા ભૂલોકને ઢાંકી દીધો હતો અને તે શબ-રૂપ મારા જોવામાં આવ્યો.<sup>૧</sup> જણે સાત દ્વીપ-વાળી પૃથ્વીને ઢાંકી દીધી હતી, તે તો આખી પૃથ્વીમાં ન સમાનાર તે શબના પેટનો ભાગ હતો, તે ભાગ એક મોટા પર્વતના જેવો હતો અને તે જ માત્ર મારા જોવામાં પણ આવ્યો હતો.<sup>૨</sup> અશ્નિએ મને કહ્યું કે, ‘તેના હાથ, સાયળ અને મસ્તક અનંત છે. તે લોકલોક પર્વતની પણ પેલે પાર પહોંચેલ છે અને તે મનુષ્યોનો વિષય નથી.’<sup>૩</sup> આકાશચારી દેવતાઓએ આદરપૂર્વક દેવીની સ્તુતિ કરી, એટલે એ દેવી પોતે આકાશમાંથી પ્રકટ થયાં. તે સ્થિર રહિત સાવ શુષ્ક દેખાતાં હતાં અને પ્રેતોના સમૂહથી વ્યાપ્ત હતાં. માતાઓનું મંડળ તેમને લાડ લડાવતું હતું. કુભાંડ, યક્ષ અને વેતાળોના સમૂહથી તે જણે આકાશને તારાવાળું બનાવી દેતાં હતાં.<sup>૪</sup> શિરાઓવાળા ( નાડી-નસો-વાળા ) લાંબા ભુજદેડા વડે તે આકાશને વનના જેવું કરતાં હતાં અને દિશાઓમાં દાહ ઉત્પન્ન કરનારા પોતાના દષ્ટિપાત વડે તે જણે સૂર્યની વૃદ્ધિ કરતાં હોય તેવાં જણાતાં હતાં.<sup>૫</sup> દીપ્તી નીકળતાં તાના પ્રકારનાં આયુધોના આકાશ વડે તે ઝણઝણાટનો અવાજ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં અને

\* આ એકસોઓત્રીસમા અર્ગમાં લા આર્વિભાવ-ને પ્રાપ્ત થયેલ દેવીના શરીર વિષે વર્ણન આપશે; અને તેણે મુક્તનું પાન કર્યા પછી તેના ગણે રમિર-માસ આદિ આગે, એ વિષય પણ વર્ણન આપશે.

જાણે આકાશની અંદર પક્ષીઓના સમૂહના સેંકડો ટુકડા કરતાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.<sup>૭</sup> તેમના દેહમાંથી જ્વાળાઓ નીકળતી હતી અને તેમના શરીરના અવયવો નેત્રના અગ્નિની ગરમીથી યુક્ત હતાં. આથી તે લાંબા વાંસોનાં વનોના જાલી કરોડો યોગ્ય સુધી ફેલાઈ રહેલી કાન્તિને ચારે બાજુ વિખેરતાં હતાં.<sup>૮</sup> દાંતોની કાન્તિરૂપી ચંદ્રમાના પ્રકાશરૂપી દ્વંધવડે તે દિશાઓનાં મુખોને સ્નાન કરાવતાં હતાં અને કૃશ, અતિ લાંબા તથા અતિ વિસ્તારવાળા શરીર વડે તેમણે આખા આકાશને પૂરી દીધું હતું.<sup>૯</sup> કશો પણ આધાર અને આશ્રય ન હોવાથી તે સંધ્યાકાળનાં વિસ્તારવાળાં વાદળોમાંની પંક્તિના જવાં દેખાતાં હતાં. તે પ્રેતના આસન ઉપર બેઠાં હતાં અને પરબ્રહ્મની અંદર ચિદાકાશમાં તેમનો સારો પેઠે આવિર્ભાવ થયો હતો.<sup>૧૦</sup> તેમનું સ્વરૂપ મહાતેજસ્વી હતું, તે સંધ્યાકાળનાં વાદળોના જવાં રાતાં હતાં અને આકાશરૂપી સમુદ્રની અંદર તે વડવાનલના જાલી શેલાને ધારણ કરતાં હતાં.<sup>૧૧</sup> શયો વડે, શયોના અવયવો વડે, તેમજ મુસળ, ભાલા, તોમર, મુદ્ગર, ઉલ્ખલ (ખાંડણિયો), હલ અને આસન વડે ચચળ થઈ રહેલી માળાઓને તે ચારે બાજુ વિખેરી દેતાં હતાં.<sup>૧૨</sup> જમ વર્ષાઋતુમાં ખીલી રહેલો પર્વત પોતાના અચળ (સ્થિર) દેહની અંદર ઘોઘરા અવાજની સાથે શિલાઓની પંક્તિને ધારણ કરે છે, તેમ તે દાંતના કડકકાટીનાં અવાજના આડંબરની સાથે આકાશરૂપી આંગણની અંદર હાડપિંજરોની માળાને ધારણ કરતાં હતાં.<sup>૧૩</sup> દેવતાઓએ કહ્યું કે, 'હે દેવી ! હે અગ્નિકા ! આ શબ આપને અમે ઉપહાગરૂપ (ભેટ) કરેલ છે; માટે પોતાના પરિવાર સહિત આપ તરત જ તેનો ઉપભોગ કરો.<sup>૧૪</sup> દેવતાઓના સમૂહે આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાવચન કર્યાં, એટલે દેવી (પોતે સર્વની પ્રાણશક્તિરૂપ હોવાથી)

પ્રાણવાયુ વડે તે શબમાંથી રુધિરરૂપી સારનું વિનાપ્રયાસે આકર્ષણ કરવા માંડ્યાં.<sup>૧૫</sup> જમ સંધ્યાકાળના મેઘોનો સમૂહ મેઘપર્વતની શુક્રામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ પ્રાણ વડે આકર્ષણ કરાતું તે શબનું રુધિર દેવી ભગવતીના મુખમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યું.<sup>૧૬</sup> એ ચિદાકાશની પ્રથમ શુષ્ક હતાં. તેથી, પોતે જ્યાં સુધી રક્તપાન વડે તૃપ્ત થઈ પુષ્ટ થયાં, ત્યાં સુધી તેમણે આકાશમાં રહી પ્રાણવાયુ વડે આકર્ષાયેલું તે શબનું રુધિર પીધું.<sup>૧૭</sup> તે રુધિરનું પાન કર્યો પછી દેવી રુધિરપાનથી પુષ્ટ શરીરવાળાં થઈ ગયાં. વર્ષાઋતુનાં વાદળોમાંના સમૂહની પેઠે તેમનો રંગ લાલ દેખાતો હતો અને તેમનાં ચપલ નેત્ર વીજળીની જેમ ચમકતાં હતાં.<sup>૧૮</sup> ભગવતીનું ઉદર લાંબું દેખાતું હતું, તેમણે વિષમ સર્પોનાં આશ્રયણ પહેર્યાં હતાં, તે રુધિરરૂપી આસવના મદથી મદાન્મત દેખાતાં હતાં અને તેમણે પોતાનાં સર્વ આયુષોને ધારણ કર્યાં હતાં.<sup>૧૯</sup> પોતાના શરીર વડે અર્ધપૂર્ણ થઈ રહેલા આકાશની અંદર ભગવતીએ નૃત્યનો આરંભ કર્યો અને લોકલોક પર્વતનાં શિખરોના અચ્ચલાગમાં રહેલા દેવતાઓ તે નૃત્યને દેખતા હતા.<sup>૨૦</sup> પછી જમ ઠાઈ મહાપર્વતને વરસાદનાં વાદળોમાં ફરી વળે છે, તેમ પિશાચ, કુભાંડ, અને રૂપિકા આદિતેમના મોટા ગણો એ શબને ફરી વળ્યા.<sup>૨૧</sup> એ શબરૂપી શૈલને કુખાંડોએ ફેડના ભાગથી અહણ કર્યો, રૂપિકાઓના સમૂહોએ એને પેટના ભાગથી અહણ કર્યો અને યક્ષોએ તેના અવશેષ રહેલા પડખાના અને ખીંટના ભાગથી અહણ કર્યો. આ ભાગ પોતાના હાથીના દાંતો વડે ભેદાયો હતો.<sup>૨૨</sup> બાણી, તે શબના હાથ, સાથળ તથા કાંધ આદિ બીજા અવયવો અતિ વિસ્તારવાળા હતા, તેથી તે બ્રહ્માંડને પેલે પાર જઈ પહોંચ્યા હતા.<sup>૨૩</sup> આ કારણે, એ ભાગો દેવીના પિશાચ તથા કુખાંડ આદિ ગણુને હાથ આપ્યા નહોતા. તે ભાગો

ધણે છેટે બીજી જ દિશામાં પથરાઈ રહ્યા હતા, તેથી કાળે કરીને તે પોતાની મેળે જ ત્યાં ગળી જતા હતા.<sup>૨૪</sup> જ્યારે ચંદ્રિકાદેવી આકાશમાં નૃત્ય કરતાં હતાં, ભૂતગણ શખને ખાવામાં આકુળ થઈ રહ્યો હતો અને તે લીલા જોવાની ઉત્સુકતાથી દેવતાઓ પર્વતોના ઉપર સ્થિર થઈ રહ્યા હતા, ત્યારે જગતની અંદર સર્વ દિશાઓના સમૂહો પેશામ આદિના પિંડરૂપે સર્થ જવાતાં દુર્ગંધવાળાં કાચાં માંસ તથા ચરબી આદિ વડે ભરાઈ ગયા હતા. પોતાના ગર્ભમાં રહિર ધારણ કરી રહેલા વાદળોના સમૂહ વડે આખું જગત ખેરના લાકડાના અગ્નિના જ્વળે ઉજ્જ્વળ દેખાતું હતું. ભૂતગણો વેગપૂર્વક માંસને ચાવી જતા હતા, તેથી તેનો ઉત્પન્ન થતો ખચખચનો વિચિત્ર ધ્વનિ સર્વ ભાગમાં ગાજી રહ્યો હતો. લતાની પેઠે પથરાઈ રહેલા સ્નાયુઓ અને અસ્થિઓ લાંગી પડતાં હતાં, તેથી આકાશની અંદર તેની કડકકાટીનો અવાજ પ્રસરી જતો હતો.<sup>૨૫-૨૭</sup> ભૂતોનું પરસ્પર અથડાવું થતાં અને જુદું પડવું થતાં, તેમાંથી એક મહાભયાનક અવાજ પેદા થતો હતો. હિમાલય અને વિંધ્યાચળ પર્વતના જવા હાડકાંના પર્વતથી સર્વ ભાગ વીંટાઈ રહ્યો હતો.<sup>૨૮</sup> દેવીના મુખમાંથી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળા વડે પાકી ગયેલા માંસથી (માંસરસથી) ભૂતજાલી બઈ રહ્યું હતું અને રહિરનાં બિંદુઓરૂપી ઝાકળ વડે દિશાઓનો સમૂહ સિંદૂરવર્ણનો બની ગયો હતો.<sup>૨૯</sup> ચારે બાજુ જોવા માટે ઊભા થઈ રહેલા દેવતાઓને લીધે જાણે દિશાઓની અંદર ગઢ બાધેલા હોય એવું દેખાતું હતું અને સાતે દ્વીપોની ભૂમિ રહિર વડે એક મહાસાગરના જેવી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી. પૃથ્વીમાં પેસી જવાથી અને અસ્થિ આદિ વડે ઢંકાઈ જવાથી સર્વ પર્વતોનો સમૂહ નિઃશેષ રીતે અત્યંત અદશ્ય થઈ ગયો હતો. રહિરની કાન્તિ વડે રંગાયેલાં વાદળોનાં સમૂહો વડે દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ જાણે રાતાં

વસેા વડે ઢંકાઈ રહી હોય, એવો ભાવ જણાતો હતો.<sup>૩૦-૩૧</sup> ગોળ અને ચપળ હાથની અંદર ફરક્યા કરતાં દેવીનાં તથા તેમના ગણોનાં આયુધો વડે આકાશ ઢંકાઈ રહ્યું હતું. ગામડાંઓ, નગરો અને દેશોની યાદગીરીનું નામ-નિશાન પણ ત્યાં જણાતું ન હતું.<sup>૩૨</sup> સર્વ સ્થાવર-જંગમ પદાર્થોનું રૂપ ત્યાં અત્યંત અસંભવિત હોય એમ લાસતું હતું અને ભેગા થયેલા કુલાંડ-રૂપિકા આદિ દેવીના ગણોનો જ એક અનંત સમાજ ત્યાં ભેગો થયો હતો.<sup>૩૩</sup> પિશાચોથી આકાશવળા સર્થ જવાયેલા આંતરડાના તંતુઓ વડે જાણે ત્રૈલોક્ય-બ્રહ્માંડના ઉદરનું માપ કરવું હોય તેમ જણાતું હતું. તે આંતરડાના તંતુઓ નૃત્ય કરવામાં તત્પર થઈ રહેલા ભૂતોના ગણોના હાથના અભિનય કરવાના આકાશરૂપી પક્ષીઓના બંધન માટે જાણે જળ પાયરી દીધી હોય તેવો ભાવ બતાવતા હતા; અને આકાશની અંદર બીજી જ સૃષ્ટિ રચવામાં પરાયણ થઈ રહેલા બ્રહ્માના જાણે પરિમાણસૂત્ર (માપવાની દોરી) હોય તેવા જણાતા હતા. વળી, તેઓ ઠેઠ પૃથ્વીથી માંડી સૂર્યમાર્ગ સુધી નીચે અને ઉપર દશ દિશાઓરૂપી નિકુંજની નીચે પથરાઈ રહ્યા હતા.<sup>૩૪-૩૫</sup> પ્રથમથી જ વિઘ્નમાન એવી પૃથ્વીની પીઠની અંદર રહિર પથરાઈ રહ્યું હતું. તેથી જગત એક મહાસાગરના જેવું થઈ રહ્યું હતું. વળી, એ જગત પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્પાત વડે પીડાયેલું હતું. આ જોઈને સાત દ્વીપને અંતે આવેલા તથા શખના કુત્સિત અવયવો વડે ન દબાયેલાં એવા લોકાલોક પર્વતના શિખરના ભાગમાં રહેલા દેવતાઓ અત્યંત ખેદ પામ્યા.<sup>૩૬-૩૭</sup>

રામ યોહ્યાઃ-હે મહારાજ ! તે શખના અતિ લાંબા અવયવો ઠેઠ બ્રહ્માંડની પણ બહાર પહોંચી ગયા હતા, તો તેણે લોકાલોક પર્વતને ઢમ ઢાંડી દીધો નહિ ?<sup>૩૮</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! એ શખનું ઉદર, સાત દ્વીપના મધ્યમાં રહ્યું હતું. મરતક, પેગ,

અને હાથ આદિ તેના અવયવો બ્રહ્માંડની પેઠે પાર પહેાંચી ગયા હતા, છતાં એ પડખાં વડે, બન્ને સાથળના મધ્યથી, કેડના બન્ને પડખાના ભાગથી તથા મસ્તક અને બન્ને ખભાના મધ્યભાગથી શિખરે ઢંકાઈ ગયાં નહોતાં. આથી, તે લોકા લોક પર્વત ઊંચો દેખાતો હતો.<sup>૪૦</sup> તાપને લીધે જળવગરનાં થઈ રહેલાં ધોળાં વાદળાંઓની પેઠે સ્વચ્છ નિર્મળ કાન્તિવાળા દેવતાઓ મેરુપર્વતનાં શિખરે ઉપર બેઠેલા જણાતા હતા.<sup>૪૧</sup> ફેલાયેલ અવયવવાળા તથા નીચે મોઢે પડેલા તે શયને જ્યારે ભૂતોનો સમૂહ ભક્ષી રહ્યો, ત્યારે માતાઓ નૃત્ય કરતી હતી, રુધિરના પ્રવાહો વહ્યા જતા હતા અને મેઢનો (ચરબીનો) ગંધ ચારે બાજુ પ્રસરી રહ્યો હતો. ત્યારે દુઃખિત થઈ ગયેલા સૌ દેવતાઓ નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા:<sup>૪૨</sup> ‘અહો! ખરેખર કદની વાત છે કે, પૃથ્વી ક્યાં ચાલી ગઈ? સમુદ્રો ક્યાં જતા રહ્યા? મનુષ્યોના સમાજ ક્યાં ગયા? પર્વતો પણ ક્યાં જતા રહ્યા?’<sup>૪૪</sup> કદની વાત છે કે, લોકોત્તર ચંદન, મંદાર અને કંદબનાં વન વડે સુશોભિત એવો અને પુષ્પોના મંડપસભો તે મલયાચળ ક્યાં જતો રહ્યો? વિશાળ એવી હિમાલયની તે ભૂમિઓ ઊંચી, અતિશય સ્વચ્છ અને ગૌર હતી. રુધિરે બણે તેની અંદર રહેલા ગૌરપણા ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય અને તેનો પરાભવ કરવા માટે તેણે તેને પોતાના જવા રક્તવર્ણ કાદવરૂપ ખનાવી દીધી હોય તેમ જણાય છે.<sup>૪૫</sup> જની સુશોભિત શાખા ટેક બ્રહ્મલોકપર્યંત જઈ પહેાંચી હતી, તે કૌંચદ્વીપની અંદર કૌંચ-પર્વતમાં રહેલો મોટો કલ્પદ્રુમ પણ ચૂરેચૂરે થઈ ગયો.<sup>૪૭</sup> પારિજાતવ્રક્ષ, લક્ષ્મીજી, ચંદ્ર અને અમૃતના ઉત્પાદક હોવાથી સ્વામીરૂપ એવા હે સ્ત્રીરસાગર! માખણ વડે ભરેલા, પર્વતોની અંદર ઊગેલાં કાંઠાનાં વનો વડે રમણીય એવા હે દક્ષિસમુદ્ર (દહીનો-દરિયો)! અને નાળિયેરોનાં વૃક્ષો વડે યાદી ઘટાવાળા પર્વતમાં દેવી વડે સેવાયેલ હે મધુ-

સમુદ્ર (મધનો સમુદ્ર)! તમે હવે ક્યાં જશો? વળી, તમારી અંદર રહેલ જ સ્ફટિક આદિ શિલાઓ દેવાંગનાઓને અને દિશાઓને કલ્પરૂપ થતી હતી, તે પણ હવે ક્યાં જશે?<sup>૪૮</sup> કલ્પદ્રુમ અને સુવર્ણની નિર્મળતા સાથે નિરુપાધિપણે સંબંધ રાખનારા કૌંચ પર્વત વડે સુશોભિત એવાં હે કૌંચદ્વીપ! અને બ્રહ્માના હંસો વડે તથા કમલિનીઓ વડે દિશાઓના સમૂહને ભરપૂર કરી દેનાર, કંદબવૃક્ષોનાં વનોની શુક્રામાં વિશ્રાંતિ લેનાર તેમજ વિદ્યાધરીની સાથે રતિશ્રીકામાં કુશળ એવા દેવતાઓના નિવાસરૂપ હે પુષ્કર-દ્વીપ! તમે બન્ને અહીંથી ક્યાં ચાલ્યા ગયા?<sup>૪૯</sup> મીઠા સમુદ્રના તીવ્ર તાપને નિવૃત્ત કરનારાં તથા પુષ્પો વડે ઢંકાઈ રહેલી પૃથ્વીને પવિત્ર કરનારાં વનોનું, ગોમેધ દ્વીપનું, ત્યાંના કલ્પવૃક્ષનું, ત્યાંની સુવર્ણલતાઓનું, તેથી સુંદર લાગતી શુક્રાઓનું કલ્પવૃક્ષોનાં વનો વડે ઢંકાઈ રહેલા તથા તેનાં પુષ્પો વડે ધોળા થઈ રહેલા શાકદ્વીપના પર્વતોનું, શાકદ્વીપનું અને તેના કલ્પવૃક્ષનું, એમ નવ પદાર્થોનું સ્મરણ કરતાં સ્વર્ગસુખને ઉત્પન્ન કરનાર પુણ્યનો ઉદય થાય છે.<sup>૫૦</sup> સંતાનક નામનાં દેવવૃક્ષો મંદ પવન વડે ચપળ પદ્મવોવાળી બાળલતાઓ સાથે બેઠાઈ રહ્યાં હતાં અને તેથી સર્વ વનો સર્વ દિશાઓની અંદર સુગંધના પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યાં હતાં. એ વનો તો હમણાં ભાંગી પડેલાં છે. અહો! ખેદની વાત છે કે, હવે બિચારા લોકોનો સમૂહ શી રીતે વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થશે? તે હું બહી શકતો નથી. ઈશ્વરસના (શેરડીના રસના) સમુદ્રને કિનારે શિલાની પેઠે ભમી ગયેલ સાકરોના પર્વતોથી સુશોભિત એવી ભૂમિઓની અંદર હવે ફરી વાર ક્યારે પ્રસિદ્ધ માધુર્યવાળા ગોળતા મોઢકને બેઠેશું? વળી ક્રીડા માટે બનાવેલ સાકરની પૂતળીઓને પણ ક્યારે બેઠેશું?<sup>૫૧-૫૨</sup> તાલ અને તમાકનાં વનો વડે રમણીય એવા વનની અંદર આવેલા પર્વતનાં

કદંબનાં વૃક્ષો વડે અને કલ્પવૃક્ષો વડે શીતળ  
 એવાં સુવર્ણમય સ્થાનોમાં બેસીને અનેક વાર  
 અનુભવેલાં ચંદનલતાઓરૂપી સુંદરીઓનાં નૃત્ય  
 હવે આપણે ક્યારે જોઈશું? હાય ! કદની વાત છે  
 કે, બંધુના વૃક્ષનાં તે ઉત્તમ કૃણો (દેખવામાં ન  
 આવવાથી) કેવળ સ્મરણ કરવા યોગ્ય થઈ ગયાં.  
 દ્વીપોને તથા સમુદ્રોને પોતાની મેખલારૂપે ધારણ  
 કરી રહેલી આ બંધુદ્વીપની ભૂમિ તેમના રસરૂપી  
 જળ વડે ઉત્પન્ન થયેલી નદીને વહન કરે છે. શિલિંદ્ર  
 નામનાં વૃક્ષો વડે અવકાશ રહિત એવા પર્વતોની  
 ગુફાઓમાં મધપાન વડે મત્ત બની ગયેલી દેવાંગ-  
 નાઓનાં નૃત્યથી અને ગાયનથી સુશોભિત એ  
 સુરોદ સમુદ્રનું અમે જ વારંવાર સ્મરણ કરીએ  
 છીએ. ત્યાં પ્રાતઃકાળમાં ચંદ્રવિકાસી કમળ જમ  
 કરમાઈ બળ્ય છે અને હમણાં જમ પૃથ્વીનું વિદા-  
 રણ થઈ બળ્ય છે, તેમ અમારું ચિત્ત પણ (ચિરાઈ  
 બળ્ય છે. ૫૨-૫૫) અધિરૂપી જળ વડે ભરપૂર  
 એવા આ નવા મહાસાગરના ઉપરના ભાગમાં  
 સુવર્ણના મેઘ આદિ સેંકડો પર્વતોનાં શિખરો  
 કાન્તિ વડે દેદીપ્યમાન દેખાય છે. તે કાન્તિ ઉત્તર  
 આદિ દિશાઓના મુખમાં સૂર્યના ઉદય અને  
 અસ્તની નજીકની ભૂમિ ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈ  
 રહેલી અને સંધ્યાકાળને લીધે અરુણ એવી કાંઈક  
 ઉદય પામેલા ચંદ્રમાની કળાના જવી છે. ૫૬ હાય!  
 આવા સાગરરૂપી જળના સમૂહથી વીંટાયેલી,  
 અનેક દ્વીપો વડે સુશોભિત, જાં આ ગિરિરાજોમાં  
 વિશ્રામ લેનારા મેઘોની ઘટારૂપી નીલકમળોના  
 આધારરૂપ, નદીઓ, વનો, અરણ્યો અને શૂરવીર  
 પુરુષોથી શોભાયમાન નગરો, ગામડાંઓ તથા  
 બ્રાહ્મણોનાં ગામોરૂપી વસ વડે રમણીય તેમજ  
 વૃક્ષો, પદ્મવો અને અંકુશરૂપી ભૂષણવાળી  
 એ પૃથ્વી હમણાં ક્યાં જતી રહી? તે અમે  
 !ણી શકતા નથી. ૫૭

તાદક્ષસાગરવારિરાશિવલયા દ્વીપાન્તરાલ-  
 શ્રોચાર્દ્રાદ્રિનિવિષ્ટવારિદ્વપટાનીલોત્પલાનાં

સ્થલી સ્તોતોર્જંગલકાનનોગ્રનગરગ્રામાગ્રહારાવરા  
 નો જાનેતરુપહ્લવાંકુરવતી કટં ક યાતા મહી ॥  
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
 પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દેવપરિદેવનવર્ણન'  
 એ નામનો સર્ગ ૧૩૪ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૫ મો

પૃથ્વીનું નામ મેદિની કેમ પડ્યું?

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મત્તેન મૂતવૃંદેન કિંચિદ્દેપીકૃતે શવે ।

ઇદમૂચુઃ પુનર્દિશુ ગિરૌ દેવાઃ સવાસવાઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—મદાન-મત્ત બૂનોના સમૂ-  
 હોએ શખનો માત્ર કાંઈક જ ભાગ બાકી રાખ્યો,  
 એટલે દિશાઓની અંદર આવેલા લોકાલોક  
 પર્વતમાં રહેલા ઇન્દ્ર સહિત સર્વ દેવતાઓ  
 કહેવા લાગ્યા કે, 'આ આકાશ વિદ્યાધરોના અને  
 દેવતાઓના વિહાર માટે કલ્પાયેલાં લિમ્બાનોના  
 સંચાર થવામાં આશ્રયરૂપ છે. તેને વિશે પણ  
 તેને ગરમ કરવાને દેવીના ગણોએ આંતરકાંઓનાં  
 બળાંઓ પાથરી દીધેલ છે. એ બળાં બધે મેદ  
 વડે ભરેલાં અને પવન વડે ફેલાઈ રહેલાં નિર્મળ  
 વાદળાંઓના અંકુશી વ્યાપ્ત એનું મોટું આકાશ  
 હાય તેવાં દેખાય છે. જુઓ, સાતે ય દ્વીપોની અંદર  
 ભૂતોએ મેદનાં... (ચરનીનાં) જળો પસારી દીધાં  
 છે, ભૂતોએ શખના માંસનું બક્ષણ કરેલ છે અને  
 રુધિરનું પાન કરેલ છે; તેથી આ પૃથ્વી કાંઈક  
 હમણાં દેખાવા લાગી છે. સર્વ પ્રાણીઓને આનંદ  
 આપનારી આ પૃથ્વી હમણાં મેદરૂપી (ચરની-  
 રૂપી) વસ્ર વડે વીંટાયેલા સર્વ અવધવોવાળી  
 થઈ રહી છે, એ ખરેખર ખેદની વાત છે. આ  
 વનો પણ મેદરૂપી શરદઋતુના મેઘસમૂહોથી બધે

× આ એકસોપાત્રીસમા સર્ગમાં બૂનોની મદદ  
 ન્યારે એ શમનું માંસ ખાઈ જશે અને રુધિર પી  
 જશે, ત્યારે મેદ વડે આખી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થયા વિરે  
 અને ગેર રહેવા રુધિર વડે અધિરનો મયુદ થયા વિરે  
 વર્ણન કરવામાં આવશે.

કદંબ વડે વીંટાયેલ હોય તેવાં દેખાય છે.<sup>૧૪</sup>  
જુઓ, આ તે શબ્દનાં અસ્થિઓ મોટા પર્વતનાં  
જવાં થઈ રહ્યાં છે અને તે હિમાલયપર્વતનાં શિખર-  
ની પેઠે દિશાઓનાં તટોને વીંટાઈ વળ્યાં છે.<sup>૧૫</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—દેવતાઓ ઉપર પ્રભાણે  
કહેતા હતા, તેટલામાં એ દેવીના ગણોએ પૃથ્વીને  
મેદના (ચરખીના) સમૂહ વડે લીંપી દીધી અને  
તેઓ પોતે પણ મત્ત બનીને આકાશની અંદર  
નૃત્ય કરવા લાગ્યા.<sup>૧૬</sup> જ્યારે દેવીના ગણોનો  
સમૂહ નૃત્ય કરી રહ્યો, ત્યારે દેવતાઓએ તેમના  
પીધા પછી અવશેષ રહેલ રુધિરનો (સંકલ્પ વડે)  
એક પ્રવાહ કરી દીધો અને તેને એક સાગરમાં  
નાખ્યો.<sup>૧૭</sup> દેવતાઓએ એ સમુદ્રને પોતાના  
ચિત્તમાં સંકલ્પ કરીને સુરાનો સમુદ્ર બનાવી  
દીધો. તે દિવસથી માંડી અઘાપિપથ<sup>૧૮</sup> ત હજી તે  
મદિરાનો સમુદ્ર થઈ રહ્યો છે.<sup>૧૯</sup> એ સમુદ્રની  
અંદર રહેલી મદિરાને આકાશની અંદર ભૂતો  
નૃત્ય કરી પીએ છે અને પાછા ફરી આનંદના  
મદિરૂપ આકાશની અંદર નૃત્ય કરવા લાગી  
જાય છે.<sup>૨૦</sup> જાણે અઘાપિપથ<sup>૨૧</sup> ત તે જ ભૂતો હજી  
કાયમ હોય, તેમ તે મદિરાના સમુદ્રથી વર્ત-  
માન સમયના ભૂતો પણ મદિરાનું પાન કરે છે  
અને આકાશની અંદર ચોગ્રેશ્વરી-(એગણીઓ)  
નાગણો સહિત નૃત્ય કરે છે.<sup>૨૨</sup> એ ભૂતોએ પીધા  
પછી અવશેષ રહેલ મેદના સમૂહો પૃથ્વીમાં  
સુકાઈ ગયા, તેને લીધે પૃથ્વીએ ‘મેદિની’ નામ  
ધારણ કર્યું.<sup>૨૩</sup> એ પ્રભાણે વળુંવેલા કમથી જ્યારે  
શબ્દનો ક્ષય થઈ ગયો અને પાછો દિવસ તથા  
રાત્રિનો ક્રમ શરૂ થયો, ત્યારે પ્રજાપતિએ પાછી  
નવી પ્રજા સર્જી અને પૃથ્વીની અંદર પાછો  
પૂર્વ-પ્રભાણે જ સ્થિતો દેખાવ થઈ રહ્યો.<sup>૨૪</sup>

इति क्रमाच्छान्तिमुपागते शब्दे पुनः प्रवृत्ते  
दिनयामांतीक्रमे । प्रजाः ससर्जाथ नवाः प्रजा-  
पतिः पुनः स सर्गोऽभवदत्र पूर्ववत् ॥ १२ ॥

સર્ગ ૧૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩૬ મો

અગ્નિદેવે કહેલું શબ્દનું વૃત્તાંત

॥ ભાસ ઉવાચ ॥

अथाहं तं महादेवं पावकं पृष्टवानिदम् ।

शुकपक्षतिकोणस्थः श्रूयतामवनीश्वर ॥ १ ॥

ભાસ બોલ્યા:—હે રાજ દશરથ ! સાંભળો.  
હું તે સમયે અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટની પાંખ-  
ના મૂળતા એક ખૂણામાં રહ્યો હતો. મેં મહાન  
અગ્નિદેવને પૂછ્યું:<sup>૧</sup> ‘હે ભગવન્ ! હે સર્વ યજ્ઞના  
ઈશ્વર ! હે સ્વાહાના અધિપતિ હુતાશન ! આ  
શબ્દ પ્રથમ કાણ હતું અને અત્યારે શા નિમિત્તથી  
તેની આવી દશા થઈ?’<sup>૨</sup>

અગ્નિદેવ બોલ્યા:—હે રાજ ! ત્રેલોક્યની  
અંદર પ્રકાશી રહેલ અનંત શબ્દનું સર્વ વૃત્તાંત  
હું બરાબર અખંડ રીતે તમને કહું છું, તે  
તમે સાંભળો.<sup>૩</sup> અનંત નિરાકાર એક પરમ ચિદા-  
કાશ છે અને તેની અંદર આ અસંખ્ય જગતો  
પરમાણુની પેઠે રહેલાં છે.<sup>૪</sup> એ શુદ્ધ ચિદાકાશ  
સર્વવ્યાપી છે, સર્વના આત્મારૂપ છે અને તેની  
અંદર ક્યાંક પોતાની મેળે જ વિષયાકાર જ્ઞાનને  
રૂપે સંકલ્પસ્ફુર્તિ થઈ.<sup>૫</sup> પછી તમે જન્મ કાઈ  
પથિકની ભાવના કરતાં સૂઈ જાઓ, તો પોતાના  
આત્માને સ્વપ્નમાં પથિકરૂપ દેઓ, તેમ તેણે  
પોતાની તેવી ભાવનાના બળથી પોતાના  
ચિન્મય સ્વભાવને લીધે પોતાને તેજના પરમાણુ-  
રૂપ (જીવરૂપ) બનેા.<sup>૬</sup> એ પરમાણુ અજ્ઞાન-  
રૂપ આવરણને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ન ઓળ-  
ખતાં આણુરૂપ (જીવરૂપ) થઈ રહ્યો અને તેણે  
પોતાના પ્રકાશમય સ્વરૂપને સંકલ્પમય તથા  
કમળમાં રહેલા રજના જેવું સૂક્ષ્મ પરમાણુરૂપે  
અનુભવ્યું.<sup>૭</sup> પછી તે પોતાની વૃદ્ધિની ભાવના

x આ એકોગ્રાંતીસમા સર્ગમાં ભાસના પૂજાર્થી  
અગ્નિ શબ્દના વૃત્તાંતરૂં આદિથી વર્ણન કરશે અને  
તેના અસુર, મસલું, મૃગ તથા વ્યાધિ આદિ જન્મેા  
યથા વિગે વર્ણન કરશે.



કરવાથી પોતે જ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયરૂપ થઈ ગયું અને તેણે પોતાના કાલ્પનિક શરીરમાં તે ઇન્દ્રિયો રહેલ છે, એવા અનુભવ કર્યો.<sup>૯</sup> એ પછી તેમ જન્મ સ્વપ્નમાં કાઈ નગરને દેખે, તેમ તેણે આધારઆધેય ભાવરૂપે થઈ રહેલા ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો તથા શબ્દ, સ્પર્શ આદિ તેના વિષયોને તેમજ પાંચભૌતિક જગતને દીઠું.<sup>૧૦</sup> તેમાં કાઈ એક અસુરઅતિનો જીવ હતા. તે આસુરી સ્વભાવને લીધે બહુ અભિમાની હતા અને તેનાં પિતા, માતા તથા પિતામહ વગેરે અસહ્ય તથા અતિભાસરૂપ હતાં.<sup>૧૦</sup> એ અસુરે જ્યારે પોતાના મહાન્મત્તપણાથી કાઈ મહામુનિના સુખદાયી આશ્રમને ધૂળધાણી કરી નાખ્યો, ત્યારે મુનિએ તેને શાપ આપ્યો કે, 'તે તારા અતિસ્પૂલ શરીરને લીધે મારા આશ્રમનો નાશ કર્યો છે; માટે તું મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ અધમ મસલારૂપ થઈ જા.' પછી જન્મ વડવાનલ જળનું શોષણ કરે, તેમ તે જ સમયે મહામુનિના તે શાપરૂપ અગ્નિએ એ અસુરને ભસ્મ કરી નાખ્યો.<sup>૧૧-૧૩</sup> એ અસુરનું ચેતન નિરાકાર અને નિરાધાર હતું તથા આકાશના ભણ્ણ અસંગ હતું. તે સુપુષ્પિમાં મૂર્ચ્છિત થઈ ગયેલા ચિત્તની પેઠે મૂર્ચ્છિત બની ગયું.<sup>૧૪</sup> તે અવ્યાકૃત ચેતન સમાનતાને લીધે ભૂતાકાશની (મહાભૂતરૂપ આકાશની) સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું અને પછી તે પોતાની અંદર રહેલા વાયુની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થયું.<sup>૧૫</sup> તે ચેતન વાત (પ્રાણવાયુ)રૂપ થઈ ગયું અને હવે પછી તે (મશક આદિ) 'જીવ'નું નામ ધારણ કરશે. પછી તે પ્રાણવાયુ પૃથ્વી, જળ, તેજ અને આકાશ એ ચાર ભૂતોથી વ્યાપ્ત થઈ રહેશે.<sup>૧૬</sup> જન્મ આકાશની અંદર પવનનો સૂક્ષ્મ અંશ સ્વાભાવિક રીતે જ ક્રિયાવાન થઈ રહે છે, તેમ અપચીકૃત, ભૂત વડે પંચતન્માત્રારૂપ થઈ રહેલો એ ચિન્માત્ર તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ અંશ કેવળ વડે જ ક્રિયાશક્તિથી યુક્ત થઈ ગયો.<sup>૧૭</sup>

વર્ષાઋતુ આદિ કાળ, પૂર્વદિશા આદિનો પવન અને વર્ષાઋતુ આદિના જળના સંયોગથી અકુર ઉત્પન્ન કરનાર બીજ જન્મ પૃથ્વીમાં પ્રકટ થઈ બચે છે, તેમ પ્રાણવાયુની અંદર રહેલ તેનું ચેતન પણ ક્રમે કરીને જ્ઞાનશક્તિ વડે યુક્ત થઈ ગયું.<sup>૧૮</sup> શુદ્ધ એવા મહાત્મા મુનિના શાપને બાજુતારા અને પોતાને મસલાને રૂપે સમજી બેઠેલા તે અસુરનું પ્રાણની અંદર રહેલું જીવચેતન્ય એ મસલાના સંસ્કારો વડે વીંધાઈ ગયું અને પોતાની અંદર પાંચ તથા પગ આદિ મસલાના અવયવોને કલ્પી લઈ મસલારૂપ બની ગયું.<sup>૧૯</sup> એ મસલું એક સ્વેદજ (સ્વેદથી ઉત્પન્ન થનાર) પ્રાણી છે, નિઃશ્વાસમાત્રથી ભરી બચે એવા હલકા શરીરવાળું છે અને મસલાના રૂપને ધારણ કર્યા પછી માત્ર બે દિવસ જ તેનું જીવિત રહે છે.<sup>૨૦</sup>

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજા! આ જગતની અંદર સર્વ પ્રાણીઓનો જન્મ યોનિથી જ છે, કે પછી બીજ પ્રકારે પણ તેની ઉત્પત્તિ સંભવે છે?<sup>૨૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—બ્રહ્માથી માંડી તુલ્યપર્થ સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે હોય છે; એ બ્રહ્મભય અને બીજ બ્રાતિજન્ય. એ બે ય વિહુ વિવેચન કરું છું, તે તમે સાંભળો.<sup>૨૨</sup> અનાદિ કાળથી રૂઢ થઈ રહેલી જગતની બ્રાતિને લી પંચભૂતો તથા તન્માત્રાઓ વડે રંગાઈ જઈ તે આકારે પ્રાણીઓની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, બ્રાતિજન્ય છે અને દશ્યમાં તેની સંગતિ ઠી મળે છે.<sup>૨૩</sup> બાકી નિત્યમુક્ત બ્રહ્મની અંદર જગતની બ્રાતિનું જ્ઞાન જ હોતું નથી; પરંતુ તે વિષે તો પોતાની મેળે જ વિવર્તરૂપે જીવભાવ આવિર્ભાવ થાય છે અને આ સર્વ જરાયુ આદિ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ નિશ્ચય થતાં એ દશામાં સર્વ પ્રાણીઓના જન્મ વિષે જ પ્રતીતિ થાય છે, તે બ્રહ્મભય કહેવા આવે છે અને તે યોનિજન્ય નથી.<sup>૨૪</sup> (પરં કપિલ તથા સનક આદિ સિદ્ધ મહાત્માઓ

જ જ્ઞાનને લીધે આત્મ અનુભવમાં આવે છે; ખાઠી બીજ છુદ્ડ જીવને જણાતું નથી.) આમ એ બંને પ્રકારના જન્મનો ક્રમ છે. તેમાં એ બંનેમાંથી મસલું તો જગતની (અનાદિકાળથી રૂઢ થઈ રહેલી) પ્રાંતિને લીધે જ ઉત્પન્ન થયું હતું; તેનો જન્મ કાંઈ બ્રહ્મમય ન હતો. માટે હું તેની ચેષ્ટાનો ક્રમ કહું છું, તે તમે સાંભળો.<sup>૨૫</sup> તે મસલાએ પૃથ્વીની અંદર શેરડીઓમાં, કામળ બાળ તણમાં અને લતા આદિના સમૂહમાં ગણ ગણાટ કરી રહેલાં મસલાંઓની સાથે ગણગણાટ કરીને તથા કીડા કરીને પોતાનું એક દિવસનું અરધું આયુષ્ય ગાળી નાખ્યું પછી તે મસલાએ બીજ દિવસે પોતાની પત્ની મસલીની સાથે બાળલીલાપૂર્વક બાળતણેડપી હી ચકાથી લાંબા સમય સુધી હીંચકા ખાવા માંડ્યા.<sup>૨૬, ૨૭</sup> આમ હીંચકા ખાનાથી તથા તેમાં ભટકવાથી તે મસલું યાકી ગયું અને કોઈ ઠેકાણે નિશ્રામ લેવા બેસતું હતું, તેટલામાં હરિણના પગની ખરીઓડપી પર્વત તેની ઉપર પડ્યો અને તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.<sup>૨૮</sup> મરણ સમયે હરિણનું મોઢું જોવામાં આવવાથી એ મસલાનો પ્રાણ તેના આકારની ભાવનામાં ગયો અને પ્રથમ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય આદિભાવનું ચઢણ કરી લઈ તે મૃગરૂપ થઈ ગયો.<sup>૨૯</sup> અરણ્યની અંદર વિહાર કરતાં એ મૃગને કોઈ પારધીએ ધનુષ્ય વડે માર્યો અને તે સમયે તેની દષ્ટિ પારધીના સુખ ઉપર પડવાથી તે પારધી રૂપ થયો.<sup>૩૦</sup> એ પારધી વનોમાં ફરતાં કોઈ મુનિ ના વનમાં જઈ પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાં વિશ્રાંતિ કરી. મુનિને સંગે ચતાં તેમણે તેને આ બોધ આપ્યો:<sup>૩૧</sup> 'તું જ્ઞાત થઈ જઈને (અજ્ઞાનને લીધે) આ શું કરે છે? અતિ લાંબાં જન્મ-જરા-મરણ આદિ સંસારનાં દુઃખો ભોગવવા માટે તું મૃગોને કેમ મારે છે? તું કેમ આ ક્ષણભંચુર જગતની અંદર મહાકૂળ આપનાર અહિંસા તથા અભયદાન આદિ શાસ્ત્રમર્યાદાને પાળતો

નથી?<sup>૩૨</sup> આયુષ્ય પવન વડે હાલકડોલક થઈ રહેલ વાદળાંઓના સમૂહમાં ચંચળ રહેલા જળના જવું ક્ષણભંચુર છે, ભોગો મેધોડપી ચંદ્રવાની અંદર ચમકારા મારતી વીજળીના જવા ચંચળ છે, યૌતનના વિદ્વાસો જળના વેગની પેટે ચપળ છે અને શરીર પણ ક્ષણ વારમાં પડી બચ તેવું છે. માટે હે પુત્ર! અનર્થોની પરપરાશ્રમ સંસારથી ત્રાસ પામી જઈ તું અહિંસા તથા અભયદાન આદિ ઉપાયોથી સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ કરનાર અને નિરતિશય આનંદ આપનાર આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષની શોધ કર.'<sup>૩૩</sup>

આયુર્વાયુવિધક્રિતાઘપટલે લીલામ્બુવદ્મજ્જુરં  
મોગામેષવિતાનમઘ્યવિલસત્સૌદમિનીવંચલાઃ ।  
લોલાયૌવનલલનાજલરયઃ કાયઃ ક્ષણાપાય-  
વાન્ પુત્ર ત્રાસમુપેત્ય સંસૃતિવશાન્નિર્વાણ-  
મન્નિવ્યત્તામ્ ॥ ૩૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અગ્નિદેવે કહેલું' શબ્દનું વૃત્તાંત એ નામનો સર્ગ ૧૩૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૩૭ મો

પરકાયામાં પ્રવેશ કરવાથી સ્વપ્ન આદિનો અનુભવ

॥ વ્યાધ ઉવાચ ॥

एवं चेत्तन्मुने ब्रूहि कीदृग्दुःखपरिक्षये ।

न कर्कशो न च मृदूर्ण्यवहारक्रमो भवेत् ॥ १ ॥

પારધી બોલ્યો:-હે મહારાજ! જો એમ હોય, તો દુઃખનો સય થવામાં હેતુરૂપ ચાથ એવો વ્યવહારનો જ ક્રમ અતિ કઠિન દે અતિ મૃદુ ન હોય, તે આપ મને કહો.<sup>૧</sup>

મુનિ બોલ્યો:-હમણાં જ આ ધનુષ્યને

x આ અંકસોસાડગ્રોસમા સર્ગમાં પારધીના પૂજવાથી મુનિ પોતે ધારણાના અભ્યાસથી કરેલા પરકાયા-પ્રવેશ વડે બીજા કાઈનું પોતે દીઠેલ સ્વપ્ન કહી બતાવશે.

અને બાણને મૂઠી દઈ, તું મુનિઓમાં પ્રસિદ્ધ  
એવા યમ-નિયમ-વિચાર આદિ આચારનો  
આશ્રય કર અને દુઃખથી રહિત એવી (સુખમય)  
સ્થિતિથી અહીં રહે.<sup>૨</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—મુનિએ આ પ્રમાણે બોધ  
આપ્યો, એટલે એ પારથીએ મનુષ્ય તથા બાણ-  
ને મૂઠી દીધાં, ઋષિનો આચાર પાળવા માંડ્યો  
અને માગ્યા વિના જ કંઈ મળે તે વડે પોતાનું  
ઉદરપોષણ કરવા માંડ્યું.<sup>૩</sup> પછી, જમ કાઈએક  
પુષ્પ પોતાના સુગંધને લીધે મનુષ્યના ચિત્તમાં  
આતંદ ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રવેશ કરે છે, તેમ  
મુનિના આચારને પાળનાર તે પારથી થોડા જ  
દિવસમાં સાગસારનો વિવેક કરવાની શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ  
પદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો.<sup>૪</sup> હે શત્રુઓને દંડ  
દેનાર દશરથગજ! એક દિવસ તે પારથીએ એ  
મુનિશ્રેષ્ઠને પૂછ્યું કે, ‘હે ભગવન! પ્રાણીઓની\*  
અંદર રહેલ સ્વપ્ન, અચતની પેઠે બહાર કેમ  
દેખાય છે? તેમજ બહાર રહેલ અગ્રપ્રપંચ  
સ્વપ્નરૂપ થઈ અંદર કેમ દેખાય છે? પ્રાણીની  
અંદર રહેલ સ્વપ્નકથા ઉપાય વડે અને શી રીતે  
દેખાય છે? અંદર તથા બહાર રહેલ પ્રપંચ  
સ્વપ્નરૂપ થઈ કેમ દેખાય છે? વળી, એ પ્રપંચ જ  
સ્વપ્નરૂપ હોય, તો પછી અંદર અને બહાર એ  
બે પ્રકારે કેમ દેખાય છે?’<sup>૫</sup>

મુનિ બોલ્યા:—હે સાધુ! હું પણ ન્યારે  
પ્રથમ વિવેકી દશામાં હતો, ત્યારે આકાશની  
અંદર જમ અકસ્માત્ વાદળાંઓ ચડી આવે છે,  
તેમ મારા ચિત્તમાં પણ કાણ બણે ક્યાંયથી આ  
તમને આવેલ વિતર્ક જ ઉત્પન્ન થયો હતો.<sup>૬</sup>  
પછી તેનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાથી મેં ધાર-

\* દીકાકારે પાંચ પ્રકારે પ્રશ્નનું વિવરણ કરેલ  
હોવાથી તે પચેય પ્રશ્ન અહીં જણાવ્યા છે; પણ  
એક જ પ્રશ્ન વિશેષ સગન જણાય છે કે, ‘હે મહા-  
રાજ! અંદર રહેલ સ્વપ્ન બહાર રહેલા અગ્રપ્રપંચની  
પે કયા ઉપાયથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાય?’ જે ત્રીજા  
પે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ણાનો અભ્યાસ કર્યો અને પદ્માસન વાળી હું  
સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ ચિત્સત્તાની અંદર  
સ્થિર થઈ રહ્યો.<sup>૭</sup> સાયકાળે સૂઈ જમ પોતાની  
કાન્તિ વડે તડકાનું આકર્ષણ કરી લે છે, તેમ મેં  
તે સ્થિતિ વડે જ દૂર વિષયોમાં નિશ્ચિત થઈ  
રહેલા ચિત્તનું પ્રત્યાહાર દ્વારા પોતાના હૃદયમાં  
આકર્ષણ કરી રાખ્યું.<sup>૮</sup> પછી, પ્રાણની અંદર  
રહેલ ચિત્સત્તાની પ્રેરણાથી મેં જીવની ઉપાધિ-  
રૂપ એવા ચિત્તની સાથે પ્રાણને પુષ્પથી બહાર  
નીકળેલા સુગંધની પેઠે શરીરમાંથી રચક પ્રાણ-  
યામ વડે બહાર કાઢ્યો.<sup>૯</sup> પછી, બાહ્ય આકાશ-  
માં રહેલ ચિત્તથી યુક્ત એવા એ પ્રાણવાયુને મેં  
મારી આગળ ઊભેલા કાઈ મનુષ્યના મુખ પાસે  
રહેલા તેના પ્રાણવાયુમાં ભેડી દીધો.<sup>૧૦</sup> આમ,  
તે મનુષ્યનો પ્રાણવાયુ મારા પ્રાણવાયુ સાથે  
મિશ્ર થઈ ગયો. પછી, જમ કાઈ રીંછ રાફડા-  
માં મોહું નાખીને, પોતાના મુખના વાયુ વડે  
ખેંચવાની ચેષ્ટા કરીને પોતાના આહારરૂપ સર્પ-  
ને મુખમાં પકડી મારી નાખે અને પોતાના  
હૃદય પ્રત્યે લઈ જાય, તેમ તે મને પોતાના હૃદ-  
યની અંદર લઈ ગયો.<sup>૧૧</sup> હું તેના પ્રાણવાયુરૂપી  
ઘોડાથી તેની અંદર પેઠો હતો અને પરસ્પર  
મળેલા બન્ને પ્રાણને અનુસરી રહ્યો હતો. તેના  
દેહમાં પ્રવેશ કરી મેં મારી બુદ્ધિથી આ સંકટો-  
નો અનુભવ કર્યો.<sup>૧૨</sup> સ્થૂંલ અને સૂક્ષ્મ એવી  
નાની નદીઓ વડે જમ કાઈ બહારનો પ્રદેશ  
સર્વ પ્રકારે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હોય છે, તેમ ક્યાં  
કરતા રસથી ભરેલી અનેક નદીઓ વડે એ  
શરીર ચારે બાજુ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. તે જીવ-  
ના રહેવાના ધરરૂપ હતું. પાંસળાંનાં હાડકાંઓ-  
રૂપી પાંજરા વડે અને યક્ત તથા પ્લીહા આદિ-  
ના પિંડો વડે તે શરીર પાત આદિ અનેક સામગ્રી-  
ઓથી ભરેલા ધર જવું હતું અને તેમાં માંડ-  
માંડ અંદર પેસી શકાય એમ હતું.<sup>૧૩, ૧૪</sup> સમુદ્ર  
જમ શ્રીમ્મજ્જુના તાપ વડે તપેલા તરંગોના

સમૂહો વડે વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ તે જઠરાશિના ઝેરથી અસ્ફુટ રીતે વિચિત્ર અવાજ કરી રહેલા સર્વ ઉષ્ણ અવયવો વડે વીંટાયેલું હતું.<sup>૧૫</sup> વળી તે શરીરમાં જીવિત જળવાઈ રહે તેટલા સારુ તેમાં ચિત્ત અને પ્રાણ આદિ વાયુઓની ક્રિયા નિરંતર આદ્યા કરતી હતી. વળી, તેમાં બહારના વાયુનો નાસિકાના અગ્રભાગ દ્વારા અંદર પ્રવેશ થતો હતો, એટલે તેમાં બહારની નવી નવી શીતળતા પ્રવેશ કરતી હતી અને તેથી તે શરીર ચેતનવાળું જણાતું હતું.<sup>૧૬</sup> રુધિરને નાડીઓના માર્ગમાંથી જીવું કરતાર રસ, ક્ષુ અને ચરબી આદિના સ્નાયુથી તે ચીકણું થઈ રહ્યું હતું, તેમાં ચેતનવદ્ ધાટો અંધકાર પથરાઈ રહ્યો હતો, તેમાં ગરમી ભરી હતી, તે અનેક સંકટોના આશ્રયરૂપ હતું અને તેને નરકની ઉપશા આપવી યોગ્ય જ હતી.<sup>૧૭</sup> ઠાઈ નાડીઓમાં રસરક્ત આદિ ધાતુઓ ભરાઈ રહેતી હતી, તે ઠાઈ ઠેકાણે તે ધાતુઓ બહાર નીકળતી હતી. ક્યાંક સહેલાઈથી સંચાર થવાથી પ્રાણવાયુ સ્પષ્ટપણે ગતિ કરતો હતો, તે ક્યાંક રસ્તો રોકાઈ રહેવાથી તે અસ્પષ્ટપણે ગતિ કરતો હતો. આથી, સાતેય ધાતુમાં કાંઈ સડો પેસતાં વધઘટ થવાને લીધે ભાવિ રોગોનું સૂચન થતું હતું.<sup>૧૮</sup> શબ્દ કરી રહેલ વેગયુક્ત અપાન-આદિ છિદ્રોમાં ગતિ કરતા પવન વડે તે શરીર શબ્દાયમાન થઈ રહ્યું હતું. તેના દ્વય-રૂપી કમળની નાળના છિદ્રની અંદર અગ્નિ- (અગ્નિની શિખા કિવા જઠરાશિ) સમુદ્રની અંદર રહેલા વડવાશિની પેઠે જાજ્વલ્યમાન થઈ રહ્યો હતો. પ્રાપ્ત થતા અનેક વાસનામય પદાર્થો વડે તે અંદર ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું. વાયુઓ-સહિત ઇન્દ્રિયો વડે તે બધાયેલું હતું અને સાક્ષી-રૂપ આત્મચૈતન્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે સ્વચ્છ હતું. રાત્રિએ ચોરો વડે પીડાયેલા નગરની પેઠે તે ચિત્તવૃત્તિઓના અને પ્રદેશના ભેદને લીધે ઠાઈ ઠેકાણે ક્યાંક શાંત દેખાતું હતું અને ઠાઈ ઠેકાણે

ક્યાંક ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતું દેખાતું હતું. ઠાઠામાં રહેલા અગ્નના રસની અંદર નાદ ઉત્પન્ન કરવામાં તત્પર થઈ રહેલા અને નાડીઓના માર્ગમાં પથિક વિદ્યાધરોની પેઠે ગાન કરતા તથા સચાર કરતા વાયુઓ વડે તે વીંટાયેલું હતું. તેમાં પવનના સંપર્કથી દ્વિમાત્ર, એકમાત્ર અને અર્ધ-માત્ર (દીર્ઘ, હ્રસ્વ અને વ્યંજન) આદિ ધ્વનિ પણ પેદા થતો હતો.<sup>૨૧</sup> જમ ઠાઈ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય નરોના અવયવોથી અવકાશ વગરના મનુષ્ય-સમૂહમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મેં પણ એ જાતનાં મહાવિપમ અંતર્દૈવ્યમાં અંદર પ્રવેશ કર્યો.<sup>૨૨</sup> પછી, રાત્રિએ જમ સૂઈતું તેજ ચંદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મેં તેના દૈવ્યની અંદર રહેલા તેજ-ધાતુમાં (ઓજરૂપી ધાતુમાં) પ્રવેશ કર્યો. તે માર્ગ પાસે હતો, છતાં અનેક નડીઓ વચ્ચે આવવાથી તે બધું બહુ દૂર હોય તેમ જણાતો હતો.<sup>૨૩</sup> જનાથી ત્રણ લોક અરીસાની પેઠે જોવામાં આવે છે અને જ વૈવૈક્યની સર્વ વસ્તુઓના દીવાની પેઠે પ્રકાશક છે, તે જીવાત્મા એ તેજની અંદર રહે છે.<sup>૨૪</sup> સૂર્ય વડે વિકસિત થયેલા પુષ્પની અંદર સુગંધ અને શીતળતા સર્વજન રહેલ છે; છતાં તેના ડેસરાઓમાં તે નિશેષે કરીને સ્થિતિ રાખે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ શરીરની અંદર સર્વ ભાગમાં રહેલ છે, છતાં ઓજમાં (તેજરૂપી ધાતુમાં) તે વિશેષે કરીને સ્થિતિ કરે છે.<sup>૨૫</sup> જીવના આધારરૂપ એ ઓજની અંદર હું અલક્ષિતપણે દાખલ થઈ ગયો. ધડાની અંદર ઠંડાયેલા દીવો જમ ધડાના સૂક્ષ્મ છિદ્રમાંથી અંદર-સંચાર કરતા પવનથી રક્ષાય છે, તેમ તે ઓજ ચારે બાજુ પ્રાણવાયુઓથી અને તે તે ઇન્દ્રિયોના અભિમાની દેવતાઓથી રક્ષાતું હતું.<sup>૨૬</sup> પછી, જમ સુગંધ, પવનમાં પ્રવેશ કરે છે, સૂર્ય (રાત્રિએ) ચંદ્રમાંમાં પ્રવેશ કરે છે અને જળ માટીના વાસણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મેં જીવની સાક્ષાત ઉપાધિરૂપ એવા મનોભય

કાશ, વિજ્ઞાનમય કાશ અને આનન્દમય કાશની અંદર પ્રવેશ કર્યો.<sup>૨૭</sup> જીવતું એ જોજ-મનોમય કાશ આદિ ઉપાધિ-જણે કાઈ બીજા ચંદ્ર-માનાં કિરણો હોય તેવું પ્રકાશમય હતું, ઘોળાં વાદળાંનાં જેવું કામળ હતું, માખણ તથા ગોળની પેઠે સ્નેહથી ને મધુરતાથી ભરપૂર હતું, અને ક્ષીરસાગરના પરપોટાની પેઠે સુંદર હતું. એમાં પ્રવેશ કરીને મેં પ્રવેશ કરતાં થયેલા શ્રમ વડે ઉત્પન્ન થયેલ વ્યગ્રતાને મૂકી દીધી અને મારા હૃદયની અંદર રહેલ જોજની પેઠે જ મેં તેમાં સ્વસ્થપણે સ્થિતિ કરી. હવે પોતાના સ્વમની પેઠે જ મેં તેની સ્વમસૃષ્ટિ અખંડિતપણે જોઈ.<sup>૨૮, ૨૯</sup> તે સૃષ્ટિમાં સૂર્ય, પર્વત, સમુદ્ર, દેવ, દાનવ અને માનવ રહ્યાં હતાં તથા વનોની અને નગરોની રચના જેવામાં આવતી હતી. વળી તેમાં બીજાં લોકાંતરો અને દિશાઓનાં મુખો પણ દેખાતાં હતાં.<sup>૩૦</sup> દ્વીપો, સાગરો અને મહા-સાગરો તેમાં જેવામાં આવતા હતા અને કાળનો તથા ઇન્દ્રિય આદિનો ક્રમ પણ તેમાં દેખાતો હતો. કદપ, ક્ષણ અને સર્વ ઋતુઓ પણ તેમાં જેવામાં આવતી હતી અને સ્થાવરજંગમ, સર્વ પદાર્થો પણ તેમાં રહ્યા હતા.<sup>૩૧</sup> એ સ્વમસૃષ્ટિ અનાદિકાળથી પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા આવતા આ જગતના જેવી જ સ્થિર દેખાતી હતી 'હું વિશેષ કરીને જાત્રા અવસ્થામાં જ રહું છું અને નિદ્રા કાંઈ તેના અભાવરૂપ એવી જાત્રા અવસ્થામાં હોતી નથી.<sup>૩૨</sup> માટે હું નિદ્રાને નહિ પ્રાપ્ત થયા છતાં આ શું સ્વમને દેખું છું?' એમ હું વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી હે વ્યાધા પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ જઈ મેં તેવું સ્વરૂપ જોળખ્યું.<sup>૩૩</sup> તે આ ચિદાત્માનું પ્રસિદ્ધ એવું એક ઈશ્વરી રૂપ હતું. આથી તે પોતાના ચિદાકાશમય સ્વરૂપને ઘટપટ, જગત, જીવ આદિ જેવાં જેવાં નામરૂપે દૃઢ અધ્યાસ-ક દેખે છે, તેવ તેવ નામરૂપે તે પોતે છે.<sup>૩૪</sup> એ ચિદાકાશરૂપ પ્રત્યક્ષૈતન્ય

જ્યાં જ્યાં જેવી જેવી ભાવાનાપૂર્વક જેવા જેવા પોતાના પ્રમણ પ્રમાણ પાધિ છે, તેવાં જ નામ-રૂપવાળાં પોતાના સ્વરૂપને તે અનુભવે છે, આમ છતાં તે પોતાના આકાશ જેવા નિર્મળ નિર્વિકાર સ્વરૂપને કદી પણ છોડતું નથી.<sup>૩૫</sup> આજ મેં જાણ્યું કે, આ જે કાંઈ હમણાં મારા જેવામાં આવે છે, તે 'સ્વમ' એવા નામથી કહેવાય છે અને તે પોતાના પ્રત્યક્ષૈતન્યનો જ એક વિવર્ત કિંવા વિલાસ છે.<sup>૩૬</sup> ચિદાત્મા પોતાના ચિદાકાશમય સ્વરૂપની અંદર જે વિવર્તભાવરૂપ થઈ રહે છે, તે કાંઈક સ્વમરૂપ અને કાંઈક જાત્રારૂપ કહેવાય છે. ખાત્રી જાત્રા અને સ્વમ એ બન્ને કાંઈ જુદા પદાર્થ નથી.<sup>૩૭</sup> જાત્રા અવસ્થામાં સ્વમ સ્વમરૂપ જણાય છે અને સ્વમ અવસ્થામાં જાત્રા સ્વમરૂપ છે. સ્વમની અવસ્થામાં સ્વમ પોતે જાત્રારૂપ જણાય છે અને જાત્રામાં જાત્રા પોતે જ જાત્રા-રૂપ જણાય છે. આમ જાત્રા અવસ્થા પણ બે પ્રકારે કદવાય છે.<sup>૩૮</sup> હે મહાશય! પુરુષ પોતે ચિન્માત્ર છે, તો પછી શેંકડો શરીરોનો નાશ થતાં તેનો ક્યાં નાશ થાય છે? તેનો શી રીતે નાશ થાય છે? અને કાનો નાશ થાય છે?<sup>૩૯</sup> દેમકે ચિન્માત્રતત્ત્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને (અધ્યા-રાપદિથી ઐશ્વર્યોત્તમ પણ) તે જ હૃદયની પેઠે થઈ રહ્યું છે. તે પોતે અનંત છે, નિર્વિભાગ છે અને તે જ મૂર્ત-અમૂર્ત આકારે જેવાંમાં આવે છે.<sup>૪૦</sup> સર્વના સ્વભાવરૂપ (અધિષ્ઠાનરૂપ) અપરિચિન્ન, નિત્ય અને (વિવર્તભાવથી) અનંત આકારે થઈ રહેનાર ચિદાકાશરૂપી પરમાણુની આ જગત એક મન્મરૂપ છે, એમ કહી શકાય છે.<sup>૪૧</sup> જેમ એક અવયવીની અંદર વિવિધ પ્રકારના તેના અવયવોના પરમાણુઓ રહ્યા હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સર્વ પ્રકારના જગતના શ્રમ સંબંધી અનુભવના વિવિધ પરમાણુઓ રહ્યા છે.<sup>૪૨</sup> બહારની જાત્રા અવસ્થાથી નિવૃત્ત થયેલો જીવ, જીવના/આધારરૂપ હૃદયની અંદર રહીને

પોતાના સ્વરૂપને જ 'આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ છે' એમ સમજે છે. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિને વિશે દેખાતા સર્વ પદાર્થો વિદાત્માના જ એક વિવર્તરૂપ છે.<sup>૪૩</sup> જીવ ચિત્ત દ્વારા બહિર્મુખ થઈને પોતાના સ્વરૂપને જ બહાર વિવર્તરૂપે દેખે છે અને તેને જાગૃત કહેવામાં આવે છે. ચિત્ત જ્યારે અંતર્મુખ થઈને પોતાના સ્વરૂપને જ અંદર વિવર્તરૂપે અનેક આકારે દેખે છે, ત્યારે તેને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે.<sup>૪૪</sup> જીવ એક વિદાકાશરૂપ છે અને અંદર, બહાર, સ્વર્ગરૂપે, પૃથ્વીરૂપે વાયુરૂપે, આકાશરૂપે, પર્વતરૂપે, નદીરૂપે તેમજ દિશાઓરૂપે વિવર્તભાવથી તે પસરી રહ્યો છે.<sup>૪૫</sup> સૂર્યે જમ સૂર્યમંડળમાં રહ્યા છતાં અહીં પણ કાન્તિરૂપે રહેલ છે, તેમ જીવ બહાર અને અંદર જાગૃતસૃષ્ટિરૂપ અને સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૪૬</sup> 'હું' પોતે જ અંદર દેખાતી સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ છું' અને હું પોતે જ બહાર દેખાતી જાગૃત સૃષ્ટિરૂપ પણ છું' આ પ્રમાણે જ વિવેકી પુરુષ પોતાને ચિદ્રૂપ સમજીને કમ-પૂર્વક વાસનાથી રહિત થઈ થાય છે. તે પુરુષ આ સંસારના બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.<sup>૪૭</sup> આ જીવ અસ્તેષ્ઠ અને અદાષ છે; છતાં જ તેને જીવે જ પ્રકારે કહે છે, તે માણસ બાળકની પેઠે દ્વિત સંબંધી સંકલ્પરૂપી યક્ષ વડે મોહ પામ્યો છે જીવ જ્યારે અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે પોતાના આત્માને જ અંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે દેખે છે અને તે જ્યારે બહિર્મુખ થાય છે, ત્યારે બહાર પણ તે પોતાના આત્માને જ બાહ્યસૃષ્ટિરૂપે દેખે છે. આમ, તેનું પોતાનું સ્વરૂપ જ સ્વપ્ન અને જાગૃતરૂપ છે.<sup>૪૮, ૪૯</sup> આ પ્રમાણે હું સ્વપ્ન વિષે અને જાગૃત વિષે વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં મને 'સુષુપ્તિ શું હશે?' એવી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ આથી હું સુષુપ્તિનો અંશ શોધવા માટે પ્રવૃત્ત થયો.<sup>૫૦</sup> 'આ દ્રશ્યને જોવાથી હવે મારે શું પ્રયોજન છે? હમણાં હું ઘણા લાંબા સમય સુધી

ચિત્તથી (ચિત્તાના ધર્મથી) રહિત થઈ રહું.' જ્યાં સુધી એવો અનુભવ અંદર કાયમ રહે છે, ત્યાં સુધી શાંતિમય સુષુપ્તિ અવસ્થા સ્થિર થઈ રહે છે; બાકી, સુષુપ્તિ (આત્માના વિવર્તથી જીવી) બીજી કશી વસ્તુ નથી.<sup>૫૧</sup> દેહની અંદર જમ નખ-કેય આદિમાં વિશેષ અહંતા ન બંધાયા છતાં સામાન્ય આત્મીય બુદ્ધિ રહે છે, તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ સ્ફુટપણે ન જણાતાં છતાં સામાન્યરૂપે (સુખમહામત્સ્વાર્પસં ન કિંચિદવેદિપમ્) હું સુષુપ્તે સુતો હતો, મને કશું જ્ઞાન ન હતું. એવા સામાન્યરૂપે) અનુભવમાં આવે છે. એ સુષુપ્તિ ચિદ્રૂપ એવા તેના સાક્ષીની અંદર અજડરૂપે અને જડરૂપે રહે છે.<sup>૫૨</sup> જાગૃત અવસ્થામાં અને સ્વપ્નની અવસ્થામાં ભ્રમણ કરી હું શ્રમિત થઈ ગયો છું. હવે તત્સંબંધી વિશેષ જ્ઞાનનું મારે શું પ્રયોજન છે? હું થોડો સમય મનના પ્રચારથી રહિત શાંત થઈ રહું.' એવો સંકલ્પ ગાઢ નિદ્રાને આકારે પરિણામ પામે છે, ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે. સુષુપ્તિ એ સિવાય બીજું કશું નથી.<sup>૫૩</sup> એ ગાઢ સુષુપ્તિના જ્વળી દશા જાગૃત અવસ્થાવાળા પુરુષમાં પણ જ્ઞાનાશ્લેષ સ્થિતિમાં 'હું કશાનું ચિંતન ન કરતાં શાંતપણે એક જ નિર્વિકાર સ્થિતિમાં રહું' એવો દૃઢ સંકલ્પ થતાં પોતાની મેળે જ થઈ જાય છે. એ અવસ્થા જ્યારે અત્યંત ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે 'સુષુપ્તિ' કહેવાય છે. તે જ્યારે અંદર કંઈ વિશેષને આકારે પરિણામ પામી શકાય થાય છે, ત્યારે તે 'સ્વપ્ન' કહેવાય છે. એવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો નિર્ણય કરી હું પરમેશ્વરબુદ્ધિ વડે યુક્ત થયો અને તુરંત જ અવસ્થાની શોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો.<sup>૫૪-૫૬</sup> જમ અધિકારમાંથી પ્રકાશનો લાલ ન થાય, તેમ એક શુદ્ધ સમ્યક્ (સંપૂર્ણ) જ્ઞાન વિના બીજા કશાથી તુરંત જ અવસ્થાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો લાલ નો નથી.<sup>૫૭</sup> સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય

આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આમ, તે દશામાં જગત યથાસ્થિતપણે રહે છે, એટલે કશાનો આત્મતિક લય પણ થતો નથી.<sup>૫૦</sup> માટે સ્વપ્ન, જાગ્રત અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થા યથાસ્થિત એવી તે તે સૃષ્ટિઓ સાથે તુરિયની અંદર રહેલ છે; પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈએ તો કશું જ નથી.<sup>૫૦</sup> જગત કોઈ પણ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી, પરંતુ શાંત અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત બ્રહ્મ જ જગતને આકારે વિવર્તલાવથી થઈ રહ્યું છે. આમ સદાકાળ બોધ રહેતો તે જ તુરિય અવસ્થા છે.<sup>૫૦</sup> અદ્વિતીય બ્રહ્મની અંદર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવાનાં કારણોનો સંભવ નથી, તેથી સૃષ્ટિ આદિ કશું થયું જ નથી; પરંતુ જાગ્રત-જ્ઞાન-દ્રવ્યપણાને ધારણ કરે છે, તેમ ચિદ્રૂપ આત્મા જ જગતને આકારે થઈ જઈ સૃષ્ટિની કલ્પનાને ધારણ કરે છે.<sup>૫૧</sup>

असंभवात्संभवकारणानां न जायते किंचन नाम सर्गः । चिच्चेतनैरेव । हि सर्गसंविस्त्वयं गृहीता द्रवतांबुनेव ॥ ६१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાગ્રતસ્વપ્નસુષુપ્તિતુરિયવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૩૭ એ સમાપ્ત

ॐ ॥ ૧૩૮ મો ॥

બન્ને જીવના સંમિલનથી જગત બ્રેવડું દેખાય છે

॥ તાપસ ઉવાચ ॥

ગંતુમેવં વિચાર્યાં હં તતસ્તત્સંવિદેકતામ્ ।

પ્રજ્ઞચક્ષુઃપ્રમાણેન સૌરમેણેવ સૌરમમ્ ॥ ૧ ॥

તપસ્વી બોલ્યાઃ-અગ્રતથી માંડી છે

\* આ એકોક્ષાઘ્રીસમા સર્ગમાં તે પ્રાણીના જીવનું અને ચોતાના જીવનું પરસ્પર મિલન થતાં, જગત બ્રહ્મ દેખાયા વિષે અને તે બન્નેની સાવ થતાં એક જ પ્રકારનું જગત બોધા વિષે કહેશે.

તુરિય અવસ્થા સુધીનો આમ મેં વિચાર કર્યો. પછી, જન્મ કૃત્રેલા આંખાનો સુગંધ કમળના સુગંધની સાથે એકતાને પામે છે, તેમ હું એ મનુષ્યના ચિદાભાસરૂપી જીવની સાથે એકતાને પામ્યો.<sup>૧</sup> એ પ્રાણીના ચિદાભાસમાં પ્રવેશ કરવા માટે મેં તેના એજરૂપી ધાતુનો ત્યાગ કર્યો, તેટલામાં મારી સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ બાહ્ય વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગી.<sup>૨</sup> મેં બહિર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને અંતર્મુખવૃત્તિથી વારી અને પાણીમાં પડેલા તેલના બિંદુની પેઠે તેને કાણ વારમાં અંદર ફેલાવી દીધી.<sup>૩</sup> હવે, હું તે પ્રાણીના ચિદાભાસરૂપી જીવની સાથે એકતાને પામનો હોતો, તેટલામાં મારી અને એ પ્રાણીની એમ બન્નેની વાસનાના પ્રતિભાસને લીધે આખા જગતને મેં પ્રથમનાથી બમણું બેનું.<sup>૪</sup> મને દિશાઓ પ્રથમના કરતાં બમણી જેવામાં આવી અને બે સૂર્યો તપતા દેખાવા લાગ્યા. મેં બે ભૂમંડળ દીધાં અને આકાશ પણ મને બે જેવામાં આવ્યા.<sup>૫</sup> દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા મુખમાં બે પ્રતિબિંબની પેઠે એ બન્ને (મારો અને તેનો) ચિદાભાસ પરસ્પર મિશ્રિત થઈ રહ્યા હતા. આથી, જગતનો બમણો કાંઠો જેવામાં આવતો હતો.<sup>૬</sup> અમારા બન્નેના જીવચૈતન્યના બુદ્ધિરૂપી ઠાશની અંદર જ કાંઈ રહ્યું હતું, તે બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા ચિદાભાસમાં (ઉપાધિના ભેદથી) બુદ્ધે પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવતું હતું અને તેથી તે ભિન્ન ભિન્ન બાસતું હતું. છતાં, તલની અંદર રહેલા તેલની જમ તે પરસ્પર મિશ્રિત થઈ ગયું હતું.<sup>૭</sup> અમારા બન્નેના ચિદાભાસના બુદ્ધિરૂપી ઠાશમાં રહેલાં એ બન્ને જગત એકબીજામાં મિશ્રિત જ્યાં થઈ ગયાં હતાં, છતાં વાસનાનું મિશ્રિતપણું ન હોવાથી તે અમિશ્રિત જ હતાં અને દૂધ તથા જળની પેઠે તેઓ એકબીજામાં પરસ્પર સરખી રીતે મળી ગયેલાં ભાસતાં હતાં.<sup>૮</sup> એ જોતાં વાર તરત જ

એક પણ વારમાં મેં મારા જીવચૈતન્ય વડે એ પ્રાણીના ચિદાભાસનું પરિણામ માપી લીધું હોય, તેમ સર્વ પ્રકારે તેને મારા જીવચૈતન્યમાં સમેટી લઈ એકરૂપ કરી દીધો.<sup>૧૦</sup> જમ એક ઋતુ બીજી ઋતુ સાથે મળી જાય છે, જેમ કાંઈ નાની નદી મોટી નદી સાથે મળી જાય છે, જેમ સુગંધનો રેખા પવન સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે અને જેમ ધૂમલેખા વરસાદની સાથે એકતાને પામે છે, તેમ તે મારા જીવચૈતન્ય સાથે એકરૂપ થઈ ગયો.<sup>૧૦</sup> આમ, મારો અને તેનો ચિદાભાસ પરસ્પર મળી જઈ એકરૂપતાને પામ્યો, એટલે જેમને જોગવાળા પુરુષને પ્રથમ બે ચંદ્ર દેખાતા હોય અને પછી દૃષ્ટિ શુદ્ધ થયે તે એક જ જોવામાં આવે છે, તેમ જગત અને એક જ દેખાવા લાગ્યું.<sup>૧૧</sup> ત્યારે હું તેના જીવચૈતન્યની અંદર રહ્યો હતો અને પોતાના વિવેકને (પૂર્વાપર વિચારને) છોડનો ન હતો. મારો પોતાનો સંકલ્પ વિરલપણાને પ્રાપ્ત થઈ તે પ્રાણીના સંકલ્પને અનુસરનારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.<sup>૧૨</sup> પછી મેં તેની ચિત્તવૃત્તિ વડે શબ્દ આદિ બાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવા માંડ્યો અને તેના દૃઢ્યને છોડ્યા વિના દિવસમાં થતા જાત્રા અવસ્થાના વ્યવહારને અનુભવ્યો. પછી તે પ્રાણી અજનું સોજન કરી જળપાન કરી શ્રમિત થઈ ગયો અને પોતાની મજે જ દેવયોગે સાયંકાળે બિડાઈ જતા કમળની પેટે ધીરે ધીરે નિદ્રાકુળ થવા લાગ્યો. સૂયં જેમ સાયંકાળે પોતાની કાન્તિને સમેટી લે છે, તેમ તેના પ્રાણપવને દિશાઓરૂપી નિકુંજમાં ફેલાઈ રહેલ તથા રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરનાર ચિત્તને સમેટી લીધું. ચિત્તની સાથે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ ઢંકાઈ રહેલા કાચબાના અવધયોના સાંધાની જેમ દૃઢ્ય-રૂપી કોશની અંદર પેસી ગઈ.<sup>૧૩-૧૪</sup> તેનાં અક્ષ આદિ ઇન્દ્રિયોનાં ગોલકો બંધ થઈ ગયાં અને તે ઇન્દ્રિયો એક દૃઢ્યને જ અનુસરી રહી. તેઓ

મરણ સમયે જેમ પાપાણના જેવી કાંઈક જડ અને ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેવી નિર્વ્યાપાર બની ગઈ.<sup>૧૦</sup> હું પણ તે પ્રાણીના ચિત્તને અનુસરી રહ્યો હતો, તેથી હું તેની ચિત્તવૃત્તિની સાથે જ તત્કાળ તે તે ઇન્દ્રિયોના ગોલકને મૂકી દઈ, તે તે નાડીઓ દ્વારા તેના ચિત્તમાં પેસી ગયો.<sup>૧૦</sup> કાણુમાત્ર બાહ્ય અનુભવને મૂકી દઈ, મેં તેના શય્યા જેવા કોમળ ઓજની અંદર (તેજની અંદર રહેલા આનંદમય કોશમાં) શૂન્ય એવી સુપુષ્પિ અવસ્થાનો અનુભવ કર્યો.<sup>૧૧</sup> એ સુપુષ્પિ અવસ્થામાં નાડીઓ છિદ્રવાળી હતી, તો પણ ગ્લાનિને લીધે અને અનેક પ્રકારના અજ્ઞપાનના રસો વડે ઘાટી થઈ ગઈ હતી. આથી સમાન વાયુ તેમાં રૂંધાઈ જઈ બહાર નીકળી શકતો ન હતો અને કાંઈ સમયે અતિ સૂક્ષ્મ ગતિ વડે બહાર પણ સંચાર કરતો હતો.<sup>૧૦</sup> ત્યારે સુષ્પિ અવસ્થાનો હૃદય થાય છે, ત્યારે પ્રાણના પોતાના આધારરૂપ અદ્વિતીય આત્મામાં પરાયણ થઈ રહે છે, અને દૃઢ્યની અંદર પોતાના સાથે જ પ્રવેશ કરી રહેલ ચિત્તને ગળી જઈ તેને સ્વાધીન કરી લે છે. કેમકે ત્યારે પોતાને પ્રત્યક્ષચૈતન્યરૂપી પરમપુરુષાર્થ અવશેષ રહ્યો હોય છે, તેથી તે તેના સુખમાં પોતે સ્વભાવે વિશ્રાંત થઈ રહે છે.<sup>૧૧</sup> અંદર પોતાના સ્વાર્થ માત્રમાં જ પરાયણ થઈ રહેનાર કાંઈ પણ પુરુષને બીજા કોઈનું કશું કામ કરવાની અપેક્ષા થતી નથી. આવો સાર્વત્રિક નિયમ છે, તેથી પ્રાણ પોતાના મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રત્યક્ષચૈતન્યરૂપી પરમપુરુષાર્થમાં તત્પર થઈ રહે છે અને પ્રાણ સમયે તે બીજા કોશ ઇન્દ્રિય આદિને બ્યાપાર કરતો નથી. કેમકે નિરતિશય આનંદરૂપ પ્રત્યક્ષચૈતન્યની સત્તા વડે રૂઝેલી સુપુષ્પિ અવસ્થામાં નિરતિશય આનંદની સ્ફુર્તિ થાય છે અને તેમાં વિક્ષેપનું કાંઈ પણ કુઃખ હોતું નથી.<sup>૧૨</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! મન



લીધે જ અત્યારે પણ મનન (સકલ્પ) આદિ પોતાના વ્યાપારને કરે છે. તે મન એ સુષુપ્તિમાં પ્રાણને અધીન થઈ જઈને પોતાના વ્યાપારને છોડી દેતું હોય, તો તે હમણાં કેમ પોતાના વ્યાપારને ચલાવે છે? હવે પ્રાણને જુદા પાડીને એ વિચારવા બેસીએ, તો મનનું કશું પણ સ્વરૂપ જણાતું નથી. માટે પ્રાણથી જુદી મન એવી કંઈ વસ્તુ જ નથી કે શું? <sup>૨૩</sup>

**વસિષ્ઠ ખોલ્યા:**—અહીં પોતાને અનુભવમાં આવતો આ પોતાનો દેહ પણ માનસિક કલ્પના મધ્ય છે, તેથી તે સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વતની પેઠે છે જ નહિ. <sup>૨૪</sup> જ્યારે એમ છે, ત્યારે પછી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કારણના અભાવને લીધે દશ્યની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી. આમ દશ્યનો જ અભાવ સિદ્ધ થાય છે, એટલે ચિત્તનો પણ અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે. <sup>૨૫</sup> આથી આ સર્વ બ્રહ્મમય જ છે. બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે ને તેની સત્તાને લીધે આ આપું ત્રિશાળ ગત યથાસ્થિતપણે તેની અંદર (આરોપિતરૂપે) હલ છે. <sup>૨૬</sup> વળી ચિત્ત આદિ તથા દેહ આદિ શું છે, પરંતુ તે તત્ત્વવેનાઓની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ પ જ છે. બાકી અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં ચિત્ત ને દેહ આદિ કેવા પ્રકારના ભાસે છે, તે આપણા વા તત્ત્વજ્ઞનો ત્રિપય નથી <sup>૨૭</sup> હે રામચ દ્રશ્ય ! ત્રિચિત્ર પ્રકારે દેખાતી ત્રિલોકી કેવી રીતે હરૂપ છે, તે વિષે હું તમને અત્યારે પ આદિનો મ કહું છું, તે તમે સાંજીઓ. <sup>૨૮</sup> અનંત આકારા-પ એવું જ નિર્મળ ચિન્માત્રતત્ત્વ છે, તે જ નિંદા સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે બાકી જગત કે દશ્ય કે કશું છે જ નહિ. <sup>૨૯</sup> તે ચિન્માત્રતત્ત્વે પોતાની નિંદાતાને લીધે પોતાનાં શુદ્ધ, બુદ્ધ અને નિર્વિકાર સ્વરૂપને નહિ છોડતાં પ્રથમ પોતાની મંદર મનોભાવનો (મનનો) અત્યારે પ કૃષ્ણ તણાતું સર્વ જણે બહી લીધેલ છે, એવા મહાશયશ્રેષ્ઠ રામચ દ્રશ્ય ! તે પછી મને પ્રથમ

જે પોતાના સચારની શરૂઆત કરી તે જ આ પ્રાણપવન છે, એમ તમે સમજો. <sup>૩૦,૩૧</sup> એ પ્રાણ ભાવ જણે સાવ કદિપત હોય એવો છે છત જમ અનુભવમાં આવે છે, તેમ ઇન્દ્રિય-દેહ આદિ અને દેશ-કાળ-કલ્પના આદિ પણ કદિપત છતાં સત્ય જોતાં અનુભવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચારે તરફ ફેલાઈ રહેલ આ જગત ચિત્તમાત્ર છે અને ચિત્ત ચિન્માત્ર એવા પરબ્રહ્મરૂપ છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. બ્રહ્મ જ આ જગતને આકાં વિવર્તભાવથી પસરી રહેલ છે. <sup>૩૨,૩૩</sup> નિરાકાર અનાદિ, અનંત, નિર્વિકાર, દશ્યના આભાસથી રહિત, શાંત, ચિન્માત્ર અને સદૃશ પરબ્રહ્મ જ આ જગતને આકારે થઈ રહ્યું છે. <sup>૩૪</sup> પરબ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે, તેથી પોતાની માનસિક શક્તિ વડે અત્રત-સ્વપ્ન આદિમાં પોતાના સ્વરૂપને જ તે યથાન્તિતપણે રહ્યા છતાં જગતને આકાં અનુભવે છે <sup>૩૫</sup> સંકલ્પાત્મક એ મન કાર્યબ્રહ્મ રૂપે (આ સૃષ્ટિપ્રપ અને આકારે) પસરી રહ્યું છે તે જ્યાં જતી કલ્પના કરે છે, ત્યાં તેને તેવો જ અનુભવ થાય છે. આ વાત ઠેક બાબક સુધી પ્રસિદ્ધ છે. <sup>૩૬</sup> હે રામચ દ્રશ્ય ! આકારના જવા નિર્વિકાર, સર્વવ્યાપી અને ચિન્માત્ર એવા આત્મારૂપી આદિપુરુષને પ્રથમ ચિત્તે જ પ્રાણરૂપ બતાવી દીધો, દેહરૂપ તથા ત્રિલોકીરૂપ બતાવી દીધો અને પર્વતરૂપ પણ કરી દીધો. આ વાત પોતાના દેહમાં જ સ્વપ્નની અંદર કલ્પનાના નગર-માં સર્વને અનુભવમાં આવે છે. <sup>૩૭</sup>

પ્રાણીકૃતઃ સ્વયમયં નનુ ચેતમાત્મા દેહી-  
કૃતસ્ત્રિભુવનીકૃત એવ નાથઃ । દેહીકૃતઃ સર્વ-  
પુરેવ ગિરીકૃતથ સ્વમેષુ કલ્પિતપુરીષ્વનુભૂત-  
મેનત્ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચિત્તસર્વાત્મ-  
કતાપ્રતિપાદન' એ નામનો  
સર્ગ ૧૩૮ એ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૩૯ મો

ચિત્તનું પ્રાધાન્ય તથા સ્વપ્નમાં પ્રલયદર્શન

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિત્તમેવજગત્કર્તૃ સંકલ્પયતિ યથથા ।

અસત્સત્ સદસચૈવ તત્તથા તસ્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ચિત્ત સ કલ્પ દ્વારા જગતના અસ્તિત્વને કલ્પી લે છે અને જગતને જવું મિથ્યા કિવા વ્યાવહારિક અથવા પ્રાતિભાસિક સમજ છે, તેવું જ તે તેને અનુભવમાં આવે છે.<sup>૧</sup> ચિત્તે પ્રથમ પ્રાણની કલ્પના કરી અને 'તે મારી ગતિરૂપ (મારા સર્વ વ્યવહારનો નિર્વાહ કરનાર) છે, હું તે વિના રહીશ નહિ' એવું પણ તેણે કલ્પી લીધું. આથી તે ચિત્ત પ્રાણને અધીન કહેવાય છે.<sup>૨</sup> 'હું દેહલાક સમય સુધી પ્રાણ વિના રહી શકીશ નહિ અને દેહલાક સમય સુધી (સ્વપ્ન-મનોરાજ્ય આદિના પ્રસિદ્ધ દેહોમાં) પ્રાણ વિના પણ નિર્વાહ કરીશ.' એવી કલ્પના પણ તે ચિત્તે પ્રથમથી જ કરી લીધી.<sup>૩</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ ચિત્ત પ્રાણો સહિત પોતાના શરીરને જ્યાં કલ્પી લે છે, ત્યાં માયા વડે ખડા થઈ ગયેલા નગરની પેઠે તે પોતાના ખડા થઈ ગયેલા દેહને સ્થૂળ વારમાં અનુભવે છે.<sup>૪</sup> 'હું દાઈ દિવસ પણ દેહ અને પ્રાણ વિના રહીશ જ નહિ.' એવો દૃઢ નિશ્ચય આવિવેકી જીવને બધાઈ બધ છે, પરંતુ પોતાના ચિન્માત્રસ્વરૂપમાં રહેનાર જ્ઞાનવાનને તેવો દૃઢ નિશ્ચય હોતો નથી.<sup>૫</sup> અવિવેકી પુરુષનું ચિત્ત સંદેહને લીધે હીંચકા જેવું અપજ હોવાથી દુઃખિત રહે છે અને તેનું અતિ દૃઢ થઈ રહેલ આંતરજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અદ્યપ્રયાસથી નિવૃત્ત થતું નથી.<sup>૬</sup> 'હું અમુકરૂપ (દેહાદિરૂપ) છું' એવો જને નિશ્ચય બંધાઈ ગયો હોય, તેને

x આ એકસોએગણ્યાળીમમા સર્ગમાં પ્રાણ કરતા પણ ચિત્તના પ્રાધાન્ય વિષે વર્ણન આવશે; અને મુનિને સપુત્રિમાથી સ્વપ્નનાવસ્થામાં આવતાં પ્રલય દેખાવા વિશે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

તે નિશ્ચય એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કશા હેતુથી શાંત થતો નથી.<sup>૭</sup> મોક્ષના ઉપાયનો વિચાર કર્યો વિના બીજા કશાથી જ્ઞાનસિદ્ધિ થતી નથી, માટે પ્રયત્ન વડે મોક્ષના ઉપાયને વિચાર કરવો.<sup>૮</sup> (૧૭) હું અમુકરૂપ (દેહાદિરૂપ) છું અને<sup>૯</sup> અમુક જગત વગેરે છે' એ બે પ્રકારનું અવિદ્યા છે. તે સિવાય ક્યાંય પણ બીજી કશી અવિદ્યા નથી અને તેની નિવૃત્તિ મોક્ષના ઉપાય સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી.<sup>૧૦</sup> 'પ્રાણ માર જીવનરૂપ છે' એવો મનને દૃઢ અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે, તેને લીધે તે તેમ જ અનુભવમાં આવે છે અને મનની સ્થિતિ પ્રાણને અધીન થઈ રહેલ છે.<sup>૧૧</sup> દેહ સ્વસ્થ હોય અને પ્રાણ પણ પોતાની શાંત સ્થિતિમાં ચાલતો હોય, ત્યારે મન પોતાના મનનરૂપી કાર્યમાં તત્પર થઈ રહે છે. પરંતુ જ્યારે દેહમાં કાંઈ ક્ષોભ થતાં પ્રાણમાં પણ ક્ષોભ થઈ બધ છે, ત્યારે પ્રાણના ક્ષોભ તરફ લક્ષ્ય રાખનાર ચિત્ત બીજા કશા તરફ જતું નથી.<sup>૧૨</sup> પ્રાણ જ્યારે ગતિરૂપ એવા (શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ) પોતાના કર્મમાં અત્યંત વ્યગ્ર હોય છે, ત્યારે તે મનના મનોરથોમાં વ્યગ્ર થઈ રહે છે અને તે આત્મજ્ઞાન વિષે ઉદ્યોગી થતો નથી.<sup>૧૩</sup> પ્રાણ અને મન અન્યોન્ય રથ અને સારથિના જેવાં પરસ્પર સંબંધ રાખનારાં છે. તેો રથ

જ્યાં સુધી પ્રાણ અને મન સમાનતાથી પોતાનું કર્મ કરે છે, ત્યાં સુધી જાત્રત અવસ્થાથી સમાન વ્યવહાર પ્રવૃત્ત રહે છે. જ્યારે મન પોતાના વ્યાપારમાં જાત્રત રહે છે અને પ્રાણ કાંઈ વિષમતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વિષમ અને સ્વમરૂપ કહેવાનો કેવળ માનસિક વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થાય છે. પછી જ્યારે મન પણ સાત શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે શાંત એવી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે.<sup>૧૬</sup> જ્યારે આહાર આદિ વડે રૂંધાઈ રહેલી નાડીઓમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રાણ પિંડીભૂત થઈ જાય છે અને મંદ સંચારવાળો થઈ શાંત થઈ રહે છે, ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા ઉદય પામે છે.<sup>૧૭</sup> નાડીઓ જ્યારે અજ્ઞથી ભરાઈ જાય છે, અથવા તો શ્રમ, ક્લેશ કે ખેદ વગેરેથી જ્યારે ફીણ થઈ જાય છે અને તેથી પ્રાણવાયુ જ્યારે મંદ સંચારવાળો તથા માનસિક ક્રિયાથી રહિત થાય છે, ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે.<sup>૧૮</sup> ચાંપવા-ચોળવા વગેરેથી નાડીઓ જ્યારે કોમળ થાય છે, અથવા તો ક્ષત, ત્રણ તથા રુધિર આદિ વડે પૂર્ણ થઈ જાય છે અને તેથી જ્યારે પ્રાણ કોઈ પણ જગ્યાએ ક્ષીન થઈ જાય છે, ત્યારે પણ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તેમાં કશો પણ વ્યાપાર હોતો નથી.<sup>૧૯</sup>

તપસ્વી બોલ્યા:-પછી હું જેના હૃદયની અંદર પેઠો હતો, તે આહાર વડે સારી પેઠે તૃપ્તિ પામી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ઘાટી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.<sup>૨૦</sup> હું ત્યારે તે પ્રાણીના ચિત્તની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો, એટલે હું પણ તેની સાથે જ સ્વતંત્રતાને મૂકી દઈ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ગાઢ નિદ્રાનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. પછી, તે પ્રાણીનું ઉદરમાં રહેલું અન્ન જીર્ણ થઈ ગયું, અંદર નાડીઓના માર્ગો સ્ફુટ થઈ ગયા અને પ્રાણવાયુ સ્વાભાવિક રીતે નાડીમાર્ગો મંચોર કરવા લાગ્યો, એટલે સુષુપ્તિ અવ-

સ્થાનું જોર ઘટવા લાગ્યું.<sup>૨૧, ૨૨</sup> આમ સુષુપ્તિ અવસ્થાનું જોર ઘટી ગયું, એટલે જાણે હૃદયમાં થી જ પ્રકટ થતું હોય, તેમ તે ઠેકાણે મને સૂર્ય આદિ સાથેનું જગત જોવામાં આવ્યું.<sup>૨૩</sup> તે જગત પ્રલયકાળમાં ક્ષોભ પામનારા સમુદ્રમાંથી ચારે બાજુ ફરી વળેલા જળનાં પૂરથી પૂર્ણ રીતે ભરેલું હતું. એ જળ જાણે પ્રલયકાળના મેઘોએ મુસળધારે નીચે નાખ્યું હોય તેવું જણાતું હતું અને તેના તરંગો ઠેક આકાશ સુધી પહોંચી વળતા હતા.<sup>૨૪</sup> એ જળના પૂરની અંદર પર્વતો તણાતા જતા હતા અને તેના આવતોનો મોટો શબ્દ સંભળાતો હતો. તે જળનો પ્રવાહ વહા કરતી વનોની પંક્તિઓથી તૃણસમૂહોથી ભરેલા પર્વતો વડે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. વૃક્ષો તથા પર્વતોને ઉખેડી નાખનારા પવનના ઝપાટાથી અને અગ્નિની જ્વાળાથી પ્રથમ જ હૃદય યથેલી ત્રિલોકીના ચારે બાજુ પ્રૌઢતાથી પથરાઈ રહેલા અને આકાશમાં ફેલાયેલાં નગર-પર્વત-પૃથ્વી આદિરૂપ જુદા જુદા ખંડોથી તે મહા-સાગરનું જળ ભરપૂર દેખાતું હતું.<sup>૨૫, ૨૬</sup> પછી હું કોઈએક દેશમાં કોઈએક નગરની અંદર કોઈએક ઘરમાં પોતાની ભાયાં સાથે બેઠો છું, એવું મારા જોવામાં આવ્યું.<sup>૨૭</sup> પછી સ્ત્રી, પુત્ર, બાંધવ અને ભૂત્ય વગેરેની સાથે તથા પાત્ર આદિ ઉપસ્કરો સહિત અને ઘર-રહિત એવા મને પ્રલયકાળનું જળ પોતાના પ્રવાહમાં તાણી ગયું. આમ, પ્રલયકાળના જળ વડે વહન કરાતું, વૃક્ષના જેવા મોટા તરંગો સાથે અથડાતું, જળ વડે પુરાઈ જતું, મોટા કોલાહલના શબ્દો વડે જાણે સમુદ્રનો પરાજય કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યું હોય તેવું જણાતું એ મારું ઘર અને નગર મેં દીધું. તેની અંદર રહેનારાં સર્વ મનુષ્યો અતિ ક્ષોભને પામેલાં હતાં અને ભયને લીધે પુત્રની પણ ત્યાં અપેક્ષા રાખવામાં આવતી ન હતી.<sup>૨૮-૩૦</sup> તે ઘર અને નગર એ બન્ને ચક્રીઓથી ચપળ તથા

ભરપૂર એવા જળના પ્રવાહમાં તણાતાં જતાં હતાં અને તેને લીધે તેમાં ચારે બાજુ આકુળતા પથરાઈ રહી હતી. તેની અંદરનાં મનુષ્યો મોટા આકાંક્ષી સાથે છાતી કૂટવાને તત્પર થઈ ગયાં હતાં અને ગારાને લીધે તેનો સર્વ ભાગ ભયંકર થઈ રહ્યો હતો.<sup>૩૧</sup> પડી જતી ભીંતોના તૂટી જતા ખીલાઓ તેનાં લાકડાંઓ સાથે અથડાવાથી અવાજ કરી રહ્યા હતા અને તેનો ઉદ્કૃષ્ટ ધ્વનિ સંભળાતો હતો. પડી જતી છાજલીઓ પી છત્રવાળા ગોખોમાં બેઠેલી અંગનાઓનાં મુખો પણ જોવામાં આવતાં હતાં. કાણુ વારમાં હું એ સર્વ જોઈ તદ્રુપ બની જઈ દીન ચિત્તે રાવા લાગ્યો, એટલામાં તો ચારે બાજુની ભીંતો પડી ગઈ. એટલે જમ શિલાની અંદર અથડાતા ઝરણના સેંકડો ઢુકડા થઈ બચ, તેમ તરંગો સાથે અથડાવાથી વૃદ્ધો, બાળકો અને અંગનાઓ સહિત એ આખા ધરના સેંકડો ઢુકડા થઈ ગયા.<sup>૩૨-૩૪</sup> પછી મેં સર્વ સ્ત્રી આદિમાંથી ચિત્ત કાઢી નાખ્યું અને હું દેવળ પ્રાણપરાયણ થઈ જઈ પ્રલયના જળમાં તણાવા લાગ્યો.<sup>૩૫</sup> તરંગોના સમૂહો મને એક યોજનથી અનેક યોજનપર્યંત ફેંકતા હતા અને હું પ્રવાહમાં વહ્યાં જતાં વૃક્ષોની અંદર રહેલ પ્રલયાગ્નિની શિખાની જ્વાળાઓમાં અથડાવાથી જજ્જરિત થઈ ગયો હતો. લાકડાંઓમાં, ભીંતોમાં નદીઓમાં અને પીઠોમાં વિષમપણે અથડાવાથી હું શિથિલ બની ગયો હતો અને ચકરીઓમાં અમણુ કરવાથી ઠેઠ પાતાળને તળિયે બેસી જઈ ઘણે લાંબે કાળે પાછો ઉપર આવતો હતો.<sup>૩૬,૩૭</sup> ત્યારે ચપળ પર્વતો પ્રવાહમાં વહેતા હતા અને તરંગોમાં દે પરસ્પર અથડાવાથી ભાંગી જતા હતા. આથી તે જળ ઉત્પન્ન થયેલા એક પ્રકારના વિચિત્ર ધ્વનિવાળાં અને અનેક તરંગો વડે યુક્ત થતાં હતાં. એ જળની અંદર હું વારંવાર ડૂબી જતો હતો અને પાછો ઉપર આવી જતો હતો. પર્વતો પરસ્પર પછડાતા હતા, તેથી તે જળ

કાદવવાળાં થઈ ગયાં હતાં. હાથી જમ કાઈ નાના તળાવમાં ડૂબી બચ, તેમ હું તે જળમાં કાણુ વાર ડૂબી ગયો; પરંતુ દેવયોગે ત્યાં જળના ખીજ પ્રવાહ આવ્યા અને તેથી હું પાછો ઉપર આવી ગયો. ક્ષીણોના સમૂહોની ઉપર અને પર્વતોના ખડો ઉપર હું કાંઈક વિશ્રાંતિ લેતો હતો, એટલામાં જળના મોટા પ્રવાહે કિંવા તરંગે આવી મને વૈરીની પેઠે ત્યાંથી ક્યાંય ફેંકી દીધો.<sup>૩૮-૪૦</sup> આમ નાના પ્રકારની ગતિવાળા તરંગો વડે ભરપૂર એવા જળના સમૂહમાં હું વહ્યો જતો હતો અને દુઃખિત ચિત્તવાળો થઈ રહ્યો હતો. મેં જોતો અનુભવ ન કર્યો હોય એવું કશું પણ દુઃખ આ જગતમાં નથી. હે વ્યાધ! એટલામાં શ્રવિતપર્યંત ઘણા લાંબા કાળ સુધી કરેલા પુરાતન અભ્યાસથી અને ચિત્તમાં ખેદ થવાથી મને મારા સમાધિવાળા પૂર્વરૂપનું સ્મરણ થયું કે, 'અહો! હવે મને યાદ આવ્યું. હું ખીજ જગતની અંદર તપસ્વીરૂપ થઈ રહ્યો છું.'<sup>૪૧-૪૩</sup> ખીજ કાંઈની સ્વપ્રદષ્ટિ જોવાની ઇચ્છાથી મેં તેની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે. હું જ પોતે તેના સ્વપ્નની અંદર આ ભ્રમને જોઈ છું.<sup>૪૪</sup> આવી રીતે મને પોતાના પૂર્વરૂપનું સ્મરણ થયું. એટલે હું વર્તમાનકાળના પ્રપચના દઢ અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલ મિથ્યા જ્ઞાન વડે દેખાતા તે દેહ વડે તરંગોમાં વહ્યો જતો હતો; છતાં પૂર્વરૂપના સ્મરણના બળથી હું પરિતાપ પામ્યા વિના સુખિયો થઈ રહ્યો હતો.<sup>૪૫</sup> પ્રવાહમાં વહ્યા જતા, પર્વતો, નગરો, ગામડાંઓ, પૃથ્વીના ખડો અને વૃક્ષોને ધારણુ કરનારા, દેવતાઓ, મોટા નાગો, નારીઓ, નરો અને આકાશચારીઓને વહેનારા અને પ્રવાહની અંદર તણાતાં જતાં મોટા આરંભવાળાં લોકપાલોનાં નગરોને તથા સ્થાનોને ધારણુ કરી રહેતા એ પ્રલયકાળના તરંગોને હું ઝાંઝવાના જળના જવા સાવ મિથ્યા જ સમજતો. પછી પર્વતોની સાથે ઉછાળા મારતા

તર ગોના અને પર્વતોના પરસ્પર થતો સંઘર્ષ થતો જોઈને તથા વારંવાર જગતનો નાશ થયા કરતો જોઈને મેં વિચાર કર્યો કે, 'અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે કે, જન્યતુ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ ત્રણ નેત્રને ધારણ કરનારે અને ઈશ્વરનો અશ હોવાથી ઈશ્વરરૂપ એવા આ જીવ આ માયારૂપી મહાસાગરની અંદર જૂના ધાસની પેઠે પ્રવાહમાં વહ્યા જાય છે. ખરેખર ! ખેદની વાત છે કે, નિર્દય વિધિને કશું પણ અકાર્ય નથી' જન્મ પ્રાતઃકાળમાં જળમાં પડેલી સૂર્યની પ્રભા વિકાસિત થયેલા કમળોને દેખાડી આપે છે, તેમ આ ધરો પણ પોતાની ચારે બાજુની ભીંતો પડી જતાં પ્રકટપણે પોતાની અંદરના ભાગની શોભાને દેખાડી આપે છે.<sup>૪૧-૪૦</sup> અહો ! આશ્ચર્ય છે કે, આ ગંધર્વ, કિન્નર, નર, અમર અને નાગોની સ્ત્રીઓ વારંવાર ચક્રીઓમાં અથડાવાથી તથા પોતાના નિલાસોથી વ્યાકુળ થઈ રહી છે. તેઓ જાણે પરાગને લીધે ભ્રમરરૂપી હારને ધારણ કરી રહી હોય અને જાણે મુખ, હાથ, પગ આદિ અવયવરૂપી કમળો વડે સુશોભિત એવી નિર્મળ જંગમ નદીઓ હોય એવી દેખાય છે. તે સર્વ આ તરંગોના સપાટાઓમાં ઊછળતી દેખાય છે.<sup>૪૨</sup> વિદ્યાધરીઓની જુજરૂપી લતાઓમાં રહેલા ચક્રાંતમણિઓની અંદર જાણે ડોડીઓના જુદા જુદા વિભાગોના દેખાવ આપનારા અને મણિઓના જળિયાંની શોભાને ધારણ કરી રહેલા એવા દેવતાઓનાં, દૈત્યોનાં તથા નાગોનાં મોટાં વિશાળ ધરોના ભીંતના માગો, આ પ્રલયકાળના અત્યંત વિસ્તારવાળા જળની અંદર સુવર્ણનાં વહાણોના સમૂહની પેઠે ચારે બાજુ ભમ્યા કરે છે.<sup>૪૩</sup> પડી જતાં મણિમય રત્નો અંદર રહેલો ઇન્દ્ર પણ આ પ્રલયકાળના જળની અંદર તણાઈ જાય છે, તે જાણે ઇન્દ્રાણી-કુંકુમના ચિહ્નવાળા તથા મંદાન-મંત હાથીના વિશાલ સ્તનભારને વિષે રતિ કરતાં

કરતાં લાગેલા શ્રમને દૂર કરવા માટે જળક્રીડાનું સુખ ભોગવવા સારું તરંગોમાં હીચકતો હોય એમ જણાય છે.<sup>૪૪</sup> ખેદની વાત છે કે, આ વાયુઓ જળના ઊછળવાથી અંતરિક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે અને નક્ષત્રોરૂપી ચપળ પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરે છે. દેવતાઓનાં પડી જતાં વિમાનો વડે યુક્ત એવા આ મેરુપર્વતના ઉદાનમાં પ્રવેશ કરી, તેઓ જાણે કોઈ મનુષ્યો મંગળને માટે અક્ષત સહિત પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરતાં હોય, તેમ વાયા કરે છે.<sup>૪૫</sup> આકાશમાં ક્ષોભને પામી ગયેલા તેમજ પર્વતના જેવા ભયાનક એવા જળતરંગોની શિખાઓએ પ્રલયકાળના આ જળને ઊંચે ફેંક્યું છે અને યંત્ર વડે ઊંચે ફેંકેલા સુવર્ણના પાષાણના જીવું તે ચળકી રહ્યું છે. બ્રહ્મલોકની અંદર અનેક દળો વડે વીંટાયેલ કમળની વચલી પાંખ-ડીમાં જોડેલા અને ધ્યાનમાં જ એકનિષ્ઠ થયેલા બ્રહ્માના આસનરૂપ કમળ સુધી જઈ પહોંચી તે ત્યાંથી પાછું વળે છે.<sup>૪૬</sup> હાથીઓ, ઘોડાઓ, સિંહો, નાગો, વૃક્ષો, પર્વતો, વનો અને પૃથ્વીના આકારને ધારણ કરી રહેલા, અતિ ઘાટા ઘોષા-ટના અવાજ વડે અતિ ભયંકર અને કનકમય એવાં દેવતાઓનાં તથા દાનવોનાં નગરોરૂપી વીજળીઓ વડે શોભાયમાન આ તરંગોના સમૂહો આકાશની અંદર મેઘોની પેઠે ભ્રમણ કરે છે.<sup>૪૭</sup> અતસી (અળશી)ના પુષ્પની શોભાને ધારણ કરી રહેલા પ્રલયસમુદ્રના જળની અંદર ઉત્પન્ન થતા તરંગોમાં પાણીનું પૂર થમને પણ જાણે કોઈ બીજો યમ આવી ખેંચી જતો હોય તેમ તાણી જાય છે.<sup>૪૮</sup> આ સર્વ લોકપાલો અને લાખો નાગો પોતાના આશ્રયરૂપ મેરુ આદિ પર્વતોની સાથે તથા પોતાનાં નગરોની સાથે જળની અંદર ડૂબી જાય છે. વળી નગરો વગેરેની અંદરનાં ખર્જનાઓમાં તથા પર્વતોની શુક્રાઓમાં પાણીનાં પૂરા પ્રવેશ કરી ગયાં છે. તેમને પાછાં હડસેલવા માટે વાયુના ગડગડાટના અવાજ

આવી રહ્યા છે. આથી પાણીનાં પૂર ઠેક અંદર સુધી પહોંચી ગયાં છે, એવું અનુમાન બાંધી શકાય છે.<sup>૫૮</sup> પાતાળ, ભૂતળ (પૃથ્વી), આકાશ અને દિશાઓના તોટા મહાકષ્ટે પણ માંડ રોટ્ટી શકાય તેવા જળના તરંગોથી પુરાઈ ગયાં છે. તેમાં ઇન્દ્ર, યમ અને યજ્ઞોના તથા દેવદાનવોના સમૂહો, પોતાનાં ગામો, નગરો, વિમાનો, પર્વતો તથા વૃક્ષો સાથે માછલાંની પેઠે ભમ્યા કરે છે. અહો ! કષ્ટની વાત છે કે, જમ માતાની (ગાયત્રી) બંધા (બંધ) ગોવાળના દોહવા સમયે વાહરકાના બંધનને માટે નિમિત્તરૂપ થઈ જાય છે, તેમ સર્વાત્મા નારાયણનું આ જળરૂપ શરીર પણ પાણીમાં તણાતા જતા સર્વ લોકોના પ્રલયને માટે નિમિત્તરૂપ થાય છે.<sup>૫૯, ૬૦</sup> અહો ! પરસ્પર એકબીજાને વળગી રહેનારા દેવદાનવોનો ડુબી જવાનો શબ્દ સંભળાય છે અને તે પોતાને માટે કિંવા પોતાની સ્ત્રી માટે થનારા મોટા કોલાહલ વડે આકુળ જણાય છે.<sup>૬૧</sup> કોલાહલ વડે આકુળ થઈ રહેલાં દેવતાઓનાં અને દાનવોનાં ઉત્તમ નગરો વેગપૂર્વક પડે છે, એટલે જળસમૂહો વિશેષ ક્ષોભ પામે છે. અંદર ભરપૂર ભરાઈ રહેલ અને ભમ્યા કરતાં વાદળો-ઓના સમૂહો વડે ઘાટી થઈ રહ્યા જવી દેખાતી દિશાઓ એ જળસમૂહોથી ભરપૂર ભરાઈ રહી છે. તે દિશાઓમાં જાણે પ્રસિદ્ધ રીતે જળની ભી તોનો બંધ બાંધેલ હોય એમ ભાસે છે.<sup>૬૨</sup> અહો ! કષ્ટની વાત છે કે, પ્રલયકાળનું આ જળ પોતાની ચક્રીઓ અને તરંગોના વ્યાપારો વડે ફરી વળી, સૂર્યને પણ સારી પેઠે નીચે ખેંચી લાવેલ છે. અરે ! આ કુબેર, યમ, નારદ અને ઇન્દ્ર આદિ પણ જળરૂપી મેધોના સમૂહો વડે જીવવામાં અસમર્થ બની પ્રાણને મૂટ્ટી દે છે.<sup>૬૩</sup> શ્રદ્ધા, ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ આદિનાં નગરોના ખડો સાથે આ સંકટકારક પ્રલયજળ અથડાય છે, ત્યારે વચમાં જ્યાં પોતાના દેહને ખરાબ

રીતે કુટાઈ જતો દેખે છે, તેઓમાં પણ જ્યાં તત્ત્વલ છે, તેઓ તો આ જળની અંદર વહ્યા જતા પોતાના શાંત (મૃતતુલ્ય થઈ રહેલ) અને જડ એવા દેહને તેના અભિમાનથી રહિત થઈને શખરૂપે જ વહન કરે છે. (તેથી તેમને છેદ-સેદ આદિનું દુઃખ વધારે અસર કરતું નથી).<sup>૬૪</sup> ખેદની વાત છે કે, પૃથ્વીમાં અતિ મૂર્ખરૂપે પ્રસિદ્ધ એવો આ સ્ત્રીસમૂહ અહીં અધમૂઆ જતો થઈ રહ્યો છે. તેની રક્ષા કરવાને ખીજો કાણુ સમર્થ છે ? આ મનુષ્યોનો સમૂહ કાળના દાંતો વડે ચવાય છે અને તેઓ પરસ્પર એકબીજાની રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી.<sup>૬૫</sup> પર્વતોને પણ ફાટી નાખનારા અને સર્પની પેઠે ગતિ કરી રહેલા આ વિશાળ તરંગો ઉછાળા મારી રહ્યા છે. દેવતાઓનાં નગરો તેમની અંદર પ્રથમ પોતાનાં શરીરને વહાણની પેઠે જાંચે ઉછાળે છે અને પછી પાછાં તરત જ ડુબી જાય છે. આ ત્રણે લોક કાળ વડે નિર્મૂળ થઈ જાય છે, ત્યારે તે એક મહા-સાગરરૂપી તળાવ થઈ રહે છે. ચપળ થઈ રહેલા દ્રીપો, મોટા પર્વતો, દેવતાઓ, દૈત્યો, નાગો, મનુષ્યો, અસરાઓ, ચારણો અને હાથીઓથી તે સાગરજળ કપાઈ ગયેલ મૂળવાળાં કમળોની પેઠે વ્યાપ્ત છે. અહો ! કષ્ટની વાત છે કે, મોટી સમૃદ્ધિવાળા અને મોટા વૈભવોવાળા જગતને નિયમમાં રાખનાર ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ ક્યાં ચાલ્યા ગયા ?<sup>૬૬, ૬૭</sup>

દ્વીપાદ્રીન્દ્રસુરાસુરોગનૈર્નાગાંપ્સરધારૈ-  
ર્ચ્યાંસં ધારિવિલોલિતૈઃ સરસિજૈરાલંનમૂર્તિરિવ ।  
एकांमोधिसरःस्थितं त्रिभुवनं कालेन निर्मूलितं  
कष्टं ते क्व गता महर्द्धि विमवा देवा जगन्नायकाः  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગન્નાયકવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૩૬ મો સમાપ્ત



## ઠસર્ગ ૧૪૦ મો

દદ્યની કલ્પનાનું વર્ણન

॥ વ્યાધ ઉવાચ ॥

મગવંસ્ત્વાદ્યસ્તાંતામવસ્થાં ચ કથં ગતઃ ।

કથં ધ્યાનપ્રયોગેણ તદા નોપશમં ગતઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાધ યોદ્યોઃ—હે મહારાજ ! આપ જેવો જ્ઞાન વડે અને યોગ વડે સિદ્ધ થયેલો પુરુષ તે તે વર્ણવેલી અવસ્થાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ? તે જ સમયે તે ધ્યાનના પ્રયોગ વડે શા માટે ઉપશમને પ્રાપ્ત ન થઈ ગયો ?<sup>૧</sup>

મુનિ યોદ્યોઃ—જગતો બ્રાતિરૂપ છે અને તેઓ આકાશની અંદર આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં આવતા નાના પ્રકારના નાશો વડે પ્રલયસમયમાં નાશને પામી જાય છે. કોઈક સમયે પ્રલયમાં કમથી નાશ થવા માટે છે અને કોઈક સમયે અણુધારી રીતે દિશાઓમાં કોઈ વિકાર (તોફાન) થઈ આવતાં, સાતે સમુદ્રો એક જ વખતે ભેગા થઈ જઈ તરતમાં પ્રલય થઈ જાય છે.<sup>૨</sup> મેં તમને જ ઉપર વર્ણન કરી ખતાવેલ છે, તે પ્રલય સાતે સમુદ્ર વિકારને પામી જતાં તકાળ જ થઈ ગયો હતો. આથી દેવતાઓ ન્યાં એ હકીકત હિરણ્ય-ગર્ભને કહેવા માટે જતા હતા, ત્યાં તો જળ આવી પહોંચ્યું અને તેમને તાણી ગયું.<sup>૩</sup> બીજું હે વ્યાધ ! આ કાળ સર્વની કસોટી કરનારો અને સર્વને ગળી જનારો છે. જે સમયમાં જે અવશ્યભાવિ હોય છે, તે તો થાય જ છે.<sup>૪</sup> ન્યારે ક્ષયકાળ નજીક આવે છે, ત્યારે સર્વથા સર્વત્ર મહાન પુરુષોનાં પણ બળબુદ્ધિ અને તેજ બદલાઈ જાય છે.<sup>૫</sup> વળી હે વ્યાધ ! મેં આ જ ઉપર તમને વર્ણવી ખતાવ્યું છે, તે સ્વપ્નની અંદર જોયેલ છે. સ્વપ્નમાં શું નથી સંભવતું ? અધુન

સંભવે છે. આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે.<sup>૬</sup>

વ્યાધ યોદ્યોઃ—કલ્યાણનું સ્વરૂપ જાણનારા હે સમર્થ મુનિમહારાજ ! આ જ સર્વ તમે કહ્યું, તે જો મિથ્યા હોય અને તે ઠેવળ સ્વપ્નના સંબ્રમભાવરૂપ હોય, તો પછી તેનું વર્ણન કરી ખતાવવાથી પણ અહીં શું ફળ છે ?<sup>૭</sup>

મુનિ યોદ્યોઃ—હે મહાબુદ્ધિશાળી વ્યાધ ! અહીં આ સમયે તમને યોધ કરવારૂપી એક મોટું કાર્ય રહ્યું છે. તમને વર્ણવેલા સ્વપ્નપ્રપંચની સાથે આ દેખાતા પ્રપંચની સમાનતા અતુ ભવમાં આવતાં તમે આ દશ્યને પણ સ્વપ્ન જેવું સમજો અને તેનું બ્રહ્માત્મકપણ જણાત તમને પોતાના સત્ય આત્મસ્વરૂપનો યોધ થાય એ જ મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. હવે પાછું હું જે કથાશેષ કહું તે સાંભળો.<sup>૮</sup> હું ત્યારે તે પ્રાણીનાં જોજની અંદર રહ્યો હતો અને સ્વપ્નની અંદર બ્રાતિને લીધે બ્રમણ કરતો હતો. પ્રલયકાળના મહાન્મત સમુદ્રના વેગની અંદર તણાતાં જતાં મેં જેવા માંડ્યું, તો ક્ષોભને પામેલા વજ્ર વડે ત્રાસને પ્રાપ્ત થયેલ પાંખોવાળા મોટા પર્વતોના સમૂહની પેઠે તે સર્વ જળ તરંગ આદિ સહિત કાણ જાણે ક્યાંય જતું જણાયું.<sup>૯,૧૦</sup> હું તે પ્રવાહમાં તણાતો હતો અને દેવયોગે હું તટ ઉપર જઈ પહોંચ્યો. શિખરના પ્રાંતભાગ જવા તે તટનો આશ્રય કરી હું ત્યાં જ રોકાઈ રહ્યો.<sup>૧૧</sup> પછી તરંગોના ઉપરના ભાગમાં રહેલા પરપોટાના જવા દેખાતા ગ્રહ—નક્ષત્ર આદિ દેવતાઓ વડે આકાશને તારાવાળું બનાવી દેનાર તે સર્વ જળ ક્ષણભાતમાં ક્યાંય જતું રહ્યું.<sup>૧૨</sup> તે જળ ત્યારે પાતાળની અંદર જઈ પહોંચેલા તારાઓના સમૂહો વડે જાણે અંદર મણિમય હોય તેવું દેખાતું હતું, આવનોમાં ગોથાં ખાનારાં પર્વતોનાં બૂનાં ધાસો વડે યુક્ત હતું, સુવર્ણમય દ્વીપના જેવો દેખાવ આપનારાં દેવતાઓનાં નગરોનાં મંદિરો વડે તે વ્યાપ્ત હતું અને તે

\* આ એકસોગાળીસમા સર્ગમાં પ્રલયસમુદ્રની નિગતિ થતાં, ઋષિના ગામડામાં બ્રાહ્મણરૂપે સ્થિતિ અને પ્રાણીના શરીરમાંથી બહાર નીકળવું, ઇત્યાદિ વર્ણન કરવામાં આવશે.

ભક્તિ કરતી દેવાંગનાઓરૂપી ગૃહ કમલિની-  
ઓના સમૂહ વડે સુશોભિત હતું.<sup>૧૪,૧૫</sup> વચમાં  
વહ્યા દરતા તથા પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના જવા  
શ્યામ શેવાળનાં સમૂહથી તે ભરેલું હતું અને  
વીજળીરૂપી ગોરાચન જવા સુંદર મકરંદને ધારણ  
કરી રહેલ વરસાદરૂપી નીલકમળો વડે તે અસંત  
ભરપૂર હતું.<sup>૧૬</sup> તે સ્ફુર્યા કરતાં જળખિંદુઓ વડે,  
ઝાકળ વડે, મેઘો વડે તથા પર્વતો વડે દિશાઓ-  
માં તટનાં જવો આકાર રચતું હતું અને હાજ-  
ળતા તરંગોની અંદર સંદિગ્ધ રીતે તણાતા  
જતા કલ્પવૃક્ષોના સમૂહને તે ધારણ કરી રહ્યું  
હતું. તરંગ આદિ સહિત તે જળ ક્ષણ વારમાં  
ક્યાંય આદ્યું ગયું.<sup>૧૭</sup> પછી, અંદર સુકાઈ ગયેલ  
એવી મહાસાગરરૂપી એક ખાઈ જોવામાં આવી.  
તેની અંદર ઠાઈ સ્થળે સહ્યાદ્રિ ગળી ગયા  
જણાતો હતો અને ઠાઈક ઠેકાણે મંદરાચળ  
પર્વત શિયેલ થઈ જવાથી તેના સંબંધમાં  
સંશય થતો હતો.<sup>૧૮</sup> ઠાઈક સ્થળે ચંદ્ર, યમ,  
ધન્વ અને તક્ષક કાલવમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા  
અને ઠાઈક ઠેકાણે નીચી શાખાખાળાં કલ્પવૃક્ષો-  
નો સમૂહ કાલવમાં નિમગ્ન થઈ રહેલો દેખાતો  
હતો.<sup>૧૯</sup> ઠાઈક ઠેકાણે લોકપાલોનાં મંથિઓ  
તથા હાથો કમળોની પેઠે વીખરાયેલાં જણાતાં  
હતાં અને ઠાઈક ઠેકાણે કમળોની પેઠે વિશ્રાંત  
થઈ રહેલા રુધિરના ધરાઓ વડે ઘોળો તથા રાતો  
રંગ જોવામાં આવતો હતો.<sup>૨૦</sup> ઠાઈક ઠેકાણે ઠેક  
કંઠપર્વત ડૂબી ગયેલ તથા દોલાહલ કરી રહેલ  
વિદાધરીઓનો સમૂહ જોવામાં આવતો હતો  
અને ઠાઈ સ્થળે સ્વપ્નની પેઠે મરી ગયેલ તથા  
હાથીઓ જવા મદોનમત એવા યમના વાહનરૂપ  
ઉગ્ર મહિષો (પાકાઓ) નો ખડકલો હતો.<sup>૨૧</sup>  
ઠાઈક ઠેકાણે ખૂંચી ગયેલા મોટા દેહવાળો ગરુડ-  
રૂપી મેરુપર્વત દેખાતો હતો, તો વળી ઠાઈક  
સ્થળે પૃથ્વીની અંદર પડેલા યમદંડ વડે મોટી  
પાજો (સેતુ) જાણે મત બની ગઈ હોય, તેમ

જળને રોઝી શકવામાં અસમર્થ જણાતી હતી.<sup>૨૨</sup>  
ઠાઈ ઠેકાણે પ્રજ્ઞાજ્ઞા મરી ગયેલા હંસ વડે  
કાલવવાળી થયેલી તે જમીન જાણે મંદહાસ્ય  
કરતી હોય તેવી દેખાતી હતી અને ઠાઈક સ્થળે  
કાલવમાં અર્ધો ખૂંચી ગયેલ ઔરાવત હાથી જોવા-  
માં આવતો હતો.<sup>૨૩</sup> એટલા સમયમાં હું વચમાં  
કિનારા પરના ઠાઈ શિખરે આવ્યો અને શ્રમને  
લીધે તેના ઠાઈ (મુનિના) આશ્રમમાં વિશ્રાંત  
થઈ રહ્યો. ત્યાં મને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ.<sup>૨૪</sup> હું  
ત્યારે પૂર્વની તે જ વાસના વડે યુક્ત હતો. આમ,  
પોતાના ઓજની અંદર રહીને પણ, સુપુષ્ટિ  
અવસ્થા પછી મને પ્રાપ્ત થયેલી નિદ્રાની અંદર  
મેં પ્રથમના જોવા જ (પ્રાણીના ઓજની અંદર  
દેખાયેલા પ્રલયના જોવા જ) પ્રલય જોયો.<sup>૨૫</sup> એ  
જોઈ મને બમણું દુઃખ થવા માંડ્યું. હું ધણા  
કાળ સુધી આકુળ બની ગયો. પછી, જગી જતાં  
મેં જોવા માંડ્યું, તો તે પ્રાણીના હૃદયની અંદર  
રહેલ તે જ (મુનિના આશ્રમવાળું) પ્રથમનું  
શિખર મારા જોવામાં આવ્યું.<sup>૨૬</sup> પછી તેની  
અંદર બીજા દિવસે સૂર્યના ઉદય વડે સુંદર અને  
લોઠા, આકાશ, પૃથ્વી, શૈલ આદિ સહિત એવું  
જગત મેં દીઠું. જમ વૃક્ષની શાખામાંથી પલ્લવ  
આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મારા ચિત્તમાંથી જ  
સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ  
અને દિશાઓ ઉત્પન્ન થઈ ગયાં.<sup>૨૭,૨૮</sup> પછી તે  
પદાર્થો સાથેની પૃથ્વી મારા જોવામાં આવી અને  
હું પ્રથમની વાત ભૂલી જઈ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત  
થઈ ગયો.<sup>૨૯</sup> મને ઉત્પન્ન થયે આજ સોળ વર્ષ  
થયાં, આ મારા પિતા છે, આ મારી માતા છે  
અને આ મારું ઘર છે એવી પ્રતિજ્ઞા પણ મને  
એકદમ ઉત્પન્ન થઈ આવી.<sup>૩૦</sup> ત્યાં ઠાઈએક ગામ  
મારા દેખવામાં આવ્યું અને તેમાં ઠાઈએક  
પ્રાણજનો આશ્રમ મેં દીઠો. એ આશ્રમમાં  
મારું ઘર પણ જોવામાં આવ્યું અને તેમાં મારો  
બંધુવર્ગ પણ મેં જોયો. હવે, હું તે ગામના ધરની



અદર મારા બધુઓ સાથે રહેતો હતો ને જાત્રા  
આદિ અવસ્થાનો અનુભવ કરતો હતો. આમાં  
મારાં અનેક રાત્રિદિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યાં  
અને તે ગામ, ધર વગેરે ખરેખર સત્ય હોય તેવું  
મને જણાવા લાગ્યું.<sup>૩૧, ૩૨</sup> પ્રથમ વળવેલા દામ-  
વ્યાસ-કટના આપ્માનમાં કટ પોતે વાસના રહિત  
હતો, છતાં મત્સ્યના સહવાસથી તે પૂર્વની વાત  
ભૂલી જઈ મત્સ્યરૂપ બની ગયો હતો.<sup>૩૩</sup> તે જ  
પ્રમાણે મને પણ ગામડાના લોકોના સહવાસના  
તેવા અભ્યાસથી કાળે કરી પ્રથમની જ્ઞાનદૃષ્ટિનું  
વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું અને હું ગામડામાં રહે  
નાર એક બ્રાહ્મણરૂપ થઈ રહ્યો હતો. મારી આસ્થા  
કેવળ પોતાના દેહમાત્રમાં જ બંધાઈ ગઈ હતી  
અને વિવેકભૂમિને તો મેં ઘણે દૂર મૂકી દીધી  
હતી.<sup>૩૪</sup> શરીરને જ મેં મારા આત્મારૂપ માની  
લોધું હતું અને હું કેવળ દારા (સ્રી)માં જ લંપટ  
થઈ રહ્યો હતો. વાસનાને જ મેં સ્વભાવની અંદર  
સ્થિરતાથી ધારણ કરી રાખી હતી અને હું એકલું  
ધન સંપાદન કરવામાં જ કેવળ તત્પર થઈ રહ્યો  
હતો.<sup>૩૫</sup> મેં વૃંદ્ય થઈ ગયેલી સર્વ ગાયોરૂપી ધન-  
નો સંગ્રહ રાખ્યો હતો. ધરના આંગણમાં રોપેલ  
લતાઓ વડે મેં ધર આદિનો સર્વ ભાગ ઢાંકી  
દીધો હતો. અગ્નિનો, ખેતર આદિ જમીનનો  
અને પશુ આદિ પ્રાણીઓનો મેં સંચય કરી  
રાખ્યો હતો. કમંડલુ આદિ પાત્રોનું પણ મેં  
ઉપાર્જન કરી રાખ્યું હતું.<sup>૩૬</sup> ચપળ વૃક્ષોની  
અંદર હું આસ્થા બાંધી બેઠો હતો, નિરંતર  
લોકોના આચારોમાં તત્પર રહેતો હતો અને  
ધરના પડખામાં જોગેલ લીલાં ધાસવાળી સ્થલી-  
ઓમાં હું સ્થિતિ કરી રહ્યો હતો.<sup>૩૭</sup> શાકોની  
અને શાકવાળી વાડીઓની રચના કરવામાં અને  
તેની સંભાળ લેવામાં હું મારા દિવસો કાઢતો  
હતો. નદીઓ, ધરાઓ, મહાનદીઓ, તીર્થો અને  
તળાવોની અંદર સ્નાન કરવામાં હું તત્પર રહેતો  
હતો. મેં ઘણાં કષ્ટે ગોમય (છાણ), અન્ન,

પીવાનું જળ, સ્નાનનું જળ, લાકડાંઓ અને  
સમિધોનો સંચય કરી રાખ્યો હતો. અમુક કાર્ય  
છે અને અમુક અકાર્ય છે, એવા પ્રકારના પાશ  
વડે હું પરવશ બન્યો હતો.<sup>૩૮</sup> એવી રીતે  
આયુષ્ય ગાળતાં મારાં સેકડો વર્ષ આટલાં ગયાં.  
પછી, કોઈએક દિવસે મારે ત્યાં દૂરથી એક  
આત્મજ્ઞાની તપસ્વી અતિથિ આવ્યા.<sup>૪૦</sup> મેં  
તેમની પૂજા કરી અને તેમણે મારે ઘેર વિશ્રામ  
લીધો. તેમણે સ્નાન કરી ભોજન કયું અને પછી  
રાત્રિએ શય્યામાં સ્થિતિ કરી કટલીક કથાઓ  
પણ કરી.<sup>૪૧</sup> નાના પ્રકારની દિશાઓ, દેશો,  
પર્વતો અને પૃથ્વી ઇત્યાદિના વ્યવહાર વડે મનો-  
હર તેમજ અનેક પ્રકારનાં રસોના આશ્રયરૂપ  
એવો કોઈ એક કથાપ્રસંગ નીકળતાં તે મહાત્મા-  
એ મને આ બોધ કર્યો:<sup>૪૨</sup> 'આ સર્વ ચિન્માત્ર  
છે, અનંત છે અને અવિકારી છે. એ ચિન્માત્ર-  
તત્ત્વ યથાસ્થિતપણે પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યા છતાં  
બધે જગતરૂપે (વિવર્તભાવથી) થઈ રહ્યું હોય  
એમ જણાય છે.<sup>૪૩</sup> આ પ્રમાણે મને બોધ  
આપતાં હું એ બોધમાં તદ્દતીન થઈ ગયો અને  
પ્રથમના સર્વ વૃત્તાંતનું મેં ધારણાને લીધે  
સ્મરણ કરવા માંડ્યું.<sup>૪૪</sup> આમ, મેં પોતાના  
એ વૃત્તાંતનું સ્મરણ કયું, તો જના ઉદરની  
અંદર મેં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે પ્રાણી (સર્વ જગત  
તેના ઉદરમાં રહેલ હોવાથી) અને વિરાટરૂપે  
સમજાયું. પછી, મેં તેમાંથી બહાર નીકળવા  
માટે ઉદ્યોગ કર્યો.<sup>૪૫</sup> એ પ્રાણીના ઉદરની અંદર  
વિસ્તીર્ણરૂપે રહેલ અને પૃથ્વી, સમુદ્ર, પર્વત  
તથા નદીઓ વડે વીંટાયેલ તે જગતમાં હું ભ્રમણ  
કરી રહ્યો હતો, પણ ને પ્રાણીના ઉદરમાંથી  
નીકળવાના દ્વારરૂપ એવા તેના મુખને હું  
ખરાબર જણતો ન હતો.<sup>૪૬</sup> એટલે પછી બાંધેલો  
વડે વીંટાયેલ તે પ્રદેશને નહિ છોડતાં, મેં  
તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે તેના પ્રાણવાયુ-  
માં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૪૭</sup> અહીં રહેલા આ વિરાટરૂપ

પ્રાણીની બહારની રચનાને અને બીજા વિરાટ-  
માં રહેલ તેની અંદરની સર્વ રચનાને હું  
જેઈશ.' એવો મેં બુદ્ધિ વડે નિર્ણય કર્યો અને  
તદનુકૂળ ધારણા બાંધી. પછી મેં તે પૂર્વ પ્રદેશ-  
નો ત્યાગ કર્યો અને જમ પુષ્પમાંથી સુગંધ  
બહાર નીકળે છે, તેમ હું પણ તે પ્રાણીના  
પ્રાણની સાથે બહાર નીકળ્યો.<sup>૪૮, ૪૯</sup> હવે, પ્રાણ-  
પવનરૂપી એક યજ્ઞનો આશ્રય લઈને હું એ  
પ્રાણીના સુખરૂપી કાતરમાં આવ્યો. પછી પવન-  
રૂપી રથ વડે હું બહાર નીકળી ગયો અને પાસે  
જેવા લાગ્યો.<sup>૫૦</sup> ત્યારે પ્રથમની પેઠે મારા  
દેહ પદ્માસન વાળી બેઠેલો મારા જેવામાં  
આવ્યો. તે દેહ પર્વતની શુદ્ધાની અંદર આવેલા  
કાઈએક ઋષિના રહેવાના આશ્રમની અંદર  
શિષ્યોથી રક્ષા કરાયેલો હતો.<sup>૫૧</sup> મારી પાસે  
રહેલા અને મારી રક્ષા કરનારા તે શિષ્યોનો  
એક સુદૃઢમાત્ર સમય જ ત્યારે વ્યતીત થયો  
હતો.<sup>૫૨</sup> મેં જના હૃદયની અંદર પ્રવેશ કર્યો  
હતો, તે પુરુષ પણ કોઈ દેહાણે ઉત્સવમાં ખાધેલ  
મિઠાનથી તૃપ્ત થઈ સુખપૂર્વક પીઠ નીચે રાખી  
ચતો સૂતો હતો.<sup>૫૩</sup> આ સર્વ આશ્ચર્ય જેઈ મેં  
દ્રાઈને કશું પણ કહ્યું નહિ, પણ પાછો ફરી વાર  
કૌતુક જેવાની ઇચ્છાથી હું તેના જ હૃદયમાં  
પેઠો.<sup>૫૪</sup> આમ, પ્રથમની તે વાસના વડે વ્યાપ્ત  
એવો હું મારા તે જ અંધુએને જેવાની ઇચ્છાથી  
તેના હૃદયની અંદર તેના ઓજના પ્રદેશમાં જઈ  
પહોંચ્યો.<sup>૫૫</sup> હું જ્યાં ગયો, ત્યાં તે અતિ દારુણ  
પ્રલંય પ્રવૃત્ત થયો હતો અને તે જગત પોતાની  
મર્યાદા સહિત રૂપાંતરને પ્રાપ્ત થઈ ગયું હતું.<sup>૫૬</sup>  
ત્યાં બીજા જ પર્વતો મારા જેવામાં આવ્યા,  
પૃથ્વી પણ બીજી જ દેખાઈ, દિશાઓના ભેદ  
પણ બીજા જ પ્રકારના હતા અને જગતની  
સ્થિતિ પણ બીજા જ પ્રકારની થઈ ગઈ હતી.<sup>૫૭</sup>  
તે અંધુએ, તે ગામ, તે પૃથ્વીનો ભાગ અને તે  
દિશાનો પ્રદેશ એ સર્વ બધું પવને ઉડાડી ક્યાંય

લઈ જવાયું હોય, તેમ કોણ બધું ક્યાં ચાલ્યું  
ગયું. મને તેની કશી ખબર પડી નહિ.<sup>૫૮</sup> હું એ  
જગત તરફ જોવા લાગ્યો, તો સર્વ જુદા જ  
પ્રકારનું થઈ રહ્યું હતું. તેની રચના કાંઈ અપૂર્વ  
જણાતી હતી અને બધું પ્રથમનાથી કોઈ બીજું  
જ જગત હૃદય પામ્યું હોય એવું લાસતું હતું.<sup>૫૯</sup>  
તેમાં ખાર સૂર્યો તપતા હતા, દશે દિશાઓ  
બળતી હતી અને ટાઢને લીધે ઠરી ગયેલા જળ-  
ની પેઠે હિમાલય આદિ પર્વતો બળાકારથી  
ગળી જતા હતા.<sup>૬૦</sup> પ્રત્યેક દિશામાં અને પ્રત્યેક  
પર્વતમાં વનોની પંક્તિઓ પ્રજ્વલિત થઈ રહી  
હતી અને તે સર્વ રત્નની સમૃદ્ધિ ભરમ થઈ  
જવાથી સ્મરણપથને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી.<sup>૬૧</sup>  
સર્વ સમુદ્રો સુકાઈ ગયા હતા, પોતાની પાસે  
દિશાઓમાં રહેલા પ્રયંડ પવનો વાતા હતા  
અને આખું ભૂમંડળ અંગારાઓના ઢગલારૂપ  
થઈ ગયું હતું.<sup>૬૨</sup> પ્રથમ પાતાળમાંથી, પછી  
પૃથ્વીમાંથી અને પછી દિશાઓમાંથી એમ  
જવાળાઓ નીકળવા લાગી હતી અને આખું  
જગત જવાળાઓના એક સમૂહરૂપ બની જઈ  
સંધ્યાકાળનાં વાદળોની પેઠે રાત્રી થઈ ગયું હતું.  
જમ સુવર્ણમય કમળના કાશની અંદર ભરેલ  
ફરતાં ફરતાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ હું જવાળાઓ  
વડે ભરપૂર ભરેલા તે ઘરની અંદર પાસે જઈને  
પેઠો. આમ હું તેમાં પત ગિયાની પેઠે પેઠો હતો,  
છતાં (આતિવાહિક દેહના દઢ નિશ્ચયને લીધે)  
મને દાહ-વિકાર આદિનું કુઃખ થયું ન હતું.  
હું વાયુની ધારણા વડે પવનરૂપ થઈ રહ્યો હતો  
અને જવાળાઓ રૂપી મહામેઘની અંદર વીજળી-  
ની પેઠે સારી પેઠે ભ્રમણ કરતો હતો. જવાળા-  
ઓના ઝપાટામાં મારું શરીર ચપળ થઈ રહ્યું  
હતું અને રથજકમળના ખ ડોમાં ભમતા ભમરા-  
ના જેવી મારી શોભા જણાતી હતી.<sup>૬૩-૬૫</sup>

જ્વાલામયે સાધુમહામ્બુગૃહે અમામ્બું  
વિદ્યુદિવાનિલાત્મા । જ્વાલાપરિસ્પન્દવિલોલ-

વર્ષા સ્થલાન્નસંહ્રમરોપમશ્રીઃ ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દૃઢપક્વતાવર્ણ-  
ન' એ નામનો સર્ગ ૧૪૦ મો સમાપ્ત

~~~~~  
ઠસર્ગ ૧૪૧ મો~~~~~

કલ્યાન્તનું વર્ણન

॥ મુનિહવાચ ॥

તત્ર દંદહમાનોઽપિ નામર્વં દુષ્કમાગમ્ ।

સ્વમે સ્વમોઽયમિત્યેવ જાનન્નન્નાવપિ ચ્યુતઃ ॥૧॥

મુનિ બોલ્યાઃ—એ કે હું તેની અંદર અગ્નિ
વડે ચોતરફથી વ્યાપ્ત હતો અને અગ્નિમાં પડી
જતો હતો, તો પણ તે સ્વપ્નની અંદર 'આ
સ્વપ્ન છે' એવું મને જ્ઞાન હોવાથી હું દુઃખી
થઈ જતો ન હતો.^૧ જ્વાળાઓના નાના પ્રકારના
અનેક સમૂહો આકાશની અંદર અનેક પ્રકારે
સમૂહરૂપે જોડ્યા કરતા હતા અને તેથી આકાશ
રમણીય જણાતું હતું. એ આકાશમાં મેં જોયા-
ડિયાના ચક્રની પેઠે દેવળ ભ્રમણ કરવા માંડ્યું.^૨
તત્ત્વજ્ઞપણને લીધે હું બુદ્ધિમાં કશો ખેદ લાવતો
ન હતો; છતાં તે જ્વાળાઓમાં ભ્રમવાથી મારું
ચિત્ત કાંઈક થાકી ગયું હતું. મેં એ દાવાનળ
વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો, ત્યાં તો મેઘગર્જના
જવા અતિ ગંભીર સુસવાટને ધારણ કરી રહેલો,
ધૂમ્મા કરતો અને જોડ્યા જતા જગતના પદાર્થો
વડે વ્યાપ્ત એવો પવન વાવા લાગ્યો.^{૩,૪} તે પવન
વનની અંદર મોટા ઘોંઘાટના વેગ વડે જ્વાળા-
ઓની વૃદ્ધિને બમણી પ્રુષ્ઠિ આપતો હતો અને
પ્રવાહમાં વધ્યા જતા અને ક્રૂર કરતા ખાર
સૂર્યો સાથે મિશ્ર થઈ રહેલ જોખાડિયાંઓનાં
ચક્ષોને ધારણ કરી રહ્યો હતો.^૫ તે જ્વાળાઓરૂપી

સધ્યાકાળના મેઘોના સમૂહોથી નીકળેલી સેકડો
અગ્નિરૂપી મહાન નદીઓવાળો હતો અને પર્વતો-
થી પણ બમણાં દેખાતાં માટીનાં ઢેકાંઓ વડે
તથા દેવ-દાનવોનાં નગરો વડે યુક્ત હતો.^૬
આકાશની અંદર ભમ્યા કરતાં ભૂતો વડે બમણાં
જણાતાં એવાં સેકડો નદીઓરૂપી પાત્રોના સમૂહ-
થી તે ભરેલો હતો. વળી, તે સાવ બળેલી, અર્ધ-
બળેલી, નહિ બળેલી તથા પરસ્પર એકબીજા
ઉપર પડતી દેવાંગનાઓને લીધે બમણી દેખાતી
અગ્નિની જ્વાળાઓરૂપી સંધ્યાનાં વાદળાંઓના
સૂક્ષ્મ જળકણને ધારણ કરતો હતો. પડતા
અગારાઓરૂપી જળધારાઓના સમૂહ વડે અને
અગ્નિના તણખાઓરૂપી જળખિંદુઓ વડે તે બધું
પોતાના જોખા દાતોને બહાર કાઢી રહ્યો હોય
તેવો જણાતો હતો.^૭ ભસ્મ રહિત થઈ ગયેલા
શુદ્ધ અંગારાઓના ઉગ્ર સમૂહવાળી જોખાડિયાં-
રૂપી વીજળીને તે પવન ચમકાવી રહ્યો હતો
અને મ્હાન થઈ રહેલ જીર્વં દિશાના મુખને તે
ધુમાડારૂપી અંધકાર વડે ઢાંકી દેતો હતો.^૮ ત્યારે
પૃથ્વીમાંથી અને આકાશમાંથી ચારે બાજુથી
દિશાઓના મુખમાંથી જ્વાળાઓરૂપી સંધ્યા-
કાળના મેઘો નીકળવા લાગ્યા અને તેથી દેવતાઓ
સહિત આ સાતે લોક જ્વાળામય એવા એક
પર્વતની પેઠે પિંડરૂપ બની ગયા.^૯ તે સમયે
તે પવન ઠાઈક પ્રદેશમાં ઊછળવાને લીધે વીજ-
રાઈ ગયેલા અગ્નિના તણખાઓરૂપી સુશોભિત
કેશપંક્તિને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને ઠાઈ
પ્રદેશમાં તે બધું પોતાના ચરણપ્રહાર વડે
ભીતોને ઉડાડી દેતો હોય એવો દેખાવ બતાવતો
હતો. તે દુઃખે કરીને પણ માંડ સહન થઈ શકે
એવા કણકદુ ચન્દને ઉત્પન્ન કરવામાં કુશળ
હતો અને ભસ્મ વડે યુક્ત એવા અવયવોને
ધારણ કરી રહ્યો હતો. વળી તે ઠાઈક ઢેકાણે
ચારે તરફ દૈવાઈ જતી અને સંગ્રહ કરી રાખેલી
જ્વાળાઓરૂપી વસોની પંક્તિઓને ધારણ કરી

* આ એકસેએકતાણીસમા સર્ગમાં સર્વ લોક
વૃદ્ધિની જ્વાળાઓ વડે આકૃષ્ણ થઈ જતાં, પ્રચંડ વાયુ
તેડળા વિશે અને વિદિષ્ઠ એવી અંગારાઓની પ્રુષ્ઠિ-
જ્વાળાઓરૂપી મેઘ વિશે વર્ણન આવશે.

રહ્યો હતો. આવો ભય કર પવન ત્યારે કાળાંશિ
રુદ્રની પેઠે નૃત્યરૂપી લીલા કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ
ગયો હતો.^{૧૧}

કાપિ પ્રોત્કાલક્રીર્ણનલક્ષણકપિલપ્રોહ-
સન્મૂર્ધજાલિઃ કાપિ પ્રોટ્ટીનકુલ્લ્યઃ કદુરટન-
પટુર્ધસ્મસંપિંહવાંહુઃ । કાપિ જ્વાલાપટાલીં પરિ-
દષદમિતઃ સંપતંતીં મૃહીતાં રૌદ્રઃ કર્તુ પ્રવૃત્તો
હર ઇવ સ તદા મારુતો નૃત્યલીલાઃ ॥ ૧૧ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કલ્પાન્તવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૧૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૨ મો

કર્મના અભાવનો નિર્ણય

॥ મુનિરુવાચ ॥

વર્તમાને તદા તસ્મિન્ કષ્ટે સંપ્રાંતસંપ્રમે ।

હ્યમ્માનોઽમમ્યતંતં શ્વેદમમ્યાગતોઽમવમ્ ॥ ૧ ॥

મુનિ બોલ્યાઃ-તે વર્તમાન સમયનું કષ્ટ
અનેક સંપ્રમેના અધિધાનરૂપ હતું. તેની અંદર
હું વશો જતો હતો અને અત્યંત ખેદ પામ્યો
હતો.^૧ હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ તો મને
બીજાના દૈવ્યમાં સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે. શા માટે
હું દુઃસ્વપ્નના દુઃખને વૃથા અનુભવું છું? માટે
આ દશાને છોડી હું નિવૃત્તિ પામું.'^૨

વ્યાધ બોલ્યાઃ-'સ્વપ્ન શું હશે?' એ સંદેહ-
ની શાંતિને માટે આપે બીજાના દૈવ્યમાં પ્રવેશ
કર્યો હતો, તો પછી આપે એ વિષયમાં શો નિર્ણય
કર્યો? આપે જ સર્વ જોયું તે શું હતું? દૈવ્ય-
ની અંદર મહાસાગર ક્યાં હોય? ઉદરમાં
પ્રલયવાયુ કેમ સંભવે? અને દૈવ્યમાં પ્રલયા-
ગ્નિની સ્થિતિ પણ કેમ થટે? અંતરિક્ષ, પૃથ્વી,

વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ, દિશાઓ અને
જગત એ બધું દૈવ્યમાં શી રીતે સંભવે? તે
આપ મને યથાર્થ રીતે કહો.^૪

મુનિ બોલ્યાઃ-સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ
પ્રથમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાનું કયું કારણ સંભવતું
નથી, તેથી સ્પષ્ટ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જ થઈ
નથી. સૃષ્ટિવાચક શબ્દ અને તેનો અર્થ (દૃશ્ય) એ
બંને અધિધાનચૈતન્યનું સ્વરૂપ ન યોગખ્યાયાથી
અજ્ઞાન વડે પ્રતીતિમાં આવે છે; પરંતુ વસ્તુતાએ
જોતાં એમાંનું કયું નથી.^૬ સૃષ્ટિવાચક શબ્દ અને
તેના અર્થરૂપ દૃશ્ય, એ બંનેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ
યોગખ્યામાં આવતું નથી, તેથી તેઓ અજ્ઞાનને
યોગે પરમાત્માને વિશે પ્રસિદ્ધપણે મિત્તરૂપે
દેખાય છે. પરંતુ વસ્તુતા: તે બ્રહ્મરૂપ જ છે. કેમકે
તે નિર્વિંકાર તત્ત્વ જ સર્વશક્તિમાન છે, તેથી તે
અજ્ઞાત અને જ્ઞાન એ બંનેરૂપ થઈ રહ્યું છે.^૭ કે
ભાગ્યશાળી વ્યાધ! તમને અનુભવમાં આવેલ
સ્વપ્ન આદિ સૃષ્ટિનું ખરું તત્ત્વ તમે સમજ
જશો, એટલે તમારા અજ્ઞાનની શાંતિ થઈ
રહેશે.^૮ પરમ સિદ્ધાંતરૂપે જણાતા પરમ પવિત્ર,
અનાદિ અને અનંત એવા પરમપદમાં તમે જશો,
ત્યારે 'સૃષ્ટિ' એવો શબ્દ અને દૃશ્યરૂપ તેનો અર્થ
એ બંને હશે નહિ, એમ મારું કહેવું છે. બાકી
આ વિષયમાં મૂઠ અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં જ
આવતું હોય તે હું જણાવું નથી. તત્ત્વવસ્તુ જ
અવિધાના યોગથી દૃશ્યને રૂપે ભાસી રહેલી છે
અને બોધમાત્ર ચિદાકાશ જ આ સર્વને આકારે
(વિવર્તરૂપે) પસરી રહેલ છે.^૯ એ અદ્વિતીય
ચિદાકાશની અંદર શરીર ક્યાં છે, દૈવ્ય ક્યાં છે,
સ્વપ્ન ક્યાં છે, જળ આદિ ક્યાં છે, જ્ઞાન-અજ્ઞાન
ક્યાં છે અને જન્મ-મરણ આદિ પણ ક્યાં છે?^{૧૦}
અહીં કેવળ સ્વપ્ન ચિન્માત્રતત્ત્વ જ છે. જમ
પરમાણુની પાસે પર્વત સ્થૂલ જણાય છે, તેમ
એ તત્ત્વની પાસે સૂક્ષ્મ આકાશ પણ સ્થૂલ જણાય
છે.^{૧૧} એ અતિસૂક્ષ્મ ચિદાકાશ બહિર્મુખ થઈ,

* આ એકસોબેતાળીસમા સર્ગમાં સ્વપ્ન આદિ
સૃષ્ટિનું તત્ત્વ બ્રહ્મ જ છે, એમ કહેવામાં આવશે; અને
તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં જગતમાં બીજરૂપ એવા કર્મનો
અભાવ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

પોતાના ચિદાકાશરૂપ સ્વરૂપમાં જે કાંઈ કલ્પના કરે છે, તેને તે જગતરૂપે સમજે છે; પરંતુ તે વસ્તુ તાજે આકાશના જેવા નિર્વિકાર એવા પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપથી જુદું નથી.^{૧૨} જમ સ્વપ્નની અંદર કેવળ ચિદાત્મા જ નગરને રૂપે ભાસે છે, પરંતુ વસ્તુતાએ જોતાં નગર આદિ કશું હોતુ નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચિન્માત્રતત્ત્વ જ જગતને રૂપે ભાસે છે, પરંતુ તે જગત કાંઈ જુદું નથી.^{૧૩} ચિદાકાશ તમારા પોતાના આત્મારૂપ છે અને તેની અંદર આ સર્વ દશ્ય અસિદ્ધરૂપે રહ્યું છે. તે શાંત એટલે દશ્યના આભાસથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છે; પરંતુ ચિદ્રૂપ ચક્ષુની અંદર અજ્ઞાનરૂપી તિમિરરોગનો પ્રવેશ થયો છે, તેથી આકાશમાં જમ ચક્ર આદિના જેવા આકાશો જેવામાં આવે છે, તેમ તમને પ્રાંતિકિવા અવિદ્યાને લીધે ભિન્નરૂપ ભાસે છે.^{૧૪} બાહ્ય અમારી દષ્ટિમાં તો જગતની પ્રાતિભાસિક સત્તા પણ નથી, તેમ વ્યાવાહારિક સત્તા પણ નથી. વળી તે સાવ શૂન્ય છે, કિવા તેની પ્રતીતિ જ નથી થતી એમ પણ નથી. પરંતુ જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે તે નિરાકાર, અનાદિ અને અતત એવા કેવળ એક ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૧૫} સ્વપ્નની અંદર કારણ વિના કેવળ એક શુદ્ધ દ્રષ્ટા જ અનેક આકારે ભાસે છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, જયતમાં પણ પ્રતીતિમાં આવતી આ સૃષ્ટિના સંબંધમાં કશું પણ કારણ નથી, અને તેને લીધે દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દશ્ય એ ત્રિપુટી પણ નથી. કાંઈ શુદ્ધ અવર્ણ્ય વસ્તુ જ એ સર્વને રૂપે ભાસે છે અને તે વસ્તુ સ્ફુટ રીતે અનુભવમાં આવતાં છતાં અવાચ્ય છે, અનાદિ છે, અતત છે, એક છે અને દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ સંખ્યાથી રહિત છે.^{૧૬} જમ એક જ કાળ પ્રલયરૂપ અને સૃષ્ટિરૂપ એમ બન્નેરૂપ થઈ જાય છે અને બીજા જમ અંકુર, યક, વૃક્ષ, શાખા, પલ્લવ, ફળ તથા પુષ્પ ઇત્યાદિ રૂપ થઈ છે, તેમ બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ થઈ રહ્યું છે.^{૧૮}

એકને જે વસ્તુ મોટી લીતરૂપ જણાય છે, તે જ વસ્તુ બીજાને નિર્મળ આકાશરૂપ દેખાય છે. આ વાત સ્થિર એવા સ્વપ્નમાં, સંકલ્પમાં અને બ્રમતા સ્થળમાં અનુભવમાં આવે છે.^{૧૮} આત્મા કેવળ સ્વચ્છ અને અદ્વિતીય ચિદાકાશરૂપ છે. છતાં તે સ્વપ્નમાં જયત અવસ્થાની પેઠે જ અનેક રૂપે દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે જયત અવસ્થા-રૂપી સ્વપ્નમાં પણ સમજવાનું છે. એ બન્નેમાં કશો તફાવત નથી.^{૨૦} જમ અદશ્ય પતનની અંદર અદશ્ય સુગંધ રહે છે, તેમ નિર્બાધ ચિન્માત્રતત્ત્વની અંદર પણ જગત નિર્બાધપણે (અધ્યારોપદષ્ટિથી) રહેલ છે.^{૨૧} સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરતાં તમે જેવા રહેતા હો તેવા જ સદા-કાળ નિર્વિકાર થઈ રહેા અને બહાર તથા અંદર અતંતરૂપે પ્રસરી રહ્યા છતાં તમે તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ નિરંતર સારી રીતે સ્થિર થઈ રહેા.^{૨૨}

વ્યાધિ ધોહ્યા:-હે મહારાજ ! પૂર્વજન્મ સંબંધી કર્મ ઠાતું હોય છે અને ઠાતું નથી ઠાતું? આપ તે મને કહો. તેમજ જન્મનું એ કર્મ નથી ઠાતું, તેમને તે કર્મરૂપ બીજા વિના મનનની (સંકલ્પની) ઉત્પત્તિ અને તેના ત્યાગ શી રીતે થઈ શકે?^{૨૩}

મુનિ ધોહ્યા:-સૃષ્ટિના આદિકાળમાં બ્રહ્મા આદિ જે સ્વયંભૂજ પોતાની મેળે જ પ્રકટ થઈ જાય છે, તેમનાં જન્મ અને પૂર્વકર્મ ઠાતાં નથી. તેમનો દેહ વિજ્ઞાનમય હોય છે.^{૨૪} તેમને જન્મ-મરણ આદિ સંસાર પણ હોતો નથી. તેમની દષ્ટિમાં દ્વિત કે બીજી વિવિધ કલ્પનાઓ પણ હોતી નથી. પરંતુ તેમનો દેહ વિયુદ્ધ જ્ઞાનમય હોવાથી સદાકાળ તેઓ (સાર્વાભ્યમાવને લીધે) સર્વરૂપ થઈ રહેલ હોય છે.^{૨૫} બાહ્ય તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈએ તો, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ઠાઈતું પૂર્વકર્મ છે જ નહિ; પરંતુ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિરૂપ થઈ જાય છે.^{૨૬} જમ બ્રહ્મરૂપ એવા બ્રહ્માદિક સૃષ્ટિના આદિકાળમાં

પ્રકટ થઈ જાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મરૂપ એવા બીજા સેંકડો અને હજારો જીવા પણ સૃષ્ટિના આરંભસમયે પ્રકટ થઈ જાય છે.^{૧૭} અજ્ઞાનના આવરણને લીધે જ્યોત્ષ્ણ પોતાના બ્રહ્મભાવને બુદ્ધી નહીંને પોતાના સ્વરૂપને બ્રહ્મથી બુદ્ધ સમજે છે, તેઓ રજોગુણ તથા તમોગુણ વડે મિશ્ર એવા સત્ત્વગુણના પરિણામથી યનારા જીવભાવને સ્વીકારે છે. તેઓ 'આ જડ દ્વૈત સત્ય છે' એમ સમજે છે અને 'તત્સંબંધી વાસનાના સંસ્કારો-વાળા થઈ પ્રથમ મરી જાય છે.'^{૧૮} પછી તેમનો જન્મ કર્મ સહિત જોવામાં આવે છે. કેમકે પોતે બ્રહ્મરૂપ છતાં તેમણે તેને બુદ્ધી નહીં, જડ દેહ આદિમાં આત્મબુદ્ધિ માની લઈ, અવસ્તરૂપણાને આશ્રય કર્યો હોય છે.^{૧૯} બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ વગેરે પોતાના સ્વરૂપને બ્રહ્મથી બુદ્ધ સમજતા નથી અને પોતાના આત્મારૂપ બોધ-મય મહાચિદાકાશમાં જ' સ્થિતિ રાખી રહે છે. તેઓ કર્મબંધરૂપી દોષથી રહિત છે.^{૨૦} સર્વના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપણું સ્વાભાવિક છે; કેમકે બ્રહ્મ પોતે સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે અને તે કોઈ ઠેકાણે (મલિન ઉપાધિમાં) પોતે જ પોતાના આત્માની અંદર જીવભાવને દેખે છે.^{૨૧} જ ઠેકાણે જીવભાવ મનાય છે, ત્યાં અવિદ્યા રહે છે અને ત્યાં જીવ પોતે 'સંસાર' નામને ધારણ કરી લઈ તેવે રૂપે થઈ રહે છે.^{૨૨} કાળે કરીને જ્યારે પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે, ત્યારે તે પોતાની મેળે જ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખી પોતે બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહે છે.^{૨૩} જળ જેમ દ્રવપણાને લીધે પોતાની અંદર આવર્ત-ભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ ચેતન-પણાને લીધે બધે સૃષ્ટિરૂપ થઈ રહ્યું હોય એમ ભાસે છે. કેમકે જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ન ઓળખાય, ત્યાં સુધી તેનું સૃષ્ટિરૂપે ભાન થાય એવા તેનો સ્વભાવ છે.^{૨૪} આ સૃષ્ટિ, બ્રહ્મનો એક વિવર્ત છે, તેમાં સ્વમ કે બ્રહ્મત એ કશું નથી.

બ્રહ્મનો સૃષ્ટિભાવ ક્યાથી હોય અને બ્રહ્મ સિવાય બીજા પદાર્થ જ ન હોવાથી બીજા પણ કયે ઠેકાણે સૃષ્ટિની સ્થિતિ સંભવે? બ્રહ્મનાં કર્મો પણ ક્યાં હોય અને કટલા પરિમાણનાં હોય?^{૨૫} વસ્તુતાએ જોતાં કર્મ જ નથી, અવિદ્યા પણ નથી અને સૃષ્ટિ પણ નથી. પોતાના આત્મા માંથી જ સર્વ મિથ્યા છતાં વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમ આવે છે.^{૨૬} બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિરૂપ છે અને પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છે. તે પોતે જ કર્મ તથા જન્મ ઇત્યાદિની કલ્પના કરી લઈને, પોતાના સર્વ શક્તિમાનપણાથી અને સત્યસંકલ્પતાને લીધે કલ્પિત અર્થરૂપ બની નહીં સર્વરૂપે ભાસે છે.^{૨૭} સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કોઈ પણ જીવનું કર્મ સંભવતું નથી; પરંતુ ચિદ્રૂપ જીવ અવિદ્યાને વિશે પોતાની સ્થિતિ રાખીને, પોતાના કર્મનું નિર્માણ કરે છે અને કલ્પના વડે તેને ભોગવે છે જળની ચકરીનો ક્યાં દેહ છે અને ક્યાં કર્મ છે તે કહો. જેમ આવર્ત જળરૂપ છે, તેમ જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૨૮,૨૯} જેમ સ્વમની અંદર જોવામાં આવતાં પ્રાણીઓનું પ્રાકકર્મ હોતું નથી, તેમ આદિસૃષ્ટિમાં ચિન્માત્રરૂપ રહેલા જીવોનું પણ પ્રાકકર્મ નથી.^{૩૦} સૃષ્ટિ સૃષ્ટિરૂપે ચિત્તમાં રૂઢ થયા પછી જ પ્રાકકર્મની કલ્પના થાય છે અને પછી કર્મપાશને પરવશ બનીને આ જીવો સંસારચક્રમાં બ્રમણ કરતા રહે છે.^{૩૧} વસ્તુતાએ જોતાં આ દેખાતી સૃષ્ટિ જ સૃષ્ટિરૂપ નથી, પણ બ્રહ્મ જ વિવર્તરૂપે આ દૃષ્ટિને આકારે થઈ રહેલ છે; તો પછી કર્મો ક્યાં રહ્યાં અને તેને સંબંધ પણ ક્યાં રહ્યો? જીવ વસ્તુતા પરમાત્મા રૂપ છે; તેને પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવતું નથી, તેથી અજ્ઞાનને લીધે તેને કર્મો બંધરૂ થાય છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞને તે કર્મો બંધરૂ ન થતું ઉપશાંત થઈ જાય છે.^{૩૨,૩૩} જેમ જેમ પંડિત પુરુષને જ્ઞાન ઉપપન્ન થતું જાય છે, તેમ તેમ

જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વ જેમ શાંત થઈ જાય

જે પદાર્થ વસ્તુતાએ જોતાં છે જ નહિ, તેની શાંતિ કરવામાં શે ભારે શ્રમ પડે? પરમાર્થરૂપ તત્ત્વવસ્તુ વિના 'બંધ' નામની બીજી કશી વસ્તુ જ નથી.^{૪૫} બુદ્ધિમાં સત્ કિંવા અસત્તો વિવેક કરનાર પંડિતપણે જ્યાં સુધી થતું નથી, ત્યાં સુધી જ માયા પરાભવ કરે છે. ખરું પાંડિત્ય તે જ છે કે, જોને લીધે તમારે સંસારચક્રમાં પાછું ફરી વાર ભટકવું ન પડે. માટે નિરંતર નિર્મળ એવા આત્મજ્ઞાન-વડે ઉદાર એવું પંડિતપણું મેળવવામાં યત્ન કરતા રહેવું; કેમકે તે વિના બીજે કાંઈ પ્રકારે તમારા ભયની શાંતિ થશે નહિ.^{૪૬})

તાવન્માયા મવભયકરી પંડિતત્ત્વં ન યોર્વૃ-
ત્તપાંડિત્યં પતસિ ન પુનર્યેન સંસારચક્રે ।
યત્નં કુર્યાદવિરતમતઃ પંડિતત્ત્વેમ્ભાત્મજ્ઞાનો-
દારે મયમિતરથા નૈવ વઃ શાન્તિમેતિ ॥ ૪૬ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'કર્મનિર્ણય'
એ નામનો સર્ગ ૧૪૨ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૪૩ મો ૭

ફરીને નિર્વાણનો ઉપદેશ

॥ મુનિરુવાચ ॥

સર્વેપામેવધર્માર્ણા કર્મણાં શર્મણામપિ ।

પંડિતઃ પુંડરીકાણાં માર્તંડ ઇવ મંદનમ્ ॥ ૧ ॥

મુનિ યોગ્યા:-જમ કમળોનો વિકાસ કરનાર સૂર્ય આકાશના આભણણરૂપ છે, તેમ ધર્મોના, લૌકિક કાર્યોના અને ઐહિક તથા પારલૌકિક સુખના તારતમ્યના નિર્ણયમાં તેમજ સંદેહરૂપી અંધિતું છેદન કરવામાં શ્રોતાઓની બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર પંડિત સમાના આભણણરૂપ છે.^૧ ગતિને બાણનારા આત્મજ્ઞાની પંડિતો જે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેની પાસે ઇન્દ્રની લક્ષ્મી પણ

એક જૂના ધાસના ટુકડા જેવી અતિ તૂટેલાય છે.^૨ પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં એવું કરું સુખ કે ઐશ્વર્ય હું દેખતો નથી, કે પંડિતને જ્ઞાનબળથી થનારા આનંદથી અધિક હોય.^૩ જમ વાદળો વગરનો શરદઋતુનો પૂણ્ય ઉદય પામતાં દૃષ્ટિ પ્રસન્ન રહે છે, તેમ પરમાર્થ વસ્તુનું જ્ઞાન થવારૂપી પંડિતની યથાર્થ દા આત્મામાં જ પ્રસન્ન રહે છે.^૪ જમ પુષ્પમાળા શ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલું સપ્તપણું તેના વાસ્તવ સ્વરૂપનો બોધ થતાં ઉપશાંત થઈ જાય છે, તે અવિદ્યારૂપ આ દરથના વાસ્તવ સ્વરૂપનો બોધ થતાં તે દરથ ઉપશાંત થઈ જાય છે અને ક્ષાવારમાં બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.^૫ બ્રહ્મ નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરી રહેલ છે. તે જ દેહ, જન્મ, મરણ, સૃષ્ટિ અને પ્રલય ઇત્યાં સજ્ઞાઓ કલ્પેલ છે; પણ તે કલ્પનાઓ પોતા સ્વરૂપથી જરા પણ ભિન્ન નથી. આ વાત પરમાર્થરૂપ (યથાર્થ) છે.^૬ જ્યાં આ કશી સૃષ્ટિ નથી, ત્યાં પછી ધર્મ, કર્મ અને અક્ષરો પકિતો (પદ્માશ્વ આદિ) પણ નથી જ; આ વાત સિદ્ધ છે.^૭ જે પૃથ્વી આદિ કાંઈ સંભવ હોય તો તે ભલે સકારણ (કારણવાળું) હોય પરંતુ જ્યાં પૃથ્વી આદિ કરું છે જ નહિ, તે પછી તેનું કારણ કેવું હોય? બ્રહ્મનો જે વિવર છે, તે જ આ જગતરૂપ કહેવાય છે. તે પૃથ્વી આદિ પણ ક્યાં રહ્યાં અને તેનું કારણ પણ ક્યારે રહ્યું? જમ સ્વપ્નના દ્રષ્ટાને સ્વપ્ન દેખાતાં મનુષ્યોનું જોવામાં આવતું પિત્ત આદિ કારણ કેવળ કાલ્પનિક છે, તેમ જ જાગૃતરૂપી સ્વપ્નમાં દેખાતાં મનુષ્યોનું પિત્ત આદિ કારણ કાલ્પનિક છે.^૮ જે સ્વપ્નમાં દેખાતા પુરુષોનું પુરુષપણું થવામાં તે કરું પણ પ્રાકૃર્મ હોતું નથી, તેમ આ જાગૃતરૂપી સ્વપ્નમાં દેખાતા મનુષ્યોનું પણ પ્રાકૃર્મ નથી, એમ સમજ લેવું.^૯ સર્વ સૃષ્ટિઓ

* આ એકસોતેતાળીસમા સર્ગમાં પાંડિત્યની પ્રશંસા, ને ચિન્માત્ર સમજવું તે પાંડિત્ય અને જગતનું રૂપ, એ વિષે ફરી વાર શુદ્ધિ વડે પ્રતિપાદન કરાશે.

જીવો સ્વપ્નના જેવા અનિત્ય સર્વ પદાર્થોને પર-
સ્પર દેખે છે અને સૃષ્ટિમાં પોતાની વાસનાને
અનુસારે પોતાના પ્રાકૃર્મના અસ્તિત્વને પણ
દેખે છે. પરંતુ વસ્તુતાએ જોતાં તે મિથ્યા છે.^{૧૨}
સૃષ્ટિના આરંભથી માંડીને સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ દેહોનો
અંત આવતાં સુધી આ સંસારની અદર જીવો
પોતાની ભાવનાને અનુસરીને સ્વપ્નના પદાર્થોની
પેઠે જ પ્રકાશે છે. પરંતુ અધિધાનચૈતન્યરૂપે
જોઈએ તો તેઓ સત્ય છે અને આરોપિતરૂપે
જોઈએ તો તેઓ અસત્ય છે.^{૧૩} સર્વ પદાર્થો
સ્વપ્નમા પણ આત્માની અદર રહેલા છે અને
જાતિ અવસ્થાની પેઠે જ તેઓ સ્વપ્નમાં પણ
પરસ્પર ક્રિયા કરી આપે છે.^{૧૪} જમ તમારા
સ્વપ્નમાં કથા બહારના પદાર્થો વિના જ ભોજન
આદિના સંકલ્પને આકારે (વિવર્તરૂપે) થઈ
રહેલ આત્મચૈતન્ય જ પાક આદિના ક્રમ પ્રમાણે
આગળ પડેલા કોણિયા આદિરૂપ થાય છે અને
તૃપ્તિ આદિ ક્ષણે આપે છે, તેમ જાતિ અવ-
સ્થામાં પણ જાતિ સંકલ્પરૂપે થઈ રહેલ ચૈતન્ય
જ પાક આદિના ક્રમ પ્રમાણે કોણિયા આદિ-
રૂપ થાય છે અને તૃપ્તિ આદિ ક્ષણે આપે છે.
સ્વપ્ન અસ્ફુટ છે અને જાતિ અસ્ફુટ છે; એટલે જ
માત્ર તે જાતિમાં તકાવત છે.^{૧૫} શુદ્ધ પ્રકાશરૂપ
આત્મા નિરંતર પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ
કરી રહેલ છે અને તે પોતે જ સ્ફુટ-અસ્ફુટરૂપ
બાસે છે, તે જ્ઞાનનાં જ (પ્રતીતિનાં જ) લોકમાં
જાતિ અને સ્વપ્ન એવાં નામો કલ્પેલાં છે.^{૧૬}
સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી સ્થૂલ-સૂક્ષ્મદેહોના જ્ઞાન
વડે ક્ષય થતાં સુધી જ કાંઈ દશ્યરૂપે બાસે છે, તે
દેહ મોક્ષ થતાં સુધી પ્રવાહરૂપે તેવે જ પ્રકારે
થઈ રહે છે અને તે જ સૃષ્ટિરૂપ કહેવાય છે.^{૧૭}
જાતિ અને સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવતા પદાર્થો
ના સમૂહનું અને અવિનાશી આત્મચૈતન્યનું
કાંઈ પણ ભિન્નપણું નથી. જમ પ્રકાશ અને

ઉજાશ, અગ્નિ અને તેની ઉજ્જ્વલતા, પવન અને
તેની ચલનશક્તિ, તરંગ આદિ જળ અને તેનો
દ્રવ તથા પવન અને તેની શીતળતા-એ સર્વની
ભિન્નતા નથી, તેમ જગતના સર્વ પદાર્થસમૂહ-
નું અને અવિનાશી આત્મચૈતન્યનું ભિન્ન-
પણું નથી.^{૧૮, ૧૯} આ સર્વ જગતનો પ્રપંચ
સાવ મિથ્યા છે અને વસ્તુતાએ જોતાં તે ચિદ-
રૂપ હોવાથી અધિધાનરૂપે સત્ય છે. અધિધાન
દૃષ્ટિથી જોવા બેસીએ તો જાતિ એવી રીતે બ્રહ્મ-
રૂપ જ છે અને અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોઈએ તો
તે નશ્વર પણ જણાય છે.^{૨૦} વ્યવહારદૃષ્ટિથી
જોઈએ તો બ્રહ્મ જગતરૂપે આત્મભાવને પામી
પાછું પ્રલયસમયે અદશ્યભાવને પામે છે. વળી
તે જ દશ્યના અનુભવરૂપ પણ છે પરમાર્થદૃષ્ટિથી
જોતાં તે અવિકારી અને શાંત ચિન્માત્ર છે, તેથી
સદાકાળ અચળ એવી નિર્મળ સ્થિતિમાં જ
રહેલ છે.^{૨૧} જમ કાંઈ પુરુષ કાર્યકારણથી નગ-
ની અંદર ઘર આદિ ભાવની કલ્પના કરી લે છે,
તેમ બ્રહ્મે કાર્યકારણથી પોતાના હૃદયની અંદર
વાયુ, આકાશ આદિ ભાવ કલ્પી લીધો છે અને
તે તે જ પ્રમાણે હમેશાં રહ્યા કરે છે.^{૨૨} જમ
તમારા હૃદયની અંદર સ્વપ્નનગરી રહેલ છે, તેમ
બ્રહ્મના હૃદયની અંદર આ સૃષ્ટિ રહેલ છે.
તેની અદરના પદાર્થોના કાર્યકારણભાવ ઉપર
વર્ણવી ગયા પ્રમાણે સ્વપ્નસૃષ્ટિના જેવો છે.^{૨૩}
આ સૃષ્ટિ ચિદકરસ પરમાત્માની અંદર ગહી છે
અને તેમાં હિરણ્યગર્ભના પૂર્વસંકલ્પ અનુસાર
સર્વ પદાર્થોના કાર્યકારણભાવ થઈ રહ્યો છે.^{૨૪}
જમ તમારી કલ્પનાનું નગર તમારા સંકલ્પ
અનુસાર સ્થિતિ રાખે છે, તેમ જગતની સર્વ
સ્થિતિ બ્રહ્મના સંકલ્પ અનુસાર જ છે. તમે
ચિદરૂપ છો અને તમે જ સંકલ્પરૂપ થઈ જઈને
તમારી મનોમય સૃષ્ટિરૂપ સંકલ્પનગરની
તમારી ઇચ્છાનુસાર કાર્યકારણ
સ્થાપી શકો છો.^{૨૫} તમારું પોતાનું

જ પોતાના આકાશ જગા નિર્વિકાર સ્વરૂપને વિશે જે કાંઈ અમુક રચનારૂપ થઈ જાય છે, તે જ અદરની મનોમય સૃષ્ટિ કહેવાય છે.^{૨૬} તમાગ દ્વયમાં સંકલ્પનગરની અંદર ચિદાકાશરૂપી સર્વોની જે કાંઈ સ્વપ્રકાશ અવસ્થા સદાકાળ રહે છે, તે જ સ્વાભાવિક રીતે કાર્યકારણરૂપ અને મનોમય પદાર્થરૂપ થઈ જાય છે.^{૨૭} પ્રથમ ચિદાકાશ (હિરણ્યગર્ભના દ્વયની અંદર) જેવે પ્રકારે સૃષ્ટિરૂપ સ્ફુરી આવે છે, તે જ પ્રકારે અઘાપિ-પર્યંત તે સ્થિર થઈ રહેલ છે; અને તેનાં જ નિયતિ, દેશ તથા કાળ છત્યાદિ નામે કલ્પાયેલાં છે.^{૨૮} ચિદાકાશ પોતે શૂન્ય જવું છે. તે જેવે રૂપે વિવર્તલાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેવે રૂપે પોતે બની જાય છે અને કાર્યકાળભાવને આશ્રય કરી લે છે.^{૨૯} વિવેકીને આ સૃષ્ટિના ભ્રમ ટેવણ ચિદાકાશના એક ચમત્કારરૂપ ભાસે છે અને સંકલ્પરૂપ ભાસે છે તેની અંદર પ્રથમ રૂપ આદિની કલ્પના અને પછી સૃષ્ટિ આદિ નામોની કલ્પના પછી થઈ જાય છે.^{૩૦} આ ત્રિલોચીની કલ્પના સાવ શૂન્યરૂપ છે. અને જમ સાંત પવનની અંદર તેની ચલનશક્તિ અભિન્ન સત્તાથી રહે છે, તેમ તે ચિદાકાશની અંદર અભિન્ન સત્તાથી રહેલ છે.^{૩૧} આકાશની અંદર જમ પોલાણના ઘટપણથી (ભ્રાંતિ વડે) રચામતા પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચૈતન્યના ઘટપણથી (ભ્રાંતિ વડે) સૃષ્ટિની પ્રતીતિ થાય છે.^{૩૨} રજ્જુમાં ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલા સર્વ રજ્જુનું ખરું જ્ઞાન થતાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને રજ્જુ ઝાળખાઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પ્રતીતિમાં આવતી સૃષ્ટિ પણ જ્ઞાન-સાધનોના અભ્યાસથી ચિદ્રૂપે જણાતાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેના ઘસભાવ સમજવામાં આવે છે.^{૩૩} સર્વ જીવો મરી ગયા-પછી જ પેઠે જ પરલોકમાં જાડી જાડી સૃષ્ટિને પરંતુ ખરી રીતે તો આ લોક અજાંબી

અને પરલોક સખંધી સર્વ દરથ નિરાકાર ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૩૪}

બ્યાધ બોલ્યા:—આ દેહ પડી ગયા પછી બીજે દેહ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? તેનું કારણ શું છે? અથવા તે થવામાં કેટલા હેતુઓ છે? અને તેનાં કેટલાં સહકારી કારણો છે?^{૩૫} ધર્મ અને અધર્મ જ પોતપોતાના કળભોગને માટે દેહ આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવામાં આવે, તો પરિચ્છિન્ન અને નશ્વર એવા દેહ આદિ ભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલા જીવને ધર્મ-અધર્મરૂપી કર્મો મોક્ષરૂપ નિત્યવસ્તુ શી રીતે આપી શકે?^{૩૬}

મુનિ બોલ્યા:—ધર્મ, અધર્મ, વાસના, કર્મ, આત્મા અને જીવ, એ સર્વ પર્યાય શબ્દોને સમૂહ કલ્પિત છે; પરંતુ વસ્તુતાએ બેતાં તે સત્ય નથી.^{૩૭} કાર્કે દરથદેહ આદિ પ્રપંચ છે, એમ મનમાં સંકલ્પ થયા પછી, ચિદાકાશ પોતે જ પોતાના ચિદાકાશરૂપ આત્માને વિશે ધર્મ-અધર્મ અને સુખ-દુઃખ આદિ નામે કલ્પી લીધાં છે. ચિદ્રૂપ આત્મા પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપરૂપ છે, ચિદાકાશમાં પોતાના ચિદાકાશરૂપ સ્વરૂપને જ ચૈતનપણથી તે દેહરૂપે સમજે છે અને મરી ગયા પછી પરલોકમાં પણ સંકલ્પ તથા સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યારૂપે પ્રતીતિમાં આવતા દેહ આદિ પદાર્થોને બળે તે સત્ય હોય તેમ માને છે.^{૩૮,૩૯} મરી ગયેલા પ્રાણીને પોતાની મેળે જ સ્વપ્નની પેઠે પરલોકની પ્રતીતિ થાય છે અને ઘણા લાંબા સમય સુધી તેને અનુભવે છે; પણ તેમાં કશી જ સત્યતા નથી.^{૪૦} મરી ગયેલા પ્રાણીનું નિર્માણ દાઢ બીજે જ કરતો હોય, તો પછી (તત્ત્વદ્વા તદેવાનુમાવિશ્વત્ એ શ્રુતિને અનુસારે) તે નિર્માણ કરનાર પોતે જ તે જીવરૂપ કેમ થઈ જાય? વળી તેને સ્તનપાન આદિ પ્રવૃત્તિને અનુકળ એવી સ્મૃતિ પણ જન્મ-સમયે શી રીતે આવે? તેને બે કૃત્રિમ માન-ભાવો આવે છે. એ એક પોતાના જન્મના સમયે

અનાદિસિદ્ધ એવા આત્માનું જે નિત્યપણું અને ચેતનપણું અનાદિકાળથી રૂઢ થઈ રહેલ છે, તે અસત્ય ઠરે અને સાવ શયનવાદ આવીને ઊભો રહે. ^{૪૧} માટે આત્મા મરણને પ્રાપ્ત થઈ જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી. તે પોને ચિત્ત વડે 'હું અમુક પ્રકારે જન્મને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છું' એવું પોતાના જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એવા આત્માને વિશે વાસના વડે કલ્પનાથી મિથ્યા રીતે અનુભવે છે. ^{૪૨} પોતાના દેહ આદિ ભાવનો અભ્યાસને લીધે તે લાંબા કાળ સુધી અનુભવ કરતો રહે છે અને પ્રસિદ્ધ રીતે તેમાં અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ બંધાઈ જવાથી 'તે સત્ય જ છે' એમ સારી પેઠે સમજે છે. ^{૪૩} જીવ પોને ચિદાકાશરૂપ છે, વસ્તુતાએ ચિદાકાશરૂપ અને સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવતા આ દેહ આદિ દર્શનમાં તે અભ્યાસને લીધે પોતાપણું કલ્પી લે છે. આમ તે વારંવાર પોતાના મરણને, વારંવાર પોતાના જન્મને તથા વારંવાર જગતને અનુભવતો રહે છે. એવી રીતે પ્રત્યેક જીવ ચિદાકાશની અંદર મિથ્યા એવા દર્શનસમૂહનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. આ રીતે પોને તે તે વિષયોને જુએ છે, ઇન્દ્રિય આદિને પ્રવર્તાવે છે અને ભોગોને પણ ભોગવે છે. બાંધી, પરમાર્થદષ્ટિએ જોતાં કોઈનું કશું ભોગ્ય નથી, તેમ કોઈ ભોક્તા પણ નથી. આ પ્રમાણે જગતની અસંખ્ય કોટિઓ બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે. જે તેમનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તેઓ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જ ઓળખી ને રાકાય, તો તે કેવળ દર્શરૂપ છે. જે કરોડો જગતથી પણ કોઈને કશું આવરણ થતું નથી અને વસ્તુતાએ તે છે પણ નહિ. 'આ આપણને જોવામાં આવતું એક જ જગત છે, બીજું નથી.' એમ તેમનામંત્રે પ્રત્યેક જીવ સમજે છે. ^{૪૪-૪૭} જે કરોડો જગતનાં પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો અને જરાયુજ તથા અડજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ પ્રત્યેક

જીવના જગતની અંદર પરસ્પર એકસરખાં જ હોય છે. તેઓ અસત્ય એવી વ્યવહારદષ્ટિથી જોઈએ તો સત્ય જણાય છે અને સત્ય એવી પરમાર્થદષ્ટિથી જોઈએ તો જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એવા પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. ^{૪૮} જણે જાણનાં બહી લીધું છે. એવા વિવેકી પુરુષને જે તત્ત્વ સત્ય અને અવિનાશી જણાય છે, તે જ તત્ત્વ અવિવેકીને અસત્ય લાગે છે. પછી, તત્ત્વજ પુરુષને જે અસત્ય જણાય છે, તે અવિવેકી પુરુષને પ્રસિદ્ધ રીતે સત્ય લાસે છે. ^{૪૯} ચિદાત્માને પોતાના સ્વરૂપની અંદર જે કોઈ ભાન થાય છે, તે તેનો પોતાનો જ એક વિવર્ત છે. તે તેનાથી જુદું નથી, તેથી સત્ય છે. આમ આ સર્વ પંચભૂત તથા તેના જીવો પરસ્પર સત્યરૂપ છે. ^{૫૦} જે જગત અન્યોન્યની ભાવના પ્રમાણે સત્ય લાસે છે; કેમકે જગતનું રૂપ સત્ય છે કિંવા અસત્ય છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ સત્ય એવા ચિદાત્માનું છે. જે પોને જ તેનો સત્યરૂપે નિર્ણય કરે, તો પછી બીજે કોણ તેને કેરવી શકે? કેમકે તે ચિન્માત્રતા સ્વતંત્ર અને અવિનાશી છે. ^{૫૧} જે સર્વ વાતનો નિર્ણય ચિન્માત્ર તત્ત્વ વડે જ થાય છે, તો પછી જગત દર્શરૂપ છે કે નથી, એની વાત જ શી કરવી? સર્વ વસ્તુઓનો સમૂહ ચિદાત્માના સંકરૂપ અનુસારે લાસે છે, તો તેમાં દ્વિત્વ-એકત્વની પણ સ્થિતિ ક્યાં રહી? ^{૫૨} જે કોઈ આ જણાય છે તે સર્વ જ્ઞાનરૂપ છે. આમ, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું એક જ અનુભવમાં આવ્યા પછી આ દર્શ જ્ઞાનરૂપ જ થઈ જાય છે; જ્ઞાન જ જ્ઞેયરૂપ થઈ રહ્યું છે. જ્ઞાનનું અસત્યપણું માનવામાં આવે, તો જ જ્ઞેયનું અવશેષપણું રહે; પરંતુ તેમ માનવા જતાં જ્ઞાન વિના જ્ઞેયની સિદ્ધિ જ થતી નથી. એથી, છેવટ જ્ઞાનનું જ અવશેષ રહેવાપણું માનવું પડે છે. ^{૫૩} જ્ઞાન જ જે ખરેખર સત્ય તત્ત્વ હોય, તો આ પ્રપંચ એ જ્ઞાનથી (બ્રહ્મથી) જગત

રહ્યો નથી. હવે સર્વ પદાર્થ જ્યારે જ્ઞાનરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે પછી દ્રષ્ટા તેના અજ્ઞાનને લીધે જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ખાકી, વસ્તુતાએ જોતાં કશું પણ થતું નથી.^{૫૪} જ્ઞેયનું જુદું હોવું અસંભવિત છે, તેથી જ્ઞાન જ જ્ઞેયરૂપ થઈ રહેલ છે અને તે અવિદ્યને લીધે પોતાના સ્વરૂપને જ્ઞેયરૂપ પ્રસારી દે છે.^{૫૫} જડ- (દેહ આદિ)રૂપે અસત્ય અને ચિદ્વસ્તુ સત્ય એવા તત્ત્વજ પુરુષની દૃષ્ટિમાં પોતપોતાના વિષયોને ચક્રણ કરનાર ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ અને તેની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત થતી રૂપ આદિ વિષયોની સૃષ્ટિ, એ બન્નેમાંથી કશું પણ પોતાના આત્માથી જુદું જણાતું નથી. ખાકી, અવિવેકી મૂર્ખોના અનુભવને હું સમજી શકતો નથી.^{૫૬} જ્ઞાન વડે સર્વ પદાર્થો એક ચિન્માત્ર જ જણાય છે. એ ચિન્માત્ર પોતાના આત્મારૂપ છે, આકાશના જેવું નિર્વિકાર છે, સર્વવ્યાપી છે તથા નિષ્પ્રપંચ છે; અને તે જ અવિવેકી જીવોને અનેક સંકલ્પોની સ્ફૂર્તિને લીધે હજારોરૂપે ભાસે છે.^{૫૭} એક જ ચિન્માત્રતત્ત્વ સ્વપ્નમાં લાખો રૂપે થઈ રહેલ છે. આમ સ્વપ્નમાં લાખોરૂપે થઈ રહેલ એ ચિદ્વસ્તુ તત્ત્વ જ સ્વપ્નમાંથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આવતાં એકરૂપ જ થઈ રહે છે. ચિદાકાશની અંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિના અનુભવ જેવું જ આ જગત કહેવાય છે અને સુષુપ્તિના જેવો જ પ્રલય કહેવામાં આવે છે. માટે એ જ દૃષ્ટાંત યથાર્થ છે. જુમ એક જ ચિદાત્મા સ્વપ્ન અને સંકલ્પમાં અનેક પદાર્થોરૂપે થઈ જાય છે અને પછી પાછો તેથી રહિત પણ થઈ જાય છે, તેમ એક જ એ ચિદાકાશ જાતનાં પણ નાના પ્રકારના ભોગ્યરૂપ અને લાખો પુરુષોરૂપે થઈ જાય છે. આ સર્વ નિરાકાર તથા નિત્ય એવા ચિદાકાશરૂપ છે, એ શુદ્ધ તત્ત્વ (સંકલ્પ-અધ્યાસ-વાસના ઇત્યાદિને અનુસારે) જ્યાં જવે રૂપે ભાસે છે, ત્યાં (પોતાના સંકલ્પથી અને સર્વશક્તિમાનપણાથી) તેને

રૂપે થઈ રહેલ હોય એમ જણાય છે.^{૫૮-૬૧} એક ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં અગ્નિ, જળ, આકાશ વગેરેરૂપે થઈ જાય છે અને સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ તથા સંકલ્પસૃષ્ટિની પેઠે સૃષ્ટિની સિદ્ધિ માટે તે પોતે જ પૃથ્વી આદિરૂપે પણ થઈ રહેલ છે.^{૬૨} ચિદાકાશરૂપ આત્મા જ પૃથ્વી આદિ નામથી ભાસે છે. જગત ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિદાકાશ જ જગતને આકારે (વિવર્તરૂપે અજ્ઞાનને લીધે) ભાસ્યા કરે છે.^{૬૩} ચિદાકાશ જગત-રૂપે સાકાર, મૂર્ત તથા નશ્વર જણાય છે અને સ્વસ્વરૂપે નિરાકાર તથા નિત્ય જણાય છે. વસ્તુતાએ જોતાં નાશ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. કેમકે છેવટ અંતે એ નાશ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને એક ચિદાકાશ જ અવશેષ રહે છે.^{૬૪} તમે મન વડે પૂર્વદિશા તરફ અને પશ્ચિમદિશા તરફ ઘણા સમય સુધી ગમન કરતા રહો અને અનેક પદાર્થોનો અનુભવ કરતા રહો, તેમાં ચિદ્રૂપ એના તમને કશો પણ પ્રતિબંધ આડો નડતો નથી. તેથી ચિદાત્મા નિર્બંધ છે અને કોઈ ટેકાણે તેને પ્રતિબંધ નથી.^{૬૫} પ્રમાણથી સિદ્ધ થતા પોતાના ધારેલા અર્થને સિદ્ધ કરવાને માટે જ પુરુષ ઘણા લાંબા સમય સુધી નિરંતર લાગ્યો રહે છે અને જ વચમાં થાકી જઈને પોતાના પ્રયાસને પડનો મેલતો નથી, તે પુરુષ તે અર્થને અવશ્ય મેળવે છે.^{૬૬} તમે મન વડે પૂર્વદિશા તરફ તથા પશ્ચિમદિશા તરફ જાઓ. ત્યાં તે તે અર્થોનો ઘણા સમય સુધી અનુભવ કરનારો તમારો સંકલ્પકારી ચિદાત્મા પોતાના સંકલ્પને અનુસરી પોતે જ તે દિશામાં જાય છે અને ત્યાંના સર્વ પદાર્થોરૂપે થઈ રહે છે; પણ બીજો પુરુષ તેના સંકલ્પના અભાવને લીધે મન વડે પણ બીજી દિશામાં જઈ શકતો નથી.^{૬૭} હું અમુકરૂપે થઈ જાઉં, એવો જનો દૃઢ સંકલ્પ હોય છે, તેને (પ્રથમ પ્રાતિભાસિકરૂપે અને પછી સંકલ્પની દૃઢતા થયે વ્યાવહારિકરૂપે) પોતાના

સંકલ્પિત વિષયમાં તદ્દુપતા થાય છે. આ વાત (અંદવાપ્યાનમાં કહ્યા પ્રમાણે) સપ્રમાણ છે. આમ જોનો તેવો કશો સંકલ્પ જ નથી જોનો, તેને તે બન્નેમાંથી કયું થતું નથી.^{૯૮} 'હું દક્ષિણ-દિશામાંથી ઉત્તરદિશામાં અથવા તો કોઈ બીજી દિશામાં જઈ છું,' એવો જોનો અચળ સંકલ્પ હોય છે, તે પ્રથમ મન વડે અને પછી શરીર વડે ત્યાં જઈ પહોંચે છે; પણ બીજા ચપળ સંકલ્પ-વાળાને તો સંકલ્પની ચપળતાને લીધે વચમાં લટકી રહેવાથી કયું થતું નથી અને બન્ને પ્રકારની હાનિ થાય છે.^{૯૯} 'હું આકાશની અંદર તગરૂપ બની જઈ અને પૃથ્વીમાં મુગરૂપ થઈ જઈ,' એવો જોનો દૃઢ સંકલ્પ હોય છે, તેને એ બન્ને ભાવ સિદ્ધ થાય છે; પણ અચળ સંકલ્પવાળાને તો બન્નેમાંથી કયું થતું નથી અને બન્ને પ્રકારની હાનિ થાય છે. ઠમકે તે બન્ને પુરુષની સંકલ્પ-સૃષ્ટિમાં (સંકલ્પની દૃઢતા અને ચપળતાને લીધે) ધણું તારતમ્ય હોય છે.^{૧૦૦} જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે જોતાં સર્વ એક આત્મારૂપ છે, ચિદાકાશરૂપ છે અને તે જ તત્ત્વ અવિવેકીઓને અનેક રૂપે ભ્રાંતિને લીધે ભાસવાથી હજારોરૂપે ભાસે છે.^{૧૦૧} શરીર ચિદરૂપે સસ હો. અથવા બીજી દૃશ્યરૂપે અસત્ય હો, પરંતુ જીવને અહીં અથવા પરલોકમાં જે કોઈ સંસારની પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્નતુલ્ય છે.^{૧૦૨} જીવચૈતન્યનો નાશ થતો નથી અને તે નિત્ય છે. ભૂતવિદ્યા બળુનારાઓને મ્હેચ્છ આદિ મલિન દેશોમાં મરી ગયેલા અને પિશાય આદિ રૂપે આવેલા જીવોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે અને તે જીવો પોતાના ધર આગળના પ્રથમના કૃટલાક ગુપ્ત વ્યાપાર આદિ કહી જાય છે, તેથી આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે.^{૧૦૩} જો એ મ્હેચ્છ દેશોમાં મરી જઈ ભસ્મ થઈ ગયા હોય છે, તેઓ પાછા પિશાય આદિરૂપે પોતાને ઘેર આવીને જણાવવાની વાત જણાવે છે અને પાછા આદ્યા જાય છે. આથી જીવો નિત્ય નિર્બોધ છે,

એમ સિદ્ધ થાય છે.^{૧૦૪} જે કદાચિત્ એમ માનવામાં આવે કે, પિશાયનું દર્શન થતું તથા તેની સાથે સંભાષણ થતું એ એક જાતનો ભ્રમ છે અને તે એક જીવતા જીવનો ધર્મ છે, તેથી જીવતા એવા ભૂતવિદ્યા બળુનારને એ ભ્રમ દેખાય છે. તો પછી દેશાંતર ગયેલ કોઈ મનુષ્ય જીવતો ખેઠો હોય છતાં ભ્રાંતિ વડે તે મરી ગયો છે એમ સમજવામાં આવે, તો પણ તેની સાથે દર્શન સંભાષણ આદિ વ્યવહાર કેમ થતો નથી?^{૧૦૫} કદાચિત્ એમ માનવામાં આવતું હોય કે, એ સંભાષણ આદિ જીવતાનો ધર્મ છે; તો પછી તે મરી ગયેલાનો ધર્મ શા માટે નહિ? ઠમકે અનુભવ બન્નેનો થાય છે. જીવતાઓ ન પ્રમાણે સંભાષણ આદિ વ્યવહાર કરે છે, તે જ પ્રમાણે મરી ગયેલાઓ પણ પિશાય આદિરૂપે આવી સંભાષણ આદિ વ્યવહાર કરે છે અને આગળની ગુપ્ત ખાજતો પણ જણાવે છે. માટે બન્ને વડે અનુભવ સરખી રીતે થાય છે.^{૧૦૬} એવી રીતે અનુભવને પ્રમાણરૂપ ગણતાં જગતની પ્રતીતિ સ્વપ્નના જેવી જ છે. આ વાત અખંડિત રીતે સિદ્ધ થાય છે અને આ વિષયમાં આયોના અનુભવની તથા શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા થઈ જાય છે.^{૧૦૭} જેમ ચંદ્ર-બિંબને જોનારા મનુષ્યોના સમૂહનો દૃષ્ટિસમુદાય એકબીજાની દૃષ્ટિનો પ્રતિધાત કરતો નથી, તેમ કૃટલાકને (વિવેકીઓને) અસત્ય અને કૃટલાકને (અવિવેકીઓને) સત્ય જણાતું આ જગત પણ જીવોના પરસ્પરના વિચારોનો પ્રતિધાત કરતું નથી. બાકી વસ્તુતાએ જોતાં કૃટલા દૃશ્ય વિષય છે, તે સર્વ દ્રશ્યરૂપ એવા એક સન્માત્ર ચિદરૂપ-તત્ત્વને અનુસરી રહેલ છે. દ્રશ્ય પોતે સ્વચ્છ અનુભવરૂપ છે, ચિન્માત્ર છે અને સર્વ દૃશ્યથી રહિત છતાં સર્વ રૂપ થઈ જઈ તે અનેક પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૦૮, ૧૦૯} ચિદાકાશની અંદર સર્વ દૃશ્ય શાંત અને નિલ ચેતનતત્ત્વરૂપે જ રહેલ છે. માટે પોતાની મેળે જ દૃશ્યના આભાસથી ૨

સંકલ્પથી પણ રહિત થઈ જઈને આત્માની અંદર સ્થિર થઈ રહેવાનું છે.^{૮૦} મનને સ્થિર કરી આત્મા જમ જમ અચળ સંકલ્પવાળો થાય છે, તેમ તેમ તે તે વિષય તરત સિદ્ધ થાય છે. પછી તે સત્ય હો કે અસત્ય હો; એ વિષે કશું જોવાનું નથી.^{૮૧} યથાસ્થિત નિર્વિકારરૂપે રહેતાં અનેક શરીરો, કર્મો, દુઃખો અને સુખો ભલે પ્રાપ્ત થાઓ અથવા જતાં રહો; તેમાં દોનો આચલ રાખવાનો છે.^{૮૨} એવી રીતે આ જગત સત્ય હો કે અસત્ય હો; તે વસ્તુતાએ હો અથવા ભલે ન હો; પરંતુ તેમાં કશો સંજમ પામવા જવું નથી. અવશ્ય તમે તુચ્છ કૃણને આપનારા પ્રખર ચત્તને છોડી દો. કેમકે હવે તમે તત્ત્વને સમજો છો અને ભવાટવી-માં સારી પેઠે લટક્યા છો.^{૮૩}

इत्थमस्तु सदधान्यथास्तु वा मैव भूद्वचतु
कोऽत्र संत्रमः । मुञ्च फल्युनी फले फलावहं
बुद्धवानसि कृतं परिभ्रमैः ॥ ८३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાધનો 'નિર્વાણયોધોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૪૩ માં સમાપ્ત

ॐ सर्ग १४४ मो ॐ

પદાર્થવિચાર

॥ મુનિરુવાચ ॥

सर्वथाभावमावेपु स्वमसवेदनात्मसु ।

नित्याप्रतिघरूपं कुं बद्धं किं विमुच्यते ॥ ૧ ॥

મુનિ બોલ્યા:—સર્વ પદાર્થો નિરંતર અભાવ-વાળા છે, સ્વપ્રસિદ્ધિ તથા સંકલ્પસુદ્ધિના જવા છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે નિત્ય તથા નિર્બીધ છે. તેમાં શું બંધાય છે અને શું મુક્તાય છે? તિમિર-રાગવાળાને જમ આકાશની અંદર પોતાની

દષ્ટિનાં કિરણો જ મસલાં તથા મોવાળા ઇત્યાદિને આકારે દેખાય છે, તેમ જ આ ભ્રાંતિમય જગત છે. તેનું વિદ્યાભાનપણ જણાયાથી તેમાં યતો ફેર-ફેરો. જોવામાં આવે છે અને અજ્ઞાનને લીધે તે સ્થિર જણાય છે.^{૮૪} જમ દોઈ નગરની રચના ઘણે લાંબે કાળે દોઈ બીજા જ પ્રકારની થઈ બધ છે, તેમ જળના તરંગો અને ચકરીઓપી વિવર્તની પેઠે ધ્રુવના એક વિવર્તરૂપ એવું આ જગત પણ નિરંતર જુદા જુદા પ્રકારની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતું રહે છે.^{૮૫} જ કાળની અંદર પૃથ્વી, જળ, આકાશ અને પર્વત આદિથી ભરેલું આ અસત્ય જગત કાણ વારમાં ઉત્પન્ન થઈ બધ છે, તે કાળની જ કાણ, લવ, ત્રાટ આદિ કલ્પના વડે યુગ-કલ્પ આદિ સંજ્ઞાઓ વિદ્યાનોએ કલ્પી લીધેલ છે.^{૮૬} આ સર્વ જગત અસત્ય છે, છતાં સ્વપ્નની પેઠે અનુભવમાં આવે છે; પણ વસ્તુતાએ જોતાં તે છે જ નહિ. એટલે સર્વવ્યાપી ચિદાકાશ જ એ સર્વરૂપે વિવર્તભાવથી દેખાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.^{૮૭} જવું આ આપણું જગત છે, તેવાં જ બીજાં મનુષ્યોનાં સેંકડોનાં સેંકડો જગતો ચિદા-કાશની અંદર રહ્યાં છે, એમ તમે સમજો; પરંતુ તેમનો પરસ્પર (એકબીજાને) અનુભવ થતો નથી.^{૮૮} તળાવ, સમુદ્ર, ફૂલો આદિમાં રહેનાર દેડકા આદિ જીવોના પ્રત્યેક સ્થાનને વિષે અનેક સૃષ્ટિઓ રહેલ છે; પરંતુ તે જીવો દોઈ પણ જગ્યાએ પોતાના દરચજગત વિના બીજા જગતની નિયત સ્થિતિને પરસ્પર દેખતા નથી.^{૮૯} જમ એક મંદિરની અંદર સૂતેલાં સેંકડો મનુ-ષ્યોનાં અનેક સ્વપ્નનગરો એક જ મંદિરમાં રહ્યાં હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર અનેક જગતોની પ્રતીતિ થાય છે. એ મનોમય જગતો સ્વપ્ન-નગરની પેઠે એકને અનુભવમાં આવે છે, તેથી તે સત્ય કહી શકાતાં નથી; તેમ જ બીજાઓને તેનો અનુભવ થતો નથી, તેથી તે અસત્ય પણ કહી શકાતાં નથી (અનિર્વચનીય છે).^{૯૦} એક જ

* આ એકસોચૂવાળીસમા સર્ગમાં ચિદાત્મા જ ને પ્રકારે જગતરૂપ ભાસે અને જગત ને પ્રકારે ચિદ-રૂપ ભાસે; તેવી યુક્તિઓ અને ધ્રુવનું સર્વશક્તિમાન-હું, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ધરની અંદર સૂતેલાં સેંકડો મનુષ્યોનાં અનેક સ્વપ્નનગરો ત્યાં જ રહ્યાં હોય છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે ત્યાં કશાની સ્થિતિ હોતી નથી. તેવી જ રીતે ચિદાકાશની અંદર અનેક જગતો રહ્યાં છે, છતાં વસ્તુતાએ એતાં તેમાં તેમની સ્થિતિ જ નથી.^૯ આ દૃશ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપથી બુદ્ધ નથી અને કેવળ ચિદાત્માના ચમત્કારરૂપ જ છે. તે બેણે પોતાના આત્માના અવયવરૂપ હોય તેણે થઈ રહેલ છે અને તેનાથી બુદ્ધ નથી. તે રૂપવાળું છતાં વસ્તુતઃ રૂપથી રહિત છે અને કારણવાળું જણાતાં છતાં વસ્તુતઃ કારણથી રહિત છે.^{૧૦} દૃશ્યને આકારે પરિણામ પામેલી ચિદાભાસની વ્યાપ્તિને લીધે ચિદ્રૂપે પ્રતીતિમાં આવતી અને પ્રભાવવાળી એવી બુદ્ધિની જ સંસ્કાર આદિ સંજ્ઞાઓ કલ્પેલ છે. ખાટી સંસ્કાર આદિની સ્થિતિ બુદ્ધિની પ્રતીતિમાંથી જરા પણ બુદ્ધિ નથી. સ્વભાવસ્થાના સંકલ્પમય પદાર્થોના અનુભવો પ્રથમ દીઠેલા પદાર્થોના જવા જ હોય છે. તેમની સ્મૃતિ જ અપૂર્વપણાથી સ્વપ્નરૂપ થઈ જાય છે. તેની અંદર પોતાના મરણ આદિનો જ અદૃશ્ય પૂર્વ અનુભવ થાય છે, તે પણ જન્માંતરમાં તેનો અનુભવ થઈ ગયેલો હોવાથી અને બુદ્ધિમાં તેના સંસ્કારો ચોટી જવાને લીધે જ થાય છે. અત્યંતસૂષ્ણ્વે પ્રતીતિમાં આવતું આ જગત પણ સ્વપ્નસૂષ્ણ્વની પેઠે જ સૂષ્ણ્વ આદિકાળમાં બુદ્ધ થઈ જાય છે, તે સ્વચ્છ ચિદાકાશનો જ એક વિલાસ (વિવર્ત) છે; ખીજું કશું પણ સંભવતું નથી.^{૧૧-૧૩} કારણ કે, બ્રહ્મ જ જગતને આકારે ભાસ્યા કરે છે. એ બ્રહ્મ કાંઈ હંમણાં નવું જ ભાસે છે એમ નથી, કિંતુ અનાદિકાળથી જ તે પ્રકાશરૂપે (ચિદ્રૂપે) રહેલ છે; આ જગત પણ તેની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે, તેથી અનાદિ બ્રહ્મરૂપ છે.^{૧૪} પરમાત્મા જ કારણ અને કાર્ય એ બન્નેરૂપ કહેવાય છે; કેમકે તે જ સર્વના આદિરૂપ છે. પ્રથમ તે કારણરૂપ અને પછી કાર્ય-

રૂપ થઈ જાય છે. સંસ્કાર પણ તેને જ કહેવામાં આવે છે અને એ પરમાત્મા જ કાર્યને સારી રીતે સાધી આપનાર યત્નરૂપ પણ કહેવાય છે.^{૧૫} સ્વપ્ન આદિમાં જ કાંઈ અપૂર્વ પદાર્થો અનુભવમાં આવે છે અને જ્યંત અવસ્થામાં જ દૃષ્ટાંતરૂપ હોય છે, તે આત્માથી અભિન્ન હોય છે અને તેને જ સંસ્કાર આદિ નામો વડે કહેવામાં આવે છે; પરંતુ તેથી બુદ્ધ ખીજે કશો બહારનો પદાર્થ તે સમયે ચિત્તની અંદર રહેતો નથી.^{૧૬} સ્વપ્નમાં દેખાતી એ સંસ્કાર નામની વસ્તુ સ્વપ્નમાં દેખાય છે, પણ જ્યંતમાં દેખાતી નથી; તેથી તે નથી એમ સમજવું નહિ. કેમકે તે ચિદાકાશની અંદર ચૈતન્યની પેઠે જ સદાકાળ (મોક્ષપર્યંત) રહેલ છે. વળી, તે ચિદાકાશરૂપ હોવાથી સાક્ષીના પ્રકાશક સ્વભાવને લીધે સ્વપ્નમાં (પ્રતીતિમાં) આવે છે તથા જ્યંતની પેઠે અનેક પ્રકારે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૧૭} તે જ સંસ્કારરૂપ વસ્તુને વેદાંતમાં પ્રતિપાદિત કરેલ પરબ્રહ્મરૂપ સમજવામાં આવે, તો તે રૂપે તે સૂચ્ય છે. બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ એવી દ્વૈતસૂષ્ણ્વના અભાવથી રહિત એવા પોતાના યથાસ્થિત સ્વભાવમાં જ રહે છે. આ તેનો સ્વભાવ છે. પડિતોએ આનો નિશ્ચય કર્યો છે. શિષ્યો પણ મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તેટલા સાર તેમણે શાસ્ત્રોની અંદર આવી વ્યવસ્થા બતાવી છે. 'એ આત્માનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન બોળખાય, તો તે જ જગતરૂપ જણાય છે; પણ એ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ બોળખવામાં આવે, તો તે અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ છે.'^{૧૮} ચિત્તની અંદર જ્યંત અવસ્થાના જ સંસ્કારો રહે છે, તે જ સ્વપ્નમાં (સ્વપ્નરૂપે) ઉદ્ભુદ્ધ થઈ જાય છે. આમ, સ્વપ્ન સખધી અપૂર્વ પદાર્થોનું રૂપ જ્યંત અવસ્થાથી જ રચાય છે. તે જ્યંતરૂપ નથી, છતાં જ્યંતના જનું જ ભાસે છે તથા જ્યંતના સંસ્કારો વડે જ સ્વપ્નની ઉત્પત્તિ છે, એમ કેટલાક વાદીઓ માને

છે; પરંતુ તે વાસ્તવ નથી.^{૧૯} કેમકે જમ વાયુની અંદર પોતાની મેળે જ ચલનશક્તિ રહેલ છે, તેમ ચિત્તની અંદર સર્વ ભાવો રહેલા છે અને તે પોતાની મેળે જ સ્વપ્ન આદિરૂપે પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. તેમાં જાગૃતને સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય રહ્યું.^{૨૦} એક જ ચિન્માતૃતત્ત્વ સ્વપ્નની અંદર લાખો રૂપે થઈ જાય છે અને સ્વપ્નમાં જ લાખોરૂપે થઈ રહેલ હોય છે, તે જ ચિન્માતૃતત્ત્વ સુષુપ્તિમાં પાછું એકરૂપ થઈ રહે છે.^{૨૧} ચિદાકાશની અંદર સ્વપ્નની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે જ આ જગતરૂપ કહેવાય છે; તેમાં સુષુપ્તિ અવસ્થાનો જે ઉદય થાય છે, તે પ્રલય કહેવામાં છે. આમ, એ ન્યાય યથાર્થ છે.^{૨૨} એક જ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપને છોડ્યા વિના સ્વપ્નની પેઠે જ કાંઈ અનેક આકારોને ધારણ કરી લે છે, તે જ આ જગત છે.^{૨૩} એવી રીતે ચિદાકાશના એક પરમાણુ જેટલા ભાગમાં પણ જગતની સ્થિતિ રહી છે. વળી, સ્વપ્નમાં અને અરીસામાં દેખાતાં મુખ, વન અને પર્વત આદિ પ્રતિબિંબ જમ સ્વપ્નથી તથા અરીસાથી જુદાં નથી, તેમ એ જગત પણ અધિષ્ઠાનરૂપે ચિદાકાશથી જુદું નથી.^{૨૪} ચિદાકાશ જ્ઞાનરૂપ છે, પરમાણુ જેવું પરમસૂક્ષ્મ છે, વિસ્તીર્ણ છે અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે. વળી તે જ જગતરૂપ કહેવાય છે. માટે અનંત એવું ચિદાકાશ ન્યાં પોતાના સ્વરૂપમાં નિરંતર સ્થિર થઈ રહેલ છે, ત્યાં આ જગત પણ છે, એવું ભાન થાય છે. પણ તે ચિદાકાશના એક અવયવની પેઠે ચિદાકાશથી જુદું નથી.^{૨૫, ૨૬} જગત ચિન્માત્ર છે, તમે પણ ચિન્માત્ર છો, હું પણ ચિન્માત્ર છું અને દરેક પણ ચિન્માત્ર છે. આવું શુરુ અને શાસ્ત્રે બતાવેલ. યુક્તિ વડે જ્ઞાન થાય છે, એટલે એક પરમાણુની અંદર પણ પોતાના સ્થળભાવને મૂકી દેવામાં આવે છે અને તે સર્વ પરમ સૂક્ષ્મ ચિન્માત્રરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જન્મ આદિ ચિદારથી રહિત છે.^{૨૭}

માટે મારું સ્વરૂપ પરમાણુના જેવું આત્મસૂક્ષ્મ છે, હું જ આ સર્વ જગતને આકારે થઈ રહ્યો છું, હું સર્વ ઠેકાણે રહું છું અને પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થની અંદર પણ મારી સ્થિતિ છે.^{૨૮} ચિન્માતૃતત્ત્વનો એક પરમ અણુભાગ જગતરૂપ છે, છતાં વસ્તુતાએ ચિદાકાશરૂપ છે. આથી હું ન્યાં રહું છું, ત્યાં ત્રણે લોકને દેખું છું.^{૨૯} હું ચિદાકાશના એક પરમાણુરૂપ (જીવરૂપ) છું અને જળ જમ જળની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમ હું ચિદાકાશરૂપ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ એવા શબ્દબ્રહ્મની સાથે તેની કૃપાથી એકતાને પ્રાપ્ત થયો છું.^{૩૦} મારે વિશે ત્રણે લોકની સ્થિતિ રહી છે. જમ કમળના અંકુરની અંદર તેનું બીજ રહ્યું હોય છે, તેમ હું એ પ્રાણીના ઝોજની અંદર પ્રવેશ કરી રહ્યો. આમ, તેના ઝોજની અંદર જમ વાસનામય જગતનો અનુભવ રહ્યો હતો તેમ હું પણ રહ્યો.^{૩૧} ત્યાં મારા આત્માની અંદર જ એ પ્રાણીના, મારા અને બીજાઓના વાસનામય એવા ત્રણે લોક મને પ્રતીતિમાં આવવા લાગ્યા. કેમકે જગતનું કશું પણ રૂપ બહાર નથી અને કાંઈ તત્ત્વજ્ઞને કાંઈ સ્થળે આત્માથી ભિન્ન કશી પણ વસ્તુ અનુભવમાં આવતી નથી.^{૩૨} બહારનું અથવા અંદરનું જ કાંઈ દૃશ્ય જાતમાં કે સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વ પોતાના ચિદાત્માનો જ એક આભાસ (વિવર્ત) છે.^{૩૩} મનુષ્યને સ્વપ્નમાં જ કાંઈ પદાર્થ અનુભવમાં આવે છે, તે પોતાના આનંદમય આત્માનું સ્વરૂપ જ તેવે રૂપે પ્રસરી જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે અને જીવ પોતે જ સ્વપ્ન સૃષ્ટિરૂપે વિવર્તભાવથી ભાસે છે, એમ સમજવું.^{૩૪}

વ્યાધ ઓલ્યો:-જે આ દૃશ્ય કારણ વિના જ બહુ થઈ જતું હોય, તો પ્રસિદ્ધ રીને તે કેમ દેખાય છે? અને જે દૃશ્ય સકારણ (કારણ વડે ઉત્પન્ન થતું) હોય, તો (ધટ આદિ પદાર્થ ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ એવા દંડ-અથવા આદિ

ન હોવાથી) સ્વપ્નમાં તેમની સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ બળ્ય છે? ^{૧૫}

મુનિ બોલ્યા:-પ્રથમ સર્વ કારણના અભાવને લીધે આ સૃષ્ટિ વિનાકારણે જ પ્રતીતિમાં આવે છે; કેમકે ચિદાકાશ જ વિવર્તરૂપે સૃષ્ટિને આકારે થઈ રહેલ છે. ^{૧૬} કારણ વિના સર્વ પદાર્થોનો અહીં અત્યંત અસંભવ છે, તેથી કોઈ પણ બતની નશ્વર સ્થૂલ સૃષ્ટિ કોઈ જગ્યાએ સંભવતી નથી. ^{૧૭} બ્રહ્મ પ્રકાશરૂપ છે, આદિ-અતથી રહિત છે અને તે જ પોતાના સ્વાભાવિક એવા ચિદરૂપણાથી આ જગતને આકારે ભાસે છે. સર્ગ આદિ શબ્દો તેના જ એક પર્યાયરૂપ છે. ^{૧૮} આમ આ સૃષ્ટિ કારણના અભાવને લીધે અત્યંત અસંભવિત છે. બ્રહ્મરૂપ અને બધે પરબ્રહ્મના અવયવરૂપ હોય તેવું જણાતું માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ ચૈતન્ય જ પોતાના નિત્ય એવા આત્મસ્વરૂપની ઉપાધિને લીધે પ્રતીતિમાં આવતા અવયવોરૂપે એક છતાં અનેકરૂપે ભાસે છે. બ્રહ્મ નિરાકાર છે અને તે સાકાર દશ્યરૂપે નિર્બાંધપણે વિવર્તભાવને પામે છે. નિરાકાર બ્રહ્મ જ ચિદરૂપણાથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રસારી દર્શને બધે સાકાર હોય તેવા થઈ બળ્ય છે. તે પોતે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે તેથી તે પોતે જ દેવતાઓ, ઋષિઓ તથા મુનિઓના દિવ્યરૂપને, સ્થાવર-જંગમ જગતને અને ક્રમથી સર્વ નિયમેને તથા વિધિ-નિષેધ આદિને કલ્પી લે છે. વળી તે દેશ, કાળ, ક્રયા આદિની કલ્પના પણ કરી લે છે. ^{૧૯-૨૨} યજ્ઞ, અભાવ, ગ્રહણ કરવું, ત્યાગ કરવું, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર આ સર્વ પદાર્થો કેટલેક મોક્ષર્તા સુધી વ્યભિચરિત (અનિયમિત) થઈ બળ્ય છે, પરંતુ તે સંબંધી બંધાયેલ ઈશ્વરી નિયમોના કોઈ દિવસે વ્યભિચાર થતો નથી. ^{૨૩} એ નિયતિની (ઈશ્વરી નિયમની) જ્યારથી કલ્પના થઈ, ત્યારથી માંડીને જમ રેતીમાંથી તેલ નીકળવાની સંભવ નથી, તેમ કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ

થાવાનો સંભવ નથી. ^{૨૪} પરમાત્માનો બાંધેલ નિયમ અને તેની કલ્પના કરનાર ભોક્તા જીવ, એ બન્ને બે હાથની પેઠે બ્રહ્મના એક અવયવ જવાં છે અને તે પોતાની મેળે જ પ્રવ્રત્ત થઈ બળ્ય છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાના એક હાથ વડે બીજા હાથને નિયમમાં રાખે છે, તેમ બ્રહ્મ પોતાના એ બન્ને અવયવોમાં એક અવયવ વડે બીજાને નિયમમાં રાખે છે. ^{૨૫} જેમ જળની અંદર અનેક ચક્રીઓ યતી રહે છે, તેમ જીવમાં સંકલ્પતું સ્ફુરણ-થતાં ઇચ્છા વિના અને પ્રથમ બુદ્ધિનું ચલન થયા વિના કાકતાલીયની પેઠે બ્રહ્મસૃષ્ટિ અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી થઈ બળ્ય છે. ^{૨૬} મૃત્તિકા જેમ ચૂર્ણ, પિંડ, ઘટ, કપાલ આદિ કોઈ એક આકૃતિ વિના રહેતી નથી, તેમ નિર્બાંધ સત્ય બ્રહ્મ પણ જ્યાં સુધી તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઝાળખાય, ત્યાં સુધી નિયતિ વિના રહેતું નથી. એ નિયતિ કારણ વડે કાર્યની અંદર પેદા થતી કોઈ એક આકૃતિ ઉત્પન્ન થવાના નિયમરૂપ છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન વડે આત્માનો સર્વાત્મભાવ સમજઈ બળ્ય અને દશ્યનો તથા દુઃખનો આત્મતિક ક્ષય થઈ બળ્ય, ત્યાં સુધી (મોક્ષ સુધી) તે આકૃતિનું ભાન કાયમ રહે છે. એવી રીતે આ સર્વ દશ્યસમૂહ સર્વદા સકારણ છે અને જ્યારથી માંડી સૃષ્ટિની અંદર જ પુરુષપ્રત્યે જેવી નિયતિની કલ્પના થઈ છે, તેવી તે પ્રત્યે તે જણાય છે. અવિવેકી પુરુષને કારણ વિના જ બ્રહ્મ સૃષ્ટિરૂપે ભાસે છે અને આ કાર્યકારણ સંબંધી દૃષ્ટિનો ભ્રમ પણ તેને જ પ્રતીતિમાં આવે છે. ^{૨૭-૨૮} બાકી ત્રિવેકીની દૃષ્ટિ વડે બેતાં સૃષ્ટિ કાકતાલીયની પેઠે જ રહેલ છે અને અનેક પ્રકારની આવૃત્તિને ધારણ કરનારી છે. આ સર્વ દશ્યમાં અમુક (ઘટ આદિ) પદાર્થ અમુક પ્રકારે જ (દંડ, ચક્ર આદિ સામગ્રી વડે જ) ઉત્પન્ન થાય તથા અમુક પ્રકારે ઉત્પન્ન ન થાય, એવો એક નિયમ સ્થિરપણે કલ્પાયેલ છે. ^{૨૯} ઉત્પન્ન થનારા સર્વ પદાર્થોના ઉત્પત્તિક્રમમાં અમુક

પ્રથમ હોય છે અને અમુક પછી થાય છે, એવી પદ્ધતિ અવશ્ય અપેક્ષિત હોવાથી સર્વનું સકારણ પણ જ છે. જો આમ માનવામાં આવે, તો પછી કારણ વિના જ્યોત્સિષ્ટિ અને સ્વપ્નસિદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારે સંભવતી નથી મેં પોતે જ પ્રાણીના ઝોજમાં સ્વપ્નની અંદર જળના ફોલને લીધે આખી પૃથ્વીમાં વ્યાપી રહેલા એવા જ પ્રલયના ભ્રમો જોયા, તેમાં તમને શું કારણ ભાસે છે? અથવા શ્રુતિ આદિ દ્વારા શું કારણ સંભળાય છે? કિવા તમને શું અનુભવમાં આવે છે? જમ સ્ફટિક-મણિઓ અને છીપો પ્રકાશ પડતાં પોતાની મેળે જ ગ્રાહી ભીડે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષને પણ સર્વ વસ્તુઓના સંબંધમાં અનેક યુક્તિઓ સર્વદા પોતાની મેળે જ સ્ફૂરી આવે છે. તેમાં પોતપોતાની ભાવના અને અનુભવ જ જયશાળી નીવડે છે. એ ભાવના અને અનુભવ સર્વનો નિર્ણય કરવામાં શક્તિમાન છે, તેમજ સર્વ પ્રમાણોના જીવિતરૂપ છે. ૧૧-૫૩

सर्ववस्तुषु कचन्ति सर्वदा युक्तयः स्फटिकयुक्तयो यथा । भावनानुमव एव स स्वयं शक्तिमान् जयति जीवितात्मकः ॥ ५३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પદાર્થવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૧૪૪ માં સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૪૫ મો ~*~

તેજની અંદરનો તથા બહારનો અનુભવ
॥ મુનિરવાચ ॥

बहिर्दृष्टिर्वाहमेवांतरंतरर्थः स्वप्नमिन्द्रियैः ।

जीवो वेत्ति द्वयस्यातितीव्रसंवेगिमिद्वयम् ॥ ૧ ॥

મુનિ યોહ્યાઃ-જ્યારે ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ

* આ એકમોપરતાગ્રીસમાં સર્ગમાં ૬૬, પિત્ત અને વાત વડે નાદીઓ પુરતી જતાં ઝોજની અંદર જવના કદાચ લીધેલા અનેક જાનના સ્વપ્નના ભેદો તથા ઇન્દ્રિયો વડે અનુભવાના બહારના અનુભવો વર્ણવાશે.

થાય છે, ત્યારે જીવ જ્યોત નામે કહેવાતા બાહ્ય સ્વપ્નને દેખે છે. પછી, ઇન્દ્રિયો જ્યારે અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે જીવ અંદરના સ્વપ્નને અનુભવે છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો બહાર અને અંદર બન્ને બાજુ અતિ તીવ્ર સંવેગથી પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જીવ તે બન્નેને અનુભવે છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ થઈ જાય છે અને ચિત્ત આકુળ થઈ જાય છે, ત્યારે મનોરાજ્યના જોડો અને સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલો આંતર વ્યવહાર મ્હાન રીતે અનુભવમાં આવે છે. ઇન્દ્રિયો જ્યારે અંતર્મુખ થઈ જાય છે ત્યારે જીવમાત્ર વાસનામય હોવાથી અતિસૂક્ષ્મ એવા સ્વપ્ન સંબધી જગતને બંધે તે સ્વપ્ન (વિસ્તીર્ણ) હોય તેવું દેખે છે. વસ્તુતાએ જોતાં બાહ્ય કિંવા આંતર એ બેમાંથી એક જગત સ્થલરૂપે દાઈ દિવસ છે જ નહિ; પરંતુ જીવને દરેક વિષયનો અનુભવ કરવામાં સાધનરૂપ એવી ઇન્દ્રિયોની નિર્બાધ પ્રવૃત્તિ જ જગતમાં સ્થલતાને કદાચી લે છે, તેને સ્થલરૂપે અનુભવે છે અને તે જ જગતરૂપ છે. જીવસત્તા વડે નિયંત્રિત રહેનાર ઇન્દ્રિયો જ્યારે સંપૂર્ણપણે બહિર્મુખ થઈ જાય છે, ત્યારે તે બાહ્યસિદ્ધિને અનુભવે છે. વસ્તુતાએ જોતાં ચિદ્રૂપ જીવ જ પોતે જગતરૂપે થઈ રહેલ છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રાણ (નાસિકા), જિહ્વા ઇલાદિ ઇન્દ્રિયો વડે યુક્ત અને વાસનામય અંતઃકરણને ધારણ કરી રહેલો આતિ-વાહિક દેહ પ્રાણરૂપી જ મુર્તિ વડે સંયુક્ત છે, તે જ કૃતસ્થ સાહીચેતન્યનો આશાસ પડતાં ચિદ્રૂપ જીવના નામથી ઝોળખાય છે. કૃતસ્થ-ચેતન્ય અવિનાશી ચિદાકાશરૂપ છે અને જીવને નામે ઝોળખાય છે. તે સર્વત્ર સદાકાળ સર્વ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છે અને તેથી તે સર્વ ઠેકાણે સર્વને દેખે છે. જીવ પોતે અણુરૂપ છે. તે જ્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયોને સમેટી લઈને નાદી-ઝોની અંદર પથગાઈ રહેલ કકરૂપ અંતરસ વડે વીટાઈ જાય છે, ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ ભાગ-

માં જ નાડીઓની અંદર અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્ન સંબંધી બ્રાતિને અનુભવે છે.^૮ તે સમયે જીવ પોતે સ્વપ્નની અંદર બાંહેધીરસાગરમાં ઊડે છે. હાય તેમ ચંદ્રોદયવાળા આકાશમાં ચાલે છે. જ્ય છે અને વિદસિત થયેલ અનેક ભતિનાં કમળ-વાળા સરોવરમાં પ્રવેશ કરે છે.^૯ ત્યારે જીવરૂપી આકાશમાં, પુષ્પમય દિવ્ય વાદળોમાંના પ્રતિ નિષિડપ દેખાતાં સરોવરો તેમજ ભમરાઓના ગુંજરવ વડે સુશોભિત તથા વસંતઋતુના અંત-પુર સમાન રમણીય એવાં ઉપવનો ખડાં થઈ જાય છે.^{૧૦} સ્વપ્નની અંદર મંગળ વડે યુક્ત, લીલાલોલ લલનાસમૃદ્ધથી સુશોભિત અને ભક્ત્ય-ભોજ્ય આદિ અન્નપાન વડે પરિપૂર્ણ એવાં ઘનનાં આંગણોમાં અંગમગતા ઉત્સવો ઉજવાતા બેવામાં આવે છે.^{૧૧} પુષ્પવાળી, શ્રીલુરૂપી હાસ્ય વડે રમણીય, માછલીઓરૂપી ચપળ નેત્રને ધારણ કરી રહેલ અને પૂર્ણ જોસમાં ચાલી જતી નદીઓ નિલાસ વડે સમુદ્રમાં જતી દેખાય છે.^{૧૨} હિમાલયનાં શુભ શિખરો અને અતિ શીતળ મહેલો બાંહેધીર ચંદ્રમય ભીતો વડે ખનાવેલ હાય તથા બાંહેધી કળીયૂનો દઈ સાફ કરી રાખ્યા હાય, અથવા અમૃત વડે ભીતોને ધોઈ લીધેલ હાય એવા દેખાય છે.^{૧૩} (કદ્રુપ્રધાન અન્નરસ વડે નાડી પુરાઈ જાય ત્યારે) સ્વપ્નની અંદર શિશિર ઋતુની વૃદ્ધિ વડે તેમજ હેમતઋતુના તથા વર્ષા ઋતુના મેઘો વડે વીંટાયેલી અને શ્યામ એવી કમલિનીઓની લતાઓ તથા બાળવૃક્ષો વડે સુશોભિત એવાં સ્થળો બેવામાં આવે છે.^{૧૪} પુષ્પોના સમૂહો વડે આગ્રહાદિત, વિશ્રાંત થઈ રહેલ હરિણો અને પથિકા વડે વ્યાપ્ત તથા સ્તિગ્ધ એવાં પલ્લવોવાળાં વૃક્ષોની છાયા વડે સુશોભિત એવી નગરનાં ઉપવનોની ભૂમિઓ દેખાય છે.^{૧૫} કદંબ, કુંદ (ડોલર), મંદાર આદિના મકર દોની ચંદ્ર જેવી ઉજ્જવળ કાન્તિ વડે શોભી નીકળતાં એવાં આસનો, સ્થાનો અને

તેની સુંદર રચનાઓ વડે રમણીય દેખાતી પુષ્પ-સ્થલીઓ (પુષ્પોનાં અકૃત્રિમ સ્થળો) પણ બેવામાં આવે છે.^{૧૬} વળી કમલિનીઓના સમૂહવાળી, શ્યામ, સુંદર પુષ્પસ્થળને ધારણ કરી રહેલ અને વાદળનાં વગરના નિર્મળ આકાશના જેવી સ્તિગ્ધ વનપંક્તિઓ દેખાય છે.^{૧૭} કુંદ, ડોલર, કદંબ આદિ વૃક્ષોને અને જુદી જુદી ભતના મૃગોને પોતાના શિખરમાં ધારણ કરી રહેલ તથા ચપળ અને રમણીય એવાં લીલાયુક્ત પલ્લવો વડે સુકામળ એવી પર્વતોની પંક્તિઓ દેખાય છે.^{૧૮} લીલા વડે વળી ગયેલ પુષ્પયુક્ત છૂટા કેશપાશ વડે બાંહેધી મૂર્તિમાન માલતીની લતા જ હાય તેવી દેખાતી કામળ અંગવાળી અને નૃત્ય કરી રહેલી બાળ અંગનાઓ દેખાય છે. વિકસિત થઈ રહેલ શ્વેત કમલિનીઓના જેવી ઉજ્જવળ અને સુંદર એવાં સેંકડો ચામરો વડે, સેંકડો પાનપાત્રો વડે અને સેંકડો ચંદ્રવા વડે વીંટાયેલ એવી રાજઓની સભાઓ દેખાય છે.^{૧૯, ૨૦} વેલોના સમૂહોની વિચિત્ર રચનાના નિલાસો વડે સુશોભિત એવા અવયવોને ધારણ કરનાર અને ચપળતાથી લક્ષાં જતાં જળોના ધોરિયામાં થયા કરતા પક્ષીઓના સૂક્ષ્મ ધ્વનિ વડે ગંભીર એવી વનપંક્તિઓ દેખાય છે. પૃથ્વીને વૃદ્ધિ વડે પોષણ આપવામાં ભયકર રૂપને ધારણ કરનાર અને મેઘો વડે યુક્ત પર્વતોવાળી દશે દિશાઓ બેવામાં આવે છે તથા તેઓ જળખિંડુઓ તેમજ આકળ-રૂપી હારને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહેલ હાય છે.^{૨૧, ૨૨} ઓગળતી અંદર અણગપે રહેલ

મુખને શ્યામ કરી દે છે અને તપેલી રેતીના સપકથી જળખિદ્વ્યોરૂપી અશ્રુઓને ધારણ કરનાર નદીઓરૂપી શિરાઓ વડે યુક્ત હોય છે. તેમાં અગ્નિના જ્વા કક્કશ ચક્રની ધારાના જ્વા તીક્ષ્ણ કાન્તિવાળા અને દાવાનળરૂપી વિષયના આવેશ વડે જળાશયોને વ્યાપ્ત કરી દેનારા સૂર્યો જ્વેવામાં આવે છે.^{૨૩-૨૪} તે પ્રસવેદને, ઉષ્ણ થઈ રહેલા સમુદ્રને કિંવા સ્વેદથી ભીંજઈ રહેલા ત્રેતૌ-શ્વમંડળને દેખે છે અને ખારને સ્વનતાર તથા ઘાટી ગ્રાડીઓ વડે યુક્ત એવાં અરણ્યો પણ તેમાં જ્વેવામાં આવે છે.^{૨૫} જીવ સિત્ત વડે વ્યાપ્ત થઈ જતાં (સ્વપ્નની અંદર) પ્રવાહમાં વહી જતાં સારસપક્ષીઓ વડે સુશોભિત એવાં ઝાંઝવાનાં જળમાં તરે છે અને પૂર્વે દોઈ દિવસે ન દીઠેલાં સ્થળોને તથા પૂર્વે દોઈ દિવસે ન થયેલાં વૃક્ષોને દેખે છે.^{૨૬} તે ભયને લીધે રસ્તામાં દોડ્યા જતા અને તપેલી ધૂળ વડે ધૂસર થઈ ગયેલા પોતાના આત્માને દેખે છે. તેમાં છેદેથી અમૃતના જ્વાં દેખાતાં સિન્ગ્ય છાયાવાળાં રસ્તા પરનાં વૃક્ષો પણ જ્વેવામાં આવે છે.^{૨૭} જ્વર વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલ પોતાના શરીરના આધારને, અગ્નિના જ્વા તપી ગયેલા જગતને, ધૂળ વડે વ્યાપ્ત થઈ રહેલા દેશોવાળાં દિશાઓનાં મુખોને અને તેના જ પ્રકારની પોતાની ઇન્દ્રિયોને તે દેખે છે.^{૨૮} ઘરેની અંદર, ગામની અંદર, સમુદ્રની અંદર, પર્વતની અંદર, વનની અંદર અને આકાશની અંદર બધી દિશાઓ પ્રજ્વલિત અગ્નિવાળી જ્વેવામાં આવે છે. અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારા અનંત મેઘોની ઘટાઓને દોઈ પ્રખળ શરૂવીરની પેઠે ચોતરફ ધારણ કરનાર એવી શરદ, શ્રીભ અને વસંત ઋતુઓ દેખાય છે. તડકાને ઉત્પન્ન કરનારા તાપોનો પણ અનુભવ થાય છે. ધાંસ, પદ્મલેા, લતાઓના સમૂહો, મેઘોના સમૂહો અને ગરમી વગેરેથી ઢંકાઈ રહેલા પૃથ્વીના પ્રદેશો જ્વેવામાં આવે છે.^{૨૯-૩૨} સુવર્ણ-

ાશ અને તેના જ પ્રકારનું ભૂતળ, તપી

ગયેલા દિશાઓના તટો અને તપી ગયેલ અનેક નદીઓ તથા તપી રહેલા હિમાલયના ઢેટલા પ્રદેશો દેખાય છે.^{૩૩} અન્નરસની અંદર કક્ષિત્તું પ્રાધાન્ય ન રહેતાં કેવળ વાયુને લીધે જ પૂર્ણ થઈ રહેલા નાડીપ્રદેશમાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહેલા અણુ-રૂપ એવો જીવ જ્યારે વાયુ વડે ઘેરાઈ બંધ છે, ત્યારે ઓળની અંદર તે નીચે પ્રમાણે અનેક સ્વપ્નને દેખે છે.^{૩૪} પવનના બળથી યુદ્ધમાં ક્ષોભિત થવાને લીધે પૂર્વે ન જોયેલી વિલક્ષણ પૃથ્વ જ્વેવામાં આવે છે; તેમજ નગરો, ગામડાં પર્વતો, સમુદ્રો અને વનોના સમૂહો પણ અપૂર્વ જ્વેવામાં આવે છે.^{૩૫} પોતે બળે આકાશમાં ઊડતે હોય એવું દેખાય છે, શિલાઓ અને પર્વતન સ્થળો જ્વેવામાં આવે છે, મેઘોની ગજના વરે ગાજ રહેલા દેશો દેખાય છે અને કુંભારના ચક્ર વિના જ ઘડાઓનું ભ્રમણ ઇત્યાદિ જ્વેવામાં આવે છે.^{૩૬} ઘોડાઓ, જાટો, ગરુડો, વાદળો અને હંસો, જીતરતા તથા ઉપર ચડતા જ્વેવામાં આવે છે. યક્ષો અને વિદ્યાધર, જતા-આવતા અને ધૂમતા દેખવામાં આવે છે.^{૩૭} પર્વતો, આકાશ, પૃથ્વી, નદીઓ, પ્રત્યંત પર્વતો (તળેટીઓ), કિંવા શિલાઓના સમૂહ, વનનાં વૃક્ષો, ગામડાંઓ, નગરો, દિશાઓ અને ભયભીત અવયવોવાળાં મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓ સમુદ્રમાં થનારા પરપોટાની પેઠે કંપી રહેલાં જ્વેવામાં આવે છે.^{૩૮} અધઃપમાં પડેલા અથવા તો વિસ્તીર્ણ સંકટમાં આરૂઢ થઈ રહેલા પોતાના આત્માને દેખે છે અને ઠેક આકાશ સુધી અડકનાર એવી રચનાવાળાં તથા શોભાવાળાં વૃક્ષોને અને પર્વતોને પણ બુદ્ધે છે.^{૩૯} વાત, પિત્ત અને કફ વડે યુક્ત એવો જીવ જ્યારે પવનની પ્રધાનતાને લીધે વાયુને અધીન થઈ રહેનારા નાડીઓના ભાગમાં પ્રવિષ્ટ થઈ રહ્યો હોય છે, ત્યારે તે નીચે પ્રમાણેનાં સ્વપ્નને અનુભવે છે.^{૪૦} પડતી એવી પર્વતોની વૃદ્ધિ-જ્વેવામાં આવે છે. સંદર

શિલાઓની વૃંદાનું સંકટ અનુભવમાં આવે છે. ફાટી જતાં મંદિરોનાં અને પર્વતોનાં શિખરોના કડાકાની સાથે ભમતાં વૃક્ષોના સમૂહો દેખાય છે.^{૪૧} ભમતી જણાતી વનોની રચનાની સાથે સદિગ્ધ એવાં વાદળોંઓનો ઉત્કટ દેખાવ નજરે પડે છે. દિશાઓના મધ્યભાગો સિંહો, હાથીઓ અને વર્ષાઋતુના મેઘો વડે સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થયેલાં જોવામાં આવે છે.^{૪૨} વળી દિશાઓનો મધ્યભાગ તાલ, તમાલ અને હિંતાલ નામનાં વૃક્ષોના સમૂહમાં પથરાઈ રહેલા અગ્નિ વડે વ્યાપ્ત દેખાય છે. ગુફાઓમાં ધૂમી રહેલા પવનના અત્રાજવાળા ઘોંઘાટ વડે પેદા થતો ઘાટો ઘોધરો અવાજ સાંભળવામાં આવે છે.^{૪૩} મંદરાચળદ્વીપી મંથનદંડની ગંભીર શબ્દરચના જવી ગંભીર શબ્દરચનાથી સુંદર તથા પરસ્પર ભેદ કરવામાં દુર્વાર એવા સંઘર્ષથી યુક્ત એવી ગુફાઓ પણ દેખાય છે.^{૪૪} પર્વતનાં બે શિખરના મધ્યભાગો-માથી પ્રવાહ ચાલવાને લીધે અવાજ થતાથી જાણે બન્ને શિખરો પરસ્પર અથડાતાં હોય તેવો ભાવ બતાવનારી, ચક્રવાક આદિ પક્ષીઓના શબ્દોના સમૂહ વડે કંકશ જણાતી અને સુક્ત-લતા (એકાવલી હાર) ની પેટે વઘ્યા જતા પોતાના પ્રવાહના પડવા વડે જાણે આકાશને માળાઓ વડે યુક્ત બનાવી દેતી નદીઓ દેખાય છે.^{૪૫} શિલાઓના કટકાઓ વડે પૂર્ણ એવા જળથી આકાશને પૂર્ણ કરી દેનાર અને પ્રવાહ-માં વઘ્યાં જતાં વનોના તથા વાદળોંઓના પર-સ્પર પહોંચવાથી ઠેઠ સમર્પિ લોક સુધી પહોંચી વળનાર મહાસાગર પણ જોવામાં આવે છે.^{૪૬} તે સમુદ્ર પરસ્પર તરંગોના સિંચવાથી ઘોવાઈ ગયેલ દશે દિશાઓને જોઈને ઠમ જાણે હસતો હોય તેવો જણાય છે. વળી તે દિશામાં વ્યાપ્ત થઈ જનારા પોતાના કડકડાટીવાળા અવાજ વડે ફાટી જનારાં પર્વતશિખરોથી જાણે ધંટી ટાંકવા-ના શબ્દ વડે સંયુક્ત હોય તેવો ભાવ બતાવે

છે.^{૪૭} વળી એ સમુદ્રની અંદર, આકાશમાં ગતિ કરી રહેલા એવા પવનને લીધે કંપી રહેલા વનને વિશે પવનને અનુસરીને થયા કરતું લતા-ઓનું નૃલ જોવામાં આવે છે. તે સમુદ્ર શબ્દ કરી રહેલ અને પોતે જ પોતાના વેગ વડે તથા પરસ્પર અથડાવી ઉત્પન્ન કરેલ પાપાણોના ચૂર્ણથી કાબરા રંગના થઈ રહેલા શેવાળ આદિને ધારણ કરતો જોવામાં આવે છે.^{૪૮} જમ શરવીર પુરુષોના પરસ્પર પ્રહારમાં પ્રથમ મોટો કોલા-હલ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તાડીઓનાં વનમાં ગંભીર મરમર થઈ રહે છે. આથી જાણે ત્રણે લોક તે સમયે કૂર એવા પ્રાણીઓના આક્રંદ વડે યુક્ત હોય તેના જણાય છે.^{૪૯} વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે વડે જ્યારે નાડીઓ પૂર્ણ થઈ રહી હોય છે, ત્યારે ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે કાષ્ઠ, પાષાણ, માટી, વાયુ અને શરવીરો વડે વીંટાઈ સ્વપ્નની અંદર જડ બની ગયેલ જીવ પીડિત દશામાં રહે છે.^{૫૦} જીવ જ્યારે પુરીતતિ નામની નાડીમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને આગળ ચાલતો માટે છિદ્ર મળતું નથી. આથી પ્રાણ-પવન વડે થનારી તેની ચપળતા બંધ પડે છે અને પડખાનાં અસ્થિઓની ગ્રંથિ વડે તે જાણે શિલાઓના સમૂહથી ઠાઈ ગુફામાં રૂંધાઈ રહેલ હોય તેમ વ્યાપારમાં અસમર્થ થઈ બળ્ય છે. ત્યારે માટીની અંદર રહેલ નાના કીડાની પેટે, શિલાની અંદર ખોલોડમાં રહેલ દેડકાની પેટે, ગર્ભની અંદર ગર્ભાશયમાં રહેલ અપક્વ બાળ-કની પેટે, કુળની અંદર રહેલા બજની પેટે, બીજના ગર્ભમાં રહેલ અંકુરની પેટે, દ્રવ્યના પિંડની અંદર રહેલ પરમાણુની પેટે અને અશ્રાંતપણે સ્તંભની અંદર રહેલ કલ્પનામય પૂતળીના દેહની પેટે તે તે સ્થળમાં જ રોકાઈ રહે છે. ત્યારે ઘાટા એવાં જોજની અંદર તે પોતે અંધારા કૂવાના અંદરના ભાગ જવી અંધ-કારમય અને શિલાના ગર્ભ જવી એકરસ એવી

સુપુષ્પિ અવસ્થાનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે આધેષ્ટ્ર અન્ન પાક વડે પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને પોતાના જવા-આવવાનો માર્ગ ખાલી થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ પ્રાણસંચાર દ્વારા નીકળવાનો ચત્ન કરે છે અને પ્રાણ વડે બોધને પ્રાપ્ત થઈ સ્વપ્નને અનુભવે છે.^{૫૧-૫૫} જ્યારે દેહની અંદર પરિણામ પામનારા અન્ન-રસો જીવ સહિત નાડીઓના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે જીવ ઓજની અંદર જ પર્વતોની અતિવૃદ્ધિને સ્વપ્નમાં અનુભવે છે.^{૫૬} બહુ પ્રદીપ્ત જઠરાસિથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલ એવા વાત-પિત્ત આદિના યોગ વડે જીવ બહાર અને અંદર બહુ જ ગભરાટને અનુભવે છે. જો તેમનું બળ થોડું હોય છે, તો થોડો ગભરાટ અનુભવમાં આવે છે.^{૫૭} જમ સ્વપ્નમાં જીવ વાતપિત્ત આદિના યોગથી પરવશ બની જઈ અનેક પ્રકારની ભ્રાંતિને દેખે છે, તેમ જ બહાર પણ વાત-પિત્ત આદિના યોગથી તે ભ્રાંતિને અનુભવે છે.^{૫૮} જ્યારે વાત-પિત્ત-કફ આદિ વડે અન્નરસમાંથી થોડો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે બહાર અને અંદર ભ્રાંતિ વડે થોડું દશ્ય જોવામાં આવે છે. જ્યારે વાત-પિત્ત આદિ એ સર્વ દોષો સમાનતાથી રહ્યા હોય છે, ત્યારે બહાર અને અંદર દશ્ય પણ એક-સમાન રીતે જ અનુભવમાં આવે છે. જ્યારે તેઓ અત્યંત ક્ષોભને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે બહાર અને અંદર અત્યંત ભ્રાંતિના દેખાવો જોવામાં આવે છે.^{૫૯} જીવ જ્યારે કુપિત થયેલા વાત, પિત્ત, કફ આદિ દોષો વડે વીંટાઈ રહે છે, ત્યારે ભ્રમિ, પર્વતો તથા આકાશ વગેરે કંપતાં જોવામાં આવે છે. ત્યારે અગ્નિના સમૂહ વડે થતી જ્વાળાઓનું બળતું, આકાશમાં ઊડતું, ચક્રને ઉદય, હિમાચળ અને વન દેખાય છે. વળી વૃક્ષો તથા પર્વતો પાણીમાં તરતાં જણાય છે અને સમુદ્ર પોતે ડૂબી જતો હોય તથા બહાર નીકળે

હોય, એમ જોવામાં આવે છે. ત્યારે દેવગૃહોમાં સુરતક્રીડા જોવામાં આવે છે. વળી ત્યારે પર્વતોમાં, ઉપવનોમાં અને ઘોળાં વાદળાંઓની પીઠ ઉપર પોતે બેઠો હોય એવું જોવામાં આવે છે. ઘોળાં વાદળાંઓની ઊંચાઈ, મોટા કરવત વડે વહેરાવુ, નરકના અનુભવનો ભ્રમ, આકાશની અંદર તાલ, તમાલ, હિંતાલ આદિ વૃક્ષોની માળાઓનું ચલન-વલન, ચક્રના જેવી ચેષ્ટા વડે પડી જવું, આકાશમાં ત્વરાથી ઊડવું, શૂન્ય સ્થળમાં અનેક મનુષ્યોના સમૂહનું દેખાવું, સ્થળમાં પણ સમુદ્રમાં ડૂબી જવાની ભ્રાંતિ, મહાઅંધકારમય મધ્યરાત્રિમાં થતો નિયત્ર અને વિપરીત વ્યવહાર જોવાવો, ગરિની અંદર દિવસના જેવો જ સૂર્યનો પ્રકાશ, દિવસે દુબેલ એવા અંધકારનું દેખાવું, આકાશમાં પર્વતો સહિત પૃથ્વીનો આભાસ, ઘાટી એવી લીંટોના અંદાજસ્તમાં લીંટ વગરના ત્રિશાળ સ્થળની પ્રતીતિ, આકાશની અંદર લીંટોના અંધો, શત્રુમાં મિત્રભાવ, પોતાનાં મનુષ્યોમાં પરબુદ્ધિ, દુર્જનમાં સુજનપણું, ખાડાઓમાં સરખી જમીનની ભ્રાંતિ અને સરખી જમીનમાં ખાડાઓનો ભ્રમ-આવું આવું તે જુએ છે અને અનુભવે છે. વળી, ઉત્તમ ગીતોના આલાપ સાંભળવામાં આવે છે અને ચૂના વડે ઘોળા, સુચિત્રિત તથા શ્વેત સ્ફટિકના કે રૂપાના કે માખણના પર્વતો જોવામાં આવે છે. વળી ધન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વાતાદિ ધાતુઓની વિષમતાને લીધે નિદ્રા વડે સંકુચિત થઈ જાય છે. ત્યારે, અંદર સ્વપ્નમાં કંઈબંધનાં અને તેની બીજા જાતિનાં તથા લીંબુનાં કે બિજેરાનાં પક્ષિઓના ગુરુચાઓ વડે બતાવેલાં ધરોની અંદર જમ ભ્રમરો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે કમળોની અંદર વિહાર કરે છે, તેમ પોતે સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરે છે. એમ ભ્રાન્તિને અંદર સ્વપ્નમાં તે દેખે છે. પછી, જાગૃત અવસ્થામાં ધન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પ્રકુલ્લ થાય છે, એટલે તે વિહાર આદિને બહાર

પણ દેખે છે. વાયુ આદિ ધાતુઓ અસમાન થાય છે, ત્યારે પુરુષો જેવી રીતે સ્વપ્નમાં એવી અનેક વસ્તુઓને દેખે છે તથા અનુભવે છે, તેમ બહાર પણ બ્રહ્મમાં એ દોષોના બળથી એવા જ પ્રકારના અનેક પદાર્થોને દેખે છે અને અનુભવે છે. ૧૦-૭૧ વાયુ આદિ ધાતુની અસમાનતા વળા જીવોને એવી રીતે બહાર અને અંદર અનેક પ્રકારનાં અતિ ભયંકર કાર્યો વિપરીતપણે જોવામાં આવે છે. ૭૨ જોજની અંદર રહેલા આ જીવ, વાયુ, આદિ ધાતુઓ સમાન હોય, તો આ વ્યવહારની સ્થિતિ પણ પોતાની મેળે સમાન પણે દેખે છે. ૭૩ ત્યારે તે નગરો, ગામડાઓ, મોટાં શહેરો અને અરણ્યોના સમૂહની યથા સ્થિત દશા, શાંત જળ, વૃક્ષોની સુશોભિત છાયા અને દેશોની અંદર મુસાફરોનું જવું-આવવું અનુભવે છે. ૭૪ તે જ પ્રમાણે સુખરૂપ એવા પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને રાત્રિ-દિવસ વડે સુશોભિત એવું આ સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા હોવા છતાં તે બધે સત્ય હોય તેમ તેને ભાસે છે. ૭૫ જેમ પવનની અંદર તેની ચલન-શક્તિ રહી છે, તેમ જ ચિદ્રૂપ પરમતત્ત્વની અંદર આ દૃશ્યનો ચમત્કાર રહ્યો છે તે અસત્ય છે છતાં સત્ય જોવા ભાસે છે અને અભિન્ન છે છતાં બધે ભિન્ન હોય તેવો થઈ રહ્યો છે. ૭૬ ચિદાકાશરૂપ આ સર્વ જગત શાંત બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્ઞાન વડે શમી બળ્ય છે, એટલે બ્રહ્મથી કરું પણ બુદ્ધ નથી; કેમકે સત્ય બ્રહ્મ કંઈ જન્ય-જગતરૂપે ઉદ્ભવતું નથી. આકાશના જેવા નિર્વિકાર અને અતંત ચિદ્રૂપતત્ત્વના સ્વરૂપમાં આભાસરૂપે રહેલ જગત અનંતરૂપે ભાસે છે. બાકી, તે કશી બીજી વસ્તુ નથી. ૭૭

જ્ઞાનતાદુદતિ સકલં જગદંબરાન્મશાન્તં ન
કિંચન ન નામ સદિન્દુદેતિ । તદ્વ્યોમનીદશ-
મનંતચિત્તે; શરીરે મામાત્રમાત્મનંતવપુર્વિમાતિ ॥

સર્ગ ૧૪૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪૬ મો

અદ્વૈત બ્રહ્મનું વર્ણન

॥ વ્યાચ ડવાચ ॥

અનંતરં મુનિશ્રેષ્ઠ તમ્મિન્ હૃદિ તદોજસિ ।

સ્થિતસ્ય તવ કિં વૃત્તમ્ નામતો બ્રાંતિરુપિણિ ॥

વ્યાધ બોલ્યો:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રાણીના હૃદયની અંદર રહેલ જોજને વિશે આપ રહ્યા હતા. એ જોજ વસ્તુતાએ જોતાં બ્રાન્તિરૂપ હતું. તો, એ પછી આપને શો અનુભવ થયો? ૧

મુનિ બોલ્યા:-હે પ્રિય વ્યાધ ! હું તે પ્રાણીના તેજોધાતુમાં (જોજમાં કિંવા આનંદ-મય કોઈમાં) રહ્યો હતો અને એ પ્રાણીના જીવની સાથે લિંગરૂપે વડે મિશ્રિત થઈ ગયો હતો. મને પછી જે કંઈ અનુભવાયુ, તે તમે સાંભળો. ૨ તે સમયે મહાધોર એવો કલ્પાન્તનો જમ થઈ રહ્યો હતો અને મોટા પ્રોઠ પર્વતોને ધાસની પેડે વહન કરનારો પ્રલયકાળનો પવન વાતો હતો. ૩ તે સમયે કોણ બધે ક્યાંયથી પર્વતોની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને તેમાં વિસ્તારવાળાં અનેક વનો, શિખરો, ગામડાંઓ અને નગરો ઘસકાવા લાગ્યા. ૪ હું ત્યારે તે પ્રાણીના જોજની અંદર તેના જીવની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, ત્યારે તેમાં સ્ફુર્મરૂપે રહેલા મેં પર્વતોની વૃદ્ધિ જોઈ. ૫ હું તે પ્રાણીની નાડીની અંદર રહેલ અત્તરસના થોડા ભાગરૂપી પર્વતના ઊંચા પૂર વડે સંકુચિત આકારવાળો બની ગયો, અંધ-તામિસના જેવી અથવા અજ્ઞાનરૂપી અધકાર વડે મિશ્ર એવી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. ૬ ટટલાક સમય સુધી સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કર્યા પછી, ધીરે ધીરે કમળોના સમૂહની પેડે હું જાગૃત થવા લાગ્યો. ૭ અધકારમાં બંધ

x આ એકસોછતાણાસિમા સગમા પોતાને પ્રસ્તુત સ્વપ્ન જોવા પછી થયેલી સુષુપ્તિ વિશે વર્ણન આવશે અને ફરી વાર પાછા સ્વપ્નના વર્ણન વડે બ્રહ્મદૈત વિશે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

કરી રાખેલ દષ્ટિ જમ તેજના ચક્ર જવી જેવામાં આવે છે, તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ મારું પોતાનું આત્મતત્ત્વ જ સ્વપ્નભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયું. સુષુપ્તિની વિશ્રાંતિનો અનુભવ કર્યા પછી મેં સ્વપ્નનિદ્રામાં પ્રવેશ કર્યો. પછી, સમુદ્ર જમ પોતાની અંદર તરંગ આદિ અનેક વિકારોને જુએ છે, તેમ મેં તે ઝોજની અંદર દશ્યને જોયું. જમ ચલનશક્તિથી રહિત એવા નિશ્ચળ પવનની અંદર ચલનશક્તિ અભિન્ન સત્તાથી રહી હોય છે, તેમ એ ચિદાકાશરૂપ દશ્ય તે સમયે મને દશ્યરૂપે જેવામાં આવતું હતું.^{૧૦} જમ અગ્નિ આદિમાં ઉષ્ણષણ્ણુ રહે છે, જળ આદિમાં દ્રવપણું રહે છે અને મરી આદિમાં તીખાશ રહે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર જગત રહેલ છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપી દશ્ય એક ચિદ્રૂપ છે. તેથી ચેતન-સત્તા વડે જમ માતાના ઉદરમાંથી બાળક પુત્રનો પ્રસવ થાય છે, તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપી દશ્યમાંથી જ તે ઉત્પન્ન થયું હતું.^{૧૧,૧૨}

બ્યાધ ઓલ્યા:-હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! આપે સુષુપ્તિમાં પણ દશ્યભાવ કહ્યો, તો સુષુપ્તિમાં શી દશ્યતા રહી છે? તે કહો.^{૧૩} તે પ્રાણીના સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળા આત્મામાંથી અથવા તમારા પોતાના સુષુપ્તિવાળા આત્મામાંથી ઉત્પત્તિવાળું જગતરૂપી દશ્ય શું બીજું જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે? અથવા તો સર્વ દશ્યનો લય થઈ જતાં જ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો ઉદય થાય છે, તે કાંઈ જુદા જ પ્રકારની છે?^{૧૪}

મુનિ ઓલ્યા:-થત આદિ અને જગત આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, ભાસે છે અને પ્રસિદ્ધરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. આ સર્વ દ્વૈત શ્રમવાળા મૂખોનો પ્રલાપ ઠેવળ કલ્પનાત્મક છે.^{૧૫} વસ્તુતાએ જોતાં 'જાત' એવો શબ્દ સન્માનનો જ એક પર્યાય છે તે શી રીતે છે, તે તમે સાંભળો. 'જની' ધાતુ 'જનિ પ્રાદુર્ભવિ' એમ જણાવી પાણિનિ આદિએ 'હાવરૂપી અર્થમાં કહ્યો છે. હવે પ્રાહુભાવ

શબ્દનું પણ મૂળસ્વરૂપ જોઈએ, તો તેનું મુ' અંગ 'મૂ' ધાતુ છે. એ 'મૂ' ધાતુ પાણિનિ આ ઋષિઓએ (મૂમત્તાર્યા) સત્તાના અર્થમાં કહેલ છે; અને તેને લીધે જ 'પ્રાદુર્' એવા ઉ' સર્ગવાળા ભાવશબ્દ વડે પ્રકટરૂપે જણાતા પદ્યોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. તે નિત્યસિ સ્વપ્રકાશ ચિદાત્મારૂપે જ છે. કદાચ 'જાતઃ' એટ 'સર્ગતઃ જાતઃ।' એટલે સર્ગથી (સૃષ્ટિથી) ઉત્પ થયેલા; એવો અર્થ કરવામાં આવે, તો પણ 'સ' શબ્દ 'સૂજ્' ધાતુમાંથી ભાવમાં 'ઘજ્' પ્રત્યય લા' તાં સિદ્ધ થાય છે; અને 'ઘજ્'નો અર્થ ભાવ અર્થ સત્તા કહેવાય છે. તેમાં એ 'સૂજ્' ધાતુના અર્થ અભેદ સંબંધ વડે અન્યથ કરીએ, એટલે સદૃશ અર્થનો લાભ થાય છે. તેથી એ સર્ગ પણ સ રૂપ પરમાત્માથી જુદો કહી શકાતો નથી.^{૧૬} આપણ સર્વ વિદ્વાનોની દષ્ટિમાં કયું ઉપયતું નથી અને કરાનો નાશ પણ થતો નથી પરંતુ સર્વ શાંત તથા જન્મ આદિ વિકારો રહિત સદૃશ (બ્રહ્મરૂપ) છે.^{૧૭} બ્રહ્મ સર્વસત રૂપ છે અને જગત પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સત સત્તારૂપ છે. તો પછી તેમાં કયા વિધિ-નિયમે અવકાશ છે? તે તમે જ કહો.^{૧૮} બ્રહ્મની અંદ જ માયાશક્તિ રહેલ છે, તે વડે જ અમુક પદાર્થ છે અને અમુક નથી, એવો લૌકિક વ્યવહાર થાય છે. કેમકે તે બ્રહ્મ જ માયાના ચોથા અવિવેચીએને તેવે પ્રકારે ભાસે છે. જમ જ માયાશક્તિનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તે સર્વના આત્મારૂપ બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન થઈ જઈ સર્વ પદાર્થરૂપે પ્રતીત થાય છે.^{૨૦} પરમાર્થ અણનાર (તુરીય અવસ્થામાં સદા રહેનાર પંડિતોની દષ્ટિમાં જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિ કશું છે જ નહિ અને યથાર્થિતપણે સત રહેલ પણ છે.^{૨૧} જમ સ્વપ્નનગર અને સકલ નગર અનુભવમાં આવતાં છતાં તેનું કશું પદ વાસ્તવ સ્વરૂપ નથી, તેમ સૃષ્ટિના આરંભ

માંડી આ જગત અનુભવમાં આવતાં છતાં તેનું કશું પણ વાસ્તવ સ્વરૂપ જ નથી.^{૨૨} આ સ્વમ-સૃષ્ટિનો દ્રષ્ટા એવો જીવ (પ્રાણ આદિ ઉપાધિ-વાળો) આ લોકમાં સંભવે છે; પરંતુ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તો (બીજું) કશું ન હોવાથી) દશ્ય રહિત કેવળ શુદ્ધ ચિદાકાશ જ પ્રકાશે છે, અને તે આકાશથી પણ વિશેષ સ્વચ્છ છે.^{૨૩} વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં આડી દ્રષ્ટા કે ભોક્તા કશું નથી; સર્વ એક ચિદ્રૂપ જ છે. તે કશારૂપ નથી, છતાં કાંઈક આરોપિતરૂપે પ્રતીતિમાં પણ આવે છે. તેને વિશે વાણી પહોંચી શકતી નથી, તેથી મોનનો જ આશ્રય લેવો પડે છે.^{૨૪} સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કારણના અભાવને લીધે, ચિદા-કાશની અંદર સ્વમનગર અને સકલ્પનગરની પેઠે જેવા વિવર્તનો ઉદય થાય છે, તેવો જ તે ધણા હાંબા કાળ સુધી ઠેક પ્રલયપર્યંત રહે છે.^{૨૫} આમ બાળક પોતાના અંગવસ્ત્ર આદિ પર આલેખેલ વ્યાધ તથા સર્પ આદિના ચિત્રથી ભય પામે છે અને પ્રૌઢ પુરુષ અંગવસ્ત્ર આદિમાં આલેખેલ વ્યાધ તથા સર્પ આદિથી ભય પામતો નથી, તે જ પ્રમાણે દ્વૈતરૂપ આ જ કંઈ છે, તે ચિદા-ત્મારૂપ જ છે. અજ્ઞાનને લીધે અવિવેકી પુરુષ તેનાથી ડરે છે. પરંતુ જ્ઞાન થવાથી જ્ઞાનીને તેનો ભય થતો નથી.^{૨૬} તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત, અનંત અને અતિ સ્વચ્છ બ્રહ્મ જ બ્રાહ્મિને લીધે અતિ વિકારી અને નાના પ્રકારે થઈ રહેલ ભાસે છે. બાકી, તે યથાસ્થિતપણે રહેનાર છે અને સદાકાળ પ્રકાશમય છે. આ જગત વિકારવાળું જણાય છે, છતાં જ્ઞાનનો ઉદય થતાં તે વસ્તુતઃ શાંત બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૨૭}

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તમેકમત્યચ્છમેવાતિ-વિકારિ નાના । યથાસ્થિતં માસ્વરમપ્યશન્ત-મિદં સમસ્તં પરિશન્તમેવ ॥ ૨૭ ॥

સર્ગ ૧૪૬ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૪૭ મો ~*~

જગતરૂપી દશ્યનું વર્ણન

॥ મુનિરુવાચ ॥

અનંતરં મહાવાહો સુપુષ્પાન્નિર્ગતસ્ય મે ।

સ્વમં જગદૃશ્યમિદં સાગરાદિવ નિર્ગતમ્ ॥ ૧ ॥

મુનિં બોલ્યા:-હે મહાબાહો ! પછી હું સુપુષ્પિ અવસ્થામાંથી સ્વમાવસ્થાની અંદર આવ્યો, એટલે મને આ જગતરૂપી દશ્ય નીકળેલું જણાયું.^૧ તે બધું સમુદ્રમાંથી મળિ, મોતી આદિ નીકળતાં હોય તેવું જણાયું હતું અને તે બધું આકાશના અવયવમાંથી અથવા પૃથ્વીમાંથી કે ચિત્તમાંથી કિંવા દૃષ્ટિમાંથી પ્રકટ થયું હોય તેવો ભાવ બતાવતું હતું. તે વૃક્ષોમાંથી બધું પ્રકુલિત થઈ ગયેલ હોય અને બધું પ્રથમથી જ સિદ્ધ એવી કાંઈ સૃષ્ટિ તે સમયે ઉત્પન્ન થઈ દેખાતી હોય તેવું જણાતું હતું. કાંઠા ઉપર અથડાયા કરતા સમુદ્રનો તે બધું તરંગોના સમૂહ હોય અથવા નેત્રની અંદર મસલાં, મેવાળા, બે ચંદ્ર ઇત્યાદિ બ્રાંતિ ખડી થઈ દેખાતી હોય એવા ભાવને સૂચવતું હતું.^{૨,૩} તે બધું આકાશમાંથી કે દિશાઓમાંથી ચાલ્યું આવ્યું હોય અથવા તો પર્વતોમાંથી કે પૃથ્વીમાંથી આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તેવું જણાતું હતું.^૪ તે બધું હૃદયમાંથી જ બહાર નીકળ્યું હોય તેવો ભાવ બતાવતું હતું અને બધું આકાશમાં મેધોના પ્રવેશ થતો હોય તેવું જણાતું હતું તથા બધું વૃક્ષોમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પૃથ્વીમાંથી ધાન્યની પેઠે પ્રકટ થતું હોય તેમ જણાતું હતું.^૫ બધું અવયવોમાંથી તે બહાર નીકળી આવ્યું હોય, અથવા ઇન્દ્રિયો વડે તે બધું પ્રકટ થઈ

* આ એકસોસુડાગીસમા સર્ગમાં દર્શાવેલ વડે સુપુષ્પિ અવસ્થામાંથી સ્વમ અવસ્થામાં આવવાનો ક્રમ કહેવામાં આવ્યો; અને પોતાના પ્રથમના કુદૃબ આદિનું દર્શન તથા તેનું વાસ્તવ તત્ત્વ નિરૂપણ કરાશે.

ગયુ હોય, અથવા લૂગડામાંથી પ્રકટ થતુ તે
કાઈ ચિત્ર હોય, અથવા મંદિરમાંથી નીકળી તે
બહાર પ્રકટરૂપે દેખાતું હોય તેમ દેખાતું હતું.^૬
જાણે આકાશમાંથી ઊડી ઠાણે જાયથી
આવી પહોંચું હોય તેવા ભાવને તે સૂચવતુ હતું,
અથવા તો જાણે પૃથ્વીમાં સંચય કરી રાખેલ
પુણ્ય પરલોકમાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત થયું હોય, કિવા
રાખેલ પ્રજા તરફથી મળેલ એવી કાઈ અપૂર્વ
ભેટ હોય તેવું દેખાતું હતું.^૭ જાણે પ્રહરૂપી
વૃક્ષનું પુષ્પ જ કાળયોગે વિકસિત થયું ગયું
હોય, સમુદ્રનો જાણે કાઈ અપૂર્વ તરંગ હોય
અને ચિદાકાશરૂપી સ્તભની અંદર જાણે કોતર્યા
વિના જ પ્રકટ થઈ ગયેલી કાઈ સુંદર પૂતળી
હોય તેવા તે દેખાવ આપતું હતું.^૮ આકાશ
રૂપી સ્તભના વિકારરૂપ અનંત બીજાવાણુ
તે જાણે આકાશનગર હોય, અથવા મનરૂપી
હાથીનો તે જાણે કાઈ રમણીય વિકાસ હોય,
અથવા મિથ્યા છતાં જાણે જીવનું તે સર્વસ્વ
હોય એમ જણાતું હતું.^૯ આકાશની અંદર
ભીંત વિના જ કેમ જાણે કાઈ વિચિત્ર ચિત્ર જ
આલેખેલ હોય તેવું તે જણાતું હતું અને
માયા રચવામાં સમર્થ એવા અવિદ્યાના નામને
ધારણ કરનાર કાઈ ઐન્દ્રજાલિકની માયાનું તે
જાણે સર્વસ્વ હોય તેવું દેખાતું હતું.^{૧૦} તે મોટા
આરંભવાણું અને સ્થિર છતાં દેશકાળથી રહિત
હતું, નાના પ્રકારના અનેક પદાર્થો વડે યુક્ત
છતાં અદ્વિતીય હતું અને અનેક પ્રકારે દેખાતાં
છતાં તે કશારૂપ નહોતું.^{૧૧} અવસ્તુરૂપ હોવાથી
તે ગંધર્વનગરના દર્યાંત જેવું હતું અને અત્યંત
અવસ્થામાં ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતાં અજીવ
સર્પ તથા ઝાંઝનાના જળ જેવું હતું. તે ચિદાકાશ
ના એક વિવર્તારૂપ હતું અને નહિ રચાયેલ છતાં
જાણે ખરેખર રચાયેલ જ હોય તેવું જણાતું હતું
તે દેહ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય, ઉત્પત્તિ અને સંહાર
યુક્ત હતું. વળી તે દેવતા, દૈત્ય અને મનુષ્યો

વડે યુક્ત અને ત્રૈલોક્યના આધારરૂપ એવા
પોતાના અંદર અંદરના ભાગો વડે મનોહર હતું
તથા પોતાના જીવ જીવ કોઠામાં રહેલા ખીજો-
ના સમૂહ વડે સંપૂર્ણ ભરેલા દાકમ જેવું હતું.
આમ તે પોતાની અંદર રહેલાં અનેક પ્રાણીઓ
વડે ભરપૂર હતું, નદી, પર્વત, વન ઇત્યાદિમાં
પ્રતિબિંબરૂપે રહેલ આકાશના તારાઓ અને
વાદળાંઓથી વ્યાપ્ત હતું અને ધુધવાટ કર્યા કરતા
સમુદ્રના શબ્દ સાથે ભળી ગયેલા પવનના શબ્દ
વડે શબ્દાયમાન હતું. આમ સ્વપ્નની અંદર મેં
એ દશ્યના સમૂહને જોયો અને તેમાં મને માં
પૂર્વનું જ ગામ તથા પૂર્વનું જ ઘર એવા
આવ્યાં. વળી મેં તેટલી જ અવસ્થાવાળા તે
બધુઓ, તે જ પુત્રો, તે જ સ્ત્રી અને તે જ ધ
દીકાં. આમ મહાસાગરમાં ઊપડેલો તરંગ ત
ઉપર ગયેલ અને વ્યાકુળ થઈ ગયેલ પોતાના
પૂર્વના તરંગને જમ પાછો ખેંચે છે, તે
તેઓ ધર, ગામ, પુત્ર અને બંધુ આદિની માર
પૂર્વની વાસનાને બળાહારથી પાછાં ખેંચ
લાવતાં હતાં.^{૧૨-૧૮} પછી હું તે સર્વના આલિ
ગનથી સુખ પામ્યો. હું તે સમયે તે વાસનાર્થ
ખેંચાયો હતો, તેથી પૂર્વની સ્મૃતિને સાવ ભૂલ
ગયો હતો.^{૧૯} જમ અરીસો જ વસ્તુ પોતાના
પાસે આવે તેના પ્રતિબિંબને પોતાની મેળે જ
અહણ કરી લે છે, તેમ ચિદરૂપ અરીસો પણ
વાસના વડે જ જ પદાર્થ પોતા તરફ ખેંચા
આવે છે, તેને સ્વાભાવિક રીતે જ અહણ કરી લે
છે.^{૨૦} હે પ્રિય વ્યાધ! સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે.
એવો જને જોઈ થઈ ગયો હોય છે, તે વાસના
મય દ્વિત્વપ્રપંચ વડે ખેંચાતો નથી. તે તો દેવજ
પોતાની સ્વરૂપચિત્તિમાં જ આરૂઢ રહે છે.^{૨૧}
જ્ઞાત વડે સુશોભિત એવી જની નિર્મળ સ્મૃતિ
કાઈ દિવસ પણ નાશ પામતી નથી, તેને આ
દ્વેતરૂપી પિપાસ કાઈ પણ પાંથ કરતો નથી.^{૨૨}
અનુભવોના અને અસ્તિત્વોના અગ્રામ વડે તથા

અભ્યાસયોગ વડે જન્મનામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, તેમનામાં પછી ફરી વાર તે તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના ઉદયતું વિસ્મરણ ન કરતાં અહર્નિશ કાયમ જ રહે છે.^{૨૩} તે વખતે મારું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રૌઢ ન હતું. તેથી તે બંધુ, સ્ત્રી, પુત્ર આદિની વાસના વડે પરાસ્ત થઈ ગયું હતું. પરંતુ આજે તો કુર્વાસનાનો સમૂહ મારી બુદ્ધિને બાધિત કરવાને સમર્થ નથી અને હવે તો તે કશા હિસાબમાં નથી.^{૨૪} હે વ્યાધ ! તારી બુદ્ધિ પણ સત્સંગથી રહિત છે, તેથી હમણાં તરતમાં તે શાંતિ પામતી નથી. પરંતુ અનેક કટ્ટ વડે દ્રૈનના સ્વરૂપનો બોધ થશે અને સાધનોના અભ્યાસના પરિશ્રમથી જ્ઞાનનો ઉદય થશે, એટલે તે શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જશે.^{૨૫}

વ્યાધ યોદ્યોઃ—હે મહારાજ ! આપ જ કહો છો તે સત્ય છે; કેમકે આપનાં આવાં પવિત્ર અને બોધ ઉત્પન્ન કરવાવાળાં વચનો વડે પણ મારી બુદ્ધિ પરમપદમાં વિઘ્નિત થતી નથી.^{૨૬} આ સદ્વસ્તુ અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ આમ થતું હશે કે નહિ થતું હોય, એવો સંશયોનો સમૂહ હજી અઘાપિ શાંત થતો નથી.^{૨૭} અંહો ! અભ્યાસ વડે સુદૃઢ બની ગયેલી આ અવિદ્યા દુરંત છે. તે વસ્તુતાએ જોતાં છે જ નહિ; તેથી તે શાંત જ છે, છતાં હજી પણ શાંત થતી નથી.^{૨૮} ઉત્તમ શાસ્ત્રો, શુરપરંપરા અને વિચાર ઇત્યાદિ વડે મનોહર અંગવાળા સત્સંગથી પદ—પદાર્થ વિષે વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિવેકબુદ્ધિના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટે છે. તે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્રમથી આ જગતનો ભ્રમ સમી જાય છે. બાકી બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી તે શાંત થતો નથી, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.^{૨૯}

સત્સંગતેઃ પદપદાર્થવિવુદ્ધદુદ્ધેઃ સચ્ચાસ-
સન્ક્રમવિચારમનોહરાંગૈઃ । અધ્યાસતઃ પ્રશમ-
મેતિ જગદ્ભ્રમોડ્ય નાન્યેન કેનચિદપીતિ
વિનિશ્ચિતિર્મ ॥ ૨૯ ॥

સર્ગ ૧૪૭ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૪૮ મો ~*~

સ્વમની સત્યતા તથા અસત્યતા વિષે

॥ વ્યાધ ઉવાચ ॥

‘એવં ચેતન્મુનિશ્રેષ્ઠ સત્યતાઽસત્યતા કથમ્ ।
સ્થિતઃ સ્વમદૃશા ચૈવ સુમહાન્ સંશયો મમ ॥૧॥’
વ્યાધ યોદ્યોઃ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! જો આપ કહો છો તેમ જ હોય, તો કેટલાંક સ્વમમાં સત્યતા અને કેટલાંકમાં અસત્યતા કેમ હોય છે ? સ્વમ-દષ્ટિ વડે જોતાં મારા ચિત્તમાં આ એક મોટો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે.^૧

મુનિ યોદ્યોઃ—ચિદાત્માની અંદર સ્વમ અવસ્થામાં યોગ્ય દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યના સંયોગથી જ સંકલ્પ કાકતાલીયની પેઠે નિશ્ચયરૂપે ઉદય પામે છે, તે સત્યસ્વમ નામે કહેવાય છે. મણિ, મંત્ર, ઔષધિ અને દ્રવ્યરૂપી નિમિત્ત વડે કોઈ સ્થળે તેનો વ્યભિચાર થતો નથી (તે બરાબર મળે છે); અને કોઈ સ્થળે (સાધનસંપત્તિના અભાવે) વ્યભિચાર પણ જોવામાં આવે છે, પરંતુ શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે તેને સત્યસ્વમ નામ વડે કહી શકાય છે.^૨ લોકોમાં આ પ્રમાણે સત્યસ્વમની સ્થિતિ રહેલી છે. એટલે તેના સત્ય અને અસત્યપણામાં કાકતાલીય ન્યાય વિના બીજું નિયામક સાધન મળતું નથી.^૩ હિરણ્યગર્ભ આદિના સંકલ્પતું સ્ફૂરણ બ્યાં જોવા નિશ્ચય બાંધી બેસે છે, ત્યાં સત્યસંકલ્પતાને લીધે તેનો સ્વભાવ જ તેવા ક્ષણ વડે યુક્ત હોવાથી તંત્રે રૂપે થઈ જાય છે.^૪ કદાચિત્ તે હિરણ્યગર્ભના નિશ્ચયને દ્રાઈ બીજા સિદ્ધને વિરુદ્ધ સંકલ્પ પ્રતિબંધકારક હોય, તો પણ તે હિરણ્યગર્ભના પ્રૌઢ નિશ્ચયને પ્રતિબંધ કરી શકે નહિ. તે તો હિરણ્યગર્ભ-

* આ એકસોઅડતાળીસમા સર્ગમાં સ્વમની સત્યતા અને અસત્યતા વિષેનો હેતુ કહેવાશે અને જામત, સ્વમ તથા સુપ્રમિતી એકતા અને ચિદાકાશના સર્વરૂપ અર્થ રહેવા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ના સંકલ્પને અનુકૂળ રીતે જ ઉદય પામે છે.^૯ વસ્તુતાએ જોતાં બહાર અને અંદર કોઈ ઠેકાણે કોઈ પણ પદાર્થો નથી, પણ એક ચિદાકાશ જ છે. તે જની દૃઢ ઇચ્છા કરે છે, તેવાં અનેક જગત-ને રૂપે પોતે થઈ જાય છે.^{૧૦} શાસ્ત્ર આદિ પ્રમાણ ના બળથી 'આ સ્વપ્ન સત્ય છે,' એવો અંદર દૃઢ નિશ્ચય બંધાઈ ગયો હોય, તો તે તેવે સત્ય-પણે ઉદય પામી અનુભવમાં આવે છે. પછી શાસ્ત્ર આદિ પ્રમાણના સંશયને લીધે જો તેમાં કોઈ સંદેહ હોય, તો તે સંદિગ્ધરૂપે અનુભવમાં આવે છે.^{૧૧} જો સ્વપ્નના સત્યપણા વિષે કલ્પના થઈ હોય, તો કદાચિત્ તે ધારેલ કૃણ બીજા કોઈ કારણથી પ્રાપ્ત થાય, તો પણ આ કૃણ સ્વપ્ને સૂચ-વેલ છે, એમ તે મનુષ્ય પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે સમજે છે.^{૧૨} ત્રણે લોકની અંદરના સર્વે પદાર્થો તે તે પુરુષના પોતાના આત્માની અંદર ધણા કાળના લાંબા પરિચયથી દૃઢ રીતે આરૂઢ થયેલા હોય છે; છતાં ઘણે લાંબે સમયે કે થોડા જ સમય-માં તે દેશ, કાળ અને યત્ન ઇત્યાદિના ચોગથી પોતાના પૂર્વસ્વભાવને છોડી દે છે. ઠેવળ એક ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વભાવને છોડતું નથી અને તે જ સત્ય છે.^{૧૩} સૃષ્ટિના આદિકાળથી માંડીને એ ચિદાકાશનો જ આ જગત એક વિવર્ત છે. એ વિશાળ ચિદાકાશ જ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઇતર વસ્તુઓની સત્તાને વિસ્તારે છે. એક ચિન્માત્ર બ્રહ્મને છોડી, બાકી બીજું સર્વ નિરંતર ચિદ્રૂપે સત્ય છે અને આરોપિતરૂપે અસત્ય છે, તેમજ નિયમ વડે યુક્ત અને નિયમથી રહિત છે, એમ તમે સમજો.^{૧૪, ૧૫} સદ્રૂપ એવું બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે, બીજું કશું છે જ નહિ; તો પછી એ આભાસમાં સત્ય-અસત્યનો શો વિચાર કરવો! બુદ્ધ પુરુષોને સ્વપ્ન ક્યાંક સત્ય, અને ક્યાંક અસત્ય જણાય છે; અને પ્રમુદ્ધ પુરુષોને તો તેમાં સત્યતા કે અસત્યતા કશું કશું નથી. ચિદાત્માની પ્રાપ્તિ જ જગતને

નામે આકારવાળી ભાસે છે અને તે મિથ્યા-પણાથી પોતાના પ્રાપ્તિભાવને સૂચવે છે. તો પછી તેને યથાર્થ કેમ કહી શકાય?^{૧૬-૧૭} જળ જેમ પોતાની અંદર દ્રવપણાને ધારણ કરી લે છે, તેમ ચિદાકાશ ચિત્તરૂપ બની રહે છે. પોતાના આત્માની અંદર જ કોઈ વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ આ જગત છે. જેમ સ્વપ્નને જોઈ સુષુપ્તિનો અનુભવ થાય છે, તેમ જગતને જોઈ સ્વપ્નનો અનુભવ થાય છે. માટે હે મહા-બુદ્ધિશાળી! આ જગત તે સ્વપ્ન જ છે, એમ સમજો અને સ્વપ્નને જગતરૂપ સમજો. એક બ્રહ્મ જ એ બન્ને રૂપે જન્મ આદિ વિકારથી રહિત થઈ રહેલ છે.^{૧૮-૧૯} દરશ્યથી રહિત એક ચિદાકાશ-નો જ આ સર્વ વિવર્ત છે અને તેની અંદર જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિ સંજ્ઞાઓ પર્યાય શબ્દની પેઠે કલ્પનામાં આવી છે. અહીં કોઈ પણ જાતનો દૃઢ નિયમ કે અનિયમ જરૂર કશું નથી. સ્વપ્ન આદિરૂપે વિવર્તભાવથી દેખા-તા ચિદાકાશની અંદર નિયાતની (એક ચોક્કસ નિયમની) અને અનિયાતની (અનિયમિતપણા-ની) કલ્પના ક્યાંથી હોય? તે તમે જ કહો. જ્યાં સુધી ચિત્ત દરશ્યરૂપી સ્વપ્નની અંદર છે એવું ભાન હોય છે, ત્યાં સુધી તે જ બંધનરૂપ થાય છે. માટે તત્ત્વવેત્તાએ ચિત્તને બહિર્મુખ ન થતાં દેતાં નિયમમાં રાખવું. પોતાની મેળે જ યથેચ્છ ગતિ કરનારી પવનની રેખાની પેઠે ચિદાત્મા પણ વિનાકારણે જ બહિર્મુખ થાય છે, તેમાં વળી ચોક્કસ નિયમની કલ્પના કેવી હોય અને ક્યાંથી હોય!^{૨૦-૨૨} ચિદાત્મા બહિર્મુખ થાય છે, તેમાં કદાચિત્ આકાર આદિને કારણરૂપ કલ્પના-માં આવે; તો પણ જ્યારે આ સૃષ્ટિ જ કારણ વિના પ્રતીતિમાં આવે છે, ત્યારે તે ચિદાકાશથી બુદ્ધી ક્યાં રહી? આમ તે ચિદાકાશરૂપ જ છે અને આકાર આદિ કશું તેનાથી બુદ્ધ કહી શકાતું નથી.^{૨૩} બાકી, એટલો તો ચોક્કસ નિયમ છે

કે, ચિદાકાશ જ્યારે જવે પ્રકારે વિવર્તલાવતે પામે છે, ત્યારે વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક કે પ્રાતિભાસિકરૂપે તેની પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં બીજો તફાવત થતા નથી.^{૨૪} સ્વપ્નમાં કોઈક સમયે સત્યતા અને કોઈક સમયે અસત્યતા પણ જોવામાં આવે છે, તેમાં કશો ચોક્કસ નિયમ નથી. તેથી કાકતાલીયની પેઠે તેની અતર્ક્ય ગતિ ભાસે છે.^{૨૫} કેટલાક વિષયમાં પોતાના પુરુષપ્રયત્ન વડે મણિ-મંત્ર-ઔષધ આદિના પ્રભાવથી સ્વપ્નમાં પણ સત્યતાનો નિયમ દેખાય છે અને તે જાગૃત-માં પણ અનુભવમાં આવે છે.^{૨૬} પણ વસ્તુતાએ જોતાં જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બન્ને ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે. તેમાં શી ભિન્નતા રહી છે? જાગૃતમાં અને સ્વપ્નનગરમાં દરયનો અનુભવ સરખો થવાથી તે બન્ને સરખાં જ છે.^{૨૭} વસ્તુતાએ જોતાં જાગૃત સંભવત્ જ નથી. જે જાગૃત શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, તે પણ સુષુપ્તિથી રહિત એવા આત્માનું સ્વપ્ન જ છે અને તે જાગૃતરૂપે કહેવાય છે.^{૨૮} એવી જ રીતે સ્વપ્ન પણ નથી, જે કોઈ સ્વપ્નના જવું કહેવાય છે, તે પણ સુષુપ્તિમાં, જાગૃતમાં અને સ્વપ્નમાં સદા એકરૂપ રહેનાર બ્રહ્મનું ચિન્મય સ્વરૂપ જ છે.^{૨૯} એ પ્રમાણે જાગૃત-સ્વપ્ન આદિ આ કશું કોઈ દિવસ છે જ નહિ, પણ અવિનાશી ચિત્સત્તા જ દેહાધ્યાસને લીધે મરણની ભ્રાંતિને અનુભવે છે અને પછી દૃશ્યને પણ ભ્રાંતિ વડે અનુભવે છે.^{૩૦} જમ અને ત કાળપર્યંત નિરંતર તેનાં તે જ જળખિંડુઓ તથા તરંગો સમુદ્રમાં ઊછળતાં રહે છે, જમ તેનાં તે જ વાદળો આ વારંવાર આકાશમાં ધૂમતાં રહે છે અને જમ તેની તે જ દિશા દિગ્બ્રમને લીધે બીજી જગતી જાણવામાં આવે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર આ સર્વ સૃષ્ટિકલ્પના અનન્યરૂપે રહી છે. તે વસ્તુતાએ નહિ દેખાતાં છતાં ભ્રાંતિને લીધે જમ બધે જુદે રૂપે રહેલ દેખાય તેમ ભાસે છે. શિશુઓની અંદર (અપ્રકટરૂપે) રહેલ દેખા-

ઓની પેઠે તે જુદા જગતી દેખાય છે, પણ પરબ્રહ્મથી તે જુદી નથી. તો પછી તેમાં સ્વપ્ન-જાગૃત આદિની સ્થિતિ કેવી હોય?^{૩૧,૩૨} આ આત્મા જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ તથા તુરિય એ ચારે અવસ્થારૂપી શરીરને ધારણ કરે છે, નિરાકાર છે, સર્વને આકારે પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં કાળની કલ્પનાથી રહિત છે અને સૃષ્ટિરૂપી શરીરને ધારણ કરી રહેલ છે. તે પોતાના ચિન્મય સ્વરૂપ વડે વ્યાપ્ત છે અને વસ્તુતાએ શૂન્ય એવા દૃશ્યથી યુક્ત છે; છતાં તેનાથી રહિત જ છે. આમ આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને તેનાથી કોઈ પણ જુદું નથી.^{૩૩} આકાશ, પવન, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, બીજા લોકો તથા મેઘો સાથેનું આ દૃશ્યજગત સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કારણનો અનુભવ નહિ થવાથી કેવળ (હિરણ્યગર્ભના) ચિત્તરૂપ છે. તે નામથી રહિત છે, ચિદરૂપ સાક્ષી વડે યુક્ત છે અને અતે મનનો લઈ થઈ જતાં શુદ્ધ ચિદરૂપ જ અનુભવમાં આવે છે. અટલ કે, કોઈ પણ વસ્તુ તેનાથી જુદી છે જ નહિ.^{૩૪}

સાકાશાનિલવદિવારિધરણીલોકાન્તરાંમો-
ઘરં સર્ગાદાવપિ કારણાનનુમવાધિતાત્મકં
કેવલમ્ । નામ્ના વર્જિતમેવ યોગ્યવપુષા સંયુક્ત-
મેવાન્તતઃ શુદ્ધં વેદનમાત્રમેવ સર્વલં દર્શ્ય ન
વસ્ત્વન્તરમ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સ્વપ્નની
સત્યતા તથા અસત્યતા વિષે' એ
નામનો સર્ગ ૧૪૮ મો સમાપ્ત



~ ૭ સર્ગ ૧૪૯ મો ~

સ્વપ્રવૃત્તાંત

॥ વ્યાઘ ઉવાચ ॥

અનંતરં મુને બ્રૂહિ તત્ત્વં જાગતસ્ય તે ।

કિં વૃત્તમુરુવૃત્તાંતશતનિર્વાણસંસૃતઃ ॥ ૧ ॥

વ્યાધ યોહ્યોઃ—હે મહારાજ ! તમે તે પ્રાણીના દેહની અંદર સેકડો વિસ્તીર્ણુ વૃત્તાંતોની સાથે પ્રલય અને સંસારને અનુભવતા હતા. તમને તે ધરની અંદર ભાર્યા, ખંધુ આદિ સાથે સહવાસ થયા બાદ જગત સંબંધી કેવા વૃત્તાંતોને અનુભવ થયો ? તેનું તંત્ર કહો.^૧

મુનિ યોહ્યોઃ—હે સદાયરણુમાં પ્રીતિ રાખનાર સાધુ ! પછી તે પ્રાણીના દેહની અંદર રહેનાર યોજનામાં મને જે કંઈ અપૂર્વ વૃત્તાંતોને અનુભવ થયો, તે તમે સાંભળો.^૨ ત્યાં રહેવાથી હું આત્માના ચમત્કારને જૂઠી ગયો હતો અને ઋતુ તથા સંવત્સરરૂપી મારો કાળ એમ ને એમ વ્યતીત થવા લાગ્યો.^૩ હું આત્મજ્ઞાનથી રહિત હતો અને પોતાની પત્નીમાં આસક્ત ચિત્તવાળો થઈ ગયો હતો. મારા સોળ વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આ પ્રમાણે વ્યતીત થયાં. કાઠએક દિવસે મારે ઘેર ઉચ્ચ તપવાળા ને મહાજ્ઞાનવાળા મહામાન્ય મુનિ અતિથિરૂપે આવ્યા.^૪ હે પ્રિય વ્યાધ ! મેં તેમની સારી પેઠે પૂજા કરી. તે પ્રસન્નતાપૂર્વક ભોજન કરી ચૂતા. પછી મેં તેમને મનુષ્યોના સમૂહને પ્રાપ્ત થતાં કેટલાંક સમાન સુખ-દુઃખોના ક્રમ વિષે વિચાર કરી આ પ્રમાણે પૂછ્યું : 'હે મહારાજ ! આપ ઘણા જ્ઞાની છો અને જગતની સર્વ ગતિને જાણો છો ; કેમકે આપનો કરો કોષ દેખાતો નથી અને વિષયસુખમાં કંઈ અસંકલિત નથી. શરદઋતુમાં જેમ ફેલાથી^૫ પુરુષોને ધાન્યની પ્રાપ્તિ

થાય, તેમ ક્રમ કરનારા જીવોને શુભ-અશુભ કર્મો વડે સુખ-દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૬ શું આ સકલ પ્રબંધો એકસાથે જ કંઈ અશુભ કર્મ કરે છે, કે તેથી તેમને સર્વ ભક્ષ્ય તથા અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરનારા દુકાળી આદિ દોષો (દુઃખો) એકસાથે જ ભોગવવાં પડે છે ?^૭ દુર્ભિક્ષને ઉત્પન્ન કરનાર અતાવૃદ્ધિ અને અતિવૃદ્ધિથી ઉત્પાત સર્વ ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યને ભક્ષણ કરાવનાર છે. તે શું સર્વને એક જ વખતે સાથે પ્રાપ્ત થાય છે ? અને કયા મનુષ્યસમુદાયનાં સરખાં દુઃખો તેવું ક્ષણ આપે છે ?^૮ મારો આ પ્રશ્ન સાંભળીને એ મહાત્મા મારા તરફ જોઈ રહ્યા અને જાણે વિસ્મયથી મલકી રહ્યા. પછી તે ઉત્ક્રાંત ચિત્તથી અમૃતની વૃદ્ધિના જેવું સુંદર અને માન આપવા યોગ્ય આ વચન યોહ્યા.^૯

બીજા મુનિ યોહ્યોઃ—હે સુશીલ ! તમારા વિવેકવાળા અંતઃકરણમાં આ દૃશ્યનું જે કંઈ કારણ સત્ય કે અસત્ય જણાતું હોય, તે શાથી જણાય છે ? એ તમે કહો.^{૧૦} તમે સંપૂર્ણપણે તમારા આત્માનું સ્મરણ કરો કે તમે દોષ છો ? અહીં ક્યાં આવ્યા છો ? હું દોષ છું ? આ દૃશ્ય શું છે ? સાર શું છે ? અને અસાર શું છે ?^{૧૧} હે ભાઈ ! આ સર્વ સ્વપ્નમાત્ર જ છે, તમે તે કેમ સમજતા નથી ? કેમકે હું એક તમારો સ્વપ્નતર છું અને તમે મારા સ્વપ્નપ્રરૂપ જવા છો.^{૧૨} આ જગત નામરૂપથી રહિત, અનાદિ અને નિર્વિકલ્પ શ્રબરૂપ છે. કેમકે ચિન્માત્રતત્ત્વરૂપી કાયનો તે એક ચળકાટ જ છે.^{૧૩} આ સર્વવ્યાપી ચિન્માત્ર તત્ત્વનું આત્મ જ સ્વાભાવિક રૂપ છે. તે જ્યાં જવું સમજે છે, ત્યાં તેવું જ થયેલ અનુભવમાં આવે છે.^{૧૪} જો સર્વ વસ્તુઓનું સકારપણ કલ્પનામાં આવે, તો સર્વ કારણ ભાસે છે અને જો અકારપણ વિષે નિશ્ચય થાય, તો સર્વ અકારણ ભાસે છે.^{૧૫} જે પ્રાણીના દેહમાં રહેલ યોજનામાં આપણે રહ્યા છીએ, તે આપણા અને આપણને

+ આ એકસોએકાશ્વપ્રયાસમા સર્ગમાં સ્વપ્રવૃત્તાંતમાં પોતાને ઘેર આવેલ એ મુનિના મુખથી અનંદને સમાન દુઃખ આદિ પ્રાપ્તિનાં નિમિત્ત સંભવિષે વર્ણન આવશે.

દેખાતી પ્રજના વિરાટરૂપ થઈ રહેલ છે. વળી તે પ્રાણી પણ આપણા ચિદાત્માની કલ્પના વડે જ વિરાટભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે.^{૧૮} બીજી પ્રજાઓના વળી બીજા જ પ્રાણી વિરાટરૂપ થશે અને તે દેહમાં દેખાતાં સુખ-દુઃખોના, સંપત્તિ-વિપત્તિના તેમ જ પાપ-પુણ્યના કારણરૂપ પણ (ભોક્તારૂપે) તે જ થાય છે.^{૧૯} વિરાટ સર્વના આધારરૂપ છે. એવા વિરાટના ધાતુમાં કાંઈ વિકાર થાય છે, એટલે એ વિરાટના અંગના અવયવરૂપ એવા આ સર્વ મનુષ્યસમૂહને એક-સાથે અને એક જ સમયે દુર્ભિક્ષ, વૃદ્ધિનો અભાવ અને પ્રલય તથા યોગ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા તો શાંત થઈ જાય છે. કેમકે વિરાટની સત્તા જ આ સૃષ્ટિના સૃષ્ટિભાવમાં હેતુરૂપ છે.^{૨૦, ૨૧} હે સુશીલ ! જન્મ અનેક વૃક્ષો ઉપર અકસ્માત્ વળ પડે છે, તેમ દેહલાંક દુષ્ટ કર્મોમાં કાકતાલીયની પેઠે જનસમુદાય ઉપર અકસ્માત્ દુઃખ આદિ આવી પડે છે.^{૨૨} જો પોતાનો ચિદાત્મા કર્મની કલ્પના કરી લે છે, તો જ તેને કર્મફળ ભોગવવું પડે છે. પણ જો તે કર્મની કલ્પનાથી રહિત હોય છે, તો તેને કર્મફળ ભોગવવું પડતું નથી.^{૨૩} જ્યાં જ્યાં જવે જવે પ્રકારે થોડા કે વિશાળ રૂપમાં જ જ કલ્પના ઉદય પામે છે, તે ને ત્યાં ત્યાં તેવે તેવે જ પ્રકારે થોડા કે વિશાળ રૂપમાં અનુભવાય છે. જો તેમાં કશો હેતુ કલ્પાયો હોય, તો તે સહેતુક ભાસે છે અને જો તેમાં નિહેતુકપણું કલ્પાયું હોય, તો તે તેવું ભાસે છે.^{૨૪} સ્વપ્નમાં દેખાતા નગરમાં તેનું ઉપાદાનકારણ કે સહકારી કારણ આદિ કશું હોતું નથી; માટે તે અનાદિ, મંગળરૂપ, નિર્વિકાર અને ચિન્મય પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૨૫} આ સ્વપ્નપ્રમમાં ઠાઠક કારણ વિના જ ભાસ્યા કરે છે અને ઠાઠક કારણપૂર્વક દેખાય છે. આમ સ્વપ્ન સદૃશ અને અસદૃશ છે, તેથી તે શૂન્ય અને મિથ્યારૂપ છે.^{૨૬} સ્વપ્નના સર્વ અનુભવો

કાકતાલીયની પેઠે ભાસ્યા કરે છે. આ જગતનો અનુભવ પણ સ્વપ્નના જેવો જ છે, તેથી સ્વપ્નની પેઠે જ તે પણ બીજું કશું નથી. માત્ર ચિદાકાશ જ તેને આકારે પ્રસરી રહેલ છે.^{૨૭} જેના કારણ વિષેની રૂઢતા ચિત્તમાં થઈ ગઈ હોય છે, તે કારણવાળું જ ભાસ્યા કરે છે અને જેનું કારણ કશું પણ ચિત્તમાં રૂઢ થયેલું હોતું નથી, તે કારણ રહિત ભાસે છે.^{૨૮} સ્વપ્નની અંદર જ કાંઈ કાર્ય-કારણ આદિના ક્રમનો ઉદય થવાનો સ્વભાવ દેખાય છે, તે ચિદાત્માનો એક વિવર્ત જ છે. આવી જ રીતે આ જગતરૂપ સ્થૂળપ્રપંચનું પણ સમજ લેવું. માટે આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ સમજ છે.^{૨૯} હે મહા-ભૂદિશાળી મુનિ ! કયા પદાર્થો સત્ય કારણવાળા છે, તે તમે સાંભળો. આ જગતમાં પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવોનું શું કારણ છે ? આકાશનું શું કારણ છે ?^{૩૦} પૃથ્વી આદિના ઘટપણાનું શું કારણ છે ? તેની ઉત્પત્તિનું શું કારણ છે ? અવિ-ધાનું શું કારણ છે ? સ્વયંભૂ અને પ્રજનનું પણ શું કારણ છે ? સૃષ્ટિના આદિકાળમાં વાયુ, જળ અને તેજનું શું કારણ છે ? એ સર્વના સ્વરૂપનો નિર્ણય ચિદાત્મા સિવાય થઈ શકતો નથી. તેથી તેઓ ચિન્માત્રરૂપ છે. બાકી બીજું તેમનું કશું કારણ નથી.^{૩૧, ૩૨} મરી ગયા પછી છત્રોને પિંડ લેવામાં અને બીજા દેહોનું ગ્રહણ કરવામાં શું કારણ છે ? એવી રીતે વસ્તુતાએ જોતાં પ્રથમથી જ આ સર્વ સૃષ્ટિઓ કારણ વિના જ પ્રાંતિરૂપે ભાસ્યા કરે છે.^{૩૩} એવે જ પ્રકારે તેની પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે અને એવી જ રીતે તેના સહાર પણ ચેતો રહે છે. આકાશમાં પ્રાંતિ વડે દેખાતાં કુડાળાંની પેઠે આ સર્વ ઘણા કાળના અનુભવથી થયેલ પ્રાંતિ વડે જ દેખાય છે.^{૩૪} આમ બ્રહ્મ પોતે જ સૃષ્ટિરૂપે થયા છે અને તેમણે પોતાના રૂપની જ પાછળથી પૃથ્વી આદિ સંતાઓ કે પ્રથમ ચિદાકાશની અંદર પતનમાં

ચલનશક્તિની પેઠે કિંવા મનોરાન્યની પેઠે સૃષ્ટિ-
ઓ (સફ્રમરૂપે) ખડી થઈ જાય છે અને પછી
તે પોતાની મેળે જ દેહ તથા તેનાં કર્મ આદિ
કારણોની કલ્પના કરી લે છે.^{૭૧} પ્રથમ સૃષ્ટિની
કલ્પનાના સમયમાં હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પથી
જ ન પદાર્થ જન્મે જન્મે પ્રકારે કલ્પાય છે, તેવા
તેવા નિયમને તે તે ધારણ કરી લે છે. કેમકે
પોતાના સંકલ્પિત પદાર્થોમાં તેમ થતું પ્રત્યક્ષ
અનુભવમાં આવે છે. આમ ચિદાત્માનો એવો
સહજ સ્વભાવ જ છે, એમ જણાય છે.^{૭૨} પ્રથમ
હિરણ્યગર્ભના ચૈતન્યે સૃષ્ટિને અનુકૂળ પડે તેમ
જ પદાર્થનું જન્મ ૩૫ પ્રતીત થવાનો સંકલ્પ
કર્યો, તેવું જ અધાપિપર્યાંત તે થઈ રહેલ છે.
ખાટી વસ્તુતાએ જોતાં તે મારા પોતાના આત્મા-
૩૫ જ છે.^{૭૩} પ્રથમ-પદાર્થ ગયેલી નિયમ-
ની કલ્પના ચિદાત્માના બીજ ઉત્કૃષ્ટ યત્ન
વડે અન્યથા થઈ શકે છે, પણ તેમાં વારંવાર
મોટા ઉત્કૃષ્ટ યત્નની જરૂર છે.^{૭૪} જીવાત્મા ન્યાં
કારણની કલ્પના કરી લે છે, ત્યાં તેને કારણની
સ્થિરતા અનુભવમાં આવે છે. ન્યાં તે કારણની
કલ્પના નથી કરતો, ત્યાં તેને કારણની પ્રતીતિ
પણ થતી નથી. ચિદાકાશની અંદર-વંટાળિયા
વાયુના ઝપાટાની પેઠે પ્રથમથી જ આ દશ
વિસ્તરી રહેલ ભાસે છે અને તે અસત્ય છતાં
પ્રથમથી (સૃષ્ટિના આરંભકાળથી) જન્મ જણાયું
છે, તેવું જ આજપર્યાંત થઈ રહેલ છે.^{૭૫}
કેટલાક જીવો ભોગ થઈ પોતે (સાથે જ) શુભ-
અશુભ કર્યો કરે છે અને પછી તેનાં તેનાં જ ફળ-
ને પણ ભોગ થઈ સાથે જ ભોગવે છે. વળી, કેટ-
લાક હજારો જીવો પર્વતોની શિલા ઉપર બેઠા
વજ્રપાતની પેઠે ઢાઈ પણ પ્રકારના કારણ વિના
જ દુઃખને ભોગવે છે.^{૭૬}

સંભૂય કેવળ શુભાશુભાત્મકર્મ કુર્વન્તિ
તસ્ય સદૃશં ફલમાપ્નવન્તિ । સંપ્રાપ્નવન્તિ ચ
કેચિદ્ દુઃખં સ્વકારણકમેવ સહ-

સંસ્થાપા ॥ ૪૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સ્વમણ્વર્તાત'
એ નામનો સર્ગ ૧૪૯ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૫૦ મો —

મુનિને પોતાના પૂર્વદેહમાં જવાની
અશક્તિ વિષે

॥ મુનિશ્વાચ ॥

एवंप्रकारया युच्या तेनायं मुनिना तदा ।

तथाहं बोधितो येन गतो विदितवेद्यताम् ॥ ૧ ॥

મુનિ બોલ્યા:—આવી યુક્તિ વડે મને તે
મુનિએ બોધ આપ્યો, એટલે હું વિદિતવેદ્ય
(જાણવાનું સર્વ જણે જાણે લીધેલ છે તેવો)
થઈ ગયો.^૧ પછી, તેમણે વિદાય માગી, પણ મેં
તેમને લાંબી પ્રાર્થનાઓ કરીને જવા દીધા નહિ.
આથી, તે મહાત્માએ મર્યા જવા થયેલા એવા
મારે ત્યાં નિવાસ કર્યો.^૨ જ મુનિએ મને
ચંદ્રમાના ઉદય જવું શુભ વચન કહ્યું હતું, તે
મુનિવચન આ તમારી પાસે જ રહેલ છે.^૩
પોતાના થોડા જ ઉપદેશ વડે મારા મોહને
નિવૃત્ત કરનાર તથા દશ્યતા પૂર્વાપર પ્રસંગને
જાણનાર અને કેમ જાણે મારું યજ્ઞ આદિ
સંકૃત જ શરીરધારી થઈ આત્મા જીજ્ઞાસુ હોય તેવા
દેખાતા આ મહાત્માએ જ મને ઉપર વળ્યો
પ્રમાણે કહ્યું હતું.^૪

અગ્નિદેવ બોલ્યા:—એ મુનિનું એવું વચન
સાંભળીને, અહો સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને તેનો ઉપદેશ
કરનાર મુનિ શું મારી પ્રત્યક્ષ જાણ છે! આમ,
વિસ્મય પામીને તે વ્યાધ જાણે ખિન્ન થઈ
ગયેલ હોય તેવા બની ગયો.^૫

× આ એકોપચારમા સર્ગમાં તે મુનિના વાક્ય
વડે પોતાને આત્મજ્ઞાન થયા વિષે, તેની સાથે પોતાની
સ્થિતિ થયા વિષે અને પૂર્વદેહમાં જવાની અશક્તિને
લીધે દાહ આદિ થયા વિષે વર્ણન આવેલું.

વ્યાધ બોલ્યો:-અહો મહારાજ ! તમે સંસારના તાપને નિવૃત્ત કરનાર છો. તમે આજ મને આ જ કહ્યું છે, તે તો બહુ આશ્ચર્યકારક છે અને મારા મનમાં અસંભાવનાને લીધે બંધાયેલું થતું નથી.^૬ હે મહારાજ ! આપે સ્વપ્નની અંદર જ મુનિને પોતાને ઉપદેશ આપનાર કહ્યા છે, તેમને પાછા તમે આ જાત્ર અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષરૂપે કહો છો અને તેમ તે અનુભવમાં પણ આવે છે. આ મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે.^૭ હે મુનીશ્વર ! જમ બાળકની બુદ્ધિમાં જાત્ર અવસ્થામાં વેતાલ પોતાની પાસે સ્થિર રહેલો જણાય છે, તેમ આ સ્વપ્નપુરુષરૂપ મહામુનિ જાત્ર અવસ્થામાં પણ કેમ સ્થિર થઈ રહેલ છે?^૮ આ આશ્ચર્યકારક આખ્યાન આપ મને સંપૂર્ણ રીતે કહો. આ સ્વપ્નના પુરુષત્વ જાત્રમાં દર્શન કેવું? આ કોનું દર્શન થાય છે? અને આ શું છે? જાત્ર છે કે પછી સ્વપ્ન છે? મને તો ખરેખર આ સઘણ અત્યંત વિસ્મય પમાડનાર છે!^૯

મુનિ બોલ્યા:-હે મહાભાગ ! ત્યાર પછી મારું જ કાંઈ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત બન્યું, તે હું સંક્ષેપથી કહું છું. તમે તે સાંભળો. તમે એકાએક આતિ ઉતાવળ ન કરો.^{૧૦} આ તમારી પાસે બેઠેલ મુનિએ મને બોધ થવા માટે કેટલુંએક વર્ણન કર્યું અને આ મહાત્માની તે બોધકારી વાણી વડે હું આત્મસ્વરૂપને જાળખનાર (વિવેકી) થઈ ગયો.^{૧૧} આ મહાત્માના વચનથી મારા ચિત્તની ખરાબર શુદ્ધિ થઈ. એટલે, જમ જેમંત ઋતુની નિવૃત્તિ ચતાં આકાશ સ્વરૂપ થઈ બચે છે, તેમ મેં મારા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાળખ્યું. અરે ! અહો ! તે સમયે હું તે મુનિ હતો, એવું ચિત્તમાં સ્ફુરતી આવતાં જ મને જબરૂં આશ્ચર્ય થયું અને તેથી હું બહુ દૃઢમાં આદ્ર થઈ ગયો. અમથી પીકાયેલો કોઈ અજ્ઞાની પચિંક જળની ઇચ્છા રાખી વ્યર્થ દેખાતાં ઝાંઝવાનાં જળ તરફ દોડે છે અને તેથી છેતરાય છે, તે જ પ્રમાણે હું

ભોગોમાં રાખેલી આસ્થા વડે છેતરાયો છું અને આ દશાને પ્રાપ્ત થયો છું.^{૧૨-૧૪} અહો ! બેઠની વાત છે કે, હું વિવેકી છું. છતાં જમ કાંઈ બાળક કેવળ બ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા એવા વેતાલથી છેતરાય છે, તેમ હું કેવળ બ્રાંતિરૂપ અને મિથ્યા એવા આ દરયના ચમત્કારથી છેતરાયો છું.^{૧૫} અહો ! આશ્ચર્ય છે કે, સર્વ અર્થથી રહિત એવા આ મિથ્યા જ્ઞાનથી હું આ કેવી સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યો છું!^{૧૬} અથવા તો, જ કાંઈ આ 'હું' એવું સ્ફુરે છે, તે પણ બ્રાંતિમાત્ર છે અને મિથ્યા છે. છતાં અસલપ્રપચનું જ અનુકરણ કરવામાં આવે છે, તે ખરેખર સંકટો આશ્ચર્યને ઉપપન્ન કરનાર છે.^{૧૭} હું પણ નથી, આ દશા પણ નથી, આ દૃશ્ય પણ નથી; કિંતુ ભ્રમમાત્ર છે. આ સર્વ મિથ્યા છતાં બહુ સત્ય હોય તેવું લાગે છે, એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે.^{૧૮} હવે મારે અહીં શું કરવું? બંધને ભેદનારે એક અંકુર મારામાં રહેલ છે; પરંતુ છેવટે તે પણ તોડી નાખવા યોગ્ય છે, એમ સમજીને તેનો પણ ત્યાગ કરી દઉં છું.^{૧૯} આ વ્યર્થરૂપે દેખાતી અવિદ્યા ભલે હો. એ બ્રાંતિરૂપ અવિદ્યાનું આપણને શું પ્રયોજન છે? માટે તે મિથ્યા બ્રાંતિનો હું હમણાં જ ત્યાગ કરી દઉં છું.^{૨૦} આ મને ઉપદેશ આપનાર મુનિ પણ બ્રાંતિમાત્ર જ છે અને તે પણ મારી પેઠે જ બ્રહ્મરૂપ છે. દિવસે વાદળમાં દેખાતાં પુરુષના આકારની પેઠે તે બ્રહ્મમાં એક આભાસરૂપે લાગે છે.^{૨૧} હવે મને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનાર મહામુનિને હું આ વિષય કહું એવો વિચાર કરી મેં તે મુનિને કહ્યું:^{૨૨} 'હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! હું મારા પોતાના આશ્રમમાં રહેલ પ્રથમના મુનિશરીરને એવા બડું છું; તેમજ જ પ્રાણીના શરીરમાં આ બધું દેખાય છે, તેને પણ એવા માટે બહાર બડું છું.^{૨૩} આવાં મારાં વચન સાંભળી તે મહાત્મા મુનિવરે હસતાં હમ કહ્યું કે, 'તમારા એ બન્ને દેહ ક્યાં છે

ભરમ થઈ જઈ બહુ દૂર જતા રહ્યા છે.^{૧૪} અથવા-
તો હે ભૂતકાળને જાણનાર મહાશય ! તમે
પોતે જ ત્યાં જ્યાં અને ત્યાં જઈ વૃત્તાંતનું
અવલોકન કરો. એ તમે જોશો, તો એ વિધેનો
નિષ્કર્ષ થતાં સર્વ પોતાની મેળે જ તમારા બાંધુ-
વામાં આવી જશે.^{૧૫} એ પ્રમાણે તે મુનિએ
કહ્યું. પછી, હું પૂર્વના દેહનો વિચાર કરી ત્યાં
જવાને ઇચ્છી રહ્યો. મેં મારા તે સ્થલદેહ સંબંધી
અનુસંધાનને અને સ્વપ્ન સંબંધી પ્રાતિમા-
સિક્ક સત્તા વડે ઉત્પન્ન થયેલ હું પાર્થિવ શરીર-
રૂપ જ છું; એવા પ્રકારના પોતાના કાલ્પનિક
રૂપને છોડી દીધું. હવે, મેં મારા પ્રાણુઉપાધિ-
વાળા ચિદાત્માને (જીવને) તેના પ્રાણ દ્વારા વાત-
વ્યૂહમાં જોડી દીધો.^{૧૬} 'હે મુનિ ! હું જ્યાં સુધી
મારા પૂર્વદેહને જોઈ અહીં આવું ત્યાં સુધી આપે
અહીં જ રહેવું,' એમ એ મુનિને કહી મેં પવન-
ની અંદર પ્રવેશ કર્યો.^{૧૭} પછી, તેમાં પ્રવેશ કરી
હું પવનરૂપી રથ પર આરૂઢ થયો. જમ પુષ્પોને
સુગંધ અતંત આકાશમાં ઘણા કાળ સુધી ભર્યા
કરે છે, તેમ હું પણ ત્વરાથી આકાશની અંદર
ભ્રમવા લાગ્યો.^{૧૮} પછી, હું ઘણા લાંબા સમય
સુધી તેમાં ભર્યો, પણ મને તેના ગળાનું છિદ્ર
મળ્યું નહિ. આમ, તે વાતવ્યૂહમાં ગંગ્યવાઈ
રહેવાથી મને ખેદ થવા લાગ્યો. વળી પાછો
હું મારા આત્માના બંધનસ્તંભરૂપ એવા આ
જગતમાં આવ્યો અને અહીં આ સર્વોત્તમ
મુનિને મારી આગળ જ જોવા લાગ્યો. એ
પછી એકાગ્ર થઈ હું ધરની અંદર મુનિને
પૂછવા લાગ્યો કે, 'હે પૂર્વોપર જાણનારા-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ મહારાજ ! આ શું આશ્ચર્ય
છે તે આપ કહો. આપ ઉત્તમ જ્ઞાનયક્ષુથી સર્વ
યથાર્થ રીતે જાણો છો.^{૧૯-૩૨} મેં જના દેહની
અંદર પ્રવેશ કર્યો, તે પ્રાણીના દેહ અને મારો
પોતાનો દેહ એ બન્ને ક્યાં જતા રહ્યા? અને તે
અને પાછા કેમ મળ્યા નહિ?'' મેં ઠેઠ સ્થાવર-

પર્યંત પોતાના વિશાળ સસારમહળમાં ઘણા
કાળ સુધી ભ્રમણ કર્યું; પરંતુ તે પ્રાણીના ગળા-
નું છિદ્ર મને કેમ મળ્યું નહિ?''^{૩૪} આ પ્રમાણે
મુનિની પાસે જઈ મેં પૂછ્યું, એટલે તે મહા-
શય મુનિએ મને કહ્યું કે, 'હે કમળના* જવા
સુંદર નેત્રવાળા ! તમે પોતાની મેળે જ (મારા
બતાવેલ ઉપાય વિના) શી રીતે પૂર્વદેહના વૃત્તાં-
તને જાણી શકો?''^{૩૫} એ એ વિષય તમે યોગ વડે
એકાગ્ર થયેલી બુદ્ધિ વડે જોશો, તો હાથમાં રહેલા
કમળની પેઠે નિઃશેષ રીતે તેને જાણી શકશો.^{૩૬}
કદાચિત્ તમારે (તે જોવાની ઇચ્છા ન હોય
અને) મારા વચન વડે સાંભળવાની જ ઇચ્છા
હોય, તો હું બનેલા વૃત્તાંતને અનુસરી અખંડિત
રીતે કહીશ તે તમે સાંભળો.^{૩૭} વસ્તુતાએ જોતાં,
તમે આ જ વ્યદિજીવરૂપ અનુભવમાં આવો છો,
તે તેવે રૂપે નથી જ. તમે તો સર્વ પ્રાણીઓના
પુણ્યરૂપી કમળોનો વિકાસ કરવામાં સૂર્યરૂપ,
કમળોના સમૂહની પેઠે સર્વ કદ્યાણુના સમૂહ-
રૂપ અને ભગવાનના જ્ઞાનરૂપી નાલિકમળની
અંદર બેઠેલા હિરણ્યગર્ભરૂપ છો.^{૩૮} એવા તમે
પોતે તપરૂપી મનોરાજ્યમાં સ્થિર થઈ રહેવાથી
એક આશ્રમની અંદર તપસ્વીરૂપ થઈ રહ્યા;
અને ત્યાં પ્રુષ્ઠ થઈ રહેલ વ્યદિભાવના અનુભવ
વડે પરશરીરની અંદર સ્વપ્ન વગેરેનું કોતુલ
જોવાની ઇચ્છાથી કોઈ એક પ્રાણીના હૃદયમાં
તમે પ્રવેશ કર્યો.^{૩૯} તમે જ પ્રાણીના હૃદયની
અંદર પેઠા, તેમાં જ આ વિસ્તારવાળા અને
આકાશ તથા પૃથ્વીરૂપી વિશાળ ઉદરને ધારણ
કરી રહેલા ત્રણેય લોકો તમારા જોવામાં આવ્યા.
આમ તમે જ્યારે ઘણા લાંબા સમય સુધી તે
સ્વપ્ન જોવામાં વ્યગ્ર થઈ ગયા, ત્યારે તમારો

* આ સંબોધન વાપરવાનો નિમ્ન આશય એવો
છે કે, નેત્રના સૌંદર્યમાનથી જ કોઈ આ વિષય જાણ-
વામાં આવે તો કે દેખાતો નથી, પણ તેના સાધન જીવો
છે, એવી સૂચના કરી છે; એનું દીકાર જણાવે છે.

પોતાનો પૂર્વદેહ, જની અંદર તમે સ્વપ્ન જોવાની પ્રવૃત્તિથી પ્રવેશ કર્યો હતો, એવો મોટા વનની અંદર સૂતેલો જણાતો તે પ્રાણીનો દેહ અને તમારો આશ્રમ એ સર્વ પ્રયંત દાવાનળ લાગનાથી ખાખ થઈ ગયા. એ દાવાનળ ધુમાડાઓ વડે ઘૂસરાં બની ગયેલાં વાદળાઓરૂપી વસ્ત્રોના આકાશના આડંબરને ઉત્પન્ન કરતો હતો અને જીવ્યા કરતાં તથા બળાકારથી ઉત્પન્ન થતાં જીવાડિયાઓનાં ચઢો વડે તે સૂર્યમંડળનો તથા ચંદ્રમંડળનો ભાવ ખતાવતો હતો. તે જાળા વડે દેદીપ્યમાન એવા આકાશની અંદર ભસ્મ વડે ભરપૂર હતો અને દિશાઓને ઢાંકી 'દઈ રક્ષા કરી રહેલ એવા ધુમાડાઓનાં વાદળાંઓ (ગોટાઓ) રૂપી-કાળા કામળાઓ વડે આકાશને ઢાંકી રહ્યો હતો. ગુફાઓરૂપી ધરમાંથી નીકળેલી સિંહેની ગર્જનાથી તે તિરસ્કાર પામ્યો હતો અને પ્રસિદ્ધપણે સંભળાતા તે અડચડાટના અવાજથી દિશાઓની અંદર રહેલ સર્વ મનુષ્યોને તે બહેરાં બનાવી રહ્યો હતો. તે ચોતરફ ફેલાઈ ગયો હતો, તેથી તાલ અને તમાલનાં વૃક્ષો જાણે અગ્નિનાં વૃક્ષો જવાં જણાતાં હતાં. એ વૃક્ષસમૂહો તૂટી પડતા હતા તેથી ઉત્પાતના વહ્નિના અથવા ઉત્પાતના મેઘના કડાકા થતા હતા. આથી તે અગ્નિ દેહાહલથી ઘટ થઈ રહ્યો હતો. દૂર દેશમાં રહેલાં મનુષ્યોને તે જોવામાત્રથી સ્થિર વીજળીની ભ્રાંતિ ઉપજતો હતો અને તે આકાશમાં રસરૂપ સુવર્ણના રસ વડે લીંપાયેલ ભીંતના ભાગને પેદા કરતો હતો. અગ્નિના મનોહર તણખાઓ વડે તે આકાશની અંદર તારાઓના સમૂહને બમણો દીપાવતો હતો અને આકાશના વક્ષસ્થળમાં રહેલી જાળારૂપી બાળવનિતાનાં નેત્રને તણખાઓરૂપી આનંદદાયી કટાક્ષથી આનંદ ઉત્પન્ન કરતો હતો. વળી જાળાઓના ધમધમાટવાળા શબ્દોથી તે આકાશની અંદરના ભાગને ગંભીર મૂકતો હતો અને ગુફાઓરૂપી ધરમાંથી

બહાર નીકળેલા, ભ્રમિત થઈ ગયેલા તથા નિદ્રારહિત થઈ રહેલા જંગલી લોકોની વિષમદશાને ઉત્પન્ન કરતો હતો તથા અર્ધદૃઢ ને ભાગતા સિંહ, મૃગપાર્શ્વો તેમ જ પક્ષીઓ વડે તે યુક્ત હતો. વળી તે ઊના શિકળ્યા કરતા તળાવોના અને નદીઓના પ્રવાહોની અંદર ઉગ્ર એવા વ્યાધ, વ્યાધ આદિ જીવોને તથા જળચરોને પચાવી દેતો હતો. પ્રદીપ્ત જાળાઓમાં બળતી બાળચમરીઓથી તે સુંદર અને ચપળ દેખાતો હતો અને તે બળતાં વનનાં પ્રાણીઓના મેદના ગંધ વડે વીંટાયેલ વાદળાંઓવાળો હતો. પ્રલયકાળના અગ્નિ જવા અને સર્પની પેટે ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલ એ પ્રયંત દાવાનળ વડે તમે અને તમારો આશ્રમ એ સપથ ભસ્મ થઈ ગયું. ૪૦-૫૧

વ્યાધ ધોદયા:-હે મહારાજ ! શું ત્યાં અગ્નિ લાગવાનો કરો હેતુ બન્યો હતો? વળી તે વન તથા તેમાં રહેલ બ્રહ્મચારી આદિના દેહો, એ સર્વ એકસાથે જ ક્રમ ભસ્મ થઈ ગયાં? ૫૨

મુનિ ધોદયા:-સંકલ્પ આદિના ક્ષય અને ઉદય થવામાં જમ સંકલ્પ કરનાર પુરુષના મનનું સ્ફુરણ જ એક હેતુરૂપ છે, તેમ આ ત્રણે લોકોનો સંકલ્પ (કલ્પના) કરનાર વિદ્યાતાના મનનું સ્ફુરણ જ તરતમાં ત્રિલોકીરૂપ થઈ બળ છે; તેથી ત્રણે લોકના ક્ષયમાં અને ઉદયમાં એ વિદ્યાતાના મનનું નિશ્ચયાત્મક સ્ફુરણ જ હેતુરૂપ છે. ૫૩ જમ દૃઢની અંદર ક્ષોભ અને અક્ષોભ થવામાં તે સમયનો સંકલ્પ જ હેતુરૂપ છે, તેમ આ ત્રણે

કલ્પિત છે. આમ માયા વડે યુક્ત એવા ચિદા-
કાશની (શબલપ્રજ્વલની-ઈશ્વરની) કલ્પના અનંત
અને અવ્યવસ્થિત છે.^{૧૬} વસ્તુતાએ જઈએ તો
ચિદાકાશની અંદર તેની પોતાની શાભા જ આ
સર્વને આકારે દેખાય છે, એવું વિવેકી વિદ્વાનો-
નું સમજવું છે. બાકી, ભૂખોને જવું ખાન થતું
હોય તેવું ભલે થાઓ, પરંતુ તે સત્ય નથી.^{૧૭}

ચિત્તિ નમસિ ચિન્નમઃશ્રીઃ કચર્તીતિ નિરા-
મયા વિદુષામ્ । મૂર્છાણાં તુ યથૈવા યાદ્યવા
તન્મયીહ ન સત્ ॥ ૫૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અવિવિશન
પરમોપદેશ' એ નામનો
સર્ગ ૧૫૦ એ સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૧૫૧ મો ૐ

અગ્નિ સર્વને બાળી નાખશે

॥ અન્યમુનિરુવાચ ॥

તત્ર તે નગરં તાનિ ગૃહાણિ તરવશ્ચ તે ।

ક્ષિપ્રેણ શુષ્કવૃણવત્સર્વં ભસ્મત્વમાગતમ્ ॥ ૧ ॥

બીજા મુનિ બોલ્યાઃ—ત્યાં તે નગર, તે
ઘરો અને તે વૃક્ષો, એ સર્વં સુકાયેલા ધાસની
પેઠે કાણ વારમાં ભસ્મ થઈ ગયું.^૧ જના અતિ
સંતાપથી શિલાઓ પણ ફાટી જાય એવા આશ્રમ-
ની અંદર તમે રહ્યા હતા અને સૂતા હતા.
તમારાં તે બન્ને શરીર એ જ પ્રમાણે ત્યાં ભસ્મ-
રૂપ થઈ ગયાં.^૨ પછી તે અગ્નિ વતને નિ:શેષ
કરી દઈ ધીરે ધીરે શાંત થઈ ગયો અને પછી
સમુદ્રનું પાન કરનાર અગસ્ત્યની પેઠે તે અસ્તને
પણ પ્રાપ્ત થયો.^૩ આમ તે અગ્નિ શાંત થઈ ગયો,
એટલે પછી પ્રથમ પ્રજ્વલિત અને પછીથી

શીતળ એવી તે સર્વ ભસ્મને વાયુએ પુખોતા
સમૂહની પેઠે રજરૂપે વિખેરી નાખી.^૪ આથી જ
જાત અવસ્થામાં સ્વપ્નનગર ન દેખાય, તેમ તે
આશ્રમ ક્યાં હતો, એ બન્ને શરીર ક્યાં હતાં
અને કરંડિયાની પેઠે અનેક જનસમૂહના આશ્રમ-
રૂપ એવું તે નગર પણ ક્યાં હતું, તે કહું
જણાવું નથી.^૫ તમારાં એ બન્ને શરીર નાથ
પામ્યાં, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વપ્નમાં તમને
શ્રમ થયો હતો, તેથી તમારો ચિદાત્મા જ
એ સર્વરૂપે જણાયો હતો.^૬ આથી જ તે પુરુષનું
ગળાનું છિદ્ર તથા તમારો તે વિરાટપુરુષ હમણાં
ક્યાં દેખાય છે? જોજ સહિત તે સૂઈ ગયો હતો,
તેથી જોજ સહિત તેના દેહને અગ્નિથી દાહ થઈ
ગયો.^૭ હે મુનિ! તેથી જ એ બન્ને દેહ તમારા
જોવામાં આવ્યા નહિ. હમણાં તમે અનંત એવા
સ્વપ્નસંસારરૂપી જાતનાં રહેલા છો.^૮ હે સુંદર
નતધારી! એ પ્રમાણે આ સ્વપ્ન જ જાતના
ભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે અને અહીં અમે
સર્વ તમારા સ્વપ્નનગર જ છીએ.^૯ તમે આમા
સ્વપ્નનગરરૂપ છો અને અમે તમારા સ્વપ્નનગરરૂપ
છીએ. વસ્તુતાએ જઈએ તો આત્મારૂપ ચિદા-
કાશ સર્વદા પોતાના અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં જ
રહેલ છે.^{૧૦} તમે જો કે પ્રથમ સ્વપ્નનગરરૂપ છો,
તો પણ તે દિવસથી માંડીને તમને જાતની
પ્રતીતિ થઈ છે. આથી તમે જાતના અવસ્થાના
નગરરૂપ થઈ રહ્યા છો અને ગૃહસ્થપણમાં જ સારી
રીતે સ્થિર થઈ રહેલ છો.^{૧૧} આ સર્વ આદિથી
માંડી અંત સુધી જવું બન્યું છે, તેવું કહી
બતાવ્યું છે. આ અનુભૂત છે અને સારી પેઠે
(દશરૂપે) જોયેલ છે. સંદેહ રહેતો હોય તો
તમે પોતે તે ધ્યાન વડે જઈ શકો છો.^{૧૨} આકાશ-
ની અંદર પ્રસરી રહેલ સુવર્ણના જવા તડકાની
પેઠે જ પ્રકાશરૂપે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ છે, તે
આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત એવો ચિદધન
આત્મા પોતાની કલ્પનાશક્તિના ઉદ્ગાળા વડે

x આ એકસોએકાવનમા સર્ગમાં અગ્નિ આશ્રમને
તથા તે મુનિના શરીરને બાળી નાખશે તે વિષે તથા
પવન વડે તેની ભસ્મ ઉડી જવા વિષે અને સ્વપ્નમા
જાતની ગિતિ દેખાયા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

અપગ્નૃપ બની બંધ છે. તે પોતે ચિન્મય છે, છતાં પોતાના આત્માની અંદર પ્રકટ થઈ રહેલી ઝેલી શુભ, અશુભ તથા મિશ્ર સૃષ્ટિઓને આકારે (વિવર્તરૂપે) પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૩}

इत्यादिमध्यरहितोऽयमनन्तरूपः संविद्धनः क्वचित् कांचनतापवत्त्वे । तत्फाललोलवपुरात्मनि विन्मयात्मा सर्गात्मभिर्विकसितैरसितैः सितैश्च ॥ १३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અભાવદર્શન' એ નામનો સર્ગ ૧૫૧ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૧૫૨ મો ~

સ્વપ્નપદાર્થની સત્યતા વિષેની શંકાનું નિવારણ

॥ મુનિરુદ્વાચ ॥

इत्युक्त्वा स मुनिस्त्वत्र तूष्णीं स्वशयने निशि । आसीद्विस्मयतथाहमथासप्रोल्लામાનવત્ ॥ ૧ ॥

મુનિ બોલ્યાઃ-મને ઉપર પ્રમાણે કહી તે મુનિ રાત્રિ સમયે પોતાના શયનની અંદર મીનને ધારણ કરી રહ્યા અને હું તો પછી બંધ પવનના સમૂહમાં વશો જતો હોઉં, તેમ વિસ્મય વડે વ્યાપ્ત બની ગયો.^૧ પછી મેં તેને ધણી વારે કહ્યું કે, હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! હે મહાસમર્થ ! ખરેખર આ સર્વ સ્વપ્ન સદૃશ છે (પદાર્થ છે), એમ મને જણાય છે.^૨

બીજા મુનિ બોલ્યાઃ-એ બીજું (અત્ર આદિ કાર્થ) સત્ય સંભવતું હોય, તો હજી 'આ સ્વપ્ન આદિ શું સત્ય છે?' એવો વિસ્મય ધટે. પરંતુ જ્યાં અત્ર સંબંધી દ્રશ્યની પણ અદૃશ સત્તા છે, એટલે કે તે પણ મિથ્યાભૂત છે, ત્યાં પછી સ્વપ્ન આદિની સત્યતાના યથાર્થપણા વિષે

* આ એકસોળાવનમા સર્ગમાં બીજા મુનિ તે મુનિની સ્વપ્નના પદાર્થોની સત્યતા વિષેની આશંકાને નિવટ કરી, તેના વ્યાપ્તના ગુરુપણા વિષે વર્ણન કરશે.

તો શી વાત કરવી ?^૩ સ્વપ્નની પેઠે જ આ સૃષ્ટિ પ્રથમ લાસે છે અને તે વસ્તુતાએ પૃથ્વી આદિથી રહિત છતાં (સ્વપ્નની પેઠે જ) પૃથ્વી આદિ વડે યુક્ત દેખાય છે.^૪ હે કમળપત્રના જનાં સુંદર નેત્રવાળા વ્યાધના મહાગુરુ મુનિ ! આજના આપણા સ્વપ્નના કરતાં પણ અત્રતરૂપે પ્રસિદ્ધ એવું આ સૃષ્ટિરૂપી સ્વપ્ન વધારે શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છે. આ વિષે હું યુક્તિ કહું, તે તમે સાંભળો.^૫ આજે અત્ર અવસ્થામાં દીઠેલા પદ-પદાર્થના સંસ્કારો બુદ્ધિમાં ચોટી બંધ છે, તેથી રાત્રિએ સૂઈ જતાં સ્વપ્નમાં જે કાર્થ તમને શબ્દ અને અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં સંસ્કાર આદિ સામગ્રી છે. આથી તેને કદાચ સત્ય પણ કહી શકાય. પરંતુ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તે સમયે કે તે પહેલાં બીજું કશું ન હોનાથી તથા પૂર્વ-સૃષ્ટિના સંસ્કારો, વચમાં પ્રલયકાળનો મોટો અંતરાય આવી જતાં નાશ પામ્યા હોવાથી, આ સૃષ્ટિરૂપી સ્વપ્ન તો ચિદાકાશની અંદર પ્રથમ જ દ્રશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^૬ હે મુનિ ! એવી રીતે આ વિસ્તારવાળું સ્વપ્નજગત સાવ મિથ્યા છે, તો પણ ચિદાકાશમાં રહેલી સત્તા વડે તે તેને સત્ય જવું અનુભવે છે. તેમાં તમને શો સંદેહ રહે છે ?^૭ ઉપર પ્રમાણે બોલતા તે બીજા મુનિના વાક્યને આલેપ કરી (વચમાં બીજી વાત નાખી) મેં તેમને પૂછ્યું કે, 'આપ મને વ્યાધનો ગુરુ કરાવો છો, તે શી રીતે ? એ કહેા.^૮ બીજા મુનિ બોલ્યાઃ આ એક બીજું આપ્યાન તમે સાંભળો. હે મહાબુદ્ધિવાળી મુનિ ! હું તમને સહોપથી કહું છું. ક્રમક્રમે વિસ્તાર કરવા એમું, તો તેનો અંત આવે એવું નથી.^૯ જ્યાં સુધી તમે વ્યાધના ગુરુ થશો ત્યાં સુધી હું અહીં જ છું. હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! તમે અતિદીર્ઘકાળથી તપ કર્યા કરો છો અને અત્યંત ધાર્મિક છો. તમે મારું સત્ય વચન સાંભળીને અહીં તમારે ઘેર જ પ્રીતિ કરી રહેશો.^{૧૦} આ હું પણ અહીં

જ રહ્યો છું અને તમે મને રજ આપશો નહિ.
હું પણ તમારી સેવા વડે તમારી સાથે આહી
જ રહીશ એવો દેવનો નિશ્ચય છે. પછી હે
સુશીલ મુનિ ! કેટલાંક વર્ષો વીત્યા બાદ તમારા
સર્વ બધુએ દુઃકાળથી નાશ પામશે.^{૧૪,૧૩} ત્યારે
વૈર-બળ આદિ વડે મત તથા સીમાડાના અંત-
માં રહેલ એવા અંડિયા રાજ્યોનાં પરસ્પર યુદ્ધ
થશે, એટલે પ્રાણીઓ એાછાં થઈ જશે અને આ
આપું ગામ પોતાનું ઘર છોડી ભાગી જશે.^{૧૪}
પછી દુઃખને નહિ જાણનાર, પરસ્પર આશ્વાસના
કરી રહેલ, વિદિતવેષ (જાણવાનું સર્વ જણે
જાણી લીધેલ છે એવા) હોવાથી શાંત, સર્વત્ર
સમાનદષ્ટિવાળા અને સર્વ ત્રિપથોમાં નિરપૃથક
એવા આપણે બન્ને સૂર્ય-ચંદ્રની પેઠે કાંઈ એક
શબ્દ વૃક્ષપાડોના સમૂહમાં સમાન આચરણને
ધારણ કરી આહી સાથે જ રહીશું.^{૧૫,૧૬} પછી
આ અગ્રણ્યની અંદર કાળે કરીને એક ઉત્તમ વન
થઈ રહેશે. તે શાલ, તાલ તથા બીજા લતાઓના
સમૂહ વડે આખા ભૂલોકને ઢાંકી દેતું હશે,
તાલ તથા તમાલ વૃક્ષોનાં પત્રોનાં તાંડવનૃત્યથી
દિશાઓને શોભાવતું હશે, વિકસિત થયેલ ક્ષમળો-
ની કુંજોથી વંધ હશે, પ્રકુલ વૃક્ષોવાળું હશે,
શબ્દ કરતા ચંદ્રાર પક્ષીઓના સમૂહવાળી સુંદર
લતાઓની નિકુંજથી સુશોભિત હશે, મહા-
પ્રકાશમાન હશે અને જાણે અંતરિક્ષથી આવેલ
તે સાક્ષાત નંદનવન હશે.^{૧૭,૧૮}

તાલીતમાલદલતાંડવમંડિતાશં વ્યાકોશ-
પદ્મવનવંધવિકામિવૃક્ષમ્ । કૂચચકોરચયવારુ-
લતાનિકુંજમુદ્રાસિ નંદનમિવાગતમન્તરિક્ષાત્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મુનિરાત્રિ-
સંકથાવણુન' એ નામનો

સર્ગ ૧૫૨ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૧૫૩ મો

મુનિની સર્વમાં એકાત્મયુદ્ધિ

॥ અન્યમુનિરુવાચ ॥

આવયોશ્વરતોસ્તસ્મિન્ વને ચિરતરં તપઃ ।

મૃગાનુસરણશ્રાંતો મૃગવ્યાધ ઉપૈવ્યતિ ॥ ૧ ॥

બીજા મુનિ બોલ્યાઃ—આપણે બન્ને તે
વનની અંદર ઘણાં લાંબા કાળ સુધી તપ કર્યું.
તેવામાં આપણી પાસે મૃગોની પછવાડે દોડવા-
થી થાકી ગયેલો એક મૃગહિંસક વ્યાધ આવશે.^૧
તમે તેને સ્વભાવથી જ પવિત્ર એવી કથાઓ વડે
બોધ કરશો અને પછી તે પણ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત
થઈ જઈ તે જ વનની અંદર તપ કરશે.^૨ તપ-
સ્વીના ધર્મોનો અભ્યાસ થવાથી (શમ-દમ
આદિ સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં) એ વ્યાધ
આત્મજ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી વચમાં સ્વપ્નનો
જિજ્ઞાસુ બની સ્વપ્નની કથા પૂછશે.^૩ સ્વપ્નના
પ્રસંગથી તમે તેને અપહિત આત્મજ્ઞાનનો બોધ
કરશો, એટલે તેનામાં યોગ્યતા આવશે. આ
પ્રમાણે તમે તે વ્યાધના ગુરુ થશો, તેથી હે પ્રિય
મુનિ ! મેં તમને વ્યાધગુરુ કહ્યા છે.^{૪,૫} એવી રીતે
જેવો આ સંસારનો ભ્રમ છે, જેવો હું છું, જેના
તમે છો અને જે કાંઈ હવે પછી થવાનું છે, તે
સર્વ મેં તમને કહી બતાવ્યું છે.^૬ ઉપર પ્રમાણે
તે બીજા મુનિએ કહ્યું, એટલે વિસ્મય વડે આકુળ
બની ગયેલી યુદ્ધિ વડે મેં તેમની સાથે વિચાર
કર્યો અને હું પરમ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.^૭
પછી તે રાત્રિ વીત્યા બાદ પ્રાતઃકાળમાં મેં તે
મહામુનિની એના પ્રકારથી સેવા કરી કે, તે ત્યાં
જ પ્રીતિ બાંધી રહી ગયા.^૮ પછી તે વનના
ગૃહની અંદર અને ગામડાના ગૃહની અંદર

* આ એકોત્તેપનમા સર્ગમાં વ્યાધનું આવવું
થતાં, તે મુનિનું તેના પ્રતિ ગુરુપણું તથા કાળે કરી
વિવેકને લીધે ગાન થતાં સર્વમાં એકાત્મયુદ્ધિ થઈ,
એ વિષે વણું કરવામાં આવશે.

અને બને સ્થિર બુદ્ધિ કરી પરસ્પર પ્રીતિ બાંધી રહ્યા. ત્યારથી ઋતુ-સંવત્સર આદિરૂપ સમય આમ જ વ્યતીત થતો રહે છે હું પૂર્વતની પેઠે અચળપણે રહીને પ્રાપ્ત થયેલા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ભાવોને સ્વીકારું છું અને ત્યજું છું.^{૧૦} હું મરણને પણ ઇચ્છતો નથી, તેમ જીવિતને પણ ઇચ્છતો નથી; છતાં હું યથાસ્થિત પણે શીતળ સ્થિતિમાં રહ્યો છું.^{૧૧} પછી મેં ત્યાં આ દશ્યમંડળ વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો કે, 'આ દશ્યનું શું કારણ હશે? આ જીવ તેને ચિત્ત વડે કેવી રીતનું બાંધે છે? ^{૧૨} આ પદાર્થોનાં સમુદાય શું છે? તેનું કારણ શું છે? આ સ્વપ્નસુષ્પ્તિ એક ચિદાકાશ રૂપ જ છે અને તેની અંદર સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ તથા દિશાઓ પ્રતીતિમાં આવે છે; પણ વસ્તુતાએ જેતાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહેનાર ચિદાકાશ જ એ સર્વને આકારે વિવર્તરૂપે યદ્ય રહેલ છે.^{૧૩, ૧૪} ચિદાકાશરૂપ આંદોની આરે દિશાઓમાં પોતાના જ કાંઈ પ્રકાશને પ્રસારી દે છે, તે જ આ જગતને રૂપે ભાસે છે. એ જગત તે ચિદાકાશની અંદર નિચિત્ર પ્રકારના એક ચિત્ર જેવું દેખાય છે અને વસ્તુતાએ નિરાકાર છે.^{૧૫} આ પર્વતો નથી, આ પૃથ્વી નથી, આ આકાશ પણ નથી અને આ હું પણ નથી; માત્ર ચિદાકાશનો એક વિવર્ત જ આ સર્વને આકારે ભાસ્યા કરે છે.^{૧૬} જો સર્વ ચિન્માત્રનો જ વિવર્ત છે, તો પછી પદાર્થસમૂહનું શું કારણ છે? અને તેમનું સાકારપણું થવામાં પણ કારણ વિના શા પ્રયોજનનો સભવ છે? જો આ સર્વ પ્રાંતિમાત્ર જ છે એમ કહીએ, તો પ્રાંતિનું શું કારણ છે? અને પ્રાંતિનો દ્રઢ તથા મનન કરનારો કોણ છે? તથા તેનું કારણ જેવું અને કોને આધારે રહેલ છે? ^{૧૮} હું ચિન્માત્ર છું. હું જેના દેહની અંદર પ્રવેશ કરી દદ્યના ઓજમાં રહ્યો હોતો, તે પ્રાણી મારા દેહની સાથે જ નિરોપપણે ભસ્મરૂપ થઈ ગયો છે.^{૧૯}

માટે મારો દેહ અને તે પ્રાણીનો દેહ એ વગેરે કશું વસ્તુતાએ છે જ નહિ. આથી, સર્વ અનાદિ અને અનંત ચિદાકાશના એક આભાસરૂપ છે. તેમાં કતો, કમં, કરણ (કારણ) આદિ કશું નથી; પરંતુ કમ વિના સર્વ ચિદેકરસ છે. ઘટ, પટ અને વિવર આદિ સર્વ ન્યારે ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે, તો પછી ઘટ, પટ અને વિવર આદિ આકારને જણાવનાર તેમનું સ્ફુટરૂપ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? વસ્તુતાએ જેતાં તો ચિદાકાશનો વિવર્ત પણ નથી કિંતુ કેવળ ચિદાકાશ જ છે; કેમકે ચિદાકાશનો શો વિવર્ત હોય અને કેવો હોય? એ આકાશ શી રીતે અને શા વિવર્તને ઉત્પન્ન કરે? ^{૨૨} આ દશ્યપ્રપંચ ચિદરૂપ મહાસાગરના એક પરપોટા જેવો છે. તેમાં વળી કાંઈ નવીન રૂપે વિવર્તભાવ શો હોય? આ પ્રપંચ સ્વભાવે જ એક વિવર્તરૂપે દેખાય છે; પરંતુ અનંત ચિદેકરસરૂપે જ તે રહેલ છે.^{૨૩} શુદ્ધ ચિન્માત્ર-તત્ત્વનો જ આ સર્વ વિલાસ છે અને બ્રહ્મ જ સત્ય છે. એ બ્રહ્મ વિશાળ એવા પોતાના ચિદ્રૂપે સર્વત્ર એકરસ છે અને તે જ બધે આ દશ્યરૂપે થઈ રહ્યું હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. બાકી તે અદ્વિતીય તત્ત્વમાં દશ્યપણું અને દ્રઢપણું ક્યાં રહ્યું? ^{૨૪} દેશ તથા કાળ વડે અનાદિ, અનંત, અપરિમેય, એક, સર્વવ્યાપી, કાર્યકાળની સત્તાથી રહિત, સદ્ગુણ અને પોતાની સત્તા વડે બધે જગત, ચેત્ત તથા દિશાઓના અંતો આદિ અનેક આકારે થઈ રહેલ છતાં વસ્તુતાએ અદ્વિતીય એવું જ કાંઈ (અનિર્વાચ્ય) ચેતનતત્ત્વ છે, તે જ આ સર્વને રૂપે દેખાય છે.^{૨૫}

આદ્યન્તવર્જિતમયેમનાદિમધ્યમેકંમિશ્રિગ-
ત્ત્વકારણકાર્યસત્ત્વમ્ । સત્તામયં મુચનરીલદિગન્ત-
નાના નાનાત્મકં કિમપિ ચેતનમેવ સર્વમ્ ॥૨૫॥

~ ~ ~ સર્ગ ૧૫૪ મો ~ ~ ~

અભ્યાસની આવશ્યકતા

॥ મુનિસ્વાચ ॥

इति निर्णीय दृश्येऽस्मिन् स्थितोऽस्मि विगतज्वरः
वीतरागो निराशंको निर्वाणो निरहंकृतिः ॥१॥

મુનિ યોહ્યા:-આ દરશના સંબંધમાં હું
આ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને સંતાપરહિત થઈ ગયો
છું. હવે, રાગ, આશંકા અને અહંકારથી પણ
રહિત થઈ અહીંને હું નિર્વાણદશામાં સ્થિર થઈ રહ્યો
છું. આધાર ને આધેય ભાવથી તથા અભિમાન-
થી રહિત ને ઉપાધિથી રહિત બની, હું પોતાના
સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહી શાંત થઈ ગયો છું અને
સુષ્ટિના આત્મારૂપે નિરંતર પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છું.
હું યથાપ્રાપ્ત અવધાર કુપે^૧ બંદ છું અને વસ્તુ-
તાએ જોતાં કશું કાંઈ પણ દિવસ કરતો નથી. કેમકે
જ પોતે આકાશના જેવા નિર્વિંકાર એટલે ચિદા-
કાશરૂપ છે અને નિષ્ક્રિય છે, તેમાં વળી કર્તાપણું
કેવું હોય? ^૨ સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ, વાયુ,
પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ એક આત્મારૂપ
હોઈ ચિદાકાશરૂપ જ છે. સર્વ પ્રાણીઓનો
અને પંચમહાભૂતોનો સમૂહ વસ્તુતાએ જોતાં
એક ચિદરૂપ છે. ^૩ હું શાંત થઈ રહ્યો છું, નિર્વા-
ણને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું અને કેવળ સુખમાં જ
રહું છું. મારી દૃષ્ટિમાં વિધિ કે પ્રતિષેધ કશું
નથી અને કશો બહારનો કે અંદરનો પણ ભેદ
નથી. ^૪ હું વ્યાધાં એવી રીતે હું યથાસ્થિતપણે
એક જ સ્થિતિમાં રહું છું. ત્યાં કાકતાલીયની
પેઠે આજ તમે મારી પાસે આવી ચઢ્યા છો. ^૫
આમ, જેની સ્વભાવસ્થા છે, જેવા અમે છીએ,
જેવું આ જગત છે, જેવા તમે છો અને જેવું

આ દરશ છે, તે સર્વ મેં તમને કહી બતાવ્યું.
જેવા તમે દ્રશ્ય છો, જેવું આ અંદરનું દરશ છે,
જેવું આ આગળ દેખાતું બહારનું દરશ છે, જેવા
તેમની અંદર થનાર રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવો છે,
જેવું બ્રહ્મ છે અને જેવા આ આપણી પાસે
રહેલ મનુષ્યોના સમૂહ છે, તે સર્વ મેં તમને
કહી સભળાવેલ છે. ^૬ હું વ્યાધાં આ અધું
મિથ્યા છે એમ સમજી તમે શાંત થઈને રહેા;
કેમકે આ સર્વ સત્તા શાંત ચિદાકાશરૂપ છે. ^૭
આ આત્મસત્તા શાંત પામે છે, એટલે પોતાની
પેઠે જ તેમાં નિર્વાણદશાનો અનુભવ થાય છે,
અથવા તો કયુ તેમાં ભાસતું જ નથી. ^૮

વ્યાધ યોહ્યા:-જે એમ જ હોય, તો હું
અને તમે અથવા દેવાદિક સર્વ પરસ્પર એક-
બીજાના સ્વપ્રપુરુષરૂપ છીએ અને પ્રાતિભાસિક-
રૂપે સત્ય તથા પારમાર્થિકરૂપે અસત્ય છે. ^૯

મુનિ યોહ્યા:-એમ જ છે. આ પરસ્પર
એકબીજાના સ્વપ્રતી પેઠે જ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ
રહેલ છે અને અન્યોન્ય આત્માની અંદર સ્પ-
ર્શ તથા અસપ્ર્શ અનુભવમાં આવે છે. જ
જીવ દરશને જેવા પ્રકારનું સમજ છે, તેને તે
તેવા જ પ્રકારનું અનુભવમાં આવે છે. ^{૧૦} ઘડો
એક છે, પણ જો તેને તેના કપાલ, અવયવો
તથા પરમાણુ આદિરૂપે જોઈએ, તો તે અનેક
પ્રકારનો જણાય છે અને તેમાં એકપણું પ્રતીતિ-
માં આવવાથી તે એક પણ છે; તે જ પ્રમાણે
એક જ પરબ્રહ્મરૂપ વસ્તુ (વિવતભાવથી) નાના
પ્રકારે થઈ રહેલ છે અને એકરૂપ પણ છે. તેમાં
જેઓ ભેદદર્શી છે, તેમને એકતા વિષે અસત્ય-
પણું લાગે છે અને જેઓ એકતાને માનનાર
છે, તેમને અનેકપણું અસત્ય જણાય છે. બન્નેને
તટસ્થરૂપે જોનારાને બન્ને ભાવની પ્રતીતિ થાય
છે. પરંતુ તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં તે ભેદ-
વસ્થામાં સ્ફુરતી આવતા સ્વપ્રતીતિના જેવું કેવળ
ચિદરૂપ જ અનુભવમાં આવે છે. ^{૧૧} તે પ્રથમ

૪ આ એકસોચોપનમા સર્ગમાં મુનિ વિચાર
વડે થયેલી પોતાની જીવન-મુક્ત સ્થિતિ વિષે કહેશે અને
અભ્યાસથી રહિત એવા વ્યાધની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ
ને વર્ણન કરવામાં આવશે.

ઢાઈ દિવસ ન દીડેલા દૂર દેખાતા નગરના જેવું
આભાસરૂપ છે. આમ, આ સર્વ મેં તમને
યથાર્થ કહી બતાવ્યું છે. મેં તમને હંમેશાં બોધ
આપ્યો છે.^{૧૪} તમે પોતે ડાહ્યા છો, વિવેચી છો
અને સર્વ જાણો છો; માટે તમે હવે જમ તમારી
મુશ્કા હોય તેમ સુખેથી કરો. હું તમને આ
પ્રમાણે બોધ આપ્યા કરું છું. પરંતુ હે વ્યાધ !
તમે માની લીધેલી જગતના સત્યપણની પ્રાંતિ-
માં જ તમારી બુદ્ધિ વિશ્રાંત થઈ રહી છે.^{૧૫} એ
કે તે કાણ વાર પ્રયોધનો ઉદય થતાં તેમાં વિશ્રાંત
થાય છે, પરંતુ હજી દંઢ રીતે તે પરમપદમાં
વિશ્રાંત થતી નથી. જળ ધારણ કરવારૂપી કાર્ય-
ના સંબંધમાં જમ લાકડું કમડલુ આદિ આકાર-
રૂપે પરિણમ ન પામે, તો તેમાં જળ રહી શકતું
નથી, તેમ આ બોધ પણ અભ્યાસ વડે પરમ
ઉત્કૃષ્ટ પ્રખર પરિણમને ન પામે, તો તે ચિત્તની
અંદર પ્રવેશ કરતો નથી.^{૧૬} ગુરુ અને સત્-
શાસ્ત્રોના એકસેનનને લીધે ને અભ્યાસ વડે ચિત્ત
બોધનો અંદર વિશ્રાંત થાય છે તથા તેની દ્વેત-
અદ્વેત સંબંધી સર્વ દૃષ્ટ ક્ષીણ થઈ જાય છે,
એટલે ચિત્તની નિર્વાણદશા થાય છે, એમ
અનુભવીઓનું કહેવું છે.^{૧૭} માત્ર અતે મોહથી
રહિત, સંગ્રહાધને છતેલા, નિર્ગત અધ્યાત્મ-
વિષયમાં સ્થિર રહેલા, કામનારહિત, સુખ-દઃખ-
નો સમ્યક્ અનુભવ કરાવનાર દ્વંદ્વેથી મુક્ત અને
મૃદતાથી રહિત એવા તત્ત્વવેત્તાઓ તે અવિતાશી
એવા પરમપદને પામે છે.^{૧૮}

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા
વિનિષ્ઠતકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુરદુઃસંસર્ગ-
ચ્છન્ત્યમૃદાઃ પદમન્વયં તત્ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો : 'યથાભૂતાર્થવર્ણ-
ન' એ નામનો સર્ગ ૧૫૪ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૧૫૫ મો

વ્યાધની તપશ્ચર્યા વગે

॥ જનિત્વાચ ॥

इत्याकर्णार्थं स व्याधस्तदा तस्मिन् वनान्तरे ।

आसीच्चित्रकृताकार इव विस्मयमंथरः ॥ १ ॥

અગ્નિદેવ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે તે મુનિનાં

વચન સાંભળી એ વ્યાધ તે વનની અંદર ચિત્ર-

માં આલેખેલી પ્રતિમાની પેઠે વિસ્મયથી જડ

જવો બની ગયો.^૧ તેનું ચિત્ત પોતાના અભ્યાસ

વિના પરમપદમાં વિશ્રાંત થયું નહિ. બધું તે

સમુદ્રમાં તણાતો જતો હોય, અથવા બધું તે

ચાકડા ઉપર ચડેલ હોય, અથવા બધું ઢાઈ

સિંહ પુરુષ પોતાના તપોબળથી તેને વંટોળિયા

વાયુ વડે ખેંચી જતો હોય, અથવા તો ઢાઈ

ઝૂંડે તેને પકડ્યો હોય, તેમ તે પરાક્રમથી રહિત

બની જઈ વિશ્રાંત થઈ ગયો.^૨ 'આ જ કહે

છે તે જ નિર્વાણપદ છે, અથવા કાંઈ બીજું

નિર્વાણપદ હશે' એવા સંશયને લીધે એ વ્યાધ

યોનવનાળા મૂર્ખ માણસની પેઠે શાંતિ પામ્યો

નહિ.^૩ આ જગત અવિધારૂપ જ છે, એવું ચિત્ત-

માં બરાબર રીતે સ્થિર ન થવાથી તેણે વિચાર્યું

કે, આ દૃશ્ય અવિધા નામની બ્રહ્મની શક્તિથી

ઉત્પન્ન થયેલ છે અને તે સત્ય છે. પછી તેણે

પોતાના ચિત્તમાં નિર્ણય કર્યો કે, આ દૃશ્યનો

અવધિ કેટલે સુધી દૂર હશે એ વાત હું તપ

વડે કાંઈ અપૂર્વ શરીર મેળવીને પૃથ્વીથી ઉપર-

ના ભાગમાં દૂર રહી શકે એવા વિશાળ પ્રમાણ-

વાળા દેહ વડે જઈ જોઈશ.^૪ ભાવ અને અભાવ

એ બન્ને રૂપે પ્રતીતિમાં આવતા આ દૃશ્યને

અંતે હું સુખેથી રહી શકીશ. માટે અ્યાં આકાશ

પણ ન હોય તેવા રહસ્યરથળમાં હું બઢું.^૫

x આ એકગોળ આવનમાં મર્ગમાં વ્યાધના મુદ્
તપ વડે ધણા લાગના કહેણને લીધે
વરદાન મળતા આકાશમતિ, શરીરનું વ
મરણ થયા વિશે મુનિ વર્ણન કર્યો.

આવો પોતાના હૃદયમાં નિર્ણય કરી તે પોતે
મૂર્ખ-અવિવેકી જ રહ્યો. એ વ્યાધને તે મુનિએ
આપેલ ઉપદેશ અભ્યાસને અભાવે ભસ્મમાં
ફરેલા હોમના જેવો નિષ્ફળ નીવડ્યો.^૮ પછી,
તે દિવસથી એ વ્યાધે પણ પોતાના કરેલા
નિર્ણય વડે પોતાનો પારધીનો ભાવ છોડી દીધો
અને મુનિઓની સાથે તપ કરવાનો આરંભ
કર્યો.^૯ એ જગતની અંદર મુનિઓની સાથે
નિવાસ કરી તપસ્વીતા ધર્મે પાળી ધણું હજારો
વર્ષો સુધી તેણે મોટું તપ કર્યું.^{૧૦} તપ કરતાં
તેણે પછી કોઈ સમયે તે મુનિને પૂછ્યું કે, 'મને
ક્યારે આત્મવિશ્રાંતિ મળશે?' ત્યારે મુનિએ તેને
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૧}

મુનિ બોલ્યા:-મેં તમને જ જ્ઞાનનો ઉપ-
દેશ કર્યો છે, તે છતાં કાષ્ઠમાં રહેલા અદ્ભ-
વશ્ચિની પેટે તમારા હૃદયમાં અદ્ભૂતરૂપે અથવા
નિગૂઢરૂપે રહેલ છે. પરંતુ તે હમણાં જ
બાળી શકાય તેવા અને બાળી નાપજ્ઞાને
ચોગ્ય તેવા આ દશરૂપી અનર્થને દબાવી
શક્ય નથી.^{૧૨} અને અભ્યાસના અભાવને લીધે
તમે પરમ મંગળમય જ્ઞાનને વિષે વિશ્રાંત
થયા નથી. અભ્યાસ વડે ઘણે લાંબે કાળે તમે
જ્ઞાનમાં અત્યંત વિશ્રામ પામશો.^{૧૩} હવે પછી,
હું તમને તમારા ભાવી વિષે નિર્ણય કંદુ, તે તમે
સાંભળો. તે નિર્ણય તમને કર્ણનાં આભૂષણ
જેવા અને ભૂતકાળમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો છે.
તમે જો કે આત્મજ્ઞાન માટે આરંભ કર્યો છે,
છતાં તમે આત્માને જ્ઞાનના સ્થિર સારરૂપે
ઓળખ્યો નથી, તેથી તમારું ચિત્ત હિંડોળાના
જેવું ચપળ છે. તમે મૂર્ખની ગણતરીમાં પણ
નથી, તેમ પંડિતની ગણતરીમાં પણ નથી.
વિસ્તારવાળું આ અવિદ્યારૂપી જગત દેવકું હશે,
જેવા પોતાના વિકલ્પ વડે તમે તપ કરવાનો
અંભ કર્યો છે. હજી આવું ધોર વિશાળ તપ
... સેંકડો યુગ સુધી (અનેક જન્મોપયંત)

કરવાનું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થઈને
દેવતાઓ સાથે તમારી પાસે આવશે. હે શ્રેષ્ઠ
વ્યાધ! વરદાન દેવાને તૈયાર થયેલા બ્રહ્મા પાસે
તમે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ અજ્ઞાનને લીધે તમારો
સંશય ટાળવા સાર આવું કાંઈ વરદાન માગશો.
'હે મહારાજ! આ દેખાતી દશરૂપ અવિ-
દ્યાની ભ્રાંતિ જ્યાં સુધી કાયમ છે, ત્યાં સુધી
અરીસાની પેટે નિર્ભણરૂપે રહેલ બ્રહ્મની અંદર
પ્રતિબિંબરૂપ મેલથી મુક્ત એવો કોઈ પણ ભાગ
નથી.^{૧૪-૧૬} પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ આકાર રહે-
નારા અને અંદર રહેનાર ચિદાકાશરૂપી દર્શણમાં
પણ તે જ્યાં હોય ત્યાં આ જગત પ્રતિબિંબિત
થયેલું દેખાય છે.^{૨૦} માટે અનેક અનર્થો પેદા
કરનાર આ દશરૂપ દેવકું હશે? અને તેને અંતે
અનંત આકાશનો જેવું બ્રહ્મ દેહલેક દૂર હશે? તે
મારે અવશ્યે જેવું છે.^{૨૧} તે અર્થને હું પ્રત્યક્ષ
અનુભવ કરવા માટે નીચેનું વરદાન માગું છું હે
દેવ! હે ઈશ્વર! આપ તે સાંભળો અને આપ મને
નિર્વિદ્ધે તરત આપો. આ મારું શરીર નીરાગ
અને સ્વચ્છંદ* મૃત્યુવાળું થાઓ, તેમજ તે ગર-
કના જેવા વેગ વડે આકાશમાં ગતિ કરનાર
થાઓ. પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક અવયવની અંદર
એ શરીરની યોજનપર્યંત વૃદ્ધિ થતી રહે અને
કમે કરીને જગતના બાહ્યપ્રદેશમાં જતાં તે આકા-
શના જેવા વિશાળ રૂપને ઘાણ કરનાર થાઓ.
હે પરમેશ્વર! હું આકાશ સાથેના આ અનંત
દશરૂપેના અંત જોઈ શકું, એ જ મારું મુખ્ય
વરદાન છે.^{૨૨-૨૫} હે સુશીલ વ્યાધ! તમે જ્યારે
એ પ્રમાણે વરદાન માગશો, ત્યારે દેવોના દેવ
જેવા મહાસમર્થ બ્રહ્મા 'ભલે તેમ થાઓ' એવું
* પોતાની ભ્રાંતિનુસાર મૃત્યુ, મૃત્યુને સ્વાધીન
કરવાની યોગમાર્ગમાં એક જાનની સિદ્ધિ બતાવી છે,
તે વડે મુક્ત.

કહેશે અને તમને વરદાન આપીને અંતર્ધાન થઈ જશે.^{૨૧} આમ સ્વર્ગપતિ એવા તે મહાદેવ બ્રહ્મા પધારી જશે, ત્યાર પછી તપ વડે દૂળળો પડી ગયેલ તમારો દેહ ચંદ્રમાના જેવી કાન્તિવાળો થઈ જશે.^{૨૭} તે જ ક્ષણે તમારો એ દેહ મારી આજ્ઞા લઈને તથા મને નમસ્કાર કરીને, પોતાના મનમાં રહેલ વાત એવાની ઇચ્છાથી આકાશમાં જઈશે.^{૨૮} ત્યારે તમારો તે દેહ જાણે બીજે કોઈ ચંદ્રમા હોય, અથવા તો કેમ જાણે બીજા સૂર્યનો ઉદય થયો હોય, અથવા ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બન્નેની સ્પર્ધાથી જાણે બીજે કોઈ વડવાનળ જ (સમુદ્રમાંથી) બહાર આવી જોમો હોય એવો મહાદેહીયમાન દેખાશે.^{૨૯} પછી દશ્યનો તથા આકાશનો અંત લેવા માટે તે ગરુડવેગે ઝપાટામેર આલ્યો જતો હશે. ત્યાં નદીઓના અંતની પેઠે જગતનો અંત આવી રહેતાં, તે દેહ જગતને અંતે અત્યંત વધી જશે અને પ્રલયકાળમાં મત્ત થઈ ગયેલા મહાસાગરની પેઠે ને અનંત આકાશને પોતાના પરિમાણ વડે પૂરી દેશે. ત્યાર પછી મહાકાશની અંદર વૃદ્ધિ પામેલા અને મોટા શરીરવાળા તમે પ્રતિબંધથી રહિત તથા પોતાના આધારરૂપ એવા અનંત આકાશનો આશ્રય પકડશો. આમ પરમાર્થરૂપી મહાકાશની અંદર શન્યભાગમાં રહેલ વ ટોળિયા વાયુની પેઠે રહેલી અને સ્વભાવરૂપી દ્રવપણાના બળથી પ્રકટ થયેલા ચિદરૂપ મહાસાગરના તરંગો જેવી જણાયેલી અનેક સૃષ્ટિઓને તમે જોશો. જમ એ પોતાના ચિદરૂપ આત્મસ્વરૂપમાં સ્વપ્નની અંદર ચિદાકાશરૂપ સ્વપ્નનગર આદિ ભાસે છે, તેમ તમને તે સમયે નિર્બંધપણે અનેક સૃષ્ટિઓના સમૂહ ચિદાકાશની અંદર એવામાં આવશે. જમ મહાવિશાળ આકાશની અંદર ફોલ પામેલા પવનને લીધે પાંદડાઓના અનેક સમૂહ જોડ્યા કરે છે, તેમ તમારા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે તમે ચિદાકાશની અંદર અનંત સૃષ્ટિઓને દેખશો.

મહેસની અંદર બેઠેલી સ્ત્રીઓ બહાર બેઠેલ નૃત્ય-સમાને મહેસના ગોખના બળિયામાંથી એવાને ઇચ્છે છે, ત્યારે તેમને તે બળિયુ વિવમાન હોવા છતાં પણ એવામાં પ્રતિબંધકારક ન હોવાથી નહિ જવું જ છે. તે જ પ્રમાણે જો આ તત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપને જોખખનારા છે, તેઓની દૃષ્ટિમાં ચિદાકાશની અંદર આ વિચિત્ર જગતનું સ્વરૂપ વિવમાન હોવા છતાં નહિ જવું જ છે.^{૩૦-૩૧} જમ ચંદ્રલોકમાં રહેનાર પુરુષની દૃષ્ટિમાં પૃથ્વી ઉપર રહેલાં મનુષ્યને ચંદ્રમંડળમાં દેખાતા ધુમાડામાં ઝાકળ આદિ પદાર્થોનો સમૂહ અત્યંત અસત્ય લાગે છે, તેમ પોતાના આત્માથી અનન્યરૂપે જગતને સંગ્રહ રહેનાર તત્ત્વજ્ઞની દૃષ્ટિમાં પણ આ જગત (દશ્યરૂપે) અત્યંત અસત્ય જણાય છે.^{૩૨} વળી સૃષ્ટિ, વળી ક્રૂરી આકાશ, ક્રૂરી સૃષ્ટિ અને વળી ક્રૂરી આકાશ, એમ તમે અવલોકન કર્યા કરશો અને તમારો લાંબો સમય એમ જ આલ્યો જશે.^{૩૩} પછી તમે સૃષ્ટિરૂપી પત્રની અંદર બ્રમણ કરતા હશો, ત્યારે તમને મહાવિશાળ કિંવા મોટા મહિમાવાળા એ આકાશની અંદર ફરવામાં ઉદ્દેગ ઉત્પન્ન થશે અને તમે તપના કળનો અનુભવ કરતાં ઉદ્દેગ પામશો.^{૩૪} પછી તમે અનંત આકાશને પૂરી રહેલા પોતાના દેહ તરફ જોશો અને મનમાં કહેશો:^{૩૫} 'જની પાસે મેરુ આદિ લાખો મોટા પર્વતો તુણના જવા અતિ તુરંદ દેખાય છે, તેવું આ અતિ મોટું માનું બુંડું શરીર જાણે ભારૂંપ હોય તેવું થઈ રહ્યું છે !'^{૩૬} આ મારો દેહ એવડો મોટો છે કે, તેવું માપ થઈ શકે તેમ નથી. વળી મારા વડે આ આખું આકાશ વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે અને હજી પણ તે દેહ વડે હું આકાશને પૂરતો રહું છું. પણ હવે ભાવી શું છે તે જાણી શકાવું નથી !'^{૩૭} હાય ! આ દશ્યરૂપ વોર અવિદ્યા અનંત છે એમ અનુભવમાં આવે છે અને સુવર્ણ સમાનતાનો બોધ કરનાર બ્રહ્મજ્ઞાન વિના બીજા કશાથી તેણી

પરિભાણ થઈ શકતું નથી.^{૪૩} મારે હવે હું આકાશની અંદરના વિશાળ ભાગને વીટી રહેલા આ ભારભૂત દેહને છોડી દઉં; કેમકે આ દેહ વડે સંતસંગતિ કે સદ્ગુણોનું અવલોકન એ કશું પણ થશે નહિ. અનંત, અપાર અને આકાશની અંદર નિરાધારપણે રહેલ આ મારું શરીર કેવું નકામું છે! એ શરીરથી મને કેમય તત્ત્વવેત્તાઓનો શુભ સમાગમ થાય નહિ!^{૪૪, ૪૫} તમે આવો વિચાર કરશો અને પ્રાણને શરીરથી બહાર લઈ જવાની ધારણા બાંધશો. પછી, જ્યેષ્ઠ કાઈ એક પક્ષી બાધેલ ફળમાંથી નીરસ ભાગને બહાર ફેંકી દે છે, તેમ તમે એ શરીરને છોડી દેશો.^{૪૬} આમ, તમે ત્યાગ કરશો એટલે પછી વાયુના કરતાં પણ અતિસૂક્ષ્મ એવો તમારો પ્રાણયુક્ત જીવ વાયુની પેઠે આકાશની અંદર રહેશે. કપાઈ ગયેલી પ્રાંખિવાળા મહામેરુની પેઠે તમારો તે દેહ નિર્જીવ થઈને નીચે પડશે અને તે પૃથ્વી-લોક તથા પર્વત આદિ સર્વને ચરચૂરા કરી નાખશે.^{૪૭-૪૮} પછી, સ્ફિરથી રહિત થઈ રહેલી ભગવતી કાલી માતૃગણે સાથે રહીને તે સમયે તમારા એ દેહનું ભક્ષણ કરશે, એટલે પૃથ્વી નિર્દોષ થઈ જશે.^{૪૯} હે સુંદર વ્રતધારી વ્યાધા! ઉપર પ્રમાણે તમે તમારો પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી લીધો છે. હવે તાડના વનમાં તપશ્ચર્યા કરી તમે યથેચ્છ કરો.^{૫૦}

વ્યાધ ઓલ્યો:-અહો મહારાજ! હજી મારે અક્ષય દુઃખ ભોગવવાનું બાકી રહ્યું છે. કેમકે મેં દુઃખને જ બ્રાંતિથી પુરુષાર્થરૂપ સમજીને મારે હાથે તેને વૃથા સંકલ્પથી વહોરી લીધેલ છે.^{૫૧} હે મુનિશ્રેષ્ઠ મહારાજ! આ તમે મને ભાવી અર્થની સ્થિતિ કહી; પરંતુ એ ભાવી કાઈ પણ યુક્તિ વડે બદલાય એમ છે કે નહિ, તે આપ મને કહો.^{૫૨}

મુનિ ઓલ્યો:-જે અર્થ (વિષય) અવશ્ય વી છે, તે કાઈ દિવસ કાઈનાથી અન્યથા કરી

શકાનો નથી; કેમકે આ જન્મના પુરુષાર્થ વડે તેની નિવૃત્તિ થતી નથી.^{૫૩} જન્મ પોતાના દેહની અંદર પણ કાબાજમણા અંગને કે હાથપગને એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ બદલવાની પુરુષની શક્તિ નથી, તેમ નિર્માણ થઈ ચૂકેલા ભાવીને પણ બદલવાની પુરુષની શક્તિ નથી.^{૫૪} જ્યોતિઃ શાસ્ત્ર આદિના અર્થ અને અનુભવ વડે ભાવી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ બીજું કશું અપૂર્વ કાઈ દિવસ થઈ શકતું નથી.^{૫૫} જ ધીર-વીર પુરુષો પોતાનાં સ્વાભાવિક કિંવા પ્રાકૃત પુણ્યો વડે ચાલતા જન્મમાં શમ-દમ આદિ સાધનોને સપાદન કરીને શરીરનો દાહ થતાં પણ નિર્વિકાર રહે છે અને શ્રદ્ધાજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર શ્રવણ આદિ ઉપાયો વડે તત્ત્વજ્ઞાનને મેળવી શ્રદ્ધરૂપે થઈ રહે છે, તેમજ જગતના વ્યવહારમાં સુધુષ્ઠિ અવસ્થાના જીવી સ્થિતિને ધારણ કરે છે, તેઓ જ પોતાનાં પૂર્વજન્મોનાં સર્વ કર્મોને તથા અત્યંત દુષ્ટ એવા સંકલ્પોને નિર્મૂળ કરી નાખે છે અને પોતાના કર્તવ્યમાં જ્યેષ્ઠ મેળવે છે.

जयन्ति कर्माणि हि वेदनानि यैः प्राकृतैर्घटतान्मुपेत्य । शरीरदाहैरपि निर्विकारसंविन्नैर्ब्रह्मतयैव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાવિષ્યં પતિ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૫૫ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૬ મો

સિંધુરાબનું મંત્રીની પાસેથી જ્ઞાન પામવું
॥ વ્યાધ ઉવાચ ॥

અનંતરં હે ભગવન્ વિતતાકાશચામિનઃ ।

કિં મવિષ્યતિ મે તત્ર દેહેઽધઃ પાતિનિ ક્ષિતૌ ॥ ૧ ॥

વ્યાધ ઓલ્યો:-હે મહારાજ! હું વિશાળ

* આ એકસોગપનમાં સર્ગમાં વાયુની અંદર રહેલ એ વ્યાધનો જ સિંધુરાબરૂપ થઈ, વિદ્યરથને મારી, પોતાના મંત્રીના મુખથી આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કર્યો, એ વિષે કહેવામાં આવ્યો.

આકાશની અદર સૂક્ષ્મ જીવરૂપે રહીય, તો મારો દેહ પૃથ્વી ઉપર નીચે પડતાં પછી શી ગતિ થશે? મુનિ જોડયા:-હે શુભ ચિત્તવાળા બ્યાધ! તમારા દેહનો નાશ થયા પછી તમે પરમ (અવ્યાકૃત) આકાશમાં રહ્યા હશો. ત્યારપછી તમારું શું થશે તે હું કહું છું. તમે તે એકચિત્ત થઈ સાંભળો.^{૧૨} તમારો એ દેહ નીચે પડી નષ્ટ થશે, ત્યારે પ્રાણવાયુ વડે યુક્ત એવો તમારો જીવ વિશાળ આકાશની અંદર એક સૂક્ષ્મ વાયુરૂપે રહેશે.^૩ પછી તેને વિશે તમારું એ ચિત્ત પોતામાં રહેલ વાસનામય વિશાળ ભૂપીકરૂપી (પૃથ્વીરૂપી) દર્યને સ્વપ્નની પેઠે દેખશે.^૪ ચિત્તવૃત્તિ જ જગતને આકારે મહાન આકારને ધારણ કરે છે, તેથી તમારો જીવ 'હું' પૃથ્વીના પીઠ ઉપર એક રાજા છું,^૫ એવા કાટખનિક અર્થનો આશ્રય પકડશે અને પોતાને તેવે રૂપે દેખશે.^૬ ત્યાં એ જીવને આવી જાતની પ્રતિભાનો તરત ઉદય થઈ જશે કે, 'હું અતિ માનપાત્ર અને મોટા સામંતોએ માનેલો એવો સિંધુ નામનો એક શ્રીમાન નર-પતિ છું.'^૭ મારી આઠ વર્ષની વયે મારા પિતા રાજ્ય છોડી વનમાં ગયા, એટલે તેમણે મને આપેલ આ ચારે સમુદ્રપર્થતનું વિસ્તાર-વાળું પૃથ્વીનું રાજ્ય મારા હાથમાં છે.^૮ મારા સીમાડાના અંતમાં 'વિદૂરથ' નામનો એક વિખ્યાત રાજા મારો-શત્રુ છે અને પ્રયત્ન કર્યા વિના તે કાઈ દિવસ જિતાય તેવો નથી.^૯ અહો! આ રાજ્ય કરતાં મારાં સેંકડો વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં. મેં મારા નોકર તથા સ્ત્રીઓ વગેરે પોષ્ય વર્ગની સાથે ઘણું સુખ ભોગવ્યું.^{૧૦} પરંતુ હવે ક્ષત્રી વાત છે કે, આ મારા દેશના સીમાડાને છેડે વિદૂરથરાજા બહુ વધી ગયો છે અને તેની સાથે હમણાં દારુણ સંઘામ કરવાનો સમય આવી ગયો છે.^{૧૧} તમે આમ વિચાર કરી રહ્યા હશો, ત્યાં તમારે વિદૂરથ રાજા સાથે ચતુરંગ સેનાનો ક્ષય કરનાર મહાન યુદ્ધ થશે.^{૧૨} ત્યારે

તમે જે કે રથથી રહિત થઈ ગયા હશો, તો પણ એ મોટા યુદ્ધમાં તમે ખડગરૂપી લતા વડે વિદૂરથની જંધાને કાપી નાખશો અને તેને મારી નાખશો.^{૧૩} પછી ચારે સમુદ્રપર્થત આખી પૃથ્વીની અંદર તમે જ એક રાજા થશો, અને ભયભીત થઈ રહેલા દિક્પાલો પણ તમારી આજ્ઞાને માથે ચડાવશે.^{૧૪} હવે, તમે સિંધુ નામના રાજરૂપ થયા હશો અને તે સર્વ ભૂમંડળના રાજ્યને પ્રાપ્ત થતાં તમે તમારા પંડિત મંત્રીઓની સાથે નીચેની કથાઓ કરશો.

મંત્રી કહેશે:-હે મહારાજ! અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે, આપે વિદૂરથ રાજાને યુદ્ધમાં જીતી લીધા અને યમલોકમાં પહોંચાડી દીધો.^{૧૫,૧૬}

તમે કહેશો:-હે સુશીલ મંત્રી! હું ધનવાન છું અને હું સૈન્યબળ વડે પ્રલયકાળના સમુદ્રના જવા પ્રયંડ વેગવાળો છું; તો મને એ વૈરીરૂપ વિદૂરથ રાજા કેમ સાલરૂપ થઈ પડ્યો?^{૧૭}

મંત્રી કહેશે:-એ વિદૂરથ રાજાને 'લીલા' નામની એક ભાયા છે. નિષ્કલંકરૂપે જગતને ધારણ કરી રહેલાં સરસ્વતીદેવીને તેણે પોતાના અતિઉચ્ચ તપથી માતૃભાવ વડે પોતાને અધીન કર્યાં છે.^{૧૮} જગતની સ્થિતિ કરનારાં ભગવતી સરસ્વતીદેવી એ લીલાને પોતાની પુત્રીરૂપ માની તેનાં મોક્ષ આદિ કાર્યોને પણ લીલામાત્ર વડે સાધી આપે છે.^{૧૯} તે સરસ્વતીના વરદાનના પ્રભાવ વડે તે લીલા શબ્દમાત્રથી આ જગતને ક્ષણ વારમાં નહિ જલુ પનાવી દે તેમ છે, તો પછી તમારો નાશ કરવામાં તેને શું અશ્કરવો પડે?

સિંધુરાજા કહેશે:-તમે જ કહો છો તે બરાબર છે. ખરેખર, જમ તમે કહો છો તેમ જ હોય, તો એ વિદૂરથ રાજાને જીતી લેવો અશક્ય છે, છતાં યુદ્ધમાં તેનો વધ થયો એ વાત આશ્ચર્યકારક છે. એવી રીતે ભગવતીનો કૃપાપાત્ર એ વિદૂરથ રાજા આ દારુણ યુદ્ધની અંદર વિજયને કેમ પ્રાપ્ત થયો નહિ?^{૨૦-૨૧}

મંત્રી કહેશે:-હે કમળ જવાં સુંદર નેત્રવાળા રાજા ! એ વિદ્વદ્વય રાજા સર્વ કાળમાં એદરહિત રહીને નિરંતર તે દેવીની પ્રાર્થના કરેના હોના કે, 'આ સંસારથી મારા મોક્ષ થાઓ.'^{૨૨} આથી હે મહારાજ ! ભગવતીએ પોતાના સત્યસંકટપ-પણાથી તેને મોક્ષ જ આપ્યો છે, એટલે તે પોતાની મેળે જ યુદ્ધમાં પરાજય પામી ગયો છે.^{૨૩}

સિંધુરાજ કહેશે:-એ એમ જ હોય, તો હું પણ એ ભગવતી દેવીની નિરંતર પૂજા કરું છું; છતાં તે મને મોક્ષ કેમ નથી આપતાં?^{૨૪}

મંત્રી કહેશે:-ચિદ્રૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ એવાં એ ભગવતી દેવી સર્વના હૃદયમાં રહેલ છે અને તે જ 'સરસ્વતી' નામથી કહેવાય છે.^{૨૫} જ પુરુષ પોતાના હિતમાં રહેલા એ ચિદ્રૂપ ભગવતી પાસે જવી પ્રાર્થના કરે છે, તેવા કૃણને એ તત્કાળ આપે છે. તે ભગવતી પોતે જ સત્ય-સંકટપને ધીમે કૃણરૂપે અનુભવમાં આવે છે.^{૨૬} હે શત્રુનાશન ! તમે એ ભગવતીની પ્રાર્થના મોક્ષને માટે નથી કરી. તમે તો પોતાનું હિત કરનારાં એ ચિદ્રૂપ ભગવતીની શત્રુની શાંતિને માટે પ્રાર્થના કરી-છે.^{૨૭}

સિંધુરાજ કહેશે:-મારી પેટે વિદ્વદ્વય-રાજાએ કેમ ભગવતી પાસે રાજ્યને માટે પ્રાર્થના કરી નહિ ? તેમ મેં પણ વિદ્વદ્વય રાજાની પેટે શુદ્ધ-ચિન્મય દેવીની પાસે મોક્ષ માટે કેમ પ્રાર્થના કરી નહિ ?^{૨૮} હે પ્રિય મંત્રી ! સત્યરૂપ એ ભગવતી સરસ્વતી દેવી મારા ચિત્તમાં અંતર્યામીરૂપે રહ્યાં છે, છતાં તે મને મોક્ષ કરનાર બુદ્ધિ આપી મારા મોક્ષને માટે કેમ પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી ?^{૨૯}

મંત્રી કહેશે:-હે મહારાજ ! તમે શત્રુના સંહાર કરનાર છો. તમને પૂર્વજન્મનો એવો કાંઈ અશુભ અભ્યાસ બંધાઈ રહ્યો છે, એટલે તમે નમસ્કાર કરી તે ભગવતી પાસે મોક્ષ માટે પ્રાર્થના કરી નહિ.^{૩૦} જળી-જ્યારથી ભગવતી નિતિ ચાલુ થઈ છે, ત્યારથી માંડી મનુષ્યનું

ચિત્ત જની અદર રહે તે રૂપ જ તે પોતે થાય છે. આ વાત ઠેક પાલકપર્યંત સિદ્ધ ! તો પછી તેને અન્યથા કરવાને કાણ સમર્થ છે હે પ્રિય રાજા ! પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે પોતાના ચિત્તની અંદર નિર્મળ આત્મસ્વરૂપને પોતાના અભ્યાસ વડે ગમે તેવે રૂપે અહર્નિશ ચિંતવવામાં આવે. તે વસ્તુ ભલે સત્ય હો કિંવા અસત્ય હો; પરંતુ બીજી સર્વ વાસનાઓનું મર્દન કરી (નાશ કરી) પુરુષ છેવટ પોતે નિર્વિઘ્નપણે તે રૂપ થઈ જાય છે અને તેવે આકારે (કૃણરૂપે) દેખાય છે.^{૩૧,૩૨}

યદેવ યેનામલયામલાત્મસંવેદ્યતેડમ્યાસમયં વિદાન્તઃ । સર્વાપમર્દેન તદેવ સૌઙ્ગ સદસ્ત્વસદ્દા-સ્તુ મવત્પવિન્નમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સિંધુસંજોગધન' એ નામનો સર્ગ ૧૫૬ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૫૭ મો ~*~

સિંધુરાજને થયેલો જ્ઞાનનો ઉદય

॥ અથ સિંધુર્વવિવ્યતિ ॥

આર્યાનાર્યવપુઃ કોડહમમર્થં વિમતિઃ પુરા ।

યદ્વશાન્મે કુસંસ્કારઃ પ્રાક્તનોઽસ્તિ મવપ્રદઃ ॥

પછી સિંધુરાજ કહેશે:-હે આર્ય મંત્રી ! પૂર્વજન્મમાં હું એવો દુર્બુદ્ધિવાળો અને અનાય શરીરને ધારણ કરનાર કાણ હોના કે જથી આ સંસારમાં મને ભટકાવનાર એવો કાંઈ પૂર્વનો કુસંસ્કાર મારામાં રહી ગયો છે ?^૧

મંત્રી કહેશે:-હે મહારાજ ! હું તમારા પૂજ-વાથી એ વિષે એક રહસ્ય કહું છું, તે તમે ક્ષણ વાર સાવધાન થઈ સાંભળો. આશા છે કે, તમે

x આ એકસોસત્તાવનમા સર્ગમાં સિંધુરાજના જીવની તામસ-તામસી જાતિ વિષે વર્ણન આવશે અને સિંધુરાજને રાજ્યનો ત્યાગ કરતાં વિવેકનો ઉદય થવાથી મોક્ષ થયા વિષે નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

અજ્ઞાનનો નાશ કરનારા એ વચનને દૃઢ્યમાં ધારણ કરી રાખશે.^૨ આહીં અનાદિ, અનંત, અવર્ણનીય અને નિર્વિકાર સત્યતત્ત્વ છે. તમે તથા હું ઇત્યાદિ અનેકરૂપે તે થઈ રહેલ છે અને તેને 'બ્રહ્મ'શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે.^૩ તે બ્રહ્મ પોને જ 'હું ચિદરૂપ છું' માટે કાંઈ મારા વિલાસને પસારી એવા સંકલ્પને પ્રાપ્ત થાય છે અને ચિત્તરૂપ બની જાય છે. પછી ઉપાધિને નહિ છોડતાં તે બધે જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેમ રહે છે.^૪ ચિત્ત એ એક આકાશના જેવા નિર્મળ આત્માની ઉપાધિરૂપ છે. અને તે જ આતિવાહિક દેહરૂપ છે, એમ તમે સમજો. આધિભૌતિક આદિ સ્થલરૂપ પણ તે જ થઈ જાય છે; બાકી કાંઈ તેનાથી આધિભૌતિક (સ્થૂળદેહ) આદિ કશું બુદ્ધ નથી.^૫ આ ચિત્ત નિરાકાર છે, છતાં તે આ લોક તથા પરલોક આદિરૂપે તેમજ સ્વપ્ન આદિરૂપે થનારા સંકલ્પો વડે બધે સાકાર હોય તેવું થઈ રહ્યું છે અને તે સત્ય આત્મતત્ત્વનો જ એક વિવર્ત છે.^૬ નિરાકાર ચિત્ત જ વિશાળ જગતને આકારે થઈ રહેલ છે, એમ તત્ત્વવેતાઓનું સમજવું છે. જેમ પવન તેની ચલનશક્તિરૂપ છે, તેમ ચિત્ત જ જગતરૂપ છે.^૭ જેમ આકાશ અને શૂન્યતા એ બન્ને એકરૂપ છે, તેમ જગત અને ચિત્ત એ બન્ને એકરૂપ છે. નિરંકુશપણે જગતની કલ્પના કરવામાં સમર્થ એવા આ ચિત્તમાં અને જગતમાં કશી ભિન્નતા નથી.^૮ દૃઢ્યમાં વાસનારૂપે રહેલ જગતનો સમૂહ વસ્તુતાએ ક્ષારરૂપ નથી, છતાં તે બધે બહાર કાંઈ દૃશ્યરૂપે રહેલ હોય તેમ જણાય છે. બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈએ તો જગત નિરાકાર ચિત્તરૂપ જ છે. તે (જગત) કાંઈ ખરી વસ્તુ નથી, એમ સમજો. પ્રથમ અવિનાશી એવા બ્રહ્મપદમાંથી સાત્ત્વિક એવા હિરણ્યગર્ભનો સમષ્ટિશરીર રૂપે પ્રાદર્શિત થયો અને પછી વ્યથિભાવને પામીને ક્રમે કરી તમારા તામસ-તામસી ભતિના જીવરૂપે તે થઈ ગયો.

સિંધુરાબ કહેશે:-હે મહાભાગ્યવાન મંત્રી! તમે જ તામસ-તામસી કહો છો તે શું છે? તેમ પરબ્રહ્મની અંદર એ સર્વ સંજ્ઞાઓ પ્રથમ કાણે કલ્પેલ છે?^{૧૦,૧૧}

મંત્રી કહેશે:-જેમ અવયવ વડે યુક્ત એવા મનુષ્યને હાથ આદિ અવયવો રહ્યા હોય છે, તેમ નિરવયવ આત્મામાંથી વડે હિરણ્યગર્ભરૂપે થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાની અંદર બુદ્ધી બુદ્ધી સંજ્ઞાઓની/કલ્પના કરી લે છે.^{૧૨} સમષ્ટિરૂપે એ હિરણ્યગર્ભ આત્મારૂપ છે અને તે પોતાની વ્યથિજીવોમાં બુદ્ધી બુદ્ધી સંજ્ઞાઓને કલ્પે છે. તે પોતાના આતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) સમષ્ટિદેહને આધિભૌતિક (સ્થૂળ) રૂપે બનાવે છે અને તેની અંદર પૃથ્વી આદિ સંજ્ઞાઓને ધારણ કરે છે. આ જગતનો ભાસ એક સ્વપ્નના જેવો છે અને તેની અંદર તે પોને જ સંકલ્પરૂપ બની જાય છે, તેમજ પોતે જ બુદ્ધી બુદ્ધી સંજ્ઞાઓરૂપ થઈ જઈ તે વડે વ્યવહાર કરે છે.^{૧૩,૧૪} તેમાં પ્રથમ તમારા ઉદ્દેશથી (તમને વ્યથિજીવરૂપે કલ્પનામાં) હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પમાં 'આ જીવ મહાતામસ ભતિનો છે' એવું સ્ફુરણ જાડ્યું, એટલે આતિવાહિક સૂક્ષ્મદેહને આકારે રહેલી તમારી ભતિને 'તામસ-તામસી' નામથી કહેવામાં આવી છે. હે મહારાજ! બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે. તે બધે વિકારી હોય તેવું થઈ જઈ જીવભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની બુદ્ધી બુદ્ધી સંજ્ઞાઓવાળી ભતિઓ કલ્પવામાં આવી છે.^{૧૫,૧૬} જેઓ કલ્પના આદિકાળમાં બધે બ્રહ્મની અંદર જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે અને જેઓ પ્રકૃતિસિદ્ધ એવા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-એક્યથ આદિ વડે યુક્ત બુદ્ધિથી યુક્ત હોઈને સોહીરૂપે ભોક્તા બને છે, તેઓ તે જ જન્મમાં મુક્ત થઈ જાય છે અને તેમની ભતિ સાત્ત્વિક-સાત્ત્વિકી કહેવાય છે (જેવા કે :).
હે માનવ આપનાર મહારાજ!

સુદત સુધી સસારના હેતુરૂપે રહેલા અજ્ઞાનના અસ્તિત્વને લાંબે તેટલો સમય સંસારમાં રહે છે અને પછી તે જ જન્મની અંદર જ્ઞાન-ઐશ્વર્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો વડે યુક્ત થઈ જઈ તે જ જન્મમાં મુક્ત થઈ જાય છે, તેમની કેવળ સાર્વત્રિકી બતિ કહેવાય છે. આમ, બ્રહ્માજીને જ્ઞાણખનારાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા ડાહ્યા પુરુષોનું કહેવું છે.^{૧૮} જે બ્રહ્માજી કલ્પના આદિ-સમયમાં નવીનરૂપે પ્રકટ થાય છે અને અનેક જન્મો વ્યતીત થયા બાદ ભોગ તથા મોક્ષ એ બંનેને કમપૂર્વક ભોગવે છે, તેને બ્રહ્માજીને જ્ઞાણખનારા સત્પુરુષો રાજસ-રાગસી કહે છે.^{૧૯} હે માનવ મહારાજ ! જે બ્રહ્માજી પાંચ-દશ જન્મો વ્યતીત થયા બાદ એક કલ્પમાં વિવેક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી રહિત હોય અને જે અનેક જન્મ-પર પરા ભોગવ્યા બાદ ઉત્તમ ગુણોને પ્રાપ્ત થાય, તે બ્રહ્માજી કેવળ રાગસી-કહેવાય છે.^{૨૦} જે બ્રહ્માજી કલ્પના આરંભથી માંડીને અનેક કીટબ્રહ્માજીમાં, સ્થાવરબ્રહ્માજી અને શિદ્ધ હત્યાદિ બ્રહ્માજીમાં બટક્યા કરે છે અને પછી ઘણે લાંબે સમયે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને બ્રહ્માજીને જ્ઞાણખનારા સત્પુરુષો તામસ-તામસી-બ્રહ્માજી કહે છે.^{૨૧} જે બ્રહ્માજી સામાન્યપણે અનેક જન્મોને પ્રાપ્ત થયા બાદ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને બ્રહ્માજીને જ્ઞાણખનારા પુરુષો કેવળ તામસી બ્રહ્માજી કહે છે.^{૨૨} આ કમ વડે બ્રહ્માજીના અનેક પ્રકારના બેદોની કલ્પના છે. તેમાંથી હે માન આપનાર મહારાજ ! તમે તામસ-તામસી બ્રહ્માજીમાં ઉત્પન્ન થયા છો.^{૨૩} હે વીર રાજા ! તમારા અનેક જન્મો વ્યતીત થઈ ગયા છે અને તે જન્મો વિવિધ તથા વિચિત્ર છે. તે સર્વને હું બહુ ધુનું, પણ તમે બહુતા નથી. તેમાં પણ વિશેષ કરીને તમારું આ મહાશબ્દનું શરીર અનંત આકાશમાં ગતિ કરનારું હતું. તે વડે તમારો ઘણો લાંબો કાળ વૃથા વીત્યો.

- ૨૪, ૨૫

આમ, જ્યારે તમે તામસ-તામસી

બ્રહ્માજી વડે ઉત્પન્ન થયા છો, ત્યારે આ સંસાર-રૂપી ખાડામાંથી તમારો મોક્ષ થવો દુર્લભ લાગે છે.

સિંધુરાજ કહેશે:-હે આર્ય મંત્રી ! અધમ એવી એ તામસ-તામસી બ્રહ્માજી કયા ઉપાયથી જિતાય ? તમે તે મને કહો. જે કંઈ એવો પવિત્ર ઉપાય હોય, તો હું જ્યાં સુધી આ દેહ રહે ત્યાં સુધી તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્તન રાખું, માટે તે કહો.^{૨૬, ૨૭}

મંત્રી કહેશે:-હે મહાબુદ્ધિશાળી રાજા ! આ ત્રણે લોકની અંદર એવું કશું પણ નથી કે જે ઉદ્વેગ પામ્યા વિનાના અરબ્ધિત પુરુષપ્રયત્ન વડે પ્રાપ્ત ન થાય.^{૨૮} જેમ આજનાં કરેલાં સહમંથી ગઈકાલનાં દુષ્કર્મ ઢંકાઈ જઈ શુભ રૂપ પકડે છે, તેમ તમે પણ આ જન્મના પુરુષપ્રયત્ન વડે પ્રાપ્ત બ્રહ્માજીને જીતી લઈ સહાર્યમાં બેસી જાઓ.^{૨૯} જે મનુષ્ય જે અર્થને માટે પ્રાર્થના કરે છે તથા યત્ન કરે છે, તે અર્થને તે અવશ્ય મેળવે છે. સિવાય કે, વચમાં થાથી જઈને તે પોતાનો પુરુષાર્થ મૂકી દે.^{૩૦} પુરુષ જોવા યત્ન કરે છે, નિરંતર તન્મય થઈ જઈ જોવી બાવના કરે છે અને જોવા થવાને પોતે ઇચ્છા રાખે છે, તેવો તે થાય છે; આ વાત અન્યથા નથી.^{૩૧}

મુનિ બોલ્યા:-હે વ્યાધ ! સિંધુરાજને મંત્રી ઉપર પ્રમાણે કહેશે, એટલે તે રાજા રાજ્યભારને છોડી રહેલી પોતાની બુદ્ધિથી ત્યાં તે જ સમયે પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વે રાજ્યને છોડી દેશે. પછી તે ઘણે દૂર વનમાં આદ્યો જશે અને મંત્રીઓએ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ તે પોતાના નિષ્કંટક રાજ્યને પાછો સ્વીકારશે નહિ. પછી પુષ્પના સંગથી જન્મ સુગંધનો ઉદય થાય છે, તેમ મહાત્માઓના મધ્યમાં નિવાસ કરનારા એ રાજાને વિવેકની કથાના પ્રસંગથી, વિવેકનો ઉદય થઈ જશે. ત્યારપછી આ જન્મ કથાથી આગ્યો અને આ સસાર કથાથી આગ્યો ! એવા વિચારના નિરંતર અભ્યાસથી તે જીવન-મુક્તદશાને પ્રાપ્ત થઈ જશે.^{૩૨-૩૫} નિરંતર

વિચારમાં પરાયણ રહેનાર એ સિંધુરાજ સત્સંગતિના બળથી પવિત્ર મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થશે. એ મોક્ષપદ પાસે હિરણ્યગર્ભના ઐશ્વર્યપર્યંત સર્વ લક્ષ્મી પણ પવન વડે ઊડ્યા જતા શુષ્ક પત્રની પેઠે સ્વીકાર્યરૂપ ન જણાતાં તુચ્છ જ લાગે છે.^{૩૬}

નિત્યં વિચારણપરોડ્ય મવન્સ સિંધુઃ સત્સંગમેન પદમાસ્પયતિ પાવનં સઃ । તદ્યત્ર પત્રમિવ વાતવિધૂયમાનં નો વસ્તુતાં વ્રજતિ કાચન નામ લક્ષ્મીઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશયરૂપમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સિંધુનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૧૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫૮ મો

વ્યાધ આકાશમાં ઊડી શયરૂપે નીચે પડશે

॥ મુનિત્વાચ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं भविष्यद्भूतवत्तव ।

यथेच्छसि तथेदानीं व्याध साधु विधीयताम् ॥

મુનિ બોલ્યા:-હે વ્યાધ ! હવે પછી તમારું જ કાંઈ થવાનું છે, તે સર્વ મેં તમને ક્રમ બાજુ થઈ ગયું હોય તેમ કહી બતાવ્યું છે. હવે તમારી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે અને તમને સાર લાગે તે પ્રમાણે તમે સુખેથી કરો.^૧

અગ્નિદેવ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે એ મુનિનું વચન સાંભળીને વ્યાધ વિસ્મય વડે આકુળ બુદ્ધિવાળો થઈ ગયો. પછી, એ વ્યાધ તથા મુનિ બન્ને કાણુ વાર ત્યાં ઊભા રહ્યા બાદ તરત સ્નાન કરવાને માટે ગયા.^૨ સ્વાભાવિકતાએ પરસ્પર સુહૃદ્દરૂપ થઈ રહેલા તે વ્યાધ અને મહામુનિ હવે શાસ્ત્રવિચાર વડે તપ કરતા હતા.^૩ પછી થોડા

* આ એકમોઅઘાવનમાં સર્ગમાં મુનિનું વચન સાંભળી વ્યાધ તપ કરી, પછી બ્રહ્માના વરદાનથી આકાશમાં ઊડી, શયરૂપે પાછો નીચે પડશે, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

કાળમાં મુનિ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા અને અવધિ પૂર્ણ થઈ રહ્યાથી તે દેહને છોડી દઈ પરમપદને પામ્યા.^૪ હવે, સેંકડો યુગ સુધીનો બીજો મોટો કાળ વીતી ગયો અને વ્યાધની કામના પૂર્ણ કરવા માટે ત્યાં બ્રહ્મા આવ્યા.^૫ વ્યાધે પ્રથમથી ભાવીનું વર્ણન સાંભળ્યું હતું, તેથી તે પોને અણતો હતો, છતાં તે પોતાની વાસનાના આવેશને ખાળી શક્યો નહિ અને મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ વરદાન માગવા લાગ્યો.^૬ પછી, બ્રહ્મા 'તથાસ્તુ' કહીને પોતાની ઇચ્છા દિશામાં ચાલ્યા ગયા અને વ્યાધ પણ પોતાના તપનું ફળ ભોગવવા માટે પક્ષીની પેઠે આકાશની અંદર ઊડ્યો.^૭ ત્રૈલોક્યને અંતે વૃદ્ધિ પામેલા પોતાના દેહ વડે તે અગણિત કાળ સુધી મહાવિશાળ આકાશને વેગપૂર્વક પર્વતની પેઠે પૂરી દેતો હતો. મોટા ગરકના જેવા તીવ્ર વેગથી આકાશને નીચે, ઊંચે અને આકાશમાં પૂર્ણ કરી રહેલા એ વ્યાધનો એમ જ ઘણો લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયો.^૮ પછી, ન્યારે ઘણો લાંબો સમય વીતી ગયો, છતાં અનિવાર્ય બ્રમ્હો અંત તેના બેલામાં આવ્યો. નહિ, એટલે તે ઉદ્દેગ પામ્યો અને ઉદ્દેગને લીધે તેણે પ્રાણનું રચન કરનારી ધારણા બાંધી. આમ તેણે પોતાના પ્રાણને આકાશની અંદર છોડી દીધા, એટલે તેનું શરીર શયરૂપ થઈ ને નીચે પડ્યું.^{૧૦, ૧૧} તેનું પ્રાણવાયુની સાથે રહેલું ચિત્ત સર્વ પૃથ્વીનું પાલન કરનારા તથા વિદ્વંસરાજનાં શતરૂપ એવા સિંધુરાજને આકારે થઈ ગયું. સેંકડો મેરુપર્વતના જેવા આકારવાળો તેનો દેહ બાજુ કાઈ મહાશય હોય તેવો થઈ ગયો. પછી બાજુ કાઈ બીજી પૃથ્વી જ હોય તેવો તેનો મહાવિસ્તીર્ણ દેહ વિષમ વજ્રપાતની પેઠે આકાશમાંથી નીચે પડ્યો.^{૧૨, ૧૩} તે દેહ મમલાં તથા મોવાળની પેઠે ભ્રાંતિ વડે જણાતા બ્રહ્મ સંબંધી કાઈએક જગતના બ્રમ્હામાં કાઈએક આકાશની અંદર બાજુ પૃથ્વીનું કાઈ વિશાળ ઢાંકણું હોય

તેવો દેખાવા લાગ્યો.^{૧૪} તે પોતાના આકાર વડે સમય ભૂમંડળને તથા પર્વતસમૂહને પૂરી રહ્યો છે. આ પ્રમાણે હે ઉત્તમ વિપશ્ચિત્ રાજા ! મેં તમને મહાશય વિષેની હકીકત કહી ખતાવી છે. જે જગતના ભૂમંડળની અંદર એ શય પડ્યું તે જગત આપણને સ્વપ્નનગરની પેઠે આ દૃશ્યમાન જગતરૂપ ભાસે છે.^{૧૫,૧૬} શુદ્ધ થઈ રહેલ અંડિકા-દેવી એ શયનું ભક્ષણ કરીને પૂર્ણ અને મોટા પેટવાળાં થઈ ગયાં, તેમજ સ્થિર તથા આંતરડાં-ઓ વડે પૂર્ણ થતાં રાતાં બની ગયાં. એ શયના મેઢવડે આ પૃથ્વી 'મેદિની' એવા સાર્થ નામને ધારણ કરવા લાગી અને હિમાલય પર્વતના જેવા વિશાળ આકારને ધારણ કરનારા પોતાના આશ્વિયંકારરૂપ વડે તે પૂર્ણ જણાઈ રહી.^{૧૭,૧૮}

• એ શયનો મોટો મેઢ (ચરખી) મૃદ્ધધાતુરૂપ (મૃત્તિકારૂપ-માટીરૂપ) બની ગયો અને કાળે કરીને તે પૃથ્વીરૂપ થઈ પાછી મુન્મય અવસ્થાને ધારણ કરનાર થયો.^{૧૯} વળી પાછાં તે પૃથ્વીની અંદર કચરાઈ ગયેલાં જંગલો તૈયાર થઈ ગયાં, નગરો સહિત ગામડાંઓ પણ બની ગયાં, ચૂર્ણ થઈ ગયેલા પર્વતો પણ પાતાળમાંથી પાછા બહાર દેખાયા અને મનુષ્યોના વ્યવહારની શોભા પાછી આગળ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ.^{૨૦}

ભૂયઃ પ્રજાતાનિ વનાનિ ભૂમૌ ગ્રામાઃ કૃતાઃ
પત્તનસંયુતાથ । પાતાલતઃ સાધુસમુત્થિતાસ્તે
શૈલાઃ પ્રવૃતા વ્યવહારલક્ષ્મીઃ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાધનો 'વ્યાધ આકાશમાં બહી શયરૂપે નીચે પડશે' એ નામ-નો સર્ગ ૧૫૮ મો સમાપ્ત



~*~ સર્ગ ૧૫૯ મો * ~*~

વિપશ્ચિત્ રાજાએ અનેક આશ્ચર્યો જોયાં

॥ અગ્નિરુવાચ ॥

વિપશ્ચિચ્છેષ્ટ મો સાધો ત્વં ગચ્છામિમતાં દિશમ્ ।
સ્થિરં ભૂમંડલં ભૂયઃ પ્રકૃતવ્યવહારવત્ ॥ ૧ ॥

અગ્નિદેવ બોલ્યાઃ-હે શ્રેષ્ઠ સુશીલ વિપશ્ચિત્ રાજા ! તમે ચાહો વ્યવહારવાળાં સ્થિર ભૂમંડળને ફરી વાર પ્રાપ્ત થઈ જઈ પોતાની ઇચ્છેલ દિશા તરફ સુખેથી જાઓ.^૧ હે ગતિને જાણનાર રાજા ! સ્વર્ગની અંદર ઇન્દ્ર, પ્રજાના સમૂહના કલ્યાણને અર્થે સોમયજ્ઞનું યજ્ઞન કરવા મ પ્રવૃત્ત થયેલ છે અને મને ત્યાં મંત્ર વડે બ્રોહ્મ વેલ છે. તેથી હમણાં હું ત્યાં જઈ છું.^૨

ભાસ બોલ્યાઃ-ઉપર પ્રમાણે કહી ભગવ અગ્નિ ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા અને જે વીજળીનો અગ્નિ આકાશમાં લીન થઈ બધાં તેમ તે નિર્ભજ આકાશમાં આદ્યા ગયા.^૩ ત્યારે પોને પ્રથમની પોતાની અવિધાનો અંત જોવા સંસ્કારોને ધારણ કરી રહ્યો હતો અને મેં પ મારા કર્તવ્યને સિદ્ધ કરવા માટે આકાશ અંદર રહી ભ્રમણ કરવા માંડ્યું.^૪ ફરી વાર પ એ આકાશની અંદર અસંખ્ય જગતો મા જોવામાં આવ્યાં અને તે જગતો નાના પ્રકાર આચારવિચારવાળાં તથા અનેક પ્રકારના આકાશવાળાં હતાં.^૫ હે મહારાજા ! કોઈક ઠેકાણે જગં છત્રમય અવયવોવાળાં અને પરસ્પર એકબીજા સાથે સંલગ્ન થયેલાં દેખાતાં હતાં. તેઓ મ રીતે ગતિમાન જણાતાં હતાં અને હૃદયને પ હરણ કરતાં હતાં.^૬ હે દશરથરાજા ! કોઈ સ્થ મુન્મય દેહવાળાં સર્વ પ્રાણીઓ જોવામાં આવત

× આ 'એકસોઓગણસાઠમા સર્ગમાં અગ્નિ વિપશ્ચિત્ રાજાને ઉપદેશ આપી ઇન્દ્ર પાસે જશે એ પછી વિપશ્ચિત્ રાજાને અનેક આશ્ચર્યો દેખાયા નિ તથા અંતે બ્રહ્મતત્ત્વ જણાયા વિષે વર્ણન આવશે.

હતાં અને મંદ ગતિવાળાં તથા પર્વતના જ્વાલં
તે મહાવિશાળ દેખાતાં, હતાં.^૭ કાંઈ એક જગતની
અંદર પ્રાણીઓ કાષ્ઠમય અવયવવાળાં જણાતાં
હતાં અને ક્યાંક પાષાણમય દેહવાળા અસંખ્ય
જીવો નજરે આવતા હતા.^૮ વળી ચિદાકાશ-
ની અંદર ક્યાંક તે પ્રાણીઓ જીવતાં સુધી
પાષાણની પ્રતિમાની પેઠે એક જ ઠેકાણે રહેલાં
અને પરસ્પર કેવળ સંભાષણ આદિ વાણીના
વ્યાપારને કરી રહેલાં મારા જોવામાં આવ્યાં.^૯ એ
પ્રમાણે ઘણા લાંબા કાળ સુધી મેં જોયા ક્યું, તે
મારે દેહ પણ સ્વપ્નમય હતો, તેથી તે વારંવાર
મારા પામતો હતો. અવિદ્યાનો અંત નહિ દેખા-
શથી હું એ દશ્યવર્ગના વિષયમાં ઉદ્વેગ પામ્યો.
પછી ઉદ્વેગને લીધે હું કાંઈએક એકાંત સ્થળમાં
પેચી મોક્ષાસિદ્ધિને માટે તપ કરવાના ઉદ્યોગમાં
લાગ્યો. ત્યાં મને ઇન્દ્રે આવી કહ્યું કે, 'ચિત્તરૂપી
આકાશની અંદર હજી આપણ બન્નેને બીજી
કાંઈ એક મુગધોનિ પ્રાપ્ત થવાની છે, એટલે
આપણે હજી આત્મવિચારનો આ સમય નથી.
હું આકાશની અંદર મંદારવૃક્ષોના વનમાં ફરતો
હતો અને સ્વર્ગ સંબંધી ભોગોમાં મોહિત થઈ
ગયો હતો, તેથી પૂર્વના અભ્યાસને પરવશ બની
જઈ, હું દુર્વાસામુનિના અપરાધમાં આવી ગયો
હતો. આથી મને પણ મુગધોનિનો ભોગ પ્રાપ્ત
થયો છે.^{૧૦-૧૨} આ પ્રમાણે જ્યારે ઇન્દ્રે મને
કહ્યું, ત્યારે હું ઇન્દ્રને કહેવા લાગ્યો કે, 'હે
મહારાજ! હું આ સંસારથી બહુ ખેદ પામ્યો
છું, માટે હવે હું તરત તેમાંથી મુક્ત થાઉં એવો
કાંઈ ઉપાય બતાવો.' આતું મારું કહેતું સાંભળી
તે બોલ્યા કે, 'હું નિરાકાર અને અવસ્થાત્રયથી
રહિત શુદ્ધ આત્મારૂપ છું, એવું તત્ત્વજ્ઞાન
થવાથી જ તરતમાં મુક્તિ મળે છે, આ વાત તમે
વ્યાધિ તથા મુનિના સંવાદના પ્રસંગમાં આંશિક
દ્વારા સાંભળેલ પણ છે. માટે તમે કાંઈ બીજું જ
વરદાન મારી પાસે માગો.' ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે

કહ્યું, એટલે તેના કહેવા ઉપરથી મેં મુગધોનિ
આવ્યા પછી મારું શું થશે તે બાણવારૂપી વર-
દાન તેની પાસે માગ્યું.^{૧૩,૧૪}

ઇન્દ્ર બોલ્યા:-તમારું પોતાનું આત્મ-
ચૈતન્ય જ મુગધોનિની અંદર ઘણા કાળથી
ગમત કરવાને ઇચ્છે છે તમારા સંબંધમાં આ
બાબત અવશ્ય થવાની છે. મેં એ દિવ્ય દૃષ્ટિથી
બાણી લીધું છે.^{૧૫} તમે મુગરૂપ થઈને દશરથ-
રાજાની તે મહાપવિત્ર સભામાં જશો, એટલે તેમાં
મેં તમને હમણાં કહેલું જ્ઞાન અડચણ વિના
પ્રકટ થઈ જશે.^{૧૬} તમે ભવાટવીમાં અનેક
જન્મેમાં ભટકનાથી આર્ત થઈ રહ્યા હશો અને
હરિણની યોનિમાં હશો. પછી વસિષ્ઠજીની કૃપા
જોડે તમને તમારા નિષ્કળ એવા સર્વ વૃત્તાત્મનું
સંપૂર્ણ રીતે સ્મરણ થશે.^{૧૭} એ સર્વ સ્વપ્નના
શ્રમની પેઠે, પોતાના સર્વ સંકલ્પો વડે ખડા
થઈ ગયેલા સંકલ્પનગરની પેઠે અને પરલોકના
અર્થના અતુલવને બતાવનાર કથામાં વણવેલા
અર્થની પેઠે આભાસરૂપ હશે.^{૧૮} જ્યારે તમે
મુગલાત્થી રહિત થઈ જઈ પુરુષરૂપ થઈ જશો,
ત્યારે તમારા જ્ઞાનાગ્નિ વડે તમારે મુગદેહ બળી
જશે અને તમને હૃદયમાં રહેલા આત્મતત્ત્વનું
સ્ફુરણ થશે.^{૧૯} આમ તમને આત્મજ્ઞાનનું સ્ફુરણ
થશે, એટલે ઘણા કાળથી રૂઢ થઈ રહેલી અત્રિધા-
નામની પ્રાંતિને મૂકી દઈ તમે અપળતાથી રહિત
થઈ રહેલા શાંત પવનની પેઠે મુક્ત થઈ જશો.
ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યાર પછી આ વન-
ની અંદર 'હું આ હરિણ છું' એવા નિશ્ચયનાળી
પ્રતિભાનો તરત મારામાં ઉદય થયો.^{૨૦,૨૧} તે
દિવસથી માંડીને હું તે ઉત્તમ પર્વતમાં મંદાર-
વનના કાંઈ એક અંદરના ખૂણામાં તૃણ અને
દુર્વાઓના અંકુરોનું ભક્ષણ કરનાર હરિણરૂપ
થઈ રહ્યો.^{૨૨} હે દશરથરાજા!
દિવસે કાંઈ સીમાના અંતમાં ર
મુગધા માટે આવેલા એઈને

અને હું પસાયત કરી ગયો. હે રાધવ! પરંતુ મને પકડાવી લઈને તે મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ત્રણ દિવસ સુધી ત્યાં રાખ્યા પછી તેણે અહીં આપની હજૂરમાં કીડા માટે મોકલાવ્યો છે. ^{૨૩, ૨૪} હે નિષ્પાપ મહારાજ! સંસારમાં પ્રસિદ્ધ એવી ઇન્દ્રજીની માયા જોવો અને નાના પકારનાં આશ્ચર્યો તથા રસો વડે યુક્ત એવો આ સર્વ મારો વૃત્તાંત મેં આપને કહી સંભળાવ્યો છે. શાખા-પ્રશાખા આદિના વિસ્તારવાળી આ અવિદ્યા અનંત છે અને તે આત્મજ્ઞાન સિવાય પ્રતિજ્ઞા કથા ઉપાય વડે શાંત થતી નથી. ^{૨૫, ૨૬}

વાલ્મીકિ યોલ્યા:-અ્યારે વિપશ્ચિત્ રાજ ઉપર પ્રમાણે કહી ક્ષણ વાર મૌનને ધારણ કરી રહ્યા, ત્યારે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા શ્રીરામચંદ્રજીએ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ^{૨૭}

રામ યોલ્યા:-હે મહારાજ! આ મૃગ બીજા કોઈના સંકલ્પરૂપ છે. હવે તે જો આપણા જોવામાં આવ્યો, તો પછી પોતે સંકલ્પ નહિ કરનાર પુરુષ પણ બીજાની સંકલ્પસૃષ્ટિમાં રહેલ વસ્તુને પોતાના આત્મામાં દેખી શકે એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે; તો આ વાત કેમ ઘટી શકે? તે તમે મને કહો. ^{૨૮}

વિપશ્ચિત્ રાજ યોલ્યા:-જ જગતની અંદર પૃથ્વી ઉપર એ મહારામ પડ્યું હતું, તે પૃથ્વી ઉપર ઇન્દ્ર પ્રથમ પોતાના કરેલા યજ્ઞના ગર્વથી અંધની પેઠે મદમાં આદ્યો જતો હતો. તેણે દુર્વાસામુનિને જોળખ્યા નહિ, તેથી આ કોઈ રામ પડેલ છે, એમ સમજી તેણે તો ધ્યાનાવસ્થિત દુર્વાસામુનિને અપમાનપૂર્વક પોતાના પગની લાત મારી. આથી તે ઋષિએ ક્રોધ પામીને તેને આ શાપ આપ્યો: ^{૨૯, ૩૦} 'અદ્યા ઇન્દ્ર! આ પૃથ્વીતલની અંદર તમે અંધની પેઠે ચાલીને મારું અપમાન કર્યું છે. એટલે જ પૃથ્વીતલને મહા ઘોર અને બ્રહ્માંડના જેવું મહાત્રિશાળ રામ યોડા જ સમયમાં ચૂણં કરી નાખશે. ^{૩૧} વળી

તમે મને રામ સમજીને મારું અપમાન કર્યું, એટલે તમે હમણાં તરતમાં જ મારા શાપના પ્રભાવથી પાછા તે જ પૃથ્વીમાં જન્મ લેશો.' આમ એ દુર્વાસામુનિએ ઇન્દ્રને શાપ આપ્યો, એટલે ઇન્દ્ર પણ વિપશ્ચિત્ રાજની સાથે મૃગપણું પામ્યો. વળી વિપશ્ચિત્ રાજના મનઃકલ્પિત મૃગપણાની પેઠે, તે મૃગપણું પણ બીજાને સત્યરૂપે પ્રતીતિ માં આવે તેવો ઋષિએ શાપ દીધો હતો, તેથી તે ઇન્દ્રના શાપની કથાથી તથા મુનિનાં વાક્યન પ્રભાવથી જ વિપશ્ચિત્ રાજનો મૃગભાવ (સંકલ્પમય છતાં) તમારા દેખવામાં આવ્યો. ^{૩૨, ૩૩}

બાકી, વાસ્તવ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એક વ્યાવહારિક સત્તાવાળું જગત સત્ય છે અને બીજું પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું અસત્ય છે, એમ કહી શકાતું નથી. કેમકે બંનેની પ્રતિભા એક સમાન રૂપે જ ઉદય પામે છે. તેમાં કોનું સત્યપણું અને કોનું અસત્યપણું કહી શકાય તેમ છે? ^{૩૪} હે રામચંદ્રજી! વિશેષમાં વળી, આ યુક્તિસમૂહમાં હું એક બીજી યુક્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો: એટલે તમને સારી રીતે સ્ફુટ અનુભવ થાય. ^{૩૫} હે મહાલાગ રામચંદ્રજી! જ્ઞાની અંદર સર્વ રહ્યું છે, જતાથી આ સર્વ છે, જે પોતે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે અને જે સર્વથી બુદ્ધિ પણ છે, તે સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મની અંદર શું સંભવતું નથી! એકબીજાના સંકલ્પસમૂહો પરસ્પર મળતા આવે છે એ વાત પણ ઘટિત જ છે; અને એકબીજાના સંકલ્પસમૂહો પરસ્પર મળતા નથી આવતા, આ વાત પણ યુક્તિ વડે સિદ્ધ છે. આ બંને વાત સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મની અંદર સંભવિત જ છે. ^{૩૬, ૩૭} એકબીજાના સંકલ્પસમૂહ અન્યોન્ય મળતા આવે છે, આ વાત મૃગદર્શન આદિ વડે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્મ પોતે સર્વના આત્મારૂપ છે અને તેમાં એક જ પૃથ્વી ઉપર રહેનાર જાયાની અને તડકાની પ્રેટે બંને વિરુદ્ધ વાતો પણ ઘટી શકે. ^{૩૮} જો તે બ્રહ્મની અંદર એ બંને

વિરુદ્ધ વાતો ન સંભવે, તો પછી તેને સર્વના
આત્મારૂપ અને સર્વશક્તિમાન કેમ કહી શકાય?
સંકલ્પનગર પરસ્પર મળતાં નથી આવતાં, એ
શા માટે સત્ય નથી? તેમજ પરસ્પર તે મળતાં
આવે છે તે વાત પણ સત્ય જ છે. સર્વસ્વરૂપ
પરબ્રહ્મની અંદર (માયાના બળથી) સત્ય ન હોય
એવું પણ કાંઈ નથી, તેમ અસત્ય ન હોય તેવું
પણ કાંઈ નથી.^{૪૦} સર્વકાળ સર્વરૂપ થઈ રહેલ
બ્રહ્મની અંદર સર્વત્ર સર્વથા સર્વ રહેલ છે.
અહો! મનને મોહમાં નાખી દે એવી આ માયા
વિષમ છે.^{૪૧} તેની અંદર એક જ વસ્તુમાં વિધિ
અને પ્રતિષેધ એ બંનેની સ્થિતિ રહેલ છે. એવી જ
આ વિશાળ બ્રહ્મસત્તા છે અને તે પોતા વડે જ
પોતાને અનેક આકારે પ્રસારી દે છે.^{૪૨} વળી તે
બ્રહ્મસત્તા વડે જ આ અવિદ્યા અનાદિ અને
આદિ અનુભવમાં આવે છે. જે કદાચિત્ આ
મણે લોક ચિદાકાશના જ એક વિલાસરૂપ ન હોય,
તો મહાપ્રલયમાં નષ્ટ થઈ ગયેલ પદાર્થોની પાછી
અનાયાસે સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ જાય? અને
અગ્નિની, વાયુની તથા પૃથ્વીની સત્તા પાછી
કેમ ખડી થઈ જાય? ^{૪૩, ૪૪} માટે સ્વાભાવરૂપ
ચિદાકાશના વિલાસ (વિવર્ત) વિના બીજું કંઈ
પણ જગતનું સ્વરૂપ નથી. શાસ્ત્રો, જ્ઞાનબળથી
કેં મહાપ્રલયપર્યંતની સર્વ હકીકત કહી દેનાર
વિદ્વાનોના અનુભવો અને લોકનાં પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો
એ સર્વ જ્ઞાનને પોતાના અજ્ઞાનને લીધે પ્રમાણ-
રૂપ નથી, તેના નિદાપાત્ર અવિવેકીઓ સાથે
સત્પુરુષોને ભાષણ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી.
આ સર્વને ચિદાકાશના વિલાસરૂપે જોઈએ તો
ક્ષણમાત્રમાં તે પ્રમાણરૂપ થઈ જાય છે. ^{૪૫, ૪૬}
ખાંધી બીજી સામાન્ય દાંદણી જોતાં તેમાં કશો સાર
જણાતો નથી; માટે જ્ઞાનદષ્ટિ વડે જ સિદ્ધ થાય
તે જ સારરૂપ છે, એવું વિદ્વાનોનું સમજવું છે.
જેમ પવનની શીલા ચલનશક્તિને લીધે ચપળરૂપે
પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ-

સત્તા જ પોતાની ચિત્સત્તા વડે સ્ફૂર્તિને પ્રાપ્તિ
થતાં જગતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. વસ્તુતાએ
જોતાં અહીં કશાનો નાશ પણ થતો નથી અને
કંઈ ઉત્પન્ન પણ થતું નથી. ^{૪૭, ૪૮} હું નાશને પ્રાપ્ત
થયો અને અસુક વસ્તુ હજી વિદ્યમાન છે, એવી
એક સંકલ્પરૂપ પ્રતિભા જ હૃદય પામે છે, પણ તે
વસ્તુતાએ ચિદ્રૂપ જ છે. જે મરણને અત્યંત
નાશરૂપ (દશ્યતા અત્યંત અભાવવાળી સ્થિતિ-
રૂપ) માનીએ, તો તે એક નિદ્રાના સુખ જવું
છે. ^{૪૯} કદાચિત્ એમ માનીએ કે, મરી જવું
એટલે એક શરીરનો વિયોગ થતાં વળી પાછા
બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ ફરી વાર પાછો દશ્યનો
અનુભવ થવો; તો પછી એ પણ એક પુનર્જન્મ
જવું જ છે; માટે આ ચિદાકાશની અંદર મરણ
પણ નથી અને જીવિત પણ નથી. ^{૫૦} એક એવા
ચિદાકાશના વિલાસની અંદર એ બંને વસ્તુ
રહેલ પણ છે અને રહેલ નથી એમ પણ છે. જે
એ બંનેને (જીવિત-મરણને) સંકલ્પ વડે કદપી
લેવામાં આવે તો એ બંને છે અને જે નિઃસં-
કલ્પ દશામાં રહેવાય તો એ બંને નથી. ^{૫૧} જે
દૃઢ નિશ્ચય વડે એક જ તત્ત્વને માનવામાં આવે
તો તે તેવું અનુભવાય છે. માટે દ્વૈતાના સત્યા
સત્યપણા વિષે સાક્ષીરૂપે નિર્ણય કરનાર સાક્ષીનું
સદાકાળ અસ્તિત્વ જ છે. ચિદાત્મા સિવાય બીજું
કંઈ સુષ્પાત્મક જીવન છે, તે તમે કહો. ^{૫૨} તે
ચિદાત્મા અક્ષય હોવાથી પરમપુરુષાર્થરૂપ છે.
માટે ક્યાં દેને દુઃખ છે? જ્યાં વાચ્ય અને વાચક
એ બંને ચિદાકાશરૂપ છે અને ચિદાકાશથી તે
અભિન્ન તથા ભિન્ન એમ બંને પ્રકારે રહેલ છે,
ત્યાં એકતાની અને દ્વૈતાની ભ્રાતિ ક્યાં કહી? જ્ઞાન
જળની અંદર આવતાં આદિ રહેલ છે, તેમ જ
પરમાત્માની અંદર શરીર આદિની સ્થિતિ છે.
આ સર્વ ચિદાકાશની સત્તાનો જ એક વિલાસ
છે, કારણથી ભિન્ન ન હોવાને લીધે તે ચિદાકાશ-
રૂપ છે અને ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ છે.

વળી અવ્યવસ્થાથી જોઈએ, તે જગત પોતાના દૃશ્ય સ્થૂળરૂપથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છે. ^{૫૩-૫૫} આશ્ચર્યની વાત છે કે, ઘટ આકારને ધાગણ કરનાર અસ્થિર દ્રવ્ય નિરાકાર ચિદાકાશની અંદર સ્થૂળરૂપે રહેલ છે. જમ ભૂતકાળમાં દેખાતો વિષય પછીથી પ્રતીતિના પાત્રરૂપ થતો નથી, તેમ જ વર્તમાનકાળના અનુભવનો વિષય પણ વસ્તુતાએ જોતાં છે નહિ. ^{૫૬} વર્તમાનકાળના અનુભવમાં આવતું આ ચિદાકાશ શન્યતુલ્ય છે અને તે જ દૃશ્યરૂપી પિશાચને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે, એમ તમે સમજો. જેવું આ દૃશ્યમાન આકાશ છે, તેવું જ એ ચિદાકાશ પણ છે. ન્યારે એ ચિદાકાશને જ આકાશરૂપ સમજવામાં આવે છે, ત્યારે એ પણ આકાશ જેવું શન્ય જ પ્રતીતિમાં આવે છે. ^{૫૭} આ નીચેના પ્રદેશમાં પૃથ્વી રહી છે. આ બીજા પ્રદેશમાં વાયુ તથા આકાશ આદિ ભૂતો રહ્યાં છે અને વળી અહીં કાંઈ બીજું જ રહ્યું છે. એમ અનેક આકારે જ કાંઈ ભાસે છે, તે સર્વ એક ચિદાકાશરૂપ જ છે. જ ચિદાકાશનો વિભાસ છે તે જ જગત છે; તેની અંદર દ્વૈત કે એકત્વ એ કશું જ રહેલ નથી. ^{૫૮} યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખનારા વિવેકીની દૃષ્ટિમાં કશી સ્વૃક્ષલાવ કે સુદુર્ભલાવ પ્રતીતિમાં આવતો નથી, પરંતુ સર્વ દૃશ્ય નિરાકાર ચિદ્રૂપ જણાય છે. ^{૫૯} તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં જ્ઞાનીપણું અને અજ્ઞાનીપણું બન્ને સત્ય કહી શકાતાં નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી. વળી સત્યપણું અને સત્યાસત્યપણું તેમાં રહેલ પણ ભાસે છે. તેથી સર્વ બાબતમાં કાષ્ઠમોનના જ આશ્રય લેવો પડે તેવું છે. ^{૬૦} અનંત દૃશ્યને બ્રહ્મરૂપે સમજવું, તે જ પરમપદરૂપ છે. આ સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ તત્ત્વજ્ઞાન વડે સમજઈ બધ છે. ^{૬૧} એવી રીતે આ ચિદ્રૂપાતુ પોતાના આત્માની અંદર અનેકરૂપે વિવર્તલાવને પામે છે. એ ચિદાકાશનો કાંઈ આ વિવર્ત છે, તે જ જગતનું નિર્બાધ

સ્વરૂપ છે. ^{૬૨} મરી ગયેલા જીવો અસંખ્ય છે અને તેમના સૃષ્ટિ આદિ વિકારો પણ એકેક આંગળીથી ગણતાં અસંખ્ય છે. તે પરસ્પર અદૃશ્ય અને અમૂર્ત છે. ^{૬૩} અન્યોન્ય સિદ્ધરૂપે રહેલા અને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી આદિ લોકો પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મની અંદર રહેલા છે. તેઓ પરસ્પર ઓતપ્રોત બના છે, તેો પણ પરસ્પરની સ્થિતિને દેખતા નથી. ^{૬૪} વસ્તુતાએ જોતાં આ દૃશ્યની શોભા ચિદાકાશરૂપ જ છે; કમકે તેનું સ્વરૂપ ચિદાકાશથી જુદું જણાતું નથી. તેનો દ્રષ્ટા પણ ચિદાત્મા વિના બીજો કોઈ નથી. સ્વપ્નની પેઠે તેનો દ્રષ્ટા પોતાનો આત્મા જ છે. ^{૬૫} એ દૃશ્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે યથાર્થિતપણે રજા છતાં ચિદાકાશરૂપ, શાંત અને પ્રભાવ સમૃધ્ધતા અધિકારના જેવું બાધિત અને આભાસરૂપ ભાસે છે. ^{૬૬} આ જગતનો સમૂહ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પરંતુ જ્ઞાન વડે તેનું સ્વરૂપ ઓળખનારમાં આવે છે, એટલે તે સર્વ વિશેષમાલથી રહિત બ્રહ્મરૂપ જણાય છે અને તે યથાર્થિત રજા છતાં પણ શમી બધ છે. ^{૬૭} જમ સમુદ્રની અંદર તરંગમાં બિછળતાં જળબિંદુઓનો કાણુ વારમાં સમાગમ અને કાણુ વારમાં વિયોગ થતો રહે છે, તેમ જ બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરની અંદર સ્ફુરી રહેલા ચિદંશરૂપ જીવોનો પણ પરસ્પર કાણુ વારમાં સમાગમ અને કાણુ વારમાં વિયોગ થતો રહે છે. ^{૬૮} સૃષ્ટિની શોભા સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવે છે અને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તે ચિદાકાશરૂપ છે. માટે આ સર્વ શાંત બ્રહ્મરૂપ છે, એ વાત યથાર્થ જ છે. ^{૬૯} મેં અનંત વૈમવોનાર્થ જગતો જોયાં, વળી મેં કાર્યો તથા તેનાં પરિણામોના વિલાસો પણ અનુભવ્યા અને હું ધણા યુગો સુધી દશે દિશાઓમાં ભટક્યો. કમું જ્ઞાન થયા વિના દૃશ્યનો દોષ નિરોધરૂપે (પૂર્ણ રીતે) નાશને પામતો નથી. ^{૭૦}

દૃષ્ટાન્પનન્તવિમલાનિ મયા જગન્તિ મુક્તાનિ
કાર્યપરિણામવિજૃંભિતાનિ । આન્તા દિશો દશ
બહુનિ યુગાનિ યાવજ્ઞાનાદ્યે ક્ષયમુપૈતિ ન
દૃશ્યદોષઃ ॥ ૭૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ
પ્રકરણુના ઉત્તરાર્ધનો 'વિપશ્ચિત્
રાજાએ અનેક આશ્ચર્યો જોયાં' એ
નામનો સર્ગ ૧૫૯ મો સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૧૬૦ મો  
~~~~~

ભાસની જીવન-મુક્તિ અને
અવિદ્યાનું વર્ણન

॥ વાલ્મીકિસ્વાચ ॥

વિપશ્ચિતિ.વદત્યેવં તદ્વર્ત્તાતમવેક્ષિતુમ્ ।

इव लोकांतरं भानुः पदैर्दरायतैर्ययौ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ ખોલ્યા:-વિપશ્ચિત્ રાજ ઉપર
પ્રમાણે કહેતો હતો, તેટલામાં સૂર્યનારાયણ
જણે તેના વૃત્તાંતને જોવા માટે જતા હોય, તેમ
પોતાના ઘણે છેટે સુધી પ્રસરેલા કિરણરૂપી
ચરણ વડે લોકાંતરમાં ચાલ્યા ગયા.^૧ ત્યાં દિશા-
ઓને પૂરી દેનારે સાયંકાળના દુંદુભિને નાદ
જણે પ્રસન્ન થયેલી દિશાઓએ કરેલો જયજય-
કારનો શબ્દ હોય તેમ ઉત્પન્ન થયો.^૨ દશરથ-
રાજા વિપશ્ચિત્ રાજાને અર્થે^૩ ઘર, સ્ત્રી, ધન
આદિ રાજયોગ્ય વેશવને ક્રમ વાર આપી દઈ
સમાર્પાથી છોડ્યા. પછી દશરથરાજા, રામચંદ્રજી
અને વસિષ્ઠજી આદિ પરસ્પર આજ્ઞા લઈને તથા
ક્રમવાર પૂજન કરીને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા
ગયા.^૪ સ્નાન તથા ભોજન કરી, રોત્તિને ગાળી,
તેઓ પ્રભાત સમયે પાછા આવ્યા અને પાછી
પ્રથમ પ્રમાણે જ યોગ્ય રચના વડે સભા પૂર્ણ
બરાઈ ગઈ.^૫ પછી ચંદ્રમા જેમ અમૃતને સ્ને

હે, તેમ આનંદને સ્વતંત્ર એવાં વચનો બોલતાં
વસિષ્ઠમુનિએ કમથી પ્રસ્તુત કયા કહેવાનો
આરંભ કર્યો.^૬ હે મહારાજા! આ અવિદ્યા
વસ્તુતાએ જોતાં છે જ નહિ અને સાવ અસત્ય
હોવા છતાં જણે સત્ય હોય તેવી યથા રહી છે.
વિપશ્ચિત્ રાજાને એવા પ્રબળ દીર્ઘ પ્રયત્ન વડે
પણ એ અવિદ્યાનો અંત મળ્યો નહિ. એવી રીતે
આ અવિદ્યા તેનું ખરું સ્વરૂપ ન જોળખાયાથી
દેશકાળ વડે અનંત ભાસે છે અને જો તેનું
વાસ્તવ સ્વરૂપ જોળખવામાં આવે, તો ઝાંઝનાના
જળાંતી નદીની પેઠે તે સાવ છે જ નહિ.^૭ હે
મહાબુદ્ધિશાળી! એવી રીતે આ ભાસરૂપી
વિપશ્ચિત્ રાજાનું વીતેલ વૃત્તાંત તેના મંત્રીઓ-
એ જોયું હતું અને તમે પણ અહીં પોતે નગરે
જોયું છે.^૮ હવે પછી કહેવાતી કથાઓ વડે તે
તત્ત્વસ્વરૂપને જોળખી લેશે અને અવિદ્યાની
શાંતિ થઈ જતાં તે તમારી પેઠે જ જીવન-મુક્ત
થઈ જશે.^૯ પ્રજા પોતાના સ્વરૂપની અંદર
પોતાની સત્તા વડે (આરોપિતરૂપે) અવિદ્યાને
ધારણ કરી રાખેલ છે. આથી, ભ્રમ વડે એ
અવિદ્યાનું રૂપ અસત્ય છતાં સત્ય જેવું જણાય

* આ એકસોસાઠમા સર્ગમાં સાયંકાળે સભાનું
વિસર્જન, પાછું વળતે દિવસે સભાનું બરાણું, ભાસ-
ની જીવન-મુક્તિ અને અવિદ્યા, એ વિષે વર્ણન કરાશે.
પો. રા. ૫૪

પેઠે જડ છે, રસમય છે અને લાંબી છે.^{૧૪} તે મિથ્યારૂપે કૃષ્ણની આશંકાને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને નિષ્કૃષ્ણ છતાં ચિત્તને હરણ-કરનાર-છે. અતિ વખાણાયેલા વિવેકી પુરુષો ઉત્પાતને લીધે અકાળે ઉત્પન્ન થનારી પુષ્પલતાની પેઠે તેને પસંદ કરતા નથી.^{૧૫} તેનું કશું વાસ્તવ રૂપ નથી, છતાં તે દઢ થઈ રહેલ છે અને નાના પ્રકારના લોકને પૂર્ણ કરી રહી છે. અતિ લાંબી, પ્રકાશ રહિત અને ભૂતો વડે વ્યાપ્ત એવી અધારી રાત્રિની પેઠે તે પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત છે અને આત્મ-પ્રકાશથી રહિત છે.^{૧૬} વિચિત્ર પ્રકારની મોહ-મમત્વ આદિ રૂપી અધિઓ વડે તે વીંટાયેલી છે. આકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મસલાં-મોવાળા આદિના આકારની પેઠે તે ભ્રાંતિ વડે જ ચિદાકાશની અંદર મિથ્યારૂપે દેખાય છે, પણ તત્ત્વદષ્ટિથી જોવા જઈએ તો તેનું કાંઈ પણ રૂપ જણાતું નથી.^{૧૭} આકાશમાં દેખાતી ઇન્દ્રધનુષ રૂપી લતાની પેઠે તે વિચિત્ર વર્ણવાળી છે, ગુણથી રહિત છે અને શૂન્યની અંદર પોતાના આકારને પ્રસારી દેનાર છે. જમ ઇન્દ્રધનુષરૂપ લતા વૃષ્ટિના ઉત્પાતને સૂચવનારાં સૂર્યકિરણોથી શ્યેલી છે, તેમ અવિદ્યા પણ જડ છતાં ચેષ્ટા વડે થનારા અનેક ઉત્પાતોનું સૂચન કરનારી છે.^{૧૮} વર્ષાઋતુમાં વહી જતી નદી જેમ જળના અનેક તરંગો વડે યુક્ત હોય છે, મલિન હોય છે, ઉલ્લાસ વડે ફીણના પરપોટાવાળી હોય છે, ચકરીઓ તથા આવર્તો વડે ભયંકર હોય છે અને છેવટ ક્ષયને પ્રાપ્ત થનાર હોય છે, તેમ આ અવિદ્યા પણ જડ એવા અનેક વિચારોરૂપી તરંગો વડે યુક્ત છે, મલિન છે, ઉલ્લાસથી પ્રાણીઓરૂપી અનેક ફીણના પરપોટાવાળી છે, ઉત્પાતરૂપી, વંટોળિયા વાયુ વડે ભયંકારક છે અને છેવટ ક્ષયને પ્રાપ્ત થનાર છે.^{૧૯} રમશાન-ભૂમિની પેઠે આ અવિદ્યા નિરંતર વહી જતી તથા શૂન્ય એવી સેંકડો જગતરૂપી ઝાંઝવાની

નદીઓવાળી છે, રમના સમૂહ વડે વ્યાપ્ત છે, રક્ષ છે અને ખરાબ દેખાવાવાળી છે.^{૨૦} જમ સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નનગરમાં ફરતો પુરુષ ધણે લાંબે કાળે પણ તેના અંતને પામતો નથી, તેમ આ જમત અવસ્થારૂપી સ્વપ્નનગરમાં ફરતો પુરુષ પણ ધણે લાંબે કાળે પણ તેના અંતને પ્રાપ્ત થતો નથી દેહત્યાગને સમયે જમના દેહો એક જ દશ્યસમૂહમાં રહ્યા હોય છે અને મરણ સમયે જમનું ચિત્ત આ જગતને આકારે દેહ પરિણામ પામી રહ્યું હોય છે, તેવા જીવોના દેહ સંકલ્પસમૂહો જગત, દેહ ઇત્યાદિને આકારે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે.^{૨૧, ૨૨} તે સંકલ્પસમૂહો વિમાન, નગર, ભૂમિ ઇત્યાદિ સ્થિર રૂપથી ચિદાકાશરૂપી કાશની અંદર રત્નની પેઠે નિર્બાધપણે રહેલ છે.^{૨૩} પરસ્પર ન દેખાતા અસંખ્ય એવ સિદ્ધ પુરુષોના લોકો આકાશની અંદર સંકલ્પોના સુદઢ પરિણામરૂપ જ છે, એમ ભાસે છે એ સિદ્ધ પુરુષોના લોકો અદીઠ છતાં પણ છે અને દીઠ છતાં પણ નથી.^{૨૪} તેઓ સુવર્ણ, મણિ, માણિક્ય તથા મુક્તામય એવી ભૂમિ વડે યુક્ત છે, ભક્ષ્ય-ભોજ્ય એવાં અન્નપાન વડે ભરેલા છે અને રસાયનનાં સરોવરવાળા છે.^{૨૫} મધ, મધ, દહીં, દૂધ તથા પી આદિની કૃત્રિમ નદીઓ વડે તેઓ આકુળ છે અને બધે ચંદ્ર વડે ખનાવેલ હોય તેવા સુંદર આકારવાળી વનિતાઓ વડે તેઓ વ્યાપ્ત છે.^{૨૬} વળી તેઓ સર્વ ઋતુમાં થનારાં પુષ્પ, ફળ, પલ્લવ તથા નદીપ્રવાહ વગેરેથી યુક્ત છે અને લીલા વડે ચપળ સ્ત્રીઓની ઓથી આકુળ થઈ રહેલાં ધરો-વાળા છે તેમજ સદાકાળ સંકલ્પમાત્રની રચના વડે સિદ્ધ થનારા સર્વ વેલોના સમૂહ વડે પણ તેઓ યુક્ત છે.^{૨૭} તે ઢટલાક લોકોમાં હારો ચંદ્રખિમ્બો અને સેંકડો સૂર્યો જોવામાં આવે છે અને ઢટલાકમાં બધે સુવર્ણથી ઢ અમૃતથી ખનાવેલ વેષવાળાં જળચર પ્રાણીઓ છે.^{૨૮} ઢટ-

લાક લોકો પોતાની ઇચ્છા અનુસાર અંધકાર-
મય અને પ્રકાશમય થઈ જાય છે, નિત્ય આનંદ-
મય છે, યથેચ્છ હઈ જવાય તેવા છે અને
ખોખા કપાસના બેવા અતિ હલકા છે.^{૨૮} ઢંટલાક
લોકો કલ્પનાના બળથી કાણ વારમાં ઉત્પત્તિને
તથા વિનાશને પામનારા છે અને ઢંટલાક અખૂટ-
તથા સુંદર અન્નપાનવાળા તેમજ જરા-મરણથી
રહિત હોય છે.^{૨૯} ઢંટલાક લોકો વિચિત્ર પ્રકારની
રચનાવાળા, વિચિત્ર પ્રકારના વૈભવવાળા, સર્વ
ઝટપટમાં સર્વ શુભો વડે રમણીય અને સર્વ
કામ વડે પરિપૂર્ણ હોય છે.^{૩૦} શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ
કલ્યાણકારક સત્ત્વભોની ઉપાસનાથી તે તે લોકના,
તે તે ભોગ્ય પદાર્થને આકારે સ્થિર થઈ રહેલા
તે તે પુરોહિતા મનનું જ આ સર્વ એક પરિણામ
છે; તો એ નિરાકાર માનસિક પરિણામ સ્વયં
લીંત આદિરૂપ કેમ બને ?^{૩૧} માટે હે પ્રિય
રામચંદ્રજી ! કેવળ બ્રહ્માત્મ સ્વરૂપને ધારણ
કરનાર એવા આ જગતની અંદર બ્રહ્મસત્તા સિવાય
બીજું કશું પણ સંભવતું જ નથી. એ કાંઈ બીજું
હોય તો તે કેવા સ્વરૂપનું છે, તે તમે જ કહો.^{૩૨}
સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં જ સૃષ્ટિનું કશું આદિ
કારણ જ નથી, તો કારણના અભાવને લીધે
આ જગત કેવું હોય ?^{૩૩} અનંત જગતો
જેવે પ્રકારે ચિદાકાશની અંદર કલ્પવામાં આવે
છે, તેવે પ્રકારે તે બ્રહ્મને વિશે ભાસે છે. આમાં
શું આશ્ચર્ય છે, તે તમે કહો.^{૩૪} હે સુશીલ
રામચંદ્રજી ! હમણાં પણ તમે પોતે અથવા
બીજા કોઈ પણ ત્રિવ સંવેગથી ચિદાકાશની
અંદર સંકલ્પમય નગરો રચી શકો છો.^{૩૫} કલ્પ-
યિત્ તેના એકરસથી અભ્યાસ કરવામાં આવે
છે, તો દેવેચ્છાથી તે પોતાનું પૂર્વરૂપ મૂકી દે
છે અને થોડા જ સમયમાં ચિદાકાશની અંદર
મનોમય દૃઢ પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૩૬}
જે પુરુષો પૂર્વસિદ્ધ (અનાદિ) વસ્તુ અને પોતા-
ના કર્મ આદિ વડે કલિપત વસ્તુ એ બંને સત્ય

છે, એમ દૃઢ સંકલ્પ વડે સ્વીકારી લે છે, તે પુરુષો
જેમ યજ્ઞ આદિ કરનાર પુરુષને અવશ્ય સ્વર્ગ
આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ કર્મ દરી બંનેને
પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, જેની બુદ્ધિ એક વિષયમાં જ
સત્યતા માનનાર હોય છે, તે એકને જ પ્રાપ્ત
થાય છે.^{૩૭} જેમ અંદર કલ્પનાના બળથી પુણ્ય-
યોગે નિરંતર સિદ્ધ અવસ્થાનો આવિર્ભાવ પ્રતી-
તિમાં આવે છે, તેમ જ કલ્પનાના બળથી પાપ-
ના યોગ વડે નરક આદિ દુઃખોની પણ પ્રતીતિ
થાય છે.^{૩૮} આ દેહ હો કિંવા ન હો, પરંતુ
ચિદાત્મા જેવો દૃઢ સંકલ્પ કલ્પી લે છે, તેવું જ
તેના અનુભવમાં આવે છે; કેમકે સર્વના દેહ
તો મનોમય જ છે.^{૩૯} બુદ્ધિને સ્થિર કરીને જીવ
એક દેહકારે રહેલ બુદ્ધિસંકલ્પને જ ભાવને
વિશે મૂકી દે છે, તે જ ભાવરૂપ બીજી યોગિને
તે આકાશની અંદર દેખે છે. હવે, આ બીજી
યોગિ પણ તેની પોતાની બુદ્ધિના સંકલ્પનું જ
એક પરિણામ છે.^{૪૦} શુભ સંસ્કારવાળો પુણ્યાત્મા
જીવ શુભ લોકોને દેખે છે અને લાંબા કાળ સુધી
અનુભવે છે, ત્યારે અશુભ સંસ્કારવાળો પાપી
જીવ લાંબા સમય સુધી અશુભ લોકોને દેખે છે
અને અનુભવે છે. વસ્તુતાએ જોતાં એ જીવ અને
તેને અનુભવમાં આવતા શુભ-અશુભ લોકો
એ બંને ચિદાકાશરૂપ છે.^{૪૧} શુદ્ધ પુણ્યાત્મા
જીવ સિદ્ધ નગરોને દેખે છે અને અનુભવે છે,
ત્યારે અશુદ્ધ પાપી જીવ નરકોની અંદર અતિ
દુઃખોને અને અશુદ્ધ પદાર્થોને દેખે છે તથા
અનુભવે છે.^{૪૨} તેને નરકની અંદર પાપાણનાળા
બે પર્વતરૂપી ધંડીના પડની વચ્ચે આવીને દળાઈ
જવું પડે છે અને પુનરુદ્ધારથી રહિત એવા
અંધકૃપમાં પડવું પડે છે.^{૪૩} તેમાં અતિ દારુણ
શીત વડે શરીર પથ્થર જેવું બડ થઈ જાય છે
અને પિશાચોથી તથા અંગારાઓથી ભર્યાભર-
પૂર એવા અનંત નિર્જળ માર્ગમાં
યાવવું પડે છે.^{૪૪} તેમાં ધગધગતા

રૂપી વાદળાંમાંથી નીચે પડતા અંગારાઓના વરસાદનો અનુભવ થાય છે અને તપેલ ખાણોના સમૂહની દુઃસહ વૃદ્ધિની દારણી પીડા થાય છે.^{૪૬} તેમાં પાષાણો, ચક્રો અને તલવારોને પ્રવાહરૂપે વહા કરતી નદીઓવાળા આકાશમાં ધૂમધુ પડે છે અને વક્ષઃસ્થળમાં મારેલા, વાદળા જેવા શ્યામ તથા વિશાળ એવા કુહાડાઓના પ્રહારથી છાતીને ચિરાવવી પડે છે.^{૪૭} તેમાં તપાવેલ લોહાની પૂતળીઓ તથા શૂળો આદિનું કઠિન આલિંગન લેવું પડે છે, તેમજ છમછમ એવા શબ્દ સાથે તેમની સાથે અને શરીર સાથે ચોટી જવું પડે છે. વળી, મોટા કડકડાટીના શબ્દવાળાં શસ્ત્રો વડે અને યંત્રો વડે તેમાં કચરાઈ જવું પડે છે, તેમજ પીડાવું પડે છે. તેમાં ચક્ર, વજ્ર, ગદા, ભાલા, શૂળ, તલવાર અને ખાણોની વૃદ્ધિ સહેવી પડે છે, તીક્ષ્ણ કાંટાવાળાં શાસ્ત્રભિવૃક્ષને શેટવું પડે છે, પાશથી બંધાવું પડે છે અને સેંકડો તીક્ષ્ણ શક્તિઓના પ્રહાર ખમવો પડે છે. તેમાં તપાવેલી રેતીના સમૂહમાં પડવું પડે છે, પાતાળમાં ડૂબવું પડે છે, દીપકને આકારે છુપા રહેલ ઉલ્કાના અગ્નિનો ભય રાખવો પડે છે અને મોટા મોટા કાગડાઓથી ઠોલાવું પડે છે.^{૪૮-૫૦} તેમાં પાછા નીકળી ન શકાય એવા સ્થૂલ અંગારાવાળા મોટા અંગારાના ઢગલામાં પ્રવેશ કરવો પડે છે અને ખાણ, શક્તિ, ગદા, ભાલા, લુટ્ટી તથા ચક્ર વડે વીંધાવું પડે છે. તેમાં ભૂખથી ક્ષેલ પામેલ કૂર પ્રેતોના સમૂહો એકબીજાનાં શરીરોને ખેંચે છે અને તેમને ચાવી ખાય છે. તેમાં તાડથી પણ ઊંચા એવા પ્રદેશ ઉપરથી અતિકઠિન શિલા-પ્રદેશ ઉપર પડવું પડે છે.^{૫૧-૫૨} તેમાં રુદિર તથા અપવિત્ર પદાર્થોરૂપી કાદવ વડે ભરેલી પરુની નદી આદિની અંદર મોટા સંકટને અનુભવવું પડે છે, તેમજ શિક્ષામય અને શસ્ત્રમય એવા ઘોડાઓના તથા હાથીઓના ચરણરૂપી પાષાણ વડે પિસાઈ જવું પડે છે.^{૫૩} તેમાં શુદ્ધિ એવા

અધકારમય પ્રદેશમાં ધ્રુવડો પોતાના દેહને ચીનાયે છે અને મનુષ્યોના સમૂહો સુસળોં પ્રહાર કરે છે. વળી, તેમાં મસ્તક, હાથ, પાંખરી તથા કાંધ આદિ અવયવોને ફાડી ખાવા તૈયાર થઈ રહેલા ગીધપક્ષીઓના સમૂહનું દુઃખ દાયી દર્શન થાય છે.^{૫૪} અમુક દુઃકર્મથી અરુચિભરેલ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, એવા પ્રકારની ભાવપહેલાં એવા અનેક જન્મોત્તરરૂપી પ્રદેશ વારંવાર થયેલ અનુભવ વડે દૃઢ બંધાઈ ગયેલ હોય છે. એ ભાવનાને લીધે પોતાનો આત્મા તે તે નરકને આકારે વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ અંતરે અંતરે તે તે ક્ષણરૂપે નિર્વિવાદપણે પોતાનું સ્વરૂપને દેખે છે.^{૫૫} જે કાંઈ ચિદાત્મા જે દેહ ઇત્યાદિ કોઈ પણ વખતે ચિત્તરૂપ આકાશની અંદર ભાસે છે, અથવા તે જે નથી ભાસતું અથવા જે અપૂર્વ ભાસે છે, તે સર્વ બ્રાતિરૂપ કલ્પનાને લીધે ભાસનાથી મનોમય છે, છતાં પણ તે ઘણા લાંબા સમયથી અનુભવેલ દશ્યપ્રપંચમાંથી સ્વેચ્છા વડે જે કોઈ કાળે પ્રચલિત થાય છે.^{૫૬}

યન્નામ કિંચન કદાચન ચેતનં સે માતં ન માતમથવા યદપૂર્વમેવ । તત્કલ્પનાદ્ભવતિ તન્મયમેવ તદ્વિતસ્માદિરંચ ચલતીતિ યદ્દેચ્છયેવ ।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સ્વર્ગનરકો-પલંભવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૬૦ મો સમાપ્ત

~~~~~  
ઉત્તરાર્ધ ૧૬૧ મો ~~~~~

પરમાત્મામાં જગતની બ્રાન્તિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

યન્મુનિવ્યાધયોરેતત્ વૃત્તં નાનાદશાશતમ્ ।  
અન્યકારણકં કિં સ્વાદેતત્ કિંવા સ્વમાવજમ્ ॥  
રામ બોલ્યાં:-એ મુનિને અને વ્યાધોને

\*-આ એકસોએકસક્રમાં સર્ગમાં, ચિન્માતૃતત્ત્વની કેવળ પ્રતિભાશ્પ એવું આ આશ્રયમય જગત પરમા-

નાના પ્રકારની જ સેકંડો દશાનો અનુભવ થયો, તેનું કાંઈ બીજું કારણ હશે કે સ્વાભાવિક જ તે પ્રમાણે તેમ થયું હશે ?<sup>૧</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:-** પરમાત્મારૂપી મહાસાગરની અંદર એવી પ્રતિભાઓરૂપી અનેક ચક્રરીઓ નિરંતર પોતાની મેળે જ થતી રહે છે અને તે ચિદાકાશરૂપ છે. પોતાના આત્માની અંદર જ તેની વિવર્તરૂપે પ્રતીતિ થાય છે.<sup>૨</sup> જમ ચક્ષુ-શક્તિવાળા ચપળ વાયુમાં કાંઈ કાંઈ ચપળતા નિરંતર ઉદય પામતી રહે છે, તેમ ચિદાકાશમાં સત્ય આત્માના ચેતનપણાને લીધે નિરંતર એવી અનેક પ્રતિભાઓ ઉદય પામતી રહે છે અને તે પદાર્થોને આકાર લાસતી એક સ્ફૂર્તિ જ કહેવાય છે.<sup>૩</sup> આ ચિદાકાશમાંથી ઉદય પામતો પ્રતિભાનો પ્રકાશ એક તેના અવયવ જોવો જ છે અને તે જ્યાં સુધી બીજી બળવાન પ્રતિભા વડે પરાભવ પામતો નથી, ત્યાં સુધી તે તેવે જ પ્રકારે અહીં અનુભવમાં આવે છે.<sup>૪</sup> જમ નાના પ્રકારના અવયવોવાળો અવયવી એક જ હોય છે, તેમ અહીં આ સર્વ, ચિદાકાશ બ્રહ્મા જ અવયવો છે અને તે પોતે અવયવીરૂપે એક જ છે. આ સર્વ પ્રતિભાનું મૂળ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ જ છે.<sup>૫</sup> ચિદાકાશરૂપ આત્માની અંદર કેટલીક પ્રતિભાઓ સ્થિર હોય છે અને કેટલીક અસ્થિર પણ હોય છે. જમ દેહની અંદર પિંડ, હાથ તથા પગ આદિ આકાશની અવસ્થા સ્થિર છે અને તેની અપેક્ષાએ ઉન્મેષ-નિમેષ આદિ અવસ્થાઓ અસ્થિર છે, તેમ જ ચિદાત્માની અંદર પણ સ્થિર-અસ્થિર પ્રતિભાઓની સ્થિતિ છે.<sup>૬</sup> પોતાના આત્માની અંદર લાસતા સ્વપ્નનગરની પેઠે આ દૃશ્ય પણ ચિદાકાશની અંદર એક તેના ચમત્કારરૂપે લાસે છે. તેમાં સાર શો હોય ? અસાર શો હોય ? સત્ય શું હોય ?

તમાની અંદર અજ્ઞાને લીધે ભ્રાંતિ વડે ભાસે છે, તેનું બીજું કાંઈ કારણ નથી; જેથી જ્ઞાન થતા તે બ્રહ્મરૂપ જણાય છે, એ વિષે વર્ણન આવશે.

અને અસત્ય શું હોય ?<sup>૭</sup> દૃશ્યનું વારતવ સ્વરૂપ જોખખવામાં આવે, તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ જોતાં તે જગતરૂપ દેખાય છે, તેને શું સત્ય કહી શકાય કે અસત્ય કહી શકાય ? તે તો આનંદચનીય છે.<sup>૮</sup> આ સર્વ ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે, તેથી ચિદ્રૂપ છે. તે સર્વ પ્રકારે મંગળમય એવા સંસારની અંદર આસ્થા-અનાસ્થા આદિનો વિચાર દેવો હોય ? આથી, કે તત્ત્વજ પુરુષો ! તમે યથાસ્થિત સ્વરૂપનો આધાર લઈ સ્થિર થઈને રહો.<sup>૯</sup> સમુદ્રમાંથી જમ અનેક તરંગોના આલિભાવ થતો રહે છે, તેમ પ્રકાશરૂપ એવા પોતાના આત્મામાંથી કાર્ય-કારણરૂપે અનેક પ્રતિભાઓના આકારોના ઉદય થતો રહે છે અને તે આકાશ પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન છે.<sup>૧૦</sup> પોતાના સંકલ્પની પેઠે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિની પેઠે જ કાંઈ પોતાનો એક વિલાસ છે, તેને આત્મા જગતરૂપ સમજે છે; તો પછી પૃથ્વી આદિ ધ્યાંથી હોય અને ઠંઠાં હોય ?<sup>૧૧</sup> એવી રીતે આ ભ્રમ આરોપિતરૂપે ભાસે છે અને અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોઈએ તો કશું પણ લાસતું નથી. બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતાની મેળે જ અવિદ્યાને નામે રહ્યું છે.<sup>૧૨</sup> ચિદ્રૂપ આત્મસ્વરૂપમાં પૃથ્વી આદિ વડે ઘટપણું સંભવતું નથી, પણ સર્વ જગત ચિદાકાશરૂપ છે. આ જ પરમ ગોપ છે અને ભૂમિકાના અભ્યાસ વડે તે સ્થિતિમાં દૃઢ થઈ રહેવું એ જ મુક્તપણું છે. આકાશમાં ભાસ્વા કરતા સ્થાનપણાની પેઠે આ દૃશ્યરૂપી બ્રમ ચિદાકાશની અંદર આરોપિતરૂપે રહેલા અજ્ઞાનનો અવલંબ પકડીને વિસ્તરી રહેલ છે અને નિર્વિકાર એવા આ શાંત બ્રહ્મ જ જગતને આકારે ભાસ્વા કરે છે.<sup>૧૩</sup> ધ્યાન કરવાર અને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિતિ થવાને લીધે જ્ઞાનો દેહભાવ સુકાઈ ગયો છે એવો તત્ત્વજ પુરુષ ક્ષણ વાર ચિન્માત્ર સાક્ષીરૂપ થઈ રહે તેને ધ્યાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે ?

કહેા. <sup>૧૫</sup> ચિદાકાશરૂપી ધાતુનો જે ભાગ જ્યાં જ્યાં જવે જવે પ્રકારે ભાસે છે, ત્યાં ત્યાં તેવે તેવે પ્રકારે તે સ્વભાવે જ થઈ રહે છે. <sup>૧૬</sup> દશ્યની ભ્રાંતિ આકાશવત્ શૂન્ય છે, છતાં જન્મથી તિમિરરોગવાળા પુરુષને દેખાતા એ ચંદ્રમાની ભ્રાંતિના દોષની પેઠે અવિચારી પુરુષમાં તે શાંત થતી નથી. <sup>૧૭</sup> વસ્તુતાએ જોઈએ તો જે કંઈ આ દેખાય છે, તે નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ છે, અનાદિ છે, અતંત છે અને ચિદાકાશરૂપ છે; તો તે કવી રીતે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય? અને શું શમી જાય? <sup>૧૮</sup> સ્વચ્છ ચિદ્વસ્તુત્ત્વ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને નહિ છોડતાં, જે કંઈ સ્વપ્નની પેઠે પોતાના સ્વરૂપને વિવર્તરૂપે પ્રસારી દે છે, તે જ આ જગત છે. <sup>૧૯</sup> પરસ્પર થતા શાસ્ત્રાર્થો વડે તીક્ષ્ણ થઈ રહેલી બુદ્ધિથી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ નિર્વિકલ્પ દશાને પામે છે. આ પ્રમાણે આત્માની સુષુપ્તિ જવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તેને કાંઈ અવલમ્બ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે. <sup>૨૦</sup> તમારી દષ્ટિમાં અવિદ્યા જગતને આકારે દઢ થઈ રહેલ છે અને સંકલ્પ-બળથી અબ્યભિચારી ભાસે છે, પણ જેમ નદીની અંદર કારી જમીન ન હોય તેમ તે અમારી દષ્ટિમાં સાવ છે જ નહિ. <sup>૨૧</sup> જેમ સ્વપ્નની અંદર અનુભવમાં આવતી પૃથ્વી મિથ્યા હોવાથી કાંઈ જગ્યાએ રહી નથી, તેમ આ દશ્યસમૂહ પણ અનુભવમાં આવતાં છતાં મિથ્યા હોવાથી નથી. જેમ ચિદાકાશ જ સ્વપ્નની અંદર રૂપ આદિ વિષયને આકારે તથા તેનો પ્રકાશ કરનાર ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયને આકારે બણે થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે, તેમ જ જાગૃત અવસ્થામાં પણ જાગૃતના સાક્ષીરૂપ એવા તે ચિદાકાશનું સંપૂર્ણ સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ જ જાગૃતને આકારે થઈ રહેલ ભાસે છે. <sup>૨૨, ૨૩</sup> આ જાગૃત છે અને આ સ્વપ્ન છે, એવી જ ભિન્નતા ભાસે છે, તે સત્ય અધિ-ષ્ઠાનવસ્તુની અંદર અનુભવ વડે નિઃશેષપણે સમાન દેખાતી એ બન્ને અવસ્થામાં નથી. <sup>૨૪</sup>

જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગી જતાં આ સ્વપ્નમાં દેખાતું દશ્યબળ બાધિત થઈ ગયેલ પ્રતીતિમાં આવે છે તેમ બીજા શરીરમાં પ્રયોધને પ્રાપ્ત થનાર ગર્ભમ રહેલ જાતિસ્મર જીવને પણ, જાગૃત અવસ્થામાં પ્રસિદ્ધપણે દેખાતી સર્વ પ્રતીતિ બાધિત થઈ ગયેલી જણાય છે. થોડો કાળ રહેનાર અવસ્થાને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે અને વધારે કાળ રહેનાર અવસ્થાને જાગૃતરૂપ ગણવામાં આવે છે બાકી એ બન્નેનો અનુભવ એકસરખો જ છે, તેથી તે બન્ને અવસ્થા સરખી જ છે. જેવો અનુભવ બહાર જાગૃતમાં થાય છે, તેવો જ અનુભવ અંદર સ્વપ્નમાં પણ થાય છે. આમ, સર્વ પ્રકારે ગુણની સમાનતાને લીધે જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થા બણે એક બેટો જ હોય તેવી છે; તેમાંથી એકનું ન્યૂનાધિકપણ કહી શકાતું નથી. <sup>૨૫-૨૭</sup> જવી જાગૃતની સ્થિતિ છે, તેવી જ સ્વપ્નની સ્થિતિ છે; અને જવી સ્વપ્નની સ્થિતિ છે, તેવી જ જાગૃતની પણ સ્થિતિ છે. કાળે કરીને એ બન્ને અવસ્થા 'અસત્ય નથી' એવું બુદ્ધિને અનુભવમાં આવે છે. <sup>૨૮</sup> જેમ જીવિતપર્યંત સેંકડો સ્વપ્નો અનિયમિતપણે જેવામાં આવે છે, તેમ જીવને મોટી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાની અંદર સેંકડો જાગૃત અવસ્થા અનિયમિતપણે જેવામાં આવે છે. <sup>૨૯</sup> જેમ ઉત્પન્ન થનારાં અને વિનાશી એવાં અનેક સ્વપ્નો સ્મરણમાં આવે છે, તેમ પૂર્વજન્મનું સ્મરણ આપનારી યોગસિદ્ધિવાળા વિવેકી સિદ્ધ યોગીએને સેંકડો જન્મોનો પણ અનુભવ હોય છે. <sup>૩૦</sup> એવી રીતે સમસ્ત વસ્તુને સમાન રીતે ધારણ કરી રહેલ અને સમસ્ત વસ્તુના અનુભવરૂપ એવા આત્માની અંદર સ્વપ્નની પેઠે જાગૃતનો અને જાગૃતની પેઠે સ્વપ્નનો અનુભવ થાય છે. <sup>૩૧</sup> જેમ જગત અને દશ્ય એ બન્ને શબ્દ એક અર્થના વાચક છે, તેમ જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બન્ને શબ્દ પણ બ્રહ્મરૂપ એક જ અર્થના વાચક છે. <sup>૩૨</sup> જેમ વિષાળ સ્વપ્નનગર ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ આ

જગત પણ ચિદાકારરૂપ છે; તો પછી અવિદ્યા ક્યાં રહે અને શી રીતે દેખાય ?<sup>૩૩</sup> આકારરૂપ બ્રહ્મ જ કદાચિત્ 'અવિદ્યા' શબ્દ વડે કહેવાતું હોય, તો અમને શબ્દવિષયમાં કશે વિવાદ નથી; પરંતુ 'સર્વ' બ્રહ્મની નિવૃત્તિ થતાં જ કોઈ અવશેષ રહે તે જ હું છું,' એમ જણાયાથી કૃતકૃત્યતા છે, એમ અમારો અભિપ્રાય છે. પોતાની કલ્પનાના વડે જ બંધન છે.<sup>૩૪</sup> એ એમ છે, તો પછી નિત્યમુક્ત આત્માને કલ્પના વડે બંધનમાં નાખવો નહિ. નિરાકાર ચિન્મય આત્મામાં અને નિર્ભળ નિરાકાર આકાશમાં શો તફાવત છે ?<sup>૩૫</sup> નિરાકાર આત્માને દશ્યનામને ધારણ કરી રહેલ અવિદ્યારૂપી એક ચિદાકાશમાં બંધ અથવા મોક્ષ ક્યાંથી હોય ?<sup>૩૬</sup> એ અવિદ્યા વસ્તુ જ નથી, તો પછી કોઈને બંધ બંધરૂપ નથી અને મોક્ષ મોક્ષરૂપ નથી; કેમકે બ્રહ્મ સિવાય બીજું 'અસ્તિ નાસ્તિ' (અમુક છે અને નથી) એવા વ્યવહારનું કોઈ સંતોષકારક સ્થાન જ નથી.<sup>૩૭</sup> અવિદ્યા પણ નથી અને વિદ્યા પણ નથી. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત આ ચિદાકાશ જ સ્વપ્નની પેઠે સૃષ્ટિરૂપ દેહને ધારણ કરી લઈ વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અને તે પોતે પોતાના સ્વરૂપને આકાર રહેલ છે.<sup>૩૮</sup> એક દેશથી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય દ્વારા બીજા પ્રદેશમાં જનારા ચિદાત્માનું વચમાં જ કોઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે જ જાત્રાત અને સ્વપ્નમાં પ્રસિદ્ધ એવા દશ્યનું પારમાર્થિક રૂપ છે, એવો નિશ્ચય કરવો.<sup>૩૯</sup> અવિદ્યારૂપી રાત્રિની અંદર પહારનું દશ્ય અને અંદરનું દશ્ય એ બન્નેનો પ્રકાશ કરવા માટે સદા જાત્રાત રહેનાર એવા સ્વયંપ્રકાશ અને અદ્વિતીય આત્માનું જ કોઈ સ્વરૂપ છે, તે જ અહીં જાત્રાત અને સ્વપ્નમાં પ્રસિદ્ધ એવા દશ્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે.<sup>૪૦</sup> જાત્રાત અને સ્વપ્ન એ બન્નેનો ભેદનો અનુભવ થયો તે પણ એક કલ્પના છે. એ તેનો સાક્ષી વડે જણાયાથી સાક્ષીચૈતન્યરૂપ છે, એમ તમે સમજો.

પાછી ચિદરૂપ સાક્ષીચૈતન્યમાં ભેદનો અનુભવ કરનાર કોઈ નથી, કેમકે ત્રણે અવસ્થામાં અતુલ અવા સાક્ષીચૈતન્યના અતને બીજો દાણ બેઈ શકે ?<sup>૪૧</sup> અભેદબુદ્ધિ અને ભેદબુદ્ધિ એ બન્ને ચ ચિદરૂપ છે. જ્યારે એમ છે, ત્યારે પાછી દ્વૈત અને અદ્વૈત એ બન્ને શાંત નિર્વિકાર એક બ્રહ્મરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૪૨</sup> જેમ બ્રહ્મનો સદૃશ્ય યોધરૂપ પણ છે અને આલ્પરૂપ પણ થઈ રહેલ છે, તેમ દ્વૈતનો અનુભવ કરનાર સાક્ષીચૈતન્ય એક જ દ્રશ્યરૂપ અને દશ્યરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૪૩</sup> જ્યારે સદૃશ્યતુ જ સર્વ દ્વૈતપ્રપંચરૂપે ભાસે છે, ત્યારે સિદ્ધ જ થાય છે કે, ચિદાકાશ જ દ્વૈતરૂપ અને અદ્વૈતરૂપ છે.<sup>૪૪</sup> સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મરૂપ છે અને દ્વૈત-અદ્વૈત પણ સત્ય પરબ્રહ્મરૂપ છે, એમ પ્રથમ નિર્ણય કરી લેવો. પછી 'નેતિ નેતિ' ઇત્યાદિ વાક્યબળથી સર્વ દ્વૈતનો ત્યાગ કરી દેવો. આમ, ત્યારે બાજુ પ્રકટરૂપે દેખાતા પ્રત્યગાત્મારૂપી ચિદાકાશની અંદર શિલાના જેવા સ્થિર એકરસપણાને ધારણ કરી લઈ, તમે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને રહો.<sup>૪૫</sup> હે મહાભાગ્યશાળી ! આ પ્રમાણે ચિન્મય બ્રહ્મની અંદર શિલાની પેઠે પરમપદમાં સ્થિર-તાથી એકરસરૂપે રહીને તમે તમારા તથા વર્ણાશ્રમધર્મના ક્રમને અનુસરો, લૌકિક સ્થિતિનો ઉલ્લંઘન ન કરતાં પોતાના વૈભવ અનુસાર સુખેથી ઇચ્છા પ્રમાણે વિષયનો અનુભવ કરો, વિહાર કરો, ખાનપાન કરો અને પોતાના સંબંધી વર્ગ તથા બ્રાહ્મણવર્ગ આદિને સુખેથી જમાડો.<sup>૪૬</sup>

યથાક્રમં સુભગ યથાસ્થિતસ્થિતિ યથોદયં વ્રજ પિવ મુંક્વ મોજય । અમીપ્સિતં ગતમનનો નિર્રિંગનઃ સુચિન્મયે પરમપદોપલો મવાન્ ॥૪૬॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણવર્ણન'

એ નામનો સર્ગ ૧૬૧ મો સ



## ~ ૭ સર્ગ ૧૬૨ મો ~

### અવિદ્યાનો નિષેધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિદ્વ્યોમાર્થતવાર્થાનાં યથાસ્થિતમિદં જગત્ ।

સરૂપાલોકમનનમપિ ચિદ્વ્યોમ કેવલમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ-૩૫ આદિ બાહ્યવિષયો

અને સંકલ્પ આદિ આંતરવિષયો અંદર રહેલા

ચિદાકાશરૂપ આત્માના ઉપભોગને માટે છે; તેથી

આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં છેવટે

તો કેવળ ચિદાકાશરૂપે જ અવશેષ રહે છે.<sup>૧</sup>

સ્વપ્નનો સાક્ષીરૂપે અનુભવ કરનાર ચિદાત્મા જ

સ્વપ્નનગરરૂપ થઈ રહેલ છે, તેથી ચિદાત્મા વિના

બીજું કશું તે વખતે હોતું નથી. તે પ્રમાણે આ

જગતમાં દેખાતું જગત પણ આકાશની પેઠે

નિર્વિકાર એવા શાંત બ્રહ્મરૂપ છે. આ વાતને

'નેહ નાનાસ્તિ કિંચન' એ શ્રુતિ પ્રુષ્ટિ આપે છે.

ચિદાકાશનો વિવર્ત કિંવા આભાસ એક ચિદા-

કાશરૂપ છે, છતાં તેમાં જે નાના પ્રકારની ભ્રાંતિ-

ની પ્રતીતિ થાય છે, તે નિઃસ્વરૂપ છે અને પોતા-

નું સાક્ષીચેતન્ય પોતાના સ્વરૂપને જ અનેક પ્રકારે

દેખાડે છે. જેમ સ્વપ્નનગર અને ગંધર્વનગરના

પદાર્થો એક આભાસરૂપ છે, તેમ આ સર્વ એક

આભાસરૂપ છે અને આત્માનો જ તે વિવર્ત છે.

પ્રલયકાળની પેઠે હમણાં પણ આ જગત સ્વપ્ન-

નગર અને ગંધર્વનગરની પેઠે આભાસરૂપે પ્રતી-

તિમાં આવે છે અને અસત્ય છે, છતાં તે બધું

સત્ય હોય તેવું થઈ રહ્યું છે.<sup>૨-૪</sup> આ સૃષ્ટિ ભાવ-

નાને અનુસારે સત્ય અને અસત્ય એ બન્નેરૂપે

પ્રતીતિમાં આવે છે. તે જથી વિવેકી વિદ્વાનની

દૃષ્ટિમાં જણાય છે, તેવી મૂખોને ભાસતી નથી

અને જ્યાં તે મૂખોને ભાસે છે, તેવી વિવેકીઓને

જણાતી નથી.<sup>૫</sup> વિવેકી અને મૂખ એ બન્ને, એક-  
બીજાની બુદ્ધિની અંદર જે અનુભવ રહેલ હોય

છે, તે સમજવાને કે તમને કહેવાને કે પરસ્પર કહે-

વાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. વિવેકી અને મૂખ

એ બન્નેની પોતપોતાની બુદ્ધિની અંદર જ્યાં

જ્યાં સૃષ્ટિ રહી હોય છે, તેવી જ સ્ફુરે છે. જેમ

મદોન્મત અને મદથી રહિત એવા પુરુષ

બુદ્ધિસ્થ પ્રપંચ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેમ વિ-

ક્રીનો અને મૂખની બુદ્ધિમાં રહેલ પ્રપંચ પણ

પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. વિવેકીની બુદ્ધિ

સદા સ્થિરતામાં જગત હોય છે, તેથી તે સ્થિ

આત્મતત્ત્વને જ દેખે છે અને અવિવેકી પુરુષ

બુદ્ધિ સદા અસ્થિરપણામાં જગત રહે છે, તે

તે અસ્થિર બાહ્યપ્રપંચને જ દેખે છે.<sup>૬-૮</sup> જે

નદીના જળની અંદર તરંગો દ્રવરૂપે સ્થિતિ ક-

રહ્યા હોય છે, તેમ ચિદ્રૂપ પરમતત્ત્વની અંદર

સૃષ્ટિરૂપી તરંગો ચેતનપણાને લીધે સ્થિતિ ક-

રહ્યા છે.<sup>૯</sup> ચેતનનું રૂપ કશારૂપ નથી અને

બધું કાંઈક આ જગત આદિને આકારે થઈ રહેલ

હોય તેવું ભાસે છે. તે પોતે અદૃશ્ય છે, છતાં

સ્વપ્નનગરની અંદર દેખાતા પદાર્થોની પેઠે

બધું દૃશ્યરૂપ થઈ રહેલ હોય તેમ જણાય છે.<sup>૧૦</sup>

દર્પણમાં ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોના પ્રતિબિંબને

પેઠે માયાના અંદર ચિદ્રૂપ પરમતત્ત્વનું જે

પ્રતિબિંબ પડે છે, તે જગત શબ્દ વડે કહેવામાં

આવે છે અને તે નિરાકાર હોવા છતાં બધું સાકાર

હોય તેમ જણાય છે.<sup>૧૧</sup> આત્માને દેહરૂપ સમ-

જનો એ કેવળ ભ્રાંતિમાન છે; કેમકે તે દેહ નિઃશ્ચ

છે. પિશાચના વિલાસની પેઠે તેનું કેખાલું ભ્રાંતિ-

જન્ય છે અને દેહપણે સર્વ પરિશ્રમનું મૂળ છે.

ગિનેરાજ્યની પેઠે તે અસત્ય છે અને કમળપત્ર

આદિ ઉપર પડેલ લંબાઈ રહેલ જળબિંદુની

પેઠે ફાણસરૂર છે; વિદ્વાન અને અવિવેકી એ

બન્નેના અનુભવ વડે જે અસત્ય જણાય છે, તેમાં

વળી આત્માપણું કેવું હોય ?<sup>૧૨-૧૪</sup> બહા વાંસને

૧ આ એકસોઆસઠમા સર્ગમાં સર્વ દેહનું બ્રહ્મ-  
માત્રપણું વર્ણવી, દિતના ઉપદેશ વડે અવિદ્યાનો નિષેધ  
૨-૪માં આવશે.

રીરતાં તેની અંદર રહેલા શબ્દ બાણે બહાર  
 ઠીકળી સંભળાતા હોય તેમ જાણે છે, પણ તેમાં  
 ઈ શબ્દનું રહેલું કે બહાર નીકળવું હોતું નથી.  
 ૧૧ી, જમ જળને વિષે તરંગોમાંથી, અગ્નિને  
 વેષે જ્વાળા આદિમાંથી, કંઠ-તાલુ આદિ પ્રદેશ-  
 માં પવનના ચોગથી અને આકાશમાં પહોંચતા-  
 માંથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો બાણે તે તે સ્થળમાંથી  
 બહાર નીકળતા હોય એમ જાણે છે, પરંતુ પ્રથ-  
 મથી કાંઈ તેઓ તે તેની અંદર હોતા નથી; તે જ  
 આણે સર્વ પદાર્થો વાસનામય હોવા છતાં  
 ભ્રમત અને સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવે છે, તેથી  
 બાણે તે આત્મામાંથી બહાર નીકળતા હોય તેમ  
 જાણે છે; પણ તેમની સ્થિતિ અંદર છે જ નહિ.  
 ૧૨ીના આદિકાળથી માંડી સ્વપ્નસૌન્દર્યની પેઠે  
 પોતાનું આત્મચૈતન્ય જ સર્વરૂપે વિવર્તમાનને  
 જાણે છે, પરંતુ તેઓ તેની અંદર રહેલા છે. બાકી, વસ્તુતાએ જોઈએ તો  
 શબ્દ પણ નથી, અર્થ પણ નથી અને દૃશ્યપણું  
 પણ નથી. ૧૩, ૧૪ જ કાંઈ આ છે અને જાણે છે,  
 તે પરમાર્થદૃષ્ટિએ સદૃશ છે. સદિના પ્રારંભમાં  
 જ કારણના અભાવને લીધે સદૃશસ્વરૂપી વિલ-  
 સણ એવું કશું ઉત્પન્ન જ થતું નથી. ૧૫ સર્વ  
 પદાર્થો આમ જ રહ્યા છે, છતાં શબ્દ, લેદ અને  
 અર્થ એ સર્વને મન વડે કાઢી નાખી 'હું શાંત  
 થઈ રહ્યો છું, નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયો છું અને હું  
 ચિદાકાશરૂપ જ છું' એમ સમજવાનું છે. ૧૬  
 એક શુદ્ધ બોધરૂપ એવી આત્મવિશ્રાંતિ વડે આ  
 દ્વેતપ્રપંચનો ત્યાગ કરે. જીવની અંદર પ્રસિદ્ધ-  
 રૂપે દેખાતો માનસિક વિક્ષેપ મિથ્યારૂપે પોતાની  
 મેળે જ ઉદય પામેલ છે. ૧૭ આત્મા જ આત્મા-  
 નો બધું અને શત્રુ છે. એ આત્મા વડે આત્મા-  
 ની રક્ષા ન કરી, તો બીજે કોઈ તેનો ઉપાય  
 નથી. ૧૮ જ્યાં સુધી હજી તરણ અવસ્થા છે, ત્યાં  
 સુધી શુદ્ધ બોધરૂપી નોકા વડે આ સંસારસાગર-  
 ને પેલે પાર પહોંચી જાય. ૧૯ જ કાંઈ તમારે  
 શ્રેય કરવાનું હોય તો આજે જ કરો; કેમકે વૃદ્ધ

યથા પ્રજી રું કરી શકશે? વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં  
 પોતાનાં ગાત્રો પણ ભારરૂપ થઈ પડે છે. ૨૦  
 બાળપણ અને વૃદ્ધપણું તિથ્યંત્રોનિની પેઠે  
 જ્ઞાનને સાધી આપનાર થઈ શકતું નથી. બાકી,  
 તરણપણું એ વિવેકવાણું હોય, તો જીવના જીવિ-  
 તનું સાકલ્ય કરી આપનાર નીવડે છે. ૨૧ સ્વીજ-  
 બીના ઝળકારા જેવા આ ચપળ સંસારમાં આવી  
 સદૃશાસ્ત્ર તથા સત્સંગિતિ વડે મોહરૂપ કાઢવામાં  
 થી સારરૂપ આત્માને ખેંચી કાઢે. ૨૨ એહો !  
 ખેંદની વાત છે કે, મનુષ્યો કૂર છે અને તેમની  
 શી ગતિ થશે? તેઓ મોહરૂપી કાઢવામાં ખૂંચી  
 ગયેલા આત્માને તેમાંથી બહાર કાઢવામાં પણ  
 પોતાના પુરુષાર્થને પ્રકટ કરતા નથી. ૨૩ માટી  
 વડે બનાવેલ વેતાલોની સભા ગામડિયા પુરુષને  
 સાચી જણાયાથી ભય-જ્વર આદિ દુઃખને  
 આપનાર છે, પરંતુ તેનું યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ  
 જાણખવામાં આવે, તો તે માટીની જણાયાથી  
 ભય-જ્વર આદિ દુઃખને આપનાર થતી નથી.  
 તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માના વિવર્તરૂપ દૃશ્યની શોભા  
 અવિવેકી પુરુષને ભંગ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તેનું  
 યથાર્થ સ્વરૂપ જાણખવામાં આવે, તો બ્રહ્મરૂપે જ  
 થઈ રહે છે ને તે કાંઈ પણ ભંગ આપનાર થતી  
 નથી. ૨૪, ૨૫ ખરું તત્ત્વજ્ઞાન થાય, ત્યારે આ દૃશ્ય  
 શમી નહિ ગયા છતાં શમી જાય છે, યથાસ્થિત-  
 પણે રહ્યા છતાં લયને પામી જાય છે અને  
 દેખાતાં છતાં પણ દેખાતું નથી. પોતાના સ્વપ્ન-  
 ના સમયમાં સ્વપ્નસદિના પ્રસિદ્ધપણે અનુભવ  
 થાય છે, તો પણ જાગી ગયા બાદ તેનું અસત્ય  
 પણું જણાય છે. તે જ પ્રમાણે સત્ય અધિક્ષિત  
 ચૈતન્યમાં આરોપિતરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું  
 આ અનુભવસદિ અનુભવમાં આવે છે, છતાં પણ  
 તેના યથાર્થ તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં ચિદાકાશનું  
 અંદર શૂન્યરૂપે અવશેષ રહે છે. ૨૬-૨૮ જાન્યથી જ  
 જ્વરની જમ જળેલા જીવિતરૂપી ભંગ  
 વાતમૃગના આહારક્રમથી શિથિલ

અને મદમસ્ત મન તથા પ્રાણના બાહ્યસંચારથી  
શરપૂર રહેલી આ ઇન્દ્રિયોને જીતી લઈ, તમે  
જ્ઞાનબળથી આ અવિદ્યાને જીતી લો અને મુક્ત  
યર્થ પાછા પુનર્જન્મને તજ દો.<sup>૨૯</sup>

જાતિજ્વર જ્વલિતર્જીવિતજંગલેષુ જીર્ણાનિ  
વાતહરિણાહરણક્રમેણ । માઘનમનઃ પવનપાત-  
યુતાન્યમૂનિ જિત્વેન્દ્રિયાણિ જયમેહિ જહીહિ જન્મા ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અવિદ્યાનો નિષેધ'  
એ નામનો સર્ગ ૧૬૨ માં સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૬૩ મો ~ ~ ~

ઇન્દ્રિયોને જીતવાના ઉપાયો

॥ રામ ઉવાચ ॥

વિનેદ્રિયજયેનેદં નાજ્ઞત્વમુપશમ્યતિ ।

તદિન્દ્રિયાણિ જીયંતે કથં કથય હે મુને ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! ઇન્દ્રિયોને  
જીત્યા વિના આ અજ્ઞાનીપણું શાંત થતું નથી.  
માટે ઇન્દ્રિયો શી રીતે જિતાય તે આપ કહો.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ બળતો દીવો પણ  
ટુંધી નજરવાળા પુરુષને સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવામાં  
ઉપયોગી થતો નથી, તેમ અનેક ભોગોમાં  
પોતાનો ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદન કરવામાં અને જીવન-  
ના ઉપાયરૂપ ધન મેળવવા આદિમાં આસક્ત  
યર્થ રહેલા પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર આદિ  
સાધન ઉપયોગી થતાં નથી. વળી તેનાથી ઇન્દ્રિયો  
ઉપર તે જય પણ મેળવી શકતો નથી. માટે  
ઇન્દ્રિયોને જીતવા માટે હું એક નિર્માય યુક્તિ  
કહું છું, તે તમે સાંભળો. કેમકે એ યુક્તિ વડે  
થોડી પણ સાધનસંપત્તિ પોતાના પુરુષપ્રયત્નના  
બળથી સુખેથી મોક્ષસિદ્ધિને સાધી આપે છે.<sup>૨,૩</sup>

પુરુષ પોતે ચિન્માત્ર છે, એમ તમે સમજો. તે  
જ્યારે ચિત્તને અધીન થઈ બળ્ય છે, ત્યારે 'જીવ'  
નામન ધારણ કરે છે. એ જીવ ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા  
જે તરફ ખેંચાય છે, તેમાં તે કાશ્ચવારમાં આસક્ત  
થઈ બળ્ય છે.<sup>૪</sup> પોતાના ચિત્તને પ્રત્યાહાર કરવા-  
નો પ્રયત્ન ચિત્તને બહિર્મુખ ન થવા દેતાં અંતઃ-  
મુખ રાખવા માટે છે. તે પ્રયત્નરૂપી તીક્ષ્ણ અંકુશ-  
ના પ્રહાર વડે મદોન્મત્ત એવા મનરૂપી હાથીને  
જીતી શકાય છે. બાકી બીજે કાઈ પ્રકારે તેનો  
જય થતો નથી.<sup>૫</sup> ઇન્દ્રિયોરૂપી સેનાતું ચિત્ત જ  
મુખ્ય નાયક છે, તેથી ચિત્તને જીતી લેવાથી  
ઇન્દ્રિયો જિતાઈ જ બળ્ય છે. જેમકે પગરખાં  
પહેરેલા પુરુષને કંટકાદિ નકતા નથી, તેથી તેને  
આખી પૃથ્વી ચામડાથી મઢેલ હોય તેમ જણાય  
છે. પોતાના જીવાત્માને દ્વંદ્વમાં બ્રહ્મની સાથે એક  
કરી દઈ સ્થિર થઈ રહેતાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષતું મન  
પોતાની મેળે જ શરદ્ઋતુની આકળની પેઠે શમી  
બળ્ય છે.<sup>૬</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! જીવ્યેતન્યતે  
યોગ દ્વારા બ્રહ્મમાં રોકી રાખવાથી જેવું ચિત્ત  
શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું તપ, તીર્થ, વિદ્યા  
અને યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓના સમૂહો વડે તે  
શાંતિને પામતું નથી.<sup>૭</sup> જ જ કાંઈ વિષય બળા-  
હારથી સ્મરણપથમાં આવે, તેનો અધિષ્ઠાન-  
યેતન્યમાં લય કરી દેતો, પોતાના નિશ્ચય વડે  
તેનું વિસ્મરણ જ કરી દેતું અને જડભૂજથી તેના  
સંસ્કારોને ઉખેડી નાખવા. આ ઉપાયથી ભોગના  
હેતુરૂપ વિષયોનો જય કરી શકાય છે.<sup>૮</sup> પોતાના  
પુરુષપ્રયત્ન વડે જો ચિત્તને વિષયરૂપી આભિય-  
માંથી જરા પણ નિરંતર રોકી રાખવામાં આવે,  
તો તત્ત્વજેતાઓના અનુભવથી સિદ્ધ એવું સ્વારા-  
જ્યપદ ( પરમપદ ) મળે છે. સ્વધર્મના વ્યવહાર  
વડે જ કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે જ મને રજો છે, બીજું  
જ્યતું નથી; આવા નિશ્ચય ઉપર તમે વજન  
જેવા દંઢ થઈ રહો.<sup>૧૦, ૧૧</sup> નિપિદ્ધ પદાર્થોમાં  
ધરંજાને તજીને, જ પુરુષ શમતું અને સંતોષ-

\* આ એકસેત્રિમહા સર્ગમાં ઇન્દ્રિયો જીતવાના  
ઉપાયો, ચિદાકાશ કે જે અદિતીય છે, તેમાં ચિત્તનો  
નિરોધ અને આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઇત્યાદિ બોધ  
વાના હેતુ વિષે વર્ણન આવશે.

તું સંપાદન કરી રહ્યો હોય છે, તે જિતેન્દ્રિય છે.<sup>૧૨</sup> અંદર ચિદાત્મામાં રસિકતાને વિષે અને બહાર વિષય આદિમાં નીરસતાને વિષે જેનું ચિત્ત ઉદ્વેગને પામતું નથી, તેનું ચિત્ત ઉપશમને પામી બચ છે.<sup>૧૩</sup> ચિત્તને બહિર્મુખ થવાનો જે પ્રયત્ન છે, તેને રોકી રાખવાથી મન વિષય તરફ દોડવાના પોતાના દુઃખસતને છોડી દે છે. આમ ચિત્ત અપજતાથી રહિત થઈ બચ છે, એટલે તે વિવેક તરફ વળે છે.<sup>૧૪</sup> વિવેકી અને ઉદાર ચિત્તવાળો પુરુષ જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે અને તે વાસનારૂપી તરંગોના વેગ વડે સંસાર-સાગરમાં તણાતો નથી.<sup>૧૫</sup> સત્સંગતિ અને સદૃશા-શ્રોના અવલોકન વડે નિરંતર જિતેન્દ્રિય પુરુષ જગતને વારતવરૂપે સત્ય બ્રહ્મરૂપ દેખે છે.<sup>૧૬</sup> મિથ્યા વસ્તુ તરફ દોડવાથી દુઃખ દેનાર એવી નિર્જળ પ્રદેશમાં થયેલી જળભ્રાંતિ જેમ સત્ય અવલોકનથી નિવૃત્ત થઈ બચ છે, તેમ સંસારની ભ્રાંતિ પણ સત્ય અવલોકનથી શાંત થઈ બચ છે.<sup>૧૭</sup> દૃશ્યભાવથી રહિત એવું ચિન્માત્ર-તત્ત્વ જ વિવર્તભાવથી આ જગતરૂપ થઈ રહેલ છે, એવો જને સત્ય બોધ થયો હોય છે, તેની દૃષ્ટિમાં બંધ અને મોક્ષ એ બંને ક્યાંથી હોય ? શોપાઈ જવાને લીધે આકારથી રહિત થઈ રહેલું જળ હીણતાને પામી જતાં પાછું પ્રવાહરૂપે વહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે કારણથી રહિત એવું દૃશ્ય, જ્ઞાન વડે નિર્મૂળ થઈ જતાં પાછું અકેન્દ્રિત થતું નથી.<sup>૧૮,૧૯</sup> ચિદાકાશરૂપ એવો પોતાનો સંકેત 'તમે' 'હું' ઇત્યાદિ રૂપને ધારણ કરી રહેલ છે. માટે અધ્યાસ વડે ખડું થઈ ગયેલ 'હું-તમે' ઇત્યાદિરૂપ આ જગત જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ બચ, તો તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ બચાય છે. 'હું' ઇત્યાદિરૂપ આ જગત અનિવા-માત્ર જ છે, મિથ્યા હોવાથી શાંત છે, શૂન્ય-માત્ર છે અને ચિદાકાશરૂપી પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.<sup>૨૦,૨૧</sup> ચિદાકાશની અંદર

તેનો પોતાનો જે વિવર્ત છે, તે જ આ જગતરૂપે ભાસે છે. એ ચૈતન્યરૂપ તત્ત્વ જગતથી સાવ શૂન્ય છે, એટલે તે અત્યંત શૂન્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અહીં સ્વપ્નદર્શનના દર્શાતનું કાણ ખંડન કરી શકે તેમ છે ? જેમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ દૃશ્યપ્રપંચ પણ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨૨,૨૩</sup> દે પ્રિય રામચંદ્રજી ! સ્વપ્નમાં જે કાંઈ રાજ્ય-વેભવ આદિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે એક સાક્ષીચૈતન્યનો જ વિવર્ત છે અને પોતાના સ્વપ્નનો પોતાને અનુભવ થતો એ જ તેનું સ્વરૂપ છે. તેમાં કર્તા, કર્મ, કરણ આદિ કારકની કાંઈ અપેક્ષા નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ જગતનું પણ સમજી લેવાનું છે.<sup>૨૪</sup> જે કાંઈ કર્તા, કર્મ, કરણ આદિની અપેક્ષાથી રહિત છે, તે સર્વ ચિદ્ધન છે અને તે મારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. આ જગત સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કર્તા-કર્મ આદિ સાધનસંપત્તિવાળું હોય તો કહી શકાતું નથી, તેથી તે મારા પોતાના સ્વયંપ્રકાશ આત્મારૂપ જ છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર પોતાનું મરણ અનુ-ભવમાં આવતાં છતાં બગીને બેઈએ તો હોતું નથી અને જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં ઝાંઝવાના જળની ભ્રાંતિ પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં વસ્તુના-એ બેઈએ તો હોતી નથી, તેમ આ અવિદ્યા દેખાતાં છતાં વસ્તુતાએ જોતાં છે જ નહિ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જે કાંઈ પોતાના વિદ્યાસને વિસ્તારી લીધો છે, તે જ નિર્મૂળ છતાં કાકતાલીયની પેઠે પોતાની મેળે જગતરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૨૫-૨૭</sup> નિર્મૂળ જગત નહિ ભાસતાં છતાં બધે ભાસ્યા કરતું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. જે ચિદાકાશના પ્રકાશથી આ સર્વ અપ્રકાશ રીતે ભાસે છે, તે જ ખરું તત્ત્વ છે, એમ વેદવાદીઓનું સમજવું છે.<sup>૨૮</sup> શૂન્યતા જેમ આકાશરૂપ છે અને ચક્રીઓનો વ્યાપાર જેમ જળરૂપ જ છે, તેમ જીવ આદિનો જે કાંઈ



વિદ્યાસ આહીં અધિધાન-ચૈતન્યની અંદર ભાસે છે, તે સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૨૯</sup> જેમ કાંઈ એક અવયવોનું એક સ્વરૂપ અન્યથા વડે યુક્ત હોય છે, તેમ જીવ આદિ અવયવોવાળું એક આ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. વસ્તુતાએ તો બ્રહ્મ પોતે નિરવયવ છે.<sup>૩૦</sup> જગતનું સ્વરૂપ વિચારતાં તો તે કેવળ આભાસમાત્ર છે, તે શાંત અવિનાશી ચિન્માત્રરૂપ છે અને તે પોતાના સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં રહેલ છે. તો તેના સ્વચ્છ સ્વભાવની અંદર શો વિચાર કરવાનો છે ?<sup>૩૧</sup> પરમપદરૂપ બ્રહ્મની અંદર આદિની, અંતની કે મધ્યપ્રદેશની કાંઈ પણ કલ્પના નથી. આ અવિદ્યા પણ એક તેનું રૂપ જ છે. બાકી બીજી જુદી અવિદ્યા કરી વસ્તુ નથી.<sup>૩૨</sup> જીવ જાતમાંથી સ્વપ્નમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાંથી જાગૃતમાં જાય છે. તે પ્રયુક્ત હો કિંવા અપ્રયુક્ત હો, પરંતુ સદા એકરૂપે (સાક્ષીરૂપે) જ રહેલ છે.<sup>૩૩</sup> સ્વપ્નની અને જાગૃતની અંદર સુષુપ્તિ તથા તુરીય એ બન્ને સદાકાળ રહેલાં છે અને વિવેકબુદ્ધિવાળો પુરુષ જાગૃત અને સ્વપ્ન, એ બન્નેને એક તુરીયરૂપ જ સમજે છે.<sup>૩૪</sup> પ્રયોધવાળા પુરુષની દૃષ્ટિમાં જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ સર્વ તુરીયરૂપ જ છે. તેની દૃષ્ટિમાં અવિદ્યા છે જ નહિ. તે દ્વૈતપ્રપંચમાં રહ્યા છતાં અદ્વૈતદૃષ્ટિમાં જ રહે છે.<sup>૩૫</sup> અવિદ્યાથી રહિત થઈ ગયેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષમાં દ્વૈત-અદ્વૈત, હું-તમે અને અમુક આ પદાર્થ એવી કાંઈ કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય ? અને સાવ શન્યભાવની કલ્પના પણ કેવી હોય ?<sup>૩૬</sup> દ્વૈત-અદ્વૈતના પક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ વાક્યરચનાના વિદ્યાસ વડે કિંવા ભ્રાંતિ વડે અવિવેકી બાળકો કીડા કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનવૃદ્ધ પ્રૌઢ પુરુષો તેને હસે છે.<sup>૩૭</sup> દ્વૈત-અદ્વૈતસંબંધી વિવાદની ઇચ્છા હૃદયરૂપી આકાશની અંદર એક મંજરીના જેવી છે. તે વિના પ્રયોધરૂપી આકાશની બરાબર શુદ્ધિ થતી નથી.<sup>૩૮</sup> માટે મેં સુદૃઢભાવને સ્વીકારી લઈ વિવાદ વડે આહીં

દ્વૈતાદ્વૈત સંબંધી ચર્ચા કરેલ છે અને તે હૃદયરૂપી ધરની અંદર અવિદ્યારૂપી ભસ્મને (સાવરણીની પેઠે) દૂર કરી દે છે.<sup>૩૯</sup> યોગ્ય અધિકારી પુરુષો અવિદ્યારૂપી કચરો નીકળી ગયા પછી તેઓ બ્રહ્મમાં જ ચિત્ત રાખી રહે છે, બ્રહ્મમાં જ પ્રાણ-ને ધારણ કરી રહે છે, પરસ્પર બોધ કરે છે, ભગ-વદ્ગુણનું વર્ણન કરે છે, શુભ વાર્તાલાપ કરે છે અને પ્રસન્ન થઈ આનંદ પામે છે.<sup>૪૦</sup> આવી રીતે અવિચ્છિન્ન ભક્તિ વડે પ્રીતિપૂર્વક ભજનારા અને નિરંતર વિચારયુક્ત એવા વિવેકી અધિકારીઓ-ને હું એવી ઉત્તમ બુદ્ધિનો યોગ આપું છું, કે જથી તેઓ તે અવિનાશીપદને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૪૧</sup> એકમાત્ર તુણની પણ રક્ષા કરવા માટે યતનથી ઉપાય સાધવામાં આવે છે, તો જ તે ઉપયોગી થાય છે; તો પછી ત્રૈલોક્યના અતેક સમૂહને બ્રહ્મ રૂપ કરવાથી આચ્છાદન કરી દેનારું તત્ત્વજ્ઞાન યત્ન વિના કેમ સિદ્ધ થાય ?<sup>૪૨</sup> પ્રસરી રહેલ આત્મા સંબંધી દુઃખથી રહિત અને હૃદયમ રહેલ અધમ કામને જીતવામાં અસમર્થ એ આ આપું જગત જ ઉત્તમ સ્થિતિ આગળ ઉપહાસના સ્થાનરૂપ થાય છે, તે જ્ઞાનમય ઉત્તર સ્થિતિનો લાભ વિનાયત્ને શી રીતે મળે ?<sup>૪૩</sup> શન્ય આદિ સુખ તો મનનો એક અંકુર છે અને તે તો શા હિસાબમાં છે ? પરંતુ તત્ત્વ જ્ઞાનથી થતી એક ઉત્તમ વિશ્રાંતિ આગળ ઇન્દ્ર પદ પણ ઘાસના જવું અતિ તુચ્છ છે.<sup>૪૪</sup> અજ્ઞાતરૂપી નિદ્રામાં સૂતેલા અને દશ્ય વિષય ભોગમાં આસક્ત રહેલા અવિવેકી મનુષ્યો જો દશ્યને અતિ આસક્તિથી જુએ છે, તેમ શાંત એવા તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓ દશ્યમાં આસક્તિ બાંધતા નથી. તેઓ તો સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામ રહીને પ્રયોધને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિરતિશ્ય આનંદરૂપ એવા પરમપદને અતિ આસક્તિથી જુએ છે.<sup>૪૫</sup> અતિશય યત્ન કર્યા સિવાય અ કુલંભ ભોક્ષપદ કાંઈ દિવસ પ્રાપ્ત થતું નથી

મોટા અભ્યાસરૂપ વૃક્ષનું પરમપદ એ એક ફળરૂપ છે, એમ તમે સમજો.<sup>૪૬</sup> એટલા માટે જ મેં તમને અભ્યાસની દૃઢતા વિષે વારંવાર કહ્યું છે અને તમારે પણ 'આ અથવડે અને આ અભ્યાસના શ્રમ વડે આપણને શું પ્રયોજન છે' એવી અશ્રદ્ધાવાળી બુદ્ધિ ન રાખવી. કેમકે કોઈ અતિકુશળ બુદ્ધિવાળાને જ અભ્યાસની અપેક્ષા રહેતી નથી. બાકી અવિવેકી બુદ્ધિવાળા પુરુષના હૃદયમાં તો દુર્બોધ આત્મતત્ત્વ આટલું બધું વિસ્તારપૂર્વક કહેતાં પણ સમજી શકાતું નથી.<sup>૪૭</sup> આ શાસ્ત્રનું વારંવાર આવર્તન કરવામાં આવે, ઘણા લાંબા સમય સુધી તેનો આસ્વાદ લેવામાં આવે અથવા તેનું શ્રવણ કરવામાં આવે કે તેની કથા કરવામાં આવે, તો અજ્ઞાની પણ તત્ત્વજ્ઞ બની બચ છે.<sup>૪૮</sup> જો માણસ આ શાસ્ત્રનું એક વાર અવલોકન કરીને, 'આપણે એ બોધ લીધું છે, એમ કહી છોડી દે છે, તે અધમ પુરુષને બીજાં (સામાન્ય) શાસ્ત્રોમાંથી ભસ્મનો. પણ લાભ થતો નથી.<sup>૪૯</sup> આ આખ્યાન ઉત્તમ છે, વેદની પેઠે સદા તેનું અધ્યયન કરવું, વ્યાખ્યાન કરવું અને તેની પૂજા કરવી; કેમકે તે પુરુષાર્થરૂપી ફળને આપનાર છે.<sup>૫૦</sup> જો ફળ આ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ફળ વેદથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળવાથી કર્મ અને જ્ઞાન એ બન્ને પવિત્રતાને પ્રાપ્ત થઈ બચ છે.<sup>૫૧</sup> વળી આ શાસ્ત્ર બહુયાથી વેદાંતનો તર્કપૂર્વક સિદ્ધ થતો સિદ્ધાંત જણાઈ બચ છે; તેમજ આ આખ્યાન શાસ્ત્રદષ્ટિમાં પણ ઉત્તમ ગણાયેલ છે.<sup>૫૨</sup> આ તમને હું દ્યાર્દ્ર-પણાથી કહું છું, માયા વડે કહેતો નથી. તમે પણ આ શાસ્ત્ર વિચારવાથી આ દરયસમૂહને માયારૂપ મિથ્યા સમજશો. માટે આનો વિચાર કરો.<sup>૫૩</sup> આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર વિચારતાં જ જો બોધો નો લાભ થાય છે, તેથી જમ લવણના ચોગ્ય ચોગથી અથાણાં રચિકર થાય છે, તેમ બીજાં શાસ્ત્રો રચિકર થાય છે.<sup>૫૪</sup> આ આખ્યાન અનાર્થ

છે, એમ સમજી તેનો અનાદર કરશો મા. ભોગો-માં જ બુદ્ધિને આસક્ત રાખી તમે આત્મહત્યા કરનારા અને વારંવાર જન્મ લેનારા યશો મા. વળી કૃત્તિત અજ્ઞાની પુરુષો જ પોતાની નજીક રહેલ બહુનવીના જળને છોડીને 'આ આપણા પાપનો કૂંવો છે' એવા ખોટા અભિમાનથી તેનું ખારું જળ પીએ છે. તે પ્રમાણે તમે પણ જન્મપરંપરામાં અજ્ઞાની રહેવા માટે નિરંતર વિરુદ્ધ વિચારવાળા ન થાઓ.<sup>૫૫, ૫૬</sup>

તાતસ્ય કૃપોડ્યમિતિ દુવાળાઃ ક્ષારં જલં કાપુરુષાઃ પિવન્તિ । યથા મવન્તો વિવિચારવન્ત-સ્તથાનિશં મા મવતાજ્ઞતાપ્સ્યૈ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ઈન્દ્રિયજયો-પાયશાસ્ત્રવર્ણન' એ નામનો

સર્ગ ૧૬૩ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૬૪ મો

છવ, જગત અને બ્રહ્મનું એક્ય

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

જીવાણ્વો જગત્યંતથિદાદિત્યાશુમંહલે ।

યત્ર તેજઃચવાસ્તુલ્યાસ્તેનાનવયવાત્મતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ચિદાત્મારૂપી સૂર્યનાં કિરણના સમૂહની અંદર જગતો રહુરી રહ્યાં છે. તેમની અંદર પ્રસિદ્ધરૂપે જણાતા છવરૂપી પર-માણ્વો ચિદાત્મારૂપી સૂર્યના જેવા જ છે, તેથી તેમનું નિરવયવપણું સિદ્ધ થાય છે.<sup>૧</sup> સર્વ ભેદ કરનાર ઉપાધિરૂપ વસ્તુ પરમ બોધની પ્રાપ્તિ થતાં પોતાના બ્રાતિમય સ્વરૂપને છોડી દે છે; અથવા તો સર્વ વાક્યોનો એક બ્રહ્મમાં સમન્વય થઈ જવાથી બીજું ભેદ કરનાર કંઈ છે જ નહિ.<sup>૨</sup> તત્ત્વજ્ઞ પુરુષના વિષયરૂપ એવું બ્રહ્મ સર્વ

\* આ એકસોચોસઠમા સર્ગમાં બ્રહ્મભાવનો આવિ-ભોવ થતાં-છવભાવ અને જગદ્ભાવથી નિરૂપિત થઈ જતાં-છવ, જગત અને બ્રહ્મ એ સર્વના એકરમ-પણા વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

અવસ્થામાં (ભેદ આદિરૂપ) મેલથી રહિત છે અને તેમાં કોઈ દિવસ (દ્વિતરૂપી) કશે પણ મેલ રહ્યો નથી. તત્ત્વને ન સમજનાર અવિવેકી પુરુષોનો જ વિષય હોય તે તો તેઓ જ બાળુ. અને તો 'હું, તમે' ઇત્યાદિ ભેદને બાળતા જ નથી, તેમ જ અવિવેકી પુરુષને તથા તે મેલરૂપ વસ્તુને પણ બાળતા નથી.<sup>૩૪</sup> આ અમુકરૂપ છે, હું અમુકરૂપ છું, અમુક ભૂખ છે અને અમુક સત્ય છે, એવી ભેદ ભરેલી બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞમાં સંભવતી નથી; કેમકે દેવભૂમિરૂપ મેરુપર્વતમાં ઝાંઝવાનું જળ ક્યાં હોય ?<sup>૩૫</sup> જેમ એક જ દ્રવ્યના તાત્ત્વિક નિશ્ચય પર સ્થિર રહેલા પુરુષના ચિત્તની અંદર તેનાથી વિરુદ્ધ એવી ભ્રાંતિઓ પેદા થતી નથી, તેમ જ તત્ત્વના વાસ્તવ નિશ્ચય ઉપર આરૂઢ થઈ રહેલા તત્ત્વજ્ઞની અંદર પણ બીજી ભ્રાંતિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી.<sup>૩૬</sup> આ દશ્ય હતું નહિ, ઉત્પન્ન પણ થયું નથી, હંમણાં વિદ્યમાન પણ નથી અને હવે પછી થશે પણ નહિ; પરંતુ વિવેક વડે જોતાં સદૃશ પ્રજ્ઞ જ વિવતંભાવથી આવે રૂપે રહ્યું છે.<sup>૩૭</sup> ચિદાકાશના વિલાસને જો જગતરૂપ સમજવામાં આવે, તો પોતાના શુદ્ધ પ્રજ્ઞરૂપ આત્મામાં સ્થિર થઈ શકાય છે. તેવી જીવન-મુક્ત દશામાં વિવેકી પુરુષો જગતને જ્ઞાનરૂપ જ સમજે છે, પણ તેને જડરૂપે દેખતા નથી.<sup>૩૮</sup> સ્વપ્નને વિષે અને મનોરાજ્યમાં કલ્પી લીધેલ નગરોને વિષે જેમ સ્વરૂપ ચિદાકાશ વિના બીજું કશું પણ નથી, તેમ જગતરૂપ પ્રતીતિમાં આવતા આ જગતની અંદર પણ ચિદાકાશ વિના બીજું કંઈ નથી. વળી, નિરાકાર એવા જીવોનું રૂપાંતર પણ થતું નથી.<sup>૩૯</sup> પ્રથમ આ કશું પણ ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી અને જો કંઈ ચેતનસત્તાથી ભાસે છે, તે આનાદિ ચિદાકાશરૂપ છે. જ્યાં પ્રથમ ઉપાદાનકારણ, નિમિત્તકારણ કે સહકારી કારણ જોઈ નથી, તેમાંથી આ જગતરૂપ વસ્તુ પોતાની ઉત્પન્ન થાય છે. આમ કહેવું ઠેવું (પાયા

વગરનું) છે ?<sup>૪૦</sup> માટે પ્રથમ આહીં કશું પણ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતું નથી. અવિવેકીઓના અનુભવમાં આવતા પ્રજ્ઞા આદિ પણ વસ્તુતાએ જોતાં નથી; પરંતુ આ ચિદાકાશ જ સ્વયં જ અને આ પ્રપંચ જો બન્ન રૂપે પ્રસરી રહેલ છે. ચિત્સત્તા વડે તે આકાશ જેવું શૂન્ય છે, છતાં આવે રૂપે ભાસી રહ્યું છે.<sup>૪૧</sup>

તસ્માત્સ્વયં ભવતિ નેહ હિ કશ્ચિદાદૌ  
બ્રહ્માદયો જ્ઞાવિદિતા ન ચ નામ સન્તિ । વ્યોમે-  
દમાતત્તમયં સ ઇતઃ સ્વયંભૂરિત્યાદિ ચિદ્ગનમેવ  
ચિતા વિભાતિ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગત્પરમા-  
ત્મનોરૂપપ્રતિપાદન' એ ના-  
મનો સર્ગ ૧૬૪ માં સમાપ્ત

~ સર્ગ ૧૬૫ મો ~

જગતસ્વમનું ઐક્ય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જાગ્રત્સ્વમે સ્વમ એવ જાગ્રત્સ્વમનુગચ્છતિ ।

સ્વમજાગ્રતિ જાગ્રતુ સ્વમતામુપગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-મનોરાજ્ય ક્ષણિક હોવાથી જગતમાં સ્વપ્નના જેવું છે અને તેમાં જો મનોરાજ્યરૂપી સ્વપ્ન જ અજઞ્ઞભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવતી જગત અવસ્થામાં આ પ્રસિદ્ધ જગત સ્વપ્નતાને પ્રાપ્ત થઈ બચે છે.<sup>૧</sup> સ્વપ્ન જગતમાં અનુસ્યૂત છે અને જગત સ્વપ્નમાં અનુસ્યૂત છે. સ્વપ્નરૂપ જગતમાંથી પ્રયુક્ત થયેલો આત્મા પાછો જગતરૂપી સ્વપ્નમાં પ્રવેશ કરે છે.<sup>૨</sup> જગતરૂપ સ્વપ્નમાં રહેલ પુરુષ સ્વપ્ન-વસ્થાને 'સ્વપ્ન' એવા નામથી કહે છે અને સ્વપ્નરૂપ

× આ એકસોપાસઠમા સર્ગમાં પરસ્પર ઉત્પત્તિ થવાથી અને પરસ્પર સંબંધને લીધે સર્વવં ચિન્માત્ર-પણું દટ કરવા માટે, જગત અને સ્વપ્ન જો બન્નેના ઐક્ય વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

અત્યતમાં રહેલ જીવ અત્યતને 'અત્યત' એવા નામથી કહે છે.<sup>૩</sup> સ્વભાવસ્થામાં અનુભવાતી અત્યત અવસ્થા અત્યતના જોવા જ અનુભવ આપવાથી અત્યત જ છે, સ્વપ્ન નથી. હવે મનો રાજ્ય પણ એક અત્યતમાં સ્વપ્નના જેવું છે અને તે પણ સ્વપ્નના જેવું અનુભવમાં આવવાથી એક સ્વપ્ન જ છે; પરંતુ તે કાંઈ દિવસ અત્યત નથી.<sup>૪</sup> નિરંતર અત્યત અવસ્થામાં સ્વપ્ન થોડો કાળ રહેનાર ભાસે છે અને સ્વભાવસ્થામાં નિરંતર અત્યત થોડો કાળ રહેનાર ભાસે છે.<sup>૫</sup> અત્યત અને સ્વપ્ન એ બન્નેનો કાંઈ દિવસ કશે પણ ભેદ નથી અને પરસ્પર એકબીજાનું અનુસૂત પણ રહેલ છે, પણ યુક્તિ વડે એતાં તે સત્ય નથી.<sup>૬</sup> અતિ પ્રકાશરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું અત્યત-રૂપી સ્વપ્ન મરણસમયે અને જ્ઞાનનો ઉદય થવાને સમયે શમી જાય છે. વળી તે સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ બન્નેના અનુભવકાળમાં શૂન્યરૂપ જ રહે છે.<sup>૭</sup> આ જીવનરૂપી સ્વપ્નસમયમાં મરણ પછીના જન્મરૂપી અત્યત દર્શનો અભાવ હોય છે, તેથી તેમાં બીજા જન્મરૂપી અત્યતના કાંઈ પણ પદાર્થો દેખાતા નથી.<sup>૮</sup> શૂન્ય છતાં નાના પ્રકારે થઈ રહેલ એવી જીવિતરૂપી અત્યત અવસ્થા અ્યારે વિદ્યમાન હોય છે, ત્યારે પરલોકરૂપી કાંઈ પણ સ્વપ્ન જોવામાં આવતું નથી.<sup>૯</sup> જન્મ સ્વપ્નની અંદર દેખાતા ત્રણેય લોક ચિદાકાશના માત્ર એક ચમત્કારરૂપ છે, તેમ અત્યત અવસ્થાની અંદર પણ ઠેક સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી અંતઃકરણમાં ભાસી રહેલ આ ત્રણે લોક ચિદાકાશના એક માત્ર ચમત્કારરૂપ જ છે.<sup>૧૦</sup> સ્વપ્ન પ્રાણીઓ અને પંચમહાભૂતો અસત્ય છતાં સત્ય જણાય છે. સ્વપ્નમાં દેખાતી પૃથ્વીની પેઠે અત્યત અવસ્થામાં દેખાતી સૃષ્ટિનું એ કે સાકાર-પણું વિશાળરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તે પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી એતાં તે ખિલકૂલ નથી.<sup>૧૧</sup> સ્વપ્નની અંદર અનેક રૂપે પ્રતીતિમાં આવતાં

છતાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ વસ્તુતાએ એતાં સાવ શૂન્ય જ છે; તે જ પ્રમાણે અત્યત અવસ્થામાં પ્રતીતિમાં આવતું આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૨</sup> તેજમાં રહેલ પ્રકાશની પેઠે ચિદાકાશનો એવો સ્વભાવ જ છે કે, પોતાના સ્વરૂપની અંદર વિશાળ એવા જગતને આકારે તેનો વિવર્ત પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૩</sup> ચિદાકાશનો સ્વાભાવિક ચમત્કાર જ આકાશમાં, ભીંતમાં, પરમાણુમાં, જળમાં અને સ્થળમાં જગતને નામે પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહે છે.<sup>૧૪</sup> જો આ જગતરૂપી પ્રાંતિ અસત્ય છે અને સત્ય વસ્તુની પેઠે તે પ્રતીતિમાં આવવા છતાં આકાશરૂપ જ છે, તો પછી શા માટે તે તરફ આગ્રહ રાખવાનો છે? <sup>૧૫</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! ગ્રહણ કરનાર, ગ્રહણ કરવાનો વિષય અને ગ્રહણ કરવું, એ ત્રણે શૂન્ય જ છે. જગત ( અધિષ્ઠાનસત્તાથી ) સત્ય હો કિંવા ( આરોપિતરૂપે ) અસત્ય હો, પરંતુ તેમાં શો આગ્રહ રાખવાનો હોય? <sup>૧૬</sup> આ જગતની સ્થિતિ આપણને દેખાય છે તે પ્રમાણે હો, કિંવા બીજા પ્રકારે હો, અથવા સાવ ન હો; પરંતુ તેમાં સંશ્ચમ રાખવા જેવું કાંઈ નથી. હવે સર્વનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તમારા સમજવામાં આવી ગયું છે, તો તુરંત જ્ઞાનમાં જ્ઞાનરૂપતાનો શો આગ્રહ રાખવો? હવે વિકલ્પો પણ ઘણા થાય છે, માટે તેથી વિરામ પામવાનું છે.<sup>૧૭</sup>

इत्यमस्त्विदमान्यदस्तु वा मैव भूद्ववतु  
कोऽत्र संश्रमः । कोऽत्र फल्गुनि फले फल्ग्वहो  
बुद्धमेव तदलं विकल्पनैः ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
અકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અત્યતસ્વપ્ન-  
કથોપદેશ' એ નામનો  
સર્ગ ૧૬૫ મો સમાપ્ત



## ઠસર્ગ ૧૬૬ મો\*

ખ્યાતિઓ વિષે વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥ -

સાર્થકેનાત્મશબ્દેન રુચાતિશબ્દેન ચોક્ષિતામ્ ।  
આત્મરુચાતિમિમાં વિદિ શિલાજઠરનિર્ધનામ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સાર્થક એવા 'આત્મ' શબ્દ અને 'ખ્યાતિ' શબ્દ એ બન્નેથી રહિત એવી આ આત્મખ્યાતિ છે, એમ તમે સમજો. તે શિલાના અંદરના ગર્ભ જેવી એકરસ છે.<sup>૧</sup> સૃષ્ટિના આદિકાળથી આરંભી ચિદાકાશજ આવે રૂપે પ્રસરી રહેલ છે. એ ચિદાકાશ પોતાના આત્માની અંદર પોતાના વિવર્તને પ્રસારી દે છે અને તેને તે પોતેજ સૃષ્ટિરૂપ સમજી લે છે.<sup>૨</sup> અહીં નદીઓ વહેતી નથી અને ડૂબવું-તરવું પણ થતું નથી. નિષ્ક્રિય એવું ચિદાકાશજ પોતાના આકાશજના નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં આવે પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૩</sup> ખ્યાતિ શબ્દથી અને ખ્યાતિ:શબ્દના અર્થથી રહિત એવા સ્વયં પ્રકાશ આત્માને (પોતાના આત્મા સૃષ્ટિરૂપ જણાયાથી) વિદ્વેનો આત્મખ્યાતિ શબ્દરૂપ સમજે છે.<sup>૪</sup> આ આત્માજ આ સર્વ જગતરૂપ છે અને તેને વિશે કશી પણ ખ્યાતિ રહી નથી. વળી કોઈ ખ્યાતિએ તેને કોઈ પણ દેશ-કાળમાં પ્રખ્યાત કરેલ નથી, તેથી હજી તેમાં અખ્યાતપદજ ધરી શકે છે. (પરંતુ ભાવરૂપ અર્થને ખતાવનાર 'હિન' પ્રત્યયાંત અખ્યાતિપદ તેમાં ધટતું નથી.)<sup>૫</sup> પુરુષજની અંદર ખ્યાતિ અને અખ્યાતિ એ બન્ને પ્રકારની વાણીની યુક્તિ ખરી નથી; કેમકે એ અદ્વિતીય વસ્તુની અંદર ખ્યાતિ કે અખ્યાતિ કેવી હોય? અખ્યાતિ, અસતખ્યાતિ, અન્યથાખ્યાતિ અને બીજી આત્મખ્યાતિ એ સર્વ

ચિન્માત્રરૂપ પ્રકાશનો ચેતનસત્તા વડે પ્રતીતિમાં આવતો એક ચમત્કારજ છે; તેમજ તેની સત્તા વડેજ તે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૬</sup> ચિદાકાશરૂપી સૂર્યનાં સ્વરૂપ એવાં (અગ્નિના તણખાની પેઠે કદપી લીધેલાં) ચિદ્રભાવરૂપી કિરણો જ્યાં જ્યાં જવે પ્રકારે વિવર્તભાવને પામી બળે છે, ત્યાં ત્યાં તે તેવે પ્રકારે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૭</sup> આત્મખ્યાતિ, અસતખ્યાતિ, અખ્યાતિ અને અન્યથાખ્યાતિ, એ સર્વ આત્માનો વિવર્ત એટલે ચિદાકાશના ચમત્કારરૂપ છે અને તેની વિભૂતિઓ છે.<sup>૮</sup> આત્મખ્યાતિ એવા નામના પદને છોડી દઈ, તેનો જ મૂળ અર્થ છે, જે છેવટે અનાદિ અને અનંત નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મની અંદર પર્યવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ અહીં એકરસરૂપે રહેલ છે.<sup>૯</sup> અને એ મૂળ અર્થ અંતે તો અનાદિ તથા અનંત એવા નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મની અંદર છેવટે લય પામે છે. આ સંપંધમાં કાનને શોભા આપે એવું એક મોઢું આખ્યાન તમે સાંભળો. તે દ્વૈતદષ્ટિનું ખંડન કરનાર અને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યને ઉભસ આપનાર છે. કરોડો યોજનના પ્રમાણની એક મહાનિશાળ નિર્મળ શિક્ષા છે, ચારે બાજુથી શ્યામ એવું આકાશજે ભીંતરૂપ હોય, તો તે તેના જેવી કઠિન, વિશાળ અને નિર્મળ છે.<sup>૧૦, ૧૧</sup> તે શિલાની અંદર કોઈ પણ પ્રકારના સાંધાઓનાં બંધન નથી, તે ધાટી છે, વજના જેવી દઢ કિંવા સ્થિર છે, અત્યંત પુષ્ઠ છે, કઠિન જઠરને ધારણ કરનારી છે અને આકાશના જેવી નિર્મળ છે.<sup>૧૨</sup> અસંખ્ય કદપોના સમૂહ સુધી તે અવિનાશી છે, ઘાટા અંગવાળી છે, મનોહર અવયવ વડે રમણીય છે અને નિર્મળપણથી તે આકાશરૂપજ જ જણાય છે.<sup>૧૩</sup> તેની વિશિષ્ટજાતિ કોઈના જણવામાં આવતી નથી; તેમજ કયા દેશમાં, કયા કાળમાં અને કયે પ્રકારે

\* આ એકસોઠાસક્રમા સર્ગમાં આત્મખ્યાતિ વિષે તથા બીજી ખ્યાતિઓ વિષે અને બહારૂપ નીલ આખ્યાન વિષે, પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક વર્ણન કરાશે.

× વિજ્ઞાતીય વસ્તુથી જુદી પાડનારી જાતિ; જેમકે બ્રહ્મજાતિ, ક્ષત્રિયજાતિ આદિ કે જે તે તે બ્યક્તિને હતર બ્યક્તિથી જુદી પાડવામાં ઉપયોગી થાય છે.

થઈ, તે પણ કદી ઠાઈના બળવામાં નથી.<sup>૧૫</sup> વળી તે દંડ છે, અનંત છે, કઠિન છે, વજના જેવી બળવાન તથા સ્થિર છે અને અવિનાશી છે. પંચમહાભૂતો અને ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓથી રહિત એવા, તેના જઠરની અંદર અનેક પદ્મના સમૂહો, શંખો, ગદાઓ તથા ચક્રો આદિ રેખા-રૂપે અને તેના અંગરૂપે રચાયાં છે.<sup>૧૬, ૧૭</sup> એ શિલાના ગર્ભની અંદર આકાશ, વાયુ, જળ, તેજ અને પૃથ્વી ઇત્યાદિ જગત હતું જ નહિ; પરંતુ તેણે પોતાની રેખાનાં જ એ સર્વ નામો પાડ્યાં હતાં અને દેહોરૂપી રેખાઓની અંદર પોતાની 'જીવ' એવી સંજ્ઞા પાડી હતી.<sup>૧૮</sup>

**રામ યોહ્યા:**—શિલા સ્વાભાવિક રીતે જડ જ હોય છે, તો તેમાં ચૈતન્ય ક્યાંથી હોય? અને જે જડ હોય, તો પછી તે પોતાની રેખાનાં આકાશ, વાયુ આદિ નામો કેમ કહી શકે?<sup>૧૯</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—વિશાળ અને ઉજ્જવળ એવી એ શિલા ચેતન પણ નથી અને જડ પણ નથી. તેની જાતિને કાણુ બળી શકે? અને તે વખતે ત્યાં બીજે કાણુ હોય?<sup>૨૦</sup>

**રામ યોહ્યા:**—શિલાના ગર્ભમાં રહેલી રેખાને કાણુ દેખે છે અને શી રીતે દેખે છે? એ શિલાની અંદર કાણુ એ વિચિત્ર રેખાઓ આવેલી? ક્યારે આવેલી? અને શી રીતે આવેલી? આપ તે મને કહો.<sup>૨૧</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—એ અતિ દૃઢ શિલા ઠાઈથી ભેદી શકાય કે આવેલી શકાય તેવી નથી, તેમજ તેના કાંઈ ભેદનાર કે આવેલનાર પણ નથી. આ સર્વ અપાર અને અનંત દેહવાળી એ શિલાથી વ્યાપ્ત છે.<sup>૨૨</sup> એ શિલાના ગર્ભની અંદર અનંત એવાં વૃક્ષો, પર્વતોના સમૂહો, નગરો અને ગામો અનંત રેખાઓરૂપે રહેલ છે.<sup>૨૩</sup> તેમાં પ્રતિમાની પેઠે દેવતાઓ અને દૈત્યો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મરૂપે તથા સાકાર નિરાકારરૂપે રેખાને આકારે રહેલા છે.<sup>૨૪</sup> તેની અંદર મહાવિશાળ

એવી 'આકાશ' નામની એક મોટી રેખા રહી છે અને તેના મધ્યમાં બીજી સૂર્ય-ચંદ્ર એવા નામને ધારણ કરનારી હપરેખાઓ પણ રહી છે.

**રામ યોહ્યા:**—હે મહારાજ! શિલાના ધાટા ગર્ભની અંદર રહેલી એ રેખાઓને કાણુ દીઠી છે? તે કેવા પ્રકારની છે? અને તે શી રીતે એવામાં આવે? તમે તે મને કહો.<sup>૨૫, ૨૬</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—હે રામચંદ્રજી! શિલાના ગર્ભની અંદર રહેલ એ સર્વ રેખાઓ એવા જ પ્રકારની મેં જોઈ છે. જે તમારી ઇચ્છા થતી હશે, તો તમે પણ સમાધિ વડે તે જોઈ શકશો.

**રામ યોહ્યા:**—એ શિલા તે વજના જેવી દંડ છે અને તેને ભાંગીને તેની અંદર જોઈ શકાય તેમ નથી; છતાં તમે તેની અંદર રહેલ એ રેખાઓ શી રીતે જોઈ?<sup>૨૭</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—હે રામચંદ્રજી! આ હું 'વસિષ્ઠ' નામનો દેહધારી પણ એ શિલાના ગર્ભમાં રહેલ હોવાથી એક રેખારૂપ જ છું; તેથી ત્યાં રહી હું એ સર્વ રેખાઓના સમૂહને નિર્બાધપણે દેખું છું.<sup>૨૮</sup> બાકી બીજા પ્રકારે તે શિલાને ભાંગવાને કાણુ સમર્થ થઈ શકે? હું તો એ શિલાની અંદર જ રહ્યો હોતો, તેથી શિલાની અંદર રહેલા સર્વ રેખાસમૂહને દેખતો હોતો.<sup>૨૯</sup>

**રામ યોહ્યા:**—એ શિલા કઈ? તમે પોતે કાણુ અને ક્યારે રચ્યા છો? આપ મને તે કહો; અને વળી આ શિલાના નામથી તમે શું કહ્યું તથા શું દીધું? તે કહો.<sup>૩૦</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—આ મેં તમને જે શિલાનાં નામથી વચનરચના વડે વર્ણવી બતાવી છે, તે પરમાત્માની મહાસત્તા જ છે; બાકી, કાંઈ બીજી વિશાળ શિલા નથી.<sup>૩૧</sup> પરમાત્માની મહાસત્તા-રૂપ શિલાના છિદ્રરહિત ગર્ભની અંદર આપણે સર્વ એ શિલાના માંસની પેઠે રચ્યા છીએ.<sup>૩૨</sup> આકાશ એ પરમાત્માની મહાસત્તારૂપ શિલાના એક અંગરૂપ છે, એમ તમે સમજો. વાયુ

એ શિલાના અવયવરૂપ છે. ક્રિયા, શબ્દ, વાસના અને કાળની કલ્પના એ પણ તે શિલાના અગરૂપ જ છે.<sup>૩૪</sup> પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર-એ સર્વ તે શિલાના એક અવયવરૂપ કહેવામાં આવે છે.<sup>૩૫</sup> આપણે સર્વ પરમાત્માની મહાસત્તારૂપી એ શિલાના માંસની પેઠે તેની અંદર રહેલા જ છીએ. આપણે વસ્તુતાએ કાંઈ તેનાથી જુદા નથી, પરંતુ આપણે જુદા છીએ એમ ભ્રાંતિ વડે સમજીએ છીએ.<sup>૩૬</sup> આ એક ચિન્માત્રતત્ત્વરૂપી અતિ સોદી ત્રિશાળ શિલા છે, તે વિના એ બીજું કાંઈ હોય તો ક્યાં છે અને શું છે? તે તમે જ કહો.<sup>૩૭</sup> જમ જળ તરંગરૂપે ભાસે છે અને જમ સ્વપ્નની અંદર પોતાનો શુદ્ધ આત્મા જ ઘટ, પટ, ગર્ત (ખાડા) ઇત્યાદિરૂપે દેખાય છે, તેમ જગતમાં પણ શુદ્ધ આત્મા જ ઘટ, પટ, ગર્ત ઇત્યાદિને આકારે જણાય છે.<sup>૩૮</sup> આ સર્વ બ્રહ્મ વડે ભરપૂર છે, ચિન્માત્રતત્ત્વ વડે ઘટપણે વ્યાપ્ત છે, પારમાર્થિક સત્ય તત્ત્વ વડે એકરસ થઈ રહેલ છે અને સર્વ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એકરસ છે, એમ વિવેકીઓ સમજે છે.<sup>૩૯</sup> આ સર્વ પ્રપંચ છિદ્રથી રહિત છે, અનાદિ છે, અનંત છે અને મધ્યભાવથી પણ રહિત એવા મહાયૈતન્યરૂપી શિલાના એક ગર્ભરૂપ છે. વળી તે બ્રહ્મરૂપ આત્માએ પોતે જ પોતાની કલ્પના વડે જગત, સૃષ્ટિ, જીવન, દશ્ય ઇત્યાદિ નામોની ઘટના કલ્પી લીધેલ છે.<sup>૪૦</sup>

एकं महाविति शिलोदमेव सर्वं सौपिर्य-  
वर्जितमपारमनादिमव्ययम् । तेनात्मनैव कलिता  
कलनात्मनेयं सर्गां जगद्भवममित्यपि दृश्यनास्ती

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ખ્યાતિઓ

વિષે વર્ણન' એ નામનો સર્ગ

૧૬૬ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૬૭ મો ~ ~ ~

ચાર ખ્યાતિનો નિષેધ અને  
આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ

• || વસિષ્ઠ ડવાચ ||

આત્મરૂપાતિરસરૂપાતિઃ રૂપાતિરરૂપાતિરન્યથા ।  
શ્વદાર્ધદૃષ્યસ્તજ્ઞં પ્રત્યેતાઃ શ્વશૃંગવત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-આત્મખ્યાતિ, અસત્-  
ખ્યાતિ, ખ્યાતિ, અખ્યાતિ અને અન્યથાખ્યાતિ  
-એ સર્વ શબ્દ તથા અર્થ સંબંધી દૃષ્ટિઓ તત્ત્વજ્ઞ  
પુરુષને સસલાના શિંગડાના જેવી ઠવળ મિથ્યા  
જ ભાસે છે.<sup>૧</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! નિર્વિકલ્પ  
ચિદાકાશની અંદર કાંઈ દિવસ એ કશી પણ  
કલ્પના સંભવતી નથી. અનિર્દેશ્ય આત્મતત્ત્વરૂપે  
રહેલ વિવેકી પુરુષ તો ખ્યાતિ-અખ્યાતિ આદિના  
ભૂજરૂપ એવી ચિત્તની જોડાથી રહિત થઈને  
સદાકાળ શાંત દશામાં જ રહે છે.<sup>૨</sup> આ સર્વ  
આત્મખ્યાતિ આદિ કલ્પનાઓ ચિન્માત્ર તત્ત્વ-  
માંથી જ ઉદય પામે છે અને તે શુદ્ધ ચિન્માત્ર-  
તત્ત્વ અતિશુદ્ધ આકાશરૂપ જ છે. વળી સર્વ  
કલ્પના એ અધિષ્ઠાનયૈતન્યમાં આરોપેલી મારા  
જેનામાં આવે છે.<sup>૩</sup> અદ્વિતીય ચિદાકાશની અંદર  
આ આત્મા છે અને આ ખ્યાતિ છે, એવો  
કલ્પનાનો બ્રમ સંભવતો નથી; મારે એ શબ્દને  
છોડી દઈ, ઠવળ પરમાર્થપરાયણ થઈ રહો.<sup>૪</sup>  
એવા નિશ્ચય પર આવી જતાં ગતિ, સ્થિરતા અને  
ભક્ષણ ઇત્યાદિ ક્રિયા કરનાર જગત પણ સર્વ  
પ્રવૃત્તિથી રહિત એવા આકાશના જેવું નિઃસંકલ્પ,  
સ્વચ્છ અને અવિચ્છિન્ન ભાસે છે.<sup>૫</sup> તે નાના  
પ્રકારના મહાન શબ્દવાણું છે, છતાં શિલાની  
પેઠે મોતને ધારણ કરી રહેલું જણાય છે. નિરં-  
તર તે ગતિમાન છે, છતાં આકાશના જેવું અને

\* આ એકસોસડસક્રમાં સર્ગમાં વિવેકી પુરુષોની  
દૃષ્ટિ વડે વાદીની ચાર પ્રકારની ખ્યાતિનો નિષેધ કરી  
ત્રણે અવસ્થાથી રહિત એવા આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરાશે.

પર્વતના જેવું અતિસ્થિર ભાસે છે. તે નાના પ્રકારના આરંભવાળું છે, છતાં મહાશૂન્ય છે અને નિષ્કલંક છે. પંચભૂતાત્મક છતાં તે આકાશની પેઠે શૂન્ય અને પંચભૂતથી રહિત છે. પદાર્થો વડે તે વ્યાપ્ત છે, છતાં શૂન્ય છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા મોટા નગરના જેવું દેખાતાં છતાં તે સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છે. સંકલ્પનગરની પેઠે આરંભવાળું છતાં તે આરંભથી રહિત છે. આકાશમાત્ર છે, ભ્રાંતિ વડે જ પ્રતીતિમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાં થતા સ્ત્રીસંગના જેવું દેવળ આભાસરૂપ છે. અનુભવમાં આવતાં છતાં તે વ્યર્થ છે. પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતી સ્ત્રીના જેવું દેવળ પ્રતીતિમાત્ર છે અને નાના પ્રકારના અનુભવો અને રચનાઓ વડે યુક્ત છે, છતાં વસ્તુનાં જોતાં તે વસ્તુશૂન્ય છે.<sup>૧૦</sup>

રામ બોલ્યા:-અત્યંતરૂપે અને સ્વપ્નરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું આ દશ્ય સ્મૃતિ વડે જ દેખાય છે, એમ હું માનું છું. વિદ્યમાન ન છતાં દેખાતા પદાર્થોનું સ્મરણ થયું, એજ તેમાં કારણરૂપ જણાય છે.<sup>૧૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જે સર્વ પદાર્થોની સંતાને રૂપે રહેલ છે, ચિદરૂપ છે, અવિનાશી છે અને અપરિમેય છે, તેજ સત્યતત્ત્વ કાકતાલીયની પેઠે પોતાના વિવર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૨</sup> તેજ આ જગત છે, એમ તમે સમજો. સર્વજ જળની અંદર જેમ તરંગો રહ્યા હોય છે, તેમ એજ તત્ત્વ (પોતાના સ્વરૂપભૂત) શાંત પરમાત્માની અંદર આવે રૂપે થઈ રહેલ છે.<sup>૧૩</sup> સર્વના આત્મારૂપ પરમાત્મા ચિદાકાશરૂપ છે, મોક્ષરૂપ છે અને જીવમાત્રરૂપ ઉપાધિથી રહિત છે. તેની અંદર કારણ વિના સ્વાભાવિક રીતેજ આ બધું દશ્ય ભાસે છે અને તે તેના પોતાના સ્વરૂપથી બુદ્ધ નથી.<sup>૧૪</sup> જ્યારે જ્યારે ચિદાત્માની અંદર જેવું જેવું ભાન થાય છે, તેવું તેવું સર્વદા તેને ભાસે છે. જ્યાં કંઈ પણ ભાસતું નથી, ત્યાં કંઈ સમયે

તેની દૃષ્ટિમાં કંઈજ નથી.<sup>૧૫</sup> આત્મા પોતે બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મના વિવર્તરૂપે અનેક આકારે ભાસતા પોતાના સ્વચ્છ સ્વભાવમાં તેણે પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં પડે જ ચેતનપણાથી અમુક બચત છે, અમુક સ્વપ્ન છે, અમુક સુષુપ્તિ છે અને અમુક તૂચ છે, એવી સંજ્ઞાઓ કંદૂપી લીધેલ છે. વળી, તેણે જ બ્રહ્મ, આત્મા ઇત્યાદિ સંજ્ઞાઓ પણ કંદૂપેલ છે.<sup>૧૬</sup> વસ્તુતાએ જોતાં સ્વપ્ન પણ નથી, બચત પણ નથી, સુષુપ્તિ પણ નથી, તુરિય પણ નથી અને તેથી બુદ્ધ બીજું કંઈ પણ નથી; કિંતુ સર્વ પરમ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે.<sup>૧૭</sup> અથવા તો (આત્મા સદા બચત હોવાથી) આ સર્વ સદૈવ બચનરૂપ છે, અથવા તો સંદાકાળ આ સર્વ (ભ્રાંતિમાત્ર હોવાથી) સ્વપ્નરૂપ છે, અથવા તો સર્વ સંદાકાળ અવિદ્યારૂપી આત્મરૂપ વડે આચ્છાદિત હોવાથી સુષુપ્તિરૂપ છે.<sup>૧૮</sup> અથવા તો સંદાકાળ આ સર્વ (આત્મારૂપ હોવાથી) તુરિયરૂપ છે, અથવા તો સર્વદા ત્રણે અવસ્થાની અપરિચ્છિન્ને લીધે તુરિયરૂપ પણ નથી. અમે નિર્વિકલ્પ દશાને લીધે શાંતરૂપને ધારણ કરી રહ્યા છીએ તે આ સર્વ વાતને જણતા નથી.<sup>૧૯</sup> ચિદાકાશરૂપ મહાસાગરના મહાવિશાળ ઉદરની અંદર શૂન્યતારૂપી જળ રહ્યું છે અને તેમાં ફીણના જેવું કિંવા પરપોટાના જેવું આ જગત છે.<sup>૨૦</sup> ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ સ્વપ્નની અંદર દેખાતી વસ્તુ સર્વ હો કિંવા અસત્ય હો, પરંતુ તે વસ્તુ જ્યારે જેવે જેવે પ્રકારે કલ્પનામાં આવે છે, ત્યારે તેવે તેવે પ્રકારે જ તે અનુભવાય છે. તેજ પ્રમાણે બચતનું પણ સમજવું. આ એક ચિદાકાશનો વિવર્ત જ છે અને તે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ભાસે છે. ચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેલ છે. ચિદરૂપ સત્યતત્ત્વ પોતાના ચિદરૂપમાં રહેલ છે અને તે આત્મરૂપે સર્વજ પ્રસરી રહેલ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ચિદાકાશની એક મજ્જા રૂપ છે અને તે સર્વદા આવા



રૂપમાં જ રહેનાર છે. તે ઉદયને કે અસ્તને પ્રાપ્ત થતો નથી અને આ જગત એજ તેના અવયવરૂપ છે. મહાપ્રલય અને સૃષ્ટિ આદિકાળના વિભાગોમાં મહાપ્રલયરૂપરાત્રિઓની અને સૃષ્ટિરૂપી દિવસોની સ્થિતિ છે. તેઓ તે મહાપ્રલયાદિ આપણા દેશ-નખ-આદિની પેઠે પરમાત્માના જ અવયવરૂપ થઈ રહ્યા છે.<sup>૨૨, ૨૫</sup> બ્રહ્મની જગતરૂપે પ્રતીતિ થાય કે ન થાય, એ વાત એક બાબુએ રહી, પરંતુ તેનું ચિદરૂપ કે માયારૂપ એ મહાયૈતન્યનો એક સ્વભાવ છે. તેથી, વાયુનું ચલન જમ વાયુથી જુદું નથી, તેમ તેનાથી જુદું નથી.<sup>૨૬</sup> માટે જગત શું છે? સ્વપ્ન શું છે? સુષુપ્તિ શું છે? તૃપ્ત શું છે? સ્મૃતિ શું છે? અને ઇચ્છા પણ શું છે? આ સર્વ ત્યાગ કરવા યોગ્ય વિચારો તુરં છો.<sup>૨૭</sup> જ્યારે અંદર રહેલું પોતાનું આત્મચૈતન્ય જ બહારના પદાર્થોરૂપે ભાસે છે, ત્યારે પછી દ્વૈત ક્યાં રહ્યું? પદાર્થોની શોભા પણ ક્યાં રહી? અને સ્મૃતિ પણ ક્યાં રહી?<sup>૨૮</sup> જમ સૂર્યનારાયણનો આકાશમાં પ્રસરી રહેલ પ્રકાશ સૂર્યથી જુદો નથી, તેમ જ કાંઈ આ દરજ્જા પોતાને (આત્માને) ભાસે છે, તે એક પોતાનો જ વિવર્ત છે અને ભેદથી રહિત છે તેથી તેને જુદું કહી શકાતું નથી.<sup>૨૯</sup> જો કદાચિત્ બહારના પદાર્થો સંય હોય, તો હજી તેના અનુભવથી થતી સ્મૃતિને સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ કહી શકાય.<sup>૩૦</sup> પરંતુ પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પચ્ચમહાભૂતોરૂપી કારણોના અભાવને લીધે પ્રાણીઓને અત્યંત અસંભવ છે, તેથી આ બહારના કોઈ પદાર્થ જ નથી.<sup>૩૧</sup> અવિવેકીઓને પ્રતીતિમાં આવેનો આ જગત આદિ અને હું (અહંકાર) આદિ પદાર્થ અવિચારદષ્ટિ વડે બેતાં દેખાય છે, પણ વસ્તુતાએ બેતાં જમ સસલાતું શિંગડું નથી, આકાશવૃક્ષ નથી, વંધ્યાપુત્ર નથી અને કાળો ચંદ્રમા નથી, પણ કાંઈ નથી જ.<sup>૩૨, ૩૩</sup> હે રામચંદ્રજી!

આ મોટા આકારવાળું જ જગત બેતામાં આવે છે, તે સર્વ વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ બતાવતું રૂપ નથી, તે તો અખંડિત બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે.<sup>૩૪</sup> હે રામચંદ્રજી! એકરસ એવા ચિદાકાશની જ્ઞાનરૂપ મન્મ નિરંતર રહ્યા છતાં જ્યારે જોવે જોવે પ્રકારે ઉદય પામે છે, ત્યારે તેવે તેવે પ્રકારે ઉપચારથી વ્યવહારની અંદર તેનો ઉદય-અસ્ત-કલ્પી લેવામાં આવે છે.<sup>૩૫</sup> જ્યારે તે આકાશની અંદર પોતાના આભાસને મિથ્યા છતાં પૃથ્વી આદિરૂપે સમજ છે, ત્યારે તે પૃથ્વી આદિ કલ્પનાને ધારણ કરી લે છે.<sup>૩૬</sup> જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એવું મહાયૈતન્ય, કેવળ આકાશરૂપ એવા પોતાના વિવર્તને પૃથ્વી આદિરૂપે વ્યવહાર કરવાથી પૃથ્વી આદિ નામો વડે કહે છે.<sup>૩૭</sup> બાળક જમ આકાશની અંદર પોતાના મનોરાજ્યના નગરને કલ્પી લે છે, તેમ અજ્ઞ નાશી ચિદાકાશ, આકાશના જવા પોતાના રૂપની અંદર 'આ પૃથ્વી છે' એવી કલ્પના ધારણ કરી લે છે.<sup>૩૮</sup> નિર્વિકાર ચિદાકાશ જગતરૂપે ભાન થવું અને જગતરૂપે ભાન ન થવું એ બન્ને વાત એક જ અધિષ્ઠાનમાં કેમ ઘટી શકે? આવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે આકાશ રહેલો પવન જમ ચપળતાને અને સ્થિરતાને બન્નેને ધારણ કરે છે, તેમ સ્વભાવે જ એ પરમેશ્વર પણ સવિકલ્પ ભાવને અને નિર્વિકલ્પ ભાવને ધારણ કરે છે.<sup>૩૯</sup> વાસનાના ઉદય વાં જમ જમ એ ચિદાકાશ સ્ફુરણને ધારણ કરે છે તેમ તેમ આ જગતનો ભાસ થાય છે; બાહ્ય વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર રહેલ છે. આ પૃથ્વી આદિ કશું કોઈ કાળે સત્ય નથી.<sup>૪૦</sup> એ દરજ્જા જવું ભાસતું હોય તેવું ભવે સુખેથી ભાસો. એ પ્રતીતિમાં આવત છતાં પણ ચિદાકાશરૂપ છે, તેથી તેને સત્ય કે અસત્ય કાંઈ કહી શકાતું નથી. પ્રપચનું સ્વરૂપ કાંઈ જ નથી, પરંતુ કાંઈ અનિર્વચનીય છે.<sup>૪૧</sup>

આ જગત આણું છે કે, આણું નથી અને સત્ય છે કે અસત્ય છે, ઇત્યાદિ યથાસ્થિત લોકપ્રચલિત વૃત્તાંતને પ્રાણ પુરુષ જાણી શકે છે; બાકી બીજો મૂખ તેને જાણી શકતો નથી.<sup>૪૨</sup> વિવેકી પુરુષ પોતે જ સર્વના દૃશ્યાકાશમાં આત્મારૂપે રહેલ છે. આથી, તેના વિલાસરૂપે પ્રકટ જણાતી દશ્યની શોભામાંનું આ બાહ્ય બ્રહ્માંડ છે અને આ તેની અંદર રહેલ શરીર છે, એવી ભેદની કલ્પના વડે નામોની રચના કરી છે.<sup>૪૩</sup> એ સર્વ ધટના મહા-ચિત્સત્તાની જ છે. અહીં બાહ્ય શું છે? અંદર શું છે? દશ્ય શું છે અને દશ્યપણું શું છે? સર્વ આવે રૂપે વિદ્યમાન છતાં શાંત પરમ મંગલરૂપ બ્રહ્મભય છે. આમ સમજીને પ્રણવમાં અભેદ-કલ્પના વડે તેનો લય કરી દઈને તમે શાંત થઈ રહો.<sup>૪૪</sup> વાચ્ય અને વાચકની દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના શાસ્ત્રાર્થનો વિચાર થતો નથી. તે વિચાર પણ તેના વિકલ્પવાળા અવયવો સહિત કરાયો હોય તો જ સિદ્ધિ આવે છે. જમ દીવા સિવાય રાત્રિએ અધકારમાં આશુપ (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતું નથી, તેમ તેવા સાંગ વિચાર વિના કશી પણ સિદ્ધિ થતી નથી.<sup>૪૫</sup> માટે અંદર થયા કરતી અનેક વિકલ્પોના સમુદોથી ભરપૂર એવી સંકલ્પની કલ્પનાને યથાર્થ વિચારથી નિર્મળ થયેલી ઉત્તમ બુદ્ધિથી દૂર કરો તથા સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ અને મહાપુરુષાર્થરૂપ એવા અદ્વિતીય આત્મામાં મનને નિષ્ઠાવાળું રાખો, તેમજ આ સંસારમાંથી જોડીને એકનિષ્ઠાથી ઉત્તમ મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાઓ.<sup>૪૬</sup>

તસ્માદપાસ્ય પરયામલયા ધિયાન્તઃ સંકલ્પકલ્પનમનલ્પવિકલ્પજાલમ્ । કૃત્વા મનઃ સકલશાસ્ત્રમહાર્થનિષ્ઠમુઢ્ડીય ગચ્છ પદમુચ્ચમ-મેકનિષ્ઠઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જાતસ્વમશુભુ-ત્યભાવપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૧૬૭ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૬૮ મો

સૃષ્ટિનો અધ્યાશય અને તેનો નિષેધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અબુદ્ધિર્વર્વમેવાગો યથા શાસ્ત્રાવિચિત્રતામ્ । કરોત્યેવમજ્ઞચિત્રાઃ સર્ગાભાસઃ સ્વ એવ ચમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-વૃક્ષ જમ 'હું આ પ્રમાણે શાખાઓની વિચિત્રતા કરીશ' એવી બુદ્ધિ પ્રથમ બાંધ્યા વિના જ સ્વાભાવિક રીતે શાખાઓની વિચિત્રતાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એવા પરમાત્મા આકાશના જેવા વિસ્તીર્ણ એવા પોતાના આત્માની અંદર શૂન્ય છતાં વિચિત્ર એવા પ્રપંચના અધ્યાસને સ્વાભાવિક રીતે જ કલ્પી લે છે.<sup>૧</sup> જમ મહાસાગર પ્રથમ બુદ્ધિમાં કશી કલ્પના કર્યા સિવાય સ્વાભાવિક રીતે જ આવર્ત આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સર્વેશ્વર ચિદાકાશરૂપ પરમાત્મા પ્રથમ કશી કલ્પના કર્યા સિવાય પોતાના આકાશ જેવા વિશાળ સ્વરૂપની અંદર જગત સખંધી સર્વ આભાસને સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૨</sup> પછી તે પોતે જ જગતને આકારે દેખાતા પોતાના વિલાસોની જ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની સજ્જાઓને કલ્પી લે છે.<sup>૩</sup> ચિદાકાશમાંથી બુદ્ધિ આદિની સિદ્ધિ થતાં સુધીનો જ આરંભ છે, તે સમુદ્રમાંથી પેદા થતા તરંગોની પેઠે અબુદ્ધિપૂર્વક પોતાની મેળે જ થાય છે. પછી, બુદ્ધિની સિદ્ધિ થયા બાદ જ કોઈ આરંભ સંકલ્પ વડે કલ્પવામાં આવે છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક થાય છે.<sup>૪</sup> સમુદ્રમાંથી જમ ચક્રીઓ, જલધિન્દ્રિઓ, તરંગો અને મોટી લહેરો ઉત્પન્ન થતી રહે છે, તેમ ચિન્માતૃતત્ત્વમાંથી મન-બુદ્ધિ આદિની

૪૨. આ એકસોઅડસઠમા સર્ગમાં અબુદ્ધિપૂર્વક સ્વાભાવિક એવા સૃષ્ટિનો અધ્યાશય વર્ણવવામાં તે ચિદરૂપ હોવાથી અને ચિદાકાશના અવિ-લોધે છેવટ તેનો અપવાદ (નિષેધ) કરવા

ઉત્પત્તિ થાય છે.<sup>૪</sup> જમ દેખાવામાન એવું ભીંત-  
માં ચિત્ર રૂપે આલેખેલું જગત કેવળ ભીંતરૂપ  
છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર આભાસરૂપે દેખાતું  
આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૫</sup> જમ પ્રથમ  
દષ્ટાંત રૂપે વર્ણવેલા વૃક્ષ-સમુદ્ર આદિમાં  
અબુદ્ધિપૂર્વક (સ્વાભાવિક રીતે) પોતાની મેળે જ  
પ્રવૃત્ત થયેલ એવો શાખા-તરંગ આદિના આરંભ  
કાંઈ ઈશ્વરી ચોક્કસ નિયમને લીધે સમાન  
રચનાવાળો થાય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર  
સૃષ્ટિને આકારે પ્રતીતિમાં આવતો આરંભ પણ  
અબુદ્ધિપૂર્વક છતાં કાંઈ ઈશ્વરી ચોક્કસ નિયમ-  
ને લીધે સમાન રચનાવાળો હોય છે.<sup>૬</sup> જમ  
વૃક્ષમાં રહેલ ગુચ્છ આદિનાં નામોને કાંઈ બીજે  
કલ્પી લે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપી વૃક્ષનાં પુષ્પ  
આદિની પેઠે થઈ રહેલી પૃથ્વી આદિનાં નામોની  
કલ્પના પણ હિરણ્યગર્ભ આદિ કલ્પી લે છે.<sup>૭</sup>  
જમ મહાવિસ્તીર્ણ વૃક્ષના પુષ્પ-પત્ર આદિ  
અવયવો વૃક્ષથી જુદા નથી, તેમ આ દૃશ્ય પણ  
ચિદાકાશરૂપ પરમાત્માથી જુદું નથી.<sup>૮</sup> જમ  
વૃક્ષના અવયવોને વિષે કાંઈ બીજે જુદા જુદા  
પ્રકારની સંજ્ઞાઓ કલ્પે છે, તેમ ચિદાકાશ પોતા-  
ના આત્માની અંદર સર્વ પદાર્થોનાં જુદાં જુદાં  
નામોને કલ્પી લે છે. તે સર્વ પદાર્થો ચિદાકાશ-  
રૂપ છે, છતાં પોતે બધે તેનાથી જુદા હોય તેમ  
બ્યક્તિય જોવા બની જઈને તેમને કલ્પી કાઢે  
છે.<sup>૯</sup> બાણી, તત્ત્વદષ્ટિથી જેઈએ તો સૃષ્ટિએ  
ચિદાકાશરૂપી વૃક્ષના પલ્લવના જેવા છે અને  
તે ચિદરૂપ હોવાથી આવે સ્વરૂપે બિલકુલ  
નથી જ. એ ચિદાકાશ પોતે જ સ્વમીની પેઠે બધે  
કાર્ય-કારણરૂપ થઈ રહેલ હોય તેમ જાણે છે.<sup>૧૦</sup>  
જે કદાચિત્ સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ નથી જ, તો બાણી  
ચિદાત્માને પરલોકમાં જ અનુભવમાં આવે છે,  
તે પણ વ્યર્થ છે એમ સિદ્ધ થાય, અને તે વાત  
યુક્તિયુક્ત નથી, એમ જો તમારા તરફથી આક્ષેપ  
કરવામાં આવતો હોય, તો તેના સમાધાનમાં

એટલું જ દે, સ્વપ્ન આદિમાં તથા રજ્જુ, સર્પ,  
મુગટળા ઇત્યાદિના અનુભવમાં વ્યર્થ પણાનો  
કાણ નિષેધ કરી શકે તેમ છે? જમ એ વ્યર્થ  
છતાં અનુભવમાં આવે છે, તેમ એહિક-પાર-  
લૌકિક સર્વ વ્યર્થ (મિથ્યા) છતાં આભાસ રૂપે  
અનુભવમાં આવે છે.<sup>૧૧</sup> જમ આકારવાળા વૃક્ષ-  
ની અંદર આ સર્વ પત્ર-પુષ્પ આદિની રચના  
કલ્પાય છે, તેમ જ નિરાકાર (આકાશમાત્ર)  
એવા ચિદાકાશમાં આ સર્વ દૃશ્યની રચના  
કલ્પવામાં આવી છે.<sup>૧૨</sup> જમ પુષ્પમાં ગંધ આદિ  
રહેલ છે, આકાશમાં શૂન્યતા આદિ રહેલ છે  
અને વાયુમાં ચલનશક્તિ આદિ રહેલ છે, તેમ  
પરમાત્માની અંદર બુદ્ધિ આદિ રહેલ છે.<sup>૧૩</sup>  
જમ પુષ્પમાં ગંધ આદિ રહેલ છે, આકાશમાં  
શૂન્યતા ઇત્યાદિ રહેલ છે અને વાયુમાં ચલન-  
શક્તિ આદિ રહેલ છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર  
આ પૃથ્વી આદિની સૃષ્ટિઓ રહેલી છે.<sup>૧૪</sup> જમ  
આકાશનું શૂન્યપણું, પવનની ચલનશક્તિ અને  
પુષ્પનો ગંધ પૃથ્વરૂપે અનુભવમાં આવતાં છતાં  
પણ તેનાથી ભિન્ન નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર  
આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ પૃથ્વરૂપે અનુભવમાં આવે  
છે, છતાં શૂન્યરૂપ હોવાથી તેનાથી ભિન્ન નથી.<sup>૧૫</sup>  
જમ આકાશથી શૂન્યતા જુદી નથી, જમ જળથી  
દ્રવપણું જુદું નથી, જમ પુષ્પથી ગંધ જુદો  
નથી, જમ પવનથી તેની ચલનશક્તિ જુદી નથી,  
જમ અગ્નિથી ઉષ્ણપણું જુદું નથી અને જમ  
હિમથી તેનું શીતળપણું જુદું નથી, તેમ ચિદા-  
કાશરૂપ આત્મસ્વરૂપ સ્વચ્છ ઈશ્વરથી જગત જુદું  
નથી.<sup>૧૬</sup> સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિદાકાશની  
અંદર અને સ્વપ્નમાં હૃદયની અંદર જે કાંઈ  
દેખાય છે, તે વિનાશકારણે ખડું થઈ બળ્ય છે.  
તેને ચિદાકાશથી જુદું કેમ કહી શકાય? <sup>૧૭</sup> આ  
બાબતમાં નિરંતર જોવામાં આવતું એવું સ્વપ્ન  
જ દષ્ટાંતરૂપ છે. તમે વિચાર કરો અને કહો કે,  
તેમાં ચિન્માત્રતત્ત્વ સિવાય બીજું શું સારરૂપ

છે.<sup>૨૦</sup> એ સ્વપ્ન બુદ્ધિના સંસ્કારો વડે દંશ્ય છે, તેથી સ્મૃતિરૂપ જ છે, એવી શંકા સંભવતી નથી. કેમકે સ્વપ્ન તો અમુકરૂપે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને સ્મૃતિ તો અતીત વિષયનું જ્ઞાન કરાવવાને લીધે પરોક્ષ-બોધક છે. તો તે બન્નેની એકતા કેમ ઘટી શકે? તે તમે જ કહો.<sup>૨૧</sup> જો બ્યાધ વગેરે પ્રથમ અરણ્ય ઇત્યાદિમાં જોવામાં આવેલ હોય છે, તે સ્વપ્ન સંબધી સ્મૃતિકાળમાં, સ્વપ્નપ્રદેશમાં, નિદ્રાના યોગથી નજીક આવી જાય છે અને અમુક પ્રલક્ષ રૂપે અનુભવમાં આવે છે, એમ પણ સંભવતું નથી. કેમકે, જો એમ થતું હોય, તો પછી તે સમયે અરણ્યમાં બીજાઓને તેનો અનુભવ થવો ન જોઈએ. કારણ કે એક જ વસ્તુની બે પ્રકારે સ્થિતિ શી રીતે થઈ શકે?<sup>૨૨</sup> સમુદ્રમાં થતા આવવોની પેઠે આ જગત કાકતાલીય ન્યાયથી ચિદાકાશની અંદર ભાસે છે અને પછી તેમાં જાત્રત તથા સ્વપ્ન આદિની કલ્પના કરવામાં આવે છે.<sup>૨૩</sup> જમ સમુદ્રમાં પોતાની મેળે જ તરંગ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રથમ પરમાત્માની અંદર પોતાની મેળે જ આ સુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ પછી તેની આકાર-રચના તથા સ્થિતિ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૨૪</sup> આ દશ્ય ઉત્પન્ન થયું છે, છતાં તેની ઉત્પત્તિ કારણ વિના જ છે; એટલે તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી. આમ, તે જો ઉત્પન્ન જ નથી થયું, તો પછી તે પોતાનો સમાન સ્થિતિમાં જ રહ્યું છે તથા સર્વના આદિકારણરૂપ બ્રહ્મનો જ એક વિવૃત્ત છે.<sup>૨૫</sup> જમ રત્ન આદિ તેજસ્વી પદાર્થોની કાન્તિ પોતાની મેળે જ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્મસત્તા જ જગતની દિદિને વેધે સ્ફુરે છે.<sup>૨૬</sup> પ્રથમ આ જગત હરકાઈ પ્રકારે અતિર્વચનીય માયાના કારણને યોગે ખડું થઈ જાય છે અને ત્યાર પછી સમુદ્રમાં પડ્યા કરતી ચકરીઓની પેઠે તે પોતાના આત્માની અંદર કાઈ ચોક્કસ નિયમને ધારણ કરી લે છે.<sup>૨૭</sup>

ચિદાકાશની અંદર આ જગતો સ્વપ્નસમૂહની પેઠે દેખવામાં આવે છે, તે વસ્તુતાએ ચિદરૂપ જ છે. તે કારણ વિના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને પાછાં કારણ વિના જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. વસ્તુતાએ જોતાં તે સાવ અત્યંત મિથ્યા છે. પ્રતીતિ થયા બાદ તે સર્વ અન્યોન્ય એકબીજાના કારણભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જગતોના ઈશ્વરાદિક સર્વ પદાર્થો પણ માયાના યોગથી પ્રતીત થવાથી વસ્તુતાએ જોતાં છે જ નહિ.<sup>૨૮, ૨૯</sup> આ જગત વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં ઉત્પન્ન થાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને અત્યંત શૂન્યતાથી નાશ-ને પામે છે.<sup>૩૦</sup> વળી આ જગત અવિદ્યમાન છતાં સત્યના જીવું ભાસે છે. આ બાબતમાં સ્વપ્નરૂપ દર્શાવે સર્વના અનુભવમાં આવે એવું છે; છતાં જ માણસ તેનો નિષેધ કરે છે, તે કાઈ ઘેટાનો ચારનાર રખારી જવો મહાં મૂખ છે. એ રખારી કાઈ બહાર આવી તેનાં ઘેટાને ઉપાડી જાય છે તેને જીવે છે, છતાં તેને હાંકતો નથી!<sup>૩૧</sup> આ દશ્ય અસત્ય છતાં જોવામાં આવે છે, બ્રાંતિમાત્ર છે, કેવળ કુન્નિમ છે અને તે એક ચિદાકાશનો ચમત્કાર જ છે. વિવેકીની દિદિમાં તો તે અનાદિ સિદ્ધ સત્ય બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ જ જણાય છે, જગતરૂપે જણાતું નથી.<sup>૩૨</sup> જ કાઈ સુદ્ધિ-પ્રવચ આદિ બ્રાંતિ દેખાય છે, તે એક ઘણા લાંબા સમયથી રૂઢ થઈ રહેલા સંકલ્પ જ છે. સર્વને પોતાના આત્માના વિલાસરૂપ સમજવું તે જ્ઞાન છે અને સર્વને બ્રાંતિને આકારે જોવું તે અજ્ઞાન છે.<sup>૩૩</sup> જમ દશ્યથી રહિત આત્માની અંદર સુપ્રસિદ્ધ પછી સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે, તેમ માયાની ઉપાધિથી યુક્ત એવું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કારણ વિના પણ તરત દશ્યરૂપ થઈ જઈ પ્રતીતિમાં આવે છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ જ છે. ત્યાર પછી તે બ્રહ્મસ્વરૂપ કાર્ય-કારણભાવ આદિ ને ધારણ કરે છે. જમ સમુદ્રની પોતાની મેળે જ આવત આદિ થતા ને

તેમ આ ચિદાત્માના સ્વરૂપને આધારે જ રહેલું આ દૃશ્ય, કાકતાલીયની પેઠે ચિદાકાશની અંદર ચેતનસત્તાના બળથી દેખાય છે.<sup>૩૫</sup> ચિદધાતુ આના જ સ્વભાવવાળો છે. તે કવળ આકાશરૂપ હોવા છતાં આવે જગતને રૂપે સ્ફુરે છે અને પોતાના ચિદરૂપને છોડતો નથી.<sup>૩૬</sup> ચિદરૂપ છતાં દૃશ્યરૂપે થઈ રહેલા ચિદાત્માએ પછી પોતાના આત્માની અંદર સ્મૃતિ આદિની, પૃથ્વી આદિની, અને બુદ્ધિ આદિની કલ્પનારૂપ સંજ્ઞાઓ કલ્પી લીધી છે.<sup>૩૭</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આપના કહેવા પ્રમાણે જગત તાત્કાલિક કલ્પનામાત્ર છે. તો અનુભવને લીધે બુદ્ધિમાં ચોટી રહેલા સંસ્કારોથી જ પ્રથમ અનુભવાયેલ પદાર્થની સ્મૃતિ થવાનો નિયમ કેમ દેખાય છે? સ્મૃતિને અનુભવપૂર્વક ન માનવામાં આવે, તો આ વિષયમાં શંકા રહે છે. એટલા માટે તેનું શું સમાધાન છે? તે આપ કહો.<sup>૩૮</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! સિંહ જમ હાથીને ભેદી નાખે છે, તેમ હું આ તમારા પ્રશ્નને ભેદી નાખું છું. સૂર્ય જમ પ્રકાશની સ્થાપના કરે છે, તેમ હું અભેદની (ભેદરહિત આત્મતત્ત્વની) સ્થાપના કરું છું, તે તમે સાંભળો. વનને વિશે વૃક્ષની અંદર જમ અનેક પ્રતિભાઓ કાતર્યા વિના નિગૂઢ રહેલ હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર આ જગતરૂપ દૃશ્ય પણ રહેલ છે. કદાચિત્ કોઈ સુતાર વૃક્ષમાંથી પૂતળીને રચી શકે છે, પરંતુ અદ્વિતીય એવા ચિદાકાશરૂપ સ્વભમાંથી કાણ આ જગતરૂપ પ્રતિભાને રચે? સ્વભ જડ છે, તેથી તેને ધડ્યા સિવાય તેમાં પ્રતિભાની સ્ફુટતા બનાવી શકાતી નથી. પણ ચિદાકાશની અંદર ચેતનપણાને લીધે અતર્ગત રહેલ આ સૃષ્ટિ આત્માની અંદર જ સંપૂર્ણપણે વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે.<sup>૩૯-૪૨</sup> ચિન્માત્ર સત્તાથી ભાસતી આ સૃષ્ટિ અવિદ્યમાન

જ છે અને શૂન્ય છે. તે ચિદાકાશરૂપ છે અને તેણે પોતાના ચિન્માત્ર સ્વરૂપને ત્યજ્યું નથી. તે પોતાના અધિષ્ઠાનસત્તારૂપી સ્વપ્નની અંદર જ રહેલ છે.<sup>૪૩</sup> ચિદરૂપ આત્મા સૃષ્ટિના આરંભ-કાળમાં કલ્પનાને ધારણ કરી લઈ સ્વભાવથી જ સૃષ્ટિ આદિને કલ્પી લે છે. જમ આત્મા સ્વપ્નની અંદર આજ ઉદય પામેલી કલ્પનાને દ્વદ્યની અંદર ખડી કરી દે છે, તેમ પરમ આકાશરૂપ ચિદાત્મા પોતાના આકાશરૂપ દ્વદ્યની અંદર પોતા વડે જ સૃષ્ટિઓરૂપી અનેક પૂતળીઓને કલ્પી લે છે અને તે સૃષ્ટિઓ અધિષ્ઠાનસત્તાની અંદર અભેદરૂપે રહેલ છે.<sup>૪૪-૪૫</sup> અમુક બ્રહ્મકળા સત્તાસામાન્યરૂપ અને જગતના બીજરૂપ કહેલાય છે. તે બ્રહ્મકળાને વિષે અમુક ચિન્માત્રતત્ત્વ છે, અમુક પ્રતિબિંબચેતન્ય છે, અમુક જીવ છે, અમુક અહંકાર છે, આ બુદ્ધિ છે, આ ચિત્ત છે, આ કાળ છે, આ આકાશ છે, આ અમુક હું છું, આ ક્રિયા છે, આ પચતન્માત્ર છે, આ ધન્વિદ્યોનો સમૂહ છે, આ પુર્યષ્ઠક લિંગશરીર કહેવાયેલું છે, આ જગતની અંદર અમુક આતિવાહિક દેહ છે, અમુક આધિભૌતિક દેહ છે, હું બ્રહ્મા છું, હું શંકર છું, હું ઉપેન્દ્ર છું, હું સૂર્ય છું, આ બાહ્ય છે, આ અંદર છે, આ સૃષ્ટિ છે અને આ જગત છે; ઇત્યાદિ અનેક કલ્પનાઓનો સમૂહ અતિ નિર્મળ એવા ચિદાકાશરૂપ જ છે. તો પછી આ સર્વ જડ પદાર્થોના સમૂહો ક્યાં રહ્યા? અને સ્મૃતિ પણ ક્યાં રહી? વૃળી દ્વૈત-અદ્વૈત પણ ક્યાં રહ્યું? <sup>૪૬-૫૦</sup> આમ આ જગતનો વિસ્તારવાળો અડકારણ વિના જ સૃષ્ટિના આરંભ-કાળમાં સ્વપ્નતી પેઠે ચિદાકાશની અંદર ભાસે છે. તે ચિદાકાશમાં ચિદાકાશરૂપે જ રહેલ છે, છતાં કેમ બળે વિકારી હોય તેમ દેખાય છે.<sup>૫૧</sup> ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ વિવર્તરૂપે આવે પ્રકારે થઈ રહ્યા હોય તેમ છે. ચિદરૂપ પરમાકાશની અંદર જ ચિન્મય તત્ત્વ રહેલ છે,

તે પોતાના સ્વરૂપને પોતાની કલ્પના અનુસાર  
આ જગતને આકારે સમજે છે. આવો બોધ થાય  
તો પછી જગત ક્યાં રહે ?<sup>૧૨</sup> સ્મૃતિ પણ ક્યાં  
રહી ? સ્વપ્ન પણ ક્યાં રહ્યું ? કાળ પણ ક્યાં રહ્યો  
અને અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ પણ ક્યાં રહી ?  
આ સર્વ ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે. અને  
તે આકાશની અંદર રહેલ શૂન્યતાની પેઠે શાંતરૂપે  
રહ્યા છતાં આવે સ્ફુટરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.  
ચિદેકરસ પરમાત્માની અંદર જે અતર્ગત સત્તા  
રહી છે, તે જ બહાર દરખે રૂપે દેખાય છે.  
બાહ્ય વસ્તુતાએ જોતાં સહ્ય તત્ત્વ વિના બહાર  
દે અંદર કશું જ નથી.<sup>૧૩,૧૪</sup> દે અધ્વાદીઓ !  
નિરવચન, શાંત અને અવલપ્ત એવા પરબ્રહ્મમાંથી  
કારણ વિના જ જગત શી-રીતે ઉત્પન્ન થાય ?  
અને કૃદસ્થ સાક્ષીચૈતન્ય વિકારી શી રીતે  
થાય ?<sup>૧૫</sup> માટે જેવું પરબ્રહ્મ છે, તેવું જ આ  
દશ્ય પણ પરબ્રહ્મરૂપ છે. જે ચિદાકાશ સ્વપ્નની  
અંદર હોય છે, તે સ્વપ્નનગરરૂપ છે.<sup>૧૬</sup> આ કશું  
દશ્ય કાંઈ દેશ-કાળમાં કાંઈ પણ નથી જ. જળ  
પડે ભરપૂર એવા સમુદ્રમાં ધૂળ ક્યાં રહે ? તેમજ  
પરમ નિર્વિકાર ચિદાકાશમાં દશ્ય ક્યાં રહે ?<sup>૧૭</sup>  
આ જે કાંઈ ભાસે છે, તે જડપ્રપંચથી રહિત  
ચિન્માત્રરૂપ છે. ચિદ્રૂપ તત્ત્વ અન્યથાભાવને  
પામ્યા વિના પોતાના સ્વરૂપમાં સદા શાંતરૂપે  
આ પ્રમાણે રહેલ છે.<sup>૧૮</sup> પૂણું એવા પરબ્રહ્મમાં  
થી આ જગત પૂણુંરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે  
ખડું થયું નથી, છતાં ખડું થયેલું હોય તેવું  
જણાય છે. તે પ્રકાશરૂપ છે અને પરમાત્માનો જ  
એક વિલાસ છે.<sup>૧૯</sup> જે આત્મતત્ત્વ અને પોતાને  
અનુભવમાં આવે છે, તેને આ પ્રમાણે હું સ્પષ્ટ  
રીતે ઉચ્ચ સ્વરથી ઉપદેશરૂપે કહું છું. તો પણ  
અરેરે ! મંદ અધિકારી વર્ગના ચિત્તમાંથી મૂઢતા  
દૂર થતી નથી અને તે સ્વપ્નના જેવા જગતના  
સ્વરૂપને વિશે આ જામત સત્ય છે એવી પ્રતીતિને  
અધાપિ સુધી ઊડતી નથી. મોહનું કંઈ પ્રાપ્ત્ય

છે કે, બાણનાર નિવંદી અધિકારી પણ તેને તરત  
મૂઠી શકેના નથી !<sup>૨૦</sup>

इत्थं मयि प्रकथयत्यनुभूयमान मप्युच-  
कैर्वत जनस्य विमूढतांता । स्वप्ने जगद्वपुषि  
जाग्रदिति प्रतीतिं नाद्यापि यन्त्यजति नाम  
विद्वन्नापि द्राक् ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શાલર્વાજિકોપદેશ'  
એ નામનો સર્ગ ૧૬૮ મો સમાપ્ત

## ~ સર્ગ ૧૬૯ મો ~

જીવન-મુક્તનાં લક્ષણો અને તત્ત્વજ્ઞની  
નિર્વિકાર દશા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

न सुखाय सुखं यस्य दुःखं दुःखाय यस्य नो ।  
अंतर्मुखमतेर्नित्यं स मुक्त इति कथ्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-બુદ્ધિ અંતર્મુખ (પ્રત્યક્ષ  
ચૈતન્યમાં આસક્ત) હોવાથી જને સુખના સાધ-  
નરૂપ વિષયસમૂહ સુખ આપતાં નથી અને જને  
દુઃખનાં સાધનો દુઃખ આપી શકતાં નથી, તે  
મુક્ત કહેવાય છે.<sup>૧</sup> જેમ અવિવેકી પુરુષોની બુદ્ધિ  
વિશાળ ભોગોમાં આસક્ત થઈ જઈ તેમાંથી ખસતી  
નથી, તેમ જેની બુદ્ધિ ચિદાકાશમાં અચળ સ્થિતિ  
રાખી તેમાંથી વ્યુત્થિત થતી નથી, તે મુક્ત  
કહેવાય છે.<sup>૨</sup> જેનું ચિત્ત ચિન્માત્ર આત્માને  
વિષે વિશ્રાંત થવાથી તેમાંથી ચ ચલ થતું નથી,  
પણ તેમાં જ પ્રીતિ બાંધી સ્થિર થઈને રહે, તે  
જીવન-મુક્ત કહેવાય છે.<sup>૩</sup> જેનું ચિત્ત પરમાત્મામાં  
વિશ્રાંત થઈ જઈ પાછું ફરી વાર દરચમાં આસક્ત  
થતું નથી, તે જીવન-મુક્ત કહેવાય છે.<sup>૪</sup>

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ ! જને સુખનાં

\* આ એકમાત્રાજોનેરમા સર્ગમાં વિશ્રાંત  
ચિત્તવાળા જીવન-મુક્ત પુરુષના અનેક લક્ષણો કહેવામાં  
આવશે અને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની સદા સુખમિત્તા જેની  
નિર્વિકાર દશા વર્ણવવામાં આવશે.

સાધનો સુખ ન ઉત્પન્ન કરે અને દુઃખનાં સાધનો દુઃખ ન ઉત્પન્ન, તે મનુષ્યને હું અચેતન અને બડ માનું છું.<sup>૧૫</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એક ચિદાકાશમાં જ'માન નિષ્ઠા રાખવાથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ જ્ઞાનમય થઈ જાય છે અને તેથી જે પ્રયત્ન વિના સુખ-દુઃખ ને જાણતો નથી, તે વિશ્રાંત (આત્મામાં વિશ્રાંતિ પામેલ) કહેવાય છે.<sup>૧૬</sup> સર્વ પદાર્થોમાં વિવેકને ક્ષીણે જના સર્વ સંદેહો વાસ્તવિક રીતે ક્ષીણ થઈ ગયા હોય છે, તે પરમપદમાં વિશ્રાંત હોય છે.<sup>૧૭</sup> વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં જેનું ચિત્ત કોઈ પણ દેશ-કાળમાં કોઈ પણ વસ્તુની અંદર રાગવાળું થતું નથી, તે અંદર રહેલ આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંત કહેવાય છે.<sup>૧૮</sup> જેના સર્વ ઉત્તમ આરંભો કામ અને સંકલ્પથી રહિત હોય છે અને જે યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર કર્યો જાય છે, તે વિશ્રાંત કહેવાય છે.<sup>૧૯</sup> વિશ્રામ અને અવલંબ એ બન્નેથી રહિત એવા અતિ લાંબા સંસારમાર્ગમાં જે ચિન્માત્રદષ્ટિ વડે આત્મામાં વિશ્રાંતિને પામે છે, તે સર્વ સ્થાનનો વિજય કરે છે.<sup>૨૦</sup> ઘણા લાંબા સમય સુધી વિષયોમાં દોડીને જ્યાં છેવટે વિશ્રાંતિને પામે છે, તેઓ વ્યવહારપરાયણ હોવા છતાં જાણે સુષુપ્તિ ને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય તેવા નિર્વિકાર દેખાય છે.<sup>૨૧</sup> તેઓ દ્રશ્ય અને દશ્ય એ બન્નેથી રહિત એવા પોતાના હૃદયોમાં શુદ્ધ ચિદ્રૂપ સૂર્ય-નારાયણને રૂપે ઉદય પામેલા જણાય છે અને તેઓ આ સંસારની વિચિત્ર સ્થિતિમાં આસક્ત રહેતા નથી.<sup>૨૨</sup> એ ઉત્તમ પુરુષો સદેહ છતાં તથા વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં જાણે સુષુપ્તિમાં રહ્યા હોય તેવા દેખાય છે અને જાણે વિદેહ હોય તેવા જણાય છે. તેઓ બડ જવા ભાસે છે, પણ બડ હોતા નથી.<sup>૨૩</sup> જેઓ અહીં જાણે શય્યામાં સૂઈ રહ્યા હોય તેવા જણાઈ સ્વપ્નનગરમાં (સ્વપ્નની દેર) સ્થિર રહ્યા હોય છે, તેઓ સૂતેલા કહે છે; છતાં તેઓ નિદ્રાને પરવશ હોતા નથી,

તેથી બડ કહેવાતા નથી.<sup>૨૪</sup> તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ ઘણા લાંબા પંથ કરીને થાકી ગયો હોય, તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જઈ શ્રમરહિત બન્યો હોય અને સુખનો તથા મૌનનો આશ્રય કરી ખડિમુંખ પુરુષો આગળ કશી વાત કરતો ન હોય, તેને બડ કહી શકાય નહિ.<sup>૨૫</sup> અવિદ્યાનો કાય સર્વ પ્રાણીઓને રાત્રિ જેવો છે અને તે પરમ બોધરૂપ તથા પરમ શાંતિરૂપ છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમાં સમાનતાથી જાગૃતપણે સ્થિર થઈ રહે છે.<sup>૨૬</sup> જે આ દુઃખદાયી દશ્યની અંદર સર્વ પ્રાણીઓ જાગૃત રહે છે, તેમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ નિરંતર સુષુપ્તિ ને ધારણ કરે છે. આત્મસુખમાં નિમગ્ન થયેલ એ મહાપુરુષ દશ્યને જોતો જ નથી.<sup>૨૭</sup> હે રામ-ચંદ્રજી! જે પુરુષ કર્મસમૂહનો અનાદર કરી પોતાના આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહે છે, તે આત્મારામ કહેવાય છે; પણ તેને બડ કહી શકા-તો નથી.<sup>૨૮</sup> તે ભવ્ય પુરુષ આ દશ્ય સંબંધી દુઃખને ઓળંગી રહ્યો હોય છે, તે સંસારસાગર ને પેલે પાર પહોંચી ગયો હોય છે અને તે પોતાના આત્મામાં વિશ્રાંતિસુખનો અનુભવ કરતાં સ્થિર થઈ રહેલ હોય છે.<sup>૨૯</sup> વૈયંવાન પુરુષ લાંબા સંસારમાર્ગમાં ભટકીને થાકી ગયેલ હોય છે, ભોગોની ચેષ્ટાઓમાં આતુર હોય છે અને માર્ગ-માં છેતરવામાં કુશળ એવા વિષયોથી જાણે ઘણા લાંબા સમયના દેશના ઉપદ્રવથી નાસતો ફરતો હોય તેમ ભમ્યા કરતો હોય છે. તે વૃદ્ધાવસ્થા-રૂપી શીતળ વજ્રના વારંવાર થયા કરતા પ્રહાર વડે બડ બની ગયેલ હોય છે, જન્મરૂપી જંગલ-ની અંદર મૃગની પેઠે ભટકતો હોય છે અને વ્યર્થ છતાં વ્યગ્રતા કરતાર વિહારમાં લાગી રહેલ છે. દુઃખરૂપી કંટકથી સંકટ આપનારા અને માંડમાંડ સુખરૂપી છાયાવાળા સંસાર-માર્ગમાં તે પચિકરે એકલો ને એકલો ફર્યો કરતો હોય છે. પાપ અને પાપથી ભેગા કરેલ પેસારૂપી ભાતાને તે સાથે રાખતો હોય છે,

પગલે પગલે પડી જઈ આજોટતો હોય છે અને અનેક અર્થ તથા અનર્થ ભરેલા માર્ગો વડે તેમજ સંકટો વડે પરવશ થઈ રહેલ હોય છે. આવો તે ધૈર્યવાન સુમુક્ષુપુરુષ સાધનસંપત્તિથી તથા સફળતાએ અને સફળરૂપે પ્રસાદથી થયેલ તત્ત્વ-સાક્ષાત્કાર વડે પ્રયોધને પ્રાપ્ત થઈ સંસારસાગર-ને પેલે પાર પહોંચી જાય છે અને પ્રાણીથી રહિત એવા એકાંત સ્થળમાં શય્યારહિત છતાં સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૨૦-૨૪</sup> આશ્ચર્ય છે કે, તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ મહેલ તથા પલંગ આદિ શયનનાં સાધન વિના, પ્રાણ આદિની ચેષ્ટા વિના, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ વિના અને પોતાનાં સ્વરૂપથી ભિન્ન એવી નિદ્રા નામની બીજી વસ્તુથી પણ પૃથક્ રહે છે અને સ્વસ્વરૂપમાં જગત રહેતાં સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૨૫</sup> ધીર એવો જ્ઞાનવાન પુરુષ કોઈ પણ જાતનો અધ્યાસ રાખતો નથી. પરંતુ જાત્યશ્વની\* પેઢે જમવું, જવું, શ્વાસ લેવો, બોલવું ઇત્યાદિ લૌકિક ઉચિત વ્યવહાર કયાં કરે છે. આમ છતાં, તે જાણે મોટા જંગલમાં હોય તેમ લોકોના મધ્યમાં આશ્ચર્યકારક રીતે સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૨૬</sup> તત્ત્વ-દર્શી પુરુષોની ઘાટી નિદ્રા કાંઈ અપૂર્વ છે. પ્રલય-કાળના મેથોની ગર્જના વડે કે અંગના કપાવા-થી પણ તે નિવૃત્ત થતી નથી.<sup>૨૭</sup> તત્ત્વદર્શી પુરુષોની ઘાટી નિદ્રા કાંઈક અપૂર્વ જ છે. તે ચિન્માન-તત્ત્વનું દર્શન થતાં પ્રયોધને પ્રાપ્ત થયેલ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની બહારની સર્વ ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરી દે છે.<sup>૨૮</sup> તેનું બંધ નહિ છતાં (દેખતાં છતાં) જની દૃષ્ટિમાં જગતનો લય થયેલ દેખાય છે, તે પુરુષ પરમાર્થ વડે મત હોય છે અને તે ધીર-પુરુષ આશ્ચર્યકારક રીતે સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૨૯</sup> આ સર્વ જગતને ગળી જઈને પરમ પૂર્ણપણાને

પામેલો જ્ઞાનવાન પુરુષ તૃપ્તિપર્યંત બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃતનું પાન કરે છે અને આશ્ચર્યકારક રીતે સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૩૦</sup> ક્ષુદ્ર આનંદથી રહિત છતાં તે નિરતિશય એવા આત્માનંદ વડે ભરપૂર છે. આત્માના પ્રકાશ વિના તે બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા રાખતો નથી. પોતાના આત્માના મહાન પ્રકાશ વડે યુક્ત એવો તે આત્મજ્ઞ પુરુષ અવિ-નાશી સુખરૂપ અદ્વૈતપદમાં આરૂઢ થઈ આશ્ચર્ય-કારક રીતે સુખે સૂઈ રહે છે.<sup>૩૧</sup> લોભરૂપ અંધ-કારથી ઉપરામ પામેલ, લોકમાં દેખાતા લંપટ-પણાને છોડી રહેલ અને નિરાકાર આનંદકરસ પરમાત્મામાં જ પ્રખળ આસ્વાદને અનુભવતો એ આત્મજ્ઞ પુરુષ આશ્ચર્યકારક રીતે સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૩૨</sup> તત્ત્વજ્ઞ ધીર પુરુષ અનંત દુઃખના અનુભવમાં પણ શાંતિનું અવલંબન કરે છે, તે વર્ણાશ્રમને યોગ્ય એવા લૌકિક વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, છતાં તે બાહ્યપદાર્થોમાં આસ-ક્તિ રાખતો નથી. તે તો આત્મસુખમાં લીન થઈ સુખેથી આશ્ચર્યકારી રીતે સૂઈ રહે છે.<sup>૩૩</sup> ધીર તત્ત્વવેત્તા અત્યંત સૂક્ષ્મમાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને અતિ સ્થૂળમાં પણ અત્યંત સ્થૂળ એવા પોતાના આત્માને ચિદાકાશરૂપ શય્યામાં સુવાડી સુખેથી આશ્ચર્યકારક રીતે સૂઈ રહે છે.<sup>૩૪</sup> ધીર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ સૂક્ષ્મપણાને લીધે આજી અને વ્યાપ-કતાને લીધે સ્થૂળ એવા ચિદરૂપ દેહની અંદર પરમાણુ જવડા ભાગમાં પણ કરોડો અને સેકંડો બ્રહ્માંડને ધારણ કરે છે અને આશ્ચર્ય ઉપજા તેમ સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૩૫</sup> આત્મજ્ઞાની ધીર પુરુષ અનેક સૃષ્ટિઓને રચે છે, તેમજ અનેક સૃષ્ટિઓને સંહારે છે. છતાં, વસ્તુતાએ તે કશું પણ કરતો નથી. તે પરમ પ્રકાશરૂપ એવી ચિદાકાશરૂપ શય્યા-માં આશ્ચર્યકારક રીતે સુખેથી સૂઈ રહે છે.<sup>૩૬</sup> અનેક સંસારોના સમૂહને સ્વપ્નરૂપ સમજી લઈ, આત્મજ્ઞ પુરુષ પૂર્ણ પ્રકાશ વડે પ્રકટરૂપે દેખાતી દિશા-ઓની પેઢે ઘણી લાંબી એવી સુષુપ્તિના

\* કોઈ એક જાત્યશ્વ-જાતવાળો ઘોડો-જમતાં, ચાલતા અને જોતો રહેતા સદાકાળ નિદ્રા કરે છે, દક્ષા યુદ્ધસમયમાં જગત રહે છે; તેથી અહીં તેની ઉપમા આપવામાં આવી છે.



નિર્વિકાર સ્થિતિને આશ્રય કરે છે અને સુખે-  
થી આશ્વર્યકારક રીતે સૂઈ રહે છે.<sup>૩૭</sup> જગતના  
સર્વ પદાર્થોના સત્તાસામાન્યરૂપે થઈ રહેલ  
અને આકાશના કરતાં પણ વધિક વ્યાપક એવો  
આત્મજ્ઞ પુરુષ આશ્વર્યકારક રીતે સુખેથી સૂઈ  
રહે છે.<sup>૩૮</sup> તે આત્મજ્ઞાની પુરુષ પ્રથમ લય કરી  
દેવાથી આકાશરૂપ કરી દીધેલા જગતને સ્વચ્છ  
અન્યાકૃત આકાશથી પણ સ્વચ્છ એવા ચિદા-  
કાશરૂપ બતાવી દે છે. પછી નિદ્રામાં થતા ઘોઘરા  
શબ્દને અને શ્વાસપ્રશ્વાસની ત્વરાને શાંત પાડી  
દઈ, એ પુરુષ સુખેથી આશ્વર્યકારકરૂપે સૂઈ રહે  
છે. આત્મજ્ઞાનવાળો પુરુષ પોતે સ્વચ્છ આકાશ-  
ના જેવો નિર્વિકાર ચિદાકાશરૂપ છે. તે પોતે આ  
જગતને ચિદાકાશના કોઈ એક ખૂણામાં સ્વપ્ન-  
ની પેઠે દેખતાં સુખેથી નિર્વિકારપણે આશ્વર્ય-  
કારી રીતે સૂઈ રહે છે.<sup>૩૯, ૪૦</sup> દૈવયોગથી પોતાની  
મેળે જ પ્રવાહમાં પ્રાપ્ત થયેલ વ્યવહારરૂપી મનો-  
હર સાદહીના ખિજાનામાં વિશ્રાંત થઈને આત્મજ્ઞ  
પુરુષ સુખેથી આશ્વર્ય થાય તેમ સૂઈ રહે છે.<sup>૪૧</sup>  
અવકાશ વિના રહેવાને અશક્ત એવું આકાશ  
જણે પોતે પોતાને જ અધિષ્ઠાનરૂપ કહી લેતું  
હોય તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સત્તાને ધારણ  
કરે છે. તે જ પ્રમાણે જીવન્મુક્ત પુરુષ પણ પોતાના  
સ્વરૂપમાં સ્થિતિને ધારણ કરે છે. જેમ નિદ્રામાં  
અનુભવેલ સ્વપ્ન પરમ પ્રયત્ન વડે અનુસંધાન  
થતાં સ્મરણમાં આવે છે, તેમ પરમ ઉત્કૃષ્ટ  
પ્રયત્ન વડે ચિત્તને કોઈ બહિર્મુખ કરીને તે બાહ્ય-  
વ્યાપારનું અનુસંધાન રાખે છે અને આભાસ-  
રૂપ દેહ આદિ વડે વ્યવહાર કરે છે.<sup>૪૨</sup> તત્ત્વવેતા  
પુરુષ આકાશના જેવા પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન  
ચત્રાથી જીવ, જગત આદિ સર્વ ધર્મોને આકાશ-  
ના જેવા શૂન્ય સમજે છે અને પ્રયત્ન વડે જ્ઞાતા-  
રૂપ એવા પોતાના આત્માને તે સમજે છે.<sup>૪૩</sup>  
આમ તત્ત્વવેતા પુરુષ વ્યાવહારિક વિષયમાં  
સૂતેલ જેવો જ રહે છે, છતાં લોકપ્રસિદ્ધ

એવી સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે લોકોની  
પેઠે જ પ્રયુક્ત તથા સુષુપ્ત રહે છે. તે અજતના  
અને સ્વપ્નના પદાર્થોના ભોગમાં સહાયજીવ  
એવા એક મિત્ર સાથે નિરંતર રમ્યા કરે છે અને  
સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થતાં તેની સાથે જ સુષુપ્તિને પણ  
ધારણ કરે છે.<sup>૪૪</sup> અનેક જન્માંતરોમાં એકતાને  
હીધે તથા સહવાસને હીધે વિષમપણાને છોડી  
દઈ સમાનચિત્તને ધારણ કરી રહેલ અને વિચિત્ર  
પ્રકારની શમ, દમ, તિત્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા  
સતોષ આદિ પોતાની વૃત્તિઓને અનુસરવાથી  
મધુરતાવાળા પોતાના ચિરંતન મિત્ર સાથે  
આયુષ્યના અવશેષ રહેલા સર્વ દિવસોને ગાળીને  
જીવન્મુક્ત પુરુષ છેવટ પરમપદમાં અવસ્થા વિશ્રામ  
પામશે જ.<sup>૪૫</sup>

જન્માન્તરૈકસહવાસસમાશયેન ચિત્તાનુવૃત્તિ-  
મધુરેણ ચિરંતનેન । મિત્રેણ સાર્ધમશિલાનિ  
દિનાનિ નીત્વા વિશ્રાન્તિમેષ્યતિ પદે પરમે ચિરંસઃ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાધર્મના 'વિશ્રાંતચિત્તવ-  
ર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૬૯ માં સમાપ્ત

~\*~ સર્ગ ૧૭૦ મો \* ~\*~

જીવન્મુક્તના મિત્રનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

ઋણ્ઋ કોઽસ્ય સુહૃદ્ બ્રૂહિ યેનાસૌ રમતે સહ ।  
રમણં કિંસ્વમાર્ગં સ્વાદુતર ત્યાત્મ વાસ્ય તત્ ॥૧॥  
રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ ! જીવન્મુક્ત  
પુરુષનો કાણું મિત્ર છે કે તેની સાથે તે રમે છે ?  
તેનું રમવું એ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ  
રાખવી તે જ છે, કે પછી રમણીય એવા વિષયો-  
માં વિહારથી થતી પ્રીતિ રાખવી તે છે ? એ  
આપ કહો.<sup>૧</sup>

× આ એકસોસિતરમા સર્ગમાં જીવન્મુક્ત પુરુષના  
સ્વર્કર્મ નામના મિત્રનું, તેના સ્ત્રી-પુત્ર તથા નોકર  
વગેરે સહિત વર્ણન આવશે, તેમજ તેના ગુણો સાથે  
વિવેકી પુરુષના સુખકારક રમણ વિષે વર્ણન કરાશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પોતાનું પ્રવાહપતિત સહ-  
જ કર્મ, લૌકિક સંચલ માટે શાસ્ત્રીય કર્મ અને  
પોતાના પ્રયત્ન વડે મેળવેલ એવું કર્મ (સદ્શાસ્ત્ર-  
નો વિચાર, અભ્યાસ, સત્સંગ, શમ, દમ,  
તિતિક્ષા, ઉપરામ, શૌચ, સંતોષ, ઈશ્વરપ્રતિધાન  
અને સંયમ આદિ કર્મ) આ સર્વ ઉપાધિને  
યોગે જુદાં જુદાં નામવાળાં છે, છતાં એક કર્મ-  
રૂપ જ છે. તે કર્મ જીવનમુક્ત પુરુષનો એક સહજ-  
મિત્ર છે.<sup>૨</sup> પિતાની પેઠે તે આશ્વાસના આપે છે,  
સ્રીની પેઠે તે નિષિદ્ધ કાર્યથી અટકાવે છે અને  
અપાર સંકટોમાં પણ તે વ્યભિચાર ન કરતાં  
(છોડી ન દેતાં) નિરંતર સાથે જ રહે છે.<sup>૩</sup> તેની  
સેવા વિષે કશી પણ શંકા રહેતી નથી. તેનાથી  
સારી રીતે આનંદનો લાભ થાય છે. કોપના  
સમયમાં પણ તે શાંતપણાને લીધે શાંતિથી સમા-  
ધાનરૂપી અમૃતનું પાન કરાવે છે.<sup>૪</sup> અનેક  
વિપત્તિઓમાં, અનેક વિકટ સંકટોમાં અને ઘણે  
કષ્ટે પણ માંડ નિવારણ કરી શકાય તેવા દોષોમાં  
ડૂબી જવાને સમયે તે તેમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે. તે  
સર્વ વિશ્વાસરૂપી રત્નોના ખજાનારૂપ છે અને  
બાળપણથી જ તે સહવાસી છે.<sup>૫</sup> ઠેક બાદ્ય-  
લાવથી ધૂળમાં કીડા કરવાના સમયથી જ તેની  
સંગતિ થાય છે. દુષ્ટ ચેષ્ટાઓનું તે નિવારણ કરે  
છે અને પિતાની પેઠે જ તે રક્ષણમાં તત્પર રહે  
છે.<sup>૬</sup> અગ્નિમાં રહેલ ઉષ્ણતાની પેઠે, પુષ્પમાં  
રહેલ સુગંધની પેઠે અને સૂર્યને આધારે રહેનાર  
દિવસની પેઠે તે જીવનમુક્ત પુરુષથી કદી પણ છટું  
પડતું નથી અને તે અતિ સ્વંચ છે. વળી તે નિરં-  
તર લાડ લડાવવામાં તત્પર રહે છે, રક્ષણ કરવા-  
માં એકપરાયણ થઈ રહે છે અને સર્વ સંકટોનો  
સંઘર્ષ થતાં તે તેમાંથી એકમાત્ર રક્ષણ કરવાના  
ઉદ્યોગમાં જ લાગેલ રહે છે.<sup>૭</sup> અગ્નિજ્વલ સુવર્ણ-  
ની શુદ્ધિ કરે છે, તેમ તે સર્વ અવસ્થામાં દેહની  
શુદ્ધિ કરે છે. અમુક ત્યાગ્ય છે અને અમુક  
સ્વીકાર્ય છે, એવા વિવેક ખતાવી આપવામાં તે

તત્પર રહે છે.<sup>૮</sup> નગરનિવાસી ચાલાક નરની પેઠે  
તે અનિંદ્ય કથાઓ વડે આનંદ આપે છે. સારી  
ચેષ્ટાઓરૂપી મણિ ને માણિક્યના તો તે ખજાના-  
ધર જવું છે.<sup>૯</sup> સૂર્ય જમ અંધકારને દૂર કરે છે,  
તેમ તે અપ્રિય પદાર્થને દૂર કરી દે છે. અનુરક્ત  
(આસક્ત) પ્રિયાની પેઠે તે સર્વને પ્રિય પદાર્થ જ  
દર્શાવે છે.<sup>૧૦</sup> સર્વ મનુષ્યો સારું જ બોલે તેવી  
ઉત્તમ ક્રિયામાં જ તે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને તે  
સૌનું પ્રિય આચરે છે. તે કામળ, મધુર, સિન્ધુ,  
ક્ષોભને નહિ પામનાર અને પ્રમાદથી રહિત છે.  
લોકોનો ઉપચાર કરવામાં તે કુશળ હોય છે,  
પૂજ્યભાવને સ્થાપન કરાવનાર છે, સ્મિતપૂર્વક  
ભાષણ કરનાર છે, નિષ્કામતાને લીધે શાંત હોવા-  
થી સત્પુરુષના જવું રૂપ ધારણ કરે છે અને પર-  
માર્થના પણ એક કારણરૂપ થઈ પડે છે.<sup>૧૨,૧૩</sup>  
અજ્ઞાનને લીધે અકસ્માત કાંઈ યુદ્ધપ્રસંગ આવી  
પડે, તો પ્રથમ જ તે શત્રુનો પ્રહાર કરવામાં  
તૈયાર થાય છે. અપૂર્વ એવાં નમ્ર વાક્યોની  
રચના વડે, લીલાઓ વડે અને લાડ લડાવવા વડે  
તે વિલાસને ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૧૪</sup> તે સુશીલ સ્ત્રીઓ-  
નું અને કુળનું પાલન કરે છે. આધિ અને  
વ્યાધિ વડે પીડાયેલ ચિત્તને તે અમૃતની પેઠે  
જીવન આપે છે અને ઔષધની પેઠે તે રોગનો  
સંહાર કરે છે.<sup>૧૫</sup> વિશેષે કરીને પાંડિત્ય વડે અને  
ઉત્તમ વાદો વડે તે માન્ય જનોને કોતુક ઉપજાવે  
છે અને તેમિત્ર કોઈક સ્થળે સમાન કુળ અને શીલ  
મળી જવાથી જાણે પોતે બે ભાગે વહેંચાઈ  
ગયા હોય તેવા દેખાય છે.<sup>૧૬</sup> નિરંતર રાત્રીઓ-  
ને અને મહાત્માઓને પોતાના તરફ આસક્તિ-  
વાળા કરીને તે તેમને દાનવીર ખતાવી દે છે.  
તે યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, ન્યાય અને યોગ્ય  
અર્થની પ્રેરણા કરી દે છે.<sup>૧૭</sup> પુત્રો, પત્નીઓ,  
બ્રાહ્મણદંપતી, ભૃત્યવર્ગ તથા બંધુજનો સાથે  
તે ઉત્તમ ખાન-પાનને યોગ્ય હોય છે અને  
ઉત્તમ મહાન પુરુષો સાથે તેને પ્રશં

સંગતિ હોય છે.<sup>૧૮</sup> ભોગ આદિમા તુષ્ણા બાંધવી એ અનેક દુઃખ આપનારું છે. તેનું તે નિવારણ કરે છે. તે સારી પેઠે સ્નેહવાળી સુંદર કથાઓમાં ઉદારતા બતાવે છે તથા તે આશ્વાસનાનું એક ઉત્તમ પાત્ર હોય છે.<sup>૧૯</sup> આ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ગુણોવાળા અને સપરિવાર એવા પોતાના 'કર્મ' નામના પ્રિય મિત્ર સાથે તે સ્વાભાવિક રીતે જ રમ્યા કરે છે.<sup>૨૦</sup>

**રામ બોલ્યા:**—હે મહારાજ ! એ જીવન્મુક્ત પુરુષના કર્મરૂપી મિત્રનો સ્ત્રી-પુત્ર આદિ પરિવાર કેવા ગુણવાળો અને કેવા સ્વરૂપવાળો છે, તે આપ સક્ષેપથી મને કહો.<sup>૨૧</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:**—હે મહાબુદ્ધિશાળી રામ-ચંદ્રજી ! સ્નાન, દાન, તપ અને ધ્યાન એ તેના પુત્રો છે અને તેઓ પોતાના મહાત્માપણાને લીધે સર્વ પ્રજાઓને પોતામાં આસક્ત બનાવી દે છે.<sup>૨૨</sup> ચંદ્રલેખાની પેઠે દર્શનમાત્રથી જ આનંદ આપનારી અને કદી પણ જુદી નહિ પડનારી સમતા નામની તેની અતિ પ્રિય ભાર્યા છે. તે નિરંતર પ્રસન્ન રહેનારી છે અને હંમેશ તેના તરફ પ્રીતિવાળી છે. વળી તે ઉદાર છે અને તે કરુણાને લીધે ચારે તરફ ધનનો વ્યય કરે છે. તે અતિ મનોહર છે, આનંદને ઉત્પન્ન કરે છે, સમાન વયની છે, વ્યભિચારથી રહિત છે અને સુખ આપનાર છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી ! તેની આગળ નમ્ર થઈને એક પ્રતિહારી ભક્તી રહે છે. તે પ્રતિહારી ધૈર્ય અને ધર્મમાં નિરંતર બુદ્ધિ હોવા રૂપે છે. પ્રતિહારીનું કાર્ય કરતાં તે ધીર અને ધુરંધર એવા એ ધન્ય મહાશયની આગળ ઢોડતી રહે છે.<sup>૨૩-૨૪</sup> એ મહાઓજસવી રાજને મૈત્રી નામની એક બીજી ભાર્યા છે. તે વિષયરૂપી શત્રુઓનો પરાભવ કરવામાં મંત્રીનું કાર્ય બજાવે છે અને નિરંતર સમતાની સાથે જ તે પણ ઢાટે વળગેલ છે.<sup>૨૫</sup> બહુ જ આતુર્યવાળી આર્થ મર્યાદા તેને પ્રત્યેક કાર્યના વિષયમાં આર્થની પેઠે ઉપદેશ આપે છે અને સત્યતા

એ સર્વમાન્ય મહાશયનું ભંડારીનું કાર્ય કરે છે.<sup>૨૬</sup> આ પ્રમાણે પરિવારવાળો અને મંત્રીવાળો એવો પોતાનો કર્મરૂપ મિત્ર છે. તેની સાથે વ્યવહાર કરતાં એ જીવન્મુક્ત પુરુષ હર્ષને કે શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી.<sup>૨૭</sup> શાંત ચિત્તવાળો એ જીવન્મુક્ત મહાશય મુનિ નિરંતર લોકમાં યથોચિત વ્યવહાર કરતો રહે છે, છતાં બધું ચિત્રમાં આલેખેલ ચિત્ર હોય તેમ યથાસ્થિત રીતે પોતાની એક જ સ્થિતિમાં રહે છે.<sup>૨૮</sup> પર્વતની બનેલ પ્રતિમાની પેઠે તે વસ્તુશૂન્ય વાદોમાં મોનનું ધારણ કરે છે અને પ્રયોજન વગરના નકામા શબ્દો સાંભળવામાં બહેરા બનેલ થઈ રહે છે.<sup>૨૯</sup> લૌકિક આચારથી વિરુદ્ધ એવાં સર્વ કર્મોમાં તે શયના બેલો નિશ્ચેષ્ટ થઈ રહે છે અને આર્થ પુરુષોના સ્તુતિપાત્ર આચાર-વિચારમાં તે વાસુકિ કિંવા બૃહસ્પતિના બેલો અતિકુશળ રહે છે.<sup>૩૦</sup> પોતાનાં વચનોમાં તે નિરંતર પવિત્ર કથાઓનો ઉપદેશ કરતો રહે છે, કપટીઓની કપટબળને તે બેરાબર ઝાળખી લે છે અને પળ વારમાં તે કહિન વિષયનો પણ નિર્ણય કરી લઈ બહુ સારી રીતે તેનું વિવેચન કરે છે.<sup>૩૧</sup> સર્વત્ર તે સમાનદૃષ્ટિને ધારણ કરે છે, ઉદાર ચિત્તવાળો હોય છે, દાતા હોય છે, અને તે સર્વને વહેંચી આપ્યા પછી ઉપભોગ કરે છે. તે ક્રાત્રણ, મધુર અને સિંગડ દેખાય છે, તેમજ સુંદર અને સુશ્રીતિવાન હોય છે.<sup>૩૨</sup> વિવેચી જીવન્મુક્ત મહાશયોનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે; કંઈ તેઓ પ્રયત્ન વડે જ એવા ગુણવાળા થતા નથી. ચંદ્ર, સૂર્ય તથા અગ્નિ આદિ ક્યાં ય બીજા કોઈની પ્રેરણાથી પ્રકાશ આપનાર નથી થતા, તેઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશક છે.<sup>૩૩</sup>

સ્વમાવ એવે મહેત્ત્વપ્રદધિયાં પ્રયત્નેન તુ નેદશસ્તે । મવન્તિ નૈદ્વર્કહૃતાશનાઘાઃ ક્વચિત્પ્રેરણયા પ્રકાશાઃ ॥ ૩૫ ॥

! સર્ગ ૧૭૭ મો સમાપ્ત

# ૭ સર્ગ ૧૭૧ મો

દશ્યનો નિષેધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સંવિદાકાશકચનમિદં ભાતિ જગત્તયા ।

વસ્તુતો ન જગન્નાભા ન શૂન્યં ન ચ સંવિદઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ચિદાકાશનો એક વિવર્ત  
જ આ જગતને આકારે ભાસે છે. ખાટી,  
વસ્તુતાએ બેઈએ તો જગત પણ નથી, તેનું  
જ્ઞાન પણ નથી, શૂન્ય પણ નથી અને વૃત્તિઓ-  
ના અનુભવો પણ નથી.<sup>૧</sup> આ ચિદાકાશ અજ્ઞા-  
નીઓને જગતને રૂપે ભાસે છે અને એ જગત  
તેને ચિદાકાશથી બુદ્ધ<sup>૨</sup> બનાવે છે; પરંતુ આકાશ-  
થી જેમ શૂન્યતા બુદ્ધી નથી, તેમ તે ચિદાકાશથી  
જરા પણ બુદ્ધ નથી.<sup>૩</sup> એક પ્રદેશમાંથી ચક્ષુ  
આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા બીજા પ્રદેશમાં જનાર સાક્ષી-  
ચૈતન્યનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ રૂપ  
છે, તે જ આ દશ્યને આકારે ભાસે છે; ખાટી,  
દશ્ય કાંઈ તેનાથી બુદ્ધી બીજી વસ્તુ નથી.<sup>૪</sup>  
મહાપ્રલયને અંતે પ્રથમ ફરી વાર સૃષ્ટિનો  
આરંભ થાય છે. પરંતુ તે સમયે કારણનો  
અભાવ હોય છે, તેથી અદ્વિતીય ચિદાકાશમાંથી  
દશ્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે સંભવે! જનાથી આ  
સાકાર સંસારચક્ર વારંવાર ચતુર રહે, તેવું દશ્યનું  
સૂક્ષ્મ બીજ પણ તે મહાપ્રલયને વખતે હોતું  
નથી.<sup>૫</sup> તેથી મૂર્તિમાન એવું આ દશ્યજગત  
વધ્યાપુત્રની પેઠે કોઈ દિવસ થયું જ નથી.  
એટલે દશ્યની પ્રતીતિ અત્યંત અસત્ય છે.<sup>૬</sup>  
જે કાંઈ આ ચોતરફ દશ્યની સ્થિતિ ભાસે છે,  
તે સ્વરૂપ ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે પરમપદ-  
નામથી કહેવાય છે, એમ વિવેકીઓનું સમજવું  
છે.<sup>૭</sup> ચિન્માત્રતત્ત્વ (સાક્ષીચૈતન્ય) પોતાના

\* આ એકસોછોતરમા સર્ગમાં જનમુક્તનો  
રિશરતા થવા માટે સર્વ સંસારોની નિવૃત્તિ કરવા ફરી વાર  
તત્ત્વોપદેશથી દશ્યના નિષેધ વિશે વર્ણન કરાશે.

સ્વરૂપ નિર્વિકાર સ્વરૂપને નહિ છોડતા છતાં  
સુધુષ્ણિમાંથી સ્વપ્રાવસ્થામાં અનેક પદાર્થોને  
આકારે ભાસે છે.<sup>૮</sup> તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિના આરંભ-  
કાળમાં આત્મા જ પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપ-  
ની અંદર આકાશરૂપ છતાં દશ્યરૂપ અને ચિદા-  
ભાસરૂપ હોય એમ ભાસે છે.<sup>૯</sup> જેમ સંકલ્પ  
વડે વ્યાપ્ત થયેલ મન જ (મનોરાજ્યમાં અને  
સ્વપ્ન આદિમાં) નગરરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે,  
તેમ પરિપૂર્ણ ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આરંભ-  
કાળમાં બધે દશ્યરૂપ થઈ ગયેલ હોય તેમ ભાસે  
છે.<sup>૧૦</sup> જેમ પવન ચલનશક્તિના યોગથી પોતાના  
સ્વરૂપની અંદર વટોળિયા વાયુના ભાવને  
ધારણ કરે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આ  
ચિદાકાશ જ દશ્યરૂપે થઈ પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૧</sup>  
માટે જ આ જગતનું ખરેખરું સ્વરૂપ બ્રહ્મા-  
વામાં આવે, તો આ દેખાતા ત્રણે લોક પર-  
બ્રહ્મરૂપ જ બનાય છે અને તે બ્રહ્મ જ આવે  
રૂપે થઈ રહ્યું છે. વસ્તુતાએ બેઈએ તો સાકાર  
એવું આ પૃથ્વી આદિ કશું કાંઈ દિવસ  
છે જ નહિ. સાકાર હો કિંવા નિરાકાર હો,  
પરંતુ બ્રહ્મનો જ આ સર્વ વિલાસ છે.<sup>૧૨</sup> જેમ  
બગી જતાં સ્વપ્નનો પર્વત કેવળ આકાશરૂપ  
અને નિઃસ્વરૂપ બનાય છે, તેમ જ્ઞાન થતાં આ  
ત્રણે લોક ચાંત ચિદાકાશરૂપ જ પ્રતીતિ થાય છે.<sup>૧૩</sup>  
પ્રભોધને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોને આ જગત વિજ્ઞાન-  
થી રહિત પરબ્રહ્મરૂપ જ દેખાય છે. અમે તો  
વિચાર કરતા છતાં અજ્ઞાન કેવું છે તેને બહુતા  
જ નથી.<sup>૧૪</sup> ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક  
પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતા વચમાં જે કાંઈ  
સાક્ષીચૈતન્યનું નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે જ સર્વ  
પ્રાણીઓનું સ્વસ્વરૂપ છે અને તે જ પરમપદ-  
રૂપ છે.<sup>૧૫</sup> ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશ-  
માંથી બીજા પ્રદેશમાં જનાર સાક્ષીચૈતન્યનું  
વચમાં જે નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે જ પરમ ચિદા-  
કાશરૂપ છે અને આ સર્વ એ અધિજ્ઞાની

અંદર જ રહેલ છે.<sup>૧૭</sup> જેવું એ પરમપદ છે, તેવું જ આ સત્-અસત્ત્વ જગત પણ છે; કેમકે એ જગત પણ પચમહાભૂત વિના બીજું કશું નથી.<sup>૧૮</sup> રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોના અનુભવ અને સંકલ્પ આદિ આંતર વિષયોના અનુભવ, એ બંને પણ પરમપદરૂપ જ છે, એમ વિવેચી-જ્ઞાતું સમજવું છે. કેમકે એ સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ મહાસાગરના દ્રવપણાની પેઠે અને આવર્તોની પેઠે રહેલ છે.<sup>૧૯</sup> ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચી જનારા સાક્ષીચૈતન્યનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તે વિના બીજું કશું પણ જગતનું સ્વરૂપ નથી.<sup>૨૦</sup> રાગ-દ્રેષ આદિ ભાવો અને ભાવ-અભાવની કલ્પના, એ સર્વ તે અધિષ્ઠાનચૈતન્યના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપને અને પોતાની આશેષિત સત્તાને છોડતાં નથી અને તેના અવયવરૂપ જ થઈ રહ્યાં છે.<sup>૨૧</sup> શાખા પાસે દેખાતા ચંદ્રનું દર્શન કરવામાં શાખા અને ચંદ્ર એ બંનેને છોડી દેતાં વચમાં જે સાક્ષીચૈતન્યનું નિર્વિષય સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ છે, તે જ વસ્તુમાત્રને વાસ્તવિક સ્વભાવ છે. જગતરૂપી ઝાંઝવાના જળનું ખરું અધિષ્ઠાન પણ તે જ છે.<sup>૨૨</sup> એક પ્રદેશમાંથી બીજા દેશમાં જનારા સાક્ષીચૈતન્યનું વચમાં જે નિર્વિષય સ્વરૂપ છે, તેનું જ જગત એવું બીજું નામ છે. વસ્તુતાએ જોતાં એ તત્ત્વ પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જગતના નામને ધારણ કરે છે.<sup>૨૩</sup> પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માંડી આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી (બાકી જે કાંઈ અહીં દેખાય છે, તે આચાર્યી એક ચંદ્ર-બલિકનો (ઇન્દ્રઅણુ દેખાડનાર ખેલાડીનો) એક આડંબરમાત્ર છે).<sup>૨૪</sup> અહો ! કહની વાત છે કે, જે દૃશ્ય સાવ ખિલકુલ છે જ નહિ, તે 'છે' એવા બ્રમ લોકમાં સ્થિર થઈ રહ્યો છે. ખેડની વાત છે કે, પરબ્રહ્મ સત્ય છે, તે પણ 'નથી' એવા બ્રમ પણ લોકમાં સ્થિર થઈ ગયેલ જણાય છે.<sup>૨૫</sup> હું કોઈ પણ ઠેકાણે બ્રહ્માવાથી રહિત

એવા જગતને દેખતો જ નથી. અવિવેચી પુરુષો અસત્ય દૃશ્યને સત્ય સમજે છે અને સત્ય કહે છે પણ ખરા; પરંતુ તે બ્રહ્મને જ એવે રૂપે દેખે છે. આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને કાંઈ કોઈ સ્થળે ભાસતું પણ નથી. જે કાંઈ ભાસે છે; તે ચિદાકાશનો પોતાનો જ એક વિલાસ છે.<sup>૨૬, ૨૭</sup> મણિ જેમ પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળી પોતાની કાન્તિ વડે દીપ્તી નીકળે છે, તેમ ચિદાકાશ પણ પોતાનાથી અભિન્ન સત્તાવાળી સૃષ્ટિ વડે વિવર્ત-રૂપે પ્રકાશી રહ્યું છે.<sup>૨૮</sup> આ સૂર્ય શાંત પરમાકાશની અંદર જ તપે છે અને તેનો એક અવયવ જ છે; તે તેનાથી કાંઈ ભિન્ન નથી.<sup>૨૯</sup> એ સત્ય અધિષ્ઠાનની અંદર રહેલ સૂર્ય કે ચંદ્ર અધિષ્ઠાનચૈતન્યને કશો પ્રકાશ આપતા નથી. પરમાત્મા સૂર્યને પ્રકાશ આપનાર છે, પરંતુ સૂર્ય કાંઈ તે સર્વશક્તિમાન દેવને પ્રકાશ આપનાર નથી.<sup>૩૦</sup> અહો ! આ સર્વ દૃશ્યમંડળ તેના પ્રકાશ વડે જ પ્રકાશી રહ્યું છે. ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિ આદિ સર્વ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરનાર એ પરમાત્મા જ છે.<sup>૩૧</sup> તે સાકાર છે કે નિરાકાર છે, ઇલાદિ શબ્દની અને અર્થની કલ્પના આકાશના પુષ્પના જેવી અસત્ય છે અને તેવી મિથ્યા કલ્પના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં સંભવતી નથી.<sup>૩૨</sup> જેમ એક ઉત્તમ જીવરૂપ એવા વિશ્વસાક્ષી સૂર્યનારાયણના તેજની અંદર એક અણુ તેના અવયવ જેવે ભાસે છે, તેમ સ્વયં પ્રકાશ પરબ્રહ્મની અંદર સૂર્ય આદિ પરમાણુની પેઠે ભાસે છે અને નથી પણ ભાસતા.<sup>૩૩</sup> સૂર્ય આદિ સહિત એવી આ સર્વ સૃષ્ટિઓ ચિદાકાશરૂપ રત્નની એક કાન્તિના જેવી જ છે; તો પછી તેનાથી તે જુદી કેમ કહી શકાય? તે તમે જ કહો.<sup>૩૪</sup> ચિન્માત્ર ભાવથી પણ (જડ-પદાર્થના અભાવને લીધે) રહિત અને શૂન્યતાથી પણ રહિત (અનિર્વાચ્ય) એવું એ પરમતત્ત્વ સર્વ જીવો અને પદાર્થોથી રહિત છે, તેમજ સર્વ પદાર્થો વડે યુક્ત પણ છે.<sup>૩૫</sup> તે તત્ત્વમાં

પૃથ્વી આદિ છે પણ ખરાં અને તેમાંનું કશું નથી એમ પણ છે. તેની અંદર જીવો જીવતા છે તો પણ કશું નથી.<sup>૩૬</sup> બન્ને અવયવથી બનેલ એવી પોતાની સ્થૂલતાને નહિ તજનારા સૂર્ય વગેરે એ તત્ત્વમાં પરમાણુની પેઠે નિરવયવરૂપે રહ્યા છે. એ તત્ત્વ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને કદી પણ છોડતું નથી અને તેની અંદર દ્રિત-એકત્વ આદિ કશું પણ નથી.<sup>૩૭</sup> અહીં કાંઈક છે અને અહીં કાંઈ પણ નથી; અહીં કશું નથી અને અહીં કાંઈક છે; આ સર્વ કલ્પના એ પરમતત્ત્વથી અતિ દૂર રહે છે.<sup>૩૮</sup> એક, નિરંતર, અનંત અને પોતાની એળે જ નિલ્ય અતિ વિસ્તારવાળી એવી ચિદાકાશની સત્તા જ જગતને રૂપે તેના પોતાના સ્વરૂપની અંદર રહેલ છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક દેશને છોડી બીજા પ્રદેશને પ્રાપ્ત થનારા સાક્ષીચૈતન્યનું (બીજા પ્રદેશને ત્રહિ પહોંચતાં) વચમાં જે કાંઈ નિર્વિધય સ્વરૂપ છે, તે જ આ નાના પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવતા જગતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.<sup>૩૯, ૪૦</sup> સ્વમ્ની અંદર જેમ સાક્ષીચૈતન્ય એકરૂપ છે, છતાં અનેકરૂપે થઈ રહેલ હોય તેવું જાણે છે; તેમ આ ચિદાકાશ નાના પ્રકારે નથી, છતાં પંચમહાભૂતરૂપે જાણે નાના પ્રકારે થઈ રહેલ હોય એમ જણાય છે. જેમ સુષુપ્તિમાંથી સ્વપ્નમાં ગતિ કરનારા જીવચૈતન્યની સુષુપ્તિમાં રહેલી ચિદશક્તિ યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં સ્વપ્નભાવને ધારણ કરી લે છે, તેમ પ્રલયભાવમાંથી સ્થિલાવને ધારણ કરી લેવામાં ચિદાકાશ યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં સ્થિતા આકારને ધારણ કરી લે છે.<sup>૪૧, ૪૨</sup> વસ્તુતાએ એતાં જ્યાં સુષુપ્તિ છે તેવું જ સ્વપ્ન છે અને જેવું બ્રહ્મ છે તેવું જ તૃપ્ત છે. માટે આ જગત આકાશ જેવું છે.<sup>૪૩</sup> બ્રહ્મ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તૃપ્ત એ સર્વરૂપ બ્રહ્મ જ થઈ રહે છે. બાકી બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયમાં મૂળ એવા પામર પુરુષો જે કાંઈ સમજતા હોય તે હું જાણી શકતો નથી.<sup>૪૪</sup> જડ

અને ચૈતન એ સર્વની અંદર રહાને જે ઈશ્વર-તત્ત્વ દર્શક રીતે આ જગતનું પરિણામ લાવે છે, તે જીવચૈતન્યનું પારમાર્થિક રૂપ છે. મન તથા બુદ્ધિ આદિથી તે રહિત છે અને અતિ શુદ્ધ એવા અધિધાનચૈતન્યરૂપ છે. આ સર્વ પદાર્થો પણ તેમાં જ કલ્પાયેલ છે અને તેની અંદર જ રહેલ છે. એ પદાર્થો સત્ય નથી, પરંતુ એ સત્ય તત્ત્વ જ જગતને આકારે થઈ રહેલ છે.<sup>૪૫, ૪૬</sup> દે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! પરિણામ આદિ શબ્દો અને તેના અર્થોની દૃષ્ટિ અહીં ઉપદેશો માટે જ કહેવામાં આવી છે, વસ્તુતઃ તેમનો ગંધ પણ એ શુદ્ધ તત્ત્વમાં નથી.<sup>૪૭</sup> સ્થિતા આરભકાળથી માંડી પરમશુદ્ધ એવું ચિદાકાશ જ એક પોતાના સ્વરૂપની અંદર મહાસત્તારૂપે રહેલ છે.<sup>૪૮</sup> આ વિષયમાં તત્ત્વવેત્તાઓને પૂર્ણ સ્વરૂપ એક આત્માનો જે અનુભવ થાય છે, તે જ પ્રમાણરૂપ છે. જે સર્વવ્યાપી અધિધાનચૈતન્ય પોતાના આત્માની અંદર સ્થિત થઈ રહેલ છે, તેણે જ જગત આદિ સંજ્ઞાઓની કલ્પના કરેલ છે.<sup>૪૯</sup> સ્વપ્નનું સ્વરૂપ ઝાળખવામાં આવે, તો જગી ગયા પછી સર્વ સુખરૂપ જ જાણે છે; પરંતુ જગી ન જતાં સ્વપ્નમાં હોઈએ ત્યાં સુધી સ્વપ્નની અસર અનુભવવી પડે છે; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન થતાં જે નિર્વિકા આત્મા અવશેષ રહે છે, તેનો અંગીકાર કરી લે આ જગતરૂપ કોતુક અનુભવાય, તો સર્વ સુખ રૂપ જ જાણે છે; પણ તે સ્વસ્વરૂપનો અંગીકાર કરવામાં ન આવે, તો જે કાંઈ નેમાં જન્મ-જરા મરણ-રોગ આદિ અનુભવમાં આવે છે, તે દુઃખ રૂપ જ દેખાય છે.<sup>૫૦</sup> શાંત એવા તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ગતિ કરતો હોય, સ્થિર થઈ રહ્યો હોય, જાગ્યો હોય કે નિદ્રા કરતો હોય, પરંતુ તે હંમેશા એક સમાધિસ્થિતિમાં જ રહ્યો હોય છે.<sup>૫૧</sup> સેદ દેખાતાં છતાં પણ જે અલેખમાં જ નિદ્રા રહેલ છે, દુઃખમાં પણ જે સુખસ્થિતિમાં અને સંસારમાં રહ્યા છતાં જે તેનાથી

એવા જીવન્મુક્ત પુરુષને બીજી શું કરવાનું અવશેષ રહે છે? જો કે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ બહાર કાર્ય પ્રસંગે વ્યવહાર કરે છે, તો પણ તે પોતાના હૃદય વડે કરાને ત્યાગ કરતો નથી કે કરાનું ગ્રહણ કરતો નથી; તે તો બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ રાખી રહે છે.<sup>૫૩</sup> જેમ હિમમાં શીતળપણુ રહે છે અને આશિમાં ઉષ્ણપણુ રહે છે, તેમ એવી સ્થિતિમાં રહેવું એ તત્ત્વજ્ઞતાનો સ્વભાવ જ છે; બાકી તેણે કોઈ ચત્ત્ર વડે સંપાદન કરેલ તે શુણ નથી હોતો. (કિંતુ સ્વાભાવિક હોય છે).<sup>૫૪</sup> જો આત્મા સ્વભાવ હોય તે જ ખરેખર તત્ત્વજ્ઞતા છે, અને બ્રહ્મ સિવાય ઇતર પદાર્થમાં ઇચ્છા થવી તે જ અવિવેકીનું ચિહ્ન છે.<sup>૫૫</sup> જ આવરણથી રહિત થઈ જઈ ખરેખર વિદ્વાન થઈ રહ્યો હોય છે, તેનું ચિત્ત સદાકાળ સમાહિત રહે છે. વળી તેના શત્રુ મિત્ર વગેરે નિકટથી દ્રીણ થઈ ગયા હોય છે અને તે વિશેષ કરીને પોતાના આત્મસૂત્રને જ સારરૂપ સમજે છે. તે શાંતિરૂપી પરમ અમૃત વડે સદાકાળ વૃત્ત જ રહે છે.<sup>૫૬</sup>

આશ્વસ્તાંતઃકરણઃ ક્ષીણવિકલ્પઃ સ્વરૂપ-સારમયઃ । પરમશમામૃતવૃત્તસ્તિષ્ઠતિ વિદ્વાન્નિરાવરણઃ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'દ્વૈતૈક્યનિરામયયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૭૧ માં સમાપ્ત



સર્ગ ૧૭૨ મો

જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं पृच्छ्यादिरहितः खमेवाद्यः प्रजापतिः ।

મનોમાત્રમહં મન્યે સંકલ્પવિટપી યથા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આમ આદિ પ્રજાપતિ વિરાટ—પૃથ્વી આદિથી રહિત ચિદાકાશરૂપ જ છે અને સંકલ્પવૃક્ષની પેઠે હું તેને મનોમાત્ર જ માનું છું.<sup>૧</sup> જળ જેમ બિછળીને તરંગ આદિને આકારે વિવર્તભાવને પામે છે અને તેમાં તરંગ-ભાવની કલ્પના થાય છે, તેમ 'મન' નામની કલ્પના થતાં ચિદાત્મા જ તેમાં પોતાના અધ્યાસ-ને કલ્પી લે છે.<sup>૨</sup> ચિદાત્મા પોતે સત્તામાત્ર જ છે<sup>૩</sup> અને તેમાં બુદ્ધિ આદિ ક્યાંથી હોય? જો પૃથ્વી આદિ નથી જ, તો પછી અનંત ચિદાકાશમાં રજેશુણ ક્યાંથી હોય?<sup>૪</sup> એ નિર્વિકાર ચિદાકાશમાં દેહ-ચિત્ત આદિ કશું નથી, ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને વાસનાઓ પણ નથી. ચિદાત્માને ઉપરથી તો આ જગત સત્ય જવું દેખાય છે, પણ વસ્તુતાએ જોતાં કશું પણ છે જ નહિ.<sup>૫</sup> દે વિવેકી રામચંદ્રજી, પ્રથમના પ્રજાપતિ મુક્ત થઈ જવાથી ફરી વાર તેનાં દેહબુદ્ધિ આદિ ઉત્પન્ન થતાં નથી; વળી નવો પ્રજાપતિ તથા તેને જગતની રચનાની સ્મૃતિએ પણ સંભવતું નથી.<sup>૬</sup> સંસારમાં રહેનાર અને અનેક યોનિઓમાં ભટકનાર ઇતર જીવોની પેઠે વિદેહમુક્ત પુરુષને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ કે ફરી વાર સંસારની સ્મૃતિ હોતી નથી. કેમકે દેશાંતરમાં કે કાલાંતરમાં પાછો તેમનો પુનર્જન્મ થતો નથી.<sup>૭</sup> કહાયિત્ પ્રજા-

x આ એકસોળાંતરમાં સર્ગમાં વિષાતા એક મનોમાત્ર છે, જગતનો બ્રહ્મ એ એક તેનો સંકલ્પમાત્ર છે, વિષાતાનો ફરી વાર દેહ કે જગત રચવાની સ્મૃતિ તેમાં સંભવતી નથી, તે તથા સ્મૃતિનું ખરું તત્ત્વ શું છે, એ ત્રિગુણજ્ઞન કરવામાં આવશે.

પતિને તેવા પૂર્વસંસ્કારના બળથી પ્રથમની પેઠે જગતની રચના કરવાની સ્મૃતિ થાય અને તેથી પાછાં ફરી વાર તેનો દેહ આદિ ઉત્પન્ન થાય એમ માનવામાં આવે, તો પણ તેનો એ દેહ માનસિક સંસ્કારજન્ય હોય. આમ તે મનોમય હોય, એટલે તે પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલ, થાત, અતિ તુચ્છ અને સંકલ્પનગરના જીવો મિથ્યા હોય.<sup>૭</sup> જમ સંકલ્પથી ઝડા થઈ ગયેલ (મનોમય) પર્વતનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતાં છતાં પૃથ્વી આદિથી (પાર્થિવભાવ આદિથી) રહિત છે, તેમ વિરાટનું સ્વરૂપ પણ પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાતાં છતાં પૃથ્વી આદિથી રહિત છે.<sup>૮</sup> આથી વસ્તુનાએ જોતાં કોઈ પણ દેશ-કાળમાં કશી પણ સ્મૃતિ સંભવતી નથી અને લૌકિક બુદ્ધિ વડે તેને માનવામાં આવે, તો પણ તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં તે છે જ નહિ.<sup>૯</sup>

રામ ઓહ્યા:-હે સ્મૃતિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ગુણોના સમૂહના ખજાનારૂપ મહારાજ ! એ સર્વ પૃથ્વી આદિ પદાર્થોની પૂર્વવત્ રચના કરવાની વાત કેમ ન સંભવે? અને એ સ્મૃતિનો જ અસંભવ હોય, તો પછી પ્રથમના જીવી જ બ્રહ્માંડની રચના કેમ બને?<sup>૧૦</sup>

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-એ પૂર્વકલ્પના પૃથ્વી આદિ દૃશ્યપદાર્થો પરમાર્થદષ્ટિએ જોતાં સત્ય હોય, તો હજી તેનો સ્મૃતિ વડે ઉત્પન્ન થનાર અને અન્યથા-વ્યતિરેક વડે પ્રસિદ્ધ એવો કાર્ય-કારણભાવ સંભવે; પરંતુ વસ્તુતાએ જોતાં (દૃશ્યની અસત્યતાને લીધે) સ્મૃતિ જ સંભવતી નથી.<sup>૧૧</sup> ન્યાં બ્રહ્માંથી માંડી સ્તંબપર્થત કાંઈ પણ દૃશ્ય જ નથી, ત્યાં પછી સ્મૃતિનો સંભવ ક્યાંથી હોય અને કેવો હોય?<sup>૧૨</sup> જ પદાર્થ પરમાર્થદષ્ટિએ જોતાં ઉત્પન્ન થાય અને વિદ્યમાન દશામાં પ્રમાણે વડે જોના અનુભવ થાય, તેનું કાર્ણતરે પણ સ્મરણ થાય, તો સાત્ત્વો તેને સ્મૃતિપદ નામથી કહે; પરંતુ ન્યાં

દૃશ્ય જ નથી, ત્યાં પછી પીછા સ્મૃતિ આદિની કલ્પના તો ક્યાંથી જ હોય?<sup>૧૩</sup> આ દૃશ્યનો સર્વદા અત્યંત અભાવ જ છે અને સર્વ બ્રહ્મ જ છે. એ વાત એ સત્ય છે, તો પછી સ્મૃતિની કલ્પના ક્યાંથી હોય?<sup>૧૪</sup> માટે પ્રથમ પ્રજાપતિને (જગતરચના આદિની) સ્મૃતિ જ સંભવતી નથી, તો શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ એ પ્રજાપતિનું સાકારપણું પણ ક્યાંથી જ સંભવે!<sup>૧૫</sup> જ કાંઈ સ્મૃતિ થાય છે, તે પૂર્વના અનુભવજન્ય સંસ્કારની ભાવનાના બળથી થાય છે. હવે પૂર્વે કયું પણ નહોતું તેથી આવ પ્રજાપતિને લૌકિક સ્મૃતિ (અમુક ભારી માતા છે, અમુક પુત્રી છે, ઇત્યાદિના જની પ્રમાણજન્ય સ્મૃતિ) હોતી જ નથી. લોકમાં પ્રતીતિમાં આવતો સ્મૃતિનો વિષય (માતા, પુત્રી આદિ) તો સત્યરૂપે ધરની અંદર રહેલ હોય છે, તેથી તેના સંસ્કારો ચિત્તમાં ચોટી જવાથી સ્મૃતિ થવાનો તેમાં અવકાશ રહે છે. પ્રજાપતિમાં તો તેના કરો અવકાશ નથી. આવિષે વિશેષ વિવેચન હું કહું તે તમે સાંભળો. પ્રથમ અનુભવમાં આવેલ પદાર્થોનું પાછળથી સંસ્કાર બળથી જ કાંઈ સ્મરણ થાય છે, તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. હવે ન્યારે કાંઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ થયો પણ નથી અને યશો પણ નહિ, તેમજ અ સર્વ એવી રીતે આદિ, મધ્ય અને અંતર રહિત અચળ એવા પરબ્રહ્મરૂપ છે, તો પછી તેમ સ્મૃતિ આદિની સ્થિતિ ક્યાંથી હોય? ત્રિદા કાશ્યોનો સર્વરૂપ વિવર્ત છે, તેથી તે પદાર્થ આકારે થઈ રહેલ છે. તેને અનુસરી થાત પર બ્રહ્મને જ મેં વ્યવહારમાં 'સ્મૃતિ' શબ્દ વાંચાગળ કહેલ છે.<sup>૧૬-૧૭</sup> પોતાના આત્મસ્વરૂપને જ એક વિવર્ત છે, તેને જ 'સ્મરણ' શબ્દને વાચ્ય બાણવો. તે સ્મરણ વડે આગળ અનુભવાયેલ પદાર્થ, સાદૃશ્યને લીધે બાહ્ય વસ્તુરૂપે ભારે છે.<sup>૧૮</sup> જીવ પ્રાંતિ વડે કે સ્મૃતિપર પરા વડે જ કાંઈ બ્રહ્મની અંદર અનુભવે છે અને પછી કાળો



તરમાં સ્વરૂપને નહિ છોડનાર પરબ્રહ્મમાં જે કાંઈ પદાર્થ સંસ્કારબળથી તેને સ્ફૂરે, આવે છે, તેની પછી 'સ્મૃતિ' એવી સંજ્ઞા તેણે પોતે જ કદપી લીધેલ છે.<sup>૨૧</sup> જેમ અવિદ્યમાન છતાં ઝાંઝવાનું જળ ભ્રાંતિ વડે સત્ય જેવું ભાસે છે, તેમ અવિદ્યમાન છતાં આ દશ્ય ભ્રાંતિ વડે ભાસ્યા કરે છે. સ્મૃતિ આદિની સ્થિતિ પણ તેવી જ છે.<sup>૨૨</sup> સર્વના આત્મરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર રહેલા પદાર્થોના અનુભવો ભ્રાંતિ વડે સત્યરૂપે દેખાય છે અને અભ્યાસ વડે ચિત્તમાં રૂઢ થઈ રહેલા તે જ અનુભવો સમાનતાને લીધે પાછળના સમયમાં સ્મૃતિરૂપ કહેવાય છે.<sup>૨૩</sup> સર્વના આત્મરૂપ એ ચિદાકાશની અંદર કાકતાલીયની પેઠે જે કાંઈ (કારણને યોગે) સ્ફૂર્તિએનો ઉદય થાય છે, તેની જ 'સ્મૃતિ' એવી સંજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તે ચિદાકાશના એક અવયવ જેવી છે અને સ્વતઃ વિકારશૂન્ય છે.<sup>૨૪</sup> સર્વના આત્મરૂપ ચિદાકાશનું પોતાનું સત્યસ્વરૂપ, પોતાના અનુભવમાં જે જે વિષયને પોતાની મેળે જ વિસ્તારી દે છે, તેને પૂર્વે અનુભવાયેલ પદાર્થની સ્ફૂર્તિના સમાનપણાને લીધે પાછળથી વિદ્રાને સ્મૃતિ નામથી ઓળખે છે.<sup>૨૫</sup> પવનમાં રહેલ યલનશક્તિની પેઠે ઉદ્યોધક હેતુની પ્રાપ્તિ વડે અથવા પ્રાપ્તિ નહિ થતાં પણ, જે કાંઈ અનુભવમાં આવે છે, તે જ અનુભવવૃત્તિવાળી સંકલ્પસ્ફૂર્તિ, કાળાંતરે અભ્યાસ વડે રૂઢ થયેલા પદાર્થોના સંસ્કારબળથી સમાન આકાર-સ્ફૂર્તિને લીધે 'સ્મૃતિ' શબ્દ વડે કહેવાય છે.<sup>૨૬</sup> જેમ આ તમારા અવયવો (મનની ઇચ્છાને અનુસારે) વખતે ચેષ્ટા કરે છે અને વખતે નિષેધ પણ થઈ રહે છે, તેમ આત્માની અંદર કાકતાલીયની પેઠે જે જે પદાર્થોના અનુભવો વારંવાર ભાસ્યા કરે છે, તે જ ઉત્તરકાળમાં પછી (કારણને યોગે અનુભવેલ પદાર્થનું સ્મરણ થઈ તતાં) 'સ્મૃતિ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે.<sup>૨૭</sup>

. ઉદ્ભવજળ આદિમાં મિથ્યા જ્ઞાન વડે

પ્રતીતિમાં આવતા ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો રહ્યા હોય છે, તેમ સર્વ અનુભવો આત્માની અંદર રહેલા જ છે અને તેઓ અનેક આકારે થઈ રહે છે.<sup>૨૮</sup> જેમ સ્વપ્ન આદિના ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો ભ્રમરૂપ છે, તેમ આ સ્મૃતિરૂપ પદાર્થ પણ ભ્રમરૂપ હોવાથી તેના મૂળ વિષે શો વિચાર કરવો? વસ્તુતાએ જોતાં આ દશ્યનો અસંભવ છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં કિંવા તત્ત્વજ્ઞતા પ્રજાપતિની દૃષ્ટિમાં 'સ્મૃતિ' નામની કાંઈ વસ્તુ જ નથી.<sup>૨૯</sup> તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ ચિદેકરસ હોવાથી સદાકાળ નિર્વિકાર રહે છે, કેમકે તેની દૃષ્ટિમાં જગતની સ્થિતિ ચિદાકાશરૂપ જ છે. બાહ્ય, અવિવેકીની દૃષ્ટિમાં હમણાં પણ આ જગત યથાસ્થિતપણે રહેલ છે.<sup>૩૦</sup> હું મોક્ષના ઉપાયની કથાને કે તત્ત્વજ્ઞતાની સ્થિતિને બળુનો નથી. પરંતુ પ્રાચીનકાળથી એવી જ પદ્ધતિ ચાલી આવે છે કે, જ્યાં સુધી શિષ્ય સાધન-ચતુષ્થય-સંપત્તિપૂર્વક જિજ્ઞાસુ તરીકે હોય, ત્યાં સુધી શુરુ તેને મોક્ષકથાનો ઉપદેશ આપે છે અને એ ઉપદેશથી દશ્ય, સ્મૃતિ તથા વિષયોનું સમ્યક્ સ્મરણ એ સર્વ શાંત થઈ બંધ છે. અવિદ્યાનો, મૂર્ખતાનો અને મોહનો અત્યંત અસંભવ છે, તેથી અવિવેકીઓનો નિશ્ચય અમારા સમજવામાં કાંઈ દિવસ આવી શકે નહિ; કેમકે જે જોના વિષય નથી તેનો તેને અનુભવ થતો નથી. દે અંગા મૂર્ધને રાત્રિનો અનુભવ શી રીતે થાય? તે તમે જ કહો. અતઃ કરણરૂપ ઉપાધિવાળા ચિન્માત્મતત્ત્વમાં બાહ્ય વસ્તુને આકારે જે કાંઈ ભાસે છે, તેનો વારંવાર બ્યવહારમાં અભ્યાસ થતાં, તે અવ્યક્ત વિષયના સંસ્કાર વડે રંગાયેલું ચિત્ત જ 'સંસ્કાર' નામથી કહેવાય છે. કલ્પના વડે ખડા થઈ જનારા સર્વ બાહ્ય પદાર્થો વસ્તુતાએ જોતાં આત્મસત્તારૂપ છે અને ચિદાકાશરૂપ છે. તે જો કે આભાસરૂપે જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેના અન્યવસ્થિતપણાને લીધે તે મિથ્યા છે. આમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ બળે છે,

એટલે તેનો સંસ્કાર લાગવો અસંભવિત જ છે. એવી રીતે આ જગત આદિ કશું પણ કાંઈ દિવસ સંભવતું નથી.<sup>૩૧-૩૨</sup> જો કે આ દૃશ્ય ઝાંઝવાના જળની પેઠે દેખાય છે, પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં તે મિથ્યા છે. આરે આ વાત સિદ્ધ જ છે, તો પછી સ્વપ્નમાં અને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિદાકાશ જ અનેકરૂપે ભાસે છે.<sup>૩૩</sup> સ્વસ્વરૂપમાં રહેનાર પરમશુદ્ધ ચિદાકાશ જ 'સૃષ્ટિ' એવા પૃથ્વીય શબ્દનું વાચક છે. ચિદાકાશ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાંથી બ્રહ્મ નહિ થતાં આવે જગત આદિને રૂપે ભાસી રહ્યું છે.<sup>૩૪</sup> તેમ થવામાં અધિષ્ઠાનરૂપ પણ પોતે જ છે અને સાધનરૂપ પણ પોતે જ છે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જતાં, બ્રહ્મ જ બળે જગત આદિરૂપ થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે. એ જગત આદિ વસ્તુતાએ મિથ્યા ભ્રાંતિરૂપ જ છે, છતાં પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૩૫</sup> માટે ક્યાં અને શા કારણથી હેય-ઉપાદેય આદિ ભાવોની પ્રતીતિ થાય? આ કશું કાંઈ પણ સ્થળે આકારવાળું કિંવા સ્મૃત્યાત્મક નથી.<sup>૩૬</sup> કારણના અભાવને લીધે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ જગત આદિને આકારે ભાસે છે. જગતને જવું સાકાર માનવામાં દુઃખ છે, તેવું જ સ્મૃત્યાત્મક માનવામાં પણ છે.<sup>૩૭</sup> માટે એ બને (સાકારતા અને સ્મૃતિ) અસત્ય છે અને બંધ પણ નથી જ. જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં આકાશના જવા નિર્વિંકાર, શૂન્ય ચિદાકાશની અંદર પૃથ્વી-સૂર્ય-પર્વત આદિ જગત, પોતાના મૂળસ્વરૂપ (ચિદ્રૂપતા)ને છોડતાં નથી અને યથાસ્થિતપણે રહેલ છે. તેની અંદર દેશકાળ આદિની ઉચ્ચ કલ્પના પણ યથાસ્થિતપણે રહી છે.<sup>૩૮,૩૯</sup> જગત આવે સ્થલરૂપે દેખાતાં છતાં પોતાના શુદ્ધ મૂળ ચિદ્રૂપ-ભાવને છોડતું નથી. સાક્ષીચૈતન્યને પ્રતીતિમાં આવતાં સ્વપ્નગરની પેઠે આ જગત પોતાના એક અનુભવરૂપ છે અને પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડનારા ચિદાકાશના ઉદરમાં તે રહેલ છે.<sup>૪૦</sup>

એ પોતે પૃથ્વી વગેરે ભાવથી રહિત છે, તો પછી તેમાં પૃથ્વી વગેરે ક્યાંથી હોય? તે તમે જ કહો. આથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ક્ષણ શાંત એવું ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપમાં આવા જગત આદિ સ્થૂળ આકારે ભાસી રહ્યું છે.<sup>૪૧</sup> સર્વ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં અને સ્વપ્નકાળમાં પૃથ્વી આદિના સંભવ ક્યાંથી હોય? કિંતુ બ્રહ્મસત્તા જ પોતા વડે પોતાના સ્વરૂપમાં બળે જગતને રૂપે આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તેવી બની બંધ છે અને પૃથ્વી આદિ સજ્જાઓને દૃષ્ટી લે છે. પછીથી તે સત્તાઓ બળે સત્ય અર્થને આપનાર હોય તેવી થઈ રહે છે. બાહ્ય, પૃથ્વી આદિના જ પ્રથમ અસંભવ છે એટલે જગત સાકાર નથી, તેમ સ્મૃત્યાત્મક પણ નથી. તે ભ્રાંતિરૂપ પણ નથી અને વિવર્ત આદિરૂપ પણ નથી. તે તો ક્ષણ બ્રહ્મ રૂપ જ છે.<sup>૪૨,૪૩</sup> આ બ્રહ્મ જ સુંદર જગતને આકારે વિવિર્તરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, પરંતુ તે વસ્તુતાએ એક જ છે. સૃષ્ટિમાં અને પ્રલયમાં તે વિકારને નહિ પામતાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, તે દૃશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં નિર્ચળ આકાશરૂપ છે, શાંત છે, નિત્ય છે અને અનિર્વેશી એને નિરંતર સૃષ્ટિ-પ્રલય ઇત્યાદિરૂપે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૪૪</sup>

ब्रह्मेदमाकचति चारु जगत्स्वरूपं तच्चैकमेव  
कचनाकचनात्मनिष्ठम् । दृश्याममप्यमलमेव  
नमः प्रशान्तं नित्योदितं प्रलयसर्गमयोदयात्म॥  
श्रीयोगवासिष्ठ महाशारभायण्युમાં निर्वाण  
प्रकरणात्ता उत्तरार्धेनो 'जगतो ब्रह्मत्व-  
प्रतिपादन' એ નામનો સર્ગ  
૧૭૨ ઓ સમાપ્ત



— ૭ સર્ગ ૧૭૩ મો\* —

ચેતનને જડમાં અભિનિવેશ થવાનું કારણ

॥ રામ ઉવાચ ॥

સર્વાનુભવરૂપસ્ય તથા સર્વાત્મનોડ્યયમ્ ।

અનંતસ્યાત્મતત્ત્વસ્ય દેહેડપિ કિમહંગ્રહઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-સર્વના અનુભવરૂપ અનંત આત્મતત્ત્વ સર્વના આત્મારૂપ છે, છતાં તેને દેહમાં જ અહંગ્રહ (‘હું’ દેહરૂપ છું) એવો અભિનિવેશ) કેમ બંધાઈ જાય છે? ચિદાત્મા સ્વપ્ન આદિમાં જડ કાષ-પાપાણુ આદિરૂપ કેમ બની જાય છે? અને આ કાષ-પાપાણુ આદિ નથી એમ કહે તો કેમ નથી? અને છે એમ કહે તો કેમ છે? તે મને કહેા.\*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેમ દેહધારી જીવને હાથમાં હાથપણાને અભિનિવેશ (આગ્રહ) બંધાઈ જાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચેતનતત્ત્વને પણ દેહમાં દેહપણાને અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે.<sup>૧</sup> જેમ વૃક્ષને પોતાનાં પાંદડાંમાં પત્રભાવનો અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચેતનતત્ત્વને વૃક્ષમાં વૃક્ષપણાનો અભિનિવેશ થાય છે.<sup>૨</sup> આકાશને જેમ શૂન્યમાં શૂન્યભાવનો અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે, તેમ સર્વાત્મા એવા ચિદ્રૂપતત્ત્વને દ્રવ્યમાં દ્રવ્યભાવનો અભિનિવેશ બંધાય છે.<sup>૩</sup> નિરાકાર ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે નિરાકાર એવા સ્વપ્નનગરને વિશે સ્વપ્નભોક્તાને જેમ સાકારતાને અભિનિવેશ બંધાઈ જાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચેતનતત્ત્વને પણ સ્વપ્ન-અથવા આદિમાં તે તે ભાવનો અભિનિવેશ બંધાય છે.<sup>૪</sup> જેમ પર્વતના અભિમાની જીવને અને નગરાભિમાની જીવને પોતામાં રહેલ પાપાણુ, વૃક્ષ, જળ ઇત્યાદિ-

માં તે તે ભાવનો અભિનિવેશ થાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચિન્મયતત્ત્વને પણ પોતાની અંદર રહેલ પર્વત તથા નગર ઇત્યાદિમાં તે તે ભાવનો અભિનિવેશ થઈ જાય છે.<sup>૫</sup> જેમ ચેતનરૂપે જણાતા શરીરને કેશ તથા નખ ઇત્યાદિમાં અચેતનપણાનો આગ્રહ બંધાય છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ ચિન્મયતત્ત્વને કાષ તેમજ પાપાણુ આદિમાં જડભાવનો અભિનિવેશ બંધાય છે.<sup>૬</sup> જેમ સાક્ષીચેતન્ય જ સ્વપ્નની અંદર (વિવર્તભાવે) કાષ-પાપાણુ આદિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સાકાર આદિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૭</sup> જેમ નખ-કેશ અને જળ-આકાશ આદિના ધર્મને ધારણ કરનાર પુરુષનું એક જ શરીર જડ-ચેતનરૂપ છે અને સાકાર છે, તેમ સર્વના આત્મારૂપ સત્ય તત્ત્વનું એક જ સ્વરૂપ જડ-ચેતનરૂપ અને સ્થાવર-જંગમરૂપ છે; કિંતુ તે નિત્ય અને નિરાકાર છે.<sup>૮, ૯, ૧૦</sup> જેમ સ્વપ્નમાં દીકલ અર્થની ભ્રાંતિ ‘આ સ્વપ્ન છે’ એમ જણનાર પુરુષના ચિત્તમાંથી યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં શમી જાય છે, તેમ સારી પેઢે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં શમી જાય છે.<sup>૧૧</sup> સ્વપ્નને દેખનાર માણસ પ્રાતઃકાળમાં જાગી જાય છે, એટલે સ્વપ્નના દ્રષ્ટા અને દશ્ય વગેરે ભાવે મિથ્યા જણાય છે. તેને આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ હતું, એવો નિશ્ચય કરી આપવાને એ પ્રયોધ જ સમર્થ થાય છે; તે જ પ્રમાણે સસારરૂપ નિદ્રામાંથી પ્રજુહ થયેલા તત્ત્વજ્ઞને પણ દશ્ય-દ્રષ્ટા આદિનું મિથ્યાપણું જણાઈ આવે છે, એટલે એ પ્રયોધ જ ચિદાકાશના સત્યપણાને ખતાની આપે છે; અને તેમાં છેવટ મૌનનો જ આશ્રય લેવો પડે છે.<sup>૧૨</sup> જેમ મહાસાગરમાં જળની અનેક (ચક્રી-ઓ) થતી રહે છે અને શમી જતી રહે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર હંખરો અને કરોડો કલ્પોપર્યંત તેની તે જ સૃષ્ટિઓ અથવા તો બીજી જ

\* આ એકસોતેરમા મર્મમાં ચિદ્રૂપ તત્ત્વના

૧. જા વિશે અને દેહ આદિ જડભાવમાં તથા દિમાં અભિનિવેશ બંધાયા વિશે નિરૂપણ કરાશે.

દૃષ્ટિએ જનમ થતી રહે છે અને ત્યાર પછી  
જનમી રહે છે.<sup>૧૧</sup> જન સમુદ્રની અંદર રહેલું  
જન, તરંગ આદિમાં પોતાના સ્વરૂપને અનેક  
પ્રકારે પ્રસારી દે છે, તેમ ચિદાકાશ પણ પોતાના  
આવાદનરૂપે ચૈતન્યરૂપમાં સૃષ્ટિ આદિ અનેક  
અંતઃસ્થિતિને કદાપી લે છે.<sup>૧૨</sup> અવિચેદી અતસમુ-  
દાયના નિશ્ચયને બાદ કરતાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની  
દૃષ્ટિમાં આ જગત યથાર્થિતપણે રહ્યા છતાં  
સદા નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે.<sup>૧૩</sup> 'હું' તરંગરૂપ  
નથી, પરંતુ જગરૂપ છું.<sup>૧૪</sup> એવું જ તરંગે યુક્તિ  
વડે અણુયું, તેના પછી તરંગભાવ ક્યાં રહ્યો!<sup>૧૫</sup>  
જળમાં થતા તરંગના ભાવની પેઠે બ્રહ્મમાંથી જ  
આ જગતનો આભાસ થાય છે. જન તરંગ અને  
તરંગના અભાવ એ બન્ને સમુદ્રના ધર્મો છે,  
તેમ જગતની પ્રતીતિ અને તેના અભાવ એ  
બન્ને બ્રહ્મની એક જાતની શક્તિ છે અને તે જ  
તેવે પ્રકારે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે.<sup>૧૬</sup> હે  
રામચંદ્રજી! પોતાના ચિદ્રૂપને નહિ છાડનાર  
ચિદાકાશનું મનઃસમશ્લિષ્ટી ઉપાધિમાં સ્વપ્નની  
પેઠે પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે ઉપાધિવાળું જ  
કાંઈ સ્વરૂપ ખડું થાય છે, તે જ 'મન', 'બ્રહ્મ',  
'પિતામહ' ઇત્યાદિ નામો વડે કહેવાય છે. એવી  
રીતે પ્રથમ પ્રજાપતિ જ નિરાકાર અને નિર્વિકાર  
છે અને ચિન્માત્રરૂપ સંકલ્પનગરની પેઠે તે  
કારણથી રહિત છે.<sup>૧૭, ૧૮</sup> જ સુવર્ણનો બાળુખંધ  
બણે છે કે, 'હું બાળુખંધ નથી,' તેને પછી બાળુ-  
ખંધપણું ક્યાં રહે! તે તો શુદ્ધ સુવર્ણરૂપે જ  
રહે. જ્યારે સમશ્લિષ્ટ પ્રથમ પ્રજાપતિ આજન્મા,  
સંકલ્પમાત્ર અને કેવળ ચિદાકાશરૂપ હેલધારી  
છે, ત્યારે હું, તમે અને આ જગત ઇત્યાદિ જે  
કાંઈ ભાસે છે, તે પણ સર્વ તેવું જ છે.<sup>૧૯, ૨૦</sup>  
ચિદાકાશમાં શૂન્યતાની પેઠે જે કાંઈ ચૈતન્યના  
અમલારો ભારી રહ્યા હોય છે, તે જ સૃષ્ટિરૂપ,  
સંહારરૂપ, સ્થિતિરૂપ, તેના વિચિત્ર પ્રવાહોરૂપ  
અને અનુભવોરૂપ છે.<sup>૨૧</sup> ચિદાકાશ પોતાની

મંદ્રે જ સ્વપ્નની પેઠે પ્રથમ જ સ્વપ્ન વિરત કરી  
રહે છે, તે જ હિરણ્યગર્ભ જે સમુદ્રમાં જન  
તરંગે તે જ રૂપે કે તીકે રૂપે નિરંતર ફરતો રહે  
છે, તેમ બ્રહ્મમાં અતારિ તથા અવતર કરીને  
સૃષ્ટિ-પ્રવચનો વિષય પણ સુપ્તો રહે છે.<sup>૨૨</sup>  
ચિદાકાશનો સુંદર વિવર્ત જ 'વિરાટ' શબ્દ વડે  
કહેવામાં આવે છે અને તે વિરાટનું મત હિર-  
ણ્યગર્ભરૂપ છે. તે જ કાંઈ રીતે છે તે પણ સંકલ્પ-  
નગરના જેવું જ સમજવું.<sup>૨૩</sup> તે વિરાટ જ સંહિ-  
રૂપ છે, તે જ સ્વપ્નરૂપ છે અને તે જ ભૂમિત  
અવસ્થાના વ્યથિ-સમશ્લિષ્ટ હેલરૂપ પણ મળે રહેલ  
છે. જન ઘાટી સુષુપ્તિ અતિ નિદ્રાશી અધેકારના  
બળથી સ્વપ્નરૂપ બની નાચ છે, તેમ આત્મા જ  
પ્રવચને વિષે અવિદ્યારૂપ અધેકારથી જગતરૂપે  
અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨૪</sup> અત્યંતર પ્રવચ્છાશી  
બ્રહ્માની રાત્રિ વિરાટરૂપ પરમાત્માના ઠેરાપ છે.  
પ્રકાશ અને અધેકાર (દિવસ અને રાત્રિ) તથા  
કાળ અને ક્રિયા એ તેના પોતાના અવયવોની  
સંધિરૂપ છે.<sup>૨૫</sup> અગ્નિ એ વિરાટના ગુણરૂપ છે,  
આકાશ ભરતકરૂપ છે, અંતરિક્ષ નાભિરૂપ છે,  
પૃથ્વી ચરણરૂપ છે, સૂર્ય તથા ચંદ્ર ગણરૂપ છે  
અને દિશાઓ શ્રોતરૂપ છે. એવી રીતે એક કદપ-  
ના જ વિરાટને આકાર ખડી થઈ ગયેલા અનુ-  
ભવમાં આવે છે.<sup>૨૬</sup> જ પ્રમાણે સારી પેઠે વિચાર-  
થી જોતાં વિરાટનું સ્વરૂપ રાગના જવું તથા

સંવ છે, તેમ અનુભવ કરનાર ચિદાત્મા જ સત્ય અને અનુભવરૂપ એવા પોતાના આત્માને માયાના આવરણને લીધે અસત્ય જાણે. માત્રી લે છે અને તેને અમુક પરિચિન્નરૂપે અનુભવે છે.<sup>૩૩</sup> વેદાંત, જૈન, સૌંખ્ય, બૌદ્ધ વગેરે મનોના ગુરુઓએ તથા અગમ શાસ્ત્રોના ભેદ કરનાર પશુપતિ અને ભૈરવ ઇત્યાદિએ પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં જ જ વિચારે. પ્રતિપાદિત ક્યાં છે, તે સર્વરૂપ થઈ જઈને, અમારું બ્રહ્મ જ તેવી તેવી વાસનાને યોગે, તેવે તેવે રૂપે સ્ફુટ્ય છે વળી તે તે વાદીઓના પોતપોતાના નિશ્ચયને અનુરૂપ પડતું માની લીધેવ પારલૌકિક સુખ તથા આ લોક-સંબંધી સર્વ રૂપ, એ સર્વરૂપ બ્રહ્મ જ થઈ જાય છે. કેમકે અમુક પ્રકારનું રૂપ આપણને પ્રાપ્ત થાયો, એવી રીતે તેમના આત્મામાંથી જ આશાની ઉત્પત્તિ થાય છે. બ્રહ્મના આવેા લોકાત્તર મહિમા જ છે. કેમકે તે પોતે જ માયાના યોગથી સર્વશક્તિમાન થઈ રહેલ છે.<sup>૩૪</sup>

વેદાન્તાર્હતસાંખ્યસૌગતગુરુચ્યક્ષાદિસૂક્તા-  
દશો બ્રહ્મૈવ સ્ફુરિતં તથાત્મકલયાસ્તાદાત્મનિત્યં  
યતઃ । તેષાં ચાત્મવિદોઽનુરૂપમચિલં સ્વર્ગ ફલં  
તદ્ભવંત્યસ્ય બ્રહ્મણ ઈદગેવ મહિમા સર્વાત્મ યતદ્વપુઃ  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘પરમાર્થોપદેશ’  
એ નામનો સર્ગ ૧૭૩ એ સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૭૪ મો

નિર્વાણપદ વિષે વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સર્ગાદૌ સ્વપ્નસંવિચ્છા ચિદેવાભાતિ કેવલા ।

જગદિત્યવમાસેવ બ્રહ્મવાતો જગત્ત્રયમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કેવળ

× આ એકસોરૂ વોતેરમા સર્ગમાં સ્વપ્નની પેઠે જ પ્રમેદ્ય પડે દશ્યનો આધ થઈ જતા અવશેષ રહેલ ચિદા-  
પદપણા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ચિદાકાશ જ સ્વપ્નના અનુભવ પ્રમાણે જાણે જગતને રૂપે ભાસતું હોય, તેમ થઈ રહે છે. તેથી ત્રણે લોક બ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૧</sup> સૃષ્ટિઓ બ્રહ્મરૂપ સાગરના તરંગ જેવી છે અને તેમાં રહેલ જ્ઞાનરૂપ અનુભવ દ્રવરૂપ છે. જીવન્મુક્ત પુરુષોને વ્યવહારસિદ્ધ માટે પ્રતીતિમાં આવતું જગત પણ જાણે કોઈ બીજું જ સૃષ્ટિ હોય તેવું ભાસે છે. તો પછી તેમાં દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ બીજું ક્યાંથી હોય? જમ એક જ ચિદાકાશ નિદ્રારૂપ હોઈ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બન્નેરૂપ છે, તેમ ચિદાકાશનું એક જ આત્મસ્વરૂપ દશ્ય અને અદશ્ય એ બન્નેરૂપે રહેલ છે.<sup>૨</sup> જો આ જગતનું વાસ્તવ સ્વરૂપ યોગબવામાં આવે, તો તે અત્રતમાં સ્ફુટી આવતા સ્વપ્નનગરના જેવું કેવળ બાધિત અને સ્ફુર્તિરૂપે આભાસમાત્ર જણાય છે; તો પછી તેમાં વિવેચી પુરુષને કેવી આસ્થા હોય? સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અને તેનો અનુભવ સૃષ્ટિના આરભકાળમાં પ્રતીતિમાં આવે છે. જો તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ યોગબવામાં આવે, તો આ જગત અત્રતમાં બાધિતરૂપે સ્ફુટી આવતા સ્વપ્નનગરના જેવું બાધિત જણાય છે.<sup>૩</sup> જમ સ્વપ્નનગર સંબંધી બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારની વાસનાઓ સ્વપ્નસમયે સત્ય જણાય છતાં અત્રત અવસ્થામાં તે અસત્ય છે, તેમ અત્રત સંબંધી વાસનાઓ વિશે પણ સમજવું.<sup>૪</sup> કદાચિત્ બીજું કોઈ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરી દશ્યનું કાંઈ બીજું જ કારણ અહીં કલ્પવામાં આવતું હોય, તો પછી બીજું કલ્પનાઓની અપેક્ષાએ બધેસેસતી થતી બ્રાંતિ-માત્રપણાની કલ્પના શા માટે ન કરવી? સ્વપ્ન-સૃષ્ટિની પેઠે અત્રતસૃષ્ટિ સંબંધી આ પોતાની બ્રાંતિ તો અનુભવ વડે જ સિદ્ધ છે. જો કાંઈ બીજું કારણ કલ્પવામાં આવે, તો પણ તે અનુમાન વડે સિદ્ધ કરી શકાય. હવે અનુમાન ક્યા અનુભવથી અધિક થઈ શકે તેમ છે? મનુષ્ય પોતાની ઇષ્ટ સૃષ્ટિને સરજવાને અને અનિષ્ટ

સૃષ્ટિને નિવારવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી. વળી તેણે પ્રથમ વિચારી રાખેલા વિષય તેને નિશ્ચય-પૂર્વક જ દેખાય તેમ પણ બનતું નથી; કિંતુ વખતે બીજા પ્રકારે પણ તે અકસ્માત્ તેના જોવામાં આવે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જો સૃષ્ટિ કોઈ બીજા કારણને અધીન જ હોય, તો પછી મનુષ્યો તેવી સાધનસંપત્તિ મેળવી પોતાની ઇષ્ટ સૃષ્ટિને રચે, અનિષ્ટ સૃષ્ટિને નિવારે અને કશું પણ અકસ્માત્ દેખે નહિ. પરંતુ એ વાત કોઈ પણ રીતે ખરાખર ઘટતી નથી. તેથી આ દૃશ્ય સ્વપ્નશૈલીની પેઠે બ્રાંતિસ્વરૂપ જ છે.<sup>૯</sup> જ્ઞાનનો ઉદય થયો વિના નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય, તો તે પણ પરમ જડતારૂપ છે અને સવિકલ્પ સ્થિતિ થાય, તો તે પણ સંસારરૂપ જ છે. તેથી કદાચિત્ ધ્યાન કે સમાધિનો લાભ થાય, તો પણ જ્ઞાન થયા વિના તે કોઈ પુરુષાર્થરૂપ સંભવતુ નથી.<sup>૧૦</sup> જો સવિકલ્પ ધ્યાન હોય, તો તે સંસાર જેવું જ છે. જ્ઞાન થયા વગર તે જો નિર્વિકલ્પ હોય, તો તે પણ પાપાણના જેવું પરમ જડરૂપ છે. મોક્ષ કોઈ પાપાણ જેવી જડ સ્થિતિરૂપ કે વિકલ્પાત્મક સંભવતો નથી.<sup>૧૧</sup> પાપાણના જેવી જડ નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે બીજું કશું પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાની નિદ્રા વડે શું મળે છે?<sup>૧૨</sup> સૃષ્ટિનો અત્યંત અસંભવ છે. તેથી સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થતાં વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં સર્વ દૃશ્ય બ્રાંતિમાત્ર ભાસે છે. જીવન્મુક્તપણાનો ઉદય થયો તે જ વાસ્તવિક રીતે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. તે જ અનંત નિર્વાણરૂપ છે અને તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. અનંત સુપુષ્પિના જેવી તુરીય અવસ્થા પણ તેને જ કહે છે અને તેમાં યથાસ્થિતપણે રહી જોબને નહિ પામતાં સર્વના પ્રકાશક આત્મારૂપે સ્થિતિ રાખવામાં આવે છે.<sup>૧૩-૧૫</sup> જ્ઞાનમાં સારી રીતે એકરસ થઈ જવું તે ધ્યાન કહેવાય છે. વળી દૃશ્યનો અત્યંત અસંભવ છે. તેથી આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ

જોળખવું તેને જ શ્રુતિઓ તથા તત્ત્વવેતાઓ પરમપદરૂપ કે પરમપુરુષાર્થરૂપ કહે છે.<sup>૧૬</sup> એ સ્થિતિ કોઈ પાપાણના જેવી જડ નથી, તેમ સુપુષ્પિ જેવી પણ નથી. તે નિર્વિકલ્પ કે સવિકલ્પ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય પણ નથી.<sup>૧૭</sup> તે દૃશ્યના અત્યંત અસંભવરૂપ છે તથા આદિ અનુભવરૂપ છે. એ બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ છે અને અપવાદદૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે કશારૂપ નથી. કે પ્રિય રામય દ્રશ્ય કે બ્રહ્મના જેવો નિર્વિકાર હોય છે, તે જ તેને દેખે છે.<sup>૧૮</sup> જ્યારે સારી રીતે પ્રયોધનો ઉદય થાય છે, ત્યારે જ પરમનિર્વાણની પ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય છે. તે દશામાં આ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં પ્રલય જેવી અભાવ-સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.<sup>૧૯</sup> તેમાં આ એકતા કે અનેકતાની કલ્પના નથી; તેમાં કશું પણ નથી અને તેમાં કશાનો સંભવ પણ નથી. સર્વ સદ્-અસદ્ વસ્તુઓની સીમાના અંતરૂપ તે જ તત્ત્વ કહેવાય છે.<sup>૨૦</sup> દૃશ્ય અત્યંત અસંભવિત છે, એમ માનવાથી શુદ્ધ બોધનો ઉદય થાય છે અને તેથી સર્વ વિક્ષેપથી રહિત થવાય છે. પછી શાંતપણે જ કોઈ નિરતરણ અનંદરૂપે સ્થિતિ રાખી રહેવું તે જ પરમપદરૂપ છે, એમ તમે સમજો.<sup>૨૧</sup> એ શુદ્ધ બોધ સર્વોત્તમ ધ્યાનરૂપ છે. શાસ્ત્રપરિચયથી પદ-પદાર્થને જાણી શકનાર, બુદ્ધિમાન અને નિરંતર મોક્ષના ઉપાયરૂપ આ શાસ્ત્રને વાંચનાર શુદ્ધ અધિકારી પુરુષ તેને અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના વિચારથી થયેલ જ્ઞાનરૂપ ઉપાય વડે મેળવી શકે છે. બીજા કશા ઉપાયથી તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તીર્થાટન વડે, દાન વડે, સ્નાન વડે, બીજા વિધા વડે, ધ્યાન વડે, તપ વડે, યોગ વડે કે યજ્ઞ વડે તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી.<sup>૨૨-૨૪</sup> આસાદ્યરૂપે ભાસતું અનિર્વચનીય દૃશ્ય બ્રાંતિમાત્ર છે અને મિથ્યા છતાં જાણે સત્ય હોય તેવું ભાસે છે. જ્ઞમ નિદ્રાભાવથી રહિત ચિદાકાશ સ્વપ્નરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશ જ જગતને

આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૨૫</sup> જે બ્રાંતિ હોય તે કોઈ દિવસ તપ-તીર્થ આદિ વડે શાંત થતી નથી. જો કે તપ-તીર્થ આદિ વડે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે વડે મુક્તપણાનો લાભ મળતો નથી.<sup>૨૬</sup> આ જગતમાં જો સારી શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી થયેલ આત્મજ્ઞાનરૂપ મોક્ષના ઉપાયથી જ એ બ્રાંતિ શાંત થાય છે-બીજા કશાથી થતી નથી.<sup>૨૭</sup> જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અધકારમય રાત્રિ ક્ષય પામે છે, તેમ અત્યંત પ્રકાશ આપનાર નિર્મળ શાસ્ત્રાર્થ વડે આ સર્વ બ્રાંતિ નિવૃત્ત થાય છે.<sup>૨૮</sup> જેમ પવનની અંદર તેની ચપળતા રહી છે અને જળની અંદર દ્રવપણું રહ્યું છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના આભાસો પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૨૯</sup> જેમ વડનાં બીજ આદિ દ્રવ્યોમાં વડનો આકાર ધારણ કરવાની ચમત્કૃતિ અંદર જ રહી છે અને પવનમાં જેમ અહર્નિશ તેની ચલનશક્તિ રહેલ છે, તેમ શબ્દબ્રહ્મરૂપી ચિદાકાશની અંદર આ જગતની યથાસ્થિત સૃષ્ટિ તથા તેની સ્થિતિ અનન્યરૂપે રહેલ છે અને છેવટ તેમાં જ તે લય પામી જાય છે.<sup>૩૦</sup>

દ્રવ્યસ્ય હૃદયે ચમત્કૃતિર્નિજા નમસ્વતઃ  
સ્પન્દ ઇવાનિશં યથા । યથા સ્થિતા સૃષ્ટિરિયં  
તથાસ્થિતા લયં નમસ્યંતરનન્યરૂપિણી ॥ ૩૦ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણપદેશ'  
એ નામનો સર્ગ ૧૭૪ મો સમાપ્ત



સર્ગ ૧૭૫ મો

ચિદાકાશ જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે  
ભાસે છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સ્વપ્રામમાદ્યં ચિદ્વ્યોમ કારણં દેહમંવિદામ્ ।

દશ્યાન્યતા સંમતશ્ચિદ્વ્યોમ્નસ્તત્કૃતો વપુઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સર્વના આદિકારણરૂપ  
ચિદાકાશ સ્વપ્નની પેઠે વિવર્તભાવને પામીને  
દશ્યભાવને ધારણ કરી લે છે. તે જ જીવોને દેહના  
તાદાત્મ્યપણાનો અધ્યાસ થવામાં મુખ્ય કારણ-  
રૂપ થાય છે. હવે પ્રથમ આરંભસમયમાં જ  
દશ્ય જની કોઈ પણ બુદ્ધિ વસ્તુ જ નથી, તો તે  
ચિદાકાશના દેહરૂપ ક્રમ થઈ શકે ? હે નિષ્પાપ  
રામચંદ્રજી ! સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ સર્વ  
સ્વપ્નના અનુભવ જવું જ છે. તે વિના બીજ  
પ્રકારે આ સૃષ્ટિ અને પરલોક દેખાતાં છતાં પણ  
'સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી.'<sup>૧</sup> સ્વપ્ન-સ્ત્રીના સપ્નાગમની  
પેઠે આ દશ્ય ચિત્થા છે, કેવળ શાંત ચિદાકાશ-  
રૂપ છે. અનુભવરૂપ ચિદાત્મા જ અવિદ્યાને લીધે  
આ પ્રભાણે અસત્ય જગતરૂપે ભાસે છે.<sup>૨</sup> જે કોઈ  
આ જગતરૂપે ભાસે છે, તે શૂન્ય, સ્વચ્છ, અનાદિ,  
અનંત અને નિર્મળ ચિદ્ધાતુરૂપ છે. જ્યાં  
સુધી પરમાત્માતુ વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઝોળખવા-  
માં આવે, ત્યાં સુધી તે અવિદ્યારૂપ તથા સંસારી  
જીવરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે. પરંતુ જો તેનું  
વાસ્તવ સ્વરૂપ ઝોળખવામાં આવે, તો જીવમાત્ર  
અને દશ્યભાવ ટળી જાય છે અને તે પરબ્રહ્મરૂપ  
જ જણાય છે. કેમકે અનાદિ અને અનંત એવા  
શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર અવિદ્યા આદિ મેલ  
ધ્યાંથી હોય ?<sup>૩</sup> જે શુદ્ધ સાક્ષીચેતન્ય છે, તે જ

\* આ એકસોપ ચોતેરમા સર્ગમાં બધા સુધી મૂર્ખતા  
હોય ત્યાં સુધી ચિદાકાશ જ વિનાકાળે ક્રમ જાણે  
જગતરૂપે ધર્મ રહેવ હોય તેમ ભાસે છે અને શાસ્ત્ર  
વડે મૂર્ખતાની નિવૃત્તિ થતા ચિદાત્મા બંધથી રહિત  
(મુક્ત) થઈ જાય છે, એ વિષે વર્ણન આવશે.

સ્વપ્નનગરરૂપ છે અને જ ચિદાકાશ છે તે જ જગત-  
રૂપ છે. તે પછી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પૃથ્વી  
આદિના સંભવ જ ક્યાં છે ? જીવ ચિદાકાશરૂપ  
અને જીવરૂપે ભાસતા ચિદાકાશની સૃષ્ટિમાં જ  
પૃથ્વી આદિના મેતથા 'મન' અને 'બુદ્ધિ' આદિ  
દૃષ્ટાન્તો કરવામાં આવ્યાં છે.<sup>૧</sup> જળમાં જમ  
રંગ હોય છે અને પવનમાં જમ ચલનશક્તિ  
હી હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર બુદ્ધિપૂર્વક  
હિ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ જગતનું જ્ઞાન થાય  
અને તે નિરાધાર છે.<sup>૨</sup> જગતનું જ્ઞાન થયા  
છી ચિદાકાશ જીવભાવ વડે તેની અંદર પ્રવેશ  
થો અને 'હું હિરણ્યગર્ભ' જગતનો સર્જનાર  
'એવા અભિમાનને તથા ઔર્ધ્વચને ધારણ  
યુ'. પછી, તેણે બુદ્ધિ આદિની અને પૃથ્વી  
આદિની કલ્પના કરી. એ કલ્પના સદૃશ અને  
મસદૃશ છે તથા ચિદાકાશના એક વિવર્તરૂપ  
૧. <sup>૩</sup> અસત સ્વરૂપ એવું આ મહાયેતન્ય જ  
જગતને રૂપે (વિવર્તભાવથી) પ્રતીતિમાં આવે  
અને તેનું જ 'સૃષ્ટિ' એવું નામ પણ છે. તેથી  
જગત ચિદાકાશરૂપ જ છે-બીજું કશું નથી.<sup>૪</sup>  
પ્રિય રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે વાસ્તવિક  
પ્રિય જોતાં કરી પણ વિવર્ત જ નથી, પણ જ  
ઈ છે તે સ્વરૂપ ચિદૃશપત્તવ છે. જ ચિન્માત્ર-  
તત્ત્વ એક છે, તેની કલ્પના જ આ જગતને  
બાકારે પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતા વડે જ  
મસરી રહેલ છે.<sup>૫</sup> ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર  
બાવી રીતે રહેલ છે તથા જગતનું મૂળસ્વરૂપ  
પૂર્ણચિદાકાશ જ છે. જમ સ્વપ્નાવસ્થામાં સાક્ષી-  
ચેતન્ય જ બાણે ચિત્તરૂપ અને દશ્યરૂપ થઈ રહ્યું  
હાય તેનું બાણાય છે, તેમ એ પૂર્ણ ચિદાકાશ જ  
(જગતમાં પણ) બાણે ચિત્તરૂપ અને દશ્યરૂપ  
થઈ રહેલ હાય તેનું બાણાય છે.<sup>૬</sup> બીજા પ્રકારે  
ઈ રીતે કારણની સિદ્ધિ થતી શકતી નથી અને  
સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં બીજું કશું સત્ય કારણ  
થી; તેથી પોતાનો આત્મા જ પોતાની એ

ચિદાકાશને દશ્યરૂપે દેખે છે.<sup>૭</sup> સ્વપ્નની પેઠે જ  
આ દશ્ય (દેખાતાં છતાં) આકાર આદિ ધર્મો-  
થી રહિત છે અને સ્વપ્નમાં તથા આ જગતમાં  
કરી પણ બીજો ભેદ નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે,  
સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને તેની અંદર આકાશ  
આદિની પેઠે શૂન્યતા (દશ્યનો અભાવ) રહેલ  
છે.<sup>૮</sup> આ પરબ્રહ્મ સર્વ રૂપથી રહિત છે અને  
એક જ પોતે પોતાના સાર્વાત્મ્યભાવથી અ  
અનેકરૂપે થઈ રહેલ છે.<sup>૯</sup> આ વાત સ્વપ્ન  
અનુભવાય છે. આત્મા જ પોતે બાણે સ્વપ્ન  
થઈ રહ્યો હોય, તેમ તે વખતે બાણાય છે.  
અનેકરૂપે દેખાતાં છતાં એકરૂપ જ છે. તે જ પ્રમ  
આ સર્વ અનેકરૂપે દેખાતાં છતાં એક નિમ  
શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છે.<sup>૧૦</sup> બ્રહ્મ જ પોતે પોતાના સ્વરૂ  
ની અંદર ચિદ્ભાવને લીધે બાણે જીવભાવને કલ  
લે છે અને પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડ  
છતાં બાણે મનરૂપ બની ગયું હોય તેનું થઈ જ  
છે. પછી તે મન:સમહિરૂપે આ સર્વ પ્રપંચ  
વિસ્તારી દેવું હોય તેમ ભાસે છે; પરંતુ વસ  
તાએ જોતાં તે ચિન્મય હોવાથી ચિદાકાશરૂપ  
છે. આમ, તે બાણે જગતરૂપે થઈ ગયું હોય તે  
બાણાય છે અને અલિકારી છતાં બાણે વિકા  
હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૧,૧૨</sup> મન  
હિરણ્યગર્ભરૂપ છે અને તે સૃષ્ટિના દશ્ય-  
અંદર રહી નિરંતર સર્વને હૃત્પત્ર કરે છે ત  
તેનો સંહાર પણ કરે છે.<sup>૧૩</sup> જમ સ્વપ્નની અંદ  
નિરાકાર ચિત્ત સ્વપ્નસહિરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે  
તેમ પૃથ્વી આદિથી રહિત એ મનરૂપ બ્રહ્મ  
પોતાના નિરવયવ દશ્યની અંદર તણે લોકરૂ  
થઈને તેવે રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે અથવા બી  
પ્રકારે પણ તેની પ્રતીતિ થાય છે.<sup>૧૪</sup> એક અં  
નિરાકાર એવું એ મન દેહરૂપે, જગતરૂપે તથા  
અહંકારરૂપે, અનંતરૂપ બની અય છે અને પોતાન  
મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપને અવિ  
વડે ઢાંકી દઈ, બોધ તથા અબોધ એ



(જડ ચેતનરૂપ) થઈ જાય છે.<sup>૨૧</sup> આહીં પૃથ્વી આદિ કશું નથી, દેહ પણ નથી અને બીજા દશ્યભાવ પણ નથી; પરંતુ સાત ચિદાકાશરૂપ મન જ જગતને રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૨૨</sup> આવી દોષવડે બેઈ એ તો પણ વિચાર કરતાં આ કશું નથી; કેવળ એકરસ ચિન્માત્રતત્ત્વ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતા વડે આવે પ્રકારે ભાસે છે.<sup>૨૩</sup> જ્યાં વાણી પહોંચી શકતી નથી તે અવલુપ્ત સ્વરૂપને જોળણી લઈ, જીવન્મુક્ત પુરુષ મૌની (નિશ્ચળ) થઈ રહે છે અને તે વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત છતાં ચિદાકાશરૂપ થઈ રહી મૌનીના જેવી સ્થિતિને ધારણ કરે છે.<sup>૨૪</sup> પ્રજોધને પામેલા એ ઉત્તમ પુરુષ મૌનનો આશ્રય લે છે અને અનત અપાર, નિઃસ્ત્રીમ અને નિરતિશય આનંદધન ચિન્માત્રતત્ત્વરૂપ થઈ જાય છે.<sup>૨૫</sup> જમ જળની અંદર અજ્ઞાનપૂર્વક (સ્વાભાવિક રીતે) દ્રવપણાને લીધે આવર્ત (ચક્રી) આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ પોતા વડે જ જડ એવાં બુદ્ધિ તથા ચિત્ત આદિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.<sup>૨૬</sup> જમ પવન અબુદ્ધિ-પૂર્વક (બુદ્ધિપૂર્વક નહિ કિંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ) ચલનશક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે તેનાથી અભિન્ન છે, તેમ પરમાત્મા બુદ્ધિ આદિને સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે તેનાથી અભિન્ન છે.<sup>૨૭</sup> જમ વાયુના સ્વરૂપથી કાંઈ તેની ચલનશક્તિ ભિન્ન નથી, તેમ ચિન્માત્ર છતાં ચિદાભાસ કહેવાતા અવિનાશી જીવો કાંઈ પરમાત્માના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી.<sup>૨૮</sup> હે જ્ઞાનીઓ-માં શ્રેષ્ઠ! ચિદાકાશ, બ્રહ્મ, ચિન્માત્ર, આત્મા, ચેતન્ય, મહાન, પરમાત્મા ઇત્યાદિ સર્વ પર્યાયો અદ્વિતીય પરમતત્ત્વના જ છે.<sup>૨૯</sup> બ્રહ્મ (અવિદ્યાના આવરણને યોગે) ચક્ષુની પેઠે ઉન્મેષ તથા નિમેષ (આંખ મીંચવી ને ઉઘાડવી તે)ને ધારણ કરે છે તેમજ પવનની પેઠે ચપળતા તથા નિશ્ચળતાને પણ તે જ ધારણ કરે છે.<sup>૩૦</sup> બ્રહ્મનો

જેવો પ્રલયરૂપ નિમેષ છે, તેવો જ સૃષ્ટિરૂપ ઉન્મેષ પણ છે અને તે જગત કહેવાય છે. દશ્ય એ એક પરબ્રહ્મનો ઉન્મેષ (આંખ ઉઘાડવી) છે અને દશ્યનો પ્રલય તેના નિમેષરૂપ (આંખ મીંચવી) છે. જમ નેત્રગોલકમાં ઉન્મેષ-નિમેષનો લય થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં એ બન્નેનો લય થાય છે. આથી, એક નિરાકાર બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે.<sup>૩૧</sup> નિમેષ અને ઉન્મેષ (ઉત્પત્તિ અને પ્રલય) એ બન્નેમાં નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ એક જ સ્થિતિમાં રહે છે. ચિદાકાશમાંથી દશ્યના અસ્તિત્વનું અને તેના અભાવનું સંકુરણ થાય છે, તેથી દશ્ય સત્ અને અસત્ કહેવાય છે અને ચિદાકાશ સદાકાળ કેવળ સત્તારૂપ (સત્ય) છે.<sup>૩૨</sup> વસ્તુનાં બે તો નિમેષ કાંઈ ઉન્મેષથી ભિન્ન નથી અને ઉન્મેષ કાંઈ નિમેષથી ભિન્ન નથી; ક્રમિક એ બન્નેને અધિષ્ઠાનદષ્ટિ વડે બેઈ એ તો તે એક જ છે. તેવી જ રીતે સૃષ્ટિરૂપ શરીરને ધારણ કરનાર શબ્દબ્રહ્મની દષ્ટિ વડે બેઈ એ તો સૃષ્ટિ તથા પ્રલય એ બન્ને એકરૂપ છે.<sup>૩૩</sup> માટે આ સર્વં યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે, એમ તમે સમજો. તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી, જન્મ-જરા આદિ વિકારથી રહિત છે, શાંત આકાશરૂપ છે અને પરબ્રહ્મની સાથે એકરસરૂપે જ રહેલ છે.<sup>૩૪</sup> આકાશ જમ પોતાના વાસ્તવ રૂપમાં રહ્યા છતાં શ્યામરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશ પણ બળે દશ્યરૂપ થઈ રહ્યું હોય તેવું દેખાય છે. ચિદાકાશનો વિવર્ત જ આવે રૂપે ભાસે છે અને જગત એ એક તેવું શરીર છે.<sup>૩૫</sup> આ દશ્ય ઉત્પન્ન થયું નથી, તેનો નાશ પણ થતો નથી, તેમ તે અનુભવમાં પણ આવતું નથી; કિંતુ અદ્વિતીય એવું ચિદાકાશ કેવળ પોતાના સ્વરૂપની અંદર પોતે જ અભિકારને ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૩૬</sup> મહાચિદાકાશરૂપી મણિની આ દશ્ય નામની એક પ્રજા (કાન્તિ) પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ એવા ચિદાકાશરૂપી

મણિથી જુદી નથી. જો કે તે જુદા જવી લાગે છે, તો પણ જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી તેની ગરમી જુદી નથી, તેમ તે ચિદાકાશથી જુદી નથી.<sup>૩૭</sup> જો કે નાના પ્રકારે સ્થિતિવાળું આ સર્વ ચિત્તમાં સ્ફુરે છે, તો પણ તે સર્વ પરમ મંગલમય એક શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ સુષુપ્તિ સ્વપ્નના જવી પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિ જવું જણાય છે.<sup>૩૮</sup> સત્ય હો કિંવા અસત્ય હો, કાયે હો કિંવા કારણ હો, પણ જ દેશકાળમાં જેવે પ્રકારે ચિદાકાશ તેને પસારી દે છે, તેવે પ્રકારે તે ચિદાભાસને અનુભવમાં આવે છે. પછી તે સત્ય હો કે અસત્ય હો, તે વિચારનું કાંઈ કામ નથી.<sup>૩૯</sup> બીજા કોઈ પ્રકારે જગતનો જડભાવ ધટતો નથી. તેથી જગતનું કાંઈ પ્રધાન-પરમાણુ આદિ કારણ કલ્પવામાં આવતું હોય, તો પણ સ્વપ્નરૂપ આ પ્રપંચ જગતરૂપે થઈ રહેલા પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. એટલે એ વિના બીજા પ્રકારે કંઈ પણ બીજું ધટતું નથી.<sup>૪૦</sup> પ્રમાણની ગતિ જ્યાં નથી પહોંચતી એવા પરબ્રહ્મમાંથી આ જગત અભિન્નરૂપે ઉદય પામેલ છે, તેથી એ જગત પણ પ્રમાણને ઉદયધીને અનિર્વચનીયપણે રહેલ છે. આમ, વસ્તુતાએ બેતાં કરું પણ થયું જ નથી.<sup>૪૧</sup> જનું ચિત્ત જ વિષયમાં રસિક હોય છે, તેના ભાવને (મનની લાગણીને લીધે) તે પ્રાપ્ત થાય છે. આથી, એક બ્રહ્મમાં જ રસિક રહેનાર ચિત્ત બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૪૨</sup> મનુષ્યનું ચિત્ત હંમેશાં જેની અંદર લાગ્યું રહે છે અને ઇન્દ્રિયો પણ જેમાં પરાયણ

તે જ પરમાર્થદષ્ટિ વડે સત્ય ભાસે છે. સદા-ચારને લીધે વ્યવહાર માટે જો કે તે બીજી ક્રિયા પણ કરે છે, પણ, તેમાં તેના અભિનિવેશ હોતો નથી.<sup>૪૩</sup> જો જગત વિષે મારા વર્ણવેલા કમ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરવામાં આવે, તો સર્વ સત્તામાત્ર જેવામાં આવે છે અને દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ કશી પણ કલ્પના છે જ નહિ.<sup>૪૪</sup> જ્યો અદૃશ્ય બ્રહ્મને જ દૃશ્યરૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ, અસૂક્ષ્મરૂપ, સાકાર અને નિરાકાર સમજે છે, તેમની દષ્ટિમાં કોઈ દેશ-કાળમાં કતો કે ભોક્તા જીવ છે જ નહિ; તેમ સાવ નથી એમ પણ નથી. કેમકે જીવ બ્રહ્મરૂપે અવશેષ રહે છે.<sup>૪૫</sup> જેમ અજ્ઞાની પથિકને વિકટ માર્ગમાં ચોરની બ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરવાને કોઈ યુગ્મરૂપે હોય છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપની અંદર અનાદિ, અનંત, એકરસ શાંત બ્રહ્મ જ આવે જગતને રૂપે રહેલ છે.<sup>૪૬</sup> નિષ્કલક બ્રહ્મ જ બુદ્ધિ આદિરૂપ (બુદ્ધિ-સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ આદિ જગતને આકારે) થઈ રહેલ છે. જેમકે જ શાંત આકાશ છે તે જ શૂન્ય છે, એમ તમે સમજો.<sup>૪૭</sup> જેમ આકાશની અંદર મસલાં-મોવાળાના જેવા આકારો વર્ગે સત્-અસત્રૂપે અનિર્વચનીયપણે બણે તેનાથી જુદા રહ્યા હોય તેવા ભાસે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર બુદ્ધિ આદિની સ્થિતિ સમજવી.<sup>૪૮</sup> જેમ આકાશની અંદર શૂન્યપણું અભિન્નરૂપે રહ્યું છે, તેમ સત્તા-સામાન્યરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર બુદ્ધિ આદિ, દેહ આદિ અને સંકલ્પ આદિ અનેક પદાર્થો અભિન્નરૂપે રહ્યા છે.<sup>૪૯</sup> સુષુપ્તિમાંથી

પ્રિય રામચંદ્રજી! તેનો કુશો વિવર્ત પણ છે જ નહિ; તે તો સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહેલ છે.<sup>૫૩</sup> ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર પોતાના નિર્ભણ સ્વરૂપે જ રહેલ છે અને તે યથાર્થિત-પણે રહ્યા છતાં સ્વમ્ભવી પેઠે બધે જડ દરચરૂપ થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે.<sup>૫૪</sup> પરબ્રહ્મ સિવાય બીજી વસ્તુની બીજી કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પત્તિ નથી તથા બીજું કોઈ સત્ય કારણ પણ નથી. પ્રથમ ચિદાકાશ પોતાના આત્માને જ દરચરૂપ દેખે છે.<sup>૫૫</sup> સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જ નિરાકાર એવા ચિદાકાશનું પોતાનું સ્વરૂપ જ દરચરૂપ ભાસે છે અને તે ખરી રીતે જોતાં સ્વમ્, સંકલ્પ તથા મિથ્યા જ્ઞાનની પેઠે કેવળ ભ્રમરૂપ છે.<sup>૫૬</sup> એ દરચ સ્વમ્ભવી પેઠે સર્વ ધર્મથી રહિત એવા ચિદાકાશ-રૂપ જ છે; કેમકે તેમાં કોઈ પણ ધર્મ રહ્યો નથી. પરમાર્થરૂપ વસ્તુનો વિકારી અને ધર્મવાળો આકાર અવિદ્યારૂપી મેલને લીધે જ પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૫૭</sup> માટે એ દરચ સ્વમ્ભનગરના જેવું છે, ધર્મવાળું પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં ધર્મરહિત છે, અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી અભિન્ન છે અને નિરંતર અવિવેકીઓને આવે જગતને આકારે રહેલ હોવાય છે.<sup>૫૮</sup> સ્વમ્ભવતની પેઠે દરચ સ્વચ્છ અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ છે. તે પોતાના અધિષ્ઠાનથી જરા પણ બુદ્ધ નથી; માટે ચિદાકાશરૂપે અવશેષ રહેનાર ચિદાકાશ આકાશથી પણ અતિસૂક્ષ્મ છે. પરબ્રહ્મ સર્વરૂપથી રહિત છે અને તે જ આ દરચરૂપ બની જઈ સૃષ્ટિરૂપે થઈ રહેલ છે.<sup>૫૯, ૬૦</sup> આ વાત સ્વમ્ભમાં અનુભવમાં આવે છે. તે સમયે આત્મા જ સ્વમ્ભનગર આદિરૂપ થઈ રહેલ ભાસે છે; બાકી સ્વમ્ભમાં રચાયેલ નગર, આદિ સૃષ્ટિ કોઈ સત્ય હોતી નથી.<sup>૬૧</sup> ઘર આદિ પદાર્થોના કંઠ-નાડીના છિદ્ર આદિ પ્રદેશમાં અત્યંત અસંભવ છે, તેથી પ્રથમ દીઠેલ છે તે જ આ ઘર આદિ છે, એવી પ્રત્યક્ષિણા સંભવતી નથી; તેમજ તેમાં સ્કાર કે સ્મૃતિની પણ સત્તા હોતી નથી.<sup>૬૨</sup>

માટે એ ત્રણેને છોડી દઈ, બ્રહ્મસત્તાનું નિદ્રાદોષને લીધે જે કોઈ અન્યથા ભાન થાય છે, તેની વ દીઠલા અર્થની સમાનતા ઉપરથી મૂઢોએ સ્મૃતિ આદિ સજ્ઞાઓ કલ્પી છે, એમ સમજવાનું છે.<sup>૬૩</sup> જેમ જળની અંદર તરંગો વારંવાર ઊઠતા રાં છે અને પાછા તેમાં જ લયને પ્રાપ્ત થતા રહે છે તેમ સર્વ દરચ અધિષ્ઠાનરૂપ ચિદાકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછું તેમાં જ લય પાગી બધું છે આથી તે દરચ અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી ભિન્ન નથી આ જગતનું પણ તે જ પ્રમાણે સમજ લેવાનું છે.<sup>૬૪</sup> સર્વ વિધિઓ અને સર્વ નિયેધો સદે ભિન્નરૂપે અને મિશ્રરૂપે પરબ્રહ્મની અંદર રહેલ છે અને નથી પણ રહેલા.<sup>૬૫</sup> માટે બ્રહ્મ સત્ય છે અને તે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. તો પછી (તેન સર્વશક્તિમાનપણાને લીધે) તેમાં શું ન હોય સત્તા જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે અને તેને લીધે સર્વ એ બ્રહ્મસત્તારૂપ છે.<sup>૬૬</sup> ભ્રમણ કરનાર બાળક ને વૃક્ષ, ગિરિ, નદી આદિના સમૂહો સાથે ન આ પૃથ્વી ભમતી લાગે છે અને બીજાઓને પૃથ્વી ફરતી નથી એમ ભાસે છે. આ બન્ને વાત પોતાની દૃષ્ટિ વડે સત્ય છે. પૃથ્વીના ભ્રમણનું પોતાને જે ભાન થાય છે તે મિથ્યા છે, એમ ભ્રમણ કરનાર બણ્ણેલો હોય તો પણ સ્થિરતાના અભ્યાસ વિના તેની ભમતી દૃષ્ટિ શાંત થતી નથી. તે જ પ્રમાણે જગતની ભ્રાંતિ પણ મિથ્યા છે, છતાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ વિના તે શાંત થતી નથી.<sup>૬૭</sup> મોક્ષના ઉપાયરૂપ એવા આ શાસ્ત્રનો (તત્ત્વજ્ઞ ગુરુને સેવા આદિથી વશ કરી, તેના મુખથી વ્યાખ્યાન કરાવી) શ્રવણ કરવાનો અભ્યાસ કરવો એ દરચની શાંતિ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. તેના જેવો બીજો કોઈ ઉપાય થયો નથી અને થશે પણ નહિ.<sup>૬૮</sup> ચિત્તના સ્વરૂપની સ્થિતિ સંસાર સાથે નિત્ય સંબંધ રાખે છે. તેથી ચિત્ત બચત તથા સ્વમ્ભમાં રહેલું હોય ત્યારે અને તે લય પામે ત્યારે, તેને ચત્ત વડે રોકવામાં

આવે તો પણ તે રોકાતું નથી; બાકી બોધ વડે  
 ખ્યારે તે બાધિત થઈ જાય છે, ત્યારે સંસારને  
 ખતું નથી.<sup>૯૮</sup> દર્શ્ય અને શરીર એ બન્ને વિના  
 ચિત્ત નિરંતર રહી શકતું નથી. તેમની સાથે તેનો  
 નેત્ય સંબંધ છે. આ જન્મમાં અથવા જન્મો-  
 નામાં બોધનો ઉદય થયા પછી તે બને છેવટ  
 પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાય છે.<sup>૯૯</sup> જન્મ પવન  
 નેની ચપળતા અને તેથી યનારાં વાદળાંઓનાં  
 ભ્રમ્ય, એ ત્રણે તેના કારણનો અભાવ થતાં શાંત  
 થઈ જાય છે, તેમ બોધ થતાં ચિત્ત, દર્શ્ય અને  
 શરીર એ ત્રણે શાંત થઈ જાય છે.<sup>૧૦૦</sup> ચિત્ત, દર્શ્ય  
 અને શરીર એ ત્રણેનું કારણ અવિદ્યા છે અને  
 તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા પુરુષને આ શાસ્ત્ર વાંચવામાં  
 આવતાં શાંત થઈ જાય છે.<sup>૧૦૧</sup> પદ-પદાર્થને જાણ  
 નારો વિવેકી પુરુષ ખેદને પામી જઈ જો નિવૃત્ત  
 ન થઈ જાય, તો આ અંથનો જ કાંઈ પ્રથમનો  
 ભાગ તેનાથી ન સમજાયો હોય તે પાછળથી તેના  
 સમજવામાં આવી જાય છે.<sup>૧૦૨</sup> માટે ભ્રાંતિની  
 નિવૃત્તિ કરવા માટે આ શાસ્ત્ર ઉપાયરૂપ છે એમ  
 તમે સમજો. તે ખીજના જુવું સાધારણ નથી  
 પણ અસાધારણ છે, એમ અનુભવમાં આવે છે.  
 તેથી આ મહાશાસ્ત્રનો આખો ભાગ કે અર્ધો  
 ભાગ યથાશક્તિ વિચારવો એટલે દુઃખનો ક્ષય  
 થાય.<sup>૧૦૩</sup> જો કદાચિત્ત આ ઋષિપ્રણીત છે,  
 (માટે સ્મૃતિરૂપ હોવાથી સર્વના મૂળરૂપ ઉપ-  
 નિષદ આદિને વિચારીશું) એવા પ્રમાદથી આ  
 શાસ્ત્રમાં રચિ ન થતી હોય, તો પછી કાંઈ ખીજ  
 (ઉપનિષદ આદિ) આમ વિદ્યાના શાસ્ત્રનો વિચાર  
 કરવો.<sup>૧૦૪</sup> અવિચારરૂપ અનર્થ વડે અવસ્થાને  
 વૃથા ગાળવી નહિ; પરંતુ જ્ઞાનના સારરૂપ શ્રવણ  
 આદિ ઉપાય વડે બોધને પ્રાપ્ત કરી લઈ દર્શ્યને  
 આત્મામાં લય કરી દેવો.<sup>૧૦૫</sup> અહો! આયુષ્યની  
 એક ક્ષણ પણ સર્વ રત્નો આપવાથી મળી  
 શકતી નથી. તો પછી તેને વૃથા ગાળવી એ એક  
 મોટો પ્રમાદ છે;<sup>૧૦૬</sup> આ દર્શ્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં

આવે છે, છતાં સ્વપ્નમાં આવતાં પોતાના મરણ  
 અને બાંધવોના વિલાપની પેઠે તે જીવની સાથે  
 સંબંધ છે જ નહિ અને તેની પ્રતીતિ થતાં  
 છતાં તે મિથ્યા જ છે.<sup>૧૦૭</sup>

અનુષ્ઠતમપિ ચ નો સદૃશ્યમિદં દ્રષ્ટમહિત-  
 મપિ । સ્વપ્નનિજમરણ વાંધવરોદનમિવ સદિવ  
 કચિતમપિ ॥ ૭૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
 પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અદ્વૈતયુક્તિ'  
 એ નામનો સર્ગ ૧૭૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૭૬ મો

ચિદાકાશના પરમાણુમાં પ્રહ્લાંડ ભાસે છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

જગંતિ સંત્યસંસ્થાનિ મવિષ્યંતિ ગતાનિ ચ ।  
 તત્કથામિઃ કર્થં વ્રહ્મન્ પ્રવોધયસિ મામિમમ્ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ, અસંખ્ય  
 જગતો હમણાં વિદ્યમાન છે, અસંખ્ય જગતો  
 હવે પછી થશે અને પ્રથમ પણ અસંખ્ય જગતો  
 થઈ ગયેલ છે; તો તેની કથા વડે મને આપ  
 શા માટે બોધ કરો છો ?<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જગતરૂપી સ્વપ્નનો  
 અંદર શબ્દનો તથા અર્થનો જ સંબંધ છે, તે  
 અતીત-વર્તમાન આદિના દષ્ટાંત વિના તમારા  
 સમજવામાં બરાબર આવે નહિ, તેમજ અહીં  
 શ્રવણના અધિકારી થયેલા પુરુષોને પણ તે સમ-  
 જાય નહિ; તેથી મારું એ કહેવું કાંઈ વ્યર્થ નથી.  
 જ કથા વાચવાયકલાવરૂપે નિશ્ચિત થયેલ અર્થ  
 અને શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, તે જ અંદર  
 સમજણમાં ઊતરે છે. બાકી ખીજ કથા સમજતી  
 નથી અને કાંઈ વ્યવહારોપયોગી પણ થતી

x આ એકસોછાતરમા સર્ગમાં ચિદાકાશના પર-  
 માણુની અદર પણ, સ્વપ્નની પેઠે સ્પષ્ટિના આદિભાગમાં  
 અનેક પ્રહ્લાંડો ભાસે છે, એ સંબંધમાં પ્રહ્લાંડ એ  
 કહેલ એવું પ્રહ્લાંડાખ્યાન વર્ણવવામાં આવશે.

નથી.<sup>૨૩</sup> જ્યારે તમે વિદિતવેદ (જાણવાનું સર્વ જણે જાણી લીધેલ છે તેના) થઈ નિર્મળ એવા ત્રિકાળજ્ઞાનવાળા થશો, ત્યારે તે સર્વને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખશો.<sup>૨૪</sup> સ્વપ્નની અંદર જન્મ એવું ચિન્માત્રતત્ત્વ જ પોતે સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપ ભાસે છે, તેમ સ્મૃતિ અને ભાવ એવી સર્વ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિન્માત્રતત્ત્વ પોતે તે તે સૃષ્ટિરૂપ થઈ જાય છે, એટલે જ અંશ આહી ઉપયોગી છે; ખાદી બીજું કશું આહી ઉપયોગી નથી.<sup>૨૫</sup> ચિદાકાશના પ્રત્યેક પરમાણુ ભાગમાં પણ અસંખ્ય જગતો રહ્યા છે અને તેમના વ્યવહારોના સમૂહની ગણતરી કરવાને કાણ સમર્થ થઈ શકે?<sup>૨૬</sup> આ સ બધાં ક્રમજ્ઞો રહેવાથી તેના મકરંદ વડે વ્યાપ્ત રહેવાળા મારા પિતા પદ્મસંભવ બ્રહ્માજી એ પૂર્વે મને એક આખ્યાન કહેલ છે, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.<sup>૨૭</sup> પૂર્વે કાઈ એક સમયે મેં બ્રહ્માજીને પૂછ્યું કે, 'આ જગતનો સમૂહ કેટલો મોટો છે અને કયા અધિષ્ઠાનની અંદર તેની પ્રતીતિ થાય છે, તે આપ મને કહો.' આવા મારા પ્રશ્નથી તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.<sup>૨૮</sup>

બ્રહ્મા બોલ્યા:-હે વસિષ્ઠ ઋષિ! બ્રહ્મ જ આ સર્વ જગતરૂપ ભાસે છે. સત્પુરુષોને તે બ્રહ્મ સત્તારૂપે અનંત જણાય છે અને અવિદ્યેષ્ટીઓને તે જગતરૂપે અનંત જણાય છે.<sup>૨૯</sup> મારી પાસેથી કાનને શોભાવે એવું આ એક શુભ આખ્યાન સાંભળો. તે બ્રહ્માંડપિંડ અથવા બ્રહ્માંડાખ્યાન એવા નામથી કહેવાય છે.<sup>૩૦</sup> આકાશમાં રહેલ શૂન્યતાની પેઠે અને પવનની અંદર રહેલ શુદ્ધ ચલનશક્તિની પેઠે ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશથી અભિન્નરૂપે રહેલો ચિદાકાશનો એક પરમાણુ રહેલ છે. આકાશ જન્મ પોતામાં શૂન્યભાવને દેખે છે તથા પવન જન્મ ચલનશક્તિને દેખે છે, તેમ તેણે પોતાના આત્માની અંદર પોતાની મેળે જ સ્વપ્નની પેઠે પોતાનો જીવભાવ (સમષ્ટિજીવપણું) જોયો.

એ જીવ પોતાનું આકાશ જેવું અવિકારી-

પણ, અસંગપણું, પૂર્ણપણું અને સદ્ગમપણું નહિ છોડતા, આકાશના જેવા પોતાના સ્વરૂપને અહંકારરૂપે જોવા લાગ્યો.<sup>૩૧</sup> અહંકાર પોતાના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિભાવને જોયો અને તે બુદ્ધિ એક નિશ્ચયનું નિર્માણ કરનારી તથા માયાને અતુલ્ય વર્તનારી છે.<sup>૩૨</sup> એ બુદ્ધિ આ જગતરૂપી સ્વપ્નની અંદર પોતાના નિર્વિકલ્પ આત્માને વિકલ્પોના આરોપ વડે ઢાંકી દે છે અને જોણે 'હું મનરૂપ છું' એવા મિથ્યા ભાવને પોતામાં દીઠો.<sup>૩૩</sup> પછી, જન્મ અવિવેકીની બુદ્ધિ સ્વપ્નના પર્વતને નિરાકાર છતાં સાકારરૂપે દેખે છે, તેમ તેણે સ્વપ્નના જેવા રહેલી અંદર નિરાકાર એવી પાંચ ધ્વનિરૂપે સાકાર જોઈ.<sup>૩૪</sup> આમ ચિદાકાશને એ પરમાણુ મનેદિહની સમષ્ટિરૂપ બની ગયો અને પોતાના સ્વરૂપને ત્રિલોકીરૂપી વિરાટને આકારે જોવા લાગ્યો. તે વિરાટ અપરિચિન્ન હતો, વિસ્તીર્ણ હતો, અનેક પ્રાણીઓ વડે યુક્ત હતો, નાના પ્રકારના સ્થાવર-જંગમ જીવોવાળો હતો, કલ્પના તથા કાળ વડે સંયુક્ત હતો અને કંદિપત એવા અન્યોન્ય સમાગમ વડે યુક્ત હતો. વસ્તુતાએ જોતાં તો એ ચિદાકાશનો પરમાણુ અને વિરાટ એ બન્નેનું સ્વરૂપ ચિદાકાશ જ છે.<sup>૩૫, ૩૬</sup> પ્રત્યેક જીવ સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન; ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ; તેમજ કર્તા, કાર્ય અને ક્રિયા-એ ત્રણ ત્રિપુટીથી મનોહર એવા ત્રેલોક્યનગરને અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ હોય તેમ દેખે છે.<sup>૩૭</sup> તેવી જ રીતે પ્રત્યેક જીવ આ જગતદશ્યમાં પણ દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન; ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ; તેમજ કર્તા, કાર્ય અને ક્રિયા-એ ત્રણ ત્રિપુટીથી મનોહર એવા ત્રણે લોકને દ્વિતીયની અંદર જાણે અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલ હોય તેમ દેખે છે.<sup>૩૮</sup> આવી રીતે ચિદાકાશના અંદકા પરમાણુના અતિ સૂક્ષ્મ હૃદયમાં પણ મોટા તથા વિશાળ એવા અનેક જગતો રહેલાં છે અને તે જાણે જીવો વડે ઘટ

ભરેલા હોય તેવાં ભાસે છે<sup>૨૧</sup> એ પ્રમાણે આ અવિદ્યાને અવિદ્યાને રૂપે જોવામાં આવે તો તે અનંત છે અને એ તેને પ્રકાશરૂપે સમજવામાં આવે તો તે નિર્મળ પ્રકાશરૂપે થઈ જાય છે.<sup>૨૨</sup> માત્ર જગતરૂપી અનેક સ્વપ્નસમૂહને જોનારા હતા એ જગતને પ્રકાશરૂપે સમજે, તો તે પોતે નો દ્રશ્ય પણ નથી. કેમકે અદ્વિતીય પ્રકાશસ્ત્રા-  
માં દ્રશ્ય, દશ્ય, દૈત અને કારણ એ સર્વ ક્યાં હોય? આભાસરૂપે પ્રતીતિમાં આવતું અને તત્ત્વરૂપે જણાતું આ સર્વ કેવળ ભેદથી રહિત ચેદાકાશરૂપ છે. પ્રકાશસ્વરૂપ, અનાદિ ને અનંત અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ હેલે છે.<sup>૨૪</sup> જેમ સમુદ્રમાં યથેચ્છ ઊછળતા રતા તરંગના વેગથી ચપળ થઈ રહેલા યજ્ઞના પરમાણુઓના અસંખ્ય સમૂહો રહ્યા કાય છે, તેમ પરમાત્માની અંદર પ્રકાશોના આખો સમૂહો ભિન્ન નહિ છતાં ભિન્ન જવા થઈ શકે છે, એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જોતાં ભાસે છે.<sup>૨૫</sup>

મહોદલક્ષ્મિનિચયાઃ પરમાત્મનીતિ નિત્યં સ્થિતા નિપુણમન્યવદપ્યનન્યે । વારિણ્યવારિત-  
વિસારિતરંગવેગાહ્લોલં સ્થિતાં બુપરમાણુચ્ચાપયૈતે  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘પ્રહ્લાદોપાખ્યાન’

એ નામનો સર્ગ ૧૭૬ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૧૭૭ મો ~

જ્ઞાન થતાં જગત પ્રકાશ ૪ છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

અકારણકમેવેદં જગદ્મલ્લ પરાત્પદાત્ ।

યદિ પ્રવર્તતે નામ સ્વમસંકલ્પનાદિવત્ ॥ ૧ ॥

રામ યોદ્યાઃ-હે મહારાજ ! સ્વપ્નસંકલ્પ

આ એકસોત્તોતેરમા સર્ગમાં, કલ્પનાદિ વડે જોતાં સકારણ, અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં અકારણ એવું આ જગત, મોહ વડે સ્વપ્ન જેવું છે અને જ્ઞાન થતાં તે પ્રકાશ ૪ છે, એ વિશે વર્ણન કરાશે.

યો. રા. ૫૭

આદિની પેઠે એ વિનાશકારણ ૪ આ જગત પ્રકાશરૂપે પરમપદમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોય, તો પછી વિનાશકારણે સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુની સિદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. તો બીજી ધાન્ય આદિ વસ્તુ કોઈ દેશ-કાળમાં વિનાશકારણે ખેડવૃદ્ધિ-પોષ્ય આદિ વિના કેમ થતી નથી?<sup>૨૬</sup>

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-અનાદિ બ્યવહારની અંદર જે માણસ જે વસ્તુને જવા દેદ અધ્યાસ વડે જવા પ્રકારની કલ્પી લે છે, તે માણસને તે વસ્તુ તેવા કાર્યરૂપે કે કારણરૂપે દેખાય છે. એમ એ ન હોય તો તો બીજા કારણના અભાવને લીધે કશી કલ્પના પણ સંભવે નહિ.<sup>૨૭</sup> આ દશ્યને જે માણસ પોતાના મન વડે જવા પ્રકારનું કલ્પી લે છે, તેના પ્રકારનું તે તેને સમજે છે અને દેખે છે; તેમ વળી બીજો માણસ જવા પ્રકારે પોતાની કલ્પના હોય તે પ્રમાણે તેને દેખે છે.<sup>૨૮</sup> જેમ ચૈતન્યવાળો પુરુષ દેશ-નપ આદિ જડભાગ વડે યુક્ત પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ આ જગત પણ ચિત્તે અંશ અને જડ અંશ એ બન્ને વડે યુક્ત છે. તેમાં કલ્પના અને તેનો અભાવ એ બન્ને રહેલાં છે. સ્વભાવ-સિદ્ધ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં તો તે પ્રકાશરૂપ છે.<sup>૨૯</sup> વિનાશકારણે પદાર્થોની સ્થિતિ અને કારણપૂર્વક પદાર્થોની સ્થિતિ એ બન્ને પ્રકાશની અંદર રહેલ છે; કેમકે પ્રકાશ પોતે સર્વશક્તિમાન છે. એ કદાચિત્ કોઈ દેશકાળમાં પ્રકાશથી બુદ્ધી કોઈ બીજી દશ્ય વસ્તુ હોય, તો હજી તેમાં કારણના નિકલ્પના સંયોગ થયે; પરંતુ જ્યાં સર્વ અનાદિ અને અનંત શીત પ્રકાશ ૪ છે, તથા તે જ એક અનેકરૂપે ભાસે છે, ત્યાં પછી કોનું શું કારણ હોય?<sup>૩૦</sup> અહીં કરું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી; પણ એક અનાદિ અનંત પ્રકાશ ૪ સ્થિર થઈ રહેલ છે અને તે ચેદાકાશરૂપ છે.<sup>૩૧</sup> શું કારણ હોય ? શા માટે હોય ? કોનું હોય ? ક્યાં હોય ? અને શાથી હોય ? અથવા શું ? કોનું કારણ ? ક્યાં ? શા

માટે ! અને શું કારણથી ન હોય ?<sup>૧૦</sup> અહીં શૂન્ય પણ નથી, અશૂન્ય પણ નથી, સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, તેમ મધ્યમપણું પણ નથી. એ મહાશૂન્યપદની અંદર એ સર્વનું અસ્તિત્વ કે અસ્તિત્વનો અભાવ એ કાંઈ પણ નથી.<sup>૧૧</sup> વસ્તુતાએ આ કશું પણ નથી. અથવા જ કાંઈ છે કે નથી તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ તમે સમજો. અધ્યાશિષ દાદિથી જોતાં બ્રહ્મ જગત જવું ભાસે છે અને અપવાદદાદિથી જોતાં તે તેવું નથી.

‘રામ ઓલ્યા:-હે સમર્થ મહારાજ ! અવિવેકીઓની દાદિથી જોતાં કાર્યનું કાંઈ પણ કારણ હોય એમ સંભવે છે, તો પછી કારણ વિનાનું શું છે અને શી રીતે તેનું નિષ્કારણપણું થતે ? તે આપ કહો.’<sup>૧૨,૧૩</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દાદિમાં અવિવેકી પુરુષ જ સત્યરૂપે નથી. તો પછી જ આકાશપૃક્ષ્ણી પેઠે અસત્ય છે, તેનો વિચાર કેવો હોય ?<sup>૧૪</sup> વિવેકી જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષો એક બોધમય અને વિજ્ઞાન-ધનરૂપ હોય છે. તો પછી તેમને મિથ્યારૂપ એવા અર્થમાં (વસ્તુમાં) કેવો વિચાર હોય ?<sup>૧૫</sup> જમ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બંને નિદ્રાના અવયવરૂપ થઈ રહે છે, ત્યારે તે બંનેનું સ્વરૂપ નિદ્રા વિના બીજું કાંઈ રહેતું નથી, તેમ અજ્ઞપણું પણ બોધરૂપ આત્માની અંદર જ ભાસે છે અને આત્માના એક અવયવ જવું થઈ રહે છે, તેથી તે કાંઈ જુદું નથી. એટલે તે વિષે કાંઈ કહેવા જવું નથી. છતાં મૂખને બોધ થાય તે માટે હું તેની બુદ્ધિને અનુસરીને કહું છું કે, નિર્વિકાર બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ છે અને તે પોતે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૧૬,૧૭</sup> આથી કેટલાક પદાર્થો સકારણપૂર્વક છે અને કેટલાક અકારણ પણ છે. જેની બુદ્ધિ જેવા દૃઢ અધ્યાસ વડે જેની કલ્પના કરે છે, તેવું તેને ભાસે છે.<sup>૧૮</sup> સર્વ અનુભવી તત્ત્વવેત્તાઓની દાદિમાં સર્વ કારણો સાંત થઈ બીજા પછી સૃષ્ટિનું કશું કારણ રહેતું નથી. આથી

સૃષ્ટિ કારણ વિનાની છે. આ (સ્વપ્ન, ગંધર્વનગર, આંત્રવાનું જળ ઇત્યાદિ જેવા) જગતમાં તેનું સત્યપણું સિદ્ધ કરવાને માટે ઈશ્વર, પ્રધાન, પરમાણુ આદિ કારણ (વૈશેષિક આદિ) કાંઈ કલ્પી લે છે; પણ તે ખેસ્વાદ (કડવું) છે અને વ્યર્થ વાગ્જળ છે. વિદ્વાનોને તે દ્વંદ્વયગમ લાગતું નથી, તેથી તેઓ એ પક્ષનો આદર કરતા નથી. બીજ પ્રકારે નહિ ઘટી શકવાથી દશ્યની બીજ કાંઈ પણ સ્થૂલ આકાર પ્રતીતિમાં આવતી દશ્યતા સ્વપ્નતુલ્યતાની કલ્પના કર્યા વિના વાસ્તવિક નથી.<sup>૧૯-૨૧</sup> સૂતેલા પુરુષને સ્વપ્નમાં જ કાંઈ સ્વપ્ન-પૃથ્વી આદિનો અનુભવ થાય છે, તેમાં અધિષ્ઠાનચૈતન્ય વિના બીજું શું છે ? તે તમે જ કહો. સ્વપ્નનો પદાર્થ વળી કેવો હોય ?<sup>૨૨</sup> સ્વપ્નના પદાર્થોનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઝોળખાય ત્યાં સુધી તેઓ અત્યંત મહામોહને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ બ્રહ્મતમાં તેમનું સ્વરૂપ ઝોળખાયાથી તેઓ મોહને ઉત્પન્ન કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિનું પણ સમજ લેવાનું છે. જ્ઞાન થતાં સુધી જ તે મોહ કરાવે છે.<sup>૨૩</sup> કદાચિત્ શુષ્ક તકંથી અને હંહના આવેશથી અનુભવમાં ન આવી શકે એવું કાંઈ કારણ કલ્પી લેવામાં આવે, તો તે મૂખતાનો એક ખોટો આગ્રહ છે.<sup>૨૪</sup> અથવા તો જમ અગ્નિની ઉષ્ણતા, જળનું શીતળપણું અને સર્વ તેજનું પ્રકાશપણું એ સ્વાભાવિક છે, તેમ સર્વ પદાર્થની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાં તેનો તેવો સ્વભાવ જ કારણરૂપ છે અને આત્મામાં અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો સંપર્ક સ્વાભાવિક છે. આમ થવામાં સ્વભાવ વિના બીજું શું કારણ હોય ? એક જ ધ્યેયવસ્તુ સેંકડો ધ્યાન કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં શું કારણ છે ? અને ગંધર્વનગરમાં તથા સંકલ્પનગરમાં ખડી થઈ ગયેલી ભીંતનું શું કારણ છે ?<sup>૨૫,૨૬</sup> ધર્મ આદિ નિરાકાર છે તેથી તે પરલોકમાં સાકાર દેહના કારણરૂપ સંભવતું નથી. તો પછી સૃષ્ટિ આદિમાં ભોગને પ્રાપ્ત થનાર

દેહનું શું કારણ હોય ?<sup>૨૭</sup> વિજ્ઞાનવાદીઓના મતમાં માનવામાં આવતું વિજ્ઞાન પણ નિરાકાર છે, તે તે અનંત અને ઉત્પન્ન થઈ નાથ પામનારા ભીંત વગેરે સાકાર તથા પરમાણુ વગેરે નિરાકાર પદાર્થોનું કારણ કેમ થઈ શકે ? સ્વભાવનો એવો સ્વભાવ જ છે કે, તે કારણરૂપ થઈ જાય છે, એમ સ્વભાવવાદીઓનું કહેવું છે; પણ એ તો એક સ્વભાવના બીજા પર્યાય શબ્દની કલ્પના કરવા જેવું છે.<sup>૨૮, ૨૯</sup> માટે સર્વ પદાર્થો અને તેનું કારણ એ સર્વ અજ્ઞાનીઓને વિના કારણે જ બ્રાંતિરૂપ ભાસે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં તો સર્વ કાર્ય સન્માતરૂપે રહેલ છે અને તે કારણમાંથી ચિદાકાશના ચમત્કારરૂપે આવિર્ભાવને પામે છે તથા તેમાં જ પાછું તિરોહિત થઈ જાય છે.<sup>૩૦</sup> જેમ સ્વપ્નમાં દ્રવ્યને લઈ જનારા ચોરોએ કરેલ તાડન-બંધન આદિ (સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું જણાયાથી) પછીથી જગતમાં પીડા કરતું નથી, તેમ તત્ત્વદર્શન થયા પછી જીવિત પણ દુઃખ આપી શકતું નથી. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં આ દૃશ્ય ઉત્પન્ન જ થયું નથી. પરંતુ જેમ પોતાનું સાક્ષીચૈતન્ય સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિના જેવું ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશ જ દૃશ્યરૂપ ભાસી રહ્યું છે. બીજું કશું અહીં થઈ શકતું નથી.<sup>૩૧, ૩૨</sup> આ યુક્તિ વિના બીજી કોઈ પણ કલ્પના બંધ-બેસતી દેખાતી નથી. માટે આ જગતની કલ્પના બ્રહ્માનુભવરૂપ છે.<sup>૩૩</sup> જેમ શુદ્ધ અને એકરસરૂપ જળની અંદર તરંગો, ચકરીઓ તથા દ્રવ પણું વગેરે સર્વ રહ્યાં હોય છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર સર્વને આકારે ભાસી રહેલ છે.<sup>૩૪</sup> જેમ નિર્મળ પવનની અંદર ચપળતાની ચકરીઓ રહી હોય છે અને તે વિવર્ત આદિરૂપે ભાસે છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ પવનની અંદર આ સૃષ્ટિની ચપળતા રહી છે અને તે આમ ભાસે છે.<sup>૩૫</sup> જેમ આકાશની અંદર રહેલું અનંત-પણું, છિદ્ર અને શન્યપણું વગેરે તત્ત્વદૃષ્ટિમાં

રહી એઈએ તો આકાશરૂપ જ છે, તેમ આ સ્થાવર-જંગમ સૃષ્ટિ પણ વસ્તુતાએ એતાં ચિદાકાશરૂપ છે.<sup>૩૬</sup> નિદ્રા આદિમાં સારી રીતે અનુભવમાં આવતા સ્વપ્નના પદાર્થો મિથ્યા જ હોય છે; કેમકે તે આત્માથી કાંઈ જુદા નથી. ને પ્રમાણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ચિદેકરસ એવા આત્માની અંદર અભિન્ન સત્તાથી રહ્યાં છે.<sup>૩૭</sup> શાંત તથા શુદ્ધ આત્માને વિષે જેમ નિદ્રાની ઘાટી રિયતિમાં સ્વપ્ન-સુષુપ્તિનો ભાવ રહેલ હોય છે, તેમ ચિદાકાશમાં જગતની સ્થિતિ છે.<sup>૩૮</sup> મનુષ્ય જેમ નિદ્રાની અંદર એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં ગમન કરે છે, તેમ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરમાત્મા પોતે જ પોતાની સત્તામાં એક સૃષ્ટિમાંથી બીજી સૃષ્ટિઓરૂપ થઈ જાય છે. સ્વપ્નના અનુભવ પ્રમાણે આ ચિદાકાશ પૃથ્વી આદિથી રહિત છે, છતાં તે જાણે તેથી યુક્ત હોય તેમ ભાસે છે.<sup>૩૯, ૪૦</sup> જેમ પરચંતી નામની (સૂક્ષ્મ) વાણીમાં ઘટ-પટ આદિ સર્વ શબ્દો અભિન્નસત્તાથી રહ્યા છે, તેમ જૂતકાળની તથા ભવિષ્યકાળની સર્વ સૃષ્ટિ મહાયૈતન્યસત્તાની અંદર અભિન્નસત્તાથી રહેલ છે.<sup>૪૧</sup> જેમ પરચંતી વાણીમાં તેનું પોતાનું સ્વરૂપ જ શબ્દ આદિરૂપે ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર ચિત્સત્તાથી ચિદાકાશ પોતે જ સૃષ્ટિઓરૂપ ભાસે છે, તેથી તેઓ પણ ચિન્મય જ છે.<sup>૪૨</sup> જ્યાં બીજું કાંઈ નથી જ ત્યાં પછી શાસ્ત્ર શું છે ? અને કયાઓના વિચારોનું પ્રયોજન પણ શું છે ? વાસનારહિત જે જીવન છે, તે જ મોક્ષરૂપ છે. આમ કારણના અભાવને લીધે એ સૃષ્ટિ જ નથી, તો પછી આ નાના પ્રકારની પ્રપંચતી રચના પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ કાંઈ જ નથી.<sup>૪૩</sup> જે આ વાસના અહીં પ્રપંચના બીજરૂપે સિદ્ધ છે, તે નિરંતર અને એક એવી બોધસત્તારૂપ જ છે. તે નાના પ્રકારના ભાવોથી તથા નાના પ્રકારના પદાર્થોથી ગમન છે, સ્વપ્નમાં જેમ ચિદાત્મા જ



રૂપ થઈ રહે છે, તેમ ચિદાકાશ જ એ સર્વ નાના પ્રકારના પદાર્થોરૂપ બાસે છે.<sup>૪૪</sup>

एषा च सिद्धेह हि वासनेति सा बोधसत्त्व  
નિર્નતરૈકા । નાનાત્વનાનારહિતૈવ માતિ સ્વમે  
ચિદેવેહ પુરાદિરૂપા ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સત્યવર્ણન' એ  
નામનો સર્ગ ૧૭૭ થી સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૭૮ મો ॐ

અન્દવાખ્યાન

॥ રામ ઉવાચ ॥

પદાર્થા દ્વિવિધાઃ સંતિ સૂર્તીમૂર્તા જગત્ત્રયે ।

યત્ર સપ્રતિષ્ઠાઃ કેચિત્કેચિદપ્રતિષ્ઠા અપિ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-આ ત્રણે લોકની અંદર  
સાકાર અને નિરાકાર એવા બે પ્રકારના પદાર્થો  
છે. તેમાં ઠેટલાક એક પદાર્થો સાવચવ અને ઠેટલા-  
એક નિરવચવ પણ છે.<sup>૧</sup> જ્યો અવચવ દ્વારા  
એકબીજા સાથે જોડાઈ બધ છે, તેજો સાવચવ  
કહેવાય છે અને જ્યો અવચવ દ્વારા એકબીજા  
સાથે જોડાતા નથી, તેજો નિરવચવ કહેવાય છે.<sup>૨</sup>  
સાવચવ પદાર્થો એકબીજા સાથે જોડાઈ જતા  
દેખવામાં આવે છે અને નિરવચવ પદાર્થો એક-  
બીજા સાથે જોડાઈ જતા નથી.<sup>૩</sup> ચિદાક્ષાસ  
અથવા જીવ નામના પદાર્થો નિરવચવ જ છે.<sup>૪</sup> કેમકે  
ચંદ્રને દેખનાર પુરુષનો જીવ નેત્રદિન્દ્રિય દ્વારા  
અહીંના પ્રદેશથી નિરવચવરૂપે ચંદ્રમંડળમાં  
પ્રચાર કરે છે, આ વાત સર્વના અનુભવ વડે  
સિદ્ધ છે.<sup>૫</sup> આ વાત હું અંધ પ્રયુક્ત પુરુષે સંકલ્પ-  
વિકલ્પવાળી દ્વૈતદષ્ટિ વડે કલ્પી કાઢેલા દશ્યને  
સ્વીકારી લઈને કરું છું; બાકી તત્ત્વદષ્ટિમાં રહી

(ચિન્માત્રને સ્વીકારી) આ મારું કહેવું નથી.<sup>૬</sup> હે  
મહારાજ! ચિત્તમાં (દૃઢ્યમાં) રહીને પ્રાણવાયુ-  
માં કાણ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે? અને તેનું અંદર  
પેસવું તથા બહાર નીકળવું શી રીતે થાય છે? તે  
આપ મને કહો.<sup>૭</sup> જમ મનુર બાર ઉપાડે છે,  
તેમ જીવ દેહ યલાવે છે. હવે એ નિરાકાર જીવ  
સાકાર દેહને શી રીતે યલાવે છે?<sup>૮</sup> એ કદાચિત  
સાવચવ પ્રાણ-દેહ આદિ વસ્તુ, જીવરૂપ નિર-  
વચવ વસ્તુ સાથે જોડાઈ જતાં તેના સંકલ્પ-  
બળથી યાવે છે એમ માનવામાં આવતું હોય, તો  
પુરુષના સંકલ્પબળથી પર્વત કેમ ચાલતો નથી?<sup>૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જ્યારે દૃઢ્યની અંદર  
રહેલી નાડી નિકાસ અને સંક્રાન્તિ પ્રાપ્ત થાય  
છે, ત્યારે પ્રાણવાયુ છિદ્ર દ્વારા બહાર બધ છે  
અને અંદર પેસે છે. જમ આકાશમાં સંચાર કર-  
નારે વાયુ લુહારની બહારના ઉપસ્કરરૂપ ધમણમાં  
પ્રવેશ કરે છે અને બહાર નીકળે છે, તેમ જ દૃઢ્ય-  
માં પ્રાણવાયુના ચક્ત્રન વિષે સમજવાનું છે.<sup>૧૦</sup>

રામ બોલ્યાઃ-લુહાર બહાર ધમણને સંક્રાન્તિ  
અને નિકાસ વડે ધમે છે, એટલે કે યલાવે છે;  
પરંતુ અંદર રહેલી નાડીને કયો યલાવનારો  
ચલાવે છે?<sup>૧૧</sup> વળી સેંકડો નાડીઓ એક પ્રાણને  
આધારે કેવી રીતે ગતિ કરે? અને એ એક જ  
સેંકડો નાડીઓ સાથે કેવી રીતે સંબંધ રાખે?  
નિર્વિંકાર ચૈતન્યનો સામાન્ય સંસર્ગ તો કાષ્ઠ,  
લોહ, પાષાણ આદિમાં પણ રહ્યો છે. તો શું  
તેજો સચેતન છે?<sup>૧૨</sup> એ સ્થાવર વસ્તુ સચેતન  
હોય, તો તે ગતિમાન કેમ નથી? અને (દેહ  
આદિની પેઠે) તે ચમત્કારવાળી કેમ નથી? વળી  
જંગમ વસ્તુ જ જાણે કાઈ નિયંતાથી નિયમિત  
હોય તેમ ગતિમાન હોય છે, તેનું કારણ શું છે?  
આપ તે કહો.<sup>૧૩</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-લુહાર બહાર જમ ધમ-  
ણને યલાવે છે, તેમ અંદર રહેલ ચૈતનસત્તા જ  
આંતરડાઓમાં વીંટાઈ રહેલી નાડીઓના

x આ એકસોઅઞ્ચોતેરમા સર્ગમાં નિરાકાર ચૈત-  
ન્ય વડે સાકાર દશ્યનું ચક્ત્રન ચવામાં યુક્તિ કહેવામાં  
આવશે; અને જગત નિરાકાર ચિન્માત્રરૂપ છે, તે  
ખ્યાનથી રક્ષિત કરવામાં આવશે.

સમૂહને ચલાવે છે. તેને અનુસરીને સર્વ લોક  
અહાર ચેષ્ટા કરે છે.<sup>૧૪</sup>

રામ યોહ્યા:-હે મહારાજ ! શરીરની અંદર  
રહેલ પ્રાણવાયુ તથા આંતરડાં આદિ સર્વ ભૂતિ  
માન છે. તો નિરાકાર ચેતનસત્તા તેને કેમ  
ચલાવી શકે ? આપ મને એ કહો.<sup>૧૫</sup> નિરાકાર  
ચેતનસત્તા એ સાવયવ (સાકાર) દેહાદિને  
ઘરૂછામાત્રથી ચલાવે એમ થતું હોય, તો પછી  
પણે છેટે રહેલ જળ પણ તરસ્યા થયેલા પથિ-  
કની ઘરૂછાથી તેની પાસે પોતાની મેળે જ આદ્યું  
જય.<sup>૧૬</sup> એ ઘરૂછામાત્રથી જ સાવયવ અને નિર-  
વયવ પદાર્થને સંયોગ થઈ જતો હોય, તો  
પછી કર્મેન્દ્રિયનું શું પ્રયોજન રહે અને ક્યાં  
રહે ?<sup>૧૭</sup> હે મહારાજ ! સાવયવ અને નિરવયવ  
વસ્તુને જમ ખહાર સંયોગ થતો નથી, તેમ તે  
અંદર પણ થતો નથી, એમ હું માનું છું. બાકી  
કાંઈ બીજું હોય તો આપ મને કહો.<sup>૧૮</sup> અથવા  
તો આપ યોગી છો અને નિરવયવ પદાર્થને  
સાવયવ પદાર્થ સાથે સંયોગ થવાના સખ-  
ધમાં આપને કાંઈ અનુભવ હોય, તો તે પણ  
આપ તરત કહી બતાવો.<sup>૧૯</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-સર્વ સંદેહરૂપી વૃક્ષને  
મૂળમાંથી ઉખેડી નાખનારું અને કાનને શોભા  
આપનારું આ મારું વચન સર્વની એકતાને  
અનુભવ થવા માટે તમે સાંભળો.<sup>૨૦</sup> અહીં કાંઈ  
જગ્યાએ કશી સાકાર વસ્તુ નથી. સર્વદા આ  
સર્વને આકારે શાંત નિરાકાર પરબ્રહ્મ જ પ્રસરી  
રહેલ છે.<sup>૨૧</sup> સ્વપ્ન અને સંકલ્પની પેઠે પૃથ્વી  
આદિ આ સર્વ પદાર્થસમૂહ શાંત, શુદ્ધ અને  
નિરાકાર એવા ચિદાકાશરૂપ છે.<sup>૨૨</sup> કારણના  
અભાવને લીધે આ સર્વ આદિમાં અને અંતમાં  
નથી, એ કે તે છતાં તે બ્રાંતિરૂપે દેખાય છે, તો  
પણ સ્વપ્નની પેઠે તે ચિદાકાશને જ એક જિવત  
છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષો મોટા કારણોના મુખ્યથી  
(વિવેક-વૈરાગ્ય આદિથી) આ સાકાર જગતને

વાસનાસહિત મનમાંથી કાઢી નાખે છે અને સ્વર્ગ,  
પૃથ્વી, વાયુ, અપ્કાશ, પર્વતો, નદીઓ, તથા  
દિશાઓ આદિ દરથને નિરાકાર ચિદરૂપ જ સમજે  
છે.<sup>૨૩,૨૪</sup> અત કરણ, મહાભૂત આદિ અથવા  
મૃત્તિકા, કાષ્ઠ, પાપાણ આદિ સર્વ શૂન્ય-અશૂન્ય  
વસ્તુ ચિદ્રૂપ છે, બીજું કાંઈ નથી. આ સંખ-  
ધમાં એક ઐન્દવ (ઇન્દુની દશ પુત્રોનું) આખ્યાન  
હું કહું તે તમે સાંભળો. તે કાનને શોભા આપ  
નારું છે અને મેં તમને આગળ કહેલ પણ છે.  
તો પણ અહીં પ્રસંગને લીધે કાંઈ બીજા જ ઉદે-  
શથી કહું છું. વર્તમાનકાળના તમારા ચાલતા  
પ્રશ્નના સમાધાનના યોધ માટે તમે તે સાંભળો.  
એટલે આ સર્વ પર્વત આદિ ચિદરૂપ છે એવો  
તમને યોધ થશે. પ્રથમ (ઉત્પત્તિ-પ્રકરણમાં)  
વર્ણવેલ રીતિવાળા કાર્ત્ત્વિયપ્રપંચની અંદર  
તપ, વેદ અને કર્મના આશ્રયરૂપ એવો એક  
દિગ્ધ હોતો અને તે ઇન્દુ વિપ્ર નામે કહેવાતો  
હોતો. જમ બ્રહ્માંડની અંદર રહેલ આકાશના  
દશ દિશાઓના તટો હોય, તેમ એ ઇન્દુ નામના  
બ્રાહ્મણને દશ પુત્રો થયા હતા. તે પુત્રો ઉદાર  
ચિત્તવાળા, મહાશય અને મોટા સ્તપુરુષોના  
આશ્રયરૂપ હતા.<sup>૨૫,૨૬</sup> જમ મહાપ્રલયમાં એકા-  
દશ રુદ્ર તિરોહિત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તે  
દશેનો પિતા કાળવશથી તિરોહિત થઈ (મરી)  
ગયો.<sup>૨૭</sup> જમ તારારૂપી નેત્રને ધારણ કરનારી  
સંધ્યા દિવસની પછવાડે ગમન કરે છે, તેમ  
પોતાના પતિમાં અતિ આસક્ત રહેલી તેની  
પત્ની વૈશ્યવના ભયથી પોતાના પતિની પછવાડે  
સતી થઈ.<sup>૨૮</sup> તેના દશે પુત્રો તેની ઉત્તરક્રિયા  
કરીને દુઃખ વડે વ્યાપ્ત થઈ જવાને લીધે વ્યવ-  
હારને મૂંઝી દઈ સમાધિ માટે વનમાં ચાલ્યા  
ગયા.<sup>૨૯</sup> સર્વ ધારણાઓમાં ઉત્તમ સિદ્ધિ આપવા-  
વાળી કઈ ધારણા હશે કે તેના બળથી આપણે  
સર્વેશ્વર (હિરણ્યગર્ભરૂપ) થઈ જઈએ ?<sup>૩૦</sup>  
આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે દશે જણ પદ્માસન

વાળીને નિર્વિઘ્ન ગુફાની અંદર આમ વિચાર કરવા લાગ્યા: ૩૪ 'આપણે બ્રહ્માજીથી આશ્રય કરાયેલ એવા આપ્તા બ્રહ્માંડરૂપ છીએ. એવી જો ધારણા બાંધીને નિશ્ચય થઈ રહીએ, તો નિર્વિઘ્ને આપણે એ બ્રહ્માયુક્ત બ્રહ્માંડરૂપ થઈ રહીએ.' ૩૫ આવા વિચાર કરીને તેઓ બ્રહ્મા સહિત એવા જગતની ધારણા બાંધીને ઘણા લાંબા કાળ સુધી આખોને મીઝી રાખી ચિત્રમાં આલેખેલા હોય તેમ સ્થિર થઈ રહ્યા. ૩૬ એવી રીતે પોતાના ચિત્તને કોઈ પણ બીજા સ્થળે વિશિષ્ટ ન થવા દેતાં તેમણે તેને કવળ હિરણ્યગર્ભની (બ્રહ્માની) ધારણામાં જ સ્થિર કરી રાખ્યું. આની સ્થિતિમાં તેઓ અદાર માસ સુધી રહ્યા; અને એટલા સમયમાં તેઓના તે દેહો સુકાઈ જઈ શબરૂપ થઈ ગયા. તેમના અવયવોને રાક્ષસો આવી ગયા અને તકડા વડે જમ છાયાના ભાગોનો નાશ થાય, તેમ તેમના દેહોનો ભાગ જ નાશ થઈ ગયો. ૩૭, ૩૮ 'હું બ્રહ્મારૂપ છું, જગતરૂપ છું અને ત્રણે લોક સહિત સૃષ્ટિ પણ મારાથી જુદી નથી.' એમ ધ્યાન કરતાં તેમનો ઘણો લાંબો સમય ચાલ્યો ગયો. ૩૯ તે દશેનાં દેહ વગરનાં દશે ચિત્તો એકધ્યાનના પરિપાકના બળથી દશ બ્રહ્માંડરૂપી દેહવાળાં જગતને આકારે થઈ રહ્યાં. ૪૦ આમ, તેમનું સ્વચ્છ ચૈતન્ય જ ઇચ્છારૂપ થઈ જઈને સર્વ જગતને આકારે થઈ ગયું અને તે ચૈતન્ય અત્યંત સ્વચ્છરૂપ છે તથા નિરાકાર રૂપે જ રહેલ છે. ૪૧ તે જગત ચિદરૂપ હોવાથી તેનાં પૃથ્વી, પર્વત આદિ સર્વ ચિદરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. જો એમ ન હોય તો બીજું શું છે અને ત્રણે લોકના સમૂહનું બીજું શું સ્વરૂપ છે, તે તમે જ કહો. ૪૨ વસ્તુતાએ એવાં તો જગત શૂન્ય ચિદાકાશરૂપ છે, બીજું કંઈ નથી. ૪૩ જમ જળ-વિના તરંગ કંઈ બીજું વસ્તુ નથી, તેમ ચૈતન્ય વિના બીજું ચલન આદિ કંઈ પણ નથી. ૪૪ આશીની અંદર રહેલ ઇન્દુ બ્રાહ્મણના

દશ પુત્રોનાં જગતો ચિદરૂપ છે, તેમ તેની અદર રહેલ લાકડાં, લોહું, પાપાણુ આદિ પણ ચિદ-રૂપ જ છે. ૪૫ જમ એ ઇન્દુ બ્રાહ્મણના પુત્રોના સંકલ્પો જ જગતરૂપ થઈ ગયા હતા, તેમ બ્રહ્માનો (હિરણ્યગર્ભનો) સંકલ્પ જ આ જગતરૂપે થઈ રહ્યો છે. ૪૬ મારે અહીં દેખાતા આ પર્વતો, પૃથ્વી, વૃક્ષો, મેઘો તથા મહાભૂતો એ સર્વ વિશાળ ચિન્માત્ર છે. ૪૭ વૃક્ષો, પૃથ્વી, સ્વર્ગ, આકાશ અને પર્વતો એ સર્વ ચિદરૂપ છે. ઇન્દુ બ્રાહ્મણના પુત્રોનાં જગતોની પેઠે કોઈ કેકાણે ચૈતન્ય વિના બીજું કંઈ જ નથી. ૪૮ નિરંતર ચિદાકાશરૂપી કુલાલ (કુંભાર) પોતાના દેહરૂપી ચપળ ચાકડા ઉપર પોતાના સ્વરૂપરૂપી મૃત્તિકા વડે સૃષ્ટિને ક્યાંથી ઉત્પન્ન કરે? ૪૯ સંકલ્પથી રચેલી સૃષ્ટિમાં જો પાપાણુ ચિદરૂપ ન હોય, તો પછી તે સૃષ્ટિની અંદર રહેલ લોહ-શૈલ આદિ શું છે? તે તમે જ કહો. ૫૦ અનુભવ, સ્મૃતિ અને સંસ્કારો પોતાની અંદર જડ અર્થને નહિ ધારણ કરતાં ચિદરૂપ અર્થને જ ધારણ કરે છે; કેમકે આગળ પ્રથમ વિચારથી સિદ્ધ થયું છે કે, કલ્પના આદિની અર્થશૂન્ય સ્થિતિ જુદા પ્રકારની હોય છે અને ચિદાત્માના ચમત્કારથી તેની સ્થિતિ જુદા પ્રકારના ચમત્કારવાળી માલૂમ પડે છે. જમ મણિના સમૂહની અંદર મણિ દીપી નીકળે છે, તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ તત્ત્વ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. તે ચિત્તતાના આશ્રયરૂપ એવા (સમર્થ-વ્યથિતા) ચિત્તમાં દેદીધ્યમાન રૂપે રહેલ છે અને અનેક અર્થરૂપે ઉદય પામેલ હોય તેમ જણાય છે. કાર્ય અને કારણ એ બન્નેથી રહિત એવા બ્રહ્મથી કોઈ પણ કાળમાં સૃષ્ટિ ભિન્ન નથી; કેમકે તેવો એવો સ્વભાવ છે. આમ, આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ૫૨, ૫૩ નીચી જમીનમાં નીકળેલું જળ અતિ તીવ્ર એવા પોતાના અને પરાયા પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ આવર્ત, તરંગ તથા પ્રવાહ આદિ વિચિત્ર રૂપે ગતિ કરતું

રહે છે, તેમ ચિદાકાશ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ સૃષ્ટિ આદિ વિચિત્ર આકારે ભાસ્યા કરે છે.<sup>૫૪</sup> પાંચકલ્પમાં ભગવાનના નાભિકમળની લીલા જ બધે જગતરૂપ થઈ રહી હોય તેમ ભાસે છે. તેમ તે જ પ્રમાણે ચિદરૂપ પ્રહ્લમાંથી જગતો ખડાં થઈ બધે છે, એટલે તેનાથી તે જરા પણ ભિન્ન નથી.<sup>૫૫</sup> આ જગત ઉત્પન્ન થયેલ નથી, તેમ તેનો નાશ પણ થતો નથી. તે સન્માત્ર ચિદાકાશરૂપ છે, શાંત છે, સત્ તથા અસત્ એ બંનેની વચલી કાંટિમાં રહેલ છે અને ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે.<sup>૫૬</sup> સંકલ્પસૃષ્ટિની અંદર રહેલા પર્વત આદિ ચિદરૂપ છે, છતાં જ્યાં કહે છે કે, તે ચિદરૂપ નથી, તે અવિવેકી પુરુષને વિદ્વાનો હસે છે.<sup>૫૭</sup> વિવેકી પુરુષ તો ચિદાકાશરૂપમાં રહેલાં સંકલ્પ-મય જગતોને તે બધે પોતાથી બુદ્ધાંન હોય તેવાં ચિદાકાશરૂપ જ સમજે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રહ્લના સંકલ્પથી થયેલ આ જગત પણ ચિન્માત્ર છે, એમ તેમનું સમજવું છે.<sup>૫૮</sup> જમ જમ શીઘ્રતાથી આ તત્ત્વદષ્ટિનું અવલોકન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ આ દુઃખનો શીઘ્રતાથી ક્ષય થતો બધે છે.<sup>૫૯</sup> જીવચેતન્ય ઘણે લાંબે કાળે પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વદષ્ટિ તરફ વળતું નથી, ત્યાં સુધી આ દુઃખ પ્રતિદિન ઘાટું ઘાટું થતું બધે છે.<sup>૬૦</sup> લાંબા કાળના પાપના યોગથી મૂઠે થઈ ગયેલા અને આ તત્ત્વદષ્ટિ તરફ નહિ વળનારા અવિવેકી પુરુષોને આ જન્મ-મરણ આદિ સંસાર વળતો જ્યો દૃઢ થઈ રહે છે અને કોઈ દિવસ શાંત થતો નથી.<sup>૬૧</sup> અહીં આકાર નથી, હલકાઈ કે મોટાઈ નથી, જન્મ કે નાશ પણ નથી, સત્તા નથી અને અસત્તા પણ નથી; કેવળ શાંત પરબ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપમાં આ પ્રમાણે દરરૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થતું રહે છે; અથવા તો એ વિવર્ત પણ અહીં સાત્ર નથી જ.<sup>૬૨</sup> પ્રહ્લ પોતે સ્ફટિકના સ્તંભની પેઠે અંદર રહેલી અને અિચોપિચ ભરેલી અનેક સૃષ્ટિઓરૂપી પૂતળીઓના સમૂહ-

વાળું છે. છતાં જગતરૂપી લતા, તેનાં મુળ, તેની રચના અને તેમજ ભૂમિમાં પ્રવેશ, એ સર્વ તેમાં દેખાતાં નથી. તે પોતે આદિ અને અંતથી રહિત છે, જન્મ-નાશ વિનાનું છે, સ્વચ્છ છે અને સર્વરૂપ છતાં તે નિરંતર પોતાના આત્મદેહ મય નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં જ ભરપૂરપણે રહેલ છે.<sup>૬૩</sup> એ સન્માત્રતત્ત્વ અસંખ્યરૂપ છે, ચારે તરફ વ્યાપ્ત હોયોવાળું છે અને દિશાઓના અંતમાં રહેલ છે. તે આંખ, કાન, કંઠ, ઉદર, માથું અને પગ આદિ અવયવોવાળું થઈ રહ્યું છે; બાકી, તાત્ત્વિક દષ્ટિ વડે એતાં આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે. સ્ફટિકસ્તંભની પેઠે સર્વ તેમાં પ્રતિબિંબિત છે. તે પોતે સન્માત્ર છે, જન્મ-મરણ આદિ વિકારથી રહિત છે, નિર્વિકલ્પ છે અને મારું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જ આ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે; એટલે હવે તેમાં વિશેષ વિકલ્પો કરવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી.<sup>૬૪</sup>

સન્માત્રમંતરહિતાચિલ્લહસ્તજાતં પર્યવંત્રી-  
નગળનાંગમમુક્તરૂપમ્ । આત્માવરાત્મકમહં ત્રિ-  
દમેવ સર્વં સુસ્તંભરૂપમજ્ઞાનમલં વિકલ્પઃ ॥૬૫॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશાખાયણમાં નિર્વાણ  
મકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ઐન્દવોપાખ્યાન'  
એ નામનો સર્ગ ૧૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭૯ મો

પ્રહ્લનું પ્રતિપાદન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं चिन्मात्रमेवैकं शुद्धं सत्त्वं जगत्त्रयम् ।

संभवतीह भूतानि नाशुद्वानि कानिचिद् ॥૧॥

વસિષ્ઠ ધોદ્યા:-આમ, આ ત્રણે લોક એક શુદ્ધ તત્ત્વમય ચિદરૂપ છે. અવિવેકીઓને સાકારરૂપે પ્રતીતિમાં આવતાં એનાં કોઈ પણ

\* આ એકસોઓગણાંએથીમા સર્ગમાં સર્વ દશમ ચિન્માત્ર છે અને નિરાકાર છે, તો પછી તેમાં શંકાનો શો પ્રસંગ છે, તે કહેવામાં આવશે.

પ્રાણીઓ અહીં નથી જ, તો પછી શરીર આદિ ક્યાં છે? અને બીજી પણ સાક્ષ્ય વસ્તુ ક્યાં છે? જ કાંઈ આ દેખાય છે, તે નિરાકાર બ્રહ્મ જ ચોતરફ પ્રસરી રહેલ છે.<sup>૧૨</sup> ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર રહેલ છે. એ શાંત તત્ત્વ પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ સમાનપણે સ્થિર છે, આકાશ આકાશની અંદર રહેલ છે અને જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખીને રહ્યું છે.<sup>૧૩</sup> સર્વ શાંત, સત્ય અને ચિદાકાશરૂપ છે. આ સર્વ સ્વપ્નની પેઠે બીજા અવસ્થામાં પણ નિરવયવરૂપે રહેલ છે. સાકાર વસ્તુની સ્થિતિ જ અહીં ક્યાં છે?<sup>૧૪</sup> દેહના અવયવો ક્યાં છે? આંતરકારમાં વીંટાયેલી નાડી પણ ક્યાં છે? અસ્થિપિંજર પણ ક્યાં છે? દેહ પણ આકાશ જેવા નિરાકાર છે એમ તમે સમજો અને સ્વપ્નદેહની પેઠે તે કેવળ આભાસરૂપ છે.<sup>૧૫</sup> હાય ચિદાકાશરૂપ છે, ભરતક ચિદાકાશરૂપ છે, ઇન્દ્રિયોના સમૂહ ચિદાકાશરૂપ છે, સર્વ શાંત નિરાકાર છે અને કાંઈ પણ સાકાર નથી જ. તત્ત્વદષ્ટિ વડે બેતાં જગતની સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે જ ચિદાકાશના એક સ્વપ્નરૂપ છે, તેથી આ સર્વ સહેતુક જણાતાં છતાં નિર્હેતુક છે.<sup>૧૬</sup> વ્યાજ હારિક દષ્ટિ વડે બેતાં કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થવાની વાત સંભવતી નથી. ખાકી, જેવો જણે નિર્ણય કર્યો હોય છે, તેવું જ તેના બેવામાં આવે છે.<sup>૧૭</sup> યુક્તિ વડે વિચાર કરવામાં આવે, તો વિનાકારણે ઉત્પન્ન થયેલ અને આત્મારૂપે અનુભવમાં આવતું આ દશ્ય અત્યંત અસત્ય પણ નથી, તેમ અત્યંત સત્ય પણ નથી. તે તો સત્ય જેવું લાગે છે, એટલે કે તે આનિર્વચનીય છે. આ વાત હજી ઘટ્ટી રોકે છે. આ વાત તો નિઃસંશય જ છે કે, ચિદાત્માને સર્વ વસ્તુ પોતાની ભાવના પ્રમાણે ભાસે છે.<sup>૧૮</sup> જમ સ્વપ્નની અંદર ચિન્મયપણાથી સર્વત્ર સર્વથા સર્વ સંભવે છે, તેમ જ બીજામાં પણ ચિન્મયપણાથી સર્વત્ર સર્વ સંભવે છે. કેમકે ચિદાકાશનું જ સર્વાત્મ-

પણું છે. બ્રહ્મપદ સર્વના આત્મારૂપ છે. તે એક અને અનેકરૂપે થઈ રહેલ છે. તેની અંદર કાર્યોની સત્તા વિનાકારણે પણ રહી છે અને કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ પણ પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૯, ૨૦</sup> જમ ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રો તેના સંકલ્પમય જગતોના સમૂહો વડે લાખો પ્રાણીઓરૂપે થઈ ગયા હતા, તેમ એક જ તત્ત્વ હજારોરૂપે થઈ બન્યું છે.<sup>૨૧</sup> જમ વિષ્ણુ આદિનું સાયુજ્ય (ઉપાધિના મિલન દ્વારા એકરૂપતા) થાય છે, ત્યારે અનેક સૃષ્ટિઓની એકરૂપતા થઈ બન્યું છે, તેમ હજારો જીવોનું સાયુજ્ય થાય છે, ત્યારે તેમની એકરૂપતા થઈ બન્યું છે.<sup>૨૨</sup> સેંકડો નદીઓથી યુક્ત હોવા છતાં સમુદ્ર એકરૂપ છે અને ઋતુઓ તથા સંવત્સરોના સમૂહથી પૂર્ણ હોવા છતાં પણ કાળ એક જ છે.<sup>૨૩</sup> તે જ પ્રમાણે દેહ ભિન્નરૂપ દેખાતાં છતાં ચિદાકાશરૂપ છે અને તે સ્વપ્નદેહની પેઠે ખડો થઈ જઈ દેખાય છે. એ કે પોતાના અનુભવ વડે તે સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિમાં આવે છે, તો પણ સ્વપ્નશૈલની પેઠે તે નિરાકાર છે.<sup>૨૪</sup> એ દશ્યનું સ્વરૂપ ઝોળખવામાં આવે, તો તે ચિદરૂપ જ છે. પણ તેનું ખરું સ્વરૂપ ઝોળખાતું નથી, તેથી તે પોતે જ દશ્ય તથા દ્રશ્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. માટે આ જગત ચિદાકાશરૂપ છે.<sup>૨૫</sup> નિદ્રા જમ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બન્નેરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ જ દ્રશ્ય અને દશ્ય એ બન્નેરૂપ છે. જમ પવન અને તેની ચલનશક્તિ અભિન્ન છે, તેમ બ્રહ્મથી દશ્ય અભિન્ન છે. માટે જગત એક ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૨૬</sup> દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શન એ ત્રણે ચિદાકાશનો જ એક વિવર્ત છે. પરમાર્થદષ્ટિથી બેતાં તે ચિદાકાશરૂપ છે. જમ શૂન્ય સ્વપ્નમાં ચિદાત્મા જ અનેકરૂપે ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશ જ આ સર્વરૂપ છે. તેથી જગત એક ચિદરૂપ છે.<sup>૨૭</sup> પ્રથમ સૃષ્ટિથી માંડીને રાખલબ્રહ્મમાં જગતનો જ ભાવ કલ્પાયેલો છે, તે સાવ મિથ્યા છે અને તે ભ્રાંતિ વડે જ થયેલો છે. તેનું ખરું સ્વરૂપ

ઝોળખવામાં આવે છે, એટલે સ્વપ્નમાં દીકરા  
બાળના લયની પેઠે તે નિઃશેષ રીતે શાંત થઈ  
જાય છે.<sup>૧૮</sup> જમ સ્વપ્નની અંદર એક જ જીવ-  
ચૈતન્યનું જ્ઞાન અનેક પ્રકારે થાય છે, તેમ બ્રહ્મ-  
માં પણ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં એક જ તત્ત્વનું  
જ્ઞાન નાના પદાર્થરૂપે થઈ જાય છે.<sup>૨૦</sup> જમ અનેક  
દીવાનાળા ધરની અંદર રહેલી અનેક કાન્તિઓ  
પણ એક જવી જ લાસે છે, તેમ સર્વશક્તિમાન  
પરમાત્માની એક જ માયાશક્તિ અનેકરૂપે ભાસી  
રહી છે.<sup>૨૧</sup> આકાશમાં ભ્રાંતિને લીધે પ્રતીતિમાં  
આવતા વૃક્ષસમૂહના સ્ફુરણની જમ બ્રહ્મરૂપી  
મહાસાગરની અંદર જળખિંદુના એક સ્ફુરણ  
જવી આ સૃષ્ટિ છે. આકાશમાં દેખાતો વૃક્ષોનો  
સમૂહ તેનાથી કાંઈ જુદો જણાય છે, પણ બ્રહ્મ-  
રૂપી મહાસાગરમાં સ્ફુરતું સૃષ્ટિરૂપી ખિંદુ તેના-  
થી જરા પણ ભિન્ન નથી.<sup>૨૨</sup>

યત્સીકરમ્ફુરણમંબુનિધૌ શિવાસ્થ્યે વ્યોમ્નિવ  
વૃક્ષનિકરમ્ફુરણં સ સર્ગઃ । વ્યોમ્ન્યેષ વૃક્ષનિકરો  
વ્યતિરિક્તરૂપો વ્રહ્માંબુધૌ નંતુ મનાગપિ સર્ગવિદુઃ  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘બ્રહ્મમયત્વ-  
પ્રતિપાદન’ એ નામનો સર્ગ  
૧૭૬ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૮૦ મો ૭

કુંદદંતનું આખ્યાન

॥ રામ ઉવાચ ॥

ઈમં મે સંશયં છિધિ મગવન્ ભાસ્કરં તમઃ ।  
સુવનસ્યેવ માત્રાનાં સમ્યગ્પ્રાપ્તુમ્ભૂતયે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-જમ જગતના સર્વ પદાર્થો-  
નું રૂપ સારી રીતે પ્રકાશમાં લાવવા માટે સૂર્ય-

x આ એકસોએશીમા સર્ગમાં રામચંદ્ર કુંદ-  
દંતનું આખ્યાન કરેશે. તેમાં પવંતની અંદર વૃક્ષમાં  
લટકી રહેલા તપસ્વીને વરદાનનો લાભ થયા સુધીનો  
પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવશે.

નારાયણનું તેજ અધિકારનો નાશ કરે છે, તેમ  
આપ આ મારા સંશયની નિવૃત્તિ કરો.<sup>૧</sup> કાઈ-  
એક સમયે હું વિદ્યાલયમાં વિદ્વાનોની સભાને  
વિષે એકાગ્રપણે બેઠો હતો, તેટલામાં કાઈ એક  
તપસ્વી ત્યાં આવ્યો.<sup>૨</sup> તે વિદ્વાન હતો, બ્રાહ્મણો-  
માં ઉત્તમ હતો, શોભાવાળો હતો, કાન્તિવાળો  
હતો, મોટા તપ વડે યુક્ત હતો દુર્વાસાના જેવો  
દુઃસહ હતો અને તે વિદેહ દેશના જનમંડળ-  
માંથી આવ્યો હતો.<sup>૩</sup> એ મહાદેહીધમાન બ્રહ્મ-  
સભામાં તે આવ્યો અને અમને પ્રણામ કરી  
આસન ઉપર બેઠો. પછી અમે તેને પ્રણામ કર્યા.  
હવે, વેદાંત અને સાંખ્યના સિદ્ધાંતોના વાદોને  
અંધ કરીને મેં સુખેથી બેઠેલા તથા વિશ્રાંતિને  
પામેલા તે બ્રાહ્મણને આ પ્રમાણે પૂછ્યું:<sup>૪</sup> ‘હે  
વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે લાંબો પંથ કાપવાથી  
જાણે યાત્રી ગયા હો અને કાંઈ પણ મેળવવાની  
દે જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રયત્નવાળા હો તેના  
દેખાઓ છો. માટે કહો કે આપનો અહીં આવ-  
વાનો શો હેતુ છે ?’

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-હે મહાભાગ ! આપ  
કહો છો એમ જ છે. આપના કહેવા પ્રમાણે હું  
કાંઈક હેતુથી અહીં આવ્યો છું.<sup>૫</sup> જે માટે હું  
અહીં આવ્યો છું તે તમે સાંભળો.<sup>૬</sup> સર્વ  
સૌમાન્ય વડે સુશોભિત એવો વિદેહ નામનો  
એક દેશ છે. તે આકાશમાં રહેલ સ્વર્ગનો  
સ્ફટિકની ભૂમિમાં પડેલ પ્રતિબિંબ હોય તેવો  
રમણીય છે.<sup>૭</sup> તેને વિષે હું બ્રાહ્મજાતિમાં  
ઉત્પન્ન થયો છું અને વિદ્યા મેળવીને મેં ત્યાં જ  
સ્થિતિ કરી હતી. મારા દંત (દાંત) કુંદ (ડાહર)  
ના જવા ધોળા છે, તેથી હું ‘કુંદદંત’ નામથી  
વિખ્યાત છું.<sup>૮</sup> પછી, કેટલોક સમય જતાં મને  
વૈરાગ્ય થયો, તેથી મેં સંબ્રમને લીધે શ્રમની  
શાંતિ માટે દેવતાઓ, દિવ્ય અને મહર્ષિઓનાં  
સ્થાનોમાં ફરવાની પ્રવૃત્તિ કરી.<sup>૯</sup> કાંઈએક  
દિવસે હું અખડિત ઇચ્છાના યજ્ઞથી શીર્ષવંતમાં

ગયો, અને ત્યાં કામળ તપ કરતાં હું ઘણાં  
લાંબા કાળ સુધી રહ્યો.<sup>૧૧</sup> એ શ્રીપર્વતની અંદર  
ધાસ તથા વન આદિથી રહિત એવું એક મહા-  
પ્રસિદ્ધ અરણ્ય છે. જાણે તેજ, અંધકાર અને  
વાદળો આદિથી રહિત એવું આકાશ જ પૃથ્વીમાં  
આવી રહ્યું હોય તેવું તે શૂન્ય છે.<sup>૧૨</sup> જમ શૂન્ય  
આકાશની અંદર મંદ કિરણવાળો સૂર્ય રહ્યો  
હોય છે, તેમ એ અરણ્યના મધ્યમાં એક નાનું  
કામળ પદ્મવેગ વડે સુશોભિત એવું બહુ શાખા-  
વાળું વૃક્ષ છે.<sup>૧૩</sup> જમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો  
સાથે બંધાઈ રહ્યો હોય છે, તેમ તે વૃક્ષની  
શાખામાં રજ્જુથી બંધાયેલ પગવાળો અને  
પવિત્ર આકારયુક્ત એક પુરુષ લટકતો હતો.<sup>૧૪</sup>  
મુંજ નામના ધાસની રજ્જુ વડે તેના પગ ઉપર  
બંધાયેલા હતા અને તેનું માથું નિરંતર નીચે  
લટકતું હતું. મોટી ગાંઠવાળા સીમળાના વૃક્ષની  
જાણે કોઈ મોટી ગાંઠ લટકતી હોય તેવો તે  
જણાતો હતો.<sup>૧૫</sup> કોઈએક સમયે હું એ પ્રદેશમાં  
ગયો અને મેં તેને જોયો, તો તે પોતાના વક્ષ-  
સ્થળમાં પોતાના હાથ જોડીને લટકતો હતો.<sup>૧૬</sup>  
મેં તેની પાસે જઈ વિચાર કર્યો કે, આ બ્રાહ્મણ  
જીવે છે એમ મને લાગે છે; કેમકે તેની આકૃતિમાં  
કશો ફેરફાર જણાતો નથી અને તે નિઃશ્વાસ લે  
છે. વળી કાળયોગથી થનાર ટાઢ, તડકો, વાયુ  
આદિના સર્વ સ્પર્શને તે સારી રીતે જાણે છે.<sup>૧૭</sup>  
પછી, મેં દિવસોના અને તડકાના ખેદને સહન  
કરીને ઘણા દિવસ સુધી એ લટકતા પુરુષની  
સેવા કરી અને તેને ધીરે ધીરે મારામાં વિશ્વાસ  
બેસાડ્યો.<sup>૧૮</sup> હવે, મેં તેને પૂછ્યું કે, 'હે  
ભગવાન! હે વિશાલનેત્ર ! આપ કોણ છો ? આપ  
શા માટે આવું દારણ તપ કરો છો ? આપનું  
જીવિત લક્ષ્ય-અલક્ષ્યરૂપમાં રહેલ છે.<sup>૧૯</sup> એટલે,  
તેણે મને કહ્યું કે, 'હે તપસ્વી ! તારે આ પૂજનાનું  
શું કામ છે ? કોઈ પ્રયોજનને લીધે મનુષ્યોની  
અતિવિચિત્ર હોય છે.<sup>૨૦</sup> તેણે મને આમ

કહ્યું, છતાં જ્યારે મેં તેને ઘણા આગ્રહથી  
પૂછ્યું, ત્યારે તેણે મને આ ઉત્તર આપ્યો.<sup>૨૧</sup>  
'મારો જન્મ મથુરામાં થયેલ છે. હું પિતાના  
ધરમાં મોટો થયા પછી બાલ્ય અને યૌવનના  
મધ્યમાં રહ્યો હતો અને પદ-પદાર્થને (શબ્દ-  
શાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર આદિ)ને સમજતો હતો.<sup>૨૨</sup>  
ત્યાં, મેં સાંભળ્યું હતું કે, ખજનાની પેઠે રાજ  
સર્વ સુખસમૃદ્ધના આશ્રયરૂપ હોય છે. તે સમયે  
નવયૌવનને લીધે હું ભોગની ઇચ્છા કરતો હતો.<sup>૨૩</sup>  
તેથી હું સાત મોટા દ્વીપોના વિસ્તારવાળી પૃથ્વી-  
નો પતિ અને ઉદાર ચિત્તવાળો યાદવ, એવી મેં  
ઘણા લાંબા સમય સુધી ઇચ્છા કરી હતી.<sup>૨૪</sup>  
તે જ પ્રયોજન માટે હું આ પ્રદેશમાં આવીને  
આ પ્રમાણે તપમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યો છું. હે માનદ  
તપસ્વી ! અહીં મારા બાર વર્ષો આમ જ  
ચાલ્યાં ગયાં છે.<sup>૨૫</sup> હે મારા અકૃત્રિમ મિત્ર !  
આ મેં તને તારા પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો  
છે. માટે હવે તું પુશીથી તારા ઇષ્ટ દેશમાં ઝટ  
ચાલ્યો જા. હું તો મારું ઇચ્છિત વરદાન મળતાં  
સુધી અહીં આવી જ સ્થિતિમાં દૃઢ થઈ રહીશ.<sup>૨૬</sup>  
એ તપસ્વીએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ  
તપસ્વીને મેં જ કહ્યું તે તમે સાંભળો; કેમકે  
આશ્ચર્યનું શ્રવણ કરવામાં બુદ્ધિમાન પુરુષનું  
ચિત્ત ખેદ પામતું નથી.<sup>૨૭</sup> મેં તે તપસ્વીને કહ્યું  
કે, 'હે સુશીલ ! તમને જ્યાં સુધી તમારો ઇચ્છિત  
વર મળ્યો નથી, ત્યાં સુધી હું તમારી રક્ષા અને  
પરિચર્યા કરવા માટે અહીં જ રહીશ.<sup>૨૮</sup> મેં એ  
પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ શાંત તપસ્વીએ પાપાણના  
જવા મીનને ધારણ કર્યું અને પોતાની આંખો  
મીંચી દીધી. તે મુકામના જેવો બની ગયો અને  
બહાર પણ કલ્પનાથી રહિત થઈ રહ્યો.<sup>૨૯</sup> કાષ્ઠ-  
મીનને ધારણ કરી રહેલા એ તપસ્વીની પાસે  
હું ચિત્તમાં ઉદ્વેગ રાખ્યા વિના અને શીતકાળ  
તથા ઉષ્ણકાળ આદિના વેગોને સહન કરીને છ  
માસ સુધી રહ્યો.<sup>૩૦</sup> એવામાં મેં જોયું, તો એક

દિવસ દાઈએક સુવર્ણના જેવા તેજસ્વી પુરુષ સૂર્યબિંબમાંથી નીકળી તે પ્રદેશમાં આવ્યો અને તે તપસ્વીની પાસે ઊભો રહ્યો.<sup>૩૧</sup> હવે, તે તપસ્વીએ જ્યાં મન વડે અને કર્મ વડે તેની પૂજા કરી, ત્યાં તેણે અમૃતના દ્રવ જવું આ સુંદર વચન કહ્યું:<sup>૩૨</sup> 'હે બ્રહ્મન! હે શાખામાં લટકી રહેલા દીર્ઘ તપસ્વી! તું તપ બંધ કર અને સુંદર તથા ઇચ્છિત વરદાન માગી લે.<sup>૩૩</sup> આ દેહથી કરેલા તપરૂપી ધર્મના બળથી તું સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપવાળી આ પૃથ્વીને સાતહજાર વર્ષ સુધી પાળીશ.'<sup>૩૪</sup> આમ તેને ઇષ્ટ વરદાન આપ્યું. પછી, પોતે જ સૂર્યરૂપી સાગરમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો, તેમાં જ તે પાછો લીન થઈ ગયો.<sup>૩૫</sup> તે શાખાતપસ્વી વિવેચી હતો અને તેને શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યા પ્રમાણે વરદાતા એવા શ્રેષ્ઠ આદિત્યપુરુષનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં હતાં તથા તેમની સાથે ભાષણ આદિ વ્યવહાર થયો હતો. એટલે એ આદિત્યપુરુષના ગયા પછી મેં તેને આ પ્રમાણે કહ્યું:<sup>૩૬</sup> 'હે મહારાજ! વૃક્ષની શાખામાં લટકવારૂપી તપનું ફળ હવે તમને પ્રાપ્ત થયું છે. માટે તમે તપને છોડી દઈ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને સુખેથી કરો.'<sup>૩૭</sup> તેણે મારી આ વાત ક્યૂંકે રાખી. એટલે જમ હાથીના પગને બંધનથી છોડી મૂકવામાં આવે, તેમ મેં તેના પગને વૃક્ષશાખામાંથી છોડી મૂક્યા.<sup>૩૮</sup> પછી તેણે સ્નાન કરી પવિત્ર હાથથી અધમર્પણને જપ કર્યો, અને તપસિદ્ધિના બળથી શાખામાંથી મળેલા ફળ વડે તેણે મારી સાથે પારણું કયું.<sup>૩૯</sup> હવે, અમે બન્ને તપસ્વીના પુણ્યબળથી મળેલા વૃક્ષનાં તે સ્વાદવાળાં ફળોથી તૃપ્ત થયા અને કાંઈ પણ ક્ષોભ પામ્યા વિના ત્યાં ત્રણ દિવસ સુધી રહ્યા.<sup>૪૦</sup> આમ સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપવાળી સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવવા માટે એ તપસ્વી બ્રાહ્મણે શરીરને વૃક્ષમાં લટકાવી દઈને તથા ઊંચા પગ રાખીને, તપશ્ચર્યા કરી અને સૂર્યનારાયણની

અંદર રહેનાર પુરુષ પાસેથી ઇષ્ટ વર મેળવ્યો. પછી, વૃક્ષની નીચે, વિશ્રામ લઈ, તે તેના મિત્ર એવા મારી સાથે પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો.<sup>૪૧</sup>

સમદ્વીપસમુદ્રમુદ્રિતદિશં મોક્તું સમગ્રાં મહાં વિપ્રઃ પાદપલંબિતેન વપુષા તત્ત્વોર્ધ્વપાદસ્તપઃ । સંપ્રાપ્ત્વામિમતં વરં દિનકૃતો વિશ્વસ્ય ચાહ્વાત્રયં સાર્યં મત્સુહૃદા સ્વમેવસદનં ગંતું પ્રવૃત્તોઽમવત્ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધને 'તાપસોપાખ્યાન' એ નામને સર્ગ ૧૮૦ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૮૧ મો

ગૌરીના આશ્રમનું વર્ણન

॥ કુંવરંત ઉવાચ ॥

આવાસમંતરે ગંતું પ્રવૃત્તૌ મુદિતાકૃતી ।

મથુરાનગરીં ચંદ્રસૂર્યાવિંદ્રપુરીમિવ ॥ ૧ ॥

કુંવરંત બોલ્યો:-જમ ચંદ્ર અને સૂર્ય આકાશમાં જમણ કરીને, ઇન્દ્રપુરીરૂપી પોતાના નિવાસ પ્રત્યે જાય, તેમ પ્રસન્ન આકારવાળા અમે બન્ને મથુરાનગરી પ્રત્યે ચાલ્યા. આમ, સાયંકાળ સુધી ચાલી અમે વચમાં ઉતારો કર્યો.<sup>૧</sup> શાધ નામના ગામે આવીને અને આંખાંના વન વડે યુક્ત એવા પર્વતમાં વિશ્રામ લઈને અમે એ દિવસ સુધી સાલોસ નામના નગરમાં સુખેથી રહ્યા.<sup>૨</sup> અમે બન્ને જણ આનંદસર્થા ચિત્તે રસો ગાળતા હતા. પછી અમે બીજા દિવસે જંગલની, પર્વતોની, શહેરોની, ગામડાંઓની, જળમય પ્રદેશોની અને યુક્ષોની ભૂમિઓને ઓળંગી ગયા. તે ભૂમિઓ શીતળ જળ, સ્તિગ્ધ છાયા તથા વનવૃક્ષો વડે યુક્ત હતી, નદીના કાંડા ઉપર રહેલ લતાઓમાંથી ખરતા પુષ્પોના સમૂહ વડે ઘોળી હતી, ઊછળતા તરંગોના સપ્તદ્વારૂપી

\* આ એકસોએકવારીમાં સર્ગમાં મથુરા તરફ જતા એવા એ બન્ને જણનું ગૌરીવનમાં આવવું અને ત્યાં જ દે તપસ્વી સાથે સંવાદ, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.



ગાયત્ર વડે પરિચિત્તને આનંદ આપનારી હતી, સ્નિગ્ધ વૃક્ષોનાં વનોની છાયામાં આનંદ કરી રહેલાં મૃગો તથા પક્ષીઓવાળી હતી અને સ્થૂલ એવાં કામળ ઘાસોમાં તથા વૃક્ષોની શાખાના અગ્રભાગમાં પડેલાં ઝાકળનાં જલખિંદુઓથી ભોતીઓથી સુશોભિત હતી. વળી, તે દિવસે નદીઓના પ્રવાહોને તથા તળાવોને વટાવીને અમે દેવોનાં ઘાટોં વનમાં હિમ વડે શીતળ એવાં દેવળનાં પાંદડાંઓની શય્યામાં થાક ઉતારવાને એક રાત્રિ ગાળી.<sup>૩-૭</sup> પછી ત્રીજ દિવસે અમે બન્ને કમળોના ખડેથી તથા ઝાડીઓના ખડેથી સુશોભિત એવા અને મનુષ્યોના અભાવને લીધે ભૂતિમાન આકાશ જેવા દેખાતા જંગલમાં ગયા.<sup>૮</sup> ત્યાં એ તપસ્વીએ ચાલતો માર્ગ છોડી દીધો અને ખીજ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં અયોગ્ય વિલંબ કરવાના સંબંધમાં તેણે મને આ વાક્ય કહ્યું: 'અહીં મુનિઓના મંડળ વડે સુશોભિત એવા ગૌરીના આશ્રમમાં આપણે બન્ને જઈએ; ક્રમિકે મારી પેઠે જ પોતાના ઇચ્છિત ફળને ઇચ્છનારા મારા સાત ભાઈઓ આ વનની અંદર રહેલા છે.<sup>૯, ૧૦</sup> અમને આઠે ભાઈઓને સપ્તદીપનારાન્ય-ભોગની ઇચ્છાથી ચિત્તમાં અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થઈ, તેથી અમે તપ કરવા માટે બુદ્ધિને સ્થિર કરી એક જ સંકલ્પ અને નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા.<sup>૧૧</sup> આથી તેઓ પણ પોતાના નિશ્ચય ઉપર આધાર રાખી અહીં આવી તપ કરવા માટે સ્થિર થઈ રહ્યા છે અને તેમનું પાપ વિવિધ પ્રકારનાં તપો વડે ક્ષીણ થઈ ગયું છે.<sup>૧૨</sup> હું પણ પ્રથમ તે ભાઈઓ સાથે અહીં આવી છ માસ સુધી ગૌરીના આશ્રમમાં રહ્યો હતો, તેથી મને જણાય છે કે, પ્રથમ મેં જ જોયો હતો તે જ આ આશ્રમ છે.<sup>૧૩</sup> તેની અંદર પુષ્પોના ખડોમાં અને વૃક્ષોની છાયામાં મૃગલાઓનાં સુંદર ખગ્ગાંઓ સ્નાં હતાં અને પર્ણકુટ્ટી ઉપર ત્રિશ્રાંત થઈ ના પોપટો પણ તેમાં શાસ્ત્રાર્થ કરતા ભાવમ

પડતા હતા.<sup>૧૪</sup> તો, આલો આપણે બ્રહ્મવાક્યુત્થ એ આશ્રમમાં પુણ્યલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે જઈએ; ક્રમિકે ત્યાં જવાથી આપણું ચિત્ત પુણ્યો વડે અત્યંત સ્વચ્છ થશે.<sup>૧૫</sup> વિદ્વાન હોય, તત્ત્વજ્ઞ હોય અને ધીર હોય તેવા પુરુષોનું ચિત્ત પણ તત્ત્વદર્શન વડે પૂર્ણ દૃષ્ટિવાળા એવા તત્ત્વવેત્તા મહાશયોના દર્શન માટે તલપે છે.<sup>૧૬</sup> તપસ્વીએ મને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અમે બન્ને જણા તે મુનિઆશ્રમમાં ગયા અને ત્યાં જઈ જોયું, તો તે મહાઅરણ્યમાં શૂન્ય જ હતું.<sup>૧૭</sup> તે ઠેકાણે વૃક્ષ, પર્ણકુટ્ટી, ઝાડી, મનુષ્ય, ઋષિ, બાળક, વેદી કે દ્વિજ એમાંનું કશું પણ જોવામાં આવ્યું નહિ.<sup>૧૮</sup> માત્ર, તે અનંત અરણ્ય અતિશૂન્ય દેખાયું. ચારે તરફ તે તાપ વડે તપેલું હતું અને જાણે પૃથ્વીમાં ભૂતિમાન આકાશ આવી રહ્યું હોય તેવું તે જણાતું હતું.<sup>૧૯</sup> ત્યાં, મારી સાથે રહેલ તપસ્વી કહેવા લાગ્યો કે, 'આ તો કદની વાત થઈ' પછી, અમે બન્નેએ ઘણા સમય સુધી ભ્રમણ કર્યું, તો એક સ્થળે એક વૃક્ષ અમારા જોવામાં આવ્યું.<sup>૨૦</sup> તે સ્નિગ્ધ કાન્તિવાળું હતું, ઘાટી છાયા વડે યુક્ત હતું અને શીતળ મેઘના જેવું હતું. તેની નીચે એક વૃક્ષ તપસ્વી સમાધિમાં ખિરાજ્યા હતા.<sup>૨૧</sup> અમે બન્ને તે વૃક્ષ મુનિની પાસે તે વૃક્ષની છાયામાં દ્રોબડવાળા લીલા સ્થળમાં બેઠા. ઘણા લાંબા સમય સુધી તો તે ધ્યાનમાંથી ઊઠ્યા નહિ.<sup>૨૨</sup> પછી, ઘણે લાંબે કાળે મારા ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થઈ આવ્યો, એટલે મેં ચપળતાથી જાણે સ્વરે કહ્યું કે, 'હે મુનિ! આપ ધ્યાનથી વ્યુત્થિત થાઓ.<sup>૨૩</sup> સિંહ જમ મેઘ-ગર્જનાથી વ્યુત્થિત થઈ જાય, તેમ તે મુનિ મારા એ ઉચ્ચસ્વરથી વ્યુત્થિત થયા અને બગાસું ખાઈ બોલ્યા:<sup>૨૪</sup> 'તમે બન્ને મહાશયો દોણ છો? ગૌરીનો આશ્રમ અહીંથી ક્યાં ચાલ્યો ગયો? મને અહીં દોણ લઈ આવ્યું? અને હાલ કયો કાળ ચાલે છે? <sup>૨૫</sup> તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું,

ઝટલે મેં તેને કહ્યું કે, 'હે મહારાજ ! આપ અમને જ પૂછો છો તે કંઈ અમે જાણતા નથી. તો આપ પોતે જ તે વિષે નિર્ણય કરી લો. તમે સર્વજ્ઞ છો, છતાં તમે યોગબળથી શા માટે એ પોતાની મેળે જ જાણી લેતા નથી ?' <sup>૨૬</sup> મારાં આ વચન સાંભળીને તે મહર્ષિ ક્રી વાર ધ્યાન-નિષ્ઠ બની ગયા અને તેણે અમારું તથા પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત જાણી લીધું. <sup>૨૭</sup> સુકર્તામાત્રમાં ધ્યાનથી વ્યુત્પત્તિ બની જઈને એ સુનિએ કહ્યું કે, 'આ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત તમે સાંભળો. કેમકે તમે બન્ને કાર્યને જાણનાર છો. <sup>૨૮</sup> હે મહાશયો ! મને પુત્રના જવું પ્રિય એવું આ કદંબવૃક્ષ તમે પાસે જ દેખો છો. તે મારા નિવાસરૂપ છે અને તે પુષ્પોને લીધે જાણે મોટાં અરણ્યનેા કશપાશ હોય તેવું ખીલેલ છે. <sup>૨૯</sup> તેની અંદર કોઈ પણ કારણથી દેવી ગૌરી, સરસ્વતીજીએ દશ વર્ષ સુધી રહ્યાં હતાં અને સમસ્ત ઋતુઓ તેમની સેવા કરતી હતી. <sup>૩૦</sup> સારે આ ઘાટું વન ગૌરીના નિવાસને લીધે બહુ વિશાળ બની ગયું અને પુષ્પોથી તથા ઋતુઓથી સુશોભિત એવા ગૌરી-વનના નામથી તે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. <sup>૩૧</sup> હે પ્રિય મહાશય ! એ ગૌરીવન ભમરીઓનાં મનોહર ગીતોની લીલા વડે ચપળ થઈ ગયેલ દાદિલાઓથી ભરપૂર હતું. મેઘની પેઠે પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરનારાં વૃક્ષો વડે તે આકાશરૂપી ચંદ્રવામાં સેંકડો ચંદ્રના જેવો ભાવ ખતાવતું હતું. કમળોનાં રજકણો વડે તે દિશાઓના અંદરના ભાગને વ્યાપ્ત કરી રહેલ હતું. મંદારના અને ડોલરના પુષ્પોના મકરંદથી તે દિશાઓને સુગંધી બનાવી દેતું હતું. સારી રીતે ઊધડેલ પુષ્પસમૂહરૂપી ચંદ્રખિંચો વડે તે અતિસુશોભિત હતું. સંતાનક વૃક્ષના શુચ્છાઓરૂપી હાસ્યના વિકાસ વડે તે મનોહર હતું. સુગંધી પવનને લીધે તે સર્વ લતાઓરૂપી અંગનાઓને પણ સુગંધમય કરી દેતું હતું. વસંતઋતુનું તે જાણે કોઈ નગર, હોય

તેવું દેખાતું હતું. ભમરાઓના નવીન શુભર વડે તે રમણીય હતું. ભમરીઓવાળા પુષ્પ-ખડોના મંડપો વડે તે ભરેલ હતું. તે ચંદ્રમાના કિરણસમૂહની પેઠે કામળ એવા પુષ્પોના હીચ-કામાં હીચથી રહેલ દેવાંગના તથા સિદ્ધાંગનાઓના સમૂહવાળું હતું. હારીત, હંસ, પોપટ, કાયલ, કાકપક્ષી, કાગડા, ચક્રવાક, બાજ અને કલવિંકપક્ષી વગેરેનાં કુળો વડે તે આપુળ અવય-વોવાળું હતું. ભેરુંકપક્ષી, ફકડા, કપિજલ, તેતર, રાહા, મોર અને બગલા વગેરેની કીડા વડે તે મનોહર હતું. ગંધર્વો, યક્ષો, દેવતાઓ અને સિદ્ધપુરુષોના સુકુટો વડે ઘસાયેલા ચરણ-કમળવાળાં એવાં કદબની અંદર રહેલાં સરસ્વતી વડે પવિત્ર હતું. તે સુગંધી પવનોના સ્થાનરૂપ હતું. સુવર્ણ જેવા કામળ અને ચંપકવૃક્ષોના સમૂહથી તે તારાઓ અને વાદળોઓના સમૂહને પણ-સુગંધ પહોંચાડતું હતું. મંદ પવનને લીધે ખરી ગયેલ પદ્મલવનાળી બાળલતાઓ ફેલાઈ રહી હતી અને તેથી નિકુંજે ઢંકાઈ ગઈ હતી. એ નિકુંજોમાં સૂર્યકિરણો રૂંધાઈ રહેતાં હતાં અને તેથી એ વન શીતળ હતું. વળી કદંબ, કણેર, નાળિયેર, તાલ અને તમાલના સમૂહનાં પુષ્પોના મકરંદોના પૂર વડે તે પીણું થઈ રહેલ હતું. કદહાર (એક કમળખતિ)થી મિશ્ર એવાં કુસુમ-ઉત્પલ આદિ કમળોથી ભરેલાં તળા-વોને વિષે ચંકારો, બગલાઓ અને કાકપક્ષીઓનાં ટોળાંઓ કીડા કરી રહ્યાં હતાં. એ ટોળાંથી તથા હંસોથી તે સુશોભિત હતું. વળી, એ ગૌરીવન તાલીસ, ગગળ, ચંદન, લીમડો તથા દેવદાર વગેરે વૃક્ષોમાં વિહાર કરી રહેલી વિચિત્ર (સર્વ કામનાઓ પૂરનારી) શક્તિવાળું હતું. <sup>૩૨-૩૮</sup> જમ મહાદેવજીના મરતક ઉપર ચંદ્રમાની કળા રહે છે, તેમ મહાદેવના અર્ધાંગમાં રહેલાં અને ચંદ્રખિંચ જેવા પ્રસન્ન મુખવાળાં ગૌરી, ઘણા લાંબા કાળ સુધી કોઈ

પણ કારણને લીધે કદંબસરસ્વતીરૂપ થઈ જઈને ઘણા દિવસ સુધી એ વનને વિશે નિવાસ કરી રહ્યાં હતાં.<sup>૩૯</sup>

તસ્મિન્વને ચિરમુવાસ હરાર્ધદેહા કેનાપિ કારણવશેન ચિરાય ગૌરી । ભૂત્વા પ્રસન્નશશિ-વિવમુખી કદંબવાગીશ્વરી શશિકલેવ શિવસ્ય સૂક્ષ્મિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ગૌર્યાશ્રમવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૮૧ માં સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૮૨ મો\*

ભાઈઓનો સમાગમ

॥ વૃદ્ધતાપસ ઉવાચ ॥

તસ્મિન્નેવ કદંબેઽસ્મિન્ વર્ષાણિ સ્વેચ્છયા દશ । સ્થિત્વા ગૌરી જગમાથ હરવામાર્ધમંદિરમ્ ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધ તપસ્વી યોહ્યોઃ-તે જ કદંબની અંદર પોતાની ઇચ્છાથી દશ વર્ષ સુધી સ્થિતિ રાખ્યા પછી, ગૌરી હરના વામાર્ધરૂપી પોતાના મંદિરમાં ચાલ્યાં ગયાં.<sup>૧</sup> ગૌરીના સ્પર્શરૂપી અમૃત વડે સિંચાયેલ અને તેને પુત્રના જેવો પ્રિય આ કદંબવૃક્ષ જાણે જગદંબાએ યોજામાં લીધેલ કોઈ બાળક હોય તેમ ધરડો થતો જ નથી.<sup>૨</sup> ગૌરી ચાલ્યા ગયા બાદ આ મોહું જંગલ જનસમૂહની ઉપજીવિકાના સાધનરૂપ થતાં સમાન્ય વન જેવું થઈ ગયું.<sup>૩</sup> માલવ નામનો એક દેશ છે અને તેનો હું રાજા હતો. કોઈ એક સમયે રાજ્યલક્ષ્મીને છોડી દઈને હું મુનિ-ઓના આશ્રમોમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં આ પ્રદેશમાં આવી ચઢ્યો. અહીંના આશ્રમવાસી-ઓએ મારી સારી પૂજા કરી, એટલે હું આ

કદંબની નીચે ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ રહ્યો.<sup>૪</sup> ત્યારબાદ કેટલેક કાળે સાતે ભાઈઓ સાથે તમે તપ કરવા માટે આ આશ્રમમાં પ્રથમ આવ્યા હતા.<sup>૫</sup> તમે આઠે ભાઈઓ તપસ્વી થઈ રહ્યા અને તમે એવું તપ આરંભ્યું કે બીજા તપસ્વીઓને પણ તમે માન્ય થઈ પડ્યા.<sup>૬</sup> કાળે કરીને તેમાંથી એક ( તમે પોતે ) શ્રીપર્વતમાં ગયા અને બીજાએ વળી તપ કરવા માટે સ્વામી કાર્તિકેય તરફ પ્રયાણ કર્યું.<sup>૭</sup> ત્રીજે કાશી પ્રત્યે ગયો અને ચોથાએ હિમાલય તરફ ગતિ કરી. બાકી જે બીજા ચાર બાકી રહ્યા તેમણે ધીરપણાથી અહીં જ તપ-શ્રયા કરવા માંડી.<sup>૮</sup> સર્વેનું પ્રત્યેક એ જ ઇષ્ટ લક્ષ્ય હતું કે, 'હું' સમસ્ત દ્વીપવાળી પૃથ્વીનો રાજા થાઉં.<sup>૯</sup> પછી પ્રસન્ન થયેલ ઇષ્ટદેવતાઓ-એ ઉત્તમ વરદાન આપી તે સર્વેનું ઇષ્ટ પૂર્ણ કર્યું.<sup>૧૦</sup> હવે, જેમ બ્રહ્માજી પૃથ્વીમાં ધર્મપ્રધાન એવા સત્યયુગને ભોગવી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, તેમ તમે તો હજી તપમાં જ હતા, તેટલામાં તમારા એ ભાઈઓ પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.<sup>૧૧</sup> હે પ્રિય તપસ્વી ! વરદાન આપવાને તત્પર થઈ રહેલા પોતાના ઇષ્ટદેવતાને વરદાન સમયે તમારા ભાઈઓએ યત્ન વડે પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, 'હે ઇષ્ટદેવતા ! અમે સપ્તદ્વીપના અધિપતિ હોઈએ, ત્યારે પ્રજાઓ બ્રહ્મપણાને છોડી સત્યમાં સ્થિતિ રાખી રહેા અને સર્વે સાત દ્વીપના નિવાસીઓ પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે વર્તે.<sup>૧૨,૧૩</sup> મહાસમર્થ ઇષ્ટદેવતાએ તેમનાં આ સાર્થ વચનોને આદરપૂર્વક સ્વીકારી લીધાં, અને પછી 'તથાસ્તુ' કહીને તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા.<sup>૧૪</sup> તે પછી તેઓ પોતાને ઘેર ગયા અને સર્વ આશ્રમવાસીઓ પણ ચાલ્યા ગયા. એક માત્ર હું ધ્યાય નહિ જતાં અહીં જ રહ્યો છું.<sup>૧૫</sup> હું કેવળ એકાંતમાં ધ્યાનની અંદર જ ચિત્તને એકાગ્ર રાખી સરસ્વતીના કદંબની નીચે શેલની પેઠે સ્થિર થઈ રહ્યો છું.<sup>૧૬</sup> પછી ઋતુ

\* આ એકસોબ્યાસીમા સર્ગમાં, કદંબની અંદર રહેનાર તે વૃદ્ધ તપસ્વીની સાથે તેના ભાઈઓનો સમાગમ અને ધરની અંદર વર તથા શાપોના હેતુઓની વર્ણવવામાં આવશે.

અને સવત્સરરૂપી કાળ વ્યતીત થયો, એટલે આસપાસ રહેનાર મનુષ્યોએ આ સર્વ વનને છેદી નાખ્યું.<sup>૧૮</sup> આ અન્ધકાન કદંબવૃક્ષને સરસ્વતીના મંદિરરૂપ સમજીને જનસમૂહ સારી રીતે પૂજે છે. વળી, તેઓ એક સમાધિમાં જ સ્થિતિ રાખનાર મને પણ સારી રીતે પૂજે છે.<sup>૧૯</sup> હમણાં વળી, ઘણા લાંબા સમયથી તપસ્વી રહેલા એવા તમે બંને જણ આ પ્રદેશમાં આવ્યા છો. આ સર્વ વાત મારા ધ્યાનમાં આવવાથી મેં તમને કહી બતાવી છે.<sup>૨૦</sup> હે સુશીલો ! તમે બંને જણા હાલ અહીં આવ્યા છો. હવે તમે બંને પોતાને ઘેર જાઓ. ત્યાં તમારા ભાઈઓ પોતાની પત્ની તથા બંધુ આદિને મળ્યા છે.<sup>૨૧</sup> પોતાના જ ઘરમાં તમે આઠે ભાઈઓનું કટ્યાણ થશે. બ્રહ્મલોકમાં જન્મ મહાત્મા આઠ વસુઓનો સમાગમ થાય છે, તેમ તમે આઠે મહાત્મા ભાઈઓનો તમારા ઘરમાં સમાગમ થશે.<sup>૨૨</sup> હે આર્યો ! જ્યારે એ વૃદ્ધ તપસ્વીએ ઉપર પ્રભાણે મને કહ્યું, ત્યારે મેં સંદેહને લીધે તેને જ એક આશ્ચર્યની વાત પૂછી તે હું તમને કહું છું.<sup>૨૩</sup> મેં કહ્યું કે, 'હે મહારાજ ! આ એક જ પૃથ્વી સાત દ્વીપવાળી છે, તો એક જ સમયમાં આઠે ય જણ સાત દ્વીપના પતિ કેમ થઈ શકે !'<sup>૨૪</sup>

**કદંબતપસ્વી બોલ્યા:**—માન આટલું જ અધિકૃત છે એમ નથી, પરંતુ ખીજું પણ ઘણું અત્યંત અસંબદ્ધ છે; તે વિષે હું કહું તે તમે સાંભળો.<sup>૨૫</sup> આ આઠે ય તપસ્વી ભાઈઓ પોતાના દેહનો ક્ષય થતાં ધરની અંદર જ સાત દ્વીપોના રાજ થશે.<sup>૨૬</sup> આ આઠે ય ભાઈઓ આ ઘરમાં, આ પૃથ્વીના પીઠ ઉપર સાત દ્વીપના અધિપતિ રાજ્યો થશે, એ વિષે તમે સાંભળો.<sup>૨૭</sup> જન્મ પૂર્વે આદિ દિશામાં ઉજ્જવળ એવા આઠ તારાઓ હોય છે, તેમ મહાદેહીધ્મમાન અને સ્તુતિપાત્ર એવી એ આઠેયની આઠ ભાષાઓ છે.<sup>૨૮</sup> એ આઠે ય પત્નીઓ પોતાના આઠે ય

પતિઓ ઘણા કાળ સુધી તપમાં રહ્યા, તેથી ઘણું દુઃખ પામવા લાગી. એ સ્ત્રીઓને તેમનો એ વિયોગ સર્પની પેઠે દુઃસહ લાગવા માંડ્યો.<sup>૨૯</sup> એ સ્ત્રીઓ પોતાંના પતિનું વારંવાર સ્મરણ થવાથી દુઃખિત થઈ ગઈ અને દારણ એવું શત-ચાંદ્રાયણ નામનું તપ કરવા લાગી. આથી, પાવર્તીજી તેમને પ્રસન્ન થયાં.<sup>૩૦</sup> મહાસમર્થ દેવી ભગવતીએ રાજમંદિરના અંતઃપુરમાં પૂજન સમયે અદશ્ય રહીને પ્રત્યેક સ્ત્રીને જુદું જુદું નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૩૧</sup>

**દેવી બોલ્યાં:**—હે બાલિકા ! પતિ માટે અથવા પોતા માટે જ વરદાન માગવું હોય તે તમે મુખ્યેથી માગો. જન્મ મંજરી શ્રીમન્મત્તુ વડે ક્લેશને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તમે ઘણા કાળના લાંબા તપથી ક્લેશને પ્રાપ્ત થયેલ છો.<sup>૩૨</sup> આ પ્રમાણે દેવીનાં વચન સાંભળીને ચિરંટિકાએ દેવીના ચરણારવિંદમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી અને પોતાની વાસના પ્રમાણે દેવીની સ્તુતિ કરી.<sup>૩૩</sup> પછી, તે આનંદ વડે વ્યાપ્ત બની ગઈ અને મયૂરી જન્મ વરસાદના સમૂહ તરફ બોલે, તેમ તે મૃદુ ભાષણથી આકાશમાં રહેલ દેવી પ્રત્યે આ વચન બોલવા લાગી.<sup>૩૪</sup>

**ચિરંટિકા બોલી:**—હે ભગવતી ! દેવતાઓના પણ દેવ એવા આપના પતિ મહાદેવજી સાથે જન્મ આપનો અવિયળ પ્રેમ છે, તેમ મારો પ્રેમ મારા પતિ સાથે અવિયળ રહેો. વળી મારો ભર્તા અમર થાઓ.<sup>૩૫</sup>

**દેવી બોલ્યાં:**—હે સુવ્રતિની ! સૃષ્ટિના આરંભથી માંડી પ્રવૃત્ત થયેલા ઈશ્વરી નિયમની દૃઢતાને લીધે તપદાન વડે અમરપણું મળી શકતું નથી. માટે તમે કાંઈ ખીજું જ વરદાન માગો.<sup>૩૬</sup>

**ચિરંટિકા બોલી:**—હે દેવી ! જો એ અમરપણું અલભ્ય હોય, તો મારો ભર્તા મરી ગયા પછી તેનો જીવ ક્ષણ વાર પણ ધરમાંથી બાહ્ય નહીં.<sup>૩૭</sup> હે અંબિકા જ્યારે મન

પોતાના ઘરમાં દેહપાત થાય, ત્યારે આ વરદાનને  
અમલ થાઓ. આ વરદાન આપ મને આપો.<sup>૩૮</sup>

દેવી બોલ્યાં:-ભલે તેમ થાઓ. હે પુત્રી!  
દેહનો અંત થતાં તારા પતિ લોકાંતરમાં સસ-  
ત્રીપનો પતિ થશે, ત્યારે તું તેની પ્રિય ભાર્યા  
થશે. આમાં કંઈ પણ સંશય નથી.<sup>૩૯</sup> નિર્દોષપણે  
પ્રકટ થયેલી ભગવતીની આ વાણીએ આ પ્રમાણે  
કહ્યું અને પછી મેઘમાલાના ધ્વનિની પેઠે તે  
આકાશની અંદર વિરામ પામી ગઈ.<sup>૪૦</sup> દેવી  
પધાર્યા બાદ તે સર્વેના પતિઓ કેટલેક કાળે મોટાં  
વરદાનને મેળવી દિશાઓમાંથી ઘેર આવ્યા.<sup>૪૧</sup>  
આજ તમારામાંના એક તેઓમાં એકનો પતિ છે  
અને તે પોતાની ભાર્યા પાસે જાઓ તથા તેના  
ભાઈઓનો તેમજ બાંધવોનો પરસ્પર સમાગમ  
થાઓ.<sup>૪૨</sup> વળી બીજું આશ્ચર્યકારક એક વૃત્તાંત  
બન્યું છે. તે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનાર છે તેમજ  
અયોગ્ય અને સત્કર્મનાં ફળોનો પ્રતિબંધ કર-  
નાર છે, તમે તે સાંભળો.<sup>૪૩</sup> આ આડે ય જણ  
તપમાં હતા, ત્યારે તેમનાં દુઃખયુક્ત મા-બાપ  
પોતાની પુત્રવધૂઓને સાથે લઈને તીર્થમાં રહે-  
નાર મુનિઓના આશ્રમોની પક્ષિઓનાં ધ્વનિ  
કરવા માટે ગયાં.<sup>૪૪</sup> શરીરસુખ આદિની કશી  
અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેઓ પુત્રોના હિતની ધગ્ધા-  
થી કલાપત્રામ નામના તીર્થ પ્રત્યે જવાને માટે  
યત્નવાન થયાં.<sup>૪૫</sup> તેમણે ચાલતાં ચાલતાં મુનિ-  
ઓનાં ગામોના માર્ગમાં ઘોળો, કપિલવણુનો,  
ઠીંગણો, અગમાં લગાવેલ ભસ્મવાળો અને ઊંચા  
દેશનાળો એક પુરુષ દીઠો. એ આડેયનાં માતા-  
પિતાએ તેને કોઈ વૃદ્ધ પચિંક છે, એવી શંકા કરી  
અને તેઓ તે મુનિનો અનાદર કરી તેના ઉપર  
કાંઈક ધૂળ નાખી ચાલ્યાં ગયાં. આથી તે મુનિએ  
ક્રોધમાં આવી જઈ કહ્યું: 'હે પુત્રવધૂઓ સાથે-  
ના મહાભૂખ! તું તારી પત્નીને અને પુત્રવધૂઓ-  
ને સાથે લઈને તીર્થ કરવા નીકળ્યો છે. પણ  
-મને દુર્વાસાને નમસ્કાર આદિ કરી શુશ્રૂષા

કર્તા વિના જ અપમાન આપીને ચાલ્યો બધ  
છે.<sup>૪૬-૪૮</sup> માટે તારા પુત્રોએ અને તેમની આ સ્ત્રી-  
ઓએ તપ વડે જ મોટાં વરદાનો મેળવ્યાં છે, તે  
પણ વિપરીત કૃણ આપનારાં થશે.<sup>૪૯</sup> તે દુર્વાસા-  
મુનિએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે આડેયનો  
પિતા પોતાની પત્ની અને પુત્રોની પત્નીઓને  
સાથે લઈને તે મુનિને સન્માન કરવાને નીકળ્યો.  
પણ તેટલામાં તે ઋષિ અદૃશ્ય થઈ ગયા.<sup>૫૦</sup>  
પછી તે મામાપો પુત્ર-પત્નીઓ સહિત દુઃખિત  
થયાં અને દુર્બળ થઈ જઈ ગરીબડે મોટે તિરાશ  
બની પોતાને ઘેર આવ્યાં.<sup>૫૧</sup> માટે જ હું કહું છું  
કે, તેમનું એક જ અધટિત વૃત્તાંત નથી, પણ  
ગંડસ્થળમાં સ્ફુટપણે દેખાતા ફાલ્લાઓની પેઠે  
લાખો અધટિત વૃત્તાંતો સ્ફુટ રીતે થયાં છે.<sup>૫૨</sup>  
જમ આકાશની અંદર ઉત્પાતને લીધે ગંધર્વનગર  
તથા ધૂમકેતુ આદિ અનેક દરશવિલાસ દેખાય  
છે, તેમ ચિદાકાશના સંકલ્પ વડે રચાયેલ આ  
જગતરૂપી મહાનગરમાં શૂન્ય છતાં આનાં લાખો  
વિચિત્ર તથા અધટિત વૃત્તાંતો સંભવે છે.<sup>૫૩</sup>

ચિદ્યોમસંકલ્પમહાપુરંડસ્મિન્નિત્યં વિચિ-  
ત્રાણ્યસમંજસાનિ । નિઃશૂન્યરૂપેઽપિ હિ સંમંવંતિ  
દૃશ્યે યથા બ્યોમનિ દૃશ્યજૃંઘાઃ ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સમદ્વીપેશ્વરવણુન'  
એ નામનો સર્ગ ૧૮૨ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૧૮૩ મો

વરદાન અને શાપોનો સંવાદ

॥ કુંદદંત ક્વાચ ॥

તતઃ પૃથો મયા તત્ર સ ગૌર્યાશ્રમતાપસઃ ।

તાપમંશુકદર્માગ્રજારાજર્જરમૂર્ધજઃ ॥ ૧ ॥

કુંદદંત બોલ્યોઃ-પછી ગૌરીના આશ્રમમાં રહેલા અને તાપ વડે સુકાયેલ દર્ભના અચલાગની પેઠે જરા વડે જર્જર થઈ ગયેલા કેશવાળા એ તપસ્વીને મેં પૂછ્યું:<sup>૧</sup> 'જ્યાં સાત દ્વીપવાળી આ એક જ પૃથ્વી છે, ત્યાં એ ઉત્તમ અઠેય જણા સમદ્વીપના અધિપતિ બુદ્ધા બુદ્ધા કેમ થઈ શકે?<sup>૨</sup> જે જીવનું પોતાના ધરથી બહાર નીકળવું ન થાય, તે જીવ સમદ્વીપનો અધિપતિ થઈ દિગ્વિજય કેમ કરી શકે?<sup>૩</sup> જે વરદાન આપનારાઓએ વરદાન આપ્યાં તે શાપ વડે વિરુદ્ધતાને કેમ પ્રાપ્ત થાય? શીતળ છાયા ગ્રીષ્મઋતુના તડકાના ભાવને કેમ પામે?<sup>૪</sup> વર અને શાપરૂપી પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવી સ્થિતિને શી રીતે ધારણ કરે? અને આધાર જ પોતામાં આઘેયભાવને કેમ કદાપી લે?'<sup>૫</sup>

ગૌરીઆશ્રમના તપસ્વી બોલ્યા:-હે સુશીલ! આમાં તમે વિરુદ્ધ શું દેખો છો?' હવે પછીનું વૃત્તાંત તમે સાંભળશો, એટલે તમારા ચિત્તનું સમાધાન થઈ જશે. તમે આજથી આઠમે દિવસે પોતાના બાંધવ સહિત એવા મથુરાના પ્રદેશમાં જશો.<sup>૬</sup> તમે બન્ને અહીંથી ત્યાં જઈ સુખપૂર્વક સ્થિતિ કરી રહેશો અને કેટલાક સમય-સુધી પોતાના બંધુઓમાં તમારી સુખપૂર્વક સ્થિતિ થશે.<sup>૭</sup> પછી તે આડે ભાઈઓ પોતાના ધરની અંદર ક્રમવાર મરણ પામશે અને તેમના

બંધુઓ તેમના દેહોને અગ્નિમાં ભસ્મ કરી નાખશે. તેમના જીવો પૃથક્ પૃથક્ સ્થિતિ રાખશે અને તેઓ સુદર્ભમાન સુધી સુપુત્રિમાં રહેલ કિંવા જાણે જડ હોય તેના થઈ રહેશે.<sup>૮</sup> એટલામાં તેમનાં વરરૂપી અને શાપરૂપી કર્મો ચિત્તાવચ્છિન્ન (ચિત્તથી છવાયેલા) આકાશમાં એકત્ર થશે.<sup>૯</sup> તેમનાં તે કર્મો ક્ષણ આપનાર અધિષ્ઠાતા દેવતાઓરૂપ થઈ જશે અને પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાને અનુકૂળ પડતા સમૂહ સાથે સપુટ જવાં બની જશે. સંપુટરૂપ થઈ રહેલાં (એકબીજા સાથે એકાઈ રહેલાં) વર અને શાપ, એ બન્ને પોતાનાં બુદ્ધાં સ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરશે.<sup>૧૦</sup> તેમાં વરદાનો સુદર આકારવાળાં, હાથમાં કમળને ધારણ કરી રહેલાં બ્રહ્મદંડરૂપી આયુધવાળાં, ચંદ્રમાના જવાં ઘોળાં અંગવાળાં અને ચાર હાથોને ધારણ કરનારાં એવાં રૂપને ગ્રહણ કરી લેશે.<sup>૧૧</sup> ત્યારે શાપો ત્રણ નેત્રવાળા શકુને હાથમાં ધારણ કરનારાં, ભયંકર કાળા મેઘના જેવી કાન્તિવાળાં, દ્વિલુજ અને ચઢાવેલ શૂક્રદીયુક્ત સુખવાળાં રૂપને ધારણ કરશે.<sup>૧૨</sup>

વરો કહેશે:-હે શાપો! તમે ધણે દૂર જાઓ; કેમકે ઋતુઓ જમ પોતાના સમય ઉપર આવે છે, તેમ હમણાં અમારો સમય આવ્યો છે. તો તેને ઉલ્લંઘન કરવાને કોણ સમર્થ છે?'<sup>૧૩</sup>

શાપો કહેશે:-હે વરો! તમે અહીંથી ઘણે દૂર જાઓ; કેમકે ઋતુઓ જમ પોતાના સમય ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અમારો સમય આવ્યો છે. તો તેને ઉલ્લંઘવાને કોણ સમર્થ છે?'<sup>૧૪</sup>

વરો કહેશે:-તમને કુર્વાસામુનિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે અને અમને સૂર્યનારાયણે ઉત્પન્ન કર્યા છે. મુનિઓની અપેક્ષાએ સૂર્યનારાયણ અધિક છે; કેમકે વિદ્યાતાએ ભગવાન સૂર્યનારાયણને મુનિઓથી પહેલાં સર્જ્યા છે.<sup>૧૫</sup>

વરો આ પ્રમાણે કહેશે, એટલે કોધને પામી જઈ શાપો વરો પ્રત્યે કહેવા લાગશે કે, 'તમને

૧. x આ એકસોઆશીમા સર્ગમાં વિરુદ્ધ એવા વર અને શાપ એ બન્નેના વિવાદના બ્રહ્મના વાક્યથી અંદર જેમાં સારપણ (દદતા) રહેલ હોય, તેનો (વરોનો) જમ થયા વિષે, સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવશે.  
ચો. રા. ૫૮

સૂર્યે ઉત્પન્ન કરેલ છે અને અમે રૂદ્રના અંશરૂપ દુર્વાસામાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ.<sup>૧૭</sup> દેવતાઓમાં રૂદ્ર અધિક છે અને દુર્વાસા-મુનિ રૂદ્રના અંશથી ઉત્પન્ન થયા છે. (અમે તેના રચેલ છીએ.)<sup>૧૮</sup> એમ કહી, તેઓ પર્વતના શિખરની પેઠે પોતાનાં ત્રિશૂળોના અગ્રભાગને ઊંચા કરશે.<sup>૧૯</sup> આમ, શાપો ન્યારે ત્રિશૂળને ઊગામી ઊભા રહેશે, ત્યારે વરો પોતાના શત્રુઓ તરફ હસીને એક નિશ્ચય ઉપર આવશે અને કહેશે.<sup>૨૦</sup> 'હે શાપો ! અવિચારીપણું મૂઢી દઈ તમારે કાર્યના અંતનો વિચાર કરવો જોઈએ. જ કાંઈ આપણે કલહને અંતે કરવાનું હોય તે પ્રથમ જ વિચારવું જોઈએ. આપણે છેવટ કલહને અંતે અશ્વલોકમાં જઈ નિર્ણય કરવાનો છે, તો પછી તે પ્રથમ જ શા માટે ન કરવો ?'<sup>૨૦, ૨૧</sup> આ પ્રમાણે વરોનું કહેવું સાંભળી શાપોએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. કેમકે મૂઢ પુરુષ પણ એવો ઠાણ હોય કે જ યુક્તિપુરઃસર વાક્યનો સ્વીકાર ન કરે ?<sup>૨૨</sup> પછી શાપો વરો સાથે અશ્વલોકમાં જશે; કેમકે નિરંતર સંદેહની નિવૃત્તિ કરવા માટે મહાતુભાવ પુરુષો જ શરણરૂપ છે.<sup>૨૩</sup> પછી તેઓ પરસ્પરની બનેલી સર્વ હઠીકત પ્રણામપૂર્વક અશ્વાને નિવેદન કરશે. તેમાં વચનો સાંભળી અશ્વા નીચે પ્રમાણે કહેશે.<sup>૨૪</sup>

અશ્વા કહેશે:—હે વરો અને હે શાપો ! જ્યાં અંદર બળવાળા અને સ્થિરતાવાળા (સારવાળા) હોય છે, તેમનો જ જય થાય છે; માટે તમારા-ઓમાં અંદર સારવાળા ઠાણ છે, તેની તમે પોતે જ શોધ કરો.<sup>૨૫</sup> આ પ્રમાણે અશ્વાનું વચન સાંભળીને સાર તપાસવા માટે વરોનાં હૃદયની અંદર શાપો અને શાપોનાં હૃદયની અંદર વરો પ્રવેશ કરશે. તેઓ પોતે શોધ કરી હૃદયની અંદરના સારને જાણી લઈ પરસ્પર એકમત થઈ અશ્વાને કહેશે.<sup>૨૬, ૨૭</sup>

શાપો કહેશે:—હે પ્રજનાથ ! (વરો વડે)

અમે જિતાયા છીએ; કેમકે અમે અંદર સાર-વાળા નથી, વરો જ સારવાળા છે અને વજ્રસ્તંભ જેવા અચળ છે.<sup>૨૮</sup> હે મહારાજ ! વરો અને શાપો એમ અમે બન્ને સર્વદા જીવ-ચૈતન્યના સંકલ્પરૂપ છીએ, અમારું બીજું કશું સ્વરૂપ નથી.<sup>૨૯</sup> વર આપનારનો સંકલ્પ 'મે' વર આપો' એવે રૂપે થઈ જાય છે અને તે જ યાચ-કની અંદર 'મે' વર મેળવ્યો' એવા રૂપને ધારણ કરે છે.<sup>૩૦</sup> એ જીવ-ચૈતન્યનો દૃઢ સંકલ્પ જ દેહાકાર થઈ જઈ દેશ-કાળ આદિ સેંકડો ભ્રમ વડે તે તે ક્ષણે દેખે છે અને અનુભવે છે.<sup>૩૧</sup> શાસ્ત્રોક્ત તપ કરતાં દૃઢ થઈ રહેલ સંકલ્પના બળથી વશ થઈ ગયેલ વરદાતા દેવ પાસેથી જ વરપ્રાપ્તિ મળે છે, તે ચિદાત્માનો વિલાસ છે, કાળાંતરમાં (ફળપ્રાપ્તિની અવસ્થામાં) તે વર સંકલ્પના દૃઢપણાથી સારી રીતે પુષ્ટ થઈ ગયેલ હોય, તો તે જ અંદર સારવાળો છે અને દુર્જય છે. શાપનું સારપણું ન હોવાથી તે દુર્જય નથી. વરદાન માગનારે વર દેનાર દેવતા પાસે દૃઢ સંકલ્પથી ઘણા લાંબા સમય સુધી જો વરદાન માગ્યું હોય અને વરદાન દેનારાએ તે આપેલ હોય, તો વરનું સારપણું સમજવું. આત્મા જ સંકલ્પનો દૃઢપણાથી ઘણા લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ કરે છે, તે જ સારરૂપ થાય છે; અને ચિરકાળની લાગણીને લીધે તદ્રૂપ બની જાય છે.<sup>૩૨-૩૪</sup> શુદ્ધ જીવોમાં પણ અતિશુદ્ધ જીવ-ચૈતન્ય (પોતાના દૃઢ સંકલ્પબળથી) જય મેળવે છે અને અશુદ્ધોમાં અશુદ્ધ જય મેળવે છે. કાળને લીધે (ફળમાં પણ) તેની સમાનતા હોતી નથી.<sup>૩૫</sup> એક ક્ષણમાત્ર અંશથી પણ જ પુરાતન હોય છે, તે (પોતાના દૃઢપણાથી) ન્યાયની રીતે પાછલાને જીતી લે છે. આ પ્રમાણે શાપની પ્રબળતાને બીજે કોઈ પણ ન્યાય સાધી આપવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી.<sup>૩૬</sup> જો વર-શાપની અથવા વિરુદ્ધ કંઈની સમાનતા હોય, તો શુભ-અશુભ

ઘાટિમાં રહેલ મિશ્રવસ્તુનો સમાનપણે અનુભવ થાય છે. ક્ષીર વડે મિશ્ર એવા જળની પેઠે વર-શાપના વિલાસની મિશ્રતા વિષે સમજી લેવાનું છે.<sup>૩૭</sup> અથવા તો વર અને શાપ એ બન્ને સમાન હોય તો ચિદાત્મા જેમ સ્વપ્નમાં નગરરૂપ થઈ જાય છે, તેમ તો બન્નેના ભાવને અનુભવે છે.<sup>૩૮</sup> હે મહારાજ! અમે જ આપની પાસેથી શીખ્યા છીએ, તે જ પાછા આપને બતાવીએ છીએ; એ એક અનુચિત જવું છે. માટે અમારી ધૂષતાના અપરાધની ક્ષમા કરી લેવી. અમે આપને નમન કરીએ છીએ અને હવે જલદી પોતાના સ્થાન પ્રત્યે જઈએ છીએ.<sup>૩૯</sup> જેમ દષ્ટિનો તિમિરરોગ શાંત થતાં, આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મસલાં મોવાળા આદિના જેવા આકાશે ક્યાંય જતા રહે છે, તેમ એ પ્રમાણે કહી શાપોનો સમૂહ પોતાની ખૂલ જણાયાથી પોતાના આત્માને જ ધિક્કારની દૃષ્ટિથી જોઈ, ક્યાંય જતો રહેશે. આમ દુર્બોધોના શાપગણ જતો રહેશે, એટલે જેમ બ્યાકરણ શાસ્ત્રની પ્રક્રિયામાં આદેશ સ્થાનીના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સમાન અર્થ કરવાનાંજો અને ધર-માંથી નીકળવું થવામાં પ્રતિબંધકર્તા એવો બીજો (તેમની ભાયાંજોને ગોરીએ આપેલો) વરનો સમૂહ, એ ગયેલા શાપને ઠેકાણે આવી ઊભો રહેશે.<sup>૪૦</sup>

વરો\* બ્રહ્માને કહેશે:-હે મહારાજ! સપ્ત-દ્વીપનું અધિપતિપણ ભોગવવા તત્પર ગયેલા આ જીવોનાં (અમારા પ્રતિબંધથી) શયનનું ગૃહથી બહાર નીકળવું એ અમને અંધારા કૂવા-માંથી જળના બહાર નીકળવા જવું અસંભવિત લાગે છે.<sup>૪૧</sup> સપ્તદ્વીપોના અધિપતિ એવા આ જીવોને, પોતાના ધરરૂપી દ્વીપોની અંદર આ મહાવીર એવા ઉત્તમ સૂર્યના વરો રણમાં દિગ્ગિ-જય કરાવે છે.<sup>૪૨</sup> માટે હે દેવવર્ધ! આ અનિવાર્ય વિરોધમાં જ કાંઈ અમારે કરવા યોગ્ય હોય, તેની આપ અમારા સાક્ષ્ય માટે આજ્ઞા કરો.<sup>૪૪</sup>

બ્રહ્મા કહેશે:-હે સપ્તદ્વીપનું ઐશ્વર્ય આપ-નારા વરો! હે ધરમાં જ એ જીવોને રાહી રાખ-નાર (દેવીના) વરો! તમારો સર્વનો મનોરથ સિદ્ધ થયેલ છે.<sup>૪૫</sup> તમે બન્ને પરસ્પર એકબીજામાં મળી જાઓ; કેમકે ઘણા લાંબા કાળ સુધી તમારો પરસ્પર વિરોધ ધણ નથી. તમારી પરસ્પર ઘરૂંઝા નહિ હોય તો પણ એ આઠે ભાઈઓ મરી ગયા પછી તરત જ ઘણા કાળ સુધી પોતાના ધરની અંદર જ સપ્તદ્વીપના પતિરૂપ થઈ જશે.<sup>૪૬</sup> તેમનો દેહપાત થયા બાદ પોતાના ધરની અંદર જ તે સર્વ વરો તે જીવોને સપ્તદ્વીપનું અધિપત્ય ભોગવાવશે.<sup>૪૭</sup>

સર્વ વરો કહેશે:-હે મહારાજ! સાત દ્વીપોવાળાં આઠ ભૂમંડળો ક્યાં છે? અને તેનાં ઐશ્વર્ય પણ ક્યાંથી હોય? કેમકે એક જ ભૂમંડળ દીકું અને સાંભળ્યું છે, બીજું નથી.<sup>૪૮</sup> વળી કાંઈ એક ધરની અંદર તેઓ શી રીતે રહી શકે? સૂક્ષ્મ એવી કમળની નાળની અંદર મોટા હાથીઓ કેમ સમાઈ શકે?<sup>૪૯</sup>

બ્રહ્મા કહેશે:-તમારા અને અમારા સહિત આ સર્વ જગત ચિદાકાશરૂપ છે. ચિદાકાશના એક પરમાણુની અંદર પણ તે રહેલ છે. પ્રત્યક્ષ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિરૂપે આ અનુભવમાં આવે છે.<sup>૫૦</sup> એ એક ચિદાકાશના પરમાણુની અંદર જગત સમાઈ જાય છે, તો પછી ચિદાકાશની અંદર રહેનાર એક ધરમાં તે સ્ફુરી આવે તેમાં શું આશ્ચર્ય? પ્રકૃતિના ક્રમમાં શો વિસ્ત્રમ પામવાનો છે?<sup>૫૧</sup> મરણ પછી શૂન્યરૂપ હોવા છતાં પણ સમ્યક્દા-નંદ ધનાકાર પરમાત્મા પોતે આ યથાસ્થિત જગદાકાર ભાસવામાં આવે છે.<sup>૫૨</sup> એક પરમાણુ-ની અંદર પણ જ્યાં જગત સમાઈ જાય છે, ત્યાં એક ધરની અંદર સપ્તદ્વીપવાળી પૃથ્વી સમાઈ જાય તે વાત શું અદ્ભુત છે?<sup>૫૩</sup> જ કાંઈ આ જગત ભાસે છે, તે ચેતનતત્ત્વરૂપ જ છે. કાંઈ દેશકાળમાં જગત બીજી વસ્તુ નથી. આકાશ જેમ શૂન્યતા વડે શોભે છે, તેમ જગત પણ ચિત્સત્તા



વડે જ માત્ર ભાસે છે. ૪૪ બ્રહ્મા આ પ્રમાણે કહેશે  
 એટલે વરદાન આપનાર દેવે, આપેલા તે વરો  
 આધિભૌતિક આંતરિય દેહને છોડી દેશે અને  
 આતિવાહિક દેહને ધારણ કરશે. તેઓ બ્રહ્માને  
 પ્રણામ કરીને અનેક જનોથી વ્યાપ્ત એવા બ્રહ્મ-  
 લોકમાંથી સમદ્વીપની અંદર વર આપનાર દેવ-  
 ના ગૃહની અંદર ચાલ્યા જશે. ૪૫ પછી એ  
 આઠે ભાઈઓ તે જ ધરની અંદર યજ્ઞ આદિ  
 સહર્મો વડે અને બંધુજનો વડે સારી પેઠે  
 અભ્યુદયવાળા અને જગતના આઠ ભેદને લીધે  
 બ્રહ્માના આઠ દિવસમાં થનારા સ્વાયંભુવ મતુના  
 વશજેના કુળમાં સાત દ્વીપોના અધિપતિરૂપ  
 બની જશે. ૪૬-૪૭ તેઓ અન્યેન્ય બંધુરૂપ હોવા  
 છતાં પરસ્પર એકબીજાને ઝોળખશે નહિ. તેઓ  
 અન્યેન્ય ભૂમંડળમાં રહેશે અને તેમની પરસ્પર  
 ચેષ્ટા પણ અતુકૂળ જ થતી રહેશે. ૪૮ તેમાંથી  
 ઠાઈ એક તો ધરની અંદર જ તારુણ્ય વડે સુંદર  
 બની જશે અને રાજધાની એવી મહાપુરી  
 ઉજ્જયિનીમાં સુખેથી નિવાસ કરશે ૪૯ બીજે ઠાઈ  
 એક શાકદ્વીપમાં પોતાના નિવાસને કલ્પી લેશે  
 અને સર્વ દિશાઓનો જય કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરી,  
 નાગલોક જીતવાની ઇચ્છાથી સમુદ્રના જહરની  
 અંદર કૂચા કરશે. ૫૦ ઠાઈ એક તો દિગ્વિજય  
 કરી પોતાની સર્વ પ્રજાની રક્ષા કરતાં, કુશદ્વીપ-  
 રૂપી રાજધાનીમાં સુખી ચિત્ત વડે પોતાની  
 પત્નીના અવલંબનથી સૂઈ રહેશે. ૫૧ ઠાઈ એક  
 ભાઈ તો શાલ્મલિદ્વીપના પર્વતના શિખર ઉપર  
 આવેલા પુરીના સરોવરની અંદર વિદ્યાધરીઓ  
 ના સમૂહ સાથે જળહીડા કરવા લાગશે. ૫૨  
 વળી ઠાઈ એક તો સમદ્વીપની સમૃદ્ધિ ખેત્રી  
 લાવી સુસમૃદ્ધ એવા કૌંચદ્વીપમાં હેમપુરની  
 અંદર આઠ દિવસ સુધી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની  
 પ્રવૃત્તિ કરશે. ૫૩ ઉખેડી લીધેલ દિગ્બળેના દાંતો-  
 થી કુલાચળ પર્વતોનું આકર્ષણ કરવાને સમર્થ  
 ઠાઈ એક ભાઈ તો શાલ્મલિદ્વીપની

બીજા દ્વીપમાં રહેનાર ઠાઈ રાજ સાથે યુદ્ધ  
 કરવા માંડશે. ૫૪ ગોમેદ નામના દ્વીપમાં રહેનાર  
 ઠાઈ એક ભાઈ શત્રુના દેશોને બાધા કરનારી  
 સેનાને સાથે લઈને, કામાધીનપણાથી પુષ્કરદ્વીપ-  
 ના રાજની પુત્રીને લાવવા માટે જશે અને તે સર્વ-  
 માં છેલ્લો આઠમો ભાઈ હશે. ૫૫ પુષ્કરદ્વીપમાં  
 નિવાસ કરી રહેલ ઠાઈ એક ભાઈ તો લોકલોક  
 પર્વત પાસેના રાજની ધનભૂમિ ભેવાની ઇચ્છાથી  
 દૂતસહિત ત્યાં જવા લાગશે. ૫૬ એવી રીતે તેઓ  
 પ્રત્યેક પોતાની પ્રતિભાની યોગ્યતાને અનુસાર  
 પોતાના ધરના આકાશમાં અનુભવપૂર્વક સાત  
 દ્વીપોના અધિપતિ બનશે. પછી છિદ્રો ભ્રમ ઉપાધિ-  
 નો ભંગ થતાં આકાશ સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ  
 બચ છે, તેમ આતિવાહિક આકારને છોડી રહેલા  
 એ બંને પ્રકારના વરો, જીવચૈતન્ય સાથે એકતા-  
 ને પ્રાપ્ત થઈ જશે. ૫૭-૫૮ આમ એ આઠે ભાઈઓ  
 સંતોષ આપનારા સમૃદ્ધ રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ,  
 પ્રસન્નતાને પામી જઈ અને પોતાના અભીષ્ટ  
 વરને મેળવી લઈ સમદ્વીપના અધિપતિ થશે. ૫૯  
 એવી રીતે વિશાળ બુદ્ધિવાળા એ આઠે ભાઈઓ  
 તપના બળથી પોતે પ્રથમ કરેલ પુરુષાર્થને નિક-  
 સિત બનાવી દેશે અને સમદ્વીપના અધિપતિ-  
 પણાને ભોગવશે કેમકે પ્રત્યક્ ચૈતન્યની અંદર  
 જ કંઈ દલ નિશ્ચયરૂપે સ્ફુરે છે, તે બહાર પણ  
 જપ-તપ આદિ કર્મો વડે કાણ મેળવી શકતું નથી ?

इत्येतं प्रविक्रमितीदितक्रियार्थाः प्राप्स्यन्ति  
 प्रवितनयुद्धयस्तपोभिः । अंतर्गत्स्फुरति विदस्त-  
 देव बाह्ये नासं कैस्तदुचितकर्मभिः क्रिलेति ॥७०॥  
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણના નિર્વાણ

## ~ ૭ સર્ગ ૧૮૪ મો ~

કદંબતપસ્વીએ કુંદદંતને કરેલ બોધ

॥ કુંદદંત ઉવાચ ॥

इत्युक्तवानमौ पृष्ठः कदंबतलतापसः ।

ममद्वीपा भ्रुवोऽष्टौ ताः कथं भाता गृहेष्विति ॥

કુંદદંત બોલ્યો:-આમ કહેતા તે કદંબતપસ્વીની નીચે રહેનાર તપસ્વીને મેં પૂછ્યું કે, 'ધરની અંદર (થોડા અવકાશમાં) સાત દ્વીપવાળી (પચાસ કરોડ ચોજન સુધી વિસ્તીર્ણ) એવી આઠ પૃથ્વીઓ શી રીતે સમાઈ?'<sup>૧</sup>

કદંબતપસ્વી બોલ્યા:-સર્વં વ્યાપી ચિદ્વાતુ એવો છે કે, તે પ્રપચશૂન્ય છે, છતાં પોતાના ચિદાકાશરૂપને છોડ્યા વિના જ તે ત્યાં ત્યાં પોતાના આત્માની અંદર પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને ત્રૈલોક્યરૂપે અથવા તો બીજા (સુપુત્રિ-તુર્ગા આદિ) રૂપે દેખે છે.<sup>૨,૩</sup>

કુંદદંત બોલ્યો:-એક શાંત, પરમમંગલમય અને પરમકારણરૂપ એવા પરબ્રહ્મની અંદર સ્વભાવસિદ્ધ એવું નાનાપણું (અનેકપણું) વાસ્તવિક રીતે કેમ થઈ શકે?<sup>૪</sup>

કદંબતપસ્વી બોલ્યા:-સર્વં શાંત ચિદાકાશરૂપ છે. અહીં નાનાપણું (અનેકપણું) કાંઈ નથી. આ જે કાંઈ અનેકરૂપે વિશાળ દેખાય છે, તે દેખાતાં છતાં પણ જળમાં રહેલા તરંગની પેઠે તેનાથી અભિન્ન છે.<sup>૫</sup> આ પદાર્થો અસત્ય કિંતુ વિષમભાન નહિ હોવા છતાં તેમના અસ્તિત્વ વિષે જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે ચિદાકાશ જ છે. એ ચિદાકાશ જ સ્વમ-સુપુત્રિરૂપ પણ થઈ બળ્ય છે. ચિદાકાશનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ જ (અજ્ઞાનદશામાં) તેવે રૂપે ભાસે છે.<sup>૬</sup> જેમ ચિત્સત્તા સ્વમની અંદર પર્વતરૂપે દેખાય છે, છતાં પર્વતરૂપે હોતી નથી

\* આ એકસોચોવીશામા સર્ગમાં ગૃહની અંદર આદિ જગત તો યુ, પણ કરોડો જગત પણ સમાઈ ગય છે, કેમકે ચિદાકાશ જ અજ્ઞાનને લીધે એ મર્વરૂપે ભાસે છે, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

અને ચળરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં અચળરૂપે જ રહેલ હોય છે, તેમ કલિપત પદાર્થોમાં રહેલ ચિત્સત્તા વિષે પણ સમજવાનું છે.<sup>૭</sup> સર્વાત્મક પરબ્રહ્મના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં સ્વભાવો પણ નથી અને પદાર્થો પણ નથી. સદિના આદિ-કાળમાં જ્યે રૂપે ચિદાકાશે પોતાનો વિદ્યાસ પસાર્યો છે, તેવો જ અદ્યાપિ રહેલ છે.<sup>૮</sup> વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં એ પરબ્રહ્મનું નિર્વિકાર સ્વરૂપ સ્થૂળરૂપ કે અસ્થૂળરૂપ નથી, દ્રવ્યરૂપ પણ નથી, જડરૂપ પણ નથી; કિંતુ કેવળ ચિદાકાશ આવે રૂપે (વિવર્તભાવથી) થઈ રહ્યું છે.<sup>૯</sup> જેમ એક જ સ્વરૂપ, સાક્ષીચૈતન્ય સ્વમની અંદર સેનામાં લાખો માણસોરૂપ થઈ ગયેલ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મતમાં પણ તે ચૈતન્ય જ પદાર્થરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૦</sup> ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપ આત્માની અંદર જે કાંઈ પોતાની મેળે જ વિવર્તને પ્રસારી દે છે, તે જ ચિદાકાશની સત્તાને લીધે જગતને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૧</sup> જેમ સ્વમની અંદર અગ્નિ નહિ હોવા છતાં, સ્વપ્નસાક્ષી એવું ચૈતન્ય જ અગ્નિરૂપે ભાસે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર કશી વસ્તુ નહિ હોવા છતાં ચિદાકાશનો પોતાનો વિવર્ત જ એ સર્વને આકારે ભાસે છે.<sup>૧૨</sup> જેમ સ્વમની અંદર સ્તંભ વિષમભાન નહિ હોવા છતાં, સાક્ષીચૈતન્યની અંદર સ્તંભભાવની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ આ ચિત્સત્તાની અંદર અનેક સાકાર વસ્તુની પ્રતીતિ વિષે સમજવું. વસ્તુતાએ કશું પણ એ તત્ત્વથી જુદું નથી, છતાં જુદા જેવું દેખાય છે.<sup>૧૩</sup> આદિરૂપિમાં પદાર્થરૂપતા નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. એ વખતે ચિદાકાશે જે પદાર્થને જે રૂપથી બહુએ છે, તે પદાર્થ હજી સુધી પણ તે રૂપે જ છે.<sup>૧૪</sup> જેમ પુષ્પની અંદર, ફળની અંદર, પત્રની અંદર અને સ્તંભની અંદર વૃક્ષ જ રહેલ છે, તેમ સર્વના આરૂપ પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર રહેલ

રૂપ છે અને જગત પણ તેના જ રૂપ છે.<sup>૧૫</sup> ચિદાકાશરૂપ મહાસાગરની અંદર જળની પેઠે સૃષ્ટિઓની પરપરા રહેલ છે અને ચિદાકાશરૂપ મહાકાશની અંદર શૂન્યતાના જેવી સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે.<sup>૧૬,૧૭</sup> બોધ થઈ જાય તો પરમાર્થ અને સર્ગ એ બન્ને તરફ અને વૃક્ષ એ બન્નેની પેઠે પર્યાય શબ્દ છે; પરંતુ ન્યાસિધી અબોધ (અજ્ઞાન) રહે છે, ત્યાં સુધી દ્વૈત કાયમ રહે છે અને તે દેવળ દુઃખ-કારક જ છે.<sup>૧૮</sup> અધ્યાત્મશાસ્ત્રના બોધ વડે (પરમાર્થ) અને આ જગત એ બન્ને એક જ છે. એવો જ નિર્ણય થાય છે, તે સુક્તપણું છે.<sup>૧૯</sup> સંકલ્પ કરનાર ચેતનમાંથી ઉદય પામતા સંકલ્પનું સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ જ છે અને તે જ જગતનું પણ રૂપ છે; તેથી જગત બ્રહ્મરૂપ છે.<sup>૨૦</sup> જનાથી વાણી ચાલી જઈ નિવૃત્ત થઈ જાય છે ને જમાં સર્વોત્ક્રમણને લીધે વિધિ-નિષેધ, તથા ભાવ-અભાવ આદિ દૃષ્ટિનો અવકાશ પણ છે, એવું એ પરમતત્ત્વ છે.<sup>૨૧</sup> મૌન નહિ છતાં નિઃસંકલ્પ-પણાનો આશ્રય કરીને પાપાણુની પેઠે સ્થિતિ રાખવી અને સત્યરૂપ છતાં અસત્ય દેહ આદિ ભાવનો આભાસ ખતાવી સાક્ષીચેતન્યરૂપે તટસ્થ થઈ રહેવું, તે બ્રહ્મસ્થિતિરૂપ કહેવાય છે.<sup>૨૨</sup> જે સર્વ નિર્વિકાર એકરસરૂપ બ્રહ્મભય છે, તો પછી તેમાં ભાવ-અભાવ આદિ વસ્તુની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કેવી હોય? <sup>૨૩</sup> એક જ નિદ્રાની અંદર સદા એક સ્થિતિવાળી ચિત્સત્તામાં, સુષુપ્તિના અને સ્વપ્નના વિલાસો નિરંતર જાણે વિચિત્ર આકારે દેખાતા હોય તેમ અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨૪</sup> તે જ પ્રમાણે જાગૃત આદિમાં પણ સદા એક સ્થિતિમાં રહેનારી આ બ્રહ્મસત્તાની અંદર તેની જ સત્તાથી પ્રતીતિમાં આવતી અનેક સૃષ્ટિઓ જાણે નિરંતર વિચિત્રરૂપે રહી હોય તેમ પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૨૫</sup> જેમ દહીં આદિ દ્રવ્ય સાથે સાકર આદિ બીજું દ્રવ્ય મળી જતાં બુદ્ધા બીજા જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રાણી-

આના અતઃકરણમાં પ્રકટરૂપે જણાતું સાક્ષી-ચેતન્ય, યજ્ઞ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર નીકળી, ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો સાથે મળી, (આવરણ-ભંગ વડે) પરસ્પરના સંબંધથી ત્રિપુટીની સ્ફુર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૨૬</sup> સર્વ પદાર્થો સદા નિરવયવ અને ચિત્સત્તામાત્ર છે. તેઓ એક ચિત્સત્તાને જ અધીન છે. તેથી તેઓ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જવા ભાસતા હતા, તેવા જ અઘાપિ પણ ભાસે છે.<sup>૨૭</sup> સર્વ પદાર્થોની સ્થિતિ પણ ચિત્સત્તાને અધીન છે, તેથી તેના સંકલ્પ, અનુભવ ઇત્યાદિને આધારે રહેલ છે. દ્રવ્યોની શક્તિઓ પણ વસ્તુતાએ બેતાં તો દ્વૈતના આકારગ્રહણથી રહિત છે અને અચળ બ્રહ્માકાર છે.<sup>૨૮</sup> બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ સર્વ સહિત, આ સર્વ જગત સ્વપ્નની પેઠે અવિઘ્નમાત્ર છે, છતાં દેખાય છે અને અનુભવાય છે.<sup>૨૯</sup> સ્થાવર-જંગમરૂપ થઈ રહેલ ચિદાકાશરૂપ જળની અંદર, સ્વપ્નની પેઠે જ હૃદય, ક્રોધ, શોક આદિથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી વિચિત્ર તરંગો દેખાય છે.<sup>૩૦</sup> અરેરે! સ્વભાવરૂપ પવને ઉડાડેલાં અને જગતના સમૂહને આકારે દેખાતા અમત્કારને ધારણ કરી રહેલાં, તથા ચિદાત્માના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત સત્ત્વગુણરૂપ, રજોગુણરૂપ તથા તમોગુણરૂપ એવાં ધૂળ, ઝાકળ, વાદળોઓ એ સર્વ ચેતનરૂપ આકાશની અંદર ફેલાઈ રહ્યાં છે અને તે વિવેકીને શોચનીય ભાસે છે. જેમ તિમિરરોગ વડે મલિન યજ્ઞવાળા પુરુષને આકાશમાં મસલાં-મેવાળા આદિના જવા આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ અવિવેકી પુરુષને (અવિઘ્નાદોષથી) ચિદાકાશમાં આ જગતની ભ્રાંતિ ભાસે છે.<sup>૩૧,૩૨</sup> જેમ સંકલ્પનગર ન્યાં સુધી સંકલ્પ કાયમ રહે છે, ત્યાં સુધી સંકલ્પને અનુસારે અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ જગત પણ ન્યાં સુધી સંકલ્પ હોય ત્યાં સુધી સંકલ્પને અનુસારે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૩૩</sup> સંકલ્પનગરની અંદર ન્યાં સુધી સંકલ્પ રહે છે, ત્યાં સુધી તેની અંદરની

સર્વ સ્થિતિ મિથ્યા હોવા છતાં સત્ય જવી જણાય છે તથા અનુભવમાં આવે છે.<sup>૩૩</sup> તે જ પ્રમાણે વિધાતાના સંકલ્પરૂપ એવી નિયતિ દરેક વસ્તુને નિયતરૂપે સ્થાપન કરનાર છે અને તે અઘાપિ-પર્થત સ્થિર રઈ રહી છે; તેમજ તે વડે જ સ્થાવર-જ ગમ જીવ ક્રમવાર પોતપોતાની મર્યાદામાં રહ્યા છે.<sup>૩૪</sup> એ નિયતિ (ઈશ્વરી કાઈ અમુક ચોક્કસ નિયમ) વડે જ જંગમ જીવો જંગમ જીવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થાવર જીવ સ્થાવરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ નિયતિના બળથી જ જળ નીચે ગતિ કરે છે અને અગ્નિનું ઈર્ષ્વજ્વલન થાય છે.<sup>૩૫</sup> એથી જ દેહરૂપી યત્રો આપ્યા કરે છે, નક્ષત્રો પ્રકાશે છે, વાયુઓ નિરંતર ગતિ કરે છે અને શૈલ આદિ સ્થિર થઈ રહે છે.<sup>૩૬</sup> એ નિયમ વડે જ જ્યોતિર્મય અને યુગ તથા સંવત્સર આદિરૂપે વર્તીતું આ કાળચક્ર ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયનરૂપે ફર્યા કરે છે. તેની અંદર ગ્રીષ્મમાં સૂર્યનો તડકો અને વર્ષાઋતુમાં જળધારાની વૃષ્ટિ વડે વ્યાપ્ત આકાશના જેવા જળમય ભાવ જોવામાં આવે છે.<sup>૩૭</sup> તે નિયતિ વડે જ પૃથ્વીની અંદર દ્વીપમેદને લીધે એકાંતરની પેઠે રહેલા સમુદ્રોની અને પર્વતોની રચના સ્થિર જવી દેખાય છે, તથા ભાવ-અભાવ, હેવું-હેવું તથા વ્રણ-શક્તિ પણ સ્થિર થઈ રહી છે.<sup>૩૮</sup>

કુંદદંત બોલેલા:-પ્રથમ જ કાઈ જોવામાં આવેલ હોય, તેનું સ્મરણ થાય છે અને પછી તેને અનુસારે પોતાના સંકલ્પોનો ઉદય થાય છે. હવે પ્રથમ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં (તેની પૂર્વે કશું ન હોવાથી) કોને પૂર્વે દીઠેલ સૃષ્ટિનું સ્મરણ અને ભાન થાય છે ?<sup>૩૯</sup>

તપસ્વી બોલેલા:-સ્વપ્નમાં અનુભવાતા પોતાના સ્મરણની પેઠે આ સર્વ અપૂર્વ જ દેખાય છે; અને તે સમયે જ દેખાય તે પહેલું દેખાયું ગણાય છે તથા તેમાં જ અવ્યાસ થતાં તેની પછી સ્મૃતિ થાય છે.<sup>૪૦</sup> ચિદાકાશની અંદર

ચિત્સત્તાને લીધે જગતરૂપ સંકલ્પનગર ખડું થઈ બન્યું છે, તે સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; ક્રમકે કાઈ સમયે પોતાની મેળે જ તેની પ્રતીતિ થાય છે અને કાઈ સમયે નથી પણ થતી.<sup>૪૧</sup> જો ચેતનસત્તા વડે જ સ્વપ્ન-સંકલ્પ આદિનો અનુભવ થાય છે, તો પછી શુદ્ધ એવું ચિદાકાશનું સંકલ્પનગર (જગત) ચિત્સત્તા વડે ક્રમ સ્મરણમાં ન આવે ?<sup>૪૨</sup> હર્ષ, ક્રોધ, શુષ્પ, દુઃખ આદિથી રહિત બનીને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો મુદ્રિત માર્ગમાં આપ્યા બન્યા છે અને કુભારના ચ પેઠે પ્રારબ્ધવેગ વડે ગતિ કરતા રહે છે.<sup>૪૩</sup> નિદ્રાની નિવૃત્તિ થતાં સ્મરણમાં આવતું સંકલ્પનગર પણ ચિદાકાશરૂપ છે, તેમ વૈજોશ્યની બા પણ તત્ત્વજ્ઞાન થતાં ચિદાકાશરૂપ જણાય એમ તમે સમજો.<sup>૪૪</sup> ચિદાકાશનો જ એક આભ 'જગત' શબ્દ વડે કહેવાય છે, તે શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે, બીજું કાંઈ નથી; એમ તમે સમજો. જેની અંદર આ સર્વ રહેલ છે, જનાથી રચાયેલ છે, જે પોતે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. સર્વવ્યાપી છે તથા સર્વની સત્તા જોને અર્થ હોવાથી જ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, તે જ પશ્ચિમ સર્વદા સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૪૫</sup> જેવી શક્તિ અંદર સંસારની પ્રતીતિ થાય છે તથા જે તમને દશ્યતુ ભાન હવે પછી થવાનું છે, તે તમને કહી બતાવ્યું.<sup>૪૬</sup> હે વિપ્રા ! હવે તમે જોઈ પ્રાતઃકાળમાં ભ્રમર જમ ક્રમજમાં બન્યા છે, તે તમે હવે પોતાના ઘર પ્રત્યે સુખેથી જાઓ અ પોતાના ઇચ્છિત સલ્કર્મને સુખેથી કરો. હું હમણાં સમાધિ જોતરી ગયાને લીધે અત્યંત દુઃખિત જોવા બની ગયો છું; માટે હું પણ હવે ઘણા લાંબા સમય સુધી સમાધિમાં પ્રવેશ કરું છું.<sup>૪૭</sup>

ઉત્તિષ્ઠતં વ્રજતમાસ્પદમહિ પદં મુંગવિવા-  
ભિમતમાશુ વિધીયતાં સ્વમ્ । તિષ્ઠામિ દુઃખ-  
મલમસ્તસમાધિર્મસ્યં મૃયઃ સમાધિમહર્મય ચિરં  
વિશામિ ॥ ૪૮ ॥

સર્ગ ૧૮૪ મો સમાપ્ત

## ~ ૭ સર્ગ ૧૮૫ મો ~

કુંદદંતને વસિષ્ઠથી થયેલું જ્ઞાન

॥ કુંદદંત ઉવાચ ॥

જરન્યુનિરપીન્યુત્તવા ધ્યાનમીલિતલોચનઃ ।

આસીદસ્પંદિતપ્રાણમનાશ્ચિત્ર ઇવાર્પિતઃ ॥ ૧ ॥

કુંદદંત ઓલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે કહીને એ વૃદ્ધ મુનિએ ધ્યાન વડે આંખો મીંચી દીધી, એટલે તેમનાં ચિત્ત અને પ્રાણ એ બન્નેની ક્રિયા બંધ થઈ ગઈ. આથી, તે બંને ચિત્તમાં આલે-ખેલ હોય તેવા નિશ્ચય થઈ ગયા.<sup>૧</sup> અમે વિવેક વડે ઉદાર એવાં વચનોથી તેમની વારંવાર પ્રાર્થના કરી, છતાં પણ તેમણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ; કેમકે બાહ્યવૃત્તિનો ઉપશમ થઈ જવાથી તેમને સંસારતું કશું અનુસંધાન ન હતું.<sup>૨</sup> હવે અમે બન્ને જણા ઘેર જવાને ઉત્સુક બની ગયા હતા, એટલે અમે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યું. કેટલેક દિવસે અમે પ્રસન્ન બાંધવો વડે યુક્ત એવા પોતાના ઘર પ્રત્યે જઈ પહોંચ્યા.<sup>૩</sup> પછી તે ઘરની અંદર અમે કુળદેવતાતું આરાધન, સુવાસિનીભોજન, ગ્રાહણભોજન આદિ ઉત્સવ કર્યા અને ઘણા લાંબા કાળની જૂની વાતો કરતા અમે ત્યાં જ રહ્યા. હવે, તે સાતે બાઈએ પ્રલયમાં લય પામતા મહાસાગરની પેઠે કમવાર નાશને પામી ગયા. ફક્ત એક જ તેનો આઠમે ભાઈ, એટલે મારો તે મિત્ર જ, મહાસાગરની પેઠે મુક્ત થઈ ગયો.<sup>૪</sup> ત્યાર પછી, કાળે કરીને તે પણ સાયં-કાળ સમયે અસ્ત થતા સૂર્યનારાયણની પેઠે અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને હું તે મિત્રના વિયોગથી અતિ દુઃખી બની ગયો.<sup>૫</sup> હું દુઃખિત હોવાથી દુઃખની શાંતિ સારુ પાછો ફરી વાર પણ

\* આ એકસોપચાસીમા મર્ગમાં તે બન્નેનું (મનુ-રામાં) પોતાને ઘેર જવું, કંમે કરી આડે બાઈઓનો સ્થપ અને કુંદદંતને રામના મનમગ્નથી મોહનો ઉચ્છેદ, વિશે વર્ણન કરવામાં આવશે.

જ્ઞાનોપદેશ પૂછવા માટે આદરપૂર્વક એ કદંબ-વૃક્ષવાળા તપસ્વી પાસે ગયો.<sup>૭</sup> એ કદંબતપસ્વી પણ માસે સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા. મેં તેમને પ્રણામપૂર્વક નમ્રભાવથી પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૮</sup>

કદંબતપસ્વી ઓલ્યા:-હું સમાધિ વિના એક ક્ષણ વાર પણ રહી શકતો નથી, માટે હું પાછો ત્વરાથી સમાધિમાં પ્રવેશ કરું છું.<sup>૯</sup> હે નિષ્પાપ ! હું હમણાં તમને બોધ કરીશ, તો પણ એ પરમાર્થ સંબંધી ઉપદેશ અભ્યાસ વિના તમારા ચિત્તમાં ચોટશે નહિ. માટે આ સંબંધ-માં હું તમને એક બીજી યુક્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો અને તે પ્રમાણે તમે કરો.<sup>૧૦</sup> અયોધ્યા નામની એક નગરી છે, ત્યાં દશરથ નામના એક રાજા છે અને તેમને રામ નામના એક પુત્ર છે.<sup>૧૧</sup> તમે તેમની પાસે જાઓ. તેમના કુળયુરુ એવા મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ સભામાં રામચંદ્રજીને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે.<sup>૧૨</sup> હે કુંદદંત ! તમે પણ મોક્ષના ઉપાયરૂપ એ દિવ્ય-શ્યા લાંબા કાળ સુધી સાંભળીને મારી પેઠે જ પવિત્ર એવા પરમપદમાં વિશ્રાંત થઈ જશો. એ પ્રમાણે કહીને તે કદંબ-તપસ્વી સમાધિરૂપી રસાયનના મહાસાગરમાં નિમગ્ન થઈ ગયા અને હું અહીં આ પ્રદેશમાં આપની પાસે આવ્યો છું. હું અમુક છું અને મારો અમુક વૃત્તાંત છે, એ સર્વ મેં બનેલ બીનાને અનુસરીને જવું એવું-સાંભળ્યું, તેવું તમને અખંડિતપણે કહી બતાવ્યું છે.<sup>૧૩, ૧૪</sup>

રામ ઓલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે પોતાની વાત કહેવામાં કુશળ એવો તે જ આ કુંદદંત છે, તે દિવસથી માંડીને તે હંમેશાં મારી પાસે જ રહ્યો છે. કુંદદંત નામનો તે ગ્રાહણ આ પડએ જ ખેડો છે અને તેણે મોક્ષના ઉપાયરૂપ એવી આ સંકિતા પણ સાંભળી છે. મારી પાસે બેઠેલ આ કુંદદંત દ્વિજ આજ નિઃસંશય થયેલ છે કે કેમ, તે તેને પૂછો.<sup>૧૫-૧૮</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-રામચક્રએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એના મુનિ શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ કુંદદંત તરફ જોઈ બોલ્યા.<sup>૧૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નિષ્પાપ કુંદદંત! કહો, તમારા સર્વ સંશયની નિવૃત્તિ થઈ કે કેમ? અવશ્ય જણવા યોગ્ય અને મોક્ષ આપનાર જે બ્રહ્મતત્ત્વ મેં અહીં વર્ણવ્યું છે, તે શ્રવણ દ્વારા તમારા સમજવામાં બરાબર આવ્યું છે ને?<sup>૨૦</sup>

કુંદદંત બોલ્યા:-મારા સર્વ સંશયો દૂર થયા છે, જણવા યોગ્ય બ્રહ્મતત્ત્વ મેં અખડિત રીતે જાણી લીધું છે અને સર્વ સંશયથી રહિત થયેલું મારું ચિત્તજ મને જય આપનાર છે.<sup>૨૧</sup> મેં જે જાણવાનું હતું તે જાણી લીધું છે, જે જાણવાનું હતું તે જોઈ લીધું છે અને જે પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તે સર્વ નિર્બાધપણે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે; કેમકે હવે હું પરમપદમાં વિશ્રાંત છું.<sup>૨૨</sup> આપની પાસેથી મને આત્મચેતન્યનો બોધ (આત્મજ્ઞાન) થયેલ છે અને તેથી આ સર્વ મને ચિદેકરસ જણાય છે. વળી ચિદાકાશની અંદર પોતાથી અભિન્ન સત્તાવાળા જગતને રૂપે પણ તેજ પ્રસરી રહ્યું છે.<sup>૨૩</sup> ચિદાકાશ સર્વનો આત્મારૂપ છે, સર્વવ્યાપી છે અને સર્વરૂપ છે, તેથી સર્વ સર્વદા, સર્વત્ર સર્વથી સંભવે છે.<sup>૨૪</sup> એક સરસવના કણની અંદર પણ જે પ્રકારે અનેક જગનો સંભવે છે અને જે પ્રકારે સંભવતાં નથી, તે સર્વ હું નિઃશંકપણે સમજી ગયો છું.<sup>૨૫</sup> ધરની અંદર સાત દ્વીપવાળી પૃથ્વી સંભવે છે અને વસ્તુતાએ જોતાં ધર પોને જ શૂન્ય છે; આ બન્ને વાત નિઃસંશય છે. જે જે વસ્તુ જે જે દેશકાળમાં જોવે જોવે પ્રકારે ભાસે છે અને પ્રાણીઓને જોવે પ્રકારે અનુભવમાં આવે છે, તે સર્વરૂપે અનાદિ અને અનંત બ્રહ્મ જ થઈ રહેલ છે અને તે પોતે સર્વત્ર ચિદેકરસ છે.<sup>૨૬, ૨૭</sup>

યદ્યદા વસ્તુ યથોદિતાત્મ માતૃહ ભૂતૈ-

રનુભૂયતે ચ । તત્તત્તદા સર્વધનસ્તથાસ્તે બ્રહ્મ-  
સ્થમાદ્યંતવિમુક્તમુતિ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં, નિર્વાણ-  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘કુંદદંતપ્રબોધ’  
એ નામનો સર્ગ ૧૮૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૬ મો

સર્વ પ્રકરણ ૪ જે છે

॥ વાલ્મીકિરુવાચ ॥

કુંદદંતે વદત્યેવં વસિષ્ઠો મગવાન્યુનિઃ ।

ઉવાચેદમનિઘાત્મા પરમાર્થોચિતં વચઃ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-કુંદદંત ઉપર પ્રમાણે  
કહી રહ્યા બાદ અનિંદ્ય આત્માવાળા ભગવાન  
વસિષ્ઠમુનિ પરમાર્થને યોગ્ય એવાં આ પ્રમાણે  
વચનો બોલ્યા.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સંતોષની અને અનુકંપા-  
ની વાત છે કે, આ મહાત્મા કુંદદંતની જ્ઞાનમાં  
વિશ્રાંતિ થઈ છે, એટલે તે હસ્તભલકની પેઠે  
જગતને બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે.<sup>૨</sup> આ સર્વ જગત  
બ્રાતિભાવજ છે; કેમકે જન્મ આદિ વિકારથી  
રહિત બ્રહ્મ જ તેવે રૂપે ભાસે છે. બ્રાતિ બ્રહ્મરૂપ  
છે અને બ્રહ્મ એક તથા નિર્વિકાર છે.<sup>૩</sup> જે વસ્તુ  
જે દેશકાળમાં જોના વડે જ્યાં સુધી જોવે પ્રકારે  
ભાસે છે, તે વસ્તુ તે દેશ-કાળમાં તેના વડે જ્યાં  
સુધી તેવે પ્રકારે થઈ રહેલ અનુભવાય છે. વસ્તુતા,  
એ જોઈએ તો પરમમંગળમય, શાંત, જન્મ  
આદિ વિકારથી રહિત, નિઃસંકલ્પ, અજર, સર્વ-  
વ્યાપી, શૂન્ય છતાં અશૂન્ય, અજન્મા, અનાદિ,  
અનંત અને દ્રુવ પરબ્રહ્મ જ સત્ય છે.<sup>૪, ૫</sup> શબ્દ-  
બ્રહ્મ જે જે અવસ્થાને પોતાના સંકલ્પ વડે અતિ-  
શય પુષ્ટિ આપે છે, તે તે અવસ્થા, લતા જેમ

x આ એકસોગ્યાથીમા સર્ગમાં સર્વ પ્રકરણ ૪ જે  
છે, એવા સિદ્ધાંત યુક્તિથી સ્થિર કરવામાં આવશે  
અને ચિદ્રૂપ પાતાના સંકલ્પથી વરદાન તથા શાપની  
સિદ્ધિ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

જળના સિંચનથી પોતાની શાખાને ફેલાવે છે, તેમ હજારો શાખાને ફેલાવી દે છે.<sup>૧</sup> બ્રહ્માંડ પણ એક પરમાણુરૂપ છે; કેમકે તે ચિદાકાશની અંદર રહેલ છે. તેમજ એક પરમાણુ પણ બ્રહ્માંડરૂપ છે; કેમકે તેની અંદર આણુ આ જગત ચિત્સત્તાને લીધે રહ્યું છે.<sup>૨</sup> આ સર્વ આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત, અખંડ અને શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે. માટે જ તમે જાતિ આદિ બંધને તોડી નાખી, નિર્વિકાર બની, નિર્વાણદશામાં યથાસ્થિતપણે રહો.<sup>૩</sup> વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોઈએ તો બ્રહ્મ પોતે જ દૃશ્યરૂપ અને દ્રશ્યરૂપ થઈ ગયે છે; તેમજ પોતે જ ચિદ્રૂપ અને જડરૂપ થઈ રહે છે. વળી, પોતે જ કાર્દિક વસ્તુરૂપ થઈ રહે છે અને પોતે જ કશારૂપ નથી, એમ જણાય છે. પણ વસ્તુતાએ જોઈએ તો બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ સદા સ્થિર થઈ રહેલ છે.<sup>૪</sup> જગત ચિદાકાશરૂપ છે અને તેની અંદર શાંત ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને છોડ્યા વિના, ન્યાં જની વાસના બંધાય ત્યાં તેવે પ્રકારે થઈ જાય છે.<sup>૫</sup> બ્રહ્મ માયા વડે દૃશ્યરૂપ થઈ જાય છે, એથી દ્વૈતસિદ્ધિ થાય છે એમ કહી પણ માનવાનું નથી. કેમકે બ્રહ્મ પોતે યથાસ્થિતપણે જ રહેલ છે. શૂન્ય-પણાની અને આકાશની પેઠે, બ્રહ્મ અને દૃશ્ય એ બંનેનું એકપણું છે.<sup>૬</sup> દૃશ્ય જ પરબ્રહ્મરૂપ છે અને પરબ્રહ્મ જ દૃશ્યરૂપ છે. તે પોતે શાંત પણ નથી અને અશાંત પણ નથી; સાકાર પણ નથી અને નિરાકાર પણ નથી.<sup>૭</sup> જમ જાગી ગયા પછી સ્વપ્ન આદિ પ્રતીતિમાં આવેલ છતાં નિરાકાર જણાય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ દેહ આદિ પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં નિરાકાર છે, ચિદરૂપ છે, નિરવયવ છે અને પોતાને અનુભવમાં આવતાં છતાં મિથ્યા જ છે.<sup>૮</sup> જમ મનુષ્ય પોતે ચિદ્રૂપ હોવા છતાં નિદ્રાના સંપર્કથી જડ બની જાય છે, તેમ સ્થાવર જીવ પણ વસ્તુતાએ ચિદ્રૂપ છતાં જડરૂપ થઈ જાય છે. જમ સુષુપ્તિ

રૂપી ઉપાધિમાં એકરૂપ થઈ ગયેલ જીવ સ્વપ્ન અને જાગૃત એ બંને દશાને સંકેડો જગતોની કલ્પના સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ચિદાકાશરૂપ જીવ જ જડ એવા સ્થાવરભાવ પછી જંગમ-ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ તે જીવની સ્થાવર જંગમભાવ સ્થિતિ ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશરૂપે રહી છે, છતાં તે સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવતાં લાખો જગતો સાથે પૃથ્વીમાં, જળમાં, પવનમાં અને અગ્નિમાં ઠેઠ મોક્ષ થતાં સુધી ભાસ્યા કરે છે.<sup>૯-૧૧</sup> જમ નિદ્રામાં રહેલો મનુષ્ય પોતામાં જડતાને અધ્યાસ આરોપી લે છે, તેમ જીવચૈતન્ય જડ વસ્તુમાં પોતાના જડભાવના અધ્યાસને આરોપી લે છે. બાકી એ અધ્યસ્ત જડતા વડે કાર્દ ચેતનનો જડભાવ થઈ જતો નથી.<sup>૧૨</sup> ચિદાકાશ જ પોતાને જડરૂપે સમજનારા જીવ પ્રત્યે પોતાનું સ્થાવર સ્વરૂપ દેખાડે છે અને જંગમરૂપે સમજનારા જીવ પ્રત્યે પોતાનું જંગમપણું દેખાડે છે.<sup>૧૩</sup> જમ પુરુષના નખ તથા પગ વગેરે એક શરીરના અવયવરૂપ છે, તેમ આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ નિરવયવ છતાં ચિદાકાશના એક અવયવ જવા જ છે.<sup>૧૪</sup> સ્વપ્નની પેઠે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પોતાના સંકલ્પની અંદર જગતનું જેવું રૂપ સ્કુયું છે, તેવું રૂપ આજ-પર્યંત રહેલ છે. તેની સ્થિતિ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની સત્તા વડે છે. તેથી તે જડરૂપે પ્રતીતિમાં આવતાં છતાં તેનો અભાવ અને ચિદ્રૂપ સ્થિતિ છે, એમ કહે છે.<sup>૧૫</sup> ચેતનતત્ત્વ પોતે નિરવયવ અને શાંત છે, તેથી તે પોતાના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે. કશું પણ થયું જ નથી, કશું હવું પણ નહિ અને કશું પ્રતીતિમાં પણ આવ્યું નથી. આ પ્રમાણે જાણવું, એ હિતકારક છે.<sup>૧૬</sup> જમ સ્વપ્નમાં બંધી પ્રપંચની સુષુપ્તિથી માંડીને પ્રબોધપર્યંતની સ્થિતિ નિદ્રાની અંદર જ રહેલ છે એમ કલ્પાય છે, તેમ સૃષ્ટિના પણ અમુક આદિકાળ છે અને અમુક અંતકાળ છે, એવી

કલ્પના અધિષ્ઠાનમાં કલ્પનામાં આવે છે.<sup>૨૨</sup> અનાદિ અને અનંત ચિદેકરસ પરમાત્મા જ સત્યરૂપે રહેલ છે, તેથી મારી દૃષ્ટિમાં પ્રલય, સ્થિતિ અને સૃષ્ટિનું નામ પણ નથી જ.<sup>૨૩</sup> આ જ પ્રલય, સૃષ્ટિ, તથા સ્થિતિ આદિ દેખાય છે, તે વસ્તુનાં જોતાં નથી; અને ચિત્રમાં આલેખલી ચિત્રસ્ત્રીની પેઠે તે આત્માથી કાંઈ પણ ભિન્ન નથી.<sup>૨૪</sup> ચિત્રકારને ચિત્રમાં આલેખવાની ચિત્ર-સેના જમ તેની પોતાની બુદ્ધિમાં રહેલ સંકલ્પા-ત્મક ચિત્રથી જુદી હોતી નથી, તેમ આ મૂર્તિ-માનરૂપે પ્રતીતિમાં આવતી સૃષ્ટિ પણ વિદ્યાતાના આત્માથી કાંઈ પણ જુદી નથી. વળી તે અનેક પ્રકારે ભાસતાં છતાં એકરૂપ જ છે.<sup>૨૫</sup> વિભાગ-હીન હોવા છતાં પણ ચિદાકાશના ઘટ સ્વરૂપમાં નિદ્રાની પેઠે આવરણ કરી રહેલ અવિદ્યા વડે -સુષુપ્તિના જેવા અજ્ઞાનરૂપ આવરણને હીધે સ્વસ્વરૂપ મોક્ષ બૂલી જવાય છે અને ચિત્તરૂપે જગત અને સ્વપ્ન દેખાય છે.<sup>૨૬</sup> અમુક પ્રલય છે, અમુક સૃષ્ટિ છે, અમુક સ્વપ્ન છે અને અમુક જગત છે, એ સર્વ અવયવરહિત ચિદાકાશરૂપ સૂર્યનાં કિરણોરૂપ જ છે.<sup>૨૭</sup> ચિદાકાશની અવિદ્યા-રૂપી નિદ્રામાં વાસનારૂપે જે સ્વપ્નભાગ પ્રકટ થયેલ છે, તે ઉપાધિરૂપ અંશના પ્રાધાન્યથી ચિત્તરૂપ કહેવાય છે. તે ચિદ્રૂપ અંશના પ્રાધાન્યથી જીવ કહેવાય છે અને દેવ, મનુષ્ય, અસુર આદિ શરીરરૂપ પણ તે જ છે. વળી તત્ત્વજ્ઞાન વડે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ક્ષય થતાં તે મુક્ત થાય છે. તેનું જ ખરેખર વાસ્તવ સ્વરૂપ જ્યોત્સ્નામાં આવે, તો પોતાની મેળે જ તે સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકાર દશાને ઉત્પન્ન કરે છે; અને મોક્ષેચ્છુ પુરુષો પછી પરિપાક દશામાં તેને મોક્ષ એવા નામથી કહે છે.<sup>૨૮, ૨૯</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! દેવ, અસુર આદિ બેદા વડે ચિત્ત કેટલા પ્રકારનું છે ? તેની અંદર અવિદ્યા ક્યાં સુધી રહે છે ? અને જગત

પણ ક્યાં સુધી રહે છે ? વળી તે કેવડું છે ? તેમજ આત્મજ્ઞાન શી રીતે મળે છે ?<sup>૩૦</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ચિત્ત જ નર, દેવ, દૈત્ય, સ્થાવર, સ્ત્રી, નાગ, પર્વત, વૃક્ષ પિરાય, પક્ષી, કીડા અને રાસક્ષ આદિરૂપ છે, એમ તમે સમજો.<sup>૩૧</sup> તેનું પ્રમાણ અનંત છે એમ તમારે સમજવું. અને તેમાં બ્રહ્મથી માંડી સ્તંબપથનું ત હંચારો જગતો એક પરમાણુની પેઠે રહેલાં છે.<sup>૩૨</sup> ઉપર આકાશમાં ચક્ષુઘન્દ્રિયને પ્રેરવામાં આવે છે, અને સૂર્યપ્રદેશથી પણ ઉપરના પ્રદેશમાં જે કાંઈ ચક્ષુઘન્દ્રિયના જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે, તે ચિત્તનું જ રૂપ છે. તે અનંત છે અને નિર્મળ આકારવાળું છે.<sup>૩૩</sup> એ એક ચિદાત્માનું (સંસાર ના કારણરૂપ હોવાથી) વિકટ રૂપ છે. તેનું સમહિત્સ્વરૂપની અંદર જ્યારે લોકોની સમૃદ્ધિ બ્રહ્માંડ આદિની કલ્પના વડે ખડી થઈ જાય છે ત્યારે સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે. એટલે ચિત્તમાં થી જ સૃષ્ટિનો ઉદય થયો એમ કહેવામાં આવે છે.<sup>૩૪</sup> ચિત્ત જ જીવરૂપ છે અને તે અનાદિ તથા અનંત છે. ઘડામાં જમ આકાશ રહે છે, તેમ વિદ્યાતાની ઇચ્છાને અનુસરી તે સર્વ દેહોમાં રહે છે. વળી પછી વિદ્યાતાની ઇચ્છા અનુસારે જ તે તેમાંથી નીકળી જાય છે અને તેમાં રહેતું પણ નથી.<sup>૩૫</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! જમ નદીનો પ્રવાહ જમીનના નીચાણના પ્રદેશને ચઢણ કરતો રહે છે અને ત્યાગ પણ કરતો રહે છે, તેમ મન પણ શરીરનું ચઢણ પણ કરે છે અને તેનો ત્યાગ પણ કરે છે. જેમ ખરું સમજવામાં આવી જતાં ઝંઝવાના જળમાં થતી જળની પ્રાપ્તિ શાંત થઈ જાય છે, તેમ આ જીવને પણ જ્ઞાન વડે આત્મસ્વરૂપનો બોધ થતાં દેહ આદિની પ્રાપ્તિ તરત શમી જાય છે.<sup>૩૬, ૩૭</sup> જગતની અંદર જ પરમાણુ પ્રસિદ્ધ છે, તેના જેવડું જ ચિત્તનું પ્રમાણ છે અને તે જ જીવ કહેવાય છે. એ ના ચિત્તની અંદર જ આ આખું



છે.<sup>૩૮</sup> સ્વપ્નસ્થિતિમાં દેખાતાં દરશની પેઠે, આ જ કાંઈ દરશ દેખાય છે, તે ચિત્તરૂપ છે અને ચિત્ત જીવરૂપ છે, તેથી જગત અને આત્મા એ બેમાં શો ભેદ છે?<sup>૩૯</sup> સ્વપ્નની પેઠે જોવામાં આવેના આ પદાર્થોના સમૂહ ચિદાકાશરૂપ છે. સુવર્ણની અંદર જમ કડા-કુડળ આદિ ભાવોની સત્તા જુદી નથી, તેમ ચિદાકાશની અંદર પદાર્થોની સત્તા પણ જુદી નથી.<sup>૪૦</sup> જમ સમુદ્રરૂપ એક દેશની અંદર ભેગાં થઈ રહેલાં જળો પૃથક્ પૃથક્ રહી રહે છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સર્વ દરશની રહી રહે છે અને તે તેની અંદર અભિન્ન-સત્તા વડે નિરંતર રહેલ છે.<sup>૪૧</sup> જમ સમુદ્રની અંદર રહેનાર જળ દ્રવરૂપે અભિન્નસત્તાથી રહી રહે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર પદાર્થોના સમૂહ પણ અભિન્નસત્તા વડે રહી રહે છે.<sup>૪૨</sup> એવી રીતે યથાસ્થિત એવી જગતરૂપી પૂતળીના આકાશના જવા સ્વરૂપને ધારણ કરી રહેલ આ ચૈતન્યરૂપી સ્તંભ નિશ્ચયપણે રહેલ છે, અનાદિ છે અને અનંત છે.<sup>૪૩</sup> સ્વપ્નભૂમિની પેઠે આ સર્વ જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં પોતાના મૂળ શાંત-સ્વરૂપને નહિ છોડતાં તે ચિદાકાશની અંદર આરોપિત સત્તા વડે રહેલ છે.<sup>૪૪</sup> સમાનતા, સત્યતા, સત્તા, એકતા, નિર્વિકારીપણું અને અન્યોન્ય આધાર-આધેયભાવ, એ બધું જગત અને ચિદાકાશ એ બંનેમાં રહેલ છે.<sup>૪૫</sup> સ્વપ્ન, સંકલ્પ, સંસાર અને વર-શાપ આદિમાં બ્યાન-હારિક રીતિથી તળાવ, સમુદ્ર અને નદી, વગેરેનાં જળની પેઠે ભિન્નતા લાગે છે; પણ વસ્તુતાએ એતાં તેમાં કશી પણ ભિન્નતા નથી.<sup>૪૬</sup>

રામ બોલ્યા:-વર-શાપ સંબંધી વસ્તુઓના જ અનુભવ થાય છે, તેમાં કાર્યકારણભાવ શો અને દેશ પ્રકારનો છે? એ આપ કહો. દેશકે ઉપાદાનકારણ વિના દાઈ પણ જાતનું કાર્ય એવું સંભવતું જ નથી.<sup>૪૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ જળની રહીતિ થતાં

સમુદ્રની અંદર રહેનાર તેની ચકરીઓનું ચલન થાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી અતિ નિર્ભળ થઈ ગયેલ ચિદાકાશ (સત્યસંકલ્પને અનુસરી) જ કાંઈ વિવર્તરૂપે થઈ રહે છે, તે 'જગત' નામે જાણ-પાય છે.<sup>૪૮</sup> સમુદ્રની અંદર જીછળતા જળની પેઠે વિદ્યતાના પોતાના આત્મચૈતન્યમાં, અનેક ભાવો જીઠ્યા કરે છે અને તે ચિદરૂપ જ છે. બુદ્ધિશાળી વિદ્વાનો તેનાં 'સંકલ્પ' આદિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામો કલ્પી લે છે.<sup>૪૯</sup> કાળ વડે, અભ્યાસ-યોગ વડે, વિચાર વડે, સમાનદષ્ટિ વડે, અતિના સાત્ત્વિકપણા વડે અથવા સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ ચિત્ત વડે સારી પેઠે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાણખતારા વિવેચી પુરુષની બુદ્ધિ ચિન્માત્રરૂપ દ્વૈત-એકતા આદિથી રહિત, આંતરબુદ્ધી રહિત એવા વિજ્ઞાનરૂપ, ચિદાકાશરૂપ, એક આત્મપ્રકાશરૂપ અને દેહ-અદેહ આદિ ભેદભાવનાથી રહિત થઈ બધું છે.<sup>૫૦-૫૨</sup> તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પોતે જ કાંઈ દેખે છે, તે સર્વ સંકલ્પમાત્ર છે, એમ સમજે છે. વળી, તે પોતાના શાંત આત્માનો જ એક વિવર્ત છે તથા પરમાર્થ-દષ્ટિ વડે એતાં પોતાનાથી એ કાંઈ પણ ભિન્ન નથી, એમ તે સમજે છે.<sup>૫૩</sup> સંકલ્પનગરની પેઠે અને સ્વપ્નસંબંધી મહાનગરની પેઠે, આ સર્વ જગત તત્ત્વજ્ઞને સંકલ્પમાત્ર જ ભાસે છે.<sup>૫૪</sup> આત્મા જમ જમ પોતાના શ્રેષ્ઠ સંકલ્પો દેહ રીતે બાંધેલો બધું છે અને જમ જમ વધારે શુદ્ધ બનતો બધું છે, તેમ તેમ જ જ સંકલ્પોને તે પોતે કરે છે, તે તે સંકલ્પો સત્ય જ થતા બધું છે.<sup>૫૫</sup> સંકલ્પનગરની અંદર બાળક સ્વાધીનતાથી પોતા વડે નિયમમાં રાખી શકાય એવા શિક્ષાના જીડવાને અનુભવપૂર્વક સમજે છે. તે જ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભરૂપ પરમાત્મા પોતાના સંકલ્પરૂપ આ જગતની અંદર વર-શાપ આદિને પોતાનાથી અભિન્ન અને સત્ય લેખે છે.<sup>૫૬-૫૭</sup> જમ પોતાના સંકલ્પનગરમાં, કલ્પનાના બજારી

રેતીમાંથી પણ તેલ નીકળે છે, તમ આત્મારૂપ  
આવરણથી રહિત હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પબળથી,  
સહિતા સંકલ્પો વડે વર-શાપ આદિ બરાબર  
સિદ્ધ થાય છે.<sup>૫૮</sup> જ્યાં સુધી બુદ્ધિનું આવરણ  
ખરી ગયું નથી, ત્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ શાંત થતી  
નથી; આથી અવિવેકી પુરુષના ભેદભરેલ સંકલ્પો  
સિદ્ધ થતા નથી.<sup>૫૯</sup> હિરણ્યગર્ભને જે કલ્પના  
જવા પ્રકારે દૃઢ થઈ ગઈ છે, તે જ્યાં સુધી ચલતી  
બીજી કલ્પના વડે પરાવર્તનને પ્રાપ્ત થતી નથી,  
ત્યાં સુધી તેવા પ્રકારે જ આજ સુધી રહી છે.<sup>૬૦</sup>  
જેવી રીતે સાવચળ તત્ત્વની અંદર વિચિત્ર એવો  
અવચયનો ક્રમ અભિજ્ઞસત્તાથી રહ્યો હોય છે,  
તેમ નિરવચય બ્રહ્મની અંદર અભિજ્ઞસત્તાથી  
દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ રહેલ છે.<sup>૬૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આવરણ-  
રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનથી સાવ શન્ય એવા ધાર્મિક ઉચ્ચ  
તપસ્વીઓ વગેરે શાપ આદિને કેમ આપે છે ?  
અને તે કેમ સત્ય થાય છે ? તે આપ કહો.<sup>૬૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સહિતા આદિકાળમાં શબ્દ-  
બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જે કલ્પના જેવે  
પ્રકારે હોય છે, તે પ્રમાણે જ તેનો અનુભવ  
થાય છે; કેમકે તેમાં બીજું કશું પ્રતિબંધક  
નથી.<sup>૬૩</sup> પ્રજાપતિ વિદ્યાતા પોતાના સ્વરૂપને  
બ્રહ્મરૂપ સમજે છે, તેથી તે બ્રહ્મરૂપ જ છે.  
કેમકે જળથી જમ દ્રવપણું ભિન્ન નથી, તેમ  
બ્રહ્મથી તે પોતે ભિન્ન નથી.<sup>૬૪</sup> એ પ્રથમ પ્રજા-  
પતિ જેવી જેવી કલ્પના કરે છે, તેવી તેવી તે થાય  
છે. આ જગત એ એક તેની જ કલ્પના છે.<sup>૬૫</sup>  
જમ ભિન્નરેશગ આદિ વડે દુષ્ટ દાહવાળા થયેલા  
પુરુષને આકાશમાં મસલાં-ઘોવાળા આદિના  
જવા આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ નિરાધાર  
અને નિરાશંક એવું ચિદાકાશ જ પોતાના  
સ્વરૂપની અંદર અનેક આકારો વિવર્તરૂપે ભાસે  
છે.<sup>૬૬</sup> પછી તે હિરણ્યગર્ભ પ્રજાઓને કલ્પી  
હોધી તથા તપ, દાન, શુણ, વેદ, શાસ્ત્ર, પંચ-

મહાભૂતો અને જ્ઞાનના ઉપદેશો પણ કલ્પી  
કાઢ્યા.<sup>૬૭</sup> તેની સાથે તપસ્વીઓ અને વેદવેતાઓ  
વાદ્યો ક્રિયા રૂપાભાવિક રીતે જ જે કાંઈ કહે, તે  
તરત જ સિદ્ધ થાય એવો પણ એક નિયમ કલ્પી  
કાઢ્યો.<sup>૬૮</sup> અમુક ચિદાકાશ જડથી જુદા પ્રકારના  
સ્વભાવવાળું છે, આકાશ છિદ્રવાળું છે, વાયુ  
ક્રિયા કરવાના સ્વભાવવાળો છે, અગ્નિ ઉષ્ણ છે,  
જળ દ્રવ્યરૂપ છે, ભૂમિ કઠિન છે, એવી બધી  
કલ્પના પણ તેણે જ કરી હોધી.<sup>૬૯</sup> એવી રીતે  
એ પ્રજાપતિને વેગે થઈ રહેલ તે ચિદ્વાતુ વસ્તુતા-  
એ નિર્વિકલ્પ હોવા છતાં જવા સંકલ્પ કરે તેવો  
જ અનુભવ થાય છે. જમ આ સર્વ પ્રજાપતિરૂપ  
ચિદ્વાતુથી જુદું નથી, તેમ જ તમારું અને મારું  
પણ સમજવું. ચિદાકાશ જેને જેવે સ્વરૂપે સમજ  
છે, તે સંપૂર્ણ અંશે તેવે પ્રકારે જ થઈ જાય છે.  
સ્વપ્નમાં પ્રતીતિમાં આવતા એવા તમે અને હું  
દ્રવ્યાદિની પેઠે તે સફરૂપ દેખાતાં છતાં અસફરૂપ જ  
છે.<sup>૭૦</sup> જમ સંકલ્પનગરની અંદર શિલાનું નૃત્ય  
પણ સત્યરૂપે કલ્પાય છે, તેમ જગતરૂપી (હિરણ્ય-  
ગર્ભના) સંકલ્પનગરની અંદર પણ પ્રજાપતિનો  
સંકલ્પ સત્ય જ છે. શુદ્ધ એવા આત્મચૈતન્યને જે  
જેવું અને જેવા પ્રકારનું સમજવું હોય, તેને બીજા-  
નું અદ્યક્ષ સંસ્કારવાળું આત્મચૈતન્ય અલ્પ શ્રીઠા-  
ની પેઠે અન્યથા કરવાને સમર્થ થઈ શકતું નથી.  
જે વિષયનો ઘણા લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ  
કરાયો હોય, તેને આત્મચૈતન્ય વિરોધ કરી દેખે  
છે અને બીજાને અલ્પ પ્રમાણથી દેખે છે. સ્વપ્ન-  
માં, જાગૃતમાં અને વર્તમાન સમયમાં બધું વિષ-  
માન છતાં અભ્યાસ-અનભ્યાસ જ તેની વિરોધ  
પ્રતીતિ કે અલ્પ પ્રતીતિ થવામાં હેતુરૂપ છે. સદા  
એક ચિદાકાશ જ પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના જ  
વિવર્તને પ્રસારી દે છે અને દ્રશ્ય-દશ્ય આદિ  
ત્રિપૃષ્ઠીરૂપે પોતાના સ્વરૂપને જ દેખાતું હોય તેમ  
ભાસે છે; બીજું કાંઈ નથી. દ્રશ્ય અને દશ્ય એ બંને  
એક ચિદાકાશરૂપ છે; કેમકે એ ચિદાકાશ સર્વ-

વ્યાપી છે; મારે જ વસ્તુ જ દેશ-કાળમાં જવી દૃઢ કલ્પના વડે જવા પ્રકારની કલ્પવામાં આવે છે, તે વસ્તુ તે દેશ-કાળમાં તેવા પ્રકારની જ સત્યપણે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૭૨-૭૬</sup> જમ વાયુના અંગમાં તેની ચક્ષનશક્તિ રહી છે, જમ જળના અંગમાં તેનો દ્રવભાવ રહ્યો છે અને જમ ધ્રુવની અંદર માયાશક્તિ રહી છે, તેમ વિરાટના અંગની અંદર જગત રહેલ છે.<sup>૭૭</sup> ધ્રુવ મારા પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને તે જ વિરાટના આત્મારૂપ છે. જગતનું સ્વરૂપ તથા આત્માવિષે વિચારી જોતાં તે વિરાટરૂપ છે, તેથી શૂન્ય-પણાની અને આકાશની પેઠે ધ્રુવનો અને જગતનો કાંઈ ભેદ નથી.<sup>૭૮</sup> ગંગા આદિ નદી પર્વત ઉપરથી નીચે પડે છે, ત્યારે તે સ્થાનમાં તેનાં જળ-ખિંદુઓની અનેક પંક્તિઓ દેશકાળ અનુસાર ઉપર ઊછળે છે તથા નીચે પડે છે. તે એક જ ધારાપ્રવાહરૂપે કલ્પ સુધી નીચે પડ્યાં કરે છે અને પછી તે અનેકરૂપે વિભાગ પામે છે. તે પંક્તિઓ મન-બુદ્ધિથી રહિત છે અને પાછી પોતાના એક જ પ્રવાહની અંદર ભેગી થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે ધ્રુવના એક વિવર્તરૂપ એવા આ જગતના વિચિત્ર ભેદો વિષે પણ સમજવાનું છે.<sup>૭૯, ૮૦</sup> માત્ર તદ્વાવત એટલો જ છે કે, જળખિંદુઓ મન-બુદ્ધિ આદિથી રહિત છે અને જગતના ભેદો પોતાની ભેળે જ પોતાના હેઠોમાં બુદ્ધિ આદિની કલ્પના કરી લે છે અને જળ જમ દ્રવપણાને ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ સૃષ્ટિની શોભાને ધારણ કરે છે.<sup>૮૧</sup> આમ અજ્ઞાનબુદ્ધિથી જોતાં અવિવેકી-ઓને તેમની દૃષ્ટિથી આ જગત દેખાય છે, પણ મારી દૃષ્ટિમાં તો આ મન-બુદ્ધિ આદિ સર્વ જગતનો કમ ત્રણે કાળમાં ઉત્પન્ન જ થયો નથી. વળી, તે કારણરહિત છે તેથી અદ્વૈતરૂપ જ છે.<sup>૮૨</sup> મરણ પછી આ શરીરમાં મન-બુદ્ધિ આદિથી રહિત જવી અવસ્થા અનુભવમાં આવે છે અને પાપાણુ આદિમાં જમ જડ સત્તા રહી છે, તેમ

પરમાત્માની પણ મનબુદ્ધિ આદિથી રહિત એવી નિર્વિદ્વેષ સત્તા સમજ લેવી.<sup>૮૩</sup> જમ આત્માની અંદર સુષુપ્તિ અને સ્વપ્નમાં પ્રકાશ તથા અંધકાર ભાસે છે, તેમ પરધ્રુવની અંદર અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં, સૃષ્ટિ અને પ્રલયની પ્રતીતિ થાય છે.<sup>૮૪</sup> જમ એક જ ઉત્તમ નિદ્રામાં સુષુપ્તિ ને સ્વપ્ન એ બન્નેના ભાવ રહ્યા હોય છે, તેમ એક જ ધ્રુવની અંદર સૃષ્ટિ અને સંહાર એ બન્નેનો આભાસ રહ્યો છે.<sup>૮૫</sup> જમ મનુષ્ય નિદ્રાની અંદર પાપાણુના જવી સ્થિતિ અનુભવે છે, તેમ પરમાત્મા પણ જડભાવની સ્થિતિને અનુભવે છે.<sup>૮૬</sup> બીજા વિષયમાં લાગેલ ચિત્તત્રાણ પુરુષના અંગૂઠાને અથવા બીજા કાંઈ આંગળીને તડકા, પતન, ધૂળ આદિનો સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે કાંઈક અનુભવ થાય છે, પણ તે નહિ જવો જ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જડ પાપાણુ આદિમાં રહેલ આત્માને, સુષ્પ-દુઃષ્પ આદિનો અનુભવ થાય છે, તો પણ તે નહિ જવો જ છે.<sup>૮૭</sup> આકાશ, પાપાણુ તથા જળ આદિને અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપે જમ કાંઈક દેહનો અનુભવ થાય છે, તેમ પ્રલયમાં આપણે ચિત્તરહિત હતા, છતાં આજ સૃષ્ટિ-કાળમાં ચિત્તની સત્તાને લીધે આપણાને નાના પ્રકારના અનુભવો થાય છે. જમ અખંડ કાળની અંદર અનેક કલ્પોમાં આપણને અનેક દિવસ-રાત્રિઓના અનુભવો ભાસે છે, તેમ પરમાત્માની અંદર અસંખ્ય એવા સૃષ્ટિ-સંહારના અનુભવો ભાસ્યા કરે છે.<sup>૮૮, ૮૯</sup> જમ કેવળ જળથી જ ભરેલા મહાસાગરની અંદર સ્વભાવે જ ચક્રરીઓ, તરંગો તથા ફૂંડાળાં આદિનું સ્ફુરણ થાય છે, તેમ બાહ્ય વિષયોનું અવલોકન, મનન, અનુભવ, રાગ અને ઇર્ષ્યા ઇત્યાદિ વિશેષથી રહિત સ્વરૂપવાળા શાંત પરમપદની અંદર પણ આ સૃષ્ટિ-લયનો સમૂહ સ્વભાવે જ સ્ફુર્યા કરે છે.<sup>૯૦</sup>

આલોકરૂપમનનાનુભવૈવળેચ્છા મુક્તાત્મનિ સ્ફુરતિ વારિયને સ્વમાવાત્ । આવર્તવીચિવલ-

યાદિ યથા તથાયં શાન્તે પરે સ્ફુરતિ સંહતિ-  
સર્ગપૂમઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્વ' અદિવદન-  
બ્રહ્મેતિ પ્રતિપાદન યોગોપદેશ' એ  
નામનો સર્ગ ૧૮૬ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૮૭ મો

વસ્તુઓનો સ્વભાવ

॥ રામ ઉવાચ ॥

વિચિત્રાણામસંસ્થાનાં ભાવાનાં નિયતિઃ ક્રુતઃ ।  
કથં સ્વભાવો ભાવાનામકરૂપઃ સ્થિતોઽચલઃ ॥

રામ બોલ્યાઃ-વિચિત્ર એવા અસંખ્ય પદા  
થોનો એક જ અમુક ચોક્કસ નિયમ કેમ હોય  
છે? અને પદાર્થોનો એક જ પ્રકારનો અચલ  
સ્વભાવ કેમ હોય છે? દેવતાઓ અસંખ્ય હોવા  
છતાં સૂર્ય જ કેમ ઉગ્ર કાન્તિવાળા છે? અને  
દિવસો શા કારણથી લાંબાટૂંકા થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-વિધાતાને પ્રથમ સૃષ્ટિના  
આરંભકાળમાં કાકતાલીયની પેઠે જવા જવા  
નિયમવાળું જ જ વસ્તુનું ભાન થયું અને જેવે  
સ્વરૂપે તથા જેવા કાર્ય-કારણભાવથી તેની  
સ્થિતિ કલ્પાઈ, તેવા જ પ્રકારે તે આજુબજી ત  
જગતના નામથી ઓળખાય છે. વિધાતા સર્વ-  
શક્તિમાન છે, તેથી તેને આદિકાળમાં જ જેવું  
ભાસ્યું, તે તેવું જ સત્યરૂપ થઈ રહ્યું. કેમકે તેના  
પોતાનામાં સત્યસંકલ્પ હોવાને લીધે તેને જ  
ભાન થયું, તે અન્યથા કેમ થઈ બય? બ્રહ્મ પોતે  
પોતાની ચિત્સત્તાને લીધે જ પ્રમાણે થઈ રહ્યું છે  
અને જ પ્રમાણે ઘણા લાંબા કાળથી ભાસે છે,  
તેનું માયાની અંદર સૃષ્ટિરૂપે ભાન થાય છે અને

પ્રલયકાળમાં અભાન થાય છે. સર્વ વસ્તુની  
અંદર જે કાંઈ અનાદિ ચોક્કસ નિયમરૂપ વસ્તુશક્તિ  
રહેલ છે, તેને જ 'નિયતિ' નામ આપવામાં  
આવ્યું છે. અમુક અમુક પ્રકારનું છે, અને  
તમુક તમુક પ્રકારનું છે. એવા નિયમરૂપે બ્રહ્મ  
પોતે જ ભાસી રહ્યું છે. તેને જ નિયતિ શબ્દ વડે  
કહેવામાં આવે છે અને તે જ સૃષ્ટિના તથા  
સંહારના રૂપને ધારણ કરે છે. ચિદાકાશની  
અંદર પોતાની મેળે જ બ્રહ્મત, સ્વમ અને સુષુપ્તિ-  
રૂપી વિવર્ત ખડો થઈ બય છે. જેમ જળની  
અંદર રહેનાર દ્રવપણું જળથી બુદ્ધ નથી, તેમ  
તે વિવર્ત ચિદાકાશથી બુદ્ધ નથી; તે સ્વરૂપ  
ચિદાકાશરૂપ જ છે. જેમ આકાશની અંદર શૂન્ય-  
પણું રહ્યું છે, કપૂરમાં સુગંધ રહેલ છે અને તડ-  
કામાં ગરમી રહેલ છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર  
બ્રહ્મત આદિ રહેલ છે અને તેનાથી એ કાંઈ બુદ્ધ  
નથી. સૃષ્ટિપ્રલયના પ્રવાહની અભિન્નસત્તાને  
લીધે સૃષ્ટિ અને પ્રલય એવા નામને ધારણ કરી  
રહેલા ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપની અંદર આ સર્વ  
રહ્યું છે. સર્વસૃષ્ટિની નિયમિત વ્યવસ્થા વિધા-  
તાના વિકાસને અનુસરીને છે. એ ચિદાકાશ  
ક્ષણે કલ્પરૂપ તથા કલ્પને ક્ષણરૂપ સમજ અને  
કરી શૂંકે તો તે પ્રમાણે તે થઈ બય છે. સ્વમ-  
ની પેઠે તે તે દેશ, તે તે કાળ, તે તે ક્રિયા, તે તે  
દ્રવ્ય અને તે તે ઉદય આદિ સર્વ સ્વભાવે જ  
ચિન્માત્રતત્ત્વનો એક વિવર્ત છે. ચિન્માત્ર-  
તત્ત્વ પોતે વસ્તુતાએ નિરાકાર છે. તે જ પોતાના  
સ્વરૂપની અંદર રૂપ આદિ બાહ્યવિષયોના અનુ-  
ભવરૂપ, સંકલ્પ આદિ આત્મવિષયોના અનુભવ  
રૂપ અને દેશ-કાળ-ક્રિયા આદિરૂપ થઈ બય  
છે. એવી રીતે જ વસ્તુ જે કાળે એ ચિન્માત્ર-  
તત્ત્વે (હિરણ્યગર્ભે) જવા નિયમવાળી પ્રથમ  
કલ્પી, તેવા જ નિયમવાળી તે રહી; પશુ વસ્તુ-  
તાએ બ્રહ્મ એ તો તે આકાશરૂપ જ છે. કલ્પ  
એ બ્રહ્મના એક નિમેષરૂપ છે. એ કલ્પ

× આ એકમોસત્યાશીમા સર્ગમાં સર્વ વસ્તુઓના  
સ્વભાવ વિષે અને એક ચોક્કસ નિયમ વિષે વર્ણન  
આપશે; તથા જીવભાવની પ્રાપ્તિ થવાના હેતુઓની  
ઉત્પત્તિ અને બ્રહ્મની શુદ્ધતા વર્ણવવામાં આવશે.

પદાર્થો એકરૂપે થઈ રહે છે. સ્વભાવતું તત્ત્વ જાણનાર વિશાળ બુદ્ધિવાળા વિવેકી પુરુષો આ એકરૂપ રહેવાને 'સ્વભાવ' નામથી જાળખે છે.<sup>૧૪</sup> સર્વમાં અનુસૂત એવું જીવતું ચિત્ત્વરૂપ જ સ્વભાવરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે એક જ અગ્નિ આદિ વસ્તુ દેશકાળના ભેદ વડે અનેકરૂપ થઈ રહે છે, છતાં પણ પોતાના મૂળસ્વરૂપને છોડતી નથી. તે તો સર્વ ઉષ્ણ વસ્તુમાં અનુસૂત એવા ઉષ્ણ પ્રકારના રૂપને ધારણ કરે છે. આને જ સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે એ એક જ ચિન્માત્રવસ્તુ સેંકડો પદાર્થોરૂપ થઈ રહી છે.<sup>૧૫</sup> ચિદાકાશરૂપ જીવની અંદર ને ને વૃત્તિઓના સ્ફુરણ જીવું ભાસે છે, તે તે વૃત્તિઓનું મૂળ અધિષ્ઠાન એ ચૈતન્યતત્ત્વ જ છે; અને તેની જવા સ્વભાવની કલ્પના કરવામાં આવી છે, તેણે જ તેનો સ્વભાવ બંધાઈ રહ્યો છે.<sup>૧૬</sup> સ્વપ્નની પેઠે જ જાગૃતમાં પણ પ્રતીતિમાં આવી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ એ સર્વ વસ્તુ ચિદ્વરૂપ છે અને તેઓ પોતાથી થતાં એવાં અનેક કાર્યોની ખાણરૂપ છે. વળી, શબ્દબ્રહ્મ તેમના ખજાના કે ખાણરૂપ છે.<sup>૧૭</sup> હે મહારાજા! તેમાં સાવચવ કઠિન ભાગનો મોટો ખજાનો આ ભૂપીઠ છે અને તે રાજની પેઠે સર્વ મનુષ્યસમૂહના આધારરૂપ ગણાય છે.<sup>૧૮</sup> જળનો મુખ્ય ખજાનો મહાસાગર છે, તેજનો મુખ્ય ખજાનો સૂર્યનારાયણ છે, ચપ્પળતાનો મુખ્ય ખજાનો વાયુ છે અને શત્રુતાનો મુખ્ય ખજાનો આકાશ છે. આ પાંચ મહાભૂતો આ જગતની અંદર વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છે.<sup>૧૯</sup> આમ, પંચમહાભૂતો બ્રહ્મા એક વિદ્યાસરૂપ જ છે અને તે સર્વ ભૂતોના ખજાનારૂપ બ્રહ્મતું સ્ફુરણ જ છે; તેથી એ પાંચ મહાભૂતોની અંદર વ્યાપ્ત થઈ રહેલો તેનો સ્વભાવ બ્રહ્મસત્તાથી કાંઈ ભિન્ન નથી. હવે, 'સૂર્ય ઉપ કાન્તિવાળા કેમ છે?' ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું પણ જવાબ થઈ જાય છે. કેમકે તેમ થવામાં હેતુ-

રૂપ સ્વભાવ જ મનાય છે અને તે સર્વાનુગત બ્રહ્મસત્તાથી કાંઈ જુદો નથી.<sup>૨૦</sup> સર્વજ્ઞ શબ્દ-બ્રહ્મ ચિદાકાશરૂપ કહેવાય છે. તે સર્વવ્યાપી તથા સર્વરૂપ છે, તેથી તે સર્વજ્ઞ પોતાના પ્રકાશરૂપ મહિમા વડે સર્વ વિવેકી વિદ્વાનોને સ્વભાવરૂપે અને નિયતિરૂપે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૨૧</sup> હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મા એક ખાળકરૂપ છે. તે પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યના સ્ફુરણરૂપી અને ચિદાકાશરૂપ રેશમી વસ્ત્ર વડે ઢંકાયેલી આ 'પૃથ્વી' નામની રચનાને પોતાની અંદર વિસ્તારી દે છે.<sup>૨૨</sup> જ્યારે એ સર્વજ્ઞ શબ્દ (માયાયુક્ત) બ્રહ્મ, બ્રહ્મા સહિત આ સર્વ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ પ્રપંચને પોતાની અંદર લીન કરી દે છે, ત્યારે હિરણ્યગર્ભના એક અવયવરૂપ સૂર્ય આદિતું બ્રહ્મ સ્વભાવવાળું રૂપ દેખાતું નથી; કેમકે તે સંહાર કરનાર પરમપુરુષ જ થઈ જાય છે.<sup>૨૩</sup> કોણિયો જમ સંકલ્પપૂર્વક પોતાના ઘરને બાંધે છે, તેમ વિદ્યાતા પણ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ ગ્રહનક્ષત્ર આદિતું આશ્રયભૂત એવું શિશુમારચક રચે જ છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ માર્ગમાં ફરનારા સૂર્યરૂપી નિમિત્ત વડે તે જ દિવસોના લાંબાપણામાં અને ટૂંકાપણામાં હેતુરૂપ થાય છે. આ સર્વ બ્રહ્મનો જ એક વિવર્ત છે અને ચિદાકાશ જ દરશના જીવું ભાસે છે.<sup>૨૪</sup> એ જ્યોતિર્બ્રહ્મ કેટલાએક પદાર્થો વિશેષ પ્રકાશવાળા છે, કેટલાક થોડા પ્રકાશવાળા છે અને કેટલાક પ્રકાશરહિત છે. આમ, બ્રહ્મની અંદર વિચિત્ર પ્રકારના પદાર્થો રહેલા છે.<sup>૨૫</sup> વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં આ પદાર્થોના સમૂહ ઉત્પન્ન પણ નથી થયા અને દેખાતા પણ નથી; પણ ચિદાકાશરૂપ આત્મા જ સ્વપ્નદરશની પેઠે ઉત્પન્ન નહિ થયા છતાં દર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયા જોવા ભાસે છે.<sup>૨૬</sup> આત્મા ચિન્માત્ર છે, તે જ ચિદ્વરૂપે સર્વેશ્વર છે અને તે જ તમે, હું ઇત્યાદિ સર્વરૂપ દરશને આકારે પ્રલક્ષરૂપે ભાસે છે. કેહને નાશ થતાં જાણે તેના પણ નાશ થતો હોય તેવું

જણાય છે; પણ વસ્તુતાએ એતાં તેનો ભાસ પણ થતો નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી.<sup>૨૭</sup> ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર સ્વપ્રસન્નિની પેઠે જગતમાં પણ અનુભવમાં આવે છે; તો પછી આ જગતનું ચિદાકાશ વિના બીજું શું પારમાર્થિક સ્વરૂપ હોય!<sup>૨૮</sup> જો વસ્તુ જોવે સ્વરૂપે અને જોવે પ્રકારે બ્રહ્મસત્તા વડે સ્ફુરે છે, તે વસ્તુ બ્રહ્મસત્તાના બળથી જ્યાં સુધી નિયમિતરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, ત્યાં સુધી તેને જ (તેની અંદર રહેનાર નિયામક ચિત્સત્તાના અંશને જ) 'નિયતિ' તથા 'સ્વભાવ' આદિ શબ્દ વડે ઝોળખવામાં આવે છે. ફેાતરાંવાળાં ધાન્યની અંદર અપ્રકટરૂપે રહેલ અકુરશક્તિની પેઠે, તે બ્રહ્મસત્તા પ્રથમ ઉત્પન્ન થનાર પોતાના આકાશરૂપ અંગની અંદર શબ્દાત્માના જીવી સ્થિતિ વડે અપ્રકટરૂપે રહે છે.<sup>૨૯,૩૦</sup> પછી તેના વડે જ આ દશ્યરચના ઉત્પન્ન થાય છે. આવા પ્રકારની કલ્પના અવિવેકીઓને તત્ત્વબોધ થવા માટે (શ્રુતિ-મુનિ આદિએ) કરેલ છે, પરંતુ તેનું તાત્ત્વિકપણું બતાવવાને માટે નથી; બાકી મૂખોની કરેલ કલ્પના વૃથા જ છે.<sup>૩૧</sup> કાંઈ દેશકાળમાં આ કયું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી; પરંતુ શિલાના ગર્ભની પેઠે તે શાંત એકસમય બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મસત્તારૂપે તે સત્ય છતાં પોતાના આદૌષ્ટિય સ્વરૂપથી અસત્ય છે.<sup>૩૨</sup> જમ સદૈવ એક અવયવીની અંદર રહેનારા તેના અવયવનાં પરમાણુઓ અસ્તને કે ઉદયને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેમ આત્મપદમાં રહેનાર જગતના સંબધમાં સમજવાનું છે.<sup>૩૩</sup> આકાશ જમ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, તેમ આ જગતરૂપ આકાશ ચિદાકાશની અંદર રહેલ છે. તો એ શુદ્ધ ચિદાકાશનો અસ્ત કિંવા ઉદય કેવો હોય! અનંત, સ્વયં પ્રકાશ અને આત્મરૂપ એવા સર્વંબ્યાપી ચિદરૂપ મણિની સત્તા સ્વાભાવિક રીતે જ વિવર્તરૂપે થઈ રહે છે. તે જ પોતાની એણે જોયું દશ્યભાવને ધારણ કરી રહ્યું

હોય, તેનું થઈ જાય છે. તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઝોળખાયાથી તક અને અવિચારની સ્ફુર્તિ થાય છે. ભાવી પદાર્થોના નામરૂપની કલ્પના કરતાં તેની અંદર કોઈક રૂપની કલ્પના થાય છે. પરંતુ તે ચિદાત્મા પોતે તો આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે, શુદ્ધ છે, સર્વંબ્યાપી છે અને ભાવી પદાર્થનો ઉદયોદય કરનાર છે.<sup>૩૪-૩૭</sup> જ્યારે એ પરમસત્તા જડ પદાર્થને પણ ચૈતન્યરૂપ બનાવી દે છે, ત્યારે તે કાંઈક અનુભવમાં આવે છે અને તેથી તે 'ચિત્' એવા નામને યોગ્ય થાય છે.<sup>૩૮</sup> ત્યાર પછી ઘાટા અધ્યાસને લીધે તે ભાવી એવાં 'જીવ' આદિ નામોને ધારણ કરી લે છે, પણ આ પોતાની એક કલ્પના જ છે; જેવડે તો જ્ઞાન થયા બાદ તે સર્વ પરમપદરૂપ છે.<sup>૩૯</sup> તે જ્યારે 'જીવ' એવા નામને ધારણ કરે છે, ત્યારે તેની અંદર ચિદાકાશ આરંભાદન કરનારી અવિધા રહેલ હોય છે આથી, તેનું ખરું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. પરંતુ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં તે અતિશુદ્ધ પરબ્રહ્મ સાથે એકતાને પામે છે.<sup>૪૦</sup> અજ્ઞાનના આવરણવાળી દશામાં, જીવ પોતાના આત્માના તાદાત્મ્યના અધ્યાસની એક ભાવનામાત્રથી ખડા થઈ ગયેલ દેહ-ઇન્દ્રિય આદિ વડે સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વરૂપના વિસ્મરણથી થનારા અનેક ગ્લાનિકારક કર્મો કરે છે.<sup>૪૧</sup> આત્મસત્તા વસ્તુતાએ શન્યરૂપ છે. તે શબ્દ આદિ ગુણને ધારણ કરીને સંવિકલ્પ ભાવના વડે યુક્ત બને છે અને ભાવી એવા આકાશ આદિ પંચમહાભૂતોના નિદાનરૂપ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપ બની જાય છે.<sup>૪૨</sup> પછી (લિંગદેહની યોજના કરનાર પ્રાણક્રિયા વડે જોડાયેલ) કાળસત્તાની સાથે અહંતાને ઉદય થાય છે. અહંતા અને કાળસત્તા એ બે જ જગતની સ્થિતિનું મુખ્ય બીજ છે અને ભાવી એવા સર્વ નામ-રૂપને ધારણ કરી રહેલ છે.<sup>૪૩</sup> ચૈતન્ય-શક્તિ સર્વથી જ છે અને આ જગતના તેના એક સંકલ્પરૂપ જ છે. તે જ

મિથ્યા છે, તે પણ ચિત્સત્તાના બળથી સત્ય જવાં  
 દેખાય છે.<sup>૪૪</sup> એ પ્રકારે તે ચૈતન્યજ સકલ્પ-  
 રૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે અને તે પોતાની અંદર  
 અહ તાની ભાવના કરે છે. આથી તે કાણ વારમાં  
 અહ તારૂપ થઈ બચે છે.<sup>૪૫</sup> જળ જેમ તરંગરૂપે  
 જળની અંદર ભ્રમણ કર્યા કરે છે, તેમ એ જ  
 ચૈતનસત્તા શખલપ્રક્તી અંદર ભાવ-અભાવ  
 આદિ રૂપે ડૂબી બચે છે તથા ભગ્યા કરે છે.  
 આમ તે 'જીવ' નામને ધારણ કરે છે.<sup>૪૬</sup> એવી  
 રીતે ભાવનાવાળું એ ચિદાકાશ આકાશતન્માત્રની  
 ભાવનાને પોતાની મેળે જ ધૃત્ત બનાવે છે અને  
 ધીમે ધીમે આકાશને ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૪૭</sup> તેજ  
 ભાવી નામરૂપનું મૂળસ્વરૂપ છે અને શબ્દસમૂહ-  
 રૂપી વૃક્ષનું બીજ છે. પદ, વાક્ય અને પ્રમાણ  
 વડે યુક્ત એવા વેદ અને તેનો અર્થ એ સર્વ  
 તેનો જ વિલાસ છે.<sup>૪૮</sup> એ શબ્દતત્ત્વમાંથી જ આ  
 જગતની સર્વ શૈભા ખડી થાય છે અને તેજ  
 શબ્દસમૂહથી થતા અનેક અર્થસમૂહના પરિણા-  
 મને વિસ્તારનાર છે.<sup>૪૯</sup> એવા વિચિત્ર સકલ્પયુક્ત  
 વ્યવસાયવાળા વિરાટ ચૈતન્યને 'જીવ' (સમષ્ટિ-  
 જીવ) શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે; અને તે  
 પોતેજ ભાવી એવા અનેક નામ-રૂપના સમૂહ-  
 સાથે જનસમૂહરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. આકાશ  
 યૌદ લોકના સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત  
 છે. તે સર્વ પ્રાણીઓ એ સમષ્ટિજીવથી જ પ્રસરે  
 છે. સર્વ જગતને તે પોતાના ગર્ભની અંદર  
 ધારણ કરી રહેલ છે અને શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિય-  
 સમૂહ પણ તેનાથી જ પ્રસાર પામે છે. આત્મ-  
 ચૈતન્ય જીવભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તે  
 શબ્દવ્યવહારથી અને શરીર આદિના વ્યવહારથી  
 રહિત છે. તે પછીથી તે કાકતાલીયની પેઠે નીચે  
 પ્રમાણે ચૈતનસત્તાના બળથી કદબી લે છે.<sup>૫૦-૫૨</sup>  
 સર્વભૂતાની જ ક્રિયાશક્તિ પવનસ્કંધરૂપ છે,  
 તેમજ જ ત્વચા વડે અનુભવાતા સ્પર્શરૂપી વૃક્ષ-  
 ના એક બીજરૂપ છે, તે તેમાંથી પ્રસરે છે.<sup>૫૩</sup> વળી

તેની અંદર ચિદ્વિલાસને જ પ્રકાશનો અનુભવ  
 થાય છે, તે રૂપતન્માત્ર છે; અને તે ભાવી એવા  
 પોતાના નામ-રૂપને ધારણ કરી રહેલ છે.<sup>૫૪</sup>  
 આ પ્રકાશરૂપ ચૈતનસત્તાજ તેજરૂપ છે અને એ  
 તેજ કોઈ બીજા વડે બનેલ નથી. આવી જ રીતે  
 સ્પર્શનો અનુભવ કરનાર ચૈતનજ સ્પર્શરૂપ છે,  
 ખાંડી સ્પર્શ કોઈ બીજા વસ્તુ નથી.<sup>૫૫</sup> જેમ  
 આકાશ પોતા વડે જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર  
 અવકાશનો આશ્રય કરી સ્થિર રહે છે, તેમ શબ્દ-  
 નો અનુભવ કરનાર ચિદાત્મા જ પોતે શબ્દરૂપે  
 થઈ તેવે રૂપે અનુભવમાં આવે છે. વળી શબ્દ-  
 આહક પણ તેજ છે, બીજું કોઈ નથી.<sup>૫૬</sup> કમંદુ  
 તે અવરથામાં (સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સમષ્ટિ-  
 જીવની અંદર) બીજે કાણ શબ્દનું અહણ કર-  
 નાર હોય? જેમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સમષ્ટિ  
 જીવમાં ઇતરની કલ્પના ન હતી, તેમ હમણાં  
 આજ પણ (વ્યથિમાં) તે નથી; કમંદુ દ્વિત્વ-  
 એકત્વ આદિનો અત્યંત અસંભવ છે.<sup>૫૭</sup> એવી જ  
 રીતે રસતન્માત્ર અને ગંધતન્માત્ર વિષે સમજી  
 લેવાનું છે. વસ્તુનાં એ તે સાવ અસંત્ય છતાં  
 સ્વપ્નની પેઠે (અચેતમાં) સત્યરૂપે પ્રતીતિમાં  
 આવે છે.<sup>૫૮</sup> તેજ સૂર્ય આદિના પ્રકાશ વડે જ  
 આલોકરૂપી (પ્રકાશ કરવારૂપી) વૃક્ષના એક  
 બીજરૂપ છે. તે અને તેમાંથી રૂપના ભેદથી સંસાર  
 પ્રસરે છે.<sup>૫૯</sup> આકાશના જવા નિર્વિકાર અને  
 ભાવી એવા અનેક નામને ધારણ કરનાર એ  
 તત્ત્વમાંથી પોતાની મેળેજ રસતન્માત્ર ઉત્પન્ન  
 થાય છે. તે અન્ન-પાન વગેરેના સમુદાયના માધુર્ય  
 આદિના અનુભવરૂપ કહેવાય છે.<sup>૬૦</sup> જીવજ  
 ભાવી એવાં રૂપો તથા નામોના સંકલ્પોને ધારણ  
 કરનાર આ સર્વ કાર્ય-કારણના સમૂહરૂપ છે,  
 અને તે પોતે સંકલ્પ વડે ગંધતન્માત્રને પણ  
 ઉત્પન્ન કરે છે.<sup>૬૧</sup> બૂરોળ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન  
 થાય છે, તેથી તે આકારરૂપી વૃક્ષના બીજ-  
 રૂપ છે અને સર્વના આધાર તથા આત્મારૂપ છે.

તેના વડે જ સર્વ સંસાર પ્રસરે છે.<sup>૧૨</sup> એવી રીતે પંચતન્માત્રનો સમૂહ વસ્તુતાએ ઉત્પન્ન નહિ થયા છતાં ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે અને કદંપનાના જ બળથી નિરાકાર છતાં સાકાર થઈ રહ્યો છે.<sup>૧૩</sup> એ પંચતન્માત્રનો સમૂહ કાકતાલીયની પેઠે પોતે જ પ્રદેશ વડે રૂપને અનુભવે છે, તે અક્ષુ કહેવાય છે.<sup>૧૪</sup> વળી જ પ્રદેશ વડે તે શબ્દને અનુભવે છે, તે શ્રોત્ર કહેવાય છે અને જ પ્રદેશ વડે સ્પર્શને અનુભવે છે તે ત્વચાઈન્દ્રિય કહેવાય છે.<sup>૧૫</sup> જ પ્રદેશ વડે તે રસનો અનુભવ કરે છે, તે રસનાઈન્દ્રિય કહેવાય છે અને જ પ્રદેશ વડે તે ગંધને અનુભવે છે, તે શ્રાણુન્દ્રિય કહેવાય છે. એક નિયમિત આકૃતિને ધારણ કરી રહેલ જીવ દિશા-કાળ આદિના ભેદને કદપી લે છે અને (વ્યથિભાવને લીધે) સાર્વાત્મ્ય ભાવના અભાવથી સર્વ અંગથી સર્વને બહી શકતો નથી.<sup>૧૬, ૧૭</sup> એવી રીતે અનંત એવી સંસાર સંબંધી કલ્પના પ્રત્યેક જીવમાં આત્માની અંદર જ રહેલ છે. તે અનુમાન વડે અનુભવાય છે. અનંતપણાથી તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તે આત્મારૂપ જ છે અને આત્માથી બુદ્ધિ નથી. પરમાર્થદષ્ટિ વડે બેતાં તે ઉદયને અથવા અસ્તને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ શિક્ષાના અંદરના ગભની પેઠે તે એક આનંદધન નિવ્યાપારપણું રહેલ છે.<sup>૧૮</sup>

इति कलनमनन्तमात्मनोऽर्गतमनुमेयम-  
नन्यदात्मभूतम् । न तदुदयमुपैति नास्तमेति  
स्थितमुपलोदरवद्धनं समौनम् ॥ ६८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જીવત્ત્વસં-  
સ્થિતપ્રતિપાદન' એ નામનો

સર્ગ ૧૮૭ મો સમાપ્ત



## સર્ગ ૧૮૮ મો

જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

आदिमत्त्वमिदं प्रोक्तमेतस्य कलनस्य यत् ।  
परस्मादद्वितीयं तत्त्वद्वयोधाय न वास्तवम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ જીવ ચિદાભાસરૂપ જ છે. તેનું જ કાંઈ આદિમત્ત્વ (ઉત્પત્તિ) બતાવેલ છે, તે તમને બોધ થવા માટે છે, બાકી વાસ્તવિક નથી. ટકમંડે તે પરબ્રહ્મથી અભિન્ન છે.<sup>૧</sup> એ ચિદાભાસ કિંવા જીવ બ્રહ્મનો એક ઉપાધિયુક્ત અવયવ જ છે અને તે અકૃત્રિમ છે. એ ચિદાભાસ દરયને દ્રશ્યરૂપે અનુભવતાં 'જીવ' શબ્દ વડે કહેવાય છે. હે રામ! ચિદ્રૂપ છતાં દરૂપપરાયણ થઈ રહેનાર આ જીવતાં અનેક વિચિત્ર નામો છે, તે તમે સાંભળો. તે મુખ્ય પ્રાણને તથા કર્મેન્દ્રિયોને ધારણ કરે છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયને પણ ધારણ કરે છે, તેથી તે 'જીવ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે. દરયને સંકલ્પ દ્વારા અનુભવવાથી તે 'ચિત્ત' શબ્દ વડે પણ ઓળખાય છે.<sup>૨-૪</sup> અમુક વસ્તુ અમુક પ્રકારની જ છે, એવા સ્પષ્ટ બોધ એનાથી જ થાય છે, તેથી તે 'બુદ્ધિ' શબ્દ વડે પણ અહીં બોલાય છે સંકલ્પ કરવાથી અને મનનનો જ્ઞાતા હોવાથી તે 'મન' એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.<sup>૫</sup> 'હું છું' એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાથી તે 'અહંકાર' શબ્દથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. શાસ્ત્રને વિચારનારા વિવેકી પુરુષો ચિદ્રૂપ આત્મા કે જ પરમાર્થરૂપ છે, તેને જ મુખ્યત્વે 'ચિત્ત' શબ્દ વડે બોલે છે.<sup>૬</sup> તે જ જીવ પ્રીત એવા સંકલ્પસમૂહના સ યોગથી 'પુર્યષ્ઠક' પણ કહેવાય છે. સદિના આરંભકાળમાં પ્રથમ તે જ દોાય છે, તેથી તેને 'પ્રકૃતિ' શબ્દથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

x આ એકસોઅશ્વાશીમા સર્ગમાં જીવ બ્રહ્મરૂપ છે, તેની ઉત્પત્તિ લિંગરહેતી બાતિથી થઈ એમ કહેવાય છે, એ વાત સ્પષ્ટપણે બતાવવામાં આવેલો.



બોધ થતાં તેનું ઉપાધિમયરૂપ દેખાતું નથી, તેથી વિદ્વાનો તેને 'અવિદ્યા' શબ્દથી ઓળખે છે. આવા આવા જીવનાં નામો તમને કહ્યાં.<sup>૭૮</sup> આ નિરાકાર અને નિર્વિકાર જીવને પંડિતો આતિવાહિક દેહના નામથી કહે છે અને તે લિંગશરીર-રૂપી ઉપાધિને યોગ આદિ-અત્યુક્ત બોલાય છે.<sup>૭૯</sup> એવી રીતે આ ત્રણે લોકની બ્રાંતિ સ્વપ્ન નગરની પેઠે અને સંકલ્પનગરની પેઠે ભાસ્યા કરે છે. તે ભોગ તથા મોક્ષરૂપ અર્થને આપનાર છે તે છતાં નિઃસ્વરૂપ છે, શૂન્ય છે અને નિરાકાર છે.<sup>૮૦</sup> હે નરશ્રેષ્ઠ ! આતિવાહિક દેહ જ ચિદાકાશ-રૂપ છતાં લિંગદેહરૂપ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુ-તાએ જોતાં તે આકાશથી પણ શૂન્ય છે.<sup>૮૧</sup> એ લિંગશરીર અથવા આતિવાહિક દેહ મોક્ષ થતાં સુધી કાયમ જ રહે છે અને તેનો અસ્ત-ઉદય થતો નથી. ઓદ લોકનાં સર્વ પ્રાણીઓની સૃષ્ટિનો અંકુર ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં જ ફૂટે છે.<sup>૮૨</sup> તેની અંદર કાળનો વ્યવસ્થાને અનુસરી કૃષ્ણની પેઠે લાખો સંસારો ઉત્પન્ન થઈ ગયેલ છે, ઉત્પન્ન થશે અને હાલ પણ વિદ્યમાન જ છે.<sup>૮૩</sup> અરીસો જમ પ્રતિબિંબને ધારણ કરે છે, તેમ આ ચિત્ત-રૂપી દેહ અંદર અને બહાર અનેક જગતોને ધારણ કરે છે; આમ છતાં તે આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે.<sup>૮૪</sup> મહાકલ્પને અંતે સર્વનો નાશ થઈ જાય છે. તે પછી મહાશૂન્ય, પ્રોહ, શ્રબરૂપ અને નિર્વિકાર એવા ચિદાકાશની અંદર ચિત્સ્વ-રૂપનું આવરણ કરનાર અજ્ઞાન થાય છે. એ ચિદાકાશના સ્વરૂપનું જ જ્ઞાન આ વર્ણવેલ કમ પ્રમાણે આતિવાહિક દેહને રૂપે ભાસે છે.<sup>૮૫, ૮૬</sup> જીવ જ પોતે આતિવાહિક દેહરૂપ છે અને તેને જગતનો પ્રકાશ અનુભવમાં આવે છે; આમ તેને અનુભવમાં આવતો એકાદ ભાગ 'શ્રદ્ધા' નામથી ઓળખાય છે અને કોઈએક ભાગ 'વિરાટ' શબ્દ વડે ઓળખાય છે. એવો કોઈએક ભાગ 'સનાતન'

નો ઓળખાય છે, કોઈક ભાગ 'નારાયણ'.

થી ઓળખાય છે, કોઈએક ભાગ 'ઈશ' નામથી પ્રખ્યાત છે અને કોઈ ભાગ 'પ્રંજપતિ' શબ્દ વડે બોલાય છે.<sup>૮૭</sup> જીવને જ ભાગમાં પોતાની પાંચ ધન્વિયોનું જ્ઞાન થાય છે, તે ભાગમાં તે પ્રમાણે તે તેને રહેલ ભાસે છે.<sup>૮૮</sup> એવી રીતે આ અત્યંત પ્રસરી રહેલી દશ્યની બ્રાંતિ સિદ્ધરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં તેમાં કશું પણ થયું નથી; કમકે વિસ્તીર્ણ આત્મતત્ત્વ સર્વ દશ્યથી રહિત છે.<sup>૮૯</sup> આત્મતત્ત્વરૂપ પરબ્રહ્મ અનાદિ છે અને તેનો આવર્ણાવ કે તિરોભાવ થતો નથી; કમકે તે જ પોતે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ન હોવાથી સત્-અસત્ આકારે થઈ રહેલ છે.<sup>૯૦</sup> જમ સ્ત્રીનું જ અહર્નિશ ચિંતન કરનાર પુરુષને સ્વપ્નસ્ત્રી પુષ્પણે પ્રતી-તિમાં આવે છે, તેમ આતિવાહિક દેહને પોતાના અનુભવને લીધે આ સર્વ પ્રપંચ પુષ્પરૂપે પ્રતી-તિમાં આવે છે.<sup>૯૧</sup> જમ સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પમાં પોતાના સ્વપ્ન આદિના દેહનો અને જગતનો મિથ્યા અનુભવ થાય છે, તેમ ઘટનો આકાર પણ શૂન્ય છતાં અને નિરાકાર છતાં પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૯૨</sup> ચિદાકાશની અંદર, સ્વપ્નમાં દેખાતી સ્વપ્નવસ્તુની પેઠે આ સર્વ દશ્યપ્રપંચ અતિશય કાર્ય સાધી આપનાર પણ થાય છે. તે આકાશ-રૂપ છે, છતાં કઠિન પાર્થિવ આદિ પદાર્થની પેઠે તે સાકાર ભાસે છે.<sup>૯૩</sup> એ આતિવાહિક દેહ પોતે નિરાકાર છે, શૂન્ય છે અને સ્વપ્નના જોવા આભાસરૂપ તથા મિથ્યા છે, છતાં તેનો કમથી નીચે પ્રમાણે અનુભવ થાય છે.<sup>૯૪</sup> એ આતિ-વાહિક દેહરૂપ જીવ અસ્થિઓના સમૂહ વડે સ્થૂલ અરડો, રંગાટાં, શિરાઓ અને સ્નાયુઓ ઇત્યાદિ આકારે થઈ રહેલા સ્થૂલશરીરને કલ્પી લે છે.<sup>૯૫</sup> પછી દેશ-કાળના કમ વડે યતા શબ્દ આદિ વિષયોના ભોગને માટે તે જન્મ, કર્મ, ચેષ્ઠા, સ્થાન, પરિણામ અને વયની સ્થિતિને કલ્પી લે છે; તેમજ દેહની અંદર જન્મના શ્રમને પણ તે અનુભવે છે.<sup>૯૬</sup> વળી જરા-મરણ-શુણ-

દ્રાવ્ય આદિની કલ્પના, દશ દિશાઓનાં મંડળોમાં પોતાનું ભ્રમણ, જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતાનો ભાવ, તેમ જ સર્વ વસ્તુઓના આદિ, અંત અને મધ્ય, એ સર્વને તે પોતે કહી લે છે.<sup>૨૮</sup> આમ આતિવાહિક દેહરૂપ બની ગયેલ પુરાતન પુરુષ પોતે જ કહી લીધેલા વ્યથિ-સમઘિતા સ્થૂલશરીરને લીધે પૃથ્વી, જળ, આકાશ, સૂર્ય, જનસમાજ, વ્યવહાર, નગર અને શિખર ઇત્યાદિરૂપ બની જાય છે. પછી, તે પૃથ્વી આદિ પોતાના આધારરૂપ છે અને પોતે તેના આધેરૂપ છે, એવા પ્રાંતિરૂપ સંસારસ્વપ્નને દેખે છે.<sup>૨૯</sup>

શ્વિતિજલગમનદિવાકરજનતાવ્યવહારનગર શિખરાત્મા । સ્વાધારાધેયમયં પદ્યપતિ વપુષઃ પુરાતનઃ પુરુષઃ ॥ ૨૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જીવરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૮૮ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૮૯ મો

બ્રહ્મ સત્ય અને જગત અસત્ય છે

॥ વસિષ્ઠ વ્રાવચ ॥

આતિવાહિકદેહોજ્જૌ તસ્પાદ્યસ્ય પ્રજાપતેઃ ।

કાકતાલીયવચ્ચિવાદ્યઘયેત્યાદિ ચેત્તિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-તે આદિપ્રજાપતિનો આતિવાહિક દેહ ચેતનપણથી પોતાના સત્યસંકલ્પથી જ વસ્તુ એવા પ્રકારે કલ્પે છે, તે કાકતાલીયની પેઠે તેવા પ્રકારે થઈ જાય છે. આથી આ બેદકારક જગતનો ભ્રમ ભાસે છે. તો આ અસત્ય વિષયમાં શું આશ્ચર્ય પામવાતું છે? આ વિસ્તરી રહેલી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દર્શ્યરૂપી ત્રિપુટી અસત્ય છે, અથવા તો સર્વત્તમ-

x આ એકમોનેવાસીના સર્ગમાં આતિવાહિક દેહરૂપ થઈ પ્રજાપતિના મનોરૂપ એવા આ જગતની અંદર કેવી રીતે આધિભૌતિકપણનો બાન સાધે છે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ભાવથી સત્ય પ્રજારૂપ જ છે.<sup>૧-૩</sup>

રામ ઓલ્યા:-એ આદિપ્રજાપતિના આતિવાહિક દેહનો જ આ સર્વ વિલાસ હોય અને માત્ર પ્રાંતિદર્શન હોય, તો તે કઈન ભાવને કેમ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે? વળી, સ્વપ્નનું સત્યપણું કેમ થઈ?\*

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-આ સર્વ આદિપ્રજાપતિના આતિવાહિક દેહના વિલાસરૂપ અને પ્રાંતિભાવ છે અને તે પોતાની મેળે જ સદા અનુભવમાં આવે છે. નિરંતર એ પ્રાંતિનો અભ્યાસ પડી જવાથી તે પુષ્ટ (કઈન આદિરૂપ) થઈ રહ્યા જવી ભાસે છે.<sup>૪</sup> જેમ ઘણા લાંબા સમયના અનુભવથી સ્વપ્નનું પુષ્ટપણું થઈ જાય છે, તો તે જણે અતિ સત્ય હોય તેવું જણાય છે, તેમ પોતાના આતિવાહિકપણા વિષે પણ સમજવાતું છે.<sup>૫</sup> આતિવાહિક દેહને ઘણા લાંબા સમય સુધી પોતાનો અનુભવ ઉદિત થાય છે, એટલે તેને ઝાંઝવાના જળની પેઠે, તેમાં આધિભૌતિકપણની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે આ જગત સત્યના જેવી પ્રતીતિ આપે છે, તો પણ તે સ્વપ્નપ્રમના જેવું છે તથા ઝાંઝવાના જળની પેઠે પ્રાંતિરૂપે રહ્યું છે. વળી તે અસત્ય છતાં ભાર્યા કરે છે.<sup>૬</sup> સર્વ વસ્તુ આતિવાહિક દેહરૂપ (મનોમય) છે, છતાં અગ્નિવેદી પુરુષો તેમાં મિથ્યા એવા આધિભૌતિક (સ્થૂલ) ભાવને સત્યની પેઠે (આસક્તિને લીધે) સ્વીકારી લે છે. 'અમુક હું છું, અમુક મારું છે, આ પર્વતો છે, આ આકાશ છે અને આ દિશાઓ છે,' એ મિથ્યા ભ્રમ છે; પ્રકાશવાળા સ્વપ્નશૈલની પેઠે તે મિથ્યા જ ભાર્યા કરે છે.<sup>૭</sup> સર્વના આદિરૂપ એવા વિદ્યાતાનો આ આતિવાહિક દેહ ભાવનાને લીધે આધિભૌતિકતાને ધારણ કરી લે છે અને પછી પૃથ્વી આદિ કઈન આકારને ધારણ કરે છે.<sup>૮</sup> 'હું' બ્રહ્મરૂપ છું' એવા પોતાના ચિદ્રૂપ ભાવને છોડી દઈ, વિદાકાશ 'હું' અમુક મનુષ્ય આદિ દેહરૂપ છું' અને અમુક પૃથ્વી આદિ

મારા આધારરૂપ છે, એવી ભાવનાને બાંધી બેસે છે.<sup>૧૨</sup> આમ અસત્યમાં સત્યબુદ્ધિ થવાથી તે જીવ ભાવનાના બળથી બંધાઈ બંધ છે અને અનેક ભાવનાઓ કરતાં નાના પ્રકારના ભાવને અનુસરે છે. પ્રથમ તો તે આદિજીવ વૈદિક અને લૌકિક એવા શબ્દોને સર્જે છે. પછી તે સંકેત, સંજ્ઞાઓ તથા ચેષ્ટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉંદાર-પૂર્વક તે વેદોને અને શબ્દસમૂહોને પ્રકટ કરે છે.<sup>૧૩, ૧૪</sup> તે વડે જ તે ચૌતરફના વ્યવહારને કદપી લે છે. મન જે કલ્પના કરે છે, તેને તે પ્રમાણે જ તે અનુભવે છે.<sup>૧૫</sup> જે જેની અંદર આસક્ત હોય, તે તેને ઠમ ન દેખે? જે પ્રમાણે આ જગતની બ્રાંતિ અસત્ય છે, છતાં તે પ્રોદરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૬</sup> બ્રહ્માથી માંડી દેહ મસલાં સુધી સર્વને એ બ્રાંતિ ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહેનાર સ્વપ્નની પેઠે અને ઇન્દ્રજાળની પેઠે મિથ્યા જ ભાસ્યા કરે છે. એવી રીતે આતિવાહિક દેહનું આધિભૌતિકપણું (કઠિનતા આદિ સ્વભાવ) ઘટ્ટી રહે છે.<sup>૧૭</sup> ઠાઈ પણ દેશ-કાળમાં કશી પણ આધિભૌતિકતા છે જ નહિ; પરંતુ આતિવાહિકપણું જ અવ્યાસને ચોગે આધિ-ભૌતિક ભાવને ધારણ કરે છે.<sup>૧૮</sup> સૃષ્ટિના મૂળરૂપ એવા વિદ્યાતામાંથી જ આવો મોહ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી એ સૃષ્ટિરૂપ ભ્રમ, મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે અને મહાત્મા તત્ત્વવેત્તાઓને પણ (પ્રારબ્ધકાય થતાં સુધી) તે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૯</sup> હે રામચંદ્રજી! ચિદેકરસ એવા બ્રહ્મને આવી દુર્દશા ક્યાં છે? અને કઠિનતા આદિ રૂપભાવ પણ ક્યાં છે? આ સર્વ બ્રાંતિ જ છે. અથવા તો બ્રહ્મ જ પોતે જગત-જીવ આદિને આકારે ભારી રહ્યું છે.<sup>૨૦</sup> સાથત એવા બ્રહ્મ વિના જગતનું બીજું કયું કારણ નથી. કારણ વિના કાર્ય સંભવતું નથી, એવા નિયમને લીધે તેવી કલ્પના કરવી પડે ખરી. પરંતુ નિર્વિ-  
-બ્રહ્મની અંદર કાર્ય-કારણ આદિ ભાવનો

સંભવ જ નથી. તેથી આ જગતનો આકાર બ્રાંતિભાવ જ છે, સત્ય નથી.<sup>૨૧</sup>

ન શાશ્વતાદન્યદિદાસ્તિ કારણાન્ન કારણં તત્ત્વલ્લુ કાર્યતાં વિના । ન કાર્યતા કારણતાદિ સંભવોઽસ્ત્યનામયે તત્કિમપીદમાત્વત્ ॥ ૨૧ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મકતાપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૧૮૯ મો સમાપ્ત

## ઠસર્ગ ૧૯૦ મો

બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ભાસે છે

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જ્ઞાનસ્ય જ્ઞેયતાપત્તિર્વધ્વ ઇત્યભિધીયતે ।

તસ્યૈવ જ્ઞેયતાશાંતિર્મોહ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જ્ઞાનરૂપ એવા અધિજ્ઞાન-ચૈતન્યને જ્ઞેયભાવની પ્રાપ્તિ થવી તે બંધ કહેવાય છે અને જ્ઞેયભાવની શાંતિ થઈ જઈ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવી, તે મોહ કહેવાય છે.<sup>૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જ્ઞાનરૂપ અધિજ્ઞાનચૈતન્યમાં કલ્પાયેલ જ્ઞેયભાવની શાંતિ શી રીતે થાય? અને ઘણા સમયથી રૂઢ થઈ રહેલી 'હું બંધાયેલ છું' એવી બુદ્ધિ પણ કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-શુભ-દુઃખ આદિ સાધન-વાળા તથા દૃઢ અવ્યાસ વડે મેળવેલા સમ્યક્-જ્ઞાનરૂપી પ્રયોધ વડે બ્રાંતિ ટળી જાય છે અને નિરાકાર તથા શાંત એવી પોતાનો, સ્વરૂપરૂપી મુક્તિનો લાભ થાય છે.<sup>૨</sup>

રામ બોલ્યા:-કેવલ્ય એવો અદ્વૈતભાવ બોધને નામે કહેવાય છે; પરંતુ જે ઉત્પન્ન થતાં જીવ સર્વ બંધથી મુક્ત થઈ જાય છે, તે સમ્યક્-

x આ એકમોનેતુ'માં સર્ગમાં જૂત-ભવિષ્યની સર્વ શંકાઓનું મુક્તિ વડે ખંડન કરી, જ્ઞાનરૂપ અધિજ્ઞાનમાં કલ્પાયેલ જ્ઞેયભાવની (દશ્યની) શાંતિ, મુક્તિરૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો.

જ્ઞાન દાને કહેવું ?<sup>૪</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-જ્ઞાન પોતે કેવળ અધિ-  
ષ્ઠાનચિન્માત્ર છે. તેનો જ્ઞેયભાવ. (નગત આદિ  
ભાવ) છે જ નહિ. પરંતુ કેવળ અવિનાશી  
જ્ઞાન જ છે અને તે મન-વાણીથી અગોચર છે.  
એવો જ અંદર બોધ થવો તેને સમ્યક્જ્ઞાન કહે-  
વામાં આવે છે.<sup>૫</sup>

**રામ યોદ્યા:**-હે મહારાજ ! ચિદેકરસ  
એવા જ્ઞાનમાં વળી તેનાથી જુદો એવો જ્ઞેયભાવ  
કેવો હોય, તે આપ કહો. વળી જ્ઞાનશબ્દ  
વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભાવઅર્થમાં  
થયો છે, કે કારણઅર્થમાં ?<sup>૬</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-હે મહારાજ ! બોધમાત્ર જ  
જ્ઞાનપદ વડે ઝાળખાય છે અને તે વ્યાકરણશાસ્-  
ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે અહીં ભાવમાં જ સમજવા-  
નો છે. પવન અને તેની ચપળતાની પેઠે જ્ઞાન  
અને જ્ઞેય એ બન્નેનો કરો પણ ભેદ નથી.<sup>૭</sup>

**રામ યોદ્યા:**-એ એમ જ હોય, તો પછી  
આ જ્ઞાન-જ્ઞેય આદિનો ભ્રમ સસલાના શિંગડા  
જેવો છે. તે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના  
વિભાગ વડે કેમ સિદ્ધરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે ?<sup>૮</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-અશુદ્ધ બહારના પદાર્થો  
છે, એવી ભ્રાંતિને લીધે જ અહીં ભ્રમબુદ્ધિનો  
ઉદય થાય છે, એમ સમજવું. હવે વસ્તુતાએ  
જેઈએ તો, બહારનો અને અંદરનો કોઈ પણ  
પદાર્થ જ સંભવતો નથી.<sup>૯</sup>

**રામ યોદ્યા:**-હે મહારાજ ! હું, તમે  
હત્યાદિ પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતી વસ્તુ અને  
અનુભવમાં આવતાં મનુષ્યો નથી જ, એમ કેમ  
કહી શકાય ? તે આપ કહો.<sup>૧૦</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-આદિસૃષ્ટિમાં જ વિરાટ  
આદિ કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી.  
તેથી જ્ઞેયનો અસંભવ જ છે.<sup>૧૧</sup> (નગત આદિનો)

**રામ યોદ્યા:**-હે મહારાજ ! ભૂત, ભવિષ્ય  
અને વર્તમાન સમયમાં ખડી થઈ રહેનારી આ

નગતની દૃષ્ટિ નિરંતર અનુભવમાં આવતાં છતાં  
ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી, એમ કેમ કહી શકાય ?<sup>૧૨</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-જેમ આકાશની અંદર  
ભ્રાંતિને લીધે (નેત્રરોગવાળાને) મસલાં-મોવાળા  
આદિના જેવા, આકાશ પ્રતીતિમાં આવે છે,  
તેમ આ નગત, હું, તમે હત્યાદિ સર્વ ભ્રાંતિ  
વડે જ ભાસે છે. તે સર્વ સ્વપ્નવસ્તુની પેઠે,  
ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે, બે ચંદ્રમાની ભ્રાંતિની  
પેઠે અને સંકલ્પિત પદાર્થની પેઠે મિથ્યા જ છે.

**રામ યોદ્યા:**-હે મહારાજ ! હું, તમે  
હત્યાદિ આ નગતના સર્વ પદાર્થો સારી રીતે  
અનુભવમાં આવે છે, છતાં સૃષ્ટિના આદિકાળમાં  
તે કેમ થયેલ નથી ?<sup>૧૩-૧૪</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-કારણ વડે જ દરેક કાર્ય  
ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થતું  
નથી. આવો નિશ્ચય છે, એટલે પ્રલયમાં સર્વનો  
નાશ થઈ ગયા પછી નગતની ઉત્પત્તિ થવાનું  
કોઈ કારણ નથી.<sup>૧૫</sup>

**રામ યોદ્યા:**-હે મહારાજ ! મહાપ્રલય  
સમયે અવિનાશી અને જન્મ આદિ વિકારથી  
રહિત એવું જ પ્રહતત્ત્વ અવશેષ રહે છે, તે જ  
આ સૃષ્ટિના કારણરૂપ કેમ ન હોય ?<sup>૧૬</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-હે રામચંદ્રજી ! જે કાર્ય  
(બીજરૂપે) કારણની અંદર રહેલ હોય, તે જ તે  
કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જે જમાં બીજ  
રૂપે નથી હોતું, તે તેમાંથી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી.  
ધૂંડાંમાંથી કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતું નથી.<sup>૧૭</sup>

**રામ યોદ્યા:**-મહાપ્રલયને સમયે નગત  
સૂક્ષ્મરૂપે પ્રહની અંદર રહે છે અને પાછું  
તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.<sup>૧૮</sup>

**વસિષ્ઠ યોદ્યા:**-હે મહાશુદ્ધિશાળી નિર્મળ  
રામચંદ્રજી ! મહાપ્રલયરૂપ અતના સમયમાં  
સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો કોણે અનુભવ કર્યો ? અને  
સૃષ્ટિ તેમાં કેવે રૂપે રહેલ છે ?<sup>૧૯</sup>

**રામ યોદ્યા:**-ગિદાકારરૂપી

અદર રહેલ છે અને તે તેના વિવેકીઆને અનુ-  
ભવમાં આવે છે. તેને સાવ શૂન્ય તો કહી શકાય  
નહિ; કેમકે અસદ્ વસ્તુ સત્તાને પ્રાપ્ત થઈ  
શકતી નથી.<sup>૨૦</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મહાબાહુ રામચંદ્ર !  
જે એમ હોય, તો આ ત્રણે લોક ચિદાકાશરૂપ છે.  
પછી વિશુદ્ધ જ્ઞાનમય દેહવાળા દશ્યપ્રપંચનાં  
જન્મ અને મરણ ક્યાંથી હોય ?<sup>૨૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જે આદિ-  
કાળથી માંડીને સૃષ્ટિ જ ( વાસ્તવિક રીતે ) નથી,  
તો પછી આ બ્રાંતિ ક્યાંથી આવી ? તે આપ  
મને કહો.<sup>૨૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કાર્ય અને કારણ એ બન્ને-  
નો અભાવ છે. તેથી ભાવ અને અભાવ એ કંઈ  
છે જ નહિ. આ જ કંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે  
સર્વ પોતાના આત્મારૂપ છે અને તે જ દ્રષ્ટા,  
દશ્ય તથા દર્શન એ ત્રિપુટીના વેધને ધારણ  
કરી લે છે.<sup>૨૩</sup>

રામ બોલ્યા:-દ્રષ્ટા ઈશ્વરરૂપ અને ચિદ્રૂપ  
છે. તે યંત્રના જેવા જહ કાર્ય-કારણસમૂહરૂપે  
કેમ બની જાય ? કાષ્ટ અગ્નિને ક્યારે અને કેમ  
બાળી શકે ?<sup>૨૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-દ્રષ્ટા દશ્યભાવને પ્રાપ્ત  
યતો નથી. તેથી દશ્યના અસંભવને લીધે કેવળ  
એક દ્રષ્ટા જ ચિદેકરસરૂપ છતાં સર્વરૂપ થઈ  
રહેલ ભાસે છે.<sup>૨૫</sup>

રામ બોલ્યા:-અનાદિ અને અનંત એવું  
ચિન્માત્રતત્ત્વ જ દશ્યને અનેક આકારે ઉત્પન્ન  
કરે છે અને તે વડે જ જગતનું ભાન થાય છે;  
પરંતુ પ્રથમ આદિકાળમાં શુદ્ધચિન્માત્રતત્ત્વમાં  
દશ્યનો સંભવ જ ક્યાં છે ?<sup>૨૬</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ કંઈ પણ દશ્ય, કારણ  
ના અભાવને લીધે કાંઈ દિવસ સંભવતું જ  
નથી અને દશ્યનો અભાવ હોવાથી ચિદાત્માનું  
'મુક્તપણું' તથા અવલુપ્તપણું જ છે.<sup>૨૭</sup>

રામ બોલ્યા:-જે એમ જ હોય, તો આ  
અહંકાર આદિ દશ્ય ક્યાંથી છે ? જગતનો અનુ-  
ભવ પણ ક્યાંથી થાય ? અને ચલન આદિની  
પ્રતીતિ પણ કેમ થાય છે ?<sup>૨૮</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કારણના અસંભવને લીધે  
પ્રથમ કશું ઉત્પન્ન જ થયું નથી, તો પછી દશ્ય  
ક્યાં રહ્યું ? તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ  
શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે અને સૃષ્ટિ તો એક  
બ્રાંતિમાત્ર જ છે.<sup>૨૯</sup>

રામ બોલ્યા:-વાણીથી અગોચર, સદા  
સ્વયં પ્રકાશ, દશ્યભાવથી તથા ચપળતા આદિથી  
રહિત, નિર્મળ અને નિત્યમુક્ત એવા પરબ્રહ્મની  
અંદર બ્રાંતિ કેાને થાય છે, શા કારણથી થાય  
છે અને કેવે પ્રકારે થાય છે ?<sup>૩૦</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્ર ! કારણના  
અભાવને લીધે કશી બ્રાંતિ છે જ નહિ. તમે, હું  
આદિ સર્વ શાંત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ જ છીએ.<sup>૩૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! હું હમણાં  
જણે બ્રમને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો હોઉં તેવા છું. હું  
વધુ પૂછવાની વાત જાણતો નથી, અને વળી હું  
અત્યંત પ્રભુદ્ધ પણ નથી. તો પછી અહીં હમણાં  
આપને હું વિશેષ શું પૂછું ?<sup>૩૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સ શય એ પ્રશ્નના કારણ-  
રૂપ છે. પ્રશ્નનું એ કારણ શાંત થાય, ત્યાં સુધી  
તમે મને પૂછો. હું કારણની કસોટી કરનારો છું.  
જ્ઞાન થયા બાદ તમે પોતાની મેળે જ અનિર્વ-  
ચનીય એવા પરમ શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિશ્રાંતિને  
પ્રાપ્ત થઈ જશો.<sup>૩૩</sup>

રામ બોલ્યા:-હું ધારું છું કે, પ્રથમ કારણ-  
ના અભાવને લીધે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી,  
તો પછી કેને દશ્ય-દર્શનની બ્રાંતિ થાય છે ?<sup>૩૪</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કશું કારણ નથી, તેથી  
સર્વજ્ઞ શાંત એવા પરબ્રહ્મ જ બ્યાપીને રહ્યા છે.  
આથી, કંઈ પણ બ્રાંતિ છે જ નહિ. પરંતુ જીવને  
અજ્ઞાનના અભ્યાસથી વિશ્રાંતિ મળતી નથી.<sup>૩૫</sup>

રામ બોલ્યા:-અભ્યાસ અને અનભ્યાસ એ બન્નેમાં હેતુરૂપ શું છે? અને આ અભ્યાસ-રૂપ પ્રાંતિ વારંવાર ખડી કેમ થઈ જાય છે?\*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-અનંત એવા ચિદાત્માને જીવન-મુક્ત દશામાં અનંતપણાને લીધે પ્રાંતિ છે જ નહિ, પણ અજ્ઞાનના અભ્યાસને લીધે પ્રાંતિ ખડી થઈ જાય છે. ખાટી, વસ્તુતાએ સર્વ અવિનાશી એવા મહાચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૭૭</sup>

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! એ આપના જેવા જીવન-મુક્ત પુરુષોને આ સર્વ જગતનો બ્રમ સાંત- (બ્રહ્મ) રૂપ જણાતો હોય, તો પછી ઉપદેશ્ય (ઉપદેશ આપવાનું પાત્ર) અને ઉપદેશ આપવો ઇત્યાદિમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી આ શબ્દસંપત્તિની વળી શી જરૂર છે?\*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ઉપદેશ્ય અને ઉપદેશ ઇત્યાદિરૂપ બ્રહ્મ પોતે જ છે અને તે સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલ છે. એ બોધરૂપ ચિદાકાશની અંદર બોધ કે મોક્ષ નથી, એવો નિશ્ચય છે.<sup>૭૮</sup>

રામ બોલ્યા:-એ 'સર્વનો' અસંભવ જ હોય, તો પછી દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યને પોતાના મનથી ભેદબુદ્ધિ વડે એનારા અવિવેકી-એને મર્વની સત્તા કેમ પ્રતીતિમાં આવે છે?\*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-દેશ, કાળ, ક્રિયા-અને દ્રવ્યને પોતાના ચિત્તથી ભેદબુદ્ધિ વડે એનારા પુરુષોને જ ભાસે છે, તેમાં માત્ર અજ્ઞાત સિવાય બીજું કશી વસ્તુસત્તા નથી. તો પછી બીજી જગતની સત્તા તો હોય જ ક્યાંથી?\*

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! ન્યારે તત્ત્વ-દૃષ્ટિથી દ્વિત્વ-એકત્વ આદિનો જ અસંભવ છે, ત્યારે બોધ્ય-બોધકપણાના (બોધ આપવાનું પાત્ર અને બોધ કરનાર એ બન્નેના) અભાવને લીધે તત્ત્વબોધપણું શી રીતે સંભવે?\*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પ્રથમ નહિ સમજાયેલ એવું બ્રહ્મતું સ્વરૂપ અજ્ઞાનસપ્તરૂપી કળના આધ્ય

વડે બોધના કર્મભાવને\* પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ 'બોધ' શબ્દ પણ કળને ધારણ કરવારૂપ સકર્મક-પણાને ધારણ કરે છે. પરંતુ આ સર્વ વાત તમારા જેવા અજ્ઞાની જીવો માટે છે. ખાટી, અમારા જેવા જીવન-મુક્ત પુરુષોને માટે એ કશું નિરૂપણ ઉચિત નથી.<sup>૭૯</sup>

રામ બોલ્યા:-એ હું તથા તમે વગેરે સર્વ બોધરૂપ જ છીએ, તો પછી બોધનું અને અહંતા આદિનું લિપ્તપણું સિદ્ધ થાય છે. અહંતા જ જીવરૂપ છે, તો તે અનંત અને જળનાં કરતાં પણ અતિ નિર્મળ એવા ચિન્માત્રરૂપ તમારામાં શી રીતે ઘટે?\*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આપણે સર્વ ચિદેકરસ છીએ. તેનું જ કાંઈ ચિદરૂપપણું છે, તે જ 'તમે, હું' ઇત્યાદિ રૂપ કહેવાય છે; છતાં પવન અને તેની ચલનશક્તિના ભેદની પેઠે તેને વિશે દ્વિત્વ-રૂપ ભેદની કેવળ કલ્પના કરવામાં આવે છે.<sup>૮૦</sup>

રામ બોલ્યા:-જમ સાંત સમુદ્રની અંદર તરંગ આદિ (અભિનસત્તાથી) રહ્યા હોય છે, તેમ ચિદરૂપ થઈ રહેલ જીવન-મુક્ત પુરુષ આ સર્વ અહંતા-મમતા આદિ જગતને સ્વરૂપમાત્ર જ સમજે છે.<sup>૮૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ તમે કહો છો તેમ જ હોય, તો અનંત અને પૂર્ણ સાંત એવું એક પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. તેમાં દ્વિત્વ (દ્વેત-ભેદ) આદિનો અવકાશ છે, એવો અદ્વૈતને હાનિ પહોંચાડવારૂપી દોષ ક્યાં આવે છે? અને તે શી રીતે આવે છે?\*

રામ બોલ્યા:-અહીં અહંભાવની કલ્પના કરનાર ટોણ છે, ટોણ વ્યવહારને ભોગવે છે અને સર્વ વિષયમાં ભોક્તા પણ ટોણ છે, કે તેને લીધે આ જગતની અનંત પ્રાંતિ પ્રતીતિમાં

\* આકરણશાઅતા નિયમ પ્રમાણે ધાન્વર્યફલા-અયન્ત્વં કર્મત્તમ્-કળ કે જે ધાતુના અર્ધરૂપ ગણાય છે તેનો આશ્રય, એવું કર્મનું લક્ષણ છે.

આવે છે ?<sup>૧૮</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—એ દશ્યની કાંઈ સત્તા છે એવો અભિનિવેશ હોય, તો તે જ બંધનકારક છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તે દશ્ય જ સાવ નથી. પોતાનો આત્મા જ પ્રારબ્ધશેષ ભોગવવા માટે સર્વ વસ્તુને આકારે થઈ જઈ ભાસે છે, આમ તેમનું માનવું હોય છે; તો પછી તેમાં બંધ અને ભોક્ષ બન્ને ક્યાં રહ્યાં ?<sup>૧૯</sup>

**રામ યોહ્યા:**—જેમ દીવાના પ્રકાશથી નીલ, પીત આદિ રૂપની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ ચિત્સત્તાને લીધે જ બાહ્ય ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રત્યક્ષરૂપે અનુભવમાં આવવાથી બાહ્ય અર્થ સત્ય છે.<sup>૨૦</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—વિનાશકારણે આ બાહ્ય-વસ્તુરૂપી કાર્યની જ સત્યતા પ્રતીતિમાં આવે છે, તે બ્રાંતિમાત્ર છે. બીજું તેનું કશું સ્વરૂપ નથી અને વસ્તુતાએ તે આત્મારૂપ જ છે.<sup>૨૧</sup>

**રામ યોહ્યા:**—સ્વપ્ન સત્ય હોય કિંવા અસત્ય હોય, પણ તે ન્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ જગતની બ્રાંતિ પણ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પણ ન્યાં સુધી તે રહે છે, ત્યાં સુધી દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તો તેની ચિકિત્સાનો કાંઈ ઉપાય છે ?<sup>૨૨</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—એ એ પ્રમાણે જગતની સ્થિતિ સ્વપ્નના જેવી જ હોય, તો પછી જગતના પદાર્થોનું સાકારપણું બ્રાંતિરૂપ જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૨૩</sup>

**રામ યોહ્યા:**—એમ માનવાથી પણ આપણને શી ઇશાપૂર્તિ થાય છે ? અને વળી સ્વપ્ન આદિમાં પદાર્થોનું સાકારપણું શી રીતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે ?<sup>૨૪</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—પૂર્વાપરના વિચારથી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, એટલે દશ્ય સંબંધી પદાર્થોની સાકારતા સમી જાય છે; સ્વપ્નમાં પણ એવી જ જાગૃતિ થયા પછી સ્વપ્નસંબંધી પદાર્થોની

સ્થૂળભાવના નિવૃત્ત થઈ જાય છે.<sup>૨૫</sup>

**રામ યોહ્યા:**—પૂર્વાપરના વિચાર વડે જીવન્મુક્ત પુરુષની જગત સંબંધી ભાવના ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે; તો તે જગતને કેવા પ્રકારનું દેખે છે ? અને તેનો આ સંસારરૂપી ગુફાનો ભ્રમ શી રીતે સમી જાય છે ?<sup>૨૬</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—વાસનારહિત થઈ રહેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ, જગતને બાંધિત, અસદૃશ, આભાસરૂપ, ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પનગર કિંવા ગર્ભવનગરના જેવું અને વરસાદ વડે ઘોવાઈ ગયેલા ચિત્તના જેવું દેખે છે.<sup>૨૭</sup>

**રામ યોહ્યા:**—તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જગતની સ્થિતિને સ્વપ્નના જેવી સમજે છે. તેની વાસના પાતળી પડી જાય છે અને પદાર્થોના સાકારપણાની બ્રાંતિ પણ ટળી જાય છે. તો તેને એ પછી શું થાય છે ?<sup>૨૮</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જેમ જ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં જાય છે, તેમ તે જ સંકલ્પથી જોવા થયેલા જગત વિશેની વાસના સમી જાય છે. પછી તે વાસનાથી રહિત થઈને પોતાની નિર્વિશેષ દશામાં રહે છે.<sup>૨૯</sup>

**રામ યોહ્યા:**—અનેક જન્મથી રૂઢ થઈ રહેલી અને શાખા-પ્રશાખા આદિ વડે વિસ્તારવાળી તથા સંસારના બંધનમાં નાખનારી ઘોર વાસના શી રીતે સમી જાય છે ?<sup>૩૦</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—આ દશ્યચક્ર, બ્રાંતિમાત્ર સ્વરૂપવાળું છે. તત્ત્વવસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી તે નિરાકારરૂપ બનેાય છે અને બળેલા વસ્ત્રની પેઠે આભાસમાત્ર દેખાય છે. એવટ તેનો આભાસનો પણ ક્રમથી ક્ષય થઈ જાય છે.<sup>૩૧</sup>

**રામ યોહ્યા:**—હે મહારાજ ! આ દશ્યચક્ર ક્રમથી નિરાકારરૂપ થઈ જાય છે, એ પછી જીવન્મુક્ત પુરુષને કઈ નિર્વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ? અને તેને શાંતિ શી રીતે મળે છે ?<sup>૩૨</sup>

**વસિષ્ઠ યોહ્યા:**—ન્યારે જગતના સાકાર-

પણના ભ્રમ શાંત થઈ જાય છે, અને જ્યારે તે ચિત્તરૂપ જ ભાસી જઈ નિરોધ-સમાધિ વડે હૃદયરૂપે જણાય છે, ત્યારે પરમ વૈરાગ્યરૂપી શાંતિનો લાભ થાય છે.<sup>૧૩</sup>

રામ ધોલ્યા:-આ જગત ખાળકના સંકલ્પ જન્મું છે; છતાં તે જ્યાં સુધી પ્રકટરૂપે દેખાય છે, ત્યાં સુધી ભોગો સંબંધી આસ્થાની શી રીતે શાંતિ થાય? અને તેવા મિથ્યા સંકલ્પ વડે માણસ દુઃખને કેમ અનુભવે?<sup>૧૪</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-જે માત્ર સંકલ્પરૂપ જ ખડું થઈ ગયેલ સમજાય છે, તેના નાશમાં દુઃખ શા માટે થાય? હવે સંકલ્પમાત્ર અને ચિત્તમાત્ર શું તે વિચારવાનું છે.<sup>૧૫</sup>

રામ ધોલ્યા:-હે મહારાજ! ચિત્ત કેવું છે? તેનો વિચાર કરવાથી શું થાય? અને સારી રીતે તેનો વિચાર કર્યા પછી શી સિદ્ધિ મળે? તે આપ મને કહો.<sup>૧૬</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-ચિદ્રૂપ આત્મા દશ તરફ વલણ કરે છે અથવા બહિર્મુખ થાય છે, ત્યારે તે ચિત્ત કહેવાય છે. આ મહારામાયણના અવણરૂપી જ તેનો વિચાર છે અને તે કરવાથી વાસના શમી જાય છે.<sup>૧૭</sup>

રામ ધોલ્યા:-હે મહારાજ! ચિત્તનો ક્ષય થયા વિના આત્માનું અંતર્મુખપણું કેટલા વખત સુધી નભી શકે? વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનારો ચિત્તનો ક્ષય શી રીતે થાય?<sup>૧૮</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-દશ સંબવતું જ નથી, જો પછી ચિદ્રૂપ આત્મા ઢાનો અનુભવ કરે! દશ-નો અસંભવ કરતાં ઘણે લાંબે કાળે (તેવા સંસ્કારો ડહાં થતાં) ચિત્તની સત્તા પણ રહેતી નથી.<sup>૧૯</sup>

રામ ધોલ્યા:-દશ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તો તે કેમ નથી સંભવતું? અનુભવના વિષયમાં આવો નિષેધ કેમ કરો છો?<sup>૨૦</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-જગત વિવેકીઓને જવા પ્રકારનું ભાસે છે, તેવે પ્રકારે તે સત્ય નથી; અને

વિવેકીઓને તે જવા પ્રકારનું ભાસે છે, તે અવલુપ્ત અને અદ્વિતીયરૂપ જ છે.<sup>૨૧</sup>

રામ ધોલ્યા:-અવિવેકીઓને આ ત્રેલોક્ય કેવા પ્રકારનું ભાસે છે? અને તે સત્ય કેમ નથી? તથા વિવેકીઓને જગત કેવું ભાસે છે? અને તે અવલુપ્ત કેમ છે?<sup>૨૨</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-અવિવેકી પુરુષોને આ જગત દેશકૃત, કાળકૃત અને વસ્તુકૃત પરિચેદ-વાણ પ્રતીતિમાં આવે છે, ત્યારે વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં તો તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી. હમણાં પણ તે નથી અને પ્રથમથી જ તે સંભવતું નથી.<sup>૨૩</sup>

રામ ધોલ્યા:-જે જગત આદિથી ઉત્પન્ન જ થયું નથી, ઠાઈ દિવસ સંભવતું નથી, મિથ્યા છે અને આભાસથી પણ રહિત છે, તો તે જગત અનુભવમાં કેમ આવે છે?<sup>૨૪</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-આ ભ્રમતસૃષ્ટિરૂપી જગત મિથ્યા છે, છતાં આભાસરૂપે દેખાય છે. કારણને અભાવે તે ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી, છતાં સ્વપ્નની પેઠે તે અનુભવમાં આવે છે અને કાર્યને સાધી આપે છે.<sup>૨૫</sup>

રામ ધોલ્યા:-સ્વપ્ન આદિમાં અને મનો-રાજ્ય આદિમાં જે કાંઈ દશ્યનો અનુભવ થાય છે, તે ભ્રમતના વ્યવહારના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલ ભ્રમતસંસ્કારના બળથી થાય છે.<sup>૨૬</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! સ્વપ્નમાં, સંકલ્પમાં અને મનોરાજ્યમાં જે કાંઈ અનુભવમાં આવે છે, તે ભ્રમતનો પદાર્થ આવે છે કે ઠાઈ બીજો? તે મને કહો.<sup>૨૭</sup>

રામ ધોલ્યા:-સ્વપ્નમાં, કલ્પના આદિમાં, મનોરાજ્યમાં અને ભ્રમમાં ભ્રમત પદાર્થ જ સંસ્કારરૂપે નિરંતર ભાસ્યા કરે છે.<sup>૨૮</sup>

વસિષ્ઠ ધોલ્યા:-જે સ્વપ્ન ભ્રમતના સંસ્કાર-બળથી જ ભાસતું દોાય (અને સ્વપ્નના તથા ભ્રમતના પદાર્થો એક જ દોાય), તો સ્વપ્નમાં પડી ગયેલ ધર સત્તાને ભ્રમત અવસ્થામાં કેમ



જેવામાં આવે છે ?<sup>૯૮</sup>

રામ યોહ્યા:-અચૂતના પદાર્થો જ સ્વપ્નમાં ભાસે છે એમ નથી, પરંતુ કાંઈ બીજું જ ભાસે છે અને તે બ્રહ્મ જ છે. આવી આપનો અભિપ્રાય મારા સમજવામાં આવી ગયો; પણ હવે માત્ર આટલો જ સંદેહ રહે છે કે, બ્રહ્મ આ જગતના જીવું શી રીતે ભાસે છે ?<sup>૯૯</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-કેટલાક અનુભવેલ અને કેટલાક ન અનુભવેલ એમ બન્ને પ્રકારના અર્થો ચિત્તની અંદર ભાસે છે; અને જેવા આકારે સૃષ્ટિના આદિમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં, જેવા અનુભવનો અભ્યાસ થયો હોય, તેવા આકારે તેનું ભાન થાય છે. (જે બ્રહ્માકારપણુંનો સારી રીતે અભ્યાસ થયો હોય તો તેમ પણ ભાસે ખરું.)

રામ યોહ્યા:-હે મહારાજા આવી રીતે આપના બોધ વડે આ જગત સ્વપ્નના જીવું ભાસે છે, એમ હું સમજી ગયો છું; છતાં, આ જગતરૂપી સ્વપ્નયક્ષ અહની પેઠે નડ્યા કરે છે, તેની ચિકિત્સા શી રીતે થાય ?<sup>૧૦૦</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-આ સંસારરૂપી સ્વપ્નનું શું કારણ છે તેનો વિચાર કરે; કેમકે કાર્યથી કારણ કાંઈ ભિન્ન નથી. આ વાત પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવે છે.<sup>૧૦૧</sup>

રામ યોહ્યા:-સ્વપ્નમાં થતા પદાર્થોના અનુભવોનું કારણ ચિત્ત જ છે અને તેને લીધે સ્વપ્નસૃષ્ટિના પદાર્થો મનોમય કહેવાય છે. જગત આદિ તથા અંતથી રહિત છે. અધિષ્ઠાનદિષ્ટી જેતાં તે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે અને આરોપિત દિષ્ટી જેતાં તે નિઃસાર છે.<sup>૧૦૨</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે મહાબુદ્ધિશાળી ગમ-ચંદ્રજી! ચિત્ત એ એક દરજ્જા તરફ બાહિર્મુખ થયેલ ચિદાત્મા જ છે. તેથી એ ચિત્ત મહાચિદાકારરૂપ તથા ચિદેકરસ છે. તે જ જાણે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય એમ સિદ્ધ થાય છે; બાહી જનમ આદિ દ્રાઈ તેનાથી ભિન્ન નથી.<sup>૧૦૩</sup>

રામ યોહ્યા:-જેમ શાખા આદિ અવયવોનું અને વૃક્ષરૂપ અવયવોનું ઐક્ય છે અને તેમાં ભેદનો અવકાશ પણ રહ્યો છે, તેમ ચિત્ત અને જગત એ બન્નેમાં ભેદ તથા અભેદ એમ બન્ને છે, અને નિરવયવ બ્રહ્મમાં સમપ્રિચિત્તની એકતા થવી ઘટિત છે.<sup>૧૦૪</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-તમારી આ કલ્પના સંભવતી નથી; કેમકે વિચાર કરીએ તો પ્રથમ કારણના અભાવને લીધે જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી. આથી સર્વ જન્મ-જરા આદિ વિકારથી રહિત એકરસ ચાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૧૦૫</sup>

રામ યોહ્યા:-પરમપદની અંદર સૃષ્ટિ આદિનો ભ્રમ, તેના અંત આદિનો ભ્રમ, બ્રાંતિ, દ્રષ્ટાપણું અને ભોક્તાપણું ઇત્યાદિ કાકતાલીયની પેઠે ખડાં થઈ ગયેલાં છે, એમ હું માનું છું.<sup>૧૦૬</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-આ સંસારમાં પ્રાપ્તરૂપિ, યોક્તિકદિષ્ટ અને તત્ત્વદિષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારની દિષ્ટિઓ છે. તેમાં પાછળની બે દિષ્ટિઓથી આગળની એક દિષ્ટિનો વ્યાધાત થઈ જાય છે. હવે, સારમાંથી પણ અત્યંત સારનું મથન કરી તેને સમજવામાં શક્તિવાન તથા પ્રમાણ-પ્રમેય આદિની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ એવા પુરુષોની ચપળ વ્યાપારવાળી જ કાંઈ દિષ્ટિ છે, તે યોક્તિક દિષ્ટિ છે; અને બીજી જીવન-મુક્તોમાં પ્રસિદ્ધ એવી તત્ત્વદિષ્ટિ છે. તે દિષ્ટિ સર્વ વિચાર, શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ સર્વથી સિદ્ધ થયેલ પરમતત્ત્વરૂપ અર્થના અપરોક્ષ સ્ફુરણવાળી છે. એ બન્ને દિષ્ટિનો અવલંબ રાખી મેં અહીં સર્વ જગત વિષે વર્ણન કરેલ છે. પરંતુ આ સર્વ દિષ્ટિઓ પણ નથી, જોવા પણ નથી, જગતની શૂન્યતા પણ નથી અને ભ્રમ પણ નથી. એક નિત્ય અપરોક્ષ બ્રહ્મરૂપ જ વસ્તુ છે. તેમાં જ અધિકારી જીવોની જ પ્રકારે સ્થિતિ થઈ જાય, તે પ્રકારે અહીં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.<sup>૧૦૭</sup>

યા વ્યાપારવતી રસાદ્રસવિદાં કાચિત્કવીનાં

નવા દૃષ્ટિયાં પરિનિષ્ઠિતાર્થવિષયોન્મેષા ચ વૈપ-  
શ્ચિતી । તે દે અપ્યવલંબ્ય વિશ્વમસિલં નિર્વિર્ણિતં  
નિર્વૃત્તં યાવદ્દૃષ્ટિદશો ન સંતિ કલિતા નો શૂન્યતા  
નો ધ્રમઃ ॥ ૮૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'રામવિશ્રાંતિ'  
એ તામનો સર્ગ ૧૯૦ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૧૯૧ મો

પ્રહ્લુ નિર્વાણુસ્વરૂપ

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवं चेतन्मुनिश्रेष्ठ परमार्थमयं जगत् ।  
सर्वदा सर्वमावात्मा नोदेति न च क्षाम्यति ॥ ૧ ॥

રામ યોહ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જો એમ જ  
હોય, તો આ જગત એક પરમાત્મનો વિવર્ત જ  
છે અને સર્વદા સર્વ ભાવરૂપે જ થઈ રહે છે.  
ખરી રીતે જોતાં તેનો કશો ઉદય યતો નથી કે  
અસ્ત થતો નથી.<sup>૧</sup> જગતના આભાસરૂપી આ  
એક શ્રાંતિ જ છે અને તત્ત્વદષ્ટિ વડે બઈએ  
તો શ્રાંતિ પણ નથી, પણ કેવળ બ્રહ્મસત્તા જ છે.<sup>૨</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-કાકતાલીયની પેઠે અતઃકર્થ  
એવી અવિદ્યા વડે બ્રહ્મ જ બળે પોતાના સ્વરૂપ-  
ની અંદર જીવભાવને ધારણ કરી રહ્યું હોય  
તેમ ભાસે છે. તે આત્મા જીવરૂપ થઈ રહેલ બ્રહ્મ  
વડે જ જગતને અનુભવે છે.<sup>૩</sup>

રામ યોહ્યા:-હે મહારાજ! અહો! આશ્ચર્ય-  
ની વાત છે કે, દિશાઓના વિભાગ વિના મહા-  
પ્રલયમાં અને મોક્ષકાળમાં ચિદાત્મા શી રીતે  
પ્રકાશે છે? ભીંતરૂપી આશ્રય વિના દીવાની  
પ્રભા શી રીતે ભાસે? તે આપ કહો.<sup>૪</sup>

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-આ વાત તમારા કહેવા

x આ એકસોએકાધ્યાય સર્ગમાં અગાધને લીધે  
જે પ્રકારે જગતને આકારે બ્રહ્મ ભાસે છે અને જ્ઞાન  
થતાં નિર્વાણરૂપ જણાય છે, તે વિષે સારી રીતે વર્ણન  
કરવામાં આવશે.

પ્રમાણે જ આશ્ચર્યકારક છે. પરંતુ તે બની શકે જ  
નહિ એવો વિચાર કરવાનો નથી. કેમકે વિચાર  
કરી એશે તો જણાશે કે, ચિત્રપ્રકાશ ચિદરૂપ એવાં  
સૂર્ય આદિના પ્રકાશને પણ પ્રકાશ આપે છે. તે  
અંધકારના સમયમાં પોતાની મેળે જ પોતાના  
સ્વરૂપથી પ્રકાશી નીકળે છે અને સૂર્યોદય  
થયા પછી તેના પ્રકાશની સાથે પ્રકાશે છે.<sup>૫</sup>  
સૂર્ય આદિના પ્રકાશ ભીંત આદિની અપેક્ષા  
નહિ રાખનારા પ્રકાશસ્વભાવવાળો છે, છતાં બળે  
ભીંતમાં પ્રકાશતો હોય તેમ જણાય છે; ખરી  
રીતે જોતાં તે ભીંત અને તેનો પ્રકાશ એ બન્ને  
સૂર્ય આદિના પ્રકાશ વડે જ પ્રતીતિમાં આવે છે.  
તેમાં જન્મ ભીંત આદિના સંબંધ વિના પ્રથમ  
પણ સૂર્ય આદિના પ્રકાશ આકાશમાં જોતામાં  
આવે છે, તેમ પ્રલયકાળમાં પણ વક્તા અને દ્રષ્ટા  
એવો આત્મા, દશ્યના અસંભવને લીધે નિર્વિ-  
પય અનુભવમાં આવે છે.<sup>૬</sup> માટે દ્રષ્ટા પણ નથી  
અને દશ્ય પણ નથી જ, પણ નિર્વિકાર બ્રહ્મ-  
તત્ત્વ જ છે. જન્મ ભીંત પ્રકાશના અવલંબનરૂપ  
થાય છે, તેમ પોતા વડે પોતાની મેળે જ ચિત્રમા  
(ચિદાકાશને પ્રકાશ) સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જગ-  
તને આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૭</sup> જન્મ સ્વપ્ન-  
આદિમાં એક જ આત્મા પોતાના સ્વરૂપ વડે જ  
દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રિપુટી આદિરૂપ થઈ  
બળે છે, તેમ એક પરમાત્મા જ દ્રષ્ટા, દર્શન અને  
દશ્યરૂપે થઈ બઈ પોતાના સ્વરૂપ વડે ભાસે છે.<sup>૮</sup>  
ચિદાકાશ સ્વયં પ્રકાશ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં  
તે પોતાના વિવર્તને પ્રસારી ઈઈ બળે સૃષ્ટિરૂપ  
થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે અને સૃષ્ટિના  
આદિકાળમાં તે દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રિપુટી-  
રૂપ પોતે જ છે.<sup>૯</sup> સૃષ્ટિના આદિકાળમાં એક જ  
ચિદાકાશ ત્રિપુટીરૂપ થઈ બઈ સૃષ્ટિના જન્મ ભાસે  
છે. આવી તેની વિચિત્ર માયાશક્તિ અથવા  
સ્વભાવ છે અને તે માયાશક્તિ એવા અનેક રૂપ-  
રૂપે પ્રકાશે છે.<sup>૧૦</sup> આ વાત સ્વ.

સંકલ્પનગરમાં અનુભવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચિદાકાશની પ્રભા પ્રથમ ઉદય પામીને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિદાકાશરૂપે પ્રકાશે છે અને તેની અંદર અનાદિ તથા અનંતાના જીવન આ જગત વિવર્તરૂપે ભાસે છે. તેનું સૃષ્ટિરૂપે ભાસવું તેજ સૃષ્ટિ કહેવાય છે.<sup>૧૧,૧૨</sup> અમારા જવા જીવન-મુક્ત મહાશય પુરુષોને તો આ જગત સ્વાભાવિક આત્માના એક વિવર્તરૂપ ભાસે છે. જોકે પ્રકાશ કરનાર અને પ્રકાશપાત્ર વસ્તુ એ બંનેનો અનુભવ અકસ્માત્ પ્રતીતિમાં આવે છે, તથાપિ તત્ત્વનુસંધાન થતાં તેનો ક્ષય થઈ જાય છે.<sup>૧૩</sup> જ્યારે તત્ત્વનુસંધાન થાય છે, ત્યારે જણાય છે કે, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ભાસ્ય-ભાસક કશું હતું જ નહિ; પરંતુ ઠૂંકામાં મિથ્યાજ્ઞાનના બળથી જેમ વૃક્ષના કાંઈ ઠૂંકામાં પુરુષની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મને વિશે પણ જગતની પ્રતીતિ થાય છે.<sup>૧૪</sup> પોતાના આત્મામાં દ્વિત્વ (દ્વૈત) નું ભાન થવાથી ચિત્તમાં દ્વૈતનો ભ્રમ ખડો થઈ જાય છે. બાકી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ભાસ્ય પણ નથી અને ભાસક પણ નથી.<sup>૧૫</sup> કારણના અભાવને લીધે દ્વૈત દેવળ ચિદાકાશરૂપ જ ભાસે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં (પ્રલયસમયે) ચિદાકાશની અંદર શું કારણ રહેલ છે? તે તમે કહો.<sup>૧૬</sup> પદાર્થદષ્ટિના અભાવને લીધે ચિદાકાશજ આ પ્રમાણે વિવર્તરૂપે પ્રકાશે છે. આ જગતનું ભાન ભયતરૂપ નથી, સુષુપ્તિરૂપ પણ નથી અને સ્વપ્નરૂપ પણ નથી; કેમકે એ કશું સંભવતું નથી. દેવળ બ્રહ્મજ દશ્યને આધારે ભાસે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિદાકાશજ આવી રીતે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૭,૧૮</sup> સૃષ્ટિના આરંભસમયે ચિદાકાશ પોતાના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપને જ જગતરૂપે સમજે છે અને તેનો જ જગત એ એક વિવર્ત છે. શન્યતા અને આકાશની પેઠે બ્રહ્મનો અને જગતનો કશો ભેદ નથી.<sup>૧૯</sup> આ એ જગતવલ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયવડે જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય, ત્યાં

સુધી નિર્વિકલ્પ દશાનું અવલંબન રાખીને તથા પાપાણ-મોનને ધારણ કરીને, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થઈ રહેવું. આ અનાદિ સંસારમાં વારંવાર ભોગવીને છોડી દીધેલો એવો બાહ્ય વિષયોના સમૂહનો અવિવેચી પામર પ્રાણીઓ ઉપભોગ માટે આગ્રહ કરે, તો પણ તમારે તેને ગ્રહણ કરવો નહિ.<sup>૨૦,૨૧</sup>

बुद्ध्वा च यावत्स्वनुभूतियुक्तं स्यात्तव्य-  
मेतेन विकल्पमुक्तम् । पापाणामौनं कुजनेन तूक्तं  
न ग्राह्यमज्ञेन हि भुक्तमुक्तम् ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાવાદબોધન' એ નામનો સર્ગ ૧૯૧ માં સમાપ્ત

~~~~~  
છ સર્ગ ૧૯૨ મો* છ
~~~~~

રામે ગુરુ પાસે કરેલું પોતાના જ્ઞાનનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અહો નુ સુચિરં કાલં સંધ્રાન્તા વયમન્તરે ।  
અપરિજ્ઞાતમાત્રેણ સંસારપરમાર્ચે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—અહો! આ સંસારરૂપી અનંત આકાશમાં અને તેમાં પણ આ બ્રહ્માંડ-રૂપી તેના એક દેશમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી અમે આત્માનું સ્વરૂપ નહિ જાણખતાં ભ્રમ્યા.<sup>૧</sup> આત્મતત્ત્વ જાણખાયા પછી આ જગતની ભ્રાંતિ કાંઈ છે જ નહિ, હતી પણ નહિ અને થશે પણ નહિ.<sup>૨</sup> આ સર્વ શાંત નિરાશંક દેવળ વિજ્ઞાનરૂપ જ છે, અનંત ચિદેકરસ આકાશરૂપ છે, નિર્વિકલ્પ છે અને રાગથી પણ રહિત છે.<sup>૩</sup> અહો! આશ્ચર્યની વાત છે કે, વાસ્તવ સ્વરૂપ જાણખવામાં આવે, તો આ સર્વ પરમાકાશરૂપ જ છે; છતાં તે જાણે આપણને સંસારરૂપે યદ્યં રહ્યું હોય

\* આ એકસોબાણમાં સર્ગમાં પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ શ્રીરામચંદ્ર આ સર્વ ચિન્માત્ર છે, એવા પોતાના પ્રબોધને શુન્ની પાસે વિસ્તારથી કહેશે.

તેવું જણાય છે.<sup>૪</sup> એવી રીતે આ દ્વૈતનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. આ લોકો અને આ પર્વતો એ સર્વ આભાસરૂપ છે. વસ્તુતાએ જોઈએ તો તે સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં તે જણે મલિન દશ્યરૂપ હોય તેવું થઈ રહ્યું છે.<sup>૫</sup> સૃષ્ટિ આદિમાં, પરલોક આદિમાં, સ્વપ્ન આદિમાં અને કલ્પના આદિમાં ચિદાકાશ જ દશ્યના જેવું થઈને લાગે છે; કેમકે વળી દશ્યની બીજી બ્રાંતિ ઠેવી હોય?<sup>૬</sup> 'હું સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં રહ્યો છું,' એવી જો બ્રાંતિ હોય, તો તે બ્રાંતિને લીધે નરક આદિનો અંધ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે દશ્ય એ એક ચિદાત્માની કલ્પનારૂપ છે.<sup>૭</sup> આ દશ્ય પણ નથી, દ્રશ્ય પણ નથી, સૃષ્ટિ પણ નથી, જગત પણ નથી, ચિદાભાસ પણ નથી, જગત પણ નથી, સ્વપ્ન પણ નથી અને તેના પદાર્થો પણ નથી. જ કાંઈ આ અનિર્વચનીય માયારૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે પણ મિથ્યા છે.<sup>૮</sup> હે મહારાજ! આ બ્રાંતિનો સંભવ શી રીતે છે, એવો તેના કારણનો વિચાર કરવો તે પણ અયુક્ત છે. કેમકે બ્રાંતિનો અભાવ અનુભવમાં આવે છે. નિર્વિકાર એવા તત્ત્વજ્ઞાનના પદમાં બ્રાંતિ સંભવતી જ નથી અને જ કાંઈ બ્રાંતિનું જ્ઞાન થાય છે તે પણ પરબ્રહ્મરૂપ છે. તેનાથી કાંઈ બુદ્ધ નથી.<sup>૯,૧૦</sup> એકરસ, અનાદિ અને અનંત એવા આકાશની અંદર, સ્ફટિકની શિકાના ગર્ભની અંદર અને અનાદિ તથા અનંત એવા એકરસ નિર્વિકાર પરમપદની અંદર બીજી વસ્તુ જ નથી, તો ભેદની કલ્પના કરનાર ક્યાંથી હોય?<sup>૧૧</sup> બ્રાંતિનો અનુભવ સ્વપ્નમાં યતા પોતાના મરણના જેવો મિથ્યા છે, જે અજ્ઞાન કિંવા બ્રાંતિ છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન યતાં શમી જાય છે.<sup>૧૨</sup> જેમ ઝાંઝવાનું જળ, ગંધર્વનગર અને બે ચંદ્રની બ્રાંતિ વિચાર કરતાં જેવામાં નથી આવતી, તેમ આ અવિધાનો ભ્રમ પણ તત્ત્વવિચાર કરતાં પછી જેવામાં આવતો નથી.<sup>૧૩</sup> બાળકને દેખાતા વેતાણની પેઠે જગતની બ્રાંતિ જગત

અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો પણ તે યથાર્થ નથી. તે અવિચાર વડે જ રૂઢ થઈ રહેલ છે અને વિચાર વડે શમી જાય છે.<sup>૧૪</sup> હે મહારાજ! આ બ્રાંતિ ક્યાંથી થઈ? એવો પ્રશ્ન અહીં ધટનો નથી; કેમકે સત્ય વસ્તુનો જ વિચાર કરવાથી લાભ થાય છે; પરંતુ મિથ્યા વસ્તુનો વિચાર કરવાથી કાંઈ લાભ નથી.<sup>૧૫</sup> જગતના મૂળરૂપ જે અજ્ઞાન છે, તે પ્રામાણિક વિચાર વડે જોતાં છતાં દેખાતું નથી. તે મિથ્યા જ છે અને તેનો અનુભવ થવો એ એક ભ્રમ છે.<sup>૧૬</sup> શ્રુતિ આદિ પ્રમાણો વડે 'સારી રીતે વિચાર કરતાં જણાયું છે કે, પરિચિત્ત એવી દશ્યવસ્તુ છે જ નહિ (તે વસ્તુ તો આકાશપુષ્પ અને સસલાના શિંગડા જેવી મિથ્યા છે).<sup>૧૭</sup> તો તે મિથ્યા વિચારો કરવાથી શી રીતે મળે! (જાંઝણીના પુત્રના જેવો મિથ્યા આ દશ્યપ્રપંચ સર્વ પ્રકારે વિચાર કરતાં છતાં કાંઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી.) તેની સત્તા વળી ઠેવી હોય?<sup>૧૮</sup> માટે કાંઈ પણ દેશ-કાળમાં કશી પણ બ્રાંતિ સંભવતી નથી. આ સર્વ નિરાવરણ (આવરણથી રહિત) વિજ્ઞાન-ધનરૂપ જ છે અને તે જ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ છે.<sup>૧૯</sup> જ કાંઈ આજ આ જગતની અંદર ભાસે છે, તે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. એ પરબ્રહ્મ નિરતરિયષ આનંદ વડે પરિપૂર્ણ એવા સ્વસ્વરૂપમાં જ પૂર્ણ-પણે રહેલ છે.<sup>૨૦</sup> અહીં 'કાંઈ કાળે કે કાંઈ સ્થળે કશું પણ પ્રતીતિમાં આવતું નથી, તેમ તેની સાવ અપ્રતીતિ છે એમ પણ નથી. તે તો અનિર્વચનીય છે. સ્વચ્છ એવું શાંત પરબ્રહ્મ એવી રીતે જગતને આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ છે. જરા-મરણ આદિ વિકારથી રહિત, કાંઈથી હરી ન શકાય તેવું, અવિકારી, આનંદમય, શુદ્ધ, આદિતીય છતાં અનેક પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવતું, વિદ્વાનોએ સેવેલ, સર્વવ્યાપી અને પૂર્ણ એવું મારું પોતાનું સ્વરૂપ જ અદ્વંકારને છોડી દઈ બાંધને લીધે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ છે.<sup>૨૧,૨૨</sup>

અજમરમહાર્યમાર્યજુષ્ટં પરમવિકારિ નિરા-  
મયં સમન્તાત્ । પદમહમુદિતં તતં દિ શુદ્ધં નિર-  
હમનેકમથાદ્યયં વિકાસિ ॥ ૨૨ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણુ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્રાંત્યુપગમવ-  
ર્ણુન' એ નામનો સર્ગ ૧૯૨ મો સમાપ્ત

## ૭ સર્ગ ૧૯૩ મો

### રામની વિશ્રાંતિ

॥ રામ ડવાચ ॥

અનાદિમધ્યપર્યંતં ન દેવા નર્વયો વિદુઃ ।

યત્પદં તદિદં માતિ ક્વ જગત્ ક્વ ચ દૃશ્યતા ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—આદિ, મધ્ય અને અંતથી  
રહિત એવા જે પરમપદને દેવતાઓ અને  
ઋષિઓ પણ જાણતા નથી, તે જ તત્ત્વ આ  
દૃશ્યને આકારે ભાસે છે. પાકી જગત્ પણ ક્યાં  
છે અને દૃશ્યતા પણ ક્યાં છે? દૈત્ય-અદૈત્યના  
અનુસંધાનમાં મનની અંદર જે ભેદ ઉત્પન્ન  
થયા કરે છે અને તેથી વાક્યોના જે વ્યવહારો,  
સંદેહો અને બ્રમે થાય છે, તેમનું અમારે કશું  
પ્રયોજન નથી. અમને તો આ સર્વ શાંત,  
સર્વના આદિરૂપ અને નિર્વિકાર એવા પરબ્રહ્મ-  
રૂપે જ ભાસે છે. જેમ આકાશની અંદર મસલાં-  
મેલાળા આદિના જેવા આકાશની અને ગંધવં-  
નગર આદિની પ્રશાંત (આભાસરૂપ) સ્થિતિ  
હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર આ વિશાળ  
ત્રેલોક્યનું ભાત થાય છે. વસ્તુતાએ બેતાં તે  
ચિદાકાશરૂપ છે. જેમ આકાશની અંદર આકાશ-  
પણુ રહેલ છે, પાષાણમાં પાષાણપણુ રહ્યું  
હોય છે અને જળની અંદર જળભાવ રહ્યો હોય  
છે, તેમ ચિદેકરસ બ્રહ્મની અંદર જગતનો ભાવ

રહ્યો છે. આકાર આદિ સહિત આ જગતરૂપી  
દૃશ્ય દિશાઓમાં અને આકાશમાં અસંખ્યપણે  
વિસ્તારવાળું છે, છતાં પણ મહાયૈતન્યની અંદર  
શૂન્યતારૂપે જ રહેલ છે. તે શાંત ચિદાકાશરૂપ જ  
છે, એમ તમે સમજો. વિમૂઢ થઈ રહેલા જીવને  
અપરિમિત (અનંત) ઉદયવાળા પરબ્રહ્મનો  
અપરાધ અનુભવ થાય છે, એટલે પછી આ  
સંસારરૂપી પિશાચ સ્ફુરતા છતાં પણ કામી  
બળ છે. જેમ તરંગો ભેદ જળની અંદર  
ગણિત થઈ બળ છે, તેમ જડ જેવો દેખાતાં  
છતાં જડ ભાવથી રહિત એવો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ  
વ્યવહારવાળો હોય તો પણ તેના ભેદનો બ્રમ  
નિરોધ ગળી બળ છે. આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણ  
પ્રકારના તાપની ખાણરૂપ એવો અજ્ઞાનરૂપી  
સૂર્ય જ્યારે ક્યાંય જતો રહે છે, ત્યારે સંસારની  
સત્તારૂપી દિવસ અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ બળ છે.  
તે જ મોક્ષસુખની વિશ્રાંતિના કારણરૂપ રાત્રિનો  
ઉદય સમજવો. ભાવ-અભાવમાં, કાર્યોમાં,  
જરા-મરણમાં અને જન્મમાં જ્યાં સુધી પ્રાર-  
બ્ધનો વેગ રહે છે, ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞ જીવનુક્ત  
પુરુષ વ્યવહારના વિશ્લેષમાં રહે છે; છતાં તેનાથી  
લિપ્ત થતો નથી. આહી અવિદ્યા પણ નથી,  
જ્ઞાંતિ પણ નથી, સુખનો ઉદય પણ નથી અને  
દુઃખ પણ નથી. વિદ્યા-અવિદ્યા, સુખ-દુઃખ,  
એ સર્વ નિર્મળ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. આ સર્વ  
દૃશ્યનું સ્વરૂપ જોળખવામાં આવે, તો તે નિર્મળ  
બ્રહ્મરૂપ જ છે. અમ તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાત  
એવી બ્રહ્મ સિવાય કંઈ વસ્તુ જ નથી. હું હવે  
પ્રયુક્ત થઈ ગયો છું અને મારી સર્વ પ્રકારની  
અજ્ઞાનદૃષ્ટિઓ શાંત થઈ ગઈ છે. તેથી હું આ  
ત્રણે લોકોને શાંત અને સર્વત્ર સમાનતાથી રહેલ  
એવા ચિદાકાશરૂપ જ દેખું છું. સારી રીતે  
જોળખવામાં આવે, તો આ સર્વ ક્રેવળ બ્રહ્મ-  
રૂપ જ છે. પ્રથમ મેં મારું સ્વરૂપ જોળખ્યું ન  
હતું, તો પણ હું બ્રહ્મરૂપ જ હતો. હવે તો

× આ એકોત્રાણુમાં સર્ગમાં શ્રીરામચંદ્રજી પ્રભો-  
ધને લોધે ક્ષણ વારમાં અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ક્ષય થઈ  
જવાથી સર્વ દૈત્યપ્રાણીઓ રહિત નિત્ય આત્મામાં  
ની સ્થિતિ થયા વિશે વર્ણન કરશે.

આત્મસ્વરૂપ જાણખાતું છે અને હું તેમાં જ સ્થિર થઈ રહ્યો છું.<sup>૧૪</sup> જમ આકાશ શૂન્યતાના, શ્યામતાના અને એકતાના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, તેમ નિર્વિકાર અને આભાસથી પણ રહિત એવું બ્રહ્મ જ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુરૂપ છે. હું જ્ઞાનને લીધે નિર્વાણરૂપ જ થઈ રહ્યો છું, નિઃશંક થઈ રહ્યો છું, નિઃકામ થઈ રહ્યો છું, ચિત્તમાં નિર્વિક્ષેપ આત્મસુખને જ એકધારા પ્રવાહરૂપે ધારણ કરી રહ્યો છું અને નિરંતર યથાસ્થિત અનંત આત્મસ્વરૂપમાં જ હું સ્થિર થઈ રહ્યો છું. આમ પ્રયોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા હું સર્વના આત્મારૂપ બ્રહ્મની અંદર કેમ સ્થિતિ ન રાખું ? હું જ સર્વના અનંત એવી સર્વ વસ્તુરૂપ છું. અથવા કશારૂપ નથી, પરંતુ અત્યંત શાંત છું. આ સર્વ કાંઈ છે જ નહિ, સદ્ગુણ એક હું જ છું; અથવા તો દેશ-કાળ આદિ આધારની અપ્રસિદ્ધિને લીધે હું ડયાંય પણ નથી. અહો ! આ ઠેવી આચર્યકારક શાંતિ છે !<sup>૧૪-૧૬</sup> જ કાંઈ જાણવા યોગ્ય હતું તે મેં જાણ્યું. બીજા અવિવેકીઓને દુઃખપ્રાપ્ત એવું મોક્ષસુખ પણ મેં મેળવ્યું. આ સમસ્ત વસ્તુઓના સમૂહ મારી દૃષ્ટિમાં ખિલકુલ જ નથી. છેવટના સાક્ષાત્કાર વડે પ્રયોધને ઉત્પન્ન કરનાર આત્મસ્વરૂપ મને જાણખાતું છે અને તેને વિશે જન્મ-મરણ આદિ દુઃખોનું નામ પણ નથી.<sup>૧૭</sup>

અધિગતમધિગમ્યં પ્રાપ્તમપ્રાપ્તમન્યૈર્ગતમિદમલમસ્તં વસ્તુજાતં સમસ્તમ્ । ઉદિતમુદિતયોગં તાદૃશં યત્ર મ્યૂયેસ્તમયસમુદયાનાં નામ નામાપિ નાસ્તિ ॥ ૧૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્રાંતિકથન' એ નામનો સર્ગ ૧૯૩ મો સમાપ્ત



## ઠ સર્ગ ૧૯૪ મો

રામનું પોતાના જ્ઞાન અનુસાર ગુરુની પાસે કથન

॥ રામ ઉવાચ ॥

સર્વાત્મસર્વભાવેષુ યેન યેન યદા યદા ।

યથા માતિ સ્વયં વોષસ્તથાનુભવતિ સ્વયમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-સર્વે જીવોના સર્વ ભાવોને વિષે જ્યારે જ્યારે જ જ ભોગના નિમિત્ત વડે સ્વયં પ્રકાશ ચિદાત્મા જવા જવા વિવર્તને ધારણ કરી લે છે, તેવા તેવા વિવર્તને પોતે નાના પ્રકારના ભોક્તારૂપ જીવોને આકારે અનુભવે છે. જમ સૂક્ષ્મ એવાં નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં કિરણો એક જ ઘરમાં ભેગાં મળ્યા છતાં બુદ્ધિ જ રહે છે, તેમ એક જ નિરવયવ બ્રહ્મની અંદર અનંત એવી સૃષ્ટિઓ ભેગી મળ્યા છતાં બુદ્ધિ જ રહે છે. કેમકે તે નિરવયવ બ્રહ્મની અંદર તાદાત્મ્યના અધ્યાસથી જ રહેલી છે.<sup>૧૨</sup> જમ એક જ ઘરની અંદર નાના પ્રકારનાં રત્નોના ધાટો કિરણસમૂહ એકબીજાને સંકડાશ ન થાય તેમ પ્રવેશ કરે છે અને ગતિ કરે છે, તેમ એક જ પરમાત્માની અંદર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવો જગતરૂપી કિરણસમૂહ એકબીજાને પરસ્પર સંકડાશ ન થાય તેમ પ્રવેશ કરે છે અને ગતિ કરે છે.<sup>૩</sup> જમ પ્રકાશતા એવા અનેક દીવાઓના અનુભવ કેટલાક દેખતા માણસોને થાય છે અને કેટલાક (અધિજ્ઞા) માણસોને નથી પણ થતો, તેમ આ આત્મપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત એવી અનેક સૃષ્ટિઓના અનુભવ કેટલાકને (સમાન કર્મવાસના આદિને યોગે) પરસ્પર થાય છે અને કેટલાકને નથી પણ થતો.<sup>૪</sup> જમ તરંગોના કીડા કરવાના સ્થાનરૂપ સમુદ્રને વિષે જળના પ્રત્યેક અવયવની

\* આ એકસોચોરાણમાં સર્ગમાં આત્મતત્ત્વ વિષે, જગત્તત્ત્વ વિષે અને નિર્વાણસાધન વિષે શ્રીરામચંદ્ર પોતાના બોધને અનુસરી ગુરુને નિવેદન કરશે.

અંદર લવણ આદિ રસ રહેલ હોય છે, તેમ આ જગતને વિષે પ્રત્યેક પરમાણુની અંદર બધો દ્રશ્યપ્રપંચ રહ્યો છે. પરંતુ વસ્તુતાએ જોતાં સૃષ્ટિઆ પણ નથી અને તેનો કમ પણ નથી.<sup>૪</sup> જેમ પ્રત્યેક જળના પરમાણુમાં જળપરમાણુનો રસ રહ્યો હોય છે, તેમ ચિદેકરસ પરમાત્માની અંદર સૃષ્ટિના આધારની પરંપરાઓ સર્વથા સર્વત્ર નિરંતર રહેલ છે. તેની સંખ્યા ગણવાને કાણુ સમર્થ થઈ શકે? જેમ કોઈ સ્થળે કે કોઈ કાળે શબ્દભેદ વિના અવયવીથી અવયવીપણું ભિન્ન હોતું નથી, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર કલ્પા-યેલ સૃષ્ટિ શબ્દભેદ વિના તેનાથી જુદી નથી.<sup>૭</sup> એક જ આત્મા માયા વડે અનંતરૂપ થઈ બળ્ય છે, તેથી તે જ પોતે જગતનું અધિષ્ઠાન છે. કારણના અભાવને લીધે તે ઉદય-અસ્તને પ્રાપ્ત થતો નથી.<sup>૮</sup> જેમ સૂર્યની પ્રમા ઘટ-પટ આદિના પ્રકાશને (ઉજાસને) ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સંસ્કૃતિરૂપે પ્રકાશતી ચૈતન્યશક્તિ બાણવા યોગ્ય વસ્તુનું અખંડ જ્ઞાનઉત્પન્ન કરે છે; આમ છતાં તે અકર્તા છે.<sup>૯</sup> સર્વ વસ્તુઓની તૃણાનો ક્ષય થઈ બળ્ય છે એટલે તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનથી દ્રશ્ય બાધિત થઈ બળ્ય છે અને તૃણાની સમાપ્તિ આવી બળ્ય છે. આમ આત્મા પોતાની મેળે જ દેહ આદિ ક્ષણિક વસ્તુના તાદાત્મ્યના અંધાસથી રહિત થઈ બળ્ય છે. આવી નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિને જ સમાધિરૂપ અને નિર્વાણરૂપ કહેવામાં આવે છે.<sup>૧૦</sup> બુદ્ધિની જડ વૃત્તિ વડે બોધરૂપ આત્માનો બોધ (સાક્ષાત્કાર) થતો નથી. વળી આત્મા પોતે જ બોધરૂપ છે. તે બુદ્ધિ વડે જ બોધને પ્રાપ્ત થાય, એ વાત અસંભવિત હોવાથી બંધબેસતી નથી. વળી બોધરૂપ આત્મા પોતે જ કેમ બોધ્ય (પોતાના કમરૂપ) અને એટલે તે પક્ષ પણ અધટિત જોવા છે. એવા પ્રખુદ આત્મા પોતે જ બોધરૂપ છે અને અજ્ઞાનને યોગે તે સુષુપ્તિના જેવી અવસ્થામાં રહ્યો

હોય છે. મધ્યાહ્ન સમયે જેમ બધું ઝાકળ ખસી બળ્ય છે, એટલે સૂર્યનો તડકો ખરાબર પ્રકાશે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી ઝાકળ ખસી બળ્ય છે, એટલે દેશ-કાળ આદિના વસ્તુતાએ અભાવ છતાં તે પોતે પોતાની મેળે જ પ્રકાશી નીકળે છે. સર્વ લૌકિક અને પારલૌકિક કમરૂપની તૃણાથી રહિત થઈ ગયેલા અને પ્રયોધને લીધે શાંત ઇચ્છાવાળા થયેલા સત્યરૂપે ઇચ્છા કરતા નથી, તો પણ તેમને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.<sup>૧૧-૧૩</sup> મોહરૂપી નિદ્રામાંથી બચત થયેલો, આત્મામાં જ આરૂઢ થઈ રહેલો ધ્યાનાવસ્થિત અને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં જ કેવળ સ્થિર થઈ રહેલો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ કયું ગ્રહણ કરતો નથી તેમ કશાનો ત્યાગ પણ કરતો નથી.<sup>૧૪</sup> જીવનમુક્ત પુરુષ મનના મનન વડે યુક્ત હોય છે, તો પણ તેને કમયોગમાં આસક્તિ હોતી નથી. આથી તે મનના મનનથી અને માનથી રહિત જોવા થઈ રહે છે અને સર્વને યથાસ્થિતપણે સાક્ષીરૂપે જોવા કરે છે. તે લીલાની પેઠે પ્રકાશ આપતો હોવા છતાં નિષ્ક્રિય છે. જીવનમુક્ત પુરુષને સર્વત્ર સત્ય ચિન્માત્ર-તત્ત્વ જ સૃષ્ટિ-પ્રલય આદિરૂપ ભાસે છે. વ્યુત્થાન-દશામાં ચિન્માત્રતત્ત્વ જ તેને વિશ્વરૂપ જણાય છે અને સમાધિદશામાં તેને તે બ્રહ્મરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૫,૧૬</sup> વ્યુત્થિત દશામાં કે સમાધિદશામાં રહ્યા છતાં જ પુરુષ બેદલાવનાથી રહિત, બોધરૂપ અને સત્ય એવા સ્વરૂપાનુભવમાં જ સ્થિર થઈ રહે છે, તેમજ સર્વ દ્રશ્યને ઉદાસીન-પણાથી જુએ છે, તે જ શાંતિને મેળવે છે.<sup>૧૭</sup> જેમ આકાશની શૂન્યતા વિના બીજી કંઈ જુદી સત્તા નથી, તેમ જગતના અનેક પદાર્થોના સમૂહની તેના વાસ્તવિક ચિન્માત્ર ભાવ વિના બીજી કશી વાસ્તવ સત્તા નથી.<sup>૧૮</sup> વિશાળ બોધવાળા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોને કેવળ અનંત બોધરૂપતા જ અવશેષ રહેલ અનુભવાય છે. તે બોધ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ જઈને

અવલુપ્તપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૯</sup> અત્યંત શાંત  
જ્યેષ્ઠ જીવનમુક્ત પ્રકાશાવમાં વિશ્રાંતિ પામે છે.  
એ પછી જે કાંઈ પરમસત્તા અવશેષ રહે છે  
કિંવા નથી રહેતી તે વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેવી  
નથી.<sup>૨૦</sup> તે સત્તાસામાન્યની પરાકાષ્ઠા છે અને  
શુદ્ધ (નિરુપાધિક) ઈશ્વરચૈતન્યથી કાંઈ-ભિન્ન  
નથી. વળી તે અને આ સૃષ્ટિ પણ તે જ સત્તા-  
રૂપ છે. આમ સર્વ શાંત એવા અવિનાશી પર-  
બ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૨૧</sup> સ્વચ્છ, શીતળ, જ્ઞાનરૂપ અને  
તૃણાથી રહિત એવા નિર્વાણપદનો અનુભવ  
કરવા માટે પ્રજ્ઞા, વિશ્લેષ અને મહેશ પણ એ  
સત્તાસામાન્યને જ ધરે છે. શુદ્ધ એવું ચૈતન્ય જ  
સર્વત્ર સર્વથા સર્વ કાળમાં સર્વ પદાર્થોને  
આકારે રહેલ જ છે. તે નિત્ય છે અને તેનો નાશ  
સંભવતો નથી. આ સંસાર અનેક સંતાપોથી  
ભરપૂર છે અને નિર્વાણપદ અતિશીતળ છે.  
સંસાર અનુપમ દુઃખરૂપ છે, ત્યારે નિર્વાણપદ  
સર્વ દુઃખોને શાંત કરનાર હોવાથી અત્યંત  
શીતળ છે.<sup>૨૨-૨૪</sup> બહાર નહિ ટોતરેલી છતાં  
શિલાની અંદર રહેલ પૂતળીઓ જેમ કારીગરની  
બુદ્ધિમાં સ્ફુરે છે, તેમ આ અખંડિત બ્રહ્મ  
પોતાના સ્વરૂપની અંદર જગતને વેપે સ્ફુરે છે.  
જેમ જળાશયની અંદર રહેલા તરંગોને સમૂહ  
તેમાં સ્ફુર્યા કરે છે, તેમ અવિનાશી ચિદ્રૂપતત્ત્વ  
પોતે જ અન્તરમય આદિ કોપમાં તથા પ્રજ્ઞાક-  
મંડળની અંદર અનેક દર્શ્ય આદિને આધારે  
યઈ જઈ સ્ફુરિત થાય છે.<sup>૨૫,૨૬</sup> અજ્ઞાનરૂપ  
આવરણ વડે આત્મભાવ ઠંકાયેલ હોવાથી જડ  
જવા બની ગયેલા, ચિદાકાશના બળે કૃત્રિમ વેપ  
હોય તેવા જણાતા અને વિમક્ત નહિ છતાં  
વિમક્ત જવા થઈ રહેલા, જે જ જીવોએ નિર્વિ-  
ભાગ આત્માની ભાગ તથા મોક્ષ આદિના  
સંબંધમાં જેવી જેવી ભાવના ધણા હાંબા કાળ  
સુધી દૃઢ અગ્નિનિવેશથી કડવી લીધી હોય છે,  
તે તે જીવોને તેવી તેવી ભાવના પ્રમાણે અનુ-

ભવ થયો હોય છે.<sup>૨૭,૨૮</sup> જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગી  
ગયેલા પુરુષને પોતાના બંધનું સ્વપ્નમાં મૃત્યુ  
દે જીવન પ્રતીતિમાં આવે છે, તો પણ બગ્યા  
પછી તેમાં તેને સત્યતાની પ્રતીતિ થતી નથી,  
તેમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને દર્શ્યમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિ  
થતી નથી.<sup>૨૯</sup> જે કાંઈ આ દર્શ્ય આદિ છે, તે સર્વ  
શાંત પરમાનંદમય પરબ્રહ્મરૂપ છે. આમ જે  
અંદર સમજવામાં આવે તે ભાવના કરવામાં  
આવે, તો પછી ભ્રમની ઉત્પત્તિ જ ક્યાંથી થાય ?  
દેહના સંબંધથી અનુભવાતા ભોગો વિશે તથા  
તેના ઉપાયો વિશે જે યથાર્થ રીતે જ્ઞાનનો ઉદય  
થાય છે, તો સ્વપ્નની પેઠે જ વૈરાગ્ય થાય છે.<sup>૩૦,૩૧</sup>  
વૈરાગ્યથી જ્ઞાનતી વૃદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનથી  
વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. એ બન્ને લીત અને  
તેના પરના પ્રકાશની પેઠે પરસ્પર એકબીજાને  
ઉપકારી છે.<sup>૩૨</sup> જે જ્ઞાન વડે વૈરાગ્ય થાય તે જ  
ખરું જ્ઞાન છે. ખાટી, જે વડે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર  
આદિનો વધારો થતો રહે છે, તે તો જડતા જ  
વધી છે, એમ સમજવું.<sup>૩૩</sup> તૃણાથી રહિત થઈ  
જવું, તે જ ખરું જ્ઞાન છે. ખાટી, જેમાં વિતૃણ-  
પાતુ (વૈરાગ્ય) નથી, તે પાંડિત્ય તો મૂર્ખતા જ  
છે.<sup>૩૪</sup> પરસ્પર વૃદ્ધિ પામેલાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય  
વસ્તુતાએ અસત્ય જ છે. તેથી ચિત્રમાં આલે-  
ખેલ આગ્નિની પેઠે તે પોતાનું કાયું કરી શકતાં  
નથી; માટે તે નહિ જવા જ છે, એમ માનવાનું  
નથી; કમદે જ્ઞાનની તથા વૈરાગ્યની નિરતિથય  
સંપત્તિ એ જ મોક્ષ કહેવાય છે અને તેવા  
અનંત શાંતપદમાં સ્થિતિ રાખનાર પુરુષને પછી  
શોક કરવાનો સમય આવતો નથી.<sup>૩૫,૩૬</sup> જે  
કાંઈ અણવાનું હતું તે સર્વ અલ્પ, જે ઠોડવાનું  
હતું તે ઊંચું, જે કરવાનું હતું તે ક્ષુદ્ર અને જે  
જેવાનું હતું તે સર્વ જ્યેષ્ઠ. જે કાંઈ છે, તે સર્વ  
શાંત, આદિરૂપ અને નિર્વિકાર એવા પરબ્રહ્મ-  
રૂપ જ છે.<sup>૩૭</sup> આત્મારામ, (પોતાના આત્મા-  
માં જ રમી રહેલ) શાંત, તૃણાથી રહિત અને



નિરહંકાર એવા જીવન્મુક્ત પુરુષની સ્થિતિ આકાશના જેવી નિર્મળ તથા નિઃસંકલ્પ છે.<sup>૩૮</sup> જેમ ઢાઈ પાંજરામાં પુરાયેલો સિંહ ઊભો થઈને પોતાના પુરુષાર્થથી પાંજરાને તોડી નાખે છે, તેમ હજારોમાંથી ઢાઈ પરાક્રમી વિરલ નર જ અત્યંત થઈ જઈને વાસનાઓની સમૂહરૂપી બાળ ને તોડી નાખે છે.<sup>૩૯</sup> જેમ શરદ્કૃતમાં વાદળાં પોતાની મેળે જ શમી બપ છે, તેમ આત્મ-પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયેલો શુદ્ધ અને અતરપ્રકાશવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાની મેળે જ શાંતિ પામે છે. જેણે બાણવાનું બાણી લીધું છે, જે સંકલ્પથી રહિત થઈ ગયો છે, જેનું હૃદય સંકલ્પોતું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યું છે અને જે વાસનાથી પણ રહિત છે, એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ પવનની પેઠે નિઃસંગપણે વ્યવહાર કર્યો કરે છે; અથવા તો વ્યવહાર ન કરતાં સમાધિમાં જ વિશ્રાંત થઈ રહે છે.<sup>૪૦, ૪૧</sup> વસ્તુમાત્રમાં રહેલા શુદ્ધ તત્ત્વનું મનન કરવાથી આ સર્વ દ્રશ્ય ભ્રાંતિમાત્ર છે એવો જે સ્થિર નિશ્ચય થાય છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક સર્વત્ર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેવું અને વાસનાથી રહિત એવી સ્થિતિ રાખવી એ જ મોક્ષદશાની સ્થિતિ છે.<sup>૪૨</sup> શુદ્ધ અતઃકરણવાળા પુરુષને વિષે વાસનાક્ષયનો ઉદય થાય છે, આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ સમગ્રવામાં આવે છે અને નિર્વાણમાં જ સ્થિર યુદ્ધિ થઈ બપ છે, એટલે અનંત એવી 'મોક્ષ' નામથી ઓળખાતી ઉત્તમ શાંતિ પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે.<sup>૪૩</sup>

નિર્વાસને માવ ઉદારમત્તે વ્રહ્માસિલ્લં દશ્ય-મિતિ પ્રવુદ્ધે । સ્થિરૈર્કનિર્વાણમતાવનન્તો મોક્ષા-મિધાનઃ પ્રશમોઽમ્યુદેવિ ॥ ૪૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'રામવિશ્વાત્યુષ-ગમ' એ નામનો સર્ગ ૧૯૪ મો સમાપ્ત



— ૭ સર્ગ ૧૯૫ મો ૭ —

જીવન્મુક્ત દશામાં સ્થિર થવા વિષે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અહો નુ સંપ્રવુદ્ધોઽસિ રાષવાવધિવાતિની ।

વાગિયં તવ સંપન્ના પ્રવુદ્ધેષ્વવહાસિની ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ—અહો રામચંદ્રજી ! હવે

તમે પ્રબુદ્ધ થયા છો. આ તમારી વાણી અનિ-વેષી પુરુષોનાં પાપોને દૂર કરનારી છે, તેમજ પ્રબુદ્ધ પુરુષોને હર્ષ ઉપજતી કાંઈક આનંદપૂર્વક હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારી છે.<sup>૧</sup> આ જગત અસત્ય જ છે, છતાં ભાસ્યા કરે છે. સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તે શાંત થઈ બપ છે. એ જ શાંતિ છે, નિર્વાણ પણ એ જ છે અને ખરો પરમાર્થ પણ એ જ છે.<sup>૨</sup> કલ્પના અને અકલ્પના (નિર્વિકલ્પમાત્ર) એ બન્ને પરબ્રહ્મનાં જ રૂપ છે, બીજાનાં નથી. જુએ પવનમાં ચપળતા અને સ્થિરતા બન્ને રહ્યાં હોય છે, તેમ તે બન્ને બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે. તો તેમાં દિત્ત-એકત્વ વળી ક્યાંથી હોય?<sup>૩</sup> શાંતિમાં (સમાધિમાં) અથવા વ્યવહારમાં પ્રબુદ્ધ પુરુષની શિલાના ગર્ભની પેઠે જે નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિ રહે છે, તે જ નિર્મળ મુક્તતા કહેવાય છે.<sup>૪</sup> હે રામચંદ્રજી ! અમે સમાધિમાં અને વ્યવહારમાં એ જ નિષ્પાપ પદમાં રહીને આ જ પ્રમાણે સમાનતાથી રહ્યા કરીએ છીએ.<sup>૫</sup> વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં પણ શાંત અને પ્રબુદ્ધ બ્રહ્મા, વિશ્ણુ, મહેશ આદિ જીવન્મુક્તો પણ નિરંતર એ જ પદમાં સ્થિત થઈ રહેલ છે.<sup>૬</sup> અમે શિલાના ગર્ભની પેઠે નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં છીએ અને પ્રબુદ્ધ છીએ. અમારી એ નિર્વિકાર સ્થિતિનું અવલંબન કરી તમે પણ આજથી એ જીવન્મુક્તિમાં પૂર્ણ

\* આ એકસોપચાણુમાં સર્ગના ચારામ્યદ્રજી કે જે પોતે પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે, તેમનાં ઉત્તમ વચનો સાંભળી, તેમની પ્રથાસા કરી, પાઠી પરીક્ષા કરવા માટે શુરુ વનિષ્ઠ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછશે અને શ્રીરામચંદ્રજી તેનું સમાધાન કરશે.

સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થઈને રહેા.<sup>૭</sup>

રામ બોલ્યા:-આ જગત મિથ્યા છે. તે પ્રજાની અંદર ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી. તેની જુદી સત્તા નથી. તે આરભથી રહિત અને નિરાકાર છે, છતાં તે (અનિર્વચનીય માયા વડે) ભાસ્વા કરે છે.<sup>૮</sup> તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે દેવળ મિથ્યા બ્રમરૂપ છે. તરંગ અને ચકરીઓના પાણીમાં થનારા કંપની પેઠે તે કંપ્યા કરે છે. સુવર્ણમાં ભિન્નરૂપે ભાસતાં કંકણ આદિ આભુષણોની પેઠે તે પ્રજામાં અજ્ઞાનથી જ ભિન્નરૂપે ભાસે છે. સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પસૃષ્ટિમાં ખડા થઈ ગયેલા પર્વતની પેઠે તે મનોભય તથા આભાસરૂપ છે.<sup>૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જે તમે બરાબર પ્રમાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હો, તો હું તમને આ પૂછું છું. તમે તમારા પોતાના બોધની વૃદ્ધિને માટે મારા સંશયને દૂર કરો.<sup>૧૦</sup> આમ, આ જગતરૂપી આભાસ નિત્ય અનુભવમાં આવતાં છતાં, અતિ સ્પષ્ટપણે દેખાતાં છતાં અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી માથે ચઢાવી લેવા પડે એવો હોવા છતાં કેમ નથી (કેમ મિથ્યા છે)?<sup>૧૧</sup>

રામ બોલ્યા:-આ પ્રપંચ કોઈ પણ દેશ-કાળમાં થયેલ જ નથી; અને તેને લીધે વંધ્યાના પુત્ર જેવા આ મિથ્યા પ્રપંચની સત્તા બ્રમરૂપ જ છે.<sup>૧૨</sup> આ જગતરૂપી બ્રાંતિનું કયું કારણ છે કે તેથી તે ઉત્પન્ન થાય? ક્યાંય પણ કારણ વિના કાર્ય સંભવતું નથી.<sup>૧૩</sup> નિર્વિકાર, અજર અને અમર તત્ત્વ ક્યાંય પણ, કોઈ પ્રકારે, કરાતું કારણ સંભવતું નથી. વળી, પૂર્વાવસ્થાનો ક્ષય થયા સિવાય બીજું કાંઈ વિકારવાળું અહીં પ્રસિદ્ધરૂપે જણાતું નથી.<sup>૧૪</sup> નામ-રૂપથી રહિત બ્રહ્મ જ માયાના યોગથી વિવર્તરૂપે જગતના કારણરૂપ છે, એમ માનવામાં આવે, તો પછી જગતનાં નામ-રૂપોની પ્રતીતિ ક્યાં યથાર્થરૂપે રહી? અને શી રીતે તથા કેને તે સત્યરૂપ ભાસે?<sup>૧૫</sup> તેથી અવલય એવા શાંત પરમપદની અંદર

હિરણ્યગર્ભ એવા નામનું પ્રથમ ચૈતન્ય કેટલાક ઘણા લાંબા (ખે પરાક્ષ) કાળ સુધી વિવર્તરૂપે આતિવાહિક દેહને ધારણ કરે છે અને તે જ જગતની બ્રાંતિનો છેવટ વિષય હોય એમ લાગે છે.<sup>૧૬</sup> જેમ આપ સ્વપ્નની અંદર એક ક્ષણને સંવત્સરરૂપ અનુભવો છો, તેમ પ્રથમ ચૈતન્ય (હિરણ્યગર્ભ) એક ક્ષણની અંદર સંવત્સર આદિ કાળના બ્રમને અનુભવે છે; તેમજ તેની અંદર પછી કાકતાલીયની પેઠે ચંદ્ર, સૂર્ય આદિને પણ દેખે છે. જનું શરીર સંકલ્પોથી બંધાય છે, તેવા આદિ-ચૈતન્ય (હિરણ્યગર્ભ)ને આ જગત પોતાની મેળે દેશ-કાળ-ક્રિયા આદિ સાથે ચિદાકાશની અંદર અત્યંત સ્ફુટરૂપે ભાસ્વા કરે છે.<sup>૧૭</sup> પછી તે મિથ્યારૂપે ખડા થઈ ગયેલ જગતની અંદર તે મિથ્યાપુરુષ મિથ્યારૂપે જ તેની ક્રિયાઓ કરે છે અને પરિવર્તન પામ્યા કરે છે.<sup>૧૮</sup> તે પોતે જ વ્યથિજીવરૂપ બનીને નીચેના લોકમાંથી ઉપરના લોકમાં બળે છે અને ઉપરના લોકમાંથી નીચેના લોકમાં આવે છે. કાકતાલીયની પેઠે તેના સંકલ્પની પ્રથમ પ્રમાણે આજપર્યંત જે એક જ સ્થિતિ રહી હોત, તો કલ્પિત એવાં અનંત સાધનોવાળા પદાર્થોના અનર્થોના સંબ્રમ પણ તે જ પ્રમાણે સ્થિતિને ધારણ કરી રહ્યો હોત.<sup>૧૯</sup> શિક્ષા કામિનીરૂપ થઈ જઈને વંધ્યાપુત્રરૂપી પોતાના પતિના કપાળમાં આકાશના ચૂર્ણ વડે તિલક કરે છે અને અત્યંત શોભાને ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાત જેમ મિથ્યા છે, તેમ આ જગત પણ મિથ્યા છે. એ જગત દેવળ વિદ્વંસમાત્ર જ ખડું થઈ ગયેલ છે.<sup>૨૦</sup> અથવા અધિષ્ઠાનદેવિથી એઈએ તો આ સત્ય જ છે. કેમકે મિથ્યાપણું વળી તેમાં ક્યાંથી હોય? અથવા તો તેનું મિથ્યાપણું પણ નથી અને સત્યપણું પણ નથી; પરંતુ જનમ આદિ વિકારથી રહિત પરમતત્ત્વ જ અનિર્વચનીયપણે સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૨૧</sup> આ જગત આકાશના ગર્ભ જેવું સ્વરૂપ છે, શિક્ષાના ગર્ભ જેવું

એકરસ છે, પાપાણુમૌનના જેવું શાંત નિર્વિકલ્પ છે અને પ્રજ્ઞરૂપ હોવાથી અવિનાશી છે.<sup>૨૪</sup> વિરાટરૂપ આતિવાહિક દેહ ચિન્માત્ર છે. છતાં ચિદાત્માના સર્વોત્તમભાવ વિષેના માયિક સંકલ્પથી તે સર્વને આકારે યદ્ય રહેલ છે. તેની અંદર ભાવનાના બળથી ચિદાકાશના વિવર્તરૂપે જ કાંઈ સ્ફુર્તિ થીકે છે, તે જ જગતરૂપે ભાસે છે. આમ શાંત, અત્યંત સમાનપણે સર્વત્ર વિસ્તરી રહેલ, અતાદિ અને અનંત એવું ચિદાકાશ જ છે. અહીં જગતની વાત જ ક્યાં છે? જમ જળની અંદર તરંગોના બાહ્યવાથી તથા બેસી જવાથી જળના સ્વભાવમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, તેમ જ પરબ્રહ્મની અંદર બુદ્ધિ જણાતા ભાવ-અભાવ વડે કાંઈ તેના પોતાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી. જળની અંદર જમ જળખિંદુ એકરસપણે મળી જાય છે, તેમ એ શુદ્ધ પરમપદની અંદર ભૂત-ભવિષ્યને જાણનાર ઠેટલાક વિવેચી પુરુષો એકરસપણે હીન થઈ જાય છે.<sup>૨૫-૨૮</sup> જાણે પરબ્રહ્મનો કોઈ વેષ હોય, અથવા કાર્ય હોય, અથવા કોઈ અવયવ હોય, તેમ આ જગત બ્રહ્મની અંદર ભાસે છે. એ નિર્મળ શાંતપદની અંદર જગત કે તેની ક્રિયાઓ સંભવતાં નથી.<sup>૨૯</sup> સ્વમંતું સ્વમ્મપણું જણાયા પછી, દરયનું બ્રહ્મપણું જણાયા પછી અને ગ્રંઝવાના જળનું બિપ્પરમાત્ર પણ જણાયા પછી ટાણ તેમાં સત્યપણાની ભાવના બાંધે!<sup>૩૦</sup> બ્રાહ્મણ જમ મદ્યના માધુર્યને જાણતો નથી, તેમ જ અવિવેચી પુરુષ જીવન્મુક્ત પુરુષતા પરમાર્થવસ્તુ સંબંધી ચમત્કારને અંતઃકરણમાં અનુભવ થયા વિના જાણી શકતો નથી. પ્રયુદ્ધ પુરુષ પરમાર્થરૂપ ચમત્કારને પોતાની અંદર અનુભવે છે, પણ તે બીજા અપવિત્ર પ્રપચના ભોજનરસને જાણતો નથી.<sup>૩૧</sup> મનુષ્ય એ પોતાના બહિર્મુખ થયેલા મનને રોષી રોષીને તેને સમાધિમાં સ્થિર કરે છે અને જો આત્માના પાતુ અવલોકન કરે છે, તો તે શાંત અને

નિત્યમુક્ત એવા સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે.<sup>૩૨</sup> વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બીજાકુરની પેઠે દરબ દારણરૂપ એવા બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે. તો સૃષ્ટિ આદિની સત્તા અહીં શા માટે ન થઈ?<sup>૩૩</sup> રામ બોલ્યા:-અંકુર બીજની અંદર અંકુરરૂપે રહેલો એવામાં આવતો નથી, પણ બીજની અંદર તેની જે સૂક્ષ્મ સત્તા રહી છે, તે તો બીજરૂપ જ છે.<sup>૩૪</sup> બ્રહ્મની અંદર જગત તો જગતરૂપે જ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેથી બીજાકુરનું દૃષ્ટાંત અહીં અસંગત છે. વળી સર્વદા (પ્રલયકાળ આદિમાં પણ) તે આવું જ રહેતું હોય, તો તે બ્રહ્મરૂપ જ છે; કેમકે બ્રહ્મ અવિકારી છે.<sup>૩૫</sup> નિર્વિકાર વસ્તુમાંથી સવિકાર વસ્તુ અને નિરાકાર વસ્તુમાંથી સાકાર વસ્તુ પ્રકટરૂપે ઉદય પામે, એવું ક્યાંય અમે લીધું કે સાંભળ્યું નથી જ.<sup>૩૬</sup> જમ એક પરમાણુની અંદર અનેક મેરુઓની સ્થિતિ અસંભવિત છે, તેમ નિરાકાર પરબ્રહ્મની અંદર આ સાકાર દરશની સ્થિતિ સંભવતી નથી.<sup>૩૭</sup> સંપુટમાં જમ રત્ન રહે છે, તેમ નિરાકાર બ્રહ્મની અંદર આ મહદ્ આકારવાણું જગત રહ્યું છે, એ વાત ઉન્મત્તના વચન જોવી છે.<sup>૩૮</sup> શાંત એવું પરબ્રહ્મ આ સાકાર દરશનો આધાર છે, એ વાત પણ ઘટતી નથી; કેમકે સાકાર વસ્તુનું અવિનાશીપણું ક્યાં દેખાય છે?<sup>૩૯</sup> અપૂર્વ અને સ્વમની પેઠે રૂઠ થઈ રહેલા આકારોને લીધે બોધમય બુદ્ધિ જ ક્ષણિક આકારને ધારણ કરી લે છે, એવી બૌદ્ધોની કલ્પના પણ અહીં ઘટતી નથી. સૃષ્ટિનો જ અનુભવ થાય છે એ કોઈ અપૂર્વ (લોકોત્તર) સ્વમ છે; કેમકે તેમાં પ્રથમ નહિ અનુભવેલ વસ્તુ પણ અનુભવમાં આવે છે અને સ્વમમાં તો બહુતમાં અનુભવેલ અર્થ જ સંસ્કારરૂપે અંતઃકરણમાં રહી અવ્યસ્ત વિષયની પેઠે દેખાય છે.<sup>૪૦-૪૧</sup> બહુત છે તે જ સ્વમ છે, એ વાત પણ અહીં ઘટતી નથી; કેમકે જો તેમ હોય, તો સ્વમમાં મરી ગયેલો અને સ્મયાનમાં લઈ જઈ

બાળી નાખેલો પુરુષ પ્રાતઃકાળમાં ક્રમ જોવામાં આવે છે.<sup>૪૨</sup> સ્થૂલશરીરથી રહિત થયેલને સ્વમ જોવામાં આવતું નથી; માટે અશરીર જોવા આત્મામાં સ્વમ આદિ અવસ્થાનો આરોપ કરવો અઘટિત છે. આવી વાત પણ કાંઈ ચોક્કસ નથી; ક્રમકે પિશાચ આદિ સંભવે છે અને તેની સ્વમ-વત્ સ્થિતિ પણ અનુભવમાં આવે છે.<sup>૪૩</sup> આ સ્વમના જોવો આભાસ ચિદાત્માની અંદર વિવર્ત-રૂપે રહેલ છે. નિરાકાર પરમાત્મા પોતાના વિવર્તરૂપે પ્રસરી રહેલા સૃષ્ટિ આદિ નાના પ્રકારના આકારથી રહ્યા છે.<sup>૪૪</sup> સ્વમમાં આત્માની અંદર સાક્ષીચેતન્ય જ શેલ આદિરૂપે વિવર્ત-ભાવથી થઈ રહે છે, તેમ પરમાત્મામાં વિવર્તરૂપે જગતની સ્થિતિ છે. પ્રત્યેક ચેતન્ય સર્વ બંધથી રહિત બ્રહ્મરૂપ જ છે અને સ્વમતુલ્ય આ પ્રપંચ અજ્ઞાનથી જ થયેલ છે, એવો સિદ્ધાંત દૃઢ સમ-બંધી જાય તેમજ વાસ્તવ આત્મસ્વરૂપ જોળખાઈ જાય, એટલે જગતનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ (ભાવ કે અભાવ) એ કશું અનુભવાતું નથી; સારે અનુ-ભવ કરનાર કે અનુભવના ક્રમ એ પણ કાંઈ જણાતું નથી. પ્રબુદ્ધ અવસ્થામાં તો કશોનો અનુભવ જ થતો નથી અને અપ્રબુદ્ધ દશામાં પણ આ સર્વ અનિર્વચનીયરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે. તે પોતાના અનુભવ વડે જણાય છે અને સદ્રૂપ તથા અસ-દ્રૂપ ભાસે છે.<sup>૪૫-૪૭</sup> સર્વશક્તિમાન પરમતત્ત્વની અંદર ભાવો અભાવરૂપે અને અભાવો ભાવરૂપે સર્વથા સર્વદા ભાસતા રહે છે.<sup>૪૮</sup> બ્રહ્મ બ્રહ્મની અંદર જગતને આકારે વૃદ્ધિ પામે છે અને ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર જગતરૂપે વિસ્તાર પામે છે; પણ વસ્તુતાએ જોતાં ચિદાકાશમાં જગ-તને આકારે વૃદ્ધિ થવી સંભવતી જ નથી.<sup>૪૯</sup> આ હું અને દ્રશ્ય, દશ્ય તથા દર્શનરૂપે દેખાતો આ દશ્યભ્રમ શાંત ચિદાકાશનો જ વિસ્તાર છે; તેમાં ભીંત આદિ સ્થૂલ આકાર સંભવતો નથી.<sup>૫૦</sup> જમ પોતાનું કલ્પેલું સંકલ્પનગર

સત્ય નથી, તેમ જ તેમાંનું ભીંત આદિ પણ કાંઈ સત્ય હોતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ જગત વિષે સમજવાનું છે. માત્ર એક નિર્વિ-કાર શાંત પરબ્રહ્મ સત્ય છે.<sup>૫૧</sup> આ સર્વ અખંડિત, પૂર્ણ, પરમશાંત, નિર્વિકલ્પ, નિરા-ભાસ, અનાદિ, અનંત અને સ્ફૂર્તિથી રહિત એવો બ્રહ્મરૂપ જ છે.<sup>૫૨</sup> મારું પોતાનું સ્વરૂપ જન્મ-મરણથી રહિત છે, શાંત છે, આદિ-અંત વિનાનું છે, ઉપાધિથી રહિત છે અને નિરાકાર છે, તેને મેં બરાબર જોળખી લીધું છે.<sup>૫૩</sup> જ જીવચેતન્ય અંદર પ્રકાશી રહેલ છે, તે જ વાક્ય-ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; ક્રમકે જ પૃથ્વીમાં લીન હોય તે જ અંકુરભાવને ધારણ કરે છે.<sup>૫૪</sup> હું શુદ્ધ જ્ઞાનમય એક આત્મારૂપ છું અને દ્વિત્વ-એકત્વ આદિથી રહિત છું, તે હું દ્વિત્વ-એકત્વ આદિની કાંઈ પણ કલ્પનાને બિલકુલ સમજતો જ નથી. આ સર્વ પુરુષો જીવતાં છતાં મારી દષ્ટિમાં બ્રહ્મમાત્ર હોવાથી નિલમુક્ત છે, મૌન-વાળા છે, સર્વ આરંભથી રહિત છે અને આકાશ-માં રહેલા શન્યભાવની પેઠે તે બ્રહ્મમાં અમિત્ત-રૂપે રહ્યા છે.<sup>૫૫, ૫૬</sup> જગત ત્વચા આદિ ધ્વન્દ્રિયો વડે અનુભવમાં આવે છે, તેથી મોટા આરંભવાળું જણાય છે અને વિલક્ષણ છે. આમ છતાં પણ ભીંતમાં આલેખેલ ચિત્રની પેઠે તે આભાસમાત્ર છે, મનોરાજ્યની પેઠે ખડું થઈ ગયેલ છે અને અનિર્વચનીય છે.<sup>૫૭</sup> તે પર્વતમાંથી ઘાતરેડી પ્રતિમાના જેવું છે. જાણે કાંઈ કયામાં વર્ણન કરાતું હોય, જાણે આકાશની અંદર શબ્દાસુર-ની રચેલી માયા હોય અને જાણે કાંઈ સ્વપ્ન જ ખડું થઈ ગયું હોય, તેવું આ જગત છે.<sup>૫૮</sup> સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ જગત સ્વમની પેઠે જ અવલંબન વિના નિરવયવરૂપે ભાસે છે, તો પછી તેના સત્યતા કેવી હોય!<sup>૫૯</sup> આ જગત અનિ-વેદીઓની દષ્ટિમાં સત્ય છે, ચિત્તેષીની દષ્ટિમાં તે ચિથ્થા છે, બ્રહ્મવેદાની દષ્ટિમાં તે અ

અને શાંત પુરુષની અદર કમે કરી તે શાંત થઈ  
જઈ સૂન્યરૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૧૦</sup> તત્ત્વજ્ઞ  
પુરુષની દૃષ્ટિમાં સ્થાવર-જંગમ સહિત આ સર્વ  
ભાષા અને હું, તમે વગેરે સર્વ જગત ચિદાકાશ-  
રૂપ જ છે.<sup>૧૧</sup> હું ચિદાકાશરૂપ છું, તમે ચિદાકાશ-  
રૂપ છો, જગત ચિદાકાશરૂપ છે અને આકાશ  
પણ ચિદાકાશરૂપ છે; માટે તમે ચિદાકાશની સાથે  
એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ચિદાકાશરૂપ બની જાઓ.<sup>૧૨</sup>  
તમે ચિદાકાશરૂપ થઈ ગયા છો તેથી પુરુષોમાં  
શ્રેષ્ઠ છો, તમે સ્વરૂપજ્ઞાન વડે આકાશના જેવા  
સર્વના આત્મારૂપ છો, તમે આકાશ જેવા  
નિર્વિકાર છો અને પૂર્ણ આનંદરૂપ એવા બ્રહ્મ-  
થી આલિન છો. આમ સમજી હું તમને વંદન  
કરું છું.<sup>૧૩</sup> આ જગત ચિદરૂપ હોવાથી ચિદાકાશ  
માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તથા પાછું તેમાં જ  
તે હવે પામી જાય છે. વળી તે કારણ વિના જ  
ખડું થઈ ગયેલ હોવાથી નિર્ભજ ચિદાકાશરૂપ જ  
છે.<sup>૧૪</sup> સર્વ પદથી અતીત અને સર્વ શાસ્ત્રની  
યુક્તિઓનું પણ ઉદ્ભવન કરી રહેલ એવા તે  
નિર્દ્વંદ્વપદનો આશ્રય કરી તમે પણ ચિદાકાશ  
રૂપ જ થઈ રહ્યા છો.<sup>૧૫</sup> હું પણ નથી, જગત  
પણ નથી, હાથ-પગ આદિ અવયવો પણ નથી  
અને ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો પણ નથી; પરંતુ  
સર્વ આકાશ જેવા સ્વચ્છ સુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ  
છે.<sup>૧૬</sup> આ જ મેં તમને સર્વ વસ્તુઓનો નિષેધ  
બતાવ્યો છે, તે તાર્કિક આદિ વાદીઓને નિંદા  
કરવા યોગ્ય જણાઈ રહ્યો થશે નહિ; તો પણ  
આત્મજ્ઞાનને ઇચ્છનાર વિવેકી પરીક્ષકોની સલા-  
માં આ વિચાર ઝળછી જોડે તેવો છે.<sup>૧૭</sup> સર્વ  
પદાર્થોનો નિષેધ છેવટ કાષ્ઠમૌન ઉત્પન્ન કરનાર  
છે, તેથી તેનો વિવાદ કરવામાં આવતો નથી;  
કેમકે વિવાદથી નિર્ણય એવા આત્માનો પરિચય  
થતો નથી, એટલે તેમાંથી આત્મજ્ઞાન થવું  
સંભવત નથી.<sup>૧૮</sup> જ. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો વડે  
અગમ્ય છે, ચિદ્રૂપ નથી રહિત છે અને પોતાના

અનુભવ વડે જ જણાય તેવું છે, તે બ્રહ્મ વિવાદો  
વડે શી રીતે મળે? સર્વ શાસ્ત્રમેદના અર્થને  
ઉદ્ભવી રહેલ, ચિદ્રૂપ નથી રહિત, સ્વચ્છ, એક,  
જન્મ આદિ વિકારથી રહિત, અનુભવસ્વરૂપ,  
નામરૂપથી રહિત, સર્વના આદિરૂપ અને સંજ્ઞા-  
ઓની કલ્પનાથી પણ રહિત એવું શુદ્ધ એક ચિદા-  
કાશ જ અહીં છે, બીજું કશું નથી; માટે તેમાં બીજા  
દરજ્યા આદિ નિરૂપયોગી મેલની શંકા રાખવાનું  
કાંઈ જ પ્રયોજન નથી.<sup>૧૯</sup>

સર્વાંગમાર્થસમતીતમચિહ્નમચ્છમાકાશમેક-  
મમમાદ્યમનામરૂપમ્ । શુદ્ધં ચિદાત્મકમિહાસ્ય-  
નુષ્ટીતમાત્રં શાંતાભિધાનકલનં મલશંકયાલમ્ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બોધપ્રકાશીકરણ'  
એ નામનો સર્ગ ૧૯૫ મો સમાપ્ત

## ~ સર્ગ ૧૯૬ મો ~

કાવડિયાઓનું આખ્યાન

॥ વાલ્મીકિઠવાચ ॥

एवमुक्त्वा महाबुद्धे रामो राजीवलोचनः ।

मुहूर्तमात्रं विश्रम्य तूर्णौ स्तित्वा परे पदे ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:--હે મહાબુદ્ધિશાળી !

કમળના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચદ્રજી

ઉપર પ્રભાણે કહી, મુહૂર્તમાત્ર વિશ્રાંત થયા અને

મૌનપણે પરમપદમાં સ્થિર થઈ ગયા. આમ, તે

પરમ વૃષ્ટિ પામ્યા અને પરમાત્મામાં વિશ્રાંતિ

પામ્યા. હવે, તે પોતે સર્વ અણુતા હતા, છતાં

લીલા વડે વસિષ્ઠ સુનિને ફરી વાર પૂછવા લાગ્યા.

રામ ઓલ્યા:--સંશયરૂપી વાદળોને વિષેરી

નાખવામાં ચરદક્ષતુના જેવા હે મહાસમર્થ

ભગવાન સુનીધર ! હમણાં મારા ચિત્તમાં આ

\* આ એકમોષ્ટકમાં સર્ગમાં ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિ

ઉપાય વડે જે રીતે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય, તે રીતે

લાકડાની કાચ ઉપાડનાર કાવડિયાના આખ્યાન વડે

સંક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

એક કામળ સંયમ ઉત્પન્ન થયો છે કે, સંસાર-  
રૂપી મહાસાગરમાંથી તારનારું આ મહાજ્ઞાન  
સમસ્ત વાગ્જાળનું ઉદ્દેશ્યન કરીને (વાણીથી  
બહાર) રહેલ છે.<sup>૧૪</sup> હે માન આપનાર ! આ  
જ સત્ય બ્રહ્મ નિશ્ચયથી ચિદરૂપ જ છે, તેના  
સ્વરૂપનું મોટા પુરુષો પણ વાણી વડે કથન કરી  
શકતા નથી.<sup>૧૫</sup> તે સર્વ સંકલ્પથી રહિત છે, પરમ  
જાણવા યોગ્ય આત્મસ્વરૂપ છે, માનવત્વ અવસ્થા  
વડે જ જણાય છે અને તે દુર્ગમપણાને પ્રાપ્તિ  
યર્થ રહેલ છે.<sup>૧૬</sup> એ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ, પ્રતિયોગી,  
વ્યવરહેદ અને સંખ્યા ઇત્યાદિ લેહને ઇષ્ટજનાર  
પુરુષોને સવિકલ્પ તથા બોધ કરવાને અસમર્થ  
એવાં શાસ્ત્રોનાં વચનો વડે શી રીતે મળી શકે ?<sup>૧૭</sup>  
શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારના દૃઢ વિકલ્પો અને શબ્દો  
આદિ રહેલ છે, એ શાસ્ત્રોથી કાંઈ જ્ઞાનનો લાભ  
અતો નથી; તો પછી અનેક વિકલ્પ આદિ ભ્રાંતિ-  
પરંપરામાં લટકાવા માટે ગુરુ તથા શાસ્ત્ર આદિ-  
ની કલ્પના શા સારુ કરવામાં આવે છે ?<sup>૧૮</sup> હે  
વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ ! તત્ત્વજ્ઞાન થવામાં  
ગુરુ તથા શાસ્ત્ર આદિ કારણરૂપ છે કે નથી ?  
આ વિષયમાં આપ એક નિશ્ચય કહો.<sup>૧૯</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહાબાહુ ! તમે કહો  
છો તેમ શાસ્ત્ર કાંઈ જ્ઞાનનું કારણ નથી; કેમકે શાસ્ત્ર  
અનેક પ્રકારની શબ્દરચનાઓ વડે રચાયેલ છે  
અને પરમપદ એવા નામથી રહિત છે.<sup>૨૦</sup> છતાં,  
હે રામચંદ્રજી ! એ શાસ્ત્રાદિ કેવી રીતે ઉત્તમ બોધ  
(જ્ઞાન) આપે છે, તે વિષે હું તમને સક્ષેપથી કહું  
છું.<sup>૨૧</sup> ઠાઈએક ઠેકાણે ઘણા લાંબા કાળથી  
શૂદ્ર જાતિના દુર્ભાગી કાવડિયાઓ હતા. ગ્રીષ્મ-  
ઋતુ વડે જન્મ જૂનાં ઝાડો સુકાઈ જાય છે,  
તેમ તેઓ દુઃખ વડે દુષ્કળા યર્થ ગયા હતા.<sup>૨૨</sup>  
તેઓ અટળ ગરીબાર્થમાં હતા, તેથી દ્વાદીતૃતી  
ગોદીઓથી કામ ચલાવતા હતા. પરિણામે

જન્મ તજાવ દ્વાદી જતાં પાણી બહાર નીકળી  
જાય એટલે તેની અંદરનાં કમળો કરમાઈ જાય,  
તેમ તેમનાં મુખ અને દૃઢ્ય કરમાઈને દીન  
બની ગયાં હતાં.<sup>૨૩</sup> દરિદ્રતાથી સળગી રહેલા  
એ કાવડિયાઓ પોતાના જીવિતને માટે વિચાર  
કરવા લાગ્યા કે, 'કઈ યુક્તિથી આપણે પેટ  
ભરીએ ?'<sup>૨૪</sup> એમ વિચાર કરી દૈવયોગે તેમણે  
નિર્ણય કર્યો કે, 'શેઝ સાંજ સુધી મહેનત કરી  
લાકડાં મેળવવાં અને તેમનો ભારો વેચી આપણે  
આપણું પેટિયું કાઢવું.'<sup>૨૫</sup> આવો નિશ્ચય કરી  
તેઓ લાકડાં માટે જંગલમાં જવા માંડ્યા. કેમકે  
જે યુક્તિ વડે જીવિકા ચાલે છે, તે જ યુક્તિ  
આપણામાં શોભા આપે છે. એ પ્રમાણે તેઓ  
પ્રતિદિન જંગલમાં જઈ, લાકડાંઓ લાવી, તેને  
વેચી દેહનું પોષણ કરવા લાગ્યા અને દરરોજ  
જે અન્ન મળે તેથી નિર્વાહ કરવા લાગ્યા.<sup>૨૬, ૨૭</sup>  
તેઓ જે વનની અંદર જતા હતા, તેની અંદર  
અનેક શુભ અને પ્રકટ રત્નો હતાં, તેમજ કાષ્ઠ,  
સુવર્ણ આદિ પણ હતાં.<sup>૨૮</sup> એ ભાર ઉપાડનારા  
કાવડિયાઓમાંથી કેટલાકને દેટલેક દિવસે તે વન-  
માંથી સુવર્ણોની અને રત્નોની પ્રાપ્તિ યર્થ.<sup>૨૯</sup> હે  
માન આપનાર ! ઘણા કાળથી શૂદ્ર તરીકે  
જાળખાતા એ કાવડિયાઓમાંથી કેટલાક મંદ-  
નનાં લાકડાંઓ વેચીને, કેટલાક પ્રુષ્પો વેચીને  
અને કેટલાક તો કૃષ્ણો વેચીને જીવવા લાગ્યા.<sup>૩૦</sup>  
કેટલાક લાગ્યહીન મંદ યુદ્ધિવાળા કાવડિયાઓને  
કાંઈ પણ સારરૂપ મળતું નહોતું, તેથી તેઓ  
જંગલમાંથી ખરાબ લાકડાંઓ લાવી તે વેચી  
પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા માંડ્યા. તેમની આજી-  
વિકાનું મુખ્ય સાધન જંગલની દુડીઓ જ હતી.  
લાકડાંઓને માટે જ હૃદય કરનાર એ કાવડિયાઓ  
જંગલમાં જતા હતા. તેમાંથી કેટલાક તો રત્ન  
આદિ પ્રાપ્ત યર્થ જતાં તરત જ દરિદ્રતાના  
તાપથી મરિત યર્થ મળ્યા.<sup>૩૧, ૩૨</sup> એ પ્રમાણે  
નિરંતર મહાવનમાં જતા હતા, તેણા

- અભાવ (યો યસ્યાભાવઃ ન તસ્ય પ્રતિ-  
યેત્સી) — આપણામાં.)

પ્રદેશમાંથી તેમને ચિંતામણિ નામનો મણિ જડી ગયો.<sup>૨૩</sup> એ ચિંતામણિમાંથી તેમને સર્વ વૈભવની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ અને તેઓ પરમ સુખી થઈ સુખપૂર્વક ત્યાં રહેવા લાગ્યા.<sup>૨૪</sup> ઉત્તમ દેવતાઓએ સ્વર્ગમાં સુખપૂર્વક રહે છે, તેમ લોકડાં માટે ઉદ્ધમપરાયણ થઈ રહેલા તે કાવડિયાઓ, સર્વ અર્થ આપનારા તે ચિંતામણિને મેળવીને નિર્દ્વંદ્વ (ટાઢ-તડકો, ક્ષુધા-તૃષ્ણા આદિ દુઃખથી રહિત) થઈ સુખ ભોગવવા લાગ્યા.<sup>૨૫</sup> આમ, એ કાવડિયાઓએ લોકડાં લાવવાના ધંધામાંથી ચિંતામણિને મેળવ્યો અને તેમને પરિપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ ધનો સાંપડ્યાં. આથી તેઓ ભય, મોહ, ખેદ અને દુઃખ આદિથી મુક્ત થઈ ગયા અને તેઓ બુદ્ધિને આનંદમય ખનાવીને તેમજ બીજી વસ્તુઓના લાભ-અક્ષાલમાં સમાન રહીને સુખેથી પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યા.<sup>૨૬</sup>

સર્વાર્થસારપરિપૂર્ણતયા તથા તે કાષ્ઠોદ્યમા-  
ધિગતસન્મળયો મહાન્તઃ । તિષ્ઠન્તિ શાન્તમય-  
મોહવિપાદદુઃખમાનન્દમન્યરધિયઃ સમતામુપેતાઃ  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ-  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘ચિંતામણિલાભ’  
એ નામનો સર્ગ ૧૯૬ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૯૭ મો ૭

આત્મજ્ઞાનમાં ગુરુ અને શાસ્ત્ર ઉપયોગી છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

તથા કુરુ મુનિશ્રેષ્ઠ યથા વૈવધિક્રમમ્ ।

અસંદેહમિમં સમ્યગવગચ્છામિ માનદ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે માનદાતા ! હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એ કાવડિયાઓની વાર્તાથી સૂચવવાના ક્રમને હું નિઃસંદેહપણે જ પ્રમાણે બાંધું તે

પ્રમાણે આપ કરો.<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! ઉપરની કથામાં મેં જ કાવડિયાઓ કહ્યા, તે આ પૃથ્વીની અંદરનાં મનુષ્યો સમજવાં. મેં કાવડિયાઓનું જ દરિદ્રતા સંબંધી દુઃખ કહ્યું, તે અજ્ઞાન અને તેથી થતા ત્રણ પ્રકારના તાપો છે.<sup>૨</sup> જેને મેં મોટું જંગલ કહ્યું, તે ગુરુ અને શાસ્ત્રક્રમ આદિ સમજવું. તેઓ ઉદરભરણને અર્થે ઉદ્ધમમાં પ્રવૃત્ત થયા એમ જ મેં કહ્યું, તે ભોગની ધૃષ્ટ રાખનારાં મનુષ્યો સમજવાં.<sup>૩</sup> ‘મને નિરંતર ભોગોના સમૂહો જ પ્રાપ્ત થાઓ’ એમ કૃપણ ખની જઈ મનુષ્ય બીજાં કાર્યોની અપેક્ષા રાખતા નથી અને શાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.<sup>૪</sup> જે કે મનુષ્ય શાસ્ત્ર આદિમાં પણ ભોગને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો પણ છેવટે શાસ્ત્રના રહસ્યને સમજી લઈ તે પરવશ છતાં પણ મોક્ષરૂપી આવપદને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૫</sup> જેમ દોઈ સાર-અસાર શોધનાર વિવેચી કાવડિયાએ લોકડાંને માટે ઉદ્ધેગ કર્યા છતાં મણિ મેળવ્યો, તેમ ભોગને અર્થે શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરતાં છતાં દોઈ વિવેચી પુરુષ પરમપદને પામે છે.<sup>૬</sup> દોઈક તો શાસ્ત્ર અને વિચાર વડે શું થાય, એવા સંદેહભર્યા કુતૂહલથી શાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને પછી ઉત્તમ પદને મેળવે છે.<sup>૭</sup> ઉત્તમ તત્ત્વરૂપ અર્થ અનુભવમાં નહિ આવનાથી, દેહલોક મનુષ્યો સંદેહને લીધે વિવયભોગને માટે જ શાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને પછી છેવટે તે શુદ્ધ પદને પામે છે.<sup>૮</sup> કાવડિયાઓ જેમ લોકડાં લેવા માટે જંગલમાં જતા હતા, છતાં દોઈ જુદા જ ચિંતામણિનો તેમને અપૂર્વ લાભ મળ્યો, તેમ લોકો પોતાની વાસના અનુસાર શાસ્ત્ર દ્વારા અન્યથા (જુદા જ ક્ષત્રી આશાથી) પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને તેમને તેમાંથી નિરતિથય મોક્ષસુખરૂપ એવું કંઈક બીજું જ ક્ષત્ર મળે છે.<sup>૯</sup> જે સ્વાભાવિક રીતે જ નિરંતર પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તે સાધુ (સત્યુરુપ) દેહ-

x આ એકસોસત્તાણમાં સર્ગમાં કાવડિયાના આખ્યાનના તાત્પર્યનું વિવરણ કરવાના ક્રમથી, જ્ઞાનમાં ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિનું હેતુપણું વર્ણવશે.

વાય છે અને સર્વ લોકોમાં તેની ચેષ્ટા જ પ્રમાણ-  
રૂપ અને છે.<sup>૧૦</sup> તત્ત્વને ન જાણનારા લોકો યોગો-  
ની પ્રાપ્તિ થવાની ખાખતમાં સંદેહયુક્ત હોય છે,  
તેથી તેમને શાસ્ત્રના ધ્વજ વિશે સંકો રહે છે. છતાં  
તેઓ સત્પુરુષોના આચારને લીધે શાસ્ત્ર આદિમાં  
પ્રવૃત્ત થાય છે.<sup>૧૧</sup> જન્મ કાવડિયાઓ લાકડાં માટે  
જંગલમાં જતા હતા, છતાં પણ તેમને વનમાંથી  
ચિંતામણિનો લાલ થયો, તેમ મનુષ્ય શાસ્ત્ર  
આદિમાં ભોગને માટે પ્રવૃત્તિ કરે, તો પણ તેમને  
ભોગ તથા મોક્ષ એ બંને મળે છે. જન્મ કટલા-  
એક કાવડિયાઓને વનમાંથી ચંદનનાં લાકડાં  
આનો, કટલાકને ચિંતામણિ નામના મણિનો  
અને કટલાકને સામાન્ય રત્નોનો લાલ થયો,  
તેમ આ સંસારને વિશે પણ શાસ્ત્રમાંથી કટલાક  
મનુષ્યોને ભોગનો લાલ, કટલાકને અર્થનો લાલ,  
કટલાકને ધર્મનો લાલ, કટલાકને ત્રિવર્ગનો  
(ત્રણનો) લાલ, કટલાકને મોક્ષનો લાલ અને  
કટલાકને એ સર્વનો (ચારે પુરુષાર્થનો) લાલ  
મળે છે.<sup>૧૨-૧૪</sup> હે રામચંદ્રજી! ત્રિવર્ગનો (ધર્મ,  
અર્થ અને કામનો) ઉપદેશ તો શાસ્ત્ર આદિમાં  
છે, પરંતુ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વાણીથી અગોચર છે;  
માટે તેનો ઉપદેશ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં  
શાસ્ત્રોમાં પણ નથી.<sup>૧૫</sup> જન્મ વસંત આદિ  
ઋતુની શોભા, તે તે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થનાર ધ્વજ,  
પુષ્પો આદિ વડે સૂચિત થાય છે, તેમ સર્વ  
વાડ્યાર્થો વડે માત્ર બ્રહ્મનો યોગ જ સૂચિત થાય  
છે, પરંતુ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તો પોતાના અનુ-  
ભવ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૧૬</sup> જન્મ મણિ, દર્પણ  
તથા ચંદ્ર આદિ સર્વના સૌંદર્યને ઉલ્લંઘી રહેલું  
લાવણ્ય સ્ત્રીરૂપી રત્નની અંદર અનિર્વચનીયરૂપે  
રહ્યું હોય છે, તેમ સર્વ દરથર્થને ઉલ્લંઘન કરી  
રહેલો બ્રહ્મનુભવ શાસ્ત્રની અંદર રહેલ છે.<sup>૧૭</sup>  
સર્વ પદને ઉલ્લંઘી રહેલો આ પરમખોડ  
શાસ્ત્રથી, શુરુના વાડ્યથી, દાનથી દર્દશાર્યનથી  
પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામચંદ્રજી! આ સર્વ

પરમાત્માની અંદર વિશ્રાંતિ થવામાં કારણરૂપ  
નથી, છતાં તેઓ શી રીતે યથાર્થ પણે કારણરૂપ થાય  
છે તે વિષે હું કહું છું, તે સાંભળો. શાસ્ત્રના અભ્યાસ-  
યોગ વડે ચિત્ત વિશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે  
નિષ્કામ છતાં પણ તત્કાળ શુદ્ધપદને દેખે છે.<sup>૧૮-૨૦</sup>  
આ શાસ્ત્રથી અવિદ્યાનો સાત્ત્વિક ભાગ વધે છે  
અને એ સાત્ત્વિક ભાગ વડે તેનો તામસભાગ ક્ષય  
પામે છે.<sup>૨૧</sup> શાસ્ત્રરૂપી મુખ્ય જળ વડે મેલને ઘોઈ  
નાખનાર પુરુષ અચિંત્ય શાસ્ત્રપ્રભાવને લીધે  
અને નિત્ય શુદ્ધ આત્મવસ્તુના સામર્થ્યથી પરમ  
શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૨</sup> સૂર્ય અને સંસુદ્ર  
નજીક થઈ જાય છે, ત્યારે તે બંનેની ઇચ્છા નહિ  
છતાં પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ ન દેખાતું  
ત્રીજું (સૂર્યનું જળમાં પડેલ) પ્રતિબિંબ ખડું  
થઈ જાય છે, તે પ્રતિબિંબ આલાસરૂપે વિદિત  
છે અને વિસ્તારવાળું જણાતાં છતાં સત્ત્વ અને  
અસત્ત્વ છે.<sup>૨૩, ૨૪</sup> તે પ્રમાણે મુમુક્ષુપુરુષોના અને  
શાસ્ત્રનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે, ત્યારે આત્મ-  
જ્ઞાન થાય છે અને તે આત્મજ્ઞાન અનુભવમાં  
આવતાં સર્વ પદોથી અતીત છે.<sup>૨૫</sup> જન્મ સૂર્ય  
અને સંસુદ્ર એ બંનેનું સ્વરૂપ જોવાથી તેનો  
વિવેક થાય (બુદ્ધિપણ જણાય) છે, તેમ સ્વાભા-  
વિક રીતે શાસ્ત્રવિવેકથી દેહની અંદર શુદ્ધ  
આત્માનો ભિન્નરૂપે અનુભવ થાય છે.<sup>૨૬</sup> જળની  
અંદર એક લોહા વડે બીજા લોહાને ઘોતો બાળક  
જન્મ બંને લોહાં ધસાવાથી પોતાના હાથની પરમ  
શુદ્ધતાને મેળવે છે, તેમ આત્મતત્ત્વની પરીક્ષા  
માટે પોતાના વિચારથી શાસ્ત્રોના વિકલ્પોના  
સમૂહ વડે બીજા વિકલ્પોને ઘોઈ નાખનાર વિવેકી  
પુરુષ પરમ શુદ્ધતાને મેળવે છે.<sup>૨૭, ૨૮</sup> જન્મ દંડુના  
(શેરડીના) રસનું માધુર્ય અનુભવ વડે જણાય  
છે, તેમ મહાભાકષના અર્થના રસરૂપ એવું  
પોતાના આત્માનું જ્ઞાન શાસ્ત્ર આદિથી મળે છે  
અને તે પોતાના અનુભવથી જ જણાય તેવું છે.<sup>૨૯</sup>  
જન્મ આદાયમાં ફેલાઈ રહેલો અપનો પ્રકાશ



કાન્તિ અને લીંતનો સયોગ થતાં સ્ફુટપણે  
અનુભવમાં આવે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ શ્રવણ  
અને તેનો યોગ્ય અધિકારી એ બંનેનું મિલન  
થતાં સ્ફુટપણે અનુભવમાં આવે છે.<sup>૩૦</sup> જે શ્રવણ  
નિર્વાર્તમાત્રની (ધર્મ, અર્થ અને કામની) સિદ્ધિને  
માટે થાય છે, પરંતુ મોક્ષને માટે થતું નથી, તે  
બહુશ્રુત તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની ચર્ચામાં શ્રવણ કર-  
વામાં આવ્યું હોય તો પણ તુચ્છ અને મૂર્ખતા  
અતાવનાર છે.<sup>૩૧</sup> તેજ ખરેખર શ્રવણ કહેવાય,  
જેનાથી જ્ઞાન થાય; તેજ ખરેખર જ્ઞાન કહેવાય,  
જેનાથી સમાનતાનો ઉદય થાય; અને તેજ  
ખરેખર સમાનતા કહેવાય, જેનાથી જાત્રુતમાં  
પણ સુધુષ્ઠિના જેવી નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત  
થાય.<sup>૩૨</sup> આ પ્રમાણે આ સર્વ શાસ્ત્ર આદિથી  
પ્રાપ્ત થાય છે; માટે સર્વપ્રયત્નથી શાસ્ત્ર આદિનો  
અભ્યાસ કરવો. હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્મલોકપર્યંત-  
નાં એકધર્મસુખથી પણ અધિક અને સર્વેશ્વર-  
રૂપ એવું 'મોક્ષ' નામનું અનાદિ સુખ ગુરુની  
વાણીથી, શાસ્ત્રાર્થની ભાવનાથી, સત્સંગતિથી,  
નિયમથી અને શાંતિથી પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૩૩</sup>

શાસ્ત્રાર્થમાવનવશેન ગિરા ગુરુણાં સત્સંગ-  
મેન નિયમેન જ્ઞમેન રામ । તત્પ્રાપ્યતે સકલ-  
વિશ્વપદાદતીતં સર્વેશ્વરં પરમમાદ્યમનાદિશર્મ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શાસ્ત્રમાહાત્મ્ય'  
એ નામનો સર્ગ ૧૯૭ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૯૮ મો ~ ~ ~

સમદષ્ટિનાં વખાણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મૂયો નિપુણવોધાય ગૃણ કિંચિદ્ગૂઢદ્વ ॥

પુનઃ પુનર્યત્કથિતં તદ્વજ્ઞસ્પયવતિષ્ઠત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! વિશેષ

\* આ એકસોઅઠાણમાં મર્ગમાં જેમ જળને ઘટ-  
ાવી રાખવામાં પાન કરાણુપ થાય, તેમ પ્રણહ પુરુ-

દહ બોધ થવા માટે ફરી વાર હું કહું, તે તમે  
સાંભળો. તે જે વારંવાર કહેવામાં આવે, તો  
અજ્ઞાની પુરુષોમાં પણ રૂઢ થઈ બળ્ય છે.<sup>૧</sup> હે  
રામચંદ્રજી! પ્રથમ મેં સ્થિતિ-પ્રકરણ કહ્યું છે,  
તેથી આ જગત સી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે સમજ-  
વામાં આવે છે.<sup>૨</sup> સાર પછી ઉપશમ-પ્રકરણની  
યુક્તિ વડે મનુષ્યે સંસારમાં ઉત્પન્ન થઈ પરમ  
ઉપશમને ધારણ કરવા, એ વિષે કહેવાયું છે.<sup>૩</sup>  
ઉપશમ-પ્રકરણમાં કહેલા ઉપશમના ક્રમે વડે  
વિવેચી પુરુષે પરમ ઉપશમને પામી જઈ, આ  
જગતમાં તાપથી રહિત (સીતળ) થઈ, નિર્વાણ-  
સુખમાં સ્થિતિ રાખી રહેવાનું છે.<sup>૪</sup> પ્રાથમ્યસ્તુને  
પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષે જે પ્રકારથી આ  
સંસારવ્યવહારમાં વર્તવાનું છે, તે સંબંધી  
કાંઈક થોડું રહસ્ય અમારે કહેવાનું છે અને  
તમારે તે સાંભળવાનું છે. જગતની અદર બન્મને  
પ્રાપ્ત થઈ બાહ્યવ્યયમાં જ જગતની યથાસ્થિત  
સ્થિતિને બળી લઈ, વિવેચીએ તાપથી રહિત  
નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં રહેવાનું છે.<sup>૫</sup> હે નિષ્પાપ  
રામચંદ્રજી! સર્વની સાથે સ્નેહ ઉત્પન્ન કરનારી  
અને સર્વને આશ્વાસન આપનારી સમતાનો દહ  
આશ્રય રાખી વ્યવહાર કરવાનો છે.<sup>૬</sup> સમતારૂપી  
ઉત્તમ લતાનું સર્વ સાથે મૈત્રી થવારૂપી ઉત્તમ  
પવિત્ર ફળ થાય છે અને તે સર્વ સંપત્તિ વડે  
મનોહર છે તથા સર્વ સૌભાગ્યને વંદારનાર છે.<sup>૭</sup>  
હે રામચંદ્રજી! સમાનતાને લીધે સર્વ પ્રાણી-  
ઓનું હિત કરનારા, ચેષ્ટાવાળા અને પ્રકૃત ક્રમને  
(આલતા વ્યવહારને) કરનારા વિવેચીઓની  
આગળ આ જગતની સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મી ઘસી  
જવી થઈ રહે છે.<sup>૮</sup> સમતાથી જે કાંઈ આવનારી  
સારરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે રાજ્યથી કે  
સૌજન્યના સમાગમથી પણ મળતું નથી.<sup>૯</sup> હે  
રામચંદ્રજી! સમતા એ દ્વંદ્વશાંતિના સ્ત્રીમાહારૂપ  
યોની સુખપૂર્વક નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં સર્વત્ર સમદષ્ટિ જ  
કારણરૂપ છે, તે વિષે વળી ન આવશે.

છે, જુરસાડપી જનરનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોડપી તકકાને નિવૃત્ત કરવામાં વાદળાંડપ છે, એમ તમે સમજો.<sup>૧૧</sup> સમાનતા-ડપી અમૃત વડે પૂર્ણ એવો મનુષ્ય આ જગતની અંદર ફલભ છે. તેના સર્વ શત્રુઓ પણ મિત્ર બના થઈ જાય છે અને તે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાળખે છે.<sup>૧૨</sup> પ્રયોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ ચિત્તડપી ચંદ્ર-માંથી સ્તવતી, અમૃતથી પણ શ્રેષ્ઠ એવી સમતાનો આસ્વાદ લઈને જનક આદિ સર્વ મહાત્માઓ જીવે છે.<sup>૧૩</sup> જ વિવેકી પુરુષ સમાનતાનો અભ્યાસ કરે છે, તેને પોતાનો દોષ પણ ગુણ બનેા થઈ પડે છે, દુઃખ નિરંતર સુખ બનું લાગે છે અને મરણ જીવિતના બેનું થઈ પડે છે.<sup>૧૪</sup> સમાનતા-ડપી સૌ દ્યૈયી સુશોભિત એવા મહાત્મા પુરુષને સુદિતા (મૈત્રી, કરુણા, ઉપેક્ષા) આદિ વનિતાઓ જાણે નિરંતર તેના સમાગમને માટે વ્યસનવાળી થઈ રહી હોય તેમ આલિંગન કરે છે.<sup>૧૫</sup> સમાન-તાથી વર્તનાર પુરુષ નિરંતર ઉત્તમ ગુણોથી અને અચ્યુદયથી યુક્ત હોઈ નિશ્ચિંત હોય છે. એવી કોઈ પણ સમૃદ્ધિ નથી, જ તેને મળે નહિ. સર્વ કાર્યમાં સમાનપણે રહેનાર અને પ્રકૃત વ્યવહારને કરી રહેલ મહાશય પુરુષને સર્વ મનુષ્યો તથા દેવતાઓ ઉદાર ચિંતામણિની પેઠે ધરે છે. સદાચારમાં રહી સર્વતું હિત કરનાર, અત્યંત પ્રસન્ન અને સમાન ચિત્તવાળા વિવેકી પુરુષને અગ્નિ દાહનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી અને જળ સડાનું દુઃખ પેદા કરી શકતું નથી. જ જ પ્રમાણે થવું યોગ્ય હોય તે તે પ્રમાણે જ નેના હાથથી શાય છે અને આનંદ તથા ઉદ્દેગથી રહિત રહી જ સર્વને સમાનતાથી જુએ છે, તે મહાશય પુરુષની તુલના કરવાને દોણ સમર્થ છે! સારી રીતે વિચારી કાર્ય કરનાર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની ઉપર મિત્રો, બાંધવો, શત્રુઓ, રાજાઓ અને વ્યવહાર કરનાર મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષો વિશ્વાસ રાખે છે.<sup>૧૬-૨૦</sup> પ્રકૃત (આલતા)

ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલ વ્યવહારને કરનાર સમદર્શી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો અનિદ્રથી બી જઈ ભાગી જતા નથી અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિથી ફુલાઈ જઈ પુશી થતાં નથી.<sup>૨૧</sup> મહાત્મા પુરુષો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવા અનિંદ્ય વિષયોને પણ છોડી દઈને દુઃખથી રહિત એવી ઉત્તમ સમાનતામાં જ પોતાની વૃત્તિને ધારણ કરી રાખે છે.<sup>૨૨</sup> જે રામચંદ્રજી સમતા વડે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષો જગતના સમૂહને તુચ્છ બુદ્ધિ વડે (વૈરાગ્યથી) હસે છે. તેઓ પોતે નિર્વિકાર રહે છે અને બીજાઓને વિવેક આદિના ઉપદેશથી જિવાડે છે. સર્વ દેવો અને હાલ્યા માણસો પણ તેમની પૂજ કરે છે. સમાન ચિત્તવાળો પુરુષ (પરહિતને અર્થે) પ્રકૃત ક્રમથી (આલતા વ્યવહારથી) પ્રાપ્ત થયેલ કોપને કદાચિત્ત સુખક્રમજમાં ધારણ કરે, તો પણ તે કોઈને ઉદ્દેગકારક ન થતાં અમૃતના બનેા જ થઈ પડે છે.<sup>૨૩-૨૪</sup> સમદર્શી પુરુષ જ કાંઈ કરે છે અને જ કંઈ ઉપભોગમાં લે છે, તેના લોહિ સ્વીકાર કરી લે છે. વળી તે જ અયોગ્ય કાર્યની નિંદા કરે છે કે તેના આશેપ કરે છે, તેના લોહિ ત્યાગ કરે છે. લોહિનો સમૂહ તેના ઉત્તમ ચરિત્રની નિરંતર સ્તુતિ કરે છે.<sup>૨૫</sup> સમ-દષ્ટિવાળા પુરુષથી જે કાંઈ શુભ-અશુભ થઈ જાય છે અને લાંબે કાળે કે તરતમાં કોઈ અપ-રાધ પણ બની જાય છે, તો પણ લોહિ તેને અભિનંદન આપે છે.<sup>૨૬</sup> સમદષ્ટિવાળા પુરુષો ઘોર અને ઘણાં લાંબા સમયથી આદર્યા આવતાં મોટાં સુખ-દુઃખોમાં પણ ચિત્તને વિષે ઉદ્દેગ ધારણ કરતા નથી.<sup>૨૭</sup> એ જ સમદષ્ટિવાળા વડે શિબિરાશયે શરણે આવેલા હોલાને બચાવવા માટે તેના માંસના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાના અંગને કાપી પ્રસન્ન ચિત્તથી પોતાના આધ્યું હતું.<sup>૨૮</sup> પોતાની પ્રાણાધિક્ષ શત્રુઓ પોતાની નજર આગળ લેતા, છતાં સમદષ્ટિને લીધે જ

## સર્ગ ૧૯૯ મો

### જીવન-મુક્ત પુરુષોની સ્થિતિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

નિત્ય જ્ઞાનૈકનિષ્ઠવાદાત્મારામતયા તથા ।

મુક્તૈઃ કર્મપરિત્યાગઃ કસ્માન્ન ક્રિયતે મુને ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! નિરંતર જ્ઞાન-માં જ નિષ્ઠા રાખવાથી આત્મારામપણાને લીધે લીધે જીવન-મુક્ત પુરુષો કર્મનો ત્યાગ શા માટે કરતા નથી ?<sup>૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમની હેયદષ્ટિ અને ઉપા-  
દેયદષ્ટિ એ બન્ને ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોય તેને ક્રિયા-  
ના ત્યાગ વડે પણ શું પ્રયોજન છે ? અને ક્રિયાના  
આશ્રય વડે પણ શું પ્રયોજન છે ?<sup>૨</sup> જીવન-મુક્ત  
પુરુષને એવું કાંઈ ઉદ્વેગ કરનાર પણ હોતું નથી  
કે તેનો ત્યાગ કરવો પડે, તેમ એવું કાંઈ અવશ્ય  
અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય પણ નથી કે તે તેને ગ્રહણ  
કરવું પડે.<sup>૩</sup> જીવન-મુક્ત પુરુષને કર્મ-ત્યાગ વડે પણ  
કશું પ્રયોજન હોતું નથી, તેમ કર્મના આશ્રય  
વડે પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી; આથી તેઓ  
વર્ણાશ્રમને જે ઉચિત હોય તે જ યથાર્થિતિપણે  
કર્તા કરે છે.<sup>૪</sup> હે રામચંદ્રજી ! આ દેહ-જીવન-  
પર્યંત અવશ્ય એકા કરે છે, તો પછી તે યથા-  
પ્રાપ્ત સદાચારને જ અવ્યવરૂપણથી કર્યા કરે.  
બીજા વ્યવહારોનું તેને શું પ્રયોજન છે ?<sup>૫</sup>  
પોતાના વર્ણાશ્રમના કર્મને છોડી દઈ, કાંઈ બીજા  
જ પ્રકારે અને બીજા જ વિષયમાં ક્રિયા કરવાથી શું  
ફળ છે ? જે શુભ-અશુભ બન્ને ભાગમાં પ્રવૃત્તિ  
કરવાની વાત સમાન છે, તો પછી સારે ભાગે  
દારવામાં શો દોષ છે ?<sup>૬</sup> હે રામચંદ્રજી ! સિદ્ધિ-  
અસિદ્ધિમાં તુલ્ય રહેનાર, નિરંતર સ્વરંજ અને

નિર્વિકાર એવી બુદ્ધિ વડે જે કર્મ જે પ્રકારે  
કરવામાં આવે છે, તે સર્વદા નિર્દોષ જ છે.<sup>૭</sup>  
હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી ! આ પૃથ્વીની અંદર,  
દીર્ઘદષ્ટિથી એનારા વિચક્ષણ પુરુષો બહુ દોષ-  
વાળા અનેક વ્યવહારોમાં અનેક પ્રકારે વિહાર  
કરે છે.<sup>૮</sup> દેહલાઝિક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં  
પણ જગતમાં જીવન-મુક્ત પણ રહેલા દોષ  
છે અને તેઓ નિઃસંગ બુદ્ધિ વડે યથાપ્રાપ્ત  
વ્યવહાર કરતા સુખેથી વિહાર કરે છે.<sup>૯</sup> દેહલાઝ  
તમારા જેવા તત્ત્વજ્ઞ વીતરાગ રાજર્ષિઓ કથામાં  
બુદ્ધિને આસક્ત નહિ થવા દેતાં તાપરહિત દશા-  
માં રહી રાજ્ય કરે છે.<sup>૧૦</sup> દેહલાઝ પુરુષો પ્રકૃત  
એવા વેદના અર્થમાં બતાવેલ વ્યવહારને અનુ-  
સરી યજ્ઞનું અવશિષ્ટ રહેલ અન્ન જમી નિરંતર  
અગ્નિહોત્રપરાયણ થઈ રહ્યા છે.<sup>૧૧</sup> દેહલાઝ ચારે  
વર્ણોમાં પોતાપોતાના વર્ણાશ્રમ મુજબ ધ્યાન,  
દેવાર્ચન આદિ ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન કરતાં વિવિધ  
વેદાઓ કરી રહ્યા છે.<sup>૧૨</sup> દેહલાઝિક મહારાજ  
પુરુષો અંદરથી સર્વનો ત્યાગ (ફળત્યાગ) કરી  
બહારથી સર્વ કર્મ કરતા રહી જ્ઞાનવાળા હોવા  
છતાં અજ્ઞાની જેવા થઈ રહ્યા છે.<sup>૧૩</sup> દેહલાઝિક  
તો અતિ સુંદર મુગવાળી શન્યવત્ ભૂમિઓમાં  
ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ રહેલા છે. તે ભૂમિઓની અંદર  
સ્વપ્નમાં પણ મનુષ્યો જેવામાં નથી આવતા.<sup>૧૪</sup>  
દેહલાઝિક પુરુષો પુણ્યવાન પુરુષોએ નિરંતર  
સેવેલા, પુણ્યની વૃદ્ધિ કરનારા અને શાંતિને લીધે  
સુંદર આચારવાળા એવા પુણ્યતીર્થ જઙ્ગાશ્રમ  
આદિમાં રહેલ છે.<sup>૧૫</sup> દેહલાઝિક સમાવૃત્તિ-  
વાળા પુરુષો ડાંગ-દેખને નિવૃત્ત કરવા માટે  
પોતાના દેશને છોડી દઈ કાંઈ બીજા જ દેશમાં  
સ્થાન કરી રહેલ છે.<sup>૧૬</sup> દેહલાઝ ડાહ્યા પુરુષો  
સંસારની નિવૃત્તિ માટે એક વનમાંથી બીજા  
વનમાં, એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં, એક  
સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં અને એક પર્વતમાં-  
થી બીજા પર્વતમાં શ્રમણ કરતા રહ્યા છે.<sup>૧૭</sup> હે

x આ એકસોનવાળામાં સર્ગમાં જીવન-મુક્ત પુરુષો-  
ને કર્મ કરવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી, તેમ કર્મનો  
ત્યાગથી કાંઈ ફાલિ નથી; તથાપિ તેઓ સતકર્મો કર્યા  
કરે છે, એ વિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

એઈને મોહ પામ્યો ન હતો.<sup>૨૯</sup> જિગત દેશના રાજને પોતાનો પુત્ર સેંકડો મનોરથો વડે મળ્યો હતો, તે છતાં પોતે તેને પણ ( પ્રતિજ્ઞા )માં હારી ગયો, ત્યારે એ જ સમાનદષ્ટિના પ્રભાવથી તેણે તે પુત્રને રાક્ષસને આપી દીધો હતો. એ જ સમાનદષ્ટિ વડે રાજશ્રેષ્ઠ જનકરાજ પોતાની નગરી બળી જવાના સમયમાં અને ઉત્સવમાં નગરીને શણગારવાના સમયમાં સમાન જ ( હર્ષ-શોકથી રહિત ) રહ્યો હતો. સાલ્વરાજ્યે સમાનદષ્ટિના બળથી જ મોંમાગી દક્ષિણ આપવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાતું મસ્તક બ્રાહ્મણને અર્પે વેચી દીધું હોય તેમ તેને કમળદળની પેઠે કાપી નાખ્યું હતું.<sup>૩૦-૩૨</sup> સૌવીર રાજ્યે ડોલરના સમૂહના એવો ઘોળો અને દેલાસની પેઠે સુશોભિત એવો ઐગવત હાથી ઇન્દ્રને જીતીને લઈ લીધો હતો. સમદષ્ટિપણથી તેણે યજ્ઞની અંદર તે હાથી બ્રાહ્મણોના વચનથી ઇન્દ્રને પાછો આપી દીધો હતો.<sup>૩૩</sup> કુંડપ નામનો ચાંડાલ મજૂરી કરીને પોતાની દેહયાત્રા ચલાવતો હતો. કાદવમાં ખૂંચી ગયેલી બ્રાહ્મણની પાંચ ગાયોને તેણે એક ગાયને મજૂરી બદલે લેવાની કરાવીને બહાર કાઢી હતી. આગ કરાવી લીધેલ તે એક ગાયને પણ પુષ્કરમાં બ્રાહ્મણને આપી દઈને તે દેવરૂપ થઈ ગયો હતો.<sup>૩૪</sup> સમદષ્ટિના પ્રભાવથી જ તેણે આ ક્યું હતું. કંઈબવનનો રાક્ષસ સર્વ પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનારી રાક્ષસી વૃત્તિથી જીવતો હતો. સમદષ્ટિના અત્યંત અવ્યાસથી જ તેણે તેના ત્યાગ કર્યો હતો.<sup>૩૫</sup> બાલચંદ્રના જેવા મનોહર જડભરતજીએ જ સમદષ્ટિ વડે ગોળના લાડુની પેઠે ન્યાયથી ( ભિક્ષારૂપે ) પ્રાપ્ત થયેલ અગ્નિનું ભક્ષણ કર્યું હતું.<sup>૩૬</sup> સમાનબુદ્ધિપણને લીધે જ, ધર્મવ્યાધ કર વ્યવહાર કરનારો દોના છતાં પોતાના દેહને છોડી પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. કપર્દન, નામના રાજર્ષિ નંદવનની અંદર રહ્યા હતા. તે પોતે પુરુષાર્થનાજો હતા,

છતાં પણ સમાનદષ્ટિ વડે તે પોતામાં આસક્ત થઈ રહેલ દેવાંગનાઓમાં પણ લોભાયા ન હતા. એ જ રાજર્ષિ સમાન ચિત્તને લીધે રાજ્યને છોડી દઈ, કરંજનાં વૃક્ષો વડે ગહન એવા વિંધ્યાચળના જંગલના જળમય પ્રદેશોમાં નિશ્ચેદ થઈ ધણા સમય સુધી રહ્યા હતા. દેવતાઓને પણ પૂજ્ય એવા મુનિઓ, ઋષિઓ અને સિદ્ધો, તપના ક્લેશોમાં અને ભોગોમાં સમદષ્ટિપણથી જ ઉદ્દેગને પ્રાપ્ત થતા નથી.<sup>૩૭-૪૦</sup> કેટલાક રાજ્યો અને ધર્મવ્યાધ આદિ બીજા સામાન્ય પંક્તિના મૂર્ખ જેવા માણસો સમદષ્ટિપણના અવ્યાસથી જ મોટા પુરુષોને પણ પૂજવા યોગ્ય થઈ ગયા છે. ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષો આ લોકમાં અને પરલોકમાં સિદ્ધિ મેળવવા માટે પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરતા સાગ સમાનદષ્ટિને જ ધારણ કરી નિરંતર વિચર્યા કરે છે.<sup>૪૧-૪૨</sup> તત્ત્વજ્ઞ પુરુષે મરણની ઇચ્છા ન કરવી, તેમ જીવિતની પણ ઇચ્છા ન કરવી; પરંતુ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને કરતા રહી અહિંસક રહી જિયવડું.<sup>૪૩</sup> સમાનતા વડે શુભ દાષને એકરૂપે જ સમજનાર, સુખ-દુઃખને અને પર-અવરને એકસમાનરૂપે જાણનાર, સદા વિદ્યાસી, માન-અપમાનને પણ સમાન સમજનાર અને પ્રકૃત એવા ઉત્તમ વ્યવહાર વડે શુદ્ધ દેહવાળો જીવનમુક્ત પુરુષ લોહિતો અનુભવ કરવા માટે જગતમાં વિચરે છે.<sup>૪૪</sup>

સમકલિતગુણાગુણૈકમાત્રઃ સમસુતદુઃખપરા-વરો વિલાસી । પ્રવિચરતિ સમાવમાનમાનઃ પ્રકૃત-વરવ્યવહારપૂતમૂર્તિઃ ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સમદષ્ટિપ્રશંસા' એ નામનો અર્ગ ૧૯૮ એ સમાપ્ત



## સર્ગ ૧૯૯ મો\*

### જીવન-મુક્ત પુરુષોની સ્થિતિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

નિત્યં જ્ઞાનૈકનિષ્ઠત્વાદાત્મારામતયા તથા ।

મુક્તૈઃ કર્મપરિત્યાગઃ કસ્માન્ન ક્રિયતે મુને ॥૧॥

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! નિરંતર જ્ઞાન-માં જ નિષ્ઠા રાખવાથી આત્મારામપણાને લીધે લીધે જીવન-મુક્ત પુરુષો કર્મના ત્યાગ શા માટે કરતા નથી?\*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જમની દેયદષ્ટિ અને ઉપા-દેયદષ્ટિ એ બન્ને ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોય તેને ક્રિયા-ના ત્યાગ વડે પણ શું પ્રયોજન છે? અને ક્રિયાના આશ્રય વડે પણ શું પ્રયોજન છે? જીવન-મુક્ત પુરુષને એવું કંઈ ઉદ્દેગ કરનાર પણ હોતું નથી કે તેના ત્યાગ કરવો પડે, તેમ એવું કંઈ અવશ્ય અનુદાન કરવા યોગ્ય પણ નથી કે તે તેને અહણ કરવું પડે.<sup>૧</sup> જીવન-મુક્ત પુરુષને કર્મ-ત્યાગ વડે પણ કશું પ્રયોજન-હોતું નથી, તેમ કર્મના આશ્રય વડે પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી; આથી તેઓ વર્ણાશ્રમને જે ઉચિત હોય તે જ યથાસ્થિતિપણે કર્યા કરે છે,<sup>૨</sup> હે રામચંદ્રજી ! આ દેહ જીવન-પર્વંત અવશ્ય ચેષ્ઠા કરે છે, તે પછી તે યથા-પ્રાપ્ત સદાચારને જ અવ્યવરૂપણથી કર્યા કરે. બીજા વ્યવહારોનું તેને શું પ્રયોજન છે? પોતાના વર્ણાશ્રમના કર્મને છોડી દઈ, કોઈ બીજા જ પ્રકારે અને બીજા જ વિષયમાં ક્રિયા કરવાથી શું ફળ છે? જે શુભ-અશુભ બન્ને માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની વાત સમાન છે, તે પછી સારે માર્ગે દોરવામાં શો દોષ છે? હે રામચંદ્રજી ! સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં તુલ્ય રહેનાર, નિરંતર સ્વચ્છ અને

નિર્વિકાર એવી બુદ્ધિ ધરાવે તે કર્મ ન પ્રકારે કરવામાં આવે છે, તે સર્વદા નિર્દોષ જ છે.<sup>૩</sup> હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી ! આ પૃથ્વીની અંદર, દીર્ઘદષ્ટિથી જોનારા વિચક્ષણ પુરુષો બહુ દોષ-વાળા અનેક વ્યવહારોમાં અનેક પ્રકારે વિહાર કરે છે.<sup>૪</sup> કેટલાએક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં પણ જગતમાં જીવન-મુક્ત પણે રહેલા હોય છે અને તેઓ નિઃસંગ બુદ્ધિ વડે યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર કરતા સુખેથી વિહાર કરે છે.<sup>૫</sup> કેટલાક તેમના જેવા તત્ત્વજ્ઞ વીતરાગ રાજર્ષિઓ કથામાં બુદ્ધિને આસક્ત નહિ થવા કેતાં તાપરહિત દશા-માં રહી રાત્ર્ય કરે છે.<sup>૬</sup> કેટલાક પુરુષો પ્રકૃત એવા વેદના અર્થમાં ખતાવેલ વ્યવહારને અનુ-સરી યજ્ઞનું અવશિષ્ટ રહેલ અન્ન જમી નિરંતર અગ્નિહોતપરાયણ થઈ રહ્યા છે.<sup>૭</sup> કેટલાક ચારે વર્ણોમાં પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ મુજબ ધ્યાન, દેવાર્ચન આદિ ક્રિયાઓનું અનુદાન કરતાં વિવિધ ચેષ્ઠાઓ કરી રહ્યા છે.<sup>૮</sup> કેટલાએક મહારાજ પુરુષો અંદરથી સુવર્નના ત્યાગ (ફળત્યાગ) કરી બહારથી સર્વ કર્મ કરતા રહી જ્ઞાનવાળા હોવા છતાં અજ્ઞાની જેવા થઈ રહ્યા છે.<sup>૯</sup> કેટલાએક તે અતિ સુંદર મૃગવાળી શન્યવત્ ભૂમિઓમાં ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ રહેલા છે. તે ભૂમિઓની અંદર સ્વપ્નમાં પણ મનુષ્યો જોવામાં નથી આવતાં.<sup>૧૦</sup> કેટલાએક પુરુષો પુણ્યવાન પુરુષોએ નિરંતર સેવેલા, પુણ્યની વૃદ્ધિ કરનારા અને શાંતિને લીધે સુંદર આચારવાળા એવા પુણ્યતીર્થ ઋધ્યાશ્રમ આદિમાં રહેલ છે.<sup>૧૧</sup> કેટલાએક સમોત્ત ચિત્ત-વાળા પુરુષો ડાંગ-દેશને નિવૃત્ત કરવા માટે પોતાના દેશને છોડી દઈ કોઈ બીજા જ દેશમાં સ્થાન કરી રહેલ છે.<sup>૧૨</sup> કેટલાક ડાંગ પુરુષો સંસારની નિવૃત્તિ માટે એક વનમાંથી બીજા વનમાં, એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં, એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં અને એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા છે.<sup>૧૩</sup> હે

\* આ એકસાનવાણુમાં સર્ગમાં જીવન-મુક્ત પુરુષો-ને કર્મ કરવાથી કંઈ પ્રયોજન નથી, તેમ કર્મના ત્યાગથી કંઈ ક્ષતિ નથી; તથાપિ તેઓ સતકર્મો કર્યા કરે છે, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યે.

રામચદ્રજી ! મહાપુરી વારાણસીમાં, પવિત્ર પ્રયાગમાં, શ્રીપર્વતમાં, સિદ્ધપુરમાં, બદર્યાશ્રમમાં, મહાપવિત્ર શાલગ્રામ તીર્થમાં, ક્લાપગ્રામમાં, પવિત્ર મથુરાપુરીમાં, કાલંજર પર્વતમાં, નંદન-વનની ઝાડીઓમાં, ગંધમાદનનાં શિખરોમાં, દદુરાયળનાં શિખરોમાં, સદ્ધાદ્રિની જમિઓમાં, વિંધ્યપર્વતના જલપ્રાય દેરોમાં, મલયાચળના અંદરના ભાગોમાં, કૈલાસના વનસમૂહોમાં, ઋક્ષવાન નામના પર્વતની ગુફાઓમાં અને એવા જ પ્રકારનાં બીજાં ભિન્ન ભિન્ન વનોમાં તથા સ્થાનોમાં અનેક તપસ્વીઓ સ્થિતિ કરી રહેલા છે. તે તપસ્વીઓ અનેક પ્રકારના પોતપોતાના પ્રારબ્ધના ભોગને અનુકૂળ એવી દૃષ્ટિને રાખનારા હોય છે.<sup>૧૮-૨૨</sup> કેટલાક સંન્યાસવિધિ વડે પોતાના આચારને છોડી દે છે, કેટલાએક બ્રહ્મચર્ય આદિ આશ્રમોના ધર્મમાં સ્થિતિ રાખી રહે છે અને કેટલાએક પ્રયુક્ત બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં નિરંતર ઉન્મત્તના જેવી ચેષ્ટાને ધારણ કરે છે.<sup>૨૩</sup> કેટલાએક સ્વદેશનો ત્યાગ કરે છે, કેટલાએક પોતાના સ્થાનને છોડી દે છે, કેટલાએક એક જ સ્થાનમાં (ધર અથવા આશ્રમની અંદર જ વિદેશથી રહિત) સ્થિર થઈ રહ્યા હોય છે અને કેટલાએક તો ફરતા જ રહે છે.<sup>૨૪</sup> હે મહા-બુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી ! આકાશમાં નિવાસ કરનારા મહાન દેવો આદિમાં અને પાતાળમાં રહેનારા દૈત્ય આદિની અંદર લોકના ક્રમને બળી રહેલા અને સમ્યક્જ્ઞાન વડે નિર્મળ એવા કેટલાક પ્રયુક્ત બુદ્ધિવાળા પુરુષો છે. તેઓ દરથને તથા પર-અવર એ સર્વને બળે છે. કેટલાએક તો બુદ્ધિમાં થોડો પ્રભાવ થવાને લીધે હીંડોળાના નવા ચપળ ચિત્તવાળા હોય છે, છતાં તેઓ નિષિદ્ધ આચરણથી નિવૃત્ત થઈ બઈ સન્નિવન પુરુષોએ આચરેલા માર્ગે બળે છે.<sup>૨૫-૨૭</sup> કેટલાએક પુરુષો અર્ધપ્રયુક્ત (અર્ધદબ્ધ) બુદ્ધિ હોવાને લીધે જ્ઞાનના અભિમાનથી કર્મ અને

આચાર એ બંને છોડી દઈ ઉભયબ્રહ્મ થઈ રહેલા છે.<sup>૨૮</sup> આ પ્રમાણે જનસમુદાયમાં જન્મને તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારા ઘણા પુરુષો અનેક પ્રકારની દૃષ્ટિઓ રાખી અનેક પ્રકારે રહેલા છે. સંસારને તરી જવામાં વનવાસીપણું કાંઈ હેતુરૂપ નથી, તેમજ સ્વદેશમાં સ્થિતિ રાખી રહેવું અને કષ્ટકારક તપ કરવાં એ પણ કાંઈ તેમાં કારણ નથી.<sup>૨૯,૩૦</sup> ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો કિંવા આશ્રય કરવો, એ પણ કાંઈ સંસાર તરવામાં હેતુરૂપ નથી; તેમજ સત્કર્મમાં પ્રાપ્ત થનાર પ્રખ્યાતિ, લાભ, ઐશ્વર્ય, વર-શાપનું સામર્થ્ય આદિ પણ તેમાં હેતુભૂત નથી. સંસાર તરી જવામાં એક તત્ત્વજ્ઞાન જ કારણરૂપ છે. જેનું મન કશામાં આસક્ત નથી, તે આ સંસારસાગર તરી ગયો છે એમ સમજવું.<sup>૩૧,૩૨</sup> નિઃસંગ અને નિવેંપ ચિત્તવાળો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ નિરંતર શુભ-અશુભ ક્રમો કરતો હોય કે તેનો પરિહાર કરતો હોય, છતાં પણ તે ફરી વાર સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો તથા મનને વિષયોમાં મોકળું મૂકનારો શક પુરુષ, નિરંતર શુભ-અશુભ ક્રિયાને ન કરતો હોય, છતાં પણ તે સંસારમાં ડૂબી બળે છે.<sup>૩૩,૩૪</sup> વિષયોનો અનુભવ થવાથી તેના અંદરના સારને બળનારી, દુઃખરૂપ અને દુઃખને આપનાર એવી બુદ્ધિને મધના કુંભમાં પેસી ગયેલી માખીની પેઠે ખાળવાને કે મારવાને કાંઈ સમર્થ થઈ શકતું નથી.<sup>૩૫</sup> કાંઈક દિવસ દેવયોગ કાકતાલીય ન્યાયથી ચિત્તની પોતાની મેળે જ મોક્ષસિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે આત્મવિચારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.<sup>૩૬</sup> આત્મવિચારથી તત્ત્વને મેળવી લઈ નિર્મળ થઈ રહેલ ચિત્ત, નિષ્કંદ, નિઃસંગ (આસક્તિથી રહિત) અને નિર્વિકાર થઈ રહે છે.<sup>૩૭</sup> ચિત્તમાવન છોડી રહેલા સત્ત્વરૂપ ચિત્ત વડે તમે સર્વત્ર સમાન રહીને, સુખેથી પરમ આકાશરૂપ અધિષ્ઠાનચેતનરૂપે થઈ રહો.<sup>૩૮</sup> હે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! તમે પ્રમાથને

મેળવી લઈ, રાગ આદિ દોષાને છોડી દઈ, ઉદય પામેલ આત્મજ્ઞાન વડે સુશોભિત બની અને બુદ્ધિને સમાન રાખી નિઃશંકપણાથી શોકરહિત થઈ રહેા. ક્રમકે જન્મ-મરણથી રહિત એવા પરમપદરૂપ તમે પોતે જ છો. <sup>૪૮</sup> નિર્મળ પ્રકરૂપ એવા જગતની અંદર પ્રકૃતિરૂપ, મળરૂપ, વિકારરૂપ, ઉપાધિરૂપ અને બોધ આદિરૂપ કશું કંઈ જગ્યાએ છે જ નહિ; પણ અનાદિસિદ્ધ સ્ફુટ શિદ્ધરૂપ પ્રકરૂપ જ છે અને તે હું પોતે જ છું, એમ માની તમે સુખથી નિઃશંક થઈ રહેા. <sup>૪૯</sup> હે પ્રિય રામચંદ્રજી તમને જ્ઞાનનો બોધ કરવા માટે આથી વધારે બીજું કંઈ વિશેષ શુભ ઉપદેશરૂપે કહેવાતું નથી. મેં તમને સમગ્રપણે જ્ઞાનનો બોધ સાર કહી બતાવ્યો છે. હવે તમે જાણવાતું સર્વ જણે જાણી લીધું છે એવા થઈ ગયા છો. <sup>૫૦</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ભરેા જન્મ કમલ-સમૂહની અંદર શું જન્મ કરી મકરંદનું પાન કરવા માટે મૌનનો આશ્રય કરે છે, તેમ મુનિ-શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠકષિ ઉપર પ્રમાણે કહી મૌનને ધારણ કરી ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ રહ્યા. પછી, રામચંદ્રજી શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે પ્રકરૂપને પામ્યા અને નિઃશેષ વાસના-ઓથી રહિત થઈ ગયા. સર્વ સંસારનો પણ ધ્યાનનિષ્ઠ જવા થઈ ગયા અને વસિષ્ઠજીએ પણ પ્રકરૂપપણાથી મૌનનો આશ્રય કર્યો. <sup>૫૧</sup>

इत्युक्त्वा मुनिनायको व्यपगताशेषैषणो रायवे सर्वस्मिन् समजने स्थितवति ध्यानेक-  
तानोपमे । प्राप्ते ब्रह्मपदं धिया घवलया तूष्णी-  
मभूत्पदपदः कृत्वेवारणितं सरोजपटले पातुं  
प्रयत्नो रसम् ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સુક્રપુરુષસ્થિતિ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૯૯ મો સમાપ્ત



~\*~ સર્ગ ૨૦૦ મો ~\*~

સિદ્ધોનાં વખાણુ

॥ વાલ્મીકિરુવાચ ॥

निर्वाणवाक्यसंदर्भसमाप्तौ मुनिनायके ।

पाश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति क्रमपालिताम् ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-નિર્વાણ સંબંધી વાક્ય-રચનાની સમાપ્તિ થતાં, મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી ક્રમ-થી પ્રાપ્ત થયેલ છેવટનાં વાક્યો બોલી વિરામ પામ્યા. પછી શાંત અને સ્વચ્છ મનોવૃત્તિવાળા સંસારની અંદરના સર્વ માણસો નિર્વિકલ્પ સમાધિના જવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા. શ્રવણ કરનાર સર્વ મનુષ્યોનું પ્રત્યક્ષતત્ત્વ સત્ત-કોટિમાં આશ્વ થઈ ગયું, એટલે તે સર્વ પરમ પવિત્ર ભાવને પામ્યા. તત્કાળ આકાશની અંદર રહેનારા પુરાતન તથા મુક્ત બુદ્ધિવાળા સનકાદિકો અને સિદ્ધોનાં પ્રશંસાનાં વાક્યો આકાશમાં ફેલાઈ રહ્યાં. વળી સંસારની અંદર બેઠેલા શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓની હૃદય એવી પ્રશંસાવાક્યોની વાણી ગાજી રહી. આમ ત્યાં દિશાઓના મુખને સારી રીતે પૂરી રહેલો મધુર ડોલાહલ પવનની અંદર વ્યાપ્ત થયેલા પોલા વાંસના અવાજની પેઠે ઉત્પન્ન થયો. પછી સિદ્ધપુરુષોનાં પ્રસંશા વાક્યોની સાથે જ દેવોનાં હુંહુમિઓ પોતાના પડછંદાના શબ્દથી પૃથ્વીને અને પર્વતોને પૂરી દેતાં વાગ્યાં. <sup>૧-૭</sup> દેવતાઓનાં એ હુંહુમિ સાથે હિમની વૃષ્ટિના જવી મુંદર અને દિશાઓના સમૂહને ઢાંછી રહેલી એવી પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ દિશાઓમાંથી પડી. <sup>૮</sup> એ પુષ્પોનાં સમૂહ વડે સર્વ સ્થળ પુરાઈ ગયું હતું, શબ્દ વડે શુદ્ધિઓ ભરાઈ ગઈ હતી, રંગ વડે આકાશ રંગાઈ ગયું હતું અને ગંધ વડે પવન મહેત્રી

\* આ બેસોમા સર્ગમાં સિદ્ધોનાં પ્રશંસાવાક્યો, હુંહુમિ સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ અને સર્વેએ કરેલ એવો ગુરુ-પૂજનો મહોત્સવ વર્ણવવામાં આવેલો.

રહ્યો હતો. આમ, ઋષિઓના ધન્યવાદના શબ્દોના, દેવોના દુઃકલિઓના ગડગડાટોના અને પુષ્પોના ઢગોના રવનો સમૂહ અપૂર્વ રીતે શોભી રહ્યો હતો.<sup>૯૧૦</sup> ઊંચું મુખ કરી રહેલ સર્વ સભ્ય પુરુષોનાં નેત્રોનાં ફરણો વડે તે સમૂહ અંદરના ભાગને શ્યામ કરી રહ્યો હતો. ઊંચા કાન કરી રહેલાં મૃગ, હાથી, ઘોડા, પક્ષી અને પશુઓએ તેને સાંભળ્યો હતો, વિસ્મય તથા ભય દર્શાવનારાં વિકસિત નેત્રવાળાં બાળકો તથા સ્ત્રીજનોથી તે બેવાયો હતો. વળી વિસ્મયને લીધે મંદ-હાસ્યયુક્ત મુખવાળા રાજલોકોએ તેને બેથો હતો.<sup>૯૧૧</sup> પૃથ્વીનો અને આકાશનો મધ્યભાગ, પુષ્પવૃષ્ટિના સારવાળા અને શબ્દની શોભાથી અતિમનોહર એવા ઢાલાહલ વડે તરત લોકોત્તર ત્વમ્હારને ધારણ કરી રહ્યો.<sup>૯૧૨</sup> પુષ્પની વૃષ્ટિના મકરંદથી ઘેવાયેલું અને શબ્દ કરતાં પ્રાણીઓથી પુણ્ય શબ્દવાણું એવું આકાશ સેંકડો શબ્દોના શબ્દોને લીધે દશરથના ધરના જેવું જણાતું હતું.<sup>૯૧૩</sup> અનેક એવા અર્ધાએ વડે સુશોભિત, દેવોથી તથા ચારણોથી વીંટાયેલ અને પુષ્પોથી સુશોભિત એવું જગત પણ વૃદ્ધિ પામેલ ઉત્સવને લીધે દશરથના ધર જેવું શોભતું હતું.<sup>૯૧૪</sup> જમ સમુદ્રની અંદરના તરંગો તટની પાસેના પર્વતને પહોંચી વળે છે, તેમ દુઃકલિના શબ્દો, સિદ્ધસમૂહનાં વાક્યો અને પુષ્પોનો સમૂહ એ સર્વ એક જ સમયે એક સાથે પૃથ્વી અને આકાશ એ બન્નેની વચમાં તથા દિશાઓના અંતમાં બ્યાપ્ત થઈ ગયાં.<sup>૯૧૫</sup> પછી ક્ષણ વારમાં સમયને લીધે પ્રાપ્ત થયેલ દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિના ઢાલાહલમાં સિદ્ધોનાં નીચેનાં વાક્યો પ્રસિદ્ધપણે સાંભળવામાં આવ્યાં.<sup>૯૧૬-૯૧૭</sup>

સિદ્ધો બોલ્યા:-કલ્પપર્વત સિદ્ધોના સમૂહમાં અમે હજારો મોક્ષના ઉપાયો કહ્યા છે, તેમ સારી રીતે સાંભળ્યા પણ છે; પરંતુ તે આ અંથ એવા એક નથી.<sup>૯૧૮</sup> તિર્થંક બતિના જીવો, વનિ-

તાઓ, બાળકો અને નાગો વસિષ્ઠમુનિના આ અંથરૂપ વાણ્યવિલાસ વડે મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત થઈ બન્ય, એમાં કાંઈ સંશય નથી.<sup>૯૧૯</sup> શ્રીરામચંદ્રજીને વસિષ્ઠઋષિએ જ પ્રમાણે દર્શાવેલી, હેતુઓથી અને યુક્તિથી બોધ આપ્યો છે, તે પ્રમાણે સાક્ષાત્ અરુંધતીને પણ તેઓ બોધ આપે કે ન પણ આપે.<sup>૯૨૦</sup> આ મોક્ષના ઉપાય વડે તિર્થંક-બતિના જીવો પણ નિર્વિકાર થઈ મોક્ષ પામે છે, તે પછી પૃથ્વીની અંદર ક્યાં મનુષ્યો મુક્ત ન થાય?<sup>૯૨૧</sup> શ્રવણરૂપ અંજલિ વડે આ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને અમે પૂર્ણ રીતે અભિનવ સિદ્ધિઓને ધારણ કરી છે અને પરમ લક્ષ્મી તથા શોભાને પામ્યા છીએ.<sup>૯૨૨</sup> ઉપર પ્રમાણે શ્રવણ કરતા અને વિસ્મય વડે વિકસિત નેત્રવાળા અયોધ્યાવાસી જનોએ, કમલ આદિનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિથી ભરપૂર એવી તે સભા બેઠી.<sup>૯૨૩</sup> મંદાર આદિ દેવવૃક્ષોનાં મહાપુષ્પો વડે તે ઢંકાયેલ વન્ધસમૂહવાળી હતી અને કલ્પલતાઓના ગુચ્છોએ વડે ઘાટી એવી આંગણીની ભૂમિ વડે સુશોભિત હતી.<sup>૯૨૪</sup> તે પારિજાત વૃક્ષનાં પુષ્પોથી ભરપૂર એવા ભૂતળથી મનોહર હતી અને સંતાનક વૃક્ષોનાં પુષ્પોશ્પી મોટાં વાદળો વડે વ્યાપ્ત એવા સભ્યોનાં મસ્તક તથા હસ્ત વડે રમણીય હતી.<sup>૯૨૫</sup> તે સુકુટના રત્નશ્પી વિટંક (લાકડાનું પક્ષી-ધર)ના અચ્છાગમાં વિશ્રાંતિ લઈ રહેલ હરિચંદનનાં પુષ્પોવાળી હતી અને પાણીના પૂર વડે ભરપૂર એવાં મોટાં વાદળોઓની પેઠે લટકતા ચંદ્રવાથી સુશોભિત હતી.<sup>૯૨૬</sup> એ પ્રમાણે સભાને બેતા તે લોકો વસિષ્ઠઋષિની અનેક વાક્યો વડે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા તેમજ પ્રસંગોચિત જય-ધ્વનિ કરવા મંડ્યા. વળી સર્વ ઇન્દ્રિયસમૂહ વડે અધીન બની બેઠે તેઓ પુષ્પાંજલિપૂર્વક વસિષ્ઠઋષિની પૂજા કરવા લાગ્યા.<sup>૯૨૭, ૯૨૮</sup> પછી રાજાઓની પ્રજામમાળાઓ કાંઈક શાંત થઈ એટલે અધ્યપાત્રયુક્ત હસ્તવાળા દશરથરાજાએ વસિષ્ઠ-



ઋષિની પૂજ કરતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.<sup>૨૯</sup>

**દશરથરાજ બોલ્યા:-**હે અરુંધતીપતે !  
આપના ઉપદેશથી મળેલા અત્યંત અવિનાશી  
એવા આત્મવસ્તુટ્ટી પરમ બોધ વડે મને અંદર  
પરમ પૂર્ણતા ઉત્પન્ન થયેલ છે.<sup>૩૦</sup> આપ પૂજ્ય-  
ના પૂજનમાં યોગ્ય એવી ઠાઈ મહાન વસ્તુ  
પૃથ્વીના પીઠ ઉપર, સ્વર્ગમાં, દેવતાઓમાં કે  
પાતાળમાં નથી અને તેથી તે મને અપ્રાપ્ત છે.<sup>૩૧</sup>  
તો પણ હે મહારાજ ! આ યથાપ્રાપ્ત ગુરુપૂજનનો  
ક્રમ મારું પોતાનું એક અવશ્ય કર્તવ્ય છે. તો  
તેને સફળ કરવાને હું કાંઈ બોલું છું, માટે તે  
સંબંધમાં આપ કાંઈ ઠાપ કરશો નહિ.<sup>૩૨</sup> સ્ત્રીપુત્ર  
આદિ સહિત એવા આ મારા આત્મા વડે આ  
લોક તથા પરલોક એ બન્નેમાં સુખભોગને માટે  
સંચિત કરેલ પુણ્ય વડે અને સર્વ પોષ્યવર્ગ  
સહિત એવા આ રાજ્ય વડે હું આપની પૂજ  
કરું છું.<sup>૩૩</sup> હે મહારાજ ! આ સર્વ પોતાના  
આશ્રમની પેઠે આપને અધીન છે, માટે આપ  
આપની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના સ્વામી થઈને હુકમ  
પ્રમાણે આજ્ઞા ચલાવો.<sup>૩૪</sup>

**વસિષ્ઠ બોલ્યા:-**હે મહારાજ દશરથ ! અમે  
માત્ર પ્રણામ વડે સંતુષ્ટ થઈએ એવા બ્રાહ્મણ  
છીએ; તેથી અમે પ્રણામથી જ પ્રસન્ન થઈએ  
છીએ અને તે આપે કરેલ છે.<sup>૩૫</sup> આપ જ રાજ્ય-  
રક્ષણવિધિ જાણો છો અને તે આપને જ શોભે  
છે, માટે તે ભલે તમારી પાસે જ રહે. બ્રાહ્મણો  
ક્યાં રાજ્યો છો ?<sup>૩૬</sup>

**દશરથરાજ બોલ્યા:-**હે સમર્થ મહારાજ !  
મોક્ષના દાનરૂપ મહા ઉપકાર આગળ આ રાજ્ય  
તે શા હિસાબમાં છે ? માટે આપના ધ્યાનમાં  
આવે-તેમ સૂચેથી કરો.<sup>૩૭</sup>

**વાલ્મીકિ બોલ્યા:-**દશરથરાજ ઉપર  
પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં રામચંદ્રજીએ  
વસિષ્ઠઋષિના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી  
અને તે મહાયુરને પ્રણામ કરીને તેમને કહેવા

લાગ્યા.<sup>૩૮</sup> ‘ મહારાજ દશરથને નિરુત્તર કર-  
નાર હે મહાસમર્થ વસિષ્ઠઋષિ ! જને આપનાં  
વાક્યને અનુસરી પ્રણામમાત્ર જ સારરૂપે અવશ્ય  
કર્તવ્ય છે, તે હું રામ આપના ચરણમાં પ્રણામ  
કરું છું.<sup>૩૯</sup> જમ વત પર્વતની તળેટીમાં પોતાના  
પલ્લવમાં લાગેલાં જળખિંદુઓનું વિસર્જન કરે છે.  
તેમ રામચંદ્રજીએ આ પ્રમાણે કહીને અને મસ્તક  
ઢાળીને વસિષ્ઠઋષિના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ  
કરી.<sup>૪૦</sup> તે સમયે નીતિકુશળ રામચંદ્રજીનાં નેત્રો  
આનંદનાં આંસુઓથી ભરપૂર થઈ ગયાં હતાં અને  
તે પરમ ભક્તિ વડે યુરને વારંવાર પ્રણામ કરવા  
લાગ્યા.<sup>૪૧</sup> શત્રુઘ્ન, લક્ષ્મણ અને તેમની પાસેના  
બીજા પણ તેવા જ મિત્રો મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીને  
પ્રણામ કરવા લાગ્યા. દૂર બેઠેલા રાજ્યો રાજ-  
પુત્રો અને ઋષિઓ, દૂર સ્થિતિને યોગ્ય એવા  
પ્રણામોથી અને પુષ્પાંજલિ-સમર્પણથી પ્રણામ  
કરવા લાગ્યા.<sup>૪૨-૪૩</sup> હિમાલય જમ હિમચી ઢાંકાઈ  
જાય છે, તેમ એ સમયે મહામુનિ વસિષ્ઠજી  
પુષ્પાંજલિની વૃષ્ટિથી ઢાંકાઈ ગયા. હવે, સમાનો  
ક્ષોભ અને પ્રણામોનો સમૂહ શાંત થયો. પછી,  
માન્ય એવા મુનિઓની પાસે પોતાનું બનાવેલ  
શાસ્ત્ર અણે સત્ય વસ્તુના સંબંધમાં સંદોષ હશે  
કે નિર્દોષ હશે, એમ કાંઈક સંદેહવાળા હોય તેમ  
વસિષ્ઠઋષિએ પોતાના બન્ને હાથ વડે પુષ્પોના  
પુંજને ખસેડી નાખ્યો. આમ જમ ઘોળાં વાદળોને  
ખસેડીને ચંદ્ર દેખાય, તેમ તે કાંઈક પૂછવાની  
ઇચ્છાથી દેખાયા.<sup>૪૪-૪૫</sup> હવે, સિદ્ધવૈદ્યાનાં  
વચનોના સમૂહ, હુંદુલિના શબ્દો, આકાશમાંથી  
પડતી પુષ્પવૃષ્ટિ અને સમાનો ઢાલાહલ એ સર્વ  
શાંત થઈ ગયું તેમજ પવન પણ પડી ગયો. પછી  
જમ મેઘ શાંત થઈ જાય તેમ પોતાનો સહાર  
કરનાર સમાજનો તથા રામ વગેરે પ્રણામ કરીને  
વ્યથપણાથી રહિત થયા. હવે, પોતાની  
નાં વાક્યોનું શ્રવણ કરતા અને અનિ-  
વાળા એ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી દાન

વિશ્વામિત્રમુનિ પ્રત્યે બોલ્યા કે, <sup>૪૭-૪૮</sup> 'હે ગાધિકુળમાં ક્રમણરૂપ વિશ્વામિત્ર મુનિ ! હે વામ-  
દેવ, નિમિષક્રુત, ભરદ્વાજ, પુલસ્ત્ય, અત્રિ, ધૃષ્ટિ,  
નારદ, શાંડિલિ, ભાસ, ભૃગુ, ભારંડ, વત્સ,  
વાત્સ્યાયન આદિ ઋષિઓ ! આપે આ મારાં  
તુલ્ય વચનો સાંભળ્યાં <sup>૪૫૦, ૪૫૧</sup> આમાં કાંઈ કહેવું  
રહી ગયું હોય, અનુચિત અર્થ વાણુ હોય અથવા  
વ્યર્થ હોય, તો કૃપા કરી આપ તે મને કહો.' <sup>૪૫૨</sup>

સહયો બોલ્યા:-હે મહારાજ ! પરમાર્થ  
વડે જ એક સુશોભિત એવા વસિષ્ઠનાં વચન-  
ની અંદર વળી અનુચિત અર્થ હોય એવી  
આજ નવી જ વાણી આ સાંભળીએ છીએ !  
અતંત એવા જન્મના દોષથી અમારી અંદર  
મેલ ભર્યો હતો. જેમ અગ્નિ સુવર્ણના મેલને  
ખાળી નાખે છે, તેમ આપે તે મેલને અહીં  
આજ ખાળી નાખ્યો છે. <sup>૪૩, ૪૪</sup> હે મહારાજ !  
જેમ ચંદ્રના પ્રકાશથી કુમુદ વિકસિત થાય છે,  
તેમ બ્રહ્મની અંદર વિસ્તરી રહેલી અને અમૃત-  
ના જેવી પરમ શીતળ એવી આ આપની વાણી-  
થી અમે સર્વ વિકસિત થઈ રહ્યા છીએ. <sup>૪૫</sup> આ  
'અમે સર્વ આપને વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ.  
આપ સર્વ જીવોને મહાભોધ આપનાર છે,  
મુનિશ્રેષ્ઠ છે અને અમારા નિયમિત ગુરુ છે.' <sup>૪૬</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે કહી, તે  
સૌએ મેધગર્જના જેવા મહાખળવાન ઉચ્ચ  
શબ્દ વડે ફરી વાર નમસ્તે (આપને નમસ્કાર  
છે) કહ્યું. <sup>૪૭</sup> તે વખતે, જેમ મેધ ઝાકળ વડે  
હિમાલયને પૂરી દે છે, તેમ તેઓ આકાશમાંના  
સિદ્ધોની સાથે પોતે પણ નાખેડ પુષ્પાંજલિના  
સમૂહથી વસિષ્ઠઋષિને પૂરી દેવા લાગ્યા. <sup>૪૮</sup>  
એવી જ રીતે રામના વૃત્તાંતને જાણનારા એ  
સર્વ લોકો દશરથરાજની અને ચાર સ્વરૂપે  
અવતરેલા વિષ્ણુરૂપ શ્રીરામચંદ્રજીની પ્રશંસા  
કરવા લાગ્યા. <sup>૪૯</sup>

સિદ્ધો બોલ્યા:-જાણે ખીજ સાક્ષાત્ નારા-

યણુ હોય તેમ ચારરૂપે ( રામ, લક્ષ્મણ, ભરત,  
શત્રુઘ્નરૂપે ) અવતરેલા, જીવનમુક્ત અને ભાઈઓ  
સાથેના એ રાજકુમાર રામચંદ્રજીને અમે નમન  
કરીએ છીએ. ચાર સમુદ્રરૂપ ખાઈ વડે વીંટાયેલા,  
ભૂગોળની રક્ષા કરનારા અને ત્રણે કાળમાં રહેનાર  
રાજચિહ્નોને ધારણ કરનારા એ દશરથ રાજાને  
અમે નમન કરીએ છીએ. રાજાની પેઠે મુનિઓ-  
ની સેનાના અધિપતિ, સૂર્યના જવા મહાનેજસ્વી  
અને સુંદર પ્રકૃષ્ઠ વાદો વડે યુક્ત એ વસિષ્ઠ-  
ઋષિને તથા તપના ખજાનારૂપ વિશ્વામિત્રઋષિને  
અમે નમન કરીએ છીએ. <sup>૫૦-૫૨</sup> એમના પ્રભાવ  
વડે જ જ્ઞાનયુક્તિથી સુશોભિત એવી અને બ્રાંતિ-  
ના જીવસાને સારી રીતે નાશ કરનારી વસિષ્ઠજીની  
આ પરમ વાણી અમારા સાંભળવામાં આવી. <sup>૫૩</sup>

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે કહીને  
સિદ્ધલોકોએ આકાશમાંથી સમાની અંદર ફરી-  
વાર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને પછી તેઓ પ્રસન્ન ચિત્તે  
મૌન સેવી રહ્યા. <sup>૫૪</sup> તે જ પ્રમાણે આકાશચારી  
સિદ્ધોએ એ લોકોની પ્રશંસા કરી અને સહયોએ  
પણ તે જ પ્રમાણે ધણી સ્તુતિસહિત એ સિદ્ધોનું  
ત્યાં અર્ચન કર્યું. <sup>૫૫</sup> આકાશમાં ગતિ કરનાર  
મહર્ષિઓ અને દેવગણો તથા ભૂમંડળમાં ગતિ  
કરતા બ્રાહ્મણો અને ભૂપતિઓ તથા બંને સ્થળ-  
માં ગતિ કરનાર મુનીશ્વરો, એ સૌએ પોતાની  
શક્તિ અનુસાર પુષ્પ અને અર્ધદાન સહિત  
ઉચ્ચ વાણી વડે પ્રત્યેક જનની પૂજા કરી. <sup>૫૬</sup>

નમથરા ધરણિચરા મુનીશ્વરા મહર્ષયો વિભુ-  
ધમણા દ્વિજા નૃપાઃ । અપૂજ્યમિતિ જનમોજસૈવ  
તે ગિરોચ્ચા સદ્ગુણમાર્ધ્યદાનયા ॥ ૬૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સાધુવાદસ-  
પર્યાદિ વર્ણન' એ નામનો  
સર્ગ ૨૦૦ એ સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૦૧ મો

### શ્રીરામની પૂર્ણાનંદપદમાં વિશ્રાંતિ

॥ વાલ્મીકિરવાચ ॥

અયાર્વાક સાધુવાદેષુ પ્રશાંતેષુ શનૈઃ શનૈઃ ।

જ્ઞાનોપદેશમામાય પ્રોહ્લસત્સ્તિવ રાજસુ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-પછી ધીમે ધીમે

સભાના નીચેના ભાગમાં પ્રશંસાનાં વાડ્યો શાંત

થઈ ગયાં અને જ્ઞાનોપદેશને મેળવી રાજ્યો

બધે પ્રકુલ થઈ રહ્યા હોય તેવા થઈ ગયા.<sup>૧</sup>

સંસારનો ભ્રમ જમનો શાંત થઈ ગયેલ છે એવા

મનુષ્યો સત્ય તરફ દોડતા પોતાના ચિત્ત વડે

પોતાની મેળે પોતાનાં પૂર્વચરિત્રને હસવા

લાગ્યા.<sup>૨</sup> જ્ઞાનના આસ્વાદમાં તત્પર થઈ રહેલ

શાંત વિવેચી સભાજન ચિત્તવૃત્તિને અંતમુખ્ય

કરી દઈ ધ્યાનાવસ્થિત થઈ રહ્યા.<sup>૩</sup> ગુરુના દેહી-

પ્યમાન મુખ તરફ બેઠી રહેલા અને પદ્માસન

વાળી બેઠેલા શ્રીરામચંદ્રજી પોતાના ભાઈઓ

સહિત ગુરુની પાસે હોય બેઠી રહ્યા.<sup>૪</sup> દશરથ-

રાજ બધે ધ્યાનાવસ્થિત થઈ રહ્યા હોય તેમ

આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પવિત્ર એવી જીવ-

ન્મુક્તદશાનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા.<sup>૫</sup> તે સમયે

યાચકજનને માન આપનાર વસિષ્ઠમુનિ પોતાના

રાજ આદિ લક્ષ્ણોની પૂજા સ્વીકારવા માટે કાણ

વાર મીનનો આશ્રય પકડી જાણ રહ્યા હતા.

હવે, તે અનાકુળ અક્ષરેથી બોલવા લાગ્યા કે,<sup>૬</sup>

‘પોતાના કુળરૂપ આકાશમાં ચંદ્રતુલ્ય એવા

કમળના જેવા સુંદર નેત્રવાળા હે રામચંદ્રજી !

પોતાની મનમાનતી ઇચ્છા વડે હવે બીજાં તમે

શું સાંભળવાને ઇચ્છો છો ?<sup>૭</sup> હવે આજ તમે

કેવી સ્થિતિને અનુભવો છો ? અને આ જગતના

આભાસને કેવા પ્રકારનો દેખો છો ? તે કહો.<sup>૮</sup>

\* આ બસોએકમા સર્ગમાં ગુરુ, રામને કરી વાર આદરથી પૂછશે અને રામચંદ્રજી પોતાની પૂર્ણાનંદ-પદમાં વિશ્રાંતિ પ્રકટ કરશે.

વ સપ્તજીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજકુમાર રામચંદ્રજી ગુરુનું મુખ જોતાં અનાકુળપણાથી મૃદુ અને સ્પષ્ટપણે બોલ્યા.<sup>૯</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જમ પૂર્ણ-

ચંદ્ર વડે સુશોભિત એવું આકાશ શરદઋતુમાં

નિર્ભળ થઈ બચ છે, તેમ આપની કૃપા વડે હું

પરમ નિર્ભળતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું.<sup>૧૦</sup> સંસાર-

ની અંદર ભંગ કરનારી મારી સર્વ બ્રાંતિઓ

શાંત થઈ ગયેલ છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપ વડે હું

આકાશ જેવા સ્વચ્છ થઈ રહ્યો છું.<sup>૧૧</sup> મારી

સર્વ ચેતિઓ ગાંધિત થઈ ગઈ છે, અશેષ (સર્વ)

વિશેષણો શાંત થઈ જવાથી હું નિર્વિશેષ છું

અને હું સ્ફટિકગુહની અંદર મધ્યમાં રહેલ

સ્ફટિકમણિના જેવી નિર્ભળ બુદ્ધિવાળો છું.<sup>૧૨</sup>

મારું શાંત થઈ રહેલ ચિત્ત બીજાં કાંઈ સાંભ-

ળવાને કે મેળવવાને ઇચ્છતું નથી. તે પરમ તૃપ્તિને

પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે અને બધે સુખમિતિ અવસ્થાને

પ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે.<sup>૧૩</sup> હે

મહારાજ ! સર્વ વિષયોના સ્મરણની શાંતિને

લીધે નિર્વિકલ્પ, સર્વ કોતકથી રહિત અને સર્વ

સંકલ્પોને છોડી રહેલું મારું મન શાંત છે.<sup>૧૪</sup> હું

નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છું અને શાંત થઈ

રહ્યો છું. બગતાં છતાં પણ હું જગતની સ્થિતિના

સંપદમાં માનસિક (સ્વપ્ન આદિ) વિષયનો

વિચાર કરતો નથી, તેમ બચતના ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય

વિષયોનો પણ વિચાર કરતો નથી. હું તો બધે

સુખમિતિ ધારણ કરી રહ્યો હોઉં તેમ નિર્વિકાર

દશામાં સ્થિર થઈ રહ્યો છું.<sup>૧૫</sup> આશા વડે વિહવળ

થઈ ગયેલી દેહાધ્યાસવાળી પૂર્વની સ્થિતિને હું

હસી કાઢું છું અને સ્ફૂરતાં એવાં આપનાં

ઉપદેશાક્રમો વડે હું નિઃસંશયપણે સ્વસ્થ થઈ

રહેલ છું.<sup>૧૬</sup> હમણાં મને ઉપદેશ વડે, તેના

અર્થ વડે, શાસ્ત્રો વડે, બંધુઓ વડે કે તેમના

ત્યાગ વડે કાંઈ પ્રયોજન નથી.<sup>૧૭</sup> અથવા તો

પ્રત્યક્ષતત્ત્વરૂપ એવા હું અહીં તેમાં જ સ્થિર

યર્થ રહેલ ચિત્તવૃત્તિવાળી અને ક્ષોભરહિત ચિદા-  
કાશની અંદર સાન્નાયસુખના જેવી અખંડિત  
એવી સ્થિતિને અનુભવુ છું.<sup>૧૮</sup> હું એ કે બાહ્ય-  
દષ્ટિ વડે નેત્ર આદિ અવયવોવાળી સ્થિતિને  
ધારણ કરી રહ્યો છું, છતાં હું આ સર્વ જગતને  
આકાશનાથી પણ અતિસ્વચ્છ અને ચિદાકાશના  
એક અશરૂપ સમજુ છું.<sup>૧૯</sup> આ જગત આકાશ-  
માત્ર છે એવો એક નિશ્ચય રાખતાં આ દશયરૂપી  
આકાશ મોહનિદ્રા સહિત બાધિત થઈ બંધ છે  
અને હું અક્ષયરૂપે નિરંતર જગતો રહું છું.<sup>૨૦</sup>  
યથેચ્છા યથાપ્રાપ્ત અને યથાસ્થિત જે કાર્ય આપ  
કહેશો, તે હું નિર્વિઘ્નપણે વાસનાથી રહિત બની  
કર્તા કરીશ.<sup>૨૧</sup> હું અલીપ્તસિદ્ધિ વડે અંદર પ્રસન્ન  
થતો નથી, તેમ હર્ષને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને  
પુષ્ટ પણ થઈ જતો નથી. વળી, અનિષ્ટપ્રાપ્તિથી  
હું રોતો નથી, કિંતુ જે જે કાર્ય કરવા ચોગ્ય  
છે તે તે હું એકલો ક્યેં બંધું છું. મારી બ્રાતિ  
જતી રહી છે.<sup>૨૨</sup> આ સૃષ્ટિ ભલે બદલાઈ જાય,  
પ્રલયકાળનો પવન ભલે વાત્રા લાગે અને આ  
આખો દેશ ચંદ્રમાર્ગની પેઠે આકાશના જેવો  
શૂન્ય થઈ જાય; તો પણ હું સ્વસ્થપણે નિર્વિ-  
ક્ષેપ દશાનો આશ્રય કરી પોતાના આત્મામાંજ  
સ્થિર થઈ રહ્યો છું.<sup>૨૩</sup> હે મહારાજ! હું વિશ્રાંતિ-  
ને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું, બાહ્ય ઇન્દ્રિયો વડે ન  
જણાય તેવા સ્વરૂપવાળો છું અને મન વડે પણ  
હર્લક્ય છું. આકાશ જેમ મુદિ વડે બંધને પ્રાપ્ત  
યતું નથી, તેમ હું આશાઓ વડે બંધને પ્રાપ્ત  
થતો નથી.<sup>૨૪</sup> ગાકમાં રહેલા પુષ્પમાંથી જેમ  
ગંધ આકાશમાં ફેલાઈ રહ્યો હોય છે, તેમ હું  
દેહનું ઉદ્ભવન કરી (દેહાધ્યાસને છોડી દઈ)  
સમાનપણાથી આત્મામાં સ્થિર થઈ રહ્યો છું.<sup>૨૫</sup>  
પ્રબોધને પ્રાપ્ત થયેલ અથવા અપ્રયુક્ત એવા સર્વ  
રાજાઓ અનેક પ્રકારનાં કર્મવાળાં રાજ્યોની  
અંદર પોતાને સુખ થાય તેમ વિહાર કરે છે.<sup>૨૬</sup>  
જ પ્રમાણે હું પણ હર્ષ, શોક અને આશાથી

રહિત બની, સર્વત્ર સ્થિર એવી એક સમાન-  
દષ્ટિનું અવલંબન કરી, નિઃશંક રીતે આત્મામાં  
સ્થિતિ રાખી રાજ્યતંત્રમાં વિહાર કરું છું.<sup>૨૭</sup>  
હે મહારાજ! સર્વ આનંદના ઉપર રહેલા  
બ્રહ્માનંદ વડે હું સુખી છું, તેથી હું દેહની  
અંદર વિષયસુખની ઇચ્છા કરતો નથી. હું  
બાહ્યવ્યવહારમાં સર્વ મનુષ્યના જેવો જ થઈ  
રહ્યો છું, મોટે આપનો ઇચ્છા પ્રમાણે મને  
આપ આજ્ઞા આપો.<sup>૨૮</sup> હે સુશીલ વસિષ્ઠજી!  
બાળક જેમ યથાપ્રાપ્ત ક્રીડાને કરતો રહે છે, તેમ  
હું નિઃશંકપણથી યાવદેહ (જ્યાં સુધી દેહ રહે  
ત્યાં સુધી) સર્વત્ર એક નિર્ભળ બ્રહ્મદષ્ટિ રાખી  
આ યથાપ્રાપ્ત સંસાર સ્થિતિનું પાલન કરીશ.<sup>૨૯</sup>  
હે મહારાજ! હું ભોજન કરું છું, જળપાન કરું  
છું, અહીં રહ્યો છું અને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ  
કરતો રહું છું. હું આપની કૃપાથી આશંકા-  
ઓથી રહિત થઈ ગયો છું.<sup>૩૦</sup>

વસિષ્ઠઃ ઓત્યાઃ-અહો! હર્ષની વાત છે  
કે તમે આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત એવું  
આ મહાપુણ્યપદ પ્રાપ્ત કરેલ છે. એ મહાપદ-  
ની અંદર સ્થિતિ રાખનાર પુરુષોને શોક કરવો  
પડતો નથી.<sup>૩૧</sup> આકાશ જેમ પોતાના સ્વરૂપમાં  
સ્થિતિ રાખે છે, તેમ સારી રીતે અત્યંત સમાન-  
પણે વિસ્તરી રહેલા અને શાંત એવા પોતાના  
આત્મામાં તમે વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છો. તમે  
શોકથી રહિત થઈ રહ્યા તે બહુ સારી વાત થઈ.  
તમે સારી ઉત્તમ દશામાં આવી રહ્યા તે પણ  
બહુ સારું થયું. આલોકમાં તથા પરલોકમાં, દુષ્ટ,  
અદુષ્ટ અને શૂન એવા અનર્થોની શંકા દૂર થઈ  
ગઈ, તે પણ બહુ જ સારું થયું છે.<sup>૩૨,૩૩</sup> હે વત્સ  
રામચંદ્રજી! તમે આત્મજ્ઞ થવાથી બોધ વડે  
રઘુવંશના ભૂતભવિષ્યત કુલોની સંતતિને પવિત્ર  
કરેલ છે, તે રૂડી વાત છે.<sup>૩૪</sup> હે રામચંદ્રજી!  
હમણાં તમે સુનિશ્ચેષ્ટ વિદ્યામિત્રની માર્ગણી  
પિતાની સાથે (પિતાજીની વિદ્યમાન દશામાં,

તેમની આજ્ઞાથી) પૂર્ણ કરી, આ પૃથ્વીનું પાલન કરે. ૪૫ હે સુંદર રામચંદ્રજી! તમારી સાથે જેઠેલા સર્વ રમુકલ સાથે સંબંધ રાખનાર પુત્ર-પૌત્ર આદિવાળા ભૂત્યો, બાંધવો, પાયદળો, રથો અને ઘોડાઓના સમૂહો નીરાગ, નિર્ભય, સ્થિર લક્ષ્મીવાળા અને સદા ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ રહે. ૪૬

ત્વયાન્વિતાઃ સતનયમૃત્યવાન્ધવાઃ પદાતયઃ સરયગજાશ્વમંડલાઃ નિરામયા વિગતમયાઃ સ્થિ-રશ્રિયઃ સદોદયાઃ સુભગ મવન્તુ રાઘવાઃ ॥૨૬॥ શ્રીચોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘વિશ્રાંતિપ્રકટીક-રણુ’ એ નામનો સર્ગ ૨૦૧ મો સમાપ્ત

## ૭ સર્ગ ૨૦૨ મો ૭

શ્રીરામે આત્મામાં કરેલી વિશ્રાંતિ

॥ વાલ્મીકિરુવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य वचः संसदि पार्थिवाः ।

सिक्ता इवामृतापूरैरंतःशीतलतां ययुः ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ ઓલ્યાઃ—આ પ્રમાણે શ્રાવસિષ્ઠ-જનાં વચન સાંભળી સમાની અંદર દશરથરાજ આદિ સર્વ રાજાઓ તથા ખીજાં મનુષ્યો અંદર જાણે અમૃતના પૂર વડે સિંચાયેલ હોય તેમ શીતળતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. ૧ જમ સંપૂર્ણ એવો હીરસાગર સુંદર એવા અમૃતપૂર્ણ ચંદ્ર વડે શેલે છે, તેમ કમળપત્રના જવાં સુંદર નેત્ર-વાળા શ્રીરામચંદ્રજી સુંદર મુખચંદ્ર વડે શેલવા લાગ્યા. ૨ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ એવા વામદેવ આદિ સર્વ ઋષિઓ ‘અહે! ભગવાન વસિષ્ઠજીએ બહુ સારો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો’ એમ આદરથી કહેવા લાગ્યા. ૩ શાંત અતઃકરણવાળા, અત્યંત સતોષ વડે રોમાંચિત ગાત્રવાળા અને નવી કાન્તિને પ્રાપ્ત થયેલા દશરથરાજ હર્ષ વડે બહુ શેલવા લાગ્યા

× આ બસોળેમા સર્ગમાં પ્રબોધ વડે હજ થયેલા રાજાઓ આદિનું વર્ણન આવશે અને રામચંદ્રજી રોતાની નિર્ભળ એવી ઉત્તમ સ્થિતિનું જ્ઞાન વડે વર્ણન કરશે.

અનેક અધિકારી પુરુષો જ્ઞાતજ્ઞેય (જાણવાનું જાણે જાણી લીધું છે તેવા) થઈ રહેતાં અને અનેક પ્રશંસાની કથાઓ પ્રવૃત્ત થતાં, જતું અજ્ઞાન ગલિત થઈ ગયેલ છે એવા શ્રીરામચંદ્રજી ફરી વાર આ વાક્યો બોલ્યા. ૪૫

રામ ઓલ્યાઃ—હે ભૂતભવિધ્યને જાણનારા મહાસમર્થ મહારાજ! (જમ અગ્નિ સુવર્ણની રથામતાને) (મેલને) ખાળી નાખે છે, તેમ આપે આ અમારો અજ્ઞાનરૂપ મેલ ખાળી નાખ્યો છે. ૪૬ અને પ્રથમ પૂર્વકાળમાં પરિચ્છિન્ન દેહ-ને જ કેવળ આત્મારૂપ સમજતા હતા. હે મહારાજ! હવે હમણાં તો અમે ચોતરફ સર્વને (અપરિચ્છિન્ન) આત્મારૂપ સમજ-નારા થઈ રહ્યા છીએ. ૪૭ હું સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ થઈ રહ્યો છું, નિર્વિકાર થઈ રહ્યો છું, નિઃશંક થઈ રહ્યો છું અને તત્ત્વજ્ઞ થઈ જતાં જાગી ગયો છું. ૪૮ નિત્યસુખના અનુભવને અર્થે હું આનંદ-વાળો બની ગયો છું, ઘણા લાંબા કાળને મટિ સુખી થઈ રહ્યો છું, અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિને અર્થે હું સ્થિર થઈ રહ્યો છું અને મને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થનો ઉદય પ્રાપ્ત થયેલ છે. ૪૯ અહે! હર્ષની વાત છે કે, આપે મને પવિત્ર શીતળ જ્ઞાન-રૂપ જળ વડે સિંચેલ છે, તેથી કમળની પેઠે હું પોતાની મેળે જ દહર્યની અંદર પ્રકુલ થઈ રહ્યો છું. ૫૦ આપની કૃપાથી મેં આ સર્વોત્તમ પદવી મેળવી છે અને તેની અંદર મારી સ્થિતિ થવાથી આ સર્વ જગત મને અમૃતરૂપ જ લાસે છે. ૫૧ મારી બુદ્ધિ પ્રસન્ન થઈ છે, હું સર્વ શોકથી રહિત થયો છું, અને ઉત્તમ શોભાને પ્રાપ્ત થયેલ શાંતિ વડે મારું ચિત્ત નિર્ભળ થયું છે. હું મારા આત્મામાં જ આનંદ અનુભવું છું અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી હું નિર્ભળતાને પ્રાપ્ત થયો છું, તેથી મારા પોતાના સ્વરૂપને હું નમસ્કાર કરું છું. ૫૨

અન્તઃ પ્રસન્નમતિરસ્તસમસ્તશોકઃ

ગતોઽહમમલાશય એવ શાન્તયા । આનન્દ-  
માત્માનિ ગતઃ સ્વયમાત્મનૈવ નૈર્મલ્યમમ્યુપગ-  
તોઽસ્મિ નમસ્તુ મહમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'આત્મ-  
વિશ્રામાંગીકરણ' એ નામનો  
સર્ગ ૨૦૨ માં સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૨૦૩ મો ૐ

નિર્વાણપદનું વર્ણન

॥ વાલ્મીકિરુવાચ ॥

इत्थं विचारपरयोर्मुनिराघवयोस्तयोः ।

भास्करा श्रवणायेव व्योममव्यमुपाययौ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-નસિષ્ઠઋષિ અને રામ-  
ચંદ્રજી એ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતા, તેટલામાં  
સૂર્યનારાયણુ જાણે શ્રવણને માટે ઉત્સુક થઈ  
રહ્યા હોય તેમ આકાશના મધ્યભાગમાં આવ્યા.<sup>૧</sup>  
સર્વ દિશાઓમાં પદાર્થોના સમૂહોની સ્ફુટ  
પ્રતીતિ થાય તે માટે તડકાએ શ્રીરામચંદ્રજીની  
મહાવિશાળ યુદ્ધિની પેઠે તીક્ષ્ણતા ધારણ કરી.<sup>૨</sup>  
જમ વિકસિત થઈ ગયેલ હૃદયકમળ વડે પ્રકૃત્વ  
વિશાળ આકારથી તે સભાની અંદરનાં રાજ  
આદિ માણસો શોભે, તેમ બગીચાઓનાં તળાવો  
કમળોના વિકાસથી શોભતાં હતાં.<sup>૩</sup> મોતીઓના  
સમૂહોથી ખરાબર જડી લીધેલાં સ્ફટિકનાં  
બળિયાંઓ અંદર સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડતાં  
અત્યંત ઝળકાટ કરી રહ્યાં હતાં, તેથી તે કેમ  
જાણે જ્ઞાનશ્રવણથી નૃત્ય કરતાં હોય તથા જાણે  
આકાશની અંદર તરતાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.  
પદ્મારાગમણિની અંદર લાગેલાં સૂર્યનારાયણુનાં  
પ્રતિબિંબની તરણુ પ્રકાશવાળી કાન્તિએ આકાશ-

ની અંદર ઝળકારા ભારતી હતી, તેથી જાણે  
સ્વચ્છ યુદ્ધિમાં જ્ઞાનકળાઓ સ્ફુરતી હોય એમ  
લાગતું હતું.<sup>૪,૫</sup> આ પ્રમાણે પરમ અનંદને પ્રાપ્ત  
થઈ રહેલ અને પોતાના કુળમાં કમળની પેઠે  
સુવાસ ફેલાવનારા શ્રીરામચંદ્રજી વસિષ્ઠઋષિના  
મુખ્યચંદ્રના દર્શનથી પ્રકૃત્વ જવા થઈ રહ્યા.  
ત્યારે તેજના સમૂહરૂપી જ્વાળાઓથી સુશોભિત  
અને સમગ્ર રસને શોષી લેનારો વડવાનલતુલ્ય  
સૂર્ય આકાશરૂપી મહાસાગરના મધ્યભાગમાં  
આવી લાગ્યો. ખરતી રજ વડે સુશોભિત, સૂર્ય-  
રૂપ પાંખડી વડે મનોહર અને સ્ફુરતાં કિરણોરૂપી  
કેસરાઓ વડે રમણીય એવું શ્યામ આકાશરૂપી  
નીલકમળ સુંદર સોહી રહ્યું હતું. તે જગતની  
લક્ષ્મીના આભૂષણરૂપ હતું, ત્રિલોકીના કાનના  
કુડળરૂપ હતું અને અંદર લીન થઈ રહેલાં  
સ્ફુરતા તારાઓરૂપી રત્નોની પંક્તિથી સુશોભિત  
હતું. ત્યારે દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ સૂર્યના તાપથી  
બેદાયેલાં અને પાણીવગરનાં મોટાં વાદળોંઓને  
મોટાં શિખરોરૂપી હાથ વડે દબાવેલી પેઠે ધારણ  
કરી રહી હતી. ત્યારે સૂર્યથી રહિત એવો આકાશ-  
રૂપી ધરનો ભાગ પણ ઉત્તમ સૂર્યકાંતમણિમાંથી  
ઉત્પન્ન થતા અગ્નિ વડે જાણે પ્રજ્વલિત થઈ રહેલ  
હોય તેમ ખમણ પ્રકાશવાળો જોવામાં આવતો  
હતો. તે સમયે અધિક મદવાળા સુંદર મુખના  
પવન વડે પૂરેલા મધ્યાહનના શંખો પ્રલયકાળના  
પવનથી પૂર્ણ એવા મહાસાગરની પેઠે શખ્દ  
કરવા લાગ્યા.<sup>૬-૧૨</sup> જમ કમળોની અંદર હિમ-  
જળનાં બિંદુઓની શોભા રહે છે, તેમ મનુષ્યોનાં  
મુખની અંદર વીખરાઈ ગયેલા શુદ્ધ મુક્તાકૃળના  
જેવી પરસેવાનાં બિંદુઓની શોભા નિવાસ કરતી  
હતી.<sup>૧૩</sup> જમ વૃદ્ધિનું અને નદીનું જળ સમુદ્રને  
પૂર્ણ કરી દે છે, તેમ ધરની લી તમાં અથડાવાથી  
પડછંદારૂપે પાછી ફરેલ અને પ્રાણીઓના ઉતા-  
વળના ભેસથી પુષ્ટ થયેલી એવી શખ્દની શોભા,  
કાનને પૂરી દેવા લાગી.<sup>૧૪</sup> ત્યારે ગરમીના સમૂહ-

x આ બસોત્તમના સર્ગમાં મધ્યાહનસમયનો  
વાવથોષ, દિવસનું કામકાજ, રાત્રિનો ક્રમ અને  
પ્રાતઃકાળમાં સભાની અંદર શ્રીરામચંદ્રજીનું નિઃસંદેહ-  
પાતું એ વર્ણવવામાં આવશે.

ની શાંતિને માટે સ્ત્રીઓએ નવીન અને ઉજ્જવળ કપૂરરૂપી મેઘાવલિઓ ફેંકી હતી અને તે અતીવ શોભી રહી હતી.<sup>૧૫</sup> રાત્ર દશરથ સામંતો સહિત, રાત્રઓ સહિત, વસિષ્ઠ સહિત, રામ ચંદ્ર સહિત તથા સર્વ સામગ્રી સહિત તે સભામાંથી ઊઠ્યા. રાત્રઓ, રાત્રપુત્રો, મંત્રીઓ અને ઋષિઓ એકબીજાના સત્કારનો સ્વીકાર કરી ખુશી થતા પોતાના ઉતારા તરફ ચાલ્યા ગયા. હાં અંતઃપુરના ધરના આંગણમાં વીંટળાઓના પવનથી કપૂરની ધૂળ ઊડી હતી, તેથી બધે નવાં જ વાદળાંઓની પંક્તિ ખડી થઈ ગઈ હતી. પછી મધ્યાહ્નનાં વાજાંઓના શબ્દો ભીંતની અંદર પડ્યા પાડતા હતા અને તેથી વધારે અવાજ કરી રહ્યા હતા. ત્યારે વચનમાં કુશળ એવા મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ બોલ્યા કે:-<sup>૧૬-૧૮</sup> 'હે રામચંદ્ર! તમે સર્વ સાંભળવાનું સાંભળ્યું છે અને જાણવાનું સર્વ જાણી લીધું છે. હવે આથી બીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ જાણવાનું નથી.<sup>૨૦</sup> જવ્વી રીતે મેં તમને ઉપદેશ કર્યો છે, શાસ્ત્ર વડે તમે જ પ્રમાણ સમજો છો અને જવ્વી રીતે શ્રેષ્ઠતાથી તમને અનુભવ થાય છે, તે સર્વની એકવાક્યતા કરો.<sup>૨૧</sup> હે મહાબુદ્ધિવાળી! તમે કામકાજ માટે સુખેથી ઊઠો. અમે પણ સ્નાન કરવા માટે જઈશું. કેમકે હે પ્રીય રામચંદ્ર! અમારો મધ્યાહ્ન-સમય વ્યતીત થતો જાય છે.<sup>૨૨</sup> હે મંગલરૂપ રામચંદ્ર! પોતાની આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ કરવા માટે, જે કંઈ શુભ આપને પૂછવાનું હોય તે પ્રાતઃકાળમાં ફરી વાર તમારે પૂછવું.<sup>૨૩</sup>

વાદમીકિ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠએ કહ્યા પછી રાત્ર દશરથે પોતાની મેળે જ સર્વ સત્પુરુષોનો પૂજા વડે સત્કાર કર્યો.<sup>૨૪</sup> રામ-ચંદ્ર સહિત ધર્માત્મા દશરથરાત્રએ વસિષ્ઠ આદિએ ઉપદેશ કરેલ ક્રમ વડે ઋષિઓની બ્રાહ્મણોની, રાત્રઓની અને આકાશચારી સિદ્ધોની પૂજા કરી.<sup>૨૫</sup> આમ, તે અનિન્દિત મહીપતિએ

મણિઓના અને મોતીઓના નિષ્કિયરૂપ દ્રવ્ય વડે, દિવ્ય પુષ્પ વડે, મણિઓ અને મોતીઓનાં દાન વડે, મોતીના હારોના અર્પણ વડે, પ્રણય વડે, દ્રવ્ય સહિત એવાં કન્યા આદિનાં દાન વડે, વસ્ત્ર, આસન તથા અન્નપાન આદિ વડે, સુવર્ણ વડે, પૃથ્વી વડે, ઘૂપ વડે અને ગંધપુષ્પ વડે યથાવિધિ તે સર્વની પૂજા કરી.<sup>૨૬-૨૮</sup> પછી જમ ચંદ્રમાં આકાશમાંથી સાયંકાળે ઉદય પામે, તેમ સભાના મધ્યમાંથી સર્વને માન આપનાર રાત્ર દશરથ સભાની સાથે વસિષ્ઠ આદિ દેવર્ષિઓ સહિત ઊઠ્યા.<sup>૨૯</sup> ગોઠણ સુધી પથરાઈ રહેલાં દેવતાઓનાં મૂંઢેલાં યુગ્મે વડે કાદવવાળો બની ગયેલ તથા ત્વરા સહિત એવો સભાનો ઉત્થાનનો (બરખાસ્ત થવાનો) સમય બહુ દીર્ઘ નીકળતો હતો.<sup>૩૦</sup> ત્યારે ધર્મણુ યવાથી અને પરસ્પર અયઙાવાથી બાબુખંધનાં રત્નોનો ચૂરો થઈ ગયો હતો અને તેથી સભાભૂમિ રાતી થઈ ગઈ હતી. ત્યારે હારો તૂટી ગયા હતા અને તેમાંથી મોતીઓ ખરી પડતાં હતાં, તેથી તે સભાસ્થાન તારાઓ તથા નક્ષત્રોથી શોભી રહેલા રાત્રના આકાશને પણ પાછળ પાડી દેતું હતું. દેવર્ષિઓ, મુનિઓ, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો અને રાત્ર-ઓથી, એ સભાસ્થાન ભરાઈ ગયું હતું. તેમાં સેવકો અને સુંદરીઓ હાંફાંફાંકાં થઈ ગયાં હતાં. તેમના હાલતા હાથેથી તથા કેશોથી બધે તે સભાસ્થાનમાં ચોતરફ અન્નમર દોળાતાં હોય એવું લાગતું હતું. વસિષ્ઠે કહેલા જ્ઞાનને પ્રમેય-રૂપ કરવા માટે જ માણસો ત્યાં હરફર કરતાં હતા. આથી તે સમય દારણપણથી રહિત હતો. ત્યારે એકબીજાએ એકબીજાનાં અંગો

મન્દોદરીએ જમ દેવતાઓ પોતાના સ્થાનમાં  
જપ, નેમ પૂજ કરાવેલા, મુદ્દ અને મધુર ભાષણ-  
વાળા, સમલોચિત્વાસી સત્પુરુષો, દશરથ આદિ  
રાજાઓ અને મુનિઓ એ સર્વ પરસ્પર એક-  
બીજાને પૂજી, પસંગ અને સ્નેહયુક્ત ચિત્ત વડે,  
ગોતપોતાના આશ્રમમાં આશ્રયા ગયા. ૩૧-૩૫

રામ બોલ્યા:-સર્વ ધર્મને અજુદાર કરી  
જ્ઞાનના મહાસાગર, સર્વ સંદેહ કાપવામાં પ્રવૃ-  
ત્ત અને બીજાઓના ભય-ચોક્કને નાશ કરના  
હે વસિષ્ઠજી! હવે મારે બીજું શું સાંભળવાનું  
છે? અથવા શું જણવાનું છે? બે કાંઈ સાંભળ-  
વાનું હોય તો તે સર્વ આપ મને કહેવાને



## સર્ગ ૨૦૪ મો

### ચિદાકાશનું પ્રતિપાદન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મૂયઃ સ્વ મહાવાહોઃ ગૃણુ મે પરમં વચઃ ।

આદર્શો રાજતેઽત્યર્થ પૌન પુન્યેન માર્જિતઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ—હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી !  
વળી ફરી મારાં ઉત્કૃષ્ટ વચનો સાંભળો. વારંવાર  
માર્ગન કરવાથી અરીસો વધારે દીપે છે. ચિત્ત-  
શુદ્ધિનું પણ તેમ જ સમજવું.<sup>૧</sup> અર્થની પ્રતીતિ  
થવા એ એક ભ્રાંતિનો અનુભવરૂપ સંકેત છે,  
વાસ્તવિક નથી; અને શબ્દ પણ જળના ધ્વનિના  
જેવો છે. સ્વપ્નની પેઠે આ દૃશ્ય ચિદાકાશનો જ  
એક આભાસ છે. જગત ક્યાં થયેલ જ છે ?<sup>૨</sup> એ  
જાત જ મિથ્યા છે, તો પછી જાત જ સંસ્કાર-  
રૂપે રહી સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોરૂપ બની જાય  
છે; તે જ જાણે સ્મરણ વડે ખડું થઈ ગયેલ હોય  
તેમ શૂન્યરૂપ છતાં જાણે પાસે રહેલ હોય તેમ  
દેખાય છે. તે પણ ચિદાકાશનો એક વિવર્ત  
છે છતાં, જાણે બીજા આકારે પથરાઈ રહ્યું હોય  
તેમ તે થઈ જાય છે, તેથી તે પણ ચિત્તસત્તાથી  
ભિન્ન નથી.<sup>૩</sup> જેવી રીતે સ્વચ્છ ચિદાકાશ મારા  
પ્રત્યક્ષેતન્યમાં સ્વપ્નનગરરૂપ થઈ જાય છે, તેમ  
જ આ ત્રણેય જીવનો સાકાર છતાં નિરાકારરૂપ  
છે, એમ સમજવું.<sup>૪</sup>

રામ ઓહ્યાઃ—આ પૃથ્વી શી રીતે થઈ ?  
પર્વતો શી રીતે થયા ? જળ શી રીતે થયું ?  
પાપાણી શી રીતે થયા.<sup>૫</sup> તેજ શી રીતે થયું ?  
ક્રિયા શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ ? કાળ શી રીતે ઉત્પન્ન  
થયો ? પવન શી રીતે ઉત્પન્ન થયો ?<sup>૬</sup> શૂન્ય  
(આકાશ) શી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? ચિદાકાશની  
સિદ્ધિ શી રીતે થઈ ? હે મહારાજ ! એ દે આ

\* આ બસોચારમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ અને રામ-  
ચંદ્રજી, ચિદાકાશની વિશુદ્ધિને અર્થે ચિદાકાશની અંદર  
દૃશ્યના અભાવ વિશે સિદ્ધ શુદ્ધિઓ વડે વિવેચન કરશે.

સર્વ મેં જાણેલ છે, તો પણ ફરી વાર આપ  
મને બોધ થવા માટે કહો.<sup>૭</sup>

વસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! સ્વપ્નમાં  
દીઠેલ મહાનગરની અંદર પૃથ્વી શી રીતે થઈ ?  
આકાશ શી રીતે થયું ? એ તમે યથાર્થ રીતે  
કહો.<sup>૮</sup> વળી તેમાં જળ, પાપાણી, તેજ, દિશાઓ,  
કાળ અને ક્રિયા, એ સર્વે શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં  
અને આ સર્વ નિમિત્તાકારણ આદિ પણ શી  
રીતે થયું ? તે તમે કહો. જાણે તેની રચના કરી,  
જાણે તેને બાળી નાખ્યું, જાણે તેને લઈ આવ્યું,  
જાણે તેને ગોઠવ્યું, કોના વડે તે વ્યાપ્ત થયું,  
જાણે ઉત્પન્ન કર્યું, જાણે પ્રકટ કર્યું, કેવા આચાર-  
વાણ છે અને તેનું શું સ્વરૂપ છે ?<sup>૯-૧૧</sup>

રામ ઓહ્યાઃ—સ્વપ્નરૂપ એવા આ જગતનું  
સ્વરૂપ કેવળ ચિદાકાશ જ છે. પૃથ્વી, પર્વત  
આદિ કંઈ સત્ય નથી; પણ નિરાકાર, નિરાશ્રય  
આત્મા જ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. તે ચિદાકાશ-  
રૂપ હોઈ નિરાકાર અને નિરાધાર છે. તો પછી  
એ નિરાધાર અને નિરાકાર ચિદાકાશને આધાર  
વડે શું પ્રયોજન છે ?<sup>૧૨,૧૩</sup> જ્ઞાન વડે જોતાં આ  
કયું ઉત્પન્ન જ થયું નથી. એ સધળો ચિદાકાશનો  
વિલાસ છે. સ્વપ્નની પેઠે મન જ જગતને આકારે  
થઈ રહેલ છે અને બીજું નથી.<sup>૧૪</sup> દિશા, કાળ  
આદિ ચિદાકાશનો જ એક આભાસ છે. પર્વત  
આદિ પણ ચિદાકાશના આભાસરૂપ છે. બોધ  
થતાં જળાદિક પણ ચિદરૂપ છે અને તત્ત્વભરી  
દૃષ્ટિમાં વાયુ આદિ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૫</sup>  
ચિદરૂપતત્ત્વ જ આકાશમાનવનું પારણ કરતાં  
આકાશરૂપ થઈ રહે છે, કદિતપણા વડે તે પાપાણ-  
રૂપ થઈ રહે છે અને દ્રવપણાથી તે જાણે  
જળરૂપ હોય તેમ જણાય છે.<sup>૧૬</sup> વસ્તુતાએ  
જોઈ એ તો પૃથ્વી આદિ કંઈ છે જ નહિ અને  
કંઈ દૃશ્ય પણ નથી પણ અનંત ચિદાકાશ જ એક  
છે અને તે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૧૭</sup> પ્રસન્ન  
મહાસાગરનું જળ દ્રવપણાને લીધે જમ એકરૂપ

ઇન્દ્રલોકમાંથી જન્મ દેવતાઓ પોતાના સ્થાનમાં જાય, તેમ પૂજ કરાવેલા, મૃદુ અને મધુર ભાષણવાળા, સમલોકનિવાસી સત્પુરુષો, દશરથ આદિ રાજાઓ અને મુનિઓ એ સર્વ પરસ્પર એકબીજાને પૂછી, પ્રસન્ન અને સ્નેહયુક્ત ચિત્ત વડે, પોતપોતાના આશ્રમમાં આલ્યા ગયા.<sup>૩૧-૩૫</sup> ક્રમ પ્રમાણે અન્યેન્ય પ્રણયથી પૂજ કરી તે સર્વ સભાસદો ત્યાંથી રજા લઈ ઘેર આવીને પોતાનું આહ્નિક કર્મ કરવા લાગ્યા.<sup>૩૬</sup> પછી વસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓ તથા દશરથ આદિ રાજાઓ એ સર્વ દિવસનાં કર્મો કરવામાં બેઠાઈ ગયા.<sup>૩૭</sup> તેઓ દિવસ સંબંધી યથાપ્રાપ્ત ક્રિયાઓ ક્રમથી કરતા હતા, તેટલામાં આકાશના પથિક એવા શ્રીસૂર્ય અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ ગયા.<sup>૩૮</sup> તેમની અને મહાબુદ્ધિશાળી શ્રીરામચંદ્રજીની તે રાત્રિ તે જ કથા વડે જગતે થવાને લીધે જલદી વ્યતીત થઈ ગઈ.<sup>૩૯</sup> અંધકારરૂપ રજને અને તારાઓરૂપી પુષ્પસમૂહને દૂર કરીને જગતને ધરની પેઠે શુદ્ધ કરનારા સૂર્ય, જગતરૂપી ધરમાં દાખલ થઈ ગયા.<sup>૪૦</sup> હવે, કણેરના ફૂલના જેવી કાન્તિવાળાં પોતાનાં ફિરણો વડે દિશાઓને અરુણ (રાત્રી) કરનારા બાલસૂર્યે આકાશરૂપી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કર્યો.<sup>૪૧</sup> પાછા રાજાઓ, રાજપુત્રો, મંત્રીઓ અને વસિષ્ઠઋષિ આદિ મુનિઓ દશરથરાજની તે સભામાં આવી પહોંચ્યા.<sup>૪૨</sup> પછી, દેવતાઓના સ્થાનરૂપ નક્ષત્રોની શોભા જન્મ આકાશની અંદર દીપ્તિ રહે, તેમ તે સભા ક્રમાનુસાર મર્યાદા પ્રમાણે, પોતપોતાના સ્થાન પ્રમાણે અને આસન પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગઈ.<sup>૪૩</sup> પછી દશરથ આદિ અને સુમત્ર આદિ આસન પર બેઠેલા શ્રીવસિષ્ઠમુનિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પછી, વસિષ્ઠજીની તથા પોતાના પિતાજી રાજદશરથની પાસે મહાબુદ્ધિશાળી અને કમળદળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજીકોમળ વર્ણનાં નીચેનાં વચનો બોલ્યા.<sup>૪૪-૪૫</sup>

રામ બોલ્યાઃ—સર્વ ધર્મને જાણનાર, સર્વ જ્ઞાનના મહાસાગર, સર્વ સંદેહકાપ્રતામાં પ્રશ્નરૂપ અને બીજાઓના ભય-શોકને નાશ કરનાર હે વસિષ્ઠઋષિ ! હવે મારે બીજું શું સાંભળવાનું છે ? અથવા શું જાણવાનું છે ? બે કાંઈ સાંભળવાનું હોય તો તે સર્વ આપ મને કહેવાને યોગ્ય છે.<sup>૪૬-૪૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! તમે સર્વ વાને સારી બુદ્ધિ પામ્યા છો. હવે તમારે કાંઈ પણ સાંભળવાનું બાકી નથી રહ્યું. આ તમારી બુદ્ધિ કૃતકૃત્ય છે. તે પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુને પામી ચૂકી છે. આથી તે આત્માની અંદર જ સ્થિર થઈ રહેલ છે.<sup>૪૮</sup> છતાં તમે પોતે જ બુદ્ધિ વડે વિચારીને કહેા કે, આજ તમે અંદર કેવા થઈ રહ્યા છો ? તથા હવે તમારે અવશ્ય સાંભળવાનું એવું શું બાકી રહ્યું છે ?<sup>૪૯</sup>

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ ! હું માતું છું કે, મારી બુદ્ધિ હવે કૃતકૃત્ય છે. હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું, શાંત થઈ રહ્યો છું. મને હવે કોઈ પ્રકારની આકાંક્ષા નથી.<sup>૫૦</sup> જ કહેવાનું હતું તે આપે કહ્યું છે અને જ જાણવાનું હતું તે સર્વે મેં જાણી લીધું છે. કૃતકૃત્ય થઈ રહેલી આપની વાણી હવે સુખેથી વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ.<sup>૫૧</sup> જોય વસ્તુ મેળવવાને માટે જ જાણવાનું હતું તે મેં જાણ્યું છે. આ સર્વ જગતનું શ્રેષ્ઠકરસપણું વિશેષે કરી મારા જાણવામાં આવ્યું છે. મારા દ્વૈતભાવનો નાશ થઈ ગયો છે. દશરથના ભેદનું બધું જ્ઞાન ગાંઠિત થઈ ગયું છે. કેમકે મેં સંપૂર્ણપણે સારી રીતે વિચારીને સંસારીપણાની આસ્થા છોડી દીધી છે.<sup>૫૨</sup>

અધિગતમધિગમ્યં જ્ઞેયમાપ્તું મયેદં વિગત-મશિલમૈક્યં દ્વૈતમસ્તં પ્રયાતમ્ । પરિગલિતમશેષં દૃશ્યમેદાવમાનં નનુ નિપુણમપાસ્વાશેપસંસારિ-તાસ્થા ॥ ૫૨ ॥

સર્ગ ૨૦૩ એ સમાપ્ત

## ઠસર્ગ ૨૦૪ મો

### ચિદાકાશનું પ્રતિપાદન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મૂય એવ મહાવાહો મૃણુ મે પરમ વચઃ ।

આદર્શો રાજતેડત્યર્થ પૌન પુન્યેન માજિતઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ-હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી ! વળી ફરી મારાં ઉત્કૃષ્ટ વચનો સાંભળો. વારંવાર માજન કરવાથી અરીસો વધારે દીપે છે. ચિત્ત-શુદ્ધિનું પણ તેમ જ સમજનું.<sup>૧</sup> અર્થની પ્રતીતિ થવી એ એક ભ્રાંતિનો અનુભવરૂપ સંકેત છે,

વાસ્તવિક નથી; અને શબ્દ પણ જળના ધ્વનિના જેવો છે. સ્વપ્નની પેઠે આ દૃશ્ય ચિદાકાશનો જ એક આભાસ છે. જગત ક્યાં થયેલ જ છે ?<sup>૨</sup> એ

જાત જ મિથ્યા છે, તો પછી જાત જ સંસ્કાર-રૂપે રહી સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોરૂપ બની બચે છે; તે જ બાળે સ્મરણ વડે ખડું થઈ ગયેલ હોય તેમ શૂન્યરૂપ છતાં બાળે પાસે રહેલ હોય તેમ દેખાય છે. તે પણ ચિદાકાશનો એક વિવર્ત

છે છતાં, બાળે બીજા આકારે પથરાઈ રહ્યું હોય તેમ તે થઈ બચે છે, તેથી તે પણ ચિત્તસત્તાથી ભિન્ન નથી.<sup>૩</sup> જવી રીતે સ્વચ્છ ચિદાકાશ મારા પ્રત્યક્ષેતન્યમાં સ્વપ્નનગરરૂપ થઈ બચે છે, તેમ

જ આ ત્રણેય ભુવનો સાકાર છતાં નિરાકારરૂપ છે, એમ સમજવું.<sup>૪</sup>

રામ ઓલ્યાઃ-આ પૃથ્વી શી રીતે થઈ ? પર્વતો શી રીતે થયા ? જળ શી રીતે થયું ? પાપાણુ શી રીતે થયા.<sup>૫</sup> તેજ શી રીતે થયું ? ક્રિયા શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ ? કાળ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? પવન શી રીતે ઉત્પન્ન થયો ?<sup>૬</sup> શૂન્ય (આકાશ) શી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? ચિદાકાશની સિદ્ધિ શી રીતે થઈ ? હે મહારાજ ! એ ઠ આ

સર્વ મેં બાળેલ છે, તો પણ ફરી વાર આપ મને બોધ થવા માટે કહેા.<sup>૭</sup>

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! સ્વપ્નમાં દીઠેલ મહાનગરની અંદર પૃથ્વી શી રીતે થઈ ? આકાશ શી રીતે થયું ? એ તમે યથાર્થ રીતે કહેા.<sup>૮</sup> વળી તેમાં જળ, પાપાણુ, તેજ, દિશાઓ, કાળ અને ક્રિયા, એ સર્વે શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં અને આ સર્વ નિમિત્તકારણ આદિ પણ શી રીતે થયું ? તે તમે કહેા. કાણે તેની રચના કરી, કાણે તેને બાળી નાખ્યું, કાણે તેને લઈ આવ્યું, કાણે તેને ગોઠવ્યું, કાના વડે તે વ્યાપ્ત થયું, કાણે ઉત્પન્ન કર્યું, કાણે પ્રકટ કર્યું, કેવા આચાર-વાણ છે અને તેનું શું સ્વરૂપ છે ?<sup>૯-૧૧</sup>

રામ ઓલ્યાઃ-સ્વપ્નરૂપ એવા આ જગતનું સ્વરૂપ કેવળ ચિદાકાશ જ છે. પૃથ્વી, પર્વત આદિ કંઈ સત્ય નથી; પણ નિરાકાર, નિરાશ્રય આત્મા જ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. તે ચિદાકાશરૂપ હોઈ નિરાકાર અને નિરાધાર છે. તો પછી એ નિરાધાર અને નિરાકાર ચિદાકાશને આધાર વડે શું પ્રયોજન છે ?<sup>૧૨, ૧૩</sup> જ્ઞાન વડે જોતાં આ

કશું ઉત્પન્ન જ થયું નથી. એ સધળો ચિદાકાશનો વિલાસ છે. સ્વપ્નની પેઠે મન જ જગતને આકારે થઈ રહેલ છે અને બીજું નથી.<sup>૧૪</sup> દિશા, કાળ આદિ ચિદાકાશનો જ એક આભાસ છે. પર્વત આદિ પણ ચિદાકાશના આભાસરૂપ છે. બોધ

થતાં જળાદિક પણ ચિદરૂપ છે અને તત્ત્વજની દૃષ્ટિમાં વાયુ આદિ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે.<sup>૧૫</sup> ચિદરૂપતત્ત્વ જ આકાશમાવતું<sup>૧૬</sup> ધારણ કરતાં આકાશરૂપ થઈ રહે છે, કડિતપણા વડે તે પાપાણુ-રૂપ થઈ રહે છે અને દ્રવપણાથી તે બાળે જળરૂપ હોય તેમ જણાય છે.<sup>૧૭</sup> વસ્તુતાએ

જેઈએ તો પૃથ્વી આદિ કંઈ છે જ નહિ અને કંઈ દૃશ્ય પણ નથી પણ અનંત ચિદાકાશ જ એક છે અને તે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે.<sup>૧૮</sup> પ્રસન્ન મહાસાગરનું જળ દ્રવપણાને લીધે જમ એકરૂપ

૧ આ બ્રહ્માચારી સર્ગમાં વસિષ્ઠ અને રામ-ચંદ્રજી, ચિદાકાશની વિશુદ્ધિને અર્થે ચિદાકાશની અંદર દૃશ્યના અભાવ વિષે સિદ્ધ શુક્તિઓ વડે વિવેચન કરશે.

છતાં અનેક પ્રકારના વ્યાપારને લાંબે અનેક પ્રકારે થઈ જાય છે, તેમ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર એક જ પ્રકારે રહ્યા છતાં અનેક પ્રકારે (વિવર્તરૂપે) થઈ જાય છે.<sup>૧૮</sup> ચિદાકાશ જ પોતાની અંદર કઠિનતાની કલ્પના વડે બ્રહ્મે પૃથ્વીરૂપ તથા પર્વતરૂપ થઈ રહેલ હોય તેમ બની જાય છે; અને શૂન્યતાની કલ્પના વડે તે બ્રહ્મે પોતે શૂન્યરૂપ થઈ રહેલ હોય તેવું પોતાના સ્વરૂપને સમજે છે.<sup>૧૯</sup> પોતાના સ્વરૂપની અંદર એ ચેતનતત્ત્વ દ્રવપણાની કલ્પના વડે પોતામાં જળભાવને અનુભવે છે અને ચપળતાની કલ્પના વડે વાયુભાવને અનુભવે છે. ઉષ્ણભાવની કલ્પના વડે તે પોતામાં અગ્નિભાવને અનુભવે છે.<sup>૨૦</sup> તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને નહિ છોડતાં છતાં આ સર્વના ભાવને કેમ બ્રહ્મે ધારણ કરી રહ્યું હોય તેવું થઈ રહે છે. આકાશરૂપ ચિદધાતુનો એવો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે તે જ વિવર્તને ધારણ કરે છે, તેમાં કશો કારણનો કે ગુણનો ક્રમ નથી. જમ આકાશમાં શૂન્યતા વિના બીજું કશું નથી અને જમ સમુદ્રમાં જળ વિના બીજું કંઈ પણ નથી, તેમ ચિદાકાશ વિના બીજું કશું પણ આહી છે જ નહિ.<sup>૨૧, ૨૨</sup> આ સર્વ, તમે અને હું ઇત્યાદિ જગત ચિદાકાશથી જુદું નથી; કેમકે તે વિના બીજું કંઈ સંભવતું નથી, માટે તમે શાંત થઈ રહો.<sup>૨૩</sup> નિરાકાર એવા તમે જમ આ ધરની અંદર સ્વપ્નમનોરથ આદિ વડે પોતાના આત્માને જ અગ્નિ, શેલ આદિરૂપ (વિવર્તભાવથી) બનાવી દઈ પોતાના સ્વરૂપને જ તેવે આકારે દેખો છો, તેમ નિરાકાર ચિદાકાશ વિષે પણ સમજવું.<sup>૨૪</sup> ચિદાકાશ જ દેહના જેવું થઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, બાકી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં દેહ જ નથી. આમ, જો દેહ નથી તો પછી વિનાકારણે અજ્ઞાનને લીધે જ ચૈતન્ય દેહાકાર ભાસે છે; બાકી વાસ્તવિક રીતે નથી, એમ વિવેકીએએ તરવાનું છે.<sup>૨૫</sup> મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પંચ-

મહાભનો, પ્રાણીઓ, પર્વતો અને દિશાઓ એ સર્વ શિલાના ગર્ભની પેઠે બ્રહ્મની અંદર યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં અનિર્વચનીય છે.<sup>૨૬</sup> આમ કશું ઉત્પન્ન થયું નથી, તેમ કશોના નાશ પણ થયો નથી. જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં ચિદરૂપ છે અને ચિદરૂપ બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ સદાકાળ રહે છે.<sup>૨૭</sup> દ્રવ જમ જળરૂપ કહેવાય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર તેનું પોતાનું સ્વરૂપ વિવર્તરૂપે પ્રસરી રહે છે, તે જ જગત નામથી કહેવાય છે. યથાર્થ દૃષ્ટિથી શુદ્ધ વિવેકને પામેલા પુરુષને આ જગતનું ભાન ઉપર-ઉપરથી હોય છે, છતાં પણ અંદરથી નથી હોતું. તેને તો શૂન્ય ચિદાકાશ જ પરમાર્થરૂપ ભાસે છે. બાકી મૂર્ખ માણસને જમ ભાસતું હોય તેમ ભવે ભાસો.<sup>૨૮, ૨૯</sup>

इदं जगद्भानमभानमेव चिद्वयोम शून्यं पर-  
मार्थ एव। यथार्थसंदर्शनबुद्धबुद्धेर्बुद्धबुद्धेस्त  
यथा तथास्तु ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચિદાકાશ-  
કેતાપ્રતિપાદન' એ નામનો  
સર્ગ ૨૦૪ મો સમાપ્ત

ॐ ॥ ૨૦૫ મો ॥

જગત ચિદરૂપ છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवं यथैतद् भगवन् स्वमे दृश्यं परं नमः।

तथैव जाग्रतीत्यत्र न चेत्संदेहजालिका ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ! જમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જ દરયરૂપ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં પણ તે જ દરયરૂપ થઈ જાય છે. આ વિષયમાં જો સંદેહની કોઈ બારી ન હોય, તો આ મારા

× આ બસોપાંચમા સર્ગમાં જગતની સ્થિતિ વિવર્ત-  
રૂપ અને સ્વપ્રત્યક્ષ છે; તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય  
યતો જ નથી, પણ ચિન્માત્ર છે; એ વિશે વર્ણવાશે.

સર્વોત્તમ પ્રશ્નનો આપ મને ઉત્તર આપો કે નિરાકાર ચિત્સત્તા કેમ જગત અને સ્વપ્નમાં દેહાકાર થઈ બધ છે? <sup>૧૨</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જગતમાં અને સ્વપ્નમાં જે દૃશ્ય પ્રતીતિમાં આવે છે, તેનો આધાર શૂન્ય ચિદાકાર છે. તે ચિદાકારરૂપ જ છે, ચિદાકારથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને ચિદાકાર પ્રજ્વળી જુદો નથી. આમ પ્રજ્વલિતમાં યુક્તિ સિદ્ધ હોવાથી વિવર્તવાદ વિષે કશો સંદેહ નથી. <sup>૩</sup> સર્વ કારણોના આકારથી સાવ શૂન્ય એવા સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કોઈ પણ પ્રાણીઓ કે મહાભૂતો સંભવતાં નથી. <sup>૪</sup> તેને લીધે પૃથ્વી આદિથી બંધાયેલા આ દેહ કોઈ પણ પ્રકારે નથી. આ પંચમહાભૂતો જ દેહરૂપ છે અને તે બિલકુલ છે જ નહિ. <sup>૫</sup> આથી ચિદાકાર આ સ્વપ્ન જેવા દૃશ્યના આભાસને દેખે છે અને તે પણ તેના સ્વરૂપનો જ એક વિવર્ત છે. માયાના ગુણ વડે ક્ષોભ થતાં તે બધું આકારવાળું હોય તેવું પ્રતીતિમાં આવે છે. <sup>૬</sup> આકારરૂપ ચિદાત્મા વડે જે કોઈ આભાસરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેનું જ સ્વપ્નરૂપે અને જગતને આકારે ભાન થાય છે. તે જ સ્વપ્ન, જગત આદિ શબ્દ વડે કહેવાય છે. <sup>૭</sup> ચિદાકારની અંદર જે કોઈ આકારના જેવું નિર્મળ જગતનું સ્વરૂપ છે, તે જ અનુભવના બળથી સ્વપ્નજગત આદિરૂપ થઈ રહે છે. <sup>૮</sup> આ પ્રમાણે આ સર્વ ચિદાકારનો વિવર્ત જ કલાઈ રહેલ છે અને ચિદાત્માએ પોતે જ તેની પૃથ્વી આદિ જુદી જુદી સંજ્ઞાએ કલ્પી લીધેલ છે. ચિદાકારનો વિવર્ત જ સ્વપ્ન તથા જગત આદિ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે. સ્વપ્ન તથા જગત આદિનું પરંતુ તત્ત્વ પ્રાંતિથી થતું તેનું ભાન જ છે. જો કે તે વસ્તુતાએ ચિદાકારરૂપ છે, છતાં પણ (જ્ઞાન થતાં સુધી) તે કોઈ દિવસ રાત થતું નથી. <sup>૯, ૧૦</sup> સૃષ્ટિઓની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન છે. વસ્તુતાએ એતાં તે સર્વ

ચિદાકારના પોતાના સ્વરૂપની અંદર (વિવર્તરૂપે તેવે આકારે) રહેલ છે, એમ સમજાય છે. આકારની અંદર શૂન્યભાવની પેઠે તેમનાં પ્રજ્વળી અંદર પ્રવેશ તથા સ્થિતિ રહ્યા કરે છે. <sup>૧૧</sup>

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આપે કુરારો સૃષ્ટિઓ વિષેનું વર્ણન મને કહી સંભળાવ્યું છે. તેમાં ઠટલીએક પ્રજ્વાલની અંદર રહેલ છે, ઠટલીક પ્રજ્વાલથી બહાર છે, <sup>૧૨</sup> ઠટલીક પૃથ્વી પર રહેલ છે, ઠટલીક આકારમાં રહી છે, ઠટલીક તેજની અંદર રહી છે, ઠટલીક પવનની અંદર રહેલ છે; <sup>૧૩</sup> ઠટલીક સૃષ્ટિઓ તો આકારની અંદર રહેલ ગોળાકાર ભૂખીડને ધારણ કરનાર છે. તે ભૂગોળને કીડાની પેઠે ઉપર અને નીચે વળગી રહેલા સર્વ દેવ-દાનવ આદિને અમે જ ઉપર છીએ એવા વિવિધ પ્રકારના નિશ્ચયો થાય છે. તેમને ભૂમિના મૂળપ્રદેશમાંથી નીચેની પ્રજ્જ્વાલા પગવાળી અને નીચાં માથાંવાળી લાસે છે. તેમજ વનો અને પર્વતો લટકતાં જેવાં પ્રતીતિમાં આવે છે. <sup>૧૪</sup> ઠટલીક સૃષ્ટિઓ તો વાયુનાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓના સમૂહથી ભરેલ છે. ઠટલીક તો નિરંતર અધકાર વડે જ વ્યાપ્ત રહેનાર છે. ઠટલીક સૃષ્ટિઓ આકારના જેવી દેહરચનાવાળાં પ્રાણીઓ વડે યુક્ત છે. ઠટલીક સૃષ્ટિઓ કૃમિનાં કુળો વડે આકુળ થઈ રહેલ છે. ઠટલીક આકારની અંદર રહેલ છે, ઠટલીક પાપાણુની અંદર રહેલ છે, ઠટલીક પાત્રવાળા ગૃહમંડપ આદિની અંદર રહેલ છે અને ઠટલીક સૃષ્ટિઓ પક્ષીઓની પેઠે આકારની અંદર રહેલ છે. <sup>૧૫, ૧૬</sup> દે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! તે સર્વના મધ્યમાં આ આપાનું પ્રજ્વાલ જેવા પ્રકારનું છે અને શી રીતે રહ્યું છે, તે વિષેનો ખુલાસો આપ મને આપો. <sup>૧૭</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જે વસ્તુ અપૂર્વ હોય, અદૃશ્ય હોય, અનુભવમાં ન આવતી હોય સંખ્યેશ પણ ન હોય તે વિષે સમજાવવા

માટે ઉત્તમ દણ્ડો વડે વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેને સારી રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તથા તેને માટે તક પણ કરવામાં આવે છે.<sup>૧૮</sup> પરંતુ હે રામચંદ્રજી ! શાસ્ત્રોએ, સુનિષ્ઠાએ તથા દેવતાઓએ આ બ્રહ્માંડ તો અનેક પ્રકારે વર્ણવેલ છે અને તે સર્વ તમારા જાણવામાં જ છે.<sup>૧૯</sup> જ પ્રમાણે તમે જાણેલ છે, જ પ્રમાણે શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલ છે, તે પ્રમાણે જ આ સર્વ રહેલ છે. બીજું હું શું તમને અહીં વર્ણન કરી સંભળાવું ?

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! મહાચિદાકાશ શી રીતે બ્રહ્માંડને આકારે થઈ રહેલ છે ? તેનું પ્રમાણ કેટલું છે ? અને તે કેટલા કાળ સુધી રહેનાર છે ?<sup>૨૦, ૨૧</sup>

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ અનાદિ-અનંત અવિનાશી બ્રહ્મ નિરંતર જ છે. તેનો આદિ, મધ્ય કે અંત નથી. તે પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર આકારો નથી.<sup>૨૨</sup> અનાદિ-અનંત આ અવિનાશી બ્રહ્માકાશ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલ છે. આ ચોતરફ પ્રતીતિમાં આવતું તે જગત પણ બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે અનાદિ અને અનંત છે.<sup>૨૩</sup> પરમશુદ્ધ એવા આ ચિદાકાશનો પોતાની મેળે જ પોતાનો સ્વરૂપની અંદર જ વિવર્ત થાય છે, તે 'જગત' શબ્દથી કહેવાય છે. આથી તે દશ્ય પોતાની મેળે જ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.<sup>૨૪</sup> પુરુષને જન્મ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નનગરનું દર્શન થાય છે, તેમ સ્વપ્નનગરની પેઠે જગતમાં જ તે પુરુષને દશ્યની પ્રતીતિ થાય છે. તે જ આ 'જગત' શબ્દથી કહેવાય છે.<sup>૨૫</sup> અહીં કહિન એવા પર્વતો નથી, જળ દ્રવરૂપ નથી, શૂન્ય આકાશ નથી અને કલ્પનામય કાળ પણ નથી.<sup>૨૬</sup> (ભ્રાંતિના યોગથી) ચિદાત્મા જ પોતાની મેળે જ અવિનાશી તત્ત્વને જવા પ્રકારનું કલ્પી લે છે, તેવે પ્રકારે જ ચેતનતત્ત્વની અંદર ચૈલ આદિનો ભાવ થઈ ગયેલો પ્રતીતિમાં આવે છે.<sup>૨૭</sup> જન્મ સ્વપ્નની અંદર શિલા નહિ છતાં શિલા ખડી થઈ

જાય છે અને આકાશ નહિ છતાં આકાશ ખડું થઈ જાય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સૃષ્ટિ આદિ સ્વપ્નમાં દશ્યની સ્થિતિ થાય છે.<sup>૨૮</sup> તિરાકાર અને શાંત એવું ચૈતન્ય જ સ્વપ્નની પે પોતાની ચિત્સત્તાને વિવર્તરૂપે અનુભવે છે અને તે જ જગત છે, એમ મેં તમને વારંવાર કહે છે. તે તિરાકાર ચેતનતત્ત્વ જ સત્ય છે.<sup>૨૯</sup> જ પવનની અંદર રહેનારી તેની ચલનશક્તિ પવનરૂપ જ છે અને તેમાં કશું અંતર નથી, તેમ અદશ્ય પણ બ્રહ્મની અંદર બ્રહ્મરૂપે રહેલ છે અને તેનો ઉદય કે અસ્ત નથી.<sup>૩૦</sup> જન્મ જળની અંદર દ્રવપણું રહે છે, આકાશની અંદર શૂન્યપણું રાં છે અને વસ્તુની અંદર વસ્તુપણું રહે છે, તે બ્રહ્મની અંદર આ જગત રહેલ છે.<sup>૩૧</sup> કારણ રહિત એવું આ દશ્ય વિનાકારણે બ્રહ્મમય અવિભોવને કે તિરોભાવને પામતું નથી. બ્રહ્મન અંદર આ જગતનો ભાવ કે અભાવ પણ નથી તેમ બ્રહ્મથી તે ભિન્ન પણ નથી.<sup>૩૨</sup> અનાદિ તિરાભાસ અને તિરાકાર એવું ચિદાકાશ બીજું જગતરૂપી દંષ્ટિના કારણરૂપ હોય, એમ કોઈ દિવસ સમજતું જ નથી.<sup>૩૩</sup> જન્મ કોઈ એક અવયવીના અવયવો તેનાથી બુદ્ધા નથી હોતા, તેમ તિરાકાર ચિદાકાશની અંદર આ જગત પણ બુદ્ધે રૂપે નહિ રહેતાં બ્રહ્મરૂપે જ રહ્યું છે.<sup>૩૪</sup> સર્વ શાંત તિરાલપ નિર્વિકાર ચિદરૂપ છે. અહીં સત્તા અથવા અસત્તા કશું નથી અને કશું પણ નાના પ્રકારનું અહીં છે નહિ.<sup>૩૫</sup> સંકલ્પની પેઠે અને સ્વપ્નનગરના નૃત્યની પેઠે આ સર્વ આભાસરૂપે વિસ્તરી રહેલ છે; બાકી વસ્તુતાએ ભ્રેતાં સમાન, ગાંત, જન્મ આદિ વિકારથી રહિત અને અવિનાશી ચિદાકાશ જ સત્યરૂપે રહેલ છે. સ્વપ્ન અને મનોહર એવું ચિદાકાશનું સારસ્વત સ્વરૂપ પોતાના ચિત્સંભાવને લીધે પોતાના જ વિવર્તને પ્રસારી દે છે, તે જ તે જગતરૂપ સમજ છે. તે કેડ પ્રલય સુધી પોતાની કલ્પના વડે

પોતાના સ્વરૂપને જ તેવે પ્રકારે અનુભવે છે. ૩૧/૩૭

પરમચિદંબરહૃદયં ચિત્ત્વાચકચતિ કાન્તમ-  
મલમલમ્ । તદિદં જગદિતિ કલિતં તેનૈવ તદા-  
ત્મરૂપમાકલ્પમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ  
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્ગકારણનિરાસ'  
એ નામનો સર્ગ ૨૦૫ મો સમાપ્ત

## સર્ગ ૨૦૬ મો\*

બ્રહ્મ જ સત્ય છે, જગત નહિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યદાકારણકં માતિ માનં તન્નૈવ કિંચન ।

તત્તથા પરમાર્થેન પરમાર્થાસ્થિતોજ્જનઘ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે નિર્મળ રામચંદ્રજી !  
પરમાર્થદષિથી બેઠોએ તો બ્રહ્મ પરમાર્થરૂપ છે  
અને તે જ સત્યરૂપે સ્થિર છે. બાકી વિનાકારણે  
જ કાંઈ જગતનું જ્ઞાન થાય છે, તે કાંઈ જ નથી.  
હે મહાબુદ્ધિશાળી ! તમને સારી રીતે બોધની  
પુષ્ટિ થાય, તે માટે આ સંબંધમાં હું એક મહા-  
પ્રશ્ન વિષે કહું છું, તમે તે સાંભળો. આવો પ્રશ્ન  
પૂર્વે મને ઠાઈએ પૂછ્યો હતો.<sup>૧</sup> ત્રણે લોકમાં  
ત્રિપ્પાત એવો કુશદ્વીપ નામનો એક દ્વીપ છે. તે  
આ ભૂમિની અંદર વલયની પેઠે રહ્યો છે અને  
સુરોહ તથા ધૃતોહ નામના સસુદ્રો વડે બંને  
બાજુએ વ્યાપ્ત છે.<sup>૨</sup> તેની અંદર પૂર્વ અને  
ઉત્તરદિશાના મધ્યભાગમાં ઇલાવતી નામની  
સુવર્ણની નગરી છે અને તે પોતાની કાન્તિરૂપી  
જ્વાળામય સ્તભો વડે પૃથ્વી તથા આકાશ એ  
બંનેને વ્યાપ્ત કરી રહી છે.<sup>૩</sup> એ પુરીની અંદર  
પૂર્વભાગમાં એક પ્રજ્ઞપ્તિ નામનો પ્રખ્યાત રાજ  
થયો હતો. જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ તેના ઉપર

આસક્ત રહેતાં હતાં અને તે સ્વર્ગમાં રહેનાર  
બીજો કંઈ હોય તેવો દેખાતો હતો.<sup>૪</sup> ઠાઈએક  
દિવસે ઠાઈએક કારણને લીધે હું પ્રલયકાળમાં  
આકાશમાંથી જ્યોતિશ્કમાંથી નીચે આવી પડેલા  
સૂર્યની પેઠે તે રાજ પાસે ગયો.<sup>૫</sup> તેમણે પુષ્પ,  
અર્ધ્ય અને આયમનીય આદિ વડે મારી પૂજન  
કરી તથા મને આસન આપ્યું. પછી ઠાઈ કયાના  
પ્રસંગમાં તેમણે વયમાં પ્રેમથી પૂછ્યું:<sup>૬</sup> 'હે  
મહારાજ ! પ્રલયકાળમાં સર્વનો સંહાર થઈ  
જાય છે, અવર્ણનીય પરમાકાશ શત્યરૂપે ફેલાઈ  
જાય છે અને સર્વ કારણોનો પણ ક્ષય થઈ જાય  
છે, ત્યારે ફરી વાર સૃષ્ટિનો આરંભ થવાનું મૂળ-  
કારણ શું છે? તે આપ કહો. તેનાં સહકારી  
કારણો પણ શાં છે? અને કદાચિત્ તેઓ હોય  
તો પણ ક્યાંથી? શી રીતે? અને કયે પ્રકારે  
ઉત્પન્ન થયાં છે?'<sup>૭</sup> ઉત્પન્ન થયેલ જગત વસ્તુતા-  
એ શું છે? અને તેના સૃષ્ટિ આદિ વિકારો પણ  
શું છે? તેમાં ઠેટલીએક ભૂમિઓ તો નિરંતર  
અંધકારને ધારણ કરી રહેલ છે. ઠેટલીએક મહા-  
સાગરની પેઠે આકાશની અંદર જ ખડી થઈ  
રહેલ છે. ઠેટલીએક ભૂમિઓ કૃમિઓના કુળ વડે  
આકુલ થઈ રહેલ છે. આ બધી વિચિત્રતા થવાનું  
શું કારણ છે?'<sup>૮</sup> ઠેટલાએક લોકો આકાશના  
ગર્ભમાં રહેલા છે અને ઠેટલાએક શિલાના ઉદર-  
માં રહેલા છે. એ સર્વ ક્યાંથી છે? અને શું છે?  
વળી પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો તથા (આર  
પ્રકારનાં અંકજ આદિ પ્રાણીઓ તથા તેમના  
બુદ્ધિ આદિ) આધ્યાત્મિક પદાર્થો શું છે? અને  
દેવી રીતે થયા છે?'<sup>૯</sup> એ સર્વનું નિર્માણ કરનાર  
કોણ છે? તથા તેનો દ્રષ્ટા પણ કોણ છે? તેનો  
આધાર-આધેય ભાવ પણ કેમ અને શી રીતે  
છે? બે કદાચિત્ સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના અર્થ સાથે  
વિરોધ ન આવે, તે માટે જગતનો ઠાઈ દિવસ  
પ્રલય નથી (પણ તે તે પ્રાણીઓના કર્મ અ-  
નિરંતર વ્યવહાર પ્રવૃત્તજ રહે છે),

\* આ બમોછમા સર્ગમાં બ્રહ્મ જ સત્ય છે, જગત  
નથી; એવા નિર્ણયના હેતુરૂપ એવા કુશદ્વીપના રાજાએ  
કેલા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કરશે.

નિશ્ચય કરવામાં આવે, તો પણ સર્વ અનુભવ સકલ્પની સ્ફુર્તિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે. તો એ સકલ્પની સ્ફુર્તિને (પ્રવાહરૂપે) અવિનાશી ગણવી? કિંવા મિથ્યા ગણવી? એ આપ કહેા. બીજું પણ, હે મુનિશ્રેષ્ઠ! મરી ગયેલ અને અગ્નિ વડે બળી ગયેલ એવાં દ્વીપાંતરનાં પ્રાણીઓને અથવા તો અહીં કુશદ્વીપ આદિમાં નાશ પામતાં પ્રાણીઓને નરક અને સ્વર્ગના ભોગને માટે દેહની ઉત્પત્તિ થવાનાં (માતાપિતા આદિ) કારણોથી રહિત એવા પ્રદેશમાં (પરલોકમાં) દેહ ઉત્પન્ન થવામાં શું કારણ છે? અને તેમ થવામાં સહકારી કારણો પણ શાં છે? ધર્મ અને અધર્મ તો નિરાકાર છે પરલોકમાંજ તે દેહ આદિ સાકારરૂપે થાય એમ પણ ધટતું નથી. ૧૨-૧૬ વળી તે બંને પાર્થિવ આદિ દ્રવ્યભાગથી રહિત છે. તેથી તેઓ પાર્થિવ આદિ ભાગ વડે દેહ આદિની રચના કરે છે, એ યુક્તિ પણ અસંભવિત ભાસે છે. માતાપિતા આદિના અભાવને લીધે પરલોકમાં એવું ક્યું બીજ છે, કે તે કારણરૂપ કહેવાય? અથવા તે પરલોક સંબંધી દેહ ઉત્પન્ન થવામાં બીજા પણ શા હેતુઓ છે? અને દ્રવ્યાદિના સંભવ પણ શી રીતે છે? ધર્મ તથા અધર્મ આદિ આચરનારા જીવને પરલોક મળતો નથી, એ વાત પણ અંધમેસતી થતી નથી. કેમકે આ જન્મ પૂર્વજન્મની અપેક્ષાએ પરલોક જવો જ છે અને તે પ્રત્યક્ષ અનુભવને અનુસરી સ્થિર થઈ રહેલો છે. વળી પરલોક ન માનીએ તો સર્વ લોક તથા વેદ આદિમાં વિરોધ આવે, એટલે એ વાત અયુક્ત છે. આ પ્રજા પોતે નહિ ઇચ્છેલ અને ક્રિયા વડે પણ નહિ સાધેલ એવી બીજા દેશાંતર માં થયેલ સંબંધનગરની અમૂર્ત (મૂર્તિમાન નહિ એવી) રાજાજ્ઞા આદિ વડે વધ-બંધ અને દંડ આદિ ક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો તેમાં શી યુક્તિ છે? વળી શિક્ષા આદિનો બનાવેલો સ્તંભ, તથા મુનિ આદિના વરદાનના પ્રભાવથી

સોનું મેળવવાને માટે જવા-આવવાની ઠકાફટ ક્યો વિના પણ ક્ષણ વારમાં સુવર્ણરૂપ બની બેસે છે; તો આમાં શી સાધનસંપત્તિ છે? અને શી યુક્તિથી તેમ બને છે? વિધિ અને નિષેધ નિમિત્ત વિના જ લોકમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેલ છે. તેમાંના દેટલાક લોકપ્રચાર વડે રૂઢ છે તથા દેટલાક રૂઢ પણ નથી. તો તેમનું શું પ્રયોજન છે? હે મહારાજ! આ જગત પૂર્વે અસત્ હતું અને પછી તે સદ્રૂપ થયું. આ શ્રુતિના અર્થની સંગતિ શી રીતે મળે? અથવા તો અસદેવેદમગ્ર આસીત્ । ( આ સર્વ પ્રથમ અસત્ જ હતું ) અને સદેવસોમ્યેદમગ્ર આસીત્ । ( આ સર્વ પ્રથમ સદ્રૂપ જ હતું ) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના અર્થની પરસ્પર સંગતિ શી રીતે મળે? હે મહામુનિ વસિષ્ઠજી! શૂન્ય આકાશમાંથી આ હિરણ્યગર્ભ શી રીતે થાય? આકાશને (ચિદાકાશને) જે એવો પ્રભાવ જ છે, તો પછી એ આકાશ સર્વ જ હોવાથી સર્વ ઠેકાણે બીજા હિરણ્યગર્ભો કેમ થતા નથી? વળી ઔપધિઓના પોતપોતાના પૂર્વબીજ આદિને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવો અને બીજા અગ્નિ આદિના ઉણપણા આદિના સ્વભાવો કેમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલા છે? હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આપ બોધને અનુસરી તે કહેા. ઇચ્છિત કામને આપનાર પ્રયાગ આદિ ક્ષેત્રમાં એક જ પુરુષનું તેના ઠાઈ સ્નેહીસંબંધીએ જીવિત ચિંતવ્યું હોય અને તેના શત્રુએ મરણ ચિંતવ્યું હોય પણ પછીથી તે શત્રુ તથા મિત્રનું મૃત્યુ થઈ બેસે, તો પછી તે પુરુષની શી ગતિ થાય? હું આકાશની અંદર પૂર્ણચંદ્રરૂપ થાઉં એવી કામના કરીને અનેક ઉપાસકો ચંદ્રભાવને પ્રાપ્ત કરનારી ઉપાસનાવિધિને અનુસરીને ધ્યાન કરે તો તેમણે એકઠાં કરેલાં અને તુલ્યકાળે પ્રાપ્ત થયેલાં ચંદ્રભાવનાં કૃણો વડે આકાશ એક જ સમયે હજારો ચંદ્રવાણું કેમ થઈ જતું નથી? બીજું, લાખો ધ્યાન કરનારાઓ વડે ધ્યાન કરાવેલી એક જ સ્ત્રી એક જ સમયે તે સર્વની પત્ની-



૩૫ કેમ થઈ જાય? અને તેમને એક જ કાળે ધ્યાનનું, કૃણ કેમ મળે? વળી તે સ્ત્રી એક જ છતાં તે સર્વેનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળમાં રહેલાં ઘરોમાં શી રીતે સ્થિતિ રાખી શકે? વળી તે પોતાનાં તપ વડે શ્રદ્ધાચારિણી છતાં અને પ્રત્યેક ઉપભોક્તાના તપ વડે સાધ્વી છતાં ઘણુએના ઉપભોગમાં આવવાથી અસાધ્વી કેમ થાય? હે મહામુનિ! વરના પ્રભાવથી અને શાપના પ્રભાવથી 'હું આ ઘરમાંથી બહાર નહિ નીકળતાં' દેહ કલ્પપથ\* ત સાતે ય દ્વીપમાં રાજ થઈ ધરની અંદર જ રહું' એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત જ્યાં મેળવેલી હોય, ત્યાં એ ધરની અંદર સર્વ ભોગ્ય વસ્તુની સ્થિતિ અને વરદાનનું અસ્તિત્વ કેમ ધટી શકે? દાન, ધર્મ આદિ તપો તથા શ્રાદ્ધ આદિ પારલૌકિક કર્મો, અહીં કરવામાં આવવાથી અહીં જ રહેલાં હોય છે અને અમૃત છે, તો તેમનું કૃણ લોકાંતરમાં (પરલોકમાં) શી રીતે મળી શકે? વળી અદૃશ્યને કૃણ આપનાર માનવામાં આવે, તો પણ તે મૂર્તિમાન દેહ આદિમાં અધ્યાસ વડે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવી કૃણ આપે છે, એમ કહેવું જોઈએ; પરંતુ પરલોકમાં તેવું જ્યાં હોય છે? આ લોકમાં અને પરલોકમાં વ્યવહાર કરનાર જીવ કાંઈ સાકાર નથી. હે મહારાજ! દેશાંતરમાં અને કાળાંતરમાં જીવ કાંઈ આ દેહ સહિત હોતો નથી, કે તેને આશ્રયે કૃણને અનુભવ સંભવે? તેથી તે વાત અનુભવ બહારના જેવી ભાસે છે. આ બધું મને અઘટિત જેવું જણાય છે, તો તે બરાબર ઘટિત શી રીતે થાય? જેમ સંધ્યાકાળના અધિકારને પોતાની કાન્તિ વડે ચંદ્રમા નિવૃત્ત કરે છે, તેમ આપ ઉપર વર્ણવેલા મારા સંશયસમુદાયને શુદ્ધ અને શીતળ વાણીથી દૂર કરો. હે મહારાજ! પરમાત્માના વિષયમાં સર્વ સંશયનો નાશ થવાથી પ્રસિદ્ધ રીતે ઉભય લોકાંતર હિત થાય છે. માટે આપ મારા સંશયને કાપી નાખી મને પરમ વસ્તુનો બોધ આપો; યો. રા. દર

કેમકે આપ જેવા મહાત્માઓનો સમાગમ કાંઈને પણ તુરંત કૃણ આપનાર થતો નથી. ૧૭-૩૪

પરમવસ્તુનિ સંશયનાશનાદુમયલોકહિતે ભવતિ સ્ફુટમ્ । તદિહ મે કુરુ સાધુસમાગમ-સ્તનુફલો ભવતીહ ન કસ્યચિત્ ॥ ૩૪ ॥  
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્ન' એ નામનો સર્ગ ૨૦૬ મો સમાપ્ત

~~~~~**સર્ગ ૨૦૭ મો**~~~~~

પ્રશ્નોનું સમાધાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

શુણુ રાજન્ યથાસ્પદમેતત્તે કથયામ્યહમ્ ।
યેન તે સર્વસંદેહા યાસ્યંત્યલમમૂલતામ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે મહારાજ! તમને સ્પષ્ટ સમજાય તેવી રીતે હું કહું છું, તે તમે સંભળો. તે વડે તમારા સર્વ સંદેહો સંપૂર્ણ રીતે નિર્મૂળ થઈ જશે. ૧ આ સર્વ જગતના ભાવો સદૈવ અસદૃશ છે અને સદૈવ સદૃશ પણ છે; કેમકે જેવી દેહ સંકલ્પની સ્ફુર્તિ હોય છે તેવી જ તેની સ્થિતિ હોય છે. ૨ હે મહારાજ! ચિદાત્મા અમુક પ્રકારનો જ છે, એવી દેહ સાવના થાય છે, ત્યાં તે તેના જ પ્રકારનું અવશ્ય થઈ જાય છે. પછી તે ભલે સદૃશ હો કે અસદૃશ હો, તે વિષે કાંઈ જોનાર નથી. ૩ ચિદાત્માનો આવો અચિંત્ય શક્તિવાળો સ્વભાવ જ છે. તે ચિદાત્મા પ્રથમ તો એક દેહને જ (પ્રાંતિ વડે-અધ્યાસ વડે) આત્મા-રૂપ સમજે છે; અને તે દેહ સંબંધી ચિદાત્મા પોતે જ દેહના ધર્મેનિ પોતાનામાં આરાપી લે છે. ૪ મનુષ્યો સ્વપ્નમાં અને જાગૃતમાં દેહને અનુભવનાર ચિદાત્માને જ અનુભવે છે, ખાડી દેહાદિક જ ચેતનરૂપ જણાય છે, તે કાંઈ તેનો

* આ બસોસાતમા સર્ગમાં કમને નહિ સંભાળના કેટલાએક પ્રશ્નોનું સમાધાન ઘરો અને બીજા પ્રશ્નોનું અમાધાન પાઠના ત્રણ સર્ગો વડે કરવામાં આવશે.

પોતાનો આસ ધર્મ નથી. આમ, દોષક
બ્રાતિજ્ઞાન જ શરીરને આકારે પ્રતીતિમાં આવે
છે. બાકી, શરીર કાંઈ બીજું વસ્તુ નથી. જેમ
સ્વપ્નમાં અવશ્ય આશ્રય કરવા યોગ્ય અને
સ્વપ્નને અનુભવનાર ચિદાત્મા જ એવે સ્વપ્નને
આકારે વિવર્તરૂપ ભાસે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભ-
કાળમાં સર્વ કારણના અભાવને લીધે ચિદા-
કાશ જગતને આકારે ભાસે છે. જગતનું સ્વપ્નના
કરતાં શું બુદ્ધાપણું છે? એ બંને સમાન જ છે.^{૧૫}
બ્રહ્મ એવી સજ્ઞાને ધારણ કરી રહેલું જે નિર્મળ
ચિદાકાશ છે, તે જ આ જગતને આકારે ભાસે
છે. તો પછી જગતની ચિદાકાશથી વળી બુદ્ધાઈ
કેવી હોય? એવી રીતે અવિકારી પરબ્રહ્મ પોતે જ
જગતને રૂપે સ્થિતિને ધારણ કરી રહેલ છે, એમ
લોક, વેદ અને મહાશાસ્ત્રો વડે પૂર્વાપર વિચાર
કરતાં શુદ્ધરૂપે અનુભવાય છે. વળી મેં પણ તે જ
વાત આહી કહેલ છે.^{૧૬} સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં
દૃઢ અનુભવ વડે રૂઢ થયેલ, સત્તારૂપે સર્વત્ર પૂર્ણ
અને મહાત્માઓએ અનુભવથી કહેલ એવા જગ-
તના ચિન્માત્રપણાનો નિષેધ કરી જે મૂઢ પુરુષો
અધારા કૂવામાં પડેલા દેડકાની પેઠે મોહના
બળથી માત્ર વર્તમાન અનુભવને જ પ્રમાણરૂપ
ગણે છે અને આત્માનું (ચૈતન્યરૂપિત્વનું) કારણ
જડ શરીર છે, એવા પ્રકારના મોહને ધારણ કરી
રહે છે, તેઓ અવિવેકી અને ઉન્મત્ત છે. આપણી
પારમાર્થિક કથામાં તેઓ યોગ્ય જ નથી; કંમકે
મદોન્મત્તની અને મદ વગરના (ડાહ્યા) માણસની
તથા મૂઢની અને વિવેકીની પરસ્પર કથા શાને
હોય!^{૧૭-૧૮} આ ત્રણે લોકની અંદર જે વિદ્વાન-
ની કથા વડે સર્વ સંશયોનો નાશ ન થાય, તે
મૂર્ખકથા જ બાણવી.^{૧૯} તો જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા
આર્વાક આદિ 'પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે માટે શ્રુતિ
આદિ વડે કાંઈ પણ સિદ્ધ થવું હોય તે સાધ્ય નથી'
એમ કહે છે, તે યુક્તિરહિત છે, સર્વથી વિરુદ્ધ
છે અને વિવેકી પુરુષોને કણકોર દેવાથી તે

શિલાની પેઠે કહે છે. આથી આવા તેના બાપણ-
ને લીધે જ વિદ્વાનો તેને કૂવામાં પડેલા એક
આંધળા દેડકારૂપ કહે છે; કંમકે તે પૂર્વાપર
વિચારને છોડી દઈ વર્તમાન માત્રને ખતાવનાર
પ્રત્યક્ષને જ પશુની પેઠે પોતાની બુદ્ધિથી વળગી
રહે છે.^{૧૭,૧૮} પરંતુ વેદોને અને તત્ત્વજ્ઞ લોક
આદિને પૂછશે, તો તેઓ મારી જેમ જ પોતાના
અનુભવયુક્ત વિચારો ખતાવશે. એથી સંશયો-
નો ક્ષય થઈ જાય છે. 'જો પ્રત્યક્ષચૈતન્ય જ શરીર-
રૂપ હોય, તો (ચૈતન્યની સર્વવ્યાપકતાને લીધે)
શય શા માટે ઊઠતું નથી?' એવી બંને શંકા
થતી હોય, તેવા મૂઢ માણસોને માટે આહી નીચે
પ્રમાણે બુદ્ધાસો આપીએ છીએ.^{૧૫,૧૬} બ્રહ્મરૂપ
છતાં હિરણ્યગર્ભને વિષે થઈ રહેલા બ્રહ્માનું
તમારા સ્વપ્નનગરની પેઠે જે કાંઈ સંકલ્પનગર
પ્રસરી રહ્યું છે, તેનું જ આ જગતને આકારે
ભાન થાય છે.^{૧૭} માટે વસ્તુતાએ જોઈએ તો આ
સર્વ નિરંતર ચિન્માત્ર છે. તેમાં પોતાના સ્વપ્ન-
નગરના દર્શાવથી તમારે કાંઈ પણ બ્રાંતિ રાખ-
વાની નથી.^{૧૮} જેમ સ્વપ્નની અંદર દિશાઓ,
પર્વતો, પૃથ્વી આદિ અને નગર આદિ સર્વ
ચિદાકાશરૂપ છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે, તેમ આ
જગતનું પણ સમજવાનું છે. બ્રહ્મ ચિદાકાશધન
છે, વિરાટ તેના સંકલ્પનગરરૂપ છે અને હિર-
ણ્યગર્ભ પણ શુદ્ધ ચિદરૂપ છે; તો પછી તેની પેઠે
આ જગત પણ શુદ્ધ ચિદરૂપ છે.^{૨૦} તમારા
સંકલ્પનગરની પેઠે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પની
અંદર જે જે પ્રકારે કલ્પાયેલ છે, તે તે જ પ્રમાણે
અનુભવમાં આવે છે.^{૨૧} તમારા સંકલ્પપુરની
પેઠે જે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પપુરની અંદર જે
જે પ્રમાણે સંકલ્પિત છે તે તે પ્રમાણે છે.^{૨૨}
ચિદરૂપ એવા હિરણ્યગર્ભે પ્રથમથી જ જે પ્રમાણે
દેહની ચપળતા અને જડતા (દેહ જીવતા હોય
ત્યાં સુધી હાલેચાલે અને મરી ગયા પછી તે
જડ જ થઈ જાય એ પ્રમાણે) નિયત કરી રાખેલ

છે; તે પ્રમાણે જ તે અનુભવમાં આવે છે. બીજા પ્રકારે તે અનુભવમાં આવે નહિ. મહાપ્રલયને અંતે પાછી સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. હવે સર્વ કારણના અભાવને લીધે તે સમયે કશું દ્રવ્ય હોતું નથી. તેમજ પૂર્વ પ્રજપતિનું વિમુક્તપણું થઈ જવાથી તેની સ્મૃતિ પણ સંભવતી નથી. તેથી સ્વયં-જ્યોતિ પ્રલય જ જગતને આકારે (વિવર્તરૂપે) ભાસે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. બાકી, દ્રવ્ય આદિ કશું વાસ્તવિક રીતે નથી. પ્રથમ પ્રલય પોતે જ હિરણ્યગર્ભરૂપે પોતાના આત્માને જોયો અને પછી તેણે પોતાના સંકલ્પનગરને જગતરૂપે અણખું; બાકી વસ્તુતાએ જોતાં એ બન્ને ચિદાકાશરૂપ છે. જેમ સંકલ્પનગર કેવળ ચિન્માત્ર હોના છતાં પણ તેનું એક અસુક આકારે ભાન થાય છે, તેમ ચિન્માત્ર તત્ત્વના એક વિકાસરૂપ આ જગતનું પણ વિનાકારણે અસુક આકારે ભાન થાય છે. ^{૨૫-૨૭} શરીર ભલે હો. અથવા ન હો, પણ જ્યાંજ્યાં ચિદાકાશ રહેલ છે અને પોતાના આત્માને જ્યાં જ્યાં અવસ્થિત થઈ રહેલ સમજે છે, ત્યાં ત્યાં આ દૈત-અદૈતવાણું જગત ખડું થઈ બધું છે. ^{૨૮} આથી જ સ્વપ્નનગરની પેઠે અને સંકલ્પનગરની પેઠે ચિદાકાશ (જીવ) મરણ પછી પણ જગતને દેખે છે. જેમ સૃષ્ટિના આદિ-માં ચિદાકાશ પૃથ્વી વગેરે વિના જ પૃથ્વી વગેરે જગતરૂપે ભાસે છે, તેમ મરણ પછી પણ તે સર્વ જગત સ્વરૂપે ભાસે છે. ^{૨૯-૩૦} જેમ પ્રયુક્ત થયેલા પુરુષને જણાતા સ્વપ્ન સંબંધી દેશ-કાળ તેના બંધત સંબંધી દેશ-કાળને જરા (અણમાત્ર પણ) વ્યાપ્ત થતા નથી, તેમ પરલોકને પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષને પણ ઔહિક દેશ-કાળ વ્યાપ્ત થતા નથી. પ્રયુક્ત પુરુષની દૃષ્ટિમાં ચિદાકાશની અંદર આ જગત સ્ફુટરૂપે પોતાને અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ નથી; અને જેમ આકાશમાં કારણ નથી, તેમ તેનું કશું કારણ પણ નથી. ^{૩૧-૩૨} જેમ સૂતેલા પુરુષને સ્વપ્નની અંદર આ ચિદાકાશ જ મિથ્યા-

રૂપે સ્વપ્નસૃષ્ટિને આકારે ભાસે છે, તેમ પરલોકના અતિથિ થયેલા પુરુષને એ ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિને આકારે ભાસે છે. ^{૩૩} પરલોકને પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષને ચિદાકાશ જ પ્રથમથી તેવે આકારે નહિ થઈ રહ્યા છતાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પર્વત, યમ આદિ વડે યુક્ત ભાસે છે અને બધે તે પૂર્વસિદ્ધ હોય તેનું વિસ્તૃત જણાય છે. ^{૩૪} આ હું મરી જઈ પાછો નારકી ભાવથી ઉત્પન્ન થઈ યમલોકમાં આવ્યો છું અને ત્યાં શુભ-અશુભ દળ ભોગવું છું, એવી ભ્રાંતિને જ અતિ ઘાટાપણાથી મરેલ પ્રાણી અનુભવે છે. ^{૩૫} આ ભ્રાંતિરૂપી મોહ મોહના ઉપાયોમાં આદર નહિ આપનાર પુરુષમાંથી કદી પણ શાંત થતો નથી, પણ બોધને લીધે વાસનાનો ક્ષય થતાં જ એ મોહની શાંતિ થાય છે. ^{૩૬} ચિદાકાશની અંદર એ કે વસ્તુતાએ ચિદાકાશ જ રહેલ છે, તો પણ અપ્રયુક્ત પુરુષના આત્મામાં રહેલ ધર્મ-અધર્મ સંબંધી વાસના જ જગતને રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. ^{૩૭} જગતનું સ્વરૂપ શન્ય નથી, તેમ સતતસ્વરૂપ પણ નથી, કિંતુ પ્રલય નામને ધારણ કરી રહેલ ચૈતન્ય જ જગતને રૂપે (વિવર્તભાવથી) ભાસે છે. અજ્ઞાનને લીધે એ અનર્થરૂપ ભાસે છે, પરંતુ એ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ જોળખત્રામાં આવે, તો તે પ્રજ્ઞરૂપ છે. ^{૩૮}

ન શૂન્યરૂપં ન ચ સત્સ્વરૂપં મહામિષં
માતિ જગત્સ્વરૂપમ્ । તચાપરિજ્ઞાનવશાદનર્થમ્
પરિજ્ઞાતવતઃ શિવાત્મ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્નોત્તર'
એ નામનો સર્ગ ૨૦૭ મો સમાપ્ત



~ ~ ~ સર્ગ ૨૦૮ મો ~ ~ ~

વિધાતાની ઇચ્છા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

શુભાશુભં યથોદેતિ પ્રજાનાં ગૃહસંગમે ।

અસંબદ્ધૈરપ્રતિવૈદૃશ્યૈસ્તદિદં શૃણુ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પોતાને ઘેર બેઠાં છતાં પ્રજાઓને અસંબદ્ધ અને નિરવયવ એવાં દૂરનાં વૃત્તાંતો વડે શુભાશુભ ફળની પ્રાપ્તિ કેમ અને શી રીતે થાય છે, તે સંબંધમાં હું કહું તે તમે સાંભળો.^૧ પ્રથમ વસ્તુતાએ જોતાં આ જગત એક હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પનગરરૂપ છે. તે દશરૂપે સમજાયું હોય તો દશરૂપ છે અને બ્રહ્મરૂપે સમજાયું હોય તો બ્રહ્મરૂપ છે.^૨ હિરણ્યગર્ભ પોતાના એ સંકલ્પનગરની અંદર જવા જવા સંકલ્પની કલ્પના કરે છે, તેવી તેવી રચના તેને દેશ-કાળમાં અનુભવમાં આવે છે. જમ તમારા પોતાના સંકલ્પમય ગૃહની અંદર જે પ્રજા હોય તે તમારા સંકલ્પને જ અનુસરી થઈ રહી હોય છે, તેમ આ બ્રહ્મના સંકલ્પથી ખડા થઈ ગયેલા જગતની અંદર પણ આ સર્વ પ્રજા બ્રહ્મના સંકલ્પને અનુસરી રહેલ છે.^{૩,૪} જમ તમારા પોતાના સંકલ્પપુરની અંદર તમે જવી જવી કલ્પના કરો છો, તે તે પ્રમાણે સર્વ થઈ રહેલ તમે દેખો છો; તેમ આ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પ વડે ખડા થઈ રહેલા જગતમાં પણ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરી સર્વની સ્થિતિ થઈ રહી છે.^૫ યોગીઓનું યમ-નિયમ આદિના સેવન વડે શુદ્ધ થયેલું જીવચૈતન્ય વરદાનથી કે શાપ વડે જે વ્યવહારને સાધી આપે છે, તે સંબંધમાં હિરણ્યગર્ભનો સંકલ્પ પણ તેવો જ હોય છે. કેમકે, વર-શાપ વડે જે કાંઈ થાય છે,

તે 'તપસ્વીઆના વર-શાપ સિદ્ધ થાયા' એવો એક હિરણ્યગર્ભનો જ સત્યસંકલ્પ છે.^૬ પ્રજાને માટે વિધિ-નિયેધનો બોધ કરનારા શાસ્ત્રોએ સૂચવેલા ધર્મ-અધર્મ જે કાંઈ એક આસ્થાની વ્યવસ્થા વડે ફળ આપે છે, તે પણ એક બ્રહ્મના હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પનું જ ફળ છે.^૭ હે પ્રિય રાજા! આ જગતની અંદર જે દેહધારીઓ છે, તેમને પૂર્વકાળમાં (પ્રલયસમયે) આ જગત દેખાતું ન હતું, તેથી અસત્ય હતું; અને હમણાં તે સત્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. આમ થતું પણ ચિદ્રૂપ બ્રહ્મના સંકલ્પના બળથી જ છે. તેની જે કાંઈ થોડી સત્યતા જણાય છે, તે પણ તેનાથી જ છે. કેમકે ચિદાકાશનો ઉન્મેષ તથા નિમેષ આ જગતના ઉદયરૂપ અને પ્રલયરૂપ છે.^{૮,૯}

રાજા બોલ્યા:-જે આ જગત બ્રહ્મના સંકલ્પને લીધે જ સત્ય હોય, તો પછી તે પ્રથમ સુષુપ્તિમાં તથા પ્રલય આદિમાં કેમ દેખાતું નથી? અને જાગૃતકાળમાં તથા સૃષ્ટિકાળમાં કેમ દેખાય છે? વળી સદા વિકારને પ્રાપ્ત થતું આ જગત સાચી બહે સુસ્થિર આરભવાળું હોય તેમ દેખાય છે.^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ચિદાકાશના સંકલ્પનગરમાં રહેલા આ માયિક દશ્યનો એવો સ્વભાવ જ છે કે, તે કાણ વારમાં સ્વપ્નમાં તથા જાગૃતમાં ખડું થઈ જાય છે તથા પ્રલયમાં, સુષુપ્તિમાં અને મોક્ષમાં તિરોહિત થઈ જાય છે.^{૧૧} આ સદૃશ અને અસદૃશ સૃષ્ટિઓ ચિદાકાશની અંદર બાળકના સંકલ્પનગરની પેઠે તેમજ આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મસલાં-મેવાળા આદિના આકારની પેઠે ભ્રાંતિના બળથી ભાસે છે.^{૧૨} તમે પોતાના સંકલ્પનગરને ઉત્પન્ન કરી તેનો પાછો કાણ વારમાં પોતાની મેળે જ અથવા તો બીજા આકારના સંકલ્પને લીધે વિનાશ કરી નાખો છો અને એ તમારો પોતાનો સ્વભાવ જ છે.^{૧૩} તે જ પ્રમાણે ચિદાકાશના સંકલ્પનગરની અંદર જે કાંઈ સૃષ્ટિ-

* આ બ્રહ્માબ્રહ્મા સર્ગમાં દૂર દેશમાં થતા પત્નો વડે બીજા દેશોએ પણ પ્રજાને જેથી તેવાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય એવી વિધાતાની ઇચ્છા વિશે વર્ણન કરાશે.

પ્રલયની પ્રતીતિ થાય છે, તે તેના સ્વભાવનો જ એક વિવર્ત છે અને વસ્તુતાએ જોતાં તે શુદ્ધ જ છે, એમ તમે સમજો.^{૧૪} આ ત્રણે લોક ચિદેકરસ હોઈ અનાદિ અને અનંત એવા બ્રહ્માકાશરૂપ જ છે. આથી, એ પરમેશ્વર જ જ સંકલ્પ કરે છે તથા જ જ કર્મ કરે છે, તે તે સર્વ આવરણથી રહિત એવા ઈશ્વરના સત્યસંકલ્પને લીધે જીવન્મુક્ત કર્મ પરલોક આદિમાં સંકલ્પે. યોગીજનોનું અને અનેક યુગોનું અંતર હોવા છતાં બધે નજીક જ હોય, તેમ સ્વભૂતી પેઠે વર્તમાનકાળના જીવું જ કાર્ય કરી આપે છે.^{૧૫, ૧૬} આત્મા એક હોઈ આવરણથી રહિત છે અને તે દેશાંતરમાં તથા લોકાંતરમાં પણ શા માટે કર્મભોગને ન ભોગવે?^{૧૭} જમ પ્રકાશી રહેલા મણિની અંદર તેની કાન્તિનો ચળકાટ અને ઝાંખાશ અનુભવમાં આવે છે; તેમ ચિદાકાશરૂપી મણિની અંદર તેનો જ એક વિવર્ત જગતના સૃષ્ટિ-પ્રલયરૂપે અને નાના પ્રકારના કર્મકૃણના ભોગની વિચિત્રતા-રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૧૮} વિધિ-નિધેનું પ્રયોજન લોકાંતરમાં મર્યાદા રક્ષવા માટે છે. સંસ્કારરૂપે તે ચિત્તમાં દૃઢ થઈ જવાથી પરલોકમાં ગયા પછી પણ જીવને કૃણ આપનાર નીવડે છે.^{૧૯} બાકી વસ્તુતાએ જોઈએ તો આત્માને જન્મ કે મરણ એ કંઈ છે જ નહિ. તે પોતે સદા બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રાહ્મિને લીધે સ્વસ્વરૂપનો આભાસ જ તેને ભિન્નરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૨૦} તે પોતે સદા આત્મામાં જ રહેલ છે. બ્રહ્માનું સંકલ્પનગર એક જાતની તેની કલ્પના જ છે. તે કલ્પના ન્યારે દૃષ્ટા-દશ્ય આદિરૂપે પોતે બધું જગતને આકારે થઈ રહી હોય એમ ભાસે છે, ત્યારે જગત ઉત્પન્ન થયું એમ કહેવાય છે.^{૨૧} ન્યારે એ હિરણ્યગર્ભ સ્વભાવને લીધે પોતાના વિવર્તને સમેટી લઈ ચિદાકાશરૂપ પોતાના એક ચિદાકાશ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે એ સમષ્ટિજીવ (વિરાટ) શોત થઈ રહેલ છે, એમ કહેવામાં

આવે છે.^{૨૨} જમ વાયુની ચપળતા અને સિંધુતા તેના પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, તેમ દશ્યને આકારે વિવર્ત થવો તથા પાણું તેનું તિરોહિત થઈ જવું, એ બન્ને નિર્મળ અને અક્ષય એવા એ તત્ત્વની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલ છે.^{૨૩} જમ તમારા સંકલ્પનગરની અંદર 'અમુક અમુક ઔષધિ-પદાર્થ' આદિના પ્રસંગો જુદે જુદે રૂપે જરા-મરણને હણનારા થાઓ, એવી કલ્પના થતાં તેવા જ પ્રકારનો ભાવ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પનગરની (જગતની) અંદર પણ ત્રણે લોકમાં સર્વ ઔષધિ-પદાર્થ આદિના તેવા તેવા (પ્રભાવચિરોષ વડે યુક્ત) સ્વભાવો ઉદય પામી રહ્યા છે.^{૨૪, ૨૫} હે મહારાજ! પોતાના સંકલ્પની અંદર પરમેશ્વર કાણે કાણે કે પ્રતિવસ્તુએ સંકલ્પ જ નથી કર્યા કરતા; તે તો બાળકે કરેલ રમકડાંની કલ્પનાની પેઠે એક જ વાર સંકલ્પ કરે છે કે, 'અમુક ભતિની વસ્તુ અમુક પ્રકારનું કાર્ય કરનાર થાઓ અને તે અમુક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાઓ.' પછી તેને લીધે બીજાકુર આદિના કર્મથી ધાસ-માંથી ધાસ જ ઉત્પન્ન થવું ઇત્યાદિ કર્મ બંધાઈ જાય છે.^{૨૬} કાણ વારમાં એ હિરણ્યગર્ભ પોતે જ સંકલ્પ કરે છે, તેમાં તે પદાર્થો, તેના અવયવો, શક્તિ, કાર્ય આદિ મેદા અને કાર્યોની પરંપરા-ઓ એક જ વખતના સંકલ્પથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. એવો એ ચિદેકરસતત્ત્વનો સ્વભાવ છે.^{૨૭} એ સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલ પદાર્થો સ્વભાવથી

છે, ત્યાં તેને પ્રકારે તેનું જ્ઞાન થાય છે.^{૨૦} આદિ, મધ્ય અને અતઃથી રહિત તથા અપરિમિત શક્તિવાળું એવું બ્રહ્મ વસ્તુતાએ જોતાં કશારૂપ નથી. અર્ધ્યારોપદષ્ટિથી જોતાં તે બધું કંઈ અનિવચનીયરૂપે થઈ રહેલ હોય તેવું જણાય છે. પોતે સદ્રૂપ છે, છતાં બધું અસન્ધ પદાર્થરૂપ થઈ રહ્યું હોય, તેવી પ્રતીતિ થાય છે. કેમકે એ પરમતત્ત્વ જ સર્વના આત્મારૂપ છે. માટે જ પ્રાણીઓમાં તથા વૃણુ આદિ જાતિઓમાં જ વસ્તુ જવા સ્વભાવવાળી પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં એ અચિંત્ય તત્ત્વ જ તેના સ્વભાવરૂપે થઈ રહેલ છે.^{૨૦}

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं किञ्चिन्न किञ्चिच्च सदप्यसत्यम् । स्थितं यथा यत्र तदात्म तत्रसर्वोत्तमभूर्भूतवृणादिजातौ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્નભાષણ' એ નામનો સર્ગ ૨૦૮ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૦૯ મો —

વિરુદ્ધ કર્મફળોની સફળતા

॥ વચ્ચિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एकस्य जीवितं पुंमः सुहृदा मरणं द्विषा ।

मृत्वार्थितं प्रयागादौ क्षेत्रे यच्चदिदं शृणु ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ચિંતિત કાર્યને સાધી આપનાર પ્રયાગ આદિ ક્ષેત્રમાં એક જ પુરુષનું તેના કાઈ સ્નેહીસંબંધીએ જીવિત ચિંતવ્યું હોય તથા તેના શત્રુએ મરણ ચિંતવ્યું હોય, અને પછીથી તે બંનેનું મરણ થઈ જાય; તો તે પહેલા પુરુષની શી ગતિ થાય ? આ સંબંધમાં તમે આ સાંભળો.^૧ પહેલી સદિ ઉત્પન્ન કરતી વખતે, બ્રહ્માએ પોતાના સંકલ્પ વડે ક્ષેત્રોનું

x આ બસોનવમા સર્ગમાં એક જ સમયે વિરુદ્ધ કર્મોની અને તેનાં ફળોની પ્રાપ્તિ થતાં તે પરસ્પર વિરોધ ન કરે તે પ્રમાણે તે બંનેની સફળતા વિશે કંઈ કરવામાં આવશે.

અને પદાર્થોના ધર્મોનું અમુક ફળ નિયમિત કરી રાખ્યું હોય છે.^૨ આ જગત હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પનગરરૂપ છે. હવે તેને વિશે અધિકારીના વાંછિત અર્થની સિદ્ધિને માટે પ્રયાગ આદિ ક્ષેત્ર કલ્પાયું હોય, તેની અંદર કાંઈ સ્નાન, દાન, તપ, યજ્ઞ આદિ પુણ્યકર્મ કરવામાં આવ્યું હોય અને તે તીર્થ તથા પુણ્યકર્મ એ બંને વડે શાસ્ત્ર દ્વારા જોડાતા એ અધિકારી પુરુષનું શરીર સંસ્કારને પ્રાપ્ત થયું હોય, તો દૃઢ નિશ્ચય વડે કરેલા કર્મમાંથી તે પુરુષને ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૩ તેનું એ પુણ્ય પણ એક ચેતનાત્માની શક્તિરૂપ જ છે. વળી, તે પુરુષે મહાપાપ કરેલ હોય તો તે શક્તિ જ તેના કાઈએક ભાગને દે સંપૂર્ણ પાપને ક્ષેત્રના માહાત્મ્યના તારતમ્યને અનુસરીને (તથા કર્તાની શ્રદ્ધાને અનુસરીને) નિવૃત્ત કરી દે છે અને પછી પોતે પણ શાંત થઈ જાય છે.^૪ જે શાસન કરવા યોગ્ય એ પુરુષનું પાપ થોડું હોય અને ક્ષેત્રનો ધર્મ તેનાથી વિશેષ હોય, તો તે પુરુષનાં પાપને નિઃશેષ રીતે નાશ કરી નાખે છે અને કાંઈ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત ફળને પણ સાધી આપે છે.^૫ હે મહારાજ ! જે શાસન કરવા યોગ્ય એ પુરુષનો ક્ષેત્રના માહાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ ધર્મ અને તેનું પાપ એ બંને સમાન બળવાળાં હોય, તો પાપ અને પુણ્ય એ બેયનો ભાગ કરવા માટે તેનાં બે શરીર તથા બે ચિદાભાસ ખડા થઈ જાય છે અને તેઓ વસ્તુતાએ જોતાં એક ભ્રાતિરૂપ જ છે.^૬ એવી રીતે પાપ-પુણ્ય આદિનું જ મોડું ફળ જ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પથી કલ્પાયેલ છે, તે પ્રમાણે જ હંમેશાં વ્યવસ્થિત થઈ રહ્યું છે.^૭ બ્રહ્મ એ ચિદ્ધાતુરૂપ છે અને તે જ હિરણ્યગર્ભરૂપ (સમષ્ટિજનરૂપ) અને હું આદિ વ્યધિજનરૂપ છે. તે જ સંકલ્પ કરે છે તેની કલ્પનારૂપ જ આ એક જગત છે.^૮ જેમ પાપકર્મ કરનાર પુરુષને વિદ્યાતાના સંકલ્પ અનુસાર જ

નરક આદિની પ્રતિભાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ વિદ્યાતાના સંકલ્પ અનુસાર જ એ શિક્ષાપાત્ર પુરુષના ક્ષેત્ર સંબંધી પુણ્ય વડે તેની પોતાની પ્રતિભા જ સ્વપ્નની પેઠે પુણ્યફળના ભોગરૂપે ઉદય પામી પ્રતીતિમાં આવે છે.^૯ મરી ગયેલા પુરુષને 'હું' એકલો શરીરથી છોટા પડી મરી ગયો છું, આ મારા સર્વે બંધુઓ જીવે છે અને રહે છે, હું એકલો જ આ પરલોકને પ્રાપ્ત થયો' એવી પ્રતિભા જ (બ્રાતિતું ભાન) ઉદય પામે છે.^{૧૦} તે જ પ્રમાણે જન્મ સન્નિપાત વડે ક્ષોભ પામેલ (વાત-પિત્ત આદિ) ધાતુવાળા પુરુષને અનેક બ્રાતિઓનો ઉદય થાય છે, તેમ તેના બંધુઓને પણ તે જ સમયે શત્રુ, શબ્દને લઈ જવું, સ્મશાન-ગમન, દાહ આદિ કર્મ કરવાં ઇત્યાદિ પ્રતિભાનો ઉદય થાય છે.^{૧૧} પોતાથી અતિ ઉચ્ચ પુણ્ય-પાપ થઈ ગયાં હોય અથવા મહાત્માઓનો અનુગ્રહ કે નિગ્રહ થયો હોય, તો ચિદાકાશની કલ્પનાના બળથી લાખો કર્મો પણ અન્યથા થઈ જાય છે.^{૧૨} મૃત મનુષ્યના સંબંધીઓ પણ તે મરેલા માણસને ચેતન વિનાનો અને શબરૂપ દેખે છે તથા બાંધવો સાથે રહે છે અને તેને અગ્નિમાં બાળી નાખે છે.^{૧૩} પ્રયાગ આદિ મનોરથ સાધી આપનાર ક્ષેત્રમાં જો એક જ પુરુષનું તેના કોઈ સ્નેહીએ જીવિત ચિંતવ્યું હોય અને કોઈ શત્રુએ તેનું મરણ ચિંતવ્યું હોય, તો તે પુરુષ એ બંને નાં કર્મ વડે ભોગપ્રાપ્તિનો અધિકારી બને છે. એ પુરુષ પોતા તરફ શુભ લાગણીવાળા મિત્રે જ પ્રમાણે તે ક્ષેત્રમાં પ્રાર્થના કરેલ હોય, તે પ્રમાણે પોતાના આત્માને એક શરીર વડે અજરામર અને દુઃખરહિત દેખે છે; તેમજ તે પોતાના યથાસ્થિત દેહ વડે જીવિતની સ્થિતિને અનુભવે છે.^{૧૪} વળી, તે ક્ષેત્ર-પુણ્યના માહાત્મ્યને જાણનારા શત્રુએ તેના મરણ માટે પ્રેરણા કરી છે, તેથી તે પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓને નહિ દેખાતા એવા અદૃશ્ય દેહ વડે મરણને પણ અનુભવે

છે.^{૧૫} બપ્તર આદિ વડે રક્ષિત થયેલા પુરુષને જન્મ બપ્તર આદિથી અરક્ષિત તથા વિદ્યાસુ એવા શત્રુને બાણ, ખડ્ગ આદિ વડે ભેદી નાખવામાં કોઈ કંત્રેશ કરવો પડતો નથી, તેમ શત્રુએ કરેલ અભિચાર આદિ ક્રિયાના સામા ઉપાયથી રક્ષિત એવા પુરુષને તત્કાળ જ મરણાદિકનો અનુભવ કરવો પડે છે. છતાં તેના બંધુઓ તેને અમરરૂપે દેખે છે. એવી રીતે તે એક જ પુરુષ એક જ સમયે જીવિત અને મરણ એ બંનેને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૬,૧૭} આ ત્રણે લોક બ્રાતિમાત્ર છે અને નિરવયવ છતાં આરંભવાળા છે. હવે બ્રાતિની અદર એક બ્રમથી વિરુદ્ધ એવા કયો બીજો ભ્રમ નથી સંભવતો?^{૧૮} સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પ-નગરમાં જ બ્રાતિ અનુભવમાં આવે છે, તેનાથી આ જગતની બ્રાતિ અધિક છે, કોઈ ન્યૂન નથી. જેવો સ્વપ્નમાં જાગૃતનો અનુભવ થાય છે, તેવો જ આ દૃશ્યનો અનુભવ છે.^{૧૯}

રાજા યોદ્ધા:-હે મહારાજ! ધર્મ અને અધર્મ જો નિરાકાર છે, તો તે દેહના અનુભવમાં કારણરૂપ ક્રમ થાય? અને ધર્મ-અધર્મનું નિરાકારપણું હોવાથી એક જ વસ્તુ બે શરીરને ક્રમ ધારણ કરી શકે?^{૨૦}

વસિષ્ઠ યોદ્ધા:-હે મહાબુદ્ધિશાળી રાજા! આ જગત બ્રહ્માના એક સંકલ્પનગરરૂપ છે. તેમાં સત્ય હોય કે અસત્ય હોય, પણ શું સંભવતું નથી? (તેના સત્યસંકલ્પથી સર્વ સંભવે છે.)^{૨૧} જન્મ આપણા સંકલ્પનગરની અદર ન સંભવે એવું કોઈ પણ નથી, તેમ આ બ્રહ્માના સંકલ્પ-નગરની અદર પણ ન સંભવે એવું શું હોય?^{૨૨} સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પનગરમાં એક જ માણસ લાખો રૂપે થઈ જાય છે, તેમ સ્વપ્નની અદર એક જ ચૈતન્ય સૈન્યના ભાવને ધારણ કરે છે.^{૨૩} સ્વપ્નમાં હજારો રૂપે થઈ રહેલ એ એક જ ચૈતન્ય સુષુપ્તિમાં એકરૂપ થઈ જાય છે. ચિદાત્માનો જ એ સર્વ વિદ્યાસ છે, એમ માન્યા વિના બીજો

રસ્તો નથી. કેમકે સ્વપ્નની અને સંકલ્પની સેના-
ના અનુભવની સ્મૃતિનો તથા સંકલ્પનગરનો
અને સ્વપ્નનગરનો ઠાને અનુભવ નથી ?^{૨૪, ૨૫}
આ જગત અનુભવરૂપ છે, ચિદાકાશરૂપ છે
અને તેથી ચિદાકાશના સંકલ્પરૂપ એવા આ
જગતના સ્વરૂપની અંદર શું નથી સંભવતું ?
વળી, વસ્તુતાએ એતાં શું સંભવે છે ?^{૨૬} એવી
રીતે આ એક બ્રાંતિ જ છે અને પ્રકાશમય
ચિદાકાશ જ તેવો આકારે ભાસે છે. અહીં કાંઈ સત
નથી, અસત નથી, તેમ થોડી સત્યતાવાળું પણ
કાંઈ નથી.^{૨૭} પ્રયુક્ત એવા તત્ત્વદર્શી પુરુષને
જે વસ્તુ જ પ્રમાણે અનુભવમાં આવે છે, તે તે
પ્રમાણે ભલે સુખેથી હો ! તત્ત્વજ્ઞને તેથી શી
લાભહાનિ છે ? તે પોતે જ એ સર્વરૂપ છે અને
ખુદ નિઃશેષપણે તેના અવયવરૂપે જ છે.^{૨૮}
'જે અહીં ધર્મ કર્યો હોય, તે સર્ગમાં દેવતા-
ઓને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય એવાં અમૃતરસનાં
ઝરણાંઓ, ધરાઓ અને કૃણ-પૃષ્ઠ આદિ વડે
પરિપૂર્ણ એવા પર્વતો મળે છે.' આમ શાસ્ત્ર-
દ્વારા બહી લઈ અને પછી તેને અનુસરી
(પોતાના ધાર્મિકપણાથી મને તે મળશે જ એમ)
દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હોય, તો પરલોકમાં ગયા પછી
તેવા રમ્ય પર્વતોની પ્રાપ્તિ શા માટે ન થાય ?^{૨૯}
જે કદાચિત ઉપરની વાત મિથ્યાપણાથી બરા-
બર બંધેસતી નથી એમ તમને ભાસતું હોય,
તો અહીં જ કર્મ કરવામાં આવે છે તે પરલોકમાં
ભોગવાય છે, જે વાત માનવામાં પણ તેવો જ
ગુચવાડો છે; કેમકે સંકલ્પનગરમાં સર્વંતું અવા-
સ્તવપણું અનુભવમાં આવે છે.^{૩૦} જે કદાચિત
કાંઈ પણ વસ્તુ સુસ્થિર (સત્ય) હોય, તો હજી
તેમાં અમુક વાસ્તવિક (મયુક્તિક) છે અને અમુક
મયુક્તિક નથી, એવો વિચાર નિર્બાધપણે કરવો
ધટે; પરંતુ આ તો ચિદરૂપપણાથી પોતાનો
આત્મા જ સર્વ દર્શને આકારે થઈ રહ્યો છે,
ત્યાં બીજું શું વિચારવાનું છે ?^{૩૧} આ જ ન્યાય

મે તમને કહ્યો છે, તે સ્વપ્ન-સંકલ્પ આદિમાં
સિદ્ધ એવી કલ્પનાની અંદર થતા અનુભવને
અનુસરી કહ્યો છે; પરંતુ જગતના સંબંધમાં
પણ તે જ ન્યાયની યોજના કરવાની છે. કેમકે
જગત પણ હિરણ્યગર્ભને આકારે થઈ રહેલા
ચિદાકાશનો એક સંકલ્પ જ છે.^{૩૨} જમ તમારા
સંકલ્પનગરની અંદર સર્વ વસ્તુનો અસંભવ
નથી, તેમ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પનગરની
અંદર પણ સર્વ વસ્તુઓનો અસંભવ નથી
જ.^{૩૩} જે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પમાં જે વસ્તુ
જેવો પ્રકારની કલ્પાઈ છે, તે હિરણ્યગર્ભ-
નો તેવો સંકલ્પ રહેતાં સુધી તેવા જ સ્વ-
ભાવની અને તેવા જ આકારની રહે છે.^{૩૪}
આથી જ પ્રલયપર્યંત એક વસ્તુ એક જ નિયમિત
આકારવાળી એવામાં આવે છે અને તેમાં કાંઈ
સેજસેજ કે ગોટાળો થતો નથી. ચિદાકાશરૂપ
હિરણ્યગર્ભનો બીજો (બીજું) બ્રહ્માંડ રચવાનો)
પ્રયત્ન થયા વિના પ્રથમની યોજના અન્યથા
થતી નથી.^{૩૫} હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પની અંદર
આ જગતનું જેવું ભાન થયું છે, તેવું જ ઠેક
પ્રલયપર્યંત તે રહેશે. પાછો (પ્રલય થયા પછી)
બીજો સંકલ્પ થતાં તે બીજા બ્રહ્માંડને આકારે
અનુભવમાં આવશે.^{૩૬} જમ પ્રત્યેક જીવની
અંદર પ્રત્યેક સ્વપ્નમાં સ્વપ્નનગર ખડું થઈ બળ
છે, તેમ કલ્પે કલ્પે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પરૂપ
એવું આ જગત પણ પોતાની મેળે જ ખડું થઈ
બળ છે.^{૩૭} હે પ્રિય રાજા ! સંકલ્પનગરના જેવા
સ્વરૂપવાળા જગતની અંદર ન સંભવે એવું કાંઈ
પણ નથી, પણ સર્વ સંભવે છે; તે કલ્પના કરનાર
અનાદિ પરબ્રહ્મરૂપ આ ચિદાત્માથી ભિન્ન નથી,
તેથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો.^{૩૮}

સંકલ્પપત્તનતનોર્ન તદસ્તિ કિંચિદ્વચ્ચ
સંભવતિ તચ્ચ ચિદાત્મનોઽસ્માત્ । નાન્યન્પ્રક-
મ્પાયિતુગદ્યપરસ્વરૂપાદ્વલૈવ તેન સકલં જગ-
દંગ વિદ્ધિ ॥ ૩૮ ॥

સર્ગ ૨૦૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૦ મો

સર્વ જગત પ્રદર્શન છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ફલેક્ષ્યેદુમારૂપે પ્રાપ્તે ધ્યાતૃશતૈર્નમઃ ।

યથા ન શતપૂર્ણેન્દુ તથેદં કથનં શૃણુ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-સેંકડો ધ્યાન કરનારાઓ-

એ પોતાના ધ્યાનના બળથી અક્ષય (પૂર્ણ) ચંદ્રના પ્રકાશરૂપ ક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં (ચંદ્ર-ભાવ જ મેળવ્યા છતાં) પણ આકાશ સેંકડો ચંદ્રો વડે વ્યાપ્ત નથી થઈ જતું, તે વિષે મારું આ કહેવું તમે સાંભળો.^૧ ચંદ્રબિંબનું ધ્યાન કરનાર પુરુષો ચંદ્રભાવના ઘણા દૃઢ ધ્યાનબળથી (બીજા સર્વ ભાવનું વિસ્મરણ થઈ જતાં પોતાના પ્રાપ્તવ્ય) વિષયને મેળવે છે અને ચંદ્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ તેઓ આ જ આકાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ જ ચંદ્રનો આશ્રય કરી રહે છે એવું નથી.^૨ ઠંઠકે બીજાના સંકલ્પનગરને બીજે શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? તે તમે જ કહો. પોતાના સંકલ્પનગરમાં તે તે ચિત્તિત અર્થની પ્રાપ્તિ તે સંકલ્પ કરનાર માણસને જ થાય છે; બીજાને થતી નથી.^૩ સર્વ જીવો પૃથક્ પૃથક્ પોતાની સંકલ્પમય સહિતા આકાશમાં જ રહેલા છે; અને કળાઓના ક્ષયથી રહિત એવા ચંદ્રો પણ ત્યાં જ રહેલા છે.^૪ હું આ ચંદ્રમાં પ્રવેશ કરું, એમ ધ્યાન કરનાર પુરુષ આત્મબુદ્ધિના સુખથી રહિત બની એ જ ચંદ્રની અંદર પ્રવેશ કરે છે.^૫ હું ચંદ્રમાં પ્રવેશ કરું અને ચંદ્રબિંબમાં સુખને પણ પ્રાપ્ત થાઉં, એવી રીતે ધ્યાન કરનાર પુરુષ ચંદ્રબિંબમાં પ્રવિષ્ટ થઈ તેવાં સુખને ભોગવે છે, એ વાત નિશ્ચિત છે.^૬ અવિનાશી ચિદાત્મા જ્યાં જવે પ્રકારે જવા સ્વભાવનું અનુ-

૪ આ બસોદનમાં સર્ગમાં વસિષ્ઠ પ્રશ્નોર મહા-ધાન કરી અને દેહ આદિ સર્વ જગતનું તત્ત્વદર્શિ વડે પ્રદર્શનપણું વર્ણવશે.

સધાન કરે છે, ત્યાં તે તેવે જ પ્રકારે જો દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોય તો જરૂર અનુભવે છે.^૭ જમ (પોતાનો ચંદ્રભાવ) ધ્યાન કરનારાઓને સર્વને પોતાના સંકલ્પના બળથી બુદ્ધો બુદ્ધો ચંદ્ર-ભાવનો (પોતાના ચંદ્રપણાનો) અનુભવ થાય છે, તેમ જ પોતાની મેળે જ કલ્પનાના બળથી થતારા વનિતાના લાભ વિષે પણ સમજવાનું છે.^૮ લાખો ધ્યાન કરનારાઓને એક જ સાધ્વી સ્ત્રી ધ્યાનની અંદર ભાર્યારૂપ થઈ રહે છે. એ વિષયમાં પણ તેમનો કલ્પનાનો અનુભવ જ તેવે પ્રકારે થઈ તેમને પ્રતીતિમાં આવે છે, અને તે પોતાના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ વડે વિશિષ્ટ એવા સાક્ષીચૈતન્યરૂપ આધિધાનમાં જ રહેલ છે.^૯ ઘર-થી બહાર નહીં નીકળતા જીવ સાત દ્રીપનો પતિ થઈ રહે છે, એ પણ એક તેની કલ્પનાથી ખડું થઈ રહેલ મનોરાજ્ય છે. એ મનોરાજ્ય ચિદાકાશની અંદર કલ્પાયેલા પોતાના ચિત્તાકાશમાં જ રહેલ છે.^{૧૦} આ આપણને દેખવામાં આવતું સર્વ જગત સર્વના આદિ અને સ્વભાવથી જ સર્વજ્ઞ એવા હિરણ્યગર્ભની એકમાત્ર કલ્પના જ છે; અને તે શૂન્ય નિરવયવ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે. તો પછી ઉપાસકોના સંકલ્પથી કલ્પાયેલ જગતમાં તો સત્યતા કેવી જ હોય?^{૧૧} જ્ઞાન, પારલૌકિક કર્મ અને જપ-તપ આદિ નિરવયવ છે અને તેમનું પરલોકની અંદર મૂર્તિમાન ક્ષણ શી રીતે મળે છે? તે સંબંધમાં હું કહું, તે તમે સાંભળો. ચિદાત્માએ જ આકાશની કલ્પના કરી છે. તેથી જ્ઞાનાદિના સંસ્કારવાળી બુદ્ધિ વડે યુક્ત એના નિરવયવ જોતા તેના સંકલ્પબળથી પરલોકમાં સ્વમ્મની પેઠે મૂર્તિમાન જવા જણાતા ક્ષણે પ્રાપ્ત થાય છે. ખાકી વસ્તુતાએ જોતાં જન્મ આદિ વિકારથી રહિત ચિદાત્માનો જ એ એક વિવત્ છે.^{૧૨,૧૩} જ્ઞાતિ જ પદાર્થોનો અનુભવ અને અનુભવનો અભાવ એ બંનેરૂપ છે. તે જ્ઞાતિ વડે ચિન્માત્ર આત્મા =

તથા નિશ્ચય થાય છે. એ બ્રાંતિની શાંતિ થાય છે, એટલે ચિદાત્મા પોતાના નિર્મળ શાંતસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે.^{૧૪} આહીં અનુદાન કરેલા દાનથી પરલોકની અંદર ચિદાત્માના આભાસરૂપે રહેલું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે તેના સંકલ્પરૂપ જ છે, એમ વિવેકી વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૫} આ કલ્પનામય સંસારની અંદર દાન કરવાથી અથવા દાન નહિ કરવાથી સ્વાભાવિક એવો સંકલ્પ જ ભોગ-એશ્વર્ય આદિ દાનના ફળરૂપ છે તથા દારિદ્ર્ય આદિ અદાન (નહિ દેવા) રૂપ છે. એમાં કશો વિરોધ નથી અને તે વાસ્તવિક રીતે ચિન્માત્ર જ છે.^{૧૬} હે રાજા ! આ સર્વ જે પ્રમાણે તેં મને પૂછ્યું તે પ્રમાણે મેં તને કહ્યું. આ સર્વ જગત નિરવયવ છે અને ચિન્માત્ર તત્ત્વની તે એક કલ્પના જ છે.^{૧૭}

રાજા ઓહ્યો:-હે મહારાજ ! સૂષિના આદિ-કાળમાં દેહશૂન્ય ચૈતન્ય અને તેની કરેલી દેહ-કલ્પના એ બન્નેનું ભાન શી રીતે થાય ? દેમકે આધાર વિના આધેયનો પ્રકાશ સંભવતો નથી. બીંત વિના દીવાનો પ્રકાશ શી રીતે થાય ?^{૧૮}

વસિષ્ઠ ઓહ્યો:-હે મહામુદિશાળી ! જમ આકાશમાં શિલાનું નૃલ ન હોય, તેમ 'દેહ' શબ્દના જે અર્થને તમે સમજો છો, તે અર્થ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં સાવ છે જ નહિ.^{૧૯} જે અર્થ 'બ્રહ્મ' શબ્દનો છે, તે જ અર્થ 'દેહ' શબ્દનો પણ છે. જમ 'અંબુ' અને 'અંમસ્' એ બન્ને શબ્દના અર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી, તેમ 'બ્રહ્મ' શબ્દના અને 'દેહ' શબ્દના અર્થમાં કશો ભેદ નથી. સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવતો આ દેહ બ્રહ્મરૂપ છે. હું જે સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત આપું છું, તે તમને જ્ઞાન થવા માટે એક પ્રકારની યુક્તિ છે.^{૨૦, ૨૧} બાકી સ્વપ્નનું પણ સર્વ અંશે સાદૃશ્ય ન સમજવું. પરંતુ સ્વપ્ન એ એક તમારો અનુભૂત વિષય છે, એટલે નેના દૃષ્ટાંતથી તમને બરાબર જ્ઞાન થાય તે માટે તેમ કહેલ છે. બાકી ચિદાત્મા વડે પ્રકાશતી

એવી આ સૂષિનું સ્વપ્નરૂપી બાધિત અર્થ સાથે સાદૃશ્ય નથી.^{૨૨} વસ્તુતાએ જોતાં દેહ જ ક્યાં છે ? અને સ્વપ્નની બ્રાંતિ પણ ક્યાં છે ? પરંતુ પ્રબુદ્ધ પુરુષને (સ્વપ્નના જોવા જ) અનુભવમાં આવતો એવો આ ભ્રમ સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી અવિવેકીને પણ સમજવામાં આવે, તેટલા માટે તેમ કહેવામાં આવે છે.^{૨૩} તત્ત્વદૃષ્ટિમાં તો જગત પણ નથી, સ્વપ્ન પણ નથી, સુષુપ્તિ પણ નથી, તેમ બીજું પણ કાંઈ નથી. પરંતુ આ જે કાંઈ અનિર્વચનીય ભાન થાય છે, તે નિર્વિકલ્પ ચિદાકાશરૂપ છે. તેને તુરીયપદ વડે જાળબવામાં આવે છે તથા તેની પ્રાપ્તિમાં સર્વ પુરુષાર્થોની સીમા આવે છે.^{૨૪} આ જે હમણાં આપણને ભાસે છે તે છે જ નહિ, તેમજ પ્રથમ જે ભાસતું હતું તે પણ નથી. જેવી રીતે કાંઈ પણ પ્રકારે જગત તથા સ્વપ્ન આદિની સ્થિતિ જ ન હોય, તેવે પ્રકારે અતિ સ્વચ્છ એક પરબ્રહ્મ જ છે.^{૨૫} જે કાંઈ આ દ્વૈત-અદ્વૈત ભાસે છે, તે સર્વ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ગતિ કરતા આત્માના વચમાં રહેલા નિર્વિપય સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, પણ તદ્રૂપ જ છે.^{૨૬} વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં તો જે કાંઈ આ સ્વપ્નરૂપ દ્વૈત-અદ્વૈત તથા શુભ-અશુભ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે ચિન્મય છે અને તેને નિરાવરણ ચિદાકાશની જ ઉપમા આપી શકાય છે. શૂન્ય પદાર્થોનો અનુભવ, ભાન, અભાન, દ્વૈત, એકતા, સત્ અને અસત્ એ સર્વથી પર એવા ચિદાકાશરૂપ છે.^{૨૭, ૨૮} આ જગત પૂર્ણ એવા ચિદાકાશમાંથી પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરે છે અને તે પૂર્ણરૂપે જ રહેલ છે. વસ્તુતાએ જોઈએ તો એ જગત થયું જ નથી અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેનું સાવ ભાન નથી થતું તેમ પણ નથી. તે સ્ફટિકશિલાના ઘાટા મધ્યભાગ જેવું બ્રહ્મરૂપ છે.^{૨૯} જગત ચિદાકાશનો એક વિશાસ છે, તેથી તે નિરવયવ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જ્યાં-જ્યાં

ચિન્માત્રતત્ત્વ છે, સાત્યાં જગતની સ્થિતિ થવી સંભવે છે.^{૩૦} ચિદાકાશ સર્વત્ર છે અને આ સર્વ દશ્ય જગતરૂપ છે. જો કે તે 'જગત' શબ્દ વડે ઓળખાય છે, તો પણ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૧} ચિદાકાશના સંકલ્પનગરને આકારે ખડું થઈ રહેલ આ જગત વ્યવહારદૃષ્ટિમાં યથાસ્થિત રહેલું જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે.^{૩૨} અહીં બીજી યુક્તિનો અસંભવ છે, તેથી આ જ યુક્તિ ઉત્તમ છે. પુરુષાર્થને મુશ્કેલ શ્રોતાએ પાસે યુક્તિ અને અનુભવથી રહિત એવી વાત શોભા આપતી નથી.^{૩૩} સત્ હો કિંવા અસત્ હો, પરંતુ લોકમાં અને વેદ આદિ શાસ્ત્રોમાં જે સિદ્ધ છે, તે વાત જ સિદ્ધરૂપ છે. પોતાના મનમાં આ વાત સમજી લેવાની છે. બાકી જે કંઈ સિદ્ધ છે તેનો ત્યાગ કોઈ દિવસ થઈ શકતો નથી.^{૩૪} પ્રથમ બ્રહ્મરૂપે નહિ સમજાયેલ જગત તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવતાં બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (બ્રહ્મરૂપ જણાય છે); અને તે યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં ચરમ સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિની સાથે જ લય પામી જાય છે.^{૩૫} મેં અહીં કહેલા આ ન્યાય પ્રમાણે જીવન્મુક્ત સહિત લોક, વેદાદિ શાસ્ત્ર, સર્વ સિદ્ધ થાય છે, માટે એ જ ન્યાયનો અહીં સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે.^{૩૬} આત્મરૂપ છતાં તેવા રૂપે નહિ સમજાયેલ આ સંસારરૂપી અધ્યત્મ વૃક્ષ જો તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો ચિદાકાશ જ છે. તે જ હું છું, તે જ ત્રણે લોક રૂપ છે અને તે જ બધેરૂપ તથા મોક્ષરૂપ છે, એવો નિશ્ચય છે.^{૩૭} આ દશ્ય યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં તત્ત્વજ્ઞાન થતાં તે લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. દશ્યરૂપે નહિ રહેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું સ્વરૂપ વાળી આદિ વડે અવગ્રહ હોવાથી ચિદાના જેવું નિર્વિકલ્પ જ અવશેષ રહે છે.^{૩૮} લોકમાં (જીવન્મુક્ત પુરુષની અંદર) તથા શાસ્ત્રમાં અને વેદમાં જે સિદ્ધ છે, તે સર્વદા

સિદ્ધ જ છે; અને તેને લાંબે વિવેકીએને પોતાના અનુભવ વડે પણ તે જ અનુભવમાં આવે છે.^{૩૯} સર્વ અર્થોને છોડી દઈ, ઘણા લાંબા કાળ સુધી જે એક જ વસ્તુમાં દૃઢ નિષ્ઠા રાખવામાં આવે છે, તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને સર્વ લોકિક કાર્યમાં પણ જો કંઈ બીજી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવી હોય તો તેનો લાભ થાય છે.^{૪૦} જે વસ્તુ જવા પ્રકારની અનુભવમાં આવે છે, તે તેવા પ્રકારે જ અનુભવમાં આવ્યા કરે છે. તે સત્ય હો અથવા અસત્ય હો, પરંતુ જ્યાં સુધી તેનો લાભ થતો હોય ત્યાં સુધી તે તેવા જ પ્રકારે અનુભવાય છે. હે બુદ્ધિશાળી મહાત્મા! આ ઉપર પ્રમાણે મેં તમને મહાપ્રશ્નો વિચાર કહ્યો. આ માર્ગે તમે ગતિ કરો અને આધિ-ન્યાયિથી રહિત, નિર્વિકાર તથા નિર્વ્યસન થઈ રહી, તમે ઉદ્ધૃત પદમાં સ્થિર થઈ રહો.^{૪૧, ૪૨}

इत्थं महाप्रश्नविचारणं ते मयेदमुक्तं मति-
मन्महात्मन् । अनेन गच्छाशु पथा निराधिनि-
रामयो निर्व्यसनो भवोच्चैः ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ, પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્નો-ત્તરવાક્યસમાપ્તિ' એ નામનો સર્ગ ૨૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૧ મો

પરમાર્થનો ઉપદેશ

॥ ઘસિષ્ઠ ડવાચ ॥

इति तत्रोपविष्टायानं पूजितस्तेन भूषज्ञा ।
प्रयोजनं स्वं संपाद्य स्वर्गतं गगनं प्लुता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઓએ પ્રમાણે કુશીદ્રીપમાં તે હલાવતી નગરીમાં પ્રતિષ્ઠિ રાજાએ આસનપૂર્વક મારું પૂજન કર્યું. પછી હું પણ મારું પ્રયોગન

* આ બધેએત્રિવારમા મર્ગમાં ચિદ-સામ્ય આદિ અનેક લોકોના કર્મના ઉપાસની મારે ફરી વાર ૨૫૮૫એ સર્વ જગતની જાણના વિષે વર્ણન કરાશે.

સિદ્ધ કરી સ્વર્ગલોક તરફ જવા માટે આકાશમાં ઊડ્યો.^૧ હે બુદ્ધિશાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામ ! આજે આ સર્વ વૃત્તાંત મેં અહીં અયોધ્યામાં બેસી તમને કહી સંભળાવ્યો છે. આ ઉત્તમ દષ્ટિના અવલંબન વડે તમે શાંત મનવાળા અને ચિદાકાશરૂપ થઈ રહેશો.^૨ આ સર્વ નામથી રહિત, નિર્મળ, અવરૂપ, જન્મ આદિ વિકારથી રહિત, શાંત અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત એવા ચિદાકાશ બ્રહ્મરૂપ છે.^૩ દરથને ચિદાત્માના એક વિવર્તરૂપ માત્ર કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વી પણ પર એવું પરમ તત્ત્વ 'બ્રહ્મ' એવા કલ્પિત નામ વડે ઝોળખાય છે; પરંતુ એ પદ નામ તથા રૂપથી રહિત છે.^૪

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! સિદ્ધ, સાધ્ય, યમ, બ્રહ્મા, વિદ્યાધર અને દેવ ઇત્યાદિના વસ્તીવાળા લોકો શી રીતે દેખાય છે?^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જે તમે તેવી ધારણાના અભ્યાસ વડે જોશો, તો પ્રત્યેક રાત્રિ-દિવસની અંદર, આગળ, પાછળ, ઉપર અને નીચે સિદ્ધો, સાધ્યો, યમ, બ્રહ્મા, વિદ્યાધર અને દેવોના, બીજા પ્રાણીઓના અને અપૂર્વ મહાત્માઓના લોકો તમારા જોવામાં આવશે; જે તમે તેવી ધારણાના અભ્યાસને અભાવે નહિ જુઓ, તો તે તમારા જોવામાં આવશે નહિ. મહલોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક આદિ સિદ્ધોનાં સ્થાનો આ સ્થાનથી ઘણે દૂર છે; સર્વત્ર ગતિ કરનારા સિદ્ધ લોકોના સંકલ્પથી જ (સત્યસંકલ્પના બળથી જ) તે ખડા થાય છે અને તે સર્વત્ર છે. આ આણું વિશ્વ સંકલ્પમય લોકોથી વ્યાપ્ત છે, આ સર્વ દેખવામાં ધારણાનો અભ્યાસ જ મુખ્ય છે અને તમે તે કર્યો નથી.^{૬-૮} જવા એ સર્વ કલ્પનામય લોકો છે, તેવો જ કાલ્પનિક આ આપણો લોક છે. જન્મ કાલ્પનિક વાયુ સર્વત્ર ભમે છે, તેમ એ કાલ્પનિક સિદ્ધલોક પણ ભ્રમણશીલ છે; પરંતુ આપણો આ લોક તેવો નથી.^૯ રાત્રિ-દિવસ

જવા તમારા સંકલ્પના અને સ્વપ્નના લોકો ખડા થતા રહે છે, તેવા જ તેમના સિદ્ધલોકો છે. સિદ્ધો તે તથા બીજા પણ તેવા જ લોકોને પોતાના સત્ય સંકલ્પબળથી સ્થિર કરી રાખે છે.^{૧૦} એવી જ રીતે તમે પોતે પણ યોગધારણાના અભ્યાસથી ધ્યાનને અતિસ્થિર કરશો અને પોતાના-સંકલ્પથી ખડા થઈ જતા લોકને સ્થિર કરવા ધારશો, તો તે જ સમયે તત્કાળ તે નિર્વિઘ્નપણે સ્થિર થશે.^{૧૧} વળી તેઓ તમારી ઇચ્છા અનુસાર જ વિસ્તારને તથા સંપત્તિને ધારણ કરશે. એ જ રીતે બીજો પણ કોઈ યોગ્ય અધિકારી અતિ દૃઢ સંકલ્પ વડે જ યુક્ત હોય, તો સિદ્ધની પેઠે જ પોતાના લોકને સ્થિર દેખે છે.^{૧૨} માત્ર એ બન્નેમાં તફાવત એટલો રહે છે કે, સિદ્ધ પુરુષોએ પોતાના સિદ્ધ લોકને ખડા કરી દેનારી પ્રાક્તન ધર્મસંપત્તિ વડે પોતાના સિદ્ધલોકોને સ્થિર કરી દીધા હોય છે. તેથી તેમને તે અનાયાસે સિદ્ધ છે. પણ જ બીજા લોકો અનિત્ય એવા હ્રમણાના ધારણાના અભ્યાસથી ધ્યાનની વિશ્રાંતિનો યત્ન કરે છે, તેમના એ ધ્યાનબળથી ખડા થતા લોકો ઘણા શ્રમથી અને દુઃખથી સ્થિર કરી શકાય છે.^{૧૩} આ જગત સર્વ સર્વદા નિરવયવ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે. તે દૃઢ સંકલ્પ વડે જોયો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, તેવા જ પ્રકારનું ભાસે છે; બીજા પ્રકારે કદી પણ ભાસતું નથી. સંકલ્પને અભાવે તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો ને નિશ્ચય કરવામાં ન આવ્યો હોય, તો તેનું ભાન પણ થતું નથી. વળી તેમાં આ કશું છે કે નથી, એવો તર્ક પણ ઊડવો સંભવતો નથી. આ સર્વ નિર્વિકલ્પ દશામાં શૂન્ય, નિરવયવ અને પ્રતિબંધથી રહિત પરમ ચિદાકાશરૂપ જ છે.^{૧૪, ૧૫} જે દરથને સંકલ્પ વડે માની લેવામાં આવે છે, તો ચિદાકાશના તેવા સ્વભાવને લીધે તે બહુ પ્રકારરૂપ હોય તેવું દેખાય છે; પરંતુ જે તેના સંબંધમાં તેવો દૃઢ સંકલ્પ ન કરવામાં આવ્યો હોય,

તો તેમાં સ્વભાવથી ચિત્સત્તાની સ્ફૂર્તિની વ્યાપ્તિ પ્રકટરૂપે દેખાતી નથી.^{૧૯} કાર્ય-કારણભાવને લીધે કારણરૂપ બ્રહ્મની સત્તાથી કાર્યરૂપ જગતની પણ એક પ્રકારની સત્તા છે, એમ માનવામાં આવતું હોય તો તે પણ અસંગત છે; કેમકે અનંત સિદ્ધિદાકાશમાંથી બીજું શું અને કેવા પ્રકારનું ઉત્પન્ન થાય?^{૨૦} જ કાંઈ આ ઉત્પન્ન થયા જેવું લાગે છે, તે ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશ પોતે જ રહેલ છે. એ નિર્વિકાર નિરાકાર તત્ત્વની અંદર વળી દ્વિત્વ-એકત્વ આદિની કલ્પના કેવી હોય?^{૨૧} સ્વપ્નમાં જેમ ચિદાકાશ જ પર્વતરૂપ બની જાય છે છતાં નિર્વિકાર રહે છે, તેમ આ નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જગતને આકારે વિવર્તરૂપે દેખાય છે, છતાં તે જેવું સૃષ્ટિના પૂર્વકાળમાં હતું, તેવું જ હંમેશાં પણ છે.^{૨૨} સંકલ્પની અંદર ચિત્ત જ આકારને કલ્પી લઈ પર્વતને રૂપે ઉદય પામે છે, બાકી વસ્તુતાએ એતાં તે પર્વત પણ નથી અને ચિદાકાશ પણ નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ અને જગતની સ્થિતિના સંબંધમાં સમજ લેવું.^{૨૩} મહાબુદ્ધિમાન વિવેકી જીવન્મુક્ત પુરુષો ભાષણ આદિ કરતાં છતાં પણ પોતાની દૃષ્ટિએ કાષ્ટતી પેઠે મૌનનો આશ્રય કરી કાષ્ટનાં બનાવેલ મનુષ્યોની (પૂતળાંઓની) પેઠે અહીં વ્યવહાર કરતા રહે છે.^{૨૪} જેમ જળની અંદર તરંગોના અને આવર્તોના વ્યાપારો અભિન-સત્તાથી થતા રહે છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર પણ આ સૃષ્ટિઓ અનન્ય સત્તાથી પરિવર્તન પામ્યા કરે છે.^{૨૫} જેમ પવનની અંદર નિરાકાર એવી ચપળતા અનન્ય સત્તાથી રહી છે અને આકાશની અંદર જેમ નિરાકાર એવી શૂન્યતા અનન્ય સત્તાથી રહી છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર આ સૃષ્ટિઓ નિરવયવરૂપે અનન્ય સત્તાથી રહી છે.^{૨૬} જેમ સંકલ્પનગર નગરરૂપ છતાં શૂન્ય જ છે અને સાકાર છતાં નિરાકાર છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલ જગત પણ દેખાતાં છતાં શૂન્ય અને

સાકાર છતાં નિરાકાર છે.^{૨૭} જો કે આ ત્રણે લોક ધણા લાંબા કાળથી અનુભવમાં આવે છે અને લૌકિક-વૈદિક કાર્યને સાધી આપનાર છે, તો પણ તે સંકલ્પનગરની પેઠે નિરાકાર અને શૂન્ય છે. જેમ ચિત્તનો સંકલ્પ જ તે સમયે સંકલ્પ-નગરરૂપ કહેવાય છે, તેમ આ સ્વરૂપે એવું બ્રહ્મ જ આ દશ્યસંસારરૂપ છે અને તે જ 'જગત' શબ્દ વડે ઓળખવામાં આવે છે.^{૨૮} જેમ સ્વપ્નમાં પુરુષને પોતાને અનુભવમાં આવતું પોતાનું મરણ વસ્તુતાએ કાંઈ જ હોતું નથી, તેમ આ જગતરૂપ વસ્તુ જો કે ધણા લાંબા સમયથી અનુભવમાં આવે છે, તો પણ વસ્તુતાએ કાંઈ જ નથી.^{૨૯} જેમ પુરુષને સ્વપ્નની અંદર પોતે મરી ગયા પછી પોતાનો દાદા એવામાં આવે છે અને તે સાવ મિથ્યા છતાં તે સમયે સત્ય જેવો લાગે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર આ જગત પણ અસત્ય છતાં બ્રહ્મને લીધે સત્ય જેવું લાગે છે.^{૩૦} જગત-રૂપે દેખાતું અને જગતરૂપે ન દેખાતું, એ બન્ને પરબ્રહ્મના નિર્મળ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી; બાકી પરમાર્થદૃષ્ટિથી એતાં ઇતર વસ્તુ અને તેનાં નામરૂપ સંત્ય નથી.^{૩૧} દે રામચંદ્ર ! આ પ્રમાણે સિદ્ધલોક તથા તેનું ભોગ આદિ કળ મારા વર્ણવવા પ્રમાણે (કલ્પનામાત્ર) હો, અથવા અન્યથા (બીજા મુનિઓના કહેવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારે) હો, અથવા ભલે સાવ ન જ હો; પરંતુ તેમાં સાવ જીવન્મુક્ત એવા તમારે તેનો શો આદર કરવાનો હોય? તમે સિદ્ધિ આદિ કળમાં પુરુષાર્થપણાની બુદ્ધિને છોડી દો; કેમકે બ્રહ્મ-તત્ત્વને તમે સારી રીતે જાણેલ છે. હવે, આ માયા-માત્ર એવા સિદ્ધલોકોના વૈભવ સંબંધી જ્ઞાનના શ્રમ વડે તમને શું પ્રયોજન છે?^{૩૨}

હ્યમસ્તુ પદિ વાન્યયાન્તુ વા મૈવ મુદ્ધ-
વતુકોઽપ્ર સંત્રમઃ । મુચ્ચ ફલ્ગુનિ ફલે ફલગ્રહે
સુદ્ધવાનસિ કૃવં પરિધમઃ ॥ ૩૦ ॥

સર્ગ ૨૧૧ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૨૧૨ મો ~

અલ્પમાં અહંભાવની કલ્પના

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિત્તવાદ્રહા સ્થમેવાહમિતિ વેત્તીવ યત્સ્વયમ્ ।

તદેવ પરમેષ્ઠિત્વં તસ્યોદરમિદં જગત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ચિદ્રાકાશ પોતે જ પ્રથમ પોતાની ચિત્સત્તાના બળથી જાણે પોતામાં અહંકારનો અધ્યાસ કદાપી લેતું હોય તેવું બને છે. તે જ હિરણ્યગર્ભ છે અને તેની અંદર આ સર્વ જગત રહેલ છે.^૧ એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં વસ્તુતઃ બ્રહ્મા પણ નથી, જગત ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને વિદ્યમાન પણ નથી; પરંતુ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરબ્રહ્મ જ પૂર્વની પેઠે યથાસ્થિતપણે રહેલ છે.^૨ જો કે અનુભવમાં તો જગતનું રૂપ ભાસે છે, પરંતુ તે અવાસ્તવ છે, ઝાંઝાના જળની પેઠે મિથ્યા છે અને દેખાતાં છતાં અસત્ય છે.^૩ માટે ઠેક પ્રથમથી જ આ સર્વશૂન્ય નવી બ્રાંતિનો ઉદય થયો છે. વસ્તુતાઃ એ તો બ્રાંતિ ક્યાંથી હોય અને ઠેવી હોય? સર્વ નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ જ છે.^૪ જગત એ એક બ્રહ્મરૂપી જળના આવર્તરૂપ છે, તેમાં વળી દ્વિત્વ-એકત્વ કેવું હોય? ચક્રીનો અને જળનો ભેદ કેવો હોય? તથા ભેદનો અભાવ હોતાં અભેદ પણ ક્યાં રહ્યો? આમ, સર્વત્ર શાંત બ્રહ્મ જ એકસરૂપે ભરપૂર છે. પોતાના પ્રકાશક સ્વભાવને લીધે તે સમષ્ટિઅહંકારના રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જમ વિસ્તારવાળું આકાશ પોતાની અંદર રહેલ શૂન્યપણાને ફેલાવી દે છે, તેમ તે આ દરબને પ્રસારી દે છે.^૫ જમ પવન ચપળતાને ધારણ કરે છે, જમ આગ્નિ ઉષ્ણતાને ધારણ કરે છે અને પૂર્ણચંદ્ર પોતાની શીતળતાને ધારણ

કરે છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપથી કેમ જાણે પદાર્થરૂપ થઈ રહેલ હોય તેવું ભાસે છે.^૬

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! નિરાવરણ, અનાદિ તથા અનંત એવું એ બ્રહ્મ સદાકાળ રહેનારું છે. તેથી તે અહંકાર આદિરૂપે ક્યારે ઉદય નથી પામતું? તે હમણાં સૃષ્ટિકાળમાં જ અહંકાર આદિરૂપે કેમ ઉદય પામતું દેખાય છે? આ માટે આપ કું કહો છો?^૭

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હા ખરાબર, તે તેમ જ છે. સદૈવ તે બ્રહ્મ સમષ્ટિઅહંકાર આદિરૂપે પણ થઈ રહે છે. અનાદિ અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એવા એ પરબ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપચેતન્ય વડે બીજા કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી.^૮ બ્રહ્મ જ સર્વત્ર સર્વદા સૃષ્ટિ તથા પ્રલય એ બન્નેરૂપ છે અને તે જ ચિદ્રાકાશરૂપ છે. આવદાદિષ્ઠી જોતાં તો કોઈ દિવસ આ દશ્યતું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. વિદાદાદિષ્ઠી જોઈએ તો આ દશ્ય કોઈ કાળે જ નહિ.^૯ મિશ્રદિષ્ઠી જોઈએ તો જમ પવનમાં ચલનશક્તિ રહેલ છે, ચંદ્રમાં શીતળતા રહેલ છે અને આકાશમાં શૂન્યતા રહેલ છે, તેમ બ્રહ્મ, કું તથા તમે, એ સર્વ અનન્ય સ્વરૂપવાળા (એક જ) છીએ. બ્રહ્મ કોઈ દિવસ વિવર્તરહિત નથી.^{૧૦} સર્વદા બ્રહ્મની આવી (દશ્ય આદિરૂપ) સત્તા છે જ. જગતના અનાદિ પ્રવાહને લીધે આથી જુદા પ્રકારની બીજી સત્તા નથી, તેથી આ જગત અનાદિ, અનંત, નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૧૧} અદ્વિતીય બ્રહ્મજ્ઞાન યથા છતાં પણ તમે અધ્યારોપ દષ્ટિનો અંગીકાર કરી લઈ મારા ઉપદેશના શબ્દોના શ્રવણમાં આસક્તચિત્ત થાઓ છો અને મિશ્રદષ્ટિના પક્ષને સ્વીકારી દ્વૈતને સ્વીકારો છો; આથી તત્ત્વદષ્ટિથી તો દ્વૈત નથી જ.^{૧૨} મિશ્રદષ્ટિમાં બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે તથા સર્વમાં અંતર્ગત એવો જીવ કોઈ કોઈ ક્યો જ કરે છે અને અનુભવે છે. હવે જો બ્રહ્મ જ એ સર્વને આકારે ક્રિયા

* આ ખસોબારમાં સર્ગમાં અલ્પમાં અહંભાવની કલ્પના જ પરમેષ્ઠીરૂપ છે અને આ ત્રણે લોક તેના જ અંકલરૂપ હોવાથી અલ્પરૂપ છે, એ વિશે વર્ણન કરાશે.

કરતું હોય અને અનુભવતું હોય, તો સર્વદા સર્વ પ્રકારે સર્વ કયે જાય છે અને અનુભવે છે. પણ નિર્વિશેષ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો કાઈ પણ દેશ-કાળ-માં કશું કાઈ કરતું જ નથી અને અનુભવતું પણ નથી. તેમજ પરબ્રહ્મથી કશું ભિન્ન પણ નથી.^{૧૪} હે રામચંદ્રજી ! આ શાંત અને સર્વત્ર સમાનરૂપે ભરપૂર એવું બ્રહ્મ આ ત્રિભુવનને આકારે આ પ્રમાણે સર્વદા ભારત્યા કરે છે, બાહી બીજું કાંઈ અહીં નથી.^{૧૫} કાઈ દેશ-કાળમાં આકાશમાંથી પર્વતો ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ બ્રહ્મમાંથી જગતો ઉત્પન્ન થતા નથી. આમ માની તમે પરમશાંતિ-ને પ્રાપ્ત થાઓ.^{૧૬} જ્યાં સુધી અલ્પબુદ્ધિવાળા શ્રોતાઓને બરાબર બોધ નથી થયો, હાં સુધી સંદેહના અવસરમાં ઉપદેશ આપવા યોગ્ય પુરુષોના ઉપદેશને માટે તમે ખુશીથી ભેદનો સ્વીકાર કરો.^{૧૭} બાહી, પ્રયુક્ત દશા સાંપડશે અને બોધનો ઉદય થશે, એટલે તમને અહંકાર, તેનો સંકલ્પ અને જગત એ સર્વને આકારે થઈ રહેલા પ્રજ-પતિના ભેદની બુદ્ધિ કે તેના અભાવની બુદ્ધિ થશે જ નહિ. વળી, શાસ્ત્ર આદિની કે શબ્દ આદિની બુદ્ધિ એ પણ તત્ત્વજ્ઞની છેલ્લી (ચરમ) અવસ્થામાં નથી.^{૧૮}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આ વાત મારા સમજવામાં આવી ગઈ. હવે મને બોધ થાય તે માટે આપ પાછી આપે માંડેલી તે ચાલતા પ્રસંગની વાત ચલાવો.^{૧૯} પરબ્રહ્મની અંદર સમષ્ટિઅહંકારનો આવિર્ભાવ થયા પછી શું થાય છે? આપ તો સર્વ જાણનારા છો. હું તે સાંભળવા ઉત્સુક છું, તેથી મને વૃત્તિ થતી નથી.^{૨૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પરબ્રહ્મની અંદર સમષ્ટિઅહંકારનો ઉદય થયા પછી, આકાશ-ની સત્તાનો (અધ્યાસનો) ઉદય થાય છે. ત્યાર પછી દિશાઓની સત્તા, કાળસત્તા અને ભેદસત્તા ઉદય પામે છે.^{૨૧} જ્યારે તેને દેહ આદિમાં અહંભાવનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે દેહ

વ્યાપ્તિરક્ત (ઇતર) સ્થળમાં હું નથી એવું જ્ઞાન પણ અવરથ ઉદય પામે છે. આ દેશકૃત પરિ-ચ્છેદ કહેવાય છે. આવી જ રીતે ચિદાકાશની અંદર કાલકૃત પરિચ્છેદ અને વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ ઇત્યાદિરૂપે પોતાનો આત્મા જ વિનાક્રમે દ્વૈતરૂપ થઈ જાય છે અને નાના પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવે છે.^{૨૨} તે સમયે પ્રથમ તો માત્ર આકાશ જ હોય છે. તો પણ પછીથી ઉપર કહેલું આકાશ-રૂપ જ છે, એવી પદાર્થભેદની સત્તાના વાયક શબ્દોનો અધ્યાસ ખડો થઈ જાય છે.^{૨૩} આકાશ-તન્માત્રને (શબ્દતન્માત્રને) અનુભવનાર નિરા-કાર અહંભાવ (સમષ્ટિઅહંકાર) દિશા-કાળ આદિની કલ્પનારૂપ થઈ જાય છે, એટલે પ્રકાશ-રૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ જ દર્શનના નામ-થી ભાસે છે. જે કે એ નિર્બાંધપણે બ્રહ્મરૂપ છે, તો પણ કેમ જાણે દર્શ્યરૂપ હોય તેમ તેનું જ્ઞાન થાય છે.^{૨૪,૨૫} જન્મ આદિ વિકારથી રહિત, એક, શાંત અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત એવું બ્રહ્મ આકાશભાવ, જીવભાવ તથા જગદ્ભાવ આદિથી સાવ શૂન્ય છે. તે પોતામાં જીવભાવની કલ્પનાને જાણે આરોપી લેતું હોય તેવું જાની જાય છે અને નિરાવરણ એવા પોતાના જીવસાક્ષીરૂપી આકાશની અંદર આ વિસ્તાર-વાળા દર્શને દેખે છે. તે જે કે પોતાના આત્મ-સ્વરૂપથી અભિન્ન છે, તો પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થતાં સુધી તે તેને ભિન્નરૂપે (દર્શ્યરૂપે) જુએ છે.^{૨૬}

બ્રહ્મ જ્ઞાન્તમજમેકમનાદિમર્ષ્યં જ્યોમૈવ જીવકલનામિવ માવયિત્વા । જ્યોમ્યેવ પદયતિ નિરાવરણે વિસારિ દ્વયં સ્વરૂપમપિ ચાન્યદિ-વાત્મવિત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૨૧૨ એ સમાપ્ત.

~ ૭ સર્ગ ૨૧૩ મો ~

સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપં છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યથા યત્પૃષ્ટવાનઘ ત્વં મામગિનિપૂદન ।

શિષ્યેઞૈવ સતા પૂર્વમહં પૃષ્ઠો ગુરુસ્ત્વયા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે શત્રુનો નાશ કરનાર રામચંદ્રજી ! તમે મને જે હમણાં (જગત્તત્ત્વ, આત્મતત્ત્વ આદિ) પૂછો છો, તે જ તમે પૂર્વ-કાળમાં (પૂર્વજન્માંતરમાં) મને પૂછ્યું હતું. તે વખતે આપણો બન્નેનો હમણાંની પેઠે જ ગુરુ-શિષ્યભાવ હતો.^૧ કોઈએક પૂર્વકલ્પમાં તે જગત અને તેની અંદર તમે (રામ), હું (વસિષ્ઠ) ઇત્યાદિ (તમારો વૈરાગ્ય, મારું આવહું અને તમારો પ્રશ્ન વગેરે) આ ચિદાત્માની પ્રતિભા કોઈ વનની અંદર ગુરુશિષ્યરૂપે હમણાંની પેઠે જ ઉદય પામી હતી.^૨ ત્યાં તે સમયે હું ગુરુરૂપ થયો હતો અને તમે શિષ્યરૂપ થયા હતા. તમે મારી પાસે શિષ્યરૂપે બેઠા હતા અને વિશાળ તથા ધીરબુદ્ધિવાળા હતા. તે સમયે તમે મને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું હતું.^૩

શિષ્ય બોલ્યા:-હે મહારાજ ! આ સર્વ જગતના સંબંધમાં મારો એક આ અતિશય સંશય છે, તેને આપ નિવૃત્ત કરો. મહાકલ્પમાં (મહાપ્રલયમાં) શી વસ્તુ નાશ પામે છે ? અને શી વસ્તુ નાશ પામતી નથી ?^૪

ગુરુ બોલ્યા:-હે પુત્ર ! જન્મ સુપુત્રિ અવ-સ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષનું સ્વપ્નનગર એક સાક્ષી-ચૈતન્ય વિના નિરોપપણે નાશને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ આ સર્વ દશ્ય પ્રલયમાં તત્કાળ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે.^૫ પૃથ્વી, પર્વતો તથા દશ દિશા-

ઓ નિર્વિશેષપણાથી (એકસરખી જ રીતે) પ્રલયકાળમાં નાશ પામી જાય છે અને દિશા, કાળ કે ક્રમ એ કશું પણ અવશેષ રહેતું નથી.^૬ સર્વ પ્રાણીઓ નષ્ટ થઈ જાય છે અને સર્વ જગતના આભાસ સહિત એવું આકાશ (અવ્યા-કૃતમાં લીન થઈ ગયેલ હોવાથી) પ્રલયકાળે ભોક્તાના અસંભવને લીધે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ કારણોના પણ કારણરૂપ એવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ઇન્દ્ર, રુદ્ર આદિનું નામ પણ મહાપ્રલયને અવશિષ્ટ રહેતું નથી.^૮ અવિનાશી ચિદ્વસ્તુને વિવર્ત નષ્ટ થાય છે, એટલે એકમાત્ર ચિદાકાશ અવશેષ રહે છે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે કેમકે પોતાની અંદર આરોપિત એવા સૃષ્ટિન અનુભવના હેતુરૂપ ચિદાત્મા વડે જ સર્વ પ્રપંચરૂપ શૂન્ય એવા પ્રલયકાળનું શેષપણું સિદ્ધ થાય છે.^૯

શિષ્ય બોલ્યા:-જે અસત્ વસ્તુ છે, તેનું સત્તા સંભવતી નથી; અને જે સત્ય છે તેને નાશ સંભવતો નથી. તો પછી વિસ્તારવાળું હોય એ પ્રકારે દેખાતું આ વિદ્યમાન જગત ક્યાં ચાલ્યું જાય છે ?^{૧૦}

ગુરુ બોલ્યા:-હે પુત્ર ! આ તારું કહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે આ જગત તો નાશ પામે જ છે, તેથી તે નથી જ એમ જણાય છે. કેમકે અસત્ પદાર્થની સત્તા અને સત્ય વસ્તુનો નાશ કોઈ કાળે થતો જ નથી.^{૧૧} હે વત્સ ! જે કાંઈ વસ્તુતાએ જ છે, તે કોઈ દેશ-કાળમાં અસત્ય થતું નથી; તો પછી તેની સત્તા કેમ અસત્યતાને ધારણ કરે ?^{૧૨} ઝાંઝવાનું જળ ક્યાં રહ્યું છે ? જે ચંદ્રમાની ભ્રાંતિ ક્યાં વાસ્તવિક છે ? આકાશમાં ભ્રાંતિને લીધે દેખાતા મોત્રાળા જવા આકાશ ક્યાં વાસ્તવ છે ? અને ભ્રાંતિ વડે થતો અનુભવ ક્યાં વાસ્તવ હોય છે ?^{૧૩} હે પુત્ર ! આ સર્વ દશ્ય ભ્રાંતિમાન છે, અસત્ય છે અને સ્વપ્ન-નગરની પેઠે જાણ્યા કરે છે, તો તે શા માટે બાધિત ન થાય ?^{૧૪} જન્મ જન્ય અવસ્થામાં

* આ બસોતેરમા સર્ગમાં સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એવા નિઘ્ય બતાવનારા રામ-વસિષ્ઠનો પૂર્વસંવાદ શ્રુતિશિષ્યની આખ્યાયિકારૂપે વર્ણવવામાં આવશે.

સ્વપ્ન અને સ્વપ્નાવસ્થામાં બંધાયેલ બાધિત થઈ બંધ છે, તેમ સર્વત્ર જ્ઞાનનો ઉદય થતાં આ સર્વ નિઃશેષ રીતે બાધિત થઈ બંધ છે.^{૧૫} જેમ સ્વપ્નનગર (બંધાયેલામાં) બાધિત થઈ જતાં કાણ બંધ છે ક્યાં ચાલ્યું બંધ છે તે હું બાધિતો નથી, તેમ જગતરૂપી આ દશ્ય જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ જતાં તરત જ તે ક્યાં જતું રહે છે એ પણ હું બાધિત થઈ જતો નથી.^{૧૬}

શિષ્ય બોલ્યો:-હે મહારાજ ! જે દશ્ય નથી, તો પછી દશ્યને આકારે શી વસ્તુ ભાસે છે ? અને પાછો બોધ થયા બાદ તેવી વસ્તુ કેમ મળી ભાસતી ? કઈ વસ્તુનું એ રૂપ છે ? વિશાળ આકારવાળા ચિદાકાશનું કે કોઈ બીજાનું ?^{૧૭}

ગુરુ બોલ્યા:-હે પુત્ર ! આ સ્વપ્ન ચિદાકાશ (છીપ જેમ ચોતાના ચક્રચક્રિતપણાથી રૂપાને આકારે સ્ફુરે છે, તેમ ચોતાની સત્તાના બળથી) જે કોઈ વિવર્તને આકારે સ્ફુરે છે, તે જ જગતને નામે ભાસે છે. બાધી જગત કોઈ બીજી વસ્તુ નથી.^{૧૮} ચોતાના સ્વપ્ન સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જ આવે જગતને આકારે (વિવર્ત-રૂપે) ભાસવું, તે વિશાળ આકારવાળી ચિદાકાશરૂપી વસ્તુનું એક સ્વરૂપ જ છે.^{૧૯} જેમ એક જ અવયવીનું સ્વરૂપ સ્વતઃ અને કૃષ્ણ એ બંને વર્ણ વડે યુક્ત હોય છે, તેમ પરમાત્માનું ચોતાનું આ ચિદાકાશરૂપ શરીર જ સૃષ્ટિ અને પ્રલય એ બંને રૂપ થઈ રહેલ છે. વસ્તુતાએ તેનું સ્વરૂપ પરમાત્માના વિવર્તનું પ્રસરવું અને સમેટાઈ જવું એ જ છે.^{૨૦} આ તમે ચોતે જ સ્વપ્ન જગતવાળા ધરામાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતાં બિંબ-પ્રતિબિંબરૂપે જુદા જુદા બાધિતો છે, પરંતુ બિંબ-પ્રતિબિંબલાવરૂપી ભેદનો ક્ષય થઈ જતાં એક જ છે. તે જ પ્રમાણે ધરામાં પ્રતિબિંબ પડ્યા અગાઉ પણ બિંબ-પ્રતિબિંબરૂપે બીજી સ્થળે (આદર્શ આદિમાં) ભિન્ન ભિન્ન આકારે ભાસતાં છતાં તમે એક જ છો. આમ, તમારા ચો. રા. ૬૬

મૂળ બિંબસ્વરૂપમાં કશો ક્ષય કે ઉદય થતો નથી. તેમ જ સ્વપ્ન એવું બ્રહ્મ પણ સૃષ્ટિમાં અને પ્રલયમાં એક જ રૂપે રહેલ હોવાથી તેનો ક્ષય કે ઉદય થતો નથી. જેમ સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિમાં એક નિદ્રા જ નિરંતર અક્ષયરૂપે રહી હોય છે, તેમ સૃષ્ટિમાં અને પ્રલયમાં ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ જ એક અવિકારીરૂપે રહેલ છે.^{૨૧, ૨૨} જેમ સ્વપ્નમાં દ્રશ્યને દેખાતું જગત બંધાયેલામાં અને સુષુપ્તિમાં બાધિત થઈ જતાં નિઃશેષ રીતે શાંત થઈ બંધ છે, તેમ આ આપણું જગત પણ જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ જતાં નિઃશેષપણે શાંત થઈ બંધ છે.^{૨૩} હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! એ બાધિત થઈ ગયેલ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ બીજા પ્રદેશાંતરમાં તે પ્રમાણે જ કાયમ છે, એ વાત બોધદષ્ટિ વડે જોતાં અમને વાસ્તવ જણાતી નથી. વળી બીજા પુરુષોના જીવાકાશમાં આપણી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ રહેશે એવી તો સંકા પણ યોગ્ય નથી; કેમકે આપણી વાસનામય એવી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ આપણા જ ચિદાકાશમાં (જીવમાં) રહેવાનો સંભવ છે.^{૨૪} (અબાધિત દશામાં પણ તે બીજાના જીવમાં હોતી નથી,) જેમ આહી આપણા ચિદાકાશનો (જીવનો) વિવર્ત તેની કલ્પેલ સૃષ્ટિનો ક્ષય થઈ જતાં ક્ષીણ થઈ બંધ છે, તેમ બીજાના ચિદાકાશનો (જીવનો) વિવર્ત પણ તેની કલ્પિત સૃષ્ટિનો ક્ષય થતાં ક્ષીણ ન થઈ બંધ તેમાં શું પ્રમાણ છે ?^{૨૫}

શિષ્ય બોલ્યો:-એ એમ જ હોય તો પછી જેમ સ્વપ્નદ્રશ્ય પુરુષના દરતાં જુદા બીજા જગતો પુરુષ પણ દશ્યનો અનુભવ કરે છે, તેમ પ્રલયકાળમાં પણ બીજા કોઈ પુરુષને જગત આદિનો અનુભવ થાય ખરો, એમ હું માનું છું.^{૨૬}

ગુરુ બોલ્યા:-હે મહાતુદ્ધિશાળી ! તમે કહે છે તેમ જ છે (પ્રલયકાળમાં પણ અનુભવાધ્યાનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જગતના સમાવર્તી પ્રતીતિ થાય છે ખરી) પરંતુ જગત ચિદાકાશનું સ્વરૂપ નથી, પણ ચિદાકાશમાં અધ્યાસને લીધે

જ્ઞાન થાય છે અને બીજાઓને (અધ્યાસને અભાવે) નથી પણ થતું.^{૨૭} વસ્તુતાએ જોતાં તો કશું પણ ભાસતું નથી તેથી તે તુચ્છ છે. તેમાંનું કશું પણ સત્ય નથી. તે એક ચિદાકાશનો વિતર્ક છે. તો તેમાં વળી સત-અસત દષ્ટિ કેવી હોય ! જે ચિદાકાશરૂપે જોઈએ તો આ સર્વ સર્વ પ્રકારે સર્વદા સર્વત્ર છે અને જગતને પોતાને સ્વરૂપે જોઈએ તો આ સર્વમાંથી કાંઈ પણ સર્વત્ર સર્વદા નથી જ.^{૨૮, ૨૯} સર્વદા પ્રજા જ સર્વરૂપ છે અને તે સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ હોવાથી જગત પણ સદ્રૂપ-અસદ્રૂપ ભાસે છે. જે ચિદાકાશ અવિનાશી છે, તો પછી જગતને પણ તેવે રૂપે જોઈએ તો તે અવિનાશી જ છે.^{૩૦} જે સત્ય એવું ચિદાકાશ છે, તે જ સૃષ્ટિ-પ્રલયરૂપ છે, તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ન ઓળખાય ત્યાં સુધી તે દુઃખ આપે છે; જે તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો પરમ-શાંતિનો લાભ થાય છે. આ સર્વ સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે સર્વ કાળમાં સર્વથા વિદ્યમાન છે અને સર્વ સર્વદા સર્વ કાળમાં સર્વથા નથી.^{૩૧, ૩૨} પણ એ જ ચિદાકાશરૂપ દેવ ઘટરૂપ છે, પટરૂપ છે, શેલરૂપ છે, સ્ફોટરૂપ છે, તટરૂપ છે અને વટરૂપ પણ છે. તુલ્ય, અશિ, સ્થાવર અને જંગમ એ સર્વરૂપ તે પોતે જ છે.^{૩૩} જે કાંઈ છે, જે કાંઈ નથી, તે સર્વ તથા શૂન્ય, ક્રિયા, કાળ, આકાશ, પૃથ્વી, ભાવ, અભાવ, જન્મ, વિભૂતિ, નાશ અને શુભ-અશુભ એવા પુણ્યપાપરૂપી પાશ એ બધું ચિદાકાશરૂપ છે.^{૩૪} ચિદાકાશરૂપ ન હોય એવું કશું પણ અહીં નથી. એ એક જ વસ્તુ નિત્ય છે, તેમ બહાર પણ તે જ છે. આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ પણ તે છે અને તે જ પોતે ત્રિકાળરૂપ પણ છે.^{૩૫} એ ચિદાકાશની અંદર સર્વ વસ્તુ પ્રજારૂપે જોતાં સદૈવ સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે છે; અને દશરૂપે જોતાં એ તત્ત્વની અંદર સર્વ વસ્તુ સર્વ પ્રકારે સર્વત્ર સદૈવ નથી જ.^{૩૬} હે રામચંદ્ર ! જે એ પ્રમાણે ચિદાકાશ જ સર્વરૂપ છે, તો

પછી સ્વપ્નસાક્ષીમાં કલ્યાણેલ નગરની પેઠે સર્વ પ્રજારૂપ હોવાથી સર્વ વસ્તુ સર્વદા છે જ.^{૩૭} પ્રજ્ઞદષ્ટિથી જોતાં તુલ્ય કર્તારૂપ છે, તુલ્ય ભોક્તારૂપ છે અને તુલ્ય ઈશ્વર (સમર્થ) છે. પ્રજ્ઞદષ્ટિથી જોતાં ઘટ કર્તા છે, ઘટ ભોક્તા છે અને ઘટ જ સર્વ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓનો પણ ઈશ્વર છે. પ્રજ્ઞદષ્ટિથી જોતાં પટ કર્તા છે, પટ ભોક્તા છે અને પટ જ સર્વ ઇન્દ્ર આદિ દેવોનો પણ ઈશ્વર છે. પ્રજ્ઞદષ્ટિથી જોતાં દ્રષ્ટા કર્તા છે, દ્રષ્ટા ભોક્તા છે અને સર્વ ઇન્દ્ર આદિ દેવોનો પણ તે જ અધીશ્વર છે.^{૩૮, ૩૯} પ્રજ્ઞદષ્ટિથી જોતાં ગિરિ કર્તા છે, ગિરિ ભોક્તા છે અને સર્વ ઇન્દ્ર આદિ દેવોનો તે જ ઈશ્વર છે. તે જ રીતે પ્રજ્ઞદષ્ટિથી જોતાં નર કર્તા છે, નર ભોક્તા છે અને સર્વ ઇન્દ્ર આદિ દેવોનો પણ તે જ દેવ છે.^{૪૦} સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રત્યેક વસ્તુની અંદર એક જ વસ્તુ પરથી પર છે, અનાદિ-અનંત છે અને જગતને ધારણ કરનાર હોવાથી ધાતા પણ કહેવાય છે. તે જ કર્તા અને ભોક્તા છે, કેમકે સર્વ પ્રજ્ઞાત્મક છે.^{૪૧} આ તુલ્ય તથા કૃંશ આદિ પદાર્થો પોતાની અંદર રહેલ ચેતનસત્તા વડે જ આવે રૂપે રહેલા છે. મહાસમર્થ ચેતન જ એવે આકારે થઈ રહ્યું છે. જે કાંઈ વસ્તુના સ્વરૂપની અંદર ક્ષય ઉદય ભાસે છે, તે પણ એ તત્ત્વના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી; પરંતુ તે પણ તેમાં જ આરોપિતરૂપે ભાસે છે. કટલાક વાદીઓ એમ માને છે કે, બાહ્ય અર્થ છે અને તે જ કર્તા તથા ભોક્તા છે. જગ્યા (વિજ્ઞાનવાદીઓ) 'માત્ર વિજ્ઞાન જ છે' એમ માનનારા છે, તેમના વિચારમાં એ વિજ્ઞાન જ કર્તા તથા ભોક્તા છે.^{૪૨, ૪૩} જગ્યા શૂન્યવાદને માનનારા છે, તેમનો સિદ્ધાંત એવો છે કે, કાંઈ કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી. કટલાક આસ્તિક ઈશ્વરવાદીઓનું એવું માનવું છે કે, અહીં એક ઈશ્વર જ કર્તા-ભોક્તા છે.^{૪૪} એ ઉત્તમાત્મ (સર્વશક્તિમાન) પરમપદની અંદર સર્વ

(નિકલ્પો) સંભવે છે. એ અધિજ્ઞાનચૈતન્યની અંદર વસ્તુતાએ કયા વિધિ-નિષેધની સ્થિતિ છે? અને અધ્યારોપદદિથી એતાં તેમાં કયા વિધિ-નિષેધની સ્થિતિ નથી? ^{૪૫} ચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર તે તે વાસના અનુસાર બધે દશ્યની ભાવના કરતું હોય તેમ બની બધ છે અને પોતે પણ બધે દ્રશ્યરૂપ થઈ ગયું હોય તેવા ભાવને ધારણ કરે છે. આમ, તે પોતાના આત્માને જ જગતને આકારે દેખે છે. ખાટી વસ્તુતાએ પોતે નિર્વિકાર દશામાં રહેવાને શક્તિ માન છે. ^{૪૬} હે રામચંદ્રજી ! સર્વ જીવોની સર્વ (પોતપોતાના અનુભવથી સિદ્ધ એવી પદાર્થ આદિ) દદિએ તથા સર્વ વિધિનિષેધ સંપ્રધી દદિએ પોતપોતાના સંકલ્પો, અનુભવો અને વાસનાઓના શેષ સાથે કામ અને કર્મ ઉત્પન્ન થયા પછી જ થાય છે. તે તે સમયે નિરંતર ક્રિયા કરી આપવામાં સમર્થ હોય છે, તેથી તે વ્યવહારમાં સત્ય છે અને વસ્તુતાએ અસત્ય પણ છે; કેમકે પ્રત્યક્ષચૈતન્યનું સ્વરૂપ જ પોત-પોતાના અનુભવ પ્રમાણે જગતના રૂપને ધારણ કરે છે. ^{૪૭} તમે પૂર્વજન્માંતરમાં (પૂર્વયુગમાં) શિષ્યરૂપ બન્યા હતા અને હું તમારો ગુરુરૂપ હતો. આ પ્રમાણે તમે મારી પાસેથી ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો. પરંતુ તે સમયે તમને તેથી બોધ થયો નહોતો, એટલે તમે પાછો ખીજા જગતના અનુભવ કરી હમણાં (તેતા-યુગમાં) અહીં (દશરથરાજાને ત્યાં) આવતર્યા છો; અને તમે જ આગાઉ પૂર્વયુગમાં મને પૂછ્યું હતું, તે જ પાછું હમણાં પૂછો છો. ^{૪૮} તમે અહીં મારી પાસેથી પરમાર્થવસ્તુને બોધ કરનાર આ હિતમ ચિન્મય એવું સર્વ જ્ઞાન સાંભળ્યું છે, તે સંસારરૂપી દૈવ રાત્રિના તાપરૂપી અધકાર ની નિવૃત્તિ કરવામાં ચંદ્રબિંબતુલ્ય છે. હવે તમે અભ્યુદયને પ્રાપ્ત થયા છો અને નિર્મળ એક બોધરૂપ છો. માટે તમે મોહને દૂર કરી

વ્યવહારપરંપરાથી પ્રાપ્ત (રાજ્યપાલન આદિ) કર્મને સુખેથી કરતા રહેા. ^{૪૯} હે રામચંદ્રજી ! સ્વભાવથી જ નિર્મળ, પ્રકાશરૂપ અને સર્વાત્મક એના પરમાત્માને વિષે તમે દશ્યપદાર્થોના ત્યાગ પૂર્વક સ્થિતિ રાખો, નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયેલ શાંત બુદ્ધિને ધારણ કરો, આકાશગર્ભના જેવા નિર્વિકાર તથા મનોહર બનો અને તૃષ્ણાને છોડી દઈ ધર્મ વડે રાજ્યની રક્ષા કરો. ^{૫૦}

તિષ્ઠસ્તદાત્મનિ પરે વિમલસ્વભાવે સર્વાત્મકે તપતિ સર્વપદાર્થયુક્તઃ । નિર્વાણશાન્તમતિરંબરકોશકાન્તો ધર્મેણ રાજ્યમનુપાલયતીર્ણતૃષ્ણાઃ ॥૫૦॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પ્રાક્રાનરામ-શિષ્યત્વોપાધ્યાન' એ નામનો સર્ગ ૨૧૩ મો અમામ

સર્ગ ૨૧૪ મો

ઉપદેશનાં વખાણ

॥ વાલ્મીકિસ્વાચ ॥

દ્યુત્યક્તવત્યથ મુનો નમસો નનાદ વર્ષામૃતાગ્રમિવ દુંદુભિરામરો દ્રાક્ । શુક્લીકૃતાલિલકલ્પબદના તુપારવર્ષોપમા ભુવિ પયાત ચ પુણ્ણવૃષ્ટિઃ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-વસિષ્ઠજી ઉપર પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં તરત જ વૃષ્ટિને માટે અમૃત વડે (જળ વડે) પરિપૂર્ણ થયેલા મેઘની પેઠે દેવતાઓને દુંદુભિનાદ થવા લાગ્યો. ત્યાં, સર્વ દિશાઓના મુખને શ્વેત કરનારી તથા બરફના વરસાદની ઉપમાને યોગ્ય એવી પુષ્પવૃષ્ટિ પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગી. ^૧ ટક્કરોના સમૂહરૂપી સાયંકાળના વાદળોના જેવા રાતા અંગરાગને

x આ બસોચોદના સર્ગમાં ઉપદેશની પ્રથમ, શ્રોતાઓનું કૃતકૃત્યપણું અને અતે દિવ્ય તથા માનુષ મહોત્સવ વર્ણવવામાં આવશે.

ધારણ કરનારી, પવન વડે કંપિત થયેલ ધોળાં
કેસરરૂપી ગૌર હારને સજનારી અને પુષ્પોની
અંદર સુશોભિત એવાં જળખિંદુઓરૂપી શીતળ
અંગવાળી એ પુષ્પવૃષ્ટિ જણે ઇન્દ્રલોકમાંથી
સાક્ષાત્ પુણ્યલક્ષ્મી જ પોતે ત્યાં આવી હોય
તેવી જણાતી હતી.^૨ વળી, પ્રલયકાળરૂપી મહંતે
કંપાવેલ લોકપાલોનાં નગર આદિરૂપ શાખાઓ-
વાળા, સ્વર્ગરૂપી કલ્પવૃક્ષમાંથી તરત નીચે પડેલા
અને દિશાઓના મુખમાં તરત નીચે પાડી નાખ-
વાને પ્રવૃત્ત થતા કાળરૂદ્રે દેંદેલા સુંદર કાન્તિ-
વાળા તારાગણનું ખડખડ હાસ્ય કરી એ પુષ્પ-
વૃષ્ટિ જણે અનુકરણ કરતી હોય એવી દેખાતી
હતી.^૩ ત્યાર પછી દુંદુભિના નાદો વડે ગાજી
રહેલા કેસરોના સમૂહરૂપી મેઘવાળી, ખરફની પેઠે
મનને હરણ કરનારી, પુષ્પોના પ્રવાહ (સુંગધ)
વડે સર્વ સભાને પૂર્ણ કરી રહેલી અને ભોતાં જ
આનંદનો વિસ્તાર કરતી એ પુષ્પવૃષ્ટિ પડતી
બંધ થઈ.^૪ હવે, પોતાના સ્થાનને અનુસરી ક્રમ-
વાર યોગ્યતા પ્રમાણે નીચે ઘેટેલા સર્વ સભ્યોએ
તે દિવ્ય પુષ્પોને લીધાં અને વસિષ્ઠઋષિના
ચરણમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી. આમ, વસિષ્ઠ-
જીને પ્રણામ કરી તે સભાસદો એ દિવ્ય પુષ્પોના
સુંગધનો અને શીતળતા આદિનો સંપર્ક પામ્યા,
એટલે તેઓ દુર્ગંધ આદિથી થતા ખેદનો, ક્ષુધા,
તૃષ્ણા, શ્રમ આદિથી થતા ખેદનો તેમજ જન્મ-
મરણ આદિ વિષયક ખેદનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા.^૫

દશરથરાજ ઓડયાઃ-અહો ! અમે આ
સંસારરૂપી અતિ લાંબા જંગલમાં લાંબો કાળ
ભ્રમવાથી બહુ જ થાકી ગયા હતા. પરંતુ આપ-
ના અનુગ્રહપૂર્વક આ ઉપદેશથી અમે સુખેથી
આત્માવગાહનમાં અધિકારી થયા છીએ. જમ
શુદ્ધ વાદળાંઓ પર્વતમાં વિશ્રામ લે છે, તેમ અમે
હવે આત્મામાં જ ચિર વિશ્રાંતિ પામ્યા છીએ.^૬
અમે સંપૂર્ણ રીતે આજ કમનો અવધિ દીકો,
તપસ્તિને સીમાડો બોલે, સર્વ જણવાતું

જાણી લીધું અને પરમપદમાં અમે વિશ્રાંત
થયા.^૭ ધ્યાન વડે કટિપત અને બ્રહ્મસ્વરૂપની
અંદર ભિન્નરૂપે આરોપાયેલ એવા આકાશની
અંદર ઘણા લાંબા કાળ સુધી વિહાર આદિના
અનુભવના (લીલાના આપ્તાન આદિમાં ખતા-
વેલ) શ્રમ વડે, ધારણાથી સર્વના આધારરૂપ
એવા બ્રહ્મની અંદર વિશ્રાંતિ થતાં થતાં દેહ-
ત્યાગના ક્રમ વડે, સંકલ્પનાં નવીન નિર્માણો વડે,
સ્વપ્નસૂદૃષ્ટિમાં અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિમાં અનુભવાતા
જગત સંબંધી ત્રિવિધ તાપો વડે (શુક્તિમાં (છીપ-
માં) (ભ્રાંતિ વડે) જણાતા રૂપાના અનુભવ વડે),
સ્વપ્નમાં થતા પોતાના મરણનાં દર્શન વડે, પવન-
ની અંદર અભિન્નસત્તાથી રહેલી તેની ચલન-
શક્તિ વડે, જળમાં અભિન્નસત્તાથી રહેલા
દ્રવપણા વડે, ઇન્દ્રજળના નગરના સમૂહો વડે,
ગંધર્વનગરના સમૂહો વડે, માયાથી દેખાતા
પાણીના પૂરના સમૂહ વડે, ઝાંઝવાના જળની
નદીના વેગ વડે, સર્વના ઉત્તરકાળમાં (પ્રલય
વખતે) વર્ણવેલા પ્રયંત પવનના સ્પર્શ વડે,
એ ચંદ્રમાના અનુભવના ઉદય વડે, મદને લીધે
વિવેકનો નાશ થતાં જણાતા કલ્પનામય નગરની
ચપળતા વડે, શુભ-અશુભનું સૂચન કર્યા વિના
જ ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતા ભૂક્ષંપ વડે,
ખાળકને થતા યક્ષ આદિના અનુભવ વડે,
આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે જણાતાં એવાં મસલાં-
મેવાળા આદિના જવા આકારના દર્શન વડે
અને તેનાં જ પોતાના અનુભવમાં આવે એવાં
ખીજં દષ્ટાંતો વડે, અહો ! આપે અમારો દરશની
ભ્રાંતિરૂપ દૃષ્ટિને દૂર કરી છે. ૮-૧૩

રામ ઓડયાઃ-હે મુનીશ્વર ! આપની કૃપાથી
મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે. હું પરમપદને
પ્રાપ્ત થયો છું, હું બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહ્યો છું અને
અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થયો છું.^{૧૪} હું નિઃસં-
દેહ બની જઈ બ્રહ્મરૂપ સ્વભાવની અંદર સ્થિર
થઈ રહ્યો છું. હું આવરણરહિત એવા શુદ્ધ

વિજ્ઞાનરૂપ છું અને આપ જે કહેશે તે પ્રમાણે કરીશ.^{૧૫} અમૃતની વૃદ્ધિની પેઠે સુખ આપનારાં આપનાં વચનોનું હું વારંવાર સ્મરણ કરીશ, ઠાઈ માન-અપમાન કરે તેમાં હું સમદષ્ટિ રાખીશ અને હું શાંત છતાં પણ જાણે વારંવાર હર્ષને પ્રાપ્ત થતો હોઈ તેવો થઈ રહીશ.^{૧૬} મને હવે આજે કર્યું કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી અને ન કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. હું જોવો પ્રથમ વ્યવહારમાં રહ્યો હતો, તેવો જ હમણાં પણ રહું છું; પરંતુ હમણાં વ્યવહારના સંપર્કથી થતા તાપથી હું રહિત છું.^{૧૭} જોવો આપના વચનથી અમને વિશ્રાંતિનો ઉપાય મળ્યો છે, તેવો બીજો કયો ઉપાય છે? અને વળી એવી બીજી દષ્ટિ પણ દેવી હોય? અહો! આજે અમે વિશ્રાંતિ-સુખની અમાપ ભૂમિ મેળવી છે. જન્મ-મરણ આદિ અનેક અનર્થોવાળી આવી સંસારદશા તો પ્રાણીઓને ખરેખર કષ્ટ આપનારી છે.^{૧૮} ચારે ઠાઈ શત્રુ પણ નથી અને મિત્ર પણ નથી. મારું આ શરીર કે ક્ષેત્ર આદિ કર્યું પણ નથી. આ આત્મચેતન્ય જ જ્યાં સુધી બોધ થયો ન હતો ત્યાં સુધી મને જગતને આકારે દુઃખ આપનારું ભાસતું હતું; પરંતુ હમણાં મને બોધ થયો છે, તેથી તે શાંત અને સર્વ અર્થ વડે સુંદર ભાસે છે. હે મહારાજ! મનુષ્ય આપના અનુગ્રહ વિના આવી તત્ત્વદષ્ટિને શી રીતે મેળવે? બાળક સેતુ વિના કે વહાણ વિના સમુદ્રને કેમ તરી શકે?^{૧૯, ૨૦}

લક્ષ્મણ બોલ્યા:-વસિષ્ઠમુનિનાં આ વચનો નો બોધ અનેક જન્માંતરોમાં ભેગી થયેલી દુર્વાસનાના યોગે ઉત્પન્ન થતા સંશયોનો નાશ કરનારો છે અને તે અનેક જન્માંતરમાં ભેગાં થયેલ સંકટો પુણ્યના યોગે ઉદય પામેલ છે. તે બોધ કરીને મારું મન વિચારયુક્ત થઈ ગયું છે અને તેમાં ચંદ્રમાની પેઠે પરમ આહ્વાન કરનારો પરમાત્માનો પ્રકાશ ઝળહળી ઊઠ્યો છે.^{૨૧} આપ જવા મહાશય પુરુષોના

ઉપદેશ દ્વારા લોકો આવી સુખદ આત્મદષ્ટિ અપ-શક્ષપણે અનુભવે છે, છતાં તેઓ પોતાના જ દુર્ભાગ્યને લીધે રાગ-દ્વેષ, અહંકાર તથા જન્મ-મરણ આદિ દોષવાળી સંકટો દશાઓથી કાઢી ની પેઠે અહર્નિશ બત્ત્યા કરે છે.^{૨૨}

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-અહો! બહુ હર્ષની વાત છે કે, આ વસિષ્ઠમુનિના સુખથી અમે મહા-પવિત્ર જ્ઞાનનું શ્રવણ કર્યું છે. તેથી અમે જાણે સંકટો ગંગાઓમાં સ્નાન કર્યું હોય તેના બની ગયા છીએ.^{૨૩}

રામ બોલ્યા:-સર્વ સંપત્તિઓનો, સર્વ દષ્ટિઓનો, શાસ્ત્રોનો, આપત્તિઓનો, (કાબ્યરસ, અહંકાર આદિથી સુશોભિત) સર્વ પ્રકારની વાણીઓનો અને સુખ તથા વિશ્રાંતિના હેતુરૂપ જણાતા એવા સર્વ પ્રદેશોનો સીમાડો અમે આજે જોયેલ છે.^{૨૪}

નારદ બોલ્યા:-જે જ્ઞાન બ્રહ્મલોકમાં, સ્વર્ગ-માં કે ભૂલોકમાં આગળ સાંભળવામાં આવેલ નથી, તે આ ઉત્તમ જ્ઞાન સાંભળી મારા કર્યું આજે પવિત્ર થયા છે.^{૨૫}

લક્ષ્મણ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આપે અમારા અંદરના અને બહારના અંધકારને દૂર કર્યો છે અને આ પ્રસિદ્ધ સૂર્યના કરતાં પણ વિશેષ સૂર્યપણું બતાવ્યું છે.^{૨૬}

વાદમીડિ બોલ્યા:-ઉપર પ્રમાણે દશરથ-
રાજ વગેરે સર્વ વાતો કરતા હતા, તેટલામાં જ્ઞાન
વડે પવિત્ર એવી વાણીથી શ્રીવસિષ્ઠજીએ બોલ્યા
કે:-^{૨૯} 'હે રઘુકુળમાં ચંદ્રરૂપ મહારાજ દશરથ!
હું આપને જ કહું તે આપ કરો. ઇતિહાસની
કથાને અતે દ્વિબલિતિ વગેરેનું પૂજન કરવું બેઈએ.
માટે તમે આજ સર્વ બ્રાહ્મણોની કામનાને પૂર્ણ
કરો. તેમ કરવાથી વેદના અર્થનું (આ રામા-
યણ દ્વારા) શ્રવણ કરવાના રૂડા અનુષ્ઠનના શાશ્વત
ફળને આપ પ્રાપ્ત થશો.^{૩૦-૩૧} ક્રીડાના જવા
તુરંત દરિદ્ર માણસે પણ મોક્ષના ઉપાયરૂપ કથા-
વસ્તુની સમાપ્તિ થતાં યથાશક્તિ દ્વિજેનું પૂજન
કરવું બેઈએ, તો પછી આપ જવા મહારાજ
માટે તો શી વાત કરવી? ઉપર પ્રમાણે સુનિ
વસિષ્ઠજીનાં વચન સાંભળી રાજ દશરથે વેદવાદી
એવા ઉત્તમ દશહજર બ્રાહ્મણોને દૂત દ્વારા
બોલાવ્યા. તેમણે મથુરામાંથી, સૌરાષ્ટ્રમાંથી અને
ગૌડમાંથી ઉત્તમ કુળોના દશહજર બ્રાહ્મણોને
બોલાવ્યા. તેમનું યથાવિધિ પૂજન કરી રાજ
દશરથે તેમને ભોજન કરાવ્યાં. તેમાં પણ જમાં
જમાં જ્ઞાનની વિશેષ અધિકતા હતી, તેમને તેમને
પ્રથમ ભોજન કરાવવામાં આવતાં હતાં.^{૩૨-૩૫}
તેમણે સર્વની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોજન, અન્નદાન,
દક્ષિણા આદિ વડે તે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું.
વળી તેમણે તે પિતૃઓનું, દેવતાઓનું, રાજ-
ઓનું, નગરવાસી જનોનું, અમાત્યોનું, ભૂતોનું
તથા દીન, અંધ, કૃષણ આદિ મનુષ્યોનું પણ
તે જ પ્રમાણે પૂજન કર્યું. તે દિવસે દશરથ-
રાજએ પોતાને સંસારનો સ્ત્રીમાઠો લાધ્યો હતો,
તેથી પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓ સાથે ઉત્તમ
ઉત્સવ કર્યો. તે દિવસે રેશમી વસ્ત્રો વડે, સુવર્ણ
વડે અને મણિઓ વડે સુશોભિત એવા રાજના
દરબારગઢમાં તેમજ ચેરુપર્વતની પેઠે અને
કલ્પદ્રુમની પેઠે અતિ સરસ રીતે શણગારેલા એ
નગરની અંદર મહોત્સવ વિલાસવાળી કામિ-

નીઓ ઘેર ઘેર નૃત્ય કરવા લાગી.^{૩૬-૩૯} ત્યારે
નૃત્યાંગનાઓએ પોતાના ક્ષણપાશોને વિવિધ રીતે
ગૂંથ્યા હતા અને તેમણે અલંકારોથી મહેલા
મુગટો પહેર્યા હતા. નૃત્ય કરતાં તેઓ હાવભાવ
ખતાવતા માટે પોતાના હાથોને જોયાનીચા કરી
ચેષ્ટાઓ કરતી હતી. આથી જાણે આકાશ
અને અંધાર પલ્લવિત થતાં હતાં. તેઓ મનો-
હર રીતે ખડખડ હાસ્ય કરતી હતી અને તેમના
દંતોની ચંદ્રકિરણની શોભા ચોમેર પ્રસરી
રહેતી હતી. તેઓ મદમાં આવીને હુંકાર કરતી
હતી, અને નૃત્યલીલામાં તેઓ સુંદર સ્વર
કરતી હતી. તેઓ પગને પૃથ્વી ઉપર ઠમકાવતી
હતી અને એમ રમતમાં તેઓ ભૂમિને પ્રહાર
કરતી હતી. તેમની કૂલમાળાઓ કૂલી રહી હતી
અને આકાશમાંથી જન્મ તારાઓ ખરે, તેમ તે
માળાઓમાંથી પુષ્પો ખરતાં હતાં. આથી, તે
વારાંગનાઓ પાંડુરવર્ણી જણાતી હતી. તેમણે
કંઠમાં ધાલેલી મુક્તાફળોની માળાઓ તૂટી જતી
હતી અને તેમાંથી પાણીની ધારાની જન્મ મોતીની
ધારા ચાલતી હતી. આથી, તેમના પગના ઠમ-
કાઓ થંભી જતા હતા. આવી એ નૃત્યાંગનાઓ
મુરલી, શ્રીતંત્રિયાં, વીણા, મુરજ તથા મૃદંગ આદિ
વાદ્યોની શોભાને ધારણ કરી રહી હતી, તાંડવ
વડે ઉદ્વત શબ્દ કરી રહી હતી, પોતાનાં ચંચળ
આભરણો વડે જાણે ભૂતિમાન કામદેવને ખતાવી
રહી હતી અને યથેચ્છ નૃત્ય કરી રહી હતી.
બ્રાહ્મણો ચોખ્ખાં પહેાથી વેદોનો પાઠ કરવા
લાગ્યા, ખંદીજનો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને
સ્ત્રીઓ ગાયન કરવા લાગી. મદ વડે સુશોભિત
એવા મધપાન કરનારાઓ તાંડવનૃત્ય કરતાં મધ-
પાન કરવા લાગ્યા. ભોજનની ઇચ્છા રાખનાર
પુરુષો શણગાર સજીને વિવિધ પ્રકારનાં ભોજનો
કરવા લાગ્યા. ચૂના આદિના લેપ વડે રંગાયેલી
ધરની ભીંતો રામરૂપી ચંદ્રમાના દેહની કન્તિ-
રૂપી ચાંદની વડે તથા પુષ્પ-ધૂપના સંપર્કથી

ખડુજ શોભવા લાગી. દશરથરાજના એ ઉત્સવ-
યજ્ઞની અંદર વિચિત્ર વસ્ત્રોને ધારણ કરી રહેલી
ઉત્તમ માળાઓ તથા આભૂષણો વડે સુશોભિત
રહેલી અને સુગંધથી ભભૂંધી રહેલી પરિચારક
દાસીઓ ચોખ્ખાંબુ ડ્રવા લાગી. ^{૪૦-૪૭} પોતાના
દેહરૂપી યદિમાં યક્ષ-કદંબનો (કપૂર, અગર,
કસ્તૂરી અને ક દોલ એ ઔરેય વસ્તુ સાથે મળેલા
ચંદનનો) લેપ કરી તાંડવનૃત્ય કરનારી વનિતા-
ઓ રાજસભાના શણગારેલા આંગણામાં જવા
લાગી. ^{૪૮} આમ અક્ષય બ્રહ્મપદનો લાભ થતાં
અને સંસારરૂપી અધારી રાત્રિ નાશ પામતાં,
દશરથરાજને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. તેથી, તેમણે
સાત રાત્રિ સુધી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે દાન
અને લોગ એ બંનેની શોભા સહિત ઘણો મોટો
ઉત્સવ કર્યો. ^{૪૯}

भवबहुलनिशावसानहर्षादिति घनमुत्सवमेव
सम्राजम् । दशरथनृपतिः सदानभोगश्रियम-
करोत्पदमक्षयं समेतः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહોત્સવવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૨૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૫ મો

અંચની પ્રશંસા

॥ વાલ્મીકિરુવાચ ॥

મરદ્વાજ મહાબુદ્ધે મમ શિષ્યાધિનાયક ।

इति रामादयो ज्ञातज्ञेया निःशोकतां गताः ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિશાળી
શિષ્યવર ભરદ્વાજ ! એવી રીતે રામ આદિ જ્ઞાત-
જ્ઞેય (બાણવાનું જણે બહી લીધું છે તેવા) થઈ
જઈ નિઃશોકપણુને (પરમાનંદદશાને) પ્રાપ્ત

× આ બસોપદરમા સર્ગમાં રામ આદિની પેઠે
તમે પણ પ્રબુદ્ધ થઈ જીવન-મુક્ત બની સુખી રહો, એવા
બોધ વાલ્મીકિ-ઋષિ પોતાના શિષ્ય ભરદ્વાજને આપશે

થયેલ છે. ^૧ તમે પણ આજ સુંદર બ્રહ્મદષ્ટિનું
અવલંબન રાખી, રાગથી રહિત થઈ જઈ, નિઃશક-
રીતે જીવન-મુક્ત દશામાં, શાંત બુદ્ધિને ધારણ
કરી, મરજી પ્રમાણે જન્મ સુખ આવે તેમ સ્થિતિ
રાખી રહો. ^૨ હે નિષ્પાપ ભરદ્વાજ ! બુદ્ધિ ધાટા
મોહમાં નિમગ્ન હોય અને વિમુઠ્ઠ હોય, તો પણ
હઃસંગનો દે ભોગોના સંગનો અભ્યાસ ન કરવા-
માં આવે, તો તે રામ આદિની પેઠે જ મોહને
પ્રાપ્ત થતી નથી. ^૩ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે જ આ
મહાશય એવા રામચંદ્ર આદિ રાજપુત્રો અને
દશરથ આદિ રાજાઓ જીવન-મુક્ત પદને પામ્યા
છે. ^૪ હે પુત્ર ભરદ્વાજ ! તમે પણ પોતાની મેળે જ
(પોતાના વિચારના બળથી જ) મુક્ત છો, તો
પણ આ મોક્ષસંહિતાનું શ્રવણ કરી હંમણાં
વળી સત્ય રીતે વિશેષ મુક્ત થયા છો. ^૫ આ
પવિત્ર અને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાળા અર્થને બતા-
વનાર મોક્ષના ઉપાયોનું શ્રવણ કરી બાળક-
પણ તત્ત્વજ્ઞ થઈ જાય છે, તો પછી તમારા જેવા
યોગ્ય અધિકારી માટે તો શી વાત કહી? ^૬
હે સુશીલ ભરદ્વાજ ! જેમ વસિષ્ઠજીનાં વાક્યોની
દૃઢ્યમાં અસર થવાથી રામચંદ્ર આદિ મહાત્મ-
ભાવો શોકરહિત થઈ જઈ પરમપવિત્ર પદને
પ્રાપ્ત થઈ ગયા, તેમ તમારે પણ એ જ આદ્યપદ
મેળવવાનું છે. ^૭ જેમ શ્રીવસિષ્ઠજીના સંગથી
રામચંદ્ર આદિએ આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું હતું,
તેમ યોગ્ય ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા અધિકારી પુરુષો
સત્પુરુષોની શિષ્યામણુથી, તેમની ઉત્તમ સેવાથી,
પ્રથ વડે અને ઉદાર આપ્યાધિક્ષામાંથી નીકળતા
ઉપદેશ વડે વેદ (બાણવા યોગ્ય) તત્ત્વવસ્તુ-
ને બહી લે છે. ^૮ અવિવેકી પુરુષના દૃઢ્યની
અંદર અંચિઓ ખડુજ રૂઢ થઈ જાય છે અને
તૃષ્ણારૂપી ચર્મરજ્જુના દૃઢ બંધથી તે સંચોટ
દૃઢ થઈ રહે છે. પણ જેમ સુખ્યા સ્ત્રીઓ પ્રૌઢ
થતાં પોતાના પતિની સાથે બગબર એકરસ
થઈ જાય છે, તેમ મોક્ષકથાના વિચારથી

સર્વં ગ્રંથિઓ ગળી જાય છે અને બ્રહ્મ સાથે
 જોડાસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૬} હે પુત્ર ભરદ્વાજ !
 અહીં વિશેષ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? પરંતુ
 જ્યોત્સના આ મહાપ્રભાવવાળા મોક્ષના ઉપાયોનું
 શ્રવણ કરશે, તેઓ તત્ત્વવેત્તાઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠતા
 મેળવી, પાછા ફરી વાર આ સંસારમાં આવશે
 નહિ. આ સંબંધમાં ઝાઝું કહેવાનું શું કામ
 છે?^{૧૭} જે બહુશ્રુત સત્યરૂપો બહુશ્રુત ગુરુઓની
 પાસે પોતે પ્રથમ આ ગ્રંથનો સારી રીતે વિચાર
 કરશે અને તેના સંવાદની કથા વડે સારી પેઠે
 તેના અર્થ સમજશે અને પછી શ્રોતાજનને
 સંપ્રદાય પ્રમાણે શ્રવણ કરાવશે, તેઓ મુખ્યતાને
 કે પુત્રજન્મને પ્રાપ્ત થશે નહિ. અહીં બીજા
 વિશેષ વાક્યો કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? અથવા
 સંપ્રદાય વિના સાંભળેલાં કે સંભળાવેલાં વચનો
 વડે પણ શું?^{૧૮} જોઓ કશા અર્થની અપેક્ષા
 રાખ્યા વિના અથવા તેા વ્યુત્પત્તિના અભાવને
 લીધે અર્થને નહિ બાણતાં છતાં પણ આર્થ-
 દેશમાં આ શુભ પુસ્તકનો પાઠ કરશે, જોઓ આ
 પુસ્તકને લખાવશે, જોઓ વ્યાખ્યાનસહિત વંચા-
 વશે અથવા એમ ને એમ વંચાવશે, તેઓ સકામ
 હશે તેા પણ રાજસૂયયજ્ઞના ફળને પ્રાપ્ત થઈ
 વારંવાર સ્વર્ગલોકમાં જશે. જેમ પુણ્યવાન પુરુષો
 લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ (પુણ્યનો સમય
 થતાં) તે ઉદાર સત્ત્વવાળાઓ ત્રીજા જન્મના
 લાભ વડે મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે.^{૧૯,૨૦} આ ઉત્તમ
 મોક્ષસંહિતાનો પૂર્વકાળમાં અચિંત્ય રૂપવાળા
 વિદ્વાતાએ મુનિઓના સમાજમાં વિચાર કરી
 સત્પુરુષોનાં વચનથી એવું કહ્યું છે કે, વાદ્મીકિ
 ઋષિની, વસિષ્ઠજીની અને પોતાની વાણી અ-
 સત્ય થશે નહિ. (જેમકે પૂર્વરામાયણમાં ન તે
 વાગનૃત્તા કાવ્યે કાચિદન્ન મહિષ્યતિ । આ
 કાવ્યની અંદર તમારી ઠાઈ પણ વાણી મિથ્યા
 થશે નહિ, ઇત્યાદિ.)^{૨૧} આ મોક્ષના ઉપાય-
 રૂપી કથાનો પ્રબંધ સમાપ્ત થતાં સારી બુદ્ધિ-

વાળા યજ્ઞમાને વાચક આદિ બ્રાહ્મણને સારું
 ધર આપવું અને અભીષ્ટ અન્ન-પાન આદિના
 દાન વડે તેની પૂજા કરવી.^{૨૨} યજ્ઞમાને પોતાના
 ધનની શક્તિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને મનપસંદ દક્ષિણા
 વગેરે આપવી, પોતે કરેલું અને અવશ્ય સંસ્કાર-
 રૂપે ચોટી રહેનારું પુણ્ય શાસ્ત્રાનુસાર અવશ્ય
 ફળરૂપે સાંપડે છે, એમ વિચારી યજ્ઞમાને આ
 દાનાદિ આપવાં.^{૨૩} હે ભરદ્વાજ ! તમારી બુદ્ધિને
 બોધ થવા માટે સેંકડો કથાઓના ક્રમ વડે
 યુક્ત, બ્રહ્મતત્ત્વનો બોધ કરનારું અને દૃઢાંત-
 યુક્તિથી સંઘટિત એવું આ નિર્મળ મોહું શાસ્ત્ર
 મેં તમને સંભળાવ્યું છે. આ કથાનું શ્રવણ કરી
 તમે જીવતાં જ વિમુક્ત ચિત્તવાળા બની જાઓ
 અને અક્ષય બ્રહ્મરૂપે રહો. આમ જ્ઞાન, તપ
 અને ક્રિયાના ફળથી યુક્ત એવી અક્ષય
 લક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરતાં તમે નિત્ય સુખરૂપ એવી
 મુક્તિને પામો.^{૨૪}

एतत्ते कथितं कथाक्रमशैवोद्घाय बुद्धेर्बु-
 हन्लालं बृंहितब्रह्मतत्त्वममलं दृष्टान्तयुक्त्यां
 चितम् । ध्रुवैवचिरनिर्दृष्टिं भज भृशं जीवद्भि-
 मुक्ताशयो लक्ष्मीं ज्ञानतपःक्रियाक्रमयुतां मुक्त्वा
 क्षयामक्षयः ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ
 પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ગ્રંથપ્રશંસા
 તદ્વાચનાદિવિધિ' એ નામનો
 સર્ગ ૨૧૫ એ સમાપ્ત



સર્ગ ૨૧૬ મો

શિષ્યોએ ગુરુને આત્માપણું કરવું

॥ વાલ્મીકિહવાવ ॥

एतच्चे कथितं राजन् कुंभयोनेः सुभाषितम् ।

अमुना तत्त्वमार्गेण तत्त्वदं प्राप्स्यसि ध्रुवम् ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-હે રાજ અરિષ્ટનેમિ !

આ અગસ્ય ઋષિનાં ઉત્તમ વચનો મેં તમને સંભળાવ્યાં છે. આ અંશરૂપી તત્ત્વમાર્ગ વડે તે ધ્રુવપદને તમે સુખેથી પ્રાપ્ત થશો.^૧

અરિષ્ટનેમિરાજ બોલ્યા:-હે મહારાજ !

સંસારના બંધનો નાશ કરનાર એવા આપના કૃપાકટાક્ષનો મને લાભ થયો છે, તેથી હું આ સંસારસાગરને તરી ગયો છું.^૨

દેવદૂત બોલ્યા:-વિસ્મય વડે વિક્ષિત નેત્રવાળા એ રાજએ ઉપર પ્રમાણે શ્રીવાલ્મીકિ-જીને કહ્યું અને પછી મારા પ્રત્યે મધુરતાથી તથા દોષમળ વાણીથી તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૩

રાજ બોલ્યા:-હે મહાસમર્થ દેવદૂત ! તને હું પ્રણામ કરું છું. તારું દુશળ થાઓ. સત્પુર-પોની મિત્રતા સાત પગલાં સાથે ચાલવાથી (અથવા સાત પદોના સંભાષણથી) થઈ જાય છે; એવી લોકવાર્તા તેં આ વખતે અહીં સત્ય કરી બતાવી છે.^૪ હવે સુખેથી તું દેવલોકમાં જા. તારું કલ્યાણ થાઓ. કથાના શ્રવણથી મારા સર્વ તાપોની શાંતિ થઈ છે અને હું પરમ સુખને પ્રાપ્ત થયો છું. હું નિરતિશય આનંદના લાભ વડે હર્ષ પામ્યો છું. હું સાંભળેલા અર્થનું ચિંતન કરતાં અહીં તાપથી રહિત (શીતળ) દશાનો આશ્રય કરી સ્થિતિ રાખીશ. હે મનોહર અપ્સરા ! ઉપર પ્રમાણે મને તે રાજએ કહ્યું; તેથી હું (વિનય આદિ સંપત્તિ જોઈ) પરમ

વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો છું.^૫ પૂર્વે કહી નહિ સાંભળેલ એવો આ અપૂર્વ જ્ઞાનનો સાર સત્સંગ-ને લીધે મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે અને તેથી હું હમણાં મેં જાણે અમૃતનું પાન કયું હોય, તેવો અંદર થઈ ગયો છું.^૬ ત્યાર પછી વાલ્મીકિને-પૂછી (તેમની આજ્ઞા લઈ) હું અહીં તારી પાસે આવ્યો છું. હે નિષ્પાપ અપ્સરા ! તેં જ મને પૂછ્યું તે સર્વ મેં તને કહી બતાવ્યું છે. હવે હું ધન્વલોકમાં જઈશ.^૭

અપ્સરા બોલી:-હે મહાભાગ દેવદૂત ! હું તને પ્રણામ કરું છું. આ તેં શ્રવણ કરાવેલ તત્ત્વજ્ઞાન વડે હું પરમસુખ-વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ છું, કૃતાર્થ થઈ છું અને શોકથી રહિત થઈ છું. હવે સુખેથી તું ધન્વ પાસે યથેચ્છ રીતે જા. તારું કલ્યાણ થાઓ.^{૮,૯}

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યા:-ત્યાર પછી સુરચિ નામની તે શ્રેષ્ઠ અપ્સરા હિમાલયની તળેટીમાં સમીપ આવેલા ગંધમાદન નામના વનની અંદર તે જ તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતાં સ્થિતિ રાખી રહી.^{૧૦} હે પુત્ર કારુણ્ય ! આ તેં વસિષ્ઠજીની ઉપદેશવાણી સાંભળી. એ સર્વ વાતને દૃઢ્યમાં બરાબર સમજ્યા પછી તારી ઇચ્છા હોય તેમ તું સુખેથી કર.^{૧૧}

કારુણ્ય બોલ્યા:-જમ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલ વંદ્યાપુત્રના સંબંધમાં પછી (જયતર્માં) સ્મૃતિ દે વાણીનો વ્યવહાર દે દૃષ્ટિસત્તા એ ત્રણ નિર્વિષય થઈ જાય છે, તેમ આ દર્શનના બંધમાં પણ સ્મૃતિ, વાણીનો વ્યવહાર અને દૃષ્ટિસત્તા એ ત્રણે નિર્વિષય થઈ રહેલ છે. જ્ઞાનને લીધે હવે આ સર્વ સાંસારિક સ્થિતિ નિર્જળ પ્રદેશમાં દેખાતાં ઝાંઝવાના જળની પેઠે સાવ ભ્રાંતિમાત્ર જ ભાસે છે. મને કશું કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી અને ન કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. હું યથાપ્રાપ્ત (વર્ણાશ્રમને યોગ્ય) વ્યવહારમાં સ્થિતિ રાખી રહ્યો છું; કેમકે કર્મત્યાગમાં પણ આગ્રહ શા

x આ બસોસોજના સર્ગમાં અરિષ્ટનેમિ, સુરચિ અને કારુણ્ય આદિનું કૃતાર્થપણું તથા શિષ્યોએ ગુરુને આત્મસમર્પણ કરી દેવું, એ વિષે વર્ણન કરાશે.

માટે રાખવો ? ૧૩૦૧૪

અગસ્તિ ઓદયા:—અગ્નિવેશ્યના પુત્ર વિવેકી કારણે ઉપર પ્રમાણે કહી વિવાહ કર્યો અને કર્મોપકારને પ્રાપ્ત થઈ તે યથોચિતકાળમાં ન્યાય-ને અનુસરી સ્નાનદાન આદિ કર્મને કરવા લાગ્યો. હે સુતીક્ષ્ણ ! જ્ઞાન થયા પછી થતા એવા કર્મના સંબંધમાં (એ કર્મ બંધનકારક થશે એવો) સંશય રાખવો નહિ; કેમકે સંશયને લીધે સ્વાર્થ-થી બ્રહ્મ થવાય છે. જ્ઞાના આત્મામાં સંશય હોય તે પુરુષ છેવટ વિનાશને—અનિષ્ઠ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫૧૧ સાંસારિક અનેક અર્થોની પાર-માર્થિક પ્રભવતત્ત્વ સાથે એકતા ખતાવનારું મુનિતું એ વચન સાંભળી, વિનયયુક્ત સુતીક્ષ્ણે ગુરુને નમસ્કાર કર્યો અને તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સુતીક્ષ્ણ ઓદયા:—મારું અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય એ બન્ને નાશ પામ્યાં છે. મને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન લાઈયું છે. જેમ નાટ્યશાળામાં રહેલા દીપક-ના પ્રકાશથી નટ-નર્તક આદિની સર્વ ક્રિયાઓ થાય છે, તે જ પ્રમાણે, સર્વજ્ઞ સાક્ષીરૂપ અને અવિનાશી એવા સ્વયં પ્રકાશ પરમાત્મા પોતે ક્રુપ તથા નિષ્ક્રિય છે, છતાં આભાસરૂપે સ્ફુરિત થાય છે અને તેમના પ્રકાશથી ચેષ્ટારૂપે પ્રતીતિ-માં આવતી એવી સર્વ ચિત્તથી થનારી ક્રિયાઓ થાય છે. (જેમ સુવર્ણ કડાં, બાબુબધ, પોંચી તથા નૂપુર આદિને આકારે થઈ જાય છે) અને (જળની અંદર જેમ તરંગોના સમૂહ અભિન્ન-સત્તાથી ઉત્પન્ન થાય છે) તેમ એ પરમતત્ત્વમાં જ આ સર્વ દર્શ્ય સ્ફુરે છે. તે પરમતત્ત્વરૂપ જ આ સર્વ જગત છે અને તે પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પૂર્ણપણે રહેલ છે. ૧૦-૨૦ હું યથાપ્રાપ્ત (જે આશ્રમમાં જે વ્યવહાર પ્રાપ્ત થાય તે) (ને અનુસરીશ; કેમકે સત્પુરુષના વચનનું

કાણ ઉલ્લંઘન કરે ? હે મહારાજ ! આપની કૃપા-થી હું જ્ઞાતજ્ઞેય (જણવાનું જણે જાણી લીધું છે તેવો) થઈ રહ્યો છું. ૨૧ હું કૃતાર્થ થયો છું. હું આપને દંડવત્ પ્રણામ કરી નમન કરું છું. શિષ્યોના કયા કર્મ વડે ગુરુના કરેલ ઉપકારનો બદલો વળી શકે તેમ છે ? ૨૨ માટે શિષ્યોએ મન, વચન અને કર્મથી ગુરુને આત્મનિવેદન કરવું; તે જ તેના ઉપકારનો બદલો છે. બાકી કોઈ પણ કર્મથી ગુરુના ઉપકારનું જાણ વળતું નથી. ૨૩ હે ભગવન ! હું આપની કૃપાથી આ સંસારસાગર તરી ગયો છું અને પૂર્ણ આનંદ-ભાવથી આ જગતના સમૂહને પરિપૂર્ણ દેખતાં નિઃસંશય થઈ રહ્યો છું. ૨૪ જે પ્રજ્ઞ સામવેદને વિષે સર્વે સ્વલ્લિદંત્રજ્ઞ તજ્જલાન ! (આ સર્વ પ્રજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પાછો પ્રજ્ઞમાં જ તેનો લય થાય છે ને પ્રજ્ઞથી જ તેનું પાલન થાય છે, તેથી આ સર્વ પ્રજ્ઞરૂપ જ છે.) એવી શ્રુતિ વડે અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે, એમ વર્ણવાય છે, તે પ્રજ્ઞરૂપ પ્રત્યક્ષ્યેતન્યને પ્રણામ હો. ૨૫

અજ્ઞાનદરૂપ, પરમસુખ આપનાર, માત્ર જ્ઞાન-મૂર્તિ, સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્રેષ્યાદિ દ્વંદ્વને ઉલ્લંઘી રહેલ, આકાશના જેવા નિર્વિકાર તથા સર્વ-વ્યાપી, ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ વાશ્યોના લક્ષ્યાર્થરૂપ, એક, નિત્ય, નિર્મળ, સર્વની બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ ભાવેનું ઉલ્લંઘન કરી રહેલા ને ત્રિગુણથી રહિત એવા શ્રીવસિષ્ઠજીને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. ૨૬

બ્રહ્માનંદં પરમસુખદં કેવલં જ્ઞાનમૂર્તિં
દ્વંદ્વાતીતં ગગનસદૃશં તત્ત્વમસ્પાદિલક્ષ્યમ્ ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिम्
भावतीतं त्रिगुणरहितं श्रीवसिष्ठं नमः स्मः ॥

સગ ૨૧૬ મો સમાપ્ત

નિર્વાણ પ્રકરણ (ઉત્તરાર્ધ) સમાપ્ત

श्रीयोगवासिष्ठ महारामायण समाप्त